

Printed at The Lohānā Mitra Steam Printing Press
by A V Thakkar
for the Publisher on 1-1-32

Published by S'ri Yaśovijaya Jāma Granthamālā
Bhāvnagar (Kathiāwar)

નમો નમ ઓમમુષ્મસુરયે ।

ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ પ્રવર્તક ઉપાધ્યાય

શ્રીમગલવિજયકૃત

જૈન- તત્ત્વ- પ્રદીપ

ના

વિવેચનાત્મક અનુવાદ

યાને

આર્હત દર્શન દીપિકા.

સંશોધન, ભાષાતર તેમજ વિવેચન કરનાર—

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદામ કાપડિયા, એમ્. એ.,
ન્યાયકુસુમાજિ, રત્નિ-ચતુર્વિંશતિકા જગેરના અનુવાદક અને વિવેચક તેમજ
સભાષ્ય સદીક તત્ત્વધર્મધિગમસૂત્ર જગેરના સપાદક

પ્રકાશક—

શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલાના કાર્યવાહક

પ્રથમ આવૃત્તિ

નવેલ ૧૦૦૦

વિક્રમ સવત્ ૧૯૮૮

વીર સવત્ ૨૪૫૭

ધર્મ સવત્ ૧૦

મૂલ્ય રૂ ૭-૦-૦

नवयुगप्रवर्तक स्वर्गस्थ गुडदेव शास्त्रविशारद ज्ञानाचार्य
श्रीविजयधर्मभूरि महाराज.

दत्ता शास्त्रविशारदेन सहिता सर्वभुंये स्वेच्छया
जेताचार्यपरामर्शात् पदवीं बुद्ध्या कुशाधीयया ।
दूरीकृत्यरजोऽप्यज्ञस्रमखिल सख्यं च शिरोधये
तन्वत समन स धर्मेविजय रयातव वन्देऽनिशम् ॥ १ ॥

મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરિ- સ્મૃતિ.

જેમની કૃપાદષ્ટિથી અને જેમના વિચક્ષણ વિનેયવર્ગના આદરણીય પ્રયાસથી
મારો ધાર્મિક અભ્યાસ વિશેષતા પ્રગતિમાન્ બન્યો, અજૈન જનો સાથેની
જેમની આકાંક્ષ અને અનુકરણીય વર્તણુકે મારા મન ઉપર ઊંડી
છાપ પાડી, જેમની સાહિત્યના પ્રચારની સતત ભાવનાથી
મારામા નવીન ચૈતન્યનો સ આર થયો, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમા
પણ જૈન ધર્મનો વિજયવાવટો ફરકાવવાની
જેમની મહત્વાકાંક્ષાએ મારા જેવાને યુરોપ
મોકલી ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અપાવ-
વાના સ કલ્પને જન્મ આપ્યો,
જેમની જ્ઞાનસમૃદ્ધિએ
વિવિધ વર્ણ, વેષ, વિદ્રત્તા અને આચાર-વિચારવાળી વ્યક્તિઓને આકર્ષિત
કરી, જેમની સમયજતાએ પ્રતિસ્પર્ધિઓના હૃદયમાં પણ સાદર સ્થાન
મેળવ્યું અને કેટલાકને તો પરમ મિત્રરૂપે પરિણમાવ્યા તે પ્રાતા-
સ્મરણીય, પૂજ્યપાદ, સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય
શ્રીવિજયધર્મસૂરિવરના વાત્સલ્યપૂર્ણ મહાન્ ઉપ-
કારના સ્મરણ લેશ તરીકે આ આર્હત-દર્શન-
દીપિકાના પ્રણયન-પ્રસંગે એ મગળ
મૂર્તિને સવિનય વદન કરું છું અને
જેમના સદ્ગુણોની પુનઃ પુનઃ
પ્રશંસા કરું છું

પ્રાચ્યવિદ્યાસ શોધનમ દિર,
પુણ્યપત્તન
આપાદ કૃષ્ણ એકાદશી
વીર સવત ૨૪૫૭

આશિઆનુરાગી
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

શ્રીરસિક-ચન્દ્રિકા-સ્મરણ

સામાન્ય સ્થિતિ હોવા છતાં એમ્ એ (M A) સુધીનો મને ઉચ્ચ અભ્યાસ
કરાવવા જેમણે આર્થિક આપત્તિ સાનંદ નીભાવી લીધી, મારામા
જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટાવવા માટે પોતાના દેહની દીવેટ બનાવતા જેમને જરા
પણ ક્ષોભ ન થયો, મારા જીવનને નૈતિક અને ધાર્મિક
સંસ્કારોથી સંસ્કારિત કરવું એ જ જેમનું

જીવનસૂત્ર હતું, દુકમા હું મનુષ્ય-

ભવ સાર્થક કરી શકું

એ

જેમની સદા ઉત્કટ

ભાવના હતી તે તીર્થસ્વરૂપી,

પુણ્યક્ષોક, 'સુગૃહીતનામધેય માતાપિતાના

અપ્રતિમ ઉપકારના સ્મરણ-ચિહ્નરૂપે હું તેમના અમર

આત્માને સવિનય પ્રણામ કરું છું અને આ ક્ષુદ્ર કૃતિની યોજના

દ્વારા મેં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે તેમણે મારે માટે સેવેલ
સુયોગ્ય પરિશ્રમનું ચત્કિચિત્ રૂપ છે એમ સુચવતો વિરમું છું.

પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર
પુણ્યપરાન-
આચાર્ય કૃષ્ણ એકાદશી
વીર સ્વત્વ રૂપે }
}

વાત્સલ્યભાજન શિશુ

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

પ્રકાશકના બે બોલ.

જૈન ધર્મની સાહિત્ય-સેવાના તથા અમૂલ્ય ગ્રંથપ્રકાશનના ઉદ્દેશથી સફળતા શાસ્ત્રવિચારક મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના વરદ હસ્તે સ્થપાયેલ આ સંસ્થા સમયાનુકૂળ અને શક્તિ અનુસાર ગ્રંથપ્રકાશનનું કાર્ય અત્યાર સુધી કળતી આવી છે તે જૈન સમાજને વિદિત છે પરંતુ એટલું તો કહેવું પડશે કે પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીના સ્વર્ગવાસથી આ સંસ્થાને બહુ હાનિ સહન કરવી પડી છે સંસ્થા પગભર જાની તે પહેલા જ સમાજના કમનસીબથી તેઓશ્રી આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા, જેથી આર્થિક ચિંતાના વાદળો હજી સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસ્યા નથી આથી આવી આર્થિક પરિસ્થિતિની ગભીરતામાં સંસ્થાને સલાખી સલાખીને અમારે સાહિત્ય-સેવાના ક્ષેત્રમાં પગલા માડવા પડે છે છતાં જો નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે પ્રાતઃસ્મરણીય વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન્ શિષ્યવર્ગ તરફથી આ સંસ્થાને અનેક વાર બદકે સહા સહાયતા મળતી રહી છે આ ઉપરાંત જોમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે આ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ પણ તેઓશ્રીની જ કૃપાદિને આભારી છે

ન્યા તી ન્યા વિ ઉપાધ્યાય શ્રીમ ગણવિજયજી જેઓ સંસ્કૃતના પ્રકાક વિદ્વાનોની પદ્ધતિમાં અગ્ર સ્થાન યોગ્ય છે અને જેમના ધર્મદીપિકા, જૈનતત્ત્વપ્રદીપ, સમસાગી, તત્ત્વાખ્યાન (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ) તથા અન્ય પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવાનું સફળાવ્ય આ સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓશ્રીની અન્યાન્ય કૃતિઓ પૈકી જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિવેચનાત્મક ભાષાતર પ્રકાશન કરવાનું પણ અમને સફળાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે જો ખરેખર સંસ્થા તેમજ સમાજને માટે જોકે આનંદની વાત છે વિશેષમાં આ પ્રકાશન અર્થે તથા અન્ય પ્રકાશન અર્થે પણ ઉપદેશ દ્વારા આર્થિક સહાયતા કરાવવા તેઓશ્રીએ જે તકલીફ ઊઠાવી છે તે બદલ આ સંસ્થા તેમની જાણી છે

સાથે સાથે પૂજ્ય ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી પાસે જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું અધ્યયન કરી બહુ જ સુન્દર અને વિસ્તૃત વિવેચન પૂર્વક આહર્ત દર્શન દીપિકા નામે શુજરાતી અનુવાદ માટે પરિશ્રમ કરનાર વિદ્વાન જી. ડી. ટ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકેદાસ કાપડીયા M A નો આ સ્થળે આભાર માનવો અમે નહિ ભૂલીએ

તદુપરાંત અધિકાર ઉપાધ્યાયજીની સક્ષિપ્ત જીવનરેખા આલેખવામાં શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ (શિવપુરી) ના વિદ્યાર્થી ન્યાયતીર્થ બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈએ જે શ્રમ લીધો છે તેની નોંધ લેતા અમને અવશ્ય હર્ષ થાય છે

આશા છે કે આવી જ ગીતે અમારી સંસ્થાને આવા પ્રકાશનો દ્વારા પગભર કરવાના પુણ્યકાર્યમાં હરકોઈ વિદ્વાન્ સહાયતા કરશે

વિનિત—

ધર્મ સવત્ ૧૦
ભાદ્રપદીય શુકલ ચતુર્દશી
બારનગર

અભયચંદ બગવાનદાસ ગાધી
-શ્રીગોવિંદ્ય જૈન પ્રથમાતા,
બારનગર

1 A post-graduate lecturer at the B O R, Institute (Poona)

ન્યા તી ન્યા વિ ઉપાધ્યાય શ્રીમગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપ સંબધી

ઉત્સર્ગ-ઉદ્ગારના અનુવાદ

ગુજરાતથી પગે વિહાર કરીને મહાશ્રમ પૂર્વક જેમણે 'કાશી'માં મોટું જૈન વિદ્યાલય સ્થાપ્યું, ત્યાંના મોટું વિદ્વાતાથી વિભૂષિત પંડિતોના જૈનધર્મ વિષેના સ્પષ્ટ જેમણે સ્ફુરણમાણ તર્કો વડે દ્વંદ્વ કર્યો, 'બગાળ' દેશમાં વિચરીને ધર્મોપદેશ આપી ત્યાંના માસ લક્ષણ કરનારા મનુષ્યના હૃદયમાં કર્ણણોના અકુર જેમણે રોપ્યો, 'કાશી'ના રાજાના પ્રમુખપણા હેઠળ સર્વ ભારતીય પંડિતોએ જેમને ઉચ્ચ પદવીના માનથી અલકૃત કર્યા, હિંસારૂપ દોષને દ્વંદ્વ કરવા માટે અને હયાધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે જે કૃપાણુએ 'કાશી'માં પશુચાળા (પાંજરા-પોળ) સ્થાપી, 'જેઠપુર' નગરમાં જૈનસાહિત્યપરિષદ્ ભરી શિક્ષાના વ્યાપારના હિંમતની જેમણે ઉદ્દેશ્યપણા કરી, તેમજ ગામે ગામ અને શહેરે શહેર સર્વત્ર જૈનધર્મ સંબધી લાવણો દ્વારા લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાનું જેમનું વ્રત નિશ્ચય છે, તે શાળા અદ્રશ્યી અમૃતની જેમ સુંદર આચાર વડે મનોહર એવા શ્રીવિજયધર્મ નામના સૂરિ ખરેખર પ્રસિદ્ધ જ છે. માગ જેવા જડ પુદ્ગલો પણ જે કંઈ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી તેમાં તારી કૃપાદષ્ટિ સિવાય બીજું કશું કારણ નથી હે શુભ! તારી કૃપાથી જ હું આટલી ભૂમિકાએ આરૂઢ થયો છું એટલે તારા ઋણમાથી મારી જાતને મુક્ત કરવા હું અસમર્થ જ છું, છતાં તારા કરકમળમાં આ કંઈક કૃતિ અર્પું છું અને એથી મારા જન્મને અશત કૃતાર્થ થયેલો માનું છું

—મગલવિજય

પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ

અર્થમ

નમો નમ શ્રીમમુષર્મસૂરયે ।

અન્ય શાસ્ત્રને વિષે જેમણે સમુચિત પ્રયત્નો કર્યા છે એવા વિચક્ષુ પડિતમન્યો પણ દૂરતર, અપાર અને અગાધ એવા જૈન પ્રવચનરૂપ સાગરમા પ્રવેશ કરવાને ખરીખર માટે ભાગે અસમર્થ છે તેા સાધારણ જુદિવાળા જનોની તેા વાત જ શી કરવી ? આથી કરોને સુગભીર અર્થવાળા તે પ્રવચનોનો મુખેથી બોધ થાય તે માટે ભદ્રબાહુરુવામી, વાચકમુખ્ય (શ્રીક્રિમા રવાતિ), સિદ્ધસેન ત્રિવાકર, જિનભદ્રગણિ, ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિ હેમચન્દ્રસૂરિ વગેરે કુલમ આરારૂપ રાત્રિ(ના અધિકાર)ને દૂર કરવામા સૂર્ય સમાન પૂર્વાચાર્યોએ અનેક શ્રેયો રચ્યા તે દ્વારા પણ તથાવિધ ઉપકાર થવાનો અસંભવ બેઈ પશંપકારપરાયણ ચિત્તવાળા ભગવાન ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીચર્યોવિજયગણિએ તકે સિદ્ધાન્તના રહસ્યથી પરિપૂર્ણ શ્રેયો રચ્યા, પરંતુ કાળના બળે જુદિની વધારે ને વધારે મહત્તાથી યુક્ત બનતા હાલના માનવો તે કષ્ટે સમજી શકે તેમ છે, એથી સસ્કૃતના અલ્પ, અભ્યાસી હોવા છતાં સંક્ષેપમા પરંતુ સ્પષ્ટ રૂપે આહંત મતને વિષે પ્રતિપાદન કરાયેલા પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનના અભિલાષી જનો અલ્પ પ્રયત્નથી એનો બોધ પામે તેટલા માટે તત્ત્વાર્થાધિગમ વગેરે શ્રેયોનો આધાર લઈ, મુવિખ્યાત નામવાળા શુરવર્ચ શાસ્ત્રવિશાન્દ, જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરની તેમજ અનલ્પ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી નિષ્ણાત જુદિવાળા બનેલા મારા (મોટા) શુરબધુ ઉપાધ્યાય (અત્યારે આચાર્યપદે બિરાજતા) શ્રીધન્દ્રવિજયની કૃપાથી, અલ્પજ્ઞ હોવા છતાં મેં સારી ભાવામા નવીન પદ્ધતિ પૂર્વક લક્ષણના પ્રદર્શનરૂપે (જૈન દર્શનકારને સમત) પદાર્થના વહસ્યનુ પ્રતિપાદન કરનારો આ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે

આ ગ્રંથમા સાત અધિકારોની યોજના કરાઈ છે તેમા પહેલા અધિકારમા જીવ, ઉપયોગ, બધ અને સુખિતા ઉપાય વગેરે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે બીજા અધિકારમા અજીવરૂપ ધર્માસ્તિકાયાદિનું અને વિશેષ કરીને પુણ્યભત્તુ નિરૂપણ કરાયું છે ત્રીજા અધિકારમા આશ્રમ તત્ત્વનું કારણના ઉલ્લેખપૂર્વક તેના ભેદો અને અવાત પ્રકારોનું વિવેચન કરવાયું છે ચોથા અધિકારમા બળકારણીભૂત કર્મના ભેદો અને પ્રભેદોનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે પાંચમા અધિકારમા સવર તત્ત્વનું વિવેચન કરાયું છે છઠ્ઠા અધિકારમા નિર્જરા તત્ત્વના સ્વરૂપનું કારણ વગેરે ઉલ્લેખપૂર્વક વિવેચન કરાયું છે સાતમા અધિકારમા મોક્ષ તત્ત્વના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે

આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રને અભીષ્ટ એવા માતે તરવો પેઠી પ્રત્યેક પગલે એક એક અધિકાર યોજી તેનું નિરૂપણ કરાયું છે વળી આ ગ્રંથગત લક્ષિત ચળદોના અકારાદિ અનુક્રમની તેમજ સૂચીપત્રની ગ્રંથના અતમા યોજના કરવામા આવી છે આ પ્રમાણે યથામધ્ય પ્રયાગ કરવા છતાં જે કોઈ નુદિ કે પ્રમાદજન્ય અશુદ્ધિ વગેરે દોષ કે સૂત્રવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા આ ગ્રંથમા ઉદ્ભવેલ હોય તેનું પરિશોધન કૃપાળુ હૃદયવાળા સજ્જનો કરશે એવી મુનિ મગલવિજય આશા રાખે છે

અથ-વચન (Foreword)

ઈ સ ૧૯૧૮ માં હું એમ્. એ (M A)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો અને એ વર્ષમાં વિલ્સન્ પાઠશાળા (Wilson College)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે જોડાયો, એથી મને જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે યથેષ્ટ સમય મળવા લાગ્યો. એનો સહુપયોગ થાય તે માટે મારે વિશેષ રાહ જોવી ન પડી ઈ સ ૧૯૨૦ માં શાસ્ત્રવિચારક જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ચોતાના વિનીત અને વિચક્ષણ શિષ્યમ હળ સાથે ' ચોહમયી ' નગરીમાં પધાર્યા તેમની મારા ઉપર કૃપાકષિત થતા મને સવાર આજ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી આનું એક પરિણામ એ અભિવ્યક્તિ કે ન્યાયવિશ્વરૂપ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય શ્રીમગલવિજય પાસેથી હું જૈનતત્ત્વ પ્રદીપનું અધ્યયન કરી શક્યો. તેઓ આ નગરી છોડી ગયા તે પૂર્વે મેં જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું ભાષાતર તૈયાર કરી તેમને બતાવ્યું હતું સમય જતા મારે વાચન ક્ષેત્ર વિશાળ થતા મેં પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન તૈયાર કરવા માંડ્યું મુદ્રણાલયમાં છપાતી વેળા પણ પ્રાય ઉમેરે કરવાની તક જવા દીધી નથી ^૧ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મારી મુદ્રણાલય-પુસ્તિકાનું ઉપાધ્યાયજીને હાથે સર્વાંગે નિર્દોષ થયાનો સુયોગ મળ્યા બાદ જ આ આર્ડ'તદર્શનદીપિકા નામનો ગ્રંથ છાપવા અપાયો નથી પરંતુ એ ઉમેરવું જોઈએ કે પ્રથમ વેળાના શોધન-પત્ર તેમજ પ્રાય દ્વિતીય વેળાના શોધન-પત્ર પણ તેમની નજર હેઠળથી પમાર થતા હતા અને કેટલીક વાર તો તેઓ તેમાં અમૂલ્ય દેશકાંક્ષે સૂચવતા હતા આનો બન્યો તેટલો લાભ લઈ ત્રીજી વારના શોધન-પત્રમાં ચોથા પરિવર્તન કરી તે છાપાવવા મેં રજા આપી છે.

આ ગ્રંથ કેવળ જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું ભાષાતર નથી તેમજ એ એનું સામાન્ય સ્પષ્ટીકરણ પણ નથી, પરંતુ એ એનું વિસ્તૃત વિવેચન છે કેટલાક જટિલ વિષયો વિષે પણ અત્ર યથામતિ જોડાપાઠ કરાયો છે જૈન દર્શનના સાગ્ર અભ્યાસી તરીકે ગણાતી વ્યક્તિને પણ આમાંથી કંઈક નવું જાણવાનું મળી રહેશે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે અત્ર આલોખાયેલા વિષયો ઉપરાંત ઘણાના વિવરણ માટે અત્ર અવકાશ છે, દ્રવ્યાનુયોગ મળે છે હજી અનેક દિશાઓમાંથી પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે ખાસ કરીને પ્રજ્ઞાપના અને વિવાહપ્રસૂતિના પ્રસંગ અભ્યાસી આમાં ઘણી વસ્તુઓની ન્યૂનતા જોઈ શકશે, પરંતુ એ સમગ્ર હકીકતોનો સમાવેશ કરવા જતા ગ્રંથનું કલેવર વધી જવાના ભયને તેમજ તેને લીધે વધનાર ખર્ચને પહોંચી વળવાની મુશ્કેલીને પણ બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ એ ગ્રંથ એ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ચોક્કસ છે તેના ક્ષેત્રની બહારનો એ ગ્રંથ થઈ જાય એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ ખામ કરીને એવા અગત્ય પ્રદેશમાં ઉકલ્યન કરવા માટે આવશ્યક શક્તિ અને પરિસ્થિતિ નહિ હોવાથી આ વાત અત્ર પડતી મૂકવામાં આવી છે છતાં આ ગ્રંથની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો અપૂર્વ

^૧ આથી એક મરખા ક્ષેત્રી ન રહી હોય તો તે બનવાજોગ છે, પરંતુ પૂર્વાપર અનુસંધાન જળવાઈ રહે તે અર્થે એ બનતી કામજી રાખી છે.

અવસર મને પ્રાપ્ત થયો તો તે વેળા જો એની ખામ આવશ્યકતા જણાયે તો આ સેવક પોતા નાથી બનતુ કરવા ચૂકશે નહિ એવી આશા રખાય છે'

દર્શનશાસ્ત્ર જો અદ્વિતીય સ્ત્રાવર છે એના અનેકવિધ, ગમ અને ભગદ્વપ તગ્ગોના આઘાતમા એકાદ દર્શનના તરવો તણખવાની માફક કયાક કયાક છૂટાછવાયા તરતા હોય તે તમામને એકત્રિત કરવાતુ પણ મારામા સામર્થ્ય નથી તો સમસ્ત દર્શનોના મર્વા ગીય તરવોને હરતગત કરવાની તો વાત જ શી કરવી? પ્રસ્તુત ગ્રથમા મમગ પૌર્વાત્ય દર્શનોતુ સર્વાગીય નિરૂપણ બની શકયુ નથી વળી પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક તરવોનો પણ જિહ્વાપોહ કરવો બાકી રહી ગયો છે અર્થાત જૈન દર્શન જામધી અને ષડ્દર્શન પરત્વેના એકે એક મહત્વના મુદ્દાની જોડમા એક બીજુ મહત્વતુ પ્રકરણ પરિચિદ્ધરૂપે પણ છેવટે ઉમેરાતુ જોઇતુ હતુ તેમા પાશ્ચાત્ય તરવજાનની રૂપરેખા પૌર્વાત્ય દાર્શનિક તરવોના સમન્વય પૂર્વક આલેખાવી જોઇતી હતી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ઍરિસ્ટોટલ્ (Aristotle), પ્લેટા (Plato), સ્ટોઇક (Stoa) તરવજાની એનો (Zeno), આપણે ત્યાના મધ્યયુગની પેઠે શાબ્દિક જાણ ગુથનાર મધ્યયુગવર્તી સ્કૂલમેન (Schoolmen), નવ યુગનો આરભ કરનાર બેકન (Bacon), આચાર્ય શ્રીરામાનુજની માફક વિશિષ્ટાદ્વેતી સ્પાયનોઝા (Spinoza), તદ્દન તર કેવલાદ્વેતી મેલેબ્રાન્ચે (Malebranche), આત્મવાદી ડેકાર્ટ (Descartes), પછી પોઝિટિવિઝમ (Positivism) ના સસ્થાપક કૉમ્ટ (Comte), ત્યાર બાદ જનહિતવાદિત્વના પુરસ્કર્તા જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ્ (John Stuart Mill), સુખવાદી હેલ્વેશિયમ્ (Helvetius) અને તેની ઉપર પોતાના કાયકાતુ તરવ જ્ઞાન રણુ કરનાર બેથમ (Bentham), નીતિ અને ધર્મતુ લગ્ન કરગવી આપનાર ઉકાર અને ધર્મશીલ ડૉ. માર્ટિને (Martineau), તદ્દન નજીકની એંગલી જોગણીમમી શતાબ્દીની લગલગ પૂર્ણાહુતિના સમયે ચમકનાર લૌકિક શાસ્ત્રમાના સ્પેન્સર (Spencer), ત્યાં બાદ જર્મન (German) જગતમાના, આર્યાવર્તના શ્રીશ કરાચાર્યના અવતારરૂપ ગણાતા કેટ (Kant), તદ્દન તર એમના જ તરવજ્ઞાનતુ સ્પષ્ટીકરણ કરનાર તેમજ નવયુગના દેરદાર પ્રમાણે ઇતિહાસતુ ઉત્કૃષ્ટ તરવજ્ઞાન કથનાર ફિફ્ટે (Fichte), શેલિંગ (Schelling), વીસમી સદીમાના મહાતરવજ્ઞાની બ્રૉક્લે (Bradley) અને ફ્રાન્સ (France) નિવાસી બર્ગ્સન (Bergson)-આ બધાના અત્યોના નિર્દેશ પૂર્વકેતુ થોડામા અને માર્મિક રીતે સહેલી ભાષામા પાશ્ચાત્ય તરવજ્ઞાન વિષયક પ્રકરણ રચાતુ જોઇતુ હતુ

આ તો મારા વિવેચનમા મને જે દ્રષ્ટિએ ન્યૂનતા જણાય છે તેનો ઉલ્લેખ થયો હવે મૂળ ગ્રથ જૈનતરવપ્રદીપને ઉદેશીને થોડો વિચાર કરીશુ જો ગ્રથ સસ્કૃત ભાષામા રચાયેલો છે ઇ સ ૧૯૧૮મા એ છપાઇને પ્રથમ બહાર પડયો સુખપૃષ્ઠ પછી (હાલ સ્વર્ગસ્થ પરતુ તે સમયે વિધમાન) શ્રીવિજયધર્મસૂરિની પ્રતિકૃતિ, ગ્રન્થકાર ઉત્તમગોદ્ગાર દ્વારા તેમને કરલ સમર્પણ અને ત્યાર પછી બે પાનાની પ્રસ્તાવના બાદ મૂળ ગ્રથનો આરભ થાય છે આતુ નામ જૈનતરવપ્રદીપ

રખાયું છે, તે સંકારણ છે આના સાત વિભાગો પાડી પ્રત્યેક વિભાગ માટે અધિકાર એવી સંજ્ઞા યોજવામા આવી છે એનું કદ કાઠિન ષોડશપત્રી છે અને એનું કલેવર ૧૬૬ પૃષ્ઠ છે અતમા પ્રચલિતના ૨, લક્ષિતશબ્દાનુક્રમણિકાના ૩૬ અને શુદ્ધિપત્રકના ૮ પૃષ્ઠો નજરે પડે છે આ પ્રમાણેનું એનું બહિરગ સ્વરૂપ છે અતરગ સ્વરૂપનો વિચાર કરતા ખાસ કરીને વિદ્યા વારિધિ વાચકવર્ગ શ્રીકૃષ્ણભક્તિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને તેની સુપ્રસિદ્ધ શ્રેયતાબરીય અને દ્વિગબરીય વૃત્તિઓને આધારે એ યોજાયેલો છે એની ગૌરી લાક્ષણિક છે લગભગ પ્રત્યેક પારિભાષિક શબ્દનું સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા અત્ર દર્શાવાયું છે મુખ્યત્વે કરીને આ લક્ષણો જ અથનો મોટો ભાગ રોકે છે અને પ્રાયઃ એનો જ આ સંસ્કરણમા સમાવેશ કરાયો છે આમાથી કેટલાક લક્ષણો અવતરણરૂપે શ્રીયુત મોતીલાલ લાધાજી દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ટિપ્પણો મા નજરે પડે છે એ લક્ષણો લક્ષણના લક્ષણને અનુસરે છે કે નહિ, એ શાસ્ત્રસંગત છે કે નહિ, એ વસ્તુના નિરૂપણ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે કે નહિ ઇત્યાદિ સબધી વિશેષ ઊદાહરણ કરવા માટે ખાસ જરૂર જણાતી નથી ૨

કેટલીક વાર એક જ પદાર્થ આશ્રીને બે કે તેથી વધુ વધારે લક્ષણો પણ અપાયો છે આમ કરવામા અધિકારનો હેતુ કોઈ પણ રીતે અભ્યાસીને સહાયક થઈ પડવાનો હોય એમ જણાય છે આ સંસ્કરણમા આપેલા બધા લક્ષણો મૂળ અથને જ અનુમરતા નથી, કેમકે છપાતી વેળા પણ કોઈક કોઈક વાર અધિકારને હાથે તે પૈકી કેટલાકની બાબતમા પરિવર્તન થયું છે

આ અધિકારનું જીવનચરિત્ર મૂળરૂપે રીતે અત્ર ન આલેખતા કેવળ એમની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવી દુરસ્ત સમજાય છે, કેમકે તેમની જન્મભૂમિ, તેમનો જન્મસમય તેમના માતાપિતા, તેમનો શેશવ-કાળ ઇત્યાદિ હકીકતોની અને અગત માહિતી નથી, તેના જિજ્ઞાસુએ તો આ અથમા હવે પછી આપવામા આવનાર ચરિત્ર તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો

અથનું નામ	ભાષા	રચના-વર્ષ	સુદ્રણ-વર્ષ
૧ સંપત્તભગીપ્રદીપ	શુભરાતી	૧૯૩૩	૧૯૫૭
૨ શક્તિવાદટિપ્પણ	સંસ્કૃત	૧૯૬૫	અસુદ્રિત

૧ અથોનાં નામકરણ પ્રાય આકસ્મિક હોતા નથી મોટે ભાગે એમ કહી શકાય કે પૂર્વ દાનીન અને સમકલીન વિકાસોની બાબતમાથી તેમજ સાહિત્યના નામકરણના પ્રસંગમાથી પ્રેરણા મેળવીને અધિકારે પોતાની કૃતિના નામની યોજના કરે છે પ્રસ્તુત અધિકારે ન્યાયતીર્થ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય વાચક શ્રીયરોવિજયની વિવિધ કૃતિઓને અતે “પ્રદીપ” પદ જોઈ આ નામ પસંદ કર્યું હોય એમ સમજાય છે

૨ આ દિશામાં કેટલોક પ્રયાસ મે કર્યો છે અને તેમ કરતી વેળા જે સૂત્ર પદ કે વાક્યની એ યાવા જણાય છે તેનો તે તે આનમાં મે પ્રાય નિર્દેશ કર્યો છે

૩-૪ અત્ર આપવામા આવતા તમામ વર્ષ વિક્રમવતરૂપ સમજવા,

યથાસાધન પ્રથમ પરિશિષ્ટમા મેં આપ્યા છે શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનું કામ તેા તેમનાથી બની શકેયુ નથી

આહુતદર્શનદીપિકામા જે જે ગ્રંથોના સાક્ષિરૂપે ઉલ્લેખ કરાયે છે તેના અકારાદિ ક્રમની સૂચિ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર આપવામા આવી છે આ ઉપરાત જૈનતત્ત્વપ્રદીપના લાક્ષણિક વિભાગગત તેમજ એના આ વિવરણગત લક્ષિત ગ્રંથોની પણ સૂચિની ત્રીજા પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર સંકલના કરવામા આવી છે આ પ્રમાણે આને યથામતિ સાગોપાંગ બનાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે

પુણ્યપત્તનના પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરનું નિમન્રણ સ્વીકારી હું અહીંથી ત્યાં (પુણ્યપત્તન) જઈ રહ્યા તે વેળા યોગ્ય પુસ્તકોલયના અભાવે અને મારી પાસે પણ ત્યાં આવશ્યક જૈન પુસ્તકો નહિ હોવાથી કેટલાક સ્થળોના અવલોકન માટે મારે, મને જ્ઞાનગોચરીના આસ્વાદ લેવામા અનુકૂળતા કરી આપનારા વિદ્યાવિદ્યાસી મુનિ શ્રીચતુરવિજયને પરિશ્રમ આપવો પડ્યા હતા આ કાર્ય તેમણે જે ઉમંગ અને ઉલટથી ત્વરા પૂર્વક કરી મોકલ્યું હતું તે બદલ હું તેમનો અત કળણપૂર્વક આભાર માનું છું

આ વિવરણ તૈયાર કરવામા ખાસ કરીને ગુજરાતી ગિરામા શુભાયેલા ગ્રંથો પૈકી 'જૈન-તત્ત્વવિસ્તરણ' અને 'તત્ત્વનાર્થસૂત્ર' વિવેચન એ બે મને વિશેષત ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે એટલે એના યોજક-પ્રકાશકનો પણ ઉપકાર માનવાની આ તક હું સહર્ષ વધાવી લઉં છું અતમા બહુશ્રત સજ્જનોને આ ગ્રંથમા જે ન્યૂતતા જણાય તે તેમના સૌજન્ય અનુસાર પ્રેમભાવે સહન કરી લેવા તેમજ ભવિષ્યમા મને માર્ગસૂચક થઈ પડે તેવી સૂચનાઓ કરવા પ્રણામાજલિ પૂર્વક પ્રાર્થના કરતો વિરજુ છું

ભગતવાહી, ભૂલેશ્વર
સુબંધ
આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદ
વીર સં ૨૪૫૭

}

હીરાલાલ રસિકદામ કાપડિયા

माध्यस्थ्यशान्तिगुणरत्नखनिः सुसूक्तिः

प्राज्ञैश्च बुद्धिनिकषेण परीक्षितोऽसौ ।

सन्ये तत्रे गुणमणीनपहर्तुकामाः

सत्सङ्गतिव्यतिकरेण हि चोरयन्ति ॥ ५ ॥

✽

✽

✽

वैदुष्यमाकलितवान् किल तर्कशास्त्रे

शान्देऽपि यस्य धिषणा क्रमते यथार्थम् ।

माह्तिषशान्त्रमपि चागमवेदवेदी

जनेतरीयनवदर्शनशान्त्रवेत्ता ॥ ६ ॥

✽

✽

✽

क्रोधाग्निदग्धमनसा जलदाम्युधारा

लोभादिदृष्टवपुषा क्षाममन्त्रकल्पा ।

यद्भारती मदसि भाति सुधासगोत्रा

श्रीमान् व्रती विजयते धरलब्धकीर्तिः ॥ ७ ॥

✽

✽

✽

विशुद्धचारिप्रशुणैरुत्ति,

ससारचित्रे य उदासमूर्तिः ।

सुसुक्ष्मभावेर्विहितात्मशुद्धिः

श्रीमद्भलात्मा विजयश्चकास्ति ॥ ८ ॥

व्या० ती०

पंडित अम्बालालः

शिवपुर्याम्

॥ श्रीविजयधर्मवरिगुरुभ्यो नम ॥

મંગલ જીવન કથા

માને

ન્યા. તી. ન્યા વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજીની સક્ષિપ્ત જીવનરેખા

“ પિતા ! પેલા આથે જગત ચીરતો સાગર રહે,
એને વેગે પાણી સકલ નદીનાં તે ગમ વહે,
વહો એવી નિત્યે અમ જીવનની સર્વ અરણી,
કયાના, પ્રુધોના છજ પ્રભુ ! મહાસાગર લણી. ”

—દાનાલાલ

“ ગુણવતી ગુજરાત અમારી ગુણવતી ગુજરાત,
 નમીએ નમીએ માત । અમારી ગુણવતી ગુજરાત,
 મીઠી મનોહર વારી આ ત્હારી નદનવન શી અમોય,
 રસ કુલકાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરાએ નિત્ય કવોલ અમારી૦
 સન્ત મહન્ત અનન્ત વીરોની બ્હાલી અમારી માત,
 જય જય કરવા ત્હારી જમતમા અર્પણ કરીએ જાત
 અમારી ગુણવતી ગુજરાત ”

એ જ કવિ અબ્દુલ્લાહની રસભરી કવિતાની માનીતી રસવતી ગુજરાત અને આજની
 ચોતાના નવકુસુમ જેવા કૌમળ બાળકોની સામે યુએની કુરબાનીઓથી શૌર્યવતી અનેલી
 ‘ગુજરાત’ જેના સતાને એક વખત નમાલા, સુકૌમળ અને લીરુ ગણાતા હતા એ જ ગુજરાત
 અને આજે સમયધર્મની હાકેલ પડતા અનેક મોઢા પુત્રોની કુરબાની આપનાર પણ
 એ જ ગુજરાત કે જેના ખોળામા જેના સતાનોએ તલવારના ખેલો પણ ખેંટ્યા છે-હજારો વિલાસો
 પણ લોગવ્યા છે, અરે જેના કેટલાક બાળકો નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્યો પણ થયા છે, જ્યારે કેટલાકે તો
 વિદ્યાના ક્ષેત્રમા અદિતીય ઝાર્યો કર્યા છે, કેટલાકે જર, જમીન અને એરને માટે માથા પણ મેથ્યા
 છે અને કેટલાકે તેનો તૃષ્ણવત્ ત્યાગ પણ કીધો છે, કેટલાક વિલાસોમા લપટાયા પણ છે અને
 કેટલાક માધુતાની શ્રેષ્ઠતાએ પણ પહોંચ્યા છે આવી વિચિત્રસ્વરૂપી ગુજરાતના એક ત્યાગી અને
 વિદ્વાન્ મહાજનની આ રેખામા જીવનકથા છે

‘વટોદરા’ રાજ્યમા ‘ગહેસાણા’ ગામની પાસે એક ‘લીંચ’ નામનું ગામડું છે એની
 વગ્તી ત્રણ હજારથી વધારે નહિ હોય એની સુહરતામા પ્રાકૃતિક સુહરતા સિવાય માનવકૃત
 સુહરતા કાંઈ જ નથી એમ કહેવાય હિંદુસ્તાનના ગામઠા એટલે કાંઈ સુખકં, સ્વચ્છ અને

સગવડતાવાળા યુરોપના ગામડા નહિ પણ શહેરોમાં વસતા ભૂખ્યા વડ્ડોથી પાયમાલ થયેલા હુ ખી ઘરનો એક સમુદાય, જેમના આરોગ્ય માટે ત્યા મ્યુનિસીપલિટી હોતી નથી, જેમની કેળવણી માટે સામાન્ય નિશાળ કરતા કાંઈ વધારે હોતું નથી, જેમના જીવનમાં ઉત્સાહ ભગ્વા માટે કલબો કે ર્બે-ગ્રાઉન્ડો હોતા નથી, જેમના જીવનની મોજો માટે બાગબગીચા કે કોર્ડ અન્ય વસ્તુઓ હોતી નથી ફક્ત કુદરતની જ મહેરબાનીથી જીવતા આવા ગામડામાંથી પણ જેમ કાઠવમાંથી કેમળ થાય તેમ મહાત્માઓ પેદા થાય છે એમના આરોગ્ય, કેળવણી અને શિક્ષણ ઉપર કુદરત જ ધ્યાન આપે છે એમના જીવનની વૃદ્ધિ સાથે જ બધો સ્વાર્થ સ્વત સધાતો ભાય છે

એ જ 'લીંચ' ગામમાં એક ધર્મિષ્ઠ મહેતા કુટુંબ વસતું હતું અને પૈસે ટકે તે મધ્યમ સ્થિતિનું હતું ગામડાના જોછા અર્થવાળા જીવનમાં તે પોતાના દિવસો આનંદમાં પસાર કરતું હતું તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓ રાક્ષસી ન હતી કે તેમને જીવનમાં અશાન્તિ હેરાન કરી શકે, પણ તેમની આકાંક્ષાઓની પર્યાપ્તિ કુટુંબસેવામાં, ધર્મસેવામાં થા શ્રામસેવામાં જ થતી હતી આ કુટુંબમાં આગેવાન ભગવાનદાસ મહેતા હતા, જેઓ જન્મથી લઈને ધાર્મિક કાર્યોમાં રસ લેતા હતા સાસારિક કાર્યોમાં વધારે નીરાગતા રાખતા અને પેટપોષણ જેટલા ધધા સિવાયનો સમય ધર્મની ઉપાસનામાં વ્યતીત કરતા સુસાધુના સગથી તેઓ બારવ્રતધારી પણ બન્યા હતા જીવનના અન્તિમ કેટલાએક વર્ષોમાં તો તેમણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પણ લીધું હતું સાથે તેમના સુશીલા પત્ની જાબાદેવી પણ તેમાં રમ લેનારા હતા, જેથી આ ઠપતીનું જીવન વિષમય સસારના ક્ષેત્રમાં સુખ અને સતોષથી પસાર થતું હતું

સવત ૧૮૩૩ ની સાલ હતી હેમત ઝાતુનો માગશર મહીને પસાર થતો હતો ખેતરોમાં ભુવારના છોડો પાકી ચૂક્યા હતા કેટલેક ઠેકાણે તો લાવણી પણ શરૂ થઈ ચૂકી હતી ખેડૂતો ખેતરોમાં અનિલની મદમદ લહરીમાં ડોલતા દાણાથી ભરેલા કુંડાઓ જોઈને આનંદ પામતા હતા આવેલા ભાતા ઉપર ભવિષ્યની મહેલાતો ઘડતા આનંદથી પૈસા ઉઠાવતા ફકાનદારો પોતાના ખીરેલા પૈસા બેવડા વ્યાજે મળશે એમ વિચારીને મવકાતો હતા બાળકો પણ શિયાળાની મીઠી ઠંડીમાં પોતાના પાકો બહુ આનંદ પૂર્વક ચાક કરતા હતા રાત્રે ઉગતી ચાંદનીમાં સગડીની આસપાસ બધા ટોળે વળી પોતપોતાની કહાણીઓ કરતા-કોઈ હુ ખ રહતું, કોઈ સુખ કથતું તો કોઈ પરી અને અપ્સરાની વાતો કરતું એમ જાણે સર્વદેશીય કૉન્ફેરન્સ ભરાતી આવા મુંદર માસની એક ચંદ્રમાવાળી રાત્રિના અન્તિમ ભાગે આપણા જીવનકથાના નાયક મહાત્માનો જન્મ થયો ત્રણ લાઈ અને બે બહેનોની પછી અવતરેલા બાળકે માટે ગુહરથોને જોછો આનંદ હોય, પરંતુ જન્મથી જ કોઈ અનુષ્ઠાન શક્તિઓને લઈને જન્મેલા આત્મા તરફ સર્વને કુદરતી ખેચાણ થાય છે સર્વના મનો તે બાળકના જન્મથી જ આનંદ પામ્યા અને જાણે એ હર્ષોવવા માટે જ નામ ન પાડયું હોય તેમ જો બાળકનું નામ 'મનસુખ' રાખવામાં આવ્યું

અધ્યાત્મ અને તેનો ત્યાગ—

મનસુખ ગામડાના વાતાવરણમાં મોટો થયો, જેથી એનું શરીર ચારે કસાયું એના

અગોમા નગમી સુકુમારતા અને ઠોમળતા ન લાગણી એ ગામઠાની ખીણો અને જૈતરામાં ફરતો નિર્ભય બન્યો સાત વર્ષ વીણ્યા અને તે નિશાળે લણવા ગયો ગામઠાની નિશાળ માં પણ મનસુખને લણવાનો શોખ લાગ્યો તેણે ઉત્સાહથી પોતાનો અભ્યાસ કરવા માઠ્યો વર્ગમાં પણ તેનો ઉચો નંબર રહેતો પણ સ્થિતિની પરિવર્તનશીલતાના ચક્રોમાં ક્યો સસારી નથી સપડાતો ? ભગવાનદાસ મહેતાની સ્થિતિ પલટાણી પૈસાની તગથ વધી કુટુંબનું એકલે હાથે ભરણપોષણ મુશ્કેલ બન્યું તેમણે પુત્રોને ધધામાં ભેંક્યા મનસુખને પણ પોતાના પાત્ર વધના અભ્યાસને તિલાંજલી આપવી પડી અને અણુગમતી રીતે પિતાની આજ્ઞાને માન આપીને વેપારી લાઇન રવીઝરવી પડી પણ પાણીમાં રહેતા કમળને જેમ પાણીનો પાસ લાગતો નથી તેમ આવા બ્યવસાયમય જીવનમાં પણ મનસુખનું મન આ સર્વ વાતોથી નિરાળું રહ્યું

*

*

*

માતાનો સ્વર્ગવાસ—

“ સુખે આશ્વો જાતો દિવસ સુખમાં ના મન ધરી,
મળ્યા અન્ધાનદો મનુજ નિવને તે ખરી જરી,
રહેશે રાત્રી, તે રુન મનુનું ના ધવ ખર,
બધુ વ્હાનું બીલું મરણ સમયે ભવ વહનું ”

—કલાપી.

મનસુખે સસારની સોળ સોળ પાનખર ઝટુઓ ભેઠ અને તેને કાળના અનન્ત ઉદરમાં લીન થતી પણ ભેઠ હવે તો મુવાની તેના દ્વાર પર આવી ડાકીયા કરી રહી હતી મનસુખ સસારની પેટ ભરવા માટેની પુરાને ઉઠાસી અને ધીરે ધીરે બેચી રહ્યો હતો ત્યાં તેના હૃદય ઉપર એક સખત ફટકો લાગ્યો એ કુખીયારી સાલ ૧૯૪૯ની હતી મનસુખની પ્રેમાળ માતા થોડી બીમારી લોગવી સસારથી હંમેશને માટે ચાલી ગઈ મનસુખ અકલિત મુજબણ સાથે માતાના ઢેહને રાખમાં મળી જતો ભેઠ રહ્યો સાથે એનું પુત્રહૃદય પ્રેમથી રુદન કરી રહ્યું

એ વિચારતો હતો કે—“ અરે આ શું ? જેના પર આટલો પ્રેમ તેને પણ મને છોડીને જવું પડ્યું તો પછી ક્યાં જી સસારમાં અવિચળ પ્રેમ અને અવિચળ જીવન ? ”

મનસુખે ભેયુ કે બ્યારે પોતે છાતીફાટ રડતો હતો ત્યારે બીજા હલકા મને બાણે કાંઈ ખાસ કુખદાયક બનાવ ન બન્યો હોય તેવી રીતે વાતો કરી રહ્યા હતા તેણે વિચાર્યું કે સસારમાં મોહ જ રડાવે છે, રુદનની માતા મોહ છે, એને છોડું તો આ બધી ગલરામણ છૂટી બાથ

દંડ વૈરાગ્ય અને પ્રહાયક મત—

‘ The glories of our blood and state
Are shadows, not substantial things
There is no armour against fate,
Death lays his icy hand on kings
Sceptre and crown
Must tumble down
And in the dust be equal made
With the poor creaked scythe and spade ’

—James Shirley

ધીરે ધીરે મમય પમાડ થતો ગયો માતાના વિયોગના દર્દની દવા મમય કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ તો મનસુખના ઘરમા વાજ વાગવા માડયા ધરના બધા માણસો સુઈ અલકારે અને સુઈર વાજો પહેરી ફરવા માડયા ધરે રગવા અને શણગારવા માડયા મિઠાઈઓ તૈયાર થવા માડી ચારે કાંડ આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો મનસુખે જાણ્યું કે મોટા ભાઈનું આજે લગ્ન હતું પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજતો હતો કે આજે ખરે આનંદનો દિવસ છે જીવનના રહસ્યા હુટવાનો સમય જ આ છે પણ મનસુખ વિચારતો હતો કે—“ શું ? આજ જીવનનું સાચું સુખ છે ? આથી જીવનમાં સુખ મળે ? ” પણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન જ મળતાં એનું અનભ્યાસી હૃદય જવાબ નોતું આપતું અને ન સમજાય તેવી મુઝવણ પેદા કરતું હતું અરતું.

મનસુખે રાતે જીવન ધમાલ જોઈ મોટા ભાઈ લગ્ન કરીને આવ્યા એક નવોઢા ધરમા આવી બધે ઉત્સાહ ઉત્સાહ અને આનંદ આનંદ ફેલાઈ રહ્યો ત્રણ ચાર દિવસો વીત્યા કે બધું સમાપ્ત થયું અને ધીરે ધીરે માનવમંડળ વિખરાયું બહારથી આવેલી નવોઢા હવે ઘરના કામકાજમા ભાગ લેતી થઈ અને ધરમા આનંદની લહરીઓ વાતી લાગી છતાં મનસુખ હજી મૂઢની જેમ વિચારતો કે—“ શું આમા સાચું સુખ છે ? ” પણ તે પ્રશ્ન અત્યંત જ રહેતો.

થોડાએક સમય આનંદમા પચાર થયો એક દિવસ ધરમા ડૉક્ટર આવ્યા બધા ધમાધમ કરીને દોડતા જણાયા ધરમા કોઈ દવા તૈયાર કરતું તો કોઈ કંઈ યોરક ગનાવવાની ભાજગડમા પડ્યું હતું પ્રત્યેકના સુખ પર થોડી વધતી ચિન્તાની રેખાઓ પથરાઈ ગઈ હતી બિચારી પેલી યોડા મમય પહેલાં આવેલી નવોઢાના—મસારના લ્હાવા લેવાને તલસતી યુવતિના સુખ પર ભેતા તો માણસ પડતું હતું કે કયાય પણ તેજનું અસ્તિત્વ નોતું એ વ્યાકુળ અને ગભરાયેલી હતી તેની આજોમા વિવાદની થેગી છાયા પથરાયેલી દૃષ્ટિગોચર મતી હતી.

મનસુખે આ બધું જોયું અને બાપુએ કે મોટા બાઈ મજાત બિમાર છે લાઈ તરફના પ્રમે એના હૃદયમાં હજી પેદા થઈ પછી એ અકસોસ કરે કે ન કરે તેટલામાં મનેહીએના ડરમાં રુદનની એક વજ્ર જેવા સખત હૃદયને ધ્રુવી નાએ તેવી ચીસ સલાળાણી અને ઘરમાં ઝકળાટ મચી ગયો મનસુખે વિલાપ કરતા જનોથી બાપુએ કે ‘લાઈ, માતા જે રસ્તે ગઈ, તે રસ્તે સીધાવી ગયો’ રુદન કરતા મનેહીએ શમને બાધી સ્મશાને લાઈ ગયા પેલા ત્રણ વર્ષ પહેલાના હમતા મનેહીએ આજે રડતા હતા, છાતી કુટતા હતા પેલી નવોદા તે બધે રુદનથી આકાશના દુકંડા કરવા આહતી ન હોય તેમ વિલાપ કરી રહી હતી એનો વિલાપ દેખી કોઈ પિશાચહૃદયનું માનવી પણ પીગળી જાય અરે ! પત્યરને પણ બે હૃદય હોય તો પાણી થઈ જાય પણ ફૂર સૂત્યુંએ તો પોતાના કાન જ ઝાંધી નાખ્યા હતા એણે તો પોતાનું ધાયું કયું સ્મશાનમાં મનસુખે બાઈનું સુદર શરીર સર્વલક્ષી અભિજ્ઞાણમાં સ્વાહા થતું જોયું અને સાથે જ પ્રથમનો વિચાર ઉઠ્યો કે—“શુ સાચું સુખ આ ?” અત્યારે એના હૃદયે જવાબ વાળ્યો કે—“જે માયું સુખ બધા માનતા હતા તે નોતું, તે તો ખીજે જ છે, અને ખીજું જ છે” મનસુખને પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે “કયા છે ? અને કેવું છે ?” ત્યાં ફરી એતું હૃદય અટવાઈ ગયું જવાબ ન મળ્યો, એથી ફરી એ મુઠબણમાં પડ્યો

થોડા સમય પહેલાના આનંદને બદલે અત્યારે, ઘરમાં શેઠની ઘેરી છાયા પથરા ચેલી હતી બધાના મુખો ઉઠાસી હતા પેલી નવોદા જેના હાથો પર અને શરીર પર સુદર બૂધણો શોભતા હતા તેના શરીર પર આજે એક પણ આબૂપણ અસ્તિત્વમાં નોતું એ એક શ્યામલ વસ્ત્રથી પોતાના શરીરને વીંટાળી ખુણામાં બેઠી હતી એતું સુખ બધે અનન્ત વર્ષોની ચિન્તાઓથી કરમાઈ ન ગયું હોય તેવું થઈ ગયું હતું અરેરે ! જે સુખનો અન્ત હજીમાં છે તે સુખ શાનું ? All's well that ends well અર્થાત્ જેનો અન્ત સાથે તે વસ્તુ સારી આ બધા દર્શ્યો અને વિચારો મનસુખને ઝુલવી રહ્યા હતા

જેમ આકાશમાં ઘેરાયેલા ઘનઘોષ વાદળો વેરાઈ જાય અને સૂર્યદેવનો સોનેરી પ્રકાશ જગત્ પર ફેલાય એમ તે જ અગ્નિમાં આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી ત્યાં પધાર્યા માત કાલના વ્યાખ્યાન બધા સાબળવા જતા મનસુખ પણ આદ્યો ત્યાં એણે એ સાધુશિશુમણિના સુખથી સાક્ષાત્કૃત્ય કે—

“યત્ પ્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને, યન્મ વાહે ન તન્નિશિ ।

નિરીક્ષયતે ધર્વેડસ્મિન્ હિ, પદાર્થાનામનિત્યતા ॥”

અનિત્ય ભાવનાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવનારા આ શ્લોકની વ્યાખ્યા આત્મી રાબા, રાણા કે શેઠીઆઓને-કોઈને પણ સુખ નથી, સાચું સુખ તો સસારથી વિરક્ત થયેલ-જેણે મોહ અને માયા ત્યાગી છે એવા પુણ્યશ્લોક સાધુને છે

મનસુખે આ સાક્ષાત્કૃત્ય એના હૃદય પરથી વજન જોણું થતું લાગ્યું હૃદયમાંથી ઘણા વર્ષોની મુઠબણ બધે નાશ ન પામતી હોય તેમ બાપુ એના હૃદયમાંથી ઘોર અજ્ઞાનનો

પડદો ખસી જઈ જાણે તેજ ન પ્રસારતું હોય તેમ લાગ્યું એને સખ સુખ શામા છે તેની આખી થવા માડી, ઘણો વખત વિચારના વખતમા ક્રમેલો આત્મા મહાત્માના થોડા ઉપદેશથી કંઈક સ્વતંત્રતા અને સુખ અનુભવવા લાગ્યો જાણે બધા પાશો તૂટતા ન હોય તેમ એને લાગ્યું અધોર અને અધકારમય વનમા એક સ્વચ્છ અને પ્રકાશવત્ માર્ગ દેખાયો.

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું માનવમેદની વિખરાણી મનસુખ સૂચિ પામે ગયો તેણે પોતાની શકાઓ જાહેર કરી તેનું નિરસન થયું પછી મનસુખ કાવકો થઈ બોલ્યો—“શુરદેવ ! હું આ હુ ખમય સસારમા ન ફરું માટે મને આજીવન પ્રહસ્યર્થ મત આપો. હું હજી મારા જીવનને પવિત્રતાના ઉચ્ચ પગથિયે લઈ જવા ચાહું છું વાસ્તે મને પ્રહસ્યર્થ મત આપી, વર્તમાનમા સસારની વાસનાના મોજા મારા ઉપર ન ધસી આવે માટે પાળ બાધી આપો.”

જનહૃદયના પરીક્ષક મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરિએ એ કાચનને તપાસ્યું કથીર તો નહિ નીકળે ? પણ કાચન કેમ કથીર નીકળે ? અન્તે મહાત્માએ તેને પ્રહસ્યર્થ મત આપ્યું મનસુખ કંઈક શુભ આનંદ અનુભવતો શૂદ્ધ પ્રતિ પાછો ફર્યો.

થોડો મમય વીત્યા બાદ એણે ઉપાશ્રયમા ‘સમરાદિત્ય ડેવલીનો રાસ’ વચ્ચાતો સાબળ્યો વૈરાગ્યના ઉત્તમ કોટિના એ અથે મનસુખના હૃદય પર ખૂબ ઉડી અસર કરી આ તો બળતામા ધી હોમાવાળું થયું વૈરાગ્યનો અગ્નિ તો પ્રભવલિત થઈ ચૂક્યો હતો, આ રાસની ઉચ્ચ લાવનાએ તેમા ધીની ગરજ સારી તે બિલકુલ આ સસારના બધકાઓથી ઉઠાસી બન્યો અને સાધુતા અહંશ કરવાની લાવના તેના હૃદયમા દબ થવા લાગી

x

x

x

દીક્ષા માટે પ્રયાણ—નિરાશા—પુનરાગમન—

“શીતળ નહિ હાયા રે આ સસારની
કુડી છે માયા રે આ સસારની
કાચની કાયા રે છેવટ જારની
સાચી એક માયા રે જિન અણગારની”

—માર વ્રતની પૂજા

મનસુખને હવે સસારમા રહેવું બહુ કઠિન બાનતું હતું તેનું મન વૈરાગ્યમય બન્યું હતું આથી તેના મનમા એમ થતું હતું કે આ બધી રી ઉપાધિઓ ? મારે તો બધું છોડી દઈ સસારી મટી સાધુ થવું છે કે જેમા મમારના હુ જોતું અસ્તિત્વ નથી આ લાવના ધીરે ધીરે પકવ થતી જતી હતી અને એનું મન વધારે ને વધારે સસારને કાર્યોથી ઉઠાસીન બનતું જતું હતું તેમા જાણે કુદરતે સહયોગ ન આપ્યો હોય તેમ તેના પિતાશ્રી ભગવાનદાસ થોડી માદગી બાદ આ ક્ષણિક સસારને છોડી ચાલતા થયા થઈને મનસુખને પિતા તરફના પ્રેમને લીધે હુ ખ તો અવશ્ય થયું, પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતા તેને લાગ્યું કે “મારો માર્ગ હવે મોકલો થયો હવે મને ઈષ્ટ પથમા પ્રગતિ કરતા કોઈ રોકવા નહિ આવે”

“ ત્યુ ચલુ લાગી જાજા, સુખે લાજુ શ્રીગોપાળ ”

એમ નરમિહ મહેતા જેવી લાવના જાગી અને લાવનાને સાકાર કરવા તેઓ સમય શોધવા લાગ્યા થોડીક તપાસ કરતા તેમણે જાણ્યું કે જેમનાથી પોતાની સુખવશુ દૂર થઈ હતી એવા શાસ્ત્રવિચારક વિજયધર્મસૂરિણ ‘સમીગામ’માં વિરાજતા હતા મનસુખને મન થયું—“ ચાલ લાઈ ! એમના ચરણમાં જઈને કુંકાવી કઉ ”

એક રણિયામણી પ્રભાતે હજી સૂર્યના લાલ ગોળામાંથી કિરણોયે નોંતા છુટયા તેવામાં મનસુખ-આજનો નવબુવાન મનસુખ જાણે સ્નેહના પાથોને અતરના બળથી કાપી ન નાખતો હોય અને છુટો થવા માગતો ન હોય તેમ ભરેલા ઘરમાંથી એકાકી નીકળ્યો-નીકળી પડ્યો એણે જામનો કુંદર સીમાડો વટાવ્યો તે સ્ટેશનના રસ્તે પડ્યો દંષ્ટિમાંથી લાખા થતા પોતાના ગામને જાણે અન્તિમ વખત ન એતો હોય તેમ એક ઉડતી નજર નાખી રવાના થયો સ્ટેશન આવ્યું-ગાડી આવી-ગાડીમાં બેઠો-ઉતર્યો-ચાલ્યો અને ‘શ એશ્વર’ તીર્થમાં જઈ તીર્થયાત્રા કરી ત્યાંથી ‘સમીગામ’માં શુરશ્રીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયો તેણે પોતાની મહત્તી ઇચ્છા જાહેર કરી

પણ

એ સૂરિવર્ધ આજના કેટલાક સ્વચ્છ હી સાધુઓના જેવા ન હતા આજના અસુક સાધુઓના જેવી એમની વૃત્તિ દેહતા શિષ્ય જ એકઠા કરવાની નોંતી કિન્તુ એમની વૃત્તિ ચોતરફી સંયોગો નિહાળી કામ કરવાની હતી ખરેખર ! પીળા ચા મ્વેત કપડા પહેરી લેવાથી-માથુ મુઠાવી નાખવાથી ચા શુદ્ધતાગ કરવા માત્રથી સાધુત્વની પર્યાપ્તિ નથી થતી, પરંતુ મોહ, માયા અને કષાયોની સામે કુંઝતા અતરના માપથી સાધુત્વની સીમા મપાય છે

વિજયધર્મસૂરિણે દરમાંબ્યું—“ લાઈ ! એક વખત ફરી પાછા ઘેર જાઓ સગા સ્નેહીઓને મળો ને તેમની આજ્ઞા મેળવો, એ વિના દીક્ષા ન અપાય

મનસુખ હતોત્પાહ થયો પણ જરા હીંમત એકઠી કરી તેણે એક પાસો ફેંક્યો—“હા, આપની વાત યથાર્થ છે, પણ સ્નેહીઓ મને કેમ રજા આપે ? એમની પાસે હું વધારે શું કહી શકું ? ”

મહાત્માજીએ હમતે યુખડે જવાબ વાળ્યો—“ તો મનસુખ ! જો આટલી પણ શક્તિ સાધુ યનારમાં ન હોય તો પછી સાધુ થઈને પણ શું કરશે ? તમારે હૃદય મજબૂત રાખી સ્નેહીઓને સમજાવી તેમની રજા મેળવી આવવું જોઈએ, નહિ તો દીક્ષા નહિ મળે ”

સૂરિણે તો રાંકડું પરખાવ્યું મનસુખ સમજ્યો કે અહિં દાળ નહિ ગળે ચાલો ફરી ઘેર અને વળી નવો પ્રયત્ન શરૂ કરીએ મનસુખે ઘર તરફનો રસ્તો લીધો એના મનમાં હજી એ જવાબનો પડ્યો ગાજતો હતો કે—“ નહિ તો દીક્ષા નહીં મળે ”

આ વાત ઉપર ચાર છ મહિનાના પટો વીંટાઈ ગયા, છતાં મનસુખના મનની વાત પર હજી એક પણ પડ નોંતું ચડ્યું એણે મોટા બાઇને તો કહી જ દીધું હતું કે—“ મારે દીક્ષા લેવી જ છે, રજા આપશે ”

મનેહવશ સગાઓ એકદમ કેમ હા પાડે ? પણ જ્યારે તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે મનસુખનું હૃદય હવે વધારે દુઃખી થાય છે અને એને હવે આ સસારના રંગડામાં પડવાનું જરા પણ મન નથી ત્યારે તેઓએ રબ્બ આપી અને કહ્યું કે “ભાઈ ! જાઓ, શક્તિ વિચારીને કામ કરજો, પણ હમણા થોડો વખત રોકાઈ જાઓ” થોડા સમય પછી પોતે દીક્ષા લેવા જશે એમ નહીં થયું એથી મનસુખનું હૃદય આનંદથી ઊભરાયું. સ્નેહીઓએ અને સગાઓએ હવે મનસુખ દીક્ષા લેવા જાય છે એમ સમજી તેને અનેક પ્રકારના આનંદો તથા ભોજનો આપવા માંડ્યા. પણ આ બધાની વચ્ચે સ્થિત ચિત્તે મનસુખ નિલેપ ઉભો રહ્યો અને શાન્તિની નજરે બધું નિહાળી રહ્યો

x

x

x

દીક્ષા—

“ દુર્લભ ત્રયમેવૈતદ્, દૈવાનુગ્રહેત્તુકમ્ ।
મનુષ્યત્વ મુમુક્ષુત્વ, મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥ ”

એ ૧૯૫૬ ના વૈશાખ માસની પચમીની રમણીય સવાર હતી ‘મહુવા’ ગામ આજે શબ્દગારાનું હતું શ્રાવકો બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ચોતરફ તૈયારીઓ કરવા દેખાતા હતા રસ્તાઓ ઉપર ખતાડા અને ઝડાઓ બાંધવામાં આવતા હતા જૈન પૈસાદારો પોતાના મકાનોની આગળનો ભાગ સાફ કરાવી પાણી છટાવી સુદૃઢ બનાવતા હતા વૈશાખના તાપથી બચવા, ઉપર મનોહર વાદનીઓ બધાવતા હતા ચોતરફ જૈનોના ઘરઘરમાં આનંદ ઉભરાતો દેખાતો હતો જૈન ઉપાશ્રય તેમ જૈન મંદિરો પણ શબ્દગારામાં આવ્યા હતા વાહુત્રોના નાદો કહ્યુંગોચર થતા હતા આ બધું જોતા એમ ભાસતું હતું કે જાણે કોઈ તાલેવતની પુત્રીના લગ્નનો ઉત્સવ હશે અને આજ કાલમાં જાન આવવાની હશે, જેથી આ બધી તૈયારીઓ થતી હશે

પણ

ઠાણા વાચક ! તપાસ કરતા વાસ્તવિકતા તો બીજી જ જણાઈ લગ્ન તો હતું જ પણ સસારની વિકાસવાસના અને વૈભવનું નહિ ત્યારે ? સસારથી પર સુલ્કિની માધનાના, મગ્ધકૃત્વ-પ્રાપ્તિના ને મમાધિના એ લગ્ન હતા લગ્ન કરનાર વિશ્વની ચળ લક્ષ્મીનો માલીક કહેવાતો તાલેવત નહોતો પણ ભાક્ષીની અખૂટ અને અવિચળ લક્ષ્મીનો માલીક બનવા માગનાર હૃદયની વાસનાનો માલીક-સાચો તાલેવત, એક નવજુવાન હતો એની જાનમાં આવેલાના હૃદયે મારના ક્ષણિક સુખો ભોગવવા આ એકચાગમ દરવા આવેલા નોંતા પણ તપ અને ત્યાગની પાછળ અનુભવન કરનારા ભક્તિભરીના હૃદયો હતા

મક્ષેપમાં ઠાણા વાચક ! આ લગ્ન નોંતા, પગતુ દીક્ષા હતી આવતી નાલે મીવિજ્ય-ધર્મસંવિહીનો પાસે એક નવજુવાન દીક્ષા લેનાર હતો એના ઉત્સવની જૈન સઘે ઢરેલી આ તૈયારીઓ હતી અને વાચક ! તે નવજુવાન કો ? બીજો નહોતો પણ આપણે જાણ્યોતો પેલો મનસુખ જ હતો એ ઘરથી રજા લઈ ગુરુગીના ચરણોમાં હાજર થયો હતો અને આવતી કાલે એ સામાન્ય વાસના ભૂખ્યો માનવ મરી શાન્ત અને વિરાગી સાધુ થવાનો હતો,

એ અનેક જનો વડે ગહ જોવાઈ રહેલી અને મનસુખની પ્રિય “આવતી કાલ” ‘આજ’ મા પલટાઈ ગઈ મવારથી ખૂબ ધામધુમ મચી અત્યેક પોતે તેમા કંઈને કંઈને જાગ લઈને ભાતશાલી થવા મથતો હોય તેમ દેખાતું હતું થોડી વાર પછી વરઘોડો ચઢ્યો મનસુખને બધાએ એક સુંદર શણગારેલ ગાડીમા બેસાડ્યો અને પોતાને પ્રિય લાગતા બધા ઘરેણા એને પહેરાવ્યા મનસુખે બધાને પ્રિય લાગતું બધું થવા દીધું એ સમજતો હતો કે આ બિચારા સમજતા નથી કે જે સર્વંવ ત્યાગી આણી પર આવી પહોંચ્યો છે એને આ ઘરેણા શા ? અને આ ભપકા શા ? છતાં તેણે કોઈને રોક્યા નહિ—થવા દીધું બધું શાન્ત અને નીરાગ નજરે નીહાળ્યા કહ્યું “વરઘોડો ચાલ્યો—વાળ વાળા—ગીતો ગવાયા—સ્થલે સ્થલે વધામણા થયા અને વરઘોડો સમાપ્ત થયો દીક્ષાની ક્રિયા શરૂ થઈ અને થોડી વારમા પૂરી પણ થઈ થોડા વખત પહેલાનો અપૂરુંડેડ કપડામા ઉસેલો મનસુખ, બે કપડામા વાટળાએલો સાધુ થયો સુંદર વાળોના સ્થાને વાળ વિનાતું મરતક અમકારા કરવા માડ્યું આજે મનસુખની ઇચ્છા પૂરી થઈ એને લાગ્યું કે જીવનના ધ્યેયને પહોંચવાનો મીઠો રસ્તો હાથમા આવી ગયો છે હવે તે માર્ગે પ્રયાણ કરવાની જ વાગ છે મનસુખે ભાઈભાડું અને કુટુંબ પરની મોહમાયા ઉતારી નાના મસુદાય સાથેતું સગપણ છોડી વિશ્વ માથે મગપણ બાંધ્યું હવે અમારો પ્રિય મનસુખ, મનસુખ મટી, ‘મુનિરાજ શ્રીમ ગલ્લવિજયજી’ બન્યો—બહાલા વાયક ! મારા, તારા અને જગત્થી પૂજ્ય એવા તેઓ અકિચન સાધુ થયા વહન હો એ ત્યાગને !

x

x

x

વિદ્યાભ્યાસની ઉત્કેષ્ટા ને નિશ્ચય—

“ રમ્ય હર્મ્યતલ ન કિં વસતયે ? શ્રાવ્ય ન ગેવાદિકમ્ ?

કિં વા પ્રાણસમાસમાગમમુલ નૈવાધિક પ્રીતયે ? ।

વિન્તુ આન્તરતત્પતદ્ગપવનવ્યાલોલદીપાદ્હુર—

જ્ઞાયાચશ્ચલમાકલપ્ય સમ્પલ સન્તો વનાન્ત ગતાઃ ॥ ”

—વૈશંપયશતક શ્લો ૮૦

વિવા વિનાનું જીવન, જીવન વિનાના શરીર બરોગર છે

મારા વાયકો ! આપણા પેલો જોળખીતો મનસુખ—ના, ના, હવેતો મુનિરાજ શ્રીમ ગલ્લ વિજયજી પોતાના માધુ—જીવનની કઠોર નિયમાવલીએને સાન દેવાળતા પોતાનો સમય ગુરુસેવાની અદર વ્યતીત કરવા લાગ્યા સસારીઓની જ જાળમાથી હવે તેઓ માધુજીવનની મીઠી શાન્તિ અનુભવતા હતા તપશ્રીઓ અને ભક્તિ તેમણે જેટલી બની શકે તેટલો શરૂ કરી દીધી હતી પ્રથમ ચાતુર્માસ તો તેમણે ‘મહુવા’મા જ કર્યું પછી ‘શુજરાત’મા બધે બ્રમણ કરવા માડ્યું પણ એ બ્રમણ ગાડી કે ઘોડા ઉપર બેસીને નોતું આ તો જૈન ધર્મના સાધુ જેઓ તો કાચન, કામિનીના સર્વંથા ત્યાગી, બે ચા ત્રણ કપડાના હુકડા એમના શરીરને લાકે એક ચા બે કપડા એમની શમ્યા માટે રહે એમનો આહાર ઘેરઘેરથી માગીને લાવેલી લિંક્ષા અને તેમા પણ અમુક પ્રકારની નિર્દોષ

તાઓ નીચે પગ ખુલ્લા, ઉપર માથુ ખુલ્લુ સળગતો સૂરજ હોય કે કંઠકંઠતી ઠડી હોય, વરમતો વરસાદ હોય કે ગાદ ધૂમસ હોય, એ જધાનો એમને તો કોઈના પશુ સહારા વગર કેવળ પોતાના શરીરથી મુકાબલો કરવાનો સૈનિકની પેઠે પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓ પોતાના શરીર પર લટકાવી વિહાર કરવાનો એમને ઘર નહિ કે બહાર નહિ, આશ્રમ નહિ કે ઉપાશ્રમ નહિ કોઈ મનુષ્યના એ નહિ એમને ચોમાસા કે જ્યારે જીવોત્પત્તિ અમર્યાદિત થાય છે, એ સિવાય આઠે મહિના બધે જમણુ કરતા રહેવાનું પૈસાને એઓ સ્પર્શ પણ કરી ન શકે અને કોઈ પણ જાતના વાહનમાં એઓ બેસી ન શકે હાથમાં એક ઢાંડો અને શિર પર એક ધર્મની આરા, બધાએ દેશ એમને મન સરખા ઠેર ઠેર ઉપદેશ દેવાના અને સાથે સાધુધર્મની આવશ્યક ક્રિયાઓ નિત્ય કરવાની આવી સાચી સાધુતામાં મુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીએ પોતાના પગરણો માડયા હતા તેઓ 'શુજરાત'માં આઠ માસ ભગ્ના અને ચાતુર્માસ આવતા 'વીરમગામ'માં જઈ ત્યાં આઠ માસ માટે રહ્યા ત્યાં લોકોને સહુપદેશ આપીને ધર્મક્રિયાઓમાં રસ લેતા કરીને સમય સંપૂર્ણ થયે તેઓ શુરુશ્રી સાથે વિહાર કરી ગયા જમણુ કરતા કરતા તેઓશ્રી 'લોચણી' નામના સુઢર તીર્થમાં આવ્યા

મુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીની ભણવાની ઇચ્છા જે ઘણા વખતથી સંયોગો પ્રતિફળ હોવાથી દબાએલી પડી હતી તે સાધુત્વની સ્વીકૃતિની સાથે પુનર્જન્મ પામી હતી તેમનો વિચાર હતો કે—“આ બહોળુ સંસ્કૃત સાહિત્ય જેમાં પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ કોટીના ગ્રંથો છે તે ભાષા હું ભણુ અને એ ગ્રંથોને હું વાંચુ તેમ થતા ધર્મગ્રંથો જેમાંનો ઘણો ભાગ સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં છે તે પણ સાથે જોવાઈ જશે અને વિશેષ શક્તિ હશે તો એને શુજરાતીમાં ઉતારી શુજર પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ ”

આ વિચાર તેઓશ્રીએ શુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીને જણાવ્યો સૂરિજીએ તરત જ તેમની ઊંઠી ઇચ્છા વિદ્યા પ્રત્યેના પ્રેમની જાણી લીધી તેમને એક પડિત, ગ્રાવત દ્વારા બોલાવી દીધા પણ હજી કંઈક મુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીના નિમિત્તે વધારે પુણ્યકાર્ય થવાનું હશે કે જેથી થોડા વખતમાં તેમને તે પડિત મહાશયનો પ્રતિફલ અનુભવ થયો અને તેમનો ત્યાગ કરવો પડ્યો યત્નપિ આમ પડિતના ત્યાગથી તેમની વિદ્યાવૃત્તિને મજબૂત હજી થયું પણ તેઓ મજબૂર હતા છતા—

‘ જે થાય છે તે સારા માટે ’

આ તાબા અનુભવથી શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીનો વિચાર જૈન પડિતો તૈયાર કરવા માટે થયો, તેવા અકાટ્ય વિદ્વાનો 'કાશી'—'બનારસ' જેવા વિદ્યાક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે માટે ત્યાં જઈ ચાલ્યા ત્યાં સરથા સ્થાપી સાધુઓને તથા જૈન મતાનોને ભણાવવા યત્નપિ તે ક્ષેત્રોમાં જવું, ત્યાં જઈ થોડો વખત પણ સ્થિરતા કરવી, ત્યા—

“ઈસ્તિના તાલ્યમાનોઽપિ ન ગત્તેદ્ જૈનમન્દિરમ્ ।”

—આવી લીપણુ ભાવના બહુલતાથી ફેલાએલ હોય, ત્યાં વિદ્યાભ્યાસનું સ્થાન કેમ સ્થાપી

શકાય ? છતાં અત્યારે કહેવું એ વિષયાન્તર થશે કે પુણ્યલોક વિજયધર્મસૂત્રિ જેવા ખાહોશ, ત્યાગી અને સાધુપુ ગવ માટે શુ કઠિન હતું ? એમણે એ વઠિનતાને કેમ નષ્ટ કરીને જૈન ધર્મનો ઝડો ત્યાં કચ્કાવ્યો એ તેમના જીવનના પાઠકોને સુવિદિત જ છે અરુતુ

સુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીના નિમિત્તે એ વિચાર પેદા થયો—પદ્મ થયો અને જવા માટે નિશ્ચય પશુ થઈ ગયો બધી તૈયારીઓ ખાદ્ય ચોમાસુ પૂર્ણ થયે જવાનો ઇંગદો પાકો થયો આ ચોમાસુ આપણા સુનિરાજે પુન 'વીરમગમ'મા કથું શુરુશ્રી 'મગલ'મા આતુર્ભાસ ગદ્યા સુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજી ચોમાસુ પૂર્ણ થવાની કાગના ડોળે રાહ જોઈ ગદ્યા હતા તેમને બધા ચોમાસા કળતા આ ચોમાસાના દિવસો વધારે લાગ્યા લાગ્યા પશુ આખરે તે પશુ પૂરા થયા જ પછી બધાએ ભેગા થઈને 'કાશી' પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું લાખી સુસાફરી અને મહાકીર્તિનો આ રીતે પ્રારંભ થયો

x

x

x

x

“ જિનકી નોષતકી સદાસે ગુજતે થે આસમા
દમવરુદ્દ હૈ મરુવરો મેં હુ ન હા કુછ બી નહીં ।
જિનકે મહલો મેં હજારો રગકે ફાનુસ થે
દ્વાદ ઉનકી કવ્ર પર હૈ ઔર નિશા કુછ બી નહીં ॥ ”

એ જ 'લીંચ' ગામ—સુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીની જન્મભૂમિ અને ત્યાના થોડા દૈરદાર સિંવાયના એ જ શ્રાવકો તેઓએ સાબરમતી કે સુનિરાજશ્રી 'કાશી' તરફ ભણવા જાય છે તેઓ વિચારવા લાગ્યા—

“ અરે કે ! બાપ કાશી ! ત્યા તો કેમ જવાય ? રસ્તામા જ ગલો આવે, વાધ, સિંહો ફળતા હોય, નદીઓ આવે ત્યા જવાય ? ” બધા આમ વિચારવા લાગ્યા, કારણ કે કોઈ 'કાશી' ભણવા જાય છે એમ ફક્ત બ્યારે ગામમા કોઈ પ્રાહ્મણના પુત્રને જનોઈ આપવાની હોય છે ત્યારે બ્યારે તે પોતે કંચ બીડી અને કડો લઈ કાશી ભણવા જાય છે એમ કહી દોડે છે અને તેના માથે તે ધી પાછળ દોડી તેને પકડે છે અને ઘેર લાવી બેસાડી દે છે, બસ આ અભિનય તેઓએ જોયો હતો અને કાશીએ ભણવા જાય છે એ શબ્દ ત્યારે સાંભળેલો અને આ તો સાક્ષાત્ 'કાશી' તરફ જાય છે એટલે એમ સાબળતા આશ્ચર્ય તો જરૂર થાય જ છતાં તેઓ તેમને મમજાવવાં યા એક વખત તે પ્રદેશ તરફ જતા પોતાના વતનને તો દર્શનનો લાભ આપતા જાય, એ બહાને સુનિરાજશ્રી પાસે ગયા અને વિનંતિ કરી શુરુભાગ સુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીએ તો કહ્યું કે 'ભાઈ ! શુરુશ્રી પાને જાઓ તેમની જે આજ્ઞા થયે તે મારે મા ય છે ' સમયકે શુરુશ્રીએ હા પાડી શ્રાવકોનો આનંદસાગર ઉલ્લસ્યો કેટલાએક તેમની સાથે રહ્યા અને કેટલાક ઘેર ખુશ ખબર આપવા પહોંચી ગયા

શ્રાવકોના આનંદનો દિવસ આવ્યો સુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીએ પોતાના વતનમા શુરુદેવ સાથે પ્રવેશ કર્યો આખું ગામ પેલા મનસુખને જેવા ઉવટયું પશુ તેઓ નિહાળે છે તો

પેલો મનસુખ નોતો પણ આ તો કોઈ સાધુના લેખાશમાં ઉપયોગથી પગલા ભરતા મુનિગજશ્રી હતા કેટલાકની આખોમાં હર્ષના આસુ આવ્યા કેટલાક તેમને વિસ્મિત વદને નીકળી ન રહ્યા કેટલીક વૃદ્ધાઓ પોતાના જોળામાં એવ મનસુખની આ દશા જોઈ ઉભી ઉભી આસુ માનવા લાગી કોઈ સ્ત્રીઓ તેને કુતુહલતાથી અનિમેષ નયને નિગળી નહી હતી આવી લોકદશાને નીહાળતા, ગુરુશ્રીની પાછળ નતવદને પગલા ભરતા મુનિગજ શ્રીમ ગદાવિજયજી ધીમે પગલે ચાલતા હતા ધીરે ધીરે બધા ઉપાશ્રયમાં આવી પહોંચ્યા—ગુરુશ્રીએ થોડો ઉપદેશ આપ્યો એ નાભળીને શ્રાવકો મહર્ષ વિખરાયા મુનિરાજ શ્રીમ ગદાવિજયજી ભિક્ષાની ઝેળી લઈ ગોચરી માટે એક અન્ય માલુ માથે નીકળી પડ્યા પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પોતાનું ઘરઆગલું પવિત્ર કરવાને વિનની ન્હો હતો મુનિગજશ્રી હરેકને ત્યાંથી થોડું થોડું લેતા આગળ વધ્યા એમ કળતા કળતા પોતાનું પૂર્વનું ઘર આગલું આવ્યું તેમની આખોની સામે સીનેમાના પટ પર ફરતા દર્શ્યોની માફક પોતાની પૂર્વાવસ્થા ચાલ આવવા લાગી આ એ જ ઘર જેમાં મનસુખ રહેતો હતો, રમતો હતો આ તે જ ઘર જેમાં હમેશા કલકલ ધ્વનિ થઈ રહેતો હતો, જેમાં આજે એક બે માણસો સિવાય કોઈ નોતું ઘોર શાન્તિનું માત્રાન્ય છવાયેલું હતું આ તે જ પાડોશ જ્યાં બે ચાગ ડાહ્યા અને આનંદી વૃદ્ધો રહેતા હતા અરેરે ! તેઓ પણ કાલના ચક્રમાં ઝૂપાઈ ગયા હતા, આ જ પાડોશના ઘર જ્યાંની ગૃહદેવીઓ અમર્ય શણગારો સજા ફરતી હતી, આજે તેમાંની કેટલીકના શરીર પર એક લાલ વસ્ત્ર સિવાય કાંઈ નોતું સુંદર વસ્ત્રો ન્યા મનસુખ રમતો તેમાંના કેટલાક આજે કમ્પાઈ ગયા હતા કેટલાક મકાનો જે માનવોથી પૂર્ણ રહેતા ત્યાં સંભાળ રાખવા માટે નિર્જીવ તાળા સિવાય કોઈ નોતું રે ફૂં સસાર !

ખરેખર મસારમાં કોણ અચલિત અને અડધી રહ્યું છે ? જે આજે કુદે છે તે કાલે માટીમાં મળે છે આજે રાત્ર ચંદ્રને મોજ કરે છે, કાલે તે રસ્તા પર ટુકડા માગનાર ભીખારી બને છે ખરેખર મસારમાં ધર્મ સિવાય કોઈ અચલિત રહ્યું જ નથી મુનિગજશ્રી આ બધા વિચારોમાં રૂપ્યા હતા તેમનો દશા એક કવિ એ કહ્યું છે તેવી જ હતી કે—

વધ્યો શોક, યજ્ઞ મુજ ગાન, ગાન આ એક જ રે
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્થાન ચલિત મૌ છેક જ રે

મુનિગજ વૈગમ્યની ભાવનાને પ્રદીપ્ત કરતા આગળ વધ્યા એમને એમના બાહ્યાવસ્થાના મુખ ન સાબર્યા પણ એમને તો બધે મસારની નશ્વરતા જ ભામી ગામમાં ત્રણ વર્ષ જેવા થોડા સમયમાં થયેલું પરિવર્તન નીહાળતા પાછા ફર્યા ખરેખર ! સસારના ચક્રો હમેશા ગતિશીળ જ રહે છે, એના સુખકુળના પાટા પ્રત્યેક ઉપગ્રસ્તી ભય છે

આમ મુનિરાજશ્રી ચાર દિવસ ત્યાં રહ્યા શ્રાવકોને તથા અન્ય પ્રબંધને સાથે ઉપદેશ આપ્યો બધા આનંદિત થયા થોવા દિવસની ઉષા પ્રગટી અને વતન તેમજ વતનવાગીઓને છોડી એ વિદ્યાગસિંહ મુનિરાજ ગુરુશ્રીની સાથે ‘કાગી’ જવાના પથમાં આગળ વધ્યા

પ્રયાણ—

“ કો વીરસ્ય મનસિય સ્વવિપયઃ ? કો વા વિદેશસ્તથા ?

ય દેશ શ્રયતે તમેવ કુરુતે વાદુમતાપાર્જિતમ્ ।

યદ્દદ્ધાનલલાઙ્ગુલમહરણઃ સિંહો વન ગાહતે

તસ્મિન્નેવ હતદ્વિપેન્દ્રધિરેસ્તૃષ્ણા છિનત્સ્યાત્મન ॥ ”

‘ દેહગામ ’થી વિહાર શરૂ થયો હશેથા દશથી વીશ માઈલની મજલ અને તે પછી પગ પાળાની જા પોતાનો સામાન પોતે જ ઉઠાવીને ચાલવાનું જામ તેમની મજલ આગળ વધી આટલી મોટી મજલની અને આટલા મોટા ઉદ્દેશની ખબર ‘શુજરાત’માં પડતા છાપાઓમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો પ્રત્યેક તેઓના કાંઈ તરફ આકર્ષાયા કેઈ રાગથી, તો કેઈ દેષથી, તો કેઈ જાણસાથી તેઓએ સુઠર ‘શુજરાત’ વટાવ્યું સાથે એનો સુઠર ખોરાક, સુઠર વાસસ્થાનો, સુઠર મોતાઓ અને રસીક વાતાવરણ પછી છોડ્યું હવે ‘ઉજ્જૈન’ તરફના પથે પડ્યા નવો પ્રદેશ, નવા મનુષ્યો અને નૂતન લાવનારોમાં થઈને પોતાનો માર્ગ કાપવા મઠ્યા પ્રત્યેક આમમાં શુરુશ્રી લોકોને ઉપદેશ આપતા અને લોકોને કલ્યાણના માર્ગ તરફ પ્રેરતા વિક્રમરાજની પ્રસિદ્ધ ‘ઉજ્જૈનિ’ આવી એનો પેલો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધવડ, ભત્તુહરિની શુદ્ધાઓ, ‘ક્ષિપ્રા’ નદીના હરીઆગા તટે, અવતી પાશ્વ-નાથનું સુઠર મંદિર, કાલીયાદેનો મહેલ વિગેરે સુઠર સ્થાનો આવ્યા અને છોડ્યા એ માધુસુદાય ઠમર કસીને આગળ વધ્યો ‘શાંખપુર’, ‘શિવપુરી’ અને ‘ઝાસી’ના બીહામણા જંગલોમાં ચાલ્યા દિવસે પછી માનવી હથીઆર વગર ચાલતા મુજે એવી ઘોર વનરાજીઓ ખાદી આત્મવિશ્વાસ ઉપર પસાર કરી કેઈ વખત જંગલોમાં રહેવું પડે, લાંબાની ચીસો સભળાય, અજાણીઓનો ઉપદ્રવ સાથે હોય, કેઈ વખત ભૂખ્યા ઝાડ નીચે સુઈ રહેવું પડે, તો કેઈ વખત માર્ગ ભુલેલા સાથીની શોધમાં હેરાન થવું પડે એમ કરતા ‘ઝાસી’ અને તેનો પ્રસિદ્ધ કિટલો પછી વટાવ્યો, અને ‘કાનપુર’ ‘પ્રયાગ’ના રસ્તે પડ્યા એવા પ્રદેશોમાં ફેરવું અને સાધુતાના નિયમો પાળવા એ કેટલી કઠિન વાત છે તે બહાલા વાચક ! તું હું કે બીજા ન કહી શકીએ, જેને અનુભવ્યું હોય તે જ વર્ણવી શકે ‘કાનપુર’ આવ્યું—ગયું ‘પ્રયાગ’ આવ્યું ‘ગંગા’—‘જમના’નો મહાસંગમ આવ્યો અને આગળ વધ્યા ધીરે ધીરે જે લક્ષ્ય પૂર્વક નીકળ્યા હતા તે વિદ્યાપુરી—‘કાશી’ પછી આવી પહોંચી ઉનાળાને બેઠાને બે બહીના વીવી ચૂક્યા હતા વેશ્યાજ સુદ ત્રીજની સુઠર સવારે જૈન નામથી ભરકનારા, જૈનોને ઘૂણાની નજરે ભેનાગ, વિચિત્ર માનવસમુદાયવાળા ‘કાશી’નગરમાં સાધુમ હળે પ્રવેશ કર્યો સ્થાને પહોંચવાનો મહીનાઓનો પરિશ્રમ આજે સફળ થયો શુરુશ્રી આજે આટલા પ્રવાસ બાદ પછી આનંદમાં હતા તેમના મુખ પર આનંદની લહરીઓ ઉઠતી જોવાતી હતી સુનિ મજ શ્રીમગ્ધવિજયજી આજે ઉંડો આત્મચતોષ અનુભવતા હતા

બહાલા વાચક ! જેમ સ્વપ્ન આવે અને કલાકોના કલાકો પસાર થઈ જાય તેમ ચાર કે છ મહિનાનો સમય તું એકજમ કાઢી નાખ, કારણ કે એટલો સમય વિજયધર્મસરિત માટે સ્થાનની શોધ કરવાનો, અને વિદ્યા માટે યથાયોગ્ય જટોભસ્ત કરવાનો હતો એ જટોભસ્ત કેમ

કરો અને બધું કેમ વ્યવસ્થિત થયું એ બજાવાની જો તને જણાસા થતી હોય તો ખ્યારા પાઠક ! સુજિજ્ઞના જીવનવૃત્તાન્તને તું જોઈ લેજે, તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે આટલો સમય આપણા મુનિરાજશ્રીએ તો મહા ગતિથી અભ્યાસ કરવામા વીતાવ્યો

ચોડા મહીના વીત્યા-સ્થાન નહીં થયું 'કાશી' જેવામા સાધુતાથી જેઆઈને શુભેચ્છકો પછુ વધ્યા. બજાવનાર પડિતો પછુ નહીં થયા અને જોકે પાઠશાળાતુ પછુ સ્થાપનકાર્ય થયું, જે પાછળથી 'શ્રીયશોવિજય જૈન પાઠશાળા' ને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ અભ્યાસ તડામાર ચાલ્યો. જૈનના પુત્રો પછુ 'શુભરાત' તુ કોમળ વાતાવરણ છોડી ત્યાં આવવા લાગ્યા અને વિદ્યાના વ્યાસગમા હીન થવા માંડ્યા. આપણા કથાનાયક પછુ તેમા મસ્ત બન્યા તેઓ સંપૂર્ણ શક્તિથી વિદ્યાભ્યાસમા તલલીન બની ગયા તેમણે દિવસ રાત્રતુ બાન પછુ ચોડા શ્રમય માટે છોડયું

x

x

x

જોકે વર્ષ પસાર-એ વર્ષ પસાર-ત્રણ, ચાર એમ આઠ આઠ વર્ષના બહાણા વીત્યા આવી આવી ધોન તપશ્ચર્યા બાદ વિગ્રાહેવી પ્રસન્ન કેમ ન થાય ? મુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજીનું જ્ઞાન હવે અપ્રતિમ વધ્યું હતું તેઓ વચાકેગણુ, ન્યાય તેમા પછુ નવ્ય ન્યાય અને પ્રાચીન ન્યાય, સાહિત્ય વિગેરેના તથા પ્રત્યેક દર્શનના મારા જ્ઞાતા બન્યા હતા આટલા દુઃકા સમયમા તેઓશ્રીએ પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ પુસ્તકોના અભ્યાસ કરી લીધો હતો બાકરણમા તો સિદ્ધાન્તકોમુદ્રી, પાતાંજલ મહાભાષ્ય, લલુશાષ્ટે-દુરોખર, પરિભાષે-દુરોખર, મનોરમા, વિભક્તિ-અર્થ-નિર્ણય વિગેરે વિગેરે સાગ પુસ્તકોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું ન્યાયમા-નવ્ય ન્યાયમા સુક્ષ્માવલી, દિનકરી, પચલક્ષણી, માધુરી, સિદ્ધાન્તલક્ષણી-પક્ષતા, સામાન્ય નિરુક્તિ, હેતુભાસ વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું પ્રાચીન ન્યાયમા ગૌતમસૂત્ર, વાતસ્થાયનભાષ્ય, ન્યાયવાર્તિક, વૈશેષિક દર્શન, ન્યાયમજરી, માખ્યતત્ત્વકોમુદ્રી, સાંખ્યપ્રવચન, વેદાન્તપરિભાષા, શારીરિકભાષ્ય, બ્રહ્મસૂત્ર જેવા અકાટ્ય પુસ્તકોના અધ્યયન કર્યા સાહિત્યમા પછુ કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યદર્પણ, પચકાવ્ય વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું જૈન ન્યાયના પ્રાપ્ત થણા પુસ્તકો તેમણે વાન્યા ઘણા વખતના બૂખ્યાને સુરવાડુ લોજન મળતા એ પેટ ભગતા સુધી કેમ છોડે ? એમ આજે જ્ઞાનના બૂખ્યાને સ્વાદિષ્ટ જ્ઞાનતુ લોજન મળવા એ અસુક હદે કેમ રોકાય ? મુનિરાજશ્રીએ તો ખૂબ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું

પરીક્ષાઓ આપવાનો વિચાર ખામ નોતો, છતાં જોકે વખત વિચાર ધતા 'કાશી'મા મધ્યમાની પરીક્ષા આપી તેમા ઉત્તીર્ણ થતા સાથીઓની સલાહ અને આગ્રહથી તેઓશ્રી 'કલકત્તે' વિહાર કરી ગયા. ત્યાં હિન્દુ ન્યાયતીર્થનો પરીક્ષા આપી ઉત્તીર્ણતા પ્રાપ્ત કરી 'ન્યાયતીર્થ' તુ પદ પ્રાપ્ત કર્યું

જોકે વખત બગીચ વિદ્વાનોની સલામા અર્થાવાદ થતા અને તેમા પોતાની કુશળતા મિદ્ધ થતા તેઓશ્રીને 'ન્યાયવિશારદ' ની પદવી પછુ પ્રાપ્ત થઈ

પોતાના અભ્યાસ સાથે તેઓશ્રી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ અન્યને પછુ આપવા ચૂક્યા નોતો

‘કાગી મા પચાસેક વિદ્યાર્થીઓને તથા ડેટલાક સ ચાસીઓને પણ તેઓએ અભ્યાસ કરાવ્યો. ડેટલાક જૈન સાધુઓએ પણ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવ્યો. તેઓશ્રી હમેશા પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાને તત્પર રહેતા.

આ સમયે તેમના જ્ઞાનથી આઠપાંઈ ‘કલકત્તા સંસ્કૃત ઓરિએન્ટેશન’ પોતાની ન્યાય, વ્યા કરણની ટાઈલ પરીક્ષાઓના તેમને પરીક્ષક નીમ્યા અને ત્યાગળાદ વારવાર અન્ય પરીક્ષાઓના પણ તેઓ પરીક્ષક બનતા રહ્યા. આમ તેઓ દશ વર્ષ સુધી તો ખરાબર કામ કરતા રહ્યા પણ અન્તમા અન્ય વ્યવસાય વધતા તે પ્રવૃત્તિનો તેમણે ત્યાગ કર્યો.

આટલા અભ્યાસ બાદ પોતાના ગુરુદેવ માથે પાછા તેઓ ‘ગુજરાત’ તરફ વિહાર કરીને આવ્યા. માર્ગમા ‘ઉદેપુર’, ‘મેવાડ’, ‘મારવાડ’ વિગેરે પ્રદેશોમા ખૂબ કર્યા અને ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ધીરે ધીરે ‘ગુજરાત’મા આવ્યા પુનઃ એક વખત પોતાના વતનમા આવકોના આશ્રયથી ચાર દિવસ માટે જઇ આવ્યા ત્યારબાદ તીર્થોધિરાજ ‘શત્રુ જય’ને લેટયા-ત્યાથી પાછા ફરી ‘મુખઈ ને માર્ગે’ પડયા-અને ‘મુખઈ’મા જ આતુર્ભાસ કર્યું.

તેમની પ્રવૃત્તિ—

“ ઇશ્વરના સબધમા લોકો કહી ગયા છે કે તેને એક લીકરો હતો. પેગમ્બરને માટે પણ ડેટલાકો તરફથી એમ કહેવામા આવ્યું છે કે તે એન્ડ્રાલિક હતો. જ્યારે ઇશ્વર કે પેગમ્બર પણ માણસોની નિંદામાંથી નથી બચ્યા ત્યારે માણસ તો કેવી જ રીતે બચી શકે ? ”

—મૂરીશ્વર અને સમ્રાટ

તેઓશ્રીએ પોતાની પ્રવૃત્તિ હમેશા જ્ઞાનમય જ રાખી છે તેઓએ આ છાપાના નકામા-ધાધલીઆ વાતાવરણમા જરા પણ લાગ નથી લીધો અને હમેશાને માટે ઉઠાસીન રહ્યા છે પોતા નાથી બનતી સાહિત્યસેવામા અને ધર્મોપદેશમા તથા અન્ય ધર્મક્રિયાઓમા પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે તેઓશ્રી સદા સમજતા આવ્યા છે કે-નકામા બીજાને હવકા પાડવાથી-યા પોતાની ખોટી બકાઈએ હાકવાથી મોટા નથી થવાતું જે આજે છે કે અમે મોટા થઇએ તેઓ હમેશા ખોટા જ હરે છે જે શાન્ત અને સૂપચાપ પોતાની સાહિત્યક પ્રવૃત્તિ વધાવતો જાય છે તે જ પાર ઉતરી જાય છે, નહિ તો ક્લેશના ક્રિયક્રમા દ્વારા પોતાનું ક્ષેત્ર તે સૂકી જાય છે આજ એમના વિચાર અને જો જ એમની ધારણા, જે આજની મનોરમ ધરી સુધી એક જ સરખી છે અરે ! પોતાના પર દેવીઓ તરફથી ભુકા અને અપમાનકારક હુમલા થયા છતાં તેઓ છાપાઓની કહેવાતી મધ્ય ગાળાગાળી મા નથી પડયા તેઓ સર્વદા સ્વામી રામતીર્થના જેવો જ સિદ્ધા ત રાખે છે કે-

“ મિત્રો અથવા શત્રુઓએ કરેલી ટીકાને આપણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગૃત રહેવા આવેલા ખરાબ સ્વપ્ન તરીકે જ ગણી કાઢવી તમે જાગો છો ત્યારે સ્વપ્ન કયા છે ? ”

અને વહાલા વાચક ! પરિણામમા જે લીરો હતો તે આજે લીરો જ રહ્યો અને નકલી

હીરા બિથારા પોતાનું નર શુભાવી બેઠા જે પોતે સમજે છે કે હું ખરાબ નથી તેને ભલે એક વખત દુનિયા ખરાબ કહે પણ તેથી તેને કંઈ નુકસાન થતું નથી. અરે ! આ ચક્ષુરમા તીર્થ કરે જેવા સમર્થ જ્ઞાનીઓ પણ આવી ગયા છે તો મનુષ્ય કોણ માત્ર ? અગર કેવળ સારાની જ દુનિયા હોત તો તેનો ઉદ્ધાર ક્યારનો થઈ ગયો હોત એ તો ખરાબ વગર સારાની પરીક્ષા ન હોય. અમાવાસ્થાના ધોર અધારા સિવાય અદ્રવ્ય મૂલ્ય કેમ અઠાય ?

આપણા મુનિરાજશ્રી આ વાતોના સમજદાર હોવાથી આ જ મુધી આન્ત રહેવા પામ્યા છે અને તેઓશ્રી સમાજને સારા મારા પુસ્તકો અર્પી શક્યા છે તેઓશ્રીને ન્યાય, વ્યાકરણાદિના ક્ષણ અથો શુજરાતીમા આ અન્ય ભાષામા શુજરાતિ પ્રત્નના હિતાર્થે લખ્યા છે ન્યાય વ્યાકરણ જેવા વિષયો ભાષામા ઉતારવા એ ખરેખર બહુ કઠિન બાબત છે તે સાથે તેઓશ્રીએ દર્શન પર પણ પુસ્તકો રચ્યા છે પોતે શુજરાતી તેમજ સંસ્કૃત ભાષાના કવિ પણ છે તેઓશ્રીએ રાસ તથા અન્ય પુસ્તકો પણ પણ લખ્યા છે તેની વિસ્તૃત સૂચી અત્ર આપવામા આવેલ છે આવી રીતે આજ દિન પર્યન્ત તેઓશ્રી પોતાની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ એકધારી વધારી રહ્યા છે

તેઓશ્રીને 'શુજરાત'મા આવતા 'વ્યાવર'મા સૂરિજ સમક્ષ શ્રીસથે પ્રવર્તકત્વ પદ આપ્યું, જે સમયે આજે આચાર્યપદથી વિભૂષિત શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજને ઉપાધ્યાય પદવી અપાળી હતી તથા જે વખતે સંસ્કૃત ભાષાના અખટ અભ્યાસી ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રીન્યાય-વિજયજી 'હિસનગઢ'થી ખાસ પધાર્યા હતા, તથા જે મગલ સમયે શુરભક્ત મુનિરાજ શ્રીવિશાલવિજયજીને ભાગવતી દીક્ષા અપાળી હતી

પુન કાશી તરફ પ્રયાણ—

'મુખઈ'ના આતુર્ભાસ બાદ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજની ઇચ્છા પુન 'કાશી' તરફ જવાની થઈ, કારણ કે તેમને અનુભવે બતાવ્યું કે પોતે સ્થાપેલ "શ્રીવીરતત્વ પ્રકાશક મંડળ"ને ત્યાં લઈ જવામા આવે તો ઉન્નતિ થાય પુન મહાત્માજીએ પોતાની મજલ શરૂ કરી દીધી સાથે આપણા પ્રવર્તક મુનિરાજ શ્રીમગલવિજયજી પણ હતા

મનુષ્ય ધારે છે શુ અને થાય છે શુ ? અધવચ પરિશ્રમથી સૂરિજ બિમાર થયા, અને 'ઈંદોર' પહોંચતા પહોંચતા તેમની તબીબત બહુ લથડી ગઈ હવે તેમને લાગ્યું કે મારે વધારે આરામ શરીરને આપવો જોઈએ પણ બીજી બાબત પાઠશાળા માટે જવાની જરૂરીઆત હતી હવે શુ કરે ? અન્તે તેમણે વિચાર્યું કે એ કામ પ્રવર્તક શ્રીમગલવિજયજી સારી રીતે કરી શકશે, માટે તેમને બોલાવી કહ્યું "ભાઈ તમે જાઓ"

શુરભક્ત પ્રવર્તકજીને તે ન ગમ્યું રોગગ્રસ્ત શુરશ્રીને છોડી અન્યત્ર કેમ જવું ? પણ અન્તમા શુરદેવના અત્યાગ્રહને વશ થઈને જોમણે પોતે અન્ય ત્રણ મુનિવરો સાથે 'કાશી' તરફ પ્રયાણ કર્યું અને શુરદેવને પુન જલદી મળવાની અતર પ્રાર્થના કરી આ સમયે તેઓશ્રીની સાથે શા તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીજય તવિજયજી પણ હતા

પણ અરે રે ! માનવી કયે દિવસે પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડી શકયો છે ? તે જે ચાહે છે તેની પ્રતિજ્ઞતા તેની સામે હાજર થાય છે એક કવિ પોઠાવે છે કે—

“ અરે પ્રારબ્ધ તો પ્રેતુ, રહે તે દુર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે દરી રહેજે ”

થયુ પણ એમ જ હજી ‘ કાશી ’ પહોંચ્યાને અહીં માસ માઠમાઠ થયા હતા તેટલામા તો જૈન ધર્મના મહાદીપ યુગાયો જૈન નલોમડળનો અદ્ર આયગી ગયો શ્રીવિજયધર્મ સૂરિજનો સ્વર્ગવાસ થયો આવા સમાચાર સાંભળતા શુરભક્ત શિષ્યને શુરના વિરહતુ દુઃખ કેટલું થાય તે ખ્યાર પાઠક ! વધુ મારી લેખન-શક્તિની ખહારની વાત છે પણ હવે અફમોમ કરે કાઈ વળે તેમ નથી તેમ વિચારી પોતાના મનને શ્રીમગલવિજયજીએ મમજાવ્યું અને તેજ વખતે જાણે સ્વર્ગસ્થ શુરદેવને અજલિ ન ધરતા હોય તેમ બે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી લીધી એક તો વિદેશી કાપડનો અર્થ ત્યાગ અને ખાદીનું અંગે ધારણ, અને બીજી હમેશા છ વિગય માથી ચાર વિગયનો ત્યાગ ખ્યાગ પાઠક ! આ પ્રતિજ્ઞાતું મહત્વ ઝીણી ઝીણી મલમલો પહેરતા મુનિરાજને પૂછજે કે આ વિના વ્યાકુળ થતા શ્રીમતોને પૂછજે ?

અસ્તુ, તેઓશ્રી ‘ કાશી ’ મા રહ્યા ત્યા પાછળથી “ શ્રીવીરવત્ત્વ પ્રકાશક મડળ ” પણ આવ્યું તેઓશ્રીએ તેતું ત્યા એકાદ વર્ષ સુધી મુચાડે રૂપે સચાલન કર્યું વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી જાણાવ્યા તથા વ્યવસ્થા મુદર બનાવી પરતુ એટલામા ઉક્ત સંસ્થાને શુરદેવના સમાધિમંદિર પાસે “ શિવપુરી ” મા લાઇ જવાનું નાહી થયું પ્રવર્તક શ્રીમગલવિજયજી પોતાના મ્હોટા શુરભાઈ ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજ તથા શાસનહીનક મુનિરાજ શ્રીવિદ્યા વિજયજી જેવા સમર્થ વિકાન મુનિવરો સાથે ‘ શિવપુરી ’ તરફ ચાલ્યા વચ્ચે ‘ આશ્રા ’ માં એક શ્રીલક્ષ્મીચ દ્રજી ઐદના આગ્રહથી ચાતુર્માસ ગ્હી પોતાના શુરબધુઓ સાથે એક પ્રતિજ્ઞા કરી તથા શુરદેવના સ્મારક તરીકે એક મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું વાચક ! તે પુસ્તકાલય તે “ વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર ” જે આપણા જીવનનાયકે એકત્રિત કરેલ સુંદર પુસ્તકોના મ અહીં લીધી રહ્યા છે

અહિં ના ઉત્સવમા ‘ આશ્રા ’ ના શ્રીસંઘ તરફથી પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય શ્રીધન્વવિજયજીને ‘ આચાર્ય ’ પદ તથા આપણા પ્રવર્તકજીને ‘ ઉપાધ્યાય ’ પદ મળ્યું

ત્યાગ્માહ ઉપાધ્યાયજી ‘ શિવપુરી ’ પધાર્યા પાઠશાળાને રૂઢી રીતે સચાલિત કરીને પોતે આચાર્ય શ્રી સાથે મારવાઠમા વિચરી રૂઢી ‘ શિવપુરી ’ મા આવી ત્યાથી ‘ મુગધ ’ ચાતુર્માસ કરો પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સાથે ‘ મદ્રામ ’, ‘ મહેસુર ’ તરફ ચાલ્યા હંબરો માઈલોના વિહાર એ ત્યાગી મુનિઓએ પળે કર્યા આજે વેગથી દોડતી ટેનમા પણ પ્રવાસીને ત્યા પહોંચતા ચાર પાંચ દિવસ પૂરા જોઈએ ત્યા પળે ચાલીને જવું એ શું નાની સૂની વાત છે ? ઘોર અટવીઓ, પાણીના પૂરથી ગાડી બનેલી નદીઓ, પચીસ ત્રીસ કદમ પર ગરજતા સિંહો, અને જાગ્રી લોકોની વચ્ચે વૃક્ષોના આરાત નીચે વિશ્રામ લેવાનો, આણુ આણુ પ્રતિદિન મળવાનું છતાં નાનો સાડાત્રણ

હાથનો માનવી પણ શું નથી કરી શકતો ? મમાત્ની આરામા સારો કરામતો એની જ બનાવેલી છે અસ્તુ

આજે તે ઉપાધ્યાય શ્રીમગલવિજયજી ‘ગુજરાત’ ‘કાઠીઆવાહ’થી હજારો માઇલના છેટે જૈન ધર્મથી વધુ અપરિચિત પ્રદેશોમા ફરી પોતાની વિદ્વતાનો ત્યાના ભવ્ય જીવેને લાભ આપી રહ્યા છે આજે ચોપન ચોપન વર્ષની અવસ્થાએ પણ એ ત્યાગી મહાત્મામા હજારો માઇલના વિહાર કરવાનું સામર્થ્ય ભર્યું છે કયા આજનો નવજીવાન જે ચાર માઇલ ચાલતા પણ હાશી ભાય અને કયા આ વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, ત્યાગી સાધુ ?

હવે બહાલા વાચક ! આપણે અત્યારે અહિંથી વિખુટા પડીશું ઉપાધ્યાયશ્રીના જીવન માટે વધારે શું લખવું ? જગદ્વિખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની કીર્તિ અને મહત્તામા શું તેમનો ભાગ નોતો ? વિશ્વવિજયી ચોદ્ધાઓના વિજયમા શું સૈનિકોના આત્મભોગથી સ્થપા ચેલ હિસ્સો નથી હોતો ? શેઠની શેઠાઇમા જેટલી તેની મહત્તા પ્રશસનીય છે તેટલો તેના હાથ નીચેના કુશળ નોકરનો આત્મભોગ પણ છે ઉપાધ્યાયશ્રીએ છાપામા પોતાના નામો ન છપાવ્યા- નકામા ફેલેશો કરી પ્રમિદ્ધ પુરુષ નથી બન્યા, એમણે તો શુદ્ધશ્રીની ભક્તિમા અને સાહિત્યની મુગી સેવામા જ પોતાના કર્તવ્યની વર્તમાનને માટે ઇતિશ્રી માની છે

પ્રાન્તે-શાસનદેવ તેમને આરોગ્ય અર્પે જેથી માનવજીવનના દુઃકા સમયમા પણ તેઓ લોકકલ્યાણને માટે ખીજા અનેક લાભદાયી ગ્રંથો રચે અને બાલજીવેને સન્માર્ગે દોરે પોતાની શુદ્ધ સાધુતાથી નામ્નિકતાભર્યા વાતાવરણમા પણ મત્ત્યધર્મતા સ્થાપે એમની કીર્તિ તથા સાધુતાના પન્નિલો દિગ્દિગન્તમા પ્રસરે આટલી જ શુભેચ્છા કરીને બહાલા વાચક ! આપણે વિખુટા થઈશું

“ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા મવન્તુ ભૂતગણા. ।
દોષા પ્રયાન્તુ નાશ સર્વે સુભીમવન્તુ લોકાઃ ॥ ”

એ જ ઓમ્ શાન્તિ, ઓમ્ શાન્તિ, ઓમ્ શાન્તિ ।

વિષય-પ્રદર્શન.

પ્રથમ ઉદ્દેશ—જીવ-અધિકાર

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
અન્યકારકૃત મગધાચરણ	૧	નૈયાયિક દર્શનના સોળ પાંચો	૧૨
મગધાચરણનો હેતુ નથા અનુમન્ય-અનુદય	૧	(પ્રમાણાદિની વ્યાખ્યા તથા તેના પ્રકારો)	૧૨-૧૩
૧ (' મગળ ' શબ્દનો અર્થ)	૨	પ્રમાણાદિ સોળ પદાર્થોના સાત પદાર્થોમા	
શ્રીમહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરવાનું કારણ	૨	અનતર્ભાવ	૧૩
પદાર્થ-નિરૂપણ	૩-૨૫	અદૈત વેદ-નત દર્શન	૧૩
પદાર્થની સખ્યા	૩	(પ્રમાતા આદિના લક્ષણો)	૧૪
સાત પદાર્થોના ક્રમ-નિર્દેશની સકાંગ્યતા	૩	શબ્દવાદ-સમીપા	૧૪-૨૨
(આત્મની વ્યુપત્તિ)	૩	(અવિનાભાવનો અર્થ)	૧૪
પદાર્થની પદોપતતા	૪	સ્થૂલરૂપ પદાર્થનો અસંભવ	૧૮
જીવ અને અજીવમા અન્ય પદાર્થોનો અનતર્ભાવ	૪	શબ્દવાદનો નિગમ	૨૧-૨૨
(ઉપચારતુ લક્ષણ અને તેના પ્રકારો)	૫	ઉત્તર પક્ષ	૨૧
સાત પદાર્થોની આવશ્યકતા	૬	માયાવાદની શીમાસા	૨૨-૨૫
પુણ્ય અને પાપનો વિચાર	૭	'સત્ય' શબ્દ મિથ્યા જગત્નો વાસ્તવિક અર્થ	૨૫
પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા	૭	આત્મ-નિરૂપણ	૨૬-૪૬
પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો	૭	જીવનું લક્ષણ	૨૬
પુણ્ય અને પાપનો આસવ કે બંધમા સમાવેશ	૮	લક્ષણનું લક્ષણ	૨૬
વિવેકાનુસાર પદાર્થોની સખ્યા	૯	(લક્ષણનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ)	૨૬
અન્ય દર્શનકારોની પદાર્થ સંખ્યાની માન્યતા	૯	અતિ-આપ્તિ	૨૭
સાખ્ય દર્શનના ૨૫ તત્ત્વોની ગ્રંથલેખા	૯	અવ્યાપ્તિ	૨૭
(સાખ્ય દર્શનનું ૬૧ શ્લોક સુત્ર)	૯	અસંભવ	૨૭
બૌદ્ધ દર્શનની સૌત્રાન્તિક આદિ ચાર શાખાઓ	૧૦	જીવના લક્ષણની યથાર્થતા	૨૭
વૈશેષિકદર્શનના ૭ પદાર્થો	૧૦	(દશ પ્રાણો)	૨૭
(દ્રવ્યના લક્ષણો તથા તેના નવ ભેદ)	૧૦	યૌગિક અર્થ અને પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત	૨૮
(જીવનની વ્યાખ્યા તેમજ તેના ચોવીસ પ્રકારો)	૧૦-૧૧	તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જીવનું સ્વરૂપ	૨૮-૨૯
(કર્મની વ્યાખ્યા અને તેના પાંચ પ્રકારો)	૧૧	જેન દૃષ્ટિએ જીવ	૨૮
(સામાન્યતા લક્ષણ અને વિધાન)	૧૧	આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ	૨૯
(વિશેષની વ્યાખ્યા)	૧૧	કચ્છની દ્વિવિધતા	૩૦
(સમવાયની રૂપરેખા)	૧૧	ચૈતન્યની આત્માથી બિન્નતા-અભિન્નતા	૩૦-૩૩
૬ પાદિનો જીવ-અજીવમા સમાવેશ	૧૧	આત્માનું પરિણામિત	૩૩

૧ કૌ સમા દશવિતો વિષય દિપ્તિજાત સમજાવો

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
આત્માની નિત્યતા-અનિત્યતા	૩૪	(મો પર્વાપદર્શનરૂપ સંગ્રાનો અભાવ)	
આત્માનું કર્તૃત્વાદિ	૩૪	* ઉપયોગના પ્રકારોની સંકલના	૫૯
આત્માની દેહ-પરિભ્રમણતા	૩૫	(આભિનિર્ગોષિક ગ્રાનનું લક્ષણ)	૫૯
(અનન્ય અને વ્યતિરેકનો અર્થ)	૩૬	(ગુણ ગ્રાનનું લક્ષણ)	૫૯-૬૦
આત્મા એક જ નથી	૩૭	આત્માના અગ્રાન હોવાનું કારણ	૬૦
આત્માની દેહથી ભિન્નતા-અભિન્નતા	૩૮	(એકેન્દ્રિયતા બેદો)	૬૦
જીવોની સંખ્યા	૩૮	જીવના બે મુખ્ય પ્રકારો	૬૧
સંસારી જીવને કર્મનું બંધન	૩૯	'સંસાર' શબ્દનો અર્થ	૬૧
(બંધ, અભિન્ન અને જનિતિભવની રચૂળ રૂપરેખા)	૩૯	'સિદ્ધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૬૧
(પુણ્યાનુમંતિ પુણ્યાદિની પ્રકારોત્તરથી વ્યાખ્યા)	૪૧	'સિદ્ધ' શબ્દની નિષ્પત્તિ	૬૨
અદૃષ્ટતા સિદ્ધિ	૪૦	'સિદ્ધ' શબ્દનો અર્થ	૬૨
(આત્માશ્રયનું લક્ષણ)	૪૨	(સિદ્ધતા પર્વાયો)	૧૨
મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બંધન	૪૩-૪૪	મુક્તિનો માર્ગ	૬૩
વેદાદિ કર્મશાસ્ત્રોના પાંડો	૪૪-૪૫	(૧૧ પ્રકારના સિદ્ધો)	૬૩
તર્કની તત્ત્વમતા અને તેનો આશ્રય	૪૬-૪૭	સમ્યગ્દર્શનાદિના કર્મમા રહેતું રહસ્ય	૬૪
આત્મિક કોણ ?	૪૭-૪૮	'સમુદાય' શબ્દનું પ્રયોજન	૬૪-૬૫
(જેન ચાર વેદો)	૪૮	મોક્ષના ગ્રાન અને ક્રિયારૂપ સાધનો	૬૫
ઉપયોગના લક્ષણો	૪૯	ગ્રાન અને ક્રિયાના સદ્યોગની આવશ્યકતા	૬૫
(સામાન્ય અને વિરોધની સમજણ)	૬૬	મોક્ષ-માર્ગના ન્યાય પ્રકારો	૬૬-૬૮
ગ્રાન અને દર્શનમા રહેતો તફાવત	૪૯-૫૦	દર્શનાન્તરીયોની મુક્તિ-માર્ગની માર્ગણી	૬૮-૬૯
કારણના બે પ્રકારો	૫-૫૧	સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૬૮
(હૃદયમંથનો અર્થ)	૫૦	'દર્શન' શબ્દના અર્થો	૭૦
મનિગ્રાનનું કોષ્ટક પાંચ ગોળોના બાજ અને		સમ્યગ્દર્શનના અન્ય લક્ષણો	૭૧
આગ્ર-તર કારણો	૫૧	મિથ્યાદર્શનનો અર્થ	૭૨
ઉપયોગનો શબ્દાર્થ	૫૧	શ્રદ્ધાન	૭૨-૭૩
ઉપયોગના	૫૨-૫૮	સમ્યગ્દર્શનના પર્વાયો	૭૩-૭૪
જીવને એક સમયમા કેટલા ઉપયોગ હોય શકે ?	૫૨	(બોધિતુ લક્ષણ)	૭૩
(અતમુદ્દાની વ્યાખ્યા)	૫૨	સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દર્શિમા મિનતા	૭૪
કિંમોનું યોગપલ	૫૩	(ગુણરચનાનો અર્થ)	૭૪
જ્ઞાનપિન્દોનો પ્રાન્ત ભાગ અને તેનો		નિસર્ગનું લક્ષણ	૭૫
અનુભવ	૫૩-૫૫	આધેગમનું લક્ષણ	૭૫
ઉપયોગના અનાતર બે	૫૮	સમ્યગ્દર્શનની રૂપરેખા	૭૫-૭૬
પરસ્પર માધ્યા અને તેના પ્રકારો	૫૮-૫૯	કર્મના પ્રકારો	૭૫-૭૬
(અગ્રાનનો સ્વર્થ, નિમ્નગ્રાનની વ્યુત્પત્તિ		(પ્રકૃતિ વચ્ચેની સમજણ)	૭૬
અને અર્થ)	૫૮	કર્મોની રિચિતિ	૭૭
		(કોષ્ટકોડીનો અર્થ)	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
પર્યોપમના અને સામરોપમના ભેદો	૭૮-૮૦	મનિ-દેશમા રહેતા જા-યોના વગેરો	૧૫
(પરમાત્માના પ્રકારો, અગ્રમ સંબંધી કોટક)	૭૮-૭૯	('સ ની'નો અર્થ)	૮૫
(યોજાતું કોટક)	૮૦	(પર્વાપિના વિવિધ અર્થો)	૮૫-૮૬
મુદ્ધમ તથા પ્રકારના માત્રોપમના પ્રયોજનો	૮૨	ઉપપ્રમા વર્ગન ઉપર પ્રકાર પાત્ર ૩ દર્શાવત	૮૬
પુદ્ગલ-પગવર્તન	૮૨	દર્શાવતો ઉપનય	૮૬
વર્ગભા કક્ષાભુ અને તેના પ્રકારો	૮૩	મનિયનુ રચય	૮૬
(પચ પ્રકારના શરીરો)	૮૩	અપૂર્વકલ્પ	૮૭
જાદુનુ પુદ્ગલ પરાવર્તનુ રચય	૮૩-૮૪	અપૂર્વકલ્પની વિશિષ્ટતા	૮૭
મત્તાન	૮૬	(એક કાળીઓ, બે કાળીઓ, ત્રણ કાળીઓ,	
મુદ્ધમ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પગવર્તનુ રચય	૮૪	ચાર કાળીઓ રમ)	૮૮
દોન પુદ્ગલ પગવર્તનના બે પ્રકારો	૮૬	(૨૭ મુવ-મનિ પ્રકૃતિઓ)	૮૯
કાલ પુદ્ગલ પરાવર્તનુ રચય	૮૬-૮૫	(૩૮ નુમ પરાવર્તમાન પ્રકૃતિ)	૮૯
જાદુ પુદ્ગલ પગવર્તનુ રચય	૮૫	મિનિ-ધાન	૧૦૧
પુદ્ગલ પગવર્તનો અર્થ	૮૬	રમ-ધાન	૧૦૧-૧૦૨
મોમ જમન પૂર્વની કેટલીક મિથિતિઓ	૮૬	ગુણ-ધેણિ	૧૦૨
ધવનસમુપી કાળ	૮૬	અભિનવ મિથિતિ-ગદ્ય	૧૦૨
મમમુપી કાળ	૮૬	યથ પ્રવૃત્તિકલ્પાદિના અભિવ્યક્તિ-ગદ્યો	૧૦૨-૧૦૩
(અકામ નિર્ભય)	૮૬	અનિવૃત્તિકલ્પના નામની સાધના	૧૦૩
પાત્રીવન કાળ	૮૫	અનિવૃત્તિકલ્પનો અર્થ	૧૦૪
મિનિ ધાન અને કૃતનાથ તથા અકૃતનાથના		ઉત્તરભા અને આનાયનો અર્થ	૧૦૪
રોગનુ નિવારણ	૮૭	(રોગલેખનો અર્થ)	૧૦૫
મિનિ ધાનનો અર્થ	૮૭	સમ્યક વડી પ્રાપ્તિથી અનદ	૧૦૬
(કાલ કલ્પો)	૮૭	આદ્યમુલક ઉદ્દેશ્યો	૧૦૬
અભિવ્યક્તિ વનુ પ્રવૃત્તિ	૮૮	ગુણ પુર્વ ભાવવાનુ કાલ	૧૦૬
(મીમંસાભિપ્રાયે નિર્ણય કથાનક)	૮૮-૮૯	('તે' નો 'તે'નુ દર્શાવત)	૧૦૬
નિર્ણયકલ્પો ઉપક્રમ	૮૯	તત્ત્વ-નિર્ણય	૧૦૭
(અનિર્ણયનો અર્થ)	૮૯	અનિર્ણય બુદ્ધિ-પાત્રના કથ	૧૦૮
(અનિર્ણય કાલ અનિર્ણય કાલ, નિર્ણય કથ,		(તત્ત્વના પ્રકારો)	૧૦૮
નિર્ણયકલ્પ અને પ્રોત્તરકલ્પી સ્થુત સમજ)	૯૦	કમપ્રવૃત્તિકલ્પ અને નિર્ણયકલ્પો નો મત-	
બધ પ્રવૃત્તિકલ્પનુ પ્રમાણ	૯૧	ભેદ	૧૦૮-૧૧૧
વર્ણનામિકલ્પનુ રચય	૯૧	પ્રથમ કથુ અભિવ્યક્તિ	૧૦૮
(પચમના બાકા કોટી ૧૬-૧૭ બુદ્ધિ-વચ)	૯૧	અપ્રવૃત્તિકલ્પ સંબંધુત પરીક્ષા દર્શા	૧૦૮
(અનિર્ણયકલ્પના નામ)	૯૨	કાલે પદમિક પ્રવૃત્તિકલ્પી પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત	૧૧૦
મો કલ્પકલ્પી કલ્પકલ્પ વર્તન	૯૩	કાલે પદમિક પ્રવૃત્તિકલ્પી નિર્ણ	૧૧૦
અનિર્ણય કલ્પ-અનિર્ણય	૯૩	પચ પ્રવૃત્તિકલ્પી પ્રવૃત્તિકલ્પો નો નામ	૧૧૧
(ઉપક્રમના પ્રકાર)	૯૩	કલ્પિક પ્રવૃત્તિકલ્પો નો નામ	૧૧૧
અનિર્ણય કલ્પ-અનિર્ણય	૯૪	(અપ્રવૃત્તિકલ્પી પ્રવૃત્તિકલ્પો નો નામ	૧૧૧
નિર્ણય કલ્પ-અનિર્ણય	૯૪	અનિર્ણય)	૧૧૧

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો	૧૧૦	મનગાત્રીના વ્યાખ્યા	૧૨૯
ક્ષયોપશમાની સમજણ	૧૧૨	(અર્થે) વસ્તુમા વિગી અને વિગતી કદપના)	૧૨૯
ઉપશમ અને ક્ષયની ભિન્નતા	૧૧૦	નિવહની રૂપરેખા	૧૦૦
ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ગતિ	૧૧૩	અર્થ-અન્યથા	૧૦૦
(કશ આશ્વર્થે)	૧૧૪	અત્યુક્તપાત્ર ૨૨૩૫	૧૩૦
(શીદુષ્ટપ્રદ્યુરિના તેમજ શીદુષ્ટ વાસુદેવના		અત્યુક્તપાના બે ભેદો	૧૩૦
પાત્ર ભવે)	૧૧૪	(સત્વેગત મ યકારકૃત નક્ષત્ર)	૧૩૦
ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વચ્ચે		આત્મિકત્વનો નિચાર	૧૦૧
વિરોધ	૧૧૫	સમ્યક્ત્વના ૬૦ લક્ષણો	૧૩૧
સારવાદન સમ્યક્ત્વ	૧૧૬	અદ્વાનના ચાર પ્રકારો	૧૩૧
નામાન્તરો	૧૧૬	ત્રણ નિગો	૧૩૦
વેદક સમ્યક્ત્વ	૧૧૬	૬૨ વિનય	૧૩૨
વેદકનો અન્તર્ભાવ	૧૧૭	ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ	૧૩૨
બીજી ભાષામાં સમ્યક્ત્વનું સંપાદન	૧૧૭	પાત્ર દ્રવ્યો	૧૩૨
*સમ્યક્ત્વની રીતિ અને ગુણસ્થાનક	૧૧૮	સંપ્રદાય	૧૩૩
(ચૌદ ગુણસ્થાનકના નામો)	૧૧૮	પ્રાકૃત ભાષાનું ચૌરત	૧૩૩-૧૩૫
(અધિકતત્ત્વ સમાધાન)	૧૧૮	વીતરાગના માર્ગ રિતે શકામરનને બધામણ	૧૩૫
કયુ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ, પરભવનું જ કે		શક્ષા	૧૩૬
ઉભય ભવનું હોય શકે ?	૧૧૯	વિચિકિત્સા	૧૩૬
(પૃષ્ઠીકાપાદિકને સારવાદન હોવા વિશે મત ભેદ)	૧૧૯	વિચિકિત્સા અને શકા વચ્ચે અતર	૧૩૬
નરકાદિનું સમ્યક્ત્વ	૧૨૦	વિચિકિત્સાનું અન્ય ૨૨૩૫	૧૩૭
(દેવને અપમાન અવરજ્ઞાના ઔપશમિક		મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશસા	૧૩૭
સંપ્રદાય)	૧૨૦	મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય	૧૩૭
સમ્યક્ત્વના પ્રતિનયક પરત્વે મન-ભેદ	૧૨૨	આંક પ્રભાવના	૧૩૮
સમ્યક્ત્વના પ્રકારો	૧૨૨	(ક્ષીરશ્રાવિ લમ્બિ)	૧૩૮
પ્રકારોની ત્ર્યુગ વ્યાખ્યા	૧૨૦	પ્રભાવકોનું સ્વરૂપાતર	૧૪૫
નૈશ્વર્યિક અને વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ	૧૨૩	પાત્ર ભૂષણો	૧૪૬
દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ અને ભાવ સમ્યક્ત્વ	૧૨૩	(આમર્યાદિ આર્યાધિ)	૧૩૯
પૌરુષલિક અને અપૌરુષલિક સમ્યક્ત્વો	૧૨૪	છ મતના	૧૪૦
કારક સમ્યક્ત્વ	૧૨૪	વન્દનાદિનો અર્થ	૧૪૦
રોચક સમ્યક્ત્વ	૧૨૪	છ અભિયોગ	૧૪૧
દીપક સમ્યક્ત્વ	૧૨૪	છ ભાવના	૧૪૨
સમ્યક્ત્વના ૬૪ પ્રકારો	૧૨૫-૧૨૬	ધર્મનું મૂળ	૧૪૨
સમ્યક્ત્વના શમાદિ પાત્ર લિંગો	૧૨૬	ધર્મનું કાર	૧૪૨
શમ	૧૨૭	ધર્મની પીઠ	૧૪૨
શમની ઉત્પત્તિ	૧૨૭	ધર્મનો આધાર	૧૪૨
શમની અન્ય વ્યાખ્યાઓ	૧૨૭	ધર્મનું ભાજન	૧૪૨
વિષયની ગૃહ્ય અને કૌશીની અર્જુનાનાં વક્ષણો	૧૨૮	ધર્મનું નિધાન	૧૪૩

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
૭ સ્થાનક	૧૪૭	અધિકરણ	૧૫૯
(બૌદ્ધોની નિર્વાણ સખધી માન્યતા)	૧૪૭	સ્થિતિ	૧૫૯
સમ્યક્ત્વનું આદારમ્ય	૧૪૪-૧૪૬	(અનગાદના અને સ્પર્શનાની વચ્ચે અતર)	૧૫૯
સમ્યગ્જ્ઞાનના લક્ષણો	૧૪૬	વિધાન	૧૬૦
સમ્યક્ચારિત્રના લક્ષણો	૧૪૬-૧૪૭	નિર્દેશાદિ દ્વારા અને સમ્યગ્દર્શન	૧૬૦-૧૬૧
નિરોપણ લક્ષણ અને તેના પ્રકારો	૧૪૭	સમ્યગ્દર્શન અને સદ્બોધિ દ્વારા	૧૬૧-૧૬૪
નામ એટલે શું ?	૧૪૭-૧૪૮	ગતિ-દાર	૧૬૭
સ્થાપનાનું લક્ષણ	૧૪૮	ધ્વન્નિદ્ર્ય-દાર	૧૬૨
દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૫૦	કાય-દાર	૧૬૨
'દ્રવ્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૧૫૦	યોગ-દાર	૧૬૨
'યોગ્ય' કહેવાનું કારણ	૧૫૦	(બાષક, પરિત વગેરે)	૧૬૨
દ્રવ્ય નિરોપના અવાતર ભેદો	૧૫૧	કથાય-દાર	૧૬૩
નોઆગમથી દ્રવ્ય મગન	૧૫૧-૧૫૨	વેદ-દાર	૧૬૩
('નો' શબ્દના અર્થો)	૧૫૧	લેસ્વા-દાર	૧૬૩
તદ્વ્યતિરિક્ત	૧૫૨-૧૫૩	સમ્યગ્દર્શન-દાર	૧૬૩
(અરણ્યસિત્તરી અને કરણસિત્તરીનો નિર્દેશ)	૧૫૨	જ્ઞાન-દાર	૧૬૩
ભાવનું લક્ષણ	૧૫૩	દર્શન-દાર	૧૬૩
ભાવ-મગનની દ્વિવિધતા	૧૫૩-૧૫૪	ચારિત્ર-દાર	૧૬૩
પેટાભેદો	૧૫૪	આહારક-દાર	૧૬૩
*નિરોપ-કોષ્ટક	૧૫૪	ઉપયોગ-દાર	૧૬૩
નામાદિમા પરસ્પર ભેદ	૧૫૫	પ્રમાણ-પરિચય	૧૬૪-૨૦૩
નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યમા સમાનતા	૧૫૫	પ્રમાણનું લક્ષણ	૧૬૪
સ્થાપનાની નામ અને દ્રવ્યથી ભિન્નતા	૧૫૫	(જો તે સ્વપરપ્રકાશક માનવાનું કારણ)	૧૬૪-૧૬૫
નામ અને સ્થાપનાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા	૧૫૫	(વિભવ, અનધ્યવસાય અને સશયના	
નામની સ્થાપના આ દ્રવ્યથી ભિન્નતા	૧૫૫	લક્ષણો)	૧૬૫-૧૬૬
નામાદિનું પ્રયોજન	૧૫૬	પ્રમાણના અન્ય લક્ષણો	૧૬૬-૧૬૭
નામાદિ નિરોપોની વ્યાપકતા	૧૫૬-૧૫૭	પ્રમાણ-સંખ્યામા મત-ભેદ	૧૬૭-૧૬૮
(નામ-અજ્ઞવ વગેરે)	૧૫૭	(વાર્ત્ત્યાયન અને પ્રસાસ્તપાદ)	૧૬૭
(રત્નપ્રતિ અને નામાદિ નિરોપ)	૧૫૭	(પ્રમાણના લક્ષણ પરત્વે જ્ઞેન સપ્રદાયોમા	
(દ્રવ્ય પરત્વે નામાદિ નિરોપ)	૧૫૭	મત-ભેદ)	૧૬૭
જુદા જુદા પાત્રો આધીને નિરોપ	૧૫૭-૧૫૮	(અક્ષપાદ સખધી દતકથા)	૧૬૭
અનુયોગના દ્વારા	૧૫૮	(મીમાંસા દ્વારા અર્થ-વિચારની પ્રક્રિયા)	૧૬૮
અનુયોગ-પ્રારોની સંખ્યા	૧૫૮	(પ્રજ્ઞાકન, કુમારિલ ભટ્ટ અને મુનિ	
(આધિનિષ્પન્ન નિરોપ દત્તક)	૧૫૮	મિશ્રના અનુવાદો)	૧૬૮
નિદેશ	૧૫૮	પ્રમાણના ભેદો	૧૬૮
સ્વામિત્વ	૧૫૮	પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ	૧૬૮
સાધન	૧૫૮	(અતિન્દ્રિયનો અર્થ-જ્ઞેન ન-નુ રૂપ)	૧૬૮

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ	૧૬૯	(ન્યય શાસ્ત્રના પ્રમાણે તત્કાલા ૧૧ પ્રકારો)	૧૮૪
(વ્યભિચારનું લક્ષણ)	૧૬૯	તર્કની ઉપયોગિતા	૧૮૬
પ્રત્યક્ષના લક્ષણ પરત્વે મતાતર	૧૭૦-૧૭૧	તર્કનું પ્રામાણ્ય	૧૮૬
(સન્નિકર્ષનો અર્થ અને તેના છ પ્રકારો)	૧૭૦	હેતુગમ્ય અને આગમગમ્ય પદાર્થો	૧૮૭
* નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષના પેટા		(દ્વિદલની સમજણ)	૧૮૮
વિભાગો અને તેનું કોષ્ટક)	૧૭૧	(વાઈ-દ્વાન્ત્રિ શિક્ષામાના પ્રાસંગિક મનોકા)	૧૮૯
(બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારો)	૧૭૨	(વાદાપ્ટકનું ભાષાતર)	૧૯૦-૧૯૧
(પ્રત્યક્ષ સંબંધી જૈન દર્શિ, વિરોધનો		અનુમાન	૧૯૧
પરિહાર)	૧૭૨-૧૭૩	સાધન	૧૯૨-૧૯૫
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો શબ્દાર્થ	૧૭૪-૧૭૫	હેતુના પ્રકારો	૧૯૫
(અક્ષનો અર્થ)	૧૭૪	(સ્થાનાગમ્યની ટીકામાં ચાપકાદિના	
(એકાતિક પરોક્ષ)	૧૭૫	ઉદાહરણો)	૧૯૬
સા યનદ્વારિક પ્રત્યક્ષના પ્રકારો	૧૭૬	તૃતીય પ્રકારની આભાસના	૧૯૭-૧૯૮
અન્યકારની શૈલી	૧૭૬	હેતુના ૨૫ પ્રકારોનું કોષ્ટક	૧૯૭
(પ્રત્યેક જ્ઞાનની સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષના)	૧૭૬	પ્રત્યેકનું ઉદાહરણ	૧૯૮-૧૯૯
(પ્રમાણ-મીમાંસા પ્રમાણે સામ્યવહારિકનું		હેતુભાસ	૧૯૯-૨૦૦
લક્ષણ)	૧૭૬	પરાયોત્તમાન માટે આવશ્યક અવયવો	૨૦૦
મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ	૧૭૭	અનુમાનનું પ્રામાણ્ય	૨૦૨
* (નન્દીસૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતાદિ		આગમ-પ્રમાણ	૨૦૨
પૂર્વકનું કોષ્ટક)	૧૭૭	આગમ અને અનુમાનમાં અતર	૨૦૨
મતિજ્ઞાનના પર્વાયો	૧૭૮	* પ્રમાણના પેટાવિભાગોનું કોષ્ટક	૨૦૩
સ્મરણનું લક્ષણ	૧૭૮	શ્રુતિનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ	૨૦૪
સ્મરણનું પ્રામાણ્ય	૧૭૮	અશ્રુતિનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ	૨૦૫
સ્મૃતિની પરત્વે ત્રતા	૧૭૮	શ્રુતિનિશ્ચિતના ચાર પ્રકારો	૨૦૫
વિષયની સ્વતંત્રતા	૧૭૮	અવગ્રહનું લક્ષણ	૨૦૫
ગૃહીતપ્રાદિત્ય	૧૮૦	વ્યજનાવગ્રહનું લક્ષણ	૨૦
પ્રત્યભિજ્ઞાન	૧૮૦	વ્યજનાવગ્રહના નણ અર્થો	૨૦૬
સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં તફાવત	૧૮૧	વ્યજનાવગ્રહના ચાર પ્રકારો	૨૦૭
સામાન્યના પ્રકારો	૧૮૧	(નિત્ર અને મનને આપ્રાપ્ય ગણનાનું કારણ)	૨૦૭
પ્રત્યભિજ્ઞાનના ઉદાહરણો	૧૮૧	ઈદાનું લક્ષણ	૨૦૮
(સ્થાસક વર્ગોની સમજણ)	૧૮૧	ઈદાના છ પ્રકારો	૨૦૮
પ્રસિદ્ધિજ્ઞાનમાં ઉપમાનો અન્તર્ભાવ	૧૮૨	કણેન્દ્રિયાદિજન્ય વિષયો	૨૦૮
ઉપમાનનું લક્ષણ	૧૮૩	અપામનનું લક્ષણ	૨૦૯
પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વાતંત્ર્ય	૧૮૩	ધારણાનું લક્ષણ	૨૦૯
(ઉપમાન અને ઉપમિતિ વચ્ચે ભિન્નતા)	૧૮૪	અવિચ્છેદિતનું લક્ષણ	૨૦૯
તર્ક	૧૮૪	વાસનાનું લક્ષણ	૨૧૦
તર્કનું લક્ષણ	૧૮૪	સ્મૃતિનું લક્ષણ	૨૧૦
આપ્તિ	૧૮૪	અવગ્રહાદિના પર્વાયો	૨૧૦

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
અજ્ઞાતાવપ્રદાદિના દર્શાવત	૨૧૦	ગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુત	૨૩૪
નેત્ર અને મન સંબંધી અથાવપ્રદ	૨૧૦-૨૧૧	(કાલિક શ્રુત)	૨૩૪-૨૩૫
અજ્ઞાતાવપ્રદાદિકેનુ કાન મોન	૨૧૧	અગમપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને અગમ્યાશ શ્રુત	૨૩૫
*શ્રુતનિશ્ચિત મતિગાનના પ્રકારોનુ કોષક	૨૧૨	પર્યાય-શ્રુત	૨૩૫
બહુ ઇલાદિ બેદોના લક્ષણો	૨૧૩-૨૧૪	પર્યાય-સમાસ-શ્રુત	૨૩૫
મતિગાનના અનન્ત બેદો	૨૧૪-૨૧૫	અક્ષર-શ્રુત	૨૩૫
(નિશ્ચિનનો અન્ય અર્થ)	૨૧૪	અક્ષર-સમાસ-શ્રુત	૨૩૫
(મતિગાનના ૨૮ બેદો પરત્વે મત બેદ)	૨૧૪	પદ-શ્રુત	૨૩૬
અવપ્રદમા બાર બેદોની ધટના	૨૧૫	પદ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
અવપ્રદનો અત	૨૧૬	સંધાત-શ્રુત	૨૩૬
અવપ્રદ અને ધટાની ગાનરૂપતા	૨૧૬	સંધાત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
અવપ્રદાદિની આનુપૂર્વા	૨૧૬-૨૧૭	પ્રતિપતિ-શ્રુત	૨૩૬
અશ્રુતનિશ્ચિત મતિના બાર પ્રકારો	૨૧૭	પ્રતિપતિ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૬
આત્માતિથી મતિનુ લક્ષણ	૨૧૭	અનુયોગ-શ્રુત	૨૩૬
વૈનયિકી મતિનુ લક્ષણ	૨૧૭	અનુયોગ-સમાસ શ્રુત	૨૩૬
કાર્મિકી મતિનુ લક્ષણ	૨૧૭	પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-શ્રુત	૨૩૬
પારિણામિકી મતિનુ લક્ષણ	૨૧૮	પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
(શૈલકની કથા)	૨૧૮-૨૨૦	પ્રાભૂત-શ્રુત	૨૩૭
(સિદ્ધપુત્રની કથા)	૨૨૨-૨૨૪	પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
(ખેડૂતનુ ઉદાહરણ)	૨૨૪	વસ્તુ-શ્રુત	૨૩૭
(પાગિપ્રામિકી મતિ પગલે શ્રાવકનુ ઉદાહરણ)	૨૨૫	વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત	૨૩૭
વૈનયિકી મતિ અને શ્રુત-નિશ્ચિતતા	૨૨૫	પૂર્વ-શ્રુત	૨૩૭
મતિચતુષ્કમા અવપ્રદાદિ માટે અવકાશ	૨૨૬	પૂર્વ-સમાસ શ્રુત	૨૩૭
મતિગમ્યગાન	૨૨૬	પ્રત્યક્ષના બેદો	૨૩૭
શ્રુતગાનનુ લક્ષણ	૨૨૭	અવધિગાનનુ લક્ષણ	૨૩૮
મનિગાન અને શ્રુતગાનમા અતર	૨૨૮	અવધિગાનનો શબ્દાર્થ	૨૩૮
મનિગાનપૂર્વક શ્રુતગાન	૨૨૯	અવધિગાનના પ્રકારો	૨૩૮-૨૩૯
મનિ અને શ્રુતમા કારણ-કાર્યતા	૨૨૯	(મતિગાન દિનો સમાસ-વિપ્રદ)	૨૩૮
શ્રુતગાનના પ્રકારો	૨૩૦	ગુણ-પ્રત્યય-અવધિગાનના છ પ્રકારો	૨૩૯
શ્રુતના ૧૪ પ્રકારો	૨૩૦-૨૩૧	અનુચિતિકની વ્યાખ્યા	૨૩૯
(અમરના ૧૮ પ્રકારો)	૨૩૦	અનુચિતિકનુ ૨૨૩૫	૨૩૯
(શ્રુતગાનના ૨૦ બેદો)	૨૩૦	વર્ધમાનની વ્યાખ્યા	૨૩૯
અનક્ષર શ્રુત	૨૩૧	દીપમાનનુ લક્ષણ	૨૪૦
નગિ-શ્રુત અને અમગિ-શ્રુત	૨૩૧-૨૩૨	પ્રતિપતિનુ ૨૨૩૫	૨૪૦
સમક-શ્રુત તથા મિદ્ધ-શ્રુત	૨૩૨ ૨૩૩	અપ્રતિપતિનો વિચાર	૨૪૦
મતિ ગાન અને અવધિગાન			

વિષય	પૃષ્ઠાક
મન પર્યાયનું લક્ષણ	૨૪૧
દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના લક્ષણ	૨૪૨
ઋણુમતિનું લક્ષણ	૨૪૩
વિષુલમતિનું લક્ષણ	૨૪૩
(મન પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ)	૨૪૧
ઋણુમતિ અને વિષુલમતિ વચ્ચે તફાવત	૨૪૨
અવધિગ્ઞાન અને મન પર્યાયગ્ઞાનમા રહેલી વિશિષ્ટતા	૨૪૨
કેવલગ્ઞાનનું લક્ષણ	૨૪૩
કેવલગ્ઞાનની સિદ્ધિ	૨૪૩
કેવલગ્ઞાનના પ્રકારો	૨૪૪
* કેવલગ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદનું કોષ્ટક	૨૪૫
કેવલગ્ઞાનની વાણી	૨૪૫-૨૪૬
(અભિનાય અને અનભિનાયની ગણતરી)	૨૪૫
ગ્ઞાનોનો સહભાવ	૨૪૬
અગ્ઞાનોનો અથ અને તેના પ્રકારો	૨૪૭-૨૪૮
વિભગગ્ઞાન	૨૪૮
ગ્ઞાનના અનંત પ્રકારો	૨૪૮
ગ્ઞાનો સમુદાયી દ્ર વાદિની અપેક્ષાએ વિચાર	૨૪૮ ૨૫૦
(મધુકરી-વૃત્તિ, ગોચરી)	૨૪૯
વિવિધ ગ્ઞાનીઓની સંખ્યા	૨૫૦
પાત્ર ગ્ઞાનોનો ક્રમ અને ધર્મપર સમાનતા	૨૫૦-૨૫૧
મતિ અને શ્રુતિની સમાનતા	૨૫૦-૨૫૧
મતિ અને શ્રુતિનું અર્થ સાથે સાધર્મ્ય	૨૫૧
અવધિગ્ઞાન અને મન પર્યાયગ્ઞાનમા સામ્ય	૨૫૧-૨૫૨
મન પર્યાયગ્ઞાન અને કેવલગ્ઞાનની સમાનતા	૨૫૨
મનિગ્ઞાનાદિમા ભિન્નતા	૨૫૨
મતિગ્ઞાન અને શ્રુતિગ્ઞાનમા તફાવત	૨૫૨
(શ્રોત્રિદ્વિયોપનબ્ધિનો ત્રિવિધ વિગ્રહ)	૨૫૨
અવધિગ્ઞાન અને મન પર્યાયગ્ઞાનમા ભિન્નતા	૨૫૪
મનિગ્ઞાનમા શ્રુતગ્ઞાનનો અત્યાવ	૨૫૪-૨૫૬
(પ્રતિયોગીનો અર્થ)	૨૫૫
(અર્થજરતી ન્ય યનો અર્થ)	૨૫૫
અવધિગ્ઞાન અને મન પર્યાયગ્ઞાનની એકતા	૨૫૬-૨૫૮
સમ રાખ્યતા	૨૫૬
(બ્રાહ્મણ વરિષ્ઠ ન્યાય, જે મનીર્ષ ન્યાય)	૨૫૬
ગ્ઞાનનું માહાત્મ્ય	૨૫૮-૨૫૯
ગ્ઞાન-નિરૂપણ અને પ્રમાણ-વિચાર	૨૫૮-૨૬૧

વિષય	પૃષ્ઠાક
દર્શનના ચાર પ્રકારો	૨૬૧
અમુદર્શનનું લક્ષણ	૨૬૧
અમુદર્શનનું લક્ષણ	૨૬૧
અવધિદર્શનનું લક્ષણ	૨૬૧
(અવગ્રહનું અન્ય લક્ષણ)	૨૬૧
કેવલદર્શનનું લક્ષણ	૨૬૨
દર્શનીઓની સંખ્યા	૨૬૨
મન પર્યાયદર્શનનો અભાવ	૨૬૨-૨૬૪
કેવલગ્ઞાન અને કેવલદર્શન સમુદાયી વિચાર	૨૬૪-૨૭૨
સ્વાતંત્ર્ય	
(શુભગ્રાહિક ન્યાય)	૨૭૧
નય-મીમાંસા	૨૭૨-૩૩૧
નયનો પ્રભાવ	૨૭૨
નયની વ્યાપકતા	૨૭૨
નયના લક્ષણો	૨૭૩-૨૭૪
(નયાભાસની પદવી)	૨૭૩
અન્યકારકન નયનું લક્ષણ	૨૭૫
વસ્તુના અનંત ધર્મો	૨૭૫
દ્ર વની અપેક્ષાએ સર્વ અને અસર્વ	૨૭૬
ક્ષેત્રની વિવેક્ષાએ સર્વ	૨૭૬
કાળની દૃષ્ટિએ સર્વ	૨૭૭
ભવની ક પનાથી સર્વ	૨૭૭
વર્ણની અપેક્ષાએ સર્વ	૨૭૭-૨૭૮
સામ્યની અપેક્ષાએ સર્વ	૨૭૮
સંખ્યાના વિવેક્ષાએ સર્વ	૨૭૮
સંયોગ-વિયોગની અપેક્ષાએ સર્વ	૨૭૮
ધરિમાણ્યુદિની અપેક્ષાએ સર્વ	૨૭-૨૮૧
(આવલિકાદિતુ ૨૪૩૫)	૨૭
(છ કારકેતુ ૨૪૩૫)	૨૮૦
પ્રાસંગિક શક્યો અને સમાધાનો	૨૮૧-૮૩
નયોની અનંતતા	૨૮૦
કુર્નય એવેનું શુ ૨	૨૮૪
પ્રમાણ અને નયમ તફાવત	૨૮૭
સક્ષિત વ વાકિત્ય	૨૮૮
નિશ્ચયનવાદિનો પરમર્થ	૨૮
(યશિષ્ઠ અને પરાવાચિક એવા બે જ	
બેદોતુ કારણ)	૨૮૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
બેદ-કરપના-સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય	૩૦૧	સામાન્ય-સ મહાદિના ઉદાહરણો	૩૧૫
અન્ય દ્રવ્યાર્થિક નય	૩૦૧	અપર-સમઢનુ લક્ષણ અને તેના ઉદાહરણો	૩૧૬
સ્વદ્રવ્યાદિમહક દ્રવ્યાર્થિક નય	૩૦૨	અપર સમઢાભાગ	૩૧૬
પરદ્રવ્યાદિમહક દ્રવ્યાર્થિક નય	૩૦૨	વ્યવહારનુ લક્ષણ	૩૧૭
પરમભાવપ્રાદી દ્રવ્યાર્થિક નય	૩૦૨	વ્યવહારના બેદો	૩૧૭
પર્યાયાર્થિક નયના છ પ્રકારો	૩૦૩	(દ્રવ્ય સંગતી સાર્થકતા)	૩૧૭
અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૩	વ્યવહારભાસનુ લક્ષણ	૩૧૭
સાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૩	ઋણુચત્રનુ લક્ષણ	૩૧૮
ઉત્પાદ-વ્યવમાહક અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૪	ઋણુચત્રના બે બેદો	૩૧૯
સત્તાસાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૪	શબ્દનુ લક્ષણ	૩૧૯
કર્મોપાધિનિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૪	ઋણુચત્ર અને શબ્દ નયમા અતઃ	૩૨૦
કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય	૩૦૪	કાન-બેદ	૩૨૦
શ્રીદેવસેનના મત પ્રમાણે નવ નયો	૩૦૪	કારક-બેદ	૩૨૦
ઉપનયોનુ દિગ્દર્શન	૩૦૫	લિંગ-બેદ	૩૨૦
નવ જાતના ઉપચારો	૩૦૬	સખ્યા-બેદ	૩૨૦
અસદ્બૂત વ્યવહારના ત્રણ પ્રકારો	૩૦૭	પુરુષ-બેદ	૩૨૦
નૈગમના લક્ષણો	૩૦૮	ઉપસર્ગ-બેદ	૩૨૧
('અન્ય વિશેષ'નુ લક્ષણ)	૩૦૯	શબ્દ-નયનો ઋણુચત્ર પ્રત્યે આક્ષેપ	૩૨૧
નૈગમાભાસ	૩૧૦	શબ્દ-નય પ્રતિ સમભિરૂપી વક્રાન્તિ	૩૨૧
નૈગમના ત્રણ પ્રકારો	૩૧૦	મમભિરૂપી લક્ષણ	૩૨૧
ધર્મદ્વયગોચર	૩૧૦	સમાયો પરત્વે સમભિરૂપી માન્યતા	૩૨૨
ધર્મિદ્વયગોચર	૩૧૦	એન જાતનુ લક્ષણ	૩૨૨
ધર્મધર્મિગોચર	૩૧૧	નૈગમ ન્યાયિની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા	૩૨૩
નૈગમના પ્રમાણતરો	૩૧૧	પ્રત્યક્ષનુ ઉદાહરણ	૩૨૩
બૂત નૈગમ	૩૧૧	વસતિનુ ઉદાહરણ	૩૨૩
વર્તમાન નૈગમ	૩૧૧	પ્રદેશ પરત્વે નયોનુ કથન	૩૨૪
ભવિષ્યદ નૈગમ	૩૧૧	કોષાદિના સબધમા નયોના અભિપ્રાયો	૩૨૬
સામાન્ય અને વિશેષ મબધી જન માન્યતા	૩૧૧	* આ સબધી 'સાધ'	૩૨૭
નૈગમ નય વગેરેની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા	૩૧૨	સાનો પઠે નયોનુ મતવ્ય	૩૨૮
વચનનુ ઉદાહરણ	૩૧૨	ઉત્તરોત્તર નયોની અત્ય વિષયના	૩૨૮
પ્રત્યક્ષનુ ઉદાહરણ	૩૧૨	નયોનો મમનતા	૩૨૮
મામનુ ઉદાહરણ	૩૧૩	(ચાર અપુષ્પોગોનુ મ્યુગ અર્થ)	૩૨૯
સમઢનુ લક્ષણ	૩૧૩	(ત્રણ પ્રાચીના રિધો)	૩૨૯
મગ્ધીત અને પિષ્કીતના અથો	૩૧૪	નિક્ષેપનો નયમા સમાવેશ	૩૩૦
સમઢપ્રવણ્યનો અર્થ	૩૧૪	જાનુ અ ય તલાણ	૩૩૧
સમઢ નયના બે બેદો	૩૧૫	પાત્ર લાવોના નામો	૩૩૨
		(તત્ત્વ અને અતત્ત્વ વદારો)	૩૩૩
		ઓપતમિઢ ભાનુ લક્ષણ	૩૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શાપ્તિક ભાવનું લક્ષણ	૩૭૩	ગતિશૂં લક્ષણ	૩૪૯
આયોપશમિક (નિમિત્ત) ભાવનું લક્ષણ	૩૩૩	કપાવનું લક્ષણ	૩૪૯
ઔદવિક ભાવનું લક્ષણ	૩૩૪	લિંગનું લક્ષણ	૩૪૯
પારિણામિક ભાવનું લક્ષણ	૩૩૪	મિથ્યાદર્શનનું લક્ષણ	૩૪૯
(સર્વ-ધાતિ અને દેશ-ધાતિ સ્પર્ધાંક)	૩૩૪	અસાનનું લક્ષણ	૩૪૯
પાત્ર ભાવોની ઉત્પત્તિ	૩૩૫	અગિદનું લક્ષણ	૩૪૯
વેદકનું લક્ષણ	૩૩૫	અસમતનું લક્ષણ	૩૪૯
સાન્નિપાતિક ભાવ	૩૩૫	ભેરયા-વિવરણ	૩૫૦-૩૬૩
સાન્નિપાતિક ભાવના પ્રકારો	૩૩૬	ભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૦
ભાવોના ક્રમ	૩૩૭	ભેરયાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ	૩૫૦
ઔપશમિગદિ ભાવોના અનાતર પ્રકારો	૩૩૭	કૃષ્ણ ભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૧
ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ	૩૩૭	નીલ ભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૧
નારકાદિકને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ	૩૩૮	કાપોત ભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૧
ઔપશમિક ચારિત્રનું લક્ષણ	૩૩૮	તેજોભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૧
શાપ્તિક ભાવના નવ ભેદો	૩૩૮	પદાભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૧
શાપ્તિક સમ્યક્ત્વ	૯૩૩	શુદ્ધ ભેરયાનું લક્ષણ	૩૫૨
શાપ્તિક ચારિત્ર	૩૩૯	ભેરયા પરત્વે દૃષ્ટાંતો	૩૫૨
શાપ્તિક જ્ઞાન	૩૩૯	કમા શબ્દને કદ કદ ભેરયાઓ બોલ શકે ?	૩૫૩
શાપ્તિક દર્શન	૩૪૦	ભેરયા પરત્વે અ પદદુલ્લ	૩૫૪
શાપ્તિક દાન	૩૪૦	ભેરયાઓના વર્ણાદિનું સ્વરૂપ	૩૫૪
શાપ્તિક ભાગ	૩૪૦	ભેરયાઓની સ્થિતિ	૩૫૫
શાપ્તિક ભોગ	૩૪૦	ભેરયાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની ગણના	૩૫૫
શાપ્તિક ઉપભોગ	૩૪૦	નારકાદિની ભેરયાઓની સ્થિતિ	૩૫૬
ભોગ અને ઉપભોગમા નિહાત	૩૪૧	ભેરયાઓનું પરાસ્તન	૩૫૭
શાપ્તિક વીર	૩૪૧	ભેરયાઓના પરિણામ	૩૫૭
શાપ્તિક દાનાદિના અ પ લક્ષણો	૩૪૧	ભેરયાની ઉત્પત્તિ	૩૫૮
શાપ્તિકપશમિક ભાવના ૧૮ ભેદો	૩૪૨	ભેરયા શી વસ્તુ છે ?	૩૫૮-૩૬૧
મતિ વગેરે શાપ્તિકપશમિક જ્ઞાન	૩૪૨	ભાન-ભેરયાના ભેદ	૩૬૧
મતિ-અસાનાદિ	૩૪૨	દર્શનાનુસાર ભેરયા-મદદા વિચારો	૩૬૨
અમુ 'શ'નાં શાપ્તિકપશમિક દર્શન	૩૪૨	પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદો	૩૬૪
દાનાદિ શાપ્તિકપશમિક અર્થ	૩૪૨	ભવ્યનું લક્ષણ	૩૬૪
લગ્ન પરત્વે શકા	૩૪૩	અલભ્યનું લક્ષણ	૩૬૪
શાપ્તિકપશમિક સમ્યક્ત્વ	૩૪૩	પારિણામિક ભેદોની સમ્યા પરત્વે વિચાર	૩૬૪
શાપ્તિકપશમિક ચારિત્રનું લક્ષણ	૩૪૩	અન્તિત્વાની સ્પર્ધા	૩૬૫
દેશનિરતિનું લક્ષણ	૩૪૪	શનના બે પ્રકારો	૩૬૬
સ્પર્ધકનું લક્ષણ	૩૪૪	સુખનું લક્ષણ	૩૬૭
સ્પર્ધકનું સ્વરૂપ	૩૪૪	સમારીનું લક્ષણ	૩૬૭
ઔપશમિક ૨૧ ભેદો	૩૪૮	સમારીના સમગ્રક અને અમનક એવા બે ભેદો	૩૬૭

વિષય	પૃષ્ઠાક
દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના લક્ષણો સમધી	
શાસ્ત્રોક્ત પાઠ	૩૬૮
સારાંશના બે ભેદો-૧મ અને સ્થાનર	૩૭૦
૧મ અને સ્થાવરના લક્ષણો	૩૭૦
૨મ છવેના બે ભેદો	૩૭૧
સ્થાવર અને ૧મની વ્યાખ્યાના મતાતરો	૩૭૧
(પાંચ એકેન્દ્રિયોના ઉપન્યાસ)	૩૭૨
ગતિ-૧મ અને લઘિ-૧મ પરત્વે મતાતર	૩૭૩
સ્થાવરના ભોના ક્રમની મકારણતા	૩૭૩
*છવેના ભેદોનું કોષ	૩૭૪
પૃથ્વીકાયના ભેદ-પ્રભેદો	૩૭૫
૨૪૨૫ બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદો	૩૭૫
પર બાદર પૃથ્વીકાયના પ્રકારો	૩૭૫
(પર્વાપિત્તુ લક્ષણ)	૩૭૫
અપકાયના અવાતર ભેદો	૩૭૬
તેજસ્વયના ભેદો	૩૭૬
વાયુ-જાયના પ્રભેદો	૩૭૬
વનસ્પતિકાયના ભે-પ્રભેદો	૩૭૬
પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાયના બાર ભેદો	૩૭૭
(વૃક્ષના જુદી જુદી અષ્ટાંગ પ્રકારો)	૩૭૭
(૨૮ પ્રકારના ધાતુ)	૩૭૭
સાધ્યજીવ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિના લક્ષણો	૩૭૮
(વનસ્પતિના ૭ ભેદો)	૩૭૮
સમજાવનું લક્ષણ	૩૭૯
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય છવેનું સ્થાન અને તેની મજ્યા	૩૮૦
વનસ્પતિની સચેતતા	૩૮૦
પૃથ્વીકાયનું સચેતત્વ	૩૮૨
અપકાયનું સચેતત્વ	૩૮૩
તેજસ્કાયની સચેતતા	૩૮૩
વાયુકાયના આત્મકતા	૩૮૩
ઇન્દ્રિય-મીમાંસા	૩૮૪
ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૪
નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૫
('ઇન્દ્રિય' શબ્દની નિષ્પત્તિ)	૩૮૫
(એકેન્દ્રિયાદિ વ્યવહારનું કારણ)	૩૮૫
આત્મતત્વ-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૬
બાલ-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૬

વિષય	પૃષ્ઠાક
(મનુષ્ય અને પ્રોક્ષાના કાળ)	૩૮૬
આત્મતત્વ-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરત્વે	
મત-ભેદ	૩૮૭
લઘિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૮
ઉપયોગ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૮૮
(ઇન્દ્રિયના પાંચ મુખ્ય વિષયો)	૩૮૮
*ઇન્દ્રિયના ભેદોનું કોષ	૩૮૯
લઘિ-ઇન્દ્રિયાદિના પ્રાપ્તિ-ક્રમ	૩૯૦
ઇન્દ્રિયોની સમ્યા અને તેના નામો	૩૯૦
ઇન્દ્રિયોના ક્રમની મકારણતા	૩૯૧
ઇન્દ્રિયોની સમ્યા	૩૯૨
આત્મતત્વ-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોના સ્વસ્થાનો	૩૯૨
(અપરોક્ષિકાદિ શરીર-વ્યાપકતા)	૩૯૨
સ્વસ્થાનોન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૯૩
સ્વસ્થાનોન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૯૪
ધારોન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૯૫
તેજન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૯૬
કલોન્દ્રિયનું લક્ષણ	૩૯૬
ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો	૩૯૬-૩૯૫
કલ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી કે ?	૩૯૫
સ્ફુટ અને બદસ્ફુટ પર્વાયોનું ગ્રહણ	૩૯૫
જ્ઞાન-ધાર્મિક ક્રમો	૩૯૬-૩૯૭
દૃષ્ટાન્તિ દર્શન	૩૯૮
ઇન્દ્રિયોનું પશ્ચિમલ	૩૯૮
ઇન્દ્રિયોના પરમાણુ ગોચરની મજ્યા	૩૯૮
*ઇન્દ્રિયોના નવ દાર સમધી થન	૩૯૯
મન એટલે શું ?	૪૦૦
(અનિન્દ્રિયનો અર્થ)	૪૦૦
મનનું સ્થાન	૪૦૦
મનનો વિષય	૪૦૧
પરોક્ષિકાદિ સરી અને અસરી એ બે ભેદો	૪૦૨
સરીનું લક્ષણ	૪૦૨
અસરીનું મુત્પત્તિ-અર્થ	૪૦૨
સરી કોણ, અસરી કોણ ?	૪૦૨
અસરી દીર્ઘકાલિકો વગેરે નણ પ્રકારો	૪૦૩
અસરી બે ભેદો	૪૦૪
નાયકો વગેરેના મેધુનાદિ અસરીના સમ્યા	૪૦૮

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
(ચાર સમાચો)	૪૦૪	સમૃદ્ધિમ જન્મનુ લક્ષણ	૪૨૭
ના મના સંબંધી વર્ણન ઉત્કરણ	૪૦૫	ગર્ભજનુ લક્ષણ	૪૨૮
સોળ મનાઓ	૪૦૬	ઉપપાત-જન્મનુ લક્ષણ	૪૨૮
પુનર્જન્મઘોતક ઉપદેશો	૪૦૬-૪૦૯	સમૃદ્ધિમદિ જન્મોનુ સ્પષ્ટીકરણ	૪૨૮-૪૩૦
પુનર્જન્મની મિદિ	૪૧૦-૪૧૧	સમૃદ્ધિમ મનુષ્યોના ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રો	૪૩૦
(મરણનો અર્થ)	૪૧૧	મમૃદ્ધિમદિ ક્રમોના હેતુ	૪૩૦
જીવનુ ત્રિવિધ સંસરણ	૪૧૨	યોનિ-પર્યાયોચન	૪૩૧-૪૪૧
જેનાતરપ્રાપ્તિરૂપ મમરણનુ લક્ષણ	૪૧૨	યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૧
ભાનાતરપ્રાપ્તિરૂપ સંસરણનુ લક્ષણ	૪૧૨	સંપત્તિ યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૨
પુનર્જન્મ મનુષ્ય પાત્ર પ્રત્યે	૪૧૨	રિપત યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૨
અતરાન ગતિની દ્વિવિધતા	૪૧૩	મજત-વિદત યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૨
નજી ગતિનુ લક્ષણ	૪૧૩	યોનિની અવરોધી ત્રિવિધતા	૪૩૨
વધ ગતિનુ લક્ષણ	૪૧૩	(સચિત્તનો અર્થ)	૪૩૨
વધ ગતિના પ્રકારો	૪૧૪	સચિત્ત યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૨
વિગમરૂપ આપતા	૪૧૫	અચિત્ત યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૩
ગતિ માટે પ્રયત્ન	૪૧૬	મચિત્તાચિત્ત યોનિનુ લક્ષણ	૪૩૩
દામણનુ લક્ષણ	૪૧૭	સ્પર્શની અપેક્ષાએ યોનિની ત્રિવિધતા	૪૩૩
અનુભેષિ ગતિનુ લક્ષણ	૪૧૮	શીતાદિ યોનિના લક્ષણો	૪૩૩-૪૩૪
આહારનો પ્રશ્ન	૪૧૮	સંપત્તિ યોનિના અધિકારી	૪૩૪
(નજી વગેરે ગતિ વરમાન પાલવના આયુષ્યનો ઉત્કર)	૪૧૯	મંપત્તિ યોનિનાજા જીવેનુ અવપમકુલ	૪૩૪
(મના અને પરિણામ)	૪૧૯	અચિત્તાદિ યોનિના અધિકારી	૪૩૪
મિશ્ર-ગતિમા અનાહારિતાનુ કાન-માન	૪૨૦	અચિત્તાદિ યોનિવાળા જીવેનુ અવપમકુલ	૪૩૫
ગતિ, કાન-માન વગેરેનો કોડો	૪૨૧	શીતાદિ યોનિના અધિકારી	૪૩૫
આહાર-મીમામા	૪૨૧-૪૨૭	શીતાદિ યોનિવાળા જીવેનુ અવપમકુલ	૪૩૬
આહારનુ લક્ષણ	૪૨૨	(૧૩ યનામપુરનો)	૪૩૬
આહાર નજી પ્રમણ	૪૨૨	માનની મહિલાની યોનિઓ	૪૩૭
આહાર આહારનુ લક્ષણ	૪૨૨	* યોનિ સંબંધી કોષક	૪૩૭-૪૩૮
લોભ-આહારનુ લક્ષણ	૪૨૨	અકળદિ આહાર યોનિ-મમરણ	૪૩૮
ક્રન-આહારનુ લક્ષણ	૪૨૨	યોનિની ગણતરી	૪૩૮
કયા જીવે કયા આહાર હોય છે ?	૪૨૪	યોનિ અને કુલમા તકાવત	૪૩૮
અભોગિષ્ઠ અને અનાભેષિક આહાર	૪૨૫	* યોનિ અને કુલ-કોટિની સંખ્યા	૪૪૦
આહાર ન સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રમણો	૪૨૫	(ત્રિવર-મત પ્રમાણે યોનિની સંખ્યા)	૪૪૦-૪૪૧
આહાર માટેની દિશા	૪૨૭	યોનિઓની શુભ-અશુભતા	૪૪૧
દ્યાનિ અરોગ પૂર્વે આહાર-વિષય	૪૨૯	મહા-જન્મભાવિતા ગ્રામી	૪૪૧
(જાનુરૂં પૂર્વે આહાર)	૪૨૭	મહા-જન્મની ત્રિવિધતા	૪૪૧
જન્મની આનોચના	૪૨૭-૪૨૮	જન્મકુલનુ લક્ષણ	૪૪૨
જન્મના નજી પ્રમણો	૪૨૭	અકળનુ લક્ષણ	૪૪૨
		યોનિનુ લક્ષણ	૪૪૨

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
'પોતાજ' શબ્દની યથાર્થતા	૪૪૨	શરીરોના પ્રયોજનો	૪૬૦
ઉપપાતના બે પ્રકારો	૪૪૩	શરીરોના અધિકારી	૪૬૧
દેવોપપાતનું લક્ષણ	૪૪૩	શરીરોના વિષય (ગતિ)	૪૬૨
નારોપપાતનું લક્ષણ	૪૪૩	ચારણ અને જાણ્યારણ લબ્ધિઓ	૪૬૨
દેવ વગેરેનો જન્મ	૪૪૩	(' નદીવર ' દીપ)	૪૬૩
શરીર-નિરૂપણ	૪૪૪-૪૬૮	તૈજસ શરીરની અનાદિતા પરત્વે મત-ભેદ	૪૬૩
શરીરના પાંચ પ્રકારો	૪૪૪	શરીરો અને આત્માનો મળધ	૪૬૪
ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ	૪૪૪	એકી વખતે કયા જીવને કેટલા શરીર હોય	
(તીર્થ'કરાદિનું રૂપ)	૪૪૫	શોક ?	૪૬૫-૪૬૬
વૈદ્યિક શરીરનું લક્ષણ	૪૪૬	આહારક શરીરનું ચિત્રિત ૨-૧૨૫	૪૬૬-૪૬૭
(નિશ્ચિન્ન અર્થ અને તેના ભેદો)	૪૪૬-૪૪૭	*કારણાદિકૃત ૧૧ વિગેયતા પૂર્વક શરીરોનું	
આહારક શરીરનું લક્ષણ	૪૪૭	યત્ર	૪૬૮
તૈજસ શરીરનું લક્ષણ	૪૪૭	લિંગ-વિચાર	૪૬૯-૪૭૧
(તૈજસ શરીરના બે ભેદો)	૪૪૮	પુરુષ-નિગનું લક્ષણ	૪૬૯
કાર્મણ શરીરનું લક્ષણ	૪૪૮	સ્ત્રી-વિગનું લક્ષણ	૪૬૯
શરીરોની પૃથક્તા	૪૪૮	નપુસક-નિગનું લક્ષણ	૪૬૯
કાર્મણ શરીરની ઔદારિકાદિથી ભિન્નતા	૪૪૯	ભાવ-વેદનું સ્વરૂપ	૪૭૦
કાર્મણની મનિભિત્તા	૪૪૯	આયુષ્ય-મીમાસા	૪૭૧-૪૮૧
શરીરો સબધી કારણ-વિગેય	૪૫૦	શકા અને મમાધાન	૪૭૩
શરીરોના પ્રકારોની સખ્યા	૪૫૦	આયુષ્ય વધારી શકાય કે ?	૪૭૪
શરીરોના પ્રમાણ	૪૫૧	આયુષ્યના બે પ્રકારો	૪૭૪
(માત્ર પ્રકારના સમુદ્ધાત)	૪૫૨-૪૫૩	સોપકમ આયુષ્યનું લક્ષણ	૪૭૫
(રજસુની વ્યાખ્યા)	૪૫૩	નિરપકમ આયુષ્યનું લક્ષણ	૪૭૫
શરીરોની અવગાહના	૪૫૩	ઉપક્રમેની સખ્યા વગેરે	૪૭૫-૪૭૭
એકેદ્રિયની તૈજસ અવગાહના	૪૫૪	અખનસાય-ઉપક્રમેના ત્રણ ભેદો	૪૭૬
વિકન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના	૪૫૪	નિમિત્તાદિ ૭ ઉપક્રમે	૪૭૬-૪૭૭
(પાંચક વન)	૪૫૪	સોપકમાદિ આયુષ્યના અધિકારીઓ	૪૭૮
નારોપાની તૈજસ અવગાહના	૪૫૪	(યુગલિકોની ઉત્પત્તિ)	૪૭૮
(પાતાલકન્યોનું સ્વરૂપ)	૪૫૪-૪૫૫	(યમરૂદ્ધનો અર્થ)	૪૭૮
પચોદ્રિય તિર્થ'યની તૈજસ અવગાહના	૪૫૫	આયુષ્ય-મધ	૪૮૦
મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના	૪૫૬	સ્થિતિની દ્વિવિધતા	૪૮૧
દેવોની તૈજસ અવગાહના	૪૫૬	કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે ?	૪૮૧
(મનુષ્ય-ક્ષેત્ર)	૪૫૬	ગતિ-વિચાર	૪૮૨-૪૮૭
શરીરોની ગિયતિ	૪૫૭	નગ્ન-ગતિનું લક્ષણ	૪૮૨
(કૃત્રિમ અને જન્મસિદ્ધ શરીરો)	૪૫૭-૪૫૮	'નગ્ન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૪૮૨
નારોપાનું અપમદ્વૃત્ત	૪૫૮	માત્ર નાગ	૪૮૨
શરીરોના નિરૂદ્ધાન	૪૫૯	માત્ર જૂમિઓની ભાષા	૪૮૩
*કયા શરીરો અપ્રતિવાનક છે ?	૪૫૯	ગતિપ્રણા વગેરે નામની મહેતુમતા	૪૮૪

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
રત્નપ્રભાના નણુ કાઠ	૪૮૪	ભાવ-દેવોના ૩૫૬ બેદો	૮૯૮
નરકાવાસોનું ૨૨૩૫	૪૮૪	ભાનપતિના પ્રકારો	૪૯૮
પ્રસ્તરોની સખ્યા	૪૮૫	ભાનપતિઓના નિવાસ-સ્થાનો	૪૯૯
નારકોના પરિણામ વગેરે	૪૮૫	(૧૫ પરમાત્મામિ કો)	૪૯૯
નરક-ગતિના અધિકારી	૪૮૫	(અકર્માનિકનું ૨૨૩૫)	૪૯૯
આગતિ	૪૮૫	અસુરકુમારપતિના ચિદનો	૫૦૦
નારકોનું આયુષ્ય	૪૮૫	વ્યતરોના નિવાસ-સ્થાનો	૫૦૦
તિર્થગુ-ગતિનું લક્ષણ	૪૮૬	વ્યતરના ૧૦૫ બેદો	૫૦૦
તિર્થ-અવિચાર	૪૮૬	(પિશાચાદિના અમાતર બેદો)	૫૦૧
*૫ ચેન્દ્રિય-તિર્થ-અના પેદા-રિભાગો	૪૮૬	આક જાતના તિર્થગુ-જ લોક	૫૦૨
જલચરના અમાતર બેદો	૪૮૭	(કાચનગિરિની સખ્યા)	૫૦૨
ચતુષ્પદાદિના પેદા રિભાગો	૪૮૭	જ્યોતિષકના દસ પ્રભા	૫૦૩
(આસામિકનું ૨૨૩૫)	૮૮૭-૪૮૮	વૈમાનિક દેવોના પ્રભા	૫૦૩
ખેચરના ચાર બેદો	૪૮૮	(ચંદ્રનો પરિવાર)	૫૦૩
તિર્થગોની ભાન-રિયતિ	૪૮૮	કલ્પોપપન્નના ચાર પ્રકારો	૫૦૪
(ચર્મપટ્ટી વગેરેનો અર્થ અને તેના નામો)	૪૮૮	જપાતી દેવોના પ્રકારો	૫૦૪
કેટલાક ચોપગા જનાવરોનું આયુષ્ય	૪૮૯	વૈમાનિક દેવોના વિભાગોની સખ્યા	૫૦૪
* પ્રાણીઓનું વર્તમાન કાલમા આયુષ્ય	૪૮૯	(રિભાગોના બધો)	૫૦૪
તિર્થગોની કાલ-રિયતિ	૪૯૧	(વિમાન આથી જિજ્ઞાસન વગેરે)	૫૦૪
મનુષ્ય-ગતિનું લક્ષણ	૪૯૨	સૌધર્મોદિનું સ્થાન	૫૦૫
મનુષ્યના બે વિભાગો	૪૯૨	ગિરિધિકના ત્રણ પ્રકારો	૫૦૫
આર્થ અને મેચ્છના લક્ષણો	૪૯૨	લોકાતિકાનું સ્વરૂપ	૫૦૬
આર્થના બે -પ્રભેદ	૪૯૨	ભવનપતિ વગેરેના ઇન્દ્રાદિ બેદો	૫૦૬
કર્મજુમિતું લક્ષણ	૪૯૩	ઇન્દ્રનું લક્ષણ	૫૦૭
કર્મજુમિતો અને અકર્મજુમિતોની સખ્યા	૪૯૪	સામાનિકનું લક્ષણ	૫૦૭
મનુષ્યોની સખ્યા	૪૯૪	ત્રાયસ્ત્રિગુનનું લક્ષણ	૫૦૭
(આર્થ-દેશોની સખ્યા)	૪૯૪	પાર્વતીનું લક્ષણ	૫૦૭
*૫૫૫ના જુદા જુદા વિભાગોનું ક્ષેત્રફળ અને તેની જન-સખ્યા	૪૯૫	લોકપ્રાપ્તનું લક્ષણ	૫૦૭
*મનુષ્યોની રિયતિ	૪૯૬	આત્મચરકનું લક્ષણ	૫૦૮
(મનુષ્ય-ગર્ભની રિયતિ)	૪૯૬	અનોકનું લક્ષણ	૫૦૮
દેવ ગતિનું લક્ષણ	૪૯૭	પ્રકીર્ણકનું લક્ષણ	૫૦૮
દેવોના ચાર બેદો	૪૯૭	આલિંગીયનું લક્ષણ	૫૦૮
ભવનપતિનું લક્ષણ	૪૯૭	કિમ્બિકનું લક્ષણ	૫૦૮
વ્યતરનું લક્ષણ	૪૯૭	ઇન્દ્રોની સખ્યા	૫૦૮
જ્યોતિષકનું લક્ષણ	૪૯૮	ઇન્દ્રોના નામો	૫૦૯
વૈમાનિકનું લક્ષણ	૪૯૮	દેવ સમધી પ્રીતિચાર-રિચાર	૫૦૯-૫૧૧
પાય જનના દેવો	૪૯૮	સ્વર્ગ-પ્રીતિચારનું લક્ષણ	૫૧૦
		૩૫-પ્રીતિચારનું લક્ષણ	૫૧૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
શબ્દ-પ્રવીચારનું લક્ષણ	૫૧૧
મન-પ્રવીચારનું લક્ષણ	૫૧૧
કષ્ટ દેવી કોઈ ભોગ્ય છે ?	૫૧૧
ઇન્દ્રોના પ્રવીચાર સબધી હકીકત	૫૧૨-૫૧૩
સ્વેચ્છાનું આચુષ્ય	૫૧૬
જીવ-સંખ્યા-કુલક	૫૧૭
જીવોના સ્થાન	૫૧૯
જીવ, પુરુષ તરફથી આ પાપકુલ	૫૨૧
પાપ ગતિ આશીને જીવોનું અપાપકુલ	૫૨૨
નૈરયિકાદિ આદિનું અપાપકુલ	૫૨૨
કામની અપેક્ષાએ આ પાપકુલ	૫૨૨
ઇન્દ્રિયની નિવૃત્તિએ આ પાપકુલ	૫૨૨
જીવોનું હૃદયોનું મોટું અપાપકુલ	૫૨૨
જીવોની ગતિ-આગતિ	૫૨૪-૫૨૭
દેવોની ગતિ	૫૨૪
સ્વેચ્છા આગતિ	૫૨૪
નારકોની ગતિ	૫૨૫
નરકમાં આગતિ	૫૨૫
તિર્થંકરોની ગતિ-આગતિ	૫૨૫-૫૨૬
મનુષ્યની ગતિ	૫૨૭
મનુષ્યમાં આગતિ	૫૨૭

દ્વિતીય ઉક્તિ-અજીવ અધિકાર

અજીવનું લક્ષણ	૫૨૮
અજીવના પેટાવિભાગો	૫૨૮
ધર્મોસ્થિતકાયાદિના ક્રમ	૫૨૮
ધર્મોસ્થિતકાયાદિના સમાસ વગેરે પરત્વે નિચાર	૫૨૮-૫૨૯
પદાર્થનું લક્ષણ	૫૩૦
રૂપાદિનું લક્ષણ	૫૩૦
અવ્યનું લક્ષણ	૫૩૦
ક્રોધનું લક્ષણ	૫૩૧
જૈન દર્શિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ	૫૩૧
દ્રવ્યની નિત્યતા અને પર્યાયની અનિત્યતા	૫૩૩
પ્રત્યેક પદાર્થમાં દેવતાદિ ત્રણ ધર્મો	૫૩૫-૫૩૬
કૃત્યાદિ, વ્યય અને ક્રોધનો પરસ્પર	
મ અધ	૫૩૬
ધર્મોસ્થિતકાયાનું લક્ષણ	૫૩૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
અધર્મોસ્થિતકાયાનું લક્ષણ	૫૪૦
આકાશસ્થિતકાયાનું લક્ષણ	૫૪૦
પુરુષસ્થિતકાયાનું લક્ષણ	૫૪૧
કાલનું લક્ષણ	૫૪૧
કારણની ત્રિવિધતા	૫૪૧
ગતિ અને સ્થિતિ સબધી અપેક્ષા-કારણની તપાસ	૫૪૨
અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય	૫૪૫
અસ્થિતકાયાની સંખ્યા	૫૪૫
જીવાસ્થિતકાયાદિ પરત્વે ગેરસમજ	૫૪૬
(વાયુપતિ મિશ્રનો અને શીશ કરાચાયાનો પરિચય)	૫૪૬
(ભામતી વગેરેની પરિચિતિ)	૫૪૭
નિત્યનું લક્ષણ	૫૪૯
અવસ્થિતનું લક્ષણ	૫૪૯
ક્રિયાસ્ત્વ અને નિષ્ક્રિયસ્ત્વના લક્ષણો	૫૫૧
દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ	૫૫૨
સૂક્ષ્મ અને પર્યાયનાં લક્ષણો	૫૫૨
દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ	૫૫૨-૫૫૪
દ્રવ્યોના સામાન્ય ગુણો	૫૫૪
દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણો	૫૫૪
દ્રવ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવો	૫૫૪
ગુણ અને સ્વભાવમાં તફાવત	૫૫૫
જીવાદિના સ્વભાવોની સંખ્યા	૫૫૫
સ્કંધાદિ વિભાગો	૫૫૫-૫૫૬
જીવાન્તિકાયાદિના પ્રદેશોની સંખ્યા	૫૫૮
દ્રવ્યોના સ્થિતિ-ક્ષેત્રો	૫૬૦
(સંખ્યાના પ્રકારો)	૫૬૨
જીવના પ્રદેશોના સંકેત અને વિકાસની મર્યાદા	૫૬૪
પ્રદેશ-સંહારનું લક્ષણ	૫૬૫
પ્રદેશ-વિભાગનું લક્ષણ	૫૬૫
તિથ્યુપત્તિનું મતવ્ય	૫૬૫-૫૬૭
ગ્રહયુગ્મની નિદ્રાવતતા	૫૬૭-૫૭૧
ધર્મોસ્થિતકાયાદિનું દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ	૫૭૧-૫૭૨
જીવાદિથી થતો ઉપકાર	૫૭૩
દ્રવ્ય-ભાગ્યનું લક્ષણ	૫૭૪
ભાગ્ય-યોગનું લક્ષણ	૫૭૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
પ્રાણનું લક્ષણ	૫૭૪	પુદ્ગલ-સ્કંધનું લક્ષણ	૬૧૧
દૃષ્ટવાસનું લક્ષણ	૫૭૪	સદ્મ સ્કંધનું લક્ષણ	૬૧૨
અપાનનું લક્ષણ	૫૭૫	બાર સ્કંધનું લક્ષણ	૬૧૨
સુખનું લક્ષણ	૫૭૫	(ધર્માસ્તિકાયાદિના પચાસિ)	૬૧૩-૬૧૪
દુઃખનું લક્ષણ	૫૭૫	પરમાણુ વગેરેના સ્પર્શાદિ	૬૧૫
જીવિતનું લક્ષણ	૫૭૫	દેશાદિની સંખ્યા	૬૧૬
મરણનું લક્ષણ	૫૭૫	સ્કંધ અને પરમાણુમાં તફાવત	૬૧૬
વર્તમાનનું લક્ષણ	૫૭૬	અચિત મદારસ્કંધનું સ્વરૂપ	૬૧૬
પરિણામનું લક્ષણ	૫૭૬	પુદ્ગલના લક્ષણાત્મક પરિણામો	૬૨૨
ક્રિયાનું લક્ષણ	૫૭૭	સ્કંધના દ્વ પ્રકારો	૬૨૪
ગતિના ત્રણ પ્રકારો	૫૭૭	શબ્દના દશ પ્રકારો	૬૨૪
પ્રયોગ-ગતિનું લક્ષણ	૫૭૮	શબ્દના બેદ-પ્રબેદ	૬૨૪
વિસ્તાર-ગતિનું લક્ષણ	૫૭૮	* શબ્દના પ્રકારોની સંકીર્ણ	૬૨૫
મિશ્ર-ગતિનું લક્ષણ	૫૭૮	શબ્દના ૭ પ્રકારો	૬૨૫
ગતિનું દિગ્દર્શન	૫૭૮-૫૮૦	શબ્દના ત્રણ બેદો	૬૨૬
પરત્વનું લક્ષણ	૫૮૦	શબ્દની ઉત્પત્તિ	૬૨૭
અપરત્વનું લક્ષણ	૫૮૦	કાણુ કેવો શબ્દ સામગ્રી છે ?	૬૨૭
કાનના નૈશ્વર્ય અને વ્યાવહારિક એના બે બેદો	૫૮૧	ભાષા-દ્રવ્યના ત્રણ અને વિમર્શન પરત્વે	
વ્યાવહારિક કાણનું સ્વરૂપ	૫૮૧-૫૮૮	યોગ-નિચાર	૬૨૮
ત્રીસ મુહૂર્તના નામો	૫૮૨	વચન-યોગનું સ્વરૂપ	૬૨૯
૫૬૨ િ અને ૫૬૨ રાત્રિના નામો	૫૮૩	યોગોની મંખ્યા	૬૨૯
દિન-તિથિ અને રાત્રિ-તિથિના નામો	૫૮૩	ભાષા-દ્રવ્યના ત્રણ અને વિમર્શનના સમય	
પાંચ પ્રકારના મહિના	૫૮૪	સંબંધી મતભેદ	૬૩૦
વર્ષના પાંચ પ્રકારો	૫૮૫	ભાષા-દ્રવ્ય વડે સંપૂર્ણ લોકોની વસાવટી માટેનું	
જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે ૧૯૪ અથવા ૨૫૦		કાન-માન	૬૩૧
અંક સુધીની સંખ્યા	૫૮૫	નિયુક્તિકારના કથનની મર્યાદા	૬૩૩
(શીવ પ્રહોનકાનો અંક કારા નિર્દેશ)	૫૮૫	ચાર મમયની લોક-વસાવટીના મંત્રધર્મા	
(પદાર્થ સુધીની સંખ્યાના નામો)	૫૮૫	મતાતર	૬૩૪
* વ્યાવહારિક વિભાગોની સંકીર્ણ	૫૮૭-૫૮૮	ગબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ	૬૩૫
વૈદિક કાન-ગણના	૫૮૮-૫૮૯	શબ્દના રૂપાદિનું અતિત્વ	૬૩૫
ભાગીય શ્લોકો અને કાલ-તત્ત્વ	૫૮૭-૫૮૯	શબ્દના સ્વરૂપ સંબંધી વિવિધ માપતાઓ	૬૩૬
(બાહ્યગણ સૂત્રની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ)	૫૮૨-૫૮૩	શબ્દ સંબંધી વૈજ્ઞાનિક મત અને તેનું વિરમન	૬૩૬
કાન સંબંધી જૈન માન્યતાઓનો સમ-વચ	૫૮૫-૬૧૦	શબ્દનું લક્ષણ	૬૩૯
અન્યયોગવ્યવહાર અને અયોગવ્યવહારનો અર્થ	૬૧૦	સ્કંધનું નિરમન	૬૩૯
* જીવાસ્તિકાયાદિના સ્કંધ વગેરેની સંખ્યા	૬૧૧	અંકના બેદ-પ્રબેદો	૬૪૧
		(અશ્વક્ષાતિનું સ્વરૂપ)	૬૪૧-૬૪૨
		પ્રાયોગિક અંકના પ્રકારો	૬૪૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તત્ત્વાર્થશીર્ષા પ્રમાણે બાંધના પ્રકારો	૬૪૫	(જીવની ' પુદ્ગલ ' મગા)	૬૬૬
પ્રાયોગિક બાંધનું લક્ષણ	૬૪૬	દેશનું લક્ષણ	૬૬૭
વૈજ્ઞાનિક બાંધના બે ભેદો	૬૪૬	(રક્ષાદિનું સ્વરૂપ)	૬૬૭
(કમ' અને નોકમ' વચ્ચેનો તફાવત)	૬૪૬	પ્રદેશનું લક્ષણ	૬૬૮
આદિ વૈજ્ઞાનિક બાંધનું લક્ષણ	૬૪૬	પરમાણુનું લક્ષણ	૬૬૮
અનાદિ વૈજ્ઞાનિક બાંધનું લક્ષણ	૬૪૭	પરમાણુનું લક્ષણાંતર	૬૬૮
મિશ્ર બાંધનું લક્ષણ	૬૪૭	રક્ષ અને પરમાણુની ઉત્પત્તિ	૬૬૯
અન્ય સૌદમ્યનું લક્ષણ	૬૪૮	ભેદજન્ય પરમાણુનું લક્ષણ	૬૭૦
આપેક્ષિક સૌદમ્યનું લક્ષણ	૬૪૮	રક્ષના બે ભેદો	૬૭૦
અન્ય સ્થાન્યનું લક્ષણ	૬૪૮	ચાક્ષુષ અને અચાક્ષુષ રક્ષના લક્ષણો	૬૭૧
આપેક્ષિક સ્થૂળતાનું લક્ષણ	૬૪૮	' ભેદ ' જાળના બે અર્થો	૬૭૧-૬૭૨
સંસ્થાનનું લક્ષણ	૬૪૯	' ચાક્ષુષ ' પદનો લાક્ષણિક ભાષ	૬૭૨
(ઝોજાસુ અને મુગમનો અર્થ)	૬૪૯	અર્પિત અને અનર્પિતના લક્ષણો	૬૭૩
* સંસ્થાનના વીસ ભેદો	૬૫૦	પૌર્ણગણિક બાંધ	૬૭૪
પ્રતર, પરિમડલાદિ સંસ્થાનોનું સ્વરૂપ ૬૫૦-૬૫૪		સંયોગ અને બાંધ વચ્ચે તફાવત	૬૭૪
ભેદનું લક્ષણ	૬૫૪	બાંધની દ્વિવિધતા	૬૭૫
તત્ત્વાર્થશીર્ષા પ્રમાણે ભેદના ૭ ભેદ	૬૫૫	શ્રીસિદ્ધસેનમણિકૃત વૃત્તિ પ્રમાણે બાંધ	૬૭૭
મજાપનાદિ પ્રમાણે ભેદના પાંચ પ્રકારો	૬૫૫	સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે અનુસાર બાંધ	૬૭૮
બાધાના પુદ્ગલોનો પાંચ પ્રકારનો ભેદ	૬૫૬	સ્પર્શાદિ પરિણામોની વ્યવસ્થા	૬૭૮
અધકારનું લક્ષણ	૬૫૬	બાંધના સમયે પરિણતિ	૬૭૯
જાયાનું લક્ષણ	૬૫૭	ગુણનું સ્વરૂપ	૬૮૦
આતપનું લક્ષણ	૬૫૮	ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબંધી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ	૬૮૦
ઉદ્ઘોષનું લક્ષણ	૬૫૮	પર્માણવી વ્યુત્પત્તિ	૬૮૧
(અન્દ્રાન્ત વગેરે રત્નો)	૬૫૮	પર્માણવા બાર ભેદો	૬૮૨
વર્ણાદિ અને અગુરુવર્ણનો વિચાર	૬૫૮-૬૫૯	બાળન-પર્માણ અને અર્થ-પર્માણ	૬૮૨
વર્ણોનો પરિણામ	૬૫૯	બાળન-પર્માણના ચાર પ્રકારો	૬૮૩
વૈજ્ઞાનિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનું સ્વરૂપ	૬૬૦	પરિણામનું સ્વરૂપ	૬૮૩
રસનું સ્વરૂપ	૬૬૧	પરિણામનું લક્ષણ	૬૮૪
રસ સબંધી વૈજ્ઞાનિક માન્યતા	૬૬૧	આદિ અને અનાદિ પરિણામ	૬૮૫
અંધનું સ્વરૂપ	૬૬૧	યોગનું લક્ષણ	૬૮૫
સ્પર્શનું સ્વરૂપ	૬૬૧	પ્રત્યેક દ્રવ્યમા દ્વિવિધ પરિણામોનો સમાવ	૬૮૬
સ્પર્શ સબંધી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ	૬૬૨	' પુદ્ગલ ' જાળના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ	૬૮૮
અગુરુવર્ણનું સ્વરૂપ	૬૬૨-૬૬૩	' પુદ્ગલ ' જાળની નિષ્પત્તિ	૬૯૦
બાંધનાર-બાંધીનો આલેખ અને તેનું સમાધાન	૬૬૪-૬૬૫	પુદ્ગલનું લક્ષણ	૬૯૧
પુદ્ગલના ૫૨૦ ભેદો	૬૬૫	પુદ્ગલના દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ અને દ્રવ્ય-	
અજ્ઞાનના ૫૧૦ ભેદો	૬૬૫	મપ્રદેશાદિ ભેદો અને તેનું અત્પાલકુલ્ય	૬૯૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
(નિચારપચાશિકાની ૨૮-૩૦ ગાથાઓ)	૬૬૨	અસ્તિકાય-નિષેધનાદિ	૭૨૮
પુદ્ગલોની ચક્ષન-ક્રિયા	૬૬૩	લોકાકાશમાં રહેવા છા-પ્રદેશો	૭૨૯
પરમાણુ વગેરેમાં શરૂપ્રવેશાદિ	૬૬૩	એક આકાશ-પ્રદેશમાં જીવ-પ્રદેશાદિની	
પરમાણુ વગેરેના વિભાગો	૬૬૪	સખ્યાનું અદ્વયમહત્વ	૭૨૯
પરમાણુ વગેરેની પરસ્પર સ્પર્શના	૬૬૪	ધર્મોસ્તિકાયાદિના એક એક પ્રદેશની સ્પર્શના	૭૩૦
પરમાણુ વગેરેની સંસ્થિતિ	૬૬૬	* કોષકંક	૭૩૪
પરમાણુ-પુદ્ગલાદિ અને અતરંગમ	૬૬૭	ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યની સ્પર્શના	૭૩૫
દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરે	૬૬૮	* નિષ્કર્ષરૂપ કોષકંક	૭૩૫
અવગાહના અને ક્ષેત્રમાં તકાવત	૬૬૮	ધર્મોસ્તિકાયાદિની અવગાહના	૭૩૬
દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરેનું અત્વમહત્વ	૬૬૮	* કોષકંક દ્વારા સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ	૭૩૭
(પરમાણુઅણુકણપદ્ધતિશિકા)	૭૦૦-૭૦૧		
પરમાણુની સ્પર્શનાના મુખ્યમાં સૌગતોની		વૃત્તીય ઉલ્લાસ-આસ્રવ અધિકાર	
ચકા	૭૦૨	આસ્રવનો અર્થ	૭૩૮
અણુકણિકા રક ધોની નિષ્પત્તિ તથા અવયવો		આસ્રવ અને સવરમાં ભેદ	૭૩૮
અને અવયવીનો ભેદાભેદ	૭૦૩	કર્મોચ્ચાદિ સાથે આસ્રવોદિનું જીવન	૭૩૯
પરમાણુઓનું મિનન અને રક ધોનો ભેદ	૭૦૮	(ક્રોચ, કર્મોચ્ચ અને વિષાકનો અર્થ)	૭૩૯
પરમાણુ-પુદ્ગલની શાસ્ત્રવતતા, અશાસ્ત્રવતતા,		બૌદ્ધ દર્શનના આસ્રવ અવધી વિચાર	૭૩૯
ચરમતા અને અચરમતા	૭૦૯	(આસ્રવ સળધી ડાં થકોડીની વક્તવ્ય)	૭૪૦
પુદ્ગલઅસ્તિકાયના પ્રદેશ પરત્વે આઠ પ્રકારો	૭૧૦	આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૦
પરમાણુની સત્તા ઇત્યાદિ	૭૧૧	કર્મ અને યોગનાં લક્ષણો	૭૪૧
દ્વિપ્રદેશિક રક ધ પરત્વે છ ભાગો	૭૧૧	કામયોગનું લક્ષણ	૭૪૨
ત્રિપ્રદેશિક રક ધ આશ્રીને તેર ભાગો	૭૧૨	કામનું લક્ષણ	૭૪૨
વર્ગણાનું સ્વરૂપ	૭૧૩	વાગયોગનું લક્ષણ	૭૪૨
વર્ગણાના સ્વરૂપ-કથનમાં બિન્નતા	૭૧૮	મનોયોગનું લક્ષણ	૭૪૨
કાલવર્ગણાનું સ્વરૂપ	૭૧૯	આસ્રવના વિભાગો અને પેદાવિભાગો	૭૪૩
ભાવ-વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ	૭૧૯	માનસિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૩
ધર્મોસ્તિકાયાદિના પદ્યથો	૭૨૦	માનસિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૩
(યોગિક અને ૩૯ શબ્દો)	૭૨૦	વાચિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૩
પરમાણુનું પ્રતિધાતિત્વ	૭૨૨	(કથામની વ્યુત્પત્તિ)	૭૪૩
છ દ્રવ્યોની નિત્યતા અને અનિત્યતા	૭૨૨	વાચિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
ધર્મોસ્તિકાયાદિનું અમિતત્વ	૭૨૩	કાવિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
સામ્યસંસ્થાતિ અને અનુપમચ્છિન્ના		કાવિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણ	૭૪૪
આઠ કારણો	૭૨૩	અશુભ કર્મના કારણો	૭૪૪
દિશાગ્રાનું સ્વરૂપ	૭૨૪	(કથામ, યોગ, પ્રમાદાદિનો અર્થ)	૭૪૪
(ધર્મોસ્તિકાયાદિનો ઉપકાર)	૭૨૪	શુભ યોગનું લક્ષણ	૭૪૫
(આગમ અને અવગાહરૂપ ગ્રંથ)	૭૨૫	અશુભ યોગનું લક્ષણ	૭૪૫
દશ દિશાઓના ઉદ્ગમ-સ્થાનાદિ	૭૨૫	બે પ્રકારના યોગોના અવલક્ષણો	૭૪૫
દિશાઓની આકાશ દ્વારા ઉત્પત્તિ	૭૨૭	યોગોની શુભતા અને અશુભતાનો આધાર	૭૪૫
	૭૨૮	અશુભકામિક વગેરે છ યોગોના ઉપકારણો	૭૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
શુભાશુભ યોગોના કાર્યો	૭૪૬	ઇન્દ્રિયો સંબંધી આસનની શુભાશુભતા	૭૬૪
('પ્રાધાન્યત વ્યપદેશનો અર્થ')	૭૪૬	કષાય સંબંધી આસનની શુભાશુભતા	૭૬૫
આસનના પ્રકારોત્તરથી ભેદો	૭૪૬	(દીવાની ચોખ્ખતાચોખ્ખતા)	૭૬૫
સાપરાયિક આસનનું લક્ષણ	૭૪૭	યોગ સંબંધી આસનની શુભાશુભતા	૭૬૬
ઔર્ધ્વાપથિક આસનનું લક્ષણ	૭૪૭	અવતો સંબંધી આસનની શુભાશુભતા	૭૬૬
માપરાયિક અને ઔર્ધ્વાપથિક ક્રમ	૭૪૭	કર્મબંધની વિગેષતાના કારણે	૭૬૬
સાપરાયિક આસનના ભેદો	૭૪૮	(મૈત્રાયણી ઉપનિષદનો ઉદ્દેશ)	૭૬૭
ક્રિયાના પચ્ચીમ ભેદો	૭૪૮	(પરિશવ અને અનાસવ)	૭૬૭
મધ્યકલ્પ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૪૯	અધિકરણોના ભેદો	૭૬૮
મિનાલ્પ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૪૯	ઉદન-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૬૯
સમાન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૦	દહન-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૬૯
ઔર્ધ્વાપથિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૦	મારણ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૬૯
પ્રયોમ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૧	લવણ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૬૯
પરિમલ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૧	સ્નેહ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૦
માયાપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૨	ક્ષાર-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૦
અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૨	અમ્લ-અધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૦
કાપિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૩	અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણાદિનાં લક્ષણો	૭૭૦
અધિકરણ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૩	સરભનું લક્ષણ	૭૭૧
પ્રાદેયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૪	મમારભનું લક્ષણ	૭૭૧
પારિતાપનિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૪	આરભનું લક્ષણ	૭૭૧
પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	ભાવાધિકરણના ૧૦૮ ભેદો ઇત્યાદિ	૭૭૨
લઙ્કિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	અશ્વાધિકરણના નિર્વર્તનાદિ ભેદો	૭૭૨
સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૫	નિર્વર્તનાદિ ભેદોનું મુદ્દેશ	૭૭૨
પ્રતીત્ય-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૬	કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગ્રહનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૭૩
સામન્તોપનિપાતિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૬	લક્ષણ	૭૭૩
સ્વાદસ્તિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૭	પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગ્રહનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૭૪
નિસર્ગ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૮	લક્ષણ	૭૭૪
વિદારણ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૮	મિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગ્રહનિર્વર્તના-અધિકરણનું	૭૭૫
આનનન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૯	લક્ષણ	૭૭૫
અનવકાશ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૫૯	નિલેપાધિકરણના ભેદો	૭૭૫
અનાભોગ-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	અપ્રત્યવેક્ષિત નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૫
આરભિક ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	દુષ્પ્રમાર્જિત નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૫
મિથ્યાદર્શન-ક્રિયાનું લક્ષણ	૭૬૦	દૈનિક નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૫
પચ્ચીસ ક્રિયાઓના નામોલ્લેખનો ક્રમ	૭૬૧	અનાભોજિક નિલેપાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૬
આસનના ૪૨ ભેદોનું સૂક્ષ્મ અનુલેખન	૭૬૨	સંયોગનાધિકરણનો અધિનર	૭૭૬
મતિ આશ્રીને આસનના ભેદો	૭૬૩	મનોનિમગ્નાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૬
ઇન્દ્રિય આશ્રીને આસનના ભેદો	૭૬૩	વાગ્-નિમગ્નાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૭
કાય આશ્રીને આસનના ભેદો	૭૬૪	કાય-નિમગ્નાધિકરણનું લક્ષણ	૭૭૭

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
* અધિકરણના બેદ-ઉપબેદો	૭૭૭	કેવીનું લક્ષણ	૭૮૯
આહારનો આહ પ્રકારનો પરિણામ	૭૭૮	શ્રુતનું લક્ષણ	૭૯૦
મળ પ્રકૃતિઓ	૭૭૮	અગ્નિનું લક્ષણ અને તેના ૧૨ પ્રકારો	૭૯૦
જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના આસરવો	૭૭૮	ઉપાધિનું લક્ષણ અને તેના ૧૨ પ્રકારો	૭૯૧
પ્રદાનનું લક્ષણ	૭૭૯	સમનું લક્ષણ	૭૯૧
નિહનવનું લક્ષણ	૭૭૯	ગ્રીમધનું સ્વરૂપ અને તેનું પૂર્ણત્વ	૭૯૧
માતૃશ્યનું લક્ષણ	૭૭૯	(માનનીય અને અમાન્ય સમ સમીપી સંબોધ- પ્રકરણનું ઉદ્દેશ)	૭૯૨
અન્તરાયનું લક્ષણ	૭૮૦	ધર્મનું લક્ષણ	૭૯૩
આસાદનનું લક્ષણ	૭૮૦	દેવનું લક્ષણ	૭૯૩
ઉપધાતનું લક્ષણ	૭૮૦	દેવસિ-અર્ચુવાદનું લક્ષણ	૭૯૩
આસાદન અને ઉપધાતમા તફાવત	૭૮૦	શ્રુત-અવર્ણુવાદનું લક્ષણ	૭૯૪
જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની વિનયતા	૭૮૧	(કેવલાહાર-વાદ સમીપી આદિત્ય)	૭૯૪
અસાતવેદનીય કર્મોના આસરવો	૭૮૧	(૪૫ આગમો)	૭૯૪
કુળનું લક્ષણ	૭૮૧	સમ અવર્ણુવાદનું લક્ષણ	૭૯૬
શોકનું લક્ષણ	૭૮૨	ગોપુજનનું નિરમન	૭૯૬
તાપનું લક્ષણ	૭૮૨	સમમિસ્રધ-અવર્ણુવાદનું લક્ષણ	૭૯૭
આકેદનું લક્ષણ	૭૮૨	ગદરથ-સમ-અર્ચુવાદનું લક્ષણ	૭૯૮
વધનું લક્ષણ	૭૮૨	ધર્મ-અવર્ણુવાદનું લક્ષણ	૭૯૮
પરિદેવનું લક્ષણ	૭૮૩	દેવ-અવર્ણુવાદનું લક્ષણ	૭૯૯
મતાદિ અગાતવેદનીયના બધક છે ?	૭૮૩	તીર્થ કર્મો વર્ણુવાદ	૭૯૯
સાતવેદનીય કર્મોના આસરવો	૭૮૪	ધર્મોના વર્ણુવાદ	૮૦૦
(શ્રુત પ્રાણી, જીવ અને મરવનો અર્થ)	૭૮૪	આચાર્યનો વર્ણુવાદ	૮૦૦
મતીનું લક્ષણ	૭૮૫	મધનો નશુ રાગ	૮૦૧
અનુકંપાનું લક્ષણ	૭૮૫	દેવનો વર્ણુવાદ	૮૦૧
દાન અને ક્રિયાના નિશાવત	૭૮૫	કેવીની આત્મા અવર્ણુવાદ પરત્વે જીકાપોષ	૮૦૧
દાનનું લક્ષણ	૭૮૬	ચારિત્રમોહનીયનું લક્ષણ અને તેના બેદો	૮૦૨
મરાગનું લક્ષણ	૭૮૬	ત્રી-વેદના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૨
સમનનું લક્ષણ	૭૮૬	પુરુષ-વેદના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૩
યોગનું લક્ષણ	૭૮૬	નપુસ-વેદના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૩
ક્ષાન્તિનું લક્ષણ	૭૮૭	હાસ્ય-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૩
શૌચનું લક્ષણ	૭૮૭	રતિ-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૩
દ્રવ્ય-શૌચનું લક્ષણ	૭૮૭	અરતિ-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૪
ભાવ-શૌચનું લક્ષણ	૭૮૮	શોક-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૪
સાતવેદનીયના શ્રુતપ્રત્યનુકંપાદિ		લથ-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૪
ઉપરાંત અન્ય આસરવો	૭૮૮	જુજુષા-મોહનીયના આસરવનું લક્ષણ	૮૦૪
(માતાપિતાની ભક્તિ)	૭૮૮	નારક-આયુષ્ય-આસરવનું લક્ષણ	૮૦૫
દર્શનમોહનીય કર્મના આસરવો	૭૮૯	તિથ્ય-આયુષ્ય-આસરવનું લક્ષણ	૮૦૫
અર્ચુવાદનું લક્ષણ	૭૮૯		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
મનુષ્ય-આયુષ્ય-આસ્તવનું લક્ષણ	૮૦૬	સમાધિનું લક્ષણ	૮૨૧
(' શીલ ' નો અર્થ)	૮૦૬	વૈયાટક્યનું લક્ષણ	૮૨૧
દેન-આયુષ્ય-આસ્તવનું લક્ષણ	૮૦૬	ભક્તિનું લક્ષણ	૮૨૨
સરાગમ યમનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકપરિહાણનું લક્ષણ	૮૨૨
સંયમાસ યમનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકનો અર્થ અને તેના અધિકારી	૮૨૨
અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ	૮૦૭	આવસ્થકનું મહત્ત્વ	૮૨૩
બાવતપનું લક્ષણ	૮૦૮	આવસ્થક ક્રિયાના છ વિભાગો	
દેહદમન અને બોદ્ધ દષ્ટિ	૮૦૮	અને તેનું સેવન	૮૨૩
પચાન્નિ કષ્ટનું સ્વરૂપ	૮૦૯	છ આવસ્થકની પ્રણાલિકા	૮૨૩
શીલવ્રતનું લક્ષણ	૮૦૯	સામાયિકાદિનું સ્વરૂપ	૮૨૪
દેન-આયુષ્ય-કર્મના અન્ય આસ્તવો	૮૧૦	(સામાયિકના બેદો)	૮૨૪
અશુભ નામકર્મના આસ્તવો	૮૧૦	ચતુર્વિંશતિસ્તન	૮૨૫
યોગવક્રતાનું લક્ષણ	૮૧૦	વન્દન	૮૨૫
વિસવાદનું લક્ષણ	૮૧૦	વન્દ્ય કાણુ ?	૮૨૫
યોગવક્રતા અને વિમવાદન વચ્ચે ભેદ	૮૧૧	અવન્દને વન્દન કરવાથી શુ ફળ ?	૮૨૬
શુભ નામકર્મના આસ્તવો	૮૧૧	પ્રતિક્રમણ	૮૨૬
તીર્થ કર-નામકર્મના આસ્તવો	૮૧૧	પ્રતિક્રમણના પ્રકારો	૮૨૭
દર્શનવિશુદ્ધિનું લક્ષણ	૮૧૧	કાયોત્સર્ગ	૮૨૭
દર્શનવિશુદ્ધિના આઠ અંગો		(ઘોટકાદિ ૧૯ દોષો)	૮૨૮-૮૨૯
યાને દર્શનના આઠ આચારો	૮૧૧	પ્રત્યાખ્યાન	૮૨૮
(દ્રવ્ય-આચારો)	૮૧૨	માર્ગપ્રભાવનાનું લક્ષણ	૮૨૯
વિનયત્ર પન્નતાનું લક્ષણ	૮૧૩	પ્રવચનનાત્મકનું લક્ષણ	૮૨૯
વિનયના આઠ પ્રકારો	૮૧૩	તીર્થ કર-નામકર્મની અપૂર્વ આસી	૮૩૦
ચાન-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	નીચ ગોત્ર-કર્મના આસ્તવો	૮૩૧
માનના આઠ આચાર	૮૧૪	આત્મ-પ્રસાસનું લક્ષણ	૮૩૧
દર્શન-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	અસદૃશ્યોદ્ભાવનનું લક્ષણ	૮૩૧
ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૪	પરનિદાનું લક્ષણ	૮૩૧
ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ	૮૧૫	શુદ્ધાચ્છાદનનું લક્ષણ	૮૩૨
શીલ સંબંધી અનતિચારનું લક્ષણ	૮૧૫	પ્રસાસનું લક્ષણ	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદ	૮૧૫	આચ્છાદનનું લક્ષણ	૮૩૨
છ પ્રકારના સુત્રો	૮૧૬	ઉદ્ભાવનનું લક્ષણ	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું લક્ષણ	૮૧૭	કુચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્તવો	૮૩૨
ઉત્સર્ગ અને અપવાદ મળ્યાથી પુણ્યગી	૮૧૮	નત્ર વૃત્તિનું લક્ષણ	૮૩૩
સાનોપયોગનું લક્ષણ	૮૨૦	અનુત્સેકનું લક્ષણ	૮૩૩
વાયના વગેરેનું સ્વરૂપ	૮૨૦	કુચ્ચ ગોત્રનું લક્ષણ	૮૩૩
મવેગનું લક્ષણ	૮૨૦	અતરાયના આસ્તવો	૮૩૩
ત્યાગનું લક્ષણ	૮૨૦	અતરાયનું લક્ષણ	૮૩૩
તપનું લક્ષણ	૮૨૧	આસ્તવોની ધૃતતા	૮૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
આત્મવેદના વિભાગનો હેતુ	૮૩૪	શૂદ્રસ્થની સવા વસા દવા	૮૬૦
હિંસાનું લક્ષણ	૮૩૫	* (હિંસાના વિવિધ પ્રકારો)	૮૬૧
હિંસાના વિવિધ પ્રકારો	૮૩૬	અહિંસાનું ઔરવ	૮૬૨
પ્રાણોનો નાશ અને હિંસાનો પરસ્પર સંબંધ	૮૩૬	અહિંસાનું વ્યાપકત્વ	૮૬૪
હિંસાના લક્ષણની મીમાંસા	૮૩૭	જૈન અહિંસા પરત્વે ગેરસમજ	૮૬૪
(યક્ષસ્થિતલક પ્રમાણે હિંસાની વ્યાખ્યા)	૮૩૭	અહિંસાના પાત્રન માટે અનકાશ	૮૬૮
દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાનો સદ્ભાવ	૮૪૩	(પૃથ્વીકાવાદિ અને પાત્રસી ' ધર્મ ')	૮૬૮
માત્ર દ્રવ્યહિંસા	૮૪૩	અહિંસાનું સ્વરૂપ	૮૬૬
(હિંસાજન્ય બધ)	૮૪૩-૮૪૪	' સંસારભોગ્યક ' મત અને તેનું નિરમ્બન	૮૭૦
માત્ર ભાવહિંસા	૮૪૫	હાથી જેવાના નાશથી જીવન	૮૭૫
દ્રવ્યહિંસા તેમજ ભાવહિંસાનો અભાવ	૮૪૬	દેશથી મૃષાવાદવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૫
હિંસાના સંકલ્પી આદિ ચાર પ્રકારો	૮૪૭	અસત્યનું સ્વરૂપ	૮૭૬
હિંસાના ફળની વિચિત્રતા	૮૪૮	દેશથી સ્તેયવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૬
(શ્રીશ્ચમૃતમ્બદ્રેનો અભિપ્રાય)	૮૪૯	દેશથી અધર્મવિરતિનું લક્ષણ	૮૭૭
હસ્તિતાપસવાદ	૮૪૯	બ્રહ્મચર્યનું સિદ્ધાંત	૮૭૭
અસત્યનું લક્ષણ	૮૫૦	(પરમીનો સમ્બંધ)	૮૭૭
સ્તેયનું લક્ષણ	૮૫૦	સ્વદારશતોષ	૮૮૦
(અહિંસાના રક્ષણરૂપે અન્ય મતો)	૮૫૦	દેશથી પરિગ્રહવિરતિનું લક્ષણ	૮૮૧
અદત્તાશાનના ચાર પ્રકારો	૮૫૧	સર્વવિરતિનું લક્ષણ	૮૮૧
અસહનું લક્ષણ	૮૫૧	પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ	૮૮૨
પરિગ્રહનું લક્ષણ	૮૫૨	ભાવનાનું તાત્પર્ય	૮૮૨
તૃષ્ણા	૮૫૨	ધર્મ-સંમિતિનું લક્ષણ	૮૮૨
પરિગ્રહના પ્રકારો	૮૫૩	અનોગ્રમિતનું લક્ષણ	૮૮૩
ઝોલીસ પ્રકારનાં રત્નોનાં નામ	૮૫૩	એવણા-સંમિતિનું લક્ષણ	૮૮૩
(સેતુ-સેત્રાદિ)	૮૫૪	બિક્ષા સંબંધી ૪૨ દોષો	૮૮૩
પરિગ્રહનાં નવ પ્રકાર	૮૫૫	સોળ પિણ્ડ-ઉદ્દમ-દોષો	૮૮૩-૮૮૪
(મણિમાદિનો અર્થ)	૮૫૫	સોળ ઉત્પાત દોષો	૮૮૪
' પરિગ્રહ-પરિમાણ ' જાતની સાધકતા	૮૫૫	દસ એવણા-દોષો	૮૮૪
પરિગ્રહ એટલે	૮૫૬	બિક્ષા સંબંધી ૪૨ દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ	૮૮૪
પાંચ અમતોનું અવલોકન	૮૫૬	૧૬ ઉદ્દમ-દોષોની સ્પષ્ટતા	૮૮૪
મતનો અર્થ	૮૫૭	* (ઔદેસિકના બેદો)	૮૮૫
વિરતિનું લક્ષણ	૮૫૭	૧૬ ઉત્પાત-દોષોનું સ્વરૂપ	૮૮૭
દેશથી પ્રાણાતિપાતવિરતિનું લક્ષણ	૮૫૮	૧૦ એવણા-દોષોનું વિવરણ	૮૮૭
અહિંસા અને અનૈકાંત	૮૫૮	આદાન નિષેધણ-સંમિતિનું લક્ષણ	૮૮૮
અહિંસાની મનુષ્યગી	૮૫૮	ઓધિક અને ઔપગ્રાધિક ઉપકરણોનું સ્વરૂપ	૮૮૯
અહિંસાના પ્રકારો	૮૫૯	સાધીના ૨૫ ઉપકરણ	૮૯૦
અહિંસાની અન્યાન્ય વ્યાખ્યાઓ	૮૫૮	દરેક ઉપકરણનું પ્રમાણ	૮૯૦
અહિંસાની આવસ્પતતા	૮૫૯	આર્થાનાં ઉપકરણોનું પ્રમાણ	૮૯૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ઉપધિ રાખવાનું પ્રયોજન	૮૯૧	જગત્તા સ્વભાવનું લક્ષણ	૯૧૧
આલોકિતપાનભોજનનું લક્ષણ	૮૯૨	સવેગનું લક્ષણ	૯૧૧
સત્યનું ગૌરવ	૮૯૩	કાયસ્વભાવનું લક્ષણ	૯૧૧
સત્યરૂપ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ	૮૯૩	વેરાગ્યનું લક્ષણ	૯૧૨
આલોકિત ભાષણનું લક્ષણ	૮૯૪	ચાતુર્યાંશનું સ્વરૂપ	૯૧૨
ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૮૯૪	(બહિષ્કાદાનવિરમણરૂપ પરિભાષા)	૯૧૨
ભ્રોભ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૮૯૪	(ઋણ, જડ વગેરેનો નિર્દેશ)	૯૧૪
ભય-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૮૯૫	અનૈન દર્શન અને પાંચ મહાવ્રતો	૯૧૪
હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ	૮૯૫	બૌદ્ધ દર્શનગત દસ શિક્ષા	૯૧૫
અસ્તેય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ	૮૯૫	રાત્રિભોજન-વિરમણ	૯૧૬
અહિંસા વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ	૮૯૬	રાત્રિભોજન સંબંધી ચતુર્ભંગી	૯૧૭
અપરિગ્રહરૂપ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓનું		રાત્રિભોજનના ત્યાગ આટના કારણો	૯૧૭
સમુચ્ચયાત્મક લક્ષણ	૮૯૭	વ્રતીનું લક્ષણ	૯૧૯
સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રમાણે અહિંસાદિની પાંચ		શસ્ત્રનું લક્ષણ	૯૨૦
પાંચ ભાવનાઓ	૮૯૭	નિદાન-શસ્ત્રનું લક્ષણ	૯૨૦
(આ ભાવનાઓ સંબંધી સૂત્રોનું કટુત્તવ)	૮૯૭	મિથ્યાદર્શન-શસ્ત્રનું લક્ષણ	૯૨૧
અહિંસાદિની પુષ્ટિરૂપ અન્ય ભાવનાઓનો		વ્રતના બે ભેદો	૯૨૧
પ્રસ્તાવ	૮૯૭	અમારીનું લક્ષણ	૯૨૨
હિંસાના ફળો	૮૯૮	અનગારનું લક્ષણ	૯૨૩
અસત્યના ફળો	૮૯૮	અણુવ્રત સંબંધી વિચાર	૯૨૩
સ્તેયના ફળો	૮૯૮	દિગ્ગતનું લક્ષણ	૯૨૪
અશસ્ત્રચયના ફળો	૮૯૯	ભોજ્યપ્રભાગપરિભાષણ વ્રતનું લક્ષણ	૯૨૫
પરિગ્રહના ફળો	૮૯૯	ચાર પ્રકારનો આહાર	૯૨૫
મૈત્રી-ભાવનાનું લક્ષણ	૯૦૦	અશનાદિની રૂપમિદિ	૯૨૫
(મૈત્રી-ભાવનાનું ફળ)	૯૦૦	અશનાદિ સંબંધી શબ્દનિરૂપણ	૯૨૫
(સમભાવથી મોક્ષ)	૯૦૦	અનર્થદંડનું લક્ષણ	૯૨૬
પ્રમોદ-ભાવનાનું લક્ષણ	૯૦૨	અનર્થદંડવિરતિનું લક્ષણ	૯૨૬
કારણ-ભાવનાનું લક્ષણ	૯૦૩	સામાયિકનું લક્ષણ	૯૨૭
(ધૃતિનું બળ)	૯૦૩	દેશવકાશિક વ્રતનું લક્ષણ	૯૨૭
માધ્યમ્ય-ભાવનાનું લક્ષણ	૯૦૪	પૌષ્ઠ વ્રતનું લક્ષણ	૯૨૭
(પ્રેમના પ્રકારો)	૯૦૪	અતિથિસંવિભાજન લક્ષણ	૯૨૭
મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનો પ્રભાવ	૯૦૫	આવના વ્રતોના ભજો	૯૨૮
મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના સંબંધી ગદ્યશ્રુતોનું		બાર વ્રતોનો ક્રમ વગેરે	૯૨૮
વકાવ્ય	૯૦૫	વ્રત અને શીલનો ભેદ	૯૨૮
મેઘાદિ ભાવના અને યૌગવાસિષ્ઠ રામાયણ	૯૦૭	સલેખનાનો પ્રસ્તાવ	૯૨૯
મેઘાદિ ભાવનાઓ અને યૌગદર્શન	૯૦૮	મારણાતિક સલેખનાનું લક્ષણ	૯૩૦
(અદકાગના ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે પ્રકારો)	૯૦૯	દ્રવ્ય મલેખનાનું લક્ષણ	૯૩૦
મેઘાદિ ભાવના અને બૌદ્ધ દર્શન	૯૧૦	ભાવ-સલેખનાનું લક્ષણ	૯૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
મત્રણાનિક સંલેખના અને આત્મવધર્મા ભિન્નતા	૯૩૦-૯૩૩
અતિચારનો ઉપક્રમ	૯૩૩
(જ્ઞાનના, પરિણામ અને પ્રદર્શનો ભેદ)	૯૩૨
શકા-અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૪
કોશા-અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૫
(વિરાધનાનું સ્વરૂપ)	૯૩૫
વિચ્છિન્નતાનું લક્ષણ	૯૩૬
અયદિપ્તિપ્રસારપ અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૬
અન્યદિપ્તિસ્તવરૂપ અતિચારનું લક્ષણ	૯૩૬
પ્રથમ અણુવતના પાત્ર અતિચારો	૯૩૭
વધનું લક્ષણ	૯૩૭
પ્રાણિ-વધના ૨૪૩ પ્રકારો	૯૩૭
બધનું લક્ષણ	૯૩૮
કવિચ્છેદનું લક્ષણ	૯૩૮
અધિક ભારના આરોપણનું લક્ષણ	૯૩૮
અન્યાપાનના નિરાધનું લક્ષણ	૯૩૮
બધ, બધનાદિ મેનન મળી આપરચક- ચૂલિય વગેરેનો નિર્દેશ	૯૩૯
દ્વિતીય અણુવતના અતિચારો	૯૪૦
મિથ્યા-ઉપદેશનું લક્ષણ	૯૪૦
રહસ્ય-અભ્યાસનાનું લક્ષણ	૯૪૧
સદ્ભા-અભ્યાસનાનું લક્ષણ	૯૪૧
કૂટ લેખનું લક્ષણ	૯૪૧
નિવસ્ત મત્રભેદનું લક્ષણ	૯૪૨
આસ-અપદારનું લક્ષણ	૯૪૨
ત્રાણ અણુવતના અતિચારો	૯૪૨
સ્તેન-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૪૨
સ્તેન-આહન આદાનનું લક્ષણ	૯૪૩
ઝોરના માન પ્રકારો	૯૪૩
ચોરપ્રસૂતિના ૧૮ પ્રકારો	૯૪૩-૯૪૪
નિકેદ ગાન્યાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૪૪
પ્રતિરૂપક-અવદારનું લક્ષણ	૯૪૪
કૂટ ક્રય-વિક્રયનું લક્ષણ	૯૪૫
હિનાધિક માનો-માનનું લક્ષણ	૯૪૫
મોથા અણુવતના અતિચારો	૯૪૫
અન્યવિવાદ-કરણનું લક્ષણ	૯૪૫
નારીઓનો ગુજરાન મળેનો પ્રપચ	૯૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
વિવાહનું લક્ષણ	૯૪૬
પરવિવાહની વ્યાખ્યા પરત્વે મતભેદ	૯૪૬
જ્વરગમનનું લક્ષણ	૯૪૬
પરગૃહીતગમનનું લક્ષણ	૯૪૭
અનગૃહીતગમનનું લક્ષણ	૯૪૭
(અમ અને અનગનો અર્થ)	૯૪૭
(અલગચર્ચની નવ વાડો)	૯૪૮
તીવ્ર કામનું લક્ષણ	૯૪૯
રમરસ તોષી વગેરેને કેટલા અતિચાર ?	૯૪૯
પાયમા અણુવતના પાત્ર અતિચારો	૯૫૦
ક્ષેત્રનું લક્ષણ અને તેના પ્રકારો	૯૫૦
ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૧
વાસ્તુનો અર્થ અને તેના પ્રકારો	૯૫૧
વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૧
હિરણ્ય અને સુવર્ણનો ભેદ	૯૫૧
હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૧
ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૨
ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો	૯૫૨
દાસીદામ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૨
પ્રથમ ગુણવતના પાત્ર અતિચારો	૯૫૩
સ્મૃતિ-અતર્ધાનનું લક્ષણ	૯૫૩
જીવ-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૩
અધો વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૪
તિર્થગૃહ-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ	૯૫૪
ક્ષેત્ર-શુદ્ધિનું લક્ષણ	૯૫૪
દ્વિતીય ગુણવતના અતિચારો	૯૫૫
મચિત આહારનું લક્ષણ	૯૫૫
સચિતસબદ આહારનું લક્ષણ	૯૫૫
સચિતમિત્ર આહારનું લક્ષણ	૯૫૬
અભિપ્રવ-આહારનું લક્ષણ	૯૫૬
મદિરાનું સેવન	૯૫૬
મદિરા તેમજ માંસના પ્રકારો	૯૫૭
માંસનું સેવન	૯૫૭
માંસના લાગ સળી મહાભારતાદિની સાક્ષી	૯૫૭-૯૫૮
કુબ્ધવ આહારનું લક્ષણ	૯૫૮
ત્રીજા ગુણવતના અતિચારો	૯૫૯
કદપનું લક્ષણ	૯૫૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
(શ્રાવકના ૨૨ ગુણો)	૯૫૯
કૌતુખનું લક્ષણ	૯૬૦
મૌખિકનું લક્ષણ	૯૬૦
સંયુક્ત અધિકરણનું લક્ષણ	૯૬૦
ઉપભોગ-અધિકરણનું લક્ષણ	૯૬૧
અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનું લક્ષણ	૯૬૧
પ્રથમ શિક્ષાવતના અતિચારો	૯૬૨
કામ-દુષ્પ્રશિધાનનું લક્ષણ	૯૬૨
(કામ સબધી ૧૨ દોષો)	૯૬૨
વાગ્-દુષ્પ્રશિધાનનું લક્ષણ	૯૬૨
(વચન સબધી ૧૦ દોષો)	૯૬૩
મનો-દુષ્પ્રશિધાનનું લક્ષણ	૯૬૩
(મન સબધી ૧૦ દોષો)	૯૬૩
અનાદરનું લક્ષણ	૯૬૪
સ્મૃતિ-અનુપર્યાપનનું લક્ષણ	૯૬૪
દેહાવકાશિક મતના અતિચારો	૯૬૪
આનયન-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૬૪
પ્રેમ્ય-પ્રયોગનું લક્ષણ	૯૬૪
શબ્દ-અનુપાતનું લક્ષણ	૯૬૫
વચ્ચ-અનુપાતનું લક્ષણ	૯૬૫
પુદ્ગલ-ક્ષેપનું લક્ષણ	૯૬૫
ત્રીજા શિક્ષાવતના અતિચારો	૯૬૫
પ્રથમના ત્રણ અતિચારોનાં લક્ષણ	૯૬૬
સારાંશ	૯૬૬
અનાદરનું લક્ષણ	૯૬૭
સ્મૃતિ-અનુપર્યાપનનું લક્ષણ	૯૬૭
ચોથા શિક્ષાવતના પાંચ અતિચારો	૯૬૭
સચિત્તનિર્લેપનું લક્ષણ	૯૬૭
સચિત્તપિધાનનું લક્ષણ	૯૬૮
પરબ્યપદેશનું લક્ષણ	૯૬૮
માત્સર્યનું લક્ષણ	૯૬૮
કાયાતિક્રમનું લક્ષણ	૯૬૯
સલેખનાના પાંચ અતિચારો	૯૭૦
અવિન-આશસાનું લક્ષણ	૯૭૦
મગ્ધ-આશસાનું લક્ષણ	૯૭૦
તાત્પર્ય	૯૭૧
મિત્ર-અનુગમનનું લક્ષણ	૯૭૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સુખ-અનુભવનું લક્ષણ	૯૭૧
નિદાનનું લક્ષણ	૯૭૧
દાનના ૨૭૨૫નો ઉપક્રમ	૯૭૨
દાનનું લક્ષણ	૯૭૨
વિધિવિશેષનું લક્ષણ	૯૭૩
દ્રવ્યવિશેષનું લક્ષણ	૯૭૩
દાતૃવિશેષનું લક્ષણ	૯૭૩
પાત્રવિશેષનું લક્ષણ	૯૭૪
— — —	
ચતુર્થ ઉદ્દેશાસ-અન્ધ આધિકાર	
અન્ધનાં કારણો	૯૭૫
અવિરતિનું પ્રમાદ અને કયાપથી પૃથક્કરન	૯૭૫
(અવિરતિના કથમિત્ત કયાપમાં જાતભાવ)	૯૭૫
મિથ્યાત્વાદિ અન્ધ-હેતુઓનો ઇન્દ્રિયાદિ આશ્લેષો	૯૭૬
સાથે અભેદ	૯૭૬
મિથ્યાદર્શનાદિની જુદાં જુદાં ગુણસ્થાનોમાં	
સંભાવના	૯૭૬
અન્ધનાં કારણોની સખ્યા પરત્વે મતાંતરો	૯૭૬
આશ્લેષ અને બધાં એ બે તરવામાં	
પહેલું કથુ ?	૯૭૭
મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ અને તેના બે પ્રકારો	૯૭૮
મિથ્યાત્વનું લક્ષણ	૯૭૮
અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનું લક્ષણ	૯૭૯
(મહર્ષિ જુદના સમયના ૬૩ પદો)	૯૭૯
૩૬૩ પાખડીઓ	૯૭૯
વિવિધ વર્ણો અને તેના મુખ્ય અનુયાયીઓનો	
પરિચય કરાવનાર સાહિત્ય	૯૮૦
દષ્ટિવાદ	૯૮૧
(સૂત્રકૃતાંગના વિષયોની રૂપરેખા)	૯૮૧
સૂત્રકૃતાંત્ર અને આશાનવાદ	૯૮૨
,, ,,, ક્રિયાવાદ	૯૮૩
,, ,,, અક્રિયાવાદ	૯૮૩
અક્રિયાવાદના આઠ પ્રકારો	૯૮૪
સૂત્રકૃતાંત્ર અને વિનયવાદ	૯૮૪
વિનયવાદનું વિદ્યુત સ્વરૂપ	૯૮૪
ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ બેદો	૯૮૫
કાલવાદીની માન્યતા	૯૮૬
સ્વભાવવાદીનું મતબ્ધ	૯૮૬

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
નિયતિવાદીનો મત	૬૮૭	એન તાનુ મધિ-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૫
ઇશ્વરવાદીની માન્યતા	૬૮૮	અપ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૬
આત્મવાદીઓનું મત-૧	૬૮૯	પ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૬
યદ્યપ્ચાત્મીનું કથન	૬૮૯	સંન્યાસ-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૬
દુર્વાર્તિના ૧૮૦ પ્રકારો	૬૯૦	(૧૮ પાપસ્થાનકા)	૧૦૦૬
અનભિગ્રહીતાદિ મિશ્ર્યાત્વ	૬૯૦	કષાયોના ક્રોધાદિ ભેદો	૧૦૦૭
અનિશ્ચિતનું લક્ષણ	૬૯૦	ત્રોકષાયના નવ ભેદો	૧૦૦૮
કષાયનું લક્ષણ	૬૯૦	દાસ્ય-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
પ્રમાદનું લક્ષણ	૮૬૦	રતિ-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
દમાના પાંચ તેમજ આઠ પ્રકારો	૬૯૧	અરતિ-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
અમૂર્ત આત્મા અને કર્મનું મહત્ત્વ	૬૯૨	શોક-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
બન્ધનો અર્થ	૬૯૨	ભય-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
કર્મનું શરીરરૂપ પરિણામનુ લક્ષણ	૬૯૨	જુગુપ્સા-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
કર્મપ્રવાહ પ્રમાણે કર્મનું ધની ત્રિવિધતા	૬૯૩	પુરુષાર્થ-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
(નિમગ્નિત અને અનિમગ્નિત કર્મોનો ભેદ)	૬૯૩	આવેશ-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૦૮
જીવપ્રદેશ અને કર્મનો પરસ્પર મબધ	૬૯૪	નપુસકવેદ-મોહનીયનુ લક્ષણ	૧૦૧૦
ગ્રેષ્મક્રાન્તિ નાથેનો જીહ્વાપાદ	૬૯૪	નપુસકના નવ તેમજ સોળ પ્રકારો	૧૦૧૦
બન્ધના ચાર પ્રકારો	૬૯૬	આયુષ્ય-કર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૨
પ્રકૃતિ-મનનું લક્ષણ	૬૯૬	નરક-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૨
રિપતિ-મનનું લક્ષણ	૮૬૭	તિર્થગ્રન્થ-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૨
અનુભાવ-મનનું લક્ષણ	૬૯૭	મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૨
પ્રદેશ-મનનું લક્ષણ	૬૯૭	દેવ-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૩
મોક્ષનું ઉપાદેશનું	૬૯૭	માન-કર્મના ૪૨ તેમજ ૧૦૩ પ્રકારો	૧૦૧૩
(ચાર મધ્ય ભાગે અથવા ૬૪ ભાગે)	૬૯૮	મતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૪
ચારે બન્ધો પરસ્પર વિનરણ	૮૬૮	નારગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૫
પ્રકૃતિ-બન્ધના ભેદો અને ઉપભેદો	૧૦૦૦	તિર્થગ્રન્થ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૫
ગાણવરણાદિનો પરસ્પર મબધ	૧૦૦૦	મનુષ્યમતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૫
અસ્તિત્વશૂન્ય પાંચ ભેદો	૧૦૦૨	દેવગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૫
જ્ઞાનનું લક્ષણ	૧૦૦૨	એકેન્દ્રિય મતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૫
દરાનારણના નવ ભેદ	૧૦૦૩	એકેન્દ્રિયાદિ મતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૬
જિજ્ઞાસુ લક્ષણ	૧૦૦૩	શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૬
નિદ્રાનિદ્રાનું લક્ષણ	૧૦૦૪	ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૬
પ્રત્યાયાન વ્યાપ્તિ	૧૦૦૪	ઔદારિક શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૭
પ્રત્યાયાનનાનું લક્ષણ	૧૦૦૪	વૈક્રિય શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૭
સ્થાનહિન નક્ષણ	૧૦૦૪	વૈક્રિય શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૭
વેદનીયના મે મધ્ય ભેદ અને તેના અવાતર	૧૦૦૪	આદરક શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૭
પ્રકારો	૧૦૦૫	આદરક શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૭
		તેજસ્ય શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૮

વિષય	પૃષ્ઠાક
તૈજસ શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮
કાર્મણ્ય શરીરનું લક્ષણ	૧૦૧૮
કાર્મણ્ય શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮
અગોપામ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૮
બન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૯
ઔદારિક ઔદારિક બન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૧૯
(અગ્રો અને ઉપગ્રો)	૧૦૧૯
સંભાતન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૦
સંસ્થાન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૦
સંહનનનું લક્ષણ	૧૦૨૦
વજ્રમયબનારાચારિ સંબધી વિચાર	૧૦૨૧
સ્પર્શ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૨
ગન્ધાદિ નામકર્મના લક્ષણો	૧૦૨૨
આનુપૂર્વી-નામકર્મના લક્ષણો	૧૦૨૨
વિકાસગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૩
પરાધાત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૩
આસોચ્છાસ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪
પ્રાણનું લક્ષણ	૧૦૨૪
અપાનનું લક્ષણ	૧૦૨૪
આતપ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪
ઉદ્બોલ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪
અગ્રુચ્ચુ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪
તીર્થકર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૪
નિર્માણ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬
ઉપધાત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬
ત્રસ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬
બાંદર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૬
પર્વાપ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૨૭
આહાર-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૭
શરીર-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૭
અનર-પરિણમન એટલે શું ?	૧૦૨૮
હ્રિદય-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૮
પ્રાણાયાન-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૮
બાપા-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૯
મન-પર્વાપિતનું લક્ષણ	૧૦૨૯
પર્વાપિતનું પર્વાસોચન	૧૦૨૯-૧૦૪૫
પર્વાપિતનું લક્ષણ અને તેના નિર્દિષ્ટ	૧૦૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાક
આહાર-પર્વાપિત	૧૦૩૧
આસોચ્છાસ-પર્વાપિત	૧૦૩૩
બાપા-પર્વાપિત	૧૦૩૩
(આલબનનો અર્થ)	૧૦૩૩
મન-પર્વાપિત	૧૦૩૪
પર્વાપિતઓની સખ્યા	૧૦૩૪
પર્વાપિત મનથી પુદ્ગલો	૧૦૩૪
પર્વાપિત સંબધી પુદ્ગલોનું સ્થાન	૧૦૩૬
પર્વાપિતઓની સમાપ્તિનો ક્રમ	૧૦૩૭
(ક્રમ-મન)	૧૦૩૭
૭ પર્વાપિતઓની રચનાની ગૃહરચના સાથે	
સંતુલના	૧૦૩૮
અપર્વાપિત આગ્રીને પર્વાપિતઓની મમાપિત	૧૦૩૮
કયા જીવને કેટલી પર્વાપિતઓ હોય ?	૧૦૩૮
લઘિ-અપર્વાપિત અને, લઘિ-પર્વાપિત	
સંબધી પર્વાપિતઓ	૧૦૪૦
જીવેના પર્વાપિત અને અપર્વાપિત એવાં બે	
એકે અને તેના ઉપએકે	૧૦૪૧
પર્વાપિત અપર્વાપિતનો કાલનિર્ણય	૧૦૪૩
પૂણ્ય થયેલી પર્વાપિતઓ હારા ઉદ્ભવતી	
ક્રિયા	૧૦૪૩
પર્વાપિતનો પ્રારંભ અને તેની પૂર્ણાકૃતિ	૧૦૪૪
મત્સ્ય-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
સ્થિર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
શૂભ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
સુખ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
સુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૫
આર્ય-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
યજ્ઞકૃતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૬
સ્થાન-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
સૂક્ષ્મ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
અરિય-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
અપર્વાપિત-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૭
આધારણ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
અશુભ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
કુર્ગ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮
કુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અનાદેય-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૮	સવરના પ્રકારો	૧૦૬૬
અવશ ક્રીતિ-નામકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૯	ગુપ્તિનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૦૬૬
ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૯	(સવરના ૫૭ કે ૬૯ ઉપાયો)	૧૦૬૬
નીચ-ગોત્રકર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૯	મનો-ગુપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૬૭
દાનાતરાય-કર્મનું લક્ષણ	૧૦૪૯	વચન-ગુપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૬૭
લાભાતરાય કર્મનું લક્ષણ	૧૦૫૦	કાચ-ગુપ્તિનું લક્ષણ	૧૦૬૭
ભોગાતરાય-કર્મનું લક્ષણ	૧૦૫૦	મનોગુપ્તિના ત્રણ પ્રકારો	૧૦૬૮
ઉપભોગાતરાય-કર્મનું લક્ષણ	૧૦૫૦	વચનગુપ્તિના બે પ્રકારો	૧૦૬૮
વીર્યાતરાય-કર્મનું લક્ષણ	૧૦૫૦	કાચગુપ્તિના બે પ્રકારો	૧૦૬૯
આઠ મૂલ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અને અભ્યાસ-કામ	૧૦૫૧	સમિતિનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૦૬૯
ફલોદય પછી થતી કર્મની દશા	૧૦૫૨	ધર્મો-સમિતિનું લક્ષણ	૧૦૬૯
નિર્જરાની વિવિધતા	૧૦૫૨	(સમિતિના આઠ પ્રકારો)	૧૦૬૯
અનુભાગના અર્થ સબધી ભેદાપોહ	૧૦૫૩	ભાષા-સમિતિનું લક્ષણ	૧૦૭૦
વિષાકનો ૧૭૭ આપનાનો પ્રકાર	૧૦૫૪	ચાર પ્રકારની ભાષા	૧૦૭૧
વિષાકની શુભાશુભતા	૧૦૫૪	સત્યા ભાષાના દસ ભેદો	૧૦૭૧
પ્રદેશ-અનુષ્ઠાનો વિચાર	૧૦૫૪	મૃષા ભાષાના દસ પ્રકારો	૧૦૭૨
(પુણ્યની વ્યાખ્યા)	૧૦૫૫	(સહકારિવ્યવસ્થા ધર્મ)	૧૦૭૧-૧૦૭૨
૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિઓનાં નામ	૧૦૫૬	સત્યામૃષા ભાષાના દસ પ્રકારો	૧૦૭૨
પુણ્યપ્રકૃતિઓ અને પાપપ્રકૃતિઓનો વિભાગ	૧૦૫૭	અસત્યામૃષા ભાષાના બાર ભેદો	૧૦૭૩
પુણ્ય અને પાપનું ઉપાજન કરવાના પ્રકારો	૧૦૫૭	એવણી-મમિતિનું લક્ષણ	૧૦૭૪
પુણ્ય આધવાના ૯ પ્રકારો	૧૦૫૮	આદર્શ-નિલેપ-સમિતિનું લક્ષણ	૧૦૭૪
પાપ આધવાના ૧૮ પ્રકારો	૧૦૫૮	ઉત્સર્ગ-સમિતિનું લક્ષણ	૧૦૭૪
પુણ્યના અને પાપના બે બે પ્રકારો	૧૦૫૮	ગુપ્તિને વિશે સમિતિનો અતર્કાવ	૧૦૭૪
(કાન કેને દેવાય ?)	૧૦૫૮	(આઠ પ્રવચનભાષા)	૧૦૭૫
મનિ પ્રમાણે પુણ્યપ્રકૃતિઓનો વિભાગ	૧૦૫૯	આઠ પ્રવચનભાષામાં દાદશગીનો સમાવેશ	૧૦૭૬
(મમગતરંગીનો અર્થ)	૧૦૫૯	ધર્મનું નક્ષત્ર	૧૦૭૬
ભનિ પ્રમાણે પુણ્યપ્રકૃતિઓનો વિભાગ	૧૦૬૦	સ્મવિધ ચર્ચા ધર્મ	૧૦૭૬
૮૨ પાપપ્રકૃતિઓ	૧૦૬૦	ક્ષમાનું નક્ષત્ર	૧૦૭૭
મનિ પ્રમાણે પાપપ્રકૃતિઓનો વિભાગ	૧૦૬૧	કેધનો નિમ્મક કરવાના પાંચ પ્રકારો	૧૦૭૭
ભનિ પ્રમાણે પાપપ્રકૃતિઓનો વિભાગ	૧૦૬૧	ક્ષમા કેળવવાના પાંચ પ્રકારો	૧૦૭૮
પુણ્ય અને પાપનાં વાસ્તવિક અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ	૧૦૬૧-૧૦૬૪	મૃદુતાનું લક્ષણ	૧૦૭૮
		ઝળઝળતાનું લક્ષણ	૧૦૭૯
		ચોંચનું લક્ષણ	૧૦૭૯
		સત્ય ભાષાનું લક્ષણ	૧૦૮૦
ધર્મ્યમ ઉદવાસ-સવર અધિકાર		સત્ય અને ભાષા-સમિતિમાં તફાવત	૧૦૮૦
સવરનું લક્ષણ	૧૦૬૫	સ વચનું લક્ષણ	૧૦૮૦
દંબ-સવરનું લક્ષણ	૧૦૬૫	સ વચના ૧૭ પ્રકારો	૧૦૮૦
ભાવ-સવરનું લક્ષણ	૧૦૬૫		

વિષય	પૃષ્ઠાક	વિષય	પૃષ્ઠાક
સયમના અન્ય રીતે સૂચવાતા ૧૭ પ્રકારો	૧૦૮૦	વિવિકતશ્યામનનું લક્ષણ	૧૧૧૦
ત્યાગનું લક્ષણ	૧૦૮૧	લાનતાનું લક્ષણ	૧૧૧૦
આદિચન્યનું લક્ષણ	૧૦૮૧	કાયકુલેચનું લક્ષણ	૧૧૧૦
મહાયર્થનું લક્ષણ	૧૦૮૧	કાયકુલેચનું અન્ય લક્ષણ	૧૧૧૧
દશવિધ માનવધર્મ	૧૦૮૨	ગાઢ તપથી કર્મ-નિર્જગ	૧૧૧૧
ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૩	તપશ્ચર્યાના સ્વરૂપની મીમાંસા	૧૧૧૧-૧૧૧૫
ભાવનાના બાર પ્રકારો	૧૦૮૩	આશ્ચર્ય તર તપનું લક્ષણ	૧૧૧૫
અનિત્ય ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૩	પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૫
અશુદ્ધ-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૩	પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારો	૧૧૧૬
મસાર-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૪	આતોચનારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૬
એકત્વ-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૪	પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૭
અન્યત્વ-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૫	આતોચન-પ્રતિક્રમણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૭
અશુચિ-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૫	વિવેક-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૭
આસ્ત્રવ-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૬	બ્યુત્સુર્મ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૮
મવર-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૬	ઉદ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૮
આસ્ત્રવના નિરોધના ઉપાયો	૧૦૮૬	પરિહાર-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૮
નિર્જરા-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૬	ઉપરચાપન-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ	૧૧૧૯
લોક-ભાવનાનું લક્ષણ	૧૦૮૭	પ્રાયશ્ચિત્તોની સંખ્યા	૧૧૧૯
લોકના વિભાગો	૧૦૮૭	વિનયનું લક્ષણ	૧૧૨૦
(દ્રવ્યલોકાદિ)	૧૦૮૭	વિનયના ચાર પ્રકારો	૧૧૨૦
અધોલોકાદિનાં સંસ્થાનો	૧૦૮૮	ગાન-વિનયનું લક્ષણ	૧૧૨૦
લોકની આઠ પ્રકારની સ્થિતિ	૧૦૮૮	દર્શન-વિનયનું લક્ષણ	૧૧૨૦
કષ્ટ ભૂતિમાં કેટલા સ્વર	૧૧૦૫	આરિત-વિનયનું લક્ષણ	૧૧૨૧
કષ્ટ કાયમા કેટલા સ્વર ?	૧૧૦૫	ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ	૧૧૨૧
પદ ઉલ્લાસ-નિર્જરા અધિકાર		વેચાદૃત્યના દશ પ્રકારો	૧૧૨૧
નિર્જગનું અમણ	૧૧૦૬	સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદો	૧૧૨૨
તપનું લક્ષણ	૧૧૦૬	વાચનાનું લક્ષણ	૧૧૨૨
તપના બે ભેદો અને તેના ઉપભેદો	૧૧૦૬	પ્રચીનાનું લક્ષણ	૧૧૨૨
ગાઢ તપના પચાસે પગલે બેઠાપાંચ	૧૧૦૬-૧૧૦૮	અનુપ્રેક્ષાનું લક્ષણ	૧૧૨૨
અનરૂપનું લક્ષણ	૧૧૦૮	આત્માનુભવનું અમણ	૧૧૨૩
આહારનું પરિમાણ	૧૧૦૮	(ઉદાત્તા ધૈર્ય)	૧૧૨૩
ઉત્કૃષ્ટ અવમોદયનું લક્ષણ	૧૧૦૯	ધર્મોપદેશનું લક્ષણ	૧૧૨૩
ઉપાર્થ અવમોદયનું લક્ષણ	૧૧૦૯	બ્યુત્સુર્મનું લક્ષણ	૧૧૨૩
અધન્ય અવમોદયનું લક્ષણ	૧૧૦૯	આશ્ચર્ય તર બ્યુત્સુર્મનું લક્ષણ	૧૧૨૪
વસિ-પરિસંખ્યાનું લક્ષણ	૧૧૦૯	ધ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૪
રમ-પરિત્યાગનું લક્ષણ	૧૧૧૦	ધ્યાનના અધિકારી	૧૧૨૪-૧૧૨૫
		હૃદયરચન અને સર્વગનું જ્ઞાન	૧૧૨૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અન્યેન દર્શન પ્રમાણે બ્યાનની વ્યાખ્યા	૧૧૨૬	ગાન-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
(માત્રા અને કાલમયુના)	૧૧૨૬	દર્શન-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
બ્યાનનું કાલપરિમાણ	૧૧૨૬	ચરણ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
બ્યાનના બેદો	૧૧૨૭	લિંગ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
આર્ત, બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૭	સૂક્ષ્મ-પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૮
રૌદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૭	બકુચનું લક્ષણ	૧૧૩૯
ધર્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	બકુચના પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૯
શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	આભોગ-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૩૯
પ્રથમ આર્ત બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	અનાભોગ-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૩૯
દ્વિતીય આર્ત બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૮	સંજ્ઞા-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૩૯
તૃતીય આર્ત બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	અસંજ્ઞા-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૩૯
ચતુર્થ આર્ત બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	સૂક્ષ્મ-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૪૦
આર્ત બ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૨૯	ઉપચરણ-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૪૦
હિસાનુગધી રૌદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૨૯	ચરીર-બકુચનું લક્ષણ	૧૧૪૦
શૃયાનુગધી રૌદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	પ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૦
સ્તેયાનુગધી રૌદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	ગાનપ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
વિધયાનુગધી રૌદ્ર બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૦	દર્શનપ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
રૌદ્ર બ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૩૦	ચરણપ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
ધર્મ બ્યાનના ચાર પ્રકારો	૧૧૩૧	લિંગપ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
આઠાનિયમ-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૧	સૂક્ષ્મપ્રતિભેવના-કુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૪
અપાવવિચય-ધર્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૧	કળાપકુશીલનું લક્ષણ	૧૧૪૧
વિપાકરિચય-ધર્મબ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૨	નિર્મલ-ચનું લક્ષણ	૧૧૪૨
મસ્થાનવિચય-ધર્મ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૨	સ્નાતકનું લક્ષણ	૧૧૪૨
ધર્મ બ્યાનના સ્વામીઓ	૧૧૩૨	સેલેલી એટલે શું ?	૧૧૪૨
શુદ્ધ બ્યાનના ચાર પ્રકારો	૧૧૩૩	પુનાકારિ નિર્મલ-ચોની આઠ દષ્ટિએ સમીક્ષા	૧૧૪૨-૧૧૪૫
પૃથક્કલ્પવિતર્ક સવિચાર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૩	સંયમ-હાર	૧૧૪૩
એકલ્પવિતર્ક નિર્વિચાર શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૩	શૂન-હાર	૧૧૪૩
સૂક્ષ્મક્રિયાક્રપ્રતિપાતિ શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૪	પ્રતિભેવના-હાર	૧૧૪૩
બુદ્ધપરતક્રિયાક્રપ્રતિપાતિ શુદ્ધ બ્યાનનું લક્ષણ	૧૧૩૪	તૌથ-હાર	૧૧૪૩
શુદ્ધ બ્યાનના નિરૂપણનો અભ્યાસ	૧૧૩૪	વિજ-હાર	૧૧૪૩
પ્રથમ પ્રકારના શુદ્ધ બ્યાનનું અન્ય લક્ષણ	૧૧૩૫	લેસ્ના-હાર	૧૧૪૪
શુદ્ધ બ્યાન સગધી વિજેતાનું સ્પષ્ટીકરણ	૧૧૩૫-૧૧૩૬	ઉપપાત-હાર	૧૧૪૪
શુદ્ધ બ્યાનના અધિકારીઓ	૧૧૩૬	સ્થાન-હાર	૧૧૪૪
સમ્યગ્દષ્ટિ વજેરની નિર્ભરાની તરતમતા	૧૧૩૭	મધ્યમ ઉલ્લાસ-મોક્ષ અધિકાર	
નિર્મલ થના પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૭	કલ્પમાનનો પ્રાદુર્ભાવ	૧૧૪૬
પુલાકનું લક્ષણ	૧૧૩૭	મોક્ષનીવાદિ કર્મનો આત્મતિક ક્ષય	૧૧૪૬
પુલાકના પાંચ પ્રકારો	૧૧૩૮	રૂઢાક ભાવોનો નાશ	૧૧૪૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
કેવલી અને હૃમસ્થા તત્ત્વ	૧૧૪૭	સિદ્ધના ત્રણ નણ બેટા	૧૧૫૬
સયોગી કેવલી	૧૧૪૮	મિદ્ધના સ્વરૂપની આર અનુયોગદાર દારા	
મુક્ત જીવનો કાર્યક્રમ	૧૧૪૮	ઝાંખી	૧૧૫૬
(વીર્યસયોગસદ્વ્યતીનો અર્થ)	૧૧૪૮	ક્ષેત્ર-દાર	૧૧૫૭
મુક્ત જીવનો દ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ વિચાર	૧૧૪૯	કાલ-દાર	૧૧૫૭
સિદ્ધમાન ગતિના હેતુઓ	૧૧૪૯	ગતિ-દાર	૧૧૫૭
પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ	૧૧૪૯	લિંગ-દાર	૧૧૫૭
સમના અભાવરૂપ હેતુ	૧૧૫૦	તીર્થ-દાર	૧૧૫૭
મન્ધના ઉચ્છેદરૂપ હેતુ	૧૧૫૦	ચારિત્ર-દાર	૧૧૫૭
ગતિપરિણામરૂપ હેતુ	૧૧૫૧	પ્રત્યેકભુક્તોપાધિત-દાર	૧૧૫૭
ઉપસદાર	૧૧૫૧	ગાન-દાર	૧૧૫૮
સિદ્ધના પદર બેટાનાં નામો	૧૧૫૨	અવગાદના-દાર	૧૧૫૮
સિદ્ધના પદર બેટાનું નિરૂપણ	૧૧૫૩	અન્તર-દાર	૧૧૫૮
(અતીર્થપણના બે પ્રકારો)	૧૧૫૩	સખ્યા-દાર	૧૧૫૮
(બીના તથા પ્રકારો)	૧૧૫૪	અવ્યવસ્થાવદારનો ક્ષેત્રાદિ દષ્ટિએ વિચાર	૧૧૫૮-૧૧૬૦
(પ્રત્યેક ભુક્ત અને સ્વયંભુક્તનાં અતર) ૧૧૫૪-૧૧૫૫			
અનેક-સિદ્ધ જીવો આશ્રીને વ્યવધાન ૧૧૫૫-૧૧૫૬		સિદ્ધના ૩૧ ગુણો	૧૧૬૦
સિદ્ધનો પદર બેટો શુ એક બીજાથી		મયકારકૃત પ્રચરિત	૧૧૬૧-૧૧૬૫
સ્વતંત્ર છે ?	૧૧૫૬	અનુવાદકૃત સ્વત્પાત્રમક પદ	૧૧૬૫
સિદ્ધના બધાં બેટો	૧૧૫૬		

विषयानुक्रम

વિષય	પૃષ્ઠાંક
મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સ્મૃતિ	૫
શ્રીરમિન્દ્યદિકા-સ્મરણ	૪૭
પ્રમાણકના બે ભાગ	૯
ભૂતસર્ગ-ભૂદેવારનો અનુવાદ	૧૧
પ્રત્યાવનાનો અનુવાદ	૧૨
અમલચત્ર	૧૩-૧૮
મગનજીવનકથા	૧-૧૬
વિષય-પ્રદર્શન	૧-૩૧
આહ્વાનદર્શનદીપિકા યાને જૈનતત્ત્વપ્રદીપણુ વિસ્તૃત વિવેચન	૧-૧૧૧૫
પ્રથમ પરિશિષ્ટ-સૂક્ષ્મ ઇક્ષિકા	
દ્વિતીય પરિશિષ્ટ-માક્ષિભૂતમયસૂચી	
તૃતીય પરિશિષ્ટ-સાક્ષ્યલિંગચંદ્રસૂચી	

અહમ્ ।

આર્હત દર્શન દીપિકા

યાને

જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિસ્તૃત વિવેચન

પ્રથમ ઉલ્લાસ— ‘જીવ’ અધિકાર

અન્યકારકૃત મંગલાચરણ—

નરવા શ્રીમન્મહાવીર, ધર્મસૂરિ ગુરુ તથા ।

‘જૈનતત્ત્વપ્રદીપા’ચ્ચં, યન્થ કુર્વેં યથામતિ ॥ ૧ ॥—અનુષ્ઠુપ્

અર્થાત અન્તરજ શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને જેમણે પોતાનું નામ સાચું કહ્યું છે, તેવા યોગીસભા તીર્થંકર ‘શ્રીમહાવીર(પ્રભુ)ને તેમજ ધર્મનો ઉદ્ધોત કરવામા સૂચ્ય સમાન એવા શુદ્ધ (શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય) ‘શ્રીવિજયધર્મસૂરિને નમસ્કાર કરીને હું (ન્યાયવિશારદન્યાયતીર્થ પ્રવર્તક શ્રીમગ્ધવિજય ઉપાધ્યાય) મારી ખુદ્ધિ અનુસાર જૈન તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડવામા પ્રદીપ સમાન એવો જૈનતત્ત્વપ્રદીપ નામનો અન્ય રચુ છું

મંગલાચરણનો હેતુ તથા અનુબન્ધ-ચતુષ્ઠય—

શિષ્યાચારનુ પરિપાલન કરવાને અર્થે, નિર્વિઘ્ને અન્યની પરિસમાપ્તિ થાય કે ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય તેટલા માટે કે અન્ય કોઈ એવા હેતુપૂર્વક પ્રાપ્ય હરેક અન્યકાર શાસ્ત્રની આદિમા

૧ આ અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અન્તિમ એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અનેક સાધનો છે આના રચૂત નિર્દેશ માટે જુઓ શ્રીચેડ્વિજયગણિકૃત અણ્વિંશતિજિના નન્દસ્તુતિનું મારૂં સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૬૪-૧૬૫)

૨ આ વિવેચન જે તૈયાર કહ્યું ત્યારે તો આ સાક્ષર-રત્ન પોતાની વિદ્વતાનો વિશ્વને લાભ આપી રહ્યા હતા, પરંતુ આજે આ અન્ય જાપાતી વેળાએ તો તેમના સ્વર્ગ-વાસ થવાને સવાપાંચ વર્ષો વીતી ગયા છે કાળની અકળ કળા છે

૩ મરખાવો જીવાજીવાલિગમ ઉપાંગની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત દીકા (પત્રાંક ૧)માં આપેલો નિમ્નલિખિત સાક્ષીભૂત શ્લોક—

“પ્રેક્ષાવતા પ્રવૃત્તયર્ચ, ફલાદિવ્રિતતય સ્ફુટમ્ ।

યત્કલ્પેત્ત મ્હાત્માત્મો મ્હાત્માવિપાકમિત્તમે ॥ ૧ ॥”

ચોતાના ઇષ્ટ દેવની તથા પૂજ્ય ગુરૂની સ્તુતિ કરે છે તે પ્રમાણે આ જૈનતત્ત્વપ્રદીપના કર્તાએ પશુ આ પ્રલોકના પૂર્વોક્ત વડે ચોતાના ઇષ્ટ દેવ અને ગુરૂની સ્તુતી કરી છે અને ઉત્તરાર્ધ વડે વિષય વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે

સાધારણ રીતે આ 'મગળશુભ સ્તુતિ દ્વારા વિષય, પ્રયોજન, સંસ્થાન અને અધિકારી એ ચાર વસ્તુઓનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો નિયમ છે કહ્યું છે કે—

“ સમ્બન્ધસ્થાધિકારો ચ, વિષયસ્થ પ્રયોજનમ્ ।

વિનાશ્ચુચન્ધ ગ્રન્થાદૌ, મગ્ગલં નૈવ શસ્યતે ॥ ૧ ॥ ”—અનુ

અર્થાત્ સમ્બન્ધ, અધિકારી, વિષય અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધોથી રહિત, શાશ્વતી આદિમા કરેલું મગલાચરણ પ્રશ સાપાત્ર નથી અત્ર તે ચાર અનુબંધોમાના વિષયરૂપ એક જ

અર્થાત્ વિકાસોત્તરી પ્રવૃત્તિને માટે શાશ્વતી શરૂઆતમા પ્રયોજનાદિ ત્રણ વસ્તુઓ, (એટલે કે પ્રયોજન અથવા ફળ, સમ્બન્ધ અને વિષય) નું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, (કેમકે વિચારશીલ પ્રશ્નો કાષ્ઠ પશુ કાર્યને વિષે પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) તેમજ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિને માટે મગ્નાચરણ પશુ અવશ્ય કરવું જોઈએ

૧ મગળ શબ્દનો અર્થ વિચારતા શ્રીજિનભદ્રગણે સ્વાર્થમણ્ય વિશેષાવશ્યકસામ્યમા વિવેક કરે છે કે—

“ મગિજ્ઞપડધિગમ્મહ, જ્ઞેન દિજ તેણ મગલં હોઈ ।

અથવા મગો ધમ્મો, ત્ત લાહ તય સમાદસે ॥ ૨૨ ॥—આર્થ

અથવા નિવાસજાઓ, મગલમિદુર્યપગરૂપચચા ।

સરથે સિદ્ધ જં જહ, તય સદ્ધાજોગમાઓજ્ઞ ॥ ૨૩ ॥—

મ ગાલયહ મયાઓ, મગલમિદેષમાર્ જેક્કા ।

માસતિ સત્યવસત્રો, નામાહ ચડવિચહ ॥ ૨૪ ॥—

[મહ્યયતેડધિગમ્મયતે ચેન હિતં તેન મગ્ગલ મવતિ ।

અથવા મગો ધર્મસ્ત હાતિ તત્ત સમાદસે ॥ ૨૨ ॥

અથવા નિપાતતાદ્ મગ્ગમિદાર્યમકૃતિમત્યયત ।

શાસ્ત્રે મિદ્ધ ચદ્ યયા તદ્ યયાયોગમાયોચયમ્ ॥ ૨૩ ॥

મા ગાઠયતિ મવાદ્ મગ્ગલમિદેષમાદિ જૈક્કા ।

માયગ્ગતે શાસ્ત્રવશતો નામાદિ ચતુર્વિધ તથા ॥ ૨૪ ॥]

અર્થાત્ જે વડે હિત પ્રાપ્ત થાય-મધ્યમ તે મગળ છે, અથવા મગ એટલે ધર્મ, તેને સ્વાધીન કરે તે મગળ (ધર્મનું ઉપાધાન કરણ) છે (૨૨) અથવા ઇષ્ટ અર્થવાળી ધારણ પ્રવૃત્તિ તેમજ પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમા જેમ થયે તેમ યથાયોગપૂર્વક તે સિદ્ધ કરવો (૨૩) અથવા અને જે સસારથી દૂર કરે તે મગળ ઇલાદિ મગળ શબ્દના અર્થો સામાન્ય સાર શબ્દ-વેત્તાઓ કહે છે આ મગળ નામાદિક ચાર પ્રકારે ૩ (૨૪)

૧ મગળ શબ્દ સમગ્ર વિશેષ સાહિતીને માટે તે નેવા નિયાસુઓને કુ વિશેષાવશ્યકની મનધારી શ્રીહિમચન્દ્રસંસ્કૃત પૃથ્વીવૃત્તિ (પર્વાક ૧૭-૪૦) જેવા બુવાચ્યુ કરે છુ

અનુબન્ધનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો છે, એકે બાકીના અનુબન્ધો ઉપલક્ષણથી યાને સામર્થ્યથી ઘટાવી શકાય તેમ છે ' જૈન તત્ત્વ ' એ આ અન્ધનો ' વિષય ' અથવા ' અભિધેય ' છે ' તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ' એ વાચક વર્ગનું ' અનન્તર પ્રયોજન ' છે, જ્યારે ' પરોપકાર ' એ અન્ધકર્તાનું 'અનન્તર પ્રયોજન' છે, તેમજ ' જોશ-પ્રાપ્તિ ' એ બનેનું 'પાઠ્યપારિક પ્રયોજન' છે. પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદક ભાવ એ ' સમજ ધ ' છે, કેમકે જૈન તત્ત્વ એ પ્રતિપાદ છે અને આ અન્ધ તેનો પ્રતિપાદક છે, અને ધર્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓ આ અન્ધના ' અધિકારી ' છે

શ્રીમહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

મહાચરણમા શ્રીમદ્ધર્મદેવ પ્રમુખ અન્ધ તીર્થંકરોને નમસ્કાર ન કરતા અન્ધકારે શ્રીમહાવીરપ્રભુને નમસ્કાર કયો છે તેનું કારણ શું હશે ? આનો વિચાર કરતા એમ ભાસે છે કે તેઓ આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેમજ આત્મા શાસન પણ તેમનું જ પ્રવર્તનું હોવાથી તેમને અન્ધકારે નમસ્કાર કયો છે

પદાર્થ-નિરૂપણ

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આ અન્ધમા જૈન તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવામા આવનાર છે, તો તેમા પ્રથમ તો જૈન મત પ્રમાણે પદાર્થો-તત્ત્વો કેટલા છે, તે પદાર્થની સંખ્યા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આના સમાધાનાર્થે અન્ધકાર કયે છે કે—

'જીવા-ડજીવા ડસ્રવ-વન્ધ-સવર-નિર્જરા-મોક્ષલક્ષણાઃ સત્ત પદાર્થાઃ ॥

અર્થાત્ જૈન દર્શનમા (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) આશ્રવ (આસ્રવ), (૪) બન્ધ, (૫) સવર, (૬) નિર્જરા અને (૭) મોક્ષ એમ સાત પદાર્થો છે

સાત પદાર્થોના કેમ-નિર્દેશની સકારણતા—

આ સાત પદાર્થોમા-તત્ત્વોમા પ્રથમ જીવનો નિર્દેશ કયો છે તેનું કારણ એ છે કે સમગ્ર તત્ત્વોમા વિચાર કરનાર, પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોના અલ્પાલોકિક ક્રિયાનો સચ્ચાલક, સામાનિક કે મુક્તિ-યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓનો વિધાતા જીવ સિવાય અન્ધ કોઈ નથી વળી એના વિના અજીવ તત્ત્વનો ભાવ પણ કોણ પૂછે ? આથી એને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય છે જીવની ગતિ, સ્થિતિ, આવગાહના,

૧ સરખાવો—

“ જીવા-ડજીવા-ડસ્રવ-વન્ધ-સવર-નિર્જરા-મોક્ષરત્તયમ્ । ”

—વાચકવર્ગ શ્રીઉમાસ્વાતિફલ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૧, સુ. ૪)

૨ આશ્રવ કહે કે આસ્રવ એ નને એક જ વાત છે, કેમકે એ બેનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એક જ છે, એકે વ્યુત્પત્તિઓ નીચે મુજબ વ્યૂત છે—

‘ માસૂયતે કર્મ અનેન રૂતિ માસ્રવ ’ । ‘ માસ્રવતિ કર્મ અનેન રૂતિ માસ્રવ ’ ।

૩ આ સાત પદાર્થો પૈકી પ્રત્યેકના ગુણનો એક એક ઉત્ત્તમ દ્વારા અન્ધકાર સ્વયં નિર્દેશ કરનાર હોવાથી તે રીતે અત્ર વિશેષ ઉદ્દેશ કરવામા આવતો નથી,

તાના વગેરેમા ઉપકાગ્ક અણવ પદાર્થ હોવાથી તેને બીજી પક્ષિમા મૂકવામા આવે 'તે
સ્તવિક છે વિકારી જીવ અને અણવરૂપ 'કર્મ'નો સ્વેષ તે સાર છે આના આસ્રવ અને બન્ધ
ને બે મુખ્ય હેતુઓ છે તેમા વળી આસ્રવ વિના બન્ધની હેવાતી નથી, કેમકે બન્ધ આસ્રવપૂર્વક
કે, વાસ્તે આસ્રવને ત્રીજી સ્થાન આપી બન્ધનો આના પછી નિર્દેશ કરવો તે બ્યાજબી છે આના
છી આના પ્રતિપક્ષીરૂપ સવર અને નિર્જરાનો ઉલ્લેખ કરવો તે સ્થાને છે કર્મની સ પૂર્વ નિર્જરા
તા મોક્ષ મળે છે, માટે તેનો અતમા નિર્દેશ કરાય તે સમુચિત છે એટલે કે આ સમગ્ર
મોક્ષપોહ-પ્રવૃત્તિ જેને માટે છે, જે ઉત્કૃષ્ટ તત્વરૂપ છે, જે સમગ્ર જ્ઞાણરૂઢના સારરૂપ છે, તે મોક્ષનો
મતમા નિર્દેશ કર્યો છે તે સહેતુક છે, કેમકે બન્ધ જીવની એ અતિમ-અનન્ય દશા સૂચવે છે

આ કેમ પરત્વે અન્ય રીતે પણ વિચાર થઈ શકે છે જેમકે બન્ધનમાથી આત્માનુ મુક્ત
પણ તે 'મોક્ષ' છે, મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ દરેકનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે, તેથી 'મોક્ષ' ને
અન્તિમ-સર્વતમ પદાર્થ તરીકે ગણાવ્યો છે તે મુક્ત છે આ મુક્તિ મેળવવામા 'સવર' અને
નિર્જરા' એ અન્તર કારણો હોવાથી તે બેને મોક્ષની પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યું છે તે
બ્યાજબી છે વળી આસ્રવ અને બન્ધના અસ્તિત્વને લીધે તો નવીન કર્મના રોકાણરૂપ સવર અને
જૂના કર્મના પવિશાદનરૂપ નિર્જરાનો મુક્તિ મેળવવામા ખપ પડે છે આ કારણને લીધે આસ્રવ અને
બન્ધ વિષે સવર અને નિર્જરા કરતા પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે ઉચિત છે વિશ્વના
સમસ્ત પદાર્થોના ચેતન અને જડ અર્થોત્ 'જીવ' અને 'અજીવ' એ બે પદાર્થોમા અન્તર્ભાવ
થતો હોવાથી તે બેનુ પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું તે સ્વાભાવિક-વાસ્તવિક છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય
છે કે સાત પદાર્થોના અમુક કેમ રાખવામા સખળ કારણ રહેલું છે

પદાર્થની પર્યાપ્તતા—

આ સાત પદાર્થો પર્યાપ્ત છે, કાણુ કે જીવ અને અજીવ એ બે મળીને વિશ્વ થયેલું છે
જે સમગ્ર જીવો અને સમસ્ત અજીવ પદાર્થો એક એકથી હમેશા પૃથક્ જ રહેતા હોય-કેાઈ પણ
કાળે એ બેના સંયોગ થતો ન જ હોય, તો તો પછી અન્ય કેાઈ વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી,
પણ એ તે પેઠી કેટલાક પદાર્થો મમુક્ત હોય અને જ્યારે આ સંસારમા તો તેમજ છે (કેમકે
સસારી જીવ અનાદિ કાળથી કર્મથી બદ્ધ છે), ત્યારે તો તે બેના સમજબન્ધ થવાનું કારણ
(આસ્રવ), તેનો સમજબન્ધ (બન્ધ), તે સમજબન્ધનું રોકાણ (સવર) અને તે સમજબન્ધનો કમિષ્ટ
અને આત્મચિન્તક નાશ (નિર્જરા અને મોક્ષ) એટલાનો જ વિચાર કરવો બરાબ છે અર્થાત્ આ
સાત પદાર્થો ઉપરાંત અન્ય કેાઈ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી

આ ઉપરથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શું ત્યારે આ સંસારના સમગ્ર પદાર્થો
વાંને સાત વર્ગોમા જ વહેંચી શકાય તેમ છે કે તેથી પણ ન્યૂનાધિક (ઓછા વધુ) વર્ગોમા તેનો
અન્તર્ભાવ થઈ શકે તેમ છે ?

જીવ અને અજીવમા અન્ય પદાર્થોનો અન્તર્ભાવ—

વસ્તુત જીવ અને અજીવ એમ બે જ પદાર્થો છે પરંતુ અવસ્થા-લેહને લઈને અથવા

૧ આ એક પ્રકારનો પુદ્ગલ છે એ આત્મિક ચક્રિતને આજ્ઞાત કરે છે આ મત્તધર્મો વિશેષ
વિવેચન આગળ ઉપર (ત્રીજા ઉપાસર્ગ) કરવામા આવનાર છે

સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે જૈન શાસ્ત્રકારો સાત પદાર્થોનું પ્રરૂપણ કરે છે જો વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી આસ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જંગ અને મોક્ષ જો પદાર્થોના કેવી રીતે જીવ અને અજીવમાં સમાવેશ થાય છે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે આના સમાધાનાર્થે સમજવું કે 'આ સર્વ' એ શુભાશુભ કર્મોને આવવાના કારણરૂપ આત્માનો પરિણામ-વિશેષ છે આ પ્રમાણે આસ્રવ જ્યારે આત્માનો જીવતોનો પરિણામ છે, તો પછી પરિણામ અને પરિણામીને કથયિત અલિપ્ત માનતા તેનો ચેતન પદાર્થમાં સુતરા અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, અને જો કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર

૧ "ઉપચારોડયન્ત વિશકલિતયો જ્ઞાનદયો સાદુરચાતિશયમહિન્ના મૈદ્યતીતિ-
સ્થગનમાત્રમ્" અર્થાત્ અત્યંત લિપ્ત સંબંધને વિષે અમુક પ્રકારની સમાનતા જેવાથી તેમાં રહેલી લિપ્તતાનો ખ્યાલ છોડી દઈ તેમને એક ગણવા તે 'ઉપચાર' છે જેમકે કોષ્ટક મનુષ્યને ઉદેશીને એમ કહેવું કે આ ગધેડો છે, આ મનુષ્યમાં અને ગધેડામાં અનેક પ્રકારની લિપ્તતા રહેવા છતાં પણ ખન્નેમાં રહેલી મૂર્ખતાને ખ્યાલમાં લઈને આમ પણ કહી શકાય છે આ ઉપચારનું એક ઉદાહરણ છે આ ઉપચારી સમજી શકાય છે કે એક વસ્તુમાં, અથવા વસ્તુના તમામ ધર્મો ન હોય તો પણ તે ખન્નેમાં રહેલ કોષ્ટક સમાન ધર્મને ઉદેશીને એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુમાં આરોપ કરવો તે 'ઉપચાર' છે

આ ઉપચારના અનેક બેદ છે જેમકે (અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર, (આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર, (ઇ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર, (ઈ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર, (ઉ) શુભમાં શુભનો ઉપચાર, (ઊ) શુભમાં શુભનો ઉપચાર, (એ) આધારમાં આધેયનો ઉપચાર, વિગેરે

(અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર—

આને માટે આપણે મૃતિકા (માટી) અને ઘટ (ઘડા)નું ઉદાહરણ વિચારીશું જે વખતે મૃતિકા મૃતિકાની જ અવસ્થામાં હોય-મૃતિકારૂપે જ હોય-ઘટરૂપે પરિણત ન થઈ હોય ત્યારે પણ સત્કાર્યવાદની અપેક્ષાએ અથવા તિરોભાવની વિવેકાપૂર્વક મૃતિકાને ઘટરૂપ માનવી તે આ ઉપચારનું દર્શાવતું છે વિશેષમાં આવી સ્થિતિમાં પણ આ મૃતિકા ઘટ છે એમ કહેવું તે ખોટું નથી, કેમકે જોકે આમાં ઘટના જલધારણાદિક ધર્મો નથી, અર્થાત્ આ મૃતિકાથી કંઈ ઘટનું કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી, તોપણ રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે કેટલાક અમાન ધર્મો ખન્નેમાં રહેતા હોવાથી તેમજ લવિષ્યમાં તે ઘટ બની શકનાર હોવાથી તેમ કહેવું ન્યાય છે પારિભાષિક સંબંધમાં કહીએ તો અત્ર દ્રવ્ય-ઘટના ભાવ-ઘટનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે

વળી આ સમ્યક્-ધર્મમાં એક બીજું ઉદાહરણ વિચારીએ ધારો કે કોષ્ટક પાટકને આ વાચનથી-આ સંબંધ-પ્રયોગથી ઉપર્યુક્ત હકીકતનું જ્ઞાન થયું તો તે જ્ઞાનરૂપ કામનું કારણ આ સંબંધ-પ્રયોગ હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આ સંબંધ-પ્રયોગ પણ જ્ઞાન કહેવાય આવા કારણને ધરતે તો હેતુ-પ્રયોગને પણ 'અનુમાન' કહેવામાં આવે છે

(આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર—

ઉપર જોઈ ગયા તેમ જોઈ માટી ઘટ છે એમ કહી શકાય, તેમ ઘટ માટી છે એમ પણ કહી શકાય આ કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર (આરોપ)નું દર્શાવતું છે

(ઇ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર—

જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ એ આત્માનો ધર્મ છે આ ઉપયોગરૂપ ધર્મને આત્મારૂપ ધર્મ તરીકે ઓળખાવે તો ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર સમજવો

(ઈ) ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર—

આત્મારૂપ ધર્મને ઉપયોગરૂપ ધર્મ તરીકે માનવો તે ધર્મમાં ધર્મનો ઉપચાર છે

માનીએ તો તેનો પુફગલ-અણુવ પદાર્થમાં સમાવેશ કરી શકાય છે^૧

આ પ્રમાણે બન્ધના સમબન્ધમાં પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે જેમકે કર્મ-વર્ગણાંતુ, આત્માના પ્રદેશોની સાથે ક્ષીર અને નીરની માફક યાને લોખંડ અને અગ્નિની જેમ જોતપ્રોત-એકમેક થઈ જવામાં જે આત્માનો પરિણામ કારણરૂપ છે, તે 'બન્ધ' તરવ છે આ પરિણામને પરિણામીથી પૃથક્ માનવામાં ન આવે તો સુતરા બન્ધ તરવ ચેતનરૂપ ઠર છે અને જો કાયનો કારણમાં ઉપચાર કરોને વિચાર કરવામાં આવે તો તે કર્મ-વર્ગણાંતુ અચેતન યાને અણુવ તરવમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે, એ દેખીતી વાત છે

આ પ્રમાણે નિર્જરા સમબન્ધી પણ વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે આત્માની સાથે એકમેક થઈ ગયેલી કર્મ-વર્ગણાંતુઓના પરિણાટનમાં કારણરૂપ આત્માનો જે પરિણામ છે તે નિર્જરા છે એટલે કે પરિણામને પરિણામીથી અભિન્ન સ્વીકારતા તેનો અણુવ પદાર્થમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, જ્યારે ઉપયુક્ત ઉપચારને અવલ બીને વિચારીએ તો તેને અણુવમાં સમાવેશ થાય છે

નિર્જરા એ કર્માંતુ અશત-એકદેશીય પરિણાટન છે, જ્યારે શોક્ષ એ તેતું સમસ્તત-સર્વદેશીય પરિણાટન છે એટલે શોક્ષનો પણ અણુવ-અણુવમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી

સાત પદાર્થોની આવશ્યકતા—

જોકે આ પ્રમાણે વસ્તુતા જે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે ખરા, પરંતુ તેમ થતાં એ પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ છે, તો ક્યારેક સાત પદાર્થોના શા માટે નિર્દેશ કર્યો ? આતુ સમાધાન જો કે ચોથા પૃષ્ઠમાં સૂચવ્યું છે છતાં તેને સ્ફુટ કરવાના ઇરાદાથી અને ઉમેરવામાં આવે છે કે અતિશય મહોષ પૂર્વકવું કથન કુશાચ બુદ્ધિઓને માટે સભવે છે, બાળ છોકરાને માટે તો જેટલે અગ્રે મધ્યમ કથન હિતકારી છે તેટલે અગ્રે અત્યંત સશ્લિષ્ટ કે અત્યંત વિસ્તૃત કથન હિતકારી નથી વળી અણુવ અને અણુવ એ જે પદાર્થોના નિર્દેશ કરવામાં

આ પ્રમાણે (૭) ગુણમાં અને ગુણીનો અને (બે) ગુણીમાં ગુણના ઉપચાર સમબન્ધી પણ સમજ સેવુ

ગામ વાલુ, જગતને મેકે કહ્યું હાકલું છે છતાં આધારમાં આધેયના ઉપચારના ઉદાહરણો છે, કેમકે 'ગામ'થી ગામમાં વસતા લોકો અને 'જગત'થી 'જગતમાંના પ્રાણીઓ' સમજવાના જે વિશેષમાં વ્યવહાર નયના હજાનતબૂત પર્વત બળે છે, ઘટ ઝરે છે, છતાં ઉદાહરણોનો પણ ઉપચાર તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરી શકાય છે, કેમકે પર્વત બળે છે એનો ખરો અર્થ એ છે કે પર્વત ઉપર રહેલ ધાસ વગેરે પદાર્થો બળે છે, છતાં

ઉપચારના મળખમાં એ પણ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે એકનો બીજામાં આરોપરૂપ આ ઉપચારના અસદ્બૂત અને સદ્બૂત એવા બે પ્રકારો છે સખમાં પચાચારનો આરોપ કરી તેને 'આચાર્ય' માનવા તે અસદ્બૂત ઉપચાર છે મૂર્તિમાં પરમાત્માનો અથવા કેળની પણ પ્રતિકૃતિમાં તે વ્યક્તિનો આરોપ કરવો તે સદ્બૂત ઉપચાર છે

૧ ત્રીજા ઉચ્ચાસ નરકે દર્શિષાત કરનાં માત્રમ પદ્ધતિ કે એકને 'ભાવાત્મક' અને અન્યને 'ક્રમ્યાત્મક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે

આવે તો બાળ પર તુ મુમુક્ષુ જીવોને જ્ઞેય અને ઉપાદેય તત્ત્વોની શી રીતે સમજ પડે ? આતુ તેમને યથાર્થ જ્ઞાન યાચ તેટલા માટે આત્મવ અને બન્ધ એ બે સંસારના મુખ્ય કારણોનો-જેય તત્ત્વોનો અને સંવર અને નિર્જરા એ બે મુક્તિના પ્રધાન હેતુઓનો-ઉપાદેય તત્ત્વોનો નિર્દેશ આવશ્યક છે આ ઉપરથી આત્મવાદિ ચતુષ્ટયનો ઉલ્લેખ તો સંકાન્ધ છે એમ સમજી શકાય છે પરંતુ મોક્ષનો ઉલ્લેખ કરવાતુ શુ કારણ છે એમ જો કંઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે મુખ્ય સાધ્ય છે, જે પ્રધાન લક્ષ્ય-બિન્દુ છે, જેના નિર્દેશાર્થે તો આ અન્ય છે, તેનો કેમ બહિષ્કાર થઈ શકે ? આથી સાત પદાર્થોનો નિર્દેશ સંકારણ છે એમ જોઈ શકાય છે

પુણ્ય અને પાપનો વિચાર—

‘ઉત્તરાર્ધચયનસૂત્ર’ જેવા આગમમાં તેમજ ‘નવતત્ત્વપ્રકરણ’ પ્રમુખ અન્યોના પણ આ સાત તત્ત્વો ઉપરાંત પુણ્ય અને પાપનો પણ નિર્દેશ કરેલો પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા જણાય છે તો આ બેતુ શુ સ્વરૂપ છે તેમજ તેનો અત્રે ગણાવેલા સાત તત્ત્વો પૈકી શેમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તે હવે વિચારી લઈએ છીએ મુખ્ય લોગવવામાં હેતુરૂપ અધ્યવસાય દ્વારા આવેલ શુભ કર્મ (પુણ્ય) તે ‘દ્રવ્ય-પુણ્ય’ છે જ્યારે તે કર્મને ઉત્પન્ન કરનારો અધ્યવસાય (પરિણામ-ભાવ) તે ‘ભાવ-પુણ્ય’ છે એવી રીતે જીવોને કુ બદાથી અશુભ કર્મ તે ‘દ્રવ્ય-પાપ’ છે, જ્યારે આ અશુભ કર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં મૂળ કારણરૂપ અશુભ અધ્યવસાય તે ‘ભાવ-પાપ’ છે

આ ઉપરથી એ પણ સમજી શકાય છે કે પાપ અને પુણ્યનો આત્મવ અથવા બન્ધ તત્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે, કેમકે કર્મનું આગમન તે આત્મવ છે અને પુણ્ય અને પાપનો આત્મવ કે બધમાં સમાવેશ

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ ૦ ૪૨)માં ‘પુણ્યપાપયોઞ્ચ બન્વેન્તર્ભાવાત્’ અર્થાત પુણ્ય અને પાપનો બન્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરતા તેનો આત્મવમાં પણ અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે

વળી આનો આત્મવમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એ વાત આ અન્યકારકૃત સપ્તમ ગીત્રદીપ (પૃ ૦ ૨) ઉપરથી તેમજ શ્રીવિજયોદયસુરિ દ્વારા યથોક્ત નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૦ ૫) ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે. શ્રીઅકેલ કહેવકૃત તત્ત્વાર્થશબ્દાર્થિક (પૃ ૦ ૨)માં તો કહ્યું પણ છે કે—

“ પુણ્યપાપવદાર્પોપસદ્ધ્યાનમિતિ ચેત્ત ન, આત્મવે બન્વે વાડન્તર્ભાવાત્ । ”

આ વાતનું શ્રી વિદ્યાનન્દસ્વામિકૃત તત્ત્વાર્થશબ્દાર્થિક (પૃ ૦ ૬૧)નો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક સમર્થન કરે છે.

એટલું જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમા પણ સુખ મળે આથી આનો અર્થ 'સુખ છે અને છે' એમ થઈ શકે છે જે પુણ્ય લોભવતા નવું પુણ્ય ન ઉપાર્જન થતા પાપ ઉપાર્જન થાય-બધાય તે 'પાપાનુ-ભન્ધિ પુણ્ય' છે આનો ઉદ્દેશ્ય થતા સુખ મળે છે, પરંતુ ભવિષ્યમા તો કુળ આવી પડે છે આથી આનો અર્થ 'સુખ છે અને નથી' એમ થઈ શકે છે પ્રથમ પ્રકારનું પુણ્ય ઉપાદેય છે, ન્યારે દ્વિતીય પ્રકારનું પુણ્ય હેય છે

પાપ લોભવતા નવીન પાપ ઉપાર્જન કરવું-બાધવું તે 'પાપાનુભન્ધિ પાપ' છે આનો અર્થ 'સુખ નથી અને નથી' એવો થાય છે પાપ લોભવતી વેળાએ સુખ અધ્યવસાયને લઈને નવીન પુણ્ય ઉપાર્જન કરવું-બાધવું તે 'પુણ્યાનુભન્ધિ પાપ' છે આનો અર્થ 'સુખ નથી અને છે' એમ થાય છે પ્રથમ પ્રકારનું પાપ હેય છે, ન્યારે દ્વિતીય પ્રકારનું ઉપાદેય છે

આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમા લેવાથી ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તેનું કારણ સમજાય છે કેમકે આ તો પુણ્યાનુભવી પાપનું તે ક્ષણ લોભવે છે, ભવિષ્યમા તેને ધર્મના ક્ષણ તરીકે સુખ મળશે જ એવી રીતે જોડે મારે જનારા કાલી જતા કેળાય છે તેથી ફેટલાક ધર્મ-અધર્મનો વિવેક ભૂલી જવા દોરાય છે તે પણ સુક્ત નથી એમ બેધ થકાય છે કારણ કે પૂર્વ જન્મમા આવા જનોએ જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તેનું મધુર ક્ષણ તેઓ અત્યારે આપી રહ્યા છે, પરંતુ ભવિષ્યમા તો તેમના કુકર્મની શિક્ષારૂપ કુળ તો તેમને લોભવવું જ પડશે

આ પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપના અવાતર ભેદો પડે છે તેમ તેના અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક પણ
 પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો
 બે બે ભેદો પડે છે જેમકે (૧) પુણ્યાનુભવિ પુણ્ય અને (૨) પાપાનુભન્ધિ પુણ્ય, તેમજ (૧) પાપાનુભન્ધિ પાપ અને (૨) પુણ્યાનુભન્ધિ પાપ જે પુણ્ય લોભવતા નવું પુણ્ય ઉપાર્જન થાય-બધાય તે 'પુણ્યાનુભન્ધિ પુણ્ય' છે આ લોભવતા સુખ મળે

૧ ત્યાગ કરવા લાયક ૨ પ્રદણ કરવા લાયક, આદરવા યોગ્ય

૩ સરખાવો આ આગમ (મૂળ સૂત્ર) નો ૨૮ માં (મોક્ષમાર્ગગતિ) અભ્યપનતી નિમ્ન-ચિખિત ૧૪ માં આપા—

'જીવાક્ષીવા ય ધ્વષો ય પુણ પાપાસવો તદ્વા સવરો નિજરણ મુક્ષો સંતેપ તદિયા નય ।'

[જીવાક્ષીવો ય અધ્યક્ષ પુણ્ય પાપાસવો તથા ।

સવરો નિજરણ મોક્ષ સુખ્યેતે તદિયા નય ॥]

૪ આના કર્તા શ્રીદેવગુપ્તસુરિ છે તેમણે ગોપી માયામાં કહ્યું છે—

"જીવાક્ષીવા પુણ પાપાસવનવરો ય નિજરણ ।

ધ્વષો મોક્ષો ય તદ્વા નય તત્તા દ્વાનિ નાયરયા ॥'

[જીવાક્ષીવો પુણ્ય પાપાસવો સવરક્ષ નિજરણમ્ ।

ધ્વષો મોક્ષસ્ત તથા નય તત્વાનિ ભવન્તિ જ્ઞાનકથાનિ ॥]

આ માયા યોગી દેશ્વાર માથે નવતરવ વરીકે સુપ્રસિદ્ધ અવની આદિમા નજરે પડે છે

“ પુણ્યપાપપદાર્થો તુ, વન્ધાસ્રવવિકલ્પગૌ ।

શ્રદ્ધાતત્ત્વૌ ન ભેદેન, સસમોડતિપ્રસન્નતઃ ॥ ૮ ॥ ”

આ વિવેચનનો સાર એ છે કે વિવિધ વિવક્ષા પ્રમાણે પદાર્થોની મજબૂત જૂદી જૂદી દર્શાવી શકાય છે જેમકે બેની, માતની અથવા નવની આથી ન્યૂનાધિક મજબૂત પણુ દર્શાવી શકાય તેમ છે દાખલા તરીકે જીવાદિત માટે વિવક્ષાનુસાર પદાર્થોની મજબૂત તત્ત્વોના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ), વ્યય (નાશ) અને ધૌવ્ય (સ્થિતિ) સમજાવવામાં આવે છે. એમ કહી શકાય છે કે જીવ અને અજીવ એ બે તરવો પૈકી જે અજીવના ધર્મોન્નિગ્રહ, અધર્મોન્નિગ્રહ, આકાશ, પુરુષ અને કાળ એ પાંચ પેટા-વિભાગોને ધ્યાનમાં લઈ ‘જીવ’ તત્ત્વોના વિચાર કરીએ તો છ તરવો થાય છે. આવી રીતે જૂદી જૂદી અવેક્ષાએ વિચારતા પદાર્થોની જૂદી જૂદી મજબૂત મિદ્ધ થાય છે અને એમાં જ સ્વાદાદીની ખલિકાગી છે.

અન્ય દર્શનકારોની પદાર્થ સખધી માન્યતા—

પ્રમણોપાત્ત અન્ય દર્શનકારો કેટલા પદાર્થો માને છે તેનું પણ દિગ્દર્શન કરી લઈએ. પ્રથમ સાખ્ય દર્શન, તત્ત્વ ૧૪૦ કરીશું તો જણાશે કે આ દર્શનકાર પચ્ચીમ (૨૫) તત્ત્વો માને છે. તેમાં ‘પુરુષ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ એ બે મુખ્ય તરવો છે ‘સત્ત્વ’, ‘રજઃ’ અને ‘તમઃ’ એ ત્રણ શુભોની માંમ્યાવધાને ‘પ્રકૃતિ’ યાને ‘પ્રધાન’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકૃતિ જડ છે. એમાંથી બાકીના ત્રેવીશ (૨૩) તરવોનો પ્રાદર્શાવ થાય છે જેમકે પ્રકૃતિમાંથી ‘મહત્’ તત્ત્વ અથવા ‘બુદ્ધિ’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બુદ્ધિમાંથી ‘અહ કા’ નો આ વિભાવ થાય છે. એમાંથી પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન એ સોળ (૧૬) તરવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. રૂપ, ગંધ, ગુણ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચને ‘સૂક્ષ્મ તત્ત્વો’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેમાંથી અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ અને આકાશ એ ‘મહાબુતોની’ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ એ ત્રેવીસ તરવોનું કાળુ છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કાણેન્દ્રિય, નેત્રેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને ‘જ્ઞાનેન્દ્રિયો’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે વાણી, હસ્ત, પાદ, ઉપચય (પુરુષ-ચિન્ન) અને શુદ્ધ એ પાંચને ‘કર્મેન્દ્રિય’ સંબોધવામાં આવે છે.

જેનું કાળુ જડ હોય તેનું કાર્ય ચેતન ન હોય તેને જો તો દેખીતી વાત છે. વળી

૧ આ પાંચેના વિગિઠ અગ્ર માટે જુઓ દ્વિતીય ઉપાસ

૨ તરખાવો શ્રીકૃષ્ણ મહાવિગ્રહીત સાખ્ય દર્શનના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્ન-નિમ્ન

૧૧ મુ સૂત્ર—

“ માત્ર-રજઃ-તમસા મામ્યાવધ્યા પ્રકૃતિ, પ્રકૃતેર્મહાત્, મહતોડદાર, મહદ્વા રાત્ પશ્ચ તત્ત્વાત્રાણિ સમયમિન્દ્રિય, તત્ત્વાત્રેમ્ય સ્વૃત્ત્વનાનિ, પુરુષ इति પચ્ચયિશતિગેળ ”

૩ મહ-વિદ્યા ત્વા ! કાળુ તેમજ અપાન-વાયુ બંને કાળુના હાર.

‘ પુરૂષ ’ તત્ત્વ તો ચેતનરૂપ જ છે, તો પછી આ ઉપન્યસી જોઈ શકાય છે કે નાખ્ય મતમાં પણ ‘ ચેતન ’ અને ‘ જડ ’ એમ બે જ મુખ્ય તત્ત્વો માનેલા છે.

બૌદ્ધ દર્શન—

બૌદ્ધ દર્શનમાં વૈભાષિક, મૌત્રાતિક, યોગચ્યાન (અથવા વિજ્ઞાનવાદી) અને માધ્યમિક (અથવા શૂન્યવાદી) એમ ચાર મુખ્ય કિંઠાઓ યાને શાખાઓ છે તેના વૈભાષિક મંતમાં આત્માને ‘ પુરુષ ’ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે જ તેમજ તેમાં વળી પદાર્થ ‘ ચાર્-ક્ષણ સુધી જ અવસ્થિત રહે છે એવી માન્યતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે વિશેષમાં જાતિ (ઉત્પત્તિ), સ્થિતિ, જરા અને વિનાશ એ કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અસ્થિતા અને નાશના અનુક્રમે કારણ છે, આ મિવાય અન્ય કોઈ કારણ નથી, એમ આ મત પ્રતિપાદન કરે છે

મૌત્રાતિક મત પ્રમાણે આત્મા જેવી ઢોઢ ચીજ નથી તે મતમાં હું ખના કારણબૂત વિજ્ઞાન, વેદના, સજ્ઞા, મસ્કાર અને રૂપ એ પાંચ સ્ક ધોનુ પ્રાધાન્ય છે

યોગચાર મત પ્રમાણે વિજ્ઞાન મિવાય આ મમ્ત વિશ્વમાં ખીજે કોઈ પદાર્થ જ નથી આ મન્તવ્યને લઈને તો આ મત ‘ જ્ઞાનાદૈતવાદ ’ તરીકે ઓળખાય છે

માધ્યમિક મત તો અખિલ બ્રહ્માવૈક શૂન્ય જ છે એમ સ્વીકારે છે આથી આ મતના અનુયાયીઓ ‘ શૂન્યવાદી ’ કહેવાય છે

આ ચાર મતોના મન્તવ્યોનો મ પૂર્ણ ચિંતા આપવાનું કાર્ય અન્ય-ગૌરવના ભયથી અત્ર ખની શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ તેને પ્રસ્તુત વિષય માથે બહુ અગત્યનો સબધ પણ નહિ હોવાને લીધે તત્ત્વ નિકપણ કળામાં આવતું નથી પરંતુ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ પણ વિચારતા એટલું તો જોઈ શકાય છે કે બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે (૧) ઢોઢ પણ પદાર્થ જ નથી, (૨) સર્વ પદાર્થ જ્ઞાનમય જ ચેતનરૂપ જ છે અથવા તો (૩) મમસ્ત પદાર્થોના ચેતન અને અચેતન યાને જીવ અને અજીવ એમ બેજ તત્ત્વોમાં અતર્લાવ થાય છે

સમન્ત જગત્ શૂન્ય જ છે, આત્મા જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી તેમજ વિજ્ઞાન મિવાય કોઈ અન્ય પદાર્થ જ નથી, એ વાતોનો વિચાર હવે પછી (પૃષ્ઠ ૧૪-૨૨) કરીશું અત્યારે તો અન્ય દર્શન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ

વૈશેષિક દર્શન—

આ દર્શન પ્રમાણે ^૧દ્રવ્ય, ^૨ગુણ, ^૩કર્મ, ^૪સામાન્ય, ^૫વિશેષ અને ^૬સમવાય એમ એક દર

૧ ગુણ અને ક્રિયાના આધારને ‘ દ્રવ્ય ’ સંબોધવામાં આવે છે આ ઉપરાંત કાર્યની સમવાય-કાળના જેમાં ગડેની હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ છે, એમ પણ તેનું વક્ષણ બાધવામાં આવે છે વળી દ્રવ્યતરૂપ અપર સામાન્યથી જે સબદ્દ હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ છે, એવું લક્ષણ પણ આ સબધમાં આપવામાં આવે છે આ દ્રવ્ય-તત્ત્વના નવ ભેદ છે—(૧) પૃથ્વી (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા અને (૯) મન

૨ રૂપ, રસ, ગંધ, રસ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, શુદ્ધિ,

છ પદાર્થો છે^૧ નવીન મત પ્રમાણે અભાવને પૃથક્ પદાર્થ માનતાં પદાર્થોની સખ્યા ત્રાતની બને છે

દ્રવ્યાદિનો જીવ-અજીવમા સમાવેશ—

દ્રવ્ય તત્ત્વમા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એમ જે નવ તત્ત્વનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે તેમાથી આત્મા તો ચેતન છે જ, એટલે એ વિષે કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવાનો બાકી રહેતો નથી વળી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એની જે પ્રકારે વિવક્ષા કરીએ તે પ્રમાણે તેને જડ કે ચેતનની કોટિમા મૂકી શકીએ આકાશ, કાળ અને દિશા તો જડ છે શુણ્ય એ દ્રવ્યનો પર્યાય છે, તો પછી દ્રવ્યનો જેમા સમાવેશ થાય તેમાં શુણ્યનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય એ સ્વાભાવિક છે એ પ્રમાણે કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય વિષે પણ સમજી લેવું અભાવ તો જ્યારે પદાર્થ જ નથી તો એ વિષે વિચાર કરવાનો રહે જ કયાથી ? આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વૈશેષિક દર્શનકાર પણ સુખ્યત્વે કરીને ચેતન અને જડ એમ બે જ તત્ત્વો માને છે

સુખ, દુઃખ, કષ્ટ, દેષ અને પ્રયત્ન તેમજ ગુરુત્વ, દ્રવ્ય, નેત્ર, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ એમ એકદર ચોવીસ ગુણો છે, એવી વૈશેષિક મતની માન્યતા છે

૨. ૩ મતે દ્રવ્યમા જ રહેનાર અને નિર્ગુણ એવું જે તત્ત્વ તે 'કર્મ' કહેવાય છે આ કર્મના ઉલ્લેખ (પરમાર વિગેરે ભણે દેવાની ક્રિયા), અવલેખ (દશ વિગેરેનીએ દેવાની ક્રિયા), આક્રમ્યન (હસ્તાદિને સંકોચવાની ક્રિયા), પ્રમાણ (પાણિ અવધવાને પ્રસંગવાની ક્રિયા) અને ગમન (જવા-આવવાની ક્રિયા) એમ પાંચ ભેદો છે

૪ અનેક પદાર્થોમા 'સમવાય' સબધથી નિત્ય રહેનાવાળા તત્ત્વને 'સામાન્ય' કહેવામા આવે છે અને તેને દ્રવ્ય, શુણ્ય અને કર્મથી પૃથક્ પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામા આવે છે આ સામાન્યના 'પર સામાન્ય' (યાને મહાસામાન્ય) અને 'અપર સામાન્ય' એમ બે ભેદો છે દ્રવ્ય, શુણ્ય અને કર્મ એ ત્રણેમા સત્તારૂપે રહેના સામાન્યને 'પર સામાન્ય' કહેવામા આવે છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, ક્રિયાદિ અથવા વિષયક સામાન્યને 'અપર સામાન્ય' કહેવામા આવે છે

૫ એક પરમાણુથી બીજે પરમાણુ પૃથક્ છે એવું બે—ગુણ કમવવામા ગરણરૂપ તત્ત્વ તે 'વિશેષ' છે એના અનેક ભેદો છે આ સામાન્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, એમ આ વૈશેષિક મતનું માનવું છે જેન મત પ્રમાણે તો સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને તત્ત્વો ભાષેક્ષ છે

૬ સમવાય એ સબધ-વિશેષ છે અર્થાત્ શુણ્ય અને ગુણનો, અવયવ અને અવયવીનો, ભૂતિ અને વ્યક્તિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો, આધાર અને આધેયનો તથા નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષનો જે સબધ તે 'સમવાય' છે અન્ય ગ્રંથોમા કદીએ તો આ તત્ત્વમા પદ ૮, આ તત્ત્વમા ૮૮ (સાદરી) છે, ઇલાદિ જ્ઞાન થવામા જે કારણભૂત હોય તે 'સમવાય' કહેવાય છે આ સમવાયના અવાગ ભેદો નથી તે એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે—તે સર્વ સર્વ વર્તમાન

૧ સરખાવો પ્રશસ્તપાદબાધ્ય (૫૦ ૬)ની નિમ્ન-ચિપ્પિત પક્તિ—

"દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાના વળગ પદાર્થોના સાધર્મ્ય-લેખ-સ્વાધ્યાસ તાત્ત્વજ્ઞાન નિ શ્રેયસદેહુ"

નૈયાયિક દર્શન—

હવે નૈયાયિક દર્શન તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ આ દર્શનમા સોગ તત્ત્વો માનવામા આવ્યા છે^૧ જેમકે^૨ પ્રમાણ, પ્રમેય, મગય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ,

૧ મતભાવો શ્રીમોતમ મહર્ષિરચિત ન્યાય-સંશનું નીચે મુજબનું આઠ સૂત્ર—

“ પ્રમાણ-પ્રમેય-સશય-પ્રયોજન-દૃષ્ટાન્ત-સિદ્ધાન્તા-અવયવ-તર્ક-નિર્ણય-વાદ-જલ્પ-વિતરપટ્ટા-દેવતામાસ-ચ્છન્-જ્ઞાતિ-નિમ્નદસ્યાનાના તથાજ્ઞાનાત્ નિ શ્રેયસાધિગમ ”

૨ પદ્યર્થોની ઉપનિધના કારણે ‘ પ્રમાણ ’ કહેવામા આવે છે પદ્ય અને તે કારણ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય છે. નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ એકદર ચાર પ્રમાણો છે.

૩ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત થયેન પાછને ‘ પ્રમેય ’ કહેવામા આવે છે.

૪ એ ૪ વસ્તુમા બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ધર્મો દર્શિતોચ્ચ થતા જે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘ મગય ’ કહેવામા આવે છે. જ્યારે વસ્તુના ફક્ત સામાન્ય ધર્મ જ દર્શિતોચ્ચ થતા હોય અને તેના વિશેષ ધર્મો અપ્પટ દેખાતા ન હોય (જેકે તેના ખ્યાલ તો હોય), ત્યારે મશયને સ્થાન મળે છે જેમકે ફરથી એક વસ્તુ જોઈ તેમા મનુષ્ય તેમજ વૃક્ષ એ મનેમા રહેતા જિવાઈ પહેળાઈ, ઇત્યાદિ સામાન્ય ધર્મો માન્ય પડે છે, પરંતુ મનુષ્યના ચેતનત્વાદિ વિશેષ ધર્મો તેમજ વૃક્ષના લાખા-પ્રસાખાત્ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મોના સાક્ષાત્કાર થતા નથી, તો અવે યજે આ વૃક્ષ છે કે મનુષ્ય એવો સંદેહ-સંશય ઉદ્ભવે છે.

૫ અભીપ્ત-સાધ્ય વસ્તુ તે ‘ પ્રયોજન ’ છે.

૬ દૃષ્ટાન્ત એટલે ઉદાહરણ. સાધ્ય-ધર્મ અને સાધન-ધર્મની વ્યાખ્યાનો જેમા નિર્ણય થઈ ગયો હોય અને એથી કરીને તો વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયને જે સમજ હોય તે ‘ દૃષ્ટાન્ત ’ કહેવાય છે.

જ મિદ્ધાન્તના ચાર પ્રકારો છે—સર્વત્ર, પ્રતિનિત, અધિગ્રહ અને અવ્યુપગમ જે વાત સર્વ શાસ્ત્રોત્તરોને સમજ હોય તે ‘ સર્વત્ર ’ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે જ્યારે જે દર્શકતના સળધમા મતાન્તર હોય તે ‘ પ્રતિનિત ’ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે એ માનને મિદ્ધા ક્રવા જના સાથે સાથે જે અન્ય વાત પણ સિદ્ધ થઈ ગયે તે ‘ અધિગ્રહ ’ સિદ્ધાન્તને નામે ઓળખાય છે જે વાત પોતાને માન્ય ન હોય છતાં ‘ સુલ્પલુ રુક્ષાન ’ અને તમે છુટ થાઓ એવા ધર્માપૂર્વક સ્વીકારવામા આવે તે ‘ અવ્યુપગમ ’ સિદ્ધાન્ત છે.

૮ અનુમાનના અંગોને ‘ અવયવ ’ કહેવામા આવે છે અને તે પાંચ છે—પ્રતિવાદ, હેતુ ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન.

૯ તર્ક એ એક પ્રકારનો જીતાપોદ છે આ દ્વારા સમયરૂપ અચાન ફર થાય છે અને વસ્તુનું અસન સ્વરૂપ ઝગમી જાય છે.

૧૦ નિર્ણય એટલે નિશ્ચય એ તર્કનું પરિણામ છે.

૧૧ નિર્ણય કરવાો માર વાદી અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા થતી ચર્ચા તે ‘ વાદ ’ છે જેન માહિત્યમા પણ વાદ મળી નિચાર કરવામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે જુઓ તારિકે ચક્રચૂડામણિ અથવાયવર્ક શ્રીમદ્ધસેન દિનાકરજી વાદ-દ્વાનિશિકા મને ૧૪૪૪ મ-ચોના પ્રજોના શ્રીહરિભદ્રચરિત્ર સંસ્કૃત વાદાદ્યકે

૧ જાત, ૨ વિતરણ, ૩ હેતુભાસ, ૪ છળ, ૫ ભતિ, અને ૬ નિગ્રહસ્થાન આ સોળ પદાર્થોનો વૈશેષિક દર્શનકાંદે માનેલા સાત પદાર્થોમાં સમાવેશ થઈ બચ છે આ વાતની નિશ્ચયમાગર મુદ્ધાલયમાંથી ધ મ ૧૯૨૭ મા બહાર પડેલી અને મુકુટાવલી, દિનકરી અને ગમડદ્રીથી વિભાજિત એવી કારિકાવલીનો ૪૨ મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ માફી પૂરે છે —

“નન્વન્યે’ પદાર્થાઃ કથ ન સન્તિ ન્યાયસૂત્રે ષોડશપદાર્થનિરૂપણાદિત્યા-
શ્ચાદ્ય ન્યાયિકાનામપિ મતે સસ પદાર્થાં હ્યવિરહ ષોડશપદાર્થાનાં સસ-
પદાર્થેષુ અન્તર્ભૂતત્વાત્ ”

૧)

સોળ પદાર્થોનો માત્રા કેવી રીતે અતર્લાવ થાય છે તેનો પણ આ પૃષ્ઠમાં તેમજ ત્યાં પછીના પૃષ્ઠોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેની અહિં આ ખાન આવશ્યકતા નહિ હોવાથી તે મબધમાં ભૂલ્યાપોહ ન કરતા ઉપયુક્ત અન્ય ભેદ જવા લલામણુ કરવામાં આવે છે જ્યારે હકીકત આમ છે, તો પછી આ સોળ તત્ત્વોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોમાં અતર્લાવ થઈ બચ છે એમ સહેવામાં ખાસ પ્રમાણુ આપવાની જરૂર રહે છે ?

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શન—

અદ્વૈત-વેદાન્ત દર્શનકાર એક જ તત્ત્વ-બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વીકારે છે પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે, તો આ ચેતનરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વની માયોનાથ જડ પદાર્થ તેમણે પણ માનવો પડશે

૧ પોતાના પ્રતિપક્ષીને પરાજીત કરવાના ઉદ્દેશથી જે ગમડ-ચંચાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તે ‘જાત’ છે

૨ પોતાના પક્ષનું-મન્તવ્યનું સમર્થન કર્યા પિના મને તેમ જોનવું તે ‘વિતરણ’ છે આના બળ ઉપર પ્રતિપક્ષીના પક્ષમાં અનેક દુષ્ણો જતાવવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાનો પત્ત મિદ કરવામાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી

૩ અસત્ય હેતુને ‘હેતુભાસ’ સહેવામાં આવે છે અન્ય શસ્ત્રમાં બંદીએ તો માનવીક રીતે હેતુ ન હોવા છતાં તેના જેવો જેમાં આભાસ થાય તે ‘હેતુભાસ’ છે નેયાયિકાના મન પ્રમાણે આવા હેતુભાસના અમિદ, વિરહ, વ્યભિચાર, બાધિન (કાનાતીત) અને સમગ્રનિપક્ષ એમ પાંચ પ્રકારો છે સ્વેતાચર જોતો તો આ પૈકી પ્રથમના ત્રણ સ્વીકારે છે એ મબધમાં નિર્ણય માહિતી નહિ જુઓ ન્યાયનિઘાદ ન્યાયનીય મુનિગજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાયકુમુદાંજલિનું માર્ અપ્પીકણુ (૫૦ ૧૪૨-૧૪૩)

૪ પ્રતિપક્ષીને પરાજીત કરવા માટે વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરવા તે ‘છળ’ છે, આ છળના વાક-છળ, મામાન્ય-છળ અને ઉપચાર-છળ એમ ત્રણ અવાન બેદો છે

૫ અસત્ય દુષ્ણોનો આરોપ કરવો તે ‘ભતિ’ છે અને તેના એકદમ ચોવીસ પ્રકારો છે જુઓ આ અચકારકૃત તત્ત્વાખ્યાનનો પૂર્વાર્ધ (૫૦ ૧૨૭)

૬ પ્રતિપક્ષીને વજેરનો આશ્રય લઈને વાદોને મોતો બધ કરવો, તે ‘નિગ્રહ સ્થાન’ છે બધા મળીને તેના બાવીસ બેદો છે જુઓ તત્ત્વાખ્યાનનો પૂર્વાર્ધ (૫૦ ૧૩૩)

આ વાત ઉપર વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જગતમા કોઈ પદાર્થ જ નથી, નર્વ જગત્ શૂન્ય છે, 'પ્રમાતા પ્રમેય, પ્રમાણુ કે પ્રમિતિ એવુ કંઈ છે' નહિ એ પ્રમાણુની ઉદ્ઘોષણા કરનારા 'શૂન્યવાદી-ઓના કથન તરફ લક્ષ્ય આપવુ આવશ્યક સમભય છે

પ્રથમથી જ એ નિર્દેશ કરવાની જરૂર જણાય છે કે ભેદે શૂન્યવાદીનો પૂર્વ પક્ષ અને તેનુ નિગરણુ સમજાવવા બનતો પ્રયાસ કરવામા આવે છે, છતાં ભે એ વાત કોઈ પાઠકને ગળે ન ઉતરે તો તેથી તેને નિગરા થવાનુ કંઈ કારણુ નથી એ વાત પડતી મૂકીને અન્ય વિષય તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા બાદ ફરીથી એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાથી વધુ પ્રકાશ પડશે એવી આશા નહે છે આ હકીકત વિચારવામા આવનારી 'માયાવાદ-મીમાન્સા' ને પણ લાગુ પડે છે

શૂન્યવાદ-અમીક્ષા

પૂર્વ પક્ષ—

હે જોન મતાવલખી ! જ્ઞાન એ શુ છે ? ભે જ્ઞાન એ બાહ્ય અર્થ-પદાર્થનુ આતરિક ગ્રાહક છે અને બાહ્ય અર્થ ગ્રાહ્ય છે એમ કહેતા હો, તો આ અર્થ આપુરૂપ, સ્થૂલરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે એમ પ્રશ્ન ભેડે છે આમાથી ભે પ્રથમ પક્ષ ગ્રહણુ કરતા હો અર્થાત્ અર્થ અણુરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો આ અણુ સબધી જ્ઞાન-નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વાગ થાય ન કે અનુમાન દ્વારા થાય છે એ જાણવુ બાકી રહે છે, કેમકે આ બે પ્રમાણુ ઉપરાત ત્રીણુ કોઈ પ્રમાણુ નથી ^૧ ભે પ્રત્યક્ષ દ્વાગ થાય છે એમ માનો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-પ્રત્યક્ષ છે કે અમ્મહાદિ-પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-ગમ્ય છે કે આપણા જેવાને જેમ અન્ય વસ્તુનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેવુ આ પ્રત્યક્ષ છે ? પ્રથમ વાત અગીકાર જગો તો તો તે આગમ પ્રમાણુનો વિષય કરશે, અને તેમ થતા તે શ્રદ્ધામાત્રથી આદરણીય મનાશે, એટલે તે હકીકત ઇષ્ટ નથી ભે દ્વિતીય વાત તમને માન્ય હોય, તો તે અનુભવ-વિરૂદ્ધ વાત છે, કેમકે સ્વપ્નમા પણ આ પરમાણુ છે, આ પરમાણુ છે એવુ જ્ઞાન થતુ નથી પણ ઉલટુ આ સ્તગ્મ છે, આ ઘટ છે, ઇત્યાદિ સ્થૂલ વિષયનુ જ્ઞાન થાય છે આથી ભેઈ ગકાય છે કે અણુનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વાગ થાય છે એ હકીકત યુક્તિ-વિકલ છે

હવે ભે અણુનો નિશ્ચય અનુમાન-ગમ્ય છે એમ માનતા હો, તો અમારે તમારી પામેથી એ જાણવુ બાકી રહે છે કે તમે અનુમાનનો અર્થ નિશ્ચિત-માધ્ય-સાધન-સબધરૂપ અનુમાન કરો છો કે એથી વિપરીત ? અર્થાત્ ભે સાધ્ય-માધનનો અવિનાશાવરૂપ સબધનો નિશ્ચય થયો છે

૧ કોઈ પણ વસ્તુનો યુક્તિપુરસ્ક મોધ કરનાર તે ' પ્રમાણ ' કહેવાય છે

૨ જે વસ્તુ મોધ કરના યોગ્ય-જાણના નાયક હોય તે ગમેય છે

૩ જેના વડે વસ્તુના મથાર્થ મોધ થાય તે ' પ્રમાણ ' ૩

૪ વસ્તુનો મથાય મોધ તે ' પ્રમિતિ ' છે

૫ આ શૂન્યવાદીઓ તે બીજા કોઈ નહિ, પરતુ આપણે ભેઈ ગયા તેમ તેઓ બૌદ્ધ દર્શનના નાર સપ્રાયોમાના ' માધ્યમિક ' મત્રાવના અનુયાયીઓ છે

૬ બૌદ્ધ દર્શન તેમજ વૈશ્વિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ મે જ પ્રમાણો છે

૭ એક મિના બીજનનુ નહિ હોવુ એવો આનો સામાન્ય અથ છે

એવા અવિનાશાવ મળધના બાળ ઉપર તમે અનુમાન કરો છો કે કેમ ? આનો ઉત્તર તમે એમ આપતા હો કે ઉત્તર પક્ષ સ્વીકારવો એ કંઈ ચતુર મનુષ્યનું કામ નથી, કેમકે તેમ કંઠવાથી તો અતિ પ્રનય પ્રાપ્ત થાય, વ્યભિચારી હેતુ દ્વારા પણ માધ્યમી મિદ્ધિ થઈ શકે ઇત્યાદિ અધટિત વાતો પણ અગીકાન્ કંઠવી પડે, વાસ્તે એમ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ છીએ, તો હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે કે આ અનુમાનમાનું વ્યાપ્તિરૂપ-અવિનાશાવ મળધરૂપ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે એમ તો તમાગથી પ્રસ્તુતમા માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અણુ-પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે, તેથી એવા પદાર્થની સાથે અવિનાશાવ સમઘ રાખનાર હેતુ-લિંગ પ્રત્યક્ષ-મિદ્ધિ મળે તેમ નથી આથી આવા મળધનો નિશ્ચય અનુમાનથી થાય છે એમ જો કહેતા હો તો તે અનુમાન આ અનુમાનથી સિદ્ધ માનો છો કે અન્યથી એટલે કે અનુમાનાન્તરથી ? ' આ જ અનુમાનથી ' એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ કથન તો પરસ્પરાશ્રય નામના દોષથી દૂષિત ઠરે છે, તાજાં કે નળધનો નિશ્ચય થવાથી તો અનુમાન થાય કે અને અનુમાન થવાથી મળધનો નિશ્ચય થાય છે એવો તમારા કથનનો સાગ નીકળે છે એટલે કે અણુનું જ્ઞાન અનુમાન ઉપર આધાર રાખે છે અને આ અનુમાનનું જ્ઞાન અણુના ઉપર આધાર રાખે છે

હવે જો અનુમાનાન્તરથી આણુનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેતા હો તો પાછા પૂર્વની માર્કક અનુમાનના બે પ્રકારમાના કયા પ્રકારથી માનો છો ઇત્યાદિ વિવેચન કરતા અનુમાનાન્તરરૂપ અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું પડશે અને તેમ કંઠવા જતા ' અનવસ્થા ' દોષ દ્વારા પડે છે આથી આનો માગ એ નીકળ્યો કે નાધન અને માધ્યમી વ્યાપ્તિ પ્રથમ કોઈ પણ ઠેકાણે નિર્ણીત કરી હોય તો જ ત્યાં પછી અન્યત્ર સાધન-હેતુને જોઈને માધ્યમ અનુમાન કરી શકાય પરમાણુરૂપ બાહ્ય વસ્તુ-અર્થની મિદ્ધિમા તેવી વ્યાપ્તિ નહિ મળતી હોવાથી અનુમાન પ્રમાણુ પણ અનુપયોગી ઠરે છે અર્થાત્ અણુનું જ્ઞાન અનુમાન દ્વારા પણ થઈ શકતું નથી

સાહેબ, આ મળધમા હવે તમને બીજો જ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ અને તે દ્વારા પણ અર્થને અણુરૂપ માનવામા જે દોષો આવે છે તે જાતાવીએ છીએ શું આ અણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? જો અણુને નિત્ય કહેતા હો, તો તે કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ અર્થાત્ તે અણુ નિત્ય હોઈ કઈને પણ ક્રિયા કંઠવામા પ્રવૃત્તિમાન થાય છે કે તે અક્રિયિત્વ છે ? અન્ય પક્ષ તો માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ-ક્રિયા ન કરી શકે તેવા અર્થાત્ અક્રિયિત્વ પદાર્થો તો ખ-પુખ્પ (આકાશ-કુસુમની) માર્કક મત્તા ધનવતા નથી આવી જો આણુને નિત્ય તેમજ તે અર્થ-ક્રિયા કરે છે એમ માનતા હો, તો એ કહેજો કે તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા અનુકરે કે છે કે યુગપત્-એકી સાથે સર્વ અર્થ ક્રિયાઓ કરે ?

જો તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા અનુકરે કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે શું જ્યાં જ્યાં ક્રિયાઓ કરે છે ત્યાં ત્યાં તેનો સ્વભાવ તેવો ને તેવો જ કાયમ રહે છે કે તેમા ફેરફાર થાય છે અર્થાત્ અર્થ-ક્રિયા સ્વભાવ-અભેદ-પૂર્વક છે કે સ્વભાવ-ભેદ-પૂર્વક છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો તો શું જે સ્વભાવ વડે પરમાણુ પ્રથમ કાર્ય કરે છે, તે જ સ્વભાવ વડે તે ઉત્તર કાર્ય કરે છે કે જે સ્વભાવ વડે ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવ દ્વારા તે પૂર્વ કાર્ય કરે છે તે જણાવશે આમાથી ગમે તેવા અગીકાન્ કંઠવાથી તો તે અર્થક્રિયા અનુકરે ન કંઠતા યુગપત્ કરે છે એમ માનવું પડશે

હવે જો બીજો પક્ષ અગીકાન્ કંઠતા હો અર્થાત્ એમ કહેતા હો કે સ્વભાવ-ભેદપૂર્વક તે

નિત્ય પદાર્થ અર્થ-ક્રિયા કરે છે, તો તે વારવાર તેના સ્વભાવમા ફેરફાર થાય છે એમ મિદ્ધ થતું હોવાથી આપોઆપ નિત્યવાદને જલાગ્રહિ મળી જાય છે, કેમકે સ્વરૂપમા ફેરફાર થવો એનું નામ જ અનિત્યતા છે ?

હવે જો આમ હારી જવાથી ચીકાઈને એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ એકી માથે-યુગપત્ અર્થ-ક્રિયાઓ કરે છે, તો ભાઈ માહેળ ! એ કેમ ભૂલી જાઓ છો કે એક ક્ષણમા પગમાણુની સર્વ ક્રિયાઓ થઈ જવાથી, દ્વિતીયાદિ ક્ષણમા પરમાણુની નત્તા જતી રહેશે, કેમકે તે અઠિચિત્તર બને છે, તેમજ વળી પ્રથમ ક્ષણમા અર્થ-ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ અને બીજા ક્ષણમા શૂન્ય-સ્વભાવ, આમ તે સ્વભાવમા પરાવર્તન-સ્વભાવ-લેઈ થતો હોવાથી તે પદાર્થ નિત્ય ન મિદ્ધ થતા ઉલટો અનિત્ય મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ અણુ નિત્ય છે, એ તમારી વાત હવામા ઊડી જાય છે

હવે અણુ અનિત્ય છે એમ પણ કહેતા હો તો તે યુક્તિયુક્ત નથી, તે તરફ શૂન્યવાદી ધ્યાન એવે છે પ્રથમ તે પૂછે છે કે ગણુ અનિત્ય છે એ વાક્યમા અનિત્ય શબ્દના ક્ષણિક અને કાલાન્તરસ્થાથી (થોડો વખત ટકી રહેનાર) એ બે અર્થોમાથી કયો અર્થ કરે છે ? જો અનિત્યથી ક્ષણિક અર્થ ગ્રહણ કરતા હો, તો આ અણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામા કંઈ ગરણુ છે કે નહિ ? અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ શુ અકસ્માત્ છે કે કેમ ? જો આમાથી બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો ‘અકસ્માત્’ શબ્દથી શુ હેતુનો નિષેધ (કાણુ-પ્રતિષેધ)-કારણનો અભાવ સમજવો કે તેની ઉત્પત્તિનો અભાવ માનવો કે તેની ઉત્પત્તિમા તે પોતેજ કાણુ છે અર્થાત્ સ્વાત્મહેતુત્વ એમ જાણવું કે તે હેતુનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી એટલે કે તે હેતુ નિરૂપાખ્ય-અનિર્વચનીય છે એમ ગણવું ?

હવે જો ‘અકસ્માત્’ શબ્દનો અર્થ કારણનો અભાવ કરતા હો, તો તો અણુની ઉત્પત્તિ કારણની અપેક્ષા રાખતી નથી, એમ તમે અગીકાર કરો છો અને એથી કરીને તો અણુ હંમેશા વિદ્યમાન નહેશે કે હંમેશા અવિદ્યમાન રહેશે ? એટલે કે કયા તો અનિત્ય વાદ ઊડી જાય છે કે

૧ આ વાતનું નિરાકરણ અન્ય રીતે પણ થઈ શકે છે તે આ દર્શાવવામા આવે છે જો તમે એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે, તો જે સમયે તે પ્રથમ અર્થ-ક્રિયા કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે સમયે તેનામા અન્ય ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે કે નહિ ? જો તેનામા બીજી પણ અર્થ-ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે એમ માનશો તો પછી અનુક્રમે અર્થ-ક્રિયા કરવામા શો હેતુ સમાપ્તો છે ? આનો જવાબ તમે એમ કરતા હો કે સદકારિ બીજા કારણોનો તે સમયમા સદ્ભાવ નહિ હોવાથી તે અવિદ્યમા થનારી બીજી ક્રિયાઓ કરી શકે નથી, તો એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે સદમરિ કારણો નિત્ય પદાર્થમા કમક એવી વિશેષતા ઉપન કરે છે કે જો સદકારિ કારણો દાબર હોય તો જ તે કાર્ય કરી શકે અને તેના અનાવમા-ગેહાગ્રીમા તે ન જ કરી શકે ? આનો પ્રત્યુત્તર તમે એમ આપતા હો કે સદકારિ નહોતો જરૂર તે નિત્ય પદાર્થમા વિશેષતા-વિશેષ અનિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે તો અમે તમને એ પૂછવા માગીએ છઈએ કે આ અનિશ્ચય-વિશેષ નિત્ય પદાર્થના પૂર્વ સ્વભાવમા ફેરફાર કરે છે કે કેમ અર્થાત્ સદકારિ કારણોને અગ્રે ઉત્પન્ન થતી વિશેષતાો સહને શુ નિત્ય પદાર્થના સ્વભાવમા પરાવર્તન થાય છે કે નહિ ? પરાવર્તન થાય છે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નિત્યપદ ઉપર જાય છે અગ્રે પરાવર્તન નથી થતું એમ માગી તો અનુક્રમે ક્રિયા થાય છે એ નાન નટ થઈ જાય છે

૨ મરખાવો બોદાચાર્ય શ્રીધર્મકીર્તિનું વચન —
‘ નિમ્ન્ય સત્ત્વસસય વા-ડહેતોરગ્યાનપેક્ષણાત્ ।
અપેક્ષાતો હિ માયાના, કાદાચિત્કત્વસમ્ભવ ॥ ’

કયા તો શૂન્યવાદનો સ્વીકાર થાય છે

વળી જો 'અકસ્માત્' શબ્દથી ઉત્પત્તિનો અભાવ માનતા હો, તો પછી જેમ પ્રથમ ક્ષણમાં તેની ઉત્પત્તિ ન થઈ ગઈ તેમ અન્ય ક્ષણોમાં પણ થઈ શકશે નહિ અર્થાત્ તે શૂન્ય ઠરે છે

'અકસ્માત્'નો ત્રીજો અર્થ કળાથી પણ તમારૂં કંઈ વળે તેમ નથી, કેમકે જે પદાર્થ સ્વયં અવિદ્યમાન હોય તે પોતાની ઉત્પત્તિમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે? વળી તે અણુમાં તે ઉત્પન્ન થયો તે પહેલાં પણ કારણરૂપ સત્તા ગ્રહેલી હોવાથી તેમાં સર્વદા સત્ત્વ ગ્રહેવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ નિત્ય-વાદનો સ્વીકાર કરવો પડે છે

આ ઉપરાંત ચોથો અર્થ કરવાથી પણ તમે તમારી વાત મિલ્લ ઠરી શકો તેમ નથી (બુઓ પૃ. ૨૩) આથી અનિત્યનો અર્થ ક્ષણિક માનીને પરમાણુ અનિત્ય મિલ્લ ઠરતો નથી, એ જોઈ શકાય છે

હવે પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામાં કંઈ કારણ રહેલું છે એમ કહેતા હો, તો આ કારણ કોઈ સ્થૂલ વસ્તુરૂપ છે કે પરમાણુરૂપ છે? પ્રથમ પક્ષ તો તમારાથી સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તમે તો અર્થને અણુરૂપ માનો છો પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામાં જે કારણ રહેલું છે તેને તમે જો 'પરમાણુ' તરીકે ઓળખાવતા હો, તો જ્યારે આ પરમાણુ પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે સમયે તે સફરૂપ, અસફરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે એમ મવાલ ઉપસ્થિત થાય છે

આમાંથી જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો જો નાણુવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે પરમાણુ પોતાનું કાર્ય કરે છે ત્યારે જ તે મફરૂપ છે કે ત્યાં પછી પણ છે અર્થાત્ તે કાલાન્તરસ્થાથી છે? આમાંથી છેલ્લો માર્ગ સ્વીકારતા ક્ષણિકવાદ નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારતા એ રૂપણુ ઉદ્ભવે છે કે ઉત્પત્તિ-ક્ષણમાં તો ઉત્પત્તિ-માત્રમાં વ્યય હોવાથી તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે નહિ આનો બચાવ જો એમ કરતા હો કે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તે જ કારણ છે તો પછી રૂપ-અણુ રસ-અણુનું કારણ અને રસ-અણુ રૂપ-અણુનું કારણ ઇત્યાદિ અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તો આવા અણુઓમાં પણ રહેલી છે

હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારે તો અર્થાત્ જે પરમાણુ કારણ છે તે અસફરૂપ છે એમ કહેતા હો તો ઉત્પત્તિ-ક્ષણ મિવાય સર્વદા જ્યારે પરમાણુ અસફરૂપ છે તો પછી તે પોતાનું કાર્ય હંમેશા જ કર્યો કરશે, કેમકે તેનું અમત્વપણું તો મહા મોહનું છે અર્થાત્ ક્ષણિકવાદ બીટી જાય છે

ત્રીજો પક્ષ પણ દોષયુક્ત છે, કેમકે જે કારણને તમે પરમાણુરૂપે ઓળખાવો છો તે પરમાણુ ઉભયરૂપ કેમ મળવી શકે? કારણ કે જો તે મફરૂપ હોય તો તે અસફરૂપ કેમ કહી શકાય અને જો અમફરૂપ હોય તો સફરૂપ કેમ કહી શકાય? અર્થાત્ આમ માનવાથી ડહાંર વિરોધ આવે છે

ચોથો પક્ષ પણ યુક્તિવિકલ છે, કેમકે વિદિ અને પ્રતિયેધરૂપ બે વિકલ્પોમાંથી એકનો નિષેધ કરવાથી અન્યની અવશ્ય મિલ્લિ થાય છે, એ વાત તો આખાલગોપાલ પ્રમિલ્લ છે આથી અણુ ક્ષણિક મિલ્લ થયો નહિ એમ તમારે માનવું પડશે

હવે જો અણુ કાલાન્તરસ્થાથી છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો તેનો પણ નિર્વાહ તમારાથી થઈ શકે તેમ નથી કેમકે ઉપયુક્ત યુક્તિઓમાંની કેટલીક યુક્તિઓ અહિંયા પણ કામ લાગે તેમ છે જો અણુને કાલાન્તરસ્થાથી કહેતા હો, તો તે અર્થ-ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ?

અન્ય વાત તો તમારાથી મનાય તેમ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તે અકિંચિત્કર અનત્તાગગનકુસુમની માફક સે અવિદ્યમાન હરે છે. પ્રથમની વાત પણ તમે અગીકાર કરી શકો તેમ નથી, કારણ કે એમ સવાલ ઉભો થાય છે કે જે કાર્ય પરમાણુ કરે છે તે અસફૂરૂપ, સફૂરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે ? અસફૂરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું એ તો દેખીતી મૂર્ખાઈ છે. જો સફૂરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો એ વાધો આવે છે કે ‘સત્’ નું કારણ કેમ હોઈ શકે અને કદી એમ માની પણ લઈએ તો અત્વ તો દરેક સ્થળે હોવાથી કિયાની વિરતિ કદી પણ થશે નહિ. બાકીના બે પક્ષોમાં તો ઉપયુક્ત હોયો આવે છે એટલે તે સ્વીકારાય તેમ નથી આથી પદાર્થ અણુરૂપ છે એ વાત તમે મૂકી દો.

સ્થૂલરૂપ પદાર્થનો અસભવ—

શૂન્યવાદી હવે એ મિદ્ધ કન્વા તૈયાર થાય છે કે પદાર્થ—અર્થ સૂલરૂપ પણ સભવી શકે તેમ નથી તે કહે છે કે જો પદાર્થને સ્થૂલરૂપ માનતા હો, તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય જો એમ કહેવાથી તો જે હપ્પે અણુરૂપ અર્થ નિત્ય જો એ મિદ્ધાતનુ ખડન કરતા હશોઆ હતા તે અત્ત પણ લાગુ પડે છે હવે જો અનિત્ય કહેતા હો, તો સ્થૂલરૂપ પદાર્થ હોઈ પણ સમયે ઉત્પન્ન થયો છે એમ તમારો કહેવાનો અર્થ થાય છે અને તેથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આવા સ્થૂલરૂપ પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં શુ કારણ છે અને જે પદાર્થ કારણરૂપ હોય તે પદાર્થ સ્થૂલરૂપ છે કે પરમાણુરૂપ ?

પ્રથમ પક્ષ તો હોષ-યુક્ત છે, કેમકે સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ કોઈ પણ વસ્તુ સ્થૂલ કદી શકાય એવો નિયમ શુ નથી ?

જો બીજો પક્ષ તમને માન્ય હોય, તો અર્થ અણુરૂપ તેમ જ સ્થૂલરૂપ છે એ વાત અર્થાત્ પ્રથમ ગણાવેલા ચાર પક્ષોમાંના ત્રીજા પક્ષનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે. તે છતાં પણ તમે તે વાત પણ અગીકાર કરવા તૈયાર હો, તો અમને એ જણાવશો કે જે પરમાણુને તમે સ્થૂલરૂપ પદાર્થથી ઉત્પત્તિના વારણ તરીકે ઓળખાવો છો તે પરમાણુ નિરતિશય છે કે સાતિશય અર્થાત્ તે કોઈ શક્તિ-વિશેષથી રહિત છે કે કેમ ?

આમાંથી પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારવાથી તો એ આપત્તિ આવી પડે છે કે ત્રણે લોકમાં રહેલા પરમાણુઓમાંના દરેક પરમાણુ સ્થૂલ કાર્યને ઉત્પાદક માનવો પડશે અને તે કાર્ય પણ અહોનિશ ચાલુ રહેશે, કેમકે તમે તો ગમે તેવા પરમાણુને પણ કારણરૂપ માનો છો.

જો બીજો માર્ગ તમને ઇંદ હોય, તો ‘અતિશય’ થી એકદેશાવસ્થિતિ (એક જ દેશમાં રહેવું), સંયોગ કે કિયા સનજીવી એ નિવેદન કરશે. જો અતિશયનો અર્થ એકદેશાવસ્થિતિ કરશે, તો પૃથ્વીરૂપ એક દેશમાં રહેલા સર્વ પરમાણુઓને સ્થૂલ કાર્યના ઉત્પાદક માનવો પડશે, કેમકે પૃથ્વી પણ એક દેશ જ છે ને ? જો આના બચાવમાં તમે એમ કહેતા હો કે દેશ શબ્દનો આ કહ વાસ્તાવક અર્થ નથી અને ખરો અર્થ તો એ જ કે જેટલા પરમાણુઓ વડે એક કાર્ય થઈ શકે તેટલા પરમાણુઓ જે પ્રદેશમાં રહેતા હોય તેને ‘દેશ’ કહીએ છીએ, તો આથી તો પર સ્પરાશ્રય નામનો હોષ આવે છે, કેમકે તમારૂં કહેવું એમ છે કે જ્યાં સૂચન પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે દેશ છે અને જે દેશમાં પરમાણુઓ કાર્ય કરી શકે ત્યાં સૂચન પદાર્થની ઉત્પત્તિ છે.

અર્થાત્ દેશની સિદ્ધિ કાર્યના પર આધાર ગણે છે અને કાર્યની સિદ્ધિ દેશના પર આધાર ગણે છે આથી એક દેશાવસ્થિતિરૂપ અતિશયથી વિશિષ્ટ પગમાલુ કાર્ય કરી શકે નહિ એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે

જો અતિશયનો અર્થ 'સંયોગ' કરતા હો, તો આ સંયોગને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ? જો સંયોગને નિત્ય કહેશો, તો ઉત્પાદ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ મર્યાદા વ્યાપ્ત છે એમ માનવું પડેશે. જો તેને અનિત્ય કહેશો, તો આ સંયોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? શું આ પરમાણુઓ-આથી ઉત્પન્ન થાય છે કે ખીજ કોઈ રીતે ? અન્ય માર્ગ ક્યાં નથી, કેમકે તેમ કંવાથી તો તકાધાર ધર્મની અન્ય દ્વારા ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આપત્તિ-વિરોધ આવે છે, એટલે કે જેમ ઘટમા રહેલા ધર્મોપાદિધર્મો અગ્નિયોગ માત્ર કારણ નથી પણ ઘટ પ્રણ કારણ છે, તેમ અણુમા રહેલ (અનુવૃત્તિ) યોગનું અણુ પણ એક કારણ છે તેથી અણુ મિવાયનો અન્ય ૪ કોઈ પદાર્થ કારણ છે એમ માનવું એ વિરોધી હકીકત છે-એ એક જાતનું માહસ છે

આથી જો સંયોગરૂપ ઉત્પત્તિમા તે પગમાલુઓ જાતે જ કારણરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો શું આ પગમાલુઓ નિગતિશય છે કે સાતિશય છે ? નિગતિશય માનવાથી તો પ્રથમની માફક દોષ આવે છે આથી જો આ સંયોગના ઉત્પાદક પગમાલુઓ સાતિશય છે એમ માનશો, તો અનવસ્થા દોષ આવે છે, કેમકે જેમ એક સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિમા અતિશયાન્તર માનવો પડ્યો, તેમ અતિશયાન્તરની ઉત્પત્તિમા વળી અન્ય અતિશયાન્તર માનવો પડશે અને એમ માનવા જતા અનવસ્થા દોષ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે

ત્રણી સંયોગરૂપ અતિશય માનવામા જે ખીજ દ્રવ્યો ક્ષાણ પડે છે તે જતાવવામા આવે છે-જેમકે આ કાર્યોત્પત્તિમા પરમાણુવૃત્તિસંયોગસ્વરૂપ જે અતિશય તમે માનો છો, તે પગમાલુઓના સ્વભાવરૂપ છે કે તેનાથી અલગ-પૃથક્ છે ? પ્રથમ પક્ષ માનવાથી તો સંયોગ એ પરમાણુ જ બની ગયો એટલે કે તે પદાર્થાન્તર કયો નહિ ખીજે પક્ષ જો તમને આકર્ષણીય-હોમ, તે-એ કહો કે આ અતિશય સર્વથા પરમાણુઓથી અલગ-પૃથક્ છે કે કથચિત્ છે ? કથચિત્ તો-તમે કહી શકશો નહિ, કેમકે એ તો વિરોધી વાત છે હવે જો સંયોગને પરમાણુઓથી મર્યાદા પૃથક્ માનતા હો તો એવો સવાલ કોણે થાય છે કે આ સંયોગ મળદ છે કે અમળદ ? જો તે અસળદ છે એમ કહેશો, તો પગમાલુઓનો આ મળદ છે એમ તમારાથી કેમ કહેવાશે વાડ ? જો તે સળદ છે એમ કહેશો, તો શું તે સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદુત્પત્તિ અથવા અવિષ્વગ્ભાવથી સળદ છે ?

એમાનો પ્રથમ પક્ષ ગ્રહણ કરવો તે યુક્તિવિકલ છે, કેમકે ગુણરૂપ સંયોગમા સંયોગનો અમળભવ છે, કારણ કે એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે ગુણ તો નિર્ગુણ જ હોય છે

સમવાયરૂપ દ્વિતીય પક્ષ વડે પણ તમારૂં ગાડું ચાલે તેમ નથી, કેમકે સમવાય તો સર્વ-વ્યાપી હોવાથી જ્યારે તે એક સંયોગને એક સ્થળે સળદ કરે છે ત્યારે તેને અન્યત્ર પણ કેમ સળદ ન કરે ?

તાદાત્મ્યરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો શુકવાગ વળે તેમ નથી, કેમકે એમ પ્રાલવાથી નિવર્તેત્યાદ્યાન આવે છે કારણ કે તમે તો ભેદ પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે-સંયોગ પગમાલુઓથી સર્વથા અલગ છે એમ કહ્યું છે

તદુત્પત્તિરૂપ મર્ગથી પણ તમારો દહાડો વળે તેમ નથી, કેમકે પરમાણુઓથી સુયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાતનું તો હમણા જ અમે ખણ્ણ કરી ગયા છઈએ

અવિષ્વરૂપાવરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો બેડો પાર પડે તેમ નથી, કેમકે એ તો કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ છે અને 'કથચિત્ કહેવું' એ વિરોધજનક હકીકત છે

વળી આ સયોગ અણુઓના સર્વ દેશો આશ્રીને છે જ એક દેશ આશ્રીને ગહેલો છે ? પ્રથમ વાત અગીકાર કરવાથી તો એમ ભાવ નીકળે છે કે એક આખો પરમાણુ બીજા આખા પરમાણુ સાથે મળી જાય છે—એકમેક થઈ જાય છે અને તેથી ઠરીને તમારો માનેલો સ્થૂલ પદાર્થ એમ મોટા પરમાણુરૂપ બની ગયો બીજી વાત અગીકાર કર્યો, તો છ પરમાણુઓના યોગ થતો હોવાથી પરમાણુમાં પડગતારૂપ આપત્તિ આવી પડશે આથી ભેઈ શકાય છે કે સયોગરૂપ અતિ શય માનવાથી તમારૂં કાર્ય મરે તેમ નથી, એવી જ રીતે ક્રિયારૂપ અતિશયના સબધમાં ધણ મરમજી હેવું

વળી, આ સ્થૂળ અવયવી—અર્થ સાધાર છે કે નિરાધાર (આશ્રય—શૂન્ય) છે ? આ અવયવી આશ્રય—શૂન્ય છે એમ કહેવું એ પ્રતીતિ—વિરૂદ્ધ છે એ તે સાધાર છે, તો શું એક અવયવમાં રહે છે કે અનેકમાં રહે છે ? પ્રથમ પક્ષ તો અસત્ય છે એ વાત તો અવયવોમાં અવયવી રહે છે, નહિ કે અવયવમાં અવયવી રહે છે એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે

હવે આ અવયવીને સાધાર માની તેને અનેક અવયવોમાં રહેતો માનશે, તો એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આ અવયવો અવિરોધી છે કે વિરોધી છે ? આમાંનો પ્રથમ પક્ષ માનશે તો તે પ્રમાણુ—સંગતારૂપ નહિ, કેમકે આ અવયવ ચલ છે, આ અવયવ અચલ છે, આ નીલ છે, આ સ્થૂલ છે, આ અશૂલ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે એટલે કે એક જ સ્થૂળ અવયવીમાં પ્રત્યક્ષ જણાતા ચલત્વ, અચલત્વ, નીલત્વ, ઇત્યાદિ વિરોધી અવયવોનો અપવાપ થશે હવે એ વિરોધીરૂપ પક્ષ સ્વીકારશે, તો વિરૂદ્ધ ધર્મોના સબધ—વિશેષ થવાથી એક સ્થૂળ અવયવી સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધી અવયવો વડે એક સ્થૂળ અવયવી કેમ બની શકે ?

વળી આ સ્થૂળ અવયવી અવયવમાં આમરચેન—સંપૂર્ણતાથી ગહે છે કે એક દેશથી (અશથી) રહે છે ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો બીજા બધા અવયવો નિરર્થક બની જશે અર્થાત્ અનેક અવયવ—આધારરૂપ પક્ષ પાતાવમાં મરકે થઈ જશે, અથવા તો દરેક અવયવમાં અવયવી ગહે છે એમ ગહેવાથી અવયવોની અહુક્તા પ્રમાણે અવયવીની પક્ષ અહુક્તા માનવારૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એ એક દેશથી અવયવી અવયવમાં રહે છે એમ ગહેશે, તો પણ તમારૂં કાર્ય મરે તેમ નથી, કેમકે તેમ કેરવાથી અવયવીને નિરંગ માનવારૂપ પક્ષ તમારો છોડી દેવો પડશે વળી એ એ પક્ષને છોડી દઈને તેને માંગ માનવા તૈયાગ થશે, તોપણ કંઈ સંગોંગ પત્તો આપ તેમ નથી કરી શકીએ આ અશને અવયવીની ભિન્ન માનો છો કે અભિન્ન તે કહો એ ભિન્ન છે, એમ કહેશે તો પૂર્વોક્ત પ્રમાણે દેશથી કે મર્મસ્તરેણે એમ પ્રશ્ન બિંદા, અનવસ્થારૂપ દેવ હોય પડશે અને એ અભિન્ન માનશે, તો અગ નેની કોઈ ચીજ ગહેશે નહિ આ પ્રમાણે વિચરતાં અર્થ મહત્તર તેમજ અમહત્તર એમ ઉભયરૂપ છે એ પક્ષ નિર્મલ્લ મિલ્લ થાય છે

હવે અનુભવરૂપ પદાર્થ છે એ પદ્ધતિ તો વિકાસોને ઉપેક્ષણીય હોય એના નવાજ ૪ શી ? કેમકે એ વાતમાથી એકનો નિષેધ કબાથી અન્યની મિદ્ધિ થાય એ નિયમ ક્યા જગજાહેર નથી ? આ પ્રમાણે બાહ્ય અર્થ છે એ વાત મિદ્ધ થતી નથી એમ અમે શૂન્યવાદી છાતી ઠાકીને કહીએ છીએ

હવે તમે માનેલ બાહ્ય અર્થનો ગ્રાહક જ્ઞાનરૂપ અર્થ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એ પણ ખતાવી દઈએ છીએ, કેમકે જ્યારે બાહ્ય અર્થ જ નથી તો પછી તેનો ગ્રાહક હોય એ બને જ ક્યાથી ?

વળી બીજી પણ આ બાબતમા અમે સુક્ષિતઓ ગ્જુ ટરીએ છીએ પ્રથમ તો અમે તમને એ જ પૂછીએ છીએ કે આ જ્ઞાનરૂપ અર્થ-ગ્રાહક અર્થનો મમકાલીન છે કે નહિ ? પ્રથમ પક્ષ માનતા તો વિશ્વના નમગ્ત પંદાર્યોનું એકી માથે જ્ઞાન થવું બેઠ્યું કેમકે આ જ્ઞાન થવામા જ્ઞાન અને અર્થનો સમકાલિતરૂપ હેતુ બનબર વિદ્યમાન છે બે તમે બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો એ પ્રશ્ન બેઠે છે કે આ જ્ઞાન નિરાકાર છે કે આકાર ? બે આ જ્ઞાન નિગડા છે એમ માનવા જશો તો પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચયે દઈ શકશે નહિ આથી બે આ જ્ઞાનને આકાર માનવા તૈયા થતા હો, તો એ જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? બે આ જ્ઞાનનો આકાર તેનાથી અભિન્ન માનશે, તો વાસ્તવિક રીતે આકાર જેવો ઢોધ પૃથ્વ-પદાર્થ ન જડેતા, તે જ્ઞાન નિગડા કહે છે અને આથી તો પૂર્વોક્ત દ્વપણો અહિં પણ લાગુ પડે છે વાસ્તે બે હવે જ્ઞાનના આકારને તેનાથી ભિન્ન માનશે, તો પણ સકટતું નિવારણ થાય તેમ નથી કેમકે તમારી આ માન્યતા પગરે અમે એ બાણવા માગીએ છીએ કે આ જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો જે આકાર તે ચિદ્રૂપ છે કે અચિદ્રૂપ ? આના પ્રત્યુત્તરમા તમે એમ કહેશો કે તે આકાર ચિદ્રૂપ છે, તો પાછો પૂર્વનો જ પ્રશ્ન આવી ખડો થાય છે અને તેથી તમે આપત્તિમાથી બચી શકતા નથી આથી હવે બે તે જ્ઞાનનો આકાર અચિદ્રૂપ માનશે, તો આ આકાર અર્થનો જ્ઞાતા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે બે તે અર્થનો જ્ઞાતા નથી એમ કહેશો, તો પછી તે દ્રાગ જે જ્ઞાન મેળયે તે વાસ્તવિક કહી શકાશે નહિ, અને તે જ્ઞાતા છે એમ કહેશો, તો પાછી પૂર્વોક્ત આપત્તિ આવી પડવાની આથી જ્ઞાન જેવો ઢોધ પદાર્થ જ નથી, એમ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ શૂન્યવાદનો વિજયકંઠો-વાગી રહે છે

શૂન્યવાદનો નિરાસ

ઉત્તર પક્ષ—

હવે જૈન તરફથી શૂન્યવાદીને પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે કે આ તમારી શૂન્ય-વાદની પ્રત્યક્ષા પ્રમાણ-પુરસ્ક છે કે નહિ ? બે આ પ્રત્યક્ષા પ્રમાણ-મિદ્ધ છે એમ કહેશો, તો તે પ્રમાણ-અર્થ કે જ્ઞાન એ બેમાથી એકરૂપ જે મિદ્ધ થતા, શૂન્ય-વાદ હવામા ભીડી જાય છે અને બે આ પ્રમાણને શૂન્ય કહેવાનું માહસ કરશે, તો તો શૂન્ય પ્રમાણ વડે શૂન્યવાદની મિદ્ધિ તો સોમવતી અમામ ને સુકવારે વધ શકે તેમ છે

વળી, બે એમ કહેવો વિચાર ગંભીર હો કે આ પ્રત્યક્ષા ઢોધ પણ પ્રમાણના આધારે કરવામા આવી નથી, તો પછી તમારા કથન પર વિદ્વાનોને વિશ્વાસ હોય જ ક્યાથી ? આ પ્રમાણે શૂન્ય-વાદ શૂન્યતામા જ લીન થઈ જાય છે

વળી આ પ્રત્યક્ષા કરતી વેળાએ જે ઠટકાક દેખે તમે આપ્યા છે, તે અમે ઝીનોને લાગ

પડી ગઈતા નથી કેમકે અમે તો અનેકાન્તવાદી છીએ અર્થાત્ અમે જુદી જુદી અપેક્ષાએ એક જ વસ્તુમા વિગેધી ધર્મોને પણ માનવા તૈયાર છીએ અને આ પ્રમાણેની માન્યતા ન્યાય-પુરસ્કર છે, એ પણ સાથે સાથે નિવેદન કરીએ છીએ વિશેષમા એ પણ ખુલાશો અમે રજૂ કરીએ છીએ કે પરમાણુઓથી જ હંમેશા મૂલ્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિ છે એવું કથન અમને માન્ય નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ સૂત્ર વડે પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થો અને છે એ તો બાણીતી વાત છે તેમજ વળી આત્મા, આકાશ, ઇલાહિ પદાર્થો કંઈ પુદ્ગલ-જન્ય નથી પરમાણુ દ્વારા પણ જ્યાં ઉત્પત્તિ માનવામા આવે છે, ત્યાં તેમજ તમે પૂછેલા સાધાર-નિરાધાર, અવયવી અનેકરૂપ છે કે એકરૂપ ઇલાહિ પ્રસંગોમા અનેકાન્ત મતનો આશ્રય લેવાથી કોઈ પણ જાતનો ભય નહોતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ અમરતા વાત ન્યાયસંગત હરે છે અને તેમ થતા તમારો શૂન્યવાદ તમને બિહતા બધ કરી દે છે

વિશેષમા શૂન્યવાદનું સર્વથા એવન કરનાર શૂન્યવાદીઓને એમ પણ પૂછવામા આવે છે કે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રરૂપણા કરો છો તે તમારા આગમ-અનુસાર છે કે કેમ ? જો તે આગમ-અનુસાર છે, એમ કહેવાનું આહ્વાન કરશો, તો આગમરૂપી પદાર્થ મદૂપ મિદ્ધ થતા તમારો શૂન્યવાદ શશગૂંચની વિદ્યમાનતાની માથે અજેખ હડીફાઈ કરવામા જન્યો ઉતરે એમ નથી એમ જોઈ શકાય છે આથી વિપરીત પક્ષ સ્વીકારશો, તો તમારૂં કથન તમાગ મિવાય અન્યને માન્ય કેમ થઈ શકશે વા ?

વળી પ્રમેય જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી, એમ કહેશો તહિ, કેમકે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રરૂપણા કરો છો તે પ્રમેય નથી, તો બીજું શું છે ? વળી કોઈ પણ વાત સિદ્ધ કરવી હોય, તો તેમા શું પ્રમાણુ રહેલું છે, તે જતાવવું આવશ્યક છે આથી જો પ્રમાણરૂપ પદાર્થ માનવા તૈયાર થશો, તો શૂન્યવાદનું 'સત્યાનાશ' નીકળી જશે અને જો પ્રમાણુ જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ કહેશો તો તો વાહ શી સુંદર વાત !

આ પ્રમાણે શૂન્યવાદની જે સંગીક્ષા જૈન ગ્રંથોમા નજરે પડે છે તેની મૂલ્ય રૂપરેખા મે યથામતિ અત્ર આલેખી છે હવે અદ્વૈતવાદીઓના મન્તવ્યનું અવલોકન કરીશું

માયાવાદની મીમાંસા

'અદ્વૈતવાદીઓ 'સત્ય વ્રક્ષ મિથ્યા જગત્' એ સૂત્રની બહુધા ઉદ્દેશ્યપણા કરે છે અને એ દ્વારા તેઓ એમ કહે છે કે બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગત્ તો મિથ્યા છે-પ્રપચરૂપ છે અને આ પ્રપચનું કાળુ માયા (અવિદ્યા) છે પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી, શુદ્ધિ (છીપ)મા ચાલીની માફક આવા અનુમાનથી તેઓ બ્રહ્મ જ પદાર્થ છે એમ મિદ્ધ કરવા મથે છે આ વાતમા કેટલું સત્ય રહેલું છે, તે હવે વિચારવામા આવે છે

માયાવાદીઓને પ્રથમ તો એ પૂછવામા આવે છે કે (૧) 'મિથ્યા' શબ્દ 'અત્યન્ત અસદૃષ્ય' વાચક છે અર્થાત્ જે 'સર્વથા અમત્' છે તે 'મિથ્યા' છે એવો 'મિથ્યા' ગુણનો અર્થ

૧ અદ્વૈતવાદના કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત પ્રત્યાદિ પ્રકારો તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ન આપના અત્ર મામાર્ગ રીતે તેનો વિચાર કરવામા આવે છે

કરે છો કે (૨) 'અન્ય પદાવની અન્યરૂપે પ્રતીતિ' એનું નામ 'મિથ્યા' છે તે (૩) 'મિથ્યા' શબ્દ 'અનિર્વાચ્ય'ના અર્થમાં અમજવાનો છે ? ને આ ત્રણ પક્ષોમાંથી તેઓ પ્રથમ પક્ષ અગી-
કાર કરે, તો 'અસત્' પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવારૂપ હોય તેમને લાગુ પડે છે ખીને પક્ષ
સ્વીકારવાથી અર્થાત્ ગુણ (દોરડી)ને જોઇને તેને સર્પ માનવા જેવી ભૂલ થાય છે, આ
ભૂલને-અજ્ઞાનને મિથ્યા કહેવાથી, તો વિપરીત-જ્યાતિ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને
જે આ બેમાંથી એક પણ પક્ષ ન સ્વીકારતા, જે તેઓ તૃતીય પક્ષનો આશ્રય લેતા હોય (વસ્તુત
માયાવાદીઓ તૃતીય પક્ષનું જ અવલગ્નન કરે છે) તો 'અનિર્વાચ્ય'થી ગુણ અમજવું એ જાણવું
બાકી રહે છે જે અનિર્વાચ્યનો અર્થ 'નિ સ્વભાવતા' ઠગવામાં આવે, તો અનત્-જ્યાતિ તે મત્-
જ્યાતિ એ બેમાંથી એક સ્વીકારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે (અને આ તો તેમને ઇષ્ટ નથી),
કેમકે સ્વભાવ કયા તો ભાવરૂપ છે કે કયા તો અભાવરૂપ છે અર્થાત્ સ્વભાવના આ બે પ્રકારે
છે હવે 'નિમ્ન' અવ્યયનો પ્રતિરોધકરૂપ અર્થ ઠગવાથી નિ સ્વભાવતા શબ્દ વડે ભાવનું
નિરાકરણ થાને કયા તો અભાવનું નિગદન થાય છે ભાવનું નિગદન થવાથી અમત્-જ્યાતિ
અને અભાવનું નિરાકરણ ઠગવાથી મત્-જ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે

આ આપત્તિમાંથી બચવાની ખાતર જે તેઓ 'નિ સ્વભાવતા'નો અર્થ 'પ્રતીતિ-અગોચર-
ત્વ' અર્થાત્ જે પ્રતીતિગોચર ન હોય તે નિ સ્વભાવ છે એમ કરે તો 'પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે,
પ્રતીયમાન હોવાથી' એવું જે અનુમાન કર્યું હતું તેની માથે વિરોધ આવે છે કેમકે જે
પ્રપચ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ તેમજ તેની પ્રગતિ પણ કદાપિ થતી નથી, તો પછી 'પ્રપચ
મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી' એવો અનુમાનનો પ્રયોગ ઠરીને 'પ્રપચ'ને 'ધર્મી'રૂપે કેમ
સ્વીકાર્યો છે તેમજ 'પ્રતીયમાનત્વ' રૂપ હેતુ પણ કેમ અગીઞ્ઞ થયો છે ? આથી તો ઉલટું એમ
સિદ્ધ થાય છે કે પ્રપચ પ્રતીયમાન છે આના બચાવમાં જે માયાવાદી એમ યુક્તિ ગુણ કરે કે
પ્રપચ પ્રતીતિથી અગોચર છે, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જે રૂપે પ્રપચ પ્રતીત થાય છે, તે
તેનું વાસ્તવિક રૂપ નથી અને એનું જ નામ પ્રતીતિ-અગોચરત્વ છે, તો તેને વિપરીત-જ્યાતિ
સ્વીકારવી પડશે

વળી 'પ્રપચ અનિર્વાચ્ય છે' એ પક્ષ પ્રત્યક્ષ-બાધિત છે, કેમકે પ્રત્યેક સિદ્ધ સિદ્ધ પદાર્થને
પ્રપચરૂપે માયાવાદીના મતમાં ઓળખાવવામાં આવ્યો છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ પણ ઘટાદિ પદાર્થનું
તેનાથી ઇતર પદાર્થની સિદ્ધતાપૂર્વક જ્ઞાન કરાવે છે અહિં આ જે માયાવાદી એવો પ્રક્ષ ઊઠાવે
કે પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક જ છે અર્થાત્ તે તો પદાર્થના સ્વરૂપનું અહંણુ કરનાર જ છે પરંતુ તે
પદાર્થના સ્વરૂપનું નિરાકરણ કરી શકે તેમ નથી, અને તેમ હોવાને લીધે કેવળ એક પ્રદાને
માનવાવાળા વેદાન્તીઓનો જ મિદ્ધાન્ત અબાધ્ય રહે છે, કેમકે તેનું કંઈ ખડન થઈ શકતું નથી,
તો આ તેમનું કથન યુક્તિ-સુક્તિ નથી કેમકે પટાદિ અન્ય પદાર્થોના નિરોધપૂર્વક જ ઘટાદિ
પદાર્થના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે વિરોધમાં ખીતાદિ વર્ણોથી સિદ્ધ એવો જે નીલ વર્ણ છે તેવા નીલ
વર્ણનું આ નીલ વર્ણ છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ અન્યથા તેમ થતું નથી, કાણુ કે જેમ કેવળ
ભૂતળનું અહંણુ થતા ભૂતળ ઉપર ઘટનો અભાવ એવું અહંણુ પણ વધ જાય છે, તેવી જ રીતે કેવળ
પદાર્થના સ્વરૂપનું જે અહંણુ છે, તે અન્ય પદાર્થોના નિરોધના અહંણુરૂપ છે આથી પ્રત્યક્ષ વિધાયક
તેમજ નિરોધક એમ સ્વીકારવું ન્યાય-સંગત છે .

આ પ્રમાણેનું પ્રત્યક્ષનું ઉલ્લેખ સ્વરૂપ હોવા છતાં એમ માની લઈએ કે પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે, તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જેમ વિદ્યાનું વિધાન થાય છે, તેમ અવિદ્યાનું પણ વિધાન કેમ ન થયું જોઈએ? અવિદ્યાનું આવું વિધાન થાય છે એમ અગીકાં કર્યોથી સુતરા દ્વૈતવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને અદ્વૈતવાદ આકાશમા અદ્ભુત લટકતો રહી જાય છે, કેમકે વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે પદાર્થો મિદ્ધ થાય છે અને આમ વત્તા પ્રપચ મિથ્યારૂપ રહેતો નથી વિશેષમા આ માયાવાદીઓ અવિદ્યાના નિષેધપૂર્વક સન્માનનું જ્ઞાન કરાવના તરીકે પ્રત્યક્ષને કહે તો નું તેમ કંવાથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું પ્રદર્શન કરતા નથી ?

વળી પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે એવો અદ્વૈતવાદીઓનો પક્ષ અનુમાન-આધારિત પણ છે કેમકે જેમ આત્મા 'અસત્'થી વિલક્ષણ હોવાને લીધે મિથ્યા નથી તેમ પ્રપચને સાડે પણ સમજી લેવું વિશેષમા આ પક્ષ સિદ્ધ કરવાને માડું પ્રતીત્યમાનત્વરૂપ જે હેતુ આપવામા આવ્યો છે, તે વ્યભિચારી છે, કારણ કે બ્રહ્માત્મા પ્રતીત હોવા છતાં પણ મિથ્યારૂપ નથી

કદાચિત્ માયાવાદી પ્રપચને અપ્રતીત્યમાન કહેવાનું સાહસ કરે, તો અપ્રતીત્યમાન (જાણી ન શકાય તેવા) પ્રપચના વિષયમા વચનનો પ્રયોગ કરવો તે નિર્ઘર્ક છે, કેમકે જે પદાર્થ જાણવામા આવતો હોય, તે જ સખધી કંઈ જોહાપોહ કરી નકાય

વળી 'શુક્તિમા આદીની માફક' એવું જે ઉદાહરણ આપવામા આવ્યું છે, તે 'સાધ્યવિકલ' નામના દોષથી દૂષિત છે, કેમકે શુક્તિ તેમજ આદી એ બંને પ્રપચના ક્ષેત્રની બહાર નહિ હોવાને લીધે એ બંનેમા અનિર્વચ્યનીયતા સાધ્યમાન છે

વળી માયાવાદી જે અનુમાન દ્વારા પ્રપચ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે, તે અનુમાન પ્રપચથી લિજ છે કે અલિજ ? જો તે લિજ હોય, તો તે મત્ત છે કે અસત્ય ? આ વિકલ્પોમાથી 'અનુમાન પ્રપચથી લિજ તેમજ મત્ત છે' એમ સ્વીકારવાથી તો એમ સહજ જોઈ શકાય છે કે અનુમાનની માફક પ્રપચ પણ સત્ય કંઈ છે અને આથી અદ્વૈતવાદરૂપી વૃક્ષના મૂળમા કુઠાનો પ્રકાર થાય છે વળી જો અનુમાન અસત્ય છે એમ કહેવામા આવે તો તો અસત્ય અનુમાનથી કોઈ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ નિર્ણય થઈ શકે ખરૂં કે ?

હવે જો અનુમાનથી પ્રપચ અલિજ છે એમ માનવામા આવે તો અનુમાન પણ પ્રપચ-સ્વભાવી કંઈ, અને તેમ થતા જેમ પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, તેમ અનુમાન પણ મિથ્યારૂપ સિદ્ધ થયું અને એમ થયું તો પછી આવા અનુમાનથી શું ધર્મ થઈ શકે તેમ છે ? અને જ્યારે આ પ્રમાણે અનુમાન દ્વારા પ્રપચ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ ન થઈ શક્યું તો પછી પરબ્રહ્મ જ સદ્રૂપ છે અને તે ત્રિવાચના તમામ પદાર્થો અનદ્રૂપ છે એમ કયા આધારે કહી શકાય વાર ?

વિશેષમા જો અદ્વૈતવાદી અદ્વૈતવાદને મિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ આપવા તૈયાર થાય, તોપણ એ લોહો પાને પ્રમાણ જેવી વસ્તુ જ નહિ હોવાને લીધે, તેમના મનોગ્ય મનમા જ રહી જશે અર્થાત્ મનમા પરબ્રહ્મ અને મનમા રાડયા એ જ એનો નિર્ગોઠ કહી શકાય કે બીજે કોઈ ? કેમકે પ્રમાણનો

સદ્ભાવ માનવાથી તો અદ્વૈતવાદ જીડી જાય છે આનો બચાવ એમ થઈ શકે તેમ નથી કે અને અદ્વૈતવાદીઓ લોકોને પ્રતીતિ કરાવવાની ખાતર જ અનુમાનાદિ પ્રમાણોનો વ્યવહાર કરીએ છીએ, કેમકે અદ્વૈતવાદીઓના મતમા પગપદ્મ મિવાચના કોઈ પણ પદાર્થને માફે સ્થાન જ નથી, તો પછી 'લોક' જેવી વાત કવી તે ટાલ પહોંચના ગપ્પા કે બીજી કંઈ ?

આપણે જોઈ ગયા તેમ અનિર્વચનીયતાનો અર્થ નિ સ્વભાવતા કરવાથી અદ્વૈતવાદીઓનું કાર્ય સંગત નથી આથી જો અનિર્વચનીયતાનો અર્થ 'નિરૂક્તિનો વિગ્રહ' અથવા તો 'નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિરહ' એમ કરવામા આવે (એટલે કે શબ્દનો ભંગળ ખુટી ગયો છે અથવા તો શબ્દ-પ્રયોગ કરવાનું કોઈ પણ કારણ નથી) તો પણ તેમનો ખેડો પાડ પડે તેમ નથી કેમકે નિરૂક્તિનો વિગ્રહ છે એમ કહેવું એ અજ્ઞાન છે, કારણ કે દરેક વસ્તુને સારૂ ભાષામા શબ્દ છે હવે જો નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિગ્રહ છે એમ કથન કરવામા આવે તો તે પણ યુક્તિ-વિકલ છે, કારણ કે નિરૂક્તિનું નિમિત્ત ક્યા તો 'જ્ઞાન' છે યાને ક્યા તો 'વિષય' છે ઘટપટાદિ, પદાર્થનું, જ્ઞાન તો આખાલગોપાલ પ્રમિદ્ધ હોવાને લીધે જ્ઞાન નથી, તેનો અભાવ છે, એમ કહેવું એ મૂર્ખતા છે વળી વિષય નથી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે ભાવરૂપ જ અભાવરૂપ એ બેમાથી એક તો હોવો જ જોઈએ, અને તેમ માનવાથી અદ્વૈતવાદીઓને સત્-જ્યાતિ કે અમત્-જ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે

આ અદ્વૈતવાદના મબધમા બીજી ઘણી કહી શકાય તેમ છે; પરંતુ અન્ય-ગૌરવના ભયથી વિરમવામા આવે છે વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ કલિકાલમર્વજ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલી શ્રીમહા-વીર પ્રભુની સ્તુતિરૂપ અન્યયોગવ્યવસ્થેદિકા દ્વાનિ શિકાની શ્રીમલ્લિષેષસૂચિત સ્યાદ્વાદ-મજ્જી નામની વૃત્તિ (૧૩ મા શ્લોકની ટીકા)નું અવલોકન કરવું યોગ્ય ગણાયે^૧

આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરવા પૂર્વે 'સત્ય વ્રહ્મ મિથ્યા જગત્' એ સૂત્રનો વાસ્તવિક અર્થ શું ભાસે છે તે નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય જગત્ મિથ્યા છે એનો અર્થ કંઈ એમ કરવાનો કે સમજવાનો નથી કે શશશૃંગની માફક જગત્તા સંમસ્ત પદાર્થો 'અમત્' છે, પરંતુ એ પદાર્થો-મસાર અસાર છે, એમ નમજવાનું છે અને આરાધન કરવા યોગ્ય તો-સજ્જનોને હિતકામી ("સદ્મ્યો હિત સત્યમ્") એવો પદાર્થ તો ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છે, એ તરફ ખામ લક્ષ્ય રાખવાનું છે અનાદિ કાળની મોહ-વાસનાથી મુક્ત થવાનો આ એક અત્યુત્તમ ઉપાય છે, એ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા પણ માથે માથે જોઈ શકાશે અને શશશૃંગ કે વન્ધ્યાસુતની માફક જગતને 'અમત્' માનવાથી જે દુષણો, અડચણો કે નડતરો સ્થાવી પડે છે, તેનાથી ભયભીત રહેવાનું કંઈ કારણ રહેશે નહિ મમારની અમારતા, અનિત્યતા, ઇત્યાદિ બાબતો ઉપર જૈન મહર્ષિઓએ પણ પ્રકાશ પાડવામા કંઈ પાછી પ્રાની વડી નથી આથી આવો અર્થ 'મિથ્યા' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ હોવો જોઈએ એમ કહેવું એ વધારા પડતું નહિ ગણાય

૧ ગૂગલ ગિગમા આ વાતની માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે તત્ત્વાખ્યાનનો, ૧૩મો પ્રસ્તાવ

આત્મ-નિરૂપણ

હવે ઉપયુક્ત જીવાદિક નાત પદાર્થોનું લક્ષણ દ્વાગ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ જીવ (આત્મા) નું લક્ષણ વિચારવામા આવે છે આ મળધમા અન્ધ-નર કહે છે કે—

ઉપયોગવત્ત્વ જીવસ્ય લક્ષણમ્ (૧)

અર્થાત્ ઉપયોગવાળા પદાર્થને ‘ જીવ ’ કહેવામા આવે છે અથવા જે શુણ્ણ અને શુણ્ણીની અભેદ વિવચ્ચા કરીએ તો ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે^૧ એમ કહી શકાય આ લક્ષણ પદ્ધતે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે લક્ષણ એટલે શુ તે એઇ લેણુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય, કેમકે અન્ધકાદે આ અન્ધમા અનેક વસ્તુઓના લક્ષણો આપ્યા છે

લક્ષણનું લક્ષણ—

જે વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય તે તે વસ્તુનું ‘ લક્ષણ ’ મમજવું^૨ જેનાથી વસ્તુ જણાય તે ‘ લક્ષણ ’ છે^૩ જે લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અમલવ એ ત્રણ દોષોમાનો એક પણ દોષ ન હોય, તેને શુદ્ધ ‘ લક્ષણ ’ જણવું

૧ સરખાવો તત્ત્વનાર્થાધિભાગ દ્વિતીય અધ્યાયનું નિમ્ન-નિખિત આગમુ ક્ષત્ર—

“ ઉપયોગો લક્ષણમ્ ”

આ વાતનું ઉત્તરાર્ધધ્યનસૂત્ર (અ. ૨૮) ની નિમ્ન-નિખિત દ્વયમી તેમજ અચાર્યશ્રી ગાથાએ સમર્થન કરે છે —

‘ યત્તજ્ઞાનલક્ષણો કાલો, જીવો ઉપયોગલક્ષણો ।
 નાભેન યત્તજ્ઞેન ચ સુતેન ચ દુતેન ચ ॥ ૧૦ ॥
 માન ચ દત્તજ્ઞેન ચેવ, ચરિત્ત ચ તપો તદ્વા ।
 ધીરિય ઉપયોગો ય પય જીવસ્ત્વ લક્ષણ ॥ ૧૧ ॥ ”
 [યતેનાલક્ષણ કાલો જીવ ઉપયોગલક્ષણ ।
 જ્ઞાનેન દર્શનેન ચ સુતેન ચ દુતેન ચ ॥ ૧૦ ॥
 જ્ઞાન ચ દર્શન ચેવ ચારિત્ત ચ તપસ્તથા ।
 ધીર્યમુપયોગઐતજ્ઞીવસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥]

અર્થાત્ જ્ઞાનનો એ કાગળ નક્કય છે અને ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે આ જીવ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને દુઃખથી જણાય છે જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર તપ, ધીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવના લક્ષણ છે

૨ સરખાવો—

‘ અસાધારણધર્મો લક્ષણમ્ ’

૩ ‘ જઘ્વતેજનેનેતિ લક્ષણમ્ ’ આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે

અતિવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય બંનેને લાગુ પડે અર્થાત્ જે વસ્તુનું લક્ષણ બનાવ્યું હોય તેમા (લક્ષ્યમા) તેમજ અન્ય વસ્તુઓમા (અલક્ષ્યમા) પણ ગહે તો તે લક્ષણમા 'અતિવ્યાપ્તિ' નામનો દોષ સમજવો જેમકે પ્રસ્તુતમા જીવનું લક્ષણ 'જે પરિણામી હોય તે જીવ છે' એમ બાધીએ તો તેમા 'અતિવ્યાપ્તિ' નામનો દોષ આવે છે, જેમકે જીવથી ધત્ત એવો અલક્ષ્ય જે પુરુષને તે પણ પશ્ચિમી છે વળી પશ્ચિમ ઉદાહરણ લઈએ 'જેને શીંગડા હોય તે ગાય જાણવી' એમ જે ગાયનું લક્ષણ બાધવામા આવે, તો ગાય ત્રિવાચના બદલી વિગેરે જનાવરોમા પણ તે લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે આથી અહિં આ 'અતિવ્યાપ્તિ' દોષ છે

અવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે લક્ષ્યમાં ન ગહેતા તેના એક અશમા જ પ્રાપ્ત થાય તો તે લક્ષણને 'અવ્યાપ્તિ' દોષથી અગ્રત જાણવું જેમકે 'એવો ગયેવો હોય તે જીવ કહેવાય' એવું જે જીવનું લક્ષણ બાધવામા આવે, તો અમથ મમાગી અને સુક્રત જીવોને એ લક્ષણ લાગુ ન પડતા ક્રૂરા સુક્રત જીવોમા જ તે ઘટી શકે, અને તેમ થતા મમાગી જીવો જીવો કહેવાય નહિ આ પ્રમાણે જે ગાયનું લક્ષણ રાતા ગવાળી ગાત્રસુક્રત હોય તે ગાય જાણવી એમ કરીએ, તો બાકીના વર્ણુવાળી ગાયોમા તે લક્ષણ ગહેતું નથી આથી આ લક્ષણમા 'અવ્યાપ્તિ' નામનો દોષ છે, અર્થાત્ એમા કથ ચિત્ અમ ભવતા છે—અમ ભવનો અશ છે

અમ ભવ—

જે વસ્તુનું લક્ષણ બનાવ્યું હોય તે વસ્તુના એક પણ ભાગમા જે તે લક્ષણ પ્રાપ્ત ન હોય, સર્વથા અપ્રાપ્ત જ હોય, તો તે લક્ષણમા 'અમ ભવ' નામનો દોષ જાણવો આને સર્વથા અવ્યાપ્તિ તરીકે જાણવાની શકાય 'જે જ્ઞાન-ગદિત હોય તે જીવ કહેવાય' એવું જે જીવનું લક્ષણ બાધવામા આવે, તો તે લક્ષણ ગોડ પણ જીવમા ઘટી શકે નહિ આ મળધમાં એક અન્ય દહાત વિચારીએ જે ગાયનું લક્ષણ એમ કરીએ કે 'જેને પાંચ પગ હોય તે ગાય જાણવી' તો આવું લક્ષણ ગોડ પણ ગાયમા પ્રાપ્ત થતું નહિ હોવાથી, આ લક્ષણ 'અમ ભવ' નામના દોષથી ક્ષયિત કરે છે

જીવના લક્ષણની યથાર્થતા—

જીવ શબ્દનો યુત્પત્તિ-અર્થ તે "જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવઃ ॥

૧ જેન શાસ્ત્રમા ના પ્રાણો માન્યા છે—પાંચ ઇન્દ્રિયો, તાપિક, વાયુક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારના—અગ્નિ, ઉદાસ-નિશ્વાસ અને આયુષ્ય આ વાત જીવાજીવાભિગમની થીમસ્યગિરિ-ચરિત્ વૃત્તિ (પત્રાક ૧૦૩)મા સાક્ષીરૂપે નિદેશાયેન નિમ્ન-નિખિત પદમા મુદ્ર રીતે જ્યેન સ્પષ્ટ છે—

"પક્ષેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધંબલં ચ, સ્વચ્છાસતિ શ્વાસપચાન્યદાયુઃ ।

પાણા દશેતે માત્રસ્થિત્વા-સ્તેષા ત્રિયોજીકરણ તુ દિશ્મા ॥ ૧ ॥ "

અર્થાત્ ‘જીવે છે-પ્રાણુ ધારણુ કરે છે તે જીવ છે’ એમ થાય છે, તો પછી ‘ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે’ એમ કેમ કહ્યું ? આનું સમાધાન એ છે એ આત્માના સ્વરૂપમા જૈન મત શુ કહે છે, તે સહજ માલુમ પડે તેટલા માટે અન્યકારે ઉપર્યુક્ત લક્ષણ બાધ્યુ છે અર્થાત્ **“જ્ઞાનાધિકારણં આત્મા”** ઇત્યાદિ દર્શનાન્તરીય લક્ષણથી વિશિષ્ટતા સૂચવવા આ પ્રમાણે લક્ષણ બાધવામા આવ્યું છે માથે સાથે એ પણ ધ્યાનમા રાખવું કે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ-યૌગિક અર્થ સર્વત્ર કામ આવતો નથી, પરંતુ તેનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત બાધવાની આવશ્યકતા રહે છે દાખલા તરીકે **“મચ્છતોતિ ગૌઃ”** અર્થાત્ ‘ગમન (ગતિ) કરે તે ગાય ’ એ ‘ ગૌ ’ શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે, પરંતુ એથી જે કોઈ ગતિ કરતા હોય તેનો ‘ ગૌ ’ શબ્દથી વ્યવહાર કરી શકાય ? અને શુ ગાય કદી બેઠેલી કે સૂતેલી હોય તો તેને શુ ગાય ન કહેવી ? આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે ‘ ગૌ ’

યૌગિક અર્થ

અને

પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત

શબ્દનો યૌગિક અર્થ પ્રસ્તુતમા નિરર્થક છે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ-કરીએ, તો યૌગિક અર્થ માલુમ પડે ખરો, પરંતુ તે અર્થ સર્વત્ર ઉપયોગી નથી એથી ડરીને ‘ ગૌ ’ શબ્દનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત ગોત્વ ભતિ (ગલ-કબલાદિક આકાન્થુક મસ્થાનવિશેષ) જેમા હોય તેનેજ ‘ ગૌ ’

શબ્દથી સંબોધી શકાય તેવી રીતે પ્રસ્તુતમા પણ ઉપયોગવાનું પદાર્થને જ જીવ કહી શકાય

-વિશેષમા એ ભૂલવું ન ભેદ એ કે શબ્દનો અર્થ કરતી વેળા ફરિ તરફ પણ ખ્યાલ રાખવાની આવશ્યકતા છે જેમકે ‘પકળ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ તો એ છે કે **“પક્રે જાયતે હતિ પક્કજઃ”** અર્થાત્ કાઢવમા ઉત્પન્ન થાય તે ‘ પકળ ’ કહેવાય છે પરંતુ જેટલી વસ્તુઓ કાઢવમા ઉત્પન્ન થાય, તેટલી બધી ‘ પકળ ’ કહેવાતી નથી ‘ પકળ ’ શબ્દ તો ‘ કમળ ’ માટે જ વપરાય છે, એ ફરિની પ્રબળતા સૂચવે છે એવી જ રીતે ‘ વેદનીય ’ કર્મમાના ‘ વેદનીય ’ શબ્દનો અર્થ પણ ક્રિ-વિશેષથી ઘટાવવામા આવે છે એ તો દેખીતી વાત છે કે ફરેક કર્મ વેદવામા-અનુભવવામા આવે છે, વાન્તે ફરેક કર્મને વેદનીય કહેવું ભેદ એ, પરંતુ આ કથન યુગ્મ નથી, કેમકે વેદનીય શબ્દથી માતાવેદનીય કે અમાતાવેદનીય જ મમજવાની ફરિ-પ્રથા છે આ વાત તૃતીય ઉદાસ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવાથી સહેલાઈથી મમજી શકાશે

તુલનાત્મકે દૃષ્ટિએ જીવનું સ્વરૂપ—

જૈન દૃષ્ટિએ “ યઃ કર્તા કર્મમેદાના, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

જીવ સસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણ. ॥૧॥ ”

૧ અર્થાત્ જે કર્મોના લેદના છે, કર્મોના ફળનો ભોગવનાર છે, એક ગતિમાથી અન્ય ગતિમા પરિવ્રજન કરનાર છે તેમજ કર્મથી નિવૃત્ત થનાર છે તે જીવ છે આ મિલાય અન્ય લક્ષણ વાળો જીવ નથી આ ઉપરથી જોકે જીવ સંબંધી જૈન નાન્યતા થોડે ઘણે અંશે મમજી શકાય

અવ કાંઈ એમ શકા ઉપસ્થિત કરે કે જીવનું આ નક્ષણ અનાર્થિત દોષથી મુક્ત છે, કારણ કે નિદના જીવને આ દસા પ્રાણ નહિ હોવાથી તેઓને જીવ કહી શકાશે નહિ, તો આનું સમાધાન એ છે કે તેમના મ મધમા પ્રાણુ મ મધથી ઉપયુક્ત દસ (૫-૫) પ્રાણુ ન મમજતા શાનાંદિ ભાવ-પ્રાણુ સમજવા

તો પણ શ્રીવાદિદેવસૂત્રિએ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકલકારના માત્રમા પશ્ચિમદેશના પદ મા સૂત્રમા જે જીવનુ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે તદ્દ નજ્જ કવ્વાથી જૈન દર્શનકારો અન્ય દર્શનકારોથી કેટલે અશે આત્માના સ્વરૂપના મજબ્બમા જૂદા પડે છે તે સ્પષ્ટ બેધ શકાય તેમ હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામા આવે છે —

“ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ મોક્તા દેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્ર મિત્રઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્રાયમ ”

આ સૂત્રમા આત્માને ચૈતન્ય-સ્વરૂપી, પશ્ચિમી, કર્તા, સાક્ષાદ્ મોક્તા, દેહ-વ્યાપી, પ્રત્યેક ગરીબમા જૂદો જૂદો અને પૌદ્ગલિક, દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો દર્શાવવામા આવ્યો છે આમા આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ચૈતન્યસ્વરૂપી’ આપવામા આવ્યું છે અર્થાત્ ચૈતન્ય એ આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે—એ જીવનુ અસલ સ્વરૂપ છે—એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્મા જ્ઞાનમય છે એમ કહ્યું છે આથી ચૈતન્યને ઉપાધિજનિત અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનના સબન્ધથી ઉત્પન્ન થનારા-આગન્તુક ધર્મ માનનારા તેમજ તેને આત્માથી પૃથક્ માનનારા વૈશેષિકો વગેરે જૂદા પડે છે પ્રતિસમય અન્યાન્ય પર્યાયોમા ગમન કરવું તે ‘પરિણામ’ છે આત્મા આવા પશ્ચિમમયો યુક્ત હોવાથી અર્થાત્ તે નવી નવી ગતિઓમા બમણ ક-ગ્તો હોવાથી તેને ‘પરિણામી’ કહેવામા આવ્યો છે નૈયાયિકો, સાખ્યો વગેરે કે જેઓ આત્માને અપરિણામી-દૃઢસ્થ માને છે, તેઓ ‘પશ્ચિમી’ વિશેષણથી જૂદા પડે છે આત્માને ‘પરિણામી’, ‘કર્તા’ તેમજ ‘સાક્ષાદ્ મોક્તા’ એ ત્રણ વિશેષણો લગાડવાથી સાખ્યો જૂદા પડે છે, કેમકે તેઓ ‘પ્રકૃતિ’ ને કર્તા માને છે અને ‘પુરૂષ’ ને (આત્માને) તો સર્વથા નિલેપ, પશ્ચિમમન્હિત, ક્રિયા-શૂન્ય માને છે ‘દેહપરિમાણ’ વિશેષણથી આત્માને સ્વદેહપરિમાણી-માત્ર ગરીબમા જ બ્યાપ્ત માનનારા જૈનોથી તેને સર્વવ્યાપક માનનારા વૈશેષિકો, નૈયાયિકો, બ્રહ્મવાદીઓ તથા સાખ્યો જૂદા પડે છે દરેકનો આત્મા જૂદો છે, શરીરે શરીરે તે પૃથક્ છે એમ ‘દર્શાવનારા ‘પ્રતિક્ષેત્રમિત્ર’ વિશેષણથી સર્વ શરીરોમા એક જ આત્મા છે એમ માનનારા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદીઓ જૂદા પડે છે છેલ્લા વિશેષણ દ્વારા આત્માને પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો બતાવતા એક તો અદૃષ્ટને નહિ સ્વીકારનારા ચાર્વાકો જૂદા પડે છે, અને તે ઉપરાંત અદૃષ્ટને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માના વિશેષ ગુણ માનનારા નૈયાયિક-વૈશેષિકો અને તેને માયારૂપ ગણી તેની સત્તા નહિ સ્વીકારનારા વેદાન્તીઓ પણ જૂદા પડે છે

આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ—

જેઓ ચૈતન્યને આત્માનુ અમલ સ્વરૂપ માનતા નથી, તેઓ તેને શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સબન્ધથી ઉત્પન્ન થનારા આત્માના અવાસ્તવિક ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે વળી તેને મનવાય મબન્ધથી આત્મા સાથે મમવેત માને છે આથી તેઓ (નૈયાયિકાદિ) યુક્તાવસ્થામા

૧ સરખાવો નૈયાયિકાનું કથન—

“ મહસ્વરૂપો જોયો જ્ઞાનસમગ્રાયાદ્ જ્ઞાની ”

પણ આત્માને જ્ઞાનમય માની શકતા નથી આ તેમની માન્યતા કેટલે અશે સત્ય છે એ વાત વિચારી લઇએ

પ્રથમ તો એ નિવેદન કન્વુ અગ્રાને નહિ ગણાય કે નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે આત્મા સ્વય જરૂર (જ્ઞાન-ચેત્ત) છે, તેમજ આત્મા અને જ્ઞાન એ બંને મર્વથા સિન્ન છે, પરંતુ સમવાય મળ ધરૂપ ઉપાધિ દ્વાન જ્ઞાન અને આત્માનો નળ ધ થાય છે વિશેષમા એ દર્શનનુ એમ માનવુ છે કે ને જ્ઞાન અને આત્માને અસિન્ન માનવામા આવે તો આત્માનો નાન થવા મલક છે, કેમકે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખ એ ચારનો અનુક્રમે નાશ થતા શુદ્ધિ પ્રમુખ આત્માના નવ વિશેષ શુભોત્તા પણ ધ્વમ થવાનો અને એથી ઠરીને તો આત્માના ગમ રમી જવાના આ ઉપનત આત્મા ઠર્તા છે અને નાન કરણ છે એ પ્રકારના વ્યવહારનો લોપ થઈ જવાનો ભય નહેવાથી, તેઓ આત્મા અને જ્ઞાનને અસિન્ન માનતા અચકાય છે

જ્ઞાનને આત્માથી મર્વથા સિન્ન માનવુ એ ઠીક નથી કેમકે એમ માનવાથી તો દાખવા તરીકે જેમ વિપિનચન્દ્રથી તેની બેન મનોરમાનુ જ્ઞાન પૃથક હોવાને લીધે મનોરમાના જ્ઞાનથી કઇ વિપિનચન્દ્રને પદાર્થનુ ભાન થઈ શકે નહિ, તેમ વિપિનચન્દ્રનુ જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી સિન્ન હોવાને લીધે, વિપિનચન્દ્રના જ્ઞાનથી કઇ વિપિનચન્દ્રના આત્માને જ્ઞાન થાય નહિ અન્ય શપ્દોમા કહીએ તો જેમ ખીજના જ્ઞાનથી આપણને વસ્તુનો બોધ થાય નહિ, તેમ આપણા જ્ઞાનથી આપણા આત્માને પણ બોધ થઈ શકે નહિ આના બચાવમા એમ કહેવુ કે જે આત્મામા જ્ઞાન મમવાય-સળ ધથી રહેવુ હોય, તે જ આત્મામા તે જ જ્ઞાન વસ્તુનો પરિચય કળવવા સમર્થ છે અર્થાત્ જોકે વિપિનચન્દ્રનુ જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી સિન્ન છે, છતાં પણ તે બે વચ્ચે સમવાય-સળ ધ હોવાને લીધે ઉપર્યુક્ત દોષને ચ્ચાન મળતુ નથી, તો આ વાત ન્યાયવિરૂદ્ધ છે કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપક [તેમજ કૃતસ્થ (મર્વથા અપણ્ણીમી)] છે અને સમવાય પણ (એક, નિત્ય અને) મર્વવ્યાપક છે, ત્યારે તો એકના જ્ઞાનથી ખીજને-અને ખાકીના સવ જીવોને જ્ઞાન થવુ જોઈએ, એમ મિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેમ થતુ તો નથી, એ બહીતી વાત છે વળી, જેમ ઘટ અને ઘટનુ રૂપ એ સમવાય-મળદ્ધ છે અને ઘટના ઉપનો નાશ થતા તેના આધારમૂળ ઘટનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા નાધે સમવાય-મળ ધથી બધાયેલ જ્ઞાનનો નાશ થતા (કાગળ કે જ્ઞાન ક્ષણિક છે), આત્માનુ અસ્તિત્વ જતુ નહેવાનુ તેમજ આત્માની નિત્યતા તો મર્વદાને માટે ગયેલી જ મમજવાની ! ! !

આ ઉપરાત આત્મામા જ્ઞાન મમવાય-સળ ધથી નહેવુ છે એ વાત ધારા કે અગીકાન કરી લઈએ તો પણ એ પ્રશ્ન તો જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે આ સમવાય આત્મા અને જ્ઞાનને કયા સળ ધથી સળદ્ધ કરે છે, તેમજ જેમ આત્મામા જ્ઞાન મમવાય-મળ ધથી રહેવુ છે, તેમ આ સમવાય એ બેમા કયા મળ ધથી નહેવો છે ? આ મમવાય જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે ખીજત મમવાયરૂપ સળ ધ દ્વારા સળ ધ કળવે છે, એમ માનવા જતા તો અનવરથારૂપ દુષણ મમીપ આવે છે આ દોષથી મુખત થવા માટે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે જ્ઞાન અને આત્માનો સળ ધ પ્રથમનો જ મમવાય વચ્ચેરૂપથી જ કરી આપે છે, ગાંજુ કે એમ માનવા ડરતા પાન પોતે જ

આત્માની માથે સ્વપ્નરૂપ-મળધર્મી મળદ્ધ છે એમ સ્વીકારવાના શુ વાધો છે ? અને વળી તેમ કગ્વાથી આવો મમવાય જેવો પદાર્થ માનવાની રૂપના પશુ વ્યર્થ કરવી નહિ પડે, એ ઉલટો લાલ થશે

આ પ્રમાણેની યુક્તિઓને જોવા છતાં પણ કદાચહને વશ થઇને સ્વપ્નપ્રકાશક દીપકનું દૃષ્ટાંત વળુ ડગીને, મમવાય પોતાના સ્વભાવને લઇને જ્ઞાન અને આત્માનો પોતાની માથે સળધ કગવે છે એમ કહેવાનું મારું ન ક-ગો નહિ. કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે યુષ્ઠ અને શુણ્ઠી—ધર્મ અને ધર્મી મર્વથા ભિન્ન છે, આથી ‘તેજ છે દ્રવ્ય જેનું’ અને ‘પ્રકાશ છે ધર્મ જેનો’ એવા દીપકના દૃષ્ટાંતથી તમારો ભેડો પાન પડશે નહિ કારણ કે એકાંત લેહલાવને સ્વીકારનારાથી દીપકને પ્રકાશરૂપ કેવી રીતે માની શકાશે ? આ પ્રમાણે જ્યારે દીપક નૈયાયિક મત પ્રમાણે સ્વપ્નપ્રકાશક સિદ્ધ થતો નથી, તો એ દૃષ્ટાંતનો આધાર લઇને મમવાયને સિદ્ધ કરવાનો મનોગ્ય મનમા જ નહિ વહી જવાનો તો ખીચુ શુ ? અને જ્યાં સુધી આ પ્રમાણે મમવાય પદાર્થ જ સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી આ બધો જાહાપોહ હવામા જ જીરી જવાનો કે ખીચુ કઇ ? વળી, એમ પશુ કા ન કહી શકાય કે દીપક અને પ્રકાશ અલગ ભિન્ન હોવા છતાં પણ જો તે દીપક સ્વપ્નપ્રકાશક કહી ગયાય તેમ છે, તો ઘટ, પટ ઇત્યાદિ વસ્તુ પણ સ્વપ્નપ્રકાશક છે એમ કેમ ન માનવું ?

વિશેષમા એ પણ બાજુવુ બાકી રહે છે કે મમવાયનો સ્વપ્નપ્રકાશરૂપ સ્વભાવ મમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો તે ભિન્ન છે એમ કહેશે તો પછી એ બંને મમવાયનો સ્વભાવ છે એમ કયા આધારે કહેશે ? આના આધાર તરીકે અન્ય મમવાયનો નિર્દેશ કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે અનવરથારૂપ નાગણુ દમવાને એકી ટસે લાગ જોઇ રહી છે આથી એ આધાર મૂત પોતે જ છે અને અન્ય નથી એમ કહેવાય તેમ નથી કેમકે એમા શી યુક્તિ રહેલી છે ? આથી સ્વભાવને ભિન્ન નહિ માનતા અભિન્ન સ્વીકારશે, તો સ્વભાવને જલાનલિ મળી જવાની અને મમવાય માત્ર બાકી રહી જશે.

વળી, (નૈયાયિકની એ પણ માન્યતા છે કે, આ તન્તુમા પટ છે એવું જ્ઞાન મમવાયને લીધે થાય છે, અને) મમવાયી (મમવાયથી મળદ્ધ)મા મમવાયનું જ્ઞાન તો મમવાયાન્ત-વિના-સ્વત ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આત્મામા જ્ઞાન છે એવું જ્ઞાન થવામા મમવાયનું શુ કામ છે ? આ ઉપરથી માર એ નીકળે છે કે જ્ઞાન આત્માથી મર્વથા ભિન્ન નથી.

હવે જેમ ‘સુચા વાનલા વડે લાકડું ઘટે છે,’ તેમા સુચાનુપ તર્તા વાસલારૂપ

૧ દીપકનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના ઉપ-પ્રકાશ નાખે છે (અર્થાત તેને જોવાને કે જાણવાને અન્ય દીપકની જરૂર રહેતી નથી) તેમજ ઘટ, પટ, કટ ઇત્યાદિ પર વસ્તુઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખે કે આથી દીપક ‘સ્વપ્નપ્રકાશક’ કહેવાય કે આ પ્રમાણે સમવાય પરવે પણ સમજી લેવું અર્થાત મમવાય પોતાને તેમજ જ્ઞાન અને આત્માને મળધર્મ કરે કે, ‘એટલે’ કે સમવાય પોતાનાથી પો એવા જ્ઞાન અને આત્મા એ બંનેને પગમ્પર મળધર્મ કરે કે, તેમજ તે પોતે પોતાની જાતને તે બંને માથે મળધર્મ કરે છે.

કરણથી ભિન્ન છે, તેવી જ રીતે ‘ આત્મા જ્ઞાન વડે વસ્તુ બાણુ છે ’ તેમા આત્મારૂપી કર્તા, જ્ઞાન રૂપી કરણથી ભિન્ન છે, એવી જ પ્રતીતિ થાય છે, તે જ્ઞાન અને આત્માને અભિન્ન માનતા કેવી રીતે થાય, એ નૈયાયિક તરફથી ગ્લુ થતા પ્રશ્નનો વિચાર કરવામા આવે છે

પ્રથમત આનુ નિગકરણ એમ થઇ શકે કે આ દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે, અર્થાત્ તે અત્ર શાશુ પડતુ નથી, કેમકે ‘ વામલો ’ તો બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે ‘ જ્ઞાન ’ તો આક્યન્ત કરણ છે અને કરણો આમ બે પ્રકારના છે એ વાત તો સ્વાદ્વાદમજની (પૃ૦ ૫૧)મા માક્ષીરૂપે આપેલા નીચેના શ્લોકથી પણ ભેદ શકાય છે

“ કરણ દ્વિવિધં જેયં, બાહ્યમાભ્યન્તરં વુધેઃ ।

યથા લુનાતિ દાત્રેણ, મેરુ ગચ્છતિ ચેતસા ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ પહિડતે કરણના આક્યન્તર અને બાહ્ય એમ બે પ્રકારે બાણુ છે તેમા (દેવદત્ત) દાતરડાથી કાપે છે અને મનથી મેરુ જાય છે એમા દાતરડું એ બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે મન એ આક્યન્તર ચાને અતરંગ કરણ છે

આથી જો આક્યન્ત કરણ તેના કર્તાથી ભિન્ન છે, એવુ દૃષ્ટાન્ત આપો, તો તો આ વાત માન્ય થઇ શકે વળી બાહ્ય કરણના મર્વ ધર્મો અતરંગ કરણમા રહેલા છે, એમ કહેવુ ન્યાય-વિરુદ્ધ છે, કેમકે તેમ કરવાથી તો ‘ દેવદત્ત દીપકની મદદથી નેત્ર વડે પદાર્થ જુએ છે ’ એ સ્થળે જેમ દીપક દેવદત્તથી સર્વથા ભિન્ન છે તેમજ નેત્ર પણ દેવદત્તથી સર્વથા ભિન્ન છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે

વળી, વામલા અને સુથારનુ દૃષ્ટાન્ત સાધ્ય-વિકલ છે અર્થાત્ તે માધ્યને મિદ્ધ કરી શકતુ નથી કેમકે વામલા અને સુથાર વચ્ચે પણ સર્વથા ભિન્નતા રહેલી નથી, પરતુ કથચિત્ અભિન્નતા પણ રહેલી છે એકલો સુથાર કે વામલારૂપ એકલુ માધન લોકડું ઘડવારૂપ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી અર્થાત્ એ કાર્ય કરવામા ઉભયના નહચોગની જરૂર છે આથી લોકડું ઘડવાની ક્રિયા કરનાર લોક છે એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા-એ અપેક્ષાથી પ્રશ્ન તપામતા વામલા અને સુથાર વચ્ચે અભિન્નતા ભેદ શકાય છે

વળી, સર્પ જેમ પોતા વડે પોતાને વીંટી છે, તેમ અભેદભાવમા પણ અર્થાત્ આત્મા અને જ્ઞાનને (કથચિત) અભિન્ન માનવા છતાં, કર્તૃકરણભાવ બરાબર ધરી શકે છે આ ઉપરાત ‘ ચેતન ’ નો ભાવ ચેતન્ય છે અર્થાત્ ચેતન્ય ચેતનનુ સ્વરૂપ છે એ પણ શુ આ અભેદભાવને પુષ્ટિ કરતુ નથી ? કેમકે દાખલા તરીકે શુ વૃક્ષથી વૃક્ષનુ સ્વરૂપ સવથા ભિન્ન મનાય ખરૂં કે ?

આ વિવેચનમાથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે ચેતન્ય (જ્ઞાન) આત્માથી ભિન્નાભિન્ન છે અર્થાત્ તે મર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન નથી ચેતન્યને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનવા જતા હું, સુખી છું, હું કં ખી છું, હું બાણુ છું, ઇત્યાદિ જે અભેદ-પ્રતિબાધ થાય છે તે પછી

ક્યાથી થશે ? તેમજ વળી જો તેને મર્વથા અભિન્ન માનીએ, તો આત્મા સ્વરૂપી છે અને ચૈતન્ય તેનું સ્વરૂપ છે એ ભેદ-પ્રતિભાસ ક્યાથી થશે ?

વિશેષમા એ પણ ધ્યાનમા ગાખવું કે આત્માનું અસ્તિત્વ મિદ્ધ કરવામા જ્ઞાન એ આત્માનો સ્થાયી ગુણ છે-ચૈતન્ય આત્માનું અમલ સ્વરૂપ છે, એ વાત તો પ્રમાણ તરીકે ગણવામા આવે છે અને તેથી જો આ પ્રમાણ જતું રહે, તો જ્યાં પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થશે વાડ એ વાત પણ નૈયાયિકે ધ્યાનમા ગાખવા જેવી છે

આત્માનું પરિણામિત્વ—

“કૃદસ્થનિત્ય આત્મા” અર્થાત્ ‘આત્મા કૃદસ્થ નિત્ય છે’ એમ નૈયાયિકો માને છે તેમના મત પ્રમાણે કૃદસ્થતા (કૌટસ્થ્ય)નું લક્ષણ એ છે કે “પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુતિરૂપત્વ કૌટસ્થ્યમ્” અર્થાત્ પ્રતિનિયત (સુદૃશ ઢરેલા) સ્વરૂપનું કાયમ ગહેવું તે કૌટસ્થ્ય (કૃદસ્થતા) છે, જ્યારે નિત્યતાનું લક્ષણ એ દર્શનમા એમ બાધવામા આવ્યું છે કે “અપ્રચ્યુતાનુપપન્નસ્થિરૈકસ્વભાવ નિત્યમ્” અર્થાત્ વિનાશગહિત, ઉત્પત્તિ વિનાનું, સ્થિર અને એક સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય ‘નિત્ય’ મમજવું આ પ્રમાણેના કૃદસ્થ અને નિત્યના લક્ષણોનો વિચાર કર્યા પછી પણ આત્મા કૃદસ્થ-નિત્ય છે એવી ઉદ્ઘોષણા જવી એ નું એક પ્રકારનું સાહસ નથી ? કેમકે જીવ કાખલા તરીકે મનુષ્ય-ગતિમાથી મગીને નિર્થક્યાદિ અન્ય ગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ જન્મથી માડીને મરણ પર્થત તેની અવસ્થામા ફેફાર થતો ગ્હે છે (જેમકે કુમારગવસ્થા વીત્યા બાદ તરૂણાવસ્થા અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા) આ ઉપગત્ત નમય સમય પર તેના જ્ઞાનમા પણ વધ-ઘટ થાય છે, એ આબાદગોપાલ પ્રમિદ્ધ વાતથી કોણ અજ્ઞાત છે ? વળી આત્માને કૃદસ્થ-નિત્ય માનવાથી તો આત્મામા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ઈત્યાદિ ધર્મો પણ ઘટી ગકશે નહિ આથી શું જગત્ના વ્યવહારને પણ હોપ નહિ થાય વાડ ?

નૈયાયિકો તરફથી આ મબધમા એવો ખુલાનો કન્વામા આવે છે કે આત્માને કૃદસ્થ-નિત્ય માનવા છતાં પણ તેનામા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે ઘટી ગકે છે કેમકે જ્ઞાન, ઈચ્છા, ઈત્યાદિનો મબધ થવો તે ‘કર્તૃત્વ’ છે, સુખ-દુઃખનો મબધ થવો તે ‘ભોક્તૃત્વ’ છે, અપૂર્વ શરીર, ઈન્દ્રિય પ્રમુખની માથે મબધ થવો તે ‘જન્મ’ છે, વિગેરે, વિગેરે

પરંતુ પૂર્વાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વકની ઉત્તગવન્થાની પ્રાપ્તિ તે ‘મબધ’ ડહેવાય છે, તો પછી આ ઉપર્યુક્ત ઢથન તે શું ચુકિત-વિકલ દેખાતું નથી ? કેમકે મબધ જેવી ચીજ કૃદસ્થ-નિત્ય વાલીના મતમા ડેવી રીતે મબધે ? અને એથી જ કગીને મબધ વિના મબધીમા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ ઈત્યાદિનો પ્રવાપ શા કામનો ? પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કર્યા વિના જ જ્ઞાનાદિના મમવાયની ઉત્પત્તિ માનવી, એ તો વન્થાને ત્યા પુત્ર-જન્મનો મહોત્સવ ઢર્યા બગબગ જ ગણાય

વળી જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે પણ આત્મા જેવો ને તેવો જ ગ્હે છે, તેની અવન્થામા જગ પણ પરિવર્તન થતું નથી, તો પછી પૂર્વ અવસ્થાના અપ્રમાતાડપે હોવાથી ઉત્તર અવસ્થામા

એટલે કે જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે પણ તે તેવો જ રહેવાનો, કેમકે આત્મા કૃટસ્થ છે, એવી નિયાયિકની માન્યતા છે. આથી આત્મા વસ્તુ-પરિવર્તેદક જનશે નહિ અને તે મૂર્ખશિરોમણિ ગ્રહી જવાનો. જો આ વાત ઇષ્ટ ન હોય અને તેથી એમ કહેવા તૈયાર થતા હો કે પૂર્વ અવસ્થામાં અપ્રમાતારૂપે રહેલ આત્મા જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે અર્થાત્ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રમાતારૂપ અને છે, તો તો પોતાને હાથે જ પોતાના પગમાં કુહાડો માગનાની યાદીમાં આપનું પણ નામ નોંધાવાનું, કેમકે આમ કરવાથી તો આપ જ આપના કૃટસ્થ મન્ત્રન્યનો નિષેધ કરે છે અને આત્મા પશ્ચિમી છે એ વાત સુતરા અગીકાર કરે છે.

આત્માની નિત્યતા-અનિત્યતા—

હવે આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવાથી હિંઆની ઉત્પત્તિ, અહિંઆની પાલના કે અન્યાન્ય ગતિ સભવશે નહિ, ઇત્યાદિ દોષો આવે છે, તેથી તેને સર્વથા અનિત્ય માનવો જોઈએ, એવો વિચાર સ્વપ્ને પણ ન કરવો જોઈએ કેમકે આ કાર્ય તો ઓછામાં નીકળીને ચૂલામાં પેસવા જેવું છે અથવા અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ચોરથી ભયભીત થઈને ચોરની પહીંના આશ્રય લીધા બરાબર છે કેમકે આત્માને અનિત્ય માનવાથી કઈ ઉપચુકત દોષોમાંથી મુક્તિ મળે તેમ નથી અને ઉલટું વિશેષમાં જગત્ સૂચાકાર બની જવાનું, કેમકે આત્મા સર્વથા અનિત્ય છે, એટલે તેનો નાશ થવાનો.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે આત્માને નિત્ય-અનિત્ય માનવો જોઈએ અને ‘નિત્ય’ શબ્દનો અર્થ એ કરવો કે “તદ્માવાન્વય નિત્યમ્” (તત્વાર્થાધિ. ૦ અ. ૫, સૂ. ૩૦) અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વભાવનું કાયમ રહેવું તે ‘નિત્યતા’ છે. આથી આત્માના પર્યાયો બલે બદલાય એટલે કે તે એક ગતિમાંથી અન્ય ગતિમાં ભ્રમણ કરે કે એકની એક ગતિમાં એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પમાર થાય તોપણ તેનો મૂળ સ્વભાવ (ચૈતન્ય) તો સર્વદા વિદ્યમાન જ રહેવાનો અર્થાત્ ચૈતનરૂપ આત્મા કદી પણ અચેતન નહિ જ અને, ‘એ આત્મા નિત્ય છે’ એ વાક્યનો અર્થ અમજવો રહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા ‘પર્યાય’ની દૃષ્ટિએ ‘અનિત્ય’ છે, જ્યારે મળ ‘દ્રવ્ય’ની અપેક્ષાએ તે ‘નિત્ય’ છે, કેમકે નૂતન પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ મૂળ દ્રવ્ય આગાહ રહે-અન્વયી દ્રવ્યનો નાશ ન વાય એ જ ‘નિત્ય’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ છે.

આત્માનું કેતૃત્વાદિ—

સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે આત્મામાં અકર્તૃત્વ, નિર્ગુણત્વ અને લોકતૃત્વ રહેલું છે કહ્યું પણ છે કે—

“અમૂર્તશ્ચેતનો મોગી, નિત્ય. સર્વગતોઽક્રિય. ।

અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ, આત્મા ‘કપિલ’દર્જને ॥ ૧ ॥”

આ પ્રમાણે જ્યારે સાખ્ય આત્માને બોક્તા માને છે, તો તેના અત પ્રમાણે આત્મા પોતે

લોગ લોગવે છે કે બીજો ડોઈ એ પ્રત્ન જોડે છે આમાથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામા આવે તો એ જાણવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા ભોગ લોગવવાની ક્રિયા કરે છે, તો તે પ્રમાણે તે બીજા ક્રિયાઓ કેમ કરતો નથી ? જો આથી બીજા પક્ષનો આશ્રય લેવામા આવે, તો સ્વવચનના વિરોધનો અવકાશ રહે છે, કેમકે આત્મા લોકતા છે એમ કહેવુ અને બોક્તૃત્વરૂપ કાર્ય તે પોતે નથી કરતો એમ પણ કહેવુ એને બીજુ શુ કહી શકાય ?

વળી આત્માને અકર્તા માનવાથી તો ગગન-કુસુમના જેવુ તેનું અસ્તિત્વ રહેશે આ ઉપરાંત આત્માને અકર્તા તેમજ બોક્તા કહેવાથી તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષો ઉદ્ભવે છે જેમકે ‘ પ્રકૃતિ ’ કર્મ કરે છે, પન્તુ ફળ તો ‘ પુરૂષ ’ લોગવે છે ઈર્મ કરનારી પ્રકૃતિને તેના ફળ સાથે ઈર્મ લેવા દેવા નથી, આ ‘ કૃતનાશ ’ છે, અને ‘ પુરૂષ ’ ઈર્મ કરતો નથી, છતાં તે ફળ લોગવે છે, એ ‘ અકૃતાગમ ’ છે આથી આત્મા કર્તા તેમજ સાક્ષાદ્ બોક્તા છે એમ માનવુ સમુચિત જણાય છે

આત્માની દેહ-પરિભાષુતા—

નૈયાયિક, વૈશેષિક અને માર્ખ્ય દર્શનકારો આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે (તેમજ અદ્વૈતવાદીઓ કે જેઓ એક જ આત્મા માને છે) તેઓ પણ તેને સર્વવ્યાપક ગણે છે પ્રથમ તો આ માન્યતાના સબધમા એ જાણવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તો પછી અન્ય એ કડો વસ્તુઓને સારૂ સ્થાન જ કયા રહ્યું ? વિશેષમા એક આત્માને ‘ હું સુખી છું ’, ‘ હું કુખી છું ’, ‘ હું જ્ઞાની છું ’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ થતા સર્વ આત્માઓને તેમ જ થવુ જોઈએ આ ઉપરાંત એક જીવ જો લોજન કરે, તો બાકી બધા જીવોને ક્ષુધાની શાન્તિ થઈ જવી જોઈએ વળી સુખ-કુખ ઇત્યાદિ વિરોધી લાગણીનો અનુભવ પણ એકી આયે થવો જોઈએ, કેમકે આત્મા સર્વવ્યાપી માનવામા આવ્યો છે એક જીવનો બધે કે મોક્ષ થતા સર્વ જીવો કે જેની સાથે આ એક જીવ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે, તે સર્વ પન્તવે તેમ થવુ જોઈએ, અર્થાત્ જ્યારે જીવો સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે એકમેક થઈ ગયેલા હોવાથી એ કેવી રીતે બને કે એક જીવ એક અવસ્થામા રહે, ત્યારે બીજો જીવ વળી બીજી જ અવસ્થામા રહે ? વળી જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, ત્યારે તો દેવ, નરક, તિર્થંથ અને મનુષ્ય એમ ચારે ગતિનો તેને એકી સાથે અનુભવ થવાનો વિશેષમા આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાથી અધારી જગ્યામા તેમજ અપવિત્ર સ્થળમા પણ તેનો નિવાસ જરૂર થવાનો આ ઉપગત શરીરની બહાર પણ આત્મા છે એમ માનવાથી ગો લાભ છે તે પણ સમજી શકાતું નથી વળી શરીરમા રહેલા આત્મામા અને આકાશમા શુ ફેર છે, એવો પણ પ્રશ્ન જોડે છે વિશેષમા આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાની માથે ઈશ્વરને પણ સર્વવ્યાપી માનનાના મતમા ઈશ્વર જ જગત્નો કર્તા છે એમ કેમ કહી શકાય ? દૂધ અને જળના મિશ્રણનું પાન કરનાર એમ કહી શકે કે મે એકલા દૂધનું જ કે જળનું જ પાન કર્યું છે ? તેમજ એમ પણ કા ન કહી શકાય કે જ્યારે આત્મા જગત્નો કર્તા નથી, તો પછી તેની માથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા ઈશ્વરમા પણ જગત્-કર્તૃત્વ કયાવી મલવશે ? આ ઉપગત આકાશની માફક સર્વવ્યાપક આત્મામા ક્રિયા પણ કેવી રીતે થતી શકશે ? આ પ્રમાણે આત્મા નિષ્ક્રિય મિદ્ધ થતા તો મમાર પગ પાળી ફરી વળ્યું નહિ વળો બધે કે નહિ નહીં મુક્તિ

આ ઉપરાંત આકાશ, કાળ, દિશા વિગેરેથી આત્મા જોકે બિન્ન છે, છતાં તેમા ઘટની માકક દ્રવ્યપણુ હોવાને લીધે તે સર્વવ્યાપક મિદ્ધ થઇ શકતો નથી વિશેષમા એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે જે પરમહત્વનુ અધિકગણુ હોય તે ચેતન હોઇ શકે નહિ, જેમકે આકાશ, પરંતુ આત્મા તો ચેતનરૂપ છે, આથી એમા સર્વવ્યાપકતા મલવતી નથી

વિશેષમા “યત્રૈવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર કુન્માદિવન્નિષ્પત્તિપક્ષમેનત્” (અન્યયોગ ૧૦ શ્લોક ૬) અર્થાત્ જ્યાં ઘટનો ગુણ ‘રૂપ’ ગહે છે, ત્યાં તે ‘ઘટ’ ગહે છે જ એટલે કે ગુણના સ્થાનની બહાજ ગુણ ગહેતો નથી અર્થાત્ જ્યાં ગુણ હોય તે સ્થાનમા તેનો ગુણી હોવો જ જોઇએ એ કલિકાલમર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યનુ કથન પણ શુ સૂચવે છે ? આથી શુ આત્મા શરીરાવગ્નિજન મિદ્ધ થતો નથી વાડ ? કેમકે આત્માનો જ્ઞાનરૂપી ગુણ તો શરીરમા ગહેલા જ આત્મામા છે એ વાતની કોણ ના પાડી રાકે તેમ છે ? પુષ્પાદિકનો ગદ્યરૂપી ગુણ પુષ્પના સ્થાનની બહાજ પણ અન્યત્ર જોવામા આવે છે એમ કહીને આ નિયમને દૂષિત કરાવી શકાયે નહિ કેમકે ગદ્યચુખ્ત પુત્રગયો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી (વૈસસિકી) કે વાયુ આદિના પ્રયોગ (પ્રયત્ન)થી ઉત્પન્ન થયેલી (પ્રાયોગિકી) ગતિ દ્વારા એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જાય છે એ વાત ભૂલી જવા જેવી નથી આથી મરીને ઉપયુક્ત નિયમ અકાટ્ય કરે છે અર્થાત્ આત્માનો જ્ઞાનરૂપી ગુણ તો શરીરાવગ્નિજન આત્મામા જ દેખાય છે (અને આ વાતને વૈશેષિક દર્શનકાર તેમજ જૈન દર્શનકાર જાને સ્વીકાર છે), વાસ્તે આત્મા શરીરાવગ્નિજન, નહિ કે સર્વવ્યાપી સાબીત થાય છે આ નિયમ ન્યસિચારી છે એમ બતાવવાને મત્રનુ દ્ધાન્ત આપવામા આવે કે મત્ર એકઠો ગાઉ દૂર રહીને પણ આકર્ષણ-ઉચ્ચાટનાદિ કાર્ય કરી શકે છે, અર્થાત્ આકર્ષણાદિ મત્રના ગુણો જ્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સ્થળે તેના ગુણી માલૂમ પડતો નથી, તો તે અસમજસતા છે કારણ કે આકર્ષણાદિ ગુણો કઇ મત્રના નથી, પરંતુ એ મત્રના અધિષ્ઠાતા હેવના છે, અર્થાત્ તે તો તેનો મહિમા છે એટલે કે આકર્ષણ કે ઉચ્ચાટન કરવાના સ્થળ પર આ હેવ કે તેનો નેવક સ્વય હાજર ગહે છે આથી એ મિદ્ધ થાય છે કે ગુણુ ગુણીનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર રહી શકતો નથી

આ ઉપરથી એ જોઇ શકાય છે કે જેમ ઘટના ગુણ સર્વત્ર નહિ હોવાને લીધે તે અસર્વગત છે, તેવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ગુણ સર્વત્ર નહિ ઉપવબ્ધ થતો હોવાને લીધે તે પણ અસર્વગત કરે છે, વળી આનાશાદિના ગુણ સર્વત્ર આવૂમ પડે છે તો તેની સાથે આકાશ પણ સર્વવ્યાપી છે જ આ પ્રમાણે ‘અન્યત્ર દ્ધાન્ત તેમજ ‘વ્યતિરેક દ્ધાન્ત પણ જીવને શરીરાવગ્નિજન મિદ્ધ કરે છે

‘જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં ગુણી હોવો જ જોઇએ’ એ નિયમને આગોપાગ અને દૂષણ-રહિત જોઇને વૈશેષિક પણ તેના બળ ઉપર ‘અદૃષ્ટ’ ના દ્ધાન્તથી આત્માને સર્વવ્યાપક મિદ્ધ કરવાનો મનોગ્થ રાખે, તો તે મનમા ચોતીના ચોક પૂરે છે, એમ માનવુ અનુચિત નથી

૧ એક વસ્તુની દેખાતીમા અન્ય વસ્તુની દેખાતી તે ‘અવયવ’ ને જ્યારે એ વસ્તુના અભાવમા અન્ય વસ્તુનો અભાવ તે ‘ચરિત્ર’ છે

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે આત્માના નવ વિશેષ ગુણોમા ધર્મ અને અધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે અને આ બંને ગુણોને ‘અદૃષ્ટ’ ના નામથી એ દર્શનમા ઓળખાવવામા આવે છે. વળી, આ અદૃષ્ટ નામનો પદાર્થ તે મત પ્રમાણે સર્વ કાર્યનું નિમિત્ત-કારણ છે તેમજ તે સર્વવ્યાપક છે. આ અદૃષ્ટ ગુણ સર્વવ્યાપક હોવાથી, તેનો ગુણી આત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ મિદ્ધ થાય છે, એવું તથ્ય જો વૈશેષિક ઠરે, તો તે ‘પૌર્થોભાના રીગણા’ છે કેમકે પ્રથમ તો અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ વાત મિદ્ધ ઠગવી જોઈએ. તેમજ વળી અદૃષ્ટને દરેક પદાર્થની ઉત્પત્તિમા કારણ માનીને (અમિતુ જિર્વ ગમન, વાયુનું તિર્યગ-ગમન, ઇત્યાદિ પણ આ અદૃષ્ટને આભારી છે એમ કહીને) ‘ધ્વિજ જગત્-કર્તા છે એવા પોતાના મતનું મંડન પણ વૈશેષિકો કઠી શકશે નહિ, કેમકે અદૃષ્ટ તો ત્રણ જગતને વ્યવહારે મમર્થ છે.

વિશેષમા અનેક પ્રદીપોની પ્રભાઓ પરસ્પર મળીને રહે છે, તેવી રીતે આત્માઓ ગહેલા હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓના ગુણાગુણ કર્મ પણ એકત્રિત થઈ ગયેલા હોવાથી એકના શુભ કર્મથી અન્ય સુખી તેમજ એકના અશુભ કર્મથી અન્ય દુઃખી એવી ગડબડો ઊભી થશે આનો બચાવ એમ થઈ શકે તેમ નથી કે આત્મા ગતીમા રહીને જ ગુણાગુણ કર્મના દ્વિગુણ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે અને દરેક આત્માનું શરીર પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી આવી ગડબડને માટે અવકાશ નહોતો, કેમકે એમ હોય તો પછી આત્માએ પોતે ઉપાર્જન કરેલ અદૃષ્ટ, ગતીથી બહાર નીકળીને અમિતુ જિર્વ ગમન કરે છે, ઇત્યાદિ માન્યતામા શુ પૂર્વાપર વિરોધ આવતો નથી કે ?

આ આત્માના સર્વવ્યાપકતા વાદના નિગકરણમા બીજી અનેક યુક્તિઓ જૈન ગ્રાંથોમા નજરે પડે છે, પરંતુ અન્ય-ગૌતમના લયથી અત્ર આપવામા આવતી નથી વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ વ્યાઘ્રાદ-મજરી (અન્યયોગના નવમા શ્લોકની ટીકા)નું અવલોકન કરવું વળી આત્માને શરીરવચ્ચિત્ત માનવાથી અન્ય મતાવલંબીઓ તરફથી જે દ્વંષણો આપવામા આવે છે તે તેમજ તેનું નિગકરણ પણ એ જ અન્યમાથી તેમજ ન્યાયકુસુમાજ્ઞાનિના માગ અપીકરણ (પૃ. ૮૨-૮૧) ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે.

આત્માની દેહથી ભિન્નતા-અભિન્નતા—

આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ પ્રશ્નનો પ્રામણિક વિચાર કરવામા આવે છે. આત્માને દેહથી સર્વથા ભિન્ન માનવો તે યુક્તિ-વિકલ માર્ગ છે એમ ન હોય તો પછી દેહને પ્રહાર કરવાથી આત્માને દુઃખ થાય ? (અને દુઃખ તો થાય છે, એ અનુભવમિદ્ધ હકીકત છે) એકને

૧ અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ મિદ્ધ કરવાને એવી યુક્તિ આપવામા આવે કે સર પાંચેની ઉત્પત્તિમા નિમિત્તરૂપ એવા અદૃષ્ટ એ સર્વ-આપક ન હોય તો અન્ય દીપમા રહેલી સંખ, સુવર્ણ, તામ્ર, ચંદ્રન ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અમુક નિયમિત પ્રદેશમા રહેના પુરુષને ઉપભોગ્ય કેમ મળી શકે ? આ યુક્તિ ટાળી પહોરની ગપ ઠ કે તેમા કંઈ પ્રમાણના નહીં. એ વિદ્વાન વાયક તરન જોઈ શકે તેમ છે, એટલે એ નિગમમા વિશેષ બિદાપોહ કે નાથી શુ કા ?

પ્રહાર કરવાથી અન્યને હુ ખ થાય એ તો નવાંધ જેવું છે, ડારણ કે જીટને લાઠી મારવામા આવે અને તેનું હુખ ગધેડાને ભોગવવું પડે એ તો ડાઘ પણ દિવસે બને ? આથી બોધ શકાય છે કે આત્માને દેહથી મર્વ થા લિન્ન માનવો એ કયા સુધી સુકિત-યુકત છે વળી, જો આત્માને દેહથી મર્વ થા અલિન્ન માનવામા આવે, તો પણ વિપત્તિના વાદળા જરૂર ચડી આવવાના, કેમકે એમ માનવાથી તો દેહનો નાશ થતા આત્માનો પણ નાશ સ્વીકારવો પડશે અને આ હકીકત ઝોને હા હોઈ શકે ? હા વ્યક્તિ પોતાને નાશવત માનવા તૈયાર થાય વાર ?

આત્મા એકે જ નથી—

આ પ્રમાણે આત્માની શરીરવગ્નિજ્ઞતાનો વિચાર ઠીકે હવે શરીર શરીરે આત્મા પૃથક્ છે અર્થાત્ આત્મા એક જ નથી, એકથી વધારે આત્મા ન મારમા છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે આત્મા એક જ છે, એમ માનવામા તો ખન્વ, મોક્ષ, મુખ, હુ ખ, ક્રિયા ઇત્યાદિ ઘટી શકશે નહિ, એ દેખીતી વાત છે વળી આત્મા વ્યક્તિત એક જ છે, પન્તુ જલચન્દ્રની માફક તે અનેક ભામે છે, એમ કહેવું પણ ચોખ્ખું નથી ડારણ કે આ તો અદ્વૈતવાદીનો મત છે અને તેના મતમા આગમ જ પ્રમાણ તરીકે વહી શકે છે કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનવાથી તો વ્યવહાર-સિદ્ધ વસ્તુઓ અનેક છે એમ સ્વીકારવું પડે છે અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ જીડી બાય છે આ ઉપરાત અનુમાન પ્રમાણ માટે પણ આ હર્ગનમા સ્થાન નથી, કેમકે હેતુ (માધન) અને માધ્ય એ બેને પૃથક્ સ્વીકાર્યા વિના ઇષ્ટની મિદ્ધિ પણ તે કેમ ઠરી શકે ? અને જો આને પૃથક્ સ્વીકારે તો તેા અદ્વૈતવાદ શી રીતે ટકે ? આથી તે આગમ પ્રમાણનો જ આશ્રય લઈ શકે તેમ છે આવી રીતે જ્યારે એ આગમનો જ આશ્રય લે, તો પોતાનું જ આગમ અત્ય અને અન્યનું આગમ અસત્ય એ વાત સિદ્ધ થયા વિના તેની વાત વિઠાનો માને પણ કેમ ?

વળી, મર્વ પદાર્થો પ્રતિભાને છે એ કથનમાનું પ્રતિભામમાનત્વ ‘સ્વ’થી છે કે ‘પર’થી છે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પ્રથમ પક્ષ તો સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે ઘટ, પટ, આદિના દૃષ્ટા તથી એ વાત સુકિત-વિઠલ મિદ્ધ થાય છે અને ને કિતીય પક્ષનો આશ્રય લેવામા આવે તો પોતાના અદ્વૈતવાદને હાનિ પહોચે છે, કેમકે એથી તો ‘પન્ની મિદ્ધિ થાય છે

જીવોની સખ્યા—

વિશ્વમા જીવો ડેટલા છે, તે સખધી હવે વિચાર કરવામા આવે છે તેમા એ તો આપણે બોધ ગયા કે સમસ્ત સસારમા એક જ જીવ છે, એમ માનવું હાનિકારક છે એટલે કે આથી જીવની સખ્યા કુક્ષ એકની જ છે એ માન્યતા પાયા વિનાની લાગે છે ત્યારે શું સમાગમા સખ્યેય જીવ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉઠીએ છે સસારમા જીવની સખ્યા બહુ મોટી નથી એમ માનવું એ એક પ્રકારનું સાહસ છે, કેમકે એમ માનવાથી તો ભવિષ્યમા મસા જીવ વિનાનો બની જશે, ડારણ કે પ્રતિ મમસ આ મમારમાથી કોઈ નહિ ને કોઈ જીવ મુગ્નિ-પુરી જઈ જ રહ્યો છે (અસખત, આ જૈન માન્યતા છે) વિશેષમા આ આર્પિતમાથી બચવાને માટે મુન્ત જીવો મમારમા ફરી અવતરે છે એમ માનવું એ પણ ન્યાયમગત નથી (આ વાત સુકિતના અધિકારમા વિચારીશું) આથી

સસારમા એટલા બધા જીવો માનવા કે જેનો કોઈ પણ દિવસે છેડો આવે નહિ એટલે કે જીવ અનન્ત છે એ માન્યતા ન્યાય-મગત કરે છે અને જૈન દર્શન એમ જ માને છે.

ગાળના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ વિભાજને જૈન દર્શનકાર 'મમય' તરીકે જાણાવાય છે ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના એવા અનન્ત અનન્ત મમયો છે, જ્યારે વર્તમાનકાલનો એક જ મમય છે આ ત્રણે કાલના મમયો એકઠા કરતા જે સગ્વાળો થાય તેના કરતા પણ અનન્તગણા જીવો છે, એવી જૈન માન્યતા છે ભવિષ્યકાલનો દિન-અતિદિન પ્રતિસમય ઘટાડો થવા છતાં પણ ભવિષ્યકાલનો અત આવશે એમ કોઈ સ્વપ્ને પણ માની શકે ખરે કે ? તો પછી જ્યારે જીવની મજ્યા અનન્ત છે, તો તેનો અત કદી આવે ખરે કે ?

હા, એ વાત બ્યાજળી છે કે મનારમાથી જીવો સુક્તિ પુગીએ જતા હોવાથી, સમારી જીવોની સજ્યા પ્રતિમમય ઘટતી બધ છે, પણ તેથી આ મજ્યા ધન્યાકાર થઈ જશે, એવી ક્ષીતિ રાખવી નકામી છે, કેમકે 'અનન્ત' શબ્દ શુ સૂચવે છે ?

વિશેષમા, જ્યારે બધા જ જીવો મોક્ષે જતા રહેશે, ત્યારે સસારમા જીવ નહિ રહે તેનું કેમ એ પ્રશ્નનો જવાબ, 'ભવ્ય', 'અભવ્ય' અને 'ભતિભવ્ય' એમ જે જીવોના વિભાગો જૈન દર્શનમા પાડવામા આવ્યા છે અને જેને વિષે આગળ ઉપર આ પુસ્તકમા વિવેચન કરવા વિચાર છે તે તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવાથી મહજ મળી આવશે.

સમારી જીવને કર્મનું બંધન—

હવે આત્મા પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાન છે અર્થાત્ સમારી આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મથી બધાયેલો છે, એનો વિચાર કરીએ

પ્રથમ તો ચાર્વાક મત તરફ નજર કરીએ ચાર્વાકો (નાસ્તિકો) અદૃષ્ટને માનતા નથી પરંતુ તેનું શું કારણ છે, તે બાબતુ બેઠાએ (૧) શુ આશ્રયરૂપ પરલોક્ષીનો અભાવ છે તેથી ? (૨) શુ અદૃષ્ટ અપ્રત્યક્ષ (પરાક્ષ) છે તેથી ? (૩) શુ આ વાત સુક્તિ-યુક્ત મિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેથી ? (૪) શુ માધકનો અભાવ હોવાથી ? કે (૫) અદૃષ્ટનો અભાવ છે તેથી એમ પાંચ વિકલ્પો ઉદ્ભવે છે પ્રથમ વિકલ્પ અરથાને છે કેમકે પરલોક્ષીની મિદ્ધિ થઈ શકે છે

દ્વિતીય વિકલ્પના મબધમા એ કહેવાતું છે કે શુ અદૃષ્ટ ચાર્વાકને જ અપ્રત્યક્ષ છે કે બીજા તમામ દર્શનકારોને પણ તેમ છે ? ચાર્વાકને જે અપ્રત્યક્ષ હોય તેવી વસ્તુ કોઈ આ પૃથ્વી ઉપર છે જ નહિ એમ કહેવાથી તો ચાર્વાકને અપ્રત્યક્ષ એવા તેના પિતામહાશ્રિનો પણ અભાવ મિદ્ધ થવાનો અને તેમ થતા વિશેષત તેનો પોતાનો પણ અભાવ માનવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થવાનો, કેમકે

૧ રહેલો કે મોટો પણ જરૂર મોક્ષે જનાર જીવ 'ભવ્ય' કહેવાય

૨ જેનામા મોક્ષે જવાની યોગ્યતા પણ નથી તે જીવ 'અભવ્ય' કહેવાય છે

૩ મોક્ષે જવાની લાગમન દોવા છતાં જે અનુકૂળ સામગ્રીના અભાવે કદી પણ સમારને છેલ્લી સનામ ભરી નહિ શકે-સુક્ત નહિ થઈ શકે તે જીવ 'ભતિભવ્ય' કહેવાય છે

પિતા વિના પુત્રની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે કે ? વળી અદૃષ્ટ પોતાના મિવાય બીજા મમસ્ત જીવોને અપ્રત્યક્ષ છે એમ તો ચાર્વાક જ્યારે પોતે સવચ્છ હોય તો જ કહી શકે આ ઉપરથી આ વિકલ્પ પણ યુક્તિ-વિહલ છે એમ મમબલ્ય છે

અદૃષ્ટ જેવી વસ્તુ છે, એ વાત યુક્તિઓ દ્વારા મિદ્ધ થઈ શકે છે કે નહિ એવા તૃતીય વિકલ્પ પન્ત્રવે હવે વિચાર કરવામા આવે છે જેઓ એમ કહે છે કે તરો વડે આ વાત મિદ્ધ થઈ શકે છે, તેનું ખણ્ડન કરવા ચાર્વાક તૈયાર થાય છે અને પોતાની મમજ પ્રમાણે તે દ્વપણે રજુ કરે છે પ્રથમ ચાર્વાક એમ પૂછે છે કે આ અદૃષ્ટ મનિમિત્તક છે કે અનિમિત્તક ? જો તે અનિમિત્તક માનજો, તો અદૃષ્ટ મર્વદા વિદ્યમાન જ રહેશે કે સર્વદા અવિદ્યમાન જ રહેશે (જુઓ ૧૬ માં પૃષ્ઠનું ટિપ્પણ) હવે જો અદૃષ્ટને મનિમિત્તક માનવામા આવે તો ચાર્વાક એમ કહે છે કે આ અદૃષ્ટનું નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર (અન્ય અદૃષ્ટ), રાગ દ્વેષાદિ ૧૭યાની મલિનતા કે હિત્તાદિ ક્રિયા એ ત્રણમાથી એક હોઈ શકે

જો આ અદૃષ્ટનું નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર માનવામા આવે, તો અનવસ્થારૂપ દ્વપણુ આવી પડે છે, અને જો રાગ દ્વેષાદિ કષાયની મલિનતાને નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારવામા આવે, તો મમસ્ત મ સારી જીવો રાગ દ્વેષાદિ કષાયથી કલ્પિત હોવાને લીધે કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ જીવ કર્મ (અદૃષ્ટ) રહિત બને જ નહિ અર્થાત્ યુક્તિનો અભાવ માનવાનો પ્રનગ પ્રાપ્ત થાય છે આથી કરીને અદૃષ્ટનું નિમિત્ત હિત્તાદિ ક્રિયા છે, એમ માનવામા આવે તો તે અગમ્ય છે, કેમકે પાપના હેતુરૂપે મનાતી હિત્તાદિ ક્રિયા અને પુણ્યના તારણરૂપે ગણાતી અહર્ત-પૂર્ણાદિ ક્રિયામા વ્યલિચાર ઉદ્ભવે છે જેમકે અનેક પશુપક્ષીનો કાળુ વિના વધ કરનાર તેમજ પિતા, માતા, પુત્ર, મિત્રાદિનો દ્રોહ કરનાર એવો ભય કર પાપી પણ રાજલક્ષ્મી ભોગવતો જોવામા આવે છે અને મર્વ જીવો ઉપર કંડુણી દષ્ટિએ ભોનારો, સત્કાર્ય કરનારો, અહર્ત-પૂર્ણાદિ ક્રિયામા ભાગ લેનારો એવો પુણ્યમાત્ર પણ અનેક ઉપદ્રવ ભોગવતો જોવાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેને દારિદ્ર્યાદિ અનેક મકટોમાથી પમાર થવું પડે છે આ પ્રમાણે જે જે દ્વપણુ અત્ર ઉપસ્થિત કરવામા આવ્યા છે, તેનું હવે નિરાકરણ વિચારવામા આવે છે

અદૃષ્ટનું નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર છે એમ સ્વીકારવાથી અનવસ્થા દ્વપણુ આવી પડે છે, એમ જે કહેવામા આવ્યું છે, તેના મબધમા મમજનું કે અનવસ્થા મર્વત્ર દ્વપણુરૂપ નથી અર્થાત્ આ સ્થાને તો એ અનવસ્થા ઇષ્ટ છે, ભૂષણરૂપ છે, કેમકે બીજા અને વૃક્ષ એમાથી વૃક્ષની પૂર્વે બીજા, તેની પૂર્વે વૃક્ષ, તેની પૂર્વે બીજા, એ પ્રમાણેની અનન્ત કંપનાઓ ઇષ્ટ છે વળી જે એમ કહેવામા આવ્યું કે કોઈને પણ કર્મનો અભાવ થઈ શકશે નહિ એ વાત આગળ ઉપર વિચારીશું વિશેષમા પાપી મોજ-મગમા પોતાના દિવસો પચાજ કરે છે, જ્યારે ધર્મીને ઘેર ધાડ પડે છે, એમ કહી જે હિત્તાદિ ક્રિયામા વ્યલિચાર દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે અમ્યાને છે કારણ કે પાપી મોજ શોષા ઉડાવે છે, તેમા તેનું પૂર્વ ભવનું પુણ્ય કાળુરૂપ છે અને આ ભવમા જે પાપ કરે છે તેનું કુંખદાયી કળ તો તે અવસ્થા ભવિષ્યમા ભોગવનાર છે એ જ પ્રમાણે ધર્મી કુંખી જીવન ગાળે છે, તેનું કાળુ તેને પૂર્વે કરેલ કુંકર્મનો વિષાક છે, જ્યારે આ

ભવના તે જે નરકાર્થ કરે છે તેનું મુખદ ફળ તો તે ભવિષ્યમા ભોગવશે, એમા જગ પધ્મ નદેહ નથી અર્થાત્ માતમા-આઠમા પૃથોમા બતાવેલા પુણ્ય-પાપના (૧) ^૧પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય (૨) ^૨પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ, (૩) પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય અને (૪) 'પાપાનુબન્ધિ પાપ એ ચાર પ્રકારોમાથી પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય અને પુણ્યાનુબન્ધિ પાપના આ પરિણામો છે

હવે અદ્યના સાધકનો અભાવ છે એવો જે અતુર્થ વિકલ્પ પ્રદર્શિત કરવામા આગ્યો હતો તેના મળધમા કહેવાતુ કે આગમ તેમજ અનુમાન એમ બન્ને નાધનો મોતુદ છે " શુભઃ પુણ્યસ્ય ", " અશુભઃ પાપસ્ય " (તત્ત્વાર્થાધિ૦ અ૦ ૬, સૂ૦ ૩-૪), " અગ્નિહોત્ર જુહુયાત્ દયમંકામઃ " (તૈત્તિરીયસહિતા) ઇત્યાદિ જૈન-અજૈન વાક્યો પશુ આગમની સાધકતા શિદ્ધ કરે છે વિશેષમા ' તુલ્ય નામગ્રી-સાધન હોવા છતાં પશુ કાર્યોમા જે વિશેષતા ઉદભવે છે તે મકાગ્ધ છે ' એ અનુમાનથી પશુ ' અદ્ય ' સિદ્ધ કરી ગકાય છે ^૧

આ મળધમા એમ કહેવામા આવે કે જેમ એક જ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થેનારા બોર અને કોં-ટામા મૂકતા અને કુટિવતા રૂપ વિશેષતા-ભિન્નતા સ્વભાવને લઇને જ સભવે છે અને વળી જેમ એક જ સરોવરમા ઉભેલા કમળોમા કોઇ લાલ તો, કોઇ મહેદ ઇત્યાદિ તેમજ કોઈ અતપત્રી તો કોઇ મહઅપત્રી ઇત્યાદિ ભેદ હોવામા સ્વભાવ જ કાગ્ધ છે, તેમ ગરીસધારી જીવોના સળધમા સમજી લેવુ, તો એ કથન યુક્તિ-યુક્ત નથી કેમકે આ ક્ષટાન્તમા જીવ કદેલ બોર, કાટો તેમજ કમળ એ વનસ્પતિ છે ને તેમ હોવાથી તે પશુ ગરીસધારી જીવ છે આથી જે વાત હજી સિદ્ધ નથી તે સિદ્ધ કરવા પૂર્વે તે વાતના સ્વીકાર ઉપર આધાર નાખનાર ક્ષટાન્ત આપણુ તે નિર્ગર્થ છે

વળી અદ્યને નહિ સ્વીકારતા, જગત્ની વિચિત્રતાનુ કાગ્ધ તેનો તેવો સ્વભાવ છે એમ પ્રતિપાદન કરનારા પ્રતિ એ પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે કે આ સ્વભાવથી શુ (૧) નિર્દેશુતા (અકારણ્યતા), (૨) સ્વાત્મહેતુતા, (૩) વસ્તુ-ધર્મ કે (૪) વસ્તુ-વિશેષ એ ચારમાથી શુ સમજવુ ? આમાથી સ્વભાવનો અર્થ ' અકારણ્યતા ' કવવાથી એમ શિદ્ધ થાય છે કે કયા તો જગત્ની વિચિત્રતા મહા એક જ ન-ખી ગ્રહેલી ભેદએ કે કયા તો વિચિત્રતા હોવી જ ન ભેદએ (જુઓ પૃ૦ ૧૬) આ બેમાથી એક પશુ વાત અગીકાર કરી ગકાય તેમ નહિ હોવાને ક્ષીયે સ્વભાવનો અર્થ ' નિર્દેશુતા ' ધરી શકતો નથી

- ૧ જન્માન્ત ને માટે પુણ્ય સપાદન કરી આપનાર પુણ્ય ' પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ' કહેવ પ છે
- ૨ જન્માન્તને સાર પુણ્ય ઉપાજન કરવામા વચ્ચે નદિ આનાગ પાપને ' પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ ' મમજવુ
- ૩ જન્માન્તને માટે પાપ સપાદન કરવામા કારણજીત પુણ્યને ' પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય ' નમજવુ
- ૪ જન્માન્તને સાર પાપના પોટતા બધાવનર પાપને ' પાપાનુબન્ધિ પાપ ' કહેવામા આવે છે
- ૫ સરખાવો શ્રીચરિત્રાન્તી નિમ્ન-નિમ્નિત્ર ગાયા—

" આ તુલસાદયાન, ફલે વિમેષા જ સો વિજા દેહ " .

કજ્જલનશ્ચો ' મોયમ ' ' ઘટો દ્ય દેઝ ય ને વમ્મ ॥ ૧૬૧૩ ॥ "

[યન્મુલ્યસાધનાનાં ફલે વિશેષો ન જ વિના દેતુમ]

વાયેત્વત મોયમ ' ઘટ દ્ય દેઝુ તત વમ્મ ॥]

આથી જો 'સ્વભાવ'નો અર્થ 'સ્વાત્મકરૂપતા' (સ્વાત્મકારણ્યતા, પોતે જ પોતાનું કારણ છે) એમ કહેવામા આવે, તો 'આત્માશ્રય' નામનો દોષ ઉદ્ભવે છે

જો સ્વભાવનો અર્થ 'વસ્તુ-ધર્મ' ક્રવામા આવે તો આ વસ્તુ-ધર્મ દૃશ્ય છે કે અદૃશ્ય ? આ વસ્તુધર્મને 'દૃશ્ય' તો કહી ગકાય તેમ નથી, કેમકે તે આપણને દષ્ટિગોચર થતો નથી, અને જો આ વસ્તુધર્મ અદૃશ્ય છે તો અદૃશ્ય હોઈ કરીને પણ તે વિદ્યમાન છે એમ માનવા જતા અદૃશ્ય અદૃશ્ય હોઈ કરીને વિદ્યમાન છે એમ કેમ ન માનવું ?

જો 'સ્વભાવ'નો અર્થ 'વસ્તુ-વિશેષ' મઝજવામા આવે, તો આ વસ્તુ-વિશેષરૂપી સ્વભાવ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે કે મહાભૂતસ્વરૂપ છે એટલે કે તે મહાભૂતોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે જો આ વસ્તુ-વિશેષ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે એમ અગીકાર કરીએ તો એ મવાલ જોશો થાય છે કે આ વસ્તુ-વિશેષ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? અને જો મૂર્ત હોય તો તે 'દૃશ્ય' છે કે 'અદૃશ્ય' છે ? દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એ બેમાંથી એક પણ પક્ષ સ્વીકારતા તેનું નિરાકરણ ઉપર સુજળ થઈ શકે છે આથી આ મહાભૂતોથી ભિન્ન વસ્તુ-વિશેષ અમૂર્ત છે એમ કહેવું પણ યુક્તિ-સંગત નથી

જો આ 'વસ્તુ-વિશેષ' મહાભૂત-સ્વરૂપ છે, તેનાથી અભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામા આવે તો એક જ સ્ત્રીના સાથે ઉત્પન્ન થયેલા બે મતાનોમા એક મૂર્ખ અને બીજો ચતુર એવામા આવે તો આવી વિશેષતા શેને આભારી છે ? કેમકે વસ્તુ-વિશેષરૂપી સ્વભાવ તો બન્ને સ્થળે સમાન જ છે એ ઉપરથી માર એ નીકળે છે કે અદૃશ્ય કહો કે સ્વભાવ કહો તે એક જ છે અને આ મહાભૂતોથી અભિન્ન અદૃશ્ય પૌર્ણલિક સિદ્ધ થાય છે

વળી આ ઉપરાંત કર્મતુ અસ્તિત્વ તેમજ પૌર્ણલિકત્વ સિદ્ધ કરનારી ઘણી યુક્તિઓ છે,^૧ તેમાંથી કેટલીક યુક્તિઓનો અત્ર વિચાર કરવામા આવે છે

જેમ કૃદ શરીર તરૂણ શરીર પૂર્વક હોય છે અને તરૂણ શરીર બાલ શરીર પૂર્વક હોય છે તેમ આ બાલ શરીર અન્ય શરીર પૂર્વક હોવું જોઈએ આ અનુમાનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ અન્ય શરીર તે કાર્મણુ શરીર-કર્મમય શરીર યાને કર્મ હોવું જોઈએ કેમકે *પૂર્વભવીય ભૌતિક શરીર તો તે (ગત) ભવમા ભસ્મીભૂત થઈ ગયું છે અને અશરીરી નિયામકના અભાવને લઈને નિયમિત પ્રદેશમા યાને અન્ય ગતિમા જવા સમર્થ નથી અર્થાત્ નિયમિત પ્રદેશમા જવાને માટે કાર્મણુ શરીરની આવશ્યકતા છે આ ઉપરથી કર્મતુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

હવે આ કર્મ (અદૃશ્ય) પૌર્ણલિક છે, તે પણ યુક્તિ-પુરસ્સર દર્શાવવામા આવે છે એ

૧ " સ્વસ્થ સ્વાપેક્ષિત્વનિષ્ઠાનુક્રમસા આત્માશ્રય " અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિમા પોતાની જ અપેક્ષા રાખવી તે 'આત્માશ્રય' કહેવાય છે

૨ આ માટે જુઓ શ્રીવિશેષા૦ નો દ્વિતીય ગણધરવાદ (ગા૦ ૧૬૧૨-૧૬૪૩)

૩ જેનો પુર્નજન્મ માને છે

તો જેની વાત છે કે બેટી, સાકળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પૌર્ણલિક હોવાને લીધે જ બન્ધનરૂપ બને છે, તેમ કર્મ પણ પૌર્ણલિક હોય તો જ તે આત્માના બન્ધનરૂપ થઈ શકે. અત્ર કાચ, કોથ વિગેરે અપૌર્ણલિક હોવા છતાં પણ આત્માને બાધી શકે છે, તો પછી કર્મ પણ પૌર્ણલિક નહિ હોઈ કચીને આત્માના બન્ધનવર્તી તરીકેનું કાર્ય કેમ ન કરી શકે, એવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો અસ્થાને છે. કારણ કે આત્મ સમાધાન એ છે કે કામ-ક્રોધાદિ કંઈ બુદ્ધ બન્ધનરૂપ નથી, કિન્તુ તે તો આત્માની બદાવસ્થા-પરતન્ત્રતા છે અને આવી બન્ધનજનિત બદ્ધ-અવસ્થા (પરતન્ત્રતા) પૌર્ણલિક ન હોય તો તેમા કંઈ વાધા જેવું નથી, કેમકે શુ દારૂ પીવાથી ચિત્તની વિકલતા ઉત્પન્ન થતી નથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ દારૂ પીવાથી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તની વિકલતા આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ હોવાથી પુરૂષલરૂપ નથી, તેમ કામ-ક્રોધાદિના સબધમા પણ સમજી લેવું પરંતુ જેમ આ ચિત્તની વિકલતાની ઉત્પત્તિનું કારણ જે દારૂ તે પૌર્ણલિક છે, તેમ કામાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ જે કર્મ તે પણ પૌર્ણલિક હોવું જ જોઈએ આમાથી સાર એ નીકળે છે કે બન્ધનજનિત-બદ્ધ અવસ્થા ભલે પૌર્ણલિક ન હોય, પરંતુ તેનું કારણ તો પૌર્ણલિક હોવું જ જોઈએ.

વિશેષમા આત્માથી અતિરિક્ત કર્મ પરિણામી હોવાથી, ક્ષીરની માફક તે મૂર્ત કંઈ છે. વળી, અગ્નિનો દાહ થવાથી જેમ વેદના ઉદ્ભવે છે, તેમ કર્મ દ્વારા પણ આત્મા ક્ષુબ્ધ-હુ ખાદિનો અનુભવ કરતો હોવાથી, તે કર્મ પણ મૂર્ત મિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે યોગ દર્શનમા અદ્વૈતને આત્માના વિશેષ શુષ્કરૂપ, સાખ્ય દર્શનમા પ્રકૃતિના વિકારરૂપ, બૌદ્ધ દર્શનમા વામનાસ્વરૂપી અને બ્રહ્મવાદીઓના મતમા અવિદ્યારૂપ માનવામા આવ્યું છે તે વાત જૈન દર્શનકારને મમત નથી જૈન શાસ્ત્રમા તો અદ્વૈતને પૌર્ણલિક-મૂર્ત માનવામા આવ્યું છે.

મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બન્ધન—

મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્મા કેવી રીતે બધાઈ શકે તે વિચારીશું મૂર્ત કર્મ અમૂર્ત આત્મા ઉપર અનુગ્રહ કે ઉપધાત કેવી રીતે કરી શકે ? કેમકે શુ અમૂર્ત આકાશને મૂર્ત ચન્દનાદિકના વિલેપનથી અનુગ્રહ કે ખડગાદિકના ખડનથી ઉપધાત થતો માલખ્યો, જોયો કે ભણ્યો છે ? કહેવું પડશે કે આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિર્થક છે, કેમકે મૂર્ત બ્રાહ્મી વિગેરે ઔપ-ધિઓથી અમૂર્ત જ્ઞાનનો અનુગ્રહ થાય છે, તેમજ વળી મૂર્ત મધાદિકથી અમૂર્ત જ્ઞાનનો ઉપધાત પણ થાય છે. આવા અનેક ઉદાહરણો મળી શકે તેમ છે.

વિશેષમા એ વાત પણ ભુવવા જેવી નથી કે આ મમારી આત્મા એકાન્તે સર્વથા અમૂર્ત નથી, કેમકે અનાદિ કર્મ-સન્તતિથી તે પગિણામાન્તરને પામેલો છે જેમ અગ્નિ અને લોક-પિણ્ડ એક બીજા માથે મળેલ છે, તેમ મમાગી જીવ અને કર્મ મળેલા છે. આથી કર્મ મૂર્ત હોવાથી તેનાથી કથયિત અનન્ય-અસિન્ન આત્મા પણ કથયિત મૂર્ત છે. આથી કરીને મૂર્ત

કર્મ વડે આ અમૂર્ત-મૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે, જ્યારે આકાશ મર્વથા અમૂર્ત હોવાથી તેને એનાથી અનુગ્રહ કે ઉપધાત થતો નથી.

વળી એમ પણ કહેવું ચોખ્ખું નથી કે જો મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બંધન થઈ શકે છે, તો શરીરાદિક મૂર્ત વસ્તુ વડે પણ તેમ સ્વીકારવાનો અતિપ્રમગ પ્રાપ્ત થશે કારણ કે જ્યારે હકીકત આમ છે, તો એમ કેમ ન કહી શકાય કે અમૂર્ત એવી અવિદ્યા વડે જેમ આત્માનું બંધન થાય છે, (આ પ્રમાણે માનવા તમે માયાવાદી તૈયાર થાઓ છો) તેમ અમૂર્ત ગગનથી પણ આત્માનું બંધન-આવરણ થવું જોઈએ ? આના ઉત્તરમા બચાવ તરીકે એમ કહેવું કે વિરૂદ્ધ વસ્તુઓ જ એક એકના આવરણરૂપ બની શકે છે (જેમ અધકાર આલોકનો) તો તે અમારે પણ ઇષ્ટ છે અને આથી ઠીકને ઉપયુક્ત અતિપ્રમગરૂપી હોય અમને લાગુ પડતો નથી, કેમકે હેઠ્ઠાદિ કઈ આત્માથી મર્વથા વિરૂદ્ધ નથી.

વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પાઠો—

માખ્ય દર્શનમા જેને પુરૂષ તરીકે અને બૌદ્ધદર્શનમા જેને વિજ્ઞાન-મ્કન્ધ યાને પુરૂગણ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે આત્માના અસ્તિત્વાદિને સૂચવનાર કેટલાક વાક્યો વેદાદિકમાથી અત્ર આપવામા આવે છે —

(૧) “ **इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गावरो अर्थमेतत्** ”
— (ઋગ્વેદ ૧૦-૧૮-૪)

(૨) “ **न चाऽऽ एतन्मिषसे न रिष्यसि** ” (યજુર્વેદ ૨૫-૪૪)

(૩) “ **आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।
जायां जनित्रीं मातरये प्रियास्तानुपह्वये ॥** ” (અથર્વવેદ ૬ ૫ ૩૦)

(૪) “ **यो म आत्मा या मे प्रजा ये मे पशवस्तेरह मनोवार्चं प्रसीदामि** ” (તાણ્ડેય મહાબ્રાહ્મણ ૧-૩-૪)

(૫) “ **यथा व्रीहिर्वा ययो वा इयामको वा इयामाकतण्डुलो वैचमय-
मन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमयः** ” (તાતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦-૬-૩-૨)

(૬) “ **एष हि द्रष्टा, स्पष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, योहा,
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥** ” (પ્રશ્નોપનિષદ ૪ ૯)

આત્માના અસ્તિત્વ મળી-કવ્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ૫ તે વિશિષ્ટ માદિતી માટે જુઓ
અનિર્ણયપાત્રો પ્રથમ અણુરૂપાદ (૩૧૦ ૧૫/૬-૧૬૦૩)

(૭) “ હન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા, અર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિ-બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ ॥ ”

-(કઠોપનિષદ્ ૧-૩-૧૦)

(૮) “ સોઽસ્થાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિધીયતેઽ્યાસ્યાઽયમિતર
આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગતઃ પ્રેતિ સ દ્વતઃ પ્રયત્નેષ્વ પુનર્જાયતે” (ઔત્તરેયોપનિષદ્ ૨-૪)

(૯) “ તસ્મિન્ સ્વપતિ તુ સુપ્ત્યે, કર્માત્માન શરીરિણઃ ।

સ્વકર્મભ્યો નિવર્તન્તે, મનશ્ચ ગ્લાનિમૃચ્છતિ ॥ ”

-(મનુસ્મૃતિ ૧-૫૩)

(૧૦) “ અન્તવન્તઃકમે દેહા, નિત્યસ્યોક્તા શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપમેયસ્ય, નસ્માદ્ યુધ્યસ્વ ‘ ભારતે ’ ॥ ૧૮ ॥

ય ણં વેત્તિ હન્તાર, યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।

હમૌ તો ન વિજાનીતે, નાથ રન્તિ ન હન્યતે ॥ ૧૦ ॥

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-ન્નાયં ભૂત્યા ભવિતા વા ન મૃયઃ

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽય પુરાણો, ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

વાસાસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય, નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાં ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેશે ॥ ૨૨ ॥

અહ્લેયોઽયમદાત્તોઽય-મહ્લેયોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ-રચલોઽય સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥ ”

-(ભગવદ્ગીતા અ. ૨)

આ ઉપરથી જુદા જુદા દર્શનકાળેની-ધર્મવેત્તાઓની આત્માના સ્વરૂપ મુખથી દેવી માન્યતા છે તેનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આવ્યો હશે ધર્મની સિદ્ધિ ઠાગ આત્માની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી આત્માનું અગ્નિત્વ નહિ સ્વીકારનારા આર્વાકોને ઉદ્દેશીને વિશેષ કથન કરવાની જરૂર જણાતી નથી પરંતુ એટલું તો જાહેરું પડશે કે અત્યંતને ગરીબો ધર્મ માનવા એ યુક્તિયુક્ત વાત નથી (જુઓ ન્યાયકુમુદમાળાસિતુ માર્ગ અષ્ટી. ૫૦ ૭૧-૭૪)

અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ જણાય કે ખરી રીતે જોતા આત્મા, કર્મ, ક્ષિત્તિ એ અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે એની પ્રતીતિ પ્રત્યેક જીવને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઠાગ થઈ નકે તેમ નથી

૧ આત્મા છે કે નહિ એ મુશ્કેલી આત્માનું અગ્નિત્વ નિદ્રા કે ડે આ સ્વપ્નવેનનિદ્રા મન્યાવિ વિગ્નન જેના હૃદયમાં ખુદે છે, તેને માટે તો તે મને ન આત્મા પ્રત્યક્ષ છે

તર્કના બળથી એનો નિર્ણય હું માધ્ય બદલે અમાવ્ય છે કેમકે જેમ મુદ્દામુદ્ધિ, દષ્ટાન્નિરૂ, કેશા
કેશિ શરીર-સુદ્ધ છે તેમ તર્કાતર્કિ પણ એક જાતનું વાગ્યુદ્ધ છે ? તર્કોની તરતમતાને ધ્યાનમાં
લઈને જ મુમુક્ષુ જનોને એની કાઠમા ન ફાવવા માટે શાસ્ત્રકારો ઉદ્દેશ્યપણા કરે છે આના
સમર્થનાથે સમર્થવાદી શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિના નિમ્ન-વિખિત ઉદ્ગારોનું સૂચન કરવું આવશ્યક
સમજાય છે —

“ યત્નેનાત્મિતોડપ્યર્થઃ, કુશલૈરત્તુમાતૃભિઃ ।

અભિયુક્તતરૈરન્યૈ-રન્યથૈવોપપાદ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન, પદાર્થા યગ્તીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ, કૃતઃ સ્યાત્ તેષુ નિશ્ચયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ન ચૈતત્તેવ યત્ તસ્માન્, શુષ્કતર્કપ્રણે મહાન્ ।

મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્, ત્યાજ્ય એવ મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૧૪૫ ॥

પ્રજ્ઞઃ સર્વથ તત્ત્વેન, મુમુક્ષુણામસજ્જતઃ ।

મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાપ-સ્યત્કલ્યાઃ કિમનન તત્ ? ॥ ૧૪૬ ॥ ”

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્ પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ તાર્કિકોએ અનુમાન દ્વારા મિદ્ધ કરેલા પદાર્થને તેમનાથી
વધારે તર્ક-બળવાળા તર્કન વિપરીત રીતે જ સ્થાપિત કરે છે ? વળી એ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો
(માત્ર) હેતુવાદથી બોધ થતો હોત, તો પ્રાજ્ઞ જનોએ આટલા કાળ ઈરમ્યાનમાં કથારનો એ એ

૧ આથી તર્ક-શાસ્ત્ર કે ન્યાયશાસ્ત્રની હું અનુમણના કરવાનું સૂચવતો નથી, કેમકે એ દ્વારા
શુદ્ધિ ખાસે છે, ક’પના-અક્રિતિનો વિકાસ થાય છે અને તટસ્થ જનને તો ‘વાદે વાદે જ્ઞાયતે તત્ત્વવર્થો’
દ્વારા સચવા મુજબ ખરી ખોટી ગાણનું જ્ઞાન થાય છે એ હકીકત મારા લક્ષ્ય બહાર નથી

૨ આ વિશેષજ્ઞમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ રહેલી નથી તેમ જના એની પ્રતીતિ કરવાની
ઉત્કૃષ્ટતા રાખનારને આ યોગીશ્વરે રચેલી અનેકો તજ્જયપતાકો ભોધ જવા વિનવું હું

૩ અત્ર એક જ ઉત્તરહરણ આપણે બસ ઘરો. કુમુખાજ્ઞસિના કતા પ્રખર તાર્કિક શ્રીઉચ્ચન
ચોનાની આ કૃતિમાં ઈશ્વરને ‘સવ કર્તા’ સિદ્ધ કરવા મારે તનતોડ પ્રયત્ન કરે છે તર્કો અને અનુમાનોનો
દૃઢથી ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત તે વે ની શ્રુતિઓનો પણ આશ્રય લે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ એ રીતે
સમજાવ્યા છતાં કોઈ એ વાતનો અમ્બીકાર કરે તો તેને ‘વાપાણસારા’ નો ઇત્યાદિ આપે છે

ઈશ્વર-અક્રિતથી પ્રેરાઈને-ઈશ્વરના વાસ્તવિક ગુણોનું સમર્થન કરવાના હેતુથી જેમ આ તાર્કિક-
રત્ન કમર કસે છે, તેમ આ તરફ જેન મુનિવચો પણ ઈશ્વરને અકર્તા સિદ્ધ કરવા તર્કનો-યુક્તિઓનો
વરસાદ વરસાવે છે શ્રીહરિભદ્ર-દ્રશ્વરે તો ઈશ્વરને જન્મ-કતા માનનારને ઉદ્દેશીને અન્યથા નિમ્ન-
સિખિત—

“ વર્તાડસ્તિ કશ્ચિદ્વિદ્યત સ ચૈક સ મર્ચગ સ સ્વવશ સ નિત્ય ।

દ્વિમાઃ કુદેષાકવિદ્યન્તા મ્યુ-સ્તેષા ન ચેષામનુશાસકસ્ત્યમ્ ॥ ૬ ॥ ”

—પદ દ્વારા ‘કુદેશાક’ કહી પોતાનું વખાવ પૂર્ણ કરે છે

વિષે નિશ્ચય કર્યો હોત પણ વસ્તુ-ગ્વિતિ આવી નથી એથી શુદ્ધ તર્કના મહાન આશ્રહને મોક્ષાભિલાષી જનોએ તો ત્યજી દેવો જોઈએ, કેમકે એ મિથ્યાભિમાનનું કારણ છે. વળી કયાય પણ તત્ત્વ મળી કદાચક્ર ગળેવો તે સુસુક્ષ્મ જનોને ઘટે નહિ. સુકિતમા ખીબા પણ ધર્મો-મતો-વાદ-વિવાદો છોડી દેવાના છે, તો આનો ત્યાગ કરવો પડે તેમા નુ ?

આસ્તિક કેાણ ?

આત્મ-નિરૂપણના પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાથી એ વાત તો સ્પષ્ટ પાઠકના ધ્યાનમા આવી હશે કે જૈનો આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પુનર્જન્મ, પરલોક ઇત્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમા પણ તેમને 'નાસ્તિક' નો ઇત્કાળ આપવો તે અસુચિત લાગતું નથી. કેમકે મહર્ષિ પાણિનિદ્રુત અષ્ટાધ્યાયી (૪-૪-૬૦) ના નિમ્ન-લિખિત—

“ અસ્તિ નાસ્તિ દિદં મતિઃ ”

—સૂત્રની શ્રીભટ્ટોજ દીક્ષિતે ગ્રંથી સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી (પૃં ૨૭૩)મા નીચે 'સુબળ ઉલ્લેખ ક્ર —

“ ‘અસ્તિ પરલોક હત્યેવં મતિર્યસ્ય સ આસ્તિકઃ । નાસ્તીતિ મતિર્યસ્ય સ નાસ્તિકઃ ’ ”

અર્થાત્ પરલોક છે એવી જેની શુદ્ધિ છે તે 'આસ્તિક' છે અને જેની એવી મતિ નથી તે 'નાસ્તિક' છે.

આ ઉલ્લેખનું જગ પણ મહત્ત્વ ન હોય તેમ કેટલાક મનુસ્મૃતિ (અં ૨)ના નિમ્ન-લિખિત—

“ યોઽવમન્યેત તે મૂલે, હેતુશાસ્ત્રાશ્રવાદ્ દિજઃ ।

સ સાધુભિર્વહિષ્કાર્યો, નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥ ”

—પદ્મ ઉપર પોતાના મન્ત્રવ્યંજી ઇમારત ચત્તે છે. પણ તેમણે એ ધ્યાનમા ગાખવું જોઈએ કે પ્રથમ તો મનુસ્મૃતિના ચમસ્ત કથનોનો સ્વીકાર કરવા તેઓ તૈયાર છે ? વળી એ પણ માસરેથી કયા અભાવ્ય છે કે સ્મૃતિઓમા પગપગ વિરોધાત્મક કથન છે. હજી પણ છે કે—

“ તર્કોપ્રતિષ્ઠા સ્મૃતયશ્ચ મિત્તા

નૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।

૧ શ્રીહેમચન્દ્રચંદ્રિ પણ તેની અપૂર્વ પ્રતિભાની પ્રતીતિ કાવનાગ સિદ્ધહિમ વ્યાકરણના 'નાસ્તિકવાસ્તિકવૈષ્ટિકમ્' (૬-૪-૬૬) સૂત્રની ગ્રોપત શ્રુતિમા 'આસ્તિક'ની વ્યુત્પત્તિ નીચે સુબળ સૂચવે છે —

‘ અસ્તિ પરલોક પુણ્ય પાપમિતિ ચા મતિરસ્ય આસ્તિક

ધર્મસ્થ તત્ત્વ નિર્ણય ગુહ્યાયં

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ ૧ ॥ "

વિશેષમાં એ પણ વાત વિચારવા જેવી છે કે જૈનો પણ 'વેદ' ને માને છે અપ્પટ શબ્દમાં કહ્યું તો જૈનોનું એમ માનવું છે કે આ અવનર્પિણીમાં થઈ ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીમદ્ધર્મદેવના સુપુત્ર શ્રીભગ્ન ચક્રવર્તીએ પોતાના પિતાશ્રીના ઉપદેશ અનુસાર 'ચાર' વેદો ગ્રંથા હતા આ વેદોનું પઠન-પાઠન આઠમા તીર્થંકર શ્રીચન્દ્રપ્રભાના નામન મુખી ચા-ધુ ત્યાર પછી તેના પરિવર્તન થયું અને અત્યાર જે વેદો ઉપવબ્ધ છે તે પરસ્પર વિરોધાત્મક હોવાથી વિશ્વસનીય નથી

આ ઉપરાંત એ પણ ખામ સ્મરણમાં ગણવા જેવી હકીકત છે કે જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીએ તેમના સમયમાં પ્રચલિત વેદોને અશુદ્ધ કહી વેદના પક્ષપાતીઓની લાગણી ફેલાવી નથી, તેનો અર્થ મનજવામાં બૂલ થાય છે એમ કહી છે.

આ હકીકતને જો વાસ્તવિક ગણવામાં આવે તો 'વેદની નિન્દા કરે તે નાસ્તિક' એ વાક્યના આધારે પણ જૈનોને નાસ્તિક કહી શકાશે નહિ, કેમકે વેદના અવર્ણવાદમાં તેમનો હાથ નથી

આ મળધમાં એમ પણ કહી શકાય કે 'વેદ' નો અર્થ 'જ્ઞાન' થાય છે એથી માત્રા જ્ઞાનના નિન્દકને નાસ્તિક કહેવો એવો ભગવાન મનુનો આશય તો નહિ હોય ? જો આ આશય હોય તો જૈનો તો શુ ચલુ દરેક મનજી બન્ધુ એ વાત ઝટ અગીકાર કરે એમાં કહેવું જ શુ ?

૧ સસારાદર્શન, સસ્થાપનપરામર્શન, તત્વાવબોધ અને વિદ્યાપ્રબોધ એવા ચાર વેદોના નામ છે

૨ આ જૈનોની ઉદાગ્તા સૂચવે છે એથી જાણે તો જૈન દાગનિક સાહિત્યમાં અન્યાય દર્શનોનો સમન્વય જોવામાં આવે છે પણ જૈન દર્શન એવે જ સમ્મગ્દર્શન એમ નહિ પરંતુ એ તો એના પ્રાદિક ઉપ આધાર ગમે કે એવો મુદ્દાનેય નીચે મુજબની પકિતમાં જાળી લે છે એ ખુશી થતા જેવું છે

"સમ્યક્દૃષ્ટે અર્હત્પણીત મિથ્યાદુષ્ટિવર્જીન ચા યથાસ્થરૂપમવગમાત્ સમ્યક્કુલુતમ, મિથ્યાદુષ્ટે પુન અર્હત્પણીતમ્ હતત્ત્વ ચા મિથ્યાકુલુતમ્ યથાસ્થરૂપમવગમાત્" (કર્મ ૦ દી ૦ પૃ ૦ ૧૨, મા ૦)

આચાર્યવર્મ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર તો પોતાની પ્રતિભાની પ્રતિભાસ્વરૂપ સમ્પ્રતિતિકર્મ ત્યા મુખી કહે છે કે—

"મદ્ મિષ્ટાદસજસમ્મુદ્ધમ્ અસ્ત અમયસાયસ્મ ।

જિજ્ઞવયજસ્ત્ત્વ મગયમો સંચિગ્ગમુદ્ધાદિગમ્પસ્ત ॥ ૭૦ ॥ "

૧૨ [મદ્ મિથ્યાદર્શનસમ્મુદ્ધમતિકસ્ય અમતસ્વાદસ્ય ।

જિજ્ઞવચનસ્ય મગયત્ સચિગ્ગમુદ્ધાદિગમ્પસ્ય ॥]

અર્થાત્ જે મિથ્યાદર્શનોના અમરૂપ છે તથા જે અમરૂ જેવું સ્વાદિષ્ટ છે તેમજ 'જેનો' મદ્ સમજવા માટે સચિગ્ગ-મુખની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે તે જિજ્ઞ-વચનરૂપ ભગવાન ભદ્રવત-જયવત મહે

આ પ્રમાણેની સુક્તિઓની સર્વથા અવગણના કરી અમે જે વેદો માનીએ છીએ, જે વેદો અન્યારે પ્રચલિત છે અને એના જે અર્થ અમે કરીએ છીએ તે જ આપણે વેદ છે અને તેને નહિ માનના નામ્નિત છે એમ જો પશ્ચિમ મન્યતુ કહેવું હોય, તો તે એક જગતનું માહુસ છે આવી સ્થિતિમાં તો જેમ મુસ્લમાનો કુનાનને નહિ માનતાજા અમત જનોને વાક્ય કહે છે તેમ એક મતાવલગી અન્ય મતાવલગીને નામ્નિત ગણશે, એટલે જગતમાં એક બીજાની અપેક્ષાએ કોઈ આમિત્ત રહેશે નહિ આ ભાવ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં સારી રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે —

“ નાસ્તિક્યં વેદધર્મે જિનચરસુમતે સર્વમધ્યાત્મભાવઃ

કૌસદ્ગ્ય ચૌદ્ધવીયે મુવનસુવિદિતે વૈષ્ણવેજ્ઞાશ્રયત્વમ્ ।

સામાજ્યેજ્ઞાર્થતા યત્ પ્રચલતિ પરમ્લેચકે કાકરત્વ

સર્વાધઃપાતકારી પ્રસરતિ મયદો ભારતે મેદભાવઃ ॥ ૧ ॥ ”

આ પ્રમાણે આત્માદિ ધર્મે મનસ કે નીચ સંજ્ઞાઓ કરી હવે પ્રમુખ વિષય વિચારીશું તેમાં સૌથી પ્રથમ શુભના લક્ષણ તરીકે જે ‘ઉપયોગ’નો અર્થકારો નિર્દેશ થયો છે, તદ્દલ લક્ષણ તેમના સંબંધમાં બેધ લઈએ

**જ્ઞાન-દર્શનયોઃ સમ્યક્સ્વવિષયકસોમાનુલ્લેખનેન ધારણરૂપસ્વમ્, બૌદ્ધાભ્યન્તરનિમિત્તકત્વે સતિ આત્મનો યથાયોગં ચૈતન્યાનુકારિયિ-
ણામવિશેષરૂપત્વં વોપયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨)**

અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શનના વિષયની યથાર્થ સીમાનું ઉલ્લેખન કર્યા વિના જે દ્વારા જ્ઞાન-દર્શનને ધારી શકાય તેને અથવા તો જે પ્રકારના જ્ઞાન યાને દર્શનની બાદ અને આભ્યન્તર સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તે સામગ્રીને અનુકૂળ જે આત્મામાં ચૈતન્ય નામનો પરિણામ થાય તેને ‘ઉપયોગ’ કહેવામાં આવે છે

‘ઉપયોગ’નું આ લક્ષણ સમજવામાં ‘જ્ઞાન’ અને ‘દર્શન’નું સ્વરૂપ બાબતું આવશ્યક હોવાથી પ્રથમ તત્સબધી વિચાર કરવામાં આવે છે, એકે અર્થકાર પોતે પણ આગળ ઉપર આ પરવે પ્રકાર પાડે છે

જ્ઞાન અને દર્શનમાં રહેલો તફાવત—

રૂઝેક પદાર્થ સમાભ્ય અને વિશેષ એમ ઉલ્લેખક છે કોઈ પણ પદાર્થના વિશેષ

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થોધિગી શ્રીસિદ્ધમેનગલિટ્ત ટીકા (પૃ ૧૪૯)ની નિમ્ન-લિખિત પદ્ધતિઓ—

‘ઉપયોગ ઉપલક્ષ્ય, જ્ઞાનદર્શનસમ્બધિ જ્ઞાન-દર્શનયો સમ્યક્સ્વવિષયસો-
માનુલ્લેખનેન ધારણ મમાધિરુચયતે ।’

૨ સરખાવે તત્ત્વાર્થોધિગી (પૃ ૮૦)ની નિમ્ન-લિખિત પદ્ધતિ—

“બૌદ્ધાભ્યન્તરેતુદ્વયસન્નિધાને યથાસમ્મયમુપલક્ષ્યઐતન્યાનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગ ।”

૩ એકાકાર અને એક સંબંધી વાચ્ય એવી પ્રતીતિ ‘મામન્ય’ કહેવામાં આવે છે

૪ વિભતીય પાંચથી સર્વથા બિલપણાનું જ્ઞાન અવગરને ‘વિશેષ’ કહેવામાં આવે છે

ધર્મને ગૌણ રાખીને જો તેના સામાન્ય ધર્મનો વિચાર કરીએ તો તે બોધને ‘દર્શન’ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એથી ઉલટું તેના સામાન્ય ધર્મને ગૌણ રાખી તેના વિશેષ ધર્મને ઉદ્દેશી તે પદાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે જ્ઞાન તે માત્ર બોધ-ઉપયોગ છે, જ્યારે દર્શન ને નિરાકાર બોધ-ઉપયોગ છે

શ્રીશ્યામાચાર્યકૃત પ્રજ્ઞાપનામૂત્રની શ્રીમદ્વચગિરિસંસ્કૃત વૃત્તિ (૪૫૩ પત્રાક) માં દાન્યણરૂપે આપેલ નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ જં સામદ્રગાહર્ણં, ભાષાણં નેય કદ્દુ આગાર ।

અવિસેસિડળ અત્યે, દસણમિદ્ ઘુષ્ણ સમપે ॥૧॥ ”

[યત્ સામાન્યગ્રહર્ણં ભાષાનાં નૈવ કૃત્વાઽઽકારમ્ ।

અવિદોષ્ય અર્થાન્ દર્શનમિત્યુચ્યતે સમપે ॥]

જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને એકના એક જ—તેના તે જ પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ બંનેનો વિષય એક જ છે ફેર એટલો જ છે કે જ્ઞાન વસ્તુના ઉપર વિશેષ રૂપે પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે દર્શન તેને સામાન્ય રૂપે ઓળખાને છે

જ્ઞાન અને દર્શન એ બેમાં જ્ઞાન પ્રધાન થઈ જાય છે, કેમકે જ્ઞાન દ્વારા જ સકળ શાસ્ત્ર-દિના વિષયો પરત્વે વિચાર થઈ શકે છે વળી જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમાં જ વર્તે તો એવ મર્વ લગ્નિઓ બેળવી શકે છે આ વાત દર્શનરૂપ ઉપયોગમાં વર્તનારા એવના મળધમાં ઘટી શકતી નથી કહ્યું પણ છે કે—

“ સન્વાત્રો લઘ્વીઓ સાત્રોવઞોગોવલ્લસ્ત્સ, નો અણાગારોવઞોગોવલ્લસ્ત્સ ”

[સર્વા લઘ્વય સાત્રારાંપયોગોપયુક્તસ્ય, ન અનાકારોપયોગોપયુક્તસ્ય]

વળી, જે મમયે આત્મા સમસ્ત કર્મથી મુક્ત થાય છે, તે સમયે તેને જ્ઞાનરૂપ જ ઉપયોગ હોય છે, દર્શનરૂપ ઉપયોગ તો બીજા મમયે થાય છે વિશેષમાં કેવલજ્ઞાનીઓને અર્થાત્ સર્વ જ્ઞાને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે, જ્યારે અન્ય ‘છદ્મસ્ય પ્રાણીઓના સળધમાં એથી ઉલટી હકીકત છે, અર્થાત્ તેમને તો પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે

કારણના બે પ્રકારો—

ઉપયોગનું લક્ષણ યથાર્થ રીતે મમજન્ય તેટલા માટે બાહ્ય અને આંતર્યન્તર કારણ એટલે

૧ “ જ્ઞાનિ તિદ્વતીતિ જ્ઞાનસ્ય ” એ વ્યુત્પત્તિવાળો ‘ છદ્મસ્ય ’ સમ્પદ પારિભાષિક છે એનો અર્થ થાતિ કર્મથી મુક્ત—ગતિ—અસર્વજ કરવામાં આવે છે વ્યભિધાન૦ (કાં ૩, સ્થો ૪૨) ના નિમ્નલિખિત—

‘ કપટ વૈતથ દમ્મ કૂટ ઉદ્ધોપધિરુદ્ધમ્ ”

—પૂર્વાર્થ ઉપથી છદ્મનો અર્થ ‘કપટ’ કે એમ સમજાય છે જ્યાં સુધી માનવમાં કપટ—માનસ થાય ત્યાં સુધી તે માનવ સર્વજ બની શકતો નથી.

શુ તે પણ જાણવું જરૂરી છે કારણના બે પ્રકારો છે—બાહ્ય અને આક્યન્તર અથવા આપેક્ષિક અને ઉપાદાન દ્રેષક વસ્તુની ઉત્પત્તિનો આધાર આ બે કારણો ઉપર ગ્રહેલો છે જેમકે ઘટ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો તેમા તેના ચક્ર, દડ, કુલાલ (કુલાન) વિગેરે બાહ્ય કારણોની જરૂર પડે છે, તેમજ માટી, તેની મિશ્રિતા ઇત્યાદિ તેના આક્યન્તર કારણોની પણ અપેક્ષા રહે છે આ પ્રમાણે પ્રભુ-તમા પણ જે પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ યાને દર્શનરૂપ ઉપયોગ ઉત્પન્ન કરવો હોય, તદનુકૂળ નિમિત્તોનો મફલાવ હોવો જોઈએ

‘મતિજ્ઞાનાદિક પાચ જ્ઞાનોનાં બાહ્ય અને આક્યન્તર કારણો—

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગના આલોક (પ્રકાર), યોગ્ય દેશમા રહેલી વસ્તુનો ઇન્દ્રિય માથે સંયોગ (મલ્લિકર્ષ) ઇત્યાદિ બાહ્ય કારણો અને ‘મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ’નો ‘ક્ષયોપશમ વગેરે તેના આક્યન્તર કારણો પ્રાપ્ત થતા મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ થાય છે એ પ્રમાણે ગૃહ-શ્રવણ, ઉપદેશક, પુસ્તક વિગેરે શ્રુતજ્ઞાનના બાહ્ય કારણો છે અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમાદિક તેના આક્યન્તર કારણો છે અવધિજ્ઞાનની બાળતમા રૂપી પદાર્થો અને તે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરનારા કર્મોનો ક્ષયોપશમ અનુક્રમે બાહ્ય અને આક્યન્તર કારણો છે મનરૂપે પરિણત થયેલ મનની પૌર્ણાલિક વર્ગણોએ એ મન પર્યવજ્ઞાનના બાહ્ય કારણો છે, જ્યારે આ જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મોનો ક્ષયોપશમાદિ તેતુ આક્યન્તર કારણ છે કેવલજ્ઞાનના મળધમા તો પદાર્થ માત્ર તેના બાહ્ય કારણરૂપ છે અને આ જ્ઞાનને તિરોહિત કરનારા કર્મોના ક્ષય તે તેતુ આક્યન્તર કારણ છે અત્ર ક્ષયોપશમ નહિ કહેવાતુ કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે જ નહિ—હોઈ શકે નહિ આ પ્રમાણે આ પાચ પ્રકારના બાહ્ય અને આક્યન્તર નિમિત્તો પરસ્પરે વિચાર જ્યો એવી જ રીતે ચક્ષુર્દર્શનાદિ આ પ્રકારના દર્શન-ઉપયોગના મળધમા પણ યથાવિધ નિમિત્તો ઘટાવી શકાય તેમ છે

આ વિવેચન ઉપરથી ઉપયોગ શી વસ્તુ છે તે પાઠક-વર્ગને ધ્યાનમા આગળુ હશે, છતા પણ એ વિષે કેટલોક વિચાર ફરીથી કરી લઈએ

ઉપયોગનો શબ્દાર્થ—

ઉપયોગ એ ઉપ અને યોગ એ બે શબ્દોનો બનેલો છે તેમા ઉપ નો અર્થ ‘ સમીપ ’, ‘ પાસે ’ છે, જ્યારે ‘ યોગ ’ નો અર્થ ‘ જ્ઞાન-દર્શનતુ પ્રવર્તન ’ યાને ‘ વિષયની આવધાનતા માટેની તૈયારી ’ છે આ કઇ સ્વતંત્રપોલકરિત વાત નથી કેમકે તત્ત્વનાર્થાધિગ્ની શુદ્ધ જ્ઞાન (પૃ ૧૪૯)મા કહ્યું છે કે—

“ યોગઃ જ્ઞાનદર્શનયોઃ પ્રવર્તન વિષયાનધાનામિમુલ્લતા, સામીપ્યવર્તી યોગ ઉપયોગઃ, નિત્યમમ્બન્ધ કૃત્વર્થઃ. ”

૧ આતુ સ્વરૂપ હવે પડી વિચારવામા આવશે.

૨ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો પ્રકારો પૈકી એક

૩ આ આગળ ઉપર સમજાવવામા આવશે.

‘ ઉપયોગ ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ‘ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરીય ટીકા (૩૧૨ પત્રાક) માં જે નીચે મુજબ આપ્યો છે, તે પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

“ ઉપયુજ્યતે-વસ્તુપરિચ્છેદ પ્રતિ વ્યાપાર્યતે જીવોઽનેત્યુપયોગઃ ”

અર્થાત્ જેના વડે જીવ વસ્તુના પરિચ્છેદ પ્રતિ વ્યાપાર કરે છે-પ્રવૃત્ત થાય છે તે ‘ ઉપયોગ ’ છે

કહેવાની મતવળ એ છે કે ઉપયોગ આત્માનો એક પ્રકારનો પશ્ચિન્નમ છે એનું બીજું નામ ‘ ચૈતન્ય ’ છે ‘ ચૈતન્ય ’ એટલે ‘ જ્ઞાન અને દર્શન ’, અર્થાત્ જ્ઞાન અને દર્શન એ ચૈતન્યના પર્યાયો છે જે જાતનું જ્ઞાન યાને દર્શન સંપાદન કરવું હોય તેને અનુકૂળ બાહ્ય અને આબ્યન્તર નિમિત્તો મળતા ‘ જ્ઞાન-ઉપયોગ ’ કે ‘ દર્શન-ઉપયોગ ’ થાય છે આ ઉપરથી એક ગદાય છે, કે ઉપયોગના જ્ઞાન-ઉપયોગ યાને ‘ સાકાર ’ ઉપયોગ અને દર્શન-ઉપયોગ યાને ‘ નિરાકાર ’ ઉપયોગ એમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે છદ્મસ્થાને આ બંને ઉપયોગ એક જ વસ્તુ પર વધારેમા વધારે ‘ અન્તર્મુદ્ધૃત ’ મુદ્ધી જ હોઈ શકે છે અને તેમના મળ-મળના જ્ઞાન-ઉપયોગનો મમય દર્શન-ઉપયોગના કરતા સજ્ઞેય ગણે છે, જ્યારે કેવલીઓને (મર્વજ્ઞાને) તો તે બંને ઉપયોગો એકેક સમયના જ હોય છે

ઉપયોગ-વાદ

જીવને એક સમયમા કેટલા ઉપયોગ હોઈ શકે ?—

‘ એક જ સમયમા જીવને એકથી વધારે ઉપયોગ હોઈ શકે નહિ (પરંતુ ક્રિયા તો હોઈ શકે) આ વાતની વિશેષાબ્ધી નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

“ ગ્રહણ-વિસર્ગપયન્તા, પરોપ્પરવિરોધિણો કલ્પં સમયે ? ।

સમય દો લવભોગા, ન હોજ્ઞ કિરિયાણ કો દોસો ? ॥૩૭૩॥ ”

[ગ્રહણ-વિસર્ગપયન્તા પરસ્પરવિરોધિનો કલ્પ સમયે ? ।

સમયે દ્વારુપયાગો ન મત્તા ક્રિયાણા તુ કા દોષ ? ॥]

૧ “ સમયેસ્વો નવસ્થ સ્થાત્ પ્રમત્ત્યસ્તમુદ્ધૃત્કમ્ । ”

સમયોત્તમુદ્ધૃત્ત-મત્તદસ્થાતચિથ યત્ ॥૩૭૩॥ ”—લોકપ્રકાશ, કબ્બલોક, સર્ગ ૩

અર્થાત્ નવ સમયથી આદીને અનુદ્ધૃતની શરૂઆત થાય છે અને તે મુદ્ધૃતમા ન્મા મુદ્ધી એક સમય જોડો હોય ત્મા મુદ્ધી છે આ અત્યુદ્ધૃતના અસખ્ય પ્રકારો રહે છે કહેવાની મતવળ એ છે કે નવ સમયથી આદીને બે ઘડી (૪૮ મિનિટ)મા એક સમય જોડો એટલે બે ઘડી કાળને ‘ મતમુદ્ધૃત ’ કહેવામા આવે છે ‘ સમય ’ એ જેન શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે અને એનો અર્થ મુદ્ધૃતમા મુદ્ધૃત કાળ-વપન થાય છે એક મેડડમા અરે આખા મીચીને લેવારીએ તેટલામો તો અસખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય છે સમય ક્રતા કોઈ મુદ્ધૃત કાળ નથી, એ ઉત્તરો મુદ્ધૃત વપન છે, એ મુદ્ધૃતમ છે એ અવિભાજ્ય છે

૨ આ ગાથા પ્રજ્ઞાપનાની ઘનિ (૨૬૪ પત્રાક)મા ઉલ્લેખિત થાય છે

ક્રિયા એક સમયમા એકથી વધારે હોઈ શકે આ વાત તો નાટકીઆ-ખેલ કપ્તાગ નાટક
 કરતા જતા એક જ સમયમા હસ્ત-પાદાદિ વડે વિવિધ થેણા ઠકે
 ક્રિયાઓનું યોગપદ્ય છે તે પૃથ્વી પણ સમજી શકાય છે વળી આના સમર્થનાથે એ
 નિવેદન કરવું અનાવન્યક નહિ ગણાય કે કહેવું વસ્તુમા એક જ
 સમયમા ઉત્પાદ અને વ્યય ઉદ્ભવે છે તથા એક જ સમયમા સઘાત અને પગિશાટન થાય છે^૧

અત્ર કોઈ એમ માનવાને તૈયાર થાય કે છદ્મમ્થ, જીવોને જ્ઞાનની અપૂર્ણતાને લઈને
 ભલે એક સમયમા બને ઉપયોગો ન હોય, પરંતુ કેવલજ્ઞાનીઓને તો બને ઉપયોગો હોઈ શકે
 તો આ વાત મૈદ્વાન્તિકો સ્વીકારતા નથી આના સમર્થનાથે તેઓ વિશેષાંબી નિમ્ન-લિખિત
 ગાથાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કહે છે—

“ નાણમ્મિ દસણમ્મિ ચ, एत्तो एगयरम्मि ઉવડસા ।
 સવ્વસ્સ કેવલિસ્સ વિ, જુગવ દો નત્થિ ઉવઓગા ॥ ૩૦૯૬ ॥ ”
 [જ્ઞાને દર્શને ચ એક અનયોરંકંતરસ્મિન્ ઉપયુક્તાઃ ।
 સર્વસ્ય કેવલિનોઽપિ યુગપદ્વ દ્વૌ ન સ્ત ઉપયોગૌ ॥]

અર્થાત્ સર્વજ્ઞને પણ એકી સાથે બે ઉપયોગો હોતા નથી પરંતુ તાર્કિક-ગિરિમણિ
 શ્રીમિદ્ધસેન દિવાકરે આ વાત સ્વીકારતા નથી

કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે એક જ સમયમા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે ઉપયોગો
 હોઈ શકે તે નહિ એ સમયમા મૈદ્વાન્તિકો અને તાર્કિકો વચ્ચે તીવ્ર મત-સેદ છે. આ વાગ્યુંદ કઈ
 તીર્થાન્તગીયો માથેનું નથી એ તો શ્વેતાશ્વર મઝ્ઝાધાના બે પક્ષોની ચર્ચાનો અગમ ડપ છે મૈદ્વાન્તિક
 પક્ષના આગેવાન પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, અ્યારે તાર્કિક પક્ષના અગ્રણી આચાર્યવર્ધ
 શ્રીમિદ્ધસેન છે આ બે પક્ષમાથી કોનું મન્તવ્ય માયું છે એનો નિર્ણય માર્ગજેયો મન્દમતિ ઢગી
 ન શકે એટલું જ નહિ પરંતુ, આ વિશેષાત્મક મન્તવ્યો છે એમ પણ કહેવું તે માટે માટે તો
 ઉચિત નથી આ સમયમા આચરિશારદ આચાર્યાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિના
 ઉગ્રાદેશ ખાત્ર મનનીય હોવાથી તે અનુવાદ મહિત નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરે છું —

“ પ્રાચા વાચા વિમુલ્લવિપયોન્મેપસૂક્ષ્મેક્ષિકાયા
 ચેરરણ્યાનીમયમધિગતા નવ્યમાર્ગાનિમિજ્ઞાઃ ।
 તેષામેષા સમયવર્ણિજાં ‘સમ્મતિ’ગ્રન્યગાથા
 ચિશ્વાસાય સ્વનયવિપણિપ્રાજ્યવાણિજ્યવીર્યો ॥ ૧ ॥

૧ આ સમયમા વિશેષ નાદિતીને સાર જુઓ વિશેષાંબી ટીકા (૫૦ ૨૧૬-૨૧૭)

૨ પ્રથમના ત્રણ પદો ‘મન્દાહનતા’ જદમા, લાગ પછીના ત્રણ પદો ‘પૃથ્વી’ જદમો
 અને અંતિમ (સાનયુ) પદ ‘શિખરિણી’ જદમા રચાયેલ છે

भेदग्राही व्यवहृतिनय संश्रितो मल्लवादी

पूज्याः प्रायः करणफलयोः सोमि शुद्धसूत्रम् ।

भेदोच्छेदो मुखमधिगतः सस्वरहं सिद्धतेन—

स्तस्मादेते न सलु विषमाः सूरिपक्षान्नयोऽपि ॥ २ ॥

चित् सामान्य पुरुषपदभारुकेवलान्ये विशेषे

तद्वृत्तेण स्फुटमभिहितं सायनन्तं यदेव ।

सूक्ष्मैरदोः क्रमवदिदमप्युच्यमानं न दुष्टं

तत् सूरीणामियमभिमतं सुरपगौणव्यवस्था ॥ ३ ॥

तमोऽपगमचिज्जनुःक्षणमिदा मिदानोद्भवाः

श्रुता बहूतराः श्रुते नयत्रिवादपक्षा यथा ।

तथा क इव विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये

प्रधानपदवी धिया क नु दवीयसी दृश्यते ? ॥ ४ ॥

प्रसह्य सदसत्त्वयोर्न हि विरोधनिर्णायक

विशेषणविशेष्ययोरपि नियामकं यत्र न ।

गुणागुणविभेदतो(ने) मतिरपेक्षया स्यात्—

पदा किमत्र भजनोजितं स्वसमये न सङ्गच्छते ॥ ५ ॥

प्रमाणनयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधी—

नैयस्मयतटस्थतोल्लसदुपाधिरिमीरिता ।

कदाचन न बाधते सुगुरुसम्प्रदायक्रमं

समञ्जसपद बदन्युद्धिधियो हि सहर्शनम् ॥ ६ ॥

रहस्य जानन्ते किमपि न नयाना हतधियो

विरोध भाषन्ते विविधपुष्पक्षे वत् स्वलाः ।

अमी चन्द्रादित्यप्रभृतिविकृति चत्पयगिरा

निरातङ्गाः कुत्राप्यहह न गुणान्वेषणपराः ॥ ७ ॥ १

—ज्ञानभिन्दु (आन्त भाग)

नवीन भाग्यधी अपरिचित जेवा ले (भङ्गानुभावो), पूर्वं (अनुविशेनी आशीन)
वाणीआभा (लुदी लुदी अपेक्षाये नूयायेला अने जे ११ करीने दुडी नञ्स्वाणाओने) विमुञ्ज
(विशेषात्मक लक्षणा) विषयेना प्रादुर्भावना सूक्ष्म अवलोकनने विषे (अर्थात् तेनु निरीक्ष्य करती

વેળા) મોટા જગતના લયને પામ્યા છે, તે સિદ્ધાન્તના વ્યાપારીઓને, નિજ^૧ નયરૂપ બજારમા મોટા વ્યાપારના માર્ગરૂપ આ સમતિઅન્યની ગાથા વિશ્વાસ માટે થશે-૧

લેહ (વિશેષ)ને ગ્રહણ કરનારા (શ્રી)મહાવાદીએ^૨ વ્યવહાર નયનો આશ્રય લીધો છે પૂજ્ય (શ્રી)નિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે કિયાની મિદ્ધિમા અત્યંત ઉપકાન્ત^૩ કર્યુ અને કળ (કાય)^૪ની સીમાને વિષે મોટે ભાગે શુદ્ધ^૫ ઝગજુસૂત્ર નયનુ અવલમ્બન કર્યુ છે અને (શ્રી)સિદ્ધરોન (દિવાકરે) લેહનો ઉચ્છેદ કરવામા તત્પર (અર્થાત્ વિશેષથી મહા વિમુખ રહેનાર) એવા^૬ સમગ્ર નયનુ સેવન કર્યુ છે તેથી કરીને આ ત્રણે સૂત્રિઓના પક્ષે (લિપ્ત લિપ્ત નયને અનુલક્ષી પદાર્થોનુ પ્રતિપાદન કરનારા હોવાથી) વિષમ (વિરોધાત્મક) નથી (કિન્તુ બાળ છુવોને એકાન્તવાદથી બચાવવામા વિશેષ સહાયક છે) -૨

(મમસ્ત ઉપયોગોમા) પ્રધાન પદને ભોગવનારા કેવળ નામના, વિશેષમા ચૈતન્ય જે સામાન્ય એ રૂપે એને સાદિ-અનન્ત સ્પષ્ટપણે ઠહેવામા આવ્યું છે સૂક્ષ્મ અશોથી (વિશેષગ્રાહીઓ વડે) આ ચૈતન્યને કમિક જે ઠહેવામા આવ્યું છે તે કુદ નથી (કિન્તુ સુક્તિ-સુક્ત) છે, કેમકે (આ ત્રણે) સૂત્રિઓને સુખ્ય (વિરોધાત્મક) અને ગૌણ (સામાન્યાત્મક) વ્યવસ્થા (અર્થાત્ વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે વિશેષનુ સુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવુ અને સામાન્યમા ઉદાસીન રહેવુ અને મગ્ર નયના અભિપ્રાય પૂર્વક સામાન્યનુ સુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવુ અને વિશેષમા ઉદાસીન રહેવુ એ વ્યવસ્થા) મમત છે-૩

અજ્ઞાન (રૂપ અધકાર)ને દૂર કરનારા ચૈતન્યના ઉત્પત્તિ-ક્ષણના ભેદરૂપ^૭ કારણથી ઉદ્ભવેલા અનેક (જૂઠા જૂઠા અભિપ્રાયને દર્શાવનારા) નયના વિવાદના પક્ષે જેવી રીતે શાસ્ત્રમા (જૂઠી જૂઠી રીતે) સભળાય છે (તેવી જ રીતે તેના વિચાર કરતા તેમા આશ્ચર્ય જેવુ કંઈ નથી) તેમ (પૂર્વોક્ત ત્રણ ધુન્ધર) સૂત્રિઓના ત્રણ પક્ષ વિષે વિચાર કરતા શો વિસ્મય છે? કેમકે બુદ્ધિ(શાળીઓ)ને સુખ્ય પદવી ક્યા વિશેષ દૂર દેખાય છે?—૪

જ્યા સત્ત્વ અને અમત્ત્વના વિરોધનો બળાત્કાર પૂર્વક કેલ નિર્ણય નથી તેમજ જ્યા વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પણ ડોહ બળાત્કારથી નિયામક નથી, તેવા જગતના વડે પગકમ્પી નિજ દર્શનમા ગૌણ અને સુખ્યના ભેદને વિષે 'ચ્યાઈ' પદવાળી અપેક્ષાથી સુક્ત બુદ્ધિ શુ મગત નથી?—૫

પોતાના સિદ્ધાન્તમા પણ પ્રમાણ અને નયથી મગત તથા નયના વિરમયરૂપ તટસ્થતામાથી ઉદ્ભાસ પામતી ઉપાધિ વડે ચિત્રિત એવી અનેકાન્ત મતિ સુગુરુના સમપ્રદાયના કમને કદાપિ બાધા કરતી નથી, ઠારણ કે આવા સગત પદને (એટલે કે આવા પ્રકારનો સમન્વય કરનારાને) તો મહામતિ 'સદ્દર્શન' કહે છે—૬

જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે-બહાર મારી જઈ છે તે કુદ (જનો) નયોના^૮ રહેસ્યને બહુતા નથી અને એથી કગીને તો વિવિધ વિચક્ષણ (સૂત્રિઓ)ના પક્ષમા વિરોધ (છે એમ) વહે છે

આ ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરેમા વિકાર અને વ્યતિક્રમની વાણી વડે નિર્ભય (બનેલા જનો) કોઇ પણ
સ્થાને અરેષ્ટ ગુણોની શોધ કરવા નથી — ૭

હવે પાછા પ્રસ્તુતનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે વિગેષાઠ (૫૦ ૩૦૬૫-૩૧૩૫)
તેમજ તેની મહાધારીય શ્રીહેમચન્દ્રમુનિકૃત વૃત્તિ સર્વનને જે ઉપયોગ એક સાથે હોઇ શકે કે
ક્રમસર હોઇ શકે એ હકીકત ઉપર વિગેષ પ્રકાશ પાડે છે પરંતુ તે મમળ ન આપતા તેનો નીચે
સુજળ નારાગ આપવામા આવે છે —

પૂર્વ પક્ષ—કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અવિનાશી છે એટલે કે તે સદા અવસ્થિત છે
આથી તેનો ઉપયોગ યુગપદ્—એકી સાથે છે, કેમકે જે બોધસ્વરૂપી તથા સદા અવસ્થિત હોય
તેનો ઉપયોગ સર્વદા હોય છે, જો એમ નહિ સ્વીકારમા આવે તો તેનો બોધ-સ્વભાવ ઘટી શકશે
નહિ આ પ્રમાણે બનેલો મહા ઉપયોગ હોવાથી જે ઉપયોગ એકી વખતે હોવાનું સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તર પક્ષ—પ્રજ્ઞાપનાના કાય-સ્થિતિ-પદમાના મહનાળી ન મંતે ! મહનાળી
ત્તિ કાલઝો કેદિરં હોઈ ? ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ ઉપરથી જોડ શકાય છે કે વિદ્યમાન જ્ઞાનદર્શનનો
ઉપયોગ નિરન્તર હોવો જોઈએ એ કથન અનેકાન્તિક-વ્યસિચારી છે

પૂર્વ પક્ષ—એક સમયે કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને બીજા સમયે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ
માનવાવી પ્રતિસમય આ જ્ઞાન-દર્શનનો અત આવશે અને તેમ થતા મિદ્ધાન્તમા કહેલા તેના
અનુપપન્નનો અભાવ થશે.

વળી કેવલજ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ માટે કહેલો પ્રયામ નિરર્થક થશે, કેમકે દરેક મનમાં પછી
કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો વારવાર અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે

આ ઉપરાંત આવજી સહિત એવા જે દીપક સમકાલે, નહિ કે અનુક્રમે, વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ
પાડે છે, એ તરફ ધ્યાન આપતા જ્ઞાનાવગ્નના અને દર્શનાવગ્નના ક્ષયથી ઉદ્ભવેલ કેવલજ્ઞાન
અને કેવલદર્શન પણ સર્વ વસ્તુ ઉપર યુગપત્ પ્રકાશ પાડે એમજ માનવુ યુક્તિ-મંગત સમજાય છે

વિશેષમા ક્રમસર ઉપયોગ માનવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ જે એક બીજાના
આવગ્નુત્પ બનશે, કેમકે એકની મત્તા દગ્ધમા બીજાનો અભાવ છે જો આ બેને એક બીજાના
આવગ્નુત્પ નહિ માનવામા આવે તો એકના ઉપયોગના સમયે બીજાને નિષ્કારણ આવગ્નુ માનવુ
પડશે અને તેમ થતા નિત્ય સત્તા કે અમત્તા પ્રાપ્ત થશે

વળી જ્ઞાન અથવા દર્શનમા અનુપયુક્ત કેવલીને માનવાથી તેમના મંબધમા પણ
અસર્વજ્ઞતા કે અમલ દર્શિતા માનવી પડશે અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનમા અનુપયોગના સમયે અસર્વજ્ઞતા
અને કેવલદર્શનમા અનુપયોગના સમયે અમલ દર્શિતા જિનેશ્વર પગલે માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થશે અને, તેમ થતા તેઓ સર્વદા મલ્લ તેમજ સર્વદર્શી છે એમ કહી શકાશે નહિ

ઉત્તર પક્ષ—જ્ઞાન દર્શનનો એકાત્મ ઉપયોગ માનવાથી જે દ્વયજ્ઞે વીતનગને લાગુ પડે છે,

તે છદ્મસ્થને પણ હાથ પડશે એટલે કે જ્ઞાનના અનુપયોગના સમયે અજ્ઞાનીપણું, દર્શનના અનુપયોગના વખતે અદર્શિપણું, આવરણના ક્ષયની નિષ્પ્રયોજનતા અને નિષ્કા હુ આવણતા એ દોષો છદ્મસ્થને પણ હાથ પડશે

વળી કેવલી સર્વથા જ્ઞાનાવળાદિથી મુક્ત છે, જ્યારે છદ્મસ્થ તેમ નથી, તેથી જ્ઞાન દર્શનના યુગપદ્ ઉપયોગમાં કેવલીને વિધન નથી, પરંતુ છદ્મસ્થને જ છે એમ કહેવું ઠીક નથી એનું કારણ એ છે કે છદ્મસ્થ જોકે સર્વથા આવરણ ગ્રહિત નથી તોપણ તેને દેગથી તો-અંશત તો આવરણનો ક્ષય છે જ એથી કરીને નર્વ વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ બહુ થયે ન હોય, કિન્તુ અસર્વ વસ્તુવિષયક-દેગવિષયી જ્ઞાનદર્શનનો યુગપદ્ ઉપયોગ તેને હોવો જોઈએ છતાં આ વાત કેમ સ્વીકારવામાં આવતી નથી ? કેમ છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ હોવાનો નિષેધ કયાં છે ? આથી એ દ્વિતીયાર્થ થાય છે કે જો છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ ન હોય તો તે કેવલીને પણ ન જ હોય

વિશેષમાં અનુપયોગના સમયે જ્ઞાન દર્શનનો અભાવ માનવો તે ઠીક નથી અર્થાત્ કેમકે ઉપયોગયુક્ત કેવલીને જે વખતે જે જ્ઞાન કે દર્શનનો ઉપયોગ હોય તે વખતે તે જ જ્ઞાન કે દર્શન હોય છે અને જે વખતે જેમાં તે અનુપયુક્ત હોય તે વખતે તે જ્ઞાન કે દર્શન અવિદ્યમાન જ છે એમ માનવાથી અનિદ્ર પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ માનેલો હોવાથી છદ્મસ્થ માધુ દર્શન, જ્ઞાન કે આગ્રિ એ ત્રણમાંથી એકમાં ઉપયુક્ત હોઈ અન્યમાં અનુપયુક્ત સિદ્ધ થતા તેનો અભાવ સ્વીકારવો પડશે એટલે કે દર્શનથી નહિને માધુ નહિ કહેવાશે ; પરંતુ કોઈમાં તેમજ આગમમાં તેવાને માધુ કહેવામાં આવે છે તેનું કેમ ?

આ ઉપરાંત જે અનુપયુક્ત હોય તે અવિદ્યમાન છે એમ સ્વીકારવાથી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ અનુસૂચિત હોવાનો મૈદ્વાન્ટિક ઉલ્લેખ પણ અવિદ્યમાન કરશે. વળી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ છાસક (૬૬) સાગરોપમથી કંઈક અધિક કાળનો જે માનવામાં આવ્યો છે તે પણ નકામો ગણ્યો વિશેષમાં શ્રીગૌતમના દિ ગપુષ્પે પણ અવિદ્યમાન કરશે, કેમકે તેમને પણ સમજાશે તો એકનો ઉપયોગ છે એટલે કે જે સમયમાં તેમને ઉપયોગ નહિ હોય તે સમયમાં તેઓ અવિદ્યમાન મનાશે એટલાં એ પણ નિવેદન કરવામાં આવે છે કે પાશ્ચાત્યમિક ભાવથી જીવન જીવત વે જેને સ્વભાવ છે, તેમ જીવોને એકાન્ત ઉપયોગ પણ પાશ્ચાત્યમિક હોવાથી સ્વભાવ જ છે એટલે કે કેવલીને એકાન્તર ઉપયોગમાં સ્વભાવ જ આવરણ છે

આ બંને પક્ષોના કથન તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતા એ સ્ફુટે છે કે (૧) બંને પક્ષો-મૈદ્વાન્ટિકો તેમજ તાર્કિકો છદ્મસ્થને એક સમયે જે ઉપયોગ માનતા નથી (૨) કેવલીને લગ્નિધથી જ્ઞાન-દર્શન અનન્તકાલિક છે, પરંતુ ઉપયોગથી તો એક એક સમયે જ છે એમ મૈદ્વાન્ટિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિકો ઉપયોગથી પણ બંનેને સમકાળે માને છે (૩) મૈદ્વાન્ટિકો તર્ક-બળથી આગમ-

૧ અગણિત વર્ષો પસાર થઈ જાય એટલે તેમણે આ કાળ છે એનું સ્વરૂપ આ ઉપાસમાં વિચારવામાં આવનાર છે

૨ આ સમયથી આ ઉપાસમાં વિચાર કરવામાં આવશે.

મન્યનની અવગણના ક્રૂરતા ના પાડે છે (૪) તરિક્કો પ્રબળ તમ્ વડે ઉપયોગનું યોગ્ય સિદ્ધ કરવા મહેલે, પ તુ ૨૧ જાતના સમર્થનાર્થે કો, ન્યપ્ટ આગમ-વાક્યનો ઉલ્લેખ કરી શકતા નથી

આ પ્રમાણે ઉપયોગવાના પાઠનાં નિનાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે આ નબધમા દિગબરોની શી માન્યતા છે તે બેજ લગ્ગે તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫૦ ૮૬) ના નિમ્ન-લિખિત—

“છદ્મસ્યેયુ તયોઃ ક્રમેણ વૃત્તિનિરાવરણેયુ યુગપત્”

—ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમના મતમા છદ્મસ્યેને કમચર ઉપયોગ માનવામા આવ્યો છે, ન્યારે વીતનગને-કેવથીને તો યુગપત્ ઉપયોગ સ્વીકાનવામા આવ્યો છે

ઉપયોગના અવાતર લેહો—

મતિજ્ઞાન દુતનાન, અવધિનાન મનપથવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાચ પ્રકારના જ્ઞાન, મતિ-અજ્ઞાન, દુત-અજ્ઞાન અને વિભગજ્ઞાન એ ત્રણ અજ્ઞાન, અને ચતુર્દર્શન, અચતુર્દર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવલદર્શન એ ચાર પ્રકારના દર્શન એમ ઉપયોગના બાર લેહો પડે છે તેમા પ્રથમના આકેને ‘જ્ઞાન-ઉપયોગ’ તરીકે અને છેલ્લા બ્યારને ‘દર્શન ઉપયોગ’ તરીકે ઓગખાવવામા આવે છે આ ઉપરથી બેઈ શકાય છે તેમ ઉપયોગના મુખ્ય બે લેહો છે, ન્યારે તેના અવાતર લેહો તો બાર છે

પર્યક્તાની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો—

આ પ્રમાણે ઉપયોગના મુખ્ય બેગેના તેમજ તેના મવાન્તર લેહોનો વિચાર કર્યો હવે આ સાગર અને યાતાકાર તોના મન્તમત અનાન્ત બે ૩૧ ‘પર્યક્તા’નો વિચાર કરવામા

૧ વિભગ જ્ઞાનો અત્ર અજ્ઞાન તરીકે ઓગખા યુ છે એરી કોઈને શકા થશે કે આ શુ વિરોધા મક કવન નરી ? એકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તો નરથા જી । કે જ્ઞાનુ સમાધાન એ છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બને એક પ્રમાણ ‘મોધ’ યાને એક જાતની નમજલુ છે આ બેમા ફેર માત્ર એ જ છે કે જ્ઞાન એ ‘વધધ જોડ યાને સ રી સમજલ’ છે ન્યારે અજ્ઞાન એ અપધાર્ય ‘મોધ’ યાને ‘ઓગી મમજલુ’ વસ્તુને નર ફેર જા પી તે જ્ઞાન છે ન્યારે વસ્તુને અનુવૃત્તિ વિપરીત રૂપે જાણવી તે ‘અજ્ઞાન’ ૧ વિભગજ્ઞાની વતી વિપરીત રૂપે સમજે છે વા ત તેનુ આ વિનચજ્ઞાન અજ્ઞાન કહવાય છે જૈન ગાજમા અવનિ જ્ઞાન એરી પાલિનિક મજા નથી પરતુ તેને બદલે વિભગજ્ઞાન એવી સગા છે આનો યુ ત્તિ-અથ પ્રગાપનાની ત્રિમધ્યગિતીયવૃત્તિ (પરજ પચાક)મા નીચે મુજબ આપવામા આવ્યો છે—

“વિપરીતો વજ્ઞ-વરિજ્ઞિત્તિવજ્ઞાનો મજ્ઞ્ય મત્ત વિમ્ , તચ્ચ તત્ત જ્ઞાન ચ વિમજ્ઞજ્ઞાનમ્”

૨ જૈને શ અમા દર્શનની યાગ જ પ્રમા પાડવામા આવ્યા છે એકે મનપથવદર્શન જેવી સગા નથી આપી કરી જાનના પન મચન આદ પ્રમા પડે છે ન્યારે દર્શનના તો યાગ જ પડે છે આ જ્યારે નરેન બે નક્ષો મ ચપરે માખા છે તે અમનુનાર નિવ રીશુ

૩ સરખાવો તત્ત્વાર્થશબ્દ (અં ૨ તુ નિમ્ન નિખિત નવમુ સુન—

‘ચ દ્વિધિયોઽદ્યત્તુમ્બદ’

આવે છે આ પર્યવર્તના સાકાર અને અનાકાર એમ બે ભેદો છે તેમાં 'આકાર પર્યવર્ત'થી સીધું જાણ પર્યવર્તનું ત્રિકાલિક જ્ઞાન મમજવું અને 'અનાકાર પર્યવર્ત'થી પરિચ્છેદરૂપે દર્શન-પ્રેક્ષણ મમજવું આથી મમજી શકાય છે કે 'અનિસા' અને મતિ-અજ્ઞાન રૂપે 'વર્તમાનકાલિક જ' હોવાથી તેનો સાકાર પર્યવર્તના સમાવેશ થઈ શકતો નથી એટલે કે બાકી રહેતા સાકાર ઉપયોગ-માના છ પ્રકારને 'સાકાર પર્યવર્ત' નામની મશા ઘડી શકે છે, કેમકે બાકીના શુતાદિ જ્ઞાનો ત્રિકાલિક છે.

અનાકાર પર્યવર્તના અવધુર્દર્શનનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કેમકે તે દર્શન મુદ્દત નથી, કારણ કે નેત્ર-ઈન્દ્રિયથી જેવું આત્માને મુદ્દત દર્શન થાય છે, તેવું અન્ય ઈન્દ્રિયો અને મન કારણ થતું નથી આથી બાકીના ત્રણ અનાકાર ઉપયોગ 'અનાકાર પર્યવર્ત' કહી શકાય છે આ પ્રમાણે પર્યવર્તના બધા મળીને નવ ભેદ (છ સાકાર અને ત્રણ અનાકાર) પડે છે, આવી રીતે ઉપયોગ અને પર્યવર્તના બે પ્રકારો પડે છે, તેની નીચે મુજબ સકલના થઈ શકે છે —

ઉપયોગ

સાકાર ઉપયોગ

અનાકાર ઉપયોગ

અયત્નુર્દર્શન અભુર્દર્શન અવધિર્દર્શન દેવલદર્શન

અનાકાર પર્યવર્ત

મતિ જ્ઞાન મતિ-અજ્ઞાન શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ અજ્ઞાન અવધિ જ્ઞાન વિભજ જ્ઞાન મન-પર્યવર્ત જ્ઞાન દેવલ જ્ઞાન

સાકાર પર્યવર્ત

૧ આનુ બીજી નામ આભિનિરોધિક પશુ છે.

૨ સરખાવો—

"અગમગગાદિરૂપે, પરિચ્છેદવસ્તુગાહ્યે ચૈવ
ઈદિયમણોનિમિત્ત, ચ તમાભિનિરોધિય ચેતિ ॥૨૦॥"
[યદ્ અગમગાદિરૂપે મનુષ્યમગ્નયસ્તદ્રાક્ષ્યે તચે |
ઈદિયમણોનિમિત્ત ચ તદ્ આભિનિરોધિય ચૈવ ॥ ૨]

અર્થાત્ જે જ્ઞાન અવગ્રાહ્યરૂપે છે, પ્રત્યુત્પન્ન વસ્તુનું ગ્રાહક છે, ઈન્દ્રિય અને મન બેના નિમિત્ત-મારણ છે, તે જ્ઞાન 'આભિનિરોધિક' કહેવાય છે

૩ સરખાવો—

"જે પુણ તિકાઠવિષયે, આગમગવાણુમારિ ચિદ્ધાણ |
ઈદિયમણોનિમિત્ત, સુર્યનામે ત જિજ્ઞા ચેતિ ॥૨૧॥"

કયા જીવને કેટલા ઉપયોગો હોય છે, એ વાત વિચારવી જોઈએ. પરંતુ જીવોના એક-પ્રકાર જાણ્યા સિવાય એ વાતનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવો તે ઠીક નહિ, તેથી પ્રસંગ મળતા તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું. આત્મારે તો એક બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરી આ ઉપયોગના પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ.

આત્મામાં અજ્ઞાન હોવાનું કારણ—

આ ચરાચર જગતમાં ઉપયોગ વિનાનો કોઈ પણ જીવ નથી. નિર્ગોહના જીવોને પણ અક્ષરના અનન્તમાં ભાગ જેટલો તો ઉપયોગ છે જ. જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આમ છે, તો અત્ર કોઈને શંકા થાય કે આત્માને સહા ઉપયોગ છે અને તેમ છતાં એ તો કેટલીક વાર ઉપયોગીન જણાય છે તેનું શું કારણ? વળી જ્ઞાનમય આત્માને સશય, વિપર્યાય (વિપરીત જ્ઞાન), નજ્ઞાન ઇત્યાદિ કેમ સંભવે? આનું સમાધાન એ છે કે જોકે આત્મા જ્ઞાનમય છે, તોપણ તેનું જ્ઞાન જ્ઞાનાવગ્ણીય કર્મોને લીધે આચ્છાદિત ગ્રહ છે.

આત્માનો દરેક પ્રદેશ આ પ્રમાણે આચ્છાદિત ગ્રહ છે એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ કરવી નહિ, કેમકે આત્માના મધ્ય ભાગમાં ગ્રહના આઠ પ્રદેશો તો સર્વથા શુદ્ધ છે, સર્વાંશે કર્મથી ગ્રહિત છે પરંતુ તે સિવાયના પ્રદેશોમાં ઉકળતા જળની મ કેક ઉચ્ચ નિપાથય થયા કરે છે અને તેથી આત્મા લાખા સમય સુધી એક વસ્તુમાં ઉપયોગવાળો રહી શકતો નથી, પરંતુ તે અન્યાન્ય પદાર્થમાં ઉપયોગવાનું બને છે.

ઉપર્યુક્ત વાત સ્પષ્ટ ગીતે અમલ્ય તેટલા માટે આપણે સૂર્યનું કદાન્ત વિચારીએ સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશમય છે, છતાં પણ જ્યારે તે વાદળાથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણમાં તેનો પ્રકાશ ઓછોવત્તો પડે છે, પરંતુ એ વાત તો અમલ્ય છે કે સૂર્યના પ્રકાશનો સર્વથા અભાવ થાય. ગમે તેટલા વાદળાઓથી તે આવૃત થાય તો પણ તેનો કંઈ પણ પ્રકાશ તો ગ્રહવાને જ, નહિ તો દિન અને રાત્રિ જેવો એક રહેશે જ નહિ. આ વાતનો ઉપનય કરતાં માલુમ પડશે કે સૂર્ય તે આત્મા છે, વાદળા તે જ્ઞાનાવગ્ણીય કર્મ છે અને પ્રકાશ તે જ્ઞાન છે. આ હકીકતને અન્ય શબ્દોમાં કહીએ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી હોવા છતાં પણ આવરણરૂપ કર્મોને લીધે

[યમ્ પુનઃ ત્રિકાલવિષયમ્ જ્ઞાનમગ્રન્થાનુસારિ વિજ્ઞાનમ્ ।

દ્રિષ્ટ્યમનાનિમિત્ત ધ્રુતજ્ઞાને તત્ત્વ જિજ્ઞાસુયતે ॥]

અર્થાત્ એ જ્ઞાન ત્રિકાલવિષયક છે, આગમ ગ્રન્થોને અનુમરનારે છે તેમજ હિન્દ્રિય અને મન જેના બાદ્ય કારણરૂપ છે, તે જ્ઞાનને બિનચરો 'અનિયમ' કહે છે.

૧ જેન માત્રમાં (દ્રવ્ય) હિન્દ્રિયની સખ્યા અનુમાર જીવોના એકેન્દ્રિય દ્વિન્દ્રિય ઇત્યાદિ પાંચ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં નળી એકેન્દ્રિયના પૃતીકાય, જલકાય (અપકાય) તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ પ્રકારે પાડવામાં આવ્યા છે. આમાંના વળી છે ત્રા પ્રકારના પ્રત્યેક અને માધરણ એમ મે બેદો જનાવવામાં આવ્યા છે. સાધારણ વનસ્પતિમયને નિગોત્તરેનામાં આવે છે. આનું વિશિષ્ટ વસ્તુ-જેના સૂક્ષ્મ અને જાદર એના બે બેદો તો આગમ ઉપર વિચારવામાં આસરે.

૨ પ્રદેશની ભાદિતી સાર જીવો બીજો ઉત્વાસ

તેમા ન્યૂનાધિક જ્ઞાન, સશય, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોઢ જેવો આત્મા પણ હદાપિ સર્વથા કર્મથી-જ્ઞાનાવગણીય કર્મથી આવૃત થતો નથી, કેમકે જો જ્યેષ્ઠ માનવામા આવે, તો જીવ અને અજીવ એવો ભેદ ઘટી શકશે નહિ. અને આ હકીકત તો કોઇને પણ ઇષ્ટ હોઇ શકે નહિ.

આ પ્રમાણે આપણે જીવના લક્ષણરૂપ ઉપયોગ પરત્વે લક્ષણ અને વિધાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હવે જીવના પ્રકારો તરફ નજર ટરીશું. આ સંબંધી અન્યકાર કહે છે કે—

‘સ ચ જીવો દ્વેધા-સંસારિ-સિદ્ધભેદાત્ ।

અર્થાત્ જીવના ‘સામાન્ય રીતે સુખ્ય જે પ્રકારો પડે છે—(૧) ‘સમારી’ અથવા ‘બદ્ધ’ અને (૨) ‘મિદ્ધ’ અથવા ‘મુક્ત’ જે જીવો સમાજમા પશ્ચિમભણ જીવના જે સુખ્ય પ્રકારો ઠરે છે, તે ‘સમારી’ બાણવા ‘મમાર’ શબ્દ ‘સમ્’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સુ’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. આ ‘સુ’ ધાતુનો અર્થ ‘જમણુ ઠરવુ’ થાય છે અને ‘સમ્’ ઉપસર્ગ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે. ૮૪ લાખ જીવ-યોનિઓમા પરિભ્રમણ કરવુ, રખડવુ, જન્મ-મરણના ફેળ ફરવા ‘મમાર’ શબ્દનો અર્થ તે ‘સસાર’ છે અને આ કાર્ય ઠરનારો જીવ ‘મસારી’ છે. વળી, ‘સસાર’ શબ્દનો અર્થ ‘૮૪ લાખ જીવ-યોનિ’ પણ થાય છે. આ ઉપરાંત જીવની કર્મ-બદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ ‘સમાર’ છે. આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા-સસારમા આસક્ત રહેલા જીવો તે ‘મમારી’ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે મસારીનું સુખ્ય લક્ષણ કર્મબદ્ધ અવસ્થા છે એથી કરીને તો તેને ‘બદ્ધ’ એવું નામ આપી શકાય છે એના વિરોધી ‘મિદ્ધ’ શબ્દની વ્યાખ્યા-વ્યુત્પત્તિ તો નીચે લખેલ શ્લોક દ્વારા વિચારીએ—

“ધમાનં સિત્ત યેન પુરાણકર્મ, યો વા ગતો નિર્વૃત્તિસૌધમૂર્ધ્ન ।

રુપાતોઽનુશાસ્તા પરિનિષ્ઠિતાર્થો, યઃ સોઽસ્તુ સિદ્ધઃ કૃતમણ્ણોઽયે ॥૧૧॥”

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“મહાવસીલાળ પિ યા જા અક્ષરસ્સ અનત્તત્થો માગો નિષ્સુદ્ધાદિયો ચિદ્ધર સા પિ અ જ્ઞા આચરિજ્ઞા, તેજ જીવો અજીવત્તજ પાવિજ્ઞા”

[સર્વજીવાનામપિ ચ અક્ષરસ્ય અનત્તત્થો માગો નિષ્પોદ્ધાદિતિ તિષ્ઠતિ, ઓઽપિ યદિ આમિયેત, તેન જીવોઽજીવત્ત્વ પ્રાપ્તુયાત્]

૨ સગ્માવો તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અં ૨)નું નિમ્ન-નિખિત દશમુ સત—

“સસારિણો મુક્તાઃ ।”

૩ સામાન્ય રીતે જેમ કહેનાનું કાણુ એ છે કે અપેક્ષા અનુસાર તો જીવોના એકથી માલીને અનેક સુધી ભેદો પડી શકે છે કે જેનું નિર્દર્શન આ ઉગ્રાસમા હવે પછી કરાવવામા આવનાર છે

૪ ચેનિ એટલે ઉત્પત્તિ-સ્થાન એ વિષે વિશેષ માહિતી ચેનિના પ્રકરણમાથી મળશે.

અર્થાત્ જેણે (ઘણા ભવોના પરિભ્રમણથી) બાંધેલા પુગણા કર્મ બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા છે, અથવા જે મુકિતરૂપી મહેવના ઉચ્ચ સાગ ઉપ-મિવાવી ગયા છે, અથવા જે પ્રખ્યાત છે, નિયંતા છે કે કૃતકૃત્ય છે, તે ' સિદ્ધ ' મને મગતકાગી થાઓ.

અત્ર ' સિદ્ધ ' એ પદની શબ્દ-મિદ્ધિ (નિષ્પત્તિ) ' પૃથોદ-નદિ ' શબ્દોના સરખી છે જેમ ' દ્યુવન્ત ' નો આદિ વર્ણ ' દ્યુ ' અને ' સીદન્તિ '- ' સિદ્ધ ' શબ્દની નિષ્પત્તિ નો પ્રથમ વર્ણ ' સી ' એ મળીને ' ટુસી ' (બોલતા છતાં બેસે છે તે) શબ્દ થાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમા ' સિત ' નો આદિ વર્ણ ' સિ ' અને ' ધમાત ' (ભ-મીજત કરેલ) નો પ્રથમ વર્ણ ' ધૂ ' એ બે મળીને ' સિધૂ ' શબ્દ તૈયાર થાય છે ભૂતકૃદ તનો ત પ્રત્યય લગાડતા સિધૂ+ત અને ધાતુને અન્તે ચોથો ન્યજન હોય તો ત પ્રત્યયનો ઘ થાય છે અને પાછલા ચોથા વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે એ નિયમ અનુસાર સિધૂ+ધ= સિદ્ધ+ધ= ' સિદ્ધ ' શબ્દ બને છે.

' સિત ' એટલે બેઠે, બાપેકુ બાપેલા આઠ પ્રકારના ધર્મરૂપ ઇન્ધનને જેણે ભત્તવલ્લભાન ' શુકલ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા છે, તે ' સિદ્ધ ' ' સિદ્ધ ' શબ્દનો અર્થ, કહેવાય છે, અથવા ' વિધ ગત્યા ' (પાઠ ધાઠ ૪૭) એ ઉપરથી શિવપુરી-નિર્ણય નગરીમા જે હમેશને માટે સિધાવી ગયા છે, જે નગરીથી કદી પણ મસારમા પાછા ફરવાતુ છે નહિ તેવી નગરીના રહેવાસી બન્યા છે, તે ' સિદ્ધ ' કહેવાય છે.

વળી, બીજી રીતે ' વિધુ સરાલો ' (પાઠ ધાઠ ૧૨૦૦) ઉપરથી જે કૃતકૃત્ય થયા છે, જેને હવે કોઇ પણ પ્રકારનો અર્થ બાકી રહ્યો નથી, તે ' સિદ્ધ ' કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત અન્ય રીતે પણ ' સિદ્ધ ' શબ્દનો અર્થ વિચારી શકાય તેમ છે જેમકે ' વિધુ શાસ્ત્રે માદ્ગત્યે ચ ' (પાઠ ધાઠ ૪૮) અર્થાત્ જે જગત્ના શાસિતા-નિયતા બન્યા છે અથવા જે મગલ રૂપ અનુભવે છે, તે ' સિદ્ધ ' ભણુવા.

૨- વળી ' સિદ્ધ ' નો અર્થ ' નિત્ય ' પણ થાય છે અર્થાત્ જેણે અપર્યાવસાન સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી છે, તે ' સિદ્ધ ' છે ઉપરાંત ગુણ-સંદોહ વડે જે લગ્યે દ્વાગ પ્રખ્યાત છે, તે પણ ' સિદ્ધ ' છે.

આ પ્રમાણે ' સિદ્ધ ' શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે પરંતુ તેમા કર્મબંધિતપણુ એ જ સિદ્ધતુ મુખ્ય લક્ષણ છે.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૭૬૧ ઉપાસ

૨ અધિક નોસવન, નોભન, નોખાદ, નોખાખ, નોપરીત, નોમરી, પરિનિવૃત્ત ઇલાદિ ' સિદ્ધ ના પદ્યો ' છે.

અને એ ધ્યાનમાં ગળવું જરૂર છે કે આ 'મિદ્' ગણને સમાગમાના વિદ્યા-મિદ્, મત્ર-મિદ્, ઝમ-મિદ્ ઇત્યાદિ નામધારી 'મિદ્' સાથે ડહ લાગવું વળગતું નથી.^૧

સમારીના તેમજ મિદ્ધના અવાત્ત લોકો વિગ્નાવાનો વિગ્ના હાલ હુગ્ત તો મારી વાળી, કર્મરૂપ ભયર અને મજબૂત માડળથી બધાયેલો જીવ તેનાથી ડેવી ગીતે સુકત થઇ શકે અર્થાત્ સુકિત પ્રાપ્ત કરવામાં ડયા સાધનો ઉપયોગી છે, તે તરફ નજર ફરીએ આ, સબધમાં અન્યકારતું કહેવું એ છે કે—

‘સંતારિણો મોચનોપાયઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસમુદાયરૂપઃ ।

અર્થાત્ સસારરૂપ બદીખાનામાંથી સુકત થવાનો ઉપાય—સસાર-સમુદ્ર તરીકે જવાનું ઉત્તમ નાવ, મમ્યગ્ દર્શન (પ્રગમ્ત દર્શન), સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ ત્રણનો સમુદાય યાને મહયોગ છે. મમ્યગ્ દર્શન, મમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ ત્રણના સમૂહને જૈન શાસ્ત્રમાં ‘ત્રય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

આ દરેક જાનો અધિકારી, વિષય અને માધન એમ ત્રણ ગીતે વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે, સમ્યગ્-દર્શનના સબધમાં તે દર્શનમાં શ્રદ્ધા રાખનાર, શ્રદ્ધે અને મદ્ધના સાધનો એમ ત્રિપ્રકારે વિગ્ના ડગી શકાય અર્થાત્ મમ્યગ્-દર્શન ડોને હોઈ શકે, સમ્યગ્-દર્શનનો વિષય શુ છે તેમજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિમાં ડયા માધનો છે એમ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે મમ્યગ્-જ્ઞાનના સબધમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનના માધનો અને સમ્યક્-ચારિત્રની ખાળતમાં સમ્યક્-ચારિત્રનો આગધક, ચારિત્રનો વિષય અને તેવું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો એમ ત્રિવિધ વિગ્ના થઈ શકે.

૧ મિદ્ધના ૧૧ પ્રકારો શ્રીમદ્બ્રહ્મસુત્રમિત્ત આનન્દચક્ર-નિધુજિતની નિમ્ન-વિખિત—

‘કમ્મે’ સિપ્પે ૭ વિજ્ઞા ય ૩ મત્તે ૬ જોગે સ ૬ આગમે ૬ ।

અત્થ ૭ જન્ના ૮ અભિપ્પાદ ૯, તને ૧૦ કમ્મક્ષણ ૧૧ હય ॥ ૧૨૭ ॥”

—ગાથામાં દનાઆ પ્રમાણે નીચે મુજબ ૩—

(૧) કમ-સિદ્ધ, (૨) સિપ્પ-સિદ્ધ, (૩) વિજ્ઞા-સિદ્ધ, (૪) મત્ર-સિદ્ધ (૫) યોગ-સિદ્ધ, (૬) આગમ-સિદ્ધ, (૭) અર્થ-સિદ્ધ, (૮) યાત્રા-સિદ્ધ, (૯) અભિપ્રાય-સિદ્ધ, (૧૦) તપ-સિદ્ધ અને (૧૧) કર્મક્ષણ-સિદ્ધ.

કમ-સિદ્ધાન્તિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ ૯૨૯ થી જાણી શકાય છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના કાયથી તે આપવામાં આવતું નથી.

૨ સરખાનો તત્ત્વાર્થાધિ (અં ૧)નું નિમ્ન-વિખિત આશ્રયન—

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોચનામં ।’

૩ અત્ર દર્શન નો અર્થ ‘અજ્ઞાન’ કહેવાય છે, ‘અર્થાત્ પ્રત્યુત્પન્ન-નિરાકાર બોધ, મત્ત કે એવો કોઈ અર્થ કહેવાનો નથી. ॥ ૧ ॥

૪ શ્રીયશોવિજયગ્નિહૃત શ્રીજ્ઞાનમાન્સુનયન તેના ઓનાટકમાં કહ્યું મથુ છે કે—

‘માતમાડડમ યેવ યગ્નુદ્ધ, જ્ઞાનાત્યાત્માનમાત્માના ।

સેય રત્નચે દ્વિ-દ્વિવાચારિકવા મુને ॥ ૨ ॥”

સમ્યગ્-દર્શનાદિકના ક્રમમા રહેલું રહસ્ય—

આ દરેક રત્નનું નિરીક્ષણ કરવાની ત્રિવિધ અપેક્ષા વિષે વિશેષ વિચાર ન કરતા સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-આગ્નિ એ પ્રકારનો ક્રમ આપવામા કોઇ ઉદ્દેશ રહેલો છે કે નહિ તેનું પ્રથમ અવલોકન કરીએ શાસ્ત્રકાંડ કહે છે તેમ સમ્યગ્-દર્શન એ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-આગ્નિનો પાયો છે એ હોય તો જ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને ત્યાર પછી સમ્યક્-આગ્નિની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે સમ્યગ્-દર્શન સમ્યગ્-જ્ઞાનનું કારણ છે, જ્યાં સમ્યગ્-જ્ઞાન એનું ધર્મ છે, અર્થાત્ આ બે વચ્ચે કાર્ય-કારણુ રૂપ સંબંધ છે કારણુ પહેલું અને કાર્ય પછી એ તો લોક-અગ્રિક વાત છે તો પછી ભેદ શ્રમય છે કે સમ્યગ્-દર્શનને સમ્યગ્-જ્ઞાનની પૂર્વે પદ આપ્યું, તે વાસ્તવિક જ છે સમ્યગ્-દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સમ્યગ્-જ્ઞાન હોવું જ ભેદબંધ એવો કઇ અકાટ્ય નિયમ નથી, પરંતુ સમ્યગ્-જ્ઞાન જેને થયું હોય તેને સમ્યગ્-દર્શન હોવું જ ભેદબંધ એ નિર્વિવાદ હકીકત છે આ પ્રમાણે સમ્યક્-આગ્નિ સમ્યક્-જ્ઞાનપૂર્વક જ છે અને તેનો હેતુ પણ સમ્યગ્-જ્ઞાન છે જેણે સમ્યક્-આગ્નિ સપાદન કર્યું હોય તેનામા સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-જ્ઞાનનો સફળાવ હોવો જ ભેદબંધ, કિન્તુ સમ્યગ્-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સમ્યક્-આગ્નિની પ્રાપ્તિ હોવી જ ભેદબંધ એવો નિયમ નથી અર્થાત્ કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉત્તરોત્તર ભજના છે

આ હકીકત ત્વષ્ટ રીતે મમબય તેટલા માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશું જેટલા મનુષ્યને 'એક' એ સંખ્યાનો બોધ હોય, તે મનને તેથી અધિક બે, ત્રણ જેવી સંખ્યાનો બોધ હોય જ એમ કહેવાય નહિ, કેમકે આ મનુષ્યો પૈકી કોઇ બાળક તો હજી એકડો જ ઘૂટી રહ્યું હોય, બગડાનું તો તેને ભાન પણ નહિ હોય એમ બનવા ભોગ છે હવે જેટલા મનુષ્યો 'બે' એ સંખ્યાથી પરિચિત હોય તે સર્વ 'એક' થી તો પરિચિત છે જ, પરંતુ 'ત્રણ' થી તેઓ વાકેફગાર હોય કે ન પણ હોય એવી રીતે જેટલા મનુષ્યોને 'ત્રણ' નું જ્ઞાન છે, તે સર્વ 'એક' અને 'બે' થી પણ પરિચિત છે જ

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે ભેદે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેને તે જ મમયમા સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું જ ભેદબંધ એવો કઇ નિયમ નથી તેમજ જેવું સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે સાથે માથે સમ્યક્આગ્નિની પ્રાપ્તિ પણ થઇ જ ગઇ એવો પણ કઇ નિયમ નથી, તોપણ એ વાત તો ચાક્ષ્ણ છે કે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે જીવ વહેલો કે મોડો સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-આગ્નિ પ્રાપ્ત કરવા બાબતે શાળી થવાનો જ, કેમકે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતા તે જીવ મોક્ષે જવાને સર્વથા સાધક મને છે અને જે મોક્ષે ભય, તેને આ ત્રણે સાધનોના સહયોગ હોવો ભેદબંધ, એ તો નિર્વિવાદ છે એવી જ રીતે જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે સમયે તે સમ્યગ્દર્શનથી વિમુખિત છે જ અને તળી ભવિષ્યમા તે સમ્યક્-આગ્નિ પ્રાપ્ત કરવામા પણ ફતેહમદ થનાર છે, એ નિ મદેહ હકીકત છે

સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ રત્નોમાથી એક પણ રત્ન ઓછું હોય ત્યાં સુધી સુકિત મળે નહિ એ દર્શાવવા અત્ર 'સમુદાય' શબ્દ વાપર્યો છે મોક્ષનો માર્ગ એ એક જાતની બે બાબતો બે વાસ અને વચ્ચે (જેનો પગથિયા તરીકે ઉપયોગ થઇ શકે એવો) દાડવાવાળી નિ શ્રેણી-નીમરણી-સીડી છે જે બાબુના બે વાસ તે ધીજી કોઇ નહિ પણ સમ્યગ્-દર્શન અને

મમ્યગ્-જ્ઞાન છે અને વચ્ચેના દાડવા તે મમ્યગ્-ચાગ્રિના દરજ્જા છે જે વાગ તેમજ વચ્ચેના દાડવા મજબૂત હોય તો સીડી ઉપર ચડી ત્રીજા આમાથી એક પણ વસ્તુની ન્યૂનતા હોય, તો ઉપર ચઢવાનું બની ગયું નહિ તેમ પ્રત્યુત્તમા પણ મમ્યગ્-દર્શન, મમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ પગ્મ પુનિત ત્રિપુટી મળે તો જ સુકિત પ્રાપ્ત થઈ શકે આ ત્રણ આધેનોના સહયોગમા જ સુકિત છે આલ્પજાગ્રિ ગણેમા કહીએ તો સમ્યક્દર્શનરૂપી અરસ્વતી, મમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી યમુના અને મમ્યક્ચાગ્રિરૂપી ગંગાના સંગમમા ત્રિવેણીમા સ્નાન કર્યા બાદ 'સુકિત' મળે છે

ઠટલીક વખત એમ પણ કહેવામા આવે છે કે “નાણકિરિયાહિં મોક્ષો” યાને

“જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ” અર્થાત્ જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ

મોક્ષનાં જ્ઞાન અને મળી ગયું છે પરંતુ આ વાત કંઈ જોટી નથી, કેમકે આવે પ્રશ્ન એ ક્રિયારૂપ આધેનો ‘જ્ઞાન’ ગણેમા ‘દર્શન’ ગણેનો અતર્લાવ મમજી લેવાનો હોય છે^૧

જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગની આવશ્યકતા—

અથ એ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે એકલા જ્ઞાન દ્વારા કે એકલી ક્રિયા દ્વારા સુકિત મળી ગયું નહિ પરંતુ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તર્ક મળે શકે શ્રુત-કેવલી ત્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ આવશ્યક નિયુક્તિ (પત્રાં ૭૦-૭૧)મા કહ્યું પણ છે કે—

“હયં નાણ કિયાદીણ, દયા અજ્ઞાણઓ કિયા ।

પામંતો પંગલો દહ્લો, ધાવમાણો અ અંધઓ ॥ ૧૦૧ ॥—અનુબંધ ૫

સંજોગસિદ્ધીફ ફલં વયંતિ, ન હૃ પગચક્ષેણ રજો પયાદ ॥

અથો ય પંગ્મ ય વળે સમિધા, તે સપડતા નગર પવિટ્ટા ॥ ૧૦૨ ॥”

—ઉપજાતિ

જેમ જ્ઞાનને ક્રિયાની જરૂર છે તેમ ક્રિયાને જ્ઞાનની જરૂર છે, કેમકે મોક્ષ નગરે લઈ જનારા મહાન્યાના એ બે પંડા છે^૨ યાને યુક્તવક્ત્રીને સુકિત પ્રતિ ઉડવામા મહાધ્ય કન્ટારી બે પાખો છે જે

૧ જુઓ પૃ. ૧૭

૨ બાયા—

દત્ત જ્ઞાન ક્રિયાદીન હતા અજ્ઞાનત ક્રિયા ।

પદયન પદ્મુલો દમ્ધો ધાવમાનથ અંધક ॥

સયોગમિદ્ધા ફલ વદતિ ન ચલ્ પગચક્ષેણ રજ પ્રયાતિ ।

અંધથ પદ્મુલથ વને સમેથ્ય સૌ મદ્મયુક્તૌ નગર પ્રવિટ્ઠૌ ॥

૩ તરખાલો ન્યાયનિસાર ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશાવિનયગણિત અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (અ. ૧)ના નિમ્નસિખિન શ્લોક—

‘જ્ઞાન શુદ્ધ ક્રિયા શુદ્ધે-સ્વકો દાવિદ સહતૌ ।

ચમે મહારથસ્યેય, પત્યાવિથ પતરિવળ ॥ ૩૬ ॥”

૪ જે ૯૫૦ મુખિ મેળના આરે સ્થાનેમા વધારે મિચિન્ચન બર્બ પુદ ૧૫૨૫૫૫ નેટલો

ફક્ત જ્ઞાનનો જ પક્ષપાત કરે છે તે મુશ્કેલીની છે અને જે ફક્ત ક્રિયાને જ મહત્ત્વની સમજે છે તે ક્રિયામૃદ છે આ બંને ભૂલે છે, કેમકે જ્ઞાન વિના ક્રિયા કરનારો મનુષ્ય અથ (આધણો) છે અને પોતાના જ્ઞાનને અમલમાં નહિ મૂકનાર અર્થાત્ ક્રિયા વગરના જ્ઞાનવાળો માનવ પણ (પાગળો) છે જેમ કોઈ પાગળો મનુષ્ય વનમાં આગ લાગેલી જુએ, પરંતુ પગના અભાવે તેની બહાર નીકળી શકતો નથી, તેમ આધણો મનુષ્ય પણ બેઠે ચાલી નીકળવાને મમર્થ છે છતાં નેત્રના અભાવે દેખી શકતો ન હોવાથી બહાર જઈ શકતો નથી આ બંને જે એક બીજાની મદદ લઈ કામ કરે, તે જરૂર તેઓ આગથી બચી શકે, અર્થાત્ આધણના અભાવ પાગળો જેને અને પાગળના કદ્દા મુજબ આધણો ચાલે તે તેઓ બંને આગ લાગેલા વનમાંથી નીકળી નગરમાં જઈ શકે

આ હકીકત તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫૦ ૧૦)માં પણ નિમ્ન-લિખિત પદો દ્વારા બેઠે શકાય છે -

“ જ્ઞાન ક્રિયાશીન, જ્ઞાતા ચાજ્ઞાનિનાં ક્રિયા ।

ધાવન્ ક્રિયાન્ધકો દગ્ધઃ, પદ્યસ્રપિ ચ પટ્તુલ* ॥ ૧ ॥-અનુ૦

સયોગમેવેહ વદન્તિ તજ્ઞા, ન છોકચક્રેણ રથઃ પ્રયાતિ ।

અન્ધશ્ચ પટ્તુશ્ચ વને પ્રવિષ્ટૌ, તૌ સમ્પ્રયુક્તૌ નગર પ્રવિષ્ટૌ ॥ ૧ ॥”-ઇન્દ્રવજી

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં સમજી પડે જ્ઞાન એ પાગળ છે અને ક્રિયા એ આધણી છે, તેથી બંનેને પરસ્પરની અપેક્ષા રહે છે વળી જ્ઞાનની સાર્થકતા પણ ત્યારે જ જાણી શકાય કે જ્યારે તે જ્ઞાન સુગતિનું સાધક અને વિરતિને ઉત્પન્ન કરે-“સુઙ્ગિ મેળવવામાં મહાયક અને

મોક્ષ-માર્ગના અન્ય પ્રકારો-

જેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગરૂપ પ્રકાશાન્તર્યામી આપણે મોક્ષ-માર્ગનો વિચાર કર્યો, તેમ જ્ઞાન, તપ અને મયમરૂપ ત્રણ સાધનોના મુદાયરૂપ પણ મોક્ષ-માર્ગ કહેવામાં આવે છે, એ વાતને સૂચવનારી આવશ્યકનિયુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રતિ દર્શિયાત કરીશું

કાળ (કે જેનું સ્વરૂપ હવે પછી વિચારશે) સુધી જ સસારમાં રખડવું પડે તે ‘શુકનપક્ષી’ કહેવાય છે, જ્યારે એથી વધારે વખત સુધી જે સસારમાં રખડવાનું બાકી હોય તે ‘કૃષ્ણપક્ષી’ કહેવાય છે

૧ આવશ્યક-નિયુક્તિમાં કહ્યું પણ છે કે-

“ જહા જ્ઞાનો ચન્દનમારજાહી, મારસ્ત માગી ન હુ ચન્દનસ્ત ।

પથ તુ નાળી ચરણેન દીનો, તાનસ્ત માગી ન હુ સોગર્ભ ॥ ૧૦૦ ॥ ”

[યદ્યા જ્ઞાન ચન્દનમારજાહી મારસ્ય માગી ન જલુ ચન્દનસ્ય ।

પથમેવ જ્ઞાની ચરણેન દીનો જ્ઞાનસ્ય માગી ન જલુ સુગતે ॥]

૨ પ્રશમરતિ (સ્થો. ૭૨)માં તેના કર્તા શ્રીઉમાસ્વામિએ કહ્યું છે કે-

“ જ્ઞાનસ્ય ફલ ચિરતિ । ”

૩ સરખાવો “ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ”

“ ‘નાણ વયામગ સોહઓ તવો સજનો ય ગુત્તિકરો ।

તિળ્હં વિ સમાજોગે મોક્ષો જિણસાસણે ભણિઓ ॥ ૧૦૩ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રકાશ પાડનાર જ્ઞાન, મોક્ષ તપશ્ચર્યા તેમજ ગુણિદારી મયમ એ ત્રણના સમાયોગને જિન-શાસનમા ‘ મોક્ષ ’ કહેવામા આવ્યો છે

આ ઉપગ્રથી ડોળને એમ લાગે કે તત્ત્વાર્થાધિના આદ્ય સૂત્ર સમ્યગ્દર્શન૦ થી તેમજ એના આધારે અન્યકાંઈ કહેલા મોક્ષ-માર્ગના નિરૂપણથી આ વિરૂદ્ધ હકીકત છે, પરંતુ આ લામ તે આલામ જ છે, એમા વિરોધને માટે અવકાશ નથી, કેમકે ઉપર્યુક્ત નિર્ચુક્તિની ગાથાની ટીકા (પત્રાક ૭૨)મા શ્રીહરિભદ્રન્દ્રીએ ઠંઠા નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ધ્યાનમા રાખવા ચોગ્ય છે —

“ સમ્યગ્દર્શનસ્ય જ્ઞાનવિશેષત્વાદ્ રુચિરૂપત્વાત્ જ્ઞાનાન્તર્ભાવાદ્ અદોષઃ ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે તેકે ઉપર્યુક્ત માર્ગની પ્રરૂપણમા નમ્યગ્દર્શનને ઉલ્લેખ નથી, છતાં પણ સમ્યગ્દર્શન એ જ્ઞાન-વિશેષ હોવાથી, રૂચિરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનમા તેનો અતર્ભાવ થતો હોવાથી વાચકવચ્ચે શ્રીભારત્વાતિના કે આ અન્યકાંઈના ઠવન માટે ડોળ પણ ભતતનો વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી વિશેષમા આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રન્દ્રી ટીકા (પત્રાક ૭૧)માના નિમ્ન-લિખિત—

“ ક્રિયા તુ તપઃસયમરૂપત્વાત્ ”

—ઉલ્લેખ તરફ નજર કરતાં એ પણ મમજી શકાય છે કે તપ અને સયમ એ ક્રિયાના પ્રકારે હોવાથી નિર્ચુક્તિ-સ્થિત મોક્ષનું નિરૂપણ પણ “ જ્ઞાનક્રિયામ્યા મોક્ષઃ ” એ સૂત્રની સાથે સર્વથા સંગત છે

આ પ્રમાણે જૈન દર્શનમા મુક્તિના બે અથવા ત્રણ માધનના મહાયોગની હકીકત વિચારી સાથે સાથે આ દર્શનમા અપેક્ષાનુસાર આગ પણ સાધનો માનવામા આવ્યા છે, તે તરફ નજર કરી લઈએ

ઉત્તરોદયધન મૂત્ર (અ૦ ૨૮)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા ઠણું છે કે—

“ ‘નાણ ચ દંસણ ચેવ, ચરિત્ત ચ તવો તરા ।

પસ મગ્ગુ ત્તિ પત્તત્તો, જિણેહિં વરદસિહિં ॥ ૨ ॥ ”

૧ યાયા—

જ્ઞાન પ્રકાશક શોધક તપ સયમશ્ચ ગુત્તિકર ।

પયાણામપિ મમાયોગ મોક્ષો જિનશાસને ભણિત ॥

૨ યાયા—

જ્ઞાન ચ દર્શન ચેવ ચરિત્ત ચ તપસ્તથા ।

પપ માર્ગં ઇતિ પ્રજ્ઞાતો જિનેશ્વરદર્શિમિ ॥

અર્થાત્ જ્ઞાન, દયાનં, ચાન્ત્રિ તેમજ તપ એ (નો નહયોગ મોક્ષનો) માર્ગ છે એમ ઉત્તમ દર્શનવાળા જિનેશ્વરેએ કહ્યું છે

અત્ર લે તપનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનો ચારિત્રમા અતર્લાવ થઈ શકે છે આના મમથ- નાર્થે તત્વાર્થ^૧લોકે (પૃ૦ ૬૪) નો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક સ્થુ ડગવામા આવે છે —

“ પૂર્વાવધારણેડપ્પત્ર, તપો મોક્ષસ્ય કારણમ્ ।

ન સ્યાદિતિ ન મન્તવ્ય, તસ્ય ચર્યાત્મકત્વત્ ॥ ૮૦ ॥ ”

આ પરિસ્થિતિમા પૂર્વોક્ત હકીકત ફલિત થાય છે અર્થાત્ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષ-માર્ગ સિદ્ધ થાય છે

દર્શનાન્તરીયોની સુક્તિ-માર્ગની માર્ગણા—

અન્ય દર્શનકારોની સુક્તિના માર્ગ પરત્વે શ્રી માન્યતા છે તે તરફ દષ્ટિપાત કરીશુ તો જણાશે કે કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે “ ગુરુવચને નિશ્ચયો મોક્ષમાર્ગઃ ” અર્થાત્ ‘ ગુરુના વચનમા નિશ્ચય રાખવાથી સુક્તિ મળે છે ’ આ વાત ‘અનેકાન્ત દષ્ટિએ વિચાન્તા-સ્થાપક મિદ્ધાન્તપૂર્વક ઘટાવતાં યથાથ લાગે છે, કેમકે એ તો અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે કે ‘ ગુરુ વિના વાસ્તવિક ધર્મનું જ્ઞાન નહિ ’ અને જ્ઞાન અને દર્શન તો અવ્યસિચ્યાગી છે વળી મમથદર્શન વિના મમથ-ચારિત્રનો સહવ સ્વપ્ને પણ હોઈ શકે નહિ આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આ માન્યતા જોન દર્શનના સિદ્ધાન્ત સાથે સંગત કરે છે

વળી કેટલાકોનું જોમ માનવું છે કે “ ગુણાતોનવસ્તુજ્ઞાન મોક્ષમાર્ગઃ ” અર્થાત્ ‘ ગુણાતીત વસ્તુનું જ્ઞાન એ મોક્ષ-માર્ગનો ઉપાય છે ’ આ વાત પણ યથાર્થ છે, એમ સ્થાપકોએ બેધકક કરી નકે તેમ છે એ તો બહુતી વાત છે કે ‘ મત્તવ ’, ‘ રજ્જુ ’ અને ‘ તમ્બૂ ’ એ ત્રણુ ગુણો છે જૈન દર્શન પ્રમાણે આ ત્રણુને પૌદ્ગલિક મુખ, કુંખ અને મોહ તરીકે જોળખાવી શકાય તેમ છે આવા ગુણોથી અતીત તો પરમાત્મા છે આ પરમાત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થતા મોક્ષ મેળવતા વાગ લાગે ખરી ? આથી જોઈ શકાય છે કે ‘ સમ્પદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ’ એ સૂત્ર નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે

૧ જુઓ માત્રનિમાર અવસ્ય શ્રીનિજયથ નંચકિન પૂર્યાર્થ-દિગ્દર્શન (પૃ૦ ૩૦-૩૬)

૨-૩ આ માટે જુઓ નવ-મીમાસાનું પ્રકરણ

૪ કહ્યું પણ છે કે—

“ વિના ગુરુવચો ગુણતોરધિવ્યો, જ્ઞાનાતિ ધર્મ ન વિચમ્બોડપિ ।

યથાડયંસાર્યં ગુરુવચનોડપિ દોષ વિના યસ્યતિ નામ્ધકારે ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ જોમ નિમાગ નેનત્ત્વા (મનવ) પણ અધારમા પાથેના સમૂત્તને રીત વિના જોઈ શકેતો નથી, તેમ સિદ્ધિ (પુર્ય) પણ ગુણના સામગ્ર્ય ગુરુઓ વિના (વાસ્તવિક) વર્મને બહુી શકેતો નથી

કેટલીક વાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે " ઓં સાકારસ્ય વિનાશોઽસ્તિ નિરાકારસ્ય શૂન્યતોમયપક્ષવિહીનવસ્તુજ્ઞાન મોક્ષમાર્ગઃ " અર્થાત્ ' માત્ર વસ્તુનો નાશ અને નિરાકારની શૂન્યતા એ ઉભયથી પૃથક્ વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષે જવાય છે ' આ કથન પણ યુક્તિયુક્ત છે, કેમકે જડ આકાર વસ્તુ તે ઘટ-પટાદિઃ પુદ્ગલ છે, ન્યારે જડ નિગકાર વસ્તુ તે ધર્માગ્તિકાયાદિક છે આ ઉભયથી ભિન્ન વસ્તુ તે સર્વજ્ઞ વીતરાગ લગવાનું છે એવું જ્ઞાન થતા મોક્ષ મેળવવામાં વિલંબ થાય ખરે કે ?

અન્ય-ગૌરવના ભયથી હવે બીજા કેટલાક મન્તવ્યનો કંઈ નિર્દેશ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે વિદ્વાન્ પાઠક કયા તો તે વાક્યોમાં રહેલ રહસ્યને સ્વયં વિચારી લેશે અથવા તો તે માટે પુરુષાર્થ (પૃ. ૩૨-૩૫) જોઈ લેશે

- (૧) " ઇકદેશસ્ય સિદ્ધાન્તકથિતયુક્તિવિધાન મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૨) " વ્યાપકસકલાગમશાસ્ત્રાર્થનિષ્ઠાચારકારણ મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૩) " મનઃપવનમધ્યે ધ્યાનવારણ મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૪) " મહાવાક્યવિચરણ મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૫) " અસ્તિનાસ્તિત્યુભયચિલયો મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૬) " મોઽહ સોઽહ સહજાનન્દાત્ સમરસત્ત્વં મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૭) " મૌનાત્રીકાગદ્ધિ મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૮) " સ્વાત્માનન્દબોધમયો મોક્ષમાર્ગઃ । "
- (૯) " નાનાતીર્થયાત્રાજપતપોદાનૈર્મોક્ષમાર્ગઃ । "

—શ્રીશકરસ્વામિદત્ત વજ્રસૂત્રી

આ પ્રમાણે દરેક દર્શનકાંડે સીધી કે આડકતરી રીતે મોક્ષના માધનો તરીકે મચ્છગુ-દર્શન, મચ્છગુ-જ્ઞાન અને મચ્છગુ-ચાગ્રિને સ્વીકાર્યા છે એ વાત આપણે જોઈ ગયા પરંતુ આ ત્રણ વસ્તુઓ શું છે તેના હવે કંમલ વિચાર કરીશું તેમાં પ્રથમ તો અન્યકારે આપેલા નિમ્ન-લિખિત મચ્છગુ-દર્શનના લક્ષણતુ દર્શન તરીકે

પરિણામવિશેષાત્તનિસર્ગાધિગમજનિતો યસ્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપો વ્યાપારસ્તજ્જનકપરિણામવિશેષરૂપત્વમ્, શમસત્ત્વેગાદિલિઙ્ગાભિવ્યક્ત્ત્વે સતિ નિસર્ગાધિગમજન્યત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનજનકાત્મપરિણામરૂપત્વ વા સમ્પદ્દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩)

અર્થાત્ પશ્ચિમામ વિશેષથી ^૧નિમગ્ન અને ^૨અધિગમનુ શ્રદ્ધા થાય છે અને એ બેમાંથી

૧ નિમગ્ન એટલે અભાવ, પશ્ચિમામ અથવા અપરાપદેશ

૨ અધિગમ એટલે અધિગમ, આનમ, નિમિત્ત, શ્રવણ કે ઉપદેશ

ગમે તે એક તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનરૂપ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થયે છે આ બન્ને તો શ્રદ્ધાનના આપેક્ષિક ભાગો છે, જ્યારે ઉપાદાન-મુખ્ય કારણ તો આત્માનો પચ્છિમામિશેષ છે તેથી ઉપર્યુક્ત વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનારા આત્માના પચ્છિમામને ‘સમ્યગ્-દર્શન’ મયોધવામાં આવે છે, જોકે શ્રદ્ધાનને પણ ઉપચાલી ‘સમ્યગ્-દર્શન’ કહેવામાં હોય તો જેવું નથી અન્ય ગણદોમાં ઠીકીએ તો રામ સર્વેગ ‘મૃત્યાદિ ચિત્તોદી માતૃમ પડતો અને નિમગ્ન કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારા એવો આત્માનો પચ્છિમામ ‘સમ્યગ્-દર્શન’ કહેવાય છે

સમ્યગ્-દર્શનમાં ‘સમ્યક’ અને ‘દર્શન’ એ બે ગણદો હોવા છે ‘સમ્યક’ એટલે ‘યથાર્થ’ અથવા પ્રશસ્ત, અને ‘દર્શન’ એટલે ‘શ્રદ્ધાન’, આથી જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ રીતે તેમાં શ્રદ્ધા ગણવી-તેને માનવી તેવું નામ ‘સમ્યગ્-દર્શન’ હતું

દર્શન શબ્દના અર્થો—

આપણે જોઈ ગયા તેમ ‘દર્શન’ શબ્દનો જોકે પ્રસ્તુતમાં ‘શ્રદ્ધાન’ અર્થ થાય છે, છતાં તેના નિગ્રાહક (નિવિઠ્ઠક) બોધ, નેત્રજન્ય જ્ઞાન, મગ વત્યાદિ જે અર્થો થાય છે, તે પણ વિચારી લઈએ

‘દશ્ય પ્રેક્ષણે’ એ મિલકતેમના ધાતુ-પાઠ ઉપરથી દર્શનનો અર્થ ‘જેવું તે’ થાય છે શ્રીઅમરસિહકૃત નામલિંગાનુશાસન યાને અમરકોશના તૃતીય કાષ્ઠના ૩૧મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે—

“ દર્શનાઽઽલોકનેક્ષણમ્ ”

‘દર્શન’નો અર્થ નેન (આખ) પણ થાય છે, એ વાત અભિધાનના તૃતીય (મર્ત્ય) કાષ્ઠના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ નકાય છે —

“ ચક્ષુરક્ષીક્ષણ નેત્રે, નયનં દષ્ટિરમ્નકમ્ ।

લાચન દર્શન દક્ ચ, તત્તારાં તુ કનોનિકા ॥ ૨૩૯ ॥ ”

દર્શનના આ ઉપાતના વિવિધ અર્થો કલિં શ્રીહૈમચન્દ્રસૂરિકૃત અનેકાર્થમશ્વરના ત્રિસ્વર કાષ્ઠના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે —

“ દર્શનં દર્પણે ધર્મો-પલબ્ધોર્નુદિ-જ્ઞાત્રયોઃ ।

સ્વપ્ન-લોચનયોઽપિ, દક્ષન વર્મ-દશયોઃ ॥ ૨૮૧ ॥ ”

૧ ઇલાદિથી નિર્વેદ, અનુકરણ અને આસ્તિમ્ય સમજવા

૨ આ ચિદ્નો-નિગાની અનુકરે પ્રમાણના છે અને પશ્ચાત્તુર્વા એ ઉત્પત્તિનો અનુકરે છે

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થ-મૃદદર્શન (૫૦ ૩૦)

‘દર્શન’ શબ્દના ઉપલબ્ધિ તેમજ શાસ્ત્ર એવા અર્થ થાય છે, એ વાતને પડ્દર્શનના નિમ્ન-લિખિત—

“ સદ્દર્શન જિન નત્વા, ‘વીર’ સ્યાદ્વાદદેશકમ્ ।
સર્વદર્શનગાચ્યોઽર્થઃ, સદ્લેખેણ નિગદ્યતે ॥ ૧ ॥ ”

—આથ પદની વૃત્તિ (તર્કરેહસ્ય૦)ગત નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મમર્થન કરે છે —

“ સત્-શબ્દ ચિત્રમાન છાદ્યસ્થિકજ્ઞાનાપેક્ષયા પ્રદાસ્તં વા દર્શનમ્-
ઉપલબ્ધિર્જ્ઞાનં કેવલાદ્ય સ સદ્દર્શનઃ ; અયયા સદર્શિત-મફલનરાસુરમરેન્દ્રા-
દિભિરભ્યર્ચિતં દર્શન (-મત) જૈનદર્શન યસ્ય સ સદ્દર્શનસ્તમ્ ”

દર્શનનો અર્થ આમાન્ય ગ્રંથણ (નિરાકાર પ્રાપ્ત) થાય છે, એ વાતને મમર્થનતર્કના જીવ કાપડની ‘આથ ગાથા તથા કવિરાજ શ્રીધનપાલકૃત મ્હપલ-પ આશિકાની શ્રીપ્રભાન-દસરિકૃત ‘લલિતોક્તિ’ નામની વૃત્તિ (પૃ૦ ૬)ગત “ સામાન્યગત્તુગોચર દર્શનમ્ ” ઉલ્લેખ મમર્થન કરે છે વળી આ વાતની તત્વાર્થશબ્દ (પૃ૦ ૮૬)ની “ સાકાર જ્ઞાનમ્, અના-કાર દર્શનમ્ ” એ પદિત પણ સાક્ષી પૂરે છે

સમ્યગ્દર્શનના અન્ય લક્ષણો—

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિપથનો વિચાર કરીએ અને તેમા પ્રથમ નિમ્ન-લિખિત મુદ્રાલેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ

“ સે અ સમત્તે પસત્વસંમત્તમોહણીઅકમ્માણુવેઅણોવસમલ્લપસસુત્થે
પસમસંવેગાહલિંગે સુદ્ધે આયપરિણામે પળ્લન્તે ”

[તત્ત્વ ચ સમ્યક્ત્વ પ્રજ્ઞસ્તસમ્યક્ત્વમોહનીયકર્માણુવેદનોપશમક્ષય-
સસુત્થઃ પ્રજ્ઞમસંવેગાદિલિઙ્ગઃ શુભ આત્મપરિણામઃ પ્રજ્ઞતઃ]

આ લક્ષણ સર્વથા વ્યાપક છે, કેમકે અત્ર વર્ણવેલ મમ્યક્ત્વ મિદ્ધ પરમાત્માઓમા તેમજ મન પર્યાયિ નહિ થવાને લીધે માનસિક અધ્યવસાયરૂપ શ્રદ્ધાન ન હોય એવા અપર્યાયિ જીવોમા પણ તે ઘટી શકે છે વિશેષમા જ્યાં આણુ સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં જ યથાર્થ શ્રદ્ધાન પ્રગટે છે અને જ્યાં આણુ શ્રદ્ધાન હોય ત્યાં જરૂર આણુ સમ્યક્ત્વ હોય જ એ પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોવાથી

૧ આ ગ્રંથી તે ગાથા—

“ જ સામન્નગ્ગહણ, વસણમેઅ યિસેસિઅ નાણ ।
દોણ્ઢ વિ જયણ પસો, પાઠેક્ક અત્થપજ્ઞાઓ ॥ ૧ ॥ ”
[યત્ સામાન્યપ્રદેશ દર્શનમેતદ્ વિશેષિત જ્ઞાનમ્ ।
દ્રયોરપિ નયયો યપ પ્રત્યેક અર્થપર્યાય]]

૨-૩ આ વાત આગળ ઉપર સમજાવવામા આવનાર છે

નમ્યકત્વના કાર્યરૂપ બ્રહ્માને તેના કાન્ધરૂપ સમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કરીને તેને (શ્રદ્ધાને) 'સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે

વાચકવર્ત્ત શ્રીઉમાસ્વામિ નમ્યકત્વનું શુ લક્ષણ કહે છે, તે માટે તત્ત્વાર્થાધિના આધ અધ્યાયનું નિર્ણય-લિખિત—

“ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમ્ ”

—દ્વિતીય સૂત્ર વિચારીએ આમાથી એ બાવાર્થ નીકળે છે કે તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન અથવા તત્ત્વ વડે (નિશ્ચયથી) અર્થનું શ્રદ્ધાન તે 'સમ્યગ્-દર્શન' છે જે પદાર્થો જે અવસ્થામાં જે રૂપે હોવા છે તે રૂપે તેને જાણવા તે 'તત્ત્વ' કહેવાય છે અને તેના તે રૂપે નિશ્ચય કરવા તે 'અર્થ' જાણવો આ બંનેના સમુચ્ચય સ્વરૂપનો 'તત્ત્વાર્થ' શબ્દની બ્યવહાર કરવામાં આવે છે તાત્પર્ય એ નીચેથી કે જે પદાર્થ જે રૂપ અવસ્થિત છે, તે પદાર્થનો તે રીતે નિશ્ચય કરવામાં તત્ત્વાર્થ મના દર્શાવત થાય છે

માથે માથે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ બાધ્યુ છે તે તરફ ઉડતી નજર ફેરીશુ

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥ ૨ ॥ ”

—ચૌગણાશ્ર, દ્વિતીય પ્રકાશ

અર્થાત્ (યથાર્થ) દેવને 1વપે દેવબુદ્ધિ, શુરૂમાં શુરૂબુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મ-બુદ્ધિ તે 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે એટલે કે જે દેવ, શુરૂ, ધર્મ એવા નામોને લાયક હોય, તેમાં જ તે પ્રકારની બુદ્ધિ ગણવી તે 'સમ્યક્ત્વ' છે આ લક્ષણ દ્વારા ૮૬માં પશુ યથાર્થ રીતે સમ્યગ્દર્શનનું હિંગ્દર્શન થઈ શકે છે, વાસ્તે આ લક્ષણ અત્ર વિચાર્યું છે

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્ફુટ રીતે મમબય તેટલા માટે એના પ્રતિપક્ષી મિથ્યા-દર્શન નો વિચાર કરવો આવશ્યક જણાય છે જેણે જે વસ્તુનું સ્વરૂપ મિથ્યાદર્શનનો અર્થ ન હોય, તે રૂપે તે વસ્તુનું બ્રહ્માન અથવા તે પરત્વે વિપરીત અભિનિવેશ તે 'મિથ્યાદર્શન' કહેવાય છે

જેમ સમ્યગ્-દર્શન યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ પ્રકારના દુ બના ધીજને ભરમીબૂત કરી આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચળવવામાં અગ્ર લાગ લાગે છે, તેમ મિથ્યાદર્શન યાને અયથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ સુખના ધીજને દબ્ધ કરી આત્માને અવનતિના ખાડામાં ઢકેલી મૂકવામાં પોતાનું જોગ અજમાવે છે

શ્રદ્ધાન—

તેન દર્શનમાં શ્રદ્ધાને આખા દર્શનના અધિકગુણરૂપે ચિતરવામાં આવ્યું છે જગતના

૧ આ લક્ષણ સાધનરૂપ છે, આરે તત્ત્વાર્થાધિનું આ પૂર્ણમાં આપેલું લક્ષણ સાધ્યરૂપ છે

પ્રાય મર્વ ધર્મમાં શ્રદ્ધાન ઉપર અત્યંત ભાગ મૂકવામાં આવ્યો છે^૧ પરંતુ જેહની વાત તો એ છે કે આજકાલ તેના વાસ્તવિક અર્થનો ઘોષ જતો રહ્યો છે, અરે તેમાં ગહેલુ ગહેલ્ય હુપ્તપ્રાય થઈ ગયું છે સગ્રીત જેવી ઉત્તમ વિદ્યા વાગનાના હાથમાં જતા, પ્રેમ પ્યારમાં મસ્ત ગહેનાગ વ્યસિચારીના હાથમાં જતા, લક્ષિત ચક્રોળે ચડેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યોના હાથમાં જતા અને વિદ્યા કુપાત્રના હાથમાં જતા જેમ તે ગળેદોમાં ગહેલુ ગહેલ્ય છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું છે, તેમ શ્રદ્ધાન પણ અવિવેકીઓના હાથમાં જતા તેની પણ તેવી જ દગા થઈ છે, તેમાં ગહેલો અત્યુત્તમ અર્થ^૨ અધમ સ્થિતિએ પહોંચી ગયો છે ઘણી વાર શ્રદ્ધાનનો અર્થ^૩ 'ઉપગટપડેની માન્યતા' સમજવામાં આવે છે તે ભૂલ ભગેલુ છે જોડે શ્રદ્ધાન અને માન્યતા એ બે એક જ વસ્તુની ડળા છે, તો પણ શ્રદ્ધાન પ્રથમ પક્ષિત ઉપન અને માન્યતા દ્વિતીય પક્ષિત ઉપન રહેલ છે શ્રદ્ધાન એ માન્યતાનો પરિપાક છે એ તો મનુષ્યના આત્મા ઉપન પ્રગટ પાડનારો દિવ્ય આલોક છે, જ્યારે માન્યતા તો મનના અમુક ભાવનો જ ઉદ્ભવ કરે છે શ્રદ્ધાનનો આવિર્ભાવ થતા, જીવ અને દેહનું આત્મસ્પર્શી વિવેક-જ્ઞાન મુદ્રે છે ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ "તમેવ સચં નિસ્સંકં જં જિગેર્ષિ પવેદ્ય" અર્થાત્ વીતગગ પ્રભુએ વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું છે તેવું જ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એવી અચળ શ્રદ્ધા ગાખવી તે શ્રદ્ધાન છે ઉપર ઉપગની માન્યતાની માથે આ શ્રદ્ધાનને ટઈ લાગતું વળગતું નથી

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના અગમૂત શબ્દો તેમજ તેના અર્થસૂચક શ્રદ્ધાન મળીને હાહાપોહથી એ વિષે ચોડો ઘણો પણ ખ્યાલ પાકક-વર્ગને સમ્યગ્દર્શનના પર્યાયો આવ્યો હશે તે ખ્યાલ મળજીત-ચિન્તિતથી અને તેટલા માટે સમ્યગ્દર્શનના પર્યાયો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું સમ્યગ્-દર્શન, 'દર્શન', સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દિષ્ટિ, સમઙ્ગિત, 'બોધિ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે જેને એ પ્રાપ્ત

૧ સરખાવો તેતિરીચોના બ્રહ્માનન્દવસ્તીના ચતુર્થ અનુસંગન નિમ્ન-તિખિત ઉ મેખ—

"તસ્ય શલ્કેષ શિર ।"

મતુસ્મૃતિના હાઠા અધ્યાયના નિમ્ન-વિખિત શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે—

"સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન, કર્મભિર્ન નિચખ્યતે ।

દર્શનેન વિદીનમ્હુ, સસાર પ્રતિપચતે ॥ ૭૪ ॥"

અર્થાત્ જેની પાસે સમ્યગ્-દર્શનરૂપ મપતિ છે, તે કમથી બધાનો નથી, પરંતુ જે આ દર્શનથી રહિત છે, તેને તો સસાર સાપડે છે—તે તો સસારમાં રખડે ડ

૨ હાયા—

તદેષ સત્ય નિ શક્ય યત્ જિનૈ પ્રવેદિતમ્ ।

૩ અન દર્શનનો અર્થ સમ્યક્ત્વ છે કહ્યું પણ છે કે—

"વસણમિદ્ધ નમ્મત્તં, ત પુણ તત્તત્ત્યસદ્દહણરૂપ ।"

૪ શ્રીસમ્યગ્-દર્શનકૃત યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમાં 'બોધિ'નું સ્પષ્ટ નીચે મુજબ

આપવામાં આવ્યું છે—

"પ્રતિષ્ઠુ પુણ્યત ચક્ષા, વચકમ્મયોજ્યપિ ।

તપ્પનિમ્મયરૂપ તદ્, ઘોધિરત્તન સુદુલ્લેમમ્ ॥ ૧૦૯ ॥"

થયેલ હોય, તેને સમ્યક્દર્શની, દર્શની, સમ્યક્ત્વી, 'સમ્યક્દષ્ટિ, સમક્ષિતવત, બોધિમાન્ જોવી મનાયો આપવામા આવે છે

સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિમા ભિન્નતા—

સમ્યક્દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિ એ બે શબ્દો વચ્ચે કથચિત્ ભિન્નતા છે એ વાત પશુ સાથે માથે ભેદ લઈએ જેમકે, સમ્યગ્-દર્શન સાહિત્યાત જ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો સાહિત્યાત તેમજ સાહિ-અનત એમ બે પ્રકારની છે કેમકે સમ્યગ્-દર્શન જઘન્યથી અતમુર્ખતા અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસેક (૬૬) માગશપમ (કાલ-વિગેષ)થી કંઈક અધિક કાલ રહે છે 'ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થ (અસર્વજ)ની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાહિત્યાત છે, જ્યારે 'મયોગી-અયોગી કેવલી અને મુકતાત્માઓની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાહિ અનત છે વળી સમ્યગ્-દર્શની 'અસંખ્યેય છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો 'અનત છે, કેમકે સર્વજો-કેવલીઓ સમ્યગ્-દર્શની નથી, પરંતુ તેઓ સમ્યગ્-દષ્ટિ તો છે આનુ કારણ એ છે કે જેને 'સમ્યક્ત્વ-મોહનીય (કર્મ)ના દળિયા હોય, જેને અપાયરૂપ મતિજાન હોય તેને 'સમ્યગ્-દર્શન' મળે છે અને કેવલ્ય અવસ્થામા 'મોહનીય કર્મ'નો અવશા નાશ થયેલો હોવાથી તેમજ મતિજાનાદિનો અભાવ હોવાથી આ વાત ઘટી નાકતી નથી વળી સમ્યગ્-દર્શનનું ક્ષેત્ર 'લોકોનો અસખ્યાતમો ભાગ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિનું ક્ષેત્ર તો સમસ્ત લોક જેટલું છે

સમ્યક્દર્શન વિનાનુ જ્ઞાન પશુ અજાન ગણાતુ હોવાથી 'તેમજ એ મોક્ષનું 'ખીજ'

૧ સમ્યગ્ (યથાર્થ) દષ્ટિ છે જેની તે સમ્યગ્-દષ્ટિ બાબતે અર્થાત અત્ર બહુમીદિ સમાસ છે, નહિ કે કર્મધાન્ય

૨ સમ્યક્ત્વના હવે પછી પાડનામા આવનાર પ્રકારો પૈકી એક છે

૩ જૈન ધર્મ પ્રમાણે મુક્તિ-મહેવ ઉપર પહોચાડનારી નિસર િના ચૌદ પગથિયા છે આને પાતિભાષિક શબ્દોમા ' ચૌદ શુશ્રુશાન કહેવામા આવે છે તેમાના ઉત્તમ-સર્વોત્તમ તરમા અને ચૌદમા શુશ્રુશાનના છત્રેને ઉદ્દેશીને આવી મગા અપાય છે આ વાત આગળ ઉપર વિચારીશુ

૪-૫ ' અસંખ્યેય ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જેની સંખ્યા ન થઈ શકે એવો થાય છે, પરંતુ આ જૈનોનો પાતિભાષિક શબ્દ છે તેની જ રીતે ' અનત ' શબ્દથી જેનો અત ન આવી શકે એમ જ ન મનજતા તેના વિશેષ અર્થ બાબતે આવશ્યક છે આ બન્ને વાતો શ્રીનિવસ્યનિજયગણિત લોકપ્રકાશ-માના દ્રવ્ય-લોકનો પ્રથમ મર્ગમા ઘળી સારી રીતે સમજાવનામા આવી છે

૬-૭ આ સબધમા આગળ ઉપર માહિતી આપવામા આવશે.

૮ સગ્રાખો વાચકવર્ગ શ્રીઉમાસ્નાતિકૃત પ્રશમન્તિ (પ્રકરણ)નું નિમ્ન-તિખિત પદ —

' સમ્યક્દુષ્ટેર્જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાનમિતિ નિયમત સિદ્ધમ ।

આયત્રયમજ્ઞાનમ-પિ યવતિ મિદ્યાત્વસયુક્તમ્ ॥ ૨૨૭ ॥ "

આ પદનો ઉત્તરાર્થ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિનિસિદ્ધિત વૃત્તિ (૨૨૬ મા પત્રાક)મા દાયણરૂપે (નજરે પડે છે

૯ સ ખાવો શ્રીદનગુપ્તસંહિત નવતત્ત્વપ્રકરણની આવ જાય —

હોવાથી એના પ્રકારે, એના ભૂપણો, ફૂપણો ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ એના સબધમા વિચાર કરવો આવશ્યક છે, પરંતુ આ બધાનું વિગિદ મ્વરૂપ આલેખવામા આવે તે પૂર્વે એના પ્રથમ લક્ષણગત નિર્ગમ અને અધિગમના ગ્રન્થકારે નિર્દેશ કરેલા લક્ષણો જોઈ લઈએ નિમગનુ લક્ષણ એ છે કે—

અનિવૃત્તિકરણરૂપત્વમ્, પરોપદેશાનપેક્ષત્વ વા નિર્સર્ગસ્ય લક્ષણમ્ । (૪)

અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણ કહો કે શુરૂ પ્રચુબ પા જનના ઉપદેશની અનપેક્ષા કહો તે નિર્સર્ગનું લક્ષણ ‘નિર્સર્ગ’ છે આપણે ૬૯ મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ એનો અર્થ સ્વભાવ છે એમા કોઈના ઉપદેશની અપેક્ષા નહી

અધિગમનુ લક્ષણ એ છે કે—

અધિગમનુ લક્ષણ પરોપદેશસાપેક્ષત્વમધિગમસ્ય લક્ષણમ્ । (૫)

અર્થાત્ પગના ઉપદેશની અપેક્ષા તે ‘અધિગમ’ છે

આ ઉપરથી નિર્સર્ગ—અમ્યકૃત્વ અને અધિગમ—સમ્યક્ત્વનો લેઈ થોડે ઘણે અશે સમજી શકાય છે, પરંતુ નિર્સર્ગના લક્ષણગત અનિવૃત્તિકરણ એટલે શુ તેનો તેમજ સમ્યક્દર્શનના બીજા લક્ષણગત ગમાદિ લિંગોના બોધ થવો બાકી રહે છે એટલે એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ

સમ્યક્દર્શનની ઉપરેખા

યથાર્થ શ્રદ્ધાને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરાવવામા કુશળ એવા આત્માના પરિણામને—અધ્યવસાયને ‘કરણ’ કહેવામા આવે છે, એ વાત લક્ષ્યમા રાખી જૈન દાર્શનિક માહિત્ય તપ્ક દૃષ્ટિપાત કરતા જોઈ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણ સમજવા માટે તેની પૂર્વેના યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણનું સ્વરૂપ બાણુ જોઈએ અને તેમા પશુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ એટલે શુ તે બગબગ ધ્યાનમા આવે તેટલા માટે કર્મના આઠ પ્રકારો, સાગરોપમ તથા પુદ્ગલપરાવર્તનો પચિચ કરવો આવશ્યક છે આથી પ્રથમ કર્મના પ્રકારો વિચારીશુ, જોકે એ પ્રત્યેકના અવાત્ લેદાદિનું સ્વરૂપ તે તૃતીય ઉત્લાસમા આલેખીશુ

કર્મના પ્રકારો—

આપણે છઠ્ઠા પૃષ્ઠમા બધ—તત્ત્વનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ જોઈ ગયા છીએ આ બધના કાર્યના

“ સમ્મ વ મોક્ષવીય, તં પુણ મૂયત્યસહ્વજનરૂપ ।
પસમાદિદ્વિગમ્મ, સુદાયપરિણામરૂપ તુ ॥ ૧ ॥ ”

[સમ્યક્ત્વ વ મોક્ષવીજ, તત્ પ્રા મૂતાર્યથક્કામરૂપમ્ ।
પ્રમાદિલિદ્વિગમ્મ શુભાત્મપરિણામરૂપ તુ ॥]

ભેદને લઇને 'પ્રકૃતિ, 'સ્થિતિ, 'રસ અને 'પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે^૧ તેમા વળી પ્રકૃતિ-બધના (૧) જ્ઞાનાવર્ણીય, (૨) દર્શનાવર્ણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુધ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તઃનય એમ આઠ ભેદો પડે છે પ્રસ્તુતમા આ મને પ્રકૃતિના અવાતર પ્રકારોનો વિચાર ન કરતા મંદિરા મમાન મોહનીય કર્મના (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય એ બે ભેદોનો તેમજ એ પ્રત્યેકના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ કરીશું.

દર્શન-મોહનીયનો આમાન્ય અર્થ એ છે કે જીવાદિ તત્ત્વના સબધમા યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થવા દેવામા આડે આવવું-વિધ્વંસ યત્ન અર્થાત્ તેનું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આચ્છાદન કરવાનું છે દર્શન-મોહનીય શબ્દ પણ મૂલ્યે છે તેમ 'દર્શન' આથે એને સબધ છે તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતા મમ્યગુ-દુષ્ટિનો ઉલ્લેખ થાય છે

ચારિત્ર-મોહનીયથી એ મમજવાનું છે કે નિજ વર્ણપમા નમણ કરવા રૂપ આત્માના ચાત્રિત્રને અટકાવનારૂ આ કર્મ છે આત્મોપયોગી સાધનોથી દૂર ગળના અને ખોટી જાનણી-ગાદા આલખાનો આદર મરદાન કરાવનારૂ આ કર્મ છે

દર્શન-મોહનીયના મમ્યગુ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એ ત્રણ ભેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના (૧) કથાય અને (૨) નોકથાય એવા બે ભેદો છે તેમા વળી 'કથાય'ના (૧) કોષ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એવા ચાર પ્રકારો છે આ પ્રત્યેકના એક એકથી ઉતરતા બળવાળા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) મજ્જલન એવા ચાર અવાતર ભેદો છે 'નોકથાય'ના (૧) હાસ્ય, (૨) વતિ, (૩) અવતિ, (૪) ગોક, (૫) ભય, (૬) જીરુચ્છા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮)

૧-૪ આ ચારેના અર્થો માટે વિચારો નિમ્ન-વિખિન પદ —

“ પ્રકૃતિસ્તુ સ્વમાય સ્વાત્, સ્થિતિ કાલાવધારણમ્ ।

અનુભાગો રસો હોય, પ્રદેશો દલસઘય । ૧ ॥ ”

૫ કર્મના (૧) પ્રકૃતિ-કર્મ, (૨) સ્થિતિ-કર્મ, (૩) રસ-કર્મ અને (૪) પ્રદેશ-કર્મ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે, એ વાતી શ્રીદેવેન્દ્રસંપ્રદાય કમવિષાકે (પ્રથમ કમમ-ય)ની દ્વિતીય ગાથાનું પ્રથમ પદ પુષ્ટ કરે છે

“ વચ્ચ-ટિફ-રસ-પપ્પા ત ચઠહા ”

અત્ર એ ઉમેરવું આનમ્ય મમજાય છે કે જોકે પ્રકૃતિ-કર્મ સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશથી યુક્ત છે, યના વિવક્ષિત પ્રકૃતિ-બધનું વર્ણન કરતી વેળાએ સ્થિતિ વગેરેની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે એટલે કે વિવક્ષિતને મુખ્ય ગાળી કરતો ગૌણ ગણવામા આવે છે એવી રીતે સ્થિતિ-બધના વર્ણન સમયે પ્રકૃતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ત્રણ અંગોની અવિરક્ષા મમજવી અને રસ-બધના વર્ણન વખતે શેષ પ્રકૃત્યાદિની ઉપેક્ષા અને પ્રદેશ-બધના નિરૂપણ સમયે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસની ગૌણતા સમજવી કહેવાની મનન એ કે બધના ચાર અંગો પૈકી એમનું કયન ચાનવું હોય ત્યારે બીજા ત્રણ અંગોની અવિરક્ષા છે

આકારનો કુવો છે આ કુવાના વૃત્તની પરિધિના મળધમા ૧લોકમકાશના પ્રથમ મર્ગમા કહ્યું છે કે—

“ પરિધિસ્તસ્ય વૃત્તસ્ય, યોજનઞ્ચિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योन-षष्ठमागेन संयुतम् ॥ ૭૨ ॥ ”

અર્થાત્ એનો પરિધિ (ઘેરાવો) ૩૨ યોજનથી કંઈક ન્યૂન છે ૧ આ કુવાને ૨ઉત્તરકુટ્ટના મનુષ્યના મસ્તક ઉપર એકથી માત દિવસ સુધીમા ઉગેલા કેશાઓથી ખૂબ ઠાસી ઠાસીને ભરવો આ કુવાને આકર્ષક એવો ભરવો કે અગ્નિ કેશાઓને બાળી શકે નહિ, પવન તેને હરી શકે નહિ, જળ તેને ભીંજવી શકે નહિ અને ચક્રવર્તીનું સૈન્ય એના ઉપર યદ્યપિ થાડયુ જાય તો કેશાઓ જરા પણ નીચા નમે નહિ આવી રીતે કેશાઓથી ભરેલા આ કુવામાથી મનમે સમયે એકેક વાળ કાઢવો એમ કરતા કરતા જેટલા કાળ પછી આ કુવો ખાલી થાય તે કાળને ‘ ખાદર-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ ’ કહેવામા આવે છે આનું પ્રમાણ સંખ્યાત મનમે જેટલું છે, કેમકે કેશાઓ પણ સંખ્યાત છે આવા પદ્યોપમનું સ્વરૂપ વિચારવાનું કંઈ અન્ય પ્રયોજન નથી, પરંતુ એ જ છે કે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમાદિનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે. આના સ્વરૂપ માટે પણ પૂર્વોક્ત કુવો કામમા લેવાનો છે દેવ એટલો જ છે કે ખાદર અદ્વા-પદ્યોપમના પ્રત્યેક સ્વાભાવિક કેશાઓના અસત્ કટપનાથી અસંખ્યેય ખડકો કટપવા અત્યંત નિર્મળ નેત્રવાળો છદ્મસ્ય પુરૂષ જે અત્યંત સૂક્ષ્મ પુરૂષાક્ષને બેઠ શકે તેના અસંખ્યાતમા ભાગે આ ખડક છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ પનકના જીવની

૬ અશુન	= ૧ પાદ (પાદનો મધ્ય તન-પ્રદેશ)
૨ પાદ	= „ વિતસ્તિ.
„ વિતસ્તિ	= „ હાથ.
(૨ હાથ	= „ કક્ષિ)
૪ હાથ	= „ ધનુષ્ય
૨૦૦૦ ધનુષ્ય	= „ ગાઉ
૪ ગાઉ	= „ યોજન

૧ જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનો આ એક ઉત્તમ ખજાનો છે સાહિત્યના વિશ્વ-કોશ (Encyclopedia) તરીકે આને ઓળખાવી શકાય તેમ છે

૨ જોતી ત્રિવિધ યાને જીવા અડધા યોજનની હોય એટલે કે જોતો વ્યાસ કે વિધ્વજ એક યોજનનો હોય, તેની પરિધિ સામાન્ય રીતે કહ્યું યોજનની ગણાય છે, ત્યારે સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી એને ત્રીક અક્ષર ૧ (પાદ) થી સૂચવે છે આને Incommensurable ગણવામા આવે છે અર્થાત્ આ એક એવો અપૂર્ણાંક છે કે જેના અંશ અને હેઠ પૂણાકથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી.

૩ ક્ષેત્રસમાસની તૃદહ વૃત્તિ તેમજ જગજ્ઞદ્વીપ-પ્રજ્ઞસિની વૃત્તિમા આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે, ત્યારે પ્રવચનગી વૃત્તિ તેમજ સમ્રાટ્કીની તૃદહ વૃત્તિમા સામાન્ય રૂપથી કેશાઓનો નિર્દેશ છે ‘ વીરજ્યમેહઃ ’ થી શરૂ થતા ક્ષેત્રવિચારની સ્વોપદ વૃત્તિમા તો કહ્યું છે કે દેવકુર અને ઉત્તરકુટ્ટમા જન્મેના સાત દિવસના ઘેટાના ઉત્સેધાણન પ્રમાણક રોમના પ્રથમ આઠ ખપડ (દુકડા) કરવા આ પ્રત્યેક ખપડના આઠ આઠ ખપડ સાત વાર કરવા એટલે એક રોમના ૮^૩ = ૨૦૯૭૧૫૨ ખપડો થશે આવા રોમ-ખપડથી તે કુવાને-પદ્યને ભરવો

અવગણના-ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય જીવો છે ૧ સુદ-વાદ પ્રમાણે આ અણ્ડ બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના શરીર જેટલો છે આ પ્રમાણેના મરખા અણ્ડોથી પૂર્વોક્ત કુવો ભરવો આમાથી પ્રતિસમય એકેક અણ્ડ બહાર કઢતા જેટલા કાળે તે કુવો ખાલી થાય, તે કાળને 'સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્ધતિ' કહેવામા આવે છે આ કાળમા સખ્યેય વર્ષ-કોટિનો સમાવેશ થાય છે

બાદર-ઉદ્ધાર-પદ્ધતિમા માટેના કૈશાઓથી ભરેલા કુવામાથી એકેક કૈશા પ્રતિસમય નહિ બહાર કાઢતા દર સો વર્ષે બહાર કાઢવામા જેટલો વખત વીતી જાય, તેને 'બાદર-અદ્ધા-પદ્ધતિ' કહેવામા આવે છે (આમા સખ્યેય વર્ષ-કોટિનો અન્તર્ભાવ છે) એવી રીતે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્ધતિમા માટેના (કૈશાઓના) અણ્ડોથી ભરેલા કુવામાથી એકેક અણ્ડ સો સો વર્ષે બહાર કાઢી કુવાને તહન ખાલી કરતા જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પદ્ધતિ' કહેવામા આવે છે

બાદર-ઉદ્ધાર પદ્ધતિમા કૈશાઓથી જેટલા આકાશ-પ્રદેશ સ્પર્શાયેલા છે, તે પ્રદેશો પૈકી પ્રત્યેકનું એકેક સમયે અપહરણ કરતા જેટલો કાળ લાગે, તે 'બાદર-ક્ષેત્ર-પદ્ધતિ' માંથી આ કાળ દરમિયાન અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓ પસાર થઈ જાય છે

સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્ધતિમા અણ્ડોથી જે આકાશ-પ્રદેશોનો સ્પર્શ થયો હોય તેમજ જેનો જન થયો હોય તે પૈકી પાંચ પ્રત્યેક પ્રદેશનું સમયે સમયે અપહરણ કરતા સર્વે પ્રદેશોનું

૧ અનુયોગદ્વાર (ગાં ૧૦૮, પત્રાક ૧૮૦)માં કથુ પથુ છે કે—

‘તત્ત્વ ણ વાગમે ચાલમે અસલ્લેજાઈ સદાઈ કિજાઈ તે ણ ચાલગા દિદ્દીઓ-ગાહનાઓ અસલ્લેજાઈભાગમેતા સુહમસ્સ ઈળગજીવસ્સ મરીરોગાહનાઈ અસલ્લેજાગુણા’

[તત્ત્વ વર્ણવેલ વાઈ ગ્રન્થ અસલ્લેજાઈ ચલ્લેજાઈ કિજાઈ, તાનિ વાળાગાણિ હૂયવગાહનત્ત અસલ્લેજાઈભાગમાણિ સૂક્ષ્મસ્સ ઇનકજીવસ્સ શરીરાવગાહનાયા અસલ્લેજાઈ-ગુણાનિ]

૨ જુઓ અનુયોગીની શ્રીહરિશદ્ધચરિત દીક્ષા આના ઉત્તેજ માટે જુઓ પ્રવચનની વૃત્તિ (પત્રાક ૩૦૨)

૩ હા કાગોડી સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ મળાને એક 'ઉત્સર્પિણી' કે એક 'અવસર્પિણી' થાય છે

૪ ખુબ ઠંડી દીસીને ભરેલા કૈશાઓથી કાઈ નબ-પ્રદેશ સ્પર્શવો બાકી રહી જાય, એ વાત ઝુકિત-મજન છે, કેમકે આ કૈશાઓના અણ્ડો કરતાં પથુ નબ પ્રદેશ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે આ વાત જ્ઞાનમા આવે તેથી એક દષ્ટાન્ત ત્રિચારણ કાદળાં (કુખાણ)થી ભરેલા વાસણમાં બીજોરો (માનુસ) માર્છી રહે છે વળી તેમાં પિતુ (નિવ)નો નમાવેલ થઈ રહે છે આમાં પથુ વળી આમગાં (આમનક), તેમાં ભોર, વળી તેમાં ચણા એમ એકેકથી નાની નાની વસ્તુઓ મરડાતી થાય છે

૫ આથી ઉત્સર્પિણીથી પ્રમિત થોજન જેટલા આવામ, ત્રિચરણ અને કામગાં પદાર્થો જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તે પૈકી 'એમ' અર્થ કરી શકાય છે, છતાં જે ઉપર પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે દૃષ્ટિનાદને અનુસાર છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે

અપહરણ કરવામા જેટલી વાર લાગે, તેને સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પદ્યોપમ ' મમજ્વો આ પૂર્વોક્ત કાળ કરતાં અસખ્યેય ગુણો છે

આ પ્રમાણે આપણે વિવિધ જાતનાં પદ્યોપમનો વિચાર કર્યો આ પ્રત્યેક પ્રકારના પદ્યોપમને હજી કોડાકોડીએ ગુણતા જે જવાબ આવે, તે તે જાતના સાગરોપમનું માપ છે અર્થાત્ હજી કોડાકોડી બાહર-ઉદ્ધાર પદ્યોપમનો બાહર-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ થાય ઇત્યાદિ

સૂક્ષ્મ તથા પ્રકારના સાગરોપમોનાં પ્રયોજનો—

ત્રિવિધ બાહર સાગરોપમની વ્યાખ્યા તો સૂક્ષ્મ સાગરોપમના સ્વરૂપની સમજાવી માટે છે, જ્યાં સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમાદિનું ખાસ પ્રયોજન છે જેમકે અહીં સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ થાને રૂપ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ-પદ્યોપમના જેટલા સમયો છે તેટલી સખ્યા 'તિર્થ-ભ-લોકના ક્ષીપ-સમુદ્રની છે સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ નારક, તિર્થ-વગેરે જીવોની કર્મ-સ્થિતિ, 'કાય-સ્થિતિ અને 'બલ-સ્થિતિનું માપ હજીવવામા કામ લાગે છે પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની સખ્યાનું નિરૂપણ કરવામા સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર સાગરોપમનો ખપ પડે છે પ્રસ્તુતમા આપણે જેનું કામ છે તે તો 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' છે, જેમકે જીવમા પૃથ્વી કર્મની જે સ્થિતિની હકીકત હજીવી છે, તેમા આનું જ કામ ■ આથી કદાચ થાકક-મહાશયને એમ જાણે કે હવે અનિવૃત્તિકરણના સ્વરૂપના કર્મનું માટે વિલગ નહિ થાય, પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેમ નથી હજી પુદ્ગલ-પરાવર્તની પ્રકૃષ્ટાકૃષ્ટી તરંગિણી તરી જવાની બાકી રહે છે. એટલે એનું સ્વરૂપ યથામતિ આલેખીશું

પુદ્ગલ-પરાવર્ત—

અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી મળે ત્યારે એક ' પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' થાય જૂત કાળમા એવા અનન્ત પસાર થઈ ગયા અને અને અવિશ્વમા થયું એયો અનન્ત ગુણ પસાર થયે ✓

૧ આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે સામાન્ય રીતે આને મર્ત્ય-લોક તરીકે ઓળખાવી શકાય જુઓ નંદુબખનું માર રૂપદીકરણ (૫૦ પ)

૨ ખીજ કાપમાં ન ઉત્પન્ન થતાં એકના એક કાપમાં ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થવામાં જેટલો વખત વીતી જાય તેને ' કાય-સ્થિતિ ' કહેવામાં આવે છે

૩ આનું ખીજુ નામ આયુષ્ય છે

૪ ભગવતી, વિવાહપ્રસાસિ વ્યાખ્યા-પ્રસાસિ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખતા પાંચમા અગ્રમાં તો " મળાગયદ્ધા જ તીયદ્ધાઓ સમાદિયં " એ સૂત્રમાં અનાગત કાળ અતીત કાળથી એક સમય અધિક કહ્યો છે, જ્યારે અત્ર તો અનન્ત ગુણો કહેવામાં આવ્યો છે તે કવી રીતે સમત છે એમ સદજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનું મગાધાન એ છે કે અનાગત કાળનો અન્ત નથી તેમજ અતીત કાળની આદિ નથી આ પ્રમાણે એ જને અનન્ત હોવાથી સમાન છે પરંતુ એ બેની વચ્ચે પ્રભુનો પ્રશ્ન-સમય છે તે સમયનો વિનાશ નહિ થઈ ગયેલો હોવાથી તેની અતીત કાળમાં મળના થઈ શકે નહિ અરિખ્યત કાળના અવિનાશરૂપ ધર્મ સાથે એની સમાનતા હોવાથી એનો અનાગત કાળમા જ તબાવ કરી શકાય છે આ રીતે વિચારતાં ભગવતીનો ઉદ્દેશ્ય સુક્તિ-સુક્તિ જણાય છે હવે જે ઉદ્દેશ સાથે એનો વિરોધ આવે છે

આ પુદ્ગલ પરાવર્તના (૧) દ્રવ્ય, (૨) દેગ, (૩) કાળ અને (૪) ભાવ એ લેહથી ચાર પ્રકારે પડે છે. વળી આ મત્ત્યેકના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે બે અવાતર લેદો છે. આ પૈકી સૌથી પ્રથમ બાહર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ વિચારીએ

પરમાણુઓના સમુદાયથી બનેલા એક પ્રકારના સ્કન્ધને 'વર્ગણા' કહેવામા આવે છે.

આના (૧) ઔદારિકશરીરવર્ગણા, (૨) વૈકિયશરીરવર્ગણા, વર્ગણાનું લક્ષણ અને (૩) તેજસશરીરવર્ગણા, (૪) કાર્મણશરીરવર્ગણા, (૫) તેના પ્રકારો ભાષા-વર્ગણા (૬) મ્વાસોત્ક્રામ-વર્ગણા અને (૭) મનો-વર્ગણા એમ સાત લેદો છે.

બાહર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

આ ચાક રચણ પ્રમાણુ જેટલી ઉચાઈવાળા લોકમા રહેલા તમામ પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગણારૂપે ઘસણ કરી છાડી દેવા, એવી રીતે આ પુદ્ગલોને વૈકિય શરીરને યોગ્ય વર્ગણારૂપે પરિણુમાવી-ભોગવી લ્યણ દેવા, એવી રીતે બીજી બધી વર્ગણારૂપે તે સવેને ભોગવી તેના ત્યાગ કરવો, આ પ્રમાણે કરતા એક જીવને જેટલો વખત લાગે, તેને બાહર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કાળ ધ્યાનમા આવે એટલા માટે જ આનું સ્વરૂપ વિચારવું પડે છે.

તેનો વિચાર કરીએ. આ વિચાર કરની વેળાએ જો અતીત અને અનાગત કાળને સમાન માનીએ, તો એક સમય પૂર્વેના અતીત કાળથી અનાગત એ સમય વધારે ગણાય, એવી રીતે જો સમય પૂર્વેના અતીતમાં અને તે સમયના અનાગતમાં જો સમયનું અંતર પડે એવી રીતે આ જો વચ્ચે નેમ્મએ તેટલું અંતર કંઈપી શકાય છે વળી અનાગતમાંથી ગમે તેટલો સમય ઓછો થાય છતાં તેનો કોઈ દિવસ અંત આવનાર નથી, એ તરફ લક્ષ્ય આપતાં અતીત કાળ કરતાં અનાગત કાળ અનંત ગણાય છે એમ કહેવું ન્યાય સમજાય છે આ હકીકતને ધ્યાનમા લઇને તો પ્રવચનના ૧૬૧ માં હારમાં કહ્યું પશ્ય છે કે—

“ ઝાંમત્તિણી અણત્તા, પોગલપરિવર્ત્તમો મુણેવલ્લો ।

તેડણત્તા તીયદ્ધા, અનાગયદ્ધા અણત્તગુણા ॥ ૩૧ ॥ ”

[સર્વવિપ્લવોડનન્તા પુદ્ગલપરિવર્ત્તકો જ્ઞાતવ્ય ।

તેડનન્તા અતીતાદ્ધા અનાગતાદ્ધા અનન્તગુણા ॥]

૧ ઝાંમ ટાલમાં (અ) ઔદારિક, (આ) વૈકિય, (ઇ) આહારક, (ઈ) તેજસ અને (ઉ) કાર્મણ એમ પાંચ પ્રકારના શરીર ગણાવેલાં છે આ બધાનાં લક્ષણાદિનો અંતર વિચાર કરીશું નહિ, કેમકે આ ઉત્લાસમાં આગળ ઉપર તે વિચારવામાં આવનાર છે, પરંતુ પાંચ શરીરો પૈકી આહારક શરીરનું અંતર કેમ મલક્યું કરવામા આવ્યું નથી એનો ઉત્તર આપીશું તે એ છે કે આહારક શરીર કોઈ પણ જીવને સમરત સંસારમા વધારેમાં વધારે ચાર વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે એથી કમીને પુદ્ગલ-પરાવર્ત માં તે ઉપયોગી નહિ દેવાથી તે વિશે અંત નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી

મતાતર—

આ કાળ પરત્વે મંત-લેહ 'જે એમ પ્રત્યક્ષના ૧૬૧ માં દારમાના નિર્મન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ શકાય —

“ અહ્ય હમો દગ્ગાઈ ઓરાલ-વિગ્ગ-તેય-કમ્મેઈં ।”

નીસેસદગ્ગહણમ્મિ વાયરો હોઢ પરિયદ્ધો ॥ ૪૨ ॥ ”

અર્થાત અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે 'ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કામણુ એ ચાર પ્રકારની, નહિ કે સાત પ્રકારની, વર્ગલાઈપે સમસ્ત પુદ્ગલોને લોગવી ત્યજી દેવા તે 'ખાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' ॥

મૂક્કમ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

અનેક ભવોમા જમણુ કરતા કરતા કોઈ જીવ સમગ્ર લોકના પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગલાઈપે લોગવી ત્યજી દેવાનું કાર્ય કરતા હોય, તેવામા તે અન્ય પ્રકારની વર્ગલાઈપે કોઈ પુદ્ગલને પરિણામે-લોગવે અને તેને છોડી દે, તો તે પુદ્ગલને જે વિભતીય વર્ગલાઈપે પરિણામી હોય તેની આમા ગણવી થઈ શકે નહિ, કેમકે ખાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તમા ગમે તેમ-વ્યતિક્રમ પૂર્વક પણ સમગ્ર પુદ્ગલોને સમસ્ત વર્ગલાઈપે લોગવી છોડી દેવા એ 'હિતુ છે, જ્યારે મૂક્કમ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તમા તો કમ પૂર્વક જ વિવક્ષિત સભતીય વર્ગલાઈપે તમામ પુદ્ગલોને લોગવી ત્યજી દેવા ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે

ક્ષેત્ર પુદ્ગલ-પરાવર્તના એ પ્રકારો—

સમગ્ર લોકવ્યાપી આશયના કોઈ પ્રદેશમા મરણ થયું હોય, ત્યાર પછી તેની નજી દીકના કે દ્વરના આઠા અવળા પ્રદેશમાં મરણ થાય, એવી રીતે જેટલા કાળે કોઈ એક જીવનું સમગ્ર આકાશ-પ્રદેશમા મરણ થઈ રહે, તેટલા કાળને 'ખાદર-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે પરંતુ આ મરણો અનુક્રમે થતા એટલે કે જે એક પ્રદેશમા મરણ થયું હોય તેની નજી દીકના-પ્રદેશમા મરણ થવા પૂર્વે અન્ય કોઈ પ્રદેશમા મરણ થયું હોય તો તે પ્રદેશની ગણના ન કરવી, પરંતુ જ્યારે ફરીથી અનંતરવર્તી પ્રદેશમાં મરણ થાય તો તેની ગણના કરવી, એવી રીતે કમસર પ્રદેશોમા મરણ થતાં જેટલા કાળ વ્યતીત થઈ જાય, તેને 'મૂક્કમ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે

કલ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું પ્રકરણ—

અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણીના જેટલા સમયો છે, તે પૈકી પ્રત્યેક સમયમાં મરણ થવામાં

૧ તો કે જીવની જોખમાં જોખી અવગાદના પણ અસંખ્ય પ્રદેશ જેટલી છે, જતાં કોઈ વિવિધ પ્રદેશમાં મરનાર જીવનો કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રદેશને પશુ પ્રદેશ તરીકે ગણી લેતા

(બહે તે પછી વ્યતિક્રમ પૂર્વક હોય) જેટલો કાળ વીતી જાય, તે ' બાહર-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' કહેવાય છે પરંતુ પ્રથમ મમયે મર્યા પછી તે જીવ પાછો જ્યારે તદનન્તર દ્વિતીય સમયમા મરે ત્યારે જ તે દ્વિતીય સમય ગણાય અને વચ્ચેના જે સમયોમા તેનું મરણ થયું હોય તે મમયો મણુત્રીમાં ન લેવાય, એવી રીતે ક્રમસર મરણવિષયક સમયો જ ગણતા મમય સમયોનો વારો આવી જતા જેટલો કાળ વહી જાય, તેને ' સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે

આ વાત વિસ્તારથી વિચારીશું ધારે કે કોઈ જીવ આ અવસર્પિણીના પ્રથમ સમયમા મરણ પામ્યો ત્યાર પછી અવસર્પિણીના બીજા સમયમા તેનું મરણ ન થયું તો આ અવસર્પિણીનો બાકીનો મમય કાળ તેમજ સંપૂર્ણ ઉત્સર્પિણીનો કાળ જેટલો કે વીસ કોડાકોડી સાગશીપ નમા એક સમય ન્યૂત જેટલા કાળ પછી જ્યારે અવસર્પિણી આવે ત્યારે ગણનામા કામ લાગે એવો દ્વિતીય મમય આવે છે આ દ્વિતીય સમયમા તેનું મરણ થાય તો તે લેજે ગણાય, નહિ તો ફરીથી અન્ય અવસર્પિણી માટે ગહુ જોવાની બાકી રહે છે એમ કરતા દ્વિતીય સમયમા મરણ થાય, ત્યાર પછી અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમા તેનું મરણ થયું જોઈએ. આમ જો દ્વિતીય મમય પછી તરત જ તેનું તૃતીય સમયમા મૃત્યુ ન થાય તો વળી અન્ય અવસર્પિણી આવે ત્યાં સુધીમા જે કોઈ પણ સમયમા તેનું મરણ થયેલું હોય તે ગણાય તેમ નથી, પરંતુ જ્યારે અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમા જ તેનો ઢેહ પડે ત્યારે જ તે સમય કામમા લઈ શકાય આવી રીતે અવસર્પિણીના અગણિત સમયોમા ક્રમશઃ મરણ થતા જેટલો બધો કાળ વ્યતીત થઈ જાય એ તો વિચક્ષણ જન એની મેળે વિચારી લેશે

ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનું સ્વરૂપ—

અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અનુભાગ-અન્ધના સ્થાનો છે આ સ્થાનોના નિષ્પા-કકે કયાયના ઉદયરૂપ અધ્યવસાયો છે જેટલો તેની સંખ્યા પણ જેટલી જ છે આ અધ્યવસાયોમા મન્દતા-તીવ્રતાની અપેક્ષાએ તરતમતા રહેલી છે આ પૈકી અત્યંત મન્દ એવા અધ્યવસાય પૂર્વક કોઈ જીવ મરે, ત્યાં પછી એનાથી જરા ઓછા મન્દ અધ્યવસાયે મરે આ પ્રમાણે મરણ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઈ અધ્યવસાય પૂર્વક તેનું મરણ થયું હોય તે તે અધ્યવસાયોને પણ ગણુ-ત્રીમા લેવામા આવે અને એવી રીતે સમસ્ત અધ્યવસાયો પૂર્વક મરણ થઈ રહેવામા જેટલો વખત વીતી જાય, તેને ' બાહર-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે પરંતુ જ્યાં અધ્યવસાયની તરતમતા લક્ષ્યમા રાખીને અધોત એક અધ્યવસાય પૂર્વકના મરણ પછી તદનન્તર અધ્યવસાય પૂર્વક જ જો મરણ થાય (બહે તેમ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઈ અધ્યવસાય પૂર્વક મરણ થયું હોય તો તેની નોંધ ન લેવાય) તો જ તે અધ્યવસાય ગણુત્રીમા લેવાય, એવી રીતે વિચારતા જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને ' સૂક્ષ્મ-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે

આ મન્યકારકૃત સમ્યક્ત્વપ્રદીપ (પૃ. ૧૩)મા કહ્યું છે 'તેમ અત્ર એ ઉમેરવું અના-

વસ્તુકે નહિ ગણાય કે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કરતા સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તનો કાળ અધિક ॥ એનાથી પણ સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત સ્થિતિ જાય છે

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તોદિના સ્વરૂપ તરફ લક્ષ્ય આપતા સમજી શકાય છે કે

પુદ્ગલ-પરાવર્તનો ંયુત્પત્તિ-અર્થ દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત સિવાય
પુદ્ગલ-પરાવર્તનો અર્થ અન્યત્ર સુઘટિત થતો નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે પુદ્ગલોત્
પરિવર્તન થવું-અન્ય રૂપે પરિણમવું એ આનો ંયુત્પત્તિ-અન્ય

અર્થ તો અન્યત્ર કામ લાગતો નથી આથી એના પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તરૂપ અર્થનો વિચાર કરવો જોઈએ
ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીનું માપ એ અન્ન નિમિત્ત છે આ નિમિત્ત તો ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તમા
બરાબર ધટી શકે છે, એટલે એ સજ્જમા કંઈ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી પરંતુ આ
સિવાયના વિશિષ્ટ પ્રયોજનો જણવા બાકી રહે છે, પરંતુ તેને રોચન કરનાર કોઈ ઉદ્દેશ્ય મારા
જોવામા નથી

મોક્ષ-ગમન પૂર્વેની કેટલીક સ્થિતિઓ—

જન્મ, જરા (ઘટપણ) અને મરણરૂપ જલતરંગોથી વ્યાપ્ત બીજણુ લવ-સમુદ્રમા

નિઘ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મોની પ્રેરણાથી અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત

શ્રવણસમુખી કાળ , કાળ પર્યાંત ૧ જીવવહારશયિ-સૂક્ષ્મ નિગોઠના લવોમા અનેક
પ્રકારના અસહ્ય દુઃખોનો અનુભવ કરતા કરતા ૨ અકામનિર્જરાદિ

હેતુના બળથી વ્યવહારશયિમા આવેલા જીવને મોક્ષ ગમન માટે જ્યારે એ પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો

કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે તેને નિર્વિવેકપણે ધર્મનું શ્રવણ કરવાની અભિલાષ થાય ॥ આ કાળને

‘ શ્રવણસમુખી કાળ ’ કહેવામા આવે છે આવી રીતે આ જીવને સસારમા ન્ખટપટ્ટી કરતા

કરતા જ્યારે સુક્લિ મેળવવા માટે અર્થાત્ આત્માની સર્વોત્કૃષ્ટ

માર્ગસમુખી કાળ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવા માટે હોઠ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો કાળ

બાકી રહે છે, ત્યારે પૂર્વની અપેક્ષાએ પરિણુ મની વિશુદ્ધતા હોવાથી

તે જીવને ધાર્મિક આર્મમા પ્રવૃત્તિ કરવા માટે અતુદ્રજ માર્ગાનુસારી શુભેને મેળવવા માટે ઇચ્છા

ઉદ્ભવે ॥ આ કાળને ‘ માર્ગસમુખી કાળ ’ કહેવામા આવે છે આ કાળે આત્માનો જે પરિણામ

હોય છે તેથી પણ તેનો પરિણામ વિશેષ શુદ્ધ થતા કર્મોની સ્થિતિને અકામનિર્જરા દ્વારા ઝોલી

૧ આતુ સ્વરૂપ આ ઉ નાસર્મા વિચારવામા આવનાર છે, જોકે એની આજી રૂરેમા
મુદપક્ષના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૦૧)મા આવેખવામા આવી છે

૨ આ સજ્જમા જોકે અન્યકાર પચમ ઉદ્ધાસર્મા સ્વપ પ્રમાણ પાડે છે હતાં એનુ સ્મૃગ
સ્વરૂપ અન વિચારવુ અરથાને નહિ લેખાય નિર્જરા કે જેનુ લક્ષણ આપણે ડહા પૂટમા જોઇ ગયા છીએ,
તેના સકામ-નિર્જરા અને અગમ-નિર્જગ એના એ પ્રકારે છે મારા કર્મોના ક્ષર થાએ એવી શુદ્ધિપૂર્વક
તપશ્ચર્યાદિ અનુષ્ઠાનો દ્વારા તેનો ક્ષપ કરવો-તેને આત્માથી વિખૂટા કરવા-જેરવી નાખવા તે ‘ સકામ-
નિર્જરા ’ છે ત્યારે કર્મોના સિગિ-કાલ પાંચના કમ પોતાની મેળે પરી પડે, તે સકામ-નિર્જરા છે.

કરતા જીવને જે સમયે સ્વ સામગ્રી કેદખાનામાંથી છૂટવાને માટે એક પુદ્ગલ પરોવત જોડેલા કાળ ખાકી રહે છે, ત્યારે બાહ્ય આકર્ષણવાળા વિવિધ ધર્મોને હેંચ ગણી નીતરાણે દર્શાવેલા માર્ગોના આશ્રય લેવાની તેને ઉત્કંઠા થાય છે આ કાળને 'ધર્મ-યૌવન-કાળ' કહેવામાં આવે છે આ ધર્મ-યૌવન કાળમાં જ મોજે જનારા જીવને દ્રવ્યાદિ કારણને અનુસાર તથા ભવ્યત્વ-દશાને પરિપાક થવાથી એવો પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે જેના બળથી-જે કરણથી તે આયુષ્ય કર્મ સિવાયના ખાકીના જ્ઞાનાવરણીયાદિ સામે કમોની અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિ અન્તઃકોટાકોટિ સાગરોપમ જોડેલે પદ્મોપમના અસખ્યાતમાં ભાગે ન્યૂન એક કોઠાકોટી સાગરોપમ જોડેલી શેષ રહે છે આ કરણને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' કહેવામાં આવે છે

સ્થિતિ-ઘાત અને કૃતનાશ તથા અકૃતાગમના દોષોનું નિવારણ—

અત્ર કોઈ શકા કરે કે જે જીવે જે કર્મની જોડેલી સ્થિતિ આપેલી હોય, તેટલા કાળ સુધી તે જીવે તેને લોગવવી જ જોઈએ આમ હોવા છતાં અન્તઃસુદૃઢપ્રમાણ અધ્યવસાયોના સમૂહ રૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા જ્યારે એ દીર્ઘ સ્થિતિના નાશની વાત નિવેદન કરવામાં આવે છે, તો એ વાત કેમ સહવી શકે? વળી જો તે સમયે છે, તો આપેલ સ્થિતિ સુધી કર્મ નહિ લોગવવું પડતું હોવાથી 'કૃતનાશ' અને જોઈ સ્થિતિનું કર્મ ન આપવા છતાં તે અર્થ સમ-યમાં લોગવાઈ ભય છે એથી 'અકૃતાગમ' એમ જો દોષો શું ઉપસ્થિત થતા નથી?

આના સમાધાનો જે નિવેદન કરવાનું કે પ્રથમ તો આ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે કેમકે યથા-પ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા દીર્ઘ સ્થિતિનો કંઈ કૃત્રિમ નાશ થતો નથી જોડેલી સ્થિતિ આપવામાં આવી હોય તેના અનુક્રમ લાગ સ્વાભાવિક રીતે વ્યતીત થતા જોડેલી સ્થિતિ રહે, તે સ્થિતિ આપેલી સ્થિતિ કરતાં જોઈ થઈ છે એમ જરૂર કહેવાય, પરંતુ તેથી આ સ્થિતિનો પ્રયત્નજન્ય નાશ થયો છે એમ ન જ કહેવાય જ્યાં સુધી આવો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી કૃતનાશાદિ દોષોને માટે અવકાશ કયાથી સહવી શકે? ખરી રીતે આવા દોષોનું ઉત્થાન સ્થિતિ-ઘાત પરત્વે સમયે છે,^૧ કેમકે સ્થિતિ-ઘાતનો અર્થ એ છે કે જોડેલી સ્થિતિ આપેલી હોય, તેમાં સ્વાભા-વિક રીતે વખત જતા તે જોડેલી જોઈ થાય જોડેલો જ તેમાં ઘટાડો થાય છે એમ નથી, કિન્તુ તે ઉપરાંત અપવર્તના કરણ

૧ આયુષ્ય કર્મની ઉદ્ગ્રસ્થ સ્થિતિ ૪૩ આગરોપમની છે જોડેલે એની સ્થિતિ તે સદા અન્ત-કોટાકોટિ સાગરોપમની હોવાથી અત્ર તેનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે

૨ આ દર્શકત અપવર્તનીય આયુષ્યને પશુ લાગુ પડે છે આ આયુષ્યનું સ્વરૂપ આ ઉદાસમાં વિચારવામાં આવશે

૩ 'કરણ' એ જીવના વીર્ય-વિશેષનું નામ છે આમાં કરણો આઠ છે —

(૧) બંધન-કરણ, (૨) સંક્રમણ-કરણ, (૩) ઉત્તરના-કરણ, (૪) અપવર્તના-કરણ, (૫) ઉદીરણ-કરણ (૬) ઉપશમ-કરણ, (૭) નિષ્ક્રિય-કરણ, અને (૮) નિકાચના-કરણ આ આર્ય સ્વરૂપ કર્મમયદર્શી બહુ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે પ્રસ્તુતમાં આપણે અપવર્તના

દ્વારા તેમાં સવિશેષ ઘટાડે કરવામાં આવે છે એટલે કે સ્વાભાવિક સ્થિતિનો પ્રયત્નપૂર્વક હાસ-નાશ થાય છે આનુ નાશ 'સ્થિતિ-ઘાત' છે

આથી સમજી શકાય છે કે આ પ્રશ્નને અત્યારે તો ચાલુ વિષય સાથે સંબંધ નથી, છતાં આ મર્યાદાના પ્રકરણમાં આગળ ઉપર વિચારમાં આવનાર સ્થિતિ-ઘાત તથા રસ-ઘાત સાથે તેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે એટલે અત્રે એનો ઉત્તર આપવો સર્વથા આપ્રાસંગિક નહિ લેખાય

અધ્યવસાયનું પ્રાબલ્ય—

મૌઘી પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અધ્યવસાયનો પ્રતાપ કઈ ઓરજથી આત્મા અત્યંત મહિન અધ્યવસાયની મહદથી અર્થમુહૂર્ત એટલા અલ્પ સમયમાં પણ સાતમી નરકે સિધાવવા લાયક કર્મ-ફલિહો (ફળિયા) એકઠા કરી શકે છે તેવી રીતે અતિશય શું અધ્યવસાયના અવલગનથી દુક સમયમાં આવા ફલિહોને વિખેરી નાખી મુક્તિ-ગમન પણ કરી શકે છે શકા રહેતી હોય તો વિચારો 'શ્રીપ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ'નું દૃષ્ટાન્ત

કરુણો વિચાર કરીશુ જે વીર્ય વિશેષ વડે કર્મની સ્થિતિ કે તેના ગમમાં ઘટાડો કરાય, તે 'અપવર્તન' કરશુ' કહેતાય છે

૧ આ રાજર્ષિના ચરિત્રથી જાણ્યે જ કેમ જન અપરિચિત હશે, પરંતુ અજ્ઞાન વર્ગને ઉદ્દેશીને તો તેનું નીચે મુજબ સ્વરૂપ સ્વરૂપ આપ્યા વિના નહિ ગાને—

'ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરમાં વેરીઓને વશ કરવામાં નિપુણ અને ન્યાયના નમુનારૂપ પ્રસન્નચન્દ્ર નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા આ નગરમાં એક વેળા શ્રીમહાવીર પ્રજાનું સમવસરણ થયું આ વાતથી વાકેફાર થતાં રાજા તેમની પતિતપાવની દેશના સંભળવા ગયા શ્રવણનું મનન કરતા તેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એથી પોતાના બાળક પુત્રને રાજામાંથી સોંપી તેમણે પોતે દીક્ષા લીધી આ રાજર્ષિ કર્મ જ્ઞાનમાં તદ્દનીન બની એક વિવસ 'રાજગૃહ' નગરની 'નદાર કાયેલસગ' જ્ઞાને રજા એવામાં તેમના સહો રના ('ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરના) જે વણિકો ત્યાં થઈને પ્રજાને વન્ન કરવા જતા હતા તેમણે પોતાના રાજાને ત્યાં જ્ઞાનસ્થ ભેળા એમાંથી એક વણિક ભોંડ્યો કે આ રાજા ધન્ય છે કે જેમણે સાંપ્રાપ્ત્ય લક્ષ્મીને ત્યાં કરી તપશ્ચર્યા-લક્ષ્મીને સ્વીકાર કર્યો છે બીજો વણિક બોલી ઉઠ્યો કે આ મુનિ કન્ય-વાદને નહિ પરંતુ ઉપાનય (કપકા)ને પાત્ર છે, કેમકે એમણે બાળવયના બળ વગરના મુનને રાજ્યામન ઉપર બેસાડ્યો તે જોડું કહ્યું છે, કેમકે એથી તો એમના કનુઓ આ બાળકને જ્ઞાને સમરત નગરને પણ હેરાન કરવામાં કન્યાસ નાખતા નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર વાર્તા-વિનોદ કરતાં તે વણિકો, તો ત્યાંથી ચાલી ગયા, પરંતુ આ વાત ને રાજર્ષિના કર્ણમાં પ્રવેશ કરી ગઈ આથી તેમનું મન કામોડાળ બન્યું તેઓ કન્યાજ્ઞકારી ધ્યાનથી વિમુખ બની આત્મઘાતી જ્ઞાનમાં તરીન મન્યા તેમને પ્રુમ ગુરુસો ચડ્યો કે તું હુ જીવતો બેગ છું છતાં મારા પુત્રની આવી દુર્લભા થાય ? મનમાં ને મનમાં તેઓ વિરોધી કનુઓ સાથે મુદ્દ કરવા મઠી ગયા

આ પ્રમાણે તેઓ મુદ્દના વિચારમાં મથમથ ન થા હતા, તે સમયે શ્રીવીરના અનન્ય ભક્ત શ્રીએણિક નરેશ્વર પ્રજાને પ્રજામ કરવા ત્યાં થઈને જતા હતા તેમણે આ મદધિને વન્ન કહ્યું, પરંતુ એમણે તો એમના સાસુ આખ પણ જીવી ન કરી રાજ્યને ધાતું કે તેઓ આત્મ-રમણતામાં આરદ થયા હશે એણિક નૃપતિએ પ્રજા પાસે જઈ વદન કરા પૂરક તેમની દેશના સંભળી ત્યાર પછી તેમણે પ્રજાને પ્રથમ કર્યો કે જે સમયે મે પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિને પ્રજામ કર્યો, તે સમયે તેઓ કાળ-ધર્મને-નિર્વાણને પામે, તો તેઓ કઈ ગતિમાં જાય ? પ્રજાએ ઉત્તર આપ્યો કે સાતમી નરકે એણિક રાજા તો આ સંભળી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા

‘અનિકાચિત અધવાળાં કર્મોની સ્થિતિની અપવર્તના (ઘટાટો) થઈ શકે, તેમા કશી નવાઈ નથી, કેમકે નિકાચિત અધવાળાં કર્મોની સ્થિતિમા પણ નિકાચિત કર્મોના ઉપક્રમ જાનપૂર્વક વીત તપશ્ચર્યા દ્વારા ઘટાટો થઈ શકે છે આ વાત નિઃસંદિગ્ધિત ગયા દ્વારા સમર્થિત થાય છે —

“ સત્ત્વપગર્હણમેવ, પરિણામવસાદુવક્ત્ત્વમો હોજ્જા ।
પાયમનિકાદ્યાણાં, તવસાઓ નિકાદ્યાણાં પિ ॥ ૧ ॥ ”

આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એક બે ઉદાહરણો વિચારીશુ. ઘણા દિવસ સુધી ચાલે તેટલું માન્ય ઘટના ભરેલું હોય, પરંતુ એકએક ભ-મકે બાધિ થતા અલ્પ દિનમા તે સમગ્ર માન્ય ખવાઈ જાય તેમ ઈર્ષ દ્વારા પર્વત લોગવવા લાયક કર્મો પણ શુભ અધ્યવસાયની પ્રભળતાને હારી લેતુ કાળમા સોનવાઈ જાય

બીજા ૧૧ હજુ તરીકે આપણે ટેરીનો વિચાર કરીશુ. કાચી ટેરીને કઠીઆમા ભરી તેના

આ તરફ રાજધિના અનન્ન મહામ્મકર હુદ ચાલી રહેતુ હતુ તેમણે ગુણમિમા સર્વ સુખોને પરગ્ન કર્યા પરંતુ એક પ્રવાન સુત્રને હસવેલા જાણી નહી ગયેલા. આ વખતે કચે પૂરી ગયેલા હેવાથી, હાથમા તવા સુખી પણ નહિ રહેલી હેવાથી, આવેશમાં ને આવેશમા ચિન્ત્રાણ (માથાના ટોપ)થી તેને મારવા તેજો તેજા થયા. આ વિચારને વર્તનમાં મૂકવા જેવો તેમણે પોતાને માથે હાથ નૂક્યો, તો તેમને શુ ભાન થયું ? ક્યા મુનિવેષ જને કર્યા આ મનોભાસ ? કટ વિવેક-દષ્ટિ તેમનામાં ભૂત થઈ અને જોનજોનામાં તેમણે સાતમી નરકે સિધાવવા ચોખ્ખા કર્યા— સિદ્ધાને ખાલી નાખ્યા એટલુજ નહિ, પરંતુ તેજો પથ્થરની-શુદ્ધ અધ્ધવમાની દિશામાં પૂર જોયથી પ્રચલુ કરવા લાગ્યા.

આવે સમયે ઐષ્ટિકે પ્રભુને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો કે અત્યંતે રાજધિનો દેહ પડે તો તેજો ક્યા જાય ? પ્રત્યે જવાબ આપ્યો કે અનુતર વિમાને ઐષ્ટિકે આ માટે પ્રભુને પુછ્યો કેવા વિનમ્યા પ્રભુએ તેમને મનોભગની મદદતા સમજાવી એવામાં દેવ-કુન્દુભિનો નાદ સામગી ઐષ્ટિકે પ્રભુને પૂછ્યુ કે આ શુ ? પ્રત્યે ઉત્તર આપ્યો કે રાજધિને નિર્મળ કેવલગ્રાન પ્રાપ્ત થયુ છે અને દેવો તેનો હૃત્સર ફરી રહ્યા છે

આ દર્શનતથો મનોવાદનની વેશવતી મનિ અને તેતુ પરાક્રમ સમગ્ર સમય છે આ વાતને ખાનમા લખતે તે-મનના સામર્થ્યને લક્ષમા ગણીને તો મૈત્રાચલપ્રપતિનરૂપમા ચોથા પ્રવાહકમા હજુ પણ છે કે—

“ મન યથ મનુષ્યાણા, કારણ સ્થ-મોક્ષયો ।
ચન્ધાય વિપયાસજિ, મોત્યે નિર્વિષય સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ”

૧ કર્મોના બધ એક ભતનો નથી કેહા કર્મ અનિશ્ચ માદ બધાય છે, તે કેહા કર્મ માદ, તો કોઈ સ્થિતિ, તો કેહા અતિસ્થિતિ જે કર્મો અનિશ્ચ માદ બધ થાય છે, તેને ‘નિકાચિત’ કહેવામાં આવે છે આથી વિપરીત તે ‘અનિકાચિત’ છે

૨ છાયા—

સર્વપ્રજ્ઞતોનામેવ પરિણામવસાદુવક્ત્ત્વમો મયેત્ ।
પાયમનિકાચિતાના તપસા નિકાચિતાનામપિ ॥

ઉપર ધામ નાખી તેને કપડા વડે ઢાકી રાખીએ, તો શાંતે જલદી પાકી ન જાય ? આવી રીતે અનિકાચિત અને કેટલીક વાર નિકાચિત કર્મો પણ અધ્યવસાયના પ્રતાપે અત્ય કાળમા લોગવાઈ જાય એવા બનાવી શકાય છે એમા કોઈ જાતના વિરોધને માટે સ્થાન નથી આપી કરીને તો !
 ૧ અબાધાકાળના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ લેહો તથા ઉદયાવલિમા આવતા કર્મો પરત્વે રનિષેક અને ૨ ગુણ-રચના ઘટી શકે છે

આ હકીકતને સ્ફુટ કરવી અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની આ સળધમા કેટલોક વિવેચન ઉમેરવામા આવે છે પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમા (૧) પ્રદેશ-કર્મ-અનુભવ અને (૨) વિપાક-કર્મ-અનુભવ એમ બે પ્રકારનો ' કર્માનુભવ ' કથાવેલો છે તેમા પ્રદેશ-કર્મની અપેક્ષાએ દરેક કર્મ અવશ્ય લોગવવુ પડે છે, જ્યારે રસથી કર્મનો અનુભવ થાયે ખરો અને ન પણ થાય એટલે કોઈ કર્મનો રમ અનુભવાય અને કોઈનો ન અનુભવાય જેમ શેરડીમા રહેલો રસ સૂર્યના તાપથી સૂકાઈ જાય છતાં ત્યાં કૃતનાશ અને અનુતાગમ માટે સ્થાન નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રસાધીન હોવાથી ગ્લુમા અપવર્તના થતા સ્થિતિમા પણ અપવર્તના થાય એ સ્વાભાવિક છે

વિશેષમા અનેક જીવોએ હુદય સ્થિતિવાળુ કર્મ પામ્યુ હોય છતાં તેના અનુભવ-કાલમા ફરક પડે તો તેમા કઈ નવાઈ નથી કેમકે, હાખલા તરીકે બુલેન્દરથી ચોપાટી જવા નીકળેલા મર્વ મનુષ્યો સમકાલે જ ત્યાં જઈ પહોંચે એવો કઈ નિયમ છે ? શું એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્યની ગતિના વેગને અધીન નથી ? એવી જ રીતે એક જ વર્ગમા હાખલ થયેલા સર્વે વિદ્યાર્થીઓ સમકાલે જ અચુક પાઠ તૈયાર કરી શકે કે અચુક પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થઈ શકે એવી દોષ રાખસા ? શું આ હકીકત બુદ્ધિની તરતમતાને અધીન નથી ?

૧ જે કર્મોની જેટલા કાગકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે તેટલા સો વર્ષોનો તેનો ' અબાધા કાળ ' યાને ' અનુદય કાળ ' જણવો આ કાળ દરમ્યાન તે તે કર્મ જીવને સ્વ ઉત્પ વડે બાધા-હાનિ કરી શકતુ નથી એથી એને ' અબાધા કાળ ' કહેવામા આવે છે બાકીનો કાળ કે જે દરમ્યાન પ્રદેશોદય કે વિપાકોદય હોય છે તે ' અનુભવ-કાલ ' યાને ' નિષેક-કાલ ' કહેવાય છે

અન પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય એટલે શુ તે નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમગ્લય કેટલાકે એમ માનવાની ભૂલ કરે છે કે જે પ્રકૃતિમાંથી રસ સર્વશા જતો રહ્યો હોય તે પ્રકૃતિના પ્રદેશ માત્રનો ઉદય તે ' પ્રદેશોદય ' છે અને જે રસવાળી પ્રકૃતિનો રસ ઉદયમાં આવે તો તે પ્રકૃતિનો ' વિપાકોદય ' છે આ માન્યતા બા ત હોવાનું કારણ એ છે કે સ્તિભુક-સક્રમરૂપે એટલે પ્રદેશોદયરૂપે ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિમાં રસ જરૂર હોય છે, પરંતુ તેનો તીવ્ર રમ પરપ્રકૃતિરૂપે પરિણમેલા હોવાથી સ્વપ્રકૃતિરૂપે-સ્વવિપાકરૂપે ઉદયમા આવી શકતો નથી આ પ્રમાણે વિવક્ષિત પ્રકૃતિના પ્રદેશ સ્વવિપાકરૂપે ઉદયમાં નહિ આવેલા હોવામાં પરંતુ પરવિપાકરૂપે ઉદયમાં આવેલા હોવાથી તે ' પ્રદેશોદય ' જ કહેવાય જેમ દૂધ દહીં વગેરે રૂપે પરિણમે, તો તે પરિણામમા દુગ્ધનો પ્રદેશાનુભવ છે અને દહીં વગેરેમાં તેનો રસાનુભવ છે

૨ કર્મના ઉત્પ વખતે તેના દલિકની જે રચના હોય તે ' નિષેક ' કહેવાય છે

૩ ગુણરચના એટલે ગુણાધારે રચના જુઓ ગુણ-ગ્રેષ્ઠિનુ સ્વરૂપ

૪ આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને " અવશ્યમેવ મોક્ષઽવ્યયમ્ " ધ્યાનિ ઉ નેઓ અસ્તિત્વમાં આ પા જણાય છે

વળીઃએવો કંઈ અકાટ્ય નિયમ નથી કે જે કર્મ જેવી રીતે આધ્યુ હોય તેવી જ રીતે તે લોગવતુ ભોળાંને જે એમ જ હોય તેો અશુભ કર્મોનો નાશ કરવા માટે ચોભાયેલા તપ, જપ, જિન-પૂજા વગેરે શુભ અતુષાનો વ્યર્થ જશે વિશેષમા તદ્દલવમોક્ષગામી જીવને પણ પૂર્વ કર્મો વિપ્રકોદ્યરૂપેલોગવતા નવીન કર્મોનો બધાથરો અને તેમ થતા તે સુક્ત થઈ શકશે નહિ આથી કોડાકોડી સાગરોપમા જેટલી દીર્ઘ સ્થિતિવાળુ કર્મ પણ નીરસપણે પ્રદેશથી લોગવાય છે એમ માનવુ ઉચિત સમજાય છે આ વાતને ધ્યાનમા લેતા એમ કહી શકાય તેમ છે કે અતિમ ભવમા સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે.

આશા રહે છે કે આ દુઃક વિવેચનતુ મનન કરનારાને તેા સ્થિતિ-અપવર્તનામા કે અપવર્તનામા એટલે કે સ્થિતિ અને રસના ઉપક્રમમા કૃતનાથ કે અકૃતાગમ દોષ માટે અલપાશે પણ સ્થાન નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાયું હશે

૫. યથા પ્રવૃત્તિ કરણતુ પ્રયોજન—

કોઈ વસ્ત્રની ઉપર ધી કે તેલનો ડાઘ પડયો હોય અને તેના ઉપર ધૂળ ચોટી ગઈ હોય, તેા તે ડાઘ બરાબર દેખાતો નથી, પરંતુ જો ધૂળને ઘૂર કરવામા આવે તેા તે ડાઘ નજરે પડે તેવી રીતે આત્મારૂપ વસ્ત્રમા રાગ-દ્રેષની નિમિત્ત ગાઠ (અન્યિ)રૂપ ડાઘ પડેલો છે, એ ડાઘ સ્પષ્ટ રીતે ભેધ શકાય તે માટે તેને આત્માહિત કરનારી કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિરૂપ ધૂળ ઘૂર કરવી ભેધાંને આ કાર્ય કરવાતુ બળ યથા પ્રવૃત્તિ કરણમા છે એ અધ્યવસાયની મદદથી કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી આત્મા અન્તાસ્થાન-અન્યિ-સ્થાન નિહાળી શકે છે

૫. યથા પ્રવૃત્તિ કરણતુ સ્વરૂપ—

૫. યથા પ્રવૃત્તિનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવી ને તેવી પ્રવૃત્તિ ભેદે આ પ્રમાણે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, છતાં કારણ પરિપાકને લઈને—^૧ધાન્યના પ્યાલાના હયાન્ત અતુસાર—^૨નદી-પાવાણુ ન્યાય પ્રમાણે

૧ ધારો કે આપણી પાસે ધાન્યનો એક પત્ર (ખાનો) છે આમાથી પ્રતિદિન જેટલુ ધાન્ય કુટુંબ કબીનાના નિર્વાહ માટે કાઢનામાં આવે તેના પ્રમાણમાં આજુ ધાન્ય જો તેમાં ન આવ્યુ, તેા સમય જતાં-અચુક કાળ વીત્યા બાદ તે પત્ર ધાન્ય રિનાતો નહિ થઈ જાય વાર ? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ પત્ર છે અનાભોગ-અક્રમ નિર્જશ દ્વારા આમાથી ધણી કર્મને ખપાવતો અને તેના પ્રમાણમાં ન્યૂન નવીન કર્મોને ખાંધતો જતો છુ કાનાતર પ્રિય-પ્રદેશ સમીપ ન આવી પહોંચે ? શુ એ કર્મોની સ્થિતિ ઘટાડી ન શકે ?

૨ ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી એક નદી વહી રહી છે આ પર્વતની નીચે એક પત્થર રહેતો છે, તે આના પ્રવાહમાં તણાય છે તેા એ બનવા જોગ છે કે આમ તેમ અથગાઇ પ્રસાતા પ્રસાતાં તે પત્થર જોગ અને સુવાળો બની જાય તેમ પ્રસ્તુતમા છવ તે પત્થર છે, ચત્ત્રમંનિરૂપ સુમાર તે જલ-પ્રવાહ છે તેમાં તણ્યતો છત્રમંની પપાણુ અનાભોગરૂપ ધર્મણુ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે-પથાયોગ્ય સંયોગો મળતા કપાળની મદનાત યોગે કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરે તે શુ અસંભવિન પડતા છે ?

આત્મા કર્મોનું સ્થિતિ-જીવ ઘટાડે છે-મિથ્યાત્વને સન્દ જનાવે છે આમા જે આત્માનો અનાલોગ-બુદ્ધિ પૂર્વકનો નહિ એવો જે પરિણામ કારણરૂપ છે, તેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' એવું નામ આપવામા આનંદુ છે યથાપ્રવૃત્તિકરણના આપણે સ્પષ્ટતાની ખાતર સામાન્ય અને વિશિષ્ટ એવા બે લેહો પાડીશું તેમા જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય જ તેને આપણે વિશિષ્ટ તરીકે જાણખાવીશું શાસ્ત્રમા આને 'પૂર્વપ્રવૃત્ત' એવું અપરનામ આપવામા આનંદુ છે અને તે વાસ્તવિક છે, કેમકે બીજા કારણો કરતા એ પૂર્વે પ્રવર્તે છે બીજા યથાપ્રવૃત્તિકરણને આપણે સામાન્ય કહીશું આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અભ્યંત્રે પણ છે અર્થાત્ જેમનામા મોઢે જવાની લાયકાત પણ નથી તેવા જીવો પણ આના અધિકારી છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ એ મહેતવનું નથી છતાં એ જીવનું ન જોઈએ કે આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયાણ કરનારાઓને માટે તો આ પહેલું સ્ટેશન છે જેને પોતાના આત્માનું હિત સિદ્ધ કરવું હોય, શિવ-સુન્દરીનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઉત્કંઠા હોય તેને તો આ રખડપટ્ટીરૂપ સસારના અનેક સ્ટેશનોથી સુસાફરી કરી આ સ્ટેશન સુધી આવવા માટે ગ્રિફિટ કઠાવવી જ જોઈએ પરંતુ એ ધ્યાનમા નાખવું કે આ સ્ટેશન સુધી આવી પહોંચ્યા કે બેઠો પાર જ થઈ ગયો એમ નથી અર્થાત્ અહીં આંખા પછી જ આત્મોન્નતિના માર્ગમા આગળ વધી શકાય એ સાચી વાત છે, કિન્તુ આગળ વધી જ શકાય એમ નથી અર્થાત્ અહીં સુધી આવી પહોંચવું એ ભવ્ય કે અભવ્ય જીવને માટે અશક્ય નથી પરંતુ અહીં આંખા વિના તો આગળ વધવું એ અશક્ય છે જ અહીં આંખા પછી જે અપૂર્વકરણરૂપ પરવાનો મેળવી શકે, તે જ શિવ-પુરી જવનો અધિકારી બની શકે

અભ્યંત્રે જે યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી છે, એના કરતા અપૂર્વકરણની પૂર્વે પ્રવર્તતા યથાપ્રવૃત્તિકરણમા જે કેન્દ્રીક વિશેષતાઓ રહેલી છે તે હવે પછી વિચારીશું, પરંતુ અત્ર એટલું તો જરૂર નિવેદન કરીશું કે પૂર્વપ્રવૃત્તની પ્રારંભની પૂર્વેના અન્તર્મુદ્ધર્ત કાળ દરમ્યાન પણ પ્રતિસમય અનન્ત ગુણી વિશુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામતો, અન્ધિ સમીપ આવેલ અભ્યંત્રની વિશુદ્ધિથી અધિક-અનન્ત ગુણી વિશુદ્ધિમા વર્તતો, મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન કે વિજ્ઞાનમા વર્તતો, માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ (વ્યાપાર) પૈકી ગમે તે એક યોગવાળો અને તેને લેશ્યા, પદ્ય લેશ્યા અને શુકલ-લેશ્યા એ ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યા પૈકી એક લેશ્યાવાળો જીવ આશુભ્ય સિવાયના સાત કર્મોની અત કોટાકે દિ પ્રમાણની સ્થિતિ કરે છે

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અસંખ્યાત સમયનો છે, જ્યારે વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણનો-પૂર્વપ્રવૃત્તનો અન્તર્મુદ્ધર્ત જેટલો છે તેમા પણ આગળ વિચારવામા આવનારા અપૂર્વ-

૧ આ કરણ તો જે જીવ યોગની (૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બસા, (૪) દીપ્તા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાતા, (૭) પ્રજ્ઞા અને (૮) પરા એ આઠ દૃષ્ટિઓ (દૃષ્ટિ એટલે સદ્ભાવનાથી અર્જિત આત્માનો પરિણામ-વિશેષ) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતા હોય, તેને હોય છે જોકે આ કરણ દરમ્યાન અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આના બળથી આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી કર્મમાં કરણનો ઉપચાર કરી આને અપૂર્વકરણ ' પણ કહેવામાં આવે છે

કરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ બે કરણો પૈકી પ્રત્યેકનો ઉત્પદ કાળ અન્તર્મુદ્ધત છે વળી આ ત્રણેનો સરવાળો કરતા જે કાળ આવે તેનું માપ પણ અન્તર્મુદ્ધત જ છે એ ભૂલવા જેવું નથી

અન્યિ-દેશની સમીપ વર્તન—

અન્યિ-દેશની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ ભાવનું છે જેમકે અભવ્ય જીવો પણ કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી અનત વાર આ રાગ-દ્વેષની ગાઢકપ અને એથી કરીને ‘ અન્યિ ’ તરીકે જાળખાવેલ દેશ સુધી આવી પહોંચે છે, પરંતુ તેઓ તેને ભેદી શકતા નથી આનું કારણ એ છે કે તેમની પાસે સામગ્રીની વિકલ્પતા છે-રાગાદિને મારી હાલવા માટે કાળજીભૂત વિશિષ્ટ અધ્યવસાયની ન્યૂનતા છે આથી કરીને મિથ્યાત્વ-મોહનીયની સર્વોપશમના નહિ કરી શકવાથી ઔપચારિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી વિમુખ રહી તેઓ આ અન્યિ-દેશમાં સજયેય કે અસજયેય કાળ સુધી પડી રહે છે ત્યાર પછી તેમનો અધ્યવસાય મલિન બને છે જ, કેમકે અભવ્યોને વિશુદ્ધતર અધ્યવસાય સંભવતો નથી, એટલે એમને માટે તત્કાલ તો અધ પતન જ સરખાયેલું છે

અન્યિ-દેશમાં રહેલો કોઈ અભવ્ય જીવ ઉત્તમ મુનિરાજના ચક્રવર્તી જેવા ગળાધિરાજ વડે થતા પૂજા સત્કાર-મન્માનાદિ જોઈને કે પરમ પૂજ્ય તીર્થ-

અભવ્યનું
દ્રવ્ય-ચારિત્ર

કરની અનુપમ સમૃદ્ધિને જોઈને અથવા અર્ચ-સુખની વાછાધી પ્રેરાઈને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી માધુર્યને ઉદ્દેશીને તે પોતાના ગૌરવાદિની અભિલાષાથી પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓ કરે

૧ સર્વોપશમના તો મોહનીય કર્મની જ હોય છે, બીજા યાનાવરણાદિ કર્મોની હોતી નથી, તેની તો દેશોપશમના હોય છે પ્રવૃત્તતા જે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો પ્રથમ બધ યદ્ય ચૂક્યો હોય તેનો નવીન ઉદય અથવા તો જેનો ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો હોય તેનો આનું ઉદય જેનાથી અટકાવી શકાય અને તે સાથે ઉદીરણ (આત્માના ચોગ નામના વીર વડે જે કર્મ-ફલિકને ઉદ્ધારણિકામાં પ્રક્ષેપાય તે ‘ ઉદીરણ ’), નિષ્ક્રિય (કર્મ-ફલિકમાં ઉદ્ધારણ-જૂદિ કે અપવતના-હાનિ સિવાય બીજું કંઈ ન બની શકે એવો સરગર) અને નિકાચના (કર્મ-ફલિકમાં કોઈ પણ કરણ ન પ્રવર્તી શકે એવો સરગર) પણ જેનાથી શોધી શકાય એવો સરગર આ કર્મ-ફલિકમાં ઉપજાવેલો તે ‘ સર્વોપશમના ’ છે આ સર્વોપશમના તો કરણકૃત જ હોય છે તે દેશોપશમનાની જેમ કરણકૃત તેમજ અકરણકૃત એમ બે પ્રકારની નથી પચસ ગ્રહની મૂળ દીક્ષામાં કહ્યું પણ છે કે—

‘ દેશોપશમના કરણકૃતા કરણરહિતા વા, સર્વોપશમના તુ કરણકૃતૈષ્વ ’

સસારી જીવોને, પરંતુ ઉપરથી પડતી નદીના પ્રવાહથી જતાદિ આપરને પામેલા પત્થરના જેવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વગેરેથી સાખ ક્રિયાવિશેષ વિના પણ વેદનાનુભવાદિ કારણોથી જે ઉપશમના થાય તે ‘ અકરણકૃત ઉપશમના ’ છે ત્યારે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિથી સાખ ક્રિયાવિશેષથી ઉદ્ભવતી ઉપશમના તે ‘ કરણકૃત ઉપશમના ’ છે તેમાં પણ વળી આ અકરણકૃત ઉપશમનાના ‘ અકરણોપશમના ’ અને ‘ અનુદીરણોપશમના ’ એવાં બે નામો છે, પરંતુ હાલમાં તેનું યાન કોઈને નથી-તેનો વિરોધ ગયો છે એમ ધીમલયગિરિસરિ શ્રીશિવશર્માસરિસ્ત કમ્બપટ્ટી (કર્મપ્રકૃતિ)ની ઉપશમના-કરણની આવ જાણની દીક્ષા (પત્રિકા ૧૬૦)માં મુક્યે છે

સર્વોપશમનાનાં અણોપશમના અને પ્રસરતોપશમના એવાં બે નામો છે, ત્યારે દેશોપશમનાનાં અગ્રણોપશમના અને અપસરતોપશમના એવાં બે નામો છે

છે છતાં આવી ક્રિયાના જળથી તે છેક નવમા પ્રેવેયકમા પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ખરેખર આ દ્રવ્યચારિત્રનો પ્રભાવ છે આ મળદ્રમા શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિપ્રણીત પચાશકની શોભાભયદેવ સુરિએ રચેલી ટીકા (પત્રાક ૬) માં કહ્યું પણ ૭ કે—

“ સવ્વજિયાણ જમ્હા, સુત્તે મેવિજ્જેસુ ઉવવામો ।

મણિઓ જિણેહિં સો ન ય, લિંગં મોત્તુ જઓ મણિય ॥ ૧ ॥

જે દસળવાવળણા, લિંગગણ કરિંતિ સામને ।

તેસિં પિ ય ઉવવાઓ, ઉક્કોસો જાવ મેવિજ્જા ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્ સૂત્રમા જે કારણથી જિનેશ્વરએ સર્વ જીવોનો પ્રેવેયકોમા ઉપપાત કહ્યો છે તે વિગ મૂકીને નહિ, કેમકે કહ્યું છે કે જેઓ સાધુપણમા દર્શન (સમ્યક્ત્વ) થી બ્રહ્મ હોઇ ક્ષિપતુ બ્રહ્મ થઈ છે—દીક્ષા લે છે, તેમનો પણ ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત પ્રેવેયક સુધી ૭

કેાઇકે અભવ્ય જીવ અન્ધિ-દેશમા રહીને વધારેમા વધારે નવમા પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ

ભણી શકે છે, પરંતુ પૂર્વધર-લખિના અભાવે તે અર્થ જાણે

અભવ્યનો

નહિ તેતુ શ્રુત તે દ્રવ્ય-યુત છે આ ય શબ્દોમા કહીએ તો આવો

શાસ્ત્રાભ્યાસ

અભવ્ય જીવ (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક (યાને સમ્યક્ત્વ-દર્શન),

(૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) સર્વ-

વિરતિ-સામાયિક એ ચાર પૈકી શ્રુત-સામાયિકનો જ લાભ મેળવી શકે છે આ વાતનું આવશ્યક સૂત્રની ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય સમર્થન કરે છે —

૧ આ સ્વર્ગની હકીકત આ ઉત્તાસમાં આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે

૨ આ ઉપરથી વિદ્વાન્ પાઠક સ્વયં બાવ-ચારિત્રનું મહત્ત્વ વિચારી લેશે અપૂર્વ પ્રમાણમાં બાવ-ચારિત્ર તો કેાઇ બાબતને માટે જ નિર્માણ થયેતું મનજીવુ

૩ છાયા—

સર્વજીયાના યસ્માત્ સૂત્રે પ્રેવેયકેષુ ઉપપાત ।

મણિતો જિજ્ઞે સ ન ય લિહ્મગ મોત્તુ યતો મણિતમ્ ॥૧॥

યે દર્શનવ્યાપન્ના નિહ્મગ્રહણ કુચન્તિ આમણ્યે ।

તેવામપિ ચ ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટો યાવત્ પ્રેવેયકે ॥૨॥

૪ જેન શાસ્ત્રમાં આગળ (સિદ્ધાંત) ના જે આચારાદિ નાર અંગે ગણનામાં આવ્યા છે, તે પૈકી દૃષ્ટિવાદ નામના ચારમા અંગનો ૧૪ પૂર્વો એ એક વિભાગ છે આની માહિતી માટે જુઓ શ્રી ભક્ષાભર સ્તોત્રની પાઠપૂર્તિરૂપ કાવ્યસમૂહનો પ્રથમ વિભાગ (૫૦ પદ-૬૧)

૫ દેશ-વિરતિ-સામાયિક એટલે બાવ-આવકપણુ

૬ સર્વ-વિરતિ-સામાયિક એટલે બાવ-સાધુપણુ યાને બાવ-ચારિત્ર

“અભવ્યસ્યાપિ કસ્યચિદ્ યથાપ્રવૃત્તિકરણતો ગ્રન્થિમાસાય અર્દદાદિ-
ચિમૃતિર્દર્શનતઃ પ્રયોજનાન્તરતો વા પ્રવર્તમાનસ્ય શ્રુતસામાયિકલાભો ભવતિ,
ન, શ્લેષલાભઃ ।”

‘કોઈ મિથ્યાત્વી ભવ્ય છુત્ત અન્ય-દેશમા રહી દશ પૂર્વમા કષ્ટક ન્યૂન એટલે દ્રવ્ય-
શ્રુત સ પાદન કરે છે ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા
મિથ્યાત્વી ભવ્યનો દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો મુક્તિનું આકર્ષણ કરવામા
આકર્ષણી વિદ્યારૂપ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત જ હોય કદપભાષ્ય
નો નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે —

“ચત્વદસ દસ ય અભિન્ને, નિયમા સમ્પન્ન તુ સેમણ મધના ।”

[ચતુર્દશસુ દશસુ વા અભિન્નેષુ (સમ્પૂર્ણેષુ) નિયમાત્ સમ્યક્ત્વં તુ
શ્લેષે (તત્તોર્જ્વાક્તને શ્રુતે) મજના]

અર્થાત્ જ્યારે પૂર્ણ થોડ કે દશ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જરૂર સમ્યક્ત્વ હોય છે, એથી એણે
જ્ઞાન હોય, ત્યારે સમ્યક્ત્વ હોય પણ ખરૂં અને ન પણ હોય

અન્ય-દેશમા રહેલા ભવ્યોનું વર્તન—

અન્ય-સ્થાનની સમીપ આવેલા કેટલાએક ભવ્ય છુત્તો પશુ દીર્ઘસસારી હોવાથી
અભવ્યની જેમ રાગાદિ રિપુથી પરાન્ત થઈ તેને વશ બની ત્યાંથી પાછા વળે છે એટલે કે પૂર્વની
જેમ પાછા દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો આપે છે

કેટલાક ભવ્ય છુત્તો અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી કેટલાક કાળ સુધી અન્ય-દેશમા પડ્યા
રહે છે, એટલે કે તેઓ કર્મની સ્થિતિ ઓછી નથી કરતા કે નથી વધારતા, અર્થાત્ આયુષ્ય કર્મ
સિવાયના નૂતન કર્મોની સ્થિતિ અન્ત કોટાકોટી સાગરોપમ જેટલી જ આપે છે

જે ભવ્ય છુત્તો લઘુસસારી છે—જેઓ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમા તો જરૂર મોક્ષે જનારા
છે, તેવા નરકાદિક ચારે ગતિના ૨૫ સ્ત્રી કે પર્ણાત્ પ એન્દ્રિય છુત્તો અપૂર્વકરણરૂપ અધ્યવસાયની
સહાયતાથી અન્યનો ભેદ કરે છે

૧ આ દશીકત વિરોધાન્તી નીચેની માથામા ઝળકી બેઠે છે —

“તિત્થકરાદ્દૂષ્ણ, દટ્ટૂળણેણ વા વિ કચ્છેજે ।

સુપસામાદયલાહો, દોઝ અમવસ્સ ગતિમ્મિ ॥ ૧૨૧૧ ॥”

[તોર્યેક્કરાદિપૂર્ણા દુદ્ધવાડયેન વાડવિ કાર્યેણ ।

શ્રુતસામાયિકલાભો ભવેત્ત અમવસ્સ્ય ગ્રન્થો (ઇન્ધિદેશે) ॥]

૨ મનન-ચિંતન કરવાની શક્તિવાળો છુત્ત ‘સસી’ કહેવાય છે, એ વાત આ ઉદ્દેશમા
આમળ ઉપર વિચારવામા આવશે.

૩ પર્ણાપ્તિના શક્તિ-વિશેષ, શમ્ભિજનક પુદ્ગલ અને કિંવા-સમાપ્તિ એવા ત્રણ અર્થો તબ્બર

ઉપર્યુક્ત વર્તન ઉપર પ્રકાશ પાઠનાં દર્શાવત—

ધારો કે કોઇ વસ્તુ મનુષ્યો અમુક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે આવતા આવતા તેઓ ચોરોના ઉપદ્રવથી ભય કર એવી અટવીમા આવી ચડે છે તેમના આગમનની જાણે રાહ જોઇને જ ન બેસી રહ્યા હોય એમ બે ચોરો તેમને પકડવા દોડી આવે છે આ બેને આવતા જોઇને ભયભીત થયેલો એક મનુષ્ય તો સત્વર પોળારા ગણી જાય છે, બીજો માણસ તે ચોરોના પંજામા સપડાય જાય છે, જ્યારે ત્રીજો માનવ તો પુરુષાર્થ ફેાવી-ગળ વાપરી તે બે ચોરોને હકાવી-હરાવી અટવી ઓળંગી ઇંદ નગરે જઈ પહોચે છે

દર્શાવતનો ઉપનય—

આનો ઉપનય એ છે કે વસ્તુ મનુષ્યો તે સસારી જીવો, ભય કર અટવી તે સસાર, બે ચોર તે રાગ અને દ્રેષ, ચોરોનું નિવાસ-સ્થાન તે અનિય-દેશ, ચોરોથી બીને અગ્યારા ગણી ગયેલો મનુષ્ય તે મલિન અધ્યવસાયના ચોરો પાછા દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો બાધનારો જીવ, ચોરોના પંજામા સપડાયેલો મનુષ્ય તે અનિય-દેશમા રહેલો જીવ કે જે વિશેષ શુદ્ધ પરિણામના અભાવે અનિય ભેડતો નથી તેમજ અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી પાછા પશુ વળતો નથી, તથા પોતાનું શુભગતન વાપરીને ઇંદ નગરે જઈ પહોચનાર માનવ તે કુહાડાની લીક્ષ્ણુ ધાર જેવા અપૂર્વ-કરણે કરીને રાગ-દ્રેષની અનિયને ચીરીને સમ્યક્ત્વને મ પાઠન કરનારો ભગ્ય જીવ

અનિયનું સ્વરૂપ—

‘અનિય’નો મામાન્ય અર્થ ગાઠ છે પ્રસ્તુતમા અનિયથી રાગ-દ્રેષરૂપ આત્માનો કર્મ જનિત અતિશય મલિન પરિણામ સમજવાનો છે આ અનિય તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આર અન-તાતુંગ-ધી કષાયોની ચોકકસ છિ અપૂર્વકરણ સિવાય આને પરાસ્ત કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે આ ગાઠ અત્યંત કઠોર અને મજબૂત તેમજ ઘણા સમયથી બિગેલી શુદ્ધ વાસના જેવી દુર્ભેદ છે વિશેષાંભા પણ કહ્યું છે કે—

“ ‘મઠિ સિ સુદુઝ્મેઓ, કમલહવણરૂદ્ધગુદગઠિ વર ।

જીવસ્સ કમ્મજણિઓ, ઘણરાગદોસપરિણામો ॥૧૧૯૫॥”

પડે છે આ સબધમાં વિશેષ મહત્ત્વ યત્તથ ઉદ્ધામમા નિચારગમાં આવનાર છિ જે જીવમાં જેટલી પર્યાપ્તિ હોવાનું ત્યાં દર્શાવવામાં આવનાર છે તેટલી પર્યાપ્તિ તે જીવ ન્યા સુધી પૂરી ન કરે ત્યા સુધી તે ‘અપર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે અને જ્યારે તે પૂરી કરે ત્યારે તે ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે

૧ જાયા—

મઠિરિતિ સુદુર્મેદ વર્કસચનરૂદ્ધગુદમઠિરિવ ।

જીવસ્સ વર્મજનિતો ઘણરાગદોસપરિણામ ॥

આ જાયા કટપ-ભાષ્યમાં પણ દર્શિગોચર થાય છે

અપૂર્વકરણ—

અપૂર્વકરણ એ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) નથી અને અનિવૃત્તિકરણ પૂર્વે ઉદ્ભવતું કરણ છે સામાન્ય રીતે વિચારતા જેમ અપૂર્વકરણ એ પૂર્વપ્રવૃત્તનું નર્થ છે, તેમ આ અનિવૃત્તિકરણનું કારણ છે આ અપૂર્વકરણ પૂર્વપ્રવૃત્ત કરતાં વધારે શુદ્ધ છે—ચક્રિયાતુ છે, પરંતુ અનિવૃત્તિકરણથી તે ઉતરતું છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારી નથી એના ઉપર તેા પચ્ચેન્દ્રિયનો અને તેમા પણ વળી પચાસ સ સ્ત્રીની અને તેમા પણ વળી અર્ધપુફ્ફાલ-પરાવર્તથી કંઈક ન્યૂન જેટલા કાળ સુધીમા તેા જે જીવો જ જોઈ જોનારા હોય તેમની હકુમત આથી શકે તેમ છે તેઓ જ અનિયમે લેકવામા આનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે આવા જીવો ઉપર ઈર્ષ્યા, દ્રેષ, નિન્દા વગેરે દોષો બહુ જ થોડા પ્રભાવ પાડી શકે છે, કેમકે આ જીવોને આત્મ-કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય છે એથી કરીને તેા તેઓ સ સારની ખટપટ-પ્રપચથી દૂર ગઢેવા મચે છે આમ હોઈ તેઓ નીતિને માગે આલે, સત્પુરુષોના પક્ષપાત કરે તથા સુદેવ અને સુગુરુ બહુમાન ભળવવા અથાગ પરિશ્રમ આદરે તેા તેમા શી નવાઈ ? આ જીવોના સંબંધમા એમ કહી શકાય છે કે તેઓ અધ્યાત્મની પ્રથમ ખૂંચિકા ઉપર છે—તેઓ ‘અપુનર્જન્મક’ છે એટલે કે જે અવસ્થા હવેના મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બન્ધ અટકી જાય એવી અવસ્થાએ તેઓ પહોંચ્યા છે

જેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર-થઈ શકે તેમ છે, તેમ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોને જ પ્રાપ્ય છે તેના મળધમા સમજવું કે કેમ, એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ જીવને એક જ વાર ઉદ્ભવે છે કે એથી વધારે વાર પણ ? અને જો તે વધારે વાર ઉદ્ભવતું હોય, તેા તેનો ંયુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ કેવી રીતે સુઘટિત રહે છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે કેટલાક ભવ્ય જીવોને એક કરતા વધારે વાર પણ ‘અપૂર્વ’ કરણની પ્રાપ્તિ સભવે છે, કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણનો મહદથી જે સંચયકૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે અમરપટો લખાવીને આવેલું હોતું નથી—તે ન જ શુભાવી બેસાય તેવું નથી જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે, તેા બીજી, ત્રીજી, ઇત્યાદિ વારનું અપૂર્વકરણ અપૂર્વત્વ હોવાથી તે અપૂર્વકરણ કહેવાય એમ સમજી શકાય છે અલભત અપૂર્વકરણનો ંયુત્પત્તિ-અર્થ તેા એ છે કે પૂર્વે જીવે નહિ અનુભવેલો એવો અધ્યવસાય-વિશેષ

અપૂર્વકરણની વિશિષ્ટતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેા અક વિનાના મીડા જેવું છે એનું કંઈ ખામ ફળ નથી પરંતુ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) તેમજ અપૂર્વકરણ

૧ આની માહિતી માટે જુઓ શ્રીભક્તઅમરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસમૂહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૧૩૩-૧૩૫)

૨ આના રચણ સ્વરૂપ માટે જુઓ નંપલગ્ન રૂપીકરણ (પૃ. ૪૨)

“ ઠિઠ્ઠ સત્તરુમ્મઅતો-કોઢીકોઢી કરેતું સત્તરુ”
 દુદ્ધાણં ચઉદ્ધાણે, અસુમસુમાણ ચ અણુમાગ ॥ ૬ ॥

વંધતો ધુવપગઢી, ભવપાઢગા સુમા અણાઝ ય ।
 જોગવસા ય પણસ, ઉઢ્ઢોસ મઝ્ઝિમ જરુ ॥ ૬ ॥

ઠિઠ્ઠવઢ્ઢાપૂરે, નવવધ પહુસસમાગૂણં ।
 અસુમસુમાણણુમાગ અર્ણતગુણહાણિવુહ્ઢીહિ ॥ ૭ ॥

કરુણ અહાપવસે, અણુવકરુણમનિવટ્ઠિકરુણં ચ ।
 અંતોમુહુત્તિયાહ, ઉવસત્તહ ચ લહ્હ કમા ॥ ૮ ॥ ”

આ પ્રમાણે એકે યથાપ્રવૃત્તિકરુણમા આત્માની નિર્મળતાના વિકાસનો પાયો નાખાય છે, તો પછી તેની વિશેષ વિભજતા તો અપૂર્વકરુણ હરચ્ચાન જ થાય છે કારણ કે આ કરુણમા પ્રવેશ કરવાની સાથે પ્રથમ સમયથી (૧) સ્થિતિ-ધાત, (૨) રસ-ધાત, (૩) શુણુ-શ્રેણિ, અને (૪) અભિનવ સ્થિતિ-બન્ધ એમ ચાર ક્રિયાઓ શરૂ થઈ જાય છે કેમકે પયડી (પત્રાક ૧૬૩)મા કહ્યું પછી છે કે—

“ નિવ્યયણમપિ તતો સે, ઠિહરસઘાયઠિઠ્ઠવધગદ્ધા હ ।
 ગુણસેઢી થિ ય સમગ, પઢમે સમયે પવત્તિ ॥ ૧૨ ॥ ”

સ્થિતિ સત્તરુમ્મામન્ત કાઢાકોટિ કૂરવા સત્તાનામ ।
 દ્વિસ્થાનકં ચતુ સ્થાનકં અશુમશુમાના ચ અણુમાગમ ॥ ૬ ॥

ચન્નન ધુવપ્રકૃતી ભવપાયોભવા શુમા અનાયુષ્કાચ ।
 યોગવસાય પ્રદેશ ઉટ્ઠહ મઝ્ઝમ મઘ-યમ્ ॥ ૬ ॥

સ્થિતિચન્ધાપૂર્ણે નવવન્ધ પરુસસહરુપમાગોનમ્ ।
 અશુમશુમાનામણુમાગ મન્તગુણહાણિવુટ્ઠિમિ ॥ ૭ ॥

કરુણ યથાપ્રવૃત્ત અણુવકરુણમનિવૃત્તિકરુણ ચ ।
 આન્તમોહુત્તિયાનિ ઉપશાન્તાદ્ધા ચ લભતે કમાત્ ॥ ૮ ॥

નિર્વચનમપિ તત્ત તસ્ય રિયતિરસઘાતસ્થિતિચન્ધકોટાસ્તુ”
 ગુણશ્રેણિરપિ ચ સમગ પ્રથમે સમયે પ્રવર્તેતે ॥

સ્થિતિ-ધાત—

જાનાવરણીયાદિ જે કર્મો ઘણા કાળ સુધી લોગવવા લાયક સ્થિતિવાળા આધ્યા હોય, તે કર્મોની સ્થિતિને અપવર્નના કરણ દ્વારા ઓછી કરવી-થોડા કાળમા કર્મો લોગવાઈ બધ તેમ કરણુ, તે 'સ્થિતિ-ધાત', છે (બુઝો પૃ ૮૭-૮૮) આ કાર્ય અપૂર્વકરણવર્તી છવ અપૂર્વ રીતે કરે છે એટલે તદશે આ કરણુ નામ સાર્થક છે

આ સ્થિતિ-ધાતના સ્વરૂપ ઉપર કમ્ભઠના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

“ હવહિપુહુત્તુક્તસં, હચર પહ્લસસ સંસ્તતમમાગો ।

ટિહકંઢગમણુમાગ, ગણંતમાગા મુહુતંતો ॥ ૧૩ ॥ ”

અર્થાત્ સીધી લીટીરૂપ સત્તામા રહેલી અત કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણની સ્થિતિના ઉપરના ભાગમાથી વધારેમા વધારે સે કડો સાગરોપમ પ્રમાણુ અને ઓછામા ઓછા પદ્યોપમના અસપ્તમેય ભાગ જેટલા સ્થિતિ-ખંડને ઉકેરે છે એટલે કે તે ભાગમા રહેલા ઉપચુકત પ્રમાણની સ્થિતિવાળા કર્મ-હલિકોને ત્યાથી ઉકાવે છે અને તેમ કરીને જે સ્થિતિ-લીચે ખડિત થવાની નથી તેમાં એટલે કે જેમા રહેલ હલિકો અનુભવાતા નથી તે સ્થિતિમા તેને પ્રક્ષેપે છે-ગોઠવે છે આ પ્રમાણેની સ્થિતિ-ખંડને ઉકેરવાની ક્રિયા અતચુકતમા પૂરી થાય છે ત્યાર બાદ ફરીથી પ્રથમ સ્થિતિ-ખંડની અનન્ત રહેલા જઘન્ય વા ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ-ખંડને અતચુકતમા ઉકેરે છે અને પૂર્વની જેમ હલિકોનો પ્રક્ષેપ કરે છે એ પ્રમાણે અપૂર્વકરણુ હરમ્યાન હબરે સ્થિતિ-ખંડના હલિકો ઉકાવી લઈ નીચેની સ્થિતિમા ફાગલ કરાય છે આથી કરીને અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયે જેટલી સ્થિતિ-સત્તા હોય છે, તેથી તેના અન્ય સમયે સપ્તમેય ગુણી હોઈ સ્થિતિ-સત્તા થાય છે અર્થાત્ તેટલા પ્રમાણુ સ્થિતિવાળા હલિકો તે ભાગમાથી ખાલી થાય છે

રમ-ધાત—

આ સપ્તમેય કમ્ભઠના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કહ્યું છે કે—

૧ આણુ (તેમજ આન કોઈ હરીકતણુ) ફરીથી પ્રરણુ કરતીવેળા સિદ્ધાવનોકન ન્યાયણુ અવ ધનન લઈ તેની કષ્ટ વિશીળતા સમજવના પ્રયાસ કરાય છે એમ સમજવું.

૨ આ પ્રમાણે પચસમહર્મા પણુ છે, પરણુ કમ્ભઠની શ્રીયશોધિજયશ્ચિત્તન શીખ (પત્રિક ૧૮૨)માં સપ્તમેય નો ઉલ્લેખ છે

૩ જાયા—

ઉદધિપૃથક્વૌતકપમિતરં પહ્લસ્ય અસહક્રુયેયમાગમ્ ।

સ્થિતિકણ્ઢકમણુમાગાનં તમાગાનં મુહુતંત ॥ ૧૩ ॥

“ ૧અણુભાગકહગણં, ઘટ્ટિં સહસ્રેહિ પુરણ ઇક્કં ।
તિદ્ધકંઠસહસ્રેહિં, તેસિં ઘીયં સમાણેહ ॥ ૧૪ ॥ ”

અર્થાત અણુભ પ્રકૃતિઓના સત્તામા રહેલ રસાણુઓના અનંત ભાગ કરી તેનો એક ભાગ છોડી કદને બાકીના રસાણુઓનો અત્યુર્ધ્વ કાળમા વિનાશ કરે છે ત્યાર પછી પહેલા છોડી દીધેલા અનંતમા ભાગના અનંત ભાગો કદની એક ભાગ સિવાયના બાકી બધા ભાગોના રસાણુઓનો અત્યુર્ધ્વતામા નાશ કરે છે

એ પ્રમાણે એક સ્થિતિ-બંધનો ઘાત થતા હજારો અણુભાગ-બંધોનો ઘાત થઈ જાય છે અને આવા હજારો સ્થિતિ-બંધોના ઘાત વડે અપૂર્વકરણ સમાપ્ત થાય છે

શુણુ-ગ્રેણિ—

પૂર્વ પૂર્વ સમય કરતા ઉત્તરોત્તર સમયમા અસંખ્યેય શુણી વૃદ્ધિએ એટલે કે પ્રથમ સમયમા અદ્ય, દ્વિતીય સમયમા એથી અસંખ્યાત શુણાં, ત્રીજી સમયમા એથી અસંખ્યાત શુણા એમ અત્યુર્ધ્વતાના અનંત સમય સુધી ઉપરની સ્થિતિમાથી ઉઠાવેલ કલિકોને કાબલ કરવા તે શુણુ-ગ્રેણિ છે શ્રીકેવેન્દ્રસૂરિવૃતપાચમા કર્મઅધ્યાની ૮૩મી ગાય મા કહ્યું પણ છે કે—

“ ગુણસેદો દલરચના-ણુ સમયમુદયાદસંસ્થગુણનાવ ।
અભગુણા પુણ કમસો, અસંસ્થગુણનિજ્જરા જીવા ॥ ”

આ કલિકોના પ્રકોપનો કાળ અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણના કાળથી કંઈક અધિક છે

અભિનવ સ્થિતિ-બંધ—

અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયે અર્થાત આ કરણની શરૂઆતથી જ પ્રત્યેક સમયે પહેલા નહિ કેરેલો એવો એટલે અભિનવ એવો પર્યાયમના અસંખ્યેય ભાગે હોત એવો અન્ય સ્થિતિ-બંધ થાય છે અન્ય સ્થિતિ-બંધ અને સ્થિતિ-ઘાત એ બેનો પ્રારંભ તેમજ પૂર્ણતા સમકાલે જ થાય છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો—

યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ એ બેનેના અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રતિસમય અસંખ્યેય

૧ બાયા—

અણુભાગકહગણાં ઘટ્ટિમિ મહસે પુરણરયેકમ્ ।

વિષત્તિક્ષણસહસ્રે તેવાં ત્રિતોય સમાનયતિ ॥

૨ આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોધિજીવૃત ગીતા સદિત ૭૫પાંચેલી કર્મપ્રકૃતિમા ગાથા છે

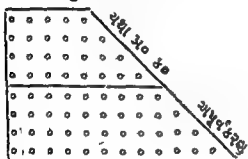
૩ બાયા—

ગુણભેણિ દલરચનાડનુસમયમુદયાદસંસ્થગુણનવા ।

અત્યુર્ધ્વગુણા પુણ કમસોડસંસ્થગુણનિજ્જરા જીવાઃ ॥

લોકપ્રદેશ જેટલા છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રથમ સમયમા અનેક હોવાની અપેક્ષાએ અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ-રાશિ જેટલા છે, દ્વિતીય સમયમા એથી અધિક છે, તૃતીય સમયમા એથી પણ અધિક એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમયમા મમલ હોવું અપૂર્વકરણ માટે પણ આ પ્રમાણે ઘટાની હોવું આ અધ્યવસાય-સ્થાનોની સ્થાપના કરવામા આવે તો તે વિષમ ચતુરસ્ર (quadrilateral) ક્ષેત્ર થાય છે એની ઉપર અનિવૃત્તિકરણના અધ્યવસાય-સ્થાનો મોતીના હારના આકારે સ્થાપી શકાય છે.

વિષમ ચતુરસ્ર ક્ષેત્રની સ્થાપના

મુક્તાવલી સ્થાપના

અનિવૃત્તિકરણના નામની સાર્થકતા—

અનિવૃત્તિકરણ એ જ એક એવું કરણ છે કે જેમા વર્તેલા, વર્તતા અને વર્તનારા-નિકાલવર્તી હોવાની પરિણામ-વિશુદ્ધિ સમાન સમયમા તુલ્ય હોય છે. આથી આતુ નામ સાન્વર્થ છે. એમ સમજી શકાય છે કે જેવાની મતલબ એ છે કે અનિવૃત્તિકરણના અધિકારી હોવાને પ્રથમ સમયમા એક જ સરખી વિશુદ્ધિ હોય છે, દ્વિતીય સમયમા પણ એક જ સરખી, એમ આ કરણના અંતિમ સમય સુધી સમજવું. આનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે પ્રથમ સમય અને દ્વિતીય સમયની વિશુદ્ધિ ફેરફાર વિનાની—એક સરખી છે. યાદ રાખવું એકાએક કે ઉત્તરોત્તર સમયમા અનંત ગુણી વિશુદ્ધિ રહેલી છે, પરંતુ વિવક્ષિત કોઈ પણ સમયમા ત્રણે કાળના હોવાની પરિણામ-વિશુદ્ધિ એક સરખી હોય છે.

આ કરણની સાર્થકતા અન્ય રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. તે એ છે કે આ કરણ પોતાનું કાર્ય કર્યા વિના-સમ્યક્ત્વ મ પાદિત કરાવ્યા વિના નિવૃત્ત થતું નથી, નિરાતે બેસતું નથી, પાછું હઠતું નથી.

આ કરણના જેટલા સમયો છે તેટલા જ તેના અધ્યવસાયો છે. વળી અપૂર્વકરણના ચાર ભ-કાલથી જેમ તે કરણમા સ્થિતિ-ઘાતાદિ ચાર કાર્યો પ્રવર્તે છે, તેમ આ કરણ માટે પણ સમજી હોવું. આ અનિવૃત્તિકરણના બળથી અન્તરકરણ બને છે. આ અન્તરકરણ એટલે શું તે વિચારીએ.

૧ કમળના લપસનાકરણની નિમ્ન-લિખિત ૧૬મી, ચાલના પૂર્વાર્ધમા કહ્યું પણ છે કે—

“ અણિયઠ્ઠિમિ વિ પથ તુલ્ય કાલે સમા તતો નામ ”

[અનિવૃત્તિ (કરણ) અપિ પથ-તુલ્ય કાલે સમા તતો નામ]

તત્તાવાળા સમ્યક્ત્વરૂપ ધનમાર ('ચ દન')થી તેના આત્મા લેખાય, ત્યારે તો તેના આનંદ વિષે શું જ શું ?

જન્મથી જે અધ હોય તે એકાએક દેખતો થઈ જાય—આ સમગ્ર વિશ્વ વિલોકવાની ને સુદર તક મળી જાય તો તેને કેટલો આનંદ થાય ? એવી રીતે અનાદિકાલિક મિથ્યાત્વરૂપ ધતાથી હુ ખી ધતા જીવને સમ્યક્-દર્શનરૂપ વિવેક—નેન મળે, ત્યારે તેના આનંદમા કંઈ શું રહે ખરી કે ?

કોઈ હુ સાધ્ય વ્યાધિથી પીડાતા રોગીને રામબાણુ ઔષધ પ્રાપ્ત થાય તો તેને કેવો આનંદ થાય ? તેમ મિથ્યાત્વાદિ હુ સાધ્ય રોગથી અસ્ત બળ્ય જીવને તેના પ્રતીકારરૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેના આનંદમા કંઈ કશાસ રહે ? ૧

બચકર રણસ આમમા હોરી જવાની અણી ઉપર આવેલા સેનાપતિને વિજય—માળા વર—ને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તેને જે આનંદ થાય, એનાથી પણ કરોડ ગુણો આનંદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતા પ્રાણીને થાય એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી જ

જી પુર્ણ બનાવવાનું કાર્ય—

આપણે પૂર્વે (પૃ ૧૦૪-૧૦૫) ઉપર જોઈ ગયા તેમ જ્યાં સુધી જીવ પ્રથમ સ્થિતિમા આવે—જ્યાં સુધી તે આ તર્કબૂતવેદ મિથ્યાત્વ-કલિકનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે આ સ્થિતિમા અરમ સમયે એટલે અનિવૃત્તિકરણના પણ છેલ્લા સમયે, પરંતુ તરકરણના અને એથી કરીને ઔપચારિક સમ્યક્ત્વના પ્રાગ્ બની પૂર્વેના સમયમા, બળ્ય જીવ અત્યાર પીડાવી રાખેલા કીર્ધકાલિક ખીજ સ્થિતિમા રહેલા કલિકોના મદન કોદ્રવાદિના દેહાન્ત અનુસાર

૧ કમ્મભંતી શ્રીમલ્લયગિરિસંક્રિત િમા (પત્રિક ૧૬૫)મા સાક્ષીશ્રુત નિમ્ન-લિખિત પલો દ્વારા જુ પૂર્ણ છે કે—

“ જ્ઞાત્યમ્બસ્થ યથા પુલ્લ-સમ્પૂર્ણમિ શુભોદયે ।

સંદર્શન તથેવાસ્થ, સમ્યક્ત્વે સતિ જાયતે ॥ ૧ ॥

આનન્દો જાયતેડત્વસ્ત તારિયકોડવ મહાત્મન ।

સદ્વ્યાખ્યપગમે ચદ્વ, કવાધિતસ્થ સદોપધાત્ ॥૨॥ —યુદ્ધમ્

૦ મદન-કોદ્રવાને ધોવાથી તેમાં ૧૧ કેટલાક પૂરેપૂરા મદન (મયજી)થી રહિત બને, કેટલાક થોડે ધણે મદન-અક્રોઅધ મયજી રહિત થાય તો કેટલાક સર્વથા મયજીથી યુક્ત જ રહે એ એક પ્રાસંગિક દા ત છે બીજા એ દર્શાવતો વસ્તુ અને જળ સળધી છે અને તે વાત આદિ સ્પષ્ટથી દર્શાવવામાં આવી છે, જેમ કોઈ અત્યંત મલિન વસ્તુ હોય તે ધોવાથી તદન નિર્મળ—સ્વચ્છ બની જાય જ્યારે ૧૭૬ વસ્તુ ઉપર એવો ડાઘો પડ્યો હોય—એવો મેલ બાઝ્યો હોય કે તે ધોવાતા અર્ધ શુદ્ધ અને અને કોઈક વસ્તુને ગમે તેટલા ધો પડે—તોપણ તે મલિન જ રહી જાય—મયજીથી આ પત્યરના ઉપર જેમ મૂસાધાર વૃષ્ટિની પણ કંઈ અમર ન થાય તેમ તેના એવને જળની કંઈ જ અસર ન થાય. એવી રીતે કેટલુક મેલુ-મદુ પાણી સ્વચ્છ બની રહે, કેટલુક થોડે અશી મનિન અને થોડે અશી નેર્મળ એટલે કે મિશ્ર બને અને કેટલુક મલિન જ રહે તેમ અત્ર ધટાવી લેવું

અનુભાગની તરતમતાવાળા ત્રણ પુ બે કરે છે આ વાતને કમ્ભવના ઉપશમનાકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

“ ૧તં કાલં વીયઠિદં, તિહાણુભાગેન દેસઘાઈત્યમ્ ।

સમ્મતં સમ્મિસં, મિચ્છતં સર્વઘાઈઓ ॥ ૧૯ ॥ ”

અર્થાત તે કાળે એટલે જે સમયથી અનન્તર મમયે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થનાર છે તે સમયે એટલે કે પ્રથમ સ્થિતિના અન્તિમ સમયે મિધ્યાત્વભાવમા-મિધ્યાદૃષ્ટિપણે ગ્રેહો થકો ભવ દ્વિતીય સ્થિતિમા રહેલા હલિકોને અનુભાગ વડે શુદ્ધ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ (અર્ધ-શુદ્ધ યાને મિશ્ર) અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારના કરે છે તેમા શુદ્ધ હલિકો તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પુજ છે અને તે દેશઘાતી રસથી યુક્ત હોવાથી દેશઘાતી છે, એટલે કે આ પુજનો રસ વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાનરૂપ દેશને રોકે છે, પરંતુ સામાન્ય શ્રદ્ધાનને તે રોકતો નથી અર્ધશુદ્ધ હલિકો તે મિશ્ર-મોહનીયનો પુજ છે, જ્યારે અશુદ્ધ હલિક તે મિધ્યાત્વ-મોહનીયનો પુજ છે આ બને પુ બે મર્વાધાતી છે, એમકે તે સર્વાધાતી રસથી યુક્ત છે એટલે કે તેમા સર્વાંશ શ્રદ્ધાનનો ધાત કરનારે રસ રહેલો છે

મતાન્તર—

ઉપશુકત ત્રિપુજ બનાવવાનું કાર્ય ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પૂર્વ સમયમા થાય છે કે તેની પ્રાપ્તિના સમયમા થાય છે એ સબધમા મત-ભેદ છે કમ્ભવપચડીના કર્તાનો જે અભિપ્રાય છે તે ઉપર દર્શાવ્યો છે ચૂર્ણિકારનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે એમ તેની નિમ્ન-લિખિત પકિત ઉપરથી જોઈ શકાય છે—

“ ૧શ્વરમસમયં મિચ્છદિદ્ધિ સે કાલે ઉવસમસમ્મદિદ્ધિ હોહીઈ તાહે વિહયઠિઈ તિહાણુભાગ કરેઈ, ત જહા-સમ્મતં, સમ્મમિચ્છતં, મિચ્છત્ત ચેતિ ”

શતકચૂર્ણિકારનો મત આથી જુદો છે તેમના મત પ્રમાણે આ કાર્ય અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી એટલે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી થાય છે કદુ પણ છે કે—

“ ૧પદમ સમ્મત્ત ઉપ્પાદિંતાં તિન્નિ કરણાણિ કરેડં । ઉવસમસમ્મતં પહિવજ્જો મિચ્છત્તદલિય તિપુજી કરેઈ-સુદ્ધં, મીસ, અસુદ્ધ ચેતિ ”

૧ ળાયા—

તસ્મિન્ કાલે દ્વિતીયસ્થિતિક ત્રિધાણુભાગેન દેશઘાતિત્યમ્ ।

સમ્યક્ત્વ, સમિશ્ર મિધ્યાત્વ સર્વઘાતિ ॥

૨ ળાયા—

શ્વરમસમયે મિધ્યાદૃષ્ટિ તત્કાલે ઉપશમસમ્યગ્દૃષ્ટિર્મવિધ્યતિ તદા દ્વિતીયસ્થિતિક ત્રિધાણુભાગ કરોતિ, તદ્ યથા-સમ્યક્ત્વ, સમ્યકમિધ્યાત્વ મિધ્યાત્વ ચેતિ ।

૩ ળાયા—

પ્રથમ સમ્યક્ત્વ ઉત્પાદયન્ ત્રીણિ કરણાણિ કરોતિ । ઉપશમસમ્યક્ત્વં પ્રતિ પક્ષો મિધ્યાત્વદલિય ત્રિપુજીકરોતિ-શુદ્ધ, મિશ્ર અશુદ્ધ ચેતિ ।

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

“કમ્મગ્ગયેસુ ધુવ, પદમોવસમી કરેહ પુજતિમ ।
તત્ત્વદિઓ પુણ ગંઝહ, સમ્મે મીસમ્મિ મિચ્છે વા ॥”

અર્થાત્ કર્મ-અથામા (સુચર્યા મુજબ) નક્કી પ્રથમ ઔપશયિક સમ્યક્ત્વ ત્રણ પુણે કરે છે અને ત્યાર બાદ સમ્યક્ત્વ, મિશ્ર કે મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે

અન્તરકરણ દરમ્યાનના કાર્ય—

આપણે ઉપર જોઈ મળ્યા તેમ સૌથી પ્રથમ તો અન્તરકરણમાં પ્રવેશ થતા જ જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને પુણ-ત્રિક કરે છે વિશેષમાં આ કરણવર્તી જીવ મિથ્યાત્વના દલિલ ‘શુણ્યસક્રમ’ વડે સમ્યક્ત્વમાં અને મિશ્રમાં સક્રમણે છે એટલે કે પ્રથમ સમયમાં અદ્ય દલિલો સમ્યક્ત્વમાં અને જોઈ અસખ્ય શુણ્યા મિશ્રમાં પ્રશેષે છે, દ્વિતીય સમયે સમ્યક્ત્વમાં અસખ્ય શુણ્યા દલિલો અને જોઈ પણ અસખ્ય શુણ્યા દલિલો મિશ્રમાં પ્રશેષે છે એ પ્રમાણે સમયે સમયે-છેક અન્તર્મુહૂર્તના અત્ય સમય સુધી આ પ્રમાણે શુણ્ય-સક્રમ પ્રવર્તે છે ત્યાર બાદ ‘વિધ્યાત-સક્રમ’ પ્રવર્તે છે જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો શુણ્યસક્રમ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી આયુધ્ય સિવાયના સાત કર્મો આશ્રીને સ્થિતિ-ધાતવુ, રસ-ધાતવુ અને શુણ્ય-શ્રેણિનુ પ્રવર્તન થાણુ રહે છે મિથ્યાત્વની એક આવલિકા બાકી ન રહે ત્યાં સુધી તો મિથ્યાત્વનો સ્થિતિ-ધાતવુ પ્રવર્તે છે, પરંતુ આવલિકા બાકી રહે ત્યારે તે બંને નિવૃત્ત થાય છે મિથ્યાત્વની પ્રથમ સ્થિતિની એ આવલિકા જ્યાં સુધી બાકી ન રહે ત્યાં

૧. છાયા—

કર્મગ્ગયેસુ ધુવ પ્રથમોવસમી કરોતિ પુજ્જવિવમ ।
તત્ત્વતિત પુનગંઝહિત સમ્યક્ત્વે મિષ્ઠે મિથ્યાત્વે વા ।

૨. અમુક કર્મરૂપે રહેન પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશનુ અન્વ કર્મરૂપે ગચ્છિમન-પરિવર્તન કે ‘સક્રમ’ છે આ સક્રમના પ્રકૃતિ વ્યાપ્તિને લક્ષને પ્રકૃતિ-સક્રમ વ્યાપ્તિ ત્યાર બેદ પડે છે તેમાં પ્રદેશ-સક્રમના (૧) ઉદ્વેગતા-સક્રમ, (૨) વિધ્યાત-સક્રમ, (૩) યથાપદ્ધત-સક્રમ, (૪) શુણ્ય-મક્રમ અને (૫) સર્વ-સક્રમ એવા પાંચ અવાતર બેઠા છે એ સર્વેનો અન્ન વિચાર ન કરતા પ્રસ્તુતમાં ૫મ શુણ્ય-સક્રમ એટલે ॥ તે જોઈ લક્ષ્યે અપૂર્વકરણાદિમાં વર્તે તો જીવ અન્વિધ્યાત અણુના પ્રકૃતિઓનાં કર્મ-દલિલોનુ પ્રતિસમય અસખ્ય શુણ્યપણે જન્મમાન જીવ પ્રકૃતિઓમાં મક્રમ કરે તે ‘શુણ્ય-મક્રમ’ જીવ અર્થાત્ પહેલાં બાધિલા અણુના કર્મ-દલિલોને વર્તમાન બધાનાળી, શુભ પ્રકૃતિરો પરિણુમાવવી તે ‘શુણ્ય-સક્રમ’ છે પ્રથમ સમયમાં જેટલાં અણુના દલિલોના સક્રમ થાય તેનાથી દ્વિતીય સમયમાં ‘શુણ્ય-મક્રમ’ સુચવે છે તેમ અસખ્ય શુણ્યા દલિલોનુ સક્રમણ કરવુ, જેવી રીતે ઉત્તરોત્તર સમય પરત્વે ધટારી લેવુ

૩. શુણ્ય-પ્રસવથી અને જાવ-પ્રત્યયથી જે પ્રકૃતિઓના બધા પ્રવર્તે નહિ, તે પ્રકૃતિનો ‘વિધ્યાત-સક્રમ’ થાય છે આ સક્રમ વડે પ્રથમ સમયે જેટલા જિવા અન્વ પ્રકૃતિમાં પ્રશેષાય છે, તેવા પ્રમાણના રીપ (વિવસિત પ્રકૃતિ સળધી બાકી રહેના) દલિયાનો અપદ્ધાર કરતા અણુતા અસખ્ય તમે જાણે જેટલા આકાશ-પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશપ્રમાણુ પ્રદેશ-અણુના વડે તે પ્રકૃતિનુ દનિક ખાતી થાય છે-અપદરાય છે-તેનો નિર્લેપ થાય છે

સુધી મિથ્યાત્વની શુભ-ગ્રેષ્ઠિ પ્રવર્તે છે, પરંતુ જો આવલિકા અવશિષ્ટ રહેતા શુભ-ગ્રેષ્ઠિ નિવતે છે આ પ્રમાણે અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી માંડીને તે અન્તર્મુદ્ધત સુધી તે જીવ ઔપશમિક સમ્યક્દષ્ટિ રહે છે.

ઔપશમિક સમ્યક્દર્શનના અન્તર્મુદ્ધતને અન્તે કિંચિત્ અધિક એવી એક આવલિકા જેટલી સ્થિતિ બાકી રહેતા શુકવપક્ષી જીવ દ્વિતીય સ્થિતિગત સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણ પુજના દલિકોને અધ્યવસાય-વિશેષની મહત્ત્વ આકર્ષીને તેને અન્તરકરણની અન્ય આવલિકામાં પ્રશેષે છે, એટલે કે પ્રથમ સમયમાં અધિક, દ્વિતીય સમયમાં એથી ન્યૂન, તૃતીય સમયમાં એથી પણ ન્યૂન એમ આવલિકાના અન્ય સમય સુધી દલિકોનું હીન હીનતર પ્રશેષપતુ કાર્ય ચાલે છે આ પ્રમાણે પ્રશેષાતા દલિકોની સ્થાપના (આકૃતિ) ગોપુચ્છ (ગાયના પૂછડા) જેવી બને છે.

અન્તરકરણનો કાળ આવલિકાપ્રમાણ બાકી રહેતા અધ્યવસાય અનુસાર ત્રણ પુજેમાથી કોઈ પણ એક પુજનો ઉદય થાય છે જો આ સમયે શુભ અધ્યવસાય હોય તો શુદ્ધ દલિકોને ઉદય થાય છે એટલે કે આત્મા ' ક્ષાયોપશિક ' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, જો મધ્યમ અધ્યવસાય હોય, તો મિશ્ર દલિકોનો ઉદય થાય છે એટલે આત્મા ' મિશ્ર-દષ્ટિ ' બને છે, અને જો મહિન અધ્યવસાય હોય તો અશુદ્ધ દુઃખ ઉદયમાં આવે છે એટલે આત્મા ફરીથી ' મિથ્યાદષ્ટિ ' બને છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મહાયતાથી આત્મા જે મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુજો-વિભાગો કરે છે, તે પૈકી ગમે તે એક તો અન્તર્મુદ્ધત કાળ વીત્યા બાદ જરૂર જ ઉદયમાં આવે છે અને તેમ થતા તે ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા શુભસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મઅન્યકારો અને સિદ્ધાંતકારો વચ્ચે મત-ભેદ

(૧) પ્રથમ કથુ સમ્યક્ત્વ—

અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પ્રથમતઃ યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો દ્વારા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પામે છે તે વાત કર્મઅન્યકારો જ અનુસરે છે અર્થાત્ એ કર્મઅન્યકારોના જ અભિપ્રાય છે સિદ્ધાન્તકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરે એવો કંઈ અચળ નિયમ નથી. અર્થાત્ કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તો કોઈ ક્ષાયોપશિક સમ્યક્ત્વ પણ પામે.

(૨) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પછીની દશા—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સંપાદનનો માર્ગ જે આપણે ઉપર વિચારી ગયા, તે કર્મઅન્યકારોના મત પ્રમાણે છે મોટે ભાગે આ જ માર્ગને સિદ્ધાન્તિકો સ્વીકારે છે એટલે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિ પૂર્વક અન્તરકરણના પ્રથમ સમયમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી તેઓ મળતા થાય છે, પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુસવ-સમયમાં કે તે પૂર્વે પણ જીવ મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુજો કરતે. નથી જ. આ

માટે સૈદ્ધાન્તિકોનું કહેવું એ છે કે તેમ કરવા માટે જોઇએ તેટલો સમય નથી, એની સ્થિતિ અત્ય છે આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા જેટલો કાળ અને જઘન્યથી એક સમય જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે તે પ્રાણી મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાને જ પામે છે આ સળધમા તેઓ ઇલિકા (ધવળ)નું દૃષ્ટાન્ત તજી કરે છે કદપમાખ્યમા કહ્યું પણ છે કે—

“ આલંબણમલહતી, જહ સદ્વાણ ન મુચય દલિયા ।

પવ અકયતિપુંજી, મિચ્છ ચિમ ડવસમી પદ ॥ ૧ ॥

(૩) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ—

પ્રાયમિક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સિદ્ધાન્તકારે એવો બતાવે છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે ત્યાર પછી અપૂર્વ કરણના સામર્થ્ય વડે તે અન્ધિને લેકે છે અને એ જ કરણને લઇને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ-મોહનીયના તે ત્રણ પુન્ને કરે છે ત્યાર બાદ અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની મદદથી (નહિ કે અન્તરકરણની સહાયતાથી) આ શુદ્ધાદિ ત્રણ પુન્નેમાથી તે શુદ્ધ પુજનો જ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી થયા વિના જ તે એકકમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે

આ મત-ભિન્નતા પરત્વે એ નિવેદન કરણ આવશ્યક સમબંધ છે કે અનાદિ મિથ્યા દષ્ટિ જીવ જ શ્રેણિ વિનાનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે એટલે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનું જ હોવું જોઇએ, એ પરત્વે તો સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મઅન્ધકારો વચ્ચે મતલેહ નથી

(૪) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની ગતિ—

વિચારભિન્નતાનું એ પણ એક સ્થળ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામે, તે ચાર ગતિમાથી કઈ ગતિમા જાય કર્મઅન્ધકારો તો એમ જ કહે છે કે દેવ-ગતિમા જ જાય અને તેમા પણ વળી તે વૈમાનિક દેવ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય સૈદ્ધાન્તિકોનું આ સળધમા એમ કહેવું છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જે આયુષ્યનો બધ યઇ ગયો હોય તો જે ગતિનું આયુષ્ય બાકી હોય તે ગતિમા તે સમ્યક્ત્વધારી જીવ જાય અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય, નરક ગતિમા પણ સાત નરકો પૈકી છેક છઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને જવાય છે,

૧ જાયા—

આલંબણમલમમાના યથા સ્વસ્થાન ન મુચતિ દલિકા ।

પવ અવૃત્તિપુંજી મિથ્યાત્વ પવ ડવસમી યતિ ॥

અર્થાત્ જેમ આશ્રનહિ મળતાં ધવળ પોતાનું સ્થાન છોડતી નથી તેમ જેણે ત્રિપુ જ કર્યો નથી એવો ઉપશમી જીવ મિથ્યાત્વને જ પામે છે

(પ) પતિત સમ્યક્ત્વધારીને મિથ્યાભાવનો બધ—

અન્ય લેધા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ-દશામા જાય અર્થાત્ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે, જાય તે જીવ મિથ્યાભાવને લગતા જે કર્મો બાધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-વાળા હોય કે નહિ એ સબધમા મત-ભેદ છે. સૈદ્ધાન્તિકો તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બધ માટે ના જ પાડે છે. હર્મઅન્યકારણુ આ સબધમા એ નિવેદન છે કે આવો જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બધ કરે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મો બાધે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રમવાળા-અત્યન્ત ચિકાસવાળા-તીવ્ર અનુ-ભાગવાળા કર્મો બાધે નહિ.

સમ્યક્ત્વ-પ્રદીપ (૫૦ ર૯)મા સૂચવવામા આવ્યું છે તેમ આ બાબતમા તાર્ત્તિક દષ્ટિએ વિચારતા અપેક્ષાન્તરને લઇને વિવાદનુ સ્થાન રહેતુ નથી એક પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ તીવ્ર અનુભાગની અનુમતિ આપી નહિ, જ્યારે બીજા પક્ષે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો જ અનાદર કર્યો જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મોમા ઉત્કટ રસ ન હોય તો એવી નામધારી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી શુ ? કેમકે રસને અધીન સ્થિતિ છે જ્યાં સુધી રસ હોય ત્યાં સુધી જ સ્થિતિ છે જેમ દીવામા જ્યાં સુધી તેલ હોય ત્યાં સુધી જ તે બળી શકે છે-ત્યાં સુધીની જ તેની સ્થિતિ છે.

આ વિવેચન ઉપરથી ઔપશ્યિક અને ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવનો પ્રકાર તેમજ એ બે વિષેનુ અન્તર ધ્યાનમા આવ્યા હશે. આ બંને કરતા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઊંચા દરજ્જાનું છે તેનુ કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ પુણ્યોના અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયરૂપ છે એટલે કે એ કંઈ ' આત્મિક ' સમ્યક્ત્વ

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની
શ્રેષ્ઠતા

નથી, પરંતુ ' પૌર્ણલિક ' સમ્યક્ત્વ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પૌર્ણલિક નહિ હોવાથી તેમજ તેમા ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વની જેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મોના પ્રદેશ-ઉદય પણ નહિ હોવાને લીધે તે ' ક્ષાયોપશ્યિક 'થી અડિયાતુ ૭^૨ ક્ષાયિક

૧. આપણે આગળ ઉપર દર્શાવી ગયેલા મેહનીયતનો શ્રીઉમાસ્વામિ(૧)કૃત આવકે-પ્રમુખિની મીકા પણ સમર્થન કરે છે, પરંતુ ત્યાં એ મતાતર બતાવનામા આવ્યો છે કે શ્રેણિન ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમા જ મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો પ્રદેશ-ઉદય ન હોય, શ્રેણિ વિનાના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમા તો તેનો પ્રદેશ-ઉદય હોય તેપણ એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમા સમ્યક્ત્વ-મોહનીયનો ઉદય તો ન જ હોય, જ્યારે ક્ષાયોપશમ-સમ્યક્ત્વમા આ મોહનીયનો ઉદય છે જ આથી એ બેની ભિન્નતા છે આ વાત લીમકાતના ચબ્દોમા કહુ તો તે નીચે મુજબ છે—

" ક્ષાયોપશ્યમિકાદ્યસ્ય વો વિશેષ હૃતિ ઉચ્યતે-તત્ર ઉપશાન્તસ્યાપિ મિથ્યાત્વસ્ય પ્રદેશાનુમયોઽસ્તિ, ન તુ ઔપશ્યમિકે । અગ્યે તુ વ્યાચક્ષતે-એણિમવર્ધતિનિ ઔપશ્યમિકે પ્રદેશાનુમયો નાસ્તિ, ન તુ દ્વિતીયે, તથાપિ તત્ર સમ્યક્ત્વાખ્યનુમયમામાવ પચ વિશેષ ॥"

૨. ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ અત્યુદ્ભૂતની સ્થિતિવાળુ હોવાથી તેમજ ફરીથી મિથ્યાત્વભાવ તરફ લઈ જનાર હોવાથી અને ક્ષાયોપશ્યિક તો ઘટકૃષ્ટ લગભગ ૬૬ સામરોપમ જેટલી સ્થિતિવાળુ હોવાથી તેમજ એનાથી વિશુદ્ધ હોવાથી ક્ષાયોપશ્યિક ઔપશ્યિકથી અડિયાતુ છે એમ તત્ત્વત્થ-અદ્વૈત(૫૦ ૬૨)ના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે—

અમ્યક્ત્વ આગળ તો આ ઔપશમિક-અરે ઉપશમ એણિનું 'ઔપશમિક પશુ કઇ હિયાબમા નથી, કંમકે આ તો અનતાનુબધી ચાર કથાયો અને દર્શનત્રિક એ માટે પ્રકૃતિના સમૂળ ક્ષય થતા ઉદ્ભવે છે એમા આ કોઇ પશુ પ્રકૃતિનો પ્રદેશ-ઉદ્ભવ પશુ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પેકી કોઇ સત્તામા પશુ નથી વિશેષમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો બાણે આત્માનો પરમ મિત્ર હોય -તેની દાયા હોય તેમ તે તેની સાથે સુક્રિતમા પશુ અનુગમન કરે છે, જ્યારે બાકીના બે સમ્યક્ત્વ તો દેહધારી પ્રાણીનું મૃત્યુ થતા તેના દેહની જેમ અર્ધા પાછા રહી જાય છે,

કહેવાની મતલબ એ છે ક્ષાયોપશમિક કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતા નથી અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ આત્મા કુસંગતિ વગેરે કારણોને લીધે ફરી મિથ્યાત્વી બની જાય છે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના સબધમા આવું નથી જ બનતું પરંતુ કોઇ પ્રશ્ન કરે કે

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના એ પ્રકારો એ બે પ્રકારો શુ સૂચવે છે ? તો આનો ઉત્તર એ છે કે છદ્મસ્યોને અને સર્વજ્ઞોને ઉદેશીને આ કથન છે એટલે કે જોકે અનતાનુબધી કથાયાદિ સાતે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી છદ્મસ્યે આ સમ્યક્ત્વ

ન પામ્ન કયું છે, છતાં સામગ્રી-વિશેષ મળતા તેના અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કથાયો અનતાનુબધી જેવું ઉશ્વસ્થપ કારણ કરે અને તેમ થતા તે નરકનો પશુ અતિથિ બને તે બનવા ભગ છે વળી તાકીના બાકીની નીચે બેસી કોઇ માણસ દુષ્ક્રી પીતો હોય તો પશુ તે તાકી પીતો હશે એવી જેમ સામાન્ય ઉક્તિ છે તેમ અથવા તો જેમ કોઇ શાહુકાર ધણા કાળથી ચોરની પદ્ધતીમા રહેતો હોય તો તેને પશુ લોકો ચોર ગણે એ સંભવિત છે, તેમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મહિન દેખાય એવા સંયોગમા છદ્મસ્યો મૂકાય તેમ હોવાથી તેમનું સમ્યક્ત્વ 'અશુદ્ધ' ગણાય છે સર્વજ્ઞોને-કેવલજ્ઞાનીઓને આવો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થાય તેમ નહિ હોવાથી તેમનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો અહોનિશ નિર્ગળ જ રહેતું હોવાથી તેમજ વસ્તુનું સ્વરૂપ પરિચ્છેદક હોવાથી તેને 'શુદ્ધ' કહેવામા આવે છે તે યથાર્થ જ છે

ક્ષયોપશમાદિની સમજણ—

'ક્ષયોપશમ' શબ્દમા 'ક્ષય' અને 'ઉપશમ' એ બે શબ્દો રહેલા છે એટલે એ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિક અવસ્થા દરમ્યાન ઉપશમા આવેલાં કર્મોનો-ઉદ્ભાવલિકામા

'ઔપશમિક હિ સમ્યક્દર્શન મર્ધમલીમસમ, અલ્પકાલસ્વાત્, મૂયસ મિથ્યાદર્શન મનાત્, યતોડનતમુંદૂર્તમાગ્ર મયેત્ યદિ ચ કાલ તત્ત્વસ્યો ન વરોતિ, યદ્ય સતિ મિથ્યાદ જ્ઞાનમેય પ્રતિપદ્યતે હત્યાગમ । તસ્માઔપશમિકાત શાયોપશમિકસમ્યક્દર્શનં વિશુદ્ધતમ, યદુક્તાલોચસ્યાયિત્વાત્ યત્ત ઉત્ક્રેષ્ટેન પટ્પટિ સાગરોપમાણિ સાધિકાનિ તલુકમ, અત્ત પથ ચ તસ્ય યન્તુપરિચ્છેદે સ્વપ્ત મદ્રહસામર્ધ્યમનુભાતત્ત્વમાગમાચાસ્માન્ "

આ કઇ સિદ્ધિબળકે દર્શકીત નથી, કેમકે અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની મેદતાનો નિચાર થઇ શકે છે

૧ આ દરમ્યાન અનતાનુબધી ચાર કથાયો તેમજ મિથ્યાત્વ-મોદનીય કર્મ ઉપરાંત બીજા બે મોદનીયનો એટલે કે પાશ્વને બને સાતનો ઉપશમ છે

પ્રવેશોક્તા કર્મોના ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમા આવેલા કર્મોના વિપાક-ઉદયનો વિષ્કમ્ભ યાને ઉપશમ થાય છે, જોકે પ્રદેગ-ઉદય રોકી શકાતો નથી, તેનું કાર્ય તો આહુ રહે છે ઉદયમા આવેલા કર્મના ઘાતપૂર્વક અનુદિત કર્મનો મર્વથા વિષ્કમ્ભ તે 'ઉપશમ' છે ઉદય અને ક્ષય આઠે કર્મોના થાય છે, પરંતુ ક્ષયોપશમ તો ચાર ઘાતિ-કર્મોના જ છે અને વળી ઉપશમ તો મોહનીય કર્મોના જ હોઈ શકે છે

ઉપશમ અને ક્ષયની વિગત—

અત્રે તેમજ આગળ ઉપર ઉપશમ અને ક્ષય વિષે વિચાર કરવામા આવ્યો છે અને તે બે વચ્ચેનું અંતર પણ ૧૧૧ મા પૃષ્ઠમા સમજાવવામા આવ્યું છે, છતાં તે અંતર-કરક-ભિન્નતા સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે એક ઉદાહરણ વિચારીશું ધારા દે આપણી પામે એક મલિન જળનું પાત્ર છે થોડા સમય પછી તમામ મેલ જળને તળિયે બેસી જતા તે જળ નિર્મળ જણાશે, પરંતુ આ નિર્મળતા કયા સુધી રહેવાની ? જ્યાં સુધી જળની આ સ્થિતિ કાયમ રહે ત્યાં સુધી જ, કેમકે આ સ્થિતિમા જરા પણ ફેરફાર થતા જળને અદ્ધપાગે હાથ અડકી જતા મેલના ગજકણો મર્વત્ર પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ-સ્વચ્છ જણાતું હતું તે અસ્વચ્છ-ડહોણું માલૂમ પડશે, પરંતુ જો આ જળમાથી તેની અસ્વચ્છતાનો આત્યંતિક અન્ત આણવામા આવ્યો હોય, તો પછી આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી ટોઇ પણ ક્રિયાથી તે જળ અસ્વચ્છ બને ખરું ?

પ્રસ્તુતમા આ વાત મોહનીય કર્મ સંબંધી વિચારીએ આ કર્મના ગજકણો જ્યારે આત્મા રૂપ પાત્રના પ્રદેશોમા સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે સ્વચ્છ લાગે છે પરંતુ જેમ પેલા જળની નીચે બેસી ગયેલા રજકણો ભેતભેતામા કિંચિન્માત્ર ક્રિયાની અમર થતા સર્વત્ર પ્રમત્રી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહના રજકણો મલિન અધ્યવસાયને અધીન બની સમગ્ર આત્મ પ્રદેશોમા પ્રસરી જાય છે અર્થાત્ તેનો ઉદય થાય છે, પરંતુ જો મોહનો સર્વથા વિનાશ કરવામા આવ્યો હોય-એના રજકણોને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકગે દેગવટો દઇ દીધો હોય-તેમને આત્મ પ્રદેશ માથી સઘને માટે હાકી કાઢ્યા હોય તો તેનું કદી પણ આત્મ-પ્રદેગમા ઉત્થાન થાય ખરું ?-તેઓ કદી પણ ઉદયમા આવે ? આ ઉપગ્રથી એ ફલિત થાય છે કે જેનો ઉપગમ થયો હોય તેના ઉદય માટે જરૂર અવકાશ છે-અલે પછી તે ઠઠાચ મોઝો થાય, પરંતુ ક્ષયના સંબંધમા તો ઉદયમા આવવાની વાત શગશૂગ જેવી છે, કેમકે જે મત્તામા પડ્યું નથી અને ઠઠી આવનાર પણ નથી, તે ક્યાથી ઉદયમા આવે ?

શાયિક સમ્યક્ત્વની ગતિ—

શાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી મોનવી ઠઈ ગતિમા જાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પૂર્વે એ બાબતુ જરૂર છે કે આગામી ભવનુ આયુષ્ય તેણે ગ્રાધ્યું છે કે નહિ ? જો શાયિકની ઉત્પત્તિ પૂર્વ આગામી ભવનુ આયુષ્ય બધાઈ ગયું હોય તો જે ગતિના આયુષ્યનો બંધ થયો હોય ત્યાં તેને જુવુ જ પડે પરંતુ એટલું તો ધ્યાનમાં બાબતુ પડશે કે ચારે ગતિઓ પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવ કે અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિથિય અને મૈત્રુધ્ય એટલાનો જ તે

અધિકારી જો એ દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે જાય એ અસંખ્યેય વર્ષવાળા યુગલિક મનુષ્ય-તિર્થંચન આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો એમ ભવે મોક્ષે જાય, કેમકે યુગલિકા મરણ પામીને પ્રાય દેવગતિ જ પામે અને ત્યાથી ચ્ચવી મનુષ્ય થઈ મોક્ષે જાય

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પન્નવના આયુષ્યનો બંધ થયેલો હોય તો તે ત્રીજે કે ચોથે ભવે જરૂર જ મોક્ષે જાય આ સબધમાં કવચિત્ અપવાદ મળી આવે છે, કેમકે ન્યાય ૦ શ્રીયશોવિજયગણિએ કૃત્તમન્ના ઉપશમના કરણ (ગા ૦ ૩૨) ની ટીકા (પત્રાક ૧૯૧) માં કરેલ ઉલ્લેખ અનુસાર તથા વળી કલિ ૦ શ્રીહંમચન્દ્રાચાર્યે ત્રિપદિશલાકા પુરૂષચરિત્રના આઠમાં પર્વના અચ્ચારમાં મર્ગ (સ્થા ૦ ૫૧-૫૨) માં કરેલ નિરૂપણ પ્રમાણે તથા વસ્તુદેવહિલ્લડી તન્ક દૃષ્ટિપાત કરતા શ્રીકૃષ્ણપ્રહસન્નિ તેમજ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ક્ષાયિક

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ જગદ્ગૃહીપત્રમ્મિ (સૂ ૨૧)

૨ પ્રાય કહેવાનું કારણ એ છે કે એક પુરૂષ-સ્ત્રીનું યુગલ નરકે ગયાનો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે શ્રીસ્થાનાગના નિમ્ન-નિખિત ૭૭૭ માં સત્તમાં દસાવેના દસ આશયો પૈકી એક (સાતમું) છે —

“ ઉવસન્ન ૧ ગઠમહરણ ૨ દુર્યોતિરથ ૩ અમાવિયા પરિસા ૪ ।

હપ્તહસ્ત અવરકકા ૬ અધ્યયરણ ચ્ચસૂરાણ ૬ ॥ ૧ ॥

દરિવંસકુલુપ્પત્તી ૭ ચમરુપ્પાત્તી ૮ મદ્દસયસિદ્ધા ૯ ।

અર્હસન્નવાણ પૂઆ ૧૦ દસ વિ અણતેણ કાલેણ ॥ ૧ ॥ ”

આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રનચ્ચન ૦ (પત્રાક ૨૫૭-૨૫૮) અથવા શ્રીકૃષ્ણપત્રની શ્રીવિનયવિજયગણિત મુખ્યોધિકા નામની ટીકા (દ્વિતીય આવૃત્તિ, પત્રાક ૨૫)

૩ આ આચાર્ય પૂવભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંદિત આ પર્વમાન પાત્રમાં આરાના અતમા દેવલોકમાંથી ચ્ચવી અત્ર મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ કાળધર્મ પામી-આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ‘સૌધર્મ’ દેવ-લોકમાં અને ત્યાથી ચ્ચવી પાત્ર મનુષ્ય થઈ મોક્ષે જશે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય ભવમાં જ થતી હોવાથી દેવલોકમાંથી ચ્ચવી અત્ર ઉત્પન્ન થનારા શ્રીકૃષ્ણપ્રહસન્નિ દેવલોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમાં અને તે પછી મનુષ્ય તરીકેના ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉપાજન કરેલું હોવું જોઈએ અર્થાત્ (અ) મનુષ્ય તરીકેનો ભવ ત્યાર પછી (આ) ‘સૌધર્મ’ દેવ તરીકેનો, ત્યાર પાં (ઇ) મનુષ્યનો, પછીથી (ઈ) દેવનો અને આતમા (ઉ) મનુષ્યનો એમ તેમના પાત્ર ભવે છે

૪ (અ) વાસુદેવ તરીકેનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તેઓ (આ) નીચે ત્રીજી પૃથ્વીએ-નરકે સિધાબ્યા (ઉ) આ જૈન માન્યતા જો કેમકે દરેક વાસુદેવ અધોગામી-નકગામી છે એવો તેનો મિહા ત છે પુનઃ મહાવીરસ્વામી પછી ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ તરીકેના તેમના ભવ પછી નરકે ગયા હતા) ત્યાંથી તેઓ (ઇ) મનુષ્ય તરીકે અવતરી, મરણ પામી (ઈ) વૈમાનિક દેવગતિમાં પાત્રમાં કલ્પમાં અને ત્યાંથી આ ભારત-પર્વમાં ગંગાદ્વારપુરના જિતશત્રુ રાજાના (ઉ) અમમ્મ નામના પુત્ર-આરમાં તીર્થંકર તરીકે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવમાં તીર્થંકરનામકર્મના વિપાક-ઉદ્વેગનો અનુભવ કરી મોક્ષે જશે. આ હકીકતને કૃત્તમન્ની શ્રીયશોવિજયગણિત ટીકા (પત્રાક ૧૯૧) ગત નિમ્ન-વિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

“ નરવાડ નરમવમ્મિ લેલો હોઝળ પવમે કલ્પે ।

તત્તોજુઓસમાળો વારસમો ‘અમમ્મ’તિત્થવરો ॥ ”

સમ્યક્ત્વી હોઇ પાત્રએ ભવે મોક્ષે જનારા છે એવું તાત્પર્ય નીકળે છે

તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીએ પરભવનુ આયુષ્ય બાધ્યુ ન હોય તો ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાજલિ આપી-આયુષ્યબધને પણ છેલ્લી સલામ (good-bye) કરી તે આયુષ્ય પૂર્ણ થતા સર્વોત્કૃષ્ટ પચમ ગતિને અર્થાત્ સુકિતને પામે

ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વચ્ચે વિરોધ—

આપણે ૧૧૨ માં પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જ્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નિરંતર સ્થાયી છે અને ક્ષાયોપશમિક બહુ બહુ તો ચિરસ્થાયી છે અને સુકિતમા તો તેને માટે સ્થાન પણ નથી, ત્યારે શુ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકને અટકાવનાર છે એવા મહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આનો ઉત્તર હાકારમા છે, કેમકે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમા મિથ્યાત્વ-મોહનીય જાતિના શુદ્ધ પુણ્યોનો અનુભવ થાય છે, જ્યારે ક્ષાયિકમા તેનો કોઇ પણ રીતે સફલાવ નથી, અરે એના અભાવમા જ એની ઉત્પત્તિ છે એટલે કે એક રીતે વિચારતા અન્ધકાર અને પ્રકાશ જેટલુ આ બેમા અતર છે જેમ અન્ધકાર એ પ્રકાશનુ આવરણ ગણાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિકમા ઉદયરૂપે મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધ પુણ્યો થાને દર્શન-મોહનીયનો ઉદય હાજર હોવાથી તે વિશુદ્ધ દર્શનનુ-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનુ આવરણ છે આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે ક્ષાયોપશમિક મિથ્યાત્વ-જાતિનુ હોવાથી તે વિમુક્ત છે પરંતુ આ પરિસ્થિતિમા એવી શકા જરૂર ઉદ્ભવે કે મિથ્યાત્વ-જાતિથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સભવ મનાય જ કેમ ? આનો ઉત્તર નિમ્ન-લિખિત બે ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે

સૂક્ષ્મ અસકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત દીપક પણ થોડોક પ્રકાશ તો પાડી શકે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે એવુ આ આવરણ દૂર થતા વિશેષ પ્રકાશની આશા ગમવી સ્થાને છે એવી રીતે થોડે અંશે મલિન એવા વસ્ત્રમા મણિ ઢાંચેલુ હોય તોપણ તેનુ તેજ સર્વથા ઢાક્યુ ન જ રહે, તેની થોડીક પ્રકાશ પણ જણાય આ મણિ સ્વચ્છ વસ્ત્રમા આચ્છાદિત હોય તો એનુ તેજ વિશેષ જળકી બેઠે વળી જો વસ્ત્ર જ કાઢી નાખવામા આવે, તો તેનો ત્ર પૂર્ણ પ્રકાશ પડે, એ ઢોળીતી વાત છે એવી રીતે પ્રસ્તુતમા મિથ્યાત્વના પુણ્યોને શુદ્ધ બનાવતા-તેના અશુભ રસાદિ દૂર કરતા ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રાપ્ત થતા-શુદ્ધ પુણ્યોનો ઉદય થતા આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા-નનો અરુકુટ પ્રાહુભાવ તો જરૂર થાય જ અને તેમા વળી જ્યારે આવા પુણ્યોનો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે એટલે ક્ષાયિક ભાવમા વર્તતા જીવને સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવે એમા કહેવુ જ શુ ?

પ્રત્યન (૫૪૩ ૧૧૧)મા તો નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ વિજય નામના વીસમા તીર્થંકર થશે એવો ઉલ્લેખ છે —

“ દીવાયણસ્સ જીર્ધ, હસોહર વંદિમો દુગુણધોસં ।

જ્ઞાનિય ગયતળ્હ, વીસદમ વિજયમભિવદે ॥ ૬૬૭ ॥ ”

૧ આને બદલે કેટલીક વાર અસ્વચ્છ જગને નિર્મળ બનાવનાર કતક (નિર્મળીના બીઆ)નું દેશાન્ત આપવામા આવે છે

આથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતા સમ્યક્ત્વ કેમ ઉદ્ભવે એ શક્ય પશુ નિરાકરણ થઈ જાય છે

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ—

સમ્યક્ત્વના (૧) ક્ષાયોપશમિક, (૨) ઔપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે એ વાત આપણે જોઈ ગયા અત્ર આસ્વાદન નામના ચોથા પ્રકારનો વિચાર કરવામા આવે છે “સહ આસ્વાદનેન વર્તતે इति सास्वादनम्” એટલે કે આસ્વાદન નકલ્પ સ્વાદ મહિત વર્તે તે ‘આસ્વાદન’ છે પ્રસ્તુતમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ મિથ્યાદ્વિષ્ટપ્રથમ ગુણસ્થાનકે જતા આ સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે જેમ ટોઈ મનુષ્યને ગોળ ખાધા પછી તરત જ વમન (ઉલટી) થાય તો પશુ તેને કંઈ ગળાયટો પરતુ અનિષ્ટ સ્વાદ હામે તેમ ઔપશમિકથી પડીને મિથ્યાત્વે જતા આ સમ્યક્ત્વનો કંઈક સ્વાદ રહી જાય આવા સમ્યક્ત્વને ‘સાસ્વાદન’ કહેવામા આવે છે પ્રાકૃત લાપામા આ સમ્યક્ત્વને ‘સાસાયણ’ કહેવામા આવે છે આનુ ‘આશાતન’ એણે પશુ મસ્કૃત રૂપાન્તર થાય છે એનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે આ=સમન્તાત્=સમસ્તપણે શાતન કરે=પાતન કરે=પાડે= મુક્તિ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે ‘આશાતન’ છે પ્રસ્તુતમા અનતાનુબન્ધી કષાયોની મહદથી નામાન્તરે સમ્યક્ત્વ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે ‘આશાતન’ છે આવા આશાતન નથી જે મુખ હોય તે ‘આશાતન’ કહેવાય એ ન્યાય છે

આનુ ‘આશાદન’ એણે પશુ રૂપાન્તર થાય છે એનો બુદ્ધિ-અર્થ જીવસમાસની શ્રીહેમચન્દ્રસન્નિવૃત વૃત્તિ (૫૦ ૭) મા નીચે મુજબ છે —

“आयम्—औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षणं सादयति-अपनयताति आसादनं, अनन्तानुबन्धिरूपायवेदनमिति, नैरुक्तो यशब्दलोपः ।”

અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના લાભને દૂર કરે તે ‘આસાદન’ છે

વેદકે સમ્યક્ત્વ—

ઉપર્યુક્ત સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારેમા ‘વેદક’ સમ્યક્ત્વ ઉચેરતા તેના પાંચ બેઠો પડે છે.

૧ આ પતન દમ્યાન બાદ જ જોઈ કાગ વ્યતીન થાય છે કેમકે સામ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે આનુ નો છે આ વાત આનુષંગિક લક્ષ્યમા આવે તે માટે ‘પર્વતના શિખર’ ઉપરથી પડનારાનું દર્શન ગુણ કરાય છે (જુઓ નીરતનશેખરસરિત ગુણસ્થાનકમાગ્રાહ્ય ૧૧મુ પદ) એના ઉપરથી બોધ પડતા જેટલી વાગ જામે તેનાથી અતિશય અન્ય કાગમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ વમન કરતો જીવ સામ્વાતની થઈ મિથ્યાત્વી બને છે

૨ આ-સમન્તાત્ શાતયનિ-સ્ફોટયતિ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વમિતિ આશાતન-અનન્તાનુબન્ધિરૂપાયવેદનમેવ (૫૦ ૭)

૧૦૭ મા પૃથ્વા દર્શાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એ ત્રણ પુણેભાથી અશુદ્ધ અને મિશ્ર એ બે પુણેનો ક્ષય કર્યા પછી શુદ્ધ પુણનો ક્ષય કરતી વેળાએ—તે ક્ષીણ થવાની તૈયારીમાં હોય, તેના છેલ્લા આસ વેદાઈ રહ્યો હોય, તે સમયના સમ્યક્ત્વને ‘વેદક’ કહેવામાં આવે છે^૧ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અનન્તાનુબન્ધી ચાન્ કષાયો, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી છ પ્રકૃતિઓનો આત્યન્તિક અન્ત આણ્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ક્ષીણ કરતા વરતા-અપાવતા અપાવતા ન્યારે સમ્યક્ત્વ-મોહનીયરૂપ અવશિષ્ટ પ્રકૃતિના છેલ્લા પુફ્ફલનો ક્ષય કરવો બાકી રહે તે સમયનું સમ્યક્ત્વ ‘વેદક’ છે. આ પછી એક જ સમયમાં ‘ક્ષાયિક’ સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે આથી આ સમ્યક્ત્વ પણ ક્ષાયિકની જેમ સસારની અનાદિ કાળની મુસાફરી દરમ્યાન એક જ વાગ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિવેદન કરવું બાકી રહેતું નથી.

વેદકનો અન્તર્ભાવ—

વેદક સમ્યક્ત્વની આ રૂપરેખા ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એનો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વોમાં તો પુફ્ફલના વેદનનો સર્વથા અભાવ છે અષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સમ્યક્ત્વ-પુણના પુફ્ફલોના અનુભવની ઈષ્ટિએ વેદક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો સમાન છે, પરંતુ વેદકમાં ઉદયમાં આવેલા અશેષ પુફ્ફલોનો અનુભવ રહેલો છે, ન્યારે ક્ષાયોપશમિકમાં તો ઉદયમાં આવેલા તેમજ નહિ આવેલા એવા ઉભય પ્રકારના પુફ્ફલોનો અનુભવ રહેલો છે આથી કરીને પરમાર્થથી તો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક જ છે, કેમકે તેમાં અન્ન આસ સિવાયના પુફ્ફલોનો ક્ષય થયેલો છે અને ચરમ આસવર્તી પુફ્ફલોના મિથ્યાસ્વભાવને દૂર કરવા ક્રમ ઉપશમનો સફલાવ છે.

ભવ-ભ્રમણમાં સમ્યક્ત્વનું મેપાદન—

ભવ્ય પ્રાણીને ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ પૈકી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે એ પ્રશ્ન વિચારીશું ઔપશમિક અને એથી કરીને આસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પણ સમગ્ર ભવ-ભ્રમણ આશ્રીને વધારેમાં વધારે પાંચ વાગ અર્થાત એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ ચાર વાર ઉપશમ-ગ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાગ એમ એકદમ પાંચ વાર જ મળે છે, ન્યારે એક જ ભવ આશ્રીને બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે^૨ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસખ્ય વાગ પ્રાપ્ત થાય છે, ન્યારે વેદક અને ક્ષાયિક તો એક જ વાર મળે છે.

૧ " વેષતે-અનુમૂપતે શુદ્ધસમ્યક્ત્વપુણપુદ્ગલા અસ્મિન્નિતિ વેદકમ "

—અનસમાસની મૃગ૦ શ્રીહેમચન્દ્રચરિત્ ૪૩૧ (૫૦ ૭૪)

૨ સર્વને પ્રરેપના ધર્મને વિશે સાચી શ્રદ્ધા થવામાં અપ્રતિબંધક હોવાથી ઉપચારથી આ શુદ્ધ પુણ ‘સમ્યક્ત્વ-પુણ’ કહેવાય છે જુઓ શ્રીદેવાનન્દસંક્રિત સમયસારની મેપાદન પીકા (પાક ૩૫)

૩ આ વાત ‘સામ્વાદન’ સમ્યક્ત્વને પણ લાગુ પડે છે.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ અને ગુણસ્થાનક—

સમ્યક્ત્વ	સ્થિતિ		ગુણસ્થાનક
	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	
ઓપશમિક	અતમુદ્દત	અતમુદ્દત	ચોથાથી અઝારમા સુધી — એકદર ૮
સાસ્વાદન	૧ સમય	૬ આવયિકા	એ જ નામના દિતીય „ — „ ૧
ક્ષાયોપશમિક	અતમુદ્દત	૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક	ચોથાથી સાતમા „ — „ ૪
વેદક	૧ સમય	૧ સમય	„ — „ „
ક્ષાયિક	અતમુદ્દત	૩૩ સાગરોપમથી કંઈક અધિક, અથવા અનન્ત કાળ	ચોથાથી ચૌઠા અને સુક્તિમા પછી „ — „ ૧૧

કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહે છે અર્થાત્ કયા સમ્યક્ત્વની કેટલી સ્થિતિ છે તેનો વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેક સ્થિતિના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે ભેદો પડે છે આ પ્રશ્નની સાથે સાથે કયું સમ્યક્ત્વ કયા ગુણસ્થાનકે હોય છે તેનું પણ સમાધાન ઉપરના કોષ્ટક દ્વારા જોવાય છે

૧ બધા મળીને ગુણસ્થાનકો ચૌદ છે (૧) મિથ્યાદષ્ટિ, (૨) સાસાન, સાસાતન કે સાસ્વાદન, (૩) મિત્ર, (૪) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત, (૭) અપ્રમત, (૮) અપૂવ કરણ, (૯) અનિવૃત્તિકરણ, (૧૦) સુદક્ષ્ણપામ, (૧૧) ઉપસાન્તભોદ, (૧૨) ક્ષીણભોદ, (૧૩) સયોગિકેવલી અને (૧૪) અયોગિકેવલી

૨ આગળ ઉપર વિચારવામા આવનારા દેવોના ભેદો પૈકી વૈમાનિક દેવોના ક'યોપપન્ન દેવોમાંના આગ્રમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨ સાગરોપમનું છે ત્યાં જ જીવ ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય અથવા વૈમાનિક દેવો પૈકી કક્ષાતીન દેવોના વિજ્યાદિ આગ વિમાનોમા એ વાર ઉત્પન્ન થાય તો તે દેવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું હોનાથી ૬૬ સાગરોપમ વીની જ્ઞપ્ત પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતા દેવ ધ્યવીને (દેવોના મગલને અવન કહેવામા આવે છે) તરત જ નારકી કે દેવ તરફકે ઉત્પન્ન ન થાય એ માનને લક્ષ્યમા ગળી વિચાર કરતાં 'કંઈક અધિક કાળ' કેમ કહેવામા આવે છે તે સમજાય છે આની સ્પષ્ટ સમજણ માટે લઘુવાચ-ગૃહદૃષ્ટિ (પૃ ૬૦) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે આ ભારતવર્ષમાં આઠ વર્ષનો માનની ક્ષાયોપશમિ સમ્યક્ત્વ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોટિ (૮૪ લાખ

‘કયુ સમ્યક્ત્વ સ્વ ભવતુ જ, પર ભવતુ જ’ કે ઉભય-ભવતુ હોઈ શકે ?—

સામાન્ય રીતે સમ્યક્ત્વના ઔપચારિક, ક્ષાયોપચારિક અને ક્ષાયિક એવા બે ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી કયુ સમ્યક્ત્વ સ્વભવાદિતુ હોઈ શકે એ અવલોકીશુ

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે સ્વભવતુ સમ્યક્ત્વ એટલે શું તે તરફ ઉઠતી નજર ફેરીએ ધારો કે કોઈ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય-ભવમા કોઈ પ્રકારેતુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે—ઉપાર્જન કરે છે તો તેનું આ સમ્યક્ત્વ ‘સ્વભવતુ’ ગણાય છે, પરંતુ જો તે પૂર્વ ભવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો હોય તો તે સમ્યક્ત્વ ‘પરભવતુ’ કહેવાય છે

અત્રે એ પશુ ધ્યાનમા રાખવું કે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય તેમજ અસત્તી પચેન્દ્રિયોને ક્ષાયોપચારિકાદિ ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ પૈકી એક પશુ ભતતુ સમ્યક્ત્વ મળવતુ જ નથી, (જુઓ સમયસારની ટીકાનું ૩૭મું પત્ર અથવા જીવસમાસની ટીકાનું ૭૭મું પત્ર) એટલે એ જીવોને ઉદેશીને સ્વભવતુ કે પરભવતુ સમ્યક્ત્વ એવો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી જ. આથી આ સમગ્ર પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘નિમ્ન-લિખિત કોષક દ્વારા મળી શકે છે

ને ૮૪ વડે ગુણે એટલા અર્થાત ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વળે દીક્ષા પાળી ક્ષાયોપચારિક સમ્યક્ત્વ સહિત વિજ્યાદિમા ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ મારગોપમની સ્થિતિવાળુ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ફરીથી મનુષ્ય થઈ પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે દીક્ષા ગ્રહણ કરે અને મરતો તે જ વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ભોગવી મનુષ્ય થાય અને દીક્ષા લે તો તેજ ભવમા તે મેણે જાય આ પ્રમાણે ૬૬ સાગરોપમ કાળ ઉપરાત ત્રણ પૂર્વકોટિ વિશેષ જેટલો વખત ક્ષાયોપચારિકની ગિતિ થાય

૩ ‘અધિક’ કહેવામા આવે છે તે મનુષ્ય-ભવ ઉદેશીને છે

૪ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ગિતિ સાદિ-અનન્ત છે કાળમા (૧) અનાદિ-અનન્ત, (૨) સાદિ-અનન્ત (૩) અનાદિ-સાન્ત અને (૪) સાદિ-સાન્ત એવા ચાર પ્રકારો પૈકી આ બીજો પ્રકાર છે

૧ આ વિષય પ્રવચનના ૧૪૬ મા દારની શ્લોકમા તથા જીવસમાસની શ્લોક (૫૦ ૭૬-૭૭)માં તેમજ પ્રશ્નોત્તરસાધનાતકમા પશુ નજરે પડે છે

૨ આ ત્રણે સમ્યક્ત્વોનો આ વર્તમાન પાયમા આરામા પશુ સભવ છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વના બેતી જ છે, કેમકે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચત્રમ તીર્થકર શ્રીમહાવીરના સમકાલીન મનુષ્યોને માટે જ બનાવવામા આવી છે આ આરામા ક્ષાયિકનો સભવ કેમ હોઈ શકે એ પ્રશ્ન પૂછનાર શીદુષ્પ્રહચરિતુ ઉદાહરણુ યાદ કરવું

૩ બાર પૃથ્વીકાય, અધકાય, વનરપતિકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તેમજ અસત્તી તથા સત્તી પચેન્દ્રિયોને અપચાપ્ત અવસ્થામા સામ્વાદન સમ્યક્ત્વ પરભવતુ સભવે છે, ન્યારે પચોપ્ત સત્તી પચેન્દ્રિયોને તાદ્ભવિક-સ્વભવતુ હોય છે કાર્મગ્રન્થિકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અને બાહર તેજરકાય અને વાયુકાયને વિષે સમ્યક્ત્વના લેશ સહિત કોઈની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી એ જીવોને સાર્વાદન હોતુ નથી “પુદવિકાદયાણ પુચ્છા, ગોયમા ! પુદવિકાદયા નો સમ્મદિદ્ધી મિચ્છાદિદ્ધી નોસમ્મામિચ્છદિદ્ધી, પર્વ આજ વળપ્પરકાદયા” એ પ્રજાપતિના સ્વ અનુસાર તો પૃથ્વાદિ એકેન્દ્રિયોને સાર્વાદન હોતુ જ નથી

૪ કાર્મગ્રન્થિકોની માન્યતા મુજબનુ આ કોષક છે

સરી પચેન્દ્રિયો	ઔપશ મિક	સ્વભવનું	ક્ષાયોપ શમિક	૨૫૦	પગ ભવનું	ઉભય ભવનું	ક્ષાયિક	સ્વં	પરં	ઉભયં
પ્રથમ ત્રણ નરકોનાં જીવો	"	"	"	"	×	×	"	×	"	×
બીજી ત્રણ નરકોનાં જીવો	"	"	"	"	×	×	×	×	×	×
સાતમી નરકનાં જીવો	"	"	"	"	×	×	×	×	×	×
સપ્તમેય વર્ષોમુખ્યવાળા નિર્પંચો	"	"	"	"	×	×	×	×	×	×
અસપ્તમેય વર્ષોં તિર્પંચો	"	"	"	"	×	×	"	×	"	×
સપ્તમેય વર્ષોં મનુષ્યો	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અસપ્તમેય વર્ષોં "	"	"	"	"	×	×	"	×	"	×
ભવનપતિ આદિ ત્રણ નિકાયો	"	"	"	"	×	×	×	×	×	×
વૈમાનિક	"	"	"	"	"	"	"	×	"	×

આ રથાર્થ અમભય તે માર્ટે થોડુંક વિવેચન ઉમેરીશુ

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ હોય છે, કેમકે કોઈ પણ જીવ એક ગતિમા ઉત્પન્ન થયેલા આ સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમા જઈ શકતો નથી^૧

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વના સબધમા કર્મઅન્યકારો અને મૈદાન્તિકો વચ્ચે મત-ભેદ છે કર્મઅન્યકારોની એવી બે વિશિષ્ટ માન્યતા છે કે (અ) તિર્પંચ કે મનુષ્ય એ બેમાથી કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત તો વૈમાનિક ગતિ નિવાય અન્યત્ર જતા જ નથી તેમજ (આ) આગ ગતિઓ પૈકી કોઈ પણ ગતિમાનો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાધે લઈને તિર્પંચ ગતિમા ઉત્પન્ન થતો નથી^૨

૧ આ સબધમા ચોથા કર્મઅન્ય (ગા. ૧૪) ની ટીકામા મુચ્ચના મુજબ એવો મત-ભેદ કે ઉપશમ-શ્રેણિમા 'મરણ પામી અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્ત અવસ્થામા પગભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય

૨ છતાં કર્મઅન્યની નિમ્ન-નિખિત ગાથાઓ તરફ નજર કરતા સમગ્રમ છે કે અપર્યાપ્ત અવસ્થામા તિર્પંચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે

“તિષ્ઠેવ ય ધાવીસે, ફગવીસે અદ્વિતીસ સત્તરસે ।

છઠ્ઠેવ સેત્રવચ્ચપસુ પચેચ ઠાળાણિ ॥ ૨૩ ॥”

“નવપણગોદયસતા, તેવીસે પદ્મવીસ છઠ્ઠીસે ।

અદ્વ ચડરદ્વવીસે નવ સગિ ગુણતીસ તીસમ્મિ ॥ ૨૪ ॥”

આ પ્રમગે આ ઉપગત ધીજા એ નિયમો કે જે સર્વમાન્ય છે—સૈદ્ધાન્તિકોને તેમજ ડર્મ-અન્યકારોને પણ સમત છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામા આવે છે —

(૬) અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાવી આવેલા હોતા નથી

(૭) નારક મરીને તરત જ નરક કે દેવ-ગતિમા ઉત્પન્ન થતા નથી, તેવી જ રીતે દેવ પણ સ્થવીને દેવ કે નારક તરીકે તરત જ ઉત્પન્ન થતા નથી આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે નારક અને દેવો મરણ પામ તરત જ મનુષ્ય કે તિર્થંચ તરીકે જ જન્મે છે તેમજ નરકમા અને સ્વર્ગમા જનાગ જીવો મનુષ્યો કે તિર્થંચો જ છે

ક્ષાયોપશમિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ મારોપમથી ડહંડ અધિક છે તેમજ કોઈ પણ જીવતુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ મારોપમથી વધારે નથી એ વાત ધ્યાનમા લેતા ક્ષાયોપશમિક મમ્ય-કૃત્વ પરલવતુ હોઈ ગટે એ નિર્વિવાદ વાત છે કર્મઅન્યકારોના મત પ્રમાણે આ મમ્યકૃત્વના સ્વલવાદિનો પ્રથમ વિચાર કરીશુ

નરકના જીવોને સ્વલવતુ જ ક્ષાયોપશમિક મમ્યકૃત્વ હોઈ ગટે, પરલવતુ હોઈ ગટે જ નહિ એ વાત (ઈ) અને (અ) નિયમોથી મિદ્ધ થાય છે કેમકે (ઈ) નિયમ અનુસાર નારક જીવો પૂર્વ લવમા મનુષ્ય કે તિર્થંચ જ હોવા જોઈએ અને એ બેમાથી ઘેર પણ જીવ (અ) નિયમ પ્રમાણે નરકમા ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી કઠીને નારકતુ ક્ષાયોપશમિક પરલવતુ સ્થાવી ગટે જ નહિ

એવી રીતે (અ) અને (ઈ) નિયમોને લઈને દેવોના આ નિકાયો પૈકી લવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવોને તેમજ (ઈ) અને (આ) નિયમ અનુસાર અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્થંચોને પણ પરલવતુ ક્ષાયોપશમિક મલવે નહિ

કાર્મઅન્યકારના મિદ્ધાન્ત મુજબ વૈમાનિક દેવો અને અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મની માનવો એ બે જ વગમા પર-લવતુ ક્ષાયોપશમિક મલવે છે

સિદ્ધાન્તકારોની ક્ષાયોપશમિક મમ્યકૃત્વ નબધી માન્યતા વિચારીએ તેમના અભિપ્રાય અનુસાર આત નરકો પૈકી પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોતુ મમ્યકૃત્વ સ્વલવતુ યા પરલવતુ જોટલે બને પ્રકારતુ પણ હોઈ ગટે છે, જ્યાં આતમી નરકના જીવોતુ મમ્યકૃત્વ સ્વલવતુ જ હોય છે આરે નિકાયના દેવોતુ, મની તિર્થંચોતુ તેમજ મની મનુષ્યોતુ મમ્યકૃત્વ બને પ્રકારતુ હોય છે ૧

૧ આ ઉપરથી એટલું તો સરેવાઈથી જોઈ શકાય છે કે જ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક મમ્યકૃત્વ સુધી સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ કાર્મઅન્યકો વચ્ચે મત-ભેદ નથી આપશમિક મમ્યકૃત્વના જે જે અધિકારીઓ છે, તે તે અધિકાર સર્વ પ્રકારના સરી પચેન્દ્રિયો આના પણ અધિકારી કે કેમકે પ્રાથમિક આપશમિક બોધિની પ્રાપ્તિ પછી અત્યુદ્ધર્ત કાગમા જ એના અધિકારીઓ આનો લાભ થાય છે અને વિરોધમા આપશમિક ભાવમા તો કોઈતુ મ જી થતુ જ નથી એ વાત તૃતીય કર્મઅન્યની નિમ્ન-વિખિત—

“ પરમુવસમિ ઘટ્ટતા, આર ન વધતિ તેણ અજવગુણે ।

દેષમણઆરહોણો, દેસાસુ પુણ સુરાડ વિણા ॥ ’

—૧ મી ગાયા ઉપ થી ક્ષિપ થાય છે

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યજાતિ મિવાય અન્યત્ર સ્વભવનું હોતું જ નથી વિશેષમાં માત નરકોમાંની છેલ્લી આ નરકોના જીવોને, સંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોને તેમજ ભવન પતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો કોઈ પણ રીતે સભવ નથી એવો નિયમ છે આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકના જીવોનું, અસંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોનું તથા મનુષ્યોનું તેમજ વર્માનિક દેવોનું સમ્યક્ત્વ પરભવનું જ હોઈ શકે સંજ્ઞેય વર્ણના આયુષ્યવાળા સદ્ગી મનુષ્યોને સ્વભવનું અને પરભવનું એમ ઉભય પ્રકારનું હોય છે

સમ્યક્ત્વના પ્રતિબંધક પરત્વે મત-ભેદ—

કર્મગ્રન્થ વગેરેમાં ખાસ કરીને મિથ્યાત્વ-મોહનીયના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉદ્ધાવતા સમ્યક્ત્વને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવી સંજ્ઞા આપેલી છે આ ઉપરથી તેમના મતમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયાદિને સમ્યક્ત્વના પ્રતિબંધક માનવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે પરંતુ અપાયાશને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે એ હકીકત તરફ ધ્યાન આપતા દર્શન મોહનીયને સમ્યક્ત્વનું આવાજ ગણવું તે યોગ્ય લાગતું નથી અલગત જેમ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવામાં મોહનીયનો ક્ષય આવશ્યક છે, આ ક્ષય થાય ત્યાર પછી જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મોહનીય કર્મના અવાતર બેદો પૈકી મિથ્યાત્વાદિનો ઉપશમાદિ થાય ત્યારે જ તથાવિધ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના તેમજ સમ્યક્ત્વના પ્રાદુર્ભાવમાં મોહનીયનો અસ્ત નિમિત્ત-કારણ છે, એ વાત આથી છે, પરંતુ જેમ કોઈ પણ બુદ્ધિ શાળીએ કેવલજ્ઞાનના આવારક તરીકે મોહનીયને ગણ્યું નથી, કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ ગણ્યું છે, તેમ સમ્યક્ત્વ પરત્વે પણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ આવારક ગણવું જોઈએ

અત્ર એ સ્પષ્ટ કરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે અનન્તાનુબંધી કષાયો વગેરેનો ઉપશમ થવાથી યથાચોગ્ય જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેમ થતા જે સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે, તેને પૂર્ણી અપેક્ષાએ ‘ઔપશમિક’ કહેવામાં આવે છે, ઘાકી તેના પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમને ધ્યાનમાં લેતા તે ‘ક્ષાયોપશમિક’ કહેવાય છે આ પ્રકારનું કથન સ્વરૂપે વકરિત નથી, પરંતુ તે કટપભાષ્ય તથા તત્ત્વાર્થ-જૃહ્વણિ (૫૦૬૧-૬૨) વગેરેના આધારે સૂચવવામાં આવે છે

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

જાણીતા સમ્યક્ત્વના વિવિધ પ્રકારો જતાં છે જેમકે સમ્યક્ત્વના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને દશ એમ બેદો પડી શકે છે તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વ તે એક પ્રકારનું છે

સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો આ પ્રીતે પડે છે (૧) નિમર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વ, (૨) નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ, (૩) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ, અને (૪) પૌર્ણલિક સમ્યક્ત્વ અને અપૌર્ણલિક (આત્મિક) સમ્યક્ત્વ

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો બે પ્રકારે પડે છે—(૧) ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક, અને (૨) કારક, શેયક અને લીપક

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો અને પાચ પ્રકારો તો ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વના પ્રથમ પ્રકારમાં આવ્યાદન અને વેદકની ગણના કરતા ઉદ્ભવે છે

સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો બે રીતે પડે છે એક તો ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, આવ્યાદન, વેદક અને ક્ષાયિક એ પાચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વો નિર્ગત તેમજ અધિગમથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એટલે એ દષ્ટિએ આ દરેકના બે બે ભેદો પડતા સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો થાય છે^૧ બીજી રીતે એના દશ ભેદો પડે છે જેમકે (૧) નિર્ગત-રૂચિ, (૨) ઉપદેશ-રૂચિ, (૩) આત્મા-રૂચિ, (૪) સૂત્ર-રૂચિ, (૫) બીજ-રૂચિ, (૬) અધિગમ-રૂચિ, (૭) વિસ્તાર-રૂચિ, (૮) ક્રિયા-રૂચિ, (૯) સંક્ષેપ-રૂચિ અને (૧૦) ધર્મ-રૂચિ

પ્રકારોની મૂળ વ્યાખ્યા—

ઉપર્યુક્ત પ્રકારો પૈકી જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે વિચારવામાં આવ્યું નથી તેની ક્રમશઃ મૂળ વ્યાખ્યા આપવી અત્યંત નહિ ગણાય મૌથી પ્રથમ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ એટલે શું તે ભેદ લઈએ, જેમકે નૈમર્ગિક અને આધિગમિક સમ્યક્ત્વોનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી ગયા છીએ

દેશ, કાલ અને સહનનને અનુરૂપ યથાગતિ સયમના અનુદાનરૂપ સમગ્ર સુનિ-વૃત્ત (ચાત્ર) તે ‘નૈશ્ચયિક’ સમ્યક્ત્વ છે, જ્યારે ‘વ્યાવહારિક’

નૈશ્ચયિક અને સમ્યક્ત્વ ઉપશમાદિ લિંગથી લક્ષિત આત્માના શુભ પશિષ્ણામ છે વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ એટલું જ નહિ, કિન્તુ આહત ચામન પ્રતિ પ્રીતિ ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વના હેતુ પણ છે અત્ર ધર્મમાં કાળુનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે, ધારણ કે આવા હેતુ પણ પાપતાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ધારણભૂત બને છે તદ્દુ પણ છે કે—

“ જં મોળ ત સમ્મં, જં સમ્મ તમિહ્મ હોહ મોળ તુ ।

નિચ્છયઓ કયરસ્મ ડ, સમ્મ સમ્મત્તહેજ યિ ॥ ૧ ॥ ”

—અવચનની વૃત્તિ (પત્રાક ૨૮૧)

આ દિવિધ સમ્યક્ત્વ સળધી એમ પણ નિર્દેશ થઈ શકે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ આત્માના શુદ્ધ પશિષ્ણામને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું આત્મા અને તેના શુભ સર્વથા ભુદા નથી, પશિષ્ણામે અનન્ય છે, એક છે, જેમકે અભેદ પરિણામે પશિષ્ણુત આત્મા તે તદ્દુશુરૂપ કહેવાય જ જેવું જાણ્યું તેવો જ ત્યાગ-ભાવ જેને હોય અને વ્રદા પણ તદ્દનુરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચાત્ર છે આત્મા સ્તનત્યાત્મક અભેદ ભાવે દેહમાં રહેલો છે, માટે સ્તનત્યાત્મના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય

૧ જુઓ અવચનની વૃત્તિ (પત્રાક ૨૮૩)

૨ છાંયા—

યદ મૌન તત્ત સમ્યક્ત્વ યત્ત સમ્યક્ત્વ તદિહ મયતિ મૌનમય ।

નિશ્ચયસ્ય હતરસ્ય તુ સમ્યક્ત્વદેતુરપિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥

‘શ્રમણ(મુનિ)-દર્શન, જિન-મહોત્ત્વ, તીર્થ-યાત્રા ઇત્યાદિ શુભ હેતુથી ઉત્પન્ન થતા સમ્યક્ત્વને ‘વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય.

‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

વીતરાગે-મર્વજે-જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા તત્ત્વોના પરમાર્થ જાણ્યા વિના તે સત્ય જ હોવાની શ્રદ્ધા ગાળનારા જીવોનું સમ્યક્ત્વ ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ’ છે, જ્યારે જીવાદિ સાત પદાર્થોનો નય, ‘નિરૂપ, સ્વાદ્વાદ ઇત્યાદિ ગૈલી પૂર્વક પરમાર્થ જાણનારાનું સમ્યક્ત્વ ‘ભાવ-સમ્યક્ત્વ’ છે.

પૌદ્ગલિક અને અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વો—

આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ એ પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ છે, જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિત્વ એ અને અપૌદ્ગલિક-આત્મિક સમ્યક્ત્વો છે.

કારક સમ્યક્ત્વ—

વીતગગ પ્રભુએ જેવો અનુષ્ઠાન-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે, તે માર્ગે ચાલનારાનું સમ્યક્ત્વ ‘કારક’ કહેવાય છે અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ-શ્રદ્ધાન પૂર્વક આગમોક્ત ગૈલી અનુસાર વ્રતાદિ કરનારા વિશુદ્ધ ચારિત્રવાન આ સમ્યક્ત્વના અધિકારી છે.

રોચક સમ્યક્ત્વ—

શ્રીજિનેશ્વરના વચનોને વિષે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા રાખે-તેને વિષે રૂચિ હોય એટલું જ નહિ, પરંતુ જિનેમ્કત ધર્મ પ્રમાણે ડિયાઓ ઠગવાની અભિવાધા પણ હોય, પરંતુ ભારે ઈર્ષી હોવાથી તેવી ક્રિયાઓ-તેવા અનુષ્ઠાનો ન કરી શકે, તે જીવનું સમ્યક્ત્વ ‘રોચક’ કહેવાય છે આ સમ્યક્ત્વ અવિરત નમ્યગ્રહિને હોય છે જાણકા તરીકે ઐશ્વર્ય નરેશ્વરને આવું સમ્યક્ત્વ હતું.

૧ આની વ્યાખ્યા કરના દશવૈકલિક-નિયુક્તિમા કહ્યું પણ છે કે—

“ તો સમજો જઈ સુમજો, માયેજ ય જઈ ન દોઈ પાવમજો ।
નવજે ય જણે ય સમો, નમો ડ માણાવમાણેસુ ॥ ૧૨૬ ॥ ”

[તત્ત શ્રમણો યદિ સુમતા માયેમ ચ યદિ ન અવતિ પાવમતા ।
સ્વજને ચ જને ચ સમ સમસ્તુ માનાપમાનયા ॥]

ન્યાયા૦ નીપશો વિજયગણિકૃત જ્ઞાનમારના ૧૩ મા મૌનાશ્લોકમા પણ કહ્યું છે કે—

‘ મન્યતે યો જગત્તય, મ મુનિ પરિકીર્તિત ।

સમ્યક્ત્વમેવ તન્મોઁ મોન સમ્યક્ત્વમેવ ચ ॥ ૧ ॥ ”

૭ કેટલાકે દ્રવ્યનો અર્થ પુરુષ ન અને ભાવનો અર્થ પરિભાષ કરી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ’ તરીકે અને ઔપશમિક તથા ક્ષાયિકો ‘ભાવ-સમ્યક્ત્વ’ તરીકે ઓગળાવે છે, તો શું તે વાત સત્ય છે ?

૩ આનું સ્વરૂપ આ ઉ નાસેલા વિચારાગે

દીપક સમ્યક્ત્વ—

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ કે અભવ્ય હોવા છતાં અન્ય ભવ્ય જીવોને ઉપદેશાદિ ઠાન યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવાળા બનાવે—અન્ય જીવો ઉપર જીવાર્થિ તત્ત્વોનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, તે જીવનુ સમ્યક્ત્વ ‘દીપક’ કહેવાય છે^૧

અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે જીવ પોતે મિથ્યાદષ્ટિ હોય તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવો તે શું વિરોધાત્મક કવન નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે આવો જીવ અન્ય જીવને સમ્યક્ત્વના સપાદનમાં નારણ્યૂત હોવાથી ગ્રાણ્યુમાં ગયનો ઉપચાર કરી આવા જીવને ‘સમ્યક્ત્વી’નો ઇલકાળ અપાય છે આ દીપક સમ્યક્ત્વધારીને ‘મમાલચી’ (મમાલ ધનના)ની ઉપમા આપી ગદાય તેમ છે, કેમકે જેમ મમાલચી પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશ પાડતી ‘મમાલ’ હોવા છતાં પોતે તો અધારામાં જ રહે છે^૨ અર્થાત્ તે મમાલ વડે તે અન્ય જીવો ઉપર જ, નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તેવી રીતે આ દીપક સમ્યક્ત્વી જિનોકત તત્ત્વોને વિષે અતરંગ શ્રદ્ધાનથી રહિત હોના છતાં પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં શ્રદ્ધાન પ્રકટાવે છે—તેમને યથાર્થ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરાવે છે આ પ્રમાણે તે શામનની ઉત્પત્તિનું કાર્ય કરતો હોવાથી તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વી કહેવા તે પણ શુ વધારે પડતું છે?

સમ્યક્ત્વના દશ પ્રકારો —

(૧) નિમર્ગ-રૂચિ એટલે જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા તરનો પ્રતિ સ્વાભાવિક અભિલાષા પૂર્ણા ઉપદેશ વિના જાતિસમગ્રણ કે પોતાની પ્રતિભાગાળી મતિ અનુચા જીવાર્થિ તત્ત્વોને વિષે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ભેદો પૂર્વક અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર ભેદો પૂર્વક શ્રદ્ધા રાખવી તે ‘નિમર્ગ-રૂચિ’ છે

(૨) ઉપદેશ-રૂચિ એટલે પૂર્ણા-છદમગ્ધ કે સર્વજ્ઞ ગુરૂના ઉપદેશથી ઉદ્ભવેલી જીવાર્થિ તત્ત્વવિષયક રૂચિ

(૩) આજ્ઞા-રૂચિ એટલે વિવક્ષિત અર્થના યોષ વિના જિનેશ્વરની આજ્ઞા-પ્રવચનમાં જે ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે તેને જ સત્ય માની-જગ પણ કદાચક યથા મિવાય તત્ત્વને વિષે માપતુષ મુનિશ્રીની જેમ અભિરૂચિ નાખવી તે

(૪) સૂત્ર-રૂચિ એટલે આચારાદિ અગ્રવિષ્ટ અને આશ્ચર્યક, દર્શવૈકલિક વગેરે અગણાદ્ય સૂત્રો બાણવાથી ગોવિન્દ વાચકની પેઠે ઉદ્ભવતી રૂચિ

(૫) બીજ-રૂચિ એટલે એકનો યોષ થતા અનેકનો યોષ વાય એવા વચનોને વિષે

૧ આવું સમ્યક્ત્વ શ્રીઅ નામક ડાયાર્થને હતું

૨ આના સમર્થનાથે નિમ્ન-નિષ્પિત ઉચ્ચ રણુ કરવો અગ્રાસંગિક નહિ ગણાય —

“ પડિત ભયે મમાલચી, બાના કરે બનાઈ,

એરનકુ ઉભલા કરે, આપ અધેરે બાઈ ”

રૂચિ અર્થાત્ જેમ જળના એક પ્રદેશમા ગહેલુ તેલનુ બિન્દુ સમગ્ર જળનુ આક્રમણ કરે છે તેમ એક દેશમા ઉત્પન્ન થયેલી રૂચિ શેષ અનેક તત્ત્વોમા રૂચિરૂપ બને જેમ એક બીજા અનેક બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કોઈ એક પદને વિષે ઉદ્ભવેલી રૂચિ અન્ય પદોમા પણ રૂચિરૂપ બને તે

(૬) અધિગમ-રૂચિ એટલે આચારાદિ અગો, ઔષધપ્રાપ્તિગદિ ઉપાગો, ઉત્તરાધ્યયનાદિ પ્રકીર્ણો વગેરે આગમોનો અર્થ જાણ્યા બાદ તત્ત્વોને વિષે રૂચિ

(૭) વિસ્તાર-રૂચિ એટલે ધર્માસ્તિકાયાદિ સમગ્ર દ્રવ્યોનો અને તેના પર્યાયોનો યથાચોગ્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તેમજ નેગમાદિ નયો વડે બોધ થવાથી ઉત્પન્ન થતી રૂચિ આ અતિશય નિર્મળ રૂચિ છે

(૮) ક્રિયા-રૂચિ એટલે સમુચિત સચમના અનુષ્ઠાનોને વિષે રૂચિ-જ્ઞાનાદિ આચારોન અનુષ્ઠાનો કરવાની રૂચિ

(૯) મક્ષેપ-રૂચિ એટલે જેને પરદર્શન માત્રનુ જ્ઞાન નથી તેમજ જે જિન-વચનથી પણ પરિચિત નથી અર્થાત્ જેણે કોઈ પણ પદાર્થનુ વિમ્મૃત નાન મેળવ્યુ નથી એવાની રૂચિ હાખલા તરીકે ઉપશમાદિ ત્રણ પદો વડે તત્ત્વ-રૂચિને પામના ચિક્ષાતીપુત્ર

(૧૦) ધર્મ-રૂચિ એટલે ધર્માસ્તિકાયાદિના ધર્મો અથવા જિનેન્દ્રપ્રરૂપિત શ્રુતના ધર્મોને ઠે આરિત્રના ધર્મોને વિષે રૂચિ અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિના ગતિ-સ્વભાવાદિને તથા અગપ્રવિષ્ઠ આગમોમા વર્ણવેલા શ્રુત-ધર્મને તથા મામાચિગદિ આરિત્ર-ધર્મને તીર્થંકર પરમાત્માએ પ્રરૂપેવા છે એમ જાણી તેને વિષે શ્રદ્ધા નખવી તે

સમ્યક્ત્વના શમાદિ પાચ લિંગો (લક્ષણો)—

આપણે ૬૯ મા તથા ૭૧ મા પૃષ્ઠમા જે સમ્યક્ત્વના લક્ષણો વિચારી ગયા તે પૈકી કેટલાકમા શમાદિ લિંગો-લક્ષણો વિષે નિર્દેશ જન્વામા આવ્યો છે આથી તેની થોડી પણ રૂપરેખા જાણવાની અભિલાષા થાય એ સ્વાભાવિક છે આને તૃપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો ચોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાના નિમ્ન-લિખિત પદ દ્વારા લિંગોના નામો બેઠ લઈએ

“ શમ-સંવેગ-નિર્વેદા-ડનુકમ્પા-ડસ્ટિરૂપલક્ષણૈઃ ।

લક્ષણૈઃ પદ્ધતિઃ સમ્યક્, સમ્યક્ત્વમુપલક્ષ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) શમ, (૨) સંવેગ (૩) નિર્વેદ, (૪) મનુકમ્પા અને (૫) આસ્તિડતાના લક્ષણો રૂપ પાચ લક્ષણોથી રૂડી રીતે સમ્યક્ત્વ જોળખાય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે બ્યક્તિમા આ પાચ લક્ષણોનો-વિજોનો સફલાવ હોય, તે

૧ આ દશ બેદો પૈજી કેટલાંનો નિમર્ગ-રૂચિ અને ઉપદેશ-રૂચિમાં અથવા અધિગમ-રૂચિમા અન્તભાવ યદ શકે તેમ છે પણ માળ જીવોને ઉદ્ગીર્ણ આ પ્રમાણે બેદો પામનામા આ-યા છે જુઓ પ્રવચન૦ની શ્લોક (પત્રાક ૨૮૪)

વ્યક્તિ જરૂર જ સમ્યક્ત્વથી આવકૃત હોય જ; પરંતુ આથી એમ સમજવાનું નથી કે જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનામા આ શમાદિ હોય જ^૧

શમ—

શમ એટલે પ્રશમ યાને ઉપશમ અનન્તાનુબન્ધી કપાયોના અનુદયને અર્થાત્ જે અવસ્થામા^૨ અનન્તાનુબન્ધી કપાયોનો ઉદય ન હોય, તેને ‘શમ’

શમની ઉત્પત્તિ કહેવામા આવે છે આ શમની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે મળવે છે એક તો સ્વભાવથી અને બીજી કપાયોના કટુ ક્ષણ બોધને લીધે કપાયોનો

ઉદય ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાથી

શમની અન્ય વ્યાખ્યાઓ—

શ્રીદેવગુપ્તસંસ્કૃતિપ્રણીત નવતત્ત્વપ્રકરણની સમ્મ ચ મોક્ષલઘીય૦ એ ગાથાના બામ્યમા નવાગીવૃત્તિકાઃ શ્રીઅભયદેવસૂત્રિ કથે છે કે—

“ ૧પસમો સવેગો વિ ય, નિર્વેદો દયા ઉ તદ્ ય અત્થિધ્વં ।

હૃદ પસમો પદમિલ્લુય-કસાયવિસઓ મુણેયઘ્વો ॥ ૨ ॥

તત્તાહસુ દોમાર્હ-વિસયં પસમ મળતિ કિલ્લ પ્પે ।

અન્ને ઉ ઉવસમ ત, વિસયતિસાકોહકંઠૂણ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ પ્રશમ, મવેગ, નિર્વેદ, દયા (અનુકરણ) અને આસ્તિક્ય (એ સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો છે) એમા પ્રશમ તે પ્રથમ (અનન્તાનુબન્ધી) તથા સબધી બાણુવો (આ વાતનો આપણે ઉપર નિર્દેશ કરી ગયા છીએ) તત્ત્વાદિને વિષે દ્રેષાદિવિષયક (અર્થાત્ તત્ત્વોને વિષે દ્રેષ ન રા નવો અને અતત્ત્વોને વિષે રાજ ન કરવો તે)ને કેટલાક આચાર્યો ‘પ્રશમ’ કહે છે વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો તો વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના (ખુજળી)ના ઉપશમને ‘પ્રશમ’ કહે છે

૧ આ સબધમા આગ અને વૂમાડાનું દક્ષાન્ત વિચારીતું તો સમજશે કે ન્યા ન્યા ધૂમાડો હોય-દેખાય ત્યા ત્યા જરૂર આગ હોવી જ જોઈએ, પરંતુ ન્યા આગ હોય, ત્યા ધૂમાડો હોવો જ જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી

૨ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધને વશ બનેલો પ્રાણી પોતાની સમજ પ્રમાણે અપરાધી જવનું સમૂળ િક દન કરવાની વૃત્તિવાળો હોય છે, બ્યારે શમને પ્રાપ્ત થયે તો જન તો અપરાધીનું ચિન્તન કરતો નથી

૩ છાયા—

પ્રશમ સવેગોડપિ ચ નિર્વેદો દયા તુ તથા ચ આસ્તિક્યમ્ ।

હૃદ પ્રશમો પ્રથમકપાયવિષયો જ્ઞાતઘ્ય ॥ ૨ ॥

તત્ત્વાદિપુ દ્રેષાદિવિષય પ્રશમ મળન્તિ કિલ્લ પ્પે ।

અન્યે તુ ઉપશમ ત વિષયતૃષ્ણાક્રોધકળ્લનમ્ ॥ ૩ ॥

આ ઉપરથી આપણે શમની ત્રણ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ જોઈ શકીએ છીએ, (૧) અને ન્તાનુબન્ની કપાયોની અનુદય-અવસ્થા, (૨) તત્ત્વોને વિષે અપ્રીતિનો અને અતત્ત્વોને વિષે રાગનો અભાવ અર્થાત્ મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપગમ અને (૩) વિષયની તૃષ્ણાનો અને ક્રોધની ખર્જનાનો ઉપશમ

આ તૃતીય વ્યાખ્યા મમજવા માટે વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના એટલે શું તે જાણવું જોઈએ એ જિજ્ઞાસાને ઉપયુક્ત સાધ્યકાર શ્રીઅભયદેવસૂત્રિ અનુક્રમે તૃપ્ત કરતા કથે છે કે—

“ગમ્માગમ્પવિવેગ, ચિત્ત્વા સત્ત્વત્થ વદ્દે જીવો ।
વિસમ્પસુ અતિત્તપ્પા, જીણં વમા વિસયતિપ્પા સા ॥ ૪ ॥
મચ્છે રાદોસાણ, સવણા અંતો વહિં ચ જ ફુરણ ।
અવિચારિજ્ઞ કજ્જ, ત લિંગં કોપકંદૂણ ॥ ૫ ॥”

વિષયની તૃષ્ણા
અને
ક્રોધની ખર્જનાના
લક્ષણો

અર્થાત્ વિષયોમા અતૃપ્ત સ્વભાવવાળો જીવ જેને વશ થઈ ગમ્ય-અગમ્યતા વિવેકનો ત્યાગ કરી સર્વમા (દાખલા તરીકે સ્વપરબ્રમહામા) પ્રવર્તે, તે ‘વિષય-તૃષ્ણા’ છે

મત્ત્ય અને એથી ઇતર (એટલે અસત્ય) દોષોનું શ્રવણ કરવાથી અવિચારીપણે અંદર (ચિત્તમા) અને બહાર (વચન અને કાયામા) જે સ્ફુગ્ધુરૂપ કાર્ય થાય, તે ક્રોધ-ખર્જનાનું લિંગ (લક્ષણ) છે

અત્ર કોઈ શ્રીકૃષ્ણ વામુદેવ કે શ્રીમદ્ભાવીરસ્વામીના પગમ લકાત્રે એણિકે નૃપતિના હાતો આગળ ઢગી એમ પ્રશ્ન કરે કે આ બે મહાત્માઓ અપનાધી જનો ઉપર તો જરૂર ક્રોધ કરતા હતા તેમજ વિષયોમા આમગ્ન પણ હતા, તો તે બેને શમ લક્ષણવાળા કેમ ગણાય અને જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે શમ રહિત હતા તો પત્રી તેને સમ્યક્દષ્ટિ તરીકે શાસ્ત્રોમા કેમ ઓળખાવ્યા છે ? કહેવું પડશે કે આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કેમકે આનો ઉત્તર ક્યારનોએ અપાઈ ગયો છે આથી પ્રશ્ન-કર્તાની અનાત દશા-વિરમગ્ણ બિદ્ધ થાય છે, છતાં એનો ઉત્તર જરીથી સૂચવાય છે પ્રથમ તો જ્યાં મમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં ગમાહિ લિંગો હોવા જ જોઈએ એ ભૂલભરેલી માન્યતા છે અર્થાત્ જ્યાં લિંગ હોય, ત્યાં વિગી હોય પરંતુ જ્યાં વિગી હોય ત્યાં લિંગ હોવું જ જોઈએ, એવો વધુ નિયમ નથી આ વાતના મમર્થનાર્થે ૧૨૭ માં પૃષ્ઠમા સૂચવેલ અગ્નિ અને ધૂમનું દષ્ટાન્ત ચાહ કરવું જોઈએ જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ હોવો જ જોઈએ એ સ્થળ અસત્ય છે, કેમકે શું તપાવેલા લોહાના દષ્ટાન્તથી આ કથન વ્યભિચારી ઠગતું નથી ?

૧ છાયા—

ગમ્માગમ્યવિવેક ત્યક્ત્વા સર્વથ યત્તેતે જીવ ।
વિપયેષુ અતૃપ્તાત્મા યસ્યા યથાદ્ વિષયતૃષ્ણા સા ॥ ૮ ॥
સત્તેતરદોષાણા શ્રવણાત્ અતર્વેદિથ્થ યત્ત્ ફુરણમ્ ।
અવિચારયિત્વા કાર્યં તદ્ લિજ્જ ક્રોધકંદૂણનસ્ય ॥ ૫ ॥

વળી એ વાત પણ ભલી ન જવી જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રમુખને જે કોધ, લોભ હતા તે જોડે અનન્તાનુબન્ધી હતા નહિ અર્થાત્ તે અપ્રત્યાખ્યાન વગેરે ક્ષાયરૂપ હતા, છતાં અધ્યવ-
માયની મહિનતાની તીવ્રતાને લઈને તે અનન્તાનુબન્ધીરૂપે તેમનામાં પશ્ચિત્ત થયા હતા અને
તેથી તો આવા મહાનુભાવોને પણ નગ્નતા અતિથિ બનવું પડ્યું હતું

અવેગાદિની વ્યાખ્યા—

અવેગ, નિર્વેદ, અનુકરણ અને આત્મિક્ય એ ચારેના સ્વરૂપનું પૂર્વોક્ત સાધ્યની નિમ્ન-
લિખિત ગાથા દ્વારા દિગ્દર્શન થાય છે—

“ સવેગો મોક્ષમર્દ, ત્રિવેગો ભવવિરત્તયા જોટ ।
દુઃસ્વિયવિસયા ઉદયા, અત્થિક્કં તત્તવિસય તિ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ સવેગ એટલે મોક્ષની ધ્વજા નિર્વેદ એટલે સમારથી વેગવ્ય, ત્યાં તે હુ ખી મળધી
(અનુકરણ), અને આત્મિક્ય તે તત્ત્વ (મત્પદાર્થ) મળધી (શ્રદ્ધા) છે^૧ આ ચારેની
વ્યાખ્યા નીચે સુખજી આપી શકાય છે—

જે અભીષ્ટ સયોગ પછી વિયોગ થવાનો જ હોય, તે સયોગ એકાન્તે સુખકારી ગણાય ?
જ્યાં દિન અને રાત્રિની માફક અથવા તડકા અને ધાયકાની જેમ સુખ-દુઃખ ફળતા રહેતા હોય—
જ્યાં સ્થાયી સુખનો અભાવ હોય, તે સમાજના સુખો તે વાસ્તવિક રીતે સુખ કહેવાય ? જે સુખ
પરના આધારે પ્રાપ્ત થતું હતું—પણની અપેક્ષા નબળું હતું, તે સુખ ખરી રીતે સુખ મનાય ?
આ પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી સમજી શકાય છે કે આ સમાજના જે સુખનો સભવ છે તે લઘુભયુર,
માનવ, પળાશ્રયિ, પુલકવજ્રન્ય સુખ છે એટલે કે તે વસ્તુતઃ હુ ખરૂં જ છે સત્યા સુખનું તો
આ દુનિયામાં સ્વપ્ન પલ નથી આ તો જે ઉપર શુભકા કે દુઃસ્વપ્ન વત્તા તેની વેદનાથી વ્યાકુળ
બનેલો પ્રાણી તે ફૂગી જતા ‘હામ’ એવો ઉદ્દગાર કાઢી જે સુખ માને, તેવું સુખ
આ સમાજમાં છે યથાર્થ સુખ તો મોક્ષમાં જ છે એ સુખ અનત, અવ્યાબાધ, અવિનાશી
આત્મિક છે આવા વિનિમ સુખની અભિલાષા તે ‘નવેગ’ છે આના અવિદાગીઓને

૧ ગાથા—

સવેગો મોક્ષમર્દ નિવદો મરચિરક્ષતા મરતિ ।
દુઃસ્વિયવિસયા તુ દયા આસ્તિરય તરતિયવમિતિ ॥

૧ આથી પછી તકા થાય કે આત્મિક્યો આ જો યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય કે, તો તે જ
મમ્યત્ત થયું એમ આત્મિક્ય એ મમ્યકથનું નિગમ ની નકાલ ? અને વસ્તુમાં નિગી (સાધ્ય)
ઓ નિગ (માત્ર) ની કે પળા ફરી રીત મમનિત ગાવા ? આનું સમાધાન એ કે સમ્યક્ત્વ
જ્યાં તપાસતા જો શ્રદ્ધા તેમ જ આત્માનો એ અવેગો નવ પશિયમ ક અને આત્મિક્ય-
રૂપ તો તેનું ગર્થ કે શ્રદ્ધાનો જે મમ્યકતા કહેવામાં આવે, તે આપણને છે—એ તો ગાંધી
કા બના ઉપચારને ઉદ્દર્શને ક

‘સુસુક્ષ્મ’ કહેવામાં આવે છે, કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ આત્માગિક સુખો-અકવર્તાની કે દેવેન્દ્રોની જલ્દિથી મળતા સુખો પણ નિ સાર છે, તુચ્છ છે, અત્પ છે એક ત્રાજવાના બે પત્તા પૈકી એકમાં મમત્ત સમારી જીવોના કહેવાતા સુખોનો મમ્મદ્ મૂકવામાં આવે અને બીજા પત્તામાં મોક્ષ ગણેલા અનન્ત જીવો પૈકી એક જ જીવનું સુખ મૂકવામાં આવે તો કયું પત્તું નીચું નમે એ પાઠક-મહારાય સ્વયં વિચારી લેશે.

નિર્વેદની રૂપરેખા—

નિર્વેદ એટલે જીવ-વૈરાગ્ય નમ્ય દૃષ્ટિ જીવ હું ખરી ભાવપૂર્ણ આ ભવરૂપ કાનગામમાં કર્મકૃત્ત દહથી પીડા પામતા અને કોઈ પણ પ્રમાણે તેનો પ્રતીકાર કરવાને અમમથ થતા મ સાજી ઉપજી મમત્ત સહિત થાય છે અર્થાત્ સસારથી ઉઠાસીન થઈ જાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જીવને નરક સમાન ગણીને તેમાંથી નાસી છૂટવાના ઉપાયનો વિચાર કર્યો અને મમારથી ઉદ્ધિગ્ન રહેવા કમર કમવી તે ‘નિર્વેદ’ છે.

અર્થ-વ્યત્થય—

કેટલાક સવેગ અને નિર્વેદનો અર્થ ઉલટાસુલટી કરે છે એટલે કે તેઓ ‘સવેગ’નો અર્થ ‘જીવ-વૈરાગ્ય’ અને ‘નિર્વેદ’નો અર્થ ‘મોક્ષાભિલાષા કરે છે’.

અનુકરંપાનું સ્વરૂપ—

અનુકરંપા એટલે હું ખી પ્રાણીના હું અને નિષ્પક્ષપાતપણે દૂર કરવાની ઇચ્છા નિષ્પક્ષપાત પછે એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પક્ષપાત લઈને તો વાઘ પણ પોતાના બચ્ચા ઉપર ક્રૂરુણ રાખે છે આ અનુકરંપાના દ્રવ્ય-અનુકરંપા અને ભાવ અનુકરંપા એમ બે ભેદો.

અનુકરંપાના બે ભેદો
કોઈ પણ જાતની સહાયતા કરીને સામાના હું ખનો પ્રતીકાર કરવો, તે ‘દ્રવ્ય-અનુકરંપા’ જાણવી અન્યને હું ખી ભેદીને, હૃદયને આર્દ્ર બનાવવું, તે ‘ભાવ-અનુકરંપા’ મમજવી અન્ય રીતે વિચારતા દીન,

શાગી, શોકાતુર પ્રાણીના હું ખ દૂર કરવા તે ‘દ્રવ્ય-અનુકરંપા’ છે, જ્યારે અધર્મ કરનાર જીવ દુર્ગતિનો ભાજન થશે અને ધર્મ-કર્ણી નહિ કરવાથી તે સુગતિ નહિ પામી શકે એ વિચારથી તેને ધર્મને વિશે સ્થિર કરવો તે ‘ભાવ-દયા’ છે.

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે મર્વ જીવો સુખના જ અર્થી છે અને હું ખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેથી માત્ર ડોળને પણ હું ખ ન દેવું—જરા પણ પીડા ન કરવી એ પ્રકાનના અધ્ય વસાયને ‘અનુકરંપા’ કહેવામાં આવે.

૧ તૃતીય ■ નાસમાં આપણે જોઈએ તેમ ત્રણમરે પણ એમ જ કયું , કેમકે સવેગનું લક્ષણ પામતા તેઓ મ્હે કે—

“ જામ-જાતા-મરણાદિક્કેશરૂપસસારાત્ પ્રતિજ્ઞાન મયપરિણામરૂપત્વ સવેગસ્ય લખણમ્

આસ્તિક્યનો વિચાર—

આસ્તિક્ય એટલે જિનોકા તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા જિનેન્દ્રે પ્રકાશેલા જીવ, પરલોકાદિક અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે એ પ્રકારની જેની યુક્તિ હોય તે ‘આસ્તિક’ કહેવાય છે અને તેનો ભાવ તે ‘આસ્તિક્ય’ સમજવો.

આ પ્રમાણે અન્ય જીવગત પદાર્થ સમ્યક્ત્વનું પણ જ્ઞાન કરાવનારા શ્રમાદિ લક્ષણોનો વિચાર કર્યો પછી સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણો પૈકી આ તો પાંચ જ થયા હતા ૬૭ લક્ષણોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ આલેખવું જોઈ એથી એ દિશામાં પ્રયાણ કરવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણો—

૪ શ્રદ્ધાન, ૩ લિંગ, ૧૦ વિનય, ૩ શુદ્ધિ, ૫ ક્ષણ, ૮ પ્રભાવના, ૫ ભૂષણ, ૫ લક્ષણ, ૬ ચતના, ૬ આગાર, ૬ ભાવના અને ૬ મ્યાનો એ સમ્યક્ત્વ વિષયક ૬૭ લક્ષણો-પ્રકારો છે.^૧

શ્રદ્ધાનના ચાર પ્રકારો—

જીવાદિક પદાર્થોનો પરિચય કરી તેનો પરમાર્થ બાણવો એટલે કે પ્રવચનમાં-સિદ્ધાન્તમાં જેવી પ્રત્યક્ષા કરી હોય તેવો અર્થ હૃદયમાં ધારવો, એ શ્રદ્ધાનનો પ્રથમ પ્રકાર છે.

જે સુનિગ્મોને પરમાર્થનો યથાર્થ બોધ થયો હોય, જેઓ સર્વેશ્વરના તરફને ઝીઝતા હોય, જેઓ જિનાજ્ઞાનુસાર ઉપદેશ આપતા હોય, જેઓ મ્લત્રચીના આગધક હોય, જેઓ શુદ્ધ સચમ પાળતા હોય, જેઓ વપતથી વિમુખ હોય, તેમની યથાશક્તિ મેવા કરવી, તે શ્રદ્ધાનનો દ્વિતીય પ્રકાર છે.

જિનમતના ઉત્થાપક અને સ્વકૃપાલક્ષિત મતના મ્યાપકોનો અર્થાત્ નિર્ણયોનો અને સ્વેચ્છાચારીઓનો, પામત્ય (ગિથિવાચારી) નો, કુશીલોનો, કદાચહીઓનો, જિન-વેષને ખટ્ટો લગાડનારાઓનો અને સમ્યક્ત્વથી બદ સાધુઓનો પરિચય ન કરવો-તેમને વદનાદિ ન કરવા, તે શ્રદ્ધાનનો તૃતીય પ્રકાર છે.^૨

અનેકાન્તવાદથી વિમુખ એવા ઇતર દર્શનીઓનો મગ ન કરવો, એ શ્રદ્ધાનનો ચતુર્થ પ્રકાર છે.

૧ સપ્તમા પ્રવચનના ૧૪૮માં કાગ્ની નિન્ન-નિખિન બે ગાયઓ—

‘ચરસદ્દહણપતિલિંગ ૩ દસચિળયતિસુદ્ધિરૂપચળયદોસ . ।

અદ્ધ પમાણ ૮ મૂસજ ૨ લક્ષણ ૬ પવવિહસસુત ॥ ૧૨૬ ॥

છવિહ જવળા ૬ ડડગાર ૬ છમ્માણમાવિય ચ છટ્ટાળ ૬ ।

ફય મતપસદ્ધિરૂપચળમેયવિસુદ્ધ ચ સમ્મત ॥ ૧૨૭ ॥”

૨ આ પ્રમાણે પતિન જનોનો સંગ કરવાનો નિરોધ કરવાનું કાળજી એ કે કે મગાનું નિર્મળ જળ પણ મુગ્ધતા જાળવી સંગથી પોતાની યોગ્યતા દારી નહીં આગત પામે કે, તેમ બધા જનોના સમાગમથી નાનકે પાત્ર સમ્યક્ત્વના ન્હા યુગારી મેસાનો સંભવ છે.

ત્રણ લિંગો—

ઘેઘ ચતુન્, ચિતાથી રહિત, નીરોગી અને સુખી યુવક સુરૂપ અને સુલક્ષણ પત્ની માથે પાથે ઇન્દ્રિયોના વિષય-સુખ ભોગવતો યદો દિવ્ય ગીત જેટલા ગગથી-જેટલી આસક્તિથી-તાલાવેલીથી સાલણે તેવી અલિલાપા જિનોકત શ્રુતનું શ્રવણ કરવા માટે ગળવી તે પ્રથમ લિંગ છે.

જેને ઠકડીને ભૂખ લાગી હોય-જે પૂરેપૂરો શુધાતુન્ બન્યો હોય એવો વિષ્ણુ વિઠલ વન ઝોળાગી જહેતા મનોહર ઘેળરને જોતા તેનું લક્ષણ કરવા જેમ તનપાપડ થઈ જહે તેવી ધર્મ-શ્રવણ કરવા માટેની ઉત્કટ ઉત્કંઠા ગળવી તે દ્વિતીય લિંગ છે.

જેમ વિદ્યાસાધક વિદ્યા સાધવામાં એકચિત્ત રહે-જરાએ આળગ કે પ્રમાદને આશ્રય આપે નહિ, તેમ સુચરણ વૈયાવૃત્ત્ય કરવામાં-તેમની સેવા બળવવામાં તત્પર રહેવું તે તૃતીય લિંગ છે.

દશ વિનય—

(૧) ખાર ગુણોથી અલકૃત એવા તીર્થ કર્મો, (૨) આઠ ગુણોથી વિભૂષિત મિદ્ધનો, (૩) જિનસંદેશ જિન-પ્રતિમાનો, (૪) આચારાદિ આગમ (શ્રુત)નો, (૫) માધુના દ્વાનિત આદિ દશવિધ ધર્મનો, (૬) શ્રમણ-વર્ગનો, (૭) છત્રીસ ગુણોથી મણિકત આચારનો, (૮) ૨૫ ગુણોથી યુક્ત એવા ઉપાધ્યાયનો, (૯) ચતુર્વિધ સઘનો અને (૧૦) નમ્યકૃત્વીનો વિનય એ દશવિધ વિનય છે.

ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ—

મમ્યકૃત્વને જે નિમળ બતાવ તે 'શુદ્ધિ' કહેવાય. મવન પરમેશ્વરે જે પ્રવચન બી પ્રરૂપણા કરી છે-જે તારવો પ્રકારના છે તે જ તેમજ તે તરવાને જેમણે સ્વીકાર્યો છે તે જીવો જ આ સંસારમાં સારરૂપ છે, બાકી બધું અસાર છે એવી મતિ તે 'માનગિત શુદ્ધિ' છે.

સુખ અને અસુરો વડે અર્થિત એના શ્રીઅરિહત (તીર્થ કર્મ)ની ભક્તિ કરવાથી જે વાર્થ મિદ્ધ ન થયું, તે અન્ય કોઈ દેવ-દાનવથી કેમ થઈ શકે એવા જે ઉદ્ધમાન કાઢવા તે 'વાચિ-શુદ્ધિ' છે.

હેઠને અનેક પ્રકાર છેદે, ભેદે, વિદારે, પેદના ઉપજાવે તે બધું રાહુન કરવું, પરંતુ અન્ય મરાગી દેવોને વન્દન નહિ જ કરવું-વીતરાગ દેવને જ મન્ત્રક નમાવવું તે 'કાયિક શુદ્ધિ' છે.

પાંચ દૂષણો—

મમ્યકૃત્વને જે દૂષિત કરે તે 'દૂષણ' કહેવાય (આને અતિચાર પણ કહેવામાં આવે છે) આવા દૂષણો પાંચ છે (૧) ગત્તા, (૨) ગદ્યા, (૩) વિચિન્તિયા, (૪) મિથ્યાદષ્ટિ બી પ્રશન્ના અને (૫) મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય જિનેધર્મગ્રામીત પદાર્થોને વિરોધ ગણવો ત 'ગત્તા' છે આ રાકાના બે પ્રકાર છે-(૧) દેરા-ગત્તા અને (૨) મવ-ગત્તા જીવ મવ-

વ્યાપી છે કે નહિ અથવા જીવ અપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી એ દેશ-ગડા છે અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વોનાં ઢોળ અગ નબળી શકા તે 'દેશશકા' છે, જ્યાં ધર્મ છે કે નહિ એવી શકા તે 'સર્વશકા' છે

આ વાત સ્પષ્ટ ગીત 'યાનમા આવે તે માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ જેમઢે જીવ પણુ મમાન હોવા છતાં એકને લવ્ય અને ળીજને અલવ્ય ઢેમ ડહી શકાય ? અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્યથી સર્વ પદાર્થો યુક્ત હોવા છતાં તેમાના કેટલાકને જીવ ડહેવા અને કેટલાકને અજીવ ડહેવા તેનું શુ કારણ ? આ પ્રશ્નો 'દેશશકા' વિષયક છે એનો ઉત્તર એ છે ઢ મગપાણુ મમાન હોવા છતાં ગધતી વેળા ઘણાખળ મગો ચરી જાય, જ્યાં ઢોળક (કાગડા મગ)ને ગમે તેટલા ડાળ સુધી ચૂલા ઉપર ડહેવા દેવામા આવે તો પણુ ન જ ચડે તેનું જે કારણ છે તે અત્ર પણુ છે અર્થાત્ પશુભામ-સ્વભાવ મિવાય અન્ય કોઈ કારણુ નથી

જેન શાસ્ત્રો પ્રાકૃત લાપામા રચાયેલા છે, વાસ્તે તે ઢલ્પિત હોવા બેધએ એ 'સર્વશકા' છે એનું મમાધાન એ છે કે આમાન્ય જીવો પણુ-મરુત જેવી શિષ્ટ લાપાના અનવ્યામીઓ પણુ શાસ્ત્રો સમજી રહે તે માટે આ પ્રમાણેની જ્યના ઢવામા આવી છે ઢહુ પણુ છે કે—

“વાલ-સ્ત્રી-મન્દ-મૂર્ણા, નૃણા ચારિત્રકાઙ્ગિણામ્ ।

અનુગ્રહાર્થ તત્ત્વજ્ઞૈ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ બાળ, બાળા, મન્દ અને મૂર્ખ માનવીઓ કે જે આગ્નિની આકાશ ગળતા હોય તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞોએ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત (લાપામા) કર્યો

પ્રાકૃત લાપા પહેલી કે મરુત એનો નિર્ણય કરવાનું આ જ્યન નથી (એ માટે જુઓ સ્વર્ગઅથ પ્રો મણીલાલ નભુભાઈ દિવેદીકૃત મિદાન્તમાર), છતાં પણુ એટલું તો નિવેજન કર્યો વિના નહિ ચાલે કે ઢોમળ, 'મધુન, ગણી એવી આ રિગિન મરુતથી ઉત્તન્તી નથી એ સમજનું યાકી નિશ્ચયન્ય પ્રમાણે તો ગડાના મરુલાનમા સમ્પ્રદયનો અભાર જ કે પ્રનચનની ગીકા (પના ૬૬)મા નિમ્ન-નિખિત સાદીભૂત પદ ઢાગ કર્યું પણુ છે કે—

“પર્કામ્પ્રગ્વથે સદિગ્ધે પ્રત્યયોઢ્ઢેતિ હિ નષ્ટ ।

મિથ્યા ચ દર્શન તત્ત્વ લ વાદિહેતુર્ભેગતોનામ્ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ એક પણુ જ્યમા મરુદ ઉત્પત થતા બિનેજર મિના મિથાસોા વિનાન થાન ન તેમ થતા મિથાદષ્ટિ થનાય છે અને આ મસાગની ગતિઓનું તે મુખ્ય કારણ અને ડ

૧ વિચારો ળીગજએખરસમિત કપૂર્જનનીનો નિમ્ન-નિખિત ઉ-એખ —

“પરુમા સફમથ્થા, પાડઅવધો પિ હાઈ સુડમારો ।

પુરુસમહિલાણ જેતિ, મ મિહતર તેતિયમિમાળ ॥ ૧ ॥”

[પરુમા સુકૃતથ્થા પ્રાકૃતથ્થોડપિ મગતિ સુકૃમાર ।

પુરુસમહિલયોર્યાયત્ત્વ ચ મિથ અન્તર તાવદનયા ॥”

અર્થાત્ સન્ટીની રચના ડાગ ડ જ્યાં પ્રાકૃતની રચના સુકૃમાર કે જેટલી પુખ્ત ળી પ્રમા ડ-એ અતર ડ તેની આ મે લાપાઓ પચે છે

૨ આ મિગી એક એ પણ મિગી આ કેકે એક નાગના જેટલા અડા પ્રાકૃતમા થઈ રહે ડ, તે મરુદમા વા ડવા મુકે ડ જુમે અવેદીપિના ળાગ ળ આકૃતિકમણુનિ (પના-૧૦૧)

ગિનાનો જેટલો નૈતાનો^૧ હાથે સત્તાજ થયો છે તટલો અજોનોને હાથે નહિ થયો હોય એમ માની લાગે તોપણ વેદાગશિક્ષા, શાસ્ત્રરહસ્ય વગેરે અજોન અન્યમા તેની મુખ્યકંઠે પ્રશસા કરવામા આવી છે એની નોંધ લીધા વિના નહિ ચાલે^૨

૧ જોની દાદશાગી પૈકી ૧૧ અજો પ્રાકૃત ભાષામા રચ્યા હ વારમા અગત ૧૪ પૂર્વે જ પ્રાય સંસ્કૃતમા ગયાયેન છે એટલે વગભગ મમજ દાર્શનિક સાંપ્રતિ પ્રાકૃત ભાષામા ગૂંથાયેન હોનાથી જોન મદર્ષિઓ તેની જાણી ડોમન આકે એ ગ્વાભાવિક ૭ ઉપમિતિભરપ્રપચાકથા જેની લાક્ષણિક (allegorical) સાહિત્યમા ઉચ્ચ મ્થાન ભોગરતી કથાના પ્રથમ પ્રસ્તાવમા તેના ક્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ^૩ નિવેદન કરે હ કે—

‘ સસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ, માયે પ્રાધાન્યમહંત ।
તત્રાપિ સસ્કૃતા તાવદ્, દુર્વિદગ્ધદિ સ્થિતા ॥ ૨૧ ॥
ચાલાનામપિ સ્વયોદ-કારિણી કર્ણપશલા ।
તથાપિ પ્રાકૃતા માયા, ન તેવામપિ માનતે ॥ ૨૨ ॥ ’

અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બને ભાષાઓ પ્રાનનતાને માટે ચોગ્ય છે તેમા પણ સંસ્કૃત તેા દુર્વિદગ્ધ (જના) ના હૃદયમા મહેતી ૭ માળકોને અથરા માળાઓને સુન્દર ચોગ્ય કગાનારી, કથુને મુદ્ અથરા પ્રિય એવી પ્રાકૃત ભાષા હોવા ક્તા તેા દુર્વિદગ્ધોને રચીકર થની નથી

૨ અજન અન્યો પૈકી પાણિનીયશિક્ષામા એવા ઉલેખ છે કે—

“ ત્રિષટ્ષિષ્ણુ પટિર્ણા, ઘર્ણા શમ્ભુમતે મતા ।
પ્રાકૃતે સસ્કૃતે ચાપિ, રજય પ્રોક્તા સ્વયમ્ભુવા ॥ ૩ ॥ ”

અર્થાત્ ૬૩ કે ૬૪ વર્ણો શબ્દના મનમા રચીકારાયા ૭ પ્રાકૃતમા તેમજ સંસ્કૃતમા પણ શ્રદ્ધાએ ચોને કથન કથુ^૪ ૭

શાસ્ત્રરહસ્ય નામના અજોન અન્યમા તેા ત્યા મુની લખ્યુ હ કે—

‘ ઘષ મિય મગવત પ્રાકૃત સસ્કૃતાદપિ ।
પ્રોટોત્તેરપિ દ્વય દિ શિશૂના કલ્પમાપિતમ ॥ ૧૨ ॥
કા યિનિદ્દેદિમા માયા, મારતીમુગ્ધમાપિતામ ।
ચર્યાઃ પ્રચેતસ પુત્રો, ક્વાકર્તા મગવાનૃષિ ॥ ૧૩ ॥
માર્ય-ગાલય-શાકલ્ય-પાણિયાયા ચયર્થેય ।
શબ્દરાશે સસ્કૃતસ્ય, વ્યાકર્તા મહત્તમા ॥ ૧૪ ॥
તથેષ પ્રાકૃતાદોના પદ્મમાયાના મહામુનિ ।
માદિકાવ્યકૃદાચાર્યા, વ્યાકર્તા લોકવિશ્રુત ॥ ૧૫ ॥—યુગ્મમ્
ચયેય રામચરિત, સસ્કૃત તેન નિમિત્તમ ।
તથેષ પ્રાકૃતેનાપિ, નિમિત્ત દિ સત્તા મુદે ॥ ૧૬ ॥
ચાવત્ સસ્કૃતમાયાયા, પ્રાશસ્ય મુવિ વિચતે ।
તાવત્ પ્રાકૃતમાયાયા, અપિ પ્રાશસ્યમિચ્યત ॥ ૧૭ ॥
પાણિયાયે શિક્ષિતત્વાત્, સસ્કૃતો મ્યાદ્ ચચોક્તમા ।
પ્રાચેતસક્વાકૃતત્વાત્, પ્રાકૃત્યપિ તથોક્તમા ॥ ૧૮ ॥

વીતરાગના માર્ગ વિષે શકાગ્રસ્તને લલામણુ—

બિનોક્ત તરવો પ્રતિ મદ્દેહની નજરે જોનારાને ગાગ્રહણ નીચે મુજબની લલામણુ
કરે છે —

૧ “ ૧ કત્થમ્ મહદુચ્ચલેણ તન્નિહાયરિયવિરહો વા વિ ।

નેયમહ્ણત્તણેણ ચ નાણાવરણોદયેણ ચ ॥ ૧ ॥

દેહદાહરણાસંભવે ચ મહ સુદુ જ ન વુજ્જેઝ્ઞા ।

સન્વન્તુમયમવિનહ તથાવિ ત ચિંતણ મહમ ॥ ૨ ॥—યુગમ્

અણુવકયપરાણુમહપરાયણા જ જિણા જુગપ્પવરા ।

જિઅરાગદોસમોહા ચ નન્નજાવાહ્ણો તેણ ॥ ૩ ॥ ”

અર્થાત્ ક્વચિત્ મતિની મદ્દતાને લીધે કે તથાવિધ આચાર્યના વિરહને લઇને, જોય
(નાણુવા લાયક પદાર્થો)ની ગહનતાને લીધે અથવા જાનાવગ્ણીય કર્મના ઉદયને લઇને હેતુ

તસ્માન્ સસ્કૃતપુરુષેષ, પ્રાકૃતો વાપિ ભારતી ।

માગ્યતે શાસ્ત્રતત્ત્વે, કિમતત્ત્વજ્ઞમાપિતે ? ॥ ૧૬ ॥ ”

અર્થાત્ ભગવાનને સંસ્કૃત કરતા પણ પ્રાકૃત વચન વધારે વદનલ કે, કેમકે ધ્રો’ કથન કરતા બાળકોની
મધુર ભાષા વગરે મનોરંજક છે (૧૨) જેવું આકર્ષણ ભગવાન વાલ્મિકિ (પ્રથિતમ્ના પુત્ર) સપિએ
રચ્યું છે, તે સંસ્કૃતીના મુગ્ધ બાળકરૂપ આ (પ્રાકૃત) ભાષાની કોણ નિન્દા કરે ? (૧૩) જેવી રીતે
ગાંધી, ગાંધી, શાકેસ્થ, પાણિનિ પ્રમુખ સપિઓ સંસ્કૃત શાસ્ત્ર-અભ્યાસ સર્વોત્તમ વેપાકરણીઓ છે,
તેની જ રીતે પ્રાકૃત ધરે ૭ ભાષાના વ્યાકરણ-કર્તા આદ્ય કવિ, લોક-અસિદ્ધ (વાલ્મિકિ) આચાર્ય
છે (૧૪-૧૫) જેમ આ અર્થોએ રામચરિત (ગમાયણ) સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે, તેમ સંજ્ઞનોના
આનન્દને માટે તેમણે આ ચરિત પ્રાકૃતમાં પણ રચ્યું છે (કુલાન્ય છે સાહિત્ય-સિકાના કે આનો આ
ઉપનયન નથી) (૧૬) પૃથ્વી ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનું જેટલું પ્રગટપણું છે, તેટલું પ્રાકૃત ભાષાનું પણ
છે (૧૭) પાણિનિ પ્રમુખ હાસ શિક્ષિત હોનાથી-સંકાર પામેલી હોનાથી જેમ સંસ્કૃત ઉત્તમ છે,
તેમ પ્રાચીનસ (વાલ્મિકિ) હાસ વ્યાકરણ અનેક હોનાથી પ્રાકૃત પણ તેટલી જ ઉત્તમ છે (૧૮)
તેથી પ્રાકૃત વાળીને પણ સંસ્કૃતની બરાબર જ શાસ્ત્રના ગદ્યના નાપુરોગે માને છે, તો પછી અતસ્વય
પુરુષોના વ્યવસ્થા શું ? (૬)

૧ આ ગાથાઓ પ્રત્યક્ષબોધી વૃત્તિ (પા. ૬૬)માં નાક્ષીર્યે આપેલી છે

૨ યા—

કુચ્ચિત્ મતિદૌર્બલ્યેન તન્નિહાયાર્યવિરહો વાડપિ ।

જેયમહનસ્વેન ચ જ્ઞાનાવરણોદયેન ચ ॥ ૧ ॥

દેહદાહરણાસંભવે ચ સતિ સુદુ ચક્ષુ વુજ્જેત્ ।

સર્વજ્ઞમતમચિત્થ તથાપિ તચિ-તયેત્ મતિમાત્ ॥ ૨ ॥

અનુપકૃતપરાણુમહપરાયણા ચત્ જિના યુગમ્પવરા ।

જિતરાગદ્વેષમોહાશ્ચ નાગ્યથાવાદિનસ્તેન ॥ ૩ ॥

અને દધાન્તનો અગભવ હોય ત્યાં જો (પદાર્થ) ડડી ઝીતે ન નમનય, તોપણ બુદ્ધિશાળી નર્વરૂના સિદ્ધાન્તને સત્ય (જ) માને વીતરાગ (પ્રભુઓ) ઉપકાન્ રહિત (અર્થાત્ ડાઈના ઝણી નહિ ણનેલા એવા) તથા પરોપકાન્ કન્વામા તત્પન્ તેમજ યુગપ્રધાન છે અને વળી નગ, દેવ તથા મોહને તેમણે જીત્યો છે તેથી તેઓ અન્યથાવાદી (અમત્યવાદી) નથી (જ)

કાક્ષા—

‘ કાક્ષા ’ એટલે ‘ ધૃત્વ દર્શનોનો સ્વીકાર ’ આના પછી દેશ-કાક્ષા અને સર્વ-કાક્ષા એમ બે ભેદ છે મહર્ષિ યુદ્ધે ભિલુઓને સુખમગી ધર્મ દર્શાવ્યો છે, કેમકે તેઓ સ્નાન, અન્નપાન, ગર્યા વગેરે દ્વાન સુખનો અનુભવ કરી શકે છે, વાસ્તે એ ધર્મ સ્વીકારવા યોગ્ય છે આવી જે કાક્ષા તે ‘ દેશકાક્ષા ’ છે પર્માજઠે, બ્રાહ્મણો તેમજ એવા અન્ય અનૈનો વિષય-સુખને ભોગવતા છતાં પન્-સુખ (મોક્ષ-સુખ) મેળવી ગડે છે, વાસ્તે તેમનો ધર્મ પન્ આદ્યણીય છે આ ડથન ‘ સર્વકાક્ષા ’ સૂચક છે

વિચિકિત્સા—

‘ વિચિકિત્સા ’ એટલે ‘ ક્ષણનો સદેહ ’ જેમ ખેડુતોની પ્રવૃત્તિમા મફલતા તેમજ વિક્ષતા (ફક્લન્યતા) ભેવાય છે, તેમ ભેડે જિન-માન પ્રમાણ અને સુકિતઓથી સુમગદ્દ હોઈ ગાઓ ઢે, છતાં આ ધર્મ અનુમાન્ ડુહડન્ તપશ્ચર્યા કરવાથી મને ભવિષ્યમા કંઈ લાભ થશે કે નહિ એવી શકા મળતી તે ‘ વિચિકિત્સા ’ છે પરતુ આવી વિનિકિત્સા વિચક્ષણોએ કન્વી યોગ્ય નથી તેમણે તો એ વિચાર કન્વો ભેઈએ કે બ્યા યથેન્ ક્ષણની પ્રાપ્તિ ન હોખાય, ત્યાં માધનની વિકળતા હોવી ભેઈએ, કેમકે મમત્ર સાનત્રી અવિડવપણે હોય અને તેમ છતાં ધૃષ્ટ ક્ષણ ન મળે એવું મને જ નહિ આપણે જે દળ મેળવી નડતા નથી, તેમા આ ભાષા ગળ, ધીન્, ઉદ્યમાર્મિની ન્યનતા હોવી ભેઈએ^૧

વિચિકિત્સા અને શકા વચ્ચે અત્ર—

આ ઉપરથી વિચિકિત્સાનુ સ્વરૂપ તો યાનમા આવે છે, પન્તુ તે ‘ શકા ’ થી ભિન્ન કેમ ડ એ મમજતુ નથી એમ નહજ વિચાર આવે તો એ નળધમા નિરેદન કન્વાનુ કે શકા એ

૧ સન્ખાવો—

‘ મૂઢી ગર્યા પ્રાતઃસ્થાય પેવા મક્ત મધ્યે પાનક ચાપરાહ્ણે ।

પ્રાક્ષા જળક શર્કરા ચાપરાહે^૧ મોત્યથા ત કાયવર્મિદેન દૃષ્ટ ॥ ૧ ॥ ’

આ પદ્ય પ્રનયનડની ગીમ (પના- ૬૯)મા સાક્ષીરૂપે નજરે પડે , આનુ મગધ્યાન ડામા નરી

૨ આન્ એ યા ભનુ ભેઈએ કે બ્યારે આરિ ન સામી રીડક મેવી સાસાગિક ક્રિયા

મફળ થતી ભેવાય છે, તો પા માર્થિક ક્રિયા રિરે શકા મળતી તે શ હ્દાપણ ૨ ૩ રળી પાગમાર્થિક-ધાર્મિક ક્રિયાનુ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા સિપરમ્યાનની ગાંતના સમતા, આનન્ મ્દનાદિ ભેસાન છે-અનસાર છે

મમત્ત કે અમમત્ત પદાર્થો વિષયક હોવાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ આશ્રીને છે, જ્યારે વિચિકિત્સા ક્રિયા અને કળ વિષયક છે અથવા આ કથન જો ગળે ન ઉતરતું વિચિકિત્સાનું અન્ય હોય તો વિચિકિત્સાનું સ્વરૂપ અન્ય ગતે આલેખીશું જેમકે સ્વરૂપ વિચિકિત્સા એટલે મદાચાર, માધુતાની નિન્દા દાખલા તરીકે આ મુનિવરો પ્રવેદ (પગ્ગેવા) થી વિપ્ત દેહવાળા છે, તેથી તેમના શરીરમાથી હુર્ગન્ધ માટે છે વારતે જો આ મહાનુભાવો પ્રાચુક જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમા શુ દોષ છે ? આ વિચાર ' વિચિકિત્સા ' છે

મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશ્ના—

જે લોકો વીતરાગ માર્ગથી વિપરીત પ્રક્રિયા કરતા હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તેમની પ્રશ્ના ઠવાથી મમ્યકૃત્વ ઠવડિત થાય છે ઝેડ મિથ્યાદષ્ટિને નાન્ય તરફથી માન મળ્યું હોય કે તેણે લોકપ્રિયતા સપાદન કરી હોય અથવા તેને વિદ્વતા વરી હોય તોપણ તેની પ્રશ્ના ન કરવી, કેમકે તેમ ઠવાથી મિથ્યાત્વરૂપ વિષયે પુદિ મળે છે

મિથ્યાદષ્ટિનો પરિચય—

મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથે નિવાસ કરવાથી પગ્ગેવા વાર્તાલાપ દ્વારા જે પરિચય થાય તે મમ્યકૃત્વને લાછન લગાડનાર છે, કેમકે તેમની પ્રક્રિયાના દર્શન અને શ્રવણથી મમ્યકૃત્વ દ્વિપિત થવા સહય છે અલગત આ ઠથન જે જીવો નડવી અને આચા માલનો ભેદ સમજી ગંદે તેમ નથી તેવાને ઉગ્ગીને એટલે કે જાણ જીવો પગ્ગેવા છે જાણ જીવો તત્ત્વાભાસને એક વાર તત્ત્વરૂપે સ્વીકારે અને વખત જતા તેમનામા આ કુમસ્કાર હદ થઈ જાય, તો લવિષ્યમા તેમને મમનત્વી તેમા પગ્ગિવર્તન કરાવવાનું કામ તેમના હિતે પુએને અતિદુષ્ટ થઈ પડે બાકી જેમની પાને વિવેક-અક્ષુ છે, જે કુમિદ્ધાન્ત અને સુમિદ્ધાન્તનો ભેદ પાગળી શકે છે, તેને મિથ્યાત્વીનો પરિચય કે કુદર્શન થાને ઉન્માર્ગનું અવલોકન હાનિકારક નથી બદલે આથી તો તે સુદર્શન-અન્માર્ગની ખરી કીમત આકી વડે છે આ વાત આચારાગ મૂનની ટીકમા તેના કર્તા શ્રીશીલાકાચાર્યે નિમન-લિખિત પત્ર દ્વાન નિર્દેશી છે —

“ શિવમસ્તુ કુશાસ્ત્રાણાં, વૈશેષિક-પછીતન્ત્ર-બૌદ્ધાનામ્ ।

યેપાં કુવિહિત્ત્વાદ્, મગવત્પનુરજ્યતે ચેતઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ વૈશેષિક, પછીતન્ત્ર અને બૌદ્ધ એ મુગ્ધાસ્તુ કટયાણુ થએ કે જેની કુગ્ધનાથી (માડ) મન પ્રભુમા આમક્રત બને છે

૧ અને વાડન દર્શાન્ત ઉપોગી થમ પગ્ગે. એ નો મુનિવિન વાત કે કે નાના કુમળા ઝોડને વાડની જરૂર હોય કે પગ્ગે પ્રૌઢ વૃક્ષોને એની વાડની વડી આમ્યક્તા નથી પાગગ્ગેને જે પ્રતિપદ કરનામા આવે કે તેનું કા લે એ કે કે સસાગમા સદ્ગુતિની જેમ બ કે એથી પણ વધારે અશમા કુચુક્તિનો સુઝાળ છે અને તેથી મનિમન્તાને વડને પાગજીવોને તેમા ફસાઇ જવાને માટે વિરોધ અવકાશ કે

આઠ પ્રભાવના—

જૈન યાસનને એ દીપાને-શોભાવે તે ‘પ્રભાવક’ કહેવાય છે અને તેમનું આચરણ તે ‘પ્રભાવના’ છે (૧) જૈન શાસ્ત્રના પાંગ્રામી, (૨) શ્રીમન્મથવાદિ લખિધથી મહિત હોઇ મેઘ-ગર્જનાન જેવા ગભીર નાદે (અ) આમેપિણ્ણી, (આ) વિમેપિણ્ણી, (ઇ) મવેજ્જી અને (ઇ) નિવેરિની એવી ચાર પ્રકારની ધર્મ-કથાના ઉપદેશ આપી ચતુરોના ચિત્તનું રબ્બન કરે અને તેમના હૃદયગત મહેલનું ભજન કરે તે ધર્મકથી, જેમને નદીપેણ્ણુ મુનિવન્, (૩) (અ) વાદી, (આ) પ્રતિવાદી, (ઇ) મલા અને (ઇ) સભાપતિ એ ચતુરગી પરિષદ્માં પ્રતિપક્ષનો પરિચય કરવા પૂર્વક સ્વપક્ષનું મપડન કરવા માટે જે વદણુ તે વાદ અને આવો વાદ કરનાર તે વાદી, જેમ મદલવાદી, (૪) ત્રિકાલિક લાભ-અલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા નિમિત્ત-ગાત્રને જે જાણે તે નૈમિત્તિક, જેમકે ભદ્રબાહુસ્વામી, (૫) કોધને કાણુના નાખી દુષ્ટર તપશ્ચર્યા કરી ચારિત્ર-શુણ્ણને દીપાવે તે તપસ્વી, (૬) મત્ર અને વિદ્યાના બાધી જે ગાનનોન્નતિ કર તે વિદ્યાવાન્ એટલે કે પ્રજ્ઞાન્તિ પ્રમુખ વિદ્યાદેવીઓ અને યાનન-દેવી જેને મહાયજ્ઞ હોય તે વિદ્યાવાન્ જેમકે વજ્રસ્વામી, અજન, પાદ-લેપ, તિલક-સુદિકા વગેરે સિદ્ધિઓ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે સિદ્ધ, જેમકે કાલિકાચાર્ય, (૮) જે અર્થ ગૌરવ તેમજ ગણદ જાલિત્યથી મનોહર-રાબદિ પ્રતિબાધ પામે તેની મધુ અર્થવાળી ગત પદ્યમા કૃતિઓ વદાગ્રહ કે મમત્વ ભાવ વિના જ્યે તે કવિ, જેમકે સિદ્ધમેન દિવાકર આ પ્રાચીની આદિ શ્રીઆં પ્રભાવકોના ત્ર્યંચે તે આઠ પ્રકારની પ્રભાવના છે

૧ વિશેષાંતી નિમ્ન-નિખિત ગાથામા આ ઋદ્ધિ રિપે ઉ લંખ કરતા કહ્યું છે કે—

“ક્ષીર-મદુ-સપ્તિસાઝોવમાઝવયણા તયાસવા દાતિ ।

(કોદ્દવધજ્ઞસુનિગ્ગલ્લસુત્તયા કોદ્દુલ્લોયા ॥ ૭૧૧ ॥)”

[ક્ષીર-મધુ-સર્પિ સ્વાદોષમ્મચ્ચનાસ્તદાધવા મવન્તિ ।

(કોદ્દવધામ્મસુનિર્ગન્નુચાર્યા કોદ્દુલ્લ ॥ ૧]

અર્થાત્ અમ્બવતીની લાખ ગાયેનું દેવ પચામ દબ્બગ ગાયેને પાન આપું જે દૂધ નીકળે તે ૨૫૦૦૦ ગાયોને પાય, તેનું ૧૦૫૦૦ ગાયોને એમ અનુક્રમે આડધુ અધુ કરતા (આ પ્રમાણે મસધારીય બૃહદ્દશ્ચિન્તા ૩૮૪ મા પામા ઉત્તેપ ૭, ૫૨૭ તે ચિ ત્ત છે, કેમકે ૧૨૫૦૦ નું અન્ન ૬૨૫૦ અને તેનું આડધુ ૩૧૨૫, પત્રી આનાથી આ રી ગાયની સખ્યા કરતા કેરી રીતે આ દમીકત થગી મકે એમ પ્રશ્ન ઉપચિન્ત થાય છે) છેવટે જે એક ગાયનું દૂન નીખે તે દૂધના સ્વાદ જેવા જેના વચનો મધુર હોય તે ‘ક્ષીરાચર’ લખિધાળા જાણવા સામર ક્ષત્યાનિ મધુર વચને પણ મીઠાચમા ટકર મારે તેવા મધુ (મધ)ના આ જેવા મધુર વચનવાળા ‘મધ્વાચર’ લખિધાળા જાણવા અતિશય મીઠા ઘીના સ્વાદ જેવી મીઠાચ વાળા વચનોવાળા ‘વૃનાચર’ લખિધાળા જાણવા (આ પ્રમા રહેના ધાન્ય ની એમ જેને વિમ્બગુણો આભાન હોનાથી સૂત અને અર્થ નિરતર ગ્ચનિયુમ્ત રોનાથી ચિગ્ગચી હોય તેમને કાષ્ઠશુદ્ધિ જાણવા)

૨ આના સ્વરૂપ મારે જુઓ રતુતિ-ચતુર્વિ શતિકાનું માર ગ્પધીકરણ

૩ આ આમેને નિર્દેશ કરનારી ગાથા થીહ્ણિભદ્રસંગિકૃત મગ્યકૃત્વસમતિમા નીચે મુજબ છે —

“વાષયણી ૧ ધમ્મવહો ૨ વાર્દ ૩ નૈમિત્તિકો ૪ તથમ્સો ૫ ય ।

વિજ્ઞા ૬ મિદ્ધા ૭ ય વધો ૮ અદ્દેષ પમાવગા મણિયા ॥ ૩૨ ॥”

[પ્રાવચની ધમ્મવધો વાદો નૈમિત્તિક તપસ્વી ચ ।

વિદ્યા(વાન) દિદ્ધસ કવિ અદ્દેષ પ્રમાવકા મણિતા ॥]

પ્રભાવકોનુ સ્વરૂપાંતર—

આ પ્રભાવકોનો ભુદ્રી ગીતે પણ નિદેશ કરવામાં આવે છે એમ અમ્યક્ત્વસંસ્કૃતિકાની નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી એક ગદ્ય છે —

“ ૧ અદ્વસેસદ્વિદ્ ૧ ધર્મકર્ત્ત્વિ ૨ વાઈ ૩ આયરિય ૪ ન્વવગ ૫ નૈમિત્તી ૬ ।
વિજ્ઞા ૭ રાયાગણસંમઓ ૮ ય તિત્થં પમાવંતિ ॥ ૩૮ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) અવધિનાન, મન પર્યાયજ્ઞાન, ૨ આમર્ષ-ઓપધિ આદિ અતિશયરૂપ શ્રદ્ધિવાળા અથવા આવા અતિશયો વડે શ્રદ્ધિવાળા, (૨) ધર્મોપદેશક, (૩) વાની, (૪) આચાર્ય, (૫) ક્ષત્રક, (૬) (૬) નૈમિત્તિક, (૭) વિગ્રાસિદ્ધ અને (૮) ગતિને તેમજ મહાજનને વદનબ એ આઠ પ્રભાવકો તીથને દીધાવે છે

પાત્ર ભૂપણા—

‘ ભૂપણુ ’ એટલે ‘ ગોભા ’ યાને અવગાન ’ જેમ આ ભૂપણુ વડે દેહની શોભા વધે છે, તેમ જેનાથી અમ્યક્ત્વ શોભા નીરૂપે તે ‘ ભૂપણુ ’ કહેવાય આવા ભૂપણુ પાત્ર છે— (૧) જિન-શાસનના નિપુણતા અર્થાત્ જિનોક્ત તત્ત્વોના અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી પ્રવીણતા, (૨) જિન-શાસનની પ્રભાવના યાને જિન-શાસનની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ સાવડ ગયો, (૩) સ્થાવર

૧ ગાથા—

અતિશયદ્ધિ ધર્મકર્ત્ત્વિ ગાદી આચાર્યે ભવત્ત્વ નૈમિત્તિય ।
વિષા(સિદ્ધ) રાજગણસમ્મત ચ તોયં પ્રમાયવન્તિ ॥

૨ વિગ્રાહની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓમાં આમર્ષ-ઓપધિ આદિ શ્રદ્ધિઓ વિ. ઉત્તર ૭ —

‘ આમોમહિ ત્રિગોમહિ છગસહિ જહુમોસહો સેવ ।

સમિરમાય ઉજ્જમહ સરવોમહિ સેવ ચ દુદ્ધવો ॥ ૭૭૧ ॥

ચારણ આમોવિસા રેવલી ચ મળતાણિણો ચ પુત્રધરા ।

અરહત-ચણ્ણદ્ધો ચલદેશા વાસુદેવા ચ ॥ ૭૮૦ ॥ ”

[આમર્ષોપધિ ત્રિગુહોપધિ ત્રેગમોપધિ મલોપધિ સેવ ।

સમ્મિગ્ગચોતા જ્ઞાનમતિ સર્વાપધિરેવ ચોદ્ધય ॥

ચારણા આશોધિવા ચેવજિનશ્ચ મનોજ્ઞાનિનશ્ચ પુરેધરા ।

અદેશમ્મવર્તિનો ચલદેશા વાસુદેવાચ ॥]

આર્થાત્ આમર્ષ-આપધિ, ત્રિગુહોપધિ, ત્રેગમોપધિ, મલોપધિ, સમ્મિગ્ગચોતા, સર્વાપધિ આદિ (વિષા), આત્મવિષય, કેસરી, માર્ગવવનાસી, પુત્રધર, અગિદત, વક્ત્રવા, મળદ, અને વાસુદેવને એ શ્રદ્ધિઓ ૭ શ્રદ્ધિમાં શ્રદ્ધિમાનનો અભે ઉપચાર કરી આરા શ્રદ્ધિવાળા પુત્રતાથી મહાપ્રભાવો આમર્ષ-ઓપધિ આદિ મના આપી ૭ આ પ્રયેકો અથ ૭૭૧થી આચાર્ય ભાષ્યકારે જણાવે છે પ્રત્યુત્તરમાં આપણે આમર્ષ-ઓપધિનો જ અર્થ વિનાગીકૃત તે એ ૭ ક “ સકરિસણમામોમો ” અર્થાત્ અર્થ કરાવતી રોગ ફર થાય એવી નિમિત્ત એટલે કે દુઃખાનિ અથ આત્મી કોષ પણ ગેળીના રોગો દૂર કરે ૧૧ ૧૨ અમ્યક્ત્વ ૧૩ ને ‘ આમર્ષ-ઓપધિ ’ કહ્યું ॥

અને જગમ તીર્થોની ઉપાસના, (૪) સ્થિતતા યાને ધર્મથી ડોઇ પતિત થતો હોય તેને સ્થિત કરવો અથવા તો અજ્ઞેન દ્વાનકારોના મત્ર-તત્રાદિ ચમત્કારો જોડેને તેને નમસ્કાર કરવા અને તેનો ધર્મ આદરવા ન તૈયાર થતા સ્વધર્મ મા મક્કમ રહેવું તે, અને (૫) લક્ષિત એટલે કે ગુણી જનોનો અનુરાગ કરવો તે

છ યતના—

આમાદિ પાચ લક્ષણો-વિગેનુ ૧૨૬મા થી તે ૧૩૧મા સુધીના પૃષ્ઠમા સ્વરૂપ આલેખી મયેક્ષા હોવાથી એ મળધમા અત્ર ઈદ ન નિવેદન કરતા છ યતનાનો નિર્દેશ ટરીશુ યતનાનુ લક્ષણુ તેમજ તેના પ્રકારો સમ્યક્ત્વસમિતિ ॥ નીચે મુજબ ॥ આથાઓ દ્વાન જોઈ શકાય છે —

“ પરતિસ્થિયાણ તદ્દેવ્યાણ તર્ગહિયેવેહઆણં ચ ।

જં ડઙ્ઙિહ્વાવાર ન કુળહ સા ડઙ્ઙિહા જયણા ॥ ૪૬ ॥

વદણ નમસણ વા દાણાણ્ઞપયાણમેસિ વજ્જેટ ।

આલાયં સલાયં પુન્નમણાલણુગો ન કરે ॥ ૪૭ ॥ ”

અર્થાત્ પન્તીધિ કો, તેના ડ્રદ, વિષ્ણુ, શુદ્ધ પ્રમુખ દેવો તથા તેમણે અલ્પ કરેલા ઐર્યો માયે જે ॥ પ્રકારનો વ્યવહાર ન કરવો તે છ પ્રકારની ‘ યતના ’ છે જેમકે (૧) વન્દન ન કરવું, (૨) નમસ્કાર ન કરવો, (૩) દ્વાન અને (૪) અનુપ્રદાન (વારવાર દાન)નો તેમને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરવો અને બોલાવ્યા વિના તેમની સાથે (૫) આલાપ અને (૬) મલાપ પણ ન કરવા

વન્દનાદિનો અર્થ—

‘ વન્દન ’ એટલે મત્તક વડે અભિવાદન અને ‘ નમસ્કાર ’ એટલે પ્રણામ પૂર્વક ગુણાની પ્રશંસા એમ પ્રવચનભંગી વૃત્તિ (પત્રાક ૨૭૭)મા સૂચવેલું છે,^૧ જ્યારે શ્રીયશોવિજયગણિદ્રુત મમકિતના મકેમકે બોલતી મઝાયામા એમ ઠલું છે કે—

“ વદન તે વરયોજન ડહિયે, નમન તે શીશ નમાડે ”

થોડું બોલવું તે ‘ આલાપ ’ છે અને વાનવાન બોલવું તે ‘ મલાપ ’ છે

છ યતના પન્તે જે દાનનો નિપેદ કરવામા આવ્યો છે, તે પાન-કુપાન આશ્રીને છે અર્થાત્

૧ આ માથાઓ સમ્યક્ત્વ-કોમુદી (પત્રાક ૩૫)મા સાક્ષીબૂત પામ્ તરીકે આવેલી છે

૨ છાયા—

પરતીર્થિકાના તદ્દેવતાના તદ્દગૃહોત્તેત્યાના ચ ।

ય પહ્લિધઙ્ઙાપાર ન કરોતિ માં પહ્લિધા યતના ॥ ૨ ॥

વદન નમસ્કરણ વા દાનમનુપ્રદાનમેતૈ સહ વજ્જેયેત્ ।

આલાપ સલાપ પૂન્નમણાલપિતવો ન કુર્યાત્ ॥ ૨ ॥

૩ આ જ્યા તે છે-જેણ —

‘ વન્દન શીષામિવાદન, નમસ્કરણ-પ્રણામપૂર્વક પ્રશસ્તેષ્વનિમિગુણોત્કૃતિનમ્ ’

મિથ્યાદૃષ્ટિપ કુપાત્રને વિષે સુપાત્રની બુદ્ધિથી દાન આપવું તે દોષ છે, બાકી અનુકર્યા પૂર્વકના દાનનો કોઈ સ્થળે નિષેધ નથી કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘સન્વેદિ પિ જિણેહિં દુજ્જયજિયરાગદોસમોદેહિં ।
સત્તાણુકપણદ્દા દાણં ન કહિં પિ પઙ્કસિદ્ધં ॥ ૧ ॥ ”

પ્રવચનમાં અનુપ્રદાનને બદલે અન્ય તીર્થિકોના દેવાદિને માટે જાન્ય, પુખ્ત વગેરે ન મોકલવાનો—અપ્રેયણનો નિર્દેશ છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ‘નો અક્કતિત્થિણ અક્કતિત્થિદેવે ય ત્હ સદેવેઽવિ ।
ગણિં કુતિત્થિણિં વદામિ ન વા નમંસામિ ॥ ૧૩૭ ॥
નેવ અણાલત્તો આલવેમિ નો સંલવેમિ ત્હ તેસિં ।
દેમિ ન અસણાઈય પેસેમિ ન ગધપુપ્પાઈ ॥ ૧૩૮ ॥ ”

૬ અભિયોગ—

મગ્ધ વિરૂદ્ધ જે ધર્મ કરવું પડે તે ‘અભિયોગ’ કહેવાય છે એ એક પ્રકારનો બળાત્કાર છે આણુદ, કામદેવ જેવા ધાવકો તે ‘મેરૂ’ પર્વતની જેમ અડગપણે સમ્યક્ત્વનો નિર્વાહ કરે છે, પરંતુ જે જીવોમાં એવી શક્તિ ન હોય તે જીવોને રાજ-હઠ વગેરે કાણોને લઈને કુદેવને વન્દનાદિ કરવું પડે, વાસ્તે તેમના મળખમાં આ અભિયોગના પ્રસંગને ‘અપવાદ’ યાને ‘આગાર’ ગણવામાં આવે છે આવા અભિયોગના છ પ્રકારો છે—(૧) નબલિયોગ અર્થાત્ ‘નજ-હઠ’, (૨) ગણાભિયોગ યાને સ્વજન પ્રમુખની જળનઈ, (૩) બક્ષાભિયોગ એટલે ‘બળીઆમાં બે ભાગ’ એ કહેવત અનુસાર પરાક્રમીના કુગામનને તાળે થવું, (૪) દેવાભિયોગ યાને કુલ-દેવી વગેરેનો જીવન, (૫) કાન્તાન્વૃત્તિ એટલે ભય ક્ વનના જઈ ચડવાથી કે મગ્ધી પ્રમુખ

૧ યાયા—

સર્ધેરપિ જિનૈર્જિતદુજ્જેયરાગદ્રેષમોદે ।
સત્થાનુકમ્પનાર્થં દાન ત્તુ ક્ષાપિ પ્રતિપિદ્ધમ ॥

૨ યાયા—

ન અન્યતોર્થિકાન્ અન્યતોર્થિકદેશાશ્ચ તથા સ્વદેવાનપિ ।
શૂદ્ધીતાન્ કુતોર્થિકે વન્દામિ ન વા નમસ્યામિ ॥ ૧૩૭ ॥
નેવ અનાલપિતો આલપામિ ન સલપામિ તથા તેપુ ।
દદ્મિ ન અશનાદિક પ્રપયામિ ન ગન્ધપુષ્પાદિ ॥ ૧૩૮ ॥

૩ ‘પૂરીપુરુષણ’ નામનો નિઃ પ્રજાપાલ નામની યાજ્ઞાથી ગતિક નામની ગતિક નામની નામનો પાપો દાનો

હું સાંચે રોગચાલો થવાથી કે હું હાથ પડવાથી જીવન-નિર્વાહ માટે મિત્રચાત્રનું સેવન, અને (૬)
 ૧ ગુરુ-નિશ્ચય એટલે માતાપિતાદિનો કદાચહ

૬ ભાવના—

પાત્ર ૨ આનુનત, તથા ૧ ગુણમત અને આ ૧ ગિદ્યાત્વ એ સ્વરૂપી શ્રાવક-ધર્મનું મૂળ મમ્ય
 કૃત છે એ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વને ધર્મનું મૂળ ગણવું એ પ્રથમ
 ધર્મનું મૂળ ભાવના છે જેમ મૂળ વિનાનું ઝાડ પ્રચ્છન્ન પવનનો સપાટો લાગતા
 પડી જાય છે, તેમ ધર્મ-વૃક્ષ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ મજબૂત મૂળ વિના
 કુતીચિત્ મતરૂપ પવન કે ડાતા અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાય છે, એ આ ભાવનાનો માન છે

ધર્મનું દ્વાર—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનું દ્વાર છે એ બીજી ભાવના છે જેમ ડિંકા, ડોટથી બહુ દુર્લભ નગરમાં
 મનુષ્યનું ગમનાગમન ઠાવું વિના શક્ય નથી, તેમ ધર્મરૂપ નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે સમ્યક્ત્વ
 રૂપ દ્વાર આવશ્યક છે

ધર્મની પીઠ—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મની પીઠ છે એને કોનો પાયો છે જેમ ડોઈ પણ બન, મકાન કે ડોટનો
 પાયો જોડો દૃઢ ન હોય, તો તે ડગમગી જાય તેમ ધર્મરૂપ પ્રમાણ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ પીઠ વિના
 નિશ્ચય ન થઈ શકે

ધર્મનો આધાર—

જેમ આ જગત્ પૃથ્વીરૂપ આધાર વિના રહી શકતું નથી, તેમ ધર્મરૂપ જગત્ પણ
 સમ્યક્ત્વરૂપ આધાર વિના ટકી શકતું નથી એટલે જ સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનો આધાર છે એમ
 યોથી ભાવના ભાવવી જોઈએ

ધર્મનું ભાજન—

જેમ લીલાદિ રસને ધાન્ય કરવા માટે પાનની જરૂર છે, તેમ શુદ્ધ તથા શીતરૂપ ધર્મનો
 જીવન ન જાય, તે માટે સમ્યક્ત્વરૂપ ભાજનની આવશ્યકતા છે આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની
 ભાજનરૂપે ભાવના તે પાત્રથી ભાવના છે

૧ ગુરુ એટલે કોણ તે નિમ્ન-નિખિત પદ દ્વા. ૧૧૧ શકાય ૭ —

" માતા પિતા કલાચાર્ય, પતેષા ક્રાતયસ્તથા ।

ગુરુ ધર્માપદેષારો, ગુરુર્વર્ગ સત્તા મત ॥ ૨ ॥ "

૨-૪ આજી રૂપ તૃતીય હિસાબા નિવાગણ

ધર્મનું નિધાન—

જેમ નિગ્ધધિ નિધિ વિના યથેષ્ટ પ્રમાણુમા મહામૂલ્યવાળા મણિ, ચોતી, ચોતુ વગેરે દ્રવ્યો મળી શકે નહિ, તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ નિધાન વિના યાગ્નિ ધર્મરૂપ દ્રવ્ય મળે નહિ અથવા જેમ તીલ્લેટી વિના રત્નોત્તુ ચોગાથી ગ્લણ થવું કઠિણ છે તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ તીલ્લેટી વિના મૂળ અને ઉત્તર ગુણો રૂપ રત્નોત્તુ અનત ભવેથી તાકી રહેલા રાગ-દ્વેષરૂપ ચોરાથી ગ્લણ થવું મુશ્કેલ છે આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વરૂપ ધર્મના નિધાનરૂપે ધ્યાન ધરવું તે છઠ્ઠી ભાવના છે

છ સ્થાનક—

(૧) જીવ છે, (૨) જીવ નિત્ય છે, (૩) જીવ કર્મનો કર્તા છે, (૪) જીવ કર્મનો ભોક્તા છે, (૫) જીવને નિર્વાણ (મોક્ષ) છે અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય છે એ છ સ્થાનકો છે

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણોનો યથામતિ વિચાર કર્યો, પરંતુ અત્ર એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ પૈકી આસ્તિકચાહિ લક્ષણોની જે જીવમા પ્રતીતિ થતી હોય, જે જીવને મર્વજે કહેલા તત્ત્વો ઉપર ગગ હોય તે જીવને વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વ છે કે નિશ્ચયથી ?

૧ આથી નાસ્તિક-મતનો પરિહાર નમજવો

૨ જે પૂર્વ અને અપર લક્ષણના તુલિતના અનુમધાનરૂપ જ્ઞાન-લક્ષણો જ માની આત્માને બૌદ્ધોની જેમ નિત્ય નહિ માનનામા આવે, તો એટલો બન્ધ થતા અન્યની મુક્તિ, અન્યો ભૂખ તો આપને તૃપ્તિ, એકને અનુભવ તો અપરને અનિ, એ પ્રમાણે અતિપ્રમય પ્રાપ્ત થાય કે

૩ આ રૂપિય-મનનું નિગ્ધન છે આ કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે ત્યારે જીવમય કર્મ કરે છે, તો મુખાભિયાથી હોઈ જીવ કેમ કુખારી કર્મો કરે છે ? આનો ઉત્તર એ કે વ્યાધિથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતો રોગી અપથ્ય ખાનાથી રોગ વરો પણ વટાવે ત્તિ એમ ભણતો હોવા છતાં અપમનુ મેનન કરે છે, તેમ જીવ પણ મિથ્યાત્વાદિથી પગમ થતા બાન બૂલી કુખદ કરે

૪ ગગ, દેવ, મ, મોહ, જન્મ, જરા, રોગાદિ કુખના ક્ષયરૂપ અવસ્થા-વિશેષ તે 'નિર્વાણ' યાને 'મોક્ષ' છે આને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો લોકના અત્ર ભાગે વસે છે આથી કરીને િન્ન-વિખિત પછો દ્વાગ સચિત માન્યતાવાળા બૌદ્ધોના મતનું નિગરણ મુચનાય છે—

“દ્વીપો યથા નિર્ઘૃતિમશ્યુપેતો, નૈવાવનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ ।

વિદ્ય ન કાશ્ચિત્ વિદિશ ન કાશ્ચિત્, સ્નેહસ્થવાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥૧॥

જીવસ્તથા નિર્ઘૃતિમશ્યુપેતો, નૈવાવનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ ।

વિદ્ય ન કાશ્ચિદ્ વિદિશ ન કાશ્ચિત્, હેશ્વસ્થવાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥૨॥”

એટલે કે દીવાનું જુગાઈ જવા જેવ અભાવ-સ્વરૂપ નિર્વાણનું છે અથાત્ પ્રતીપત્તી જેમ જીવનો વ્યસ તે નિર્વાણ છે એમ જે બૌદ્ધો કહે કે તે અમગન છે એમ પ્રતીપત્તુ દષ્ટાન્ત સિદ્ધ થવું નથી કારણ કે પ્રતીપત્તો આસ્તિક વિનાશ થતો નથી, પરંતુ પાવક-પુદ્ગલો તેજસ્વી રૂપ ત્વજને તામમ રૂપને પામે ૬ દીવો આવાઈ જતા તરત જ તામમ પુદ્ગલોનો વિદ્યાર અનુભવાય કે એવી રીતે જીવ પણ કર્મ રહિત થતા કેવળ અમૂર્ત રૂપથી બને છે—અન્ય પરિણામને પામે કે આવી જૈન શિષ્યે 'નિર્વાણ' કહેવામા આવે છે,

તેમજ તે છવ પોતે પણ સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરી શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે શુદ્ધ ધર્મ ઉપર રાગ થયો એટલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે એમ નથી સર્વજ્ઞે પ્રત્યેક્ષ પદા ચોના એક અશ્વને જ વિષે અવિશ્વાસ હોય, બાકી બધાએ અગો વિષે સુદૃઢ વિશ્વાસ હોય તો પણ શાસ્ત્રકાંતે તેને મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘સૂત્રોક્તસ્યૈકસ્યાપ્યરોચનાદક્ષરસ્ય ભવતિ નરઃ ।

મિથ્યાદષ્ટિઃ સૂત્રં હિ નઃ પ્રમાણ જિનામિત્તિમ્ ॥૧॥

વળી સર્વ વાત ઉપર વિશ્વાસ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી દર્શન-મોહનું આવરણ થાય ન હોય ત્યાં સુધી તો ખરી રીતે વિચારતા સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે બાપદાદાથી-પેદીધન પેદીથી જૈન ધર્મ ઉતરી આવેલો હોય એવા કુળમાં જન્મ થયો એટલે સમ્યક્ત્વનું અપાદન થઈ ગયું કે મુનિનો વેપ પહેરી લીધો તેથી સમ્યક્ત્વનો સફલાવ થઈ ગયો એમ માનવા ટોળાંએ લલચાવુ નહિ, કેમકે મેરૂ પર્વત જેટલો રત્નેહ્નુ પણ અને મુખ-વસ્ત્રિક (ઓઘા અને મુહપત્તી)નો ઢગલો થાય એટલા કાળ સુધી માધુ-વેપ ગ્રહણ કર્યો હોય તોપણ તે અલભ્ય મલવી શકે છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે

જેમ જે ટોળાંને તાવ આવ્યો હોય તે આ તાવ સુસાધ્ય, કુ સાધ્ય કે અસાધ્ય છે તે જાણવા મમર્થ નથી, પરંતુ એ તો સુવેધ જ તેની ચિકિત્સા કરી કહી શકે, તેમ જિનેશ્વરના વચનો વિરોધો દૃઢ ગગ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જેટલી હદે પહોંચ્યો છે કે નહિ એનો નિર્ણય અનુભવી-સર્વજ્ઞ વિના કોણુ કરી શકે ?

જે સમ્યક્ત્વને ઉદ્દેશીને આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેનું શું ઠાગલું હશે એ વિદ્વાન્ પાઠકથી અભ્યસ્ય રહે તેમ નથી, પરંતુ બાળબુદ્ધિને તે મુઠ્ઠા ભાને તે માટે આપણે એનું ગૌરવ વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીનું

સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય—

સમ્યક્ત્વ મમરત ધર્મનું મૂળ છે, આત્માર્થિક છુપોનો તે અફટ ખલનો છે, મિથ્યાત્વ કપી રાગને નષ્ટ કરનાર ગમબાણુ ઔષધ છે, નમારમાગને તરી જવાનું અત્યુત્તમ નાવ છે,

૧ આ ભાનને વ્યક્ત કરનારી નિમ્ન-નિખિત ગાથા આવશ્યકમંત્રની શ્રીહારિભદ્રીય ટીકા (પનાક ૮૧૪)માં ટાલણુરૂપે જોવાય છે—

“ પયમક્ષર ચ યક્ષ જા ન રોષહ સુસનિદિદ્ધ ।

સેસ રોયતો ચિ દુ મિચ્છદિદ્ધો મુણેયવ્વો ॥ ૧ ॥

[પદમક્ષર ચેક યો ન રોચયતિ સુવનિદિદ્ધમ્ ।

શોષ રોચયગ્ગપિ સલ્લ મિથ્યાદષ્ટિહાતવ્ય ॥]

૨ આ મારા ધરના વિચારો નથી આ તાવ ન-નતર-અકેન્દ્રિયરતનાર્થ (પૃ ૩૧૮-૩૧૯)ના આધારે અપનામાં આવી છે

મોક્ષનગરના દારને મોક્ષનારી મુવલુની ચાવી છે, મર્વ પ્રકારના હુ ખરૂં પૃથ્વને ઉમેરી
પાખનાડ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે ખરેખર એ મુકિતનો પગવાનો છે, કેમકે એ જાતાવ્યા
વેના કેઇ પણ જીવને મોક્ષનગરમા દાખલ કરવામા આવતો નથી સમ્યક્ત્વ વિનાના
જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ એક વિનાના શૂન્ય જેવા છે એટલે કે સમ્યક્દર્શનથી રેહિત એવા
જ્ઞાનાવરણીય કમોના ક્ષયોપગમ અને ચાગ્રિ ભારરૂપ છે, કેમકે ગમેડાની પીઠ ઉપર ગહેલો ચદ
નો એલે તેને મર્વથા ભારરૂપ નહિ તો બહુ જ અલ્પ ફળને આપનારો છે એ નિર્વિવાદ વાત છે
વેશેષ શુ કહેવું ? સમ્યક્દર્શનથી ગહિત એવા જ્ઞાન અને ચાગ્રિ અમાવાગ્યાની ગત્રિમા ઉડતા
ખધોતના જેવા થોભે છે અજ્ઞાની આ પ્રકાશને સૂર્યના જેટલો પ્રભાવથાળી માને, પરંતુ શાસ્ત્ર-
કારની દૃષ્ટિએ તો તે કઇ ગણત્રીમા નથી સમ્યક્દર્શન એ મોક્ષરૂપ વૃક્ષનું પીજ છે આ પીજને
દોષમા વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપ જળનું ગમે તેટલું સિચન કરવામા આવે તો પણ ધ્વંસિત
ઝાડ કદી પણ ઉગવાનું નહિ, તો પછી યથેષ્ટ ફળની તો આશા જ શી ? આ જ કારણોને
ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રકારો સમ્યક્દર્શન ઉપર અતિશય ભાવ મૂકે છે, કેમકે ભક્તપરિણામ
(ભક્તપરિણા)મા કહ્યું પણ છે કે—

૧ “ ‘દસણમદ્વો મદ્વો, દસણમદ્વસ્સ નત્થિ નિવ્વાણ ।

સિજ્ઞતિ ચરણરહિયા, દસણરહિયા ન સિજ્ઞતિ ॥ ૬૬ ॥”

સમ્યક્ત્વ-કોમુદી (પત્રાક ૪)મા સાક્ષીભૂત પાઠ તરીકે જે ગાથા આપવામા આવી છે,
તેમા ઉત્તરાધ ઉપર મુજબ છે, જ્યારે પૂર્વાધ તો નીચે મુજબ આપવામા આવ્યો છે —

“ મદ્વેણ ચરિત્તાઓ, સુદ્ધકર (સુદુપર ?) દસણં ગદ્દેભવ્વ ”

આ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનનું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ એ ઉમેરવું જાકી રહી જાય છે કે
આ સબધી નિક્ષેપાદિ અનેક ગીતે વિચાર થઇ શકે છે કિન્તુ એ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણોના બોધ

૧ ડાયા—

દર્શનમદ્વો મદ્વો દર્શનમદ્વસ્સ નાસ્તિ નિર્વાણમ્ ।

સિધ્ધન્તિ ચરણરહિતા દર્શનરહિતા ન સિધ્ધન્તિ ॥ ૧ ॥

૨ અત્ર ‘દર્શન’ શબ્દથી સમ્યક્ત્વ સમજવું સમુચિત છે, કેમકે આનન્દયકં (પત્રાક ૩૬૩)

મા કહ્યું પણ છે કે—

‘ સમ્મદિટ્ઠી ૧ અમોહો ૨ સોહો ૩ સદ્માય ૪ દનણ ૫ ચોહો ૬ ।

અવિયજ્ઞઓ ૭ સુદિટ્ઠિ ૮ ત્તિ પચમાહ નિરુત્તાહ ॥ ૮૬૨ ॥ ”

[સમ્યગ્દુષિ અમોહ શુદ્ધિ સદ્માય દર્શન ઘોષિ ।

અવિપચેય સુદુષ્ટિરિતિ પચમાદોનિ નિરુત્તાનિ ॥]

૩ તત્ત્વાર્થ— બૃહદ્વર્ણિ (પૃ ૨)મા આ ભાવાર્થસચ્ચ આર્થો નીચે મુજબ દર્શિગોચર થાય છે —

“ મદ્વેનાપિ ચરિત્રાદ્ દર્શનમિદ્દ વૃદ્ધતર ગ્રહીતવ્યમ્ ।

સિધ્ધન્તિ ચરણરહિતા દર્શનરહિતા ન સિધ્ધન્તિ ॥ ૧ ॥ ”

મેળવ્યા વિના તે અત્ર કેવી રીતે ધ્યાનમાં આવે ? આથી એ હકીકત હાલ તુરત તો મોકુફ રાખવી પડે છે

સ સારરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવાના ઉપાયરૂપ રત્ન-ત્રયી પૈકી સમ્યગ્દર્શનનું દિગ્દર્શન તો થયું, પરંતુ હજી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના લક્ષણ બંધ્યા વિના એતું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવવું મુશ્કેલ છે એટલે એ દિશામાં આપણે પ્રયાણ કરીશું અન્યકારે સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ દર્શાવ્યું છે —

પ્રમાણનયરૂપવિશેષહેતુકત્વે સતિ જીવાદિપદાર્થવિષયકયધાર્થ-

સમ્યગ્જ્ઞાનના લક્ષણો

**વગમરૂપત્વમ્, વિષયપ્રતિભાસિત્વે સતિ આત્મ-
પરિણતિમત્ તત્ત્વસવેદન વા 'સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય**

લક્ષણમ્ । (૬)

અર્થાત્ અમુક પ્રમાણ થા અમુક નયરૂપ હેતુઓ દ્વારા જીવાદિ પદાર્થ સમગ્રી જે યથાર્થ બોધ થાય, તે બોધને 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે અથવા તો વિષયનો પ્રકાશ દરનારો અને આત્માના પરિણામરૂપ એવો જે તત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ તે પણ 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહેવાય છે કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સાચું જ્ઞાન, વાસ્તવિક સમજણ, યથાર્થ બોધ અત્ર એ વાત ધ્યાનમાં ગણવી કે દરેક સમ્યગ્જ્ઞાની કંઈ સર્વજ્ઞ નથી, કેમકે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જોખાખનારને 'સમ્યગ્જ્ઞાની' કહેવામાં આવે છે આ ઉપરથી સાથે સાથે એ પણ ભેદ શકાય છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા જ એવો અર્થ થતો નથી

સમ્યક્ચારિત્રનું લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમાં એ છે કે—

**" ભવનિમિત્તનિવૃત્તિશીલત્વે સતિ સમ્યગ્જ્ઞાનવતો યોગવ્યાપારો-
પરમકત્વમ્, ભવનિમિત્તનિવૃત્તિનિમિત્તકત્વે સતિ
સમ્યક્ ચારિત્રના લક્ષણો
અઘ્યવધાનેન મોક્ષજનકત્વમ્, સાવધયોગવિરતિ-
રૂપત્વ વા સમ્યક્ચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ " । (૭)**

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાની (યથાર્થ જ્ઞાનવાળા)ને સસારના નિમિત્તોથી^૧ નિવૃત્તિ અપાવનારા

૧ સરખાવો શ્રીધર્મકીર્તિના ન્યાયબિન્દુનો ઉલ્લેખ—

" અવિસર્વાદક જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાનમ્ । "

૨ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને મોય એ પાંચ સસારના નિમિત્તો છે, તે વાત આપણે મુખ્ય ઉત્પાસમાં જોઈશું

અને યોગના (મન, વચન અને કાયાક્રમ) વ્યાપારોને શાન્ત કરનાગ એવા આત્માના પરિણામને ' સમ્યક્ચારિત્ર ' કહેવામા આવે છે સારમા પન્થિમણ કરાવનારા મર્વ હેતુઓનો નાશ કરનારો અને અનન્તગ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારો આત્માનો પરિણામ પણ ' સમ્યક્ચારિત્ર ' કહેવાય છે આની વળી એમ પણ વ્યાખ્યા થઈ શકે છે કે સર્વ આવધ (પાપયુક્ત) વ્યાપારોને દૂર કરનારો આત્માનો પરિણામ તે ' સમ્યક્ચારિત્ર ' છે આમાની પ્રથમ વ્યાખ્યા તેગમા શુભસ્થાનની અતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવમા, દ્વિતીય વ્યાખ્યા ચૌદમા શુભસ્થાનની છેવટની અવસ્થાને સંપાદન કરેલામા અને તૃતીય વ્યાખ્યા છઠ્ઠાથી તે ચૌદમા શુભસ્થાનમાના ગમે તે શુભસ્થાનમા રહેલા જીવમા ઘટી શકે છે

નિક્ષેપતુ લક્ષણુ અને તેના પ્રકારો—

આપણે જોઇ ગયા તેમ જ્ઞાન પણ સુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાગ માધનોમાત્ર એક છે, કેમકે જીવ, અજીવ ઇત્યાદિ તરવોનો યથાર્થ જોધ થવાથી સુક્તિ મળી શકે છે પરંતુ જ્યાં સુધી કોઇ પણ પદાર્થતુ અન્ય અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક-જુદા જુદા દંદિ બિન્દુથી અવલોકન ન કરાય, ત્યાં સુધી તેતુ યથાર્થ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે નહિ આ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ જીવાદિ તરવોતુ મચોટ તેમજ વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે વિવિધ દ્વારો-અનુયોગદ્વારો સૂચવ્યા છે, તે પૈકી નિનેપનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીશુ નિક્ષેપ કહો તે ન્યાસ કહો એ એક છે જૈનતર્કપરિભાષાગત નિક્ષેપ-પન્થિજીવમા એતુ લક્ષણુ સ્મારિતશ્રુતકેવલી શ્રીયશોવિજયગણિ નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

“ પ્રકરણાદિવજોનાપતિપત્યાદિવ્યવચ્છેદકયથાસ્થાનવિનિયોગાય શબ્દાર્ય-રચનાવિશેષા નિક્ષેપાઃ ”

અર્થાત્ પ્રકરણુ ઇત્યાદિ લઇને અપ્રતિપત્તિ વગેરે (એટલે કે અજ્ઞાન, મશય વિપર્યય કે અનધ્યવસાય) દૂર કરવા પૂર્વક યથાસ્થાન મધ્યાપન કરવા માટે શબ્દના અર્થની રચના કરવી તે ' નિક્ષેપ ' છે અપ્રસ્તુત અર્થને દૂર કરવા રૂપ અને પ્રસ્તુત અર્થને સ્ફુટ કરવા રૂપ રૂપવાળા આ નિક્ષેપના (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે નામનુ લક્ષણુ અન્યકારના શબ્દોમા નીચે મુજબ છે —

અન્યાર્થે સ્થિતમર્થનિરપેક્ષ પર્યાયાનભિધેય વસ્તુનોઽભિધાનમ્,
પર્યાયાનભિધેયત્વે સતિ અન્યાર્થેઽન્વર્થે વા સ્થિતં
નામ એટલે શુ ?
સત્ તદર્થનિરપેક્ષસાપેક્ષાન્યતરરૂપ વસ્તુનોઽભિ-
ધાનમ્, સ્વેચ્છાનુરૂપ વસ્તુનોઽભિધાન વા નામ્નો લક્ષણમ્ । (૮)

અર્થાત્ (મૂળ શબ્દના અર્થથી) અન્ય અર્થમા રહેતુ, (મૂળ) અર્થથી નિરપેક્ષ, (અમલ વસ્તુના) પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય એતુ વસ્તુનુ નામ તે ' નામ 'નુ લક્ષણુ છે અથવા

પર્યાય વડે જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવું, અન્ય અર્થમાં રહેલું કે અન્વર્થ (યાને મૂળ અર્થમાં સ્થિત) તેમજ વિવક્ષિત અર્થથી નિરપેક્ષ કે સાપેક્ષ એવું વસ્તુનું નામ તે ' નામ 'નું લક્ષણ છે અથવા ઇચ્છા અનુસાર વસ્તુનું નામ તે ' નામ 'નું લક્ષણ છે

આ સમગ્ર હકીકત વિશેષાંબની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં સુંદર રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે —

૧ “ પજ્ઞાયાડણમિધેયં, ઠિઅમળત્યે તયત્થનિરવેક્કવં ।

જાદુચ્છિદ્ધં ચ નામ, જાવ દ્વવ્વ ચ પાણ્ણ ॥ ૨૫ ॥ ”

એટલે કે અસલ પદાર્થના અન્ય પર્યાયોથી જેનું કથન ન થઈ શકે એવું, અન્ય અર્થમાં રહેલું (અથવા આર્થક), મૂળ અર્થથી નિરપેક્ષ, ઇચ્છાનુસાર પાડેલું એવું (હોય તો તે પણ) ઘણું કરીને જ્યાં સુધી પદાર્થ રહે ત્યાં સુધી રહેનારૂં ' નામ ' ॥

ધારે કે કેાંઈ મનુષ્યનું ઇન્દ્ર એવું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય, તો તે પ્રાણીને ઇન્દ્રના પાઠશાસન, પુનઃર, શત્રીપતિ, શતભળ, શકે, હરિ ઇત્યાદિ પર્યાયો વડે બોલાવાય નહિ એટલે કે આ ' ઇન્દ્ર ' નામ એના પર્યાયોથી અવાચ્ય છે પરંતુ આ પ્રાણીના દેહ અંતરે ઇન્દ્ર નામના ઉપચાર કરાયેલો હોવાથી તે વ્યક્તિને ' ઇન્દ્ર ' એવા સાકેતિક શબ્દથી બોલાવાય વળી આ ' ઇન્દ્ર ' નામ — ' ઇન્દ્ર ' એવી મન્ના સ્વર્ગના અધિપતિ—સુરેના પતિ ઇન્દ્રમ જ રહેલી છે એટલે કે આ નામ અન્ય અર્થમાં રહેલું છે (જો તે વાસ્તવિક ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે, તો તે સાર્થક ગણાય)

ઇચ્છાથી એટલે મરણ પ્રમાણે ગમે તેવું અર્થ વિનાનું નામ પણ ' નામ ' કહેવાય છે જેમકે કિત્થ, હવિત્થ આ પ્રમાણે ગમે તેમ પડાયેલું નામ પણ જ્યાં સુધી તે પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી પ્રાય રહે છે મેરૂં, સૂર્ય, ચન્દ્ર ઇત્યાદિ શાશ્વત પદાર્થોના નામો તો અનન્ત કાળ પર્યંત રહેશે—અવિનાશી છે આ પ્રમાણે જે નામો પદાર્થના અસ્તિત્વ સુધી જ કહેવાવાળા છે તેને

૧ છાયા—

પર્યાયાનમિધેયં સ્થિતમન્યાર્થે તદર્થનિરપેક્ષમ્ ।

યાદુચ્છિકં ચ નામ યાવદ્ દ્રવ્ય ચ પ્રાયેણ ॥

૨

૨ “ નીયતે ગમ્યતેડનેનાર્થે નમતિ યાડર્યમમિમુલીકરોતીતિ નામ ” એ સગા એવા અપર પદાવવાળા નામનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે જુઓ તરવાર્યરાજો (૫ ૨૦)

૩ ‘ પ્રાય ’ કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલાક નામો પદાર્થની વિવિધતા દશામાં-દેવાતીમાં પણ અલગ છે

સિદ્ધાન્તમા 'યાવત્કથિક' સરૂપ આપવામા આવી છે જેમકે ભગવત્વર્ષમા જન્મેલા તે ભારતવર્ષીય ઇત્યાદિ આથી સમજી શકાય છે કે યાવત્કથિકના શાશ્વત અને અશાશ્વત એમ બે પ્રકારો છે

ઉપર જે નામના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે ઉપરાંત 'શાસ્ત્રમા પુસ્તક, પત્ર કે ચિત્રમા લખેલા ઇન્દ્ર વગેરે વસ્તુના નામની અક્ષરની પદ્ધતિઓને પણ 'નામ' એવી સરૂપ આપવામા આવી છે એટલે આ વાત ઉપલક્ષણથી અત્ર સમજી લેવી અનુચિત નથી સ્થાપનાનુ લક્ષણ—

સ્થાપનાનુ લક્ષણુ આપતા અન્યકારે કહ્યું છે કે—

તદર્થવિયુક્તત્વે સતિ તદભિપ્રાયેણ તત્સદૃશ યલ્લેપ્યાદિકર્મરૂપં
તત્ સ્થાપનાયા લક્ષણમ્, યત્ સન્નૃતાર્થશૂન્યં સત્ તદ્વુદ્ધયા તાદૃશા-
કારેણ નિરાકારેણ વાડ્યસ્મિન્નારોપકરણ તદ્ વા । (૧)

અર્થાત્ તે શબ્દના અર્થથી રહિત પરંતુ તે (શબ્દ-વાચ્ય મૂળ વસ્તુ)ના અભિપ્રાયથી તેના જેવું જે 'લેપ્યાદિ કર્મ' તે 'સ્થાપના' છે અથવા વાસ્તવિક અર્થથી શૂન્ય તેમજ તદ્વુદ્ધિથી તેના જેવા આકારરૂપે કે અનાકારરૂપે અન્ય પદાર્થમા તેનો આરોપ વગેરે તે 'સ્થાપના' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈ વસ્તુમા ઇન્દ્રની સ્થાપના કરાય તે 'સ્થાપના-ઇન્દ્ર' છે આ સ્થાપના 'ઇન્દ્ર' શબ્દના અર્થથી રહિત છે ઇન્દ્રનું ચિત્ર આલેખેલું હોય તો તે ચિત્રમા ઇન્દ્રની સ્થાપના મૂક્યુંત ઇન્દ્રના અભિપ્રાયથી તેના જેવા આકારવાળી કહેવાય, પરંતુ જે અક્ષાદિમા તેની સ્થાપના કરી હોય, તો તે વિવક્ષિત આકારથી રહિત કહેવાય નામની જેમ સ્થાપના પણ અલ્પકાલિક તેમજ અનતકાલિક એમ બે પ્રકારની છે જેમકે ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમા આરોપાયેલી ઇન્દ્રની સ્થાપના તે અત્કાલિક છે, જ્યારે 'નન્દી'થી આદિ દ્રીપની પ્રતિમાઓ યાવત્કથિક છે

૧ " નામ ભાષકદિભ "

૨ જુઓ વિગેષાંની શ્તિ (પત્રાક ૨૭)

૩ 'આદિ' શબ્દથી ચિત્ર, કાષ્ઠ, પાષાણ વગેરે સમજવા

૪ " સ્થાપ્યતે-પ્રતિનિધીયતેડસોં ઇતિ સ્થાપના " આ એની વ્યુત્પત્તિ છે જુઓ તત્ત્વાર્થશૈભ (૫૦ ૨૦)

૫ આ દર્શક તેમજ ઉપરુક્ત સ્થાપના સગથી લક્ષણુ વિગેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા મળતી હો છે —

" જ પુન તપસ્યસુજ્જ તમમિપ્પાપણ તારિસાગાર ।

કીરદ્ વ નિરાગાર ઇત્તરમિયરં વ સા ઠયણા ॥ ૨૬ ॥ "

[યત્ પુન તદર્થશૂન્ય તદભિપ્રાયેણ તદ્વુદ્ધાકારમ્ ।

મિપતે યા નિરાકાર ઇત્તરમિતરદ્ વા મા સ્થાપના ॥]

૬ જુઓ સ્મૃતિ-અર્ણવ શંતિકાંતુ અધીકરણ (૫૦ ૩૩)

દ્રવ્યનુ લક્ષણ—

દ્રવ્યનુ લક્ષણ અન્યકાન્ નીચે મુજબ સૂચવે છે —

અતીતાનાગતપરિણામકારણત્વમ્, હૃદાનીમસત્ત્વેऽપિ ભૂતભવિષ્યત્-
પરિણામયોગ્યત્વ વા દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦)

અર્થાત્ અતીત (ભૂત) તેમજ અનાગત (ભવિષ્યત્) પરિણામના કારણને અથવા અત્યારે અવિદ્ય
માન પડતું ભૂત કે ભવિષ્યત્ પરિણામની યોગ્યતાને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામા આવે છે આ ભાવ ઉપરાત
એનો ઓત્પત્તિ-અર્થ પણ વિશેષાઠની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

“ દ્વવૅ દુવૅ દોરવયવો વિકારો ગુણાણ સંદાવો ।

દ્વવં મઘ્વ માવસ્સ મૂમમાવ ચ જં જોર્ગં ॥ ૨૮ ॥ ”

આનો અક્ષરાર્થ તેમજ ઓત્પત્તિ-અર્થ તો ટિપ્પણગત છાયા ઉપરથી જાણી શકાય છે
એટલે એનો અર્થભાવ વિચારીશુ કે જેથી કરીને અન્યકારે સૂચવેલ લક્ષણ ધ્યાનમા આવે
‘દુ ગતૌ’ એ ધાતુ ઉપરથી જે દ્રવ્ય-બુદ્ધિ જુદા નવા પર્યાયોને પામે અથવા પુરાણને મૂકે તે
‘દ્રવ્ય’ છે અન્ય રીતે વિચારતા થનાર પર્યાયો વડે પમાય અને
દ્રવ્ય ગાઠની ઓત્પત્તિ થયેલા પર્યાયોથી મૂકાય તે ‘દ્રવ્ય’ છે વળી ‘દુ’ એટલે સત્તા તેના
જ અવયવ કે વિકારો તે પણ ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય, કેમકે દ્રવ્યો જાતિ
રૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારો જ છે રૂપ, રસ ઇત્યાદિ શુદ્ધોને
સદ્રાવ-મસુદાય તે ‘દ્રવ્ય’ છે ભવિષ્યત્ પર્યાય તેમજ ભૂત પર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે ‘દ્રવ્ય’
જેમકે ભવિષ્યમા રાજા થનાગને-ભાવિ રાજ્ય પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારને ‘ભાવિ-
રાજા’ એટલે કે ‘દ્રવ્ય-રાજા’ કહેવામા આવે છે એવી રીતે પૂર્વે ધીથી ભરેલો ઘડો અત્યારે
ખાલી હોય તો પણ તે ધીનો ઘડો કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજી
‘યોગ્ય’ કહેવાનું કાણુ શકાય છે કે જે ભૂત તથા ભાવિ ભાવોને યોગ્ય હોય તેને ‘દ્રવ્ય’
કહેવું ઉચિત છે જે ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જે યોગ્ય હોય તેને
દ્રવ્ય ન કહેતા ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જ દ્રવ્ય કહેવામા આવે, તો જગતમા રહેલા સમસ્ત
પર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવમા આવનાર હોવાથી સર્વ પુરુષોત્તમ દ્રવ્યો ગણાય, પરંતુ
એ કથન કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

૧ છાયા—

પ્રપતિ દ્રવ્યતે પ્રોરવયવો વિકારો (વા) ગુણાના સન્દ્રાવ ।

દ્રવ્ય મઘ્વ માવસ્સ મૂતમાવ ચ ચદ્ યોગ્યમ્ ।

૨ કહેવાની મતલબ એ છે કે દ્રવ્યની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો માત્ર એ દ્રવ્ય-ષટ છે,
કેમકે માટીમા ઘટ જનવાની અથવા જનવાની લાવકાત રહેતી કે દ્રવ્યના લક્ષણમાથી યોગ્યતાનો નિરાસ
કરવામા આવે તો સોનું ચાંદી, ચાક, ગમે તે પુરુષ ઘટરૂપે કાંઈ નહિ ને કાંઈ વાગ પરિણમેનું હોવાથી
અથવા પરિણમતલીન હોવાથી તે સોનું વગેરેને દ્રવ્ય-ષટ કહેવાનો અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. આવા

દ્રવ્ય-નિરૂપના અવાતર ભેદો—

‘દ્રવ્ય-નિરૂપના આગમથી (એટલે કે આગમ આશ્રીને) અને નોઆગમથી એવા બે ભેદ પડે છે તેમાં વળી નોઆગમથી દ્રવ્ય-નિરૂપના (૧) સ-શરીર, (૨) લબ્ય-શરીર અને એ બેથી અતિચિત્ત અર્થાત (૩) તદ્વ્યતિચિત્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે આ હકીકત સમજવા માટે દ્રવ્ય-મગલને ઉદેશીને આ અવાતર ભેદો વિચારીશુ ‘મગળ’ શબ્દથી અનુવામિત અને ‘મગળ’ શબ્દના અર્થની પ્રકૃષ્ટા કરતી વેળાએ તે જ્ઞાનની લબ્ધિવાળો હોવા છતાં શૂન્યપણે ‘મગળ’ શબ્દાર્થની પ્રકૃષ્ટા કરનાર વક્તા ‘આગમથી દ્રવ્ય-મગલ’ છે, કેમકે તે મગળના ઉપયોગથી રહિત છે અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિવાળા વક્તાને જે અત્ર ‘દ્રવ્ય-મગલ’ કહેવામાં આવે છે, તે, ઉપયોગ રહિત તે દ્રવ્ય એ સિદ્ધાન્તના અર્થવાળા “ **અનુપયોગો દ્રવ્ય** ” એ કથનને અનુસરીને છે અત્ર ‘આગમ’ શબ્દથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આગમ ન સમજતા તે આગમના કારણરૂપ આત્માદિ સમજવા, કેમકે અનુપયોગી વક્તાનો આત્મા, જેહ કે શબ્દ તે કાષ્ઠમાં કાર્યનો ઉપચાર ક્રવાથી ‘આગમ’ ગણાય છે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા ‘આગમથી દ્રવ્ય-મગલ’ એ મારી માતા વન્ધ્યા છે એના જેવું વિરૂદ્ધ કથન છે એવી શકા ઉદ્ભવશે નહિ

નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ—

જેણે અતીત કાળમાં ‘મગલ’ શબ્દનો યથાર્થ અર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રકૃષ્ટો હોય તેના નિર્જીવ જેહ અથવા જે લવિષ્યમાં ‘મગલ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ જાણ્યો તેવા બાળકનો સજીવ જેહ ‘નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ’ કહેવાય છે, કેમકે આ બંને જેહમાં આગમ એટલે મગલ-પદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે અત્ર ‘નો’ શબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે ‘નો’શબ્દ દેશનિષેધાર્થવાચી પણ છે એ વાતને લક્ષ્યમાં લેતા અર્થાત આગમના એક દેશ આશ્રીને સશરીરને તથા લબ્ય-શરીરને નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ ગણી શકાય છે જે અચેતન શરીર ભૂત આગમનું કારણ હોય તે ‘સશરીર’ છે, અને જે સજીવ જેહ સાધિ આગમનું કારણ છે, તે ‘લબ્ય શરીર’ છે આ બંને જાતના શરીરો

સોનાને વધને કુભાર ષટ બનાવના તૈયા થાય તો તે તેના કાર્યમાં સફળ ન થાય, કેમકે જે ક્રિયાથી માગીને ધડો અને ડે, તે ક્રિયાથી સોનાનો વટ કેમ બને ? આવો અતિપ્રસંગ જીવને વિશે પણ ઉદ્ભવે છે જેમકે નારક જીવને પણ દ્રવ્ય-દેવ કહેવાય, કારણ કે કોઈક વાર તો તે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હશે અથવા લવિષ્યમાં યજ્ઞ, પરંતુ દેવ કે નરક વ્યવીને તદનંતર દેવગતિ કે નરકમનિષા ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિયમને લક્ષ્યમાં રાખના નારકી જીવને દ્રવ્ય-દેવ કહેવો એ અતિપ્રસંગ છે આથી એમ સમજાય છે કે યોગ્ય શબ્દ કહીને સાક્ષાત્ યોગ્યતાનો, નહિ કે પારપરિક યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે

૧ ‘નો’શબ્દના અર્થો પડતે આચાર્યશ્રીની વૃત્તિના ૧૨માં પત્રમાં નિમ્ન-વિખિત પદ્ય સાક્ષીરૂપે જોવાય છે—

“ પ્રતિષેધયતિ સમસ્ત ધનકામયં ચ જગતિ ‘નો’શબ્દ ।

સ પુનસ્તદધયવો વા તસ્માદયોગ્યતર વા સ્યાદ ॥ ૧ ॥ ”

મગળ પદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું કારણ છે અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં રહેલું જ હોય છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે તેથી સચેતન કે અચેતન દેહ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' છે

આગમથી દ્રવ્ય-મગલની વ્યાખ્યા કરતાં પણ આગમનું કારણ આત્મા, દેહ, શબ્દ છે એમ કહી શરીરને 'દ્રવ્યમગલ' કહ્યું હતું અને અહિંયા પણ એ ગરીરને જ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહ્યું છે તો તે બેમાં શો તફાવત છે, એ બાબત બાકી રહે છે આનો ઉત્તર એ છે કે આગમથી દ્રવ્ય-મગલ તરીકે દર્શાવેલ શરીરમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી, પરંતુ લઘિરૂપ આગમ છે અને અત્રે તો આ બેમાંથી એક પણ પ્રકારના આગમનો સહભાવ નથી, કિન્તુ કદા તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીર માત્ર છે

તત્ત્વ્યતિરિક્ત—

જિનપ્રણીત આગમ અને જિનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માગદ્ય-ક્રિયા એમ મગળના પશ્ચાદ્યથી બે ભેદો છે પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમથી જે દ્રવ્ય-મગલ કહ્યું છે તે સર્વે આગમની અપેક્ષાએ સમજવું એથી ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો પૈકી પ્રથમ આગમથી અને જાશરીર તથા લવ્ય શરીર આશ્રીને એમ ત્રણ ભેદવાળો છે, ત્યારે દ્વિતીય પ્રકાર જાશરીર અને લવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલ સંબધી છે એટલે કે જિનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માગદ્ય-ક્રિયા ઉપયોગ વિના કરનાર તે તત્ત્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલ' છે આ સંબધમાં ખીજી રીતે પણ વિચાર થઈ શકે છે જેમકે 'ચરણુસિતરી અને 'કરણુ

૧ ચરણુસિતરી કે જેને સરકૃતમાં ચરણુસપ્તતિ કહેવામાં આવે છે એ ચરણુ યાને ચારિત્રના ૭૦ પ્રકારોના સમૂહ છે આ ૭૦ પ્રકારો પ્રવચન૦ના ૬૬ માં કારમાંની નિમ્ન-લિખિત આવ ગાથા કારા બાળી શકાય છે —

" વય ૬ સમગધમ્મ ૧૦ સંજમ ૧૭-વેયાવલ ૧૦ ચ લમગુત્તીઓ ।

નાળાહતિય ૩ નવ ૧૨ કોહ-નિગગહા ૪ ૬૬ કરણમેઝ ॥ ૬૬૨ ॥ "

અર્થાત્ અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રત, જ્ઞાન્ત્યાદિ દશ શ્રમણુ-ધર્મ સત્તર પ્રકારનો સમૂહ, દશ પ્રકારના વૈશાલ્ય, નવ પ્રકારની જલમયર્ષની ગુપ્તિ, મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન, બાર પ્રકારની તપશ્ચર્યા કોધાદિ ચાર કપાચોનો જમ એ પ્રકારે ચારિત્રના ૫+૧૦+૧૭+૧૦+૬+૩+૧૨+૪ = ૭૦ ભેદો બાળવા આ બધા ભેદોનું સ્વરૂપ પ્રસંગાનુસાર આલેખવા વિચાર કે છતાં તેના જિગ્ઞાસને પ્રવચન૦ની રૂપિ (પત્રાક ૧૩૩-૧૩૬) જેવા બનામણ કરવી નિરર્થક નહિ લેખાય

૨ કરણુસિતરીનું કરણુસપ્તતિ એ પ્રતિસરકૃત છે એ ૭૦ ક્રિયાના સમુદાયનું નામ છે એના ૭૦ ભેદો પ્રવચન૦નાં ૬૭ માં કારમાંની નીચે મુજબની પ્રથમ ગાથા ઉપરથી જોઈ શકાય છે —

" પિંહવિસોહો ૪ સમિર્દ ૨ માવળ ૧૨ પહિમા ૧૨ ચ હુદિયનિરોહો ૬ ।

પહિલેહળ ૨૬ ગુત્તીઓ ૩ અમિગગહા ૪ ચેવ કરણં સુ ॥ ૬૬૩ ॥ "

અર્થાત્ ચાર પ્રકારની પિપ્પ-વિરુદ્ધિ, અર્થાત્ આહાર, ઉપાશ્વ વસ્ત્ર અને પાત્રની ગવેપણા છત્યાદિ, પાંચ સમિતિઓ, અનિત્યત્વાદિ બાર ભાવનાઓ, માસિળી આદિ બાર પ્રતિભાઓ, અપર્ષનાદિ પાંચ ધનિશ્ચેનો નિગ્રહ, પચીસ પ્રકારની પ્રતિરેખના ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિ અને ચાર જાતના અભિગ્રહ એ કરણુના ૪+૫+૧૨+૧૨+૫+૨૫+૩+૪ = ૭૦ ભેદો છે આ વાત અન્ય રીતે પણ ઘટાવવામાં આવે છે જેમકે ૪૨ પ્રકારની પિપ્પ-વિરુદ્ધિ, ૫ સમિતિ ૧૨ ભાવનાઓ, ૧ અનિરાજની પ્રતિભા, ૫ ધનિશ્ચેનો નિગ્રહ, ૧ પ્રતિરેખન, ૩ ગુપ્તિ અને ૧ અભિગ્રહ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પત્રાક ૧૩૭-૧૬૭

મિત્રનીના ક્રિયા-કલાપને 'ભાવ-મગલ' કહેવામા આવે છે. આ ભાવ-મગલના પચિણ્ણમ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમા થના હોય, પરંતુ વર્તમાન સમયે તે તેના અભાવ હોય એવું કોઈનું શરીર તે શરીર અને ભવ્ય-શરીરથી વ્યતિગ્રિત 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહેવાય છે. વળી સ્વભાવથી સુન્દર તથા વર્ણાદિ ગુણથી વિગિષ્ટ મોતુ, જ્વલ, દહી, ચોખા, ફૂલ, મગળાળના વિગેરે પણ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહેવાય એવું કારણ એ છે કે શરીર, આત્મા અને શબ્દ તેમજ સુવર્ણાદિ તે કોઈને ભાવના કાળુ થાય છે, એથી તે 'નોઆગમથી તદ્વ્યતિગ્રિત દ્રવ્ય-મગલ' છે.

અત્ર 'નો' ગણ સર્વનિષેધાત્મક છે, તેથી આગમનો અહીં મર્વા અભાવ છે, પહેલા શરીર અને ભવ્ય શરીરને જે 'દ્રવ્ય-મગલ' કહેવામા આવ્યું છે તે કેવળ આગમના-જ્ઞાનના અભાવ આશ્રીને કહ્યું છે અને અહિયા તે જે નોઆગમથી તદ્વ્યતિગ્રિત દ્રવ્યમગલ કહ્યું છે તે ક્રિયારૂપ ભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે.

મગળ પદાર્થ આશ્રીને નોઆગમથી તદ્વ્યતિગ્રિત દ્રવ્ય-મગલના અને એવી રીતે પ્રત્યેક પદાર્થના (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તર એવા ત્રણ ભેદો પડતા હોય, એમ અનુયોગદ્વારમા નોઆગમથી તદ્વ્યતિગ્રિત દ્રવ્યઆવશ્યકતા જે ભેદો પાડેલા છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે. આ પ્રકારે પરી શકતા મગળના ત્રણ ભેદોના ઉદાહરણો માગ-જેવામા નહિ હોવાથી એ વાત નોઆગમથી તદ્વ્યતિગ્રિત દ્રવ્યઆવશ્યક પરત્વે વિચારવામા આવે છે. રાત્ર, પ્રભ વગેરે મવાળના પહેારમા ક તથાવનાદિ આવશ્યક તથા વર છે તે 'લૌકિક' પરિમાજઠાદિની યજ્ઞાદિના મદિરમા ધૂપ, દીપ વગેરે ક્રિયા તે 'કુપ્રાવચનિક' છે. સાધુગુણથી સંહિત એવા (સાધવાભામ)ની હિમાદિ ઠરી પથ્થાત્તાપ વિનાની જે આવશ્યક ક્રિયા તે 'લોકોત્તર' છે. ભાવનું લક્ષણ—

‘વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વમ્, વિવક્ષિતતત્ત્વક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વં વા માવસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧)

અર્થાત્ વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે 'ભાવ' છે, એટલે કે (જેમ ઇન્દ્રનાદિ ઐશ્વર્યાદિ ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે ભાવ-ઈન્દ્ર કહેવાય છે તેમ) જે જે ક્રિયાથી વિવક્ષા કરવામા આવે તે તે ક્રિયાના અનુભવ મહિત જે જે હોય તે તે અપેક્ષાએ 'ભાવ' છે.

ભાવ-મગલની દ્વિવિધતા—

આ મળધમા વિરોધાબ્ધી નિમ્ન લિખિત—

“ મગલસુઅવવડત્તો આગમઓ માવમંગલં હોહ ।

નોઆગમઓ માવો સુવિસુહો વાઙ્યાર્ઘઓ ॥ ૪૨ ॥ ”

૧ સરખાવે આવશ્યકતાની રીતિ (પાક ૫) ગત નિમ્ન-નિર્ણય પવ—

‘ માવો વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તો દિ વૈ સમ રયાત ,
સર્વદૈરિન્દ્રાદિવદિદેન્દનાદિક્રિયાનુભવાત્ ॥ ૧ ॥ ’

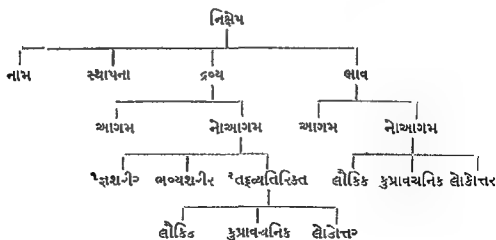
—ગાથા ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે મગજ કન્નાર એવા શ્રુતનાં ઉપયોગવાળો વક્તા ‘આગમથી લાવ-મગલ’ છે, જ્યારે સુવિશુદ્ધ શાયિકાદિ લાવ તે ‘નોઆગમથી લાવ-મગલ’ છે

નોઆગમથી લાવમગલ બીજી રીતે પણ વિચારી શકાય છે પ્રતિકમણ, પ્રતિલેખન ઇત્યાદિ ક્રિયાના કન્નારનો રત્ન-ત્રયીરૂપ ઉપયોગ-પગ્નિષ્ઠામ કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમા ચારિત્રાદિ છે તેમજ તે સર્વથા આગમના અલાવડપ પણ નથી, કેમકે તેમા જ્ઞાન પણ છે, તેથી પ્રતિકમણાદિ ક્રિયા કરનારનો ઉપયોગરૂપ પરિણામ તે ‘નોઆગમથી લાવ-મગલ’ છે અત્ર ‘નો’ શબ્દ મિશ્રવાચી જાણવો નમસ્કાન્, સ્તોત્ર ઇત્યાદિનું જ્ઞાન અને મન્ત્રક અજલિ જોડવી વગેરે ક્રિયા એ ઉલ્લેખથી મિશ્રિત પગ્નિષ્ઠામવાળો જીવ તે ‘નોઆગમથી લાવ-મગલ’ છે અહીં પણ ‘નો’ શબ્દ પૂર્વની જેમ મિશ્રવાચક છે, કેમકે એવા પરિણામના બીક દેશમા જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ વિદ્યમાન છે

પેટાલેદો—

નોઆગમથી તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલના પેટાલેદોને ઉદ્દેશીને જે કહેવામા આવ્યું છે, તે અત્ર પણ લાગૂ પડે છે અર્થાત્ નોઆગમથી લાવમગલના પણ આવસ્થકની જેમ (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તર એમ ત્રણ પેટા-લેદો પડતા હોવા જોઇએ સવારમા ઉપયોગ પૂર્વક મહાભારત, રામાયણ વગેરે વાચવું તે ‘લૌકિક’ છે, પરિવ્રાજકાદિની હોમાદિ ક્રિયા તે કુપ્રાવચનિક છે, અને ઉપયોગ પૂર્વક પ્રતિકમણ તે લોકોત્તર છે

આ પ્રમાણે આપણે નિષ્કેપોના જે લેદ-પ્રલેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સકલના નીચે સુજળ છે —

૧-૨ સંશયી (શાબક શરીર)ના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ બેદો અને તદ્દવ્યતિરિક્તના કર્મ અને નોકર્મ એવા બેદો શુ કેવળ ગિ બર-માનના અનુસાર છે ?

નામાદિમા પરસ્પર લેદ—

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણેમા અભિધાન (નામ), દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા (વિવક્ષિત અર્થની શૂન્યતા)ની સમાનતા છે, એમકે દાખલા નામ, સ્થાપના અને તરીકે નામ-મગલ, સ્થાપના-મગલ અને દ્રવ્ય-મગલ એ દ્રવ્યમા સમાનતા ત્રણેમા મગલ એવા અભિધાનની સમાનતા છે, વળી તેમા દ્રવ્યત્વની પણ સમાનતા છે, કારણ કે નામ અને સ્થાપનાને દ્રવ્ય જ સાથે સંબંધ છે અને દ્રવ્યમા તો દ્રવ્યત્વ-દ્રવ્યપણું છે જ આ ઉપરાંત ભાવ-મગલની શૂન્યતા પણ એ ત્રણેમા સમાન છે આથી કરીને આ ત્રણુમા કંઈ લેદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આના સમાધાનાર્યે આપણે નામ-ઈન્દ્રાદિનો વિચાર કરીએ જેમ સ્થાપના-ઈન્દ્રમા આકાર, અભિપ્રાય, બુદ્ધિ, ક્રિયા અને ફળ ઘણે ભાગે જણાય છે, તેમ સ્થાપનાની નામ અને તે નામ-ઈન્દ્ર અને દ્રવ્ય-ઈન્દ્રમા જણાતા નથી અપ્રકટ શબ્દમા દ્રવ્યથી ભિન્નતા કહીએ તો ઈન્દ્રના હજાર નેત્રો, કુહળ, સુકંટ, ખાણુમા ઈન્દ્રાણી, હાથમા વજ, મિહાસન ઉપગની તેની બેઠક અને તેના દેહની યુતિ આ બધી હકીકતોથી યુક્ત હોય એવો આકાર સ્થાપના-ઈન્દ્રમા જણાય છે વળી સ્થાપના કરનારને મફત ઈન્દ્રને ઉદ્દેશીને જેવો અભિપ્રાય છે, તે પણ આમા વ્યક્ત થયેલો માત્રમ પડે છે વિશેષમા સ્થાપના-ઈન્દ્રના બેનાબે આકારના દર્શનથી ઈન્દ્ર-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે વળી ઈન્દ્રનો ભક્ત જન તેને નમસ્કાર કરતો જેવાય છે આવા સ્થાપના-ઈન્દ્રના ભક્તિ પૂર્વક દર્શન કરવાથી પ્રાય પુત્રોત્પત્તિરૂપ ફળ થાય છે આ હકીકત નામ-ઈન્દ્ર કે દ્રવ્ય-ઈન્દ્રમા જણાતી નથી, એ કારણથી સ્થાપના નામ અને દ્રવ્ય તરતા ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે

નામ અને સ્થાપનાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા—

જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે તેમ નામ કે સ્થાપનાના સંબંધમા કહી શકાય તેમ નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ અનુપયોગી (ઉપયોગ ન્હિત) વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગ-ઠાલે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનું ઠાણું વાય છે અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વસ્તુરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે—તેનું કાર્ય થાય છે, તેમ નામ કે સ્થાપના એટલીજના કારણ-કાર્ય રૂપે પશ્ચિમવા સમર્થ નથી અન્ય ગુણોમા કહીએ તો જેમ કોઈ સાધુ ભવિષ્યમા ઈન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેથી દ્રવ્ય-ઈન્દ્રથી મનોધાતો આ જીવ ભાવ-ઈન્દ્રનું ઠાણું થાય છે અને એ ભાવ-ઈન્દ્રના પશ્ચિમરૂપ ભાવ તે આ દ્રવ્ય ઈન્દ્રનો—સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેવી હકીકત નામ અને સ્થાપના યગતે વટતી નથી

આ ઉપરથી નામ આકારથી તેમજ ઠાણુપણાથી ન્હિત હોવાને લીધે તે સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એમ સમજી નડાય છે

૧ ત્રણમા જ કહ્યું અને આમા ન કહ્યું તેનું કારણ એ કે ભાવમા તદર્થશૂન્યતા નથી, ત્યારે નામાદિમા તેમ છે આથી ભાવ નામાદિથી ભિન્ન છે એ ચુતરા સમજાય છે

એ કે દ્રવ્ય, દર્દી અને છાશમા ગોરમપણુ, સફેતાશ વગેરે સમાન છે, પરંતુ તેના સ્વાદોમા તદ્વાત છે અને એથી તેને પન્થર લિપ્ત ગણવામા આવે છે, તેમ 'નામની સ્થાપના અને નામાદિમા અભિધાનાદિ સમાનતા હોવા છતાં તેમા ઉપયુક્ત દ્રવ્યથી લિપ્તતા લિન્નતા રહેવી હોવાથી તેને પન્થર લિન્ન ગણવા તે ન્યાય છે

નામાદિનુ પ્રયોજન—

આ સમગ્ર નિરૂપણ ઉપનથી એવી શકા ઉદ્ભવે છે કે નામાદિમા ભાવ જ તાત્ત્વિક-વાસ્તવિક-ખરી રીતે વસ્તુ છે, તેા નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનુ શુ પ્રયોજન છે ? કેમકે ભાવ-ઇન્દ્ર જ દોનયોને ઢમન કરવારૂપ કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ નામ-ઇન્દ્રાદિ તેમ કરવા મમથ નથી આનો ઉત્તર એ છે કે સામાન્યથી ભાવને વસ્તુરૂપે માનવો તેમા ઠંધ ઢોષ નથી 'નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ પણુ વસ્તુના પર્યાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓ જ છે, કેમકે પર્યાય, ધર્મ, લેહ, ભાવ એ બધા મમાન અર્થવાળા શબ્દો છે ઢોધએ સામાન્યથી 'ઇન્દ્ર' એમ કહ્યું, તેા શુ તે માલજનારાને નામ-ઇન્દ્રાદિ ચારેની પ્રતીતિ થતી નથી કે ? તેને જરૂર એવી શકા થાય છે કે આ શુ નામ-ઇન્દ્રની, સ્થાપના-ઇન્દ્રની, દ્રવ્ય-ઇન્દ્રની કે ભાવ-ઇન્દ્રની વાત કરે છે ? અર્થાત્ નામાદિ ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના પર્યાયો-ભાવ વિશેષો છે અને પર્યાયો અને દ્રવ્ય વચ્ચે કથચિત્ અલિન્નતા છે જ

નામાદિ નિષ્કેયોની વ્યાપકતા—

વસ્તુનુ જે નામ તે 'નામ', તેનો આકાર તે 'સ્થાપના', પરિણામી કાર્યની કારણતા એ 'દ્રવ્ય' અને કાર્યરૂપ પરિણામ તે 'ભાવ' એવો નામાદિ નિષ્કેપરૂપ ચતુષ્ટય મર્વ વસ્તુઓ પરત્વે ઘટે છે કે નહિ ? આનો ઉત્તર 'શાસ્ત્રકાર એમ આપે છે કે ઘટ, પટ આદિ મમગ્ર વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે જેમકે ઘટ એણુ નામ ચા એની સજ્ઞા તે 'નામ-ઘટ', ઘટનો આકાર તે 'સ્થાપના-ઘટ', ઘટની મૃતિકા (માટી) તે 'દ્રવ્ય-ઘટ' અને જળાદિ લાવવામા ઉપયોગી ઘટ તે 'ભાવ-ઘટ' છે અતઃ કોઈ શકા કરે કે આવી હકીકત જીવને લાગુ પડતી નથી, કેમકે દ્રવ્ય-જીવ એણુ કંઈ છે જ નહિ ઢહેવાની મતત્તળ એ છે કે ઢોધ મચેતન કે અચેતન પર્યાયનુ જીવ એણુ નામ પાઢવામા આવે તેા તે 'નામ જીવ' ઇ કાષ, પુસ્ત, ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમા જીવની સ્થાપના કરવી તે 'સ્થાપના જીવ' છે, જેમકે જિન, કેદ્ર, સ્કેન્દ, વિષ્ણુની પ્રતિમાઓ ગુણ-પર્યાયથી ગઢિત, ભુદ્ધિ દ્વાન કંપેક્ષો અને અનાદિ પાન્થિયામિક ભાવથી સુજ્ઞા તે 'દ્રવ્ય-જીવ' છે આ લાગો

૧ નામ એ વસ્તુના પ્રત્યયનુ કારણ છે એ ધતર વસ્તુનો વ્યવસ્થા કરાવવામા ઉપયુક્ત છે

૨ અનુયોગદ્વાર (પનાક ૧૦)મા કહ્યું કે—

‘ જાથ ચ જ્ઞ જાણેજ્ઞા નિષ્કલેષ નિશ્ચિય નિરવયમેમ ।

જાથ ચિ અ ન જાણેજ્ઞા ચડક્ષમ નિશ્ચિય તત્થ । ૧ ॥ ’

[યત્ર ચ ય જાનોયાત્ નિષ્કેપ (ત) નિશ્ચિપેત્ નિરવયશ્વમ ।

યત્રાપિ ચ ન જાનોયાત્ ચતુષ્ક નિશ્ચિપેત્ તત્ર ॥]

(પ્રકાર) શૂન્ય છે, કેમકે અણવ જીવડપે અને જીવ અણવડપે પરિણમે છે એ વાત સભવતી નથી. ઔપશ્યિકાદિ ભાવ મહિત ઉપયોગ યુક્ત જીવ તે 'ભાવ-જીવ' છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દ્રવ્ય જીવ એવો ભાગો (ભાગ) સભવતો નથી એથી નામાદિ ચારે નિરૂપે સર્વવ્યાપક છે એમ નહિ કહી શકાય એવી જે શક્તા ઉપસ્થિત જગતમા આવે છે તેનું સમાધાન એ છે કે કદાચ ઔકાદિક વસ્તુ પરત્વે એક નિરૂપ ન થતી શકે તેથી કરીને તેની વ્યાપકતા માર્વાત્રિ નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી કેટલાક આનો એમ પણ ખચાવ કરે છે કે હું મનુષ્ય-જીવ લવિધ્યમા દેવ-જીવ ચનાર હોવાથી દ્રવ્ય-જીવ છું પરંતુ આ માન્યતાને સ્વીકારવાથી તો સિદ્ધ પરમાત્મા જ ભાવ-જીવ ગણી શકાશે, કેમકે પૂર્વ પૂર્વ જીવ તે ઉત્તર ઉત્તરની ઉત્પત્તિનું ઝાણુ છે તેથી આ મત આદ્યગણીય નથી જીવના શબ્દાર્થને જાણનારે પરંતુ તે પરત્વે ઉપયોગ રહિત એવો જીવ તે દ્રવ્ય-જીવ છે એમ પણ કેટલાકે. “આગમતો જાગળ અણુવડતો” એ મુદ્રાલેખને આધારે કહે છે અને તેમ કરી નિરૂપોની પૂરેપૂરી વ્યાપકતા છે એમ માનીત કરે છે.

આ પ્રમાણે નામાદિ નિરૂપોનો વિચાર કરી આ પ્રજ્ઞા પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અશ્વયોગ્ય નહિ ગણાય કે જુદા જુદા પદાર્થો આશ્રીને આ નિરૂપો જુદા જુદા અર્થોમા થતા વવામા આવ્યા છે જેમકે તત્ત્વાર્થ ૦ જૃહ્વૃત્તિમા (૫૦ ૪૫-૪૬)મા જીવ, ૧અજીવ, ૨આજીવ આદિ સાત તત્ત્વોને, ૩જન-ત્રયીને તેમજ દ્રવ્યને લક્ષીને, શ્રીમદ્ભગવદ્ગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિથી

૧ કોષ પણ સચેતન કે અચેતન પદાર્થનું ‘અજીવ’ એવું નામ પાડવું તે ‘નામ-અજીવ’ છે, કાષ્ઠાદિમા તેનો આધાર કહેવો તે ‘સ્થાપના-અજીવ’ ૨, ગુણાદિથી રહિત કપનાજન્ય અજીવ તે ‘દ્રવ્ય-અજીવ’ છે (આ ભાગો શૂન્ય છે) અને ગતિ-જગેમા સહાયક એવા ધર્માસ્તિકામાદિ અજીવ પદાર્થ તે ‘ભાવ-અજીવ’ છે.

૨ આસ્તનાદિના દ્રવ્ય અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ બેદો પાડી તેનું ચુબ્ધ સ્વરૂપ આપણે પાચમા અને ૭મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ, ત્યારે નામ અને સ્થાપનાના દૃષ્ટિ-કોણથી તેનું સ્વરૂપ નામ-અજીવ અને સ્થાપના-અજીવની જેમ સમજી શકાય તેમ છે.

૩ જન-ત્રયી પૈકી પ્રત્યેક જનનો મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે બેદોથી વિચાર કરીશું, કેમકે બીજા બે બેદો સદેનાથી ધ્યાનમા આવે તેમ જ જે મિથ્યાદર્શનના પુહગણે ભવ્ય જીવને સમ્યક્દર્શનડે પરિણત થશે અથવા પૂર્વે સ્થપ ગયા તે ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્દર્શન’ છે, ત્યારે એ જ નિશ્ચય આત્મ-પરિણામી પામે ત્યારે તે ‘ભાવ-સમ્યક્દર્શન’ ૭ ઉપયોગ રહિત અનર્થમા તે ‘દ્રવ્ય-જ્ઞાન’ અને ઉપયોગમય દર્શા તે ‘ભાવ-જ્ઞાન’ છે. ભવ્ય કે અભવનું ઉપયોગ શૂન્ય ચારિત્ર તે ‘દ્રવ્ય-ચારિત્ર’ અને ઉપયોગ પૂર્વક આગમ અનુમાર ક્રિયાનુષ્ઠાન તે ‘ભાવ-ચારિત્ર’ છે.

૪ દ્રવ્ય પરત્વે નામાદિ ચારે નિરૂપો થતી શક્તા નથી, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ શૂન્ય ભાગો છે, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ ગુણ અને પમાયથી રહિત જોઈએ તો એમ તો બની શકે તેમ નથી. કેટલાક દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી પુજન માટે તેમનું એમ કહેવું છે કે બહુ પરમાણુઓ એકઠા મળીને ત્રિપ્રદેસાદિ રક્ત્વ બને છે એટલે આ રક્ત્વના કાણુરૂપ પરમાણુઓ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે અથવા એક રક્ત્વથી પરમાણુ જુદો પડે છે, એટલે એ રક્ત્વ પણ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો પ્રકાર માનવો કે તેને શૂન્ય ગણવો એ વિનાશગ્રસ્ત સેવાય, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તે વાસ્તવિક માનનાર પણ આ હકીકત પુજન સંબંધે જ નહિ કે જીવાદિ પરત્વે માની શકે છે.

વિભૂષિત 'અનુયોગદ્વાર' (પત્રાક ૧૦-૩૦)મા આવશ્યકને, ૩૧ માથી ૩૭ મામા ક્રુતને અને ૩૮ માથી ૪૭ મામા ચ્ચને ઉદેશીને, વિશેષાં (ગાં ૨૪-૭૭)મા મગળ પરત્વે, શ્રીદેવ વાર્યકે સમાવ્રમણકૃત નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસન્કૃત ટીકા (પત્રાક ૨)મા નન્દીને ઉદેશીને, આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસન્કૃત વિવૃત્તિ (પત્રાક ૮-૭)મા મગળ અને નન્દી સખધી, દશવૈકાલિકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રાચ ટીકા (પત્રાક ૧૭)મા દુમને ઉદેશીને, ઇત્યાદિ

અનુયોગના દ્વારો—

એ તો સુવિદિત વાત છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવનાર તેના વિવિધ પાસાનું જુદી જુદી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ તેની એક જ બાબ જોવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે અપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે તે જ્ઞાન ન મળતા અજ્ઞાન ગણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતને લક્ષ્યમા ગખીને શાસ્ત્રકારોએ કોઈ પણ પદાર્થનો બોધ થવા માટે—કોઈ પણ તત્ત્વનું વાસ્તવિક આગોપાગ જ્ઞાન થાય તેટલા માટે વિચાર કરવાના વિવિધ રસ્તાઓ—જુદા જુદા અનુયોગ-દ્વારો ઠગીંચ્યા છે આવા દ્વારો પૈકી આપણે નિશ્લેષનો વિચાર કરી ગયા આ સિવાય પ્રમાણ અને નય પણ જખરજસ્ત બે માર્ગો છે એમ નિવેદન કરી અન્થકાર તેના લક્ષણાદિ પ્રરૂપે છે, પરંતુ એ ઉપરાત તત્ત્વાર્થાધિન ના આદ્ય અધ્યાયના નિમ્ન-વિખિત—

“ નિર્દેશ-સ્વામિત્વ-સાધના-ઽધિકરણ-સ્થિતિ-વિધાનતઃ ॥ ૭ ॥

સત્-સદ્વ્યા-ક્ષેત્ર સ્પર્શન-કાલા-ડન્તર-માધા-ડ્વપ્તવૃત્તયૈઃ ॥ ૮ ॥”

—સૂત્ર-યુગલમા સૂચ્યોચા સુજખ અન્ય દ્વારો પણ છે અન્થકારે આની અન્થ-ગીરવના લયને લઇને કે અન્ય કોઈ ધરણથી ઉપેક્ષા કરી છે, કિન્તુ આપણે તો તેનું ચત્કિચિત્ત સ્વરૂપ અવલોકીશું, અને તેમ કર્યા પછી પ્રમાણ અને નયરૂપ બે રાજ-માર્ગોનો પરિચય કરીશું

(૧) નિર્દેશ (વસ્તુ-સ્વરૂપનું કથન), સ્વામિત્વ (માલિકી), (૩) માધન, (૪) અધિકરણ (આધાર), (૫) ચ્ચિતિ (કાળ) અને (૬) વિધાન (બેઢ)

અનુયોગ-દ્વારોની
સૂચ્યા

એમ જ અનુયોગ-દ્વારો (યોગ્યા-અગી) છે અથવા અન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતા (૧) સત્ (સદ્ભૂત પદનું પ્રરૂપણ), (૨)

૧ નિશ્લેષકમા ઓધનખનનિશ્લેષ ઇત્યાદિ જે નિશ્લેષના પ્રમાણ બતાવ્યા છે [આબુ વર્ણન દશવૈકાલિક નિર્ણય (૨૭-૩૪)મા પણ] તેનો પ્રસ્તુતમા અન્થનું કલેવર વરી જવાના ભયથી ઉત્તેજ કરવામા આવેલો નથી

૨ નિશ્ચયેન ઉપયુક્ત્યે પ્રસ્તુતે વસ્તુનિ સ નિર્દેશ ” એ નિર્દેશનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે જુઓ તત્ત્વાર્થ-બૃહદ્વૃત્તિ (૫૦ ૫૪)

મજ્યા, (૩) 'ક્ષેત્ર', (૪) 'સ્પર્શન', (૫) કાળ, (૬) અતર, (૭) ભાવ અને (૮) અલ્પ બહુત્વ એમ આઠ છે

આ હકીકત યથાર્થ રીતે સમજાય તેટલા માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ જેમકે
નિર્દેશ (૧) જીવ એટલે શું અર્થાત્ જીવ શું દ્રવ્ય છે, શુષ્ક છે કે ક્રિયા છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવ ઔપચારિકાદિક ભાવથી યુક્ત દ્રવ્ય છે

(૨) જીવ કેનો સ્વામી છે અથવા જીવનો કોણ માલિક છે ? જીવ એ પુરુષાર્થાદિનો સ્વામી છે, કેમકે તે પુરુષાર્થાદિમા મોહિત થાય છે, તેને ચક્રણ કરે છે, તેને ભોગવે છે, ઇત્યાદિ વળી જીવના તેનાથી વધારે બળવાળા તેમજ તેને વિષે મુશ્કિલ એવા જીવો સ્વામી છે કાખલા તરીકે શુભામનો તેનો માલિક, દોરનો તેનો ધણી

“નાદ્યતે યેન તત્ સાધનમ્” અર્થાત્ જેના વડે સધાય તે સાધન એ વ્યાખ્યા અનુસાર જીવ કેનાથી સધાય છે-જીવનું સાધન શું છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવનું કોઈ સાધન નથી * દેવાદિ ચૌનિવિશિષ્ટ જીવનું તો બાહ્ય પુરુષ-કર્મ સાધન છે

જીવનું અધિકરણ શું છે અર્થાત્ તે શેના આધારે રહેલો છે ? નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તે આકાશની જેમ પોતાનામા જ પ્રતિષ્ઠિત છે-તેના પોતાના પ્રદેશો તેનું અધિકરણ છે, વ્યવહાર-નય પ્રમાણે થગીર, આકાશ વગેરે તેના અધિકરણો છે

જીવની સ્થિતિ કેટલી છે અર્થાત્ તે જીવરૂપે કયા સુધી રહેશે ? અમુક ભવ આશ્રીને તે ભવના આયુષ્ય સુધી તેની સ્થિતિ છે, જ્યારે ભવોની વાત બાબતે રાખીએ તો સર્વકાલીન તેની સ્થિતિ છે-જીવરૂપે જીવ સદા રહેશે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવની ગ્થિતિ અત્યાદિ-અનન્ત છે, જ્યારે પર્યાયની અપેક્ષાએ તે સમયાદિકની છે

૧-૨ જ્યાં અવગાહ હોય તે 'ક્ષેત્ર' છે સ્પર્શના તો અવગાહેના ક્ષેત્રથી બદાગ પદ્ધ ૩ જેમકે ૫ માણનું ક્ષેત્ર એક પ્રદેશનું છે, જ્યારે તેની સ્પર્શના સાન પ્રદેશની છે

૩ નિશ્ચય-નય અનુસાર પાંચાંગિક ભાવ જીવનું સાધન છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય અનુસાર ઔપચારિકાદિ ભાવો તેના સાધન છે એમ તત્ત્વાર્થગાથા (૫૦ ૨૭-૨૮)મા કહ્યું છે

જીવના ડેટલા પ્રકારો છે ? જ્ઞાનની જેમ અપેક્ષાનુમાન તેના એક, બે, ત્રણ એમ ૩ અનેક વિધાન
-અગણિત ભેદો છે *

નિર્દેશાદિ દ્વારો અને સમ્યગ્દર્શન—

(૧) સમ્યગ્દર્શન શું છે ? તે દ્રવ્ય છે (૨) સમ્યગ્દર્શનનો કોણ સ્વામી છે ? આ પ્રશ્નનો ત્રણ રીતે વિચાર થાય છે, કેમકે અત્ર સમવાય-અગધથી જેમા સમ્યગ્દર્શન છે તેને સ્વામી ગણવો કે તેની ઉત્પત્તિમા કાણુભૂત એવા અન્યને પણ વ્યવહારથી સ્વામી ગણવો એને અવલ-ખીને આ વાત રહેલી છે આથી આત્મ-મયોગથી, પર-સયોગથી અને ઉભય-મયોગથી સમ્યગ્દર્શન છે એમ ફેલીભૂત થાય છે જ્યારે ઉત્પન્ન થતા સમ્યગ્દર્શનનું જિનેશ્વર કે તેની પ્રતિમાદિ નિમિત્ત ન હોય ત્યાં આ પગિપામ આત્મામા સમવાય-અગધથી રહેલો હોવાથી તે આત્મા તે પરિણામથી જીવાદિ તત્ત્વો વિશે યથાર્થ રૂચિ નામે છે આ આત્મ-મયોગથી જીવનું સમ્યગ્દર્શન છે જે સાધુ, પ્રતિમા ઇત્યાદિ વસ્તુરૂપ નિમિત્તથી યથાર્થ જ્ઞાન ઉદ્ભવે, તો તે પરિણામ અન્યકર્તૃક હોવાથી તેને પદ્મયોગથી સમ્યગ્દર્શન કહેવામા આવે છે અત્ર પદ્મયોગ આશ્રીને છ ભાગાઓ (ભગો-પ્રકારો) પડે છે (૧) કોઈ જીવને એક ક્રિયાનુદાનમા ભાગ હોનાગ મુનિને આશ્રીને આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તો તે મુનિ તેનો સ્વામી કહેવાય, પ્રતિમાદિ કોઈ એક અજીવ પદાર્થના નિમિત્તથી યથાર્થ રૂચિ થાય તો તે અજીવ પદાર્થ સ્વામી ગણાય (૩) બે મુનિઓ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમના કારણુભૂત હોય તો તે બે મુનિઓ, (૪) બે અજીવ પદાર્થો નિમિત્ત હોય તો તે બે પદાર્થો, (૫) બે કરતા વધારે મુનિ પ્રમુખ જીવો નિમિત્ત હોય તો તે જીવો અને (૬) બે કરતા વધારે પ્રતિમાદિ અજીવ પદાર્થો કારણરૂપ હોય તો તે અજીવ પદાર્થો સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી ગણાય

અ તરુ આત્મા તેમજ બહિરંગ મુનિરાજ કે અન્ય કોઈ અજીવ પદાર્થ પણ જે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમા કાણુભૂત હોય તે ઉભયસયોગથી સમ્યગ્દર્શન ગણાય છે આથી અત્ર નીચે સુજબના ભાગા (વિકલ્પો) ઘટી શકતા નથી

(૧) આત્મા પોતે એકલો જ જે સમ્યગ્દર્શનનો હેતુ હોય તેનો અત્ર સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કેમકે આમા અન્યના નિમિત્તનો અભાવ છે એવી રીતે તીર્થંકર કે પ્રભાવશાળી મુનિવર જે

૧ સામાન્ય રીતે એક એવા જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો, દ્રવ્ય શુદ્ધ અને પદાર્થની અપેક્ષાએ ત્રણ, નામાદિ વિશ્લેષો આશ્રીને ચર મતિ શ્રુત એ પ્રમાણે પાય અને જ્ઞેયાકારણે પરિણત થતુ હોવાથી જ્ઞાનના સમ્યક્ષ, અસમ્યક્ષ અને અનન્ત ભેદો છે

૨ જીવોના જુદા જુદા દષ્ટિ-ભાણથી જે ભેદો પડે છે તે આ જ નામમા આગળ ઉપર વિચારનામા આવનાર છે

૩ આ તો જીવાદિ સાન તત્ત્વો પૈકી એકનું નિરૂપણ થયુ આવી રીતે અજીવાદિ છ તત્ત્વોના તેમજ રત્ન-ત્રયીના નિરૂપણના અભિપ્રાયોને તત્ત્વાર્થરાજ (૫૦ ૨૮-૨૯) જેવા ભનામણ કરવામા આવે છે

સમ્યક્દર્શનના કારણરૂપ હોય તેનો પણ અત્ર સ્વીકાર વડે મત તેમ નથી, કેમકે અહીં જેન મા સમ્યક્દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે તે આત્માનો અસ્તિત્વ છે

(૨) કોઈ એક પ્રતિમા-અણુવ પદાર્થ જોવાથી યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવ્યું હોય તો તે વિકલ્પ માટે પણ અત્ર સ્થાન નથી, કેમકે તેમા ઉભયના સંયોગનો અભાવ છે

(૩) બે જીવો સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ ભગ પણ ઘટી ગયો નથી, કેમકે આ બે તો સમ્યક્દર્શન માથે સમવાય-સંબંધથી યુક્ત બે જીવો છે અને તે ઉત્પન્ન વવામા અન્ય ડોઝ નિમિત્ત નથી એટલે ઉભય સંયોગનો અત્ર અવકાશ નથી

(૪) એવી રીતે બે અણુવો સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ પ્રકાર પણ અત્ર અન્યથા છે, કાણુ કે આ તો નિમિત્ત-કારણ છે, ત્યારે જેનામા એથી સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવ્યું છે તેનો અત્ર સમાવેશ કરવામા આવ્યો નથી આવી રીતે ૧૬૦ મા પૃષ્ઠમા મૂળવેદા (૫) અને (૬) એ બે પ્રકારે કે જેમા બે ઠરતા વધારેની વિવક્ષા છે તે પણ ઘટી ગયતા નથી

જેમ આ પ્રમાણે છ વિરુદ્ધો ઘટતા નથી તેનો વિચાર કર્યો તેમ જે છ વિરુદ્ધો ઉભય સંયોગરૂપ સ્વામિત્વ આપીને ઘટે છે તેનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે જે જીવમા સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયું હોય તે બે પર્વનિમિત્ત હોય તો તે વિકલ્પ સ્વાને છે આમા બે પર્વ નિમિત્ત જીવ હોય તો તે એક પ્રકાર અને અણુવ હોય તો બીજો પ્રકાર સમજવો (**જીવસ્ય જીવસ્ય, જીવસ્ય અજીવસ્ય**)

ઉપર્યુક્ત વિરુદ્ધમા પર્વનિમિત્તક તરીકે બે જીવો હોય અથવા બે અણુવ પ્રતિમાદિ પદાર્થો હોય તો વળી જે બે પ્રકારે પડે છે તેને માટે અત્ર સ્થાન છે (**જીવસ્ય જીવયોઃ, જીવસ્ય અજીવયોઃ**) એવી રીતે ઉપના વિરુદ્ધમા પર્વ નિમિત્ત તરીકે ત્રણ જીવો હોય અથવા ત્રણ અણુવ પદાર્થો હોય તો તે રીતે વિચારતા જે બે પ્રકારે પડે છે તેને માટે પણ અત્ર અવકાશ છે (**જીવસ્ય જીવાના, જીવસ્ય અજીવાનામ્**).

(૩) સમ્યક્દર્શનનું માધન નુ છે અર્થાત્ તે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે ? આપણે ૬૬ મા પૃષ્ઠમા ભેદ ગયા તેમ તે નિર્મળ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન વાય છે તેમજ વળી આ બંને પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તે દર્શનમોહનીયરૂપ આવજીવના કથ, ઉપરામ કે ક્ષયોગમની વાય છે

(૪) સમ્યક્દર્શનના અવિકલ્પણનો તેના સ્વામિત્વની જેમ ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય છે આત્મસન્નિધાને યાને અભ્યન્તર મન્નિવાને જીવને વિષે સમ્યક્દર્શન છે, ત્યારે પર્વ મન્નિવાને યાને બાહ્ય મન્નિધાને તેમજ ઉભય સન્નિધને તો સ્વામિત્વ આપીને કહેતા વિરુદ્ધો વડારી લેવા

(૫) સમ્યક્દર્શનની કેટલી મિતિ છે અર્થાત્ તે કેટલો કાળ નહે છે તેનો તેમજ (૬) તેના વિધાનનો ઉત્તર આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા રીતે જુઓ પૃ ૧૦૮

સમ્યક્દર્શન અને સદ્ગુણો દ્વારા—

(૧) સમ્યક્દર્શન છ કે નહિ ? છે, તે અણુવને વિષે નથી, પરંતુ કેટલા જીવોને વિષે છે

અર્થાત્ (૧) ગતિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) કાય, (૪) યોગ, (૫) ક્ષાય, (૬) વેદ, (૭) લેક્ષ્યા, (૮) નમ્યકૃત્વ, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) દર્શન, (૧૧) ચાન્ડિ, (૧૨) આહાર અને (૧૩) ઉપયોગ એ ૧૩ે અનુયોગ-દ્વારાને વિષે સમ્યક્ત્વની ચત્રામલય પ્રરૂપણા કરવી

ગતિ-દ્વાર

કહેવાની મતવળ એ છે કે ગતિ આદિ પન્ત્વે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પામેલા (પ્રતિપન્ન) જીવનો તેમજ તે ગતિ આદિમા પામતા (પ્રતિપદમાન) જીવનો વિચાર થોડે ઘણે અંગે આ પ્રમાણે છે નહિ આર^૨ ગતિમા સમ્યક્ત્વ પામેલા અને પામતા એમ ઉભય પ્રકારના જીવો છે નરક-ગતિમા, તિર્થંગ-ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા કાયિક અને કાયોપશમિઠનો સહભાવ છે, જ્યારે મનુષ્ય-ગતિમા આ બે ઉપગત ઔપગમિ- પણ છે

એકેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન નથી તેમજ પ્રતિપદમાન પણ નથી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસરી પચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય કે ન પણ હોય, પરંતુ આ જીવો પૈકી આસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પામના તે હોઈ નથી સરી પચેન્દ્રિયોમા અને છે

પૃથ્વી-કાય, જલ-કાય, અગ્નિ-કાય, વાયુ-કાય અને વનસ્પતિ-કાયમા બેમાથી એકનો પણ સભવ નથી ત્રમ-કાય પૈકી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસરી પચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપદમાન હોય પરંતુ પ્રતિપદમાન હોય નહિ, સરી પચેન્દ્રિય પન્ત્વે તેા અનેનો સભવ છે

ઠેવજ કાયયોગવાળા એવા પૃથ્વી-કાયથી વનસ્પતિ-કાય મુખીના જીવોમા અને નથી, કાયિક અને વાયિ- એમ ઉભય યોગવાળા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસરી પચેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદમાન હોય નહિ માનન્દિ, વાયિક અને કાયિક એ ત્રણે યોગ

વાળામા અનેનો સહભાવ છે

૧ આ પ્રમાણે તેર દ્વારો તત્ત્વનાથ-ભાષ્ય (૩૦ ૬૩)મા મુચ્ચેલા છે તત્ત્વનાથ-મુદ્દફલિત (૫૦ ૬૪)મા ભાષ્ય, પશ્ચિત્ આદિનો પણ ઉપયોગ કે પરંતુ તેનો આ તેરમા વ્યક્તિત્વ અભાવેશ થતો હોવાથી ભાષ્યકાર તેા પૃથક્ક નિદે ૧ નાં ૩૦ ૬૪ એમ ગીતા-કારે કહ્યું છે અત્ર આસ્થિ શુ સમજવું તેમજ ગીતા-કારના કથનની પ્રતીતિ થાય તે માટે આનંદચક્ર ૧૧ નિર્ણયિત (પનાઠ ૧૮) ગન નિમ્ન નિમ્ન ગાયાત્રો ઉપચિત્ કરવામા આવે કે —

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ગદ્દ દિદિપ્તિ ચ રોષ કોષ વેપ વમાય લેમાસુ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
સમ્મત્ત નાળ દમણ સમય સ્વયંભોગ આદારે ॥ ૧૯ ॥

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ભાસગ પશ્ચિત્ પશ્ચિત્ મુદ્દમ મળી ચ હાદ મ્મ ચરિમે ।

અમિનિવોજિતનાથ મગ્નિજ્ઞા પસુ ઠાણેસુ ॥ ૨૦ ॥

આ વીસ બનો ૧-૬૩ પ્રકારે ગતિવાનું અર્થ શીલારિખદીય ગીતા (પનાઠ ૧૯-૨૧)મા છે

અનન્તાનુબન્ધી કપાયના ઉદય વખતે પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપક્ષમાન તો નહિ
કપાય-દ્વારે જ, બાકીના કપાયોના ઉદય સમયે બને મળવે છે

પુરુષ-વેદ તેમજ સ્ત્રી-વેદમા બને હોય છ નપુમ્સ-વેદવાળા પેઢી એકેન્દ્રિયોમા
બનેનો અભાવ છે, વિકલેન્દ્રિયોમા તેમજ અમલી પચેન્દ્રિયોમા
વેદ-દ્વારે દેહલાક પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપક્ષમાન હોતા નથી,
નસી પચેન્દ્રિયમા તો બનેનો અદ્ભાવ છે

નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોમા તેજલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને ગુકલેશ્યા દુઃસ્થાન
બને હોય, પરંતુ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને લાપેતલેશ્યા
લેશ્યા-દ્વારે દુઃસ્થાન પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપક્ષમાન ન હોય

નુ મન્યઝઘિટ સમ્યક્ત્વ પામ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ તે પામે છે? નિશ્ચય-નયથી તો મન્યઝઘિટ
તે પામે છે, કેમકે ગણનુગાદિની માકડ જે ન હોય તે ઉત્પન્ન
સમ્યઝઘર્શન દ્વારે થતુ નથી જ્યવહાર-નયથી મિઠાદષ્ટિ સમ્યક્ત્વ પામે છે, કેમકે
પ્રતિપક્ષિનો અભવભાવ વિષય છે, અર્થાત્ જેનામા જે ન હોય
તે તે પામે, હોય તેને પામવાતુ શુ ?^૧

જ્ઞાન-દ્વારે

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે જ્ઞાની અને જ્યવહાર-નય પ્રમાણે અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ પામે છે

અક્ષુર્દર્શનવાળાઓમા બને હોય છે ચતુર્ગિન્દ્રિય અને અમલી પચેન્દ્રિયોને વિષે પૂર્વ
પ્રતિપક્ષ હોય, પરંતુ પ્રતિપક્ષમાન ન હોય સસી પચેન્દ્રિયોમા
દર્શન-દ્વારે બને હોય અચતુર્દર્શનીઓ પેઢી પૃથ્વીનયથી વનસ્પતિકાય
સુગ્રીના અચતુર્દર્શનીઓમા બને નથી કીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુ
ર્ગિન્દ્રિય અને અમલી પચેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય પરંતુ

પ્રતિપક્ષમાન નહિ હોય, જ્યારે સસી અચક્ષુર્દર્શનીઓમા બને હોય

આગ્નિવાન્ પૂર્વ પ્રતિપક્ષ જ હોય છે, જ્યારે અચારિની પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય કે પ્રતિપક્ષમાન
આરિઝ-દ્વારે હોય

અનાહારક પૂર્વ પ્રતિપક્ષ જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપક્ષમાન નહિ, કેમકે ^૨અન્તરગતિમા
આહારક-દ્વારે તેનો મલવ નથી

સાકાર ઉપયોગવાળાઓમા બને છે, જ્યારે અનાકાર ઉપયોગવાળામા પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય,
ઉપયોગ-દ્વારે કિન્તુ પ્રતિપક્ષમાન નહિ ^૩

૧ આથી મુશ્કેલી કે કે નિશ્ચય- નય માર્ગવાળી જ, જ્યારે જ્યવહાર- નય અમરકાર્યવાદી છે

૨ આ દમ્ભીત અજ્ઞાન ઉપર આ ઉ તમમા નિવાનમા આનન્દ છે

૩ આ ઉપરના ક્ષેત્ર, વિશા ઇલાદિ ભુદા ભુ ૧ દાગે ૧૧ અપેરાએ સમ્યક્ત્વ સ પધ્ધી બનાવેલ
આનન્દયક-પ્રાપ્તિ ધામદ્વારુ-પામીએ ગ્નેવી નિયુક્તિ (૧૫૦-૮૦૭-૮૦૮)મા કરનામા આ પા છે, પરંતુ
તે અન્યતુ કહેવર નથી જ્ઞાનાના બપથી અત્ર આપણમા આપણે ૧૫૧

(૨) સમ્યક્દર્શનની ગી મળ્યા છે અર્થાત્ તે ડેટલા છે ? સમ્યક્દર્શનો અસંખ્યાત છે, જ્યારે મમ્યક્દષ્ટિઓ તો અનન્ત છે

(૩) સમ્યક્દર્શનનું કેટલું ક્ષેત્ર છે ? લોખના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું

(૪) સમ્યક્દર્શનથી કેટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શાયેલું છે ? લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ આનાથી સ્પર્શાયેલો છે, જ્યારે મમ્યક્દષ્ટિથી તો મમત્ર લોક સ્પર્શાયેલો છે

(૫) સમ્યક્દર્શનનો કેટલો ડાળ છે ? એક શ્રવ આશ્રીને જઘન્યથી તેનો કાળ અન્ત સુધી તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૬ સાગગેપમથી ડંઇડ અધિક છે, જ્યારે ઘણા શ્રોતાની અપેક્ષાએ તે સર્વદા છે

(૬) સમ્યક્દર્શનનો વિરહ ડાળ (અતર) કેટલો છે ? એક શ્રવ આશ્રીને જઘન્યથી અન્તસુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અધિપુરુષલ-પગવર્તમા ડંઇડ ન્યૂન છે એટલે કે એટલા સમય સુધી શ્રવ સમ્યક્દર્શન વિના રહે મમ્યક્ત્વ શુભાન્યા પછી દ્વીથી મેળવવામા એટલી વાન લાગે અને શ્રવો આશ્રીને તો વિરહ-ડાળ ચાને અતર નથી

(૭) સમ્યક્દર્શન એ ઔપશમિકાદિ પૈકી કયો ભાવ છે ? ગતિ, કપાયાદિરૂપ ઔદયિક તથા ભજ્યત્વાદિરૂપ પારિણમિક એ બને આનાદિ ભાવો નિવાચના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવો પૈકી તે ગમે તે છે

(૮) આ ત્રણ ભાવોમા વર્તતા સમ્યક્દર્શનનું શુ અવપૂર્ણત્વ છે ? ઔપશમિક ભાવવાળા ઔદી ચોરા, ક્ષાયિક ભાવવાળા તેથી અનજયેય શુણ્ણ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા સમ્યક્ત્વથી તો એથી પણ અનજયેય શુણ્ણ છે મમ્યક્દષ્ટિઓ તો અનન્ત છે, કેમકે તેમા મિદ્ધાનો પણ નમાયેગ થાય છે

પ્રમાણુ-પરિચય

મા માં મમ્યક્જ્ઞાનની વ્યાખ્યા (પૃ૦ ૨૪૬)મા જોડ ગયા તેમ યથાથ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે-પદાર્થનો વારતવિ-બોધ થાય તે વાન્તે પ્રમાણ અને નય અગત્યના છે એટલા માટે તો એને તત્ત્વજ્ઞાનના ભટાની ઉપમા આ રી મનાય છે આવા ઉપયોગી માધનોના સરૂપ જાણવાની ઉત્કૃષ્ઠા થાય એ સ્વાભાવિક છે આ રી તૃપ્તિ માટે પ્રથમ તો અધિકાર આપેલું પ્રમાણનું લક્ષણ વિચારીએ

સર્વનયાવલમ્બિવિજ્ઞાનવિશેષરૂપત્વમ્, સ્વપરાવચ્છેદકત્વે સતિ

પ્રમાણુનું લક્ષણ

જ્ઞાનસ્વરૂપત્વ વા પ્રમાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨)

અર્થાત્ અર્થ નયોનો આત્રય કરીને જહેવા જ્ઞાન-વિશેષને ' પ્રમાણુ ' કહેવામા આવે છે અવવા એનું લક્ષણ એમ પણ આપી ગયા કે ' સ્વ નમજ પરતુ વિશેષ બોધક અને જ્ઞાનસ્વરૂપી

૧ એ- પાચ ભાવો ડ ને જ્ઞાન આ જ તામમા રૂપે પડી રિયાગે

૨ જે- નિદા ના ને સ્વ પ્રમાણક માન છે મા તેમ સ્વરાતુ કારણ નીચે સુજ્ઞાન નસાવે કે -

‘ પ્રમાણુ ’ છે પ્રથમ લક્ષણુ તેા ‘ નય એટલે શુ ’ તે બાણ્યા વિના નમબય તેમ નથી એટલે પ્રમ્તુતમા દ્વિતીય લક્ષણુનુ નિગીક્ષણુ ડગીશુ આ માટે આ લક્ષણુગત પદો વિચારીએ ‘ સ્વ ’ એટલે આત્મા, જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ, ‘ પર ’ એટલે જ્ઞાનથી અન્ય અર્થ-પદાર્થ અથ ‘ સ્વ ’ પદથી જ્ઞાનને અચેતન (પ્રવૃત્તિના ધર્મરૂપે) સ્વીકારનાગ નાખ્યોના મતનુ, જ્ઞાનને સર્વદા પરોક્ષ માનનાગ મીમાસજોના મતનુ અને એવાત્મ મમવાયિ જ્ઞાનાન્તર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને કથનારા યોગોના મતનુ નિગડારણુ સૂચવ્યુ છે

‘ પર ’ પદના પ્રયોગથી બાહ્ય પદાર્થોના અપવાય કરનાર જ્ઞાનાદેતવાદી વગેરેનો નિરામ સૂચવ્યો છે ‘ જ્ઞાન ’ પદથી અજ્ઞાનનો, અનાડાગ બોધરૂપ દર્શનનો તેમજ જડ ‘ મલ્લિકર્પ ’નો બહિષ્કાર સૂચવ્યો છે વ્યવમાથી અર્થવાળા ‘ અવબોધક ’ પદથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનુ તેમજ ‘ વિપર્યય ’ અનર્થવ્યવમાય અને ‘ સ્વશયનુ નિગડારણુ સૂચવવામા આવ્યુ છે

જેમ કોષ્ટ દર્શિ હોય તે અન્યને નસાનુ બનાસા અસમર્થ કે, તેમ જે પોતાનો નિશ્ચય કરનામા અન્યની અપેક્ષા નામે તે પગેા નિશ્ચય કેરી રીતે કરી શકે ? આથી સમજાર છે કે જે નાન પોતાના પર પ્રકાશ પાડનામા મમર્થ હોય-પોતે ઉત્પત્ત થતા રૂપ જગાડ જતુ હોય તો જ તે અન્ય પર પ્રકાશ પાડી શકે-અન્ય રતુતો મોર કરી શકે પરનુ જ્ઞાન વ્યવ શક ન હોય, તો તે નાન પોતા પર પ્રકાશ પાડના માટે અર્થાત્ પોતાના રૂપપના મોર કરનાો માટે અન્ય નાન ની અપેક્ષા રામે, અને વળી તે ના નિશ્ચયની અપેક્ષા નામે આ પ્રમાણે થતા અવગ્યા હોય બારે કે રાગી આનુ એ ના ન પોતાના રૂપપો જાણનાની ચિન્તામા હુમેતુ હોનાથી અને અન્ય પદાર્થ રૂપ જડ તાસથી નેરા પાશનો પ્રમાણ કેમ થશે ?

આ ઉપરથી જ્ઞાનનુ રૂપ નિર્વાયાત્મક જ માનનુ શુદ્ધિ-યુક્ત છે આસા રૂપ અો પર ઉપર અડખર કરનાના પાશ કે જેમ મન પ્રીપ નાનુ ઇત્યાદિ, અથાત્ સૂષ અો પ્રીપ રૂપપ્રકાશ છે, બ્યાર નાનુ પોતે નમમ હોના અન્યો તેમ કરે કે

૧ વિપર્યયો દન્દ્રિય સાથેા સમન ને સન્નિવય વહેવાર કે મના કે પ્રકારે માટે જુઓ પૂઁ ૧૭૦

૨ નીનાદિદેનમરિપ્રાપ્તિ પ્રમાણુનપતરવાયેકાલ્ય રાવના પ્રમમ પન્નિવ (પૂઁ ૯)મા વિપર્યયુ તત્તલ નીરે મુજબ છ —

‘ વિપર્યયોત્તેજકોટિનિષ્ઠન વિપર્યય દત્તિ ’
આથાત્ વિપરીન એવે જેની વજન-ગિથિત હોય નથી ઉતરી રીત એક ાટિ (૧ ટુના અશ) ની નિશ્ચય ને વિપર્યય ’ કે જેમને છીપાા અમમદ જેષ તેનો આદી નગી- નિષ્ણય રત્તો ને ‘ વિપર્યય ’

૩ અનર્થવ્યવમાયનુ રૂપાણ ત્યા (પૂઁ ૧, મૂ. ૧૩) એ કે ક—

‘ વિમિત્યાલોચનમાયમનવ્યથમાય દત્તિ ’

અથાત્ કલક અડ કેરમ આરેઅમાનમ ના ને ‘ અપાપામય કે જેમ કોષ્ટ મામે જાણના તેડ ’ થિત અન્યન પરનાયુ હારથી નુજીા ના થરા હના મી કોષ્ટક રતુતો અર્થ થયો પરનુ શેા થરા નેનો ખ્યાન ન હોય એડુ જ જ્ઞાન ન ‘ અન પરમાર છે

૯ સસાડ રૂપાણ (પૂઁ ૧, મૂ. ૨૨) એ કે —

‘ નાધવપાધવમાણમાવાદનવસ્થિતાનકકોટિસર્પાગિ જ્ઞાન મશય દત્તિ ’

આ ઉપરથી નમન શક્ય છે કે જ્યારે ઈલાહિ પદોનો પ્રયોગ કરીને જૈન દંષ્ટિએ પ્રમાણુનું લક્ષણ છે તે દર્શાવવાના આશ્યુ છે અન્યથા આ પ્રમાણુ પ્રમાણના અન્ય લક્ષણો આપેલા લક્ષણ સાથે જૈન પ્રમાણુઅથવા મત છે એ વાતની પુષ્ટિ અર્થે ડેટલાઈ લક્ષણો વિચારીશું.

(૧) શ્રીસિદ્ધમેન દિવાકરે 'ન્યાયાવતારના પ્રાબલ્યા પ્રમાણુનું સ્વરૂપ આલેખતા બધું છે કે—

“ પ્રમાણ સ્વપરાભાસિ, જ્ઞાન વાધવિવર્જિતમ્ ।

પ્રત્યક્ષ ચ પરોક્ષં ચ, દ્વિધા મેયવિનિશ્ચયાત્ ॥ ૧ ॥ ”

(૨) “ સ્વાયંક્યવસાવાત્મક પ્રમાણમ્ ” એ લક્ષણ કલિકાલમવજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રી પૂર્વેના કાંઈ આચાર્યનું છે એમ પ્રમાણુ-મીમાંસાની રોપના ટીકા (પૃ. ૧) ઉપરથી જણાય છે.

(૩) શ્રીવાદિદેવસૂત્રીએ પ્રમાણુનયન (પૃ. ૧, સૂ. ૨)માં પ્રમાણુનું “ સ્વપરક્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્ ” એવું લક્ષણ આપ્યું છે.

(૪) સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રીએ ‘પ્રમાણુ-મીમાંસામાં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકના નિમ્નલિખિત દ્વિતીય સૂત્ર દ્વારા પ્રમાણુનું લક્ષણ એ આપ્યું છે કે—

અર્થાત્ સાધક તેમજ બાધક પ્રમાણના અભાવને લઈ એક જ નસુમાં વિદ્યમાન ધર્મોના યુગનું જ્ઞાન તે ‘સશય’ કે જેમકે આ યુગનું કુંકું (પ્રમાણ) છે કે પુરૂષ.

કહનાની મતનુસાર એ કે કે પદોથી વાસ્તવિક નિશ્ચય કરવા માટે સાધક-માધક પ્રમાણો આવશ્યક છે. આની તરીકે દૂરથી પુરૂષના જેવા આચાર્યનો કાંઈ પાર્થિવજન પડ્યો આ ઉપરથી આ પુરૂષ છે કે પ્રમાણ એવા સદેહ ઉદ્ભવે તો તેનું નિગમન કે આ પુરૂષપણો મિદ્ધ કરનાર માધક પ્રમાણ કે તે નેમ નથી એમ પ્રતીતિ ગણનાર માધક પ્રમાણની જરૂર છે આની ગેરહાજરીમાં કશો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણ નિશ્ચયના અભાવ દોષથી જે પુરૂષનું પ્રયોજન કે તે આ માટે પ્રવૃત્તિ કરે નહિ તેમજ જે તેનું પ્રયોજન નથી તે વ્યક્તિ તેમાંથી નિવૃત્તિ મેળવે નહિ એટલે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ માટે ધ્યાન ન્દે નહિ આની પશ્ચિમિતિમાંના નાનને ‘સશય કહેવામાં આવે કે આ વિષયના અનધ્યયસાથે અને સશય એ ‘અતસ્મિન્સ્તદ્વ્યવસાય સમારોપ્યેતિ’ (પૃ. ૧, સૂ. ૭) એ લક્ષણના સમારોપના નણ પ્રકારો છે.

૧ ધર્મ નિવાન દિગ્દર્શનાના ન્યાયપ્રવેશ સાથે અને સૌમન સિદ્ધાન્તના ધર્મ કીર્તિના ન્યાયખિન્દુ માથે જુની જુની રીતે થોડે ઘણે અંગે મળેલા આનો આ જ સ્લોકપ્રમાણ અન્ય જૈન ન્યાય સાહિત્યમાં અગ્રિમ કે અર્થ-દૃષ્ટિએ અનિગમ મનનીય આ અન્યની વિચાર-સંગ્રહિત પાયા ઉપર જૈન ન્યાય સાહિત્યની આખી હમાગ જૈનનસ્તવિતક મહર્ષિઓને હાથે ચણાઈ છે.

૨ પ્રમાણલક્ષણમાં પ્રમાણની વ્યાખ્યા કરતા આ જ પદ આપનામાં આ યુ કે એ બાનમાં લેના જેવી દર્શકન કે આ પદનો અર્થ એ કે સ્વપરકાસક અને બાધક વિનાનું જ્ઞાન તે ‘પ્રમાણ’ છે એ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું છે, કેમકે એવ-પ્રયોગોન્તરોનો નિશ્ચય મે રીતે થાય છે.

૩ આ અન્ય નાની જ્ઞાન અને અર્થ ત્રિતિના પ્રગટનરૂપ છે.

“ સમ્યગર્વનિર્ણયઃ પ્રમાણમ્ ”

આ ઉપરથી જોન દષ્ટિએ પ્રમાણ એટલે શું તે સમજી શકાય છે, પરંતુ વૈશેષિકાદિ અન્ય દર્શનકારોએ તેના કેવા લક્ષણો આપ્યા છે તે નિવેદન કરવું બાકી રહે છે. પદાર્થોની ઉપ લબ્ધિના કારણે તેઓ પ્રમાણ કહે છે એમ જણાય છે, કિન્તુ ઈતર દર્શનના મન્તવ્યના નિરામ પૂર્વકેનું એવું લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી જેમકે ગૌતમસૂત્રમાં તે પ્રમાણનું લક્ષણ જ આપવામાં આવ્યું નથી “ ઉપલબ્ધિદેતુશ્ચ પ્રમાણમ્ ” એવો ઉલ્લેખ આ ગૌતમસૂત્રના શ્રીવાત્સ્યાયને એવા ભાષ્યમાં છે શ્રીભામર્વજપ્રણીત ન્યાયસારમાં પ્રત્યક્ષ પશ્ચિદ્ધતા પ્રથમ સ્તરમાં “ સમ્યગનુભવસાધનં પ્રમાણમ્ ” એવું લક્ષણ છે.

પ્રમાણ-સપ્તયામા મત-ભેદ—

પ્રમાણના લક્ષણની જેમ તેની મધ્યા પરત્વે પણ જોઈને અને અજોઈને દર્શનોના મત-ભેદ છે કોઈ એક પ્રમાણ માને છે તો કોઈ બે, તો કોઈ એથી વધારે કોણ કેટલા માને છે એ વાત ન્યાયકુસુમાભિજ્ઞાના તૃતીય મ્તબકના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં નિહાળી શકાય છે —

“ ચાર્વાકો हि समक्षमेकमनुमायुग् चौह-वैशेषिकौ

साङ्ख्यः शाब्दयुत द्वय तदुभयामयुक् चाक्षपादस्त्रयम् ।

सार्थापत्तिचतुष्टयं वदति तद् मानं प्रमाकृत् पुन—

मौढः सर्वमभावयुक् जिममते ऽध्यक्षं परोक्ष द्वयम् ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ ચાર્વાક એકલા પ્રત્યક્ષને, જૌહ તથા વૈશેષિક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેને, સાંખ્ય આ બે ઉપગત રાષ્ટ્રને એમ ત્રણને, સાક્ષપાદ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ગૃહ અને ઉપમાન

૧ ઘણે ભાગે ઇ મ ના ચોથા નેકામાં થયેલા આ ભાષ્યકારનું બીજું નામ પશ્ચિદ્ધસ્વામી છે એમની જેમ મીપ્રમરેતપાદે વૈશેષિક સુત ઉપર મમર્થ ભાષ્ય ઇ ન પૃષ્ઠે છે એવું જ નહિ, કિન્તુ કેટલાક ખોતાના અવગત વિચારે પાત્ર દ્વારા તેમાં જનનતા ઉપચિત્ત કરી છે.

૨ સ્વેતામ્ અને ત્રિજળ તામિષમાં પણ મત-ભેદ ૬ કેમકે ૫૦ ૧૧-૧૧૬ માં ગાપેના નક્ષત્રો દિગ્ મર મમ્મર મને માન્ય નથી, આટે ‘ સ્વાપુર્વાર્થવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન પ્રમાણમ્ ” એવું શ્રીમાણિક્યન ડી નામના દિગ્ મર વિદ્વાને પત્રોદ્દામુખમાં આપેતું નક્ષણ સ્વેતામરેને માન્ય નથી, ક્રમકે અપૂર્વ શબ્દથી ગૃહીતગ્રાહિત્વનો-ધાવાલી જાનો નિરોધ સુચરી દિગ્ મર મદારાથે અમરબુત્ર પ્રમાણ ઉગારી દેવા પ્રમાસ કયો જણાય છે.

૩ મ-આવો પ્રમણનયન (૫૦ ૬, ૫૦ ૮૫)ની રીતેનપ્રલસરિકત રતનામ્નાવતારિકા નામની વ્યાખ્યા.

૪ આ મ-નો અર્થ પગમાં આપ એવો થાય છે આ મ-નમાં એવી દત્તમ્થા ૬ ૬ આ સપિ પદાર્થના ચિન્તનમાં આપ મચીરી ન રીન જાના દત્તા અને જત્તા પમ્ આપ ગારાડી તેઓ જોતા નદિ તેમો માગમાં આનના કારો ન માગે એના માટે મારાદેવે પ્રમત થઈ તેમો ચ જમમાં એક આપ થા રી.

એમ ચાલે, 'પ્રભાષ્ય' આ ચાલ ઉપગત અર્થાપત્તિ એમ પાચને અને 'ભાટ' એ અભાવ (અતુ પલ્લિધ) મહિત આ પાચને એટલે એકજ છને પ્રમાણ માને છે, જ્યારે તેન તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણો માને છે

વિશેષમા ભદ્રે સ્વીકારેલ છ પ્રમાણો ઉપગત પૌગણિકો ઐતિહ્યને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે. પરંતુ જો ઐતિહ્ય (લોક-અવાદ) સત્ય હો તો તેનો ગાબ્દ પ્રમાણમા સમાવેશ થાય છે અને જો તે અસત્ય હોય તો તેને પ્રમાણ-અભિતિના સભ્ય તરીકે સ્વીકારાય તેમ નથી વળી કેટલાક પ્રાતિભજ્ઞાનને પણ પ્રમાણ તરીકે માને છે આજે માન ઉપર ગબ્બની કૃપા થશે એવા પ્રકારનું ગાબ્દ ઈન્દ્રિયની અપેક્ષા વિનાનું અને ચમ્દ-લિગાદિ વગર જે જ્ઞાન હૃદયમા મુકુરે છે તેને 'પ્રાતિભજ્ઞાન' કહેવામા આવે છે આ જ્ઞાન અનિન્દ્રિય-નિગન્ધન હોવાથી-તેનું ઈન્દ્રિયાદિ નિમિત્ત ન હોવાથી એનો માનસ પ્રયક્ષાદિમા અન્તર્ભાવ કરી નકાય એવી રીતે મમુહાય વડે મમુહાયીનું જ્ઞાન તે 'સભવ' છે આ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણમા અન્તર્ગત થાય છે એટલે એને જુદું સ્વીકારવાની જરૂર જણાતી નથી

આ ઉપથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે જૈનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણો માને છે, પરંતુ એ બેના લક્ષણો શુ છે તેમજ તેના એક અન્ય પ્રકારો-લેદો છે કે નહિ એ જાણવા વિના વિવિધ દર્શનકારોએ સ્વીકારેલા પ્રમાણો વાસ્તવિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી કે જૈનોએ સ્વીકારેલ પ્રમાણોમા તેનો અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી જૈનોને તે માન્ય નથી તેના નિર્ણય કન્યો જાત્રી નહે છે આથી પ્રથમ તો અચકારે નિમ્ન-લિખિત—

તત્ત્વ પ્રજ્ઞાણ દ્વિધા-પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદાત્

—ઉલ્લેખ પૂર્વક પ્રમાણના બે પ્રકારોને માન્ય કરી પરોક્ષ પ્રમાણનું જે લક્ષણ તેમજે રજી થયું છે તે જોડ લખ્યો

૧-૨ જેમ ન્યાયાધિપ્રમાણ-નિચાળને મમુહ મનાવે તેમ અર્થ-નિચારો મીમામા પુષ્ટ કરે છે અવ્યક્ષ નોકમાન્ય બે જગ્યાનારે ઈશ્વરે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસહસ્રક યામે કર્મચે નશાન્ને (જુઓ ગુજરાતી ભાષાતર પૃ ૨૧)મા મીમામકો પ્રગ્ભા મિવા વામ્ચનો અર્થ મોધી કાળના કામમા અત્યંત કૃષ્ણા કલા છે એટલું જ નહિ મિન્તુ તેમ જ નિમ્ન-નિખિત—

ઉપક્રમોપસદ્ધારો જમ્યામોડુપૂર્વતા વચ્ચમ ।

અર્થજાદોપપત્તી ચ લિજ્ઞ તાપ્તવ્યનિખયે ॥ ૧ ॥

—જ્યો- સર્વમાન્ય થયો તો મુચ થો છે આ મોધો ભાવાર્થ એ છે કે તાત્પર્યનો નિષ્ક્રય કે વામા (૧) ઉપક્રમ (અન્યતો ગાબ) (૨) ઉપસદ્ધાર (અથો અત), (૩) અભ્યાસ (વાગ્વા કરેલું કથન), (૪) અસર્વતા (નીનતા) (૫) રજ (૬) અર્થવા અને (૭) ઉપપત્તિ એ સાત નિગ (સાધન) છે

આ મીમામા-જર્નના પ્રભાષ્ય કુમાન્વિભદ્ર અને મુનારિમિશ્ર એ નામના પણ પુરધર આચાર્યો થઈ ગયા છે પ્રભાષક ॥ અનુયાયિઓ પ્રાભામ 'મીમામ' કહેવાય જ, જ્યારે બીજા બે ભા 'અને 'મિશ્ર મીમામ' ગણાય જ આ જો સામાન્ય રીતે મીમામા-શાસ્ત્રના મિનાન્તોના સ્ત્રીના કરે છે, પરંતુ કેટલીક સમ્મ બાવતમા મન-એ રાને કે

પરોક્ષ પ્રમાણુનુ લક્ષણુ—

ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયસાપેક્ષત્વે સતિ સાકારાવગમરૂપત્વ પરોક્ષપ્રમાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને 'અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા ગળનાર આકાર બોધ (જ્ઞાન) તે ' પરોક્ષ પ્રમાણુ ' છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનુ લક્ષણુ અન્યકારના શબ્દમા કહીએ તો એ છે કે—

**ઈન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાનપેક્ષત્વે સતિ વ્યવગતવ્યભિચારપૂર્વકસાકારાવ-
ગમરૂપત્વમ્, ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિરપેક્ષત્વે સતિ
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનુ
લક્ષણુ
આત્મનઃ સાક્ષાદર્થપરિચ્છેદાત્મકત્વ વા પ્રત્યક્ષસ્ય
લક્ષણમ્ । (૧૪)**

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનાર અને 'વ્યભિચારથી રહિત એવા સાદાર બોધને ' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ ગળનારો એવો જે આત્માને થતો અર્થનો આક્ષાત્ બોધ તે ' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ' મમજીવુ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના લક્ષણુમા ' ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ ' કહી મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિગમ સૂચવ્યો છે ' વ્યભિચાર રહિત ' કહીને વિલગજ્ઞાનનુ નિગમન કવવામા આવ્યું છે 'આકાર બોધ' એમ કહીને દર્શનોનો-ખાસ કરીને અવધિ-દર્શન અને કેવલ-દર્શનોના મમાવેશ થતો નથી એવું સૂચન થયું છે એથી બેધ શકાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તરીકે અવધિ-જ્ઞાન, મન પર્યંજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ત્રણનુ જ ગ્રહણુ કવવામા આવ્યું છે ^૧

૧ સામાન્ય રીતે 'અતિન્દ્રિય' શબ્દથી ' મન ' સમજવામા આવે છે અત્ર બોધ-મજ્ઞાનો પણુ સમાવેશ કવવાનો છે કે જેનુ સ્વરૂપ આગળ વિષય વિચારીયુ

૨ મરખાવો તત્ત્વાચારાજી (પૃ. ૩૮) ગત લક્ષણુ—

ઈન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાનપેક્ષમતીતવ્યભિચારસાકારગ્રહણ પ્રત્યક્ષમ્ । "

૩ વ્યભિચારથી રહિત એટલે યથાય, સમ્યક્ અને માત્રા બોધ એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ વ્યભિચારથી રહિત સાકાર બોધ એટલે સમ્યજ્ઞાન

૪ " અતર્મિમ્મત્તદિતિ જ્ઞાન વ્યભિચાર " અર્થાત્ જેમા જે ન હોય તેમા તે છે એનુ જ્ઞાન તે ' વ્યભિચાર ' છે જેમકે છીપમા રૂપાનુ જ્ઞાન, મૃગટુષ્ણા (અઝ્વા) મા જગનુ જ્ઞાન, દોગડીમા સર્પનુ જ્ઞાન, ધાતુની વિપ્રમતાથી મરુર દ્રવ્યમા તિમ્તાનુ બાન, જયકામીને રોગથી પીડિતને શ્વેત શખનુ વિવિધ વર્ણરૂપે જ્ઞાન, તિમિરાદિ દોષથી એક ચન્દ્રમા અનેક ચન્દ્રોનુ બાન, આગગાડી ચાતતી હોય ત્યારે ગિયર ઝાડોને ચાતતા માનવા, ઇત્યાદિ

૫ આ હકીકત અન્યકાર પેતે પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર સૂચનતા કચે છે

પ્રત્યક્ષના લક્ષણ પરત્વે મતાતર—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના અગ્રે આપવામાં આવેલા લક્ષણનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ જરૂર સમજાય છે કે નૈયાયિકાદિએ ત્ર્યયવેલ લક્ષણથી તે જુદા પ્રકારનું છે, કેમકે ગૌતમસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આલિનના ચોથા સૂત્રમાં અને ટાયલુરૂપે સુક્રતાવલી (૫૦ ૨૩૪) માં નજરે પડતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું નીચે મુજબ લક્ષણ છે —

“ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્”

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના (રૂપાદિ) વિષય સાથે ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા અવ્ય-

૧ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની વ્યાખ્યા કરતાં જેમ ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં ‘અન્યનિચારી’ પ દહિગોચર થાય છે તેમ બૌદ્ધ દર્શનમાં ‘અપાન્ત’ શબ્દ નજરે પડે છે. અનપત આવા તત્વાનુભવેશને લાગુ પડતી નથી, કેમકે ત્યાં તે ‘કલ્પનાયો’ જ્ઞાન ’ એવું પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે. પરંતુ ધર્મકીર્તિએ તે ન્યાય બિન્દુ (૫૦ ૧, સૂ. ૪)માં “ પ્રત્યક્ષ કરુણાપાદમજ્ઞાન્તમ ” એવું નમણું બાધ્યું છે અને આ લક્ષણ ઇવંતના લક્ષણ તરીકે સાર પછીના બૌદ્ધ તાર્કિકોએ માન્ય રાખ્યું હોય એમ શ્રીમાન્તિ રક્ષિતકૃત તત્ત્વસમૂહ વગેરે મંથો જોતા જણાય છે.

૨ ‘ સન્નિકર્ષ ’ એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેનો એક જનનો સંબંધ. આના નૈયાયિકાએ લાકિક અને અનૌકિક એમ બે બેદો પાડ્યા છે. તેમાં વર્ણ પ્રથમના છ બેદો માન્યા છે. જેમકે (અ) સયોગ, (આ) સયુક્ત સમવાય, (ઇ) સયુક્ત સમવેત સમવાય, (ઈ) સમવાય, (ઉ) સમવેત સમવાય અને (ઊ) વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ. આ છએ સંબંધોની ટુક રૂપરેખા સમજવા માટે ધટનું ઉદાહરણ વિચારીશું.

ઇન્દ્રિયની સાથે દ્રવ્યનો સંબંધ તે ‘ સયોગ સંબંધ ’, જેમકે નેત્ર-ઇન્દ્રિયનો ધટ સાથેનો સંબંધ (આ જ્ઞાનને ‘ આશુપ્રત્યક્ષ ’ કહેવામાં આવે છે, જેન દર્શન પ્રમાણે તે નેત્રેન્દ્રિય અપ્રાપ્તકારી છે)

ધટમાં તેનું રૂપ સમવાય-સંબંધથી રહેલું છે. આ ધટના ગુણરૂપ રૂપનો નેત્ર સાથે સંબંધ તે ‘ સયુક્ત સમવાય ’ છે.

રૂપમાં રૂપત્વ જાતિ સમવાય-સંબંધથી રહેલી છે. એથી રૂપત્વ સાથેનો નેત્રનો સંબંધ તે ‘ સયુક્ત સમવેત સમવાય ’ છે.

નૈયાયિક મત પ્રમાણે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. ઓતરૂપ આકાશમાં શબ્દ-ગુણ સમવાય-સંબંધથી રહેલો છે. આથી શબ્દનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘ સમવાય ’ સંબંધ સહાયકારી છે.

શબ્દમાં સમવાય-સંબંધથી છે. વાગ્તે શબ્દત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘ સમવેત સમવાય ’ નામનો સંબંધ મદદગાર છે.

અમાનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ‘ વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ ’ નામનો સંબંધ કારણભૂત છે. અનૌકિક સન્નિકર્ષના (૧) સામાન્ય વક્ષણ, (૨) જ્ઞાન-વક્ષણ અને (૩) યોગજ ધર્મ એમ ત્રણ પ્રકારો છે. ધર્મત્વના જ્ઞાન વડે સમગ્ર ધર્મનું સામાન્ય જ્ઞાનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે ‘ સામાન્ય લક્ષણ ’ છે, (૨) આતરિક આયોગ્યના વડે કવિઓને ઉદ્ભવતું સર્વ વિષયોના સસર્પનું જ્ઞાનસ પ્રત્યક્ષ તે ‘ જ્ઞાન-લક્ષણ ’ છે અને (૩) યોગ-અન વડે યોગીઓને પરમાણુ પર્વતનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે ‘ યોગજ ધર્મ ’ છે.

૩ જેમાં નામાદિ કલ્પના માટે સ્થાન નથી તે અન્યપદેશ્ય (સમ્યક) નો અવગ્રહિત સાથે સંબંધ

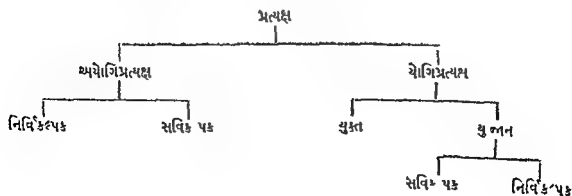
પદ્દેશ્ય, 'અવ્યસિચારી અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને 'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ' કહેવામા આવે છે અથવા ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા અવ્યસિચારી (શ્રાન્તિ રહિત) એવા નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક એમ બે જાતના જ્ઞાનને 'પ્રત્યક્ષ' કહેવામા આવે છે આ દર્શન પ્રમાણુ પ્રથમ આત્મા મન સાથે જોડાય છે, ત્યાં પછી મન ઇન્દ્રિય સાથે અને ઇન્દ્રિય પદાર્થ સાથે જોડાય છે આમ થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે આથી જોઈ શકાય છે કે પદાર્થનું આત્માને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિય અને મન વ્યવધાનરૂપ છે એટલે કે આત્માને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતુ નથી, પરંતુ તેને તેવું જ્ઞાન આ બેની મારફતે થાય છે એટલે વસ્તુતઃ આ પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે

સાખ્યોની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ પરત્વે એવી માન્યતા છે કે અચેતન બુદ્ધિરૂપ તત્ત્વ પોતે જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગમન કરી વિષયાકાર પરિણતિને ધારણ કરે છે એટલે કે બુદ્ધિની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો

થવાથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહિ પણ શાબ્દિક છે, કેમકે જોકે આ જ્ઞાનમા ઇન્દ્રિય અને શબ્દ ઉભય કારણો છે, છતાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય છે

૧ અવિપરીત, વિષયયથી રહિત

૨ નૈયાયિક દર્શનમા પ્રત્યક્ષના અયોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે બેદો માનવામા આવ્યા છે આપણા જેવાતુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે 'અયોગિ પ્રત્યક્ષ' છે આના વળી બે બેદો કે નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક વસ્તુના સામાન્ય પરિચય કરાવનાર આ કલ્પ છે એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે 'નિર્વિકલ્પક' છે, જ્યારે તેનો વિશેષ પરિચય કરાવનાર આ પુરૂષ છે એવું ચોક્કસ જ્ઞાન તે 'સવિકલ્પક' છે કાળ સ્વભાવથી દૂર રહેલા અર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે 'યોગિ-પ્રત્યક્ષ' છે એના વળી યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યુજન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે અનાતર બેદો છે યોગ-ધર્મ વગેરેની મદદથી પરંતુ બાહ્ય પદાર્થના સંયોગની અપેક્ષા ગણ્યા વિના આત્મા અને અત કરણના સંયોગથી સમાધિમા એકતાન બનેલા પુરૂષને જે જ્ઞાન થાય તે 'યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે આ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે, કેમકે વિકલ્પક દશામા સમાધિની એકાગ્રતા માટે સ્થાન નથી આ જ્ઞાનના અધિગારી ઉત્કૃષ્ટ યોગિ-જનો કે સમાધિ અવસ્થામા આત્મા, મન વગેરેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતુ રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન 'યુજન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે યુક્ત યોગીઓને વિચાર કયા વિના સર્વદા સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે યુજન યોગીઓને વિચાર હરવાથી તેનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે ઠ, એથી આ બેની ભિન્નતા જણાય છે યુજન-યોગિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સવિકલ્પક તેમજ નિર્વિકલ્પક એમ બેને જાતનું છે (જુઓ ન્યાયસારની ૧૬૦ અથવા તર્કસંગ્રહદીપિકાના ૨૪ મા અને ૨૫ મા પૃષ્ઠ) આ સમગ્ર પ્રકારોની સંકલના નીચે મુજબ છે —

દ્વારા ચખ્છાદિ વિપયના અધ્યવસાયરૂપ પરિણુતિ થાય છે આ પરિણુતિને ‘ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ’ કહેવામા આવે છે આથી આ પછુ વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે

બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નામ, જાતિ, શુણ, દ્રવ્ય, ક્રિયા, ઇત્યાદિ ‘કલ્પનાઓથી રહિત આવગમવાદિ જ્ઞાન તે ‘ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ’ છે આ વિપિનયન્દ્ર છે, આ વિબોધયન્દ્ર છે એ નામ-રૂપના છે, આ પ્રાક્ષણ છે, આ ક્ષત્રિય છે તે જાતિ-રૂપના છે, આ મહેદ છે, આ પીઠ છે એ શુણ-રૂપના છે, આ દહી છે, એ દ્રવ્ય-રૂપના છે, આ પાચક છે એ ક્રિયા-રૂપના છે પ્રત્યક્ષના આગ પ્રકારોમા ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ પણ એક છે એ વાત ધ્યાનમા લેતા આ પ્રત્યક્ષ તે વસ્તુત પરોક્ષ જ છે વિશેષમા આવા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ તરીકે પણ સ્વીકારવુ શુ યોગ્ય છે ?

આ પ્રમાણે “ ઓશ્રાદિવૃત્તિરવિકલ્પકા પ્રત્યક્ષમ્ ” એ વૃદ્ધ સાખ્યે બાધેલ લક્ષણ, “ પ્રતિવિપયાધ્યવસાયો દૃષ્ટઃ ” એ ઇશ્વરકૃષ્ણકૃત સાખ્યકારિકાની પાથમી તારિકાગત લક્ષણ તેમજ શ્રીમાસાદર્શન (૧-૧-૪)મા આવેલ “ સત્તમ્પયોગે પુરુષ-સ્યેન્દ્રિયાણા બુદ્ધિજન્મ તત્ પ્રત્યક્ષમનિમિત્તં વિચ્ચમાનોપલમ્બનત્વાત્ ” લક્ષણ સળાધી અન્ય-ગૌરવના ભયથી અત્ર વિશેષ વિચાર ન કરતા તે વાત વિદ્વાન્ પાઠકને નિર્ણય કરવા માટે સુપ્રત કરામ છે

જૈનાચાર્યો તો ઢોઢ પછુ વસ્તુની સહાયતા વિના (ભલે પછી તે ઇન્દ્રિયો કે મન કયા ન હોય) આત્માને જે સાક્ષાત્ બોધ થાય તેને ‘ પ્રત્યક્ષ ’ કહે છે એટલે આ તો અન્ય દર્શન તારોના મતથી વિપરીત વાત છે આ વિરોધનો પરિહાર જૈન દર્શનમા પાઠવામા આવેલ પ્રત્યક્ષના (૧) સામ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ બે ભેદો તન્દ્ર દૃષ્ટિપાત કરતા થાય ■ અજૈન વિદ્વાનો જેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, પરંતુ વ્યવહારમા જે પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, તે ‘ સામ્યવહારિક ’ પ્રત્યક્ષ છે, જ્યારે ખરેખર પ્રત્યક્ષ તે ‘ પારમાર્થિક ’ પ્રત્યક્ષ છે (અન્યકારે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ નિર્દેશુ છે)

૧ ન્યાયબિંદુ (૫૦ ૧, ૫૦ ૫)મા કહ્યુ છે કે-

“ અભિલાષસત્તર્કયોગ્યમતિમાસા પ્રતીતિ કલ્પના, તથા રહિતમ્

૨ આના ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ, માનસ-પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદ-પ્રત્યક્ષ અને ચેત્તિ-પ્રત્યક્ષ એ ચાર પ્રકારો છે બધુ વસ્તુના આનંદન દ્વારા તેમજ નેનાદિ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેવાથી ઉત્પન્ન થવુ જ્ઞાન તે ‘ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ ’ છે આ પ્રત્યક્ષના ક્ષણમા ઘટ પટ વગેરે ૫ ભેદો બાન્યા પડીના ક્ષણને સાથે મેળવી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ ઉપાલન કારણ દ્વારા ઉત્પન્ન થવુ મનોનિસ્તાન તે ‘ માનસ-પ્રત્યક્ષ ’ (‘ મતાનવતિ ’ ઉપાલન કારણરૂપ જ્ઞાનને બોદી સમનવગ્ના નામથી જાણખારે છે) ચિત્ત વસ્તુમાત્રને મદ્ય કરનાર જ્ઞાન, ચિત્ત વસ્તુવિશેષને પ્રેરણ કરાનાર તથા સુખ, દુઃખ ઉપેક્ષાવરૂપી ક્ષણિક પદાર્થોના સ્વરૂપનુ પરિચાયક જ્ઞાન તે ‘ સ્વસંવેદ પ્રત્યક્ષ ’ છે પ્રમાણથી નિર્ણીત થયેના પદાર્થોનુ વારંવાર મનન કરવાથી અર્થાત્ જૂતાથની ભાવનાના પ્રપચી દિલ્ભવતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ચેત્તિ-પ્રત્યક્ષ છે જુઓ તરના ન્યાન પૂવાર્વ ૫૦ ૬૩

૩ આ અનુવાસ્વરૂપી લક્ષણ છે

૪ આ વિરોધના પરિહારર્થે અનુચોગદ્વારમા અને નન્દીસૂત્રમા પ્રયત્નો થયેના જોવાય છે

નવ્ય ન્યાયના પ્રખ્યાત અભ્યાસી શ્રીયશો વિજયગણિના શબ્દોમા ડહીએ તો—

“ સમીચીનો-વાધારહિતો વ્યવહાર’ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલોકાભિલાપ-
લક્ષણઃ સંવ્યવહારઃ, તત્પયોજનક માંવ્યવહારિકમ્. અપારમાર્થિકમિત્યર્થઃ,
યથાસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમ્ । તદ્વીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવ્યવહિતાત્મવ્યાપારસમ્પાદ્યત્વાત્
પરમાર્થતઃ પરોક્ષમેવ, ધૂમાદગ્નિજ્ઞાનવદ્ વ્યવધાનાવિશેષાત્ । કિંચ અસિદ્ધ્યનૈ-
કાન્તિકવિરુદ્ધાનુમાનાભાસવત્ સંશયવિપર્યયાનવ્યવસાયસમ્ભવાત્, સદનુમાન-
વત્ સદ્ધેતસ્મરણાદિપૂર્વકનિશ્ચયસમ્ભવાચ્છ પરમાર્થતઃ પરોક્ષમેવમેતત્ । ”

—જૈનતત્ત્વપરિભાષા (પત્રાક ૧૧૪)

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ તેમજ લોકના ધ્યનરૂપ સમીચીન-આધારહિત-અમ્યગ્ વ્યવહાર
તે ‘ સંવ્યવહાર ’ છે આ સંવ્યવહાર જે જ્ઞાનનું પ્રયોજન-નિમિત્ત છે, તે ‘ માવ્યવહારિક ’ યાને
‘ અપારમાર્થિક ’ પ્રત્યક્ષ છે જેમકે આપણા જેવા છદ્મસ્થાનું પ્રત્યક્ષ આ માવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ
તે પરમાર્થથી-વસ્તુતઃ-ખરી ગીતે પરીક્ષા જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ વ્યવધાન પૂર્વક
આત્માના વ્યાપારથી તે ઉત્પન્ન થાય છે જેમ ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન થવામા અનુમાન વ્યવધાન
છે તેમ અત્રે ઇન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિયો એ વ્યવધાનરૂપ છે ૧ વળી ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના

ખન્ને આગમેની સમાધાનની પદ્ધતિ જુની જુની કે અનુયોગદ્વારમા ગૌતમસૂત્ર (૧-૧-૪) ની જેમ
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણોના ઉપેક્ષાની ભૂમિકા બાધી, તેમાથી પ્રત્યક્ષના
એ વિભાગ પાડી એક વિભાગમા મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ તરીકે માન્ય ગણવામા આવ્યું, બીજા બાગમા
અનધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો. નન્દીસૂત્રમા પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરીક્ષા એમ
જે બેઠા પાડી એક ભાગમા મતિજ્ઞાનને અને બીજા ભાગમા અધિજ્ઞાનાદિને અનુયોગદ્વારમા નથી આ પ્રમાણે
સ્થાન આપવામા આવ્યું છે ખરું પરંતુ આગળ જતા પરીક્ષાના બેઠાનો નિર્દેશ કરતી વેળા જ્ઞાનજ્ઞાનની
સાથે મતિજ્ઞાનને પણ પરીક્ષા તરીકે જોવાપાવેન ૭ કે જે દક્ષીણ અનુયોગદ્વારમા નથી આ પ્રમાણે
મતિજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ તેમજ પરીક્ષા એમ ઉભય પ્રકારનું વસ્તુ જોના તકા સાચ કે મુ જોના વૌકિક મનને
તેમજ આગમિક મનો માન આપવા માટે આવી પરસ્પર વિરોધાત્મક વાતનો નિર્દેશ કરે છે કે તેઓ
ગકારની હાવાથી ધરીકમા મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે અને ધરીકમા પરીક્ષા કહે ૭ ઉપર્યુક્ત આગમેમા
કરેલ સમન્વય જેવો જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ નદિ હોવાથી આ શકાનું નિગમણ કરવાનું
પ્રાથમિક માન સ્વેનામર મુખ્યમા શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને અને ગિગર મુખ્યમા ભટ્ટારક
શ્રીઅકલ કહેવને મળે છે આ દક્ષીણને અનુક્રમે વિગેષાં ૭ લઘીયઅર્થી સમર્થિત કરે છે

અત્ર એ ઉમેરવું અનાસ્તિક નદિ લેખાય કે શ્રીઅકલ કહેને પ્રત્યક્ષના મુખ્ય અને
માનાસિક એ નામના જે બેઠા મીનાઈ ૭ અને મુખ્ય એ ત્રીસક હેતુ અનધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનોનો
સમાવેશ કર્યા છે એટલે સ્વેનામર આચાર્યો જેને ‘ પારમાર્થિક ’ એવી મઠા આપે છે તેને સિગમ તાર્કિક
‘ મુખ્ય ’ એવા નામથી જોવાપાવના હાય એમ જણાય છે જુઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક (ખં ૩, અં ૧)-
અન-ન્યાયાવતાં સૂત્ર ૫ સુખલાલશુક્રન વિવેચન (પૃ ૧૨૯)

૧ જેમ અનુમાનથી થતું જ્ઞાન પરીક્ષા છે તેમ મૂત્ત દન્દ્રિય ઓ અનિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા
જ્ઞાનો અમૂત્ત આત્માને સાક્ષાત્ નહિ થતા હોવાથી પરીક્ષા છે

વ્યાપાન્થી ઉદ્ભવતુ જ્ઞાન તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમા આ નિમિત્તોથી થતા અસિદ્ધ, અનેકાન્તિક અને વિરૂદ્ધ ^૧અનુમાનાભાસની જેમ મશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય થવા સભવ છે, વિશેષમા ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પરોક્ષ છે, કેમકે તેમા (ધૂમથી અગ્નિના અનુમાન જેવા) સાચા અનુમાનની પેઠે મકેત, સ્મરણ ઇત્યાદિ પૂર્વક નિશ્ચય થવાનો સભવ છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, તેમા સશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય કે મઠતાદિ પૂર્વક નિશ્ચયને માટે સ્થાન નથી અત્રે નિશ્ચયને સકેતાદિ પૂર્વક ઠહ્યો છે તેનુ ઠારણ એ છે કે અવધિજ્ઞાનાદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમા પાછળથી નિશ્ચય ચવારૂપ હેતુ મળવે છે, આ નિશ્ચય તે જ્ઞાનવિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, કિન્તુ મઠતાદિ પૂર્વકનો નથી એટલે સાધ્યની મિદ્ધિમા ^૨અનેકાન્તિક હેતુ છે એવી શકા માટે અવકાશ ન હો તેથી આનુ વિશેષણ આપવામા આવ્યુ છે

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો શબ્દાર્થ—

પ્રત્યક્ષમા 'પ્રતિ' અને 'અક્ષ' એમ બે શબ્દો રહેલા છે તેમા ^૩અનેક અર્થવાચક 'અક્ષ' શબ્દના પ્રસ્તુતમા 'ઇન્દ્રિય' અને 'શ્રવ' એ બે અર્થો વિવક્ષિત છે તેમા 'અક્ષ' શબ્દનો અર્થ 'શ્રવ' થાય છે, એ વાત નન્દીભી વૃત્તિ (પત્રાક ૭૧)મા સૂચવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ સિદ્ધ કરી શકાય છે—

“ ‘અશુદ્ધ વ્યાસૌ’ અશુત્તે-જ્ઞાનાત્મના સર્વાનર્થાન્ વ્યાપ્નોત્તોત્પક્ષાઃ,
અથવા ‘અશ્ મોજને’ અજ્ઞાતિ-સર્વાનર્થાન્ યથાયાગ મુદ્ધક્તે પાલયતિ
વેત્પક્ષો-જીવઃ, ડમયત્રાપ્યૌનાદિક. સક્પત્તયઃ ”^૪

૧ આનુ બીજુ નામ હેત્વાભાસ' છે

૨ આ માટે લુઓ ન્યાયકુમુદાખ્યિનુ અપીકરણ, પૃ. ૧૪૨)

૩ શાંકેમય દ્રશ્યરૂપ અનેકાર્થસમૂહના દિસ્વરકાણના નિમ્ન-વિખિત પદો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે—

‘અક્ષો રયસ્થાવયવે વ્યવહાર-ત્રિમીતવ ।

પાશકે શકટે કર્પે જ્ઞાને ચાત્રમ્નિ રાવળો ॥ ૨૬૦ ।

અક્ષ સોયચેલે તુરયે, હપોકે સ્વાદુવા નિશિ ।’

૪ ઇન્દ્રિય અર્થ થાય છે એ વાતનુ અમરકોશગત અમ્મિમિદ્રયે (મ્શે. ૧૩૮૬)

ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે

૫ આ વાત વિશેષાભી નિમ્ન-વિખિત—

‘જીવો અવક્ષો અત્યઘ્વાયન-મોચનગુણગ્નિઓ જૈન ।

ત પદ્મવદ્દ નાણ જ પદ્મચર્ચ તય તિવિહં ॥ ૮૧ ॥’

[જીવોડક્ષોડર્થઘ્વાપનમોચનગુણાવિતો યેન ।

જા પ્રતિ વર્તેતે જ્ઞાન યત્ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ ત્રિવિધમ્ ॥]

—ગાથામા ઝળકી બેઠે છે, કેમકે એના ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાનાદિ ધરે સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી રહેવારૂપ અર્થવ્યાપન તેમજ સમગ્ર અઘ્તાપદમા મઠની દિવાનિ સમૃદ્ધિને ભોગવવારૂપ ભોજનગુણથી શ્રવ સંદિત હોનાથી તે ‘અક્ષ’ એ આ અક્ષ પ્રતિ વર્તનાર જ્ઞાન તે ‘અત્યમ છે અને તેના તથ્ય બેદો છે

અક્ષતા વિવક્ષિત અર્થોને ધ્યાનમાં રાખી “અક્ષં પ્રતિ ગત પ્રત્યક્ષમ્” એમ કહેવાથી સામ્યવહાગિ તેમજ પાંચમાર્થિક એમ ઉભય પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન થાય છે, એમકે અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય વગ્તા ઇન્દ્રિય પ્રતિ ગયેલું-તેનો કાર્યરૂપે સ્વીકાર કરેલ જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ’ છે, જ્યાં અક્ષનો અર્થ જીવ વગ્તા તે પ્રતિ ગયેલું જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ’ છે, એમ સમજી શકાય છે

“અક્ષેભ્યોઽક્ષાદ વા પરતો વર્તેતે” इति परोक्षम् ” અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી કે જીવથી પદ વર્તે તે ‘પરોક્ષ’ છે અથવા પરો-ઇન્દ્રિયાદિમિઃ ઉક્ષ:-સમ્બન્ધો यस्य तत् परोक्षम् ” એટલે આત્માથી પર એવી ઇન્દ્રિયો સાથે જેનો સંબંધ છે તે ‘પરોક્ષ’ છે આમ અર્થ કરવાથી આમાં સામ્યવહાગિ પ્રત્યક્ષનો તેમજ વાસ્તવિક-એકાતિક પરોક્ષનો (અનુમાનાદિ)-જેને અન્ય દર્શનકારો પણ પરોક્ષ માને છે, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે ખરી રીતે જોતા જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ આત્મશક્તિ જ હોય તે જ જ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે-પરમાર્થત પ્રત્યક્ષ છે બાકી ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા આક્ષુપ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન તો અનુમાનની માફક અન્ય નિમિત્તથી-આત્માથી અન્ય

૧ અમૂર્ત જીવથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયો અને દ્રવ્ય-મન ‘પર’ ગણાય છે, એ વાતના સમર્થનાર્થે વિશેષાંતી નિમ્ન-લિખિત ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે—

“अक्षरस्त पौगलकया ज दृष्टिद्वियमणा परा तेन ।

तेहि तो ज नान परोक्षमिह तमनुमान य ॥ ૧૦ ॥”

[અક્ષર્ય પુદ્ગલકૃતામિ યદ્ દ્રવ્યેન્દ્રિયમનાતિ પરાણિ તેન ।

તેહતસ્માદ્ યત્ જ્ઞાન પરીભમિહ તદ્ અનુમાનમિચ ॥]

આ ઉપરથી વાસ્તવિક પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ પણ જોઇ શકાય છે

૨ એકાતિક પરોક્ષ એવી સત્તા અવગોચરસ્થિત નથી, કેમકે વિરોધાંતમાં કહ્યું પણ છે—

“एतत्तेन परोक्षर लिंगियमोद्गाह्य च पञ्चक ।

इदियमणीमय ज त सव्यवहारपञ्चक ॥ ૧૧ ॥”

[પચ્ચકતેન પરીક્ષ લૈલિકમવચ્ચાદિક ચ પ્રમ્યક્ષમ ।

ઇન્દ્રિયમનોમય યત્ તત્ સવ્યવહારપ્રત્યક્ષમ ॥]

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષાદિ અબધી દમીકત આ ગાથાના વિવચ્છયી સુદૃઢ થવાનો સહજ હોવાથી એનો ટુકમાં સાર જોઇ લઇયું ઇન્દ્રિય તથા મન એ ઉભયથી બાહ્ય એવા ધૃમ પગેરે નિગ દ્વારા અગ્નિ આદિ પદાર્થનું જે જ્ઞાન આત્માને થાય છે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મનને બાહ્ય એવા અગ્નિ આદિ પદાર્થ આત્માને સર્વથા પરોક્ષ છે અવધિગ્નાન, મનપર્યવત્તાન અને કેવલજ્ઞાન એ આત્માને એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે એ જાનોથી, બાહ્ય નિગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા ગમ્યા વિના, આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ધૃમાદિ નિગ સિવાય ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કેવળ લોક-અવધ-દાગની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ નહેવાય છે ખરી રીતે તો તે પરોક્ષ જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન તો અચેતન વડે છે, એટલે તેમાં જ્ઞાનનો સદ્ભાવ કેવાથી મળવે ?

એવી ઇન્દ્રિયાદિથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે ખરેખરી રીતે પ્રત્યક્ષ નથી, કિન્તુ વસ્તુતઃ 'પરોક્ષ' છે. છતાં વ્યવહારમા યથાર્થ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના તે કાન્ધરૂપ હોવાથી તેને 'આવ્યવહારિક' પ્રત્યક્ષ તરીકે ઓળખાવવામા અડચણ નથી.

આવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રકારો—

વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ એવા 'આવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના (૧) 'ઇન્દ્રિય-જન્ય' અને (૨) 'અનિન્દ્રિય-જન્ય' એવા બે ભેદો પડે છે. વળી (૧) સ્પર્શન, (૨) ગ્સ્પના, (૩) ધ્રાણ, (૪) નેત્ર અને (૫) કણ્ઠ એમ ઇન્દ્રિયોના પાંચ પ્રકારોને લીધે ઇન્દ્રિયજન્યના પાંચ પ્રભેદો પડે છે. અનિન્દ્રિયજન્ય ત્હો ઠે માનસિક ત્હો તે એક જ છે અને તેના ભેદો નથી. જોકે ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાન પણ મનના વ્યાપારને આધીન છે, છતાં ઇન્દ્રિયો તે નાનડી ઉત્પત્તિમા અસાધારણ કારણ હોવાથી તેનો જ નિર્દેશ કરવો તે મ્થાને છે. આ ઇન્દ્રિયજન્ય તેમજ અનિન્દ્રિય જન્ય એ ઉભય જ્ઞાનના ભતિ અને શ્રુત એવા બે ભેદો પડે છે.

અન્યકારની શૈલી—

આ બે ભેદો પરત્વે અન્યકાઠૃત લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરીએ તે પૂર્વે એક વિચાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે એ છે કે અન્યકારે પ્રમાણના ભેદ પાડતા પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને પછી પરોક્ષ એમ નિરૂપણ કર્યું. પરંતુ તેના તદનન્તર લક્ષણોનો નિર્દેશ કરતા પ્રથમ પરોક્ષ અને ત્યાર બાદ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ સૂચવ્યું, અને એના ભેદોનું પ્રતિપાદન કરવી વેળાએ પણ પ્રથમ પરોક્ષનો અધિગાન હસ્તગત કર્યો. આથી શુ વ્યતિક્રમ જણાતો નથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સ્પષ્ટતા-વૈશદ્ય તરફ લક્ષ્ય આપતા તેમજ પરોક્ષ પરત્વે અન્યમાન વિશેષ કથન કરે છે એ વાત ધ્યાનમા લેતા વ્યતિક્રમ લાગે, પરંતુ અન્યકારે પરોક્ષથી ભતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને આ જ્ઞાનો તો આવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ છે એટલે એ રીતે વિચારતા અન્યકારે પણ પ્રથમ પ્રત્યક્ષનું જ નિરૂપણ કરેલું ગણી શકાય. તત્ત્વાર્થાધિ (અન ૧, સૂ. ૧૧-૧૨) મા પ્રથમ પરોક્ષના અને ત્યાર પછી પ્રત્યક્ષના ભેદોનો વિચાર કર્યો છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે પાંચ

૧. અન એ નિવેદન કરતું ખાસ આવશ્યક સમન્નય કે કે દરેક જ્ઞાન સ્વપરપ્રમાણક હોવાથી યોનાતા સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામા અર્થાત્ સ્વસંવેનમા તો પ્રત્યક્ષ જ છે. પરોક્ષ એવો ભેદ તો બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ છે એટલે કે અભિન્ન વસ્તુને જે સાક્ષાત્-સ્પષ્ટપણે જાણે તે પ્રત્યક્ષ અને અસક્ષાત્ પણે-અસ્પષ્ટપણે જાણે તે પરોક્ષ છે. ન્યાયાવાનારમા કહ્યું પણ છે કે—

અપરોચતયાડર્થસ્ય, ગ્રાહક જ્ઞાનમોદ્દશમ્ ।

પ્રત્યક્ષમિતરગ્જ્ઞેય પરોક્ષ ગ્રહણેક્ષયા ॥ ૧ ॥

આ પદ અક્ષરશઃ પરોક્ષનં (પત્રાક ૮૦)મા મૂળરૂપે સ્વીકારવામા આવ્યું છે.

૨. પ્રમાણમીમાસા (૧-૧-૨૧)મા આનું વક્ષણ એ બાધવામા આ પુ છે કે—

‘દ્વિત્રિયમનોર્નિર્માતાડવગ્રહેદ્વાયાયધારણાત્મા સાવ્યવહારિકમ્’

અન આત્મા પદથી અવગ્રહાદિનો આત્મતિક ભેદ નથી એમ સૂચ્યું છે, કિન્તુ પૂર્વ પૂર્વનું ઉત્તર ઉત્તરરૂપે પરિચુમ્બન થતું હોવાથી એકતા દર્શાવી છે. જુઓ આ સૂત્રની ટીકા (૫૦ ૨૭)

જ્ઞાનોનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યા બાદ આ ઉદ્દેશ્ય આવે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મતિ, શ્રુત વગેરે પાત્ર જ્ઞાનો છે એમ કહ્યા પછી પ્રમાણના પ્રકારો સૂચવતા પ્રથમના બે જ્ઞાનો પરોક્ષ અને પાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ એમ કહેલું છે,^૧ પરંતુ એથી એમ જ કંવુ ન્યાય છે એવું એકાન્તિક ડથન થઈ શકે નહિ, કેમકે નન્દીસૂત્રમા પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા પાત્ર જ્ઞાનોના નામનો નિર્દેશ કરી દ્વિતીય સૂત્રમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે સેદો પાકી તૃતીય સૂત્રમા પ્રત્યક્ષના અવાતર બેદો તરીકે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષનો ઉદ્દેશ્ય ડર્યો છે ત્યાં બાદ આ પ્રત્યેકન પ્રબેદોનો વિચાર કરી વહ્યા પછી રજમા સૂત્રમા પરોક્ષના મતિ અને શ્રુત એ બે સેદોનો પ્રમગ ઉપસ્થિત કર્યો છે.^૨

इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकत्वे सति योग्यदेशावस्थितवस्तुपरिच्छेद-

મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ

રૂપત્વમ્, સમ્યગ્દર્શનિનઃ ક્ષીણાક્ષીણર્ગર્જનસત્-

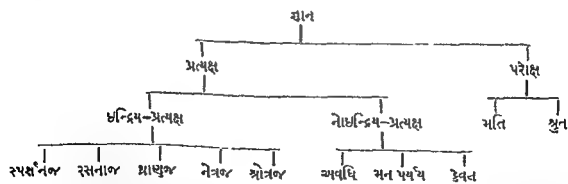
કસ્યાવગ્રહાદિભેદભિન્નસ્ય જ્ઞાનવિશેષસ્ય યોડપા-

યાંશસ્તદ્રૂપત્વં વા મતિજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા અને યોગ્ય દેશમા પહેલી વસ્તુનો યોધ કરાવનારા જ્ઞાનને ‘મતિજ્ઞાન’ કહેવામા આવે છે આનું લક્ષણ એ પણ છે કે અમ્યક-ત્વધારીને અર્થાત્ જે છવે દર્શનસપ્તકનો ક્ષયોપશમ, લ્પશમ કે ક્ષય ડર્યો છે, તેને અવગ્રહા-લિક પ્રકારવાળા જ્ઞાનવિશેષનો અપાધના અગરૂપ જે નિશ્ચયાત્મક યોધ થાય છે, તે ‘મતિજ્ઞાન’ કહેવાય છે

૧ આદેસે સુધીની હકીકત તો વિગેપા૦ (જુઓ ૮૮ મી ગાથા)ને પણ લાગુ પડે છે, પરંતુ ત્યાર પછી ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ પ્રથમ આપ્યું છે (જુઓ ૮૯ મી ગાથા)

૨ નન્દીસૂત્રમા જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતા તથા પરોક્ષતાનો જે વિચાર કર્યો છે તેની સ્પૂળ સ કવના નીચે મુજબ છે —

૩ સરખાવો નન્દીની ટીકા (પત્રાક ૬૫) ગત નિમ્ન-વિખિત પક્તિ—

“ इन्द्रियमनानिमित्तो योग्यप्रदेशावस्थितवस्तुविषय स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष ”

૪ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયો અને ત્રણ પ્રકારના દર્શન-મોહનીવ ડર્યો ‘દર્શન-સપ્તક’ કહેવાય છે

પ્રથમ લક્ષણ ઉપરથી મમજી શકાય છે કે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારા નિમિત્તો છે એટલે યોગજ્ઞાનનો પણ મતિજ્ઞાનમાં અન્તર્ભાવ થાય છે વળી આ યોગ્ય યોગ્ય જ દેશમાં રહેલ વસ્તુવિષયક છે દ્વિતીય લક્ષણથી મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ધક્કા, અપાય અને ધારણા એમ ચાર લેહોતુ સૂચન થાય છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ આ બધા લેહોમાં અપાય નિશ્ચયાત્મક હોવાથી તેનો જ પ્રમાણની કોટિમાં સમાવેશ થાય છે, એ વાત તરી આવે છે પ્રથમ લક્ષણ મતિજ્ઞાનના ગમે તે પ્રકારને લાગુ પડે છે અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાનનું સામાન્ય લક્ષણ છે, જ્યાં ધીજી લક્ષણ મતિજ્ઞાનના એક વિભાગ સળધી છે

વસ્તુ યોગ્ય દેશમાં રહેલી હોવી એક એક એ ઉપર કહ્યું છે તેની મતલબ એ છે કે મતિજ્ઞાન થવામાં નેત્રેન્દ્રિયાદિ ઇન્દ્રિયો પણ નિમિત્ત છે અને એકે દરેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ છે ખરી, પરંતુ તેમાં પણ તે વિષય યોગ્ય દેશમાં રહેલો હોવો જોઈએ, નહિ તો અન્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોવા છતાં યોગ્ય થાય નહિ કાબલા તરીકે કેમકે પણ વસ્તુને જોવામાં નેત્રનો ખપ પડે છે, પરંતુ ગમે તે સ્થળમાં રહેલી વસ્તુ નેત્ર દ્વારા જોઈ શકાતી નથી, એ સુસ્પષ્ટ હકીકત છે કેમકે વસ્તુ અતિનિકટ હોય (આખની કીકીની માફક), અતિશય દૂર હોય અથવા ભીંત વિગેરેથી (ઢકાયેલી) હોય તો તે વસ્તુનો નેત્ર દ્વારા દર્શન-યોગ્ય થતો નથી, એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે

મતિજ્ઞાનના પર્યાયો—

અમરણ, સજ્ઞા, ચિન્તા અને અભિનિયોગ એ મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે એમ તત્ત્વાર્થાધી (અ. ૧) ના નિમ્ન-લિખિત તેમાં સૂત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે —

“ મતિઃ સ્મૃતિઃ સજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિયોગ इत्यर्थान्तरम् ”

અત્ર પર્યાયોનો વિચાર કરવાનું એક કારણ તો એ છે કે એથી મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિશેષ સમજાય ધીજી કારણ એ છે કે આથી અમરણ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન એ ચાર પદો પ્રમાણોનો નિર્દેશ રહેલો જણાય છે આ અનુમાન અસત્ય હોવા વિષે શકા રહેતી હોય તોપણ અન્ય દર્શનકારોએ જે પ્રમાણો માન્યા છે તેનો પ્રમાણાન્તર તરીકે ઉલ્લેખ કરવો નિરર્થક છે કે તે પ્રમાણ જ નથી એ ૧૬૮ માં પૃષ્ઠમાં સૂચવેલા પ્રશ્નને ઉદ્દેશીને થોડુંક વફાતવ્ય ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે

૧ અર્થની અભિમુખ અને નિયત એવું જ્ઞાન તે ‘ અભિનિયોગ ’ છે

૨ સરખાવો આવશ્યક (પાત્રક ૧૨) એ ત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

‘ इहा अपोह योमसा, मग्गणा य गवेसणा ।
सण्णा सहं मई पण्णा सव्व आभिणिघोहिम् ॥ ’

[इहा अपोह विमग्गो मार्गणा य गवेसणा ।
संज्ञा स्मृति, मति, प्रज्ञा सर्वमाभिनियोचिषम् ॥]

સ્મરણુ—

પરોક્ષ પ્રમાણના સ્મરણાદિ જે પાત્ર લેદો જૈન ન્યાયના ગ્રન્થોમા દીપ્તિગોચર થાય છે, તે પૈકી અત્ર સ્મરણુનો વિચાર કરીએ અમુક વસ્તુનો અનુભવ થવાથી તેના સંસ્કારો આપણા હૃદયમા સ્થાપિત થાય છે આ સંસ્કારો જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે વસ્તુ યાદ આવે છે આનું નામ ‘સ્મૃતિ’ યાને ‘સ્મરણુ’ છે આનું લક્ષણુ તે આગળ ઉપર ગ્રન્થકાર સ્વયં વિચારે છે (જુઓ ૨૬ સુ લક્ષણુ), તેમ છતાં આપણે આ વિષય સમજવામા સહાયકારી પ્રમાણનુયોગિ ૩, સૂ. ૩)ગત નિમ્ન-લિખિત લક્ષણુ જોઈ લઈએ —

“ તત્ર સંસ્કારપ્રવોચસમ્મૂતમનુભૂતાથૈવિપર્યં તદિત્યાકાર વેદન સ્મરણમ્ ”

અર્થાત્ (એક પ્રકારની આત્મ-શક્તિરૂપ) સંસ્કારની જાગૃતિ થવાથી ઉત્પન્ન થતું, અનુભવ કરેલા (ચેતન કે અચેતન) પદાર્થરૂપ વિષયવાળું અને ‘તે’ એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે ‘સ્મરણુ’ છે અત્ર જે ‘તે’ એવા પ્રયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અધ્યાહાર પણ હોઈ શકે જેમકે હે ચૈત્ર ! તને યાદ છે કે આપણે કાશ્મીરમા રહીશું અને દ્રાક્ષ ખાઈશું ? આ ધ્યન સ્મૃતિને આભારી છે, જોકે અત્ર કાશ્મીર અને દ્રાક્ષને ઉદ્દેશીને ‘તે’ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી આથી ‘સ્મરણુ’મા ‘તે’નો પ્રયોગ સાક્ષાત્ હોય અથવા અધ્યાહાર પણ હોય એમ સમજી શકાય છે

સ્મરણુનું પ્રામાણ્ય—

અજૈન દર્શનકારો સ્મરણુને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી તેમની એવી દલીલ છે કે સ્મૃતિ અનુભવજન્ય હોવાથી—અનુભવને અધીન હોવાથી તેને ધૃત્યક્ પ્રમાણ તરીકે ગણવી ન્યાય નથી આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ અનુમાન પ્રમાણ પણ પરતત્ર છે, કેમકે તે વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને પક્ષમા હેતુનું દર્શન એ જોને

સ્મૃતિની પગતન્તતા અધીન છે આ પ્રમાણે સ્મૃતિ તેમજ અનુમાન એ બંને પગતન્ત છે, તો પછી પગતન્તતા હોવા છતાં અનુમાનને પ્રમાણ માનવું અને સ્મૃતિને ન માનવી એ ક્યાનો ન્યાય ? અનુમાન તો ઉત્પત્તિમા વ્યાપ્તિ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે, તેનો વિષય સ્વતન્ત્ર છે, જ્યારે અનુભવજન્ય સ્મૃતિનો વિષય અનુભવગત હોવાથી પગ-

તન્ત્ર છે, તેથી સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાન્વામા આવતી નથી વિષયની સ્વતન્ત્રતા એમ કહેવું અમંગત છે, કેમકે વ્યાપ્તિ દ્વારા પ્રતિપાદિત વસ્તુના ઉપર જ અનુમાન પ્રકાશ પાડે છે જો એમ કહેવામા આવે કે વ્યાપ્તિ દ્વાગ તો સામાન્ય મળધ જ દર્શાવાય છે (દાખલા તરીકે જ્યાં ધૂમાડો છે, ત્યાં આગ છે) જ્યારે અનુમાન તો અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થનું (દાખલા તરીકે અમુક પર્વતના ઉપર અગ્નિ છે) એવું જ્ઞાન કરાવે છે, તો એ વાત સ્મૃતિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે અનુભવ તો અનેક વસ્તુઓ

ઉપર તેની વિવિધ વિગિષ્ટતાઓ પૂર્વક પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે સ્મરણ તો તે પૈકી થોડી જ વિશિષ્ટતાઓનું જ્ઞાન કહે છે એટલે અનુભવથી સ્મરણ પૃથક્ જ છે એ એમ કહેવામાં આવે કે સ્મરણ દ્વારા ઉપનિષદ વચેલી વિગિષ્ટતાઓ અનુભવ દ્વારા જણાયેલી છે, કેમકે એમ ન હોય તો સ્મરણનો સભવ જ ક્યાંથી ન્હે તો વ્યાખ્યાન દ્વારા સૂચવેલ અર્જિત જ્ઞાન વિશિષ્ટ સ્થળને પણ સ્પર્શે છે એ ભૂલી જવું ન જોઈએ

ગૃહીતઆહિત્વને દોષ ગણી સ્મૃતિનો તિગ્સ્કાન્ કરવો તે યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે

ગૃહીત-આહિત્વ

અનુમાનથી ગૃહીત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમજ તર્કગૃહીત વિષયને અહંણ ઠગનાર અનુમાન ગૃહીતઆહિત્વ નથી ? વળી સ્મરણ વિષયની સત્તા નહિ રહેતે છતે ઉત્પન્ન થાય છે, વાસ્તે તે અપ્રમાણ

છે એમ પણ કહેવું યુક્તિ-નગત નથી, કેમકે અમુક અમુક હેતુથી આ સ્થળે વૃદ્ધિ થઈ એવું ભૂતપૂર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે એમ શું નેયાધિકાએ સ્વીકાર્યું નથી ? આ ઉપરાંત સ્મરણ-જ્ઞાન ઘોષ ઘોષ વાગ અસત્ય હોય છે એમ કહી તેના પ્રામાણ્યનો અપવાપ કરવો તે વ્યાજબી નથી, કેમકે શું અસત્ય હેતુ પૂર્વકનું અનુમાન સાચું છે ? જેમ અનુમાનની અસત્યતા તેના હેતુ વગેરે જનકોની અનત્યતાને આભારી છે, તેમ સ્મરણની અમત્યતા પણ અનુભવની અવાસ્તવિકતાને અધીન છે એથી નમજી શકાય છે કે જેમ સાચું અનુમાન પ્રમાણ છે તેમજ સાચું સ્મરણ પણ પ્રમાણ છે જ, કેમકે પ્રમાણનું લક્ષણ અવિસવાદીપણ છે, જ્યારે અપ્રમાણનું લક્ષણ વિસવાદીપણ છે આથી નિગ્ન-લિખિત શ્લોકમાં કથાવેલા દોષ માટે સ્થાન રહેતું નથી —

“ ૧ ન સ્મૃતેઃ પ્રમાણર્ત્થ ગૃહીતગ્રાહિતાકૃતમ્ ।

અપિ ત્વનર્થજન્યત્વ તદપ્રામાણ્યકારણમ્ ॥ ”

પ્રત્યભિજ્ઞાન—

આનો અન્યકારે વિચાર કર્યો નથી એટલે એના લક્ષણ માટે તો અપ્રમાણનયન (પરિ ૩)-ના નિમ્નલિખિત પાંચમા સૂત્રનું અવલોકન વિશેષ આવશ્યક છે

“ ૨ અનુભવસ્મૃતિહેતુક તિર્યગ્ધર્વતાસામાન્યાદિગોચર સંકલનાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ”

અર્થાત્ અનુભવ અને સ્મરણ એમ બે ડારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું, તિર્યક્-મામાન્ય, ઊર્ધ્વતા-મામાન્ય ધૃત્યાદિ વિષયવાળું અને (ભૂત અને વર્તમાન કાળની) એકતાની સંકલના કરનાર જ્ઞાન તે ‘ પ્રત્યભિજ્ઞાન ’ છે

૧ આ શ્લોક પ્રમાણ-મીમાંસાની ટીકા (પૃ ૯) માં સાક્ષીરૂપે આપેલો છે

૨ આ જ લઘુજ્ઞાન જેન તર્કપરિણાયા (પત્રક ૧૧૬ માં અક્ષરસ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે

૩ ‘ ધૃત્યાદિ ’ થી વિસદૃષ્ટ પરિણામ વગેરે સમજવું

સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના તફાવત—

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો સ્મરણમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સ્મરણ થવામાં પૂર્વે થયેલ અનુભવ જ કારણરૂપ છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બંને કારણ છે. દાખલા તરીકે સ્મરણમાં ‘તે વિદ્યા-ગુરુ’ એવો યોગ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ‘તે આ વિદ્યા-ગુરુ’ એવું જ્ઞાન થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પૂર્વે કેવેલ વ્યક્તિત્વ દર્શન થવાથી કે યોગાયેલી વસ્તુ યોગથી ‘તે જ આ’ એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ‘તે જ’ ભાગ સ્મરણરૂપ છે, જ્યારે ‘આ’ એ ભાગ ઉપસ્થિત વ્યક્તિ કે પદાર્થને દેખવા રૂપ અનુભવ છે. આ પ્રમાણે અનુભવ અને સ્મરણથી ઉદ્ભવતું ‘તે જ આ’ એવું અખણ જ્ઞાન ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’ છે.

સામાન્યના પ્રકારો—

જ્ઞાન દર્શનમાં સામાન્યના (૧) તિર્થંક-સામાન્ય અને (૨) જીર્ધ્વતા-સામાન્ય એમ બે લેહો પાડેલા છે. દરેક વ્યક્તિમાં જે સમાન ભાવ—સદૃશ પશ્ચિમ રહેલો છે, તેને ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ કહેવામાં આવે છે. જેમકે કાળી, ઘોળી અને રાતી ગાયોમાં રહેલો ગોત્વ ધર્મ ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ છે. અન્યાન્ય પર્યાયોમાં રહેલ જે મૂળ દ્રવ્ય-અનુગત પદાર્થ તે ‘જીર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે. દાખલા તરીકે સોનામાંથી બનાવેલ વીંટી, કંદોરો, કડુ વગેરે પર્યાયોમાં અન્યથીરૂપ-મૂળ દ્રવ્ય સ્વરૂપી જે સુવર્ણ છે, તે ‘જીર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે (જ્યારે સુવર્ણત્વ એ તિર્થંક-સામાન્ય છે).

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ એક વસ્તુનો તેની સમગ્ર જાતિની અન્યાન્ય વસ્તુઓમાંથી સમાનતાનો જે સળંગ તે ‘તિર્થંક-સામાન્ય’ છે, જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુના અનેક પર્યાયોમાં પણ જે દ્રવ્ય આબાદ રહે છે, પર્યાયોની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ થવા છતાં જેનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે, તે દ્રવ્ય ‘જીર્ધ્વતા-સામાન્ય’ છે. જેમકે ‘આસક’, ‘કોશ’, ‘કુચલ’, ‘શિવક’, ‘કપાલ’ ઇત્યાદિમાં રહેલી મૃત્તિના પર્યાયોને ‘વિશેષ’ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ જ્ઞાન દર્શનમાં સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાપેક્ષ તેમજ વસ્તુથી કથયિત અભિન્ન માન્યા છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપી-ઉભયાત્મક છે.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના ઉદાહરણો—

આ ઉપરથી તિર્થંક-સામાન્યાદિનું સ્વરૂપ સમજાયું હશે એટલે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના નિમ્ન-લિખિત ઉદાહરણોના યોગ સહેલાઈથી થશે—

૧-૪ ધટની ઉત્પત્તિ પૂર્વેની માટીની જુદી જુદી અવસ્થાઓના આ નામો છે જેમકે ‘સ્થાસક’ એ દર્પણના જેવા આકારનું પાત્ર છે. આવી આકૃતિવાળા, ચાક ઉપર ચડાવેલા માટીના પિપડને ‘સ્થાસક’ કહેવામાં આવે છે. ‘કોશ’ પણ એક જાતનું પાત્ર છે અને એના જેવા આકારવાળા માટીને ‘કોશ’ કહેવામાં આવે છે. અનાજ ગળવાને માટે બનાવવામાં આવેલા પાત્રને ‘કુચલ’ કહેવામાં આવે છે. આવી આકૃતિવાળા માટી ‘કુચલ’ કહેવાય છે. મદારેવના લિંગને મળતો આવતો માટીનો પિપડ ‘શિવક’ કહેવાય છે. આ બધી માટીની ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓ હોય એમ સૂચવાય છે. ૫ જેમ અનેક ધડાઓમાં ધટત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ-એકરૂપતા રહેલ છે, તેમ આ તમામ ધડાઓમાંથી પોતપોતાનો ધડો દેકે જણુ ઝોળાળી શકે છે એ ઉપરથી તમામ ધડાઓમાં એક બીજાથી પ્રયક્તા-અનન્યતા-વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે.

(૧) તે આ કાળી ગાયમા ગોત્વ-ધર્મ છે કે જેનો આપણને નતી ગાયમા અનુભવ થયો હોય (૨) તે આ કડાણુ સોણુ છે કે જેને આપણે કંદોરાના આકારમા જોયું હતું (૩) તે આ ઉપાધ્યાયજી છે કે જેમણે મને થોડાક વર્ષ ઉપર તત્ત્વાર્થ-શાખ્યાદિ વ્યાખ્યા હતા (૪) તે આ ગાયના જેવો રોજ (ગવ્ય) છે કે જેનું સ્વરૂપ મને ગાયની સાથે સમાનતારૂપ પૂર્વે સૂચવવામા આવ્યું હતું (૫) તે આ ભેસ છે કે જેનું ગાયથી વિવક્ષણતારૂપ સ્વરૂપ મેં પૂર્વે સાબળ્યું હતું (૬) રાહ ચલા કળતા નાની છે (૭) કુન્દ દીડી કરતા મોટો છે (૮) મુળધરી અમદાવાદ દૂર છે (૯) મુળધરી, મુળ પાસે છે

આ ઉદાહરણોની સંકોચતા એ છે કે એ દ્વારા જોદોના મતનું નિગમણ થાય છે, કેમકે જોદો મત પ્રમાણે દરેક પદાર્થ ક્ષણિક છે એટલે એમા એકતારૂપ સંકલના માટે કે મદશતા વાસ્તે અવકાશ નથી એમના ક્ષણિક વાદનો બારીક વિચાર કરીએ તો એમના મતમા પ્રત્યક્ષ માટે પણ સ્થાન નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાન્તા પ્રત્યક્ષવિષયક પદાર્થને થોડી ધણી પણ નિત્યતા મળી જાય છે

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમા ઉપમાનો અન્તર્ભાવ—

આ ઉદાહરણો ઉપરથી એમ કોઈને સહજ ભાસે કે નૈયાયિકો જેને ‘ઉપમાન’ પ્રમાણ તરીકે જાણખાવે છે, તેનો અન્ત પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, એટલે કે જૈન દષ્ટિએ ઉપમાન એ પૃથક્ પ્રમાણ નથી “**મસિદ્ધસાધર્મ્યાત્ સાધ્યસાધનમુપમાનમ્**” અર્થાત

૧ ધારી કે કોઈ એક ગૃહસ્થ રોજ એટલે જુ તે વાતથી અજાત હોય આને જોવાળ એમ સમજાવે કે જે ગાયના જેવું હોય તે રોજ છે આ ગૃહસ્થને જગતમા જતા રોજ સામે મન્યુ તેને જોવા ‘ગાયના જેવું જે પ્રાણી હોય તે રોજ’ છે એ વાત તેને યાદ આવી એ સમજ્યુ અને આ એવું રોજનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એ બેથી ‘તે જ આ રોજ’ એવું તેને જે જાન થયું તે ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન’ છે એવી રીતે

“**રોમશો દગ્ધુર દયામો લામન પુષ્પલોચન ।**

યસ્તત્ર ચિષ્ટિદાનસ્ત જૈત્રમધધારયે ॥ ૧ ॥

પયોડમ્બુમેદી દસ સ્વાત્, ઘટ્પદૈર્ઘ્યમર સ્મૃત ।

સતપન્થસ્તુ ચિદ્રદ્ધિ-ચિંતેયો વિષમચ્છદ ॥ ૨ ॥

પશ્ચર્ણ મવેદ્ રત્ન એચકારુય પૃથુસ્તની ।

યુવતિચૈશ્વશૃંગોડપિ જેઠક પરિષ્કૃતિત ॥ ૩ ॥

અર્થાત રૂપાંગીવાળો, ખાહા નીકળેલ દાતવાળો, કાળો, લીંગણો, વિસાળ નેત્રવાળો, ચપટા નાકવાળો જે હોય તેને ‘જૈત્ર’ જાણવો, દૃઢ અને જળને જુલા પાડે તે દસ હોય પગવાળું જીવડું તે લમરો સંપત્તિનું તે વિષમ પદથી મુક્ત હોય એમ વિદાનોએ જાણવું જાણ રજવાણું રત્ન તે એચક વિસ્તૃત પગો-ધરવાળો માનવ તે યુવતિ, એક લીંગપ્રવાળો હોય તે જેડો આ પ્રમાણેના કચરો સાબળ્યા બાદ જૈત્ર, દસ આદિ નજરે પડતા તેની જૈત્ર વચેરે તરીકે પ્રતીતિ કરવી તે ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન’ છે

પ્રસિદ્ધ માધર્મ્ય દ્વારા માધ્યમ સાધન કરવું તે 'ઉપમાન' છે અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ ની અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની સાથે સમાનતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન તે 'ઉપમાન' પ્રમાણ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સાદૃશ્ય જ્ઞાનથી મજા-મજી અથવા પ્રતિપત્તિ ઝગવનાર જ્ઞાન તે 'ઉપમાન' છે

જૈન દર્શનનું આ સમઘમા એ કથન છે કે ઉપમાનનો સાધર્મ્ય અને મમાન ધર્મી સાથે જ સમઘ છે, નહિ કે વૈધર્મ્ય અને વિસદૃશ ધર્મી સાથે એટલે કે પ્રસિદ્ધ વસ્તુથી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની વિમદૃશતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય છે તેનો ઉપમાનમા અન્તર્ભાવ થતો નથી જેમકે આ ભેસ છે, કાગળ કે તે ગાય કરતા વિલક્ષણ છે અર્થાત્ ઉપમાન પ્રમાણ ભેસએ તેટલું વ્યાપક નથી એથી કમીને વિસદૃશતાએધિક કોઈ અન્ય પ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા નિહાય છે આવી પરિસ્થિતિમા આ બનેનો સમાવેશ કરનાર 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન'નો આદર કરવો અસ્થાને નથી,

કેટલાક એવી હલીલ કરે છે કે વિમદૃશતા એ સદૃશતાનો અભાવ છે, વિસદૃશતા જેવી વાસ્તવિક ચીજ નથી, એથી ઉપમાન પ્રમાણની વ્યાપકતામા વાધો આવતો નથી આના પ્રત્યુત્તર તરીકે એમ પણ કહી શકાય કે સદૃશતા એ વિસદૃશતાનો અભાવ છે અને સદૃશતાની વાસ્તવિક હયાતી જ નથી એટલે ઉપમાન પ્રમાણને બદલે પ્રસિદ્ધ વૈધર્મ્ય દ્વારા સાધ્યનું સાધન કરનાર પ્રમાણ માનવું કે જેમા ઉપમાનનો અન્તર્ભાવ થાય ખરી રીતે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય એ બેમાથી કોઈ એક ખીનથી વાસ્તવિકપણમા ઉતરતું નથી, વાસ્તે એ બેમાથી ગમે તે દ્વારા થતા બોધનો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમા સમાવેશ કરવો સમુચિત છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઉપમાનની પ્રમાણતા વિષે જૈન ગ્રન્થકારો વાધો બીઠાવતા નથી, પરંતુ તેને સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણવા માટે તેઓ તૈયાર નથી અનુયોગદ્વારા (સુ. ૧૪૪) તેમજ તત્વાર્થ(૫ ઉપ, ૧૨૬) તરફ નજર ડરીશું તો જણાશે કે કેટલાક જૈનાચાર્યોએ ઉપમાનને પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમની જેમ પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું સ્વાતન્ત્ર્ય—

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષમા અન્તર્ભાવ થાય છે, પરંતુ તે વાત વાસ્તવિક નથી, કારણ કે 'આ તે જ છે' એ પ્રકારના ભૂત અને વર્તમાન એમ ઉભય કાળની એકતાવિષયક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દ્વારા મેલવતું નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ તો વર્તમાનકાલિક પદાર્થ ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે,^૧ અર્થાત્ ભૂતકાલિક વિષયનું તે ગ્રહણ કરવા અસમર્થ છે એટલે કે

૧ ઉપમાન અને ઉપમિતિ વચ્ચે કથયિત ચિન્તા છે-જેમકે જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય તે 'ઉપમાન', જાણેલી વસ્તુના ધર્મનું નથી વસ્તુમા આરોપણ તે 'અતિદેશ' અને ઉપમાનનો અતિદેશ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે 'ઉપમિતિ' છે

૨ અત્ર ઉલ્લે છે કે "સે કિં ત જાણગુણવપમાણે ? ર વડઢિવહે પપણ્ણે, તજજ્ઞાન પણ્ણવલે અણુમાણે ઓણ્ણમે આગમે "

૩ આ વાતને મીમાંસાસ્થાનકાર્થિક (સુ. ૪, શ્લો. ૮૪) સમર્થિત કરે છે, જેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે-
"સમ્બદ્ધ વર્તમાન ચ ગુણતે ચક્ષુરાદિના "

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની ગરજ સારી શકે તેમ નથી સ્મરણની મહાયતાથી પ્રત્યક્ષ આ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવું એ એક બાતનું માહસ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષમા એવું સામાર્થ્ય નથી કે તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના કાર્ય-ક્ષેત્રમા અપલાવે પ્રત્યેકની પોતાના વિષયમા જ પ્રવૃત્તિ મલાવે છે શુ અજનયુક્ત નેત્ર પણ દ્વરવર્તી રૂપ ઉપરાત તેના અવિષયરૂપ ગધનું ગ્રહણ કરી શકે કે ? ને આ પ્રમાણેના વિરોધ-જનક પ્રસંગ તરકે હૃદયે રાખવાનો કદાચક કોઈ કંઈ તો અનુમાન પ્રમાણુ પણ હવામા ઉઠી જશે, કેમકે એ પરત્વે પણ એમ શુ ન કહી શકાય કે વ્યાપ્તિ-સ્મરણાદિની મદદથી પ્રત્યક્ષ જ પરાક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવે છે ?

તર્ક—

પ્રમાણુનયન(પરિં ૩)ના નિમ્ન-લિખિત સાતમા સૂત્રમા તર્કનું લક્ષણ એમ આપ વામા આવ્યું છે—

“ ઉપલમ્બાનુપલમ્બસમ્મથ ત્રિકાલીકલિતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાચાલ-
મ્બન દ્વદમસ્મિન્ સત્યેવ અવતીત્યાયાકાર સવેદનમૂહાપરનામા તર્કઃ ”

અર્થાત્ ઉપલભ કે અનુપલભ દ્વાગ ઉત્પન્ન થતું અર્થાત્ અનુભવ કરાયેલી કે નહિ કરાયેલી એવી વસ્તુઓનું સમીક્ષણ કરવાથી ઉદ્ભવતું, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સમબંધ વચ્ચેરેતો આશ્રય લેનાર અને આ હોય ત્યારે જ હોય એવા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન તે “તર્ક” છે આનું ખીણું નામ ‘ભિહ’ છે.

વ્યાપ્તિ—

આપણે અનુભવ ઉપરથી મમલ શકીએ છીએ કે જે જન્મે છે તે મરે છે એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં અમુક પ્રાણી જન્મે હોય છતાં તે મર્યો ન હોય આથી આપણે એમ બેધકક સ્વીકારીએ છીએ કે જે જે જન્મે તે તે મરે આ પ્રમાણેનો જન્મ અને મરણનો પરસ્પર સબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય ॥ આના સમર્થનારે ધૂમ અને અગ્નિનું સુપ્રસિદ્ધ દષ્ટાન્ત વિચારીએ જ્યાં જ્યાં ધૂમ ॥ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો કોઈ પણ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય આવો તે ધૂમ અને અગ્નિનો પરસ્પર સબંધ અથવા જન્મ અને મરણનો સબંધ તે ‘સહચાર’ કહેવાય છે

૧ સરખાવો મીમાંસાશ્યાકન(સ ૨, શ્લો ૧૧૪)ના નિમ્ન-લિખિત મુદાલેખ —

“ યત્રાપ્તિશયો દષ્ટ સ સ્વાર્થાનતિલદ્વનન્ત ।

દૂરસૂકમાદિદુષ્ટો સ્વાત્, ન રૂપે ઓત્રવૃત્તિતા ॥ ”

૨ સાધ્ય અને સાધનના સબંધને-અવિનાશવાને ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવામા આવે ॥

૩ ‘વચેરે’થી વાચ્ય-વાચક ભાવ સમજવો

૪ વ્યાપ્તિના આરોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે ‘તર્ક’ છે એના ન્યાય-દર્શનમા (૧) વ્યાપાત, (૨)

આત્માશ્રય, (૩) ક્ષતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રકાશ્રય, (૫) અનવશ્યા, (૬) પ્રતિજ્ઞાની, (૭) કર્તવ્યના, (૮) મારવ, (૯) કિલ્તર્ક, (૧૦) અપવાદ અને (૧૧) વેળાત્વ એમ અગર બેરો પાડેલા છે

જન્મ્યા છતાં મરે નહિ એમ જો બલુવામા આવે તો જન્મ-મરણનો કાળ-કાર્યરૂપ મળધ ઊડી જાય છે આ 'વ્યભિચાર' કહેવાય છે

ઉપર્યુક્ત દ્વાન્ટમા મહત્ત્વા ઉપગત વ્યભિચારનો અભાવ હોવાની પ્રતીતિ થતા જે મિદ્ધાન્ત ક્ષિત થાય છે-જે નિયમ સ્પુરે છે, તેને 'વ્યાપ્તિ' કહેવામા આવે છે જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે જ એ મહત્ત્વા અને જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમ નથી જ એ વ્યભિચારનો અભાવ એ જો મિદ્ધ થવાથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો વ્યાપ્તિ-નિયમ ઘડી શકાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે વસ્તુઓ અનેક સ્થળે સાથે ગ્રહેણી દેખાવાથી તેનો વ્યાપ્તિ-રૂપ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી એ માટે તો એ જેને જુદી પાડવામા ઠઈ વાધો આવે છે કે નહિ તે વિચારવું જોઈએ જે વાધો આવતો હોય તો વ્યાપ્તિ ણની શક્યો નહિ આ પ્રમાણે જે વસ્તુના

૧-૨ આ જેને અનુક્રમે 'અ-વ્ય-વ્યાપ્તિ' અને 'વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ' કહેવામા આવે છે

૩ 'જ્યાં જ્યાં' ને બદલે 'જે જે' અને એવી રીતે 'ત્યાં ત્યાં' ને બદલે 'તે તે' મૂકી ગાંધ 'જ્યાં જ્યાં' એ પ્રસંગ સાર્વજનિક માટે ચોક્કસ અવ્યય છે, જ્યારે 'જે જે' એ વ્યક્તિવાચક વિશેષણ છે

૪ આમા ધૂમ કાય છે અને અગ્નિ એનું કારણ છે આવા કાર્ય-કારણરૂપ સમ્યક્તા જેનો પ્રદેશ મોટો હોય-જેનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય તે 'વ્યાપક' કહેવાય છે, જ્યારે જેનો પ્રદેશ નાનો હોય-જેનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોય તે 'વ્યાપ્ત' કહેવાય છે કાર્ય વ્યાપ્ત અણુય છે, જ્યારે કારણ વ્યાપક ગણાય છે, જોકે કેટલીક વાર કાર્ય અને કારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય પ્રસ્તુતમા વૃક્ષરૂપ કાર્યનું ક્ષેત્ર અગ્નિરૂપ કારણ જેટલું નિશાળ નથી, કેમકે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ તેમ ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી, જેમકે વાખડનો તપાવેલો ગોળો આ ગોળામા અગ્નિ છે, પરંતુ ધૂમ નથી અથવા તપાવેલા ગોળારૂપ પ્રદેશમા અગ્નિ છે, પરંતુ ત્યાં ધૂમનું અસ્તિત્વ નથી

જ્યાં વ્યાપ્ત અને વ્યાપકના પ્રદેશ મરખા ન હોય ત્યાં વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમ નથી ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નથી એવી વ્યાપ્તિ ન કરતાં જ્યાં જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમ નથી એવી વ્યાપ્તિ સગવડ ગણાય છે પરંતુ જ્યાં વ્યાપ્ત અને વ્યાપકના ક્ષેત્રો મરખા હોય, ત્યાં આમ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર નથી જેમકે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન થવાપણું (ચેતવ) છે, ત્યાં ત્યાં નામ હોવા-પણું છે એ અન્ય-વ્યાપ્તિ ઉપરથી જ્યાં જ્યાં ચેતવ નથી, ત્યાં ત્યાં નામ હોવાપણું નથી એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કરનામા કોઈ જાતનો બાધ નથી એવી રીતે જ્યાં જ્યાં પ્રાણ વગેરે છે ત્યાં ત્યાં ચેતનપણું છે એ અન્ય-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે, જ્યારે જ્યાં જ્યાં પ્રાણ વગેરે નથી ત્યાં ત્યાં ચેતનપણું નથી એ વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે

૫ આથી એમ સમજવાનું નથી કે અગ્નિ ગ્રાણ રીતે ધૂમ ઉપર વ્યાપ્ત થયો છે અથવા તો વૃક્ષ માત્ર અગ્નિના વર્ગમા સમાધિ ગયો છે ખરી વાત તો એ છે કે ધૂમના વિચાર ઉપર અગ્નિનો વિચાર વ્યાપ્ત થયો છે ધૂમ અને અગ્નિ એ શબ્દોમા શબ્દવાચ્ય વ્યંજન પ્રધાન નથી પણ શબ્દવાચ્ય ધર્મ કે ઉપાધિ કે સામાન્ય પ્રધાન છે તાત્પર્ય એ છે કે વૃક્ષ અને અગ્નિ એ બેના સામાન્ય ધર્મોના સમન્વય વ્યાપ્ત-વ્યાપક ભાવની શુદ્ધિએ કર્યો છે જુઓ વમતરજતમહોત્સવ સમારંભ અર્થ (૫૧૧૫)

સાહચર્યની-સાથે -હેવાના મળાધની પરીક્ષા કરવાનો

[પ્રથમ

તકની ઉપયોગિતા

વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી આપવાનું છે. ન્યા સુધી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થાય ત્યા સુધી અનુમાન ન થઈ શકે. જેમકે ન્યા ન્યા પૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે એવો નિર્ણય થયા વિના કોઈ સ્થળે પૂમ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તક વિના વ્યાપ્તિ-નિશ્ચય નથી અને વ્યાપ્તિના નિશ્ચય વિના અનુમાન નથી અર્થાત્ અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થવાની આવશ્યકતા છે અને એ નિર્ણય માટે તકની જરૂરીયાત છે.

વળી જેમ વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન કળાવવામાં તક સહાયકારી છે, તેમ વાચ્ય-વાચક ભાવન જ્ઞાન કરાવવામાં તક ઉપયોગી છે. અનુક શબ્દ અનુક અર્થનો વાચક છે, ન્યારે અનુક અર્થ તેની વાચ્ય છે એ ભાવનું જ્ઞાન થવામાં તક માધનભૂત છે.

તકનું પ્રમાણ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ તકની મહત્તી વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન થાય છે. આ તકને જો પ્રમાણરૂપ ન ગણવામાં આવે, તો તેની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનને કયો વિદ્વાન પ્રમાણભૂત ગણે? કેમકે જેના કારણમાં વિસવાદ છે—અપ્રમાણિકતા છે, તેનું કાર્ય પ્રમાણરૂપ કોણ ગણે? એટલે કે ન્યારે વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન આ પ્રમાણે અપ્રમાણ ગણાય તો તેની મહત્તી ઉત્પન્ન થતું અનુમાન-જ્ઞાન પણ અપ્રમાણ જ લેખાય કે બીજું કંઈ? એટલે તકને અપ્રમાણ માનનારને હાથે અનુમાનના પ્રાણનો પ્રધ્વસ થવાનો વિશેષમાં તકને અપ્રમાણ ગણનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ધાતક બનવાનો, કેમકે પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યા પછી આ સ્થળે પદાર્થ અવિસવાઈ છે, ન્યારે આ અન્ય સ્થળે તે વિસવાઈ છે એટલે પ્રથમ સ્થળે તે પ્રમાણપુરસ્કાર છે અને દ્વિતીય સ્થળે અપ્રમાણ છે એવી જે વ્યવસ્થા તકને લઈને પ્રમાતા કરી શકે છે, તે તકને અપ્રમાણ માનતા કેવી રીતે સભવી શકે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જણાતા પદાર્થોની સત્યતા-અસત્યતાનો નિર્ણય અનુમાનથી થાય છે, પરંતુ ન્યા અનુમાન-જ્ઞાન જ અપ્રમાણ બની હવામાં ભીડી બંધ, ત્યા પ્રત્યક્ષના રામ રમી ગયા વિના કેમ રહે? અને ન્યારે આ પ્રમાણે પ્રમાણનો લોપ થવાનો એટલે પ્રમેયની વ્યવસ્થા માટે કયાથી અવકાશ રહેશે? એટલે સ્વંયવાદનું માત્રાત્મ્ય સ્થપાવાનું

૧ તકની ઉપયોગિતા સમયના ઉપદેશક તરીકે બાલી છે એને માટે નિમ્ન નિખિન પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપીશું —

“અરણ્યમેતત્ત્વ મવિતાસ્તમાગતો ન વા
ધુર્વં તત્ત્વેત્ત્વ
દમાજા, માલ્ય કામ

અર્થાત્ આ જગત છે, અરણ્ય
વિશેષી સુકા એવ આ

બૌદ્ધો તર્કને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી તેમની માન્યતા એવી છે કે તર્કનું કાર્ય, નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી વિકલ્પ-બુદ્ધિથી થાય છે અત્ર પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ-બુદ્ધિ પ્રમાણરૂપ છે કે અપ્રમાણરૂપ ? બે પ્રમાણરૂપ કહેવામાં આવે તો બૌદ્ધ દર્શનમાં સ્વીકારેલા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરાત તૃતીય પ્રમાણ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ ખરો થાય છે બે એને અપ્રમાણરૂપ કહેવાનું સાહેસ કરવામાં આવે, તો કોઈ પ્રમદા પોતાના નપુંસક પતિથી પુત્રની ઇચ્છા ગમે તેના જેવું છે અર્થાત્ એવી અપ્રમાણરૂપ વિકલ્પ-બુદ્ધિ તર્કનું કાર્ય કરવા અમમર્થ છે માટે ગમે તે શબ્દથી તર્કને પ્રમાણ માનવાનું મિદ્ધ થાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે તર્ક એ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે એનો પ્રત્યક્ષમાં અનુભવ કરી શકાય તેમ નથી આ તર્ક દ્વારા ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુનું પૃથક્કરણ થઈને કાર્ય-કારણ, વાચ્ય-વાચક ભાવ ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોથી આપણી અનુભવ-સૂચિનું સમુચિત રીતે વર્ગીકરણ કરાય છે આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવામાં ઉપયોગી એવું તર્ક-પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં સુન્દર સાધનની ગરજ સારે છે એથી તો જૈન દર્શનમાં એનો ઇત્દ દર્શનની જેમ અસ્વીકાર ન કરતા કેટલાક પદાર્થો 'તર્ક-બ્રાહ્મ' પણ છે એમ સ્પષ્ટ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ જૈન દર્શનમાં (૧) તર્ક-બ્રાહ્મ અને (૨) આગમ-બ્રાહ્મ એમ પદાર્થના બે પ્રકારો પાડવામાં આવેલા છે

હેતુ-ગમ્ય અને આગમ-ગમ્ય પદાર્થો—

જૈન દર્શનમાં હેતુગમ્ય તેમજ આગમ-ગમ્ય એમ ઉભય પ્રકારના પદાર્થો માટે સ્થાન છે કેટલાક પદાર્થો હેતુ-ગમ્ય છે અર્થાત્ અનુમાનના અગમ્ય હેતુ-તર્કથી જાણવા લાયક છે, બ્યારે કેટલાક પદાર્થો આગમ-ગમ્ય છે અર્થાત્ તે આગમથી જાણી શકાય છે વિશેષમાં જે પદાર્થો જેવી રીતે જાણવા લાયક હોય, તેનું તેવી જ રીતે પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ અર્થાત્ જે પદાર્થો કેવળ આગમ-ગમ્ય છે, તેમાં અનુમાનાદિનો પ્રયોગ કરનાર અને જે પદાર્થો અનુમાન વગેરે પ્રમાણથી જાણ્ય છે તેમાં કેવળ આગમ-પ્રમાણનો ઉપયોગ કરનાર પગમાત્માની આજ્ઞાનો વિગ્રહક સમજવો કહ્યું પણ છે કે—

“ જો હેતુવાચ્યપસ્ત્તમિ હેતુઓ આગમે ચ આગમિઓ ।

સો સસમયપન્નવઓ સિદ્ધાન્તવિરાહઓઞ્ચો ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ જે હેતુ-વાદના પક્ષમાં હેતુઓની અને આગમને વિષે આગમોની પ્રરૂપણા કરે, તેને સ્વ-સિદ્ધાન્તનો જાણકાર સમજવો, આથી ઉલટું કાર્ય કરનારને મિદ્ધાન્તનો વિરાધક જાણવો

૧ યાયા—

યો હેતુવાદપક્ષે હેતુક આગમે ચ આગમિક ।

સ સ્વસમયપક્ષપક્ષ સિદ્ધાન્તવિરાધકોઽન્ય ॥

૨ આ ગાથા થોહમચન્દ્રસૂરીશ્વરકૃત યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશની એપર દીકા (પત્રાક ૧૭૧)માં સાક્ષીરૂપે આપવામાં આવેલી છે

! દાખલા તરીકે કાચા ઢાંઈ, કાચા દૂધ અને ડાચી છાસની માથે કઠોળ મેળવવાથી જીવોત્પત્તિ થાય છે,^૧ એ વાત કેવળ આગમ-ગમ્ય છે અર્થાત્ કાચા ગોરસ માથે કઠોળ મેળવતા તેમા તત્કાળ-અન્તર્મુદ્ભૂતમા જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચર્મચમુથી જોઈ શકાય તેમ નથી તે માટે તો આગમ-નેત્ર આવશ્યક છે^૨ હા, અલબત્ત, કાલાન્તરે તે જીવો મોટા થતા તેનો સાબ્યા વહારિક પ્રત્યક્ષથી અનુભવ કરાય છે

એવી ઝીતે સઘન વાદળા જોઈ મેઘનુ અનુમાન કરવુ, ડહોળુ પાણી જોઈ વૃષ્ટિનું અનુમાન કરવુ, ખગવા જોઈ જળાશયનો તર્ક કરવો, રૂપ જોઈ રસાદિનુ અનુમાન કરવુ ઇત્યાદિ હેતુગમ્યતા સૂચવે ॥

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે તર્ક, અનુમાન જેવા પ્રમાણોને ઉઠાવી દેવા, તે શાસ્ત્રકારોના ઉદ્દેશનુ ઉલ્લંઘન કરવા બરાબર છે અત્ર કોઈ પ્રશ્ન જોઈએ કે ૪૬ મા પૃષ્ઠમા તો તર્કાતર્કિ^૩ પણ એક જાતનુ વાગ્યુદ્ધ છે અને તેથી એની હાદમા ન દેખાવુ એમ જે સૂચવવામા આવ્યુ છે તે શુ વિશેષ-જન્ય હકીકત નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્ર વિશેષ માટે અવકાશ નથી જ, આ તો આશયની અજ્ઞાત અવસ્થાને આભારી છે, પરિસ્થિતિ ન સમજ્યાનુ આ પરિણામ છે, કેમકે એ પૃષ્ઠમા યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચયના ૧૪૫ મા શ્લોક દ્વારા તર્કને જે મિથ્યાભિમાનનો હેતુ સંબોધવામા આવ્યો છે, તે શુધ્ધ તર્કને ઉદ્દેશીને છે અર્થાત્ જ્યાં કેવળ કબજોષ થાય, જેનુ પરિણામ નીરસ આવે એવા શુષ્કવાદમા યાને વિતહાવાદમા અને પરલોકાદિના પાધક

૧ આ વાતને શ્રીમેદનુ જસરિ પ્રબન્ધચિન્તામણિ (૫૦ ૯૧)મા સાક્ષીરૂપે નિમ્ન-લિખિત ગ્રંથો દ્વારા પુષ્ટ કરે છે—

“ મુદ્રમાણાદિપ્રમુદ્ધ વિદિલ્ કચ્ચમ્મિ ગોરસ પદ્દ ॥
તા તસજીવુપ્પત્તી ભજંતિ દ્વિદિપ્તિ તિદિપ્તુચ્ચરિવ ॥ ૧ ॥ ”

[મુદ્રમાણાદિપ્રમુદ્ધ દિવલ્ અપલ્લ ગોરસે પતતિ ॥
તદા તસજીવોત્પાત્ત ભજન્તિ દ્વિદિપ્તિ તિદિપ્તોદ્ધરિતે ॥ ૧]

આ સંબંધમા ૫૬૫ પુરાણમા એવો ઉલ્લેખ છે કે—

‘ ગોરસ પ્રાપ્તમધ્ય મુ મુદ્રાદિક્ષે તથૈવ જ ॥
મદ્યયેત્ તદ્ ભવેન્નૂનં મામતુલ્ય યુધિષ્ઠિર ॥ ”

એટલે કે આદ અને મગ વગેરેની માથે (કાચુ) ગોરસ ખાલુ ને ખરેખર હે યુધિષ્ઠિર ૧ માસ ખાવા બરાબર છે

૨ યોગશાસ્ત્રની એવમ્મ થતિ (પત્રાક ૧૭૧)મા કહ્યુ પણ ૭૩—

“ કામગોરસસમ્પૂર્ણ-દિવલાદિપુ જ તથઃ ॥
દૃષ્ટા વેચલિમિ સૂક્ષ્માસ્તસ્માન્ તાનિ વિચર્જયેત્ ॥ ”

વિવાહમા એટલે જે જલ્પકથામા જે તર્કોનો ઉપયોગ થાય છે, તે જ તર્કો દ્વેષના પોષક અને મિથ્યાભિમાનનું વારણ હોવાથી હેય છે. એ તો જે તર્કોથી જાતિ, નિગ્રહસ્થાન, હેતુભાસને જોન મળતું હોય તે તર્કો લ્યાજ્ય છે, બાકી જે તર્કોનો પ્રયોગ ધર્મવાદમા-વસ્તુ-સ્થિતિ જાણવાની જ ખાતર શુદ્ધ-શિષ્યો પચ્ચર કરે છે, તે તર્કો મિથ્યાભિમાનના હેતુ નથી જ, ઉલટા એ તો ધર્મના માધનરૂપ છે. આથી એ સ્પુટ થાય છે કે જ્યાં કેવળ જીતવાની અભિલાષાથી

૧ સ્થાનાગમનમા જ પ્રકારના વિવાહો બનાવ્યા છે વિવાને દીકાકા? જ પ-કથા " તરીકે જોળખાવે છે

૨-૫ આ સળામા શ્રીસિદ્ધસેન દિવકરકૃત વાદ્દ્વાત્રિ શિક્ષા અક્ષરે અક્ષર મનન કરવા હું પાઠક-મહાશયને વિનવું છું, જોકે અહીં તો ફક્ત વાનગીએ નિમ્ન-લિખિત શ્લોકો તેમજ તેનો ભાનાર્થ ઉપસ્થિત કરી મતોષ માત્ર છું

" પ્રામાન્તરાપગતયોરેકામિપસજ્જાતમત્સરયો ।

સ્વાત્ સૌ(૨ ?)હ્યમપિ શુનોર્જાવોરપિ વાદિનાર્ત સ્વાત્ ॥ ૧ ॥ "

અર્થાત્ જુદા જુદા ગામથી આવી ચડેના અને એક જ માસના ટુકડાની આસક્તિથી મત્સરી બનેના એવા બે દૂતરાઓ વચ્ચે કદાચિત મિત્રતા સભવે, પરંતુ વાદોઓ જે બે સમા બાહ્યો પશુ હોય, તોપણ તે બે વચ્ચે સખ્ય સભવતું નથી

" અન્યત પથ જ્ઞેયાસ્યમ્યત પથ વિચરન્તિ વાદિવૃષા ।

વાક્સરમ્ભ ક્વચિદપિ ન જગદ મુનિ શિષોપાયમ્ ॥ ૩ ॥ "

અર્થાત્ કલ્યાણો અન્યત્ર છે અને વાદિ-વૃષો બીજી તરફ જ ચિરે છે, મુનિએ તો વાણીના ધુદ્ધને જ્યાંએ કલ્યાણ (મોક્ષ)નો ઉપાય કલો નથી

" પરમિગ્રહાધ્યવસિતઃસૈકાગ્રયમુપયાતિ ત(૪ ?)દ્ વાદી ।

યદિ તત્ સ્વાદ્ વૈરાગ્યે ન ચિરેણ શિષ પદમુપવાતુ ॥ ૨૨ ॥ "

અર્થાત્ બીજાઓનો નિગ્રહ કરવાના અધ્યવસાયવાળો વાદી જે ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવે છે, તેવી જો તે વૈરાગ્યમા મેળવે, તો હું સમજમા મોક્ષ-પદને પામે.

" ક્ષેય પરતિદ્વાન્ત સ્વપક્ષબલનિષ્ઠયોપલક્ષ્યમ્ ।

પરપક્ષક્ષોભગમમ્યુપેત્ય તુ મતામનાચાર ॥ ૧૦ ॥ "

અર્થાત્ પોતાના પક્ષના પગક્રમની પ્રતિતિ માટે બીજાનો મિદ્વાન્ત જાણવો (તે આનન્દમક અને ઇષ્ટ છે), પરંતુ સામાના પક્ષને ક્ષોભ પમાડવા માટે તેનો સિદ્ધાન્ત જાણવો એ સજ્જનો માટે અનાચાર-કુરાચાર છે

૬ શ્રીહરિભદ્રચરિ ૧૩ મા ધર્મવાદાદિકમા કહે છે કે—

" વિષયો ધર્મવાદસ્ય તત્તત્તત્રવ્યપેક્ષયા ।

પ્રસ્તુતાયપિયોગ્યેષ ધર્મસાધનલભ્ષણ ॥ ૧ ॥ "

અર્થાત્ તે તે શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ ધર્મવાદનો વિષય પ્રસ્તુત અથને ઉપયોગી જ છે તેમજ ધર્મ-માધનનું તે બક્ષણ છે

વાદ-વિવાદ કરતો હોય-અથા એક જીભને પરાસ્ત કરવાના ડગદાથી 'છળપૂર્વક તર્કોતર્કો' જેવું વાગ્યુંદ આગભતું હોય, ત્યાં તર્કો જરૂર ગગ-દેખેના હેતુ હોવાથી ભવ-દૃઢિના ઘરણુરૂપ છે અને એથી કરીને તે આદરણીય નથી અતમા આ કથનની પુષ્ટિ માટે તેમજ જેમના વાકયોથી દોષદ પાઠવ તર્કોને ઉડાવી દેવા તૈયાર થયા હોય, તેમની બ્રાન્તિ દૂર કરવા માટે તે જ મહાત્મા સમર્થવાદી શ્રીહરિભદ્રસૂરિવરતુ નિમ્ન-લિખિત આગ્રમુ વાદાદિક ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે —

“ શુષ્કવાદો વિવાદશ્ચ ધર્મવાદસ્તૈયાઽપરઃ ।
 હૃત્યેપ ત્રિવિધો વાદઃ કીર્તિતઃ પરમર્પિભિઃ ॥ ૧ ॥
 અત્યન્તમાનિના સાર્થ ક્ષુરચિત્તેન ચ દૃઢમ્ ।
 ધર્મઃક્રિષ્ટેન મદેન ' શુષ્કવાદ ' સ્તૈપસ્વિનઃ ॥ ૨ ॥
 વિજયેઽધ્યાત્મિતાદિ લાઘવ તત્પરાજયાત્ ।
 ધર્મસ્યેતિ ઢિધાઽપ્યેષ તત્વતોઽનર્થવર્ધનઃ ॥ ૩ ॥
 લઙ્ઘિલ્યાત્પરિના તુ સ્યાદ્ દુઃસ્થિતેનામહાત્મના ।
 છલજાતિપ્રધાનો યઃ સ ' વિવાદ ' ઇતિ સ્મૃત ॥ ૪ ॥
 વિજયો હ્યગ્ર સત્તીત્યા દુર્લભ્યસ્તત્ત્વવાદિનઃ ।
 તદ્વાયેઽપ્યન્તરાયાદિ-દોષોઽદૃષ્ટવિચાતકૃત્ ॥ ૫ ॥
 પરલોકપ્રધાનેન મધ્યસ્થેન તુ ધીમતા ।
 સ્વશાસ્ત્રજ્ઞાતતત્ત્વેન ' ધર્મવાદ ' ઉદાહૃતઃ ॥ ૬ ॥
 વિજયેઽસ્ય ફલ ધર્મ-પ્રતિપત્યાયનિન્દિતમ્ ।
 આત્મનો મોહનાશશ્ચ નિયમાત્ તત્પરાજયાત્ ॥ ૭ ॥
 દેશાયપેક્ષયા ચેત્ વિજ્ઞાય ગુહલાઘવમ્ ।
 તીર્થકુઝ્જ્ઞાતમાલોચ્ય વાદ' કાર્યો વિપશ્ચિતા ॥ ૮ ॥ ”

૧ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાય-દ્વાનિશિક્ષામા નીચે મુજબ ૭ પ્રકારના વાદ-છળ ગણાવ્યા છે -

“ પ્રાગ્નિકેશ્વરસૌમુલ્ય ચારણાઽઽક્ષેપકૌશલમ્ ।

સહિષ્ણુતા પર ધાર્દ્યમિતિ વાદઃછલાનિ ચદ્ ૧. ૩' ॥ ”

અથાત્ પ્રશ્ન કરનારાની ઈશ્વર વિષયક સ્વમુખતા (સભ્ય અને સભાપતિનો સદ્ભાવ), ધારણા-શક્તિ, આક્ષેપ કરવામા કુશળતા, સદનયીનતા અને અન્યત મુદ્દતા એ ૭ વાદ-છળ છે

૨ ' ંસ્તયા પર ઇતિ ચા । ૩ સમ્બોધનાર્યે ચા ।

૪ ફલવિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ ચા ।

૫ ભાષાન-મહર્ષિઓએ વાદના શુષ્કવાદ વિવાદ અને અપર (અથવા ઉત્તમ) ધર્મ-વાદ

એમ ત્રણ પ્રકારો કલા છે ૧

અનુમાન—

૧૬૧

પ્રમાણ-મીમાંસામા અનુમાનનું લક્ષણ “સાધનાત્ સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનમ્”
એમ આપ્યું છે અર્થાત્ સાધન દ્વારા ^૧સાધ્યનું જે જ્ઞાન થાય તે ^૨અનુમાન છે આના ^૩પ્રત્યક્ષની

અતિશય અભિમાની, અત્યંત દૂર મનના વશના દ્રેષી ઓ મૂખ એવાની સાથે તપસ્વીના
વાં તે ‘શુદ્ધવાદ’ છે ■

એના ઉપર વિજ્ય મેળનામા એનું મરણ, (વેરનો અનુબંધ) વગેરે અને તેનાથી પરાજય
થતા પોતાના ધર્મની સહુતા (નિન્દા, શાસનનો ઉગ્રદેહ) એ પ્રમાણે મને પ્રગટથી પણ એ વાસ્તવિક
રીતે (ભવ-અમયનું મરણ હોવાથી) અનર્થની વૃદ્ધિ કરનાર છે ૩

(સુવર્ણ રંગેના) વાબના અને કીર્તિના અભિનાયી, દરિદ્ર (અથવા માનસિક નિર્બળતાવાળા)
તેમજ અનુભાગી સાથેનો વાદ કે જેમા જળ, જાતિ મુખ્ય છે તે ‘નિવાદ’ કહેવાય છે ૪

કેમકે આ અર્થાત્ આ નિવાદમા સુદ નીનિપૂર્વક વિજ્ય મેળવવો તે તત્ત્વવાદી માટે મુશ્કેલ
છે તેના સદ્ભાવમા અર્થાત્ વિજ્ય મેળે નોપણ્ય અદષ્ટ (પગરોક)નો વિરાગ કરનાર અન્તરાય (આશ-
વિકાનો ઉગ્રદેહ) વગેરે હોય ઉદ્ભવે છે ૫

પગરોકને મુખ્ય ગણનાર-તેને ત્રીકાગનાર, અધ્યય-કલાપ્રદથી સુકત, શુદ્ધિશાળી અને પોતાના
શાસ્ત્રના તત્ત્વનો જાણકાર એવાની સાથેનો વાદ ‘મર્વાદ’ કહેવાય છે ૬

એના ઉપર જીવ મળના ધર્મનો ત્રીકાગ વગેરે મુલ્ય કળ પ્રાપ્ત થાય છે અને એનાથી હારી
જતા નહીં આત્માના મોહનો વિનાશ થાય કે, પોતાની બ્રાહ્મિ દૂર થાય છે ૭

જગતમા દેશ (કાળ, રાજ, પ્રતિવાદી) વગેરેની અપેક્ષાએ ગુરતા-સહુતાનો ખ્યાન કરી
તેમજ તીર્થ કરના દશાન્તની આશોચના કરી અર્થાત્ મહાવીર પ્રભુએ પ્રથમ સમવસરગુણ પધ્ધતિ
ઠોડીને અન્તર ગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરો સાથે કેવી રીતે વાદ કર્યો હતો તે ખ્યાનમા રાખીને
વિચક્ષણે વાદ કરવો જોઈએ ૮

૧ ‘સાધ્ય’ શબ્દના બે અર્થો થાય ૧) (અ) અનુમેય એવા પદાવવાથી ધર્મ, અને આ)
સાધ્યકપ ધર્મથી સુકત ધર્મી વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન કરતી વેળા પ્રથમ અર્થ કરવો અને અનુમાન-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના
સમયમા બીજો અર્થ કરવો એટલે પર્વત અગ્નિમાન કે ધૂમ્રવાણે હોનાથી એમા વ્યાપ્તિ-મદ્ધનના સમયે
‘અગ્નિ’ માધ્ય ૨, જ્યારે અનુમાન-જ્ઞાન કરતી વેળાએ ‘પર્વત અગ્નિમાન’ ૩ એ માધ્ય ૬

■ ન્યાયપ્રવેશમા અનુમાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

‘અનુમાન લિહાદ્યદર્શનમ્’

૧ ‘તે આ આહત દર્શન ટીપિકા’ એમ મહી આ અર્થ કોઇને બતાવવો તે ‘પરાર્થ’
પ્રત્યક્ષ છે, જ્યારે ત્ર્યાર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ અદષ્ટ નવાથી તે રિરે ઉત્પેક્ષ કરવો તે કંઈક જણને આરસી
મનાવવા જેવું ગણાય આ એ ઉમેરવું અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય કે પ્રત્યક્ષને કોઇ નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ
દિગ્ગમર તાકિ કે પગર્થ કંઈ હોય તેમ જણાવું નથી કેમકે નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનમા તેમજ બૌદ્ધ
અર્થો પૈકી યાચપ્રવેશમા તથા યાચાભિ-દુમા પણ અનુમાનને જ પરાર્થ કહેવામા આવ્યું છે
તત્ત્વચાલિની ટીકા અનુમાર દિગ્ગમર આચાર્યો પૈકી શ્રીપૂજ્યવાદે તથા શ્રીઅમ્લકદેવે સુવિદ્યાને
પગર્થ અને જીવ સિવાયના બીજા બધા જાનો (અવધિગ્નાપ્તિ)ને ત્ર્યાર્થ જ ગણ્યા છે શ્રીમણિહ્ય-
ન-દીએ પણ સ્વદેન પરીક્ષામુખમા અનુમાનનો જ પગર્થ ગણ્યું કે આથી પ્રત્યક્ષને પણ પરાર્થ
ગણવાનું કાર્ય તો સ્વદેન પ્રતિજ્ઞાશાળી એનામગમ્ય માટે જ ન નિર્મય હોય તેમ તે કાર્ય કરવાની
શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે પહેલ કરી છે અને એનું અનુકરણ પ્રમાણનયમા થયેલું છે

જેમ સ્વાર્થ અને પગર્થ એમ બે પ્રકારો છે બીજાના મમબળવ્યા વિના પોતાની જ મતિથી સાધન અને વ્યાપ્તિના સ્મરણ દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે તે ‘સ્વાર્થાનુમાન’ છે, જ્યારે બીજાને મમબળ વવા માટે અનુમાન-પ્રયોગ વળી કરી તેને અનુમાન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવું તે ‘પરાર્થાનુમાન’ છે વિચાર કરતા જણાશે કે સ્વાર્થાનુમાનને કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરીને ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવામા આવે છે એટલે ખરી રીતે અનુમાન સ્વાર્થ જ છે આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ અનુમાન માધનનું દર્શન અને વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થતા સ્પુરે છે જેમકે કોઇક સ્થળે કોઇ મનુષ્યે ધૂમકાંડો જોયે, આ જોતા તેને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનું સ્મરણ થયું એટલે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે એ વ્યાપ્તિ તેને યાદ આવી આથી આ સ્થળે અગ્નિ હોવો જોઇએ એમ તેણે અનુમાન કર્યું આથી આ અનુમાન ધૂમરૂપ સાધનનું દર્શન અને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિના સ્મરણપૂર્વક છે એમ સુતરા સમજાય છે

સાધન—

સાધન કહો કે લિંગ કહો કે ‘હેતુ’ કહો તે એક જ છે એનું લક્ષણ પ્રમાણનયઃ (૫૦ ૩, સૂ. ૧૧)મા નીચે સુજળ આપવામા આવ્યું છે —

“ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણો હેતુઃ ”

અર્થાત્ અન્યથા જેની ઉપપત્તિ (થટવાપણું) નહિ હોવાના નિર્ણયરૂપ લક્ષણવાળો એટલે કે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ થઇ શકે જ નહિ તે ‘હેતુ’ કહેવાય છે બૌદ્ધોએ

૧ પ્રમાણનયઃ (૫૦ ૩ ના નિમ્ન-નિખિત દશમા સુત્રમા કહ્યું પણ ૩ કે -

“ હેતુમદ્વજસમ્બન્ધસ્મરણકારક સાધ્યવિજ્ઞાન સ્વાર્થમ ”

૨ આ સમજમા આવજો ઉપર નિર્દેશ કરવામા આવનાર છે

૩ કહેવાની મનવન એ છે કે સમ-પ્રયોગથી બીજાના હૃદયમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે સ્મરણ વગેરે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું તે ‘ પગર્થ ’ કે આ સમ-પ્રયોગ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તરીકે ગણાય, પરંતુ તેમ કરતી વેળા ત્યાં કાર્યમા કરણનો ઉપચાર છે એ ધ્યાનમા રાખવું

૪ દિગ્માત્ર પણ પ્રમાણસમુચ્ચય નામની એમની કૃતિમા સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ અનુમાનના એ પ્રકારો પાડે છે, વગર પગર્થ સમજમા વિશેષ પરીક્ષણ કરી એમ કહેવે કે પરાર્થાનુમાન એ પોતાની પ્રતીતિનું અન્યને જ્ઞાન કરાવવારૂપ છે એટલે વગર પરાર્થાનુમાન એવું એક જ અનુમાન છે બૌદ્ધ પ્રમાણચાત્રનો તામિર ભાષામા લખાયેલ મનિમેખલણ (Manimekhala) માં થમા પગર્થાનુમાન માટે કંગા ઉલ્લેખ નથી. ત્યાં સર્વ બિદાપોદ સ્વાધ્યાનુમાન પરત્વે છે જુઓ નસતર-તઃ (૫૦ ૧૧)

૫ “ દિગ્ગોતિ-ગમયતિ ત્રિજ્ઞાસિતધર્મેવિચિટ્ટાનર્થાનિતિ હેતુ ”

એમ દિગ્ગોતિ-સિદ્ધાન્તી શ્રીહરિસદસચિત્ર ટીકા (પત્રાક ૩૩)મા ઉલ્લેખ છે

હેતુના 'પક્ષધર્મત્વ', 'સપક્ષસત્ત્વ' અને 'વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ' એમ ત્રણ લક્ષણો માન્યા છે, જ્યારે નૈયાયિકોએ આ ઉપરાંત 'અબાધિતત્વ' અને 'અમત્પ્રતિપક્ષત્વ' એ બે વધારે લક્ષણો માન્યા છે, પરંતુ આ લક્ષણો નિરાવર્યક તેમજ દૂષિત હોવાથી જૈનોએ 'અવિનાશાવ (અન્યથાનુષપત્તિ) -

૧ જેના વિષે અમુક વાત સાધવાની છે તે 'પક્ષ' કહેવાય છે અન્ય સંજ્ઞામાં કહીએ તો સાધ્ય-ધર્મથી યુક્ત ધર્મો તે 'પક્ષ' છે આ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ હોય ■ (અ) પ્રમાણથી, (આ) 'વિકલ્પથી' અથવા (ઇ) ઉભયથી. જેમકે 'પર્વત' અગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી, એમાં 'પર્વત' 'પ્રમાણથી' પ્રસિદ્ધ છે સર્વજ્ઞ છે, સર્વ દોષથી રહિત હોવાથી, એમાં 'સર્વજ્ઞ' 'વિકલ્પથી' સિદ્ધ છે, કેમકે અત્ર વિકલ્પથી અર્થાત્ માનસિક અધ્યવસાયથી સર્વજ્ઞનું અભિમાન કરીને તેની દેશાતીતુ અનુમાન કરાય કે સંજ્ઞ પરિણામી છે, કાર્યપણું હોવાથી એમાં જે સંજ્ઞ સાબળવામાં આવે છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જ્યારે અતીત અને અનાગત કાળના સંજ્ઞ શ્રવણજોરથી થયા નથી એટલે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ છે આમ 'સંજ્ઞ' પક્ષ અત્ર 'ઉભયથી' સિદ્ધ છે

પક્ષમાં હેતુની દેશાતી તે 'પક્ષધર્મતા' કહેવાય છે

પક્ષના સ્થાનમાં ગિરાજતો અને એથી પક્ષ જેવો જણાતો હોય છતાં જે પક્ષનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય તે 'પક્ષાભાસ' કહેવાય છે આના ન્યાયપિન્ડુની જેમ ન્યાયાવતામાં મુખ્યત્વે કરીને પાત્ર પ્રકારે દર્શાવ્યા છે, જ્યારે ન્યાયપ્રવેશમાં તો એના પ્રકારોની મધ્યા નાની ગણાવી છે આ પાત્ર પ્રકારોને દૃષ્ટાન્તો દ્વારા વિચારીએ અપ્રતીત મહિગ્ધ કે બ્રાન્ત નિષ્પનો જ નિર્ણય કરવો સમુચિત ગણાય તેમ છે, તો તેને મૂકીને સિદ્ધ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પક્ષ રજુ કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે જેમકે જેને વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય સિદ્ધ હોય-જેને એનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય તેની સામે 'વનસ્પતિ સચેતન છે' એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે બીજા પક્ષાભાસો અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી, અનુમાનથી, લોકથી અને સ્વવચનથી બાધિત છે 'અગ્નિ અનુષ્ણુ (શીતળ) છે' આ ચમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે 'પુનર્જન્મ નથી' એ અનુમાન-બાધિત પક્ષાભાસ છે, કેમકે પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ મિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી એ બાધિત છે 'પરદારા ભોગ્ય છે' એમ કહેતું તે લોક-અપરદારથી બાધિત છે 'મારી માતા વન્ધ્યા છે અથવા 'માઝ પ્રમાણ બ્રાન્ત છે, એ સ્વવચનથી બાધિત પક્ષાભાસ છે, કારણ કે જે માતા વન્ધ્યા હોય તો પોને જન્મે જ કપાથી અને પોને જ્યારે જન્મે છે, તો માતા વન્ધ્યા છે એમ કેમ અને ? એવી રીતે જે પ્રમાણ હોય તે બ્રાન્ત કેવી રીતે હોઈ શકે અને જે બ્રાન્ત હોય તો તે પ્રમાણ કેમ કહેવાય ? છતાં એમ કહેતું એ તો 'વ' તો વ્યાધાત છે

૨ અમુક વાત સિદ્ધ કરવાની હોય તે વખતે જે જે વસ્તુઓમાં તે હોવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તેને વસ્તુ 'સપક્ષ' કહેવાય છે જેમકે પર્વત અગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી એમાં અગ્નિ સાધ્ય છે, પર્વત એ 'પક્ષ' છે અને ગ્રોહા વગેરે સ્થળો કે ત્યાં અગ્નિ હોવાનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે તે ગ્રોહા વગેરે 'સપક્ષ' છે ઉદાહરણમાં હેતુનો સદ્ભાવ તે 'સપક્ષસત્ત્વ' છે

૩ અમુક વાત મિદ્ધ કરતી વેળા જે જે વસ્તુઓમાં તે ન હોવાનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય તે 'વિપક્ષ' ગણાય છે જેમકે ઉપયુક્ત અનુમાનમાં સરોવર વગેરે, કેમકે આ સ્થળોમાં અગ્નિ ન હોવાની પ્રતીતિ થઈ મઘ છે વિપક્ષમાં અવિધમાનના તે 'વિપક્ષ-આવૃત્તિ' છે

૪-૫ આનો ૧૮૫માં પૃથ્થા વિચાર કરવામાં આવ્યો છે

૬ આનું વક્ષણ પ્રમાણભૂતિમાં (૧-૨-૧૦)માં એ આપનામ આવ્યું છે કે—

“સદ્ધર્મમાવિનો સદ્ધર્મમાવનિયમોઽજિનામાય”

રૂપ એક જ લક્ષણ માન્ય છે, કેમકે અવિનાશાવરૂપ લક્ષણથી હેતુ લક્ષિત ન હોવા છતાં તે સાચો હેતુ હોવાનો કોઈ દાખલો આપી શકે તેમ નથી તેમજ એવો કોઈ અસત્ય હેતુ (હેત્વાભામ) નથી કે જેમા અવિનાશાવ સળધ વિદ્યમાન હોય

પક્ષધર્મત્વને હેતુત્વ લક્ષણ માનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ ઉદ્ભવે છે જેમકે ' આકાશ ચન્દ્રવાણ છે, જળમા ચન્દ્ર, દેખાય છે તેથી ' આ અનુમાનમા જરૂરત ચન્દ્રતુ આકાશઅધિષ્ઠરણ નથી એટલે હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ વાત અર્થાત્ પક્ષધર્મત્વ અન ઘટી શકતુ નથી છતાં અનુમાન તો સાચુ છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?^૧ એટલે કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવા છતાં અનુમાન અત્ય છે એ જ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ બહાર ઠરે છે આથી પક્ષધર્મત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારતુ ઉચિત નથી^૨ વિશેષમા આ લક્ષણનો અસ્વીકાર કન્વાથી ન્યધિષ્ઠણમિદ્દ નામનો હેત્વાભામ માનવાની જરૂર નહોતી નથી એટલો લાભ થાય છે

બીજી પક્ષધર્મત્વાદિ લક્ષણો અતિ-આપ્તિ નામના દોષથી પણ અસ્ત છે જેમકે ' કોઈ ગર્ભવતી પ્રમદાના પાત્ર પુત્રો હબસી જેવા કાળા હોવાથી તેનુ ગર્ભસ્થ સત્તાન સ્વામ હોતુ જોઈએ ' એ અનુમાનમા પક્ષધર્મત્વાદિ પાથે લક્ષણો ઘટી શકે છે, છતાં આને કોઈ સાચુ અનુમાન કહેવા તૈયાર થશે ખરો ? આ વાત સ્પુટ રીતે નમજાવવા માં અનુમાનનો મસ્કૃતમા **સ ગર્ભસ્થઃ પુત્રઃ ઇયામઃ, તત્ત્વા. પુત્રત્વાત્** એમ ઉત્તરોચીતરીએ અત્ત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ

અથાત્ સદભાવીનો એટલે કે એક સામગ્રીને અધીન એના રૂપ અને ગુણો પાથ અને વ્યાપકનો તથા સિદ્ધપાથ (શિશુ કે અશોક નામનું ઝાક હોવાપણ) અને વૃષત્વનો જે સદભાવ-નિયમ તેમજ ક્રમભાવીનો એટલે કે કૃતિકાના અને શકટના ઉદ્ભવનો તથા કાર્પ અને કારણનો (વૃષ અને અગ્નિનો) જે ક્રમભાવ-નિયમ તે અવિનાશાય કે પ્રચલ્લુપ્તમાત્ અત્ત સાધ્ય અને સાધનનો નિયમ સમજવો આ નિયમનો નિશ્ચય આપણે ૧૮૬મા પૃષ્ઠા જોઇ મ્હા તેમ ' તર્ક ' થી થાય છે એ કાર્ય કરવાનું અનુમાનનું ગણુ નથી, કેમકે અનુમાનને અવિનાશાનનો નિશ્ચય કનના તરીકે સ્વીકારતા અનરુચા તેમજ ધર્તરેનસાચ્ય નામના દોષો ઉદ્ભવે છે

૧ આવા બીજા પણ ઉદાહરણો છે જેમકે (અ) મુષ પૃષ્ઠીથી ગિચે છે, પૃષ્ઠી ઉપર તેનો પ્રકાશ હોવાથી (આ) એક મુહત પડી મનનમા શકટ નક્ષત્રનો ઉ પ અને અન્ધારે કૃતિકાનો ઉ પ હોવાથી (ધ) માનાપિના યાજ્ઞલ છે, તેથી તેનો પુત્ર પણ યાજ્ઞલ હોવો જોઈએ આ સમયમા ભક્તે પણ કથુ છે કે—

“ પિત્રોઽઽ યાજ્ઞત્વેન, પુત્રમાન્નજ્ઞતાડનુમા ।

સર્વેભોજનમિદ્ધા ન પમધર્મેમપેયતે ॥ ૧ ॥ ”

(બુઝો પ્રમાણભીમામાની વૃત્તિનું ઝલ મુ પાતુ)

૨ અન કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે હેતુના નમણ તરીકે પક્ષધર્મત્વ નદિ નીકારવાથી ' આ મહેન ધોણ છે, કામગાઓ કાળા હોવાથી ' એવુ અનુમાન પણ સાચુ માનતુ પડશે, તો એ વાત સુક્તિ-સમત નથી, કેમકે કાકની કૃણા પ્રાસાન્તી ધરના સાથે અવિનાશાવરૂપ સમધથી ગદિત કે તેથી આ હેતુ અસત્ય છે અને એથી કરીને આ અનુમાન પણ અસત્ય છે—અનુમાનભાસ છે, નદિ કે પક્ષધર્મત્વો

પક્ષનો ધર્મ છે, એટલે પક્ષધર્મત્વથી આ હેતુ મહિરૂત છે! વર્તમાન પાંચ પુત્રોરૂપ સપક્ષમા પણ વિદ્યમાન છે એટલે અપક્ષમત્વથી હેતુ અલકૃત છે. વળી અશ્યામરૂપ/વિપક્ષમા હેતુ વર્તતો નથી એટલે એ વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિથી અલકૃત છે^૧ (એવી ગીતે તત્પુનત્વરૂપ હેતુમા અબાધિતત્વ અને અમત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ રહેલા છે) આ પ્રમાણે હેતુના પાંચે લક્ષણો હોવા છતાં આ હેતુને સાચો હેતુ કોણ કહે ? એથી એ નિષ્કપ નીકળે છે કે જે હેતુ પાંચ લક્ષણોથી લક્ષિત હોય તે જ સત્ય છે એ ધ્યન અમત્ય છે ખરી રીતે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ ન થઈ શકતી હોય તે જ સત્ય હેતુ છે-સાચુ આધન છે અને એ દ્વારા સત્ય અનુમાન સ્ફુરે છે

અત્ર એ સ્ફુટ કરવું આવશ્યક અમભય છે કે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હેતુમા અબાધિતત્વ હોય જ છે, એવો હેતુ કદાપિ બાધિત હોતો નથી એટલા માટે જ અબાધિતત્વ લક્ષણ સ્વીકારવાની ટશી જરૂરિયાત નથી આ વાત ‘અગ્નિ અનુષ્ઠ છે, દ્રવ્ય હોવાથી’ એ ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીએ અત્ર દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુ અગ્નિમા બરાબર વિદ્યમાન છે, માટે તેને બાધિત કેમ કહેવાય ? અલબત્ત પક્ષમા સાધ્ય (પ્રત્યક્ષ)બાધિત છે, ટેમકે અગ્નિમા અનુષ્ઠતાનો અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે ત્યારે શુ પ્રકૃત હેતુ સાચો છે ? સાચો કોણ કહે છે ? સાધ્યના દોષથી તેને દૂષિત ગણવો બ્યાજળી નેથી એ જ અમારૂ ધ્યન છે, કેમકે પખાલીના દોષથી પાડને દૂષિત ગણવો એ કથાનો ન્યાય ? બાકી અવિનાભાવના અભાવથી તો આ હેતુ દૂષિત છે જ

અમત્પ્રતિપક્ષત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવું એ વ્યર્થ કદપના છે, ટેમકે જો હેતુ અવિનાભાવથી ભાવિત હશે, તો તેની માથે પ્રતિપક્ષની અભાવના મંભવી શકતી જ નથી આ ઉપરથી એ સુતર્થ સિદ્ધ થાય છે કે હેતુના ત્રણ કે પાંચ લક્ષણો માનવા ન પ્રેરતા અવિનાભાવરૂપ એક અમાધાગ્ય લક્ષણ માનવું એ જ વિચક્ષણતા છે

હેતુના પ્રકારો—

સ્થાનાગ (સં ૩૩૮)મા હેતુના આઠ પ્રકાર ત્રણ રીતે દર્શાવ્યા છે (અ) (૧) યાપક, (૨) સ્થાપક, (૩) વ્યઅસ અને (૪) લુપક, (આ) (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન અને (૪) ગણદ, (ઇ) (૧) ‘**अस्ति तत्र अस्ति सः**, (૨) ‘**अस्ति तत् नास्ति सः**, (૩)

૧ અન કોણ શકા બિગવે કે ઉપયુક્ત ઉદાહરણમા વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત નથી કેમકે સ્થામત્વ વિનાનો તેનો પુત્ર ન જ હોય એવો ચોક્કસ નિયમ નથી તો આગો ઉત્તર એ કે કે ‘આ તો ભાવત્તુ હવે ને વેંચે કહ્યું’ તેના જેવું થયું, કમકે આનું નામ અવિનાભાવ નહિ તો બીજું શુ ? આ અવિનાભાવની જોગદાજરીના પ્રભાવથી જ પ્રકૃત હેતુ અસત્ય હરે છે વિશેષમા આથી કરીને તો સપક્ષસત્ત્વને અમત્યુ લક્ષણ ગણવું નિર્વર્થક સિદ્ધ થાય કે આથી જે વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિના નિશ્ચયને હેતુનું લક્ષણ માનતા હો તો અવિનાભાવમા જ તે અતર્ગત થઈ જાય છે

૨ અમુક એક પદાર્થ છે, વાગ્તે અમુક બીજો પદાર્થ પણ છે જેમકે ધમાડો છે, માટે અગ્નિ છે જ

૩ અમુક એક પદાર્થ છે, માટે તોો મિરોથી બીજો પદાર્થ નથી જ જેમકે અગ્નિ છે, માટે હડી નથી જ,

‘નાસ્તિ તત્ અસ્તિ સઃ અને (૪) ‘નાસ્તિ તત્ નાસ્તિ સ.’ આ પ્રકારે પૈકી મધ્યમ પ્રકાર સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી ભાકીના પ્રકાર સબધી આપણે થોડોક વિચાર કરીશું. ખૂબ વિશેષણવાળા હેતુનો પ્રયોગ કરવો કે જેથી પ્રતિવાદી તે જટ મમલ ન જાય અને એથી તેને દૂષિત ઠેરવતા તેને વાર લાગે. આવા હેતુની મહદંથી વાદી કાલ-ચાપન કરી શકે-વખત વીતાડી કે આ પ્રમાણે જે હેતુ કાલ-ચાપનમા કામ લાગે તે ‘ચાપક’ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા હોવાને લીધે જે હેતુ પોતાના સાધ્યને જલદી સ્થાપે તે ‘સ્થાપક’ કહેવાય છે. જે હેતુ પ્રતિવાદીને ભૂલાવામા નાખે-વ્યામોહ ઉપજાવે તે ‘વ્યસક’ છે. વ્યસક હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલી આપત્તિને દૂર કરનાર હેતુ ‘લૂપક’ કહેવાય છે. ૪

૧ અમુક એક પદાર્થ નથી, માટે તેનો વિરોધી પદાર્થ કે જ જેમકે અગ્નિ નથી, માટે થીત છે જ

૨ અમુક એક પદાર્થ નથી, વારતે બીજો અમુક પદાર્થ પણ નથી જેમકે અહીં જાડ નથી માટે સીસમ પણ નથી

૩ આ ચારેતુ વિરતૂત વિવેચન પ્રમાણનયન (૫૦ ૩, સુ. ૧૭) થી સર થાય ૭

૪ આ ચારેના ઉદાહરણો સ્થાનાનગની ગીકામા આપેના છે. વિરોધમા ગીકાકારે નિયુક્તિના આધાર નાની નાની કથાઓ આપી આ વાતને વિશદ બનાવી ૮ આ કથાઓ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે —

(અ) કોઈ અપતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વિદેશ મોકલવા માટે એમ કશું કે તમે જનને જાઓ ત્યાં જોડની એક એક લીડીનો એક એક રૂપિયો ઉપજે ૭ આ માબળી ને વેચવા માટે ત્યાં ગયો એટલે પૈકી કુબટાએ પોતાના જીર સાથે કાલ-ચાપન કર્યું

(આ) એક છુઓ પગિયાજક ગામે ગામ ફરતો હતો અને લોક-મધ્યમા આપેતુ ફાન ફળ-દાયક છે એમ કહી લોકોને ઊતરી તેની પાસેથી ફાન લેતો હતો. આ જોઈ એક શ્રાવકે તેને કહ્યું કે લોકોનો મધ્ય ભાગ નો એક જ છે તે અનેક ગામમા કથાથી સભવે ? આથી પરિનાજકની છુઆઈ પકડાઈ ગઈ

(ઇ-ઈ) આ બે કથામા દ્વિઅર્થાત્રે મંદો આવે છે (૧) શકટતિત્તિર અને (૨) તર્પણુ લોકિકા વક્તા જે અથ સૂચવવા માગે છે, તેનાથી પ્રતિષક્ષી ઉતરે અર્થ કરે ૩ શકટતિત્તિરના (૧) ગાડામા આહિન તેતર અને (૨) ગાડા સદિન તેતર એમ બે અર્થો છે. એવી રીતે તર્પણુભોડિકાના પણ (૧) સાધવામા પાણી મેળવતુ ને (જનમિશ્રિન સકથુ) અને (૨) તેતુ મિશ્રણ કરનારી નારી એમ બે અર્થો છે

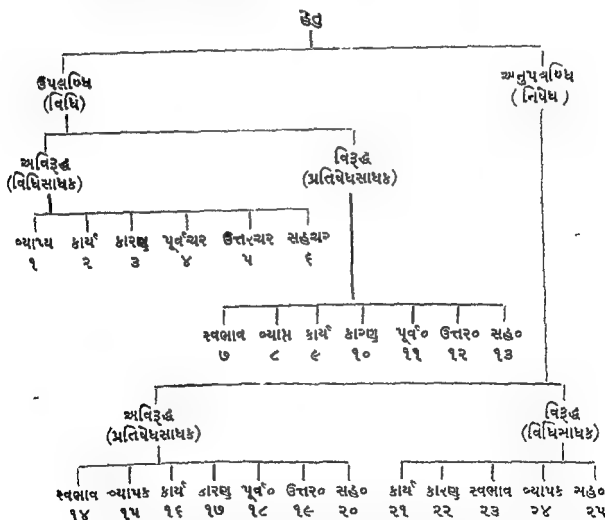
તેનગવાળુ ગાડુ લઈને એક માણસ જતો હતો. તેને એક પૂતે પૂછ્યું કે આ શકટતિત્તિરિનો શા ભાવ છે ? પેવાએ ઉત્તર આપ્યો કે તપણુભોડિકા પૂર્તે કેટલાક માણસોને ભેગા કરીને કહી સભળાવ્યું કે આ ગાડાવાળો મને શકટતિત્તિરિ (ગાડા સહિત તેતર) તપણુભોડિકાથી આપવાનું કહે છે. એ મૂન્ય હું આપવા તૈયાર છું, વારતે મને ગાડુ અને તેતર બંને મળવા જોઈએ આ સાલળી ગાડાવાળો ગભરાઈ ગયો, પરતુ એક બીજા પૂર્તે તેને સાત કથો આના સમજાયા મુજબ ગાડાવાળાએ પ્રથમ ધૂતને કહ્યું કે તર્પણુભોડિકા ભાવ અને શકટતિત્તિરિ ને ધૂતે તરત જ પોતાની સ્ત્રીને તર્પણુભોડિકા તૈયાર કરી શકટતિત્તિરિ વેવા કહ્યું આ સ્ત્રી માથવામા પાણી મેળવવા મેડી કે તરત જ પેના ગાડાવાળાએ તેને ઉપાડી અને કહ્યું કે હું આ તપણુભોડિકા નહિને નને શકટતિત્તિરિ આપુ છું. આ સાલળી પ્રથમ ધૂતે શકટ તિત્તિરિ માગનાની વાન કાની જ નહિ.

આ વાતનો પ્રવચ્છ ભાગ વ્યસક હેતુના ઉદાહરણ છે, જ્યારે પાછો ભાગ લૂપકના દર્શાવપ છે

તૃતીય પ્રકારની આલોચના—

તૃતીય પ્રકારની સ્વૂલ રૂપરેખા ટિપ્પણમાં આલેખી છે, જ્યારે એતુ થોડુંક વિવેચન નીચે સુજળ રચુ કરાય છે

હેતુના ઉપલબ્ધિ-હેતુ અને અનુપલબ્ધિ-હેતુ એમ બે ભેદો પડે છે વળી આ પ્રત્યેકના વિધિ અને નિષેધની અપેક્ષાએ બળે પ્રભેદો પડે છે તેમાં વળી આ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે એ વાત નીચે સુજળ દર્શાવી શકાય છે—

૧ એમ વિધિ સત્તાવાચક છે તેમ નિષેધ અસત્તા (અભાવ)વાચક છે આ અભાવના જૈન શાસ્ત્રમાં (અ) પ્રાગભાવ, (આ) પ્રધ્વસાભાવ, (ઇ) ઇતરેતગભાવ અને (ઈ) અત્યન્તાભાવ એમ ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે જે પદાર્થની નિવૃત્તિ જ યતા જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, તે પાર્થ તે કાર્યનો 'પ્રાગભાવ' સમજાવે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઇ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે પદાર્થનો જે અભાવ હોય છે, તે તે પદાર્થનો 'પ્રાગભાવ' છે જેમકે માગીના પિંડાકાર પશુમાં માગીની નિવૃત્તિ યતા અયાત તેની તિરોભાવ દશામાં ધટની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે ધટની ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો માગીનો પિંડ તે ધટનો 'પ્રાગભાવ' છે આ પ્રાગભાવ અનાદિકાળનો છે, તેમ છતાં જે સમયે ધટ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયે તેનો

આ પ્રમાણે હેતુના જે રૂપ પ્રકારો પડે છે, તે પ્રત્યેકનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે -
માધ્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર અવિરૂદ્ધ એવા વિધિસાધક છ હેતુઓ અને તેના દર્શાવો—

(૧) શબ્દ પરિણામી છે, કાર્ય હોવાથી (પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન નહિ થતો હોવાથી) અત્ર પરિણામીનું ક્ષેત્ર કાર્યના ક્ષેત્રથી મોટું છે એટલે કાર્યત્વ વ્યાપ્ય છે

(૨) પર્વત અગ્નિમાન છે, ધૂમવાન હોવાથી અત્ર ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય હોવાથી આ કાર્ય—હેતુ છે

(૩) વરમાદ પકરો, વિશિષ્ટ મેઘની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી અત્ર વિશેષ પ્રકારનું વાદળ એ કારણ છે અને વૃષ્ટિ એ કાર્ય છે એટલે આ કારણ—હેતુ છે

(૪) શકટનો ઉદય થયો, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય થયેલો હોવાથી કૃત્તિકાના ઉદય પછી એક મુદ્દત વીત્યા બાદ શકટનો ઉદય થાય છે એવો નિયમ છે આથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ શકટના ઉદયની પૂર્વેનો છે એટલે અત્ર હેતુ ‘ પૂર્વચ ’ છે

(૫) ભરણિનો ઉદય થઈ ગયો છે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય હોવાથી ભરણિનો ઉદય થયા પછી એક મુદ્દતે કૃત્તિકાનો ઉદય થાય છે આથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ ‘ ઉત્તરચર ’ હેતુ છે

(૬) બીજે રૂપવાળું છે, રસવાળું હોવાથી રૂપ અને રસ મહાભાવી હોવાથી આ ‘સહચર’ હેતુ છે

નિષેધરૂપે સાધ્યને સિદ્ધ કરનારા વિધિરૂપ હેતુના છ પ્રકારો અને તેના ઉદાહરણો—

(૭) સર્વથા એકાન્ત સ્વરૂપવાળી ઝોંઘ વસ્તુ નથી, અનેકાન્તની ઉપવર્ણિત હોવાથી

(પ્રાગભાવનો) નાશ થાય છે આથી સમજાય છે કે ફરેક મનાદિ પદાર્થ નાશરહિત કે એમ માનવું અસંગત છે

જે ઉત્પન્ન થના જે કાર્યનો અસ્ત વિનાશ થાય, તે તે કાર્યનો ‘પ્રત્યસાભાર’ કહેવાય છે જેમકે ઘટો ફેડીને કપાલ બનાવના તે કપાલરૂપ કાર્યમાં ઘટનો પ્રત્યસરૂપ અભાવ જોવાય છે માટે કપાલ તે ઘટનો પ્રત્યસાભાર છે અથવા કપાલની આવિભાવ દશામાં ઘટની જે તિરોભાવરૂપ અવસ્થા તેને—કપાલના આવિર્ભાવને ઘટનો પ્રત્યસાભાવ જાણવો ઘટનો પ્રત્યસ અત વિનાનો છે કેમકે કુદેના ઘટ માથી એનો એ જ ઘટ ઉત્પા. થઈ શકે નથી. એટલે કે આદિમાન પ્રત્યસ નાશરહિત હોય. વારંતે ફરેક આદિમાન પદાર્થ નાશવત જ છે એમ માનવું યુક્તિ-નિષેધ છે

એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવની વ્યવૃત્તિ તે ‘ ઇતરેતરાભાવ ’ છે અને ‘ અન્યો-પ્રાભાવ ’ તેમજ ‘અન્યાપોહ’ પણ કહેનામાં આવે કે જેમકે ઘટના સ્વભાવથી પટનો સ્વભાવ જુદો છે, વા તે ઘટ અને પટ સિદ્ધ છે એટલે ઘટનો પટમાં અને પટનો ઘટમાં ઇતરેતરાભાવ છે

અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ એકનારૂપ પરિણામની વ્યાપ્તિ તે અત્યન્તાભાવ જે એમ ચેતનનો અચેતનમાં, અચેતનનો ચેતનમાં ભાગ્ય-રનો અભાવતામાં ઇત્યાદિ

૧ આ સર્વ પ્રકારો સ્વતઃ જ છે એમ પ્રમ છુનયવના તૃતીય પરિચ્છેદે જોવાથી જણાય છે વિરોધમાં આ સંબંધમાં જેનતઃ પરિભાષા (પાના ૧૨૩-૧૨૪) તરફ દૃષ્ટિપાન કરવો નિરંધક નહિ થાય.

(૮) આ વ્યક્તિને તત્ત્વનો નિશ્ચય થયો નથી, તેમા સદેહ હોવાથી અત્ર સદેહ અનિશ્ચયથી વ્યાપ્ત છે

(૯) આ વ્યક્તિનો ક્રોધ ગમ્યો નથી, તેના વદનમા વિકાર હોવાથી અત્ર વદનનો વિકાર એ અનુપશમનુ કાર્ય છે

(૧૦) આ વ્યક્તિનુ વચન અમત્ય નથી, તેનુ જ્ઞાન ગગ-દ્રેષાદિ કલકથી ગહિત હોવાને લીધે અમત્યનુ કારણ ગગ-દ્રેષાદિ કલક છે એટલે આ ગરભ-હેતુ છે

(૧૧) સુદૂર્ત પછી પુષ્પતારાને ઉદય થયો નહિ, ગહિણીનો અત્યારે ઉદય થયેલો હોવાથી

(૧૨) સુદૂર્ત પૂર્વે મૃગશિર્ષનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે પૂર્વફલ્ગુનીનો ઉદય હોવાથી

(૧૩) આ મહાનુભાવનુ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન નથી, સમ્યગ્દર્શનથી તે વાસિત હોવાથી અત્ર સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની મહત્ત્વરતા છે

પ્રતિપેદ્યદોતક અવિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુના દૃષ્ટાન્તો—

(૧૪) આ સ્થળે ઘડો નથી, નેત્રાદિ સામગ્રી હોવા છતાં તેનુ દર્શન નહિ થતુ હોવાથી

(૧૫) આ પ્રદેશમા ડેરીનુ આડ નથી, ડોઇ પણ વૃક્ષની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી

(૧૬) અહીં અપ્રતિહત સામર્થ્યવાળુ બીજ નથી, અકુન્ના દર્શન નહિ થતા હોવાથી

(૧૭) આ વ્યક્તિમા પ્રશમ, સવેગ, ઇત્યાદિ ભાવો નથી, સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ હોવાથી

(૧૮) સુદૂર્ત પછી ત્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય થયો નહિ, અત્યારે ચિત્રા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ એવાતો હોવાથી

(૧૯) સુદૂર્ત પૂર્વે ભગ્વીનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે વૃત્તિકાનો ઉદય નહિ થયેલો હોવાથી

(૨૦) આ વ્યક્તિનુ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, તેનામા સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

વિધિમાધક વિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુના દૃષ્ટાન્તો—

(૨૧) આ વ્યક્તિમા રોગનો અતિશય છે, આરોગ્યના વ્યાપારના ચિકિત્સાની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૨) આ પ્રાણીને ડણ છે, ઇંદ સયોગનો અભાવ હોવાથી

(૨૩) મમમ્ત વસ્તુઓ અનેકાન્ત-સ્વભાવવાળી છે, એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૪) અહીં છાયા છે, ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૫) આનુ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

હેત્વાભાસ—

હેતુના મ્યાનમા ચોભયેલો હોવાથી હેતુ જેવો જણાય, પરંતુ ખરી રીતે સત્ય નિર્ણય કરવામા જે કામ ન લાગે તે 'હેત્વાભાસ' કહેવાય છે અન્ય ગણદોષમા ટીકીએ તો હેતુનુ અવિનાશવરૂપ લક્ષણ જે હેતુમા ન હોય તે 'હેત્વાભાસ' કહેવાય છે એટલે કે અન્યવાનુપર્પત્તિરૂપ નક્ષત્રની પ્રતીતિ ન હોય કે તેમા સશય નહોતો હોય કે તેનો ચોક્કસ વિષયસંજ્ઞાતો હોય

ત્યાજે 'હેત્વાભાસ'નું ઉત્થાન થાય છે આ હેત્વાભાસના (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરૂદ્ધ અને (૩) અનેકાન્તિઃ (વ્યભિચારી) એમ ત્રણ પ્રકારો છે આ વાન જૈન તાર્કિકોને જ સમત છે એમ નથી, કિન્તુ ન્યાયપ્રવેશ ન્યાયબિન્દુ અને પ્રશસ્તપાદ સાધ્યમા પણ આ જ ત્રણ પ્રકારો છે, આથી જ્ઞાતજે-નૈયાચિન્તેએ સ્વીકારેલ ઝડપીનાત (ગાધિત) અને મતપ્રતિપક્ષ નામના બે અધિક હેત્વાભાસો વૈશેષિક, જૌદ કે જૈન અન્યમા મૂળ ક્રમમા નથી એમ ફલિત થાય છે

પરાર્થાનુમાન માટે આવશ્યક અવયવો—

ચુત્પન્નમતિવાળા, નિપુણ યા તદ્મ શ્રોતાને માટે તેા હેતુને પ્રતિપાદન કરનારૂ વચન થાને હેતુ-પ્રયોગ એમ એક જ અવયવ અનુમાનાર્થે પર્યાપ્ત છે તેના માટે પક્ષપ્રયોગાદિની આવશ્યકતા નથી હેતુનો પ્રયોગ તથોપપત્તિ વડે અને અન્યથોપપત્તિ વડે એમ બે પ્રકારે થાય છે, યન્તુ ધ્યાનમા રાખવું કે એથી એ બે પ્રકારમા અર્થ-લેહ છે એમ નહિ, કિન્તુ એક જ ભાવની વિધિ-નિષેધરૂપ બે બાબતુ સૂચન કરનારી શબ્દ-રચનામા ભિન્નતા છે^૧ સાધ્યની હેચાતી હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ (ઘટવાપણું) તે 'તથોપપત્તિ' છે, જ્યારે અન્યથા એટલે સાધ્ય ન હોય ત્યાજે-તેનાં અભાવદશામા હેતુની ઉપપત્તિ તે 'અન્યથોપપત્તિ' છે આ બંને હેતુ-પ્રયોગની આવશ્યકતા નથી, શ્રોતાને સાધ્યની પ્રતીતિ ગમે તે એક હેતુ-પ્રયોગ દ્વારા થ, ગઈ હોય તો અન્ય પ્રયોગની જરૂર નથી આધન વડે સાધ્ય કથા સિદ્ધ કરવું એથી અજ્ઞાત મન્દમતિ માટે અર્થાત્ પક્ષજ્ઞાનથી વચિત પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ પક્ષનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, કેમકે વાદીએ સાચા હેતુનો પ્રયોગ ઠયો હોય, છતા પક્ષવી અજ્ઞાત પ્રતિવાદી તેને વિપક્ષમા વર્તમાન ગણી હેતુને વિરૂદ્ધ હોવાની શકા કરે

આવી રીતે વિચારના મન્દતત્ત્વ બુદ્ધિવાળા માટે^૨ દષ્ટાન્તની પણ જરૂર છે, કારણ કે જે

૧ દાખના તરીકે સગરે ચુખી તે ચુખી સર્વ વાતે' એ કથન અને 'શરીરે કુખી તે કુખી સર્વ વાતે' એ જહોનમા પ્રથમ પ્રયોગ વિધિતરૂપી છે અને દ્વિતીય નિર્ણેવાત્મક છે, કિન્તુ તે બેના અર્થ-મા કંઈ બે-ભાવ નથી. પર્વત અગ્નિમાન હોતો જોઈએ, કેમકે અગ્નિનું અસ્તિત્વ હોય તો જ પૂમત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરી શકે એ કથન અને પર્વત અગ્નિમાન હોતો જોઈએ કેમકે અગ્નિ ન હોય તો ધમત્ત્વ અસ્તિત્વ ન થય મેસે એ કથનમા અથ-લેહ નથી પરંતુ એક જ સ્વરૂપને દર્શાવનારી શબ્દ-રચના ભિન્ન છે

૨ દષ્ટાન્ત કહો કે ઉ હરણુ કરો કે જાન કહો તે એક જ છે સ્થાનાગ (મૂં ૩૩૮)મા જ્ઞાનના (અ) આદરપુ (અ) આદરણદેશ (ધ) આદરણુદેશ અને (ઈ) ઉપન્યામોપનય એમ ચાર પ્રકારો દર્શાયા છે રિરૂપમા ત્યા આ પ્રત્યેકના પણ ચાર ચાર અવાતર બેદો જતાવવામા આવ્યા છે જેમકે આદરણના (અ) અપાય (આ) ઉપાય (ઈ) સ્થાપનાકર્મ અને (ઈ) પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી. આ છેડા બે બેરા તો ન્યાય-વામ્યના અગમ્ય દષ્ટાન્તો જ છે એમ તેના નીચે મુજબના સ્વરૂપથી સમજાય છે —

કોઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ ખડો કરવામા આવ્યો હોય તેને જે દષ્ટાન્ત દ્વારા દૂર કરી ઇષ્ટ તત્ત્વનું સ્થાપન કરાય, કે ૧૫, તે દષ્ટાન્ત ગ્થાપનાકર્મ^૩ ઈ આનું ઉત્તરણ એ છે કે ધારો કે ચન્દ્રને કૃતમ્ત્વ હેતુની મદદથી અનિત્ય નિહ ટનાતા વદીને કોઈ પ્રતિચારી કહે કે વણાત્મક ચન્દ્ર નિત્ય છે, વણુને નિત્ય ગણેના તેવાથી ત્યા કૃતમ્ત્વો અભાવ હોવાથી આ પ્રમાણે વાદીના હેતુમા વ્યભિચારરૂપ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવત વાદી ચોતાના હેતુના સમયનાર્થે એમ કહે કે વણાત્મક ચન્દ્ર અનિત્ય છે ચોતાના કાળચુના બેદથી બિન્ન

પ્રતિવાની વ્યાપ્તિના મળધને ભૂલી ગયો હોય તેને તેણે મ્મગ્ણ કરાવવામા આ પ્રયોગ ઉપયોગી છે

દૃષ્ટાન્તને વિષે હેતુની ચોજના ક્રવાથી જે અજ્ઞાત હોય એવા જડમતિ માટે ઉપનય પણ આવશ્યક અગ છે સાધ્યના આધારરૂપી ધર્મીમા હેતુનો જે ઉપલક્ષ્ય કરવો તે ‘ઉપનય’ છે એમ પ્રમાણુનય (૫૩)ના નિમ્ન-લિખિત ૪૬ મા સૂત્ર ઉપથી ભેદ થકાય છે —

“ હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ”

સાધ્ય-ધર્મને ફરીથી પક્ષમા ઘટાવવો તે નિગમન છે એમ પ્રમાણુનયના નિમ્ન-લિખિત—

“ સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ”

—અનન્તર મૂત્ર ઉપથી જણી ગયાય છે આ પ્રમાણે આપણે પક્ષપ્રયોગાદિ પાત્ર

હોવાથી, નડાની જેમ આ પ્રમાણે ઘના દૃષ્ટાન્તથી અનિષ્ટ પ્રમગને દૂર કરી હેતુનું સમર્થન થાય છે, વાંતે આ ઉદાહરણ ‘સ્થાપના-ક્રમ’ છે

પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી એટલે અનિષ્ટ પ્રમગ પ્રાપ્ત થના તેના તત્કાલ નાશ કરવા આપવામા આવેલું ઉદાહરણ ‘જેમકે કોઈએ કંઈ ક આમા બન્યા છે, અમત હોવાથી, આકાશની જેમ આ જૈન-પ્રાણીને અનિષ્ટ પ્રમગ જે એટલે તે તરત જ એના પ્રતીકાર તરીકે એમ કહે કે આત્મા કથમિત મૂર્ત હોવાથી કતા છે, દેવતાની પેઠે આ દેવતાનું દૃષ્ટાન્ત ઉપયુક્ત અનિષ્ટ પ્રમગનું તરત જ નિવારણ કરે છે, વાંતે આ ઉદાહરણ ‘પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી’ છે

બાકીના ભેદ-પ્રભેદો પ્રસ્તુતમા અનુપયોગી હોવાથી તેની રૂપરેખા અત્ર ન આપેખતા તેના જિજ્ઞાસુને સ્થાનાગ તેમજ તેની શ્રીગ્મભયદેનસુગિત વૃત્તિ (પત્રાક ૨૫૩-૨૬૨) જોવા બનામણુ છે

દૃષ્ટાન્ત પણ પદ અને હેતુની જેમ અગુદ્ધ હોઈ શકે છે એવા દૃષ્ટાન્તને ‘દૃષ્ટાન્તાભાસ’ કહેવામા આવે છે આના સાધ્યર્થ અને વૈરમની અપેનાએ જે ભેદો પડે છે આ ભેદોની સખ્યા પરતે જૈન-અજૈન તાકિદોમા મત-ભેદે ન્યાયપ્રવેશમા પ્રત્યેકના પાત્ર પાત્ર પ્રકાર, પ્રશસ્ત તદ્ભાષ્યમા તેમજ યાયાનતાન્મા ૮૭ અને ન્યાયધિ-નુ તથા પ્રમાણુનય (૫૦ ૬, ૫૦ ૫૮, ૬૯)મા નવ નવ પ્રકારો દર્શિગ્ય થાય છે અન્વય કનેવ વધી જવાના બનથી આ મળવમા વિશેષ ઉત્તેજ ન કરના તેના જિજ્ઞાસુ ન્યાયકુસુમાગલિનું સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૩૭-૧૪૭) જોવા વિનનિ છે

૧ અન એ ધ્યાનમા લેવા જેવી વાત કે કે અપવાદે નિગમનનું “હેત્વપદેશાત પ્રતિજ્ઞાયા પુનર્વચ્ચમ નિગમન” (૧-૧-૨૬) એવું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તે જ દર્શનનિર્ણયિત (ગાં ૧૪૪)મા થોડા સંદેહર સાથે “દસમો વસ અવયવો પદ્મદેહક પુણો ઘયણ” રૂપે દેખાય છે

૨ પદપ્રયોગનું મીનું નામ ‘પ્રતિજ્ઞા’ છે, કેમકે એમા સાધ્યનો નિર્દેશ કરનામા આવે છે પ્રમાણુમીમાસા (૨-૧-૧૧)મા પ્રતિજ્ઞાનું “સાધ્યનિર્દેશ પ્રતિજ્ઞા” આ પ્રમાણે આપેનું લક્ષણ આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે

૩ સાધ્યો પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને ઉત્પદ્યણુ એમ ત્રણ અનવો માને છે (જુઓ પાત્રમા આખ્યકાન્દિકાની માહત્વવૃત્તિ) મીમામિકે આ ઉપાત ઉપનયને એટલે એટલે આ માને છે અન્તે નેમાધિકા નિગમન સહિત પાએને માને છે (જુઓ ગૌતમસૂત્ર ૧-૧-૩૩)

અવયવો જોયા આ ઉપરાંત પક્ષ-શુદ્ધિ ઇત્યાદિ બીજા પાત્ર અવયવો પણ છે^૧, જોકે આનો ઉપયોગ પક્ષાદિના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ જનને ઉદ્દેશીને છે

અનુમાનનું પ્રમાણ્ય—

ગૌડો અનુમાનને વ્યવહાર-આધાર માને છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેટલું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી તેમની માન્યતા મુજબ અનુમાનનો વિષય જે આમાન્ય છે તે કટિપત છે એથી તેઓ અનુમાનને પ્રત્યક્ષથી ગૌણ ગણે છે ચાર્વાકો તો સર્વથા અનુમાનનો અસ્વીકાર કરે છે પરંતુ પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર તેઓ કયા પ્રમાણના આધારે કરે છે એ વિચારતા તેઓ પણ અનુમાનને પ્રમાણરૂપે મહત્ત્વ રાખે છે એમ ભાસ્યા વિના નહિ રહે વળી પાન્થકાના હૃદયની વૃત્તિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અશક્ય છે, એ તો તેની વિશિષ્ટ ચેષ્ટા ઉપરથી સમભય છે એટલે કે આ પણ અનુમાનનું જ રૂપ છે આથી અનુમાનને પ્રમાણરૂપ માનવું એમા પરિક્ષિતોની શોભા છે

આગમ-પ્રમાણ્ય—

આગમનું લક્ષણ પ્રમાણનયન (૫૦ ૪)મા એમ આપવામા આવ્યું છે કે—

“ **આપ્તવચ્ચનાદાવિમતમર્થસવેદનમાગમ ॥૧॥ ઉપચારાદાસવચન ચ ॥૨॥** ”

અર્થાત્ આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલો અર્થનો યોધ તે ‘ આગમ ’ છે (કાર્યમા કારણનો) ઉપચાર કરવાથી આપ્તના વચનને પણ ‘ આગમ ’ કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે આગમનું લક્ષણ વિચારતા ‘ આપ્ત ’ એટલે શું તે ભણ્યા વિના એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો નથી, તેથી પ્રમાણનયન (૫૦ ૪, સૂ. ૪)માનું નીચે મુજબનું આપ્તનું લક્ષણ જોઈ લઈએ —

“ **અભિધેય વસ્તુ યથાઽવસ્થિત યો જાનીતે યથાજ્ઞાન ચાભિષક્તે સ આસઃ** ”

અર્થાત્ કહેવા લાયક પદાર્થ જેવો છે તેવો તેને જે જાણે છે તેમજ જેવો ભણ્યો તે પ્રકારે (નહિ કે અન્યરૂપે) જે તેનું કથન કરે છે તે ‘ આપ્ત ’ છે

આગમ અને અનુમાનમા અતર—

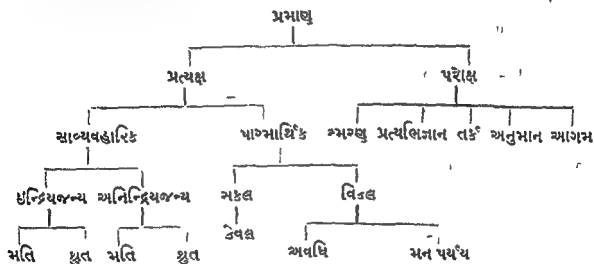
આગમ-પ્રમાણ કહો કે શબ્દ-પ્રમાણ કહો તે એ જ છે, કિન્તુ અનુમાન-પ્રમાણથી તો એ ભિન્ન છે અર્થાત્ વૈશેષિકો શબ્દ-પ્રમાણને અનુમાનમા દાખલ કરે છે તે વાત જૈનોને માન્ય નથી વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે ખડ ખોડુ સોનું પાન્થનારને સુવર્ણનું જ્ઞાન જેમ પ્રત્યક્ષ જ છે, અર્થાત્ એમા સુવર્ણને લગતી અસુક વિશિષ્ટતાઓ છે કે નહિ ઇત્યાદિ બેહાપોહ વિનાનું હોવાથી તે,

૧ આ વાતનો નિદેશ દર્શનૈકાનિક (આદ્ય અધ્યયન)ની શ્રીભદ્રચાર્યશ્રીસ્વામીએ રચેલી નિમ્નક્રિતિમા છે, ત્યારે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન એની શ્રીહરિભદ્રચરિત્ર ગીતા (પત્રાક ૬૩-૬૮ માં છે એના નિર્માણને આ ગીતા જોતા ખામ વિનંતિ કત્વામા આવે છે, જોકે અત્ર એ સમયમા વિવેચન વધી જવાના ભયથી વિરમવામા આવે છે

પ્રત્યક્ષ છે, તેમ શબ્દ-જ્ઞાનમા વ્યુત્પન્ન બનેલાને શબ્દ સાલળતા જ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે અનુમાન નહિ પણ શબ્દ-પ્રમાણ જ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે અભ્યાસીને સુવર્ણનું દર્શન થતા કે શબ્દનું શ્રવણ થતા વ્યાપ્તિની આવશ્યકતા ન રહે તેને માટે તે સુવર્ણ-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અને શાબ્દ-બોધ શબ્દ-પ્રમાણ છે, પરંતુ જે અભ્યાસી મોતુ બેતા આ મોતુ હોણુ બેધએ, સોનાને લગતી આટલી વિશિષ્ટતાઓ તેમા હોવાથી એ પ્રકારની વ્યાપ્તિની અપેક્ષા વડે એ સોનું હોવાનો નિર્ણય કરે તેને માટે એ જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષરૂપ એવી રીતે જે અભ્યાસીને શબ્દ સાલળતા તત્ત્વ શાબ્દ-બોધ ન થતા વ્યાપ્તિ-શ્રદ્ધારૂપ વિચાર કર્યા બાદ શાબ્દ-બોધ થાય, તેનો તે બોધ બેશક અનુમાન છે

આ પ્રમાણે પ્રમાણ-પરિચયના પ્રકરણમા આગળ વધીએ તે પૂર્વે પ્રમાણોના પ્રકારો મળધી નિમ્ન-લિખિત કોષ્ટક બેધ લઈએ

આપણે ૧૭૮ મા પૃષ્ઠમા મતિજ્ઞાનના પર્યાયોનો વિચાર કરતા સાથે માથે આટલે સુધી સમજાવ્યા હતા પશ્ચાત્ત પ્રમાણોનું ચૂળ સ્વરૂપ વિચારી લીધું આગળ ઉપ-નય-મીમાન્સામા યથાભાષન એ મળધમા વિશેષ નિવેદન કરવાનો ઇરાદો ગળી હાલ તુરંત તો મતિજ્ઞાનના પ્રકારોને લગતા પ્રશ્નો હાથ ધરીએ તેમા મૌથી પ્રથમ તો મતિજ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદો છે કે નહિ અને હોય તો તે કેટલા અને કયા છે એ પ્રશ્નો ઉત્તર અચકારના શબ્દોમા વિલોઢીએ

સા ચ મનિર્દેધા-શ્રુતનિશ્ચિતા-નિશ્ચિતભેદાત્

અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે-(૧) શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત આ બેના લક્ષણો અન્યતઃ અનુક્રમે નીચે મુજબ આપે છે —

શ્રુતપરિકર્મિતમતેર્વ્યવહારકાલે પુનરશ્રુતાનુસારિતયા સમુત્પદ્ય-
માનબુદ્ધિરૂપત્વમ્, શાસ્ત્રપરિકર્મિતમતેરુત્પાદકાલે શાસ્ત્રાર્થપર્યાલોચન
વિનૈવ જાયમાનબુદ્ધિરૂપત્વ વા શ્રુતનિશ્ચિતમતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬)

શ્રુતાભ્યાસ વિના સ્વાભાવિ રુવિશિષ્ટક્ષયોપશમવશાજાયમાનબુદ્ધિ-
રૂપત્વમ્, સર્વથા શાસ્ત્રાર્થસ્પર્શરહિતસ્ય કેવલમતિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમા-
નુભવેન યથાઽવસ્થિતવસ્તુપરિચ્છેદકબુદ્ધિરૂપત્વ વાઽશ્રુતનિશ્ચિતમતે-
ર્લક્ષણમ્ । (૧૭)

અર્થાત્ શ્રુત વડે પન્નિકવ યથેલી-સરકાર પામેલી બુદ્ધિવાળા હવને વ્યવહાર-કાલમા-
કાર્ય-મમથે શ્રુતને અનુસર્ચા વિના ઉ પન્ન થતી બુદ્ધિને ' શ્રુત
શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન' નિશ્ચિત મતિજ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે અથવા આનુ લક્ષણ
લક્ષણ એ છે કે શાસ્ત્ર જ્ઞાન પન્નિકવ યથેલી બુદ્ધિવાળાને ઉત્પત્તિ-કાલમા
એટલે કે ઉપયોગ-અવસ્થામા શાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કર્યા વિના
ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ તે 'શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન' છે

૧ જૈનતર્કપરિભાષાના ૧૧૪ માં પત્રમા શ્રુતાનુસારિતનુ લક્ષણ એમ આપ્યું છે કે—

“ શ્રુતાનુસારિત્યં ચ મકેતવિયવપરોપદેશ શ્રુતમન્ય વાઽનુમૂલ્ય વાચ્યવાચકભાવેન
સર્વોક્ત્ય ઘટો ઘટ હત્યાપન્નર્જેરુપાકારગ્રાહિત્વમ્ ”

અર્થાત્ સ કેન સબધી પરોપદેશ કે આગમ-મન્યને અનુસરીને અને વાચ્યવાચક ભાવથી જોડીને ઘટ ૫૮
એવું આંતરિક ઉચ્ચારણ તે 'શ્રુતાનુસારિત' છે

૨ આ બંને લક્ષણોનો સુદ્ધ રીતે વિશેષાવશ્યકતા નિમ્ન-નિખિન ૧૧૬ માં ગાયામા સમા-
વેશ થયેશે જોવાય છે —

“ પુરુષ સુયપરિકર્મિયમદ્દસ જ સપય સુચાર્દ ચ ।
ત નિસ્તિસ્યમિયર પુણ અણિસ્તિય મદ્દચરુક્ત ત્ત ॥ ”

[પૂર્વ શ્રુતપરિકર્મિતમતેર્યં સામ્યત શ્રુતાતીતમ્ ।
તદ્ નિશ્ચિતમિતરત્ પુનરનિશ્ચિત મતિચતુષ્ક તત્ત ॥]

એવું અનુશ્ચ સામ્ય કર્મનિષાદ નામના ૫૪મ ક્રમ-અં (આ ૪) ની શ્રીદેવે દ્વયરિત્ત
એવાપદ ત્રિતાના આદમા પત્રગત નિમ્ન-નિખિન પમિએમા દર્શિએયર થાય છે —

“ યત્ પ્રાય શ્રુતાભ્યાસમત્તરેણાપિ । મહજવિશિષ્ટક્ષયોપશમવશાદુત્પદ્યત
તદશ્રુતનિશ્ચિતમોત્પત્તિકયાદિબુદ્ધિચતુષ્ટયમ્, યત્ તુ પૂર્વ શ્રુતપરિકર્મિતમતેર્વ્યવહારકાલે
પુનરશ્રુતાનુસારિતયા સમુત્પદ્યતે તત્ શ્રુતનિશ્ચિતમ્ ”

૩ 'શ્રુત શબ્દ ॥ એ અર્થો થાય છે — (અ) પરોપદેશ અને (આ) આગમ-મન્ય

શ્રુતના અભ્યાસ વિના—એના મર્યાદા વગર સ્વાભાવિક વિશિષ્ટ (અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના) ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ તે ‘ અશ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું મતિજ્ઞાન ’ કે અન્ય ગ્રંથોમાં ઠીકે તેો સર્વથા સાચના અથવા જાણ પણ સ્પર્શ કર્યો વિના કંઈક મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની મદદથી વસ્તુનો ચતુર્થ બોધ કરવાનાની મતિ તે ‘ અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન ’ છે

આ ઉપગ્રંથી મમબંધ છે કે પ્રથમ પ્રકારના મતિજ્ઞાનમાં મહેત-કાલમાં શ્રુતાનુનાન્તિવ ગ્રંથો છે અર્થાત્ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે પૂર્વે તે શ્રુતજ્ઞાનથી મર્યાદિત થયેલું છે, કિન્તુ ઉત્પત્તિ-સમયે શ્રુત તેના ઉપર કશો પ્રભાવ પાડતું નથી, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારમાં તેો મહેત-કાલમાં પણ શ્રુતને અનુસંગપણે ગ્રંથો નથી એટલે મહેત-કાલને આશ્રીને નહિ, કિન્તુ ઉત્પત્તિ-સમયને લક્ષ્યમાં ગણીને એમ કહી શકાય કે—

“ દૈન્દિયમનાંનિમિત્તં શ્રુતાનુસારિ જ્ઞાન મતિજ્ઞાન, શ્રુતાનુસારિ ચ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ”

અર્થાત્ દૈન્દિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળું તેમજ શ્રુતને નહિ અનુસરનાર જ્ઞાન તે ‘ મતિજ્ઞાન ’ છે, જ્યારે દૈન્દિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળું અને શ્રુતને અનુસરનાર જ્ઞાન તે ‘ શ્રુતજ્ઞાન ’ છે

આ પ્રત્યેક પ્રકારના મતિજ્ઞાનના આગ આગ્રહો છે તેમાં શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ધંડા, અપાય અને ધારણા એ આગ્રહો છે એમ અન્યકાં નિમ્ન લિખિત શબ્દો દ્વારા સૂચવે છે —

શ્રુતનિશ્ચિત ચતુર્થા—અવગ્રહેહાડપાધારણાભેદાત્

આ પૈકી ‘ અવગ્રહ ’ નું લક્ષણ બાધતા અન્યકાં કહે છે કે—

અનિર્દિશ્યમાનસામાન્યમાત્રાર્થગ્રહણરૂપત્વમવગ્રહેસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮)

અર્થાત્ (અન્ય વ્યક્તિને) ન દર્શાવી શકાય એવું અને કંઈક (એટલે-કે સત્તારૂપ) નહિ પણ એથી વિશિષ્ટ) સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન ‘ અવગ્રહ ’ કહેવાય છે

અવગ્રહનું લક્ષણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કંઈક, એમ વગેરે વિશેષતાઓ વગર જેનો નિર્દેશ થયો નથી એવા અને એથી ઠીકીને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા અર્થનું દર્શન થયા બાદ તેનું સામાન્યપણે આગ્રહણ—તેનો મૂલ્યમાં મૂલ્યમાં બોધ તે ‘ અવગ્રહ ’ છે આ સળગમાં તારવાર્થશબ્દ (પૃ. ૪૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

‘ વિષયવિષયિસંજિપાતસ્મન્તરમાન્યગ્રહણમવગ્રહઃ ’

અવશ્યકતા પણ વ્યજનાવશ્યક અને અર્થાવશ્યક એમ બે વિભાગો પડે છે તેમાં

શબ્દાદિરૂપેણ પરિણતદ્રવ્યાણામુપકરણેન્દ્રિયે. સહ પ્રથમતઃ સમ્પ્રાપ્ત-

વ્યજનાવશ્યકનું લક્ષણ સમ્બન્ધરૂપત્વ વ્યજ્જનાગ્રહસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧)

અર્થાત્ 'શબ્દાદિકરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયની સાથેના પ્રથમ સબધથી ઉત્પન્ન થતા બોધને 'વ્યજનાવશ્યક' કહેવામાં આવે છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે 'વ્યજન' શબ્દના ત્રણ અર્થો થાય છે —

(૧) શબ્દાદિકે વિષયરૂપે પરિણત થયેલા પુણ્યલોના સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, (૨) કર્ણાદિકે નિષ્તૃત્તીન્દ્રિય અને (૩) દ્રવ્ય અને આ ઇન્દ્રિયનો મયોગ આ ત્રણ 'વ્યજન'ના ત્રણ અર્થો અર્થો થવામાં ઠોઠ જાતનો વિગેષ નથી, કેમકે વિવક્ષિત અર્થ જોનાથી પ્રકટ થાય છે તે વ્યજન એવો વ્યજન શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ત્રણે સ્થળે પડે છે આના મમર્થનાથે વિશેષાન્તી બૃહદ્વૃત્તિના ૧૧૭-૧૧૮ પત્રગત વાક્યોના નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે —

“ ઉપકરણેન્દ્રિયં ચ શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યાણિ ચ, તેષાં પરસ્પર સમ્બન્ધ ઉપકરણેન્દ્રિય-શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યસમ્બન્ધ, , તપ્તાવદ્ વ્યજ્જનમુચ્યતે । અપરં ચેન્દ્રિયેનાડપ્યર્થસ્ય વ્યજ્યમાનત્વાત્ તદપિ વ્યજ્જનમુચ્યતે । તથા શબ્દાદિપરિણત-દ્રવ્યનિકુરમ્યમપિ વ્યજ્યમાનત્વાત્ વ્યજ્જનમભિધીયત ઇતિ । એવમુપલક્ષણવ્યા-ખ્યાનાત્ ત્રિતયમપિ યથોક્તં વ્યજ્જનમવગન્તવ્યમ્ । તત્ત્રેન્દ્રિયલક્ષણેન વ્યજ્જ-નેન શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યસમ્બન્ધસ્વરૂપસ્ય વ્યજ્જનસ્યાડવગ્રહો વ્યજ્જનાગ્રહઃ, , અથવા તેનૈવ વ્યજ્જનેન શબ્દાદિપરિણતદ્રવ્યાત્મકાના વ્યજ્જનાનામવગ્રહો વ્યજ્જનાવગ્રહઃ, , હત્યુભયગ્રાડપ્પેકસ્ય વ્યજ્જનશબ્દસ્ય લોપ કૃત્વા સમાસ ”

૧ જેન દર્શનકારો શબ્દને દ્રવ્ય-પુણ્યના તરીકે સ્વીકારે છે

૨ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એમ બે જે પ્રકારે આગળ ઉપર વિચારવામાં આવ નાર તે પૈકી દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રભેદો પૈકી એકનું નામ 'ઉપકરણેન્દ્રિય' છે બ્યારે બીજાનું નામ 'નિષ્તૃત્તીન્દ્રિય' છે

૩ વ્યજ્યતે-પ્રકટીકૃયતેડ્યોડનેનેતિ વ્યજ્જનમ્ ।

૪ 'વ્યજ્જનેન વ્યજ્યનસ્ય વ્યજ્જનાનાં ચા અવગ્રહ વ્યજ્જનાવગ્રહ એમ આ સમાસનો વિગ્રહ થાય છે

અર્થાત્ ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પશ્ચિમેલા દ્રવ્યો એ બેનો મળધ તે 'વ્યજન' કહેવાય છે અથવા ઇન્દ્રિયથી અર્થ પ્રકટ થાય છે વાસ્તે તે પણ 'વ્યજન' કહેવાય છે અથવા શબ્દાદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના મૂળને પ્રકટ કરાય છે વાસ્તે તે પણ વ્યજન' કહેવાય છે આ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી આ ત્રણે 'વ્યજન' બાણવા તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યજન વડે, શબ્દાદિરૂપે પશ્ચિમેલા દ્રવ્યના મળધરૂપ વ્યજનનો અવગ્રહ તે 'વ્યજનાવગ્રહ' છે અથવા તે ઉપકરણેન્દ્રિય રૂપ જ વ્યજન વડે શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યોરૂપ વ્યજનનો અવગ્રહ તે 'વ્યજનાવગ્રહ' છે આ પ્રમાણે ઉભય વ્યાખ્યામા એક વાર વ્યજન શબ્દનો લોપ કરી સમાસ થયેલો છે અર્થાત્ આ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે

વ્યજનાવગ્રહ દર્શનપૂર્વક છે અર્થાત્ પ્રથમ દર્શન અને પછી વ્યજનાવગ્રહ થાય છે વ્યજનાવગ્રહ પછી અર્થોવગ્રહ થાય છે એમાં કરીને તો અન્યકારે એનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે —

**તસ્માદ્ (વ્યજનાવગ્રહાત્) મનાગ્ નિશ્ચયરૂપત્વમર્થોવગ્રહસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૦)**

અર્થાત્ વ્યજનાવગ્રહ થયા બાદ તત્ત જ ઉત્પન્ન થતો અને તેના કળ્પા કઈક વધારે સ્ફુટ એવો જે પ્રોધવિશેષ તે 'અર્થોવગ્રહ' બાણવો

વિષય અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રાથમિક મળધ તે જ વ્યજનાવગ્રહનો વિષય છે એથી કરીને ઈર્ષ્ય, મના, નામિકા અને સ્પર્શન એ આ પ્રાપ્ત્યકારી વ્યજનાવગ્રહના ઇન્દ્રિયોથી વ્યજનાવગ્રહ થતો હોવાથી, તેના આ પ્રકાર પડે છે પ્રકારે (ઉમકે નેત્ર અને મનથી વ્યજનાવગ્રહ થતો નથી, કાણુ કે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની જેમ તેના ઉપરાત અને અનુગ્રહ નહિ થતો હોવાથી તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે? અર્થાત્ કહ્યું વગેરેની જેમ આ અર્થની માથે મચુકત થઈ તેનું ગ્રહણ કરતા નથી), જ્યારે અર્થોવગ્રહના તો છ લેહો પડે છે આ સબધમા વિગેષ વિવેચન હાલ તુરત મુલતની નાખી ઇહાનુ લક્ષણ અન્યકારના શબ્દોમા ભેદ લઈએ

૧ આ વાતનો આ અધિકારગત ઇન્દ્રિય-પ્રકરણમા વિચાર કરવામા આવશે

૨ પાંડવચરી કામળાના અપરથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને, તીખા ક-વા પ થોના આગ્રવાદ લેતા સનાને, કુર્મ-ધમય દ્રવ્ય સુવના નામિકાને અને બદ્ધ વગેરેનો સર્જ સાબળના કાનને ઉપરાત થાય કે એવી રીતે ચંદન, ચતુરા વગેરેના અપરથી ચામડીને દૂધ, સાકર વગેરેનો ન્યાદ લેવાથી જીભને, અત્તર વગેરે સુધ-વાથી નાખે, મધુર અવાજ સાબળવાથી કાનને અનુગ્રહ થાય કે એવી રીતે તીક્ષ્ણ તત્વાર વગેરે જાના નેત્રને ચીતરાણ ઉપવાત કે ચ દા વગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો નથી આજ સ્પેરેનું ચિન્તન કરના મનને દાહાદિ ઉપરાત કે જળ, આદિના ચિન્તનથી વૃણાની વૃષ્ટિરૂપ અનુગ્રહ થતો નથી

અવગ્રહાદુત્તરકાલમપાયાત્ પૂર્વ સદ્ભૂતાર્થવિશેષોપાદાનાભિમુખોઽ-
 સદ્ભૂતાર્થપરિત્યાગપરઃ ' પ્રાયોઽત્ર મધુરત્વાદય-
 ઇહાતુ લક્ષણુ
 શઙ્ખધર્મા ઉપલભ્યન્તે, ન કર્કશનિષ્ઠુરાદયઃ
 શાઙ્ખધર્માઃ' इत्येवरूपो यो मतिविशेषस्तद्रूपत्वम्, अवग्रहेण गृहीतस्यार्थस्य वैयतिरेकधर्मनिराकरणपरत्वे सति अन्वयधर्मघटनप्रवृत्तत्वे च सति
 અપાયાભિમુખલ્લોધરૂપત્વમ્, અવગ્રહેણ ગૃહીતસ્યાર્થસ્ય ધર્મન્તિરાન્વે-
 પળરૂપત્વ વા ઈહાયા લક્ષણમ્ । (૨૧)

અર્થાત્ અવગ્રહના ઉત્તરવર્તી કાળમાં અને અપાયાના પૂર્વ કાળમાં સદ્ભૂત અર્થ-વિશે-
 ષના અન્વેષણમાં તત્પર અને અસદ્ભૂત અર્થોના પરિત્યાગમાં તત્પર, જેમકે અત્ર પ્રાય મધુરત્વાદિ
 શબ્દના ધર્મો ઉપલબ્ધ થાય છે, નહિ કે કર્કશતા, નિષ્ઠુરતા ઇત્યાદિ ધૃતિના ધર્મો, એવા જે મતિ-
 વિશેષ તે ' ઇહા ' છે અથવા અવગ્રહથી ગ્રહણ કરાયેલા વિષયના વ્યતિરેક (પ્રતિકૂળ) ધર્મોના
 નિરાસ કરવામાં અને અન્વય (અનુકૂળ) ધર્મને ઘટાવવામાં તત્પર તેમજ અપાયાની પૂર્વે થનારા
 એવા જ્ઞાનને ઇહા ' કહેવામાં આવે છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અવગ્રહ જે વિષયક હોય
 તેનો નિર્ણય કરવા માટે તેના અન્ય ધર્મોનું જે અન્વેષણ કરવું-તેનો વિચાર કરવો તે ' ઇહા '
 કહેવાય છે

ઇહાના છ પ્રકારો—

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્ય માત્ર વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે એટલે એમાં અન્ય વસ્તુની
 અપેક્ષા પડેતી નથી, કિન્તુ ઇહા ઉલ્લેખવસ્તુગ્રાહી છે ? વિશેષમાં ઇહાવિષયક વસ્તુઓમાં મોટે
 ભાગે સાદૃશ્ય રહેલું ■ અર્થાત્ એ જે વસ્તુઓમાં અત્યંત વિવેક્ષણતા નથી એથી કરીને તો ઇહાને
 સશય માનવાનો શ્રાન્ત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આ વાત ઉદાહરણોથી સમજાવે જેમકે
 કર્ણેન્દ્રિયજન્ય ઇહાના શાબ્દ વિષયોમાં ધર્મની સમાનતા છે જેમકે આ દિલ્લહુળાનો ધ્વનિ
 છે કે મારગીનો, આ નૃપુરનો અવાજ છે કે કદિએખલાનો, આ તોપનો અવાજ છે કે
 મેઘની ગજાનો નેત્રેન્દ્રિયજન્ય ઇહાના રૂપવાળા વિષયોમાં
 કર્ણેન્દ્રિયાદિજન્ય વિષયો સમાન ધર્મો રહેવા છે દાખલા તરીકે સ્થાણ અને પુરવમાં,
 ઝીપ અને ચાનીના ટુકડામાં, મૃગજળ અને સરૂ જળ-
 સમૂહમાં, ગર્ખ અને કમળની નાળમાં આ કુદની જુગલો આવે છે કે પક્ષની, આ અત્યંત

૧ સપ્તાયો જૈનતત્વ (પૃ ૧૧૬)ન નિમ્ન-ત્રિખિત ઉ-ચેખ —

' અવગ્રહ () હોતવિશેષાધાર્મ્યમહોદા । વ્યતિરેકધર્મનિરાકરણપરોઽન્યધર્મ
 ઘટનપ્રવૃત્તિ વાધ इति यावत् । '

૨ જુઓ વિશેષાં ની ૨૬૨ મી ગાથાની ગદ્યદૃષ્ટિનું ૧૭૨ નું ચત્ર.

પૃથ્વી સુવાસ છે કે હસ્તિના મદની, આ ઘટ્ટરી બહેકી રહી છે કે વનહસ્તિના મદની પીમળ આવે છે ઇત્યાદિ સમાન ગદ્યવાળી બધી વસ્તુઓ નામિકેન્દ્રિયજન્ય ઇહાના વિષય છે ગત્રે અધારામા જીભ ઉપર મૂકતા આ ગોળ છે કે ખાડ, આ ઢગળ છે કે રાયજી, સભૃત વાસકારેલા છે કે માસ ઇત્યાદિ સમાન રમવાળા વિષયો ગ્સનેન્દ્રિયજન્ય ઇહાના બહુવા આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે ઢમળની નાળનો, આ યુવતિનો સ્પર્શ છે કે યુવકનો એ પ્રમાણેના સમાન સ્પર્શરૂપ ધર્મવાળી વસ્તુઓ સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઇહાના વિષયો છે એવી રીતે સ્વપ્નમા કે અધારા ઓરડામા જ્યાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ છે ત્યાં વિચારણા માત્રથી સહજાતા ગીત વગેરેના શબ્દ, જોવાતા દેવાદિના રૂપ ઇત્યાદિ અનિન્દ્રિયજન્ય ઇહાના વિષયો છે

અપાયતુ લક્ષણુ ગ્રન્થકાગ્ના શબ્દમા એ છે કે—

ઈહ્યેહિતસ્યાર્થસ્ય 'ઈદમેવ નાન્યથા' इत्येवप्रकारनिश्चयरूपत्वम्,
ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपाध्यवसायविशेषरूपत्व
अपायतु लक्षणु
वा अपायस्य लक्षणम् । (२२)

અર્થાત્ ઇહાવિષયક અર્થ આ જ છે, અન્ય નહિ એવો જે નિશ્ચય તેને કે ઇહા ઢાંગ ગ્રહણ કરેલા વિષયનો નિશ્ચય કરાવનારા જ્ઞાનને 'અપાય' કહેવામા આવે છે

ધારણાનુ લક્ષણુ—

निर्णितस्यार्थस्य मनसा धारणरूपत्वम्, अपायरूपेण निर्णित
स्यार्थस्य धारणरूपत्व वा धारणाया लक्षणम् । (२३)

અપાયરૂપે નિશ્ચિત કરેલ અર્થને મન દ્વારા ધારી રાખવો તે 'ધારણા' ગમજવી આ ધારણાના (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે એના લક્ષણો અનુક્રમે નીચે સુજી છે—

અવિચ્યુતિનુ લક્ષણુ—

ईकार्यविषयकोपयोगसातत्याऽनिवृत्तिरूपत्व अविच्युतेर्लक्षणम् । २४

અર્થાત્ એક અર્થ વિષયક ઉપયોગમા તેના કાળની અવધિ સુધી મગ્યા ગ્હેવુ અર્થાત્ એક વસ્તુ પરત્વે યથાયોગ્ય કાળ થર્ક ત ઉપયોગ રાખવો તે 'અવિચ્યુતિ' છે

૧ સરખાવો જૈનતર્ક (૫૦ ૧૧૬)મા નિમ્ન-નિખિત નિર્દેશ—

'તત્રેકાર્થાપયોગસાતત્યાઽનિવૃત્તિરવિચ્યુતિ, તસ્યૈવાર્થોપયોગસ્ય કાલાન્તરે તદ્દે-
વેત્યુલ્લેખેન સમુગ્મીલન સ્મૃતિ, અપાયાદિત સ્મૃતિદેહુ સ્વકારો વાસના "

તૈયાઽઽહિતત્વે સતિ સ્મૃતિહેતુભૂતસસ્કારરૂપત્વ વાસનાયા લક્ષ-
વાસનાનુ લક્ષણમ્ । (૨૫)

અર્થાત્ આ અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા દ્વારા ગ્રહણ થયેલો અને સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરવામા કારણભૂત
એવો જે સસ્કાર તે ' વાસના ' કહેવાય છે

તૈસ્યૈવોપયોગવિપયીભૂતાર્થસ્ય કાલાન્તરે ' તદેવ ' इत्युल्लेखेन समु-
સ્મૃતિનુ લક્ષણમ્ ન્મીલનરૂપત્વ સ્મૃતેર્લક્ષણમ્ । (૨૬)

અર્થાત્ જે પદાર્થ સખધી પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તે પદાર્થનું કાલાન્તરે 'તે જ' એવા ઉલ્લેખ
રૂપે થાક આવવું તે ' સ્મૃતિ ' કહેવાય છે

આ પ્રકરણ આગળ લખાવીએ તે પૂર્વે અવગ્રહાદિકના સમાનાર્થક શબ્દો તેમજ તેનું
સ્વરૂપ દેખાન્ત દ્વારા જણાવવા આવશ્યક જણાય છે

ગ્રહ, ગ્રહણ એ અવગ્રહના, ઊહા, તક, પરીક્ષા, વિચારણા, જિજ્ઞાસા એ ઊહાના,
અપગમ, અપનોદ, અપ-અધ એ અપાયના, અને
અવગ્રહાદિના પચાચો પ્રતિપત્તિ, અવધારણ, નિશ્ચય, અવગમ, અવગ્રોધ એ ધારણાના
પર્યાયવાચક શબ્દો છે જુઓ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃઠ ૮૦-૮૨)
નન્દીભૂત્રમા આ ઉપગત આ પ્રત્યેકના સમાનાર્થવાચક અન્ય શબ્દો છે જુઓ સૂ. ૩૧-૩૪

કર્ણુ માથે શબ્દોના સમૂહનો મળધ થાય છે તે કર્ણુન્દ્રિયજન્ય વ્યજનાવગ્રહ, ત્યાર પછી
એ કંઈક સાલજીવું એવો જે ભોધ થાય છે તે ' અર્થાવગ્રહ ',
વ્યજનાવગ્રહાદિના
દેખાન્ત
આ જે શબ્દો મે માલજીયા તે મધુર હોવાને લીધે એ પ્રકારનો અન્વય
ધર્મધર્માવવાથી અને કંઈક નહિ હોવાને લીધે એમ બ્યતિરેક ધર્મનો
નિરામ કરવાથી, આના જેવા લાગે છે એવો જે ભોધ થાય તે ' ઊહા ',

ત્યાગ ખાદ તે શબ્દો આના જ છે એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે ' અપાય ', અને આ જ્ઞાનને ધારી
ગળવું તે ' ધારણા ' કહેવાય છે આ પ્રમાણે આપણે શબ્દ મળધી વ્યજનાવગ્રહથી તે ધારણા સુધીનો
વિચાર કર્યો એવી રીતે ગ્રહ, ગમ અને અપર્શ વિષે પણ નામિકા, રમના અને અપર્શનના વ્યજના
વગ્રહાદિક ધર્માવી લેવા અનુ અને મનને વ્યજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી, તેમનો અર્થાવગ્રહથી
માણીને તે ધારણા સુધીના ભેદો હોય છે, તેનો વિચાર કરીએ જેમ દોષક વૃક્ષ જોવાથી આ કંઈક
છે એવું જ્ઞાન થાય, તે ' અર્થાવગ્રહ ', ત્યાગ પછી વૃક્ષોના ધર્મનો વિચાર કરતા તે વૃક્ષ હોવું
ભેદજો એવું જે જ્ઞાન થાય તે ' ઊહા ', પછીથી આ વૃક્ષ જ છે

નેત્ર અને મન સખધી એવો જે નિશ્ચય થાય તે ' અપાય ' અને આ નિશ્ચયને ધારણ
અર્થાવગ્રહ કરી રાખવો તે ' ધારણા ' છે

મનને પણ અર્થાવગ્રહાદિઃ કેવી રીતે હોય છે તે જોઈ લઈએ જેમકે કોઈ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ પરત્વે તે કંઈક હેતુ એમ સ્મરણ ડગાય છે, પછી તે આ હોતુ જોઈએ, તે આ જ છે ઇત્યાદિક મનોવિષયક ઈહા વગેરે ઘટાવી લેવા આ મનોવિષયક મતિજ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિમિત્તક છે આ ઉપરથી જોઈ ગયાય છે કે મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો છે (૧) ઇન્દ્રિયનિમિત્તક, (૨) અનિન્દ્રિય નિમિત્તક અને (૩) ઉભયનિમિત્તક પ્રથમ પ્રકારનું મતિજ્ઞાન મન વિનાના કોવા એકેન્દ્રિયાદિતને હોય છે, કેમકે તેમને મનનો અભાવ છે અને તેઓને મતિજ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્ત છે સ્મૃતિજ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી, પરંતુ તે ફક્ત મનરૂપ અનિન્દ્રિય પર જ આધાર રાખે છે વેલકી વગેરેને જે યોધજ્ઞાન થાય છે તે પણ ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિનાનું જ કહેવાય છે, કેમકે તેમા ઇન્દ્રિયો કે મન એ બેમાથી એક પણ નિમિત્ત નથી યોધજ્ઞાન થવામા તો મતિજ્ઞાના-વર્ણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જ હેતુ છે વળી, ભગૃત અવસ્થામા મનના ઉપયોગવાળાને જે સ્પર્શાદિનું જ્ઞાન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ બેને નિમિત્તવાળું છે અર્થાત્ મિશ્ર છે જુઓ તત્ત્વાર્થ-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૭૬)

વ્યજનાવગ્રહાદિકેનું કાલ-માન—

વ્યજનાવગૃહનું જઘન્ય કાલમાન આવલિના અસખ્યાત ભાગ જેટલું છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન તો બેથી નવ પ્રાણ સુધીનું હોય છે આ વાતની આદ્ય કર્મગ્રન્થની ટીકાના નવમા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

“ વૈજળવગ્રહકાલો આવલિયઅસલ્ભાગતુલ્લો હ ।

થોવો ઉક્કોસો પુળ આળપાળપ્પહુત્તં તિ ॥ ”

વિશેષા. ૦ ની ૩૩૩ મી અને ૩૩૪ મી ગાથામા સૂચવ્યા મુજબ નિશ્ચય-નય અનુસાર અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે અત્યુર્જિતનો છે હિહા અને અપાયનો કાળ પણ અત્યુર્જિતનો છે ઉપયોગના કાળ પર્યાત રહેનારા યોધરૂપ અવિચ્યુતિનું કાલમાન અન્તર્યુર્જિતનું છે અવિચ્યુતિથી ઉત્પન્ન થનારા અસ્કારરૂપ વામનાનો કાળ નજરેય અથવા અસખ્યેય છે, કેમકે જે વ્યક્તિને વાસના ઉદ્ભવી હોય તે વ્યક્તિના આયુષ્ય ઉપર આનો

૧ છાયા—

ઘડજનાવગ્રહકાલ આવલિયાસહસ્રયમાગતુલ્યસ્તુ ।

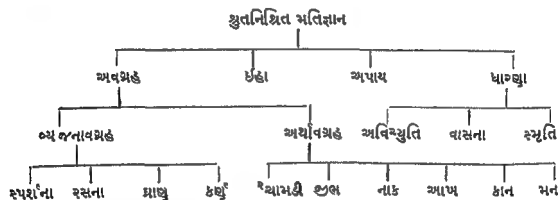
સ્તોક ઉત્કૃષ્ટ પુનરાનપાળપ્રયત્નમિતિ ॥

૨ આ સળધમા અન્યકારના શબ્દો એ છે કે—

“ઉપયોગાવધિપરિસ્પદરૂપાડરિચ્યુતિ । સા ચાન્તર્મુદ્દર્તકાલપ્રમાણા । તતસ્તયાડડ દિનો ચ સસ્કાર સા યામના । સા ચ મદરૂપેયાસહસ્રેયકાલમાના । તત કાજાન્તરે કુતચિત્ તાદુશાર્યદર્શનાદિકારણાત્ સમ્પાર પ્રવોધયત્ સજ્ઞાનમુદયતે તદેવેદ યન્મયા પ્રાગુપલ્લભમ્ ” इत्यादि सा स्मृति । एताञ्चाविच्युति-वासना-स्मृतयो धारणाश्रयण सामान्यान्वयेयोगाद् धारणाशब्दाच्चा । ”

આધાર રહેલો છે, એટલે કે પક્ષ, માસ, ઋતુ ઇત્યાદિ રૂપે જેની ગણના થઈ શકે એવા અર્થાત્ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને ઉદ્દેશીને સંખ્યેય કાળ અને પક્ષાદિ વડે જેની ગણના ન થઈ શકે પરંતુ જેનું માપ પર્યોપમાદિ વડે દર્શાવી શકાય એવા અર્થાત્ અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને લક્ષ્યોને અસંખ્યેય કાળ છે કાલાન્તરે કોઈક તેવા પ્રકારના પદાર્થને દેખવાથી સંસ્કારને ભગૃત કળનારા જ્ઞાનરૂપ 'સ્મૃતિ' નો કાળ અત્યુદ્ભૂતનો છે

^૧મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ ચાર મુખ્ય લેહ છે વ્યજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર છે અર્થાવગ્રહથી તે ધારણા સુધી ફરેકના છ પ્રકાર છે અર્થાત્ બધા મળીને આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના અઠાવીસ લેહો થાય છે તે નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા ઉપસ્થિત કરી શકાય —

ઉપર્યુક્ત મતિજ્ઞાનના અઠાવીસ પ્રકારોમાના વ્યજન-^૨અવગ્રહાદિ ફરેકના બાર બાર લેહો પડે છે એના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) બહુ, (૨) અબહુ, (૩) બહુવિધ, (૪) અબહુવિધ, (૫) ક્ષિપ્ર, (૬) અક્ષિપ્ર, (૭) નિશ્ચિત, (૮) અનિશ્ચિત, (૯) સંદિગ્ધ, (૧૦) અસંદિગ્ધ, (૧૧) દ્રુવ અને (૧૨) અદ્રુવ

આ હકીકત તેમજ આ બારના લક્ષણોના સંબંધમા ગ્રન્થકાગ રહે છે કે—

૧ આ જીવનિશ્ચિત એવું વિશેષણ બાપ્તુ નથી, ભ્યારે કોઈપ્રમા તો તે બાપ્તુ છે એથી શુ વિરોધાત્મક આ કથન નથી એવો પ્રશ્ન કરનારે ૨૧૪ મુ ૫૮ જોવું

૨ આવા છ લેહો ઈહા, અપાય અને ધારણાના પણ સમજવા આ સંબંધી વિશેષ વિચાર ૨૧૫ મા પૃષ્ઠમા કંવામા આવ્યો છે

૩ અવગ્રહના નૈશ્વરિક અને વ્યાવહારિક એમ બે લેહો છે પ્રથમ પ્રકાર સામાન્ય માનવું ગ્રહણ કરે છે, ભ્યારે બીજો પ્રકાર વિશેષનું ગ્રહણ કરે છે ક્ષિપ્ર વગેરે જે લેહો હવે પછી પાડવામા આવનાર છે તે તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા અપાયના છે છતાં તે અવગ્રહના પણ ગણવામા આવે છે તે વ્યાવહારિક અવગ્રહ આશીને સમજવા અથવા કારણમા કાર્યના ઉપચાર પૂર્વકના આ છે એમ પદાવી લેવું

અવગ્રહાદયસ્તુ પ્રત્યેકં દ્વાદશવિધાઃ, વહુ-વહુવિધ-ક્ષિપ્રા ડનિશ્રિતા-
ડસન્દિગ્ધ-ધ્રુવેતરભેદાત્ । તલ્લક્ષણાનિ ચ ક્રમેણૈતાનિ—

આસ્ફાલિતે તૂર્યવૃન્દે ‘ ઇયન્તોઽત્ર મેરીશવ્દાઃ, ઇયન્તો વા
શઙ્ખસ્વનાઃ’ ઇત્યેવ પૃથક્ પૃથગ્ યુગપદગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વ વહુગ્રાહિત્વસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૭)

તત્રાપિ માધુર્યાદિવિવિધધર્મયુક્તગવ્દાદિગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વં વહુ-
વિધસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૮)

શીઘ્રગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વ ક્ષિપ્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૯)

લિઙ્ગાનપેક્ષયા વસ્તુગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વમનિશ્રિતગ્રાહિત્વસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૩૦)

સકલસશયાદિદોષઃ હિતવસ્તુગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વમસન્દિગ્ધગ્રાહિત્વ -
સ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧)

સકૃજ્ઞાતે સતિ ભૂય ઉપદેશાનપેક્ષગ્રાહકબુદ્ધિરૂપત્વ ધ્રુવત્વસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૨)

વિપરીતાનાં તૂત્તવિપર્યયેણ લક્ષણ સ્વયમૂહ્યમ્ ।

અર્થાત્ (નગાર, દક્ષા, શખ, લેગી, લાણુક વગેરે) અનેક પ્રજાના વાદિત્રેના અવાજો
સંભળાતા હોય તેમાથી કેઈ મનુષ્ય એકી વેળાએ, આટલા લેરીના શબ્દો છે, આટલા ન બના
શબ્દો છે (આટલા લાણુકના શબ્દો છે) એમ પૃથક્ પૃથક્ એકી સાથે ગ્રહણ કરે તો તે મનુષ્ય
બહુગ્રાહી અને તેનું જ્ઞાન ‘ બહુ ’ ગ્રહેવાય છે જે ડોડ મનુષ્ય તેને પૃથક્ પૃથક્
ન ગ્રહણ કરી શકે અને મમ્હૂ-ગોષડપે એકી સાથે ગ્રહણ કરી શકે તે ‘ અબહુગ્રાહી ’
ગ્રહેવાય છે આટલા બધા શબ્દોમા અચુક શબ્દો મધુગ છે, (અચુક કંકશ છે) ઇત્યાદિ ઘણા

બહુ ઇત્યાદિ
લેદોના લક્ષણો

પ્રજાનો જેને બોધ થાય તે ‘ બહુવિધગ્રાહી ’ ગ્રહેવાય છે, પરંતુ
જો એક જે બાતના ધર્મવાગા શબ્દને તે બાણે તો તેને ‘ અબહુ-
વિધગ્રાહી ’ સમજવેડ શબ્દોને અકદમ તુરંત લાગો વિચાર કર્યા
વિના જે બાણી બાય તેને ક્ષિપ્રગ્રાહી’ અને જે કાલાન્તરે બાણે તેને

‘અક્ષિપ્રાણી’ જાણ્યો આ શબ્દ અમુક વાદિનનો હોવો જોઈએ, એમ જાણવામા જેને ‘લિંગ વગેરે’ આધનની જરૂર ન પડે તેને ‘અનિશ્ચિતપ્રાણી’ અને એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને ‘નિશ્ચિતપ્રાણી’ સમજવો વસ્તુને સચચાઈક નવું દોષથી રહિત જે જાણે તેને ‘અસદ્વિધપ્રાણી’ અને (આમ હશે કે આમ હશે એવા) સદેહ ચુકત જાણે તેને ‘સદ્વિધપ્રાણી’ સમજવો વસ્તુને એક વખત જાણ્યા પછી, તે જ્ઞાન સંપાદન કરવામા જેને ફરીથી ઉપદેશની આવશ્યકતા ન રહે, જેણે જ્ઞાન હંમેશા કાયમ રહે તે ‘મુક્ત પ્રાણી’ સમજવો અને તેથી ઉલટો તે ‘અધુવપ્રાણી’ જાણ્યો.

મતિજ્ઞાનના અનન્ત ભેદો—

ઉપચુકત *અઠાવીસ ભેદોના ફરકના આ પ્રમાણે બાર બાર પ્રકાર પડતા શ્રુતનિશ્ચિતના

૧ જેમ કોઈક મકાન પર ધ્વજ જોવામા આવે તો એમ અનુમાન કરી શકાય કે તે સુરાન્ય હોય જોઈએ અથવા તો જે સ્થળે ધૂમ જોવામા આવે તે સ્થળે અગ્નિ હોવો જોઈએ આ પ્રકારના અનુમાનમા, ધ્વજ અને ધૂમ ‘લિંગ’ છે

૨ નિશ્ચિનનો આ સિવાય અન્ય અર્થ પણ થાય છે તે કથો એ વાત ઉપર વિશેષાંબની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રકાશ પાડે છે—

“પત્તો સ્થિય પદ્ધિચક્ષ, સાધેજ્ઞા નિસ્તિય વિસેસો વા ।

પરધમ્મેહિં વિમિસ્લ, નિસ્તિયમવિનિશ્ચિત્તિય દયર ॥ ૩૧૦ ૫ ”

[પત્તમાદેવ પ્રતિપક્ષ સાધયેત નિશ્ચિતે વિશેષો વા ।

પરધર્મૈવિમિષ્ઠ નિશ્ચિતમવિનિશ્ચિતમિતરત્ ॥]

અર્થાત્ એથી જ પ્રતિપક્ષ સાધી લેવો વળી નિશ્ચિતમા વિશેષતા છે તે એ છે કે પર-ધર્મોથી મિશ્રિત તે ‘નિશ્ચિત’ અને એથી અમિશ્રિત તે ‘અનિશ્ચિત’ છે એટલે કે ગાયને ઘોડા સમજવો તે ‘નિશ્ચિત’ કહેવાય છે, પરંતુ ગાયને ગાય જ જાણ્યો એ ‘અનિશ્ચિત’ છે કહેવાની મનન્ય એ છે કે વિપરિત ઉપનિષ્ઠિત તે ‘નિશ્ચિત’ છે, જ્યારે યથાવસ્થિત-અવિપરીત ઉપનિષ્ઠિત તે ‘અનિશ્ચિત’ છે

તત્પ્રત્યર્થદાજી (૫૦ ૪૪)મા તો અનિશ્ચિત અને અસદ્વિધને બંદને અનિશ્ચિત અને અનુ-કત એવા બે નામો છે આ સંબંધમા ત્યાં એમ સૂચવાયુ છે કે કેટલાક (બધા નહિ) પુરૂષનો મહંશ કરવા માટે અનિશ્ચિતનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે, જ્યારે અગિપ્રાપ્યથી પ્રતિપક્ષ યદ્ય જન્ય છે એ દર્શાવવા અનુક્રમ મહંશ કરવામા આ યુ છે

૩ આ અઠાવીસ ભેદોની ગણના સળધે મનાતુ છે જુઓ વિશેષાંબની ૩૦૧ મી ગાથા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેટલાક આચાર્યો વ્યજનાવગ્રહના ચાર ભેદોને ગણતા નથી અર્થાત્ તેઓ વ્યજનાવગ્રહ અને અચાવગ્રહ એમ મે ભેદો પૂર્વક અવગ્રહનો નિચાર ન કરતા તેનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરે છે આમ થતા શ્રુતનિશ્ચિતના ૨૪ ભેદો થાય છે તેમા અશ્રુતનિશ્ચિતના ૪ ઉમેરી તેઓ ૨૮ ભેદો માને છે પરંતુ આ કથન શ્રીજિનસદ્ ગણિને માન્ય નથી તેઓ અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદોમા એટલે કે શુદ્ધિયતુષ્કમા પણ અવગ્રહાર્હિ છે એમ સિદ્ધ કરી અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમા સમાવેશ સૂચવી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો છે એમ, સામાન્ય રીતે કહી શકાય એવો ઉત્તર કરે છે આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાર્હિ ચાર પ્રકારો છે એમ પણ કહી શકાય

૩૩૬ બેદો થાય છે તેમા અનુત્તરનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ઔત્પાતિકી વગેરે ચાગ છુદ્ધિરૂપ ચાગ બેદો ઉભરતા મતિજ્ઞાનના ૩૪૦ બેદો થાય છે એથી પણ વિશેષ બેદા મતિજ્ઞાનના સભવ છે કેમકે આપણે ૫૧મા પૃષ્ઠમા બોધ ગયા તેમ પ્રકાશ, વિષય વગેરે મતિજ્ઞાનના બાહ્ય નિમિત્તો છે, ત્યારે મતિજ્ઞાનાવગ્ધુનો ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ અને ઉપકરણુન્દિય એ એના અવ્યન્તર નિમિત્તો છે આ નિમિત્તોના અનેક બેદોને ધ્યાનમા લેતા અર્થાત્ વિષયાદિના સ્પષ્ટ, અવ્યક્ત, મધ્યમ, અત્પ, બહુ, નજીક, દૂર વગેરે બેદોને તેમજ ક્ષયોપશમાદિના શુદ્ધ, અશુદ્ધ, મધ્યમ વગેરે બેદોની તત્ત્વમતાને લક્ષમા લેતા મતિજ્ઞાનના અનત બેદો સભવ છે, કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા જીવો અનત છે અને તેમના ક્ષયોપશમની શિત્રતાને લઈને મતિજ્ઞાનના પણ તેટલા બેદો પડે છે આ હકીકત વિશેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથા (અને તેની જૃહ્દવૃત્તિ)ને આભારી છે —

“ एवं यज्ज्ञ-वमतरनिमित्तवदचित्तओ मह्यवृत्तं ।

किंचिम्मत्तविसेसेण भिज्जमाणं पुणोऽणंत ॥ ૨૧૧ ॥ ”

આ પ્રમાણે હુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે કેટલીક શકાઓ અને તેના સમાધાનો તન્દ્ર ઉડતી નજર કરીએ

અવગ્રહમા બાર બેદોની ઘટના—

અવગ્રહ (અર્થાવગ્રહ)નો ડાહ ત્યારે નિશ્ચયનય પ્રમાણે એક સમયનો છે, તે પછી બહુ, બહુવિધ ઇત્યાદિ બાગ પ્રકારનું જ્ઞાન વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ પગલે તેટલા ટુક વખતમા કેવી રીતે થઈ શકે ? આનું સમાધાન એમ કરવામા આવે છે કે આપણે ૨૧૨ મા પૃષ્ઠમા બોધ ગયા તેમ અર્થાવગ્રહના બે પ્રકારો છે એક એક સમયનો અને બીજો અન્તર્યુદ્ધતનો છે આમા નૈશ્ચયિક અથવા પ્રથમ પ્રકારના અર્થાવગ્રહમા બાગ બેદો ઘટી શકતા નથી, એ વાત સત્ય છે અત્ર જે બાર બેદ આપ્યા છે તે વ્યાવહારિક અર્થાત્ બીજા પ્રકારના અર્થાવગ્રહને ઉદ્દેશીને સમજવાના છે આ સળધમા તત્ત્વાર્થની જૃહ્દવૃત્તિમા (૫૦ ૮૪)મા વધુ છે કે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઈલા અને અપાય થાય છે આ અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાગ કરાય છે, કેમકે આગામી બેદોને સ્વીકારીને આની મહદથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે જેમકે ૨૧૦ મા પૃષ્ઠમા અવગ્રહાદિક સમજાવતા વૃક્કનું ઉદાહરણ લીધું હતું તેમા આ વૃક્ક જ છે એ પ્રકારના બોધને અપાય તરીકે જોળ-ખાગ્યો છે, તે વાતને લક્ષમા નાખીને, આ વૃક્ક આગ્રનું હોવું બોધએ એ પ્રકારની ઈલા અને તે આગ્રનું જ વૃક્ક છે એ પ્રકારનો અપાય કરી શકાય છે વળી આ અપાયનો કરીથી પણ અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઈ શકે, કેમકે આ આગ્ર વૃક્ક પર ફળ આવેલા છે તે નહિ એવો પ્રશ્ન વિચારી શકાય આ પ્રમાણે અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઈ શકે છે એ વાત આપણે બોધ

૧ છાયા—

एष याज्ञास्वमतरनिमित्तवैचित्र्यतो मतिषहुत्वम् ।

किञ्चिन्मात्रविशेषेण मिषमान पुनरनन्तम् ॥

આવા અવગ્રહનું નામ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે અને એના બાર ભેદો થી શકે છે એમ વળી એ શકા ઉદ્ભવે કે આ પ્રમાણે તો અતમા અવગ્રહ જ થવાનો અવગ્રહનો અર્થ અને ઇહા, અપાયને' તો સ્થાન પણ નહિ મળવાનું પરંતુ આ શકા અસ્થાને છે, કેમકે જ્યારે અમુક વસ્તુ સમગ્રી કોઈ પણ વિશેષની આકાંક્ષા રહેશે નહિ ત્યારે તે જ્ઞાન અપાય જ રહેવાશે, નહિ કે અવગ્રહ, અર્થાત્ ત્યાં ઉપચારને સ્થાન મળતું નથી

અવગ્રહ અને ઇહાની જ્ઞાનરૂપતા—

જેમ નેત્ર હોવા છતાં આ પુરૂષ છે કે મ્યાણુ છે એવો જે મશય ઉદ્ભવે છે તે અવગ્રહ અને ઇહાની વિદ્યમાન સ્થામાં ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે એ પ્રમાણભૂત કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અવગ્રહના વચનથી જ અવગ્રહ મશયાત્મક ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે તો તે યુક્ત નથી, કેમકે નેત્રના મહાભાવમાં જેમ મશયની નિવૃત્તિ થતી નથી તેમ અત્ર પણ છે આ મબધમાં એમ કહીશ યાદ શકે કે અવગ્રહ અને મશયમાં ભેદ છે એ એના લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કાષ્ઠા તરીકે અગ્નિ અને જળ એ બે ભિન્ન હોવાની પ્રતીતિ અગ્નિના ઢહન, પ્રકાશન વગેરે ધર્મો અને જળની શીતલતા, પ્રવાહિતા વગેરે ગુણો કરાવે છે એવી રીતે મશયનો વિષય એક ઠગ્તા વધારે પદાર્થ છે, એમાં અનિશ્ચિતતા રહેલી છે તેમજ એ પ્રતિકુળ ધર્મોનું નિરાકરણ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે અવગ્રહ અને ઇહા એક પદાર્થવિષયક છે, તેમાં તેના સૂચન પૂરતો તો નિર્ણય છે જ તેમજ તે અન્ય પદાર્થોનાં પર્યુદાસ કરી શકે છે આથી આ બે ભિન્ન છે આ મબધમાં એમ શકા ઊઠાવવી કે અવગ્રહ અને ઇહા મશયતુલ્ય છે, કેમકે તેમાં પ્રતિકૂળ ધર્મોનાં પૂરેપૂરો પર્યુદાસ કરવાની શક્તિ નથી તો તે અસ્થાને છે એનું કારણ એ છે કે જેમ મશય-કાલ નિર્ણયનો નિરોધક છે, તેમ અવગ્રહ કે ઇહા નથી એ તો નિર્ણયની મન-મુખ છે આથી અવગ્રહને અપ્રમાણિક-મશયાત્મક કહેવાનું પડતું મૂકી તેને 'જ્ઞાનરૂપ સ્વીકારી ઇહાને મશયસ્વરૂપી ગણવા તૈયાન થતા હો તો તે પણ યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે મશય તો ઇહાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થાય છે'

અવગ્રહાદિની આનુપૂર્વી—

અવગ્રહ પછી ઇહા, ત્યાં પછી અપાય અને ત્યાર બાદ ક્ષાણુ એવો જે ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે તેનું શું ગાનણુ છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે આ ઉત્પત્તિ-ક્રિયાને લક્ષ્યોને છે અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ અવગ્રહ થાય છે ત્યાર બાદ અવગ્રહે ગ્રહણ કરેલા વિષયની આકાંક્ષારૂપ ઇહા પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિ વિશેષમાં ઉત્ક્રમ (પશ્ચાત્પૂર્વી) કે વ્યતિક્રમ (અનાનુપૂર્વી) પૂર્વક અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન

૧ સન્મુખ હોવાને લીધે તો એને 'અપાય' કહેવામાં આવેલો નથી એમ નિશ્ચય સમીપને નહિ પણ નિશ્ચયરૂપને 'અપાય' કહેવામાં આવે છે

૨ વ્યવનાવગ્રહમાં એકે જ્ઞાન અનુભવાનું નથી તો પણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે અથવા એમાં પણ જ્ઞાન કે કિન્તુ તેની માત્રા અન્ય હોવાથી તે અવ્યક્ત છે એમ સૂચવાય છે

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫૦ ૪૩)

થતા હોય તો વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જણાય નહિ તેમજ જો અવગ્રહાદિમાથી એકનો પછી અલગ હોય તોપણ વસ્તુ-સ્વરૂપનો યથાર્થ જોધ થાય નહિ આથી ઢરીને ઉપરુંકત કમ પૂર્વક અવગ્રહાદિ છેલ્લે સુતરા સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણે અવલોક્યું હવે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિ-જ્ઞાન સંબંધી વિચાર કરવામા આવે છે આનું સામાન્ય લક્ષણ તો આપણે પૂર્વે જોઇ ગયા છીએ આથી અત્રે એના ભેદ પાડીને વિશિષ્ટ લક્ષણ સમજાવવામા આવે છે આ સંબંધમા અથક ૨ કથે છે કે—

અશ્રુતનિશ્ચિતા મતિશ્ચતુર્ધા—(૧) ઔત્પાતિકી, (૨) વૈનયિકી, અશ્રુતનિશ્ચિત મતિના (૩) કાર્મિકી, (૪) પારિણામિકી ચ ।
આ ૨ પ્રકારે।

અર્થાત્ ઔત્પાતિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિણામિકી એમ આ ૨ પ્રકારનું અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે તે પ્રત્યેકનું લક્ષણ અથકાન્ના શબ્દમા અવલોકીએ
ઔત્પાતિકી મતિનું લક્ષણ—

લોકદ્વયાવિરુદ્ધત્વે સતિ ફલેનાવ્યભિચારિણી વા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વ-મૌત્પાતિકયા લક્ષણમ્ । (૩૨)

અર્થાત્ આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયથી અવિરુદ્ધ એવી તથા ફળને અવશ્ય આપવાવાળી મતિ તે ‘ ઔત્પાતિકી ’ મતિ બાબતી

વૈનયિકી મતિનું લક્ષણ—

ગુરુવિનયજન્યા ઉભયલોકફલદાત્રી ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થનિપુણા વા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વં વૈનયિકયા લક્ષણમ્ । (૩૪)

અર્થાત્ ગુરુના વિનય કરવાથી ઉત્પન્ન થનારી, આ લોક અને પરલોક બન્ને મ્થળે ફળને આપવા વાળી તથા ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રના અર્થ સમજાવવામા નિપુણ એવી મતિ તે ‘ વૈનયિકી ’ મતિ સમજાવી

કાર્મિકી મતિનું લક્ષણ—

તત્તત્કર્મવિશેષેષુ નિપુણા વા બુદ્ધિસ્તદ્રૂપત્વં કાર્મિકયા લક્ષણમ્ । ૩૫

અર્થાત્ સુતાર, લુહાર, મોની, શિલ્પશાસ્ત્રી ઇત્યાદિકના જે જે કાર્યો-કળાઓ છે, તે કળામા નિપુણ એવી જે મતિ તે ‘ કાર્મિકી ’ મતિ કહેવાય છે

પારિણામિકી મતિનું લક્ષણ—

‘પ્રતિજ્ઞાહેતુમાત્રેણ સાધ્યસાધિકા વયઃપરિપાકેણ, પુષ્ટોભૂતાઽભ્યુ-
દયમોક્ષદાયિની યા બુદ્ધિસ્તદ્વૃપત્વ પારિણામિક્યા લક્ષણમ્ । (૩૬)

અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બે અવયવો દ્વારા સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની પરિપક્વતાથી પુષ્ટ થયેલી (એટલે કે અનુભવ દ્વારા ખીલેલી) અને સપત્તિ તેમજ મુક્તિને આપનારી એવી મતિને ‘પારિણામિકી’ મતિ કહેવામાં આવે છે ।

૧૧ ઉપર્યુક્તલક્ષણોનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે તે લક્ષણોને સ્પુટ શબ્દમાં રજુ કરવામાં આવે છે જે અર્થ ‘પૂર્વે દક્ષિણેચર ચયો ન હોય શ્રવણપથ પર પણ આવ્યો ન હોય તેમજ જેનું મન દ્વારા ચિન્તન પણ કર્યું ન હોય તેવ’ અને તત્લક્ષણ જ જે બુદ્ધિ દ્વારા ચક્રવૃત્ત કરી શકાય તેવા પદાર્થ વિષયક, ખૂબને લોકમાં વિશેષ વિનાની અને અવશ્ય કૃપાને આપવા વાળી મતિને ‘ઔપાતિકી’ મતિ કહેવામાં આવે છે । આને માટે (૧) રોહક,

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત શાખા —

‘અનુમાનહેતુદ્વિદ્વત્સાદિશા વયવિવાગપરિણામા ।

૧૭૨૬ દ્વિઅનિસ્તેઅસફલવર્ધ’બુદ્ધી ‘પરિણામિકા’ નામ ॥ ૬૧ ॥ ’

[અનુમાનહેતુદ્વિદ્વત્સાદિશા વયોવિવાગપરિણામા ।

દિત્તિ એયસફલવર્ધી બુદ્ધિ પારિણામિકા નામ ॥

૨ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત શાખા —

‘પુર્ય અદિદ્વમસ્તુઅમવેદ્યતકલ્પણવિસુદ્ધગદિઅરપટ ।

અઘ્વાદ્યસફલજોગા બુદ્ધી ‘અરપત્તિકા’ નામ ॥ ૬૨ ॥ ”

[પૂર્યમવૃદ્ધમશ્વતમવેદિત તત્લક્ષણવિશુદ્ધગૃહીતાર્થા ।

અઘ્વાદ્યસફલજોગા બુદ્ધિ ઔપાતિકી નામ ॥]

૧૧૧

૩ ‘ઉત્તરવિની’ નગરીની પાસેના ગામમાં એક નટ રહેતો હતો તેનું નામ ભરત હતું તેની સ્ત્રી પોતાના રોહક નામના પુત્રને આ માવસથામાં મા વિનાનો કરી પરતો આનતી થઇ આથી તેની સાર સભાળ લેવા માટે ભરતે બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું આ સ્ત્રી રોહકની સાથે સારી રીતે વર્તતી હતી નહિ તેથી એક દિવસે તેણે તેને કહ્યું કે હે મા ! હું આ દુષ્ટ વર્તનનું તને કૃપા અપાડીશ અપર માતાએ કહ્યું કે અરે નાદાન ! તું શું કરી શકવાનો હતો ? રોહકે કહ્યું કે મારે પગે તને લગાડી તારે હું ખરો આ સ્ત્રીએ પોતાની વર્તણૂક તેની ને તેવી ચાલુ રાખી એથી પ્રસન્ન થઇતા રોહકે એક દિવસ રાત્રિએ અચાનક બગી બિઠવાનો ડોળ કરી પોતાના પિતાને કહ્યું કે હે તાત ! જુઓ આ કાંઈ પુરુષ આપણા ઘરમાંથી આવ્યો બધ છે આથી ભગ્નતને શક ગયો કે એની નવીન બાંધો દુરાચારિણી હોવી જોઈએ આવા બહેમથી તેણે તેના સત્કાર કરવો છોડી દીધો આથી તે સ્ત્રીએ રોહકને વિનવી કહ્યું કે એટા ! તારા પિતા મારી સાથે બરાબર ભાનતા પણ નથી, તેમાં શું તારો હાથ છે ? જે એમ હોય તો હે સુત્ર ! મારો મુંઝો માફ કર, હવેથી હું તારી સાથે સારી રીતે વર્તીશ, રોહકે તે વાત કહીને રાખી અને અપર માતા પણ તેને પ્રીતિ પૂર્વક પાળવા લાગી

અન્યથા ભગ્નત આદ્યતીમા બેડો હતો તેવામા ગોહુકે પોતાના સરીંગના પડછાવાને આગળથી ખતાવતા તેના પિતાને કહ્યું કે હે પિતાશ્રી ! બુદ્ધો, આ કાષ્ટ પુરુષ જાય છે ભગ્નત તરવાર લઇને બિભો થઇ ગયો એટલે ગોહુકે કહ્યું કે આ રહ્યો, મે એને પકડી રાખ્યો છે આ બાવ-એટા બેઠને ભગ્નતે વિચાર કયો કે હું નકામો મારી પત્ની ઉપર વહેમાયો તે દિવસથી તે પોતાની પ્રિયા સાથે પુરની પેડે પ્રેમપૂર્વક વર્તવા લાગ્યો આ તરફ ગોહુકે વિચાર્યું કે મે મારી ઓગમન માને દુષ્પ દીધું છે તો તે કાષ્ટ દહારો અને ઝેર આપી મારો જન લેશે, માટે મારે મારા પિતાની સાથે જ જમવું

એક વેળા ભરત ' ઉભયચિની ' જવા નીકળ્યો એટલે ગોહુકે પણ તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. તેને સાથે લઇને તે તે નગરમા આવ્યો ત્યાં શહેરની શોભા જોઈ ગોહુકે રાજ રાજ થઇ ગયો કામ પૂર થતા પિતા-પુત્ર પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા એટલામા કાષ્ટ ચીજ લેવાની ભરત બૂલી ગયેલો હોવાથી ગોહુકને ' ક્ષિપ્રા ' નદીને કાંઠે બેસાડી તે નગરમા ગયો એકના પડેલા ગોહુકે રેતીમા રમત તરીકે આખી નગરી આનેખી તેવામા યોડા ઉપર બેસીને તે નગરનો રાજ ત્યાં ચડી આવ્યો. તેને આ માર્ગે થઇને જતા ગોહુકે અટકાવ્યો એથી રાજ્યે તેવું કારણ પૂછ્યું શું આ રાજદરબાર આપ નથી જોતા એવો ઉત્તર બહ્યો આ સાભળી રાજ ઘોડેથી ઉતર્યો અને તેની આ આયોખના જોઇ પુચ્છી થઇ બોલ્યો કે હે વત્સ ! તે કાષ્ટ દિવસ પૂર્વે નગર બેધ હતું કે આજે જ ? ગોહુકે જવાબ આપ્યો કે આજે જ આ બાળકની આવી ત્રીન બુદ્ધિથી ચક્રિત થયેલા રાજ્યે તેને તેવું નામ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો કે મારું નામ ગોહુકે છે આ પ્રમાણે વાતચિત ચાલતી હતી એવામા ભરત આવી પહોંચ્યો એટલે બાપદીકરા પોતાના ગામ બહી વળ્યા અને રાજ પણ ચાલતો થયો

ગોહુકના ગયા પછી રાજને વિચાર મુક્યો કે મારે ૪૯૯ પ્રધાનો છે, પરંતુ આવો સતેજ બુદ્ધિ-શાળી પ્રધાન તો એકે નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી ગોહુકની પ્રીક્ષા કરવા માટે એના ગામના લોકોને બોલાવી તેણે કહ્યું કે તમારા ગામની બહાર એક મોગી શિના છે તે શિનાને ઉપાડ્યા વિના રાજમડપું તૈયાર કરી એ શિનાનું તેના ઉપર ઢાકણ કરો. આવો આદેશ સાભળી તે લોકો દિઃ મૂઠ બની ગયા વિચારમા ને વિચારમા તો જયોય થઇ ક્ષુધાથી આટળ બાટળ બનેલો ગોહુકે આ મેદિનીમા દાનર રહેવા પોતાના પિતાને તેડા આવ્યો તેને જોઇને ભરતે કહ્યું કે તું તો નિશ્ચિન્ત છે, પરંતુ અમારો તો છવ ઠેકાણે નથી. એટલે ખાનાપીવાનું કેને સૂઝે ? ગોહુકે આનું કાગળ પૂછ્યું એથી તેના પિતાએ તેને મધળા વાત કહી. તે સાભળી તે બોલ્યો કે અહો એમા શું છે ? મડપ તૈયાર કરના માટે શિવાની નીચે બોદવાનું કામ શરૂ કરો પછી બ્યા બ્યા જર જણાય ત્યાં ત્યાં થાબના પૂકો અને શિનાને ઉપાડ્યા વિના બોદવાની જેમ ફરતી બીંત વગેરે કરો આ પ્રમાણેની વાત સાભળી લોકો હર્ષિત થઇ જમતા બહ્યા પછી ગોહુકના કથન મુજબ તેમણે રાજમડપ તૈયાર કયો તે જોઇને રાજ પ્રસન્ન થયો અને તપાસ કરતા તેને માલમ પડ્યું કે આ ગોહુકની બુદ્ધિ પરિણામ હતું

બીજી વાર રાજ્યે આ ગામમા ડેડું મોકલ્યું અને કહ્યું-તું કે અત્યારે એ જેટલા વજનનું છે તેટલા જ વજનનું મને પદ દિસ પછી પાછું મોકલાવવું વજનમા જગ પણ વધાર ન થયી જોઇએ આ સાભળી લોકો વિમાસણમા પડ્યા તેમણે ગોહુકને બોલાવી એના ઉપાય પૂછ્યો તેણે કહ્યું કે આ ઘેટાને રોજ બુદ્ધિકારક ખોરાક ખવડાવો, પરંતુ જમનમાંથી એક વર પકડી લાવી એની પાસે બાવો આમ કરવાથી તેનું આધેતુ બધું નિરર્થક થઇ જશે અને તેના તોડમા કયો ફેરફાર નહિ થાય લોકોએ તેમ કહ્યું અને પખવાડિયે ઘેટાને પાઠો મોકલાવ્યો રાજ્યે તેને તોલી જોયો, પરંતુ વજન તો પહેલાના જેટલું જ હતું તે જોઇ તેમજ આ પણ ગોહુકની ઔત્પતિકી મનિતું પરિણામ બહીને તેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ

૧. ફરી બીજી વખત રાજ્યએ તે ગામમા એક ફૂકડો મોકલવાની આજ્ઞા કરી કે બીજો ફૂકડો પાસે રાખ્યા વિના આને યુદ્ધ કરાવે. આ વેળા ગામના લોકોએ રોહકની સનાહ લઈ એક દર્પણ (આરસો) મંગાવ્યો, તેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તેને પ્રતિસ્પર્ધિ અન્ય ફૂકડો ધારી આ ફૂકડો તેની સાથે યુદ્ધ કરવા હાગ્યો. ગુપ્તચરોએ આની રાજ્યને આ વાત નિવેદન કરી, તેથી તે ખુલી થયો.

૨. અન્યથા રાજ્યએ આ ગામના લોકોને કહેવડાવ્યું કે નદીની રેતીના ઢોગડા વગી મોકનાવે! આવે! અસંભવિત આદેશ સાંભળી લોકો ગભરાઈ ગયા તેઓ રોહકને શરણે ગયા એટલે તેણે તેમને ઉપાય સૂચવ્યો કે રાજ્યને કહેવડાવે કે મહારાજ! આપના હાડગમ રેતીના જીના ઢોરડા પડ્યા હશે તેમાથી એક નમુના માટે મોકનાવે. તે જોઈને અમે ઢોરડા તૈયાર કરી મોકનીએ આ સાંભળી રાજ્ય કંઈ ન યોનતા મૌન ધારણ કરી રહ્યો.

૩. ફરી એક વેળા રાજ્યએ ઘરડો, રાગી અને મરી જવાની અગ્નિ ઉપર એવો હાથી આ ગામમા મોકલવાનો અને ફરમાન કર્યું કે આ હાથી મરી ગયો એમ કહ્યા વિના દરોજ તેની ખમર કહાવવી. હાથી તો તે જ ગતિ મરી ગયો હવે સંદેશ કેમ પહોંચાડવો તેનો તોડ રોહકે કાઢી આપતા કહ્યું કે જાને રાજ્યને નિવેદન કરે કે હાથી બેસતો નથી, બેસતો નથી, આહાર-નીહાર કરતો નથી, ખાસ બેસતો નથી કે મૂકતો નથી, કોઈ પણ જાતની સંચેતન એટા કરતો નથી આ સાંભળના રાજ્ય બો ગો કે શુ ત્યારે તે મરી ગયો છે! ગામના મુખીએ જવાબ આપ્યો કે આપ એમ કહો છો, અમે એમ કહેતા નથી આ વૃત્તાન્તથી રાજ્ય ખુશી થયો.

૪. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ગળ્યે આ ગામના લોકોને ફરીથી આજ્ઞા કરી કે તમારા ગામના ફૂવાનું પાણી બહુ મીઠું છે, વાસ્તે તે ફૂવો અહીં મોકનાવે. રોહકની સનાહ અનુસાર લોકોએ ઉત્તર દીધો કે ગામડાના લોકોની પેટે આ અમારો ફૂવો સ્વાભાવિક રીતે બીકણું છે વાસ્તે આપના નગરના માગંથી પરિચિત એક ફૂવાને અહીં મોકનશે કે જેની સાથે અમે આ ફૂવાને આપને ત્યાં મોકલીએ આથી રાજ્ય નિરતર થયો.

૫. વળી થોડા દિવસ પસાર થયા એટલે ગળ્યે ફૂકડા કર્યો કે ગામની પૂર્વ દિશામા વન છે તે પશ્ચિમમા થાય તેમ કરે. રોહકની સૂચનાથી ગામના લોકોએ વનની પૂર્વ દિશામા વસનાટ કરે. એટલે વન પશ્ચિમમા થઈ ગયું આ વૃત્તાન્તથી રાજ્યને અતિશય આનંદ થયો.

૬. ફરી બીજી વાર રાજ્યએ કહાવ્યું કે અગ્નિના સળધે વિના ખીર ગાળીને મોનો અગાઉ પાનન કરવા માટે ગામના લોકોએ રોહકની ખુદીને ઉપયોગ કર્યો તેની સનાહ મુજબ તેમણે એખાને ઘણા પાટીમા પનાવ્યા અને પછી એખાનો તપેલીમા દૂધ રેડી તેને સૂર્યના કિરણોથી તપેલા ઝાણા વગેરેના બાફમા મૂકી આમ કરવાથી ખીર તૈયાર થઈ એટલે રાજ્યને તે મોખારી.

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામા રોહકને ઉત્તીર્ણ થતો જોઈ તેને પ્રતાપ પદ આપવાની અભિલાષાથી રાજ્યએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પાતુ સથે સથે કહેવડાવ્યું કે તારે શુકન પક્ષમા કે કૃષ્ય પક્ષમા ન આવવું રાને કે દહાડે ન આવવું, ખુનામા, ગાયમા કે તડકામા ન આવવું, પગે ચાલીને ન આવવું, મોં કે ઉંઘાળે ન આવવું તેમજ સનાહ કરીને કે ક્યા વિના પણ ન આવવું આ પ્રમાણેની વૃત્તિની આજ્ઞા સાંભળી રોહકે કંઈ મુશ્કેલી રાના કહ્યું અને ગાડાના ચીનાના મધ્ય બાગને માર્ગે થઈ ઉપર બેસીને માથે ચાનણીનું છત્ર વારણ કરીને સનાહ-સમયે અમામના ઉપર પડવો થતો હતો તે દિવસે તે રાજ્ય પાસે જવા નીકળ્યો ખાની હાથે ગળ, દેવ કે શરતુ દર્શન ન કરવું એ લેખિકિતને ખાનમા નહ તે પૃથ્વીના પિંડ લઈ પૃથ્વીપતિ પાસે આવ્યો.

નરેશ્વરને નમન કરી તેને એણે આ માગીને િડ ભેટ કયો. રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ? આ શું લાવ્યો ? ઉત્તર મળ્યો કે આપ પૃથ્વીના પતિ હો, તેથી હું આ ભેટ લાવ્યો છું. આથી રાજા ખુશ થયો. તેણે ગામના લોકોને વિદાય કરી રોહકને પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થતા રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તું જાગે કે જાગે છે ? રોહકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હું જાગ્યું છું. રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરે છે ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે અશ્વત્થ (પાંપળાના) પાદડાંનું ડાઉં મોટું છે તેની શિખા ઓગી એના વિચાર કરી રહ્યો છું. ગમને પણ મશ્વર થયો એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તે કીક વિચાર કર્યો છે, પરંતુ શો નિર્ણય કર્યો ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે જ્યાં સુધી શિખાનો અગ્ર ભાગ સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી બને સરખા હાથ છે. રાજાએ આસપાસ તપાસ કરી તો આ હકીકત સત્ય જણાઈ રોહકને સુધ જવાની પરવાનગી મળી.

વળી ખીલે પહોર વીતતા રાજાએ ફરીથી રોહકને પૂછ્યું કે તું જાગે છે કે જાગે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે નરદેવ ! જાગ્યું છું. આ સાભળી રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરી રહ્યો છે ? ઉત્તર મળ્યો કે બકરીના પેટમાંથી સરાણું ઉતારી હોય તેમ લોડીઓ બગાળી જોઈ કેમ નીકળે છે તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય જાણવા માટે રાજાએ એને જ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો કે બકરીના પેટમાં સર્વાઈક નામનો વાસુ છે, તેને લીધે લોડીઓ જોળ થાય છે પાછો રોહક સુધ ગયો.

ફરીથી ત્રીજા પહોરે રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ! તું જાગે છે કે જાગે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે હું જાગ્યું છું અને ખીસકોલીના શરીરના જેવડું જ તેને પૂઠું હોય છે કે નહિ તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય સાબળવા માટે આગુર રાજાએ રોહકને જ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે તે બે સગાં જ હોય છે આમ કહી રોહક પાછો સુધ ગયો.

ચોથે પહોરે પહો દાટતા રાજા જાગ્યો. તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો, પરંતુ આખી ગતનો ઉત્તરો હોવાથી તે નિદ્રાધીન હતો એટલે જવાબ ન મળવાથી રાજાએ ગમ્મતની ખાતર કીચેથી લીના કમ્પિકા (સોડી ?) લગાડી રોહકને જાગી જણાવ્યો. રાજાએ કહ્યું કે અરે રોહક ! તું કેમ જાગે છે ? રોહકે જવાબ વાળ્યો કે સાહેબ ! હું તો જાગ્યું છું. રાજાએ કહ્યું કે જો તું જાગ્યો હોતો તો જવાબ આપતા તને કેમ વાર લાગી ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે દેવ ! હું બહુ જડા વિચારમાં હતો. તેનો નિર્ણય કરવામાં મારે ચિત્ત પરોવાયેલું હતું. રાજાએ કહ્યું એવો તે શો પ્રશ્ન હતો ? રોહકે કહ્યું કે મહારાજ ! આપ કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છો એ વિચારમાં હું પડ્યો હતો. આ સાભળી રાજા ચમક્યો. માથે જાગી મોન રહ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો કે આનો તે શો નિર્ણય કર્યો છે ? રોહકે કહ્યું કે આપ પાંચ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છો. રાજાએ પૂછ્યું કે તે કયા કયા ? ઉત્તર મળ્યો કે એકે કુમેરથી, કેમકે તેના જેવી આપની દાન-સંકિત છે, બીજા ચક્રાળથી, કારણ કે તેની માફક આપ શત્રુઓ ઉપર ક્રોધાવમાન થા શો છો, ત્રીજા ધોળીથી, કેમકે જેમ ધોળી વસ્ત્ર નીચેની નીચેની પાળી કાઢી નાખે છે તેમ આપ પારકા માણસોને નીચેની તેમજ ધન લઈ લેા છો, ચોથા વીંછીથી, કેમકે જર નિત્યામાં એવા મારા જેવા બાળ કને તમે નિર્દય વીંછીના કબજી જેમ લીના કમ્પિકા મારી પીડા કરો છો, પાંચમા તમારા તાતથી, કારણ કે તમે તેમની માફક ન્યાયથી ગત્ય પાળો છો. રાજા આ સાભળી ધણો અચ્ચલો પામ્યો. પ્રાભાતિક કાર્ય કરી, જનનીને વદન કરી તેને એકાન્તમાં રાજાએ પૂછ્યું કે હે માતા ! કહો, હું કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું ? માતા વિરમ્ય પામી બોલી કે બેટા ! તું આ શું પૂછે છે ? તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ રોહકે કહેતો જ્ઞાન કહી સભાગાઓ વિશેષમાં તેણે નિવે ન કહ્યું કે રોહકની મનિ પ્રાપ્ત બોગી નથી માટે સત્ય કહેવા આપને મારી જુગિ જુગિ વિનંતિ છે. રાજાનો આગ્રહ જોઈ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હે પુત્ર ! જ્યારે તું અર્ધમાં હતો ત્યારે એક દાડોડો હું નગર બહાર બગીચામાં કુબે

(૨) નગના પૂર્ત, (૩) આખાનુ ઝાડ, (૪) એણિકે ગભની મુદ્રિકા, (૫) મરટ (મેરટા), (૬) કાગડાની સખ્યા, (૭) વિદ્યા, (૮) હાથીનુ વજન, (૯) લાડ, (૧૦) લાખની ગોળી, (૧૧) થાલો, (૧૨) ધુદ્ધ, (૧૩) માર્ગે મળેલી વ્યતરી, (૧૪) પતિ, (૧૫) બે સ્ત્રીનો એક પુત્ર, (૧૬) મધુચુકા સિક્કા, (૧૭) મુદ્રિકા, (૧૮) સૂત અને બિનનુ પટ, (૧૯) મુદ્રિકા, (૨૦) સિક્કા, (૨૧) લિપુક, (૨૨) બાળકનુ નિધાન, (૨૩) ધનુર્વિદ્યાની શિશ્વા, (૨૪) અર્થશાસ્ત્ર, (૨૫) સિદ્ધપુત્ર ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનો નન્દીસૂત્ર (ગા. ૬૩-૬૫)મા ઉલ્લેખ છે. અન્ય-ગૌરવના ભયથી આ બધા ઉદાહરણોનુ સ્વરૂપ ન આલેખતા ફક્ત રોહકેનુ જ આપવામા આવ્યુ છે, બાકીનાની માહિતી માટે આ અગ્રમની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકા (પત્રા. ૧૪૬-૧૫૬) જોવી

હું જે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાન ઝવવામા સમર્થ, ધર્મ, અથ અને કામ એ ત્રિવર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનારા સૂતાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી તથા ઉભય લોકમા દલહાધિની એવી મતિને 'વૈનયિકી' કહેવામા આવે છે. આ મળધમા નન્દીસૂત્રમા (૧) નિમિત્ત

દેવની પૂજા કરવા મધ હતી ત્યા તેની મનોમોહક મૂર્તિ જોઇને એ તેનો હાથથી સ્પર્શ કર્યો, આથી કે કામાદુર થઇ મધ અને મને તેની સાથે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા થઇ ત્યાથી પાઠા આવના માગમા એ એક સ્વરૂપવાન ચાકાળને જોયો એટલે ત્યા પશુ તેવી ઇચ્છા થઇ આગળ ચાલતા એક ફાકડો ધોળી મળ્યો તેને જોઇને પશુ મને ભોગની વાગ થઇ પછી મહેનમા આવી ત્યારે તે નિને ઉત્પન્ન હોવાથી આવને માટે લોટનો સુન્દર વીંટી કર્યો હતો તે હાથમા લેતા વળી આવી અભિનય થઈ આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે ખીજા આ પિતા ગણાના હોમ તો તે તુ જાણે બાકી પરમાર્થથી તો તારા પિતા એ જ તારા સત્ય પિતા છે આ સાંભળી રાગ રોહકેની કુદ્ધિથી અતિશય આશ્ચર્યકિન થયો અને તેથી તેણે તેને સવ પ્રધાનોમા વડા પ્રધાનની પદવી આપી

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-વિખિત ૬૬ માં માયા—

‘મરનિસ્તરણસમયા તિલગમસુતરગદિમપેખાલા ।

ઝમતો લોકફલવર્તી વિનયસમુત્થા દર્શા દુદો ॥ ૬૬ ॥’

[મરનિસ્તરણસમયાં તિલગમસુતાર્યવૃદ્ધોતપમાણા ।

ઝમતો લોકફલવર્તી વિનયસમુત્થા ભવતિ મુદ્ધિ ॥]

૨ કોઇક નગમા એક સિદ્ધપુત્ર રહેતો હતો તે પોતાના એ સિધ્ધોને નિમિત્તશાસ્ત્ર શીખવતો હતો આમાંનો એક વિનીત સિધ્ધ યુરુનુ જુમાન કરના પૂર્વક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો યુરુ જે જે બાણાવે તે બરાબર લક્ષ્યમા ગમી તેનુ તે મનન કરતો હતો આમ કરતા કોઇ સકા કિંદ્રભવે તો યુરુની પાસે આવી વિનયથી તેનો ખુનાસો મેળવતો હતો આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા તેની મુદ્ધિ મધુ સતેજ થઇ ખીજે સિધ્ધ આથી વિપરીત લક્ષ્યબાળો હતો તેને બીજી આતોચના કરવાની ટેવ ન હતી

એક દિવસ આ બંને સિધ્ધો યુરુની આસા અનુસાર કોઇ ગામ જતા તીક્યા માર્ગમા જતા મોટા પગના જોઇને વિનીત સિધ્ધે અન્યને પૂછ્યુ કે આ કોના પગના છે ? ત્રીજા સિધ્ધે વિશેષ વિચાર કર્યો વિના જવામ દીધો કે હાથીના વિનયશાળીએ કંઈ કે ના, એ હાથીના નથી, હાથિનીના વળી તે

જ્ઞાન, (૨) અર્થશાસ્ત્ર, (૩) લેખ, (૪) ગણિત, (૫) કૂવો, (૬) થોડો, (૭) ગધેડો, (૮) લક્ષણ, (૯) ગ્રન્થી, (૧૦) વંધ, (૧૧) રથિક, (૧૨) ગણિકા વગેરે ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. તે પૈકી અત્ર પ્રથમનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે બાકીના માટે ઉપર મુજબ લક્ષામણ છે

હાથિણી કાળી આખે કાળી > તેના ઉપર બેસીને કાંઈ ગણી ગયેલી છે વિરોધમાં તે રાણી સૌભાગ્યવતી છે તેમજ ગર્ભવતી છે આજ કાનમાં તેને પ્રસવ થશે અને તેને પુત્ર જન્મશે. આ સાંભળી બીજો બોલ્યો કે તે આ હકોક્ત સાચી જાણી ? વિનયશાળીએ કહ્યું કે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ પ્રત્યય છે, વાસ્તે આગળ ચાલો, સર્વ વાત પ્રકટ થશે પછી તેઓ જે નગરે જવા નીકળ્યા હતા તેની બહારના ભાગમાં આવી પહોંચ્યા ત્યાં સરોવરની તીરે તથુમા હાથિણી તેમના જોવામાં આવી તે કાળી આખે કાળી હતી એમ તેમણે જાણ્યું એટલામાં કાંઈ દાસીએ કાંઈ વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યું કે રાજાને વધામણી આપો કે રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે આ સાંભળી વિનયશાળી શિષ્યે અન્યને કહ્યું કે આ દાસીનું વચન તે સાંભળ્યું ? મેં કહી હતી તે વાત સાચી, પડી કે નહિ ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ભાઈ તારૂ જ્ઞાન સત્ય છે ત્યાર પછી સરોવરના તીરે હાથ પગ ધોઈને ત્યાં વડના ઝાડ નીચે વિસાગો લેવા બેઠો જણ્યું બેઠાં જોવામાં માથે જળથી ભરેલા ધોડો મૂકીને એક ડોશી જતી હતી તેની નજર તેમના ઉપર પડી આકાર ઉપરથી તેમને વિદ્વાન્ ધારી તેણે તેમને પૂછ્યું કે મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે કયારે આવશે ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં વેત જ તેના ધોડો જૂમિ ઉપર પડી ગયો અને ભાગીને તેના દુકડા થઈ ગયા આથી જીડો વિચાર કર્યો વિના બોલનારા શિષ્યે કહ્યું કે હે ડોશી ! તારો પુત્ર મળ્યું પામ્યો > આ સાંભળીને વિનયશાળીએ કહ્યું કે અરે ભાઈ ! એમ ન બોલ, ખરી વાત તો એ છે કે આ બાઈના છોકરો હમણા જ ધેર આવ્યો છે આ સાંભળીને તે વૃદ્ધા સેકડો આવીવાંદ આપતી સ્વચ્છાનકે આવી પોતાના પુત્રને આવેલો જોઈ તે બહુ રાજ થઈ પછી પુત્રને પૂછીને વસ્ત્રોની એક જોડી અને કેટલાક શેકડા રૂપિયા લઈને તે વિનયશાળી પાસે આવી અને તેને તે આપ્યા આથી બીજો શિષ્ય ખિન્ન હૃદયે નિચારવા લાગ્યો કે મને ગુરુએ બગબગ ન બહુાવ્યો નહિ તો હું આત્મી જેમ મારૂ નિમિત્તજ્ઞાન સાચું કેમ ન પડે ?

ગુરુ કામ કરી આ બંને શિષ્યો પાઠ પોતાને મામ આપ્યા ગુરુના દર્શન થતા વિનયશાળીએ આનન્દાનુ પૂર્વક હાથ જોડીને ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો, ત્યારે બીજો તે પત્યરના ચાલવાની જેમ ચાલ્યું જોતો રહ્યો એથી ગુરુએ તેને પૂછ્યું કે તું મને કેમ વન્દન કરતો નથી ? એણે જવાબ આપ્યો કે જોને સારી રીતે લખાવ્યો હોય તે પ્રણામ કરે ગુરુએ કહ્યું કે તું એમ કેમ બોલે છે ? શું મેં તને પણ ટૂંકી રીતે લખાવ્યો નથી ? ના, એમ કહી તેણે સર્વ વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યો આથી ગુરુએ પ્રથમ શિષ્યને પૂછ્યું કે તારૂ જ્ઞાન સચોટ થવાનું શું કારણ છે ? તેણે કહ્યું કે મેં વિચારવાની ટેવ પાડી કે તેથી આ આનન્દને લાગે મેં ભોટા પગના જોના નિચાર કરવા માગ્યો કે આ પગનાં હાથીની જાતિના છે એ તો મુપ્રતીત છે, પગનું તે હાથીના કે હાથિણીના ? ત્યાં લઘુ શક કવવામાં આવી હતી તે જોઈને હાથિણીના હાવાને મેં નિશ્ચય કર્યો વળી જમણી બાજુની વેલના પાદડા ખડિત હતા, ત્યારે કાળી બાજુના પાદડા અખડિત હતા, એ જોઈ મને સમજાયું કે હાથિણી કાળી આખે કાળી હોવી જોઈએ વિશેષમાં હાથિણી ઉપર ત્યાર થ ને કાંઈ સામાન્ય માણસ મુસાફરી કરે નહિ, વાગે આ રાજપરિવાર હોવા જોઈએ આ ઉપરાંત થોડો આપે હાથિણી ઉપરથી ઉતરીને લઘુશકા કરવામાં આવેની મારી નજરે પડી તેથી આ મુસાફર રાજરાણી હશે એમ મેં અનુમાન કર્યું વળી ત્યાં ઝાડ ઉપર રાતા વસ્ત્રના બશને જોઈ તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઈએ તેમજ જૂમિ ઉપર હાથ મેકરીને તે બેઠી થયેની જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે એમ

આત્માર્યાના ઉપદેશથી જે પ્રાપ્ત થાય તે ‘શિષ્ય’ કહેવાય, અથવા તો જે નિત્ય વ્યાપારરૂપ હોય તે ‘શિષ્ય’ જાણવું, સ્વતંત્ર જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે ‘કર્મ’ કહેવાય અથવા તો કોઈ કોઈ દિવસે જે કરવામા આવે તે ‘કર્મ’ મનજીવ કર્મોના અભિનિવેશથી પરમાર્થનો ઓધ કરાવનારી તથા કર્મના અભ્યાસ અને વિચારથી પશ્ચાત્ત થયેલી અને કીર્તિરૂપ કળને આપનારી અને તે તે જાતના કર્મો કરવામા નિપુણ એવી મતિને ‘કાર્મિકી’ મતિ સમજવી^૧ આ સંબંધમા નન્દી૦ (ગા૦ ૬૮)મા (૧) સોની, (૨) જેડુત, (૩) વણક, (૪) ઝવેરી, (૫) ઘી વેચનાર, (૬)

મને લાગ્યું બીજા ઘડને ચાનતી વેળા પ્રથમ જમણે પગ બાજથી ચૂકે તો જેઠ તે પ્રસતિની પીડા ભોગવી રહી છે અને આજ કાલમા તેને પુત્ર આપશે એમ મેં જાણ્યું

એરી રીતે વૃદ્ધાએ પ્રજા પૂછ્યો તે જ વખતે ઘડો પડીને બાગી ગયો, તેથી મેં એમ વિચાર્યું કે જેમ ઘડો ન્યાથી ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યા જ ફરી મળી ગયો તેવી રીતે આનો પુત્ર આને આત્મારે મળવો જ જોઈએ

આ પ્રમાણે વિનીત મિથુના કથનથી પ્રસન્ન થઈ યુગ્મને તેની પ્રજા સા કરી અને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે ભાઈ! આમા દોષ તારો જ છે, કેમકે તું જે શીખ્યો તેનું તે મનન ન કર્યું એમા અમારો લેશ પણ દોષ નથી કેમકે અમારું કામ તો શાબ્દના અર્થનો ઉપદેશ જ આપવાનું છે, ન્યારે એનો પરમાર્થ જરૂરો એ તમારું કામ છે આ દષ્ટાન્તમા વિનયશાળી શિષ્યની મુદ્ધિ ‘વૈનયિકી’ જાણવી

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નીચે મુજબની ૬૭ મી યાચા—

“ ઉવગ્રોગદિદ્વસારા કમ્પવસગપચ્ચોલનવિસાલા ।

સાધુક્ષારફલવર્ધ કમ્પસમુત્થા હવદ્ બુદ્ધી ॥ ”

[ઉપયોગવૃદ્ધિસારા કમ્પસસમુત્થા પરિચોલનવિસાલા ।

સાધુક્ષારફલવર્ધી કમ્પસમુત્થા મવતિ બુદ્ધિ ॥]

૨ કોઈક ચોરે રાત્રે એક વણિકને ઘેર પંચના આકારવાળું ખાતર પાડી ચોરી કરી મવારે કોઈ ન જાણે તેમ તે જ ઘર આગળ ગુપ્તરૂપે આવીને ખાતર સંભાળી સંભાળી જાણવા માટે એકઠા મળેલા લોકોની વાત સાંભળવા લાગ્યો તેવામા એક ખેડૂત ત્યા આવી ચડ્યો તે આ ખાતરને જોઈને બોલ્યો કે એમા શું નવાઈ? જેઠે જેનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેના કાર્યમા કચ્ચાસ રહે શાની? ખેડૂતનું આ કથન સાંભળીને ચોરને ધણી રીસ ચડી આથી બીજા લોકોને તેણે પૂછ્યું કે આ કોણ છે અને ક્યા રહે છે? તેનો પત્તા મેળવી ચોર ચાલતો થયો

એક દિવસે લાગ જોઈ તે જરી નહીં પેતો ખેડૂત પેનગમા કામ કરતો હતો ત્યા જઈ પડોયો ત્યા જઈને તેણે ખેડૂતને કહી સંભળાવું કે તે તારા ખાતરમા વખાણ ન કર્યો તેથી આજે તારું પુત્ર કરવા આવ્યો છું ખેડૂતે કહ્યું કે તે વેળા મેં સાચું જ કહ્યું હતું કે જે કાર્ય કરવાનો જેને રાજનો મહાવરો દોષ છે તેને હાથે તે સર્વોત્તમ યાચ એમા શો અચ્ચો? દાખલા તરીકે માગી જ કુશળતા જે આ મારા હાથમા મગના લાણા છે તે જે તું કહે તો સંધ્યા અધો-મુખે (અવળા) પાડું, કહે તો બીધ-મુખે (ચત્તા) પાડું અને કહે તો એક જાણુ પડના પાડું આ સાંભળીને ચોરને આશ્ચર્ય થયું અને તેણે કહ્યું કે અધોમુખે પાડું ખેડૂતે વજ્ર પહોણું કરી જના લાણા કલા પ્રમાણે પાડી બતાવ્યા આથી વિરમય પામેના ચોરે તેની પ્રજા સા કરી અને તેને મારી નાખાતો વિચાર માડી વાળ્યો અને ખેડૂત અને ચોર એ બંનેની મુદ્ધિ ‘કાર્મિકી’ જાણવી

૧૧૧૬ (૭) દંડ, (૮) સુધાર, (૯) મુખક્રીઓ (આપૂષિક), (૧૦) કુભાર અને (૧૧) ચિતાગના દહાન્તો નજરે પડે છે અને એકાદાનુ જ ઉદાહરણ આપવામા આન્ય છે બાકીનાને માટે પૂર્વ મુજબ મમજવુ

લાખા કાળ પર્યંત પૂર્વાપર અથવા આલોચનાદિઠથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મસ્વભાવરૂપ પશ્ચિમથી ઉદ્ભવેલ મતિને 'પાશ્ચાતિકી' મતિ સમજવી આવી મતિવાળો પુરુષ સ્વાર્થો નુમાન અને હેતુ એ બેની જ મદદથી માધ્યમે મિદ્ધ કરી શકે છે આવી મતિ (૧) અભય-કુમાર, (૨) કાષ્ટ શેઠ, (૩) મોદકપ્રિય કુમાર, (૪) પુષ્પવતી દેવી, (૫) ઉદિતોદય નાન, (૬) નદિપેણુ મુનિ, (૭) ધનદત્ત, (૮) શ્રાવક, (૯) અમાલ્ય (વરધનુના પિતા), (૧૦) મુનિ, (૧૧) વગ્ધનુ, (૧૨) આણકેય, (૧૩) સ્થૂલભદ્ર, (૧૪) નન્દનો બાધવ, (૧૫) વજ્રસ્વામી, (૧૬) સ્વવિગ્ને, (૧૭) બનાવટી આમળા, (૧૮) મણિ, (૧૯) ચણકકૌશિક, (૨૦) શ્રાવક અને (૨૧) કલવાલકના દહાન્તોથી સમજી નહાય છે અત્ર તેો અથનુ કલેવર વધી જવાના ભયથી આ પૈકી શ્રાવકનુ દહાન્ત આપી મતોપ માનવામા આન્યો છે

વૈનયિકી મતિ અને શ્રુત-નિશ્ચિતતા—

વૈનયિકી મતિ એ શ્રુતનિશ્ચિત જણાય છે, છતાં એને અશ્રુતનિશ્ચિત તરીકે કેમ ઓળખાવી છે, એ હકીકત આપણે વિચારીશુ ત્રિવર્ગના માર્ગને ગ્રહણ કરનારી આ મતિમા શ્રુતનિશ્ચિતપણુ એના લક્ષણથી જ મિદ્ધ થાય છે, છતાં એને અને બાકીની ત્રણ પ્રકારની મતિઓને આગમમા અશ્રુ તનિશ્ચિત કહેવી છે તે એમા શ્રુતનિશ્ચિતપણુની અદ્વિતતાને લક્ષ્યેને છે આ વાત ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિમા અને જોવી ગીતે અન્ય મતિત્રયીમા અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ છે એનો વિચાર કરતા સમજશે રૌહકેની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે મોકલેલ (અને ૨૨૦ માં પૃષ્ઠમા આપેલ) કંકડાનુ દહાન્ત આપણે વિચારીએ બીજા કંકડા મિવાય સુદ્ધ કળવવા માટે આ કંકડાને એનુ

૧ પર અને બેન સમાન ગણનાનુ ન ન લીધેતો એક શ્રાવક એક વેળા પોતાની પત્નીની સુન્દર રૂપવાળી સખીને જોઈને અતિશય કામાતુર બની ગયો તેની ચતુર ચતુરા આ વાતથી એટી ગઈ તેણે વિચાર કયો કે આવા મહિન અધ્યયનમાયમા બે ભાગ પતિનુ મગ્ધ થાય, તે તે નગ્ન-ગતિમા કે તિર્થગ્ન-ગતિમા ઉત્પન્ન થાય, તેથી આનો મારે કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ આમ વિચારી તેણે પોતાના પતિને કહ્યું કે તમે આકુળ આકુળ ન થાઓ, હુ સધ્ધા સમયે મારી કાપીને આપ સમક્ષ તેડી લાવી આપનો ઇચ્છા તુષ કરાવીશ સોઝ પડતા ચોકુ ઘણુ અધાર થતા આ સ્ત્રીએ પોતે પોતાની સખીના વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેર્યા પછી તે છાનીમા બી પોતાના પતિ પાસે આવી આ શ્રાવક આને પોતાની સુદરીની સખી ધારીને તેની સાથે ભોગ ભોગન્યા ભોગથી નિરૂત થતા તેની કામ-વાસના દૂર થ. ગઈ અને તેને લાન આપ્યું કે આનુ હુઠ્ઠત કરી મે પૂર્વે લીધેના પર ૧૨-મહોદ્દવવડપ વ્રતને અગ્નિત કર્યું આથી તેને ધણેા પસ્તાવો થયો તે જોઈ તેની પત્નીએ તેને ચલાય વ્રતાન્તથી નિકેશ્ચા કર્યો ત્યાં જાતે તે ગુરુ પાસે ગયો અને મનથી જે વ્રતનો ભગ કયો હતો તેનુ પ્રાવશિત લીધુ આ ઉદાહરણગત શ્રાવિકાની મતિ તે 'પાશ્ચાતિકી' જણાવી.

૨ ખ. એ એક ભતનુ પ્રાપ્ત છે એના મળધમા નન્દીબીની ગીડાના ૧૬૭મા પાનામા કહ્યું કે કે-

'યસ્ય ગચ્છતા દયોરપિ પાર્શ્વયાશ્રમાણિ લમ્બન્તે સ લીવન્તિશેષ ' ગ્રહ્ય '.

સ વાટચ્યા ચતુરપથે જાત મારયિત્થા વાદતિ । "

પ્રતિગિળ દેખાડવું જોઈએ આ પ્રમાણે સામાન્યથી તેણે બંધુ તે
 મતિચતુષ્કમા અવગ્રહા 'અવગ્રહ' નામનો મતિનો પ્રથમ લેદ થયો આ પછી તે એવો
 દિ માટે અવકાશ
 કે દર્શણમા પડેલું ? આ પ્રકારનું પ્રતિગિળ સખધી વિશેષ
 અન્વેષણ તે 'ઈહા' છે આવી ઈહા થયા પછી જળાદિમા પડેલું પ્રતિગિળ પ્રતિક્ષણે અસ્થિર
 અને અસ્પષ્ટ હોવાથી સુદ્ધ કરાવવા માટે ઠીઠ નહિ પડે, કિન્તુ આદર્શમા પડેલું પ્રતિગિળ સ્થિર
 અને સ્પષ્ટ હોવાથી તેનાથી જોડા પાર પછી શબ્દો એવો નિશ્ચય કરવો તે 'અધાય' છે આ પ્રમાણે
 બુદ્ધિવિષયક ખીજ ઉદાહરણો માટે ઘટાવી લેવું

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન—

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એ કેવું જ્ઞાન છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ એક પ્રકારનું સ્મરણ છે,
 એથી એને આભિનિયોધિક જ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે આ હકીકતની આવ્યારાગ
 (અ. ૧, ઉ. ૧, સૂ. ૪)ની શ્રીશીલાકાચાર્યકૃત ટીકાનો ૨૦ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ
 સાક્ષી પૂરે છે—

“ જાતિસ્મરણ ત્વામિનિયોધિકવિશેષઃ ”

જે વ્યક્તિને આ જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે તે તેમ થતા મૂર્ખા પામે છે એમ ચરિત્રા ઉપરથી
 જણાય છે, પરંતુ એમ થવું જ જોઈએ એવા નિયમસૂચક કોઈ ઉલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો
 નથી આ જ્ઞાનથી વિબુધિત મનુષ્ય પૂર્વ ભવ વિષયક શરીરનો નાશ થયેલો હોવા છતાં તે
 ભવની વાત સભારે છે આમા કઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કેમકે શુ વૃદ્ધાવસ્થામા વૃદ્ધ પાતાની
 બાલ્યાવસ્થાની વાતો યાદ કરી શકતો નથી ? અથવા તો શુ પરદેશ ગયેલી વ્યક્તિ સ્વદેશમા અનેવા
 બનાવો મભારી શકતી નથી ? વિશેષમા આ જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય તો એટલું બધું છે કે એક બે
 ભવોની વાત નહિ, કિન્તુ નવ ભવો સુધીની હકીકત તેને તાલ થઈ બાય છે શ્રીસમયસુન્દર
 લપાધ્યાયે વિચારશક્તકમા ઠહું પણ છે કે—

“જાતિસ્મરણો મનુષ્યો નવ ભવાન્ પદ્યતિ, ન ત્વધિકાન્, ક્વં ચ મતિજ્ઞાનમેદઃ”

આ વાતને રત્નસારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા યુદ્ધિ આપે છે—

“ પુલ્લભવા સો પીછદ્, ઈક દો તિન્નિ જાવ નવગ વા ।

ઉવરિ તસસ અવિસઓ, સમાવઓ જાહમરણસસ ॥ ”

૧ સમરા અચકહા તરગવતી, જ્ઞાનપન્થમીમ્થા ઇત્યાદિમા જાતિસ્મરણ થતા તે વ્યક્તિ
 મૂળ પામે છે એમ જોવાય છે

૨ છાયા—

પુલ્લભવાન્ સ પદ્યતિ ઇક દ્વો ઓન્ યાવત્ નવવાન્ વા ।

ઉપરિ તસ્ય અવિષય સ્વમાવતો જાતિસ્મરણસ્ય ॥

અર્થાત્ જાતિરમરણજ્ઞાનવાન્ છુન પાછલા જોડ, જે, ત્રણ એમ નવ ભવો સુધી દેખે આથી વધારે દેખવાનો તેનો સ્વભાવ નથી આચારાગની ટીકા (પત્રાક ૨૧)મા શ્રીશીલાકાચાર્ય^૧ તો સખ્યેય ભવો દેખે એમ કહે છે આ ગ્રંથો તે ઉલ્લેખ —

“ જાતિસ્મરણં તુ નિયમતઃ સદ્ભૂતેયો નિતિ ”

આ પ્રમાણે આપણે મતિજ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કર્યું, હવે શ્રુતજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ—

શ્રુતજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમપ્રભવત્વે સતિ દ્રવ્યશ્રુતાનુસારિણી યાડ્ડ-
ત્મનસ્તત્ત્વાર્થપરિચ્છેદાત્મિકા પરિણતિસ્તદ્રૂત્વ, શ્રોત્ર-મનોનિમિત્તકત્વે
સતિ શ્રુતગ્રન્થાનુસારિવોધરૂપત્વ વા, મતિજ્ઞાનપૂર્વકત્વે સત્યાપ્તોપદેશા-
પેક્ષયા જાયમાનવોધરૂપત્વ વા, વાચ્યવાચકભાવપુરસ્કારેણ શબ્દસસ્ટુષ્ટા-
ર્થગ્રહણહેતુભૂતોપલબ્ધિવિશેષરૂપત્વ વા શ્રુતજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭)

અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારો તથા દ્રવ્યશ્રુત (એટલે
કે શબ્દ, ક્ષિપિ, લિંગ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિ)ને અનુમનનારો અને પદાર્થોનું જ્ઞાન કગવનારો એવો
આત્માનો પરિણામ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવાય છે શ્રોત્ર અને નેત્રરૂપ નિમિત્તો વડે ઉત્પન્ન થતો
એવો તથા શ્રુતગ્રન્થોને અનુસંગનારો જે બોધ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ મમજવું મતિજ્ઞાન થયા પછી
ઉત્પન્ન થનારો તેમજ આખતના ઉપદેશની અપેક્ષા ગણનારો એવો બોધ તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ જાણવું
વાચ્ય-વાચક ભાવ દ્વારા, શબ્દ સાથે સબધ ધગવનાગ પદાર્થને અહણ કરવામા નારણભૂત એવી
ઉપવધિને પણ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવામા આવે છે આ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનની અન્ય વ્યાખ્યા થઈ
શકે છે જેમકે આત્મા જે શ્રવણ કરે છે, તે ‘શ્રુત’ છે એમ પણ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ
આપી શકાય આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા માટે વિરોધ દેખાય છે, પરંતુ તે વિરોધાભાસ છે, વસ્તુતઃ
વિરોધ નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવ શબ્દ સાભળે છે, તેથી ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો
શબ્દ એ શ્રુતરૂપ જ્ઞાન થયો અને એથી કરીને આત્માનો પશ્ચિમામ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ન થયો, જેમકે શબ્દ
તો પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે, બ્યારે આત્મા તો અમૂર્ત છે, તેમજ વળી મૂર્ત પદાર્થ અમૂર્તરૂપે
પરિણત પણ થઈ શકતો નથી આ પ્રકારે જે વિરોધ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું નિરાકરણ એ છે
કે શબ્દ એ વાસ્તવિક શ્રુતજ્ઞાનનું ડાળુ છે અને ડાળુમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તે શબ્દને પણ
‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવું છે અર્થાત્ શબ્દ એ ‘દ્રવ્યશ્રુત’ છે અને આત્માનો પરિણામ તે ‘ભાવશ્રુત’
છે આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા ભાવશ્રુતને ઉદ્દેશીને આપેલી છે એમ સમજાય છે

ઠણું અને મન તો મતિજ્ઞાનના પણ નિમિત્તો હોવાથી, એ માધનો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા

૧ આ નિમિત્તોનો અવધિજ્ઞાન, મન પયોજ્ઞાન અને નિજ્ઞાનમા અભાવ કે, કમકે તે ઇન્દ્રિય
અને મનની અપેક્ષા ગણતા નથી

બોધને શ્રુતજ્ઞાન એવું નામ કેમ આપ્યું એવી શ્રદ્ધા ઉપસ્થિત થાય છે. આનું સમાધાન એ છે કે બાળને જ્ઞાનમાં કષ્ટ અને મન નિમિત્તો છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનમાં એ વિશેષતા છે

**મતિજ્ઞાન અને
શ્રુતજ્ઞાનમાં અતર**

કે તે શ્રુતઅનુસારિ છે આ પ્રમાણે બીજી વ્યાખ્યા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત બતાવે છે. વળી એ ઉપરથી તાત્પર્ય એ નીચેનું કે શબ્દજનિત અથવા બોધથી અતિરિક્ત એવા જે ઇન્દ્રિયાર્થ-સંગ્રહ-જન્ય બોધ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે. વળી

મતિજ્ઞાન ‘વત માન પદાર્થ’ વિષયક છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના તો ત્રણે જાળના પદાર્થો વિષય થઈ શકે તેમ છે. વળી, શ્રુતજ્ઞાન શિન્ન શિન્ન એવા અનેક સૂક્ષ્મ અર્થો ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે. આ જ્ઞાનના સામર્થ્યને લઈને છદ્મસ્થને પણ ‘શ્રુતઠવત્વી’ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, નિર્ગોહના જીવને પણ સર્વ પર્યાય પ્રમાણ ‘અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તનો ભાગ આવરણ રહિત છે. અર્થાત્ અનાદિ મસારમાં જન્મે ત્યાં પશ્ચિમમાં જન્મના જીવને પણ પારિણામિક મતિજ્ઞાન ગ્રહેતું છે. અર્થાત્ આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન ગામ્ય છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન કંઈ શામ્ય નથી. કેમકે તે તો મતિપૂર્વક આપ્તતા ઉપદેશની અપેક્ષા નાખનાર છે. શ્રુતજ્ઞાન તો લબ્ધિ દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે જે લબ્ધિવિશેષનો મતિજ્ઞાનમાં મલક નથી.

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ શબ્દજનિત અર્થ બોધ ધરવામાં આવે તો વાધો નથી, કેમકે તે અતિ વ્યાપ્તિ આદિ દોષોથી રહિત છે. કર્ણેન્દ્રિય મળથી શબ્દના અવગ્રહાદિ ગ્રંથવિષયક છે, પરંતુ તે શાબ્દ બોધ-શબ્દજનિત અર્થ-બોધરૂપ નથી. આથી ટરીને કર્ણેન્દ્રિયને લગતા અવગ્રહાદિકને શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ ન કરતા, તેને પણ મતિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. વિચારણા સ્વરૂપી ઇલા આન્તગિર શબ્દોદ્ભવનું સ્થાન છે, તો પણ તે શાબ્દ બોધરૂપ નહિ હોવાથી તેને શ્રુત જ્ઞાન કહી શકાય નહિ. ઉત્કલ, ઓખારો, હસ્તચેષ્ટા ઇત્યાદિ ગ્રંથ નથી, છતાં પણ તેનાથી થતા બોધને શાબ્દબોધ સમજવો, કાગળ કે તેમાં મકેતસ્મરણની પ્રધાનતા રહેલી છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં જીજ્ઞા પ્રમાણનુચના ચોથા પંચિકેહનું નીચે મુજબનું ૧૧ સુ. સૂત્ર —

“સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્યબોધનિવચ્ચન શબ્દઃ”

અર્થાત્ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય વડે થતા અર્થ-બોધનું કારણ તે ‘શબ્દ’ છે. અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી જોગ્યતા નામની શક્તિને ‘સામર્થ્ય’ કહેવામાં આવે છે. ‘અમય’ તથા ‘સંદેહ’ કહો તે એક જ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શબ્દથી જે અથનો બોધ થાય છે, તેમાં સ્વાભાવિક શક્તિ અને મતેત એ બે કારણો છે. અમુક શબ્દનો અમુક મકેત-જનિત અર્થ છે એમ જાણ્યા પછી, તે શબ્દનો અર્થ જટ માત્રમ પડે છે. કહેવાની મતવળ એ છે કે સકેત-સ્મરણથી થતો બોધ શાબ્દ બોધ જ છે. પુસ્તકના પઠનમાં કર્ણેન્દ્રિયનું કંઈ કામ

૧ જીજ્ઞા ૫૦ પદ ૨ જીજ્ઞા વિગેષાંની જા. ૪૯૬-૫૦૦

૩ નવનુ-ચિત્તિને બીડા વિચાર કરતા મુનઃન પણ એક જાનનું મતિજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય. સમ્મતિનર્કના સમગ્ર જ્ઞાન-કાણના બહુ મુ- અને પરિષ્કૃત સંસેપ્ષ જ્ઞાનચિન્તમાં ઉપાધ્યાયજીએ આ વાત અર્થા છે. આગળ ઉપર એ સમયમાં બિહાપોદ કરનામાં આવનાર છે.

નથી, એમડે તે ડાર્ય તો નેત્રેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે છતાં પણ પુગ્તક-પઠનથી થતું જ્ઞાન મજ્ઞા-
અક્ષરે રૂપ મકેત દ્વારા થતું હોવાથી તેને શ્રુતજ્ઞાન ગમજવુ

વળી શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન જ છે, નહિ કે શ્રુતજ્ઞાન, કારણ કે તે કદ શબ્દ-
જનિત અર્થ-બોધ નથી કોઇક બાળકને તેના ગુરુ પાઠ શીખવતા વહે કે આ ઘોડો કહેવાય, આ
બાળક કહેવાય એ પ્રમાણે શીખવ્યા પછી, જ્યારે બાળક ઘોડાને જોઇને તે ઘોડો છે એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરે તો તે જ્ઞાન પૂર્વજાણના પ્રાપ્ત થયેલા ગાણબોધના સન્ક્રાન્થી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી અને
તે એ મમયે જ્ઞાન થયું તે મમયે ગાણ બોધરૂપ નહિ હોવાથી, તે જ્ઞાન ‘મતિજ્ઞાન કહેવાય છે

મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન—

ઉપર્યુક્ત હકીકત નિવેદન ડગ્વાનુ કાણુ એ જ હતું કે મતિજ્ઞાન પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એ
વાત ધ્યાનમાં ઉતરે આપણુ જોઇ ગયા તેમ શબ્દ-શ્રવણુ, અક્ષરોનુ દર્શન, હંસ્તાદિક ચોટાનુ અવ
લોકન ઇત્યાદિ થયા પછી જ સકેન જ્ઞાન દ્વારા જ ગાણ બોધ થાય છે અને અત એવ શબ્દબોધ થાય
તે પહેલાં, ગણદાહિવિષયક અને કલેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા અવગ્રહાદિક જ્ઞાનો હોય છે આ ઉપચી
શ્રુતજ્ઞાનની પૂર્વે મતિજ્ઞાન થાય છે એમ સ્પષ્ટ મમજાય છે વળી ‘આગમમાં પણ “મહુવુવગ
સુત્ત” મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ વહુ છે, કિન્તુ શ્રુતપૂર્વક મતિ છે એવુ વચન નથી વિશેષમાં
પુનરાવર્તન કળી વેળા વિચારીને મતિ વડે જ શ્રુતનુ પૂગણુ ડગાય છે તેમજ તેનાથી જ તે પુદ્
કરાય છે વળી મતિ દ્વારા જ બીજા પાનેથી શ્રુત મેળવાય છે અને મતિ વડે જ તે બીજાને અપાય
છે-ઉપદેશાય છે વિશેષમાં શકુપુ કરેલુ શ્રુત પુનરાવર્તન કે ચિતન દ્વારા મતિજ્ઞાનને લઇને જ સ્થિર
થાય છે વિશિષ્ટ પ્રકાગની વિચાન્ણા, ધાણ્યા ઇત્યાદિ વિના શ્રુતજ્ઞાનના પૂજ્ઞાદિ અર્થોની સિદ્ધિ થઇ
શકતી નથી અને આ વિચાન્ણા મતિજ્ઞાનરૂપ જ છે આથી સમજાય છે કે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનુ
કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન એ એનુ ડાર્ય છે

અત્ર એ ઉમેગુ આવન્નયક સમજાય છે કે બીજાના શબ્દ માલગીને જે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય છે તે અલગત શબ્દરૂપ ડ્રબ્ય-શ્રુત માત્રથી જ થાય છે એની ના
મતિ અને શ્રુતમાં પાટી શકાય તેમ નથી ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યુ
કારણુકાર્યતા છે કે ભાવશ્રુતપૂર્વક મતિ નથી એટલે ડ્રબ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય છે,
એ કથન દ્વિપિત નથી વિશેષમાં ભાવશ્રુત પછી મતિ ઉત્પન્ન નજ થાય
એમ પણ નહિ એમડે ભાવશ્રુતથી ડાર્યપણે મતિજ્ઞાન થતુ નથી, બાકી કમથ તો તે થાય છે જો
એમ ન થતુ હોય તો મગ્ણુ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનો જ ઉપયોગ નહે અને વસ્તુસ્થિતિ તો તેમ નથી

૧ પ્રથમ કર્મઅન્યની સ્વેપણ શ્વતિના સાતમાં પદમાં શ્રીદેવેન્ડ્રસુરિ વથે છે તેમ નન્દી
અધ્યયનની ચુર્ણિમાં કહ્યું છે કે—

“તેસુ પિ ય મહુવુવગ સુચ તિ કિચા પુન્ન મહાજાળ કય, તપ્પિદ્ધમો સુચ તિ।”
[તયોરપિ ચ મતિપૂર્વક શ્રુતમિતિ કૃત્વા પૂર્વે મતિજ્ઞાન કૃત, તત્પ્રુષ્ઠ
શ્રુતજ્ઞાનમિતિ]

એમા કહેવું જ શુ ? સ્પષ્ટ શબ્દોમા ડહીએ તો દાખલા તરીકે સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વ(સુવર્ણ)વિશેષરૂપ ક કણ, સુદ્રિકા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એથી ક કણાદિ આના કાર્યરૂપ ગણાય છે, કિન્તુ સુવર્ણ ક કણાદિથી થતું નથી એથી સુવર્ણ એના કાર્યરૂપ ડહેવાતું નથી, કેમકે તે તો અન્ય કારણોથી થાય છે, જ્યારે ક કણાદિરૂપ સુવર્ણ-વિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તે સુવર્ણરૂપે પર્ણિષ્ઠ છે એવી જ રીતે સામાન્ય મતિ વડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે, માટે શ્રુતોપયોગ મતિનું કાર્ય કહેવાય છે, કિન્તુ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગથી ઉત્પન્ન થયું નથી એથી મતિને શ્રુતનું કાર્ય કહેવામા આવતું નથી, કેમકે મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અન્ય કારણોને આભારી છે વિશેષમા જ્યારે મતિજ્ઞાનના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગનો ઉપરમ થાય છે ત્યારે અનુક્રમે આવેલ મતિજ્ઞાનને નિવારી શકાય નહિ

શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો—

‘ શ્રુત ’ ની વ્યુત્પત્તિ ઠગ્તા ક્ષમાશ્રમણ શ્રીજિનભદ્રગણિ પોતાનો નીચે સુજળનો અભિપ્રાય બાહેબ કરે છે —

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ સુણેહ સો વા સુય તેમં ’

—વિશેષાવરૂપક ગા. ૮૧

અર્થાત્ આત્મા વડે શબ્દ સંભળાય છે, વાસ્તે આત્મા એ ‘ શ્રુત ’ છે ક્ષયોપશમ શ્રુત-જ્ઞાનનો હેતુ છે અને તેથી અથવા તે હોવાથી મળળાય માટે આ ક્ષયોપશમ ‘ શ્રુત ’ છે શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે પણ ઉપચારથી ‘ શ્રુત ’ ડહેવાય આથી મમજી શકાય છે કે શ્રુત-જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો પડે છે જેમકે પ્રત્યેક અક્ષર અને તેના મયોગોની જેટલી મજ્યા છે તેટલા અર્થાત્ અનન્ત શ્રુતના પ્રકારો છે જુઓ વિશેષા. ૪૪૫ મી ગાયા

શ્રુતના ૧૪ પ્રકારો—

સામાન્ય રીતે વિચારતા શ્રુતના ૨૪૦૬ પ્રકારો પણ મળવે છે જેમકે (૧) અક્ષર-શ્રુત,

૧ દાખના તરીકે આ. ૧૮ પ્રકાર છે આ ૧૭ના માનુનાસિક અને અનનુનાસિક એમ બે ભેદો છે વળી આ દરેકના હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પુનુ એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે આ પ્રત્યેકના (દાખના તરીકે માનુનાસિક હ્રસ્વ અઙાના) ઉદાત્ત અનુદત્ત અને સ્વગિત એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે

૨ શ્રોત્રવેન્દ્રસંગિત પ્રથમ કર્મ-અન્યની જે સાતમી ગાયામા શ્રુત-જ્ઞાનના ત્રીસ ભેદો પણ બતાવ્યા છે તે, નીચે સુજળ છે —

“ **પજ્જય અક્કર પય મધાયા પઢિવત્તિ તહ ચ અણુઓનો .**

પાહુડપાહુડ પાહુડ વત્થુ પુહ્વા ચ સમમાસા .”

અર્થાત્ (૧) પર્વા-શ્રુત, (૨) અક્ષર-શ્રુત (૩) પદ-શ્રુત (૪) સંધાન-શ્રુત (૫) પ્રતિપત્તિ-શ્રુત, (૬) અનુયોગ-શ્રુત (૭) પ્રામુત પ્રામુત-શ્રુત (૮) પ્રામુત-શ્રુત, (૯) વસ્તુ-શ્રુત અને (૧૦) પૂર્વ-શ્રુત તેમજ એ દરેકને સમાસ જોડવાથી ઉત્પન્ન થતા બીજા દસ શ્રુતો જેમકે પર્વાય-સમાસ-શ્રુત, અક્ષર-સમાસ-શ્રુત ઇત્યાદિ આ બરાબર રચૂળ સ્વરૂપ રચપમા પૃથ્થમા વિચારમા આવનાર છે

(૨) અનક્ષ-શ્રુત, (૩) સન્નિ-શ્રુત, (૪) અમન્નિ-શ્રુત, (૫) મમ્યક્ષ-શ્રુત, (૬) મિથ્યા-શ્રુત, (૭) માર્દિ-શ્રુત, (૮) અનાદિ-શ્રુત (૯) સપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૦) અપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૧) ગમિક-શ્રુત, (૧૨) અગમિક-શ્રુત, (૧૩) અગપ્રવિષ્ટ-શ્રુત અને (૧૪) અગળાદ્ય-શ્રુત આ ચૌદ પ્રકારોનું આપણે યત્નિયત સ્વરૂપ વિચારીશું તેમાં અક્ષર-શ્રુતના મજાક્ષ, વ્યજનાક્ષ અને લઘ્યક્ષ એમ ત્રણ લેદો છે ૧૧૮ પ્રકારના રૂઢિપિ-અક્ષરના આકાર બાજુવા તે 'સજાક્ષ-શ્રુત' છે અકારથી હકાર સુધીના અક્ષરોનો મુખેથી ઉચ્ચાર કરવો તે 'વ્યજનાક્ષર-શ્રુત' છે મતલબ કે જે વર્ણ બોલવામાં ઉપયોગી છે તે 'વ્યજનાક્ષર' કહેવાય છે અક્ષરની પ્રાપ્તિ તે 'લઘિ' છે અને એ ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળું શ્રુતગ્રન્થાનુમારી વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ) પણ છે આ તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયોપશમ એ બને 'લઘ્યક્ષર' કહેવાય છે આ પ્રમાણે વિશેષાંતની ૪૬૬ મી ગાથામાં કહ્યું છે પ્રથમ કર્મ-શ્રુતની સ્વોપજ વૃત્તિના ૧૧ મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શબ્દ સામળવો, રૂપ બેસુ ઇત્યાદિથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તેની માથે માથે જે અક્ષરોનું જ્ઞાન થાય છે તેને 'લઘ્યક્ષર' કહેવામાં આવે છે

લઘ્યક્ષર કોઇને ઇન્દ્રિય અને મન વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેા કોઇને લિંગ વડે તેમ થાય છે વિશેષમાં જેમ અસરીમાં આહારાદિ મજા દ્વાન ચૈતન્ય સ્વાભાવિક જણાય છે તેમ લઘ્યક્ષરગતમક ઓધજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ આ જ્ઞાન અત્ય હોવાથી સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળાઓ પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના ચૈતન્યની જેમ તેને બાળી શકતા નથી વિશેષમાં સજાક્ષર અને વ્યજનાક્ષરના લાભની જેમ લઘ્યક્ષર પરોપદેશજન્ય નથી

અનક્ષર-શ્રુત—

મઠેતસ્યક ઉચ્ચામ-નિશ્વાસની ક્રિયા કરવી, શુક્રવુ, ઉધરસ ખાવી, છીંક ખાવી, ખગાસુ ખાવુ, ઓખારો કરવો, સુઘવુ, ચપટી વગાડવી, સીતકાર કરવો એ અનક્ષર-શ્રુત છે અલબત્ત આ દ્રવ્ય-શ્રુત છે આઘ કર્મશ્રુત (ગાં ૬)ની સ્વોપજ ટીકામાં અભિપ્રાયદ્યોતક માથુ હલાવવુ વગેરેને પણ અનક્ષર-શ્રુત તરીકે ઓળખાવેલ છે, પરંતુ, 'નભજાયતે શ્રુત' એ વ્યાખ્યા અત્ર નહિ ઘટી શકતી હોવાથી ભાષ્યકાર તેનો સ્વીકાર કરતા નથી

મન્નિ-શ્રુત અને અમન્નિ-શ્રુત—

'જેને મજા હોય તે જ સરી કહેવાય' એવો મામાન્ય અર્થ ન કરતા જેને મનોવિજ્ઞાન

૧ વખતાના મમમાં આત્મી આ લુગી લુગી નિષિઓનું ચૂળ એ પ શ્રીભક્ષામન્-મ્તોદની પાદપૂર્ણિતરૂપ કાવ્ય-મ અદ્વૈતા દ્વિતીય વિભાગન મન્ન-મતીભક્ષામન્ના પ્રાયમિક પવોના નપોગ્ધુ (૫૦ પ-૭)માં આપવામાં આવ્યું

૨-૩ આ જે જ્ઞાનનાના કાદરૂપ દોસાથી તે 'શ્રુત' કહેવાય છે અચત્ત આ જે 'દ્રવ્ય-શ્રુત' છે, ત્યારે ૧-૫ અક્ષર 'ભાવ-શ્રુત' છે

૩૫ વિશિષ્ટ મજા હોય-એને મન હોય એના શ્રુતને ' મસિ-શ્રુત ' કહેવામા આવે છે,^૧ જ્યારે જે જીવોને મન નથી તે અમસી છે અને તેનું જ્ઞાન અનસિ-શ્રુત ' છે અત્ર નિર્દિષ્ટ સજ્ઞાના ત્રણ પ્રકારો પડે છે—(૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદોપદેશિકી અને (૩) દષ્ટિવાદોપદેશિકી શુ વધ ગયુ, શુ યાય છે અને શુ થયે, અચુક જામ મે કયું, અમુક હું કરું છું અને અમુક કામ કરીશ એ પ્રમાણે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યતનું જ્ઞાન-ચિન્તન જે જ્ઞાન થાય તેને ' દીર્ઘકાલિકી ' ચાને ' કાલિકી ' મના કહેવામા આવે છે આ સજ્ઞાના અધિકારી ગર્ભજ તિર્થજ અને મનુષ્ય તેમજ દેવ અને નારક છે

પોતાના રાગીરને પાળવાને અર્થે ઈષ્ટ વસ્તુમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરવામા ઉપયોગી અને પ્રાય વર્તમાનકાલિક સજ્ઞા તે ' હેતુવાદોપદેશિકી ' છે આ સજ્ઞા દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્ન્દ્રિય અને મમૃષ્ણિમ પચેન્દ્રિયને હોય છે પૂર્વોક્ત સજ્ઞાની અપેક્ષાએ આ ઉત્તમી છે

દષ્ટિવાદોપદેશ-સજ્ઞા વડે રક્ષાચોપશમિક જ્ઞાનમા વર્તનારા સમ્યગ્દષ્ટિની મજા તે અર્થાત ઔદ પૂર્વધર્મી સજ્ઞા તે ' દષ્ટિવાદોપદેશિકી ' છે આ સર્વોત્તમ સજ્ઞા છે

સમ્યક્-શ્રુત તથા મિથ્યા-શ્રુત—

મમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનું શ્રુત ' સમ્યક્-શ્રુત ' છે, જ્યારે મિથ્યા દષ્ટિ જીવોનું શ્રુત ' મિથ્યા-શ્રુત ' છે અગ્રવિષ્ટ તેમજ અગભાદ્ય શ્રુત સ્વામીની અપેક્ષા વિના સ્વા ભાવિક ' સમ્યક્-શ્રુત ' છે, જ્યારે મહાભારત વગેરે લૌકિક શ્રુત ' મિથ્યા-શ્રુત ' છે સ્વા મીનો વિચાર કરતા તો મમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ મહાભારતાદિ લૌકિક શ્રુત પણ મમ્યક્-શ્રુત ભાણુકુ એવી રીતે મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારોદિ અગત્ય શ્રુત પણ મિથ્યા-શ્રુત

૧ પ્રજ્ઞાપનાસ્થિતિમા કહ્યું છે તેમ આદારાદિ વશ સજ્ઞાઓ તો એકેન્દ્રિય જીવોને પણ છે, પરંતુ અત્ર તેનો અધિકાર નથી આવી તો પચેન્દ્રિય જીવો અને તેમા પણ જેને મન હોય તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે

૨ જ્ઞાનાનુભવી કમનો આત્મનિક અન્ત આત્મા ઉદ્ભવનું જ્ઞાન 'ક્ષાપિત્' કહેવાય છે આવું જ્ઞાન કેવળીને પેાચ છે આ કેવળજાતીઓને-જિનેશ્વરોને સસી મહેવાય તેમ નથી કેમકે આત્મ અર્થનું અમરણ અને અનાગત અર્થનું ચિન્તન તે 'મજા' કહેવાય છે આવી સજ્ઞા સવદા સર્વ અર્થને જાણ નારાને ન મળવે એ દેખીતી વાત છે માથી તો ક્ષાપિત્ જાતીને બદને 'ક્ષાચોપશમિ'નો અત્ર નિર્દેશ કાયો છે

૩ આ શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એને પ્રથમ પક્ષિતમા મુ-નામા આત્મી નથી અર્થાત વિશુદ્ધતા-અનુસારી કમ પુનક સજ્ઞાઓ દર્શાવવામા આત્મી નથી, તેનું કારણ એ છે કે સમગ્ર વ્યવદા કાનિડી સજ્ઞા વડે જ કાય છે અને એથી કાને તો એને આદ્ય યજ્ઞન આપવામા આવ્યું છે

બાણુ ૧ આતુ કારણ એ છે કે યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધ અનુસાર શ્રુતની યોજના સમ્યક્દષ્ટિ જ કરી શકે છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ તેો એથી વિપરીત યોજના કરે છે

સાદિ શ્રુત અને અનાદિ શ્રુત—

જે શ્રુતનો પ્રાગભ (આદિ) છે તે ‘સાદિ શ્રુત’ છે અને જેનો નથી તે ‘અનાદિ શ્રુત’ છે

સપર્યવસિત શ્રુત અને અપર્યવસિત શ્રુત—

જે શ્રુતનો અત છે તે ‘સપર્યવસિત શ્રુત’ છે અને જેનો નથી તે ‘અપર્યવસિત શ્રુત’ છે ‘સપર્યવસિત’ કહો કે ‘સાન્ત’ કહો તે એક જ છે એવી રીતે ‘અપર્યવસિત’ અને ‘અનન્ત’ એકાર્થક છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ૧ દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેો પચાસ્તિદાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ-અનન્ત છે, કિન્તુ પર્યાયાસ્તિક નય અનુસાર જીવના ગતિ વગેરે પદોયોની જેમ શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે

સ્પષ્ટ થપ્પોમાં કહીએ તેો જીવ-દ્રવ્યોએ શ્રુત લક્ષ્ય છે, લક્ષ્ય છે અને લક્ષ્યો એટલે શ્રુતનો કદાપિ નાશ નથી, માટે તેથી અભિન્ન પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કદાપિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી (નહિ તેો રેતીમાથી પણ તેજ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ) તેમજ વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ પણ થતો નથી જ (નહિ તેો સર્વગૂંચતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય)

પર્યાયાસ્તિક નય પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિઃસર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સળધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે વળી શ્રુત તેમનાથી કદાચ ભિન્ન નથી, કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી ૨

આ તેો નયની અપેક્ષાએ વિચાર કર્યો એવી રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ પણ વિચાર કરી શકાય જેમકે એક જીવ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે

૧ વિશેષાઠ્ઠા કલ્પે પણ છે ૩—

‘અગા-ડળગપચિદ્ધ સમ્પસુય લોહ્ય ॥ મિષ્ઠસુય ।

આસજ્ઞ ૪ સામિત્ત લોહ્ય-લોઠત્તરે મયણા ॥ ૬૨૭ ૫ ॥”

[અજ્ઞાનજ્ઞપચિદ્ધ સમ્યક્સુત લૌકિક તુ મિધ્યાશ્રુતમ્ ।

આસાજ્ઞ ॥ સ્વામિત્વ લૌકિક-લોકોત્તરયો મજ્જતા ॥]

૨ જુઓ નય-ગીમાસાનુ પ્રકરણ

૩ કાષ્ટ એક પૂર્વધ્વ મુનિ કાન-ધમ પામી દેવતાક્રમા ઉત્પન્ન થાય તેો ત્યા મનુષ્ય-ભવમાં જણેલુ બધુ શ્રુત તેને માદ રહતુ નથી, પરંતુ કદાચ-ચુર્ણિકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે ૧૧ અગ જેટલુ અને કોટચાયાપ (શ્રીશ્રીલાકાચાપ)ના મન મુજબ અર્ધસૂત્ર માત્ર તેને સાભરે છે

આદિ અને જ્યારે તેનો નાશ થાય ત્યારે અન્ત ઓટલે કે આ રીતે વિચારતા શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે સાદિ-અનન્ત એ પ્રકાર કંઈક કહેવા રૂપ છે, કેમકે એ કયાએ મહત્વનો નથી ભવ્ય જીવન શ્રુત તેના ભવ્યત્વની પેઠે અનાદિ-માન્ત છે, જ્યારે અભવ્યનું શ્રુત તેના જીવત્વ કે અભવ્યત્વની જેમ અનાદિ-અનન્ત છે વિવિધ જીવરૂપ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શ્રુત અનાદિ-અનન્ત છે

દ્વેતરથી એક જીવ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભરત-ઐશવત્ય દ્વેતરમાં મધ્ય-શ્રુત સાદિ-માન્ત છે, કેમકે એ દ્વેતરમાં પ્રથમ તીર્થ કરના વખતમાં દ્વાદશાંગીરૂપ થતી ઉત્પત્તિ થાય છે અને છેલ્લા (ચોવીસમા) તીર્થ કરના તીર્થનો અત આવતા એનો નાશ થાય છે મહાવિદેહ દ્વેતરની અપેક્ષાએ વિવિધ જીવો સમઘી શ્રુતના અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ કરના સદ્ભાવ છે ઓટલે શ્રુતનો કદાપિ ઉત્તેજ થતો નથી

કાળથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐશવત્યમાં શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમકે બંને કાળના ત્રીજા આરામાં તેની ઉત્પત્તિ છે અને અનુક્રમે ચોથા અને પાંચમા આરામાં તેનો નાશ છે કાળથી મહાવિદેહને વિષે તો દ્રવ્ય અને દ્વેતરની જેમ તે અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલ-ચક્ર નથી, ત્યાં તો મહા અવસર્પિણીના ચોથા આરા જેવો કાળ પ્રવર્તે છે

ભાવથી શુરુ જણાવવા લાયક ભાવો બાણીને કહે ઓટલે એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે ભાવથી ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ શ્રુત-જ્ઞાન નિરતર છે ઓટલે તે અનાદિ-અનન્ત ઠંથું

ગમિકે શ્રુત અને અગમિકે શ્રુત—

જેમાં ઘણા ભાગા અને ગણિતાદિ હોય અથવા જેમાં કારણવશાત્ સમાન પાઠો ઘણા હોય તે ‘ગમિકે શ્રુત’ કહેવાય છે પ્રાય ‘દ્વિષ્ટવાદરૂપ ખાશુ અગ આણુ છે ગાથા, સ્તોત્રાદિરૂપ અસમાન પાઠોવાળું શ્રુત ‘અગમિકે’ જો જેમકે પ્રાય ‘કાલિક શ્રુત

૧ શ્રુતનો નાશ થવામાં મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ, ભવાત્-ગમન કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, જ્ઞાન અવસ્થા, પ્રમાણ હત્યાદિ કારણો છે શ્રુત જોકે જીવનો સ્વભાવ હોવાથી જીવ જ છે, કિન્તુ જીવ કેવળ શ્રુત જ નથી એથી તો શ્રુતનો નાશ થતા ત શે જીવનો પણ નાશ થાય છે, પરંતુ તે ચર્ચાવિરિષ્ટ માત્ર અવ્યવહારી જીવનો નાશ થાય છે, નહિ કે સવચા પચાયાન્ત વિગિષ્ટ જીવો

૨ આનું બીજું નામ ‘જીવતાલ’ છે સપૂર્ણ વિરોધથી વિજીવિત સમય પરંતુના સમુદાયનું એમાં પ્રતિપાદન કે વાગા આ યુ છે ઓટલે કે સપૂર્ણ વાદ્યમયનો એમાં અત્તરોય થયેલો છે આ અપૂર્વ અગત્ય મહત્વ કરવા મન્દમનિઓ-સ્રીઓ અશક્ત છે આવા જીવો ઉપર ઉપમાર કરવા માટે આ સિવાયના ૧૧ અંગોની રચના કરાય છે

૩ અગમણ શ્રુતનો આ એક પ્રકાર છે નન્દીસૂત્રની ૧૧માં શ્રીમધ્યગિરિસરિ કથે છે તેમ અગમણ શ્રુતના ૩ ભેદો છે—(અ) મામાયિકાદિ છે પ્રકરણ આવશ્યક અને (આ) એથી વ્યતિકરિત (મિન્ન) આ વ્યતિકરિતના (અ) કાલિન્ અને (આ) ઉત્કાલિન્ એમ બે પ્રકારો છે તેમાં જે શ્રુત

અગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને અગબાહ્ય શ્રુત—

આચારાગ વગેરે 'બાગ અગો' જેના પ્રણેતા ગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરો છે, તે 'અગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' કહેવાય છે, જ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેવા સ્થવિરોએ રચેલું શ્રુત (દાખલા તરીકે આવશ્યક-નિયુક્તિ) 'અગબાહ્ય' (અનગપ્રવિષ્ટ) છે અથવા ત્રણ વાર ગણધરના પૂછવાથી તીર્થ કરે જોઈ ઉત્પાદ, વ્યથ અને ધૌવ્યરૂપ ત્રિપદીથી ધરેલું દાદશાગીરૂપ શ્રુત 'અગપ્રવિષ્ટ' છે, જ્યારે પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અર્થ-પ્રતિપાદનરૂપે કહેવાયેલું આવશ્યકાદિ શ્રુત 'અગબાહ્ય' શ્રુત છે અથવા મર્વે તીર્થકર્ત્રના તીર્થમા અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારૂ અને એથી કગીને નિયત તે 'અગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' છે, જ્યારે જે શ્રુતનો અન્યાન્ય તીર્થમા સફાવ હોવો જ નોંધ્યો એમ નથી અર્થાત તત્ત્વલવૈચારિકાદિની જેમ જે શ્રુત અનિયત હોય તે 'અગબાહ્ય શ્રુત' છે

આ પ્રમાણે આપણે શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ પ્રકારોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારું પ્રસંગોપાત્ત ૨૩૦મા પૃષ્ઠમા દર્શાવેલા એના વીસ પ્રકારોની સામાન્ય રૂપરેખા આલેખીએ

પર્યાય-શ્રુત—

પર્યાયનો અર્થ જ્ઞાનનો અગ-વિભાગ થાય છે પ્રસ્તુતમા ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમા લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને જે સર્વથા જઘન્ય શ્રુતમાત્રનો અશ હોય છે, એનાથી અન્ય સમયમા જોટલો જ્ઞાનનો અગ વધે છે, તેને 'પર્યાય-શ્રુત' કહેવામા આવે છે

પર્યાય-સમાસ-શ્રુત—

ઉપર્યુક્ત પર્યાય-શ્રુતનો સમુદાય 'પર્યાય-સમાસ-શ્રુત' કહેવાય છે

અક્ષર-શ્રુત—

અકાગ આદિ લાઘ્યક્ષરો પૈકી ગમે તે અક્ષરને 'અક્ષર-શ્રુત' કહેવામા આવે છે

અક્ષર-સમાસ-શ્રુત—

લાઘ્યક્ષરો પૈકી એનો, ત્રણનો ઇત્યાદિનો સમૂહ 'અક્ષર-સમાસ-શ્રુત' છે

દિવસ અને રાતની પ્રથમ અને ચતુર્થ (ચતુર્થ) પૌરણીમા ભણાય તે 'કાલિક' કહેવાય છે (કાલેન નિવૃત્ત કાલિકમ્) અને જે કાળનો સમય છોડીને સર્વ કાળ ભણાય તે 'ઉત્તરિક' છે ઉત્તરગમ્યપન, દશાકરૂપ, વ્યવહાર, બુદ્ધકરૂપ, નિશીય, મહાનિશીય, સપિમાપિત ગ્રન્થો, ૦ જૂડીપ્રસન્નિ, અગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વિવાદચૂલિકા ઇત્યાદિ ગ્રન્થો 'કાલિક શ્રુત' છે દશવૈકલિક વગેરે ઉત્તરિકના પશુ અનેક પ્રકારો છે જે જિનેશ્વરના જેટલા શિષ્યો મતિચતુરકથી મહિત હોય તેટલા હજાર પ્રકારીક ગ્રન્થો તેઓ રચે (પ્રત્યેક શુદ્ધની સખ્યા પશુ આટલી જ છે મહાવીરસ્વામીના સમયમા આવા ૧૪૦૦૦ અને મુપલ-દેવના સમયમા ૮૪૦૦૦ ગ્રન્થો દત્તા આ સળધમા જે મતાતર છે, તેના જિસાસુએ ઉપર્યુક્ત દી-નું ૨૦૮ મુ પત્ર જોવું)

પદ-શ્રુત—

જેઠે જેટલા અક્ષરના સમૂહથી પૂરો અર્થ થાય છે એને “ અર્થપરિસમાપ્તિઃ પદમ્ ” સુજબ ‘ પદ ’ કહેવાય છે, તેપણુ અત્ર પદથી એ ૧૮૦૦૦ પદના પ્રમાણુવાળા આચારાગનુ એક પદ સમજવુ આવા પદનુ જ્ઞાન તે ‘ પદ-શ્રુત ’ છે

પદ-સમાસ-શ્રુત—

બે વગેરે પદોનો સમુદાય તે ‘ પદ-સમાસ-શ્રુત ’ છે

સઘાત-શ્રુત—

ગતિ વગેરે ચોઢ માર્ગણાઓ પૈકી ગમે તે એક માર્ગણાના એક દેશ (વિભાગ)નુ જ્ઞાન તે ‘ સઘાત-શ્રુત ’ છે જેમકે દેવાદિ આર ગતિઓ પૈકી એક ગતિનુ જ્ઞાન

મઘાત-સમાસ-શ્રુત—

ઉક્ત માર્ગણાઓ પૈકી કોઈ એક માર્ગણાના બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દેશોના સમૂહનુ જ્ઞાન ‘ સઘાત-સમાસ-શ્રુત ’ છે

પ્રતિપત્તિ-શ્રુત—

ગતિ, ઇન્દ્રિય વગેરે દ્વારેમાથી કોઈ એક દ્વાર દ્વાન સમસ્ત જીવોને જાણવા તે ‘ પ્રતિપત્તિ-શ્રુત ’ છે

પ્રતિપત્તિ-સમાસ-શ્રુત—

આ દ્વારો પૈકી બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દ્વારો દ્વારા પ્રાપ્ત થતુ જ્ઞાન તે ‘ પ્રતિપત્તિ-સમાસ શ્રુત ’ છે

અનુયોગ-શ્રુત—

“ ‘સતપદપરુષણયા, દ્રઘ્યપમાણં ચ સ્વેત્ત-ફુસણા ય ।

કાલો ય અતર ભાગ-ભાવ-અપ્પા-ઘટ્ટું ચેવ ॥ ”

એ વિશેષાન્તી ૪૦૬ મી ગાથામા વર્ણવેલા અનુયોગ-દ્વારો પૈકી ગમે તે એક દ્વારા સમગ્ર જીવાદિ પદાર્થોના યોધ તે ‘ અનુયોગ-શ્રુત ’ છે

અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત—

એક કરતા અધિકે અનુયોગ-દ્વાર દ્વાન યોધ તે ‘ અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત ’

પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-શ્રુત—

પ્રાભૂતગત અધિકાન્-વિશેષને ‘ પ્રાભૂત-પ્રાભૂત ’ કહેવામા આવે છે આનુ જ્ઞાન તે ‘ પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-શ્રુત ’ છે

પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત—

એકથી અધિક પ્રાભૂત-પ્રાભૂતનો બોધ તે ' પ્રાભૂત-પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત ' છે

પ્રાભૂત-શ્રુત—

વસ્તુગત અધિકાર-વિશેષ ' પ્રાભૂત ' કહેવાય છે જેમ કેટલાક ઉદ્દેશો મળીને એક અધ્યયન થાય છે તેમ કેટલાક પ્રાભૂત-પ્રાભૂતનો સમૂહ તે ' પ્રાભૂત ' છે એનું જ્ઞાન તે ' પ્રાભૂત-શ્રુત ' છે

પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત—

બે, ત્રણ ઇત્યાદિ પ્રાભૂતોનો બોધ તે ' પ્રાભૂત-સમાસ-શ્રુત ' છે

વસ્તુ-શ્રુત—

પૂર્વગત અધિકાર-વિશેષને ' વસ્તુ ' કહેવામાં આવે છે આનું જ્ઞાન તે ' વસ્તુ-શ્રુત ' છે

વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત—

બે કે તે ઇત્યાદિ વધારે વસ્તુઓનું જ્ઞાન તે ' વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત ' છે

પૂર્વ-શ્રુત—

ઉત્પાદ વગેરે પૂર્વે પૈકી એકનું જ્ઞાન તે ' પૂર્વ-શ્રુત ' છે

પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત—

એક કળતા અધિક પૂર્વોનો બોધ તે ' પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત ' છે

આ પ્રમાણે આપણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું હિંદુશન કર્યું અને તેમ કરીને પરાક્ષ પ્રમાણનું ચરિત્ર ચિત્ત સ્વરૂપ યથામતિ નિર્દેશ્યુ એટલે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું પ્રતિપાદન કરવાનો અવમ પ્રાપ્ત થાય છે આથી સૌથી એના લેહ-પ્રલેહોના મધ્યમા અન્ધકારનું જ્ઞાન અવલોકીએ -

તच्च (प्रत्यक्ष) द्विविधम्—साव्यवहारिक-पारमार्थिकभेदात् । तत्र सांव्यवहारिकमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकमुक्तप्रायम् । पारमार्थिकं तु त्रिविधम्—अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदात् ।

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષના (૧) સાવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારો છે તેમાં ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ વિષે ઘણું ખડ કહેવાઈ ગયું છે તેમાં પારમાર્થિકના (૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનપર્યાયજ્ઞાન અને (૩) કેવલજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો પડે છે અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના (૧) વિકલ અને (૨) સકલ એમ બે પ્રકારો છે તેમાં વળી

૧ એકદમ પૂર્વે ચૌદ છે એના નામ વગેરે માટે જુઓ ' શ્રીભક્તામૃતોત્તરી પાદપૂર્નિર્ણય કાવ્યસમ્રદ્ધો પ્રથમ વિભાગ (૫૦ ૫૬-૬૨) -

વિકલના (૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મન પર્યાયજ્ઞાન એ બે હોદો છે, જ્યારે નહલ પ્રમાણ કહો કે કેવલજ્ઞાન હોદો તે એક જ છે અને એના બેદો નથી આ પ્રત્યેકનો લક્ષણપૂર્વક વિચાર કરીએ

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

**અવધિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમાદિહેતુસાન્નિધ્યે સતિ આત્મનં સાક્ષાદ્
રૂપિપદાર્થપરિચ્છેદકરૂપત્વમ્, આત્મનો રૂપિપદાર્થમાત્રસાક્ષાત્કારકરણ
વ્યાપારવિશેષરૂપત્વ વાઽવધિજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮)**

અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ હેતુઓના નહિભાવમા આત્માને જે રૂપી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર બોધ થાય છે તે બોધને ‘અવધિજ્ઞાન’ કહેવામા આવે છે અથવા કેવળ રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવામા સાધનભૂત આત્માનો વ્યાપાર-વિશેષ ‘અવધિજ્ઞાન’ છે

અવધિજ્ઞાનનો શબ્દાર્થ—

“અવ-અધોઽધો વિસ્તૃત વસ્તુ ધોયતે-પરિચ્છિન્નતેજ્ઞેત્વવધિઃ । યદ્વા
અવધિઃ-મર્યાદા રૂપિષ્વેવ ઇન્દ્રિયેષુ પરિચ્છેદકતયા પ્રવૃત્તિરૂપા, તદુપલક્ષિત જ્ઞાન-
મન્યવધિ, ‘અવધિ ચ તજ્ઞાન ચ અવધિજ્ઞાનમ્ ।”

અર્થાત્ ‘અવ’ એટલે ‘નીચે’, નીચે વિસ્તાર પામેલ વસ્તુનો પરિચ્છેદ તે અવધિ અથવા ‘અવધિ’ એટલે મર્યાદા, રૂપી જ પદાર્થોને વિષે પરિચ્છેદકપણે પ્રવૃત્તિરૂપ આ અવધિ છે એ મધ્યધી જ્ઞાન તે ‘અવધિજ્ઞાન’ છે

અવધિજ્ઞાનના પ્રકારો—

ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના ૨અસખ્ય હોદો પડે છે, જ્યારે દ્રવ્ય અને ભાવનો વિચાર કરતા તેના ૨અનન્ત પ્રકારો સભવે છે આમ છતાં (૧) ભવ-પ્રત્યય અને (૨) શુદ્ધ-પ્રત્યય એમ બે પ્રકારોમા આનો સમાવેશ કરી શકાય છે જેમ પક્ષીઓને આકાશમા ઉડવામા પક્ષી તરીકેનો જન્મ કાળરૂપ છે તેમ દેવોને અને નારકીઓને દેવ અને નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થવાથી, આ જ્ઞાનનો પ્રાકુર્ભાવ થાય છે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા ભવ કારણ હોવાથી, તેમનું અવધિજ્ઞાન ‘ભવ-પ્રત્યય’ કહેવાય છે મનુષ્યો તથા તિર્થંચોને તો તપ વગેરેના પરિણામથી ઉદ

૧ આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનાદિનો સમાસ-વિગ્રહ થાય છે જેમકે મનિષ્ઠ સા જ્ઞાન ચ મતિ જ્ઞાનમ્ શુભં ચ તદ્ જ્ઞાન ચ શ્રુતજ્ઞાનમ્, મન પર્યાયજ્ઞ સ જ્ઞાન ચ મન પર્યાયજ્ઞાનમ્, કેવલ ચ તદ્ જ્ઞાન ચ કેવલજ્ઞાનમ્

ભવતા અવધિજ્ઞાનાવન્ધીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આથી કરીને આને ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળું એટલે કે 'ગુણ-પ્રત્યય' કહેવામા આવે છે અત્ર એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે અવધિજ્ઞાન તો ક્ષયોપશમિત્ત ભાવમા છે અને નાગકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમા છે એટલે આ પ્રમાણે પગપગ વિરુદ્ધ હોવાથી નાગકાદિ જન્મ અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ હોઈ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે ખરી રીતે ભવ પ્રત્યય જ્ઞાન પણ ગુણ-પ્રત્યય જ છે, કાન્ધુ કે ક્ષયોપશમ વિના આ જ્ઞાન શરૂ થકે નહિ વિશેષમા નાગ કે દેવ તરીકે ઉત્પત્તિ થતા વેત જ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમ થાય છે જ-હોય છે જ

ગુણ-પ્રત્યય અવાધિજ્ઞાનના છ પ્રકારો—

ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના (૧) અનુગમિક, (૨) અનનુગમિક, (૩) વર્ધમાન, (૪) હીનમાન, (૫) પ્રતિપાતિ અને (૬) અપ્રતિપાતિ એવા છ પ્રકારો પડે છે

અનુગમિકની વ્યાખ્યા—

જેમ દેગાતર જતા મનુષ્યની સાથે તેની આખ પણ જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી 'અન્યત્ર પણ જીવને અનુસરે તે જ્ઞાન 'અનુગમિક' (સાથે જનાર) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે આવું જ અવધિજ્ઞાન નાગક અને દેવોને હોય છે

અનનુગમિકનું સ્વરૂપ—

જેમ દીવો જે ક્ષેત્રમા મ્થળમા રહ્યો હોય ત્યાં જ પ્રકાશ પાડે અને અન્ય ક્ષેત્રમા પ્રકાશ ન પાડે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં જ યોધ કરાવે, પરંતુ અન્ય ક્ષેત્રમા જતા તે યોધ ન કરાવે તેને 'અનનુગમિક' (નહિ સાથે જનાર) જ્ઞાન જાણવું^૧

વર્ધમાનની વ્યાખ્યા—

જે જ્ઞાન અશુદ્ધતા અમખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખતું નાખતું વધીને અલોકાકાગમા લોકાકાશ જેવડા અમખ્યાત ગોળાઓને પ્રકાશવાને અર્થ થાય તેને 'વર્ધમાન' (વધતું જતું) અમજવું જેમ અગ્નિમા જળતણુ નાખવામા આવે તેમ તે વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય, એવી રીતે પશ્ચિમામની વિશુદ્ધિમા વધારો થતા આ જ્ઞાન પણ વધતું જાય છે

^૧ ઉત્પત્તિ-ગ્રંથાનમા ગ્રહીને જેટલા યોજન સુધી ક્ષેત્રો જાણી શકે તેટલા યોજન સુધી અન્યત્ર જતા હતા તેવા રીકે એ એનો ક્ષેત્રાંશ છે

^૨ નિરૂપણની ૭૧૬ શ્રી ગાથામા મુચ્યન્ત્રા મુજમ અવધિજ્ઞાન અનુગમિક અને અનનુગમિક એમ ઉમ્મયન્તરથી અથવા મિશ્ર પણ હોય છે અથાત્ એક નેત્રવાળા પુરુષની જેમ જે અવધિજ્ઞાનનો કોઈક ભાગ અન્ય ગ્રંથકે જના છતાં સાથે જાય છે અને દરેક ભાગ સાથે જનો નથી તે અવધિજ્ઞાન 'મિશ્ર' હ મનુષ્ય અને નિર્મલોને આ (મિશ્ર) તેમજ અનુગમિક અને અનનુગમિક એમ ત્રણે જગતુ અવધિજ્ઞાન સભર છે

હીયમાનનું લક્ષણ—

જે અવધિજ્ઞાન પ્રતિલક્ષણ ઘટતું જાય તે ‘ હીયમાન ’ (ઓછું થતું) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે
પ્રતિપાતિનું સ્વરૂપ—

જે અવધિજ્ઞાન અશુભના અસંખ્યેય ભાગથી ભાડીને તે જ ખ્યાત હજારો અને અસંખ્યાત હજારો ચોજન સુધી—છેક લોહાકાશ પય ત પણ પ્રકાશ પાડીને પાછું પડે તે ‘ પ્રતિપાતિ ’ (પડનાર) જ્ઞાન મનજીવ આવી રીતે પતન થવામા પ્રમાદ અથવા ભવાત્ કારણરૂપ છે

અપ્રતિપાતિનો વિચાર—

જે જ્ઞાન અલોહાકાશના એક પ્રદેશને પણ જોઈ શકે છે, તેને ‘ અપ્રતિપાતિ ’ (નહિ પડ નાર) અવધિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે આને ‘ પરમાવધિ ’ પણ કહેવામા આવે છે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અત્યુદ્ભૂત મા જ દેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે

હીયમાન અને પ્રતિપાતિનો ભેદ—

હીયમાન એટલે ધીરે ધીરે ઓછું થતું અને પ્રતિપાતિ એટલે પુરૂષ ભારતા દીવો જેમ એકદમ જુગાઈ જાય તેમ એકદમ ઘટી જવું—સમી જવું અર્થાત્ હીયમાન કેમિક છે અને પ્રતિ પાતિ અકેમિક છે

આ પ્રમાણે શ્રીદેવધર્મિગણિ ક્ષમાશ્રમણ નન્દીસૂત્રમા નિર્દેશ છે વાચકચક્રવર્તી શ્રીઉમા-
સ્વામિએ તેા તત્ત્વાર્થભાષ્ય (પૃ. ૬૮)મા પ્રતિપાતિ અને
પ્રકાશાન્તરનો અપ્રતિપાતિ એ બે ભેદોને બદલે ‘ અનવસ્થિત ’ અને ‘ અવસ્થિત ’
વિચાર એવા બે પ્રકારે આપ્યા છે જે જ્ઞાનમા વધઘટ થાય તે ‘ અનવસ્થિત ’
છે આણુ જ્ઞાન જળના તરંગોની માફક સમી જાય છે અને

પાછું ઉત્પન્ન થાય છે જે જ્ઞાન જેટલા ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલા ક્ષેત્રમા કાયમ જ રહે—પડે નહિ અને ઉવડું દેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી રહે તે ‘ અવસ્થિત ’ જ્ઞાન કહેવાય છે આથી તેા આને ‘ અપ્રતિપાતિ ’ તરીકે ગણી શકાય તેમ છે^૧

મન પર્યાયજ્ઞાનનું લક્ષણ અન્યકાર એમ સૂચવે છે કે—

મનोरूपेण परिणतद्रव्याणां परिच्छेदकत्वं सर्वतो भावेन मनो-
द्रव्यगच्छेदकत्वं वा मन.पर्यायज्ञानस्य लक्षणम् । (૩૧)

૧ આ અવધિજ્ઞાનના સબધમા ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના બધથી તેનો ઉલ્લેખ ન કરતા તેના જિજ્ઞાસુને વિશેષાવશ્યકે (આ. ૫૬૭-૮૦૮) તેવા બનામણું છે

અર્થાત્ મનરૂપે પરિણુત થયેલા દ્રવ્યોના પરિચ્છેદ કરાવનારા જ્ઞાનને ‘ મન પર્યાય જ્ઞાન ’ કહેવામાં આવે છે. ‘ મન પર્યાય ’ અને ‘ મન પર્યાય એ એકાર્થક છે આ વ્યાખ્યા મમજવામાં જોતાંની મન વિષેની પ્રક્રિયા જાણવી આવશ્યક હોવાથી, તેમની માન્યતાનુસાર મનના ‘ દ્રવ્ય-મન ’ અને ‘ ભાવ-મન ’ એવા બે બે પ્રકારે પડે છે તેના લક્ષણો વિચારીએ

મન પર્યાયનુ
લક્ષણુ

મન:પર્યાયજ્ઞાનમકર્મોદયે સતિ મનોયોગ્યવર્ગણાદલિકાનિ ગૃહીત્વા
જીવેન મનસ્ત્વેન પરિણતાનિ યાનિ દ્રવ્યાણિ તદ્રૂપત્વ દ્રવ્યમનસઃ, દ્રવ્ય-
મનઆલમ્બનત્વે સતિ જીવસ્ય મનનવ્યાપારરૂપત્વં ભાવમનસશ્ચ
લક્ષણમ્ । (૪૦-૪૧)

અર્થાત્ મન પર્યાય-જ્ઞાનમકર્મોદયે ઉદય થતા, મનરૂપે પરિણુત થઈ શકે તેવા પુદ્ગલો લઈને
જીવ તે પુદ્ગલોને મનરૂપે પરિણુત આવે છે આ પ્રકારે મનરૂપે
દ્રવ્યમન અને ભાવમનના પરિણુત થયેલા પુદ્ગલોને ‘ દ્રવ્ય મન ’ કહેવામાં આવે છે આ
લક્ષણુ દ્રવ્ય-મનનું અવલંબન કરીને જીવ મનનરૂપ વ્યાપાર કરી શકે
છે આ મનન-વ્યાપારને ‘ ભાવ-મન ’ કહેવામાં આવે છે

પ્રસ્તુતનો વિચાર કરતા જણાશે કે મન પર્યાયજ્ઞાનના બે પ્રકારે છે — (૧) ઋતુમતિ અને
(૨) વિપુલમતિ આ હકીકત તેમજ એના લક્ષણો ગ્રંથકારના શબ્દમાં નીચે મુજબ છે —

તच्च मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् , ऋतु-विपुलमतिमनःपर्याय
ઋતુમતિનુ લક્ષણુ ભેદાત્ । તત્ર સામાન્યાકારાધ્યવસાયનિવ્રન્ધનો
મૂતકનિપયપર્યાયવિશિષ્ટમનોદ્રવ્યપરિચ્છેદકત્વ -
મૃતુમતિમનઃપર્યાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨)

વિશેષાકારાધ્યવસાયનિવ્રન્ધનોમૂતપ્રભૂતાપ્રભૂતવિશેષવિશિષ્ટમનો -
વિપુલમતિનુ લક્ષણુ દ્રવ્યપરિચ્છેદકત્વં વિપુલમતિમન.પર્યાયસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૩)

૧ આનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નીચે મુજબ છે —

‘ પરિ-સર્વતો અઘન અથ પરિ અથ પર્યંથ , મનસિ મનસો યા પર્યંથ મન-
પર્યંથ । મનપર્યંથશ્ચ મ જ્ઞાન ચ મન પર્યંથજ્ઞાનમ્ ”

અત્ર ‘ અવન ’ શબ્દનો અર્થ ગમન, વે ન મમજવે

અર્થાત્ માનાન્યાકાઙ્ગ અધ્યવસાયના ડાબ્બરૂપ અને મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોનો થોડાક પર્યાયો સહિત માક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે ' ઋજુમતિ મન પર્યાયજ્ઞાન ' સમજવું અને તે દ્રવ્યોનો ઘણા પર્યાયોની સાથે વિગ્રિપ્તાકારે માક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે ' વિપુલમતિ મન પર્યાયજ્ઞાન ' જાણવું

ઋજુમતિના લક્ષણમા જે ' સામાન્યાકાઙ્ગ બોધ ' કહ્યો છે તેથી એમ ન સમજવું કે તે જ્ઞાન મટીને દર્શન વધુ, કેમકે ઋજુમતિ એક, બે અથવા ત્રણ વિશેષોને ગ્રહણ કરે છે, સર્વથા વિશિષ્ટ બોધનો ત્યા અભાવ નથી ' સામાન્ય ' શબ્દ અત્ર થોડા પર્યાયવાચી છે, નહિ કે દર્શન વાચી એ વાત ધ્યાનમા રાખવી

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ વચ્ચે તફાવત—

ઋજુમતિ મનરૂપે પરિણુમેલ દ્રવ્યોનો નિમિષ પર્યાયો મહિત બોધ છે, જ્યારે વિપુલમતિ ઘણા પર્યાયો પૂર્વકનો પચ્ચિછેદ છે જેમકે કોઈ મનુષ્ય ઘટનો વિચાર કરતો હોય, તો ઋજુમતિ એટલું કહી શકે કે તે ઘટનો વિચાર કરે છે, જ્યારે વિપુલમતિ તો તે અમુક વર્ણના, અમુક વસ્તુના, અમુક માપના ઇ યાદિ વિગ્રિપ્ત પ્રકારના ઘટનો વિચાર કરે છે એમ કહી શકે વળી વિપુલમતિ ઋજુમતિ કરતા વધારે શુદ્ધ છે વિશેષમા ઋજુમતિગ્નાન તો ડેવલજ્ઞાન થાય ત્યા સુધી ટકી ગ્હે એવો નિયમ નથી આથી ઉલટું, વિપુલમતિગ્નાન તો ડેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ગ્હે છે

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાનમા રહેલી વિશિષ્ટતા—

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાન બન્ને અતીન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ છે, તથા રૂપી દ્રવ્ય ઉપર પ્રકાશ પાડનારા છે તેમજ ' અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રિકાલવિપયી છે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર મન પર્યાયના કરતા વિશાળ છે, કેમકે સમસ્ત લોકોનો બોધ અવધિજ્ઞાન કગવવા સમર્થ છે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો મનુષ્યક્ષેત્ર—' અદ્વી દ્વીપ છે વળી સર્વ રૂપી પદાર્થોનો પરિચ્છેદ અવધિ જ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે, પરંતુ આ વાત મન પર્યાયથી બને તેમ નથી, કેમકે તે તો મનરૂપે પરિણુત થયેલા જ રૂપી પદાર્થોનું નાન કગવી શકે તેમ છે અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ગમે તે જીવ થઈ શકે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાન તો અપ્રમાદી મુનિઓને જ થાય છે વળી મન પર્યાય અવધિ કરતા વધારે વિશુદ્ધ છે તેમજ તેનો વિષય પણ વિગેષ સદમ છે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર અને તેમના અનુયાયિઓનું માનવું તો એવું છે કે મન પર્યાયગ્નાન તે અવધિજ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે *

ડેવલજ્ઞાન પત્તે ઉલ્લેખ કરીએ તે પૂર્વે મન પર્યાયજ્ઞાનના મળધમા એક વાત કહેવાની રહી જાય છે તે એ છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની જેમ દ્રવ્ય-મનને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે, તેમ ભાવ-મનને તે જોઈ શકતો નથી અર્થાત્ મનરૂપે પચ્ચિછેલા દ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો તેનો અધિકાર છે, કિન્તુ

૧ અવધિજ્ઞાની અતીત (પમાગ થઈ ગયેની) સંખ્યાતીત (અસંખ્યેય) ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના પદાર્થો જાણી શકે છે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાની પચોપમના અસંખ્યેય ભાગ જેટલા અતીત કાલ-વિષયક પદાર્થો જાણી શકે છે

૨ જમ્બુદીપ, ધાતકીદીપ અને પુષ્કરોપનો અર્ધ વિભાગ

૩ આ હકીકત માટે જુઓ પૃ. ૨૫૬

અધ્યવસાયાત્મક-મનનવ્યાપારૂપ ભાવ-મનને તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભાવ-મન જ્ઞાનરૂપ છે અને તે અડપી છે અડપી-અમૂર્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર જોઈ તો કેવલજ્ઞાનીઓને જ હોઈ શકે

કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ વિચિત્રતા અન્યતઃ કયે છે કે—

સર્વદ્રવ્ય પર્યાયસાક્ષાત્કારિત્વ કેવલજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્, સકલ-વસ્તુસ્તોમપરિચ્છેદકત્વ વા । (૪૪)

અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય અને તેના નમસ્ત પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર તે 'કેવલજ્ઞાન' છે જોત, કાળ વગેરે કોઈ પણ જાતની અવધિથી આ જ્ઞાન આધિત નથી આ જ્ઞાન ત્રણે કાળના પદાર્થોનો જોઈ કરાવે છે એવો વિશ્વમા જોકે પણ પદાર્થ નથી કે જેના ઉપર આ જ્ઞાન પ્રકાશ ન પાડી શકે અર્થાત્ આ જ્ઞાન લોકાલોકપ્રકાશક છે આ જ્ઞાન અનુત્તમ (સર્વોત્તમ), અન્તિમ, અનન્ય, અનુપમ, અન્યની અપેક્ષા વિનાનું, અનન્ત, અપ્રતિપાતી, વિમળ, અખિલ આવગ્ણેશી સુક્ત અને શાશ્વત છે^૧

કેવલજ્ઞાનીની મિદિ—

મીમાસકાદિ દર્શનકાળે મવજ્ઞને માનતા નથી જૈન ગ્રામો તેમની માન્યતા અનુચિત હોવાનું સિદ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબ જોડાપોષ કરે છે —

આપણે જગત્મા જોઈએ છીએ કે કોઈ મનુષ્ય અતિશય બુદ્ધિમાળી તો ટોંછક અત્પ બુદ્ધિમાન, ટોંછક વિદ્વાન તો ટોડ મૂર્ખ હોય છે એ પ્રકારે સિન્ન સિન્ન જાતની બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો નજરે પડે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની તબક્કામતતા રહેલી છે આ ઉપરથી એ વાત મિદ્ધ થાય છે કે જેમ નાના મોટા પદાર્થોમા રહેલી પહોળાઈ, વધતા વધતા આકાશમા વિદ્યાન્તિ લે છે અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈનો અત આકાશમા આવે છે—આકાશમા સપૂર્ણ પહોળાઈ રહેલી છે, તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વૃદ્ધિ પામતી જતી ટોંછ વ્યક્તિમા સપૂર્ણ વિશ્રામ લેતી હોવી જોઈએ અર્થાત્ જે વ્યક્તિમા પચિપૂર્ણ જ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન હોય, તેને જ 'સર્વજ્ઞ' કહેવામા આવે છે

આ સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિના સમર્થનમા જોમ પણ નિવેદન કરવામા આવે છે કે ચદ્રઅહણાદિક ભૂત-ભવિષ્યતઃકલિત જાનોનો જગત્મા કયાથી પ્રચાર થયો, એ જાનોનો મૂળ પ્રકાશક ટોણ છે એ પ્રશ્ન વિચિત્રતા તે આદિ પ્રકાશકને સર્વજ્ઞ માનવો પડે છે વળી જે જે વસ્તુ અનુમાનથી મિદ્ધ થાય છે, તે તે વસ્તુ ડોંછને પણ પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ આ હકીકત, ધૂમના દર્શન દ્વારા અનુમાન પ્રમાણથી નિશ્ચિત થતો અગ્નિ ડોંછને પણ પ્રત્યક્ષ હોય જ છે એથી મત્ત્ય કરે છે તો પછી પ્રસ્તુ તમા પણ સ્વર્ગ, નન્ક, ઠર્મ, પન્માહ, લોકાલોક ઇત્યાદિ જ્ઞાનના વિષયો જે આપણને અનુમાનગમ્ય છે, તે ડોંછને પણ પ્રત્યક્ષ હોવા જ જોઈએ આ યુક્તિથી પણ સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે^૨

૧ આ વિશેષણોની સાર્થકતા માટે જુઓ ઋપભાનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ- ૧૮)

૨ આ સબધમા જુઓ ચતુર્વિંશતિકાનું અપીકગ્ણ (પૃ- ૧૫૮-૧૫૯) તેમજ મીયાકિનીમહત્તાગ્નનું આચાર્યનર્મ શ્રીહરિભદ્રન સર્વજ્ઞસિદ્ધિપ્રકરણ.

કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો—

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને જ્ઞાને જ્ઞાવને ઉદ્દેશીને તો કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો પડી શકે તેમ નથી, પરંતુ સ્વાભિવત્ની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જોના લેહ-પ્રલેહો મળવે છે નન્દીના ૧૯મા આદિ સૂત્રો પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના (૧) 'ભવસ્થ' કેવલજ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન એમ બે લેહો છે વળી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના ચોગ આશ્રીને 'અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાન' અને 'અયોગિ-ભવન્થ-કેવલજ્ઞાન' એમ બે લેહો પડે છે વળી આ પૈકી પ્રથમ લેહના 'પ્રથમ-સમય-સયોગિ' અને 'અપ્રથમ-સમય-સયોગિ' અથવા 'ચરમ-સમય-સયોગિ' અને 'અચરમ-સમય-સયોગિ' એવા અવાતો લેહો છે એવી રીતે અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાનના પાંચ પ્રથમ-સમયસયોગિ અને 'અપ્રથમ-સમયસયોગિ' અથવા 'ચરમ-સમયસયોગિ' અને 'અચરમ-સમયસયોગિ' એમ બે લેહો છે આ પ્રમાણે મિદ્ધ-કેવલજ્ઞાનના અનન્ત-મિદ્ધ અને પરપર-સિદ્ધ એમ બે પ્રકારો પડે છે જેમાં મમય વડે બ્યવધાન (અંતર) નથી તે અનન્તર છે મિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયમાં વર્તનારના કેવલજ્ઞાનને અનન્તર-સિદ્ધ કહેવામાં આવે છે વિવક્ષિત સમયમાં મિદ્ધ થયેલાની અપેક્ષાએ જોની પછીના સમયમાં જે સિદ્ધ થયા હોય તે પર ગણાય, જોનાથી પછી મિદ્ધ થાય તે વળી વિશેષ પગ ગણાય આ પ્રમાણે વિવક્ષિત મિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયથી પ્રાકૃ દ્વિતીયાદિ મમયોને વિષે છેડ અનન્ત અતીત અદ્ધા (કાળ) સુધી વર્તનારા સિદ્ધો 'પરપર-સિદ્ધ' કહેવાય છે એમનું કેવલજ્ઞાન 'પરપર-સિદ્ધ' બાબતુ આ પ્રત્યેકના લેહ-પ્રલેહો છે, પરંતુ તે તો 'અનન્તર-સિદ્ધ' તેમજ પરપર-સિદ્ધના સ્વરૂપો સત્પદપ્રવૃત્તિ, દ્રવ્ય વગેરે અનુયોગ-દ્વારા દ્વારા ક્ષેત્રાદિ પદો દ્વારાને વિષે સિદ્ધપ્રાભુતમાં જેમ વિચારવામાં આવ્યા છે અને જેનું હિન્દશન શ્રીમદ્ભયગિરિસૂત્રિએ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિમાં ૧૧૩માં પત્રથી કરાવ્યું છે તેનું સ્થૂલ અવલોકન અતિમ ઉન્તાસમાં આપણે કરીશું ત્યારે ઘટાવી લેવાશે અત્ર તો ઉપર્યુકત લેહોની મહત્તા નીચે મુજબ જણાવવામાં આવે છે —

૧ ભવથી મનુષ્ય-ભન જ સમજવો, કેમકે અન્યત્ર આની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે

૨-૩ જેને માનસિક વાચિક અને કાર્મિક યોગો-વ્યાપારો છે તે સયોગી કહેવાય છે જોનાથી વિપરીત વ્યક્તિને 'અયોગી' કહેવામાં આવે છે આ અર્થિને જોનેથી અનુયાને વરેલી હાય છે

૪-૫ 'પ્રથમ સમય' થી કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય સમજવો આ સમય પછીનો મમય તે 'અપ્રથમ સમય' સમજવો

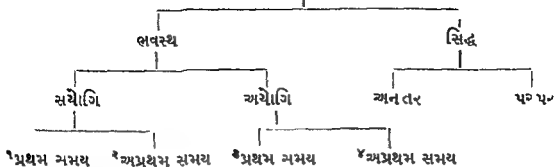
૫-૬ સયોગિ-દશાનો અન્નિમ સમય તે 'ચરમ સમય' અને એ સિવાયનો જોની પૂર્વેના ઠ-કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધીના સર્વ સમયો 'અચરમ સમય' છે

૭-૮ અયોગિત્વની ઉત્પત્તિનો સમય એટલે કે જોવેશી અનુયાની પ્રાપ્તિનો આદ્ય સમય તે 'પ્રથમ' સમય છે આ સિવાયના સર્વ મમયો મપ્રથમ છે અને તેમાં ઠક મનથી અનુયાના અતિમ સમયનો પણ મમાવેશ થાય ■

૯-૧૦ ચરમ સમય' એટલે જોવેશી અનુયાના અન્નિમ સમય સમજવો એ સિવાયના જોની પૂર્વેના મમે સમયો-કેહ આ અનુયાની પ્રાપ્તિનો સમય તે અચરમ જણાય

૧૧ આના તીથ-મિદ્ધ વગેરે પદો લેહો અન્નિમ ઉન્તાસમાં વિચારમાં આનન્તર છે

કેવલજ્ઞાન

કેવલજ્ઞાનીની વાણી—

જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે કેવલીઓ—જિનેશ્વરો—તીથ કરો મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત, અભિલાષ્ય તેમજ અનભિલાષ્ય પદાર્થો કેવલજ્ઞાન વડે જ (નહિ કે શ્રુત-જ્ઞાન વડે) જાણીને, તેમથી શાહકની અનુવૃત્તિ અનુસાર અભિલાષ્ય અર્થો ઠહે છે જેમ તેઓ મહાધરદેવોને ઉત્પાદક ત્રિપદી કહે છે તેમ અન્ય જીવોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે- પ્રરૂપણા કરવા લાયક અર્થોનો ઓધ કરાવે છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે તેઓ અનભિલાષ્ય ભાવોનો નિર્દેશ કરતા નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ અભિલાષ્ય ભાવોમાંથી પણ તેઓ સર્વ અર્થો કહેતા નથી, કેમકે અભિલાષ્ય અર્થો અનંત છે અને આયુધ્ય પરિમિત છે, એટલે એના અનંત ભાગ જેટલા પ્રરૂપણીય પદાર્થો ઉપજે જ તેઓ દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે^૧

કેવલી કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણે છે એમ જે કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું

૧-૪ પ્રથમને ધ્યાને ચરમને પ્રયોગ કરતા બેદાન્તગ્રંથુરે કે

૫ આના સમર્થનાથે વિચારો વિશેષાભીની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

“ પુણવજિજ્ઞા ભાષા અણતભાગો ડ અનભિલાષ્યાણ ।
પુણવજિજ્ઞાણ પુણ અણતભાગો ક્ષુદ્રનિચદ્ધા ॥ ૧૪૧ ॥ ”

[પ્રજ્ઞાપનીયા ભાષા અણતભાગસ્તુ અનભિલાષ્યાનામ ।

પ્રજ્ઞાપનીયાના પુનરનન્તભાગ શ્રુતનિચદ્ધ ॥]

અર્થાત પ્રજાપતીય (અભિલાષ્ય) ભાવો અનભિલાષ્ય ભાવોના અનંતમાં ભાગે છે અને તેમાં ૫મા પ્રજાપતીય ભાવોનો અનંતમાં ભાગ જ શ્રુતમાં યોગ્યભેદો કે જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો કે એ ૫મા શ્રુતમાં યોગ્ય શકાતા હોય, તે તેને જાણનારાઓનું જ્ઞાન સમાન કહેવાત ઝહેવાની મનન એ કે કેન્ને-કે ૫માએ ચાહ પૂર્વધરો ચાહ પૂર્વગત અક્ષર-વાચ ૪૩ સમાન છે, અર્થાત અક્ષર-શ્રુતની અપેક્ષાએ ૫મા ચૌ પૂર્વધરો સરખા કે, જતા શ્રુત-શ્રેણીથી—ક્ષરોપશમની વિચિત્રતાથી તેઓ હીનાધિક કે આવી કરીને તે ચાહ પૂર્વધરોને ૫૮-ચાન-પતિત કલા છે એટલે કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાષ્ય વસ્તુને જાણે છે, તેમનાથી બીજાઓ ઓછું ઓછું જાણે છે જે મોટી ઓછા અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે છે, તે જ્ય-ય ચો પૂર્વધર કે

જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે એથી જેમ મર્વયા શુદ્ધ પટમા થોડી શુદ્ધિ છે એમ નહેવું જોયું નથી તેમ કેવલજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ નહેવું બ્યાજી નથી આથી કરીને કેવલજ્ઞાન વડે જણાયેલા અથને વ્યક્ત કરનારો શબ્દોનો સમૂહ કેવલજ્ઞાની પ્રભુને ભાષા-પર્યાપ્તિ વગેરે નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી વચન-યોગ જ છે, નહિ કે શ્રુત આ શબ્દો શ્રોતૃ વર્ગને ભાવ-શ્રુતનું કાન્થ હોવાથી તેમને માટે તે દ્રવ્ય-શ્રુત છે. દ્વિત્ય ગણધરાદિનું શ્રુત-અન્યાનુમાર્ગી જ્ઞાન જ કેવલીના જ્ઞાન ની અપેક્ષાએ ભાન શ્રુત છે, પરંતુ કેવલીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમનું જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, જ્યારે ભાવ શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે. વળી કેવલીના શબ્દો યોગાતી વખતે શ્રુતરૂપ નથી, પરંતુ એ ચાલનાગચોને શ્રવણ બાદ ભાવ-શ્રુતનું કારણ બને છે, એથી ઉપચારથી એને દ્રવ્ય-શ્રુત કહેવામાં આવે છે. અથવા કવલી સમઘી વચન-યોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવ શ્રુતનું કાન્થ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે.

જ્ઞાનોનો સહભાવ—

એક જીવને એકી વખતે કેટલા જ્ઞાન કોઈ શકે તે પ્રશ્ન વિષે હવે ઉત્તરો કહવામાં આવે છે. એક જ જીવને વિષે એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનો એકી વખતે હોઈ શકે જે જીવને સ્વભાવથી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ ફક્ત મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રકારનું કથન બધા મતિજ્ઞાન હોય ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી એ 'માન્યતાનુમાન' સમજવાનું છે. પરંતુ જો એમ માનવામાં આવે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજા વિના રહી શકતા નથી—સાહચર્યરૂપ સમઘથી બદ્ધ છે તો પછી કોઈ પણ જીવને ફક્ત એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન મળવી શકે નહિ એમ મનાય. અર્થાત્ છદ્મસ્થને ઓછામાં ઓછા મનિ અને શ્રુત એમ બે જ્ઞાનો હોવા જ જોઈએ અહીં એ પણ પ્રશ્ન વિચારવો આવશ્યક છે કે કેવલીને પાંચ જ્ઞાનોનો સહભાવ છે કે કેમ? જાણીએ મત છે કેટલાકોનું માનવું એમ છે કે કેવલજ્ઞાન થતા છદ્મસ્થિક જ્ઞાનો સહાવતા નથી અર્થાત્ કેવલીને ફક્ત એક જ જ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન હોય છે. આ મત પ્રમાણે એક જ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો જીવ પણ હોઈ શકે, કેમકે તે જીવ તેમની માન્યતા પ્રમાણે કેવલી છે. પરંતુ જો બીજો મત અગીકાર કરવામાં આવે અર્થાત્ જેમ સૂર્યના ઉદય દરમિયાન પણ ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્ર હોય છે, જોડે તેનો પ્રકાશ દષ્ટિગોચર થતો નથી, તેમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અન્ય જ્ઞાનો સહાવી શકે છે, તો તે મત પ્રમાણે એવો કોઈ પણ જીવ નથી કે જેને એકલું કેવલજ્ઞાન હોય.

કોઈ પણ જીવને બે જ્ઞાન હોય તો તે મતિ અને શ્રુત હોવા જોઈએ એવી રીતે કાંઈને ત્રણ હોય તો તે મતિ, શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મન પર્ચાય હોઈ શકે. જો કોઈ પણ જીવને ચાર જ્ઞાન હોય તો તેને કેવલજ્ઞાન મિવાયના બીજા બધા જ્ઞાનો હોવા જોઈએ. કોઈ પણ જીવને પાંચ જ્ઞાનો હોઈ શકે કે કેમ તે વાત તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એટલે એ સમઘમાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું નહેવું નથી. આ વિષયની સમાપ્તિ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની.

એ છે કે એકી વખતે બે, ત્રણ કે ચાર ભતના જાનનો સહભાવ કહ્યો તેથી એમ ન સમજવું કે એક જ સમયમાં એક વસ્તુ વધારે પ્રકારના જ્ઞાન વિષે ઉપયોગ હોઈ શકે

આ પ્રમાણે ઉપયોગના સ્વરૂપ ઠાગ પ્રમાણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે અજ્ઞાનનું—અપ્રામાણિક જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરી વધારે આનો ઉપક્રમ કરતા અન્યકાં કરવે છે કે—

પૂર્વોક્ત ઉપયોગો દ્વિવિધ, સાકાર-નિરાકારભેદાત્ । તત્ર સાકારઃ સવિકલ્પરૂપઃ, નિરાકારો નિર્વિકલ્પરૂપ. । સાકારશ્ચાષ્ટવિધઃ, પૂર્વોક્ત-જ્ઞાનપશ્ચકા-જ્ઞાનત્રયભેદાત્ । તત્ર જ્ઞાનપશ્ચક પ્રતિપાદિતમ્ । અથાજ્ઞાન પ્રતિપાદ્યતે—

આપણે પગ મા પૃથ્થમાં ભેધ ગયા તેમ ઉપયોગના (૧) સાકાર અને (૨) નિરાકાર એમ બે પ્રકારે છે તેમાં સાકાર અર્થાત્ સવિકલ્પક ઉપયોગના આઠ પ્રકારો છે—પાચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન તેમાં પાચ પ્રકારના જ્ઞાન સખધી તો આપણે વિચાર કર્યો એટલે અજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું

અજ્ઞાનનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

કુત્સિત જ્ઞાનમજ્ઞાનમ્, મિથ્યાદૃષ્ટેર્જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । તચ્ચ ત્રિવિધમ્—મત્યજ્ઞાન-શ્રુતાજ્ઞાન-વિભક્તજ્ઞાનભેદાત્ ।

અર્થાત્ અન્યકાં સૂચવે છે તેમ ‘અજ્ઞાન’ એટલે ‘કુત્સિત જ્ઞાન’ એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે ‘અજ્ઞાન’ બધુ આ અજ્ઞાનના (૧) ભતિ-અજ્ઞાન, (૨) શ્રુત-અજ્ઞાન અને (૩) વિક્ષ-અજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો છે

એમ નીચે માણસની સોગત કરવાથી ઉત્તમ માણસ પણ નીચે ગણાય છે અને કુસગથી બદો લાગે છે તેમ જ્ઞાન પણ મિથ્યાત્વના યોગથી ‘અજ્ઞાન’ કહેવાય છે શું એ સુવિદિત હકીકત નથી કે—

“ ગુણા ગુણજ્ઞેષુ ગુણીભવન્તિ, તે નિર્ગુણં પ્રાપ્ય ભવન્તિ દોષાઃ ।

સુસ્વાદુતોયા’ પ્રવહન્તિ નગ્નઃ, સમુદ્રમાસાય ભવન્ત્યપેયાઃ ॥ ”

અર્થાત્ ગુણના બધાકારને વિષે ગુણ ગુણરૂપે પશ્ચિમે છે, બ્યારે નિર્ગુણ (દ્વિપિત)ની સગતિથી તે દોષરૂપ બને છે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ જળવાળી નદીઓ વહે છે, પરંતુ સમુદ્રનો સમાગમ થતા તેનું જળ પીવા લાયક ગ્રહેતું નથી

મિથ્યાત્વરૂપ વિષયી મૃચ્છિંત શબ્દો સર્વજ્ઞદ્રષ્ટ યથાગ્નિત વસ્તુનો ગ્વીકાર કરતા નથી

નિર્ણય-સમયે એટલે ઉપયોગ-કાલમા પણ તેમને અનત પર્યાયવાળી વસ્તુનો યોગ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ અસુક પર્યાય સિવાયના અન્ય પર્યાયોનો અપલાપ કરે છે એથી તો એમના નિશ્ચય અને સશય અજ્ઞાનરૂપ જ છે મગ્ધત્વરૂપ અમૃતનું પાન કરનારા જીવોના તો મશય અને અનધ્યવસાય પણ જ્ઞાનરૂપ છે, કેમકે સશયથી જિનાસા થાય છે અને તે દ્વારા સત્ય વસ્તુનો વિશેષ પચિય થાય છે તથા વળી આગમના અભિપ્રાય પ્રમાણે મશયાદિ અજ્ઞાનનું ઝાંઝ નથી, કિન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિનો સળધ તેમા હેતુરૂપ છે

વિશેષમા મિથ્યાદૃષ્ટિનું અજ્ઞાન સામાન્ય નથી, કિન્તુ તે અતિશય ભયકર છે, કષ્ટકારી છે, કેમકે તેમનું કહેવાતું પાન પણ ભવ-બ્રમણનું કારણ છે ^૧ઉન્મત્તની પેઠે તેમને ઉપવર્ણિય થાય છે તેમનામા સત-અસતનો વિવેક પણ નથી વળી આવા મિથ્યાત્વીઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથાવ સ્થિત પદાર્થોમા દેવળ સશય કે અનધ્યવસાય છે એમ નહિ, કિન્તુ અર્થત્ર મિથ્યાભિનિવેશ હોવાથી તેમને તેમા વિપર્યય જ-વિપરીત અધ્યવસાય જ છે જેમ મગ્ધદૃષ્ટિ પદાર્થને સ્યાદ્વાદ-દૃષ્ટિથી જુએ છે-અનેકાન્તવાદપુરસ્કર મમળે છે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતો નથી એ તો એકાન્ત-વાદનું અનુચિત અવલબન લે છે મિથ્યાદૃષ્ટિને એટલી તો અક્ષલ હોય છે કે ઘોડો તે ગધેડો નથી, તેમ ગધેડો તે ઘોડો પણ નથી પરંતુ કુદેવમા દેવની યુદ્ધિ, સુદેવમા કુદેવની યુદ્ધિ એમ શુદ્ધ અને ધર્મ પરત્વે પણ વિપરીત યુદ્ધિ રાખવાથી તે મનુષ્ય અજ્ઞાની-મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને મતિ-અજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાન કહેવામા આવે છે

વિભગજ્ઞાન—

‘ભગ’ એટલે ‘વિકટપ’ વિરૂદ્ધ વિકટપો જેમા હોય, તે ‘વિભગજ્ઞાન’ કહેવાય છે અથવા અવધિજ્ઞાનનો જે વિપર્યય-વિપરીત ભેદ તે ‘વિભગજ્ઞાન’ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાનના આઠ પ્રકારો જોયા આ ઉપરથી એમ ન મમજવું કે જ્ઞાનના આઠ જ પ્રકાર છે, કેમકે જેટલે અંશે અને જે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેટલે અંશે અને તે પ્રવરના જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય આ પ્રમાણે જ્ઞાનના અનત પ્રકારો વિચારતા તો જ્ઞાનના અનત પ્રકારો પડી શકે તેમ છે છતાં પણ એ બધા પ્રકારોનો પાત્ર જ્ઞાનમા (અજ્ઞાનની જુદી વિવક્ષા ન કરીએ તો) અતર્ભાવ થઈ શકે છે અત એવ સામાન્ય રીતે જ્ઞાનના પાત્ર પ્રકાર બતાવવામા આવ્યા છે

જ્ઞાનો મળથી દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચાર—

મતિજ્ઞાન સામાન્યથી અર્વ દ્રવ્યો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને વિશેષત દેશાદિક ભેદોનો

૧ સગ્જ્ઞાનો તત્ત્વાર્થો (અ. ૧) નું નિમ્ન-નિખિન ૩૩ મુ સ્તન—

‘ સદમતોરવિશેષાદ્ યદ્વન્દ્રોપલબ્ધેરનમસવત્ ’

વિશેષ માટે જુઓ તેની નીકા (પૃ. ૧૧૩-૧૧૪)

પણ બોધ કરાવે છે ક્ષેત્રથી તેનો વિષય લોકલોક છે અર્થાત્ લોક અને અલોકમા ગ્રહેલ પદાર્થોને મતિજ્ઞાની જોઈ શકે છે કાળથી તે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એટલે ત્રૈકાલિન છે તથા ભાવથી 'ઔદયિકાદિ પાંચે ભાવ વિષયક છે

શાસ્ત્રના બળથી શ્રુતજ્ઞાની મર્વ દ્રવ્ય, સમગ્ર ક્ષેત્ર, મમસ્ત કાળ અને બધા ભાવોને મામાન્ય રૂપે જાણે છે વિશેષાબ્ધી ૪૯૩ મી ગાથામા મૂલ્યબ્યા યુજ્ય જોડે શ્રુતજ્ઞાન કેવળ સ્વ પર્યાયથી કે પૃ પર્યાયથી કેવલજ્ઞાનની બળબરી કરી શકે તેમ નથી, તેપણ સ્વ અને પૃ અર્થાત્ ઉભય પર્યાયો વડે વસ્તુને જાણવામા તે તેનાથી ઉત્તરે તેમ નથી, તેના મમાન જ છે પરંતુ વિશેષતા એ છે કે શ્રુત પદોક્ષ છે, જ્યાં કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એથી તેા શ્રુતના વિશિષ્ટ જ્ઞાનીને 'શ્રુતકેવલી' કહેવામા આવે છે અને એમણે 'મધુકરી-વૃત્તિ' પૂર્વક આણેલા બોજનને મર્વજ્ઞા પણ સ્વીકાર છે

અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી જઘન્યપણે ભાષા અને તૈજમના ઉપી પદાર્થોને અને વધારેમા વધારે તેા મમસ્ત સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય ઉપી દ્રવ્યોને વિશેષાકારથી જાણે છે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્રથી જઘન્યપણે અશુલ્કના અસખ્યાતમા ભાગને જાણે છે અને વધારેમા વધારે તેા અલોકાકાશમા લોકાકાશ જેવડા અસખ્યાત ગોળાઓને જાણી શકે છે * કાળથી અવધિજ્ઞાની ઓછામા ઓછા આવલિના અસખ્યાતમા ભાગને અને ઉત્કૃષ્ટપણે અસખ્યાત ઉત્તમિર્ણી અને અવમર્ણિણી જાણી શકે ભાવથી અનત પર્યાયો જાણી શકે, પરંતુ હરેઈ દ્રવ્યના અનત પર્યાયોને તે જાણી શકે નહિ

૧ આ સબધમા આ ઉત્પત્તિમા આગળ ઉપર વિચાર કરવામા આવનાર છે

૨ જેમ મધુકર અન્યાન્ય પુષ્પોમાથી મકન્દ ચૂસી લે છે એમણે એક જ ફૂલનો સમગ્ર ગ્રસ ચૂસી તેને નીગસ બનાવવાનું-તેને બગાડવાનું કામ ભરેા કરેતા નથી, તેમ જિનની આરામા ગ્રહ્યા મુનિવશે એક જ ગૃહસ્થને ત્યાંથી થયેલ આદાર ન લેતા છુટે છુટે અથેથી બોજન ગ્રહણ કરે છે કે જેથી અમુક એક ગૃહસ્થને તેઓ બોજનપ ન થઈ પડે, તેને ત્યા પાઠળ જમના ને આડયા ન પડે કે તેને મારે ફગીથી ગ્રોહ તૈયાર કરી પડે અતિસ્મૃતિ પા. આ સબધમા કહે છે કે—

‘ ચરેદ્ માધુકરી વૃત્તિ-મપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

પકાન્ન નૈય મુચ્ચક્ષીત, વૃદ્ધસ્પતિસમાદપિ ॥ ’

અર્થાત્ મ્લેચ્છ કુળમાથી પણ માધુકરી વૃત્તિએ બિશ્વા ગ્રહણ કરવી, કિન્તુ એના ધર્મી-ભાવે પડી તે ગૃહસ્થિના સમાન કેમ ન હોય તેવાને ત્યાંથી પણ સપૂર્ણ બોજન લેવું નહિ

માધુકરી વૃત્તિનો 'ગોચરી' પચાવવાચક શબ્દ જ ગાય જેમ બૂમ ઉપર ઉગેલુ નાસ ઉપર ઉપરથી ચરી ખાય છે, કિન્તુ તેના સમૂળ નાશ કરતી નથી તેમ એક ગૃહસ્થને અપ્રીતિ કે મક્રોચ ઉપજાવ્યા વિના તેને ત્યા ખુદી ન પડે તેની રીતે થોડુક બોજન તેને ધેરથી લે અને એની રીતે સમગ્ર બિશ્વા અન્યાન્ય ગૃહસ્થોને ઘેર ફરી ફરીને મેળવે

૩ અલોકમા આકાશ ત્રિવાય કોઈ અન પદાર્થ નથી વળી આકાશ તેા અરૂપી છે એટલે આ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય સૂચવવા આ અસતકલ્પના કરવામા આવી છે એમ સહેવાઈથી સમજાય છે

ઋણુમતિ મન પર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમા એટલે કે અઢી દ્વીપમા રહેલા મણી પર્યાપ્ત જીવોએ મનરૂપે પશ્ચિમાવેલા અનન્ત પ્રદેશવાળા અનન્ત રક્ષોને જીવે છે તિર્થગ્-લોકના મધ્ય ભાગથી નીચે રત્નપ્રભા નરકમા એક હબ્બર યોજન સુધીનું, બે ચાઇમા જ્યોતિર્થિકના ઉપગ્ના તલ સુધીનું અને તિર્યગ્ એ મચ્છુર અને અઢી દ્વીપ સુધીનું તેનું ક્ષેત્ર છે કાળથી પટયોપમના અમ-ખ્યાતમા ભાગ જેટલા અતીત અને અનાગત કાળના મનોગત ભાવોને તે જાણે છે ભાવથી મર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગમા રહેલા અનન્ત પર્યાયોને તે જાણે છે

વિપુલમતિ દ્રવ્યથી ઋણુમતિએ જોયેલા પદાર્થોને વધારે સ્પુટરૂપે તેમજ વિશેષ પર્યાય સુક્ત જીવે છે વિપુલમતિનું ક્ષેત્ર પણ ઋણુમતિના કરતા પહોળાઈ, લંબાઈ અને જડાઈમા અઢી આગળ વધારે છે કાળની ખાખતમા બંનેનું જ્ઞાન સમુષ્ટ છે, જ્યારે ભાવમા વિપુલમતિ વધારે સ્પષ્ટ જીવે છે

કેવલજ્ઞાની દ્રવ્યથી રૂપી તેમજ અરૂપી એમ સમસ્ત પદાર્થોને, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રને, કાળથી ત્રણ કાળના પદાર્થોને તથા ભાવથી દ્રવ્યના મર્વ પર્યાયોને એક સમયમા જાણે છે

વિવિધ જ્ઞાનીઓની મખ્યા—

મન પર્યાયજ્ઞાનીની મખ્યા સૌથી ઓછી છે અવધિજ્ઞાનીઓ એથી અસખ્ય ગુણ છે તેના કરતા મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાનીઓ અધિક છે આ બંને જ્ઞાનીઓની મખ્યા મરખી છે આ મખ્યા કરતા અસખ્ય ગુણ વિભજ્ઞાની છે તેનાથી અનન્ત ગુણ કેવલીઓ છે અને તેથી અનન્ત ગુણ અને પન્સપર તુલ્ય એવા મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુત-અજ્ઞાની છે

પાંચ જ્ઞાનોનો ક્રમ અને પરસ્પર સમાનતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ જૈન શાસ્ત્રોમા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ક્રમપૂર્વક પાંચ જ્ઞાનોનું પ્રતિષ્ઠાન કરેલું છે તે આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવામા કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ છે કે નહિ એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે આનો ઉત્તર એ છે કે આ ક્રમ સકારણ છે મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાનોમા (૧) સ્વામી, (૨) કાળ, (૩) ઘરણ, (૪) વિષય અને (૫) પરોક્ષતા એમ પાંચ દૃષ્ટિએ મમાનતા છે અર્થાત

મતિ અને શ્રુતની આ બે જ્ઞાનોમા સ્વામી એક જ છે, કેમકે સિદ્ધાન્તમા મમાનતા કદા સુજબ જ્યા મતિજ્ઞાન હોય ત્યા શ્રુતજ્ઞાન હોય છે જ અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યા મતિજ્ઞાન હોય છે જ^૧

અને જીવોની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાન સદા હોય છે અને એક જીવ આશ્રીને ૬૬ સાગરોપમથી કઇક અધિક કાળ પર્યાપ્ત હોય છે એટલે કે એક જીવ તેમજ અનેક જીવની

૧ આ રહ્યા તે મુદ્દાએ—

“ જ્ઞત્ય મદ્દનાણં તત્થ સુચનાણ, જ્ઞત્ય સુચનાણ તત્થ મદ્દનાણ ”

[યત્ર મતિજ્ઞાનં તત્ર શ્રુતજ્ઞાનં યત્ર શ્રુતજ્ઞાનં તત્ર મતિજ્ઞાનમ]

અપેક્ષાએ કાળની દૃષ્ટિએ આ બે જ્ઞાન તુલ્ય છે વળી ક્ષયોપશમ, ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ કારણ પણ ઉભય જ્ઞાનમા સમાન છે આ બંને જ્ઞાનો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી એ બેનો વિષય એક છે અર્થાત્ વિષયની દૃષ્ટિએ તે બેમા સમાનતા રહેલી છે આ બંને જ્ઞાનો ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ પર નિમિત્તથી ઉદ્ભવતા હોવાથી પરોક્ષ છે એટલે કે પરોક્ષતાની દૃષ્ટિએ આ બેમા તુલ્યતા છે આ પ્રમાણે આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર સમાન હોવાથી તેનો ઉપન્યાસ સાથે જ થાય એ ન્યાય છે, પરંતુ એથી આ બેને પાચ જ્ઞાનોમા આઠ પદ નળી જતુ નથી તે માટેની તેમની લાયકાત તો એ છે કે અત્યાર સુધી એવો કોઈ આત્મા થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ કે જે આ બે જ્ઞાનો પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે અપદ્ધ જ્ઞાનરૂપ અવધિ આદિ મેળવવા પામ્યો હોય, પામે છે અથવા પામવાનો છે આથી એ ફલિત થાય છે કે પાચે જ્ઞાનોમા મતિ અને શ્રુતને આઠ સ્થાન આપવું યોગ્ય છે પરંતુ એ બેમા મતિજ્ઞાનને કેમ પ્રથમ પદ આપ્યું તે બાબત બાકી રહે છે આનો ઉત્તર શાસ્ત્રકારો એક તો એમ આપે છે કે તીર્થંકર-ગણધરોના કથન સુજળ મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે, કેમકે અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થયા વિના શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી બીજો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનની જેમ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તોથી જ ઉદ્ભવે છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન તે એક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન જ છે—તે મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ લેહ જ છે^૧ આથી કરીને મૂળ પ્રથમ અને તેની વિશિષ્ટતા પછી હોય તે ન્યાય અનુસાર મૂળરૂપ મતિજ્ઞાન પ્રથમ અને તેના વિશિષ્ટ પ્રકારરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પછી એ ક્રમ સચુકિતક જણાય છે

મતિ અને શ્રુતનું અવાધ સાથે આધર્મ્ય—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની માથે અવધિજ્ઞાનની (૧) કાળ, (૨) વિષય, (૩) સ્વામિત્વ અને (૪) લાભની દૃષ્ટિએ સમાનતા-સાધર્મ્ય છે જેમકે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તેમજ એક જીવની અપેક્ષાએ આઠ બે જ્ઞાનોનો જેટલો સ્થિતિ-કાલ છે, તેટલો જ અવધિજ્ઞાનનો છે, એટલે આથી કાલ-દૃષ્ટિએ આધર્મ્ય સિદ્ધ થયું મિથ્યાત્વનો ઉદય થતા, પૂર્વે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને લઈને મતિ અને શ્રુત એ જ્ઞાનરૂપે ગણાયા હોય તે પણ અજ્ઞાનરૂપ ગણાય, અર્થાત્ તેનો વિષય થાય છે, એ વાત અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપે વિભજ્ઞાનને પણ લાગુ પડે છે આથી આ ત્રણ જ્ઞાનોમા વિષયથી આધર્મ્ય છે મતિ અને શ્રુતનો સ્વામી જ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી બને છે એટલે આ ત્રણમા સ્વામિત્વથી પણ સધર્મ્યતા છે વળી આ ત્રણે જ્ઞાનનો લાભ પણ માથે થાય છે કામલા તરીકે મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિભજ્ઞાનવાળા સુગંદિને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતા ત્રણે અજ્ઞાનો જ્ઞાનરૂપે પગિજીમે છે આથી આ જ્ઞાનોમા લાભથી પણ સાધર્મ્ય છે આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું તેની પૂર્વેના જ્ઞાનો સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી તેનો તેમના પછી નિર્દેશ કરવો તે સ્થાને છે

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવજ્ઞાનમા માર્મ્ય—

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવ જ્ઞાનમા (૧) છદ્મસ્થતા, (૨) વિષય અને (૩) લાભ એ દૃષ્ટિ-એએ સમાનતા છે જેમકે અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે, તેમ મન પર્યવ પણ તેને જ થાય

છે, સર્વજ્ઞને થતું નથી આ બંને જ્ઞાનો પુદ્ગલો ઉપર જ પ્રકાશ પાડનારા હોવાથી વિષયની અપેક્ષાએ પણ એ બેમા તુલ્યપણું નહિલું છે ઉભય જ્ઞાનો ક્ષયોપશમ ભાવમા વર્તતા હોવાથી ભાવની દૃષ્ટિએ પણ તે બેમા સમાનતા ગ્રહેલી છે આ પ્રમાણેની જ્ઞા બે જ્ઞાનોની સમાનતા ધ્યાનમા લેતા સમાન ધર્મોના સાથે સમન્વય કરવો સચુચિત સમન્વય છે

મનપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનની સમાનતા—

જેમ મન પર્યવજ્ઞાનના અધિકારી અપ્રમત્ત મુનિરાજ છે, તેમ કેવલજ્ઞાન પણ અપ્રમત્ત મુનિવર્યને જ થાય છે એટલે કે અધિકારિત્વ સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ આ બેમા સમાનતા છે એથી કેવલજ્ઞાનનો મન પર્યવ પછી ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તે ન્યાય છે આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનને અતિમ પદ મળે છે બીજા બધા જ્ઞાનોના અતમા જ કેવલજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, તેથી તેને અન્તમા સ્થાન આપ્યું તે સ્થાને છે વિશેષમા આ જ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્ય તેમજ તેના પર્યાયો ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી તે સમગ્ર જ્ઞાનોમા ઉચ્ચ છે, શ્રેષ્ઠ છે, એથી એનો અન્તમા ઉલ્લેખ કર્યો તે બ્યાજબી છે

મતિજ્ઞાનાદિમા ભિન્નતા—

ઉપર્યુક્ત નિરૂપણથી કોઈને એમ થકા થાય કે મતિજ્ઞાનાદિમા પરસ્પર સમાનતા છે એટલે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો ન માનતા તેને એકજ જાતનું માનવું જોઈએ, તો આનું સમાધાન એ છે કે કોઈ બે પદાર્થોમા અમુક ધર્મોની સમાનતા જણાય, તેથી શું તેને એક જ માનવા એ બ્યાજબી છે? એમ જ હોય તો આ બ્રહ્માણ્ડમા એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ માથે અમુક અશમા— અમુક ધર્મો વડે સમાનતા નહિ ધરાવતી હોય? આમ છતાં વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓને એકરૂપ જ ન માનતા તેને વિવિધ ગણવામા આવે છે તેમ પ્રસ્તુતમા મમજવું આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એ નિવેદન કરવું જરૂરી જણાય છે કે જેમ ઘટાકાશ, પટાકાશ, વગેરેમા સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અર્થક્રિયા ધારિત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો મમાન છે, છતાં લક્ષણાદિ ભેદથી તેમા ભિન્નતા સ્વીકારવામા આવે છે, તેમ અત્રે મતિજ્ઞાનાદિમા લક્ષણ, કાર્ય આદિથી ભિન્નતા માનવી ન્યાયસંગત છે

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા તફાવત—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજાથી પૃથક્ છે—એ બેમાં ભેદ છે એ વાતને પ્રથમ તો એ બેના લક્ષણો જ કહી આપે છે, તેમકે “મન્યતે યોગ્યોર્થોઽનયેતિ મતિ” એ મતિ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે, ત્યારે “શ્રવણ શ્રુતમિત્યાદિ” શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે વળી મતિજ્ઞાન શ્રુતનું ગાન્ધ છે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન એનું કાર્ય છે આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતમા વર્ક (છાલ) અને રુખ (દોરડા)ની પેઠે ધારણ-કાર્ય-ભાવ હોવાથી તે બે ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે વિશેષમા ઇન્દ્રિયોના વિભાગથી પણ આ બેમા અતર છે પૂર્વમા કહ્યું છે કે—

૧ આદ્ય કમગ્ર-થની ગ્વોપન વૃત્તિના સાતમા પત્રમા ‘કય પૂર્વાન્તર્ગતા ગાથા’ એમ નિવેદન કરવામા આ પુ ૬ તેમજ ત્રિજોપાઠની આ ૧૧૭ મી ગાથાનું વિવરણ કરતા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ૧ પણ એનો જ નિર્દેશ કર્યો છે

“ સોઢદિબોલહી, હોહ સુય સેમય તુ મહનાળ ।
સુત્તૂળ દબ્બસુય અક્કલરલમો ન સેસેસુ ॥ ”

અર્થાત્ ‘શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ (જ) તે શ્રુત છે, જ્યારે નેત્ર વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે’ દ્રવ્ય-શ્રુત સિવાય શેષ ઈન્દ્રિયોપલબ્ધિ અક્ષરનો લાભ તે પણ શ્રુત છે ‘વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો પડે છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ કે વીસ છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ બેમાં ભિન્નતા હોય છે વિશેષમાં મતિ-જ્ઞાન પોતાના ઉપર જ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અર્થાત્ તે અન્ય જ્ઞાનોનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વપ્રકાશક છે એટલે કે તે પોતાના સ્વરૂપનું તેમજ મતિજ્ઞાનાદિનું પ્રરૂપણ કરવા સમર્થ છે એ વાત પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે

વળી મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને સાક્ષ્ય એમ ઉભયસ્વરૂપી છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સાક્ષર જ છે, કેમકે અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે અને હિદિદિરૂપ મતિજ્ઞાન સાક્ષ્ય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે એવા સામાન્યમાત્ર પ્રતિભામરૂપે અવગ્રહ હોવાથી

૧ છાયા—

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિર્મયતિ શ્રુત ગ્રાપક તુ મતિજ્ઞાનમ્ ।
સુક્ત્યા દ્રવ્યશ્રુતમક્ષરલમો ન સોયેપુ ॥

૨ આ સમાસનો વિગ્રહ ત્રણ પ્રકારે થાય છે (અ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, (આ) શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપનમિત તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપનમિત, (ઇ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપનમિત આ પૈકી પ્રથમના બે વિગ્રહમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા સમ્પ્રદેશ્યેષ સંદિત ઉપલબ્ધિરૂપ બાવશ્રુત સ્મરવાય છે, જ્યારે ત્રીજા વિગ્રહમાં ઉપયોગ દિત બોધનાગને દ્રવ્ય-શ્રુત અને ઉપયોગ પૂર્વક બોધનારાને દ્રવ્ય-શ્રુત તેમજ બાવ-શ્રુત એમ બેને પ્રકારના શ્રુત સૂચવાયા ।

૩ અત્ર એ ધ્યાનમાં ગણવું કે એમ મુનિર્વ શ્રીમદ્ મહાલક્ષ્મિજય ઉપાધ્યાય જ છે એ વાક્યથી મહાલક્ષ્મિના નામની વ્યક્તિમાં ઉપાધ્યાયનાના અસાધ્ય ધર્મો વ્યવરૂઢ કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે એમના સિવાય કોઈ પણ ઉપાધ્યાય પૃથ્વી અનુકૂત નથી, તેમ જ્ઞાનગાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયનિર્મિતવાળું જ-શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે, કિન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે એમ નહિ કેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો જ્ઞાનગાન હોય તેમજ મતિજ્ઞાન પણ હોય અનમદ, ઈલા, અપામ વગેરે રૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, જ્યારે જ્ઞાનાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપનમિતથી શ્રુત થાય છે એથી એ મુદ્દા થાય છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને છોડીને નેત્ર વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયોપનમિતરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન કે એમ નહિ, કિન્તુ અવગ્રહાદિરૂપ શ્રાત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે વિશેષમાં પુતકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે આ તો સમ્યક્ પેઠે બાવ-શ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય-શ્રુત જ છે વળી અક્ષરનો લાભ થાય તેટલા ઉપરથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઈલા અને અપામરૂપ મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય કે, તેથી જ્ઞાનાનુસારી માલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરનો લાભ તે ‘જ્ઞાનગાન’ જાણવું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે એમ નહિ, પરંતુ આ ઉપગત બાકીની નેનાદિ ઈન્દ્રિયોપલબ્ધિ પરાપરથી જિન વાક્યાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષર-લાભ થાય તે પણ ‘જ્ઞાનગાન’ છે નેનાદિ ઈન્દ્રિયોપલબ્ધિ અક્ષરલાભ સિવાયનું અજ્ઞાનાનુસારી અનગ્રહાદિ ૧૫ જે જ્ઞાન તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે

તે અનક્ષરાત્મક છે, જ્યારે ઈહાદિ તો પગમર્ચાદિ સ્વરૂપવાળા હોવાથી તે અક્ષરાત્મક છે, અને અક્ષર વિના શબ્દાર્થના પર્યાલોચનની ઉપપત્તિ નહિ હોવાને લીધે શ્રુત તો સાક્ષર જ છે^૧

અવધિજ્ઞાન અને મનાપર્યવમા ભિન્નતા—

મન પર્યવજ્ઞાન મુનિગજને જ હોઇ શકે છે એથી આ બે જ્ઞાનોમા સ્વામિત્વની અપેક્ષાએ લેઈ જણાય છે. વળી ત્રણ જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિને મતિ અને શ્રુત ઉપગત આ બેમાથી ગમે તે એક હોય એ હકીકત પણ આની ભિન્નતા સૂચવે છે. આ ઉપરાત મનોવર્ગણારૂપે પશ્ચિમેલા જ દ્રવ્યો મન પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય બને છે, જ્યારે સ્મર્ય રૂપી પદાર્થો—અન્યાન્ય વર્ગણાઓ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે એ પણ આ બેના અતરમા વધારો કરે છે.

પૂર્વાચાર્યોએ એક એક વસ્તુને અન્યાન્ય દૃષ્ટિથી ચર્ચી છે—એકના એક પદાર્થનો વિચાર લુહા લુહા નય અનુમાર કર્યો છે, એથી કેટલીક વાન વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો બેઠને બાલ-જીવો ભડકી ઊઠે છે, પરંતુ જેમણે નયોનો અભ્યાસ ચચેદ ગીતે કર્યો છે તેમને માટે તો આ માર્ગ જરા પણ ભયાનક નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમને તો આ ઊહાપોહ આનંદજનક થઇ પડે છે. બાલ-જીવો અને પ્રૌઢ જ્ઞાનીઓ વચ્ચે લેઈ પડે છે તેનું કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુનું શુ રહસ્ય છે એ સમજવું વિચારકની દૃષ્ટિને અધીન છે જેવો વિચારક હોય તેનું તત્ત્વ તે ગ્રહણ કરી શકે તેમજ તેના નિર્દેશ કરવાની ગીતિ પણ અધિકારીના ઉપર આધાર ગણે છે. પ્રસ્તુતમા સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ જાહેર પ્રશ્ન સબધી ઊહાપોહ ઠરીશું તો સમજાશે કે બાલ-જીવો શ્રુતને મતિથી ભિન્ન ગણે તેમા અડચણ નથી, જ્યારે બુદ્ધિશાળીઓ તેને અભિજ્ઞ માને તેમા કંઇ દોષ નથી.

મતિજ્ઞાનમા શ્રુતજ્ઞાનનો અતર્ભાવ—

મતિજ્ઞાન વડે જ શ્રુતજ્ઞાનના કાર્યની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, તો પછી શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ (અલગ) માનવાની કલ્પના કન્વી તે વ્યર્થ છે—જેન્વ્યાજીવી છે એથી જ ઠરીને તો શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા આમાન્ય જ્ઞાનના ઉત્તર ઝાળમા જ્યારે વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય, ત્યારે તેને લઈને મતિજ્ઞાનના અપાયરૂપ અશની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, અવગ્રહની પૃથક્ કલ્પનારૂપ ગૌરવ-દોષ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે શબ્દનું આમાન્ય જ્ઞાન જ ત્યા અવગ્રહરૂપ છે એટલે કે અવગ્રહની અલગ કલ્પનાનો ત્યા અવકાશ જ ક્યા નહો ? આ સબધમા જો કંઈ એમ દલીલ કરે કે શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમા અગ્રજી ઉત્પન્ન થતું (અગ્રાજ) જ્ઞાન કે તેની મામત્રી અસ્થિત નિયમેન^૨ પ્રતિબંધક હોવાથી આ કથન દ્વિધ છે, તો તે પાયા વિનાની દલીલ છે આનું

૧ આદ્ય કમગ્રન્થની એપન વૃત્તિના માનમા પત્રમા કલ્પે ૩૩ કે—

‘ અવગ્રહજ્ઞાનમનશ્ચ તસ્યાનિર્દેશ્યમાન્યામાત્રપ્રતિભાસાત્મકતયા નિર્વિકલ્પત્વાત, ર્દેહાદિજ્ઞાન તુ સામરં, તસ્ય પરામર્ચાર્દિરૂપતયાડવશ્ય વર્ણારૂપિત્વાત ’

૨ વિધ્ન, આવરણ.

કારણ એ છે કે અશાષ્ટ જ્ઞાનમા પ્રતિબદ્ધતા હોવાથી 'પ્રતિયોગીની કોટિમા શાષ્ટમૂલક મતિ-જ્ઞાનનો પણ પ્રવેશ થઈ શકે છે, એટલા માટે શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન ગણવું તે યોગ્ય નથી આમ છતાં પણ જો આ એ જ્ઞાનોને ભિન્ન જ ગણવામા આવે તો શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ઉચ્છેદનો દુર્ઘટ પ્રમગ પ્રાપ્ત થવાનો વળી શાષ્ટ-જ્ઞાનરૂપ શ્રુતને અવગ્રહાદિ કમવાળા મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો કદાચહ કરવામા આવે તો અનુમાન સ્મગ્ણ, તર્ક, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન વગેરેને પણ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો અતિપ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે અને પાંચ જ્ઞાનોને બદલે નવ કે એથી અધિક જ્ઞાનોની કલ્પના કળી પડશે કહેવાની મતવળ એ છે કે જેમ શ્રુતજ્ઞાનમા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષતાનો અભાવ છે, તેમ અનુમાનાદિમા પણ છે તો પરી શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવું અને અનુમાનાદિને મતિથી ભિન્ન ન માનવા એ ક્યાનો ન્યાય ? આ સળધમા એ પ્રશ્ન કરવો નિરર્થક છે કે અવગ્રહ વગેરે ભેદોને જ સૂત્રમા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને અનુમાન, સ્મગ્ણ, તર્ક વગેરે પંચેક્ષ મતિજ્ઞાનસ્વરૂપી સિદ્ધ છે, એથી કગીને જ્ઞાનાન્તાની કલ્પના માટે સ્થાન જ ક્યા છે ? આ પ્રશ્નને નિર્ગર્થક કહેવાનું કાગણુ એ છે કે જેમા અવગ્રહ વગેરે ભેદો માહુમ પડે તેને મતિજ્ઞાન કહેવાનું સ્વીકારવામા આવે, તો શાષ્ટ-જ્ઞાનમા પણ અવગ્રહાદિનો સભવ હોવાથી તેને પણ પંચેક્ષ મતિજ્ઞાન તરીકે માનવું ભેધએ અને ન માનીએ તો આ તો 'અર્ધજગતી ન્યાયનું મેવન કર્ણુ' ગણાય

શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવું જોઈએ એ અબધી દલીલોમા જો એમ ઉમેરો કરવામા આવે કે મતિ વડે હું જાણું છું, અને શબ્દ માલગીને જાણું છું એ પ્રકારના અનુભવ જ આ બે જ્ઞાન-ભિન્નતાનું કારણ છે તો તે અસ્થાને છે કારણ કે અનુમાનથી હું જાણું છું, ચાલ કરીને હું જાણું છું, તકથી હું જાણું છું ઇત્યાદિ અનુભવો જગત-પ્રસિદ્ધ છે, તો અનુમાન વગેરે જ્ઞાનેને જ્ઞાનાન્તરરૂપે કેમ ન માનવા જોઈએ ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અનુમિતિત્વ, અનુમાન-મા તો મતિજ્ઞાન બગબગ વ્યાપ્ત છે, એથી ત્યાં તેને અલગ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારવાની જરૂર નથી, તો તે દ્વલો બચાવ છે કેમકે શુ શબ્દ-જ્ઞાનમા પણ મતિજ્ઞાનપણું વ્યાપ્ત નથી તે જ જોતપ્રોત છે જ અને એથી કરીને તો શબ્દજ્ઞાનને-શ્રુતોપયોગને મતિજ્ઞાનથી-અલગ રાખી પૃથક્ માનવા તૈયાર થવું તે શુ ઉચિત ગણાય ખરું ?

હું મતિજ્ઞાન વડે બાધિતો નથી એવી પ્રતીતિ થોતે જ ન્યાયે સ્વીકારવામા બાધક છે તો પછી શ્રુતને મતિ તરીકે કેમ જ ઓળખાવાય

૧. 'પ્રતિયોગી' નો વિષય 'અનુયોગી' છે અને અર્થ એ કે જે જેને 'પ્રતિયોગી' કહેવાય અને જેને વિશે અભાવ હોય તે 'અનુયોગી' હોય છે. 'નાસ્તિ' એમાં ઘટાભાસનો પ્રતિયોગી 'યત' છે અને અનુયોગી 'મૃત્યુ' છે.

૨. 'અધી' એટલે 'આધી' અને 'જરતી' એટલે 'જડા' અર્થે. આથી ધરતી કહેલી તે ના. ન્યાયનુ કર્મ છે આપુ કથન ઉપદેશન થતું છે. ન્યાયનુ મ નારીને સુવનિ કહેવામા આવે છે કે ક્રમા નો જડા મ મોખવામા આ રે, કેનુ ને આવી દુખા ને. આથી ક્રમા એવા શબ્દોથી બ્યવહાર થતો નથી.

યાદ નાખવું કે અનુમાન વડે હું જાણતો નથી, અમરણ દ્વારા હું જાણતો નથી એવી પ્રતીતિઓ વ્યથા અનુમાનાદિને મતિજ્ઞાનરૂપે માનવામાં બાધકતા ઉપસ્થિત કરે છે તો અનુમાનાદિને જ્ઞાના તરફ કેમ ન માનવા ?

નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વરૂપ કાર્યો લિન્ન હોવાથી તેના કારણરૂપ મતિ જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પણ પૃથક્ હોવા ભેદથી એ કથન પણ એક પ્રકારનું સાહસ છે, કેમકે ‘નિસર્ગ’નો અર્થ સ્વભાવ જ કરવાનો છે આ વાતની ભગવાન ઉમાસ્વાતિ ટેકો આપે છે ^૧ આ ઉપનથી મમભય છે કે ‘નિસર્ગ’ શબ્દ અત્ર સ્વભાવવાચી છે, એથી કરીને નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ માં મતિજ્ઞાનની કારણતા અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વમાં શ્રુતજ્ઞાનની કારણતાની વાત અપ્રાસંગિક છે વિશેષમાં જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રમાં શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી લિન્ન ગણાવ્યું છે તે તો ^૨બ્રાહ્મણ-વશિષ્ઠ ન્યાયને યાને ^૩ગોખલીવર્ક ન્યાયને અવલંબીને છે, એ વાત ભૂલવા જેવી નથી આ જીહાપોહનો નિષ્કર્ષ આપણે મહાવાદી શ્રીસિદ્ધસેનના નિગ્ન-લિખિત ઉદ્દગાર દ્વારા સૂચવીશું —

“વૈયર્થ્યાતિપ્રસદ્ગામ્યા ન મત્યમ્યધિક શ્રુનમિતિ”

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાનની એકતા—

આપણે ઉપર ભેદ ગયા તેમ શ્રુતજ્ઞાન એ એક જાતનું મતિજ્ઞાન છે એમ કુશાગ્ર બુદ્ધિ શાળીઓ વિચારી શકે છે એવી રીતે તેઓ મન પર્યાયજ્ઞાનને પણ અવધિજ્ઞાનના એક પ્રકાર તરીકે ઓળખાવી શકે છે આ પ્રમાણેની ઘટના થઈ શકે એવું અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ જ્ઞાનબિન્દુના ૧૪૩માં પત્રમાં નીચે સુજબ આપવામાં આવ્યું છે

“અવધિજ્ઞાન રૂપિસમવ્યાપ્યવિપયતાશાલિજ્ઞાનવૃત્તિ જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યજાતિમત્તમ્”

આ લક્ષણ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રથમ મમવ્યાપ્તા એટલે શું તે જાણવું ભેદથી જ્યાં જ્યાં સચેતનત્વ છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણુદિમત્ત છે, અને જ્યાં જ્યાં

સમવ્યાપ્યતા

પ્રાણુદિમત્ત છે ત્યાં ત્યાં સચેતનત્વ છે અર્થાત્ સચેતનત્વ અને પ્રાણુદિમત્તના ક્ષેત્ર મઝ્યા છે, એ બેમાંથી કોઈનું મેત્ર અન્યથી

ન્યૂનાધિક નથી આનું નામ મમવ્યાપ્યતા છે જે બેના મેત્રો વિષમ હોય તે બે વચ્ચે વિષમ

૧ આ ઝાંઝો પ્રશ્નમન્તિગત તે ઉત્તરેષ —

“શિક્ષાગમોપદેશ-જગણા-વૈકાર્થિકામ્યધિગમસ્ય ।

પ્રકાર્ય પરિણામો મવતિ નિસર્ગ સ્વમાવચ્છેતિ ॥ ૨૧૩ ॥”

૨-૩ બ્રાહ્મણ કહેવાથી વસિષ્ઠ પણ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેનો ઉત્તર થઈ જ નહીં કે, છતાં બાળ જીવોના ભેદ માટે બ્રાહ્મણને બોલાવે અને વશિષ્ઠને બોલાવે એમ કહેવાય છે એવી રીતે ‘ગો’ કહેવાથી બલી-ઈ (બાળ)નો પણ નિર્દેશ થાય જાય છે, જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતાની ખાતર—બાળ જીવોની મુજબ ટાંગવાને માટે બિન્નતાસૂચક કથન કરાય કે આ કથનો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ-વસિષ્ઠ અને ગો-બલી-વૈ નામના ન્યાય અનુસાર જ આ બે ન્યાયોમાં અચેતની દૃષ્ટિએ સમાનતા છે

વ્યાખ્યતા છે જેમકે ધૂમ અને અગ્નિ આ બેના ક્ષેત્રો નાના મોટા હોવાથી અત્ર વિષય વ્યાખ્યતા છે પ્રસ્તુતમા જ્યા જ્યા રૂપી માક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે, ત્યા ત્યા અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે, અને જ્યા જ્યા અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે ત્યા ત્યા રૂપી માક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે રૂપી માક્ષાત્કાર વિષયતામા અને અવધિજ્ઞાનની વિષયતામા મમવ્યાખ્યતા છે આવી મમવ્યાખ્યતાથી વિભૂષિત જ્ઞાનમા ગહેવી જ્ઞાનત્વવ્યાખ્યતાથી અલકૃત જ્ઞાન તે 'અવધિજ્ઞાન' છે જાતિમા 'જ્ઞાનત્વવ્યાખ્ય' એવું વિશેષણ ન આપવામા આવે તો એકલી જ્ઞાનત્વ જાતિને લઇને મતિજ્ઞાન વગેરેને પણ તે લક્ષણ લાગુ પડતું હોવાથી 'અતિવ્યાપ્તિ' નામનો દોષ ઉદ્ભવે છે. આના નિવારણાર્થે 'જ્ઞાનત્વવ્યાખ્ય' વિશેષણની આવશ્યકતા છે

અત્ર એમ શકા ઊઠાવવી કે અયમપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાન-સાધારણજાતિ વિશેષને લઇને મન પર્યાયજ્ઞાનમા આ લક્ષણ જતું હોવાથી 'અતિવ્યાપ્તિ' રૂપ આપત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે, તો તે અસ્થાને છે કેમકે અવધિજ્ઞાન વિશેષને જ મન પર્યાયજ્ઞાનરૂપે સ્વીકારી આ લક્ષણ બાધવામા આવ્યું છે એટલે આ લક્ષણ લક્ષ્યમા જ નહિ છે, અલક્ષ્યમા તે ગયું નથી, તો પછી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે એમ કહેવાય જ કેમ ? જે લક્ષણ લક્ષ્ય તેમજ અલક્ષ્ય ઉભયને લાગુ પડતું હોય ત્યા આ આપત્તિની નભાવના છે જેમકે રીંગડાવાળું જનાવડ તે ગાય કહેવાય એ લક્ષણ ભેસ, ઘેટા વગેરેમા પણ જતું હોવાથી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે

વિશેષમા કુશાગ્ર તાર્કિકોનું કહેવું એ છે કે બાહ્ય પદાર્થના આકારનું અનુમાન કરવાનારૂં અને મનરૂપે પરિણમિત દ્રવ્યનું અર્થાત્ મનોવર્ગણાને ગ્રહણ કરનારૂં જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવશેષ જ છે આનું કારણ એ છે કે અપ્રમત્ત સયમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનમા ગહેલી જન્યતાવચ્છેદકત્વ-રૂપ જાતિને પણ અવધિજ્ઞાનની વ્યાખ્યજાતિ તરીકે સ્વીકારવામા કશો વાધો નથી^૧

આ પ્રમાણેના તર્કો સામે ટકી ન શકવાથી આને ઉત્પન્ન કહેવા કોઇ તૈયાગ થાય તો તે ભીંત ભૂલે છે એમ કહેવું પડશે કારણ કે શું નયોને ધ્યાનમા લેતા આગ પ્રકારવાળી ભાષાને પણ દ્વિવિધ નથી કહેવાતી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રજ્ઞાપના, દર્શવૈકલ્પિક વગેરે સૂત્રોમા સત્યા, મૃષા સત્યામૃષા (મિશ્ર) અને અમત્યામૃષા એમ ત્રણ પ્રકારે ભાષાનો જોગારથી નિર્દેશ કરેલો છે, છતાં નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ મત્યા અને મૃષા એમ ભાષાના બે ભેદો માનવામા કશી હાનિ નથી

આવી રીતે વ્યવહાર નયને લક્ષ્યમા ગણીને વૈપરિણામના (૧) શુભ, (૨) લઘુ, (૩) શુભ

૧ આ ગદી જ્ઞાનભિન્ડના ૧૪૪ મા પત્ર-ગત પકિત—

“ નવ્યાસ્તુ વાઘાર્થાકારાનુમાપકમનોદ્રવ્યાકારગ્રાહક જ્ઞાનમવધિવિશેષ પથ, અપ્રમત્તસયમવિશેષજન્યતાવચ્છેદકજ્ઞાતેરવચિન્થયાગ્યાયા પથ (વલ્પનાત) વલ્પનાધર્મીતિ ન્યાયાત્ । ”

૨ આ સળધમા આગળ ઉપર વિચાર કરવામા આપનાર છે

૩ બુદ્ધો દ્વિતીય ઉપાસત્ર વિવેચન

લઘુ અને (૪) અચુરલઘુ એમ બે ચાર પ્રકારો શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા છે, તેનો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચાર કરતા ગુરુલઘુ અને અચુરલઘુ એમ બે પ્રકારના જ પાંચામ માની શકાય છે

વિશેષમાં મન્દ મતિશાળીને અનુમાન કરવામાં પાંચ અવયવોની અપેક્ષા રહે છે, કિન્તુ પ્રતિભાશાળીને તો બે અવયવો પશુ પર્યાપ્ત છે એ કથો મઘીકક નહિ સ્વીકારે ? શુ આને ઉત્સૂત્ર કહેવાનું કેમ માહુમ ખેડી શકે છે ? નહિ જ તો પ્રસ્તુતમાં પશુ નય-દષ્ટિએ વિચાર કરતા મતિ અને શ્રુતની તેમજ અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાનોની એકતા સ્વીકારવી એમાં ઉત્સૂત્રની ગધ સરખી પશુ જણાતી નથી, એકે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને ઉદ્દેશીને એકતાને સ્થાને ભિન્નતાનું કથન કરવું તે અયોગ્ય નથી

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય—

આપણે આ પ્રમાણે જ્ઞાન મઘધી વિવેચન કર્યું એ ઉપરથી એની મહત્તા ધ્યાનમાં આવી હશે છતાં જ્ઞાનનું ગૌરવ સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી તેમજ એનો મહિમા ગાવાની અભિલાષાથી એ સળધમાં ઉમેરો કરવા નન લનચાય છે મરણસમાધિ (મગ્ધસમાધિ) નામના દશમાં પ્રકીર્ણકમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવેલો છે તેમાંથી વાનગીરૂપે અન્ન થોડુંક ખીરસીશુ

“ જં અઘ્નાણી કમ્મ મ્મવેહ વન્નાર્હિં વાસકોઢીર્હિં ।
ત નાણી તિર્હિં શુત્તો સ્વેહ ઉસાસમિત્તેણ ॥ ૧૩૫ ॥ ”

“ નાંણેણ વજ્જણિજ્જ વહ્જિજ્જહં કિજ્જટં ય કરણિજ્જ ।
નાણી જાણહં કરણ કજ્જમકજ્જ ચ વજ્જેહ ॥ ૧૩૬ ॥ ”

“ નાંણેણ સઘ્ઘમાવા ણજ્જની સવ્વજીવલોઅમિ ।
તસ્મા નાણ કુસલેણ સિન્નિગ્ગયઘ્ઘં પયત્તેણ ॥ ૧૪૦ ॥ ”

૧ આનું અપર નામ ‘ મગ્ધનિબત્તિ ’, એમ આ પ્રખાલકની નિમ્ન-લિખિત અતિમ ગાથા ઉપરથી જાણી શકાય છે—

“ હમાઓ અઠ્ઠ સુવાઓ માવા હ મહિયમિ હેમ અઘાઓ ।
મરણયિમત્તી રહ્ય વિય નામ મરણસમાધિં ચ ॥ ૬૬૩ ॥ ”
[હમેશ્યોડટ્ઠમ્યં શ્રુતેશ્યો માવાન્ તુ ગૃહાતે લેશમયંત ।
મરણયિમત્તી રચિતા દ્વિતીય નામ મરણસમાધિશ્ચ ॥]

૨-૬-૪ ગાથા—

યદજ્ઞાની કર્મ ભવયતિ મહુજ્ઞામિવપકોટોમિ ।
તત જ્ઞાની ત્રિચિગુંજ ભવયતિ ઉચ્છવાસમાત્રેણ ॥
જ્ઞાનેન સર્વજીવીય સર્વયંતે ક્ષિયતે ચ કરણીયમ્ ।
જ્ઞાની જાનાતિ વજ્જ કાર્યમધાર્યં ચ વજ્જિત્તવા ॥
જ્ઞાનેન સર્વમાવા જ્ઞાય તે સર્વજીવલોકે ।
તસ્માન્ જ્ઞાન કુસલેણ શિખયિતમ્ય પ્રયત્નેન ॥

અર્થાત્ જે કર્મ અજ્ઞાની પુણ્ય કરેડો વર્ષે ખપાવી શકે, તે કર્મને ત્રણ શુદ્ધિથી અલકૃત જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ-માત્રમા ખપાવી શકે જ્ઞાન વડે હેયનો ત્યાગ કરાય છે અને કર્મ લાયક કાર્ય કરાય છે અકાર્યને વર્જીને જ્ઞાની કર્મ અને કાર્યને (ગગનર) બાપુ છે મમત્ર જીવ-લોક-માના મર્વે બાવે જ્ઞાનથી જજાય છે, વાસ્તે પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ જને તેનું શિક્ષણ લેવું

જ્ઞાનનો પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરતા એક કવિએ કહ્યું છે કે—

“ જ્ઞાનં કર્મમત્પ્રભેદકુલિષ્ઠં શંસન્તિ મોહપત્તં

જ્ઞાનં ભૂષણમદ્વિના વરધન જ્ઞાન જગદીપનમ્ ।

एतत् तत्त्वमतस्त्वमेतदपर ज्ञानेन विजायते

लोकालोकविलोकनैकपटवः सृजानदानाज्जनाः ॥ ”

અર્થાત્ જ્ઞાન એ કર્મરૂપ પહોડને લેદનાર વજ છે અને મોહને દૂર કરનાર તરીકે એના (બહુ-શુભો) વખાણ કરે છે જ્ઞાન એ પ્રાણીઓનું ઘરેણું છે, એ ઉત્તમ દોલત છે, એ હુનિયાનો દીવો છે આ તત્ત્વ છે, આ અતત્ત્વ છે, એમ જ્ઞાનથી વિશેષત જજાય છે અને વળી એનું જ્ઞાન દેવાથી મનુષ્યો લોક અને અલોકનું અવલોકન કરવામા અદ્વિતીય કુશળતા પામે છે

‘જ્ઞાન-નિરૂપણ અને પ્રમાણ-વિચાર—

જૈન સાહિત્યમા જ્ઞાન નિરૂપણની બે પદ્ધતિઓ જોવાય છે (૧) આગમિક અને (૨) તાર્કિક આગમિક પદ્ધતિમા મતિ આદિરૂપે જ્ઞાનના પાત્ર પ્રકારો પાડી જ્ઞાનવૃત્તિનું વર્ણન કરવામા આન્યુ છે તાર્કિક પદ્ધતિમા બે પ્રકારો છે (૧) પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે લેદસૂચક અને (૨) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એ ચાર લેદસૂચક

પ્રથમ પદ્ધતિને આગમિક કહેવાના બે કારણો છે એક તો જૈનેતર દર્શનમા નહિ વપરાયેલા એવા મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનવિશેષવાચી નામો વડે જ્ઞાનનું નિરૂપણ અને બીજું જૈન શ્રુતના ખાસ વિભાગરૂપ કર્મશાસ્ત્રમાની કર્મપ્રકૃતિઓના વર્ગીકરણમા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિભાગ તરીકે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ ઈત્યાદિ શબ્દોની યોજના, નહિ કે પ્રત્યક્ષાવરણ, પરોક્ષાવરણ, અનુમાનાવરણ કે ઉપમાનાવરણ જેવા શબ્દોનો ઉલ્લેખ

૧ આ લેખ ન્યાયાવતાનના ગૂર્જર નિવેચનના આધારે યોજાયેલા છે એટલે તેના કર્તા સાક્ષરવર્ધ ૫ સુખલાલજીનો કુ નામી હું

૨ ન્યાયાવતાનમા શરૂઆતમા ત્રીકે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણોનો નિર્દેશ છે, છતાં પરોક્ષના નિરૂપણમા અનુમાન અને આગમ એવા બે પ્રકારોનો ઉલ્લેખ હોવાથી એક દર રીતે તાર્કિક-શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ઉપરૂક ત્રણ પ્રકારો ત્રીકારે છે બાવું નિરૂપણ અન્ય કાંઈ જૈન પ્રમાણનાસ્થમા જજાયું નથી ત્રણ પ્રકારો શ્રીધર્મચરિત્રની સામ્યકારિકા અને શ્રીપત જલિ મહર્ષિના યોગસૂત્રમા વર્ણવેલ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમનું સ્મરણ કરાવે છે.

બીજી પદ્ધતિને તાર્કિક કહેવાના પણ બે કારણો છે એક તો તેમા ચોક્કસ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન આદિ શબ્દોની ન્યાય, ગૌડ આદિ અજૈન દર્શનોમાની સમાનતા-આધારણતા અને બીજી પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ આદિ સમગ્ર જ્ઞાનવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવામા રહેલી તર્કદૃષ્ટિની પ્રધાનતા

ગણધરદેવ શ્રીસુધર્મપ્રણીત મૂળ આગમોથી માટીને ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિની કૃતિ સુધીના જ્ઞાનનિરૂપણ પરત્વેના (કર્મશાસ્ત્રને બાદ રાખતા) સમસ્ત શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર વાદ્યમયમા બને પદ્ધતિઓ સ્વીકારવામા આવી છે, પરંતુ પ્રથમ પદ્ધતિ જ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે, કારણ કે જૈનતત્ત્વચિન્તનની ખાસ વિશિષ્ટતા અને ભિન્ન પ્રસ્થાનવાળા કર્મશાસ્ત્રમા એ જ આગમિક પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે આથી એમ લાગે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સ્વતંત્ર વિચારનું વ્યક્તિત્વ આગમિક પદ્ધતિમા જ છે બીજી તાર્કિક પદ્ધતિ ભેદે જૈન વાદ્યમયમા ઘણા જના કાળથી પ્રચાર પામેલી લાગે છે, પણ તે પ્રથમ પદ્ધતિની પછી જ અનુક્રમે દાર્શનિક મતર્પણ તેમજ તર્કશાસ્ત્રનું પરિશીલન વધવાને લીધે યોગ્ય રીતે સ્થાન પામી હોય એમ જણાય છે

મૂળ અગો પૈકી ત્રીજા સ્થાનાગ નામના આગમમા તાર્કિક પદ્ધતિના બંને પ્રકારોને નિર્દેશ ■ ભગવતી નામના પાત્રમા અગમ આર ભેદવાળા બીજા પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ ■ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ દર્શવૈકલિક (દુર્મણ્વિપકાષ્ય પ્રથમ અધ્યયન) ની સ્વકૃત નિયુક્તિમા ન્યાયપ્રમિદ્ધ પરાર્થાનુમાનનું અતિવિસ્તૃત અને અનિરુદ્ધ વર્ણન જૈન દૃષ્ટિએ કથું છે એ ઉપરથી તાર્કિક પદ્ધતિને નિયુક્તિકારના પહેલા જૈન શાસ્ત્રમા સ્થાન મળ્યું હશે તેમ છતાં નિયુક્તિમા પણ, મૂળ અગોમા નજરે પડતી બંને પદ્ધતિનો મમન્ય કરાયેલો જણાતો નથી હાલકમે આ હાથ કરવા માટે વાચકવચ શ્રીઉમાસ્વામિ બહાનું પડે છે સમગ્ર આગમોનું હોલન કરી સમસ્ત જૈન પદ્ધતિને લોકપ્રિય દાર્શનિક સરૂત સૂત મેલીમા મોથી પ્રથમ ગ્રંથનાર આ મુનિચક્રવર્તી છે તેઓ તત્ત્વાર્થાધિભાગ પ્રથમ અધ્યાયમા જ્ઞાનનિરૂપણના પ્રમુખ આગમિક પદ્ધતિના ઉપર તાર્કિક પદ્ધતિ ઘટાવે છે જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાત્ર ભેદો દર્શાવી તેને તાર્કિક પદ્ધતિના પ્રથમ પ્રકારમા ઘટાવતા તેઓશ્રી કહે છે કે પહેલા બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ છે ^૧ તત્ત્વાર્થાધિભાગ (અ. ૧, સૂ. ૬)ના સ્વોપન બાધ્ય (પૃ. ૫૧)મા “**ચતુર્વિં-મિત્યેકે**” ઠી તેમણે આ પ્રમાણેનો સૂચન કર્યું છે તેમજ આગળ જતા “**નયવાદાન્તરેણ**” (પૃ. ૫૧) એમ કહી તેમણે આ પ્રમાણે અપેક્ષાનુસાર-શબ્દનય પી અપેક્ષાએ જૈન દર્શનમા ઘટી શકે છે એમ પણ સૂચન છે પરંતુ પાત્ર જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઇત્યાદિ આ પ્રમાણેના સૂત કે બાધ્ય દ્વારા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી કે જેવો પ્રયાસ પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ માટે તેમણે કર્યો છે

આનું કારણ ૫ સુખલાલજી એમ જણાય છે કે વાચકવચના મત પ્રમાણે પ્રથમ

૧ વાચકશ્રીએ પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ જૈન દર્શનને વધારે અધ્યેસતી છે એવી જો જાપ તત્ત્વાર્થાધિભાગ માગી તેને જ વિગત ચિત્કર્યે શીકુંદું દાખાને મળ્યું રાખી એમ તેમણે સ્વેના પ્રત્યનસારના પ્રથમ પ્રકાર જુઓ જેમ સકાય છે,

પ્રકારની જ તાર્કિક પદ્ધતિ તૈન દર્શનને વિશેષ અનુકૂળ છે, ન્યાયે દ્વિતીય પદ્ધતિ આગમેમા નિર્દિષ્ટ હોવા છતાં મૂળે એ દર્શનાતરની છે, જોકે અમુક અપેક્ષાએ એને જૈનદર્શનમા સ્થાન આપવામા હુકત નથી

આ પ્રમાણે આકાર ઉપયોગ યાને જ્ઞાન વિષે યથાનતિ જિહ્વાપોહ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે, એટલે હવે નિગ્રાહ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક ઉપયોગ જે દર્શન તેના લક્ષણ તથા લેહો તત્ક નજર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે

**વિષયવિષયિસન્નિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રવિષયકાવબોધરૂપત્વં
દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫)**

અર્થાત્ પદાર્થો (વિષય) અને ઇન્દ્રિયો (વિષયી)નો મળધ થયા બાદ ઉત્પન્ન થતો અને સત્તામાત્રનો બોધ ટંગવવાવાળો બોધ તે 'દર્શન' કહેવાય છે આ દર્શન પછી 'અવધિદર્શન' ઉદ્ભવે છે આ દર્શનના (૧) ચક્ષુર્દર્શન, (૨) અચક્ષુર્દર્શન, (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવલદર્શન એમ ચાર લેહો છે એ વાત તેમજ આના લક્ષણોના મળધમા અન્યકારના શબ્દો એ છે કે—

**તત્ત્વ દર્શન ચતુષ્પ્રકારમ્—ચક્ષુરચક્ષુરવધિ-કેવલભેદાત્ । તત્ર-
ચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વ ચક્ષુર્દર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬)**

અર્થાત્ નેત્ર-ઇન્દ્રિય દ્વારા જે મામાન્ય—નિગ્રાહ બોધ થાય તે 'ચક્ષુર્દર્શન' કહેવાય છે આ દર્શન ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને જ હોઈ શકે અર્થાત્ જેને નેત્ર હોય તે બધાને આ દર્શન હોય છે

અચક્ષુર્દર્શનનું લક્ષણ—

**ચક્ષુર્વર્જાપરેન્દ્રિય-મનોવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વમચક્ષુર્દર્શનસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૭)**

અર્થાત્ નેત્રેન્દ્રિય નિવાયની બાકીની ઇન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા મામાન્ય બોધને 'અચક્ષુર્દર્શન' તણવું આ દર્શન નર્વ છોડેને હોય છે

અવધિદર્શનનું લક્ષણ—

**અવધિદર્શનાવરણક્ષયોપશમાદિવશાદ્ વિશેષગ્રહણવૈમુખ્યેન રૂપિ-
દ્રવ્યવિષયકસામાન્યાવબોધરૂપત્વમવધિદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮)**

૧ આ સળધમા મ યમાગ અન ક્રમે છે કે—

“ તત્તો (દર્શનતો) જ્ઞાનમાય સળમામાન્યાદવાન્તરમામાન્યાકારવિશિષ્ટમ્તુ
પ્રાદુરૂપત્વમગ્રહણ લક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ અવધિદર્શનાવગ્ચીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન વતા તેમજ વિશેષને ગ્રહણ કરવામા વિમુખ એવા રૂપિ દ્રવ્ય વિષયક સામાન્ય યોધને 'અવધિદર્શન' કહેવામા આવે છે અવધિ-જ્ઞાની તેમજ વિભગજ્ઞાની આ દર્શનના અધિકારી છે કેટલાકે વિભગજ્ઞાનીને અવધિદર્શન ક્રોધ એમ સ્વીકારતા નથી

કેવલદર્શનનું લક્ષણ—

કેવલદર્શનાવરણક્ષયાદિનિમિત્તવશાત્ ત્રૈકાલિકવસ્તુવિષયક-સામાન્યાવબોધરૂપત્વ કેવલદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૧)

અર્થાત્ કેવલદર્શનાવગ્ચીય કર્મના ક્ષયાદિથી ઉદ્ભવતો એવો અને તથા કાવના પદાર્થવિષયક મામા ય યોધ તે 'કેવલદર્શન' કહેવાય છે આ દર્શનના અધિકારી કેવલીઓ છે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી એમ માનવું છે કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે પૃથક્ મલવતા નથી અર્થાત્ જો કેવલજ્ઞાન છે તે જ કેવલદર્શન છે

કેવલીઓને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે, જ્યારે અન્ય જીવોને તો પ્રથમ દર્શન અને ત્યાર બાદ જ્ઞાન થાય છે

દર્શનીઓની મજ્ઞા—

અવધિદર્શનવાળાની મજ્ઞા સૌથી ઓછી છે સમુદર્શનવાળાની સમજ્યા આથી અસમજ્ય ગુણી છે આનાથી અનત ગુણી કેવલદર્શનવાળા છે અને તેમાંથી અનત હરતા પણ અધિક અચ્છુદર્શનવાળા છે

મનપર્યાયદર્શનનો અભાવ—

અત્ર કહેને શકા થાય કે મન પર્યાયદર્શન એમ ખાત્યજી દર્શન કેમ ન કહ્યું ? તો એનું સમાધાન એ છે કે મન પર્યાયનો વિષય જ્ઞાન જ છે, અને આ જ્ઞાન મનના પર્યાયોને જ વિવિધ રૂપે ગ્રહણ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે વળી અત્ર પર્યાયનો અર્થ વિશેષ કમ્વાનો છે, અને વિશેષના આલબનરૂપ તો જ્ઞાન છે નહિ કે દર્શન આથી મન પર્યાયદર્શન સભવી શકતું નથી

આ સળખમા ચોટોક જીહાપોહ કરવો અરથાને નહિ ગણાય નન્દીસૂત્રના ૧૮ મા સૂત્રના નિમ્ન-વિખિત—

“ ૧ દઢવજો જ હજુમઈ અળતે અળંતપળમિળ સ્વધે જાગઈ પાસઈ ”

—ઉલ્લેખ ઉપરથી અર્થાત્ મન પર્યાયજ્ઞાન પદ લયોપશમથી થતુ હોવાને લીધે તે જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં જ્યારે અહીં ઋજુમતિ દ્રવ્યથી અનન્ત પ્રદેશી અનન્ત રૂક ધોને બાણે છે તેમજ જુએ છે એમ ઠણુ છે તો તેને દર્શન હોવાનું સૂચન થાય છે આ દર્શન મન પર્યાયદર્શન કેમ ન હોય એવી શકા ઉદ્ભવે છે આનું મનોધાન એ છે કે શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બાદ ઉત્પન્ન થતા માનસ અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાનીરૂપ એક જ પ્રમાતા મન પર્યાયજ્ઞાનથી મનોદ્રવ્યને સાક્ષાત્ બાણે છે અને તેને જ અચક્ષુર્દર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે અત્ર ટોધ એવો તકે ઊઠાય કે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી તે પરોક્ષાર્થવિષયક છે અને અચક્ષુર્દર્શન મતિજ્ઞાનનો એવ પ્રકાર હોવાથી તે પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું છે, એટલે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયભૂત મેઝ, સ્વર્ગ વગેરે પરોક્ષ પદાર્થ મા અચક્ષુર્દર્શન ઉચિત છે, કેમકે અચક્ષુર્દર્શનને શ્રુતનું આલબન હોવાથી તેની શ્રુતના વિષય આથે મમાનતા છે, કિન્તુ અવધિ આદિ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ હોવાથી એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષાર્થ વિષયવાળું હોવાથી પરોક્ષ અર્થના વિષયવાળા અર્થાત્ ભિન્ન વિષયવાળા અચક્ષુર્દર્શનની મન પર્યાયજ્ઞાનને વિષે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારાય ? તો આનો જવાબ એ છે કે આશુપ પ્રત્યક્ષથી જણાયેલ ઘટ વગેરે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ તે તે મળધી અચક્ષુર્દર્શનમા વિશેષ અનુગ્રાહક હોવાથી જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુર્દર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે તો પ્રત્યક્ષ અર્થમા તો તે વિશેષે કરીને સ્વીકારી શકાય તેમ છે આ પ્રમાણે અચક્ષુર્દર્શનને મન પર્યાયજ્ઞાનનું અનુગ્રાહક માનવાથી આ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા કશો વિરોધ આવતો નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની અચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન વડે પરોક્ષ અર્થને જુએ છે, છતાં તેના પ્રત્યક્ષપણામા જેમ વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી, તેમ અત્ર પણ મમણ લેવું

કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું એમ છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાય જ્ઞાન વડે બાણે છે અને અવધિદર્શન વડે જુએ છે, પરંતુ પૂજ્યપદ ભાષ્યકાન્તા અભિપ્રાય મુજબ તે શુદ્ધ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમા મન પર્યાયજ્ઞાનીને અવધિદર્શન હોવું જ જોઈએ એવો ઉલ્લેખ નથી

ઉદાહરણ મગવતીના આઠમા ગતકના ‘આગીવિષ’ નામના દ્વિતીય ઉદ્દેશકમા ઠણુ છે તેમ^૧ મન પર્યાયજ્ઞાનીને ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન એ બે અથવા આ ઉપરાત ત્રીજું અવધિદર્શન હોવાનો નિર્દેશ છે વિશેષમા અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન વિના પણ મન પર્યાય જ્ઞાન મળવે છે એ ભૂલી જવા લેવું નથી^૨ આથી એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાનીને અવધિ હોવું જ જોઈએ એવો નિયમ ન હોવાથી તે અવધિદર્શનથી જુએ છે એમ કેમ મનાય ? આ ઉપરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે વિભગદર્શન એ અવધિદર્શન જ છે, પાચ દર્શન ન હોવાથી તેનો અવધિદર્શનમા સમાવેશ ઈન્વામા આવે છે તેમ મન પર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનનો એક પ્રકાર છે—તેનો તેમા અતલોવ થાય છે એ કથન અજ્ઞાનમૂલક છે—આગમવિરુદ્ધ છ મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાય-

૧ આ ગ્લા તે મુદાલેખ —

૨ ભગવતી / ચા. ૮ ઉ. ૨, ૫૦ ૩)મા કહ્યું છે ૨—

“ જે તિલાણી તે આમિણિયોદિયનાણો, સુયનાણી, મોદિનાણી; અદયા આમિ-
યિયોદિયનાણી, સુયનાણી, મળપજ્ઞનાણી । ”

દર્શનથી જુએ છે એમ પણ દલીલ શકાય તેમ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમાં અક્ષુર્દર્શનાદિ આગ પ્રકારો જ દર્શાવ્યા છે, મન પર્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ જ નથી

નન્દીસૂત્રના ઉપયુક્ત (૫૦ ૨૬૨) ઉલ્લેખ પરત્વે કેટલાક આચાર્યોતુ માનવુ એમ છે કે આ ઉલ્લેખ તો મન પર્યાયજ્ઞાનને અવધિદર્શનનો સભવ છે એ લક્ષ્યોને કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે જેને આર જ્ઞાન હોય તે અવધિદર્શનથી જુએ છે, પરંતુ જેને મતિ, શ્રુત અને મન પર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનો હોય તે ફક્ત જાણે છે, જોતા નથી

પ્રજ્ઞાપનાના ત્રીસમા પદમાં મન પર્યાયજ્ઞાનને મારી રીતે જોવા રૂપ સાકાર ઉપયોગ સ્વરૂપી 'પર્યયતા' કહી છે તે વડે મન પર્યાયજ્ઞાનથી જુએ છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે,

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સબધી વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્ય—

આપણે ૫૨-૫૮ મા ઉપયોગ સબધી થોડોક નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ સબધમાં ખાસ કરીને જ્ઞાનમિન્દુના આધારે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો એ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક સમજાય છે કે શ્વેતાનર આચાર્યોમાં નવું પક્ષ છે (૧) ભગવાન્ શ્રીજિનભદ્રગણિ અને એમના અનુયાયીઓ-નેદાન્તિકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ઉપયોગ ક્રમશઃ છે એમ માને છે, (૨) પ્રભુ શ્રીમદ્ભવાદી અને એમના ભક્ત જોનો યુગપદ્ ઉપયોગની માન્યતા ધરાવે છે, (૩) જૈન નભોનભોમણિ 'શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર' અને એમને ચીલે ચાલનારા તાર્કિકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ભિન્ન ન ગણતા એક માને છે આ પ્રમાણે (૧) કમિક ઉપયોગવાદી, (૨) યુગપદ્ ઉપયોગવાદી અને (૩) એકયવાદી એમ ત્રણ મતઓથી શ્વેતાનર શાસન શોભી રહ્યું છે બાલ-જીવેને ચોક્કાન્તવાદની જાળમાંથી જાણવાના આ મતઓને શોભાસ્પદ કહેવા તેમાં કરી અતિશયોક્તિ નથી આ મતઓની ઇમાન્ત મજ્જુસૂત્ર, વ્યવહાર અને સમઠ નયરૂપ ઇટોથી ચણાયેલી છે, એ વાત આપણે ૫૫ મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ આથી આ સબધમાં વિશિષ્ટ વિવેચન તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે છે પ્રથમ તો આ ત્રણ મતોના વિવરણમાં સગલતા થાય તે માટે કમિક, યુગપદ્ અને એકય એવી ત્રણ સજ્ઞાઓ થોડી યુગપદ્ અને કમિક વાદની ચર્ચા જી કરીએ

૧ જુઓ ૫૦ ૫૮-૫૯

૨ નન્દીસૂત્રની શ્રુતિમાં તાર્કિકમૌલિમૌલિ શ્રીસિદ્ધસેન દિનાકરનો યુગપદ્ ઉપયોગવાદી તરીકે આલેખ્યા છે, પરંતુ તે અબ્યુપયગવાદ અતુસાગ સમજવું, નહિ કે મનન સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાય મુજબ કમિક એમનો મન સમતિતર્ક (કાન્ત) ની નિમ્ન-નિખિત ૥શામાં અષ્ટ રીતે તરી આવે છે—

‘મણપજ્ઞયજાણતો જાણસ્સ ય દરિસજ્ઞસ્સ ય વિસસો ।

કેચલ્જ્ઞાણ પુણ દસણ તિ જાણ તિ ય સમાણ ॥ ૩ ॥”

[મન પર્યાયજ્ઞાનાન્ત જ્ઞાનમ્ય ચ દર્શનમ્ય ચ વિસ્તર્ય ।

કેવલજ્ઞાન પુનર્દર્શનમિતિ જ્ઞાનમિતિ ચ મમાનમ ॥]

અર્થાત્ મન પર્યાયજ્ઞાન સુધીના જ્ઞાનો આશીને જ્ઞાન અને દર્શનમાં વિવેચના છે, પરંતુ કેવલજ્ઞાન પરત્વે તો જ્ઞાન અને દર્શન મમાન છે-એમાં કષ્ટ જોડ-જાવ નથી

યુગપદ્મ—એમ સૂચના પ્રાપ્ત અને તાપનો એક કાળમાં આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પણ એક કાળમાં આવિર્ભાવ થવો જોઈએ, એમકે એનો સ્વભાવ એકી માથે પ્રકટ થવાનો છે જ્યારે મૂર્ખ મામત્રી વિદ્યમાન હોય, ત્યારે મૂર્ખ કાર્ય થવામાં અડચણ હોઈ પડે ?

કમિકે—મર્વજા જે સમયમાં જાણે છે તે સમયમાં જોતા નથી અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં તેમને જ્ઞાન-ઉપયોગ અને તે પછી બીજા સમયમાં દર્શન-ઉપયોગ એમ કમિકે ઉપયોગ છે આગમ પણ આ વાતની આશી પૂરે છે, એમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ કેવલી જાંતે ! હમ ગચનપ્પમ પુદ્ધિ આયારેહિં પમાણેહિં હેઠ્ઠિં મઠાણેહિં પરિવારેહિં જા સમય જાણહ જો તં સમય પામહ ? હતા ગોયમા ! ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે મર્વજા ભગવાન આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને સમાન, જીવ્યા અને નીચા આકારે, લાળા, ટુકા પગિમાણ, અનન્તાનન્ત પ્રદેશવાળા સ્કંધરૂપ હેતુઓ, પરિમહક્ષાદિ સંસ્થાઓ અને ઘનોદધિવલયાદિ પગિવાર પૂર્વક જે સમયે કેવલજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગથી જાણે છે, તે સમયે જ શુ કેવલ દર્શનરૂપ ઉપયોગથી તેને જુએ છે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રશ્નને ઉત્તર આપ્યો કે ના, એમકે આના કારણ તરીકે તેમણે એમ નિર્દેશ કર્યો કે

“ સમાગરે સે નાણે હ્વહ અણાગરે દસણે ”

અર્થાત્ જ્ઞાન સાકાર હોય છે અને દર્શન નિગ્રહાર હોય છે વિશેષમાં જેમ અહુદર્શનના ઉપયોગ-કાલમાં શ્રોત્ર-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જ્ઞાનોપયોગ-કાલમાં દર્શનોપયોગ સભવતો નથી એમાં સ્વભાવ જ કાળજી છે એટલે કે વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે જે ઉપયોગો સભવતા નથી ઉભયવચ્ચે વિષયની સમીપ દશામાં પણ કેવલજ્ઞાન તમામ વિશેષોનું જ અહંજી વરે છે, જ્યારે કેવલદર્શન મર્વ મામાન્યનું અહંજી કરે છે આ પ્રમાણેનો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો સ્વભાવ છે

યુગપદ્મ—આ કથન કીક નથી, એમકે આમ માનવાથી તો તીર્થંકરની ઓશાતેના થાય છે, કાળજી કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉભયવચ્ચે યાને મામાન્ય-વિગેષાત્મક છે તોપણ સામાન્યને છોડીને

૧ છાયા—

કેવલી મદન્ત ! હમા રત્નપ્રભા પૃથ્વી આકારે પ્રમાણે હેતુમિ સંસ્થાને પરિવારે ચન્નિમ્ન સમયે જાનાતિ ન તસ્મિન્ સમયે પડ્યતિ ! દન્ત ગોતમ !

૨ છાયા—

સર્વાં તદ્ જ્ઞાનમ, અનાકાર દર્શનમ્ ।

૩ આના જેવું સૂત્ર પ્રણાપનાના ૩૦ મા પદમાં પૃથ્વી મા પત્રમાં છે આ ઉપરાંત ઓર્મ મળેલાં આવતો ભાવાર્થ ભગવત્તીના ૧૪ મા શ્લોકના ૧૦ મા ઉદ્દેશકમાં તેમજ એના ૧૮ મા શ્લોકના ૮ મા ઉદ્દેશકમાં નજરે પડે છે

કેવળ વિશેષતુ જ કેવલજ્ઞાન અકલ્પ કરે તેમજ વિશેષને મૂળને દત્ત મામા યતુ કેવલદર્શન અકલ્પ કરે એ વાત કથો બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી-પુત્રી ગટે ? કહેવાનો મત નણ એ છે કે સર્વથા સામાન્યથી રહિત કે વિશેષથી નહિત હોય વસ્તુ જ નહીં, એથી ઠગને કમિડ વાદીનો પણ સ્વીકારતા કેવલ જ્ઞાનીને જ્ઞાન કે દર્શન બેમાથી એકે સભવરો નહિ આના જેવી બીજી આપત્તિ કંઈ હોય શકે ?

ક્રમિક૦—આ વાતમા શુ માલ છે ? જો નહિ, કેમકે શુ અર્વજ વિશેષને મુખ્યતથા બાજુ અને સામાન્યને ગૌણરૂપે જોઈ શકે એ માન્યતા ન્યાય-મગત નથા કે ?

યુગપદ્મ૦—આપની યુક્તિના વખાણુ કરવા માડી વાળો, કેમકે એક વસ્તુને પ્રધાન અને ગૌણરૂપે વિલોકી તે ક્ષયોપશમનાને અગ્રીન છે કેવળીને તો ક્ષયિક જ્ઞાન છે, માટે આપની માન્યતા આપને જ મુશ્કારક હો વળી કેવલજ્ઞાનમા છ દ્વિમસ્થિતિ-જ્ઞાનની વિશેષતા સ્વીકારવા જતા તો બકરૂ કાઢતા ભટ પેસશે એ કહેવતના દુષ્ટાવરૂપ બનશો, કેમકે આવી તો કેવલજ્ઞાનમા અવગ્રહાદિ માનવાનો કુર્ધર પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે.

વિશેષમા આપે જે ઉપયુક્ત સૂત્રનો અર્થ જોઈ છે તે વ્યાખ્યાની નથી એનો વાસ્તવિક અર્થ તો એ છે કે કેવલજ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞ મ્લપ્રભા પૃથ્વીને જે આશરો વગેરે સ્વરૂપે બાંધે છે અર્થાત્ એના જેટલા ધર્મો છે તેટલા બાંધાનું નહિ કે ન્યૂનાવિન્યુ તેનને જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતનો બાંધ કેવલદર્શનથી તેમને થતો નથી, કેમકે દર્શન સામાન્યસ્વરૂપ છે

ક્રમિક૦—આપ બંને અમાગી યુક્તની અવગણના કરો, પરંતુ અમાગી તો એ ચોક્કસ માન્યતા છે કે એક કાલમા જ્ઞાનાવશ્યીય અને દર્શનાવશ્યીય સ્વરૂપે જે આવજોનો ક્ષય થવા છતાં ઉપયોગ તો ક્રમસર જ પ્રવર્તે છે અને તેમા સ્વભાવ જ હેતુ છે

યુગપદ્મ૦—જૂન કરી આ પ્રમાણે દરેક કાલમા સ્વભાવને જ ના હરૂપ સ્વીકારવાથી બે કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય તેમ છે તો પછી બીજા કારણો જે વિદ્વાનો માને છે તે તેમની અજ્ઞાનતા હશે નહિ વાર ?

ક્રમિક૦—જેની ગીતે મતિ અને જુત નાનાના આવજોનો સમજાને ક્ષયોપશમ થાય છે, પરંતુ ઉપયોગ તો બનેનો કમિડ જ છે તેની ગીતે કેવળીને પણ જ્ઞાનાવશ્યીય અને દર્શનાવશ્યીય જોનો ક્ષય એક કાળમા થયેલો હોવા છતાં ઉપયોગ તો ક્રમય જ પ્રવર્તે છે

યુગપદ્મ૦—જુત-ઉપયોગમા મતિજ્ઞાન હેતુરૂપ હોવાની તેમજ જ્ઞાન વગેરેમા પ્રત્યક્ષાદિ સામગ્રીની પ્રતિબંધકતા (વિમ્લગતતા) હોવાથી મતિ અને જુતના ઉપયોગોને કમિડ માનના તે ઠીક

૧ શ્રીમદ્ભક્તિ દિનકરજ્ઞાન ન્યાયાનુસાર (પા ૨૮)ન શ્રીદેવભટ્ટકૃતિપ્તિપ્તન (૫ ૮૩) મા સાક્ષીરૂપે નીચે મુજબનું પદ નજરે પડે છે—

“ નિર્વિશેષ ન સામાન્ય, ભવજડાધિવાણવત્ ।

વિશેષોઽપિ જ નૈવાસ્તિ સામાયેન વિનાશત્ ॥ ”

છે, પરંતુ દેવશીના મળ તમા તો જ્ઞાન અને દર્શનના આવશ્યોનો મવ થા ક્ષય થયેલો હોવાથી પરસ્પર કાર્ય-કાણુરૂપ પ્રતિગદ્ધ-પ્રતિજઘ્ન જ્ઞાન વગેરે ન હોવાથી એક કાળમા બંને ઉપયોગો માનવામાં કશી અડચણ નથી આ વાતને અમતિતર્કના જ્ઞાનકાંડની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે —

“ મેળગઈ સ્ત્રીજાવરણે જહ મટણાળં જિણે જ સમવહ ।

તહ સ્ત્રીજાવરણિજે વિસેમઓ દસણ નત્થિ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ ક્ષીપુ આનન્દુવાળા જિનમા જેવી જીને અવગ્રહાદિ ચાર લેહવાળું મતિજ્ઞાન સમવતુ નથી તેમ તેમનામા જ્ઞાન-ઉપયે જના કાળથી અન્ય કાળમા દર્શન-ઉપયોગ ધરી શકતો નથી કેમકિ ઉપયોગતા મત્યાદિ દાહમનિયક જાનો આવે જ મળધ ધરાવે છે આ વાતને અનુમાન પણ ટેકે આપે છે કે કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનના નમાન કાળમા જ ઉપજ થાય છે અનેની એક કાળમા મામશ્રી સપૂર્ણ હોવાથી તેના કાળરૂપ કાયો થવા જ જોઈએ એટલે કે કેમકિ ઉપયોગને બદલે યુગપદ્મ ઉપયોગ હોય એ જ સ્વાભાવિક ૮ વિશેષમા આથી વિરુદ્ધ મત ધનવનારે યાદ રાખવું કે આગમ પણ આ મતવ્યની વિરુદ્ધ છે પ્રજ્ઞાપનાના ૧૮ મા પદમા ૩૮૬મા પદમા કહ્યું પણ છે કે—

“ કેવલજ્ઞાણી જ પુન્નઝા, ગોપમા । સાતિજ અપજ્જવસિતે ”

આથી કરીને તો શ્રીમદ્દેસેન અમતિતર્ક (૮૧૦ ૨, ૧૧૦ ૭)મા કહે છે કે—

“ સુત્તમ્મિ ચેવ માઈ અપજ્જવસિય તિ કેવલ યુત્ત ।

સુત્તાસાયગમીર્હિ ત ચ દદ્ધવ્વપ હંદ ॥ ”

અર્થાત્ મૂલમા તો દેવજ્ઞાન અને દેવવદર્શનને માદિ અપયવસિત એટલે કે પ્રાન્દવાળા પરંતુ અતઃકલિત કહ્યા છે આથી કેમકિ ઉપયોગરૂપીજ્ઞાનથી જ અમયમા તેનું અવસ્થાન થઈ જવાનું, જ્ઞાન-દર્શનની મદિ-અનતાના ઉપ-પાણી ફરી વળવાનું, એ વાત કેમકિ વારીએ ખાસ ધ્યાનમા રાખવી ઘટે છે એ વાદીને ફરીથી યાદ કરાવવામા આવે છે કે અવિકલ સપૂર્ણ મામશ્રીની સફલાવદશામા રૂપ, એ વગેરેનો સમગ્રો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞાદિમા જોવાય છે અને ત્યાં કેમિકતા માટે અવકાશ નથી, સૂર્યના અમકાલીન પ્રાગ અને તાપમા કેમિકતા માટે ધ્યાન નથી અને ગાયત્રી સાથે ઉગેલા શોગટામા પણ આ કલ્પના અચક્ય છે તેમ અમકાલીન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન માટે સમજી લેવું આથી કેમકિ ઉપયોગવાદીએ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે કેવલજ્ઞાનના કાળમા કેવલદર્શનનો

૧-૩ ૭ મા—

મપવતે સ્ત્રીજાવરણે યથા પ્રતિજ્ઞાનં જિને મ સમવચતિ ।

તથા સ્ત્રીજાવરણ યે વિરોધતો દર્શન તાસ્તિ ॥

કેવલજ્ઞાનાનિમા દુષ્ટતા ગોપમા । તાદિજ અપયેરસિતા ।

તુન્ને ચેવ તાદિ અપયેરસિમિતિ ચેવજ પ્રોત્તમ ।

તુજાગાતમમ રમિ તત્ત્વ ચ દ્રષ્ટવ્ય મવતિ ॥

અને કેવલદર્શનના કાળમા કેવલજ્ઞાનનો સફલાવ માન્યા વિના છુટકો નથી એમ નહિ સ્વીકારવાયું
તો બેમાથી એક પણ ઉપયોગ નહિ મળવે આ વાનને મુમુક્ષુતિ (કાં ૨)ની નિમ્ન-લિખિત
ગાથા પ્રુષ્ઠિ આપે છે —

“ મતમ્મિ કેવલે દમણમ્મિ જાણસસ સમવો જાતિય ।

કેવલજાણમ્મિ ચ દસણસસ તમ્મહા સણિટ્ઠાઢ ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ ક્રમિક વાદ સ્વીકારતા કેવલદર્શનના મમયે કેવલજ્ઞાનનો મળવ નથી અને કેવલજ્ઞાનના
મમયે કેવલદર્શનનો સળવ નથી, એથી એ સ્માન્ત સિદ્ધ થાય છે

વળી, જ્યારે સર્વજ્ઞને સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગના આવન્તોને સવ થા નાશ થયેલો
આપ માનો છે તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પેરી આપ પ્રથમ ડોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારો છો ?
એકના ઉત્પાદના સફલાવમા બીજાનો ઉત્પાદ અનિવાય છે ઉદાચ એકની મામત્રી બીજાને પ્રતિબધક
માનવા પ્રેરણો તો બેમાથી એકનો પણ મફલાવ નહોતો નહિ, બનેનો અભાવ
માનવો પડશે

ક્રમિક૦—પ્રથમ કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે એમ અને બેધકક
સ્વીકારીએ છીએ, કેમકે વિશેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથા અમાન મતને ટેકો આપે ॥ —

“ સવ્વાઓ લહ્હોઓ જ સાગરોવઓગલામાઓ ।

તેણેહ મિહલહ્હી લપ્પજ્ઞહ તદુવવત્તરમ ॥ ૩૦૮૦ ॥ ”

અર્થાત્ સાકાર ઉપયોગના લાભથી સમગ્ર લવિવઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અજ તે સાકાર
ઉપયોગવાળાને સિદ્ધ-લવિધિ ઉત્પન્ન થાય છે

યુગપદ૦—આપણુ આ કથન ગેરજ્ઞાનથી છે, કેમકે ઉપયુક્ત ગાથા તો વળિધના સમ
કાલીન ઉત્પાદની આશી પૂરે છે, નહિ કે ક્રમિકની ક્રમિક ઉપયોગ પરતે તો એ ઉદામીન છે વળી
સર્વજ્ઞને કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ કેવલજ્ઞાન ॥ અનત્ત સમયમા થાય છે એ હકીકત એક સ્પષ્ટ
(સમય) ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળા કેવલજ્ઞાના નબધમ ક્રમિક ઉપયોગ-દ્રવ્યની ધારાનો નિર્વાહ કેવી
રીતે થના હે ?

ક્રમિક૦—જ્ઞાન ઉપયોગ સામાન્યમા દર્શન-ઉપયોગની હેતુતા અને માનીએ છીએ, કેમકે
નિવિ કલ્પક અમાધિત્ત છદ્મસ્થ-કાલમા તેજા અનુભવ થાય છે આથી પ્રથમ કેવલજ્ઞાનની ઉપપત્તિ

૧-૭ જાવા—

સતિ કેવલદર્શને જ્ઞાનસ્ય સમ્મવો નાસ્તિ ।

કેવલજ્ઞાને ચ દર્શોસ્ય તમ્માત્ સનિધને (કેવલજ્ઞાનદર્શને) ॥

સર્વા લક્ષ્યો યત્ સાકારોપયોગલામાત્ ।

તેનેહ સિદ્ધલવિધરૂપયુતે તદુપયુક્તસ્ય ॥

યદ્યં શક્યે અને કેવલદર્શનમા કેવલજ્ઞાનની વિશિષ્ટ હેતુતા હોવાથી દ્વિતીય સમયમા કેવલદર્શનની ઉપપત્તિ માટે જરૂર અવકાશ ગ્રહેશે આ પ્રમાણે કેમિક મામગ્રીરૂપ ઉભય સપત્તિ, વડે કેમિક ઉપયોગ-દ્વયની ધાગેના નિર્વોહ થવાનો અને એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુધ્યવાળાઓમા એક ક્ષણમા કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર નહિ કન્વાથી પણ સર્વ જાતની ઉપપત્તિ મળવે છે તો શા માટે અમારે કેમિક ઉપયોગ વાદ ન માનવો ?

યુગપદ્મ—એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુધ્યવાળાઓમા એક ક્ષણમા કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહિ સ્વીકારવાનું સાહુત્ય તમે કરી શકો તેમ નથી, કેમકે દંસણપુત્ર નાળ ઇત્યાદિ કથનથી વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે વળી તેવી હેતુતામા કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, કાન્જુ ન ઉત્પન્ન થયેલ કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક હોવાથી તેનો નાશ કોઈ પણ રીતે મળવતો જ નથી તેમજ તેની અનુપપત્તિ માટે પણ અવકાશ નથી

આ પ્રમાણે કેમિક ઉપયોગ-વાદ પ્રમાણ-વિકલ જણાય છે એથી કરીને એક કાળમા બને ઉપયોગો સ્વીકારવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે એવી શ્રીમદ્ભવાદી ઉદ્દેશણ કરે છે

ઐક્ય—ભગવાન શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર કેમિક કે અકેમિક ઉપયોગવાદને ન સ્વીકારતા ત્રીજે જ માર્ગે શ્રદ્ધા કરે છે તેમનું કહેવું તો એ છે કે જે જ્ઞાન છે તે જ દર્શન છે જ્ઞાન-ઉપયોગથી દર્શન-ઉપયોગ પૃથક્ છે જ નહિ, કેમકે બને કાન્જીની મામગ્રીના મૂલોભવમા મમૂહના આલબન રૂપ ઉત્પાદ જ અન્યત્ર જણાય છે, માટે પૂર્વોક્ત અપરિહિત કલેશમા પડવાની કશી જરૂર નથી વળી ઐક્યવાદરૂપ પક્ષમા જ ક્વલીને સર્વજ્ઞ કહી શકાય તેમ છે, અન્ય પક્ષમા તેમ કવુ અશક્ય છે આ વાતનો તેઓ સમતિતર્ક (કાન્જી)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા પ્રદોષ કરે છે —

‘ જહ સવ્વ સાચાર, જાણહ એકસમણ સવ્વણ્ણ ।

જુજ્ઞહ સયા પિ ઈવં, અહવા સવ્વ જ યાણાક ॥ ૧૦ ॥ ’

અર્થાત્ જાતિ-વ્યક્તિ મહિત ધર્મવાળું સાકાર જગત્ મામાન્ય-વિશેષાત્મક છે બે એક સમયમા કેવલી સર્વ સાકાર જગતને જાણે છે તો જ સમગ્ર કાળમા તેનું સ્વરૂપથી મળવે છે અથવા મતિજ્ઞાનની જેમ તે સર્વને ન જાણે તો તેની સર્વજ્ઞતા ઘટી શકતી નથી સાથે સાથે એ બૂલવા જેવું નથી કે દર્શનમા તો સામાન્યનું જ શ્રદ્ધા કન્વાની શક્તિ છે, તે કદા વિશેષ ઉપ પ્રકાશ પાડી શકે તેમ નથી, આથી કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન ન માનતા બે કેવલજ્ઞાન છે તે જ કેવલદર્શન છે એમ સ્વીકારવું, કેમકે જ્ઞાનના પ્રકાશમા તમામ પ્રકાશોનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે

વિશેષમા જ્ઞાન વ્યક્તસ્વરૂપી છે, જ્યારે દર્શન અવ્યક્તસ્વરૂપી છે, એથી ક્ષીણ આચરણ-

૧ છાયા—

યદિ સર્વ સાચાર જાનામિ પક્કસમયેન સર્વજ્ઞ ।
પુરુષતે સદાકપિ પવમણવા સર્વ જ જ્ઞાનાતિ ॥

પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન એ વાત હિન્દુમત્થના ઉપયોગ પગલે સુવિદિત છે, કારણ કે પ્રથમ જ્ઞાન થયેલો અનુભવ કન્યા છે અને ત્યાં બાદ વિશેષનો અનુભવ થાય છે એવી રીતે કેવલીમાં કેમથી પ્રાપ્ત થયેલા બેદો હોવા બોધ્યો, હા, એટલી વિશેષતા જરૂર છે કે કેવલીમાં પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન છે, કેમકે બધી વર્ણિતો સાકાર ઉપયોગવાળાને જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે કેવલીમાં જ્ઞાનહેતુક દર્શન છે આ પ્રમાણે કમિકવાદી કહેવા તત્પર હોય તો તે તેની અજ્ઞાનતા છે કેમકે “જુગવ દો નત્થિ ઉવઓગા” એ કથન તો એક કાલમાં બે ઉપયોગની ઉપપત્તિની ના પાડે છે, નહિ કે સમકાલમાં તે બેના અવસ્થાનની ઉભય ઉપયોગની ધાબામાં અન્તગચરૂપ કોઈ સામગ્રી નહિ હોવાથી સહાવસ્થાનમાં કશે દોષ નથી

વળી અવશ્યરૂપ મતિજ્ઞાનને આપ દર્શન કહ્યો છે અને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાનને જેમ જ્ઞાન કહ્યો છે તેમ કરવાથી તો મતિજ્ઞાન દર્શનરૂપ બનશે અને એ વાત તો સુખિત-વિરુદ્ધ છે અને વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮ બેદોનો ઉચ્છેદ થશે તે વધોરામાં

અત્ર એ પણ ઉમેરવામાં આવે છે કે યથાસ્થિત તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન પણ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ મત્ર જનુ સમ્યક્દર્શન પણ સમ્યક્જ્ઞાનની એક પ્રકારની વ્યાખ્ય ભતિ હોવાથી આ સમજણમાં કંઈ આકૃત આવતી નથી

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાન-દર્શનનું દ્વિદર્શન કહ્યું હવે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતાને સિદ્ધ કરનારા નમના માર્ગનું અવલોકન કરીએ

નય-મીમાંસા

નય એ તત્ત્વ-જ્ઞાનના બહાને ઉધાકનારી સુવર્ણની કુંડલી છે, વિકટમાં વિકટ પ્રમતે સુન્દર અને સચેત રીતે ઉકેલનારી બાગબટી છે, જગતના મમત્ર વિચારો નયનો પ્રભાવ^૧ રાત્રી અને વર્તમાન-માનાજિહ કે વ્યગિગત બંધાનુના પાયાનું નિરીક્ષણ કરાવનારી ટીપિકા છે, મતાતર-અહિંસુનારૂપ વહેલીને^૨ ચોખનારી શેષ વૃદ્ધિ છે અને અસતોષ અને ગેરસમજનો અહિંકાર કરનારી ગજગા છે આવા અનુપમ નયને જૈન દર્શનમાં કેન્દ્ર મ્થાન આપવામાં આવ્યું છે નયની વ્યાપકતા એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારવામાં આવી છે, એ વાત શુ વિશેષાંબી નિમ્ન વિખિત ગાથા ઉપરથી^૩ તરી નથી આવતી ?—

“ નેત્થિ નર્હિં વિટ્ટણં, સુત્ત અત્યો ય જિણમણં કિંચિ ।

આસજ્જ ઇ સોચાર, નણ નયવિસારઓ જુઆ ॥ ૨૭૭૭ ॥ ”^૪

૧ બાવા—

નાસ્તિ નયેવિદ્યોન મૂલમર્મમ જિણમતે કિંચિત્ ।

આસાણ મુ ઘાતાર નયાન નયવિસારઓ ધૂયાત્ ॥

૨ આ બાવા દામજરૂપે અનુયોગદ્વારની શ્રીલેખન્યન્દરસિક્કન રૂપિ (પત્રાક ૧૭)માં નંબરે પાં છે

અર્થાત્ જૈન દર્શનમા નય રહિત કોઈ સૂત્ર કે અર્થ નથી આથી કરીને નયવિશાન્દ (નયમા નિષ્ણાત શુરુ) યોગ્ય શ્રોતા મળતા નયનુ વિવિધ પ્રકારે ડથન કરે^૧

આ પ્રમાણેના ગૌત્વવાળા નયના લક્ષણ પગ્તવે પૂર્વ ઝુનિવર્ચોનુ શુ ડથન છે તે જોઈ લઈએ

નયના લક્ષણો—

(૧) નયચક્રસારમા નય પગ્તવે કહ્યું છે કે—

“ અનન્તધર્માત્મકે વસ્તુન્યેકધર્મોઞ્ચન જ્ઞાનં નયઃ ”

અર્થાત્ અનતધર્માત્મક પદાર્થને વિષે (એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુના અનત ધર્મો પૈકી) એક ધર્મનું મુખ્યપણું ગ્રહણુ તે ‘ નય ’ છે

(૨) ન્યાયાલતાર (શ્લોક ૨૯)ની ટીકા (પૃ૦ ૭૩)મા શ્રીસિદ્ધિર્ષિ^૨ નયની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ વળુ કરે છે —

“ અનન્તધર્માઘાસિત વસ્તુ સ્વામિપ્રેતૈકધર્મવિશિષ્ટં નળતિ-પ્રાપયતિ મવેદનમારોહ્યતીતિ નયઃ ”

અર્થાત્ અનત ધર્મોથી વિશિષ્ટ વસ્તુને પોતાને અલિખત એવા એક ધર્મથી યુક્ત જે જણાવે છે તે ‘ નય ’ છે

(૩) આ મળધમા પ્રમાણુનય૦ (૫૦૭, સૂ૦ ૧)નો મુદાલેખ એ છે કે—

‘ નીયતે યેન શ્રુતાત્પ્રમાણવિપયીકૃતસ્પાર્થસ્પાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાચવિશેષો નયઃ ’

અર્થાત્ મિદ્ધાન્તમા કહેલા પ્રમાણ વડે વિષયરૂપ બનેલા (એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચય કરાયેલા) અર્થના અશરૂપ અને ઈતર અશો તરફ ઉદાસીનતા (એટલે કે નહિ તેનું ગ્રહણુ કે નહિ તેનો નિષેધ) પૂર્વકનો અભિપ્રાય-વિશેષ તે ‘ નય ’ છે^૩

૧ નયની મદત્તાને લક્ષ્યમા ગળીને તો અનેક વિષુધવરોએ નયના વિવગળના પ્રસંગને જતો ન કળતા સાનન્દ વધારી લીધા છે

૨ આ ઉપરથી એ કલિન થાય છે કે નયરૂપે ગણાવા લાયક આ પછુ આશય-અભિપ્રાય-વિચાર પ્રતક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઈ પણ પ્રમાણથી આધિન ન જ તેવો નેધએ અમુક વિચાર અમાન ડે, અસદિધ્ય છે, દોષગદિન કે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દારા થાય ત્યાર પડી જ તે વિચાર નયમભિનિતો નભ્ય બની રહે છે વિશેષમા આ પ્રમાણે મભ્ય બનેના વિચારે પોતાનાથી ભિન્ન કે નિરૂદ વિચાર સાથે ઝપાઝપી કરના કે ઝુમેત બિગડવા તેવાય થતુ નદિ પદ્ય પોતાનુ કાર્ય તેના તરફ ઇસીન-રહી બળવનુ નેધએ ન આ પ્રમાણે નદિ વર્તે તો નયમભિનિ તેને પોતાની અભિનિમાથી કાની મૂકે તેને ‘ નયાભાન ’ની પદવી આપી તો પાતાના નય મદાર મૂકી

(૪) પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાક ૨૪૩)મા આ પરત્વે એ ઉલ્લેખ છે કે—

‘ અનેકધર્મક વસ્તુનવધારણપૂર્વકમેકેન નિત્યત્વાગ્ન્યતમેન ધર્મેણ પ્રતિપાદ્ય સ્વબુદ્ધિ નીયતે-પ્રાપ્યતે યેનાભિપ્રાયવિશેષેણ મ જ્ઞાતુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ ’

અર્થાત્ અનેક ધર્મવાળી વસ્તુનુ અનવધારણ પૂર્વક નિત્યત્વ વગેરે અનત ધર્મો પૈકી કોઈ એક ધર્મ વડે પ્રતિપાદન કરી જે અભિપ્રાય-વિશેષ દ્વારા આ વસ્તુને યોગ્યતાની બુદ્ધિમા ઉતારાય છે તે બાબુકારનો અભિપ્રાય-વિશેષ ‘ નય ’ છે

(૫) અનુચોગદ્ધારની રૂત્તિમા કહ્યું છે કે—

“ સર્વગ્રાનન્તધર્માધ્યામિતે વસ્તુનિ ઇકાંશગ્રાહકો યોધો નયઃ. ”

(૬) એક સ્થળે નયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામા આન્યુ છે —

“ નાનાસ્વભાવેભ્યો ન્યાયૃત્વૈકસ્મિન્ સ્વભાવે વસ્તુનયન નયઃ ”

એટલે કે વસ્તુના વિવિધ સ્વભાવોને દૂર દરીને-તેની ઉપેક્ષા કરીને તેના કોઈ એક સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવું તે ‘ નય ’ છે

(૭) “ જ્ઞાતુરભિપ્રાય શ્રુતવિકલ્પો વા નયઃ ”

એ પ્રમાણુ પણ નયનુ લક્ષણ દર્શિગેત્ય થાય છે

(૮) એક અન્યકાં નયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

“ પ્રમાણપ્રવૃત્ત્યુત્તરકાલભાવિપરામર્શવિશેષરૂપત્વ નયસ્ય લક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પછીના કાળમા એટલે કે પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય થયા બાદ તેના પ્રત્યેક ધર્મનો વિશેષ રીતે વિચાર કરવો તે ‘ નય ’ છે જહવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે અધ્યવસાય-વિશેષ દ્વારા પરામર્શ કરાય છે તેનુ નામ ‘ નય ’ છે^૧

(૯) તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫૦ ૬૫)મા નયનુ લક્ષણ એમ આપવામા આન્યુ છે કે—

“ પ્રમાણપ્રકાશિનોઽર્થવિશેષપ્રરૂપકો નય ”

અર્થાત્ પ્રમાણ વડે પ્રકાશિત અર્થના પર્યાયોની પ્રરૂપણા ંન્નાર ‘ નય ’ છે

૧ શ્રીભ્રમાનન્દચરિ અને શ્રીહેમચન્દ્રચરિતુ નવ પત્તે શુ કથન છે તે બાબુવા માટે જુઓ અપભ્રંશ સાશિકાની મીઠા (૫૦ ૧૧૮-૧૧૯)

આ ઉપરથી શ્વેતાશ્વ તેમજ દિગ્ગજ મત પ્રમાણે નયનુ લક્ષણ સમજી શકાય છે, પરંતુ અન્યકારતુ એ મળધમા ડેવુ વલણ છે તે બાબતુ બાકી રહે છે એટલે એ જ દિશામાં પ્રયાણ કરીશું એમના શબ્દોમાં નયનુ લક્ષણ એ છે કે—

**અનન્તધર્માત્મકવસ્તુનિ ધર્માન્તરૌદાસીન્યપૂર્વકૈકધર્મોન્નાયકાધ્ય-
વસાયવિશેષરૂપત્વ, અનેકધર્મકદમ્બકોપેતવસ્તુનો ધર્માન્તરૌદાસીન્ય-
પૂર્વકૈકધર્મેનાવધારણાત્મકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, પ્રકૃતવસ્ત્વશાગ્રાહી-
તરાંશાપ્રતિક્ષેપ્યધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા નયસ્ય લક્ષણમ્ । ()**

અર્થાત્ અનન્તધર્માત્મક વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાંના, અન્ય ધર્મોના નિષેધ રહ્યાં વિના અર્વાત્ તે ધર્મો તન્દ્ર ઉદાસીન રહીને કોઇ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા રૂપ અધ્યવસાય તે ‘નય’ છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઇ એક વસ્તુ સળધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ—અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી જે જુદા જુદા યથાર્થ અભિપ્રાયો બાધવામાં આવે, તે બધા ‘નય’ કહેવાય છે જેમકે કોઇ એક પુરુષ મળધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તેને પિતા, પુત્ર, મામો, ભાણેજ, કાકો, ભત્રીજો ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપે માનવો તે ‘નય’ છે તે પુરુષ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે અને વળી પોતાના ભાણેજ અને ભત્રીજાની અપેક્ષાએ મામો તથા કાકો છે એ પ્રમાણે બાકીના સગપણો પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એકના એક પુરુષમાં પિતૃત્વ, પુત્રત્વ ઇત્યાદિ અનેક ધર્મો રહેલા છે અર્થાત્ કચેક વસ્તુ અનતધર્માત્મક છે

વસ્તુના અનત ધર્મો—

જૈન શાસ્ત્રમાં અને પ્રસ્તુતમાં નયના લક્ષણમાં પદાર્થને અનતધર્માત્મક—અનત ધર્મોવાળો કહ્યો છે આથી એક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટે છે એ બાબતુની સહજ ઉત્કણા થાય આની તુલિ માટે આપણે તર્કરહસ્યદીપિકા (પત્રાક ૮૫-૯૦)નો આશ્રય લઈશું ‘અનત’ એટલે જેનો અત (છેટા) ન આવી શકે—જેની ગણના ન થઈ શકે તે, અર્થાત્ ‘અપરિમિત’ અને ‘ધ્રુમ’ એટલે સહભાવી કે કમભાવી પર્યાય યાને સ્વભાવ આથી ઠરીને અનતધર્માત્મક કહો કે અનેકાન્તાત્મક કહો તે એક જ છે, કેમકે અનેકાન્તાત્મકનો અર્થ અનેક અગો-ધર્મો-સ્વરૂપોથી સુક્ત એમ થાય છે વસ્તુ માત્ર—ભલે પૃથ્વી તે ચેતન હોય કે જડ અનતધર્માત્મક છે, કેમકે એનું માન પ્રમાણ દ્વારા થઈ શકે છે આ ગ્યણે અન્વય-દૃષ્ટાન્ત મળી ગઈ તેમ નથી, કેમકે કોઇ પણ વસ્તુ ચેતન કે જડ વસ્તુરૂપ પક્ષમાં મમાજ બંધ છે એથી અત્ર વ્યતિરેકી ઉદાહરણ મળી શકે છે જેમકે જે વસ્તુ અનતધર્માત્મક નથી, તે પ્રમેય (પ્રમાણથી બાધી શકાય તેમ) નથી, દાખલા તરીકે આકાશકુસુમ આ અનુમાન સર્વથા દોષથી મુક્ત છે વળી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે

૧ નય, પ્રાપક, સાત, નિર્નક, નિભસક, ઉપલબ્ધ, બુદ્ધ એ નધા સમનાર્થક છે જુઓ તત્ત્વાર્થ (૫૦ ૧, ૫૦ ૩૫, ૫૦ ૩૬) બાધ (૫૦ ૧૨૦)

પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો એટલે કે કોઈ પણ એક વસ્તુમા અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટી શકે છે તેનો ઉત્તર આપણે એક માત્ર સોનાના ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી આપીએ આ વિવક્ષિત ઘડો પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ હૈયાતી બોગવે છે—અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જ્યારે બીજાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તેનું અસ્તિત્વ નથી. સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ આ ઘડાનો વિચાર કરતા તેના સત્ત્વ વગેરે સ્વ પર્યાયો જ છે, કોઈ પદ પર્યાય નથી અર્થાત્ આ ઘડો સર્વદા મત્ જ છે, કેમકે મત્વાદિ ધર્મો વસ્તુ-માત્રમા

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ

સત્ત્વ અને અસત્ત્વ

હોવાથી એ ધર્મોની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ પદ્મપદ્મ સમાન છે, મન્ત્રીય છે, વિન્ત્રીય માટે તેમા અવકાશ નથી—એ ધર્મોમા પદ્મની કદ્દપના માટે ન્યાન નથી આ ઘડાનો આપણે વિશેષ વિચાર

કરીશુ તો જણાશે કે આ ઘડો પુદ્ગલના પદ્મભાણુઓથી બનેલો છે, વાસ્તે એ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપે સત્ત્વ કહેવાય, પરંતુ ધર્માગ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાગ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાળ એ પેઠી કોઈ પણ રૂપે તો તે અમત્ કહેવાય અત્ર પૌદ્ગલિકપણ એ આ ઘડાનો સ્વ પર્યાય છે અને એ પર્યાય ધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાયો વગેરે અનન્ત પર પર્યાયોથી છૂટો (વ્યાવૃત્ત) છે એટલે કે ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો અનન્ત છે વળી ઘડો પૃથ્વીનો બનેલો હોવાથી તે રૂપે-પાર્થિવરૂપે મત્ છે, પરંતુ જળ, અગ્નિ, વાયુ ઇત્યાદિ રૂપે અસત્ છે અહીં પણ પાર્થિવ રૂપ ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના જલાદિરૂપ પર પર્યાયોની સખ્યા અનન્તની છે આ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ સ્વ-પર પર્યાયોની સખ્યા ઘટાવી લેવી આ પાર્થિવ ઘટ પણ ધાતુરૂપે સત્ત્વ છે, પરંતુ માટી વગેરે રૂપે તો અસત્ છે ધાતુમા પણ તે મોનાનો બનેલો છે, નહિ કે ત્રાણુ, પિત્તળ, કે ચાદી વગેરે ધાતુનો, વાસ્તે તે સોનારૂપે સત્ત્વ છે, જ્યારે ત્રાણુ વગેરે રૂપે તે અસત્ છે સોનામા પણ એ ઘડેલા સોનાનો હોવાથી તે રૂપે મત્ છે, પરંતુ ઘડ્યા વિનાના મોનારૂપે તે અસત્ છે ઘડેલા સોનારૂપે મત્ એવો આ ઘડો અમુક મોની (મોતીનમ કારીગર) ના હાથે તૈયાર થયેલો હોવાથી તે રૂપે સત્ત્વ છે, જ્યારે બીજા નગેત્તમ વગેરે કારીગરની અપેક્ષાએ તે અમત્ છે વિશેષમા આ ઘડેલો ઘડો માકડા મુખવાળો અને વચ્ચેથી પહોળા આકારનો હોવાથી તે રૂપે મત્ છે, જ્યારે મુગટ વગેરેના આકારરૂપે તે અમત્ છે ઉપર્યુક્ત જે આકારરૂપે આ ઘડો મત્ છે તે આકાર ગોળ છે એટલે તે ગોળાકારે સત્ત્વ હોય એ મિવાયના લાળા, ચોરમ ઇત્યાદિ આકારે અસત્ છે વળી એનો ગોળાકાર પણ પોતાના જ પદ્મભાણુઓથી બનેલો હોવાથી તે દૃષ્ટિએ એ સત્ત્વ છે, પરંતુ બીજા પરમાણુઓની અપેક્ષાએ તો એ અમત્ છે આ પ્રમાણે જે જે દૃષ્ટિએ એનું સત્ત્વ જોઈ શકાય છે તે તે દૃષ્ટિ તે એનો સ્વ પર્યાય છે, જ્યારે બાકીની દૃષ્ટિઓ-અપેક્ષાઓ એના પર પર્યાયો છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કત્ત એક ઘડાના સ્વ પર્યાયો વાડા છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો તો અનન્ત છે

ક્ષેત્રની વિવક્ષાએ સત્ત્વ—

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનું મત્ત્વ-અમત્ત્વ વિચારીએ એટલી અપેક્ષાએ જોતા આ ઘડો ત્રિલો કવર્તી છે એટલે ત્રણે લોહમા વર્તવાપણ એ ઘડાનો પોતાનો પર્યાય છે આ પર્યાયનો બીજો કોઈ પર પર્યાય હોતો નથી ત્રિલોકવર્તી આ ઘડો તિર્યક-લોહમા હોવાથી એ રૂપે તે મત્ છે, પરંતુ

અધોલોક કે ઉર્ધ્વ લોકમાં તે નહિ હોવાથી તે કેપે એ અમત છે તિર્થંગ-લોકમાં પણ આ વડો જ ખુદ્ગાપમાં જહેલો હોવાથી આ દીપની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે દ્વાતકી વગેરે અન્ય દીપોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેના પણ વળી એ ભરતક્ષેત્રમાં જહેલો હોવાથી એ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે, જ્યારે ઐરાવતાદિ ચેત્રની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે ભરતક્ષેત્રમાં પણ તે સુખધમાં જહેલો હોવાથી આ નગરની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે સુરત વગેરેના અપેક્ષાએ તે અસત્ છે સુખધમાં પણ તે છેલાભાઈના ઘરમાં હોવાથી તે દૃષ્ટિએ સત્ છે, જ્યારે અન્યના ઘરમાં જહેવાની અપેક્ષાએ તે તે અસત્ છે ઘરમાં પણ તે વગના એક ભાગમાં જહેલો હોવાથી તે કેપે સત્ છે, જ્યારે ઘરના ઇતર ભાગોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેના પણ એ જેટલા આકાશ પ્રદેશને રોકે છે-અવગાહીને જો છે, તે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે બાકીના આકાશ-પ્રદેશને તે નહિ રોકે હોવાથી તે કેપે એ અસત્ છે એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બીજી ઉચિત વિચારણા કરી લેવી અત્ર એ વાતનો નિર્દેશ કરીશું કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયોની સખ્યા અદ્ય છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયોની સખ્યા અસખ્ય છે, કેમકે લોકાકાશના-ક્ષેત્રના અસખ્ય પ્રદેશો છે અથવા મનુષ્ય-લોકમાં જહેલો આ ઘડો બીજા મ્યાનમાં જહેલા અનત દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત હોવાને લીધે તેના પર પર્યાયો અનત છે એવી રીતે છેલાભાઈના ઘરમાં જહેલા ઘડા વિષે સમજી લેવું

કાળની દૃષ્ટિએ સત્વ—

હવે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાનો વિચાર કરીશું આ વડો પોતાના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે એટલે કે તે હંમેશાં છે અને હશે એથી કરીને તેને કોઈથી પણ વ્યાવૃત્ત ન ગણી શકાય પરંતુ એ આ યુગનો હોવાથી એ કેપે સત્ છે જ્યારે અન્ય અતીત કે અનાગત યુગોની વિવેક્ષાએ તે અસત્ છે આ યુગમાં પણ તે આઠ વર્ષનો હોવાથી તે કેપે સત્ છે, જ્યારે ગયા અને આવતા વર્ષની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે વળી આઠ વર્ષમાં પણ આ ઘડો વસત ઋતુમાં બનેલો છે એટલે એ ઋતુની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે અન્ય હેમતાદિની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેના પણ એ નવીન (તાજા) છે, માટે નવીન કેપે એ સત્ છે, જ્યારે પુરાણ (જૂના) તરીકે એ અસત્ છે એમાં એ આજે બનેલો હોવાથી એ કેપે સત્ છે, જ્યારે ગઈ કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ અસત્ છે તેના પણ વર્તમાન ક્ષણમાં તે વતે હોવાથી એ આઠ પળની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, જ્યારે અન્યની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અસખ્ય છે, કેમકે એક પદાર્થ અસખ્ય પણ સુધી ટકી શકે છે પરંતુ એ અનત કાળ સુધી ટકી જહેવાની કષ્ટના કષ્ટમાં આવે તો એના સ્વ પર્યાયોની સખ્યા અનતની થાય છે અને પર પર્યાયો તે અનત છે જ, કેમકે આ પર્યાયો તે ઉપર્યુક્ત સમય મિત્વાચના કાળમાં વર્તતા અનત પદાર્થોમાં હોવાથી ક્ષણે છે

ભાવની કષ્ટપનાથી સત્વ—

હવે ભાવની અપેક્ષાએ ઘડાનું સત્વ તપાસીશું ભાવથી તે પીળા વર્ણનો હોવાથી આ વર્ણની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, પરંતુ કાળા વગેરે રંગની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. જોકે આ ઘડો પીળો છે, પરંતુ અન્ય કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાએ તે બમણા પીળો છે, અસુકની અપેક્ષાએ ત્રણ ગુણો એન

વર્ણની અપેક્ષાએ
સત્વ

ઠેક અમુક અપેક્ષાએ તે અનત ગુણો પીળો છે એવી રીતે આ ઘડામાં અમુક દ્રવ્ય કરતા બે ગુણી પીળાશ ઝોછી છે, અમુક કરતા ત્રણ ગુણી ઝોછી એમ ઠેક અમુક પદાર્થની પીળાશ કરતા અનેક ગુણી ઝોછી કે આ પ્રમાણે પીળાશની જ દૃષ્ટિએ ઘડાના એ પર્યાયોની મજ્યા અનતની ભેદ શકાય છે

એમ પીળાશગની અપેક્ષાએ એના પોતાના પર્યાયો અનત થઈ શકે છે, તેમ કાળા વર્ગે વર્ણની વિવક્ષા કરતા એના પર પર્યાયો અનત હોવાની કલ્પના થઈ શકે છે એ પ્રમાણે છ ભતના વસ, બે પ્રકારની ગધ, આડ તરેહના સ્પર્શની દૃષ્ટિએ પણ ઘટાવી લેવું

શબ્દની અપેક્ષાએ સત્વ—

‘ઘટ’ એવો અર્થ જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા શબ્દથી દર્શાવાય છે એટલે ‘ઘટ’ અર્થ જણાવવા માટે વિવિધ ભાષાઓના લોકને લીધે અનેક શબ્દોથી વ્યવહાર થાય છે આ શબ્દોની અપેક્ષાએ ઘટ સત્ છે અને એ બધા એના સ્વ પર્યાયો છે, જ્યારે જે શબ્દોથી ‘ઘટ’નો ભાવ જણાવી શકાતો નથી તે શબ્દોની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે અને એ બધા એના પર પર્યાયો છે આ ઉભય પર્યાયો અનત છે અથવા ઉપર આપણે જે જે ઘટના સ્વ ધર્મો અને પર ધર્મો દર્શાવ્યા છે, તે તે ધર્મોને જણાવનારા જેટલા શબ્દો છે તે એના સ્વ કે પર ધર્મની કોટિમાં આવે છે

સખ્યાની વિવેક્ષાએ સત્ત્વ—

કોઈ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો પહેલો ગણાય, તેમ કોઈની દૃષ્ટિએ બીજો, એમ છેક અનતનો પણ ગણી શકાય આ બધી સખ્યાઓ ઘડાના એ ધર્મો છે એટલે એ દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે જે જે સખ્યાથી એનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ નથી, તે એના પર ધર્મો છે અને એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે આ બધા ધર્મોની મજ્યા અનત છે અન્ય રીતે પણ આનો વિચાર થઈ શકે છે જેમકે આ ઘડામાં જેટલા પરમાણુઓ કે પનાદિ રહેલા છે, તે બધી મજ્યા એના સ્વ ધર્મ છે અને એ મિલાયની સખ્યાઓ પર ધર્મો છે એ પ્રકારે પણ સ્વ ધર્મોની અને પર ધર્મોની મજ્યા અનતની બને છે

સયોગ-વિયોગની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

આજે અનત કાળથી આ ઘડાના અનત પદાર્થો સાથે સયોગ-વિયોગો થયા છે એ બધા સ્વધર્મો હોવાથી એ દૃષ્ટિએ એ સત્ છે, જ્યારે જે અનત પદાર્થો સાથે એના સયોગો-વિયોગો થયા નથી, તે સયોગો-વિયોગો એના પરધર્મ હોવાથી એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે

પરિમાણાદિની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

અમુક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો નાનો ગણાય તો અમુકની અપેક્ષાએ તે મોટો ગણાય એવી રીતે અન્યાન્ય અપેક્ષાએ તે લાભો અને દુઃકો પણ ગણાય એ રીતે એનું માપ અનત પ્રકારનું ભેદ શકાય છે આ બધા અનત માપો ઘડાના સ્વ ધર્મો છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ સત્ છે,

ન્યારે જે માપની અપેક્ષાએ એ અન્ય અન્ય દ્રવ્યથી જુદો પડે છે તે તે માપ એના પર ધર્મો છે અને એ દૃષ્ટિએ એ અમત્ છે આ પર ધર્મો પણ અનત છે વળી આ ઘડો કોઈ પદાર્થની છેક પાસે તો, કોઈકની ઓછા પાસે, તો કોઈકની એથી ઓછા પાસે છે, અથવા અમુક પદાર્થથી એ દૂર છે, એના કળ્તા અમુક પદાર્થથી વિશેષ દૂર છે, અથવા તો અમુક દ્રવ્યથી તે એક ગાઉ, તો અમુકથી બે ગાઉ ઇત્યાદિ અનત કથનો એ સળધમા થઈ શકે છે આ બધા ઠંથનો સ્વધર્માત્મક હોવાથી એની અપેક્ષાએ ઘડો મત છે વિશેષમા આ ઘડો કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાએ પૂર્વમા, તો કોઈકની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમા, તો કોઈની અપેક્ષાએ વાયવ્ય ડોલુમા, તો કોઈની અપેક્ષાએ ઇશાન કોલુમા છે એ રીતે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ પણ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અનેક છે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ ધર્મોની અનત સખ્યા ઘટી શકે છે, ડેમકે કાળના કાણુ, 'લવ, ધડી, દિવસ, મહિનો, વર્ષ' ઇત્યાદિ ઘણા લેટો છે અને એ ભેદોની અપેક્ષાએ ઘડો બીજા મવે દ્રવ્યથી પર-અપર હોઈ શકે છે, માટે એના સ્વ ધર્મો અનત છે એમ કહેવું જોડું નથી જ્ઞાનની વિવક્ષાથી પણ એના સ્વધર્મો અનત જણાય છે, ડેમકે જીવો અનત છે અને એ સર્વે આ ઘડાને પોતપોતાના દૃષ્ટિ-ડોલુથી-મતિજ્ઞાનાદિથી જાણી રહ્યા છે કોઈને એનો સર્વાંશ સ્પષ્ટ બોધ છે, તો કોઈકને એથી ઓછો સ્પષ્ટ, તો કોઈકને અસ્પષ્ટ ઇત્યાદિ વળી આ ઘડો અનતાનત જાતના મુખ, હાથ, ત્યાગ ગ્રવાની ભુદ્ધિ, ગ્રહણ કરવાની મતિ, તટસ્થ (ઉદાસીન) ગ્રહેવાની વૃત્તિ, પુષ્ય, પાપ, કર્મોના બંધ, કોઈ પ્રકારનો સન્કાર, કોષ, માન, માયા, લોભ, ગગ, દ્રેષ, મોહ, જમીન ઉપર આગોટવુ, પડવુ, વેગ વગેરેના કારણુરૂપ કે અકારણુરૂપ હોવાથી ઘટ અનત ધર્માત્મક ગણી શકાય તેમ છે વળી ક્રિયાની અપેક્ષાએ પણ ઘટના સ્વ તેમજ પર ધર્મો અનત છે, ડેમકે જીવે ફેઠવુ, નીચે ફેઠવુ, મકોચ કરવો, વિસ્તાર કરવો, લમવુ, ઝરવુ, ખાલી થવુ, ભરાવુ, અન્ય સ્થાને લઈ જવુ, પાણી લાવવુ, પાણી ધરી રાખવુ ઇત્યાદિ અનત પ્રકારની ક્રિયાના કારણુરૂપ ઘડો સભવે છે તેમજ જે પદાર્થો આ ક્રિયાઓના કારણુરૂપ નથી, તેનાથી એ દૃષ્ટિએ આ ઘટ જુદો છે-એ રૂપે આ ઘટ અમત્ છે મામાન્યાદિની અપેક્ષાએ પણ ઘટ અનતધર્માત્મક છે જેમકે પૂર્વે નિવેદન કર્યા પ્રમાણે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળમા જે જે વસ્તુમાત્રના અનત સ્વપર્યાયો અને પન્પર્યાયો દર્શાવ્યા છે તે પૈકી કોઈના એક પર્યાય માવે, તો કોઈકના બે સાથે, તો કોઈકના ત્રણ એમ ઠેક કોઈના અનત પર્યાયો માવે ઘડાની સમાનતા નહીં છે આ સમાનતા અનત પ્રકારની છે એ દેખીતી વાત છે વિશેષ યાને વિવક્ષ્યુતાની અપેક્ષાએ પણ એના સ્વધર્મો અનત છે, ડેમકે કોઈ પદાર્થથી તે એક જ ગીને વિવક્ષ્યુ-જુદો હોય, તો કોઈથી બે ગીતે વિવક્ષ્યુ, તો કોઈથી ત્રણ પ્રકારે તો કોઈથી અનત પ્રકારે વળી, અનત પદાર્થોની વિવક્ષાએ ઘડામા રહેલી સ્થૂલતા, કૃશતા, સ્ખમતા, વક્રતા, સૂક્ષ્મતા, આદરતા, તીમતા, ચક્રચક્રાટ, સુદન્તા, પહોળાઈ, ડુંકાઈ, નીચતા, ઉચ્ચતા, વિશાળ સુખપાડુ ઇત્યાદિ એક એક ગુણુ અનત પ્રકારના છે તેથી એ ગીતે પણ ઘડામા અનત ધર્મો સભવે છે આ ઘડો આજ અનત કાળ થયા અનત

૧ અસખ્ય સમયો ગળાને એ 'આવનિકા' થાય છે અથવા આ દશા મ્હીએ તો સૂત્રમ નિગોદના જીવના જન્મન્ય આપુષ્પનો રપડ એ જાત ને 'આવનિકા' છે ૪૪૪૬૬૬૬૬ આદર્શમા જેટલો કાળ ને 'પ્રાણુ' કહેવાય છે ૭ પ્રાણુ જેટલો કાળ તે 'ધવ' કહેવાય છે ૭૦ વર્ષો જેટલો કાળ તે 'મદન' કહેવાય છે

પદાર્થો માથે આધાર-આધેય સંબંધ ધરાવે છે, માટે એ અપેક્ષાએ પણ એના અનંત સ્વધર્મો ગણાય તેમ છે. વળી, સ્વ સ્વામીનો અબધ, જન્ય-જનકનો, નિમિત્ત-નૈમિત્તિકનો, છ^૧ કારકનો, પ્રકાર-પ્રકારકનો ઇત્યાદિ અગત્ય સંબંધોની અપેક્ષાએ પણ એક એકના અનંત ધર્મો ઘટે છે. અહીં જે ઘટના અનંતાનંત સ્વર્ણપર્યાયો અને પરપર્યાયો કહ્યા છે, તે ગંધાની ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા અનંત કાળે અનંતી વાર થયા છે, થાય છે અને યશો એ અપેક્ષાએ પણ ઘટના અનંત ધર્મો મળવે છે. આ પ્રમાણે પીળા રંગથી માંડીને તે આટલે સુધી ભાવની અપેક્ષાએ ઘટના અનંત ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે.

અત્યાગ સુધી દ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ ઘડાના જે સ્વધર્મો તેમજ પરધર્મો દર્શાવ્યા છે તે ઉભય ધર્મોનું એકી માથે કથન કરનાર એક પણ શબ્દ નથી, કેમકે શબ્દ તો ક્રમશઃ જ ધર્મોનો નિર્દેશ કરી ગઈ તેમ છે. સૂર્ય-ચન્દ્રવાચી પુષ્પદત્ત જેનો કોઈ સાંકેતિક શબ્દ પણ યુગપત્ત-એકી માથે આવું કાર્ય કરવા અમર્થ નથી, એટલે કે આ દૃષ્ટિએ ઘટમા અનંત અવ્યક્ત સ્વધર્મો ઘટે છે. વિશેષમા પૂર્વની જેમ કહી શકાય (વક્તવ્ય) એવા અનંત ધર્મોથી અને

૧ (અ) કતા, (આ) કર્મ (કાર્ય), (ઇ) કરણ કે કારણ (ઈ) સપ્રદાન, (ઉ) અપાદાન અને (ઊ) આધાર એ છ 'કારકો' કહેવાય છે. એ છ કારકો જીવ-અજીવ સમન્ત પદાર્થો સાથે સમવાય (કથમિત્ત તાદાત્મ્ય) સંબંધે સાધક બાધક કે સાધ્ય રૂપે પ્રવર્તે છે. આનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે એક ઉદાહરણ વિચારીશું. ધરુષ કાચના છ કારકોનો વિચાર કરીએ તો જ્યારે કોઈ ધડો બનાવનાર માને કાચ તે 'કતા' છે, ઘટ તે કાર્ય, માગી તે 'ઉપાદાન-કારણ' અને એક દહ હતાંદિ 'નિમિત્ત-કારણ' માગીના પિંડને નવા પર્માણની પ્રાપ્તિ તે 'સપ્રદાન' ત્યાસ નજરે પડે પડેના વ્યવહાર અર્થાત્ જુદાપણ તે 'અપાદાન', અને ઘટાદિ પર્માણનું આધારપણું તે 'આધાર'.

હવે આટલા પરત્વે છ કારકોનું એક બાધકરૂપે કેવી રીતે પરિણમી રહ્યું છે તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ એ છે કે સસારી આત્મા વિભાવ રાગાદિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યરૂપ કર્મોનો કતા છે તે રાગાદિની પરિણતિરૂપ બાવ-કર્મે કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય-કર્મને પ્રદણ કરવા રૂપ 'કાર્ય' કરે છે. અશુદ્ધ વિભાવ પરિણામરૂપ બાવાશ્રવ તે 'ઉપાદાન-કારણ' બોલે દિસાદિ ૧૮ પાપગ્રથાનકના સેવનરૂપ દ્રવ્યાશ્રવ તે 'નિમિત્ત-કારણ' કે અશુદ્ધ ક્ષયોપશમની તથા દ્રવ્ય-કર્મની પ્રાપ્તિ તે સપ્રદાન છે. સ્વયમનો અટકાય, નુક ક્ષયોપશમની દાનિ અને પગલાનું અનુસરણ એ અપાદાન છે અને અનંતી અશુદ્ધ વિભાવના તથા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મને ગમના રૂપ શક્તિને વિશે જ એવનાનો નિશ્રામતા અને ત્રિયતિ તે 'આવાર' છે.

આ જ પટકાગક ચક્રને જ્યારે સાધક આત્મા પોતાના મુળ સ્વરૂપના અવિભાવો માટે ઉપયોગમા લે, ત્યારે તે બાધક મગી સાધક બને છે અને મિદ્ધ પગમાત્રાઓને તો તે સાધ્યરૂપે પરિણમ્યું કે સાધક જીવે એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને સંબોધવો કે હે એવન 'તુ પરભાવનો કતા, ભોક્તા કે પ્રાદક નથી, પરતુ તુ તો મિદ્ધાનું સ્વરૂપનો ભોગી છે. નાક કાર્ય તો અનંત ગુણ પારિણામિક સ્વરૂપો ભોગવવાનું છે, વાગ્તે વીનગગની વાણીનું ચાર્ચ પાન કરી, અનાદિ વિભાવરૂપ વિષ નિવારી સ્વતંત્ર સભારી સ્વપનો વિવેક ધારી સદ્ગતિનું પદ પ્રાપ્ત કરવું એ જ તારે 'કાર્ય' છે, તુ 'તેનું ઉપાદાન કારણ' કે તારી યજ્ઞ-સપરિતે તાગ પ્રતો પ્રત્યે પ્રકટાવના રૂપ દાનનો તુ 'સપ્રદાન' છે, માટે અનાદિ અશુદ્ધ પરિણામને ત્યજી દે અને તારી સત્તાનો આધાર એવો તુ આત્મતત્ત્વના કેળવ

અન્ય પદાર્થોથી આ ઘડો જુદો હોવાથી આમા અવકાશ્ય એવા અનત પરધર્મોના પણ સમાવેશ થાય છે આ પ્રમાણે એક ઘડાનું દષ્ટાન્ત આપી તેમા અનત ધર્મો રહેલા છે એમ જેમ સિદ્ધ કરી શકાયુ, તેમ પદાર્થ-માત્ર પત્તે એટલે જુદાદિ સંબંધી દર્શાવી શકાય તેમ છે

પ્રાસંગિક શકાઓ અને સમાધાનો—

ઉપર્યુક્ત વિવેચનના ત્રીમામકને કદાચ એવો પ્રશ્ન સ્પુરે કે જે પર્યાયો ઘડાના ખોલાના છે તે તેના મળધી ભલે કહેવાય, પરંતુ જે પર પર્યાયો છે અને જે ઘડાથી અન્ય પદાર્થોમા રહેનાગ છે, તે એના મળધી કેવી રીતે ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે સળધના બે પ્રકારો છે (૧) અસ્તિત્વ (વિશ્વમાનતા-હેવાતી) રૂપે મળધ અને (૨) નાસ્તિત્વરૂપે સળધ જેમ ઘડાનો ઘડાના સ્વપર્યાય રૂપ સાથેનો સળધ અસ્તિત્વરૂપે છે, તેમ તેનો તેના બીજા પણ સ્વપર્યાયો સાથે અસ્તિત્વરૂપે મળધ છે, પરંતુ જેમ અછના માટીરૂપ પર્યાય સાથે ઘડાનો નાસ્તિત્વરૂપે સળધ છે તેમ પરપર્યાયો ઘડામા નહિ રહેતા હોવાથી તેની સાથે પણ એનો નાસ્તિત્વરૂપે સળધ છે ફક્ત એ પરપર્યાયો ઘડામા રહેતા નથી વારતે જ એનો સળધ નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે અને એ માટે જ તે પરપર્યાયો પણ કહેવાય છે

વળી, અહીં કોઇ એમ શકા બ્રહ્મણે કે જેમ ધન વિનાનો ગરીબ માણસ ધનવાન કહેવાતો નથી, તેમ જે પરપર્યાયો ઘડાના નથી, તેઓ ઘડાના શી રીતે કહેવાય ? આમ છતાં પણ જો તેમ કહેવામા આવે એટલે કે જે વસ્તુ જેની ન હોય છતાં તે તેની છે એમ માનતામા આવે તો શુ લોકના વ્યવહારોના ભંગ થશે નહિ ? આનું સમાધાન એ છે કે જેમ ધન અને ગરીબ વચ્ચે સળધ તો છે પણ તે નાસ્તિત્વરૂપ છે તેમ પરપર્યાયો અને ઘડા વચ્ચે સળધ નો છે, કિન્તુ તે નાસ્તિત્વરૂપ છે નાસ્તિત્વરૂપે સળધ હોવામા કંઈ ભતનો બાધ નથી, કેમકે આ ગરીબને ધન નથી અર્થાત્ ગરીબ અને ધન વચ્ચે નાસ્તિત્વરૂપ મળધ છે એવો શુ લોક વ્યવહાર નથી ? આથી એ કલ્પિત થાય છે કે ઘડા અને પરપર્યાયો વચ્ચે અસ્તિત્વરૂપ મળધ છે એ કથન જેમ ખોટું છે, તેમ એ બે વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો-નાસ્તિત્વરૂપે પણ સળધ નથી એ કથન પણ અસત્ય જ છે

અત્ર કોઇ એવો તર્ક કરે કે નાસ્તિત્વ તો અભાવરૂપ-અમરૂપ છે અને તે તુચ્છ છે તો એવા તુચ્છરૂપ સાથે કોડાનો ઝઘો સળધ હોઇ શકે ? ન જ હોય, તો પછી પરપર્યાયો પણ તુચ્છરૂપ હોવાથી એની સાથે ઘડાનો સળધ શી રીતે માની શકાય ? કાણુ કે જે કંઈ તુચ્છરૂપ હોય તેમા કોઈ પક્ષ ભતની શકિત હોતી નથી તો પછી સળધ-શકિત કયાથી હોય ? વળી, જો ઘડામા પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે, તો નાસ્તિત્વ સાથે ઘડાનો સળધ માનવો તે ઠીક છે, પરંતુ પરપર્યાયો સાથે એનો સળધ કેમ મનાય ? જેમ કે ઘટનો પટાભાવ યાને પટના નાસ્તિત્વ સાથે સળધ છે એથી કગીને એનો ઘડાનો સળધ પટ સાથે પાટ હોય એવું બેવામા કે સાબળવામા

૧ પ્રત્યુત વિષયમા વિશેષ વ્યવધાન થવાના ભયથી આ સળધમા આગળ ઉપર મધ્યસ્થાન વિચાર કરવાનો પ્રયત્નો રખાય છે

આવું નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે અહીં એ પરપર્યાયોના નાસ્તિત્વ માથે ઘડાનો મળધ હોવાથી પરપર્યાયો સાથે પણ ઘડાનો સળધ છે એમ માનવામાં આવે તો ઘડાનો મળધ પડના નાસ્તિત્વ માથે હોવાથી તેનો યદ સાથે પણ સળધ છે એવી લોકવિરુદ્ધ માન્યતા સ્વીકારવી પડશે.

આનો જવાબ એ છે કે નાસ્તિત્વનો અર્થ તે તે રૂપે નહિ હોવાપણુ એમ છે આ ભતતુ નાસ્તિત્વ એ વસ્તુનો ધર્મ છે અને એથી એ કાંઈ મર્વથા નુગ્ગરૂપ નથી એથી ઠગીને એના ઘડા સાથે મળધ હોય શકે છે એનું કાનુ એ છે કે ઘટ પરૂપે નથી એમ કહેવામાં આશીત્ ઘડાની સત્તા જણાવવામાં એ ઘડો ઠપકારૂપે નથી ઘડામાં કપકારૂપે નાસ્તિત્વ છે, એ ભાવની પણ ખામ જરૂર પડે છે યદમાં જે જે શુભો-ધર્મો-સ્વભાવો છે તે ઘટમાં નથી-એ રૂપે ઘટ નથી એ તો ઘડાને રૂપે (સ્વરૂપે) જ છે એ હકીકતમાં આ વાત નષ્ટ જણાય એવી છે કે ઘડો પોતાનું સ્વરૂપ જણાવતા કપકારૂપે પોતે નથી એ વિશેષણ-એ પરપર્યાયના નાસ્તિત્વની ખામ અપેક્ષા નાખે છે એવી કરીને જે જે શુભો ઠપકારા છે તે પણ ઘડાના ઉપયોગમાં આવી જાય છે અને એ જ રીતે વિચાર કરતા સમજી શકાય છે કે કપડું પણ ઘડા સાથે સળધ ધગવી રહ્યું છે, પગી શહેને એ સળધ નાસ્તિત્વરૂપે હોય ઘડો ઠપકારૂપે નથી એ વાત સુવિદિત હોવાથી ઠપકા અને ઘડા વચ્ચે નાસ્તિત્વ રૂપ સળધ છે એ નિ સંદેહાત્મક કથન છે શુ લોકો ઘડો, ઠપકું વગેરે પદાર્થો પરસ્પર અભાવરૂપ છે એમ કહેતા નથી ? આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઠપકા વગેરેના જે શુભો કે ધર્મો છે, તે બધાનો ઉપયોગ એક અપેક્ષાએ ઘડાને માટે પણ થઈ શકે છે વગી એ પણ વ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જેનો જેની સાથે સળધ હોય તે બધા તેના પર્યાયો ઠહી શકાય ઘડાનો ઘડાના રૂપ વગેરે સાથે સળધ છે માટે એ રૂપાદિ જેમ ઘડાના પર્યાયો ઠહી શકાય તેમ ઠપકાના ધર્મો કે શુભોના પણ મળધ કોઈ અપેક્ષાએ ઘડાની સાથે હોવાથી એ પણ ઘડાના પર્યાયો ઠહી જ શકાય વગી, એ એ કપકા વગેરેના શુભો કે ધર્મો ન હોત, તો ઘડાના પોતાના જ પર્યાયોને સ્વપર્યાયો તરીકે ગી રીતે જાળખાવાય ? તેમજ જ્યારે પોતાનું અને પારકું એમ બે પક્ષો હોય ત્યારે જ આવો વ્યવહાર થઈ શકે છે એટલે કે આ શુભો ઘડાના પોતાના છે અને આ શુભો પારકા છે આ વ્યવહારની અપેક્ષાએ પણ કપકા વગેરેના શુભો ઘડાને ઉપયોગી થઈ પડે છે, માટે જ એ પર-ધર્મો પણ એ ઘડા સાથે સળધ ધગવી શકે છે વગી એ પણ બૂનણ ન જોઈએ કે પર-ધર્મો સ્વતંત્ર અભાવી છે, કહેનો સ્વભાવ પ્રતિનિયત (મુકર-અમુક) છે, વારતે જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ બાહ્ય હોય ત્યારે એ શુ છે એટલું જ નહિ બાહ્યતા એ શુ નથી તે પણ બાહ્ય છે એ એટલે કે બીજા કયા કયા પદાર્થો છે અને તેના શા શા અભાવો છે તેનો જોધ હોય એ એ આ પ્રાપ્તિ જ્ઞાન વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પદાર્થનું વાસ્તવિક પૃથક્કણ કરી ગઈ તેમ નથી તેમ તેના પ્રતિનિયત સ્વભાવથી પશ્ચિત થઈ ગયો નથી આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે એ ઘડાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન

૧ અત્ર એ સમયમાં નખતુ ઉપોગી સમજાય કે કે જે પક્ષો જેમાં અગ્નિત્વરૂપે સળધ હોય તે પર્યાયો તે વસ્તુના પોતાના જાય કે એટલે કે તે અપર્યાયો છે એ જે પક્ષો જેમાં નાસ્તિત્વ રૂપે સળધ હોય તે તે વસ્તુના પરપર્યાયો છે આ પ્રમલે જ રૂ અને પર શબ્દો નિમિત્તો બે જ જણાવે છે, પરતુ સવથા સમયે અમળધ જણાવતા નથી કિંતુ આ ધર્મો પડના પક્ષો નાસ્તિત્વ રૂપે સળધ છે એટલે વ્યાવસ્થિરૂપે તેને ઘટના સ્વપર્યાયો ગણવા તે વિરોધાત્મક કથન નથી

મેળવવું હોય તો તેનાથી અન્ય એવા અનેક પદાર્થો અને તેના સ્વભાવોનો યોગ્ય મેળવવો આવશ્યક છે. આવી દ્રવ્યોને તો જે કપડાના ગુણો કે ધર્મો છે, તે પણ કેાડી અપેક્ષાએ વહાના હોઈ શકે છે અને જે એ કથન નિર્વિવાદ જણાય તે લાખ્યકાન્ શ્રીગ્રિનસદ્રગણિએ પણ કહ્યું છે કે—

“ ૧જેસુ અનામ્મ નઓ, ન નજ્જણ નજ્જણ,ય નાણ્સુ ।

કિહ તસ્સ તે ન ધમ્મા, ઘઙ્ગસ્સ રુવાહ ધમ્મવ્વ ? ॥ ૪૮૫ ॥ ”

અર્થાત્ જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘડાનાં રૂપાદિ ધર્મોના પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

આ ઉપરથી એ પણ ક્લિત થાય છે કે જે મનુષ્ય માત્ર એક જ પદાર્થને એના બધા સ્વપર્યાયો અને (એવી અનત ગુણો) પર પર્યાયો મહિન જાણે છે, તે જ મનુષ્ય બધું જાણી શકે છે—અર્થાત્ છે અને જે મનુષ્યો સ્વયં પર્યાયોને (કે જે જેટલા મર્મ દ્રવ્યોના પર્યાયો છે તેટલાને) જાણે છે તે એક પદાર્થને વાસ્તવિક ગીતે જાણે છે. આથી દગીને આચારાગમુત્તર (અ. ૩, ઉ. ૪, પૃ. ૧૧૭)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧જે એગ જાણહ, સે સવ્વ જાણહ । જે સવ્વ જાણહ સે એગ જાણહ ”

અર્થાત્ જે એકને જાણે છે તે બધું જાણે છે અને જે બધું જાણે છે તે એકને જાણે છે.

આ વિવેચન ઉપરથી પ્રથેક વસ્તુ અનતધર્માત્મક છે એ કથન ટાકા પડેરની ગપ નથી, પરંતુ યુક્તિ પૂર્વક નિદ્ધ થતી અને અત્ર જણાવ્યા પ્રમાણે ચર્ચેલી હકીકત છે એમ વિદ્વાન પાંડે જરૂર સ્વીકારશે એવી આશા નહે છે એટલે પ્રસ્તુત દિશામા વિહંગવામા આવે છે.

નયોની અનતતા—

આપણે ૭૭૩મા પૃષ્ઠમા જોડી ગયા તેમ જ્યારે નય એ અભિપ્રાય—વિશેષ છે અર્થાત્ વસ્તુમા જેટલા ધર્મો નહેતા છે તે જાનાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો કહેવાય છે, તો ૫૩ી દરેક વસ્તુ અનતધર્માત્મક હોવાથી શું નયોની નખ્યા અનન્ત નહિ હોવી જોઈએ ? આ પ્રશ્નને

૧ ૭૫—

યેષુ અજ્ઞાતેષુ તત્તો ૧ જ્ઞાયતે જ્ઞાયતે ચ જ્ઞાતેષુ ।

કથ તસ્ય તે ન ધર્મા વગ્સ્ય રૂપાદિધર્મા હ્ય । ॥

૨ ૭૫—

ય એક જ્ઞાનાતિ સ સર્વ જ્ઞાનાતિ । ય સર્વ જ્ઞાનાતિ સ એક જ્ઞાનાતિ ।

૩ આ બવાર્થ નિમ્ન-નિખિન પદમા દિદિગોચર થાય છે —

“ ૫૩ી ભાષ સર્વથા યેન દુટ્ટ, સર્વ ભાષા મર્થથા તેન દુટ્ટ ।

સર્વે ભાષા સર્વથા યેન દુટ્ટ, ૫૩ી ભાષ સર્વથા તેન દુટ્ટ. ॥ ”

ઉત્તર એ કે બરેબર નયની સખ્યા અનન્ત છે એ વાતને તાર્કિકચક્રચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પણ સંસ્મરિતિની ૧૪૪મી ગાથા દ્વારા સમર્થિત કરે છે, કેમકે તેમણે કહ્યું છે કે—

“ જાવહયા વચનપદા, તાવહયા ચેવ હૃતિ નયવાયા ”

જાવહયા નયવાયા, તાવહયા ચેવ પરસમયા ॥

અર્થાત્ જેટલા વચન-ભાગો છે તેટલા નય-વાદ છે જ-નયાત્મક વચનો છે એવી જ રીતે જેટલા નય-વાદો છે એટલા જ પર સમયો-અન્યાન્ય દર્શનો છે

નયના ભેદ-પ્રભેદનો વિચાર કરીએ તે પૂરે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે યથાર્થ અભિપ્રાયો નયો છે, પરંતુ એ તેઓ પોતપોતાની મર્યાદાતુ હુર્નય એટલે શું ? ઉચ્ચ ધન કરે તો તે માનનીય નથી અર્થાત્ પોતપોતાના મતનું મહન કરવા ઉપરાંત અન્ય મતનો નિષેધ કરવા-તેનું ખડન કરવા તત્પર થાય તો તે નય મરીને ‘કુનય’ બને છે આથી કરીને તો નયના ‘લક્ષણમાં’ અન્ય ધર્મો તરફ ઉદ્દાસીન’ એ શબ્દો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે એકે કુનય પણ વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં નયથી ઉતરે તેમ નથી, તે છતાં પણ તેને ‘કુનય’, ‘હુર્નય’ કે ‘નયાભાસ’ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે એ દ્વારા મળેલા જ્ઞાનને મર્યાદા માનવારૂપ ભૂવ કરવામાં આવે છે અર્થાત્ તે ધીમ મધાર્થ અભિપ્રાયો-નયોનો તિરસ્કાર-નિષેધ કરે છે અને તેમ કરીને એકાન્તિક બને છે

આ પ્રમાણે જે નયો પોતાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઈ અન્યને ઉતારી પાડવા પ્રયાસ કરે એટલે કે એક બીજા માથે મહકાન નહિ રાખતા પરસ્પર નિરપેક્ષ બને તેને ‘હુર્નય’નો ઇતકાબ મળે ॥ આ સબધમાં ૫ આશાત્તુ નિમ્ન લિખિત પદ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

“ નિઃશેષાંશજુષા પ્રમાણવિષયોભૂય સમાસેદુષા

ચાતૂના નિયતાશકલ્પનપરાઃ સસ યુતાસજ્જિન ।

ઔદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાશે ભવેયુર્નયા—

એદેકાન્તકલ્પકલુષાસ્તે સ્યુસ્તદા હુર્નયા ॥ ”

અર્થાત્ પ્રમાણનો વિષય થયેક તેમજ સમગ્ર અશોધી યુક્ત એવી વસ્તુઓના નિમિત્ત અશની દૃષ્ટિના કરવામાં-અચુક અંશનો વિચાર કરવામાં તત્પર તથા અન્ય અશો પ્રતિ ઉદાસીનતા ૧ખવામાં ૫ ૧૪જુ તેમજ યુતનો સગ કન્નાર ગાત નયો છે, પરંતુ એ એકાન્તરૂપ કવ કના કાદવથી તે નયો મલિન બને, તો તે (નય મરીને) ‘હુર્નય’ થાય

શ્રીરત્નપ્રભસુદિત સ્તુતિ-દ્વાનિ શિકાતુ નિમ્ન લિખિત પદ્ય પદ્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

“ અહો ચિત્ર ચિત્રં તથ ચરિતમેતન્મુનિપતે ।

સ્વકીયાનામેષા વિવિધવિષયવ્યાસિવશિનામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાનાં કથયસિ નયનાં સુનયતા

વિપક્ષક્ષેપ્તૃણા પુનરિદ્ધિ વિમો ’ દુષ્ટનયતામ્ ॥ ’

અર્થાત્ હે મુનીશ્વર ! તારૂં આ ચરિત્ર અહો આશ્ચર્યકાળી છે કેમકે હે પ્રભુ ! તુ વિવિધ વિષયની વ્યાપકતાને વશ થયેલા તેમજ વિપક્ષ (વિરુદ્ધ પક્ષ) ની અપેક્ષા રાખનારા એવા આ (તારા) પોતાના નયોને તુ ‘ સુનય ’ કહે છે, જ્યારે વિપક્ષનો તિવ્વડાર કરનારા નયોને તુ અન ‘ દુર્નય ’ કહે છે । આ સબધમા શ્રીપદસાગર અધિકૃત સ્વોપક્ષ નયપ્રકાશસ્તવવૃત્તિમાથી થોડીક પકિતઓનો ઉલ્લેખ કરવો અરથાને નહિ લેખાય

‘ દુર્નયવાક્ય હેય, નયવાક્ય ચોપેક્ષ્ય, પ્રમાણવાચ્ય તૂપાદેયમ્ ’ (પૃ૦ ૩) ;

અર્થાત્ સમભગી-નયતુ નિરૂપણ વાક્ય દ્વારા થાય છે આ વાક્યના (૧) દુર્નય-વાક્ય, (૨) નય-વાક્ય અને (૩) પ્રમાણ-વાક્ય એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમા દુર્નય-વાક્ય ત્યાજ્ય છે, નય-વાક્ય ઉપેક્ષા કંવા લાયક છે અને પ્રમાણ-વાક્ય શ્રદ્ધણ કરવા યોગ્ય છે વિશેષમા પ્રમાણ-વાક્ય સત્તાદેશાત્મક છે, નય-વાક્ય વિરુદ્ધાદેશાત્મક છે, જ્યારે દુર્નય-વાક્ય તો નથી સત્તાદેશાત્મક કે નથી વિરુદ્ધાદેશાત્મક, એ તો હેય હોવાથી એનો બહિષ્કાર કંવામા આવે છે આ ભાવસૂચક પકિતઓ નીચે મુજબ છે —

“ હૃત્પુક્તં સકલાદેશસ્યસ્યમ્ ; અર્થં ચ પ્રમાણવાચ્યાપરપર્યાય એવ ।

વિકલાદેશસ્ય સકલાદેશપરીત્ય તુ નયગત્યાત્મકત્વેનૈભિરેવ કાલાદિભિર-પ્રતિભિઃ કૃત્વા ભેદપ્રાપ્તગત્યાદેવ । દુર્નયવાચ્ય તુ ન સકલાદેશાત્મકમ્ , નાપિ વિકલાદેશાત્મકમ્ , કિન્તુ સર્વથા હેયત્વાદ્ બહિષ્કૃતમેવ । ” (પૃ૦ ૮)

આ ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે મકલાદેશ અને વિકલાદેશનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ, કિન્તુ અન્ય-ગૌરવના ભયથી તેમ ન કરતા ન્યાયકુસુમાજલિનુ અપીકન્ધ (પૃ૦ ૧૮૧-૧૮૫, ૧૮૮-૧૯૨), સમભગીપ્રદીપ (પૃ૦ ૩૩-૩૬) અને પ્રમાણનયન (પ ૪, સ ૪૩-૪૭) એવા ઉત્તરોત્તર વિશેષ જિજ્ઞાસાવાળાને ભલામણ કંવામા આવે છે અત્ર તો આ ત્રણ પ્રકારના વાક્યોના લક્ષણો વિચારવા બસ થશે

૧ સામાન્ય રીતે જે વિપક્ષ (યતુ) ની અપેક્ષા રાખે-તેનો આશય એકે આપે તે દુષ્ટ મણાય છે, જ્યારે જે યતુ સાથે સબધ ન ગણે-તેને પોતાથી દૂર રાખે તે સમજન છે અત્ર એથી વિપરીત દર્શાવેલ છે અને એથી જ કરીને આ વાત આશ્ચર્યજનક હોવાનું કવિરાજ ક્ષયવંશ

“ પ્રમાણવાક્ય તુ યુગપત્સકલધર્મગ્રાહિ વાચ્યમ્ ” (પૃ૦ ૬) ।

“ અપરધર્મગ્રહોપેક્ષકત્વે સત્યેકધર્મગ્રાહિ વાક્ય નયવાચ્યમ્ ” (પૃ૦ ૬) ।

“ અપરધર્માપલાપેનૈકધર્મગ્રાહિ વાક્ય દુર્નયવાક્યમ્ ” (પૃ૦ ૬) ।

અર્થાત્ નયવાક્ય-અર્થિત પ્રમાણ-વાક્ય સમગ્ર ધર્મોત્તુ એક માથે ગ્રહણ કરનાર વાક્ય છે, અન્ય ધર્મોના ગ્રહણને વિષે ઉપેક્ષા કરનાર અને એક ધર્મોત્તુ ગ્રહણ કરનાર વાક્ય ‘ નય-વાક્ય ’ છે, ‘ અપ-’ ધર્મોના અપલાપ કરવા પૂર્વક એક ધર્મોત્તુ ગ્રહણ કરનાર વાક્ય ‘ દુર્નય-વાક્ય ’ છે

પરમાર્હિત કુમારપાલ નરેશ્વરના પ્રતિબોધક શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અન્યયોગોત્તુ નિમ્નલિખિત પદ્ય શુ સૂચવે છે ?

“ સ્વદેવ સત્ સ્યાત્ સદિતિ ત્રિધાડ્યો, ધીયેત દુર્નીતિનયપ્રમાણઃ ।

યથાર્થદર્શી તુ નયપ્રમાણ-પથેન દુર્નીતિપથ ત્વમાસ્ય ॥ ૨૮ ॥ ”

અર્થાત્ દરેક વસ્તુ સદૃશ જ છે એ કથન ‘ દુર્નીતિ ’ (દુર્નય) છે, વસ્તુ સત્ છે એ કથન ‘ નય ’ છે અને વસ્તુ કથચિત્ સત્ છે એ કથન ‘ પ્રમાણ ’ છે આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર વસ્તુનો નિષ્કૃષ્ટ થાય છે વાસ્તવિક વસ્તુનો નિરીક્ષક એવો તુ નય અને પ્રમાણના માર્ગે વડે દુર્નય-માર્ગને ફેર કર

આ વિવેચન ઉપગ્રંથી સુનય અને દુર્નય એટલે શુ તે ધ્યાનમાં આનંદુ હશે, પરંતુ માથે સાથે એટલુ ઉમેરવુ બાકી રહે છે કે દુર્નય, નય અને સુનય એવી ત્રણ કલ્પનાઓનો તો વિગળરે સ્વીકાર કરે છે, નહિ કે શ્વેતાશરો એમ શ્રીમલ્લયગિરિસુરિ નિમ્ન લિખિત ઉદ્દેખ દ્વારા સૂચવે છે —

“ નયો દુર્નયઃ સુનયશ્ચેતિ દૈગમ્પરા વ્યવસ્થા, ન ત્વસ્માકમ્, નય-દુર્નય-પયોરર્થાવિશેષાત્ . ”

પરંતુ આ સૂચન ઉપયુક્ત ભાવાર્થથી વિરૂદ્ધ જતુ દેખાય છે, એટલે કે શ્વેતાશરચાર્યો પણ ત્રણ કલ્પનાઓ સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે

સુનય અથવા જેને આપણે મામાન્ય રીતે નય તરીકે જાણખાવીએ છીએ અને હવે પછી પણ કરીશુ તેનુ ચચાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવે તે માટે જેમ આપણે નયાભાસનો થોડે ઘણે અંશે વિચાર કર્યો તેમ નયમાં અને પ્રમાણમાં શો તફાવત છે તે જાણવુ આવશ્યક છે એટલે એની પણ પણ સૂક્ષ્મ રૂપરેખા અવલોકીએ

પ્રમાણ અને નયમા તફાવત—

એ તો સુવિદિત હકીકત છે કે દરેક પ્રવૃત્તિમા નિર્ણાયક અને આહક એમ બે પ્રકારની શક્તિની પ્રધાનતા છે નિર્ણાયક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તન્દ્ર ધ્યાન આપે છે, જ્યારે આહક ગ્રહિત એ નિર્ણયોને ક્રમમગ્ન વ્યવહારુપ આપવામા પ્રવૃત્તિ કરે છે આ શક્તિઓને અનુક્રમે શાસ્ત્ર કાગોએ ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ ની સજ્ઞા આપી છે અન્ય રીતે વિચારતાએઈ શકાય છે કે ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ વિના ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર યથાર્થ પ્રકાશ પાડે છે—તેનો મુનિશ્ચય કરાવે છે ત્યારે તે ‘પ્રમાણ’ કહેવાય છે, જ્યારે પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને ગણક દ્રાગ ધીજનને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમા જે માનસિક વિચાર-ક્રિયા થાય તે ‘નય’ કહેવાય છે અર્થાત્ શબ્દમા ઉત્તાનતી કે ઉતારવા યોગ્ય જ્ઞાન-ક્રિયા તે ‘નય’ છે, જ્યારે તેનો પુરોગામી ચેતના-વ્યાપાર તે ‘પ્રમાણ’ છે આ ઉપરથી મમજી શકાય છે કે પ્રમાણની પેઠે નય પણ જ્ઞાન છે એટલે કે પ્રમાણ અને નય એ બંને જ્ઞાનના રૂપાતર છે, છતાં એ બેમા ભિન્નતા છે. જેમકે પ્રમાણ નિર્નપેક્ષ યાને સ્વતંત્ર છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ યાને પરતંત્ર છે, કેમકે પ્રમાણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાનુ વક્ષણ કરવા માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ-સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો આ પ્રમાણ પ્રમાણ કરેલા નિર્ણય ઉપર જીવે છે આ વાતનુ નયના લક્ષણો (બુદ્ધિ પૂર્વક ૨૭૩-૨૭૪) મમર્શન કરે છે

પ્રમાણ અને નય વચ્ચેની ભિન્નતા એ બેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ઉપરથી પણ એઈ શકાય છે જેમકે પ્રમાણ=જે જ્ઞાન વડે ‘પ્ર’ એટલે અગ્રાન્તપણે વસ્તુનુ ‘માન’ એટલે પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે ‘પ્રમાણ’ ની+અ=નય તેમા ‘ની’ એટલે પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને ધીજનની અર્થાત્ શ્રોતાની મતિમા પહોચાડવાની ક્રિયા અને ‘અ’ એટલે કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર

આ ઉપરાંત પ્રમાણ અને નયમા એ તફાવત છે કે નય પ્રમાણના અશરૂપ છે, જ્યારે પ્રમાણ નયરૂપ અશોના મમૂહરૂપ છે એટલે કે તે અશી છે, જેમકે પ્રમાણ વ્યાપારમાથી જ નય વ્યાપારની ધાગઓ પ્રકટે છે વળી આ બેનો વિષય થનારી વસ્તુ એકે એક જ છે, છતાં તેના જ્ઞાનની રીત જુદી જુદી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમા વિષય-બેદ સ્પષ્ટ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જ્ઞાનમા અમુક વિશેષતાઓની મુખ્યતા હોવા છતાં જ્યારે ઉદેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ મિવાય જ વસ્તુ જ્ઞાનમા જાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય છે અને જ્યારે વસ્તુ ઉદેશ્ય-વિધેયના વિભાગ પૂર્વક જ્ઞાને ત્યારે તે નયનો વિષય છે આ વાત ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશુ આપણી નજરે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક કદ, અમુક ગજ ઇત્યાદિ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓનુ પ્રાધાન્ય હોવા છતાં અભિ જ્ઞાને અન્ય વિશેષતાઓ મહિત સમગ્ર ઘોડો જ ચાક્ષુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે તે વખતે કાઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ ધીજી વિશેષતાઓ કરતા છુટી પડી ભાસતી નથી માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે આજો ઘોડો જ અજિતપણે આજનો વિષય બને છે (આથી જ જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અનેકધર્મભક્ત વિષય બને છે) એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે પ્રમાણનો વિષય

અનેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જીભને શબ્દ દ્વારા કગવણ હોય ત્યારે એ ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓને અન્ય વિશેષતાઓથી જુદા દ્વારા-કલ્પના વડે છૂટી પાડી વક્તા ઠહે કે એ ઘોડો અમુક આકારનો છે, અમુક ઠંદનો છે, અમુક રંગનો છે ઇત્યાદિ આ વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાન-ક્રિયામાં ઘોડો ભાગમાન હોવા છતાં તે ગૌણ પદ લોગવે છે, જ્યારે તેની જુની પાડી દર્શાવવામાં આવેલી વિશેષતાઓ પ્રધાન પદ લોગવે છે તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અશ્વવિશિષ્ટ વિષય બને છે એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે

આપણે ૨૮૪માં પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ જ્યારે નયોની સખ્યા અગણિત છે, તો તે કેવી રીતે સમજી શકાય એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે આનો ઉત્તર એ છે કે કુશાગ્ર જુદીશાળી જૈન મુનિવરોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિએ બે, મધ્યમ પદ્ધતિએ માત્ર અને વિરનૂત પદ્ધતિએ (આ સાતેના મો સો લેહો એટલે) ૭૦૦ નયોમાં વિભક્ત કર્યા છે આ ત્રણ પદ્ધતિ પૈકી અત્ર પ્રથમના બેનો જ વિચાર કરીશું, કેમકે મારા તેમજ મારા જેવા જિજ્ઞાસુના હૃદયોએ સાતસો પ્રકારો ઉપર પ્રકાશ પાડનાર સ્પેશલાઈઝેશન નયચક્ર અધ્યયન અથવા વિચિત્ર થયો છે, જ્યારે નેગમાદિ એક એક નયના બાળ બોહોનું જ્ઞાન કરાવનાર દ્વાદશાર નયચક્ર અમુદિત દશામાં હોય સર્વ જનને પ્રાપ્ય નથી

સંક્ષિપ્ત વર્ગીકરણ—

અસખ્ય નયોને નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય એમ બે વર્ગોમાં વહેલી શકાય છે અથવા તેનો નિશ્ચય-નયના સાધનરૂપ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યયાર્થિક એમ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે આ વાતની નિગ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

‘ નિચ્છયવ્યવહારણયા, મૂલિમભેદા નયાણ સઘ્વાણી ।

નિચ્છયસાર્ણહેજુ, દઘ્વપઙ્ગજાતિયા મુણ્ણ ॥ ’

આ ઉપરાંત તેના જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નય કે અથ-નય અને શબ્દ-નય એવા પશુ બળે વર્ગીકરણ થઈ શકે છે

(નિશ્ચયનયાદિનો પરામર્શ—

તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય ‘ નિશ્ચય-નય ’ યાને ‘ પારમાર્થિક ’ નય છે, જ્યારે લૌકિક-વ્યાવહારિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય ‘ વ્યવહાર-નય ’ છે દ્રવ્યને વિષય કરનાર નય તે ‘ દ્રવ્યાર્થિક-નય ’ છે, જ્યારે પર્યાય તરફ વિશેષ ધ્યાન આપનાર નય ‘ પર્યાયાર્થિક ’

૧ ગાથા—

નિચ્છયવ્યવહારણયો મૂલભેદો નયાના સર્વેષામ ।

નિચ્છયસાધનહેતૂન દ્રવ્યપચાયાધિકાર જ્ઞાનીધ્વમ ॥

છે ' જ્ઞાનતુ ગૌત્વ પ્રતિપાદન કરનારો નય તે ' જ્ઞાન-નય ' છે ન્યારે 'કિયાની મહત્તા મિદ્ધ' કવા મથતો નય તે 'કિયા-નય' છે વિશેષત અર્થ તન્દ દષ્ટિ દેકનારો નય તે 'અર્થ-નય' છે, ન્યારે સુખ્યત્વે કઠીને શબ્દ તન્દ નજર કરનારો નય તે 'શબ્દ-નય' છે

૧ અન કોષને શકા થાય કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્થાર્થિકની પેઠે ગુણાર્થિક એવું પણ વર્ગી કરણ થવું જોઈએ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમા દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્થાય એ ત્રણ સત્તાનો માથે પ્રયોગ થયેલા જોવામા આવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ અમુણ્યગાનુ ૧૦૧૩ સુત્ર), તો એવું સમાધાન એ છે કે પર્થાયથી ગુણ અને પર્થાય એ ઉભય સમજવાના છે, કેમકે સહજાની પર્થાયનું નામ જ ગુણ છે વળી એ અશ્વ પણ સભવે છે કે ન્યારે દ્રવ્યોને જ પર્થાયો છે તો પૃથ્વી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્થાર્થિક એવા બે બેદો કેવી રીતે પડી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્ય અને પર્થાયના સ્વરૂપની નિરૂપામા કદાચ વિશેષતા છે (પર્થાય પશ્ચિમરૂપ છે ન્યારે દ્રવ્ય પશ્ચિમરૂપ છે) જેમકે રાત્રીનું મન્તક એમા કથયિત છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ છે વિગેષમા પર્થાય દ્રવ્યથી પણ સૂક્ષ્મ છે કેમકે એ દ્રવ્યમા અનત પર્થાયો રહેલા છે વળી દ્રવ્ય વધતા પર્થાય પણ વધે છે, કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય આશ્રીને સખ્યેય કે અસખ્યેય અવધિનો પરિચય છે, પરંતુ પર્થાયની વૃદ્ધિ થતા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય વિરોધાભાસ કહ્યું પણ છે કે—

“ મયનાપ સ્વેત-કાલા પરિવદ્વતેસુ દ્વચ-માવેસુ ।

દ્વચે વદ્વદ માવો માવે દ્વચ તુ મયગિજ્ઞ ॥ ૬૧૯ ॥ ”

[મજ્જનયા સ્ત્ર-કાલો પરિવર્તમાનયોર્દ્વચ-માવયો ।

દ્વચે વર્તેતે માવો માવે દ્વચ તુ મજ્જનીયમ ॥]

વળી સ્ત્રથી પણ અનત ગુણ દ્રવ્ય છે આના સમર્થનાથે નિવેદન કરવાનું કે—

“ ક્ષિત્તવિસ્તેસેહિ તો દ્વચમનતગુણિય પવસેહિ ।

દ્વચેહિ તો માવો સલગુણોડનલગુણિયો વા ॥ ”

[ક્ષેત્રવિસ્તેસતતો દ્વચમનતગુણિત પ્રદેશ ।

દ્વચેસ્તતો માવ મહત્તયેયગુણોડનલ્લયેયગુણિયો વા ॥]

આથી વિસ્તૃત વિવેચન તો નહીંની નીકામા છે, કિન્તુ આટલાથી પણ દ્રવ્ય અને પર્થાય સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે એમ સમજવું હશે અને એથી કરીને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્થાર્થિક એમ બે બેદો પાડવા તે સમુચિત છે એની પ્રતીતિ થઈ હશે વિશેષમા એ પણ માદ રાખવું કે સ્વભાવથી ભિન્ન એવા દ્રવ્ય અને પર્થાયનો પરસ્પર ભેદાપ થતો હોવા છતાં એ પ્રત્યેક પોતપોતાનો પૃથક્ભાવ હોડાના નથી કહ્યું પણ છે કે—

“ અળ્પોળ પવિમતા દિતા ઓગાસ અળ્પમળ્પસ્સ ।

મેલતા વિ અ ગિચ સગમગમાય ન વિ જહતિ ॥ ”

[અન્યોન્ય પ્રયિજ્ઞન્તા દદતોડયકાશ અન્યોન્યસ્ય ।

મિલ્લન્તોડપિ ચ નિત્ય સ્વકસ્વકભાવ નાપિ જહતિ ॥]

કોષ વળી એવી દલીલ કરે કે વસ્તુનું વિચારવામા આવતું કોષ પણ સ્વરૂપ ક્યા તો સામાન્ય હશે કે ક્યા તો વિશેષ હશે એટલે સમગ્ર નવોના 'સામાન્યગ્રાહી અને 'વિશેષગ્રાહી એમ બે વિભાગો પાડવા જોઈએ તો આ પણ અચ્ચત છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્થાયથી સામાન્ય અને વિશેષ અનિર્ગિત-ભિન્ન નથી એવું કારણ એ છે કે આપણે ૧૮૧મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ સામાન્યના બિર્ધતા-સામાન્ય અને નિર્ધ-સામાન્ય એમ બે બેદો છે આ પૈકી બિર્ધતા સામાન્ય તો દ્રવ્ય જ છે, ન્યારે તિર્ધક-સામાન્ય પ્રતિ વ્યક્તિ સમાન પશ્ચિમરૂપ હોઈ વ્યજન-પર્થાય જ છે, કેમકે પ્રવચનમા સ્થૂળ, કાવાનગ્ધાથી રાત્રોના સ કેત-વિપયને 'વ્યજન-પર્થાય' કહેલ છે વિશેષમા વિશેષ તો વિસદશતા વિવર્તલક્ષણી હોઈ પર્થાય જ છે

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયનો સમવતાર—

સમ્યગ્દર્શનરૂપ ગ્રંથના બે 'અંક સમાન આ બે નયોની રચૂળ વ્યાખ્યા આપણે ઉપર લેઈ ગયા અત્ર આનો વિશેષ બોધ થાય તે માટે આન્તઃક્રિત તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા નિશ્ચય નય અને બાહ્ય તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા વ્યવહાર-નયનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને મમ્યક્-ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયીનું અસ્તિત્વ, સમ્યગ્દર્શનાદિની ઉત્પત્તિ, લિંગને વદન અને સમ્યક્દૃષ્ટિની વ્યાખ્યા સહી શુ કથન છે તેનું દિગ્દર્શન કરીએ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે મમ્યગ્દર્શન, મમ્યગ્જ્ઞાન અને

સમ્યગ્દર્શનાદિની
ઉચ્ચાતી

સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ ત્રિપુટી એક બીજાથી વિખુટી પડી શકતી નથી, એમાથી એકનો પણ નાશ થતા બાકીનાના સમ રહી જાય છે અર્થાત્ આ પૈકી કોઈ એકનો સદ્ભાવ મલવતો નથી જ્યાં એકનો સદ્ભાવ જણાતો હોય, ત્યાં બીજા બે હોવા જ નેઈએ

એમ નિશ્ચય-નયનું કથન છે^૧ વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો સમ્યક્-ચારિત્રની ગેરહાજરીમા પણ સમ્યગ્દર્શન અને મમ્યગ્જ્ઞાન સહી શકે છે આગમમા હજી પણ છે ક—

“ નિચ્છયનયસ્સ ચરણસ્સુવધાપ નાણદસણરહો વિ ।
વચ્ચારસ્સ હ ચરણે, દ્યમ્મિ મયણા હ સેસાણ ॥ ”

૧ આ ઉપમા અગ્રંથની ૧ ની એ વાન સંસ્કારનાની શાંતુનિમુદર મુગ્ધિરે એ ॥ ઉપદેશરત્નાકરના ચતુર્થ (અંતિમ) અથવા સાતમા તથાના પ્રાગ્ મ (૫૧૬ ૨૨૩)માના નિમ્ન-લિખિત પદો પૂર્વાગ કરી આપે છે—

“ જ્ઞાતિજ્ઞ મોહનયતિરિ-મિચ્છહ જઈ સિદ્ધિપુરવરે ગતુ ।

અણ્ણયસુહમણ્ણમચિહ, તા વરદસગરહ મયહ ॥ ૧ ॥

સુખ-વરણયસહજુતો, જાણસ્મગ-દાણપ્રાદપર્યયણો ।

નિચ્છયવચ્ચહારવણ્ણો, દસણરહુ નેઈ જણુ રિદ્ધિ ॥ ૨ ॥ ”

[જ્ઞાતિજ્ઞ મોહનયમિચ્છત્ત યદિ સિદ્ધિપુરવર ગતુમ્ ।

અણ્ણયસુહમણ્ણમચિહુ તદ્દિ વરદસગરમ મયસ્ય ॥

સુખ-ચરણવૃષ્ણમણ્ણ આણ્ણયક-દાનાદિપર્યયણ ।

નિચ્ચય-વચ્ચહારવણ્ણો દર્શનરહો નયતિ જન પ્રલિપ્ત ॥]

અર્થાત્ મોહના વિલંબરૂપ લક્ષ્મી મેળાની બે તમે ઉત્તમ સિદ્ધિ-પુગ્મી જ્યાં તેમજ અણ્ણય સુખનો અનુભવ કરવા કરતા હો, તો દર્શનરૂપ શ્રેષ્ઠ રથને બે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ માર્ગથી મુકેન, (૭) આણ્ણયક, દાન વગેરે રૂપ પાણે (બાધા)-મગે તથા નિચ્ચય અને વ્યવહાર (૫૧)રૂપ ચક્રવાળો દર્શન-રથ મનુષ્યને સદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે

૨ તુએ ઉપદેશરત્નાકરની એપત વૃત્તિના ૨૨૩ મા ૫૧મ નિમ્ન-લિખિત પાંચિએ—

સમ્યગ્દર્શનસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચારિત્રસ્ય ચેકત્તરસ્ય નાણે ચોપોમયસ્યાપિ ।

૩ ૭૫—

નિચ્ચયનયસ્ય (મતે) ચરણસ્યોપધાતે જ્ઞાન-દર્શનવધોડપિ ।

વ્યવહારસ્ય તુ ચરણે હતે મજ્જના તુચોપધો ॥

અર્થાત્ આદિત્રનો ઉપધાત યતા જ્ઞાન અને દર્શનનો પણ વધ થા જ જાય છે એમ નિશ્ચય નય ઠહે છે,^૧ જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આદિત્રનો નાશ થતા શેષનો નાશ થાય પણ ખરા ને નહિ પણ થાય^૨

મગ્યકૃત્વ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના મળધમા નિશ્ચય-નયનું ઠહેવું એ કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન મહિત હોય તેને તે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે વ્યવહાર-નયનું કથન એ છે કે જે એનાથી રહિત હોય તેને એ ઉત્પન્ન થાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વ્યવહાર-નય પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ આજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનને પામે છે, તેઓ એના પ્રતિપદમાનક છે, જ્યારે નિશ્ચય-નય અનુસાર મગ્યદષ્ટિ અને જ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનના પ્રતિપદમાનક છે વ્યવહાર-નયનું માનવું એ છે કે જે થયેલું વિદ્યમાન (હોય) હોય તે ફરીથી થતું નથી અને કોઈથી કગતું પણ નથી દાખલા તરીકે પ્રથમ તૈયાગ થયેલો ઘડો ફરી બીજી વાર કગતો નથી આમ છતાં જો કગાયેલું ફરી વગથ તો ક્રિયા ચાત્ર જ ગ્હેશે અને ક્રિયા બધ ન રહેવાની કાર્ય પણ ચાત્ર જ ગ્હેશે-તે કદાપિ પૂરું નહિ થાય આથી પ્રસ્તુતમા મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા પણ અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થશે. વિશેષમા કરેલું પત્તુ કગય છે એમ સ્વીકારવામા ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કનવામા ચક્ર-બ્રમણ વગરે ક્રિયા નિર્ણય જશે, કેમકે તે ક્રિયાનું કાર્ય તો પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે વળી નિશ્ચય-નયે સ્વીકારેલા સત્કાર્યવાદમા પ્રત્યક્ષ વિરોધ પત્તુ છે, કેમકે પહેલાં માટીના પિંડ વગેરે રૂપ અવસ્થામા ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે અને એ ટાય તો કુભાગના વ્યાપાર બાદ થતું જણાય છે એટલે પૂર્વે નહિ થયેલું વતું જણાય છે આથી ઠરીને વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ કથન યુક્તિ-મગત નથી આ ઉપગત આ નયનું ઠવન એ છે કે ક્રિયા-કાલ અને નિષ્ઠા (સમાપ્તિ)-કાલમા લેદ છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યનો ક્રિયા-કાલ અમ જ્યેય મમથનો જણાય છે તેથી કરીને જે મમથે ઘટાદિ કાર્યનો પ્રાગલ થાય છે તે જ મમથે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ માટી લાવવી, ચાલ ઉપર તેને મૂકવી તેના શિવર, ગ્યાસ, કોશ વગરે ક્રિયા થયા બાદ ઘણા ઢાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે ઠહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાના પ્રથમ સમયે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે ત્યા જણવું લેઈએ, પણ તે વખતે તો તે ત્યા દષ્ટિગોચર થતું નથી દાખલા તરીકે ઘટરૂપ કાર્ય શિવર, સ્થાપર, કોશ, કુશલ વગેરેના મમથે જણાવું નથી, કિન્તુ ઘટરૂપ કાર્યનો લાભો ક્રિયા-કાલ પૂર્ણ થયા બાદ એટલે ઘટને લગતી મર્વ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિમા તે કાર્ય નજરે પડે છે આથી એ કલિત થાય છે કે ક્રિયા-કાલના અતમા જ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, નહિ કે તે પૂર્વે

આ સળધમા નિશ્ચય-નયનો અભિપ્રાય એ છે કે નહિ થયેલું કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશ-પુષ્પની જેમ ઘટું નથી એ આકાશ-પુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય પણ ઉત્પન્ન થતું હોય તો ગયેકાને શીંગડા પણ થવા લેડીએ, કાગળ કે અભાવ તો આકાશ-પુષ્પમા અને આમા સમાન છે આથી ઠરેલું કરાતું નથી, એ વાત યુક્તિ-વિકલ જણાય તો વળી

૧ આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને દર્શનની, આગિના સાધનરૂપે જ તાર્તિક નવરૂપવાળા અનુસિયતિ છે, આગિના અભાવમા કાર્ય-ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી પગમાર્થથી અમરતના ઉદ્ભવે છે

૨ આના એ દેવ રહેતો છે કે કાર્યના અભાવમા પણ કાગળ હોય છે જેમકે અદરૂપ કાર્યથી રહિત એવા બીજું અગિત્વ, ધૂમરૂપ કાર્યની વિમુખ દસામા પણ અગિની દેવાતી.

નિત્ય ક્રિયારૂપ દોષ મત્કાર્યવાદમાં છે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે શુ અસત્કાર્ય-વાદમાં તે નથી કે ? અર્થાત્ અવિદ્યમાન કાર્ય કળય છે એમ માનનારે ક્રિયા ચાતુ નહે છે-મદા ક્રિયા કર્યા બાજી એ વાત સ્વીકારવી પડશે, અને તેમ થતા કેઇ પણ અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ વિશેષમાં વિદ્યમાન કાર્યનું કરવાપણું તો કયચિત્ પર્યાય-વિશેષથી સભવે છે લોકમાં પણ પર્યાય-વિશેષ ધ્યાન કરવાની ગણેશાએ વિદ્યમાન આકાશાદિમા કરવાપણું કહેવાય છે જેમકે અવકાશ કં, પીઠ કં ઇત્યાદિ અવિદ્યમાન કાયમા તો કેઇ પણ પ્રકારની કરણતા સભવતી નથી

વળી પૂર્વે નહિ થયેલું થતું જોવાય છે એમ કહેવું એ સાહસ છે, કેમકે તદનુસાર ગધેડાતું શીંગડું પણ પૂર્વે અવિદ્યમાન છે તો શુ તે ઉત્પન્ન થતું જણાય છે કે ?

વિશેષમાં ક્રિયા-કાલ લાગે છે એ કથન પણ ગેરમમજને આભાગી છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પન્સર વિવક્ષણ અનેક કાર્યોના નેવા કે માટી બોલવી, તેને એકઠી કરવી, શુણ્ણોમાં ભગવી, તે શુણ્ણને ગધેડાની પીઠ ઉપર મૂકવી, કુભારવાડો આવતા તેને પાછી ઉતારવી, માટીમાં પાણી નાખવું, તેને મસળીને તેના પિંડ કળે, તે પિંડ ચાક ઉપર મૂકવો, ચાક ફેવવો-ભાખવો, તેના શિવડ, સ્થાસ, કોશ વગેરે આકારો બનાવવા એ બધા કાર્યોના-ક્રિયા-કાલ લાગે જણાય તેમાં ઝેડટી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટને શુ લાગે વળગે ?

વળી પ્રારભમાં કાર્ય જણાતું નથી એટલે કે માટી, ચક, કુભાર વગેરે પ્રારભની પ્રવૃત્તિના પ્રથમ સમયે ઘટ કેમ જણાતો નથી એમ કહેવું તે અજ્ઞાન છે, કારણ કે પ્રારભના પ્રથમ સમયે કંઈ ઘટો આરભાયો નથી કે તે જણાય અન્ય કાર્યના આરભમાં અન્ય કાર્ય ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે શુ પટરૂપ કાર્યના પ્રારભમાં અન્ય કાર્યરૂપ ઘટ જણાય છે કે ? ગાથી શિવકાદિના કાળમાં પણ ઘટ ન જણાય તે સુક્ત જ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઈ ઘટ નથી તેમજ ક્રિયાના અતમા કાર્ય જણાય તે પણ બ્યાજળી છે, કારણ કે અન્ય સમયે આરભેલું કાર્ય અન્ય સમયે જણાય તેમાં શી નવાઈ ? અન્ન એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સમય નિગ્ધ હોવાથી-એ જઘન્ય કાળ હોવાથી-એના વિભાગ નહિ પડી શકતા હોવાથી ક્રિયા-સમયે કરાતું કાર્ય કરાયેલું જ છે જે કળાયેલું હોય તે વિદ્યમાન જ છે, માટે વિદ્યમાન જ કરાય છે, અવિદ્યમાન કરાતું નથી વળી જમાલિની જેમ આ મતની અવગણના કરવામાં આવે-જે સમયે કરાતું હોય

૧ ભગવતી નામના ચતુર્થ અમ (સં ૧ ઉ ૧)ના પ્રારભમાં કહ્યું પણ છે કે—

“અન્તમાણે ચલિષ, ડહીરિજ્ઞમાણે ડહીરિષ જાષ નિજ્ઞરિજ્ઞમાણે નિજ્ઞરિષ

અન્ત ચલિતમ ડહીર્યમાણમુદોર્ણ યાચત્ મિર્જીર્યમાણ નિર્જીર્ણમ]

૨ એનામર સાદિત્ય મુજમ શ્રીવીરને સ્વનગાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પડી થોદ વર્ષે આવસ્તિ મગરીમાં જમાલિ આવ્યાઈ અપૂર્વ નિદ્રન થયા એમના પછી બે વર્ષે તિથ્યગુપ્ત નામના નિદ્રન થયા પ્રણના નિવાણ બાદ બીજા છ નિદ્રન થયા આ પૈકી અન્તિમ-બાદમાં નિદ્રન તરીકે બોટિક (ડિગ્બર)નો નિદ્ર થ કરવામાં આવે છે આ બધાના મન્તવ્યો તેના નિરાસ વગેરે દકીકન વિશેષાં (માં ૨૩૦૪-૨૬૦૦)માં નજરે પડે છે નિદ્રન-વાદની મનનીય ચર્ચાના દશન તો ઉત્તરાધ્યયન (અં ૩)ની વાદિવેતાન શ્રીશ્વતિસંસ્કૃત ‘શિખરિતા’ નામની રૂપિ (પત્રાક ૧૫૩-૧૮૦)માં થાય છે

તે જ સમયે કરેલું ન માનીએ અને નહિ કરાયેલું વર્તમાન સમયે જો કળાતુ માનીએ તો તે વર્તમાન સમય વીત્યા બાદ કેવી રીતે કળાય ? કેમકે તે સમય નાગ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાન જ છે અને અનાગત કાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે તેથી અતીત અને અનાગત કાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય ? ન જ થાય એ દેખીતું છે

વિશેષમા સર્વ ક્રિયા-સમય ક્રિયામાણુ (કાર્ય કરવાનો) કાળ છે આ દૃશ્યમાન ક્રિયામાણુ વસ્તુ (કાર્ય) નથી, કિન્તુ ક્રિયા બધ થયા પછીનો જે તરતનો સમય તે સમય કૃતકાલ (કાર્ય-કાલ) છે એમ માનનારા બ્યવહાર-નયના ભક્તને એમ પણ પૂછી શકાય કે તમાગથી ક્રિયા વડે કાર્ય કળાય છે કે ક્રિયા વિના ? જો ક્રિયાથી કાર્ય કળાય છે તો પછી ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે કેમ માની શકાય ? એના લાકડામા છેદનની ક્રિયા અને ખાખરમા તેના કાર્યભૂત છેદ થાય છે એટલે કે ખેર છેદતા ખાખર છેદાય છે એમ ઠહેવું શુ શોભાસ્પદ છે ? વળી ક્રિયા-કાલે કાર્ય થતું નથી, પરંતુ પછીથી થાય છે એ યથનથી તો નિર્ભાગિણી ક્રિયા સર્વ અનર્થનું મૂળ કરે છે, કેમકે જ્યાં મુધી ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાં મુધો કાર્ય ઉત્પન્ન જ થઈ શકતું નથી-ઉત્પન્ન થતા કાર્યમા ક્રિયા વિદ્યમાન અને છે આના બચાવ તરીકે એવી દલીલ કરવી કે ક્રિયા જ કાર્ય કરે છે, કિન્તુ ક્રિયાના ઉપરમ થયા બાદ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, તો તે નિરર્થક છે, કેમકે કાર્યનો ક્રિયા માથે એવો શો વિરોધ છે કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે છતાં ક્રિયા-કાલમા કાર્ય ઉત્પન્ન ન થતા ત્યાર બાદ થાય છે ? વળી ક્રિયાની અભાસિ થયા પછી અનાર કાર્ય ક્રિયાના આરભ વિના કેમ થતું નથી ? શુ ક્રિયાનો અનારભ અને ઉપગમ અર્થથી એક નથી ? ઠહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાનો અભાવ ક્રિયાના આરભની પૂર્વે તેમજ તેના ઉપગમમા એમ ઉભય સ્થળે સમાન છે એટલે ક્રિયાના આરભની પૂર્વે પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ

ક્રિયા વિના કાર્ય થાય એ પણ સ્વીકારવો તે મૂર્ખતા છે કેમકે એમ માનવાથી તો ઘટાદિ ત્રયો કારણભૂત ક્રિયા વિના થવા જોઈએ વળી સ્વાધ્યાયાદિ મર્યાદા જે સાધુજનો સિદ્ધિ માટે સાધે છે તે સર્વ નિરર્થક થશે, કારણ કે ક્રિયા વિના જ સર્વ થાય છે કિન્તુ તેના ઉપગમ બાદ નહિ એ વાત સુઠિત-સંગત જણાય છે ક્રિયા-કાલ અને નિષ્કા-કાલમા કંઈ ભેદ નથી જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી આરભેલી ક્રિયા ઉત્તર કાળમા પણ થતી હોય તો અનવસ્થા હોય ઉદ્ભવે પણ એમ નથી, કેમકે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે પણ નથી તેમ પછી પણ નથી, પરંતુ તે સમકાલે જ છે, તેનો તો જે સમયે આરભ થાય છે તે જ સમયમા તેની પૂર્ણાહુતિ પણ થાય છે પ્રતિસમય અન્યાન્ય કાર્ય થાય છે આ બધાની પગપગથી વિરુદ્ધ રહી અમુક કાર્યની ઇચ્છા વાળી વ્યક્તિ તે કાર્યમા માધનરૂપ પરંતુ તદ્દપ નહિ એવી જુદી જુદી ક્રિયાને પણ તેની ક્રિયા તરીકે ગણે છે એથી જ ક્રિયા-કાલ દીર્ઘ જણાય છે, ખાત્રી વસ્તુત પ્રત્યેક કાર્ય અને તેની ક્રિયા સમકાલીન છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે એકસમથી જ

વ-દનયોગ્ય લિંગ—

બ્યવહાર-નય પ્રમાણે દ્રવ્ય-લિંગ વ-દનીય છે, જ્યારે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે બાહ્ય લિંગ

“ જાવતો વચનપટા નાવતો વા નયા વિ સદ્દાઓ ।
તે ચેવ પરમમયા મમ્મત્ત સમુદિયા સચ્ચે ॥ ૨૨૬૫ ॥ ”

અર્થાત્ જેટલા વચનના માર્ગો-પ્રકારો છે, તેટલા એકાતવાચી શબ્દાત્મક નથી પર સમય-અર્થને દર્શાવે છે, જ્યારે અનેકાતવાચી ‘ સ્વાદ્ ’ પદથી લાદિત તે સચે નથી એકત્રિત થતા સમ્યક્ત્વ-વચાર્થ દર્શાવે છે

અત્ર ઘોષને શકા થાય કે પચ્ચપ વિરોધી નથી એકત્રિત થતા સમ્યક્ત્વ કેમ સભવે ? શુ તેઓ જોઈ નહીં જોઈ શકે નાને તાપ્રી પાડવા નહિ પ્રયામ કરે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીવિનયવિજય ગણિના શબ્દોમા (નયકેણુક્રિયામા) એ છે કે—

‘ મર્ચે નયા અપિ વિરોધમૃતો મિથસ્તે
સમ્મય સાયુસમય મગવન્ । મજન્તે ।
મૂપા ઇવ પ્રતિમદા મુવિ સાર્વભૌમ—
પાદામ્બુજ પ્રથનયુક્તિપરાજિતા દ્રાક્ ॥ ૨૨ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ માહોમાહે પ્રતિસ્પર્ધી એવા નૃપો (આ) પૃથ્વી ઉપર (ચક્રવર્તીને હાથે) યુદ્ધ-અનામા હાન આઈ જતા સત્વર ચક્રવર્તીના અગ્નિ-કમલને ભજે છે તેમ હે પ્રભુ ! પચ્ચપ વિરોધ ધરાવનારા એવા પદ્ય એ નથી એકંદા મળીને આપના મુન્દર સિદ્ધાન્તને ભજે છે

આ ઉપરથી વાચક-વર્ગને ‘ નય ’ એટલે શુ તેમજ તેના કેટલા પ્રકારો છે તે વિષે યોડા ઘણો ખ્યાલ આવ્યો હશે, પરંતુ નયના દ્રવ્યાર્થકાદિ વર્ગીકરણ પૈકી પ્રત્યેકનું જે લક્ષણ અન્યકાર આપ્યું છે તેનો સ્વાદ લેવો બાકી રહી જાય છે એટલે એ દિશામા પ્રયાણ કરીશું

૧ ડાયા—

વાચન્તો વચનપટાસ્તાવ-તો વા નયા અપિ શબ્દત ।
તે ચેવ પરમમયા સમ્યક્ત્વ સમુદિતા સર્ચે ॥

૨ મગ્ધાવો

ત્રિશ્લોકાની નિમ્ન-વિખિત ૨૨૬૭ થી ગાયા—

“ સચ્ચ સમેતિ સમ્મ ચેગવમાઆ નયા ચિક્ષદા વિ ।
મિચ્ચવચ્ચહારિણો ઇવ રાસોદાસીજવસવત્તો ॥ ”

[મર્ચે સમેયતિ સમ્યક્ત્વ ચૈકવશતો નયાચિક્ષદા અપિ ।
મૃત્ય-વ્યવહારિણ ઇવ રાસોદાસીજવસવત્તો ॥]

નયોના અનેક પ્રકારે જે બાબે વર્ગીકરણો પડી શકે છે, તે પૈકી અન્યકારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બેનો જ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે —

સ ચ દ્વેધા-દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકભેદાત્ ।

આ બેના લક્ષણો અનુક્રમે એમ બાધવામા આવ્યા છે કે—

પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યમાત્રગ્રાહ્યધ્વસાયવિશેષરૂપત્વ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય
દ્રવ્યાર્થિકતુ લક્ષણમ્ । (૫૧)

ઉત્પાદ-વિનાશાદિપર્યાયમાત્રગ્રાહ્યધ્વસાયવિશેષરૂપત્વ પર્યાયાર્થિક-
પર્યાયાર્થિકતુ લક્ષણમ્ સ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨)

અર્થાત્ મુખ્યત્વે કંઈને દ્રવ્યમાત્રતુ અહણુ કરનાર અધ્વસાય-વિશેષ તે ‘‘દ્રવ્યાર્થિક નય’’ છે, જ્યારે ઉત્પત્તિ, વિનાશ ઇત્યાદિ પર્યાયમાત્રતુ અહણુ કરનાર અધ્વસાય-વિશેષ તે ‘‘પર્યાયાર્થિક નય’’ છે

આ બેના બેઢોનો નિર્દેશ કરતા અન્યકાર કહે છે કે—

તત્ર દ્રવ્યાર્થિકસ્ત્વેધા-નૈગમ સદ્ગ્રહ-વ્યવહારભેદાત્ । પર્યાયાર્થિક-
શ્વતુર્ધા-શ્વજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢે-વમ્ભૂતભેદાત્ ।

એટલે કે દ્રવ્યાર્થિક નયના (૧) નૈગમ, (૨) સગ્રહ અને (૩) વ્યવહાર એમ ત્રણ

૧-૨ આ બેનુ સ્વરૂપ વિગતેત બ્યાનમા આવે તે માટે પરિણામની વ્યાખ્યા માટે પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નયનુ શુ કહેવુ છે તે સ્થાનાગતી દીખના ૪૭૮ મા ૫૧મા ટાલ્યુરૂપે આપેતા નિમ્ન-તિખિત શ્લોક દ્વારા જોઈએ —

“ પરિણામો દ્વાર્યાન્તરગમન ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશ પરિણામસ્તદ્વિદામિદ ॥ ”

અર્થાત્ પરિણામ એ તદ્ સર્વથા અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિ કે વ્યવસ્થા નથી વળી તદન વિનાશ એ પણ પરિણામ નથી આ વ્યાખ્યા તેના જાણકારોને ઇષ્ટ છે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે એનુ સ્વરૂપ અનન્તર શ્લોક ૨૭૭ કરે છે —

“ સત્પર્યયેણ નાશ પ્રાકુર્ભાવોઽસતા ચ પર્યયત ।

દ્રવ્યાણા પરિણામ પ્રોક્ત ક્ષત્તુ પચયનયસ્ય ॥

અર્થાત્ સત્ પર્યાયરૂપે નાશ અને અસત્ પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિ તે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ખરેખર દ્રવ્યનો પરિણામ કહેવાય છે

બેદો છે, જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયના (૧) ઋતુસૂત્ર, (૨) શબ્દ, (૩) સમભિરૂદ અને (૪) એવબૂત એમ ચાર પ્રકારો છે

દ્રવ્યાર્થિકાદિ નયોના પેટાવિભાગ પરત્વે મત-ભેદ—

ઋતુસૂત્ર નયને દ્રવ્યાર્થિક ગણવો કે પર્યાયાર્થિક એ સ્થાપના સૈદ્ધાન્તિકો અને તાર્કિકો વચ્ચે મત-ભેદ છે, જોકે અત્ર દર્શાવેલ અન્યકારનો વિચાર તો તાર્કિકોની પદ્ધતિને અનુસરે છે સૈદ્ધાન્તિકો તો ઋતુસૂત્રનો પણ દ્રવ્યાર્થિક નય તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે એથી કરીને સૈદ્ધાન્તિકોની માન્યતા મુજબ નેગમથી ઋતુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો દ્રવ્યાર્થિક છે, જ્યારે શબ્દાદિ ખાકીના નયો પર્યાયાર્થિક છે આ વાત નયોપદેશના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા ગળાકી જોઈ છે —

“ તાર્કિકાણા ત્રયો મેદા, આચા દ્રવ્યાર્થિનો મતાઃ ।

સૈદ્ધાન્તિકાના ચત્ત્વારઃ, પર્યાયાર્થગતાઃ પરે ॥ ૧૮ ॥ ”

દિગબર સમપ્રદાય તરફ નજર કરીશુ તો શ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામીનો મત પણ તાર્કિકોના મતને મળતો આવતો જણાશે, કેમકે તત્વાર્થશ્લોકો (પૃં ૨૬૮)મા તેઓ કહે છે કે—

“ સદ્ભેદાદ્ દ્વૌ વિશેષેણ, દ્રવ્ય-પર્યાયગોચરૌ ।

દ્રવ્યાર્થો વ્યવહારાન્તઃ, પર્યાયાર્થસ્તતોઽપરઃ ॥ ૩ ॥ ”

અર્થ-નયાદિ પરત્વે એકતા—

આ ઉપરથી કોઈને એ સદ્જ જિજ્ઞાસા થાય કે શુ અર્થ-નય અને શબ્દ-નયના સબ-ધમા પણ મત-ભેદ છે તો આનું સમાધાન એ છે કે આ ગાબતમા તો સૈદ્ધાન્તિક અને તાર્કિકો એકમત છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ શ્વેતાબર અને દિગબર સમપ્રદાયોનું પણ એક્ય ભોવાય છે કેમકે તત્વાર્થશ્લોકો (પૃં ૨૭૪)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ તત્રજ્ઞસૂત્રપર્યન્તા-ચત્ત્વારોઽર્થનયા મતાઃ ।

ત્રય શબ્દનયાઃ શેષાઃ, શબ્દવાચ્યાર્થગોચરા ॥ ”

અર્થાત્ નેગમથી માકીને ઋતુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો ‘ અર્થ-નય ’ ગણાય છે, જ્યારે શબ્દ અને વાચ્યાર્થ વિષયક એવા ખાકીના ત્રણ નયો ‘ શબ્દ-નય ’ મનાય છે દ્રવ્યાર્થિકાદિના નેગમાદિ પ્રકારોના લક્ષણો વિચારીએ તે પૂર્વે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોના જે દર્શ દર્શ બેદો જૈન શાસ્ત્રમા દષ્ટિગોચર થાય છે અને જેનો નિર્દેશ અન્યકાર કર્યો નથી, તેનું આપણે દિગ્દર્શન કરી વર્ધએ

દ્રવ્યાર્થિક નયના દર્શ પ્રકારો—

શ્રીભેજસાગરકૃત દ્રવ્યાનુચોગતર્કણા અનુસાર એના નામો તથા સ્થૂલ સ્વરૂપ આપણે વિચારીએ તેમા સૌથી પ્રથમ દ્રવ્યના લક્ષણો આપણે

દ્રવ્યના લક્ષણો

૧૫૦ મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ તે ઉપરાંત એ સબધમા જે જુદી જુદી રીતે ઉલ્લેખ થઈ શકે છે તેની નોંધ લેવી અત્ર આવ

ચક્ર છે જે 'સત્' હોય તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે તેમા "ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્" એવું 'સત્' તુ લક્ષણ તત્વાર્થોદિઃ (અં ૫, સૂં ૨૬)મા છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતાથી જે યુક્ત હોય તે 'દ્રવ્ય' છે આ અધ્યાયના ૩૭ મા સૂત્રમા "ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય" એમ પણ કહ્યું છે એટલે કે ગુણ અને પર્યાયોથી જે યુક્ત હોય તે 'દ્રવ્ય' છે અથવા ગુણના આશ્રયને 'દ્રવ્ય' કહેવામા આવે છે એમ ઉત્તરાર્ધયનના નિમ્ન-લિખિત સૂત્રથી જણાય છે —

"ગુણાણં આસઓ દ્રવ્ય" (અ ૨૮, ગા ૬)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારી અ.પણે કર્મોપાધિનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય નામના પ્રથમ પ્રકારનું અવલોકન કરીએ સંસારી જીવોને પણ સિદ્ધ અકર્મોપાધિ શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેવા એ આ નયનું કર્તવ્ય છે કેમકે આ નય કર્મની ઉપાધિની કન્કાર કરતો નથી આથી નિગોહના જીવો પણ સિદ્ધ છે એમ એ કહે છે *

સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

પ્રથમ પ્રકારમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એ ત્રણેની સુખ્યતા રહેલી છે, પરંતુ આ પ્રકારમા ફક્ત ધ્રુવતાની સુખ્યતા છે, જ્યારે ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણતા છે જેમકે પયોય પ્રતિક્ષણ પરિણામી છે,* પરંતુ ત્રણે કાળમા સત્તા અવિચળ છે આથી આ નય દ્રવ્યને નિત્ય ગણે છે

૧ 'સીદતિ-સ્વકીયાન ગુણપર્યાયાન ધ્યાનોત્તીતિ સત્' એ પ્રમાણેનું 'સત્'નું લક્ષણ દ્રવ્યાર્થોદિઃ (૫૦ ૧૬)મા છે

૨ જામા—

ગુણાનામાત્રયો દ્રવ્યમ્ ।

૩ સરખાવો દ્રવ્યસમૂહની નિમ્ન-નિખિત માથા—

"મગ્ગગુણઠાણેહિ ય વડવસહિ દ્વવતિ તદ્ અસુદ્ધયા ।

વિજ્ઞેયા સંસારી સવ્યે સુદા હુ સુદ્ધયા ॥ ૧૩ ॥ "

[માર્ગેનાગુણસ્થાનેષ્વ ચતુર્દેશમિમેષગતિ સ્થાડશુદ્ધનયાત ।

વિજ્ઞેયા સસારિણ સર્વે સુદા જલુ શુદ્ધનયાત ॥]

અર્થાત્ ૧૮ માર્ગેણ અને ૧૪ ગુણસ્થાનકોએ કરીને અશુદ્ધ નય થાય છે સર્વ મસારી શુદ્ધ નય અનુસાર શુદ્ધ જાણવા

૪ કહ્યું પણ છે કે—

"અનાદિનિષ્ઠને દ્રવ્યે, સ્વપર્યાયા પ્રતિક્ષણમ્ ।

અનમજ્જગતિ નિમજ્જગતિ, જલકલ્પોલ્લજ્જલે ॥ "

અર્થાત્ અનાદિ-અનન્ત દ્રવ્યમા તેના પર્ણો પ્રતિક્ષણ જળમા તરંગોની થેડે ઉત્પન્ન થાય છે અને નય પામે છે

આત્માને આ નય નિત્ય માને છે, દેવાદિ પર્યાયથી ઉદ્ભવતી આત્માની અનિત્યતા તરફ એ ઉદાસીન છે

ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ (અભિન્ન) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

દ્રવ્ય જે જે શિત્ત ધર્મથી યુક્ત છે, તેમાંથી અભિન્ન ધર્મોની મુખ્યતા અને ભિન્ન ધર્મોની ગોણતા આ નય સ્વીકારે છે એટલે કે શુદ્ધ-પર્યાયથી યુક્ત તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે, એ બધા ખ્યામા શુદ્ધ અને પર્યાયો દ્રવ્યથી ભિન્ન છે તોપણ શુદ્ધ અને પર્યાયોને દ્રવ્યથી ભિન્ન ન ગણતા જે દ્રવ્ય છે તે જ શુદ્ધ છે, જે દ્રવ્ય છે તે જ પર્યાય છે એમ આ નય પ્રતિપાદન કરે છે

કર્મોપાધિમાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

જે વખતે જે દ્રવ્ય જે ભાવમા પશ્ચિમેલુ હોય તે વખતે તે દ્રવ્યને તન્મય માનવું એ આ નયનું કાર્ય છે અર્થાત્ આ નય ઉપાધિ તન્મ વિશેષ લક્ષ્ય આપે છે જેમકે કોષ, મોહાદિ કર્મોના ઉદય સમયે આત્મા કોષાદિમય હોવાથી તેને રૂપે પરિણમેલો હોવાથી તેને કોષી, મુગ્ધ એમ કહેવો, લોખંડનો ગોળો અગ્નિમા તપી રહેલો હોય, ત્યારે તેને લોખંડ ન કહેતા અગ્નિરૂપ કહેવો આ નયને લઇને તો ભગવતીસૂત્ર (૩૦ ૧૨, ૭૦ ૧૦, ૮૦ ૪૬૭) મા તેમજ પ્રશ્નશરતિ (સ્લો ૨૦૦-૨૦૧) મા 'આઠ પ્રકારના આત્મા ગણાવ્યા છે

૧ આ આઠ પ્રકારનું વર્ણન શ્રીઅભયદેવચરિત્રે ભગવતીની ટીકાના (પરદ મા પત્રમા) નીચે મુજબના સાક્ષીભૂત પદો દ્વારા સ્વચ્છ છે —

‘ ક્રીડાના દ્રવ્યાત્મા, કૈવલ્ય સકલાવિણા કલાયાત્મા ।
યોગ સયોગિના પુન-યોગ સર્વજીવાનામ્ ॥ ૧ ॥
જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટે-દર્શનમય ભવતિ સર્વજીવાનામ્ ॥
ચારિત્ર ચિરતાના તુ, સર્વમસારિણા ચોર્યમ્ ॥ ૨ ॥ ’

અર્થાત્ (૧) દ્રવ્યાત્મા સર્વ જીવોને (૨) કલાયાત્મા સકલાવિણે-કલાયના ઉદયવર્તી જીવોને, (૩) યોગાત્મા સયોગી જીવોને, (૪) ઉપયોગાત્મા સર્વ જીવોને, (૫) જ્ઞાનાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિને, (૬) દર્શનાત્મા સર્વ જીવોને, (૭) ચારિત્રાત્મા વિગતિશાળી જીવોને અને (૮) વીર્ણાત્મા સર્વ જીવોને હોય છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધ-પર્યાયના પાનરૂપ જેમ કદાપિ વિનાશ નથી-જે ત્રણે કાળમા સ્થિર (ક્રુવ) છે, તે ' દ્રવ્ય-આત્મા ' કહેવાય છે આ સર્વ જીવોને છે આત્મા અનાદિ કાળથી કલાય-મોહનીયથી નિપ્ત છે એ કમના ઉત્પત્તિ આત્મા કોષી વગેરે જને છે આથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો ' કલાય આત્મા ' કહેવાય છે, (૧૧ મે ગુણસ્થાનકે કલાયની મરતા રહેવી છે, પરંતુ તેના ઉદય માટે ત્યા અવકાશ નથી) બધા સુત્રી માનસિક, વાચિક અને કાચિક યોગ પ્રવર્તે, ત્યાં સુધી જન ' યોગાત્મા ' કહેવાય આથી કરીને તેમાં ગુણસ્થાનક સુધીના સર્વ જીવો ' યોગાત્મા ' છે દરેક જીવને ચોક્કસ ધણ પછી જ્ઞાન છે, પરંતુ બધા સુધી તે સમ્યક્ત્વ પામે નહિ ત્યાં સુત્રી તે અજ્ઞાન ગણાય છે આથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ ' જ્ઞાનાત્મા ' કહેવાય એટલે કે યોગાથી તે યોગમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો ' જ્ઞાનાત્મા ' છે (અહીં જ્ઞાનાવસ્થાથી કર્મોના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયની વિવક્ષા નથી) સામાન્ય ઉપયોગરૂપ દર્શન દરેક જીવને હોય છે એટલે સમગ્ર જીવો ' દર્શનાત્મા ' છે સિદ્ધ પછી ' દર્શન-આત્મા

ઉત્પાદ-વ્યય-સાપેક્ષ સત્તાગ્રાહક અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એમ ત્રણેથી યુક્ત છે, માટે આમા આ નય કોઈને મુખ્ય કે ગૌણ ન ગણતા આ સર્વેને મમાન ગણે છે એક સમયે જે જે હૈયાત છે, તે બધાએ મુખ્ય છે એવો આ નયનો મત છે એથી કરીને તો દ્રવ્યને ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક માને છે જેમકે કટક વગેરેનો ઉત્પાદ-સમય તે જ કેયૂર વગેરેનો વિનાશ-સમય છે અને આ સમયમા સુવર્ણની ત્રિકાલ-અભાધિત સત્તા તો છે જ એથી ઉત્પાદાદિ સર્વને આ એક સમુપુ સ્થાન આપે છે

બેદ-કેદપના-માપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નય વસ્તુત અભિન્ન ગુણ અને ગુણીમા ભેદ માને છે જેમકે આ ભિક્ષુકનું પાત્ર છે એ છટ્ટી વિલકિતના પ્રયોગવાળા વાક્યમા ભિક્ષુક અને પાત્ર ભિન્ન છે તેમ જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણ છે એ વ્યપદેશમા છટ્ટી વિલકિતનો પ્રયોગ હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાન જુદા છે આ નય ગુણ અને ગુણીમા કલ્પિત ભેદ માને છે, નહિ કે સ્વાભાવિત

૧ અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ એક સ્વભાવવાળો નય છે આ નય દ્રવ્યને ગુણસ્વભાવી, પર્યાયસ્વભાવી એમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળુ ન માનતા ગુણ અને પર્યાય પણ સ્વભાવ છે એ દૃષ્ટિએ તેને અભિન્ન ગણી દ્રવ્યને એક સ્વભાવવાળુ માને છે જેની હૈયાતીમા જે હોય તે ‘અન્વય’ છે જેમકે અમુક કમ્બુગ્રીવાદિ આકાશ હોય તો ઘડો હોય અને ઘડો હોય તો અમુક કમ્બુગ્રીવાદિ હોય, આવો જે પરસ્પર સબધ તે ‘અન્વય’ છે અહીં દ્રવ્ય પરત્વે ગુણ-પર્યાયરૂપ સ્વભાવ હોય તો જ દ્રવ્ય કહેવાય અને દ્રવ્ય હોય તો ગુણ-પર્યાયરૂપ સ્વભાવ હોય જ આ પ્રમાણેનો જે પરસ્પર અવિનાશાવી સબધ કહેવો તે ‘અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય’ છે આ કારણથી તો દ્રવ્યનું જ્ઞાન થતા આ અર્થ-પ્રોધથી એના ગુણ અને પર્યાયોનું પણ જ્ઞાન થાય છે

છે સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગ દરેક જીવને હોય છે, વાસ્તે સમસ્ત જીવો ‘ઉપયોગ-આત્મા’ છ ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને ક્ષયથી ઉદ્ધારના ચારિત્રથી મુક્ત આત્મા ‘ચારિત્ર-આત્મા’ કહેવાય પાત્રમા ગુણસ્થાનથી તે તેમા ગુણસ્થાન સુનીના જીવોને આ ઇલાજ થતો છે સિદ્ધો ‘ચારિત્ર-આત્મા’ ન કહેવાય નીર્વં એ આત્માનો ગુણ છે તે સર્વ જીવોમા ક્ષયોપશમિક કે ક્ષાયિક બાવે દરેક સસારી જીવમા જોડે વતે અસે છે જ આની સર્વ સસારી જીવો ‘નીર્વં-આત્મા’ વદનાય આ ઉપાધિથી મુક્ત જીવો મુક્ત છે

આ આદ્ય પ્રકારે ૪૪ સર્વ જીવોના વિભાગો નથી એ તો અપેક્ષાનુસાર-અવસ્થા પ્રમાણેના બેદો છે એથી કરીને તો સિદ્ધ જીવોનો ત્યાગ-આત્મા, યોગ-આત્મા નીર્વં-આત્મા અને ચારિત્ર-આત્મા તરીકે નિર્દેશ થઇ શકતો નથી

૧ નયપ્રતીપના ૯૯ મા પત્રમા દ્ર વ્યાર્થિક નયના ત્ર પ્રકારો સૂચ થા ૭, પરંતુ તેમા આ પ્રમાણેના ક્રમ નથી લા તો આને આવ સ્થાન આપેલું છે

સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નયનુ એ કથન છે કે જોતાના દ્રવ્ય મેન, કાળ અને ભાવનો જે બોધ કરાવે તે 'દ્રવ્ય' છે, એટલે કે દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્યાદિ-ચતુષ્ઠયનો બોધ કરાવનાર છે

પરદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—

જેમ ઘટાદિ સ્વ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ મત્ છે, તેમ તે પર દ્રવ્યાદિની વિવક્ષાએ અસત્ છે આ નયનુ એમ કહેવું છે કે દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવનો બોધક છે આથી દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવવાળું છે

પરમભાવગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નય પદાર્થના પરમ-પ્રેષ-અસાધારણ ગુણને પ્રધાનતા આપે છે જેમકે આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે અનેક ગુણો છે, છતાં અન્ય દ્રવ્યોથી એનો ભેદ જણાવવા માટે જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી—એના સર્વ સ્વભાવોમા જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી આત્મા જ્ઞાનવાન છે એમ એ કહે છે, નહિ કે દર્શનવાન અથવા ચારિત્રવાન ઇત્યાદિ

આ પ્રમાણેના દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદો અને તેનું સ્વરૂપ દિગબર મતાનુયાયી શ્રીદેવએનકૃત નયચક્રમા વર્ણવેલ છે, પરંતુ આથી દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ જ ભેદો છે એમ ન સમજવું આ તો ઉપવક્ષણુ-માત્ર છે અર્થાત્ કોઈએ એમ કહ્યું કે હર્ષાનુ કાગડાથી ગજાણું કવું એથી એમ ન સમજવું કે બિલાડી કે ફૂતરાથી તેનો વિનાશ થવા દેવો જહેવાની મતલબ એ છે કે અત્ર જેમ બિલાડી, ફૂતરા વગેરે ઉપવક્ષણુથી બટાવી લેવાના છે તેમ આ દશ પ્રકારો ઉપરાત અન્ય પ્રકારો છે એ ધ્યાનમા ગણવું આ સબધમા દ્રવ્યાનુયોગ (અં ૮)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ દશ મેદાદિકાશ્ચાત્ર, સન્તિ મુક્તોપલક્ષણાઃ ।

ન ચેદન્તર્મંવેત્ કુત્ર, પ્રદેશાર્થનયો વદ ॥ ૨૦ ॥ ”

વિશેષમા જેમ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષા ગણનાર જીવ-ભાવને ચક્રણું કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિક નયનો એક પ્રકાર જાણ્યો છે તેમ જીવના સયોગની અપેક્ષા રાખનારા પુરુષ-ભાવને ચક્રણું કરાવનાર નયનો પણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે જો જીવ-સયોગ-સાપેક્ષ પુરુષભાવ ગ્રાહક નયને પૃથક્ સ્વીકારવામા આવે તો એવી રીતે નયોની સખ્યા વધતી જ જાય વળી પ્રત્યેક વગેરેના ઉદાહરણો દ્વારા નેગમાદિ નયોના અશુદ્ધ, અશુદ્ધતર, અશુદ્ધતમ શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ એવા જે ભેદો અનુયોગમા સૂચ્યા છે તેના મમાવેશ થાય તે માટે પણ ઉપરુક્ત દશ ભેદો ઉપવક્ષણુ-માત્ર છે એમ સ્વીકારવું મનુચિત છે અશુદ્ધ વગેરેના અન્તર્ભાવ માટે—સગ્રહાર્થે એ ઉપચાર કર્યો છે અને એ ઉપચાર ઉપનયો બને છે એમ કહેવાનું સાકસ કરશે નહિ, કેમકે આ ઉપનયો નથી, પરંતુ નયો છે એમ અનુયોગમા સ્પષ્ટ રીતે નિવેદન કરે છે વિશેષમા એ વાત વ્યાનમા લેવા જેવી છે કે ઉપનય કંઈ નવીન વસ્તુ નથી, કેમકે એનો

વ્યવહાર નયના સમાવેશ થાય છે એ વાતને તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ૦ ૧, સૂ૦ ૩૫)મા આપેલા નીચે મુજબના વ્યવહાર નયના લક્ષણથી પ્રુદિ મળે છે

“ સમુદાયવ્યક્તાકૃતિસ્ત્તાસજ્ઞાદિનિશ્ચયાપેક્ષમ્ ।

લોકોપચારનિયત વ્યવહાર વિસ્તૃત વિત્યાત્ ॥ ૩ ॥ ”

વિશેષમા નયના ભેદોને એ ઉપનયો માનવામા આવે તો પ્રમાણના ભેદોને ઉપપ્રમાણની મજા આપવાનો પ્રયત્ન ઉપસ્થિત થશે, અર્થાત્ “ સ્વપરચ્ચવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણ ” એ લક્ષણવાળા અને જીવના વિશિષ્ટ ગુણ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના એક દેશ તરીકે જે મતિજ્ઞાનાદિ છે અને વળી આ મતિજ્ઞાનના એક દેશરૂપ જે અવગ્રહાદિ તેને ઉપપ્રમાણ કહેવા પડશે

પર્યાયાર્થિક નયના ૭ પ્રકારે

(૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

આ નયના ઉદાહરણ તરીકે મેરુ પર્વત, રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ જ કેમકે આના પુદ્ગલોમા અન્યોન્ય સઠમ થયો અને થાય છે, પરંતુ તેતુ મસ્થાન શાશ્વત ન્હી છે અને રહેશે કહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે મેરુ પર્વત પુદ્ગલ-સ્વરૂપ હોવાથી પુદ્ગલના સ્વભાવ અનુમાન પ્રતિભય એના પન્માણુઓમા પગિવર્તન થાય છે—કેટલાક ખરે છે અને કેટલાક મળે છે, પરંતુ સ્વધ તે જોવા ને તેવો જ કાયમ રહે છે આ દષ્ટાંતમાનો મેરુ પર્વત પુદ્ગલનો પર્યાય છે અને તે ટેવળ પુદ્ગલનો જ બનેલો છે, વાસ્તે એ શુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે વળી મેરુ પર્વતરૂપ દ્રવ્ય અનાદિ કાળથી છે—ગામવત છે આથી એને અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાય કહી શકાય છે

(૨) આદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

જેમ દેવ, માનવ વગેરે જીવના પર્યાયો છે, તેમ સિદ્ધ પણ જીવનો પર્યાય છે સર્વ કર્માનો ક્ષય થતા આ પર્યાય ઉદ્ભવે છે એટલે એની આદિ છે આનો ઠલી નાશ થનાર નથી એટલે એ નિત્ય છે વળી આ પર્યાય જીવનો જ બનેલો છે, એમા કોઈ અન્ય પદાર્થતુ મિશ્રણ નથી, એથી એ શુદ્ધ છે આ પ્રમાણે જીવનો સિદ્ધરૂપ પર્યાય સાદિ, નિત્ય અને શુદ્ધ ઠર્યો

૧ સગ્રખાલો દ્રવ્યાનુયોગ૦ (૫૦ ૨૭)ગત નિમ્ન-નિષ્પિત પદ—

“ જ્ઞાન દિ જીવસ્ય ગુણો વિશેષો, જ્ઞાન મધ્યાચ્છેસ્તરણે સુપોત ।

જ્ઞાન દિ મિધ્યાત્વતમોષિનાશે, માનુ જ્ઞાનુ પૃથુકર્મકસે ॥ ૮ ॥ ”

૨ નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રમા પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ આપી છે—

“ યથેતિ—ઉત્પાદમ-ઉરપત્તિ ચિપત્તિ ચ પ્રાગ્નોત્તીતિ પર્યાય । ”

૩ સસારી જીવ આત્મા અને પુદ્ગલરૂપ કયનો પર્યાય છે અર્થાત્ બેનો યોગ થતા આ પર્યાય ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ અશુદ્ધ પર્યાય છે એ ઉપરથી પણ શુદ્ધ પર્યાયનો અર્થ સમજાશે.

(૩) ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહક અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે એટલે કે તે અનિત્ય છે આ પર્યાયોની મુખ્યતાએ વસ્તુને વસ્તુરૂપ ઠહેલી તે આ નયનુ કાર્ય છે અન્ય વિઘ્નતીય પર્યાયના સંયોગનો અભાવ હોવાથી તે શુદ્ધ પર્યાય ઠહેવાય છે

(૪) અભામાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

તરૂંડ પદાર્થ પ્રત્યેક નમયમા ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતતા (સત્તા) એ ત્રણે લક્ષણ વાળો છે આ વાક્યમા પદાર્થની મૂળ સત્તાનો નિર્દેશ છે, પરંતુ પર્યાયનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ ન ધરાવતું, કેમકે તે તે સત્તાના ઉદ્ભવના અભાવમા ઘટે છે આથી આ પર્યાય અશુદ્ધ છે

(૫) કર્મોપાધિનિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

મ સારી જીવનો પર્યાય સિદ્ધતા જેવો છે આ કથન આ નયને આભારી છે, કેમકે અત્ર સ સારી જીવમા ઈર્મરૂપ ઉપાધિ હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નહિ કરતાં જ્ઞાન, ઈશ્વર જેવા શુદ્ધ અને નિત્ય પર્યાયની વિવક્ષા કરવામા આવી છે ઠહેવાનુ તાર્પર્ય એ છે કે જેમ લીલા લાકડાને સળગાવતા ધૂમાડો ઉત્પન્ન થાય છે તે અગ્નિની ઉપાધિ છે, તેમ મ સારી જીવને લાગેલા કર્મો પણ ઉપાધિરૂપ છે, તે કંઈ આત્માના શુદ્ધરૂપ નથી

(૬) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

ઉપર્યુક્ત પ્રકારમા ઉપાધિની વિવક્ષા કરવામા આવી નથી, પરંતુ અત્ર એથી વિપરીત હકીકત છે આ નય અનુસાર કહી શકાય છે કે સ સારી જીવોને જન્મ-મરણરૂપ વ્યાધિ છે અત્ર જન્મ-મરણ ઈર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષાએ છે અર્થાત્ આ પર્યાય કર્મરૂપ સંયોગને આભારી છે એટલે આ વર્તમાન પર્યાય અનિત્ય છે અને ઈર્મના સંયોગને લીધે એ અશુદ્ધ પણ છે

શ્રીદેવસેનના મત પ્રમાણે નવ નયો—

નયચક્રમા તેના કર્તા શ્રીદેવસેન નૈગમાદિક માત્ર નયોનો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોમા અન્તર્ભાવ ન કરતાં તેને સિદ્ધરૂપે માને છે અર્થાત્ એમના મત પ્રમાણે નયોની સંખ્યા નવની છે (વિશેષમા તેઓ અદ્ભૂત વ્યવહાર, અસદ્ભૂત વ્યવહાર અને ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર એમ ત્રણ ઉપનયો માને છે) આ સંબંધમા દ્રવ્યાનુચોગો (અ ૮) ના ઉપાન્ય પદમા નીચે મુજબના ઉદ્ગારો કાઢે છે —

“ इत्याग्नेकविषयाश्च नयान् विहाय

सक्षिप्य ताश्च वचसाऽप्यधिकान् विधाय ।

पालावचोघनकृते किल देवसेन—

स्तत्पञ्चनमचीकरदासशून्यम् ॥ ૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ અને વિષયવાળા નિશ્ચય અને વ્યવહાર સ્વરૂપી નયોને પરતા મૂકી, આ એ

નયોનો ઉપચાર પદથી મ કેવળ કરી અને વળી વચનાતચ્છી અધિક નયોની વચના કરી ખાલજીવોને છતરવાને માટે દેવસેને વીતગગ માર્ગથી વિરુદ્ધ પ્રપચ આદ્યો એટલે કે શ્રીભોજશાગર તો આ અધિક કલ્પનાને સર્વજ્ઞ મતથી વિરુદ્ધ ગણ્યાતા હોય એમ જણાય છે, એકે આ અધ્યાયના પ્રારભમા તો તેમણે એમ નિવેદન કર્યું છે કે—

“ યત્પોહાર્યભેદો ન તસ્યાસ્માકમપિ સ્ફુટમ્ ।

તથાપ્યુત્કમશૈલ્યાસૌ દદ્યતે ચાન્તરાત્મના ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ એકે અમારો અને એના (શ્રીદેવસેનના) કથનમા અથની દૃષ્ટિએ ભિન્નતા નથી તોપણ અર્થની સમાનતા અને શબ્દની અસમાનતારૂપ ઉત્કમ શૈલીથી—વિપરીત પગલા-વાથી અતરમા વિના કાનજી સતપત છે વિશેષમા તેઓ આ અધ્યાયના ૧૧ મા અને ૧૨ મા શ્લોકો દ્વારા એમ પણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે કે પર્યાયાર્થિત અને દ્રવ્યાર્થિક નયોને આધારે શ્રીદેવસેન નેગમાદિ સાત નયોથી ભિન્ન માની નયોની સખ્યા નવની જતાવે છે તો આમાન્ય અને વિશેષના પર્યાયરૂપ અર્પિત અને અનર્પિત એ ભેદોને સ્વીકારી નયો અગ્યા છે એવી કેમ પ્રત્યક્ષા કરતા નથી ? શુ સમજ અને વ્યવહાર નયમા અર્પિત અને અનર્પિતનો અતર્ભાવ કરતા હોવાથી તેઓ તેને ભુલ્યા માનતા નથી ? એમ હોય તો નેગમાદિ આગ નયોમા દ્રવ્યાર્થિકનો અને જાદીનામા પર્યાયાર્થિકનો સમાવેશ કરવામા તેમને શા વાધો છે ? એનો અતર્ભાવ થતો હોય તેનો વિના કારણ પૃથક્ ઉલ્લેખ તે પિષ્ટપેષણ ન હોવાય કે ?

‘ઉપનયોતુ દિગ્દર્શન—

નયની સમીપમા રહેનારને ‘ ઉપનય ’ કહેવામા આવે છે આની મજ્જા ત્રણની છે તેમા પ્રથમનુ તામ મજ્જૂત વ્યવહાર છે જે પર્યાય સત્ હોય તે ‘ સફૂત ’ અને જે દ્વારા વ્યવહાર કગય તે ‘ વ્યવહાર ’ કહેવાય આ બે ગણોનો દ્વન્દ્વ મમાસ ઝગ્તા ‘ મજ્જૂતવ્યવહાર ’ ગણ્ય અને છે આ સદ્ભૂત વ્યવહારવાળો ઉપનય ધર્મ અને ધર્મીમા ભિન્નતા સ્વીકારે છે અને એની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાને અવલોકીને એના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારો પાડે છે મજ્જૂત એટલે દ્રવ્ય જ છે, એમા ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા નથી વ્યવહારમા તો ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે આ મ સારમા કેવલજ્ઞાન આત્માનો શુણ છે જે કેવલજ્ઞાન છે તે આત્માનો શુદ્ધ શુણ છે વાસ્તે આ ‘ શુદ્ધ મજ્જૂત વ્યવહારનુ ઉદાહરણ છે ’ એવી રીતે આ લોકમા મતિ-

૧ આ વિષય દ્રવ્યાનુયોગી ને આધારે યોજવામા આવ્યો છે

૨ નય—પ્રતીપના ૧૦૨મા પત્રમા આનુ લક્ષણ એમ સૂચવાયુ છે કે—

“ શુદ્ધગુણગુણિતો શુદ્ધપર્યાયપ્રવચ્યયોર્ભેદવચન શુદ્ધમદ્ભૂતવ્યવહાર । ”

૩ ઉપસૂક્ત ગ્રથમા આ બેને અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર અને ઉપચરિત મજ્જૂત વ્યવહારના ઉદાહરણ તરીકે યોજાખાવેન છે વિશેષમા આ બે પ્રકારના સદ્ભૂત વ્યવહારના લક્ષણો ત્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ આપ્યા છે—

જ્ઞાનાદિ આત્માના શુદ્ધરૂપ છે એ અશુદ્ધ સફળૂત વ્યવહારનું ઉદાહરણ છે,* કેમકે મતિજ્ઞાન એ આત્માનો અશુદ્ધ શુદ્ધ છે, એ આવરણવિશિષ્ટ છે

(૧) 'શુદ્ધ-શુદ્ધી, (૨) 'પર્યાય-પર્યાયી (દ્રવ્ય), (૩) 'સ્વભાવ-સ્વભાવી, (૪) 'કારક-કારકી, (૫) 'ક્રિયા-ક્રિયાવાન, (૬) મજ્ઞા-મજ્ઞી, (૭) જ્ઞાતિ-વ્યક્તિ, (૮) નિત્ય દ્રવ્ય-વિશેષ એ બધા એક દ્રવ્યાનુગત ભેદો છે ' આ મળધમા નય-પ્રતીપના ૧૦૨મા પત્રમા ઉલ્લેખ્યુ છે કે—

“ ગુણગુણિનોદ્રવ્ય પર્યાયયોઃ સજ્ઞાસજ્ઞિનો. સ્વભાવતઃક્રતોઃ કારક-તઃક્રતોર્ભેદાદ્ ભેદકઃ સદ્ભૂતવ્યવહારઃ ”

દ્રવ્યાદિના ઉપચારથી ૫૦ દ્રવ્યના પરિણામના સસર્ગથી ઉત્પન્ન થનારો ઉપનય ' અસફળૂત વ્યવહાર ' છે * જેમકે શુદ્ધ સ્ફટિક મણિ જેનો જીવ છે આકર્ષના પચ્ચણાદિ રૌદ્ર પશ્ચિમ છે આ પરિણામનો સબધ જીવ-પ્રદેશોની સાથે કર્મ-પ્રદેશોના સસર્ગરૂપ છે આ દ્વિતીય પ્રકારના ઉપનયના નવ ભેદો પડે છે અને તે નીચે સુજબના નવ જાતના ઉપચારોને આભારી છે —

(૧) દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો, (૨) શુદ્ધમા શુદ્ધનો, (૩) પર્યાયમા પર્યાયનો, (૪) દ્રવ્યમા શુદ્ધનો, (૫) દ્રવ્યમા પર્યાયનો, (૬) શુદ્ધમા દ્રવ્યનો, (૭) શુદ્ધમા પર્યાયનો, (૮) પર્યાયમા દ્રવ્યનો અને (૯) પર્યાયમા શુદ્ધનો

આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હઠાન્ત દ્વારા વિચારીએ (૧) જીવ પુણ્નરૂપ છે અત્ર જીવ દ્રવ્ય છે તેમજ પુણ્ન પશુ દ્રવ્ય છે ઉપચારથી અસફળૂત વ્યવહારથી (નહિ કે પરમાર્થથી) જીવને પુણ્ન માનવામા આવે છે અત્ર ક્ષીર-નીરનો વ્યાય થતાવલો એટલે કે દ્વધમા જળ મળતા તે દ્વધ ગણાય

‘ નિરુપાધિગુણગુણિર્ભેદકોડનુપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહાર ’

‘ સ્ત્રોપાધિગુણગુણિર્ભેદવિવચ ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહાર ’

૧ રૂપ વગેરે શુદ્ધો અને ષટ શુદ્ધી

૨ વીંગી, કદોરો વગેરે પર્યાય અને સોનું એ પર્યાયી (જેમા પર્યાય રહે છે તે)

૩ જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ અને જોનો કારક જીવ સ્વભાવી

૪ મકે ૬૩ વગેરે કરક અને કુભાર એ કારકી (કારકવાન)

૫ સખવા વગેરેની ક્રિયા અને લેખક ક્રિયાવાન

૬ આ શુદ્ધ-શુદ્ધી છતાં ઉપનયના અર્થો જાણવા વિશેષમા અગ્નિનાથી અવસ્થામા અવયવ વગેરે વધારક અવયવી આદિના આશયે રહે છે પરંતુ વિનાથી અવસ્થામા તો અનાગ્નિપત્તે રહે છે

૭ આ સળધમા દ્રવ્યાનુયોગી (૫ ૧૦૦)મા કહ્યું છે કે—

“ સદ્ભૂતવ્યવહારો દ્રવ્યાદેરુપચારતઃ ।

વરપરિણતિશ્લેષ-જ્ઞાનો ભેદો નવાતમકઃ ॥ ”

છે અને દ્રવ્ય તરીકે એ મિશ્રણને ઝોળખાવતા જળને પણ દ્રવ્યની સંજ્ઞા મળી જાય છે તેમ પુદ્ગલ સાથે જીવનો સમઘ થતા જીવને પુદ્ગલરૂપે ઝોળખાવાય છે

(૨) રૂપાદિ શુદ્ધમા શુદ્ધનો આરોપ જેમકે ભાવ-લેશ્યામા દ્રવ્ય-લેશ્યાનો ઉપચાર ભાવ-લેશ્યા એ આત્માનો અરૂપી શુદ્ધ છે અને કૃષ્ણ, નીલ વગેરે પુદ્ગલના ગુણો છે આ ભાવ-લેશ્યાને કૃષ્ણ, નીલ ઇત્યાદિ રૂપે જે ઝોળખાવવામા આવે છે, તે પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્રવ્ય-લેશ્યારૂપ શુદ્ધનો ઉપચાર છે

(૩) આત્મ-દ્રવ્યના મતુધ્યાદિ પર્યાયોની સમાન હાથી થોડા વગરે પર્યાય-સઘ છે,

(૪) હું ગૌર (ગોરો) છુ આમા હું એ આત્મ-દ્રવ્ય છે અને ગોરો એ પુદ્ગલનો શુદ્ધ છે એટલે કે અત્ર દ્રવ્યમા શુદ્ધનો આરોપ છે

(૫) હું દેહધારી છુ દેહમહિત હોતુ એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે

(૬) આ જે ગૌર જણાય છે તે આત્મા છે એટલે કે ગૌરતારૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના શુદ્ધના ઉપર આત્મ-દ્રવ્યનો આરોપ છે

(૭) દેહ આત્મા છે દેહરૂપ પુદ્ગલના પર્યાય પરત્વે અપૌદ્ગલિક-પુદ્ગલભિન્ન આત્મ-દ્રવ્યનો ઉપચાર છે

(૮) મતિજ્ઞાન શરીર છે અર્હી મતિજ્ઞાનરૂપ આત્માના શુદ્ધ પરત્વે શરીરરૂપ પુદ્ગલના પર્યાયનો આરોપ છે

(૯) શરીર મતિજ્ઞાન છે

અસદ્ભૂત વ્યવહારના ત્રણ પ્રકારો—

અસદ્ભૂત વ્યવહારના સ્વભાતિ, વિભાતિ અને ઉભય ભાતિ આશ્રીને ત્રણ ભેદ છે. પરમાણુ બહુ પ્રદેશથી યુક્ત છે એ પ્રથમ પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે જેકે પ-માણુ નિરવયવ છે એટલે એને પ્રદેશો સભવતા નથી, છતાં પણ પરમાણુની બહુ પ્રદેશોની મમગ-સિદ્ધ ભાતિ છે જેમકે જે પરમાણુઓનો સ્કંધ, ત્રણનો સ્કંધ ઇત્યાદિ આવાતને લક્ષ્યમા રાખીને આવો વ્યવહાર થઈ શકે છે

મતિજ્ઞાન મૃતિશાળી છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન મૂર્ત (આકારથી યુક્ત) છે એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે મતિજ્ઞાન મૂર્ત વિષયક લોક, મનસ્કાન્ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી મતિજ્ઞાનને મૂર્ત કહ્યું છે વાસ્તવિક રીતે તો મતિજ્ઞાન આત્માનો શુદ્ધ હોવાથી એ અપૌદ્ગલિક છે અપૌદ્ગલિક મતિજ્ઞાનમા મૂર્તિમાન્ પુદ્ગલ-શુદ્ધનો ઉપચાર છે અને આ ઉપચાર ચેતન ધર્મથી વિભતીય એવા પુદ્ગલ-શુદ્ધ પરત્વે છે

મતિજ્ઞાન જીવ અને અજીવ વિષયક છે એ તૃતીય પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે અર્હી જીવ તો

મતિજ્ઞાનની સ્વભૂતિ છે, કેમકે આત્મા જ્ઞાનવર્ણી છે અશ્રવ એ મતિજ્ઞાનની વિભતિ છે એકે આ ઘટ છે એવું જ્ઞાન મતિજ્ઞાનાદિનો વિષય છે, છતાં પણ તે વિભતિ છે, કેમકે એમા ચેતન અને જડનો વિષય-વિષયીભાવ નામનો ઉપચયિત સંબંધ છે

૧૧ એક ઉપચાર દ્વારા બીજા ઉપચારનું વિધાન કરનારો ઉપનય ' ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર 'ના નામથી ઓળખાય છે અને એ પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ ઉપનયનો ત્રીજો પ્રકાર છે આના નિજ ભતિ અને પદ ભતિની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે હું પુત્રાદિ છુ એ પ્રથમ ભેદસૂચક ઉદાહરણ છે અહીં હું એ આત્માનો સ્વપર્યાય છે અને પુત્રાદિ એ પરપર્યાય છે હું પુત્રાદિ છુ એ સંબંધ-કલ્પના છે વળી આ પુત્ર, મિત્ર, કેલત્ર બધા ભાગ છે એ કથનમા 'મારા' એ ઉપચારજનિત ઉપચાર છે એટલે કે પોતાના, વૃથાના પરિણામરૂપ પુત્ર હોવાથી તે સ્વ આત્માનો એક ભેદ છે આ પ્રમાણે પુત્રાદિ-ભેદ-વિરોધ હોવા છતાં તેમા પરપર્યાય હેતુથી અભિન્નતારૂપ સંબંધનો આરોપ કરવામા આવ્યો છે પુત્રાદિ નિજ શરીરના પર્યાયરૂપ હોવાથી સ્વભતિ છે

હું વસ્ત્ર વગેરે છુ અને વસ્ત્ર વગેરે મારા છે એ બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ છે અત્ર હું એ સંબંધીવાચક છે અને વસ્ત્ર વગેરે સંબંધવાચક છે વસ્ત્ર વગેરે માન છે એમા વસ્ત્ર વગેરે પુદ્ગલના પર્યાય છે વસ્ત્રાદિ ભોજ્ય છે, જ્યારે આત્મા ભોગ કરવાવાળો છે

૧૨ પદ્મતો ઉપચાર કીડા-સ્થાન વગેરે હું છુ અને એ મારા છે આ સ્વભતિ-વિભતિ-ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે

નૈગમનો લક્ષણો—

દેશસમગ્રગ્રાહ્યધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, સામાન્ય-વિશેષોભયાનુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણૈર્ષટપટાદિવસ્તૂના પૃથક્પૃથક્કરણનિમિત્તાવબોધાનુસારિવચનવિશેષરૂપત્વમ્, લોકાર્થનિબોધર્થિવ્યકુશલાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, સંકુલ્પયોનિરૂપત્વમ્, વિચિત્ર પરિચ્છેદકત્વ વા નૈગમસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩)

અર્થાત્ દેશગ્રાહી તેમજ સમગ્રગ્રાહી અધ્યવસાયનું નામ ' નૈગમ ' છે અથવા સામાન્ય અને વિશેષ એ ઉભયનો સ્વીકાર કરવામા તત્પર અધ્યવસાય તે ' નૈગમ ' છે અથવા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા ઘટ, પટ ઇત્યાદિ પદાર્થોને પૃથક્ પૃથક્ કરવામા નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનને અનુસરનારૂ વચન ' નૈગમ ' કહેવાય છે અથવા લોકાર્થના બોધક (શ્રવાદિ) વિષયોને વિષે કુશળ અધ્યવસાય

૧ સરખાવો નયપદ્ધીપના ૧૦૧મા પત્રમાનો નિમ્ન-વિખિન ઉદ્દેશ —

“ નિગમો-વિકલ્પ, તત્ર મયો નૈગમ ”

તે 'નૈગમ' છે સકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ નય તે 'નૈગમ' છે અથવા વિચિત્ર જ્ઞાનગ્રાહી નય તે 'નૈગમ' છે

આ સબંધમાં આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ઉપર્યુક્ત લક્ષણોના સમર્થનાર્થે વિશેષાં ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ જોઈ લઈએ —

“ 'જેગાઢ માળાઢ સામન્નોમયવિસેમનાળાઢ ।

જે તેહિ મિળહ તા 'જેગમો' જાઓ જેગમાળો ત્તિ ॥૨૧૮૬॥

લોગત્થનિચોહા વા નિગમા તેસુ કુસલો ભવો વાડ્ય ।

અહવા જ નેગમઓડજેગપહા જેગમો 'તેળં ॥ ૨૧૮૭ ॥ ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે^૨ મતારૂપ સામાન્ય, જોત્વ, વૃક્ષત્વ, અશ્વત્વ ઇત્યાદિ (સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી)^૩ અપાન્ટરાલ સામાન્ય તેમજ નિત્ય દ્રવ્યમાં ગહેલ અત્ત સ્વરૂપ વાળા વ્યાવૃત્તિ આકાશ બુદ્ધિના કાન્ધરૂપ 'વિશેષો' (કે જે પણ અપેક્ષાનુભાર સામાન્ય છે) તેને અહંબુ કરનારા અનેક જ્ઞાનો વડે જે વસ્તુને સ્વીકારે છે તે 'નૈગમ' નય છે આ ઉપરથી મમજાથ છે કે નૈગમ નય એકજ્ઞાનગ્રાહી નથી, પરંતુ અનેકજ્ઞાનગ્રાહી છે—વિચિત્ર પરિણેશક છે વળી લોકમાં રહેલા પદાર્થોને જાણવાની અનેક રીતિઓ છે આ બધામાં કુશળ નય તે 'નૈગમ' નય છે આથી એ ક્લિપ્ત થાય છે કે વસ્તુનો બોધ થવા માટે જે એક જ પ્રકારના માર્ગોનું અવલંબન ન કરતા વિવિધ માર્ગોનું અહંબુ કરે છે, જેના બોધપ્રદ માર્ગો—ગમે અનેકવિધ છે તે 'નૈગમ' છે આ ઉપરથી 'નૈગમ' ની નીચે મુજબની વ્યુત્પત્તિ માર્ગક કરે છે —

“ નૈકે ગમા—બોધમાર્ગા યસ્યાસૌ નૈગમઃ, પૃષોદરાદિત્વાત નિરુક્તવિપ્રિના ચ ક્કારલોપ' । ”

૧ ડાવા—

નૈકાનિ માનાતિ સામાન્યોમય વિશેષ જ્ઞાનાનિ ।

ય તૈમિર્નોતિ તતો નૌગમો નયો નૈકમાન ઇતિ ।

લોકાર્યે નિષોધા વા નિગમા તેસુ કુસલો મવો વાડ્યમ્ ।

અથવા યત્ નૈગમતોડજેગપહા નૈગમસ્તેન ॥

૨-૪ આ નમનનથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા સૂચક ૬ આનો પ્રથમ પ્રયોગ નિરિદેશ્ય મદા-સત્તા નામનો છે તે કેવળ સામાન્યવાદી હોવાથી અશુદ્ધ છે, જોત્વ, વૃક્ષત્વ, અશ્વત્વ જેવા પ્રકાર સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપી હોવાથી શુદ્ધાશુદ્ધ છે અને વિશેષવાદી ત્રીજે પ્રકાર શુદ્ધ ૮ ન પ્રવૃત્તિના કમલ વિશુદ્ધતા વસતિ, પ્રથમ અને આમના ઉદારણો વિશેષ સ્પષ્ટ સમજશે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૦-૨૧૩

૫ સમાન આકાર ગુણ અને ક્રિયાવાળા તથા એક દેશમાંથી જન્મતા અને આવેલાં જે પરમાણુઓમાં આ પરમાણુ આનાથી બિન્ન છે એના પ્રકારની જે બાંહેધારી શુદ્ધિ થાય છે તે કારણ 'અત્ય વિશેષ' ના નમથી ઓગળાય છે

અર્થાત્ 'ગમ' એટલે 'માર્ગ' જેનો એક જાતનો માર્ગ-બોધમાર્ગ નથી અર્થાત્ જે વસ્તુને અનેક રીતે માને છે તે 'નૈગમ' કહેવાય છે નૈગમ વસ્તુને બહુ જ વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકે છે એટલે કે વસ્તુગત સર્વ પ્રકારના સામાન્ય અને સમગ્ર જાતના વિશેષ ધર્મો વચ્ચે ખાસ કરીને પૃથક્તા જેતો નથી અર્થાત્ સામાન્ય ધર્મને વિશેષ ધર્મોથી ભૂલ પાડતો નથી દાખલા તરીકે, કેરી એમ કહેવાથી આ ફળમા રહેલા ખાસ-વિશેષ ધર્મોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત અન્ય ફળોમા પણ જે કેરીગત ધર્મો-સામાન્ય ધર્મો છે તેનો પણ બોધ થાય છે અર્થાત્ નૈગમ નય સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને ધર્મોનો બોધ કરાવે છે નૈયાયિક અને

નૈગમાભાસ

વૈશેષિક દર્શનકારો નૈગમ નયને અનુસરે ॥ ખરા, પરંતુ આ નૈગમ નય તેમના હાથમા જતા તે દુર્નય ઘર્ષભય છે ॥ નૈગમાભાસ બને છે, કેમકે તેઓ એકાન્તત તે નયને માને છે નૈયાયિકો પણ એ વાત તો કબૂલ કરે છે કે હરેક વસ્તુમા સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય ધર્મો રહેલા છે, પરંતુ સામાન્યમાથી વિશેષ અને વિશેષમાથી સામાન્ય ધર્મ ઉપજાવી શકાય તેમ નથી એમ તેઓ કહે છે આથી તેમની માન્યતા જૈન માન્યતાથી ભૂલી પડે છે અને તેમ હોવાનું કબૂલ આપણે જોઈએ છીએ તેમ એ છે કે તેઓ સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા ભિન્ન માને છે, જ્યારે જૈનો તો તેને સાધેશ માને છે જૈનોનું કહેવું તો એમ છે કે સામાન્ય તે જ વિશેષરૂપ અને વિશેષ તે જ સામાન્યરૂપ બની શકે છે

નૈગમના ત્રણ પ્રકારો—

(૧) ધર્મદ્વયગોચર, (૨) ધર્મિદ્વયગોચર અને (૩) ધર્મધર્મિગોચર એમ નૈગમના ત્રણ પ્રકારો પડે ॥ તેમા પ્રથમ પ્રકારનું કહેવું એ છે કે એક

ધર્મદ્વયગોચર

શુભથી બીજા શુભને પૃથક્ માનવો જેમકે "સચૈતન્યમાત્માન" અર્થાત્ આત્મામા સત્ ચૈતન્ય ધર્મો છે આમા 'ચૈતન્યથી સત્તાને

પૃથક્ માનવામા આવી છે ચૈતન્ય વિશેષ ધર્મ છે, સત્તા સામાન્ય ધર્મ ॥ ૧

ધર્મિદ્વયગોચર—

દ્વિતીય પ્રકાર જે વસ્તુ વચ્ચે ભિન્નતા જુએ છે જેમકે "વસ્તુપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ "

૧ નયપ્રતીપના ૧૦૧મા પત્રમા આતુ નક્ષત્ર નીચે મુજબ આપ્યું છે—

" ધર્મદ્વયાદીનામૈકાગ્નિકપાર્યકયાનિસધિર્મૈગમામાસ "

અર્થાત્ ધર્મ—મુગધની, દ્રવ્ય—દૂધની અને દ્રવ્ય—પણીની એકાન્તિક પૃથક્તા સ્વીકારનારો અધ્યવસાય ' નૈગમાભાસ ' કહેવાય છે

૨ ધર્મથી વ્યભિચારી સમજવાનો છે, જ્યારે ધર્મથી દ્રવ્ય મમજવાનું છે ચૈતન્યરૂપ વ્યભિચારી વિશેષ હોવાથી તેની વિવક્ષા મુખ્ય છે, જ્યારે સત્ વિશેષ હોવાથી તે ગ્રીષ્મ છે

એટલે કે વસ્તુ અને પર્યાય ચુકત દ્રવ્ય છે અહિંયા વસ્તુ અને તેના પર્યાયને ભિન્ન ગણવામા આવ્યા છે ^૧

ધર્મધર્મિગોચર—

તૃતીય પ્રકાર ગુણ અને ગુણી વચ્ચે ભિન્નભાવ સ્વીકારે છે “ક્ષણમેકં સુખી વિષયા-સક્તો જીવઃ” અર્થાત્ વિષયાસક્ત જીવ એક ક્ષણ વાર સુખી છે સુખી મનુષ્ય અને સુખ એ બે વચ્ચે ભિન્નતા બતાવવામા આવી છે ^૨

નૈગમના પ્રકારાન્તરો—

નૈગમના (૧) ભૂત નૈગમ, (૨) વર્તમાન નૈગમ અને (૩) ભવિષ્ય નૈગમ એમ પછુ ત્રણ ભેદો પડે છે થઈ ગયેલી વસ્તુને વર્તમાન તરીકે ભૂત નૈગમ સ્વીકારવી, તે ‘ ભૂત નૈગમ ’ છે મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે આજ દીવાળીનો દિવસ છે આ હાલનામા મહાવીરના નિર્વાણ-કલ્યાણકની અતીત દીપમાલિકાનો આજની દીવાળીમા ઉપચાર કરવામા આવ્યો છે એટલે કે ભૂતનો વર્તમાનમા ઉપચાર છે

વર્તમાન નૈગમ—

જે ક્રિયા વર્તમાનમા શરૂ થઈ નથી છતાં તેનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો તે ‘ વર્તમાન નૈગમ ’ છે અર્થાત્ આમા અનાગત-ભવિષ્ય કાળનો વર્તમાનમા ઉપચાર છે જેમકે આજે પદ્મનાભ પ્રભુના નિર્વાણનો દિવસ છે હજી પદ્મનાભનુ નિર્વાણ થતાં તો ઘણાં વર્ષોની વાર છે છતાં તે નિર્વાણ આજે છે એમ જો કહેવું તે ‘ વર્તમાન નૈગમ ’ બહુલો

ભવિષ્ય નૈગમ—

થનારી વસ્તુને એક કહેવી તે ભવિષ્ય નૈગમ છે અર્થાત્ અત્ર ભવિષ્ય કાળનો ભૂતકાળમા ઉપચાર સમજવો જેમકે ચોખા રધાઈ ન ગયા હોય તો પછુ તે રધાઈ ગયા એમ કહેવું તે આ નયનુ કાર્ય છે

સામાન્ય અને વિશેષ સંબંધી જૈન માન્યતા—

આપણે જાણે ગયા છીએ તેમ જૈનો સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાપેક્ષ માને છે

૧ દ્રવ્યરૂપ ધર્મો વિશેષ છે એટલી જોની અત્ર મુખ્યતા છે, ન્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મો વિશેષરૂપ હોવાથી તેની ગૌણતા છે

૨ વિષયાસક્ત જીવ એ વિશેષ છે અને સુખરૂપ પર્યાય એ વિશેષરૂપ છે એટલે પ્રથમની પ્રધાનતા અને દ્વિતીયની ગૌણતા સમજી શકાય છે

૩ પરસ્પર નિરપેક્ષ માનવાથી સામાન્યને વિશેષરૂપ અને વિશેષને સામાન્યરૂપ પ્રાપ્ત થાય

એટલું જ નહિ કિન્તુ તેની વ્યાખ્યામા પણ ફક્ત જોડેલો છે જેમકે ગાય વગેરે પદાર્થની ખરી, ખાધ, પૂછડું, શીંગડા વગેરે જે સમાન પર્યાય છે તે 'સામાન્ય' છે, નહિ કે નિત્ય, નિરવયવ, અક્રિય, સર્વગતાદિ ધર્મયુક્ત હોય તે 'સામાન્ય' છે વળી આ ગાય વગેરે પદાર્થના કાળાશ ધાળાશ ઇત્યાદિ અસમાન (વિસદૃશ) પર્યાય તે વિશેષ છે વિશેષમા આ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પર્યાયો પદાર્થથી એકાન્તત ભિન્ન કે અભિન્ન નથી, પદાર્થથી તે કથયિત્ અભિન્ન છે અને પરરૂપાદિ વડે કથયિત્ ભિન્ન છે ૧,

અર્જન માન્યતા પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષના લક્ષણો સ્વીકારતા નીચે મુજબ દોષો ઉદ્ભવે છે એમ ભાષ્યકારેનું કહેવું છે જુઓ વિશેષાઠ (ગાઠ ૨૧૮૩-૨૨૦૨) આનો સાર એ છે કે આ ગાય છે, આ ગાય છે ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુ પૂર્વક છે અને પરમાણુમા આ પરમાણુ આનાથી પૃથક્ છે એવું વિશેષ-જ્ઞાન અને વચન વિશેષહેતુક છે એવી જો માન્યતા સ્વીકારવામા આવે તો ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થોમા આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે એવા જ્ઞાન અને વચનની તેમજ વિશેષ પદાર્થોમા આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવા જ્ઞાન અને વચનની પ્રવૃત્તિમા શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે આમાન્ય-વિશેષથી આની પ્રવૃત્તિ જ એમ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે સામાન્યમા બીજું સામાન્ય ન હોય (નિઃસામાન્યાનિ સામાન્યાનિ) અને વિશેષમા બીજો વિશેષ ન હોય આથી જો આ ભૂવ-ભરેલી માન્યતાને ન ફેરવતા એમ કહેવામા આવે કે અન્ય સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થ છે તેનાથી સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તેમજ અન્ય વિશેષની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેના તે જ વિશેષથી વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તો તે સામાન્યજ્ઞાન, સામાન્ય-વચન, વિશેષજ્ઞાન અને વિશેષવચન એ બધા પરનિમિત્તક ગણાયે, કિન્તુ એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષ નિમિત્તક નહિ ગણાય

નૈગમ નયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

આ સ બધમા જૈન શાસ્ત્રોમા (૧) વસતિ, (૨) પ્રસ્થક અને (૩) જ્ઞામ એ ત્રણ ઉદાહરણો આપવામા આવે છે તે પૈકી પ્રથમ ઉદાહરણ તમે કયા વસતિનું ઉદાહરણ રહ્યો છો એ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કરે છે આનો ઉત્તર એમ અપાય કે હું લોકમા રહું છું વળી પ્રશ્ન સ્ફુરે કે લોકમા કયા ? આનો જવાબ એમ અપાય કે તિર્યગ્-લોકમા આ પ્રમાણેની પ્રશ્નોત્તરાવલી નીચે મુજબ સભવે છે —

છે જેમકે પરમાણુઓમા રહેના અન્ય વિશેષને ઉદેશીને આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવું કથન અન્યની સાથે સામાન્ય જ્ઞા. અને સામાન્ય વચનનો હેતુ છે એથી કરીને વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે, પરંતુ વિશેષમા સામાન્ય નથી હેતુ તેનું શું ? વળી સત્તારૂપ સામાન્ય પણ ગોત્વાદિકથી શુદ્ધ અને વચનમા ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે પણ વિશેષ દૃષ્ટ

૧ સરખાવો વિશેષાઠ ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

“ તમ્હા વત્યૂળ ચિય જો સરિમા પજ્જાઓ સ મામજ્જ ।

જો ચિસરિમો ચિસેસો મ મઓડળત્યંતર તત્તા ॥ ”

[તસ્માદ્ વસ્તુના મ્હલુ ય સપુશ પર્યાય સ સામાન્યમ્ ।

યો ચિમદુશો વિશેષ મ મતોડળત્યંતર તસ્માત્ ॥]

તિર્યગ્-લોકમા કયા ? મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા કયા ? જબૂદીપમા ત્યા કયા ? ભરત ક્ષેત્રમા ભરતક્ષેત્રમા કયા ? સુબધ ઇલાકામા સુબધ ઇલાકામા કયા ? સુબધમા સુબધમા કયા ? બૂલેશ્વરમા બૂલેશ્વરમા કયા ? ભગતવાડીમા ભગતવાડીમા કયા ? નવી ચાલીમા નવી ચાલીમા કયા ? ત્રીજે માળે ત્રીજે માલે કયા ? ૪૩ મા અકવાળી કોટડીમા ત્યા કયા ? આકાશ-પ્રદેશોમા કયા આકાશ-પ્રદેશોમા ? જ્યા આત્મા છે ત્યા આ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા મૂલ્યક પ્રકારો છે અને તે નૈગમ નયને માન્ય છે

પ્રસ્થકનું ઉદાહરણ—

અનાજ માપવાને માટે લાકડાનું ગનાવેલું પાત્ર ‘પ્રસ્થક’ કહેવાય છે. આવું પાત્ર ગનાવવા માટે કોઇ સુધારા જગલમા લાકડું કાપતો હોય અને તેને પૂછવામા આવે કે લાઇ ! તમે શું કરો છો ? તો એના પ્રત્યુત્તરમા તે કહે કે પ્રસ્થક કાપુ છું આ લાકડું કાપીને તેને ખાધે ચડાવીને તે ઘર ભણી જતો હોય એવામા કોઇ તેને પૂછે કે તમારી ખાધે શું છે તો તે કહેશે કે પ્રસ્થક આ પ્રમાણે આ લાકડાને ચીરતા, ઘડતા, છોલતા, સુવાળું કરતા ‘માન’ તૈયાર થતા અનાજ તે માપતો હોય તે વેળા પણ—આ સઘળી અવસ્થાઓમા તે આને ‘પ્રસ્થક’ તરીકે ઓળખાવે છે આ પ્રકારના તેના કથનો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતાથી અકિત નૈગમ નયને અનુસરે છે

આમનું ઉદાહરણ—

સીમા પર્ચતની જમીન તે ગામ, અથવા પ્રભતી સુકત ઘર—બગીચા—વાવ—મંદિર વગેરે રૂપ જે કિલ્લા સુધીનો ભાગ તે ગામ, અથવા કેવળ પ્રભનો સમુદાય તે ગામ, અથવા કોઇ સુખ્ય પુરુષ તે ગામ આ નૈગમ નય અનુસારની કલ્પનાઓ છે

સંપ્રહનું લક્ષણ—

સામાન્યવસ્તુસત્તાસદ્ગ્રાહકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, નૈગમાદ્યુપ-
ગતાર્થસદ્ગ્રહપ્રવળત્વે સતિ અધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા સદ્ગ્રહસ્ય
લક્ષણમ્ । ” (૫૪)

અર્થાત્ સામાન્યરૂપ જે વસ્તુની મત્તા છે, તેને સંપ્રહ કન્વામા તત્ત્વ એવા અધ્યવસાય-
વિશેષને ‘ સંપ્રહ ’ કહેવામા આવે છે અથવા તો નૈગમાદિક નયો દ્વારા જાણેલા અર્થનો સંપ્રહ
કન્વામા કુશળ એવો અધ્યવસાય પણ ‘ સંપ્રહ ’ કહેવાય છે

આ લક્ષણગત ‘ સંપ્રહ-અવસ્તુત્વ ’ એટલે શું તે વિચારીએ તે પૂર્વે સંપ્રહના લક્ષણ પરત્વે
વિશેષાભાનો નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ જોઇ લઇએ —

“ સમગ્રહણ સમિષ્ટહ સમિજ્જતે વ તેણ જ મેયા ।

તો સગરો ત્તિ સગરિયપિંહિયત્થ વઓ જસ્સ ” ॥૨૨૦૩॥

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે સમગ્ર પદાર્થોને એકત્રિત કરવા તે ‘ સમગ્ર ’ છે, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જે એકઠી કરે છે તે ‘ મગ્રહ ’ છે, અથવા જેથી સમસ્ત લેદો સામાન્યરૂપે એકઠા કરાય તે ‘ સમ્રહ ’ છે, અથવા મગ્રહીત પિંડિત અર્થવાળુ જેનું વચન હોય તે ‘ સમ્રહ ’ છે

મગ્રહીત અને પિંડિકતના અર્થો—

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સમજવા માટે સમગ્રહીત અને પિંડિકત એટલે શું તે જાણવું જોઈએ આ સળધમા વિશેષાં ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પ્રકાશ પાડે છે —

“ સગરિયમાગરિય સપિંહિયમેગજાહમાણીય ।

સગરિયમણુગમો વા વહરેગો ‘પિંહિય’ મણિય ॥૨૨૦૪॥

અહ્વ મહાસામન્ન સગરિયપિંહિયત્થનિયરત્તિ ।

સવ્વત્તિસેસાનન્ન સામન્ન સવ્વજ્ઞા મણિય ॥૨૨૦૫॥ ”

અર્થાત્ સામાન્યને અભિમુખ ગ્રહણ કરાયેલું હોય તે ‘ મગ્રહીત ’ છે અને એક જાતિને પ્રાપ્ત થયેલું તે ‘ પિંડિકત ’ છે (જાવા પ્રકાગ્નુ મગ્રહીત-પિંડિકત અર્થવાળુ વચન તે સમ્રહ નય છે) અથવા સમસ્ત વ્યક્તિઓમા અનુગત સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘ મગ્રહીત ’ છે અને એથી વ્યતિરેક-પરપણુનો નિરાસ કરનાર એવા વિશેષનું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘ પિંડિકત ’ છે (આથી અનુગમ-વ્યતિરેકવાળુ વચન તે સમ્રહ નય છે) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે ‘ સમ્રહીત ’ છે અને જોત્વ, ગજત્વ ઇત્યાદિ અવાતર સામાન્ય તે ‘ પિંડિકત ’ છે (આથી પરસામાન્ય અને અપર સામાન્ય મર્થવાળુ વચન તે સમ્રહ નય છે) અથવા જેનાથી સર્વ વિશેષો ભિન્ન નથી એવું મર્વ રીતે સામાન્ય વચન અભિપ્રેયપણે મગ્રહ નયનું થયન છે

સમ્રહમવણ્ણત્વનો અર્થ—

આ સળધમા અન્યકાં કથે છે કે—

૧ ડાપ —

સદ્ગ્રહણ સદ્ગ્રહાતિ સદ્ગ્રહાતે ધા તેન યદ્ મેદા ।

તત્તમાત્ સદ્ગ્રહ ઇતિ સદ્ગ્રહીતપિંહિતાર્થ વચો યસ્ય ॥

૨ ડાપ —

સદ્ગ્રહીતમાગ્રહીત સમ્પિંહિતમેવજ્ઞાતિમાનોતમ ।

સદ્ગ્રહીતમણુગમો વા વ્યતિરેક પિંહિત મણિતમ ॥

અથવા મહાસામાન્ય સદ્ગ્રહીતપિંહિતાર્થમિતરદિતિ ।

મવવિશેષાનંય સામાન્ય સર્વેયા મણિતમ ॥

સદ્ગ્રહપ્રવણત્વ નામ તન્નિયતબુદ્ધિવ્યપદેશજનકત્વમ્, સદ્ગૃહીત-
પિણ્ડિતાર્થાભ્યુપગમપરાધ્યવમાયવિશેષરૂપત્વ વા । (૫૫)

તત્ર સદ્ગૃહીત સામાન્યાભિમુલ્કગ્રહણગૃહીત મહાસામાન્ય વા;
પિણ્ડિતં વિવક્ષિતૈકજાત્યુપરાગેણ પ્રતિપિપાદયિપિત સામાન્યવિશેષરૂપ-
ત્વ વેત્યર્થઃ ।

અર્થાત્ ‘સગ્રહપ્રવણતા’થી તેને વિષે મુકુન્ન બુદ્ધિનો ઉત્પાદ અથવા તેા સગૃહીત
પિણ્ડિત અર્થને પ્રીકાગ્મા તત્પર અધ્યવમાયવિશેષ સમજવો તેમા ‘સગૃહીત’ એટલે મામાન્યને
અભિમુખ ગ્રહણથી ગ્રહણ કરાયેલુ તે અથવા મહામામાન્ય, અને ‘પિણ્ડિત’ એટલે અપેક્ષિત એક
જાતિના આવગણુ પૂર્વકતુ પ્રતિપાદન અથવા મામાન્ય અને વિશેષરૂપતા

મ ગ્રહનય વિશેષ ધર્મોની આકાક્ષા છોડી દઇને મામાન્યરૂપે વિચરે જુએ છે મામાન્ય
પ્રકારે વસ્તુઓને એકત્રિત કરી આ નય કથન કરે છે જેમકે જાધા શરીરમા એક જ આત્મા છે
પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રત્યેક શરીરમા આત્મા જુદો હોવા છતાં તે આત્માઓમા મમા
નતા રહેલી હોવાથી તે મમાનતાને ઉદ્દેશીને આ કથન કરવામા આવ્યું છે મામાન્ય અને અદ્વૈતવા-
દીઓના હાથમા આ નય જતા તે દુર્નય બને છે

સગ્રહ નયના બે ભેદો—

આ નયના (૧) મામાન્ય-સગ્રહ અને (૨) વિશેષ-સગ્રહ એમ બે ભેદો પડે છે એટલુ જ
નહિ, કિન્તુ (૧) પર-મગ્રહ અને (૨) અપર-સગ્રહ એમ પણ
સામાન્ય-સગ્રહાદિના એના બે પ્રકારે પડે છે તેમા ધર્માન્તિકાયાદિ મર્વ દ્રવ્યો અવિ-
રોધી છે-પરંપર વિરોધ ગહિત છે એ સામાન્ય-મગ્રહતુ ઉદાહરણ
છે (આ કથન યુક્તિમગત છે, જેમકે એક દ્રવ્યના સફલાવમા છએ
દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે) મર્વે જુઓ પરંપર વિરોધગહિત છે એ વિશેષ-મગ્રહતુ ઉદાહરણ છે
(આ કથન પણ સચુક્તિત છે, કારણ કે જેકે મસારી અને મુક્ત એમ જીવના બે મુખ્ય ભેદો
અને સસારીના દેવ, નાગ, તિર્યચ અને મનુષ્ય એમ ચાર ભેદો, તેમા વળી તિર્યચના ઈન્દ્રિયોની
અપેક્ષાએ પાચ ભેદો હોવાથી જુઓ સભેદ છે-સિદ્ધ છે, છતાં મમગ્ર જીવોમા ચૈતન્ય હોવાથી-મર્વે
જુઓ ચાર ભાવ-પ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ પરંપર અવિરોધી છે)

આથી એ ક્ષતિ થાય છે કે મમસ્ત વિશેષોથી ગહિત અને સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ ઇત્યાદિને ગ્રહણ
કરવાના સ્વભાવવાળા સામાન્ય-માત્રને ગ્રહણ કરનારો પગમથ સગ્રહ છે તેવી ગીતે એકીભાવથી
પિણ્ડીભૂત વિશેષ સચિને ગ્રહણ કરનારો અર્થાત્ પોતાની જાતિથી જે દુષ્ટ તથા મુષ્ટ છે એ દ્રાગ
સપૂર્ણ વિશેષોને એક રૂપથી ગ્રહણ કરનારો પરામર્થ સગ્રહ છે આના પરમગ્રહાદિ ભેદોનો

“ ‘મગળ્પાં સમિપ્ત્વ સમિજ્જતે વ તેણ જ મેયા ।

તો મગહો ત્તિ સમહિયપિંડિયત્થ વઓ જસ્સ ’ ॥૨૨૦૩॥

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે મમઅ પદાર્થોને એકત્રિત કરવા તે ‘ સઅહ ’ છે, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જે એકઠી ઢરે છે તે ‘ સઅહ ’ છે, અથવા જેથી સમસ્ત ભેદો સામાન્યરૂપે એકઠા કરાય તે ‘ સઅહ ’ છે, અથવા સગૃહીત પિંડિત અર્થવાળુ જેનુ વચન હોય તે ‘ સઅહ ’ છે

સગૃહીત અને પિંડિતના અર્થો—

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સમજવા માટે સગૃહીત અને પિંડિત એટલે શુ તે નાણુ લેખએ આ સમઘમા વિશેષા૦ ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પ્રકાશ પાડે છે —

“ ‘સમહિયમાગહિય સપિંટિયમેગજાહમાણીય ।

સમહિયમણુગમો વા વહરેગો ‘પિંડિય’ મણિય ॥૨૨૦૪॥

અહ વ મહાસામન્ન સમહિયપિંડિયત્થમિવરતિ ।

સઘ્વવિસેમાનન્ન સામન્ન સઘ્વહા મણિય ॥૨૨૦૫॥ ”

અર્થાત્ સામાન્યને અભિયુજ અહણુ કરાયેલુ હોય તે ‘ સગૃહીત ’ છે અને એક નતિને પ્રાપ્ત થયેલુ તે ‘ પિંડિત ’ છે (જાવા પ્રકાનુ સગૃહીત-પિંડિત અર્થવાળુ વચન તે સઅહ નય છે) અથવા સમસ્ત અક્રિતઓમા અનુગત સામાન્યનુ પ્રતિપાદન ઢરવુ તે ‘ સગૃહીત ’ છે અને એથી વ્યતિરેક-પરપણુનો નિગમ કરનાર એવા વિશેષનુ પ્રતિપાદન ઢરવુ તે ‘ પિંડિત ’ છે (આથી અનુગમ-વ્યતિરેકવાળુ વચન તે સઅહ નય છે) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે ‘ સગૃહીત ’ છે અને ગોત્વ, ગજત્વ ઇત્યાદિ અવાતર સામાન્ય તે ‘ પિંડિત ’ છે (આથી પરસામાન્ય અને અપર સામાન્ય અર્થવાળુ વચન તે સઅહ નય છે) અથવા જેનાથી સર્વ વિશેષો ભિન્ન નથી એવુ સર્વ ગ્રીતે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સઅહ નયનુ ઢથન છે

સઅહપ્રવણુત્વનો અર્થ—

આ સમઘમા અન્થકાર કથે છે કે—

૧ ડાયા—

સદ્ગ્રહણ સદ્ગ્રહાતિ સદ્ગ્રહાતે વા તેન યદ્ મેદા ।

તમ્માત્ સદ્ગ્રહ ઇતિ સદ્ગ્રહીતપિંડિતાથ વઓ યસ્ય ॥

૨ ડાયા—

સદ્ગ્રહીતમાગ્રહીત મન્પિંડિતયેવજ્ઞાતિમાનીતમ ।

સદ્ગ્રહીતમણુગમો વા વ્યતિરેક પિંડિત મણિતમ ॥

અથવા મહાસામાન્ય સદ્ગ્રહીતપિંડિતાથવ્યતિરદિતિ ।

મવપિંડિયાનન્ન સામાન્ય સર્વથા મણિતમ ॥

સદ્ગ્રહપ્રવણત્વ નામ તન્નિયતવુદ્ધિવ્યપદેશજનકત્વમ્, સદ્ગૃહીત-
પિણ્ડિતાર્થાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા । (૫૫)

તત્ર સદ્ગૃહીત સામાન્યાભિમુખ્યગ્રહણગૃહીત મહાસામાન્ય વા;
પિણ્ડિતં વિવક્ષિતૈરુજાત્યુપરાગેણ પ્રતિપિપાદવિવિતં સામાન્યવિશેષરૂપ-
ત્વ વૈત્યર્થઃ ।

અર્થાત્ ‘મગ્રહપ્રવણતા’થી તેને વિષે મુદ્ધર પુદ્ધિનો ઉત્પાદ અથવા તેા સગૃહીત
પિણ્ડિત અર્થને સ્વીકારમા તત્પર અધ્યવસાયવિશેષ મમજવો તેમા ‘મગૃહીત’ એટલે સામાન્યને
અભિમુખ ગ્રહણથી ગ્રહણ કરાયેલુ તે અથવા મહાસામાન્ય, અને ‘પિણ્ડિત’ એટલે અપેક્ષિત એક
ભતિના આવરણ પૂર્વકતુ પ્રતિપાદન અથવા સામાન્ય અને વિશેષરૂપતા

મ ગ્રહનય વિશેષ ધર્મોની આકાંક્ષા છેાડી દધને સામાન્યરૂપે વિચ્છેને જુએ છે સામાન્ય
પ્રકારે વસ્તુઓને એકત્રિત કરી આ નય કથન કરે છે જેમકે જાધા શરીરમા એક જ આત્મા છે
પરતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રત્યેક શરીરમા આત્મા જુદો હોવા છતા તે આત્માઓમા સમા-
નતા ગ્રહેલી હોવાથી તે સમાનતાને ઉદેગીને આ કથન કરવામા આવ્યુ છે માખ્ય અને અદ્વૈતવા-
દીઓના હાથમા આ નય જતા તે ફર્નધ અને છે

સગ્રહ નયના બે લેહો—

આ નયના (૧) સામાન્ય-મગ્રહ અને (૨) વિશેષ-સગ્રહ એમ બે લેહો પડે છે એટલું જ
નહિ, કિન્તુ (૧) પગ-મગ્રહ અને (૨) અપર-મગ્રહ એમ પણ
સામાન્ય-સગ્રહાદિના એના બે પ્રકારે પડે છે તેમા ધર્માગ્નિકાયાદિ મર્વ દ્રવ્યો અવિ-
રોધી છે-પરપર વિરોધ ગઠિત છે એ સામાન્ય-મગ્રહતુ ઉદાહરણ
છે (આ કથન યુક્તિમગત છે, કેમકે એક દ્રવ્યના સફલાવમા છએ
દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે) સર્વે જીવો પરપર વિરોધગઠિત છે એ વિશેષ-સગ્રહતુ હદાન્ત છે
(આ કથન પણ સચુકિત છે, ારણ કે જેકે સસારી અને મુક્ત એમ જીવના બે મુખ્ય લેહો
અને મસારીના દેવ, નાગક, તિર્યચ અને મ નવ એમ ચાર લેહો, તેમા વળી તિર્યચના ઇન્દ્રિયોની
અપેક્ષાએ પાચ લેહો હોવાથી જીવો મલેદ છે-ભિન્ન છે, છતા મમજ જીવોમા ચંતન્ય હોવાથી-મર્વ
જીવો ચાર લાવ-પ્રાણને ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ પરસ્પર અવિરોધી છે)

આથી એ ક્વિત થાય છે કે મમસ્ત વિશેષોથી ગઠિત અને સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ ઇત્યાદિને ગ્રહણ
કવાના સ્વભાવવાળા સામાન્ય-માત્રને ગ્રહણ કરનારો પગમથ સગ્રહ છે તેવી રીતે એકીલાવથી
પિણ્ડીભૂત વિશેષ રાશિને ગ્રહણ કરનારો અર્થાત્ પોનાની ભતિથી જે દુષ્ટ તથા ઇષ્ટ છે એ દ્વારા
સપૂર્ણ વિશેષોને એક રૂપથી ગ્રહણ કરનારો પરામર્થ સગ્રહ છે આના પરમગ્રહાદિ લેહોને

વિચાર કરીશુ તે જણાશે કે અશેષ વિશેષોને વિષે ઉદાસીનતા રાખનાર અને મત્તામાત્રને શુદ્ધ દ્રવ્ય માનનાર નય 'પરસગ્રહ' કહેવાય છે. આનું ઉદાહરણ 'સમગ્ર પ્રલ્લાહ કોક છે' એ છે સમસ્ત મસારમા સત્પણ્ડુ એક જ છે, એમા કંઈ વિશેષતા નથી એટલે સદ્રૂપતાની અપેક્ષાએ અખિલ વિશ્વ એક છે એમ ઠહેવું ખોટું નથી.

પરસગ્રહનું સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમા આવે તે માટે પરસગ્રહાભાસ એટલે શુ તેમજ તેનું ઉદાહરણ વિચારીએ.

મત્તાદૈતનો સ્વીકાર કરનાર અને સમગ્ર વિશેષોનો નિગસ કરનાર 'પરસગ્રહાભાસ' કહેવાય છે. 'સત્તા એ જ તત્ત્વ છે, એનાથી પૃથગ્ભૂત વિશેષોનું દર્શન નહિ થતું હોવાથી', એ આનું ઉદાહરણ છે આ દુર્નયનું સેવન અદ્વૈતવાદીઓએ કર્યું છે એમ જોનોનું ઠહેવું છે.

અપરસગ્રહનું લક્ષણ અને તેના ઉદાહરણો—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરતુ તેના ભેદોને વિષે ગજનિમીલિકાનો આધાર લેનાર અર્થાત્ આખ મૌંથામણા કરનાર 'અપરસગ્રહ' છે. 'ધર્માસ્તિકાયાદિ છએ દ્રવ્યો એક છે, દ્રવ્યત્વમા અભેદ હોવાથી' એ આનું ઉદાહરણ છે અહીં દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય જ્ઞાનથી અભેદરૂપે છએ દ્રવ્યોનું એકતાનું સગ્રહણ થયેલું છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિની વિશેષતાઓ તરફ આખમીયામણા કરવામા આવ્યા છે આ સખધમા ચૈતન્ય અને અચૈતન્યના પર્ચાયોમા એકતા છે, એવું ખીજી ઉદાહરણ રજી કરી શકાય. 'ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન અને એનાથી વિપરીત તે અચૈતન્ય આ બેની વિશેષ વિવક્ષા ન કરતા દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપે એ બેમા અભેદ-બુદ્ધિ સભવે છે.

અપરસગ્રહાભાસ—

દ્રવ્યત્વાદિની પ્રતિજ્ઞા કરનાર પરતુ તેના વિશેષોનો અપવાપ કરનાર જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય નથી એવી નિકનવતાને સેવનાર 'અપરસગ્રહાભાસ' કહેવાય છે.

૧ સરખાવે નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રમત ઉપાધ્યાયજીનું કવન —

“અશેષવિશેષોદાસોમ્ય મજ્જમાન શુદ્ધવ્રત્ય સમાગ્રમમિમગ્નમાન પરસગ્રહ”
આ જ પકિત દ્રવ્યાનુયોગોમા ૮૯ મા પાનામા પછી નંબરે ૫૩ છે.

૨ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)મા એનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

‘મત્તાદૈત સ્થોકુર્વાણ સક્લવિશેષાન્ નિરાચખ્યાનસ્તદાભાસ ।’

૩ અપરસગ્રહના લક્ષણ પરત્વે એ ઉત્તર છે કે—

“વ્રત્યત્વાદીનિ અવાન્તરસામાન્યાનિ મવાનસ્તદ્દેવે ગજનિમીલિકામવલ-
મ્જમાન પુનરપરસગ્રહ ।’

૪ કહ્યું છે કે—

“ચૈતન્યમનુમૂતિ સ્યાત્, સત્તિકયારૂપમેવ ચ ।

ક્રિયા મનોવચ કાયૈરન્વિતા ચતતે બ્રુષમ ॥”

૫ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)મા કહ્યું છે કે—

‘વ્રત્યત્વાદિક પ્રતિજ્ઞાનાન તદ્વિશેષાન્ નિહનુવાનસ્તદાભાસ ।’

વ્યવહારનું લક્ષણ—

સદ્ગ્રહગૃહીતવસ્તુનો ભેદાન્તરેણ વિભજનપરાધ્યવસાયવિશેષ-
રૂપત્વમ્, લૌકિકવ્યવહારોપયિકાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા વ્યવહાર
સ્ય લક્ષણમ્ । (૫૬)

અર્થાત્ મ અહ નય દ્વારા અહણુ કરેલી વસ્તુનો ભેદ દ્વારા વિભાગ પાડવામા તત્પર એવા અધ્ય-
વસાયને ‘ વ્યવહાર નય ’ કહેવામા આવે છે લોકમા તેમજ વ્યવહારમા ઉપયોગી એવો અધ્યવસાય
પણ ‘ વ્યવહાર ’ કહેવાય છે પર્વત બળે છે, વસ્તો આવે છે ઇત્યાદિ ઉપચારોનો આ નયમા અ તર્કાવ-
શાય છે લોક-વ્યવહાર તત્ત્વ આ નયનું વલણ છે આ નય ખાસ ઢરીને વિશેષ ધર્મોનું જ અવલોકન
કરે છે ચાર્વાકો આ નય પ્રમાણે વર્તન કરે છે, પરંતુ તેઓ બીજા નયોનો નિગાસ કરે છે તેથી
તેમનો નય નયાભાસ બને છે

વ્યવહારના ભેદો—

સ અહ નયનો જે ભેદક વિષય છે તેના દર્શકને ‘ વ્યવહાર ’ કહેવામા આવતો હોવાથી
આ નયના પણ સ અહની જેમ બે પ્રકારો પડે છે (૧) સામા ય સ અહભેદક વ્યવહાર અને (૨)
વિશેષ મ અહભેદક વ્યવહાર તેમા જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે એ પ્રથમ પ્રકારનું ઉદાહરણ છે,^૧
જ્યારે જીવ સ સારી અને યુક્ત એમ બે પ્રકારના છે, એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે^૨

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

“ યઃ પુનરપારમાર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયવિભાગમભિપ્રેતિ સ વ્યવહારાભાસઃ ”

અર્થાત્ જે અવાસ્તવિક ગીતે દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગો પાડે છે તે વ્યવહારાભાસ છે
જેમકે ચાર્વાક દર્શન

૧ અહો ચેતનસ્વરૂપી જીવ અને અચેતનસ્વરૂપી અજીવ એ બે સ અહ સામાન્યના વિષય
હોવાથી એ બેને દ્રવ્ય એવી એક જ સ રૂપ આપવામા આવી છે આ વાત યુક્તિવિકસ નથી, કેમકે
દ્રવે છે, તે તે પથિયામા જાય છે એવો જે ત્રણે કાળમા અનુગામી પદાર્થનો અસર છે, તે સર્વત્ર અનુગત
હોવાથી ‘ દ્રવ્ય ’ કહેવાય છે જીવ દ્રવ્ય પણ દેન, માનન, સિદ્ધિ એના પથાયોને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ ચેતન
જીવસ્વપત્તા સમગ્ર પથાયોમા અનુગત છે એવી રીતે અજીવ અતિકા, સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય પણ ધટ, કુડગ
ઇત્યાદિ પથિયામા પ્રાપ્ત થાય છે, કિન્તુ અતિકા તથા સુવર્ણ અસર સર્વત્ર અનુગત છે એથી દ્રવ્ય એવું
પદ જીવ અને અજીવ ઉભયવાચક છે

૨ ચેતનતાત્પર્ય ધર્મથી યુક્ત જીવો અનત છે એનો સ સારી અને સિદ્ધિ એ વિશેષ વ્યવહાર
છે દ્રવ્ય-સામાન્યમા જે વિશેષ દ્રવ્ય જીવ છે, એ જીવ સામાન્ય દ્રવ્યમા સ સારિત્વ અને સિદ્ધિ એ
વિશેષ વ્યવહાર છે

૩ જીવો નયપ્રદીપન ૧૦૨ મુ ૫૪

આ ઉપગ્રથી નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહારતુ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે આ ત્રણ નયો પરત્વે એટલું ઉમેરતું આવશ્યક સમજાય છે કે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો અશુદ્ધ દ્રવ્યોત્તુ ભવિક હોવાને લીધે અશુદ્ધ છે, જ્યારે સગ્રહ નય શુદ્ધ દ્રવ્યવાલી હોવાથી શુદ્ધ છે નૈગમ અને વ્યવહારની અશુદ્ધતા તથા સગ્રહની શુદ્ધતા અનુયોગદ્વારની વૃત્તિગત નિમ્ન-વિખિત ઉલ્લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

“ નૈગમવ્યવહારરૂપોઽશુદ્ધ, કથમ્ ? યનો નૈગમ વ્યવહારૌ અનન્તદ્વયણુ-કાશ્યનેકવ્યસ્થાત્મક કૃષ્ણાગનેકગુણાધાર ત્રિકાલવિષયચાવિશુદ્ધ દ્રવ્યમિચ્છતઃ, મહ્ગ્રહશ્ચ પરમાણ્વાદિસામાન્યાદેક તિરોભૂતગુણકલાપમવિશ્વમાનપૂર્ણપરવિભાગ નિત્ય સામાન્યમેવ દ્રવ્યમિચ્છત્યેવ, તચ્ચ કિલાનેકતામ્યુપગમકલકેનામલકિત-ત્વાત્ શુદ્ધ, તત્ શુદ્ધદ્રવ્યામ્યુપગમપરત્વાત્ શુદ્ધમેવાયમિતિ ”

અર્થાત્ નૈગમ અને વ્યવહાર અનત દ્રવ્યલુકાદિ અનેક બહિર્ભય, દૃષ્ટાન્ત વગેરે અનેક ગુણોના આધારભૂત, ત્રિકાલવિષયી અને અશુદ્ધ દ્રવ્યની અશિદ્ધાપા ગણે છે, જ્યારે સગ્રહ તેા પરમાણુ ઇત્યાદિ સામાન્યમાથી એક જેનો ગુણ-અમૂલ તિરોભાવને યામ્યો છે એવા, પૂર્વ અને અપર વિભાગો જેમાં અસ્તિત્વ ધનવતા નથી એવા, નિત્ય, સામાન્ય જ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે આ દ્રવ્ય અનેકતાના અગીકારરૂપ કલકથી અકલકિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે અને આવા શુદ્ધ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં સગ્રહ નય તત્પર હોવાથી એ શુદ્ધ છે

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્યાધિક નયના નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણે પ્રકારે વિચાર્યો હવે પર્યાયાર્થિક નયના ‘ઋણસૂત્ર, શબ્દ, સમભિદેહ અને એવભૂત એ ચાર ભેદોને વિચાર કરીશું

ઋણસૂત્રનું લક્ષણ—

પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહ્યધવસાયવિશેષરૂપસ્વમૃજુસૂત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૭)

૧ આનું બીજું નામ ‘ઋણસૂત્ર’ પણ છે આ દર્શાવત તેમજ આ નયના લક્ષણ ઉપર વિશેષાંતની નિમ્ન-નિખિત ગાથા પૂણ પ્રકાશ પાડે છે —

“ રજ્જુ રજ્જુ સય ગાણમુજ્જુસયસ્મ સોડયમુજ્જુસુતો ।

સુતયઈ વા જમુજ્જુ વરણ તેણુજ્જુસુતો તિ ॥ ૧૦૨ ॥ ”

[ઋણ સૂત્ર જ્ઞાન ઋણસૂત્રસ્ય સોડયમુજ્જુસુત ।

સુચયતિ વા ચદ્ધુ વસ્તુ તેન ઋણસૂત્ર હિતિ ॥]

અર્થાત્ ઋણ એટલે અવક (સરળ) અને સૂત્ર એટલે મોખ આથી જેનો સરળ મોખ હોય તે ‘ઋણસૂત્ર’ કહેવાય કે જે વસ્તુને સરળ રીતે કહે છે તે ‘ઋણસૂત્ર’ છે

પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી અધ્યવસાય ‘ઋતુસૂત્ર’ નય કહેવાય છે અર્થાત્ આ લક્ષણ મમનય તે માટે પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહિત્વ એટલે શુ તે જાણવું તેના નિર્દેશ કરતા અન્યકાં કયે છે —

અતીતાનાગતસમ્પરન્ધામાવગ્યાપ્યોપગન્તૃત્વ વર્તમાનકાલિકાત્મીય-વસ્ત્વમ્બુપગમવરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહિત્વમ્ । (૫૮)

અર્થાત્ અતીત અને અનાગત એ બે કાળ માટે સંબંધ નહિ ધરાવનારા અર્થાત્ વર્તમાનકાલિક આત્મીય વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર એવા અધ્યવસાયને ‘પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી’ કહેવામાં આવે છે આ નય વર્તમાનકાલિક પદાર્થના પર્યાયને મુખ્યત્વે ગણે છે બૌદ્ધ સ્વીકારેલો નય ‘ઋતુસૂત્ર નયાભાસ ’ છે, કેમકે તેમની માન્યતાનુસાર મહાગ્યાથી દ્રવ્ય કોઈ છે જ નહિ

ઋતુસૂત્રના બે ભેદો—

ઋતુસૂત્રના (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) મૂલ એમ બે પ્રકારે પડે છે તેમાં સૂક્ષ્મ ઋતુસૂત્ર ક્ષણિક-એકમનથી પર્યાયને માને છે, જ્યાંકે મૂલ ઋતુસૂત્ર વર્તમાન મનુષ્યાદિ પર્યાયોને સ્વીકારે છે, કિન્તુ અતીત કે અનાગત નાનકાદિ પર્યાયોને માનતો નથી બ્યવહાર નય તો ત્રિકાલવર્તી પર્યાયોના ગ્રાહક છે એટલે એની માટે આ સૂક્ષ્મ ઋતુસૂત્રની સંસ્કૃતિનો પ્રમગ ખડો થતો નથી, કેમકે ભૂત અને ભવિષ્યતરૂપ કુટિલતાના દોષથી ઋતુ (મન્) દેવળ વર્તમાન ક્ષણસ્થાથી પર્યાય માત્રને ગ્રહણ કરવાનો જે નયનો મુખ્ય ધ્યેયો છે તે ‘ઋતુસૂત્ર’ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે નૈગમાદિ ચાર પ્રકારના અર્થ-નયોનો વિચાર કર્યો એટલે શબ્દાદિ ત્રણ પ્રકારના શબ્દ-નય તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ

ગણદ્વુ લક્ષણ—

શબ્દવાચ્યાર્થપરિગ્રહપ્રાધાન્યેऽપિ લિङ્ગ-વચન-કાલભેદેન મિત્તાર્થ-ગ્રાહ્યધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, માવમાત્રાભિધાનપ્રયોજકાધ્યવસાયવિશેષ-રૂપત્વ વા શબ્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૯)

અર્થાત્ ગણદ્વારથી નીકળતા અથને મુખ્યત્વે ળીને ગ્રહણ કરનારો અને લિંગ, વચન અને ગણના ભેદથી ગણને સિદ્ધ માનનારો અધ્યવસાય ‘શબ્દ-નય ’ કહેવાય છે અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિષેધમાથી રક્ષા છેડતા અર્થાત્ ભાવ-નિષેધને જ કહેવામાં નિમિત્તભૂત અધ્યવસાય તે ‘શબ્દ-નય ’ છે ઋતુસૂત્ર નય નિષેધને ગ્રહણ કરે છે ઋતુસૂત્રની માફક આ નયને પણ વર્તમાનકાલિક ધર્મ જ ધ્રુવ છે આ શબ્દ-નયની પૂર્વેના નૈગમાદિ ચાર નયોમાં પહેલા ત્રણ નિયંત્રણ પ્રાધાન્ય છે જન, આત્મા, પ્રાણી એ ત્રણ શબ્દોનો એક જ અર્થ છે એમ આ ના નય કહે છે અર્થાત્ આ નય પર્યાયોની ગિતતાને ધ્યાનમાં લેતો નથી વેટલાક

વૈયાકર્ણીયો આ નયનું એકાન્તત સેવન કરે છે અને એથી એ નય તેમના હાથમા જતા શબ્દાભાગ બને છે

નકલુસૂત્ર અને શબ્દ નયમા અતર—

નકલુસૂત્ર પ્રત્યુત્પન્ન અવિશેષિત ઘટને સામાન્યથી માને છે, જ્યારે શબ્દ નય તેા તે જ ઘટને વિશેષિત માને છે એટલે કે આ બેમા એ તફાવત છે કે નકલુસૂત્ર નય ભિન્ન ભિન્ન લિંગ કે વચનવાળી વસ્તુને વિશેષતારહિત માને છે, જ્યારે શબ્દ નયની માન્યતા એથી જુદી છે આ વાત ધ્યાનમા આવે તે માટે નયપ્રદીપના ૧૦૩ મા પૃષ્ઠ તરફ નજર કરીશુ ત્યાં શબ્દ-નયનું નીચે મુજબ લક્ષણ આપેલું છે —

“કાલ-કારક-લિંગ-સંહૃદયા-પુરુષો-પસર્ગમેદૈનાર્થ પર્યાયમાત્રં પ્રતીયતે સ શબ્દનયઃ”

અર્થાત્ કાળ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગના એકથી પર્યાય માત્ર રૂપ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે ‘શબ્દ-નય’ છે

કાલ-એક—

સુમેરુ હતો, અને કશે અહીં કાળની ત્રિવિધતારૂપ ભિન્નતાને લઇને સુમેરુમા પણ શબ્દ-નય એક માને છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ તેમા જે અભિજ્ઞતા રહી છે તેની એ ઉપેક્ષા રાખે છે

કારક-એક—

તે કુલ કરે છે, તેનાથી કુલ કરાય છે એ કારક-એકનું ઉદાહરણ છે

લિંગ-એક—

‘તટ’ એ નરભતિ, ‘તટી’ એ નારીભતિ અને ‘તટ’ એ નાન્યતરભતિના રૂપ છે આ ત્રણ ભતિઓમા-લિંગોમા ગણના સ્વરૂપનો એક હોવાથી અર્થમા પણ ભિન્નતા છે એમ શબ્દ-નયનું વ્યત્ત છે

સંખ્યા-એક—

‘દાગ’ અને કલત્ર એ બંને એકાર્થવાચી શબ્દો છે, છતાં પ્રથમ બહુવચનમા છે અને દ્વિતીય એકવચનમા છે અન્ય ઉદાહરણ તરીકે આપ અને જલનો ઉલ્લેખ થઇ શકે

પુરુષ-એક—

एहि, मन्ये, रयेन यास्यमि, न हि यास्यन्ति, यातस्ते पिता, એ આનું ઉદા-
હરણ છે “प्रनासे च मन्त्रोपपदे मन्यतेरुत्तम एरुवच” એ સૂત્રથી આ પુરુષ-વ્યવસ્થા પ્રકાસ થાય છે

ઉપમર્ગ ભેદ—

આના ઉદાહરણ તરીકે મંતિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતેનો ઉલ્લેખ કરાય છે

શબ્દ-નયનો મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રત્યે આક્ષેપ—

મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દ-નય પૂછે કે ભાઈ આલેખ ! જ્યારે તમે કાળમા ભિન્નતાને લઈને પદાર્થ-મા ભેદ ભાવ માનો છો, તો લિંગ, વચન ઇત્યાદિના ભેદથી પદાર્થમા ભિન્નતા થાય છે એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આવી રીતે પ્રશ્ન પૂછનાર શબ્દ-નય પ્રતિ જોનાથી વિશુદ્ધ એવો સમભિદ્ધ નય કટાક્ષ કરે છે કે હોહકાહ્યા ! શબ્દમા ફરક પડતા અર્થમા ભિન્નતા આવે છે, એ વાત તો સાચી છે ને ? તો પછી લિંગાદિમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતા અર્થમા ભેદ પડ્યો છે એમ કબૂલ કરનારા તમે શબ્દમા ભેદ પડતા અર્થમા પણ ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે, એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આ પ્રશ્ન ઉપરથી સમભિદ્ધના સ્વરૂપની કંઈક આખી થઈ હશે છતાં તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે માટે આપણે

શબ્દ-નય
પ્રતિ
સમભિદ્ધની
વહોક્ષિત

એનું લક્ષણ અન્યકાળના શબ્દોમા જોઈ લઈએ

એનું લક્ષણ અન્યકાળના શબ્દોમા જોઈ લઈએ

વ્યુત્પત્તિભેદન મિત્રાનાં ઘટ-કુટ-કુમ્ભાદિપર્યાયવાચ્યાર્થાનાં
ભેદાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્, ભાવમાત્રામિધાનપ્રયોજકત્વે
સતિ પર્યાયશબ્દાન્તરાસદ્ક્રમણાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વમ્,
સજ્ઞાભેદનિયતાર્થભેદાભ્યુપગમપરાધ્યવસાયવિશેષરૂપત્વ વા સમભિ-
રુદસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૦)

અર્થાત્ 'ઘટ', 'કુટ', 'કુમ્ભ' વગેરે^૧ પર્યાયોની વ્યુત્પત્તિમા ફરક હોવાને લીધે એ પર્યાયોનો અર્થ પણ ભિન્ન છે એનું સ્વીકારવામા તત્પર એવા અધ્યવસાય-વિશેષને 'સમભિદ્ધ' કહેવામા આવે છે અથવા ભાવમાત્રને ગ્રહણ કરનાર હોવા છતાં બીજા પર્યાયવાચક શબ્દોના સંક્રમણને નહિ અંગીકાર કરનાર એવો અધ્યવસાય 'સમભિદ્ધ' કહેવાય છે અથવા મજા નામનો ભેદ પડતા તેનો નિયત અર્થ પણ ગદ્ગદાય છે એમ માનવામા તત્પર અધ્યવસાય તે 'સમભિદ્ધ' સમજવો

૧ વિસિષ્ટ ગ્રંથવાળો પાઠ તે 'ઘટ' છે

૨ કુટિલતાના મેગવાળો પદાર્થ તે 'કુટ' છે

૩ કુત્સિતપણે પૂર્ણ થે થ તે 'કુમ્ભ' છે

૪ મન્દ, સ્થૂળ એવું અન્ય 'જ્ઞાન' પણ આખી સકાલ રાત્રનાદિવદા, શબ્દનાચ્છેદ, પૂર્વારણાત્ પુરન્દર એ પ્રમાણે આની વ્યુત્પત્તિઓ છે

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે નિયત સળધ માનનાનજો આ નયને અનુસરે છે જે જે ઘટ વગેરે મજા છે તે તે સજ્ઞાને જ આ સમલિટ્ઠ મનુમરે છે, કેમકે તે મજાતરથી વિમુખ છે, અને તે જ સજ્ઞા યથાર્થ છે આતુ કાળુ એ છે કે ઘટાદિ મજા ડુટાદિરૂપ સજ્ઞાતરના અર્થમા વિમુખ હોવાથી ‘ઘટ’ શબ્દથી જે અર્થ વાચ્ય છે, તે અર્થ કુટ, કુલ વગેરે શબ્દથી વાચ્ય નથી જો ઘટાદિ વસ્તુનો કુટાદિ વસ્તુમા સક્રમ થાય તો મકગદિ હોષો ઉદ્ભવે જેમકે ઘટાદિ અર્થમા પટાદિ અર્થનો પણ સક્રમ થતા આ ઘટ છે કે પટાદિ વસ્તુ છે એવો સગય થાય અથવા ઘટાદિમા પટાદિનો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય અથવા પટાદિકમા ઘટાદિનો નિશ્ચય થવાથી ઘટ-પટાદિ અર્થની ભિન્નતા ઊઠી જઈ તેની એકતા થઈ જાય અને મેચક્રમણિની પેઠે ઘટ, પટ વગેરે પદો યોની સકીર્ણતા થાય

મમલિટ્ઠની માન્યતા એવી છે કે ઘટ, કુટ, કુલ, કળશ વગેરે શબ્દો પટ, સ્તભ ઇત્યાદિની જેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તવાળા હોવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે કહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વાચક શબ્દના લેહથી ઘટ, પટ, સ્તભ વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય ઘટાદિ પદોથી ભિ ન ॥ તેમ ઘટ, કુટ વગેરેમા વાચક શબ્દોનો લેહ છે, માટે કુટ, કુલ, કળશને ઘટથી અભિન્ન ન ગણી શકાય, કેમકે એક અર્થમા અનેક શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ ઘટ, કુટ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો લેહ માનવો જોઈએ, કેમકે શુ શબ્દ-નય ધ્વનિના લેહને લીધે તો વિગ, વચન ઇત્યાદિને લઈને ભિન્ન એવા ઘટાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોમા લેહ નથી માનતો કે ?

સમાસો પરત્વે સમલિટ્ઠની માન્યતા—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પૃથ્વીવાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આ પાંચેના દેશ-પ્રદેશની કલ્પનામા આ નય પછી તત્પુરૂષસમાસ માનતો નથી, પરંતુ કમધારય માને છે કેાઇકનો દ્વ દ્વ સમાસ ઘટે છે, પરંતુ રાજનો પુરુષ તે રાજપુરુષ એવો પછી તત્પુરુષ સમાસ આ નયને માન્ય નથી

એવ ભૂતાતુ લક્ષણ—

**व्यञ्जनार्थविशेषान्वेषणपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, विशेषेण शब्दवाच्यार्थक्रियाग्राह्यवसायविशेषरूपत्व, व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थ-
बोधकत्वाभ्युपगन्तृत्व वैवम्भूतस्य लक्षणम् । (६१)**

અર્થાત્ શબ્દના અર્થવિશેષને ગ્રાહવામા તત્પર અધ્યવસાય ‘એવભૂત’ કહેવાય છે ખાસ કરીને, શબ્દથી ઉદ્ભવતા અર્થ પ્રમાણે ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ તે વસ્તુનો તે શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે એમ સ્વીકારનાના અધ્યવસાયને ‘એવભૂત’ કહેવામા આવે છે જેમકે ગોશબ્દથી જે ગાય ગમનક્રિયા કન્ટી હોય તે જ ગાયનો વ્યવહાર થઈ શકે, નહિ કે બીજી સૂતેલી કે બેઠેલી ગાયનો, એમ આ નય માને છે

નૈગમ નયાદિની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

પ્રસ્થક પરવે નૈગમ નયનુ યુ કથન છે તે આપણે ૩૧૩ માં પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ છતાં મ ગ્રહાદિ નયોના કથનો અત્ર તપાસતી વેળા તેના સવિસ્તર વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય

પ્રસ્થકનું ઉદાહરણ—

મગધ દેશમા પ્રમિદ્ધ એવા એક પ્રજારના ધાન્યના માપને ‘ પ્રસ્થક ’ કહેવામા આવે છે. આ પ્રસ્થકને માટે લાકડું કાપવા કોઈ પુરુષ કુહાડો લઈને જગલમા જતો હોય ત્યારે તેને કોઈ પૂછે કે તમે કયા જાઓ છો તો અવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે તે એમ કહે કે હું પ્રસ્થક માટે જાઉં છું ખરી રીતે એના ગમનનું કાલણુ પ્રસ્થક માટે લાકડું મેળવવાનું છે, નહિ કે પ્રસ્થક, છતાં કારણમા કાર્યનો ઉપચાર થતો હોવાથી તેમજ વ્યવહાર એવા પ્રજારનો હોવાથી તે આમ જી શકે છે પછી તે જગલમા જઈને પ્રસ્થક ખનાવવા માટે જાડને છેદતો હોય તેવામા તેને કોઈ પૂછે કે તમે શું છેદો છો તો એ પહેલાં ઠરતા વિશેષ શુદ્ધ એવા નૈગમ નયને અનુસરીને કહી શકે કે પ્રસ્થક છેડું છું અહીં પણ પૂર્વની જેમ કાલણુમા કાર્યના ઉપચાર અને વ્યવહારનો વિચાર કરી લેવો અત્ર કાઈના પ્રસ્થક પ્રતિના કાલણુ-લાવની આસન્નતા હોવાથી વિશુદ્ધતા જાણવી એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિપૂર્વકના નૈગમ નયના કથનો ૩૧૩ માં પૃષ્ઠમા સૂચવ્યા મુજબ નમજી લેવા આખરે એ માણસ પ્રસ્થક નામનું માપ ખનાવી જશે ત્યાં સુધી નૈગમ નય પ્રવર્તે છે વ્યવહાર નયને પણ પૂર્વોક્ત કથન માન્ય છે અર્થાત્ વ્યવહાર નય પણ નૈગમ નયે આપેલો અભિપ્રાય આપે છે આ બે નયો અવિશુદ્ધ હોવાથી પ્રસ્થકના કારણને તેઓ પ્રસ્થક તરીકે જાણખાવે છે, કેમકે તેમને પોતાના કાયના અકાલણુ-કાલમા અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક પણ ધ્રુ છે મ ગ્રહ નય તો ધાન્યથી પૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત એવા પ્રસ્થકને પ્રસ્થક તરીકે માને છે, અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક માને તો અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ ખડા થાય એમ એનું કહેવું છે

જનુસૂત્ર નય પ્રમાણે નિષ્પન્નસ્વરૂપી અને અથ-ક્રિયાના કારણરૂપ પ્રસ્થક તે પ્રસ્થક છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેના વડે મપાતું ધાન્ય વગેરેને પણ તે પ્રસ્થક ગણે છે

શબ્દાદિ નયો ભાવપ્રધાન હોવાથી ભાવપ્રસ્થકની જ અભિવાધા શરો છે પ્રસ્થક પરવેનો ઉપયોગ તે ભાવ છે એટલે તે ઉપયોગને તેમજ તેના ઉપયોગવાળાને તેઓ પ્રસ્થક ગણે છે

વસતિનું ઉદાહરણ—

વસતિ એટલે આધાન્તા ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ એવા નૈગમના કથનો પ્રમાણે લોક, તિથ્યલોક, જમુદ્રીપ, સરતક્ષેત્ર, દક્ષિણાર્ધ, મુગધ ઇલાહ, મુગધ શહેર, ભૂલેશ્વર, ભગતવાસી, નવી ચાલી, તેની એક ઠોટી સુધી સમજવું અતિવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે જે ઘનમા ત્રિભોવચ્ચન્દ્ર રાજ વસે છે તેને વસતિ કહેવામા આવે છે આધાન્તા એ કઈ આધાન્સ્વરૂપી કે મયોજસ્વરૂપી નથી બને રીતે ગૂંહના ખૂણાની જેમ લોકમા પણ અંદર ભેદરતા હોવાને લીધે તેની ત્રિભોવતા નથી, તેથી અહીં વિશુદ્ધિની તત્ત્વમતા શી ? અત્ર પ્રસ્થક ન્યાયની જેમ ગોણું અને મુખ્ય વિષયક વિશેષ નથી.

આ પ્રમાણેનું કથન મત્ય છે વિદ્યોધના મયોગરૂપ પર્યાયરૂપે પરિણુમેલ ગૃહ-કોણરૂપ ક્ષેત્ર અખંડ ક્ષેત્રથી ધર્મની લિખતાને લઈને પૃથક્ કનયેયુ છે કમચ્ચ ગુરુ, ગુરુતર વિષયમા અલોક ઉપચારથી તેની વિશુદ્ધિમા અપકર્ષ થવાનો સંભવ છે અન્યથા લોકમા હું વસુ હું એ અન્વયની જ ઉપપત્તિ થઈ શકે તેમ નથી મમથ લોકમા કંઈ વિદ્યોધનો નિવાસ નથી વળી ઉપચાર વિના સમસ્ત લોકરૂપે રૂઢ લોક-પદથી પ્રાપ્ત દેશની ઉપસ્થિતિ પણ નથી

સગ્રહનય તો મરનાજક ઉપર આરૂઢ થયેલાને જ વસે છે એમ માને છે કેમકે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અન્વ તેનો વાસાર્થ ઘટતો જ નથી વળી આ નય નેગમની જેમ ઉપચારને આશ્રય આપતો નથી એથી કરીને મૂળમા આડ વાઢનના મયો ભાગુ છે એ કથનમા પણ એના મત પ્રમાણે મૂળથી અભિન્ન એવું આડ વાઢરાના જ યોગવાળુ છે એ અર્થ કનવાનો છે

મનુસૂત્ર નય તો જે આકાશ-પ્રદેશનો અવગાહીને વિદ્યોધ રહેલો છે તેને જ વમતિ તરીકે સ્વીકારે છે અર્થાત્ જે વિદ્યોધની અવગાહના છે તે આકાશ-ખંડમા જ તે રહે છે, એમ માને છે સસ્તારકમા તેની વસતિનો સ્વીકાર કરવાથી તો ગૃહ-કોણાદિમા પણ તેની વમતિ સ્વીકારવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે સસ્તારકથી અવગિહ્ન આકાશ-પ્રદેશોમા તો સસ્તારકનું જ અવગાહન છે, નહિ કે વિદ્યોધનું, એટલે ત્યાં પણ વમતિ એમ ન વહી લાગાય સસ્તારકમા, ગૃહ-કોણમા ઇત્યાદિ સ્થળે જે વિદ્યોધની વસતિ છે એવો જે વ્યવહાર કનવામા આવે તે પ્રત્યામત્તિ હોયને લઈને જ્ઞાન્ત છે વિવક્ષિત આકાશ-પ્રદેશોમા પણ વર્તમાન મમથમા જ વિદ્યોધની વમતિ છે, નહિ કે અતીત અથવા અનાગત સમયોમા, કેમકે આ મમથેનું અસ્તિત્વ જ કયા છે ? પ્રતિમમથ અળ ઉપકંજીતાને લીધે આકાશ-પ્રદેશ માત્રની અવગાહનાનો સંભવ હોવાથી શુદ્ધ, સમભિદ્ધ અને એવબૂત નયો તો પોતાના આત્મામા જ વમતિ માને છે અન્ય અન્યની વમતિનો સંભવ નથી, કેમકે મળધનો અભાવ છે તેમજ અમળદ્ધનો આધાર-આધેય ભાગ માનવાનો અતિપ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે^૧

પ્રદેશ પરત્વે નયોનું કથન—

નેગમ નય પ્રમાણે ધર્માન્તિકાય, અધર્માન્તિકાય, આકાશ, જીવ અને (પુરુગવ દ્રવ્યના નિચયરૂપ) રક ધો તેમજ આ પાચેના બે કે તેથી અધિક પ્રદેશોના બનેલા દેશના એમ છના પ્રદેશો છે

૧ આ સમધમા અનુયોગદારના સ. ૧૪૫ની વૃત્તિમા શ્રીમદયગિરિસુરિ કથે છે કે અન્યનો અન્યત્ર વૃત્તિનો અયોગ હોવાથી સર્વ સ્વસ્વરૂપમા વસે છે એમ ન માનીએ તો અન્યત્ર વર્તનાગ અન્ય સત્ત્વથી ત્યાં વસે છે કે દેશથી એવા બે પ્રશ્નો બેઠે છે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો તેના આધાર અતિરેકી સ્વકીય રૂપથી અપ્રતિભાસનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય જોમકે સસ્તારકાદિ આધારનું સ્વરૂપ સર્વથી ત્યાં રહેલું છે, કિ જે તેના અતિરેકથી તે ઉપસબ્ધ નથી એ પ્રમાણે દેવદત્તિ પણ સત્ત્વથી ત્યાં આધીયમાન હોઈ તદ્વ્યતિરેકરૂપે ઉપસબ્ધ નથી બીજો પક્ષ મજૂર કરીએ તો વળી પૂનની જેમ બે પ્રશ્નો સંભવે છે સત્ત્વથી માનતા દેશીને દેશરૂપ આપત્તિ અને દેશથી માનતા ત્યાં બે પ્રશ્નો નહવે આમ થતા અનવસ્યારૂપ દ્વષણ ઉદ્ભવે એટલે સર્વ પોતપોતાના સ્વભાવમા જ વસે છે એમ માનવું સાઈ છે

સ ગ્રહ નયનુ કથન એ છે કે છના પ્રદેશો કહેવા તે સુક્ત નથી પાચના પ્રદેશો છે એમ કહેવું નોંધ્યું, કેમકે દેશના પ્રદેશ એ કથન અસંગત છે વ્યવહારમા પણ જેમ કોઈ કહે કે મારા નોકરે ગયેડો ખરીદ્યો તો તે નોકર મારે હોવાથી એ ગયેડો પણ મારો છે એવી રીતે અહીં પણ દેશનો દ્રવ્ય માથે મળેલ હોવાથી દેશના પ્રદેશ તે દ્રવ્યના પ્રદેશ ગણાય અત્ર એ પણ ધ્યાનમા રાખવું કે આ પાચ દ્રવ્યો છે અને એના પ્રદેશો છે એ કથન અવિશુદ્ધ મ ગ્રહ નયનુ જાણવું કેમકે અવાતન દ્રવ્યમા તે સામાન્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે વિશુદ્ધ મ ગ્રહ નય તો દ્રવ્યની ગહુલતા કે પ્રદેશની કલ્પના એ બેમાથી એકને પણ ઇચ્છતો નથી કેમકે સર્વની જ, વસ્તુના સામાન્યપણે અગીકાન થયેલો હોવાથી એકતા છે

પાચના પ્રદેશો છે એ કથન વ્યવહાર નય સ્વીકારવા ના પાડે છે જેમ કોઈ પાચ પુરુષોનું સાધારણ હિરણ્યાદિ હોય છે, તેમ જો ધર્માસ્તિકાયાદિ પાચ દ્રવ્યોનો કોઈ સાધારણ પ્રદેશ હોત તો આમ કહી શકાય પરંતુ દ્રવ્યે દ્રવ્યે પ્રદેશની ભિન્નતા હોવાથી આ કથન કરી શકાય તેમ નથી તેથી કગીને પાચ પ્રકારના પ્રદેશ છે એમ કહેવું નોંધ્યું, કેમકે દ્રવ્ય-લક્ષણરૂપ આશ્રયની પચવિધતા છે

અનુસૂત્ર આમ કહેનાર વ્યવહારને પણ આવકાર આપતો નથી જો પચવિધ પ્રદેશ જો એમ કહેવાય તો ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યનો પ્રદેશ પચવિધ સમજવાની ભૂલ થાય ધર્મના પ્રદેશ હોય ઇત્યાદિ પાચ વિભાગોથી પ્રદેશની ભજના છ એમ કહેવું નોંધ્યું

આ પ્રમાણે વહેનારા અનુસૂત્રને શબ્દ નય કથે છે કે પ્રદેશને ભાત્ય કહેવાથી તો ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ કહાચિત્ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થાય અને અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થાય, કેમકે આ પ્રમાણેની ભજનાથી નિયતતા બિડી જાય છે એથી કરીને ધર્માત્મક પ્રદેશ છે ઇત્યાદિ કહેવું નોંધ્યું અત્ર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ પ્રદેશ મકળ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ ધર્માત્મક કહેવાય છે કે જેમ સકળ જીવાસ્તિકાયના એક દેશરૂપ એક જ દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ તેનો પ્રદેશ જીવાત્મક કહેવાય છે તેમ એક દેશથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ તેમ કહેવાય છે ?

“સે વણસે ધમ્મે” અર્થાત્ તે પ્રદેશ ધર્મ છે એટલે કે મકલ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત છે જીવાસ્તિકાયને વિષે પરસ્પર ભિન્ન જ અનંત જ દ્રવ્યો છે એથી કરીને જે એક જ દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે તે નમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એક દેશની વૃત્તિ જ હોઈ જીવાત્મક કહેવાય છે અત્ર તો ધર્માસ્તિકાય એક જ દ્રવ્ય છે તેથી મકલ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત જ હોઈ તેનો પ્રદેશ ધર્માત્મક કહેવાય છે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય માટે પણ એમ જ યોજના કરી લેવી જીવાસ્તિકાયને વિષે તો “જીવે વણસે સે વણસે નોજીવે” અર્થાત્ જીવ પ્રદેશ છે એટલે જીવાસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ છે તે પ્રદેશનો જીવ છે ‘ના’ શબ્દ અત્ર દેશવાચી હોવાથી મકલ જીવાસ્તિકાયના એક દેશની વૃત્તિ એવો અર્થ થાય છે આ પ્રમાણે રત્નધાત્મક પ્રદેશ તેનો સ્કંધ છે, કેમકે સ્કંધ-દ્રવ્યોની અનંતતા છે

આના મળધમા સમલિટ્કરુ કહેવું એ છે કે ધર્મ પ્રદેશ છે તે પ્રદેશ ધર્મ છે એ કથન સચુકિતક નથી એવું કાણ એ છે કે અત્ર બે સમાસો થાય છે—(૧) તત્પુરુષ અને (૨) કર્મધારય બે 'ધર્મ'શબ્દથી મમમી મમમીએ તો મમમી તત્પુરુષ અને પ્રથમા સમમીએ તો કર્મધારય થાય છે અત્ર એ શકા હિતાવધી અસ્થાને છે કે અત્ર બે વાકયોની મલાવના છે તેને બદલે બે સમાસોની વાત ઠહી તે અમગત છે, કેમકે સમાસાગલ વાકયોમા સમામનો ઉપચાર કરાયો છે અથવા અલુરુ મમાસની અત્ર વિવક્ષા છે આ પ્રમાણે અત્ર બે સમાસો માટે સ્થાન હોવાથી કયા સમામવાળું કથન છે તે નમનતુ નથી તત્પુરુષ સમામ પૂર્વકનું કથન છે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એમા એ હોપ ઉફલવે છે કે ધર્મને વિષે પ્રદેશ છે એમા ભેદની આપત્તિ છે, જેમકે કુદામા બોર વળી પ્રદેશ અને દેરી એ બે બુદા જણાતા નથી વળી અલેદમા પણ મખતમીનો પ્રયોગ બેવાય છે, જેમકે ઘટમા રૂપ આ પ્રમાણે બે પ્રકારે નજરે પડતા હોવાથી મશ્યરૂપ હોપ આવે ૮ બે કર્મધારય સમામ સ્વીકાન્વામા આવે તો વિશેષતાપૂર્વક કથન ઠવું બેધએ કે ધર્મશ્ચ સ પ્રદેશશ્ચ એટલે સમાનાધિકરણ ધર્મધારય થાય

અત્ર વળી એ પ્રશ્ન મલવે છે કે આ પ્રદેશ સમગ્ર ધર્મસ્તિકાયાથી અવ્યતિરિખ હોઈ સમાનાધિકરણરૂપે તેનો નિર્દેશ કરાય છે કે એક દેશવૃત્તિ હોઈ કરીને તેમ થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એકદેશવૃત્તિથી નહિ બાકીનું કથન પહેલાની જેમ ઘટાવી લેવું

આ સળધમા એવબુતનું કથન એ છે કે પ્રદેશાદિરૂપે ધર્મસ્તિકાયાદિકને વસ્તુરૂપે સ્વીકાન્વી યોગ્ય નથી કેમકે દેશ અને પ્રદેશ બેવી કોઈ ચીજ નથી, કેમકે અખડ વસ્તુ જ ઉપયોગમા આવે છે વળી પ્રદેશ અને પ્રદેશી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? બે ભિન્ન હોય તો તેવી ઉપલબ્ધિ કેમ થતી નથી ? બે અભિન્ન કહેશે તો ધર્મ અને પ્રદેશ એક બીજાના પર્યાયરૂપ ઠશે, કેમકે બંનેનો વિષય એક જ છે વળી એકી સાથે બે થયોથેતુ ઉચ્ચારણ નિરર્થક છે

ક્રોધાદિના સળધમા નયોના અભિપ્રાયો—

વિશેષાં ની ૨૬૬૬ મી ગાથાથી માંડીને તે ૨૬૭૭ મી સુધીમા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પૈકી કોનો રાગ તરીકે અને કોનો દ્રેષ તરીકે કયો નય નિર્દેશ કરે છે તેનો બે વિચાર કન્વામા આવ્યો છે તેના આધારે કહીશું કે અપ્રીતિરૂપ ભતિવાળા ક્રોધ અને માનને પ્રમથનય દ્રેષ કહે છે, જ્યારે પ્રીતિરૂપ ભતિવાળા માયા અને લોભને એ નગ કહે છે

કઈક અભિવાધાપૂર્વક પળે ઠનારી માયાનો પ્રયોગ થાય છે અને આ અભિવાધ તો પ્રાતિસ્વરૂપી છે એટલે એથી માયા પણ રાગ છે

કહેવાની મતવળ એ છે કે રાગ એ પ્રીતિસ્વરૂપી છે, જ્યારે દ્રેષ અપ્રીતિરૂપ છે આ રાગદ્રેષ ક્રોધાદિથી અત્યત ભિન્ન નથી, પરંતુ તેનો અભિપ્રાયો અનુસાર અતર્લાવ થાય છે ક્રોધ તો અપ્રીતિસ્વરૂપી છે એ વાતની કોને પ્રતીતિ નથી ? વળી માન પણ પાગકાના શુભોને સહન નહિ કરી શકનારો હોનાથી અપ્રીતિરૂપ છે, આ પ્રમાણે ક્રોધ અને માન અપ્રેમાત્મક હોવાથી તે દ્રેષ છે લોભ અભિજ્વગસ્વરૂપી હોવાથી પ્રીતિરૂપે મુમસિદ્ધ છે એટલે એ નગ છે

૧ નૈમય નયના સમ્રઢ અને વ્યવહારમા સમાવેશ થતો હોવાથી એના અભિપ્રાયની જરૂર નથી

વ્યવહાર નય ક્રોધ, માન અને માયા એ ત્રણેને દ્રેષ્ટપ માને છે, કેમકે માયા બીજને કંજવામાં કામ લાગે છે એટલે એ પણ ક્રોધ અને માનની પેઠે પરોપઘાતનું કારણ જ ન્યાયથી ધ્રુવ ઉપાર્જન કરવામાં જે મૂર્છાત્મક લોભ થાય છે તે પગના ઉપઘાત નહિ હોવાથી રાગ છે, જ્યારે અન્યાયથી ઉપાર્જન કરવામાં માયાદિ કપાયનો મલવ હોવાથી તે જ લોભ દ્રેષ્ટપ છે, એમ વ્યવહાર નયનુ માનવું જ

ઋતુસૂત્રનો એ અભિપ્રાય છે કે ક્રોધ તો નિયમેન અપ્રીત્યાત્મક છે, પરોપઘાતક છે એટલે એને તો દ્રેષ્ટ તરીકે ગણવો તે બરાબર છે માન, માયા અને લોભના સંબંધમાં એકાન્ત નિશ્ચય નથી, કેમકે ઉપયોગ-કાલ અનુસાર તેની ગણ કે દ્રેષ્ટ તરીકે ગણના થાય છે જેમકે સ્વશુભમાં બહુમાનરૂપે જ્યારે માન પ્રવર્તે તો હોય તે સમયે માન રાગ છે, પરંતુ પરના શુભમાં દ્રેષ્ટ ઉપયોગ રૂપે જ્યારે માન વિચરે તો હોય ત્યારે તેની મત્સરતાને લઈને તે દ્રેષ્ટ ગણાવવા યોગ્ય છે એવી રીતે પગના ઉપઘાત માટે યોજવામાં આવતા માયા અને લોભ દ્રેષ્ટ છે, અન્યથા તે ગણરૂપ છે, એટલે કે સ્વ શરીર, ધન, સ્વજન વગેરેમાં મૂર્છાત્મક કાળે તે રાગરૂપ છે અને મૂર્છાત્મક આમક્રિત કોલ કે ગણ કહો તે એક જ છે વિશેષમાં ઋતુસૂત્ર નય વર્તમાન એક સમયગ્રાહી હોવાથી એક સમયમાં બે ઉપયોગો માટે અવકાશ નથી આથી જ્યારે પ્રાતિરૂપ ઉપયોગ હોય ત્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ માટે મલાલના નથી અને જ્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ પ્રવર્તે તો હોય ત્યારે પ્રીતિરૂપ ઉપયોગ માટે સ્થાન નથી આથી એ કલિત થાય છે કે પ્રીતિરૂપ ઉપયોગ-કાલે માન, માયા અને લોભને રાગ ગણવા તં સુકન છે, જ્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ-કાલે તેમને દ્રેષ્ટ ગણવા તે ન્યાયસંગત છે

શબ્દાદિ નયત્રિતીની એ માન્યતા છે કે કપાયો આ નહિ પણ બે જ છે, કેમકે માન અને માયાનો ક્રોધ અને લોભમાં ખુગીથી અતલોવ થઈ શકે છે જેમકે માન અને માયામાં જે પગને ઉપઘાત કરવારૂપ અધ્યવસાયો છે તે અપ્રીતિરૂપ હોવાથી ક્રોધ છે, જ્યારે જે પોતાના શુભોના ઉત્ક્રમ માટે ઉપયોગમાં આવે છે તે મૂર્છાત્મક હોવાથી લોભરૂપ છે આથી એ નિષેધ નીકળે છે કે ક્રોધની તો દ્રેષ્ટ તરીકે ગણના કરવી, જ્યારે માન, માયા અને લોભમાં જે મૂર્છાત્મક અનુરજન અથવા જે મૂર્છાત્મક ઉપયોગ છે તે ગણ છે અને આ ત્રણમાં જે અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ છે તે દ્રેષ્ટ છે આ સમગ્ર ધ્યનનો સાર નીચે મુજબ તાગવી શકાય છે—

નય	ક્રોધ	માન	માયા	લોભ
સમય	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ	ગણ	ગણ
વ્યવહાર	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ	રાગ-દ્રેષ્ટ
ઋતુસૂત્ર	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ	દ્રેષ્ટ
શબ્દ	દ્રેષ્ટ			દ્રેષ્ટ
સમભિરૂદ	"			"
એવબન	"			"

જ્ઞાનો પરત્વે નયોનું મતવ્ય—

શબ્દાવાપરૂપ નામ-જ્ઞાન, સિદ્ધચક્ર વગેરેમા સ્થાપેલું સ્થાપના-જ્ઞાન, ઉપયોગ વિનાનું ભણતર એ દ્રવ્ય-જ્ઞાન અને ઉપયોગનો પરિણામ એ ભાવ-જ્ઞાન એમ જે જ્ઞાનના ચાલુ પ્રકારો પડે છે તેના મબઘના આતે નયોનું શુ કથન છે તે પરત્વે ઉપદેશપ્રાસાદનું ૩૦૬ સુ ન્યાયના (૧૦૬ સુ પત્ર) પ્રકાશ પાડે છે

નૈગમ નય પ્રમાણે જ્ઞાપાદિનો મધ્ય જ્ઞાન છે સગ્રહ નય અનુસાર અલેહ ઉપચારને લઈને સર્વે જીવો નાન છે વ્યવહાર નયની માન્યતા મુજબ પુસ્તકાદિ જ્ઞાન છે મજ્જુસૂત્રના મત પ્રમાણે તેના પચ્છિમામનો સકટપ તે જ્ઞાન છે અથવા જ્ઞાનના હેતુરૂપ વીર્ય, આત્મા, ક્ષયોપશમરૂપ બનેલી જ્ઞાનના વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ અને વર્તમાન બોધ-યથાર્થ તેમજ અથર્થારૂપ ઉભય જ્ઞાન એ અનુકરે આ ચાલુ નયોની માન્યતા મુજબ જ્ઞાનનો અર્થ છે શબ્દ નય પ્રમાણે સમ્યક્દર્શન પૂર્વક યથાર્થ બોધરૂપ, કાન્ધ અને કાર્ય વડે માપેલા સ્વપરપ્રકાશક અને સ્યાદાદાદથી યુક્ત જ્ઞાન છે સમલિટ્ટેદ નય અનુસાર સમસ્ત જ્ઞાનના વચનના પર્યાયની શકિતની પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન છે એવભૂત નય પ્રમાણે વસ્તુત કેવળજ્ઞાન જ્ઞાન છે

ઉત્તરોત્તર નયોની અદ્ય વિષયકતા—

સત્તા માત્રરૂપ વિષયવાળા સગ્રહ નયથી નૈગમ નયનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે ભાવ તેમજ અભાવ એ બન્ને એના વિષયો છે સદ્ભૂત વસ્તુ (ભાવરૂપ વિશેષ)નો પ્રકાશ કરનારા વ્યવહાર નયથી સગ્રહનું ક્ષેત્ર મોટું છે, કારણ કે સગ્રહ સમગ્ર મહાવિશેષ સમૂહને જણાવે છે વર્તમાન વિષયનું અવલબન કરનારા મજ્જુસૂત્રથી ત્રિકાલિક પદાર્થોનું અવલબન કરનારા વ્યવહારનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે કાવાદિ લેહોદી ભિ ન અર્થોનો ઉપદેશ કરનારા શબ્દથી તેના વિપરીત વેદક અર્થાત કાલાદિરૂપથી અર્થને ભિન્ન નહિ માનનારા મજ્જુસૂત્ર નયનું ક્ષેત્ર અધિક વિસ્તારવાળું છે કેવળ કાલાદિ લેહોદી કરીને જ શબ્દનું મેત્ર મજ્જુસૂત્ર કરતા નાનું છે એમ નહિ, કિન્તુ સત્સ્વરૂપાદિથી અર્પિત (યુક્ત) એવા ઘટના કથચિત્ ઘટ છે, કથચિત્ ઘટ નથી એ પ્રકારના ભગો પૂર્વક ભાવ-ઘટનો મજ્જુસૂત્ર સ્વીકાર કરે છે એ પછી મજ્જુસૂત્ર નયના મેત્રની અધિકતાનું એક કાન્ધ છે ભેદે આ પ્રમાણે ત્ર પૂર્ણ સાત ભગોથી યુગ્ત વસ્તુને તો સ્યાદાદીઓ જ કહે છે તેપણ મજ્જુસૂત્રે કહેલા આ પ્રમાણેના સ્વીકારની અપેક્ષાએ અન્ય ભગથી વિશિષ્ટ ગ્રાધ થાય છે એમ માનવામા કરી અડચણ નથી શબ્દના પર્યાયોને વિષે અથનો ભેદ ઇચ્છનારા સમલિટ્ટેદથી શબ્દનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે તે સમલિટ્ટેદના વિષયોનો અનુયાયી છે પ્રત્યેક ક્રિયામા ભિ ન ભિન્ન અર્થને જાણનારા એવભૂતથી સમલિટ્ટેદનું ક્ષેત્ર મોટું છે, કેમકે એ એવભૂતે સ્વીકારેલા અર્થથી અન્યથા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે (જુઓ જૈનતત્કર્પરિભાષાનું ૧૨૮ સુ પત્ર)

નયોનો અમવતાર—

નૈગમાદિ નય પૂર્વક ' દૃષ્ટિવાદ ' ન મના બારમા અગમા સમસ્ત વસ્તુઓની પ્રરૂપણા છે, પરંતુ હાલમા મૌઢનયિક એવું ' કાર્તિક યુત હોવાથી તેમા નયોનો અમવતાર થતો નથી

૧ કાત-અદ્ભુતિ વિધિ વડે ભણાતું અગિયાર અમરૂપ સમગ્ર અને ' કાર્તિક યુત ' કહેવાય છે

મહાબુદ્ધિશાળી હેટલા દગ પૂર્વધર શ્રીઆચાર્યવૈરસગિ જ સુધી કાલિક દ્રુતનો અનુયોગ પૃથક્ ન હતો, તેમકે તે સમય પર્યન્ત તો શ્રોતા અને વક્તા સતેજ બુદ્ધિવાળા હતા વિશેષમા આ સમય સુધી દરેક સૂત્રમા 'અગ્ન્યુકરણાનુયોગ', 'ધર્મકથાનુયોગ', 'અગ્નિતાનુયોગ અને 'દ્રવ્યાનુયોગ એ ચારે અનુયોગ વિતાર મહિત વર્ણવાના હતા જુઓ શ્રીજિનમહાસૂરિદ્વત પડમામં ગાથાનુ 'વિવરણુ

આ પછી શ્રીઆચાર્યવૈરસૂરિએ જ્ઞાનભળથી ભવિષ્યમા માનવીઓ 'મતિ, ઉમેધા, 'ધારણા વગેરેમા અસમય થશે એમ બર્ણી આ છવો ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી ડાવિકાદિ દ્રુતના વિભાગે અનુયોગો અને 'નયો પણ જુદા કર્યાં-તેને 'ગોપચંચા આથી પૃથક્ ભાગના એકેક સૂત્રે એકેક અનુયોગ બતાવાય છે, જાણીના ત્રણ બતાવાતા નથી એટલે ત્યાં નયોના સમવતારની બજના છે એમ સમજવું

૧-૪ આચાર્યના વગેરે કાનિક જુને પ્રથમ 'અગ્ન્યુકરણાનુયોગ' કહેન છે મુખિભાષિત, ઉત્તરનાં પચન વગેરેમા મોરે બાગે નમિ, કપિલ પ્રમુખ મહર્ષિઓની ધર્મ-કથાઓ છે, એથી જાને જીને 'ધર્મકથાનુયોગ' ગણવામા આવે છે સૂર્યપ્રગમિ ચન્દ્રપ્રગમિ વગેરેમા સૂર્ય, ચન્દ્ર, ચંદ્ર, નમત્ર વગેરેની ગતિ કથાનિ સબધી ગણિત પ્રધાન પદ બોખે છે, તેથી તેને 'અગ્નિતાનુયોગ' કહેવામા આવે છે સમગ્ર દૃષ્ટિવાદમા પૂર્વ પક્ષ, ઉત્તર પક્ષ વડે કથાદિ દ્ર વતુ પ્રતિપાદન છે, એથી કરીને તેમ જ એમા સોનું, રૂપ, અણુ, મોતી વગેરે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ વર્ણવેલી છે, વાસ્તે એ 'દ્રવ્યાનુયોગ'ના નામથી ઓળખાય છે

૫ આ વિવરણુ એ સપાન કરેય અને શ્રેષ્ઠિ દે લા. જે પુ સરચા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેન અમ્બલક્ષાર્થી વગેરે બનેકાર્થી સાદિતમા છપાયેનું છે જુઓ પૃ ૧૨૭-૧૩૩

૬-૮ આના અનુક્રમે અનુબોધ-શમિ, પાદ-શમિ અને અવવાગ્ન્ય-શકિત એ અર્થ છે

૯ નયોની વ્યાખ્યા અતિશય ગૂઢ અથવાળી છે તે મુખેથી પ્રદાન કરી દેકાય તે માટે તેને અસમ કયા બીજું અપર્ણામી, અતિર્ણામી અને પર્ણામી એવા ત્રણ પ્રકારના સિદ્ધોના અનુ પ્રદાયે નયો જુગે વિભાગ કરામા આ-મે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમા અર્થ સુદિવાળા છે, જેઓ આગીતાય છે અને જેઓ જિન-વચનનું રદન સમજ્યા નથી એવા સિદ્ધોને 'અપર્ણામી' કહેવામા આવે છે આરા સિધ્ધો, માન જાન જ ક વાજુકારી છે અથવા નો કેવળ કિયા ક વાજુકારી છે એમ મિથ્યાત્વ બાવને પામે જેઓ અનિ-નામિ કથાદિ વડે જિન-વચનમા અપરાદ-દટિવાળા તાય તેમને 'અતિપર્ણામી' જાણવા જાવા સિધ્ધો અમુક નયના આધારે કરેલા કથનને જ પ્રમાણ તરી-ગણી લે જેઓ જૈન સિદ્ધા ન સારી રીતે સમજ્યા દોષ તેઓ 'પર્ણામી' કહેવાય છે તેઓ કંઈ પુષ્પ ગણાવેલા એ પ્રકારના સિધ્ધોની જેમ મિથ્યાત્વની ખો એવા સમજ નથી, પરંતુ વિચાર વ્યાખ્યા ક તી વેળા દર્શાવેલા સૂક્ષ્મ-અનિ સૂક્ષ્મ બેદો તેઓ પ્રદાન કરના સમજ નથી આ વાતને સદ્વચમા ખીને નયોને વિભાગ કર્યો છે

૧૦ જોકે આ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યવૈરસૂરિએ અનુયોગો અને નો ગોપચા તેો અપવાપ કયો, છતાં તેમનો જમાલિ પ્રમુખની જેમ નિર્ણય નગીકે ઉત્તરમા ન થઈ શકે, કેમકે તેમણે અનુયોગો અને નાનો અભાવ કયા તથા તેમજ મિથ્યાત્વ-માર્ગથી પણ તેનું મોપન કયું નથી, કિન્તુ પ્રવચનના કિતાવે જ તેમણે તેમ કયું છે

નિશેષનો નયના પ્રમાવેશ—

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિષેષ પેઢી પ્રથમના ત્રણ જ દ્રવ્યાર્થિક નયને અભિમત છે, જ્યારે ભાવ એ જ નિષેષ પર્યાયાર્થિક નયને અભિમત છે દ્રવ્યાર્થિક નયના સંગ્રહ અને વ્યવહાર એમ બે લેદો છે, કેમકે સામાન્યઆહી અને વિશેષઆહી એમ બે પ્રકારના નૈગમનો અનુકરે સંગ્રહ અને વ્યવહારમા અતભીવ થાય છે એ સુવિદિત હકીકત છે પર્યાયાથિક નયના યજ્ઞસૂત્રાદિ આજ લેદો છે એવો શ્રીશ્વિદ્યસેન દિવાકરનો મત છે, જ્યારે પૂજ્યપાદ શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દાદિ ત્રણ લેદો છે આવાતતુ વિશેષાંની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થન કરે છે—

“ નામાદિત્રિયં દ્રવ્યદ્વિયસ્ય ભાવો ય પઞ્ચવળયસ્ય ।

સંગ્રહવહારા પદમગસ્ય સેસા ય દ્વયરસ્ય ॥ ૭૫ ॥ ”

નમસ્કાર-નિષેષનો વિચાર કરતી વેળાએ તો વિશેષાંની ૨૮૪૭ મી ગાથાના નિમ્નલિખિત—

“ ભાવ ચિય સદ્ગુણા મેસા કચ્છતિ સર્વગિવલેવે ”

—પૂર્વાર્ધ દ્વારા સૂચવાયુ છે કે શબ્દાદિ ત્રણ નયો શુદ્ધપણાને લઈને ભાવને જ ઇચ્છે છે, જ્યારે યજ્ઞસૂત્રાદિ ચારે નયો અવિશુદ્ધતાને લીધે ચારે નિષેષને ઇચ્છે છે આથી એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક સમભય છે કે ૭૫ મી ગાથામા શ્રીશ્વિદ્યસેન સુસ્વિવરના મત પ્રમાણે યજ્ઞસૂત્રનો પર્યાયાસ્તિક નય તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે, જ્યારે આ ગાથા દ્વારા તો ભાષ્યકાર પોતાનો મત બહાર કરે છે યજ્ઞસૂત્ર નામ અને ભાવ એ બે નિષેષને જ ઇચ્છે છે એમ મતાતર છે, પણ તે ચુકત નથી, કેમકે યજ્ઞસૂત્ર દ્રવ્યને માને છે, પરતુ તે દ્રવ્યને ભુલું ઇચ્છતો નથી એની અનુયોગાંના ૧૪ મા સૂત્રમા નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા ઉદ્ઘોષણ છે—

“ ડહ્મજુસુમસ્ય ણ્ગો અણુવચ્ચત્તો આગમઓ ણ્ગ દ્વાવસ્યર્થ પુત્ત નેચ્છહિ સ્તિ ”

અર્થાત્ યજ્ઞસૂત્ર નયના મત પ્રમાણે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય તોપણ સંગ્રહ નયની માકકે યજ્ઞસૂત્રના મતે પણ એક જ આગમથી દ્રવ્યવશ્યક છે અને યજ્ઞસૂત્ર ઘણા અનુપયોગી વકતાઓમા પણ ભુલાપણું ઇચ્છતો નથી વળી આ નય સ્થાપના-નિષેષને પણ માને છે, કેમકે પિંડ અવસ્થામા કડું, કંદોરો ઇત્યાદિ આકારથી નહિત સુવર્ણાદિ દ્રવ્યને, થનારા કુડલાદિ પર્યાયરૂપ વસ્તુના રૂપે જ્યાં આ નય માને છે તો વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિય કથનના હેતુભૂત ઇન્દ્રિય

૧-૭ ગાથા—

નામાદિત્રિક દ્રવ્યામ્લિકસ્ય માવશ્ચ પર્યવનયસ્ય ।

મદ્ગ્રહ-વ્યવહારો પ્રથમવસ્ય શોષાશ્ચ દ્વયરસ્ય ॥

માવમેષ શબ્દનયો શોષા કચ્છતિ સર્વનિષેષાન્ ।

ઋજુવૃક્ષસ્ય પર્વોઽનુપયુક્ત આગમત પક્ક દ્રવ્યાવદયક વૃથકસ્ય નેચ્છતિ સ્તિ ।

આકાન્ન યુક્ત સ્થાપનાને તે કેમ ન માને ? કેમકે દેખેલી વસ્તુને આમ નથી એમ ન કહેવાય મતલબ કે જે નય આનાકાર એવા દ્રવ્યને ભાવહેતુક માનીને સ્વીકારે, તે નય સાકાગ સ્થાપનાને ન માને એમ બને જ નહિ વળી ઇન્દ્રાદિ મશામાત્રરૂપ, તેના અર્થથી રહિત, ઇન્દ્રાદિ શબ્દથી વ્યવહાર ક્રાંતા નામને ઇચ્છનારો આ નય ભાવ-કાળ્પતાની અવિશેષતા હોવાથી નામ અને સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે ? તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ ન્યાય છે, કેમકે ઇન્દ્રની મૂર્તિરૂપ દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ તદ્દાકાર રૂપ અને સ્થાપનાનો ઇન્દ્રના પર્યાયરૂપ ભાવને વિષે તાદાત્મ્ય-મળદ્ધ ગ્રહેલો છે વળી ત્યાં વાચ્ય-વાચકરૂપ મળદ્ધથી મળદ્ધ એ પ્રકારની નામની અપેક્ષાથી અત્યંત મમીપ કારણતા ગ્રહેલી છે

કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે સગ્રહ નય સ્થાપના સિવાયના ત્રણ નિરૂપને ઇચ્છે છે, પરંતુ તે ઠીક નથી, કેમકે એ તો સ્વીકારવું જ પડશે કે મગ્રહિક, અસગ્રહિક, અનર્પિત ભેદવાળો કે પન્નિપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, કારણ કે સગ્રહ અને વ્યવહારનું અન્યત્ર દ્રવ્યાર્થિકમા સ્થાપનાના સ્વીકારરૂપે સૂચન છે

તેમા પ્રથમ ઉદ્દેશ્યમા સગ્રહને વિષે સ્થાપનાના સ્વીકારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, કેમકે સગ્રહ નયના મતની સગ્રહિક નૈગમ નયના મતથી અવિશેષતા છે બીજા ઉદ્દેશ્યમા વ્યવહારને વિષે સ્થાપના સ્વીકારવી પડશે, કેમકે અસગ્રહિક નૈગમ નયના મતની વ્યવહાર નયના મતથી બિન્નતા નથી ત્રીજા ઉદ્દેશ્યમા નિરૂપેશ્વ મગ્રહ અને વ્યવહારને વિષે સ્થાપનાનો અસ્વીકાર હોવા છતાં એ બેનું મિલન સંપૂર્ણ નૈગમરૂપ હોવાથી સ્થાપનાનો અસ્વીકાર કરવો પરવડે તેમ નથી, કેમકે વિભાગમા નહિ ગ્રહેવા એવા નૈગમથી પ્રત્યેક પ્રતિ એક એક ભાગનું ગ્રહણ થાય છે

વળી મગ્રહ અને વ્યવહારનો નૈગમમા અતર્ભાવ થતો હોવાથી સ્થાપનાને સ્વીકારવા રૂપ તેના મતનો પણ અતર્ભાવ થઈ જ જાય છે કેમકે ઉભય ધર્મ સ્વરૂપી વિષયનો પ્રત્યેકને વિષે અપ્રવેશ હોવા છતાં સ્થાપનારૂપ એક ધર્મનો પ્રવેશ મયુક્તિતક છે

સ્થાપનાનો મામાન્ય કે તદ્દવિશેષરૂપે સ્વીકાર કરવા માત્રથી મગ્રહ અને વ્યવહારના ભેદો ઘટી શકશે તે ભૂલવું નહિ

જીવનું અન્ય લક્ષણ—

ઉપયોગવાનું પદાર્થને જીવ કહેવામા આવે છે તે વાત તો આપણે ૨૬ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા આ ઉપરાંત જીવનું લક્ષણ પણ આપી શકાય તેમ છે આ મળદ્ધમા અન્ય કાર કથે છે કે—

औपशमिकादिभावपञ्चकान्यतमयुक्तत्वं जीवस्य लक्षणम्। (૬૨)

અર્થાત્ ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોમાથી કોઈ પણ ભાવથી યુક્ત પદાર્થને 'જીવ' કહેવામા

૧ 'ભાવ' એટલે શું તે સમજાવ તે માટે પદ્ધતીતિ નામના ગ્રંથમાં કમ્બેન્ડ (પા ૬૪)-ની શીદેવેન્દ્રચક્રિન એવમ્ શક્તિની નિગ્ધનિખિન પક્તિ રૂપ કરવામા આવે છે—

આવે છે આ લક્ષણ ખરી રીતે જોતા ચયાય નથી, તે અતિવ્યાપ્તિ દોષથી અસ્ત છે, કેમકે ઔદયિક અને પારિણામિક બાબો તો અજીવમા પણ રહેવા છે પરંતુ એ વાત સત્ય છે કે જીવમા પાચે ભાવો મલવી શકે છે, જ્યારે અજીવના સળધમા તો ઔદયિક અને પારિણામિક એ બે જ ભાવો અસ્તિત્વ ધરાવે છે

આ સળધમા ગ્રન્થકારનું મવિનય ધ્યાન જોયતા તેમણે જે ખુલાસો કર્યો હતો તે નીચે મુજબ તેમના શબ્દોમા રજુ કરવામા આવે છે —

“ ઔદયિક ભાવના ગતિ, કયાય વિગેરે જે ભેદો ગણાવવામા આવે છે તે ભેદો પુદ્ગલોમા ખીલકુલ ઘટી શકતા નથી, કારણ કે ગતિ, કયાય વિગેરેના કલ્પ્ય તો જીવોને જ હોય છે વળી ભવ્યપણું, અભવ્યપણું, જીવપણું એ ભેદો પણ જીવમા જ ઘટી શકવાના, અજીવમા નહિ પ્રકારાતન્થી, ઉપલક્ષણથી અથવા વ્યુત્પત્તિથી પારિણામિકનો અર્થ રૂપાન્ત કરવામા આવે અને તે અર્થ ભલે પુદ્ગલોને પણ લાગુ પડે, પરંતુ સૂત્રકાર (શ્રીઉમાસ્વાતિ)ના જતાવવા પ્રમાણે તો આ ભેદો જીવને જ લાગુ પડી શકતા હોવાથી તેને ‘અતત્ત્વ લક્ષણની ગણનામા છે. આ ટોણ પણ જાતનો વાધો નથી અને આવી રીતે વિચાર ન કરતા સ્થળ દષ્ટિએ વિચાર કરવામા આવે તો ઔપશમિક વિગેરે ભાવો પણ જીવમા ઘટી શકવાના નહિ, કારણ કે ઔપશમિક અવસ્થા પણ કર્મજન્ય છે અને કર્મ તો પૌદ્ગલિક છે, માટે તેની પણ શા માટે જીવના સ્વતંત્રની કોટીમા ગણના કરવી ? ”

પાચ ભાવોના નામો—

ઉપર્યુક્ત પાચ ભાવોના નામો અતુકમે (૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયિક, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) ઔદયિક અને (૫) પારિણામિક છે

“ વિશિષ્ટદૈતુમિ સ્વતો યા કીધાના તત્ત્વપતયા મવનાનિ મલ્યેભિરુપ-
શમાદિમિ વર્વાયેગિતિ યા માયા

અર્થાત્ વિશિષ્ટ કારણોને લઈને અથવા પોતાની મેળે જીવાનું તે તે રૂપે થવું તે મથવા ઉપશમ વિગેરે પચાણથી જે થાય છે તે ‘ ભાવો ’ કહેવાય છે

૧ સામાન્ય રીતે લક્ષણો બે પ્રકારના હોય છે—(અ) તત્ત્વ લક્ષણ અને (આ) અતત્ત્વ લક્ષણ જે લક્ષણ લક્ષ્યને વિશે અવગણ્ય હોય અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરે તે ‘ તત્ત્વ લક્ષણ ’ કહેવાય છે જેમકે ઉપરોક્તમાન પાચ જીવ કહેવાય, ઉચ્ચ સ્વચ્છવાન પુદ્ગલ અગ્નિ કહેવાય ઇત્યાદિ આ લક્ષણો જીવમા રહીને જ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરાવે છે જે લક્ષણ નિદામા કાયમ ન રહેતા છતાં પણ લક્ષ્યનો પરિચય કરાવે અને સાથે સાથે જીવની વ્યાવૃત્તિ પણ કરાવે તે ‘ અતત્ત્વ લક્ષણ ’ કહેવાય છે જેમકે દેવતા દકાળો છે, જટાવાળો તપસ્વી છે ઇત્યાદિ આ લક્ષણો જીવને વિશે ઉપરોક્તની જેમ કાયમને માટે રહેતા નથી, પરંતુ લક્ષ્ય દેવતા અથવા તપસ્વીનો મોલ કમલ કાલે અવગણ્ય નેત્ર રંગેની વ્યાવૃત્તિ પણ રૂઢી રીતે કરાવે છે

ઔપશમિક ભાવનુ લક્ષણ—

મોહનીયકર્મોપશમપ્રભવત્વમ્ , ઉદોર્ણસ્ય ક્ષયે સતિ અનુદોર્ણસ્ય
ચ ઉપશમે સતિ વિપાક-પ્રદેશવેદનરૂઢિવિધસ્યાપ્યુદયસ્ય વિષ્ક-
મ્મેણ નિર્વૃત્તિરૂપત્વં વૌપશમિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મોના ઉપશમ થવાથી—તેને શક્તિ ગળવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ ‘ ઔપ
શમિક ’ ભાવ કહેવાય છે જે મોહનીય કર્મ ઉદયમા આબુ હોય તેનો ક્ષય થયા બાદ અને જે
મોહનીય કર્મ ઉદયમા નહિ આબુ હોય તેને શક્તિ ગળ્યા પછી ઉત્પન્ન થતો અને વિપાકવેદન
તથા પ્રદેશવેદન એમ બે પ્રકારના (મોહનીય કર્મોના) ઉદયનો મર્વથા અટકાવ કરનારો
ભાવ ‘ ઔપશમિક ’ ભાવ કહેવાય છે પ્રદેશ અને વિપાકથી જે કર્મોના ઉદય થાય છે તેનું
વિષ્કભણુ પછી ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે ।

ક્ષાયિક ભાવનુ લક્ષણ—

જ્ઞાનાવરણાદિકર્મક્ષયપ્રભવત્વં ક્ષાયિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪)

અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે કર્મોના ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ તે ‘ ક્ષાયિક ’ કહેવાય છે,
કર્મોના આલેતિક ઉત્ક્રાંતિ તે ‘ ક્ષય ’ છે એને પછી ‘ ક્ષાયિક ’ ભાવ કહેવામા આવે છે ।

ક્ષાયોપશમિક (મિશ્ર) ભાવનુ લક્ષણ—

સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદોર્ણસ્ય ક્ષયેડુદોર્ણસ્ય ચોપશમે સતિ દેશ-
ઘાતિસ્પર્ધકાનામુદયરૂપત્વમ્ , પ્રદેશોદયે સત્યપિ અનુભાગ સમુદિશ્ય
ઉદોર્ણસ્ય ક્ષયેડુદોર્ણસ્ય ચ વિષ્કમ્ભિતોદયરૂપત્વ વા ક્ષાયોપશમિ-
કસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫)

૧-- સરખાવો લોકપ્રકાશિત ભાવ-લોકના નિમ્ન-નિખિત પૃષ્ઠા —

“ ય પ્રદેશવિપાકાભ્યાં, કર્મણામુદયોડયસ્ય ચ ।

વિષ્કમ્ભણ સ ઔપ-શમિકસ્તેન ચા કૃત ॥ ૭ ॥

ક્ષય સ્યાત કર્મણામાન્ય-ગ્તિકાચ્છેદ સ ય ચ ।

અથવા તેન નિવૃત્તો, ય સ ‘ ક્ષાયિક ’ રૂપતે ॥ ૮ ॥ ”

તત્ત્વનાશીધિની શ્રીસિદ્ધમેનગણિકૃત રૂપિ (૫ ૧૩૮)માની નિમ્ન-નિખિત પદ્ધતિઓનો
નિર્દેશ કરેલો અનાવશ્યક નહિ ગણાય —

“ તત્રોપશમનમુપશમ — કર્મણોડુદયરૂપણાવસ્થા પ્રસવસ્થાવચ્છન્નામિથન્ ,
સ પ્રયોજામસ્યેવોપશમિકસ્તેન ચા નિર્વૃત્ત । તથા તદન્યસ્તાત્યયાન્ સ ક્ષય , સ
પ્રયોજામસ્ય તન ચા નિર્વૃત્ત રૂપિ ક્ષાયિક । ”

અર્થાત્ 'સર્વઘાતિ સ્વર્ધકો'માના જે સ્વર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો ક્ષય કર્યા પછી અને જે ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેને ઉપશમાવી દઈને-સત્તામા રાણી મૂક્યા બાદ રદેશ ઘાતિ સ્વર્ધકનો ઉદય થતા જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે 'સ્વાયોપશમિક' ભાવ કહેવાય છે પ્રદેશ (વેદનરૂપ) ઉદયની આવિર્ભૂત દશામા અર્થાત્ અમુક કર્મોનો પ્રદેશ-ઉદય થતા, વિપાક(વેદનરૂપ) ઉદય દરમ્યાન જે સ્વર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો નાશ કરવાથી અને જે ઉદયમા નહિ આવ્યા હોય તેને શાકી રાખવાથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે 'સ્વાયોપશમિક' ભાવ છે

આ લક્ષણુ અમભય તેટલા માટે પ્રથમ સ્વર્ધકનુ સ્વરૂપ બાણુ જરૂરી છે, પગલુ તે મબધમા ગ્રન્થકાર સ્વયં ૩૪૪મા પૃષ્ઠમા પ્રકાશ પાડે છે

ઔદયિકે ભાવનુ લક્ષણુ—

**કર્મણાં વિપાકેનાનુભવરૂપત્વમ્ , કર્મવિપાકાવિર્ભાવપ્રયોજન-
રૂપત્વં વૌદયિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૬)**

અર્થાત્ કર્મના વિપાકથી જે અનુભવ કરવો તે 'ઔદયિક' ભાવ છે અથવા કર્મવિપાકનો આવિર્ભાવ કરવામા એટલે કે કર્મને વિપાકદશામા લાવવામા જે ભાવ કારણભૂત હોય તેને 'ઔદયિક' ભાવ સમજવો કર્મ-વિપાકના આવિર્ભાવથી ઉત્પન્ન થતા ભાવને પણ 'ઔદયિક' કહેવામા આવે છે^૧

પારિણામિકે ભાવનુ લક્ષણુ—

**જીવાદોના સ્વરૂપાનુભવ પ્રતિ પ્રહોભાવરૂપત્વ પારિણામિકસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૭)**

અર્થાત્ જીવાદિ પદાર્થોના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવામા જે ભાવ અભિમુખ હોય તેને 'પારિણામિક' ભાવ અણુવો પૂર્વોક્ત ભાવોની જેમ અત્ર પ્રયોજન કે નિર્વૃત્ત શબ્દનો પ્રયોગ

૧-૨ આત્માના મૂળ ગુણોના પાતક સ્પર્ધકોને 'સર્વઘાતિ' સ્વર્ધકો કહેવામા આવે છે, ત્યારે દેશવિરતિ (ગૃહસ્થ-ધર્મ)ના ગુણોના પાતક સ્પર્ધકોને 'દેશપાતિ' સ્વર્ધકો કહેવામા આવે છે

૩ સગ્રખાવો ભાન-લોકપ્રકાશનુ નિમ્ન-લિખિત પદ —

“ ય કર્મણા વિપાકેનાનુભવ સાદયો મયેત્ ।

સ વૌદયિકો વાચો, નિર્વૃત્તસ્તેષા વા તથા ॥ ૧૬ ॥ ”

૪-૫ તત્ત્વાર્થોધિ ની શ્રીસિદ્ધસેનગણિની ઋતિ (૫ ૧૩૬)ની નિમ્ન-લિખિત પદિત આ દર્શકનુ સમર્થન કરે છે —

“ કર્મવિપાકાવિર્ભાવ ઉદય તત્ત્વપ્રયોજનસ્તન્નિર્વૃત્તો વા ઔદયિકો વાચ । ”

યદ્ય ગદે નહિ અર્થાત જેનું પરિણામ પ્રયોજન છે તે પારિણામિક અથવા પરિણામથી નિર્વૃત્ત તે પારિણામિક એમ કહેવાય તેમ નથી, કાન્ધુ કે એમ ડરવા જતા તો છવત્વ, લબ્યત્વ અને અભવ્યત્વને સાદિ માનવાનો અનુચિત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે પરિણામને પ્રયોજન માનવાથી પૂર્વ અવસ્થામાં છવ હેતો નહિ એમ માનવું પડે એવી રીતે નિર્વૃત્ત પક્ષમાં પણ દોષ ઉદ્ભવે^૧ આથી પારિણામિકમાં રાક્ષસાદિની જેમ સ્વાર્થિક પ્રત્યય સમજવો એમ ભાવ-લોક-પ્રકાશનું કથન છે, જ્યારે અનુયોગદ્વારની શ્રીમલયાગિરિસંકૃત વૃત્તિના ૧૧૪ માં પત્રમાં તો

“ પરિણમન-તેન તેન રૂપેણ વસ્તુનાં ભવન પરિણામઃ, સ एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः ”

એવો ઉદ્દેશ છે

પાચ ભાવોની ઉત્પત્તિ—

પાચ ભાવો પૈકી પ્રથમના ત્રણ ભાવો કર્મના ઘાતથી ઉદ્ભવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે કર્મના ઘાત સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે સર્વથી ઘાત પોતાના વીર્યની અપેક્ષાને અધીન છે, જ્યારે દેશથી ઘાત તે સકર્મ આત્માના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે જેમ દારૂના મદથી ગીત, નૃત્ય, હાસ્ય વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ એથી ભાવ પોતે ઉપાજન કરેલા કર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે જ્યારે પાચમો ભાવ તો નિર્નિમિત્તક છે

આ પાચ ભાવો ઉપરાત કેટલાક વેદક નામનો છઠ્ઠો ભાવ પણ માને છે તેનું લક્ષણ અન્યકાર એમ આપે છે કે—

अनन्तानुबन्धि मिथ्यात्वमिश्रपुञ्जानां क्षये सति सम्यक्त्वपुञ्ज क्षयकरणचरमसमये चरमपुद्गलवेदनरूपत्वं वेदकस्य लक्षणम् । (૬૮)

અર્થાત્ અનન્તાનુબન્ધી કષાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયના પુજનો નાશ થયા પછી સમ્યક્ત્વ-મોહનીયના પુજના ક્ષયરૂપ કાર્યના અન્તિમ સમયમાં આ પુજનાથી તે સમયે બાકી રહેલા અરમ પુદ્ગલનો જે વેદનરૂપ અનુભાવ થાય તે ‘વેદક’ ભાવ છે કેટલાક આનો ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં જ અતર્ભાવ કરે છે

સાન્નિપાતિક ભાવ—

કેટલાક અન્યકારો વેદકને બદલે સાન્નિપાતિક ભાવને છઠ્ઠા તરીકે ગણાવે છે એનું લક્ષણ દર્શાવતા શ્રીમલયાગિરિસૂરિ અનુયોગ ૦ ની વૃત્તિના ૧૨૨ માં પત્રમાં કહે છે કે—

૧ જુઓ તત્ત્વનાર્વાધિનની જૂદા વૃત્તિ (ભા ૧ પ ૧૪૦)

૨ મગ્ધાવો ભાવલોકપ્રકાશનો ત્રીજો મુજબનો શ્લોક —

“ પરિણામેન નિર્વૃત્ત, રૂતિ વાચ ન સમ્મયેત્ ।

અસ્યા નિરુક્તો સાદિત્વ, ક્રીયત્વાદિ પ્રસજ્યતે ॥ ૧૮ ॥ ”

“અષામેવોદયિકાદિ ભાવાનાં ઢ્યાદિમેલાપક સ પ્વ તેન વા નિર્વૃત્તઃ સાન્નિપાતિક.”

અર્થાત્ આ ઔદયિકાદિ ભાવો પૈકી બે, ત્રણ ઇત્યાદિ ભાવાના એકત્ર મેળાપને-સંયોગને ‘સન્નિપાત’ કહેવામા આવે છે એ અવવા એનાથી ઉદ્ભવતો ભાવ ‘સાન્નિપાતિક’ કહેવાય છે જેનતત્ત્વપ્રદીપના કર્તાએ આ ભાવનો નિર્દેશ કર્યો નથી તેનુ કારણ એમ મનનય છે કે તેઓ મુખ્ય ભાવો તરફ જ લક્ષ્ય આપે છે, એથી તેમણે આ નાયોગિક ભાવ ની ઉપેક્ષા કરી છે, પરંતુ આપણે તેા પ્રસંગોપાત્ત એનુ દિગ્દર્શન કરી લઈએ

સાન્નિપાતિક ભાવના પ્રકારો—

ઔપશમિકથી માટ્રીને પાશ્વિભિક સુધીના પાચ ભાવો પૈકી બળે બળે, ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર, અને પાચે સાથે લેતા અનુક્રમે ૧૬, ૧૬, ૧૫, અને એક એટલે કે કુલે ૨૬ લેહો થાય છે આ પૈકી કેવળ ૮ લેહો જીવોમા અનિરુદ્ધ રીતે સંભવે છે, બાકીના વીસ લેહો તેા પ્રજ્વલ્લા પૂરતા જ છે ૧ અર્થાત્ દ્વિત્વ યોગજન્ય ૬૪ લેહો પૈકી ૧૬ સાયિક-પારિણામિક નામનો એક લેહ, ત્રિકત્વ યોગજન્ય ૬૪ લેહોમાથી ૭ સાયિક-ઔદયિક-પારિણામિક અને ૬ સાયોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ બે લેહો, ચતુષ્ત્વ યોગજન્ય આ ૮ લેહોમાથી ૬ સાયિક-સાયોપશમિક-પારિણામિક-ઔદયિક તેમજ ૧૦ ઔપશમિક સાયોપશમિક-પારિણામિક-ઔદયિક એ બે લેહો

૧ “ સમિતિ સદ્ગતરૂપતયા, નીતિ નિષ્પત પતન-મમનપ્રેક્ષ્ય વતન સન્નિપાત ”
—પદ્મસૂત્રિ (પૃ ૧૫૭)

૨-૪ આના ૨૫૬ નામ માટે જુઓ ભાવ-સૌક-પ્રકારાના ૧૧માથી ૬૧મા સુવીના પત્રો

૫ આ સંખ્યમા તત્ત્વનાર્થો ૫૦ની ૫૬૬ ટિપ્પણિ (પૃ ૧૪૭)મા જે નીચે મુજબ લખ્યુ છે તેના આશય સમજનો નથી એમ શ્રીવિનયવિજય ભાન-નોંધપ્રકાશ ॥ ૮૪ આ પછની આખ્યામા સુચને છે —

“ તત્ત્વેજાદશચિરાધિત્ત્વાદસમ્મવતસ્ત્વજા વિવક્ત્વા પચ્ચદશાવાતા પ્રજામરતો મમ્મચિન , ‘વદુષ્ઠ સાન્નિપાતિવ’ इत्यय पञ्चदशभेद इति (પ્રજામ ૦ પૃ ૧૧૭) પચ્ચનાત્ ”

૧ સિદ્ધાંતા જ્ઞાન, દર્શનાદિ સાયિક છે અને તેમનુ અનત્વ પારિણામિક ૩ એટલે આ દિઠ અયોગજન્ય લેહ મિદ્ધા જ પરવે થયે છે

૭ સવ નેતે વિષે સાયિક જ્ઞાનાદિ ઔદયિકી મુખ્ય-ગતિ અને પારિણામિક ઉત્પત્તાદિ સંભવે છે

૮ ગતિ આશ્રીને આના ચાર લેહો પડે છે જેમકે નરક-ગતિ પરત્વ સાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો ઔદયિકી નરક-ગતિ અને પારિણામિક અનત્વાદિ

૯ આ ચારે ગતિમા સંભવે છે એટલે ૩ના આ પ્રકારો પડે છે જેમા નરક-ગતિ આશ્રીને સાયિક સમ્પ્રત્વ, સાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક અનત્વ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ

૧૦ આના પચ્ચ ગતિ-અનુદૃષ્ટ આશ્રીને ચાર પ્રકારો પડે છે. જેમકે નરક-ગતિને વક્ષમા લેતા

૧ ઔપશમિક સમ્પ્રત્વ, સાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક અનત્વ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ

અને પચકન યોગજન્ય 'એક લેહ જોટલે એક દં ૪' જેદો મ લાવે છે

ભાવોનો ક્રમ—

અનુયોગદ્વાર (સુ. ૧૨૬)મા ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પાનિષ્ઠામિક અને સાન્નિપાતિક એવો ક્રમ નજરે પડે છે, ત્યારે કર્મપ્રથમ વગેરેમા તો ૩૩૨ મા પૃષ્ઠમા નિદેશેલ ક્રમ દેખાય છે, પરંતુ એ લાઘવને લઈને—કાળ, સ્વામી વગેરેની તત્ત્વમતાને આભારી છે એમ ભાવ-લોકપ્રકાશના ૨૪મા પદના વિવેચનમા સૂચવાયુ છે ઔપશમિક ભાવ અદ્વત્તાલિત (આત્મૌહતિ) અને અદ્વત્ત્વામિક છે, વાસ્તે એનુ પ્રથમ નિરૂપણ કરવામા આવે છે

ક્ષાયિક ભાવ અનેક લેહવાળો, દીર્ઘ ઝાળવાળો અને અનેક સ્વામીવાળો હોવાથી ઔપશમિક પછી એને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

જે કારણથી ક્ષાયોપશમિક ભાવનો ક્ષાયિક પછી નિદેશ કરાયો છે તે જ કારણથી ઔદયિકનો ક્ષાયોપશમિક પછી ઉલ્લેખ કરાયો છે ભૂમિ કર્મના યોગને લીધે તેમજ સ્વામીની સાધર્મતાને લઈને ક્ષાયોપશમિક પછી ઔદયિકને સ્થાન અપાય છે પૂર્વના ચાગ લાવોથી અત્યંત બિન્ન હોવાને લીધે તેમજ વિષયની વિશાળતા હોવાને લીધે ઔદયિક ભાવ પછી પાનિષ્ઠામિકનો નિદેશ કરાય છે

ઔપશમિકાદિ ભાવોના અવાતર પ્રકારો—

હવે ઉપર્યુક્ત ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોના અનુક્રમે યે, નવ, અઠાર, એકવીસ અને ત્રણ અર્થાત્ એક દરે પડે લેદોનો વિચાર કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ ઔપશમિક ભાવના જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર એમ બે લેદો પડે છે તેનુ લક્ષણ પૂર્વ-સ્વરૂપ વિચારીએ

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનુ લક્ષણ—

મિથ્યાત્વાનન્તાનુવ્રત્તિકર્મણાં પ્રદેશવિપાકોદયવિષ્કમ્ભરૂપત્વમોપશમિકસમ્યક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ(મોહનીય) અને અનન્તાનુષ્ઠાની કર્મો (કપાયો)ના પ્રદેશ-ઉદય તેમજ વિપાક-ઉદયને શેકી રાખનારા ભાવને ' ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ' બાબુલુ

૧ ઉપશમ-ત્રેણિમા રહેલા મનુષ્યોમા જ આ બ ૧ સભવે છે કેમકે જે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્ય ઉપશમ-ત્રેણિ પામે છે તેને ઔપશમિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક દાન્દો ઔદયિક મનુષ્ય-ગતિ આ પાલિકામિક જીવત્વ આ ભવત્વ હોય છે

૨ આ છના અવાતર લેદો પડે છે જેમકે દ્વિસયોગજ એક, ત્રિસયોગજ બે લેદો પેમી પ્રથમનો એક આ દ્વિતીયા ચાર, ચતુઃસયોગજ બે લેદોના ચાર, ચાર એને ને ના અને પચસયોગજ એક ૧+૧+૪+૪+૮+૧ મળતા ૫૨ થાય છે

નારકાદિને ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વની આશિ—

નારકના જીવોને તેમનો જન્મ થયા પછી અતર્ક્યહૂત કાળ વીત્યા બાદ આ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઇ શકે પૂર્વ જાવોનું સ્મરણ, દેવતારૂપી મિત્રોનું આગમન અને તેણે આપેલો ઉપદેશ, તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ એ પહેલી ત્રણ નરક સુધીના જીવોને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થવામાં બાધ કારણો છે, બ્યારે આ ત્રણ કારણોમાંના મધ્યમ સિવાયના બે કારણો બાકીની ચાર નરકોના જીવ આશી સમજી લેવા

તિર્થચોના મળધમાં આવું સમ્યક્ત્વ જન્મ પછી ચારથી આઠ દિવસ સુધીમાં ચાલી શકે છે અને જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને તીર્થઠકની મૂર્તિનું દર્શન એ આ સમ્યક્ત્વ મેળવવાના બાધ સાધનો છે

મનુષ્યો જન્મ્યા પછી આઠ વર્ષે આવું સમ્યક્ત્વ મેળવી શકે અને તેના કારણે તિર્થચના મળધમાં ખત થવામાં આવ્યા તે જ છે

નારકના જીવોની માફક દેવતાઓને પણ તેમના જન્મ પછી અતર્ક્યહૂત કાળ વીત્યા બાદ આ સમ્યક્ત્વ સંભવી શકે છે એના મળધમાં આ સમ્યક્ત્વ થવાના કારણોમાં ઉપશુકત ત્રણ કારણો ઉપરાંત દેવતાની દિવ્ય શક્તિનું દર્શન પણ એક કારણ છે આ વાત બારમાં દેવલોક સુધી જ ધરે છે, શ્રેવેયકવાની દેવતાઓના મળધમાં તો સ્મરણ અને ઉપદેશ એ બે જ કારણો છે

અત્રે જે ઔપશ્યિક ભાવનો પ્રથમ ભેદ દર્શાવાયો છે તેમાં શ્રધ્ધિ ભેદવાથી ઉત્પન્ન થતા તેમજ ઉપશમ શ્રેણિમાં આરૂઢ થયેલાને ઉદ્ધવતા એ બંને પ્રકારના ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ માટે અવકાશ છે

ઔપશ્યિક ચારિત્રનું લક્ષણ—

ચારિત્રમોહનીયોપશમપ્રભવત્વ ઔપશ્યિકચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૭૦)

અર્થાત્ ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ ‘ ઔપશ્યિક ચારિત્ર ’ છે

શ્લાયિક ભાવના નવ ભેદો—

શ્લાયિક ભાવના (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) ચારિત્ર, (૩) જ્ઞાન, (૪) દર્શન, (૫) દાન, (૬) લાભ, (૭) ભોગ, (૮) ઉપભોગ અને (૯) વીર્ય એમ નવ ભેદો છે તેના અનુક્રમે લક્ષણો પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં આવે છે

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

સત્સકલ્પપ્રભવત્વ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧)

અર્થાત્ આ અનન્તાનુગન્ધી કપાયો અને ત્રણ પ્રકારના દર્શન—મોહનીય (સમ્યક્ત્વ, 'સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ અને મિથ્યાત્વ) એ સાતેના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો હાવ ' ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ' કહેવાય છે

ક્ષાયિક ચારિત્ર—

ચારિત્રમોહનોયક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો મર્વાશે ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતો હાવ ' ક્ષાયિક ચારિત્ર ' છે આને ' યથાર્થાત્ ચારિત્ર ' કહેવામા આવે છે

ક્ષાયિક જ્ઞાન—

સકલજ્ઞેયગ્રાહિત્વે સતિ સમસ્તજ્ઞાનાવરણક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિક-જ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩)

અર્થાત્ સમસ્ત જાણવા લાયક (જ્ઞેય) પદાર્થોને ગ્રહણ કરનાર તેમજ મરળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા હાવને ' ક્ષાયિક જ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે આનુ બીજુ નામ ' કેવલજ્ઞાન ' છે

ક્ષાયિક દર્શન—

સકલદર્શનાવરણક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪)

અર્થાત્ સમસ્ત દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતા જે હાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ' ક્ષાયિક દર્શન ' છે આનુ અપર નામ ' કેવલદર્શન ' છે

૧ ખોગી અને ખરી શ્રદ્ધાનુ મિશ્રણ તે ' સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ ' છે

૨ આનો અર્થ એમ ન કરવો કે દુનિયામા બીજા પાંચો દેશાત છે, પરંતુ તે જાણવા લાયક નથી પરંતુ જે જે પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે જાણે ' જ્ઞેય ' સમા લાગુ પડે છે

૩ ક્ષાયિક જ્ઞાન તે જ કેવલજ્ઞાન છે, કેમકે એ જ્ઞાન ક્ષાયિક હાવે જ પ્રમદે છે એ પ્રમાણે ક્ષાયિક દર્શન સાર મમજી તેવું

ક્ષાયિક દાન—

एकस्मादपि तृणाद्यात् त्रिभुवनविस्मयजनक यदर्थिनो यथेप्सित-
प्रशतृत्व (न जातुचित् प्रतिहन्तृत्व) तत् क्षायिकदानस्य लक्षणम् ।
(७५)

અર્થાત્ એક જ તૃણ (તણખના) ॥ મત્ર માત્રથી ત્રિભુવનને વિસ્મય પમાડે તેવી ગીતે
યાચકને મતોપ પમાડવાની શક્તિ તે ' ક્ષાયિક દાન ' છે

ક્ષાયિક લાભ—

अशेषलाभान्तरायक्षयादचिन्त्यमाहात्म्यविभूत्याविर्भावकत्वं क्षा-
यिकलाभस्य लक्षणम् । (७६)

અર્થાત્ લાભાન્તરાય કર્મનું સંપૂર્ણ નિકન્દન થતા જે અચિન્ત્ય માહાત્મ્ય-વિભૂતિ ઉત્પન્ન થાય
છે તેના આવિર્ભાવને ' ક્ષાયિક લાભ ' જણાવે

ક્ષાયિક ભોગ—

समस्तभोगान्तरायक्षयप्रभवत्वे सति यथेष्टसुखानुभावरूपत्वं क्षा-
यिकभोगस्य लक्षणम् । (७७)

અર્થાત્ સમસ્ત ભોગાન્તરાય કર્મના ક્ષય યવાથી જે યથેષ્ટ સુખનો અનુભવ થાય તે
' ક્ષાયિક ભોગ ' છે આ ક્ષાયિક ભોગ તીર્થ કરના સગમમા પુષ્પદ્રષ્ટિ ઇત્યાદિ પ્રાતિહાર્યના
દારણ્યુત છે

ક્ષાયિક ઉપભોગ—

उपभोगान्तरायक्षयप्रभवत्वे सति विषयसम्पदि सत्या तथोत्तर-
गुणप्रकर्षात् तदनुभवरूपत्वं क्षાયिकોपभोगस्य लक्षणम्, उपभोगान्तराय-
क्षयप्रभवत्वे सति च्छत्रचामरादिप्रातिहार्यादीनां पुनः पुनरुपभुज्यमानत्वं
वा । (७८)

અર્થાત્ ઉપભોગાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર અને વિષય-સંપત્તિની વિદ્યમાન દશામા
પણ ઉત્તર ગુણના પ્રકર્ષથી લોકોત્તર સંપત્તિને જે ઉપભોગરૂપ અનુભવ થાય તે ' ક્ષાયિક ઉપભોગ '

કહેવાય છે અથવા ઉપભોગાતરાય કર્મનો ક્ષય થતા છત્ર, ચામર, સિંહાસન ઇત્યાદિ પ્રાપ્તિ હાથેનો ફરી ફરીને જે ઉપભોગ કરાય તે ‘ક્ષાયિક ઉપભોગ’ છે

ભોગ અને ઉપભોગમા તકાવત—

જેનું એક જ વાર મેવન થઇ શકે—જે એક જ વાર ભોગવાઇ શકે તે ‘ભોગ’ કહેવાય છે, જેમકે ભાત વગેરે અન્ન, પુષ્પની માળા, તાજુલ, વિલેપના, ઉદ્ભવર્તન, ધૂપ, સ્નાન, પાનાદિ ફરી ફરીને જેનું મેવન થઇ શકે—જેનો ભોગ ભોગવી શકાય તે ‘ઉપભોગ’ છે જેમકે વસ્ત્ર, અલકાર, ગૂંઠ, ગાડી, વાડી, દાડી, ગયન, આસન, ઇત્યાદિ આ વાતના સમર્થનાથે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપશ પૃત્તિના ૧૫૭ માં પત્રગત નીચે મુજબનો શ્લોક ઉપનિષ્ઠ કરવામા આવે છે —

“ સકૃદેવ ભુજ્યતે યઃ, સ ભોગોડન્નસ્વગાદિકઃ ।

પુનઃ પુનઃ પુનર્ભોગ્ય, ઉપભોગોડ્દગનાદિકઃ ॥ ૫ ॥ ”

ક્ષાયિક વીર્ય—

વીર્યાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવાપ્રતિહતશક્તિવિશેષરૂપત્વ ક્ષાયિકવીર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૯)

અર્થાત્ વીર્યાન્તરાય કર્મના નાશથી ઉદ્ભવતી અપ્રતિહત શક્તિ તે ‘ક્ષાયિક વીર્ય’ છે

ક્ષાયિક દાનાદિ પાત્રના અન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ અન્યકાર દર્શાવે છે —

વાનાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકદાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૦)

ક્ષાયિક લાભાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકલાભસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૧)

દાનાદિના ભોગાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકભોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૨)

અન્ય ઉપભોગાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકોપભોગસ્ય લક્ષણમ્ (૮૩)

લક્ષણો વીર્યાન્તરાયાત્પન્તક્ષયપ્રભવત્વ ક્ષાયિકવીર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૪)

અર્થાત્ દાનાન્તરાય કર્મના આત્યન્તિક ક્ષયથી ઉદ્ભવતો ભાવ તે ‘ક્ષાયિક દાન’ છે લાભાન્તરાય કર્મના સર્વથા વિનાશથી પ્રકટ થતો ભાવ તે ‘ક્ષાયિક લાભ’ છે ભોગાન્તરાય કર્મના અપૂર્ણ મહાન્થી જે ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે તે ‘ક્ષાયિક ભોગ’ છે ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો સર્વાંગે ક્ષય થતા જે ભાવ ઉદ્ભવે છે તે ‘ક્ષાયિક ઉપભોગ’ કહેવાય છે વીર્યાન્તરાય કર્મનો સર્વાંગે નાશ થતા જે ભાવ પ્રકટે છે તે ‘ક્ષાયિક વીર્ય’ કહેવાય છે

ક્ષાયોપશમિકે ભાવના ૧૮ લેહો—

હવે ક્ષાયોપશમિકે ભાવના ૧૮ લેહોનો અધિકાર ઠહેવામાં આવે છે મતિ આદિ ચાર પ્રકારના જ્ઞાનો, ત્રણ અજ્ઞાનો, ચક્ષુર્દર્શનાદિ ત્રણ દર્શનો, દાનાદિ પાંચ લગ્નિ, સમ્યક્ત્વ, ચાન્નિ અને દેશવિરતિ એ ૧૮ લેહો છે

મતિ વગેરે ક્ષાયોપશમિકે જ્ઞાન—

**મનિજ્ઞાનાવરણાદિક્ષયોપશમપ્રભવત્વ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૮૫)**

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય અને મન પયયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવો-જ્ઞાનો ક્ષાયોપશમિકે જ્ઞાન ' ઠહેવાય છે

મતિ-અજ્ઞાનાદિ—

કુતિસત્તજ્ઞાનરૂપત્વ તાદશાજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૬)

અર્થાત્ જ્ઞાનથી વિપરીત તે અજ્ઞાન જેમકે મતિજ્ઞાનથી વિપરીત તે મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત જ્ઞાનથી ઉલટું તે શ્રુત-અજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનથી ઉધુ તે વિભગજ્ઞાન આ ત્રણે અજ્ઞાન ઠહેવાય છે

ચક્ષુર્દર્શનાદિ ક્ષાયોપશમિકે દર્શન—

**દર્શનાવરણક્ષયોપશમજન્યત્વ ક્ષાયોપશમિકદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૮૭)**

અર્થાત્ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવને ' ક્ષાયોપશમિકે દર્શન ' બહુલુ ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શન એ ત્રણ ક્ષાયોપશમિકે દર્શન છે, અથારે કેવલદર્શન તે ક્ષાયિક દર્શન છે

દાનાદિ ક્ષાયોપશમિકે લગ્નિ—

**અન્તરાયકર્મક્ષયોપશમજન્યત્વ ક્ષાયોપશમિકદાનાદિલબ્ધેર્લક્ષણમ્ ।
(૮૮)**

અર્થાત્ અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો ભાવ ' ક્ષાયોપશમિકે લગ્નિ ' ઠહેવાય છે તે પાંચ છે — (૧) દાન, (૨) લાક્ષ, (૩) લોગ, (૪) ઉપલોગ અને (૫) વીર્ય

લઘિધ પરત્વે શકા—

પૂર્વે જ્ઞાનાદિ પાત્ર લઘિધઓને ક્ષાયિક ગણાવી અને અત્ર ફરીથી તેને ક્ષાયોપશમિક ગણાવી તે શુ યુક્ત છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી અને ક્ષયોપશમથી એમ બંને રીતે લઘિધઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા પૂર્વોક્ત અન્તરાય કર્મના ક્ષયબળ્ય છે, બ્યારે અત્રોક્ત ક્ષયોપશમબળ્ય છે વિશેષમા ક્ષાયિક લઘિધઓ સર્વજ્ઞાને જ હોય છે, બ્યારે ક્ષાયોપશમિક લઘિધઓ છદ્મસ્થોને જ હોય છે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—

અનન્તાનુવન્ધિ-મિથ્યાત્વયોઃ સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેऽનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ દેશઘાતિનામુદયે ચ સતિ જાત યત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં તદ્રૂપત્ત્વમ્, ઉદીર્ણસ્ય ક્ષયેऽનુદીર્ણસ્ય ચોપશમે સતિ અશુદ્ધપુલ્લસ્ય પ્રદેશોદયે સતિ શુદ્ધસ્ય તસ્ય વિપાકોદયરૂપત્ત્વ વા ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૮૯)

અર્થાત્ અનન્તાનુબધી કષાય અને મિથ્યાત્વ એ બંનેના સર્વઘાતી સ્પર્ધકોમાના જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આભ્યા હોય તેનો ક્ષય કરીને અને ઉદયમા ન આભ્યા હોય તેનો ઉપશમ કરીને દેશઘાતી સ્પર્ધકના ઉદય દરમ્યાન પદાર્થને વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રદ્ધાને ‘ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ’ કહેવામા આવે છે અનન્તાનુબધી કષાય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયમાથી જે ઉદયમા આવેલા તેના ક્ષય પછી અને ઉદયમા ન આવેલાના ઉપશમ થયા પછી અશુદ્ધ (મિથ્યાત્વ) પુજના પ્રદેશ-ઉદય દરમ્યાન શુદ્ધ પુજના વિષાક ઉદયને ‘ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ’ કહેવામા આવે છે

ક્ષાયોપશમિક ચારિત્રિયુ લક્ષણુ—

દ્વાદશકપાયાનામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેऽનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ સઙ્ગ્વલન-નોક્પાયયોર્યથાસમ્ભવમુદયે ચ સતિ સાત્રચયોગેભ્યઃ સર્વથા નિવૃત્તિ-પરિણામરૂપત્ત્વ શ્રાયોપશમિકચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્, અથવા અન્તરાય-સર્વઘાતિસ્પર્ધકાનામુદીર્ણસ્ય ક્ષયેऽનુદીર્ણસ્યોપશમે ચ દેશઘાતિસ્પર્ધકાનામુદયે ચ સતિ સર્વવિરનિપરિણામરૂપત્ત્વ તત્ । (૯૦)

બાર કષાયમાથી અર્થાત્ અનન્તાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની એવા ત્રણ પ્રકારના ચારે કષાયમાથી જે કોઈ કષાય ઉદયમા આભ્યા હોય તેનો નાશ કર્યા પછી અને જે

ઉદયમા ન આબ્યા હોય તેને અટકાવી રાખીને, સજ્જવન કપાય તેમજ નવ નોકપાય એમાના કોઇનો પણ યથાયોગ્ય ઉદય રહેતે છતે સાવધ યોગોમાથી સર્વથા નિવૃત્ત રહેવા રૂપ જે પરિણામ તે 'ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર' બાબુલુ અથવા અન્તરાયના મર્વધાતી સ્પર્ધકોમાથી જે ઉદયમા આબ્યા હોય તેને અપાવી દઇને અને ઉદયમા ન આબ્યા હોય તેનો ઉપશમ કર્યો પછી દેશધાતી સ્પર્ધકો માથી કોઇ પણ ઉદયમા હોવા છતાં પણ સાવધ યોગોથી મર્વથા નિવૃત્ત રહેવા રૂપ પરિણામને પણ 'ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર' કહેવામા આવે છે

દેશવિરતિનુ લક્ષણુ—

કપાયાદકસર્વધાતિસ્પર્ધકાનામુદોર્ણસ્ય ક્ષયેऽનુદોર્ણસ્યોપશમે ચ પ્રત્યાખ્યાનાદિદેશધાતિના યથાસમ્ભવમુદય ચ સતિ દેશતો વિરતિ-
લક્ષણપરિણામરૂપત્વ દેશવિરતિચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧)

અર્થાત્ અન તાતુળન્ધી અને અપ્રત્યાખ્યાન કોધાદિ કપાયરૂપ આઠ કપાયોના સર્વધાતી સ્પર્ધક માથી જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આબ્યા હોય તેનો નાશ કરીને અને જે સ્પર્ધકો ઉદયમા ન આબ્યા હોય તેને રોકી રાખીને પ્રત્યાખ્યાનાદિક દેશધાતી સ્પર્ધકોમાના કોઇ પણ ઉદયમા આબ્યા હોય તે કથામા દેશથી વિરતિરૂપ પરિણામ થાય છે તે પરિણામ 'દેશવિરતિ' અથવા 'મૃહસ્થધર્મ' કહેવાય છે

સ્પર્ધકનુ લક્ષણુ—

અવિભાગપરિચ્છન્નકર્મપ્રદેશાનુભાગપ્રચયશ્રેણિક્રમહાનિવૃદ્ધિરૂપત્વ
સ્પર્ધકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨)

અર્થાત્ જેના એકથી બે વિભાગ ન થઇ શકે એવા કર્મ-પ્રદેશોમાના રસના સમુદાયની વૃદ્ધિ અને કર્મ પ્રદેશોની સખ્યામા ઘટાટો જે કર્મ-સ્કધમા થાય તે સ્કધને ક્ષાયોપશમિક ભાવના લક્ષણમા નિર્દેશેવ 'સ્પર્ધક' બાબુલુ આ લક્ષણુ રહેલ્ય મમલ શકાય તેટલા માટે સ્પર્ધકનો સંક્ષેપત વિચાર કરવામા આવે છે

સ્પર્ધકનુ સ્વરૂપ—

ધારો કે આત્માએ એક સમયમા એક કર્મ-સ્કધને ગ્રહણ કર્યો આ કર્મ-સ્કધમા ઓલાવતી રસવાળા અનેક પરમાણુઓ (પ્રદેશો) રહેલા છે આમા જે પરમાણુ આપણને-અહ્ય જ્ઞાનીને ઓછામા ઓછો રમ યુક્ત લાગે તે પરમાણુના ગમમા પણ પરમ યોગી તરતમતા

૧ આત્મા કમર ધોમાથી અને સ્પર્ધકો મની શકે છે એની કરીને સ્પર્ધકથી કમર ધને એક વિભાગ સમજવો

જુએ છે. જો તે ચોતાની મતિ અનુસાર તેના અનેક લેહો પાડે, તો તે રસાશો સર્વ જીવોના કરતાં અનન્ત શુણ્ણ થાય આ પ્રમાણે કલ્પેલા વિભાગોમાથી જે જે પરમાણુઓમા પગમ યોગીની ખુદ્ધિ અનુસાર ઓછામા ઓછો રસ હોય તેવા સમાન જાતિના પરમાણુનો એક સમુદાય તે પ્રથમ વર્ગણા સમજવી આ પ્રથમ વર્ગણાના દરેક પરમાણુમા જેટલો રસ છે તેનાથી એક અશે વધારે રસ જે પરમાણુઓમા હોય તેનો જો સમુદાય કંવામા આવે, તો તે સમુદાયને બીજી વર્ગણા જાણવી આ પ્રમાણે એક એક રસાશ વધતો હોય એવા પરમાણુના સમુદાયો (વર્ગણાઓ) એટલા બનાવવા કે જેથી કરીને જો સમુદાયોની-વર્ગણાઓની સખ્યા અલગ્યની સખ્યા કરતાં અનન્ત શુણ્ણ અને સિદ્ધોની સખ્યાના અનન્તમે ભાગે થાય આ પ્રમાણે બનાવેલી વર્ગણાઓના સમુદાયને 'સ્પર્ધક' કહેવામા આવે છે

અત્રે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી કે બીજી વર્ગણાઓની અપેક્ષાએ પ્રથમ વર્ગણામા પરમાણુની સખ્યા વિશેષ છે, પરંતુ તેના દરેક પરમાણુમા રસ તો થોડો છે વિશેષમા બીજી વર્ગણાના સમરત રસ કરતા પ્રથમ વર્ગણાગત રસ ઓછો. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વર્ગણા પૂર્વ પૂર્વ વર્ગણાની અપેક્ષાએ પરમાણુની સખ્યામા ઉતરતી છે, પરંતુ તદ્ગત રસમા વ્યથિયાતી છે ઉદેલી વર્ગણાના દરેક પરમાણુમા પ્રથમ વર્ગણાના પરમાણુ કરતા અનન્ત શુણ્ણ રસ રહેલો છે

ઉપર સૂચવ્યા મુજબ પ્રથમ સ્પર્ધક બનતા ઉત્તરોત્તર એક એક અશથી વધતો રસ મળે તેમ નથી, કિન્તુ સર્વ જીવોથી અનન્તશુણ્ણ રસાશ અધિક રસ મળે છે એટલે તેવા રસવાળા પરમાણુથી પ્રથમની માફક વિચાર કરતા બીજો સ્પર્ધક બને છે એવી રીતે ત્રીજીથી માંડીને છેક અનન્ત સ્પર્ધકો સુધી સમજી લેવું

ક્ષાયોપશમિક ભાવ તેમજ તેના લેહોના લક્ષણો વિચારતા સ્પર્ધકોને ઉદ્ભવેલ કરવામા આવ્યો હતો તેથી આ સળખમા થોડુંક વિવેચન ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે

પ્રત્યેક કર્મના અનતાનત ગમ-સ્પર્ધકો હોય છે તેમા કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાન એવા ત્રિવિધ આરે કયાયો, મિથ્યાત્વ અને નિંદ્રા એ વીસ સર્વધાતી પ્રકૃતિના મર્વે રસ-સ્પર્ધકો સર્વધાતિ જ હોય છે બાકીની રૂપ ધાતિપ્રકૃતિ અને દેશધાતીના જે રસ-સ્પર્ધકો ચતુસ્થાનીય તેમજ ત્રિસ્થાનીય છે તે પશુ સર્વધાતિ જ છે આ પૈકી દ્વિસ્થાનીય સ્પર્ધકોમાથી કેટલાક સર્વધાતિ અને કેટલાક દેશધાતિ છે, જે એકસ્થાનીય રસસ્પર્ધકો છે તે તો દેશધાતિ જ છે તેમા મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મન પર્યવજ્ઞાનાવરણ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિ દર્શનાવરણ, સજવલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, પાપ અતરાય, અને પુવેદ એ સત્તર પ્રકૃતિના એક, બે, ત્રણ, અને ચાર સ્થાનવાળા રસો બધ આશ્રીને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે શ્રેણિની પ્રતિપત્તિ પૂર્વે આ પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનીય, દ્વિસ્થાનીય, ત્રિસ્થાનીય કે ચતુસ્થાનીય રસનો બધ થાય છે શ્રેણિની પ્રતિપત્તિને વિષે તો અનિવૃત્તિ ખાતર-અહ્વાના સખ્યેય ભાગે બ્યતીત થયા પછી

૧ "સ્પર્ધક ત્ત્રયોત્તરોત્તરવૃદ્ધયા વર્ગનાઽસ્મિન્નિતિ સ્પર્ધકમ્" એ સ્પર્ધકોને બ્યુત્પત્તિ-અર્થ આથી ચરિતાર્થ થાય છે

અત્યંત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઈને શુભપણુ હોવાથી આ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસનો બધ છે બાકીની શુભ અથવા અશુભ પ્રકૃતિઓ બધ આશ્રીને દ્વિસ્થાનીયથી માંડીને ચતુ સ્થાનીય રસવાળી મળે છે, પરંતુ એકસ્થાનીય રસવાળી તો મળતી નથી જ અન્ય. શબ્દોમા કહીએ તો સત્તર પ્રકૃતિઓને છોડીને હાર્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસ બાધવા યોગ્ય શુદ્ધિ અપૂર્વ કરણ, પ્રમત્તાપ્રમત્તને હોતી જ નથી અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્વાના સંખ્યેય ભાગ પછી એક-સ્થાનીય રસના બધને યોગ્ય અને પગમ પ્રકર્ષને પામેલી શુદ્ધિ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તેનો બધ થતો નથી.

વળી જેમ શ્રેણિના આરોહણને વિષે અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્વાના સંખ્યેય ભાગો મળ્યા પછી અત્યંત વિશુદ્ધિને લીધે મતિજ્ઞાનાવરણાદિનો એકસ્થાનીય રસનો બધ નથી, તેમ ક્ષપક-શ્રેણિના આરોહણને વિષે ચરમ, દ્વિચરમ આદિ સમયોમા વર્તતા સૂક્ષ્મસ પરાયની અતિશય વિશુદ્ધતાને લઈને કેવલદ્વિધ (કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન)ને સંભવતા બંધનો એકસ્થાનીય રસ બધ કેમ નહિ જોવી શકા ન કરવી, કેમકે સ્વરૂપ પણુ કેવલદ્વિધનો રસ સર્વધાતી છે, અને સર્વધાતીઓના જઘન્ય પદને વિષે પણ દ્વિસ્થાનીય રસનો જ સંભવ છે શુભ પ્રકૃતિઓની પણ અત્યંત શુદ્ધિમા વર્તનાર ચતુ સ્થાનીય જ રસ બાધ છે, તેનાથી મન્દ, મન્દતર વિશુદ્ધિમા તો ત્રિસ્થાનીય કે દ્વિસ્થાનીય અને સહસ્રેશ્વાદ્યામા વર્તનાર તો શુભ પ્રકૃતિઓ જ બાધે નહિ, તો તેને વિષે તદ્ગત રસના સ્થાનકની ચિંતા શા માટે કરવી ?

અતિસ ક્લિષ્ટ મિથ્યાદષ્ટિને વિષે નરકગતિ પ્રાપ્તિય વૈકિય, તૈજમ વગેરે જે શુભ પ્રકૃતિઓ બધ પામે છે તેનો પણ તે પ્રકારના સ્વભાવને લઈને જઘન્યથી પણ દ્વિસ્થાનીય જ રસ બધાય છે, નહિ કે એકસ્થાનીય. અત્ર કોઇ પ્રશ્ન કરે કે મહાશયના ઉત્કર્ષથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માત્ર થાય છે, તો જે અધ્યવસાયો વડે શુભ પ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે તે જ અધ્યવસાયો વડે એક-સ્થાનીય રસ કેમ ન થાય ? તો આનો કિતર એ છે કે અત્ર પ્રથમ સ્થિતિથી માંડીને સમયની વૃદ્ધિ વડે અસંખ્યેય મિતિ-વિશેષો થાય છે અને વળી એકેક મિતિમા અસંખ્યેય રસ-સ્પર્ધક-સંઘાત છે, તેથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાતા પ્રત્યેક મિતિ-વિશેષમાના અસંખ્યેય જે રસ-સ્પર્ધક-સંઘાત-વિશેષો છે, તે બધા દ્વિસ્થાનીય રસના જ સંભવે છે, નહિ કે એકસ્થાનીય, શુભ પ્રકૃતિ ઓના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બધને વિષે પણ એકસ્થાનીય રસનો બધ નથી ?

આ પ્રમાણેની વસ્તુ-સ્થિતિ હોવાથી, જ્યારે દેશઘાતિ એવા અવધિજ્ઞાનાવરણાદિ કશોના સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકો વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઈને દેશઘાતિરૂપે પરિણત થતા નાશ પામે

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉક્ષોમટિરિં અજ્ઞાવસાણેહિ પગઠાણિત્રો દોર ।

સુમિત્રાણ ત ન જ ટિરિં અસંખ્યુણિત્રાં ડ અણુમાના ॥ ”

[ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અધ્યવસાયે સ્વસ્થાનિકા ભવતિ ।

શુભિકાનાં તદ્ જ યત્ સ્થિતિ અસંખ્યુણિકાસ્તુ અણુમાના ॥]

છે, વળી દેશધાતિ એવા રસ-સ્પર્ધકોને વિષે જે અતિસ્નિગ્ધ હોય તેનો રસ ઓછો થાય છે, તેમજ તદ્દન્તર્ગત કેટલાક રસ-સ્પર્ધકો કે જેનો ઉદ્દયાવલિભા પ્રવેશ થયો છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને આક્રીનાનો વિપાકોદયના વિષ્ણુરૂપ ઉપશમ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન, અક્ષુદર્શન ઇત્યાદિ ક્ષાયોપશમિક શુભો પ્રકટે છે કહ્યું પણ છે કે—

“ િગિહ્વસુઃસન્વચાહરસેસુ ફક્તેસુ દેશધાર્ણં ।
જીવસસ ગુણા જાયતિ ઓહિમણચક્લુમાર્હા ॥”

અર્થાત્ નાશ થતા એટલે દેશધાતિરૂપે પરિણત થતા અવધિજ્ઞાનાવસ્થાદિના કેટલાક દેશધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉપશમથી અને કેટલાક દેશધાતિ રસ સ્પર્ધકોના ઉદયથી ક્ષયોપશમથી અનુવિદ્ય ઔદયિક ભાવ પ્રવર્તે છે એથી કરીને જ ઉદય પામતા અશના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિથી વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે વળી જ્યારે અવધિજ્ઞાનાવસ્થાદિના સર્વધાતિ રસ સ્પર્ધકો વિપાક-ઉદયને પામે છે ત્યારે તદ્વિધય ઔદયિક ભાવ કેવળ પ્રવર્તે છે કેવળ અવધિજ્ઞાનાવસ્થાદિના સર્વ-ધાતિ રસ સ્પર્ધકોના કોઈક વાગ દેશધાતિપણ્યને લીધે, કોઈક વાર વિશિષ્ટ શુભની પ્રતિપત્તિથી અને કોઈક વાગ એના વિના પણ પરિણામ થાય છે, કેમકે અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને શુભ-પ્રત્યય એ બે સેદ સુપ્રસિદ્ધ છે મન પર્યાયજ્ઞાનાવસ્થાદિના પરિણામ તો વિશિષ્ટ સયમ અમ્રમાહ વગેરેની પ્રતિપત્તિને વિષે જ છે, કેમકે તથાવિધસ્વભાવીઓના જ બંધન કાલમાં તેનું બંધન છે વળી અક્ષુદર્શનાવસ્થાદિના પણ પરિણામ તે તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ આદિ ચોક્કસ સામગ્રી વડે છે મતિ-જ્ઞાનાવસ્થા, શ્રુતજ્ઞાનાવસ્થા, અઅક્ષુદર્શન અને અતસાય એ પ્રકૃતિઓમાં તો સદાએ દેશધાતી એવા જ રસ સ્પર્ધકોનો ઉદય છે, નહિ કે સર્વધાતિઓનો તેથી કરીને સર્વદા જ તે પ્રકૃતિઓના ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે ભાવો સમિશ્ર મળે છે, નહિ કે કુદ્દત ઔદયિક આ પ્રમાણે પચાસ ગ્રાહની મૂળ ટીકામાં કહ્યું છે આ સજત ત્યારે અને છે કે જ્યારે એમ સ્વીકારાય કે જે અધ્યવસાય વડે આ પ્રકૃતિઓના સુવધાતિ રસ સ્પર્ધકો છે તે અધ્યવસાય વડે દેશધાતિ કરી શકાય છે આમ ન માનીએ તો બન્ધની મનીષ લવાયેલા એવા મતિજ્ઞાનાવસ્થાદિ દેશધાતિ રસ સ્પર્ધકોનો મભવ અનિવૃત્તિ બાહર-અદ્દાના અખેય ભાગો જતા રહ્યા પછી જ હોવાથી તેની પહેલા મતિજ્ઞાનાદિના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે અભાવ થતા તેના બળથી લભ્ય તદ્દવસ્થાનો લાભ ઘટી શકશે નહિ એમ અન્યોન્યાશ્રયના આપાતથી મતિજ્ઞાનાદિના મૂળથી અભાવનો પ્રસંગ ખડો થશે એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન, શ્રુત-જ્ઞાન, અઅક્ષુદર્શન ઇત્યાદિનો ક્ષાયોપશમિકરૂપે ઉલ્લેખ કરવાથી સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉદયને વિષે તેના લાભનો અભાવ હોવાથી અને દેશધાતિ રસ-સ્પર્ધકોનો પૂર્વે બધ નહિ હોવાથી, માત્ર અધ્યવસાયથી સર્વધાતિરૂપે પરિણમનનો અસ્વીકાર થતા સર્વે જીવોને તેનો લાભ

મળશે નહિ એમ સમજવું. અત્ર ગોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જો એ અધ્યવસાયથી એ છે તે અધ્યવાસાયથી ઉદ્ધત સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના દેશધાતિપણે પરિણામ થાય છે તો પૂર્વ અવસ્થામાં તેના બંધને વિષે શું પ્રયોજન છે તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું પ્રયોજનની ક્ષતિની બીજીને લઈને સામગ્રી કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ તમે કહેવા માગો છો ? જો એમ હોય તો પ્રયોજન પૂર્ણ હોવા છતાં મળખૂત હદ વડે પ્રેરાયેલું ચક્ર ફરશે નહિ, તેથી કરીને પ્રકૃતમાં હેતુના મનુષ્ય થયે જ સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના બંધના ઉપાયરૂપ અધ્યવસાય વડે તેના બંધને વિષે, તેમજ તે તે અધ્યવસાયથી સર્વદા તેના દેશધાતિ પરિણામને વિષે પણ બાધકનો અભાવ છે, તેથી કરીને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અત્યંતના વિપાક-ઉદયમાં પણ ક્ષયોપશમની અવિરૂદ્ધતા છે. મોહનીય કર્મની તો મિથ્યાત્વ, અનન્તાનુબંધી કષાય વગેરે પ્રકૃતિના પ્રદેશ-ઉદયમાં ક્ષયોપશમિક બાવ અવિરૂદ્ધ છે, નહિ કે વિપાક-ઉદયમાં, કેમકે તે પ્રકૃતિઓની સર્વધાતિપણને લઈને તેના રસ-સ્પર્ધકને તથાવિધ અધ્યવસાય દ્વારા પણ દેશધાતિરૂપે પરિણામવતુ અશક્ય છે. અત્રના દેશધાતિરૂપે પરિણામમાં તાદાત્મ્યથી દેશધાતિની પ્રકૃતિના હેતુત્વની કલ્પના છે તે પ્રકૃતિઓમાં વિપાક-ઉદયના વિષે જાણી કલ્પના તો સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વગેરે લાબધને કહેનારા સિદ્ધાન્તના ગળથી ક્ષયોપશમની અન્યથા અનુપત્તિને લીધે જ તથાવિધ અધ્યવસાયથી સમજવી. કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણના વિપાક-ઉદયના વિષે જાણી માટેની અયોગ્યતામાં સ્વભાવ જ શરણ છે એમ પ્રાચી કહે છે હેતુના અભાવથી જ તેના અભાવ છે તેના હેતુપણથી અધ્યવસાયની કલ્પના કરતી વેળા તેના કલ્પના હેતુત્વની કલ્પના તો યુક્ત છે, તેથી મિથ્યાત્વહિ પ્રકૃતિના વિપાક-ઉદયને વિષે ક્ષયોપશમનો સભવ નથી, કિન્તુ તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે છે વળી સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો પણ સર્વસ્વનો નાશ કરનારા શુભવાળા છે એથી કરીને તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે પણ ક્ષયોપશમનો સભવ કેવી રીતે છે એમ ન કહેવું, કેમકે તે સર્વધાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો કે જેના અધ્યવસાય-વિશેષ વડે જરાક મન્દ અનુભાવવાળા બનાવેલા વિરલ વેદમાન દેશધાતિ સ્પર્ધકોને વિષે આંતરિક પ્રવેશ થયો છે તેનામાં યથાસ્થિત સ્વબળને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યાત્વ આદિ બાર કષાયોથી નહિત અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિઓના પ્રદેશ-ઉદયમાં કે વિપાક-ઉદયમાં ક્ષયોપશમ અવિરૂદ્ધ છે, કેમકે એ પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની છે તેમાં સર્વધાતિરસના દેશધાતિરૂપ પરિણામને વિષે ચારિત્રને અનુગત અધ્યવસાય-વિશેષને કારણરૂપ સમજવું કિન્તુ તે પ્રકૃતિઓ અધ્રુવ ઉદયવાળી છે, એથી કરીને તેના વિપાક-ઉદયમાં અભાવમાં ક્ષયોપશમિક ભાવનો આવિભાવ થતા, પ્રદેશોદયવાળી તે હોવા છતાં તે જરા પણ દેશધાતિની નથી વિપાક-ઉદય પ્રવર્તતા હોય ત્યારે તો ક્ષયોપશમિક ભાવના મલવને વિષે જરાક મલિનતા કરનારી હોવાને લીધે તે પ્રકૃતિઓ દેશધાતિની બને છે આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમની પ્રક્રિયા ટુંકાણમાં દર્શાવી છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તો કર્મપ્રકૃતિની મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય કૃત ટીકા જોવી.

ઔદયિકના ૨૧ ભેદો—

આત્માની એક પ્રકારની કલુષિતતારૂપ ઔદયિક ભાવના એકવીસ પ્રકારો છે—૪ ગતિ, ૪ કષાય, ૩ લિંગ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધપણ, અનિયતપણ અને ૬ લેશ્યા આના અનુક્રમે લક્ષણો નિર્દેશતા અચકાર કથે છે કે—

ગતિનામકર્મોદયાદ્ વિવક્ષિતભવાદ્ ભવાન્તરગમનયોગ્યત્વં ગતે-
લક્ષણમ્ । (૧૩)

અર્થાત્ ગતિનામ-કર્મના ઉદયને લીધે અમુક ભવથી ભવાન્તરગમન જવાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ' ગતિ ' કહેવામા આવે છે

કથાયનુ લક્ષણ—

ચારિત્રમાહાદયાત્ કલુષિતભાવરૂપત્વં કથાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૪)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા કલુષિત ભાવને ' કથાય ' કહેવામા આવે છે

ક્ષિગનુ લક્ષણ—

વેદોવયજન્યસ્યે સતિ મૈથુનેચ્છારૂપત્વં લિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫)

અર્થાત્ વેદ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી સંસાર-સેવનની ઇચ્છાને ' ક્ષિ ગ ' સમજવું

મિથ્યાદર્શનનુ લક્ષણ—

અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિરૂપત્વ મિથ્યાદર્શનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬)

અર્થાત્ અતત્ત્વમા તત્ત્વની યુદ્ધિ કરવી તે ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે

અજ્ઞાનનુ લક્ષણ—

મિથ્યાસ્વમોહોદયે સતિ અતત્ત્વજ્ઞાનરૂપત્વમજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭)

અર્થાત્ મિથ્યાસ્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉત્પન્ન થતા અતત્ત્વ-જ્ઞાનને ' અજ્ઞાન ' સંબો-
ધવામા આવે છે

અસિદ્ધનુ લક્ષણ—

કર્મોદયપ્રભવત્ત્વમસિદ્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮)

અર્થાત્ કર્મના ઉદયને ' અસિદ્ધયણુ ' કહેવામા આવે છે

અસંયતનુ લક્ષણ—

અપ્રત્યાશ્વનાવારણીયાદિકપાયોદયે સતિ સાવચ્ચયોગાદ્ વિરત-
ભાવરૂપત્વમસંયતસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯)

અર્થાત્ અપ્રત્યાખ્યાનાવ-હીય વિગેરે કથાયના ઉદય હરખ્યાન ઉત્પન્ન થતા અને સાવધ યોગ
નિવૃત્ત નહિ થનારા બાવને ' અસયતત્વ ' કહેવામા આવે છે,

‘લેશ્યા-વિવરણુ

લેશ્યાનુ લક્ષણુ—

મનોયોગપરિણામજન્યત્વ લેશ્યાયા લક્ષણમ્, કૃષ્ણાદિવ્રવ્ય
સાચિવ્યાદ્ આત્મનઃ પરિણામવિશેષરૂપત્વ-વા । (૧૦૦)

અર્થાત્ માનસિક વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામ-અધ્યવસાયને ‘લેશ્યા’ કહેવામા આવે છે અથવા
અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કૃષ્ણાદિ વૃદ્ધ્યના સબધથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પરિણામ-વિશેષ
ને ‘લેશ્યા’ જાણવી

લેશ્યાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

“ લિદ્યતે-શ્લિષ્યતે આત્મા કર્મણા સહાનયેતિ લેશ્યા ”

અર્થાત્ જે દ્વારા આત્મા સાથે કર્મનો આશ્લેષ થાય છે તે લેશ્યા એવી વ્યુત્પત્તિવાળી લેશ્યાના કૃષ્ણ
નીલ, કાપોત, તેજસ્, પદ્મ અને શુક્લ એમ છ લેહો છે હવે પ્રથમ તો વિશુદ્ધિની તત્ત્વમતાને
લક્ષ્યમા રાખીને યાદવામા આવતા લેશ્યાના છ લેહોના અનુક્રમે લક્ષણો વિચારવામા આવે છે

૧ કિાબરીય સાહિત્ય પૈકી ગોમ્મટસારના ૭૧૭૧૩ (મા ૪૮૮-૫૫૫)મા આ, વિધવને
સ્થાન આપવામા આવ્યું છે

૨ સરખાવે શ્રીચન્દ્રપિં મહંતરચરિત્રના ૧૫૨૨ મહત્તી શ્રીમત્તયગિરિમરિએ “ એકી વૃત્તિના
દશમા પદ્યત નિમ્ન-લિખિત પદિત —

“ કૃષ્ણાદિવ્રવ્યસાચિવ્યાદાત્મન શુભાશુભરૂપ પરિણામવિશેષ । ઉક્ત ચ—

‘ કૃષ્ણાદિવ્રવ્યસાચિવ્યાદાત્, પરિણામો ચ આત્મનઃ ।

સ્કલદિકસ્યેષ તત્રાય, ‘ લેશ્યા ’ શબ્દ પ્રવર્તેતે ॥ ”

આવશ્યકની મીહારિશદ્રીય વૃત્તિના ૬૪૫ મા પત્રમા પ્રમાણરૂપે નિર્દેશિતુ તેમજ ઉત્તર
૧૬૫૫ નની મીશાન્તિસૂચિત વૃત્તિના ૧૫૬ મા પત્રમા અવતરણરૂપે આપેલું આ ૧૭૪ પદ્ય ૮૦૪૧૦૧-
પ્રકાશ (સ ૩)મા ૨૮૪ મા પ્રોત્કરૂપે નજરે પડે છે

૩ આ કૃષ્ણાદિ વ્રવ્યો યોગાન્તર્ગત સમજવા, કેમકે એનો યોગની સાથે અનવપત્તેમજ વ્યતિરેક
રૂપે સબધ છે જેમકે જ્ઞા મુખી યોગ છે તા મુખી લેશ્યા છે યોગના અભાવમા અયોગી અવસ્થામા
લેશ્યા હોતી નથી.

કૃષ્ણ લેશ્યાનુ લક્ષણ—

કૃષ્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા મૂલાદ્ વૃક્ષોન્મૂલનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વ કૃષ્ણલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૧)

અર્થાત્ કેઇ પુરુષ કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છાથી મૂળથી તે કૃષ્ણરૂપ વૃક્ષને ઉભેલી નાખવા જેવો
સ ક્રમ કરે તેવો પરિણામ આત્મામાં કૃષ્ણ દ્રવ્યના સમઘટને—આન્નિધ્યને લઇને થાય તો તેને
' કૃષ્ણ લેશ્યા ' બોલવી

નીલ લેશ્યાનુ લક્ષણ—

નીલદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા મહાશાખાપાતનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વ નીલલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૨)

અર્થાત્ કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને કૃષ્ણદાથી વૃક્ષની મહાશાખાને પાકી નાખવારૂપ જે ભાવના
નીલ દ્રવ્યના સમાગમને લઇને થાય તેને ' નીલ લેશ્યા ' બોલવી

કાપોત લેશ્યાનુ લક્ષણ—

કાપોતવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા પ્રશાખાપાતનપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વ કાપોતલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૩)

અર્થાત્ કેઇ વ્યક્તિને કૃષ્ણ ખાવાની અભિલાષા થતા તેને કૃષ્ણદાથી વૃક્ષની પ્રશાખા—કાખદી કાપી
નાખવાનો વિચાર થાય તેના જેવો આત્મામાં કાપોત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સમઘટી ઉત્પન્ન થતો
પરિણામ ' કાપોત લેશ્યા ' કહેવાય છે

તેજોલેશ્યાનુ લક્ષણ—

રક્તવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા યુચ્છસન્દોહચ્છેદનપરિ-
ણામતુલ્યપરિણામરૂપત્વં તેજોલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૪)

અર્થાત્ કૃષ્ણતુ બક્ષણ કરવાની વાછા થતા તે કૃષ્ણદાથી વૃક્ષના યુચ્છાના સમૂહનું છેદન કરવા રૂપ
વિચારને મળતો આવતો અને રક્ત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સમઘટી ઉત્પન્ન થતા પરિણામને ' તેજોલેશ્યા '
કહેવામાં આવે છે

પદ્મલેશ્યાનુ લક્ષણ—

પોતવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા ફલોચ્છેદનપરિણામતુલ્ય-
પરિણામરૂપત્વં પદ્મલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૫)

અર્થાત્ કુળોને આહાન કરવાની ઇચ્છા થતા કુળોને તોડવા જેવો આતમામા પીત વર્ણના દ્રવ્યના સબંધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ' પદ્મલેશ્યા ' બાણવી

શુકલ લેશ્યાતુ લક્ષણ—

**શુકલવર્ણદ્રવ્યસાચિવ્યાત્ ફલાદનેચ્છયા પતિતફલમ્હણપરિણામ-
તુલ્યપરિણામરૂપત્વ શુકલલેશ્યાયા લક્ષણમ્ । (૧૦૬)**

અર્થાત્ કુળોને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી જમીન પર પડેલા કુળોને ગ્રહણ કરવા જેવો, આતમામા શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યના સબંધને લીધે ઉત્પન્ન થતો પરિણામ તે ' શુકલ લેશ્યા ' બાણવી.

લેશ્યા પરત્વે દૃષ્ટાન્તો—

આ લેશ્યાના સ્વરૂપ વિષે વધારે વિચાર કરવામા આવે તે પૂર્વે સિદ્ધાન્તમા જે જે દૃષ્ટાન્તો સૂચવાયા છે અને જેમાના એકતુ કૃષ્ણ લેશ્યાદિના લક્ષણોમા નિર્દેશ કરાયો છે તેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે ॥

કોઇક છ મનુષ્યો ભાગમા ભૂલા પડવાથી મોટી અટવીમા જઈ ચડયા ત્યા તેમને ભૂખ લાગવાથી ચારે બાજુ તેઓ ખાધ પહાઈની તપાસ કરવા લાગ્યા આમ તેમ ફરતા પવનથી ઝૂલતા એવા પદ્મલેશ્યા પડે વટેમાર્ગને બાણે બોલાવતુ ન હોય તેમ એક ક્ષણદ્રુષ જમ્બૂવૃક્ષ તેમની નજરે પડયુ તે જોઇને તેમાથી એક પુરુષ બોલ્યો કે જો આ વૃક્ષને મૂળમાથી ઉખેડી નાખવામા આવે તો આપણને મુખેથી છટ્ કોબળ મળે આ સાબળીને ખીજે બોલી બિચ્છો કે આવા મોટા ઝાડનો સમૂળ નાશ કરવાની શી જરૂર છે ? તેની મોટી ડાળીઓ કાપી નાખવાથી આપણુ કામ સરી શકે તેમ છે એટલે ત્રીભજે કહ્યુ કે મોટી ડાળીઓને ઉગતા તો પાછી કેટલી બધી વાર લાગશે વાસ્તે નાની નાની ડાળીઓ કે જે કુળોથી ભરેલી છે તે જ પાડીએ આ પ્રમાણેની વાતચિત સાબળીને બોલ્યા બોલ્યો કે ડાળીઓ પાડવાની કંઈ જરૂર નથી, આપણે શુચ્છાઓના સમૂહને તોડીએ એટલે તેમા ઉગેલા કુળો ખાવાથી આપણને તૃપ્તિ મળશે ત્યારે પાત્રમા બોલ્યો કે આપણને શુચ્છાઓની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ કુળોની જરૂર હોવાથી તેને જ તોડીએ. એટલે છટ્ટો બોલી બિચ્છો કે આ પ્રમાણે કાર્ય કરીને ખાલી ફોકટ ઝાડનો નાશ કરવાની હું તો જરૂર દેખતો નથી આ પૃથ્વી પર પડેલા કુળો ખાવાથી આપણી ભૂખ મટી જશે. આ છ માણસોના પરિણામો તે અનુક્રમે કૃષ્ણાદિ લેશ્યા છે

આ સબંધમા બીજી દૃષ્ટાન્ત એ છે કે—

એક દિવસ દૂર કામ કરવામા આનંદ માનનારા છ ચોરો એક ગામ લૂટવાને જતા હતા તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા તેમાથી એક ચોરે કહ્યુ કે આજે આપણી નજરે જે પ્રાણી પડે તેને મારવો, પછી જલે તે બેપગો હોય કે ચોપગો હોય એ સાબળીને ખીજાએ કહ્યુ કે ચોપગા જનાવરોએ આપણુ શુ બગાડયુ છે કે તેને મારવા ?

આપણને તો મનુષ્યો સાથે વિરોધ હોવાથી તેમનો નાશ કરવો ત્યારે ત્રીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય એમ દર્શાવ્યો કે સ્ત્રીહત્યા એ એક ઘોર પાપ છે, વાસ્તે ફક્ત પુરુષોને જ મારવા પછી ત્રણેએ ચોથાને પૂછ્યું કે તારો આ બાળકમા શો મત છે ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે બિચારા હથિયાર વિનાના પુરુષોને મારવાની શુ જરૂર છે, માટે શસ્ત્રધારી પુરુષોનો જ સહાર કરવો અત્યાર સુધી પાપ્યો મહામહેનતે શાંતિ બાળવી ગમ્યો હતો તેનાથી હવે રહેવાયું નહિ એટલે તેણે કહ્યું કે નાસતા એવા શસ્ત્રધારી પુરુષોને મારવાથી આપણને કરો ફાયદો નથી, વાસ્તે તેમથી જે સામા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેમને જ મારવા આમ કહી ગયા બાદ તેણે છઠ્ઠાનો મત પૂછ્યો તેણે તો સાફ કહ્યું કે હું તમારામાના કેઈના પણ મતને મળતો થતો નથી એક તો પર દ્રવ્યનું હરણ કરવું-ચોરી કરવી એ જ મહાપાતક છે તો પછી પ્રાણિ-હત્યાનું પાતક માથે વહોરી લેવાથી આપણી શી ગતિ થશે ? આપણે કયે ભવે છૂટીશું ? વાસ્તે આપણે તો ધન જ લેવું આ પ્રમાણે છએ ચોરોએ જે પોતપોતાના વિચારો રજુ કર્યા તે છ પ્રકારની કૃષ્ણાદિ લેશ્યા બળુવી કયા જીવને કંઈ કંઈ લેશ્યાઓ હોઈ શકે ?—

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને (દેવ અને દેવીઓને) કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજસ્ એમ ચાર લેશ્યાઓ સભવે છે, જ્યારે તેજસ્કાય, વાયુકાય, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સમૂર્ષિમ તિર્થંચ પચેન્દ્રિય તેમજ સમૂર્ષિમ મનુષ્યોને તથા નારકીઓને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એમ ત્રણ જ લેશ્યાઓ સભવે

૧ આ દૃશ્ય ગોચરસારના જવકાણની ૫૦૧મી અને ૫૦૭મી ગાથાઓમા પણ જોવાય છે—
૨ સરખાવો—

“ કિષ્કા નીલા વાક તેજ લેસા ચ મહાનયતરિયા ।
જોહસોહમ્મીસાણ તેહલેસા મુણેવચ્ચા ॥ ૧ ॥
કલ્પે સળકુમારે માહિદે વેષ વપલોપ ચ ।
વપસુ પચ્છલેસા તેણ પર સુલ્લેસા હ ॥ ૨ ॥
પુદ્ધી આઠ વળસસા વાયરપતેય લેસા ચત્તારિ ।
ગમ્મવતિરિયનરેસુ હલેસા તિન્નિ સેસાણ ॥ ૩ ॥ ”

[કૃષ્ણા નીલા કાપોતી તેજસી લેશ્યા ચ પ્રથમવ્યન્તરાણામ્ ।
જ્યોતિષ્કસોધર્મશામા તેજોલેશ્યાવા જ્ઞાતવ્યા ॥ ૧ ॥
કલ્પે માનકુમારે માદેન્દ્રે વેષ વ્રજલોકે ચ ।
વતેષુ પચ્છલેશ્યા તત પર શુલ્લલેશ્યા તુ ॥ ૨ ॥
પૃથ્વ્યધનસ્પતિવાદરમત્યેકાના લેશ્યા ચતસ્ર ।
ગર્ભજતિર્યદનરેસુ પદ્ લેશ્યા ચોષાણા તિસ્ર ॥ ૩ ॥]

તથા નાની સળધી નીચેની ગાથા—

‘ વાકય દોસુ તર્હ્યાદ્ મ મિયા નીલિયા ચત્તવીપ ।
વવમિયાપ મિયા જ્ઞહા તત્તો પરમજ્ઞહા ॥ ”
[કાપોતી દ્રવ્યોસ્તુનીયસ્યા મિયા નોગ્ગ ચત્તુર્ધ્યામ્ ।
વચ્ચસ્યા મિયા કૃષ્ણા તત પરમકૃષ્ણા ॥]

છે ગર્ભજ તિર્થંચ પચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોના સખધમા છએ લેશ્યાઓ સભવી શકે છે જ્યોતિષક દેવ અને દેવીઓને તેમજ સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકવામી જીવોને તેમજ તમામ વૈમાનિક દેવીઓને તેજોલેશ્યા છે સાનતકુમાર, માહેન્દ્ર, અને બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોને પદ્મલેશ્યા અને ત્યાગ પછીના બાકીના બધા દેવોને ક્ષત શુકવ લેશ્યા જ છે

લેશ્યા પરત્વે અત્પ-બહુત્વ—

શુદ્ધ લેશ્યાવાળા જીવો ત્રીથી થોડા છે, કેમકે કેટલાક પચેન્દ્રિય તિર્થંચમા, મનુષ્યોમા તેમજ લાન્તકાદિ દેવોમા તેનો મદભાવ છે પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો આથી સખયેય શુણ્ણ છે, કેમકે આવા જીવોમા કેટલાક પચેન્દ્રિય તિર્થંચ, મનુષ્યો અને પ્રથમના ત્રણ કલ્પના દેવોનો મમાવેશ થાય છે અત્ર કોઇને શકા થાય કે આ હકીકત તો બ્યાજબી લાગતી નથી, કાગળ કે લાન્તકાદિ દેવો કરતા તો સાનતકુમારાદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવોની સખ્યા અમખ્યાત શુણ્ણ છે આતુ સમાધાન એ છે કે શુદ્ધ લેશ્યાવાળા પચેન્દ્રિય તિર્થંચ જીવોની જધન્ય સખ્યા વિચારીએ તોપણ તે જીવોની મખ્યા અસખ્યાત સનતકુમારાદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવો કરતા અસખ્યાત શુણ્ણ છે આ વાતને ધ્યાનમા લઇને પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોની સખ્યા વિચારવામા આવે તો પછી ઉપલી હકીકત અસ્યાને લાગશે નહિ પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો કરતા તેજોલેશ્યાવાળા જીવો અસખ્ય શુણ્ણ છે, કેમકે તેજોલેશ્યા તો બાહર પૃષ્ઠીકાય, અખકાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, સખયેય શુણ્ણ પચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યો, ભવનપતિ, બ્યન્તર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ અને ઐશાન દેવોમા સભવે છે આથી અનન્ત શુણ્ણ જીવો (સિદ્ધના જીવો) અલેશ્ય-લેશ્યારહિત છે આથી કાપોતલેશ્યાવાળા બ્રાહ્મીઓ અનન્ત શુણ્ણ છે, કેમકે સિદ્ધના કરતા વનસ્પતિકાયના જીવો અનન્ત શુણ્ણ છે આથી નીલલેશ્યાવાળા જીવો અધિક છે અને તેના કરતા વળી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવોની સખ્યા વિશેષ છે

લેશ્યાઓના વર્ણાદિનું સ્વરૂપ—

લેશ્યાઓના વર્ણાદિકનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ ધ્યાનમા રાખવું અગત્યનું છે લેશ્યાના 'દ્રવ્ય-લેશ્યા' અને 'ભાવ-લેશ્યા' એમ એ ભેદો પડી શકે છે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાને યોગ્ય જે દ્રવ્ય તેને 'દ્રવ્ય-લેશ્યા' સમજવી અને આવા દ્રવ્યના સાન્નિધ્યથી આત્મામા ઉત્પન્ન થતા ભાવને-પચિણ્ણામને 'ભાવ-લેશ્યા' લાણવી આ વર્ણાદિનો વિચાર દ્રવ્ય-લેશ્યાને જ આશ્રીને ઘટી શકે છે તેમા કૃષ્ણ લેશ્યાનો વર્ણ વર્ષા ઋતુના મેઘ, અજન, ખજન, કાજલ, ગવલ (લેસનું શીંગડું), અરિષ્ઠક, કોકિલા (કોયલ), બ્રમર, બ્રમરાવલી, ગજકલશ (હાથીનું ખચ્ચુ), કૃષ્ણ કેશર, કૃષ્ણ અશોક ઇત્યાદિના રંગને મળતો આવે છે નીલ લેશ્યાનો વર્ણ ભૂગ, ભૂગના પીંછા, આસ, આમના પીંછા, પોપટ, પોપટના પીંછા, શ્યામ વનગજ, કળ્પતર તથા યોગની ગન્ઠન, બવદેવના વસ્ત્ર, નીલ કમવ, નીલ અશોક ઇત્યાદિના રંગજેવો છે કાપોત લેશ્યાનો વર્ણ ખદિ ના ઝાઠનો સાર, અત સીના તેમજ પૃન્તાકના કૂલ ઇત્યાદિને મળતો આવે છે તેજોલેશ્યાનો વર્ણ તો માણિક્ય, ઉગતો સૂર્ય, સૂર્યા, પરવાળાના અકુરા ઇત્યાદિના લાલ રંગ કરતા ચઢે તેમ છે સુવર્ણ, ચંપો ઇત્યાદિ

વસ્તુના ગગની માથે હરીકાંઈ ઠરી શકે તેવો પદ્મલેખ્યાનો વર્ણ છે શખ, ચન્દ્ર, ગાયનુ દૂધ, દહીં, મસુદકીણુ ઇત્યાદિના રંગ કઠ્ઠા પણ વધારે શ્વેત વર્ણવાળી શુદ્ધ લેખ્યા છે

કૃષ્ણ લેખ્યાનો રસ ડહવી તુળડી, લીંબડાના ફળો, લીંબડાની છાવ, ઇત્યાદિના રસને પણ હાલી દે તેમ છે નીલ લેખ્યા રમમા તો ખીપગ, આહ, મરચા, ગજખીપર ઇત્યાદિને છતવાને મમર્થ છે ત્રાપેત લેખ્યાનો રસ કાચા બીજોરા, કોઠ, બોર, ફણસ ઇત્યાદિના રસ કરતા ચડે તેમ છે પાકી કેરીના રમ જેવો રમ તેજોલેખ્યાનો છે પદ્મલેખ્યાનો રસ તો દ્રાક્ષ (દશખ), ખજુર, મહુંડા વગેરેના આસવો તેમજ ચંદ્રપ્રભાદિ મદિરાને પણ હરાવી દે તેમ છે શુદ્ધ લેખ્યા સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી ઇત્યાદિને મધુરતામા તો બાળુએ મૂકી દે છે

પ્રથમની ત્રણ લેખ્યાઓ અતિદુર્ગંધવાળી—મરેલી ગાયના મુઠકા કરતા પણ ખરાબ વાસવાળી છે, જ્યારે બાકીની છેલ્લી ત્રણ લેખ્યાઓ અતિસુગંધવાળી છે

વળી પ્રથમની ત્રણ લેખ્યાઓનો સ્પર્શ ઠંડો અને લુગો છે તેમજ તેઓ મકિલક હોઇ કરીને દુર્ગંધિ આપનારી છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેખ્યાઓનો સ્પર્શ બોના અને ચિકણો છે તેમજ તેઓ અસકિલક હોઇ સુગંધિ દેનારી છે વળી વિશેષમા પ્રથમની ત્રણ લેખ્યાઓ અપ્રશન્ત અને મલિન છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે

લેખ્યાઓની સ્થિતિ—

પ્રત્યેક લેખ્યાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિઓ છે તેમા પ્રત્યેકની જઘન્ય સ્થિતિ તો અત્યુદ્ધતની છે, જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેખ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાત ૧ બે અત્યુદ્ધત, ૬૪ સાગરોપમ ઉપરાત એક પદ્યોપમના અમખ્યાતમા ભાગ, ત્રણ માગરોપમ ઉપરાત એક પદ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ, બે સાગરોપમ ઉપરાત પદ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ, ૬૪ માગરોપમ ઉપરાત બે અત્યુદ્ધત અને તેત્રીમ સાગરોપમ ઉપરાત બે અત્યુદ્ધત જેટલી છે

લેખ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ—

પહેલી લેખ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતમી નરંગી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને અનુલક્ષીને બતાવાય છે પૂમપ્રભાના પ્રથમ પ્રતગત નરંગના ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્યને લક્ષ્યીને બીજીની અને એ પ્રમાણે ગેતાના પ્રથમ પ્રતરમા વસતા નારંગના ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય આશ્રીને ત્રીજીની, ઇતાન દેવલોકવાત્રી સુન્ના ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય વિચાગતા ચોથીની, પ્રહલોકના દેવના ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્યને લક્ષ્યમા રાખતા પાચમીની અને અનુત્તર સુરના પન્ન આયુધ્યને અવવ બીને છઠ્ઠીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવાય છે

૧ એક અત્યુદ્ધત પૂવના બવ સપ્તમીનુ ગણનુ અને બીજુ આગળના ભવ સપ્તમીનુ સમગ્રનુ

નારકાદિની લેશ્યાઓની સ્થિતિ—

નારક, સુર, મનુષ્ય અને તિર્યંચો પરત્વે આનો વિચાર કરીશું તો જાણ્યો કે કાપોતી લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની પ્રથમ નરક 'ઘમા'ના પ્રથમ પ્રસ્તરના નારકના આયુષ્યની અગ્રે ક્ષાએ સમજવી, જ્યારે ત્રણ સાગરોપમ ઉપરાત પદ્યોપમના અમખ્યેય ભાગ જેટલી પરમ સ્થિતિ તૃતીય નરક 'શેવા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને જાણવી કાપોતીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે નીલાની લઘુ સ્થિતિ સમજવી અને તે 'શૈલા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર સળધી છે નીલાની પન્મ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ ઉપરાત પદ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે અને તે નરક 'સિદ્ધા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને છે નીલાનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી કૃષ્ણ લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ છે કૃષ્ણ લેશ્યાની ૩૩ સાગરોપમ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નરક 'માધવતી'ની પરમ સ્થિતિ આશ્રીને છે

ભવનપતિ અને વ્યતરો આશ્રીને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓની સ્થિતિ (કેમકે વૈમાનિક અને જ્યોતિષકમા એનો સભવ નથી) એ છે કે કૃષ્ણ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષોની છે, જ્યારે પન્મોપમના અમખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા એક સમય ઉમેરતા જે સ્થિતિ આવે તે તેમની નીલ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી પન્મોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, પરંતુ તે કૃષ્ણ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી અધિક છે નીલ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કળતા કાપોતી લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક સમય જેટલી વધારે છે આ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ (શુભ) સ્થિતિ પન્મોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે ભવનપતિ, વ્યતર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકવાસીઓમા તેજોલેશ્યા અને ત્યાં પછી પ્રહલોક સુધી પદ્મલેશ્યાનો અને લાતક પછીના દેવલોકમા શુક્લ લેશ્યાનો સદ્ભાવ છે ભવનપતિ અને વ્યતરો આશ્રીને તેજોલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે ભવનપતિ પરત્વે તેજોલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમથી કઇક અધિક છે, જ્યારે વ્યતરોની પન્મોપમની છે જ્યોતિષકોનો તેજોલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ પદ્યોપમના આઠમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પદ્યોપમ ઉપરાત લાખ વર્ષોની છે વૈમાનિકોને લક્ષ્યને તેજોલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક પદ્યોપમની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ ઉપરાત પદ્યોપમના અમખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે આમા એક સમય ઉમેરીએ તો પદ્મલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ થાય, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો દશ સાગરોપમની છે આમા એક સમય ઉમેરતા શુકન લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો ૩૩ સાગરોપમની છે મનુષ્યો આશ્રીને શુકન લેશ્યાનો વિચાર બાબુએ રાખતા તિય ચો અને મનુષ્યોમા જે જે લેશ્યાઓ છે તે જાણી અતર્ચુદ્ધતની જઘન્ય સ્થિતિવાળી છે મનુષ્યની શુકન લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અતર્ચુદ્ધતની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરોડ પૂર્વ વર્ષોમા નવ વર્ષ જેટલી ઝોછી કે લગભગ નવ વર્ષ જેટલી ઝોછી અથવા કરોડ પૂર્વ વર્ષો ઉપરાત આઠ વર્ષથી કઇક અધિક કહેવાય છે^૧

૧ સ્થાનાગની શ્રીઅભયદેવસંપ્રદિન દત્તિતા ૪૦૮ મા પત્રમા કહ્યું છે કે કપાલનો પરિણામ હોય ત્યારે લેશ્યાનો પરિણામ ૭ નહિ કે લેશ્યાનો પરિણામ દોષ ત્યારે કપાલનો પરિણામ હોય છે, કેમકે

લેશ્યાઓનું પરાવર્તન—

દેવ અને નારકોની લેશ્યાને વિષે વૈદ્યુર્યનું ઉદાહરણ અને તિર્યચ અને મનુષ્યોની લેશ્યા પરત્વે રાતા વચ્ચનું ઉદાહરણ ઘટાવી લેવું જેમ વિવિધ સૂત્રના પ્રયોગથી વૈદ્યુર્ય મણિ અથવા જપા વગેરે પુષ્પના આશ્રિતથી કર્પણો વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરવા છતાં પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતા નથી તેમ ભવના અન્ત સુધી અવન્યિત રહેનારી દેવ અને નારકોની લેશ્યાઓ દ્રવ્યાતરના ઉપધાનથી વિવિધ આકાંક્ષે પામે છે, કિન્તુ મર્વથી પોતાના સ્વરૂપને તે ત્યાગ કરતી નથી આથી કરીને તેા ભાવના પરાવર્તનથી નારકો અને દેવોને છબે લેશ્યાઓ હોવાનું પૂર્વ સૂચિઓએ કહ્યું છે આ રહ્યું તે કથન—

“સુરનારયાણ તાઓ દબલેમા અવદ્વિયા મળિયા ।

માવપરાવત્તોણ પુણ પસું હુતિ ઝલ્લસા ॥”

વિશેષમા આવી પરિસ્થિતિને લઈને તેા કુદ લેશ્યાવાળા નારકોને પણ તેજેલેશ્યાદિના સભવવાળા સમ્યક્ત્વને કાલ થાય છે તેમજ શ્રીવીર પરમાત્માને ઉપમર્ગ ઝગમગ કે જેને તેની વૈમાનિક ગતિ બેતા તેજેલેશ્યા હોવી બેઈએ તેનામા કૃષ્ણ લેશ્યાદિથી ઉત્પન્ન થનારા વીરના ઉપસર્ગનું કાર્ય નજરે પડે છે ગાથી આશિષ્પત પટની જેમ તિર્યચ અને માનવોની લેશ્યાઓમા સ્વસ્વરૂપના મર્વાશી ત્યાગ પૂર્વક પરાવર્તન થાય છે અને આથી ઠગીને તેા તિર્યચોની અને માનવોની લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ ગિયાત મતમુર્તિની જણાય છે

લેશ્યાઓના પરિણામ—

મોટે ભાગે આ લેશ્યાઓના પરિણામ ત્રણ પ્રકારનો, નવ જાતનો, મત્તાવીસ તગેહનો એમ ત્રણ ત્રણ શુભો છે જન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો, પ્રત્યેકના પોતાના સ્થાનની તપ્તમતા આશ્રીને નવ જાતનો અને તેના ત્રણ ત્રણ લેહો કરતા જતા અન્ય લેહવાળો

લેશ્યા-પરિણામના પ્રથમ કે અતિમ ક્ષણમા કોઈ પણ જીવનું મરણ થતું નથી, પરંતુ છેલ્લું અતમુર્તિ બાકી રહેલ હોય ત્યારે, અથવા પ્રથમ અતમુર્તિ પમાર થઈ ગયા બાદ મરણ થાય છે તેમા બળી અતિમ અતમુર્તિ અવશિષ્ટ રહેલ હોય ત્યારે દેવી અને નારકીનું અને પ્રથમ અતમુર્તિ વ્યતીત થઈ ગયા બાદ મનુષ્ય અને તિર્યચનું મરણ થાય છે

જેના કપાસે ફીણ થઈ ગયા છે તેવા માનવને પણ કિમિ-પૂન પૂર્વ કોટિ જેટલી ગિયિતનાળા શુકલ લેશ્યાની પરિણતિ હોય છે કહ્યું પણ છે કે—

‘મુદ્દત્ત નુ જહમા રક્ષીસા હોઈ પુઠવશાદોઆ ।

નયદિ પરિસેદિ ઝળા નાયળ્યા સુક્લેસ્તાપ ॥”

[મુદ્દતાર્ધ નુ જયયા ઉત્કૃષ્ટા મવતિ પૂર્વકોટય ।

નવમિર્ચયેક્ષ્ના ક્ષાતળ્યા સુક્લેશ્યાયા ।]

૧ ૭૧૫—

સુરનારકાળા તા દ્રવલેરયા અવસ્થિતા મળિતા ।

માવપરાવત્તયા પુનરેપુ મવમિ વદ દેશ્યા ॥

લેશ્યાની ઉત્પત્તિ—

જેઓ કથાયના નિષ્પદને લેશ્યા માને છે તેમના મત પ્રમાણે કથાય નામના મોહના ઉદયથી આ લેશ્યા ઉત્પન્ન થાય છે

જેમણે માનવું એ છે કે આઠ કર્મોના પરિણામરૂપ લેશ્યાઓ છે, તેમના મતમા અસિદ્ધત્વની જેમ, આઠ કર્મોના ઉદયથી આની ઉત્પત્તિ છે

જેઓ લેશ્યાને યોગનો પરિણામ માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે ત્રણ યોગના જનક કર્મોના ઉદયથી એ ઉત્પન્ન થયેલી છે

લેશ્યા શી વસ્તુ છે ?—

આપણે ઉપરમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ લેશ્યાના દ્રવ્ય-લેશ્યા અને ભાવ-લેશ્યા એવા બે પ્રકારે પડે છે તેમા દ્રવ્ય-લેશ્યાના સ્વરૂપ પરત્વે મુખ્યત્વે કરીને ચાર મત-લેહો નજરે પડે છે (૧) કર્મ-વર્ગણાથી અને, (૨) કર્મ-નિષ્પદ, (૩) યોગ-પરિણામ અને (૪) યોગાન્તર્ગત દ્રવ્ય

(૧) ઉત્તરાધ્યયનના ૩૪ મા લેશ્યા-અધ્યયનના ટીકકાર વાદિચેતાવ શ્રીશાંતિ-સૂરિ મતાતર દર્શાવતા ૬૫૧ મા પત્રમા કહે છે કે—

“ અન્યે ત્વાહુઃ—‘ કાર્મણશરીરવત્ વૃથગેવ કર્માષ્ટકાત્ કર્મવર્ગાના-નિષ્પન્નાનિ કર્મલેહ્યાદ્રવ્યાણીતિ ’ । ”

અર્થાત્ કેટલાક એમ કહે છે કે લેશ્યા-દ્રવ્યો કર્મવર્ગણાના અનેવા છે અને જેમ કાર્મણ શરીર આઠ કર્મોથી બિન્ન છે તેમ એ પણ આઠ કર્મોથી બિન્ન છે

(૨) કર્મ-નિષ્પદરૂપ અર્થાત્ બધા કર્મોના પ્રવાહરૂપ લેશ્યા-દ્રવ્ય છે એ વાત ૬૫૦ મા પત્રમા નીચે મુજબના શબ્દો દ્વારા દર્શાવાઈ છે—

“ શુરવસ્તુ વ્યાવક્ષતે—‘ કર્મનિસ્પન્દો લેહ્યા ’ । ”

અર્થાત્ શુરુઓ તો એમ કહે છે કે લેશ્યા એ કર્મોના નિષ્પદ છે, કેમકે લેશ્યાઓ કર્મની સ્થિતિના કારણે છે પ્રશમરતિમા કહ્યું પણ છે કે—

“ તાઃ કૃષ્ણનીલકાપોતૈતૈજસીપદ્મશુક્લનામાનાઃ ।

રૂપેષ્વર્ણવર્ણવસ્થિતિવિધાન્યઃ ॥ ૩૮ ॥ ”

એટલે કે તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ નામની લેશ્યાઓ વર્ણના બધના-હલીકરણના આશ્લેષની પેઠે કર્મ-બધની સ્થિતિનું વિધાન કરનારી છે

આ મત પરત્વે શ્રીચિનયવિજય ઉપાધ્યાય લોકપ્રકાશ (સ ૩, મ્લો ૬૨-૬૭) દ્વારા કહે છે કે લેશ્યાને કર્મોના નિસ્પદ માનવો તે ઠીક નથી, કેમકે એમ માનવાથી તો તે કયા

કર્મનો નિમ્નદર છે એ મનાત ઊભો થાય છે એ યથાયોગ આઠે ડરોના નિમ્નદરપ આને માનીએ તો આ ડરોવાળા અયોગીમા પણ આનો સભવ માનવો પડે જ્યારે અયોગીએ પગલે ધાતિ-કર્મના ક્ષયથી તેમને લેશ્યાઓ માની નથી તો તે અયોગિ-કેવલીઓને પણ નહિ સભવે વળી યોગી પશ્ચિમપણુ માનતા લેશ્યાઓની કાચુતા પ્રદેશ-બધ આગ્રીને છે, ત્રિન્તુ કર્મનો સ્થિતિ-આગ્રીને નથી, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“**‘યોગા પચદિપણસં ટિઢઅણુમાગં કસાયમો કુણઈ**”

અર્થાત્ યોગો પ્રકૃતિ-પ્રદેશબધ કરે છે જ્યારે કષાયો મ્થિતિ-અનુભાગબધ કરે છે

આ પ્રમાણેની શકાના મમાધાનાથે, ઠહેવાનું કે કોઈએ પણ લેશ્યાઓ કર્મ-સ્થિતિનું કાચુ છે એવો સ્વીકાર કર્યો નથી, કેમકે કષાયોને જ કર્મ-સ્થિતિના કારણો ઠહેલા છે^૧ વિશેષ મા કષાયોમા અન્તર્ગત યદ્ય લેશ્યાઓ ટપાયોની પુષ્ટિ કરનાર હોવાથી તત્ત્વરૂપ જ હોઈ અનુભાગ પ્રતિ, કાણો છે આથી કરીને સ્થિતિ લેશ્યાઓને અનુભાગની કારણુતારૂપ ઠહેવામા આવે છે તે તેમજ શ્રીગિવશર્માચાર્યકૃત શતકે અથમા કષાયોને અનુભાગના કાચુરૂપ ઠહેવામા આવે છે તે બંને વાત ઘટે છે, કેમકે ટપાયના ઉદયને પુષ્ટાકગ્નારી લેશ્યાઓ પણ ઉપચારથી કષાયરૂપ છે

આ મળધમા વાદિવેતાલ શ્રીશાતિસૂત્રિ કથન એ છે કે લેશ્યાને યોગના પશ્ચિમરૂપ માનવાથી પ્રકૃતિપ્રદેશબધની, હેતુના જ સભવે અને કર્મની મ્થિતિની કાચુતા ન સભવે, પરંતુ લેશ્યાને કર્મના નિમ્નદરપ માનવાથી તો કર્મની સ્થિતિની કારણુતા જરૂર સભવે, કેમકે જ્યાં સુધી કષાયોના ઉદય-હોય છે ત્યાં સુધી નિમ્નદરનો મદ્દભાવ હોવાથી કર્મ-સ્થિતિની હેતુતા પણ સુક્તિસગત છે એથી કરીને જ ઉપચાન્ત-મોહ અને ક્ષીણ-મોહમા કર્મ-બન્ધનો મદ્દભાવ હોવા છતાં સ્થિતિનો સભવ નથી કહ્યું પણ છે કે—

“**‘ત પદમસમયે વચ્ચં વીયસમયે વેદ્ય તત્તિયસમયે નિજ્જિણ્ણં**”

અર્થાત્ પહેલા સમયમા તે બાધ્ય, બીજામા વેડુ અને ત્રીજામા તેની નિર્વગ કરી

એ કર્મના નિમ્નદરપ લેશ્યા માનીએ તો અમુચ્છિન્નક્રિય શુક્લ ધ્યાન ધ્યાનાગ્ના આગ

૧ છાયા—

યોગા પ્રકૃતિપ્રદેશ સ્થિત્યનુમાગ કષાયકા કુર્વન્તિ ।

૨ સગ્ખાવો પ્રશમગતિનું નિમ્ન-નિષ્પિત પદ —

‘ તત્ત્વ પ્રદેશબન્ધો યોગાત્ તદનુભવન કષાયવશાત્ ।

સ્થિતિપાકવિદોષસ્તસ્ય મયતિ લેગ્યાવિદોષેણ । ૩૭ ॥ ’

અર્થાત્ તે આ પ્રકારના મધને વિશે પ્રદેશ-બધ યોગથી થાય છે તે પ્રદેશનદ કર્મનો અનુભવ (વિપાક) પામથી થાય છે મ્થિતિ-વિશે તેમજ પાક-વિશેષ લેશ્યા-વિશેષથી થાય છે

૩ છાયા—

તત્ત્વ પ્રમદસમયે વચ્ચં દ્વિતીયસમયે વેદિત તૃતીયસમયે નિર્જીર્ણમ્ ।

કર્મોના સફલાવને વિષે તેના નિસ્વદનો મળવ હોવાથી લેશ્યાનો સફલાવ કેમ નહિ એ પ્રશ્ન ઊઠે છે એમ જો હોય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે નિસ્વદ્યુક્ત હોય તેને નિશ્ચય હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી, કેમકે કદાચિત્ નિસ્વદ્યુક્ત વસ્તુઓમા પણ તથાવિધ અવસ્થામા તેનો અભાવ જોવાય છે વળી અયોગીને યોગના પરિણામનો અભાવ હોવાથી લેશ્યાના પન્નિભામનો અભાવ છે એથી લેશ્યા એ એમનો પરિણામ જ છે એમ કહેવું ઠીક નથી, કેમકે સૂર્યોદિના અભાવમા રશ્મિ વગેરે હોતા નથી વળી તે તદ્દ્રુપ જ નથી કારણ કે કહ્યું પણ છે કે—

“યદ્વ ચન્દ્રપ્રમાપ્ત્ય, જ્ઞાત તજ્ઞાતમાત્રકમ્ ।

પ્રમા પુદ્ગલરૂપા યત્, તદ્ ચર્મો નોપવપ્યતે ॥”

અર્થાત્ જે ચન્દ્રપ્રમા વગેરે પુદ્ગલ-દ્રવ્યો છે તે અહીં કંવળ હૃષ્ટાતરૂપ છે પ્રમા પુદ્ગલ-દ્રવ્ય રૂપ છે, પદ્મ તે ધર્મરૂપ નથી તેથી ધર્મની ઉપપત્તિ નથી અર્થાત્ ધર્મના પ્રકરણમા દ્રવ્યનું ઉદાહરણ આપવું ઈચ્છિત નથી

(૪) લેશ્યાઓ એ યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યો છે, કેમકે સયોગીપણી સાથે લેશ્યાઓનો અન્વય-વ્યતિરેક ન બધ છે, કેમકે યોગ હોય ત્યારે લેશ્યા હોય છે અને યોગ ન હોય ત્યારે લેશ્યા હોતી નથી આથી એ યોગરૂપ નિમિત્તવાળી લેશ્યા સિદ્ધ થાય છે, કિન્તુ તે યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યરૂપ છે કે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ છે એ જાણવું બાકી રહે છે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ તો મનાય તેમ નથી, કેમકે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ હોય તો કયા તો તે ધાતિકર્મદ્રવ્યરૂપ હોય કે અધાતિકર્મદ્રવ્યરૂપ હોય તેમા નયોગિકેવલીને વિષે ધાતિકર્મનો અભાવ હોવા છતાં લેશ્યા સભવે છે એટલે પ્રથમ પણ ઊડી જાય છે તેમજ નયોગિકેવલીમા અધાતિકર્મનો મૂળભાવ હોવા છતાં લેશ્યાનો અભાવ છે એટલે બીજો પણ ઊડી જાય છે આથી એ યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ થાય છે જ્યાં સુધી કષાયો છે ત્યાં સુધી તેમનું અસ્તિત્વ છે અને તેઓ એના ઉદયને પોષે છે બીજા યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યોમા પણ કષાયના ઉદયથી ગોચર એવું ઉપજી હેતુ સામર્થ્ય જોવાય છે જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત દ્રવ્યનું કોષના ઉદયને ઉદીપ્ત કરવાપણું છે કોષી અતિ શય પિત્તવાળો હોય કર્મના ઉદયોને વિષે બાહ્ય દ્રવ્યોમા પણ એ પ્રમાણે સામર્થ્ય જોવાય છે તો યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યોમા એવું સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? જ્ઞાનાવરણ અને નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણના ઉદયને વિષે મદિરા અને દહીં વગેરે તેમજ તેના ક્ષયોપશમને વિષે શાહી તેમજ વથા (વજ) કારણરૂપ છે આ પ્રમાણે કષાયને ઉદીપ્ત કરનારી લેશ્યા હોવા છતાં કષાયોની સાથે તેની એકરૂપ તા નથી, કારણ કે અકષાયોને વિષે લેશ્યાના અભાવનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે

લેશ્યાને કર્મ-નિશ્ચય માનવી એ ઠીક નથી એમ દર્શાવતા પ્રજાપત્તીના ૧૭મા લેશ્યાપદની ૨ીઠામા શ્રીમલયગિરિસૂરિ કહે છે કે કર્મ-નિશ્ચય એટલે શું કર્મકંક કે કર્મસા ? કર્મકંક એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે તેની અસાગતાને લગીને ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગરૂપ બંધના હેતુતાની અનુપપત્તિનો પ્રસંગ આવે છે કંક અસાર હોય છે અને અસાર હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગ-બંધને હેતુ કેવી રીતે થાય ? અને લેશ્યા તો ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગ-બંધના પણ કારણ છે એ કર્મનિશ્ચય

એટલે કર્મનો માર એમ કહેવામાં આવે તો કયા કર્મનો માર સમજવો એવો પ્રશ્ન સ્ફુરે છે યથાયોગ આઠે કર્મોનો એ માર છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમાં આઠે કર્મોના અનુક્રમે વિષાકો દર્શાવ્યા છે, કિન્તુ ગોઠ પણ કર્મના વિષાદરૂપે લેવાનો ઉદ્દેશ નથી આથી કર્મસારરૂપ પણ એમે ડેવી રીતે સ્વીકારીએ તેવી કરીને પૂર્વોક્ત એટલે યોગવર્ગણા-અન્તગત સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ લેશ્યા છે એ પણ કિન્તુ હોવાથી તે અગીકાર કરવા લાયક છે અને વળી શ્રીહરિભદ્રસૂત્ર પ્રમુખ વિબુધવરોએ એનો સ્વીકાર કર્યો છે આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વયગિરિસૂરિનું મતવ્ય છે શ્રીવિનયવિજય પણ આગમના હોહનરૂપ લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૨૫૫) દ્વારા આ મતને ગ્રાહ્ય ગણવું હોય એમ જણાય છે વાદિવેતાદ શ્રીશાતિસૂરિ તો કથો મત શ્રેયસ્કર છે એનો ઉદ્દેશ ન કરતા, નિષ્કર્ષરૂપે એટલું જ કહે છે કે—

“ તત્ત્વ પુનઃ કેવલિનો વિદન્તિ ”

ભાવ-લેશ્યાના ભેદો—

ભાવ-લેશ્યા મકલેશ અને યોગને અનુગત આત્માના પશ્ચિમ-વિશેષરૂપ છે આના વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ એમ બે પ્રકાર છે અઠલુપિત દ્રવ્યના સપર્કથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પરિણામને ‘ વિશુદ્ધ લેશ્યા ’ જાણવી આના પણ બે ભેદો છે—(૧) કષાયોના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થતી અને (૨) કષાયોના ક્ષયથી કાલવતી એકાન્ત વિશુદ્ધિને લઈને આમ કહેવાય છે, અન્યથા કષાયોપશમિકી પણ શુદ્ધ તેમજ તંજમ અને પદ્મરૂપ વિશુદ્ધ લેશ્યા સભર છે અવિશુદ્ધ ભાવ-લેશ્યાના રાગવિષયક અને દેષવિષયક એમ બે ભેદો છે આમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાષ્ઠ લેશ્યાનો મમાદેશ સમજવો.

મકલેશના મન્દતમ, મન્દતર, મન્દ, તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ વગેરે અનેક પ્રકાર હોવાથી વસ્તુતઃ ભાવ લેશ્યાના અમર્યાદ પ્રકારો પડે છે, છતાં મક્ષેપથી શાસ્ત્રમાં એના છ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે કે જેના સ્વરૂપ માટે આપણે બે ભાતના ઉદાહરણો ઉપર મા અને ઉપર મા પૃથક બે ભેદ ગયા

લેશ્યા-દ્રવ્યના જે ઉપર્યુક્ત મતો દર્શાવ્યા છે તે મર્મ અનુમાન તેરમાં શુભસ્થા નક સુધી ભાવ-લેશ્યાનો મદ્ભાવ સમજવો આ હકીકત ગોમ્મટસાગના જીવ-કાંડની પણ નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં નજરે પડે છે—

“ અપદો ત્તિ છ લેસ્માઓ, સુરતિયલેસ્સા હુ દેસવિરદતિયે ।
તત્તો સુકા લેસ્સા, અજોગિઠાળ અલેસ્સં તુ ॥ ૧૩૧ ॥ ”

૧ જાયા—

અ’મ યત્ન ઇતિ પદ્મ લેશ્યા શુભશિલેશ્યા મિ દેશવિરતત્રિકે ।
તત્ત શુકા લેશ્યા અયોગિમ્યાનમલેશ્ય તુ ॥

તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ ૨, સૂ ૬)ની સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની ઢિંગળરીય ટીકામા તેમજ ગોમ્મટસારમા અન્ય સ્થળમા કષાયના ઉદયથી રજિત એવી યોગ-પ્રવૃત્તિને ભાવ-લેશ્યા કહી છે ^૧ આ કથન અનુભાગ તો દશમા ગુણસ્થાન પર્યંત લેશ્યાનો મૂળભાવ સમજાય, કિન્તુ અપેક્ષા પૂર્વકતુ આ કથન હોવાથી પૂર્વોક્ત કથન માથે આને વિરોધ આવતો નથી, કેમકે પૂર્વકથનમા કેવળ પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-બન્ધના નિમિત્તરૂપ પરિણામને લેશ્યારૂપે ગણવામા આવ્યો છે, બ્યારે આ કથનમા સ્થિતિ-અનુભાગ વગેરે ચારે જાતના બંધોના નિમિત્તભૂત પરિણામને લેશ્યા ગણવામા આવેલ છે ^૨

દર્શનાતરોમા લેશ્યા-સદશ વિચારો—

મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત યોગદર્શનના અનુર્થ પાઠના નિમ્ન-લિખિત—

“ કર્માગુલાકૃણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેપામ્ ॥ ૭ ”

—સૂત્રમા જીવોના ભાવોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લક્ષ્યમા રાખીને તેના ચાર વિભાગો પાઠવામા આવ્યા છે ટીકાકાર જણાવે છે કે એ તો સુવિદિત વાત છે કે સમુદાયરૂપે કર્મ અતુષ્પાદ છે —(૧) કૃષ્ણ, (૨) શુકલ-કૃષ્ણ, (૩) શુકલ અને (૪) અશુકલ-અકૃષ્ણ તેમા કૃષ્ણ કર્મ કુષ્ટોમા હોય છે શુકલ-કૃષ્ણ કર્મ એ પ્રાપ્તિના બાહ્ય સાધનોથી લક્ષ્ય છે આ વિભાગગત કર્મની latent-depositનો સમ્રૂદ્ધ અન્યને ઇજા કે લાભ કરવાથી થાય છે જેઓ પવિત્ર થયો વાણે છે અને ધ્યાન ધરે છે તેમને શુકલ કર્મ હોય છે, કેમકે આ કર્મનો મુખ્ય ઇન્દ્રિય સાથે જ સંબંધ છે, વળી બાહ્ય સાધનો ઉપર એ આધાર રાખતું નથી તેમજ ધીનને ઇજા કરવાથી એ ઉત્પન્ન થતું નથી અશુકલ-અકૃષ્ણ કર્મના અધિકારીઓ સન્ધ્યાસીઓ જ છે કે જેમના અતરાયો નાશ પામ્યા છે અને જેમનું શરીર પશુ ચરમ છે યોગીઓને-સન્ધ્યાસીઓને જ અશુકલ કર્મ હોય છે તેનું કારણ એ છે કે એમણે સારા કૃણને પણ સન્ધસ્ત કરેલા છે તેમજ તેમને એમાત્ર કશું નથી એથી તેમને અકૃષ્ણ કર્મ છે બાકી બધા જીવોમા અવશિષ્ટ ત્રણ કર્મોનો મલવ છે

મહાભારત (૧૨, ૨૮૬)મા જીવના વર્ણના છ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે પણ નોંધ કરવા લાયક હકીકત છે

જેમ જીવોના આતરિક ભાવોની મલિનતા અને વિશુદ્ધતાની તરતમતાને લઇને જૈન

૧ “ માત્રલેશ્યા કષાયોદયરજિતા યોગપ્રવૃત્તિરિતિ કૃત્વા ઔદયિકોત્યુચ્યતે ”

૨ સરખાવે જીવ-કાંડની નીચે મુજબની ગ્રાથા —

“ જાગવત્તી લેસ્તા, કસાયતદયાનુરજિયા હોદ્દા ।
તત્તો દોળણ કજ્જ, વંચવત્તક સમુદિદ્ધં ॥ ૪૮૯ ॥ ”
[યોગપ્રવૃત્તિલેશ્યા કષાયોદયાનુરજિતા મથતિ ।
તત્તો દ્રવ્યો કાર્ય મથવત્તુષ્ક સમુદિદ્ધ ॥]

દશનમા ॥ લેશ્યાઓ દશવવામા આવી છે તેમ મંબલી ગોમાલપુત્રના મતમા એના જેવા છ વિલાગો પાડવામા આવ્યા છે આ વિલાગો કર્મની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લક્ષ્યમા ગળી કૃષ્ણ, નીલ વગેરે છ વર્ણોને આધારે યોજ્યા છે એતુ વર્ણન દીધનિકાય-સામગ્ગ-ફલસુત્તમાથી નીચે મુજબ મળી આવે છે —

પારિણામિક ભાવના ત્રણ લેહો—

કર્મના ઉદય, ઉપશમ, સ્થાયીપશમ કે સ્વયંથી નહિ ઉદ્ભવતા, કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મ દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ સિદ્ધ એવા પારિણામિક ભાવના (૧) જીવત્વ, (૨) ભવ્યત્વ અને (૩) અભવ્યત્વ એમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે તેમા જીવના લક્ષણો તો આપણે ૨૬ માં તેમજ ૩૩૧ માં પૃથ્થમા વિચારી ગયા છીએ આથી અત્ર પાકીના એના લક્ષણોનો નિર્દેશ જોઇ લઇએ

ભવ્યત્વ લક્ષણ—

સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ મઘ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૭)

અર્થાત્ મોષે જવાની યોગ્યતા જે જીવમા હોય તે ‘ ભવ્ય ’ કહેવાય છે

અભવ્યત્વ લક્ષણ—

સિદ્ધિગમનાયોગ્યત્વમમઘ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૮)

અર્થાત્ મોષે જવાની જે જીવમા લાયકાત નથી તે ‘ અભવ્ય ’ કહેવાય છે

પારિણામિક લેહોની સખ્યા પરત્વે વિચાર—

પારિણામિકના ત્રણ જ લેહો છે એમ નહિ, કિન્તુ એથી અધિક છે આ વાત તો આ પ્રત્યક્ષાર પશુ નિગ્ન-લિખિત પદ્ધતિ દ્વારા નિર્દેશે છે —

“ ઇતદ્વ્યતિરિક્તા અન્યેઽપિ વહ્વસ્તસ્ય મેવા સન્તિ, તેઽપિ
શ્રુત્યાદિગ્રન્થાદ વિલોકનીયા, વિસ્તરમયાદત્ર નોક્તા ”

અર્થાત્ આ ઉપરાત ખીજા પશુ એના લેહો છે, પરંતુ વિસ્તાનના ભયથી તેનો નામોદક્ષેપ અત્ર કરવામાં આવ્યો નથી જેને એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તણે તત્ત્વાર્થ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રન્થો જોવા

અત્ર એ ઉમેરવું પડશે કે ખરી રીતે વિચિન્તા ત્રય-મૌરવના ભયની ખાતર જ નહિ, કિન્તુ પારિણામિકના અન્ય લેહો જીવના ગતિધારણુ લાવરૂપ નહિ હોવાથી પરંતુ એ તો અજીવમા પશુ સભવતા હોવાથી એનો અત્ર નિર્દેશ ન કરાય તો તે શુન્તિ-સંગત વાત છે છતાં જિજ્ઞાસાની વૃત્તિ માટે આપણે તો એટલું જ ઉમેરીશું કે અસ્તિત્વ અન્યત્વ, વર્તુલત્વ, સોમત્વ, શુશ્રુષત્વ,

૧-૨ આ બે સખ્યા વિશેષ માદિતી માટે જુઓ મુદ્ધિ-ચતુર્વિંશતિકાદ સ્પષ્ટીકરણ
(૫ ૪-૧)

અમર્શગતત્વ, અનાદિકર્મસંતાનબદ્ધત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અરૂપત્વ, નિત્યત્વ એમ અનેક લેહો પારિણામિક ભાવના છે અસ્તિત્વ એ ભાવોના સત્તાસ્વરૂપી મૌલિક ધર્મ છે જેમ અસ્તિત્વાદિની રૂપરેખા કે આત્માના જ્ઞાનાદિની સત્તા આ પ્રમાણેનો સત્તારૂપ ધર્મ પરમાણુઓમાં પણ છે અન્યત્વ એટલે એક બીજાથી ભુદાપણ જેમ કે શરીરનું આત્માથી, એક પરમાણુનું બીજાથી વગેરે તત્ત્વ એટલે યોગના પ્રયોગના સામર્થ્યથી ઉદ્ભવતી ગુણ, અશુભ કર્મોની જ્યાં પોતાના પ્રદેશમાં રહેલા શુભાશુભ કર્મની કર્તૃતાથી લોકતત્ત્વ તો સ્વતઃ મિદ્ધ થાય છે સૂર્યકાંત મહિનો સૂર્યના કિરણો સાથે સંગમ થતા અગ્નિ પ્રકટે છે તેમજ અદ્રકાંત મહિનો અદ્રના કિરણો સાથે સંયોગ થતા તે દ્રવ છે આ અણુવ પદાર્થ આશ્રીને તત્ત્વ સમજવું ગોળ, મહિંગ વગેરેને વિષે લોકતત્ત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે જેમકે આને ગોળ ખાધો કોધાદિ અથવા જ્ઞાનાદિ શુભોએ કરીને જીવમાં ગુણવત્ત્વ છે પરમાણુઓમાં પણ એક વર્ણતા વગેરેને લઈને આ ગુણ છે આમરી સુધીના દેહમાં સમારી આત્મા જોડેલો છે એથી એમાં અમર્શગતત્વ છે મુક્ત આત્મા પોતાના પૂર્વ ભવના દેહથી ત્રીજે ભાગે હીન અવગાહનાવાળો હોવાથી તેમાં પણ અસર્વગતત્વ છે પરમાણુમાં પણ એ પ્રમાણે અમર્શગતત્વ ઘટાવી લેવું જેની આદિ નથી એવા કર્મની સતતિથી વીંટલાયેલો સમારી જીવ સસાગમાં ગળે છે એથી એમાં અનાદિકર્મસંતાનબદ્ધત્વ છે કર્મણુ શરીર પણ અનાદિ કર્મના પ્રવાહથી યુક્ત છે એટલે એમાં પણ આ ભાવ રહેલો છે લોકાકાશના પ્રદેશના પરિમાણ જેટલા આત્મા તેમજ ધર્માસ્તિકાયાદિ છે એટલે તેમાં પ્રદેશવત્ત્વ છે આત્મા તેમજ આકાશ રૂપબદ્ધ છે એટલે એમાં અરૂપત્વ છે જ્ઞાનાદિના મહાભાવથી આત્મા નિત્ય છે એથી એમાં તેમજ દ્રવ્યરૂપે આકાશાદિ નિત્ય છે એથી એમાં નિત્યત્વ રહેલું છે

આ પ્રમાણે આપણે ભાવનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નોંધ ઠગવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔપશમિકથી માંડીને તે પારિણામિક સુધીના ભાવો આત્માનું સ્વરૂપ છે એટલે કે સસારી અથવા મિદ્ધ કેાઇ પણ આત્મા હોય તો એના સર્વ પર્યાયો આ પાત્ર ભાવોમાંથી કેાઇને કેાઇ ભાવવાળા જરૂર હોવાના અણુવમાં ઉક્ત પાત્ર ભાવવાળા પર્યાયોના સંલવ નથી તેથી એ પાત્રે અણુવનું સ્વરૂપ થઇ શકતા નથી અને એથી તો અન્યકારે જીવનું જે અન્ય લક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે યથાર્થ હોવાનો તેમજે પુત્રાસો કર્યો છે

ઉપરના પાત્રે ભાવો એકી વખત બધા જીવોમાં હોય છે એમ માનવું બૃહલ્લેહુ છે મુક્ત જીવોમાં દ્વાયિક અને પારિણામિક એ બે જ ભાવો હોય છે, જ્યારે સસારી જીવોમાં કેાઇ વધુ ભાવવાળા, કેાઇ ચાર ભાવવાળા તો કેાઇ પાત્ર ભાવવાળા હોય છે, કિન્તુ બે ભાવવાળો કેાઇ સમાગી જીવ નથી

આત્માના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દર્શનની ઇતર દર્શનોથી વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવાનું કાર્ય આ ભાવ-પ્રકરણ કરે છે, કેમકે આપણે ઉત્તર મા પૃથ્થમાં જોઈ ગયા તેમ નૈયાયિક, સામ્ય અને વૈશ્ણવ દર્શનો

૧ જે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે વૈભાવિક છે અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો 'સ્વાભાવિક' છે

આત્માને 'કૂટસ્થ નિત્ય' માને છે અર્થાત્ એમાં તેઓ કોઈ પણ જાતનો પરિણામ સ્વીકારતા નથી જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વગેરે પરિણામો પુરુષના નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિના છે એવી સામ્યોની માન્યતા છે વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનો બેઠેજ્ઞાનાદિને આત્માના શુષ્ક તરીકે માને છે છતાં આત્માને તો તેઓ એકાત નિત્ય-અપરિણામી ગણે છે નવીન ગીતાસરકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિકોને મળતો આવે છે બૌદ્ધ દર્શન આત્માને એકાત ક્ષણિક અર્થાત્ 'નિરન્વય પરિણામોના સમૂહરૂપે સ્વીકારે છે જૈન દર્શનની તો માન્યતા એ છે કે જેમ જડ પદાર્થોમાં કૂટસ્થ નિત્યતા કે એકાત ક્ષણિકતા નથી, કિન્તુ 'પરિણામી નિત્યતા છે તેમ આત્મા પણ 'પરિણામી નિત્ય છે એથી કરીને તો જ્ઞાન, સુખ વગેરે પર્યાયો આત્માના જ સમજાવા બેઠેજ્ઞે આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી, કિન્તુ અન્ય અન્ય અવસ્થાઓમાં મળી આવે છે પર્યાયોની આ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ 'ભાવ' કહેવાય છે અને આત્માના પર્યાયો વધારેમાં વધારે પાંચ ભાવવાળા હોવાથી તે પાંચનો જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિર્દેશ કર્યો છે

હવે જીવોના બેઠ-પ્રભેદોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેનો નિર્દેશ કરતા અન્યકાર કહે છે કે—

સ ચ જીવો દ્વેષા, મુક્ત-સસારિભેદાત્

અર્થાત્ જીવના બે પ્રકાર છે—(૧) મુક્ત અને (૨) સસારી તેમાં મુક્તનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ દર્શોડાના ગમે તેટલા ધા પડે છતાં જેમ એરણ સિંધર રહે છે—તેમાં કશું પરિવર્તન જાય નથી તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતાં જે વસ્તુમાં જરા પણ ફેરફાર ન થાય તેને કૂટસ્થ નિત્ય ' કહેવામાં આવે છે

૨ જીવો જીવે ક્ષણોમાં સુખ, દુઃખ ઓછુવધુ ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવ્યા છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખડ સ્વરૂપ કોઈ સિંધર તત્ત્વનું ન હોય તે જ ' નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહ ' છે જીવો ૫ સુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થનું વિવેચન (૫ ૮૬)

૩ મૂળ વસ્તુ ત્રણે કાળમાં સિંધર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ વગેરે નિમિત્ત પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થવો તે ' પરિણામી નિત્યતા ' છે

૪ આત્માને પણ પરિણામી માનવો એ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતા છે બાકી પરમાણુ વગેરેમાં પરિણામ-વાદ તો વૈશિષ્ઠિકો, સામ્યો વગેરે સ્વીકારે છે

૫ આ દ્રષ્ટિકોટ ૬૧માં પૃથ્વી સ ચ જીવો દ્વેષા-સસારિ સિદ્ધિભેદાત્ રૂપે નિર્દેશાદ મધ છે એથી તેના દરીયા ઉલ્લેખ પ્રકરણના ઉત્થાન નિમિત્તક હોય એમ સમજાય છે વિશેષમાં પૂર્વેના નિર્દેશમાં ' સસારી નો 'સિદ્ધ' કરતા પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે તે તત્ત્વાર્થનું અનુકરણરૂપ છે અને એથી કરીને તત્ત્વાર્થરજાગની નિમ્ન વિખિત—

" સસારિગ્રહણમાદૌ મહુલિકલપત્તવાત્ તત્પર્યવકત્વાચ્ચ સ્વસંવેચત્તવાચ્ચ "

—પ્રકિત તેને પણ લાગુ પડે છે અર્થાત્ મતિ વગેરે જેટલા વિકલ્પો સસારીના છે એટલા સિદ્ધના નથી તે સ્મરવા માટે, સસારી એ સિદ્ધની પૂવાવગ્યા છે તે દર્શાવવા વાસ્તે તેમજ મતિ વગેરે પરિણામોના અનુભવ થા હોવાથી સસારી સ્વસંવેષ છે જ્યારે સિદ્ધ આત્મત પરોક્ષ હોવાથી અનુભવ ગમ્ય નથી એટલે તેઓ સ્વસંવેષ નથી એ મનાવવા માટે 'સસારિ પદ પડેલું રાખવામાં આવ્યું છે

સર્વકર્મવિનિર્મુક્તસ્વ મુક્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૦૯)

અર્થાત્ સર્વ કર્મથી રહિત જીવને ‘મુક્ત’ કહેવામા આવે છે. મસારીનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

મિથ્યાત્વાદિનિમિત્તોપાર્જિતકર્મવશાદાત્મનો ભવાન્તરપ્રાપ્તિરૂપત્વં સસારિત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૦)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિક નિમિત્ત દ્વારા ઉપાર્જિત કરેલા કર્મને લીધે જે જીવને ભવાન્તરમા જવું પડે તેને ‘સસારી’ કહેવામા આવે છે. પ્રકાગતરથી એના ભેદો પાડતા અધકાર કથે છે કે—

સસારી જીવો દ્વિવિધઃ—સમનસ્કઃ, અમનસ્કશ્ચ । તત્ર પૂર્વોક્તમનો-લક્ષણયુક્તઃ સમનસ્કઃ, તદ્રહિતોઽમનસ્કઃ ।

અર્થાત્ સસારી જીવના બે ભેદો થઈ શકે છે જેમકે ‘સમનસ્ક’ અને ‘અમનસ્ક’ તેમા પૂર્વે (૨૪૧ મા પૃષ્ઠમા) દર્શાવી ગયા તેવા લક્ષણથી મુક્ત મનવાળો જીવ તે ‘સમનસ્ક’ ગણાય અને તેણે મન ન હોય તે જીવ ‘અમનસ્ક’ ગણાય.

સમગ્ર જીવોના—સસારી તેમજ નિદ્ધનો સમનસ્ક કે અમનસ્કની કોટિમા અતર્ભાવ થઈ શકતો નથી એ દર્શાવવા ‘સસારી’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. વિશેષમા સમસ્ત જીવોના આ બે ભેદો છે એમ માનવા કોઈ તત્ત્વાર્થનો ઉપલક્ષ્ય દ્રષ્ટિએ અવ્યાસ કરનાર પ્રેરાય તો તે મુક્તિ તેમજ શાશ્વતી વિરુદ્ધ છે. મુક્ત જીવો અમનસ્ક છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ સર્વે સસારી જીવો કઈ મમનસ્ક જ કે અમનસ્કજ નથી, તે પૈકી કેટલાક જીવો અમનસ્ક છે, જ્યારે કેટલાક જીવો સમનસ્ક છે. આથી જ્યારે પ્રથમ જીવોના સસારી અને મુક્ત એવા બે ભેદો દર્શાવ્યા બાદ સમનસ્ક અને અમનસ્કનો વિભાગ સમગ્ર જીવોને અનુલક્ષીને સૂચવવામા આવે તો સામાન્ય રીતે બધા સસારી જીવોને સમનસ્ક અને બધા મુક્ત જીવોને અમનસ્ક સમજી લેવાય અને તેમ કરવું તો ઉચિત નથી જ. વળી તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૫૬), તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૮૭) તેમજ તત્ત્વાર્થશ્લોક (પૃ ૩૨૩) આ બે ભેદો સસારીના જ છે એમ દલીલ પૂર્વક ઉદ્ધિષ્ણુ કરે છે જેમકે બૃહદ્વૃત્તિમા કહ્યું છે કે સૂત્ર કાર શ્રીઉમાસ્વાતિએ “સમનસ્કામનસ્કા” (અ ૨, સૂ ૧૧) એવું સૂત્ર સમાસરૂપે નિર્દેશ્ય છે, વાસ્તે તે સસારીઓને જ આશ્રીને છે, નહિ કે મુક્તને જે મુક્તોને પણ એ લાગુ પડતું હોત તો સમાસરૂપે તેનો નિર્દેશ ન કરતા ‘સમનસ્કા અમનસ્કાશ્ચ’ એવો પૃથક્ ઉલ્લેખ તેઓ કરત કે જેવો ઉલ્લેખ પૂર્વના “મસારિણો મુક્તાશ્ચ” (અ ૨, સૂ ૧૦) સૂત્રમા

અત્ર જે ‘મુક્ત’ પદ પ્રથમ સૂચવાય છે તેમા ઇચ્છા સિનાય કોઈ હેતુ જણાતો નથી. સમાસમા અર્થ અક્ષરવાળું પદ પૂર્વે મૂકવું જોઈએ એ નિયમથી શુ આમ કરાય હશે ?

૧ પ્રથમ સમનસ્કનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ અભ્યર્થિતત્વ છે કેમકે ત્યાં સમગ્ર કર્યો છે

તેમણે કર્યો છે વિશકલીભૂત (પૃથક્ રૂપે) ઉદલેખ ન કરતા જે સહતરૂપે ઉદલેખ કર્યો છે તેથી તે પૂર્વોક્ત લેહો પૈકી ગમે તે એકના જ વિશેષણ રૂપ સમજવું ઉચિત છે આ બે લેહો મુળોને વિષે તો સભવી શકતા નથી એટલે તે મસારીના જ માનવા યુક્તિમગત છે ‘સમારિણસ્ત્રમ સ્થાવરા.’ (અ ૨, સૂ. ૧૨) આ સૂત્રમા ‘સસારિણ’નો પૂર્વ સૂત્ર સાથે કેટલાક મળધ થોળે છે વળી કોઈક તો ‘સંસારિણઃ, ત્રસસ્થાવરા’, સમનસ્કામનસ્કાઃ એમ ત્રણ સૂત્રો અને તે પછી આ પ્રમાણેના ક્રમપૂર્વક નિર્દેશો છે, પરંતુ તે સમુચિત જણાતું નથી.

આ સળધમા તત્વાર્થશીજ્ઞ (પૃ. ૮૭)નું કથન એ છે કે યથાસખ્ય પ્રસંગ આશ્રોને બે આ બે લેહો સમગ્ર જીવોના છે એમ માનવામા આવે તો સર્વ મસારી જીવોને મમ નસ્ક માનવા પડે અને એમ તો માની શકાય તેમ નથી વળી અત્ર પૃથક્ થોળના કરી છે, એથી પછી એ લેહો સસારીને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે, નહિ તો સસારિણો મુક્તાશ્ચ સમનસ્કામનસ્કાઃ એવું એક અખડ સૂત્ર સૂત્રકાર થોળત અને તેમ નથી કહ્યું એટલે ઇચ્છાનુસાર સળધ છે.

દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના લક્ષણો મળધી શાઓકત પાઠ—

૨૬૧ મા પૃષ્ઠમા આપણે દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના જે લક્ષણો જોઈ ગયા હોય તેવું નહીં-અધ્યયનની ચૂલિંગી નિમ્ન-લિખિત પકિતઓ સમર્થન કરે છે—

“મળવજ્જત્તિનામકમ્મોદયતો જોગ્ગે મળોદન્વે ઘેસુ મળત્તેણ પરિણા-
મિયા દન્વા દન્વમળા મજ્જહ ।”

“જીલો પુળ મળપરિણામકિરિયાવતો મોલમળો । કિં મળિય તોહ ?
મળદ્વાલ્લલ્લળો જીવમ્સ મળળવાવારો મોલમળો મળહ ।”

અર્થાત મન પર્યાપ્તિનામકમ્મના ઉદયથી થોગ્ય મનો-દ્રવ્યને શરૂ કરીને મનરૂપે પરિણામોલેલા દ્રવ્યો ‘દ્રવ્ય-મન’ કહેવાય છે અને જીવનો ક્રિયાવત મન-પરિણામ તે ‘ભાવ-મન’ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનો મન-દ્રવ્યના આલબનરૂપ મનન-ચાપાગ તે ‘ભાવ-મન’ છે આલબન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ પણ અને ચાવવાની શક્તિ હોવા છતા બહુ ઘડો માણસ લાકડીના ટેકા વિના ચાલી શકતો નથી તેમ ભાવ-મન હોવા છતા જીવ દ્રવ્ય-મન સિવાય સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતો નથી આ કારણથી દ્રવ્ય-મનની મુખ્યતા માની એના ભાવ અને અભાવની અપેક્ષાએ સમનસ્ક અને અમનસ્ક એવા બે લેહો કર્યા છે

૧-૨ છાયા—

મન પર્યાપ્તિનામકમ્મોદયાદ્યોગ્યાનિ મનોદ્રવ્યાણિ ગૂહોત્વા મનન્વેત પરિણામિ
તાનિ દ્રવ્યાનિ દ્રવ્યમનો મયતિ । જીલઃ પુનર્મન પરિણામકિયાવાન મોલમન । કિં મળિત
મયતિ ? । મનોદ્રવ્યાલ્લલ્લળો જીવસ્ય મનનલ્લાપારો મોલમના મળયતે ।

પૃહ્લવૃત્તિમા કહ્યું છે તેમ જે જીવો દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મન એમ બનેથી યુક્ત હોય તેઓ 'સમનસ્ક' છે, જ્યારે જો જીવો કેવળ ભાવ-મનથી યુક્ત હોય-મન પર્યાપ્તિકરણથી નિરપેક્ષ ઉપયોગ માત્રથી યુક્ત હોય તેઓ 'અમનસ્ક' છે આથી જો વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે અમનસ્ક-જીવોને દ્રવ્ય-મન નથી, જ્યારે સમનસ્ક જીવોને દ્રવ્ય-મન તો છે જ એટલે કે સમનસ્ક અને અમનસ્ક એ બે સેદો દ્રવ્ય-મનની અપેક્ષાએ પાઠવામા આવ્યા છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે અસરીની જેમ દ્રવ્ય-મન વિના ભાવ-મન ન હોય પરંતુ જિનેશ્વરની જેમ ભાવ-મન વિના દ્રવ્ય-મન હોય એવો 'લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા તેમજ પ્રજાપનાની શ્રીમલ્લયગિરિસૂરિકૃત 'વૃત્તિના પત્રમા ઉલ્લેખ છે આથી જો દર્શિત થાય છે કે કેટલાક સ સારી જીવોને કેવળ દ્રવ્ય-મન છે, જેમકે જિનેશ્વરને, કેટલાકને કેવળ ભાવ-મન છે, જેમકે એકેન્દ્રિયથી માડીને અસરી પચેન્દ્રિયતા જીવોને, અને કેટલાકને દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મન બંને છે આથી પૃહ્લવૃત્તિના કથનને લક્ષ્યમા લેતા જો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જિનેશ્વર જીવોને શુ સમનસ્ક ગણવા ?

પૃથ્વીકાયથી માડીને તે અતુગિન્દ્રિય સુધીના જીવોને મન હોતુ જ નથી-તેઓ દ્રવ્ય-મનથી રહિત છે પચેન્દ્રિયોમા પણ બધાને દ્રવ્ય-મન નથી એના કેવ, નારક, મતુષ્ય અને -તિથિ'અ એવા ચાર વિભાગો પૈકી પહેલા બે વિભાગોમા તો બધાને મન હોય છે, જ્યારે છેલ્લા બે વર્ગો પૈકી ફક્ત જોઓ ગર્ભજ છે તેમને જ મન હોય છે આથી જો તાત્પર્ય નીકળે છે કે ગર્ભજ તિથિ'ઓ, ગર્ભજ મતુષ્યો, નારકો અને દેવોને જ દ્રવ્ય-મન હોય છે, બાકીના જીવોને દ્રવ્ય-મન હોતુ નથી

અત્ર કોઇ શકા કરે કે કૃત્તિ વગેરેને પણ સૂક્ષ્મ મન હોય છે અને જો વાતને જ્ઞાન-બિન્દુને ૧૪૪ મા પત્રગત ઉલ્લેખ ટેકો આપે છે, પરંતુ જો ધ્યાનમા રાખવું કે એક ટોડી જેટલું ધન હોવાથી ધનિક કે એક ગાય હોવાથી ગોવાળીઓ કહેવાય નહિ તેમ સૂક્ષ્મ મન હોવાથી અમનસ્ક ન ગણાય એમ જો જ 'ઉલ્લેખ સપૂર્ણ વિચારતા જોવાય છે આથી જો દર્શિત થાય છે કે અત્ર કૃત્તિ વગેરેને જો મન હોય છે તેથી તેઓ ઇષ્ટ વસ્તુ તરફ પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ તેમની તે ક્રિયા કેવળ

૧ " દ્રવ્યચિત્ત વિના માથ-ચિત્ત ન સ્યાદસન્નિવૃત્ત ।

વિનાડપિ માથચિત્ત તુ, દ્રવ્યતો મિનથદ્ મયત્ ॥ ૬૭૭ ॥"

૨ " માથમનો વિનાડપિ ચ દ્રવ્યમનો મથતિ, યથા મથત્યવેચલિન ।"

૩ આ રીતે તે સપૂર્ણ ઉલ્લેખ —

" યદિ ચ સદ્વ્યવસ્થાવિચરણપરિણતદ્રવ્યમાત્રમાદ્યમેવાત્ તદ્માદક જ્ઞાનમતિરિકમિત્યવ નિર્દેશ્યસ્તદા દ્રોગિગ્રયાદીનામપીટાનિટપ્રવૃત્તિદર્શનાત્ તત્ત્વમકત્સૂક્ષ્મસદ્વ્યવસ્થાનનપરિણતદ્રવ્યવિષયમપિ મન પર્યાવજ્ઞાનમપ્યુપગમ્યત્ય સ્યાત્, ચેદાદેતોરેવ મનસસ્તદ્માદ્યત્યાત્ । ન ચ તેન દ્રોગિગ્રયાણા સમનસ્કાપતિઃ, કપદિકાસત્તયા ધનિત્વસ્યેવ, પકયા ગથા મોમવસ્યેવ, સુધમેણ મનસા સમનસ્કવ્યવસ્થાપાદવિત્તમશક્યત્યાત્ । "

દેહ-યાત્રાને જ ઉપયોગી છે અહિંયા તો પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતા જેનાથી દેહ-યાત્રા ઉપરાંત બીજો પણ વિચાર થઈ શકે જેનાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ સુદ્ધ થઈ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતા કે જેને શાસ્ત્રકારો 'મ પ્રધારણ સંજ્ઞા'ના નામથી ઓળખાવે છે તે જેનામા હોય તે સમનરક થાને મનવાળા બાણુવા

સજ્જિનઃ સમનસ્કાઃ એવા તત્ત્વાર્થાધિન (અ ૨)ના ૨૫ મા સૂત્રમા પણ 'સંજ્ઞા' શબ્દથી આ મંજાનું, નહિ કે આહારાદિ સામાન્ય સંજ્ઞાનું સૂચન છે

મ પ્રધારણ સંજ્ઞા એ કાર્ય છે અને મન એનું કારણ છે, વાસ્તે અનુક જીવ મનવાળો કે મન વગરનો તે તેનામા આ સંજ્ઞા છે કે નહિ તેના ઉપર આધાર રાખે છે

સસારિણો દ્વિપ્રકારાઃ, ત્રસ સ્થાવરભેદાત્ ।

અર્થાત્ સસારી જીવોના 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એમ બે ભેદો છે તેમા ત્રસ અને સ્થાવરનાં લક્ષણો નીચે સુબળ છે —

ત્રસનામકર્મોદયજન્યસમ્પ્રાસવૃત્તિવિશેષરૂપત્વ ત્રસસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૧)

સ્થાવરનામકર્મોદયજન્યસમ્પ્રાસવૃત્તિવિશેષરૂપત્વ- સ્થાવરસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧૧૨)

અર્થાત્ ત્રસ-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો 'ત્રસ' અને સ્થાવર-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો 'સ્થાવર' બાણુવા

૧ ત્રસેનું ક્ષિત્ત ૨૫૪ હોવાથી તેનું સુખેથી મદણ થઈ શકે છે એ દર્શાવવા માટે 'ત્રસ ને સ્થાવરની પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યું છે તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૮૮)મા આ સંબંધમા કહ્યું છે કે —

“ ત્રસમહનમાદાવલ્લવાચ્ચતરત્વાદમ્પદ્ધિતત્વાચ ”

અર્થાત્ ત્રસ શબ્દમા સ્થાવર કરતાં ઓછા અક્ષરો હોવાથી તેમજ વિશેષ ઉપોચયુક્ત હોવાથી એને પહેલું સ્થાન આપવામા આવ્યું છે

૨ આ ભેદોથી એમ ન સમજવું કે બધા ત્રસ જીવો સમનરક છે, ન્યારે બધા સ્થાવર જીવો અમનરક છે અલગત જુદીકાકથી તે વનસ્પતિકાક સુધીના જીવો કે જેને 'સ્થાવર' નામ-કર્મનો ઉદય છે તે બધા તો અમનરક જ, પરંતુ બાકીના જીવો પૈકી કેટલાક સમનરક છે, ન્યારે કેટલાક અમનરક છે

૩-૪ તત્ત્વાર્થાધિનની જૂદશક્તિ (૫ ૧૫૮)મા કહ્યું છે કે —

“ પરિસ્પર્શસુક્ષ્મ સ્નેહઠાદિપાદિલિહ્નાઘસનામકર્મોદયાત્ ત્રસા, અપરિસ્પર્શ-સુખાદિલિહ્ના સ્થાવરમામજ્ઞમદયાત્ સ્થાવરા । ”

આથી સમજાય છે કે ત્રસ અને સ્થાવરોની પિઠાન કરવાનું સાધન એ છે કે ત્રસ જીવોમા કુ અને છોડી દેવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, ન્યારે સ્થાવરમા તેવી પ્રવૃત્તિ અસ્પષ્ટ જાય છે

ત્રસ જીવોના બે ભેદો—

ત્રસ જીવોના વળી બે ભેદ છે—(૧) ગતિત્રસ અને (૨) લઘિત્રસ અન્યકારના શબ્દોમા કહીએ તો—

ત્રસા દિવિધાઃ, ગતિત્રસ-લઘિત્રસભેદાત્ ।

સ્વતત્ર ગતિવાળા જીવોને ‘ગતિત્રસ’ અને સુખ-દુઃખની ઇચ્છાથી ગતિ કરનારા જીવોને ‘લઘિત્રસ’ કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતા ગતિ-ત્રસના તેજસ્કાય અને વાયુકાય એમ બે પ્રકારે પડે છે અને લઘિત્રસના (૧) ક્ષીન્દ્રિય, (૨) ત્રીન્દ્રિય, (૩) ચતુરિન્દ્રિય અને (૪) પચ્ચેન્દ્રિય એમ ચાર ભેદ પડે છે, જ્યારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એમ ત્રણ ભેદો પડે છે^૧ આ ક્ષીકૃત અન્યકાર નિમ્ન-વિખિત શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે —

ગતિત્રસા અપિ દ્વેધા, ‘તેજો-વાયુભેદાત્ । લઘિત્રસાશ્ચતુર્વિધાઃ,
દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃપચ્ચેન્દ્રિયભેદાત્ । સ્થાવરાશ્ચિવિધાઃ, પૃથ્વ્ય-ડ્-વનસ્પતિભેદાત્ ।

સ્થાવર અને ત્રસની વ્યાખ્યામા મતાતરો—

કયા જીવોને સ્થાવર અને કયા જીવોને ત્રસ ગણવા એ બાબત મતભેદ જોવામા આવે છે તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરે ઉપર પ્રમાણે સમજૂતી આપે છે, જ્યારે વેટલાક પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોને ‘સ્થાવર’ અને બેથી પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા

૧ ‘ત્રસ’ લક્ષણ ઉપર મુજબ સૂચના પડી આ પ્રમાણેના ત્રસના બે ભેદો પાડવા શુ ઇચ્છિત છે એવો સંદેહ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે આનો ઉત્તર એ છે કે એ ત્રાત સાચી છે કે ‘ગતિ-ત્રસ’થી સૂચવવામા આવનારા તેજસ્કાય અને વાયુ-કાય ત્રસના પૂર્વોક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તો ત્રસ નહિ, કિન્તુ સ્થાવર જ છે, પરંતુ ક્ષીન્દ્રિયાદિ ત્રસની સાથે તેજસ્કાય અને વાયુકાયનુ ગતિની અપેક્ષાએ સાદર્ય જોઈ તેમને ગતિ-ત્રસ કહેલા છે એટલે આ કેન્દ્ર ઉપચારથી જ ત્રસ છે

૨-૩ જે જીવનું શરીર તેજમ્ અર્થાત્ અગ્નિ હોય તે ‘તેજસ્કાય’ જીવ કહેવાય છે એ પ્રમાણે જે જીવનું શરીર પૃથ્વી હોય તે ‘પૃથ્વીકાય’ જીવ ગણવા આ પ્રમાણે અપ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય શબ્દો મટાવી લેવા

૪ “યત્રાગ્નિસ્તત્ર વાયુ” અર્થાત્ જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં વાયુ હોય છે એ પ્રમાણેના પચસ પ્રકૃતી પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે સ્વેપદનું ઘટિના ૧૬મા પદમા ઉદ્દેશ્ય છે આથી અગ્નિ અને વાયુનું સાદર્ય^૨ સિદ્ધ થાય છે એટલે એ જોતો સાથે નિર્ણય કરાય છે તેમા વળી અગ્નિ વાયુ કરતા રમૂળ છે તેથી તેને વાયુ કરતા પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યું છે

૫ આ ભેદો ત્રસ અને સ્થાવરના પૂર્વોક્ત લક્ષણો વિચારતા ધરી શકતા નથી, કિન્તુ “સ્થાનશીલા સ્થાવરા”, “ત્રસરુદ્રેજનક્રિયસ્ય ત્રસ્યન્તીતિ ત્રસા” એવા સ્થાવરના અને ત્રસના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ આશીને થયે છે

જીવોને 'ત્રસ' ગણે છે આ ઉપચયો જોઈ શકાય છે કે એ વિષયો ત્રસ શબ્દથી 'સાધિત્રસ' જ સમજે છે એ આપણે 'સ્થાવર' શબ્દથી તેનો ઓત્પત્તિ-અર્થ એ કરીએ કે—

“ઉષ્ણાવ્યભિતાપેડપિ તત્સ્થાનપરિહારાસમર્થાઃ સન્તસ્તિષ્ઠન્તીત્યેવશીલાઃ સ્થાવરાઃ”

અર્થાત ગરમી આંધ્રી પરિતાપ પામવા છતાં પણ તે સ્થાન છોડીને અન્યત્ર જવામાં અમમર્થ હોવાથી ત્યાં જ રહે છે તે 'સ્થાવર' કહેવાય તેા તેજસ્કાય અને વાયુકાયને આપણે 'સ્થાવર' સરૂઆતથી શકીએ નહિ પરંતુ સ્થાવરનો ઓત્પત્તિ-અર્થ ન કરતા તેને પાગિભાષિક શબ્દ તરીકે ગણીએ અર્થાત્ સ્થવરનો અર્થ 'સ્થાવર નામ કમ'ના ઉદયવાળા જીવો એમ કરીએ તેા પછી પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ 'પાથેને' 'સ્થાવર' કહેવામાં વાધો નથી કિન્તુ સાથે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એમ કરતી વખતે ત્રસ શબ્દને પણ પાગિભાષિક શબ્દ ગણવો પડશે એટલે કે 'ત્રસ-નામ કમ'ના ઉદયવાળા જીવો તે ત્રસ એમ સમજવું પડશે

અત્યારે 'સ્થાવર' શબ્દથી તેનો ઓત્પત્તિ-અર્થ સમજવામાં આવે, ત્યારે પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને જ સ્થાવર કહી શકાય અને બાકીના બધા જીવો 'ત્રસ' ગણી શકાય આમ થતાં 'ત્રસ' શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય જીવો તેમજ એ ઇન્દ્રિયથી ભાડીને પાત્ર ઇન્દ્રિય યુક્ત જીવો સમજવા અને 'ત્રસ' શબ્દનો ઓત્પત્તિ-અર્થ એ કરવો કે—

“ત્રસન્તિ-અમિસન્ધિપૂર્વકમનભિસન્ધિપૂર્વક વા ઝર્ચ્યમઘસ્તિયૈક ચલન્તીતિ ત્રસા”

૧ આ પાત્ર સ્થાવરોનો આ પ્રમાણેનો કમ રાખવામાં શો હેતુ છે એ દર્શાવતાં તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર ૦ પૃ ૮૮) જોતાં સમજાય છે કે પૃથ્વી હોય તેા જળનું કુલ વગેરે દ્વારા, અગ્નિનું ઘસાવ વગેરેથી અને વાયુનું ચર્મધટ વગેરેથી સુખપૂર્વક ગ્રહણ થઈ શકે છે આ માટે સૌથી પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉદ્ભવ થયો છે વળી વિમાન, ભવન, પ્રસ્તર છત્તાડિ પરિણામને બજારી હોવાથી પૃથ્વી સ્થૂલ મૂર્તિ છે સ્વપન વગેરે ક્રિયામાં જળનો ઉપકાર છે પાક, શેષ, પ્રકાશ એ તેજનો ઉપકાર છે, ખેદ અને સ્વેદને દૂર કરવા રૂપ વાયુનો ઉપકાર છે અસન, આનંદાસન, વસન વગેરે વનસ્પતિના ઉપકારના ફળ છે પરંતુ જળ વગેરેના ઉપકાર પણ પૃથ્વીની વિવિધતા દર્શામાં જ સમાવે છે, એટલે આ બધાના ઉપર પણ પૃથ્વીનો ઉપકાર છે એથી કરીને પણ એને આઠ સ્થાન આપવું ઉચિત સમજાય છે પૃથ્વી એ જળનો આધાર છે અને જળ એ આધાર છે એથી કરીને તેમજ પૃથ્વીના વિનાશ કરનાર હોવાથી અગ્નિ જે પૃથ્વીનો વિરોધી છે તેનું વ્યવધાન કરવાનું કામ પણ જળ કરે છે એથી પણ એને પૃથ્વી પછી સ્થાન આપવામાં આ યુ ૭ પૃથ્વી અને જળનો અગ્નિ પરિપાક હેતુ હોવાથી એને ત્રીજું સ્થાન આપાય છે વાયુ અગ્નિનો ઉપકારક હોવાથી એને અગ્નિ પછી સ્થાન આપાય છે વનસ્પતિના પ્રાદુર્ભાવને વિષે પૃથ્વી વગેરે નિમિત્તતાને પામે છે વળી પૃથ્વી વગેરેના કરતાં વનસ્પતિ અનતયુષી છે એથી પણ એને અંતિમ સ્થાન આપાય છે

અર્થાત્ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ એમ ત્રસ જીવોના બે લેહ પડે છે સ્થાનાગ નામના ત્રીજા અગના ઉપાગરૂપ જીવાજીવાભિગમમા તો ત્રસના ત્રસ અને ઔદારિક ત્રસ એમ બે લેહો પાડેલા છે ‘ત્રસ’ શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય અને ‘ઔદારિક ત્રસ’થી ક્ષીન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવો સમજાવવામા આવ્યા છે

ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ પરત્વે મતાતર—

આ પ્રમાણે આપણે સ્થાવર અને ત્રસ સબધી મત-લેહ જોયા વિશેષમા ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રસ પરત્વે પણ મત-લેહ છે આચારાગની ‘નિયુક્તિમા ગતિ-ત્રસ અને લઘિ-ત્રમનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવામા આવ્યો નથી, પરંતુ એથી વિપરીત હકીકત છે ત્યાં ‘ગતિત્રસ’ શબ્દથી ક્ષીન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સમજાવવામા આવ્યા છે અને લઘિ-ત્રસથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય સમજાવવામા આવ્યા છે અર્થાત્ જેને આપણે અહીં લઘિ-ત્રસ કહ્યા છે તેને એ નિયુક્તિમા ‘ગતિ-ત્રસ’ ગણાવ્યા છે અને જેને આપણે અત્ર ‘ગતિ-ત્રમ’ કહ્યા છે તેને એ સૂત્રમા ‘લઘિ-ત્રસ’ એવું નામ આપ્યું છે આ મત-લેહનું કારણ પણ ગતિ અને ત્રસ શબ્દોના કયો અર્થ કરવો તે હોય છે એમ જોઈએ

સ્થાવરના લેહોના ક્રમની મકારણતા—

અન્યકારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ પ્રકારો પાડ્યા છે તેમા પૃથ્વીકાયને આદ્ય સ્થાન અને વનસ્પતિ-કાયને અંતિમ સ્થાન ઠેમ આપવામા આવ્યું છે એવો મહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર જીવાજીવાભિગમ (સૂ. ૧૦)ની શ્રીમહાયગિરિસંસ્કૃત વૃત્તિના નવમા પત્રમાથી જોમ મળી આવે છે કે પૃથ્વી એ સર્વ ભૂતનો આધાર છે વાસ્તે ‘પૃથ્વી કાયિકનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે ત્યાં પછી તેને વિષે પ્રતિષ્ઠિત એવા ‘અગ્નિકાયિકનો ઉલ્લેખ કરવો તે બ્યાજી છે અને જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં વનસ્પતિ હોય એ ‘મૈદ્વાન્તિક વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે અગ્નિકાયિક પછી વનસ્પતિ-કાયિકનો નિર્દેશ કરવો એ સુસંગત હોવાથી તેનો અગ્નિકાય પછી એટલે અંતમા ઉલ્લેખ કરાયો છે

૧ આ ૨જો તે ઉલ્લેખ —

“ કુવિદા જ્ઞલુ તસજીવા લક્ષિતસા ચેવ ગૃહતસા ચેવ ।

લક્ષ્યો તેજઽગ્નિરુ તેજઽહિગારો દ્વિ નતિય ॥ ૧૫૩ ॥ ”

[દ્વિવિદા જ્ઞલુ ત્રસજીવા લઘિત્રસાઞ્ચેવ ગતિત્રસાઞ્ચેવ ।

અગ્નિયા તેજોઽગ્નિય તેનાધિકાર દ્વિ નાસ્તિ ॥]

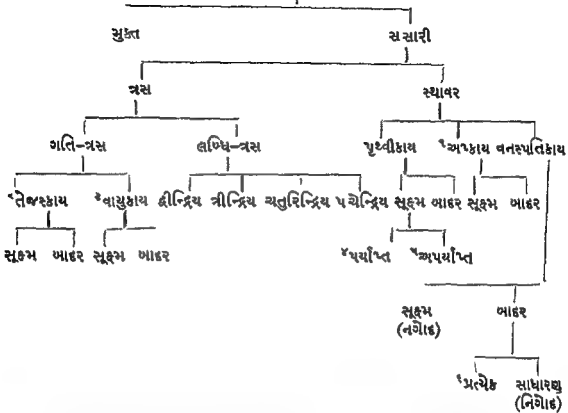
૨ પૃથ્વી-કાય કહો કે પૃથ્વીકાયિક કહો તે એક જ છે કેમકે કશું પણ છે કે—

“ પૃથ્વીકાયો યથ પૃથ્વીકાયિકા , આર્ષત્વાત્ સ્વાર્થે દ્વિપ્રત્યય ” ।

૩ આ પ્રમાણે અગ્નિકાયિક અને વનસ્પતિ-કાયિક માટે પણ સમજ લેવું

૪ “ જાત્ય જલ તત્ય યજ ” [યજ્ઞ જલ તજ્ઞ વનમ]

જીવ

આ ઠોઠામાં લઘ્વિ-ત્રસના સ્થાવર અને ગતિ-ત્રસની પેઠે સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદો પાડ્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે એ જીવો બાહર જ છે અત્ર કોઈ શકા કરે દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવો એવા સૂક્ષ્મ પણ છે કે જે સૂક્ષ્મદર્શક ચત્ર દ્વારા જોઈ શકાય છે અને કેટલાક તો એથી પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ હોવાનો સંભવ છે તો આને બાહર કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે લોક-વ્યવહારથી જે સૂક્ષ્મ હોય તેને સૂક્ષ્મ કહેવા એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું નથી એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો વાસ્તવિક રીતે જે જીવો સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળા છે તેને જ 'સૂક્ષ્મ' કહેવામાં આવે છે વળી આ સૂક્ષ્મ જીવોની એ પણ વિશિષ્ટતા જણાય છે કે એવા અનેક જીવોના શરીરો એકત્રિત-

૧-૩ આ ત્રણના પણ સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદો પડે છે એ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ છે 'હિંદનત્વગ્દાનનો ઇતિહાસ' એ ગ્રંથના લેખક ત્રીપુત નર્મદાશાસ્ત્રી દેવશાસ્ત્રી મહેતા બી એ ના ખ્યાન બહાર આ વાત રહી ગયેલી જણાય છે એથી તો એ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધ પૃ ૨૦૨ માં એનો નિદેશ કરાયો નથી. એ પ્રમાણે હકત ત્રસ (લઘ્વિ-ત્રસ) ના જ તેમણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો પાડ્યા છે તે પણ તેમની ભૂલ છે

૪-૫ આવા ભેદો બાહર પૃથ્વીકાય તેમજ અગ્નિકાયાદિક સસારી જીવના પણ સમજી લેવા

૧ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તો બાહરજન જ છે ત્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય કે જોને સૂક્ષ્મ નિગોહ તેમજ સૂક્ષ્મ અનતકાય પણ કહેવામાં આવે છે તે સાધારણ જ છે

પિડિત થવા છતાં તેઓ દુષ્ટિગોચર થતા નથી, જ્યારે દ્વીન્દ્રિયાદિકની ખાખત એથી વિપરીત છે અર્થાત તેના દેહો એકઠા મળતા તેઓ નયન-ગોચર બને છે

પૃથ્વીકાયના ભેદ-પ્રભેદો—

પૃથ્વીકાયના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાહ્ય પૃથ્વીકાય એમ બે ભેદો પડે છે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સમસ્ત લોકવર્તી છે, જ્યારે બાહ્ય પૃથ્વીકાય તો અમુક જ સ્થળમા-ભાગમા છે (અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે આ સૂક્ષ્મત્વ, બાહ્યત્વ આપેક્ષિક નથી, કિન્તુ કર્મોદયજનિત છે) આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયના ૧૫યાંત્ર અને અપયાંત્ર એમ બે ભેદો પડે છે

બાહ્ય પૃથ્વીકાયના ૨૯લક્ષુ અને ખર એમ બે ભેદો છે ૨૯લક્ષુ કહેતા સૂચિત લોકના જેવી મૃદુ પૃથ્વી સમજવી આવી પૃથ્વી જેવુ શરીર છે તેને ‘૨૯લક્ષુ બાહ્ય પૃથ્વીકાય’ જીવો જાણવા ખર કહેતા કઠિન એવી પૃથ્વી જેવુ શરીર છે તેને ‘ખર બાહ્ય પૃથ્વીકાય’ સમજવા

૨૯લક્ષુ બાહ્ય પૃથ્વીકાયના ભેદો—

આ ૨૯લક્ષુ બાહ્ય પૃથ્વીકાયના વળી સાત ભેદો છે—(૧) કૃષ્ણ મૃત્તિકા (કાળી માટી), (૨) નીલ મૃત્તિકા (ભૂરી માટી), (૩) લોહિત મૃત્તિકા (રાતી માટી), (૪) હારિદ્ર મૃત્તિકા (પીળી માટી), (૫) શુક્લ મૃત્તિકા (સફેદ માટી), (૬) પાવકુ મૃત્તિકા (અમુક દેશમા ઉત્પન્ન થતી ધૂળરૂપ માટી) અને (૭) પનક-મૃત્તિકા (નદી પ્રમુખમા પૂર આવ્યા પછી તેને કાઢે જે ૨૯લક્ષુ, મૃદુ એવો કાઠવ રહી જાય છે તે)

ખર બાહ્ય પૃથ્વીકાયના પ્રકારો—

ખર બાહ્ય પૃથ્વીકાયના ગુણ્યત્વે કરીને આલીસ ભેદો છે જેમકે, (૧) શુદ્ધ પૃથ્વી, (૨) ચક્રશ, (૩) વાલુકા (રેતી), (૪) ઉપલ (પાષાણ, પથ્થર), (૫) શિલા (દેવ કુલપીઠાદિક બનાવવામા ઉપયોગી પથ્થર), (૬) લવણ (મીઠું), (૭) ભ્રૂષ (ખારી જ-મીન), (૮) લોખઠ, (૯) તાણુ, (૧૦) કલાઈ (ત્રણ), (૧૧) સીસુ, (૧૨) રૂપુ, (૧૩) મોતુ, (૧૪) વજ (હીરો), (૧૫) હંગિતાલ, (૧૬) હિંગલોક, (૧૭) મન-શિલા (મનશીળ), (૧૮) પારો, (૧૯) અજન (આખમા આજવાનો સુરમો, ઇત્યાદિ), (૨૦) પરવાલા, (૨૧) અખરખ (અખપટલ), (૨૨) અખમિશ્રિત વાલુકા, (૨૩) ગોમેધક, (૨૪) રુચક, (૨૫) અક, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગદલ, (૩૦) ભુજમોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) ચન્દન, (૩૩) ગૈરિક (ગેર),

૧ આદારાદિ પુદ્ગલોને મદલ્યુ કવા તેમજ પરિણામતા રૂપ જે આત્માની સક્રિય તે ‘પર્વાંત્રિ’ કહેવાય છે પર્વાંત્રિ છ છે, પરંતુ દરેક જીવને જીવે જ હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી પરંતુ કયા જીવને કેટલી હોવી જોઈએ એ બાબતનો નિયમ છે આથી જે જીવને જેટલી પર્વાંત્રિ હોવાનું સામ્રામા કશું જ તેટલી પર્વાંત્રિ તે પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ તે ‘પર્વાંત્રિ’ કહેવાય, નહિ કરે ત્યાં સુધી તે ‘અપર્વાંત્રિ’ કહેવાય.

(૩૪) હે સગર્ભ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રકાન્ત, (૩૮) વૈદ્યુર્ભ, (૩૯) જલકાન્ત અને (૪૦) સૂર્યકાન્ત

આ સમસ્ત પ્રકારના બાહર પૃથ્વીકાયિકના પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો પડે છે

અપકાયના અવાતર લેહો—

અપકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બે લેહો છે અને આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા અવાતર લેહો છે આ પૈકી બાહર અપકાયના ઓસ, હિમ, કરા, ધુમસ, ^૧હરતનુ-જળ, ^૨શુદ્ધ જળ, શીતળ જળ, ^૩ઉષ્ણ જળ, ખાડ જળ, ખાડુ જળ, ^૪લવણ-ઉકક, ^૫વારુણ-ઉકક, ^૬ક્ષીર-ઉકક, ^૭ક્ષોદ-ઉકક, ^૮રસ-ઉકક, ^૯ધનોદધિ ઇત્યાદિ અનેક લેહો છે

તેજસ્કાયના લેહો—

તેજસ્કાયના પણ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને બાહર તેજસ્કાય એમ બે લેહો પડે છે, અને વળી એ બંનેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો છે તે પૈકી બાહર તેજસ્કાયના ઉક્કા, તણખા, જ્વાળા, અગારા, અક્ષાત (કોલસા)નો અગ્નિ, શુદ્ધ અગ્નિ, વીજળી, સૂર્યકાન્તાદિથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, અરણિ આદિ કાષ્ઠ ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, વજનો અગ્નિ વગેરે લેહો છે

વાયુકાયના પ્રલેહો—

વાયુકાયના સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને બાહર વાયુકાય એમ બે પ્રકારો છે આ પ્રત્યેકના વળી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે લેહો છે તેમાં બાહર વાયુકાયના હશે વિશાના વાયુઓ, ^{૧૦}ઉદ્ભ્રામક, ^{૧૧}ઉત્કલિક, ^{૧૨}મહલિક, ^{૧૩}શુભવાયુ, ^{૧૪}જાવાત, ^{૧૫}સવર્તક, ^{૧૬}વનવાત, ^{૧૭}શુદ્ધ વાત ઇત્યાદિ પ્રલેહો

વનસ્પતિકાયના લેહ-પ્રલેહો—

વનસ્પતિ-કાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે લેહો પડે છે આ બંનેના વળી પર્યાપ્ત અને

૧ પૃથ્વીને ભેટીને તુલુના આમ લામ વગેરે ઉપર રહેનાર પાણી ૨ અતરિક્ષથી પડેલું અથવા નદી વગેરેનું જળ. ૩ સ્વભાવથી બિના પાણીના કુડો વગેરેનું જળ જેમકે ભગવતી (ચ ૨, ઉ ૫, સ, ૧૧૩)ના ૧૨૧મા પત્રમાં ઉલ્લેખ કરાવવા સ્થળનું જળ. ૪-૮ લવણ, વારુણ, ક્ષીર, ઇક્ષુરસ અને પુષ્કરવર સમુદ્રના જગા અનુક્રમે સમજવા ૯ રત્નપ્રભા વગેરે સાત પૃથ્વીના આધારરૂપ વાડુ જળ

૧૦ અનવરિચત રીતે વાતો વાયુ ૧૧ જેમ સમુદ્રમાં કન્ભોતો થાય છે તેમ જે વાયુના મો જાઓ રેતીમાં રપજ જણાય તે પવન ૧૨ મૂળમાંથી જે ગોળ ફરતો વાતો હોય તે વાયુ ૧૩ અત્રાજ કરતો-સુસવાટ કરતો વાયુ ૧૪ મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય તે અથવા આકરો વાયુ ૧૫ તલુખના વગેરેને ઉપાડી ઉઘાવનારો વાયુ ૧૬ રત્નપ્રભા વગેરે સાત પૃથ્વીઓ પૈકી પ્રતેકની નીચે, રહેલો ઘન પરિણામવાળો અને ધનોદધિના આધારબળ વાયુ ૧૭ શીતળ, સુખકારી અને મદ મદ વાતો પવન

અપર્યાપ્ત એવા હોદ્દો છે બાદર વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેક અને સાધારણ એવા બે ભદો છે, ન્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય તો સાધારણ જ છે એક શરીરમાં એક એક જીવ અલગ અલગ હોય તે 'પ્રત્યેક' શરીર કહેવાય છે, ન્યારે જેમાં અનંત જીવો હોય તે 'સાધારણ' શરીર કહેવાય છે

પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાયના બાર હોદ્દો છે — (૧) આમ્ર વગેરે 'વૃક્ષો', (૨) વેગણ વગેરે શુષ્કો, (૩) નવમાલિકા, બાઈ વગેરે શુદ્ધો, (૪) ચપકાદિ 'લતાઓ', (૫) તુબડી, દરાખ પ્રમુખની 'વેલ', (૬) શેરડી વગેરે પર્વો, (૭) ફૂર્વો, દર્લ વગેરે ઘાસ, (૮) સોપારી, ખબૂર વગેરે 'વલય', (૯) તડલીયક વગેરે 'હરિતકી', (૧૦) 'ચોવીન પ્રકારના

૧ અમુક વૃક્ષના ફળમાં એક બી છે કે વધારે એ વિચારતા વૃક્ષના એકબીજાનું ફળવાળા અને અનેકબીજાનું ફળવાળા એમ બે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે જાણુ, લોખંડો, આબો એ પ્રથમ પ્રકારના ઝાડો છે, ન્યારે કોઈ, દાડમ, ફણસ વગેરે બીજી જાતના ઝાડો છે

ભગવતી નામના પાંચમા અગમી સૂચના મુજબ વૃક્ષોના ત્રણ ભેદો પણ પડે છે જેમકે શુભવેરની પેઠે અનંત જીવોવાળા ઝાડો, કોઈ, આમાની માફક અસખ્ય જીવોવાળા ઝાડો, અને તાડ, તમાલ વગેરેની જેમ સખ્યાત જીવોવાળા ઝાડો

વૃક્ષનું મૂળ જમી સાથે સબદ્ધ હોય છે, કદ એને આશીને રહેતો છે, થક કદ આશીને રહેતો છે એમ બી સુધીના સર્વે અવયવો એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે

૨ લતા એટલે શું તે નિમ્ન-લિખિત પકિત ઉપથી જણાય છે —

“યેવા સ્કન્ધપદ્મેષો વિષયિતોર્ચશાલાવ્યતિરેકેણ અન્યતઃ શાલાન્તર તથાવિધં પરિસ્થૂર ન નિર્ગચ્છતીતિ તે લતા ”

—જીનાજીનાની વૃત્તિ ૨૬ મુ પત્ર

અર્થાત્ જેના થડના પ્રદેશને વિશે વિવક્ષિત જાતી ડાળી ઊડીને તેવી બીજી ડાળી નીકળતી નથી તે 'લતા' કહેવાય છે

૩ જીનાજીના (મુ ૨૦) પ્રમાણે મુખ્યત્વે કરીને લતાઓ આઠ છે અને વેસો ચાર છે, ન્યારે એના અવાતર ભેદો અનુક્રમે આઠસો અને ચારસો છે, પરંતુ તેના નામો કેાઈ પણ જૈન મંથમાં ૯૭ સુધી મારા જોવામાં આવ્યા નથી

૪ જેની ડાન વનયના આકારની હોય છે તેને 'વલય' કહેવામાં આવે છે

૫ હરિતકી કહો કે લીલોતરી કહો તે એક જ કે અને એના (અ) જગમાં ઉત્પન્ન થતી, (આ) સ્વજમાં ઉત્પન્ન થતી અને (ઇ) ઉત્પન્ન ઉત્પન્ન થતી એમ ત્રણ પ્રકારો છે

૬ એના નામો પ્રવચનસાગરોદ્ધાર (૬૧. ૧૫૬)ની નીચે મુજબની ત્રાયામાં મળ્યા આવે છે—

“ ધન્નાઈં પઠયોસ જય મોહમ સાલિ ઘોદિ સટ્ટોમ ।

કોહવ અણુયા કય્ રાલય તિલ્ મુગ્ગ મામા ય ॥ ૧૦૦૪ ॥

અયસિ હરિમય તિડવહ નિપ્પાવ સિલિદ રાયમાસા ય ।

ફલ્લ મસૂર તુવરી શુલ્લય તહ ધન્નય કળાયા ॥ ૧૦૦૫ ॥ ”

ધાન્ય, (૧૧) કમળ વગેરે જલરુહ અને (૧૨) ભૂમિરક્ષાટ વગેરે દ્રુહણુ ^૧

સાધારણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના લક્ષણો—

સાધારણ વનસ્પતિકાય કહો, અનતકાય કહો કે ^૨સૂક્ષ્મ નિગોદ કહો તે એક જ છે જે વનસ્પતિકાય જીવોની આહાર-નિહાર, ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ, શરીર-નિષ્પત્તિ અને વ્યુત્કાન્તિ રૂપ ક્રિયાઓ એકી સાથે-સમકાલે થાય છે તે જીવો ‘ સાધારણ-વનસ્પતિકાય ’ કહેવાય છે આનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે (૧) મૂળ, (૨) કંઠ, (૩) યક, (૪) છાલ, (૫) શાખા, (૬) પ્રવાહ, (૭) પત્ર, (૮) ફલ, (૯) ફળ અને (૧૦) ^૩બીજ એ દશ સ્થાનનો જે જીવ આશ્રીને સમાન લગ થાય તે ‘ સાધારણ ’ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ પ, શ્લોક ૧૬)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ મૂલાદિદશકસ્યેહ, યસ્ય ભદ્રઃ સમો ભવેત્ ।
અનન્તજીવં તદ્ જૈવં, મૂલાદિદશકે સ્વત્ ॥ ”

[ધાન્યાનિ વત્તુર્વિચ્છતિ યથા મોઘ્મા શાલયો વીહય પશ્ચિકા ।
વીરઘા અણુવા કદ્દમ રાલકા તિલા મુદ્રા માવામ ॥
અતસી હરિમન્થાશ્ચિપુદિકા નિષ્પાવા શિલિન્દા રાજમાવામ ।
દક્ષયો મસુરાસ્તુધર્યે કુલસ્થાસ્તથા ધાન્યક કલાયા ॥]

અર્થાત્ જવ, ધઉ, શાલિ, મીઠિ, સાદી ચોખા, કેદારા, આણક (મણિમણી), કામ, રાલક, તલ, મમ, આડક, અનસી, કાળા અણા, ત્રિપુટક, વાલ, મઠ, ચોખા, ધમુ (બરદિકા), મસૂર, ઘુવેર, કળધી, ધાણા અને ગોળ વટાણા એ ચોવીસ ધાન્યો છે

૧ આ ખાર ભેદોને બધે સંક્ષેપથી આના છ પ્રકારો પણ પડે છે આ વાતને આઆશાગની નિયુક્તિની નિમ્ન-લિખિત માથા પ્રકાશિત કરે છે —

“ અગ્રવીયા મૂલવીયા લઘવીયા લેષ પોરવીયા ચ ।
વીરઘદ્વા સમુચ્છિમ સમાસતી ઘનસદ્ગતીવા ॥ ૧૩૦ ॥ ”

[અગ્રવીજા મૂલવીજા સ્વધવીજાસ્તૈષ પર્વવીજાઃ ।
વીજઘદ્વા સમુચ્છિમા સમાસતી ઘનસ્પતિજીવા ॥]

અર્થાત્ કેરટક વગેરે અગ્ર બીજવાળી (અર્થાત્ અગ્ર ભાગ ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે એવી), ફળ, કમળ વગેરે મૂળમા બીજવાળી (એટલે કે મૂળમાથી ઉત્પન્ન થતી), શ્વેતકો વગેરે યદમા બીજવાળી, શેરડી વગેરે પર્વમા બીજવાળી, શાલિ વગેરે બીજરહ, તેમજ પશિની, મૃગાટક / સીંગ્રામ), સેવાલ, તૃણ વગેરે સમુચ્છિમ એમ છ પ્રકારની વનસ્પતિ છે આ દકોકન અભિધાનચિન્તામણિ (કા ૪, શ્લોક ૨૬૬-૨૬૭)મા પણ નજરે પડે છે

૨ આના રમૂળ સ્વરૂપ માટે જીવો ઝડપણપ આશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (૪ ૧૦૧-૧૦૨)

૩ બીજના ચોનિ-બૂત અને અચોનિ-બૂત એવા બે ભેદો વગેરેનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ પ)મા ૪૯મા પવર્થી શર થાય છે,

તેમા સમ-ભગતુ લક્ષણ વનસ્પતિસમતિમા નીચે મુજબ દર્શાવાયુ છે —

“ ‘લઙ્કાદિચુન્નનિષ્કાદ્યાઃ વત્તોઽ જારિસો મંગો ।
સન્વત્થ સમસરુવો કેઆરતરીદ્ધતુલ્લો વા ॥
ઈત્ય પુણ વિસેસોઽય સમમંગા હંતિ જે સવાકાલં ।
તે ચિય અણતકાયા ન પુણો જે કોમલસેનં ॥ ’”

અર્થાત્ ખડી વગેરેના ચૂર્ણથી બનાવેલી વાટને ભાગવાથી અથવા ક્યારાના તર ભાગતા જે ભગ થાય તે ‘સમભગ’ છે અત્ર એ વિશેષતા છે કે જે સવદા મમાન ભગવાળા છે તે જ અનતકાય છે, નહિ કે જે કોમલતાને લઇને એવા છે તે

મૂળ વગેરે કશ સ્થાનો પૈકી પ્રત્યેકમા જુદા જુદા જીવો હોય તે ‘પ્રત્યેક’ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે દ્રવ્ય-લોક-પ્રકાશ(સ પ)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ યત્ર મૃલાદિદશકે, પ્રત્યક્કં જન્તવઃ પૃથક્ ।
પ્રત્યેકનામકર્માદ્યા-સ્તત્ પ્રત્યેકમિહોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥ ”

જે જીવ મૂળરૂપે પચિષ્ઠમે છે તે જ જીવ પ્રથમ પત્રરૂપે પચિષ્ઠમે છે, વિશલય વગેરે કંઈ મૂળ જીવના પરિણામના આવિર્ભાવરૂપ નથી હોતો એનો પહેલો અદ્વૈત સાધારણ વનસ્પતિકાય છે, પરંતુ યથાયોગ વધતો તે પ્રત્યેક પણ હોય કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘જો વિ ય મૂલે જીવો સો વિ ય પત્તે પદમયાણ સ્તિ ।
સન્વો વિ કિસલભો જલુ હગમમાણો અણંભો મણિભો ॥ ’”

કહેવાની મતલબ એ છે કે બીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, બીજમા મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઇને વિકસિત અવસ્થા કરે છે ત્યાર બાદ અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનતકાય જીવો જ ઉત્પન્ન કરે છે પછી એમનુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતા તે જીવો નાશ પામે છે ત્યારે એ જ જીવ-બીજનો જીવ અનત કાયિકોના હેઠળ પોતાના પ્રાથમિક અગરૂપે પ્રકલ્પ કરી પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી તેની વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે

૧-૨ છંદા—

લઙ્કાદિચૂર્ણનિષ્પાદિતાયા વત્ત્યાં યાપુણો મહા ।
સર્વત્ર સમસ્થરૂપો કેદારતરીકતુલ્યો વા ॥
અત્ર પુનર્વિશેષાઽય સમમહા ભવન્તિ ચે સદાકલમ્ ।
તે યથ અનન્તકાયા ન પુનર્યે કોમસ્ત્વેન ॥

યોઽપિ ચ મૂલે જીવ સોઽપિ ચ પત્રે પ્રથમતયા ઇતિ ।
મર્વાઽપિ વિશલય જલુ હદ્ગ્છન અનન્તકો બળિત ॥

આઆશરગના વૃત્તિકાર પ્રથમ પત્રનો અર્થ પૃથ્વી, જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી બીજની વિકસિત અવસ્થા એમ કરે છે, કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે

મૂક્ષમ એકેન્દ્રિય જીવોનું સ્થાન અને તેની સખ્યા—

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ કાય એ પાંચે સમગ્ર લોકમા સર્વત્ર છે અર્થાત્ ચૌદ રાજ્યપ્રમાણુક લોકમા એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો ન હોય

આખા લોકમા રહેલા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ વાયુ-કાય સુધીના જીવોની સખ્યા અસખ્યાતની છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયની સખ્યા અનતની છે

વિસ્તારથી કહીએ તો સર્વથી ઓછા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે એનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે નિગોહના જીવો સૂક્ષ્મ વાયુકાય કરતા અસખ્ય શુણ્ણ છે, કેમકે ગોળે ગોળ તેઓ અસખ્ય છે વળી આ કરતા પણ અનંત શુણ્ણ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે

વનસ્પતિની સચેતનતા—

આ શીર્ષક લેખને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય અને વાયુ-કાયને વિષે જીવ છે એ સિદ્ધ થયા વિના એકાએક વનસ્પતિની સચેતનતાનો કેમ વિચાર કરાય છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે વનસ્પતિનું જીવત્વ સિદ્ધ કરવા માટે જે યુક્તિઓ રજુ કરવામા આવનાર છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાઓને-ખાસ જીવોને પણ ઝટ ગળે ઉતરે તેવી છે, જ્યારે પૃથ્વીકાયાદિ પરત્વેની યુક્તિઓ એટલી સુગમ નથી એટલે કે જે યુક્તિઓ દ્વારા વનસ્પતિમા સચેતનત્વ સિદ્ધ કરાશે તે અનુસાર પૃથ્વીકાયાદિની સજીવતા હોવાની પ્રતીતિ સહેલાઈથી યથાન્દેશે એ હેતુથી પ્રથમ વનસ્પતિ આશ્રીને વિચાર કરવામા આવે છે આ સબધમા આઆશરગ (અ ૧, ઉ ૫, સૂ ૪૬), તર્કરેહસ્ય દીપિકા (પત્ર ૬૨-૬૫), લોકપ્રકાશ (સ ૫, શ્લો ૩૨-૪૫) વગેરે થયેા પ્રકાશ પાડે છે ત્યાં કહ્યું છે કે ઝાંઝના મૂળમા જળનું સિચ્ચન કરવાથી એના ફળ વગેરેમા રસ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, વાસ્તે વનસ્પતિમા ઉચ્ચવાસનો સફાવા છે, કેમકે એનો અભાવ હોય તો રસ જીવે પ્રસરે નહિ હાખવા તરીકે આપણામા-મનુષ્યોમા ઉચ્ચવાસને લીધે જ રસનો પ્રસાર થાય છે, જ્યારે મૃતક વગેરેમા ઉચ્ચવાસનો અભાવ હોવાથી ત્યાં રસનો સચ્ચાં ચતો નથી આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનો પ્રસાર વનસ્પતિમા ઉચ્ચવાસ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોતું નથી વળી ઉચ્ચવાસ એ આત્માનો ધર્મ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે અને ધર્મ ધર્મી વિના સભવતો નથી એટલે વનસ્પતિ સચેતન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે

જેમ મનુષ્યના દેહમા ઉત્પત્તિ-ધર્મ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમા પણ છે આથી વનસ્પતિ સચેતન છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યનું શરીર બાહરૂપે, કુમારરૂપે, યુવકરૂપે અને વૃદ્ધરૂપે દેખાય છે અને તેમ હોવાથી તે સ્પષ્ટપણે ચેતનાવાળું મનાય છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ એ ચારે અવસ્થાઓ અનુભવે છે જેમકે કેતકનું ઝાડ વળી જેમ મનુષ્યનો દેહ નિરંતર જુદી જુદી

દશાઓને અનુભવતા વધે છે તેમ અદ્વૈત, કિશલય, શાખા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ વડે સૂચવાય છે તેમ ઝાડ પણ વધે છે આથી પણ એનામા જીવ છે વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે સજ્ઞાઓ પણ છે એથી એનામા સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે વનસ્પતિમા અન્ય જીવોની જેમ આહારાદિ દશે સજ્ઞાઓ છે એ વાત આગળ ઉપર વિચારવામા આવનાર છે અત્ર જો વાતનો જ નિર્દેશ કરવો પ્રસ્તુત સમબંધ છે કે જેમ મનુષ્યના શરીરમા જ્ઞાનનો સબધ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમા પણ જ્ઞાનનો સબધ છે જેમકે ખીજડો, વચુલો, અગશિયો, આમલી, ઠકી વગેરે વનસ્પતિઓ સૂઝને ભગે છે, માટે જ એમા જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અનુભનાય છે વડ, પીપળો અને લીંબડો ઇત્યાદિ ઝાડોના અદ્વૈતો વર્ષા ઋતુના મેઘની ગર્જનાથી અને શીતળ વાયુના સ્પર્શથી ઉગી નીકળે છે એટલે કે જે વનસ્પતિઓમા શબ્દ પારખવાની અને સ્પર્શને યોગ્યખવાની શક્તિ પણ રહેલી છે વળી જ્યારે પગમા ઝાઝરવાળી મહોન્મત સ્ત્રી પોતાના કોમળ અરણોથી અશોક વૃક્ષને પ્રહાર કરે છે-તેને લાત મારે છે ત્યારે જ તેને પાઠડા અને ફૂલો આવે છે જ્યારે કોઈ જીવાન લલના કણસના ઝાડને આલિંગન દે છે ત્યારે તેને વિષે ફૂલો અને પાઠડા ઉગે છે જ્યારે બદ્ધલના ઝાડ ઉપર ખુશબોદાર દારૂનો ડોળગો કરવામા આવે છે ત્યારે તેને વિષે પુષ્પો અને પત્રોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તિલકના ઝાડ પ્રત્યે કટાક્ષ પૂર્વક દ્રષ્ટિ ફેંકવાથી તે પાઠડા અને ફૂલોથી વિભૂષિત બને છે વિશેષમા પાત્રમા સ્વરતા ઉદ્ગારથી શિરીષના અને વિરહકના ફૂલો ખરી પડે છે વળી સૂર્ય-કમલો સવારે, ઘોષાતકીના પુષ્પો સાંજે અને ચંદ્ર-કમલો ચંદ્રના ઉદય થયા બાદ ખીલે ॥ લભમણી વગેરેના રોપાઓ હાથ અડકતા જ સંકોચ પામી ભય છે વળી અમુક વનસ્પતિ અમુક ઋતુમા જ ફળ આપે છે આ બધી વિશેષતાઓ વનસ્પતિમા જ્ઞાન હોવા વિના સંભવતી નથી અને જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ એટલે ચૈતન્યની હેયાતી, અત એવ વનસ્પતિની સચેતનતા ચિદ્ધ થાય છે વળી જેમ આખા શરીરની આમલી ઉતારતા ગધેડો મરી ભય છે તેમ સમગ્ર છાત્ર ઉતારતા ઝાડ મરી ભય છે આ ઉપરાત જેમ માનવ-શરીર છેઠાતા સૂકાઈ ભય છે તેમ વનસ્પતિનો હેડ પણ પલ્લવો, પુષ્પો છેઠાતા સૂકાઈ જતો જોવાય છે આ યુક્તિથી પણ વનસ્પતિનું મજીવત્વ અનુભનાય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યોને ઢોહક થાય છે તેમ વનસ્પતિને પણ ઇન્છાઝૂપ ઢોહક થાય છે, કેમકે તેમનો ઢોહક પૂર્ણ થતા તેઓ ફળે છે, નહિ તો તેઓ સૂકાઈ ભય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્ય-હેડ અશાસ્વત છે-વિનશ્વર ॥ તેમ વનસ્પતિનો હેડ પણ છે, કારણ કે એનું દશ હજાર વર્ષનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે આ ઉપરાત જેમ માનવોમા તરતમતા છે તેમ વૃક્ષોમા પણ છે જેમકે ચોરડા જેવા કેટલાક ઝાડો નીચ છે, જ્યારે આળા જેવા ઝાડો ઊંચ છે, કેટલાક કાટાવાળા છે તો કેટલાક કોમળ છે, કેટલાક કુટિલ છે તો કેટલાક સગ્ળ છે, કેટલાક ઠંદે નાના છે તો કેટલાક ઊંચા છે, કેટલાકના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આનંદજનક છે તો કેટલાકના એથી ઉલટા છે, કેટલાક વિષ જેવા છે તો કેટલાક અમૃત જેવા છે, કેટલાક ઉકરડામા ઉગે છે, તો કેટલાક સુદર ઉદ્યાનમા ઉગે છે, કેટલાક દીર્ઘ આયુષ્યવાળા છે તો કેટલાક શસ્ત્રનો પ્રહાર થતા સત્તર મળ્લને સરણ થાય ॥ આ પ્રમાણેની વિવિધતા કર્મોના સદ્ભાવ વિના સંભવતી નથી જેમકે ઘડાઝૂપ કાર્યનો કર્તા કુભાર છે તેમ આ કર્મો કાર્યઝૂપ હોવાથી તેનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ આથી વનસ્પતિ મચેતન હોવાનું સ્પષ્ટપણે અનુમાન થાય છે વળી મનુષ્યોને રોગ થાય છે અને તે યોગ્ય દવા કરવાથી મટે

છે તેવી હકીકત વનસ્પતિને પણ લાગુ પડે છે^૧, વાસ્તે તે સચેતન છે જેમ માનવને ઇષ્ટ સંયોગથી આનંદ અને અનિષ્ટ વાતાવરણથી ગ્તાનિ થાય છે તેમ ઇષ્ટ આહારાદિ મળતા વનસ્પતિ પ્રત્યુત્પન્ન બને છે, ત્યારે અનિષ્ટ આહારાદિ મળતા તે કરમવા લાગે છે વળી જેમ આપણને આઘાત-પ્રત્યાઘાત થાય છે તેમ એને પણ થાય છે આથી પણ વનસ્પતિની સચેતનતા મિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણેની યુક્તિ-અયુક્તિઓ જૈન શાસ્ત્રોમા રજુ કરવામા આવી છે વનસ્પતિમા આપણી જેમ લાગણીઓનો સફલાવ છે એ વાત પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી આપવાતુ આવ્ય અને આદરણીય માન તો આ ભારત-ભૂમિના બૃષણકેપ, જગદ્-વિખ્યાત સર પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોઝને ઘટે છે આ સબધમા ચિન્ત્રમયજગત્ (વ ૭, અ ૧, પૃ ૧૭-૧૯)માનો “ વનસ્પતિ અને પ્રાણી ” એ લેખ પણ મનન કરવા જેવો છે એટલું ઉમેરી આપણે હવે પૃથ્વી-કાયાદિની સચેતનતાના સબધમા જૈન શાસ્ત્રો જે યુક્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે તે વિચારીએ

પૃથ્વીકાયતુ સજીવત્વ—

અર્થો માસના અકૂરેને ઉત્પન્ન કરે છે એ એની સજીવપણાની નિશાની છે તેમ મીઠું, પરવાળા, પરધર વગેરે રૂપ પૃથ્વી પોતાના જેવા બીજા અકૂરે ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી છે, વાસ્તે તે પણ સચેતન છે અત્ર કોઈ એમ શકા બિહાવે કે પરવાળા વગેરે તો કંઠણ છે, વાસ્તે એને સજીવ માની ન શકાય તો એ અસ્થાને છે, કેમકે શુ માનવ-શરીરમા રહેના હાડકા વગેરે કંઠણ હોવા છતાં સજીવ નથી કે ? અથવા તો એનું સમપ્રધાન એ છે કે જેમ પશુના હેડમા રહેલા શીંગડા, સાસ્ના વગેરે જીવવાળા છે તેમ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ બધા જીવ-શરીરો છે, કારણ કે એ બને એક સરખી રીતે ઉદાય છે, લેહાય છે, લોગવાય છે, ફેંકાય છે, સુધાય છે, અખાય છે અને સ્પર્શાય છે સમગ્ર સત્તારમા જે કાંઈ પુણ્યવ-દ્રવ્ય છે તે સર્વે કોઈને કાંઈ જીવના શરીરો છે, એથી કરીને પૃથ્વીને જીવ-શરીર કહેવામા કશો વાધો નથી પૃથ્વીમા ઉદાવાપણું વગેરે ધર્મો દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી તેનો અપવાપ કરી શકાય તેમ નથી, વાસ્તે એ જ ધર્મો વડે એની સચેતનતા સાબીત થાય છે

જેમ આપણા હાથ, પગ વગેરેનો સઘાત સચેતન છે તેમ શસ્ત્ર વડે નહિ હજીયેલી

૧ રથજી સખ્દોમા કહીએ તો મનુષ્યના શરીરને રોગો થતા જેમ પીળાશ, પેટનું વધી જવું, સોળે ચડવો, પાતળાપણું, આગળા વગેરેનું વાકાપણું તેમજ ખરી જવાપણું થઇ જાય છે તેમ વનસ્પતિના શરીરને પણ એ જ્વનના રોગો થતા ફૂં, ફૂગ પાદડા છાન વગેરેમા એ જ પ્રકારના વિકારો થઇ જાય છે એ બધાનો રજ અલ્લાઇ જાય છે એ બધા ખરી પડે છે અને વખને વખને એમથી પાણી પણ ઝરે છે વળી જેમ દવા ખાવાથી માનવનો દેહ ઊંચી બને છે એના શુભા વગેરે રજાખ જાય છે તેમ વનસ્પતિના દેહને પણ ઔષધનું સિયન કે એનો લેપ કરવાથી તે જ જ્વનનો કાયદો થાય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યનું શરીર રસાયન વગેરેના સેવનથી બળ અને ક્રાંતિથી વિશુદ્ધિ બને છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ આકાશમાથી પડતા જળ વગેરેના સિયનથી વિશેષ રસવાળું બને છે ખાસ વનસ્પતિઓને મારે એક જુદાપુર્વેક લખાયેલા છે

સઘાતરૂપ પૃથ્વી વગેરે સજીવ છે, જ્યારે જેમ શસ્ત્ર વડે હજીયાયેલા-શરીરથી જુદા પડી ગયેલા આપણા હાથ, પગ નિર્જીવ છે-અચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી હજીયાયેલી પૃથ્વી વગેરે નિર્જીવ છે

અપ્કાયતુ મચેતનત્વ—

જેમ હાથીના દેહના મૂળ કારણરૂપ પ્રવાહી કલક મચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી નહિ હજીયાયેલ જળ પણ મચેતન છે અત્ર પ્રશ્નવણ (મૂત્ર)નું ઉદ્ભવગુણ આપી હેતુને વ્યભિચારો મિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ તો શસ્ત્રથી આઘાત પામેલ છે વળી જેમ ઇંડામાં રહેલો પ્રવાહી રમ મચેતન છે તેમ પ્રવાહી જળ પણ મજીવ છે વિશેષમાં જળરૂપ હોવાથી હિંમ વગેરે કોઇ કોઇ સ્થળે બીજા જળની જેમ સજીવ છે અપ્કાયની સજીવતાના સબધમાં એ પણ કલીલ કનય છે કે જેમ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતું દેહકું સજીવ છે તેમ કવચિત્ જમીન ખોદતા ખોદતા સ્વાભાવિક રીતે નીકળતું જળ મજીવ છે અથવા જેમ કેટલીક વાર વાહનના વિકારમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલું અને પડતું માછલું સચેતન છે તેમ આકાશમાં રહેલું પાણી પણ મચેતન છે વિશેષમાં જેમ મનુષ્ય-દેહનો ઠંડો સ્પર્શ જીવ-હેતુક છે તેમ જળમાં જણીતો ઠંડો સ્પર્શ પણ જીવહેતુક છે આવી અનેક કલીલો વડે પૃથ્વીની પેઠે જળની સજીવતા ધરાવી લેવી

તેજસ્કાયની સજીવતા—

જેમ રાત્રે આગીઓ કીડો (ખઘોત) પોતાના શરીર-પરિણામથી પ્રકાશ આપે છે અને એ પ્રકાશ જીવ-શક્તિનું પ્રત્યક્ષ રૂપ છે તેમ અગારા વગેરેમાં ગહેલો પ્રગટ પણ જીવના સચો-ગથી જ થયેલો છે વળી જેમ મનુષ્યના શરીરે આવેલો તાવ જીવ-સચોગી મનાય છે તેમ અગારા વગેરેમાં રહેલો તાપ પણ જીવ-સચોગી જ માનવો અચુકત નથી અત્ર એ ખ્યાલમાં નાખતું કે સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ પણ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવ-સચોગી જ છે, માટે એ વિષે પણ કશો વાધો નડે તેમ નથી

વિશેષમાં જેમ આહાર લેવાના પ્રમાણ અનુસાર મનુષ્યના દેહમાં વધઘટ થાય છે તેમજ અને તેજ હેતુથી પ્રકાશમાં પણ વધઘટ થતી હોવાથી એ પ્રકાશને પણ મનુષ્યના દેહની પેઠે જીવ-સચોગી માનવો જોઇએ આ પ્રકારની અનેક યુક્તિઓ વડે અજિમાં જીવ હોવાની સાબીતી ગ્બુ કરી શકાય તેમ છે

વાયુકાયની સાત્મકતા—

જેમ કોઇ ચમત્કારિક શક્તિને લીધે દેવનો દેહ દરિગોચર થતો નથી પરંતુ તે મચેતન છે અને વિદ્યા, મત્ર, અજન વગેરેના પ્રભાવથી કોઇ સિદ્ધ મનુષ્યનું શરીર નજરે જણાતું નથી છતાં તે મજીવ છે એ જ પ્રમાણે વાયુનું શરીર નજરે જણાતું નથી તોપણ એ દેવ અને સિદ્ધના દેહની જેમ સચેતન છે જેમ પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી નજરે ચઢતો નથી અને બળેલો

પત્રચ્છેદો દુકડો બિનો લાગે છે, પરંતુ તેમાં અગ્નિ દેખાતો નથી તેવી જ રીતે વાયુમાં રહેલું રૂપ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણી નજરે જણાતું નથી.

જેમ ગાય, અશ્વ વગેરે પશુઓ પોતાની જ મેળે એટલે કે કોઈની પણ પ્રેરણા વિના વાકા વાકા અને ગમે તે તરફ અનિયમિતપણે ચાલે છે તેમ વાયુ પણ પોતાની જ મેળે વાકો વાકો અને ગમે તે તરફ અનિયમિત રીતે વાતો હોવાથી ગાય, અશ્વ વગેરેની જેમ જીવ-સંયોગી છે જીવ અને પુરુષોત્તમની ગતિ 'અનુગ્રેષ્ઠિ' હોવાથી પરમાણુ પણ વાકો વાકો ગતિ કરે છે, પરંતુ તે તો નિયમિત રીતે જ એવી ગતિ કરતા હોવાથી એ વાત કાંઈ વાયુને લગતી હકીકતમાં ખલેલ પહોંચાડી શકે તેમ નથી એ પ્રકારે અન્યથી કોઈ પ્રકારના આધારને નહિ પામેલો વાયુ સચેતન છે એમ સમજી લેવું.

આ પ્રમાણે આપણે પૃથ્વીકાયાદિ ઈ સચેતનતા મિલ્લ કરનારી વિવિધ યુક્તિઓ વિચારી આ સમગ્રનો દુકામાં પરંતુ તલસ્પર્શી ઉત્તેજ દર્શવૈકલિકેની શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિકૃત વૃત્તિના ૧૩૬ માં પ્રમાણની નીચે મુજબની પદ્ધતિઓમાં મળી આવે છે —

“ સાત્મકા વિદ્રુમલવણોપલાદયઃ પૃથિવીવિકારાઃ, સમાનજાતીયા-
હુરોત્પત્યુપલમ્ભાત્, દેવદત્તામાસાદુરવત્ । ”

“ સાત્મકં જલ, ભૂમિભાતસ્વાભાવિકસમ્ભવાત્, દુર્દુરવત્ । ”

“ સાત્મકોઽગ્નિઃ, આહારેણ ધૃદ્ધિર્દર્શનાત્, ચાલકવત્ । ”

“ સાત્મક પવનઃ, અપરપ્રેરિતતિર્યંક્ષિગનિયમિતદિગ્ગમનાત્, ગોચત્ । ”

“ સચેતનાસ્તરવઃ, સર્વત્વગપહરણે મરણાત્, ગર્દભવત્ । ”

હૃદિયત્રસોના ચારે ભેદો ઇન્દ્રિય-મીમાસાની સંખ્યાને અધીન છે એટલે હવે આપણે ઇન્દ્રિયના લક્ષણોનો વિચાર કરીએ.

ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ —

इन्द्रियाश्रयनिर्माणाङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयेन जनिता याऽऽत्मनो
लब्धिस्तद्रूपस्त्वमिन्द्रियस्य लक्षणम्, आत्मलिङ्गत्वं वा । (११३)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયના આશ્રયભૂત એવા નિર્માણ-નામકર્મ અને અંગોપાંગ-નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી આત્માની લબ્ધિને ‘ઇન્દ્રિય’ કહેવામાં આવે છે ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ આત્માનું

‘લિંગ એમ પણ આપી શકાય છે ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તેમાંની દરેક ઇન્દ્રિયના ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ અને ‘ભાવેન્દ્રિય’ એમ બે પ્રકાર છે તેમાં વળી ‘નિર્વૃત્તિ’ અને ‘ઉપકરણ’ એ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અને ‘લબ્ધિ’ અને ‘ઉપયોગ’ એ ભાવેન્દ્રિયના અનુક્રમે બાળે બેઠો છે તેમાં નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ એ છે કે—

**નિર્માણાદ્ગોપાદ્ધનામકર્મનિમિત્તકત્વે સતિ કર્મવિશેષસસ્કૃતકર્ણ-
શબ્દકૃત્વાદિસ્વરૂપશરીરપ્રદેશરૂપત્વ નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય રક્ષણમ્ । (૧૧૪)**

અર્થાત્ નિર્માણ-નામ-કર્મ અને ગોપાલ-નામ-કર્મરૂપ નિમિત્તવાળા તથા કર્મવિશેષથી સસ્કારિત થયેલ કર્ણશબ્દલિ (office of the ear) આદિ શરીરના પ્રદેશ-વિશેષને ‘નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય’ બાળવી નિર્વૃત્તિ એટલે આકૃતિ આ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પણ આલ્યન્તર અને બાહ્ય એમ બે બેઠો છે તેમાં આલ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે —

૧ “ ‘હુ સમૃદ્ધો’ इन्द्रति-चोक्तोऽसमृद्धिमान् भवतीति इन्द्र-आत्मा, तस्य लिङ्गमितીन्द्रियम् ”

અર્થાત્ ‘ઇન્દ્રિય’ શબ્દ ‘ઇન્દ્ર’ ધાતુ પરથી બનેલો છે અને એનો અર્થ ‘લોકીતર સમૃદ્ધિમાન્’ થાય છે જે લોકીતર સમૃદ્ધિમાન્ હોય તે ‘ઇન્દ્ર’ અર્થાત્ ‘આત્મા કહેવાય છે આથી ઇન્દ્રનું લિંગ તે ‘ઇન્દ્રિય’ છે એટલે કે આત્માનું ઇન્દ્રિય લિંગ છે એવો અર્થ સિદ્ધ થયો આ હકીકતો નિગોપાંતી નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે —

“ इदो जीवो सर्वोपलब्धिभोगपरमेष्ठनतनो ।

लोत्ताइमेयमिन्द्रियमिह तल्लिङ्गाइभावाभो ॥ ૧૨૯૬ ॥ ”

[इन्द्रो जीव सर्वोपलब्धिभोगपरमैश्वर्यतवात् ।

भीमादिभेदमिन्द्रियमिह तल्लिङ्गादिभावात् ॥]

કહેવાની મતલબ એ છે કે આવરણનો અભાવ થતા જીવ સર્વ વસ્તુને જાણે ? અર્થાત્ તેને સર્વ ઉપલબ્ધિરૂપ શ્રેયસ્વર્ગનો યોગ છે વળી વિવિધ ભાવોના ભમના તેને અનેકવિધ ઉપબોગ થયે આથી સમગ્ર એ કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને સર્વ ઉપબોગના પરમશ્રેયસ્વર્ગને લઇને જીવ “ ઇન્દ્ર ” કહેવાય છે આથી એ ઇન્દ્રનું લિંગ તે ‘ઇન્દ્રિય’ કહેવાય ઇન્દ્ર વડે દેખાયેલ કે સમજાયેલ વસ્તુ તે પણ ‘ઇન્દ્રિય’ કહેવાય આ ઇન્દ્રિયના કાન વગેરે પાંચ બેઠો છે

૨ એકેન્દ્રિયાદિક બ્યવહારનું કારણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, નહિ કે ભાવેન્દ્રિય એમ ન હોય તો બકુનનું જાડ કે જેણે મતુષ્યની માફક સર્વ ઉપલબ્ધિ છે તેને પચોદ્રિય ગણવું પડે અર્થાત્ તે એકેન્દ્રિય કહેવું નહિ અત્ર એ ઉમરીશું કે સર્વ જીવો લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય વડે પચેન્દ્રિય છે, દ્રવ્યેન્દ્રિયની સંખ્યા અનુમા એકેન્દ્રિયાદિ છે અને તીર્થ કરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એટલે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય આશ્રીને સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય છે

‘પ્રતિનિયતચક્ષુરાદિસંસ્થાનેનાવસ્થિતાનાં શુદ્ધાત્મપ્રદેશાનાં યા
વૃત્તિસ્તદ્રૂપત્વમાભ્યન્તરનિર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૧૧૫)

અર્થાત્ નેત્ર વગેરે ચોક્કસ સંસ્થાનમા રહેલા શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશોના આકાર-વિશેષને
‘ આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ’ સમજવી

હવે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ વિચારવામા આવે છે તે એ છે કે—

‘તેષ્વેવાત્મપ્રદેશેષુ વર્ધકીસ્થાનીયપુદ્ગલવિપાકિનિર્માણનામકર્મણા
રચિત્ત્વે સતિ ઇન્દ્રિયવ્યવદેશમાર્ગ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનવાન્ કર્ણ-
શબ્દકુલ્પાદ્યાકારવિશેષસ્તદ્રૂપત્વ યાદ્યનિર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૧૧૬)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત આત્મ-પ્રદેશોમા રહેલ, સુતાર તુલ્ય અને પુદ્ગલમા રહીને કૃણ આપવાવાળા
એવા નિર્માણ-નામ-કર્મથી રચાયેલો ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામથી વાચ્ય તથા વિશેષરૂપે મુકરર
કરેલા સંસ્થાનવાળો એવો જે કર્ણ-શબ્દકુલિ આદિ આકાર-વિશેષ તે ‘ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ’ છે,

કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરના ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાતી પુદ્ગલ-રૂક ધોની વિશિષ્ટ રચના
તે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે મનુષ્ય, અથ્થ ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ આ વિવિધ પ્રકારની છે અર્થાત્
એનો આકાર સર્વ જીવો આશીને એક સરખો નથી, જ્યારે અભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય તો
પ્રતિનિયત આકારરૂપ હોવાથી સર્વ જીવોની તે સમાન છે-તેમા વિવિધતા નથી

ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ અથકાગ્ના શબ્દમા એ છે કે—

દ્વિરૂપાયા અપિ નિર્વૃત્તે યત્ કર્તૃકોપક રસ્તદ્રૂપત્વમ્, સ્વરૂપસ્થાની-
યાયા યાદ્યનિર્વૃત્તેર્યા તદ્વાસત્પ્રમાણસ્વચ્છતરપુદ્ગલત્મિકા આન્તરનિર્વૃત્તિ

૧-૨ સરખાવો તત્ત્વસાર્થરાજ્ય (પૃ ૮૦) અત નિખન-નિખિત ઉત્તેખ —

“ ઉત્તેષ્ઠ કુન્દ્રસ્યાસદ્દરેયમાત્મપ્રમાણા વિન્દુજ્ઞાનામાત્મપ્રદેશાના પ્રતિનિયત
ચક્ષુરાદિન્દ્રિયસંસ્થાનમાનાય[માનાય]સ્થિતતાના વૃત્તિરામ્ય તથા નિર્વૃત્તિ । ”

‘ તેષ્વેવાત્મપ્રદેશેષેન્દ્રિયવ્યવદેશમાર્ગ ય પ્રતિનિયતસંસ્થાનો નામકર્મોદયા
પાદિતાવસ્થાવિશેષ પુદ્ગલપ્રવય સ યાદ્યા નિર્વૃત્તિ । ’

૩ દાખલા તરીકે મનુષ્યની કર્ણોદ્રાની માથ આકૃતિ (કાન) એ અમુઓની બાહુમા આ
વેલી છે આ કાનો સજ્જોગ અને બેચા નીચા ભાગ ની મુખ ત્રીપ જેવા કે, જ્યારે ધોડાની કર્ણોદ્રાની
પાંચ આકૃતિ નીચેના પહેાળ અને ઉપરથી ઘૂમતી જતી અણી ૧૦ કેડાણી અને વળી ગયેલા પડવાળા
૧ નરે ની ૧ જી ઉપર રહેલી છે

સ્તસ્યાઃ શક્તિવિશેષરૂપત્વમ્, નિર્વર્તિતસ્યાનુગ્રહાનુપધાતાભ્યામુપકાર-
કારિત્વ વા ઉપકરણેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૭)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આકર્ષતરૂપ બને પ્રકારની નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ઉપર ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે અથવા આનુ લક્ષણ એ પણ છે કે ખડ્ગના સમાન બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની જેવી અને વિશેષ કરીને સ્વચ્છ પુદ્ગલરૂપ એવી આકર્ષ-તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો શક્તિવિશેષ તે ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે અથવા નિર્માણ વગેરે નામ-કર્મ વડે રચાયેલી નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના ઉપર અનુગ્રહ અને ઉપધાતાથી રક્ષણરૂપ ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે^૧ આના પણ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની પેઠે બાહ્ય અને આકર્ષતર એવા બે ભેદો છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અથકાંતે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયના લક્ષણો સૂચવતા ' પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિ અને ' આચારાગ-વૃત્તિના આકર્ષતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય પાત્રે પરસ્પર વિરોધી લક્ષણોને માન્ય રાખ્યા છે, જોકે આકર્ષતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ તો આચારાગ-વૃત્તિ અનુસાર આપ્યું છે કેમકે આકર્ષતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય એ અતિશય નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે એ અભિપ્રાય પ્રજ્ઞાપનાના વૃત્તિકારનો છે, જ્યારે એ ઇન્દ્રિય શુદ્ધ આત્મ-પ્રદેશરૂપ છે એ વાત આચારાગ-વૃત્તિ સાથે (તેમજ તત્ત્વાર્થશબ્દ ૦ માથે) મળતી આવે છે

૧ ઇન્દ્રિયને વિષય મદ્દલ્ય કરવામાં ઉપકાર કરનાર શક્તિ-વિશેષ તે ' ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ' છે, જેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયની શ્રવણ-શક્તિ અને રસનેન્દ્રિયની આસ્વાદન-શક્તિ એ પ્રમાણે નનતર-નિસ્તરાર્થ (પૃ ૬૦) મા સૂચવાયું છે

૨ " ઉપકરણ સ્વરૂપસ્થાનીયાયા લાઘ્યનિર્વૃત્તેર્યા સ્વરૂપધારાસમાના સ્વચ્છતર-પુદ્ગલસમૂહાત્મિકા અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિ તસ્યા શક્તિવિશેષ ॥ "

—પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિચરિત્ કૃતિ ૨૫૩ મુ પત્ર

૩ " નિવર્તયતે इति निर्वृत्ति । केन निवर्तयते ? कर्मणा । तत्र उत्प्रेक्षागुण-सङ्ख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतवस्तुरादीन्द्रियसस्यानेनापक्षित-
ताना वा वृत्ति (સા, અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિ) । તેણેવાત્મપ્રદેશો પુ નિન્દ્રિયવ્યવદેશમાગ્ય પ્રતિ નિયતસસ્યાનો નિર્માણનામ્ના પુદ્ગલવિપાકિના ચર્દ્દકોસસ્યાનીયેનારચિત કર્મેશ્વરુ-
રૂપાદિવિશેષ અધોપાદનામ્ના ચ નિષ્પાદિત इति बाह्या निर्वृत्ति । તસ્યા પદ નિર્વૃત્તે-
ત્રિરૂપાયા યેનાંપકાર ક્રિયતે તદુપકરણમ્ । તથ इन्द्रियकार्यं समर्थ, સત્યામપિ નિર્વૃત્તો-
અનુપદતાયા મસૂરાકૃતિરૂપાયા નિર્વૃત્તો તસ્યોપધાતાત્ ન પદયતિ । તદપિ નિર્વૃત્તિવદ્-
ત્રિધા । "

આ પ્રમાણેનો આચારાગ (અ ૨, ઉ ૧, મ ૧૩) ની શ્રીશીલાચરિત્ કૃતિના ૧૦૪ મા પત્રમાં ઉ વેખ છે, જ્યારે નહિ જેના ફેરફારવાળો પાક લોકપ્રકાશ (સ ૩) ના ૪૭૫ મા પાના ૫૫૧ સાક્ષિરૂપે આલેખાયેલો નજરે પડે છે

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયના ભેદોના લક્ષણાદિ વિચાર્યા હવે ભાવેન્દ્રિયના લઘિ અને ઉપયોગરૂપ બે પ્રકારો પૈકી પ્રથમ પ્રકારનું એટલે કે લઘિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણુ અથકારના શબ્દોના નેજ લખ્યું —

‘શ્રોત્રાદિવિષયક યજ્ઞાનં તદાવરણીયકર્મણા ય. ક્ષયોપશમવિશેષ-સ્તદ્રૂપત્વ, ગતિજાત્યાદિનામકર્મનિમિત્તકત્વે સતિ તદાવરણીયકર્મક્ષયો-પશમજનિતત્વમ્ , ‘યન્નિમિત્તાદાત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયનિર્વૃત્તિ પ્રતિ વ્યાપાર કરોતિ તદ્રૂપત્વ વા લઘીન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૮)

અર્થાત્ કણ્ઠાદિ-ઇન્દ્રિયોના જે શબ્દાદિ વિષય છે તે સળધીના જ્ઞાનના આવરણોના ક્ષયોપશમ-વિશેષ તે ‘લઘિ-ઇન્દ્રિય’ કહેવાય છે ગતિ, ભતિ ઇત્યાદિ નામ-કર્મો જેના કારણરૂપ છે એવા, તે તે ઇન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મોના ક્ષયોપશમ ‘લઘિ-ઇન્દ્રિય’ કહેવાય છે આની ત્રીજી પણ વ્યાખ્યા થઈ શકે છે, જેમકે જે સાધન દ્વારા આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયને રચવાનો વ્યાપાર કરે છે તે સાધનને ‘લઘિ’ કહેવામાં આવે છે

ઉપયોગ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણુ એ છે કે—

‘સ્વસ્વલઘ્યનુસારેણ વિષયેષુ ય આત્મનો વ્યાપારવિશેષસ્તદ્રૂપ-ત્વમુપયોગેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૧૯)

અર્થાત્ પોતપોતાની ક્ષયોપશમરૂપ લઘિ અનુસાર એટલે કે જે ઇન્દ્રિયની જે લઘિ હોય તે પ્રમાણે વિષયોને વિષે થતો આત્માનો વ્યાપાર તે ‘ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય’ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના જે ભેદોના આપણે વિચાર કર્યો તેનો અઠક્ષનાત્મક બોધ થાય તે માટે આ હકીકત નીચે મુજબ કોષ્ઠક દ્વારા રજૂ કરીએ —

૧ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયના બે ભેદોના લક્ષણો અથકારે નિર્દેશ્યા નથી તેમજ કોષ્ઠ અથમા પણ તે મારા જોવામાં આવ્યા નથી

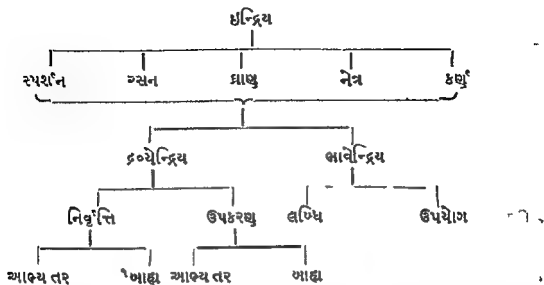
૨, ૫ સરખા બે પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિસુગ્રીવ વૃત્તિના ૨* ૩ મા પત્રમળ ઉદ્દેશ્ય —

“તદિદં શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિવિષય સર્ગભ્રમદેશાના તદાવરણક્ષયાપશમ, ઉપયોગ સ્વસ્થવિષયે રુદ યનુભારેણાત્મનો વ્યાપાર ।”

૩ “લઘિજ્ઞાનદશનાવરણીયક્ષયોપશમરૂપા યત્ સન્નિવાનાદાત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયનિર્વૃત્તિ પ્રતિ વ્યાપ્રિયતે તન્નિમિત્ત આત્મનો મન સાધિવ્યાધર્મ્યમ્હણ પ્રતિ વ્યાપાર ઉપયોગ ।”

—આચાર્યશ્રી જ્ઞાનિનું ૧૦૫ મુ પત્ર.

૪ ૨૫૨, ૨૬૧, ૩૫૫ અને શબ્દ એ સ્પર્શન, રસન, શ્રાણુ નેત્ર અને શ્રાવ ઇન્દ્રિયના અનુક્રમે નિરૂપો મળ્યા

આ કોઠામાના સર્વ લેહોના ઉઠાહરણો કોઈ સ્થળે ભેવામા આવતા નથી જે કઈ નજરે પડે છે તે એ છે કે ચેત્રેન્દ્રિય આશ્રીને કર્ણપટિકા (કનપાપડી) એ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે ચેત્રેન્દ્રિય આશ્રીને આખનો ડાળો તેવા ગણાય છે આખના પોપચા એ ચેત્રેન્દ્રિય વિષયક બાહ્ય-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે આખનું કૃષ્ણ શ્વેત મહળ એ આવ્ય તર-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે

આ પ્રમાણે આપણે ઇન્દ્રિયના જે લેહ-પ્રલેહનો વિચાર કર્યો, તેનો સારાશ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના વિવેચન (પૃ ૧૦૫)મા નીચે સુબળ મળી આવે છે —

પાંચે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બળે લેહ થાય છે પુદ્ગલમય જડ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય છે

દ્રવ્યેન્દ્રિય નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારની છે શરીરના ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલ-સ્કંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે અને નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની બહાર અને અદ્ભૂત પૌદ્ગલિક શક્તિ ઠે જેના વિના નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે^૧

૧ સ્પર્શન ઇન્દ્રિય વિષયક દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા બે ભેગ પૈકી પ્રથમના, ખીજા ઇન્દ્રિયોની પેઠે આવ્ય તર અને બાહ્ય એવા બે ભેદો નથી, એટલે કે ફક્ત આવ્ય તર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિય છે, કિન્તુ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી આથી સ્પર્શનેન્દ્રિયના પાંચ અવાતર ભેદો અને માફીની ચારે ઇન્દ્રિયોના છ છ અવાતર ભેગો વિચારતા ક્રમિકરણ કુલે ૨૯ પ્રકારો પડે છે

૨ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય અને આવ્ય તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય વચ્ચે શક્તિ અને શક્તિમાન જેવો સબધ છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ મને એક જ છે, કિન્તુ આવ્ય તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોવા છતાં જ્યારે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય દ્વારિય વડે પરાધાન પામે છે ત્યારે વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી એ દૃષ્ટિએ એ ભિન્ન છે

ભાવેન્દ્રિય પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપે બે પ્રકારની છે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે તે લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય છે, અને લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થાય છે તે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય છે ^૧ ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાન તથા ચતુર્હર્શન, અચક્ષુર્હર્શન આદિ રૂપ છે

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેન્દ્રિય કહેવ છે તે અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થને જાણી શકતો નથી, રૂપી પદાર્થોને જાણે છે ખરો, પરંતુ એના બધા શુભ-પર્યાયોને જાણી શકતો નથી, દક્ષત રૂપશ્ચ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે

લબ્ધિ-ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રાપ્તિ-ક્રમ—

લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઇ શકે છે એવી રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ સંભવે છે, અને ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે આથી એ ફલિત થાય છે કે લબ્ધિ વિના નિર્વૃત્તિ હોતી નથી, નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણની હેંચાતી નથી, અને ઉપકરણની ગેરહાજરીમા ઉપયોગ નથી વળી આથી એ પણ સૂચવાય છે કે પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, પરંતુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થાય આ સ્વકષોલકદિપત નિવેદન નથી, કિન્તુ તે આચાર્યશાસ્ત્રની વૃત્તિના ૧૦૪મા પત્રમા શ્રીશીલાકસૂરિએ નિમ્ન-લિખિત શબ્દો દ્વારા હચાંવેવ હકીકતનો સાગશ છે —

“ સત્યાં લઙ્ઘી નિર્વૃત્યુપકરણોપયોગા, સત્યા ચ નિર્વૃત્તૌ ઉપકરણોપ-યોગૌ, સત્યુપકરણ ઉપયોગ इति । ”

ઇન્દ્રિયોની સખ્યા અને તેના નામો દર્શાવતા ગ્રંથકાર કહે છે કે—

તાનિ ચેન્દ્રિયાણિ પञ्चधा, स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रमेवात् ।

અર્થાત્ (^૧ દ્રૌપદ-) ઇન્દ્રિયો પાંચ છે આમડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે આમડી એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો આધાર છે-એવું સ્થાન છે, નહિ કે એ ચોતે સ્પર્શનેન્દ્રિય છે એ પ્રમાણે જીભ વગેરે માટે પણ સમજવું સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ

૧ ખરી રીતે જોતા ઉપયોગ એ લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણી સમજિતું કાર્ય છે, પરંતુ અત્ર કામમા કારણનો ઉપચાર કરીને તેમજ સંપદાર્થનો સંભવ હોવાથી એને પણ “ ઇન્દ્રિય ” સમા આપવામા આવી છે આ વાત તત્ત્વનાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૯૧)મા નીચે મુજબના શબ્દોમા મળી આવે છે —

“ ઉપયોગસ્ય જલત્થાદિન્દ્રિયવ્યવદેશાનુપપત્તિરિતિ ચેન્ન, કારણધર્મેસ્ય કાર્યાં નુવૃત્તે શબ્દાર્થમન્મથાશ્ચ । ”

૨ પ્રજાપતિના નામના ચોથા ઉપાગના પદરમા પદ (સુ ૨૦૧)મા સૂચના મુજબ દ્રૌપેન્દ્રિયો આઠ છે બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરા, એક જીભ અને એક ત્વચા

તો સમગ્ર શરીરમાં ઉપરના તેમજ અદરના ભાગમાં અભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિયના આત્મ-પ્રદેશો વ્યાપી રહેલા છે અથવા આમડીના બહારના તેમજ અદરના ભાગમાં અભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિયના પરમાણુઓ છે આ ઇન્દ્રિય અભગ્ગના પડના જેવી છે તથ્યાની બહારનું અને અદરનું પડ જુદું નથી સુખની અદર જે જીભ દેખાય છે તેના ઉપર અને નીચેના ભાગમાં રસનેન્દ્રિયના પરમાણુઓનું એક જ પડ પથરાઈ ગયેલું છે એ પડ વડે જીભ ઉપર મૂકેલા ખારા, ખાટા પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે, નહિ કે દેખાતી જીભ વડે એવી રીતે દેખાતી નાકની પોલાણમાં ઉપરના ભાગમાં પ્રાણેન્દ્રિયની જે અભ્યતર આકૃતિ છે તે જ ગદગદ્ધ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે નેત્રમાં કીકીની અદર નેત્રેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અભ્યતર આકૃતિ રહેલી છે તે રૂપનું ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે આખની કીકી કર્ણપર્ષટિકાના પોલાણમાં કર્ણેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અભ્યતર આકૃતિ છે તે શબ્દનું ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે કાનપાપડી

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનરૂપ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયો છે, જ્યારે વિષયને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કરનારી અભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયો કરે છે અને અત્ર તેના જ ઉદ્દેશ કરાયો છે અથવા એમ પણ કહી શકાય કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના લઘિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગરૂપ ચાર ચાર પ્રકારોની સમગ્તિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇન્દ્રિય છે એ સમષ્ટિમાં જેટલી ખામી તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા સમજવી

ઇન્દ્રિયોના ક્રમની સકારણતા—

સ્પર્શન, ગ્મન, પ્રાણ, નેત્ર અને શ્રોત્ર એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ ગોઠવવામાં એ હેતુ સમાયેલો છે કે સમગ્ર (મનસારી) જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય છે (આથી જોઈ શકાય કે જેને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય તે સમારી જીવ જાણુવો) અર્થાત્ એ ઇન્દ્રિય સર્વ જીવ વિષયક છે એથી ક્રમશઃ ઘટેક ઇન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર ઓછું થતું જાય છે વળી આ ક્રમ ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ સૂચવે છે

પૃથ્વીકાય, આકાશ, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચે એકેન્દ્રિય જાણુવા, કેમકે તેમને એક જ સ્પર્શનરૂપ ઇન્દ્રિય છે ટૂંમિ, શખ, જળો ઇત્યાદિ દ્વીન્દ્રિય છે તેમને

૧ અત્ર ' ક્ષેત્ર ' શબ્દથી યુ સમજવું તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે એટલો ઉલ્લેખ કરીશું કે સમસ્ત વિશ્વમાં કર્ણેન્દ્રિયની સખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે પચેન્દ્રિય જીવો થોડા જ છે એનાથી નેત્રેન્દ્રિયની સખ્યા અધિક પરંતુ જમળાથી કણક ઓછી છે પ્રાણેન્દ્રિય એથી વિશેષ અધિક છે રસનેન્દ્રિય એથી પણ અધિક છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની સખ્યા તો અત્યંત ગુપ્ત છે, કેમકે સાધારણ વનસ્પતિ અત્યંત છે જે ક્ષેત્રનો અર્થ ઇન્દ્રિયથી અવગાદાયેના આકાશ-પ્રદેશો સમજવામાં આવે તો તત્ત્વાર્થરાજ્ય (૫ ૬૧) માં સૂચવાયું કે તેમ સૌથી ઓછા પ્રદેશો નેત્રના છે, એનાથી સખ્યેય ગુણ કાનના છે, એનાથી અધિક નાકના છે, જીભના પ્રદેશો અમખ્યેય ગુણ છે અને તથ્યાના અત્યંત ગુણ છે આ ઉપરાંત કોઈ એમ કહે કે આ દિસાને નો કાનનો અતમા નિર્દેશ ન કરતા આખનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ તો એક રીતે એ વાત મત્ય છે, પરંતુ કાન સૌથી વધારે ઉપકારી હોવાથી તેનો અતમા જ નેમ કરાયો છે

સ્પર્શન અને રસન એમ બે ઇન્દ્રિયો છે કીડી, કુન્થુ, માકડ, કાનખજૂગ પ્રમુખ જીવોને આ બે ઇન્દ્રિયો ઉપરાત ધ્રાણેન્દ્રિય હોવાથી તેઓ ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે ભમરા, માખી, વીંછી, મચ્છર ઇત્યાદિકને આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો ઉપરાત નેત્રરૂપ ચોથી ઇન્દ્રિય હોય છે અને તેથી તેમને ચતુર્દ્રિય તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે મત્સ્ય, ઉરગ, પક્ષી, પશુ, નારડી, દેવતા અને મનુષ્યો પચેન્દ્રિય છે, કેમકે તેમને કર્ણ પર્ચ તની પાંચે ઇન્દ્રિય છે

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા—

સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે તો ઇન્દ્રિયની સંખ્યા પાંચ નથી એ દર્શનમા તો હાથ, પગ વગેરેનો પણ ઇન્દ્રિય તરીકે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે આથી ઇન્દ્રિયની સંખ્યા પાંચ ગણવી કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે એનું સમાધાન એ છે કે એ દર્શનમા પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો પાંચ જ અને તે પણ સ્પર્શનાદિ માનેલ છે હાથ, પગ વગેરેને તો તેઓ ‘કર્મેન્દ્રિય’ ના નામથી સંશોધે છે કે જેનાથી જીવન-ચાત્રાને ઉપયોગી આહાર, નિહાર, વિહાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થઇ શકે છે વિશેષમા જ્ઞાનનો જે હેતુ હોય-જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઇ શકે તેને જ ‘ઇન્દ્રિય’ કહી શકાય, નહિ કે ચેષ્ટા-વિશેષના નિમિત્તને આ પ્રમાણે અર્થાત્ જેનાથી મુખ્યતયા જીવન-ચાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન થઇ શકે તે જ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ઇન્દ્રિય ગણી જૈન દર્શનમા ઇન્દ્રિયની સંખ્યા પાંચની બતાવાઇ છે, બાકી ચેષ્ટા-વિશેષના નિમિત્તને ઇન્દ્રિય ગણતા તેની સંખ્યાનો કેઇ નિયમ રહેશે નહિ, કેમકે જેટલી ચેષ્ટા તેટલા નિમિત્તો અને પછી તેમ્લી ઇન્દ્રિયો

આક્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનો—

આપણે ૩૮૨ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ આક્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો આકાર મર્વત્ર એક સરખો છે અને એમ હોવાને લીધે તો એના સ્થાનોનો નિશ્ચય કરી શકાય છે આથી હવે આપણે દરેક આક્યતર-નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનો આકાર વિચારીએ ‘સ્પર્શનેન્દ્રિય (આમલી) નો આકાર જુહા જુહા જીવ આશ્રીને વિવિધ પ્રકારનો છે, કેમકે જે જીવનું જેવું શરીર હોય તેવા આકારની તે છે રસનેન્દ્રિય (જીભ) નો આકાર આસા, ખરપડા (કુરમ) જેવો છે ધ્રાણેન્દ્રિય

૧ કેવળ બહારની આમડી જ સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી, કિંતુ શરીરની અંદરની પોનાજીની આસપાસની આમડી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય કહેવાય છે એ જ કારણે શરીર બાપી છે આથી કરીને તો અર્થાત્ શરીર-પ્રદેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિય હોવાથી શીતળ જળ પીતી વેળા અદ્ય શીતળ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે આ વાનવ પ્રજાપતિના મૂળ પીઠાકારના નિમ્ન-ચિખિન પ્રાણેમ ૧૩ સમર્પન થાય છે —

“ સર્વપ્રદેશપર્યંતર્ગતિત્ત્વાત્ તત્તોડસ્વતરોડપિ શુષિરસ્થોવરિ સ્થિર્નિદ્રાપ્ય માષાદુપપત્તેડ-તર્ગિ શતસ્પર્શવદનાનુવથ । ”

૨ દરેક જીવની સ્પર્શનેન્દ્રિયનો બાહ્ય અને આક્યતર આકાર મરમો છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે આના સમયનમા એમ કહી શકાય કે જો તેમ ન હોય અર્થાત્ માથા અને આક્યતર આકા જુદા હોય તો તો સ્પર્શનેન્દ્રિયને અમુક ચોક્કસ આકારવાળી બનાવી શકાય આ સમયમા દ્રવ્ય-લોક પ્રકારના ૩૬ મા પત્રમા એ અથવા સશોધક આત્મોદારક શ્રીસાગરાનંદચરિત્રે નં એ મુજબનું દિપણુ રજુ થયું છે —

“ અજ્ઞાસદ્ગુણમાગમાનત્વેન સર્વત્વગ્ગ(ત)ત્વેન ચ એદલાલક્ષ્યત્વમિતિ । ”

(નાક)નો આકાર અતિમુક્તક પુષ્પને તેમજ કાહલ (વાહિત્ર-વિશેષ)ને મળતો આવે છે તેત્રેન્દ્રિય (આળ)ની આકૃતિ મસૂર નામના ધાન્ય સરખી છે શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન)ની આકૃતિ કદમ્બના પુષ્પ જેવા માસના ગોળા સમાન છે

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો આકાર પ્રતિનિયત હોવાથી એને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની વ્યાવૃત્તિના સાધનરૂપ ગણી અથકાર સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોના લક્ષણોનીચે મુજબ આ વે છે —

વિવિધાકૃતિરૂપત્વ સ્પર્શનેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૦)

ક્ષુરપ્રસમાનસન્નિવેશરૂપત્વ રસનાયા લક્ષણમ્ । (૧૨૧)

અતિમુક્તકપુષ્પસમાનાકૃતિરૂપત્વ વ્રાણેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૨)

મસૂરધાન્યસમાનાકૃતિરૂપત્વ ચક્ષુરિન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૩)

કદમ્બપુષ્પામમાંસગોલકરૂપત્વ શ્રોત્રેન્દ્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૨૪)

આ લક્ષણોનો અર્થ પૂર્વોક્ત વિવેચનમા આવી જતો હોવાથી તે અત્ર આપવામા આવતો નથી

ઇન્દ્રિયોના વિષયો—

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દ એ અનુક્રમે સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિના વિષયો છે આ વિષયો એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન નથી તેમજ મૂળ દ્રવ્યરૂપ પણ નથી, પરંતુ એક જ દ્રવ્યના—તત્ત્વના ભુલ્લ ભુલ્લ આશો-પર્યાયો છે આ વિષયોનું સ્થાન અલગ નથી, પરંતુ તે બધા તેના અશીના સર્વ વિભાગોમા એક સાથે રહે છે, કેમકે એ બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાયો છે એનો વિભાગ કેવળ બુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે પ્રત્યેક ભૌતિક-પૌદ્ગલિક દ્રવ્યમા સ્પર્શાદિ સમગ્ર પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાથી જેટલા ઉત્કટ હોય તેટલાનો બોધ ઇન્દ્રિયને થાય છે જેટલા અનુત્કટ અવસ્થામા હોય છે તે ઇન્દ્રિય-આઘ્ર યતા નથી, પરંતુ તેથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ ન જ કહે વાય વળી આ સ્પર્શાદિની ઉત્કટતા, અનુત્કટતાનો વિચાર ઇન્દ્રિયની પટુતા-તેની અહમ્-શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે એક ભતના પ્રાણીઓમા પણ ઇન્દ્રિયોની પટુતાની વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે વિશેષમા ઇન્દ્રિય ગમે તેટલી પટુ હોય તોપણ તે પોતાના આઘ્ર વિષય મિવાયના અન્ય વિષયોનો બોધ કરવા સમર્થ નથી આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયો નિરનિરાળા છે—અસંકીર્ણ છે—પૃથક પૃથક છે

સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય પૌદ્ગલિક પદાર્થોમા રહેલા સિન્ધ, રક્ષ, શીત, ઉષ્ણ, મૃદુ, કઠંશ, ગુરુ અને લઘુ એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ જાણવા પૂરતો છે. ઉત્કૃષ્ટથી નવ યોજન દૂર રહેલા પદાર્થોના તેમાથી નીકળેલા કેટલાક પુદ્ગલો આવી સ્પર્શનેન્દ્રિયને અડકે છે, તેથી આટલે બધે છેટે રહેલા પદાર્થોના સ્પર્શનો તે બોધ કરાવી શકે છે. * એથી વિશેષ દૂર રહેના પદાર્થોમાથી નીકળી આવેલા સ્પર્શ-ચુકા પુદ્ગલો સ્વભાવે અયોગ્ય હોય-તેની સ્પર્શતા અત્યત અનુકટ બની જતી હોવાથી તે સ્પર્શનેન્દ્રિયને ગ્રાહ્ય થતા નથી. જઘન્યથી અગુણના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા છેટેથી આવેલા વિષયનો એ બોધ કરાવે છે.

રસનેન્દ્રિયનો વિષય પદાર્થોમા રહેલા તીખા, કઠવા, મીઠા, ખાટા અને તૂરા એ પાચ જાતના રસો જાણવાનો છે એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ ઉત્કૃષ્ટત નવ યોજન દૂર રહેલા અને જઘન્યત અગુણના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા દૂર રહેલા પદાર્થોના રસનો બોધ કરાવી શકે છે.

ગ્રાહ્યેન્દ્રિયનો વિષય સુગંધ અને ડુંગંધ જાણવાનો છે. વિષય-અહણુ માટેના એના ક્ષેત્રની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જેટલી છે.

નેત્રેન્દ્રિયનો વિષય કાણુ, લીલુ, પીણુ, રાતું અને ધોણુ એમ પાચ તરેહનુ રૂપ (વર્ણ) છે એ દ્વારા વધારેમા વધારે લાખ યોજન દૂર રહેલા પદાર્થને જોઈ શકાય છે. આ તો નિસ્તેજ પદાર્થ આશ્રીને સમજવુ, બાકી અદ્ર, સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો ૨૧ લાખથી પણ કંઈક અધિક અતરે હોય તોપણ તેના રૂપનો આ ઇન્દ્રિય દ્વારા બોધ થાય છે. * જઘન્યત એ અગુણના સખ્યાતમા (નહિ

૧ અત્ર દર્શવામા આવતુ વિષયના ક્ષેત્રનુ માપ આત્માગુણ અનુસાર સમજવુ પ્રમાણગુનથી તેનુ માપ ગણવુ જોઈએ એમ સ્વીકારતા તો હાલને સમયે તે બહુ મોટુ થઇ પડે. ઉત્સેધાગુનથી માપતા પણ વાધો આવે છે. જેમકે ઉત્સેધાગુન વડે માપના નવ મોજન પહેાળી અને બાર મોજન લાગી એવી નમરીમા એક રથને વગાડેલી બખોરે સર્વ રથોના ભોમી શી રીતે સાબળી શકે. * આથી કોષ્ટ એમ પ્રશ્ન કરે કે અનેક લાખ મોજન જેવડા દેવ-વિમાનમા થતાનો નાદ સુરો સર્વત્ર સાબળે છે એ હકીકત તો પ્રમાણગુન, આત્માગુન કે ઉત્સેધાગુન કોષ્ટ પણ રીતે માપતા બધમેસતી આવતી નથી તેનુ શુ ? આનો ઉત્તર બીજા ઉપામની દીકામા એમ સૂચવાયો છે કે—

મેધના સમુદાયના ખનિની જેમ ગભીર અને મધુર શબ્દવાળી તેમજ એક મોજનના પરિ-મણવાળી ' સુરવરા ' નામની થટા ત્રણ વખત વગાડતા ' સૂર્યાજ ' નામના વિમાનમા રહેલા મહે-સોના શિખરો ઉપર પડેલી શબ્દ-વર્ષણાઓના પુદ્ગલોમાથી ઉછળી રહેલા લક્ષ્મણ પ્રતિબ્ધિઓથી -પડછાદોથી એ વિમાન પૂરાજ જાય છે. કહેવાની મતનજ એ છે કે થટાને બહુ જ જોડથી વગાડીએ તો એમાથી જે શબ્દ-પુદ્ગલો નીકળે એના પ્રતિબ્ધિથી સર્વ દિશાઓમા અને વિદિશાઓમા પણ એ અનેક લક્ષ મોજનના માનવાણુ વિમાન દિ ય પ્રમાણુ વડે બહેર જતી જાય છે.

૨ સિન્ધવાદિ સ્પર્શો તો પ્રાપ્ત પદાર્થોના જ અનુભવી શકાય એમ સમજાય છે.

૩ એક લાખ મોજનનુ પ્રમાણુ પ્રકાશનીય વસ્તુ આશ્રીને છે, નહિ કે પ્રકાશક આશ્રીને આથી તો ૪૬૨૦૦૦૦૦૦ મોજન દૂરથી સૂર્યને કંઈ સંક્રાન્તિમા અર્ધાના મનુષ્યો જુએ છે. ન્યારે ઉત્કૃષ્ટ દિવસે 'પુષ્યવર' દીપના પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યો ૨૧૩૪૫૩૭ મોજનને અતરે ઉડય અને અત્ત પામતા સૂર્યને જોઈ શકે છે. જુઓ વિશ્વેષાંબની ગા ૪૪૫, ૪૪૭

કે ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્રિયોની પેઠે અમખ્યાતમા ભાગ) જેટલે દૂર રહેલા પદાર્થના રૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એ કરતા વધારે મગીપ રહેલો પદાર્થ આ ઇન્દ્રિય દ્વારા જોઈ શકાતો નથી દાખલા તરીકે અત્યંત નજીક રહેલી આખની કીકીનો કે એને વિષે જ રહેલા અજન કે મેલનો એ દ્વારા જોઈ શકાતો નથી

કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય ^૧સચિત્ત, ^૨અચિત્ત અને ^૩મિશ્ર એમ ત્રિવિધ શબ્દ છે * વધારેમા વધારે ખાગ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દને અને ઝોછામા ઝોછા અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલે દૂર રહેલા શબ્દને એ ગ્રહણ કરી શકે છે

કંઠ ઇન્દ્રિયો પ્રાખ્યકારી છે ?—

^૧જૈન દર્શન પ્રમાણે નેત્ર સિવાયની ચારે ઇન્દ્રિયો પ્રાખ્યકારી છે એને પ્રાપ્ત અર્થોનું જાણપણ છે—એ ગ્રાહ્ય વિષયો માથે મયુખ્ત થઈને જ એને ગ્રહણ કરે છે એ ચાર મહક્રમિક જ્ઞાનધારાનું કારણ છે, વાસ્તે એ ચારને જ બ્યજનાવગ્રહ છે નેત્ર અને મન મયોગ વિના જ દેવળ યોગ્ય મનિધાનથી અથવા યોગ્યતાના બળથી ચોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે આથી એ બંને અપ્રાખ્યકારી ગણાય છે અને એ બંને પદુક્રમિક જ્ઞાનધાનનું કારણ છે

સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ પદાર્થોનું ગ્રહણ—

આ હકીકત સ્પૃષ્ટપણે સમજાય તે માટે અત્ર યોગ્ય વિવેચન ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે જેમંદ લગણા માણુમને ચાલવા માટે જેમ લોકડીની અપેક્ષા રહે છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી આત્માનું ચૈતન્ય આટૂટ થયેલું હોવાથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામા ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદની જરૂર પડે છે બધી ઇન્દ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એક સરખો નથી સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણની શક્તિ કર્ણેન્દ્રિયની શક્તિ કરતા મહ છે એટલે આ ચારે પ્રાખ્યકારી હોવા છતાં—પ્રાખ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારેમા હોવા છતાં કર્ણેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે, બ્યારે સ્પર્શનાદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ

૧ સજીવ પદાર્થોમાંથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ' સચિત્ત ' છે જેમકે જીવે જોડેલો શબ્દ

૨ નિર્જીવ વસ્તુમાંથી પ્રકટ થતો શબ્દ તે અચિત્ત છે જેમકે એક ધડા સાથે બીજો ધડો અથકાતા ઉત્પન્ન થતો શબ્દ

૩ જીવના પ્રવલયથી નિર્જીવ પદાર્થમા ઉદ્ભવતો શબ્દ તે મિશ્ર છે જેમકે મોડેથી વગાડાતી પાસળાનો

૪ પ્રસંગસાત્ આપણે પાચે ઇન્દ્રિયોના કુલે ૨૩ વિષયો જોઈ લીધા જેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના ૮ સ્પર્શ, રસનેન્દ્રિયના ૫ રસ, ઘ્રાણેન્દ્રિયના ૨ ગંધ, નેત્રેન્દ્રિયના ૫ વર્ણ અને યોત્રેન્દ્રિયના ૩ શબ્દ

૫ ખૌદ દર્શન પ્રમાણે ૧૦ અને કર્ણ સિવાયની ઇન્દ્રિયો પ્રાખ્યકારી છે, બ્યારે નેયાધિક, વેશેધિક, મીમાસક અને સાખ્ય દર્શનોમા મધી ઇન્દ્રિયો પ્રાખ્યકારી માની છે

૬ આત્મ-પ્રેક્ષરૂપ થઈ ગયેલું દ્રવ્ય ' બદ્ધ ' કહેવાય છે અને સરીર ઉપર રજની જેમ ચોટલું તે ' સ્પૃષ્ટ ' કહેવાય છે

પદાર્થને અદબ કરે છે આથી તો કહેવાય છે કે શબ્દ સજાગ્ય છે સ્પર્શ ધ્યેયી, રૂપ દેખાય છે 'વગર સ્પર્શ' અને સ્પર્શ, રસ અને ગંધનો અનુભવ થાય તે બદ્ધ-સ્પૃહતાને લીધે

સ્પર્શનાદિ પદ્ય ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-સ્પૃહ પદાર્થને અને કર્તૃન્દ્રિય સ્પૃહ પદાર્થને અદબ કરે છે, એવો જો આ ચાર ઇન્દ્રિયો પત્તે લોક જગ્યાય છે તેનું કારણ એ છે કે એક તો કર્તૃન્દ્રિયની શક્તિ સ્પર્શનાદિથી અધિક છે તેમજ સ્પર્શ, ગંધ અને રસ વિષયક પદાર્થો શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં ઓછા છે, બાહર હ અને અભાવુક (વાસિન કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શાદિ દ્રવ્ય-સમૂહ ॥ અપેક્ષાએ શબ્દ-સમૂહ બદ્ધ સૂક્ષ્મ છે અને એ શબ્દ-સમૂહ આસન્ શબ્દ-યોગ્ય દ્રવ્યને અભિવામિત કરે છે વાસ્તે એ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમા હાખલ થઇ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને માત્ર સ્પર્શને પણ સત્વર સ્વગોચર જ્ઞાન પેદા કરે છે

જ્ઞાન-ધારાના ક્રમે—

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે બધી ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી એથી કરીને તો એના દ્વારા થતી જ્ઞાન-ધારાના પ્રાકૃતિકતા ક્રમમા પણ ભિન્નતા જોવાય છે એટલે કે એ ક્રમના મઠ અને પદ્ધતિ એવા બે વિભાગો પડી શકે છે પ્રાકૃત વિષયો માથે તે તે વિષયની પ્રાકૃત ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનો સંયોગ કે જે ' વ્યજ્ઞ ' કહેવાય છે તે યતા જ મઠ ક્રમમા જાનને આવિર્ભાવ થાય છે શરૂઆતમા જ્ઞાનની માત્રા એટલી બધી ત્રાણી હોય છે કે એથી ' આ કંઈક છે ' એવો સામાન્ય ભોધ પણ થનો નથી, પરંતુ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ પુણ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા વધતી જાય છે અને વખત જતા જ્ઞાન-માત્રા એટલી બધી પુષ્ટ બને છે કે એનાથી ' આ કંઈક છે ' એવો વિષયનો સામાન્ય ભોધ યાને અર્થોવગ્રહ થાય છે આ અર્થોવગ્રહ વ્યજ્ઞનાવગ્રહનો એક ઉદ્દેશ પુણ અશ જ છે, કેમકે એમા વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગી અપેક્ષા રહેતી છે અર્થોવગ્રહ થયા બાદ એ દ્વારા સામાન્યરૂપે જાણેલા વિષયને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા (ઈલા), વિશેષનો નિર્ણય (અપાય), એ નિર્ણયની ધારા (ધારણ), એ ધારાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને એ સંસ્કારથી ઉદ્ભવતી સ્મૃતિ એ બધા જ્ઞાન-આધાર થાય છે, પરંતુ આ ઈલાદિ જ્ઞાન-આધારમા વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગી અનિવાર્ય અપેક્ષા નથી જ

૧ નેત્ર દ્રવ્ય પણ સ્પૃહ પદાર્થને અદબ કરે છે એમ માનવું યુક્તિ-યુક્ત નથી કેમકે નદિ તો અગ્નિને જોતા જ આખ બળી જતી જોતી અને કાચના વાસણમા રહેલું જળ તે પાનને બેરીને બદાર આતી નેત્રમા તેનો પ્રવેશ થઇ જતો જોઇએ, એ પ્રમાણે જૈન સાત્તો દલીલ કરે ॥

૨ આથી તો એ અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે,

૩ આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં એકને વ્યજ્ઞનામદ અને બીજો અર્થોવગ્રહ કહેવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે અર્થોવગ્રહપ જ્ઞાનાસથી ઉત્પન્ન થતા વિષયો ભોધ જ્ઞાતાના પાનમાં આવી શકે છે, બ્યારે વ્યજ્ઞનામદ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાન-આધાર ઉત્તરોત્તર થતા છતાં પણ તે એટલો અન્ય હોય છે કે એનાથી અર્થોવગ્રહ એટલો પણ ભોધ થનો નથી

વળી પદ્મ ક્રમમા પશુ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય અને વિષયના સયોગની અપેક્ષા નથી એટલે કે આ ક્રમમા ઇન્દ્રિય સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સયોગ થયા વિના જ જ્ઞાન-ધારાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એનો આદ્ય અશ અર્થાવગ્રહ છે અને અતિમ અશ સ્મૃતિરૂપ ધારણ છે, જ્યારે ઇહાદિ જ્ઞાન-વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ મદ ક્રમની માફક છે

વ્ય જનાવગ્રહને અગે નદીસૂત્રમા શરાવ (શરોર)નું ઉદાહરણ આપેલું છે તે આપણે અત્ર વિચારીએ એટલે મદ ક્રમની જ્ઞાન-ધારાના આવિર્ભાવ માટે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સયોગની અપેક્ષા રહેલી છે એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાય

ભટ્ટીમાથી તરતના બહાર કાઢેલા અને એકદમ રૂક્ષ એવા શરાવ ઉપર જળનું ટીપુ નાખ્યું હોય તો તેને શરાવ તરત જ શોષી લે છે અને વળી તે પશુ એટલે સુધી કે તેનું નામ-નિશાન સુદ્ધા જણાતું નથી આ પછી પશુ એક એક ઠરી નાખેલા અનેક જળના ટીપાઓને એ શરાવ શોષી લે છે, પરંતુ આગળ જતા એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તે શોષવાનું કાર્ય કરી શકતું નથી અને એ શરાવ પાણીથી ભીંજાયેલું આપણી નજરે પડે છે આ પૂર્વે પશુ એનામા ભીનાશ હતી, પરંતુ જ્યારે જળનું પ્રમાણ વધ્યું અને શરાવની શોષવાની શક્તિ ઓછી થઇ ગઇ ત્યારે ભીનાશ દૃષ્ટિગોચર થઇ અને અદર નહિ શોષાયેલું જળ એના ઉપરના તળમા એકઠું થઇ નજરે પડ્યું

એવી જ રીતે કોઇ જીવતા માણસને ઘાટે પાડવામા આવે તો થોડાક સમય સુધી તો તે ખુમે નકામી જતી જણાય છે, પરંતુ જ્યારે પૌદ્ગલિક શબ્દો પૂરતા પ્રમાણમા કાને પડે છે એટલે તે જાગૃત થવા માટે છે અને એ શબ્દોને અમાન્યરૂપે જાણ્યા બાદ તેની વિશેષતાઓને તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે આ ક્રમ જાગૃતા મનુષ્યને પશુ લાગુ પડે છે, પરંતુ તે એટલી શીઘ્રતા-વાળો છે કે સાધારણ લોકોના તે ખ્યાલમા આવતો નથી

પદ્મક્રમિક જ્ઞાન-ધારા માટે દર્પણનું દહાન્ત રજુ કરાય દર્પણ સામે કોઇ પદાર્થ આવે કે તરત જ એનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે અને તે દેખાય છે આને માટે દર્પણની સાથે પ્રતિબિંબિત વસ્તુના સાક્ષાત્ સયોગની જરૂર ગ્રહેતી નથી, ફક્ત પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરનારા દર્પણ અને પ્રતિબિંબિત થનારી વસ્તુનું યોગ્ય સ્થળમા સન્નિધાન આવશ્યક છે આ રીતે આખની સામે કોડ રંગીન વસ્તુ આવી કે યોગ્ય સન્નિધાન હોય તો તે તરત જ દેખાય છે, પરંતુ તે માટે નેત્ર અને વસ્તુના સયોગની જરૂર નથી કે જેવી રીતે ડાન અને શબ્દનો સયોગ અપેક્ષિત છે

આ ઉપરથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે તે આપણે જોયું અત્ર એ ખ્યાલમા રાખવું કે એક સામઠા સો પત્રો વીધી નાખવાનું અભિમાન એ કેવળ બ્રાન્તિ છે તેમ એકી સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ગ્રહણ થાય છે એમ માનવું જુલભરેલું છે મર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ થતો હોવાથી આવી બ્રાન્તિ થાય છે

દર્પણાદિતુ દર્શન—

દર્પણને જોનારો મનુષ્ય દર્પણને જુએ છે, પોતાના દેહને જુએ છે કે પ્રતિબિંબ (પડછાયા)ને જુએ છે ? આનો ઉત્તર પ્રજ્ઞાપના (પૃ ૧૫, સૂ ૧૯૭)મા એમ સૂચવાયો છે કે મનુષ્ય દર્પણને તો જુએ છે જ અને વળી પ્રતિબિંબને પણ જુએ છે, કિન્તુ પોતાના દેહને તે જોતો નથી, કેમકે તે તો પોતાના આત્માને વિષે રહેલો છે તગ્વાર, મણિ, દ્વંધ, પાણી, તેલ વગેરેને જોનારના મગધમા પણ આ પ્રમાણેની હકીકત સમજવી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે પ્રતિબિંબ એ છાયા-પુફ્ફવાત્મક છે સર્વ ઔન્દ્રિયિક પદાર્થ રશ્મિ યાને છાયા-પુફ્ફાલની પેઠે સ્થળ છે તેમજ વધઘટના સ્વભાવવાળો છે સર્વ સ્થળ વસ્તુઓની છાયા પડે છે વચ્ચે કોઈ પદાર્થ આવી જાય ત્યારે તેમજ વસ્તુ સ્વયં અતિશય દૂર હોય તો દર્પણ મા તેતુ પ્રતિબિંબ પડતુ નથી આથી છાયા-પુફ્ફાલોતુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે છાયા-પુફ્ફાલો સામગ્રી અનુસાર પગિણે છે અભાસ્વર પદાર્થને વિષે કિંવસે પડેલી છાયા સ્થામ હોય છે, જ્યારે રાત્રે કૃષ્ણ હોય છે ભાસ્વર પદાર્થને વિષે તો તે પોતાના દેહના વર્ણવાળી હોય છે ૧

ધન્દ્રિયોતુ પરિમાણ—

પાયે ધન્દ્રિયોની જાડાઈ એક અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે એની લંબાઈ-પહોળાઈ તો એક સરખી નથી એટલે કે પાય ધન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નેત્ર અને નાકની લંબાઈ-પહોળાઈ એક અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જુલની લંબાઈ-પહોળાઈ અશુભ-પૃથક્ત્વ જેટલી અર્થાત્ બેથી નવ અશુભ જેટલી છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પોતાના દેહ જેટલી લંબાઈ-પહોળાઈ છે જેમ શરીરતુ માન ઉત્સેધાશુભથી સમજવાતુ છે તેમ સ્પર્શનેન્દ્રિયની લંબાઈ-પહોળાઈતુ માપ પણ એ વડે સમજવુ, જ્યારે જાડીની ચારની લંબાઈ-પહોળાઈતુ માપ આત્માશુભથી જાણવુ, સર્વ ધન્દ્રિયોની જાડાઈ તો ઉત્સેધાશુભથી માપવાની છે

આ ઉપરથી ધન્દ્રિયોની લંબાઈ-પહોળાઈ માપતી વેળા જે માપમા તફાવત બતાવ્યો છે તેતુ શુ કારણ છે એવો સહજ પ્રશ્ન થાય એનો ઉત્તર એ છે કે ઢાખવા તરીકે જુલતુ માપ ઉત્સેધાશુભથી કાઢવામા આવે તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને અને છ ગાઉના હાથીઓને વિષય-જ્ઞાન થાય નહિ, કેમકે પોતપોતાના દેહના પ્રમાણમા જુલ હોય છે અને ઉત્સેધાશુભથી તેતુ માપ સમજતા તો તેની પહોળાઈ અતિશય અલ્પ-હબરમે ભાગે આવે

ધન્દ્રિયોના પરમાણુ વગેરેની જાણ—

પ્રત્યેક ધન્દ્રિય અનંત પરમાણુઓની બનેલી છે અને એ ફરેકની અવગાહના અસંખ્ય આકાશ-પ્રદેશ જેટલી છે, એકે તેમા ન્યૂનાધિકતા છે આ હકીકત તેમજ પૂર્વે વિચારેલી કેટલીક બાબતો નિમ્ન-લિખિત કોષ્ઠક દ્વારા રજુ કરવામા આવે છે —

૧ કશુ પણ છે કે—

“ સામા ડ દિવા છાયા અમાસુરગતા નિશિ તુ કાલામા ।

સા ચેવ માસુરગતા સદેહવળ્લા મુજેયજ્ઞા ॥ ૧ ॥ ”

૧ રવામા તુ દિવા છાયામાસુરગતા નિશિ ॥ કાલામા ।

સા ચેવ માસુરગતા સ્વદેહવળ્લા જ્ઞાતવ્યા ॥]

મનિદ્રયોના નવ દાર સબધી યત્ર

મનિદ્રયનું નામ	બરહ	વિસ્તાર	પ્રાપ્તકારી	જન્ય-ન્યથી કેટલો દરથી વિષય અલગ કરે ?	ઉત્કૃષ્ટથી કેટલો દરથી વિષય અલગ કરે ?	દુષ્કો વિષય અલગ કરે ?	અવગાહનાનું અલગ-બહેત્વ	કેટલા પ્રદેશની અવગાહના ?	દ્રવ્યો મનિદ્રયની સાખ્યા
રસના	ઉત્કૃષ્ટપ્રાણનો અસ-પ્રયોગ ભાગ	સ્વદેહપ્રમાણ	પ્રાપ્તકારી	આત્માગુહનો અસ-પ્રયોગ ભાગ	નવ યોગન (આત્માગુહથી)	અલ-રુપ	રસનાથી સ-પ્રયોગ ગુણ	રસનાથી અસ-પ્રય ગુણ	૧
રસન	"	આત્માગુહ-પ્રયોગેત્વ	"	"	"	"	દ્રાણથી અસ-પ્રય ગુણ	દ્રાણથી અસ-પ્રય ગુણ	"
દ્રાણ	"	આત્માગુહનો અસ-પ્રયાત્મો ભાગ	"	"	"	"	શ્રોત્રથી સ-પ્રયોગ ગુણ	શ્રોત્રથી અસ-પ્રય ગુણ	૨
નેત્ર	"	"	અપ્રાપ્તકારી	આત્માગુહનો સ-પ્રયોગ ભાગ	લોક લાખ યોગનથી આધિક (આત્માગુહથી)	આરુપ્ત	આરુપ્ત-મર્વથી આગાહના અવગાહના	મર્વથી આગાહ પ્રદેશ	"
મર્વ	"	"	પ્રાપ્તકારી	આત્માગુહનો અસ-પ્રયોગ ભાગ	આર યોગન (આત્માગુહથી)	રુપ	નેત્રથી સ-પ્રયોગ ગુણ	નેત્રથી સ-પ્રયોગ ગુણ	"

‘મન એટલે શું ?

તૈન દર્શનમા મનને ‘નાઇન્દ્રિય’ કે ‘અનિન્દ્રિય’ શબ્દથી સંબોધવામા આવે છે, આનુ કારણ એ છે કે એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિની પેઠે જ્ઞાનનુ સાધન અને એથી કરીને એ પણ ઇન્દ્રિય ગણાય, કિન્તુ રૂપાદિ વિષયોમા પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેનાદિ ઇન્દ્રિયોના આધાર હોવો પડે છે આ પરાધીનતાને લઈને એને ઇન્દ્રિય નેવું એ અર્થવાચક ‘નાઇન્દ્રિય’ અથવા ‘અનિન્દ્રિય’ નામ આપવામા આવે છે. આપણે મનના દ્રવ્ય-મન અને લાવ-મનરૂપ બે ભેદો તેમજ તેના લક્ષણો ૨૬૧ મા તેમજ ૩૬૭ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ એમા અત્ર એટલો ઉમેશ કરવો આવશ્યક સમભાય છે કે તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠવૃત્તિ (પૃ ૧૫૭)મા મન પર્યાપ્તિરૂપ કરણના પુરૂષો કે જે આત્માના સર્વ પ્રદેશોમા વર્તનારા છે તેને પણ અપેક્ષાએ ‘દ્રવ્ય-મન’ કહ્યા છે અયોગીને દ્રવ્ય-મન હોવાનું જે કહેવાય છે તે મનોવર્ગણાડપ નહિ, પરંતુ મન પર્યાપ્તિરૂપ સભવે છે.

મનનું સ્થાન—

શ્વેતાભરે મનનું સ્થાન સંપૂર્ણ શરીર માને છે, જ્યારે જિગભરે (દ્રવ્ય-) મનને આઠ પાખડીવાળા કમળના જેવા આકારવાળા હૃદયમા રહેલું માને છે આ સબધમા શ્વેતાભરેની ફલીલ એ છે કે શરીરના જુદા જુદા સ્થાનોમા રહેનારી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાતા સમસ્ત વિષયોમા મનની ગતિ થાય છે, વાસ્તે તે શરીરમા સર્વત્ર વર્તમાન છે એમ માન્યા વિના આ હકીકત સભવતી નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો સમગ્ર બાહ્ય-આવ્ય તથા શરીર બાપી સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સર્વ પ્રદેશો સ્પર્શ-જ્ઞાન થાય છે, એથી કરીને નેનાધિકોની જેમ મનને અણુરૂપ માનવું કે જિગભરેની પેઠે તેને નિયત દેશસ્થ માનવું ઉચિત નથી, કિન્તુ તેને આત્માના સર્વ પ્રદેશો બાપી માનવું

૧ જોકે ઇન્દ્રિયનું પ્રકરણું પૂર્ણ થઈ ગયું છે છતાં મન ઇન્દ્રિય નેવું હોવાથી, વળી નેત્રેન્દ્રિય સાથે અપ્રાપ્યકારિત્વની બાનનમા એ મળતું આવતું હોવાથી તેમજ દવે પડીના ‘સદા’ પ્રકરણનો મન સાથે સબધ હોવાથી એ વિષે અત્ર થોડો મણો બહામોદ કરવામા આવે છે.

૨ ‘અનિન્દ્રિય’ નો બીજો અર્થ ‘ઇન્દ્રિયથી રહિત અર્થાત્ સિદ્ધ એમ પણ થાય છે, પરંતુ તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

૩ આ સબધમા તત્ત્વાર્થરાજ (પૃ ૯૦)મા એમ કહ્યું છે કે—

‘યથા સ્ત્રુરાદીનિ પ્રતિનિયતત્ત્વેશાવસ્થામાનિ ન તથા મન રત્યનીન્દ્રિય તત્ત્વ’
અર્થાત્ જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના ગ્થાનો મુકર છે તેમ મનનું સ્થાન મુકર નથી, વાસ્તે તે ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠવૃત્તિ (પૃ ૧૭૨)મા તો એવો ઉત્તેષ છે કે—

“અનિન્દ્રિય મનોઽભિષોયતે રૂપગ્રહણાદાવસ્થત પ્રત્યાદસમ્પૂર્ણત્યાદનુદરકયાવત્,
દ્વિયકાર્યાકરણાદ્ યાડવ્યુચક્યપદેશવત્

અર્થાત્ રૂપના ગ્રહણ વગેરેમા મન પરાધીનતા ભોગમનું હોવાથી તેમજ અનુ ૦ કયાની જેમ તે અસંપૂર્ણ હોવાથી તે ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે અથવા પુત્ર હોવા છતાં જેનો પુત્ર પુત્ર તરીકેની ફરજ બતારનો નથી તે અપુત્ર કહેવાય છે તેમ ઇન્દ્રિયનું કાચ નહિ કરી સકતું હોવાથી મન ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવાય છે.

મમુચિન છે. હોવાની મતલબ એ છે કે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ તો આત્માના સર્વે પ્રદેશોમા સભવે છે એથી કરીને અમુક ભાગમા ગહેલા મનથી તે કાર્ય સમવતુ નથી, વાસ્તે તેનું નેત્રાદિની જેમ અમુક ખાસ સ્થાન ન માનતા તેને સર્વવ્યાપી માનવુ ઉચિત સમબંધ છે.

મનનો વિષય—

મનનો વિષય શો છે એ હકીકત ઉપર તત્ત્વાર્થ (અ ૨)નું નિર્મન-લિખિત ખાવીસમુ સૂત્ર પ્રકાશ પાડે છે —

“ યુતમનિન્દ્રિયસ્ય ”

અર્થાત્ અનિન્દ્રિયનો—મનનો વિષય શુત છે અત્ર એ ધ્યાનમા ગખવુ કે મનવી મતિ અને શુત એમ બંને જાનો થાય છે, પરંતુ મતિ ક્રાંતા શુતની મુખ્યતા હોવાથી અત્ર એનો નિદેશ કરાયો છે વસ્તુ-મિતિ એવી છે કે સ્પર્શનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ફક્ત મતિજ્ઞાન થાય છે વગી એ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો કેવળ મૂર્ત પદાર્થોના ઉપર પ્રત્યાય પાડે છે અને તે પછી અશ્વત, ત્યારે જ્ઞાનના આત્મિક માધનરૂપ અને એથી કરીને ‘અત કચ્છ’ના નામથી પછી જાળખાતુ તેમજ નેત્રની પેઠે આપ્રાપ્ત્ય-કારી એવુ મન મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત એમ કેબય જાતના પદાર્થો ઉપર અને તે પછી તેના અન્યેક પર્યાયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શનેદ્રિયાદિની જેમ મનનો વિષય મર્યાદિત નથી મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા તેમજ નહિ કરાયેલા વિષયોના (વકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે આ વિચાર એ જ શુત છે આથી તો ઉપર કહ્યું છે કે અનિન્દ્રિયનો વિષય શુત છે.

મન દ્વારા પહેલવહેલું જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે અને જેમા યજ્ઞ-અર્ધના મળધેનો, આગળ પાછળના અનુમધાનનો અને વિકલ્પરૂપ વિશેષતાનો અભાવ છે તે ‘મતિ જ્ઞાન’ છે એની પછી ઉત્પન્ન થનારો અને ઉપયુક્ત વિશેષતાથી અકિત વિચાર-પ્રગટ તે ‘શુતજ્ઞાન’ છે.

હોવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેન જ્ઞાન-વ્યાપારની ધારામા પ્રાથમિક અવધ અશ મતિજ્ઞાન છે અને પછીના અધિક અશ શુત-જ્ઞાન છે આ પ્રમાણે મન જોકે બંને પ્રકારના જ્ઞાનનું માધન છે છતાં તેમા સ્પષ્ટ અને વિશેષગ્રાહી એવા શુત-જ્ઞાનની મુખ્યતાને લક્ષીને મનના વિષય તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

ખરી રીતે વિચારતા એકેન્દ્રિયથી ચતુર્ન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો, પચેન્દ્રિય પદ્ધતિ મમુચિન જીવોની પેઠે અમલી જ છે, પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરી પચેન્દ્રિય પરત્વે જ અચકાત નીચે મુજબ નિદેશ કરે છે —

૧ મનને કઈ અગમ ન હી, કેમકે જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણ જાય છે આત્મા મન સાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના તિર સાથે જાય છે, પરંતુ આ ક્રમ અનિશ્ચય શીડ છે.

પચ્ચેન્દ્રિયા દ્વિધા, સજ્ઞ-સજ્ઞિભેદાત્

અર્થાત્ પચ્ચેન્દ્રિયના સજ્ઞી અને અસજ્ઞી એમ બે ભેદો પડે છે આ સમજવાને નાફે 'સજ્ઞી' એટલે જુ તે બાહ્યવાની જરૂર નહે છે

સજ્ઞીનું લક્ષણ—

સુદીર્ઘાતીતાર્થસ્મરણશીલત્વે સતિ 'કથં નુ નામ કર્તવ્યમ્' इत्या-
गाम्यर्थचिन्तनप्रयोजकत्वं સજ્ઞિનો લક્ષણમ્ । (૧૨૫)

અર્થાત્ ધણાં લાખા સમય ઉપર બનેલી વાતને યાદ કરી રાખવાની શક્તિ તેમજ હવે શું કરવું એ પ્રકારની ભવિષ્યના અર્થ સમગ્રી વિચાર કરવાની શક્તિ જે જીવને હોય તે 'સજ્ઞી' કહેવાય છે (આનુ બીજું નામ સમનસ્ક છે) આવી શક્તિરહિત જે જીવ હોય તે 'અસજ્ઞી' કહેવાય છે (એને જ 'અમનસ્ક' પણ કહેવામાં આવે છે)

સજ્ઞાનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ—

“ સંજાપતે-સમ્યક્ પરિચિજ્ઞતે પૂર્વોપલબ્ધો વર્તમાનો ભાવો ચ પદાર્થો
પયા સા સજ્ઞા ”

અર્થાત્ પૂર્વોપલબ્ધ (અતીત), વર્તમાન તેમજ ભાવી (અનાગત) પદાર્થ વિષે જે દ્વારા ફક્ત રીતે જ્ઞાન (પરિચિજ્ઞ) થાય તે 'સજ્ઞા' બોલવી 'સજ્ઞા' એટલે 'વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ'

સજ્ઞી કોણ, અસજ્ઞી કોણ ?—

પ્રથમ તો સજ્ઞી, અસજ્ઞી અને નોસજ્ઞી નોઅસજ્ઞી (નહિ સજ્ઞી કે નહિ અસજ્ઞી) એમ જીવોના ત્રણ ભાગો પડે છે તેમાં કયા જીવમાં કેટલા ઘટે છે તેનું વિશ્લેષણ કરીએ

નારકો સજ્ઞી કે અસજ્ઞી હોઈ શકે જે નારકો સજ્ઞીમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય (પૂર્વ જન્મમાં સજ્ઞી હોય) તે સજ્ઞી બાહ્યવા, બાકીના અસજ્ઞી સમજવા એમાં નોસજ્ઞી-નોઅસજ્ઞી એ ત્રીજો ભાગો ઘટી શકતો નથી, કેમકે તેઓ તે જન્મમાં કેવલજ્ઞાની થઈ શકે નહિ, કાળજી કે તેઓ ચારિત્ર શુદ્ધ કરી શકે તેમ નથી એ જ પ્રમાણે અસુરકુમારાર્હિ દશ પ્રકારના જન્મપતિ તેમજ વ્યતરે વિષે સમજવું મનુષ્યોમાં ત્રણ ભાગો ઘટે છે, કેમકે જે ગર્ભજ મનુષ્ય છે તે સજ્ઞી છે, જે સમૂ ત્રિભુજ છે તે અસજ્ઞી છે અને જે કેવળી છે તે નોસજ્ઞી-નોઅસજ્ઞી છે (કારણ કે જોકે તેઓ મનો દ્રવ્યની સાથે સંબંધમાં આવે છે, છતાં તે દ્વારા કંઈ તેમને ત્રિકાલિક પદાર્થના યોગ થતો નથી, પરંતુ સકલ જ્ઞાનાવસ્થીય અને દર્શનાવસ્થીય કર્મોના ક્ષય થયેવો હોવાથી તેમને પોતાના આત્મા દ્વારા પદાર્થનો માણ્ણાત્કાર થાય છે અર્થાત્ ભાવ મનનો અભાવ હોવાથી તેઓ સજ્ઞી કહી શકાય નહિ તેમજ મર્વજ હોવાથી તેઓ અસજ્ઞી પણ કહેવાય તેમ નથી, તેથી તેમને નોસજ્ઞી

નોઅસ સ્ત્રી કહેવા તે જ ઇષ્ટ-શ્રેયસ્કર છે) પચેન્દ્રિય તિર્યગ્મા જે મમૂર્ચિમ હોય તે અસસ્ત્રી અને જે ગર્ભજ હોય તે સત્ત્વી બાણુવા તેઓ નોઅસ સ્ત્રી-નોઅસ સ્ત્રી હોઈ શકે નહિ જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો તો મત્તીજ છે, એ સિવાયના બે ભાગાઓ તેમના મળધમા ઘટતા નથી કેમકે અસસ્ત્રીમાથી તેમની ઉત્પત્તિ સભવતી નથી તેમજ તેઓ તેના તે ભવમા કેવલી પશુ બની શકે તેમ નથી એકેન્દ્રિય અસસ્ત્રીજ છે, કેમકે તેમનામા પ્રાય સર્વથા મનોવૃત્તિનો અભાવ છે દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોમા કે જેમને 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવામા આવે છે તેમનામા વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી તેઓ પશુ અસસ્ત્રી જ છે દુઃકમા આનો માગ એ છે કે સર્વે મમૂર્ચિમ જીવો અસસ્ત્રી જ છે (અને એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો તો મમૂર્ચિમ જ છે), કેવલી સિવાયના જે ગર્ભજ છે તે સત્ત્વી છે, જે ઉપપાતજ છે તે મત્તી અથવા અમત્તી છે, જ્યારે મિદ્ધિના જીવો તો નોઅસ સ્ત્રી-નોઅસ સ્ત્રી જ છે આ જ ત્રાત પ્રજ્ઞાપના (સૂ ૩૧૫)ની નીચેની ગાથા ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે —

“ નૈરદ્યતિરિયમણ્યા ચ વળયરગસુરાઈ મળ્ણીઽમળ્ણી ચ ।
વિગલિદિયા અસળ્ણી જોતિસવેમાળિયા મળ્ણી ॥ ”

[નૈરદ્યતિરિય્ક (પચેન્દ્રિય) મનુષ્યાશ્ચ વળચર (વ્યન્તર) અસુરાદ્યઃ સંજિનોઽસજ્જિનશ્ચ ।

વિકલેન્દ્રિયાઃ (દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાઃ) અસજ્જિનઃ જ્યોતિષ્કવૈમાનિકાઃ સંજ્જિનઃ ॥]

મજ્ઞાના દીર્ઘકાલિકી વગેરે ત્રણ પ્રકારો—

‘ મજ્ઞા ’ શબ્દનો જે પ્રમાણે અર્થ ક્રવામા આવે તે પ્રમાણે તેના પ્રકારો પાંચ ગણા આવી રીતે વિચાર કરતા સજ્ઞાના (૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદિકી અને (૩) દષ્ટિવાદિકી એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે આપણે જે સત્ત્વીનુ લક્ષણ ૪૦૨મા પૃથમા જોઈ ગયા તેમા જે સજ્ઞાનો વિચાર કર્યો છે તે ‘દીર્ઘકાલિકી’ સજ્ઞા બાણુની, કેમકે એ મત્ત્વી દાગ જીવ ઘણા લાંબા દાગના અતીત થઈ ગયેલા પદાર્થને યાદ ઠરે તથા હવે શું કરવું એમ ભવિષ્યકાળના અર્થનું ચિંતન કરે છે આ સજ્ઞા દેવો, નારકો અને ગર્ભજ જીવોને હોય છે જે સજ્ઞા દ્વારા પ્રાણી ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો વિચાર કરી ઇષ્ટ અર્થમા પ્રવૃત્તિ કરે અને અનિષ્ટ અર્થથી નિવૃત્તિ ધાય તે મત્ત્વી ‘હેતુવાદિકી’ બાણુની આ સજ્ઞા દાગ જીવ તટકા-છાયકાનો આશ્રય લે છે અર્થાત્ જ્યારે સૂર્યના પ્રબળ તાપથી જીવ તપ્ત થાય છે, ત્યારે તે છાયકામા જવા વિચાર કરે છે અને જ્યારે સખ્ત ઠંડીથી ઠરી જાય છે, ત્યારે ઉષ્ણતા મેળવવા તટકે જાય છે અથવા અગ્નિને આશ્રય લે છે આવી મત્ત્વી દ્વીન્દ્રિયથી માંડીને સમગ્ર મમૂર્ચિમ જીવોને હોય છે ત્રીજી મત્ત્વી દષ્ટિવાદનો ઉપદેશ દેનારી છે અને તે હ્રમસ્ય સમ્યક્ દષ્ટિઓને જ હોય છે વગી તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે

સજ્ઞાના બે ભેદો—

સજ્ઞાના જ્ઞાનરૂપ સજ્ઞા અને અનુભવરૂપ મજ્ઞા એમ બે ભેદો પણ પડે છે તેમા જ્ઞાનરૂપ સજ્ઞાના ૧ પાત્ર (એક એક જ્ઞાનરૂપી એક એક મજ્ઞા) અને અનુભવરૂપ સજ્ઞાના ચાર પ્રકારો છે આ અનુભવરૂપ ચાર સજ્ઞા કે જે પ્રાણીમાત્રને હોય છે તે બીજી કોઈ નહિ પણ (૧) આહારમજ્ઞા, (૨) ભય સજ્ઞા, (૩) મૈથુન સજ્ઞા તથા (૪) પરિશ્વર સજ્ઞા બધુવી * આહાર મજ્ઞા છુધાવેદનીયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને બાકીની ત્રણ સજ્ઞાઓ મોહનીયથી ઉત્પન્ન થયેલી બધુવી * પ્રાણીને છુધારૂપ વેદનાને લઇને આહાર કરવાની અભિલાષા થાય તે ‘આહાર સજ્ઞા’ કહેવાય છે ભય ત્રાસરૂપ જે અનુભવાય તે ‘ભય સજ્ઞા’ બધુવી વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વિષય સેવનરૂપ ઇચ્છા છે તે ‘મૈથુન સજ્ઞા’ બધુવી લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી સજ્ઞા ‘પરિશ્વર સજ્ઞા’ છે આ સજ્ઞાઓ એકેન્દ્રિયને અનાલોગરૂપ તેમજ અન્યકત છે

નારકો વગેરેમા મૈથુનાદિ મજ્ઞાવાળાની મજ્ઞા—

નારક જીવોમા મૈથુન સજ્ઞાવાળા જીવો મૌઢી જોછા છે એથી આહાર, પરિશ્વર અને ભય સજ્ઞાવાળા અનુક્રમે એક એકથી સંખ્યાત ગુણ છે તિય જોમા પરિશ્વર સજ્ઞાવાળા જીવો સર્વથી અદ્ધ છે એથી મૈથુન, ભય અને આહાર સજ્ઞાવાળા અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણ છે મનુષ્યોમા ભય સજ્ઞાવાળાની મજ્ઞા સૌથી જોછી છે એથી આહાર, પરિશ્વર અને મૈથુન સજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાતગુણ છે દેવોમા આહાર સજ્ઞાવાળા સૌથી જોછા છે એથી ભય, મૈથુન અને પરિશ્વર સજ્ઞાવાળા અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાતગુણ છે

ભગવતી (શ ૭, ઉ ૮, સૂ ૨૬૬)મા તેા મર્વ જીવોને દશ મજ્ઞા ગણાવેલી છે પ્રવચનમારોહારમા પણ કહ્યું છે કે—

“ આહારમયપરિગ્રહમેદુજ્ઞા તત્ કોત્માણમાયા ય ।

લોભોહલોગ સજ્ઞા દસજ્ઞેયા મહાજીવાણાં ॥ ૧૨૪ ॥ ”

૧ દેવજ્ઞાનરૂપ સજ્ઞા ક્ષાણિકી છે, બ્યારે બાકીની મતિનાનારૂપ સજ્ઞા ક્ષાયોપચયમિત્રી છે

૨ સજ્ઞાનાગ (સ્થા ૪, ઉ ૪, સ ૩૫૬)મા પણ કહ્યું છે કે—

“ ચક્ષુરારિ સજ્ઞાઓ વજ્ઞાન-આહારમજ્ઞા, મયસજ્ઞા, મહુજનજ્ઞા, પરિગ્રહ-સજ્ઞા । [ચતુર મજ્ઞા પ્રજ્ઞા — આહારસજ્ઞા, મયસજ્ઞા મૈથુનસજ્ઞા, પરિગ્રહસજ્ઞા ।]

૩ જીનાજીવભગમની શ્રીમદ્વેગિરિચરિત્રકૃત જતિમા તેા બ્યારે સજ્ઞા મોહનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે એમ કહ્યું છે

૪ જાયા

જ આહારમયપરિગ્રહમેદુજ્ઞાનિ તથા કીધમાણમાયાય ।
લોભોહલોગ સજ્ઞા દશ જવતા સર્વજીવાનામ્ ॥

અર્થાત્ (૧) આહાર, (૨) ભય, (૩) પન્નિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦) ઝોધ એ દશે દશ વસ્તુઓ સર્વ જીવોને હોય છે આ બધી વસ્તુઓ ઝોકેન્દ્રિયને પણ હોય છે આ વાત વૃક્ષના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરવામા આવે છે એ દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે —

વૃક્ષોને જળનો આહાર હોય છે, તેઓ ભયથી સંકોચ પામી ભય છે તેમજ વળી વેલડીઓ તેમને પોતાના તત્ત્વો વડે વંટિ છે આથી તેમને અનુકરમે આહાર, ભય અને પરિશદ્ધરૂપ ત્રણ વસ્તુઓ છે એમ જોઈ શકાય છે સ્ત્રીના આલિંગનથી કુરુબક વૃક્ષ ફળે છે, આથી તેને 'મૈથુન' સંજ્ઞા હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે કોકનદનો કદ કોધથી હું કાળ શબ્દ કરે છે, કદ તી નામની વેલ માને કરીને ઝરે છે, માયાને લીધે વેલ પોતાના ફળોને ઢાકે છે અને બિલપલાસ નામનું ઝાડ લોભે ઢરીને નિવાન ઉપર પોતાના મૂળીઆ ધ્યાપે છે આ ઉપરથી વૃક્ષને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ બીજા આઠ વસ્તુઓ હોવાનું મિદ્ધ થાય છે રાત્રિએ કમલો સંકોચાઈ ભય છે અને વેલડીઓ માર્ગ શોધવાને વૃક્ષ ઉપર ચડે છે એમા લોક અને ઝોધ મજા કારણભૂત સમભય છે ²

૧ ગુણગતલક્ષ્મી પણ કહ્યું છે કે—

“ સુખમ ¹ કુરુષ્કસ્થ નો કિમાન્નિદ્ધનોત્ક
કિમ્નુ મુલ્લમદિરેચ્છુ કેવરા નો દ્વિદિશ્ય ?
સ્થવિ નિયતમણીકે ચુચ્યસે પાદવાન
પ્રિયમિતિ પરિહાસાત્ પેશલ કાશિદ્વે ॥ ”

અર્થાત્ ક્રોધ લક્ષના પોતાના પતિનો પરિહાસ કરતા કોમળ વયનો હારા કહે છે કે હું સૌભાગ્યશાળી ! તું તો મારું કુરુબક ઝાડ છે છતાં કેમ આનંદન ઢરવાન ઉત્સુક નથી ? તું મારા હૃદયમા રહેલું કેસરનું ઝાડ છે, છતાં તું મારી મુખ-મદિગાની કેમ અભિનાયા ગમતો નથી ? તું નક્કી અશોક વૃક્ષ છે, આથી હું તને પાદમહાર કહું તે મુકા (જ) છે

૨ સરખાવો—

રુક્ષાણ જલાહારો સ્કોમ્નિજા મયન સકુશ્ય ¹
નિમત્તનુપદિ વેદહ વહ્ની રુક્ષે પન્નિગ્રહેણ ॥
इतिपरिचमणेण कुरुषगतरुणो फलति मेहुणे(ण्णे) ।
तद कोमलदस्त वद हुंकार मुख कोहेण ॥
माणे हरइ कसेती छायाइ वह्नी कलाइ मायाप ।
लोभे बिलपलासा स्थिति मूले निहाणुवरि ॥
रयणीय स्कोमो कमलाण होइ लोगमणाय ।
ओहे चइत्तु मग्ग चइति रुक्खेसु वह्नीओ ॥

[વૃક્ષાણાં જલાહાર સ્કોમ્નિકા મયન સકુશિતમ્ ।
નિમત્તનુપેક્ષેત્યપિ વહ્ની વૃક્ષાન્ પન્નિગ્રહેણ ॥
છોપરિરમ્મનેન કુરુષ્કતરણ ફલન્તિ મૈથુને ।
તથા કોમલદસ્થ કન્દો હુહારાન્ મુચ્ચતિ ક્રોધેન ॥

અવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના ૨૭૩ માં પત્રમાં તે એમ લખ્યું છે કે—

“ તથા મતિજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપગમાત્ કબ્દાર્થગોચરા મામાન્યાવબોધ ક્રિયા ઓઘસજ્ઞા, તદ્વિશેષાવબોધક્રિયા લોકસજ્ઞા ’

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય ઠમના ક્ષયોપશમથી શબ્દ વગેરે અર્થને જોત્યર અને સામાન્ય એવી ઓઘ ક્રિયારૂપ ‘ઓઘસજ્ઞા’ છે, જ્યારે તે મગધી વિશેષ જ્ઞાનક્રિયારૂપ ‘લોકસજ્ઞા’ છે આથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે દર્શન ઉપયોગરૂપ ‘ઓઘસજ્ઞા’ છે જ્યારે જ્ઞાન ઉપયોગરૂપ ‘લોકસજ્ઞા’ છે આવો જ અભિપ્રાય સ્થાનાગ (અ ૧, ઉ ૩ સુ ૭૫૩)ના ટીકાકાર શ્રી-અભયદેવસૂરિને છે,^૧ પરંતુ આચાર્યશમ (અ ૧, ઉ ૧)ના ટીકાકારનો મત તો એ છે કે—

“ ઓઘસજ્ઞા તુ અવ્યક્તાપયોગરૂપા વહ્લીચિત્તાનારોહણાદિલિજ્ઞા, લોકસજ્ઞા સ્વચ્છન્દવદિતચિકિત્પરૂપા ‘લૌકિકાચરિતા, યથા—ન સન્ત્યનપત્યસ્ય લોકાઃ, શ્વાનો યક્ષા, વિપ્રા દેવાઃ, કાકાઃ પિતામહા, ચર્ષિણા પક્ષવાતેન ગર્ભં દૃત્વાદિકાઃ.”

—આચાર્યશમની વૃત્તિના ૧૨-૧૩ પત્રો

અર્થાત્ વદલીના સમૂહનો આરોહણાદિરૂપ અવ્યક્ત ઉપયોગ તે ‘ઓઘસજ્ઞા’ છે, અને સ્વચ્છ દર્શી કરેલા ચિકિત્સારૂપ લોકોપચારવાળી ‘લોકસજ્ઞા’ છે, જેમકે અપુત્રની (શુભ) ગતિ નથી, કૃતરાઓ યક્ષરૂપ છે, બ્રાહ્મણો દેવરૂપ છે, કાગડાઓ પિતામહરૂપ છે અને મોરોને પાખના ફડફડવાથી ઉત્પન્ન થતા વાયુ વડે ગર્ભ રહે છે ઇત્યાદિ

આચાર્યશમના તે ઉપયુક્ત ૬૧ કથ સજ્ઞા ઉપરાત (૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) ક્રુષ્ણ, (૪) હૃષ્ણ, (૫) જુશુઆ અને (૬) શોક એમ વળી બીજી પક્ષ છે સજ્ઞાઓ કહી છે

પુનર્જન્મધોતક ઉદ્દેષો—

પુનર્જન્મ માનનાશને અતરાક્ષગતિ પરત્વે જે જે પ્રાપ્તો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો હવે અથકાર ઉત્તર સૂચવે છે, પરંતુ તે દિશામાં આપણે પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે પુનર્જન્મને વિષે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોની શી માન્યતા છે તેનું વિહંગમ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરી લઇએ

મામે ક્ષરતિ રુદન્તી છાદયતિ વહ્લી ફલાનિ માવયા ।

લોમે ચિદ્વપલાશા ક્ષિપન્તિ મૂલે નિધાનોપરિ ॥

રજન્યાં સદ્ગોચ જમલાના યવન્તિ લોકસજ્ઞાયા ।

ઓપે ચદિતું માર્ગે ચદન્તિ પ્રક્ષેપુ વહ્લય ॥]

૧ “ ઓઘસજ્ઞા દર્શનોપયોગ, લોકસજ્ઞા જ્ઞાનોપયોગ ’

—સ્થાનાગ-વૃત્તિનું ૫૦૫ મુ ૫૪

૨ ‘લોકોપચરિતા’ એનો પાઠ—એક છે જુઓ દ્રવ્યસૌક્યપ્રકાશન ૩૫ મુ ૫૪

હિંદુ ધર્મીઓ—સનાતન ધર્મીઓ—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે દર્શનના અનુયાયીઓ પુનર્જન્મ માને છે તત્ત્વજ્ઞાનની ખાણરૂપ એટલું જ નહિ કિન્તુ તેના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ અને વળી એથી કરીને તો સમસ્ત હુનિયાના ગુરુના પણ ગુરુ તરીકે પકાયેલી અને પકાતી આપણી આ માતૃભૂમિમા વસતા પ્રત્યેક હિંદુને આત્માની અમરતા વિશે મદ્દેહ નથી એમ કહેવામા આવે તો તે અતિશયોક્તિ નથી અદ્રમૌલી ઝુપડીમા વસનાર કણ્ણીની રંગેરમમા પણ પુનર્જન્મની માન્યતાના અણુઓ રહેલા છે અત્યારે હિંદુસ્થાનમા રહેલી મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્ત જેવી કેટલીક પ્રજા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતી ન હોય તો એ જુદી વાત છે

પુનર્જન્મવાદનો આવિર્ભાવ ‘ભારત’વર્ષમાં થયો છે અને તેનો મચાર ‘ગ્રીસ’ વગેરે પાશ્ચાત્ય દેશોમા પાછળથી થયો છે એમ ઇતિહાસજ્ઞોએ દાખલા ફલીલોથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે આ સિદ્ધાન્તનો પ્રાદુર્ભાવ કયા ઋષિવરને હાથે પ્રથમ થયો તેનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપવા એટલા માધનો નથી, પરંતુ આર્થ દર્શનોના ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આ સિદ્ધાન્ત વૈદિક કાળથી તો પ્રચલિત છે જ દાખલા તરીકે ‘યજુર્વેદ’મા એવું સૂચન થયેલું છે ‘ઐતરેયોપનિષદ’, ‘કેઠોપનિષદ’ વગેરે તેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે ‘ભગવદ્ગીતા’, ‘મનુ

૧ સરખાવો યજુર્વેદ (૧૨)ના નિમ્નવિખિત ૩૬મા અને ૩૮મા સૂક્ત —

“ અપ્સ્વમે સધિષ્ઠ્ય મૌષધીરનુરુધ્યસે । ગર્મે સજ્ઞાયસે પુન ॥ ”

પ્રસથ મરમના યોનિમપશ્ચ પૃથિવીમગ્ને । સત્સ્ય માતૃમિદ્ય જ્યોતિષ્માન્ પુનરાસદ ॥ ”

૨ સરખાવો ઐતરેય-ઉપનિષદ (અ ૫)ની નિમ્ન-વિખિત પંક્તિ —

“ સોઽસ્વાયમાત્મા પુણ્યેભ્ય કર્મૈભ્ય પ્રતિષ્ઠોયતેઽધ્યાસ્વાયમિતર આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગત પ્રેતિ સ દૃત પ્રપન્નેય પુનર્જાયતે તદસ્ય તૃતીય જન્મ ॥ ૪ ॥ ”

૩ સરખાવો કેઠ-ઉપનિષદના દ્વિતીય અધ્યાયમત પાચમી વક્ત્રીનો નિમ્ન-લિખિત ઉત્તેખ —

‘ હન્ત ત દ્વ વયસ્વામિ, ગૃહા બ્રહ્મ મનાતનમ ।

યથા ચ મરણ પાપ્ય આત્મા ભયતિ ગૌતમ ! ॥ ૬ ॥

યોનિમન્યે પ્રપચતે, શરીરત્વાય દેહિન ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસયન્તિ યયાકર્મ યથાશુતમ ॥ ૭ ॥ ”

૪ ત્રિયારો ભગવદ્ગીતા (અ ૨)નો નીચે મુજબનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક —

“ યામામિ જીર્ણાંતિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહાણ, નિ નરાડપરાજિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાં વ્યથ્યાનિ સયાતિ તવાનિ દેહો ॥ ૨૨ ॥ ”

૫ જુઓ મનુસ્મૃતિ (અ ૧)ના નિમ્ન-નિખિત પદ્યો —

“ યેપા તુ યાદૃશ કર્મ, મૃતાનામિદ્ કૌતિનમ ।

નત તથા યોઽમિધાન્દામિ, ક્ષમયોગ ચ જામનિ ॥ ૪૧ ॥ ”

ચદાઽણુમાવિષ્વો મૃત્થા યોજ સ્થાણુ ચરિણ્યુ ચ ।

સમાવિશન્તિ સમૃષ્-સ્તદા મૃતિ ત્રિમુચન્તિ ॥ ૬૬ ॥ ”

સ્મૃતિ, 'મહાભારત, 'માર્કંડેય પુરાણ વગેરેમા કામ કામ પુનર્જન્મની વાતો મળી આવે છે આ અર્થે ભૂમિમા આ સિદ્ધાન્ત દેટલો બધો આદરણીય થઈ પડ્યો હતો તેનો ખ્યાલ 'સ્થુન'મા વગેરે કાન્થો એવાથી પણ આવશે વિશેષમા આ સળધમા

૧ સરખાવો મહાભારતના વનપર્વના ૧૮૩મા અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત પદો —

‘આયુષોઽન્તે પ્રદાયેદ્, યોગપ્રાય કલ્પિતમ્ ।
સમ્પ્રવસ્યેષ યુગપદ્ યાનો માન્વયન્તરા મય ॥ ૭૮ ॥
તન્નાસ્ય સ્વકૃતં કર્મ જ્ઞાયેવાનુગત સદા ।
ફલતથય સુજ્ઞાદર્શિ વા, દુઃજ્ઞાદર્શિ વાઽય જ્ઞાયતે ॥ ૭૯ ॥’

૨ વિચારો માર્કંડેય પુરાણના નિમ્ન-લિખિત પદો —

“શત્રુમિત્રકલગ્રાણા વિયોગ મજ્જમસ્તથા ।
માતરો વિવિધા દૃષ્ટા, પિતરો વિવિધાસ્તથા ॥
અનુભૂતાનિ સૌકયાનિ દુઃખાનિ ચ સદ્ગ્નશઃ ।
યામ્બશઃ ચઢય પ્રાપ્તા પિતરસ્તુ પૃથગ્વિધા ॥
મૃત્યતા દાસતા યેષ ગતોઽસ્મિ વહુશો નૃણામ્ ।
સ્વામિત્વમોશ્વરત્વં ચ દરિદ્રત્વ તથાગત ॥
પિતૃમાતૃસુહૃદ્માતૃ-કલગ્રાદિકૃતેન ચ ।
મૃદ્ધ મદૃત્ તથા દૈન્ય-મધુ-ધોતામનો ગત ॥
એવ મગારચ્ચેઽસ્મિન્ પ્રમતા તાત । સદ્ગ્નઃ ।
જ્ઞાતયેતન્મયા પ્રાપ્તે મોક્ષસમ્પ્રાપ્તિશરકમ્ ॥”

૩ કવિકુન્ઠિરીટ કાલિદાસ રઘુવંશ (સ ૭)મા કથે ૬૩—

“રતિસ્મરો જૂનમિમાયમૂતા, રાક્ષા સદ્ગ્નેપુ તયાદિ બાલા ।
ગતેષમાત્રમપતિરૂપમેવ, મનો દિ જ માતરનજ્ઞતિજ્ઞમ્ ॥ ૨૫ ॥

આ કાવ્યના ઓઠમા સર્ગપુ નિમ્ન-લિખિત પદ પણ પુનર્જન્મ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે —

“સાઽહ તપ સુર્યેનિવિદ્યદ્દિ-રૂર્ષિ પ્રસૂતમરિત યતિષ્યે ।
મૃયા યથા યે જનનાન્તરેઽપિ, ત્યમેવ મતાં ન ચ વિપ્રયોગ ॥ ૬૬ ॥”

મહાકવિ ભારવિ કિશતાલુનીયના ૧૧મા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત પદ દ્વારા પુનર્જન્મનું સૂચન કરે છે —

“અમિતસ્તે પુષ્યાસુનુ, સ્નેહેન પરિતસ્તદે ।
અવિજ્ઞાતેઽપિ વચ્ચો દિ, વગ્રાત્ પ્રદહાદતે મન ॥ ૮ ॥”

કવિરાજ ભાદ શિશુપાલનંધ (સ ૧)મા પુનર્જન્મસૂચક એવો ઉત્તેષ કરે છે કે—

“ચલાચલેવાદધુનાઽપિ પૂર્વથા, પ્રવાચયતે તેમ જગજ્જિનોપુણા ।
સતીય ચોપિતપ્રકૃતિ સુનિચલા, પુષ્પાસમમ્યેતિ મહાન્નરેઽયપિ ॥ ૭૨ ॥”

કવિવર હર્ષદેવે ભાગાનંદ નાટક ()મા પુનર્જન્મલોકે નિમ્ન લિખિત પદ ગૂંથુ છે —

‘સરખતા પદ્મમય પુણ્ય મયાઽર્જિતં યત્ સ્વચારીરદાનાત્ ।
મયે મયે તેન મમેષ મૃયાન્, પરાપકારાય શરીરગમ ॥’

પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન તેમજ આધુનિક વિચારકો પૈકી કેટલાક પુનર્જન્મ માને છે એ પણ નોંધવો જોઈએ છે.

૧ ઇસ્વીય ૭મી સદી પૂર્વે ભારતવર્ષમાં આની આ દેશ પાસેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી ગયેલા પાઇથેગોરાસ (Pythagoras) પુનર્જન્મને transmigration of soul થી નિર્દેશ છે આ સંબંધમાં એમના ઉદ્ધાર એ છે કે—

" All things are but altered, nothing dies,
And here and there the unbodied spirit flies,
By Time and force or sickness disposed
And lodges where it lights in man or beast "

અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થમાં પરિવર્તન થાય છે, કિન્તુ કોઈનો પણ (સર્વાંશ) નાશ થતો નથી વળી કાળ, બળ કે માદગીને લઈને અચીરની બનેલ આત્મા અહીં તરી વિદેરે છે અને મનુષ્ય કે પશુ તરીકે પછી અવતરે છે આ માન્યતાને કવીયર શેક્સપીયરે (Shakespeare) "Merchant of Venice" નામના નાટકમાં ગૂંથી છે

પ્રાચીન દાર્શનિકોના ચિરંજીવ પ્લેટો (Plato) પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરે છે, કેમકે તેમણે કહ્યું છે કે—

" The soul always weaves her garment anew "

અર્થાત્ આત્મા સદા પોતાને માટે નવા નવા વસ્ત્રો વણે છે આવો ભાવ ભગવદ્ગીતા (અ ૨) ના બાવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં નજરે પડે છે જુઓ ૫ ૪૦૭

વળી આ તત્ત્વવેત્તાના એ પણ ઉદ્ધાર છે કે—

" The soul has a natural strength which will hold out and be borne many times "

અર્થાત્ આત્માની એક એવી નૈસર્ગિક શક્તિ છે કે જે ટકી રહેશે તેમજ જે વારંવાર ધાગ્યું કરાશે

અર્વાચી ! વિચારકોમાં શોપનહૌર (Schopenhauer) કે જેઓ ઉપનિષદોને આશ્રય છે તેઓ કહે છે કે—

" I have also remarked that it is at once obvious to every one who hears of it (rebirth) for the first time "

અર્થાત્ મે એ પણ નિવેદન કર્યું છે કે જે કોઈ પહેલી વાર પુનર્જન્મ વિશે સાંભળે છે તેને તે એકમ સ્પષ્ટ દેખાય છે

પુનર્જન્મ પરલે હ્યુમ (Hume) ત્રી કથન એ છે કે—

" Metempsychosis is the only theory of the soul to which Philosophy can hearken, since what is incorruptible must be ungenerable "

અર્થાત્ પુનર્જન્મ એ જ એક એવો આત્મ-સિદ્ધાંત છે કે જેને તત્ત્વજ્ઞાન સામગ્રી સહે, કારણ કે જે અક્ષય હોય તે જ અતુલ્ય હોય.

આ પ્રમાણે આપણે આ ભારત તેમજ ગ્રીસ વગેરે દેશોના વિચારકોના, પુનર્જન્મનું સમર્થન કરનારા ઉદ્દેશો બોધ કરે એની પ્રતીતિ કરવાનારી-પુનર્જન્મને મિલ્લ કરનારી કેટલીક શુદ્ધિઓનું દિ દર્શન કરી લઈએ —

શ્રીગૌતમ મહર્ષિ પ્રણીત ન્યાયસૂત્ર (૩-૧-૧૬)માં કહ્યું છે કે—

“ઋત્વમપિ દેહમેદાદવતિષ્ઠતે । કુત ? । પૂર્વાભ્યસ્તસ્મૃત્યનુબન્ધાત્ જાતસ્ય હર્ષમયશોકસમ્પ્રતિપન્તે । ”

અર્થાત્ દેહના નાશ પછી પણ આત્મા જીવે રહે છે શાથી ? પૂર્વ (જન્મ)ના અભ્યાસના સ્મરણના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા (બાળક)માં હર્ષ, ભય અને શોક ॥ પ્રતિપત્તિ હોવાથી (આત્મા મરણ પછી પણ રહે છે અર્થાત્ તે નિત્ય છે)

આ સૂત્રના ભાષ્યકાર મહાત્મનિ વાત્સ્યાયન કહે છે કે—

“ જાતઃ સ્વલ્ભય કુમારકોડસ્મિન્ જન્મનિ અગૃહીતેષુ હર્ષમયશોકહેતુષુ હર્ષમયશોકાન્ પ્રતિપન્તે લિદ્ધાનુમેયાન્, તે ચ સ્મૃત્પનુબન્ધાત્ ઉત્પન્નન્તે, નાન્યથા; સ્મૃત્પનુબન્ધસ્થ પૂર્વાભ્યાસમન્તરેણ ન ભવતિ, પૂર્વાભ્યાસસ્થ પૂર્વજન્મનિ સત્તિ, નાન્યથા, इति सिद्ध्यत्येतत्-અવતિષ્ઠતેડ્યમૂર્ધ્વ શરીરમેદાદિતિ । ”

અર્થાત્ (તરતનો) જન્મેલો આ કુમાર કે જેણે આ જન્મમાં હર્ષ, ભય અને શોકના કારણોના અનુભવ કર્યો નથી તેને વિષે પણ પ્રત્યક્ષપણે હર્ષ, ભય અને શોક જણાય છે ? આ હર્ષ, ભય અને શોક સ્મરણના યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે અન્યથા વળી સ્મરણનો અનુભવ પૂર્વ (જન્મ)ના અભ્યાસ વિના હોતો નથી વિશેષમાં આ પૂર્વ અભ્યાસ પૂર્વ જન્મનું અસ્તિત્વ હોય તો જ સંભવે છે, નહિ કે અન્યથા આથી કરીને એ સિદ્ધ થાય છે કે ભૌતિક દેહના વિનાશ પછી પણ આત્મા રહે છે

આ ઉપરાંત વધારે ખૂબીદાર અને ખાત્રીવાચક પ્રમાણ ન્યાયસૂત્ર (૩-૧-૨૨)માં નીચે મુજબ મળી આવે છે —

“ પ્રેત્યાહારાભ્યાસકૃતાત્ સ્તન્યામિલાપાત્ ”

૧ હાથ, આખ વગેરેની ઇલાગની ૨ ધીમેથી એ વડે સીસેની વચાકી માતા જ્યારે બાળકને બોલાવે છે ત્યારે તે હર્ષની પ્રકૃતિનું ચાલ છે અને જ્યારે માતા તેનાથી દૂર જાય છે ત્યારે તે રવા માટે છે

૨ “ પુનરુત્પત્તિ પ્રેવમાય — ન્યાયસૂત્ર (૧-૧-૧૬)

૩ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ અને સાથે સાથે સગમ અસ્ત્ય અને આત્માની અનાદિતાની પણ સિદ્ધિ “ વીતરાગજ મ દર્શનાત્ ” એ ન્યાયસૂત્ર (૨-૧-૨૫) અને તેનું બાંધ્ય એવાથી જણાશે

અર્થાત્ પૂર્વે કરેલા આહ્વાનના અભ્યાસથી જન્મતા (બાળકને) સ્તન-પાનની ઇચ્છા થતી હોવાથી (પુનર્જન્મ સિદ્ધ થાય છે) ઠહેવાની મતવળ એ છે કે બાળકનો જન્મ થતા કોઈના પણ શીખવ્યા વિના તે સ્તન પાન કરે છે આમા ડોડ પણ નિમિત્ત હોય તો તે તેના પૂર્વ જન્મનો અભ્યાસ છે જો તેમ ન હોય તો આ જન્મમા તો ભૂખ લાગે ત્યારે લોજન કરવું જોઈએ, માતાના સ્તનને અમુક રીતે સૂચવાથી દૂધ મળશે ઇ યાદિ જાન કોઈ પણ શાળામાથી તે લે ત્યાર પછી તેની તે દિશામા પ્રવૃત્તિ થતી જોઈએ પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેની તો નવી જ એટલે જ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થાય છે

જેઓ પુનર્જન્મ માનતા નથી તેમને ઉદેશીને એક સ્થળે કહેવામા આવ્યું છે કે-તેમના તગ્તના જન્મેલા નાતુક બાળકોને પણ ભય અને શોક સનારે છે તેનું શુ કારણ ? પૂર્વ જન્મ તો તેઓ માનતા નથી કે પૂર્વ ભવના પાપ કર્મનું આ ફળ છે એમ તેઓ કહી શકે વળી તેમના બચ્ચાઓને ગર્ભવામ પણ ન હોવો જોઈએ, ડેમડે ત્યા તો અતિશય દુઃખ છે એટલે કે તેમના બાળકો આકાશમાથી અદ્ધર અવતરવા જોઈએ જે સુસ્તિમા અને ખિસ્તિઓ પુનર્જન્મને સ્વીકારતા નથી તેમના મત મુજબ પેગબ હજારત મહમદ અને ઈશ્વર પુત્ર જીમ્મ ક્રાઈસ્ટ માતાના ગર્ભમાથી પ્રકટ થયા તે એક અપવાદ જ હોયો જોઈએ, છતાં તેઓ આવા અપવાદને આવૂ ગણે તે ઢેવી નવાઈ !! શુ તેમણે પોતાના બાળકો માટે જન્મ ધારણ કરવાની નવી સુક્તિ નહિ શોધવી જોઈએ કે ?

અતમા પુનર્જન્મને નહિ માનનાગએ એ પણ ખ્યાલમા રાખવું જોઈએ કે દેહના પન્માણુઓમા પ્રતિમય પગ્વિર્તન થયા ક્રમે છે અરે વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તેમ તો માત વષમા દેહના મર્વ અવયવો નવા થઈ જાય છે આ પ્રમાણે માત વર્ષમા પ્રત્યેક પન્માણુમા વિચ્છુત્તિરૂપ પગ્વિર્તન થઈ દેહના અવયવોમા નૂતન પન્માણુનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તેમ છતાં દેહી-એ દેહમા વસનારા આત્માનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે આથી શુ એ ક્ષિત થતું નથી કે દર માત માત વર્ષે દેહના અવયવોમા સર્વાંગીણ પરિવર્તન થવા છતાં જ્યારે આત્માના અસ્તિત્વને અકચરુ આવતી નથી તો પછી ૧ મુત્યુરૂપ દેહના પગ્વિર્તનથી આત્માનું અસ્તિત્વ મદાને માટે જીવી જાય છે એમ માનવું એ મૂર્ખાઈ છે ?

આ પ્રમાણે આપણે પુનર્જન્મ પગ્તરે યોગેક વિચાર કરી લીધો છે એટલે હવે એને સ્વીકારનાર દર્શન સામે કયા કયા પ્રશ્ન ઉપજિવન થાય છે તેની દુકમા નોધ કરી તેના ઉત્તરોનું પણ હિંગદર્શન કરવું પ્રસ્તુત જણાય છે, પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે જીવના સગરણ પગ્તરેનું અધ્યાગનું રીએ મુજબનું કથન જોઈ લઈએ —

૧ મુત્યુનો અર્થ કઈ આત્માનો ઉચ્ચ નથી, પરંતુ જેમ આપણે કોઈ ઘરમા બેસે રહેતા હોઈએ અને તે ઘર કારણવચ્ચાત્ આવી કરી અન્ધાર ગૂંધા જઈએ તેમ એક દેહ જીવું શીખું થતા તેમા વસનાર આત્મા પ્રમજાતુમાર અન્ધ દેશમા પ્રવેશ કરે એ જ મુત્યુનો અર્થ ૧ એટલે કે ૫૧ દેહની સામેનો આત્માનો વિશેષ એ 'મુત્યુ' છે

જીવાનાં સસરણ દ્વેષા, દેશાન્તર-ભાવાન્તરપ્રાપ્તિભેદાત્ ।

અર્થાત્ જીવો સસરણુ દેશાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ અને ભાવાતર-પ્રાપ્તિરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે તેમા દેશાતર-પ્રાપ્તિનું લક્ષણુ એ છે કે—

યે જીવાઃ પૂર્વશરીરપરિત્યાગપૂર્વક દેશાન્તરં ગત્વા જન્માન્તર પ્રાપ્નુવન્તિ તેષા દેશાન્તરપ્રાપ્તિરૂપ સસરણમ્ । (૧૨૬)

અર્થાત્ જે જીવો પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી અન્ય દેશમા જઈ જન્મે છે તેમનું સસરણુ 'દેશાન્તર-પ્રાપ્તિ' રૂપ છે ભાવાતર-પ્રાપ્તિરૂપ સસરણુનું લક્ષણુ તો એ છે કે—

યે પુનર્મૃતાઃ સન્ત સ્વશરીર ઇવ કુમ્યાદિભાવેનોત્પદ્યન્તે તેષાં ભાવાન્તરપ્રાપ્તિરૂપ સંસરણમ્ । (૧૨૭)

અર્થાત્ જે જીવો મરીને પોતાના (જોના એ જ) દેહમા ફરમીયા વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમનું મ સં-ણુ 'ભાવાન્તર-પ્રાપ્તિ' રૂપ છે આથી જો નિષ્કાંઠ નીકળ્યો કે જે જીવો મરણ પામીને તેના તે શરીરમા ઉત્પન્ન ન થતા અન્યત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશાતર-પ્રાપ્તિરૂપ સસરણુ છે અને જોના અધિકારી તો 'અમૃષ્ઠિમ, ગર્ભજ કે ઔપપાતિક ગમે તે હોય, જ્યારે ભાવાતર-સંક્રમણનો અર્થ મરીને તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થવું એ છે એટલે જોના અધિકારીઓ અમૃષ્ઠિમ જ હોય એમ સમજાય છે

પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરનારા સમગ્ર દર્શનોનાં સામે, ભલે ને પછી તે દેહબ્યાપી આત્મવાદી જૈન દર્શન હો કે સર્વબ્યાપી આત્મવાદી વેદાન્તાદિ દર્શન હો—અતરાશ્વગતિ વિષયક નિમ્નલિખિત પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે —

(૧) જન્માતર માટે (તેમજ મોક્ષ માટે પણ) જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે તેને સ્થૂળ દેહ નહિ હોવાથી તે કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

(૨) ગતિશીલ પદાર્થ કયા નિયમથી ગતિ કરે છે ?

(૩) ગતિ-ક્રિયાના કેટલા અને કયા કયા પ્રકારો છે અને જીવો કય કય ગતિ-ક્રિયાના અધિકારી છે ?

(૪) અતનતગતિનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું કેટલું છે અને તે કયા નિયમ અનુસાર છે ?

(૫) અતરાલગતિ દરમ્યાન જીવ આહાર કરે છે કે નહિ ? અને જો ન કરતો હોય તો જોછામા જોછા અને વધારેમા વધારે કેટલા વખત સુધી તે અનાહારક ગ્હે છે ? અને આ કાલ-માન કયા નિયમ મુજબ છે ?

અતરાલગતિની દ્વિવિધતા—

અતરાલગતિ બે પ્રકારની છે (૧) ઋતુ અને (૨) વક્ર આ હકીકત નીચેના શબ્દો દ્વારા અથકાન દર્શાવે છે —

जीवस्य गतिर्द्वेधा, ऋजु-वक्रभेदात् ।

તેમા ઋતુગતિનું લક્ષણ એ છે કે—

एकसामायिकगतिमत्त्वमृजुगतेर्लक्षणम् । (૧૨૮)

અર્થાત્ જો ગતિ કરવામા એક સમય લાગે તેને ‘ ઋતુ ગતિ ’ મમજવી જો ઉત્પત્તિ દેશ સમગ્રેષ્ટિવાળો હોય તો જીવ ત્યા ઋતુ ગતિ વડે એક સમયમા જ ભય છે વળી તે જ સવમા સિદ્ધ થનાર અર્થાત્ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહનો મદાને માટે ત્યાગ કરી મુક્તિએ જ જનાવ જીવની મોક્ષ-ગમન વખતની ગતિ ઋતુ જ છે એટલે કે તે જીવને વક્ર ગતિ નથી આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે સ સાગી જીવોને અર્થાત્ સસારમા જન્મ મરણની પીડાથી બાધિત જીવોને ઋતુ અને વક્ર એ બેમાથી ગમે તે પ્રકારની ગતિ હોઇ શકે છે અને એ ગતિ ‘ દેશ, ‘ કાળ ‘ વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે આ હકીકત અથકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

तद्ववसिध्यमानस्य जीवस्य ऋज्वी एव गतिः, अन्येषां तु देश-कालादिकमपेक्ष्य भजना ।

હવે વક્ર ગતિનું લક્ષણ વિચારીશું તો જણાશે કે—

देहान्तरोपादानाय परभव प्रति प्रस्थिताना जन्तूनां कुटिलगमन-रूपत्वम्, शरीरान्तरनिमित्तभूतभवान्तरवक्रगमनरूपत्वं वा वक्रगते-र्लक्षणम् । (૧૨૯)

અર્થાત્ અન્ય શરીરને ગ્રહણ કરવાને માત્ર પાંચવ તરફ જવાને નીકળેલા જીવોની કુટિલ ગતિને અથવા અન્ય શરીર માટે કાગ્નુરૂપ જોવા લવાતને ઉદ્દેશીને ઠરાતું વક્ર ગમન તે ‘ વક્ર ગતિ ’ મમજવી વક્ર ગતિને ‘ વિગ્રહ-ગતિ ’ પણ કહેવામા આવે છે અને આ વાસ્તવિક છે, કેમકે ‘ વિગ્રહ ’

૧-૩ દેશથી ઉત્પત્તિસ્થન અને ‘ કાળ ’થી ભવાત-સક્રમણુપ મળે કાલ સમજાય છે, પરંતુ ‘ વગેરે ’થી શું સમજવું તે જાણવું બાકી ગ્હે છે

એટલે 'વકતા' યાને વાક ઉપયુક્ત વિવેચનમાથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જે ગતિ કરવામા એક જ સમય લાગે તે 'ઋણુ ગતિ' અને એક ઠરતા 'વધુ સમય લાગે તે 'વક ગતિ' બાણુવી આ વક ગતિ ચાર પ્રકારની ■—(૧) એકવિઞ્ઞહા, (૨) દ્વિવિઞ્ઞહા, (૩) ત્રિવિઞ્ઞહા અને (૪) ચતુર્વિઞ્ઞહા, અર્થાત્ એકવિઞ્ઞહા ગતિ કરનાર જીવને જે સમય લાગે છે, દ્વિવિઞ્ઞહા ગતિ કરનારને ત્રણ સમય, ત્રિવિઞ્ઞહા ગતિવાળાને ચાર અને ચતુર્વિઞ્ઞહા ગતિયુક્ત પ્રાણીને પાંચ સમયો લાગે છે આ પ્રમાણેની હકીકત દ્રવ્યલોકપ્રકાશને આધારે લખવામા આવી છે તત્ત્વ-સાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૧૮૬)મા તો લખ્યું ■ કે ગતિ ચાર જ પ્રકારની છે—(૧) અવિઞ્ઞહા અર્થાત્ એક સમયવાળી, (૨) એકવિઞ્ઞહા અર્થાત્ જે સમયવાળી, (૩) દ્વિવિઞ્ઞહા અર્થાત્ ત્રણ સમયવાળી અને (૪) ત્રિવિઞ્ઞહા અર્થાત્ ચાર સમયવાળી પ્રતિઘાત તેમજ વિઞ્ઞહના નિમિત્તના અભાવ હોવાથી આ ઠરતા વધારે સમયવાળી ગતિ સભવી શકતી નથી

હવે પ્રસ્તુત વિષયનો વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ નોંધી લઈએ કે સારી જીવોને તો ઋણુ અને વક એ બેમાથી ગમે તે એક ગતિ હોઈ શકે ■ કિન્તુ તેમા પણ એ ધ્યાનમા રાખવું કે ચાર પ્રકારની વિઞ્ઞહ-ગતિ પરત્વે એવો નિયમ છે કે જે ત્રસ જીવ મરીને પણ ત્રસ તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તે જીવની જે વિઞ્ઞહ પર્યન્ત જ વકગતિ બાણુવી અર્થાત્ તેને ઋણુ, એકવિઞ્ઞહા અને દ્વિવિઞ્ઞહા એ ત્રણમાથી ગમે તે એક ગતિ હોઈ શકે, પરંતુ ત્રિવિઞ્ઞહા કે ચતુર્વિઞ્ઞહા ગતિ હોઈ શકે નહિ, જ્યારે જે સ્થાવર જીવ મરીને સ્થાવર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેને ઉપયુક્ત પાંચ પ્રકારની ગતિમાની ઠાઈ પણ ગતિ હોઈ શકે

પ્રસ્તુતમા ધારે કે આપણી પાસે એક પેટી છે આ પેટીને છ બાજુઓ છે તેમા એક ઉપલી, એક નીચલી અને ચાર બાજુબાજુની ઉપની બાજુ કખગધ છે અને નીચની બાજુ ચઢ જઈ છે એ પ્રમાણે બીજી ચાર બાજુઓ પણ ઘટાવી લેવી

હવે જીવ એક બવથી અન્ય લવ કરવામા સમગ્રેણિ જ ગમન કર છે, નહિ કે વિગ્રેણિ દાખવા તરીકે ક થી નીકળેલો જીવ ખ, ઘ, અથવા ચ પર આવે તો તે સમગ્રેણિ ઋણુ ગતિ થઈ તે જ પ્રમાણે ખ થી નીકળેલો ક,ગ,છ, ગ થી નીકળેલ અ,ઘ,જ, ઘ થી નીકળેલ ગ,ક,ઝ, ચ થી નીકળેલ ક,છ,ઝ, છ થી નીકળેલ ખ,ચ,જ, જ થી નીકળેલ ગ,છ,ઝ, અને ઝ થી નીકળેલ ઘ,ચ,જ પર બધાં તો તે પણ સમગ્રેણિ ઋણુ ગતિ સમજવી આ સિવાયની અર્થાત્ ક થી નીકળેલો જીવ ખ,ઘ અથવા ચ નિવાય અન્યત્ર બધાં તો તે ગતિ વકગતિ બાણુવી (એ પ્રમાણે ખ,ઘ વગેરેથી નીકળનારાં જીવોના સમખન્ધમા સમજવું) અને એમ ગમન કરવામા એક સમય કરતા વધુ સમય જોઈએ આથી સુતરાં જોઈ શકાય ■ કે આ ગમન ઋણુ ગતિ અતુનાર હોઈ શકે નહિ હવે ધારે કે ક થી નીકળેલો જીવ ગ જવા માગે છે તો તે ક થી મડસડાટ કરતો ગ જઈ શકે નહિ અને

૧ સરખાવે તત્ત્વ-સાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૧૮૨)—

' વિગ્રહો વક્તિમવગ્રહ ઔપચરિકસદ્વાન્તિરિત્યનર્થાન્તરમ્ । '

૨ વધારામા વધારે પાંચ સમયવાળી ગતિ છે

તેથી જ કરીને તેને એક કરતા વધુ સમય લાગે અર્થાત પ્રથમ તે ક થી ખ અથવા ક થી ઘ જાય અને પછી ખ થી અથવા ઘ થી ગ જાય આ પ્રમાણે તેને બે સમય લાગે આ વાતને અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે એક જીવ જીર્ણ લોકની પૂર્વ દિશામાંથી ચયવીને—નીકળીને અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જવા નીકળ્યો છે તો તે પ્રથમ તો એક સમયમાં સમગ્રજીવ પ્રમાણે ગમન કરી નીચે જાય છે અને ત્યાર પાઠ ખીજ સમયમાં સ્વસ્થાને પહોંચી જાય છે આ ગતિ એકવિગ્રહા દ્વિમાયાધિકા અર્થાત એક વક્રવાળી બે સમયની વક્ર ગતિ જાણવી હવે આપણે દ્વિવિગ્રહા ત્રિસામયિકા ગતિનો વિચાર કરીએ

ધારો કે એક જીવ ક થી નીકળી જ જાય છે તો તેને ત્રણ સમય લાગશે જેમકે તે ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જાય, અથવા ક થી ખ, ખ થી છ અને છ થી જ જાય, અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ગ, ગ થી જ, અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ, અથવા ક થી ચ, ચ થી છ, છ થી જ, અથવા ક થી ચ, ચ થી જ અથવા જ થી જ જાય આ ઉપરથી સમજાવવાય છે કે આ ત્રણ સમયવાળી ગતિ છે અત્ર ધ્યાનમાં રાખવું કે જીવ ક થી અન્યત્ર ગયા સિવાય જ જઈ શકતો નથી તેમજ ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જવાને બદલે ગ થી ઘ અને ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ જાય એમ બને નહિ કેમકે જેમ બને તેમ ઓછા સમયમાં ગમન થવું જોઈએ અને તેને સારૂ સૌથી ટુંકો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે અને તે ઉપર બતાવ્યો તે જ છે નહિ કે ક થી ખ, ખ થી ગ, ગ થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ આની આ વાત અન્ય રૂપે વિચારીએ જેમકે એક જીવ જીર્ણ દેશના અગ્નિકોણમાંથી નીકળી અધોદેશના વાયવ્યકોણમાં જાય છે પ્રથમ તો તે એક સમયમાં નીચે ઉતરે, ત્યાર પાઠ ખીજ સમયમાં પશ્ચિમ દિશામાં અને ત્રીજ સમયમાં વાયવ્યકોણમાં જાય ત્રણ જીવોની આથી વધુ સમયવાળી અથવા વધુ વિગ્રહવાળી ગતિ સલાવી શકે નહિ પરંતુ સ્થાવર જીવોની ગતિ આવી અથવા આથી વધારે સમય યા વિગ્રહવાળી હોઈ શકે અર્થાત તેની ગતિ એકવિગ્રહા, દ્વિવિગ્રહા, ત્રિવિગ્રહા અથવા ચતુર્વિગ્રહા એટલે કે બે સમયવાળી, ત્રણ સમયવાળી, ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી પણ હોય છે ચાર સમયવાળી ગતિનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એક સમયમાં જીવ ત્રિસનાડીની બહારના અધોલોકમાંની વિદિશામાંથી દિશામાં જાય છે, ખીજ સમયમાં ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્રીજ સમયમાં જાયે જાય છે અને ચોથા સમયમાં ફરીને ત્રસનાડીમાંથી નીકળીને પોતાના દિશાવિષયક સ્થાને જાય છે આ વાત વિદિશામાંથી દિશામાં જનારને ઉદેશી કહેલી છે પરંતુ દિશામાંથી વિદિશામાં જનારે જીવ પ્રથમ સમયમાં નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, ખીજે સમયે જાયે જાય છે, ત્રીજે સમયે નીચે અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામાં જાય છે વળી જો વિદિશામાંથી નીકળી વિદિશામાં જવું હોય તો પાંચ સમય લાગે જેમકે પ્રથમ સમયમાં વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, ખીજે સમયે નાડીમાં જાય, ત્રીજે સમયે જાયે જાયે જાયે, ચોથે સમયે નાડીમાંથી નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશામાં જાય

દિગ બરીય માન્યતા—

તત્ત્વાર્થસાજ્ઞ (પૃ ૯૬) ઉપરથી એવાય છે તેમ ત્રણ વિગ્રહથી અધિક વિગ્રહવાળી

ગતિ નથી વિશેષમાં એના હજી મા પાનામાં સૂચવ્યું છે તેમ અવિગ્રહા યાને ઝલુથી માણીને તે ત્રિવિગ્રહા ગતિની અનુક્રમે ધ્રુવ ગતિ, પાણિ મુક્તા, લાગલિકા અને ગોમૂત્રિકા એવી અન્ય આયો ક્ત મના છે આ પ્રત્યેકનો અર્થ સમજાવતા ત્યા કહ્યું છે કે—

“ ઇપુગતિરિવેપુગતિઃ । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથેપોર્ગતિરાલક્ષ્યપદેશાદલ્લી, તથા સસારિણા સિધ્યતા ચ જીવાના ઋજ્ઞી ગતિરેકસમયી । પાણિમુક્તેવ પાણિમુક્તા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા પાણિના તિર્યન્ પ્રક્ષિપ્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય ગતિરેક વિગ્રહા, તથા સંસારિણામેઋવિગ્રહા ગતિઃ પાણિમુક્તા દ્વૈસમયિકી । લાઙ્ગલમિવ લાઙ્ગલિકા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા લાઙ્ગલ દ્વિવક્રિન, તથા દ્વિવિગ્રહા ગતિર્લાઙ્ગલિકા દ્વૈસમયિકી । ગોમૂત્રિકેવ ગોમૂત્રિકા । ક ઉપમાર્થઃ ? । યથા ગોમૂત્રિકા બદ્ધવત્તા, તથા ત્રિવિગ્રહા ગતિર્ગોમૂત્રિકા ચાતુઃસમયિકી । ”

અર્થાત્ ધનુષ્યના વેગથી પ્રેરાયેલા પાણીની ગતિ જેમ લક્ષ્ય દેશ મુખી સીધી છે તેમ પૂર્વ શરીર-જનિત વેગથી માત્ર પ્રેરિત એવી સસારીની તેમજ મુક્તિએ જતા જીવોની ગતિ સીધી છે અને તે એક સમયની છે જેમ હાથથી તીર્થમાં ફેંકાયેલા પદાર્થની ગતિમાં એક વાક હોય છે—તેમાં એક વાર સરળ રેખાનો ભગ થાય છે તેમ કેટલાક સસારીઓની એવી ગતિ હોવાથી તે એક વિગ્રહા છે અને તે બે સમયની છે જેમ પૂછકામાં બે વાક હોય છે અર્થાત્ તેમાં બે વાર સરળ રેખાનો ભગ થાય છે તેમ જ ગતિમાં બે વાક હોય તે દ્વિવિગ્રહા યાને લાગલિકા છે અને તે ત્રણ સમયની છે જેમ ગોમૂત્રિકામાં ત્રણ વાક હોય છે તેમ ત્રિવિગ્રહા ગતિ કે જેમાં સરળ રેખાનો ત્રણ વાર ભગ થાય છે તે ગોમૂત્રિકા છે અને તે ચાર સમયની છે

જીવની એવી કોઈ પણ ગતિ નથી કે જેમાં ત્રણથી વધારે વાક આવતા હોય, કેમકે જીવનું નવું ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્ર ગમે તેટલું વિશ્લેષિત હોય-વક રેખાએ નહેતું હોય તો પણ તે ત્રણ વાકમાં તો અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે પુરુષગતી હોવાત પર્યંતની ગતિ યશુ જ છે, જ્યારે બીજી ગતિ યશુ હોય તે વક પણ હોય તેમજ વગી તેમાં કેટલા વાક હોવા જોઈએ તેનો કશો નિયમ નથી, કેમકે એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર રહેલો છે

ગતિ માટે પ્રયત્ન—

જેમ મોંઘે જતા જીવની ગતિ બિધ્વં સમગ્રેણિ પૂર્વક જ છે, નહિ કે જરા પણ આધી પાછી અર્થાત્ તેના સળધમાં એક સળ્ગો નિયમ છે તેવો સસારી જીવોને—મુનર્જન્મ માટે પ્રયાણ કરતા જીવો આશ્રીને નથી, કેમકે જે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવાનું છે તે સ્થાન નક્કો કરવામાં પૂર્વકૃત કર્મનો હાથ છે આથી કરીને તે સ્થાન સમગ્રેણિએ—પૂર્વ સ્થાનની ખીવકુલ સરળ રેખામાં હોય કે વિશ્લેષિત—વક રેખામાં પણ હોય આથી સમજાય છે કે વાક વળતી વેળા તો જીવને ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો હોવો જોઈએ,

આ સબધમા વસ્તુચિતિ એ છે કે ઋણ ગતિએ સ્થાનાતરે જતા જીવને-પછી તે સ્થાનાતર મુક્તિ પણ કયા ન હો-નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી કેમકે જ્યારે તે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વ શરીરજનિત વેગ મળે છે અને એ વેગની જ મદદથી-અન્ય નવીન પ્રયત્ન કર્યા વિના ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણની જેમ મીઠો જ નવા સ્થાને તે જઈ પહોંચે છે વિગ્રહવાળી ગતિ દરમ્યાન તો જીવને નવીન પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વ શરીરજન્ય પ્રયત્ન તો જીવને જ્યાંથી વળવું પડે તેમ છે ત્યાં સુધી જ કામ લાગે છે વળવાનું સ્થળ આવી લાગતા તેનો તે પ્રયત્ન મદદ પડી જાય છે એટલે પુનર્જન્મના પંથે સચરેલા જીવની સાથે તેના ભાષારૂપ જે સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે તે દ્વાગ તે પ્રયત્ન કરી આગળ વધે છે પારિભાષિક શબ્દમા આ સૂક્ષ્મ શરીરને 'કાર્મણુ' અને તત્તજન્ય પ્રયત્નને 'કાર્મણુ યોગ' કહેવામા આવે છે વક્ર ગતિએ જતા જીવને સૂક્ષ્મ શરીર જ હોય છે, તેને મૂળ દેહ હોતો નથી એટલે વચનયોગ અને મનોયોગનો તેને વિષે અભાવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વક્ર ગતિ દરમ્યાન જીવને કાર્મણુ શરીર સાથે જ સમ્બન્ધ છે અને આ સિવાયના બાકીના ચાર શરીરોના, વચનના અને મનના વ્યાપાર (યોગ) સાથે તેને જરા પણ સમ્બન્ધ નથી, અર્થાત્ આ ગતિ દરમ્યાન જીવને એકલું કાર્મણુ શરીર જ છે, મુક્તિ તરફ પ્રયાણ કરનાર જીવને તો એક પણ શરીર હોતું નથી એટલે તેને કાર્મણુ શરીર ન જ હોય એ તો દેખીતી વાત છે, કેમકે આંદે કર્મનો હ્રય કરવાથી તો તે આટલી હદ સુધી પહોંચે છે જે સસારી જીવો ઋણ ગતિ કરે છે તે જીવોને આ ગતિ દરમ્યાન કાર્મણુ શરીર તો હોય જ એ સ્વાભાવિક છે, નહિ તો તેઓ સસારી કહેવાય જ કેમ ?

કાર્મણુ એટલે શું અને તેનું શું લક્ષણ છે એ વાત અચકાર નીચેના શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે —

**કર્મકૃતમ્, કર્મણો વિકારઃ, કર્મણા સમૂહો વા કર્મણમ્ ।
સાક્ષાત્ સુલ્લુપ્તમ્ભોગરહિતત્વં કર્મણસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૦)**

અર્થાત્ કર્મનું કાર્ય, કર્મનો વિકાર કે કર્મનો સમૂહ તે 'કાર્મણુ' છે સાક્ષાત્ સુખ, દુઃખ વગેરેના ઉપસોગથી રહિત એવું શરીર 'કાર્મણુ' કહેવાય છે

જીવ અને પુણ્યલગી સ્વાભાવિક ગતિ આકાશ-પ્રદેશની ગ્રેણિ પ્રમાણે થાય છે એટલે કે તેની સ્વાભાવિક ગતિ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, નીચે અને ઉપર એ છ દિશાઓમાની ગમે તે દિશાની સમાનાન્તર હોય છે-આકાશના પ્રદેશો જેવી રીતે પૂર્વાદિ દિશામા ગોઠવાયેલા છે તદનુસાર-અનુગ્રેણિ પૂર્વકે તેનું સ્વાભાવિક ગમન હોય છે અર્થાત્ તેની સ્વાભાવિક ગતિ વિગ્રેણિ પ્રમાણે થતી નથી, પરંતુ કોઈ પ્રાપ્તિયાતક નિમિત્ત મળતા-બાહ્ય ઉપાધિથી અસ્ત થતા તેની વાકી ગતિ પણ થાય છે આ હકીકત તેમજ અનુગ્રેણિનું લક્ષણ અચકાર નીચે સુજબ નિર્દેશ છે —

૧ તત્ત્વાર્થશરણ (૫૯)મા કહ્યું છે કે—

“ આકાશપ્રદેશપત્તિ મેણિ । ”

જીવાના ગતિરનુશ્રેણિર્भवति, न विश्रेणिः । तत्राकाशप्रदेशानु-
श्रेणिरूपेण जीव-पुद्गलाना या गतिस्तद्रूपत्वमनुश्रेणिगतेर्लक्षणम्,
आकाशप्रदेशपद्मधनुसारेण गमनरूपत्व वा । (१३१)

અનાહારિતાનું કોણ-માન—

જે જીવ મોક્ષે જવા નીકળ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને તો અતરાલગતિ દરમ્યાન આહારનો પ્રશ્ન જ નથી, કેમકે આહારનો અર્થ સ્થૂળ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલનું ગ્રહણ એ છે અને મુખ્ય-માન જીવને તો સૂક્ષ્મ શરીર જ નથી તો પછી સ્થૂળ શરીરની તો વાત જ શી ? જન્મ-માતર માટે પ્રશ્ન ધ્યાન કરતા જીવને લક્ષ્યીને આહારનો પ્રશ્ન સભવે છે, કેમકે અતરાલગતિમા પણ તેને સૂક્ષ્મ કાર્મણું શરીર છે જો વિશેષમા એવા જીવને પૂર્વ આયુધ્ય પૂરૂ થતાની માથે જ નવીન આયુધ્ય, 'ગતિ-નામ-કર્મ' અને 'આનુપૂર્વી-નામ-કર્મ'નો યથાસભવ ઉદય થઈ જાય ॥

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે પુનર્જન્મ માટે પ્રયાણ કરતા દરેકે દરેક જીવને આહાર હોય છે એમ નથી, કેટલાકને અતરાલગતિના સમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ અરે અને કેટલાકને નથી પણ હોતો ૪ લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા કહ્યું છે કે—

“ આહારકા. સ્યુઃ છદ્મસ્થાઃ, સર્વે વક્ત્રગતિં વિના ।

ત્રિચતુ'સમપાન્તા સ્યાત્, તદ્વાનાહારિતાઽપિ ચ ॥ ૭૬ ॥ ”

અર્થાત્ વક્ત્ર ગતિને છાત્રીને એટલે વક્ત્ર ગતિવાળા સ સારી જીવો સિવાયના સર્વે છદ્મસ્થો આહારક હોય છે તેમા પણ અર્થાત્ વક્ત્ર ગતિ દરમ્યાન વળી અનાહારિતા ત્રણ કે ચાર સમય સુધીની હોય જીવસમાસમા જે નીચે મુજબનો ઉદ્દેશ્ય નજરે પડે છે તે આ પ્રમાણે સભવતી અનાહારિતાને ધ્યાનમા લઈને કરાયો હોય એમ સમજાય છે —

૧ આથી કરીને અતરાલગતિ દરમ્યાન સ સારી જીવને કાર્મણું શરીરથી ઉદ્ભવતું આત્મ-પ્રદેશનું કપન યાને 'કાર્મણું યોગ પણ અવસ્થા હોય છે જ જ્યારે યોગ છે ત્યારે કર્મ-પુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ છે જ, કેમકે યોગ જ કર્મ-વર્ગજ્ઞાના આકર્ષણનું કારણ છે વરસાદ પડે તો હોય તે વખતે ફેંકેનું સતત બાણ જલ-પિન્ડુઓનું ગ્રહણ કરતું અને તેમને શોષણ ચાલુ જાય છે તેવી જ રીતે અતરાલગતિ વખતે કાર્મણું યોગથી ચ મળ જીવ કર્મ-વર્ગજ્ઞાનું જરૂર ગ્રહણ કરે છે અને એ વર્ગજ્ઞાને પોતાની સાથે મેળવતો જન્મ-રચાનમા જાય ॥

૨-૩ જીવો અર્થ' ઉલ્લાસ

૪ ઔદારિકાદિ શરીરના પોષક આહારરૂપ સ્પૃશ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ છે, કિંતુ કર્મ-પુદ્ગલના ગ્રહણનું કામ તો આણું જ હોય છે

‘વિગ્નહગ્નિમાવજ્ઞા કેવલિનો સમુદ્ધયા ઇજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા સેસા આહારગા જીવા ॥ ૮૨ ॥”

અર્થાત્ વિગ્નહ-ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો, સમુદ્ધવાત કરતા કેવલજ્ઞાનીઓ, (શૈલેષી અવસ્થામાં વર્તનારા) અયોગી (કેવલીઓ) અને સિદ્ધો અનાહારક છે, જ્યારે બાકી બધી અવસ્થામાં વર્તનારા જીવો આહારક છે

જો ઉત્પત્તિ-પ્રદેશ સમગ્રેષ્ટિએ રહેલો હોય તો પ્રાણી જીવ ગતિ વડે ત્યાં એક સમયમાં જ જાય છે અને તે જ સમયમાં તે નવીન જન્મ સંબધી આયુષ્ય અને આહાર-લોગવે છે નિશ્ચય-નય તેમજ અવહાર-નય ઉભયને આ વાત માન્ય છે કહેવાની મતલબ છે કે જીવ ગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે જ સમયે નૂતન જન્મ-પ્રદેશ

૧ છાયા—

વિગ્નહગતિમાવજ્ઞા કેવલિન સમવહતા અવોગિનમ્ ।

સિદ્ધા અનાહારા સેસા આહારગા જીવા ॥

૨-૩ આ બેનું ૨૧૩૫ આગળ ઉપર વિચારશે

૪ કહ્યું પણ છે કે—

“ઉચ્છ્રગ્નિપદમસમય પરમવિય આઠર્વ તદ્વાઽઽહારો ।

વજ્રાદિત્રિયસમય પરમવિઆઠર્વ દવ્યમે ॥”

[ઋજુગતિપ્રથમસમયે પરમવિક્રમાયુષ્ય-તદ્વાઽઽહાર ।

વજ્રાદિત્રિયસમયે પરમવિક્રમાયુરુદ્યમેતિ ॥]

અર્થાત્ જીવ ગતિના પહેલા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય અને આહાર ઉદયમાં આવે છે, જ્યારે વજ્રાદિ ગતિના બીજા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે આ કથન અવહાર-નય અનુસાર સમજવું, કેમકે પૂર્વ ભવના અંત સમયને, વજ્ર ગતિના પરિણામની અભિયુક્તિને લખને, કહેલાકા અવહારથી વજ્ર ગતિનો પ્રથમ સમય ગણે છે, એથી કરીને એમના મન મુજબ ભવાતરના પ્રથમ સમયમાં એટલે કે વજ્ર ગતિના બીજા સમયમાં પરભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચારતા તો પ્રાણી અંતિમ સમયમાં ત્રિયુષ્ય હોય છે તોપણ પૂર્વ ભવ સંબધી સંઘાત (અદ્યુ) અને પરિણાટ (ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી આ સમય પૂર્વ ભવોનો સભવ, નહિ કે ગતિનો, કેમકે પૂર્વ ભવના શરીરનો સર્વશી ત્યાગ તો આગામી ભવના આવ લક્ષમાં જ થાય છે આ વાતને “પરમવ-પદમે સ્વાહો” [પરમવપ્રથમે સ્વાહ] એવો આગમનો પાઠ પણ સમર્થિત કરે છે આ જ સમયમાં તે આયુષ્યની સાથે ગતિ પણ ઉદયમાં આવે છે તેથી પરભવનું આયુષ્ય પણ આવ સમયમાં ઉદયમાં આવે છે

૫ ‘ત્યાગ’ને ‘પરિણાટ’ પણ કહેવામાં આવે છે અને એ ઔદારિકાદિ શરીરોના ત્રણ કરણો પૈકી એક છે, કેમકે સંઘાત તેમજ સંઘાત અને પરિણાટનો સમુદય એ બાકીના બે કરણો છે આ સંબધમાં આપણે તપાસેલી તેવની તાવી (બોલી)માં નાખેલા પૂડલા (અપ્પલ)નું ઉદાહરણ વિચારીએ પ્રથમ સમયમાં આ પૂડલો સર્વશી તેવ ગ્રહણ કરે છે પણ તેનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાર બાદ તે થોડુંક તેલ પીએ છે-ગ્રહણ કરે છે અને વળી થોડુંક ત્યજે છે એવી જ રીતે પ્રાણી ઉત્પન્ન થતા

જીવ પહેલે છે તેમા સમયાતર થતો નથી એથી 'કગીને ઋણુ ગતિવાળા સ્વમારી જીવો આહારક જ છે, તેમને માટે અનાહારિતા નથી જ, કેમકે ઋણુ ગતિનો સમય એટલે કયા તો ત્યાગ કરેલા પૂર્વ ભવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે કે કયા તો નવીન ઉત્પત્તિ-સ્થાનના ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે

વિગ્રહ-ગતિમા અનાહારિતાનું કાલ-માન—

હવે વિગ્રહ-ગતિ હરમ્યાન જીવ કેટલા સમય પર્યંત આહારક યા અનાહારક હોય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ આ વાત પ્રથમ તો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તપાસીએ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે એકવિગ્રહા ગતિ કરનારો જીવ એક સમય અનાહારક, દ્વિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ બે સમય અનાહારક, ત્રિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ત્રણ સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ચાર સમય અનાહારક હોય છે, કેમકે આ સર્વ ગતિઓમા જીવ છેલ્લા સમયમા આહાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે આહાર કરે છે આનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો ભાવિ(ધનારા) ભવના પૂર્વ સમયમા પૂર્વ શરીરની ત્રાયે સજીવ નહિ હોવાથી તેમજ ધનાર શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો એકવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન એક પણુ સમય અનાહારક નથી અર્થાત્ બન્ને સમય આહારક છે દ્વિવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન એક સમય અનાહારક સમજવો, જ્યારે ત્રિવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન બે સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન ત્રણ સમય અનાહારક જાણવા. આનું કારણ એ છે કે વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો વક્ર ગતિમા જીવ પહેલા અને છેલ્લા એક બન્ને સમયોમા આહારક થાય છે, બાકીના-વચવા સમયોમા જ અનાહારક છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પહેલા સમયમા તે શરીરને છોડે

પ્રથમ સમયમા ઉત્પત્તિ-દેશમા રહેલા પુદ્ગલોનું સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાર બાદ બીજા સમયથી માનીને તે ભવ પર્યંત ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બંને કાર્યો કરે છે અર્થાત્ સંઘાત-પરિણામનું આનું હોય છે પછીથી આયુષ્ય સમાપ્ત થતા ભાવિ આયુષ્યના આશ સમયમા પરિણામનું જ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વ શરીરના પુદ્ગલોનો ત્યાગ જ થાય છે, નહિ કે ગ્રહણ

આ એ નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔદારિક, વૈદ્ય અને આહારક શરીરોને વિષે ત્રણે કરણો છે બાકીના બે તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરોમા સદા સંઘાત-પરિણામનું એક જ કરણ છે, કેમકે એ બંને અનાદિ હોવાથી એમનો કેવળ સંઘાત હોતો નથી અને કેવળ પરિણામ તો મોક્ષમાથીએ પૂરતે જ સંભવે છે

૧ ઋણુ પણુ ॥ ૩—

‘દગ-દુ-તિ-ચડ-વક્કાસુ દુગાહસમયેસુ પરમવાહારો ।

દુગધક્કાહસુ સમયો દગ-વો-તિજિ ડ અનાહારા ॥”

[વક્ર-દિ-ત્રિ ચતુર્વક્કાસુ દિકાદિસમયેસુ પરમવાહાર ।

દિવક્કાદિપુ સમયો વક્રદિત્રયસ્તુ અનાહારા ॥]

અર્થાત્ એક વક્ર (વિગ્રહ) વાળો, બે વક્રવાળો, ત્રણ વક્રવાળો અને ચાર વક્રવાળો ગતિ જોમા અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયમા પરભવનો આહાર હોય છે દિવકા વગેરે ગતિઓમા અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ સમયો અનાહારક છે

અને એ જ સમયમા તે શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને જીવના યોગને લીધે 'લોભ-આહાર' કરીને ગ્રહણ કરે છે અને આવી રીતે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોનું જે ગ્રહણ કરવું તે આહાર હોવાથી જીવ પ્રથમ સમયમા આહારક ગણાય છે ૧ વળી છેલ્લા સમયમા તો તે ઉત્પત્તિ-દેશમા આવી પડે છે અને તે વખતે તે જીવને યોગ્ય એવા પદ્મોદ્ભવોનો તે યથાસહવ આહાર કરે છે આથી બેઠ શકાય છે કે એકવિગ્રહા અર્થાત્ એ સમયવાળી ગતિમાના બંને સમયો આહારક છે, તેમા તો એક પણ સમય અનાહારક નથી

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આમ લિખતા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય એમ માને છે કે જ્યારે એક મનુષ્ય, એક કાર્યમા અત્યંત વ્યગ્ર હોય ત્યારે તે બીજી કાર્ય કરી શકતો નથી આથી પ્રસ્તુતમા જ્યારે જીવ શરીરને છોડવા રૂપ વ્યાપારમા લીન થઈ ગયો હોય, તે સમયે આ શરીરની સાથે નવા પુદ્ગલોનો મળક કરાવવા રૂપ અર્થાત્ જેને અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આહાર કરવા રૂપ કાર્ય તે કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે કે તે સમયમા તે અનાહારક ૨ વ્યવહાર-નયની માન્યતા એ છે કે જેને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે તો તે ગમે તે પ્રકારે જરૂર કરે જ આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જે સમયમા તે શરીરને છોડવા રૂપ કાર્ય કરી રહ્યો હોય તે જ સમયમા તે અન્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ પણ કરે છે અર્થાત્ આહાર કરે છે, કેમકે જે પુદ્ગલોને પોતે શરીરથી અલગ કરવા માગે છે તેને તેમ કરવામા પ્રથમ તેના તેને શરીર સાથે સળક કરાવવો પડે ૩ જ (કાણુ કે અલગ કરવાની આ જ રીતિ છે) અને આનું બીજું નામ ' આહાર ' છે

આ વિવેચનનો સાર સહેલાઈથી સમજી શકાય તેટલા માટે નીચે મુજબ કોઠો આપવામા આવે છે

ગતિ	કાલ-માન	નિશ્ચય નય પ્રમાણે અનાહાર સમય	વ્યવહાર નય પ્રમાણે અનાહાર સમય
જંજી	૧ સમય	૦	૦
એકવિગ્રહા	૨ "	૧	૦
દ્વિવિગ્રહા	૩ "	૨	૧
ત્રિવિગ્રહા	૪ "	૩	૨
ચતુર્વિગ્રહા	૫ "	૪	૩

આહાર-મીમાસા

પુનર્જન્મ માટેની અંતરાલગતિ ઠરમ્યાન આહાર મળવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારી જોયો, પરંતુ આહારનું લક્ષણ અથકારના શબ્દમા બાજુનું બાકી છે એટલે તે બેઠ લખીએ

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫ ૪૨૨

૨ દ્વિવિગ્રહાદિ ગતિમા પણ સર્વત્ર આ જ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે આહાર બાજુનો

જઈ પહોંચે છે તેમા સમયાતર થતો નથી એથી 'કરીને ઋણુ ગતિવાળા સમારી જીવો આહારક જ છે, તેમને માટે અનાહારિતા નથી જ, કેમકે ઋણુ ગતિનો સમય એટલે કયા તો ત્યાગ કરેલા પૂર્વ જવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે કે કયા તો નવીન ઉત્પત્તિ-સ્થાનના ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે

વિગ્રહ-ગતિમા અનાહારિતાનું કાલ-માન—

હવે વિગ્રહ-ગતિ હરમ્યાન જીવ કેટલા સમય પર્થત આહારક યા અનાહારક હોય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ આ વાત પ્રથમ તો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તપાસીએ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે એકવિગ્રહા ગતિ કરનારો જીવ એક સમય અનાહારક, દ્વિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ બે સમય અનાહારક, ત્રિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ત્રણ સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ચાર સમય અનાહારક હોય છે, કેમકે આ સર્વ ગતિઓમા જીવ છેલ્લા સમયમા આહાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે આહાર કરે છે આનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો ભાવિ(થનારા) જવના પૂર્વ સમયમા પૂર્વ શરીરની માથે સબધ નહિ હોવાથી તેમજ થનાર શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો એકવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન એક પણુ સમય અનાહારક નથી અર્થાત્ બન્ને સમય આહારક છે દ્વિવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન એક સમય અનાહારક સમજવો, જ્યારે ત્રિવિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન બે સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ હરમ્યાન ત્રણ સમય અનાહારક જણવા આનું કારણ એ છે કે વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો વક્ર ગતિમા જીવ પહેલા અને છેલ્લા એમ બન્ને સમયોમા આહારક થાય છે, બાકીના-વચલા સમયોમા જ અનાહારક છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પહેલા સમયમા તે શરીરને છાંટે છે

પ્રથમ સમયમા ઉત્પત્તિ-દેશમા રહેલા પુદ્ગલોનું સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાર બાદ બીજા સમયથી મારીને તે જીવ પર્થત ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બંને કાર્યો કરે છે અર્થાત્ સધાત પરિશાદન આનું હોય છે પછીથી આસુધ્ય સમાપ્ત થતા ભાવિ આસુધ્યના આજ સમયમા પરિશાદન જ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વ શરીરના પુદ્ગલોનો ત્યાગ જ થાય છે, નહિ કે ગ્રહણ

અત્ર એ નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને વિષે ત્રણે કરણો છે બાળીના બે તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરોમા સદા સધાત-પરિશાદક એક જ કરણ છે, કેમકે એ બંને અનાદિ હોવાથી એમના કેવળ સધાત હોતો નથી અને કેવળ પરિશાદ તો મોક્ષમાથી પ્રત્યે જ સંભવે છે

૧ કણુ પણુ છે કે—

‘દગ-દુ-તિ-ચત-વક્કાસુ દુગાહસમયેસુ પરમવાદારો ।

દુગવક્કાહસુ સમયા દગ-દો-તિજિ ડ અણાદારા ॥”

[પક-દ્વિ-ત્રિ ચતુર્વક્કાસુ ત્રિકાદિસમયેસુ પરમવાદાર ।

દ્વિવક્કાદિપુ સમયા પકદ્વિત્રયસ્તુ અનાદારા ॥]

અર્થાત્ એક વક્ર (વિગ્રહ) વાળી, બે વક્રવાળી, ત્રણ વક્રવાળી અને ચાર વક્રવાળી મતિ ઝામા અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા સમયમા પરજનનો આહાર હોય છે દિવકા વગેરે મનિઓમા અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ સમયો અનાહારક છે

અને એ જ સમયમા તે શરીરને યોગ્ય એવા પુફ્ફલોને જીવના યોગને લીધે 'લોભ-આહાર' કરીને ગ્રહણ કરે છે અને આવી રીતે ઔદારિકાદિ પુફ્ફલોનું જે ગ્રહણ કરવું તે આહાર હોવાથી જીવ પ્રથમ સમયમા આહારક ગણાય છે. ૧ વળી છેલ્લા સમયમા તો તે ઉત્પત્તિ-દેશમા આવી પડે છે અને તે વખતે તે બવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓના તે યથાસંભવ આહાર કરે છે આથી જોઈ શકાય છે કે એકવિગ્રહા અર્થાત્ જે સમયવાળી ગતિમાના બન્ને સમયો આહારક છે, તેમા તો એક પણ સમય અનાહારક નથી.

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આમ જિજ્ઞાસા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય એમ બોલે છે કે જ્યારે એક મનુષ્ય એક કાર્યમા અત્યંત વ્યગ્ર હોય ત્યારે તે બીજી કાર્ય કરી શકતો નથી આથી પ્રસ્તુતમા જ્યારે જીવ શરીરને છોડવા રૂપ વ્યાપારમા લીન થઈ ગયો હોય, તે મમયે આ શરીરની સાથે નવા પુફ્ફલોનો સંબંધ કરાવવા રૂપ અર્થાત્ જેને અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આહાર કરવા રૂપ કાર્ય તે કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે કે તે સમયમા તે અનાહારક છે વ્યવહાર-નયની માન્યતા એ છે કે જેને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે તો તે ગમે તે પ્રકારે જરૂર કરે જ આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જે સમયમા તે શરીરને છોડવા રૂપ કાર્ય કરી ગયો હોય તે જ સમયમા તે અન્ય પુફ્ફલોને ગ્રહણ પણ કરે છે અર્થાત્ આહાર કરે છે, કેમકે જે પુફ્ફલોને પોતે શરીરથી અલગ કરવા માગે છે તેને તેમ કરવામા પ્રથમ તેનો તેને શરીર માથે સંબંધ કરાવવો પડે છે જ (કાણુ કે અલગ કરવાની આ જ રીતિ છે) અને આનું બીજી નામ ' આહાર ' છે.

આ વિવેચનનો માર સહેલાઈથી સમજી શકાય તેટલા માટે નીચે મુજબ કોઠો, આપવામા આવે છે.

ગતિ	કાલ-માન	નિશ્ચય નય પ્રમાણે અનાહાર સમય	વ્યવહાર નય પ્રમાણે અનાહાર સમય
જન્મ	૧ સમય	૦	૦
એકવિગ્રહા	૨ "	૧	૦
દ્વિવિગ્રહા	૩ "	૨	૧
ત્રિવિગ્રહા	૪ "	૩	૨
ચતુર્વિગ્રહા	૫ "	૪	૩

આહાર-મીમાસા

પુનર્જન્મ માટેની અતરાલગતિ દરમિયાન આહાર સંભવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારી જોયો, પરંતુ આહારનું લક્ષણ અથકારના શબ્દમા બહુવુ બાકી છે એટલે તે જોઈ લઈએ

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૪૨૨

૨ દિવિગ્રહાદિ ગતિમા પણ સર્વત્ર આ જ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે આહાર બહુવો.

આહારનું લક્ષણ—

‘ઔદારિકાદિપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વમાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૨)

અર્થાત્ ઔદારિક વગેરે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તે ‘આહાર’ છે આ આહારના (૧) ઓજસ્, (૨) લોભ અને (૩) કવલ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે એ હકીકત અધિકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે—

સ ચાહારસ્ત્રિવિધઃ, ઓજો-લોભ-કાવલિકભેદાત્ ।

આ ભેદો સ્ત્રમભય તે માટે આપણે ત્રણેના લક્ષણો જાણવા નોંધએ તેમા ઓજસ્-આહારનું લક્ષણ એ કે—

તૈજસકાર્મણયોગેનોદારિકાદિશરીરયાગ્યપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વ-મોજાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૩)

અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરોના યોગથી ઔદારિકાદિક શરીરોને, યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘ઓજસ્-આહાર’ છે

લોભ-આહારનું લક્ષણ—

ત્વગિન્દ્રિયાદિહારા શરીરોપદમ્ભકપુદ્ગલાનામાદાનરૂપત્વ લોભ-હારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૪)

અર્થાત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ‘આદિ દ્વારા શરીરને પુદ્ગલોના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘લોભ-આહાર’ કહેવાય છે

કવલ-આહારનું લક્ષણ—

મુલે કવલનિક્ષેપરૂપત્વં કાવલિકાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૫)

૧ તત્ત્વાર્થશાળા, (૫ ૬૭)મા આહારનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપેલ છે—

“ ત્રયાણાં શરીરાણાં વૃણા પર્યામીના ચોગ્યપુદ્ગલમહામાહાર-”

અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરો તે સંસારના ક્ષત્રેદ પર્થત પોતાને યોગ્ય પુદ્ગલોનો ઉપયોગ કરના હોવાથી એ સિવાયના ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ શરીરોને તેમજ આહારની અભિલાષા વગેરેના કારણરૂપ છ પર્માણિને યોગ્ય પુદ્ગલનું ગ્રહણ તે ‘આહાર’ છે

૨ ‘આદિ’ શબ્દની સામ્યકતા થી રીતે છે તે જાણવું જાણી રહે છે નોકે આ પ્રમાણે ‘આદિ’ નો પ્રયોગ તેા લોકપ્રકાશ (સ. ૩, શ્લો ૧૧૨૩)મા પણ છે

અર્થાત્ મુખમા લોભન વગેરેના કોળીઆ મૂકીએ તે ' કવલ-આહાર ' બાણવો શાસ્ત્રમા આનુ નામ ' પ્રશેષ '—આહાર સૂચવાયુ છે ^૧

તેજ દેહને છોડીને જન્મુ થા વહ ગતિ દ્વારા ઉત્પત્તિ-સ્થાને જઈ પ્રથમ સમયે તેજસ અને કાર્મણ યોગ વડે મનુષ્ય ઢે તિર્થ ચ તરીકે જન્મ લેનાર જીવ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય અને દેવ અથવા નાગ તરીકે જન્મનાર જીવ વૈક્રિય શરીર યોગ્ય પુણ્યલો અવિરહિતપણે ગ્રહણ કરે છે—એનો આહાર કરે છે ત્યારબાદ દ્વિતીયાદિ સમયમા શરીરનો પ્રારભ થવાથી ઔદારિક કે વૈક્રિયથી યુક્ત એવા તેજસ અને કાર્મણ યોગો વડે—મિશ્ર યોગો દ્વારા શરીરની નિષ્પત્તિ ન્યા મુધી ન થાય ત્યા મુધી (અર્થાત્ અતર્કુદ્ધત્ કાળ મુધી જ) સ્વશરીર યોગ્ય પુણ્યલો ગ્રહણ કર્યા કરે છે ^૨ આ પ્રમાણેનુ પુણ્યલોનુ ગ્રહણ તે ' ઔજસ ' આહાર બાણવો ^૩ ' ઔજસ ' શબ્દના ત્રણ અર્થો થાય છે (૧) દેહને યોગ્ય પુણ્યલો અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-દેશમાના આહાર-યોગ્ય પુણ્યલો, (૨) તેજસ કાય અને (૩) તેજસ કાયકૃત આહાર. આ વાત લોકપ્રકાશ (સ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ઉપરથી જણાય છે —

“ ન સર્વોડ્વ્યોજ આહાર, ઓજો દેશર્હપુદ્ગલાઃ ।

ઓજો યા તેજસઃ કાય-સ્તદ્રૂપસ્તેન વા કૃતઃ ॥ ૧૧૨૫ ॥ ”

૧ જીએ ૫ ૪૨૪ ૨ સૂત્રકૃતાગ-નિર્ણયિતમા ૩મું પજુ છે ૩—

“ જોષણ (તેષણ) કમ્મણ આહારેઈ અર્જતરં જીવો ।

તેણ પર મોસેર્ણ જાય સરીરસ્ત નિષ્પત્તો ॥ ૧૭૭ ॥ ”

[યોગેન (તેજસેન) કમ્મેણ આહારયતિ મનન્તરં જીવ ।

તેન પર મિમેન વાવત્ શરીરસ્ય નિષ્પત્તિ ॥]

૩ આ દર્શકત ઓડીલાંકેચરિને માન્ય છે, પરંતુ એ તળખમા અનાગ પજુ છે એ વાત તેમજે રચેલી સૂત્રકૃતાગની રચિતા ૩૪૩મા પત્રમાની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે —

“ તેજસેન વામેજેન ચ શરીરેજોદારિકાદિકાદિશરીરાનિષ્પત્તેર્મિમેજેન ચ વ આહારઃ ન સર્વોડ્વ્યાજા (જ આ) હાર ઇતિ । કેસિદ્ વ્યાપકસતે—ઔદારિકાદિશરીર-વર્ણાવ્યા વર્ણાસર્વોડ્વીગ્રિવાપાનમાપામન વર્ણાસિમિરવર્ણાસક શરીરેજાહારવન્ ઓજા (જ આ) હાર ઇતિ વૃદ્ધાં, તદુત્તરકાલં તુ સ્વષા-સ્વર્ચો (રોને)ન્નિવેજ ચ આહાર ન છોમાદાર ઇતિ । ”

અર્થાત્ તેજસ તેમજ કાર્મણ શરીર વડે ઔદારિક વગેરે શરીરની નિષ્પત્તિ મુધી મિશ્ર યોગ વડે ને આદાર ગાય છે તે વર્ણા ' ઔજસ ' આદાર છે કેવાક એમ કહે છે કે ઔદારિકાદિ શરીર-વર્ણામિતી વર્ણાન કિન્તુ મન્દિર-વર્ણાનિ, પ્રાણાપાન-વર્ણાનિ, આવા-વર્ણાનિ તેમજ મન-વર્ણાનિ વગેરે અવર્ણાન એવે જીવ દર્શી દ્વારા ને આદાર કરે છે, તે ' ઔજસ-આદાર ' છે ત્યાર બાદ તત્મા વડે-સ્વદેનિષ્ઠ દ્વારા કરાને આદાર ' વામ-આદાર ' છે

એવી રીતે લોભ (રૂબાટી) વડે કરાતો આહાર તે ' લોભ-આહાર ' છે, જ્યારે કવલના પ્રક્ષેપ પૂર્વકનો આહાર તે ' કવલ (પ્રક્ષેપ)-આહાર ' છે.

કયા જીવને કયો આહાર હોય છે ?—

સર્વે અર્થાપ્ત જીવો જોઈએ આહારી બાલુવા પર્યાપ્ત જીવોના સ અધમા દેહાત લોભ-આહાર અને કવલ (પ્રક્ષેપ-) આહાર અભવી શકે છે તેમા એકેન્દ્રિય, દેવ અને નારકને કવલ-આહાર નથી, કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રદ્ધ નથી તો પછી આવો આહાર તેમને સભવે જ કયાથી ? વળી નારકો અને દેવતાઓ તો વૈક્રિય શરીરધારી હોવાથી તેમજ તેમના સ્વભાવને લઈને તેમને કવલ-આહાર સભવતો નથી આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જીવોને લોભ-આહાર જ આહારીના જીવોને લોભ-આહાર અને કવલ-આહાર બન્ને છે વિશેષમા એ ધ્યાનમા રાખવું કે ' મનોભક્ષણ ' રૂપ આહાર તો સર્વ દેવતાઓને જ છે મન વડે પોતાના

૧ સરખાવે. મૂલકતાગતી નિયુક્તિની નિમ્ન-લિખિત શાખાઓ —

" સરીરેણોપાહારો તયાય કાસેજ લોભમાહારો ।

પક્ષેષાહારો પુજ કાવલિમા હોદ નાયવ્વા ॥ ૧૭૧ ॥ "

[શરીરેણોપાહાર તથા સ્પર્શોત લોભાહાર ।

પ્રક્ષેપાહાર પુજ કાવલિકો ભવતિ જ્ઞાતવ્ય ॥]

" ઓપાહારા જીવા સખ્યે મપજ્જતગા મુણેયવ્વા ।

પજ્જતગા ય લોમે પક્ષેષે હોદ (હોતિ) નાયવ્વા ॥ ૧૭૨ ॥ "

[ઓપાહારા જીવા સર્વેડપર્યાતકા જ્ઞાતવ્યા ।

પર્યાતમા લોભિ પ્રક્ષેપે ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યા ॥]

" પગિદિયદેવાણ નેરદયાણ ચ નરિય પક્ષેષો ।

' સેસાણ પક્ષેષો સસારસ્થાણ જીવાણ ॥ ૧૭૩ ॥

[પક્ષેન્દ્રિયદેવાના નૈરયિકાણા ચ નાસ્તિ પ્રક્ષેપ ।

જીવાણા પ્રક્ષેપ સસારસ્થાના જીવાનાય ॥]

તેમજ " લોભાહારા પગિદિયા ડ નેરદયસુરગણા સેવ ।

સેસાણ આહારો લોમે પક્ષેષભો સેવ ॥

[લોભાહારા પક્ષેન્દ્રિયાસ્તુ નૈરયિકસુરગણાસેવ ।

જીવાણામાહારો લોભમિ પ્રક્ષેપતસેવ ॥]

" જાપાહારા મણમક્ષિણો ય સખ્યે વિ સુરગણા હોતિ ।

સેમા હવતિ જીવા લોમે પક્ષેષભો સેવ ॥ "

[ઓપાહારા મનોભક્ષિણસ સર્વેડપિ સુરગણા મવન્તિ ।

જીવા મવન્તિ જીવા લોભમિ પ્રક્ષેપતસેવ ॥]

ઉપર્યુક્ત ૧૭૪ થી ૧૭૭ થી ગણાની બાબમા કરતા ઓરેલીવાકેસરિએ મતાતર દર્શવતા કહ્યું છે કે જીમ વડે ને સ્પર્શ આહાર શરીરમા નખાય છે તે ' પ્રક્ષેપ-આહાર ' છે ને નાક, આખ અને કાન વડે ઉપવબ્ધ છે અને ને ધાતુરૂપે પરિણમે છે તે ' જોભસુ-આહાર ' છે અને ને દેવળ સ્પર્શોતેન્દ્રિય દ્વારા ઉપવબ્ધ છે અને ને ધાતુરૂપે બધ છે તે ' લોભ-આહાર ' છે

શરીરને પુષ્ટ કરે એવા જે પુષ્કલોને ગ્રહણ કરવાથી તૃપ્તિ પૂર્વક પરમ મતોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે પુષ્કલોનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ મનોભક્ષણ ’ આહાર જાણવો ^૧

આભોગિક અને અનાભોગિક આહાર—

આ વિવિધ પ્રકારના આહારોમા કયો આહાર આભોગિક યાને આભોગ-નિવર્તિત છે અને કયો અનાભોગિક યાને અનાભોગ-નિવર્તિત છે તેનો વિચાર કરીએ ‘ આભોગ-નિવર્તિત ’ એટલે મારે આહાર કયો છે એવી ઇચ્છા પૂર્વક ખનાવેલ, એથી વિપરીત તે ‘ અનાભોગ-નિવર્તિત ’ જાણવો

વર્ષા ઋતુમા વધારે વખત લઘુશકા માટે જવું પડે છે તો તેમા પ્રચુરતર મૂત્રાદિરૂપ અભિવ્યય (માલૂમ પડતા) પુષ્કલરૂપ જે આહાર છે તે ‘ અનાભોગ-નિવર્તિત ’ જાણવો દેવો સિવાય બાકીના જીવોનો જોજમ્-આહાર અનાભોગ-નિવર્તિત છે સર્વે જીવોનો લોભ-આહાર અનાભોગ-નિવર્તિત છે પરંતુ એટલું ધ્યાનમા રાખવું કે નારકોના સગંધમા તે આભોગ-નિવર્તિત પણ હોઇ શકે કવલ-આહાર તેમજ મનોભક્ષણરૂપ આહાર તો આભોગ-નિવર્તિત જ છે આ પ્રમાણેની હકીકત પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમદ્ભગવદ્ગિરિસૂરિદ્વિત્તિના ૫૧૧ મા પત્રમા આપેલી છે, જ્યારે દ્રવ્યલોકક્રમકાંક્ષા (સ ૩, શ્લોક ૧૧૨૬)મા તો એમ કહ્યું છે જોજમ્-આહાર અનાભોગ-નિવર્તિત જ હોય છે અને લોભ-આહાર તો આભોગ-નિવર્તિત પણ છે તેમા વળી એકેન્દ્રિયનો લોભ-આહાર અનાભોગ-નિવર્તિત જ છે, કેમકે સ્વચ્છાદણીની વૃત્તિમા કહ્યું છે કે અતિશય થોડી અને અપદ્ધ એવી મનોદ્રવ્યની લબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિયોને આભોગનું મહત્ત્વ હોવાથી તેમનો આહાર વસ્તુગતે અનાભોગથી જ નિપજેલો જાણવો

પ્રાણી અનાભોગ-નિવર્તિત આહાર અનુસમય અવિગ્રહિતપણે જીવે ત્યાં સુધી કરે છે આભોગ-નિવર્તિત આહાર પરત્વે આવો નિયમ નથી

આહારના મયિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારો—

આહારના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્ત-અચિત્ત) એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે આમા દેવતા અને નારકો જે આહાર કરે છે તે અચિત્ત જ છે, કેમકે ‘ વૈકલ્પિક શરીરને પુષ્ટિ આપે એવા જ પુષ્કલો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, અને એ પુષ્કલો તો અચિત્ત જ સંભવે છે બાકીના જીવો કે જેમને ઔદારિક શરીર છે તેમને આ ત્રણ પ્રકારના આહારમાથી ગમે તે આહાર સંભવી શકે છે

આહાર માટેની દિશા—

કયો જીવ કેટલી દિશામાનો આહાર કરે છે તે વિચારીએ એકે એક દર રીતે દિશાઓ

૧ સરખાવે પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિના ૫૧૦મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ —

“ મનોમક્ષણજ્ઞાણો દ્વાદાર મ ઉચ્યતે વે તથાવિધશક્તિવશાત્ મનસા સ્વશરીર-પુષ્ટિમનકા પુદ્ગલા અસ્વચ્છદિગ્ધ્યન્તે યદ્વ્યવહરણાનન્તર વૃત્તિપૂર્વે પરમસન્તોષ ઉપજાયતે । ”

૨ આભોગ, આભોગ્યન, અભિસન્ધિએ બધા સમાનાર્થક છે

૩ આના અર્થ માટે જુઓ ૫ ૮૪૨ ૪ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫ ૪૪૬

તો પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છ છે, છતાં પણ દેટલીક દિશામાં લોકો કાશનો અભાવ હોવાથી અને ત્યાં અલોકાકાશ આવેલું હોવાથી ત્યાંથી—તે દિશામાંથી આહાર હોય જ કેમ શકે ? કાણુ કે અલોકાકાશમાં તો પુદ્ગલનો અભાવ છે. અલોકાકાશના સદ્ભાવને લઈને આહાર-દ્રવ્યોની જે સ્ખલના થાય છે તેને ‘વ્યાધાત’ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધાત ન થાય તો છબ્બે દિશાનો આહાર હોય અને વ્યાધાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય.

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકના મૌથી નીચેના અંધિકોણના નિષ્કુટમાં રહેલો હોય તે જીવની નીચે પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશામાં અલોકાકાશ અવિભુ હોવાથી તે જીવને ત્રણ જ દિશાનો આહાર સંભવે ॥ એ પ્રમાણેનો આહાર પાચે જાતના સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો તેમજ ૧૫૫૭ વાયુકાય જીવોને હોઈ શકે.

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકમાં પશ્ચિમ દિગામાં રહેલો હોય તેને નીચેની તેમજ દક્ષિણ દિશામાં વ્યાધાત પહોંચે અર્થાત્ તેને આ જિવાયની ચાર દિશાનો આહાર હોઈ શકે છે.

જે એકેન્દ્રિય જીવ ખીજી નરદ આદિના પ્રસ્તર (પાયક)માંની કીર્ણ અને પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહેલો હોય તેને કદા દક્ષિણ દિશામાંથી જ આહાર મળી શકે નહિ, નીચેથી તો મળી શકે આથી તેને પાંચ દિશાનો આહાર સંભવે છે જે જીવ ત્રમનાદીમાં રહેલો હોય તેને તો છબ્બે જ દિશાનો આહાર હોઈ શકે આથી જોઈ શકાય છે કે જોછામાં જોછા ત્રણ દિશાનો આહાર તો જીવને છે જ અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ત્રણ કરતાં જોછી દિશાનો આહાર ન હોવાનું શું કારણ તો આનું સમાધાન એ છે કે લોકાકાશનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં ત્રણ દિશાથી જોછી દિશાની પ્રાપ્તિ થાય.

દ્રવ્યાદિ અપેક્ષા પૂર્વકે આહાર-નિવરણ—

દ્રવ્યથી આહાર અનન્ત પ્રદેશાત્મક હોય છે, કેમકે સખ્યાત કે અસખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો જીવને પ્રહણ કરવા લાયક નથી—તે તેને ગ્રહણ કરી શકતો નથી મેત્રથી આ આહાર અસખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોને અવગ્રાહીને રહેલો છે કાલથી તે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો છે ભાવથી તે આહાર વર્ણ અને રસે કરીને પાચ પાચ જાતનો, ગંધે કરીને બે જાતનો અને સ્પર્શે ઠગીને આઠ પ્રકારનો છે.

૧ ઉપયુક્ત નિષ્કુટમાં નાદર વાયુમય જીવો હોય છે કિન્તુ માત્રીના બાર એકેન્દ્રિય હોના નથી એ ત્રાત ભગવતી (ચં ૩૪ ઉં ૧ ચં ૮૫૧)ની જ્ઞાતિના ૯૬૧ મ પત્રગતની નિમ્ન-તિખિત પકિત પરથી જોઈ શકાય કે—

‘દ્વં ચ લોકચરમા તે વાદરા પ્રયિવોકાયિકા-ડ્વકાર્વાયિક-તેજો-વનસ્પતયો ન મન્તિ, સૂક્માસ્તુ પદ્માપિ સન્તિ, વાદસ્વાયુકાયિકાએતિ ।

૨ ‘આહારયોગ્યમ્કન્ધપરિણામત્વેનાવગ્ધાન સ્થિતિ ।

અર્થાત આહારને યોગ્ય અનેના સ્કંધો તત્ત્વે ત્યાં સુધી રહે ને કાળ । ‘સ્થિતિ’ કહે છે

આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રમા રહેલા હોય તેની બહાર રહેલા પુદ્ગલોનો, પણ આત્માના પ્રદેશો સાથે સ્પર્શ તો થી શકે છે તે આથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રમા હોય તે જ ક્ષેત્રમા રહેલા આહાર-પુદ્ગલને જીવ ગ્રહણ કરે છે કે તે ક્ષેત્રમા નહિ રહેલાને પણ તે ગ્રહણ કરે છે ? આના જવાબમા સમજવું કે આત્મ-પ્રદેશોને અવગાહીને જ રહેલા પુદ્ગલોનો જીવ આહાર કરે છે વળી આ પુદ્ગલો પણ અતઃ ગહિત-અવધાન ગહિત અવગાહીને રહેલા હોવા ભેદજો, પરંપરાએ અવગાહી રહેલા પુદ્ગલો ચાલે તેમ 'નથી' વિશેષમા' આવા પુદ્ગલોનો પણ તે 'આતુર્પૂર્વ' પૂર્વક જ આહાર કરે છે હવે આનાહારનું લક્ષણ અથકારિ જે નીચે મુજબ રજુ કર્યું છે તેની મોઢ લઈ આપણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

તાદૃશાહારાભાવરૂપત્વમનાહારસ્ય લક્ષણમ્-૧, (૧૩૬)

અર્થાત્ જોજસુ, લોભ અને ઠાવલિક એ ત્રણે જાનના આહારનો અભાવ તે 'અનાહાર' છે

જન્મની આલોચના

પૂર્વ જીવનો સ્થૂલ દેહ છાંડ્યા પછી અતરાલગતિ દ્વારા કેવળ કાર્મણુ શરીરની સાથે ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રમા આવીને નવીન જીવને યોગ્ય સ્થૂલ દેહને અનુક્રમ પુદ્ગલોનું પહેલું પરિણમન કરવું તે 'જન્મ' કહેવાય છે

જન્મના ત્રણ પ્રકારો—

પૂર્વ જીવ સમાપ્ત થતા સમારી જીવ પોતાના કમો અનુમાન નવીન જીવ ધારણ કરે છે અર્થાત્ તે નવો જન્મ લે છે આથી ઠરીને બધા જીવોના જન્મો એક સરખા નહિ હોવાથી (૧) સમૂર્જન, (૨) ગર્ભ અને (૩) ઉપપાતથી એમ એના ત્રણ ભેદો પડે છે આ વાત અથકાર નીચે મુજબ નિદેશ છે —

સમ્મૂર્ચ્છિમગર્ભોપપાતભેદાત્ જન્મ ત્રેધા ।

તેમા સમૂર્ચ્છિમનું લક્ષણ એ છે કે—

ગર્ભસામગ્રી વિના સમુદ્ભૂતરૂપત્વ સમ્મૂર્ચ્છિમસ્ય લક્ષણમ્, લોક-ત્રયે યથાયોગ દેહાવયવવિરચનરૂપત્વ વા । (૧૩૭)

૧ જે જન્મ રહેના હોય તેમ તેનો આધાર કરવો અર્થાત્ એક અણિમા જે પુદ્ગલો હોય તેનો એક પછી એક એમ અનુક્રમ વાગ, અનુક્રમે ઠાડીને બીજાનું પ્રદાન ન કરવા પૂર્વક આધાર કરવો તે 'આતુર્પૂર્વ' પૂર્વક આધાર છે

૨ આજીવનું પ્રદાન આગ્રીને ત્રણ ભેદો સમજવા

અર્થાત્ ગર્ભની સામગ્રી વિનાની ઉત્પત્તિ તે 'સમૂર્ચિમ' જન્મ કહેવાય છે અથવા ત્રૈલોક્યમા યોગ્યતા અનુસાર દેહના અવયવોની રચનાને પણ 'સમૂર્ચિમ' જન્મ કહેવામા આવે છે^૧

શુકશોણિતસમ્મિલનાધારપ્રદેશવત્ત્વ ગર્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૩૮)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોણિતના સમેલનના આધારરૂપ પ્રદેશ 'ગર્ભ' કહેવાય છે^૨ આ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થનાર શ્રવ 'ગર્ભજ' કહેવાય છે

ક્ષેત્રપ્રાપ્તિમાત્રનિમિત્તક યજ્ઞન્મ તદ્રૂપસ્વમુપપાતજન્મનો લક્ષણમ્ , ગર્ભસમ્મૂર્ચિઉત્પ્રકારરાહિત્યેન જાયમાનત્વ વા । (૧૩૯)

અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિનું કારણ ફક્ત ક્ષેત્ર જ છે તે 'ઉપપાત' જન્મ કહેવાય છે અથવા ગર્ભ અને સમૂર્ચિમ સિવાયનો જન્મ તે 'ઉપપાત' જન્મ છે

સમૂર્ચનાદિ જન્મેનુ સ્પષ્ટીકરણ—

અંધકારે જન્મતુ લક્ષણ શુ છે તે ઈર્શાન્યુ નથી તેમજ વળી સમૂર્ચિમ-જન્મતુ એક લક્ષણ જે નિર્દેશ્યુ છે તે ગર્ભ જન્મતુ લક્ષણ સમગ્રમા બાહ સમગ્રમા તેણે છે વિશેષમા ઉપપાત-જન્મના બે લક્ષણો પૈકી બીજુ લક્ષણ સમૂર્ચન જન્મ એટલે શુ તે બધા પછી સમગ્રમા તેણે છે આવી પરિસ્થિતિમા સમૂર્ચન-જન્મ અને ઉપપાત-જન્મ વિષે સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે આપણે તત્ત્વાર્થની પૃષ્ઠ વૃત્તિ (પૃ ૧૮૬-૧૯૦)નું અવલબન લઈએ ત્યાં કહ્યું છે તેમ

૧ તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ ૬૮)મા 'સમૂર્ચન' એટલે શુ તે સમગ્રવતા કહ્યું છે કે—

“ ત્રિપુ લોકેપૂર્વમધસ્થિતયંક ચ દેહસ્ય સમગ્રતો મૂર્ચનમ્-અવયવમકરણમ્ ”

અર્થાત્ ઉર્ધ્વ-લોક, અધો-લોક અને તિર્થ-લોક એમ ત્રિવિધ લોકને વિષે અધી બાલુથી દેહના અવયવની રચના તે 'સમૂર્ચન' છે

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ ૬૮)નો નિઝ-વિખિત ઉલ્લેખ —

“ યત્ર શુકશોણિતયોર્નિરજન-મિશ્રણ મયતિ સ ગર્ભ ”

અર્થાત્ જે સ્થાનમા શુક્ર અને શોણિતનું મિશ્રણ થાય છે તે 'ગર્ભ' કહેવાય છે અથવા ત્યાં કહ્યું છે તેમ—

“ માત્રોપશુકસ્યાદારસ્યાત્મસાત્કરણાદ્ ગરણાદ્ ગર્ભ ”

એટલે કે માતાએ આપેલ આહારને આત્મસાત્ કરનાર-તેને મિશ્રિત કરનાર 'ગર્ભ' છે

૩ મૂળ પકિતઓ નીચે મુજબ છે —

‘ જન્મ ચ શરીરદ્વયસમ્બન્ધિત્વેનાત્મનો ય પરિણામ, અતસ્તત્ સમ્મૂર્ચન-જન્મ ઉત્પત્તિસ્થાનવતિપુદ્ગલજાલમનુષમૃષ ન પ્રાદુરસ્થિ, કિણ્વાશુપમર્દનાત્ સુરાજન્મવત્, વિષ્ટકિણ્વોદવાદીનામુપમર્દનાત્ સુરાયા જન્મ પુષ્ટમ્, તથા ચાણુપુદ્ગલાનામાખ્યાત્મિકાનાં

શરીર-યુગલના મળઘટ્ટે આત્માનો જે પશ્ચિમામ છે તે 'જન્મ' કહેવાય છે એથી ઢગીને પિષ્ટ કિણ્વ, જળ વગેરેના ઉપમર્દન વિના જેમ સુરાનો જન્મ થતો નથી તેમ ઉત્પત્તિ સ્થાનમા રહેવા પુદ્ગલના સમૂહનુ ઉપમર્દન કર્યા વિના સમૂહર્દન જન્મનો પ્રાકુર્ભાવ થતો નથી આથી એ ક્લિત થાય છે કે બાહ્ય તેમજ આધ્યાત્મિક પુદ્ગલોના ઉપમર્દનથી જે જન્મ વાય છે તે 'સમૂહર્દન' કહેવાય છે લાઠડાની છાલ, પાકા ફળો વગેરેને વિષે ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવો તે જ લાકડુ, ફળ વગેરેમા ગ્રહેલા પુદ્ગલોને પોતાના શરીરરૂપે પરિણમાવે તે બાહ્ય પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ ભણવો એવી રીતે જીવતી ગાય વગેરેના દેહમા ઉપજતા કૃમિ વગેરે જીવો એ જીવતી ગાય વગેરેના શરીરના અવયવોને ગ્રહણ કરી તેને પોતાના દેહ તરીકે પશ્ચિમાવે તે આધ્યાત્મિક પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ સમજવો

ગર્ભ જન્મ—

ત્રીની યોનિમા એકદમ અવતરીને જીવ શુક્ર અને શોષિતનુ, માતાએ કરેલા આહારના રસની પુષ્ટિરૂપે જે ગ્રહણ કરે છે તે 'ગર્ભજન્મ' કહેવાય છે

ઉપપાત-જન્મ—

અચ્છદ પટ (આદ્ય)ની ઉપર ગ્રહેલા અને દેવ દ્વંધની નીચે રહેલા અર્થાત્ એ બેના વચ્ચે ગળામા રહેલા પુદ્ગલોને વૈક્રિય ગરીરૂપે પરિણમાવવા તે દેવવિષયક ઉપપાત જન્મ છે^૧ અત્ર એ ધ્યાનમા ગળપુ કે અચ્છદ પટ કે દેવ દ્વંધના પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવામા આવતા નથી તેમજ અત્ર શુક્રાદિ પુદ્ગલોનુ પણ ગ્રહણ નથી, કિન્તુ આ ઔપપાતિક જન્મમા પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ જ નિમિત્ત કાણુ છે એવી રીતે નારકોની યોનિ નરકની વજ્રમય ભીતને વિષે ગ્રહેલ, અતિશય મક્રીલું સુખવાળુ નિષ્કુટ (ગોખ) છે અત્ર વૈક્રિય શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને સ્થળની મક્રીલુ તાને લઇને કચ્છાતા નારકો વજ્રમય નરકવલમા જળમા ફેંકેલા પરત્યરની પેઠે મહાવેગથી પડે છે

જોપમર્દનાદ્ વજ્રજન્મ મયતિ તત્ સમ્પૂર્ણજન્મ ધ્યષદિદયતે, શાસ્ત્રપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણ તાયદ્ વધા કૃમ્યાદીના કાષ્ઠાદિપુ, કાષ્ઠત્વકફલાદિપુ જીવા કૃમ્યાદય સમુપજાયમાના તાનેય કાષ્ઠકલ્પશ્વર્ગતિન પુદ્ગલન શરીરોકુર્ષત ઉપજાયન્તે, તથા જીવદ્વાદિશરીરેપુ કૃમ્યાદય પ્રાકુલ્યન્તસ્તાનેય જીવ દ્વાદિશરીરાધયવાનાદાય સ્વશરીરતયા પરિર્ણતિ-માપાદયન્તીત્યાચ્યાત્મિકપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણમેતજ્જન્મ, પ્રત્યક્ષ ચૈતત્, પ્રાયસ્તત્ર ગત્તિપુપ-લઘ્વે ।

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“દેવસયણિજ્ઞસિ દેવદસતરિય અગુલાસજ્ઞેષ્ઠમાગમેત્તાય સરીરોગાદ્ગણપ ઉપપજ્ઞહ ।”

[દેવશયનીયે દેવદસ્યાતરિતે અગુલાસજ્ઞેષ્ઠમાગમાત્રયા શરીરાધગાદનયા ઉપપદ્યતે ।]

આ ઉપરથી સમૂર્ણનાદિ ત્રણ પ્રકારના જન્મમા શી વિશેષતા છે તે ધ્યાનમા આવી હશે છતાં મદમતિને પણ તે સમજાય તે માટે એટલું નિવેદન ઉમેરીશું કે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગ સિવાય જ ઉત્પત્તિ ધ્યાનમા રહેલા ઔદારિક પુરુષલોને શરીરરૂપે પરિણુમાવવા તે ' સમૂર્ણ-જન્મ ' છે, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉદ્ભવેલા શુદ્ધ અને જ્ઞાના પુરુષલોને ઔદારિક શરીરરૂપે પરિણુમાવવા તે ' ગર્ભ-જન્મ ' છે, અને સ્ત્રી-પુરુષના સંબધ સિવાય ઉત્પત્તિ-સ્થાનમા ગહેલા વૈકિય પુરુષલોને વૈકિય શરીરરૂપે પરિણુમાવવા તે ' ઉપપાત જન્મ ' છે આથી સમજાય છે કે ગર્ભ જન્મમા સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની અપેક્ષા ગહેલી છે, જ્યારે બાકીના બે જન્મમા તેની અપેક્ષા નથી જ વિશેષમા સમૂર્ણન અને ઉપપાત એ બંને જન્મમા ભેદે આ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની જગ પણ અપેક્ષા નથી અને એ દૃષ્ટિએ એ બેમા સમાનતા છે, છતાં સમૂર્ણનમા ઔદારિક પુરુષલોનું અને ઉપપાતમા વૈકિય પુરુષલોનું ગ્રહણ છે એ હકીકતથી પણ એ બેની ભિન્નતા સમજાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે સમૂર્ણન એ એક જ સામાન્ય જન્મ છે, ગર્ભ અને ઉપપાત તો એના વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે^૧

સમૂર્ણન મનુષ્યોના ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રો—

એકેન્દ્રિયથી ત્ર્યુગિન્દ્રિય મુખીના છવો સમૂર્ણન છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પચેન્દ્રિયના ચાર લેહો પૈકી મનુષ્ય અને તિય ચોથા પણ કેટલાક સમૂર્ણન છે અર્થાત મનુષ્ય અને તિય^૨ ચોથા ગર્ભજ અને સમૂર્ણન એવા બે પ્રકારો છે તેમા સમૂર્ણન મનુષ્યો ૧૫૬ અતરદ્વીપમા, ૧૫ કમ્બોજીમા અને ૩૦ અકમ્બોજીમા એમ ૧૦૧ પ્રકારના ક્ષેત્રો ઉપરાત (૧) વિષ્ટામા, (૨) મૂત્રમા, (૩) સ્લેષ્મમા (૪) ક્ષ્મા, (૫) વમનમા, (૬) પિત્તમા, (૭) લોહીમા, (૮) શુક્રમા, (૯) મૃત કલેવરમા, (૧૦) પદ્મા (૧૧) સ્ત્રી પુરુષના સંયોગમા, (૧૨) વીર્ય આવમા (૧૩) શહેરની ભોરીમા તેમજ (૧૪) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમા તે ઉત્પન્ન થાય છે

સમૂર્ણનાદિ ક્રમનો હેતુ—

સમૂર્ણન જન્ય શરીર અત્યંત સ્થૂળ હોવાથી તેનો પ્રારભમા ઉલ્લેખ કરાયો છે ગર્ભજ શરીર વૈકિય શરીર કરતા વિશેષ સ્થૂળ છે એટલે ગર્ભને ઉપપાત કરતા પ્રથમ સ્થાન અપાયું છે વળી ગર્ભજ અને ઔપપાતિક કરતા સમૂર્ણનજ છોડી અલ્પ આયુષ્યવાળા છે, એથી કરીને એનો શરૂઆતમા નિર્દેશ કરાયો છે વિશેષમા ગર્ભ જન્મ અને ઉપપાત જન્મના કાર્ય અને

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની મૂદહ શ્તિ (૫૦ ૧૯૦) અત નિમ્ન-વિખિત પદ્ધતિ —

“ અપરે વર્ણયન્તિ-સમૂર્ણનમેવેક મામાન્વતો જન્મ તદ્દિ ગર્ભપપાતાન્વા વિશેષ્યત્ત્વમ્મિતિ । ”

૨ આના નામે માટે જુઓ શ્રીવિજયવર્ણિનસંસ્કૃત વૈરાગ્યરસમજરીનું માસ પાટીકરણ (૫. ૨૭૧)

૩ જુઓ ૧૭૨ મુ. બક્ષણ

કારણો પરાક્ષ છે, જ્યારે મૂર્ચ્છન જન્મનું કાળુ માગાદિ પ્રત્યક્ષ છે અને તેનું કાર્ય જે શરીર છે તે પણ ઉભય લોભા પ્રત્યક્ષ છે, વાસ્તે મૂર્ચ્છનનો મૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ કરાયો છે ગર્ભ જન્મની નિષ્પત્તિ સમૂર્ચ્છન જન્મથી કાલ-પ્રકર્યે થાય છે આથી કરીને મૂર્ચ્છન પછી ગર્ભનો નિર્દેશ કનય તે ચાલ્ય છે સમૂર્ચ્છનજ અને ગર્ભજ વગ્તા ઉપપાતજનુ આયુધ્ય વિશેષ હોવાથી ઔપપાતિકનો અતમા નિર્દેશ કનય તે સમુચિત છે

આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશાજ (પૃ ૯૮)મા સૂચવાયુ છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થની જુદ્દવૃત્તિ (પૃ ૧૬૦)મા એવો નિર્દેશ છે કે પ્રત્યક્ષ તેમજ બહુ સ્વામીવાળું હોવાથી મૂર્ચ્છનનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ કનયો છે, પ્રત્યક્ષ ઔદારિક શરીર સાથેના સાધર્મ્યને લઈને ત્યાં બાદ ગભનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, અને સ્વામીના વેધર્મ્યને લક્ષ્યીને ઉપપાતનો ત્યાં પછી ઉલ્લેખ કનયો છે

યોનિ-પર્યાલોચન

જન્મને માટે ડોઠક સ્થાન તો હોયુ જ જોઈએ પૂર્વ ભવના શરીરનો નાશ થયા બાદ જે સ્થાનમા પહેલ વહેલા સ્થળ દેહરૂપે પરિણામવાવા માટે અહીં કહેલા પુદ્ગલો કાર્મણ્ય શરીરની સાથે તપાવેલા હોદામા જળની જેમ મગાઈ જાય છે તે સ્થાન 'યોનિ' કહેવાય છે^૧ આથી સમ જાય છે કે યોનિ એ આધાર છે અને જન્મ એ આધેય છે^૨

યોનિનુ લક્ષણ અથઠારના શબ્દમા એ છે કે—

તજસકાર્મણશરીરવન્તો જન્તવ ઔદારિકાદિશરીરયોગ્યસ્કન્ધ-સમુદાયેન યત્ર સ્થાને યુજ્યન્તે તાદૃક્સ્થાનરૂપત્વ યોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૦)

અર્થાત્ તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરવાળા છુવો જે સ્થાનમા ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા સ્કન્ધ સાથે જોડાય છે, તે સ્થાનને 'યોનિ' કહેવામા આવે છે આ જ વાત શ્રીમલ્લયગિરિ સૂરિએ પ્રજ્ઞાપનાના નવમા પદની ટીકામા (૨૨૨મા પત્રમા) કહેલા નોંધેના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરથી પણ જોઈ શકાય છે —

“ ‘યુ મિશ્રણે’ યુવન્તિ-તૈજમકાર્મણશરીરવન્ત. મન્ત ઔદારિકાદિ-શરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલસ્કન્ધમુદાયેન મિશ્રીમયન્ત્યમ્યામિનિ યોનિઃ-ઉત્પત્તિસ્થાનમ્, ઔણાદિકો નિપ્રત્યયઃ । ”

૧ સગ્ખાવો તત્ત્વાર્થની જુદ્દ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૧)માત નિમ્ન-લિખિત પદ્ધતિ —

‘ અયમાત્મા પૂર્વમયશરીરનાશે તદનુ શરીરાન્તરગ્રાપ્તિસ્થાને યાન્ પુદ્ગલાન્ શરીરાર્થમાદત્તે તાન્ કાર્મણેન મદ મિશ્રયતિ તમાય ણિપદાન્ભોગદળચ્છરીરનિર્વૈયર્થ વાદપુદ્ગલાન્ યસ્મિન્ સ્થાને તત્ સ્થાન યોનિ । ’

૨ તત્ત્વાર્થશાજ (પૃ ૯૯)મા કહ્યું પણ કે કે —

“ યોનિજન્મતોરવિશેષ इति चेत् न, आधाराधेयमेवाद विज्ञेयोपपत्ति । ”

આ યોગિ ત્રણ પ્રકારની છે - (૧) મવૃત્ત, (૨) વિવૃત્ત અને (૩) મિશ્ર તેમા મવૃત્ત યોગિનાં લક્ષણો એ છે કે—

દિવ્યશર્યાદિવદ્ વસ્ત્રાદ્યાતૃતસ્થાનરૂપત્વ, જન્તૂત્પત્યાધારવત્ત્વે સતિ અનુપરક્ષ્યમાણસ્થાનવિગોપરૂપત્વ વા મવૃત્તયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૧)

અર્થાત્ દિવ્ય શર્યા વગેરેની માફક વસ્ત્રાદિકથી ઢાકાયેલા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' મવૃત્ત યોગિ ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જીવના ઉત્પત્તિના આધારભૂત એવા તેમજ અદૃશ્ય (સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતા) સ્થાનને ' મવૃત્ત યોગિ ' કહેવામા આવે છે

વિવૃત્ત યોગિનું લક્ષણ—

જન્તૂત્પત્યાધારવત્ત્વે સતિ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યમાણસ્થાનવિગોપરૂપત્વ વિવૃત્તયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૨)

અર્થાત્ જીવની ઉત્પત્તિના આધારભૂત તેમજ (જગદાધ્યાદિની પેઠે) સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા એવા સ્થાન વિશેષને ' વિવૃત્ત યોગિ ' જાણવી.

મવૃત્ત વિવૃત્ત યોગિનું લક્ષણ—

વહિર્દૃશ્યમપ્યવૃદ્યમધ્યં જન્તૂત્પત્તિસ્થાન મિશ્રયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૩)

અર્થાત્ (શ્રીના ગર્ભાશયની પેઠે) જેનો બહારનો ભાગ દેખાતો હોય પરંતુ અંદરનો ભાગ ચૂંદ હોય એવા જીવના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' મવૃત્ત વિવૃત્ત ' એમ્લે કે ' મિશ્ર ' યોગિ જાણવી જેમકે ગર્ભજ તિર્થંથ અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોગિ મિશ્ર છે, કેમકે જે સ્ત્રી ગર્ભવતી હોય તેનો ગર્ભ દેખાતો નથી, છતાં તેના ઉદરાદિની વૃદ્ધિ દ્વારા તેનું અનુમાન થઈ શકે છે

યોગિની અન્ય રીતે ત્રિવિધતા—

સચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) એમ ત્રણ યોગિના ત્રણ બેદો પડી શકે છે તેમા 'સચિત્ત યોગિનું લક્ષણ નીચે સુજ્ઞા છે —

૧ આનો અર્થ તત્ત્વાર્થશબ્દ (૧ ૮૯)મા નીચે સુજ્ઞા સમજવાયો છે —

“ કારમન - ચૈતન્યસ્ય પરિણામચિગોપચિત્ત, તેન સહ વર્તેત્ત્વ ઇતિ સચિત્તા ”

અર્થાત્ આત્માનો એટલે ચૈતન્યનો પરિણામ-વિશેષ તે ' ચિત્ત ' છે, તેની સાથે વર્તનારા ' સચિત્ત ' કહેવાય છે

**જીવપ્રદેશૈઃ સહાન્યોન્યાનુગમસ્વીકૃતજીવદેહાદિરૂપ યજ્જન્તૂત્પત્તિ-
સ્થાન તત્ સચિત્તયોનેર્લક્ષણમ્, જીવપ્રદેશૈઃ સહ સમ્બન્ધરૂપત્વ
વા । (૧૪૪)**

અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોની સાથે એકમેક થઈ ગયેલો એવા જીવતા જીવનો દેહાદિક ભાગ
કે જ્યાં જ તુઓ ઉત્પત્તિ થઈ શકે તેને ‘ સચિત્ત યોનિ ’ કહેવામા આવે છે અથવા જીવના પ્રદેશો
સાથે સબંધ ધરાવનારી યોનિ ‘ સચિત્ત ’ કહેવાય છે હાખલા તરીકે જીવતી ગાયના શરીરમા
ઉત્પત્તિ થતા કૃમિ વગેરે જીવોની સચિત્ત યોનિ છે

અચિત્ત યોનિનું લક્ષણ—

**શુષ્કકાષ્ઠાદિરૂપં યજ્જન્તૂત્પત્તિસ્થાન તત્, સર્વથા સજીવપ્રદેશ-
સમ્બન્ધરહિતત્વં વાઽચિત્તયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૫)**

અર્થાત્ જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ સૂકું લાકડું વગેરે ‘ અચિત્ત યોનિ ’ કહેવાય છે અથવા
જીવના સબંધથી સર્વથા રહિત એવા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ‘ અચિત્ત યોનિ ’ બોલુવી

સચિત્તાચિત્ત યોનિનું લક્ષણ—

ઉભયસ્વભાવરૂપત્વ મિશ્રયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૬)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ઉભય સ્વભાવવાળી યોનિને ‘ સચિત્તાચિત્ત ’ બોલુવી

ખીજ રીતે પણ આ સબંધમા વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય અને
તિર્થંચોની યોનિમા શુક્ર અને શોષિતના પુફ્ફગલો હોય છે આમાથી જે પુફ્ફગલો આત્મસાત્
કરાયેલા છે—આત્મ પ્રદેશો સાથે સબંધ છે તે સચિત્ત સમજવા, બાકીના અચિત્ત બોલુવા, અથવા
શુક્ર એ અચિત્ત છે અને શોષિત એ સચિત્ત છે તેમા બંન્નારે સચિત્ત અને અચિત્ત - પુફ્ફગલોનું
મિશ્રણ થાય ત્યારે તે સચિત્તાચિત્ત યોનિ મિશ્ર કહેવાય છે

સ્પર્શની અપેક્ષાએ યોનિની ત્રિવિધતા—

વળી સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ યોનિના ત્રણ પ્રકારો પડે છે જેમકે જે શીત સ્પર્શવાળી
યોનિ હોય તે ‘ શીત ’ યોનિ, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી યોનિ હોય તે ‘ ઉષ્ણ ’ યોનિ અને શીતોષ્ણ સ્પર્શ-
વાળી યોનિ તે ‘ શીતોષ્ણ ’ કહેતા ‘ મિશ્ર ’ બોલુવી આ હકીકત અથકાર નીચે સુબળ નિર્દેશ છે—

શીતસ્પર્શવત્ત્વે સતિ જન્તૂત્પત્તિસ્થાનરૂપત્વ શીતયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૭)

ઉષ્ણસ્પર્શવત્ત્વે સતિ જન્તૂત્પત્તિસ્થાનરૂપત્વમુષ્ણયોનેર્લક્ષણમ્ । (૧૪૮)

શીતોષ્ણપરિણામવત્ત્વે સતિ જન્તૂત્પત્તિસ્થાનરૂપત્વ મિશ્રયોને
લક્ષણમ્ । (૧૪૯)

મવૃતાદિ યોનિના અધિકારી—

આરે પ્રકારના દેવતા, નારકી અને એકેન્દ્રિય જીવોની યોનિ સવૃત છે દ્વીન્દ્રિયથી માણસે
ચતુર્વિન્દ્રિય સુધીના પ્રાણીઓની (ચિકલેન્દ્રિયોની) તેમજ સમૂર્ષ્ઠિમ તિર્યચ પચેન્દ્રિય અને
સમૂર્ષ્ઠિમ મનુષ્યોની યોનિ વિવૃત હોય છે, કેમકે તેમના જ્ઞાપચાક્ષિય ઉત્પત્તિ-સ્થાન સ્પષ્ટ
જોઈ શકાય છે ગર્ભજ તિર્યચ પચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની યોનિ સવૃત-વિવૃત છે, કેમકે ગર્ભનું
સ્વરૂપ સવૃતવિવૃત છે

સવૃતાદિ યોનિવાળા જીવોનું અરૂપબહેત્વ—

સવૃત વિવૃત યોનિવાળા જીવો સૌથી થોડા છે તેથી અમખ્યેય જીવો વિવૃત યોનિવાળા
છે એથી અનન્ત જીવો અયોનિ (સિદ્ધ) છે અને એથી પણ અનન્ત જીવો સવૃત યોનિવાળા
છે (કેમકે વનસ્પતિની સવૃત યોનિ છે અને તેની સખ્યા અનતની છે)

અચિત્તાદિક યોનિના અધિકારી—

નેરચિકેના ઉપપાત-ક્ષેત્રો કેજી પણ જીવથી પરિગૃહીત નથી તેથી તેમની યોનિ અચિત્ત
છે અત્ર કોઈને શકા ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સર્વ લોકોને વ્યાપીને રહેલા
છે, ત્યારે આ વાત કેમ સંભવી શકે ? આનું સમાધાન એ છે કે જોકે તે જીવો લોકવ્યાપી છે,
છતાં તેમના પ્રદેશોની માથે ઉપપાત ક્ષેત્રોના પુદ્ગલો અન્યોન્માનુગમ સંબંધથી સખદ્ધ-એકમેક
થઈ ગયા નથી તેથી આ હકીકત ઘટી શકે ॥ આ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિ ભવનપતિ, વ્યન્તર,
જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની યોનિ પણ અચિત્ત છે એકેન્દ્રિયથી ચતુર્વિન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમજ
સમૂર્ષ્ઠિમ તિર્યચ પચેન્દ્રિય અને સમૂર્ષ્ઠિમ મનુષ્યોની અર્થાત્ અર્વે સમૂર્ષ્ઠિમ જીવોની
યોનિ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારની સંભવે છે ગર્ભજ તિર્યચ પચેન્દ્રિય

૧ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૨૨ માં પત્રગત નિમ્ન-વિખિત અવતરણ —

“ પર્ગિદિયનેરિયા સવુદજોળી હવતિ દેવા ય ।

ચિગલિંદિયાણ ચિગદા સવુદચિયદા ય ગઠમમિ ॥ ”

[પર્ગેદિયનેરિયા સવૃતયોનયો ભવન્તિ દેવાઃ ।

ચિકલેદિયાણા (યોનિ) ચિવૃતા સવૃતવિવૃતા ચં ગર્ભે (જાતામામ્) ॥]

૨ સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૨૨ માં પત્રમા ટાચણરૂપે કહ્યું પણ તે કે—

અચિત્તા જલુ જોળી નેરિયાણ તદેવ દેવાણ ।

મોમા ય ગઠમવસદ્દો તિચિદા જોળી ય સેસાણ ॥ ”

[અચિત્તા જલુ યોનિર્નેરિયાણાં તથેવ દેવાનામ્ ।

મિદ્યા ય ગર્ભેવસતોના ત્રિચિદા યોનિઃ કોયાનામ્ ॥]

અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ તો મિશ્ર જ છે, કેમકે જે સ્થાનમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં શુક-
શોણિતાદિ અચિત્ત પુફ્ફલો છે.^૧

અચિત્તાદિ યોનિકેનુ અદ્વખબ્દત્વ—

સૌથી ઓછા જીવ સચિત્તાચિત્ત યોનિવાળા છે, એથી અસંખ્યેય શુણ્ણ અચિત્ત યોનિવાળા
છે, એથી અનન્તશુણ્ણ અયોનિક છે, અને તેથી પણ અનન્તશુણ્ણ સચિત્ત યોનિવાળા છે (કેમકે
નિગોહના જીવોની સચિત્ત યોનિ છે)

શીતાદિ યોનિના અધિકારી—

નરકના જીવોની (નૈરયિકોની) યોનિ શીત કે ઉષ્ણ હોય છે, પરંતુ તે શીતોષ્ણ હોતી
નથી 'રત્નપ્રભા', 'શર્કરાપ્રભા' અને 'વાલુકાપ્રભા' એ ત્રણ પૃથ્વીઓમાં જે નૈરયિકોના ઉપપાત ક્ષેત્રો
છે તે બધા શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પશ્ચિત્ત છે, જ્યારે એ સિવાયના બાકીના બધા ક્ષેત્રો તો ઉષ્ણ-
સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલા છે આથી ત્યાં રહેલા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે
છે 'પદ્મપ્રભા'માંના ઉપપાત ક્ષેત્રોમાંના ઘણાં બધા ક્ષેત્રો તો શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલા છે,
જ્યારે થોડાં જ ક્ષેત્રો વિપરીત પરિણામવાળા છે જે પ્રસ્તટોમાં (પાથકાઓમાં)—જે નરકાવાસમાં શીત
સ્પર્શરૂપ પશ્ચિમવાળા ઉપપાત ક્ષેત્રો છે ત્યાં અર્થાત્ તે પ્રસ્તટોમાં બાકીના બધા ઉષ્ણ સ્પર્શથી યુક્ત
જે એ જ પ્રમાણે જે નરકાવાસોમાં ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શી છે ત્યાં બાકીના બધા ક્ષેત્રો શીત સ્પર્શી
છે આથી 'પદ્મપ્રભા' માં વસનારા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે છે, જ્યારે ઉષ્ણ
યોનિવાળા અદ્વપસંખ્યાબદ્ધ નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે આથી ઉલટી હકીકત 'ધૂમપ્રભા'
સંબંધી જાણી લેવી 'તમ પ્રભા' અને 'તમસ્તમ પ્રભા' માં તો સર્વ ઉપપાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણરૂપગી
છે, જ્યારે એ સિવાયના બાકીના બધા ક્ષેત્રો શીતસ્પર્શી છે આથી ટરીને એ એ છેલ્લી પૃથ્વીગત
ઉષ્ણ યોનિવાળા નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે

ભવનવાસી, ગર્ભજ (તર્થ ત્રય ચેન્દ્રિય, ગર્ભજ મનુષ્ય, બ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકના
ઉપપાત-ક્ષેત્રો શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળા હોવાથી તેમની યોનિ શીતોષ્ણ જ છે તે એકાંતે શીત કે એકાંતે
ઉષ્ણ નથી દિગ્બર મત પ્રમાણે—તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૧૦૦) અનુયાયી કેટલાક દેવોની યોનિ
શીત અને કેટલાકની ઉષ્ણ છે^૨ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય,

૧ પ્રજાપતિની વૃત્તિના ૨૨૬ માં પત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકતિર્ચક્ષુષ્ણેન્દ્રિયાણા ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણા (ચ) યત્રોત્પ
તિસ્તત્રાચિત્તા અપિ શુકશાણિતાદિપુદ્ગલા સન્તોતિ મિશ્રા તેષા યાનિ । ”

૨ અપ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો એવો પ્રજાપતિની વૃત્તિમાં ઉપેય છે, પરંતુ તે ચિન્ત્ય કે
'તેજસ્કાય સિવાયના' એમ બેઠકે કેમકે આગળ જતાં વૃત્તિમાં પેને તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણ કે
એમ કહે^૩ વિદ્યેશમાં સ્થાનાગની વૃત્તિના ૧૨૨માં પત્રમાં નીચે મુજબની ત્રાયા નજરે પડે —

ચતુરિન્દ્રિય, સમૂર્ધિમ તિર્યચ પચેન્દ્રિય તેમજ સમૂર્ધિમ મનુષ્યના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રો ત્રણે સ્પર્શવાળા હોવાથી તેમની યોનિ પણ ત્રણે પ્રકારની સહાયે છે તેજસ્કાયની યોનિ ઉપજી જ છે

શીતાદિ યોનિવાળા જીવોનું અદ્યપખલ્લત્વ—

શીતાજી યોનિવાળા જીવોની સખ્યા સૌથી ઓછી છે, તેથી અસખ્યેય ગુણા ઉપજી યોનિ વાળા છે, એનાથી અનન્ત ગુણા અયોનિક છે, અને તેનાથી અનન્ત ગુણા શીત યોનિવાળા છે (કેમકે સમસ્ત અનન્તકાયની આ યોનિ છે)

હવે કયા જીવને કઈ યોનિ હોય છે તે કોણક દ્વારા રજુ કરીએ તે પૂર્વે મનુષ્યની સ્ત્રીની યોનિના આકાર પરત્વે કૃર્મોક્ષત, વશોપત્ર અને શખાવર્ત એમ જે ત્રણ હોદા પડે છે તેના સ્વરૂપનું વિશાલલોકન કરી લઈએ

જે યોનિ કાયબાની પીઠની જેમ જીચી હોય તે ‘કૃર્મોન્નત યોનિ’ કહેવાય છે આવી યોનિમા ઉત્તમ નરો ઉત્પન્ન થાય છે વાસના સચુકત બે પત્રો જેવા આકારવાળી યોનિ તે ‘વશી પત્ર યોનિ’ સમજવી શખમા જેવા આવર્ત (ચક્રરૂપ) હોય છે તેવા આવર્તવાળી યોનિ ‘શ-આવર્ત’ યોનિ’ બાણવી આ યોનિ તો નક્કી ગર્ભવિનાશક છે

સ્રીરત્ન સાધારણ રીતે ચક્રવર્તિને પરણે છે એની શખાવર્ત યોનિ છે આ યોનિ ગર્ભવર્જિત છે અર્થાત્ તે દ્વારા સત્તાન ઉત્પન્ન થાય નહિ^૧, કેમકે અત્યંત પ્રબલ કામાગ્નિને લાઇને તે યોનિમાના ગભો નાશ પામે છે^૨ અરિહત, ચક્રવર્તી, વામુદેવ તથા બલદેવની (અર્થાત્ ૬૩ શલાકાપુરુષોમાના પ્રતિવામુદેવ સિવાયની) માતાઓની યોનિ કૃર્મોન્નત બાણવી બાકીની અર્વાચીઓની યોનિ વશીપત્ર છે

“ સીમોસિજજોનીયા સહ્યે દેવા ય ગમ્યવક્ત્રી ।

હસિણા ય તેહકાપ હુહ ગિરય તિવિહ સેસાણ ॥

[શીતોક્ષયોનિવા સર્વે દેવાશ્ચ ગર્મહયુત્ક્રાન્તિકા ।

હસ્ના ય તેજસ્કાયે ત્રિધા ગિરયે ત્રિવિધા રોષાણામ્ ॥]

આથી એમ પણ સમજાય છે કે અધ્યાયની યોનિ પણ ત્રણે ભતની છે એટલે કે તે કેવળ શીત નથી કે જેવી આનંદતા નેવાધિકાની હોવાનું કહેવાય છે

૧ અત્ર એ ખ્યાનમા રાખવું કે બહુ જીવો તેમજ જીવસમૂહ પુરુષો આ યોનિમા આવે છે, ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્યત તેમજ વિશેષત શ્રદ્ધિ પણ પામે છે, પરંતુ અદ્વિધી તેમની નિષ્પત્તિ થતી નથી જુઓ પ્રજ્ઞાપના-ટિપ્પણ ૨૨૮ મુ પત્ર

૨ ‘કુરુમતિ’ એ નામથી પ્રખ્યાત સ્રી-રત્નના દાસના સ્પર્શથી ચોદાનું પૂતણું પણ દ્રવી ગયું એવો શાસ્ત્રમા ઉલ્લેખ છે

૩ ૨૪ અરિહતો, ૧૦ ચક્રવર્તી, ૯ વામુદેવ, ૯ બળદેવ અને ૯ પ્રતિવામુદેવ એમ ૬૩ ની સખ્યા સમજવી.

માનવી મહિલાની યોનિ—

ઓઝોની નાભિની નીચે બે નાડીઓ હોય છે આ નાડીનો આકાર વિકસ્વર પુષ્પમાલા જેવો છે ઓની નીચે અધોમુખે રહેલી કોશ (ડોડા)ના આકાર જેવી યોનિ છે આ યોનિની બહાર આગ્ર-મજ્જી (આળાની મોર) જેવી મામ-મજ્જીઓ હોય છે ઋતુકાલમા તે માંસમજ્જીઓમાથી શોષિત બરે છે આમાથી શોષિતના કેટલાક બિંદુઓ કોશાકાર યોનિમા દાખલ થઇ ત્યા રહે છે પાછલથી વીર્ય સાથે મિશ્રિત થએલા તે બિંદુઓનો આહાર કરતો થકો જીવ ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે આ શુક્ર અને શોષિતના પુષ્કલોમાથી બે પુષ્કલોને યોનિએ નિજ રૂપ ક્યાં છે, તે સચિત્ત યા મિશ્ર છે, અને એથી વિપરીત છે તે અચિત્ત છે કેટલાકેતુ એમ પણ માનવું છે કે શોષિત સચિત્ત છે, શુક્ર અચિત્ત છે અને એ બે ભેગા થાય તે મિશ્ર છે તત્ત્વાર્થ (અ ૨ સુ-૩૩)ની બૃહદ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૨)મા દર્શાવેલા મતાવર પ્રમાણે તો શોષિત અને શુક્ર બન્ને અચિત્ત છે, બ્યારે યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત છે ^૧

૪૩૬મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલ કોષક નીચે મુજબ છે —

યોનિ	જીવ	યોનિ	જીવ
સદૃશ સચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય	વિવૃત્ત સચિત્ત ઉષ્ણ	વિકેન્દ્રિય અને અમર્જળ પચેન્દ્રિય તિર્થંક અને મનુષ્ય
" " શીત	તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિય	" " શીત	"
" " શીતોષ્ણ	" " "	" " શીતોષ્ણ	"
" અચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય અને નારક	" અચિત્ત , ઉષ્ણ	"
" " શીત	તેજસ્કાય સિવાયના "	" " શીત	"
" " શીતોષ્ણ	દેવો અને તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો	" " શીતોષ્ણ	"
" સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	પાચે એકેન્દ્રિયો	" મચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	"
" " શીત	તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો	" " શીત	"
" " શીતોષ્ણ	"	વિવૃત્ત " શીતોષ્ણ	"

૧ આ મત તત્ત્વાર્થશબ્દોનો પણ છે એમ એના ૧૦૦મા પૃષ્ઠમત નિમ્ન-સિખિત ૫ ક્રિયાથી સમજાય છે —

‘ ગર્ભજા યે જીવાસ્તે મિશ્રયોનયો વેદિતવ્યાસ્તેવા હિ માતુરદરે શુક્રસોજિત-મચિત્ત, તદાત્મના વિષ્ણવતા મિશ્રમ્ ’

યોનિ	અવ
સપ્તત્રવિવૃત સચિત્ત ઉબ્ધુ	કોઈ નહિ
„ „ શીત	„
„ „ શીતોબ્ધુ	„
„ અચિત્ત ઉબ્ધુ	„
„ „ શીત	„

યોનિ	અવ
સપ્તત્રવિવૃત અચિત્ત શીતોબ્ધુ	કોઈ નહિ
„ સચિત્તાચિત્ત ઉબ્ધુ	„
„ „ શીત	„
„ „ શીતોબ્ધુ	ગર્ભજ તિર્થેય પચોન્દ્રમ અને ગર્ભજ મનુષ્યો

અડભદ્રિ આઠ યોનિ સ્વરૂપો—

સ્થાનાગ (અ ૭, ઉ ૩, સૂ ૫૪૩)મા સૂચવ્યા મુજબ યોનિઓની સાત પ્રકારે વહે ચણી થઈ શકે છે જેમકે (૧) અડજ, (૨) પોતજ, (૩) જરાયુજ, (૪) રસજ, (૫) સસ્વેકજ, (૬) સમૂર્ધિર્મ અને (૭) ઉદ્ભિજ્જ એ અગ્નિ આઠમા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમા તો આની વહેચણી આઠ પ્રકારે થાય છે એમ કહ્યું છે અને તેમા આ સાત ઉપરાત ઉપપાતજનો વિભાગ ઉમેરેલો જોવાય છે આ આઠે વિભાગોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારીશુ તો જણાશે કે જે ઇકામાથી પેદા થાય તે ‘અડજ’ કહેવાય છે, કેમકે અડનો અર્થ ‘ઇડુ’ છે સાપ, ઘે, કૃકલાશ (કાકિડો ?), ગરોળી, મગર, કાચળો, શિશુભારાદિ મત્સ્ય તેમજ ચકલી, કણ્વત, હસ, ચાપ, પોપટ, ગીધ, બાજ, પારેવો, કાગડો, ચોર, ટિટોડી, બગલુ અને બવાકા ઇત્યાદિ લોભપક્ષીઓ અડજ છે પોત એટલે વસ્ત્ર, તેની જેમ ઉત્પન્ન થતાં જીવો ‘પોતજ’ કહેવાય છે અથવા તો પોત એટલે વહાણ, તેમાથી ઉત્પન્ન થતાં જીવો ‘પોતજ’ જણાય છે^૧ આ જીવો ખુણા અંગે પેદા થાય છે, તેમનો પ્રસવ શુદ્ધ છે, તેઓ જરાયુથી લપેટાઈને કે ઇકામાથી પેદા થતા નથી, ઉઠાહરણ તરીકે હાથી, સસલુ, ઉદર, મેના (સારિકા), મોળીઓ, શસ્લક, શ્વાવિતલાપક તેમજ જલુકા, વહુલિ, ભારડ, પક્ષિવિરાલ વગેરે અર્ધપક્ષીઓનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે જે જરાયુમા પેદા થાય-જરાયુમા રહેલા હોય-જે જરાયુથી વીટલાયેલા હોય તે ‘જરાયુજ’ કહેવાય છે તેમા જરાયુ એ એક જાતનું જાળ જેવું આવરણ છે કે જે માંસ અને લોહીથી ભરેલું હોય છે અને જેમા પેદા થનારૂં અન્યુ લપેટાઈ રહેલું હોય છે આને લોકો ‘ચોર’ કહે છે આવી રીતે જન્મનારા તરીકે આપણા જેવા મનુષ્ય, ગાય, બેસ, બકરી, ઘેડુ, ઘોડા, ગધેડા જિટ, મૃગ, અમર (એક જાતનું

૧ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૩૮૫મા પદગત નિગ્ન-લિખિત પદ્ય —

“ પોત-વસ્ત્ર તદ્વજ્ઞાતા પોતાદિવ વા-વોદિત્યાજ્ઞાતા ”

૨ તત્સવાર્થરાજવ (પૂ. ૧૦૧)મા મેના અને પોપટ જનને, અડજ ગણ્યા છે, જ્યારે તત્સવાર્થ-ભાષ્યમા મેનાને પોતજ અને પોપટને અડજ ગણેલ છે

૩ ‘શાવિન્’નો અર્થ તો ‘શાહુડી’ થાય છે અને ‘લાપક’ ને જાહેર લાવક હોય તો તેનો અર્થ ‘ખિરોલી’ થાય ■

હરણ), ભુડ (હુછગ), ગવય, સિહ, વાઘ, રીંછ, ચિત્તો, કૂતરો, શિયાળ, બિલાડી વગેરે પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય છે આ સંબંધમાં બુદ્ધો તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સૂ ૩૪)નું ભાષ્ય (પૃ ૧૯૩)

છાશ, દહીં, કાણુ, તીમન વગેરેને વિષે વાયુ-કૃમિના જેવા આકારવાળા અત્યંત સૂક્ષ્મ જે છવો ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘ગ્સજ’ કહેવાય છે ‘સસ્વેદ’ એટલે ‘પરમેવો’ એથી ઉત્પન્ન થતા છવો ‘સસ્વેદજ’ છે જેમકે માકડ, જી મમૂર્જનથી બનેલા તે ‘મમૂર્જિમ’ છે ઉદાહરણ તરીકે કૃમિ, કીડી, માખી વગેરે ઉદ્ભિજ એટલે જૂમિને લેઈવુ આથી કરીને જૂમિને લેઈને ઉત્પન્ન થતા છવો ‘ઉદ્ભિજજ’ કહેવાય છે દહાત તરીકે પતંગીઉ, ખજન વગેરે

યોનિની ગણતરી—

છવોની સંખ્યા અનતની છે એટલે એના ઉત્પત્તિ-સ્થાનો યાને યોનિઓ પણ અનત હોવી જોઈએ એમ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે છવોના સામાન્ય આધારરૂપ લોક પણ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક જ છે તેમજ વળી વિશેષ આધારરૂપ એવા નરકના નિષ્કુટો, દેવ-રાધ્યા તેમજ મૃત્યેક અને સાધારણ જ તુના શરીરો પણ અસંખ્ય જ છે આથી કરીને છવો અનત હોવા ઇત્યા યોનિઓ અનત કેમ હોઈ શકે ? આથી કોઈ એમ કહે કે ભલે યોનિઓની સંખ્યા અનતની ન હો, કિન્તુ તે અસંખ્ય હોવી જોઈએ તો તે વાત પણ શાસ્ત્રસમત નથી, કાળુ કે સર્વજ્ઞની દષ્ટિ અનુસાર વર્ણાશ્રીની સમાનતાને લક્ષ્યમાં લઈને ઘણી યોનિઓને પણ એક જ ગણવામાં આવે અને તે પ્રમાણે વિચારતા અનત છવોની યોનિઓની સંખ્યા ૮૪ લાખની જ કરે છે આ કથન પણ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ મમજવુ, બાકી અન્ય અપેક્ષા પ્રમાણે વિચાર કરતા સંક્ષેપથી પૂર્વોક્ત સવૃત્તાદિ નવ લેલો થાય છે

આથી એ લક્ષ્યમાં રાખવુ કે ૮૪ લાખ તો યોનિની સંખ્યા છે, નહિ કે સસારી છવોની એવી જ રીતે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એવો કઈ નિયમ નથી કે એક યોનિમાં એક જ છવ ઉત્પન્ન થાય આથી તો જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક જ યોનિમાં અનેક કુલો હોય છે, જેમકે છાણરૂપ યોનિમાં કૃમિ-કુલ, કીટ-કુલ, વૃશ્ચિક-કુલ એમ અનેક કુલો છે એટલે કે છાણમાંથી કૃમિ, કીટ, વીંછી એમ અનેક છવો જન્મે છે અથવા તો છાણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓના શતા વગેરે વર્ણો આશ્રીને અનેક જાતના કુલો છે આથી તો યોનિ અને કુલનો ભેદ દર્શાવતા પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના ૨૮૭માં ખખમાં કહ્યું છે કે—

“યોનિર્જીવાનામુત્પત્તિસ્થાનં, યથા વૃશ્ચિકાદર્ગોમપાદિ, કુલાનિ તુ યોનિપ્રભવાણિ”

અર્થાત્ ‘યોનિ’ એટલે છવોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન, જેમકે વીંછી વગેરેનું છાણ વગેરે અને કુલ એટલે યોનિમાં ઉત્પન્ન થતું

યોનિ અને કુલકોટિની સખ્યા—

જેમ યોનિની એક દર સખ્યા ૮૪ લાખની છે તેમ કુલ-કોટિની સખ્યા એક કરોડ અને સાઠીસત્તાણ લાખની છે આ હકીકત પૃથ્વીકાયાદિ આશ્રીને નીચે મુજબ છે —

શવ	યોનિની સખ્યા	કુલ-કોટિની સખ્યા
પૃથ્વીકાય	૭ લાખ	૧૨ લાખ
અપકાય	" "	૭ "
તેજસ્કાય	" "	૩ "
વાયુકાય	" "	૭ "
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૦ " ૧૪ "	{ ૨૮ "
દીન્દ્રિય	૨ "	૭ "
ત્રીન્દ્રિય	૨ "	૮ "
ચતુર્વિન્દ્રિય	૨ "	૯ "
તિર્થંચ પચ્ચેન્દ્રિય	૪ ,	{ બસચર ૧૨૧ " પક્ષી (એચર) ૧૨ " ચોપગા પશુ(સ્થલચર) ૧૦ " ઊંચ પરિસર્પ ૧૦ " જીવપરિસર્પ ૬ "
મનુષ્ય	૧૪ "	૧૨ "
નારક	૪ "	૨૫ "
દેવ	૪ "	૨૬ "
કુલે	૮૪ "	૧૯૭૧ "

૧-૨ જેમ જાતે જાતની વનસ્પતિકાપની યોનિની સખ્યા જુદી જુદી મળે છે તેમ કુલ કોટિની સખ્યા મળતી નથી. એવી જ રીતે તિર્થંચ પચ્ચેન્દ્રિયા પાચે પ્રકારોની કુલ કોટિની સખ્યાનો જેમ પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે તેમ એ પાચે પ્રકારોની યોનિની સખ્યાનો જુદો જુદો નિર્દેશ જોવામા આવતો નથી

૩ દિગ્ગજ મત પ્રમાણે યોનિની કુલે સખ્યા ૮૪ લાખની જ છે વળી પૃથ્વીકાયાદિની યોનિની

યોનિઓની શુભ અશુભતા—

આ પ્રમાણે યોનિનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે આચાર્યગ વૃત્તિમા મળી આવતી વિશેષતા નોધી લઇએ તે એ છે કે ૮૪ લાખ શીતાદિ યોનિઓમા કેટલીક શુભ છે અને કેટલીક અશુભ છે જેમકે અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોની, સંખ્યાતાદિ આયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીઓની અને તીર્થંકર-નામ ગોત્રવાળાની શુભ યોનિ બાણુવી તેમા પણ વળી બાતિ સપનની શુભ યોનિ અને બીજીની અશુભ બાણુવી હોવા પૈકી કિલિબાદિની અશુભ અને બાકીનાની શુભ બાણુવી પચેન્દ્રિય તિર્થંચોમા અશ્વ-રત્નની અને ગજ રત્નની શુભ અને બાકીનાઓની અશુભ બાણુવી ઉત્તમ વર્ણવાળા રત્ન વગેરે એકેન્દ્રિયોનો શુભ યોનિ સમજવી

સાથે સાથે એ પણ ઉમેરી લઇએ કે દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર (ચક્રવર્તી), ધર્મેન્દ્ર (તીર્થંકર) અને અનગાર સિવાયના જીવો અનત વાર સસારમા રહે છે

ગર્ભ જન્માદિના સ્વામી—

જન્મનો વિચાર કરતી વેળા સાથે સાથે આપણે જન્મ માટેના વિશિષ્ટ સ્થાનો યાને યોનિઓ સખધી દિગ્દર્શન કહ્યું પાડુ કયા જન્મના કોણ સ્વામી છે તે વાત બાણુવી રહી ગઇ છે એટલે એ વિધેની હકીકત આપણે નીચે મુજબ નોધી લઇએ —

દેવો અને નારકોને ઉપપાત જન્મ હોય છે, પાચે ભાતના એકેન્દ્રિયોને, ત્રણે વિકલેન્દ્રિયોને અને અગર્ભજ પચેન્દ્રિય જોવા તિર્થંચોને તેમજ મનુષ્યોને સમૂચ્ચં જન્મ હોય છે, અને બાકીના તિર્થંચ પચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને ગર્ભ-જન્મ હોય છે તેમા ગર્ભ-જન્મના (૧) જરાયુજ, (૨) અડજ અને (૩) પોતાજ એમ ત્રણ પ્રકારો છે આ વાત અથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

ગર્ભજન્મ ત્રેધા, જરાય્વ-ડળ્હ-પોતજમેદાત્ ।

આ હકીકત પૂરેપૂરી લક્ષ્યમા આવે તે માટે આપણે ગર્ભજન્મ ત્રણ પ્રકારના લક્ષણો અથકારના શબ્દોમા અવલોકીએ

સંખ્યા પણ પ્રાય ઉપર મુજબ જ છે ફેર એટલા પૂરતા છે કે સાધારણ વનસ્પતિકાપની ચૌદ લાખ યોનિ ન ગણાવતા તમા નિલ નિગોહની સાત લાખ અને અનિત્ય નિગોહની સાત લાખ યોનિઓ ગણાવાઇ છે જે જીવો ત્રસ-ભાવને યોગ્ય થયા નથી, છે નહિ તેમજ યથો નહિ તેઓ ' નિત્ય નિગોહ ' કહેવાય છે, ત્યારે જે જીવો ત્રસ-ભાવને પ્રાપ્ત થઇ ચૂક્યા છે અથવા યથો તેઓ ' અનિત્ય નિગોહ ' કહેવાય છે વનસ્પતિ-કાપની જે દશ લાખ યોનિઓ ગણાવી છે તે નિલ નિગોહ તેમજ અનિત્ય નિગોહ સિવાયનાની ગણાવી છે એટલે આ હકીકત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાપ સાથે મળી રહે છે આ સખધમા તત્ત્વાર્થરાજો (૫ ૧૦૦)મા નિમ્ન-નિખિત અવતરણ નજરે પડે છે —

“ જિશ્નિદરધા દુ સત્ત ય તદ્દ દસ ચિયલિદિયસુ છચેવ ।

સુરજિરયતિરિય ચરો ચોદસ મણુવ સદસદસતા ॥ ”

[નિત્યેતરધા દ્વિ મત્ત ચ તરો દશ વિકલેન્દ્રિયેષુ પદેવ ।

સુરનિરયતિર્યશ્ચ વત્વારિ ચતુર્દશ મનુજે શતસદસાણિ ॥]

૧ જીવો ૧૮૭૫ લક્ષણ

જરાયુજનુ લક્ષણ—

જાલવત્ પ્રાણિપરિવરણરૂપત્વે સતિ વિતતમાસશોણિતરૂપત્વ
જરાયોર્લક્ષણમ્ । (૧૫૦) તત્ર જાતત્વ જરાયુજસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૧)

અર્થાત્ જાવની ચારે તરફ જાળની માફક આવરણરૂપે પથરાયેલા માસ અને શોણિતને
'જરાયુ' કહેવામા આવે છે અને એમા ઉત્પન્ન થનાર જાવો 'જરાયુજ' કહેવાય છે

અણ્કેજનુ લક્ષણ—

નૈવત્વક્સદૃશોપાત્તકાઠિન્યે સતિ શુક્રશોણિતપરિવરણરૂપ યદ્
મણ્ડલ તદ્રૂપત્વમણ્ડસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૨) તત્ર જાતત્વ ચાણ્ડજસ્ય
લક્ષણમ્ । (૧૫૩)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોણિતનું બનેલું અને નાખ અને ચામડી જેવું કઠિન એવું જાવની આસપાસનું
મણ્ડળ 'અણ્ક' (ઇંડુ) કહેવાય છે અને એ અણ્કમા ઉત્પન્ન થનાર જાવ 'અણ્કજ' કહેવાય છે

પોતજનુ લક્ષણ—

પોતે જાતત્વ પોતજસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૪)

અર્થાત્ પોતમા ઉત્પન્ન થાય તે 'પોતજ' બાણવા

'પોતજ' શબ્દની યથાર્થતા—

તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૧૦૧)મા એમ કહ્યું છે કે 'પોતજ' એ પાક અસુકત છે, કેમકે
અર્થ-લેહનો અભાવ છે, કારણ કે પોતમા કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી આના ઉત્તર તરીકે એમ કહેવું
કે આમા પોતજ છે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે પોતરૂપે પરિણમેલા આત્માને જ 'પોત' કહેવામા
આવે છે એટલે 'પોત' એવો કોઈ આત્માથી પૃથક પદાર્થ નથી આ હકીકત સમજાય તે માટે
પોતનું લક્ષણ આ ગ્રંથમા જે નીચે મુજબ આપ્યું છે તે વિચારીએ—

“ કિંચિત્ પરિવરણમન્તરેણ પરિપૂર્ણાવયવો યોનિનિર્ગતમાત્ર એવ, પરિ-
સ્પન્દસામર્થ્યોપલક્ષિત* પોતઃ । ”

૧-૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૧૦૦-૧૦૧)ગત નિમ્ન-વિખિત પદ્ધતિઓ —
'યજાલવત્ પ્રાણિપરિવરણ વિતતમાસશોણિત તજ્જરાયુરિત્યુચ્યતે ।
યત્ર જાલુ નૈવત્વક્સદૃશોપાત્તકાઠિન્ય શુક્રશોણિતપરિવરણ મણ્ડલ તદ્રૂપમિત્યાહવાયતે । ”

અર્થાત્ કેઇ પણ નતના આવજી વિનાનો, યગિપૂર્ણ અવયવવાળો, યોનિમાથી નીકળતાની માથે જ પરિસ્પર્શની શક્તિવાળો એવ 'પોત' કહેવાય છે .

આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થની જૃહફૃત્તિ (પૃ ૧૯૩)માં તેા એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ પોતા એવ જાતા ઇતિ પોતજાઃ—શુદ્ધપ્રસવા, ન જરાય્વાદિના વેષ્ટિતા ઇતિ યાવત્ । અથ ચ ‘ અન્યેષ્વપિ દૃશ્યન્તે ’ ઇતિ વચનાત્ ઙઃ, અપરે ત્વેત-
ચઙ્ઙદ્યુત્પત્તિભીત્યા ‘ જરાય્વળજપોતાનાં ગર્ભઃ ’ ઇત્યભિધીયતે સૂત્રમાહિત-
નૈપુણ્યાસ્તત્ સર્વથા ત ણ્યાવયન્તિ સૂરિવિરચિતન્યાસમન્યયા કતુંમ્, વયં તુ
પ્રકૃતાસરણમેવ કુર્મઃ । ”

ઉપપાતના બે પ્રકાર છે—(૧) દેવોપપાત અને (૨) નારકોપપાત તેમાં દેવોપપાતનું લક્ષણ વિચારીએ

દેવદૃશ્યાન્તરિતદેવશયનીયે જાયમાનસ્વ દેવોપપાતસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૧૫૫)

અર્થાત્ કિંચ વસ્તુથી આશ્ચર્યાદિત એવી દેવ-શય્યામાં ઉત્પન્ન થતાગ એવોનો જન્મ 'દેવોપપાત' નામુએ

નારકોપપાતનું લક્ષણુ તેા એ છે કે—

સચૃતગવાક્ષકલ્પત્વેન સ્થિતેષુ નારકોત્પત્તિસ્થાનરૂપનિષ્કુટેષુ
જાયમાનસ્વ નારકોપપાતસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૬)

અર્થાત્ શુભ ગોખલાના આકાર એવા અને નારકના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ એવા નિષ્કુટમાં ઉત્પન્ન થતા એવોનો જન્મ 'નારકોપપાત' કહેવાય છે

દેવ વગેરેનો જન્મ—

દેવતા મરીને તરત જ દેવ યા નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય નહિ તેમજ નારક પણ મરીને દેવ યા નરકગતિમાં જાય નહિ મનુષ્ય અને તિર્યચ મરીને ચાર ગતિમાંની મમે તે ગતિમાં જઈ શકે પણ અહિં આ એટલું આમ ધ્યાનમાં ગણવું કે લાગલાગટ મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય તરીકે સાતથી વધારે વાર ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ વિશેષમાં આવો બનાવ બનવો એ અતિદુર્લભ વાત છે, કેમકે એક વાર મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થવું એ પણ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી વળી પાછા મનુષ્ય તરીકે જન્મ મેળવ્યો એ તો મહાપુણ્યના ઉદયની અપેક્ષા રાજે છે વિશેષમાં સર્વ જન્મમાં મનુષ્ય-જન્મ ઉત્તમ કહ્યો છે, કેમકે એ જ જન્મ દ્વારા મુક્તિ મળી શકે છે મનુષ્ય-જન્મની દુર્લભતા

ખતાવવા શાસ્ત્રમાં 'દશ દેહાતો આપવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરવાથી મનુષ્ય-જન્મ સાર્થક કરવાની પ્રેરણા મળે છે સુક્ત જીવો કરીથી મસારમાં જન્મ લે નહિ એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું છે આ વાતનું સમર્થન આપણે અતિમ ભાગમાં કરીશું આ પ્રસંગે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે નિમ્ન લિખિત મતબ્બો સાથે જૈન શાસ્ત્ર સમત નથી —

“ યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ! ।

અમ્યુત્થાનાય ધર્મસ્ય, તદાઽઽમાન સ્ત્રજામ્યમ્ ॥ ”

—ભગવદ્ગીતા (અ ૪, શ્લો ૭)

તેમજ “ જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમ પદમ્ ।

ગત્વાઽગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ, ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥ ”

શરીર-નિરૂપણ

શરીરના પાંચ પ્રકારો—

જન્મ એ 'શરીરનોજ પ્રારંભ હોવાથી એના પછી શરીરનું વર્ણન કરવામાં આવે છે શરીરધારી જીવો અનંત છે અને એ પ્રત્યેકનું શરીર વિષ્ણુ વિન્ન છે એટલે વ્યક્તિગત શરીરનો વિચાર કરતા તેની સખ્યા અનંતની થાય છે, પરંતુ કાર્ય કારણ વગેરેની સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને સહેપથી જૈન શાસ્ત્રમાં શરીર પાંચ પ્રકારના ગણાવ્યા છે —(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તેજસ અને (૫) કાર્મણ્ય * આ પાંચ શરીરોના સ્વરૂપો સમજાય તે માટે પ્રથમ તો આપણે તેના અધિકારે રજુ કરેલા લક્ષણો વિચારીએ.

ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ—

ઉદારે. સર્વોત્કૃષ્ટપુદ્ગલૈર્જાયમાનત્વમ્, ઔદારિકશરીરપ્રાયોગ્ય-
વર્ગનાભિર્જાયમાનત્વમ્, સર્વશરીરાપેક્ષયા સ્વભાવતસ્તુદ્ગસ્વરૂપત્વં
ઔદારિકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૭)

અર્થાત્ ઉદાર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ પુદ્ગલોનું બનેલું શરીર તે 'ઔદારિક' કહેવાય છે અથવા ઔદારિક

૧ જુઓ વૈરાગ્યસમ જરીનું સ્પર્શકરણ (૫ ૧૨-૧૫)

૨ “ જીર્ણતે હિતિ શરીરમ્ ” એ પ્રમાણેની 'શરીર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે આથી કરીને કોઈ એમ કહે કે ઘટ, પટ વગેરેમાં પણ વિશીષ્ટતા રહેલી છે તો તે પણ 'શરીર' કહેવાશે તો તે કથન યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે શરીર-નામ-કર્મના ઉદયનો તેમાં અભાવ છે

૩ સખ્યાનો તાર્ણાથ (અ ૨, સુ ૩૬)—

“ ઔદારિક વૈક્રિયા-ઽહારક-તેજસ-કાર્મણાનિ શરીરાણિ ”

તેમજ પ્રજ્ઞાપનાનું ૧૧૨ છ સૂત્ર—

‘ પચ્ચ શરીરાણિ પળ્લસા, તજ્જહા-ઓરાલિય ષેઠઽવિચ્ચ આહારય તેયય કામ્મય । ’

[પચ્ચ શરીરાણિ પ્રજ્ઞસાનિ, તણયા-ઔદારિક વૈકુર્વિક આહારક તેજસ કાર્મણમ્ ।]

શરીરને યોગ્ય એવી વર્ગણાથી બનેલું શરીર તે ‘ઔદારિક’ છે અથવા બધા શરીરોની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળું શરીર તે ‘ઔદારિક’ છે

ઔદારિક શબ્દ ‘ઉદાર’ ઉપરથી બનેલો છે તેનો અર્થ ‘પ્રધાન’ યાને ‘મુખ્ય’ થાય છે આ પ્રધાનતા પૂર્ય તીર્થ કર તેમજ ગણધરદેવના દેહની કાતિને આશ્રીને રહેલી છે, કેમકે તેમના દેહની કાતિ જેવી કાતિ તો ‘અનુત્તર’ વિમાનના દેવોની પણ નથી ^૧ વળી આ શરીર સર્વોત્તમ છે, કેમકે એ શરીર દ્વારા જ મુક્તિ મેળવી શકાય તેમ છે આ ઉપગત બીજા બધા શરીરો કરતા એનું માન વધારે (એક હજાર યોજન કરતા કંઈક વિશેષ) હોવાથી એને ‘ઔદારિક’ કહેવામાં આવે છે (અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે બીજા બધા શરીરો પૈકી વૈકિંચ શરીરથી ઔપપાતિક સહેજ વૈકિંચ સમજવું કે જેનું માપ તો ૫૦૦ ધનુષ્યોનું છે, કેમકે નહિ તો ઉત્તર વૈકિંચ શરીરનું માન તો લક્ષ યોજન હોઈ શકે છે) વળી સ્વરૂપ પ્રદેશોનું બનેલું હોવાથી તે ધન નથી-વિરલ પ્રદેશી છે-‘ઉરલ’ છે આથી કરીને તેમજ લેડની માફક જૃહત્ હોવાથી પણ આ શરીર ‘ઔદારિક’ કહેવાય છે વળી માસ, હાડકા વગેરેથી બનેલું હોવાથી આ શરીર ‘ઓરાલ’ કહેવાય છે અને તેથી કરીને તે ‘ઔદારિક’ કહેવાય છે નીચે લખેલી ગાથાઓ આ વાતનું સમર્થન કરે છે -

“ તત્ત્રોદારમુરલ ઉરલ ઓરાલમેવ વિખણેયં ।
ઓરાલિયં તિ પદમ પડુચ તિત્યેસરસરીરં ॥

૧ આવશ્યક-નિર્ધારિતમાં કશું પણ છે કે—

“ સ્વપ્નમુરો નદ રુચ અગુહ્યમાનય ચિત્તવેજ્ઞા ।
જિજ્ઞાસાગુહ્ય પદ જ સોદય ત જહિંગાલો ॥ ૨૬૧ ॥ ”

[સર્વમુરો યદિ રૂપમગુહ્યમાનય વિકુર્ચીરન્ ।
જિજ્ઞાસાગુહ્ય પ્રતિ ન જોમતે તદ્ યથાઽદાર ॥]

➤ ધર્મ દેવો દિવ્ય શક્તિ વડે અશુદ્ધા જેવડું રૂપ વિકુર્ચે તો તે અગારાની પેઠે જિનેશ્વરના અશુદ્ધા આગળ શોભે નહિ

“ ગણધરમાદાર(ગ)અનુત્તરા (પ) જાવ વળચક્તિવાસુચલા ।
મહલિયા તા હીના છટ્ટાનગયા મયે સેસા ॥ ૨૭૦ ॥ ”

[ગણધરાઽઽદાર(કા)ઽનુત્તરા (ચ) યાવત્ યન(ચર)ચમિયાસુ(દેવ)ચલા ।
મહલિકા તાવત્ હીના પદ્મસ્થાનગતા મયે શોષા ॥]

અર્થાત્ તીર્થ કરના રૂપથી ગણધર, આદારક શરીરી, અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ, ત્રેવેપકવાસી દેવ, દેવલોકવાસી દેવ, ભવનપતિ, બીજા દેવો, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, જળદેવ અને મહાવિક રાજાઓ એકેકેથી અનંત ગુણ હીન રૂપવાળા ॥ અને બાકીના છ રથાનંત છે અર્થાત્ તેઓ અનંત ભાગ, અસખ્ય ભાગ કે અસખ્યેય ભાગ હીન અથવા સખ્ય ગુણ, અસખ્ય ગુણ કે અનંત ગુણ હીન છે

૨ છાયા—

તત્ત્રોદારમુરલમુરલમોરાલમેવ વિશ્લેયમ ।
ઓરાલિકમિતિ પ્રથમ પ્રતીત્ય તોર્યેશ્વરશરીરમ્ ॥

‘અળણઙ ચ તત્તોરાલં ચિત્થરવંત વળમ્સઙ પપ્પ ।
 પગઙ્ગેં નત્થિ અળણ ઇદ્દમિત્ત વિસાલ તિ ॥
 ઉરલં થેવપણસોવચિય તિ મહલ્લગ જહા મિળ્લં ।
 મસઙ્ગિહાસ્વજ્ઞ ઓરાલ સમયપરિભાસા ॥ ’

દુઃક્રમા કહીએ તો ઔદાત્મિક શરીર એવું છે કે જેની ઉત્પત્તિ બાદ તેમા વધ ઘટ અને પરિણામન સભવે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ એના ગ્રહણ, લેહન, છેદન અને દહન પણ થઇ શકે તેમ છે

વૈકિય શરીરનું લક્ષણ—

અણુત્વ-મહત્ત્વ-સૂક્ષ્મત્વ-સ્થૂલત્વાદિવિવિધક્રિયાકરણસમર્થરૂપત્ત્વમ્,
 વૈક્રિયપ્રાયોગ્યવર્ગનાભિર્જાયમાનત્વ વા વૈક્રિયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૫૮)
 તત્ત્વોપપાતિકલઙ્ઘિનિમિત્તકત્વાન્યતરરૂપત્ત્વમ્ ।

અર્થાત્ જે શરીર નાનું, મોટું, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ એમ વિવિધ પ્રકારનું કરી શકાય તે ‘વૈકિય’ બાબતુ અથવા વૈકિય શરીરને યોગ્ય એવી વર્ગભાષાઓ અનેક શરીર ‘વૈકિય’ છે આ (પ્રથમ લક્ષણગત) વૈકિય શરીર ઔપપાતિક લઙ્ઘિયથી ઉદ્ભવતા વૈકિય શરીરથી અન્ય છે ઉત્તર વૈકિય શરીર ‘સમુદ્ગહાતથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે સ્વાભાવિક વૈકિય તેવું નથી પરંતુ ઉત્તર વૈકિયના પુદ્ગલોના જેવી બાતના પુદ્ગલોથી તે બનતું હોવાથી એને ઉપચારથી ‘વૈકિય’ કહેવાય અથવા ઔદારિક શરીરથી વિલક્ષણ ક્રિયાવાળું શરીર તે ‘વૈકિય’ એમ પણ વૈકિયની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી એ વૈકિય કહેવાય જુઓ છવસમાસની વૃત્તિ (૫ ૩૭)

કહેવાની મતલબ એ છે કે નાનાનું મોટું, મોટાનું નાનું, એકનું અનેક, અનેકનું એક, દૃશ્યનું અદૃશ્ય, અદૃશ્યનું દૃશ્ય, ખેચરનું ભૂચર, ભૂચરનું ખેચર, સ્થલચરનું જલચર, જલચરનું સ્થલચર, અપ્રતિધાતીનું પ્રતિધાતી, પ્રતિધાતીનું અપ્રતિધાતી એવી ‘વૈક્રિયા’ (વિવિધ-વિશિષ્ટ ક્રિયા) કરવામા સમર્થ શરીર તે ‘વૈકિય’ બાબતુ

૧ છાયા—

અળયતે ચ તત્તોરાલં વિસ્તારવન્ત વનરુપતિ પ્રાપ્ત્ય ॥

પ્રકૃત્યા નાસ્ત્યન્યમેતાવન્માત્ર વિશાલમિતિ ।

ઉરલ સ્તાકપ્રદેશોપચિત્તમિતિ મહન્ન યથા મેળદમ્ ।

માસા-ડમ્મિ-સ્નાયુવદ્દમોરાલ સમયપરિભાષા ॥

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫ ૪૫૨

૩ વિક્રિયાનો અર્થ ‘ વિનાશ ’ પણ થાય છે પરંતુ વિનાશ તો ઔદાત્મિકાદિ પાત્રે શરીરો પરત્વે સભવે છે, કેમકે વારંવાર ઉપચય અપચય તેમજ ઉચ્છેદનો એ શરીરોમા સભવ છે આથી કરીને વૈક્રિય શરીરની વ્યાખ્યા કરતા ‘ વિક્રિયા ’ શબ્દનો આ અર્થ ન કરતા વિવિધ ક્રિયા એ અથ કરવો પ્રસૂત છે તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૦૭)મા વિક્રિયાનો આ અર્થ સૂચવ્યા બાદ એવો ઉત્તેખ

આહારક શરીરનું લક્ષણ—

સૂક્ષ્મપદાર્થસંશયવ્યવચ્છેદાદિકારણપૂર્વકં શ્રતકેવલિના કૃતત્વે સતિ વિશુદ્ધતરપુદ્ગલઘટનાત્મકત્વમ્, શુભપરિણામવત્ત્વે વિશુદ્ધદ્રવ્યોપચિતત્વે ચ સતિ અવ્યાઘાતરૂપત્વમાહારકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ : (૧૫૯)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે સંશય ઉત્પન્ન થવાથી તેનું નિગતકણુ યેળવવા માટે શુભ ટેવલીએ વિશેષતઃ વિશુદ્ધ પુદ્ગલોનું બનાવેલું શરીર ‘આહારક’ સમજવું અથવા શુભ પરિણામવાળું, વિશુદ્ધ દ્રવ્યોથી બનેલું તેમજ ‘અવ્યાઘાતી’ એવું શરીર ‘આહારક’ કહેવાય છે.

તૈજસ શરીરનું લક્ષણ—

ઉષ્ણતાલિજ્જત્વે સતિ ભુક્તાહારપરિણમનતેજોલેશ્યાદિસાધનસમર્થ-

કરવામા આવ્યો છે કે વિવિધ ક્રિયારૂપ નિદ્રિયાના (અ) એકત્વ-વિક્રિયા અને (આ) પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા એવા બે ભેદો છે તેમા ‘એકત્વ-વિક્રિયા’ વીં પોતાના શરીરની અપૃથક્ રૂપે સિદ્ધ, વાધ, દસ વગેરે ભૂતની વિક્રિયા બાજુથી, જ્યારે ‘પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા’ થી પોતાના શરીરથી પૃથક્ રૂપ પ્રાપ્તિ, મરૂપ પત્યાદિ વિક્રિયા સમજવી અવનવાસી, વ્યતર, જ્યોતિષક તેમજ કલ્પવામી, કેવામા બને પ્રકાગ્ની વિક્રિયા છે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના વૈમાનિકાને વિષે પ્રશ્નરૂપ એકત્વ વિક્રિયા જ છે નારકાના સબધમા ત્રિશળ, ચક્ર, તરવાગ, સુદ્ધગ, કુદારી વગેરે અનેક આયુષો એ એકત્વ વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા, સાનથી નરકમા મહાગોષ્ટ પ્રમાણુ લાપ કૃત્યુરૂપ એકત્વ વિક્રિયા છે, કિન્તુ અનેક પ્રદગ્ધરૂપ વિક્રિયા કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા નથી મોગ વગેરે તિર્થંચોના કૃમાગદિ ભાવ પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા મનુષ્યોનું તપ, વિદ્યા વડે પ્રધાનત્વ હોવાથી તેમને વિષે પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ પૃથક્ત્વ વિક્રિયા છે.

૧ જીવાલિગમની વૃત્તિના ૧૪ મા પત્રમા અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

“ કલ્મસિ સમુત્પન્ને સુચકેયલિણા ચિસિદ્ધલદ્વોષ ।

જ પત્ય આદરિજ્ઞ મળતિ ‘ આહારગ ’ ત તુ ॥ ”

[કાર્યે સમુત્પન્ને યતકચલિના ચિશિદ્ધલદ્વોષા ।

યદ્વ્રાહ્મિયતે મળત્યાહારક તત્ તુ ॥]

અર્થાત્ કોષ કાર્ય આરિ પડના શુનકેવલી વિશિષ્ટ લબ્ધિ વડે જે શરીર અત્ર ગમે છે તે ‘ આહારક ’ કહેવાય છે.

૨ ચૌદ પૂર્વના બાજુકાર

૩ “ આદિયતે-નિર્વૈર્યતે ઇતિ આહારમ્ ” એવી આહારકની વ્યુત્પત્તિ છે

આ શરીર કોષથી રોકાતું નથી તેમજ તે કોષને રોકતું નથી

૪ સરખાવો જીવાલિગમની વૃત્તિના ૧૪ મા પત્રમા અવન જુ —

“ સવ્યમ્સ ઝમ્મમિદ્ધ રસાદિઆહારપાકજ્ઞગ ચ ।

તેયગલદ્ધિનિમિત્ત ચ ‘ તેયગ ’ દોઢ નાયક્ય ॥ ”

રૂપત્વમ્, તેજઃશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્જાયમાનત્વ વા તેજસશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૦)

અર્થાત્ ઉખ્લુતારૂપ ચિદ્સ્વભાવુ, આધેલા આહારને પચાવનારૂ તેજઃ તેજેલેશ્યાદિ મૂકવામા કારણભૂત એવા શરીરને 'તેજઃ' બાબુ અથવા તે તેજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગબાના દ્રવ્યોથી બનેલુ શરીર 'તેજસ' કહેવાય છે

કાર્મણુ શરીરતુ લક્ષણુ—

કર્મપરિપાકત આત્મપ્રદેશૈઃ સહાન્યોન્યાનુગતાઃ સન્તો યે પુદ્ગલાઃ શરીરતયા પરિણમન્તિ તદ્રૂપત્વમ્, કાર્મણશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્જાયમાનત્વમ્, ઇન્દ્રિયનિમિત્તકશબ્દાદ્યુપલબ્ધિવિષયકોપભોગજનનાભાવરૂપત્વ વા કાર્મણશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૧)

અર્થાત્ કર્મના પરિપાકને લઈને આત્માના પ્રદેશોની સાથે એકએક કરાયેલા પુદ્ગલોતુ બનેલુ શરીર 'કાર્મણુ' બાબુ અથવા કાર્મણુ શરીરને યોગ્ય વર્ગબાના દ્રવ્યોથી બનેલુ શરીર 'કાર્મણુ' છે અથવા ઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતી શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ વિષયક ઉપભોગથી રહિત એવુ શરીર 'કાર્મણુ' છે

શરીરેની પૃથક્તા—

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરેને અગોપાગ હોય છે—ઇન્દ્રિયો અને અવયવો હોય છે, જ્યારે કાર્મણુ અને તેજસ શરીરે અગોપાગથી રહિત છે એ ઉપરથી આ શરીરેની ભિન્નતા જોઈ શકાય છે વિશેષમા પાચે શરીરે પોતપોતાને યોગ્ય એવી વર્ગબાથી બનેલા છે એટલે કે દરેકની વર્ગબા જુદી જુદી છે એથી પણ એ પાચેની પૃથક્તા સમજાય છે

૧. સયસ્ય ઋત્મસિદ્ધ રસાપાહારપાવજ્જનકં ચ ।

તેજસલબ્ધિનિમિત્ત ચ તેજસં મવતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥]

અર્થાત્ સર્વને ઉખ્લુતા વડે સિદ્ધ, ગ્રસાદિ આહારને પચાવવાવાળુ અને તેજેલબ્ધિના નિમિત્તભૂત શરીર તે 'તેજસ' બાબુ

૧ આની પ્રજ્ઞા સજ્જના જેવી એત હોય છે વિશેષમા આના નિસરણાત્મક અને આનિસર ત્મક એમ બે ભેદો છે તેમા ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરેની અદર રહેનારૂ અને દીપ્તિના કારણરૂપ એવુ તેજસ શરીર આનિસરણાત્મક છે જ્યારે જીવના પ્રદેશોની સાથે સપર્કવાળુ અને બહાર નીકળીને બાળવાના પદાર્થને બાળીને પાણુ આપનારૂ એવુ ઉત્તર ચારિત્રવાળા આત્મત કોષાતુર યુનિત્તુ તેજસ શરીર નિસરણાત્મક છે જુઓ તત્ત્વાર્થશાજી (૫ ૧૦૮)

કામંભુ શરીરની ઔદારિકાદિથી ભિન્નતા—

૪૧૭મા પૃથ્થમા અથકારે કામંભુ શરીરનું 'લક્ષણ સૂચવતા કહ્યું છે કે ધર્મોત્તુ કાર્ય કે ધર્મનો સમૂહ એ 'કામંભુ' કહેવાય છે આથી કગીને ઔદારિકાદિ શરીરે પશુ કર્મનું કાર્ય હોવાથી તેઓ પશુ 'કામંભુ' કહેવાય અને તેમ થતા પાત્ર ભેદો થટી શકશે નહિ એવી શકા ઉદ્ભવે. આતુ અમાધાન એ છે કે ઔદારિકાદિ શરીરે માટે પ્રતિનિયત કર્યો છે એટલે તેઓ કામંભુ શરીરથી પૃથક્ છે વળી માટીના ગનેલા ઘડાઓ, ગકોગ વગેરેમા ભેકે મૃત્પિડરૂપ કારણની અવિશેષતા છે છતાં સજ્જા, સ્વલક્ષણતા વગેરેના ભેદોથી તે જેમ જુદા જુદા છે તેમ ઔદારિકાદિ શરીરમા કર્મજન્યતારૂપ કાળજીની અવિશેષતા હોવા છતાં મજાદિ ભેદને લઇને તેમનામા ભિન્નતા છે વળી કામંભુ શરીરની પ્રણાલિકા વડે ઔદારિકાદિની નિષ્પત્તિ છે એટલે એથી કરીને કાર્ય-કારણરૂપ ભેદને લીધે સર્વ શરીરો કામંભુ કહેવાય નહિ વિશેષમા જેમ વૈશ્વસિક (સ્વાભાવિક) પગિણામથી ભીંજાયેલા ગોળમા ચોટેલી ધૂળ રહે છે તેમ ધર્મને વિષે ઔદારિકાદિનું વૈશ્વસિક ઉપવચથી અવસ્થાન છે એટલે પશુ ઔદારિકાદિની કામંભુથી ભિન્નતા છે

કામંભુની સનિભિત્તા—

જેનું કશું નિમિત્ત હોતુ નથી તે ગદ્યેકાને શીંગડાની જેમ અસત્ છે આ પ્રમાણે કામંભુ શરીર નિમિત્ત રહિત હોવાથી તે અમત્ છે એમ જો કહેવામા આવે તો તે બ્યાજખી નથી, કાળજી કે જેવી રીતે દીપક પોતે જ પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડતો હોવાથી પ્રકાશ્ય તેમજ પ્રકાશક છે તેવી રીતે કામંભુ પોતે પોતાનું નિમિત્ત પશુ છે અને નિમિત્તી પશુ છે વળી કામંભુ નિમિત્ત રહિત છે એ કથન અસત્ય છે, કારણ કે મિથ્યાત્વાદિ તેના કારણે છે વિશેષમા જે અનિમિત્તત્વ હોય તેનો નાશ પણ ન થાય એ સુક્તિથી કામંભુને અણેતુક ગણીને તેનો નાશ ન થતા મોક્ષના પ્રસંગને અભાવ છે એમ કહેવાતું પશુ હવે માહમ થઇ શકશે નહિ આ પ્રમાણે પાસે સ્વયં, ન પડતો ભેઇ કામંભુ શરીરનું અનિતર ન સ્વીકારના એમ દલીલ કરે કે એમા શરીરના વિશ્વ-જીરૂપ ધર્મને અભાવ છે, વાસ્તે તે શરીર નથી તો તેમા ક'ડ દમ નથી, કેમકે એમા પ્રતિમભય વધવટ થતી નહે છે એટલે તેમા વિશરણતા છે જ

કામંભુ શરીરનો મૌથી પ્રથમ નિર્દેશ ક'વો ભેઇએ, કેમકે ઔદારિકાદિનું તે અધિધાનરૂપ છે એવી દલીલની મામે એ દલીલ છે કે તે અનુભેયરૂપ છે, વાસ્તે તેનો આત્ર નિર્દેશ ક'વો

૧ ન ખાવો—

“ કર્મચિત્તારા કર્મણમદ્વિદિવિચિત્તકર્મનિષ્ક્રમ ।

સન્ધેમિ સરીરાણ કારણમૂત મુણેયલ્લ ॥ ”

[કર્મચિત્તારા કર્મણમદ્વિદિવિચિત્તકર્મનિષ્ક્રમ ।

સન્ધેવા શરીરાણા કારણમૂત જ્ઞાતકયમ્ ॥]

અર્થાત્ ધર્મનો ચિહ્ન તે 'કામંભુ' છે, આત્ર જાનના વિચિત્ર કર્યોથી અનેક અને સમસ્ત શરીરના કાળજીરૂપ એને જાણ્યું

વાસ્તવિક નથી જેમ ઘટાદિ કાર્યની ઉપવર્ણિયથી પન્માણુનું અનુમાન કરાય છે તેમ ઔદારિકાની ઉપવર્ણિયથી કાર્મણુનું અનુમાનાચાય છે, એમડે કાર્યનું વિગ કારણ છે વિશેષમાં આજેનું કાર્ય મૂત હોય તેનું કારણ પણ મૂત હોવું જોઈએ એ નિયમ અનુસાર કાર્મણુની મૂત પણ મિદ્ધાચાય છે

શરીરો મળથી કારણ-વિશેષ—

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોનું બનેલું છે, જ્યારે બાકીના ચારે શરીરો અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોના બનેલા છે અર્થાત્ ઔદારિક શરીર કરતા વૈકિય શરીર સૂક્ષ્મ, તેના કરતા આકારક સૂક્ષ્મ, આકારક કરતા તૈજસ અને તજસ કરતા કાર્મણુ શરીર સૂક્ષ્મ છે આથી ઔદારિક શરીર બધા શરીરોમાં સૌથી વધારે સ્થૂલ અને કાર્મણુ શરીર સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ છે જેમ નિચો નીકળ્યો ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોનું બનેલું છે, તેથી તે આપણે એ શરીરને આખ વાળે જોઈ શકીએ છીએ બાકીના શરીરો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણને અદૃશ્ય છે આ કારણને લીધે જીવ ઉત્પન્ન થતો તેમજ મૃત્યુ પામતો પણ દેખાતો નથી, કેમકે જોકે તે તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોથી આવૃત છે તેપણ તે શરીરો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે તેને જોઈ શકતા નથી

અત્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દોથી શુ અમજવું એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર એ છે કે વ્યનાની શિથિલતા તે 'મ્યૂલતા' છે, જ્યારે એની સધનતા તે 'સૂક્ષ્મતા' એટલે આ કંઈ પરિમાણસૂચક શબ્દો નથી શિથિલતા અને સધનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણામ ઉપર રહેલો છે જેમકે લોખંડના પિંડમાં બહુ પ્રદેશ હોવા છતાં તેનું પરિમાણ અત્પ છે, જ્યારે રૂના ઢગલામાં અત્પ પ્રદેશ હોવા છતાં તેનું પરિમાણ વધારે છે—તે વધારે જગ્યા રોકે છે આથી સમજાય છે કે પરિમાણમાં અત્પ હોવા છતાં પણ જ્યારે પુદ્ગલો શિથિલરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે 'મ્યૂલ' રહેવાય છે, અને પરિમાણમાં બહુ હોવા છતાં જ્યારે તેઓ સધનરૂપે પરિણમે છે—ઉત્તરોત્તર ગાઢ થતાં જાય છે ત્યારે તેઓ 'સૂક્ષ્મ' રહેવાય છે કાબલા ત કે સખા પરિમાણ વાળા ભેડ (ભિંદા)ના અને હાથીના દાતનો આપણે વિચાર લીધું તો જણાશે કે ભિંદાના દાતની રચના શિથિલ છે, જ્યારે હાથીના દાતની રચના એનાથી ગાઢ છે આથી પરિમાણ સમાન હોવા છતાં ભિંદાના દાતની અપેક્ષાએ હાથીના દાતનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે

વિશેષમાં અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં નાખવું કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દો આપેક્ષિક (relative) છે એટલે કે ઔદારિક શરીરથી વૈકિય શરીર સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ આકારક શરીરની અપેક્ષાએ તો તે મ્યૂલ છે આ નીતે આકારક શરીર પૂર્વવર્તી શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે

શરીરોના પ્રદેશોની મખ્યા—

ઔદારિક શરીરના પ્રદેશો કરતા અસખ્ય ગુણ પ્રદેશો વૈકિય શરીરના છે, વૈકિય

૧ આ કારણથી તો ઔદારિકને પ્રથમ સ્થાન, વૈકિયને ત્યાર બા પ્ત્યાદિ ક્રમ ચામતો છે

૨ તત્ત્વાર્થની જૂદાઈ (૫ ૧૮૮)ના પ્રદેશનો અર્થ સૂચવતા કહ્યું છે કે—

શરીરના પ્રદેશોથી અસખ્ય શુભા આહારક શરીરના પ્રદેશો છે, તેજસ શરીરના પ્રદેશો આહારક શરીરના પ્રદેશો કરતા અનંત શુભા છે, અને કામણી શરીરના તો વળી એનાથી એટલે તેજસ શરીરના પ્રદેશોથી પણ અનંત શુભા છે

આ ઉપગ્રથી સમજાય છે કે ઉત્તરોત્તર શરીરનું આરભક દ્રવ્ય પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતા પુર્ણિમાશુભા અધિક છે, છતાં પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને ઉત્તરોત્તર શરીર પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતા નિમિષક, નિમિષકતર ચાને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતા બનતું જાય છે પરમાણુઓથી બનેલા જે રૂઢિ ધોથી શરીરની ગ્યતા થાય છે તે જ રૂઢિ શરીરના આરભક દ્રવ્ય છે ત્યાં સુધી એક, એક પરમાણુ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે ત્યાં સુધી એનાથી શરીરનું નિર્માણ થતું નથી, કિન્તુ જ્યારે અનંત પરમાણુઓ એકત્રિત થઈ પરમાણુ-યુજ ચાને રૂઢિ બને છે ત્યારે તેનાથી શરીર બને છે ઔદારિક શરીરના આરભક રૂઢિ ધોથી વૈકિય શરીરના આરભક અસખ્યાત શુભા છે અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના તેમજ વૈકિય શરીરના આરભક રૂઢિ અનંત પરમાણુઓના બનેલા છે છતાં પણ અનંત સખ્યા અનંત પ્રકારની હોવાથી વૈકિય શરીરના રૂઢિગત પરમાણુઓની અનંત સખ્યા ઔદારિક શરીરના રૂઢિગત પરમાણુઓની અનંત સખ્યાથી અસખ્યાત શુભા છે આ પ્રમાણે બાકીના શરીરો પરત્વે વિચારી લેવું

શરીરોના પ્રમાણ —

આહારક નિવાયના સર્વે શરીરોનું જન્મ્ય પ્રમાણ અશુનના અમખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, જ્યારે આહારકનું જન્મ્ય પ્રમાણ એક હાથમા ઘડક ઓડ છે^૧

ઔદારિક શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ ચાને આ દેહની વધારેમા વધારે જીવાઈ એક હંભર યોજન કરતા કંઈક વિશેષ છે^૨ એ પ્રમાણે કૃત્રિમ વૈકિય શરીરનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન ઉપનાત ચાર આગળ છે^૩ આહારક શરીર એક હાથનું હોય છે કેવલી ભગવાનનાં તેજસ અને કામણી

“ પ્રવૃદ્ધો દેશ પ્રવેશ અનન્તાણુ ક્ષ્ણક પ્રદેશોડયમિધીરતે ”

સવાઈસિદ્ધિમા તો એનો અર્થ ‘પરમાણુ’ કો છે, કિન્તુ એ અર્થ વાસ્તવિક નથી એમ મૃદુવૃત્તિકાર નિમિત્તિ સન્દો હાગી સૂચવે છે —

“ ન પુન પ્રવેશા પરમાણવા મૃદાન્તે, અર્થાત્તમવાત્ । ”

૧ સમનાયાગમા કલ્પે પણ છે કે —

“ આહારકશરીરસ્ત જહ્ન્યેન દેમૂળા રચણી, ઉક્ષોત્તેજ પરિપુણા, રચણી ”
[આહારકશરીરસ્ત જય યેન દશોના રત્નિ, ઉત્કૃષ્ટેન પરિપુણા રત્નિ]

૨ આ હકીકત પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાષ આશ્રીને સમજની ‘સ્વપ્રભુમણુ’ સંસ્કૃતિના મત્સ્ય આશ્રીને પણ આ વાત પટે છે એમ જીવસમાસની વૃત્તિ (૫ ૩૬) ઉપગ્રથી જાણી છે

૩ આ વાત મર્જાન મંત્રવૃક્ત વૈદિક શરીરની અપેક્ષાએ જાણવી નિચારો શ્રોત્રિયકુમારેનું ચરિત્ર

શરીરે તેઓ 'સમુદ્ધાત કરે ત્યારે લોકાકાશ જે-વડા મોટા હોય છે તે વખતે એની બિચાઈ

૧ કયા કેવીઓ સમુદ્ધાત કરે અને તે કેવી રીતે કરે એનો વિચાર અતિમ ઉચ્ચાસમા કરીશુ અહીં તો એટલું જ નિવેન કરીશુ કે 'સમુદ્ધાત'માં એકીબાવવાથી સમ, પ્રાપ્ત્ય વાગી હત અને ગતિ તથા મહાવાચક ઘાત શબ્દો છે આત્મ-પ્રદેશોને બદલ કાઢવા એ અર્થ ગતિ-પદ્ધતિ સમજવો, જ્યારે કર્મ-પુદ્ગલોનો વિનાશ કરવો-તેનું પરિણામ કરવું એ સહાર-પદ્ધતિ અર્થ જણવો કાલાતરે ભોગવવાના હોય એવા કર્મ-પુદ્ગલોને પણ તરત બળ વાપરીને-ઉદીરણા વડે અર્થને ખપારી નાખવા એ સમુદ્ધાત અર્થ છે બાવાર્થથી તો સમુદ્ધાત એટલે ગતિપરિણામવિશેષ સમજવો સમુદ્ધાતના એકદર જે સાત પ્રકારો છે તેમાં કેવળ-સમુદ્ધાત છેલ્લો છે એની પૂર્વેના છ હથરથો આશ્રીને કે આ છના નામો આનુક્રમે (૧) વેદના-જય, (૨) કથાપ-જય, (૩) મરણાતિક (મરણરૂપ અતવાળો), (૪) વૈકિય, (૫) આદારક અને (૬) તેજસ છે આ છ અતમુદ્ધત જેટલા કાળના છે, જ્યારે કેવળ-સમુદ્ધાત આઠ સમયનો છે આ છ પૈકી છેવટના ચાર સમુદ્ધાતો સાથે તો અનુત્તર પ્રકરણને સમય છે જ એટલે એનો તો વિચાર કરવો જ જોઈએ સાથે સાથે બાકીના બેનું પણ રચન અવલોકન કરી લેવું સર્વથા અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય એમ માની છએની નીચે મુજબ આઠી રૂપરેખા આલેખવામાં આવે છે—

(૧) વેદનાથી વ્યાકુળ બનેલો આત્મા અનત પરમાણુઓ વડે વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બદલ કાઢી, બળા વગેરેના અતરોને તેમજ મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને તે વડે પૂરીને, લખાઈ અને પહોળાઈથી પોતાના દેહ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાલી-વ્યાપી અતમુદ્ધત સુધી મહે અને એ દરમ્યાન અસાત-વેદનીય કર્મના પુરાતન ધણા અશોનુ શાતન કરે-એવી નાખે આનુ નામ 'વેદના સમુદ્ધાત' છે

(૨) એવી રીતે કથાપથી વ્યાકુળ બનેલો શ્રવ પોતાના પ્રદેશોથી મુખ વગેરે છિદ્રોને પૂરે અને તેને પૂર્વની પેઠે વિશ્લેષીને પોતાના દેહ જેટલા લાગ પહોળા ક્ષેત્રમાં વ્યાપી કથાપ-મોહનીય કર્મના ધણા અશોનુ શાતન કરે અને સાથે સાથે દ્વિત્વ પૂર્વક અન્ય અનેક અશોનુ મદલ્ય કરે (કેમકે, નહિ તો મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો પ્રસન્ન આવી જાય) આનુ નામ 'કથાપ-સમુદ્ધાત' છે

(૩) અતમુદ્ધત જેટલું આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય ત્યારે મરણાતથી દુખી થતો શ્રવ મુખાગિ છિદ્રોને પોતાના આત્મ-પ્રદેશો વડે પૂરે અને જાણ અને પહોળાઈમાં પોતાના શરીર જેટલા અને નબળા જઘનથી અનુનના અસખ્યાતમાં ભાગ જેટલા અને ઉત્કૃષ્ટથી એક દિશામાં ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી અસખ્યાત યોજન જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપી અતમુદ્ધતમાં જતું પામે આ પ્રમાણે મત્સ-સમુદ્ધાતને પામેલો શ્રવ આયુષ્ય-કર્મના ધણા પુદ્ગલોનું શાતન કરે, પરંતુ નવા ન મદલ્ય કરે અત્ર એ વિશેષના છે કે કોઈક શ્રવ એક જ મત્સાતિક સમુદ્ધાત વડે નરકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં આહાર કરે છ તેમજ શરીર પણ બાંધે છે, જ્યારે કોઈક શ્રવ સમુદ્ધાતથી નિરૂત થઈ ૨૧સરીરમાં આવી ફરીથી સમુદ્ધાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે આ સંબંધમાં જુઓ ભગવતી (૨૧, ઉ ૬, સ ૨૪૫)

(૪) વૈકિય-સમુદ્ધાતને પામેલો વૈકિય શક્તિવાળો શ્રવ કર્મથી આવૃત એવા આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બદલ કાઢી, જાણ અને પહોળાઈમાં પોતાના દેહ જેટલો અને લાગમાં સખ્યાત યોજન જેટલો તેનો દેહ બનાવી પૂર્વે ઉપાર્જિત વૈકિય-શરીર-નામ-કર્મના અશોનુ શાતન કરતો વૈકિય શરીરને યોગ્ય એના રૂપોનો સમુદ્ધાત કરે કે આનુ નામ 'વૈકિય-સમુદ્ધાત' છે ઉત્તર વૈકિય રૂપ ધારણ કરવાની જ્યારે જ-૨ પડે ત્યારે આ સમુદ્ધાત કમલ છે

લોકાકાશના જેટલી એટલે ચૌદ જન્યુની હોય છે

શરીરોની અવગાહના—

આહારક શરીરની અવગાહનાના પ્રદેશો સૌથી ઓછા છે એનાથી સખ્ય ગુણ પ્રદેશોમા ઉત્કૃષ્ટ ઔદારિક શરીર અવગાહીને મહે છે એ પ્રદેશો કન્તા સખ્ય ગુણ પ્રદેશોમા ઉત્કૃષ્ટ વૈક્રિય શરીર અવગાહીને મહે છે અર્હત પ્રભુ સમુદ્ધાત કંઈ ત્યાગે તેના જન્મે શરીરો લોકાકાશના તમામ પ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે અન્ય જીવોના સળધમા તો મનુષ્ય-સમુદ્ધાતના સમયે તેજસ અને વામણ શરીરો ઉત્પત્તિ-સ્થાન સુધી લાળા હોય છે, બાકીના સમયે તો પોતપોતાના શરીર

(૫) તેજસ-સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેતો અને તેજેસ્વારૂપ શક્તિવાળો જીવ વૈક્રિયની પેઠે કર્મથી વાંઠાયેના એના પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને તેના સ્વશરીરના જેટલો જડો તેમજ પહેલો તથા સખ્ય યોજન લાગો દડ બનાવી પૂર્વે બાધેલા તેજસ અશોભુ સાતન કરી અને અન્ય યોગ્ય અશોને પ્રદણ કરી તેજેસ્વા મકે આનુ નામ ‘ તેજસ-સમુદ્ધાત ’ છે

(૬) ચૌદ પૂર્વધારી આહારક લબ્ધિરાળા મુનિ આત્મ-પ્રદેશો વડે પોતાના શરીરના જેટલો જડો અને પહેલો તેમજ સખ્ય યોજન લાગો દડ બનાવી પુરાતન આહારક-પુદ્ગલોને ખેરવના અને અન્ય યોગ્ય પુદ્ગલોને પ્રદણ કરતા આહારક શરીર બનાવે આ ‘ આહારક-સમુદ્ધાત ’ કહેવાય છે

વેદનાદિ સાત સમુદ્ધાતોમા અનુક્રમે અસાતવેલીય-કર્મ, ચારિત્રમોહનીય-કર્મ, આયુષ્ય-કર્મ, વૈક્રિય-શરીર-નામ-કર્મ, તેજસ-શરીર-નામ-કર્મ, આહારક-શરીર-નામ-કર્મ અને વેદનીય, નામ તથા ગોત્ર એ ત્રિવિધ કર્મ, પ્રધાન પદ ભોગવે છે નારકોને વિષે તેજેલબ્ધિ, આહારક-લબ્ધિ અને સર્વગતોનો અભાવ હોવાથી તેમને પ્રથમના ચાર, અસુરકુમારોદિ દશે બનનપતિઓને પહેલા પાચ, વાયુકાય સિનાવના એકેન્દ્રિય તેમજ વિકલેન્દ્રિયને પ્રાથમિક ત્રણ, વાયુકાયિકને આઠ ચાર, પચેન્દ્રિય તિય ચ પછી કેટલાકને તેજેલબ્ધિ હોવાથી પ્રાથમિક પાચ, મનુષ્યોને સાતે સાત અને વ્યતગ, જ્યોતિષક તેમજ વૈમાનિકને પાચ સમુદ્ધાતો સભવે છે

એક જીવ આશ્રીને વેદનાદિ ચાર સમુદ્ધાતો અનત વાર, આહારક-સમુદ્ધાત તો વધારેમા વધારે ચાર વાર (અને ઓથી વાર આહારક શરીર રચનાર તે જ બનમા મોઢે જાય) અને કેવલિ-સમુદ્ધાત એક જ વાર હોય છે

૧ આખના પનવાગમા એક લાખ યોજન જનારા દેવ જ મરિનામા જેટલુ અતર કાપે તેને ‘ રજ્જુ ’ કહેવામા આવે છે આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

‘ જીયળલ્લપમાણ નિમેલમિત્તેણ જાહ જ દેવો ।

છમ્માસેણ ચ ગમણ પગ ‘રજ્જુ’ જિના તિત્તિ ॥ ’

[યોજનલક્ષમાણ નિમેષમાત્રેણ ગચ્છતિ યદ્ દેવ ।

પણ્માસેન ચ ગમનમેકા રજ્જુ જિના વદન્તિ ॥]

એ દળર બારના માપવાળા ખૂન તપેના લોખડના ગોળાને પરાક્રમી દેવ જોરથી નીચે ફેંકે તો તે ગોળો ધસાતો ધસાતો ચડ જતોએ આપનો આવનો જ મામ, જ દિન, જ પ્રહર અને જ ધડીમા જેટલુ અતર કાપે તે અતરને ‘રજ્જુ’ કહેવામા આવે છે એમ રત્નસચ્ચની ગાથાઓ ઉપરથી જણાય છે

(ઔદારક ઢે વૈજ્ય) જેવડા હોય છે વળી મનુષ્યાતિક મનુષ્યાતને પામેવા જીવોની કામંજી શરીરની અવગાહના એકેન્દ્રિયાન્તિ પ્રાણીઓના તૈજસ શરીર જેવડી હોય છે કેમકે આ બે શરીરો સહચારી છે મનુષ્યાત-સમુદ્ધાન વખતે મને જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના દેહના જેટલી જડી અને પહોળી હોય છે

મનુષ્યાતિક મનુષ્યાત વખતે એકેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહનાની લબાઈમાં દર છે, કેમકે તે ઝાઝામાં ઝાઝી અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગ એકેન્દ્રિયની જેટલી અને વધારેમાં વધારે લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા અવગાહના સુધીની છે, જાણુ કે એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિનો આ પ્રમાણે સભવ છે આ અપેક્ષા પ્રમાણે વિચારતા સામાન્યપણે જીવોની તૈજસ અવગાહના લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની ઠી શકાય છે

વિકલેન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના—

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગ જેટલી છે, બધારે ઉત્કૃષ્ટથી તે તિયંગ-લોકાત સુધીનો છે, કેમકે વિકલેન્દ્રિયનો સભવ ૧૦-લોકમાં જ છે માથે માથે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લઈએ કે અધો-લોકમાં અધોલોકના ગામેની વાવો વગેરેમાં તેમજ ઊર્ધ્વ-લોકમાં ૧૦ ' પાકુક ' વનની વાવ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયનો સભવ છે તે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અધોગ્રામ અને ' પાકુક ' વનથી લોકાત સુધીની ઠી શકાય તેમ છે

નાગકોની તૈજસ અવગાહના—

નાગકોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યપણે એક હજાર ચોત્તરથી કઈડ અધિક છે ' લવણ ' મનુષ્યની આરે દિશામાં આર ૧૦ પાતાવકલશ છે એ કળશો પૃથ્વીમાં એક લાખ ચોત્તર અવગાહીને

૧ રતરથાન આગ્રીને સમજવો

૨ જેનાથી કોષ દીપ કે સમુ વોટાયેતો નથી એવો ' જખૂ ' દીપ જેમ સર્વ દીપો અને સમુદ્રોની મધ્યમાં છે તેમ એની વચ્ચેવચ્ચ એક લાખ ચોત્તર જેવો ' મેરુ ' પર્વત આવેતો છે ત્રણ કોષનાં આ પર્વત ત્રણે લોકમાં અવગાહીને રહેતો છે અને એ એક એકથી જોયા એવા ભદ્રશાળ, નંદન, સૌમનસ અને પાકુક એ નામના આર વનોથી ઘેરાયેતો છે પાકુક ' વન સૌથી જીવુ છે અને તે ' મેરુ ' પર્વતની ટોચ ઉપર આવેતુ છે એનો આકાર વનમ જેવો છે ' મેરુ ' પર્વતના મૂળમાં વવય-પરિલેપી જે ' ભદ્રશાલ ' વન છે ત્યાંથી ૫૦૦ ચોત્તર જીવે બીજી તેવા આપરતુ ' નંદન ' વન છે ત્યાંથી ૬૨૫૦૦ ચોત્તર જીવે ત્રીજી એવે ઝાગકાર ' સૌમનસ ' વન આવે છે ત્યાંથી ૩૬૦૦૦ ચોત્તર જીવે ચતુર્થ પાકુક ' વન આવે છે આ વનમાં તીર્થ કરેતો રતાર-મહોત્સવ કરાય છે

૩ ' મેરુ ' પર્વતની પ્રત્યેક દિશામાં ૮૫૦૦ ચોત્તર જેટલા ' નવણ ' સમુદ્રને અવગાહીને એકેક ' પાતાન-કનક ' છે એનો આપર અગિયાર જેવો-મોટા કુખ જેવો છે પૂર્વ, દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં આવેતો પાતાન-કલશોના નામે અતુકમે વડવાયુષ કે વનયુષ કે ૧૫ કે ૨૫ કે ૩૫ અને ૪૫ થાય છે,

ગહેલા છે તેમની વજ્રમય કિલ્કિંગિકા-હીંડની (કુકચ) એક હનગ યોજન પ્રમાણુક છે . આથી કરીને નિશ્ચય રહેવા એ કળગોમા (તેમજ લઘુ કળગોમા) એકદમ નીચલા ત્રીજા ભાગમા કેવળ વાયુ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમા જળ અને વાયુ બે છે અને ઉપરના ત્રીજા ભાગમા કેવળ જળ છે . 'ત્રીમન્તલ વગેરે નરકમા રહેલો કોઇક નાગ પાતાલકલશની સમીપમા રહીને મગ્ણાતિક સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાલકલશના કુકચને લેલીને એ કલશના વચલા કે નીચલા ત્રીજા ભાગમા માછના તરીકે ઉત્પન્ન થાય, કેમકે એથી આગળ તિર્યચ કે મનુષ્યનો સભવ નથી અને નરક મરીને તિર્યચ કે મનુષ્ય સિવાયની ગતિમા જન્મે તેમ નથી જ

નારડોની તૈજસ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે નીચે છેક સાતમી નગ્ક સુધી છે, કેમકે એમનો પોતાના સ્થાનને વિષે ગહેવાનો મલવ છે, તિર્યગ્ દિશામા છેક ' સ્વયભૂમણુ ' સમુદ્ર સુધી છે, કારણુ કે ત્યા નાગકાની મત્સ્યરૂપે ઉત્પત્તિનો મલવ છે, અને ઊંચે છેક ' પાડુક,' વનના જળા શય સુધી છે, કેમકે એથી ઊંચે મનુષ્ય કે તિર્યચનો મલવ નથી

૫ ચૈન્દ્રિય તિર્યચની તૈજસ અવગાહના—

૫ ચૈન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી વિકલેન્દ્રિયની સમાન ભણુવી

જ્યારે આના અધિધાયક દેવોના ક્રમવાર કાલ, મહાકાલ, વેલજ અને પ્રભજન એ નામો કે પ્રત્યેક પાતાલકલશ મળમા તેમજ મુખમા દશ દળગ યોજન વિસ્તીર્ણુ (ચિહ્નલવાળો) કે, જ્યારે મધ્યમા એક લાખ યોજન વિસ્તીર્ણુ છે આ પ્રમાણેના ચાર પાતાન-કલશોના અતરોમા બીજા નાના પાતાન-કલશો છે તેની કુલે સખ્યા ૭૮૮૪ છે, કેમકે પ્રત્યેક પાતાન-કલશના પરિવારરૂપે ૧૮૭૧ લઘુ પાતાન-કલશો છે આ પ્રત્યેકના મળનો, મધ્યનો અને મુખનો ચિહ્નલ અનુક્રમે સો, દળગ ને એ યોજન છે, જ્યારે તેની ભૂમિમા અવગાહના દળગ યોજનની છે અને તેની કિલ્કિંગિકા દશ યોજનની છે જમતના તથાવિધ સ્વભાવને લઇને એકી વખતે મુકર કરેના વખતે દિવસમા બે વાર જ મોટા નાના બધા કલશોમા સૌથી નીચલા તેમજ તેની ઉપરના ત્રિભાગમા બહુ મોટા, ધર્વ ગમનશીલ તેમજ પ્રમળ શક્તિવાળા વાયુકાય છવેા ઉત્પત્તિને અભિમુખ થાય છે અને સાર નાદ ક્ષણમા સમન્વિષ્મકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે પડીથી તે ચર્નિત થઇ પરપર અચકાય છે, ક્ષોભ પામે છે અને ઊંચે આમ તેમ પથ્થગય કે આમ થવાથી બીજા વાયુઓને તેમજ જળને આઘાત પહોંચે છે અને તેથી જળ ઊંચે ઊઠેછ આ પ્રમાણે નીચના અને મધ્ય ત્રિભાગમા મહેના વાયુઓ ક્ષોભ પામતા તેઓ ઊંચેના જળને બહાગ કાઢે છે અને તેથી 'ત્રાણુ' સમુદ્રમા વૃદ્ધિ થાય ઇ પરંતુ વાયુઓ શાન થતા ફરીથી પાછુ તે જળ તેના સ્થાનમા આવી રહે છે એટલે પાછી હાનિ થાય છે આ પ્રમાણે 'લવણુ સમુદ્રમા વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે ચૌતસ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમને દિવસે એમા ખાસ વિશેષતા જણાય છે

૧ ' રત્નપ્રજા ' નામની પૃથ્વીમા આવેતો આ નરકાવાસ છે

૨ આપણે જે લોકમા વળીએ છીએ એ તિર્યગ્-લોકમા આવેના સમુદ્રમા આ કે નરક છેલ્લો અને સૌથી મોટો સમુદ્ર છે એના પડી જેમ કાષ મયુદ્ર નથી તેમ માઇ વીપ પણ નથી

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના—

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના જઘન્યત અગુલના અસખ્યેય ભાગ જેટલી છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે મનુષ્ય-ક્ષેત્રથી લોકાત સુધીની છે

દેવોની તૈજસ અવગાહના—

ભવનપતિ, વ્યતઃ, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે ‘સૌધર્મ’ અને ‘ઈશાન’ દેવલોકના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, કેમકે રતનના આભૂષણો વગેરેમા મમત્વની ખુદ્ધિથી તેને વિષે પૃથ્વીકાયાદિરૂપે તેમના જન્મનો સભવ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તેમની તૈજસ અવગાહના નીચે છેક ત્રીજા નગ્નના પૃથ્વી-તલ સુધીની જાણવી, કેમકે ત્યાં ગયેલામાના કેટલાકનું ત્યાં મરણ થવાનો સભવ છે, તિયગ્ દિશામા છેક ‘સ્વયભૂરમણ’ના અતિમ છેકાની વેદિકા સુધી જાણવી, અને ઊંચે છેક ‘ઈષ્ટાગ્નિમારા’ પૃથ્વીના ઉપરના તળિયા સુધીની જાણવી આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે જેટલે સુધી જ પૃથ્વીકાયાદિની ઉત્પત્તિનો સભવ છે

ત્રીજા ‘સનત્કુમાર’થી તે ‘સહસ્રાર’ દેવલોકવાસી દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે કેમકે સનત્કુમારાદિ દેવો નક્કા ગર્ભજ મનુષ્ય કે ગર્ભજ તિર્યચ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેમની એકેન્દ્રિયાદિરૂપે ઉત્પત્તિનો સભવ જ નથી આથી આ દેવો પૈકી ડોઘ મહગચવ (‘મેરુ’ પર્વત) ઉપરની વાવ વગેરેમા જલ-ક્રીડા કરવા ગયેલો ત્યાં આસુધ્યના ક્ષયથી પોતાથી અત્યંત નજીક પ્રદેશમા મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય આ પ્રમાણે જઘન્ય અવગાહના સભવે છે અથવા તો ડોઘક સનત્કુમારાદિ દેવ પૂર્વ મળધવાળી મનુષ્યના ભવમા ભોગવેલી મહિલાને વિષે મોહ પામી એના અવાચ્ય પ્રદેશમા પોતાનો અવાચ્ય અશને નાખી તેને આલિંગન કરતા મૃત્યુ પામી એ સ્ત્રીના જ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય તો એની પણ આટલી જઘન્ય અવગાહના સભવે છે

‘સનત્કુમાર’થી તે ‘સહસ્રાર’ સુધીના દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહના નીચે છેક ‘પાતાલકલશ’ના વચવા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય, કેમકે ત્યાં મત્સ્ય-દિને સભવ છે, તિયગ્ દિશામા છેક ‘સ્વયભૂરમણ’ મયુરના છેકા સુધી હોય અને ઊંચે છેક ‘અગ્નિ’ નામના બ્રાહ્મા દેવલોક સુધી હોય, કેમકે કોઈક સનત્કુમારાદિ દેવ ‘અગ્નિ’ દેવગોડમા વસતા ડોઘ મિત્ર-દેવની નિશ્ચાથી ત્યાં જાય અને ત્યાં મરણ પામે

આ
ક

૧ ‘પુષ્કર દ્વીપમા એની જાતનર મધમા સફરના કિન્નાતી જેમ ગોળાકારે માનુષેતા’ પર્વત આવેલો છે આ પર્વત મનુષ્ય લોકને ઘેરીને ઉભો છે આની પૂર્વનો સમગ્ર ભાગ અથાત ‘જપ્ત દ્વીપ ધાતકી’ દ્વીપ અને પુષ્કર દ્વીપનો અડધો ભાગ જેટલે અગ્નિ દ્વીપ એ મનુષ્ય-ક્ષેત્ર’ મણિય ઉ, કેમકે જેટલા ભાગમા જ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિનો સભવ છે

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ અતિમ ઉદાસ

‘આનત’ થી તે ‘અચ્યુત’ સુધીના દેવલોકના દેવોની જન્ય તૈજસ અવગાહના એક અશુભના અમખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે ‘આનત’ વગેરે દેવલોકના દેવો તેો મનુષ્ય તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય તરીકેની ઉત્પત્તિ તેો મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ સભવે છે એટલે આ હકીકત કેવી રીતે સગત થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વ લવની વલ્લભાને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને તેના તરફના પ્રેમથી જે આછાને તે તેની સમીપ આવી તેની સાથે વિષય-ભોગ કરતા મરણ પામી તેના જ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય^૧

આનતાદિના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે અષોઞ્ચામ સુધી હોય છે, તિર્યગ્ દિશામા મનુષ્ય-ક્ષેત્ર પર્યંત જ હોય છે, અને ઊંચે ‘અચ્યુત’ દેવલોક સુધી હોય છે, કેમકે એ દેવ લોકમા ગહેતા મિત્રની નિશ્ચાથી ત્યા ગયેવાનુ ત્યા મરણ સભવે છે ‘અચ્યુત’ દેવલોકના દેવોની ઊર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખર પર્યંત હોય છે, કેમકે અચ્છદ્વષ્ટે ત્યાં ગયેલા કેટલાકનુ ત્યા મરણ સભવે છે

‘ઐવેયક’ અને ‘અનુત્તર’ વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જન્યથી પોતાના મ્યાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિ સુધી છે, કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોના સભવ નથી અને ઐવેયકાદિના દેવો અહીં આવે તે અસભવિત વાત છે એ દેવોની ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના નીચે અષોઞ્ચામ સુધી, તિર્યગ્ દિશામા મનુષ્ય-ક્ષેત્ર સુધી^૨ અને ઊંચે પોતાના સ્થાન સુધી છે શરીરોની સ્થિતિ—

ઔદાગિઠ શરીરની જન્ય સ્થિતિ અત્યુર્ધ્વતની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ માગરોપમની છે વૈભાવિક અને કૃત્રિમ વૈકિયની જન્ય સ્થિતિ અત્યુર્ધ્વતની છે (જેમકે કેટલાક બાહ્ય પર્યાપ્ત વાયુકાયની), જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પરત્વે મતાતર છે જેમકે ‘જીવાભિગમ પ્રમાણે’^૩ કૃત્રિમ વૈકિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નારદ પરત્વે અત્યુર્ધ્વતની, તિર્યગ્

૧ આનતાદિ દેવલોકના દેવો કદાચ મન વડે જ વિષય મેવનાગ હોય છે તેઓ દેવીઓના પણ કાય-રૂપથી કરતા ત્યાં અને વળી તેમનો કામ ક્ષીણ કે છતા તેમની જે આ પ્રકારે નિકળના થાય છે તેથી કામદેવની કુર્જયતા સિદ્ધ થાય છે સાથે સાથે ‘વિનાશકાલે વિપરીતચુદિ’ એ વાક્ય પણ ચરિતાય^૪ થતુ જણાય છે તેમજ કર્મની વિચિત્રતા પણ જોવાય છે

૨ વિદ્યાધરો આ સહિત ‘નદીપર દીપ સુરી આવે છે તેમજ કામથી વિદ્વંત બની ત્યા નિષય-મેવન પણ કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર ગર્ભમા મનુષ્ય ઉત્પન્ન મનો નથી

૩ સપ્તમા—

“અતમુહુત નરપસુ દોહ ચત્તારિ તિરિયમણુપસુ ।

દેવેસુ અદ્વમાસો ડકોસ વિઝવણાકાલો ॥”

[અતમમુહુર્ત નરકેષુ મવતિ ચત્તારિ તિર્યેદમનુષ્યેષુ ।

દેવેષુ અદ્વમાસ ડકુરો વિકુર્વણાકાલ ॥]

૪ આ ઉપરથી કયા કયા શરીરો કૃત્રિમ છે અને કયા જન્મસિદ્ધ છે એવો સદજ પ્રશ્ન

અને મનુષ્ય પરત્વે આગ્રહાત્મક દુર્તની અને દેવે ની એક પખવાડીઆની છે ભગવતીમા તે વાયુની, સત્તી તિર્યચની તેમજ સસી મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વિક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ગિચ્છિતિ એક અતમુદ્ધર્તની કહી છે 'સૂત્રકૃતાગ્ર (અ પ, ઉ ૨)મા કહ્યું છે તેમ આ નરજોમા અતરિક્ષને વિષે કહેલો, મહાદુષ્ટાધાયક, એક શિનાનો ઘડેલો, લાભો, વૈકિય તેમજ પન્માધામિકે વિકુર્વેલો એવો એક પર્વત છે તેની ઉપર હાય કેવીને ચઢતા નારડોને મહત્તમ મુદ્ધર્ત સુધી હણવામા અને સતાપ વામા આવે છે આ પરમાધાર્મિકે વિકુર્વેલો આ પર્વતની અર્ધ માત્રથી અધિક સ્થિતિ કહી છે એટલે આમા ખરી વાત શુ છે તે તો ડેવવી બાણે

આહારકની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ ઉભય સ્થિતિ અતમુદ્ધર્તની છે તેજસ અને કાર્મણુ શરીરોની સ્થિતિ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે લગ્ય જનોને સિદ્ધિ મળતા એ ધોનો અભાવ હોવાથી તેમને ઉદ્દેશીને એ સાત છે, જ્યારે અલગ્યો આશીને બેઠ અનત છે આ જઘન્ય સ્થિતિ સમજે કે ઉત્કૃષ્ટ સમજે તે એક જ છે

શરીરોનું અતપ-ખડેત્વ—

આહારક શરીરોની મજ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે એનો ક્વચિત્ જ સભવ છે વળી જ્યારે એ હોય છે ત્યારે જઘન્યથી તે એક ટે બે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ હજાર હોય છે વૈકિય શરીરોની સખ્યા આહારકથી અમખ્ય ગુણી છે, કેમકે એ શરીરોના સ્વામીઓ અસખ્ય છે વળી ઔદારિક શરીરોની સખ્યા આથી પણ અમખ્ય ગુણી છે^૧ અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે

ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર એ છે કે કાર્મણુ અને તેજસ શરીર તો નથી જન્મસિદ્ધ કે નથી કૃત્રિમ એટલે કે તે જન્મની પડી પણ થાય છે અને જના અનાદિ સમય છે આહારક શરીર તો કૃત્રિમ જ છે એ દેખીતી વાત છે અને એની ઉત્પત્તિ આહારક-લબ્ધિને આભારી છે વૈકિય શરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ ગને જાતવું કે જન્મસિદ્ધ વૈકિય શરીર ઉપપાત-જન્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા એવા દેવો અને નારડોને જ હોય છે કૃત્રિમ વૈકિય શરીરનું કારણ લબ્ધિ છે આ લબ્ધિ પણ બે પ્રકારની છે એક તપથી પ્રાપ્ત અને બીજી જન્મથી સિદ્ધ તેમા તપોજન્મ લબ્ધિ કેટલાક જ મર્જાન મનુષ્ય અને તિર્યચને જ સભવે છે બીજા પ્રકારની લબ્ધિ કેટલાક બાહર વાયુકાય જીવોને વિષે સભવે છે ઔદારિક શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને એ શરીરોના અધિકારી અર્થ તેમજ સન્મર્ચન-જન્મથી પેલ થતા મનુષ્યો અને તિર્યચો છે અર્થ લબ્ધિજન્મનો અર્થ ઉત્પત્તિ મમજવો, નદિ કે પ્રયોગ વૈકિય અને આહારકની જેમ તેજમનો ઉત્પત્તિ લબ્ધિથી નથી બાકી એો પ્રયોગ લબ્ધિથી શક્ય છે અને એ અપેક્ષા એ બને એ કૃત્રિમ કહેવાય એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

૧ " ચેતાગ્નિય નામ મહામિતાપે, પચાયથ પચયમતલ્લિક્ષે ।

હમ્મતિ તત્ત્વઃ સહુકરકમ્મા, પર સન્માણ મુદ્ધત્તયાણ । ૧૦૥ " —ઉપખનિ

[ચેન્દ્રિયે નામ મહામિતાપે પચાયતે પર્વતેન્દ્રિયે ।

દ્યન્યન્ને તથા સહુકૂરયમાણ પર મહત્તયાણા મુદ્ધર્ત્તનામ ॥]

૨ આ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એવા બે બેરો પાડવાનો જરૂર નથી, કેમકે અસખ્યાતના

અસખ્યાત પ્રકારો છે આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ ઘટાવી લેવું

લોકે એના સ્વામીઓની સખ્યા અનંતની છે, કેમકે એના સ્વામીઓમા માધાન્ય વનસ્પતિકાયનો કે જેઓ શરીરે શરીરે અનંત છે તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે છતાં તેમના શરીરો તો અસખ્યાત જ છે ઔદાગિક શરીરોની સખ્યાથી અનંત શુભા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો છે આ બંનેની સખ્યા અગ્ની છે, કેમકે હરેક સસારીને એ બંને હોય છે

શરીરનો વિરહ-કાલ—

એક જીવ આશ્રીને ઔદારિક શરીરનો જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે ડર માગરોપમા ઉપરાત એક અત્યુદ્ધર્તનો છે ^૧વૈકિય શરીરનું જઘન્યથી આત્મ અત્યુદ્ધર્તનું છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે વનસ્પતિની ^૨કાય-સ્થિતિ જેટલું એટલે કે આવલિકાના અમખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે આદાગકતું જઘન્ય અતર અત્યુદ્ધર્તનું છે, જ્યારે એનું ઉત્કૃષ્ઠ અતર અધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલું છે, કેમકે ગાગ્રિની દ્વરીથી પ્રાપ્ત થવામા ઉત્કૃષ્ઠથી આટલો નિલબ મલબે છે કાર્મણ અને તૈજસ શરીરોના મખધમા અતર નથી અનેક જીવો આશ્રીને આદારક મિવાયના આ શરીરો પરત્વે વિરહ-કાલ ન હોય, આદારક શરીરને ઉદ્દેશીને જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠથી તે છ મહિનાનો છે,^૩ લોકે જીવસમાસ પ્રમાણે તો તે વર્ષ-પૃથક્ત્વનો છે

કયા શરીરો અપ્રતિઘાતક છે ?—

તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની ગતિ અખ્ખલિત છે એટલે કે તેઓ લોકના એક છકાથી ખીજા છકા સુધી વગર અટકાયતે (અપ્રતિઘાતપણે) જઈ શકે છે ગમે તેવી વસ્તુમાથી પણ તેઓ પસાર થઈ જઈ શકે છે આમા લોકમા કોઈ પણ સ્થળે તેઓ પ્રતિઘાત પામતા નથી! વજ જેવી કઠિન વસ્તુમા પણ એ પ્રવેશ કરી શકે છે મૂર્ત વસ્તુનો મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિઘાત થાય છે, પરંતુ આ નિયમ સ્થૂળ પદાર્થો આશ્રીને કે સૂક્ષ્મ વસ્તુ પ્રતિઘાત પામ્યા વિના જ હરેક સ્થાને પ્રવેશ કરી શકે છે એ વાત લોહ-પિઠમા થતા અગ્નિના પ્રવેશથી સુવિદિત છે આથી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની સમગ્ર લોકમા અખ્ખલિત ગતિ હોય તો તેમા શી નવાઈ છે ? વૈકિય અને આદારક શરીરો પણ કેટલેક અંશે અપ્રતિઘાતક કહી શકાય, કેમકે ત્રમ-

૧ કોષ ચારિત્રી વૈકિય શરીર ગતિના ક્ષયને લાષે અત્યુદ્ધર્ત જીવી અગ્નિદર્શને અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય એ આશીને આ કવન છે

૨ એકના એક કાયમા યાતુ પામીને ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થતા જેટલો સમય જાય તે ' કાય-સ્થિતિ ' કહેવાય છે

૩ સરખાવો—

‘ આદારગાઢ તાપ છમ્માસા જા ન દોતિ શિ કયાઈ .

ઝઘાસેજ નિયમા પદ સમય જદન્નેજ ॥ ”

[આદારગાઢ તાપે ઘમ્માસા જાવજ મવગ્ત્યપિ જદાચિત .

ઝઘાસેજ નિયમાદેસ સમય જદન્નેજ ॥]

નાથી સુધીમા તેને રોકનાર કોઈ નથી, ફક્ત ત્રસ-નાડીની બહાર તેઓ જી શકે નહિ આ પ્રમાણે તેમની ગતિ સર્વત્ર અરુપલિત નહિ હોવાથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૨, ૧ સુ ૪૧)મા તેજસ અને ઝાંખણ શરીરોનો જ અપ્રતિઘાતક તરીકે ઉલ્લેખ છે

શરીરના પ્રયોજનો—

ધર્મ-અધર્મનું ઉપાર્જન, સુખ-દુઃખનો અનુભવ તથા કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ ઔદાગિક શરીરના પ્રયોજન છે એક રૂપ કે અનેક રૂપ ધાતુ કરવા, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ આકૃતિ ધાતુ કરવી, આકાશ-ગમન કરવું, મધને મહાયતા ડરવીર ઇત્યાદિ કાર્યો વૈક્રિય શરીર દ્વારા થઈ શકે છે સૂક્ષ્મ અર્થ પરત્વે ઉપસ્થિત થયેલ સહેલનું નિગકરણ, જિનેશ્વરની ઋણિત્વ અવલોકન ઇત્યાદિક કાર્ય કરવામા આહ્વાનક શરીરનો ખપ પડે છે એ આ પ્રમાણેના પ્રશસ્ત ઉર્વે શરીર બનાવાતું હોવાથી નિરવધ છે ગાપ દેવો, અનુગ્રહ કરવો, ભોજનને પચાવવું ઇત્યાદિ કાર્યો તેજના વિકાગરૂપ કે તેજોમય એવા તૈજસ શરીર પર આધાર રાખે છે સર્વ શરીરોના કારણરૂપ કાર્મણ શરીર અન્ય ભવમા ગમન કરવામા કામ લાગે છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપલોગ છે અને તે કોઈને કોઈ રીતે પાચે શરીરે પરત્વે મળવે છે આથી કોઈ શકા કરે કે આ કથન તો તત્ત્વાર્થ (અ ૨) ના “નિરુપભોગમન્ટ્યમ” એ ૪૫ મા સૂત્રથી વિરુદ્ધ જાય છે, તો તે સમજાવેને આભારી છે સામાન્ય રીતે ‘ઉપલોગ’નો અર્થ એ છે કે કર્ણેન્દ્રિયાદિ દ્વારા શુભ, અશુભ શબ્દ વગેરે વિષયોનું ગ્રહણ કરી સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવો, હાથ, પગ વગેરે અવયવો દ્વારા દાનાદિ શુભ કર્મોના કે હિંનાદિ અશુભ કર્મોના બધ કરવો, બાધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોના ફળોનો સારો કે માઠો અનુભવ કરવો તેમજ શુભ અનુભાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા ડરવી એ છે તુ કમા કહીએ તો સુખ-દુઃખને ભોગવવા, કર્મ બાધવા, કર્મ ભોગવવા અને તેની નિર્જરા કરવી એ ઉપલોગ છે આ ઉપલોગ ઔદાગિક, વૈક્રિય અને આહ્વાનક શરીર પરત્વે સહેલાઈથી થટે છે, કેમકે તેઓ ઇન્દ્રિય અને અવયવોથી સુજા છે તૈજસ શરીર ઇન્દ્રિય અને અવયવથી રહિત હોવાથી એના સબધમા આવો ઉપલોગ થટતો નથી છતાં એને નિરુપભોગ કહેવામા આવતું નથી તેનું કારણ એ છે, કે એ શરીરનો પાચન-ચક્રિત અને અનુગ્રહ વગેરે કાર્યોમા ઉપયોગ થાય છે અને તેમ થતાં એ દ્વારા સુખ-દુઃખનો અનુભવ, કર્મોના બધ વગેરે થાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે માક્ષાત્ તૈજસ શરીર પરત્વે ઔદાગિકાદિ શરીરને લાગુ પડતા ઉપલોગો નથી, પરંતુ એવા ઉપલોગોનું તૈજસ શરીર કાળજી હોવાથી ઔપચારિક રીતે તેને સોપલોગ ઠહું છે આવી બારીકાઈથી વિચારી શુ તો સમજાગે કે કાર્મણ શરીર એ એવ શરીરોનું મૂળ છે એટલે અન્ય શરીરોના ઉપલોગ તે એના જ ગણી શકાય અને તેમ થતાં એને પણ સોપલોગ કહી શકાય આથી સમજાયું હશે

૧ “ અપ્રતિઘાતે ” ।

૨ જુઓ શ્રીવિષ્ણુકુમારનું ચર્ચ

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૨, ચં ૪૬)નું ભાષ્ય (૫ ૨૧૪)

કે અન્ય શરીરની મહાયતા વિના કાર્મણ શરીર દ્વારા સાક્ષાત્ ગીતે ઔદારિકાદિ શરીરથી સાધ્ય ઉપલોગ મલવતા નથી એથી જ એને નિરુપલોગ કહ્યું છે, બાકી પર પગથી ઉપલોગોતુ એ માધન છે એની ડોણ ના પાકી શકે તેમ છે ? આથી એ દ્વિતિ થાય છે કે સાક્ષાત્ કાર્મણ શરીર દ્વારા મુખ-હંડુ ભોગવાય નહિ, કર્મ બધાય નહિ, કર્મ ભોગવાય નહિ અને કર્મ નિર્જરે પણ નહિ આ હકીકત ૧૩૦ મા લક્ષણ દ્વારા ૪૧૭ મા પૃષ્ઠમા સૂચવાઈ ગઈ છે

આ મળધમા તત્ત્વાર્થગણન (પૃ ૧૦૬)મા કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિય દ્વારા શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ તે 'ઉપલોગ' છે અને આવો ઉપલોગ કાર્મણ શરીરને મલવતો નથી તેથી તે 'નિરુપલોગ' કહેવાય છે વિશ્વહ-ગતિ હરમ્યાન ઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં, દ્રવ્યેન્દ્રિયની નિર્વૃત્તિને અભાવ હોવાથી શબ્દાદિ વિષયના અનુભવનો અભાવ થતા કાર્મણ 'નિરુપલોગ' કહેવાય છે તેજસ શરીર યોગરૂપ નિમિત્તવાયુ પણ નથી એટલે ઉપલોગનો વિચાર કરતી વેળા એનો ખ્યાલ ગખવો અમસ્તુત છે

તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૬૫)મા કહ્યું છે કે જ્યારે ઉત્તર ગુણની પ્રતીતિવાળી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ગૃહરૂપ વિષયો ધમધમાયમાન થયેલો પ્રાણી ગોશાલકની માફક થતુ, ગ્રામ ઇત્યાદિને બાળીને ભસ્મ કરવા માટે તેનેલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે અને જો તે પ્રમન્ન થયો હોય તો શીતલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે આ ઉપયોગી ભેદ શકાય છે કે તેનેલેશ્યાથી નિશ્ચય અને શીતલેશ્યાથી અનુશ્ચય કરી શકાય છે

શરીરોના અધિકારી—

મર્વે તિર્થંચ અને મમગ્ર મનુષ્યોતુ (ગર્ભજ તેમજ અમૂર્છાનજ જીવોતુ) શરીર ઔદારિક છે દેવો અને નાગકેતુ (ઉપપાત-જન્મ ધારીઓતુ) શરીર વૈક્રિય છે આહારક શરીરના અધિકારી ચૌદ પૂર્વધારી સાધુઓ જ છે વળી તેઓ પણ એક ભવમા વધારેમા વધારે બે વાર એ રચી શકે 'તેજસ અને ઠામણ શરીરના અધિકારી તો સમસ્ત સસારી જીવો છે

વૈક્રિય શરીરના સળધમા મમજુપ કે દેવો અને નારકોને જન્મથી જ શરીર હોય છે તે સ્વાભાવિક બંધુતુ તે સિવાયતુ તીર્થંચરના 'કલ્યાણુકાદિ પ્રસંગે બનાવેલુ 'ઉત્તર વૈક્રિય શરીર

૧ સરખાવો પ્રત્યનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

“ ચત્તારિ ચ વારાઓ ચડદસપુઠી કરેઈ આહાર ।
સસારમ્મિ વસતો ષણમવે દોમ્મિ વારાઓ ॥ ૬૨૮૭ ॥ ”

[ચતુરશ્ચ વારાઘતુર્દશપૂર્ણ કરોત્યાદ્યાર (રકમ) ।
સસારે વસસેકમથે દ્વો વારો ॥]

૨ આની માહિતી માટે જુઓ સ્મૃતિયત્તુવિંશતિકા (પૃ ૩૦-૩૩)

૩ ' એવેશક ' અને ' અનુત્તર નિમાનવાસી દેવોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીર હોવા નથી, કેમકે તેમને એવુ શરીર બનાવવાતુ કશું કારણુ પણ નથી -

વૈભવિક જાણુવું દેવ અને નારક સિવાયના અન્ય જીવો જો તથાવિધ લબ્ધિશાળી હોય તો તેમને પણ વૈકલ્પિક શરીર મલવી શકે છે આપુ શરીર કેટલાક બાહ્ય પર્યાપ્ત વાયુકાય જીવોને હોય છે વળી ન્હારી તિર્યચ તેમજ પચેન્દ્રિય પણ એવું શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તપ કરીને જે પ્રાણીઓએ લબ્ધિ ઉપાજન કરી હોય, તે પ્રાણીઓ તેજસ શરીર દ્વારા તેજોવેશ્યાનું તેમજ શીતવેશ્યાનું કામ કાઢી શકે છે ^૧

શરીરોનો વિષય (ગતિ) —

ઓદાગિક ^૨શરીરની ઉત્કૃષ્ટ તિર્યચ ગતિ ' ^૩રુચક 'ગિરિ સુધી છે આ હકીકત ^૪જઘા ચારપુ મુનિ આશ્રીને જાણવી, ^૫વિદ્યાચારણ તેમજ જેયરે (વિદ્યાધરે)ને આશ્રીને તો ઉત્કૃષ્ટ

૧ સરખાવે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૪૧૬ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ —

'તિણ્હ તાથ રાસોણ વઢઢિચલહ્લો ચેવ નત્થિ વાયરવજ્જતાણ પિ સલ્લેક્કા-માગમેસાણ ।''

[પ્રયાણા તાપદ્ રાસોના વૈકુન્ઠિકલ્લલ્લિચ્છેષ નાસ્તિ વાદરવર્યાસાના મહુલ્લવાત માગમાત્રોજામ ।]

અર્થાત્ અપર્ણાત સૂક્ષ્મ વાયુકાય, પર્ણાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને અપર્ણાપ્ત બાહ્ય વાયુકાય એ ત્રણને વૈકલ્પિક લબ્ધિ નથી તેમજ વળી ક્રમત સખ્યાન ભાગવાળા પચાસ બાહ્ય વાયુકાયને પણ નથી, એ સિવાયના પર્ણાપ્ત બાહ્ય વાયુકાયને જ એ લબ્ધિ છે

૨ જીવો 'શ્રીભક્તામરતોત્રની પાદપુર્તિરૂપ કાવ્યસમહનો પ્રથમ વિભાગ (૫ ૭૭-૭૮)

૩ અન્ન શરીરથી શરીરધારી સમજવા

૪ એ તેરમા 'રુચક' દોષમા આવેલો પર્ણત છે

૫ અનિશ્ચય સંદિન જવા ચારવાની જે શક્તિ તે 'ચારણ-લબ્ધિ' કહેવાય છે આવી લબ્ધિશાળી વ્યક્તિઓના (૧) જઘાચારણ અને (૨) વિદ્યાચારણ એવા બે વર્ગો પડે છે કરોળિયાની જાળના તાતજુથી બનાવેન પુટક-તડુઓ । છુના-તડુ ની મદદથી કે સૂચના કિરણોની સહાયતાથી બને જઘાએ આકાશ-માર્ગે જે ચારી શકે તે જઘાચારણ ' કહેવાય છે અતિશય પૂર્વકે નિરતર અર્દુમની તપશ્ચા કરવાથી આ નબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે આવી નબ્ધિથી યુક્ત જઘાચારણ મુનિ એક પગલે અદ્વૈતી તેતમા ' રુચક' દોષે જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્યાથી પાછા ફરતા બીજા પગલે આદુમા ' નદીશ્વર ' દોષે આવી ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી ત્યાથી ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે આ તિર્ય-ગમન આશ્રી સમજવું ઊર્ધ્વ દિશા આશ્રીને તો જઘાચારણ અદ્વૈતી એક પગલે ' પાડુક ' વનમા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્યાથી પાછા ફરતા બીજે પગલે નદન વનમા આવી, ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે

૬ કોઈ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરનાર ' વિદ્યાચારણ ' કહેવાય છે આવી શક્તિ મેળવતા માટે યથાવિધિ અતિશય પૂર્વકે નિરતર જીર્ણી તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતા છે આવી લબ્ધિથી યુક્ત વિદ્યાચારણ મુનિ એક કમરે ' માનુષોત્તર ' પવત ઉપર જઈને ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરે, ત્યાથી બીજે પગલે ' નદીશ્વર ' દોષે જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરે આ ત્યાથી ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે આ નિર્વજ-ગમન સમજવું ઊર્ધ્વ-ગમન માટે તો એમ કહેવાય કે પહેલે પગલે તેઓ ' નદન વન જાય અને ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી બીજે પગલે ' પાડુક વન

તિર્થંક ગતિ 'નદીશ્વર' દ્વીપ સુધીની મમજવી ત્રવેમાથી ગમે તેવું ઉત્કૃષ્ટ ભર્તૃ ગમન તો પાડુંક વન સુધી જ ગતાવવામા આવે છે વૈકિય શરીરની ગતિ 'અસખ્યાત દ્વીપ મસુદ્ર પર્યંત સમજવી આહારક શરીરની ગતિ 'મહાવિદેહ' ક્ષેત્ર સુધી જાણવી તેજસ અને કાર્મણીની ગતિ તો લોક પર્યંત જાણવી, કેમકે આ શરીરો તો ભવાતરમા પણ પ્રાણીની માથેને માથે બંધ છે

તૈજસ શરીરની અનાદિતા પરત્વે મત-લેદ—

તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૪૩)ના બાધ્ય (પૃ ૨૦૦)મા શ્રીઉમાસ્વાતિ નિદેશ છે તેમ કેટલાક આચાર્યો નયવાદની અપેક્ષાએ જોમ ઠહે છે કે એકલુ કાર્મણ શરીર જ આત્મા માથે અનાદિ સજ ધવાણુ છે તૈજસ શરીર તો લબ્ધિની અપેક્ષા ગમે છે અને આ લબ્ધિ ઠઈ સૌ કોઈને હોતી નથી, િન્તુ ગોષ્ઠકને જ હોય છે આ સજ ધમા શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત બાધ્યાનુ મારણી ટીકા (પૃ ૨૦૨-૨૦૨) જોવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડે તેમ છે અન્ય-ગૌરવના ભયથી અહીં તો એના સારાશરૂપે એટલું જ નિવેદન કરવું બમ થશે કે ઋગ્વેદસૂત્ર નયને અવલબીને

મા જમ ત્યાના ચિત્તેને વદન કરી, ત્રીજે પગલે ત્યાથી પાછા ફરી ન્યાથી ગયા હોય તમા પાછા આવે આ હકીકત પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૪૨૫ મા પત્રમા અવતરણરૂપે આપેલી ગાથાએના આધારે જણ કરી છે

૧ લોકના અધો-લોક, મધ્યમ-લોક અને ઉર્ધ્વ-લોક એવા ત્રણ વિભાગો છે (આની આકૃતિ, જિયાધ વગેરેના વર્ણન માટે જુઓ ઋષભ-૫ આશિકાના મ્પટીકરણનું પાચમુ પાતું) તે પૈકી મધ્યમ-લોક કે જેને 'તિર્થંગુ-લોક' પણ કહેવામા આવે છે તેમા અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે આ બધા દ્વીપો અને સમુદ્રોની વચ્ચેવચ્ચ 'જમ્બુદ્વીપ' આવેલો છે આને જે આપણે ધટીના પડની ઉપમા આપીએ તો એને ચારે બાજુએ વીંટીને રહેલા 'લવણ' સમુદ્રને ધટીના યાજાની ઉપમા અપાય આ સમુદ્ર ધાત કો' ખડથી વેદિત છે એ 'ધાતકો' ખડ 'કાલોદધિથી, 'કાલોદધિ 'પુષ્કર'થી, અને 'પુષ્કર' 'પુષ્કરોદ' સમુદ્રથી વેદિત છે આ સમુદ્ર પછી અનુક્રમે 'વરુણવ' દ્વીપ, 'વરુણોદ' સમુદ્ર, 'ક્ષીરવ' દ્વીપ, 'ક્ષીરોદ' સમુદ્ર, 'ધૃતવ' દ્વીપ, 'ધૃતોદ' સમુદ્ર, 'કલ્પવ' દ્વીપ અને 'કલ્પોદ' સમુદ્ર છે 'કલ્પ' સમુદ્ર પછી 'નરીશ્વર' દ્વીપ છે એટલે એ આક્રો છે આના પછી 'નરીશ્વરોદ' છે આના પછી જે નામનો દ્વીપ છે તે નામનો સમુદ્ર છે અને વિગેષમા છેના 'સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રને છોડીને બાકી બધા સમુદ્રોના પાણીનો રનાદ શેન્ડીના રસ જેવો છે

નદીશ્વરોદ બાદ અરુણવર, અરણ્યાવાસ, કુડલવર, શખવર અને રચ્ચવર એ પ્રમાણેના દ્વીપો તે તે નામના સમુદ્રથી વેદિત છે આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારની ચુર્ણ (પૃ ૩૫)મા કહ્યું છે એટલે એ પ્રમાણે 'સ્વયંભૂર' દ્વીપ તેરમો છે, અનુયોગદ્વાર (સ ૧૦૩) પ્રમાણે તો તે અચારમો છે

૨ 'સ્વયંભૂર' દ્વીપ સુધીના નામો તો આપણે જોયા, િન્તુ દ્વીપો અને સમુદ્રો અસખ્યાત હોવાથી તે સર્વેના નામનો ઉલ્લેખ અશક્ય છે એટલે એ પૈકી કેટલાકના જ નામો સૂચવાય છે જેમકે 'સ્વયંભૂર' દ્વીપ પછી અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો ચૂક્યા બાદ 'જમ્બુદ્વીપ' દ્વીપ આવે છે એના પછી પણ અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો ચૂક્યા બાદ 'કુચવર' દ્વીપના દર્શન થાય છે ત્યાર બાદ એવી રીતે વિચારતા 'કોચવર' દ્વીપ આવે છે અને ત્યાર બાદ છેક અતમા 'સ્વયંભૂરમણ' દ્વીપ છે

૨ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પ ૩૬)

મતાતર ઉદ્ભવતો હોય એમ જણાય છે વળી આવી માન્યતાવાળાનું એ કથન છે કે લખિંધ વિના પણ આહારને પચાવવાની જે શક્તિ જોવાય છે તે કાર્મણુ શરીરને લીધે જ છે, કેમકે શરીર કર્મને લીધે ઉષ્ણ છે વળી કાર્મણુ શરીરમા અનેઠ મક્તિઓ નહેલી છે અને એથા કર્મને એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે આ પ્રમાણે કાર્મણુ શરીર તૈજસ શરીરનું કામ બજાવે છે તો એ અપેક્ષાએ કાર્મણુ શરીરને 'તૈજસ' પણ કહેવામા આવે તોપણ તેમા કશો વાધો આવતો નથી.

શરીરો અને આત્માનો મળધ—

તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો આત્માના જાતો પરમ શત્રુ હોય (છે જ) તેમ તેનો પીછો છોડતા નથી, કેમકે એ શરીરો આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી મળધ ધરાવે છે અત્ર કો-ઇને એવી શકા ઊઠે કે જ્યારે આ શરીરો આત્મા માથે અનાદિ કાળથી સંયુક્ત છે તો પછી એ શરીરોનો સર્વથા નાશ કેમ થઇ શકે અને જ્યારે તેનો નાશ ન થાય તો પછી મુક્તિની તો વાત જ શી ? આના મમાધાનમા મમજવુ કે કોઇ પણ કર્મ-વ્યક્તિ આત્માની માથે અનાદિ કાળથી સંયુક્ત નથી, કેમકે આત્મા સાથે પ્રતિક્ષણે નવા નવા કર્મ બધાતા જાય છે અને જુના જુના ખરતા જાય છે પરંતુ પૃથક્ પૃથક્ કર્મના સયોગોનો પ્રવાહ આત્મા માથે અનાદિ કાળથી સળધ ધરાવે છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ અમુક ઝાઝ અમુક બીજમાથી ઉત્પન્ન થયુ, તે બીજ વળી અમુક ઝાઝમાથી ઉત્પન્ન થયુ, તે અમુક ઝાઝ વળી અમુક બીજમાથી ઉત્પન્ન થયુ એમ વિચારતા અર્થાત્ કાર્ય-કારણરૂપ સળધની મામાન્ય વિવક્ષા કરતા બીજ અને ઝાઝ વચ્ચે અનાદિ મળધ છે, કિન્તુ આ બીજમાથી ઝાઝ થયુ, આ ઝાઝનું તે બી હતું એમ વિશેષ અપેક્ષાએ વિચારતા એ બેનો સળધ સાદિ છે, તેમ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોનો ફરી ફરીને થનારા નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકની સતતિની અપેક્ષાએ અનાદિ સળધ છે, જ્યારે વિશેષ અપેક્ષાએ સાદિ સળધ છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે સાદિ કે અનાદિ સળધ એકાતથી નથી કોઇ પણ જીવનો કાર્મણુ શરીર સાથે એકાતથી સાદિ સળધ નથી, કેમકે આત્મિક શુદ્ધિથી વિભૂષિત આત્માને અશિનવ શરીર સાથે કારણ વિના સળધ હોઇ શકે જ નહિ વળી એકાતથી સાદિ સળધ થયો એ સ્વીકારતા મુક્ત જીવોને પણ એકાએક શરીર પ્રાપ્ત થાય અને તેમ થતા તેમના મુક્તત્વ ઉપર પાણી ફરી વળે વળી તૈજસ અને કાર્મણુનો એકાતથી અનાદિ સળધ પણ નથી, કેમકે જે તેમ હોય તો તેનો કદાપિ નાશ ન થાય જેમકે આકાશ એકાતે અનાદિ છે તો તેનો નાશ નથી આથી એ ક્વિત થાય છે કે જે ભાવાત્મક પદાર્થ વ્યક્તિરૂપે અનાદિ હોય તેનો જ નાશ થતો નથી, જેમકે પરમાણુનો

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આત્માની માથે દરેક કર્મ-વ્યક્તિનો સળધ આદિમાનું છે કોઇ ઈર્મવ્યક્તિ આત્માની સાથે સર્વથા સ્થાયી રહેલી નથી જ્યારે આમ બાબત છે, ત્યારે પ્રબળ શુદ્ધ ધ્યાન દ્વારા ઈર્મનો સમૂળ નાશ થાય એ માનવામા વાધો રહે છે ખરો ?

ઔદારિક અને વૈકિય શરીરની માથે તો આત્મા તે જ ભવમા સબધ છોડી દે છે આહા
ગ્ધનો ઉત્કૃષ્ટ વાળ અતમુર્ધ્વતો છે એટલે એ તો એક ભવ સુધી પણ આત્મા માથે મબધ રાખતુ
નથી આથી કળીને પ્રવાહરૂપે આત્મા સાથે અનાદિ સબધ જાળવનારા તો તેજસ અને કાર્મણ
શરીરો જ છે

એકી વખતે કયા જીવને કેટલા શરીર હોઈ શકે ?—

સુકતાવસ્થામા જીવને કોઈ પણ કાળે એક પણ શરીર નથી તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ(પૃ ૨૦૩)
મા સૂચવાયુ છે તેમ કેટલાક આચાર્ય નો એવો પણ મત છે કે અતરાવગતિ દરમ્યાન કેવળ કાર્મણ
શરીર હોય છે, કેમકે તૈજમ શરીર લઘિધ-જન્ય છે અને એ લઘિધનુ પણ મરણ થતા મરણ થાય
જે તેમના આમત પ્રમાણે એમ કહી ગકાય કે મમારી જીવને જોછામા જોછુ એક શરીર હોઈ શકે
અને તે પણ જ્યારે તે સ સાગી જીવ જન્ય ગતિ કે વક્ર ગતિ દ્વારા ભવાત્મક ક્રમો હોય ત્યારે મમજીવ
સાધારણ માન્યતા અનુસાર તેજસ અને કાર્મણ શરીરોનુ સસારી જીવ સાથે અનાદિ સાહચર્ય
વિચારતા ભવાત્મક દરમ્યાન સસારી જીવને આ બે જ શરીરો હોય છે આ સિવાયની અવસ્થા
દરમ્યાન શરીર-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ મનુષ્ય અને તિર્યચને તેજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક
એ ત્રણ શરીરો હોય છે, જ્યારે દેવો અને નાગકેને તેજસ, કાર્મણ અને વૈકિય એ ત્રણ
શરીરો હોય છે પરંતુ અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે હુતગ્નેવી પ્રમુખ અપ્રમત્ત શુણ્ણસ્થાને વર્ત
નારા સુનીશ્વરોને તેજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક શરીર ઉપરાત આહારક શરીર પણ હોય છે
અર્થાત્ એક દરે તેમને ચાર શરીરો સભવી શકે છે વળી યથાયોગ્ય લઘિધશાળી જીવ (દેવતા
અને નારક સિવાયના)ને તૈજમ, કાર્મણ અને ઔદારિક એ ત્રણ ઉપગત ચોથુ વૈકિય શરીર
હોઈ શકે આ ઉપરથી સાગ એ નીકળ્યો કે કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ જીવને વૈકિય તેમજ
આહારક એ બે શરીરો એક માથે સભવી શકતા નથી અને તેમ હોવાથી કોઈ પણ સમયે
કોઈ પણ જીવને પાંચે પાંચ શરીરો હોઈ શકે નહિ, અર્થાત્ વધારેમા વધારે ચાર શરીરો (અને

૧ સરખાવો પ્રજ્ઞાપના (૫ ૨૧)નુ નિમ્ન-નિખિત ૨૭૬ મુ સૂત્ર —

“ જસ્ય તેજસશરીર તસ્ય કમ્મગમરીર નિયમા અતિથિ, જસ્ય ચિ કમ્મગમરીર
તસ્ય ચિ તેજસશરીર નિયમા અતિથિ । ”

[યસ્ય તેજસશરીર તસ્ય કમ્મ(કાર્મણ)શરીર નિયમાદસ્તિ, યસ્યાપિ કાર્મણ-
શરીર તસ્યાપિ તેજસશરીર નિયમાદસ્તિ ।]

૨ જેમ મુજ શરીરો શરીર-પર્યાપ્તિ બાદ સભવે છે તેમ ચાર શરીરો ઝાએ પર્યાપ્તિથી
પર્યાપ્ત થયા બાદ સભવે છે

૩ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાના ૨૭૬ મા સૂત્રગત નિમ્નલિખિત પકિત —

“ જસ્ય વેડન્વિયસરીર તસ્ય આહારગમરીર નતિથિ, જસ્ય ચિ આહારગમરીર
તસ્ય ચિ વેડન્વિયસરીર નતિથિ । ”

[યસ્ય વેકુર્ષિકશરીર તસ્યા આહારકશરીર નાસ્તિ, યસ્યા આહારકશરીર તસ્યાપિ
વેકુર્ષિકશરીર નાસ્તિ ।]

તે પણ તૈજસ, કાર્મણુ, ઔદારિક અને વૈક્રિય અથવા તૈજસ, કાર્મણુ, ઔદારિક અને આહારક) બાળવા,

આથી એ સાર નીકળે છે કે તૈજસને અનાદિ સબધવાળુ માનતા (૧) તૈજસ-કાર્મણુ, (૨) તૈજસ-કાર્મણુ-ઔદારિક, (૩) તૈજસ-કાર્મણુ-વૈક્રિય, (૪) તૈજસ-કાર્મણુ-ઔદારિક-વૈક્રિય અને (૫) તૈજસ-કાર્મણુ-ઔદારિક-આહારક એમ પાંચ વિઠવે છે, જ્યારે મતાતર પ્રમાણુ (૧) કાર્મણુ, (૨) કાર્મણુ-ઔદારિક, (૩) કાર્મણુ-વૈક્રિય, (૪) કાર્મણુ-ઔદારિક-વૈક્રિય, (૫) કાર્મણુ-ઔદારિક-આહારક, (૬) કાર્મણુ-તૈજસ-ઔદારિક-વૈક્રિય અને (૭) કાર્મણુ-તૈજસ-ઔદારિક-આહારક એમ સાત વિઠવે છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં ગણવુ કે વૈક્રિય અને આહારક લઘિનો પ્રયોગ સમકાલે સંભવતો નથી, કેમકે વૈક્રિય-લઘિના પ્રયોગના મમયે અને લઘિથી શરીર બનાવી લીધા પછી પણ નિયમથી પ્રમત્ત દશા હોય છે આહારક શરીરના મળધમાં આવી હકીકત નથી, કેમકે એનો પ્રયોગ તો પ્રમત્ત દશામાં હોય છે, કિન્તુ એ શરીરની નિષ્પત્તિ બાદ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત દશા પ્રવર્તે છે^૧ આથી જો પણ સ્પુટ થાય છે કે પાચે શરીરે એકી સાથે હોતા નથી એ કથન આવિભોવની અપેક્ષાએ છે, બાકી શક્તિષ્ણે તો એ પાચે હેઈ શકે છે, કેમકે આહારક લઘિવાળા મુનિવગ્ને વૈક્રિય લઘિ પણ મળવે છે

વિશેષમાં જેમ એક જ પ્રદીપનો પ્રકાશ એક સાથે અનેક પદાર્થો ઉપર પડે છે તેમ એક જ જીવના પ્રદેશો અનેક શરીરોની સાથે અખલિતપણે મળદ હેઈ શકે છે આથી તો એક જ મમયમાં એક જીવને ત્રણ કે ચાર શરીરો સાથે સબધ થી શકે છે

આહારક શરીરનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ—

આહારક શરીર સબધી હુકમાં હકીકત એકે ઠઠામાં પૃથ્થમાં આપવામાં આવી છે, છતાં એ શરીરનું સ્વરૂપ લગભગ વિશેષતઃ એઈ જઈએ આહારક શરીરના અધિકારી સાધુ જ છે શાસ્ત્રોના અવગાહન દ્વારા જેમણે આમર્ષ ઔષધાદિકની ઋદ્ધિ સપાદન કરી છે તેઓ અથવા જેમણે ‘ આહારક ’-લઘિ પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ કે ચારણ મુનિઓ અથવા મન પર્યવસાનીઓ આહારક શરીર કરી શકે છે લોકપ્રકાશ (સ ૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ સુતાચગાહાસામર્ષો-પન્થાચૃદ્ધિઃ કરોત્યદ્ ।

• નોજ્ઞાની ચારણો ચો-ત્પન્નાજારકલઘિઋઃ ॥૧૦૦ ॥ ”

૧ તત્ત્વાર્થની ભૂદર્શિતિ (૫ ૨૦૪)માં કહ્યું પણ છે કે—

‘ સયત્ કરોતિ વૈવિય નિયમત પવ પ્રમત્તમદા મયતિ, ઉત્તરકાલ જ તાં લઘિમુપજીવન્ આહારકસ્થાપિ પ્રમત્તો નિષ્પાદક નિષ્પત્યુત્તરકાલ તુ નિયમત પવા પ્રમત્તો મયતીત્યસ્માત્ સ્વામિનિષેષાદ્ વક્ષ્યમાનાજ્ઞ લઘિમયમેકસ્યૈવદેતિ આહારક-લઘિમુપજીવન્નપિ શુમાચ્યવસાયત્વાદપ્રમત્ત ઇતિ । ’

આકાશ અને સ્ફટિકના જેવા શુદ્ધ પુદ્ગલોના બનેલા અને અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ ૧અધિક કાંતિવાળા આ શરીરનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે અતિશૂદ્ધ તેમજ અતિન્દ્રિય વિષયમા જ્યારે યોગીશ્વરોને સર્વજ્ઞ ભગવાન પામેથી યુક્તાસો મેળવવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે અથવા તો તીર્થ-કરની અપૂર્વ ઋદ્ધિ જોવાનું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અથવા અન્ય ડોઘ કાંણુસર તેઓ વિચિત્ર પ્રકારના દિવ્ય પદ્માણુ-પુંજનું પૂતળું બનાવે છે આ પૂતળું 'આહારક શરીર' કહેવાય છે એ શરીર એક હાથ જેટલું જીયું હોય છે આ શરીર દ્વારા તેઓ સર્વજ્ઞ દેવ પામે પહોંચી પોતાની શકાતું સમાધાન મેળવે છે આ બધું કાર્ય વિજળીના કન્તા પણ વિશેષ ઝડપથી કરી લેવામા આવે છે આ શરીર દ્વારા તીર્થકરને જોતા જ સદેહનું નિવાળું થઈ જાય છે અને કાર્ય પૂરું થતા એ શરીર પાછું જે સ્થળમા ઔદાગિક ગરીરને બાધા ન પહોંચે એવી રીતે ન્યાસની જેમ રાખ્યું હોય ત્યાં આવે છે પછી યોગીશ્વર માગી લાવેલા ઉપકરણની જેમ આહારક શરીરને ત્યજી દઈને આત્મ-પ્રદેશોને ઉપસહાન કરી જલદી ઔદાગિક શરીરમા ફાળાઈ થઈ જાય છે *

જોકે ઔદારિકાઈ શરીરના બદલ અને મુક્તિ એવા સેદ પાડી તેની મજબૂતો વિવિધ જીવ આશ્રીને વિચાર કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ અથનું કહેવર વધી જવાના ક્યયથી તે અત્ર ન આપતા અનુયોગદ્વાર (સુ ૧૪૨) જોવા તેમજ તેના દુક સાર માટે અત્યારે મારે હાથે સપાદન થતા ન્યાયાલોનિધિ પબબકેસરી શ્રીવિજયાન દસરિવકૃત નવતત્ત્વસંચય (પૃ ૭-૮) જોવા ભલામણ છે એટલે આ પ્રમાણે શરીરો સબધી આપણે જે ઊહાપોહ કર્યો છે તેનો સાગ નિમ્ન-સૂચિત ઠોઠા દ્વારા રજૂ કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું

૧ જુઓ ૫ ૪૪૫.

૨ જનાભિગમની વૃત્તિમા ઠાયણરૂપે કશું ડે કે—

■ વાણિદયરિદ્ધિદમણસુદ્ધમપયત્યાવગાહદેહ વા ।
સતયવાચ્છેદયત્ય ગમણ જિજ્ઞાસામૂર્મિ ॥

[વાણિદયાઋદ્ધિદર્શનમૂલપદાર્થાવગાહદેહતથે વા ।
સશયમ્યુચ્છેદાર્થ ગમન જિજ્ઞાસામૂલે ॥]

અર્થાત્ જીવદામા, (તીર્થકરની) ઋદ્ધિનું દર્શન, સૂક્ષ્મ પદાર્થની સમજણ કે સશયનું નિરાકરણ જેવા પ્રસંગે જિતેશ્વર પાસે જવામા આદારક શરીરનો ઉપયોગ થાય છે પ્રવચનસારોદ્ધારમા આ ગાથા થોડાક ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે જુઓ ૨૭૩ મુ ૬૧

૩ સરખાવે પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિમા ૪૪૫ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદ્ધતિ —

‘ પરિનિષ્ઠિતપ્રયોજન પુનરાગત્ય તમેય દેશ યત્ર પ્રાગ્ ગચ્છતીદારિકમનાયાથ
શુદ્ધયા મ્યાત્મકથાનિશ્ચિત સ્વપદેશજાલાયચક્ષુ તદવસ્થમાસ્તે, તત્તો યાચિતોપકરણવદ્
વિમુચ્ચાદારકમુપસદ્વ્યાત્મપદેશજાલ દ્રાગોદારિકમેશાનુપવિશતિ । ’

કારણાદિફત ૧૨ વિશેષતા પૂર્વક શરીરોનું યત્ર

યાનરત્ર નામ	કાન્વિકૃત વિશેષ (પુરુગલ-પરિણામ)	પ્રદશ (એક સ્ત્રીમાં)	સ્વામી	(વિષય (ગતિ)	પ્રયોજન	ઉદ્દેશ્ય અવગણના (હિયાત)	ફેટલા આકાશ-પ્રદેશમાં ?	સ્થિતિ	અલપ-બહુલ અસખ્ય ગુણ	અતર (અન્યેક એવ આશ્રીને)	ઉદ્દેશ્ય અતર (એક એવ આશ્રીને)
ઓમનિક	અત્યંત રથેણ પુરુગલો	અભવ્યથી અનત ગુણો, મિહથી અનતરો ભાગ	સર્વ તિથેય અને સર્વ મનુષ્ય	હિ.એ- પડક વન સુધી તિથેય-તેયક પર્વત સુધી	ધર્મ-અધર્મનું ઉપાજન, સોભની પ્રાપ્તિ પ્રત્યાહિ	એક હબાર ચોળનથી ક પક અધિક	આહારકથી સખ્યાત ગુણો	જઘન્ય-અત્યંત ઉદ્દેશ્ય-૩ પદ્યોપમ	વૈકિયથી અસખ્ય ગુણ	૦	૩૩ સાગરો પમ ઉપરાત અત્યંત
વૈકિય	ઓમનિકથી સૂક્ષ્મ, આહારક કરતા રથેણ	ઓમનિકથી અસખ્ય ગુણો	મરે દેવો, મરે નારકો, દેવો, દેટલાક ભાગ પમાપિત વાયુકાન, ગર્ભજ તિથેય, મર્જન સમુદ્ય	અસખ્ય એકેય અને અન્યેક દેવો, મનુદ્રો સુધી	એક, એકેય આકાશગ મન, સઘની સહાયતા વગેરે	એક લાખ ચોળન ઉપરાત ચાર આગળ	ઓમનિકથી સખ્ય ગુણો	સૂક્ષ્મ-જઘન હબાર વર્ણ ઉં તેનીસ સાગરોપમ ઉત્તર વૈકિય જઘન અત્યંત સૂક્ષ્મ ઉં અધર્માસ જઘન તેમજ હિ અત્યંત સૂક્ષ્મ	અસખ્ય	૦	આવલિકાના અસખ્ય તમા ભાગ જેટલા પુરુગલ-પરાવર્ત
આહારક	વૈકિયથી સૂક્ષ્મ, તૈજ સથી રથેણ	વૈકિયથી અસખ્ય ગુણો	દેટલાક પૂર્વધારી મનુષ્યો	મહાવિદેહ સુધી	સૂક્ષ્મ મશ ચતુર્નિવારણ પ્રત્યાહિ	એક હોય	અનખ્ય	જઘન તેમજ હિ અત્યંત સૂક્ષ્મ	૮૦૦૦ કોમક વાર	જઘન એકેય સમય ઉં છ માસ	અધર્મ પુરુગલ-પરાવર્ત
તેજસ	આહારકથી સૂક્ષ્મ, કામ રથેણ	આહારકથી અનત ગુણો	સર્વ સત્તારી ભવા	લોકના એક છઠાથી બીજા સુધી (પરભવ જતા)	શાપ, અનુચક, પાત્રન	સ પેષુ દોડાકાશ (એક રજનું ની હિયાત)	વૈકિયથી અસખ્ય ગુણો	ભવ્યને અનાદિ સાત અભવ્યને અનાદિ-અનંત	અનત	૦	૦
કામ	તેજસથી સૂક્ષ્મ, અનત	તેજસથી અનત ગુણો	સર્વ સત્તારી ભવા	લોકના એક છઠાથી બીજા સુધી (પરભવ જતા)	શાપ, અનુચક, પાત્રન	સ પેષુ દોડાકાશ (એક રજનું ની હિયાત)	વૈકિયથી અસખ્ય ગુણો	ભવ્યને અનાદિ સાત અભવ્યને અનાદિ-અનંત	અનત	૦	૦

આ પ્રમાણે આપણે શરીર વિષેનું વિવેચન નોંધુ હવે લિંગ સંબંધી વિચાર કરીએ.

લિંગ-વિચાર

પુરુષ-લિંગ, સ્ત્રી-લિંગ અને નપુંસક-લિંગ એમ લિંગના ત્રણ પ્રકારો છે આથી કરીને આ અપેક્ષાએ પણ જીવના ત્રણ ભેદો પડી શકે છે

પુરુષ-લિંગનું લક્ષણ—

‘મેહન-ત્વરતા-દાર્દર્ય-શૌણ્ડીર્ય-શ્મશ્રુ-ધૃષ્ટતાદિચિહ્નવત્ત્વં પુરુષલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૨)

અર્થાત્ પુરુષ-ચિહ્ન, કઠોરતા, દૃઢતા, ધરાક્રમ, દારી, ધૃષ્ટતા ઇત્યાદિ ચિહ્નો પુરુષ-લિંગસૂચક છે

સ્ત્રી-લિંગનું લક્ષણ—

‘યોનિ-મૃદુતા-ઝસ્થૈર્ય મુગ્ધતા-સ્તન-ક્લીવતાદિચિહ્નવત્ત્વં સ્ત્રીલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૩)

અર્થાત્ યોનિ, કોમળતા, અસ્થિ-તા, મુગ્ધતા, સ્તન, કાયરતા ઇત્યાદિ ચિહ્નો સ્ત્રી-લિંગના સૂચક બાબતના

નપુંસક-લિંગનું લક્ષણ—

‘મોહાનલસુદીપત્વે સતિ સ્તન-શ્મશ્રુ-કેશાદિભાવાભાવસમન્વિતત્ત્વં નપુંસકલિંગસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૪)

૧ સરખાવે સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્ર ગત નિમ્નલિખિત પદ —

“ મેહન ત્વરતા દાર્દર્ય, શૌણ્ડીર્ય શ્મશ્રુ ધૃષ્ટતા ।
સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ, સમ પુસ્ત્યે પ્રવક્ષતે ॥ ”

૨ ‘ ઇત્યાદિ ‘યો ઓના સમાગમની અભિવાધા સમજવી.

૩ સરખાવે સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમા આપેલું નીચે મુજબનું અવતરણ —

“ યોનિમૃદુત્વમઝસ્થૈર્ય, મુગ્ધત્વ ક્લીવતા સ્તનો ।
પુસ્કામિતેતિ લિંગાનિ, સમ કોત્વે પ્રવક્ષતે ॥ ”

૪ ‘ ઇત્યાદિ ‘યો પુરુષના સમાગમની અભિવાધા બાબતી.

૫ સરખાવે સ્થાનાગની વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમાનું નીચે મુજબનું અવતરણ —

“ સ્તનાદિશ્મશ્રુકેશાદિ-ભાવાભાવસમન્વિતત્ત્વ ।
નપુંસક પુથા માહુ-મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ”

અર્થાત્ મોહાગ્નિથી પ્રદીપ્ત તેમજ સ્તનાદિથી યુક્ત હોય પરંતુ દાહીના કેશ વગેરેથી રહિત વ્યક્તિને નપુસક સમજવી

‘વેદ’ કહો કે ‘ભતિ’ કહો કે ‘લિંગ’ કહો એ બધું ઓકાર્થક જ છે, કેમકે વેદ, ભતિ ઇત્યાદિ લિંગનાં પર્વાયો છે આ લિંગ યાને વેદ દ્રવ્ય અને ભાવએમ ઉભય સ્વરૂપી છે^૧ તેમા દ્રવ્ય-વેદનો અર્થ અમુક પૌર્ણલિક આકૃતિ છે કે જે નામ-કર્મના ઉદયતુ ક્ષણ છે એવી રીતે ભાવ-વેદનો અર્થ માનસિક વિકાર છે કે જે મોહનીય કર્મના ઉદયતુ ક્ષણ છે દ્રવ્ય-વેદની સાથે માધ્ય-સાધન અથવા પોષ્ય-પોષકનો મળધ ધનવનાર ભાવ-વેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે જેમકે જેથી પુરુષને સ્ત્રીના સસર્ગ સુખની ઇચ્છા થાય તે ‘ભાવ-પુરુષ-વેદ’, જેથી સ્ત્રીને પુરુષના સસર્ગ-સુખની અભિલાષા થાય તે ‘ભાવ-સ્ત્રી-વેદ’, અને જેથી પુરુષ અને સ્ત્રી એ બંનેના સસર્ગ-સુખની કામના થાય તે ‘ભાવ-નપુસક-વેદ’ કહેવાય છે આ ત્રણ ભાવ-વેદો વૃણાગ્નિ, ગોમયાગ્નિ, નગર-કાહાગ્નિ સદૃશ બાણુવા^૨ કહેવાની મતલબ એ છે કે પુરુષ-વેદનો વિકાર સૌથી ઓછા વખત સુધી રહે છે, સ્ત્રી-વેદનો વિકાર એનાથી વિશેષ કાળ સુધી અને નપુસક-વેદનો વિકાર એનાથી પણ વધારે સમય સુધી રહે છે કે જે વાત આ ત્રણ દહાતોથી દર્શાવાય છે

જેમ ઘાસ જલહીથી સળગી શકે છે તેમ તે બોલવાઇ પણ જલહી બાય છે તેવી રીતે પુરુષ-વેદનો વિકાર તેની વિશિષ્ટ શરીર-રચનાને લઈને સત્ત્વર પ્રકટ થાય છે તેમજ સ્ત્રવર શાત પડી જાય છે સ્ત્રી-વેદનો વિકાર છાણુના અગ્નિ જેવો (અને દિગંબર-મત પ્રમાણે અગારા જેવો) છે કે જેની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે તે જલહી પ્રકટ થતો દેખાતો નથી તેમજ જલહી શાત પણ થતો ભેવામા આવતો નથી નપુસક-વેદનો વિકાર નગર બળતું હોય તેના જેવો છે (દિગંબર-મત પ્રમાણે તપાવેલી ઇંટના જેવો છે) કે જે કાલ બહુ જ સમય પછી શાત થાય છે

દેનસચ્ચયમાં નપુસક યાને પકકના ધિવે મુજમ છ લક્ષણો દર્શાવ્યા છે —

‘ મહિલામહાવો સરવજ્ઞમેઓ, માહો મહતા મહુયા ચ વાણી ।

સમહય મુનમફેળય ચ વયાણિ છ પદ્મલક્ષણાણિ ॥ ૩૧૭ ॥ ”

[મહિલાસ્વભાવ સ્વરવર્ણમેદો મોહો મહાન મધુરા ચ વાણી ।

સશબ્દક મૂશમફેનક ચ પતાનિ પદ્ વળ્લલક્ષણાણિ ॥]

અર્થાત્ (૧) નારીના જેવો સ્વભાવ, (૨) સ્વર અને વર્ણમા ભિન્નતા, (૩) અતિશય મોહ, (૪) મીઠી વાણી, (૫) સજ્ઞ સંવિત મૂત્ર તથા (૬) શીઘ્ર રવિત મૂત્ર એ નપુસકના છ લક્ષણો છે

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુસક એ ત્રણેના લક્ષણો માટે સ્થાનાગની દૃષ્ટિના ૧૦૬મા પત્રમા નીચે મુજબનુ પદ ઉદ્ધૃત કરાયેલું છે —

“ સ્તનકક્રાવતી સ્ત્રી, સ્યાદ્, રોમશ પુરુષ સ્મૃતઃ ।

ઝમયોરગ્તરં વચ્ચ તદમાય નપુંસકમ્ ॥ ’

૧ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ ૩, સ્તો ૫૬૫)મા આ ઉપરાંત વેષરૂપ પણ લિંગ ગણાવ્યું છે

૨ તત્ત્વાર્થશાળા (પ ૧૧૦)મા આ ત્રણેને વૃણાગ્નિ, અગાર અને કલિકાગ્નિની ઉપમા

આપેલી છે

દેવો પુરુષ-વેદ અને ત્રી-વેદ એમ બે જ વેદવાળા છે, એમને વિષે નપુ સક-વેદ ક્રોધો નથી, નારક અને સમૂહિષ્મ નપુ સક વેદી જ છે, જ્યારે બાકીના બધા જીવો ત્રણે વેદથી સુક્ત છે

આયુધ્ય-મીમાંસા

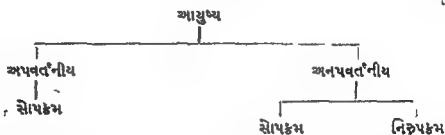
જેના વડે જીવ વિવક્ષિત ભવમા અમુક કાળ પર્યંત ટકી શકે છે તે 'આયુધ્ય', કહેવાય, અથવા જેના વડે જીવ નક્ષી પરભવમા જાય છે તે 'આયુધ્ય' કહેવાય અથવા વિવક્ષિત ભવમા જેટલા કાળ સુધી જીવ ગહે તે 'આયુધ્ય' કહેવાય આયુધ્ય એ બીજી કંઈ નથી પણ આયુધ્ય-કર્મ છે એ પૌર્ણિક છે એટલે એ પુર્ણકલના મમૂંધથી જીવ જીવે છે આથી કરીને આયુધ્યના (૧) દ્રવ્ય-આયુધ્ય અને (૨) કાલ-આયુધ્ય એમ બે લેહો પડે છે જેમ તેલ વિના દીવો બળી શકતો નથી તેમ આયુધ્યના પુર્ણવ વિના જીવ જીવી શકતો નથી આ આયુધ્ય-કર્મના પુર્ણલો તે 'દ્રવ્ય-આયુધ્ય' છે દ્રવ્ય-આયુધ્યની સહાયતાથી જીવ જે અમુક કાળ સુધી જીવી શકે છે તે કાળને 'કાલ-આયુધ્ય' કહેવામા આવે છે પ્રજ્ઞાપનામા આને 'સ્થિતિ-આયુધ્ય' તરીકે જોળખાવ્યું છે દ્રવ્ય-આયુધ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના કોઈ પણ જીવનું કદી પણ મૃત્યુ થયું નથી અને થશે નહિ. આયુધ્યના જેટલા પરમાણુઓ જીવે બધન-કાલે ગ્રહણ કર્યા હોય તે પૈકી પ્રત્યેકનો વિપાક-અનુભવ થયા વિના જીવનું મરણ થતું નથી. આ સમગ્ર પુર્ણલોનો ક્ષય કર્યા પછી જ જીવ અન્ય ગતિમા જઈ શકે છે એક પણ પરમાણુનો ક્ષય કરવા બાકી હોય ત્યાં સુધી જીવને વિવક્ષિત ભવમા રહેવું જ પડે છે કાલ-આયુધ્યની વાત આથી જુદી છે કાલ-આયુધ્યમા તો સેકંડો વર્ષોની સ્થિતિ ઉપાજન કરી હોય છતાં અતમુદ્ધર્તમા પણ મરણ નીપજે એમ બની શકે છે એટલે કે આ આયુધ્યમા તો અકાલ-મૃત્યુ માટે અવકાશ છે^૧ અર્થાત અપવર્તના માટે સ્થાન છે આથી એ દ્વિવિધ થાય છે કે દ્રવ્ય-આયુધ્ય ફેરફારથી રહિત છે, જ્યારે કાલ-આયુધ્ય અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એમ ઉભય પ્રકારનું છે

ભાવી જન્મના આયુધ્યનું નિર્માણ વર્તમાન સમયમા થાય છે તે અપવર્તનીય કે અનપવર્તનીય છે તેનો આધાર પરિણામની તત્ત્વમતા ઉપર રહેલો છે આયુધ્ય બાધતી વેળા પરિણામ એ મદ હોય તો આયુધ્યનો બધ શિથિલ થાય છે આથી શરૂનો આઘાત વગેરે બાહ્ય નિમિત્ત મળતા બધ-કાલની કાલ-મર્યાદા ઘટે છે એટલે કે બધના સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલા જ તે શીઘ્ર લોગવાઈ જાય છે-ચોતાની નિયત કાલ-મર્યાદા મમાપ્ત થયા પૂર્વે જ અતમુદ્ધર્ત માત્રમા જ લોગવાઈ જાય છે આ પ્રમાણે જેનો ભોગ-કાલ બધ-કાલની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછો હોય તે 'અપવર્તનીય આયુધ્ય' કહેવાય છે એનાથી ઉલટું જો આયુધ્ય બાધતી વેળા પરિણામ લીન હોય તો આયુધ્યનો ગાદ બધ થાય છે એથી શરૂના આઘાત જેવા બાહ્ય નિમિત્તો મળવા છતાં બધ-કાલની કાલ-મર્યાદા ઘટતી નથી એટલે બાધેલી આયુધ્ય-સ્થિતિ પૂર્ણ થયા બાદ જ જીવ

૧ લડાઈ, મરડી વગેરે બધ કર આક્રમ સમયે કેટલીક વાર સજ્જત નવ યુવાનોનું અચાનક મરણ નીપજે છે, જ્યારે મરણો-મુખ દશાએ પહોંચેના ધરડા જનો એ આપત્તિમા પછ જીવતા રહી જાય છે એ બનાવથી સફ કાંઈને અકાલ-મૃત્યુ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર હા અને ના એમ ઉભય પ્રકારે જૈન દર્શનમા મળી આવે છે

મરણ પામે છે આ પ્રમાણે જેનો ભોગ-કાલ બધ-કાલની સ્થિતિની મર્યાદાનું જરા પણ ઉત્કલન કરતો નથી તે આયુષ્ય 'અનપવર્તનીય' કહેવાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે શરૂનો આઘાત વગેરે નિમિત્તોનું પ્રાપ્ત થવું તે 'ઉપક્રમ' છે, ભલે પછી એની અસર થાય કે નહિ આથી સમજાય છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય ઉપક્રમથી યુક્ત થાને સોપક્રમ જ છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય અર્થાત એ આયુષ્યની સ્થિતિ-મર્યાદાને આઘાત પહોંચાડે એવા ખાલી નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાયે ખરા ને ન પણ થાય, પરંતુ આવા નિમિત્તો મળવા છતાં અનપવર્તનીય આયુષ્ય નિયત કાલ-મર્યાદાની પહેલા પૂર્ણ થતું નથી આથી એ સારાશ નીકળે છે કે અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને શરૂાદિ કોઇને કોઇ નિમિત્ત મળી જ રહે છે કે જેને લઇને તેનું અકાળ મૃત્યું થાય છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને ગમે તેવા પ્રબળ નિમિત્તોનું અભિધાન હોય તોપણ તેનું અકાળ મરણ થતું જ નથી^૧ આથી આયુષ્ય-લેહની નીચે મુજબ સ્થાપના થઇ શકે છે —

આ પ્રમાણે બંનેના સ્વભાવમાં ભેદ પડવાનું કાલજી આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ પરિણામની તરતમતા-અધ્યવસાયની તીવ્રતા-મહતા છે આ હકીકત પરત્વે તત્વાર્થની પૃહ્લવૃત્તિ(૫ ૨૧૬)માં કહ્યું છે તેમ આયુષ્ય-બધ વખતે આયુષ્ય-બધ યોગ્ય અધ્યવસાય અતિશય તીવ્ર હોય તો આયુષ્યના અહણ કરાયેલા પુણ્નલો અમુક અમુક ભાગમાં ઘણા એકત્રિત-પિડિત થઇ જવાથી એ આયુષ્યનો પુણ્નલ-સમૂહ અલેધ અર્થાત લેહાય નહિ એવો બને છે, જ્યારે મહ અધ્યવસાય પૂર્વક અહણ કરાયેલા આયુષ્યના પુણ્નલો છૂટા છવાયા વહેવાઈ જવાથી તે લેધ બને છે થાને એના ઉપર ઉપક્રમનું જોર ચાલી શકે છે જેમકે અત્યંત ગાઢ બની ઊંચા મહેલા મનુષ્યોની હાર અલેધ છે, જ્યારે શિથિલ રીતે ગોઠવાયેલા મનુષ્યોની હાર લેધ છે અથવા ખેડુત જે ત્રિહૃદ્ધી-માથી ખેતરમાં ધાન્ય વાવે છે તેની નળીના છિદ્ર દ્વારા નાખેલા બીજો વડે ઉપ્પન્ન થયેલું ધાન્ય ખીચોખીચ હોવાથી તેમાં પશુઓનો પ્રવેશ હ શક્ય છે, જ્યારે છૂટા છવાયેલા વેરાયેલા બીધો ઉપ્પન્ન થયેલું ધાન્ય વિરલ હોવાથી તેમાં પશુઓનો સહેલાઇથી પ્રવેશ થઇ શકે છે.

૧ ૨૬ ધર્મ આચાર્યના સિદ્ધિને ધાલીમાં પીલી મારી નાખવામાં આ-વા દતા આ જોઇને કેટલાક એમના મરણને અપવર્તનીય ગણે, પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેવી નથી કારણ કે ઉપક્રમ ફક્ત કષ્ટકારી નીવડે, કિન્તુ આયુષ્યની નિયત કાલ-મર્યાદાને જરા પણ આચર નશાડી શકે નહિ જ-એથી આયુષ્યનો અત ન જ આવે, આખો એવો ભાસ થાય એ જુદી વાત છે.

શકા અને સમાધાન—

આપણે જોઈ ગયા તેમ દ્રવ્ય-આયુષ્યમા કગો ફેંફાન થતો નથી, કિન્તુ કાલ-આયુષ્યમાં અવર્તના થાય છે એટલે આયુષ્ય-દર્મના પુદ્ગલોનું વર્તન એક પ્રકારનું અને તેની સ્થિતિનું વર્તન અન્ય પ્રકારનું બેવાય છે તો એનું શુ કારણ છે એવી જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે આયુષ્યના મર્વ પુદ્ગલોનો ક્ષય થાય અને એની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી જાય એ કેમ બને ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ કોઢિયામાં પ્રવેશી તેલ ડીવાની મોટી જ્યોતિ કંવાથી શીઘ્ર બળી જાય છે ત્યારે મર્વ તેલનો ક્ષય થયા છતાં આ ડીવા થોડો વખત જ બળ્યો એમ કહેવાય છે તેમ આયુષ્યના મર્વ પુદ્ગલો ક્ષય થવા છતાં અત્યુચ્ચ વ્યક્તિ બહુ ઓછો વખત જીવીને અકાલે મનુષ્ય પાત્રી એવો વ્યવહાર કરાય છે

ધારે કે આપણી પાસે એક રૂપ હાથની લાખી હોય છે અને એક છેડેથી સળગાવીએ તો તેને બળતા જેટલો વખત લાગે તેના કન્તા તેનું સુછાઈ કરી તેને સળગાવવામાં આવે તો તેને બળી રહેતા ઓછો વખત લાગે એવી રીતે આયુષ્યના પુદ્ગલો પહેલાં સમયે, બીજા સમયે, ત્રીજા સમયે જેમ ક્ષય પામતા જાય છે તે જ અનુક્રમ પ્રમાણે જ આ પુદ્ગલોનો ક્ષય ચાલુ પડે તો માનો કે જે એક પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવી શકે તેમ છે, તેના જીવન-દીપક એને બહુલે થોડા વખત પછી આવો કંમ ન રહેતા પહેલાં કરતા વધારેના વધારે પુદ્ગલોનો પ્રતિસમય ક્ષય ચાલુ રહેવાથી અત્યુચ્ચૃત્તમાં પણ ઓલવઈ જાય આથી સપ્ત્વર્ષ સો વર્ષ પૂર્ણ થયા પહેલાં સો વર્ષ જીવનારનો દેહ પડ્યો એમ પુરુષીથી કહી શકાય આથી તેના દ્રવ્ય આયુષ્યનો ક્ષય થઈ ગયો, પરંતુ તેની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી ગયો એમ સુએથી કહી શકાય

આ સમયમાં એક બીજું ઉદાહરણ વિચારીએ ધારે કે આપણી પાસે કાચી (બળખર નહિ પકવેલી) ગોળી છે એમાંથી પાણી ધીરે ધીરે ટપકી જાય છે, એવામાં એક એક તેમાં ફાટ પડી જાય તો જેટલા વખતમાં પાણી ખલાસ થઈ જાય તેના કન્તા આમ થવાથી પાણી શીઘ્ર વહી જાય એ દેખીતી વાત છે તેવી જ રીતે અપકવ (શિથિલ બધવાળા) આયુષ્ય માટે સમજવું

આ વિષય વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે હજી બીજા ઉદાહરણો વિચારીએ ધારે કે એક ઘાસની ગજી પડી છે તેમાં એક બાજુએથી નાની સગળી ચીણાગાની મૂકી તેને સળગાવીએ આથી તે ચીણાગારી ઘાસને કંમે કરીને બાળતી બાળતી આખી ગજીને ચાંકા કરે જશે, પરંતુ તેમાં વિલંબ વધારે લાગશે એના કરતાં એ ઘાસની ગજીને શિથિલ અને છુટીછવાઈ બનાવી આરે બાજુથી તેને સળગાવવામાં આવે તો તે એકદમ જલદી બળી જશે

કેટલીક વાર એમ બને છે કે એકનો એક દાખલો બે રીતે થઈ શકે છે તેમાંની એક રીત લાખી અને બીજી ટુકડી હોય છે આથી કુશળ ગણિતજ્ઞ જેટલી વખતમાં એ દાખલો કરી શકે તેના કરતાં મતિ-મદ્દતાથી લાખી રીતે દાખલો કરનારને વધારે વાન લાગે એ સ્વાભાવિક છે

આવી જ રીતે ધારે કે આપણી પાસે સગળો લાંબવેલા બે ઘોડીયા છે આમાંથી એકને

ખરાબ રૂઢ કરીને સૂકવીએ અને ખીજને વાળેલું ને વાળેલું સૂકવીએ તો જણાશે કે છૂટું કરેલું ઘોતીઉં જલસી સૂકાઈ જશે, જ્યારે વાળેલા ઘોતીઆને સૂકાતા વાર લાગશે અત્ર ખને ઘોતીઆમાં જળનું પરિમાણ સમાન હોવા છતાં તેમજ શોષણ-ક્રિયા પણ એક સરખી હોવા છતાં ઘોતીઆના સંકેત્ય અને વિસ્તારને લઈને એને સૂકાઈ જવામાં વિલંબ અને શીઘ્રતાનો ફરક પડે છે એ જ રીતે સમાન પરિમાણના-સરખા પુફગવવાળા અનપવર્તનીય અને અપવર્તનીય આયુધ્યને ભોગ વવામાં ફક્ત વિલંબ અને શીઘ્રતાનો જ તફાવત છે

આથી એ વાત પણ રુઢ થઈ હશે કે નિયત કાલમયોકાની પૂર્વે આયુધ્યને ક્ષય થતો હોવા છતાં કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્કૃણતા એ દોષો માટે સ્થાન રહેતું નથી, કેમકે જે આયુધ્ય-કર્મના પુફગલો લાખા કાળે ભોગવી શકાય તેમ હતા તે જ એક માથે ભોગવી લેવાય છે વિપા-અનુભવ થયા વિના એનો કોઈ પણ ભાગ આત્મપ્રદેશથી છૂટતો નથી આથી કૃતકર્મનો નાશ કે બદ્ધ કર્મની નિષ્કૃણતારૂપ દોષનું અસ્તિત્વ વધ્યા-પુત્રના જેવું છે વળી કર્મ અનુસાર મૃત્યુ પણ આવે છે જ, એથી કરીને અકૃત કર્મના આગમનના દોષને માટે પણ અવકાશ જ રહેતો નથી

આયુધ્ય વધારી શકાય કે ?—

અત્ર કોઈને એવી શકા થાય કે જેમ ઉપક્રમો દ્વારા અપવર્તનીય આયુધ્યવાળાની જીવન-કોરી ટુંકી થઈ શકે છે તેમ શું કોઈના આયુધ્યની સ્થિતિ વધી શકે ખરી ? વસ્તુ-સ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં સુધી આયુધ્યના પુફગલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં સુધી જ જીવ જીવી શકે છે એનો ક્ષય થઈ ગયા બાદ એક સમય પણ જીવગી લભાવવાને ચકવર્તી, સ્વર્ગનો સમ્રાટ કે તીર્થંકર કેવળ પણ સમર્થ નથી જ પરંતુ હા, એમ બનવા ભોગ છે કે કોઈ ઉપક્રમ લાગતા આયુધ્ય તૂટી જવાનો જે પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય તેમાંથી ખચી જવાય એવો/ઉપાય યોજનાતાં જીવ મરતો ખચી ગયો એમ લૌકિક દષ્ટિએ કહી શકાય એટલે કે ઔષધાદિકના સેવનથી જીવે પોતાનું આયુધ્ય વધાયું એમ વ્યવહારથી મનાય બાકી વાસ્તવિક રીતે તો તે વધારેલું જ જ કહેવાય.

પ્રસ્તુત અથકારે આયુધ્યના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે પ્રકારે પાઠ્યા નથી, કિન્તુ મિદાન્ત તેમજ લોકપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોના કર્તાઓની પેઠે તેમણે આયુધ્યના સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એ જ બે લોહો પાઠ્યા છે અને તેના લક્ષણો આપ્યા છે પરંતુ તત્ત્વવાર્થ (અ ૨, સૂ ૫૨)માં સૂચવેના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એ બે લોહોનો સોપક્રમ અને નિરુપક્રમની સાથે સળંગ બેઠી એ સૂત્રના વૃત્તિકા-શ્રીસિદ્ધનેનગણિવરે જે મુદ્દાસો કર્યો છે તેથી આ વિષયનો વિશેષતઃ સ્પષ્ટ ભોધ થાય છે એ વાતને લક્ષ્યમાં લઈને અત્યાર સુધી આટલું સ્પષ્ટીકરણરૂપે ઉમેરી હવે અથકાન્ના કથન તરફ દષ્ટિપાત કરવામાં આવે ॥

આયુધ્યના બે પ્રકારો—

જીવાનામાયુર્દ્ધવા, સોપક્રમ-નિરુપક્રમભેદાત્ ।

અર્થાત્ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ આયુષ્યના બે પ્રકારો છે આથી આ અપેક્ષાએ પણ સસારી જીવના બે ભેદો પડી શકે છે

સોપક્રમ આયુષ્યનું લક્ષણ —

આગમોક્તાધ્યવસાનાધ્યાયુઃક્ષયકારણૈર્વહકાલેન ભોગ્યં યદાયુરત્પ-
કાલેન મુજ્યતે તદ્રૂપત્વમ્, બન્ધકાલે શક્યાપવર્તનસ્વરૂપશિથિલબ્ધનેન
યદાયુર્વદ્ધં તદ્રૂપત્વં વા સોપક્રમાયુર્લક્ષણમ્ । (૧૬૫)

અર્થાત્ ચિર કાળે ભોગવાય રહે તેમ હોય એવા જે આયુષ્યને શાશ્વત્ પ્રતિપાદન કરેલા અધ્યવસાયાદિક આયુષ્યના ક્ષયના કારણો દ્વારા અત્પ કાળમા ભોગવી નાખવા જેવું બંનાવી શકાય તે 'સોપક્રમ' આયુષ્ય 'કહેવાય છે અથવા તો બન્ધકાલમા જેવું બંધન દૂર કરી શકાય એવા શિથિલ બંધનથી બાધેલા આયુષ્યને 'સોપક્રમ' બલુવું આ હકીકત કેવળ અપવર્તનીય આયુષ્યને લાગુ પડતી હોવાથી સોપક્રમ આયુષ્યની એ પણ વ્યાખ્યા બંનું કરીશું કે જે આયુષ્યના અત સમયે ઉપક્રમ વિદ્યમાન હોય તે 'સોપક્રમ' છે

નિરુપક્રમ આયુષ્યનું લક્ષણ —

યદ્ ગાઢનિકાચનેન બન્ધકાલેઽશક્યાપવર્તનસ્વરૂપક્રમવેદ્યફલક-
માયુર્વદ્ધં તદ્રૂપત્વં નિરુપક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૬૬)

અર્થાત્ જે ગાઢ નિકાચિત ક્રમ દ્વારા બન્ધ કાલમા બાધેલું હોય અને એથી કંગીને જેવું બન્ધન દૂર ન કરી શકાય અને જેવું ક્ષણ ક્રમે કરી ભોગવવું પડે તેમ હોય તે 'નિરુપક્રમ આયુષ્ય' સમજવું આ સંબંધમા એમ કહેવું ઠીક જણાય છે કે જે આયુષ્યનો ક્ષય ઉપક્રમ વિના જ-ઉપ-ક્રમની અવિદ્યમાન દશામા થાય છે તે 'નિરુપક્રમ' છે નિરુપક્રમ આયુષ્ય તો અપવર્તનીય જ છે ઉપક્રમેની સંખ્યા વગેરે—

સોપક્રમ આયુષ્યના લક્ષણમા અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમો વિષે ઉલ્લેખ કરાયેલો હોવાથી એની સંખ્યા વગેરેનું સ્થળ અવલોકન કરી લેવું પ્રાસંગિક સમબંધ છે એની સંખ્યા તેમજ એના નામો કથાવતા આવશ્યકે નિયુક્તિમા છે કે—

“ અજ્ઞવસાણ નિમિત્ત આહારે વેષણા પરાધાણ ।

પાસે આળાપાણુ સત્તવિહ જિજ્ઞાણ આહ ॥ ૭૨૩ ॥ ”

૧ જાણ—

અધ્યવસાયે નિમિત્તે (મતિ) આહારે વેદનાયા પરાધાતે ।

સ્પર્શે આનમાણયો (નિરોધે) સમવિધ શ્રીયતે આયુ ॥

૨ બુદ્ધ-સમદર્શી (૩ ૩૨૧)મા 'નિમિત્ત' એટલે આહાર

અર્થાત્ (૧) અધ્યવસાય, (૨) નિમિત્ત, (૩) આહાર, (૪) વેદના, (૫) પરાધાત, (૬) સ્પર્શ અને (૭) શ્વાસોચ્ચ્વાસ એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય દીણુ થાય છે

અધ્યવસાય-ઉપક્રમના ત્રણ ભેદો—

અધ્યવસાય-ત્રણ પ્રકારના છે (૧) રોગ જન્ય, (૨) સ્નેહ જન્ય અને (૩) લય જન્ય તેમા એક યુવતિ અતિશય રૂપવાન યુવકને એક તેના ઉપર મોહિત થઇ ગઇ, પરંતુ પેલો યુવક જ્યારે આદ્યો ગયો ત્યારે તેના ઉપગના રાગથી તે સુરી સુરીને મરણ પામી આ રોગ જન્ય અધ્યવસાય-રૂપ ઉપક્રમ જાણવો.

કોઇ માર્થવાહ પરદેશથી પોતાને ઘેર આવવા નીકળ્યો એવામા તે ઘેર આવી પહોચ્યો તે પહેલા એના મિત્રોએ એની પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા ખાતર એને ઘેર જઇ તેને ખબર આપી કે તારો પતિ સુજરી ગયો છે આ સાંભળી પતિના પ્રેમને વશ બનેલી તે પ્રમદાના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા માર્થવાહ ઘેર આવ્યો ત્યારે પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્નીને મરેલી જાણી તેણે પણ સ્નેહને લીધે દેહ ત્યાગ કર્યો આ સ્નેહ જન્ય અધ્યવસાયરૂપ ઉપક્રમ છે

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર ગજસુકુમારે દીક્ષા ગ્રહણ કરી ત્યારે તેના સસરા સોમિદ્ધ પ્રાણે પોતાની પુત્રીને છતે ધણીએ રહાયવા જેવી જાણીને ક્રોધમા ને ક્રોધમા ગજસુકુમારે અનિવરના મસ્તક ઉપર ધગવગતા અગાન મૂક્યા અને તેના પ્રાણ લીધો પરંતુ જ્યારે નગરમા શ્રીકૃષ્ણને પ્રવેશ કરતા તેણે દીકા ત્યારે લયનો માર્થો તે પચત્વ પામ્યો આ લય જન્ય અધ્યવસાયરૂપ ઉપક્રમ છે

નિમિત્ત ઉપક્રમ—

લાકડી, આખૂક, કોરડો, શસ્ત્ર વગેરેનો આઘાત કે વિષ પાનથી મરણ થાય તે નિમિત્ત ઉપક્રમજન્ય મરણ સમજવું

આહાર ઉપક્રમ—

જો તિશય અત્ય ક એકદમ બહુ, બહુ લાર કે છેક લુણુ, વિકારી કે અહિતકારી એવું લોજન કરવાથી જે મરણ થાય તે આહાર ઉપક્રમને આહારી છે

૧ આ કામની ત્યાગી દસા છે ભગવતી (સુ. પૃષ્ઠ ૫૦૪)ની શ્રુતિમા કહ્યું પણ ૥ ૧—

‘ વિતેદ દદ્રુમિચ્છદ દીદ નોસત્ત’તદ જરે દાદે ।

વત્તઞ્જરોયગ મુચ્છા ઉચ્ચાગ ન યાગર્દ મરણ ॥ ’

[વિતયતિ દ્રુમિચ્છતિ દીર્ઘ નિશ્વસિતિ તથા જગ્નો દાદે ।

મત્કારોચક્ત્ય મુચ્છા ઉચ્ચાદો ન જાનાતિ મરણમ ॥]

અર્થાત્ (૧) ચિતન કલુ (૨) જોવા છડા ગમવી (૩) નેવ નિશ્વાસ મૂકવો (૪) તાવ આવવો, (૫) દાદ થવો (૬) ભોજન ઉપર અરુચિ થવી, (૭) મૂચ્છા આવવી (૮) ઉન્માદ થવો (૯) જાન જવું રહવું તેમજ (૧૦) મરણ થવું જે કામની ત દસાઓ છે

વેદના ઉપક્રમ—

શુભ વગેરે અત્યંત પીડાથી જે મનુષ્ય થાય તે વેદના-ઉપક્રમ જન્ય સમજવું.

પરાધાત-ઉપક્રમ—

હાડી ખાઇમા, ફૂવામા કે નદીમા પડી જવાથી થતું મરણ પરાધાત ઉપક્રમથી થયેલું બધુવું

સ્પર્શ-ઉપક્રમ—

સાપ, વીંછુ વગેરે જેવી જાનવરનો સ્પર્શ થતા-તેના કરકવાથી તેનું જેર થયી જે મરણ થાય તેમા સ્પર્શ ઉપક્રમનો હાથ ગણાય

આનપ્રાણ-ઉપક્રમ—

ધણા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાથી કે તદ્દન રોકી રાખવાથી નીપજતું મરણ આનપ્રાણ-ઉપક્રમને લઇને થયેલું બધુવું

ઉપર જે નિમિત્ત ઉપક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તદ્દગત નિમિત્ત અનેક પ્રકારનું સભવે છે આચાર્યશ્રીની વૃત્તિનાં ૧૦૩ માં પત્રમા સાક્ષીરૂપે નોંધેલી નિમ્ન લિખિત આવશ્યક નિયુક્તિની ગાથાઓમા નીચે મુજબ તે ગણવાયા છે —

“ દંડ કસ સત્થ રજ્જુ અગ્ગી લદ્દગપહ્ણ વસિ વાલા ।

સોલ્લહં અરહં મય સુહા પિવાસા ચ વાહી ચ ॥ ૭૨૫ ॥

મુત્તપુરીસનિરોહે જિણ્ણાજિણ્ણે ચ મોયણે વહુસો’

૧ કેટલાકની એવી માન્યતા હોય એમ જણાય છે કે જીવ અમુક શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરાં કર્યો વિના મરતો નથી. આથી કરીને મરણ-સમયે જે વધારે શ્વાસોચ્છ્વાસ બાકી રહ્યા હોય અને વખત ઓછો હોય તો તે જલદી જ નદી માંસ લે છે અને તેમ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રતિનિધત્વ સંખ્યા પૂરી કરે છે કર્મપ્રકૃતિ વગેરે પ્રથેમા કહ્યું છે કે અતિશય દુખીને શ્વાસોચ્છ્વાસ થય્યા હોય છે અને એની આયુષ્ય-કર્મની નિર્જરા પણ થઈ હોય છે આ પ્રમાણે ॥ કથનને અનુસરીને ઉપર મુજબની માન્યતા ઉપરિચત થઈ હોય એમ જાણે છે, બાકી એ માન્યતા યાઓકત જણાતી નથી કેમકે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો આયુષ્ય-કર્મના પુરૂષોત્તમની સંખ્યા નક્કી થયેલી હોય છે, નહિ કે શ્વાસોચ્છ્વાસની વળા લખિ-અપર્યાપ્ત જીવના આયુષ્યનો અત્ત શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપાર વિના થાય છે એટલે આયુષ્યની સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપારની વ્યાપ્તિ નથી બાકી જીવ જીવે ત્યાં સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસ સેવા ચૂકવાનો તે વ્યાપાર કરે છે એ વાતની તેમજ આ વ્યાપાર આયુષ્યની ઉદ્દીરણમા હેતુરૂપ સભવે છે એ દર્શકતાની તો બાએ જ કાઢ ના પાડશે

૨ છાયા—

દણ્ડ કસા શસ્ત્ર રજ્જુરગ્નિરુદ્ધવપતન ચિપ વ્યાલા ।

શીતોષ્ણમરતિર્મય ક્ષુધા પિપાસા ચ ક્વાચિચ્છ ॥

મુત્તપુરીપેનિગાધો જીણેડજીણે ચ મોજને વહુસા ।

વસણ ઘોલણ પીલણ આડસસ ડવક્કમા ગતે ॥ ૭૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ લાકડી, ચાબૂક, ચાચ, દોરડું, આગ, પાણીમા પકવું, ઝેર, સાપ, ઠંડી, ગરમી, અરતિ, બીક, ભૂખ, તરસ, રોગ, મૂત્ર અને વિષાતુ રોકાણ, બહુશ અર્ચ-અર્ચ લોજન, ઘર્ષણ, ઘોલન અને પીલન એ આયુધ્યના ઉપક્રમે છે

આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે ઉપક્રમે એ પન્નન્ય જ નથી, પરંતુ તે સ્વન્ન્ય પણ સભવે છે

સોપક્રમાદિ આયુધ્યના અધિકારીઓ—

કયા જીવન આયુધ્ય સોપક્રમ હોય છે અને કયા જીવન આયુધ્ય નિરુપક્રમ હોય છે એનો ઉત્તર આવશ્યકેસૂત્રનો શ્રીહરિવાદસૂરિકૃત ટીકાના ૨૭૪ મા પત્રમા અવતરણરૂપે રજૂ કરાયેલી અને આવક-પ્રશ્નસિમા મૂળરૂપે નિર્દેશાયેલી નિમ્ન લિખિત ગાથાઓ પૂરે પાડે છે —

“ દેવા નેરહયા વા અસસવાસાડયા ય તિરિમણુયા ।

ઉત્તમપુરિસા ય તતા ચરિમસરીરા ય નિરુવકમા ॥ ૭૪ ॥

મેસા મસારત્થા મહયા નિરુવકમા વ હતરે વા ।

સોવક્રમનિરુવક્રમમેદો મણિયો સમાસેળ ॥ ૭૫ ॥ ”

અર્થાત્ દેવોતુ, નારકોતુ, અસખ્યાત વર્ષના આયુધ્યવાળા તિર્થંત્રોતુ, અસખ્યાત વર્ષના આયુધ્યવાળા માનવોતુ, ઉત્તમ પુરુષોતુ તેમજ અરમદેહતુ આયુધ્ય નિરુપક્રમ છે, જ્યારે બ્રાહ્મીના સસારી જીવોતુ આયુધ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય આ પ્રમાણે સર્વે પથી આયુધ્યના સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ બે શ્રેણી કથન કરાય છે

વર્ષણ ઘોલન પીલનમાયુષ ડવક્કમા ગતે ॥

૧ જાયા—

દેવા નેરયિકા વાડસદ્વ્યવર્ણાયુષધ તિર્થંદમનુજા ।

ઉત્તમપુરુષાશ તયા ચરમશરીરાશ નિરુપક્રમા ॥

મેવા સસારત્થા મહા નિરુપક્રમા વા હતરે વા ।

સોવક્રમનિરુપક્રમમેદા મણિત સમાસેળ ॥

—૨ આવકપ્રશ્નપત્રમા ‘ સોવક્રમા વ હતરે વા એનો પાઠ—એદ ॥

૩ આવા મનુષ્યો કુશલિંગ જ છે અને તેઓ ૧૫ કર્મ-જૂમિ, ૩૦ અકર્મ-જૂમિ અને ૫૬ અતરદીપ એમ ૧૦૧ શ્રેણીમા જ એમ ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે આ સિવાયના શ્રેણીમા—અની દીપની ખદારના દીપ—સમુદ્રમા તિર્થંત્રો એમ જાહેર છે તેમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી

૪ અરમ એટલે છેન્સુ અને દેહ એટલે શરીર આથી અરમદેહ એટલે છેન્સા શરીરવાળા એટલે કે કવે પછી નદિ જન્મ ધારણ કરનારા, કિન્તુ આ વિવક્ષિત દેહનો ક્ષય થતા સીધા મોક્ષે જનારા જીવો આ જીવો મીન કોઈ નહિ પણ ઉત્તમ પુરુષોની જેમ મનુષ્યો જ છે

તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકર્તાઓ અભિપ્રાય તો એ છે કે સૌપ્રાપ્તિક અને અસંખ્યેય વર્ષજીવી જીવો નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જ હોય છે, જ્યારે ચરમશરીરી સૌપક્રમ અનપવર્તનીય અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે આ સિવાયના બધા માનવો અને તિર્થંચો સૌપક્રમ અપવર્તનીય, સૌપક્રમ અનપવર્તનીય અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે અત્ર ભાષ્યકારે ઉત્તમ પુરુષોના આયુષ્ય વિશે કશે નિદેશ કર્યો નથી એ નવાઈ જેવું છે, બાકી તેમણે ચ્યેદી મનાતી શ્રાવકમજ્જિતિનો '૧૪ મી ગાથામા ઉત્તમ પુરુષનુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એના ટીકાકાર શ્રીહરિષદ્રસૂત્રી 'ઉત્તમ પુરુષ'થી ચક્રવર્તી વર્ગોરેનો અને 'ચરમશરીર'થી તીર્થંચકારાદિનો નિદેશ કરે છે

આયુષ્ય-બંધ—

પહેલા, બીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા કે સાતમા શુણ્ણસ્થાનક વર્તી જીવને આયુષ્યનો બંધ છે એની આગળના શુણ્ણસ્થાનમા જીવનો પરિણામ એટલો સ્થિર તેમજ શુદ્ધ હોય છે કે ત્યાં આયુષ્યના બંધ માટે અવકાશ નથી

દેવો, નારક તથા અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્થંચો અને મનુષ્યો, ૭ માસનુ આયુષ્ય ૧ અવશિષ્ટ રહેતા નિયમેન પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે એમ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૧૬)મા કહ્યું છે ભગવતી (શ ૧૪, ઉ ૧, સૂ. ૫૦૦)ની વૃત્તિના ૬૩૭ મા પત્રમા કહ્યું છે તે પ્રમાણે તો વધારેમા વધારે છ માસ બાકી હોય ચારે અને ઓછામા આઠો અત્યુર્જિત જેટલો કાળ અવશિષ્ટ હોય ત્યારે નાગઠો પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે બાકીના જીવો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો, નવમો કે સત્તાવીસમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે નિશ્ચયે પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે એકેન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમજ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા પચેન્દ્રિય જીવો નિયમેન ત્રીજો ભાગ બાકી રહેતા આયુષ્યનો બંધ કરે છે, જ્યારે સૌપક્રમ આયુષ્યવાળા પચેન્દ્રિયો માટે આવે નિયમ નથી તેમને માટે સત્તાવીસમા ભાગ સુધી આયુષ્ય બંધનો અવકાશ છે આ પ્રમાણેની હકીકત તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૧૬)મા છે શ્રીકથામાચાર્યનો પચ્ચ આ જ મત છે, કેમકે તેમણે કહ્યું છે કે—

૧ આ ૨હી એ ગાથા—

‘ દેવા નેરદયા વા મમસવામાહા ય તિરિમણુમા ।
 ઉત્તમપુરિષ્ઠા ય તદ્વા ચરમશરીરા ય નિરુપક્રમા ॥ ”
 [દેવા નેરયિકા વાડમદ્વયવર્ષાયુપદ્ય તિર્યદમનુજા ।
 ઉત્તમપુરુષાસ તથા ચરમશરીરાસ નિરુપક્રમા ॥]

૨ જેટલુ આયુષ્ય બાકી રહે પરભવનુ આયુષ્ય મધ્યમ તેટલા કાળને ‘ અગાધા-કાલ ’ કહેવામા આવે છે આ અગાધા-કાલ પૂરો થયા નાદ આયુષ્ય ઉદયમા આવે છે

૩ આ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા છે એમ નવતત્ત્વ-નિસ્તરાર્થ (પ ૬૬)મ ઉલ્લેખ છે

“ સિય તિમાગે સિય તિમાગતિમાગે સિય તિમાગતિમાગતિમાગે ”

લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લોક ૮૮-૮૯) પ્રમાણે તો સોપકમ આયુષ્યવાળા સર્વે જીવો છેવટના અતમુહૂર્તમાં પણ આયુષ્યનો બંધ કરે છે અને મતાનુ પ્રમાણે તો સત્તાવીસમા ભાગથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અતમુહૂર્ત સુધી ત્રિભાગની કલ્પના કરાય છે

સ્થિતિની દ્વિવિધતા—

સ્થિતિ બે પ્રકારની છે — (૧) ભવ-સ્થિતિ અને (૨) નાય-સ્થિતિ તેમાં ભવ-સ્થિતિ કહો કે આયુષ્ય કહો તે એક જ છે કાય-સ્થિતિ એટલે તો પૃથ્વી વગેરે છ કાયો પૈકી ગમે તે એક કાયમાં ફરી ફરીથી લાગલાગટ ઉત્પન્ન થતા જેટલો મમય વ્યતીત થાય તે આ બંનેનો વિવિધ જીવો આશ્રીને વિચાર કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેનો વિશિષ્ટ વિચાર કરી શકાય તે માટે નારક વગેરેના પેટાવિભાગો બાણવાની જરૂર છે એટલે તે વાત ગતિ-પ્રકરણમાં વિચારીશું

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે ?—

આ પ્રમાણે આપણે આ પ્રથમ અધિકારમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, શરીર અને આયુષ્ય સબધી યથાસાધન વિચાર કર્યો એટલે મસાગી જીવના જે દશ પ્રાણો ગણાય છે તે પૈકી શ્વાસોચ્છ્વાસ અને વચન બળ એ બે વિશેષ જ વિશેષ વિચાર કરવો બાકી રહી જાય છે, પરંતુ તે પ્રસંગાનુસાર કરી લઈશું અત્રે તો કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે તેનું દિગ્દર્શન નવતરવની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા કરી લઈએ

“ પર્ણિદિયત્તિવલ્લસા-સાઝ દસ પાળ ચડ છ સગ અઢ ।

હગદુત્તિવર્દિદીર્ણ, અસન્નિસન્નીળ નથ દસ ચ ॥ ૭ ॥ ”

અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણો છે તે પૈકી એકેન્દ્રિયને સ્પર્શન્દ્રિય, કાય બલ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણ, દ્વીન્દ્રિયને છ અર્થાત્ આ ઉપરાત્ ગ્ધસ્પર્શન્દ્રિય અને વચન-બળ, ત્રીન્દ્રિયને આ ઉપરાત્ પ્રાણેન્દ્રિય એમ સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આ ઉપરાત્ નેત્રેન્દ્રિય એટલે કુલે આઠ, અસન્ની પચ્ચેન્દ્રિયને આ ઉપરાત્ કષ્ટેન્દ્રિય એટલે બધા મળીને નવ અને મન્ની પચ્ચેન્દ્રિયને આ ઉપરાત્ મન હોવાથી દશ પ્રાણ છે

૧-૨ જાણા—

સ્વાત્ ત્રિમાગે સ્વાત્ ત્રિમાગત્રિમાગે સ્વાત્ ત્રિમાગત્રિમાગત્રિમાગે ।
પચ્ચેન્દ્રિયત્રિયલોચ્છ્વાસાયુષિ દશ પ્રાણા ચત્વાર પદ્ સપ્તાદૌ ।
પક્ષિ ત્રિ ચતુરિન્દ્રિયાણામસન્નિસન્નિના નથ દશ ચ ॥

ગતિ વિચાર

ગતિની અપેક્ષાએ જીવના ચાર લેદો પડે છે તે ગતિઓ નરક ગતિ, તિર્થંગ (તિર્થ) ચ-
ગતિ, મનુષ્ય ગતિ અને દેવ ગતિના નામથી જોળખાય છે

નરક ગતિનું લક્ષણ—

અશુભતરાશુભતમલેશ્યાદિપરિણામવત્ત્વે સતિ નરકગતિનામકર્મો-
દયરૂપત્ત્વ નરકગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૭)

અર્થાત્ અશુભત અથવા અશુભતમ લેશ્યાદિ પરિણામવાળા નરકગતિરૂપ નામ કર્મના ઉદયને
'નરકગતિ' જાણવી

'નરક' શબ્દની ઓત્પત્તિ—

'નરક' શબ્દની ઓત્પત્તિ બે રીતે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૧૧૦) માં કર્ણવાર્ધે જે મહે

“શીતોષ્ણામદ્વ્યોદયાપાદિતવેદનયા નરાન્ કાયન્તિ-શબ્દાયન્તિતિ નર-
કાણિ અથવા પાપકૃત પ્રાણિન આત્મન્તિક દુઃખ નૃણન્તિ-નયન્તીતિ નરકાણિ ”

અર્થાત્ શીત, ઉષ્ણ તેમજ અસાત વેદનીયના ઉદયથી આવી પડેલી પીડાથી મનુષ્યોને જે ખૂબ
પડાવે છે તે 'નરક' છે અથવા પાપી જીવો અતિશય દુઃખ પ્રતિ જ્યાં જીવોને લઈ જાય છે તે
'નરક' છે એકદર જૈન દર્શન પ્રમાણે 'માત નરકો છે અને તેના ઘમ્મી, વશા, શીલા, અજના,
રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી એ પ્રમાણે અનુક્રમે નામે છે " આ ની સાથે મળેલ ધરાવનારા જીવો
'નરક' કહેવાય છે નારકોની લેશ્યા પરત્વે આપણે ૩૫૩-૩૫૬ માં પૃષ્ઠમાં વિચાર કરી ગયા છીએ
નારકોને ક્ષેત્રજન્ય, પરસ્પરજન્ય અને પરમાધાર્મિકકૃત એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના ભોગવવી પડે
છે તેનું સ્થૂળ સ્વરૂપ શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાં (૫ ૧૧૮-૧૧૯) માં આલેખાયેલું છે આ ત્રિવિધ
વેદના પૈકી પરમાધાર્મિકકૃત વેદનાનું ગીર્વાણ ગિર્ગમાં વૃત્તબદ્ધ વર્ણન તેમજ તેનું ભાષાતર
સ્વરૂપ આશિકો (૫ ૧૪૨-૧૪૫) માં આપાયેલું છે વિશેષમાં ત્યાં નરકવાસોની તેમજ રત્નપ્રભાદિ
ભૂમિના પ્રસ્તરોની સંખ્યા તથા નારકના દેહના માન વિષે પણ આછી રૂપરેખા દોરાયેલી છે એટલે
અહીં ગંધાની પુનઃપૃષ્ઠિત ન કરતા આવશ્યક હકીકતોની નોંધ 'કરવામાં આવે છે સૌથી પ્રથમ

૧ " ધર્મર્થકામમોક્ષલક્ષણાણિ કાર્યાણિ નૃણન્તિ-નયન્તીતિ નરા । ”

૨ વામન-પુરાણમાં ૨૧ નરકોનો નિર્દેશ છે એના નામે માટે જુઓ શ્રીચતુર્વિંશતિ-
જિનાનન્દરૂપિ (૫ ૧૧૭-૧૧૮)

૩ આ નામે તત્ત્વાર્થ (અ ૩, સ ૧) ના ભાષ્ય (૫ ૨૩૩) અનુસાર જાણવા જીવ
સમાસની ખારમી ગાથા પ્રમાણે ઠહો અને સાનમી નરકના નામે મધવની અને માવવની છે એની
ટીકામાં હકીકત નામ 'મધા પણ સૂચવાયું છે

તો 'ધર્મી' વગેરે નગ્ને જે ભૂમિમા આવેલ છે તેના અર્થાત્ એના ગોત્રોના ગ્ત્રપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, 'તમ પ્રભા' અને 'મહાતમ પ્રભા' એમ અનુક્રમે નામો છે એ વાતનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ આ સાત ભૂમિઓનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વિચારીશું તો જણાશે કે 'મિત્ર' પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચેના નવસો ચોજન પછીને લાગ કે જેનો આકાર ઊંઘા કરેલા શંકરા જેવો એટલે નીચે નીચે વિસ્તીર્ણ એવો છે તેવા અધોલોઢમા એ આવેલી છે આ સાતે ભૂમિઓ અમરેણિમા આવેલી નથી, કિન્તુ તેઓ એક બીજાથી નીચે નીચે છે વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિનો આયામ અને વિષ્કલ પણ એક સરખા નથી, પણ નીચે નીચેની ભૂમિ પગલે તે અધિક અધિક છે એટલે કે પહેલી 'રત્નપ્રભા' નામની પૃથ્વીની લગાઇ અને પહોળાઇ ઠરતા બીજી 'શર્કરાપ્રભા' નામની પૃથ્વીની લગાઇ અને પહોળાઇ અધિક છે એમ છેક માત્રી 'મહાતમ પ્રભા' સુધી સમજી લેવું આ હકીકત આ સાતે ભૂમિના આયામ અને વિષ્કલના નીચે મુજબના પરિમાણ ઉપરથી જણાઇ આવે છે —

'રત્નપ્રભા' આયામ અને વિષ્કલથી એક રજજી જેટલી, 'શર્કરાપ્રભા' અઢી રજજી, 'વાલુકાપ્રભા' ચાર રજજી, 'પકપ્રભા' પાંચ રજજી, 'ધૂમપ્રભા' છ રજજી, 'તમ પ્રભા' સાડા છ રજજી અને 'મહાતમપ્રભા' સાત રજજી જેટલી છે

સાત ભૂમિઓની જડાઇ —

આ ભૂમિઓની જડાઇ તો ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે જેમકે પહેલી ભૂમિની જડાઇ ૧૮૦૦૦૦ ચોજન જેટલી, બીજીની ૧૩૨૦૦૦, ત્રીજીની ૧૨૮૦૦૦, ચોથીની ૧૦૦૦૦૦, પાંચમીની ૧૧૮૦૦૦, છઠ્ઠીની ૧૧૬૦૦૦ અને સાતમીની ૧૦૮૦૦૦ ચોજનના છે

આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરની ભૂમિથી નીચે નીચેની ભૂમિનું બાહ્ય અંતર હોવા છતાં એનો વિષ્કલ અને આયામ અધિક અધિક હોવાથી એનું મર્યાદા છાતિસ્થિતના જેવું એટલે કે ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ પૃથ્વતર છે

વિશેષમા આ સાત ભૂમિઓ એક બીજાને અડકીને જોડેલી નથી, કિન્તુ એક બીજાની વચ્ચે વિશાળ અંતર છે આ અંતરમા ધનોદધિ, ધનવાત, તનવાત અને મહાતમોભૂત આકાશ ક્રમવાર નીચે નીચે છે એટલે કે પહેલી નગ્ને ભૂમિની નીચે ધનોદધિ, એની નીચે ધનવાત, ધનવાતની

૧ 'તમ' નો અર્થ અધકાર થાય છે અને 'પ્રભા'નો અર્થ પ્રકાશ થાય છે આથી આવું નામ થોડું નથી એવી કાંઈ શંકા ઊઠેલે તો ને અગ્રાને કે, કેમકે અગ્ર 'પ્રભા'નો અર્થ 'દીપ્તિ' નહિ, કિન્તુ પોતાનું જ તેજ અથવા સ્વરૂપ એવો કરવાનો છે

૨-૩ કેટલાક આનો 'તમા' અને 'તમનમા' એ નામથી પણ વ્યવહાર કરે છે જુઓ ૯૫-સમાસની ટિપ્પણી (પૃ ૧૩)

૪ આમા ઉપર પ્રાગ્માના નામની પૃથ્વી ઉમેરના સમગ્ર તોકની આઠ ભૂમિઓ થાય ૭

નીચે તનવાત અને તનવાતની નીચે આકાશ છે આ આકાશની પછી બીજી નરક ભૂમિ છે આ પ્રમાણે છેક માતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે આ કેમપૂર્વક ઘનોદધિ વગેરે રહેવા છે આ પ્રમાણે જે માત ભૂમિઓ પેઠી પ્રત્યેકની નીચે જે ઘનોદધિ છે તેની બહાઈ એક સરખી એટલે વીમ વીસ હજાર ચોજન જેટલી છે પરંતુ ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ મ બધી આવી સ્થિતિ નથી અર્થાત્ જો કે સાત ઘનવાત અને સાત તનુવાતની બહાઈ સામાન્યતઃ અસખ્યાત ચોજન પ્રમાણ છે છતાં તે બધે સરખી નથી એટલે કે પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની અસખ્ય ચોજન બહાઈથી બીજી ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની બહાઈ અધિક છે એ પ્રમાણે બાકીની ભૂમિઓ માટે તેમજ આકાશ પરત્વે પણ સમજી લેવું

રત્નપ્રભા વગેરે નામની સહેતુકતા—

પહેલી ભૂમિમા રત્નની અધિકતા હોવાથી એને ‘રત્નપ્રભા’ કહેવામા આવે છે એ પ્રમાણે શકરા એટલે કાકરાની પ્રધાનતાને લક્ષ્યીને બીજીને ‘શકંગપ્રભા’, વાલુકા એટલે રેતીની બહુલતાને લીધે ત્રીજીને ‘વાલુકાપ્રભા’, પક એટલે કાદવની પ્રચુરતાથી ચોથીને ‘પકપ્રભા’, ધૂમ એટલે ધૂમાડાની વિશેષતાથી પાંચમીને ‘ધૂમપ્રભા’ તમસ્ એટલે અધકારની મુખ્યતાને લઈને છઠીને ‘તમ પ્રભા’ અને મહાતમસ્ એટલે ઘોર અધકારની અધિકતાની સાતમીને ‘મહા તમ પ્રભા’ કહેવામા આવે છે

રત્નપ્રભાના ત્રણ કાંડ—

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ યાને વિભાગ ૩ પહેલા કાંડમા ગ્લની અધિકતા છે એમા સોળ જાતના રત્નો હોવાથી એ સોળ પ્રકારનો ગણાય છે એ સૌથી ઉપર છે અને એની બહાઈ ૧૬,૦૦૦ ચોજનની છે એની નીચેના કાંડમા ઠાઠવની બહુલતા છે અને તેની બહાઈ ૮૪,૦૦૦ ચોજનની છે આના આધારે પહેલો કાંડ છે એની નીચેના ત્રીજા કાંડમા પાણીની બહુલતા છે અને તેની બહાઈ ૮૦,૦૦૦ ચોજનની છે એના આધારે બીજો કાંડ રહેલો છે આ ત્રણ કાંડોની બહાઈનો મરવાળો ૧,૮૦,૦૦૦ ચોજનનો આવે છે કે જેટલી ‘રત્નપ્રભા’ ની બહાઈ છે આ પછીની બાકીની એક પણ ભૂમિમા આવા કાંડો નથી, કેમકે એમા શકરા, વાલુકા વગેરે છે જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ મરખા છે

નરકાવાસોનું રનરૂપ—

રત્નપ્રભામા આવેલા ‘સીમત્’ નરકવાસથી માકીને તે મહાતમ પ્રભાગત ‘અપ્રતિષ્ઠાન’ નરકાવ મ સુધીના બધા નરકાવાસો છરાના જેવા વજના તળિયાવાળા છે કિન્તુ એ બધાનો આકાર ડઠ એક સખો નથી કોઈકનો આકાર ગોળ, તો ડોઢનો ત્રિકોણ, તો વળી કોઈકનો ચતુષ્ટોણ છે વળી કેટલાક હાંટના જેવા તો કેટલાક લોહાના ઘડા જેવા છે આ પ્રમાણે નરકાવાસોની આકૃતિમા ભિન્નતા છે

૧ તનવાતની જેમ તનોદધિ જેવો કોઈ પણ નથી

૨ જુઓ ઋષભપચાગિકા (૫ ૧૪૧-૧૪૨)

પ્રસ્તરોની સખ્યા—

પ્રસ્ત- (પ્રતર) જે માળવાળા ઘગ્ના તળિયા જેવા છે તે દરેક ભૂમિમા છે તેમા પ્રથમ ભૂમિમા તેજ પ્રસ્તર છે અને ત્યાં પછીની દરેક ભૂમિમા બખ્ખે ચોછા છે એટલે સાતમી ભૂમિમા એક જ પ્રસ્તર છે વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિગત પ્રસ્તરોમા પણ અતર છે અર્થાત્ રત્નપ્રભાના તેર પ્રસ્તરો પૈકી પહેલા અને બીજા વચ્ચે અવકાશ યાને આતર છે 'આ આતર'મા 'કોઈ નાગકને નિવાસ નથી, પરંતુ તેનું નિવાસ્યાન તેા પ્રસ્તર જ છે કે જે દરેકની બકાઈ ત્રણ ત્રણ હબાર થોજ-નની છે

નારકોના પરિણામ વગેરે—

સાતે ભૂમિઓમા વણ્, ગધ, ગચ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક જાતના પૌર્ણાલિક પરિણામો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અશુભ છે એવી જ ગીતે એ ભૂમિઓના શરીર પણ અશુભ નામકર્મના ઉપવર્તી અશુભ વણ્, ગધ, ગચ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સંસ્થાનવાળા તેમજ અધિક અધિક અશુભિ અને બીભત્સ છે હું ખથી છૂટવા માટે અને સુખ મેળવવા માટે નારકો વૈકલ્ય લખ્ખિઓને પ્રયોગ કરે છે, પરંતુ તેમનેા પાસેા અવગો જ પડે છે અને તેથી તેઓ વિશેષ હું ખી યાય છે આ પ્રમાણે નારકો નિગત અશુભ પરિણામ, દેહ અને વિક્રિયાવાળા છે વિશેષમા એમની લેશ્યા પણ નિરતર અશુભ હોય છે અને એમની વેદના કમઠમાથી ઉપજાવે તેવી ભયકર હોય છે

નરક-ગતિના અધિકારી—

અસન્ની પ્રાણી મરીને પહેલી નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે, પરંતુ એનાથી આગળની નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી એવી રીતે 'ભુજપગ્મિર્ષ' પહેલી બે નરક સુધી, પક્ષી ત્રણ સુધી, સિંહ ચાત્ર સુધી, 'ઉર પરિસર્પ' પાંચ સુધી, આ છ સુધી, મત્સ્ય અને મનુષ્ય સાત સુધી ઉત્પન્ન થઇ શકે છે

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તિર્થંચ અને મનુષ્ય જ નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે હેવો તેમજ નારકો મરીને તરત જ ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિયમ આથી સચવાઈ રહે છે

આગતિ—

પહેલી ત્રણ નરકોમાના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પામી તીર્થંકર-પદ પણ મેળવી શકે છે, ચાર નરકોના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ-પદ પણ પામી શકે છે, પાંચ નરકોના જીવો મનુષ્ય-ગતિ પામી સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે છ નરકોના જીવો દેશવિરતિનો લાભ મેળવી શકે છે અને સાત નરકોના જીવો સમ્યક્ત્વનો લાભ લઇ શકે છે

નારકોનું આયુષ્ય—

દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ યાને આયુષ્ય-મર્યાદા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની શાસ્ત્રમા જણાવવામા આવે છે તેમા સાત નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭, ૨૨ અને ૩૩ સાગરોપમની છે, બ્યારે પહેલી નારકની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હબાર વર્ષની છે અને બીજીથી તે સાતમી ભૂમિઓમાના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વ પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી

છે એટલે કે બીજીની જઘન્ય સ્થિતિ પહેલીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી એટલે એક સાગરોપમ જેટલી છે ઇત્યાદિ

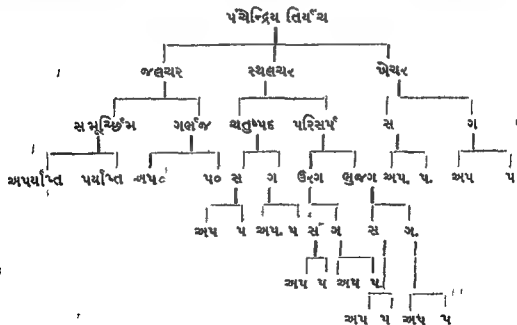
તિર્યગ્-ગતિનું લક્ષણ—

તિર્યગ્ગતિનામકર્મોદયરૂપત્વ તિર્યગ્ગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૮)

અર્થાત્ તિર્યગ્-ગતિ-નામ-કર્મના ઉદ્ભવને 'તિર્યગ્-ગતિ' કહેવામા આવે છે

તિર્યગ્-વિચાર—

અત્ર તિર્યગ્ શબ્દથી મનુષ્ય, દેવ અને નારક સિવાયના બધા સસાની જીવો સમ જવાના છે^૧ આથી કરીને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એના એકેન્દ્રિયાદિ પાચ ભેદો પડે છે. તેમા એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનું સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ અત્ર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ના વિભાગો આશ્રીને વિચાર કરવો પ્રસ્તુત સમબંધ છે આના (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર (પક્ષી) એમ ત્રણ વિભાગો છે તેમા જલ ચરના સમૂહિમ અને ગર્ભજ એવા બે પેટા વિભાગો છે તેમા વળી આ પ્રત્યેક પેટાવિભાગના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો છે સ્થલચરના ચતુષ્પદ (ચોપગા જાનવર) અને પરિસર્પ એમ બે ભેદો છે તેમા વળી પરિસર્પના ઉરગ (પિંડે ચાલનારા) અને લુજગ (હાથ વડે ચાલનારા) એમ બે અવાતર ભેદો છે આ પ્રમાણેના સ્થલચરના ચતુષ્પદાદિ પ્રકારોના તેમજ ખેચરના જલચરની જેમ ચાર ચાર ભેદો ઘટાવી લેવા આનો સારાશ નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય —

૧ આમ હોવાથી નારક, માનવ અને દેવની પેઠે ભોક્તે વિશે એનું કાષ્ટ આસ ક્ષેત્ર નાં
એ તો સમગ્ર ભોક્તા બધા ભાગમા છે

જલચરના અત્રાતર લેહો—

જલચરોદિના સમેપથી આ પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે, ન્યારે વિસ્તારથી વિચારતા જલચરના (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચળો), (૩) ગ્રાહ, (૪) મગર અને (૫) શિશુમાળ એમ પાંચ લેહો પડે છે તેમા વળી મત્સ્યના અનેક પ્રકારો છે જેમઢે લિમિ, લિમિમલ, 'તદુલ-મત્સ્ય, રોહિત-મત્સ્ય વગેરે રૂકચ્છપના હાડકા અને મામની જહુલતાને કિદેશીને અસ્થિ કચ્છપ અને માસ કચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે ગ્રાહના (૧) દિલી, (૨) પેદમ, (૩) મુદ્દય (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એમ પાંચ પ્રકારો છે મગર બે જાતના છે—(૧) સૌકમગર અને (૨) મઈમગર શિશુમાર તો એક જ જાતના હોય છે

ચતુષ્પદોદિના પેટાવિભાગો—

ચતુષ્પદના (૧) એક ખરીવાળા પગવાળા, (૨) બે ખરીવાળા પગવાળા, (૩) પગડી જેવા પગવાળા અને (૪) લાખા નખ(નહોળ)વાળા પગવાળા એમ ચાર પ્રકારો છે એવી રીતે ઉર પરિસ્પર્શના પશુ (૧) અહિ, (૨) અજગર, (૩) આસાલિક અને (૪) મહોરગ એમ ચાર

૧ એના ૨૨રૂપ માટે જુઓ નુપલ-પચાસિકા (પૃ ૧૩૯-૧૪૧)

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (સ. ૨૩) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, શ્લો. ૬૫-૬૭)

૩ આ જીવોની ખરી બિન્ન નથી—છૂટી નથી—એકત્ર સધાયેલી છે અને તેઓ વાગોળતાથી પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૪)મા સૂચવ્યા મુજબ ઘોડો, અચ્ચર, ગધેડો, કદતક, આવર્તક વગેરે ઉદાહરણરૂપે રજુ કરાય છે

૪ જીટ, જળદ, મવય રોઝ, બકરો, પાડો, મૂગ, સાબર, સૂચર, મેદુક, સગમ, ચમર, કુરગ, વગેરે આ જીવોની ખરીમા વચ્ચે ફાટ છે અને તેઓ વાગોળે છે

૫ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ પ્રમાણે સોનીનું એક જાતનું ઉપકરણ, એજુ, ન્યારે ઉત્તરાર્ધચયનની વૃત્તિ પ્રમાણે પદ્મનું બીજકાસ

૬ હાથી, ગેડો વગેરે

જ સિહ, વાઘ, તગસ, દીપડો, ચિત્તા, રીંછ, સિયાળ, બિનાડી, કુનરો, સિકારી કૂતરો, સસહુ વગેરે

૮ સર્પોની વિવિધ જાતો વગેરે માટે જુઓ ચિત્રમયજગત (વ. ૧૨, 'અ. ૭)નો ' સર્પોનું સામ્રાજ્ય ' નામનો લેખ

૯ આ સમૃદ્ધિમ પ્રાણી છે— એ ગર્ભજ હોતું જ નથી વળી એની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-સ્ત્રેત્રની બહાર હોતી નથી તેમા પશુ વળી લવણોદધિ અને કાલોદધિમા એનો સભવ નથી વળી અકર્મબુધિમા પશુ એને માટે રચાન નથી એ તો કેવળ પદ્મ કર્મ-શ્રમિઓમા અને મુગનિકોના સમયમા પાંચ મેહા-વિદેહમા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ જેવા રાજાઓની સેનાના નાશ વખતે તેમજ નગર, મામ, બેટ વગેરેના વિનાશ સમયે એની નીચે સમૃદ્ધિની ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પત્તિ-સમયે એના શરીરની, અવગાહના

છે એટલે કે બીજીની જઘન્ય સ્થિતિ પહેલીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી એટલે એક સાગરોપમ જેટલી છે ઇત્યાદિ

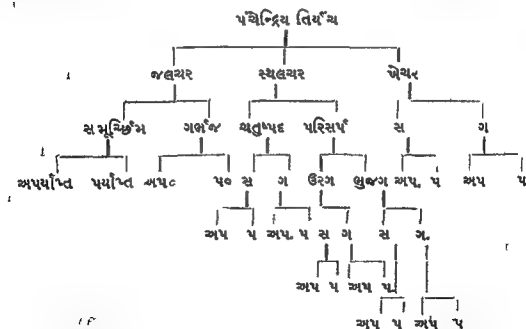
તિર્યગ્-ગતિનુ લક્ષણ—

તિર્યગ્ગતિનામકર્મોદયરૂપત્વ તિર્યગ્ગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૮)

અર્થાત્ તિર્યગ્-ગતિ-નામ-કર્મના ઉદયને ‘ તિર્યગ્-ગતિ ’ કહેવામા આવે છે

તિર્યચ-વિચાર—

અત્ર તિર્યચ શબ્દથી મનુષ્ય, દેવ અને નારક સિવાયના બધા સસારી જીવો સમ જવાના છે^૧ આથી કરીને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એના એકેન્દ્રિયાદિ પાચ લેહો પડે છે તેમા એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનુ સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ અત્ર પચેન્દ્રિય તિર્યચના વિભાગો આશ્રીને વિચાર કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે આના (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) જેચર (પક્ષી) એમ ત્રણ વિભાગો છે તેમા જલ ચરના સમૂહિષ્મ અને ગર્ભજ એવા બે પેટા વિભાગો છે તેમા વળી આ પ્રત્યેક પેટાવિભાગના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો છે સ્થલચરના ચતુષ્પદ (ચોપગા જાનવર) અને પરિસર્પ એમ બે લેહો છે તેમા વળી પરિસર્પના ઉરગ (પેટે ચાલનારા) અને બુજગ (હાથ વડે ચાલનારા) એમ બે અવાતર લેહો છે આ પ્રમાણેના સ્થલચરના ચતુષ્પદાદિ પ્રકારોના તેમજ જેચરના જલચરની જેમ ચા- ચાર લેહો ઘટાવી લેવા આનો સારાશ નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય —

૧ આમ હોવાથી નારક, માનવ અને દેવની પેઠે લોકને વિને એનુ કોઈ ખાસ ક્ષેત્ર ના છે તે સમગ્ર લોકોના બધા ભાગમા છે

જલચરના અવાતર બેઠો—

જલચગાદિના સંલેપથી આ પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે, જ્યારે વિગ્તાગ્રી વિચારતા જલચરના (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચળો), (૩) આહ, (૪) મગર અને (૫) શિશુભાગ એમ પાંચ બેઠો પડે છે તેમા વળી મત્સ્યના અનેક પ્રકારો છે જેમકે લિમિ, લિમિગલ, 'તદુલ-મત્સ્ય, શેહિત-મત્સ્ય વગેરે 'કચ્છપના હાડકા અને મામની બહુલતાને કદેશીને અસ્થિ કચ્છપ અને માસ કચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે આહના (૧) દિલી, (૨) વેદગ, (૩) મુદ્દય (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એમ પાંચ પ્રકારો છે મગર બે જાતના છે—(૧) સૌરમગર અને (૨) મૃદુમગર શિશુભાગ તો એક જ જાતના હોય છે

ચતુષ્પદાદિના પેટાવિભાગો—

ચતુષ્પદના (૧) 'એક ખરીવાળા પગવાળા, (૨) 'બે ખરીવાળા પગવાળા, (૩) 'ત્રણ ખરીવાળા પગવાળા અને (૪) 'લાખા નખ(નહોર)વાળા પગવાળા એમ ચાર પ્રકારો છે એવી રીતે 'ઉર પરિસ્પર્શના પશુ (૧) અહિ, (૨) અજગર, (૩) 'આસાલિક અને (૪) મહોગ્ગ એમ ચાર

૧ એના ૨વરૂપ માટે જુઓ ઋષભ-પંચાસિકા (પૃ ૧૩૯-૧૪૧)

૨ આની વિશેષ આદિતી માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (સ ૨૩) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ, ૬, શ્લો. ૬૫-૬૭)

૩ આ જીવોની ખરી બિન્ન નથી-હૃદી નથી-એકજ સંધાયેલી છે અને તેઓ વાગોળતાથી પ્રજ્ઞાપના (સ ૩૪)મા સૂચના મુજબ ઘોડો, અચ્ચર, ગધેડો, કદનક, આવનક વગેરે ઉદાહરણરૂપે રજુ કરાય છે

૪ બિટ, બળદ, મવય રોઝ, નકરો, પાડો, મુઝ, સાનગ, સૂચર, ચેદુ, સરમ, ચમર, કુરમ, વગેરે આ જીવોની ખરીમા વચ્ચે શાદ છે અને તેઓ વાગોળે છે

૫ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ પ્રમાણે સોનીનું એક જાતનું ઉપકરણ, એરણ, જ્યારે ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિ પ્રમાણે પદ્મનું બીજકાચ

૬ હાથી, ગેડો વગેરે

૭ સિંહ, વાઘ, તગસ, દીવડો, ચિત્તા, રીંછ, ચિયાળ, બિનાડી, કૂતરો, ચિહારી કૂતરો, સસલું વગેરે

૮ સર્પોની વિવિધ જાતો વગેરે માટે, જુઓ ચિત્રમયજગત (વ ૧૨, 'અ ૭)નો ' સર્પોનું સામ્રાજ્ય ' નામનો લેખ

૯ આ સમૃદ્ધિમય પ્રાણી છે- એ ગર્ભજ હોતુ જ નથી વળી એની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-સ્ત્રીની બહાર હોતી નથી તેમા પશુ વળી વપલોદધિ અને કાલોદધિમા એનો સંભવ નથી. વળી અકર્મભૂમિમા પશુ એને માટે સ્થાન નથી એ તો કેવળ પદ્મ કર્મ-શ્રમિઓમા અને યુગવિકોના સમયમા પાંચ મહા-વિરોધમા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ જેવા રાજાઓની સેનાના નાશ વગેરે તેમજ નગર, ગામ, બેટ વગેરેના વિનાશ સમયે એની નીચે સમૃદ્ધિનની ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પત્તિ-સમયે એના શરીરની અવગાહના

પ્રકારો છે તેમા વળી અહિંના 'દર્વીકર' અને 'મુકુલી' એવા બે ભેદો છે અને આ પ્રત્યેકના 'અનેક' પેટા ભેદો છે અજગરના ભેદો નથી એવી રીતે આસાલિકના પણ નથી મહોરગના તો 'અનેક' પ્રકારો છે લુબપરિનર્પના અનેક પ્રકારો છે જેમકે નોળિયો, 'મશુમ, ઉદર, ગરોળી, છછુદ', સેરડો, ઘો, 'પ્રતિલાદિકા, સેહ, સદલ, મરઠ, માર, ખોર, છીરવિરાલિયા વગેરે

ફક્ત અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય છે, પરંતુ વધની વધતી તે હક નાર યોજન જેવી લાખી થાય છે એની ભડાઇ અને પહોળાઇ પણ તે પ્રમાણે વધે છે (આ પ્રમાણેના શરીરના ઉત્કર્ષને લક્ષને જીવસમાસમા એને દ્વિન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવેન છે પરંતુ તેની સત્યતા તો કેવળી જાણે) એ અગાની છે, અસડી છે અને મિથ્યાદષ્ટિ છે સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વી પણ નથી અતમુહૂર્તમા જ એ મરણ પામે છે અને એવું જે રથજે મૃત્યુ થાય છે ત્યાં એના શરીર જેવડો ખાડો, પડી જાય છે આ ખાડો જાણે કુધાદુર ગક્ષસિની હોયની એમ એમા ચકવર્તી જેવાની સેના, નમર વગેરે સમાઈ જાય છે

૧ દર્વી એટલે ફેણ જેના દેહની આકૃતિ ફેણવાળી હોય તે 'દર્વીકર' છે, જ્યારે જેની આકૃતિ ફેણ વિનાની હોય-ફેણ બનાવવાની શક્તિ વિનાનો તે 'મુકુલી' છે

૨ દર્વીકરના આશીવિષ, દષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ ત્વગ્વિષ લાનાવિષ, ઉચ્છ્વાસવિષ, નિશ્વાસવિષ, કૃષ્ણ સર્પ, રવેદ સર્પ, કાકોદર વગેરે ભેદો છે જેની કાદમા એર હોય તે 'આશીવિષ' કહેવાય છે 'જખૂ' દીપ જેવડા શરીરને એરવાળું બનાવવાની એનામા શક્તિ છે આ તો એવું સામઘ્ય દર્શાવે છે, ખાકી આવકુ શરીર હોવું નથી તેમજ કોઇ આશીવિષે આવી રીતે પોતાનું જોર અજમાવ્યું નથી તેમ કોઇ અજમાવશે પણ નહિ જેની દષ્ટિમા એર હોય તે 'દષ્ટિવિષ', જેવું એર કપકર છે તે 'ઉગ્રવિષ' જેના ભોગમા-શરીરમા એર હોય તે 'ભોગવિષ' જેની ત્વચામા-અમરીમા એર હોય તે 'ત્વગ્વિષ' મુખમાથી પડતી લાળમા એરવાળો તે 'લાલાવિષ' જેના ઉચ્છ્વાસમા એર હોય તે 'ઉચ્છ્વાસવિષ' અને જેના નિશ્વાસમા એર હોય તે 'નિશ્વાસવિષ.'

૩ મુકુલીના અનેક પ્રકારો પ્રજ્ઞાપના (સુ. ૩૫)થી જાણવા અત્ર તો ગોનસ 'નો' ઉલ્લેખ કરવો ખસ થશે

૪ કોઇ આમળ જેવડા, કોઇ બેથી નવ આમળ સુધીના, કોઇ વિતરિત (વેત) અર્થાત્ બાર આમળ જેવડા, કોઇ ગતિ (દાષ) જેવડા કોઇ કુક્ષિ જેવડા, કોઇ મનુષ્ય જેવડા, કોઇ ગાઉ જેવડા, કોઇ યોજન જેવડા સો યોજન જેવડા અને છેક દળગ યોજન જેવડા પણ હોય છે અર્થાત્ એક આમળથી આદીને તે દળગ યોજન સુધીના મહોરગ છે આ મહોરગની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-સ્રેષ્ઠમા નથી. એની ઉત્પત્તિ જળમા નહિ કિન્તુ ભૂમિ (રથગ) ઉપર છે તેમ છતાં તે યજ્ઞ ઉપર તેમજ જળમા ચાલી શકે છે

૫ આશ્વય જેની વાર્ત છે કે અગ્રેજમા પણ એવું એ જ મગૂઝ (magooos) નામ છે એ એક જાતનો નોળિયો છે

૬ આ તેમજ આના પછીના સજ્જોનો ગુજરાતી અર્થ જાણવામા નથી, આ ન મોઢા પ્રજ્ઞાપના (સુ. ૩૫) મા સૂચવાયા છે

ખેચરના ચાર લેહો—

ખેચ (પક્ષી)ના ચાર પ્રકારો છે—(૧) ચર્મપક્ષી, (૨) લોમપક્ષી, (૩) સમુદ્રગ પક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી આમાંના પહેલા બે પ્રકારના અનેક લેહો છે, જ્યારે બાકીનાના લેહો નથી તેમજ તેમનું અસ્તિત્વ પણ મનુષ્યલોકમાં નથી

તિર્થંચોની ભવ-સ્થિતિ—

પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ઓછથી યાને સમુદાયની અપેક્ષાએ ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે, જ્યારે મૃદુ પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ૧૦૦૦ વર્ષની, કુમાર-મૃત્તિકાની ૧૨૦૦૦ વર્ષની, રેતીરૂપ પૃથ્વીની ૧૪૦૦૦ વર્ષની, મન શિલા ૧૬૦૦૦ વર્ષની, શકંબ-પૃથ્વીની ૧૮૦૦૦ વર્ષની અને પત્થર જેવી ખર પૃથ્વીની ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુ-કાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાય અને સાધારણ વનસ્પતિ-કાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અનુક્રમે ૭૦૦૦ વર્ષોની, ત્રણ અહોરાત્રની, ૩૦૦૦ વર્ષોની, ૧૦૦૦૦ વર્ષોની અને અતમુદૃતની છે આ બધા એકેન્દ્રિયો બાહર સમજવા, કેમકે સર્વે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અતમુદૃતનું જ છે

દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અનુક્રમે ૧૨ વર્ષ, ૪૬ દિવસ અને ૬ મહિના છે તિર્થંચ પચેન્દ્રિયના મૂર્ધ્નિમ અને ગર્ભજ એવા બે લેહો છે તે પૈકી સમૂર્ધ્નિમ જલચર, ચતુષ્પદ, ઉગ્ર, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અનુક્રમે ૧૫૦૦ કોટિવર્ષ, ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ૫૩૦૦૦ વર્ષ, ૪૨૦૦૦ વર્ષ અને ૭૨૦૦૦ વર્ષની છે, જ્યારે ગર્ભજ જલચર, ચતુષ્પદ, ઉગ્ર, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ૧૫૦૦ કોટિ વર્ષ, ૧૨૫૦૦૦ વર્ષ, ૧૫૦૦૦૦ વર્ષ અને ૫૬૫૦૦૦ વર્ષની છે, ૧૨૫૦૦૦ વર્ષ, ૧૨૫૦૦૦૦ વર્ષ અને ૫૬૫૦૦૦૦ વર્ષની છે સર્વે તિર્થંચ જીવોની જઘન્ય ભવ-સ્થિતિ તો અતમુદૃતની જ છે

શ્રીરત્નશેખરસરિ લઘુસેનસમાસમા નિગ્ન-લિખિત ગ્રાથા દ્વારા કેટલાક ચોપગા જનાવરોનું આયુષ્ય સૂચવે છે—

૧ ચર્મપક્ષી પાખવાળા તે ' ચર્મપક્ષી ' કહેવાય છે એના નામે પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૬)માં તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, સ્તો ૧૦૩)માં છે જેમકે વશ્યુસિ (વડવાણ, વાગણ), ચામા ચીડિયુ, બારક, સમુદ્ર-વાર્ધસ (દરિયાનો કાચડો), પક્ષિવિરાલિક વગેરે

૨ લોમપક્ષી પાખવાળા પખીઓ ' લોમપક્ષી ' કહેવાય છે એના પચુ નામે પ્રજ્ઞાપના (સ. ૩૬)માં તેમજ લોકપ્રકાશ (સ. ૬, સ્તો ૧૦૬-૧૦૭)માં છે જેમકે, કલદસ, કચુત, કક, કક, કુરુ, ચક્રવાક, ચક્રાર, કોચ, સારસ, કપિજન કુકડો, તીતર, લાવરી, દાગિત, કાવન, ચાતક, ખજન, ગીધ, સમડી ચગો, બાજ સારિકા, ચતપત્ર, બગ્દાજ, કુભાગ, ફુગ પુવડ, કાત્યુક વગેરે તેમજ ૪૩/માં પૃથ્થમા સૂચવેલા નામે

૩ ઉડતી વેળા પચુ જેની પામે દાગડાની જેમ બીડાને હાથ છે તે ' સમુદ્રગપક્ષી ' કહેવાય છે

૪ ઉડતું ન હોય ત્યારે જિજ્ઞાસુ જે હાથ ત્યારે પચુ જેની પાખ વિસ્તરેલી હોય-બીડા-ચેલી ન હોય તે ' વિતતપક્ષી ' છે

૫ આટલે સુધીના આયુષ્યવાળા સખ્યાત આયુષ્યવાળા મધ્યાય છે,

૬ આ યુગલિકની અપેક્ષાએ સમજવું

“મનુભાવસમગયાઈ, હયાઈ ચરસજાઈ અઢસા ।
 મોમસિસુટ્ટપરાઈ, પળંસ સાળાઈ દસમસા ॥ ૧૮ ॥
 ઇચાઈ તિરચ્છાણ વિ પાય સન્વારણસુ સારિત્થ ।
 તહયારસેસિ કુલગરનયજિનધમ્માહવ્વપ્પત્તી ॥ ૧૯ ॥”

અર્થાત્ મનુષ્યના આયુધ્ય જેટલું આયુધ્ય હાથી, સિંહ, અષ્ટાષ્ટ વગેરેનું હોય એનાથી થોડું, ભાગે થોડા વગેરેનું હોય બકરી, ઘેટા, શિયાળ વગેરેનું આઠમે ભાગે, ગાય, હેસ, હરણ, જીંટ, ગધેડા વગેરેનું પાચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનું દશમે ભાગે આયુધ્ય છે આ પ્રમાણે તિથ્ય એના આયુધ્ય પ્રાપ્ત મર્વ આરાઓમા સરખા હોય ત્રીજા આરાના અતમા કુલકરેની નીતિ, જિન-ધર્મ, બાહર અગ્નિકાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય

પ્રાણીઓનું વર્તમાનકાલમા આયુધ્ય—

જા, આ પથમ કાલમા કેટલાક પ્રાણીઓ પ્રાય વધારેમા વધારે કેટલા વર્ષ જીવે તે હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજુ કરવામા આવે ॥ —

જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ
કાચબો	૧૦૦૦	હરણ	૨૪	સારસ	૬૦	સમઘી	૫૦
હાથી	૧૨૦	ગધેડા	”	ગરેળી	૧	વાગેલા	”
સિંહ	૧૦૦	ગેડા	૨૦	ઉદર	૨	બપૈયા	૩૦
વાઘ	૬૪	કૂતરા	૧૬	ઘેડું	૧૬	મૂડા	૧૨
સુવર	૫૦	બકરી	”	સમઘું	૧૪	સૂપ	૧૨૦
ઘોડા	૪૦	શિયાળ	૧૩	કોચ	૬૦	માછલું	૧૦૦૦
ગાય	૨૫	ખિલાડી	૧૨	મરથો	”	ગરેળી	૧
બધા*	”	હસ	૧૦૦	બગલો	”	વીંછી	૦૧
હેસ	”	કાગડો	”	ધુવડ	૫૦	કાકીડો	૧
જીંટ	”	ગીધ	”	ચીબરી	”	જુલસારી	૦૧

૧ જાયા-મનુષ્યાયુ મમગજાદિ હયાદિ ચતુરંશોજ્જાદિ અઢમાશ ।

મો-મહિયો-ઉટ્ટરારાદિ પચ્ચમાંશ આદિ દશમાશ ॥

ઈત્યાદિ તિરચ્છામપિ પ્રાય સર્વારકેયુ સવુશમ્ ।

તૃતીયારશેયે કુલકરનયજિનધર્મમ્પુત્પત્તિ ॥

૦ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ મુખ્યભા-પૃથ્વીગિતા (૫૦૮-૩૬)

૩ જુઓ જૈનહિતોપદેશ ભા ૧ (૫ ૧૧૧-૧૧૨)

તિર્થ યોગી કાયસ્થિતિ —

સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોની કાય-સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે — (૧) અનાદિ અનત, (૨) અનાદિ, સાત અને (૩) સાદિ સાત જે જીવો કદાપિ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી નીકળ્યા નથી અને, નીકળવાના પણ નથી તેમની કાય-સ્થિતિ અનાદિ અનત છે એ અનત પુણ્યલ-પરાવર્ત જેટલી છે જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી હજી બહાર નીકળ્યા નથી પરંતુ ભવિષ્યમા નીકળનાર છે, તેમની સ્થિતિ અનાદિ સાત આ સ્થિતિ પણ અનત પુણ્યલ-પરાવર્ત જેટલી છે, કેમકે, અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપ અવસ્થામા એમનો જેટલો કાળ ગયો તે અનત છે અને કેટલાકનો તો ભાવિ-કાલ પણ અનત છે^૧ વ્યવહાર-રાશિમા આવીને ફરીને જેઓ સૂક્ષ્મ નિગોદમા જાય છે, તેમની કાય-સ્થિતિ સાદિ સાત છે એનું માપ કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે ક્ષેત્રથી વિચારીએ તો લોકાકાશ જેવડા અમંજ્ય આકાશ-અડના પ્રદેશોમાથી પ્રત્યેક સમયે એકેક પ્રદેશ લઈ લેતા જેટલા કાલ-અંકો વ્યતીત થાય તેટલી એની કાય-સ્થિતિ છે આ કાલ-અંકો અસંખ્ય છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે ક્ષેત્ર કાળ કરતા સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે અશુભ પ્રમાણ, આકાશ-ત્રેણિના આકાશ-પ્રદેશોની અખ્યા અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણો (સમયો) જેટલી થાય છે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અજ્કાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાયની કાય-સ્થિતિ કાળથી તેમજ ક્ષેત્રથી જેટલી જ અને ઓછી વિચારતા સૂક્ષ્મપણામા જેટલો જ હોય પ્રસંગત જેટલું ઉમેરીશું કે આવસિના અમંજ્યાતમા ભાગમા જેટલા સમયો છે તેટલા પુણ્યલ-પરાવર્ત જેટલી ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ એદેન્દ્રિયપણામા, તિર્થ અપણામા, અસંગીપણામા, વનસ્પતિપણામા અને નપુ સકપણામા છે

પૃથ્વીકાય, અજ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એ પાંચ જાતના બાહર જીવોની તેમજ બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાય પૈકી દરેકની ઓછી ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે એક આગળના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા આકાશ-પ્રદેશો રહેલા છે તે પૈકી સમયે સમયે એકેક કાઢતા જેટલી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી થાય તેટલી બાહર વનસ્પતિની કાય-સ્થિતિ છે વળી સૂક્ષ્મત્વ કે બાહરત્વની વિવક્ષા કર્યા વિનાં જો નિગોદના ઓછી કાય-સ્થિતિ વિચારવામા આવે તો તે અતી પુણ્યલ-પરાવર્તના છે. પૃથક્ પૃથક્ વિચારતા પૃથાક બાહર પૃથ્વી-કાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૧,૭૬,૦૦૦ વર્ષોની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જીવ વધારેમા વધારે આઠ ભવ સુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રમાણે પૃથાક બાહર એવા અજ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે ૫૬,૦૦૦ વર્ષ, ૨૪ દિવસ, ૨૪,૦૦૦ વર્ષ અને ૮૦,૦૦૦ વર્ષની છે આ મર્વ જીવોનો ભગ્નિ-અપર્મીપતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેમની ઉત્કૃષ્ટ કાય-ગ્થિતિ અતર્મુદ્ધતની છે —

પૃથાક દ્વિન્દ્રિય, ત્રિન્દ્રિય અને ચતુર્ન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે નખ્યાત વર્ષોની, સંખ્યાત દિવસોની અને અખ્યાત મહિનાઓની છે સમૂચ્છિમ તિર્થ અ પ એન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય

૧ આ પ્રમાણે ભાવિ-કાલ અનત હોવા છતાં તેનો અત આને કે જે ઉપરથી આ અનતનો સાપ્તિક અર્થ જાણવો બાકી રહે છે

સ્થિતિ સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ યાને પૂર્વ કોટિ વર્ષના આયુષ્યવાળા સમૃદ્ધિમળ જલચર તરીકે લાગલાગટ વધારેમા વધારે સાત વાર ઉત્પત્તિ સહવે છે આવેા જલચર આઠમી વાર તિર્યચ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો તે અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યચ તરીકે જ જન્મે અને ત્યાથી મરીને દેવ જ થાય ગર્ભજ તિર્યચ પચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમ ઉપરાત સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે જેમકે, સખ્યાત આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યચોને વિષે એક પૂર્વ કોટિ વર્ષ સુધી જીવનારાનો સાત વાર લાગલાગટ જન્મ સહવે છે આઠમી વાર જો તે તેમા ઉત્પન્ન થાય તો તે અસખ્યાત આયુષ્યવાળો જ થાય અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમની હોય અને તે મરીને દેવ-ગતિમા જ જાય

મનુષ્ય-ગતિનુ લક્ષણ—

મનુષ્યગતિનામકર્મોદયરૂપત્વ મનુષ્યગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૬૯)

અર્થાત મનુષ્ય-ગતિ-નામ-કર્મનો ઉદય ‘મનુષ્ય-ગતિ’ કહેવાય છે

મનુષ્યના બે વિભાગો—

મનુષ્યના આર્ય અને શ્લેષ્ઠ એમ બે વિભાગો પડે છે, એ હકીકત અચકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

મનુષ્યા દ્વિવિધાઃ, આર્ય-શ્લેષ્ઠભેદાત્ ।

આર્ય અને શ્લેષ્ઠના લક્ષણો—

હિંસાઽસત્યાદિદેયધર્માદ્ દુરોભવનશીલત્વમાર્યસ્ય, તદ્વિપરીતસ્વ-
રૂપત્વ તુ શ્લેષ્ઠસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૦-૧૭૧)

અર્થાત હિંસા, અસત્ય ઇત્યાદિ દેય ધર્મથી દૂર રહેવાના સ્વભાવવાળાને ‘આર્ય’ સમજવા, ન્યાયે એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને ‘શ્લેષ્ઠ’ જાણવા

આર્યના ભેદ-પ્રભેદ—

આર્યનુ લક્ષણ આપણે વિચાર્યું^૧ એટલે હવે આર્યના પ્રજ્ઞાપના (પ ૧, સૂ ૩૭)મા

૧ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રજ્ઞાપના (પ ૧, સૂ ૩૭)ની શ્લોકના ૫૫મા ૫૩મા નીચે મુજબ આપેલી છે —

“ આરાદ્-દેયધર્મરૂપો યાતા-પ્રાપ્તા રૂપાદેયધર્મેરિત્યાર્યા ”

તત્ત્વ-આર્ય-રાજ્યં (પ ૧૪૨)મા તો તે નીચે મુજબ સચવાઈ છે —

શુભેશુભપ્રશ્નિર્વા અર્થેન્તે-સેવ્યન્તે રિત્યાર્યા ।

ગતાવેલા પ્રકારે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે પ્રથમ તો આર્યના ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને અઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત એવા બે ભેદો પડે છે. તેમાં વળી ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના તીર્થ કર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ એમ છ પ્રકારો છે^૧ અઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોના ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, શિષ્ય આર્ય, જ્ઞાન આર્ય, ભાષા આર્ય, ચારિત્ર આર્ય અને દર્શન આર્ય એમ નવ ભેદો પડે છે તેમાં^૨ આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'ક્ષેત્ર આર્ય' કહેવાય છે પ્રથમ^૩ ધ્રુવ જાતિમાં જન્મેલા 'જાતિ આર્ય' કહેવાય છે ઉચ્ચ, લોચ, રાજન્ય, ધર્મવાદ, જ્ઞાત અને કુરુ કુળમાં જન્મેલા 'કુલ આર્ય' કહેવાય છે વચ્ચ, સુતર, કપાસ, માટીના વાસણ વગેરેનો વ્યાપાર કરનારા 'કર્મ-આર્ય' કહેવાય છે દરજી, સાળવી, છત્રી બનાવનાર, મશક બનાવવાવાળા (કૃતિકાર), કાંકપાટકા (પાવડી) બનાવનારા, સાંઢડી બનાવનારા ઇત્યાદિ 'શિષ્ય-આર્ય' કહેવાય છે જેઓ અર્ધભાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ 'ભાષા આર્ય' કહેવાય છે જ્ઞાનવાળા 'જ્ઞાન આર્ય', દર્શનવાળા 'દર્શનઆર્ય' અને ચારિત્રવાળા 'ચારિત્ર આર્ય' કહેવાય છે

ક્ષેત્ર-આર્યો કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે આ કર્મભૂમિનું લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપમોક્ષમાર્ગજ્ઞાતૃત્વોપદેષ્ટૃત્વાદોનામુત્પત્તિસ્થાન-

રૂપત્વ કર્મભૂમેર્લક્ષણમ્ । (૧૭૨)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિક મોક્ષ-માર્ગના બહુકાર તેમજ તેના ઉપદેશક પ્રમુખના ઉત્પત્તિસ્થાનને 'કર્મભૂમિ' કહેવામાં આવે છે કૃષિ, મસી અને અસિનો જ્યાં વ્યવહાર હોય તે 'કર્મભૂમિ' બહુવી અને બાકી બધી ભૂમિ 'અકર્મભૂમિ' સમજવી

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્મૃતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫ ૨૦૬-૨૧૬)

૨ તત્ત્વાર્થશેખર (૫ ૧૪૩) માં તો ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત આર્યના ઋદ્ધિ, ક્રિયા, વિક્રિયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ અને ક્ષેત્ર આશ્રીને આઠ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે આના વળી અવાતર ભેદો પણ ત્યાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે

૩ તત્ત્વાર્થશેખર (૫ ૧૪૨) માં આને મદ્યે પાંચ ભેદો છે જેમકે ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, ચારિત્ર-આર્ય અને દર્શન-આર્ય કર્મ-આર્યના જે મુખ્ય અને અવાતર ભેદો ત્યાં દર્શાવાયા છે તે નોંધવા જેવા છે, પરંતુ મધ્ય-ગોત્રના બધથી તે ત્યાંથી જ જોઈ શકાતા બનામણ કરાય છે

૪ આની સખ્યા 'ભરત' ક્ષેત્ર આશ્રીને ૨૫ાની છે એ દેશોમાં જ તીર્થ કર, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે, માટે તો એ 'આર્ય'દેશ કહેવાય છે આ પ્રત્યેક દેશના તેમજ તેની રાજધાનીના નામ માટે જુઓ યૈરાધ્યરસ (૫ ૨૭૦)

૫ અબળ, કલિદ, વૈદલ, વેદલ, હરિત અને મુચલ એમ છ જાતની ધ્રુવ જાતિઓ છે

૬ આભિનિયોધિક વગેરે પાંચ જ્ઞાન આશ્રીને એના પાંચ ભેદો પડે છે

૭ આના સરાગ દર્શન-આર્ય અને વીતરાગ દર્શન-આર્ય એ બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમાં પ્રથમના નિર્ગ-રચિ, ઉપદેશ-રચિ ઇત્યાદિ દસ ભેદો છે (જુઓ ૫ ૧૨૫-૧૨૬), બીજાને બીજાના ઉપશાન-કપાય અને દીણ-કપાય એવા બે મુખ્ય ભેદો છે વળી આ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે જુઓ પ્રજાપના (૫ ૧, સુ. ૩૭)

૮ સામાયિક વગેરે પાંચ ચારિત્ર આશ્રીને એના પાંચ મુખ્ય પ્રકારો પડે છે એ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે જુઓ પ્રજાપના (૫ ૧, સુ. ૩૭)

કર્મભૂમિઓ અને અકર્મભૂમિઓની સંખ્યા—

જ જી, ધાતકી અને પુષ્કરાર્ધ એ અઢી દ્વીપમાના પાચ ^૧ભરત, પાચ ઐરાવત, અને પાચ મહાવિદેહ એ પંદર દ્વેત્રો કર્મભૂમિમા ગણાય છે મહાવિદેહમા આવેલ ^૨ઉત્તરકુરુ અને ^૩દેવકુરુ તેો અકર્મભૂમિ ગણાય છે, કેમકે એમા 'હૈમવત વર્ષ', 'સૈન્ધવ્યવત વર્ષ', 'હરિ વર્ષ', અને 'રમ્યક વર્ષ' એ દ્વેત્રોની પેઠે /યુગલ-ધર્મ હોવાને લીધે ચારિત્રનો કદાપિ સભવ નથી આથી સમભય છે કે પાચ ઉત્તરકુરુ, પાચ દેવકુરુ, પાચ હૈમવત, પાચ હરિ, પાચ રમ્યક અને પાચ સૈન્ધવ્યવત એમ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે વળી પદ 'અતરદ્રીપો' પણ ભોગભૂમિ યાને અકર્મભૂમિ ગણાય છે કર્મભૂમિમા પણ ^૪આર્ધ-દેશોમા જેઓ રહે છે તેઓ જ 'આર્ધ' કહેવાય છે એટલે કર્મ-ભૂમિમાના બાકીના ભાગમા રહેનારા પણ અકર્મભૂમિમા રહેવાસીની પેઠે 'મહેશ્વર' ગણાય છે મનુષ્યોની સંખ્યા—

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા પાચમા વર્ગ અને છઠ્ઠા વર્ગના શુણાકાર જેટલી છે એક વિવક્ષિત શાશિને તેનાથી જ શુણાત્મા જે શુણાકાર આવે તે 'વર્ગ' કહેવાય છે એકનો વર્ગ એક જ આવે છે, તેમા કંઈ વૃદ્ધિ થતી નથી, વાસ્તે તૈનદર્શનમા આને વર્ગ તરીકે ગણવામા આવતો નથી ખેનો વર્ગ ૨^૧ યાને ચાર થાય છે આ પહેલો વર્ગ છે એનો વર્ગ ૨^૨ યાને સોળ તે બીજો વર્ગ છે એનો વર્ગ ૨^૩ યાને ૨૫૬ તે ત્રીજો વર્ગ છે એનો વર્ગ ૨^૪ યાને ૬૫૫૩૬ તે ચોથો છે એનો વર્ગ ૨^૫ યાને ૪૦૯૪૯૬૭૨૬૬ તે પાંચમો છે એનો વર્ગ ૨^૬ યાને ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૬, ૫૫૧૬૧૬ તે છઠ્ઠો વર્ગ છે પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ગનો શુણાકાર ૨^{૬૬} યાને ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪ કકકકકકકકકકકકકકકક આવે છે^{૧૦} અને આ પૂર્વોક્ત જઘન્ય સંખ્યા છે આ ૧૧૨૬ આકકકની ૧૬મ પૂર્વ અને પૂર્વાગથી દર્શાવી શકાય અને તેમ થતા તે ૧૧ કોટકોટિ, ૨૨ લાખકોટિ, ૮૪૦૦૦ કોટિ, ૮૦૦ કોટિ, ૧૦ કોટિ, ૮૧૬૫૩૫૬ એટલા પૂર્વ, ૨૧૭૦૭૦૭ પૂર્વાંગ અને

૧ આના છ ખડ વગેરેની માદિતી માટે ભુજો સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫ ૧૯૮-૧૯૯)

૨-૩ આ બે દ્વેત્રોમા સર્વદા અવસર્પિણીનો પ્રથમ આરો પ્રવર્તે છે એના મધ્યગ વચ્ચે ભુજો વૈશાખરસં (૧ ૨૬૬)

૪-૫ આ બેમા સદા અવસર્પિણીના ત્રીજા આગ જેવો પ્રભાવ છે

૧-૭ આ બેમા સદૈવ અવસર્પિણીનો બીજો આરો પ્રવર્તે છે

૮ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના મહાવિદેહની જેમ આ અતરદ્રીપોમા કનેક્ષા એ ધો આરો વર્તે છે

૯ પ્રત્યેક ભરત અને પ્રત્યેક ઐરાવતમા ૨૫૫ આર્ધ દેશો છે એટલે પાંચે ભરત અને પાંચે ઐરાવતનો વિચાર કરતા આર્ધ-દેશોની સંખ્યા ૨૫૫ ની થાય છે વળી પ્રત્યેક મહાવિદેહમા બત્રીસ બત્રીસ વિભવો પણ આર્ધ-દેશ છે એટલે ૨૫૫ આર્ધ-દેશો ઉપરાંત ૧૬૦ વિભવોનો પણ આર્ધ-દેશ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે

૧૦ આથી સમભય છે કે ૨^{૬૬} ને જેથી ૯૬ વાર ભાગી શકાય આથી તે આ સંખ્યાને ૯૬ હેઠનકવાળી ગણવામા આવે છે સરખાવો અનુષાંગગદાર (સ ૧૪૨)તત " છગ્ગજદ્દ છેઝ જગદાધિરાસી " ઉત્તેજ

૧૧ $x = 2^{96}$ $\log x = 96 \log 2 = 96 \times 30109 = 2889888$

the in- tegral part consists of 29 digits

૮૩૫૦૩૩૬ છે આ ૨૯ આકડાની સખ્યાને ત્રિયમલપદ અને ચતુર્થમલપદની વચ્ચેમાની ગણી છે^૧ તેમા બે બે વર્ગ 'ચમલ પદ' કહેવાય છે છ વર્ગનો સમુદાય 'ત્રિયમલપદ' અને આઠ વર્ગનો સમુદાય 'ચતુર્થમલ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આઠ આઠ આકડાની સખ્યા તે ચમલપદ, ૨૪ આકડાની સખ્યા તે ત્રિયમલપદ અને ૩૨ આકડાની સખ્યા તે ચતુર્થમલપદ છે. આથી જોઈ શકાય છે કે ૨૯ આકડાની સખ્યા ત્રિયમલપદથી વધારે અને ચતુર્થમલપદથી ઓછી છે, કેમકે તે છઠ્ઠા વર્ગ ૨૧૪ અને સાતમા વર્ગ ૨૧૨૮ ની વચ્ચે છે

મ મૂર્ચ્છિમ મતુષ્યોની જઘન્ય સખ્યા એક, બે કે ત્રણ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તો અસખ્યાત છે મ મૂર્ચ્છિમ તેમજ ગર્ભજ મતુષ્યોની મળીને ઉત્કૃષ્ટ સખ્યા કાળથી અસખ્યેય અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલી છે એક પ્રદેશવાળી શ્રેષ્ઠિરૂપ અશુભ જેટલા ક્ષેત્રમા જેટલા પ્રદેશો છે તેના પ્રથમ વર્ગમૂલને તેના ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણતા જે રાશિ આવે તેટલા ક્ષેત્ર-ખંડોને એક સમયમા સમગ્ર મતુષ્યો મળીને અપહરી લે આટલી તેની ક્ષેત્રથી સખ્યા છે

'Nineteenth Century' (ઓગણીસમી સદી) એ નામના માસિકના ઇ સ ૧૯૨૪ ના માર્ચના અકમા ૩૩૫ મા પૃષ્ઠમા પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગોનું ક્ષેત્રફળ અને તેની જન-સખ્યા નીચે મુજબ આપેલા છે —

વિભાગ	ક્ષેત્ર ચોરસ માઈલ	અઢાજ સખ્યા
ઓશિયાનિયા	૩૪, ૫૦, ૦૦૦	૮૦, ૦૦, ૦૦૦
યુરોપ	૩૭, ૫૦, ૦૦૦	૪૦, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
ધ્રુવ પ્રદેશ	૫૦, ૦૦, ૦૦૦	
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૮, ૦૦, ૦૦૦	૩, ૮૦, ૦૦, ૦૦૦
ઉત્તર અમેરિકા	૮૦, ૦૦, ૦૦૦	૧૨, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
આફ્રિકા	૧, ૧૫, ૦૦, ૦૦૦	૧૮, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
એશિયા	૧, ૭૦, ૦૦, ૦૦૦	૯૧, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦

૧ અમુયોગ-દ્વાર (સ. ૧૪૪)મા કહ્યું છે કે—

“ જઘ્ણણપદે મણુસ્તા સલેજ્ઞા સલેજ્ઞામી ક્ષોટીમો ।

તિજમલપયસ્ત ડવરિ સ્તજમલપયસ્ત દેદ્વા ॥ ”

[જઘ્ણણપદે મનુષ્યા મરુચ્યા સંખ્યાતાઃ કોટય ।

ત્રિયમલપદસ્થોપરિ ચતુર્થમલપદસ્થાષ ॥]

૨ ધારો કે ૨૫૬ એ એક સખ્યા છે એનો પ્રથમ વર્ગમૂલ ૧૬ છે બીજો ૪ છે અને ત્રીજો

૨ છે તેમા પ્રથમ વર્ગમૂલ અને ત્રીજા વર્ગમૂલનો ગુણકાર ૩૨ આવે કે તે પ્રમાણે અન સમજવું

મનુષ્યોની સ્થિતિ^૧

સમૂહમાં મનુષ્યોની તેમજ અપર્યાપ્ત યુગલિકોની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ બવસ્થિતિ અતમુદ્ભૂતની છે, જ્યારે જગજ મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ બવસ્થિતિ ત્રણ પદ્યોપમની અને જઘન્ય બવસ્થિતિ અતમુદ્ભૂતની છે. કોત્રાદિ આશ્રીને વિચારતા મનુષ્યોનું આયુષ્ય નીચે મુજબ છે—

મનુષ્ય	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
દેવકુરુવાસી પર્યાપ્ત	૩ પદ્યોપમથી ૪૯૬૬ યુન	૩ પદ્યોપમ
ઉત્તરકુરુ " "	" "	" "
હરિ " "	૨ પદ્યોપમથી ૬૯૬૬ ન્યૂન	૨ "
રમ્યક " "	" "	" "
હૈમવત " "	૧ પદ્યોપમથી ૬૯૬૬ ન્યૂન	૧ "
હૈરણ્યવત " "	" "	" "
અતરદીપ " "	પદ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગથી ૬૯૬૬ ન્યૂન	પદ્યોપમનો અસખ્યેય ભાગ
મહાવિદેહ " "	અતમુદ્ભૂત	પૂર્વ કોટિ વર્ષ
ભરત " "	,	૪૩ પદ્યોપમ
ઐરાવત " "	" "	" "

૧ મનુષ્યના મર્જની જઘન્ય બવ-સ્થિતિ અતમુદ્ભૂતની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તે માત્ર વર્ષની છે ('નેમકે સિન્દરાજની') ઉત્કૃષ્ટ 'ઘાવ-સ્થિતિ ચોવીસ વર્ષની છે, 'ત્રેમકે કોષ મહાપાપી જીવ બાર વર્ષ' ગર્ભમાં રહી મરણ પામી દ્વીપી ત્યાંને ત્યાં મર્જાપે બાર વર્ષ રહે, જ્યારે જઘન્ય તે અતમુદ્ભૂતની છે ભગવતી (સ ૨, ઉ ૫)માં ૬૯૬૬ પશુ છે ૩—

" મણુસ્તીગઢમે જ મતે ! મણુસ્તીગઢમે તિ કાલઘો કેવચિર હોઈ ! ! ગોયમા ! જહસેજ અતોમુહુત, ઉકોસેજ ચારસ સવચ્છરાઈ (સુ ૧૦૧) ! કાયમવસ્યે જ મતે ! કાયમવસ્યે તિ કાલઘો કેવચિર હોઈ ! ! ગોયમા ! જહસેજ અતોમુહુત, ઉકોસેજ ચડચીસ સંવચ્છરાઈ (સુ ૧૦૨) ! "

[મનુષ્યગર્ભો મદન્ત ' મનુષ્યગર્ભે'તિ કાલાત્ કિયચિર મયતિ ! ! ગોતમ ! જઘન્યેન અન્તમુદ્ભૂતેમ, ઉત્કર્ષેણ દ્વાદશ સવત્સરાણિ । કાયમવસ્યો મદન્ત ' કાયમવસ્યે'તિ કાલાત્ કિયચિરં મયતિ ! ! ગોતમ ! જઘન્યેન અન્તમુદ્ભૂતેમ, ઉત્કર્ષેણ ચતુર્વિંશતિ સંવત્સરાણિ ।]

૨ યુગલિકો આશ્રીને આ પ્રમાણે છે બાકીના મર્જજ મનુષ્યોની તે ઉત્કૃષ્ટ બવસ્થિતિ પૂર્વ કોટિ વર્ષની જ છે ૩ પદ્યોપમનો અસખ્યેય ભાગ ૪ અવસર્પિણીના પહાડ જેવજ આરસ આશ્રીને

દેવગતિનું લક્ષણ—

પ્રાયશઃ શુભતરાદિલેશ્યાદિપરિણામવત્ત્વે સતિ દેવગતિનામકર્મોદયરૂપત્વં દેવગતેર્લક્ષણમ્ । (૧૭૩)

અર્થાત્ ઘણું કરીને તે શુભતરાદિક લેશ્યાદિ પરિણામવાળો દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય 'દેવગતિ' કહેવાય છે

દેવોના ચાર ભેદો—

નિકાય યાને ઉત્પત્તિ-સ્થાન આશ્રીને દેવના ચાર પ્રકાર પડે છે — (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર અથવા વાનમતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક

ભવનપતિનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સતિ ભવનનિવાસશીલત્વં ભવનપતેર્લક્ષણમ્ । (૧૭૪)

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય હોય તેમજ ભવનમાં રહેવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય તેઓ 'ભવનપતિ દેવ' સમજવા

વ્યતરનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે વિવિધપ્રદેશેષુ નિવાસશીલત્વે સતિ અનિયતગતિપ્રચારરૂપત્વ વ્યન્તરસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૫)

૧-૪ આ ચારની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે —

" મયનેષુ ઘસન્તીતિ ભવનવાસિન । "

" વિવિધમન્તર-ભવનનગરાવાસરૂપોઽવકાશો યેષા તે વ્યન્તરા, અથવા વિગત મન્તર-વિશેષો મનુષ્યેભ્યો યેષા તે વ્યન્તરા, યદિવા વિવિધમન્તર-શૈલાન્તરં કન્દરાન્તર વનાન્તર વા આધ્યરૂપ યેષા તે વ્યન્તરા । વનાનામન્તરાણિ વનાન્તરાણિ, તેષુ મયા વાનમન્તરા । પયોદરાદિત્વાદુભયપદાન્તરાલયર્તી મામમ । "

" હોતયન્તિ-પ્રકાશયન્તિ જગદિતિ ડ્યોતીર્ષિ-વિમાનાનિ, તેષુ મયા ડ્યોતિ-પ્કા, યદિવા હોતયન્તિ-શિરોમુકુટોવગૂદિષિ પ્રવામણ્ડલકલ્પે સૂર્યાદિમણ્ડલૈ પ્રકાશ-યન્તીતિ ડ્યોતિપો-દેવા સૂર્યાદય, ડ્યોતિષ પચ ડ્યોતિપ્કા । "

" વિવિધં માન્યન્તે-તપમુજ્યન્તે પુણ્યવદ્વિર્જીવેરિતિ વિમાનાનિ, તેષુ મયા વૈમાનિકા । "

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમા આગ્યુ હોય તથા વિવિધ પ્રદેશમા વમ-
વાજા સ્વભાવને લઇને જેમની ગતિ અચોક્કસ હોય તેઓ 'વ્યન્તર' કહેવાય છે

જ્યોતિષકનુ લક્ષણુ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સતિ પ્રકાશસ્વભાવરૂપત્વ જ્યોતિષકસ્ય
લક્ષણમ્ । (૧૭૬)

અર્થાત્ દેવગતિરૂપ નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય અને જેઓ પ્રકાશમય સ્વભાવવાળા
હોય તેઓ 'જ્યોતિષક' જાણવા

વૈમાનિકનુ લક્ષણુ—

વિમાને ભવનશીલત્વં વૈમાનિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૭)

અર્થાત્ વિમાનમા ઉત્પન્ન થતા હોયે 'વૈમાનિક' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે દેવતાના ચાર પ્રકારે જોયા, પરંતુ ભગવતી (શ ૧૨, ઉ ૬)
સ્તુ ૪૬૧)મા તો દ્રવ્યદેવ, નન્દદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ એમ દેવતા પાંચ લેહો
ખતાવવામા આવ્યા છે, પરંતુ તેથી કરી વિશેષ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે જે દેવપણે ઉત્પન્ન
થનાર છે તે જીવ 'દ્રવ્ય-દેવ' કહેવાય છે, ચક્રવર્તીને 'નરદેવ' કહેવામા આવે છે, સાધુ
ઓને 'ધર્મ-દેવ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે, તીર્થ કરી દેવાધિદેવ કહેવાય છે, અને ઉપ-
શુક્ર ભવનપતિ પ્રમુખ દેવતાઓ 'ભાવદેવ' કહેવાય છે અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા દેવતા ચાર પ્રકારે
તે ભાવદેવના જાણવા,

ભાવ-દેવતાના ૩૫૬ લેહો—

પ્રથમ તો આપણે ભાવ-દેવના ૩૫૬ અર્વાન્તર લેહો વિચારીશું તેમાં ભવનપતિના ૧૦,
પરમાધાર્મિકના ૧૫, વ્યવસ્થાના ૧૦૫, જ્યોતિષકના ૧૦ અને વૈમાનિકના ૩૮ લેહો મળીને ૧૭૮
લેહો થાય છે આ બધા દેવતા પદોષ્ટ અને અપદોષ્ટ એમ બે પ્રકારે વિચારતા દેવતાના ૩૫૬
લેહો પડે છે

ભવનપતિના પ્રકારો—

અસુ-કુમાર, નાગકુમાર, વિવૃતકુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાત(વાયુ)કુમાર,
અત્નિત(મિથ)કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને હિંકુમાર એમ ભવનપતિના ૧૦ લેહો જાણવા

૧ સંગ્રહાવો—

“ મનવયાતિનોડસુરનાગવિવૃત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિહિંકુમારા । ”

—તત્ત્વાર્થાધિ (અ ૪, સુ ૧૦)

અસુરકુમારમાં પગ્મ અધમને એવનારા ૧૫ દર પ્રકારના પરમાધાર્મિક દેવતાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ અનેક જાતનું માપ કરી મૃત્યુ પામી ૨ અડગોલિક તંગેકે જન્મે છે

ભવનપતિઓના નિવાસ-સ્થાનો—

‘જ્યુ’ દીપમા આવેલા ‘સુમેરુ’ પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં તિરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી ભવનપતિઓ રહે છે અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવાસોમાં અને કવચિત્ ભવનોમાં રહે છે, જ્યારે નાગકુમાર વગેરે તો મોટે ભાગે ભવનોમાં જ

૧ (૧) અબ, (૨) અબરીવ, (૩) સમલ, (૪) ર્યામ, (૫) રોદ (૬) ઉપરોદ, (૭) અસિપન, (૮) ધનુ, (૯) કુલ, (૧૦) મદાકાળ, (૧૧) કાળ, (૧૨) વૈતરણી, (૧૩) વાહુક, (૧૪) મદાકાળ, (૧૫) અરવર એ ૧૫ પ્રકારો છે પહેલાં પરમાધાર્મિક નારાંકોને જીએ વધને પ્રજાડે છે પ્રીતિ ભટ્ટીમાં પકાવી રાક્ષસ એવા એમના દુકા કરે છે ત્રીજે એમના આતરણ, હૃદય વગેરેને બેઠે છે ચોથા એમને કાંપે છે પાંચમો ભાના વગેરેમાં એમને પરાંવે છે છઠ્ઠી એમના અગોપાગને ભાગે છે સાતમો તરવારના જેવા આકારવાળા પત્રોનું વન (અસિવન) બનાવે છે આઠમો ધનુષ્યમાથી ગ્રેડેના અર્ધઅન્નાદિ ખાણે વડે એમને વાંધે છે નવમો એમને કુભાસ્ત્રમાં પકાવે છે દશમો એમનાં મનસ્વ માસના ખડેને ખાડીને તેમને ખવડાવે છે અગ્યારમો એમને અગ્નિકુડ વગેરેમાં પકાવે ૧૧ આરમો ઉકળના લોહી અને ૧૨ વગેરેથી બ્રહ્મી ‘વૈતરણી’ નદી રચે છે તેરમો ‘કદબ’ પુષ્પના આકારનાગી રેતીમાં એમને જુજે ૧૩ ચોથો ત્યાથી નાસી છૂટવાને પ્રવળ કરનારાને મોટેથી જડ મારીને રોકે છે પદમો વજ્રના કાટાને લીધે બપ કર એવા ‘સાસ્મવી’ વૃક્ષ ઉપર એમને ચળવીને ખેંચે છે

૨ ‘સિંધુ’ નદી ‘ભવજ્યુ’ સમુદ્રને બાંધે છે ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ૫૫ યોજને એક વેદિક આવેલી છે તેમાં ૧૨૫૫ યોજનના પ્રમાણવાળી એક ભવ કર જગ્યા છે ત્યાં આગળના સમુદ્રની ઊંડાઈ ૩૫૫ યોજનની છે તેમજ ત્યાં ૧૭ અતિશય અધારી ગુફાઓ છે આ ગુફાઓમાં પ્રથમ ‘સંસ્તનનગોળ’, મહાપરાક્રમી તેમજ મઘ, માસ અને મહિલાના ભોગને વિષે લપટ એવા જનચર મનુષ્યો રહે છે એમનો ૨૫ કાળો છે અને ૨૫૨૬ કાંચુ છે તેમજ એમની દક્ષિણે ચોર, ભખાનક છે એમની કાપા ૧૨૫૫ હાથની છે અને એમનું આયુષ્ય સપ્તમાત વર્ષનું છે

આ ત્રાસદાયક રક્ષણથી ૩૧ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે અનેક મનુષ્યોની વસ્તીવાળો ‘રત્નદીપ’ નામનો દીપ છે અહીંના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ઘડીઓ ૭ એ ઘડીઓને તેઓ મઘ અને માસ વડે લીધે છે તેમજ એ અનિષ્ટ વસ્તુઓ એમાં નાખે પણ છે મઘ અને માસથી બંધના તુળાડા-ઓના વહાણો બરીને તેઓ પેના જનચર મનુષ્યો પાસે જઈ તેમને હવચાવે કે ત્રેઓ ભોમના માર્યા તેમની પાછળ પાછળ આવે છે અને કમે કમે પેની ઘડીઓમાં પડે છે અગ્નિમાં પકાવેના માસને તેમજ જુતા મઘને તેઓ બે ત્રણ દિવસ સુખેથી ખાખ એટનામાં તો રત્નદીપવાસીઓ શરમદ સુમરે સાથે આવી ઘડીઓને ચાલતી કરી તેમને ચોતગ્રંથો ધેરી તે છે અતિદુઃસદ ઘંટીઓ એક વર્ષ પર્વત ફેવવામાં આવે છે, પરંતુ પેલા જલચરોના દાડકાને જરા પણ નાચ આવતી નથી, કિન્તુ આ બાર મહિનામાં ભવ કર દુ યોને સહન કરતા તેઓ ચાલુ પામે છે ત્યાં બાદ રત્નો મેળવવાની જગ્યા વાળા રત્નદીપવાસીઓ આ જલચરોના અડગોલકોને ચમરીના પૂછડાના વાળથી યુધીને તેને બને કાનમાં લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે આ અડગોલકને લાગે ‘કુરીરવત્’ મત્સ્ય વગેરે તેમને ધન કરી શકતા નથી આ પ્રમાણેની હકીકત મહાનિશીથના ચોથા અધ્યવનમાં છે

વસે છે આવાસો ચોટા મંડપ જેવા છે અને તે, 'રત્ન પ્રભા' નામના પૃથ્વી-પિંડમાથી જીવે અને નીચે એક એક હબ્બર ચોળન છોડી દઈને બાકીના ૧,૭૮,૦૦૦ ચોળન જેટલા મધ્ય ભાગમાં દરેક સ્થળે છે ભવનો તો રત્નપ્રભામાં નીચે ૯૦,૦૦૦ ચોળન પરિભ્રમણ ભાગમાં જ છે આ ભવનો ગહારથી ગોળ, અહરથી ચતુરસ્ર અને તળિયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવા છે

અમુરકુમારદિનાં ચિહ્નો—

કુમારની માફક જોવામાં મનોહર તેમજ સુકુમાર હોવાથી 'કુમાર' તરીકે ઓળખાતા ભવન પતિઓ મૃદુ, મધુર ગતિવાળા અને કીડારીલ છે દશે પ્રકારના ભવનપતિના ચિહ્ન વગેરે સ્વરૂપ-સપ્તિ જન્મથી જ પોતપોતાની જાતિમાં જુદી જુદી છે જેમકે અમુરકુમારને મુગટમાં ચૂડામણિતુ ચિહ્ન હોય છે, નાગકુમારને નાગતુ, વિદ્યુતકુમારને વજ્રતુ, સુપર્ણકુમારને ગરુડતુ, અગ્નિકુમારને ઘડાતુ, વાયુકુમારને ઘોડાતુ, સ્તનિતકુમારને 'વર્ધમાન'તુ, ઉદધિકુમારને સિંહતુ અને સિંહકુમારને હાથીતુ ચિહ્ન હોય છે જુઓ તત્ત્વાર્થતુ લાખ્ય (પૃ ૨૮૨)

વ્યતરેના નિવાસ-સ્થાનો—

સમગ્ર વ્યતરે જીર્વ-લોક, તિર્થંગુ-લોક અને અધી-લોક એમ ત્રણે લોકમાં ભવનો અને આવાસોમાં વસે છે પોતાની મરજીથી કે બીબ્બની પ્રેરણાથી તેઓ વિવિધ સ્થળે જાય છે કેટલાક તો મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે વિવિધ જાતના પર્વતોમાં, શુક્ષ્મામાં તેમજ 'વનોના આતશઓમાં તેઓ વસે છે આથી તો તેઓ 'વ્યતર' કહેવાય છે

વ્યતરના ૧૦૫ લેહો—

પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિપુરુષ, મહોરગ અને ગધર્વ એમ વ્યતરના મુખ્ય આઠ લેહો છે * એના ચિહ્નો અનુક્રમે કંઠબ, મુલસ, વડ, ખટ્વાગ, અશોક, અપક, નાગ અને તુળક છે * ખટ્વાગ સિવાયના બાકીના ચિહ્નો વૃક્ષ-જાતિના છે આ બધા ચિહ્નો એમના આબુષણ વગેરેમાં હોય છે પિશાચાદિના અવાતર લેહો છે જેમકે સ્વભાવથી જ મનોહર રૂપવાળા,

૧ સમહણી (મા ૨૧)માં તો ઉદધિકુમારને ઘોડાતુ અને વાયુકુમારને ના મગરનું ચિહ્ન સૂચવેલ છે

૨ સરાવની જોડી

૩ સરખાવો—

' વ્યતરો કિન્નરકિન્નુરુષમહોરગગાન્ધર્વચરારાક્ષસમૂતપિશાચા । '

તત્ત્વાર્થોધિ (અ ૪, સ ૧૧)

૪ જોગીઓ ખોપરીવાળા દડ રાખે છે તે

સૌમ્ય દર્શનવાળા, રત્નોના આભૂષણોથી શણગારેલ ઠોક અને હાથવાળા પિથાત્યના ^{૧૧૬}, સૌમ્ય, સુખવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા, વિવિધ ભૂતના વિલેપનવાળા એવા ભૂતના ^{૧૬}, મસ્તક ઉપર મુગટ ધારણ કરનારા, ગભીર, રક્ત હોઠ, નખ, હાથ પગના તળિયા, તાલુ અને જીભવાળા, મનોહર દર્શનવાળા, માનોન્માન પ્રમાણુવાળા દેહવાળા તેમજ વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત એવા યક્ષના ^{૧૧૩}, લાલ અને લાખા લટકતા હોઠવાળા, સુવર્ણના શૃંગાગ્રવાળા તેમજ ભયકર દર્શનવાળા એવા રાક્ષસોના ^{૧૭}, દેહીખ્યમાન મુગટવાળા તેમજ સુશોભિત સુખાકૃતિવાળા એવા કિન્નરોના ^{૧૧૦}, મનોહર સુખ અને હાથવાળા તથા વિચિત્ર પ્રકારની માળા અને વિવિધ વિલેપનવાળા એવા કિપુરુષોના ^{૧૧૦}, મહાવેગવાળા, મોટા શરીરવાળા તથા વિવિધ ભૂતના અલંકારવાળા એવા મહોરગના ^{૭૧૦}, અને પ્રિય દર્શનવાળા, ઉત્તમ સ્વરવાળા, મસ્તકે મુગટ અને કંઠે હાર ધારણ કરનારા એવા ગાધર્વોના ^{૧૧૨} એમ બધા ભેદો મળીને વ્યતરના ૮૭

૧ (૧) કૂંભાક, (૨) પટક, (૩) જોષ, (૪) આનૈક, (૫) કાલક, (૬) ચોક્ષ, (૭) અચોક્ષ, (૮) મહાકાન, (૯) વનપિથાચ, (૧૦) તુષ્ણિક, (૧૧) તાપપિથાચ, (૧૨) મુખરપિથાચ, (૧૩) દેહ, (૧૪) મહાવિદેહ, (૧૫) મહાદેહ અને (૧૬) અધસ્તારક એ ૧૬ ભેદો છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સુ ૧૨)ના બાબતે (૫ ૨૮૪)મા ' મહાદેહ 'નો ઉલ્લેખ નથી, ત્યાં ૫૬૨ જ ભેદો સૂચવાયા છે

૨ (૧) સૂરપ, (૨) પ્રતિરૂપ, (૩) અતિરૂપ, (૪) ભૂતોત્તમ, (૫) રક્તિદક (રક્તિદકાક્ષ), (૬) મહાવેગ, (૭) મહારક્તિદક, (૮) આકાશચ, અને (૯) પ્રતિચ્છન્ન એ ૯ ભેદો છે

૩ (૧) પૃષ્ઠભદ્ર, (૨) માણિભદ્ર, (૩) સ્વેતભદ્ર, (૪) દરિભદ્ર, (૫) સુમનોભદ્ર, (૬) વ્યતિપાતિભદ્ર, (૭) સર્વોત્તમ, (૮) સુભદ્ર, (૯) વક્ષોત્તમ, (૧૦) ઉપવક્ષ, (૧૧) વનાહાર, (૧૨) વનાધિપતિ અને (૧૩) મનુષ્ય-વક્ષ એ ૧૩ ભેદો છે

૪ (૧) વિદ્ય, (૨) ભીમ, (૩) મહાભીમ, (૪) ગણસરાક્ષસ (૫) વિનાયક, (૬) બ્રહ્માક્ષસ અને (૭) જન્મરાક્ષસ એ ૭ ભેદો છે

૫ (૧) કિન્નર, (૨) રૂપશાળી, (૩) હૃદયગમ, (૪) ગતિપ્રિય, (૫) રતિશ્રેષ્ઠ, (૬) કિપુરુષ, (૭) મનોરમ, (૮) અનિન્દિત, (૯) કિપુરુષોત્તમ અને (૧૦) કિન્નરોત્તમ એ ૧૦ ભેદો છે

૬ (૧) સતપુરુષ, (૨) પુરુષોત્તમ, (૩) વચસ્વાન, (૪) મરુદેવ (મહાદેવ), (૫) મરુત, (૬) મેરુમળ, (૭) મહાપુરુષ, (૮) અતિપુરુષ, (૯) પુરુષ અને (૧૦) પુરુષ રૂપક એ ૧૦ ભેદો છે

૭ (૧) જુજ્ઞ, (૨) ભોગશાળી, (૩) મહાભાવ, (૪) અનિકાવ (૫) ભારવત, (૬) રક્તપ્રશાળી, (૭) મહેશ્વક્ષ, (૮) મેરુકાત, (૯) મહાવેગ અને (૧૦) મનોરમ એ ૧૦ ભેદો છે

૮ (૧) દાદા, (૨) દહ, (૩) દુભરવ (દુભર), (૪) નારદ, (૫) નાવિપારિક (૬) ભૂતવાદિક, (૭) કાદબ, (૮) મહાકાદબ, (૯) રૈવત, (૧૦) વિશ્વાવસ, (૧૧) ગીતરતિ અને (૧૨) મીનવસ એમ ૧૨ ભેદો છે

લેહો થાય છે આમા નીચે મુજબના ૧૮ લેહો ઉમેરતા એના ૧૦૫ પ્રકારો થાય છે જેમકે સ્થાનાગ (અથા ૨, ૩)મા સૂચવેલા (૧) અપ્રજ્ઞાતિક, (૨) પચપ્રજ્ઞાતિક, (૩) સ્થિવાદિત, (૪) ભૂતવાદિત, (૫) કદિત, (૬) મહાકદિત, (૭) દ્વેષ્માક અને (૮) પતક (પતંગ ?) એમ આઠ લેહો છે. તેમા વળી પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા, સર્વદા પ્રમુદિત, ક્રીડા કરનારા, મૈથુન સેવનારા તેમજ સ્વચ્છ હાથાર વધતો જતો હોવાથી તે જુલોકના નામથી ઓળખાતા એવા પશુ દેવો છે આના નીચે મુજબના ૬૨ પ્રકારો છે અને તેઓ તિર્થગ્-લોકમા આવેલા વિચિત્ર, ચિત્ર, ચમક સમક, કાચન વગેરે ઉપર વસે છે —

(૧) અન્નજુલક, (૨) પાનજુલક, (૩) વસ્ત્રજુલક, (૪) વેશ્મજુલક, (૫) શય્યાજુલક, (૬) પુષ્પજુલક, (૭) દેવજુલક, (૮) પુષ્પદેવજુલક, (૯) વિદ્યાજુલક અને (૧૦) અવ્યક્તજુલક

આમાના અંજાદિ આઠ જુલકો અન્ન વગેરેની હાનિ-મુદ્ધિ કરનારા છે.

(તિર્થગ્) જુલક દેવોમા અત્યુચ્છ કરવાની તેમજ શાપ દેવાની એમ ઉભય પ્રકારની શક્તિ છે તેઓ ક્રીધાતુર હોય તેવે વખતે જેને એમનું દર્શન થાય તે અપકીર્તિ અને અનર્થના ભાગી બને છે, પશુ જ્યારે તેઓ ખુશ હોય ત્યારે તેમનું દર્શન થાય તો વૈરસ્વામી મુનિ રાજને મળી હતી તેમ વિદ્યા અને કીર્તિ મળે જુઓ ભગવતી (ચ ૧૪, ઉ ૮, સૂ ૫૩૩) નુ ૬૫૪ મુ ૫૨

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

“ અણપણિય પણપણિય હસિવાદ્ય મૂવવાદ્ય સેવ ।
કદિય તદ મહકદિય કાદહે ચવ પયગે ચ ॥ ૧૧૩૧ ॥ ”

[અપ્રજ્ઞાતિક પચપ્રજ્ઞાતિક પ્રપિવાદિતો મૂતવાદિતએવ ।
કદિતસ્તથા મહાકદિત વૃક્ષમાર્ગએવ પતન્નચ ॥]

૨ “ જુન્મગ્તે-સ્વચ્છન્દચારિતયા ચેદ્ગત્ત્વમ્મકા । ”.

૩ ‘ દેવકુરુ ’ ક્ષેત્રમા ‘ સીતાહા ’ નદીની બને બાજુએ ‘ ચિત્રકૂટ ’ અને ‘ વિચિત્રકૂટ ’ ને મના પર્વતો છે તેવી રીતે ‘ ઉત્તરકુરુ ’મા ‘ શીતા ’ નદીની બને બાજુએ ‘ ચમક ’ અને ‘ સમક ’ નામના પર્વતો છે ‘ ઉત્તરકુરુ માની ‘ શીતા ’ નદી સાથે સળધ ધરાવનારા નીનવત્ વગેરે પાંચે હરોના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તર ઉપર ૬૪ ૬૪ ‘ કાચનગિરિ ’ છે એટલે આમ એકદર સો કાચનગિરિ થયા એવી રીતે ‘ સીતાહા ’ નદી સાથે સળધ ધરાવનારા ‘ નિષદ ’ વગેરે પાંચ મહાહરો આશીને સો ‘ કાચનગિરિ ’ છે

૪ વગેરેથી ૧૭૦ ક્ષેત્રો દીર્ઘ વિજ્ઞાપાર્થ સમજવા

૫-૬ ભગવતીની રૂતિના ૬૫૪મા ૫૨મા શીઆસાયદેવસતિ સૂચવે છે તેમ જ મનજુલક અને અધિપતિજુલક એવા આ બેના નામાતરી નજરે પડે છે.

જ્યોતિષકના દશ પ્રકારો—

સૂર્ય,^૧ ચન્દ્ર, ^૨ગ્રહ ^૩નક્ષત્ર અને ^૪પ્રકીર્ણક તારા એમ જ્યોતિષકના પાંચ ભેદો છે.^૫ તેમાં પશુ ^૬સ્થિર અને ^૭ચર એવા દરેકના બે બે પ્રકારો ગણતા એક દર રીતે જ્યોતિષકના દશ પ્રકારો થાય છે. જ્યોતિષ-પ્રકાશમાન વિમાનમાં સૂર્ય વગેરે રહે છે, તેથી તેઓ ‘જ્યોતિષક’ કહેવાય છે એ બધાના મુગટોમાં પ્રભામંડળ જેવું ઉત્તમજળ ચિર્ણુ હોય છે, સૂર્યને સૂર્યમંડળ જેવું, ચન્દ્રને ચન્દ્રમંડળ જેવું ઇત્યાદિ.

વૈમાનિક દેવોના પ્રકારો—

વૈમાનિક એ નામ કેવળ યાગ્જ્ઞિક છે, કેમકે વિમાનથી ચાલતા એવા તો અન્ય નિકા-યના દેવો પણ છે. આ વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એવા ‘બે ભેદો પડે છે જે કલ્પમાં રહે છે તે ‘કલ્પોપપન્ન’ છે અને જે કલ્પની બહાર છે તે ‘કલ્પાતીત’ છે. કલ્પોપપન્ન દેવોમાં સેવ્ય-સેવક ભાવ છે, પરંતુ કલ્પાતીતમાં તેમ નથી, ત્યાં તો બધા સ્વતંત્ર છે તેઓ બધા ઇન્દ્ર જેવા હોવાથી ‘અહમિન્દ્ર’ કહેવાય છે. કોઈક કાળથી સર મનુષ્ય-લોકમાં જવાનું થાય તો તે કામ કલ્પોપપન્નનું જ છે, કલ્પાતીત તો પોતાનાં સ્થાનને છોડીને ક્યાંય જતા નથી. આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમાં વસતા નથી તેમજ તિરછા પણ નથી, કિન્તુ એક બીજાની ઉપર ઉપર રહે છે.

૧ એક એક ચન્દ્રનો પરિવાર ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૯૭૫ કોટકોટિ તારાનો છે.

૨-૩ ગ્રહ અને નક્ષત્રોના નામો માટે જુઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગોવિંદ (ભા ૨)ના ૫ ૬૧-૬૨, ૭૨.

૪ પ્રકીર્ણક તારા કહેવાની મતનુજ્ઞ એ ૬ કે બીજા કેટલાક તારાઓનું ભ્રમણ નિયમિત નથી, કોઈક વાર તેઓ સૂર્ય, ચન્દ્રની નીચે તો કોઈક વેળા તેની ઉપર પણ આવ્યા બન્યા છે. ન્યારે તેઓ સૂર્યની નીચે આવે છે ત્યારે તે સૂર્યની નીચેના દશ યોજન પ્રમાણવાળા જ્યોતિષ-ક્ષેત્રમાં આવે છે. જ્યોતિષ-ચક્રના ક્ષેત્રનો આરભ ‘મેરુ’ના સમતલ ભૂમિભાગથી ૭૯૦ યોજનની ઊંચાઈ થાય છે તેની ઊંચાઈ ૧૧૦ યોજનની છે. તિર્થંગુ દિશામાં તો તેનું પરિમાણ અસખ્યાત દીપ, સમુદ્ર પર્વતનું છે.

૫ સરખાવો—

“ જ્યોતિષકા સૂર્યચન્દ્રમસૌ ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ । ”

—તરુવાર્થાધિ (અ ૪, સુ. ૧૨)

૬ મનુષ્ય-લોકની બહારના સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષક વિમાનો સ્થિર છે, કેમકે એ વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે, આમ તેમ ગતિ કરતા નથી. આને લખને તો એની ભેટ્યા અને લક્ષ યોજન પ્રમાણક પ્રભા પણ એકરૂપે સ્થિર છે. એટલે કે ત્યાં રાહ આદિની છાયા ન પડવાથી જ્યોતિષકોના સ્વાભાવિક પીળો રંગ એવો ને તેવો કાયમ રહે છે. ૧૫૫ આ વિમાનો સ્થિર હોવાથી ત્યાં ઉદય અને અસ્ત માટે પણ અવકાશ નથી.

૭ ‘માનુષોત્તર’ પર્વત સુધી મનુષ્ય-લોક છે. લોકમાં આવેલા જ્યોતિષક સર્વ ગતિશીળ છે એમનું ભ્રમણ ‘મેરુની’ ચારે બાજુએ થાય છે. એકે લોક-મર્ષાના સ્વભાવથી જ જ્યોતિષક વિમાનો સર્વદા પોતાની ભેજ જ રહે છે છતાં વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રકટ કરવાને અર્થે તેમજ આભિયોગ્ય નામ-કર્મના ઉદ્દેશથી કોડાથી ૧ કેટલાક દેવો એ વિમાનોને ઉપાડીને ફરે છે.

૮ સરખાવો—

“ કલ્પોપપન્ના કલ્પાતીતાશ્ચ । ”

—તરુવાર્થ (અ. ૪, સુ. ૧૭)

મૌધર્મ, ઐશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલોક, લાંતક, મહાશુક, સહ્યાર, આનત, પ્રાણુત, આરણ્ય અને અચ્યુત એ બાર દેવલોકોને લઈને કલ્પોપપન્નના બાર લોકો પડે છે

કલ્પાતીત દેવોના પ્રકારો—

કલ્પાતીતના મુખ્ય બે લોક છે—(૧) ઐવેયકમા ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તરમા ઉત્પન્ન થયેલા તેમા ઐવેયક નવ છે અને અનુત્તર વિમાન પાંચ છે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ગણતરી કરતાં વૈમાનિક દેવોના ૧૦+૧૪=૨૪ લોકો થાય છે આમાના પ્રથમના ચાર અનુત્તર વિમાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા દેવો બે ભવ મનુષ્યના કરીને મોકલે જનારા અર્થાત્ દ્વિચરિત છે, બ્યારે પાંચમા અનુત્તરમા જન્મેલા દેવો એકાવતારી-એકચરિત-ત્યાથી ચ્યવીને મનુષ્ય થઈને તે જ ભવમા મોકલે જનારા છે

વૈમાનિક દેવોના વિમાનોની સંખ્યા—

પહેલા દેવલોકમા ૩૨ લાખ, બીજામા ૨૮ લાખ, ત્રીજામા ૧૨ લાખ, ચોથામા ૮ લાખ, પાંચમામા ૪ લાખ, છઠ્ઠામા ૫૦ હજાર સાતમામા ૪૦ હજાર, આઠમામા ૬ હજાર, નવમા-દશમામા ૪૦૦ અને અચ્યારમા-બારમામા ૩૦૦ વિમાનો છે નવ ઐવેયકમા એક કર ૩૧૮ છે જેમકે સુદર્શન, સુપ્રભુદ્ધ અને મનોરમ એ ત્રણ ઐવેયકોમા કુલે ૧૧૧, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ અને સુમન એ ત્રણમા એક કર ૧૦૭, અને સૌમનસ, પ્રીતિકર અને આદિત્ય એ ત્રણમા ૧૮૦ વિમાનો છે અનુત્તર વિમાનો પાંચ છે આ પ્રમાણે સર્વે મળી કુલ ૮૪૬૭૦૨૩ વિમાનો છે *

૧ આ દેવલોકો માને વિમાનો પૈકી પહેલા બે પચ્ચર્ણ છે, બીજા બે કૃષ્ણ સિવાયના વર્ણ વાળા, ત્યાર પછીના બે કૃષ્ણ અને નીલ સિવાયના ત્રણ વર્ણવાળા, ત્યાર બાદ બે પીળા અને શ્વેત રંગના, અને ત્યાર પછીના બધા શ્વેત છે, આ મળકમા સ્થાનામાં (સ્થા ૨, ઉ ૪)ની જતિના ૮૫ મા પત્રમા બ્રહ્મત્સ બ્રહ્મણીની નીચે મુજબની ગાથા અવતરણરૂપે મળી આવે છે—

“ સોદશ્મે પચ્ચવજ્ઞા વક્ત્રગદ્ધાણી ડ આ સહસ્તારાં ।

દો દો તુલ્લા કલ્પા તેજ પર પુઢરીયાણિ ॥ ૧૨૨ ॥

[સૌધર્મે પચ્ચવર્ણાણિ વક્ત્રકદ્ધાનિત્તુ ચાવત્ સહસ્તાર ।

દ્વો દ્વો તુલ્યો કર્ણયો તેજ પર પુણ્ડરીકાણિ ॥]

૨ અધસ્તન-અધસ્તન, અધસ્તન-મધ્યમ, અધસ્તન-ઉપરીતન, મધ્યમ-અધસ્તન, મધ્યમ-મધ્યમ, મધ્યમ-ઉપરીતન, ઉપરીતન-અધસ્તન, ઉપરીતન-મધ્યમ અને ઉપરીતન-ઉપરીતન એ નવ ઐવેયકના સ્થાનોના નામ જણાય છે, કેમકે એના નામો તો ‘ સુદર્શન ’ વગેરે છે આ નવ સ્થાનોને ઐવેયક કહેવાઈ કારણ એ ૩ કે તેઓ લોકરૂપ પુરુષની ત્રીવા (ડોક)ને સ્થાને રહેલા છે અથવા તો ત્રીવાના આજ રણમૂત તેઓ છે

૩ સૌથી ઉત્તર-પ્રધાન હોનાથી અનુત્તરના નામથી ઓળખાતા આ પાંચના નામો અનુક્રમે વિજય, વેળવન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ છે

૪ આ દરેક વિમાનમા એક એક સિદ્ધામનન માને ચેત્ય છે નવ ઐવેયક અને પાંચ

મૌઘર્માદિનુ સ્થાન—

જ્યોતિષ-ચક્રની ઉપર અસખ્યાત યોજન ચઢ્યા બાદ 'મેરુ'ના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલ-
ક્ષિત આકાશ-પ્રદેશમાં 'સૌધર્મ' કલ્પ આવે છે એની ઉપર પરતુ એની ઉત્તર દિશામાં 'ઐ-
શાન' કલ્પ છે 'સૌધર્મ'થી અસખ્ય યોજન ભીચે સમગ્રેણિમાં 'આનતકુમાર' કલ્પ છે, જ્યારે
'ઐશાન'ની બહુ ભીચે સમગ્રેણિમાં 'માહેન્દ્ર' કલ્પ છે. આ બેની વચ્ચે પરતુ એ બંનેથી
ભીચે 'બ્રહ્મલોક' કલ્પ છે એના ઉપર એક ખીખથી ભીચે 'લાતક', 'મહાનુક' અને
'સહ્યાન' એ ત્રણ કલ્પો છે એની ઉપર 'સૌધર્મ' અને 'ઐશાન'ની માફક 'આનત'
અને 'પ્રાણત' એમ બે કલ્પો છે એની ઉપર સમગ્રેણિમાં 'અનતકુમાર' અને 'માહેન્દ્ર'ની
જેમ 'આરણ્ય' અને 'અચ્યુત' કલ્પ છે

રજ્જુ અથવા ખંડુક પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો લોકના મધ્યથી ઉપર જ ખંડુકના ઉપરના
ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી હોદ રજ્જુ જેટલી ઊંચાઈએ પ્રાથમિક બે કલ્પો છે વળી ત્યાંથી
ચાર ખંડુક ઉપરના ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી અઢી રજ્જુ ભીચે ખીખ બે કલ્પો છે
ત્યાંથી છ ખંડુકમાં ખીખ 'બ્રહ્મલોક' આદિ ચાર કલ્પો છે એટલે કે લોકના મધ્યથી 'મહામાર'
ચાર રજ્જુ ભીચે છે ત્યાં બાદ ચાર ખંડુકને વિષે 'આનત'થી 'અચ્યુત' સુધીના ચાર કલ્પો
છે એટલે કે લોકના મધ્યથી 'અચ્યુત' પાંચ ગજની ઊંચાઈએ છે.

આપણે વૈમાનિકના ૨૬ પ્રકારો જોયા તેમાં જે ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિક અને નવ
જાતના લોહાતિલ ઉચેરતા એના લોકની સખ્યા ૩૮ ની થાય છે તેનું સ્વરૂપ હવે વધારીશું

કિલ્બિષિકના ત્રણ પ્રકારો—

પ્રથમ પ્રકારના દેવો 'સૌધર્મ' અને 'ઐશાન' કલ્પની અધ (નીચે), ખીખ
પ્રકારના 'આનતકુમાર' અને 'માહેન્દ્ર' કલ્પની નીચે અને ત્રીજા પ્રકારના 'લાતક' કલ્પની
નીચે રહે છે આ ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યો અનુક્રમે ત્રણ પદ્યોપમ, ત્રણ
માગશોપમ અને તેજ માગશોપમ છે આ દેવો ચડાળ જેવા છે તેમને અરપૂર્ય ગણવામાં આવે છે
અને અન્ય દેવો તેમનો તિરસ્કાર કરે છે

અનુતરોના ૩૨૩ વિભાગો સિવાયના દરેક વિભાગમાં સભા-મણ્ડપ છે માર દેવોલોકના ૮૪૬૬૭૦૦
જોયોમાં સભા-મણ્ડપના હિસાબે દરેકમાં ૧૮૦ જિન-ગિય હોવાથી એક દર માર દેવોલોકમાં
૧૫૨૮૪૦૬૦૦૦ જિન-ગિયો છે નવ ગ્રેવેષક અને પાંચ અનુતરોના ૩૨૩ યોગોમાં સભા-મણ્ડપો
નહી હોવાથી, દરેક યોગમાં ૧૨૦ જિન-ગિયો હોવાથી એક દર ૩૮૭૬૦ જિન-ગિય થાય છે. આ
પ્રમાણે વૈમાનિકમાં ૧૫૨૮૪૪૭૫૦ જિન-ગિયો છે

૧ 'ખંડુક' એટલે રજ્જુનો ચોથો આગ એની વિશેષ માદિની આગળ ઉપર વિચારમાં
આનંદાર લોકના સ્વરૂપમાંથી મળતે

૨ શ્રીમહાવીરપ્રજ્ઞો બલેજ (અમેજ) તેમજ જમાદ (અમવ) એમાં જમાલિ
ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિષિક તરીકે ઉપન્યયો ૬.

લોકાતિકાનુ સ્વરૂપ—

‘ પ્રદ્ધલોક ’ નામના પાચમા દેવલોકની ચારે દિશા, ચારે વિદિશા અને મધ્ય ભાગમા વસવાને કારણે લોકાતિકાના નવ પ્રકારો પડે છે જેમઠે પૂર્વ-ઉત્તર (ધર્માન) ખૂણામા સારસ્વત, પૂર્વમા આદિત્ય, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ) ખૂણામા વાહ્નિ, દક્ષિણમા અરણ્ય, દક્ષિણ-પશ્ચિમ (નૈઋત્ય) ખૂણામા ગદતોય, પશ્ચિમમા તુષિત, પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાયવ્ય) ખૂણામા અવ્યાબાધ, ઉત્તરમા મરુત અને મધ્યમા અરિષ્ટ નામના લોકાતિક દેવો હોય છે એમના વિમાનો આઠ યજુરાણ પેઢી બળેના આતરામા તેમજ એ મર્વના મધ્યમા આવેલા છે

આ દેવો વિષય-ગતિથી વિશુષ્ણ છે તેથી તેમને ‘દિવધિ’ કહેવામા આવે છે તેમનામા કોઈ કોઈથી મોટું નાનું નથી એટલે એ બધા સ્વતંત્ર છે એમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું છે જિનેશ્વરના નિષ્કેમભુ-સમયે એટલે તેઓ મૃદુનો ત્યાગ કરી રીક્ષા અગ્નિકાર કરે તે વેળા એમની પાસે આવી ‘યુજ્જહ, યુજ્જહ’ શબ્દ ઉચારી તેઓ પ્રતિગ્રોધ કરવા રૂપ પોતાની કૃશ બને છે

આ દેવો એકાવતારી ૭ અર્થાત્ અહાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ તેઓ મોક્ષ ભય છે આ પ્રમાણે શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત વિચારમાર (ગા ૧૨૩)મા ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રવચનસારો (ગા ૧૪૪૭)મા તેમજ ‘લઘ્વિસ્તોત્ર’ પ્રમાણે તેઓ સાતમે કે આઠમે બંને મોથે ભય છે આ દેવોની મજ્યા ૨૪૪૫૫ અથવા મતાતર પ્રમાણે ૨૨૬૩૫૭ ની દર્શાવાય છે

ભવનપતિ વગેરેના ઇન્દ્રાદિ લેહો—

આ પ્રમાણે આપણે ભવનપતિ પ્રમુખ દેવોના વિવિધ પ્રકારો જોયા હવે ભવનપતિ અને વૈમાનિક દેવોના અન્ય રીતે જે દશ દશ લેહો પડે છે તેનો તેમજ બ્યન્તર અને જ્યોતિષકના જે આઠ આઠ લેહો પડે છે તેનો વિચાર કરીએ ઉપયુક્ત દશ લેહો બીજા કોઈ નહિ પણ નીચે મુજબ બતાવ્યા—

૧ દિગ્ગજ સપ્તમય પ્રમાણે આઠ લોકાન્તિકા છે ત્યા ‘મરુત’નો ઉલ્લેખ ૧૪ી જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ (૫ ૧૮૩)

૨ આનું બીજું નામ ‘આગ્નેય’ છે જુઓ પ્રવચનસારોની વૃત્તિનું ૪૨૧ મુ ૫૪

૩ દેવાક અને ‘દિ’ના નામથી ઓળખાવે છે

૪ આના નામો તથા ૨૪૩૫ માટે જુઓ વૈરાગ્યદસ (૫ ૨૪૨-૨૪૩)

૫ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ—

‘ સન્વદ્વુત્રા ચઠકચઆહારગુલસમગજિનગણહરાદ્ ।

નિઝમેન તદ્વચસિવા સત્તદ્વમવેદિ લોગતી ॥ ’

[મર્ચાર્થચ્યુતાઘનુષ્કૃતાહારકોપશમકજિનગણધરાદ્ય ।

નિયમેન તદ્વચસિવા સત્તાદ્વમવેલોશન્તિકા ॥]

૬ જુઓ શ્રીગજસાર મુનિવરકૃત દહકપ્રકરણ (૫ ૮)

(૧) ઇન્દ્ર, (૨) સામાનિક, (૩) ત્રાયન્વિશ, (૪) પાર્ષદ્ય, (૫) આત્મન્સક, (૬) લોકપાલ, (૭) અનીક, (૮) પ્રકીર્ણક, (૯) આભિયોગિક અને (૧૦) કિટિભષિક આ દશે ભવનપતિ અને વૈમાનિક દેવોના જાણુવા, વ્યન્તન અને જ્યોતિષકનાં તો લોકપાલ અને ત્રાયન્વિશ મિવાયના બાકીના આઠ ભેદો જાણુવા

ઇન્દ્રનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સત્યાધિપત્યશાલિરૂપત્વમિન્દ્રસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧૭૮)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમા આવ્યું હોય અને જે દેવતાઓમા સ્થાપિત્વ ભોગવતો હોય તેને ‘ઇન્દ્ર’ કહેવામા આવે છે

સામાનિકનું લક્ષણ—

દેવગતિનામકર્મોદયે સત્યાધિપત્યાભાવે ચ સતીન્દ્રસમાનદ્વિકત્વ સામાનિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૯)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિનામકર્મના ઉદય હોય અને દેવોના અધિપતિ નહિ હોવા છતાં પણ જેની ઇન્દ્રના જેટલી કદિ હોય તે ‘સામાનિક’ કહેવાય છે

ત્રાયન્વિશનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ મન્ત્રિ-પુરોહિતસ્થાનાધિરૂઢત્વ ત્રાયન્વિશસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧૮૦)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના જ પ્રધાન કે પુરોહિતની પદવી જેને મળી હોય તે ‘ત્રાયન્વિશ’ કહેવાય છે

પાર્ષદ્યનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ વયસ્યસ્થાનીયત્વ પાર્ષદ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૧)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના જ મિત્રને ‘પાર્ષદ્ય’ કહેવામા આવે છે

લોકપાલનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ આરક્ષિકાર્થચરસ્થાનાધિરૂઢત્વ લોકપાલસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧૮૨)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના કોટવાવને-દેવલોકની રક્ષા કરવાને અર્થે કરનાર દેવને ‘લોકપાલ’ કહેવામા આવે છે

આત્મરક્ષકનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ શિરોરક્ષસ્થાનાધિરૂઢત્વમાત્મરક્ષકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૩)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના મસ્તક વગેરે શરીરના ભાગોનું રક્ષણ કરનારા દેવો 'આત્મરક્ષક' (અત્મરક્ષક) કહેવાય છે

અનીકનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ સેનાસ્થાનાધિરૂઢત્વમનીકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૪)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની સેનાને 'અનીક' કહેવામાં આવે છે

મદ્રીણુંકનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ પૌરજનસ્થાનાધિરૂઢત્વ પ્રકીર્ણકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૫)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની પ્રભુને-રૈયતને 'મદ્રીણુંક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે

આભિયોગ્યનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવ દાસસ્થાનાધિરૂઢત્વમાભિયોગ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૬)

અર્થાત્ ઇન્દ્રનું દાસત્વ કરનારા દેવો 'આભિયોગ્ય' (આભિયોગિક) કહેવાય છે

કિલ્બિષિકનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રસ્યૈવાન્ત્યજસ્થાનાધિરૂઢત્વં કિલ્બિષિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૮૭)

અર્થાત્ અન્ત્યજોના જેવું કામ કરનારા ઇન્દ્રના દેવો 'કિલ્બિષિક' કહેવાય છે

ઇન્દ્રોની સખ્યા—

ભવનપતિના ૨૦, વ્યતરના ૧૬ અને વાનવ્યતરના ૧૬ એમ મળીને ૫૨, જ્યોતિષકોના ૨ અને વૈમાનિકના (ઠકપોષપન્નના) ૧૦ ઇન્દ્રો એમ કુલ ૬૯ ઇન્દ્રો છે

૧ જ્યુદ્ધપ્રગણિ (યુ. ૩)માં સોળ જ કલા છે પરંતુ એની પ્રમેયન્તમનુષા નામની વૃત્તિમાં જે ખુલાસો આપ્યો છે તે નોંધવાથી આ સહા દૂર થશે કાલાદિ ઇન્દ્રો મર્યાદિત છે, જ્યારે અણપન્ની (અપ્રગણિક) વગેરેના ઇન્દ્રો અત્ય સદિવાળા છે એટલે અહીં મુખ્યતો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે બાકી વ્યતરના ઇન્દ્રોની સખ્યા બત્રીસની છે એ વાતને તો સ્થાનાગ (સ્થા ૨ ઉ ૩) પણ સમર્થિત કરે છે તેમ જના જે બારીકાઈથી વિચારીશું તો આ-રચક નિર્ણયિત વગેરેમાં પ્રતિનામુદેવને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે ગણ્યા છે, જ્યારે સમવાયાગમાં તેનો નિર્દેશ ન કરતા ૫૪ જ ઉત્તમ પુરુષો ગણાવ્યા છે

૨ આ તો શ્વેતાશ્વ-સપ્તાય પ્રમાણે વાત કરી દિગ્મય સપ્તાય પ્રમાણે તો ઇન્દ્રો સો છે જેમકે ભવનપતિના ૪૦, વ્યતરના ૩૨ જ્યોતિષકના ૨ વૈમાનિકના ૨૪, એક નર ઇન્દ્ર (ચક્રવર્તી) અને એક તિય ચંદ્ર (સિંહ)

આ સમગ્ર ઈન્દ્ર સમ્યક્ત્વશાલી છે અને તેઓ જિનેશ્વરના પાંચે કલ્યાણક્રોમાં ૪મ પૂર્વજ લાગ લે છે આ ઈન્દ્રોને નિકાય આશ્રીને વિચાર કરીશુ તો જણાયે કે ભવનપતિ અને વ્યતન એ બે નિકાયોમાં બે બે ઈન્દ્રો છે, ન્યાયે બાકીના નિકાયોમાં બે બે ઈન્દ્રો નથી આ સૂચિત કરવા તાર્ક્યાર્થ (અ ૪, સુ ૬)માં કહ્યું છે કે—

“ પૂર્વયોર્દ્ધિન્દ્રાઃ ” ।

ભવનપતિના ૫થે પ્રકારના દેવોમાં તેમજ વ્યતન નિકાયના સોળે પ્રકારના દેવોમાં બે બે ઈન્દ્ર છે જ્યોતિષકમાં તો સૂર્ય અને ચંદ્ર જ ઈન્દ્ર છે આ અસંખ્યાત છે, એથી એ નિકાયમાં ઈન્દ્રોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે, છતાં જાતિની અપેક્ષાએ બેની ગણવામાં આવે છ વૈમાનિક નિકાયમાં તો પ્રાય પ્રત્યેક કલ્પમાં એક એક ઈન્દ્ર છે

ઈન્દ્રોના નામો—

વિગ્નાથી વિચાર કરીશુ તો માવૃમ પદશે કે અસુન્દુમારોમાં ચમર અને ઝલિ, નાગકુમારોમાં ધગણુ અને ભૂતાનદ, વિદ્યુત્કુમારોમાં હરિ અને હરિ-હ, સુપર્ણકુમારોમાં વેણુદેવ અને વેણુદાઠી, અગ્નિકુમારોમાં અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ, વાયુકુમારોમાં વેલખ અને પ્રભજન, દ્રીપકુમારોમાં પૂર્ણ અને ‘વમ્મિષ્ઠ, સ્તનિતકુમારોમાં ‘સુધોષ અને મહાધોષ, ઉદધિકુમારોમાં જલજાત અને જલપ્રભ અને હિક્કુમારોમાં અભિતગતિ અને અભિતવાહન, વ્યતન નિકાય આશ્રીને ટિજરોમાં કિન્નર અને કિપુરુષ, કિપુરુષોમાં સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોગમાં અતિકાય અને મહાકાય, ગાધર્વોમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ, યથોમાં પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર, ગણેશમાં લીમ અને મહાલીમ, ભૂતોમાં પ્રતિરૂપ અને ‘અપ્રતિરૂપ પિશાચોમાં કાળા અને મહાકાળા, અપ્રસન્નિમાં મન્નિહિત અને સ્સમાન, પથપ્રસન્નિમાં ધાતા અને વિધાતા, કપિવાહિતોમાં ઋષિ અને ઋષિપાલ, ભૂતવાહિતોમાં ઈન્દ્ર અને મહેન્દ્ર, કલિતમાં સુવત્સ અને વિશાલ, મહાકલિતમાં હાસ અને હામરતિ, ક્રમાડમાં શ્વેત અને મહાશ્વેત અને પતકમાં પતક અને પતકપતિ, જ્યોતિષક નિકાયમાં મૂય અને ચંદ્ર, વૈમાનિક નિકાયમાં સૌધર્મ કલ્પમાં શક, ઐશાનમાં ઇશાન, સાનતકુમારમાં સનતકુમાર, માહેન્દ્રમાં માહેન્દ્ર, પ્રહલોકમાં પ્રહલા, લાતકમાં લાતક, મહાશુકમાં મહાશુક, મહાસાનમાં સહસ્રાર, અનત અને ત્રાણત એ બે કલ્પનો ત્રાણત નામનો એક ઈન્દ્ર, આગણુ અને અચ્યુત એ બે કલ્પોનો અચ્યુત નામનો એક ઈન્દ્ર

દેવ સભાથી પ્રવીચાર—વિચાર—

‘પ્રવીચાર’ એટલે ‘વિષય—સેવન’ આ વિષય—સેવનના પાંચ પ્રકારો પડે ૭ જેમકે કેટલાક દેવો કાયમેવી, કેટલાક સ્પર્શમેવી, કેટલાક રૂપમેવી, કેટલાક શબ્દમેવી અને કેટલાક મનમેવી છે અત્ર એ બાસ ધ્યાનમાં રાખણ કે દરેકે દરેક દેવ વિષયનું સેવન કરતો નથી જેમકે નવ એવેયડના

૧. કલ્પનાં આને ૫-એ ‘ અગ્નિષ્ઠ નામ સૂચવે છે

૨-૩. સ્થાનાંશ (૨માં ૨, ઉ ૩)માં આને ૫-ને ઘોડ અને સુરુષ છે

પદર પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'માહેન્દ્ર' ઠપવાસી દેવોને બોલ્ય છે, જેમનું આયુષ્ય પદર પદ્યોપમ ઉપગત એક સમયથી માડીને પચીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'લાતક' કટપવાગી દેવોને ભોગવવા ચોગ્ય છે જેમનું આયુષ્ય પચીસ પદ્યોપમ ઉપગત એક સમયથી માડીને પાત્રીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'અહ્યા' કટપવાગી દેવોને ચોગ્ય છે, જેમનું આયુષ્ય પાત્રીસ પદ્યોપમ ઉપગત એક સમયથી માડીને પિસ્તાત્રીસ પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'પ્રાણુ' ઠપવાસી દેવોને બોલ્ય છે, જેમનું આયુષ્ય પિસ્તાત્રીસ પદ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને પચાવન પદ્યોપમ સુધીનું છે તેઓ 'અચ્યુત' ઠપવાગી દેવોને બોલ્ય છે જે મૌધર્મવાસી દેવીઓની ઐતિ પદ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને સાત પદ્યોપમ સુધીની છે તેઓ 'મૌધર્મ' કટપવાગીઓના પરિગ્રહ-રૂપ છે ઐશાન કટપવાગી દેવીઓ પૈકી તો જેમની સ્થિતિ આતિરેક પદ્યોપમ ઉપગત એક સમયથી માડીને નવ પદ્યોપમ સુધીની છે તેઓ એ ઠપવાસી દેવોના પરિગ્રહરૂપ છે

આ મધ્યમા બૃહત્-સપ્તઘણી અને તેની ટીકા વિચારતા એ વિશેષતા જણાય છે કે મનકુમારાદિ દેવોને રતિની અભિવાધા થતા જે અપંગિહૃત દેવીઓ 'સહ્યા' પથ ૧ નંબ ૩ તેમના ઉત્પત્તિ વિમાનો જુદા જ છે, તેમા દેવો ઉત્પન્ન થતા નથી આવા ઉત્પત્તિ વિમાનોની મધ્યા 'મૌધર્મ' અને 'ઐશાન' આશ્રીને અનુક્રમે ૭ લાખ અને ચાર લાખની છે સૌધર્મવાસી દેવીઓ પૈકી જેમનું આયુષ્ય બરાબર એક પદ્યોપમનું છે તેઓ મૌધર્મવાગી જ દેવોના ઉપસોગને ચોગ્ય છે એવી રીતે ઐશાનવાગી દેવીઓ પૈકી જેમનું આયુષ્ય બરાબર સાતિરેક પદ્યોપમનું છે તેઓ જે જ કપના દેવોના ઉપભોગ માટે ચોગ્ય છે વળી મન પ્રવીચાર માટે ચોગ્ય દેવીઓ પોતાના સ્થાનમા રહીને જ એ વ્યવહારચોગ્ય અને છે

મજાપના (પ ૩૪) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા એ જાણવાનું મળે છે કે કાય પ્રવીચારગી મનુષ્યની પેઠેનો પ્રવીચાર સમજવો સ્પષ્ટ પ્રવીચારથી વહન ચુગન, સ્તન મહાન, હસ્ત, ઊર, જઘન ઇત્યાદિનો સ્પર્શ જાણવો, રૂપ પ્રવીચારથી કામોદીપક એવા રૂપનું દર્શન એટલે કે સર્વિ સામ દૃષ્ટિ-વિશેષ, અગ-ઉપાગનું નિરીક્ષણ, અનુગમ વ્યવન કરનારી એકાએક આવલોકન જાણવા, શબ્દ-પ્રવીચારથી ઇન્દ્રિય દેવીના ગીત, હાસ્ય, વિકાગમ્ય ભાષણ, નૂપુર વગેરેનો ધ્વનિ વગેરેનું શ્રવણ સમજવું, મન પ્રવીચારથી માનસિક વિકારથી ઉત્તેજિત પદ્યરૂપ ઊંચા નીચા મનના સકલ પૂર્વકનો પ્રવીચાર સમજવો

વિશેષમા સ્પર્શાદિ પ્રવીચાર માટે ઉપસ્થિત થતી દેવીઓ ઉઠાન, મૃગારિત, મનોર, મનોહન અને મનોમ્મ એવું ઉત્તર વૈકિયરૂપ ધાન્ય કહે છે જેમ માનવી સ્ત્રીને માનવી પુરુષ માથે ભોગ ભોગવતા શુક-પુદ્ગલના સકમતથી સુખ ઉપજે છે તેમ દેવીઓને પણ દેવોના શુક-પુદ્ગલથી સુખ ઉપજે છે આ પુદ્ગલો વૈકિય શરીરનાન્તર્ગત હોવાથી ગણજન નથી, કિન્તુ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી માડીને સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપે પંગિયુમે છે આ પંગિયમન ઇષ્ટ, ગત, મનોર, સ્પૃહણીય અને સુલભ સ્પર્શાદિ વિષયક પ્રવીચાર પદ્યોપમ શુનુ મકમલુ વિવ્ય પ્રભાવ પૂર્વક સમજવું

લગવતી (ગ ૧૪, ઉ ૧) માથી બાન દેવોડાના ઇન્દ્રોના પ્રવીચાર વિષયક હકીમન મળે છે જેમકે શકુંને 'સુવર્મા' સભા ભોગ-સ્વાન છે, તતા તે એક મોટા ચક્રના જેવું સ્થાન વિકર્ષે

છે, કેમકે ' સુધર્મા ' સભામાં ' માણુવક ' સ્ત ભને વિષે ડાલડામાં જિનેશ્વરના અસ્થિ અને તેની પાસે કાય-પ્રવીચાર કરવાથી આશાતના થાય. આ ચક્રવાળા સ્થાનની ઉપર બગબગ રમણીય ભૂમિભાગ અને એના બરાબર મધ્ય ભાગમાં એક ભૂષણરૂપ સુદર પ્રાસાદ વિકુર્વાય છે આની ઉપરના ભાગ પદ્મ અને લતાઓના ચિત્રામણથી સુશોભિત બનાવવામાં આવે છે આ પ્રાસાદાવત સકંના અંદરનો ભાગ પશુ દર્શનીય હોય છે અને વિષે એક મણિપીઠિકા રચવામાં આવે છે અને એના ઉપર દેવશ્યામીની વિકુર્વાયા થાય છે આ શ્યામામાં શકં પોતાની મહિષીઓ સાથે લોગ લોગવે છે આ પ્રમાણે દર્શાન ઇન્દ્ર માટે સમજી લેવું સનત્કુમારાદિના સબધમાં મણિપીઠિકાની ઉપર શ્યામાને બદલે એક મોટું સિંહાસન વિકુર્વાય છે અહીં આ ઇન્દ્રો આમાનિકાદિ પરિવાર સહિત ચક્રાકાર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે અને પોતાના પરિવારના દેખતા પશુ સ્પર્થાદિ લોગ લોગવે છે શકં અને દર્શાન ઇન્દ્રો પરિવાર સહિત આવા સ્થાનમાં જતા નથી, કારણ કે તેઓ કાયસેવી છે અને પરિવાર સમક્ષ કાય-પ્રતિચારણુ સેવવું તે લગભગપદ અને અનુચિત છે

હેવાનુ આયુધ્ય—

હેવા મરીને તરત જ ફરીથી દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે નારકની પેઠે એની પશુ કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ પૃથક્ પૃથક્ નથી ભવસ્થિતિ બે પ્રકારની છે—(૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ કયા હેવ-હેવીને તે કેટલી કેટલી છે તે નીચે મુજબના કોઠા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે—

હેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુધ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય
દક્ષિણાર્ધ અસુરેન્દ્ર અમર	—	૧ સાગરોપમ
„ અસુર૦ હેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	„
„ „ „ દેવી	„	૩૥ પદ્મોપમ
ઉત્તરાર્ધ અસુરેન્દ્ર બલિ	—	૧ સાગરોપમથી કઇક અધિક
„ અસુર૦ હેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	„
„ „ દેવી	„	૪૥ પદ્મોપમ
દક્ષિણાર્ધ નાગ૦ વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	૧૥ „
દ નાગ૦ વગેરે નવ જાતના હેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧૥ „
„ „ વગેરે નવ જાતની દેવી	„	૦૥ „

દેવ-વિશેષ	જન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
ઉ નાગ૦ વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	૧૧૥૫ પત્યો૦
„ „ વગેરે નવ જાતના દેવ	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૨ પત્યો૦થી કંઈક ન્યૂન
„ „ વગેરે નવ જાતની દેવી	„	૧ પત્યો૦ „ „
વ્યત૦ દેવ	„	„ „
„ દેવી	„	૨૦૧ „
અન્દ્ર	—	૧ પત્યો૦ ઉપરાત એક લાખ વર્ષ
અન્દ્રના પ્રજા-દેવ	૦૧ પત્યો૦	„
સૂર્ય	—	૧ પત્યો૦ ઉપરાત ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્યના પ્રજા-દેવ	૦૧ પત્યો૦	„
અહના અધિપતિ	„	૧ પત્યો૦
અહ દેવ	„	„ „
નક્ષત્ર અધિપતિ	„	૦૧૧ પત્યો૦
નક્ષત્ર દેવ	„	„ „
તારા અધિપતિ	પત્યો૦નો આઠમો ભાગ	૦૧ પત્યો૦ થી ધિક

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સુ ૩૧)મા આ પ્રમાણે છે બ્રહ્મત્તમ અહણી (ગા ૫) પ્રમાણે તે બે પાયોપમથી કંઈક ઓછું છે

૨ શ્રી, દી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મીનું આયુષ્ય એક પ ચોપમનું છે એવું કથન સાતમીરી વ્યતરીઓ૦ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પત્યોપમનું કેટલાક સૂચવે છે, પરંતુ એ તેમની આગમની અનલિખતા પ્રકરે છે કારણ કે પ્રજાપતિના સૂત્રથી એ મતભ્ય વિરુદ્ધ ભય છે વળી સ અહણીની દીકામાં શ્રીહરિભદ્રસુરિ સૂચવે છે તેમ શ્રી, હી વગેરે દેવીઓ તે ' જનપતિ નિશાપતિ છે આ પ્રમાણે પ્રવચનસારો૦ની વૃત્તિના ૩૩૪ મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે ,

૩ શ્રીવિજયોદયસરિત્વૃત દૃઢકવિરત્તરાર્થ (૫ ૧૧૦-૧૧૨)મા અને બદલે તેમજ દેવે પછીના ન્યોતિષ દેવેના સબધમા ૧૦૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સૂચવાયું છે તે બન્ન ઉલ્લેખ જણાય છે.

દેવ-વિશેષ	જ્ઞાન આયુધ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય
તારા દેવ	પદ્મોત્તમ આઠમો ભાગ	૮૧ પદ્મોત્તમ
સૂર્યની ઇન્દ્રાણી	૦૧ પદ્મોત્તમ	સૂર્યથી અર્ધ
સૂર્યની પ્રજા-દેવી	"	"
ચન્દ્રની ઇન્દ્રાણી	"	ચન્દ્રથી અર્ધ
ચન્દ્રની પ્રજા-દેવી	"	"
બ્રહ્માધિપતિની દેવી	"	બ્રહ્મથી અર્ધ
બ્રહ્મની દેવી	"	"
નક્ષત્રાધિપતિની દેવી	"	નક્ષત્રથી અર્ધ ^૧
નક્ષત્રની દેવી	"	"
તારાધિપતિની દેવી	પદ્મોત્તમ આઠમો ભાગ	તારાથી અર્ધ ^૨
તારા દેવી	"	"
^૧ અધ કિલ્લિખિક	૧ પદ્મોત્તમ	૩ પદ્મોત્તમ
શક ઇન્દ્ર	—	૨ સાગરોત્તમ
સૌધર્મવાસી દેવ	૧ પદ્મોત્તમ	"
સૌધર્મવાસીની પરિગૃહીતા દેવી	" "	૭ પદ્મોત્તમ
" અપરિગૃહીતા "	" "	૫૦ "
ઈશાન ઇન્દ્ર	—	૨ સાગરોત્તમ અધિક

૧-૨ એથી કષ્ટક વિશેષ એમ પ્રવચનસારોત્તમ (ગા ૧૧૪૦) થી સમગ્ર ગ્રંથ

૩ ૧જી જાનના કિલ્લિખિકના આયુધ્યનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ બૃહત્સામણી (ગા ૧૮૬)-
મા છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય સાથે મળેલો આવે છે જ્ઞાન આયુધ્ય માં ૬૮૬ વિસ્તાર-
સિવાય કોમ આધાર મળ્યો નથી

દેવ-વિશેષ	જન્ય આયુધ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય
ઐશાનવાસી દેવ	૧ પદ્યોંથી અધિક	૨ સાગરોંથી અધિક
„ પરિં દેવી	„ „ „	૯ પદ્યોં
„ અપરિં „	„ „ „	૫૫ „
મધ્યકિલ્બિષિક	૨ સાગરોં	૩ સાગરોં
સનતકુમાર ઇન્દ્ર	—	૭ „
„ વાસી દેવ	૨ સાગરોં	૭ „
‘માહેન્દ્રવાસી „	„ થી અધિક	૭ સાગરોંથી અધિક
ધ્રુવલોકવાસી „	૭ સાગરોં „	૧૦ સાગરોં
નવ લોકાતિકવાસી „	૮ „	૮ „
ઊર્ધ્વકિલ્બિષિક	૧૦ „	૧૩ „
વાતકવામી દેવ	૧૦ „	૧૪ „
મહાશુક „ „	૧૪ „	૧૭ „
સહસ્રા „ „	૧૭ „	૧૮ „
આનત „ „	૧૮ „	૨૧ „
પ્રાણત „ „	૨૧ „	૨૦ „
આન્તુ „ „	૨૦ „	૨૧ „
અન્યુત „ „	૨૧ „	૨૨ „

૧ આ તેમજ એ પત્રીના આદ્ય ક્ષોના ૪ શ્લોક આયુધ્ય ઉત્કૃષ્ટ જ છે માહેન્દ્ર સાત સાગરોપમથી અધિક છે

૨ ૩ તત્પરાર્થ (અ ૪, સ ૧૭, ૪૨) પ્રમાણે અનુક્રમે ૨૦ અને ૧૮ સાગરોપમ છે, ન્યારે આ ઉત્તેજ તો બૃહત્સપ્તમી (ગા ૧૨ ૧૬) અનુસાર જાણવે.

૪-૫ તત્પરાર્થ (અ ૪, સ ૩૭, ૪૨) પ્રમાણે ૨૨ અને ૨૦ સાગરોપમ છે, ન્યારે બૃહત્સપ્તમી ગા ૧૩, ૧૪)મા આમ ઉત્તેજ છે

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
પહેલા ઐવેયકવાસી દેવ	૨૭ "	૨૩ "
બીજા " " "	૨૩ "	૨૪ "
ત્રીજા " " "	૨૪ "	૨૫ "
ચોથા " " "	૨૫ "	૨૬ "
પાંચમા " " "	૨૬ "	૨૭ "
છઠ્ઠા " " "	૨૭ "	૨૮ "
સાતમા " " "	૨૮ "	૨૯ "
આઠમા " " "	૨૯ "	૩૦ "
નવમા " " "	૩૦ "	૩૧ "
વિજયાદિ ચાર અનુત્તરવાસી દેવ	૩૧ "	૩૨ "
મર્વાર્થમિહવાસી "	—	૩૩ "

જીવ-અર્ચના-કેલકે—

જુદી જુદી અપેક્ષાએ જીવના જુદા જુદા પ્રકારો પડે છે જેમકે ચેતનાત્મક પ્રદાર્થની અપેક્ષાએ-ઉપયોગ આશ્રીને સર્વ જીવોનો એક જ વિભાગમા મમાવેશ થઈ જાય છે કર્મના બંધન-મોચનની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવોના સમારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગો પડે છે મુક્ત જીવોની વાત પઠતી મૂકીને અત્ર સસારી જીવોના અવાતન લેહો વિચારીશુ તો જણાયે કે ત્રસ અને સ્થાવર એમ સસારી જીવોના બે લેહ પડે છે વ્યવહારી અને અવ્યવહારી એમ પણ

૧-૨ સમવાયાગ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્ય ૩૨ સામરોપમ છે અને એ અગ્ર પ્રજાપના, તત્ત્વાર્થ (અ ૪, પ્ર ૧૨)નું બાપ્ય તથા સમહુણી પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સામરોપમ છે

૩ અનાદિ સુક્ષ્મ નિરોદમાથી એક વાર પણ જદાર નીકળી જેઓ જીવોના વ્યવહારને પામ્યા છે તે વ્યવહારી છે પત્રી મને કર્મની વિચિત્રતાને લાગે તેઓ પાછા સુક્ષ્મ નિરોદમા ઉત્પન્ન થયા દોષ કે થાપ જેઓ અનાદિ સુક્ષ્મ નિરોદમાથી કદી જદાર નીકળ્યા નથી એના જીવો 'અ-વ્યવહારી' કહેવાય છે જેઓ ભૂતિભગ્ન છે તેઓ તો કદાપિ નીકળવાના પણ નથી આ જીવો આશ્રીને 'દગીજનમૃત' માય એટલે કે ગુહામા જ જન્મ્યા અને ગુહામા જ મર્ત્ય એ ન્યાય લાયક પડે છે

એકેન્દ્રિયના દસ લેહો થાય છે એની સાથે વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ જાતના ત્રસો ગણતા જીવના તેર લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા જીવના માત્ર લેહોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ ફરકના બે બે લેહો પાડતા અથવા ચૌદ શુષ્કસ્થાનક આશ્રીને જીવના ચૌદ પ્રકારો થાય છે વેદની અપેક્ષાએ ન ભવતા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના પંદર પ્રકારો થાય છે એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચો અર્થાત્ પાચ પ્રકારના તિર્યચો, મનુષ્ય, દેવતા અને નારકી એ પ્રમાણે જીવના જે આઠ પ્રકાર થાય છે એ ફરકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણતા જીવના મોળ વિભાગો પડે છે પાચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને વેદની દૃષ્ટિએ ગણાવેલા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના સત્તર લેહો થાય છે ઉપર ગણાવેલા નવ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો પાડતા જીવના અઠાર પ્રકારો થાય છે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એ પાચેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણતા જે દશ લેહો થાય છે તેની સાથે પચેન્દ્રિયના નવ લેહો ગણતા જીવના આગણીમ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા દશ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો પાડતા એક દર જીવોના વીસ લેહો થાય છે પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાહ્ય એમ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય)ના દશ લેહો થાય છે, આ ફરકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા સ્થાવરના વીસ લેહો થાય છે આમા ત્રસનો એક લેહ ઉમેરતા જીવના એકવીસ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલા જીવના અગ્યાર લેહોમાના ફરકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા જીવના બાવીસ લેહો થાય છે ૨૪ ૧૬૩૬ આશ્રીને જીવના ૨૪ લેહો થાય છે જેમઠે નારકોનો એક, ભવનપતિના દશ, પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના પાચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, તિર્યચ પચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યતર, જ્યોતિષ્કા અને વૈમાનિક એ પ્રત્યેકનો એક એક પૃથ્વીકાયથી માંડીને તે વાયુકાય સુધીના જીવોના તેમજ નાધારણ વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એમ બે બે લેહો મળી દશ અને આમા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કે જે બાહ્ય જ છે તેનો એક લેહ ઉમેરતા એકેન્દ્રિયના અગ્યાર લેહો થયા આમા વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ લેહો અને પચેન્દ્રિયના સત્તી અને અમત્તી એવા બે લેહો ઉમેરતા એક દર સોળ લેહો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે બે લેહો પાડતા એક દર બત્રીસ લેહો થાય છે નારકના માત્ર લેહો, ભવનપતિના દશ, વ્યતરના આઠ, જ્યોતિષ્કાના પાચ, કલ્પોપપન્નના બાળ, ઐવેયકના નવ અને અનુત્તરના પાચ એમ બધા મળીને વૈકિય ગરીરધારીના ૫૬ લેહોમા મનુષ્યનો અને તિર્યચનો એક એક લેહ ઉમેરતા ૫૮ લેહો વાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો પાડતા ૧૧૬ લેહો થાય છે

૩૨ લેહો આપણે ગણાવી ગયા તે પૈકી પર્યાપ્ત મત્તી અને અપર્યાપ્ત સત્તી એવા પચેન્દ્રિયના બે લેહો બાદ કરીએ અને તેમા આ ૧૧૨ લેહો ઉમેરીએ તો ૧૪૬ લેહો થાય છે બે પ્રકારના સત્તી બાદ કરવાતુ બાંણુ એ છે કે એ તો ૧૧૬ લેહમા આવી જાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયના ૧૧ લેહો, વિકલેન્દ્રિયના ૩, પચેન્દ્રિય આશ્રીને અમત્તી પચેન્દ્રિયનો એક અને સત્તી

જીવોના બે પ્રકારો પડે છે વેદની અપેક્ષાએ જીવોના પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુ સક-વેદ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે ભવ્ય, અભવ્ય અને જાતિ-ભવ્ય એવા પશુ સમાગી જીવના ત્રણ ભેદો છે ^૧ ગતિની અપેક્ષાએ નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર ભેદો પડે છે વળી પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, નપુ સક વેદ અને ^૨ અવેદ એમ પશુ ચાર પ્રકારો છે ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્દિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ પાંચ ભેદો છે ^૩ કાયની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રમકાય એમ છ ભેદો પડે છે ^૪ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની અપેક્ષાએ પશુ છ ભેદો થાય છે ^૫ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહર એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસંજિપચેન્દ્રિય અને સંજિપચેન્દ્રિય એમ જીવના સાત ભેદો થાય છે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, બાહર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, બાહર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ જીવોના આઠ વિભાગો પડી શકે છે અથવા પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ આઠ પ્રકારો પડે છે અઽભાદિક ભેદોથી ત્રસ જીવોના ^૬ આઠ પ્રકાર પડે છે ^૭ તેમા સ્થાવર ઉમેરતા જીવોના નવ ભેદો થાય છે અથવા પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જાતના વિકલેન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ પશુ જીવના નવ પ્રકારો થાય છે અથવા નારકો નપુ સક હોવાથી તેમનો એક ભેદ, તિર્યચ અને મનુષ્યમા ત્રણે વેદ હોવાથી એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો અને દેવોના સ્ત્રી અને પુરુષરૂપે બે ભેદો મળતા સમારી જીવોના નવ પ્રકારો થાય છે પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જાતના વિકલેન્દ્રિય અને સરી અને અસરી એમ બે પ્રકારના પચેન્દ્રિય મળીને જીવના દશ ભેદો થાય છે, જ્યારે પુરુષ-વેદી, સ્ત્રી-વેદી અને નપુ સક-વેદી એમ પચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ ગણતા જીવના અચાર ભેદો થાય છે પૃથ્વીકાયાદિક છ કાયના જીવના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બન્ને ભેદો પાઠતા જીવના બાર ભેદો પડે છે પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો વિચારતા

૧ વિશ્વમા અસ્રોત (નિર્જીવ) અને સસ્રોત (સજીવ) એમ બે પ્રકારના પદાર્થો છે તેમા સસ્રોતના ઉત્સ્રોત (વૃક્ષાદિ), તિર્યક સ્રોત (પ્રાણી) અને અચાર સ્રોત એવા ત્રણ પેદાભેદો છે આ પ્રમાણે જીવના ત્રણ પ્રકારો ચિત્રમયજગત (૧૮, અ ૧, પ ૨૪)મા સૂચવાયા છે

૨ જોને વે. ઉપશમિત હોય કે ક્ષપિત હોય તે અવેદી આથી કરીને ' અવે ' થી અનિવૃત્તિ બાહરાદિ ભવસ્થ સમજવા આનો અર્થ સિદ્ધ પશુ થાય છે અને તેમ ક્રૃતા આ તમમ જીવોના ચાર પ્રકાર સમજવા

૩ આમા અનિન્દ્રિય અથાત્ સિદ્ધનો ઉમેરો ક્રૃતા સર્વ જીવોના છ પ્રકારો પડે છે

૪ આમા અકાય યાને સિદ્ધનો ઉમેરો કરતા સમસ્ત જીવોના સાત ભેદો થાય છે

૫ આ ભેદોમા અલેક્ષ્ય એટલે સિદ્ધ ઉમેરતા સર્વ જીવોના સાત વિભાગો થાય છે

૬ જુઓ પ ૪૩૮-૮૩૯

૭ આ પ્રમાણે લોકપ્રકારો (સ ૪, પદો ૭)મા નિર્દેશ છે જ્યારે આ આઠ પ્રકારો તમમ સમારી જીવોના છે એમ પ્રત્યનગારોદ્ધારની વૃત્તિના ૩૫૪ મા પત્રમા ઉ નેજ છે આથી તો એ વૃત્તિકાર આ પ્રત્યેકના પરાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો સૂચવી જીવના સોળ ભેદો પાડે છે

એકેન્દ્રિયના દશ લેહો થાય છે એની માથે વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ જાતના ત્રસો ગણુતા જીવના તેર લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા ગણાવેલા જીવના માત લેહોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ દરેકના બે બે લેહો પાડતા અથવા ચૌદ ગુણસ્થાનક આશ્રીને જીવના ચૌદ પ્રકારો થાય છે વેદની અપેક્ષાએમ ભવતા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના પદર પ્રકારો થાય છે એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચો અર્થાત્ પાચ પ્રકારના તિર્યચો, મનુષ્ય, દેવતા અને નાન્દી એ પ્રમાણે જીવના જે આઠ પ્રકાર થાય છે એ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણુતા જીવના સોળ વિભાગો પડે છે પાચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને વેદની દૃષ્ટિએ ગણુવેલા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના સત્તર લેહો થાય છે ઉપર ગણુવેલા નવ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે લેહો પાડતા જીવના અઠાસ પ્રકારો થાય છે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહ્ય એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એ પાચેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો ગણુતા જે દશ લેહો થાય છે તેની માથે પચેન્દ્રિયના નવ લેહો ગણુતા જીવના ઓગણીસ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા ગણાવેલા દશ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો પાડતા એક દસ જીવોના વીસ લેહો થાય છે પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાહ્ય એમ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય)ના દશ લેહો થાય છે, આ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણુતા સ્થાવરના વીસ લેહો થાય છે આમા ત્રસનો એક લેહ ઉમેરતા જીવના એકવીસ લેહો થાય છે ૫૧૭ મા પૃથ્થમા સૂચવેલા જીવના અગ્યાર લેહોમાના દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણુતા જીવના બાવીસ લેહો થાય છે ૨૪ ૧૬૬૬ આશ્રીને જીવના ૨૪ લેહો થાય છે જેમકે નાન્દોનો એક, ભવનપતિના દશ, પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના પાચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, તિર્યચ પચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ પ્રત્યેકનો એક એક પૃથ્વીકાયાથી માડીને તે વાયુકાય સુધીના જીવોના તેમજ સાધારણ વનસ્પતિકાયાના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એમ બે બે લેહો મળી દશ અને આમા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયા કે જે બાહ્ય જ છે તેનો એક લેહ ઉમેરતા એકેન્દ્રિયના અગ્યાર લેહો થયા આમા વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ લેહો અને પચેન્દ્રિયના સત્તર અને અમત્તી એવા બે લેહો ઉમેરતા એક દસ મોજ લેહો થાય છે આ ત્રયેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે બે લેહો પાડતા એક દસ બત્રીસ લેહો થાય છે નાન્દના માત લેહો, ભવનપતિના દશ, વ્યતરના આઠ, જ્યોતિષ્કના પાચ, કટપોષપત્તના બાન, શ્રેયેકના નવ અને અનુત્તરના પાચ એમ બધા મળીને વૈકિય શરીરધારીના ૫૬ લેહોમા મનુષ્યનો અને તિર્યચનો એઠ એક લેહ ઉમેરતા ૫૮ લેહો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો પાડતા ૧૧૬ લેહો થાય છે

૩૨ લેહો આપણે ગણુવી ગયા તે પૈકી પર્યાપ્ત સત્તર અને અપર્યાપ્ત સત્તર એવા પચેન્દ્રિયના બે લેહો બાદ કરીએ અને તેમા આ ૧૧૬ લેહો ઉમેરીએ તો ૧૪૬ લેહો થાય છે બે પ્રકારના સત્તર બાદ કરવાનું બાજુ એ છે કે એ તો ૧૧૬ લેહમા બાવી જાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયના ૧૧ લેહો, વિકલેન્દ્રિયના ૩, પચેન્દ્રિય આશ્રીને અમત્તી પચેન્દ્રિયનો એક અને સત્તર

પચ્ચેન્દ્રિય પૈકી નારકના, છ દેવના ૪૯ અને મનુષ્ય અને તિર્થંચનો એક એક એમ મળી ૭૩ લેહો થાય છે એ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે વિભાગો વિચારતા ૧૪૬ લેહો થાય છે આ પ્રમાણેના ૧૪૬ ભતના જીવોમા કેટલાક 'ભવ્ય', 'સુગમ દેવ જેવા કેટલાક અભવ્ય, ગોશાલક જેવા કેટલાક દ્વૈરભવ્ય અને કેટલાક આસન્નભવ્ય છે આ પ્રમાણે વિચારતા ૫૮૪ લેહો થાય છે

સાધારણ રીતે જીવોના ૫૬૩ લેહો ગણવાય છે તે નીચે સુજળ છે —

એકેન્દ્રિયના ૧૧ લેહો પૈકી પ્રત્યેકના તેમજ વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ લેહો પૈકી દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો, પચ્ચેન્દ્રિય પૈકી સાતે નારકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ગણુતા ચૌદ, તિર્થંચ પચ્ચેન્દ્રિયના જળચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એમ પાંચ વિભાગો પૈકી પ્રત્યેકના સમૂહિષ્મ અને ગર્ભજ તેમજ એના વળી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત લેહો પાડતા ૨૦, ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અતરદીપ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના સમૂહિષ્મ મનુષ્યો કે જે અપર્યાપ્ત જ હોય છે તેમજ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્યો કે જે પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્ત એમ ઉભય પ્રકારના છે તેના વિચાર કરતા મનુષ્યના ૩૦૩ તેમજ દેવના ૬૯ લેહો પૈકી દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે લેહો વિચારતા ૧૮૮ લેહો એમ બધા મળી કુલ ૫૬૩ લેહો થાય છે

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે વિવક્ષાનુસાર જીવના અનેક લેહો પાર્શ્વ શકાય તેમ છે, કેમકે વ્યક્તિ પ્રમાણે તો જીવના અનન્ત પ્રકાર પડે છે એ વાત જુવવા જેવી નથી આ પ્રમાણે જ્યારે જીવના વિવિધ પ્રકારો પડે છે ત્યારે તે સર્વનો ઉલ્લેખ પણ થઈ શકે નહિ

વિવિધ પ્રકારના જીવોના સ્થાનો—

(૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનું સ્થાન સમગ્ર લોકાકાશ છે (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનું પણ એ જ સ્થાન છે (૩) બાહર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનું સ્થાન લોકોનો અસખ્યાતમે ભાગ છે (૪) બાહર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનું સ્થાન પણ એ જ છે (૫) પૃથ્વીકાયનું સ્થાન સાત નરકો, સિદ્ધશિલા, પાતાલકલગોની કીકરીઓ, ભવનપતિના ભવનો, નન્કાવામોનો ભિત્તિઓ અને ભૂમિતલ, વિમાનો, પર્વતો, ભૂમિક્ષેટ, જગતીઓ, વેદિકાઓ, વિજ્યાદિ દ્વારો, આઠ કૃષ્ણરાજ, દ્વીપો વગેરે છે (૬) જળનું સ્થાન ધનોદધિઓ, સમુદ્રો, પાતાનકનયોના ઉદર-ભાગો, ભવનો અને વિમાનોની વાવડીઓ, દ્રહો, નદી, સરોવર, કુવા, જલાશય વગેરે છે (૭) અગ્નિનું સ્થાન 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધીના અઢી દ્વીપરૂપ મનુષ્ય-લોકમા છે, પરંતુ યુગવિક ક્ષેત્રોમા બાહર અગ્નિ થતો નથી (૮) વાયુનું સ્થાન ધનવાતો અને તનવાતો, પાતાલકનયોના ઉદર-ભાગો, ભવનો, વિમાનો, નિષ્કેટ ઇત્યાદિ છે જ્યાં જ્યાં પોલાણ હોય ત્યાં ત્યાં તે છે (૯) વનસ્પતિનું સ્થાન

૧ અત્ર ' ભવ્ય ' થી સિદ્ધિ-મગનની ચેષ્ટતાવાળા જીવો સમજવા

૨ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ વીર-સાક્રામર (૫ ૮૮-૬૩)

૩-૪ ભવ્યની વિશેષતા આશીને આ બે લેહો જાણવા

તિર્યંગ્લોકમા, ભવનોના અને વિમાનોના વનો, બાગો વગેરે સ્થળો છે (૫-૧૦) છ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અમરજ્યાતમો ભાગ છે, ઊર્ધ્વ-લોકમા 'ચેરુ' પર્વતના શિખર સુધી, અધોલોકમા 'અધોગ્રામ' સુધી અને તિર્યંગ્-લોકમા સર્વત્ર જલાશયમા અને સ્થળમા એમની ઉત્પત્તિ છે (૧૧-૧૨) અસરી પચેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અમરજ્યાતમો ભાગ છે (અ) અસરી તિર્યંગ તિર્યંગ્-લોકમા બધે સ્થળે અને ઊર્ધ્વ-લોકમા 'ચેરુ' ના શિખર સુધી અને અધોલોકમા 'અધોગ્રામ' સુધી છે (આ) અસરી મનુષ્ય મનુષ્ય-લોકમા જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી હોય ત્યાં ત્યાં છે (૧૩-૧૪) સરી પચેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અમરજ્યાતમો ભાગ છે (અ) દેવોનુ સ્થાન 'રત્નપ્રભા' પૃથ્વી, જ્યોતિષ્કના વિમાનો, મૌઘર્માદિ કદવો તેમજ ક્વચિત્ તિર્યંગ્-લોકનો પણ કોઈક ભાગ છે (આ) નારકોનુ સ્થાન રત્નપ્રભાદિ માત પૃથ્વીઓ છે (ઇ) તિર્યંગનુ સ્થાન અમરી તિર્યંગની જેમ છે (ઈ) મનુષ્યોનુ સ્થાન મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે

૭૫, પુદ્ગલ વગેરેનુ અદ્યપખલુત—

જીવોની મરજ્યા સૌથી ઓછી છે એનાથી પુદ્ગલો અનંત શુદ્ધ છે, કેમકે પદ્માણુ, દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક વગેરે પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય છે વળી મામાન્ય રીતે વિચારતા આ દ્રવ્યો ત્રણ ભતના છે—(૧) પ્રયોગ-પરિણત, (૨) મિશ્ર-પરિણત અને (૩) વિમલા-પરિણત તેમા પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોની મરજ્યા પણ જીવોના કરતા અનંત શુદ્ધ છે, કેમકે એક એક સમારી જીવ જ્ઞાનાવગ્ણીયાદિ ક્રમના અનંત પુદ્ગલ-પદ્ધતિથી આવૃત્ત છે એથી કરીને પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોથી મિશ્ર-પરિણત અનંત શુદ્ધ છે અને વિમલા-પરિણત એનાથી પણ અનંત શુદ્ધ છે એટલે પછી પુદ્ગલો જીવોથી અનંત શુદ્ધ છે એમ કહેવુ જરા એ જોડું નથી જ એનાથી અદ્વા-અમયો અનંત શુદ્ધ છે, કેમકે એક પદ્માણુના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સળધથી અનંત ભાવ-અમય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રમાણે બાકીના પરમાણુઓ તેમજ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધો માટે સમજી લેવુ અનંત સમયો પમાર થઈ ગયા અને અનંત પમાર થઈ જશે એટલે પુદ્ગલોથી સમયો અનંત શુદ્ધ છે એ હકીકત નિર્વિવાદ કદ છે એનાથી સર્વ દ્રવ્યોની સખ્યા અધિક છે, કેમકે પૂર્વોક્ત સખ્યા તો કેવળ સમયોની હતી, જ્યારે આમા તો એ ઉપનત સમરત જીવ-દ્રવ્યો, સર્વ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો તેમજ ધર્મ, અધર્મ અને આકાશરૂપ દ્રવ્યોના પણ સમાવેશ કરાય છે એનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંત શુદ્ધ છે, કેમકે એકલા અલોકાકાગરૂપ દ્રવ્યના પ્રદેશો પ્રીત્ત દ્રવ્યોના પ્રદેશોથી અનંત શુદ્ધ છે એનાથી સમગ્ર પર્યાયો અનંત શુદ્ધ છે, કેમકે એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનંત અશુરનંદુ પર્યાયોના સદ્ભાવ છે

પાચ ગતિ આશ્રાને જીવોનુ અદ્યપખલુત—

જીવોનુ અદ્યપખલુત વિવિધ દષ્ટિએ વિચારી શકાય છે તેમા અન્યનમાગેના ૨૬૩ના દારમાથી એ હકીકત મળી આવે છે કે મનુષ્યોની મરજ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે તેમનુ પ્રમાણુ સખ્યેય ઠોટી ઠોટી છે એના કરતા નારકો અનજ્યેય શુદ્ધ છે, કાણુ કે અશુભમાત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પહેલા વર્ગમૂળને એના ત્રીજા વર્ગમૂળે ગુણના જેટલી પ્રદેશ-રાશિ ધાય તેટલી ધનીકૃત લોકની એક એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીઓને વિષે જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તેટલુ નારકોનુ

પ્રમાણ છે એનાથી દેવો અસખ્ય ગુણ છે, કેમકે વ્યતરે તેમજ જ્યોતિષકો એ બને પ્રતરના અસખ્યેય ભાગમા રહેલ શ્રેષ્ઠિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિ જેટલા છે એનાથી સિદ્ધો અનંત ગુણ છે, કેમકે કાળ અનંત છે અને છ છ મહિને તો એકાદને કોઈ ગોણે જાય છે અને ત્યાં જ રહે છે, કેમકે મુક્ત જીવોનું પુનરાગમન નથી જ એનાથી તિર્થંચો અનંત ગુણ છે, કેમકે અનંત કાળે પણ મિદ્ધની સખ્યા નિગોદના અનંતમા ભાગ જેટલી છે, તેમા વળી તિર્થંચ-ગતિમા તો અસખ્યેય નિગોદો છે અને વળી પ્રત્યેક નિગોદમા મિદ્ધના કરતા અનંત ગુણ જીવની રાશિ છે નૈરયિકાદિ આઠનું અલ્પખણ્ડત્વ—

સૌથી ઓછી સખ્યા માનવી સ્ત્રીઓની છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ સખ્યેય કોટી કોટી છે એના કરતા મનુષ્યો અસખ્ય ગુણ છે અહીં મનુષ્યોથી સમૃદ્ધિમં મનુષ્યો પણ સમજવાના છે, કેમકે અત્ર વેદની અવિવક્ષા છે, અને સમૃદ્ધિમં મનુષ્યોની સખ્યા અસખ્યની છે એનાથી નૈરયિકો (નાટકો) અસખ્ય ગુણ છે, કેમકે મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સખ્યા શ્રેષ્ઠિના અસખ્યેય ભાગમા જેટલી પ્રદેશ-રાશિ હોય તેટલી છે, જ્યારે નારકોની તો પૂર્વે કહી ગયા તેટલી છે એનાથી તિર્થંજૂ-યોનિક સ્ત્રીઓ અસખ્ય ગુણ છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ પ્રતરના અસખ્યેય ભાગમા રહેલી અસખ્ય શ્રેષ્ઠિમા જેટલી આકાશ-પ્રદેશની નશિ છે તેટલું છે એનાથી દેવો અસખ્ય ગુણ છે, કેમકે અસખ્ય ગુણ પ્રતરના અસખ્યેય ભાગમાની અસખ્યેય શ્રેષ્ઠિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિની સખ્યા જેટલું તેનું પરિમાણ છે એનાથી દેવીઓ સખ્યેય ગુણ છે, કેમકે તેઓ બત્રીસ ગુણ છે એનાથી સિદ્ધો અનંત ગુણ છે અને તિર્થંચો તો એનાથી પણ અનંત ગુણ છે

કાયની અપેક્ષાએ અલ્પખણ્ડત્વ—

ત્રસકાયની સખ્યા સૌથી અલ્પ છે, કેમકે દીન્દ્રિયાદિક જ ત્રસ છે તેજસ્કાય એથી અસખ્યેય ગુણ છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ અસખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલું છે એનાથી પૃથ્વીકાય અધિક છે, એનાથી અપકાય વિશેષ છે અને એનાથી પણ વાયુકાય વધારે છે એનાથી અકાયિક (સિદ્ધ) અનંત ગુણ છે એનાથી વનસ્પતિ-કાયની સખ્યા અધિક છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ અનંત લોકાકાશના પ્રદેશની રાશિ જેટલું છે એનાથી સકાયની સખ્યા વધારે છે, કેમકે તેમા પૃથ્વીકા ચિકાદિનો પણ સમાવેશ થાય છે

ઇન્દ્રિયની વિવક્ષાએ અલ્પખણ્ડત્વ—

સૌથી ઓછા પચેન્દ્રિયો છે એનાથી અતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દીન્દ્રિય અનુક્રમે અધિક અધિક છે અનિન્દ્રિયો (સિદ્ધો) દીન્દ્રિય કરતા અનંત ગુણ છે એનાથી એકેન્દ્રિયની સખ્યા અનંત ગુણ છે એનાથી સેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયવાળા) જીવોની સખ્યા વધારે છે

જીવોનું ૯૮ બોલનું મોટું અલ્પ-ખણ્ડત્વ—

સમગ્ર જીવ આશ્રીને અલ્પ-ખણ્ડત્વનો વિચાર પ્રસૂતપના (પ ૩, સૂ ૯૩) મા, પચમગ્રહની ૯૮ મી ગાથામા તેમજ લોકપ્રકાશ (સ ૧૦, શ્લો ૯૭-૧૨૪) મા કરવામા આવ્યો છે એના આધારે આતુ સ્વરૂપ અત્ર આલેખવામા આવે છે જેમકે

ગોથી અદ્ય મધ્યા ગર્ભજ મનુષ્યોની છે એનાથી મધ્ય ગુણી (મત્તાવીમ અધિક મત્તાવીસ ગુણી) ગર્ભજ માનવી મહિલાઓ છે અને એનાથી અનુક્રમે અસખ્ય ગુણ પર્યાન્ બાહ્ય અગ્નિકાય અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે એનાથી અનુક્રમે મધ્યાન ગુણ સખ્યાત ગુણ ત્રણ ઊર્ધ્વ ઐવેયકના વાસી, ત્રણ મધ્યમઐવેયકના વાસી, ત્રણ અધોઐવેયકના વાસી, 'અચ્યુત' કલ્પના, 'આન્ત્ય' કલ્પના, 'પ્રાણુત' કલ્પના અને 'આનત' કલ્પના એમ સાત જાતના દેવો છે 'આનત' કલ્પના દેવોથી અનુક્રમે અસખ્ય અસખ્ય ગુણ એવા ચૌદ પ્રકારના છવો છે માધ-જ્યાના નારકો, માધરીના નારકો, સહસ્રારના દેવો, મહાશુકના દેવો, નિધાના નારકો, લાતકના દેવો, અજનાના નારકો, પ્રક્ષલોકના દેવો, ગૈલાના નારકો, માહેન્દ્રના દેવો, સાનતકુમારના દેવો, વથાના નારકો, સમૂર્ચિમ મનુષ્યો અને ઐશાનના દેવો ઐશાનવામી દેવોથી એ કલ્પની દેવીઓ સખ્યાત ગુણી (જત્રીસ અધિક જત્રીસ ગુણી) છે અને એનાથી સખ્ય ગુણા 'સૌધમ' કલ્પવાસી દેવો અને એાથી સખ્યાત ગુણી એ કલ્પની દેવીઓ છે આ દેવીઓથી અસખ્યગુણ ભવનપતિના દેવો છે એનાથી સખ્યેય (૩૨) ગુણી ભવનપતિની દેવીઓ છે એનાથી અમખ્ય ગુણા ધર્માના નારકો છે અને વળી એનાથી પણ અમખ્ય ગુણા તિર્યચ પચેન્દ્રિય નર-એચર છે આનાથી અનુક્રમે સખ્યાત સખ્યાત ગુણા નીચે ગુજળના તે પ્રકારના છવો છે —

(૧) તિર્યચ પચેન્દ્રિય નારી-એચર, (૨) તિર્યચ પચેન્દ્રિય નર-સ્થલચર, (૩) તિર્યચ પચેન્દ્રિય નારી-સ્થલચર, (૪) તિર્યચ પચેન્દ્રિય નર-જલચર, (૫) તિર્યચ પચેન્દ્રિય નારી-જલચર, (૬) વ્યતર દેવ, (૭) વ્યતર નિકાયની દેવીઓ, (૮) જ્યોતિષ દેવો, (૯) જ્યોતિષ નિકાયની દેવીઓ, (૧૦-૧૨) તિર્યચ પચેન્દ્રિય એવા નપુસક એચર, સ્થળચર અને જળચર તેમજ (૧૩) પર્યાપ્ત અતુગ્નિય

આનાથી સહી તેમજ અસહી પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય અધિક છે અને એનાથી પણ અધિક પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય અને પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય છે આનાથી અપર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય અમખ્ય ગુણ છે અને અપર્યાપ્ત એવા અતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય અનુક્રમે આથી વિશેષ વિશેષ અધિક છે આનાથી અસખ્ય અસખ્ય ગુણા નીચેના ગાર પ્રકારના છવો છે —

(૧) પર્યાપ્ત પ્રચેડ વનસ્પતિ, (૨) પર્યાપ્ત બાહર નિગોદ (સાધાગળ વનસ્પતિ), (૩) પર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, (૪) પર્યાપ્ત બાહર અગ્નિકાય, (૫) પર્યાપ્ત બાહર વાયુકાય, (૬) અપર્યાપ્ત બાહર તેજસ્કાય, (૭) અપર્યાપ્ત પ્રચેડ વનસ્પતિકાય, (૮) અપર્યાપ્ત બાહર નિગોદ, (૯) અપર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, (૧૦) અપર્યાપ્ત બાહર અગ્નિકાય, (૧૧) અપર્યાપ્ત બાહર વાયુકાય અને (૧૨) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય

આનાથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે આનાથી સખ્યાન ગુણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે એનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય છે એનાથી અમખ્ય ગુણા અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એનાથી સખ્યાત ગુણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ છે એનાથી અનુક્રમે અનત અનત ગુણા અસખ્યો, પતિત મચ્ચત્તી,

મિદ્ર અને પર્યાપ્ત બાહર વનસ્પતિકાય છે આનાથી વળી એમણે બાહર પર્યાપ્ત વિશેષ અધિક છે અને એનાથી અમર્યુ શુણ્ઘા અપર્યાપ્ત બાહર વનસ્પતિકાય છે એનાથી અધિક અપર્યાપ્ત બાહર જીવો છે અને વળી એથી પણ સામાન્યત બાહર વિશેષ છે આનાથી પણ વળી અમર્યુ શુણ્ઘા સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે અને એનાથી પણ અધિક સામાન્યત સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો છે એનાથી સમયાત શુણ્ઘા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે એનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક નીચે મુજબ ચૌદ પ્રકારના જીવો છે —

(૧) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત, (૨) મૃદમ, (૩) લઘ્ય, (૪) નિગોહ, (૫) વનસ્પતિ, (૬) એકેન્દ્રિય, (૭) તિર્યચ, (૮) મિથ્યાદૃષ્ટિ, (૯) અવિરતિ, (૧૦) કષાયી, (૧૧) છદ્મશય, (૧૨) સયોગી, (૧૩) મસારી અને (૧૪) અમરત જીવો

જીવોની ગતિ-આગતિ

દેવોની ગતિ—

અમર્યાત આયુષ્યવાળા એટલે કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા વધારમા વધારે કોટિ પૂર્વ વપના આયુષ્યવાળા લઘિ-પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય ગર્ભજ તિર્યચોમા તેમજ કર્મભૂમિમા જન્મેલા અને વધુમા વધુ કોટિ પૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા લઘિ-પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમા, સર્વત્ર ઉત્પન્ન થતા લઘિપર્યાપ્ત બાહર પૃથ્વીકાય, લઘિ-પર્યાપ્ત બાહર અકાય અને લઘિ-પર્યાપ્ત બાહર મત્યેક વનસ્પતિકાયમા એમ પાંચ દડકોમા જ દેવોની ઉત્પત્તિ છે, કેમકે દેવો મરીને અપર્યાપ્ત થતા નથી તેમજ દેવ તરીકે કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી તેમજ વિકલેન્દ્રિયમા તેજસ્કાય કે વાયુકાયમા ઉત્પન્ન થતા નથી

અત્ર એ વિશેષતા છે કે ભવનપતિથી તે ‘ઐશાન’ કદપવ મી દેવો જ આ પાંચ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે ‘સનતકુમાન્થી તે ‘સહસ્રાન્’ સુધીના દેવો પૂર્વોક્ત ગર્ભજ તિર્યચ કે ગર્ભજ મનુષ્યમા જ ઉત્પન્ન થાય છે ‘આનંતથી માણીને તે ‘મર્વાયમિદ્’ મા વમનારા દેવો ક્રમત કર્મભૂમિમા સમયાત આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમા જ જન્મે છે

દેવોમા આગતિ—

પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય તિર્યચ અને પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય મનુષ્ય જ આર પ્રકારના દેવોમા ભય અત્ર વિશેષતા એ છે કે ૧૦ જાતના ભવનપતિ, ૧૫ પ્રકારના પરમ ધાર્મિક, ૧૬ જાતના વ્યતરે અને ૧૦ જાતના જુલક એમ ૫૧ પ્રકારના દેવોમા ૧૦૧ પ્રકારના વર્ગિત પર્યાપ્ત મનુષ્યો, યુગ લોક અનુષ્ઠાન પાંચ જાતના ગર્ભજ લઘિ-પર્યાપ્ત તિર્યચો તેમજ પાંચ જાતના અમૃચ્છિમ

૧ આ મ અધમા પણ કેટલીક વિશેષતા ૧ જેમ કે દેવ શાંતિ સ્થેર જનના ધન્યોના પુણ્ય, બીજા અને રૂઝમા ઉત્પન્ન થાય છે, કિંતુ મુલતિ મનુષ્યમા જનન થતા નથી આવી વિશેષતાની માદિની માટે જુઓ ભગવતી (ચ ૨૧-૨૨)

લઘિ-પર્યાપ્ત તિર્થ ચ એટલા જ જીવો ઉપજે ૧૦ પ્રકારના જ્યોતિષ્ક તથા 'સૌધર્મ' કલ્પમા અતન્દ્રીય મિવાયના ૪૫ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો અને પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચોની એમ ૫૦ જાતના જીવોની ઉત્પત્તિ છે 'ઐશાન' કલ્પમા આ પચાસમાથી પાચ હિમવત અને પાચ હૈન્દ્યવત એ દશ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્થ ચ મિવાયના ૪૦ પ્રકારના જીવો આવી ઉપજે છે ૫૬૦ કર્મભૂમિમાના સપ્તમેય વર્ષજીવી પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યો, પાચ દેવકુરુ, અને પાચ ઉત્તર-કુરુ એ દશ ક્ષેત્રોના યુગલિક તિર્થ ચ અને યુગલિક મનુષ્યો તથા સપ્તમાત વર્ષના આયુષ્યવાળા પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચો એમ ત્રીમ પ્રકારના જીવો અથ કિલ્બષિક તરીકે જન્મે સપ્તમેય વર્ષજીવી તેમજ લઘિ-પર્યાપ્ત એવા ૫૬૦ કર્મભૂમિમા ગર્ભજ મનુષ્યો તેમજ આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચો એટલે કે આ પ્રમાણેના વીમ પ્રકારના જીવો ત્રીજાથી આઠમા કલ્પ સુધીમા ઉપજે પૂર્વોક્ત વિશેષણવાળા ૫૬૦ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો 'આનત'થી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' સુધીના ૧૮ જાતના દેવલોકમા ઉપજે

નારકોની ગતિ—

નારકો મરીને લઘિ-અપર્યાપ્ત ન થાય રત્નપ્રભાદિ નરકના જીવો લઘિ-પર્યાપ્ત સપ્તમેય વર્ષજીવી ગર્ભજ ૫૬૦ કર્મભૂમિમાના મનુષ્યોમા તેમજ એ જ વિશેષણવાળા ગર્ભજ પાચ પ્રકારના તિર્થ ચ પચેન્દ્રિયમા જાય અર્થાત્ આની વીસ પ્રકારની ગતિ છે

નરકમા આગતિ—

પર્યાપ્ત સપ્તમેય આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્થ ચો તેમજ એ જ વિશેષણવાળા ગર્ભજ મનુષ્યો માટે નરકમા જાય આ પ્રમાણેની સામાન્યથી આગતિ છે વિશેષથી તો ૫૬૦ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો, પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચો, પાચ જાતના સમૂહિંમ જીવો એમ પચીસ પ્રકારના લઘિ-પર્યાપ્ત પહેલી નરકમા જન્મે યુગલિક મનુષ્ય તેમજ યુગલિક તિર્થ ચ નરકમા ન જન્મે, તેઓ તો દેવ તરીકે જ ઉપજે ૫૬૦ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચો એમ વીમ પ્રકારના જીવો બીજી નરકમા ઉત્પન્ન થાય ૫૬૦ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ જીવપરિમર્ષ સિવાય ૧૧ ચાર જાતના ગર્ભજ તિર્થ ચો એમ ૧૬ પ્રકારના લઘિપર્યાપ્ત જીવો ત્રીજી નરકમા જન્મે ૫૬૦ કર્મભૂમિમા જન્મેલા તેમજ ગર્ભજ જલચર, ગર્ભજ સ્થલચર અને ગર્ભજ ઉપનિસર્ષ એ ૧૮ જાતના જીવો ચોથી નરકમા જન્મે ૫૬૦ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર અને ગર્ભજ સ્થલચર એ સત્તર પ્રકારના જીવો પાચમી નરકમા ઉત્પન્ન થાય ૫૬૦ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો છઠ્ઠી નરકમા જન્મે ૫૬૦ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા માનવ પુરુષો અને ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો સાતમી નરકમા જન્મે

તિર્થ ચની ગતિ-આગતિ—

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ જીવો પૃથ્વીકાયથી તે ચતુરિન્દ્રિય સુધીના તેમજ ગર્ભજ તિર્થ ચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એમ દશ આનોમા જાય આ જીવો કર્મભૂમિમા

જન્મેલા ત્રીમ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સમૂહિષ્મ મનુષ્યમા અને પૃથ્વી વગેરે નવ પદમા યાને ૪૮ જાતના તિથ્યોમા એમ ૧૭૬ જાતના જીવો પૈકી જન્મે પરંતુ યુગલિક તરીકે જન્મે નહિ તેજસ્કાય અને વાયુકાયની ગતિ મનુષ્ય-ગતિ સિવાય ઉપર્યુકત ૪૮ પ્રકારના તિથ્યોમા છે

૪૮ પ્રકારના તિથ્યો, ૧૦૧ જાતના સમૂહિષ્મ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્ત એમ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યતર, ૧૦ જૃભક, ૧૦ જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઐશાનવાગી દેવો તેમજ અધ કિટિગણિક એ પ્રમાણેના ૨૪૩ પ્રકારના જીવો લગ્નિધ-પર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, અપકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમા આવી ઉપજે અપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, અપકાય પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તેમજ સર્વ સાધ રણુ વનસ્પતિકાયમા તો ૪૮ તિથ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૧૦૧ સમૂહિષ્મ મનુષ્યો ઉપજે પૃથ્વીકાયાદિ ૧૦ પદોમાથી નીકળી જીવો તેજસ્કાય અને વાયુકાયમા ઉપજે ૧૦૧ સમૂહિષ્મ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્ય અને ૪૮ તિથ્ય એ ૧૭૬ જાતના જીવ તેજસ્કાય અને વાયુકાયમા આવી શકે છે, પણ યુગલિકો આવતા નથી

વિકલેન્દ્રિયની ગતિ તેમજ આગતિ પૃથ્વીકાય વગેરે ત્રણ દહકની પેઠે ૧૭૬ જીવ લેઈની જાણવી

ગર્ભજ તિથ્યોની ગતિ અને આગતિ સર્વ જીવ-સ્થાનોમા છે પરંતુ વિશેષતા એ છે કે પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર આનતાદિ ૧૮ દેવલોક મિવાયના પરંતુ જીવ સ્થાનોમા જન્મે, પર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉર પરિમર્ષ આ ૧૮ દેવલોક તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી નરક સિવાયના પરંતુ જીવ સ્થાનમા જન્મે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ચતુષ્પદ પર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નરક મિવાયના સ્થાનમા એટલે પરંતુ જીવ સ્થાનમા ઉપજે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ખેચર પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ચોથીથી તે સાતમી સુધીની ચાર નરકો સિવાયના એટલે કે ૫૧૬ જીવ સ્થાનમા જન્મે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ભુજપરિમર્ષ પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ત્રીજીથી સાતમી સુધીની નરકો સિવાયના ૫૧૭ જીવ સ્થાનમા જન્મે, સમૂહિષ્મ પાચ જાતના તિથ્ય પચેન્દ્રિયો જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક સિવાયના ૫૧ દેવો તરીકે, ૫૬ અતરદીપમા, પ્રથમ નરકમા, કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યોમા, ૧૦૧ પ્રકારના સમૂહિષ્મ મનુષ્યોમા તેમજ ૪૮ જાતના તિથ્યોમા પર્યાપ્તપણે તેમજ અપર્યાપ્તપણે ઉપજે, ૧૦ અપર્યાપ્ત તિથ્ય પચેન્દ્રિયો કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સમૂહિષ્મ મનુષ્યો અને ૪૮ પ્રકારના તિથ્યોમા ઉપજે

પાચ જાતના પર્યાપ્ત ગર્ભજ તિથ્યમા ૧૦૧ સમૂહિષ્મ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો, ૪૮ તિથ્ય, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧ વ્યતર, ૧૦ જૃભક, ૧૦ જ્યોતિષ્ક, ૩ કિટિગણિક, ૬ લોકાતિક, ૮ કટપ અને ૭ નરકના જીવો આવી જન્મે

પાચ જાતના અપર્યાપ્ત ગર્ભજ તિથ્યમા ૧૦૧ સમૂહિષ્મ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિથ્યો આવી ઉપજે

૧૦ સમૂહિષ્મ તિથ્ય પચેન્દ્રિયમા ૧૦૧ સમૂહિષ્મ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિથ્યો આવી ઉપજે

મનુષ્યની ગતિ—

ગર્ભજ પર્યાપ્ત પદર કર્મભૂમિજ મનુષ્યો ૫૬૩ લેહો પૈકી કેઇ પણ જાતના જીવ તરીકે જન્મે. પર્યાપ્ત ૩૦ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યતર, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ જુલક, ૧૦ જ્યોતિષક, અથ કિલ્લિપિક, સૌધમ અને ઐશાન એ ૬૪ પ્રકારે જન્મે પર્યાપ્ત ૫૬ અતરદ્વીપજ મનુષ્ય ૫૧ જાતના દેવો પૈકી જન્મે અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય તેમજ અપર્યાપ્ત સમૂર્ણિમ મનુષ્ય—૧૦૧ ક્ષેત્રોના અપર્યાપ્ત મનુષ્યો ૪૮ તિર્યચ, ૩૦ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય અને ૧૦૧ સમૂર્ણિમ મનુષ્યોમા ઉપજે

મનુષ્યમા આગતિ—

૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય સિવાયના સૂક્ષ્મ તેમજ બાહર એકેન્દ્રિય, ત્રણે જાતના વિકલેન્દ્રિયો, સર્વ પ્રકારના તિર્યચ પચેન્દ્રિયો, ૧૦૧ સમૂર્ણિમ મનુષ્યો, ૬૬ જાતના દેવ અને પહેલી છ નરકના જીવો પદર કર્મભૂમિજ ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય તરીકે જન્મે ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને પાચ જાતના ગર્ભજ પર્યાપ્ત તિર્યચ ૩૦ અકર્મભૂમિજ માનવ તરીકે જન્મે ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને ૧૦ પર્યાપ્ત તિર્યચ પચેન્દ્રિય ૫૬ અતરદ્વીપમા માનવ તરીકે ઉપજે ૧૦૧ સમૂર્ણિમ મનુષ્ય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય સિવાયના બધા તિર્યચો અને ૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય બાકી ॥ સર્વ મનુષ્યોમા ઉપજે

इति १८. प्रम प पस् वीत्युपाधियुक्त-शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्म-सूरीश्वरचरणारविन्दभूषणमाषेन व्यायतीर्थ-न्यायविशारदोपनामधारिणा प्रयतकश्री मङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य जीवाधिकारवर्णननामा प्रथम उल्लासोऽनु-वादादिपर्यंक समाप्त ॥

દ્વિતીય ઉલ્લાસ- ' અણુવ ' અધિકાર

આપણે નવમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ પદાર્થના જીવ અને અણુવ એવા બે મુખ્ય વિભાગો છે તેમા જીવનુ સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું એટલે હવે અણુવનુ સ્વરૂપ વિચારવામા આવે છે તેમા સૌથી પ્રથમ તેનું લક્ષણ જોઈ લઈએ

અણુવનું લક્ષણ—

उपयोगाभावावत्त्वमजीवस्य लक्षणम् । (૧૯૨)

અર્થાત્ ઉપયોગ યાને ચેતનથી રહિત પદાર્થને ' અણુવ ' કહેવામા આવે ■ આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ જીવનુ વિશેષી બાવાત્મક તરવ છે, કેવળ અણુવાત્મક નથી અને એનો અર્થ અંતઃજીવ જે જીવ નહિ તે અણુવ એવો થાય છે જેમા મૂળથી જ જાણપણું હોતુ નથી, જેનો પુનર્જન્મ હોતો નથી, જે પાપ, પુણ્ય કે કોઈ પ્રકારના કર્મને કળેતો નથી અને તેના કળેને પણ ભોગવતો નથી એવો જે જડરૂપ બાવ છે તેનું નામ ' અણુવ ' છે આ અણુવ પદાર્થના અણુપી અને રૂપી એમ બે વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે તેમા અણુપીના ધર્માસ્તિકાય (ધર્મ), અધર્માસ્તિકાય (અધર્મ), આકાશાસ્તિકાય (આકાશ) અને કાલ એમ ચાર પેટાવિભાગો છે, ત્યારે રૂપીનો પુદ્ગલાસ્તિકાય (પુદ્ગલ) એમ એક જ વિભાગ છે આ પ્રમાણે બધા મળીને પાંચ અણુવ પદાર્થો છે અને એમા જીવરૂપી પદાર્થ ઉમેળતા એક જ જગતમા છ પદાર્થો યાને દ્રવ્યો છે

ધર્માસ્તિકાયાદિનો ક્રમ—

અણુપીના ચાર પેટાવિભાગોમા ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન, અધર્માસ્તિકાયને દ્વિતીય સ્થાન ઇત્યાદિ ક્રમ રાખવામા એ હેતુ સમાયેલો છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને લોક અને અલોકરૂપ વ્યવસ્થાના ગ્રાન્થુભૂત હોવાથી તેમનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તેમા પણ વળી ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન આપવાનું કારણ એ છે કે તે માગવિક છે ત્યાર બાદ તેના પ્રતિપક્ષીને સ્થાન આપવામા આવ્યું છે લોક અને અલોક બંનેને બ્યાપીને રહેલા આકાશાસ્તિકાયનું અને ત્યાં પછી સમય, મેત્ર ઇત્યાદિ વ્યવસ્થાના હેતુભૂત કાનું દિગદર્શન કરાવવામા આવ્યું છે તે ન્યાય છે

ધર્માસ્તિકાયાદિના સમામ વગેરે પરત્વે વિચાર—

' ધર્માસ્તિકાય ' શબ્દ ધર્મ, અસ્તિ અને કાય એ ત્રણ શબ્દોનો બનેલો છે તેમા જીવાના પુદ્ગલાના ચ સ્વભાવતઃ ગતિપરિણામપરિણાના તત્ત્વમાચારણાત્ પોષણાદ્ ઘર્મઃ " અર્થાત્ સ્વભાવથી જ ગતિરૂપ પરિણામે પરિણત થયેલ જીવો અને પુદ્ગલોના ગતિરૂપ સ્વભાવને જે કારણ કરે છે-પોષે છે તે ' ધર્મ ' કહેવાય છે અસ્તવ્યઃ-પ્રદેશઃ, લેષા કાય -

સહઘાતઃ અસ્તિકાયઃ-પ્રદેશસહઘાતઃ અર્થાત્ ‘અસ્તિ’ એટલે ‘પ્રદેશ’ અને ‘ઘાત’ એટલે ‘સઘાત’ અને ‘સમૂહ’ આથી ‘અસ્તિકાય’ એટલે ‘પ્રદેશોનો સઘાત’ ધર્મશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ ધર્માસ્તિકાયઃ આ ઉપરથી બેઠ શકાય છે કે ધર્માસ્તિકાય એ ‘કર્મધારય’ મમાસ છે અને એનો અર્થ ધર્મરૂપ પ્રદેશોનો સઘાત એમ થાય છે.

આથી કઠીને મમથ એવા ધર્માસ્તિકાયને અવયવી દ્રવ્ય સમજવું, કેમકે અવયવી એ અવયવોના તથાવિધ સઘાતોના પરિણામ-વિશેષ જ છે, નહિ કે અવયવોથી મૃથક્ કોઈ અન્ય પદાર્થ છે હાખલા તરીકે તતુઓ જ આતાન અને વિતાનરૂપ મઘાત-પરિણામને પ્રાપ્ત થતા ‘પટ’ કહેવાય છે, એનાથી અતિગ્નિ કોઈ પટ નામનો પદાર્થ નથી, અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે-

“તન્ત્વાદિવ્યતિરેકેણ, ન પટાણુપલમ્બનમ્ ।

તન્ત્વાદયો વિગિષ્ટા હિ, પટાદિવ્યપદેશિનઃ ॥”

ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિપક્ષીને ‘અધર્માસ્તિકાય’ કહેવામા આવે છે “જીવાના પુદ્ગલાનાં ચ સ્વભાવતઃ एव स्थितिपरिणामपरिणतानા તત્પરિણામોપદૃષ્ટમકોડરમ્” અર્થાત્ સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો અને પુદ્ગલોના સ્થિતિરૂપ પરિણામમા તેમને જે મદદ કરે છે તે ‘અધર્મ’ છે અધર્માશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ અધર્માસ્તિકાયઃ એટલે આ પણ ‘કર્મધારય’ મમાસ છે

આ-સમન્તાત્ સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ કાશન્તે-દીપ્યન્તેઽન્નવ્યવસ્થિતાનીત્યાકાશમ્, અસ્તયઃ પ્રદેશાસ્તેપા કાયોડસ્તિકાયઃ, આકાશ ચતત્સ્તિકાયશ્ચાકાશાસ્તિકાયઃ અર્થાત્ ‘આકાશ’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે ત્યાં મવેં દ્રવ્યો દીપી રહેલા છે-આવી રહેલા છે તે ‘આકાશ’ કહેવાય છે અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો મઘાત આકાશરૂપ પ્રદેશોનો સઘાત તે ‘આકાશાસ્તિકાય’ જાણવો

પુદ્ગલશ્રાસાવસ્તિકાયશ્ચ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ એ ઉપરથી પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે ‘કર્મધારય’ મમાસ છે એમ મમભય છે

૧ મધાનાગની શ્રીઅભયદેવશ્રિકૃત વૃત્તિના ૧૯૬ માં ૫૪મા અગ્નિકાયનો અર્થ નીચે મુજબ આપેલો છે —

“અસ્તીત્યય ત્રિકાલ્પચના નિષાત, અમૂવન મવન્નિ મવિવ્યતિ ચેતિ માષના, અતોડસ્તિ ચ તે પ્રદેશાના કાયાશ્ચ-રાશય ઇતિ, અસ્તિશબ્દેન પ્રદેશા વ્યવચિદ્રુચવન્તે, તતઘ તેપા વા કાયા અસ્તિકાયા ।”

૨ આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ૨૪૫૨૪૫લિગમરી વૃત્તિના પ્રાયમા પત્રમા આધારે મુચવાયો છે

૩ ૫૪લિગીની શ્રીગિતપતિશ્રિકૃત દીકાના ૮૦ માં પત્રમા એની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ મુચવાયો છે —

“આકાશન્તિ-રતરન્નમ્મિન દ્રવ્યાણીત્યાકાશમ્ ।”

હવે પાચ પ્રકારના અણ્વ તત્ત્વનો અધિકાર નિર્દેશેલા લક્ષણ પૂર્વક વિશેષત વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ' પદાર્થ ' એટલે શું અર્થાત્ પદાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ શું છે તે બેઠ લઈએ ,

પદાર્થનું લક્ષણ—

‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત્વ પદાર્થસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૩)

અર્થાત્ હરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે ધર્મોથી યુક્ત છે—તદાત્મક ■ એવો કોઈ પણ પદાર્થ આ પૃથ્વી ઉપર નથી કે જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે ધર્મોથી વિશિષ્ટ ન હોય કહેવાની મતલબ એ છે કે જે આ ત્રણે ધર્મોથી રહિત હોય તે પદાર્થ જ નથી । યુક્ત આત્માના પણ આ વાત ઘટી શકે છે, કેમકે તેને પણ જ્ઞાતૃ-સ્વભાવે નવા નવા જ્ઞેયના પરિણ્ન મવાપણું હરેક સમયે રહેલું છે

પ્રત્યેક પદાર્થના બે અંશ છે તે પૈકી એક અંશ એવો છે કે જે ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાળના શાશ્વત છે, જ્યારે બીજો અંશ સદા અશાશ્વત ■ શાશ્વત અંશને ઉદ્દેશીને પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્રોવ્યાત્મક યાને સ્થિર કહેવાય છે, જ્યારે અશાશ્વત અંશને લક્ષ્યીને તે ઉત્પાદ-વ્યયાત્મક યાને અસ્થિર કહેવાય છે આ બંને અંશો ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિનાનું કંથન એક તરફી છે, જ્યારે બંને અંશોની બાબતે દૃષ્ટિ આપવાથી પદાર્થનો પૂર્ણ અને વાસ્તવિક પ્રોપ થાય છે

ઉપયુક્ત લક્ષણ પૂરેપૂરું સમભય તે માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનું સ્વરૂપ સમજી લેવું આવશ્યક હોવાથી તે દિશાના પ્રયાણ કરાય છે

ઉત્પાદનું લક્ષણ—

**સ્વજાતિત્વાપરિત્યાગપૂર્વકપરિણામાન્તરપ્રાપ્તિરૂપત્વમુત્પાદસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૧૯૪)**

અર્થાત્ સ્વભાવિનો—મૂળ દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કર્યા વિના પદાર્થ જે અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે તે પરિણામાન્તર ‘ ઉત્પાદ ’ કહેવાય છે આ ઉત્પાદના બે પ્રકાર છે— સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક

વ્યયનું લક્ષણ—

**સ્વજાતિત્વાપરિત્યાગપૂર્વકપૂર્વપરિણામવિગમરૂપત્વ વ્યયસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૧૯૫)**

૧ સત્પ્રાપ્તિ—

“ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્ ”

—તત્ત્વાર્થ (અ પ, સૂ ૨૯)

૨ પદાર્થ, દ્રવ્ય, સત્ એ બધા એકાર્થક છે,

અર્થાત્ સ્વભૂતિનો ત્યાગ કર્યા વિના-મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહેવા પૂર્વક જે પૂર્વ પરિણામનો નાશ થાય છે તે 'વ્યય' કહેવાય છે. આ વ્યયના બે પ્રકાર છે-સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાન્તિકાય અને કાલમા જે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામો થાય છે તે સ્વનિમિત્તક છે, જ્યારે કર્મનો પરિણામ એ પરનિમિત્તક છે.

ધ્રોવ્યનુ લક્ષણ—

સ્વજાતિસ્વરૂપેણ વ્યયોત્પાદાભાવરૂપત્વમ્, સ્વજાતિત્વરૂપેણાનુગતરૂપત્વ વા ધ્રોવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૬)

અર્થાત્ સ્વભૂતિરૂપથી જેમા ઉત્પાદ અને વ્યયનો અભાવ હોય તેને 'ધ્રોવ્ય' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દમા કહીએ તો સ્વભૂતિરૂપે જેનો મબધ બરાબર મચવાઇ રહેતો હોય તે 'ધ્રોવ્ય' સમજવુ.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યની સ્પષ્ટ મમજ માટે ઉદાહરણ દ્વારા એનો વિચાર કરીએ. ધારો કે આપણી પાસે એક સોનાનો કંદોરો છે આ કંદોરો ભાગીને આપણે ૮૬૧ બનાવી આ પ્રમાણે જ્યારે કંદોરો ભાગીને ૮૬૧ બનાવી ત્યારે કંદોરારૂપ અવસ્થા બદલાઇ ગઇ, પરંતુ મૂળ દ્રવ્યરૂપ સોનું જેવું ને તેવું જ રહ્યું છે અર્થાત્ કંદોરાનું સંપૂર્ણ સુવર્ણ કંદોરોમાં ભાંગ્યું છે આમા મોતુ પોતે સ્વભૂતિ જે સોનાપણું તેના ત્યાગ કર્યા સિવાય અર્થાત્ પોતાના મૂળ દ્રવ્યરૂપ અન્વયીનો પરિત્યાગ કર્યા વિના કંદોરના આકારરૂપ એક પરિણામનો ત્યાગ કરીને કંદોરના આકારરૂપ પરિણામાન્તરને પ્રાપ્ત થયું તે 'ઉત્પાદ' સમજવો, ૮૬૧ ઉત્પન્ન થતા સુવર્ણત્વનો ત્યાગ કર્યા સિવાય પૂર્વ પરિણામરૂપ કંદોરનો જે નાશ થયો તે 'વ્યય' સમજવો, અને કંદોરો ભાગીને ૮૬૧ બનાવી તોપણ સુવર્ણરૂપ દ્રવ્ય તો અન્વયિરૂપે વિદ્યમાન છે અર્થાત્ અન્વયિરૂપે તેના નાશ થયો નહિ અને થયો પણ નહિ, આનું નામ 'ધ્રોવ્ય' સમજવુ.

જૈન દૃષ્ટિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ—

આ ઉપગ્રંથી એ દર્શિત થાય છે કે પદાર્થ યાને મત્તા સ્વરૂપ પત્તે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ માન્યતા છે, કેમકે એ દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણ પદાર્થ દ્રવ્ય મમજ ક્રંટસ્થ નિત્ય કે કેવળ નિરન્વય વિનાશી નથી તેમજ એનો અમુક ભાગ ક્રંટસ્થ નિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી નિત્ય અથવા કોઇ ભાગ તો માત્ર નિત્ય અને કોઇ ભાગ કેવળ અનિત્ય હોય એમ પણ મલવતું નથી એના મત પ્રમાણે તો દરેક દરેક પદાર્થ-ભલે પછી તે ચેતન હોય કે જડ, મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત, સ્થૂલ હો કે સૂક્ષ્મ-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એમ ત્રિસ્વરૂપી છે આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાખ્ય દર્શનની પેઠે કેવળ જડ પ્રકૃતિને પરિણામી નિત્ય ન સ્વીકારતા જૈન દર્શન આગળ વધે છે અને તે ચેતનને પણ પરિણામી નિત્ય માને છે અને આ એની અનેક વિશિષ્ટતાઓ પૈકી એક છે.

૧. આ સબધમા તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચક ૫ અુખલાલજી કહે છે કે—

“ ગધા તત્ત્વોમા ન્યાયકરૂપે પરિણામિ-નિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે તદ્દશ દૃષ્ટિથી જોતા ડોઇ એવું તત્ત્વ અનુભવમા નથી આવતું કે જે ફક્ત અપરિણામી હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય જાણ, આબ્યતર બધી વસ્તુઓ પરિણામી નિત્ય માત્રમ પડે છે, જો ગધી વસ્તુઓ ક્ષણિક મત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમા નવી ની વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમજ જોનો કોઈ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક પરિણામપરમા મહત્તીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય, અર્થાત પહેલા ડોઇ વાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતા જ ‘ આ તે જ વસ્તુ છે ’ એવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે તે કોઈ પણ રીતે ન થાય, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને માટે જેમ જોની વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિત્વ આવશ્યક છે તેમજ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે એ રીતે જડ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિકાર હોય તો એ બંને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમા ક્ષણક્ષણમા દેખા દેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય એથી જ પરિણામી નિત્યત્વવાદને જૈન દર્શન મુક્તિસંગત માને છે ” જુઓ પૃ ૨૪૨-૨૪૩

આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સમગ્ર દ્રવ્યો પોતપોતાની જાતિમા સ્થિર રહેતા છતાં પણ નિમિત્ત અનુભાર તેમા ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિવર્તન થયા કરે છે એથી જ કરીને પ્રત્યેક પદાર્થમા મૂળ જાતિદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રોવ અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને સુઘટિત થવામા કોઈ જાતના વિરોધ માટે સ્થાન નહોતું નથી

આ સમગ્ર વિવેચનમાથી સારાશ એ નીકળે છે કે સર્વ સત્ પદાર્થને-પ્રદાને કેવળ ધ્રુવ-નિત્ય જ માનનાર વેદાન્ત-ઓપનિષદ શાકર મતથી, મત્ પદાર્થને નિઃસ્વય ક્ષણિક-કેવળ ઉત્પાદ વિનાશ શીલ સ્વીકારનાર બૌદ્ધ દર્શનથી, પુરુષરૂપ સત્તને કેવળ ધ્રુવ-ફ્રંટસ્ય નિત્ય અને પ્રકૃતિરૂપ સત્તને પરિણામી નિત્ય એમ નિત્યાનિત્ય માનનારી માખ્ય દૃષ્ટિથી તેમ જ અનેક સત્ પદાર્થોમાથી પદ્માણુ કાળ, આત્મા વગેરેને ફ્રંટસ્ય નિત્ય અને ઘટ, પદ્, વત્ર, વિભૂષણ વગેરેને ઉત્પાદવ્યય શીલ-નિત્ય માનનાર વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનથી જૈન દર્શન જુડ પડે છે, કેમકે જોની મન્યતા અનુભાર પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એ જ ગધા પદાર્થોનું ધ્રોવ છે અને પ્રત્યેક સમયમા જુદા જુદા પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થવું કે વિનાશ પામવો એ જોનો ઉત્પાદ-વ્યય છે આ ધ્રોવ અને ઉત્પાદ થયતું ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમા મહા ત્રિઙાવાળાધિતપણે પ્રવર્તે છે આ ચક્રના પદ્માથી કોઈ છટકતું નથી, છટકતું નથી અને છટકશે પણ નહિ

અર એ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક મમજાય છે કે જે વસ્તુ કોઈ પણ કાળમા, કેઈ પણ સ્થળમા કે કોઈ પણ રીતે અસ્તિત્વ ધનવતી ન હોય અર્થાત જે વાઝણીના પુત્રની જેઠે સર્વથા અસત્ હોય તેમા પાછળથી હૈયાતી ધનવવાની યોગ્યતા જોટલે મદ્દપતા આવી શકતી નથી એવી વસ્તુમા પણ હૈયાતી ધરાવવાની લાયકાત આવી શકતી હોય તો સસલાના શિંગડા પણ કોઈ વખત હૈયાતી ધનવવાને યોગ થવા જોઈએ, આકાશ-કુસુમમાથી પણ કોઈ વખતે સુગંધ આવવી જોઈએ તેમજ વાઝણીના પુત્રનો પણ લગ્ન મહોત્સવ થવો જોઈએ, પરંતુ એમ થતું કોઈના જોવામા કે જાણવામા નથી જોટલે એ અનુભવથી વિરુદ્ધ વાત છે

વિશેષમા અહીં જે ઉત્પત્તિ વગેરે વિષે બિહાપોડ કરાય છે તે કોઈ પણ વસ્તુમા પાછળથી

આવતા નથી, એ તો વસ્તુના ધર્મ જ છે-વસ્તુની સાથે જ મદા ગહેનારા છે-વસ્તુથી ઠાધ સર્વથા જુદા જુદા નથી એટલે કે ધર્મી અને ધર્મ વચ્ચે લેદાલેદ છે^૧

આથી કરીને જે ઉત્પાદ વગેરે ધર્મો છે તે શુ પહેલા અસત રહેતા પદાર્થના છે કે સત્ પદાર્થના છે એ પ્રશ્નને માટે ધ્યાન રહેતુ નથી તેમજ ' જે વસ્તુમા હયાત રહેવાનો ધર્મ રહેલો જ છે તે વસ્તુમા ફરીથી ઉત્પત્તિ વગેરેની વત્પના કરવી અનુચિત છે, કેમકે એમ કગ્તા તો અનવસ્થા ઉદ્ભવે છે ' એવા દ્રષણ માટે પણ અત્ર અવકાશ નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા નાખવુ કે કેાઈ પણ પદાર્થ પોતાતુ પોતાપણ શુભાવતો નથી અને એમા નવુ પોતાપણ આવતુ નથી અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કોઈ પણ પદાર્થના ઉત્પાદ કે વિનાશ થઈ શકતા નથી કહાપિ મૂળ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી, માટે જે પરિવર્તન થાય છે તે આકાર પરત્વે જ છે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ કેવળ આકાર-વિશેષના જ છે, નહિ કે મૂળ વસ્તુના આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ॥ પત્તિ, પ્રોવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણે ધર્મો સ્વભાવ મિદ્ધ છે કોઈ પણ પદાર્થના આત્મતિક નાશ થતો નથી પદાર્થના કોઈ આકાર વિશેષનો નાશ થતા એમ ન જ કહી શકાય કે તે પદાર્થનો સર્વોગે નાશ થયો છે આ નાશનો અર્થ એટલો જ છે કે પૂર્વ આકાર-વિશેષનો ત્યાગ થયો અને નૂતન આકાર વિશેષની ઉત્પત્તિ થઈ આથી એ વાત ખાસ લક્ષ્યમા નાખવા જેવી છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થતો નથી કે સર્વથા નષ્ટ થતો નથી મૂળ દ્રવ્ય તો આકાર વિશેષની ઉત્પત્તિના સમયમા તેમજ એના વિનાશ વાકમા પણ સ્થિર છે-વિદ્યમાન છે

દ્રવ્યની નિત્યતા અને પર્યાયની અનિત્યતા—

ઉત્પાદ અને વ્યયને પર્યાયના નામથી અને પ્રોવ્યને દ્રવ્યના નામથી જૈન દર્શનમા સંખ્યા ધવામા આવ્યા છે એટલે વસ્તુને-પદાર્થને દ્રવ્ય પર્યાયાત્મક કહેવામા આવે છે 'દ્રવ્ય' સ્વરૂપ સદા નિત્ય અને 'પર્યાય' સ્વરૂપ સદા અનિત્ય છે આકાર એ પર્યાય છે એટલે એ અનિત્ય છે આથી દ્રવ્યરૂપે પદાર્થની નિત્યતા અને આકારરૂપે પદાર્થની અનિત્યતા સ્પષ્ટ થાય છે આ હકીકતને મહર્ષિ પત્તજલિ મહાભાગ્યના પચાપચાહ્નિનઠમા નિમ્ન લિખિત શબ્દ દ્વારા સમર્થન કરે છે—

“ દ્રવ્ય નિત્યમાકૃતિરનિત્યા । સુવર્ણ કદાચિદાકૃત્યા યુક્તં પિપ્પ્લો

૧ ધર્મ અને ધર્મી એ બે વચ્ચે કાષ્ઠક અપેક્ષાએ મિ નતા છે તો કાષ્ઠક અપેક્ષાએ અભિનતા કે જે એ વચ્ચે સર્વથા જુદાઈ કે મર્યાદા એકપણ માનવામા આવે તો એ મનેનો ધર્મધર્મિરૂપ ભાન જ ધરી શકશે નરિ જે ધર્મને વર્મીયા તદ્દન પૂર્ણ માનવામા આવે તો એટલે કે દાખના તરીકે આત્મા અને જ્ઞાન એ બેને ઘટ અને પટની પેઠે સર્વથા બિન્ન માનીએ તો જા નો ધર્મ આત્મા જ છે, કિન્તુ ઘટ કે પટ નથી એમ કહી શકાશે નહિ અર્થાત્ અમુક ધર્મનો અમુક જ ધર્મ છે એ વ્યવહારનો આ ન્યવસ્થાનો ઉગ્રેદ થશે રમી આ બેને સર્વથા અભિન્ન માનના એ પણ યુક્તિ-સંગત નથી, કેમકે એથી તો ધર્મનો ખસ થતા ધર્મોના પણ રામ ગમી જવાના, એટલે કે વસ્તુના ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ ધર્મની અનિત્યતા-અસતતા નિચારતા ધર્માનુ-મૂળ દ્રવ્યનુ અસ્તિત્વ જ જાગી જવાનુ

भवति, पिण्डाकृतिसुषुप्तस्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिसुषुप्तस्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिसुषुप्तस्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः । पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराद्भारसदृशो कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्य पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । ”

અર્થાત્ દ્રવ્ય-મૂળ પદાર્થ શાશ્વત છે, જ્યારે આકૃતિ-આકારરૂપ પર્યાય અશાશ્વત છે આકારથી યુક્ત સુવર્ણ કદાચિત્ પિંડરૂપ બને છે આ પિંડરૂપ આકારનું ઉપમર્દન (નાશ) કરીને રુચક (મહોર) બનાવાય છે રુચકના આકારનો વિધ્વસ કરી કડા બનાવાય છે કડારૂપ આકારનો નાશ કરી સ્વસ્તિક (સાથીઓ) બનાવાય છે વળી એને ગાળીને ફરી સુવર્ણનો પિંડ બનાવાય છે અને વળી એના આકાર વિશેષનું ઉપમર્દન કરી અદિરના અગારા સરખા કુંડલો બનાવાય છે આથી દ્વિતિ થાય છે કે આકૃતિમા તો ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયા કરે છે, કિન્તુ તેમ છતાં પણ-આકૃતિઓના સહાર થવા છતાં પણ દ્રવ્ય તો તેનું તે જ છે, આકૃતિનો વિનાશ થવા છતાં દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જરાએ આવ્ય આવતી નથી

આ સળધમા ગીમાસક દર્શનના પ્રકાશ પડિત પાર્થભારતિથ શાસ્ત્રીપિકામા કથે છે કે—

“ અતો ન દ્રવ્યસ્ય કદાચિદાગમોઽપાયો વા, ઘટપટગવાશ્વશુક્લરક્તા-
દ્યવસ્થાનામેવાગમાપાયૌ । આહ ચ—

‘ આધિર્ભાવતિરોભાવ-ધર્મકેષ્વનુયાયિ યત્ ।

તદ્ ધર્મી તત્ર ચ જ્ઞાન, પ્રાગ્ ધર્મગ્રહણાદ્ ભવેત્ ॥ ’

તથા ચ—યાદૃશમસ્માભિરભિન્નિત દ્રવ્ય તાદૃશર્થેવ દિ સર્વસ્ય ગુણ एव
ભિઘતે, ન સ્વરૂપમ્ । ”

અર્થાત્ મૃત્તિકાદિરૂપ દ્રવ્યનો કદાપિ ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી, કિન્તુ એના રૂપ, આકાર વગેરેના ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું પણ છે કે ઉત્પાદ અને નાશરૂપ ધર્મોને વિષે જે અન્યરૂપથી ઉપવચ્છ છે જે અનુસ્યુત છે તે ધર્મી છે જેમકે કાળા, રાતા વગેરે રૂપોને વિષે તેમજ પિંડ, કપાલ વગેરે આકારોને વિષે અનુસ્યુત એવું મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય ધર્મી છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્તિકા પિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ તેમજ કૃષ્ણ વર્ણનો વિનાશ અને રક્ત વર્ણની ઉત્પત્તિ થવા છતાં મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યનો જરાબંધ અનુભવ થાય છે જે મૃત્તિકા પિંડરૂપ આકારમા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તે મૃત્તિકાના પિંડનો નાશ થતાં તે મૃત્તિકા ઘટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ, એટલે મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય તો આખા જળવાઈ રહ્યું વળી ધર્મના અહંશુની પૂર્વે જે મળધી જ્ઞાન થાય તે ધર્મી છે જેમકે આજા અધારમા રૂપાદિના અહંશુની પૂર્વે જ જે ઘટરૂપ દ્રવ્યનું અહંશુ થાય છે તે ધર્મી છે વિશેષમા આ સળધમા એક પ્રાચીન વિદ્વાનનું કથન એ છે કે

દ્રવ્યના સ્વરૂપમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતી નથી, કિન્તુ તેના ગુણોમા જ ભેદ ઉદ્ભવે છે^૧

પ્રસ્તુત પ્રસંગને સમર્થિત કરનારી હકીકત મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત યોગદર્શન (વિભૂ-
તિપાદ સૂ. ૧૧)ના શ્રીવ્યાસદેવપ્રણીત ભાષ્યમાની નિમ્ન લિખિત પકિતમા મળી આવે છે —

“ તત્ર ધર્મસ્ય ધર્મિણિ વર્તમાનસ્યૈવાધ્વસ્વતીતાનાગતવર્તમાનેષુ ભાવા-
ન્યથાત્વં ભવતિ, ન દ્રવ્યાન્યથાત્વ; યથા સુવર્ણભાજનસ્ય મિત્ત્વાઽન્યથાક્રિય
માણસ્ય ભાવાન્યથાત્વં ભવતિ, ન સુવર્ણાન્યથાત્વમિતિ । ”

અર્થાત્ જેમ સ્વચ્છ, સ્વસ્તિકાદિ અનેક જાતના આકારોને ધાતુ કૃત્વા છતાં પણ સુવર્ણ-
પિંડ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી એટલે કે સ્વચ્છાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપ-
સ્થિત થવા છતાં સુવર્ણ અસુવર્ણ બની જતુ નથી, કિન્તુ એનો આકાર વિશેષ જ અન્યાન્ય
સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મીમા રહેવાવાળા ધર્મોનો જ અન્યથા ભાવ થાય છે એટલે કે
ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો પરિવર્તન થાય છે, નહિ કે ધર્મીરૂપ દ્રવ્યનો

પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મો—

આ પ્રમાણે ધર્મોના ઉત્પાદ અને વિનાશ અને ધર્મોના પ્રીવ્યને લક્ષ્યને પ્રત્યેક વસ્તુ
ઉત્પન્નિ, પ્રીવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી અનુસ્યૂત છે એમ જહેવામા કરેલા વાધો રહે છે કે ?
નહિ જ એવા ઉત્તરની આશા રહેવા છતાં આ વાતને વિશેષતઃ ચકુટ કરવા માટે બે ત્રણ ગાળતોનો
ઉલ્લેખ કરીશું સૌથી પ્રથમ તો મધ્યસ્થભાવના અપૂર્વ પ્રદીપક બહુશ્રુત શ્રીહરિભદ્ર સૂરીશ્વરકૃત
શાસ્ત્રવાર્તાસિદ્ધાન્ત (સ્ત. ૭)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકની નોંધ લઈએ —

“ ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી, નાશોત્પત્તિસ્થિતિચલમ્ ।

શોકપ્રમોદમાઘ્યસ્ય, જનો યાતિ સદેતુકમ્ ॥૨॥ ”

આ પદ્યનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમભવ્ય તે માટે ધારો કે ત્રણ મનુષ્યો મોનીની હુકાને ગયા
તેમાથી એકને સુવર્ણના ઘડાનો ખપ હતો, બીજાને સુવર્ણનો મુગટ ભેળતો હતો અને ત્રીજાને
કેવળ સોનું ભેળતું હતું આ ત્રણે જણા હુકાને પહોંચ્યા ત્યારે સોની સુવર્ણના ઘડાને ભાગીને
મુગટ બનાવતો હતો આ ભેળને સુવર્ણના ઘટના અભિલાષીને શોક થયો, જેને મુગટની આવ-
શ્યકતા હતી તેને આનંદ થયો અને જેને સુવર્ણનો ખપ હતો તેને હર્ષ કે શોક એ બેમાથી એકે

૧ આ વિવેચન શાસ્ત્રદીપિકાની શ્રીમુદર્ગનાઆપકૃત ટીકાના, ૫ હંસરાજપ્રણીત ‘દર્શન
ઔર અનેકાન્તવાદ’ના ૧૧ મા પૃષ્ઠા આપેલા અવતરણને આધારી છે

૨ સત્પાવો પદ્મદર્શનમધ્યસ્થના ૯૧ મા પત્રગત અવતરણ —

“ પ્રચ્ચસ્તે કલ્પો શુશોષ તનયા મૌલો સમુત્પાદિને

પુત્ર મીતિમુવાદ કામપિ નૃપ શિશ્રાય મધ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્ણાકારપરિક્ષ્યસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્ દ્વયા-

ધારસ્યૈક ઇતિ સ્થિત ધ્રુવમય તથ તથાપ્રત્યયાત્ ॥ ”

‘ભવતિ, પિણ્ડાકૃતિમુપમૃચ સ્વચકા’ ક્રિયન્તે, સ્વચકાકૃતિમુપમૃચ કટકાઃ ક્રિયન્તે, કટકાકૃતિમુપમૃચ સ્વસ્તિકા’ ક્રિયન્તે । પુનરાવૃત્તઃ સુવર્ણપિણ્ડઃ । પુનરપરયાઽઽકૃત્યા યુક્તઃ સ્વદિરાદ્વારસદૃશો કુણ્ડલે ભવતઃ । આકૃતિરન્યા ચાન્યા ચ ભવતિ, દ્રવ્યં પુનસ્તદેવ આકૃત્યુપમર્દેન દ્રવ્યમેવાવશિષ્યતે । ’

અર્થાત્ દ્રવ્ય-મૂળ પદાર્થ શાશ્વત છે, જ્યારે આકૃતિ-આકારરૂપ પર્યાય અશાશ્વત છે આકારથી યુક્ત સુવર્ણ કદાચિત્ પિંડરૂપ બને છે આ પિંડરૂપ આકારનું ઉપમર્દન (નાશ) કરીને સ્વચક (મહેર) બનાવાય છે સ્વચકના આકારનો વિધ્વંસ કરી કડા બનાવાય છે કડારૂપ આકારનો નાશ કરી સ્વસ્તિક (સાથીઓ) બનાવાય છે વળી એને ગાળીને ફરી સુવર્ણનો પિંડ બનાવાય છે અને વળી એના આકાર વિશેષનું ઉપમર્દન કરી ખદિરના અગારા સરખા કુણ્ડલો બનાવાય છે આથી દક્ષિત થાય છે કે આકૃતિમા તો ઉત્તરોત્તર પર્વિર્તન થયા કરે છે, કિન્તુ તેમ છતાં પણ-આકૃતિઓનો સહાન થવા છતાં પણ દ્રવ્ય તો તેનું તે જ છે, આકૃતિનો વિનાશ થવા છતાં દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જરાયે આશ્ચર્ય આવતી નથી

આ સબધમા ગીમાત્મક દર્શનના પ્રકાશ પડિત પાર્થમારમિથ્ર શાસ્ત્રદીપિકામા કથે છે કે—

‘ અતો ન દ્રવ્યસ્ય કદાચિદાગમોઽપાયો વા, ઘટપટગવાશ્વશુક્લરક્તા-
ઘવસ્થાનામેવાગમાપાયૌ । આહ ચ—

‘ ધાવિર્ભાવતિરોભાવ-ધર્મકેષ્વનુયાયિ યત્ ।

તદ્ ધર્મો તત્ર ચ જ્ઞાન, પ્રાગ્ ધર્મગ્રહણાદ્ ભવેત્ ॥ ’

તથા ચ—યાદૃશમસ્માભિરભિન્નિત દ્રવ્ય તાદૃશસ્યંચ દ્વિ સર્વસ્ય ગુણ एव
ભિદ્યતે, ન સ્વરૂપમ્ । ”

અર્થાત્ મૃત્તિકાવિરૂપ દ્રવ્યનો કદાપિ ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી, કિન્તુ એના રૂપ, આકાર વગેરેના ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું પણ છે કે ઉત્પાદ અને નાશરૂપ ધર્મોને વિષે જે અન્યવિરૂપથી ઉપલબ્ધ છે જે અનુસ્યૂત છે તે ધર્મી છે જેમકે કાળા, રાતા વગેરે રૂપોને વિષે તેમજ પિંડ, કપાલ વગેરે આકારોને વિષે અનુસ્યૂત એવું મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય ધર્મી છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્તિકા પિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ તેમજ કૃષ્ણ વર્ણનો વિનાશ અને રક્ત વર્ણની ઉત્પત્તિ થવા છતાં મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યનો જરાજર અનુભવ થાય છે જે મૃત્તિકા પિંડરૂપ આકારમા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તે મૃત્તિકાના પિંડનો નાશ થતાં તે મૃત્તિકા ઘટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ, એટલે મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય તો આખાદ જળવાઈ રહ્યું વળી ધર્મના અહંશની પૂર્વે જે સબધી જ્ઞાન થાય તે ધર્મી છે જેમકે આજા અધારામા રૂપાદિના અહંશની પૂર્વે જ જે ઘટરૂપ દ્રવ્યનું અહંશ થાય છે તે ધર્મી છે વિશેષમા આ સબધમા એક પ્રાચીન વિદ્વાનનું કથન એ છે કે

દ્રવ્યના સ્વરૂપમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતી નથી, કિન્તુ તેના શુદ્ધોમા જ ભેદ ઉદ્ભવે છે^૧

પ્રસ્તુત પ્રસંગને સમર્થિત કરનારી હકીકત મહર્ષિ શ્રીપતજલિદૃત યોગદર્શન (વિભૂ તિપાઠ સૂ. ૧૧)ના શ્રીવ્યાસદેવપ્રણીત ભાષ્યમાની નિમ્ન લિખિત પદ્ધતિમા મળી આવે છે —

“ તત્ર ધર્મસ્ય ધર્મિણિ ચર્તમાનસ્યૈવાધ્વસ્વતીતાનાગતવર્તમાનેષુ ભાવા-
ન્યથાત્વં ભવતિ, ન દ્રવ્યાન્યથાત્વં; યથા સુવર્ણમાજનસ્ય મિત્ત્વાડન્યથાક્રિય
માણસ્ય ભાવાન્યથાત્વં ભવતિ, ન સુવર્ણાન્યથાત્વમિતિ । ”

અર્થાત્ જેમ રુચક, સ્વગ્નિકાદિ અનેક જાતના આકારોને ધાતુ કરવા છતાં પણ સુવર્ણ-
પિંડ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી એટલે કે રુચકાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપ-
સ્થિત થવા છતાં સુવર્ણ અસુવર્ણ બની જતું નથી, કિન્તુ એનો આકાર વિશેષ જ અન્યથા
સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મીમા રહેવાવાળા ધર્મોનો જ અન્યથા ભાવ થાય છે એટલે કે
ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપી પરિવર્તન થાય છે, નહિ કે ધર્મીરૂપ દ્રવ્યનો

પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મો—

આ પ્રમાણે ધર્મોના ઉત્પાદ અને વિનાશ અને ધર્મોના ધ્રોવ્યને લક્ષ્યોને પ્રત્યેક વસ્તુ
ઉત્પત્તિ, ધ્રોવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી અનુસ્યૂત છે એમ ઠહેવામા કશો વાધો રહે છે કે ?
નહિ જ એવા ઉત્તરની આશા ઠહેવા છતાં આ વાતને વિશેષતઃ સ્ફુટ કરવા માટે બે ત્રણ બાબતોનો
ઉલ્લેખ કરીશું સૌથી પ્રથમ તેા મધ્યસ્થભાવના અપૂર્વ પ્રદીપક બહુદ્રુત શ્રીહરિશંકર સૂરીશ્વરકૃત
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકની નોંધ લઈએ —

“ ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી, નાશોત્પત્તિસ્થિતિષ્વલ્લભ ।

શોકપ્રમોદમાઘ્યસ્ય, જનો યાતિ સહેતુકચ્ ॥૨॥ ”

આ પદનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે ધારો કે ત્રણ મનુષ્યો સોનીની હુકાને ગયા
તેમાથી એકને સુવર્ણના ઘડાનો ખપ હતો, બીજાને સુવર્ણનો મુગટ ભેઠતો હતો અને ત્રીજાને
કેવળ સોનું ભેઠતું હતું આ ત્રણે જણા હુકાને પહોંચ્યા ત્યારે સોની સુવર્ણના ઘડાને ભાગીને
મુગટ બનાવતો હતો આ ભેઠને સુવર્ણના ઘટના અભિવાધીને શોક થયો, જેને મુગટની આવ-
શ્યકતા હતી તેને આનંદ થયો અને જેને સુવર્ણનો ખપ હતો તેને હર્ષ કે શોક એ બેમાથી એકે

૧ આ વિવેચન શાસ્ત્રદીપિકાની શ્રીમુદર્જનાચાર્યકૃત ટીકાના, ૫ હ સરાજપ્રણીત ‘દર્શન
ઓર અનેકાન્તવાદ’ના ૧૧ મા પૃષ્ઠમા આપેલા અવતરણને આભારી છે

૨ સત્પાવો પદ્મદર્શનસમુચ્ચયના ૯૧ મા પાન્યત અવતરણ —

“ પ્રધ્વસ્તે કલદ્યે શુશોચ તનયા મોલો સમુત્પાદિતે

પુત્ર મીતિમુઘાહ કામપિ નૃપ શિષ્યાય મધ્યસ્યતામ્ ।

પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદ્પરાકારોદયસ્તદ્ દ્વયા-

ધારસ્યેક ઇતિ સ્થિત ત્રયમય તત્ત્વ તથાપ્રત્યયાત્ ॥ ”

ન થયો—તે તો મધ્યસ્થ—ભાવમા રહ્યો આ પ્રમાણે ત્રણેને જુદા જુદા ભાવો ઉત્પન્ન થયા એ જ હકીકત શુ યતાવી આપતી નથી કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્યથી અનુગત છે ? અત્ર એ ખ્યાલમા નાખવું કે ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને સમકાલીન છે જો એમ ન હોય તો અર્થાત્ ઘટના વિ. ૧૨૨—કાલમા મુકટની ઉત્પત્તિ ન સ્વીકાય તો ઘટાર્થને શોક અને મુકટાર્થને હર્ષનો સભવ દુર્ઘટ છે એવી જ રીતે ઘટ, મુકટ વગેરે પર્યાયોથી જો સુવર્ણ—દ્રવ્ય અતિરિક્ત ન હોય તો સુવર્ણાર્થમા મધ્યસ્થ—ભાવ સભવે જ કેવી રીતે ? આથી જ્યારે આ પ્રમાણેના ત્રણ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો ઉત્પાદાદિ ધર્મત્રયાત્મક પ્રત્યેક વસ્તુ છે એમ માનવું યુક્તિસંગત, વ્યવહારસિદ્ધ, અનુભવ—સમત અને પ્રમાણુ અનુરૂપ જણાય છે

આ પ્રમાણે આપણે જૈન દૃષ્ટિ કેવી યુક્તિપૂર્વક ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્યથી મુક્ત પ્રત્યેક પદાર્થને માને છે તે જોયું સાથે સાથે ત્રીમાગક દર્શનના પારગામી કુમારિક્ષ ભટ્ટ પશુ આ હકીકતને ઉપયુક્ત જ યુક્તિ દ્વારા સમર્થિત કરે છે તે જાણીને કોને આનંદ નહિ થાય ? ત્રીમામાસ્તોકવાર્તિકમા તેઓ કહે છે કે—

“ વર્ધમાનકમદ્ગે ચ, રુચકઃ ક્રિયતે યદા ।

તદા પૂર્વાધિન. શોકઃ, પ્રીતિશ્ચાપ્યુત્તરાર્થિનઃ ॥૨૧॥

દેમાર્થિનમ્તુ માધ્યમ્ય, તસ્માદ્ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ।

નોત્પાદ-સ્થિતિ-ભજ્ઞાના-મભાવે સ્યાન્ન મતિશ્રયમ્ ॥૨૨॥

ન નાસ્તેન વિના શોકો, નોત્પાદેન વિના સુગમ્ ।

સ્થિત્યા વિના ન માધ્યમ્ય, તેન સામાન્યનિત્યતા ॥૨૩॥”

આ સળખમા બીજી ઉદાહરણ શાસ્ત્રવાર્તા૦(સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત પદમા સૂચવાયું છે —

“ પયોવ્રતો ન દધ્યન્તિ, ન પયોઽન્તિ દધિવ્રત ।

અગોરસત્રતો નોમે, તસ્માદ્ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ॥૨૪॥ ”

૧ વર્ધમાનને બાગીને જ્યારે રુચક બનાવાય છે ત્યારે વર્ધમાનના અર્થને શોક અને રુચકના અભિનાયીને હર્ષ થાય છે સુવર્ણના અપવાગને તો મધ્યસ્થ—ભાવ રહે છે તેથી પદાર્થ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત છે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ (પ્રૌઘ્ય) અને વિનાશના અભાવમા તો ત્રણ પ્રકારી સુદ્ધિ ન હોય નાશ વિના શોક નહિ, ઉત્પત્તિ વિના સુખ નહિ અને િથિતિ વિના મધ્યસ્થતા નહિ તેથી કરીને સામાન્ય નિત્યતા ॥

૨ પ્રકાન્ડ પાવિત્ર્ય અને અપૂર્વ પ્રતિભાથી વિશૂષિત ત્રીયરોષવિજય અધ્યાત્મોપનિષદમા કહે છે કે—

“ ઉત્પન્ન દધિમાયન, નદ દુઃખતયા પય ।

ગોરસત્રવાત્ સ્થિર જ્ઞાનન, સ્યાદ્વાદદ્વિત્ત જનોઽપિ ક ? ॥૨૫॥

કહેવાની મતલબ એ છે કે દૂધમાથી બનેલું દહીં સર્વથા દૂધથી વિન્ન નથી, એ કોઈ નવીન જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેમજ દહીં એ તો દૂધનો એક પ્રકારનો પરિણામ છે વળી દૂધરૂપે નાશ પામી દહીંરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ પણ દૂધની જેમ 'ગોચર' કહેવાય છે એટલે કે 'ગોચર' એ દૂધ અને દહીં ઉભયની સજા છે આથી કરીને એ વાત વ્યાખ્યાની છે કે જેણે દૂધનો ત્યાગ કર્યો હોય તે દહીં ખાઈ શકે અને દહીંના જેણે ત્યાગ કર્યો હોય તે દૂધ પી શકે, પરંતુ જેણે ગોચરનો ત્યાગ કર્યો હોય તે દહીં કે દૂધ બેમાથી એકેનું સેવન ન જ કરી શકે આ વ્યાવહારિક નિયમથી દૂધરૂપ નાશ, દહીંરૂપ ઉત્પન્ન અને ગોચરરૂપ ધ્રોવ્ય એમ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ પદાર્થ પ્રતીત થાય છે એટલે જૈન દર્શનમા 'ત્રિપદી'ના નામથી ઓળખાતા નિમ્ન-લિખિત મનનીય મુદ્રાલેખનુ સમગ્ર પ્રજ્ઞાક્રમ સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે —

“ ‘ઉપજ્જેઢ વા વિગમેઢ વા ધુવેઢ વા ”

આ પ્રમાણે આ હકીકતને જૈન તેમજ અજૈન દૃષ્ટિથી તપાસ્યા બાદ સુસંપાદિત વસ્તુને ત્રયાત્મક માનવા ખયાશે નહિ તેમ છતાં હજી કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણની આવશ્યકતા ઝાઝી પડેલી હોય તો નિરુક્તકાર શ્રીચારુકે મુનિના ઉદ્ગારોની નીચે મુજબ નોંધ લઈએ —

“ પદ્ધમાવવિકારા મયન્તીતિ ઘાપ્યાયણિઃ—(૧) જાયતે, (૨) અસ્તિ, (૩) વિપરિણમતે, (૪) વર્ધતે, (૫) અપક્ષીયતે, (૬) વિનશ્યતીતિ । જાયતે, ઇતિ પૂર્વભાવસ્ય આદિમાચષ્ટે । અસ્તીતિ ઉત્પન્નસ્થાવધારણમ્ । વિપરિણમતે ઇતિ અપ્રચ્યવમાનસ્ય તત્ત્વાદ્ વિકારઃ । વર્ધતે ઇતિ સ્વાદ્વામ્બુચ્ચ સાયોગિકાનાં ઘાડ્યાનામ્ । અપક્ષીયતે ઇતિ અનેનૈવ વ્યવહારાતઃ પ્રતિલોમમ્ । વિનશ્યતીતિ અપરભાવસ્યાદિમાચષ્ટે । ”

અર્થાત્ ઘાપ્યાયણિ આચાર્ય પદાર્થોના છ વિકારોનો-પરિણામોનો નિર્દેશાકર છે—(૧) જાયતે એ પદ પૂર્વ ભાવનો-ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થનો પ્રાગ્ભ સૂચક છે (૨) અસ્તિ એ પદ ઉત્પન્ન થયેલાની નિયતિ દર્શાવે છે (૩) વિપરિણમતે એ પદથી વસ્તુમા અન્ય વિકાર ઉત્પન્ન થવા છતાં તેનો નાશ થતો નથી એ સૂચન કરાયું છે (૪) વર્ધતે એ પદથી અનેક પદાર્થોના મયોગથી ઉત્પન્ન થતી વૃદ્ધિ સૂચવાઈ છે (૫) અપક્ષીયતે એ પદથી એથી વિપરીત હકીકતનું પ્રતિપાદન કરાયું છે (૬) વિનશ્યતિ એ પદથી અપર ભાવ-ભાવાતર-રૂપાતરની શરૂઆત દર્શાવાઈ છે

આ પ્રમાણેની વસ્તુ-સ્થિતિનું વિલોકન કરવા છતાં જે હઠપૂર્વક પદાર્થને ઉત્પાદ, વ્યથ અને ધ્રોવ્ય સ્વરૂપી માનવા તથાગ નથી જ તે વ્યક્તિને એ પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે કે ઘડાનો જ્યારે

સુઘર વગેરે સહારાત્મક સામગ્રી દ્વારા વિનાશ થાય છે ત્યારે શુ તે ઘડો તેના પોતાના એક ભાગે ઠરીને નાશ પામે છે કે સમગ્રપણે એટલે તે સર્વથા નષ્ટ થાય છે ? જો આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય કે એ ઘડો પોતાના એક ભાગે નાશ પામે છે તો તે કથન સમુચિત નથી, કેમકે જો ઘડો એક ભાગે નાશ પામતો હોય તો ઘડો કૂટી જતા તે આખાનો જ વિનાશ ન થયો જોઈએ, પરંતુ જ્યારે ઘડો કૂટે છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રામાણિક મનુષ્ય એમ કદાપિ કહેતો નથી કે ઘડાનો એક ભાગ નાશ પામ્યો સૌ કોઈ એમ જ કહે છે કે આખા ઘડાનો નાશ થયો આથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા જગત્-પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો અપલાપ કરવાનું કલક વહોરવું પડશે

હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ઘડો કૂટતા તેનો સર્વાંશ નાશ થાય તો તે કૂટી જતા ઠીબ અને માટી જે નજરે પડે છે તે ન રહેવી જોઈએ, પરંતુ ઘડો કૂટતા ઠીબ અને માટી રહે છે એ અનુભવ-સિદ્ધ હકીકત છે એટલે આ પક્ષ પણ દ્વિષિત છે આથી એમ માન્યા વિના છૂટકો જ નથી કે ઘડો ઘડાઈને નાશ પામે છે, ઠીબરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે

આ વ્યક્તિને આપણે એ પણ પૂછીશું કે જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શુ તે એક ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વાંશ ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો જગત્-પ્રસિદ્ધ ઉક્તિનો અનાદર કરવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે, કેમકે એવું તો કોઈ કહેતું નથી કે એ ઘડો એના એક ભાગે ઉત્પન્ન થયો છે, હોક વ્યવહાર તો એવો જ છે કે ઘડો પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન થયો છે આથી જો ખીજો પક્ષ સ્વીકારવા તૈયાર થતા હો તો તે પણ પ્રમાણના બાવળા ભરવા જેવું છે, કેમકે જો ઘડાની સર્વ પ્રકારે નવીન ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો તેમાં માટીની પ્રતિતિ ન જ થવી જોઈએ અને થાય જ એ તો જગત્કંઠેર વાત છે આથી સાચી હકીકત તો એ છે કે જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઘટરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટીના પિંડરૂપે નાશ પામે છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે

આમ છતાં જે ભતનો અનુભવ સારા જગતને થતો હોય તે ભતનું પદાર્થનું સ્વરૂપ ન માનવામાં આવે તો વસ્તુની વ્યવસ્થા માટે સ્થાન જ નહિ રહે, માટે જેવો અનુભવ થાય છે તેવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું એ ન્યાયપુરસ્સર છે વિશેષમાં એમ માનવાથી જ એ પણ વ્યવસ્થા ધરી શકશે કે જે વસ્તુ નાશ પામેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ નાશ પામે છે અને નાશ પામશે, જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે અને થશે તેમજ જે વસ્તુ સ્થિર રહેલી છે તે જ કોઈ અપેક્ષાએ સ્થિર રહે છે અને રહેશે જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામ્યું છે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું છે અને સ્થિર રહ્યું છે, જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામે છે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર રહે છે અને જે કોઈ પ્રકારે નાશ પામશે તે જ કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિર રહેશે આ પ્રમાણે પદાર્થ માત્ર અદ્વર અને બહાર બધેથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી જોતપ્રોત છે આ પ્રમાણે વસ્તુમાત્ર ધર્મત્રયાત્મક છે અને એ એમ છે વાસ્તે તો તે હેંચાતી ધરાવવાની લાયકાત ધરાવી શકે છે જે જે પદાર્થ એ ત્રણ ધર્મોથી રહિત છે તેનામાં શશશૂનની પેઠે કદાપિ હેંચાતી ધરાવવાની લાયકાત હોઈ શકતી નથી, હોતી નથી અને હોયે નહિ અર્થાત આ ત્રણ ધર્મોની હાજરી જ વસ્તુની સદ્રૂપતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે વળી જે પદાર્થ આ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ છે તે જ પદાર્થ સત્ત્વ, રોચત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ અનંત ધર્મોથી યુક્ત

હોઈ શકે છે તેમજ જે પદાર્થમાં આવા અનત ધર્મો ન હોય તેનામાં આ ત્રણ ધર્મો પણ નથી જ અને એથી તે કેવળ અભાવાત્મક જ છે અર્થાત્ તે આકાશ-કુસુમ જેવો છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્યનો પરસ્પર સબંધ—

ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્ય એ ત્રણે વાના પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ પ્રશ્ન અત્ર વિચારવામાં આવે છે. જો ત્રણે સર્વથા એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો એક જ પદાર્થમાં એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી આથી જો એ ત્રણને સર્વથા અભિન્ન માનવામાં આવે તો ત્રણ વાના એવી સજ્ઞા નિર્ણયક કરે એટલે આવી અનુચિત માન્યતા ન ધરાવતા જૈન દર્શન એ ત્રણેને કથચિત્ ભિન્ન અને કથચિત્ અભિન્ન માને છે જેમ એક જ ઘડામાં રહેનાર રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ પરસ્પર ભિન્ન છે તેમ એક જ પદાર્થમાં રહેનારા ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્ય પરસ્પર પૃથક્ છે, કેમકે એ ત્રણેના સ્વરૂપો એક બીજાથી ભુલ્લ છે જેમકે ઉત્પાદ એટલે અસ્તિત્વ ધારણ કરવું, પ્રોવ્ય એટલે કાયમ રહેવું અને વ્યય એટલે અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરવો. આ ઉપરથી એમ માનવા તૈયાર ન થવું કે ઉત્પાદાદિ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ તેમને એક બીજાની ગરજ નથી વસ્તુ-સ્થિતિ એ છે કે એ ત્રણેના સ્વરૂપો-લક્ષણો પરસ્પર તદન ભિન્ન છે, છતાં એ ત્રણે એક બીજા વિના છવી શકતા નથી પ્રોવ્ય અને વ્યય વિના ઉત્પાદ રહી શકતો નથી, પ્રોવ્ય અને ઉત્પાદ વિના એકલો વ્યય ટકી શકતો નથી, અને ઉત્પાદ અને વ્યય વિના પ્રોવ્ય ટકી શકતો નથી એટલે કે એ ત્રણે પરસ્પર સાપેક્ષ હોઈ એક પદાર્થમાં રહે છે એથી કરીને તો કોઈ પણ પદાર્થને એક સાથે આ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત કહેવામાં હરકત આવતી નથી.

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી યુક્ત હોવા છતાં સ્થિતિશીલ છે, તેમજ સ્થિતિથી યુક્ત હોવા છતાં ઉત્પાદશીલ તેમજ વ્યયશીલ છે આથી કરીને પ્રત્યેક પદાર્થમાં આ ત્રણે ધર્મો અબાધિતરૂપે પોતપોતાની મર્યાદા અનુભવ કરાવે છે, એ પૈકી એકનો પણ અપલાપ કરવો તે અન્યાય છે જો ઉત્પત્તિનો અપલાપ કરવામાં આવે તો વિનાશનો કોઈ અર્થ જ નથી આથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારતા વિનાશ પણ સ્વીકારવો જ પડે અને એ બે સ્વીકારતા એના આધારરૂપ સ્થિતિ પણ માન્યા વિના ચાલે નહિ.

આ પ્રમાણે જૈન તેમજ અજૈન દર્શિને માન્ય પદાર્થના વ્યાપક સ્વરૂપના યથામતિ ઊહાપોહની પૂર્ણહુતિ કરી ધર્માગ્નિકાયાદિના અથકારે સૂચવેલા લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે ધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

‘સ્વભાવનઃ સચ્ચરતાં જીવ-પુદ્ગલાના ગમનાગમનાદિચેષ્ટાસુ ભાવા-

૧ લગવતી (સ ૧૩, ઉ ૪, સ ૪૮૧)માં કહ્યું છે કે—

“ ધર્મમરિયકાપણ મતે ’ જીવાણ કિં પવત્તતિ ? ! મોક્ષમા ! ધર્મમરિયકાપણ જીવાણ આગમનગમનમાસુએસમણજોગાધયજોગાકાયજોગા જે ચાવજે તદ્વપગારા ચલા ભાવા સવ્યે તે ધર્મમરિયકાપ પવત્તતિ, મરલક્ષણે જ ધર્મમરિયકાપ ।

મનોવચઃસાયયોગાદિપુ મીનાના પાનીયમિવ યદાપેક્ષિતકારણ તદ્-
રૂપત્વમ્, ગતિરૂપેણ પરિણતાનાં જીવ-પુદ્ગલાના ગતૌ યદાપેક્ષિતકારણ
તદ્વપત્વ વા ધર્માસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૭)

અર્થાત્ આછલાઓને ગતિ કન્વામા જેમ પાણી મદદ કરે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે ગતિ કરનાર જીવો
અને પુદ્ગલોની ગમન-આગમન વગેરે ચેષ્ટામા તેમજ ભાષા, મન, વચન અને કાયના વ્યાપાર
વગેરેમા મદદ કરનારા અપેક્ષા-કારણરૂપ પદાર્થને 'ધર્માસ્તિકાય' તરીકે ઝોળખાવવામા આવે ॥
અથવા ગતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિને વિષે આપેક્ષિત કારણરૂપ
જે પદાર્થ છે તે 'ધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે

અધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણુ—

સ્વભાવતઃ સ્થિતિમતા જીવ-પુદ્ગલાના પાન્થાના છાયાસ્થલમિવ
શયન નિપદન-સ્થાનાલમ્બનાદિપુ યત્ સાધારણનિમિત્ત તદ્વપત્તમ્,
સ્થિતિરૂપેણ પરિણતાના જીવ-પુદ્ગલાના યદાપેક્ષિતકારણ તદ્વપત્ત્વ
વાડધર્માસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૭૮)

અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે સ્થિતિ કરનારા જીવ અને પુદ્ગલોને સૂવા, બેસવા, સ્થિર રહેવા
તથા આલબનાદિક કાયોમા, સુખાદિને વિશ્રામ લેવામા જેમ છાયા મદદ કરે છે, તેમ મદદ
કરનારા-સાધારણ કારણરૂપ પદાર્થને 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ
તો સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરેલા જીવ અને પુદ્ગલોની સ્થિરતાને વિષે જે આપેક્ષિત
કારણરૂપ ॥ તે 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે

[ધર્માસ્તિકાયેન મદ્યત ! જીવાના કિં પ્રવર્તતે ? । ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાયેન
જીવાનાંમાગમનગમનમાપો-સેવમનોયોગવચાવોગકાયયોગા યે વાપ્તવ્યે તથામકારાણલા
ભાષા સર્વે તે ધર્માસ્તિકાયે (સતિ પ્રવર્તતે, ગતિલક્ષણો ધર્માસ્તિકાય ।]

૧ 'અહમ્મરિયકાણ જાવાળ કિં પવત્તતિ ? । ગોથમા 'અહમ્મરિયકાણ જીવાળ
ઠાળનિસોયળનુવટ્ટણ મળસ્સુય પગસીમાયકરળતા જે યાવન્ને સદ્દપગારા વિરા ભાષા
સર્વે તે અહમ્મરિયકાણ પવત્તતિ, ઠાળલક્ષણે ન અહમ્મરિયકાણ । '

—ભગ્ગ ૫ ૪૮૧

[અધર્માસ્તિકાયેન જીવાના કિં પ્રવર્તતે ? । ગૌતમ ! અધર્માસ્તિકાયેન જીવાના
સ્થાનનિપીદનત્વગ્ગત્તનાનિ મનસસ પક્કસીમાયકરળતા યે વાપ્તવ્યે તત્પકારા સ્થિરા ભાષા
સર્વે તેડધર્માસ્તિકાયે પ્રવર્તતે તે, સ્થાનનુવળોડ ધર્માસ્તિકાય ।]

આકાશાસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

‘અવગાહમાનાનાં પદાર્થાનામવકાશે શર્કમ-ગ્રહન્યોર્દુઘા ડયો-
ગોલકવદ્ હેતુતાધારસ્ત્વમાકાશસ્ય લક્ષણમ્ । (૧૯૯)

અર્થાત્ જેમ કૃષ્ણ આકરને અને લોખંડનો ગોળો અગ્નિને અવકાશ આપે છે, તેમ અવ
ગાહનાની અપેક્ષા નાખનારા પદાર્થોને અવકાશ આપવામા કમળુમૂત પદાર્થ ‘આકાશાસ્તિકાય’
કહેવાય છે

પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

‘ગ્રહણ-ધારણાદિપરિણામવત્ત્વે સતિ રૂપાદિમત્ત્વ રૂપાદિસસ્થાન-
પરિણામરૂપત્વ વા પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૦)

અર્થાત્ ગ્રહણ, પ્રાણુ ઇત્યાદિ પરિણામથી યુક્ત અને કેપી એવો પદાર્થ ‘પુદ્ગલાસ્તિકાય’
બાબુવો, અથવા કેપ વગેરે સંસ્થાનના પરિણામવાળો પદાર્થ ‘પુદ્ગલાસ્તિકાય’ કહેવાય છે

૧ સરખાવો ભાગ ૭ સુ ૪૮૧—

“ આગાસત્થિકાવળ મતે । જીવાળ અજીવાળ ચ કિં વચત્તિ ? । ગોયમા ।
આગાસત્થિકાવળ જીવદ્વયાળ ચ અજીવદ્વયાળ ચ માયણમૂપ ।

વળળ વિ સે પુત્તે દોદ્ધિ ચિ પુત્તે સય વિ માવજ્ઞા ।

કાદિમવળળ ચિ પુત્તે, કોદિસદ્દલ્લન વિ માવજ્ઞા ॥ ૧ ॥

અવગાહનાલક્ષણે જ આગાસત્થિકાવળ ॥ ”

[આકાશાસ્તિકાયેન મદ્યન્ત ! જીવાનામજીવામા ચ કિં વચતત ? । ગોતમ !
આકાશાસ્તિકાયો જીવદ્વયાળામજીવદ્વયાળા ચ માજ્ઞામૂત -વપનાવ્યસો પૂર્ણાદ્રાખ્યામપિ
પૂર્ણ શતમપિ માયાત । કોદિશતેનાપિ પૂર્ણ કાદિમદ્દલ્લનપિ માયાત્, અવગાહનાન્નજ્ઞ
આકાશાસ્તિકાય ।]

૨ સરખાવો ભાગ ૮ (સ. ૪૮૧)ન નિગ્ગ-વિખિન ઉત્તેખ —

‘ પોગ્ગલ્લન્યિકાવળ પુચ્છા, ગોયમા । પોગ્ગલ્લન્યિકાવળ જીવાળ ગોરાત્થિય-
વેદધિય-પ્રાદારપ તેષા-જ્ઞમ્પ સોદ્ધિય-ચક્કિયદિય-ધાણિય-જિદ્ધિમદિય-કામિદિય-
મળજોગ-વવજોગ-જાયજોગ-આણાપાણ્ણ ચ ગહળ વચત્તિ, ગહળ-વવળળ જ પોગ્ગલ
ત્થિકાવળ । ”

[પુદ્ગલાસ્તિકાયે પુચ્છા, ગોતમ ! પુદ્ગલાસ્તિકાયેન જીવાનામોદાગ્નિ-વેદધિયા-
સદ્ધાર-તેજન-વાર્મજાનાં ઓતેન્દ્રિય-ચક્કુરિન્દ્રિય-ધાણેન્દ્રિય-જિહ્વેન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય-
મનોવાગ-વચોવાગ-જાયવોગામણાનાં ચ મદ્દળ વચતંતે, ગહળલક્ષણ પુદ્ગલાસ્તિકાય ।]

કાલનુ લક્ષણ—

વિશિષ્ટમર્યાદાવચ્છિન્નોઽર્વાધોઽર્ધતૃતીયદ્વોપામ્યન્તરવતિના સ્યત
 પ્વ પરિણમતા જીવાન્નિદ્રવ્યાપાણા ચદપેક્ષાકારણ તદ્વૃપત્વ કાલરૂપ
 લક્ષણમ્ । (૨૦૧)

અર્થાત્ જેમ જમનાના પ્રવહમાં મેઘ-ગર્જના અપેક્ષા-કારણ છે, તેમ વિશિષ્ટ મર્યાદાથી મુક્ત અઘ્રી
 દ્વીપમાં વસનારા તેમજ પોતાની મેળે જ પશ્ચિત યનાગ જીવાન્નિક દ્રવ્યોના પરિણમનમાં જે
 નિમિત્તરૂપ પદાર્થ છે તે ' કાલ ' કહેવાય છે

કારણની ત્રિવિધતા—

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિકના લક્ષણો જોયા, પરંતુ તેના યથાર્થ ખ્યાવ આવે તે
 માટે પ્રથમ તો કારણના (૧) પરિણામી, (૨) નિમિત્ત અને (૩) નિર્વર્તક એમ જે ત્રણ પ્રકારે
 પડે છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ આ માટે ઘડાનું ઉદાહરણ વિચારીએ માટી એ ઘડાનું પરિ
 ણામી-કારણ છે, કેમકે માટી પોતે જ ઘડાના આકારમાં પશ્ચિમે છે-પલટાઈ જાય છે લાકડાનો
 ટુકડો, ચાકડો વગેરે ઘડાના નિમિત્ત-કારણો છે, કેમકે એ નિમિત્ત સિવાય ઘડો બનાવી શકાતો
 નથી કુલાગ એ ઘડાનું નિર્વર્તક-કારણ છે, કારણ કે એ ઘડાનો બનાવનાર છે વિશેષમાં
 નિમિત્ત-કારણના બે ભાગ છે — (૧) નિમિત્ત-કારણ અને (૨) અપેક્ષા-કારણ જે સાધનોમાં
 પ્રાયોગિકી અને વૈજ્ઞાનિકી (સ્વાભાવિક) એમ બે જાતની ક્રિયાઓ થતી હોય તે ' નિમિત્ત-કારણ '
 કહેવાય છે, જ્યારે જેમાં કેવળ વૈજ્ઞાનિકી જ ક્રિયા થતી હોય તે ' અપેક્ષા-કારણ ' કહેવાય
 છે અન્ય ગણકોમાં કહીએ તો નિમિત્ત-કારણોમાં જે સાધારણ નિમિત્તો છે તેનું નામ
 ' અપેક્ષા-કારણ ' છે

પ્રસ્તુતમાં જીવની અને પુદ્ગલની ગતિમાં તેનો ગતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે
 જીવ અને પુદ્ગલો ગતિના સચાલક હોવાથી તેઓ જાતે નિર્વર્તક-કારણ ॥ માર્ગ વગેરે સામાન્ય
 નિમિત્ત-કારણ છે અને ધર્માસ્તિકાયા ગતિના પરિણામને પુષ્ટ કરનાર હોવાથી એ અસાધારણ
 નિમિત્ત-કારણ છે યાને અપેક્ષા-કારણ છે એવી રીતે જીવની અને પુદ્ગલની સ્થિતિમાં તેનો
 સ્થિતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે, જીવ અને પુદ્ગલો તેના નિર્વર્તક કારણરૂપ છે અને
 અધર્માસ્તિકાયા તેનું અપેક્ષા-કારણ છે

ગતિ અને સ્થિતિ સંબંધી અપેક્ષા-કારણની તપાસ—

જેનું દર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શનમાં ધર્માસ્તિકાયા અને અધર્માસ્તિકાયા એવા બે
 પદાર્થો સ્વીકારાયા નથી, તો પછી આવા વિચિત્ર પદાર્થો માનવા તે શુ મુશ્કિન-વિકલ હકીકત

નથી ? વિશેષમા જીવ અને પુદ્ગલ એ પોતે જ ગતિ અને સ્થિતિના પરિણામિ-કારણો છે, તો પછી ધર્માન્તિકાય અને અધર્માન્તિકાયની શી જરૂર છે ? કેમકે તેના કાર્યો તો અન્યથા સિદ્ધ છે આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા નેત્ર વગેરે મહકારી-કારણો છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિની ઉત્પત્તિ બેઠે પરિણામિ-કારણરૂપ એવા જીવ અને પુદ્ગલોને જ આભારી છે, તોપણ સહકારીરૂપે તેમા આ બે પદાર્થોની અપેક્ષા નહેતી છે આ ઉત્તરના સળ-ધમા એ પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે કે જો ધર્માન્તિકાય અને અધર્માન્તિકાયની સહકારિતાની કષ્ટએ બરજ રહેતી હોય તો શુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ કે આકાશની કલ્પના કરવાથી એ કામ નહિ સરે ? આનો ઉત્તર પચ્ચલિગીની પૃથ્વીકાના હવમા પત્રમા એમ અપાયો છે કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમા પણ આકાશને વિષે પક્ષીઓ વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ બેવાય છે એટલે પૃથ્વી વગેરેની તો સહકારિતા સ્વીકારાય તેમ નથી આના અભાવમા એમ કહેવું કે આકાશમા સ્વૂળ પૃથ્વી

૧ આ ૨જો એ મૂલ-પાઠ —

" નનુ યદિ જીવ-પુદ્ગલેભ્ય યથ ગતિસ્થિતો મથતસ્તદા કૃત ધર્માધર્માભ્યા, તત્કાર્યસ્થાન્યથાસિદ્ધે હિતિ ચેત્ તન્ન જીવ-પુદ્ગલેભ્ય પરિણામિકારણેભ્યા ગતિસ્થિત્યો-ક્ત્વાદેડપિ જ્ઞાનોત્પત્તૌ ચક્ષુરાદેરિય તાભ્યા સહકારિતયા ધર્માધર્માન્તિકાયયોરપ્ય-પેક્ષગાત્ । ન ચ સ્થિતિ-જગત્-તેજસા તથ સત્કારિત્વ યાચ્ય, ક્ષિત્યાયમાવેડપિ ચિયતિ પક્ષિણા પવનોદ્ભૂતરૂતાદીના ચ ગતિસ્થિત્યોરપલમ્બાત્ । નનુ ચિયતિ સ્વૂલક્ષિત્યાય-માવેડપિ સૂક્ષ્મક્ષિત્યાદિસમ્ભવાત્ તદપેક્ષયેષ તથ પશ્વાદીના ગતિ સ્થિતી મવિષ્યત્ હિતિ ચેત્ ન, યથ તદ્દિ સૂક્ષ્મમિત્યાદીના તથ ગતિસ્થિત્યોરમાયમસદ્, તદોયગતિન્વિ-ત્યોસ્તત્રાપેક્ષાકારણાન્તરાભાવાત્, અત યથ ન યાયોરપ્યપેક્ષાકારણતા તસ્યાપ્યપેક્ષાકાર-ણાન્તરાભાવેન ગતિ સ્થિત્યોરમાયમસદ્ગાત્ તસ્માદ્ યયોર્નં ગત્વા સ્થિતિ સ્થિત્વા ચ ન ગતિસ્તદ્વિમિત્તે જીવ પુદ્ગલાના ગતિ-સ્થિતી, ન ચ ધર્માધર્માન્તિકાયાભ્યામ-યસ્નાદ્વા ક્ષિત્યાદિપિ કશ્ચિદપ્યસ્તિ ॥ નનુકમ્બરૂપાભાવાત્ ક્ષિત્યાદીના મા મૂત્ કારણત્વ, તથાગા-ચ્ચાકાશસ્ય તદ્ મવિષ્યતિ હિતિ ચેત્ ન લોકાલોકચિત્તાગામાયમસદ્ગાત્, યથ્ન દ્વિ જીવ-પુદ્ગલાના ગતિ-સ્થિતી સ્ત સ્ત લોક રૂરસ્તુ બલોક હિતિ લોકાલોકન્યયસ્યા, આકાશનિમિત્તત્વે તુ ગતિ-સ્થિ-ત્યોરલોકેડપિ તદ્વાયમસદ્ગેન લોકન્યમાપ્ત્યાડનોકવાર્તા ડપ્યુચ્છિયેન, અત યથ પુણ્ય-પાપયોરપિ ન તદ્પેક્ષાકારણત્વ સ્વદેહવ્યાપકાત્મગતત્વેન નિયતદેહસ્થયોરપિ પુણ્યપાપયો પુદ્ગલાના ગતિસ્થિતિકારણત્વેડમન્વદ્રત્યાધિયોપાત્, તન્મદિન્નંત્રેવ તેષા લોક દ્વાઓકડપિ ગતિસ્થિતિમસદ્ગાત્, તથા ચાઠોકન્યાપિ લોકત્વ માપયેત, મુક્તાત્મના ચ પુણ્યપાપાભાવેન હત્ કર્મભયેન મુક્તી ગચ્છના ગતેસ્તન્ન સ્થિતેશ્ચા-માયમસદ્ગાત્, નાપ્યાગ્રોક તમનોસ્તદ્પેક્ષાકારણત્વમ્, અદ્વિ તમોડમાવેડપિ રજન્યા ચા-લોકામાયેડપિ ગતિસ્થિતિદર્શનાત્, ન ચ યદમાયેડપિ યદ્ મથતિ તત્ તન્મ્ય કાર્ય નામ, તસ્માત્ ક્ષિત્યાદીનામપેક્ષાકારણત્વામ વાદ્ વ્યાપકયોર્ધર્માધર્માન્તિકાયાયોરેવ જીવ-પુદ્ગલગતિસ્થિતી, પ્રતિ અપેક્ષાકારણત્વમિતિ સ્થિતમ્ । ન ચૈય સતિ મર્થદા જીયાદીના ગતિસ્થિતિમસદ્ હિતિ યાચ્ય, સદા સાન્નિધ્યેડપ્યેતયો સ્વય ગતિસ્થિતિપરિણતાના મેવ જાપાદીના ગતિસ્થિત્યુપદ્મમથત્વાત્, તથા ચ પ્રયાગ-જીવપુદ્ગલાના ગતિ સાધા-રણશાન્નિમિત્તાપેક્ષા ગતિત્યાત્, યસરોજ્જાશ્રિતાના પ્રભૂતમત્ત્યાદીના ગતિત્વ । "

વગેરેનો અભાવ છે, કિન્તુ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરે વિદ્યમાન છે એટલે એની અપેક્ષાએ જ પક્ષી વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે તો તે વ્યાજબી નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરેની ત્યા ગતિ સ્થિતિના અભાવનો પ્રનગ ખડો થાય છે, કારણ કે તેમની ગતિ અને સ્થિતિમા અન્ય અપેક્ષા-કાન્ધુનો અભાવ છે આ દારણ્યી વાસુને પણ અપેક્ષા-કાન્ધુરૂપે સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તેનું પણ કોઈ અન્ય અપેક્ષા-દારણ્ય નહિ હોવાથી તેની ગતિ અને સ્થિતિનો અભાવ માનવો પડશે આથી કરીને જેની ગયા પછી સ્થિતિ નથી અને જે સ્થિર હોઈ ગતિશીલ નથી તે જ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિના નિમિત્ત-કાન્ધુ છે અને આવા પદાર્થો તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સિવાય અન્ય કોઈ નથી પૃથ્વી વગેરેનું ઉપર સૂચવ્યા મુજબનું સ્વરૂપ નહિ હોવાથી તે અપેક્ષા-કારણરૂપે ન સ્વીકારાય તો ભલે, કિન્તુ આકાશ તો અપેક્ષા-દારણ્યરૂપે મનાય એ દલીલ પણ પાયા વિનાની છે, કેમકે આમ માનવાથી તો લોક અને અલોક જેવા વિભાગોનું અસ્તિત્વ ઊઠી જશે જ્યાં જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ મળે છે તે 'લોક' છે અને બાકીનો વિભાગ 'અલોક' છે એવી લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા છે આકાશને નિમિત્ત માનવાથી તો અલોકમા પણ ગતિ અને સ્થિતિનો સફલાવ હોવાથી તે પણ લોક જ ગણાશે એટલે અલોકનું નામ નિશાન પણ નહિ રહે હવે જો પુણ્ય અને પાપને અપેક્ષા-કારણરૂપે સૂચવવામા આવે તો તે સૂચના પણ અસ્થાને છે, કેમકે એ બે તો સ્વદેહવ્યાપી અને આરમભવ હોવાથી અમુક ભાગમા નહંતારા છે અને તેમ છતાં જો તે ગતિ અને સ્થિતિમા અપેક્ષા-કારણરૂપ ગણાય તો લોક અને અલોક જેવી વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ફરી વળે વળી મુખ જીવોમા પુણ્ય અને પાપને! અભાવ હોવાથી કર્મનો ક્ષય થતા તેઓ અહાંથી મુક્તિએ જઈ શકશે નહિ તેમજ ત્યાં સ્થિતિ પણ કરી શકશે નહિ વિશેષમા પ્રકાશ કે અધકાન્ધને પણ અપેક્ષા-કારણરૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે દિવમના અધકારનો અભાવ હોવા છતાં અને રાત્રે પ્રકાશનો અભાવ હોવા છતાં ગતિ અને સ્થિતિ મળે છે અમુકનો અભાવ હોવા છતાં જ્યારે કોઈ એક વસ્તુ ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તે વસ્તુ તેનું કાય ન જ ગણાય એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે આથી સાર એ નીકળે છે કે પૃથ્વીથી માંડીને તે અધકાન્ધ પર્યંત કોઈ પણ અપેક્ષા-કારણરૂપ નથી, એ માટે તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય જ પ્રતિનિયત છે આથી જોમ માનવાની ભૂત ન કરવી કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું ભવંદા સાન્નિધ્ય હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલોને માટે સહાને વાસ્તે ગતિ અને સ્થિતિ નિર્માણ થયા છે, કેમકે ગતિરૂપ કે સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલા જીવ અને પુદ્ગલના તે પરિણામને કેવળ આ તો મહાયકારી છે દાખલા તરીકે એક સંસારવ્રજા અનેક માછલાઓ વમતા હોય તેમાથી કોઈ એકને ગતિ કળી હોય તો તેને જળની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ એ જળનું મહા સાન્નિધ્ય હોવાથી અન્ય માછલાઓની મરજી નહિ હોવા છતાં તેમને ગતિ કળી પડે જ જોમ તો નથી જ

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ અને પુદ્ગલોને પાછળથી ધક્કો મારીને કે તેમને આગળથી એવીને ગતિ-ક્રિયા ડગલવાનું કાર્ય ધર્માસ્તિકાયનું નથી જ ગતિ-ક્રિયા માટે જીવ અને પુદ્ગલ પોતે જ સમર્થ છે આ તો જેમ પક્ષીને ઉડવામા વાસુ અને નેત્રને જોવામા પ્રગાશ અપેક્ષારૂપ કારણરૂપ છે તેમ ગતિ-ક્રિયામા અપેક્ષાકારણરૂપ છે

અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય—

અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય આકાશ જ છે એટલે કે પ્રતિનિયત આકારવાળા એવા જીવાદિ દ્રવ્યરૂપ અવગાહકોના એ અવગાહને વિષે સફળાવ છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોક-વ્યાપી હોવાને લીધે લોક-સંસ્થાનરૂપે તેમની આકૃતિ પ્રતિનિયત હોવાથી તેઓ અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ આકાશ અનત છે એટલે એનો કોઈ મુકરર આકાર નથી, વાસ્તે તે અવગાહ જ છે આથી કરીને જે એક સાથે જીવાદિ દ્રવ્યોની અવગાહરૂપ ક્રયામા સાધારણ નિમિત્ત-કારણ છે તે આકાશ છે પૃથ્વી વગેરે અવગાહ આપનારા પદાર્થો હોવા છતાં આકાશને તે કામ મોપવું તે અનુચિત છે એમ કહેવું વ્યાજબી નથી, કારણ કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમા પણ પક્ષી, દેવ વગેરેની આકાશમા અવગાહના જોવાય છે પવનને પણ અવગાહ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અતિપ્રબળ હોઈ જીવાદિ દ્રવ્યોના અવગાહમા પ્રતિબંધક છે જેમકે, જ્યારે જોસરે પવન ફૂકતો હોય છે ત્યારે હાથીઓની પણ ગતિ અંધારા થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા તુષ્ણાદિકની તો વાત જ શી કરવી ? જે પ્રતિબંધક હોય તે અવગાહનું નિમિત્ત થઈ શકે નહિ એટલે પવન પ્રતિબંધક હોવાથી તે અવગાહનું નિમિત્ત બની શકતો નથી આ કામ પ્રકાશ, અધકાર, પુણ્ય કે પાપથી પણ સભવતું નથી, કેમકે પૃથ્વી વગેરેની પેઠે તેઓ અવ્યાપક હોવાથી તેઓ તો અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ આથી કરીને અવગાહના કાર્યમા તેઓ નિમિત્તરૂપ નથી વળી ભીંત જેવા પ્રતિબંધકોનો અભાવ અવગાહનું નિમિત્ત છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે દેવગ અભાવરૂપ પદાર્થમા કોઈ પણ ભતની શક્તિ નહિ હોવાથી તેનામા અવગાહ આપવાની પણ શક્તિ નથી જ આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અવગાહ આપવાનું મામરું તો આકાશમા જ રહેલું છે આ સંબંધમા ન્યાયાનુસાર પ્રયોગ નીચે મુજબ છે —

“ જીવાદિદ્રવ્યાણા યુગપદવગાહઃ સાધારણગાહનિમિત્તાપેક્ષઃ, યુગપદવગાહત્વાત્, એકસરોવર્તિમત્સ્યાદીનામવગાહવત્ । ”

અસ્તિકાઓની સખ્યા—

જે પદાર્થ કેવળ એક પ્રદેશરૂપ કે એક અવયવરૂપ ન હોઈ સમૂહરૂપ છે તે ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે આ વ્યાખ્યા અનુસાર અસ્તિકાય પાંચ છે—(૧) જીવાસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) આકાશાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય કેટલીક વાગ અસ્તિકાય શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવતો નથી એટલે તે મમથે આ પાંચનો ^૧જીવ, ^૨ધર્મ, ^૩અધર્મ, ^૪આકાશ

૧ જીવ, ૨ ધર્મ, ૩ અધર્મ અને આકાશ એ ચાર તો પ્રેક્ષપ્રત્યક્ષરૂપ છે, જ્યારે પુદ્ગલ અવયવરૂપ તેમજ અવયવપ્રત્યક્ષરૂપ છે

૨ આકાશ અને પુદ્ગલ એ બે પદાર્થો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સંખ્ય વગેરે દર્શનને પણ માન્ય છે જીવાસ્તિકાપને ‘જીવ’ સમાર્થી અને આકાશાસ્તિકાપને ‘આકાશ’ના નામથી જ ન દર્શનકારો જોળે છે

અને 'પુદ્ગલ એ સજ્ઞાથી વ્યવહાર કરાય છે' કાલને કાલાસ્તિકાય તરીકે ન યોગ્યમાવવાનું કંઈ આ કારણ નથી, કેમકે સૌથી પ્રથમ તો કાલ એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે નહિ તે સબધમા મત-લેઈ છે અને વળી જેઓ એને વાસ્તવિક દ્રવ્ય ગણે છે-તત્ત્વરૂપ માને છે તેઓ પણ એને કેવળ એક પ્રદેશાત્મક માને છે, કિન્તુ પ્રદેશના સમૂહરૂપ માનતા નથી એટલે કાલ એ ખરેખર દ્રવ્ય હોય તોપણ તેની કદાપિ અસ્તિકાય તરીકે ગણના થઈ શકે તેમ નથી

અવાસ્તિકાયાદિ પરત્વે ગેરસમજ—

અદ્વૈત મતના સ્તબ્ધરૂપ શ્રીશ કરાચ્યાયે અવાસ્તિકાયાના સ્વરૂપ સમજવામા થાપ આપી છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર (૨-૨-૩૪) ઉપર રચેલા તેમના ભાષ્યની નિમ્ન-લિખિત પદ્ધતિ કહી આપે છે—

“અનન્તાવયવો જીવસ્તસ્ય ત ઇવાવયવા અત્પે શરીરે સ્ફુકુચેયુર્મ-
હતિ ચ વિકસેયુરિતિ ।”

અર્થાત્ અવ અનન્ત અવયવવાળો છે એના તે જ અવયવો અદ્ય શરીરમા સંક્રાંત્યાઈ બળ છે અને થોડા શરીરમા વિકાસ પામે છે

“અવના પ્રદેશો અસખ્યાત છે” એવો જૈન ગ્રંથોમા સ્પષ્ટરૂપે ઉલ્લેખ હોવા છતાં અવના અનન્ત અવયવો છે આપુ પ્રતિપાદન શ્રીશ કરાચ્યાયે 'કેમ કહ્યું' હશે તે સમજાવું નથી, કેમકે અવનુ આપુ સ્વરૂપ કંઈ પણ જૈન ગ્રંથમા દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી

દર્શનશાસ્ત્રોના માર્મિક વિદ્વાન્ ગણાતા શ્રીવાચ્યસ્પતિભિદ્ય શાકર-ભાષ્યની પોતે

૧ પુદ્ગલ કે પુદ્ગલાસ્તિકાય એ જૈન દર્શનનો જ પારિભાષિક શબ્દ છે અન્ય દર્શનોમા એને બદલે પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરે શબ્દો જોવાય છે

૨ સરખાવો તત્ત્વવાર્થ (અ ૫)ના નિમ્ન-લિખિત આદ્ય અને દ્વિતીય સૂત્રો—

“અજીવજ્ઞાયા ધર્મા-ડધર્મા-ડ્ડકાશ-પુદ્ગલા । વ્રજ્યાણિ જીવાશ્ચ ।”

૩ વૈદિક ધર્મરૂપ દીપકની જ્યોતિ આખી પટ્ટી જવા આવી હતી એટલું જ નહિ પણ નિર્વાણ-દશાને વરવાની તેનારીમા હતી તેગી રિથિતિમાથી તેને બચાવી લઈ તેને સંગ કરનારા મદાપુરુષ તરીકે એમનું નામ સુપ્રખ્યાત છે એમને હાથે વૈદિક ધર્મની આશાત્રીત પ્રગતિ થઈ એમણે પ્રચવાનત્રયરૂપ ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપા બાળ્યા રચ્યા છે ઇતિહાસયોગી બહુમતિ પ્રમાણે એમનો અવન-કાલ ૪ સ ૯૮૮ થી ૪ સ ૮૨૦ ની લગભગનો છે

૪ એમને નૃગ નૃપતિના સમકાલીન માનવમા આવે છે અર્થાત્ તેઓ વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમા વિવશાન દતા એઓ જાવના 'મેથિન શાલજી' દતા ભારતીય વૈદિક સાહિત્યની શક્તિ અને શૈભામા એમને હાથે વધારો થયો છે કેમકે એમણે શાકર-ભાષ્ય ઉપા ભામતી નામની ગીતા, સામ્યકારિકાની સામ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની વ્યાખ્યા થોગ-ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વવિશારદી વ્યાખ્યા, શ્રીમાન્ ઉદ્યોતકારે રચેના ન્યાયનાતિક ઉપર તત્ત્વવાર્થકીકા, શ્રીયુત અડનમિશ્રૂત વિધિવિવેકની ન્યાયકલ્પિકા નામની કીકા, શ્રીકુમારિલભકૃતના વચારોને સ્પર્શ કરનાર તત્ત્વખિન્દુ ન્યાયસૂચી વગેરે અનેક અમૂલ્ય ગ્રંથો રચ્યા છે,

રચેલી 'ભામતી નામની ટીકામાં નીચે મુજબનો શ્લાન્તિમૂલક ઉલ્લેખ કરે છે એ ખેદજનક હકીકત છે —

“ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રિધા-ચક્ષો મુક્તો નિત્યસિદ્ધયેતિ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા-પૃથિવ્યાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવર જઙ્ગમ ચેતિ । ”

અર્થાત્ જીવાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રકારો છે — (૧) બદ્ધ, (૨) મુક્ત અને (૩) નિત્ય-સિદ્ધ પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ ભેદો છે — પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જંગમ.

શાકર-ભાષ્ય ઉપર આધારિત નામની ટીકા રચનારા શ્રીઆન દગિરિ એ ટીકામાં નીચે મુજબનો અવાસ્તવિક ઉલ્લેખ કરે છે એ શોચનીય બીના છે —

“ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રેધા-ચક્ષો મુક્તો નિત્યસિદ્ધયેતિ । તત્રાર્હન્ મુનિ-નિત્યસિદ્ધઃ ક્ષત્રે કેચિત્ સાધનૈર્મુક્તાઃ અન્યે ચક્ષા ઇતિ ભેદઃ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા-પૃથિવ્યાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવર જઙ્ગમ ચેતિ । ”

અર્થાત્ જીવાસ્તિકાયના બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્યસિદ્ધ એમ ત્રણ ભેદો છે તેમાં ચક્ષુન્ મુનિ એ નિત્યસિદ્ધ છે, જ્યારે બાકીના છ ભેદો પેદા કેટલાક સાધનોથી મુક્ત છે અને કેટલાક બધાયેલા છે પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ પ્રકારો છે પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જંગમ.

શ્રીઆન દગિરિના સમકાલીન ગણાતા શ્રીગોવિદાન દસ્વામી શાકર-ભાષ્યની સ્વનિર્મિત રત્નપ્રભા નામની ટીકામાં આ ભૂલને દઢ કરે છે, કેમકે તેમણે ત્યાં લખ્યું છે કે—

“ જીવાસ્તિકાયસ્ત્રિધા-ચક્ષો મુક્તો નિત્યસિદ્ધોઽર્હઃમુલ્યઃ, કેચિત્ સામ્પ્રતિકમુક્તાઃ, કેચિત્ ચક્ષા ઇતિ । પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પોદા પૃથ્વાદીનિ ચત્વારિ ભૂતાનિ સ્થાવર જઙ્ગમ ચેતિ । ”^૧

૧ ‘ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિવાસ ’ એ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધના ૨૧૬ માં પૃષ્ઠમાં આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે—

“ બ્રહ્મચર્ય ઉપરના શાકરભાષ્ય ઉપર જૂનામાં જૂનું અગિયોજીન પ્રધાન ભામતીથી શરૂ થાય છે તથા રામના સમયમાં થયેલા કેચિત્ પડિત વાયસ્પતિમિત્રે (૬૭૬) શાકરભાષ્ય ઉપર પોતાની પત્નીએ કરેલી સેવાની સ્મૃતિરૂપે તેના નામની ભામતી સંગ્રાવાળી ટીકા લખી છે આ ટીકા ધણી અપૂર્વ ભાવને પ્રકટ કરનારી અને ભાષ્યના સમાન ચમત્કૃતિવાળી કે ભામતીની ભૂમિ ઉપર અમનાન દે (૧૨૪૭-૧૨૬૦) “ કલ્પતરુ ” ઉગાડ્યો છે અને તે કલ્પતરુનો પરિભ્રમ અપ્પવ દીક્ષિતે (૧૫૨૦-૧૫૬૩) પ્રસરાવ્યો છે ”

૨ ભગવદ્ગીતા ઉપર એમણે ટીકા ગ્રંથી છે અને તે આપ્તા દગિરિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે વિદ્યાર્થી ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધ એ એમનો સમય ગણાય છે

૩ આનો અર્થ પ્રાપ્ત ઉપર મુજબ છે

સાર્વદેશિક પ્રતિભાશાળી વાચ્યરૂપતિભિન્નના પ્રકાશ પાણિકત્ય વરદ્દનાં પદ્યપાતને લખને ન્યાયનિર્ણય અને રત્નપ્રભામા જુલો ઉતરી આવી હશે એમ કદાચ મનાય, કિન્તુ જેમની વિવિધ દર્શનોમા અવ્યાહત ગતિ છે એવા શ્રીવાચ્યરૂપતિભિન્ન તેમજ ‘જગદ્ગુરુ’ ના ગિરુદ ધારી ‘શ્રીશ કરસ્વામી’ જેવા ધુરધર વિદ્વાનને હાથે પણ પૂર્વોક્ત હાસ્યાસ્પદ ઉલ્લેખો કેમ થયા હશે તે કળાતુ નથી આશ્ચર્યોત્તીત વાત તો એ જણાય છે કે આ સાધન-સંપન્ન યુગમા પણ-જ્યારે જૈન દર્શનના મૌલિક ગ્રંથો મુદ્રિત દશામા ઉપલબ્ધ થાય છે ત્યારે પણ અને તે પણ વળી તેનું અવલોકન કર્યો બાદ એ દર્શનની રૂપરેખા આલેખનાર સાક્ષર તરીકે પદ્મતા શ્રીયુત નર્મદા શાકર દેવશાકર મહેતા બી એ, ‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ એ નામની તેમની કૃતિના પૂર્વાર્ધના ૧૦૫ મા પૃથમા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે —

“કાવને જાતલ કરી શેષ રહેલા દિગ્ગ્યાપી એટલે નાના મોટા થાય તેવા છે કાય વિનાના દ્રવ્યોને અસ્તિકાય એવું નામ આપવામા આવે છે અસ્તિકાય એટલે વસ્તુ છે (અસ્તિ) એવો જેના સબધમા નિર્દેશ થાય અને જે પ્રદેશ શકનારા (કાય) હોય તે અસ્તિકાય એટલે પદાર્થ કહીએ તો ચાલે પુદ્ગલ અમૂર્ત, બાકીના દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે સ્થૂલ આકૃતિવાળા છે”

જ્યારે ભારતીય વિદ્વાનો આ પ્રમાણે ભીંત જુલતા હોય એમ લાગે ત્યારે પાશ્ચાત્ય પદિ

૧ જન દર્શનની સમાલોચના કરના તેમનાથી આ જ એક જૂન યદ્ય હોય તો દર્શનાતરીય સિદ્ધાન્તના નિયમમા ભ્રમ થયો હદમત્ પ્રુથ આશ્રીને સાદર્શિક હોવાથી તે ક્ષતબ્ધ ગણાય કિન્તુ જૈન દર્શનના મૂળ પાચાશ્વ એટલું જ નહિ પણ તેના પર્વાય તરીકે ગણાતા એવા અનંકાતવાદનો પ્રતિવાદ યાને એનું ખડન પણ એના વારાવિક સ્વરૂપને અનુરૂપ નથી એ ખરેખર વધારે પડતી દર્શકત છે અનેકાતવાદનું જે સ્વરૂપ જૈન દર્શનને અભિમત નથી એવું એક કા પનિક સ્વરૂપ ઊભું કરી તેનું ખડન કરવાથી શો લાભ ?

અનેક તવાદ જેવા સર્વામાન્ય ગણાવા બાબક સિદ્ધાન્તની અવલીલના કરનારાઓ પેકી બાદરાયણ સૂત્ર ઉપર બાધ્ય લખનાગ, પૂર્ણ અભેદનાદી શ્રીશ કરાચાર્યનાં માયાવાદનું ખડન કરનારા તરીકે પ્રથમ ગણાતા અનિર્વચનીય વાદનો પ્રતિવાદ કરનારા, પૂર્ણતયા બેદાભેદવાદના અનુયાયી અને વિક્રમની દશમી શતાબ્દીના પૂર્વાધમા વિદ્યમાન શીલાસ્કેન્ડવાચાર્ય તેમજ વિસિદ્ધાન્તના પ્રધાન આચાર્ય, પ્રધાનત્રયી ઉપર વિરહ બાધ્ય લખનારા અને છ સ ૧૦૧૭ થી લગભગ છ સ ૧૧૩૭ સુધીના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા શ્રીનામાનુજસ્વામીનું પણ નામ નજરે પડે છે એનું શું કારણ હશે તેની મનેયણ કરવા મદ્દશ્રુતોને મારી સાદર વિરુદ્ધિ છે

૨ આ તો જૈન દર્શન પરતેની તેમની અનભિમતતાનો એક નમૂનો છે આના વિશેષ નમૂના એનો ઉત્તેજ કરવનું આ રચના નથી આકાશ, લોકાકાશ, અલોકાકાશ વગેરેનું જે ચિત્ર તેમણે આતેજ્યુ છે તે જેતા કોઇ પણ સહૃદય તટસ્થ સાક્ષરનું દિવ દુઃખાયા વિના રહેશે નહિ પ્રસ્તુતમા આપણે એટલું જ ઇચ્છું શું કે ‘ગુરુત્વ વર્નાક્યુનર સોસાધી’ તરફથી બીજી આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે જૈન દર્શન ‘સખધી સમગ્ર લેખનું ચોગ્ય પરિભાજન થાય તેવા પ્રગ્રથ કરવા તેના સચાવકો કૃપા કરે અને ‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ મા જે પ્રશ્નસાપત્ર ઉચ્ચજળ વિભાગે છે તેને કચકિત કરનારા આ ભાગની મહિનતા દૂર કરે

તોની સ્ખલના વિષે નિર્દેશ કરી આવા શાન્ત વિચારો વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ અને તેની સમાલોચના ન કરતા તેના ઉપર હાલ તુરંત તો પડેલો પાટી આગળ વધવું ઉચિત ગ્રમભય છે

કાળને સ્વતંત્ર પદાર્થ ન ગણતા તેને આ અધકાર ઔપચારિક ગણે છે એટલે એક દગ મૂળ પદાર્થોની સંખ્યા પાચની છે આ પાચેના સામાન્ય તવા વિશેષ ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી એમની વચ્ચે ગહેલી સમાનતા અને અસમાનતા નજરે પડે અર્થાત્ એમનું પરસ્પરનું સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય સ્પષ્ટ થાય એથી એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ પાચે દ્રવ્યો છે એ, અપેક્ષાએ ન એમનામાં સાધર્મ્ય છે એમ નહિ, કિન્તુ એ પાચે નિત્ય અને અવસ્થિત (ચિત્ર) પણ છે એ દ્રષ્ટિએ પણ એમનામાં સમાનતા છે તેમાં નિત્યનું લક્ષણ અધકાર નીચે સુચળ નિર્દેશ છે —

**परिणामान्तराप्तौ सत्यामप्यन्वयिनोऽंशादप्रच्युतरूपत्वं निरपद-
स्य लक्षणम् । (૨૦૨)**

અર્થાત્ અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જેના અન્વયી (મૂળ) અશનો વિનાશ ન થાય તે 'નિત્ય' કહેવાય છે^૧ અવસ્થિતનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

**‘कदाचिदपि पञ्चभूतार्थत्वं न व्यभिचरतीत्येवरूपत्वमवस्थितस्य
लक्षणम् । (૨૦૩)**

અર્થાત્ પાચની સંખ્યા કે ભૂતાર્થત્વની સાથે જેનો કદાપિ વ્યભિચાર થતો નથી તે 'અવસ્થિત' કહેવાય છે ભૂતાર્થત્વ એટલે સ્વતંત્ર અથવા અસંખ્યેય પ્રદેશ તેમજ અનાદિ પરિણામનો સ્વભાવ એવો અર્થ કહેવો^૨

જેન દર્શન કોઇ પણ પદાર્થને કૃત્રિમ નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય માનતું નથી, એથી કદીને તો પદાર્થને નિત્ય ઉપરાંત અવસ્થિત એવું વિશેષણ અપાય છે ચોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પારકાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું એ 'અવસ્થિતત્વ' છે અન્ય શબ્દોમાં

૧ આપણે ૩૪ માં પૂરતો જોઇ તથા તેમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સુ. ૩૦)માં નિત્યનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

“ तद्वायावय निरपदम् । ”

અર્થાત્ જે એના ભાવથી-ચેનાની જાનથી ચ્યુત ન થાય તે 'નિત્ય' છે

૨ સંખ્યાનો તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સુ. ૧)ના ભાષ્ય (પ. ૩૨૨)માં ઉપદેશ —

“ अस्थितानि च, न हि कदाचित् पञ्चभूतार्थत्वं च व्यभिचरन्ति । ”

૩ સંખ્યાનો તત્ત્વાર્થની જુદી રીતિ (પ. ૨૨૩)માં નિમ્ન-લિખિત પામી —

“अग्नौ वाचदग्निताया मय्यामपि धर्मादीनि न स्वतन्त्र-मूर्तार्थस्य ऐशेषिक-
लक्षणमनिवर्तते । अथवाऽनदृश्येवादिप्रदेष्टव्यानादिपरिणामस्यमाद्यता या भूतायेना
मूर्तताऽमूर्तता चेति । ”

કહીએ તો પોતપોતાના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ મ્યુત ન થયું એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પોતપોતાના સ્વરૂપમા કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થયું એ 'અવસ્થિતત્વ' છે. દાખલા તરીકે જીવરૂપ તત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્ય સ્વરૂપને તેમજ ચેતનાત્મક વિશેષ સ્વરૂપને કદાપિ ત્યજી દેતું નથી એ એનું નિત્યત્વ છે, જ્યારે ઉક્ત સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ અણ્વ તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે. એવી રીતે ધર્મ-તત્ત્વના સબધમા એ પોતાના દ્રવ્યાત્મક અસ્તિત્વાદિરૂપ સામાન્ય સ્વરૂપથી કે ગતિનિમિત્તારૂપ વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ મ્યુત થતું નથી એ એનું નિત્યત્વ છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય મટીને તે બાકીના કોઈ દ્રવ્યરૂપે પરિણમતું નથી એ એનું અવસ્થિતત્વ છે એ પ્રમાણે અન્ય તત્ત્વો માટે સમજી લેવું આશી ભેદ શકાય છે તેમ અવસ્થિતત્વથી એ દલિત થાય છે કે દ્રવ્યોની સખ્યામા ન્યૂનાધિકતા માટે અવકાશ નથી, જગત્ સદા પચાસ્તિકાયાત્મક જ છે તત્ત્વાર્થશાળા (૫ ૧૬૭) પ્રમાણે તો પ્રત્યેક પદાર્થના પ્રદેશની સખ્યા પ્રતિનિયત રહે છે તેનું પણ આ દ્વારા સૂચન થાય છે.

દ્રવ્યોને નિત્ય કહીને વિશ્વની આત્મતતા સૂચવી છે અને અવસ્થિત કહીને એમના પરસ્પર સ્પર્શ-મિશ્રણ માટે અવકાશ નથી એ સૂચિત કર્યું છે. અર્થાત્ બધા દ્રવ્યો પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપમા સ્થિત છે અને એક સાથે રહેતા છતાં પણ એક બીજાના સ્વભાવથી-લક્ષણથી અસ્પૃશ્ય રહે છે એથી કસીને તો આ વિશ્વ અનાદિ અનત પણ છે અને તેના મૂળ તત્ત્વોની સખ્યામા કદાપિ ફેર પડતો નથી.

એમ નિત્યત્વ અને અવસ્થિતત્વ એ બે ગુણો હરેક દ્રવ્યમા સમાન છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પરસ્પર સાધર્મ્ય છે તેમ આ પ્રત્યેક પૃથક્ હોવાથી કોઈ બ્યાવર્તક ધર્મ પણ હોવો જોઈએ-કોઈ વૈધર્મ્યસૂચક ગુણ હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરાય તો તે સાચું છે, કેમકે પુદ્ગલનું બાકીના દ્રવ્યોથી વૈધર્મ્ય સૂચવનાર ગુણ રૂપિત છે સ્પૃશ્ય સ્પર્શમા કહીએ તો પુદ્ગલ એ રૂપી દ્રવ્ય છે, જ્યારે બીજા બધા અરૂપી છે. અત્ર અરૂપિત્વથી કંઈ સ્વરૂપનો નિષેધ સૂચવવામા આવતો નથી, કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોને સ્વરૂપ તો અવશ્ય છે જ તેમ છતાં જો તેઓ સ્વરૂપથી રહિત છે એમ માનવામા આવે તો તે અશક્ય બની માફક કેવળ અભાવાત્મક જ દ્રવ્યો કહે આથી કરીને અહીં અરૂપિત્વથી રૂપ યાને મૂર્તિનો નિષેધ કરાયો છે. એટલે કે પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીના દ્રવ્યો અમૂર્ત છે. મૂર્તિથી રૂપ વગેરે સંસ્થાન-પરિણામ સમજાવો અથવા તો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનો સમુદાય બાજુવો નેત્રેન્દ્રિયથી અદૃશ્ય કરાતો ગુણ રૂપ છે રૂપનું રસ વગેરે સાથે સાહઅર્થ છે એટલે રૂપ, મૂર્તિ કે મૂર્તત્વનો અર્થ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ગુણ થાય છે. પુદ્ગલોના ગુણો ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે, વાસ્તે પુદ્ગલ મૂર્ત છે-રૂપી છે એ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય કે તેનો કોઈ પણ ગુણ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી, વાસ્તે તે અમૂર્ત યાને અરૂપી છે. અત્ર પરમાણુ વગેરેના દૃષ્ટાંતથી બ્યભિચાર આવતો નથી, કેમકે જો કે પરમાણુ વગેરે અતિસૂક્ષ્મ અનેક દ્રવ્યો અને તેના ગુણો ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થતા નથી, છતાં પણ તેમની વિશિષ્ટ પરિણમનરૂપ અવસ્થામા તેઓ જરૂર જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અદૃશ્ય થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે એટલે તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ રૂપી અથવા મૂર્ત જ છે અથવા તો વસ્તુતઃ પરમાણુ પણ રૂપાદિથી સુક્ત જ છે, જો કે આપણી જેવા હામરચને તેનો સાક્ષાત્કાર શક્ય નથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકા

શાસ્ત્રિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યોમા તો સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ પણ રૂપનો અસંભવ છે વળી તે ઠોઠ પણ અવસ્થામા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય અને તેમ નથી જ^૧ આથી કરીને એને ‘અરૂપી’ એવી અજ્ઞા અપાય છે

અત્ર એ ઉમેરીશુ કે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી એના સુષ્ણો તેમજ પર્યાયો ‘સુરુણ્ણ’ કહેવાય છે, જ્યારે બાકીના દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી એના સુષ્ણો અને પર્યાયો ‘અસુરુણ્ણ’ કહેવાય છે

જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને વ્યક્તિરૂપે અનેક છે તેમજ તે ક્રિયાશીલ પણ છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે તેમજ તે નિષ્ક્રિય છે એટલે કે એકવ્યક્તિત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ એ બે ધર્મો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનુ સાધર્મ્ય સૂચવે છે અને જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ વૈધર્મ્ય સૂચવે છે

અત્ર નિષ્ક્રિયત્વથી ક્રિયા-માત્રનો નિષેધ સમજવાનો નથી, કિન્તુ કેવળ ગતિ ક્રિયાનો બહિષ્કાર સમજવાનો છે, કેમકે પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદ અને વ્યવરૂપ પર્યાય-પરિણમન તો જૈન દૃષ્ટિને સમત છે આ સળધમા અચકારનુ શુ કહેવુ છે તે ધ્યાનમા આવે તે માટે તેમણે નીચે મુજબ સૂચવેલા ક્રિયાવત્ત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વના લક્ષણો જોઈ લઈએ —

કર્મઘન્યનિવન્ધનચેષ્ટાવિશેષરૂપત્વમ્, નિમિત્તદ્વયાપેક્ષત્વે સતિ દ્રવ્યસ્ય દેશાન્તરપ્રાપ્તિદેતુભૂતપર્યાયવિશેષરૂપત્વં વા ક્રિયાવત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ । તદભાવત્ત્વ નિષ્ક્રિયત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૪-૨૦૫)

અર્થાત્ કર્મના બધના કારણરૂપ એવી ચેષ્ટા તે ‘ક્રિયા’ છે અથવા બે નિમિત્તો મળતા દ્રવ્યનો દેશાંતરની પ્રાપ્તિમા કારણરૂપ જે પર્યાય ઉદ્ભવે છે તે ‘ક્રિયા’ છે આવી ક્રિયાનો જેમા અભાવ હોય તે ‘નિષ્ક્રિય’ કહેવાય છે

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જીવ અને પુદ્ગલો સિવાયના ત્રણ દ્રવ્યો એક એક વ્યક્તિરૂપ છે, જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલની સખ્યા તો વ્યક્તિરૂપે અનંતની છે આ વાતને અનુદક્ષીને અચકાર કહે છે કે—

દ્રવ્ય દ્વેષા-અદ્રવ્ય દ્રવ્યમ્, અનેકદ્રવ્યં દ્રવ્ય ચ । यस્ય સમાન-જાતીયદ્રવ્યાન્તર નાસ્તિ તદદ્રવ્યં દ્રવ્યમુચ્યતે । यस્ય સમાનજાતીય-દ્રવ્યાન્તરં સમસ્તિ તદનેકદ્રવ્યં દ્રવ્યં કખ્યતે, યથા જીવ-પુદ્ગલૌ ।

અર્થાત્ દ્રવ્યના અદ્રવ્યરૂપ અને અનેકદ્રવ્યરૂપ એમ બે પ્રકારે પડે છે તેમા જે દ્રવ્યનુ સમાન

ભતિવાળુ અન્ય દ્રવ્ય ન હોય તે ‘અદ્રવ્ય દ્રવ્ય’ કહેવાય છે, જેમકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ, જ્યારે જેનું સમાન ભતિવાળુ અન્ય દ્રવ્ય હોય તે ‘અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય’ કહેવાય છે, જેમકે જલ અને પુફ્ફગત

દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ—

દ્રવ્ય કહો કે પદાર્થ કહો તે એક જ છે અને એનું લક્ષણ આ ઉદ્દાસના પ્રારબ્ધમા પત્રમાં પૃષ્ઠમાં સૂચવાઈ ગયું છે, છતાં અત્ર દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરતી વેળા તેનું અન્ય લક્ષણ પણ સમજાવે છે એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી અચકાર તેનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે —

ગુણપર્યાયવત્ત્વ દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૬)

અર્થાત્ જે ગુણ અને પર્યાયથી સુક્ત હોય તે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે આ લક્ષણ યથાથ સંનજન્ય માટે ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણો તેઓ નીચે મુજબ સૂચવે છે —

સહભાવિત્વ ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૭)

ક્રમભાવિત્વ પર્યાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૦૮)

અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યની સાથે જ છે, તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે, જ્યારે જેની ઉત્પત્તિ ક્રમ અનુસાર છે તે ‘પર્યાય’ કહેવાય છે

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ—

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરિણમનશીલ હોવાથી પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણમે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે, અને એ શક્તિ દ્વારા જે પરિણામ ઉત્પન્ન કરાય છે તે ‘પર્યાય’ કહેવાય છે એટલે કે ગુણ એ કારણ છે અને પર્યાય એ ફાય છે કદેક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપ અનંત ગુણો રહેલા છે આ ગુણો વસ્તુતઃ મૂળ દ્રવ્યથી તેમ જ એક બીજાથી અવિભાજ્ય છે—અભિન્ન છે પ્રત્યેક ગુણરૂપ શક્તિના ભુદા ભુદા સમયમાં યતા ત્રૈકાલિક પર્યાયોની સખ્યા અનંતની છે દ્રવ્યના તેમજ એનો અશરૂપ શક્તિ-ઓના ઉત્પાદ અને વ્યય નહિ યતા હોવાથી તે નિત્ય યાને અનાદિ-અનંત છે, કિન્તુ બધા પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન અને નષ્ટ યતા હોવાથી તે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનિત્ય યાને સાદિ સાત છે, જેકે પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ અનંત છે વિશેષમાં કારણભૂત એક શક્તિ દ્વારા દ્રવ્યમાં યતો ત્રૈકાલિક પર્યાય-પ્રવાહ સંભવતીય છે દ્રવ્યમાં અનંત અનંત શક્તિ ઓથી તત્જન્ય પર્યાય-પ્રવાહ પણ અનંત જ એકી સાથે ચાલુ રહે છે જિન જિન્ન શક્તિ-જન્ય વિભવતીય પર્યાયો એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં મળી આવે છે ખરા, કિન્તુ એક શક્તિજન્ય જિન્ન જિન્ન સમયસાવી પર્યાયો એક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં હોતા નથી

આત્મા દ્રવ્ય છે, કેમકે એનામાં ચૈતન્ય વગેરે અનંત ગુણો છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શનરૂપ

વિવિધ ઉપયોગ વગેરે એના અનંત પર્યાયો છે એવી રીતે પુણ્નલ પણ દ્રવ્ય છે, કેમકે એનામા રૂપ વગેરે અનંત શુદ્ધો છે અને નીલ, પીત વગેરે વિવિધ વર્ણ વગેરે અનંત પર્યાયો છે જેમ આત્મા ચૈતન્યરૂપ શક્તિ દ્વારા ઉપયોગરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પુણ્નલ રૂપ-શક્તિ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન નીલ, પીત વગેરે પરિણામોને ભજે છે વળી જેમ ચૈતન્ય-શક્તિ આત્મ-દ્રવ્યથી અને આત્મગત અન્ય શક્તિઓથી પૃથક્ થઈ શકતી નથી તેમ રૂપ શક્તિ પુણ્નલ-દ્રવ્યથી અને તદ્ગત અન્ય શક્તિઓથી અલગ થઈ શકતી નથી જ્ઞાન, હર્શન આદિ ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી વિવિધ ઉપયોગોના ત્રૈકાલિક પ્રવાહના કારણરૂપ એક ચૈતન્ય-શક્તિ છે અને એ શક્તિના કાર્યરૂપ પર્યાય પ્રવાહ ઉપયોગાત્મક છે એવી રીતે પુણ્નલોમા પણ કારણભૂત એક રૂપ-શક્તિ છે અને નીલ, પીત આદિ વિવિધ વર્ણ પર્યાયોના પ્રવાહ તે એતુ કાર્ય છે આત્મામા ઉપયોગાત્મક પર્યાય પ્રવાહની યેઠે સુખ દુઃખના વેદનરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ, પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ વગેરે અનંત પર્યાય પ્રવાહ એક સાથે ચાલુ રહે છે આથી એમા ચૈતન્યની માફક તેને સંભતીય પર્યાય-પ્રવાહની કાળ્પનિક આનંદ, વીર્ય વગેરે એક એક શક્તિ માનવાથી અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે એવી રીતે પુણ્નલમા રૂપના પર્યાયના પ્રવાહની જેમ રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેના અનંત પર્યાયોના પ્રવાહો સદા ચાલુ રહે છે આથી પ્રત્યેક સંભતીય પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ માનવાથી પુણ્નલમા રૂપ-શક્તિની જેમ રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે આત્મામા ચૈતન્ય, આનંદ, વીર્ય વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ એક ચૈતન્ય-શક્તિના, આનંદ શક્તિના કે વીર્ય શક્તિના વિવિધ ઉપયોગ પર્યાયો, વિવિધ વેદના પર્યાયો કે વિવિધ પરાક્રમ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવતા નથી, કેમકે પ્રત્યેક શક્તિને એક સમયમા તો એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે આ પ્રમાણે પુણ્નલમા પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવે છે, કિન્તુ દાખલા તરીકે એક રૂપ શક્તિના નીનાદિ વિવિધ પર્યાયો કે એક રસ શક્તિના કટુ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો એક સમયમા થતા નથી જેમ આત્મા અને પુણ્નલ એ બંને દ્રવ્યો નિત્ય ■ તેમ એની ચૈતન્યાદિ અને રૂપાદિ શક્તિઓ પણ નિત્ય છે, પરંતુ ચૈતન્યજન્ય ઉપયોગ પર્યાય અને રૂપજન્ય નીલાદિ પર્યાય નિત્ય નથી, કિન્તુ તે સદા ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ હોવાથી વ્યક્તિશ અનિત્ય છે, એકે ઉપયોગ પર્યાય પ્રવાહ અને રૂપ પર્યાય પ્રવાહ તો ત્રૈકાલિક હોવાથી નિત્ય છે

અનંત શુદ્ધોના અખંડ સમૂહ તે જ દ્રવ્ય છે તેમ છતાં આત્માના ચૈતન્ય, આનંદ, વીર્ય વગેરે પરિમિત શુદ્ધોની જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મરચો કલ્પના કરી શકે છે, બધા શુદ્ધો તેમની કલ્પના ગમ્ય નથી એવી રીતે પુણ્નલના પણ રૂપ, રસ વગેરે કેટલાક જ-પારમિત જ શુદ્ધો કલ્પનામા આવે છે, નહિ કે બધા આતુ કારણ એ છે કે આત્મા અથવા પુણ્નલ દ્રવ્યના સમસ્ત પ્રકારના પર્યાય પ્રવાહો વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના બાહ્યી શકાય તેમ નથી જે જે પર્યાય પ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિ વડે જ્ઞેય છે, તેના તેના કારણરૂપ શુદ્ધોના વ્યવહાર કરાય છે આથી એ શુદ્ધો વિકલ્પ્ય છે આત્માના ચૈતન્ય, આનંદ, આનંદ, વીર્ય વગેરે વિકલ્પ્ય અને પુણ્નલના રૂપાદિ વિકલ્પ્ય શુદ્ધો વિચાર અને વાણીમા અવતરી શકે છે, બાકીના બધા અવિકલ્પ્ય છે અને તે તો કેવળ કેવલિ-ગમ્ય છે

ત્રૈકાલિક અનત પર્યાયો અને તેમના એક એક પ્રવાહના કારણરૂપ એક એક શક્તિ (શુણ) એવી અનત શક્તિઓનો સમૂહ દ્રવ્ય છે એ કથન લેહસાપેક્ષ સમજવું અલેહ દૃષ્ટિએ વિચારતા તો પર્યાય પોતપોતાના કારણરૂપ શુણસ્વરૂપી છે અને શુણ દ્રવ્યસ્વરૂપી છે આથી કરીને દ્રવ્ય શુણ પર્યાયાત્મક જ કહેવાય કોઈ પણ દ્રવ્યમા જેટલા શુણો હોય તે બધા તેની જ માલીકીના હોય તેમ નથી અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્યમા કેટલાક સાધાગુણ એટલે બીજા બધા દ્રવ્યોમા હોય તેવા અને કેટલાક અસાધારણ અર્થાત્ તેના સિવાયના દ્રવ્યોમા ન હોય તેવા શુણો હોય છે આનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે આટલે સુધીનું દ્રવ્યનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૫, સુ ૩૭)ના વિવેચનને આભારી છે

દ્રવ્યોના સામાન્ય શુણો—

(૧) ^૧અસ્તિત્વ, (૨) ^૨સ્તુત્વ, (૩) ^૩દ્રવ્યત્વ, (૪) ^૪પ્રમેયત્વ, (૫) ^૫અશુરેવધુત્વ, (૬) ^૬પ્રદેશત્વ, (૭) ^૭ચેતનત્વ, (૮) ^૮અચેતનત્વ, (૯) ^૯મૂર્તત્વ અને (૧૦) ^{૧૦}અમૂર્તત્વ એ દશ શુણો પૈકી આઠ આઠ શુણો પ્રત્યેક દ્રવ્યમા હોય છે, કેમકે કયા તો કોઈ પણ દ્રવ્ય ચેતન હોઈ શકે કે જડ તેમજ તે મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત એટલે આ પ્રમાણેના બે શુણો ઉપરાંત તેમા અસ્તિત્વાદિ છ શુણો રહેલા છે

દ્રવ્યોના વિશેષ શુણો—

(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ, (૪) વીર્ય, (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ, (૯) ગતિહેતુત્વ, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ, (૧૧) અવગાહનહેતુત્વ, (૧૨) ^{૧૨}વર્તનાહેતુત્વ, (૧૩) ^{૧૩}ચેતનત્વ, (૧૪) અચેતનત્વ, (૧૫) મૂર્તત્વ અને (૧૬) અમૂર્તત્વ એ દ્રવ્યોના સોળ વિશેષ શુણો છે આ પૈકી જીવમા પહેલા ચાર તેમજ ૧૩ મા અને ૧૬ મા એ અકલાળા બે એમ એકદર છ શુણો છે, પુદ્ગલમા પાચમાથી આઠમા સુધીના તેમજ ચૌદમા અને પદરમા એમ કુલે છ શુણો છે, ધર્માસ્તિકાયમા ૬, ૧૪ અને ૧૬ એ અકલાળા ત્રણ શુણો છે, અધર્માસ્તિકાયમા ૧૦, ૧૪ અને ૧૬ એ અકલાળા ત્રણ, આકાશાસ્તિકાયમા ૧૧, ૧૪ અને ૧૬ એ અકલાળા ત્રણ, અને કાળમા ૧૨, ૧૪ અને ૧૬ એ અકલાળા ત્રણ શુણો છે

દ્રવ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવો—

(૧) ^૧અસ્તિત્વ, (૨) ^૨નાસ્તિત્વ, (૩) નિત્યત્વ, (૪) અનિત્યત્વ, (૫) ^૫એકત્વ,

૧ સદૃશ્યતાને બંધાર ૨ સામાન્ય-વિશેષાત્મકતા, જાતિ-મકિતપણું ૩ પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત થવું તે દ્રવ્ય છે અને આ એનો ભાવ છે ૪ પ્રમાણના વિવરણ હોવું તે ૫ સૂક્ષ્મ, વચનથી અનોખર, કેવલિ-ગમ્ય અને આગ્રાગ્રાણ એવો આ શુણ ૩ ૬ આ અનુભવરૂપ છે અને સંક્રિયારૂપ છે, ક્રિયા નહીં મન, વચન અને કાયામા અન્વિત થઈ વર્તે છે ૭ જુઓ ૫ પૃષ્ઠ ૬

૮ ચેતનતાદિ ચાર શુણોને તો ઉપર સામાન્ય તરીકે જોવાબાજી છે, છતાં એનો અત્ર વિશેષ તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરવો તે શુ બાજબી છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સ્વચ્ચતિની અપેક્ષાએ આ શુણો સામાન્ય છે, બ્યારે વિજ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ તો એ વિશેષ છે

૯ સ્વભાવોના શુણ અને પર્યાયોમા અતર્કાત ચણેનો સમજવો, નહિ તો દ્રવ્યના લક્ષણમા તેનો પૃથક્ ઉદ્દેશ્ય થાન ૧૦ સ્વભાવથી ૧૧ પરભાવથી ૧૨ વિવિધ ધર્મોના આધાર હોવાથી એક સ્વભાવતા

(૬) ૧અનેકત્વ, (૭) ૨લેહત્વ, (૮) ૩અલેહત્વ, (૯) ૪લઘ્યત્વ, (૧૦) ૫અઘ્યત્વ અને (૧૧) ૧પરમત્વ એ અગ્યાત્વ સામાન્ય સ્વભાવો છે, જ્યારે (૧) ચેતનત્વ, (૨) અચેતનત્વ, (૩) મૂર્તત્વ, (૪) અમૂર્તત્વ, (૫) એકપ્રદેશત્વ, (૬) અનેકપ્રદેશત્વ, (૭) વિભાવત્વ, (૮) શુદ્ધત્વ, (૯) અશુદ્ધત્વ અને (૧૦) ઉપચરિતત્વ એ દશ વિશેષ સ્વભાવો છે

શુણુ અને સ્વભાવમા તકાવત—

અત્ર સ્વભાવ તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી કોઈક તો શુણુ તરીકે પણ ગણાવેલ છે એટલે એ બે વચ્ચે સર્વથા તકાવત હોય એમ તો જણાતુ નથી, પરંતુ જેનો શુણુ તેમજ સ્વભાવ તરીકે એટલે કે ઉભય કોટિમા ઉલ્લેખ થયો નથી, તે તત્ત્વ દ્વિષ્ટ ફેકતા આ બેમા કઈક અતર હોય એમ ભાસે છે આ ઉપરથી ફક્ત યતા અનુમાન પરત્વે એટલું જ નિવેદન કરવાનું કે સ્વભાવ શુણુ અને પર્વાયથી પૃથક્ નથી, એનો આ બેમા અતર્ભાવ થાય છે, પરંતુ વિશેષતા એ છે કે શુણુ શુણીમા જ છે—શુણુમા રહેતો નથી, જ્યારે સ્વભાવ શુણુ અને શુણી એ બેમા રહે છે, એમકે શુણુ કે શુણીની જે પરિણતિ છે તે જ ‘સ્વભાવ’ છે

જીવાદિના સ્વભાવોની સખ્યા—

ઉપયુક્ત સ્વભાવો પૈકી જીવ, ધર્માસ્તિકાય ઇલાદિના કેટલા કેટલા સ્વભાવો છે તે નિગન-લિખિત પંથ ઉપરથી એક શકાય છે —

“ एकविंशतिर्भावाः स्युर्-जीव-पुद्गलयोर्मताः ।

धर्मादीनां पण्डश स्युः, काले पञ्चदश स्मृताः ॥ ”

અર્થાત જીવ અને પુદ્ગલ એ પ્રત્યેકના એકવીસ એકવીસ સ્વભાવો છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સોળ સોળ અને કાળના પંદર સ્વભાવો છે એટલે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણમા ચેતનત્વ, મૂર્તત્વ, વિભાવત્વ, અશુદ્ધત્વ અને ઉપચરિતત્વ એ પાંચ સ્વભાવો નથી જ્યારે કાળમા આ પાંચ ઉપરાંત બહુપ્રદેશત્વ પણ નથી

પુદ્ગલાદિના પ્રદેશોની સખ્યાનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એના સ્વધાદિ વિભાગોનું અવલોકન કરી લઈએ તોમા ‘સ્કંધ’ ગ્રાહનો અર્થ ધ્યાનમા આવે તે માટે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા જે નિગન-લિખિત વ્યુત્પત્તિ આપી છે તે વિચારીએ —

“ स्कन्दन्ति-शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन घीयन्ते च-पुचन्ति पुद्गलचटने-
नेति स्कन्धाः ”

૧ જેમ સદ્ભાવી સ્વભાવોનો એકરૂપે આધાર (સમાનાધિકરણતા) તે એકસ્વભાવ છે તેમ એકમા અનેક સ્વભાવોનો સદ્ભાવ તે અનેકસ્વભાવના છે જેમકે મૃતકાના રથાસ વગેરે અનેક દ્રવ્ય-પ્રવાહ છે ૨ સગા, સખ્યા વગેરેના બેદથી શુણુ, શુણી, પર્વાય, પર્વાયોનો ભેદ ૩ અભેદ વૃત્તિ જે લક્ષણ છે તે અભેદ ભાવના છે ૪ અનેક કાર્ય કારણ શક્તિ જે અવરિષ્ઠ દ્રવ્ય છે તેનો આવિર્ભાવ ૫ તથા કાળમા પર દ્રવ્યો સાથે મળેલું હોવા છતાં પર સ્વરૂપાકાર ન જનવું તે ૬ જે દ્રવ્યમા જે પારિણામિક ભાવ પ્રધાન છે તે પરમભાવ સ્વભાવ છે, જેમકે ગાનરંગરૂપી આત્મા

છ ‘દ્રવ્યશુણુ પચાવના રાસ મ. શુદ્ધત્વનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રત્ય-વરમા એકપ્રદેશત્વનો નિર્દેશ છે

અર્થાત્ પુદ્ગલના વિચટનથી-વિખેરાઈ જવાથી જે સૂકાઈ જાય છે અને પુદ્ગલના ચટનથી-ભરા-વાથી જે પોષાય છે તે 'સ્કંધ' કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુદ્ગલ સિવાય અન્ય દ્રવ્યોના સ્કંધો હોઈ શકે નહિ આથી તો 'મહાપુરુષોએ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોમા 'સ્કંધ' નો વ્યવહાર સ્વીકાર્યો નથી પણુ જે કેટલાક માને છે તે અપેક્ષા અનુસાર સમજવો જેમકે નવતત્ત્વની નીચે મુજબની—

“ ધમ્મા-ડધમ્મા-ડડગાસા, તિયતિયમેપા તહેવ અહ્ઘા ય ।

સંધા દેસ પપ્પસા, પરમાણુ અજીવ ચડદસહા ॥ ૮ ॥ ”

—શ્રીહેવેન્દ્રસંસ્કૃત આઠમી ગાથાની ૨૪૮૧મા ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધોના નિર્દેશ છે જેમકે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેકના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો છે, એમા કાળનો એક ભેદ અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદો ઉમેરતા અજીવના ચૌદ ભેદો થાય છે ચૌદ રત્નજી પ્રમાણુત્તમક સમગ્ર લોકને વ્યાપીને રહેલો વજાકાર એવો જે ધર્માસ્તિકાય છે તે 'ધર્માસ્તિકાય-સ્કંધ' જાણવો ચૌદ રત્નજી જેવડા સપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી રહેલો અને વજાના આકારવાળો જે અધર્માસ્તિકાય છે તે 'અધર્માસ્તિકાય-સ્કંધ' સમજવો અનત યોજન પ્રમાણનો આકાશનો જે ગોળો છે તે 'આકાશાસ્તિકાય-સ્કંધ' જાણવો ૪

ધર્માસ્તિકાય અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી જોકે જોના વિભાગ જુદો પડી શકતો નથી તોપણુ તેના કક્ષિત વિભાગને 'દેશ' સહા આપી શકાય જેમ આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતાં ઘટા-કાશ, પટાકાશ ઇત્યાદિ ખંડ-આકાશનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ધર્માસ્તિકાય પરત્વે ઘટધર્માસ્તિકાય, પટધર્માસ્તિકાય એવો વ્યવહાર મળવે છે એટલે કે ઘટધર્માસ્તિકાયાદિ ધર્માસ્તિકાયના દેશો છે દેશ, ખંડ અને વિભાગ એ એકાર્થક ॥ અને સ્કંધની અપેક્ષાએ તે જ સ્કંધનો તેનાથી ન્યૂન વિભાગ તે 'દેશ' ॥ આથી કરીને સપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાયની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિક-

૧ વાયકવર્મ શ્રીઉમાસ્વામિ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૨૫)ના “ અજીવ સ્કંધાદ્ઘા ” એ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલના અણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદો પાડે છે, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયાદિના

૨ છાયા—

ધર્મા-ડધર્મા-ડડગાસાન્નિકાન્નિકમેવાસ્તયેવાદ્ઘા ચ ।

સ્કંધા દેશા પ્રદેશાઃ પરમાણ્વોડજીવજતુર્યશ્ચા ॥

૩ જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસમૂહનો દ્વિતીય વિભાગ (૫ ૯) વળી અવલોકો દ્રવ્યલોક પ્રકાશ (સ ૨, મો ૧૦)ગત નિગન-વિખિત ઉત્તેજ—

“ નવતત્ત્વવાયચૂરો તુ ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મક લોકે સકલોડપિ યો ધર્માસ્તિકાય સ સર્વ સ્કંધ કથ્યતે । ”

૪ નાનામા નાના અણુ ॥ અસખ્યાતમા ભાગ જેવડા અણુ માદીને તે મોટામા મોટા ચૌદ રત્નજી પ્રમાણુક ભેદ જેવડા અણુ 'અજીવ-સ્કંધ' જાણવો

કાય, એ પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિકાય એમ છેક એ પ્રદેશવાળા ધર્માસ્તિકાય સુધીના અસખ્ય વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય એટલે કે 'પ્રતિબદ્ધ દેશની (જુઓ પૃ ૫૫૮) અપેક્ષાએ 'ધર્માસ્તિકાય-દેશ' એવી સજ્ઞા સલાવે છે આ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય માટે તેમજ જીવાસ્તિકાય માટે પણ મમજી લેવું આકાશાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો હોવાથી એના અસખ્યને બદલે અનંત વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય તેમા એક પ્રદેશથી ન્યૂન એવા આકાશાસ્તિકાયથી માંડીને દ્વિપ્રદેશી આકાશાસ્તિકાયસુધીના બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલા સર્વ વિભાગો 'આકાશાસ્તિકાય-દેશ' કહેવાય

નવતત્ત્વના શ્રીઅભયદેવસૂત્રિત લાખ્યમા દેશનું સ્વરૂપ દર્શાવતા કહ્યું છે કે—

“ ‘લોગહર્વં જ ત, નેય ધમ્મત્થિકાયસન્નાપ ।

દેસો પુણ તસ્સેવ, ય વિવક્ષયા દોઢ અઢાર્હ ॥૩૧॥ ”

અર્થાત્ (માછલાઓને જેમ જળ અપેક્ષાકાંચરૂપ છે તેમ ગતિ-પરિણામની સમુપ રહેલા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિમા કારણરૂપ, અસખ્ય પ્રદેશવાળા તેમજ) લોકને ંયાપીને રહેલા એવા દ્રવ્યને 'ધર્માસ્તિકાય' જાણવું એ દ્રવ્યની જ અપેક્ષા આશ્રીને કરાયેલા અડધા વગેરે વિભાગો તે 'દેશ' છે જેના કોઈ પણ હિસાબે ભાગ ન થઈ શકે એવો એટલે કે નિર્વિભાગ તેમજ મૂળ દ્રવ્ય માથે સલગ્ન એવો જે દ્રવ્યનો અગ તે 'પ્રદેશ' કહેવાય છે 'પ્રદેશ' એટલે પ્રકૃષ્ટ દેશ યાને ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ પ્રદેશ કરતા કોઈ પણ નાનો વિભાગ કદાપિ હોઈ શકે નહિ અર્થાત્ છેલ્લામા છેલ્લો—અતિમ વિભાગ તે 'પ્રદેશ' છે ધર્માન્તિકાયાદિનો એવો બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલો વિભાગ તે તેનો 'પ્રદેશ' સમજવો

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયથી માંડીને તે આકાશાસ્તિકાય સુધીના ત્રણે દ્રવ્યોના ત્રણ ત્રણ લેહો વિચાર્યા આપણે પદ્મમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ કાળ એ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ નથી, મતાતર પ્રમાણે તો એ દ્રવ્ય જ નથી, એ તો પાત્ર દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે એટલે કે ઔપચારિક દ્રવ્ય છે તો પછી એને વિષે સ્કંધ અને દેશની કલ્પના સલાવતી જ નથી. હવે પુદ્ગલ-લાગ્નિકાયના સ્કંધાદિ આ લેહો વિષે જીહાપોહ કરીશું તેમા એ વાત તો સુવિદિત છે કે કોઈ પણ પદાર્થનો આખો ભાગ કે જે અનેક અણુ મળીને થયો હોય તે તે પદાર્થનો 'સ્કંધ' છે અનેક અણુ મળીને એમ કહેવાથી પરમાણુને સ્કંધ કહેવાનો અનુચિત પ્રસંગ જોલો થતો અટકી જાય છે અખંડિત મોઢક, અખંડ મૌકિતક એ સ્કંધો છે આથી આકાશના એક પ્રદેશથી માંડીને તે તેના અસખ્ય પ્રદેશ-સપૂર્ણ આકાશ જેવડી અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલ-વિભાગો 'પુદ્ગલ-સ્કંધ' કહેવાય છે

[illegible]

(૫ ૧૧૪)મા કસી છે

નજરે પડે છે આ તકાવતને લઈને પુફગલ સ્કધના નાના મોટા બધા અશોને ‘અવયવ’ કહેવામાં આવે છે, અવયવનો અર્થ જુદો થતો અશ એવો થાય છે

અત્ર કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે પરમાણુના વિભાગ થઈ શકતા નથી એથી કરીને તે અમૂર્ત દ્રવ્ય કહેવાય તો તે અસબદ્ધ પ્રભાષ છે, કેમકે તે પુફગલરૂપ હોવાથી-રૂપી હોવાથી તે ‘મૂર્ત’ જ છે, જોકે પરમાણુ પરિમાણ સૌથી નાનામાં નાનું હોવાથી એના વિભાગ ‘માટે’ અવકાશ રહેતો નથી, એ જાતે જ સ્વભાવથી કેવળ અવિભાજ્ય અશ છે

વિશેષમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે દ્રવ્ય વ્યક્તિરૂપે જ પરમાણુના વિભાગ પડતા નથી, બાકી પર્યાયરૂપે તો તેના જરૂર વિભાગો પડે છે-એને પર્યાયરૂપ અશો છે જ, કેમકે એક જ પરમાણુ વ્યક્તિમાં રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે અનેક પર્યાય છે અને તે બધા એ દ્રવ્યના ભાવરૂપ અશો જ છે એથી કરીને એક પરમાણુ-વ્યક્તિનો દ્રવ્ય-પરમાણુ એક જ હોવા છતાં એના ભાવ પરમાણુઓ (પર્યાયો) તો અનેક છે જ

આ પ્રમાણે આપણે અણુવના ચૌદ પ્રકારો જોયા હવે કયા દ્રવ્યના કેટલા પ્રદેશ છે ધર્માદિનો ઉલ્લેખ કરી, અણુના પ્રદેશોના સંકેષ અને વિકાસ પરત્વે અથકાર જે ઉલ્લેખ કરે છે તેની નોંધ લઈશું

જીવાસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોની સંખ્યા—

પ્રદેશ એ એવો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અશ છે કે એના બીજા અશોની કલ્પના કરવા સર્વજ્ઞ પણ સમર્થ નથી આથી તો આ ‘નિરશ અશ’ કહેવાય છે પાચ અસ્તિકાયો પૈકી પ્રત્યેકના આવા નિરશ અશોની ચાને પ્રદેશોની સંખ્યા એક સરખી નથી, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન છે જેમકે જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પ્રત્યેકના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે, જ્યારે આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતની અને પુફગલાસ્તિકાયના પ્રદેશોની સંખ્યા સંખ્યાતની, અસંખ્યાતની, અનંતની અને અનંતાનંતની પણ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વ્યક્તિરૂપે એક એક જ છે એ બંને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મતમ અશોની કેવળ બુદ્ધિ ઠાતા કલ્પના કરાય છે, પરંતુ એ પૈકી એક પણ આવો અશ મૂળ દ્રવ્યથી જુદો પડી શકે તેમ નથી જીવાસ્તિકાય તો વ્યક્તિરૂપે એક નહિ પણ અનંત છે પ્રત્યેક જીવ-વ્યક્તિ એક અખંડ વસ્તુ છે અને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની પેઠે એના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે આકાશાસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિરૂપે એક જ છે એ બીજા બધા દ્રવ્યોથી મોટો છે એના જેવડો પણ કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી એ જેવડો મોટો સ્કધ છે કે એના પ્રદેશોની સંખ્યા અનંતની છે પુફગલાસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિ રૂપે એક જ નથી એવી તો અનેક ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી એ સર્વના પરિમાણમાં તકાવત છે આ પ્રમાણેની પુફગલ-સ્કધોની અનિયતતા હોવાથી અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે તે નિયતરૂપ નહિ હોવાથી કોઈ પુફગલ-સ્કધ

બે પ્રદેશનો, તો કોઈ ત્રણનો એમ કોઈ મ ખ્યાત પ્રદેશનો, વળી કોઈક અસખ્યાત પ્રદેશનો, કોઈક અનત પ્રદેશનો અને કોઈક તો અનતાનત પ્રદેશનો પણ હોય છે અનતાનત પરમાણુ એનો બનેલો અને અન્ય પુદ્ગલ-સ્ક ધોની અપેક્ષાએ મૌથી મોટો એવો પુદ્ગલ-સ્કધ ' અચિત્ત મહાસ્કધ ' કહેવાય છે અને એના જ પ્રદેશોની સખ્યા અનતાનતની છે

દ્રવ્યોના સ્થિતિ-ક્ષેત્રો—

જગત પચારિતકાયરૂપ છે આથી એ રૂપન મુર છે કે આ પાચ અસ્તિકાયોનો કોઈ આધાર માને સ્થિતિ-ક્ષેત્ર છે કે નહિ ? જો હોય તો તે આ પાચેથી ભિન્ન છે કે આ પાચમા કોઈ એક દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે આકાશ એ આધારરૂપ છે અને બાકીના દ્રવ્યો આધેયરૂપ છે વિશેષમા આધેયરૂપ ચાર દ્રવ્યો પણ સ પૂર્ણ આકાશમા મ્હેતા નથી તેઓ તો આકાશના અમુક પરિમિત વિભાગમા જ રહે છે આવા જો વિભાગમા તેઓ રહેવા છે તે વિભાગને ' લોકાકાશ ' કહેવામા આવે છે લોકોનો અથ જ પાચ અસ્તિકાય છે, જોકે ઘણી વાર એથી કેવળ જીવોનો મમૂહ સમજવામા આવે છે 'લોકાકાશની જહાર ચારે તરફ કેવળ અનત આકાશ વિદ્યમાન છે એમા આકાશ મિવાય અ ય કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી તેમજ કોઈ અન્ય પદાર્થના ગમન કે સ્થિતિ માટે સ્થાન નથી આવા આકાશના વિભાગને 'અલોકાકાશ' કહેવામા આવે છે અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે જેમ મનુષ્ય-ક્ષેત્રને બાકીના ક્ષેત્રોથી વિભક્ત કરનાર ' માતૃષોત્તર ' પર્વત છે તેમ લોકાકાશને અલોકાકાશથી વિભક્ત કરનાર કોઈ પહાડ, કોટ કે ડિવાલ નથી, કિન્તુ આ બે વિભાગોની કલ્પના બુદ્ધિને આભારી છે—ધર્મસ્થિતકાય અને અધર્મસ્થિતકાય દ્રવ્યોના સળધથી છે જ્યાં એ બે દ્રવ્યોનું અને અત એવ જીવ અને પુદ્ગલનું પણ અસ્તિત્વ નથી તે આકાશ ' અલોક ' છે અને બાકીનો ' લોક ' છે

જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ દ્રવ્યોની પેઠે જોકે પુદ્ગલનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર લોકાકાશ જ છે, તો પણ પુદ્ગલના પરિમાણની વિવિધતા આશ્રીને તેનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર એકરૂપ નથી, કિન્તુ જુદી જુદી બાતનું છે એટલે કોઈ પુ જન લોકાકાશના એક પ્રદેશમા, તો કોઈ બેમા છે તો કોઈ છક સ પૂર્ણ લોકાકાશના અમખ્ય પ્રદેશોમા પણ રહે છે અનતાનત પરમાણુ વાળો અચિત્ત સ્કધ પણ લોકાકાશના અસખ્યાત પ્રદેશોમા રહેલો છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પુદ્ગલોના આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની મ ખ્યા આધેયરૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુઓની મ ખ્યાથી ન્યૂન કે બરાબર હોઈ શકે છે, પરંતુ તેથી અધિક તો હોતી નથી જ એથી કરીને એક પરમાણુ એક સરખા આકાશ-પ્રદેશમા રહે છે દ્રવ્યલૂક યાને બે પરમાણુનો બનેલો પુદ્ગલ બે પ્રદેશોમા તેમજ એક પ્રદેશમા પણ રહી શકે છે એવી રીતે ત્રણલૂક સ્કધો ત્રણથી માકીને એક પ્રદેશ સુધીમા રહી શકે છે એ પ્રમાણે ચતુરલૂકથી જ ખ્યાતાલૂક સ્કધો મા' ઘટાવી લેવું અસખ્યાતાલૂક સ્કધ એક પ્રદેશથી માકીને તે વધારેમા વધારે પોતાની બરાબરના અસખ્યાત સખ્યાવાળા પ્રદેશોમા રહી શકે છે અનંતાલૂક તેમજ અનતાન તાલૂક સ્કધો પણ એકથી લઈને અધિકમા અધિક અસખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમા રહી શકે છે એટલે કે પ્રત્યેક અસખ્યાતા-

હુક માટે અમ ખચ જ પ્રદેશ હોવા જોઈએ એવો નિયમ નથી વળી અનંતાહુક કે અનંતાનતા હુક માટે તો અનંત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની જરૂર નથી જ એની સ્થિતિ માટે વધારેમા વધારે'લોકા કાશના અસખ્યાત પ્રદેશો પર્યાપ્ત છે આ પ્રમાણે અનંતાનંત મૂર્ત પુદ્ગલ લોકાકાશમા સિ માઈ જાય છે તેનું કારણ તેની સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમવાની શક્તિ છે જ્યારે આ શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે અનંતાનંત પરમાણુ અને અનંતાનંત વ્યક્તિ ત્યાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે જેમકે એક જ સ્થાનમા હજાર દીવાઓનો પ્રકાશ પરસ્પર વ્યાધાત પામ્યા વિના સમાઈ જાય છે^૧ પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવા છતાં જ્યારે સૂક્ષ્મત્વ-પરિણામરૂપ અવસ્થા ભોગવતુ હોય છે ત્યારે તે કોઈને વ્યાધાતરૂપ નીવડતું નથી તેમજ તેને પણ કોઈ વ્યાધાત પરમાણુ રાકતું નથી એ તો જ્યારે પુદ્ગલ સ્વેદભાવમા પરિણત હોય છે ત્યારે જ વ્યાધાત માટે અવકાશ રહે છે

આ પ્રમાણે આપણે જીવ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો માટેના આધાર-ક્ષેત્ર વિષે ચથામનિ વિચાર કર્યો છે એટલે હવે જીવ વિષે પણ વિચાર કરી લઈએ મૌથી પ્રથમ તો બે વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે (૧) જૈન દષ્ટિ અનુસાર જીવનું પરિમાણ આકાશની જેમ મર્ગવ્યાપક નિમીત્ત પરમાણુની પેઠે અણુ જેવડું પણ નથી એટલે કે તે મધ્યમ છે, અને (૨) જીવની સખ્યા એક નહિ પણ અનંતની છે આ પ્રમાણે જ્યારે મધ્યમ પરિમાણવાળા જીવો છે એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે શરીરાવશિષ્ટન જીવોના પરિમાણમા ન્યૂનાધિકતા છે તો પછી તેમના આધારભૂત ક્ષેત્રોના પરિમાણમા પણ ન્યૂનાધિકતા હોય એ દેખીતી વાત છે, અલગત, મમ્મૈ જીવ-રાશિની અપેક્ષાએ તો જીવ-દ્રવ્યનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર મ પૂર્ણ લોકાકાશ જ છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક જીવ-દ્રવ્યનું આધાર-ક્ષેત્ર નાનામા નાનું અને મોટામા મોટું કેટલું હોઈ શકે છે? જૈન શાસ્ત્ર આનો ઉત્તર એ આપે છે કે એક જીવનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર નાનામા નાનું અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું અને મોટામા મોટું તે મ પૂર્ણ લોકાકાશ જેવડું હોઈ શકે છે મોટામા મોટું ક્ષેત્ર તો કેવલિ-સમુદ્ધાત આશ્રીને જ છે એ વાત આપણે ૪૫૨મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ

આ ઉપરથી એ વાત ફક્ત યાય છે કે જીવ-દ્રવ્યનું નાનામા નાનું સ્થિતિ-ક્ષેત્ર અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગજેવડા લોકાકાશના ખડ જેટલું છે કે જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસંખ્યાતમા જ ભાગ છે જે જીવનું આવડું ક્ષેત્ર છે તેનું જ કાલાતરે અથવા એ જ સમયમા તે અન્ય ઘોઈ જીવનું આધાર-ક્ષેત્ર આથી બમણું, ત્રણ ગુણુ કે વધતા વધતા ક્યારેક અસંખ્યાત ગુણુ પર તુ લોકાકાશના તો સંખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે, કેવલિ-સમુદ્ધાત આશ્રીને તો મમ્મૈ લોકાકાશ જેટલું હોય છે

જૈન દર્શનનું મતવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સખ્યા અસંખ્યાતની છે આ અસંખ્યાતના જુદા જુદા અસંખ્યાત પ્રકારો અત્ર ન સમજતા તે સર્વ જીવો આશ્રીને પ્રદેશોની સખ્યા એક સરખી જ સમજવાની છે અર્થાત પ્રદેશની મખ્યાની અપેક્ષાએ તો યથા જીવો સરખા જ છે

૧ આ સંજ્ઞામા લગવતી (સ ૧૩, ઉ ૪, સ ૪૮૧)ની જ્ઞાતિના ૬૦૮મા અને ૬૦૯મા પત્રમા એમ પણ કહ્યું છે કે ઔપધીના મદિમાથી એક કર્ષ પ્રમાણ પારામા મો કર્ષ જેટલું સોનું સંખ્ય છે અને તેમ છતાં એનું નજન એક કર્ષથી વધારે થતું નથી વળી ઔપધીના સંખ્યથી પારાને નિ સોનાને છૂટા પાડતા મો કર્ષ જેટલું સોનું અને એક કર્ષ જેટલો પારો મળી રહે છે આ દૃષ્ટિકોણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કેવી રીતે સમજાય શકે તે વિચારના જેવ છે

આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યા અસખ્યાત હોવાથી તે આકાશી ન દર્શાવી શકાય, કિન્તુ પર્યોપમા-દ્વિની પેઠે તે તેનું સ્વરૂપ આલેખી શકાય તેમજ વળી જે અસખ્યાતના અુખ્ય નવ પ્રકારો છે તે પૈકી તેનો અસુક પ્રકાર છે કે અસુક બે પ્રકારોની વચ્ચે તેનો સમવેશ થાય છે એવો તો જરૂર નિર્દેશ કરી જ શકાય તેમ છે તેને વિષે આવો કથો ઉદ્ભવે છે કે? જો ન હોય તો સમગ્ર જીવો તુલ્ય પ્રદેશ-વાળા છે એમ માનતા બધા પડશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો અસખ્યાત છે એટલા પૂરતી જ સમાનતા હોય, પરંતુ અસખ્યાતની વિવિધતા આશ્રીને તેમા વિવિધતા ઉપસ્થિત થતી હોય એવું સૂચન થશે વિશેષમા ક્રીડીના આત્મ-પ્રદેશની સખ્યા અસખ્યાતની છે તેમજ કુજરના અને વળી કેવલી-સસુદ્ધાત વેળા આશ્રીને કેવલીના આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યા પણ અસખ્યાતની છે આથી એ શકા પણ ઉદ્ભવે કે જે સસુદ્ધાત-અવસ્થા દરમ્યાન કેવલજ્ઞાનીના આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યા ક્રીડીના આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યાની બરાબર જ હોય તો પ્રદેશોનું પદ્ધિમાણ અનિયત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ 'પ્રદેશ' એવો વ્યવહાર અસત્ય નહિ તો ઔપચારિક જરૂર જ જણાય છે, કેમકે કેવલીના એક એક પ્રદેશના ક્રીડીના એક એક પ્રદેશ જેવડા તો કેટલાએ અશો કદાપી શકાય

૧ સખ્યાના એક દર ત્રણ વિભાગો છે—(અ) સખ્યાત, (આ) અસખ્યાત અને (ઇ) અનત તેમા સખ્યાતના (અ) જન્મ્ય, (આ) મધ્યમ અને (ઇ) ઉત્કૃષ્ટ (સરખાવે આધુનિક ગણિતની ' Alef-zero ' નામની સંજ્ઞા) એ ત્રણ, અસખ્યાતના (અ) પરિત, (આ) યુક્ત અને (ઇ) અસખ્યાત એ ત્રણ, અને અનતના (અ) પરિત, (આ) યુક્ત અને (ઇ) અનત એ ત્રણ પેદા-રિભાગો છે વળી અસખ્યાત અને અનતના પ્રત્યેક પેદાવિભાગના જન્મ્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે આથી સખ્યાના કુલે ૨૧ ભેદો પડે છે આ પૈકી સર્વ જન્મ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાઓ પ્રતિનિયત હાવાથી એક એક પ્રકારની જ છે, પરંતુ મધ્યમ સખ્યાઓ તેની નથી મધ્યમ સખ્યાતના સખ્યાત, મધ્યમ અસખ્યાતના અસખ્યાત અને મધ્યમ અનતના અનત ભેદો છે નવ પ્રકારના અસખ્યાતના નામો નીચે મુજબ છે—

(૧) જન્મ્ય પરિત અસખ્યાત, (૨) મધ્યમ પરિત અસ૦, (૩) ઉત્કૃષ્ટ પરિત અસ૦, (૪) જન્મ્ય યુક્ત અસ૦ (૫) મધ્યમ યુક્ત અસ૦, (૬) ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસ૦, (૭) જન્મ્ય અસખ્યાત અસ૦, (૮) મધ્યમ અસ૦ અસ૦, અને (૯) ઉત્કૃષ્ટ અસ૦ અસ૦

અત્ર એખાનમા રાખવું કે પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે (see History of Mathematics by Smith vol II p 26) જેન દષ્ટિ પ્રમાણે એકની જા સખ્યાની ચલુતા જ નથી એકને માટે ' ૧૫ ' સંજ્ઞા વપરાય છે આ વાત શ્વેતાશ્વર તેમજ હિંદુ ઈશ્વરે ઉભયને માન્ય છે જુઓ ગોથો કમંથ થ (ગા ૭૮) તેમજ ગોરમટ્ટોનો જીવકાંડ (ગા ૧૦૮ અને ૧૧૦) તથા પ્રવચનસારના જેવાધિકાર, (ગા ૭૪) ની પીઠા બે એ ' જન્મ્ય સખ્યાત ' છે ત્રણથી માઠીને તે ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાતથી એક ન્યૂન સુધીની સર્વ સખ્યાઓ ' મધ્યમ સખ્યાત ' કહેવાય છે ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાતમા એ ઉશ્વેતાશ્વર જે સખ્યા આવે તે ' જન્મ્ય પરિત અસખ્યાત ' કહેવાય છે આ તેમજ અસખ્યાતના બીજા પ્રકારા ખાનમા આવે તે માટે ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાતનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, પરંતુ દાન્ય દુરત તો તેનો વિચાર કરવો માઠી વાળી અને પરિશિષ્ટમા તેની સ્પરેખા આલેખવાની આશા રાખી અત્ર વિરમમામા આવે છે એના ત્રિતામ્યને અનુયોગદ્વાર (સ ૧૪૬), ગોથો કમંથ થ (ગા ૭૧-૮૧) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ ૧) જેવા જ્ઞાનમય છે વિશેષમા The Jaina Gem Dictionary (જેન રત્નકોષ) નામના પુસ્તક (૫ ૧૪૦-૧૪૧)મા આ દૃઢીકૃત અંગ્રેજીમા રજુ કરાયેલી છે તે પણ વિચારવા જેવી છે

વળી સિદ્ધોની અવગાહના એક સરખી નથી અર્થાત્ એક હાથ અને આઠ આગળથી માંડીને તે ૩૩૩ ધનુષ્ય, ૧ હાથ અને આઠ આગળ જેટલી તેમા તત્ત્વમત્તા રહેલી છે એ ઉપરથી એમ શકા ઉદ્ભવે કે પ્રત્યેક સિદ્ધના આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય માનવા જતા તો પ્રદેશનું પરિમાણ અનિયત જણાય છે અને જો તેને નિયત માનવું હોય તો પુદ્ગલના પ્રદેશોના આધાર-ક્ષેત્ર માટે જેની વિચિત્રતા સ્વીકારાઈ છે તેવી અત્ર સ્વીકારવી પડશે-અર્થાત્ કોઈ જીવનો એક આત્મ-પ્રદેશ એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત છે તો કોઈક તો જે આકાશ-પ્રદેશમા અને કોઈક તો વળી ત્રણ એમ વધતા વધતા અસખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોમા

આ પ્રમાણેની શકાઓનો સર્વાંશે સંવિસ્તર ઉત્તર આપવાનું અત્ર શક્ય નથી એટલે હું હમા તેનું સમાધાન સૂચવીશું કોઈ પણ જીવના પ્રદેશોની સખ્યા લોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો જેટલી જ અસખ્યાત હોવાથી પ્રતિનિયત છે એટલે જો સખ્યામા વધ ઘટ સંભવતી જ નથી અત્ર અસખ્યાતના નવ પ્રકારોમાથી કયો પ્રકાર સમજવો તે વિષે કોઈ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જણાતો નથી થોડા ઈર્મિ-અર્થની ગા ૮૧-૮૩ વિચારતા તે નવમું અસખ્યાત તો નથી જ, પરંતુ એનાથી કોઈ ઉત્તરતું અસખ્યાત હોવાનું મૂચન થાય છે હવે પ્રદેશના પદ્ધિ-માણુનો વિચાર કરવો રહ્યો તેમા પ્રદેશનું લક્ષણ પરમાણુની સર્વ સૂક્ષ્મ આપેક્ષિક અવગાહના છે એમ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૩૨૬)મા સૂચવાયું છે મસારી જીવના કાર્મણુ યોગને લઈને પ્રદેશોની અવગાહનામા ફરક પડે છે સિદ્ધના જીવોની પ્રદેશોની અવગાહનાનો આધાર તો પૂર્વ જીવના માનુષિક શરીરની અવગાહના ઉપર પડેલો છે એટલે કે એની અવગાહના એનાથી ત્રીજે ભાગે હીન હોય છે, કેમકે મનુષ્ય-શરીરમા ત્રીજે ભાગે પોલાણ છે એને યોગને નિરોધ કરી મુક્તિએ જતી વેળા આત્મ-પ્રદેશો દ્વાન પૂરી દેવામા આવે છે આનાથી પ્રદેશોની ઓછી અવગાહના કરવાનું સામર્થ્ય અનત વીર્યશાળી કેવલીમા પણ નથી એટલે આ અવગાહનાથી ઓછી અવગાહના સિદ્ધ દર્શામા હોય જ નહિ આનાથી વિશેષ અવગાહના કરવા માટે કોઈ પ્રયોજન નથી એટલે આ અવગાહના કાયમ રહે છે આથી મમભય છે કે સિદ્ધની અવગાહના પૂર્વ પૂર્વ શરીરની અવગાહનાથી કે હોવાથી સર્વ સિદ્ધોની અવગાહના એક સરખી સંભવતી નથી

આપણે ૫૬૦ મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ પુદ્ગલના પ્રદેશની સખ્યા જેટલી જ એના આધાર-ક્ષેત્રના પ્રદેશની સખ્યા હોવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી ઉત્પન્ન અનતાનત પરમાણુઓની કે એનો ગનેલો સ્કંધની અવગાહના એક પ્રદેશ જેટલી પણ સંભવે છે આ પ્રમાણે વિચારતાં તો જીવના અવગાહના-ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સખ્યામા વધઘટ થતા જીવના પ્રદેશોની સખ્યા કાયમ ન રહી શકે એમ કહેવાય તેમ જણાતું નથી

વિશેષમા જીવ વસ્તુત તો અમૂર્ત જ છે, પરંતુ કર્મના મળધની દૃષ્ટિએ તે મૂર્ત છે એટલે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય હોવા છતાં કર્મરૂપ ઉપાધિ આથીને તેની અવગાહનામા લિન્નતા ઉપરિચિત થાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તુલ્ય પ્રદેશવાળા એક જીવ-દ્રવ્યના પરિમાણમા કાલ-લેહથી જે ન્યૂનાધિકતા જણાય છે અથવા ભુદા ભુદા જીવ-દ્રવ્યોના પદ્ધિ-માણુમા એક જ મમયમા જે ન્યૂનાધિકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ અનાદિ કાળથી જીવની સાથે લાગેલા અને અનત અતુ-પ્રચયરૂપ કર્મનો સંગઠ જ છે કર્મનો ઉદય સદા એક

સરખો રહેતો નથી એટલે એના સજવધી ઔદારિકાદિ જે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કર્મ અનુસાર નાના મોટા હોય છે

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો પણ જીવની જેમ અમૂર્ત છે, છતાં જેમ જીવની અવગાહનાના પરિમાણમા પર્વિર્તન થાય છે તેમ આ દ્રવ્યોમા થતું નથી તેનું કારણ સ્વભાવ-લેહ જ સભવે છે. જીવ-દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, કાર્મણ્ય યોગ સુજળ નિમિત્તાનુસાર તેના પરિમાણમાં વધુ-ઘટ થાય છે જેમ ખુણી જગ્યામા રાખેલા, મહીપના, પ્રકાશનું ક્ષેત્ર, અમુક પરિમાણનું હોય છે, પરંતુ જ્યારે એને એક ચોરસીમા રાખવામા આવે ત્યારે તેનો પ્રકાશ, એ ચોરસી પૂરતો જ, બની જાય છે અને વળી એ એને એક હાડીમા ગળીએ તો તેટલા ક્ષેત્રમા એનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહે છે તેમ જીવ-દ્રવ્ય પણ સંઘાય-વિકાસશીલ છે એટલે શરીર અનુસાર એના પરિમાણમા સંકેચ-વિકાસ થાય છે

જીવના પ્રદેશોના સંકેચ અને વિકાસની મર્યાદા—

આપણે પદ્મમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ તેમ જીવના પ્રદેશો મર્યાદાથી તે અશુભના અનુષ્ઠાતમા ભાગ જેવડો નાનો બની રહે છે એથી નાનો તે થતો નથી અર્થાત્ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અસંખ્યાતમા ભાગથી નાના વિભાગમા એટલે કે આકાશના એક પ્રદેશ ઉપર કે જે, ત્રણ, ચાર એમ થોડા જ પ્રદેશો ઉપર તે સમાઈ શકતો નથી, એવી જ રીતે કેવલિ-સચ્ચિદાત વેળે સંપૂર્ણ વિકાસ કર્યાના તે સંપૂર્ણ લોકાકાશને વ્યાપી રહે છે, પરંતુ એથી વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રને તે અવગાહી શકતો નથી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ સકારણ છે, કેમકે સંકેચની મર્યાદા કાર્મણ્ય શરીર ઉપર આધાર રાખે છે અને કોઈ પણ કાર્મણ્ય શરીર અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગથી નાનું સભવતું જ નથી, એથી કરીને જીવના પ્રદેશોનું સંકેચ-કાર્ય આથી આગળ વધી શકતું નથી-આનાથી વિશેષ નાનો જીવ બને એમ થઈ શકતું નથી વિકાસની મર્યાદા માટે જે કારણો સમભવ છે એક તો ગતિ વિના વિકાસનો કયો અર્થ જ નથી, અર્થાત્ કાર્મણ્ય શરીરરૂપ ઉપાદાનજન્ય ગતિ વિના વિકાસ થઈ શકતો નથી, વિકાસ એ ગતિનું કાર્ય છે અને ગતિ ધર્માસ્તિકાયરૂપ આપેક્ષિત કારણની અપેક્ષા રાખે છે વાસ્તવ લોકાકાશની બહાર કે જ્યાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે ત્યાં વિકાસ માટે સ્થાન નથી આથી વિકાસનું ક્ષેત્ર લોકાકાશ જેવડું જ હોઈ શકે છે, એથી વધારે તો નહિ જ વળી પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી જ છે એટલે વધારેમા વધારે વિકસિત થયામા જીવનો પ્રત્યેક પ્રદેશ આકાશના એક પ્રદેશને વ્યાપીને રહે છે, નહિ કે જે અથવા અધિકને

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જીવના પ્રદેશોના સંકેચ અને વિકાસ થતો હોવાથી જીવો હાથીના શરીરમા નહેવો જીવ કર્મવશાત્ જ્યારે કીડા તરીકે જન્મે છે ત્યારે તે એવડા નાના શરીરમા સમાઈ જાય છે, અને કીડાના શરીરમા રહેલો જીવ કર્મવશાત્ જ્યારે કુજર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે એવડા મોટા શરીરમા ફેલાઈ જાય છે આ પ્રમાણે સંકેચ અને વિકાસ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે એના લક્ષણો પરત્વે ત્રયકારનું શુ કહેવું છે તે જોઈ લઈએ તેમા પ્રદેશ સહાનું લક્ષણ તેઓ એમ નિર્દેશ છે કે—

૧ સમાવ રીતે જીવ જોઈમા જોઈ અસંખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે, પ્રેમી જોઈ પ્રદેશ ઉપર તે ત્હી શકતો નથી, પરંતુ એક આકાશ-પ્રદેશ ઉપર નિજાદનો એક જીવ જ નહિ પણ અનંત જીવો સંપૂર્ણત ત્હી શકે છે

કાર્મણશરીરનિમિત્તવશાદ્ - ગૃહીતસૂક્ષ્મનામકર્માનુવર્તનરૂપત્વમ્,
કર્મવશાદ્ ગૃહીતસૂક્ષ્મનામકર્માનુસરણરૂપત્વ વા પ્રદેશસહારસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૦૧)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરરૂપ નિમિત્તને લઇને ગ્રહણ કરાયેલા સૂક્ષ્મ-નામ-કર્મ પ્રમાણેનું
વર્તન ' પ્રદેશ-સહાર ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કર્મને વશ થઇ ગ્રહણ કરાયેલા
સૂક્ષ્મ-નામ-કર્મને અનુસરવું તે ' પ્રદેશ-સહાર ' છે પ્રદેશ-સહાર કહો કે પ્રદેશોનો સંકેત
કહો તે એક જ છે પ્રથમના દેહ કરતા નાના દેહમા સમગ્ર આત્મ-પ્રદેશોનું અવગાહન એ આનો
અર્થ છે

પ્રદેશ-વિભર્ગનું લક્ષણ—

કાર્મણશરીરનિમિત્તાદ્ વાદરનામકર્માનુસરણરૂપત્વ પ્રદેશવિસર્ગસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૧૦)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરરૂપ નિમિત્તને લઇને બાહ્ય-નામ-કર્મને અનુસરવું તે ' પ્રદેશ-
વિસર્ગ ' કહેવાય છે આનો અર્થ પ્રદેશોનો વિકાસ છે એટલે કે પ્રથમના શરીર કરતા મોટા
શરીરને વ્યાપીને સમગ્ર આત્મ-પ્રદેશોનું અવગાહન તે પ્રદેશોનો ' વિકાસ ' છે

આ સબધમા આચાર્યગની નિયુક્તિમા વહુ છે કે—

“ સક્રિયવિયસિયત્ત एसो जीवस्स होइ जीवगुणो ।

पूरेहं हिंदि लोम बहुप्पणसत्तणगुणेण ॥ १७१ ॥ ”

અર્થાત્ સયોગીચી સદ્બ્રહ્મને લઇને પ્રદેશના મહાર અને વિસર્ગ દ્વારા આધાનવશાત્
પ્રતીપત્તી પેઠે જીવ સંકેતવાચ છે અને વિકાસ પામે છે આ પ્રમાણેના સંકેત અને વિસર્ગ એ
જીવના આત્મરૂપ શુદ્ધ છે કેવલિ-સમુદ્ધાત આશ્રીને તો તે જાહુ (લોકાકાશના જેટલા)
પ્રદેશવાળો હોવાથી સમગ્ર લોક વ્યાપી થઇ શકે છે

આ પ્રમાણે આપણે જીવના પ્રદેશ સબધી પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે તિથ્યગુપ્ત
નામના બીજા અને પદ્મલૂક રોહિણી નામના છઠા નિર્જીવના વક્તવ્યનું અને તેની મીમાસાનું
દિગ્દર્શન કરી લઇએ

તિથ્યગુપ્તનું મતવચ—

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પછી સોળ વર્ષે ' ઋષભપુર ' મા
યાને ' રાજગૃહ ' નગરમા જીવ-પ્રદેશિક દૃષ્ટિ ઉદ્ભવી ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ વસુ નામના
આચાર્યના તિથ્યગુપ્ત શિષ્યને એક દિવસ ' આત્મ-પ્રવાહ ' નામના પૂર્વમાના નિમ્ન-લિખિત-
આશાપકના અર્થ વિષે વિપ્રતિષ્ઠિત થઇ —

૧ ઘાપા—સદ્કૃતિવિકસિતસ્વમેષ સ્ત્રીવમ્ય મયતિ જીવગુણ ।

પૂરયતિ હન્ત લોકેક બહુપ્રદેશસ્વગુણેન ॥

૨ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થોની પ્રકરણ કરવાથી
તેમજ એના ગોત્રનું નામ ' ઉદ્વક ' હોવાથી એ પદ્મલૂક કહેવાય છે

“ ‘એગે મંતે ! જીવપણસે જીવે ત્તિ વત્તવ્વ સિયા ? નો હ્ણદ્દે સમદ્દે ।
 एवं दो, तिज्जि, जाव दस, सरोज्जा, असंरोज्जा मते ! जीवपणसा जीव त्ति
 वत्तव्व सिया ? नो ह्णद्वे समद्वे । एगपणसूणे वि ण जीवे नो जीवे त्ति वत्तव्व
 सिया । से केणं अद्वेण ? जम्हाण कसिणे पडिपुत्ते लोगागासपणसतुल्ले जीवे
 जीवे त्ति वत्तव्व सिया । से तेण अद्वेण । ’

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! જીવના એક પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અથ ચોખ્ખી નથી
 ત્યારે શું જીવના બે, ત્રણ ચાવત હથ, મખ્યાત, અસખ્યાત પ્રદેશોને જીવ કહેવાય ? ના, એ
 અર્થ પણ વ્યાજબી નથી જીવના સર્વ પ્રદેશોમાથી ફક્ત એક પ્રદેશ જોઈ હોય તો પણ તે જીવ
 કહેવાય નહિ, કેમકે સંપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જીવના પ્રદેશ હોય તો જ જીવ કહેવાય
 મિથ્યાત્વના ઉદયથી તિમ્બગુપ્ત આને ખરે અર્થ સમજી ન શક્યો તે એમ સમજ્યો
 કે એક, બે ચાવત એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય તો પણ જીવ ન કહેવાય, વારતે જે ઉદલા પ્રદેશ વડે
 જીવ પૂર્ણ થાય છે તે પ્રદેશ જ જીવ છે, તે સિવાયના પ્રદેશો જીવ નથી

શુરુએ આ અનુચિત માન્યતાનું નિરસન કરવા કહ્યું કે હે તિમ્બગુપ્ત ! જ્યારે તું જીવના
 પ્રથમ પ્રદેશને જીવ માનતો નથી તો તારાથી અન્તિમ પ્રદેશને પણ જીવ ન કહેવાય, કેમકે એ પ્રદેશ
 પણ બીજા પ્રથમાદિ પ્રદેશોના જેવા જ પરિણામવાળો છે વળી અન્તિમ પ્રદેશ અસખ્યાત પ્રદેશની
 સખ્યાને પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ આદ્ય પ્રદેશ તેમ કરતો નથી એવી વિશેષતા માટે સ્થાન નથી, કેમકે
 હરેક પ્રદેશ વિવક્ષિત સખ્યાની પૂર્તિ કરે છે તેમ છતાં અન્તિમ પ્રદેશને જીવ માનવામા
 આવે તો પછી પ્રત્યેક પ્રદેશને જીવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને એથી હરેક જીવમા
 અસખ્યેય જીવાત્માઓ માનવા પડે, અથવા જેમ તારી સમજ પ્રમાણે અન્તિમ સિવાયના પ્રદેશોમા
 જીવનો અભાવ છે તેમ અન્તિમ પ્રદેશ કે જે પશ્ચિમાદિની અપેક્ષાએ બાકીના પ્રદેશો સાથે મળતો
 છે તેમા પણ જીવનો અભાવ માનવો પડશે એટલે કોઈ પણ પ્રદેશમા જીવત્વ મનાશે જ નહિ
 આથી સજીવ જીવ નિર્જીવ ગણાયો

વળી અન્તિમ પ્રદેશ સિવાયના અન્ય પ્રદેશોમા જીવ હેશથી છે, જ્યારે અન્તિમ પ્રદે
 શમા તે સર્વથી છે—સંપૂર્ણ જીવ છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે પ્રથમાદિ પ્રદેશો જેવા જ
 અન્તિમ પ્રદેશ હોવાથી તેમા પણ હેશથી જ જીવ થટી શકશે વિશેષમા અન્તિમ પ્રદેશમા સંપૂર્ણ
 જીવ માનતા પ્રત્યેક પ્રદેશમા તેમ માનવું પડશે આ ઉપરાંત આલાપકમા અન્તિમ સિવાયના
 પ્રદેશોમા જીવનો નિષેધ છે એમ તું માને છે તે અસ્થાને છે, કેમકે અન્તિમ પ્રદેશ પણ એક જ
 હોવાથી એમા પણ જીવનો નિષેધ કગયો જ છે વળી જો તું આગમને પ્રમાણરૂપ ગણતો હોય તો
 સર્વે સંપૂર્ણ જીવના પ્રદેશોને જ ત્યાં જીવરૂપ ગણ્યા છે એ વાત ભૂલી ન જા એક તત્ત્વ પડતો
 ઉપકારી છે—તેના વિના પદ સંપૂર્ણ ન કહેવાય, પરંતુ તેમ છતાં તે એક તત્ત્વ જેમ સંપૂર્ણ પદ

૧ હાયા—एकौ भद्रन्त ! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्यं स्यात् ? नो अयमर्थ -
 समर्थ । एवं द्वौ त्रयो यावद् दश सद्व्ययेया असद्व्ययेया भद्रन्त ! जीवप्रदेशा जीव इति
 वक्तव्यं स्यात् ? नो अयमर्थ समर्थ । एकप्रदेशो नोऽपि जीवो नो जीव इति वक्तव्यं
 स्यात् । अथ केनायन ! यत हस्त्वन परिपूर्णो लोकाकाशप्रदेशतुल्यो जीवो जीव इति
 वक्तव्यं स्यात् । अथ तेनार्थेन ।

ન કહેવાય, કિન્તુ સર્વે સમુદિત તત્તુઓ જ પટ કહેવાય તેમ જીવનો એક પ્રદેશ તે જીવ ન કહેવાય, પરંતુ તેના સર્વે સમુદિત પ્રદેશો જ જીવ કહેવાય

વિશેષમાં જો તું 'એવબૂત' નય પ્રમાણે વિચાર કરવા માગતો હોય તો જો નય અનુસાર દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુથી ભિન્ન નથી એટલે દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુરૂપ જ નથી એથી કરીને તું સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક જીવ માન વળી ગામ જામ જામ્યું ઇત્યાદિ ન્યાયે એક દેશને પણ સમગ્ર વસ્તુના ઉપચારથી સંપૂર્ણ તું માનતો હોય તો જો પ્રમાણે અન્તિમ સિવાયના બાકીના પ્રદેશોમાં પણ ઉપચારથી જીવ સ્વીકાર અથવા એવો ઉપચાર પણ કઈક ન્યૂન પ્રદેશોમાં થાય, કિન્તુ માત્ર અન્તિમ પ્રદેશમાં જ જીવ છે એવો ઉપચાર ન થાય જેમ થોડાક તત્તુઓથી ન્યૂન પટમાં પટનો ઉપચાર કરાય છે પણ એક જ તત્તુમાં તેવો ઉપચાર કરાતો નથી તેમ અત્ર સમજવું

આ પ્રમાણે શુરુએ શિષ્યને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું, પરંતુ તે ભોધ ન પામ્યો ત્યારે તેને ગમ્મ બહાર કળવામાં આવ્યો તે વિહાર કરતો કરતો એક દિવસ 'આમલકલ્પા' નગરીએ જઈ પહોંચ્યો ત્યાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકના હાથે તે પ્રતિબોધ પામ્યો

પ્રમગ એમ બન્યો કે તિષ્ઠગુપ્ત આ શ્રાવકને ત્યાં શિક્ષાર્થે ગયો ત્યાં લોભ્ય લોભન, પાન, વ્યભન, વસ્ત્ર ફરેકનો સમૂહ આગળ ધરી તેમાંથી એક એક અવયવ તિષ્ઠગુપ્તને તેણે આપ્યો આથી તિષ્ઠગુપ્તે કહ્યું કે શું તું અમારો મરકરી કરે છે? મિત્રશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે આપનો મત એવો છે કે અન્ય અવયવ જ અવયવી છે, એટલે જો આપનો સિદ્ધાન્ત માંચો છે તો આ મરકરી કેમ કહેવાય અને જો તે અસત્ય હોય તો પછી કહેવું જ શું ?

આ ઉપરથી પ્રતિબોધ પામતા તિષ્ઠગુપ્તે શ્રાવકની ક્ષમા યાચી અને તેમ થતા શ્રાવકે સંપૂર્ણ લોભ્ય લોભન આપી તેમનો ભક્તિપૂર્વક સત્કાર કર્યો પછીથી આ મુનિરાજ પોતાના શુરુદેવ પાસે ગયા અને તેમની આજ્ઞા પાળવા લાગ્યા

રોહગુપ્તની નિહતવતા—

શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ બાદ ૫૪૪ વર્ષે 'અતરજીકા' નગરીમાં ત્રૈશિક કૃષિ ઉત્પન્ન થઈ આ નગરીમાં બલશ્રી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં 'ભૂતગૃહ' નામનું ચેત્ય હતું ત્યાં શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહગુપ્તે પોદૃશાલ પરિવાજકની ઘોષણાનો પ્રતિબેધ કર્યો અને તેને વાદમાં હરાવ્યો તેણે પર્ગિવાજકને કેવી રીતે પગારત કર્યો તેનું પોતાના શુરુ આગળ નિવેદન કરતા કહ્યું કે પરિવાજકે જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિ અહણ કરી એટલે મેં 'નોજીવ' એવી ત્રીજી રાશિ અહણ કરી ગિરોલી વગેરેના છેદાયેલા પુછડા વગેરેના કુટાત-થી એ પક્ષનું ખડન કર્યું આ માલગીને શુરુએ કહ્યું કે તે પરિવાજકને હરાવ્યો એ ઠીક કર્યું, પરંતુ એને હનાવ્યા પછી સભા સમક્ષ તારે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે આ ત્રીજી રાશિ અમારા જીન મત અનુસાર નથી, જો તો અપસિદ્ધાન્ત છે અને પર્ગિવાજકનો પરાભવ કરવા માટે જ મેં એની પ્રરૂપણા કરી હતી વાસ્તે તું ફરીથી ત્યાં જા અને લોકોને જણાવ કે આ તો અપસિદ્ધાન્ત છે રોહગુપ્તે તેમ કળવા ના પાડી અને ઉવટો શુરુ સાથે તે નીચે સુજળ વાદવિવાદ કરવા લાગ્યો—

'નો' શબ્દનો પ્રયોગ દેશનો નિબેધ કળવા માટે થાય છે, કિન્તુ સર્વનો નિબેધ કરવા માટે થતો નથી, એથી કરીને નોજીવ એટલે જીવનો એક દેશ સમજવો, કિન્તુ જીવનો સર્વથા અભાવ સમજવો નહિ આથી ગિરોલીનું પુછડું, મનુષ્યના છેદાયેલ હાથ વગેરે અવયવો ઇત્યાદિ જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ છે એટલે કે જો અવયવો જીવના વિભાગરૂપ હોવાથી તે જીવ તો કહેવાય જ નહિ તેમ તે છૂટા પડ્યા પછી ઉછળતા હોવાથી અજીવ પણ ન જ કહેવાય આ પ્રમાણે તે જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ લક્ષણવાળા હોવાથી નોજીવ જ કહી શકાય

ધર્મી પ્રજ્ઞાપના વગેરેમાં અણ્વી અણ્વના ધર્માસ્તિકાયાદિ જે શય ભેદો ગણાવ્યા છે તેમાં ધર્માદિના દેશને પૃથક્ વસ્તુ તરીકે ગણાવેલ છે એ એમ ન હોય તો કશા ભેદો ઘટી શકે નહિ. અત્ર ધર્માદિના દેશ મૂળ દ્રવ્યથી વસ્તુતઃ અભિન્ન હોવા છતાં પણ જ્યારે અત્ર ભિન્ન ગણાવાયા છે તે ગિરોલીનુ પૂછડું વગેરે છેદાઇને પૃથક્ થયેલ હોવાથી તેની ભિન્ન તરીકે ગણના કરવી જોઈએ. તેનુસાર એ અવયવ નોણ્વ જ કહેવાય વિશેષમાં મમલિડુઠ નય પણ અણ્વના પ્રદેશને નોણ્વ જ કહે છે આ વાતની અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૧૪૫) ગત નિમ્ન-લિખિત પશ્ચિ સાક્ષી પૂરે છે —

“ ૧જઃ કસ્મધારણ મળસિ તો એવ મળોહિ-જીવે 'ય સં પર્ણસે 'ય સે સપર્ણસે નોજીવે । ”

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે જેમ ઘરનો એક દેશ ' નોણ્વ ' કહેવાય છે તેમ અણ્વના પ્રદેશરૂપ એક દેશ ' નોણ્વ ' છે અને આ હકીકતને તો આગમ પણ સમર્થિત કરે છે

આ પ્રમાણેના રોહિણીના પક્ષનો પ્રતિકાર કરતા શુરુએ કહ્યું કે જ્યારે તું આગમને પ્રમાણરૂપ ગણે છે તો કેાઇ પણ આગમમાં—સૂત્રમાં નોણ્વ એવી ત્રીણ શાંતિ ગણાવી જ નથી, સર્વત્ર અણ્વ અને અણ્વ એવી બે જ શાંતિ ગણાવી છે જેમકે સ્થાનામ (સ્થા. ૨, જ ૪, સૂ. ૬૫) માં કહ્યું છે કે—

“ ૧તો રામી પત્તતા, તજજા-જીવરાસી વેવ અજીવરાસી વેવ ”

અર્થાત્ બે શાંતિ કહેલી છે જેમકે અણ્વ અને અણ્વ અનુયોગદ્વાર (સૂ.) પણ આનું સમર્થન કરે છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ૧કરવિહા ણ મતે । દવ્યા પત્તતા ? । 'ગોપમા ! કુવિહા 'પત્તતા, તજજા-જીવદવ્યા ય અજીવદવ્યા ય ”

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ? હે ગૌતમ ! દ્રવ્યો બે ભવતા કહેલા છે જેમકે અણ્વ-દ્રવ્યો અને અણ્વ-દ્રવ્યો ઉત્તરોક્ત્યાનુસાર (અ. ૩૬, ગા. ૨) પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે, જેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ૧જીવા વેવ અજીવા ય એસ 'ભોણ વિયાહિણ । ”

વિશેષમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ જે ગણાવાય છે તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન નથી; કિન્તુ કેવળ વિવક્ષા અનુસાર જ તે દેશને ભિન્ન કરાવેલા છે ગિરોલી વગેરેનું પૂછડું કે મનુષ્યના અવયવો, છેદાઇ જુદા પડ્યા હોય તો તે અવયવો અણ્વ જ છે, નહિ કે નોણ્વ, જેમકે મૂળ શરીર અને એ અવયવોની વચ્ચે અણ્વના પ્રદેશોનો સબંધ છે આ સ્વકપોલકલિપ્ત કથન નથી, પરંતુ ભગવતી (શ. ૮, જ ૩, સૂ. ૩૨૫) માં આવેલ ૨૫૦૮ પાઠ છે વળી જેમ પ્રતીપની રશ્મિઓ ભીત

૧-૪ છાંયા—યદિ કર્મધારયેણ મળમિ તત્ત ધર્મ મળ-જીવમ્ સ પ્રદેશમ્ તત્ત

જેવા મૂર્ત પદાર્થના મયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, કિન્તુ તે આકાશમા પ્રગટેલી હોય તો તે ગ્રાહ્ય થતી નથી તેમ ભાષા, ઉન્નૃવાસાદિરૂપ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમા જણાય છે, કિન્તુ અતગતમા તેના લક્ષણો કે તે જણાતા નથી વિશેષમા દેહ સહિત એવા યુક્ત આત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવને તેમજ કાર્મણ્ય યોગવાળા જીવને, જ્ઞાનાતિશયધારી આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ જીવ જોઇ શકતો નથી આ ઉપરાંત ભવાતરાણવર્તી જીવની પેઠે અતરાણવર્તી જીવ-પ્રદેશોને અગ્નિ, શસ્ત્ર વગેરે વ્યાધાત પહોંચાડી શકતા નથી વળી જેમ આકાશ અમૂર્ત, અકૃત, ઘડાની રીઝ વગેરેના જેવા વિકાર સહિત અને વિનાશ-કારણોથી પર હોવાથી એનો વિનાશ થતો નથી તેમ જીવના દુકડે દુકડા થઇ નાશ થતો નથી.

હે રોહિણી ! જો જીવના પ્રદેશનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ માનવામા આવે તો કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વાંશે વિનાશ થાય, કેમકે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે તે ઘટાઈની પેઠે અનુક્રમે સર્વાંશે નાશ પામે છે, વાસ્તે આ માન્યતા ઉચિત નથી જૈન મત પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવાદિનો સર્વથા નાશ અને અવિદ્યમાન અપુષ્પાદિનો સર્વથા ઉત્પાદ સંભવતો જ નથી આથી તો ભગવતી (શ ૫, ઉ ૮, સૂ ૨૨૨)મા કહ્યું છે કે—

હર્યેળ વા પાદેળ અંગુલિયાણ વા સલાગાણ વા વટ્ટેળ વા કલિંચેળ વા આમુલમાણે વા સમુલમાણે વા આલિહમાણે વા વિલિહમાણે વા અજ્જયરેળ વા તિવલ્લેળ સર્યાજાણ અચ્છિદ્ધમાણે વા ચિચ્છિદ્ધમાણે વા અગ્ગિકાણ વા સમોદ્ધમાણે તેસિ જીવપપસાણ કિંચિ આવાહં વા વિવાહં વા ઉપ્પાપદ્ધ ઉચિચ્છેદ્ધ વા કરેદ્ધ ? । જો તિજન્મે સમદ્ધે, નો સલ્લુ તત્થ સરથે સંકમદ્ધ । ”

[અથ મદગ્ત ' કૂર્મ કૂર્માવલિકા ગોધા ગોધાવલિકા વૃષ્ણો વૃષ્ણાવલિકા મનુષ્યો મનુષ્યાવલિકા મદ્ધિવો મદ્ધિવાવલિકા પતેપાં મિષા વા મિષા વા સહપ્પેયધાડપિ ઉલ્લાનાં યાગ્યત્તરાણિ તાગ્યપિ તેજીવમદેશે સ્પૃષ્ણાનિ । હગ્ત સ્પૃષ્ણાનિ । પુરુષે મદગ્ત ' તાગ્યત્તરાણિ હસ્તેન વા પાદેન વાડાંગુલિકયા વા શલાકયા વા કાષ્ઠેન વા ક્ષુદ્રકાષ્ઠેન વા આમૃશન વા સમૃશન વા આલિહન વા વિલિહન વાડ ચતરેળ વા તીક્ષ્ણેન શસ્ત્રજાતેન અચ્છિદ્ધન વા ચિચ્છિદ્ધન વાડાગ્ગિકાયેન વા સમુપદ્ધન તેવા જીવમદેશાના કિંચિદ્ આવાધા વા વ્યાવાધા વોત્પાદયતિ ઉચિચ્છેદ્ધ વા કરોતિ ? । ન સોડર્થે સમર્થે, ન સલ્લુ તન્ન શસ્ત્ર સદ્કામ્પતિ ।]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ' કાચગો, કાચમાની શ્રેણી, ગોધા (ધો), ગોધાની શ્રેણી, મનુષ્ય, મનુષ્યની શ્રેણી, મદિય (પાડો), મદિયની શ્રેણી-એ જાણના જે, ત્રણ કે સપ્પાતા ખડ કર્યાં હોય તો તેમની વચ્ચેના ભાગ શુ જીવ-પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શયિતો) હોય ? હે ગૌતમ ! હા, સ્પૃષ્ટ હોય હે ભગવન્ ' કોઇ પુરુષ (તે કાચમા વગેરેના ખડોના) વચ્ચેના ભાગને દાઘથી, પગથી, આંગળીથી, સળીથી, લાકડાથી અને નાના લાકડાથી સ્પર્શ કરે, વિશેષ સ્પર્શ કરે, તેનું થોડું વિશેષ આકર્ષણ કરે. અથવા તેને કોઇ પણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના સમુદાયથી ડેહો, વિશેષ છેલ્લો, અગ્નિ વડે બાળે, તે જીવ-પ્રદેશને અક્ષ કે અધિક પીડા ઉત્પન્ન કરે કે તેના કોઇ અવયવોનું છેલ્લ કરે ? હે ગૌતમ ! એ અર્થે વધારે નથી, કેમકે જીવ-પ્રદેશો ઉપર શસ્ત્ર અસર કરવું નથી

ધણી પ્રજ્ઞાપના વગેરેમા અરૂપી અણવના ધર્માસ્તિકાયાદિ જે દશ ભેદો-ગણાવ્યા છે તેમા ધર્માદિના દેશને પૃથક્ વસ્તુ તરીકે ગણાવેલ ॥ એ એમ ન હોય તો દશ ભેદો ઘટી શકે નહિ. અત્ર ધર્માદિના દેશ મૂળ દ્રવ્યથી વસ્તુત અભિન્ન હોવા છતાં પણ જ્યારે અત્ર ભિન્ન ગણાવાયા છે તો ગિરોલીતુ પૂછકુ વગેરે છેદાધને પૃથક્ થયેલ હોવાથી તેની ભિન્ન તરીકે ગણના કરવી જ નોંધએ તદનુસાર એ અવયવ નોણવ જ કહેવાય વિશેષમા મમભિરૂઢ નય પણ અણવના પ્રદેશને નોણવ જ કહે છે આ વાતની અનુચોગદ્વાર (સૂ. ૧૪૫) ગત નિન્ન-લિખિત પકિત સાક્ષી પૂરે છે —

“ ‘જહ્’ કમ્મધારણ મળસિ તો એવ મળાહિ-જીવે ’ય સેં પપ્સેં ’ય સે સવપ્સે નોજીવે । ”

આ ઉપરથી નોંધ ચકાચ છે કે જેમ ધરનો એક દેશ ‘નોધર’ કહેવાય છે તેમ અણવના પ્રદેશરૂપ એક દેશ ‘નોણવ’ છે અને આ હકીકતને તો આગમ પણ સમર્થિત કરે છે

આ પ્રમાણેના રોહિગુમના પક્ષનો પ્રતિકાર કરતા શુરુએ કહ્યું કે જ્યારે તું આગમને પ્રમાણરૂપ ગણે છે તો કોણ પણ આગમમા—સૂત્રમા નોણવ એવી ત્રીજી રાશિ ગણાવી જ નથી, સર્વત્ર અણવ અને અણવ એવી જ રાશિ ગણાવી છે જેમકે સ્થાનાગ (સ્થા. ૨, ૬ ૪, સૂ. ૬૫)મા કહ્યું છે કે—

“ ‘કો’ રાસી ’પજ્ઞત્તા, તજહા-જીવરાસી ચેવ અજીવરાસી ચેવ ”

અર્થાત્ જે રાશિ કહેલી છે જેમકે અણવ અને અણવ અનુચોગદ્વાર (સૂ.) પણ આતુ સમર્થન કરે છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ‘કટ્ઠવિહા ણ મતે । દવ્વા ’પજ્ઞત્તા ? । ‘ગોયમા । ‘કુવિહા ’પજ્ઞત્તા,

તજહા-જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય ”

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ? હે ગૌતમ ! દ્રવ્યો જે ભાતના કહેલા છે. જેમકે અણ-દ્રવ્યો અને અણવ-દ્રવ્યો ઉત્તરોક્થ્યાનસૂત્ર (અ. ૩૬, ગા. ૨) પણ આ હકીકતને યુગિત આપે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ‘જીવા ચેવ અજીવા’ય એસ ભોળ વિચાહિપ્ । ”

વિશેષમા ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ જે ગણાવાય છે તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન નથી; કિન્તુ કેવળ વિવક્ષા અનુસાર જ તે દેશને ભિન્ન કહેવા છે ગિરોણી વગેરેનું પૂછકુ કે મનુષ્યના અવયવો છેદાધ ભુદા પઠ્યા હોય તો તે અવયવો અણવ જ છે, નહિ કે નોણવ, કેમકે મૂળ શરીર અને એ અવયવોની વચ્ચે અણવના પ્રદેશોના સબધ છે આ સ્વકપોલકેરિપત કથન નથી, પરંતુ ભગવતી (શ. ૮, ૬ ૩, સૂ. ૩૨૫)મા આવો સ્પષ્ટ પાઠ છે વળી જેમ પ્રદીપની રશ્મિઓ ભીત

૧-૪ છાયા—યદિ કમ્મધારણેણ મળસિ તત્ત પપ્ મળ-જીવસ્ય સ પ્રદેશસ્ય તદ્દય સ્વપ્રદેશો નોતીય । દ્વો રાશી પ્રજ્ઞાસો, તથચા-જીવરાશિશ્ચેવામ્મીવરાશિશ્ચેવ । કતિવિધાનિ મદ્-ત । દ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞાતાનિ ? ગૌતમ । દ્વિવિધાનિ પ્રજ્ઞાતાનિ તથચા-જીવ દ્રવ્યાણિ ચાજીવદ્રવ્યાણિ ચ । જીવાશ્ચેવામ્મીવામ્મ પપ્ લોકો વ્યાસ્યાત ।

૫ આ ગ્હા એ પાઠ —

“ કહ મતે । કુમ્મે કુમ્માવલિયા ગોહે ગોઠાવલિયા ગોંજે ગોળાવલિયા’મણુસ્તે મણુસ્તાવલિયા મહિસે મહિમાવલિયા પપ્સિ ણ દ્ઢા યા તિહા’વા સંસેજ્ઞહા’વિ છિજ્ઞોં જે ઐતરા તે ધિ ણ તેહિ જીવપપ્સેહિ ફુદા ? । ‘દ્ઢા ફુદા । પુરિસે ણ’મતે । તે ઐતરે

જેવા મૂત પદાર્થના સંયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, કિન્તુ તે આકાશમા પ્રગટેલી હોય તો તે ગ્રાહ્ય થતી નથી તેમ ભાષા, ઉચ્ચવાસાદિરૂપ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમા જણાય છે, કિન્તુ અતરાત્રમા તેના લક્ષણો કે તે જણાતા નથી વિશેષમા દેહ સ્થિત એવા મુક્ત આત્માને, સૂક્ષ્મ નિર્ગોદના જીવને તેમજ કાર્મણ્ય યોગવાળા જીવને, જ્ઞાનાતિશયધારી આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ જીવ જોઇ શકતો નથી આ ઉપરાત ભવાતરાત્રવર્તી જીવની પેઠે અતરાત્રવર્તી જીવ-પ્રદેશોને અગ્નિ, શસ્ત્ર વગેરે વ્યાધાત પહોંચાલી શકતા નથી વળી જેમ આકાશ અમૂર્ત, અકૃત, ઘડાની હીળ વગેરેના જેવા વિકાર સ્થિત અને વિનાશ-કારણોથી પર હોવાથી એનો વિનાશ થતો નથી તેમ જીવના ટુકડે ટુકડા થઇ નાશ થતો નથી

હે રોહિણી ! જે જીવના પ્રદેશોને શસ્ત્રાદિ વડે નાશ માનવામા આવે તો કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વોંશે વિનાશ થાય, કેમકે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે તે ઘટાઈની પેઠે અનુક્રમે સર્વોંશે નાશ પામે છે, વાસ્તે આ માન્યતા ઉચિત નથી જૈન મત પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવાદિનો સર્વથા નાશ અને અવિદ્યમાન ખયુષ્યાદિનો સર્વથા ઉત્પાદ સંભવતો જ નથી આથી તો ભગવતી (શ ૫, ઉ ૮, સૂ ૨૨૨)મા કહ્યું છે—

હર્યેણ વા પાદેણ અંગુલિયાય વા સલાગાય વા કદ્દેણ વા કલિલેણ વા આમુલમાણે વા સમુલમાણે વા આલિહમાણે વા વિલિહમાણે વા અગ્નયદેણ વા તિલ્લેણ સત્પાજાપણ આલિહમાણે વા વિલિહમાણે વા અગ્નિકાપણ વા સમોદહમાણે તેસિ જીવપ્પસાણ કિંચિ આવાહ વા વિવાર્થ વા ઉત્પાદય ઉચ્ચિલ્લે વા કરેહ ! । જો તિળે સમદે, જો જલુ તત્થ સત્થે સંકમદ । ”

[અથ મદગ્ત ' કૂર્મ કુર્માવલિકા મોધા મોધાવલિકા મૃદબો મૃદમાવલિકા મનુષ્યો મનુષ્યાવલિકા મહિષો મહિષાવલિકા પતેવાં દિશ્વા વા ત્રિશ્વા વા સદ્વ્યયેવધાડપિ છિન્નાનાં ચામ્પન્તરાણિ તામ્પપિ તેજીવપ્રદેશે સ્પૃશાનિ । હમ્ત સ્પૃશાનિ । પુરુષે મદગ્ત ' તામ્પન્તરાણિ હસ્તેન વા પાદેન વાડ્ઙ્ગુલિકયા વા શલાકયા વા કાષ્ઠેન વા શુદ્રકાષ્ઠેન વા આમૃદ્ધન વા સમૃદ્ધન વા આલિહન વા વિલિહન વાડ્ઙ્ગ્યતરેણ વા તીર્ણેણ શસ્ત્રજાતેન આલિહન વા વિલિહન વાડ્ઙ્ગિકાયેન વા સમુપદહન નેવા જીવપ્રદેશાના કિચ્ચિદ્ આવાધા વા વ્યાવાધા ચોત્પાદયતિ ઉચ્ચિલ્લે વા કરોતિ । ન સોડયં સમર્થ , ન જલુ તત્થ શસ્ત્ર સદ્કામ્પયતિ ।]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ' કાચો, કાચાની શેષી, ગોધા (ધો), ગોધાની શેષી, મનુષ્ય, મનુષ્યની શેષી, મદિય (પાડો), મદિયની શેષી-એ બધાના જે, ત્રણ કે સખ્ખાના અડ કપાં હોય તો તેમની વચ્ચેના ભાગ શુ જીવ-પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શિતો) હોય ? હે ગૌતમ ! હા, સ્પૃષ્ટ હોય હે ભગવન્ ! કોઇ પુરુષ (તે કાચના વગેરેના ખડોના) વચ્ચેના ભાગને હાથથી, પગથી, આગળથી, સળીથી, લાકડાથી અને નાના લાકડાથી અર્પ્ય કરતો, વિશેષ સ્પર્શ કરતો, તેનુ થોડું વિશેષ આકર્ષણ કરતો અથવા તેને કોઇ પણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના સપુલાયથી છેદતો, વિશેષ છેદતો, અગ્નિ વડે બાળતો, તે જીવ-પ્રદેશોને અધ્ધ કે અધિક પીડા ઉત્પન્ન કરે કે તેના કોઇ અવયવોનુ છેદન કરે ? હે ગૌતમ ! એ અર્થે વચ્ચે નથી, કેમકે જીવ-પ્રદેશો ઉપર સ્પર્શ અસર કરતુ નથી

“જીવા ણં મતે । કિં વદ્ધતિ, હાયતિ, અવદ્ધિયા ? । ગોયમા । નો વદ્ધતિ, નો હાયંતિ, અવદ્ધિયા ।”

અર્થાત્ હે ભગવન ! જીવો વધે છે, ઘટે છે કે જેટલા છે એટલાને એટલા જ રહે છે ? ગૌતમ ! જીવો નથી વધતા કે નથી ઘટતા, કિન્તુ જેટલા છે એટલાને એટલા જ કાયમ રહે ॥ આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી પ્રદેશનો નાશ માનવો તે જિન-મતનો તિરસ્કાર કરવા બરાબર છે વળી જીવનો નાશ માનતા તો મોક્ષનો અભાવ મિદ્ધ થવાનો, કેમકે જીવનો જ જ્યારે અભાવ થાય ત્યારે સુક્તિ કેની થાય ? તેમજ મોક્ષનો અભાવ થતા હીક્ષા વગેરે નિરર્થક ઠરે તેમજ અનુક્રમે સમગ્ર જીવોનો વિનાશ થતા સસારની શૂન્યતા થાય, તેમજ શુભાશુભ કર્મો ભોગવનાર કોઈ ન રહેતો હોવાથી કૃતનાશ દોષ લાગે, વાસ્તે જીવનો ખરડા નાશ માનવો એ અર્થોગ્ય વાત છે

વિશેષમા ગિગેલી વગેરેના શરીરથી જુદા પડેવા જે પુષ્પાદિ વિભાગનો નાશ થતો જણાય છે તે વિભાગ ઔદાસિક શરીરનો છે, નહિ કે જીવનો, કેમકે જીવ તો અમૃત છે એટલે એના કોઈ પણ ગતિ વિભાગ પડે નહિ વળી જેમ કોઈ પુદ્ગલ-સ્કંધમા અન્ય પુદ્ગલ-સ્કંધનો અશ આવીને મળે છે અને તેમાનો કોઈક ખડ છુટે પડી અન્યત્ર પણ જાય છે તેમ એક જીવમા બીજા જીવનો અશ આવીને મળે અને તેના કોઈ અણ છૂટે પડી જાય અર્થાત્ એ પ્રમાણે જીવને સઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માનીએ તો તેના અશનો નાશ થતા સઘાત-સંઘપ થવાથી તેના મર્વંથા વિનાશ નહિ થાય એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી એવું કારણ એ છે કે એમ કરવાથી તો સર્વ જીવોને પરસ્પર સાકર્યથી સુખાદિ શુભની સકરતા પ્રાપ્ત થશે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જ્યારે એક જીવનો શુભાશુભ કર્મથી સુક્ત એવો અશ અન્ય જીવની માથે ભેડાય ત્યારે તેના સુખાદિ શુભ અન્યને પ્રાપ્ત થાય અને અન્ય જીવનો અશ તેની સાથે સળદ થાય ત્યારે તે અન્યના સુખાદિ શુભ એને પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને પરસ્પર સુખાદિનું સામ્ય થાય અને તેથી કરીને કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષો ઉદ્ભવે, વાસ્તે જીવને પુદ્ગલની પેઠે સઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માની શકાય તેમ નથી આ પ્રમાણે આ માન્યતાને દોષગ્રસ્ત બની હે ગૌડગુપ્ત ! જે તુ એમ કહેવા ઇચ્છતો હોય કે જેમ ધર્મોસ્તિકાયથી અભિજ્ઞ એવા તેના દેશને ‘નોધર્મોસ્તિકાય’ કહેવામા આવે છે તેમ જીવથી અભિજ્ઞ એવા જીવના દેશને ‘નોજીવ’ કહેવાય તો તે વાત વ્યાજબી નથી કેમકે એમ માનવાથી જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશને ‘નોજીવ’ માનવો પડશે અને એથી એક જ જીવમા અસખ્યાત નોજીવ થશે અને જીવનો તો સર્વંથા અભાવ થશે આ હકીકત અજીવને પણ લાગુ પડશે જેમકે ધર્મોસ્તિકાયાદિ, દ્રવ્યભુક્ સ્કંધ અને ઘટાદિ અજીવોમા દરેક અજીવનો એક દેશ હોવાથી તે તે પ્રદેશ ‘નોઅજીવ’ કહેવાશે આવી રીતે પરમાણુ પણ પુદ્ગલોસ્તિકાયરૂપ અજીવના દેશરૂપ હોવાથી તે પણ ‘નોઅજીવ’ કહેવાશે આથી મર્વંત્ર અજીવનો અભાવ થશે અને તેની જગ્યાએ ‘નોઅજીવ’ પ્રાપ્ત થશે આવી પરિ

૧ છાયા—

જીવા મદન્ત ! કિં વર્ધન્તે હીય તેડવસ્થિતા ? ગૌતમ ! નો વર્ધંતે નો હીયન્તેડવસ્થિતા ।

સ્થિતિમા તે જે રાજસભામા જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવી ત્રણ રાશિઓ સિદ્ધ કરી બતાવી તેને બદલે નોજીવ અને નોઅજીવ એમ બે રાશિઓ માનવાનો વારો આવશે

વળી હું પૂર્વે કહી ગયો તેમ પુનઃગ્રહિ અવયવો છેદાવા છતાં પણ તેમા જીવના સ્પુરણાદિ લક્ષણો જણાતા હોવાથી તે જીવ છે, પરંતુ નોજીવ નથી, છતાં તુ કદાચહી જાની એમ કહેતો હોય કે એ જીવના અવયવો છે વાસ્તે એ 'નોજીવ' જ કહેવાય તો એ ન્યાય અનુસાર અજીવના દેશને પણ 'નોજીવ' માનવો પડશે અને તેમ થતા ત્રણ રાશિને બદલે જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવ એવી ચાર રાશિઓ તારે સ્વીકારવી પડશે વિશેષમા અજીવ-સ્કધધી 'ડૂંગે' પડેલો દેશ ભૂતિ અને સિ ગથી અજીવના સમાન છે, વાસ્તે તે અજીવ જ કહેવાય, નહિ કે નોઅજીવ એવી તારી દલીલ નિરર્થક છે; કેમકે જો એમ જ હોય તો જીવના દેશમા જીવના સિ ગોની મમાનતા હોવાથી તેને જીવ જ કહેવાય, નહિ કે 'નોજીવ', છતાં તુ જો આને 'નોજીવ' કહે તો અજીવના દેશને તારે 'નોઅજીવ' કહેવા પડશે અને એમ થતા ત્રણને બદલે ચાર રાશિઓ માનવી પડશે

હવે સમભિદ્ધ નય જીવના પ્રદેશને 'નોજીવ' કહે છે એમ તુ કહી રહ્યો છે તેનો ખુલાસો પણ સાલજ સમભિદ્ધ જીવના દેશને 'નોજીવ' માનતો નથી, પરંતુ એ તો 'સમાનાધિકરણ' સમાસ સ્વીકારે છે જેમ નીલ કમલમા નીલ એ વિશેષપુ અને કમલ એ વિશેષ્ય વચ્ચે અલેક્ષતા છે તેમ જીવ અને પ્રદેશ વિશેષણ અને વિશેષ્યના અલેક્ષ પૂર્વક છે આથી કરીને ગિરોલીથી છૂટું પડેલું તેનું પૂછકું 'નોજીવ' ન કહેવાય, કેમકે તેમા ગહેવા જીવના પ્રદેશો તો જીવથી ભિન્ન નથી વળી નોજીવ માનવા છતાં સમભિદ્ધને જીવ અને અજીવ ઉપરાંત-નોજીવ ત્રીજી રાશિરૂપે મમત નથી વળી નૈગમાદિ નથી પણ આવી અધિક રાશિ ધ્રુવજતા નથી બચવા માની લઇએ કે તારા કહેવા મુજબ સમભિદ્ધ જીવના દેશને નોજીવ માનતો હોય તોપણ 'તે કેવળ એક નયની માન્યતા હોવાથી મિથ્યાત્વ છે, કેમકે જે સર્વનયાત્મક વચન છે તે જ મમ્યત્વ છે તેથી જો તુ સર્વનયાત્મક ભિન્ન-મતનો અગીકાર કરતો હોય, તો જીવ અને અજીવ એવી બે જ રાશિનો સ્વીકાર કર

આ પ્રમાણે આચાર્યે રૌહગુપ્તને ઘણું ઘણું એકાંતમા મમન-ચુ, પરંતુ બ્યારે તેણે પોતાના મિથ્યાભિનિવેશને તિલાંજલિ ન જ આપી ત્યારે અન્ય જનો એના ભ્રમાત્મક વચનોથી ઉધે ભરે' ન હોગય તે માટે રાજસભામા જઈ એની માથે છ મહિના સુધી વાઢવિવાઢ કરી શુરુએ એને નિરુત્તર ર્યો

ધર્માસ્તિકાયાદિનું દ્રવ્યાદિનો અપેક્ષાએ સ્વરૂપ ૫—

ધર્માસ્તિકાયાદિકનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને શુભ એ પાંચ પ્રકારે હવે વિચારવામા આવે છે તેમા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયા એક દ્રવ્યરૂપ છે, લોકાકાશ પર્યંતનું એનું મિત્ર છે,

૧ કથું પણ છે કે—

“ ધર્માધર્મનિમુખ્યાત્ સર્વંત્ર ચ જીવપુત્રઋષિચારાત્ ।

નાલોકઃ કશ્ચિત્ સ્વાજ્ઞ ચ સમતમેનદાર્યાણામ્ ॥

તસ્માદ્ ધર્માધર્માવિવગાદૌ વ્યાપ્ત્ય લોકલ સર્વમ્ ।

પથ દિ પરિચ્છિન્ન સિદ્ધયતિ લોકસ્તદ્વિમુખ્યાત્ ॥ ”

કાલથી એ શાસ્ત્રવત છે—અનાદિ અનત છે, ભાવે કરીને વર્ણુ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને રાશ થી રહિત છે, આકૃતિથી એ વળાકાર છે અને ગતિમા મહાયક થવું એ એનો ધર્મ છે—શુણુ છે અધર્માસ્તિ-
ત્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને આકૃતિની બાળતમા તેો ધર્માસ્તિકાયનો ભેદીકાર છે, પરંતુ ધર્મમા તે એનાથી જુદો પડે છે, કેમકે સ્થિતિ કરવામા સાહાય્ય કરવી એ એનો ધર્મ છે આકાશ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વની અપેક્ષાએ લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ એ બે પ્રકારનું છે આકાશ ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણવાળું હોવાથી અનત છે, પરંતુ લોકાકાશની અપેક્ષાએ અસખ્યાત ક્ષેત્રવાળું છે કાલની વિવિધતા વડે તે શાસ્ત્રવત છે ભાવથી એ રૂપાદિકથી રહિત છે અવગાહના—પદાર્થને અવકાશ આપવો એ એનો ધર્મ છે લોકાકાશનો આકાર સુપ્રતિષ્ઠિત સરખો છે, જ્યારે અલોકાકાશનો આકાર પોષળ ગોળા જેવો છે, કેમકે એમા લોકાકાશ જેટલી તેમા પોલાણ છે જુઓ ભગવતી (ચ ૧૧, ઉ ૧૦, સ ૧૪૨૦) તેમજ લોકેપ્રકાશ (સ ૨, શ્લો ૨૬)

જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યથી અનત છે એક જીવ આશ્રીને જઘન્યથી અશુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટથી સમગ્ર લોકકાશ જેવડું એનું ક્ષેત્ર છે સમગ્ર જીવ આશ્રીને એનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ છે કાલથી એ શાસ્ત્રવત છે ભાવથી વર્ણાદિ રહિત, શુણુથી જ્ઞાનદર્શનાદિ સહિત અને આકૃતિથી દેહાકાર અથવા કેવલિ—સમુદ્ધાતની અપેક્ષા એ લોક જેવો છે

પુણ્ડલની દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ વિવક્ષા કરીએ તો તે અનત દ્રવ્યાત્મક છે, કેમકે આ સસાર મા અનેક પુણ્ડલો છે આ પુણ્ડલોનો લોકાકાશમા જ સફાવ હોવાથી તેનું લોકાકાશ જેટલું ક્ષેત્ર છે કાલથી તે શાસ્ત્રવત છે ભાવની અપેક્ષાએ તે વર્ણાદિકથી—રૂપ, રસ, ગન્ધ અને રસ્યથી મુક્ત છે શુણુથી તે અહલ્પરૂપ શુણુથી મુક્ત છે, કેમકે છે દ્રવ્યોમા કેાઈનું પલ્લુ અહલ્પ થઈ શકતું હોય તો તે પુણ્ડલનું જ છે અથવા પૂરણ—ગલન એ એનો સ્વભાવ છે આકૃતિથી તે દીર્ઘ, ત્રિકોણ, ચતુરસ્ર, વર્તુલ અને પરિમહળ જેવો છે અર્થાત એની આકૃતિઓ વિવિધ ભતની છે

કાલ દ્રવ્યથી એક, ક્ષેત્રથી અહીં દ્વીપ પ્રમાણ, કાલથી અનાદિ અનત, ભાવથી વર્ણાદિથી રહિત, શુણુથી વર્તનાદિ લક્ષણથી લક્ષિત અને આકૃતિથી અવક્તવ્ય છે, કેમકે એ ઔપચારિક દ્રવ્ય હોવાથી એનો અમુક આકાર છે એમ કહી શકાય તેમ નથી

અર્થાત જે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વિશુ—સર્વવ્યાપક હોય તો જીવ અને પુણ્ડલોનો સર્વત્ર સત્ત્વાર યાવ અને તેમ યતા અનેક એનું કષ્ટ રહે નહિ અને એ-હકીકત તો આશેને છુટ નથી, તેથી સમસ્ત લોકાકાશને વ્યાપ્ત કરીને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય રહેવા એ અને આ પ્રમાણે આ બંને દ્રવ્યો અવિશુ હોવાથી લોક સિદ્ધ થાય છે

૧ આ રજો એ ઉત્તેજ —

“ અલોપ ણ મંતે । ફિસટિવ પન્નત્તે ? નોવમા । સુપિરમોલવટિપ પન્નત્તે । ”

[અલોકો ભદન્ત । ફિલચ્ચાન પ્રજ્ઞત । ગોતમ । સુપિરમોલસચ્ચાન પ્રજ્ઞત ।]

૨ આકૃતિનું બીજું નામ ‘ સરથાન ’ છે એના પાંચ પ્રકારોનું સ્વરૂપ આ ઉપાસમા આપ્યું છે

જીવાદિથી થતો ઉપકાર—

જીવ એક એકના ઉપર સ્વામી, સેવક ઇત્યાદિરૂપે ઉપકાર કરે છે, પરંતુ અજીવ ઉપકાર એ કશો ઉપકાર કરતો નથી તે કોઈ પણ અજીવ-દ્રવ્યના કામમાં આવતો નથી, જ્યારે પાંચે અજીવ દ્રવ્યો જીવના ઉપયોગમાં આવે છે એટલે તેઓ તો જીવના ઉપકારી છે

ધર્માસ્તિકાય જીવ અને પુદ્ગલોના ઉપકાર તેમને ગતિ કરવામાં મહાયક બની ઉપકાર કરે છે, જ્યારે અધર્માસ્તિકાય તેમને સ્થિતિ કરવામાં મદદગાર બની ઉપકાર કરે છે

આકાશ જીવ, ધર્માગ્નિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલોને અવગાહના દ્વારા ઉપકૃત કરે છે

પુદ્ગલ એ પોતાના પરિણામરૂપ શરીર, ભાષા, મન, પ્રાણ, અપાન, સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ દ્વારા જીવ ઉપર ઉપકાર કરે છે

કાલ એ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ દ્વારા જીવાદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે

આ ઉપરથી આપણે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું શુ શુ કાર્ય છે તે જાણી શકીએ છીએ જેમકે જગત્-મા ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવા જીવ અને અજીવ એવા જે બે જ પદાર્થો છે તેની ગતિ અને સ્થિતિમાં અનુકરે નિમિત્ત થવું એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારેને પોતાનામાં સ્થાન આપવું—અવકાશ આપવામાં નિમિત્ત થવું એ આકાશનું કાર્ય છે (જ્યારે અવકાશ મેળવવો એ ધર્માદિનું કાર્ય છે) શરીર, વાણી વગેરે અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યો પૈકી કેટલાક એવા છે કે જે દ્વારા જીવના ઉપકાર અનુબંધ થાય છે કે તેના નિબંધ થાય છે એકે વર્તના વગેરે કાર્યો યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાયાદિના છે, છતાં પણ એ સર્વ માં નિગિત થવાનું કાર્ય કાલનું છે એટલે વર્તનાદિનું કાલના ઉપકાર તરીકે અત્ર સૂચન કરાયું છે

આ પ્રમાણે જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું કાર્ય પ્રતિનિયત અને વિશિષ્ટ છે તો તે તે કાર્ય દ્વારા પણ તે તે દ્રવ્યનું લક્ષણ દર્શાવી શકાય છે તત્ત્વાર્થ (અ પ, સૂ ૧૭-૨૨)માં આ માર્ગ શ્રદ્ધા કરાયો છે, એ હકીકત એના નીચે અજબના સૂત્રો કહી આપે છે—

“ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ । આકાશસ્યાવગાહઃ । શરીર-વાદ્મનઃપ્રાણાવાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ । સુલ્લઙ્ગુલ્લજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ । પરસ્વરોપગ્રહો જીવાનામ્ । વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ।”

હજી આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પરત્વે વિશેષ વિચાર કરીએ તો પૂર્વે પુદ્ગલાદિના કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઈ લઈએ તેમાં શરીર અને મન સળધી ઘણું ખરું કહેવાઈ ગયું છે અહીં તો ફક્ત એટલો નિર્દેશ કરીશું કે ઔદાત્તિકાદિ બધા શરીરો પુદ્ગલના બનેલા છે કાર્મણુ શરીર અતીન્દ્રિય છે તોપણ જેમ જહાદિના મળધથી ધાન્યાદિનો પાક તૈયાર થાય છે તેમ ઔદાત્તિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના મળધથી કાર્મણુ શરીર સુખ-દુઃખાદિ વિપાક આપે છે એટલે એ પણ પૌદ્ગલિક જ છે.

લઘિરૂપ તેમજ ઉપયોગરૂપ ભાવ-મન પુદ્ગલના ઉપ-આધાર રાખતું હોવાથી પૌદ્ગલિક છે જ્ઞાનાવરણ તેમજ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી તથા વળી અગોષાગ-નામ-કર્મના ઉદયથી મનોવર્ગણના જે રૂક ધો ગુણ અને દોષનો વિવેક, સ્મરણ ઈત્યાદિ કાર્યમાં અભિમુખ એવા આત્માના સામર્થ્યના ઉત્તેજક બને છે-આત્માને મદદ કરે છે તે 'દ્રવ્ય-મન' છે

ભાષાના બે પ્રકાર છે — (૧) ભાવ-ભાષા અને (૨) દ્રવ્ય-ભાષા વીર્યાન્તરાય, મતિ જ્ઞાનાવરણ અને હ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમજ અગોષાગ-નામ-કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી ગણિત તે 'ભાવ-ભાષા' છે પુદ્ગલની અપેક્ષા નાખતી હોવાથી એ પૌદ્ગલિક છે ભાવ-ભાષા રૂપ શક્તિથી અલકૃત આત્મા દ્વાન પ્રેરિત થઇને વચનરૂપે પરિણમતા ભાષા-વર્ગણના રૂક ધો 'દ્રવ્ય-ભાષા' છે આ બે ભાષા પૈકી દ્રવ્ય-ભાષાનું લક્ષણ અથકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

માપાત્વેનાપાદિતમાપાઽર્હદ્રવ્યસન્તતિરૂપત્વં માપાયા લક્ષણમ્ ।

(૨૧૧)

અર્થાત્ ભાષારૂપે પરિણત થયેલા અને ભાષાને યોગ્ય એવા દ્રવ્યના સમૂહને 'ભાષા' કહેવામાં આવે છે

ભાષા અને ભાષા-યોગમાં શિન્નતા છે એ વાત સમજાય તે માટે ભાષા-યોગનું લક્ષણ અથકાર નીચે મુજબ આપે છે —

માપાપ્રવર્તકત્વે સતિ જન્તુપ્રયત્નવિશેષરૂપત્વ માપાયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૨)

અર્થાત્ ભાષાની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા જીવના વ્યાપારને 'ભાષા-યોગ' જાણવો

પ્રાણનું લક્ષણ—

કૌષ્ઠ્યપ્રભવોચ્છ્વાસલક્ષણો યો વાયુસ્તદ્વપત્ત્વ પ્રાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૩)

અર્થાત્ કોઠામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉ-જ્વામરૂપ વાયુને 'પ્રાણ' કહેવામાં આવે છે પ્રાણ એવે શુ તે પૂરેપૂરે સમજાય તે માટે ઉચ્છ્વાસ એટલે શુ તે જોઇ લઇએ

ઉચ્છ્વામનું લક્ષણ—

ઉચ્છ્વાસત્વેનાપાદિતા યા દ્રવ્યસન્તતિસ્તસ્યા પુનર્વ્યાપારકરણ-શીલત્વમુચ્છ્વાસસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૪)

અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યના સમૂહ દ્વારા જે શ્વાસ લેવા રૂપ વ્યાપાર કરવામાં આવે છે તે 'ઉચ્છ્વામ' કહેવાય છે

અપાનનું લક્ષણ—

અન્તઃક્રિયામાળો યો વાહ્યવાયુસ્તસ્ય પુનર્નિઃશ્વાસરૂપત્વમપાન-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૨૧૫)

અર્થાત્ જે અંતર લઇ જવાયેલો બહારનો વાયુ નિઃશ્વાસરૂપે પાછો કઢાય છે તે વાયુ ‘ અપાન ’
કહેવાય છે

બાપા અને મનની પેઠે પ્રાણ અને અપાનનો વ્યાપાર અને અભિભવ થાય છે આથી
શરીરની જેમ આ આદે પૌદ્ગલિક છે

સુખનું લક્ષણ—

સાતવેદનીયોદયાદાત્મનઃ પ્રસન્નતાનુરૂપત્વ સુખસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૬)

અર્થાત્ સાતવેદનીય ઠમના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પ્રસન્નતારૂપ પરિણામને
‘ સુખ ’ કહેવામાં આવે છે અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ કંઈ વાર્તાવિક-સુક્તિના સુખનું
લક્ષણ નથી, પરંતુ આ તો ઔપચારિક-માસારિક સુખની વ્યાખ્યા છે અત્ર સાતવેદનીય ઠમ એ
અતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરે બાહ્ય કારણ છે

દુઃખનું લક્ષણ—

અસાતવેદનીયોદયાદાત્મનઃ સદ્ગ્લેશરૂપત્વ દુઃખસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૭)

અર્થાત્ અસાતવેદનીય ઠમના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના સદ્ગ્લેશરૂપ પરિણામને
‘ દુઃખ ’ સંબોધવામાં આવે છે અત્ર અસાતવેદનીય એ અતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર
ધર્ત્યાદિ બાહ્ય કારણ છે

અવિતનું લક્ષણ—

આયુર્નામકર્મોદયાત્ પ્રાણસ્યાવ્યુપરમરૂપત્વ જીવિતસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૧૮)

અર્થાત્ આયુષ્ય-નામકર્મના ઉદયથી (રહેઠાણી) આત્માની સાથે જે પ્રાણનો (અને અપાનનો)
સંબંધ ચાલુ રહે છે તે સંબંધ ‘ અવિત ’ તરીકે ઓળખાય છે

મરણનું લક્ષણ—

આયુર્નામકર્મોચ્છેદાત્ પ્રાણસ્ય વ્યુપરમરૂપત્વ મરણસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૨૧૯)

**જીવપરિણામપ્રયુક્તશરીરાહારવર્ણગન્ધરસસંસ્થાનવિષયકત્વં પ્રયોગ-
ગતેર્લક્ષણમ્ । (૨૨૩)**

અર્થાત્ જીવના પરિણામથી પ્રેરિત એવા શરીર, આહાર, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સંસ્થાન (આકૃતિ) દ્વારા કરાતી ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' જાણવી અર્થાત્ પરના પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' છે

વિસ્ત્રસા-ગતિનુ લક્ષણુ—

**અન્નેન્દ્રધનુઃપરિવેપાદિરૂપવિચિત્રસંસ્થાનવિષયકત્વં વિસ્ત્રસાગતે
ર્લક્ષણમ્ । (૨૨૪)**

અર્થાત્ વાદળા, ઇન્દ્ર-ધનુષ્ય આદિકની વિચિત્ર આકૃતિ સાથે મળધ ધેરાવનારી ગતિ તે ' વિસ્ત્રસા-ગતિ ' જાણવી અર્થાત્ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે ' વિસ્ત્રસા-ગતિ ' છે

મિશ્ર-ગતિનુ લક્ષણુ—

**પ્રયોગવિસ્ત્રસાભ્યાં જીવપ્રયોગસહચરિતાચેતનદ્રવ્યપરિણામકુન્નમ
સ્તન્મનાદિવિષયકત્વં મિશ્રગતેર્લક્ષણમ્ । (૨૨૫)**

અર્થાત્ પ્રયોગ અને વિસ્ત્રસા એ ઉભય દ્વારા જીવના વ્યાપારની મહાયતાથી અથવા સ્ર્ભાવથી અચેતન દ્રવ્યના પરિણામરૂપ જે કુન્નમ, સ્તન્મના વગેરે પરત્વેની ગતિ છે તે ' મિશ્ર-ગતિ ' જાણવી

ગતિનુ દિગ્દર્શન—

ગતિ કહો કે ગમન કહો કે પ્રાપ્તિ કહો તે એક જ છે આના દેશાતર અને પર્યાયાતર આશ્રીને બે ભેદો છે જેમકે હું સુખથી સુરત ગયો એ દેશાતરવિષયક ગતિ છે, જ્યારે મને કોઈ ચક્રથી એ પર્યાયાતરવિષયક ગતિ છે આ લૌકિક ઉદાહરણો થયા આ મળધમા લૌકાતર ઉદાહરણો અનુક્રમે એ છે કે પરમાણુ એક સમયમા લોહના એક છેદાથી ખીળે, છેડે જાય છે, અને આત્મા વિવિધ અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત કરે છે ગતિ-શબ્દનો પ્રયોગ કેટલી રીતે થાય છે તેના ઉત્તર તરીકે (૧) પ્રયોગ-ગતિ, (૨) તત-ગતિ, (૩) બધન-છેદન-ગતિ, (૪) ઉપપાત-ગતિ અને (૫) વિહાર-ગતિ એમ ગતિના પાંચ ભેદો પ્રજ્ઞાપના (૫ ૧૬) ના ૨૦૫મા સૂત્રમા બતાવાયા છે તેમા ૧૫૬૨ પ્રકારના પ્રયોગ વડે મન વગેરેના પુદ્ગલોની ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' જાણવી આ દેશાતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ મનેજવી, કેમકે જીવ વડે વ્યાપાર કરી

૧ સત્ય, અસત્ય, સત્યમૃષા અને અસત્યમૃષા એ ચાર જાતના મનના અને એ ચાર જાતના વચનના પ્રયોગો એમ આઠ વ્યાપારો અને ઔદારિક, ઔદારિક-મિશ્ર, વૈકિય, વૈકિય-મિશ્ર, આદારક, આદારક-મિશ્ર અને કામરૂપ એમ કાષ્ઠના સાત પ્રયોગો એમ કુલે ૧૬૨ છે

યેલા સત્ય મન વગેરે પુદ્ગલોનું યથાયોગ અલ્પ કે બહુ દેશાતરગમન થાય છે. 'તત' એટલે 'વિસ્તીર્ણ' જે ગ્રામ કે સન્નિવેશ જ્યાં માટે કોઈ એક વ્યક્તિ નીકળી હોય તે જ્યાં સુધી ત્યાં ન પહોંચે ત્યાં સુધીની વચમાની માર્ગમા એકેક પગલું માઠવા (પાદન્યાસ) પૂર્વકની તેની ગતિ 'તત-ગતિ' છે આ પછુ દેશાતર પ્રાપ્તિરૂપ છે એટલું જ નહિ કિન્તુ એના પ્રયોગ-ગતિમા અતભોવ પણ થઈ શકે છે, કેમકે પાદન્યાસ એ શરીરજન્ય પ્રયોગ છે બધનના છેદનથી ઉદ્ભવતી ગતિ તે 'બધન-છેદન-ગતિ' બહુવી જીવે ત્યજી દીધેલા શરીર આશ્રીને અથવા તેા શરીરથી વિચ્યુત થયેલા જીવ આશ્રીને આ સમજવી, કિન્તુ કાચના સબધના વિચ્છેદથી જે ચેરડાના બીજની ગતિ થાય છે તે ન સમજવી, કેમકે તે તેા વિહાયોગગતિનો એક ભેદ છે 'ઉપપાત' એટલે 'પ્રાદુર્ભાવ' ક્ષેત્ર, ભવ અને નોભવની અપેક્ષાએ એના ત્રણ પ્રકારે પડે છે તેમા ક્ષેત્રથી આકાશ સમજવું કે જ્યાં નારકાદિ જીવો, બિદ્ધો તેમજ પુ.ગલો રહે છે ભવ એટલે કર્મજન્ય સસાર સમજવો નોભવથી કર્મના સયોગથી રહિત પદાર્થ એટલે સિદ્ધ કે પુદ્ગલ સમજવા આકાશ દ્વારા ગતિ તે 'વિહાયો-ગતિ' છે એના ઉપાધિની અપેક્ષાએ સત્તર પ્રકારે પડે છે એના નામ અને સ્વરૂપ નીચે સુજ્ઞ છે -

(૧) સ્પૃશ્ય-ગતિ એક પરમાણુ બીજ પરમાણુને સ્પર્શ કરતો-એની સાથે સબધના અનુભવ કરતો ગતિ કરે તે 'સ્પૃશ્ય-ગતિ' છે આનાથી વિપરીત ગતિ તે (૨) 'અસ્પૃશ્ય-ગતિ' રહેવાય છે આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિમા ઉદ્ભેષ છે સ્થાનાગ-વૃત્તિ પ્રમાણે તેા પ્રયત્ન વિશેષ દ્વારા ક્ષેત્ર પ્રદેશોના સ્પર્શ પૂર્વકની ગતિ તે સ્પૃશ્ય ગતિ' છે, જ્યારે એથી વિપરીત તે 'અસ્પૃશ્ય-ગતિ' છે આવી ગતિ દરમ્યાન એક પરમાણુ પરસ્પર મળબળે અનુભવ કર્યા વિના ગતિ કરે જ એક નમયમા હોકના એક છેડાથી બીજે છેડે જનારા પરમાણુની ગતિ આવી છે (૩) ઉપ-સપથમાન ગતિ અન્યનો આશ્રય લઈને કરાતી ગતિનું આ નામ છે દાખલા તરીકે ધન સાથે વાહના અવલબન પૂર્વકનો શ્રીધર્મશોષસૂત્રિનો વિહાર, આનાથી વિપરીત લક્ષણવાળી ગતિ (૪) 'અનુપસપથમાન' કહેવાય છે (૫) પુદ્ગલ-ગતિ એક સમયમા ઓઠ રાજલોક સુધી જે પુદ્ગલની ગતિ થાય છે તે 'પુદ્ગલ-ગતિ' છે (૬) મડૂક-ગતિ હેડકાની માદૂક દૃઢતા દૃઢતા જુડુ તે 'મડૂક-ગતિ' છે (૭) નાવ-ગતિ મોટી નદીઓમા વહાણ જેમ ચાલે છે તેમ ગતિ કરવી તે 'નાવ-ગતિ' છે (૮) નય-ગતિ નૈમગાદિ સાત નયોની પોતપોતાના મતની પુષ્ટિ અથવા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા સર્વ નયો દ્વારા પ્રમાણથી અબાધિત વસ્તુની વ્યવસ્થા તે 'નય-ગતિ' છે (૯) છાયા-ગતિ છોડો, હાથી, નંદ, કિત્તર, મહોરગ, ગધર્વ, વૃષભ, રથ, છત્ર વગેરેની છાયાને અનુસરીને કે તેના આધાર-પૂર્વક ગમન કરવું તે 'છાયા-ગતિ' છે (૧૦) છાયાનુપાત-ગતિ છાયા-પડછાંચો પુરુષને અનુસરે છે, નહિ કે પુરુષ તેને એટલે કે છાયાની આવી ગતિ તે 'છાયાનુપાત-ગતિ' છે (૧૧) લેશ્યા-ગતિ તિર્યચાદિ જીવોની નીલાદિ લેશ્યાના દ્રવ્યો મળતા કૃષ્ણાદિ લેશ્યાનું તદ્વપ પરિણમન તે 'લેશ્યા-ગતિ' છે (૧૧) લેશ્યાનુપાત ગતિ જે લેશ્યાના દ્રવ્યોના ગ્રહણ પૂર્વક જીવ મરે છે, તે જ લેશ્યા મહિત તે ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે લેશ્યાના અનુસરણ

૧ જીઆ શ્રીઅમરચન્દ્રસંસ્કૃત પદ્યાનંદ મહાકાવ્ય (સ '૨, શ્લો ૧૭-૨૬૨)ની મંદીય આવૃત્તિ (૫ ૧૫-૩૬)

૨ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાના ૧૦૫ મા સૂત્રા નિગ્ન-લિખિત ઉદ્દેશ -

" જલેસાદ દલ્લાદ પરિચારતા કાલ કરેદ તલેમેસુ ઉચ્ચજ્ઞતિ । "

[જલેશ્યાનિ દલ્લાણિ પરિચાર્યા (જીવ) કાલ કરોતિ તલેશ્યેષ્વજ્ઞાવત ।]

પૂર્વકની ગતિ તે 'લેશ્યાનુષાત' જાણવી (૧૦) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ. અમુક આચાર્યાદિને ઉદ્દેશીને તેની પાસે જવું તે આ ગતિ છે (૧૪) ચતુષ્પુરુષપ્રવિભક્ત ગતિ (૧૫) વક-ગતિ. વાકી ગતિનું આ નામ છે એના ચાર પ્રકાર છે—(અ) ઘટનતા, (આ) સ્તભનતા, (ઇ) સ્લેષ-લુના અને (ધ) પતનતા. અજ-લગડા કે ખોડાતા ચાલવું તે પ્રથમ પ્રકાર છે ડોક વગેરે અલ્લક રાખીને ચાલવું તે બીજો પ્રકાર છે જિરુ વગેરેના જાનુ સાથે સળધ થાય તેવી રીતે ચાલવું તે ત્રીજો પ્રકાર છે ચાલતાં ચાલતા પડી જવાય તે ચોથો પ્રકાર છે આ ચારે પ્રકારની ગતિઓ જીવની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અને અનિષ્ટ હોવાથી એને 'વકગતિ' કહેવામાં આવે છે (૧૬) વક-ગતિ. કાઠવમાં કે જિડા જળમાં કોઈકને ટેકો લઈ ગમન કરવું તે 'વક-ગતિ' છે બધનથી મુક્ત થતા જે ગતિ થાય તે (૧૭) 'બધનવિમોચન-ગતિ' છે હાખલા તરીકે અત્યંત પાકી ગયેલી કેરી વગેરેનું એના બધનથી મુક્ત થઈ વિસસા દ્વારા-નિર્વાયાવાતપણે નીચે પડી જવું તે આવી ગતિ જાણવી

પરત્વનું લક્ષણ—

૫૮૧

पूर्वभावित्व परत्वस्य लक्षणम् । (२१६)

અર્થાત્ પૂર્વે થવાપણું તે 'પરત્વ' કહેવાય છે

અપરત્વનું લક્ષણ—

पश्चाद्भावित्वमपरत्वस्य लक्षणम् । (२१७)

અર્થાત્ પાછળથી થવાપણું તે 'અપરત્વ' કહેવાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે પરત્વાપરત્વને કાળના પર્યાયરૂપે અને અત એવ જીવાદિના ઉપકારક તરીકે ગણાવવામાં આવે છે તે પ્રશસાકૃત કે ક્ષેત્રકૃત નહિ પરંતુ કાલકૃત છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પરત્વાપરત્વના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) પ્રશસાકૃત, (૨) ક્ષેત્રકૃત અને (૩) કાલકૃત તેમાં આર્હત ધર્મ પર છે—ઉત્તમ છે, જ્યારે વામ ભાગ અપર છે—હીન છે—અધમ છે, એ પ્રશસાકૃત પરત્વાપરત્વ છે એક જ વિશામાં રહેલા જે પદાર્થો આશ્રીને જે ફર હોય તેને પ-કહેવો અને પાસે હોય તેને અપર કહેવો એ ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વ છે જરૂરત્વ અને કનિષ્ઠત્વ સૂચક પરત્વાપરત્વ એ કાલકૃત છે એટલે કે સોળ વર્ષની નિયતિવાળાની અપેક્ષાએ એથી અધિક નિયતિવાળું (હાખલા તરીકે સો વર્ષ બેટલું જીવું) દ્રવ્ય પર છે, જ્યારે સો વર્ષની અપેક્ષાએ સો વર્ષની નિયતિવાળું દ્રવ્ય અપર છે જુઓ તત્ત્વાર્થ લાખ્ય (૫ ૩૫૩)

આ પ્રમાણે આપણે અજીવ પદાર્થો દ્વારા જીવ ઉપર જે જે ઉપકાર થાય છે તેનું હિગદર્શન કયું સાથે સાથે એ ઉપકારોના લક્ષણો પૂર્વક તેનું સ્વરૂપ પણ વિચાર્યું કાલનો પણ વર્તનાદિ દાન જીવ ઉપર ઉપકાર થાય છે તેની પણ મોધ લીધી આથી કાલ સળધી નૈન તેમજ નૈન દષ્ટિએ વિશેષ જિડાપોહ કરવો પ્રાસંગિક સમજાય છે તેમાં પ્રથમ તો નૈન દષ્ટિ અનુસાર

કાલના નૈશ્વર્યિક અને વ્યાવહારિક એવા બે ભેદો પડે છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાયો તે ‘ નૈશ્વર્યિક કાલ ’ છે, જ્યારે જ્યોતિષ-ચક્રના પરિભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતો અને સમય, આવલિ, મુહૂર્ત વગેરે દ્વાન નિર્દેશાતો કાલ ‘ વ્યાવહારિક ’ છે. વળી નૈશ્વર્યિક કાલ તો લોક અને અલોક ઉભયત્ર વ્યાપ્ત છે, જ્યારે વ્યાવહારિક કાલ તો કેવળ અદી દ્વીપમા જ છે અથવા વર્તમાન એક સમય એ ત્રણસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ ‘ નૈશ્વર્યિક કાલ ’ છે, કેમકે કેવળ વર્તમાન સમય વિદ્યમાન છે, જ્યારે ભૂતકાલ નષ્ટ થઈ ગયેલ હોવાથી અને ભવિષ્યકાલ તો હજી ઉત્પન્ન થયેલો નહિ હોવાથી એ બંનેના સમયો અવિદ્યમાન છે આ અવિદ્યમાન સમયો ‘ વ્યાવહારિક કાલ ’ છે આ હકીકત કાલ-લોકપ્રકાશમા જ બૂદ્ધીપ્રગના વૃત્તિકારના અભિપ્રાય તરીકે નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે —

“ વર્તમાનઃ પુનર્વર્ત-માનેકસમયાત્મક ।

અસૌ નૈશ્વર્યિક સર્વો-ડ્યવ્યસ્તુ વ્યાવહારિક ॥ ૧૨૬ ॥ ”

સ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વસ્તુત તો કાલ એ દ્રવ્ય જ નથી, કિન્તુ જીવાદિ દ્રવ્યોમા વર્તનાદિ પર્યાય સાધારણ રીતે હોવાથી ઉપચારથી કાલ એ પર્યાયોમા ઉપકારક ગણાતો હોવાથી એને દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે એટલે કે એ જૌપચારિક દ્રવ્ય છે અત્ર કોઈને શકા થાય કે જ્યારે નૈશ્વર્યિક કાલ દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે અને તેમ હોવાથી તે જીવના પણ પર્યાયરૂપ છે તો પર્યાય અને પર્યાયીની અભિન્ન વ્યાખ્યા કરી એને જીવ ગણવો જોઈએ, જ્યારે એને તો આપણે અત્યાર મુખી અજીવ તરીકે જોળખાવી રહ્યા છીએ તે શુ ચોચ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે વર્તનાદિ પર્યાયો એ જીવ તેમજ અજીવ એમ ઉભય આશ્રીને હોવાથી નૈશ્વર્યિક કાલ જીવરૂપ પણ અને અજીવરૂપ પણ છે, કિન્તુ જીવ દ્રવ્ય કરતા અજીવ દ્રવ્યોની સખ્યા અનંત શુદ્ધી હોવાથી^૧ બહુલતાને લક્ષ્યમા રાખીને કાલનો સામાન્યતઃ અજીવ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે, આ હકીકતને નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થિત કરે છે—

“ ૧ કિમય મેતે ! કાલોત્તિ પચુચ્છ ? ! ગોચમા ! જીવા ચેચ અજીવા ચેચ । ”

વ્યાવહારિક કાલતુ સ્વરૂપ—

વ્યાવહારિક કાલથી શુ સમજવું તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નવતત્ત્વની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કરાયો ॥ —

“ ૨ સમયાવલી મુહુત્તા, દોહા પસ્લા ય માસ ચરિસા ય ।

મળિઓ પલિયા સાગર, વસ્સવ્પિણિસવ્પિણી કાલો ॥ ૧૩ ॥ ”

૧ જુઓ ૫ ૫૨૧

૨-૩ ગાથા—

કિમય મહન્ત ! કાલ ઇતિ પ્રોચ્યતે ? ! ગૌતમ ! જીવાઘેવાજીવાઘેવ ।

સમય આચલિકા મુહૂર્તા દિવસા પક્ષા ચ માસા વર્ષાણિ ચ ।

મળિત પચ્યા સાગરા ઠસ્સવિણ્યવમ્પિણી કાલ ॥

અર્થાત મમય, આવલિકા, મુકુત, દિવસ, પખવાડિયુ, મહિનો, વષ, પદ્યોપમ, જ્ઞાન રોપમ, ઉત્તરર્ધિણી અને અવસર્ધિણી (તેમજ કાલ-ચક્ર) એ સવ વ્યાવહારિક કાલ છે મમય પરવે તો પરમા પૃથ્થમા આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ છતા અહીં એના સબધમા એટલું ઉમેરીશું કે કોઈ મશક્ત યુવક પોતાના સપૂર્ણ આમર્થ્ય વડે ભાલાની તીન અણી વડે કમળના સો પત્રોને ભેદે તો ઉપલક દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે એક સામળા બધા પત્રો તેણે વાંધ્યા, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એક પત્રને ભેદીને ભાલાની અણી દ્વારા બીજી પત્ર તે ભેદે તેટલામા અસખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે આ સબધમા બીજી જીજ્ઞાસુ વચ્ચનું ઉદાહરણ આપી શકાય છે જેમકે એક તદ્દન જીજ્ઞાસુ રીજી વજ્રને કાઢતી વેળા તે જટ કાટી ગયું એવી આમાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ ખરી રીતે તો એકેક તાત્કાલને તૂટતા અસખ્યાત મમયો વીતી જાય છે વિશેષ શું કહેવું ? આખનો એક પવકારો થાય એટલામા પણ અસખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે વળી સર્વજ્ઞો સમયના સ્વરૂપેના બાહ્યકાલ હોવા છતાં તેનો નિર્દેશ કરવા અસમર્થ છે, કેમકે આટલો વખત તે સમય કહેવાય એટલું તેઓ કહે તેટલામા પણ અસખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય આ ઉપરથી મમય કેટલો સૂક્ષ્મતમ છે તે સમજાવું હશે

તાર્તિવક દૃષ્ટિ અનુમાર જે મમયની વ્યાખ્યા તત્ત્વાર્થ (અ ૪-મૂ ૧૫)ના ભાષ્ય (પૃ ૨૯૨)મા નીચે મુજબ મળી આવે છે તે મનનીય છે —

“પરમસૂદમક્રિયસ્ય સર્વજન્યગતિપરિણતસ્ય પરમાણો સ્વાયગાહનક્ષેત્ર, વ્યતિક્રમકાલ સમય હ્યુચ્યતે પરમદુરધિગમોઽનિર્દેય ।”

અસખ્ય સમયો મળીને એક આવલિકા થાય છે ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા મળીને એક ચદ્ર-મુકૂત થાય છે આથી મુકૂતના મબધમા એ વાંતનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રસ્તુત સમ જાય છે કે એના બે પ્રકારો છે — (૧) ચદ્ર મુકૂત અને (૨) સૂર્ય-મુકૂત આ પ્રમાણે મુકૂતના બે પ્રકારો પડે તેમા આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી, કેમકે વ્યાવહારિક કાલની ગણના સૂર્ય અને ચદ્રની ગતિને આભારી છે ૧૩૨ ચદ્ર-મુકૂત મળીને એક સૂર્ય-મુકૂત થાય છે અને ૩૦ ચદ્ર-મુકૂત મળીને એક સૂર્ય-દિવસ થાય છે આ ત્રીસ મુકૂતોના-જુદા જુદા નામો છે અને સૂર્યોદયથી માલીને તે નીચે મુજબ છે —

(૧) રુદ્ર, (૨) શ્રેયમ્, (૩) મિત્ર, (૪) વાયુ, (૫) સુપીત, (૬) અભિચદ્ર, (૭) માર્કેન્દ્ર, (૮) બલવાન, (૯) પક્ષમ, (૧૦) બહુમત્યક, (૧૧) ઐશાન, (૧૨) તસ્ય, (૧૩) ભાવિતાત્મવ, (૧૪) વૈશ્રવણ, (૧૫) વારુણ, (૧૬) આનંદ, (૧૭) વિજય, (૧૮) વિશ્વસેનક, (૧૯) પ્રાન્તપત્ય, (૨૦) ઉપશમ, (૨૧) ગધર્વ, (૨૨) અગ્નિવૈશ્યક, (૨૩) ચતુષ્પદ, (૨૪) આતપવાન, (૨૫) અમમ, (૨૬) અરુણવાન, (૨૭) ભૌમ, (૨૮) ઋષભ, (૨૯) સર્વાર્થ અને (૩૦) રાક્ષસ

સૂર્ય-મુકૂતનો વ્યવહાર જગતમા પ્રચલિત નથી લૌકિક તેમજ લોકોત્તર ગણનામા પણ પ્રચલિત વ્યવહાર તો ચદ્ર-મુકૂતનો જ છે-મુકૂતની પેઠે દિવસના પણ બે પ્રકાર છે — (૧) સૂર્ય-દિવસ અને (૨) ચદ્ર-દિવસ — સૂર્ય-દિવસનું બીજું નામ ‘ અહોરાત્ર ’ છે અને તે

૩૦ ચંદ્રમુક્તિ યાને ૬૦ ઘડી જેટલો છે ચંદ્ર-દિવસનું બીજું નામ 'તિથિ' છે અને તે ૨૯૩૧ ચંદ્રમુક્તિ જેટલી છે તિથિનો આધાર ચંદ્રના કાય અને એની વૃદ્ધિ ઉપર રહેલો છે અમુક સ્થાનમાં સૂર્યનું પ્રથમ દર્શન તે 'ઉદય' છે અને તેનું અદર્શન તે 'અસ્ત' છે સૂર્યના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની તેની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર કરાય છે, જ્યારે એના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાત્રિનો વ્યવહાર કરાય છે જિન-રાત્રિનો ત્રીસમો ભાગ તે મુક્તિ છે અને પછર દિન-રાત્રિ એ 'પક્ષ' યાને 'પખવાડીયું' કહેવાય છે એક પખવાડિયામાં સૂર્ય મળથી ૧૫ દિન અને ૧૫ રાત્રિ આવે છે તેમાં પછર દિનના નામો જ બુદ્ધીપ્રમદાન્તિ (૨, ૧૫૨) માં નીચે મુજબ આપેલા છે —

(૧) પૂર્વાગ, (૨) મિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) સર્વકામમમુદ્ધ, (૭) ઇન્દ્રમૂર્ખાભિષિક્ત, (૮) નૌમનસ, (૯) ધનજય, (૧૦) અર્થમિદ્ધ, (૧૧) અભિભત, (૧૨) અત્યશન, (૧૩) શતજય, (૧૪) અગ્નિરેશ અને (૧૫) ઉપશમ

જેમ આ ચતુષ્પ્રહરારમક દિનના વિવિધ નામો છે તેમ ચતુષ્પ્રહરારમક પછર રાત્રિના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) ઉત્તમા, (૨) સુનક્ષત્રા, (૩) એલાપત્યા, (૪) યશોધરા, (૫) સૌમનસા, (૬) શ્રીમ-ભૂતા, (૭) વિજયા, (૮) વૈજયંતી, (૯) જયંતી, (૧૦) અપરાજિતા, (૧૧) ઇચ્છા, (૧૨) મમા હાસા, (૧૩) તેજ, (૧૪) અતિતેજ અને (૧૫) દેવાનંદા દેવાનંદાનું બીજું નામ 'નિગતિ' પણ છે

આ પ્રમાણે આપણે સૂર્ય-દિન અને સૂર્ય-રાત્રિના નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો હવે દિન-તિથિ અને રાત્રિ-તિથિના નામો જોઇ લઇએ તેમાં દિન-તિથિના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) નંદા, (૨) ભદ્રા, (૩) જયા, (૪) વૃત્તિ અને પૂર્ણા

રાત્રિ-તિથિના નામો અનુક્રમે (૧) ઉશવતી, (૨) લોગવતી, (૩) યશોમતી, (૪) મર્વસિદ્ધા અને (૫) શુભનામાં છે

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન કરે કે દિન તિથિ અને રાત્રિ તિથિની સખ્યા તો પછર પછરની છે છતાં અત્ર પાંચ પાંચ નામો જ કેમ આપ્યાં છે તેનો ઉત્તર એ છે કે એકમને દિવસે જે તિથિ છે એ જ નામવાળી તિથિ છઠને દિવસે તેમજ અગ્યાગ્રસને દિવસે પણ છે એટલે કે એકના એક નામવાળી તિથિ પખવાડિયામાં ત્રણ ત્રણ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો એકમ, છઠ અને અઠ્યારમને દિવસે દિન તિથિ 'નંદા' અને રાત્રિ તિથિ 'ઉશવતી' જાણવી એ પ્રમાણે પાંચ પાંચ દિવસને અત્રે તેની તે તિથિ સમજવી

૧-૩ જ્યોતિષકુરંકની શ્રીમદ્વિગિરિસંસ્કૃત વૃત્તિના ૬૦ માં પત્રમાં આને બદલે 'સર્વકામમમુદ્ધ', 'અગ્નિવૈશ્ય' અને 'સૌમનસી' એ નામ છે

૪ આનું બીજું નામ 'રિક્તા' પણ છે

૫૬૨ અહોરાત્રનું એક 'સૂર્ય-પક્ષ' કહેવાય છે, જ્યારે ૫૬૨ તિથિઓનું એક 'ચંદ્ર-પક્ષ' કહેવાય છે, પરંતુ લોક-વ્યવહાર પ્રમાણે ૫૫૫વાડિયાથી ચંદ્ર-પક્ષ સમજવામાં આવે છે. ૧૫૬૯ પક્ષ અને ૨૬૪૯ પક્ષ એમ બે પક્ષો છે.

પાચ પ્રકારના મહિના—

બે પક્ષ મળીને એક માસ યાને મહિનો થાય છે અને તેના પાચ પ્રકારો છે—(૧) ૩૦ અહોરાત્રનો એક સાવનમાસ, ઋતુમાસ યાને કર્મમાસ, (૨) ૩૦૧ અહોરાત્રનો એક સૂર્યમાસ, (૩) ૨૬૩૧ અહોરાત્રનો યાને ૩૦ તિથિનો એક ચાંદ્રમાસ, (૪) ૨૭૩૬ અહોરાત્રનો એક નક્ષત્રમાસ, અને (૫) ૩૧૩૬ અહોરાત્રનો એક અભિવર્ધિતમાસ. લોક-વ્યવહારમાં ચાંદ્ર-માસ પ્રચલિત છે. સૂર્યમાસનું યાને ૧૮૩ અહોરાત્રનું એક 'સૂર્યાયન' થાય છે તે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એમ બે જાતનું છે. ૧૩૪૬ અહોરાત્રનું એક 'ચંદ્રાયન' થાય છે, પરંતુ લોકમાં સૂર્યાયન વિશેષ પ્રચલિત છે. બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે. આના નામો લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન (આશ્વિન), કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ એ લૌકિક નામો છે, જ્યારે અશ્વિન, કૃતિક, પ્રતિપ્તિ, વિજય, પ્રીતિવર્ધન, શ્રેયાન્, શિવ, શિશિર, હિમવાન્, વસંત, કૃત્તિકા, નિઘાં અને વનવિરોધ એ અનુક્રમે શ્રાવણાદિના લોકોત્તર નામો છે. જુઓ જ બૂદ્ધીપ્રસન્નિ (સ. ૧૫૨)

વર્ષના પાચ પ્રકારો—

એમ માસના પાચ પ્રકારો પડે છે તેમ પ્રત્યેક માસથી બાર ગુણા એવા વર્ષના પાચ પ્રકારો છે—(૧) ૩૬૦ અહોરાત્રનું એક સાવનવર્ષ, ઋતુવર્ષ યાને કર્મવર્ષ (૨) ૩૬૬ અહોરાત્રનું એક સૌરવર્ષ, (૩) ૩૫૪૬ અહોરાત્રનું એક ચાંદ્રવર્ષ, (૪) ૩૨૧૬ અહોરાત્રનું એક નક્ષત્રવર્ષ, અને (૫) ૩૮૩૬ અહોરાત્રનું એક અભિવર્ધિત વર્ષ. અભિવર્ધિત વર્ષમાં તેર ચાંદ્ર-માસ આવે છે.

પાચ વર્ષ—ચાંદ્ર, ચાંદ્ર, અભિવર્ધિત, ચાંદ્ર અને અભિવર્ધિત નામવાળા એમ પાચ સવત્સરો મળીને એક 'યુગ' થાય છે. બધા મળીને આના ૧૮૩૦ અહોરાત્ર એટલે પાચ સૌરવર્ષ થાય છે. વીમ યુગ મળીને એક વર્ષશત, ૬૪ વર્ષશત મળીને એક વર્ષસહસ્ર અને સો વર્ષસહસ્ર મળીને એક લાખ વર્ષ થાય છે.

૧ અધિકારની બૃહત્તા હોવાથી આ નામ સાર્થક છે. લોકમાં આને 'કૃષ્ણ પક્ષ' કહેવામાં આવે છે.

૨ ન્યોત્પન્નાથી ધ્રુવલિત હોવાથી આ નામ ચરિતાર્થ થાય છે.

૩-૪ જ્યોતિષકરકકની ટીકાના ૫૮ માં પત્રમાં પ્રતિષ્ઠિ અને હેમરાત્ર એવા નામો સૂચવાયા

છે, જ્યારે ૩૫૨ આપેલા નામો જ બૂદ્ધીપ્રગ્ની શ્રીશાન્તિચન્દ્રકૃત વૃત્તિ અનુસાર છે.

વર્ણોની સંખ્યાના નામો સૂચવાતા હોવાથી આપણે એનો ઉલ્લેખ કરીશું એમાં ૮૪ લાખને 'પૂર્વોગ' સંજ્ઞા અપાયેલી છે એવી રીતે ૮૪ લાખ પૂર્વોગને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે ૮૪ લાખ પૂર્વને 'ત્રુટિતાગ' નામ અપવામાં આવે છે અને આટલા વર્ણોનું આયુષ્ય આ અવમર્ષિણીની અપેક્ષાએ પ્રથમ તીર્થ કંઠ શ્રીમદ્વલ્લભદેવનું હતું એવો જૈન શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે ૮૪ લાખ ત્રુટિતાગ મળીને એક 'ત્રુટિત' થાય છે એ પ્રમાણે રીચે મુજબની મજ્યા એક એકથી ૮૪ લાખ શુધ્ધી છે —

ત્રુટિત, અરડાગ, અરડ, અવવાગ, અવવ, ફૂલુંકાગ, ફૂલુંક, ઉત્પવાગ, ઉત્પવ, પદ્માગ, પદ્મ, નલિનાગ, નલિન, અર્ધનિપૂરાગ, અર્ધનિપૂર, અયુતાગ, અયુત, નયુતાગ, નયુત, પ્રયુતાગ, પ્રયુત, ચૂલિકાગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા

આ પ્રમાણેના નામો જ બૃહદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ ૧૮)માં આપેલા છે પૂર્વધર વાલક્ય પ્રાચીનતર આચાર્યકૃત જ્યૈષ્ઠિયકરકે પ્રમાણે તેા પૂર્વ, લતાગ, લતા, મહાલતાગ, મહાલતા, નલિનાગ, નલિન, મહાનલિનાગ, મહાનલિન, પદ્માગ, પદ્મ, મહાપદ્માગ, મહાપદ્મ, કમલાગ, કમલ, મહાકમલાગ, મહાકમલ, કુસુમ, મહાકુસુમ, મહાકુસુમ, ત્રુટિતાગ, ત્રુટિત, મહાત્રુટિ તાગ, મહાત્રુટિત, અરડાગ, અરડ, મહાઅરડાગ, મહાઅરડ, ઊહાગ, ઊહ, મહાઊહાગ, મહાઊહ, શીર્ષપ્રહેલિકાગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા એવા નામો છે

જ બૃહદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ઉપાધ્યાય શ્રીશાન્તિચન્દ્રગણિકૃત રત્નમળૂપા નામની વૃત્તિના ૯૨મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના વર્ણો જેટલા કાલ-માનથી, જેટલાક રત્નપ્રભાગત નારકોનું, ભવનપતિઓનું, વ્યતરોનું તેમજ સુખમદ્દુઃખ આરામા મલવતા નરોનું અને તિર્થ ચોનું આયુષ્ય મપાય છે આનાથી પણ અધિક કાળ કે જેનું સ્વરૂપ મર્ષપ-અતુષ્પત્યની પ્રજ્ઞપણથી સૂચવાય છે તે પણ સંખ્યેય કાળ છે, કિન્તુ અનતિશાચીઓ એનો વ્યવહાર કરી શકે તેમ ન હોવાથી તે કહ્યું નથી^૧ શીર્ષપ્રહેલિકાથી અધિક કાળ ઉપમા દ્વારા દર્શાવાયો છે, જ્યારે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના કાળ ગણિતગોચર આયુષ્ય-સ્થિતિ મળે છે

ऊहग पि ऋ ऊह हवइ महहं च ऊहग ततो ।

महाऊह हवइ ॥ सोसपहेलिया होइ नावव्या ॥ ७० ॥

[ऊहाहमपि च ऊह भवति महत च ऊहक तत ।

महोहं भवति तु शीर्षपहेलिका भवति ज्ञातव्या ॥]

एतय सयमहम्वानि सुलमीइ चेय होइ गुणवारा ।

एकेकमि उ ठाणे उह सवा होइ काउमि ॥ ७१ ॥ '

[अत्र शतमहम्वानि चतुरशीत्या चैव भवति गुणकार ।

एकेकस्मिन्नु स्थानेऽय सख्ख्या भवति काल ॥]

૧ આવો બાવાઈ સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૪ સ ૯૫)ની શ્રીઅભયપદેનસંસ્કૃત વૃત્તિના ૮૭મા પત્રમાં પણ નજરે પડે છે.

કાલના અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ પ્રમાણે જેમ ત્રણ પ્રકારે પડે છે તેમ એના મધ્યાત, અમધ્યાત અને અનત એવા પણ ત્રણ પ્રકારે પડે છે તેમા સધ્યાત કાલનું સ્વરૂપ આપણે જોયું છે કાળની ગણના થઈ શકે તેમ નથી, કિન્તુ જે ઉપમા દ્વારા દર્શાવી શકાય છે તે અમધ્યેય કાલ છે એના પશ્ચોપમ, સાગરોપમ વગેરે ભેદો છે એના સ્વરૂપો તો આપણે ૭૮માથી ૮૨ સુધીના પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ અનત કાલનો અર્થ એ છે કે તે અસધ્યાત કરતા અધિક છે અને વળી મમઝ કાલ આશ્રીને વિચારીએ તો જેનો અત આવતો નથી તે અનત કાલ છે

વ્યાવહારિક કાળના વિભાગોની સંકલના નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય તેમ છે --

નિર્વિભાજ્ય કાલ	=	૧ સમય
૬ સમય	=	જઘન્ય અતર્મુહૂર્ત
૧ જઘન્ય મુકા અમધ્ય સમયો	=	૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા	=	૧ હુલ્લક ભવ
૨૨૨૩૬૬૬ આવલિકા	=	૧ ઉચ્ચવાસ અથવા ૧ નિઘાસ
૨ ઉચ્ચવાસ	=	૧ પ્રાણ
૧૭૬૬૬૬ ભવ	=	" "
૭ પ્રાણ	=	૧ સ્તોક
૭ સ્તોક	=	૧ ભવ
૭૮૮ ભવ	=	૧ ધરી (નાલિકા)
૨ ધરી	=	૧ અદ્ભુત
૭૭ ભવ	=	" "
૬૫,૫૭૬ હુલ્લક ભવ	=	" "
૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા	=	" "
૭૭૭૭ પ્રાણ	=	" "
૨ ધરીમા એક સમય યોછો	=	૧ ઉત્કૃષ્ટ અતર્મુહૂર્ત

૧ જોએ પદ્મીતિ નામનો ચોથો કર્મગ્રંથ (ગા ૭૮) અથવા કાવ્ય-લોકપ્રકાશ (શ્લો ૨૧૦)

૨ અવાનાગ (શ્લો ૨, ઉ ૪, ચ ૬૫)મા નેમજ જળુદ્રીપ્રગર્ભિ (ચ ૧૮)મા આ સંબંધમા કહ્યું છે કે—

“ હટ્ટસ્ત ગણયગણસ્ત, ગિહવકિટ્ટસ્ત જનુણો ।
પગ કસાસનોસાસે, પપ ‘ પાણુ ’ તિ વુચ્ચ ॥ ”

[હટ્ટસ્તગણગણસ્ત નિરુપકિટ્ટસ્ત જનુણઃ ।
પપઃ ઉચ્ચવાસ/યુક્ત)નિશ્વાસ પપ ‘ પ્રાણ ’ કમ્યુચ્યત ॥]

અર્થાત્ ૬૭૮-વિષાદથી રહિત, ધડપધ્વી સુખ, કુપાદિ વડે અકૃષ્ટ-કુર્જાળ, નદિ એના પ્રાણીના એક ઉચ્ચવાસ અને એક નિઘાસ મળીને એટલા કાળ થાય તે ‘પ્રાણ’ કહેવાય ॥ -

૩૥૥ ચંદ્રસૂત્ર	=	૧ પ્રહર
૩૥૬ ધરી	=	" "
૧૩૬ ચંદ્રસૂત્ર	=	૧ સૂર્યસૂત્ર
૩૦ (ચંદ્ર)સૂત્ર	=	૧ અહોરાત્ર
૮ પ્રહર	=	" "
૧૫ અહોરાત્ર	=	૧ પક્ષ
૨ પક્ષ	=	૧ માસ
૨ માસ	=	૧ ઋતુ
૬ માસ	=	૧ અયન
૩ ઋતુ	=	" "
૨ અયન	=	૧ વર્ષ
૧૬ ઋતુ	=	" "
૫ સૌરવર્ષ	=	૧ યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ	=	૧ પૂર્વાગ
૮૪ પૂર્વાગ	=	૧ પૂર્વ
અસખ્ય વર્ષ	=	૧ પર્યોપમ
૧૦ કોટાકોટિ પર્યોપમ	=	૧ સાગરોપમ
૧૦ " સાગરોપમ	=	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧ અવસર્પિણી
૨૦ " "	=	૧ કાલ-ચક્ર
૧ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી	=	" "
અનત કાલ-ચક્ર	=	૧ પુનર્ગલ-પરાવર્ત

આ પ્રમાણે આપણે જૈન દ્રષ્ટિએ વ્યાવહારિક કાલનું સ્વરૂપ જોશું અને તેમા ૮૪ ની સખ્યાની પ્રધાનતા અવલોકી ભારતીય વૈદિક કાલ-ગણનામા તેા નામાન્ય રીતે ૬ અને ૬૦ એ બે અઠો વધારે મહત્વના હિ આની પ્રતીતિ થાય તે માટે નીચે ગુજળનું કોષક અવલોકીએ —

૬૦ યુગ	= ૧ ધરી	૬ ઋતુ	= ૧ વર્ષ
૬૦ ધરી	= ૧ અહોરાત્ર	૬૦ વર્ષ	= ૧ સવત્સર-ચક્ર
૬૦ અહોરાત્ર	= ૧ ઋતુ	૬ સવત્સર-ચક્ર	= ૧ દિવ્ય વર્ષ = ૩૬૦ માનવ વર્ષ

૧ પ્રાણ, વધા, સર્ગ, હેમન, વસન્ત અને ગ્રીષ્મ એમ ૭ ઋતુઓ છે જ્યોતિષકરકમા કહ્યું પણ છે કે —

“ પાઠસ ધાસગરસો સરસો હેમત વર્મત ગિમ્હા ય ।
વપ છલુ છલિય રઠુ ઝિનવરવિદ્ધા મય સિદ્ધા ॥૨૬૫॥ ”

[પ્રાણ, વર્ષારાત્ર, શરદ્, હેમન્તો વસન્તો તો પ્રોષ્ણઋતુ ।
પરો છલુ પદગિ ઝનવો ઝિનવરવિદ્ધા મયા સિદ્ધા ॥]

દિવ્ય વર્ષ દિવ્ય વર્ષ સધ્યા દિવ્ય વર્ષ સધ્યાશ દિવ્ય વર્ષ માનવ વર્ષ

૧સત્ય યુગ =	૪૦૦૦ +	૪૦૦	+	૪૦૦	=	૪૮૦૦	=	૧૭૨૮૦૦૦
૨ત્રેતા ,, =	૩૦૦૦ +	૩૦૦	+	૩૦૦	=	૩૬૦૦	=	૧૨૯૬૦૦૦
૩દ્વાપર ,, =	૨૦૦૦ +	૨૦૦	+	૨૦૦	=	૨૪૦૦	=	૮૬૪૦૦૦
૪કલિ ,, =	૧૦૦૦ +	૧૦૦	+	૧૦૦	=	૧૨૦૦	=	૪૩૨૦૦૦

ચાર યુગ = ૧૪૩૨૦૦૦ માનવ વર્ષ = ૧૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ = ૧ દિવ્ય યુગ (મહાયુગ)

૧૦૦૦ દિવ્ય યુગ = ૧ બ્રહ્મદિન અથવા ૧ બ્રહ્મરાત્રિ

= ૪૩૨૦૦૦૦૦૦ માનવ વર્ષ

૧૭૧ દિવ્ય યુગો (ચતુર્યુગી) = ૧ મનવતર

૭૧૪ સધિસહુ મનવતર = ૧ બ્રહ્મદિન અથવા ૧ કલ્પ.

૧-૪ સરખાવો મુરુમૃતિ (અ ૧)ના નિમ્નલિખિત પદો—

“ સત્થાયાંહુ સહસ્રાણિ, ધર્વાણા તુ કૃત યુગમ્ ।

તસ્ય તાવચ્છતી સન્ધ્યા, સન્ધ્યાશ્ચ તથાવિધ ॥૧॥

હતરેપુ મસન્ધ્યેપુ, સસન્ધ્યાશ્ચેપુ ચ ત્રિપુ ।

યક્રાપાયેન યતેન્તે, મહસ્રાણિ શતાનિ ચ ॥ ૨ ॥

ચદેતત્ પરિસહસ્રાત-માદાવેય ચતુર્યુગમ્ ।

યતદ્ દ્વાદશમાહસં, દેવાના યુગમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

દૈવિકાના યુગાનાં તુ, સહસ્રપરિસહસ્રયઃ ।

બ્રહ્મમેકમહર્જેય, તાવતી રાત્રિરેવ ચ ॥ ૭૨ ॥ ”

૫ આથી કરીને એક પૂર્વ વર્ષમાં ૧, ૧૩, ૪૩, ૩૩૩ એવી ચાર યુગની પૂર્ણ પગવૃત્તિઓ થવા ઉપરાંત ચારે યુગના એકત્રિન કાલનો ત્રીજો ભાગ બ્યતીત થાય છે

૧-૭ સરખાવો સૂર્યસિદ્ધાંત (અ ૧)ના નીચે મુજબના સ્તોકો—

“ યુગાનાં સત્તતિ સૈકા, ‘મ-ચન્તર’મિદોચ્યતે ।

જ્ઞતાદ્સહસ્રયા તસ્યાન્તે, ‘મન્થિ’ પ્રોક્તો જ્ઞાલ્પદઃ ॥૧૮॥

સસન્ધ્યસ્તે મનય, જરુપે ક્રોયાઘ્નતુદશ ।

કૃતપ્રમાણ કરુણાદો, સન્થિ પશ્ચદશ સ્મૃત ॥૧૯॥

૧૨૪ યુગસહજેન, મૃતસદ્ધારકારક ।

કરુપો માહ્યમહઃ પ્રોક્ત, શર્યરો તસ્ય તાવતી ॥૨૦॥ ”

૮ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર ચક્ષુ છે દરેક યુગને એક યુગચરણ કહેવામાં આવે છે, ન્યારે એ ચારે એકત્રિન થતા જોટલા વર્ષો થાય છે એટલા કાળને ‘મહાયુગ’ કહેવામાં આવે છે પ્રત્યેક યુગ ચરણનો બાગમો ભાગ ‘સધિ’ કહેવાય છે

૯ સ્વામજી, સ્વારોચિષ્, ઉત્તમ તામસ, રૈવન, ચાક્રુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષ સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધમ સાવર્ણિ, રુદ્ર સાવર્ણિ, ચૈત્ય સાવર્ણિ અને બૌદ્ધિક સાવર્ણિ એ ૧૪ મનવતરો છે

કાલનુ પ્રકરણ આપણે આ પ્રમાણે પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે ૫ સુખલાલ સઘવીના 'ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ મળધી માન્યતા' નામના લેખમાથી મનનીય પંડિતશ્રી કેદાર કરવી આવશ્યક સમજાય છે, કેમકે આ લેખ દ્વારા કાળના સમઘના આર્યોના વિચાર માની સમજમા કેવા હતા અને તેમા વખત જતા કેવુ અને કેટલુ પરિવર્તન થયુ તે બાબતી શકાય તેમ આ વિચાર્યા બાદ જૈન માન્યતાઓના સમન્વયનો પણ થોડો ઘણો ઊકાપોલ કરીશુ.

એક જ દેશ કે દેશની બહાર જુદે જુદે વખતે તેમજ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા એક જ વખતે ઋતુ-લેહ અને કાર્ય-લેહ દેખાય છે આ દેખાતા પ્રાકૃતિક સ્થળ અને સુક્ષ્મ એ બધા પરિવર્તનો માત્ર તાપ-ક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની-હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ મબલભેદા નથી, પણ તેનુ કંઈ ખાસ કારણ હોવુ જોઈએ એનુ કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની બુદ્ધિ પરિવર્તનોના ખુલાસો કરી શકતી નહિ અને તેથી જ જૂના જમાનામા કાલ-તત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો એમ આ લેખક મહાશય જણાવે છે.

ભારતીય દર્શનના (૧) વૈદિક, (૨) બૌદ્ધ અને (૩) જૈન એમ ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય છે તેમા વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદો અને ઉપનિષદો છે વેદો અને ઉપનિષદોમા કાલ-વિચારણાના છુટા છવાયા બીજ છે, પરંતુ તેમા એ વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, ક્રમબદ્ધ અને પ્રયુક્તિક દર્શનોનુ રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તેથી જ કાલ-તત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ પ્રામાણ્ય મળતી નથી. આ માટે દર્શન-કાળ તત્ત્વ વળતુ જોઈએ અને દાર્શનિક સાહિત્ય પાસવુ જોઈએ વૈદિક દર્શનના સ્થૂલ રીતે છ વિભાગો પાઠવામા આવે છે - (૧) વૈશેષિક, (૨) ન્યાય, (૩) સામ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાંસા અને (૬) ઉત્તર મીમાંસા. કાલ-તત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ છ દર્શનોને જે વર્ગોમા વહેંચવા જરૂરી જણાય છે પ્રથમ વર્ગમા વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વ મીમાંસા અને બીજા વર્ગમા ઉત્તર મીમાંસા.

૧ આ લેખ પુરાતત્ત્વ (વ ૧, અ ૧ પૃ ૧૮-૨૪)મા છપાયેલો છે.

૨ ' કાલ' શબ્દના પ્રયોગ માટે ઉપનિષદ નાકથ કોશ જોવાથી કૌશીતકિ, હાદોગ્ય, મુલ્હારણ્યક, ઋગ્વેદાધ્યતર, મૈત્રિ વગેરે ઉપનિષદોમા અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે ' કાલ ' શબ્દ તો જોવાય થયેલો જણાશે, પરંતુ એ પ્રસંગો વાચનાર અને વિચારનાર આ મતને મળતા થશે.

૩ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન ક્રમ કાલ નિષ્પત્ત વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતુ હોવાથી તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્તર્દર્શન)ના માર્ગ સરલ કરે છે એવી કરીને તો એ એનું પૂર્વગ માને નિકટવર્તી દર્શન ગણાય છે બાકી પ્રમેયની બાબતમા તો એ જે વચ્ચે ઉત્તર મુખ અને દક્ષિણ મુખ જેટલુ અંતર છે તેમકે પૂર્વમીમાંસા આત્માનુ અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમા નૈવાયિકોની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો નાશ અને આનંદનો અબાવ માને છે, ત્યારે ઉત્તર મીમાંસા પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર જ્ઞાનને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવંતના સમસ્ત પ્રમેયોને માન્યિક ગણે છે અને મોક્ષમા અખંડ આનંદ માને છે.

પૂર્વ મીમાંસા પ્રમેયોની બાબતમા વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનને જ પ્રધાનપણે બનુમરે કે અપવા તરીકે તપાસો તેની હન્દ્રિષ સ પધી માન્યતા જુઓ આ સમઘમા જૈમિનિમિસ્ર (અ ૧, પા ૧, અધિ. ૪, સ ૪)ની શાસ્ત્રદીપિકાનુ ૩૫ મુ ૫૪૬

ત્રણ^૧ એટલે સાખ્ય, યોગ અને ઉત્તર મીમાંસાનો સમાવેશ કરાય છે પહેલા વર્ગને સ્વતંત્ર કાલવાદી અને બીજાને અમ્બતત્રકાલવાદી તરીકે ઓળખાવીશું

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા શ્રીકણ્ઠાદ ઋષિએ કાલ-તત્ત્વ સળધી^૨ ચાર સૂત્રો ગ્રંથ્યા છે તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં કાલ-તત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા તેમણે કેવલાક લિંગો વર્ણવ્યા છે તેઓ હે છે કે અમુક વ્યક્તિથી અમુક વ્યક્તિ જ્યેષ્ઠ છે અગ્ર કનિષ્ઠ છે તેવી પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ હોવું જોઈએ આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે 'કાલ' છે પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં કાલ-તત્ત્વને દ્રવ્ય, નિત્ય, એક અને સડળ કાર્યોના નિમિત્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે

ન્યાય દર્શનના પ્રણેતા શ્રીગૌતમ ઋષિએ કણ્ઠાદ ઋષિની પેઠે પોતાના પચાસઘાથી સૂત્રમાં કોઈ પણ સ્થળે કાલ-તત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ દર્શાવવા કશો ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી તેનું કારણ એ છે કે એ ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણની જ ચર્ચા કરે છે અને પ્રમેયની બાળતમાં વૈશેષિક દર્શનને અનુસરે છે, આ ૨, આ ૧, 'સુ ૨૩ માં દિશ્યા અને કાલને નિમિત્ત-કાલ્પરૂપે વર્ણવી કાલ-તત્ત્વ પરત્વે પોતે વૈશેષિક માન્યતાને મળતા છે એમ તેમણે સૂચન કર્યું છે પૂર્વ મીમાંસાના પ્રણેતા શ્રીજૈમિનિ ઋષિએ પોતાના સૂત્રોમાં કાલ-તત્ત્વ પરત્વે કશો ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી એનું કારણ એ છે કે તેમનું પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડ સળધી વૈદિક મંત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનું છે છતાં પૂર્વ મીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાન્ધ પાર્થિભાર્ય^૩ મિથ્યની શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની ટીકા નામે યુક્તિસ્નેહમપૂરણી મિદ્ધા-તત્ત્વ નિદ્રિકામાં ૫ રામકૃષ્ણે કાલ-તત્ત્વને અગ્રે મીમાંસક મત દર્શાવતા વૈશેષિક દર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યો છે કદા તેઓ એ દર્શનથી એટલી જ બાળતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિકો કાલને પરોક્ષ માને છે, જ્યારે મીમાંસકો તેને પ્રત્યક્ષ માને છે

માખ્ય દર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળ તત્ત્વો તરીકે કેવળ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જ નિર્દેશ છે આકાશ, દિશા અને મન પણ એ દર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો મનાયા છે એથી કરીને એ

૧ બીજા વર્ગમાં સાખ્ય સાથે યોગને રાખવાનું કારણ એ છે કે યોગ દર્શન સાખ્ય દર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે, તે બંને વચ્ચે જે એક છે તે કેવળ ઉપાસના અને જ્ઞાનની મોક્ષ-પ્રધાનતા પરત્વે છે ઉત્તર મીમાંસા બો કે સાખ્ય દર્શનથી આત્મા પગે પ્રમેયની બાળતમાં તત્ત્વ જુદું પડે છે, છતાં કાલની મા બનામાં તે બંને એક છે

૨ આ ૨૩માં એ વૈશેષિક દર્શન (ગ્રંથાધ્ય ૨, આદ્ય ૨)ના ચાર સૂત્રો —

' અપરસ્મિન્નપર યુગપદ્ધિર ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ । ૬ । પ્રથમત્વનિત્યત્વે યાયુના વ્યારવાતે । ૭ । તત્ત્વ માયેન । ૮ । નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ ભાવાત્ કારણે કાલાસ્થ્યેતિ । ૯ । '

૩ યૌખમ્ના સિગ્ઝ (૫ ૨૫૪)માં આ ૨જી એ સૂત્ર —

" દિગ્દેશકાઠકાઠોષ્વપ્તેષ્વ પસજ્ઞ । "

દર્શનમાં 'કાવ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી એ દર્શન અનુસાર કાવ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિનો વિકાસ માત્ર છે વિકાસ અને પરિણામની પરપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત સર્વ કાલસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાધ્ય દર્શન કરી લે છે^૧ એ હકીકત સાધ્ય દર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે

યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીપત્તજલિએ પોતાના સૂત્રોમાં કાવ—તત્ત્વના સ્વરૂપ પરત્વે સ્વરૂપ પણ મૂચન કર્યું નથી, કિન્તુ એ દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર શ્રીવ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાઠના બાવનમાં સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા કાલ-તત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે અને તે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાધ્ય દર્શનના પ્રમેયોને બધાંએમનું છે તેઓ કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ વગેરે લૌકિક કાલ-વ્યવહારો બુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલા છે ક્ષણ એ વાસ્તવિક છે, પણ તે મૂળ તત્ત્વરૂપે નહિ, માત્ર કોઈ પણ મૂળ તત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે જે પરિણામનો બુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ 'ક્ષણ' છે એ વાતને સ્પષ્ટ કરતા તેઓ કહે છે કે એક પરમાણુને પોતાનું પ્રથમ ક્ષેત્ર છાંડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં નેટયો વખત વીતે છે તે જ વખતનું અર્થાત પરમાણુને પરિમાણ-દેશનો અતિક્રમ કરવામાં પમાડ થતા વખતનું નામ 'ક્ષણ' છે આ રીતે જોતા ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાના અવિશાલ્ય અશનો સંકેત છે યોગ દર્શનમાં સાધ્ય દર્શનને અમત જડ પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલું છે તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોઈ તેને ક્રિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી, તેથી યોગ દર્શન કે નાપ્ય દર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત-કારણ તરીકે વેશેષિક દર્શનની પેઠે કાલ-તત્ત્વને પ્રકૃતિથી લિન્ન-સ્વતંત્ર સ્વીકારતું નથી, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે

ઉત્તર મીમાંસા વેદાંત દર્શન માં ઔપનિષદ દર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીબાદરાયણે કોઈ પણ સૂત્રમાં કાવ-તત્ત્વ પરત્વે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ એ દર્શનના મુખ્ય વ્યાખ્યાતાર શ્રી કેળાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યાજનિત સાબીત કરેલ છે તેથી જ શાકર વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટપણાએ એટલો જ છે કે “*ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या*” આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કેવળ ઠાલ જ નહિ, પણ આકાશ, પરમાણુએ તત્ત્વોની સ્વતંત્રતા માટે પણ સ્થાન નથી જોકે વેદાંત દર્શનના અન્ય વ્યાખ્યાકારો જેવા કે રામાનુજચાર્ય, નિઆકાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય,

૧ 'દિક્કાલાવાકાશાદિભ્ય'—સાધ્ય પ્રવચન (અ ૨ સ ૧૨)

૨ આ સળધમાં બુદ્ધો હિંદુત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ, પૃ ૧૮૭) માં રા નારાયણ શાસ્ત્રીના અગ્રેજીમાં લખાયેલા લેખના ચિત્રમયજગત (વ ૬, અ ૧, પ ૩૬)માં આપેલા અનુવાદ ઉપરથી તો નીચે મુજબની હકીકત હલિત થાય છે—

સમય

૪ સ પૂર્વે છઠ્ઠી સેકે	અદૈત	સ કરાચાર્યકૃત	સારીરિક બાળ્ય
૫ મ ૪ સ પૂર્વે ૫૦૯	વિસિદ્ધદૈત	વિદ્યાનભિષકકૃત	બ્રહ્મસૂત્ર બાળ્ય
૬ સ નો આઠમો સેકે	”	શ્રીકંઠ શિવાચાર્યકૃત	—શિવની પ્રધાનતા

અને વલ્લભાચાર્ય આત્માનું સ્વરૂપ, જગતની સત્યતા કે અસત્યતા ઇત્યાદિ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શાકર સિદ્ધાન્તથી જુદા પડે છે તોપણ કાલ-તત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી એ બાબતમાં તો તેઓ બધા એકમત છે.

બૌદ્ધ દર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી જે કંઈ થોડુંક જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે બૌદ્ધ મતમાં કાલને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનવામાં આવેલ નથી.

જૈન દર્શનમાં સ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા અને અસ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા એમ ઉભય સ્વીકારાઈ છે. જોકે વખત જતા જૈન સાહિત્ય ભારતવર્ષના ઈરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું તોપણ તેના ઉત્થાનના બીજા તો પરમાત્મા મહાપીરના શાસનની અપેક્ષાએ 'પૂર્વ' દેશમાંના 'મગધ' પ્રદેશમાં જ રાખાયેલા સભવે છે. ઉપર્યુક્ત વૈદિક છ દર્શનકારોના સૂત્રકારો પશુ મોટે ભાગે 'મગધ' ની સમીપના 'મિથિલા' દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની ક્ષેત્ર વિષયક જ સમાનતા છે એટલું જ નહિ કિન્તુ કાલ પરત્વે પશુ તેમજ જ તેમની સમાન કાલીનતા પશુ નિશ્ચિત છે આ સમાન ક્ષેત્રતા અને સમાન કાલીનતાનો પ્રભાવ જૈન સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા કાલ-તત્ત્વ સબધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્વેતાશ્રમ પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી (અ ૨૫, ઉ ૪, સૂ ૭૩૪), ઉત્તરાધ્યયન (અ ૨૮, ગા ૭-૮), જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના (પ ૧, સૂ ૩) વગેરે આગમોમાં કાલ પરત્વે ઉપર્યુક્ત બંને પક્ષોનો ઉલ્લેખ છે. દિગંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રવચનસાર (અ ૨, ગા ૪૬-૪૭)માં સ્વતંત્ર કાલ-તત્ત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાશ્રમ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિશ્વેશ્વાચર્યક બાધ્ય (ગા ૬૨૬ તેમજ ૨૦૬૮), ધર્મસંગ્રહણી (ગા ૩૨), તત્ત્વનાર્થ (અ. ૫, સૂ ૩૮-૩૯)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૪૨૬-૪૩૫) વગેરેમાં ઉક્ત બંને પક્ષોનો નિદેશ છે. દિગંબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્ત્વનાર્થશાજી (પૃ ૨૪૩-૨૪૪)

ઇ સ નો ૧૧ મો સેકો
જન્મ ઇ સ. ૧૦૧૭

વિશિષ્ટાદિત

રામાનુજમાર્ચકૃત

અલ્પસૂત્ર-વિષ્ણુની પ્રધાનતા

મધ્યવર્તી ધોરણનું
દિત

બવદેવાચાર્યકૃત
શ્રીમારકરાચાર્યકૃત
શ્રીપતિકૃત

" (જોવિદ્ભાષ્ય)
" -શિવની પ્રધાનતા

ઇ સ. નો ૧૧ મો સેકો
જન્મ ઇ સ. ૧૦૭૨

ઇ સ નો ૧૨ મો સેકો
જન્મ ઇ સ. ૧૧૧૯

"
શુદ્ધાદિત
દિત

શ્રીમધ્વાચાર્યકૃત (દ્વૈતમાધ્ય) -વિષ્ણુની "
શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત (આલ્પમાધ્ય)
શ્રીનિબાકાચાર્યકૃત (દેદાન્તપારિવર્તનસૌરભ)
શ્રીશુકભગવત પાદ્યાર્થ (શુકભાષ્ય, સર્વ વેદાત
મીમાંસા બાધ્ય અથવા
ભાગવત ધર્મ)

અને તત્ત્વાર્થશ્લોક૦ (પૃ ૪૩૯-૪૪૦) એમ તત્ત્વાર્થની ત્રણ લીકાઓ, 'ગોમ્મટસાર' વગેરે ગ્રંથોમા સ્વતંત્ર કાલવાચી એક જ પક્ષ જણાય છે. સ્વેતાંબર અવીચીન સાહિત્યમા 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાક્ષ (દાલ દશમી), 'યુક્તિપ્રબોધ (પૃ ૧૮૭-૧૯૯); લોકપ્રકાશ વગેરેમા ઉક્ત બંને પક્ષો પોષાયેલા છે.

વૈદિક દર્શનમા સ્વીકારેલ કાલ ત્રણધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષો જૈન દર્શનમા છે એટલા પૂરતી એ બંને દર્શનોમા સમાનતા હોવા છતાં સ્વરૂપની બાબતમા જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનથી તદ્દન ભુલ પડે છે. વૈદિક સ્વતંત્ર કાલપક્ષ જ્યારે કાલને એક, વ્યાપક અને નિત્ય માને છે, ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાલ-પક્ષમા ચાર ભુદી ભુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાલને અણુમાત્ર અને એક સ્વીકારે છે. બીજી માન્યતા મુજબ કાલ એક તત્ત્વ છે, પરંતુ તે અણુમાત્ર ન હોય. મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણુ છે ત્રીજી માન્યતા અનુસાર કાલ-તત્ત્વ એક છે ખરૂં, પણ તે અણુમાત્ર, કે મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણુ ન હોય. લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણુ કાલ-તત્ત્વ એક નહિ પણ અસંખ્ય છે અને તે બધાયે પરમાણુ માત્ર છે. આ ઉદલી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમા છે, જ્યારે બાકીની પહેલી ત્રણ સ્વેતાંબર સંપ્રદાયમા નજરે પડે છે.

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાલપક્ષ પ્રધાનપણે પ્રકૃતિના પરિણામને અગર વેદાત્મી દૃષ્ટિએ માધિક વિલાસને કે પ્રજાવિવર્તને 'કાલ' કહે છે, જ્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાલપક્ષ ચેતન અને અચેતન એ બંનેના પરિણામને 'કાલ' કહે છે. સાખ્ય અને યોગ દર્શનો ચેતન તત્ત્વને કૂટસ્થ નિત્ય માનતા હોવાથી તેમના મત પ્રમાણુ કેવળ પ્રકૃતિ જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેમના મત પ્રમાણુ પ્રાકૃતિક પરિણામ જ 'કાલ' છે. વેદાત્મી દૃષ્ટિ અનુસાર જગત્ માધિક અગર પ્રજાના વિવર્તરૂપ છે તેથી એ દૃષ્ટિએ કાલ એ એક માયાવિલાસ અગર તે પ્રજાવિવર્ત છે. જૈન દર્શન ચેતન અને અચેતન બંનેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણુ તેો ચેતન અને અચેતન બંનેનો પર્યાય-પ્રવાહ 'કાલ' મનાય છે.

૧ જુઓ. અશ્વ-કાવ્ય (મા ૫૬૮-૫૮૦, ૫૮૬-૫૯૦)

૨ અસાધારણ નૈમાયિક ઉપાધ્યાય શ્રીચણ્ડિવિજયની આ અપૂર્વ કૃતિ છે. આની બાષા ગૂઢવાતી છે અને તે સાદા શાસ્ત્રોપે રચાયેલી છે, છતાં તેમા દ્રવ્યાનુયોગ અને ન્યાયનો ગંદન વિષય કાસી કાસીને ભરેલો છે. આની ઉપયોગિતા જોઈને તેો થાણેજસાગરે આના, બાષાતર તરીકે ગીર્વાણ ત્રિરામા દ્રવ્યાનુયોગતર્કપુરા રચેલી છે. આ બંને ગ્રંથો મુક્તિ છે.

૩ મોત્તલ સમ્રાટ અકબરના સમકાલીન શ્રીહરીવિજય સૂરીશ્વરના સત્તાનીય પ્રકાશ પરિવ્રત શ્રીકૃષ્ણવિજયના શિષ્યરત્ન ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયની આ કૃતિ છે. પ્રધાનપણે એ વાણીરસીય દિગંબર મતના અદનરૂપ છે. એમા દ્રવ્યગુણ પર્યાયના ગણની પેઠે સ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બંને સંપ્રદાયોની કાલ મતની સમગ્ર માન્યતાઓ વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે (બંનેના કતાઓ સમકાલીન છે) આ ગ્રંથ 'શ્રીનરસદેવજી કેસરીમલજી શેતાંબર સરથા (રતનામ) તરફથી હુક સમય ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૪ જુઓ પૃ ૬૦૮

કાલ સળધી જૈન માન્યતાઓનો સમન્વય—

જ્યેતાબર અને દ્વિગબર સપ્રદાયો વચ્ચે જે કેટલીક હકીકતો પરત્વે મતભેદ છે તેમા કાળનો પણ સમાવેશ થાય છે આ સળધમા યુક્તિપ્રબોધની સ્તોપદા વૃત્તિ (પૃ ૧૮૭-૧૯૮) વિશિષ્ટ પ્રકાર પાડે છે એટલે પ્રસ્તુતમા તેનો સાગર્ય અત્ર રચુ કરવો આવશ્યક જણાય છે અહીં કહો કે કાળ કહો તે એક જ છે , તેના બે પ્રકાર છે —(૧) પર્યાયરૂપ અને (૨) દ્રવ્યરૂપ તેમા પ્રથમ પ્રકાર પાત્ર અસ્તિકાયોનો વર્તનારૂપ પરિણામ જ છે, કિન્તુ તે અય દ્રવ્ય નથી આ હકીકત વિશેષાંભમા નીચે મુજબ નિર્દેશાઈ છે —

“ જ વત્તનાહરૂવો કાલો દવ્યાણ ચેવ પજ્ઞાઓ ।

તો તત્કરણવિનાસે કીરહ કાલોવવારો ડ ॥ ૧૨૬ ॥ ”

અર્થાત્ જે વર્તનારૂપ કાલ છે તે દ્રવ્યનો પર્યાય છે—પરિણામ છે તેથી તે દ્રવ્યના પરિક્રમ અને વિનાશમા કાલના પરિક્રમ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે

અન્ય દ્રવ્યમા રહેલા પર્યાયને કાલ કહેવાથી દ્રવ્યનો લોપ થયે એમ કોઈ કહે તો તે ઠીક નથી, કેમકે વર્તનારૂપ કાલને વિષે કાલ-દ્રવ્યરૂપ કારણનો ઉપચાર છે *ગોમટઆરની વૃત્તિમા પણ એમ જ ઉલ્લેખ છે

૧ પચાન્તિકાયમા ઠણુ છે’ક—

“ કાલો પરિણામમયો પરિણામો દલ્લકાલસંમૂદો ।

દોષદં પત્ત સહાયો કાલો જ્ઞાનમહુરો નિયદો ॥ ૧૦૭ ॥

કાલો ત્તિ ચ વચ્ચદેસો સ્વભાવપરુષ્ણા હયદિ નિચ્ચો ।

ડવ્વણવ્વપ્પસી મયરો દીહતરદ્દાર્ ॥ ૧૦૮ ॥

પદે કાલાગાસા ધમ્માધમ્મા ચ પુરગલા જીવા ।

લભ્મતિ દલ્લસણ કાલસ્સ દુ જતિય કાયસં ॥ ૧૦૯ ॥ ”

[કાલ પરિણામમય પરિણામો દ્રવ્યકાલસમૂહ ।

પ્રયોરેવ સ્વભાવ કાલ જ્ઞાનમહુરો નિયત ॥

કાલ ઇતિ ચ વ્યપદેશ સદ્ભાવપરુષ્ણો મયતિ નિરય ।

ડવ્વણવ્વપ્પસી અપરો દીર્ઘાન્તરસ્થાયી ॥

પતે કાલાકાશે ધર્માધર્મો ચ પુદ્ગલા જીવા ।

લમન્તે દ્રવ્યસજ્ઞા કાલસ્ય સ્તુ નાસ્તિ કાયત્વમ ॥]

૨ જાયા—

યો ધર્તનાદિરૂપ કાલો દ્રવ્યાણમેય પર્યાય ।

તસ્માત્ તત્કરણવિનાશો કિયતે કાલોપવાસ્તુ ॥

૩ ‘ શ્રીકૃષ્ણભવેશ કેશરીમનઃ શ્વેનાગર સંસ્થા ’ (રતનાગ) તરતી ૫ સ ૧૬૨૮મા પ્રસિદ્ધ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણપ્રબોધમા આને જાતે સર્વ જોમટસાર એવો ઉલ્લેખ છે તે તેમજ ત્યાં મયવેચ ગાથાના અંકો પણ ચિન્ત્ય જણાય છે આથી અહીં જે શ્રીકૃષ્ણ જોમટસારના જૈનીની આદ્યત્તિ અનુસાર આ મથના નામનો અને ગાથાઓના અંકોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમજ ગાથાઓ પણ એ મુજબ જ આપી છે

ખીજા પ્રકારનો અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ કાલ અઢી દ્વીપ અને જે સમુદ્ર આશ્રીને છે 'વળી તે અનંત સમયરૂપ છે સૂર્યની ક્રિયાથી તે વ્યક્ત થાય છે અને વર્તનાદિ અન્ય દ્રવ્યના પરિણામની અપેક્ષાથી રહિત છે વિશેષાઠની નિમ્ન લિખિત ગાથા આનુ સમર્થન કરે છે—

“ સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો ગોદોહાદ્કિરિયાસુ નિરવેક્ષો ।

અદ્વાકાલો મન્નહ સમયક્ષેત્તમ્મિ સમયાર્હ ॥ ૨૦૩૬ ॥ ”

અર્થાત્ સૂર્યની ક્રિયાથી વિશિષ્ટ યાને અનુલવાતો, ગોદોહ વગેરે ક્રિયાઓની અપેક્ષાથી રહિત અને સમય-ક્ષેત્રમાં જે સમયાદિરૂપ છે તેને ‘અદ્વા-કાલ’ કહેવામાં આવે છે આ જ અર્થ ગોમ્મટની નીચેની ગાથામાં જોવાય છે—

“ વ્યવહારો પુન કાલો માણસક્ષેત્તમ્હિ જાણિદલ્લો દુ ।

જોદ્મિયાણં ચારે વ્યવહારો જલ્હુ સમાણો ત્તિ ॥ ૫૭૭ ॥ ”

વત માન કાલ ખરેખર એક સમયનો છે સમગ્ર અશ્વ-રાશિથી તેમજ સમસ્ત પુણ્ડલ રાશિથી અનંત ગુણો કાલ છે એ કથન મુખ્ય કાલના સફલાવનુ પ્રરૂપક છે તે મુખ્ય કાલ નિત્ય છે જ્યારે ખીજે વ્યાવહારિક કાલ ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ છે આથી કરીને દ્રવ્ય કાલનો વ્યવહાર મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં જ છે જ્યોતિષકોની ગતિને વિષે નિયમિતપણુ અને ઘટિકા વગેરે માનથી એ યુક્ત છે આ કથન ‘પ્રવેતાખર સપ્રદાય અનુસાર બહુવુ

૧ ‘અપ્રસૂર્યાદિકિરિયાવિસિદ્ધોઽર્જતૃતીયક્રીપક્ષિસમુદ્રાગ્તવર્તી’ અદ્વાકાલ સમયાદિલક્ષણ: ” એવો ઉલ્લેખ આ.૧.૨૨૫ક-વૃત્તિમાં છે

૨-૩ ડાખા—

સૂર્યકિરિયાવિસિદ્ધો ગોદોહાદ્કિરિયાસુ નિરવેક્ષ ।

અદ્વાકાલો મળ્યતે સમયક્ષેત્રે સમયાર્હિ ॥

વ્યવહાર પુન કાલો માણસક્ષેત્રે જાતવ્યસ્તુ ।

ઝ્યોતિષકાણાં ચારે વ્યવહાર જલ્હુ સમાન ઇતિ ॥

૪ ગોમ્મટના કહ્યું છે કે—

‘વ્યવહારો ય વિયત્તો મેલો તદ્દ પજ્ઞામી તિ પવદ્ધો ।

વ્યવહારઅવદાનદ્વિદો દુ વ્યવહારકાલો દુ ॥ ૫૭૭ ॥ ’

[વ્યવહારમ્ વિવરૂપો મેદસ્તથા પર્યાય ઇતિ વ્યકાર્યે ।

વ્યવહારાવસ્થાનસ્થિતિર્હિ વ્યવહારકાલસ્તુ ॥]

૫ આ.૧.૨૨૫ક-નિર્ણયિતની ૬૩૧મી અને વિશેષાઠની ૨૦૩૧મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“ સેવણમચેયજસ્ત વ દલ્લસ્ત ઠિર્ ઝ જા અઠવિગપ્પા ।

સો હોદ્દ દલ્લકાલો અદ્વા દવિય ત્તુ ત સેવ ॥ ’

[સેતમસ્યાચતનસ્ય ય દ્રવ્યસ્ય સ્થિતિસ્તુ યા અતુચિંકરૂપા ।

સા મયતિ દ્રવ્યકાલોઽયવા દ્રવ્ય ત્તુ તસૈવ ॥]

આ જ હકીકત વાચકેવર્થ શ્રીકૃષ્ણસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થના પાત્રમાં અધ્યાયમાં 'સૂ ૩૮-૪૦ દ્વારા અને ચોથા અધ્યાયમાં 'સૂ ૧૪-૧૫ દ્વારા દર્શાવી છે આથી કરીને જ 'ભરત'ક્ષેત્ર અને ભરત ચક્રવર્તીની જેમ પરસ્પરની અપેક્ષાને લઈને ક્ષેત્ર અને કાલ એ બંનેનું 'સમય' એવું નામ સમુચિત છે અત્ર એવી શકા ઉઠાવવી કે સમય પર્યાયરૂપ હોવાથી કાલને 'દ્રવ્ય સમય' એવું નામ આપી ન શકાય તો તે અસ્થાને છે, કેમકે પ્રવેતાબ્દ અને હિંગબર એમ ઉભય સપ્રદાયોને આ હકીકત તો ઇષ્ટ છે જેમકે તત્ત્વદીપિકા નામની પ્રવચનસારના ત્રેયતત્ત્વાધિકારની ૪૭ મી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ ૧૯૬)માં શ્રીઅમૃતચન્દ્રે કહ્યું છે કે—

“ અનુત્પન્નાવિધ્વસ્તો દ્રવ્યસમયઃ, ઉત્પન્નપ્રચ્વસી પર્યાયસમયઃ ”

અર્થાત દ્રવ્ય સમય ઉત્પાદ અને વિનાશથી યુક્ત છે, જ્યારે પર્યાય સમય એ બેથી યુક્ત છે

'પ૮૯ મી તેમજ 'પ૮૫ મી ગોમદ્ભૃગી ગાથામાં કાલાલુને દ્રવ્યરૂપે કેમ કહ્યા નથી એ પ્રશ્ન સાથે છે, કેમકે 'કાલાલુ' શબ્દથી પણ 'દ્રવ્ય સમય' સૂચવાય છે ભગવતી (શ ૨૦, ૩ પ, 'સૂ ૬૭૦)ની વૃત્તિના ૭૮૮ માં પત્રમાં કાલ પરમાણુને 'સમય' કહ્યો છે મતાતરીયોએ

આની વ્યાખ્યામાં સૂચવ્યા મુજબ આનો અર્થ એમ છે કે દેવાદિ ચેતન અને રૂક પાદિ અચેતન દ્રવ્યો વગેરેની જે માદિ સાન્ત વગેરે આ વિદ્યેષોવાળી સ્થિતિ છે તેનું નામ 'દ્રવ્ય-કાલ' છે, કેમકે તે સ્થિતિ દ્રવ્યનો પર્વાય છે, અથવા પર્વાય અને પર્વાયથી દી અને વિવક્ષા કરીએ તો સચેતન અચેતન દ્રવ્ય એ જ કાલ છે આ પ્રમાણે કાલ બે પ્રકારનો છે

૧-૨ આ રજા એ સૂત્રો —

“ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ । ૩૮ । કાલમ્ । ૩૯ । સોડનન્તસમય । ૪૦ । ”

“ મૈત્રપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે । ૧૪ । તત્કૃત કાલર્થિભાગ । ૧૫ । ”

૩ ભુએ પૃ ૧૦૦

૪ યાયા —

“ જોગાગામપદેસે પક્ષેજ જે દિવા હુ પક્ષેજા ।

રચણા રાસી દય તે કાઠાળુ મુળેયવ્ધા ॥ ૫૮૯ ॥ ”

[લોકાકાશપ્રદેશે પક્ષેકસ્મિન્ યે સ્થિતા જલુ પક્ષેકે ।

રમાના રાશિરિચ તે કાલાણયો જ્ઞાતવ્યા ॥]

૫ “ પોમગલદ્રવ્યાણ પુણ વયપદેસાદિ હોતિ મજ્જણિજ્ઞા ।

પક્ષેકો હુ પદેસો કાલાણુણ ધુવો હોદિ ॥ ૫૮૫ ॥ ”

। પુદ્ગલદ્રવ્યાણા પુનરેકપ્રદેશાદયો મયન્તિ મજ્જનોયા ।

પક્ષેકસ્તુ પ્રદેશ કાલાણુના ધુવો મયન્તિ]

૬ આ સૂત્ર તેમજ તેના અર્થ દ્વારા પરમાણુ પર બે વિશિષ્ટ પ્રકાર પડે તેમ હોવાથી તે સમય અત્ર નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે —

“ જદ્વિદે મંતે ! પરમાણુ પદ્મના ! ગોયમા ! ચત્ત્વિદે પરમાણુ પ૦ ત૦-દ્રવ્ય-પરમાણુ સ્વેત્તપરમાણુ કાલપરમાણુ માધપરમાણુ । દ્રવ્યપરમાણુ જ મંતે ! જદ્વિદે પ૦ ! ગોયમા ! ચત્ત્વિદે પ૦ ત૦-અચ્છેજ્જે અમેજ્જે અદ્વજ્જે અમેજ્જે । સ્વેત્તપરમાણુ જ મંતે ! કદ૦ ! ગા૦ ! ચત્ત્વિદે પ૦ ત૦-અજ્જે અમજ્જે અપદેસે અધિમાદમે । કાલ-પરમાણુ પુચ્છા, ગા૦ ! ચત૦ પ૦ ત૦ અજ્જે અગે અરસે અફાસે । માધપરમાણુ જ

જે કાલ પરમાણુની સખ્યા અસખ્યાતની માની છે તે ઠીક નથી, કેમકે તેથી દ્રવ્યત્વનો વ્યાપ્ત થાય છે, કેમકે જે જે દ્રવ્ય છે તે કયા તો એક છે કે કયા તો અનંત છે 'આ જ હકીકત ઉત્તર ધ્યયનસ્પન્ન (અ ૨૮) મા નીચે સુચળ નિર્દેશાદ્ય છે —

॥ ધમ્મો અહમ્મો આગાસં, દન્વમિ એકેકમાહિય ।

અર્ણતાણિ ચ દન્વાણિ, કાલો પોગ્ગલ જતવો ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એ એકેક દ્રવ્ય ગણાવાયું છે, બીજા કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ અત્યેક દ્રવ્યની સખ્યા અનંતની છે

અત્યેક આકાશ—અદેશમા એકેક કાલાલુ સ્વીકારનાર હિગ્ગરને ઉદેશીને કહેવામા આવે છે કે એમ માનવાથી દ્રવ્યોની પેઠે એનો પણ રતિયર્થ પ્રચય માનવો પડશે અને તે વાત તો ઇષ્ટ નથી, કેમકે એથી તો ગોમટ્ટની નિન્ન-વિખિત ગાથા સાથે વિરોધ આવે છે —

મતે ! કદ્દ ૦ ! નાઠ ૦ ! જડ ૦ પઠ ૦ સં-વજ્જમતે મધમતે રમમતે કાલમતે । સેવ મતે, ૨ સિ જાવ વિહરતિ । ”

આનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુના (અ) દ્રવ્ય પરમાણુ (આ ક્ષેત્ર પરમાણુ, (ઇ) કાલ પરમાણુ અને (ઈ) જાવ પરમાણુ એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્યરૂપ પરમાણુ તે 'દ્રવ્ય પરમાણુ' કહેવાય છે અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની વિવક્ષા નથી, પરંતુ કેવળ દ્રવ્યત્વની વિવક્ષા છે 'ક્ષેત્ર પરમાણુ'થી 'આકાશ પ્રદેશ' સમજવો 'કાલ પરમાણુ'થી 'સમય' સમજવો. 'જાવ પરમાણુ' એટલે 'પરમાણુ' જ અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની પ્રધાનતા નજીવી

દ્રવ્ય પરમાણુના સ્વભાવ આશ્રીને ચાર ભેદો છે —(અ) અગ્નેષ, (આ) અભેષ (ઇ) અહાલ અને (ઈ) અત્રાલ સહ વગેરેથી જેમ ભતાનુ છેદન થાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું છેદન નહિ થતું હોવાથી તે 'અગ્નેષ' છે સોય વડે જેમ આમકુ ભેદી શકાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું ભેદન નહિ થતું હોવાથી તે 'અભેષ' ઇ દ્રવ્ય પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આગિ દ્વારા બાળી શકાતો નહિ હોવાથી તે 'અહાલ' છે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે હાથ વગેરે વડે તેનું મદલું નહિ થઈ શકે તેમ હોવાથી તે 'અત્રાલ' છે

ક્ષેત્ર પરમાણુના પણ ચાર પ્રકારો છે —(અ) અનદ, (આ) અમખ્ય, (ઇ) અપ્રદેશ અને (ઈ) અવિભાગિમ. સમાન સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અનદ', વિષમ સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અમખ્ય', અવયવનો અભાવ હોવાથી નિરસ હોઈ કરીને 'અપ્રદેશ' અને અવિભાગથી નિવૃત્ત હોઈ કરીને 'અવિભાગિમ' અર્થાત્ એકરૂપ અથવા એના વિભાગ નહિ થઈ શકતા હોવાથી 'અવિભાગિમ' કહેવાય છે

કાલ પરમાણુના પણ ચાર પ્રકાર છે —(અ) અવર્ણ્ય માને ૨૫ રહિત, (આ) અગ્રધ માને મધ વિનાનો, (ઇ) આસ માને રસથી વિમુખ અને (ઈ) અરપર્શ માને રપર્શ વગરનો

ભાવપરમાણુના (અ) વર્ણ્યાન્, (આ) રસનાન્ (ઇ) ગંધવાન્ અને (ઈ) રપર્શવાન્ એમ ચાર પ્રકારો છે

૧ છાયા—

ધર્મોઽધર્મ આકાશ દ્રવ્યયેકેકમાહિતમ્ ।

અર્ણતાણિ ચ દ્રવ્યાણિ કાલ પુદ્ગલા જન્તવ ॥

૨ જે દ્રવ્યના ઘણા પ્રદેશો હોય તેમાં આ સંભવે છે અર્થાત્ પ્રદેશોના સમૂહનું નામ નિર્મલ-પ્રચય છે એવી રીતે અનેક સમયોનું નામ જીર્ણતા પ્રચય છે જુઓ પ્રવચનસારનો યોગત્તરપાધિકારની ૧૯મી ગાથાની વૃત્તિ (૫ ૮૬-૨૦૦

“ ૧૬૬ ગદ્યમકાલ પચત્તીકાયસણિદ્દ હોદિ ।

કાલે પદેમપચયો જમ્હા નત્થિ ત્તિ નિદ્દિદ્દં ॥ ૬૨૦ ॥ ”

અર્થાત્ કાલ દ્રવ્યને વિષે પ્રદેશનો પ્રત્યય નથી પ્રદેશ પ્રત્યય નહિ હોવાથી તિય્થ્-પ્રત્યય નથી એમ કહેશે નહિ, કેમકે એથી તો ૧ પુદ્ગલના સગમમાં પણ તેનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે પ્રદેશમાત્રપણું એ અપ્રદેશ છે એવું લક્ષણ આ પણ લાગુ પડે છે વળી પુદ્ગલનું દ્રવ્યથી અપ્રદેશત્વ છે, કિન્તુ પર્યાયથી અનેકપ્રદેશત્વ છે, બ્યારે કાલની બાબતમાં તેમ નથી એ કથન યુક્તિ સગત નથી, કેમકે પ્રસંગનું કારણ અર્થાત્ સાધન બીજું છે એવું કારણ એ છે કે ધૂમાઠાના અભાવને લઈને પર્વત અગ્નિ રહિત હોવાના પ્રમગને વિષે ધર્મના અભાવમાં ધર્મીના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે અર્થાત્ કોઈ એક પુરુષ ધૂમાઠાના અભાવ દ્વારા પર્વતને વિષે અગ્નિનો અભાવ સિદ્ધ કરવાના પ્રસંગમાં કોઈક ધર્મ ત્યાં ન હોય એટલે અગ્નિ પણ ત્યાં નથી એવું કથન રજુ કરે તો તે જેમ યુક્તિ-સગત ન ગણાય તેમ પ્રસ્તુતમાં તિય્થ્-પ્રત્યયના પ્રસંગને વિષે સમજવું આથી તિય્થ્ પ્રત્યયના પ્રસંગ પરત્વે આટલું કથન બસ થયે વળી આ સંમત દ્રવ્યોની અનતતાને લઈને પણ તુલ્ય નથી, કેમકે એની અનતતા તો અતીત અને અનાગતની અપેક્ષા અનુસાર છે ઉત્તર ૨૦ (અ)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ એવ સત્તહ પપ્પ [એવમેવ સન્નતિ પ્રાપ્પ] । ”

૧ ૭૫— દ્રવ્યપદ્ધત્તમકાલ પચ્ચાસ્તિકાયસજ્જિત મ્મવતિ ।

કાલે પ્રદેશપચયો યસ્માન્નાસ્તીતિ નિર્દિદ્દમ ॥

૨ ભાવના-સમૂહ (૫)માં કહ્યું છે કે કાલના (અ) પરમાર્થ કાલ અને (આ) બ્યવહાર કાલ એમ બે બેદો છે તેમાં પ્રથમ બેદથી કાલ પરમાણુઓ સમજવા કે જેઓ પરસ્પર પ્રતિબંધથી રહિત છે, એકેક આકાશ પ્રદેશને વિષે એકેકની રૂતિ દ્વારા સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને મુખ્ય તેમજ ઔપચારિક પ્રદેશની કલ્પનાનો અભાવ હોવાથી નિરવયવ છે તેમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર દ્રવ્યોને વિષે તેમજ પુદ્ગલ-રૂક ધોને વિષે મુખ્ય પ્રદેશ-કલ્પના છે, બ્યારે પ્રત્યય-ચક્રિતના સગમને લઈને પરમાણુઓને વિષે ઉપચાર-કલ્પના છે, કાલ પરમાણુઓને વિષે તો બેમાથી એકનો પણ સભવ નથી વળી આ કાલ પરમાણુઓને વિષે વિનાશના હેતુનો અભાવ હોવાથી તેઓ નિત્ય છે, પરિણામ ૭ દ્રવ્ય પર્વાવરણ વર્તનનો હેતુ હોવાથી અનિત્ય છે રૂપનો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે જીવના પ્રદેશની જેમ, અન્ય પ્રદેશમાં સક્રમણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી નિષ્ક્રિય છે આ પ્રમાણેનું પરમાર્થ કાલનું સ્વરૂપ છે વર્તનના દ્વારા મુખ્ય કાલે કાલ એવો બ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરિણામાદિ લક્ષણોથી મુક્ત, કોઈક અપેક્ષાએ કોઈક સ્થળે પરિચિન્ન, અપરિચિન્ન એવા મુખ્ય કાન ॥ પરિચિન્નમાં કારણરૂપ તેમજ જૂત, વર્તમાને અને ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ જાતનો જે પરિચાયક હોય તે ‘બ્યવહાર-કાલ’ છે જેમ જુલોની પકિતને અનુસરનાર નાલિનચંદ્રને આથીને એમ કહી શકાય છે કે એ અમુક વૃક્ષ પાસે આવ્યો, અમુક વૃક્ષ પાસે આવે છે અને અમુક વૃક્ષ પાસે આવશે તેમ કાલ પરમાણુઓને અનુસરતા દ્રવ્યો વર્તમાન પથથિનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે તેને લેદેશીને પણ જૂનારિ ત્રિવિધ બ્યવહાર સભવે છે અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જોકે પુદ્ગલ પરમાણુ પ્રદેશ માત્ર હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ ચેલનરૂપ ચક્રિતને લઈને તે અનેકપ્રદેશી છે કાલમાં તો પરસ્પર મળવારૂપ ચક્રિતનો અભાવ હોવાથી એ તો અપ્રદેશી જ છે, એમાં તો પુદ્ગલની જે ઔપચારિક સપ્રદેશતા પણ નથી,

જે કાલ પરમાણુની સખ્યા અસખ્યાતની માની છે તે ઠીક નથી, કેમકે તેથી દ્રવ્યત્વનો વ્યાપ્રાત થાય છે, કેમકે જે જે દ્રવ્ય છે તે કયા તો એક છે કે કયા તો અનત છે આ જ હકીકત ઉત્તરો ધ્યયનસૂત્ર (અ ૨૮) માં નીચે સુગળ નિર્દેશાદ છે —

“ ધમ્મો અહમ્મો આગાસ, દન્વમિ ણ્ઠેકમાહિય ।

અર્જતાણિ ચ દન્વાણિ, કાલો પોગલ જતવો ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને આકાશ જો એકેક દ્રવ્ય ગણવાયુ છે, ન્યારે કાલ, પુરુગવ અને જીવ જો પ્રત્યેક દ્રવ્યની સખ્યા અનતની છે

પ્રત્યેક આકાશ-પ્રદેશમાં એકેક કણાણુ સ્વીકારનાર કિંમ્બરને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે જોમ માનવાથી દ્રવ્યોની પેઠે એના પશુ સ્તિર્યક્ પ્રથમ માનવો પડશે અને તે વાત તો ઇષ્ટ નથી, કેમકે જોયો તો ગોમદ્રવ્યની નિમ્ન-વિખિત ગાથા સાથે વિરોધ આવે ॥ —

મતે ! કદ૦ ! ગા૦ ' જહ૦ પ૦ ત૦-વજ્રમતે ગધમતે રસમતે ફાલમતે । સેવ મતે ૧ કિ જાલ વિહરતિ । ”

આનો ભાવાર્થ એ ॥ કે પરમાણુના (અ) દ્રવ્ય પરમાણુ, (આ) ક્ષેત્ર પરમાણુ, (ઇ) કાલ પરમાણુ અને (ઈ) કાલ પરમાણુ જોમ આર પ્રકારો છે તેમાં દ્રવ્ય પરમાણુ તે 'દ્રવ્ય પરમાણુ' કહેવાય છે અતઃ વર્ણાદિ ભાવોની વિવક્ષા નથી, પરંતુ કેવળ દ્રવ્યત્વની વિવક્ષા છે 'ક્ષેત્ર પરમાણુ' આકાશ પ્રદેશ સમજવો 'કાલ પરમાણુ' સમજવો. 'કાલ પરમાણુ' એટલે 'પરમાણુ જ અતઃ વર્ણાદિ ભાવોની પ્રધાનતા ભણવી

દ્રવ્ય પરમાણુના સ્વભાવ આશ્રીને ચાર ભેદો છે — (અ) અગ્નિ, (આ) અભેદ (ઇ) અદાશ અને (ઈ) અમાત્ર સજ્ઞ વગેરેથી જેમ લાગુ છે તેમ ચાલ છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું ઉદ્ભવ નહિ થયું હોવાથી તે 'અગ્નિ' છે સેવ વડે જેમ આગ કો બેદી શકાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનું ઉદ્ભવ નહિ થયું હોવાથી તે 'અભેદ' છે દ્રવ્ય પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે અગ્નિ દ્વારા આગી શકોતો નહિ હોવાથી તે 'અદાશ' છે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે દાઘ વગેરે વડે તેનું પ્રદણ નહિ થઈ શકે તેમ હોવાથી તે 'અમાત્ર' છે

ક્ષેત્ર પરમાણુના પશુ ચાર પ્રકારો છે — (અ) અનદ, (આ) અમખ, (ઇ) અપ્રદેશ અને (ઈ) અવિભાગિમ. સમાન સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અનદ', વિવિધ સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અમખ', અવયવોનો અભાવ હોવાથી નિરસ હોઈ કરીને 'અપ્રદેશ' અને અવિભાગી નિજા હોઈ કરીને 'અવિભાગિમ' અર્થાત્ એકરૂપ અથવા એના વિભાગ નહિ થઈ શકતા હોવાથી 'અવિભાગિમ' કહેવાય છે

કાલ પરમાણુના પશુ ચાર પ્રકારો છે — (અ) અવર્ણુ' વાને રૂપ રહિત (આ) અગ્રધ વાને મધ વિનાનો, (ઇ) અસ વાને રસથી વિમુખ અને (ઈ) અસ્પર્શ વાને સ્પર્શ વગરનો

કાલ પરમાણુના (અ) વર્ણુવાન, (આ) રસવાન, (ઇ) મધવાન અને (ઈ) સ્પર્શવાન જોમ ચાર પ્રકારો છે

૧ ળાવા—

ધર્મોઽધર્મો આવાર્ણ પ્રવ્યયેવૈકમાહિતમ્ ।

અર્જતાણિ ચ દ્રવ્યાણિ કાલ પુરૂષા અર્જતા ॥

૨ જે દ્રવ્યના ધણા પ્રદેશો હોય તેમાં આ સભવે છે અર્થાત્ પ્રદેશોના સમૂહનું નામ 'નિર્ગૂ-પ્રથમ' છે એવી રીતે અનેક સમૂહોનું નામ 'જીર્ણતા પ્રથમ' છે જુઓ પ્રવચનસારનો નોંધ-અધિકારની ૧૬મી ગાથાની રૂપિ (૧ ૧૧૬-૨૦૦

“ ૧ દ્વઃ સ્ક્રમકાલં પચત્તીકાપસણિદ્દ જોદિ ।

કાલે પદેસપચ્ચયો જમ્હા જત્થિ ત્તિ ણિદ્દિદ્દં ॥ ૬૨૦ ॥ ”

અર્થાત્ કાલ-દ્રવ્યને વિષે પ્રદેશનો પ્રત્યય નથી પ્રદેશ-પ્રત્યય નહિ હોવાથી તિય્થ્-પ્રત્યય નથી એમ કહેશે નહિ, કેમકે એથી તો ૧ પુદ્ગલના સળધમા પણ તેનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે પ્રદેશમાત્રપણુ એ અપ્રદેશ છે એવુ લક્ષણ આ પણ લાગુ પડે છે વળી પુદ્ગલનુ દ્રવ્યથી અપ્રદેશત્વ છે, કિન્તુ પર્વાયથી અનેકપ્રદેશત્વ છે, જ્યારે કાલની બાળતમા તેમ નથી એ કથનુ સુક્તિ સંગત નથી, કેમકે પ્રસંગનુ કળણ અર્થાત્ સાધન બીજુ છે એવુ કારણ એ છે કે ધૂમાઠાના અભાવને લઇને પર્વાત અગ્નિ રહિત હોવાના પ્રસંગને વિષે ધર્માના અભાવમા ધર્માના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે અર્થાત્ કોઇ એક પુરુષ ધૂમાઠાના અભાવ દ્વારા પર્વાતને વિષે અગ્નિનો અભાવ સિદ્ધ કરવાના પ્રસંગમા કોઇક ધર્મ ત્યા ન હોય એટલે અગ્નિ પણ ત્યા નથી એવુ કથન રજુ કરે તો તે જેમ સુક્તિ-સંગત ન ગણાય તેમ અસ્તુતમા તિય્થ્-પ્રત્યયના પ્રસંગને વિષે સમજવુ આથી તિય્થ્ પ્રત્યયના પ્રસંગ પરત્વે આટલું કથન બસ થશે વળી આ સંભવ દ્રવ્યોની અનતતાને લઇને પણ તુલ્ય નથી, કેમકે એની અનવતા તો અતીત અને અનાગતની અપેક્ષા અનુસાર છે ઉત્તર૧૦ (અ)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ એવે સત્ત્વ પપ્પ [એવેવે સન્નતિ પ્રાપ્પ] । ”

૧ ૭.૫૧— દ્રવ્યવદ્ક્રમકાલ પશ્ચાસ્તિકાવસન્નિત્ત મ્મવતિ ।

કાલે પ્રદેશપચ્ચયો વસ્માન્નાસ્તીતિ નિર્દિદ્દમ ॥

૨ ભાવના-અમલ (૫)મા કહ્યું છે કે કાલના (અ) પરમાર્થ કાલ અને (આ) વ્યવહાર કાલ એમ બે બેદો છે તેમા પ્રથમ બેદથી કાલ પરમાણુઓ સમજવા કે જેઓ પરસ્પર પ્રતિબંધથી રહિત છે, એકેક આકાશ પ્રદેશને વિષે એકેકની વૃત્તિ દ્વારા સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને મુખ્ય તેમજ ઔપચારિક પ્રદેશની કલ્પનાને અભાવ હોવાથી નિરવધ છે તેમા ધર્માસ્તિકાવ વગેરે ચાર દ્રવ્યોને વિષે તેમજ પુદ્ગલ-રૂકે ધોને વિષે મુખ્ય પ્રદેશ-કલ્પના છે, જ્યારે પ્રત્યય-શક્તિના સળધને લઇને પરમાણુઓને વિષે ઉપચાર-કલ્પના છે, કાલ પરમાણુઓને વિષે તો એમાથી એકનો પણ સંભવ નથી વળી આ કાલ પરમાણુઓને વિષે વિનાશના હેતુનો અભાવ હોવાથી તેઓ નિત્ય છે, પરિણામ છ દ્રવ્ય પર્વાયરૂપ વર્તનનો હેતુ હોવાથી અનિત્ય છે રૂપનો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે જીવના પ્રદેશની જેમ, અન્ય પ્રદેશમા સક્રમણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી નિર્લિપ્ય છે આ પ્રમાણેનુ પરમાર્થ કાલનુ સ્વરૂપ છે વર્તના દાગ મુખ્ય કાલે કાલ એવો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરિણામાદિ લક્ષણોથી સુક્ત, કોષક અપેક્ષાએ કોષક રચણે પરિવિચ્છિન્ન, અપરિવિચ્છિન્ન એવા મુખ્ય કાલ ॥ પરિવેષેમા કારણરૂપ તેમજ જીવ, વર્તમાને અને ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ જાતનો જે પરિચાયક હોય તે ‘વ્યવહાર-કાલ’ છે જેમ વૃક્ષોની પ કિતને અનુસરનાર નહિનવ્યવસ્થા આથીને એમ કહી શકાય છે કે એ અમુક વૃક્ષ પાસે આ, એ, અમુક વૃક્ષ પાસે આવે છે અને અમુક વૃક્ષ પાસે આવશે તેમ કાલ પરમાણુઓને અનુસરતા દ્રવ્યો વર્તમાન પથથિનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે તેને હેદયીને પણ જૂનાદિ ત્રિવિધ વ્યવહાર સંભવે છે અહીં એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જોકે પુદ્ગલ પરમાણુ પ્રદેશ માત્ર હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ મેલનરૂપ શક્તિને લઇને તે અનેકપ્રદેશી છે કાલમા તો પરસ્પર મળનારૂપ શક્તિનો અભાવ હોવાથી એ તો અપ્રદેશી જ છે, એમા તો પુદ્ગલની જે ઔપચારિક સપ્રદેશતા પણ નથી,

આની વૃત્તિમા વાહિવેતાલ શ્રીશાતિસૂરિએ પણ કહ્યું છે કે કાલની અનતતા અતીત અને અનાગતની અપેક્ષાએ છે ભગવતી(શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૮૨)ની વૃત્તિના ૬૧૦મા પત્રમા શ્રીઅભય દેવસૂરિ પણ આ જ વાતના સમર્થનરૂપે કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ જે કાલ સમયોથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શ કરાયેલો) હોય તો તે કાન સમયો અચ્ચિત્ત અનત છે, કેમકે કાલ સમયો અનાદિ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે મદ ગતિએ એક આકાશ-પ્રદેશથી અન્ય પ્રદેશે જતા પરમાણુના અતિક્રમણના પરિણામ સાથે સમાન જે કાલવિશેષ છે તે કાલ પદાર્થના સુક્રમ વર્તનરૂપ જે છે તે 'સમય' કહેવાય છે તે પર્યાય જ છે, કેમકે તે ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તેનો નાશ પણ થાય છે વળી આ પર્યાય કઇ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવનો પર્યાય નથી, કેમકે તેનાથી તો આ વિલક્ષણ છે આથી કરીને જેનો એ પર્યાય છે તે અન્યથી કાલ 'દ્રવ્ય-સમય' કહેવાય છે આ દ્રવ્ય-સમય નિરંતર અન્યાન્ય સમયના પર્યાયોની ઉત્પત્તિરૂપ છે વિશેષમા એ ધ્યાનમા રાખણ કે અત્ર પુદ્ગલની પેઠે અનતતા ઇષ્ટ નથી કે જેથી તિર્થંક-પ્રથય સહવે અર્થાત્ જીવાદિ પાત્ર દ્રવ્યોમા તો બહુ પ્રદેશો હોવાથી અને તે પ્રદેશો પરસ્પર ભિન્નશીલ હોવાથી તેમા તો તિર્થંક-પ્રથય છે, પરંતુ કાલના સળધમા તેમ ન હોવાથી એને અગે તિર્થંક-પ્રથયનો સહવ નથી આની રીતે સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રથયરૂપ જિર્વ-પ્રથયનો પ્રસંગ પણ સમજી લેવો, કેમકે સમયની વિશિષ્ટતાની આપત્તિ છે અને એ આપત્તિ ઇષ્ટ નથી, કેમકે એના નિશ્ચયથી બાકીના દ્રવ્યોનો પણ નિશ્ચય થાય છે આ વાતની પ્રવચનસાર(અ ૨, ગા ૪૨)ની 'વૃત્તિ (પૂ ૧૬૦) સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે બાકીના બધા દ્રવ્યોના દરેક પર્યાયમા સમય-પરિવર્તનની કારણતા કાલ-દ્રવ્યના વર્તના નામના શુભને આભારી છે અને સમય વિશિષ્ટ વૃત્તિમા તો કારણાતર દ્વાગ સાધ્યપણુ હોવાથી પોતાની મેળેજ બીજા ધર્માદિ પાત્ર દ્રવ્યોમા પરિવર્તનની કારણતાને અસહ્ય હોવાથી કાલ પારિશેષ્ય અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે એથી કરીને કાલ પરત્વે કાલાણુનો સ્વીકાર કરવા જતા તો સમયની વિશિષ્ટતાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બાકીના દ્રવ્યની પેઠે પ્રત્યેક સમયમા સમયપર્યાયધારિણ છે એવેતાબર માયતા પ્રમાણે તો આ દોષ માટે પણ અવકાશ નથી, કેમકે સમય-પ્રથયતારૂપ જ કાલની જિર્વ-પ્રથયતા છે બાકીના આકાશ વગેરે દ્રવ્યોમા સમયની અપેક્ષાએ અર્થાન્તરતા હોવાથી સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રથયરૂપ જિર્વ-પ્રથય હોય જેમ લીપકના પ્રકાશપણુમા પરપ્રકાશ યુક્તતા નહોતી છે તેમ કાલ પોતે સમયમય હોવાથી એને અગે સમય-વિશિષ્ટતા સહવતી નથી તેમ છતાં જે એમ નહિ સ્વીકારવામા આવે તો અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે જિર્વ-પ્રથય તો ત્રણ કેટિને સ્પર્શતો હોવાથી એમા સાચતા છે

૧ પ્રવચનસારના ગ્રેષ્ઠત્વાધિકારમા કહ્યું પણ છે કે—

" વદિષદ્વો ત દેસ તસ્તમ સમમો તદો પરો પુવ્વો ।

જો અર્યો સો કાલો સમમો ઉપ્પણ્ણપદ્ધસો ॥ ૬૭ ॥ "

[વ્યતિપતતસ્ત દેશ તત્તમ સમયસ્તત પર પર્વ ।

પોડયે સ કાલ સમય ઉપ્પણ્ણપર્વસો ॥]

૨ " અગ્રેષ્ઠેષ્વપ્પણા પ્રતિવર્ત્યાય સમયવૃત્તિદેનુલ્લે, કારણાતરતાપ્પરવાત, સમયવિશિષ્ટાયા વૃત્તેઃ સ્વતસ્તેવામમમ્મવાત્ કાલમધિગમયતિ । "

અને એ માણતાને લઈને દ્રવ્ય-વૃત્તિથી સર્વ દ્રવ્યોમા એ આનવારિત છે. આવી પોગસ્થિતિ લીધે એની પણ પ્રવાહ-રૂપતાએ કરીને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ ડોટિ વિષય રૂપ હોવાથી નિત્ય આત્મ-લાભરૂપ બિર્ધ-પ્રગય મલવતો કોનાથી રોઠાય તેમ છે ?

ઠાલનો વર્તનારૂપ પરિણામ પોતાની મેળે જ મલવે છે, નહિ કે અન્ય દ્રવ્યથી પુદ્ગલ દિના ઉપર અવગાહ દ્વારા જેમ આકાશનો ઉપકાર છે તેમ પોતાના ઉપર પણ પોતાનો છે, કેમ સર્વ પદાર્થના આધારરૂપ હોવાથી એનો પોતાનો પણ અવગાહ અન્યને વિષે નથી, કેમકે ઉપાધ્યય શ્રીગણેશકૃત ચિન્તામણિ ન્યાયશાસ્ત્રમા પણ વૃત્તિનો નિવેધ છે એવી રીતે આ ઠાલનો વર્તનારૂપ પરિણામ સ્વતઃ જ છે, કેમકે પદ દ્રવ્યોનો એ ઉપકાર છે આ વાતને ગોચરપ્રત્યક્ષ નિમ્ન-લિખિત ગાથા તેમજ તેની વૃત્તિ સમર્થિત કરે છે —

“વત્તળહેદુ કાલો વત્તળગુણમવિય દ્વગ્ગણિચયેસુ ।
કાલાધારેણેવ ય વટ્ઠતિ હુ સવ્વદ્વાણિ ॥ ૬૬૭ ॥”

સ્વધર્મથીની નિર્વૃત્તિ પ્રતિ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તન ઠગતા એવા ધર્માદિ દ્રવ્યોમા ખાસ ઉપગ્રહનો અભાવ હોવાથી તદ્વૃત્તિના અમલવને લીધે તેના પ્રવર્તનનો સાપક કાળ છે એ રીતે વર્તના એ ઠાલનો ઉપકાર છે એમ સમજવું અત્ર ગિચ્છુ નો અર્થ એ છે કે જે દ્રવ્ય-ધર્મથી પ્રવર્તે છે તેનો વર્તયિતા ઠાલ છે આથી કરીને કાલ ક્રિયાથી યુક્ત છે એમ માનવાનો પ્રયત્ન ખડો થઈ નથી, કેમકે શિષ્ય ભણે છે અને ઉપાધ્યાય ભણાવે છે ઇત્યાદિની પેઠે તેના નિમિત્ત માત્રને વિષે પાલેતુતા અને કર્તૃતા દેખાય છે તો પછી કેવી રીતે તેનો નિશ્ચય કરાય છે ? અમયાદિથી ઉપલક્ષ્ય ક્રિયાવિશેષ છે તેનો સમય અર્થાત્ સમય વગેરેની ક્રિયા દ્વારા નિષ્પાદ્ય જે પાકાદિ તેને વિષે કાલ એવો જેનો આરોપ કનય છે તે મુખ્ય કાલનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે, કેમકે ગૌણ એ મુખ્યના અપેક્ષા રાખે છે કાલરૂપ આધારવાળા જ સર્વ દ્રવ્યો છે અર્થાત્ પોતપોતાના ધર્મો દ્વારા તેઓ પરિણમે છે આથી કરીને કાલની જ પરિણામ ક્રિયા તેમજ એના પરત્વાપરત્વરૂપ ઉપકાર ગણાવાય છે વળી ત્યા જ ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોના અગુરુલ્લુપ્ત શુભોના છ સ્થાનપતિ વૃદ્ધિ અને હાનિરૂપ પરિણામને વિષે મુખ્ય કાલ જ કાળરૂપ છે

પરિણામી ખીલ કાલને સ્વકાલનો હેતુ માનવાની અનવસ્થારૂપ દ્વંધ્ય ઉદ્ભવશે તેમજ વળી પોતાની જ કારણતાને વિષે ખીલ દ્રવ્યોને વિષે પણ હેતુતા સ્વીકારવા જતા તો કાલ-દ્રવ્યના અનર્થતાની આપત્તિ આવશે એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી એનું કાળુ એ છે કે જેમ અધર્માસ્તિ કાયની ખીલની ગ્થિતિમા હેતુતા માનવા ઉપરાત તેની પોતાની સ્થિરતામા પણ તેને હેતુ માનવામાં કશી અડચણ નથી તેમજ વળી જેમ દીપક સ્વપગ્રકાશક હોવાથી તે સ્વપ્રકારમા પણ પોતે કારણરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ પદ વસ્તુ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામા કાળરૂપ છે તેમ પ્રત્યુત્તમ કાલ પણ પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિમા કાળરૂપ હોવાથી એને સ્વપદ ॥ પ્રવર્તન તરીકે

૧ છ.પા—

વર્તનાહેતુ કાલો વર્તનાગુણમવેહિ દ્વગ્ગણિચયેસુ ।
કાલાધારેણેવ ચ વર્તન્તે સ્વ સર્વદ્વગ્ગણિ ॥

સ્વીકારવામા કશેા વાધો નથી આ વાત સાવનાસ શ્રદ્ધમા સ્પષ્ટપણે સમજવાઈ છે વળી આદિ-પુરાણમા પણ કહ્યું છે કે—

“વર્તનાલક્ષણઃ કાલો, વર્તના સ્વપરામયા ।
યથાસ્વ ગુણપર્યાયૈઃ, પરિણેતૃત્વયોજના ॥”

અર્થાત કાળ એ વર્તનાસ્વરૂપી છે અને વર્તના એ સ્વપરમો આશ્રય કરવાવાળો પર્યાય છે યથાયોગ શુભો અને પર્યાયો દ્વારા પરિણતિમા હેતુપણાની યોજના વિચારી લેવી

કાલ ખીલના પરિણામમા હેતુરૂપ ન હોવાથી કાલમા દ્રવ્યપણુ પણ કેવી રીતે આવી શકેવાતુ ? કેમકે જે શુભ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે એવા દ્રવ્યના લક્ષણમા પણ નવ નવા પર્યાયોની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી હોવાથી પરિણામરૂપ પર્યાયો સિવાય દ્રવ્યપણુ પણ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થઈ પડેવાતુ કદાચ કહેશે કે નવ નવા પર્યાયો તો અમે પણ જરૂર માનીએ છીએ તો પછી તેવી માન્યતામા અન્ય હેતુને શોધવો પડશે, માટે આપની માન્યતા હચિત નથી “ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્ય” એવુ જે દ્રવ્યતુ લક્ષણ તરવાર્થ (અ પ, સૂ ૩૭)મા પ્રાધવામા આન્યુ છે તે પણ કાલને અંગે સમજવાતુ નથી, કેમકે એ તે લક્ષણ કાલમા પણ ઘટાવવાતું હોત તો કાલસ્વ એવુ ભિન્ન સૂત્ર રચવાની શી જરૂર હતી ? વાસ્તે ઉપયુક્ત લક્ષણ કાલ સિવાયના ખીલ દ્રવ્યો આશ્રીને ભણવું અથવા તો આ લક્ષણ તમામ દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને હોવાથી ભલે કાલને માટે પણ હો, કેમકે ખીલ દ્રવ્યોમા વર્તના-હેતુતારૂપ શુભ દ્વારા ધારાપ્રવાહી શુભપર્યાયવત્તાને કાલમા સ્વીકાર થઈ શકે તેમ છે, કારણ કે અન્યાન્ય સમયાદિ પર્યાયો વડે તેનો તેવો સ્વભાવ છે એ ધ્યાનમા રાખતુ કે સમયાદિ પર્યાય મુખ્ય દ્રવ્ય સમયરૂપ કાલ-દ્રવ્યથી જુદો પણ નથી તેમ એકરૂપ પણ નથી, પરંતુ તે લેહાલેહસ્વરૂપી છે જે સમય નવ નવા પર્યાયરૂપ છે તે જ સમય તેના ઉત્તરવર્તી પુઙ્ગલાદિ દ્રવ્યોમા વર્તના કારણરૂપે જે સમય છે તેની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે અને તે પણ ઉત્તર સમય ત્રીલ સમયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયમા સમાનાધિકરણતા હોવાથી એતુ લેહાલેહ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે આ સબધમા ઘટતુ ઉદ્ઘાટરણુ વિચારીશુ તો જણાશે કે ઘટરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ માટીમા દ્રવ્યપણુ અને એ માટીમા પણ પાર્શ્વિક પરમાણુ વગેરેની અપેક્ષાએ પર્યાયપણુ છે કહ્યું પણ છે કે—

“દ્રવ્ય પર્યાયવિયુતં, પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ ।
ક્વ કદા કેન કિરૂપા, દૃષ્ટા માનેન કેન વા ॥”

૧ આ સબધમા વિચારો આદિપુરાણ(પ ૩)તુ નિમ્ન-લિખિત પદ —

“સ્વતો વિષર્તમાનાના, સ્તોડ્યાર્ણાં પ્રથતૈક ।
યથાસ્વ ગુણપર્યાયૈ, સ્તોડ્યાન્યોન્યસમ્પન્ન ॥ ૬ ॥”

અર્થાત પોતાની મેજે પ્રવૃત્તિ કરતા એવા પદાર્થોના, કાલ યથાયોગ શુભ પર્વાય દ્વારા પ્રવર્તક છે એથી કરીને પરસ્પર એનો જ સ્વભ થતો નથી

૨ આ પદ્યતુ મૂળ રચણ ભજુવામા નથી બાકી એની પ્રાચીનતા તો તરવાર્થની પૃદ્દૃષ્ટિ (પ ૩૭૮)મા અવતરણરૂપે એ નજરે પડતુ હોવાથી સમજી શકાય છે

અર્થાત્ દ્રવ્ય પદ્યોચ્ચા રાહત છે અને પદ્યોચ્ચા સુખ છે એ બોલો કોઈ પણ સ્થળે કાવ્યમાં કોઈ સ્વરૂપવાળા કોઈ પણ પ્રમાણથી કોઈએ પણ જોઈ છે ખરો ?

કાવ્યનો પરમ નિદુષ્ટ અર્થાત્ ખારીકમાં ખારીક ચાને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ કે જે ‘સમય’ કહેવાય છે, તેમાં પણ દ્રવ્યપણું બરાબર બહેલું છે આથી કરીને તો “અર્ણવોત્તમ ય દંત્વાનિ (જુઓ પૃ ૫૬૮) ઇત્યાદિ આગમોક્ત ઉલ્લેખ સચુક્તિત્ કરે છે “ઉત્પાદવ્યયઘૌવ્યયુક્ત સત્” એ લક્ષણ પણ અમયાદિ પર્યાયોની પદ્ધતિઓને વિષે ઉત્પાદ અને વિનાશ તો સ્પષ્ટ સભવત્ હોવાથી તેમજ કાલમાં ક્રુવતા હોવાથી બરાબર ઘટે છે જેમકે જે પુરુષ પૂર્વ સમયમાં કાર્યનું અપેક્ષા રાખે છે તે તેના નાશરૂપ ઉત્તર સમયની ઉત્પત્તિ જોવાથી ચોકાતુર બને છે, જ્યારે બીજા પુરુષ કે જે ઉત્તર સમયના ઉત્પાદને માટે આતુર છે તે તેના ઉત્પાદ જોઈ ખુશ થાય છે, અને જે પુરુષને કાલ-સામાન્યની ચાને ફક્ત કાલની જ જરૂર છે તે તેને વિષે મધ્યસ્થતા અનુભવે છે આથી કાલમાં ઉત્પાદાદિ ત્રિપુટી બરાબર સિદ્ધ થાય છે

આથી કરીને તો અમયાદિ પર્યાયોનું અન્વયી દ્રવ્ય એક જ પ્રતીત થાય છે અને એ તે અપસિદ્ધાન્ત છે, કેમકે હમણા જ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા તેમ આગમમાં કાલમાં અન્વય દ્રવ્યતા સ્વીકારાએલી છે એવી જો કોઈ શકા હોય તો તે અસ્થાને છે, કેમકે ‘સમય-પર્યાયમ’ મુખ્યતાને લીધે દ્રવ્ય-સજ્ઞા માનવામાં અર્થાત્ અમયને કાલ-દ્રવ્ય માનવામાં કોઈ ભતનો વાધો નથી આથી જ પરમાર્થ-કાલને ઔલુરૂપે અને વ્યવહાર-કાલને મુખ્યરૂપે “સમયાવલી મુદ્દત્તા” એ પ્રમાણેનું આગમિક કથન ઝાળખાવી રહ્યું છે વળી હોકમાં પણ જન્મેલા ખાળકને ઉદ્દેશીને તેને જન્મ્યાને આજે મહિના થયો એવું કહેવાય છે, નહિ કે કાળ થયો છે એમ કહેવાય છે

૧ જ્ઞાનના-સમયમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ પરમાર્થકાલે મૂતાદિવ્યવહારે ગોળો વ્યવહારકાલે તુ મુખ્ય કિમિદ્વ મહુના ક્ષેત્ર ? પરમાર્થકાલેન કારણમૂતેન વહ્ દ્રવ્યાણિ પરાવતેન્તે કાર્યરૂપાણિ, તેષા દ્રવ્યાણ પરિચ્છેદકા સમયાદય દ્રવ્યસ્યેક પર્યાય એક સમયો દ્વિત્રિવતુ સદ્દુષ્ટેયાસદ્દુષ્ટેયા નમ્નપર્યાયકલાપા દ્વિત્રિવતુ સદ્દુષ્ટેયાસદ્દુષ્ટેયાનન્તસમયા । ”

વિશેષમાં પ્રત્યનસારના ચેતસ્ત્વાધિકારની નિમ્ન લિખિત—

“ સમયો વુ અપ્પદેસો પદેસમેત્તસ્સ દ્વવ્વજ્ઞાદસસ ।

ચલિવદ્ધો સો વટ્ટદિ પદેસમાગાસદ્દવ્વસસ ॥ ૪૨ ॥ ”

[સમયસ્થપ્રદેશ પ્રદેશમાત્રસ્ય દ્રવ્યજ્ઞાતસ્ય ।

વ્યતિપતત સ ચર્તેતે પ્રદેશમાકાશદ્રવ્યસ્ય ॥]

—માથની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે તેમ સમય કાલ-દ્રવ્ય છે વળી એ અપ્રદેશ છે, કેમકે એ કેવળ પ્રદેશરૂપ છે વળી એકે કાનાણ્યો અસંખ્યાન છે તોપણ પૂર્વમ-પરમાણ્યોની પેઠે પરસ્પર મનરૂપ કક્ષિતો તેનામાં અભાવ છે, તેથી તેનામાં અપ્રદેશતા છે એ કાનાણ્ય પ્રદેશ માનરૂપ પૂર્વમ-પરમાણ્યના સમયરૂપ પર્વાને પ્રકટ કરે છે

૨ જુઓ પૃ ૫૮૧ આ ગાથા થામક ફેરળા સાથે વિશેષમાં ૨૦૩૬મી ૪ થાગે નમ

વિશેષમા સર્વથા એકતા માનવાથી પણ અપસિદ્ધાન્તતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે ઉત્તરોની વૃત્તિમાનો “કાલમત્તદનાગતજ્ઞા” એ ઉલ્લેખમા તેમજ તત્ત્વાર્થમાના કાલજ્ઞ એ ઉલ્લેખમા એકવચનનો પ્રયોગ પણ ઉપચુક્રા માન્યતાથી જ સગત થાય છે નહિ તો જેમ ‘જીવાજ્ઞ’ “રૂપિણં પુરુષાઃ” આવા પ્રકાશના બે સૂત્રો (જીજ્ઞ અને ચોથા) જેમ પાંચમા અધ્યાયમા વાચ્યવર્થે ચોળ્યા છે તેમ તેઓ કાલ આશ્રીને પણ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત અને તેમ તો તેમણે કહ્યું નથી એ વાત તો શ્વેતાભટ્ટ અને દ્વિગુણર એમ ઉભય સપ્ર-દ્યો સ્વીકારે છે વળી નિષ્ક્રિયતાથી પણ એકતા સિદ્ધ થાય છે જ આ વાતનું ભાવના-સમૂહનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે —

‘ દ્રવ્યૈકત્વ જીવાદિષ્વચતમદ્રવ્યે, શ્વેત્રૈકત્વ પરમાણ્વગાદ્યપ્રવેશઃ,
કાલૈકત્વ અભેદસમયઃ, માવૈકવ મોક્ષમાર્ગઃ ’

અર્થાત્ દ્રવ્યની એકતાથી છવાઈ કોઈ એક દ્રવ્ય, શ્વેતની એકતાથી પરમાણુ દ્વારા અવગાહન કનયેતો પ્રવેશ, કાલની એકતાથી અલેક સમય અને ભાવની એકતાથી મોક્ષ-માર્ગ સમજવો

વિશેષમા તે અનત સમય પ્રવાહરૂપ છે, કેમકે એ વિશેષણ છે, નહિ કે વિશેષ્ય આમ માનવા જતા દેશ, પ્રદેશનો સભવ હોવાથી કાલમા અસ્તિકાયતા સ્વીકારવી પડશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી, કેમકે દ્રવ્ય-સમયોનો એક જીજ્ઞ માથે સગમ થતો નથી તેમજ તેમની એકતા સતતિ જ દ્વારા છે આ જ હકીકત ચોથા કર્મઅથ (ગા ૬૬)ની વૃત્તિના ૧૫૬ મા પત્રમા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

“કાલસ્ય વસ્તુતઃ સમયરૂપસ્ય નિર્વિભાગત્વાત્ ન દેશપ્રદેશસમ્ભવા,
અતઃ પ્વાસ્તિકાયત્વાભાવો બોધ્યઃ ”

અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે સમયરૂપ કાલના વિભાગો નહિ પડતા હોવાથી તેને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સભવ નથી એ જ કારણથી તેમા અસ્તિકાયતાનો અભાવ સમજવો જોડે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ કાલની ત્રિવિધતા છે તોપણ અતીતનો નાશ થયેલો હોવાને લઈને અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાથી વાર્તમાનિક સમયનો જ ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે આ વાતનો નિર્દેશ અનુયોગકાર (સૂ)ની વૃત્તિમા પણ નીચે મુજબ નજરે પડે છે —

“અદ્વા-કાલસ્તદ્રૂપ. સમયોષ્ટ્વામમયો નિર્વિભાગત્વાચ્ચાસ્ય ન દેશપ્રદે-
શસમ્ભવઃ, આર્ચયલિકાદયસ્તુ વ્યવહારાર્થમેવ કલ્પિના., તત્કલ્પતઃ પૂર્વસમયનિરોધે-
નૈત્રોત્તરસમયમદ્વાવેન મમુદયમમિત્યા અસમ્ભવાત્ ”

૧ આ સળખમા જુઓ પૃ ૫૮૨ ભાવના-સમૂહમા સમયનું લક્ષણ દર્શાવત કહ્યું છે કે —
‘ જલ્પન્યગતિપરિણતસ્ય પરમાણો સ્થાવગાદ્યાવાશપ્રવેશવ્યતિક્રમકાલ પરમ નિરુદ્ધો નિર્વિભાગઃ સમયઃ । ’

અર્થાત્ અદ્વા એટલે કાલ તે સ્વરૂપી જે સમય તે ' અદ્વા-સમય ' ઠહેવાય એટલે મમયતુ નામ જ કાલ સમજવું એમા નિવિલાનતા હોવાથી અને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સભવ નથી આવલિકા વગેરેની કલ્પના તો વ્યવહારને જ અર્થ છે, કિંતુ વસ્તુત્તયા વિચાર કરીએ તો પૂર્વ સમયના નિરોધથી અને ઉત્તર સમયના સફળાવથી સંગ્રહનરૂપ મિલનનો જ અભાવ છે એટલે વાર્તામાનિક સમયરૂપ કાલ મિવાય બીજો કયો બાકી રહ્યો ? વળી કાલાણુને દ્રવ્ય માનનારાના મતમા પણ 'રત્નની રાશિની ઉપમા દ્વાન તે સ્વરૂપતાને લઇને આ જ વાત કલિત થાય છે આ પ્રમાણે અનેક તે એક છે અને એક તે અનેક છે, એવો સ્યાદાદનો સુદર સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે આગમનો " અધમ્મો અધમ્મો આગાસં " ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ પણ આ વાતને પૂરવાર કરે છે, કેમકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો એકેક છે, એ કથન પરસ્પરના સ્પર્શ થાને મળવું અને એથી અન્યનો પરસ્પર સ્પર્શ ન થવો એવું આ સૂચન કરે છે અત્ર પરસ્પરથી ત્રણે દ્રવ્યો મમજવા એ ત્રણનો તો પરસ્પર સ્પર્શ બરાબર છે જ, કેમકે જ્યાં એક આકાશ-પ્રદેશ છે ત્યાં જ ધર્માસ્તિકાયનો તેમજ વળી અધર્માસ્તિકાયનો પણ એકેક પ્રદેશ રહેલો છે, પરંતુ એથી અન્ય એવો જે કાલ તેનો આ ત્રણ સાથે સ્પર્શ સભવતો નથી હવે જો કાલાણુ પણ હોત તો આ ત્રણની જેમ તેના પણ સ્પર્શનો સૂત્રમા જરૂર નિર્દેશ કરાત, પરંતુ ઉલટું તેના અસ્પર્શનો ઉલ્લેખ છે એથી કરીને કાલાણુ દ્રવ્યરૂપ નથી એ સિદ્ધ થાય છે આથી પુદ્ગલપરમાણુની પેઠે પ્રદેશરૂપે એમા અનતતાની કલ્પના ન કરવી, કેમકે દ્રવ્યોના સ્વભાવમા ભિન્નતાને લઇને ભિન્નતા સ્વીકારાયેલી છે એ સ્વભાવમા ભેદ હોવા છતાં એકતા માનવા જઇશું તો મમસ્ત જગત એક જ દ્રવ્યરૂપ છે એમ ઠહેવા તૈયાર થવું પડશે વાસ્તે વેલાસ્વરૂપી કાલ શુણ્ણ અને પર્યાય દ્વારા સાધ્ય સમજવો અને એ જ કાલ-દ્રવ્ય સમઘ-ક્ષેત્રમા છે, નહિ કે અન્યત્ર, કેમકે સમય-ક્ષેત્રમા જ સમય, આવલિકા વગેરેનો વ્યવહાર કાયા છે કહ્યું પણ છે કે—

“ સમયાવલિકાપક્ષ-માસત્વિયનસઙ્ગિકઃ ।

નૃલોક એવ કાલસ્ય, વૃત્તિર્નાન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥ ”

અર્થાત્ સમય, આવલિકા, પક્ષ, માત્ર, યતુ, અમન એ સજ્ઞાવાળા કાલતુ અસ્તિત્વ મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ છે, એની બહાર કોઈ પણ સ્થળે નથી જ એ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર તો પાત્ર અસ્તિકાયોના પર્યાયરૂપ પારિણામિક કાલ જ સમજવો, એ જ કાલને 'કાલાણુ' કહેવામા આવે છે આથી કરીને બીજી કોઈ વસ્તુનું નામ લેવાણું ન મમજવું, કેમકે લોકાકાશમા અસંખ્ય પ્રદેશો હોવાથી કાલાણુની મજ્યા પણ અસંખ્યાતની જ સમુચિત રીતે માનો શકાય તેમ છે કિન્તુ કાલાણુને કાલ-દ્રવ્ય માનવાની ભૂલ કરવી નહિ

આ પ્રમાણે કાલાણુને સ્વતત્ર કાલ-દ્રવ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારવાથી લોકમા રહેલા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પરિણામની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે એવો પ્રશ્ન

લોકાવલો નિર્નયક છે, કેમકે 'ચક્રકીલિકા ન્યાયથી તત્ત્વવાર્થ'શ્લોક૦(૫૪૪)મા દર્શાવેલ અલોકાકાશના પશ્ચિમામ્બી માફક સમય-ક્ષેત્રના મધ્યમા રહેલા કાલ-દ્રવ્ય વડે પણ એનાથી બાહ્ય વસ્તુનો પરિણામ થતી શકે છે જેમકે દેવોમા કેટલાક એકેક પખવાડિયે ઉત્પાસ લે છે અને હબાર હબાર વધે આહાર લે છે એ 'કથનને લઇને ત્યાં પણ વ્યવહાર-કાલ પરિચ્છેદક છે એ વાત સાચી, પરંતુ આથી ત્યાં ઠોમક વ્યવહાર-કાલ છે એમ ન માનવું, કેમકે દેવ-લોકમા વ્યવહાર-કાલ નથી એમતો શ્વેતાળશે અને દિગંબરો અને માને છે જ આ ઉદાહરણની પેઠે સમય-ક્ષેત્રમા રહેલા કાલ-દ્રવ્ય દ્વારા સર્વત્ર કાલ-પર્યાય પરિણામને પામે છે આથી વળી એ પણ સિદ્ધ થયું કે યોગશાસ્ત્રમાના નિમ્ન-વિણિત પદો કાલાણુને દ્રવ્યરૂપે પૂરવાર કરે છે એ માન્યતા અનુચિત છે —

“ લોકાકાશપ્રદેશસ્યા, મિત્રાઃ કાલાણવસ્તુ યે ।

આવાના પરિવર્તાય, 'મુખ્યઃ કાલઃ' સ ઉચ્ચતે ॥ ૮૫ ॥

ઉચ્ચોત્તિઃશાસ્ત્રે યસ્ય માન-મુચ્ચતે સમયાદિકમ્ ।

સ 'વ્યાવહારિક, કાલઃ', કાલવેદિમિરામતઃ ॥ ૮૬ ॥

નવજીર્ણાદિભેદેન, યદમી મુવનોદરે ।

પદાર્થાઃ પરિવર્તન્તે, તત્ કાલસ્યૈવ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

વર્તમાના અતીતત્વં, ભાવિનો વર્તમાનતામ્ ।

પદાર્થાઃ પ્રતિપચન્તે, કાલક્રીડાવિદમ્બિતાઃ ॥ ૮૮ ॥ ”

અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશોમા રહેલા જે કાલાણુઓ જિન્ન છે અને પદાર્થોના પરિવર્તનમા જે ઉપયોગી છે તે કાલાણુઓને 'મુખ્ય કાલ' કહેવામા આવે છે જેનું માન ત્ર્યેતિય શાસ્ત્રમા સમ ચાદિરૂપે નિર્દેશાયું છે તે 'વ્યાવહારિક કાળ' છે એમ કાવના બહુકારોના મત છે નવીન, જીર્ણ ઇત્યાદિ લેહ દ્વારા જે આ પદાર્થો લોકમા પરિવર્તનશીલ અને છે તે કાલની જ ચેષ્ટા બહુવી જે વર્તમાનકાલિક છે તે અતીતપણુને પામે છે અને જે ભાવિકાલિક છે તે વર્તમાનપણુને પામે છે એ પ્રમાણેના જે પદાર્થમા પરિણામો થાય છે તે કાલની કીડા સમજવી

આ શ્લોકોમાના ૮૫મા શ્લોકમા જે કાલાણુઓનું પરસ્પર લિપ્તરૂપે પ્રતિપાદન કરવામા આનું છે તે કાલાણુઓ પર્યાયરૂપ સમજવાના છે, એટલે કે એથી પર્યાયરૂપ કાલ સમજવાનો છે, નહિ કે દ્રવ્યરૂપ, કેમકે દ્રવ્યસ્વરૂપી કાલને તો અનત સમયરૂપ એવું વિશેષણ આપવામા

૧ જેમ ચક્રમા રહેલી ખીલી આરામા નદિ હોવા છતાં પણ આરાની સાથે સંબંધ રાખે છે તેમ અત્ર સમજવું

૨ 'દ્વામા પક્ષેદિ ઝસો વાસલહસેદિ આહારો ।’

[દેવાના પક્ષેષ્ણાસ, વાસલહસૈરાહાર]

આવેલ છે અને આગમમા પણ અનત દ્રવ્યરૂપે તેનો ઉલ્લેખ પણ છે જો અનત સમયોથી દ્રવ્ય-સમયો માનવામા આવે તો બાધ આવે છે, એટલે એ વાત સુક્ત નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો કાલાણુઓને દ્રવ્યરૂપ માનવામા તો તેની સખ્યા અસખ્યાતની ફલિત થાય છે અને એ વાત તો દિગ્બરોને પણ માન્ય છે તો પછી તેને દ્રવ્યરૂપ માનવામા સોડનન્તસમયઃ એ કથન કેવી રીતે બધેએસતુ થયે તે વિચારણીય છે કદાચ એમ કહેવામા આવે કે આદિપુરાણુ- (૫ ૩)ના નિમ્ન-વિધિત—

“ મવાયુઃકાયકર્માદિ-સ્થિતિસદ્ગુણાત્મકઃ ।

સોડનન્તસમયસ્તસ્ય, પરિવર્તોડ્પનન્તયા ॥ ૧૩ ॥ ”

—પદ્ય અનુસાર અનત સમયત્વથી અમે અનત સમયપર્યાયત્વ માનીએ છીએ તો એ વાત ઠીક નથી, કેમકે જ્યારે તમામ દ્રવ્યોમા અનત પર્યાયતા તો છે જ, તો પછી કાલને એવું વિશેષણ આપવું નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે વાસ્તે લોકાકાશના પ્રદેશોમા તેમજ પુદ્ગલ-પરમાણુઓમા જે સમયવિશેષતા છે તે જ કાલાણુ છે, નહિ કે ઢોંધ ખીણુ દ્રવ્ય આ પ્રમાણે માનવાથી ટપમા સ્લોકમા “ મુત્ય કાલ સ લક્ષ્યતે ” એમ જે કહ્યું છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે એવી શકા જે કોઇ ભાવે તો તેવું મમાધાન એ છે કે આ ઠેકાણે કાલથી કાલ-દ્રવ્ય સમજવાતું નથી, કિન્તુ આથી બીજે કોઇ સૂક્ષ્મ પર્યાય નથી એ વાત લક્ષ્યમા રાખવાની છે તેમજ આથી ‘ મુખ્ય ’ શબ્દનો પ્રયોગ પર્યાયની અપેક્ષાએ છે, નહિ કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એ હકીકત પણ ધ્યાનમા રાખવાની છે આ વાતને ગોચરમટ૦ (૧ગા ૫૮૯) પણ ટેકા આપે છે, કેમકે તે કાલાણુઓ છે એમ ત્યા કહ્યું છે, નહિ કે દ્રવ્યો આથી જ તો પ્રવચનસાર (અ ૨, ૧ગા ૪૬)મા તેમજ તેની વૃત્તિમા કાલનો એકવચનમા પ્રયોગ કરવામા આંચો છે

આ પ્રમાણેના વિવેચનથી કોઇ એમ કહેવા લેયાર થાય કે સમય-ક્ષેત્રમા પણ એમે જ હો, ત્યા દ્રવ્યની કલ્પનાની શી જરૂર છે તો તે અસ્થાને છે, કેમકે ઉભય સ પ્રકાયના ‘ પ્રવચ નોમા છ દ્રવ્યો અગીકાર કરેલા છે હવે કોઇ નીચે મુજબનો પૂર્વ પક્ષ રણુ કરે તો તે પણ અગ્ન્ય-રુદ્ધન જેવા નિરર્થક છે —

પૂર્વ પક્ષ—કાલ દ્રવ્યનો અભાવ માનવાથી સમય-પર્યાયની વિશેષતા અન્ય દ્રવ્યોને વિષે નિષ્કારણુ થયે વળી કેવળ સતતિરૂપે અન્વયી એવા કાલ-દ્રવ્યના સાધનમા પણ તે નિર્દોષુક જ રહેશે, કેમકે સમયોનો પરસ્પર સંગમ થતો નથી આ ઉપરાંત જીવમા પણ દ્રવ્યપણુ આવી જ રીતે માનો, કેમકે સ્વય વિચકલિત (છુટા પડી ગયેલ) જ્ઞાન-ક્ષણોમા જ દ્રવ્યતા છે અને એમ સ્વીકારવાથી ખૌદ મત અગીકાર થઇ જશે

આ પૂર્વ પક્ષ પાયા વિનાનો છે એમ નીચેના ઉત્તર પક્ષ દ્વારા દર્શાવાય છે —

આ પ્રમાણે વિચારતા તો અદેશોથી અતિગ્રીક્રત એવા આકાશનો પણ અર્થક્રિયાકારિતાને લઈને અનુપલબ્ધ થવાનો અને તેમ થતા ત્યાં પણ એકતાનો સળધ કોઈ પણ રીતે ધમળેસતો નહિ થાય વળી તત્ત્વાર્થ (અ ૫) નું “ આ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ” એ પાત્ર્યમુ સૂત્ર તેમજ ઉત્તર ૨૧૦ (અ ૨૮, ગા ૮) ની સાથે પણ વિરોધ જોલો વચ્ચે તેથી કરીને દ્રવ્યના સ્વભાવના લેઈને લઈને જ સિદ્ધતા માનવાનો સતોષ પકડવો તે ઇષ્ટ છે અને એથી કરીને નાહકની ખોટી ખોટી કલ્પનાઓ કરવાથી શો ફાયદો ? વિશેષમા જાતિ વગેરેની માફક સતતિનો દ્રવ્ય-સમયોથી કથચિત્ અલેક્ષ્ય વળી વસ્તુપણનો સ્વીકાર કરાતો હોવાથી કોઈ પણ જાનની અડચણ આવતી નથી તેમજ વળી ખૌદ મત અગીકાન્ કરવાનો પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે વસ્તુરૂપ સતતિ અક્ષણિક છે-ક્ષણિક નથી આથી કરીને જ કાલ-દ્રવ્યમા સતતિ માત્ર દ્વારા એકતાનો સ્વીકાર કરવાના આશયથી તથા વસ્તુત વિશકલિત દ્રવ્ય-સમયોની અનતતા હોવાને લીધે બને વાત સિદ્ધ થાય છે આ વાત તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૧-૨) દ્વારા દર્શાવેલી છે ઉપર્યુક્ત તત્ત્વાર્થના સૂત્રમા કાલ-દ્રવ્યનું અથેતનની ગણનારૂપ દ્રવ્યોમા ગ્રહણ કરવામા આવ્યું જ નથી તેમજ વળી “ કાલચ ” એ સૂત્ર દ્વારા અનુબધ પણ ખરાખર છે આ પ્રમાણેની જે બે ખાખતો વાયક વચે સૂચવી છે તે આદિપુરાણ (૫ ૩) ના નિમ્ન-લિખિત પદમા નજરે પડે છે —

“ સોઽસ્તિ કાયેષ્વસમ્પાતા-શ્વાસ્તીત્યેકે વિમન્વતે ।

પદ્મદ્રવ્યેપૂપદિષ્ટત્વાદ્, યુક્તિયોગાચ તદ્ગતિઃ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્ અસ્તિકાયોમા તેની ગણના નહિ હોવાથી તે (કાલ) નથી એમ કેટલાક માને છે છ દ્રવ્યોમા તેનું સૂચન કરાયેલું હોવાથી તેમજ તે વાત યુક્તિમગત હોવાથી એ છે પણ ખરે

હવે એ શકા રજુ કરવામા આવે છે કે કાલાણને દ્રવ્યરૂપ નહિ માનવાથી તો બીજા દ્રવ્યોની માફક કાલમા લોક પર્થત વ્યાખતપણું નહિ જાટી શકે આ વાત અમને ઇષ્ટ છે એમ શ્વેતાખરેથી કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે કાલનું લોકનાપિત્વ શ્વેતાખરે અથોમા પ્રસિદ્ધ ॥ જાખલા તરીકે વિચારે ઉત્તર ૨૧૦ (અ) ની આથા તેમજ લોકનાલક્ષાત્રિગિકાની નિમ્ન લિખિત આથા —

“ વહસાજ્ઞાણઠિગપય-કલિત્યકરયુગનરાગિર્હં સોગો ।

ઉપ્પત્તિનાસધુઅગુણ-ધમ્માહ છદ્વવપદિપુત્રો ॥ ૨ ॥ ”

વળી જે વર્તનાથી આ (કાલ) સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે તે વર્તના પણ પદાર્થોની ત્યા જ છે વાસ્તે કલ્પનો નિષેધ કેમ કરાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે કાન સર્વત્ર છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ ક્ષણિક, સમયરૂપ પર્યાયવાળો અને દ્રવ્ય-સમયના પ્રવાહરૂપ એવો જે અલ્પ કાલ છે તેનો

૧ જાયા—

વેશાશ્વસ્થાનસ્થિતપદકલિત્યકરયુગનરાગતિર્લોક ।

ઉત્પત્તિનાશધુઅગુણધર્માદિપદ્મદ્રવ્યમતિપૂર્ણ ॥ ૨ ॥

જ અને નિષેધ કરીએ છીએ, બાકી દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ આયુષ્ય-કાલ તેમજ દ્રવ્ય-કાલના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો ઉપક્રમ-કાલ તો બધા લોકમાં છે એમ અને જરૂર કબૂલ કરીએ છીએ વિશેષમાં સમય-ક્ષેત્રમાં જેમ બદલાવ છે તેમ એની બહાર પણ એ હોત તો ઋતુ વગેરે વિભાગો હોવા જોઈએ, કેમકે એ એવું કાર્ય છે કદાચ કહેશે કે ઉત્તરાવંતી વૃત્તિની નિમ્ન લિખિત—

“યદમી શીતવાતાતપાદયો મુવનમોગ્યા અવન્તિ તદવદ્યનમીષા
નૈવત્યેન હેતુના કેનાપિ ભવિતલ્લ્ય, સ ચ કાલઃ”

—પક્ષિ દ્વારા સમય-ક્ષેત્રની બહાર પણ ઋતુ વગેરે વિભાગોનો નિર્દેશ કરાયો છે તો તે કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે ‘ભુવનભોગ્ય’નો અર્થ ભુવનને ભોગવવા લાયક એવો છે એથી કરીને સમય-ક્ષેત્રની બહારનો ભાગ થોડોક જ આવી જાય છે ? વળી કેવળ યોગ્યતાથી પણ જો કાર્ય-સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો અનેક હોયો ઉદાહરણો એ વાત કદાચ સાલશેને સમજાવવી પડે તેમ છે ? વિશેષમાં ત્યાં ઋતુ વગેરેનો નિષેધ છે એ વાતની શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત ક્ષેત્રસમાસની નીચે મુજબની પક્ષિ સાક્ષી પૂરે છે —

“નયો હવા ઘના ષાદરામિર્જિનાચુત્તમપુરુષા નરજન્મમૃતી કાલો મુહૂર્ત-
પ્રહર-દિન-રાત્રિ-વર્ષાદિકાઃ આદિશ-દાત્ ચન્દ્ર-સૂર્યપરિવેષાદયો મનુષ્યક્ષેત્ર
મુક્તવા પરતો ન ભવન્તિ”

અર્થાત્ નદીઓ, હ્રદો, મેઘો, બાહર અગ્નિ, જિન પ્રમુખ ઉત્તમ પુરુષો, મનુષ્યનો જન્મ કે તેમનું મરણ, મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, વર્ષ વગેરે કાળ તેમજ ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરેનો પરિવેષ ઇત્યાદિ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છાડીને અન્યત્ર નથી

વળી વ્યવહાર-કાલ તો મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાં જ છે એ વાત બંને સપ્રકારોને માન્ય છે અને વ્યવહાર નિશ્ચયથી સર્વથા ભિન્ન હોઈ શકે નહિ, કેમકે ખાસ ૧૧મો વ્યવહારના વિષયરૂપ છે એથી ભિન્ન દ્રવ્યને નિશ્ચયનું અવલંબન છે તથા વર્ગી નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં તેમજ તેના વિષયોમાં લેવાજોઈ માનવો તે પ્રામાણિક છે આથી એ કલિન થાય છે કે જેનો જન્મ વ્યવહાર છે ત્યાં જ તેનો નિશ્ચય પણ છે એવો નિયમ હોવાથી વ્યવહાર-કાલની માદક નિશ્ચય-કાલ પણ સમય-ક્ષેત્રમાં જ બાબુલો કદાચ કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જેમ નિશ્ચય-કાલ સમય-ક્ષેત્રની બહાર પણ છે તેમ વ્યવહાર-કાલ કેમ ન હોય તો એ અગ્નિને, કાળજી કે સમય-ક્ષેત્રની બહાર દ્રવ્યરૂપે તો જાન છે જ નહિ, કિન્તુ જે છે તે પર્યાયરૂપે છે વળી ઉત્તરાવંતી ઉપચુકત વાક્ય પણ દ્રવ્ય-કાલનું સૂચન કરતું નથી પર્યાય-કાલનું એ અવન ગન લેતું હોય તો તેમાં અમને કશી હાનિ નથી આથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે સમય-ક્ષેત્રમાં વ્યાવહારિક દ્રવ્ય-કાલ સમજવો અને એની બહાર

૧ આ શીતળ વાયુ, આતપ વગેરે જુવનને ભોગવવા લાયક પદાર્થો છે તો તેમનું કોઈ પ્રતિ નિશ્ચય કારણ હોવું જોઈએ અને તે કાલ છે-એ સિવાય અન્ય કોઈ કોઈ શકે નહિ ૨ જુઓ ૫ ૧૩૫

વસ્તુના પર્યાયરૂપ કાલ સમજવો વિશેષમા વ્યવહાર-કાલની પેઠે નિશ્ચય-કાલ પણ મમય-ક્ષેત્રમા જ છે એમ દ્વાત્રિચિકા કહી નહીં છે ગામમા બ્રાહ્મણો વગેરે ચાર વર્ણો વસે છે એની માફક અત્ર ઉપચાર જ સમજવો, કેમકે બ્રાહ્મણો કંઈ આખા ગામને આપત કરીને રહેતા નથી, આનુ પ્રયોગન તો સાથે રહેવા પૂરતુ જ છે તેમ છતાં જો ગામ નહિ માનવામા આવે તો દિગંબર મતમા પણ વિરોધ આવશે, કેમકે પચ્ચારિતકાયમા કહ્યું છે કે—

“ સમગ્રાઓ પચ્ચણ સમઓ તિ જિણુત્તમેહિં પણત્ત ।

સો વેચ હવહ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ રા ॥ ”

અર્થાત્ પાચ અસ્તિકાયોના સમુદાય તે ‘ સમય ’ છે એવી જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપણા કરી છે એ જ લોક છે અને એથી અમિત (અગણિત) અલોકરૂપ આકાશ છે

અત્ર પાચ અસ્તિકાયોનુ રૂપ-અન્યયોગવ્યવસ્થેરૂપ ફળ આ ગાથા દ્વારા ધ્વનિત થતુ હોવાથી છઠ્ઠા કાલરૂપ દ્રવ્યનો તો નિષેધ જ થવાનો આ તા બચાવમા જો એમ કહેવાય કે સ્થાનાતરથી નિર્ણય કરવો તો અહીં પણ જો ન્યાય લાગુ પડે છે અથવા તો સમય-ક્ષેત્રની બહાર રહેવ વસ્તુના પરિણામરૂપ સ્થિતિ-કાયમા ‘ ચક્રીક્રિકા ’ ન્યાયથી અદ્ભુત રહેવ અદ્ભા-કાલ નિમિત્તરૂપ છે, અર્થાત્ અદ્ભાકાલ છે નિમિત્ત જેમા એવો ‘ બહુવીરિહિ ’ સમામનો આશ્રય લેવાથી કશી અડચણ નહિ આવે એથી જો કાલમા લોકવ્યાપિતા હો, કેમકે સાક્ષાત્ રૂપે કાલ-દ્રવ્ય સમય-ક્ષેત્રનુ અતિક્રમણ કરે છે એમ માનવા જતા તો સમય-ક્ષેત્ર અને અમમય-ક્ષેત્ર એવી વ્યવસ્થા જ ધટી શકશે નહિ કે જે વાત ૨૧૦૮ રીતે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા નિર્દેશાયેલી છે

આપણે પપપમા પૃષ્ઠથી તે પપપમા પૃષ્ઠ સુધીમા ધર્માસ્તિમાયાદિના રૂઢાદિ પરત્વે વિચાર કરી ગયા જો પ્રસંગે પુદ્ગલના પણ સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ વિશે થોડાક ઊદાહરણ કર્યો અત્ર પુદ્ગલના સ્કંધાદિના લક્ષણ પૂર્વક વિચાર કરવાનો છે તો તેના તુલનાત્મક દષ્ટિએ ખ્યાલ આવી શકે તે માટે આપણે ધર્માદિના સ્કંધ ઇત્યાદિની મજ્યા વગેરેની હકીકત નીચે સુજળ કોઠા દ્વારા રજુ કરી આગળ વધીશું —

૧ છાયા—

સમવાય વજાના સમય इति जितोत्तमै प्रकृतम् ।

स एव भवति लोफस्ततोऽमितोऽलोक क्षम ॥

૨ વચ ૬૦૦ ત્રણ પ્રકારે અવધારણુ અર્થને દર્શાવે છે — અ) અયોગવ્યવસ્થેરૂક, (આ) અયોગવ્યવસ્થેરૂક અને (ઇ) અત્યન્તયોગવ્યવસ્થેરૂક આ ત્રણ પ્રકારોને અનુક્રમે ત્રિશે પણ, વિશેષ અને કિષા સારથે સમજ છે આ ત્રણેને લગતો વિશેષ વિચાર અત્ર ન કરતા દ્વિતીય પ્રકારને ઉદ્દેશીને થોડક કથન કરીશું વિશેષ થાનિ અપતભગીપ્રદીપ (૫ ૪૫-૪૭) જેવા બતામણુ છે અન્ન યોગ-વિરોધથી બિ ન જે પદાર્થ હોય તેની સાથે તદાત્મ્ય ધારણુ કરવું જો અન્નયોગ થવ ન્હેતું કામ છે માખના તરીકે “ પાર્થે વચ ધનુર્ચંદ ” અર્થાત્ અભ્યુન જ ધનુર્ધર છે, એમાં ‘ અભ્યુન ’ એ ‘ વિરોધ ’ છે અને એનાથી બિ ન જે કુર્થોધન વગેરે તેની સથે ધનુર્ધરનાના તાદાત્મ્યને વચ દૂર કરે છે અર્થાત્ અભ્યુનમા જ ધનુર્ધરતા છે, બીજામા છે જ નહિ આ પ્રમાણે વચ સંબંધે બીજામા રહેલા ધનુર્ધરતાના ચોખને જ કયો

અન્તિકાય	રૂઢીની સખ્યા	દેશની સખ્યા	પ્રદેશની સખ્યા	પગમાણુ ડી સખ્યા
જીવાસ્તિકાય	અનંત (જીવો અનંત હોવાથી)	એક જીવ આશ્રીને (પોત ના પ્રદેશની સખ્યાથી બે ન્યૂન) અસખ્ય મર્વ જીવ આશ્રીને અનંત	એક જીવ આશ્રીને અસખ્ય મર્વ જીવ મળીને અનંત	૦
ધર્માસ્તિકાય	એક	અસખ્ય (પોતાના પ્રદેશની સખ્યાથી બે ન્યૂન)	અસખ્ય	૦
અધર્માસ્તિકાય	"	"	"	૦
આકાશાસ્તિકાય	"	અનંત (પોતાના પ્રદેશની સખ્યાથી બે ન્યૂન)	અનંત	૦
પૃથ્વ્યાસ્તિકાય	અનંત (પૃથ્વ્યો અનંત હોવાથી)	એક રૂઢી આશ્રીને અનંત મર્વ રૂઢી આશ્રીને અનંતાનંત	અનંતાનંત	અનંતાનંત

પુરુષ-રૂઢીનું લક્ષણ—

પ્રાયો ગ્રહણદાનાદિવ્યાપારસમર્થરૂપત્વં સ્વસ્થસ્ય લક્ષણમ્,
અથવા વર્ણાદિમત્ત્વચ્છત્વયોઃ સનો. સૂક્ષ્મત્વાદરપરિણામપરિણતિરૂપ-
ત્વમ્ । (૨૨૮)

અર્થાત્ પ્રાપ્ત જે દાગ લેવા આપવાનું કાર્ય કરી શકાય તે ' રૂઢી ' બાજુએ અથવા જે
વર્ણાદિથી યુક્ત અને બદલ હોઈ કરીને પણ સૂક્ષ્મ કે બાહ્ય પશ્ચિમાગત્ય પશ્ચિમીથી યુક્ત
હોય તેને ' રૂઢી ' બાજુએ આ પ્રમાણેના રૂઢીના લક્ષણ પરથી એક શકાય છે કે રૂઢીના પશ્ચિમા
અનુસાર જે પ્રકારે પડતા હોવા એકજો અને વસ્તુ-નિયતિ પણ તેમજ છે એટલે કે રૂઢીના સૂક્ષ્મ
અને બાહ્ય એમ બે ભેદો છે તેમા સૂક્ષ્મ રૂઢીનું લક્ષણ અચકા એમ જણાવે છે કે—

ચતુસ્પર્શાદિમત્ત્વે સતિ સૂક્ષ્મપરિણામપરિણતિરૂપત્વ સૂક્ષ્મસ્કન્ધ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૨૨૯)

અર્થાત્ ૧આર સ્પર્શ વગેરેથી યુક્ત તેમજ સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલો એવો સ્કન્ધ ' સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ ' કહેવાય છે

ખાદ્ય સ્કન્ધાતુ લક્ષણુ એ છે કે—

અષ્ટસ્પર્શાદિમત્ત્વે સતિ વાદરપરિણામપરિણતિરૂપત્વ વાદરસ્કન્ધસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૩૦)

અર્થાત્ ૨આઠે આઠ સ્પર્શો વગેરેથી યુક્ત તેમજ વાદર પરિણામને પામેલો એવો સ્કન્ધ ' વાદર સ્કન્ધ ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ ઇન્દ્રિય-આદ્ય નથી, જ્યારે વાદર સ્કન્ધ ઇન્દ્રિય-આદ્ય છે. વળી આ બંને લક્ષણો તરફ દૃષ્ટિપાત્ર ક્રમતા સ્પર્શ ઉપગત પ્રત્યેક પ્રકારનો સ્કન્ધ રમ, ગંધ અને વર્ણવી પણ યુક્ત છે એ વાત ' આદિ ' થી સૂચવાઈ હોય એમ સમજાય છે અને તેમ જ કંઈક યુક્ત છે, કેમકે જોઈ દર્શન પ્રમાણે તો દરેક પુરુષ-પછી તે સ્કન્ધરૂપ હોય, દેશરૂપ હોય, પ્રદેશરૂપ હોય કે પરમાણુરૂપ હોય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત છે જ આ હકીકત તરનાર્થ (અ પ) નું નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે —

“ સ્પર્શ-રસ ગન્ધ-વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ । ૨૩ । ”

આથી કરીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સમઘટના જોઈ દર્શન વેશેષિક દર્શનથી બુદ્ધ પડે છે, કેમકે વેશેષિક દર્શનમાં તો પૃથ્વી વગેરે મૂળ દ્રવ્યોને-પુરુષોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત મળે છે. આથી યુક્ત મળે છે. આથી પૃથ્વીને સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત, પાણીને ગંધ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત એટલે સ્પર્શ અને વર્ણથી યુક્ત અને વાયુને તો કેવા માનેવ દર્શન મનને પણ અતુર્ગુણાત્મક માનવું નથી. આથી એ બધા પુરુષરૂપે સમાન છે એટલે એ પ્રતિષેધ વિશેષ નથી. બીજાના પર્વા તે વાત જોઈ જાણમાં નથી.

“

‘ભગવતી’ (ચ ૨૦, ૩ ૨, સૂ ૬૬૪) મા તે ‘પુદ્ગલ’ સ્વદનો જીવના પથોય તરીકે ઉત્તેજ્ય ડગ્યેલો બોલ્ય છે આ સબધમા એના ટીકાકાર શ્રીઆચાર્યદેવસૂરિ કહે છે કે—

૧ આ રહ્યું એ સૂત્ર —

“ ધર્મસ્થિત્વાયસ્ત ણ મતે ! કેવદ્યા અભિવચના પવન્તા ? । ગોયમા ! અણેગા અભિવચના પ૦, તજજ્ઞા-ધર્મમેહ યા ધર્મસ્થિત્વાયેતિ યા પાળાદ્યાયરેમણાદ યા મુસા-વાયવેરમણેતિ યથ જાથ પરિગ્રહવેરમણેતિ યા કોહવિવેગેતિ યા જાથ મિચ્છાદસણ સહુવિવેગેતિ યા ફિરિયાસમિતીતિ યા આસાસમિપ પસણાસમિપ આયાણમ્મમત્તનિકલે-વણ૦ ઉચ્ચારપાસવળલ્લસિધાણપારિદ્વાયણિયાસમિતીતિ યા મળગુત્તીતિ યા ષ્ઠગુત્તીતિ યા કાયગુત્તીતિ યા જે યાવન્ને તહુપ્પગારા સવ્વે તે ધર્મસ્થિત્વાયસ્ત અભિવચના । અધર્મ સ્થિત્વાયસ્ત ણ મતે ! કેવતિયા અભિવચના પ૦ ? । ગોયમા ! અણેગા અભિવચના પ૦, તજજ્ઞા-અધર્મમેહ યા અધર્મસ્થિત્વાયેતિ યા પાળાદ્યાયરેતિ યા જાથ મિચ્છાદસણ-સલ્લેતિ યા ફિરિયાઅસ્સમિતીતિ યા જાથ ઉચ્ચારપાસવળજાપગારિદ્વાયણિયાઅસ્સ-મિતીતિ યા મળમ્મગુત્તીતિ યા ષ્ઠમ્મગુત્તીતિ યા કાયમ્મગુત્તીતિ યા જે યાવન્ને તહુપ્પગારા સવ્વે તે અધર્મસ્થિત્વાયસ્ત અભિવચના । આગાસસ્થિત્વાયસ્ત ણ પુચ્છા, ગોયમા ! અણેગા અભિવચના પ૦ ત૦ આગાસેતિ યા આગાસસ્થિત્વાયેતિ યા ગળેતિ યા નમેતિ યા સમેતિ યા વિસમેતિ યા યહેતિ યા વિહેતિ યા ઘીયીતિ યા વિવહેતિ યા અવહેતિ યા અવરસેતિ યા છિદ્ધતિ યા સુસિદેતિ મળેતિ યા વિમુહેતિ યા અહેતિ યા ચિયહેતિ યા આધાદેતિ યા આયળેતિ યા અનરિક્સેતિ યા સામેતિ યા ઉચ્ચાન્તરેદ યા કલ્લિહેદ યા ઇગમિદ ય અળતેતિ યા જે યાવન્ને તહુપ્પગારા સવ્વે તે આગાસસ્થિત્વાયસ્ત અભિવચના । જીયસ્થિત્વાયસ્ત ણ મતે ! કેવતિયા અભિવચના પ૦ ? ગોયમા ! અણેગા અભિવચના પ૦, ત૦-જીયતિ યા જીયસ્થિત્વાયેતિ યા મૂપતિ યા સસેતિ યા વિન્નુતિ યા લેવાતિ યા જેવાતિ યા આયાતિ યા રગળાતિ યા હિંદુપતિ યા પોગ્ગલેતિ યા માળવેતિ યા કલ્લાતિ યા વિકલ્લાતિ યા જપતિ યા જતુતિ યા જોળિતિ યા સયમૂતિ યા સસરીરીતિ યા નાપપતિ યા ન્તરપ્પાતિ યા જે યાવન્ને તહુપ્પગારા સવ્વે તે જાથ અભિવચના । પોગ્ગલસ્થિત્વાયસ્ત ણ મતે ! પુચ્છા ગોયમા ! અણેગા અભિવચના પ૦ ત૦-પોગ્ગલેતિ યા પોગ્ગલસ્થિત્વાયેતિ યા પરમાણુપોગ્ગલેતિ યા દુવપસિપતિ યા તિપપ-સિપતિ યા જાથ અસલ્લેક્કપસિપતિ યા ળળતપસિપતિ યા જે યાવન્ને તે પોગ્ગલ સ્થિત્વાયસ્ત અભિવચના । સેવ મતે ! ૨ તિ ॥ ”

આનો ભવાર્થ એ છે કે હે ભગવન્ ! ધર્માસ્થિત્વાયના કેટલા અભિવચને (૫૫૫૦) જણાવેલા છે ? હે ગૌતમ ! (એના) અનેક અભિવચનો જણાવેલા છે જેમકે ધર્મ, ધર્માસ્થિત્વાય, પ્રાણુતિપાતવિરમણ (અહિસા), સૂચાવાહિરમણ (સત્ય), એ પ્રમણે ચારત્ પરિચદ્ધિરમણ (અપરિચદ્ધિ), કોપ-વિવેક ચાવત મિથ્યાદર્શનચક્ષવિવેક, ઈશોસમિતિ, ભાવસમિતિ, એવગ્ગાસમિતિ, આદાનમાડમાનસિલેપચુચ્ચમિતિ, ઉચ્ચારપ્રમણુપરિચ્છાનિકાસમિતિ, મોગ્ગુપિ, વચનચુપ્તિ, કાયચુપ્તિ તેમજ અન્ય ૫૫૫ જે તથાચિદ્ધિ (ચારિત્રધર્મવાચી છે તે બધા ધર્માસ્થિત્વાયના અભિવચનો છે એવી રીતે અધર્માસ્થિત્વાયના અભિવચનો તરીકે અવર્ષ, અધર્મસ્થિત્વાય પ્રાણુતિપાત ચ તત્ મિથ્યાદર્શનચક્ષ, ઈશો-અસમિતિ ચારત્ ઉચ્ચારપ્રમણુપરિચ્છાનિકા - મનચિત્, મન-અચુપ્તિ વચન-અચુપ્તિ અને કાય-અચુપ્તિનો નિદેશ છે

આકાશસ્થિત્વાયના અભિવચનો તરીકે આકાશ, આકાશસ્થિત્વાય ચ મન, નભઃ, (નીચા અને

ચતુસ્પર્શાદિમત્ત્વે સતિ સૂક્ષ્મપરિણામપરિણતિરૂપત્વ સૂક્ષ્મસ્કન્ધ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૨૨૯)

અર્થાત્ 'ચાર સ્પર્શ વગેરેથી યુક્ત તેમજ સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલો એવો સ્કન્ધ ' સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ ' ઠહેવાય છે

બાદર સ્કન્ધનું લક્ષણ એ છે કે—

અષ્ટસાંશાદિમત્ત્વે સતિ વાદરપરિણામપરિણતિરૂપત્વ વાદરસ્કન્ધસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૩૦)

અર્થાત્ 'આઠે આઠ સ્પર્શો વગેરેથી યુક્ત તેમજ બાદર પરિણામને પામેલો એવો સ્કન્ધ ' બાદર સ્કન્ધ ' ઠહેવાય છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ ઇન્દ્રિય-આદ્ય નથી, જ્યારે બાદર સ્કન્ધ ઇન્દ્રિય-આદ્ય છે વળી આ બંને વસ્તુઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા સ્પર્શ ઉપગત પ્રત્યેક પ્રકારનો સ્કન્ધ જસ, ગંધ અને વર્ણુથી પણ યુક્ત છે એ વાત ' આદિ ' થી સૂચવાઈ હોય એમ સમજાય છે અને તેમ જ કરણ યુક્ત છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે તો હરેક પુદ્ગલ-પછી તે સ્કન્ધરૂપ હોય, દેશરૂપ હોય, પ્રદેશરૂપ હોય કે પરમાણુરૂપ હોય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણુથી યુક્ત છે જ આ હકીકતનું તત્ત્વાર્થ (અ ૫)નું નિગ્ન-નિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે —

“ સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણવન્ત પુદ્ગલાઃ । ૨૩ । ”

આથી કરીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સળધમા જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનથી ભુલું પડે છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શનમા તો પૃથ્વી વગેરે મૂળ દ્રવ્યોને-પુદ્ગલોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણુ એ ચાર શુભોષા યુક્ત માન્યા નથી અર્થાત્ પૃથ્વીને સ્પર્શાદિ ચાર શુભોષા યુક્ત, પાણીને ગંધ મિવાયના ત્રણ શુભોષા યુક્ત, તે ને કિશુલુ એટલે સ્પર્શ અને વર્ણુથી યુક્ત અને વાયુને તો ઠેવળ સ્પર્શ શુભોષા માનેય છે વળી વૈશેષિક દર્શન મનને પણ અનુકૂળાત્મક માનતું નથી જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, મન એ બધા પુદ્ગલરૂપે સમાન છે એટલે એ પ્રત્યેક સ્પર્શાદિ ચાર શુભોષા યુક્ત છે

વિશેષમા એ હકીકત પણ નોધવા જેવો છે કે જૈન દર્શનમા જીવ અને પુદ્ગલ એ એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી અર્થાત્ જેમ બૌદ્ધ દર્શનમા પુદ્ગલનો જીવ અથવા બ્યવહાર કરાય છે તે વાત જૈન દૃષ્ટિને સમત નથી આવી ઉદ્ગોષણા શ્રીઉમાસ્વામિ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સ્ત ૨૩)ના બાબમા નિગ્ન-લિખિત પદ્ધિ દ્વારા કરે છે —

“ પુદ્ગલાનિતિ ચ તન્નાન્તરીયા જીવાન્ પરિમાધન્તે । ”

‘અગવતી’ (ચ ૨૦, ઉ ૨, સૂ ૬૬૪) મા તે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો જીવના પયોય તરીકે ઉત્તેજન ગણાયેલો બેવાય છે આ મળધમા એના ટીકાકાર શ્રીઅભયજ્ઞેવસુિ કહે છે કે—

૧ આ રથુ એ મૂલ —

“ ધમ્મત્થિકાયસ્સ જા મતે ! કેષય્યા અભિવચના પત્તતા ? । ગોયમા ! અનેગા અભિવચના પ૦, તત્તદ્દા-ધમ્મેદ્ વા ધમ્મત્થિકાયેતિ વા પાણાદ્યાયરેરમણાદ્ વા મુસા-વાયરેરમણેતિ વય જાથ પરિગ્ગદ્ધેરમણેતિ વા કોદધિવેગેતિ વા જાથ મિચ્છાદ્ધમ્મણ સહુધિવેગેતિ વા ફેરિયાસમિતીતિ વા આસાસમિપ્ પસણાસમિપ્ આયાણમદ્ધમ્મત્તનિચ્ચે-વળ૦ ઉદ્ધારપાસથળસ્થે જ્ઞહ્સિધાણપારિટ્ઠાવણિયાસમિતીતિ વા મળગુત્તીં વા ચ્ચગુત્તીતિ વા કાયગુત્તીતિ વા જે યાથ્થે તદ્દુપગારા સઘ્યે તે ધમ્મત્થિકાયસ્સ અભિવચના । અધમ્મ ત્થિકાયસ્સ જા મતે ! કેષતિયા અભિવચના પ૦ ? । ગોયમા ! અનેગા અભિવચના પ૦, તત્તદ્દા-અધમ્મેદ્ વા અધમ્મત્થિકાયેતિ વા પાણાદ્યાયરેતિ વા જાથ મિચ્છાદ્ધમ્મ-સહ્લેતિ વા ફેરિયાસસ્સમિતીતિ વા જાથ ઉદ્ધારપાસથળજાથપારિટ્ઠાવણિયાસસ્સ-મિતીતિ વા મળમગુત્તીતિ વા ચ્ચમગુત્તીતિ વા કાયમગુત્તીતિ વા જે યાથ્થે તદ્દુપગારા સઘ્યે તે અધમ્મત્થિકાયસ્સ અભિવચના । આગાસત્થિકાયસ્સ જા પુચ્છા, ગોયમા ! અનેગા અભિવચના પ૦ ત૦ આગાસેતિ વા આગાસત્થિકાયેતિ વા ગળેતિ વા નમેતિ વા સમેતિ વા વિસમેતિ વા રહેતિ વા વિહેતિ વા ચીયીતિ વા વિચ્ચેતિ વા અવરેતિ વા અવરસેતિ વા છિદ્ધતિ વા ક્ષમિરેતિ મળેતિ વા વિમુદ્ધેતિ વા અદ્ધેતિ વા વિચ્ચેતિ વા આધારેતિ વા માયળેતિ વા અનરિક્ખેતિ વા સામેતિ વા ઉદ્ધામતરેદ્ વા ફલિદ્ધેદ્ વા ભગમિદ્ વા અળેતિ વા જે યાથ્થે તદ્દુપગારા સઘ્યે તે આગાસત્થિકાયસ્સ અભિવચના । જીવત્થિકાયસ્સ જા મતે ! કષતિયા અભિવચના પ૦ ? ગોયમા ! અનેગા અભિવચના પ૦, ત૦-જીવતિ વા જીવત્થિકાયેતિ વા મૂપતિ વા સસેતિ વા વિમૂત્તિ વા વેવાતિ વા જેવાતિ વા આયાતિ વા રગળાતિ વા હિદ્ધુપતિ વા પોગલેતિ વા માળતિ વા કક્કાતિ વા વિક્કાતિ વા જપ્પતિ વા જહુતિ વા જોણિતિ વા મચ્ચમૂતિ વા સસરીરીતિ વા નાવપતિ વા નતરપાતિ વા જે યાથ્થે તદ્દુપગારા સઘ્યે તે જાથ અભિવચના । પોગત્થિકાયસ્સ જા મતે ! પુચ્છા ગોયમા ! અનેગા અભિવચના પ૦ ત૦-પોગલેતિ વા પોગલત્થિકાયેતિ વા પરમાણુગોગલેતિ વા દુવપ્પતિપતિ વા તિપ્પ-ત્તિપતિ વા જાથ અલ્લેક્કપ્પત્તિપતિ વા અળતપ્પત્તિપતિ વા જે યાથ્થે તદ્દુપગારા સઘ્યે તે પોગત્થિકાયસ્સ અભિવચના । સેવ મતે ! ૨ ત્તિ ॥ ”

આનો અર્થ એ છે કે હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાયા કેટલા અભિવચને (પપાને) મળ્યા બેલા છે ! હે ગૌતમ ! (એના) અનેક અભિવચનો જણાવેલા છે જેનો ધર્મ, ધર્માગ્નિકાય, પ્રાણાતિપાતવિરમણ (અહિસા), શ્રીયાદ્ધરિમણ (સત્ય), એ પ્રમણે ચારત્ પરિગ્રહવિરમણ (અપરિગ્રહ), કોપ-વિવેક ચાવત્ મિથ્યાદર્શનચલ્લવિવેક, ઈર્ષાસમિતિ, ભયાસમિતિ, એવગુસમિતિ, આદાનમાડમાત્રનિલેપજ્ઞાસમિતિ, ઉચ્ચારપ્રમણપરિષ્કાપનિકાસમિતિ, મોશુપિત્ત, વચનશુપિત્ત, કાયશુપિત્ત તેમજ અન્ય પણ એ તથાવિધ (ચારિત્રવર્તમાની) છે તે બધા ધર્માગ્નિકાયાના અભિવચનો છે

એવી રીતે અધર્માસ્તિકાયાના અભિવચનો તરીકે અધર્મ, અધર્મરિકાયા પ્રાણાતિપાત ચારત્ મિથ્યાદર્શનચલ્લ, ઈર્ષા-અસમિતિ ચારત્ ઉચ્ચારપ્રમણપરિષ્કાપનિકા-મમમિતિ, મન-અશુપિત્ત વચન-અશુપિત્ત અને કાય-અશુપિત્તનો નિદેશ છે

આકાશસ્તિકાયાના અભિવચનો તરીકે આકાશ, આકાશસ્તિકાયા ગચન, નભસ, (નીચા અને

“ પૂરણાદ્ ગલનાચ શરીરાદીના પુદ્ગલઃ ”

અર્થાત્ શરીરાદિના પૂરણ અને ગલન થતા હોવાથી જીવ ‘ પુદ્ગલ ’ કહેવાય છે આ પ્રમાણે ન્યારે જૈન દૃષ્ટિએ બ વખેસતો અર્થ ટીકાકાર સૂચવે છે તે પછી શુ એ દૃષ્ટિને માન્ય ન રાખતા વાચકવર્થ આ સ્થળનું પણ ઔદ્દ દૃષ્ટિએ જ આવલોકન કરતા હશે કે કેમ એ જાણવું બાકી રહે છે ?

જીયાનો અભાવ હોવાથી) સમ, (દુર્ગમ હોવાથી) ત્રિપમ (ભૂમિ ખોદવાથી કે તેને ત્યાગ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી) ખડ, વિદાયમ અથવા (જેને વિરે કાર્ય કરાય છે તે) રિક, (વિવિધ રચનાવસીત હોવાથી) વીચિ વિવર, (માતાની જેમ જનનસીત હોવાથી અખા એટલે જગ, તેનું દાન કરતું હોવાથી) અ નર અનરસ, ઊંચુ શુવિર માર્ગ, (મુખ વગેરેનો અભાવ હોવાથી) વિમુખ, (જેનાથી જવામ છે તે) અર્ અથા (જેનાથી અતિક્રમણ કરાય છે તે) અદ, વ્યદ અથવા વ્યદ, આધર વ્યોમન, જાજન, અતરીશ, (રચામ વર્ણવાણુ હોવાથી) રચમ, (અવકાશરૂપ અતરા વાળું હોવાથી) અવકાશનર, (સ્ફટિક જેવું નિર્વળ હોવાથી) સ્ફટિક, (ગમન-ક્રિયાથી રહિત હોવાથી) અગમ અને (અત રહિત હોવાથી) અનતનો ઉલ્લેખ છે

આની રીત જીવાસ્તિકાય ૮ સખધમા જીવ, જીવાસ્તિકાય, જૂન, સરવ, વિદ, (પુરવતોનો અથ-સમઢ કરનાર હોવાથી) ચેત્ર અથવા ચેતવિત્ર, (કર્મ-ઘટનને જીવનાર હોવાથી) જેત્ર, આતમન, (રાગથી યુક્ત હોવાથી) રગણ, (ગમનસીત હોવાથી) દિહુક, પુદ્ગલ, માનવ (નરીન નદિ અર્થાત્ પુરાણે), કર્ત, વિકર્ત અથવા વિકર્તવિત્ર, (અનિશ્ચય ગમનવાળો હોવાથી) જગત્ જત્ર, (અન્યનો ઉત્પાદક હોવાથી) થેનિ, સ્વભૂ, સશરીરિન, (કર્મનો) નાયક અને અતરાતમન જેવા પર્માવાચી શબ્દો છે પુદ્ગલાસ્તિકાયના પુદ્ગલ, પુદ્ગલાસ્તિકાય, પરમાણુપુદ્ગલ, ત્રિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક માવલ અસખરેપ્રદેશિક, અનપ્રદેશિક દત્તાદિ અભિવચનો છે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિભાગ માત્ર જ ન આપના સપૂર્ણ સૂત્ર તેમજ તેનો અર્થ આપવાનું એક કારણ તો એ છે કે ધર્માસ્તિકાદિને જાહેર ધર્માદિના પ્રયોગ થઈ શકે છે એવા જે ઉદ્દેશ આપણે પદ્યમા અને પદ્યમા પૂઠમા કરી ગયા છીએ તેને ટીકા મળે છે બીજું કારણ એ છે કે ધર્માસ્તિકાદિના પર્માથો જાણવાના મળે છે ત્રીજું કારણ ધર્માસ્તિકાદિના પર્માથો સખધી વ્રાકરણતીર્થ પ બહેચરદાસે જૈન-શાસ્ત્રના અવાદ (પ ૮૨ તેમજ ૮૫) મા જે નીચે મુજબના દિષ્ટવર્તો આપ્યા છે તે વિચારવાની તક મળે છે કે જેનો ઉપયોગ આ ઉદનાસમા આગળ ઉપર કરવા વિચાર છે

“ આ ઉપરના ઉદ્દેશમા સ્પષ્ટ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય અને પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-અદિ સા વગેરેની સમપર્માયતા જણાવી છે અને તેથી જ સૂચકારનો અસર, ધર્માસ્તિકા અને અદેશ વિરેરેનો સરખો જ વ જણાવવનો હોય-તે પણ કળાષ આપે છે અથવા ન્યારે આ સૂચમા ધર્માસ્તિકાય વિરે આવા પ્રકારનો ઉદ્દેશ છે ત્યારે આ સૂત્ર, બીજા સૂત્ર અને બીજા ત્રયોમા ધર્માસ્તિકાય વિરે એક જકં દ્ર વ હોવાની વ્યાખ્યા પણ ઠેકઠેકાણે મળ્યા કરે છે એથી એ મે વ્યખ્યામા કહ વ્રાખ્યા રીતસરની અને અવિદ્યુન છે એ હકીકત તો મહુચુનોને ખેળે છે ” પ ૮૫ મા આપેલુ દિષ્ટાણુ લગમત્ર શબ્દય આપુ જ છે, ફેર માત્ર એ છે કે ધર્માસ્તિકા અને જાહેર અવમાસ્તિકાયનો અન પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-અદિ સાને જાહેર પ્રાણાતિપાત-દિસાનો ઉદ્દેશ છે

૧ આ સખધમા પ્રસ્તુત ત્રયકાર શ્રીમગલવિજયનું કથન નીચે મુજબ છે —

“ પ્રતિનિમિત્ત ન લેતા અત્ર વ્યુત્પત્તિનિમિત્તરૂપ અર્થનું અવલગન જ પૂરીકત ઉદ્દેશમા સમજવું એમ કરવાથી કોઈ પણ જાતી અચયણ નથી જાયરાનું ઉમાસ્નાતિએ તો પ્રતિનિમિત્તરૂપ અર્થને લઇને તેનું નિરાકરણ કરેતું જ એટલે કોઈ પણ અસંગત વાત છે જ નહિ ”

આના ઉત્તરની વિશેષજ્ઞાની પામેથી આશા રાખતા આપણે હાલ તુરત તો પ્રત્યુત્તરનો વિચાર કરીએ ત્યા ત્યા સ્પર્શ હોય છે ત્યા ત્યા રસ, ગંધ અને રૂપ (વર્ણ) પણ હોય છે એ પ્રમાણેનું ચારેતુ સાહચર્ય હોવાથી સૂક્ષ્મ રૂઝ અને બાહર રૂઝના લક્ષણોમા 'સ્પર્શાદિ' થી કરાતું બૂચન તો સમજાયું, પરંતુ સૂક્ષ્મ રૂઝમા આ-સ્પર્શો અને બાહર રૂઝમા આં હોય છે તે કયા કયા તે જાણવું બાકી રહે છે ઉદાહરણ પૃષ્ઠમા સ્પર્શના આઠ પ્રકારોની અને સાથે સાથે રસના પાચ, ગંધના બે અને વર્ણના પાચની જે નોંધ લીધી છે તે પાઠી સ્મ-લુ-પટ ઉપર લાવી મૂકીશું તો જણાશે કે સ્પર્શના ચિત્રાસવાળો (સ્નિગ્ધ), લૂખો (રૂક્ષ), ઠંડો (શીત), ઊનો (ઉષ્ણ), નળ (મૃદુ), ખડખડો (કર્કશ), ભારે (શુરુ) અને હલકો (લઘુ) એમ આઠ પ્રકારો છે આ પૈકી પ્રથમના ચાર સ્પર્શો સૂક્ષ્મ રૂઝમા (અને પગમાણુઓમા પણ) હોય છે, બચારે આઠે આઠ સ્પર્શો તો દ્રવ્ય બાહર રૂઝમા જ હોય છે

આ આઠે સ્પર્શમા બળેના ચાર યુગલો એક એકના પ્રતિસ્પર્શી છે, જેમકે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, શીત અને ઉષ્ણ ઇત્યાદિ આથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે પરમાણુમા તેમજ સૂક્ષ્મ રૂઝમા જે આ-સ્પર્શો કહ્યા છે તે કેવી રીતે સંભવે છે તેમજ વળી બાહર રૂઝમા તો આઠે સ્પર્શનો સફલાવ સૂચવાય છે તે પણ કેવી રીતે ઘટે છે, કેમકે પરસ્પર વિરોધીઓનો સાથે નિવાસ કેમ હોઈ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પગમાણુમા એક સમયમા તો સ્નિગ્ધ અને શીત, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ રૂક્ષ અને શીત કે રૂક્ષ અને ઉષ્ણ એમ બે જ સ્પર્શો હોય છે (તથા વળી એક સમયમા ગમે તે એક રસ, એક વર્ણ અને એક ગંધ હોય છે) તેમ સ્પર્શની બાબતમા સૂક્ષ્મ રૂઝ માટે મમજી લેવું, બાહર રૂઝ માટે તો એથી જુદી હકીકત છે મત્તાની અપેક્ષાએ તો બાહર રૂઝમા આઠે સ્પર્શો છે, બાકી પ્રકટતાની દૃષ્ટિએ તો ચાર જ હોઈ શકે છે, કેમકે બે બે વિરોધીના એક એક યુગલ એવા આ યુગલોમાથી ગમે તે એક એક હોય અર્થાત્ એના સોળ વિકલ્પો સંભવે છે જેમકે (૧) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદુ, શુરુ, (૨) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદુ, લઘુ, (૩) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, શુરુ, (૪) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, લઘુ, (૫) રૂક્ષ, શીત, મૃદુ, શુરુ, (૬) રૂક્ષ, શીત, મૃદુ, લઘુ, (૭) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, શુરુ, (૮) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, લઘુ, (૯) સ્નિગ્ધ,

૧ લગવતી (ચ ૨૦, ઉ ૪, સુ ૧૧૫)મા કહ્યું પણ છે કે -

“ પરમાણુપોગલે જ મતે ! કતિઘણે કતિગંધે કતિરસે કતિફાસે પન્નસે ? ગોવમા ! પગવણે પગગંધે પગરસે કુફાસે પન્નસે । ” [પરમાણુપૂદ્ગલો મદન્ત ! કતિઘર્ણ કતિગન્ધ કતિરસ કતિસ્પર્શ પ્રજ્ઞા ? ગૌતમ ! ઇકવર્ણે ઇકગન્ધે ઇકરસો દ્વિસ્પર્શો પ્રજ્ઞાત ।]

આ કથન આનિર્ભાવ (પ્રકટતા)ની દૃષ્ટિએ સમજવું, બાકી તિરોભાવ (પ્રચ્છન્નતા)ની અપેક્ષાએ તો પગમાણુમા પામે વર્ણ છે અન્ન ચન્દ્રોમા કહીએ તો એક પગમાણુમા પ્રકટપણે પાચ વર્ણો પૈકી ગમે તે એક જ વર્ણ હોય, બચારે સત્તાગણે તો પામે હોય દાખતા તરીકે કોઈ કાળા રંગનો પરમણુ હોય તે પલટાઈને બાળીના વણોમાથી અન્ન કોઈ વર્ણ રૂપે ઉપન્ન થાય એ પ્રમાણે એક પરમાણુમા પામે વર્ણ અનુક્રમે પલટાઈ પનગાઈને આનિર્ભાવ અને તિરોભાવને પામે છે વળી

ઉપજી, મૃદ, ગુરુ, (૧૮) રિનગ્ધ, ઉપજી, મૃદ, લઘુ, (૧૧) રિનગ્ધ, ઉપજી, કર્કશ, ગુરુ, (૧૨) રિનગ્ધ, ઉપજી, કર્કશ, લઘુ, (૧૩) રૂ, ઉપજી, મૃદ, ગુરુ, (૧૪) રૂ, ઉપજી, મૃદ, લઘુ (૧૫) રૂ, ઉપજી, કર્કશ, ગુરુ, અને (૧૬) રૂ, ઉપજી, કર્કશ, લઘુ

આ પ્રમાણે આપણે સૂક્ષ્મ રક્ષક અને બાહ્ય રક્ષકમાં સ્પર્શની દૃષ્ટિએ જે ભેદ છે તેનો વિચાર કર્યો વર્ણ, રમ અને ગધની અપેક્ષાએ તો તેમાં કશો ભેદ નથી, કેમકે વર્ણાદિના સમગ્ર પ્રકારો આ બંને પ્રકારના રક્ષકોમાં તો સમાવે છે એટલું જ નહિ પણ એ હકીકત પર માણુને પણ લાગૂ પડે છે

દેશાદિની સખ્યા —

આપણે તત્ત્વાર્થ (અ પ, સૂ. ૨૫)ના “અણય સ્કન્ધાશ્ચ” એ સૂત્ર તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે સૂત્રકારને પુણ્યલના અણુ અને રક્ષક એવા બે જ વિભાગો વિવક્ષિત છે એટલે કે અખદ્વ-અસમુદાયરૂપ અને બદ્વ-મસુદાયરૂપ એમ પુણ્યલના તેઓ બે જ વિભાગો પાડે છે. આ અચકાર (શ્રીમગવનિજય) તો પુણ્યલના આ બે વિભાગો ઉપરાત દેશ અને પ્રદેશ એટલે કે એકદર ચાર વિભાગો પાડે છે, એકે તેમ કરવામાં તેમને પૂર્વ મહર્ષિઓનો ટેકો છે વિવક્ષાની ભિન્નતાને લઈને આ પ્રમાણે પુણ્યલના પ્રકારોની સખ્યા ભિન્ન જણાય છે તેમાં દ્રવ્યલુક યાને દ્વિપ્રદેશી રક્ષક આશ્રીને તો પપટમાં પૃષ્ઠમાં સૂચવ્યા મુજબ દેશ એવી મજા ધરી થકશે નહિ બાકી ત્ર્યલુક રક્ષકના એક વિભાગરૂપ બે તે હોય તો તે અપેક્ષાએ એ દેશ છે એટલે કે ત્ર્યલુક રક્ષકના એ દેશ છે ચતુરણુક રક્ષક આશ્રીને ત્ર્યલુક અને દ્રવ્યલુક એવા બે દેશો છે એમ પચાણુક રક્ષક આશ્રીને દેશની મખ્યા ત્રણની છે એવી રીતે દશાણુક રક્ષકના આઠ દેશો છે અને અનતાણુક રક્ષક આશ્રીને અનતમાં બે ચોછા એટલા દેશો છે ટોણ પછ રક્ષકના પ્રદેશ અને પરમાણુની મખ્યા સરખી છે અને તે જેટલા પરમાણુઓના રક્ષક હોય તેના જેટલી છે એટલે કે દ્રવ્યલુક રક્ષકના બે પ્રદેશ અને બે પરમાણુઓ, ત્ર્યલુકમાં ત્રણ પ્રદેશ અને ત્રણ પરમાણુઓ અને અનતાણુક રક્ષકમાં અનત પ્રદેશ અને અનત પરમાણુઓ છે આથી સમબંધ છે કે રક્ષક એક હોવા છતાં તેના પરમાણુની મખ્યા એકથી અધિક છે

હવે આ ઉપરાત રક્ષક અને પરમાણુમાં તફાવત કઈ કઈ માગત મા છે તે નોધી લઈશું પરમાણુ એ પુણ્યલના નિર્વિભાજ્ય વિભાગ છે, એનાથી નાનો ભાગ મશવતો નથી, એના આદિ, મધ્ય અને અંત એ પોતેજ છે રક્ષક તો એથી મોટો છે અને એના વિભાગો પડી ગયે છે પરમાણુ અગદ છે, ન્યારે રક્ષક બદ્વ સમુદાયરૂપ છે પરમાણુને પ્રદેશ નથી, કેમકે તે બંને જ એક પ્રદેશરૂપ છે, ન્યારે

૧ આનુ કારણ સમખવતા બેન તપના રમબુ સમ્રટ ચંચળોવિજયન ન્યાયાનોકની સાક્ષરત્વ થીવિજયનેમિસુરિકે તરનપ્રભા વિરતિમાં કહ્યું છે કે—

“દેશપ્રદેશયોસ્ત સ્વધસમ્બદ્ધત્વ પ્વ તત્ત્વ, અમમ્બદ્ધત્વ ત્ત્વ સ પ્વ દેશ પૃથક્સ્વધવ્યવદેશમશ્નુવતે, પ્રદેશચાણુવ્યવદેશમ્ ।”

૨ આ પ્રાન વિચાગ્વાથી પરમાણુ અને સૂક્ષ્મ રક્ષકમાં રહેલી ભિન્નતા સમખશે

રક ધને તો બેથી માફીને તે અનત સુધીની સંખ્યાવાળા પ્રદેશો છે^૧ વાસ્તવિક રીતે પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ છે, જ્યારે રક ધ તો વ્યવહારથી-ઉપચારથી પુદ્ગલ કહેવાય છે^૨ પરમાણુ કાષ્ણરૂપ જ છે, જ્યારે રક ધ કાર્ય અને કારણ એમ ઉભયસ્વરૂપી છે^૩ આથી કરીને તો પરમાણુ 'અત્ય દ્રવ્ય' કહેવાય છે અને એ નિત્ય છે^૪ પરમાણુની ઉત્પત્તિ બેદ કારા જ છે, કેમકે એ કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય નહિ હોવાથી એની ઉત્પત્તિમા કોઈ બે દ્રવ્યના સંઘાતનો સંભવ જ નથી, જ્યારે રક ધની ઉત્પત્તિ સંઘાત, બેદ કે ઉભય દ્વારા એમ ત્રણ રીતે સંભવે છે

પરમાણુ અતીન્દ્રિય જ છે, જ્યારે રક ધ અતીન્દ્રિય તેમજ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય પણ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પરમાણુ અચાક્ષુષ જ છે, જ્યારે રક ધ તો અચાક્ષુષ અને ચાક્ષુષ એમ ઉભય પ્રકારનો છે વળી અત્ય "સૂક્ષ્મત્વ પરમાણુમા જ ઘટે છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મત્વ અને ખાદ્યત્વ

૧ પ્રશનરતિમા શીઉમાસ્વાતિએ કહ્યું પણ છે કે—

" દ્વાદિપ્રદેશચતો યાવદનન્તપ્રદેશકા સ્વરૂપા ।

પરમાણુરપ્રદેશો ઘર્ણાદિગુણેષુ ભક્તનીય ॥ ૨૦૪ ॥ "

અર્થાત્ બે પ્રદેશોથી માફીને તે અનત પ્રદેશો સુધીના રક ધો છે પરમાણુ દ્રવ્ય-અવયવોની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત છે, પરંતુ વર્ણાદિ ગુણોની-અવયવોની દૃષ્ટિએ સપ્રદેશ છે જુઓ પ્રશનરતિની ટીકાનું ૧૭ મુ પત્ર (જી ધ પ્ર સ)

૨ રક દ્રવ્યોમા જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો જ વિભાવસ્વભાવી છે જીવના દેવત્વ, નરત્વાદિ સ્વભાવો જેમ વૈભાવિક છે તેમ રક ધ, દેશ એ પુદ્ગલના સ્વભાવો વૈભાવિક છે-એ પરમાણુના વિભારૂપ છે જુઓ નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (૫ ૧૧૬)

૩ રક ધ પોતાના કારણ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાર્યરૂપ છે અને પોતાના કાર્ય-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કારણ-રૂપ છે જેમકે દ્વિપ્રદેશાદિ રક ધો એ પરમાણુ વચ્ચેનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશાદિ કારણ પણ છે

૪ કહ્યું પણ છે કે—

" કારણમેઽ તદ્દશ્ય સૂક્ષ્મો નિત્યઃચ ભવતિ પરમાણુ ।

પરસ્પરસાધ્યઘર્ણાદિરૂપશ્ચ કાર્યલિપ્તઃચ ॥ "

૫ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નહિ પણ અનત પરમાણુઓ ભેગા મળે તોપણ તે દષ્ટિગોચર ન થાય, કિન્તુ જ્યારે તેઓ ખાદ્ય પરિણામને બળે ત્યારે જ તેમનો બનેતો રક ધ દષ્ટિગોચર થાય એટલે કે પરમાણુઓ અત્યત સૂક્ષ્મ છે અનેક સૂક્ષ્મપરિણામી રક ધો એકઠા મળે-સપ્તમ લોકાકાસ જેવડું એ બધાનું ॥ અને તોપણ જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ પરિણામને બદલે ખાદ્ય પરિણામને તેઓ ન બળે ત્યાં સુધી તેઓ પણ અચાક્ષુષ જ છે

પરમાણુઓ પરમાણુ-અવરૂપોમા તો ન સૂક્ષ્મપરિણામી છે કે ન ખાદ્યપરિણામી જ્યારે રક ધમા તો બંને પરિણામો સંભવે છે અને એ વાત નો સૂક્ષ્મ રક ધ અને ખાદ્ય રક ધના લક્ષણોથી સૂચનાય પણ છે જુઓ ૫ ૬૧૨

તેમજ આત્મ બાહ્યત્વ એ સ્વધર્મા જ મલવે છે^૧ પરમાણુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થઈ જ શકતું નથી એવું જ્ઞાન તો આગમ કે અનુમાન ગમ્ય જ છે પરમાણુનું અનુમાન કાર્યહિતુથી માનવામાં આવે છે જે જે પૌરૂગવિક કાર્ય નજરે પડે છે તે તે મકાલુ હોય છે એ રીતે જે અતિમ અદ્વૈત્ય કાર્ય હોય છે તેનું પણ કાલુ હોવું એમ એ તે કારણ બીજું ડોઈ નહિ પણ પરમાણુ છે આથી એને ‘ અતિમ કારણ ’ પણ કહેવામાં આવે છે

વિશેષમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર ધર્મો-પર્યાયો જેમ પરમાણુમાં છે તેમ સ્વધર્મા પણ છે, પરંતુ શબ્દ, બંધ આદિ પર્યાયો તો સ્વધર્મા જ છે

સૂક્ષ્મ સ્વધર્મ અને બાહ્ય સ્વધર્મા કેવળ સત્ત્વારૂપે સ્પર્શની મધ્યામાં જ લેઈ છે એમ નહિ, પરંતુ પરિણામની અપેક્ષાએ પણ લેઈ છે એ પરિણામોથી અત્ર બીજા કોઈ નહિ પણ સૂક્ષ્મત્વ અને બાહ્યત્વ સમજવાના છે આ પરિણામરૂપ લેઈની મુખ્યતા તો સૂક્ષ્મ સ્વધર્મ અને બાહ્ય સ્વધર્મ એવા સ્વધર્મો બે નામો જ કહી આપે છે વિશેષમાં અત્ર ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રદેશોની સમ્યાની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ સ્વધર્મ અને બાહ્ય સ્વધર્મ એમ સ્વધર્મો બે ભેદો પામી શકાય તેમ નથી, કેમકે આ પ્રત્યેક પ્રકારના સ્વધર્મો બેથી માંડીને તે અનંત જેટલા પ્રદેશો સંભવે છે એટલે કે એમ પણ બને કે અનંત પ્રદેશવાળો સ્વધર્મ સૂક્ષ્મ પણ હોય, જ્યારે બીજી બહુ જ થોડા પ્રદેશવાળો સ્વધર્મ પણ બાહ્ય હોય

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક વર્ગણમાં આઠ સ્પર્શો હોય છે એટલે એ તો બાહ્ય સ્વધર્મો છે એનાથી આગળની તેજસાદિ વર્ગણઓમાં શીતાદિ ચાર જ સ્પર્શો છે અને તેઓ સૂક્ષ્મપરિણામી છે એટલે કે તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન (આસોચ્છવાસ), મન અને કામંજી એ સૂક્ષ્મ સ્વધર્મો છે^૨

૧ દ્રવ્યકોદિ મધ્યવર્તી સ્વધર્મો સૂક્ષ્મત્વ તેમજ સ્થૂનત્વ આપેલિક છે, કેમકે પરમાણુની અપેક્ષાએ તેઓ સ્થૂન છે, જ્યારે એનાથી મોટા સ્વધર્મોની અપેક્ષાએ તેઓ સૂક્ષ્મ છે આત્મ બાહ્યત્વ અચિત મહાર્થમાં જ સંભવે છે, કેમકે એનાથી કોઈ મોટો પૌરૂગવિક સ્વધર્મ નથી જુઓ ૨૧૮ મુ લક્ષણ

૨ કમ પ્રકૃતિ (મા ૧૮-૨૦)ની શ્રીમત્તયગિરિચિન્તિત ટીકા (પત્ર ૧૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ તત્ત્વોદારિકશરોરપ્રાયોગ્યા ધર્મણા અન તાન-તપરમાપ્તવારમકા પશ્ચવર્ણા દ્વિગન્ધા પશ્ચરસા અસ્પર્શાશ્ચ । પથ વૈમિયા ડહારકશરોરપ્રાયોગ્યા અપિ ધર્મણા દ્રવ્યવા । તૈજસશરોરપ્રાયોગ્યા ધર્મણા પશ્ચવર્ણા દ્વિગન્ધા પશ્ચરસાશ્ચત્ત્વસ્પર્શા । તત્ર મુદુ-ચુરૂપો છો સ્પર્શાવસ્થિતી, અગ્યો તુ છો સ્પર્શો સ્તિગ્ધોષ્ણો સ્તિગ્ધશ્ચીતો રૂક્ષાણો રૂક્ષશ્ચીતો વા । પર ભાષા પ્રાણાપાન મન વર્મપ્રાયોગ્યા અપિ ધર્મણા દ્રવ્યવા ।

૧ અચિત્ત મહારકધનુ સ્વરૂપ—

આ રકધ મૌથી મોટામા મોટી અવગાહનાવાળો થાય છે, કમકે તે સમગ્ર લોકાકાશને વ્યાપીને એક સમય રહે છે આમ છતાં પણ તે અચાલુષ છે ૨ આ લોકપ્રમાણુ યનાગે અચિત્ત મહારકધ આઠ સમયની સ્વિત્તિવાળો છે ૩ અર્થાત્ પુદ્ગલોના સ્વાભાવિક પશ્ચિમથી, નહિ કે જીવના પ્રયોગ વડે ઉત્પન્ન થતો અચિત્ત મહારકધનો ૪ સમુદ્ધાત ટેવલિ સમુદ્ધાતની પેઠે આઠ સમયમા મમાત્ થાય છે ૫ ટેવલિ-સમુદ્ધાતની જેમ પહેલે સમયે ૩, બીજે સમયે ૪ પાટ, ત્રીજે મધ્યાન, ચોથે મધ્યાનના

૧ ટેવલિ-સમુદ્ધાતમા જીવથી અધિષ્ઠિત અનતાનત કર્મ પુદ્ગલમય રક વ હાય કે આ પણ ' મહારકધ ' કહેવાય છે, પરંતુ તે જીવિહીન હોવાથી સચિત ગણાય કે મારી આ સચિત મહારકધ અને અચિત્ત મહારકધ બને ચોથા સમયમા સ રજુ લોક પ્રમાણુ ક્ષેત્રમા વ્યાપી ગય છે તેમજ એ બનેના સમુદ્ધાતની સ્થિતિ પણ આઠ સમયની છે ૧થી પાંચ વર્ણ, બે ગધ, પાંચ રસ અને ચાર સ્પર્શ એ મેળા ગુણરૂપ અનુભવ પણ મનમા સમાન છે આ પ્રમાણે આ બને મહારકધોમા ક્ષેત્ર, કાલ અને અનુભવ એ ત્રણે દિગ્દિએ સમાનતા છે અસમાનતા કેવળ સચિત-અચિત્તની અપેક્ષાએ છે

૨ પ્રથમનસારી૦ (મા ૧૩૦૧)ની દત્તિમા ' રકધ ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વ્યાખ્યા કહ્યું પણ છે કે —

' તત્ત્વ સ્વરૂપાન્તિ-શુદ્ધ્યતિ ધીયન્તે ચ-પુણ્યન્તિ વિષદન્તેન-સદ્ધ્યાત્તન ચેતિ સદ્ધ્યા -જન-તાનન્તપરમાણુમવયરૂપા સાલચક્ષુર્મણ્યા કુરુમ સ્તરુમાદય , તદ્દ્રાઘા અચિત્ત-મહાસ્વધાદયોડપિ । '

૩ શ્રીકેનેન્દ્રસંસ્કૃત નવતરવ પ્રકરણની નિમ્ન-ત્રિખિન ગાથામા કહ્યું પણ છે કે—

" અવિત્તમહાલધો લોકસમાણો ય અદ્વિતમાદ્યો ।
પામ્ગલ જેગાગ રો સલામસદ્ધિરે સેષા ॥ ૧૧ ॥ '

[અવિત્તમહાન્ક ધો લોકસમાનચાદનામવિક ।
પુદ્ગલોડનેજાકાર સદ્ધ્યામહાલ્લપસ્થિતિ કોષ ॥]

૪ સમુદ્ધાતના બે પ્રકાર છે—(૧) જીવ સમધી અને (૨) અજીવ સમધી પ્રથમના સાત પ્રકાર છે જુઓ ૫ ૧૫૨-૪૫૩ આ વાત હવે પ્રકરણમા નીચે ચુજન દર્શાવાય છે—

" સચિત્તયરા ડ રમા સરીરમોગાદ્ધના ય સચયણા ।
સગ્રાસઠાગકસાયલેસિદિયદુમમુદ્ધાયા ॥ ૩ ॥ "

[સચિત્તયરા દિવ્ય સરીરમવગાદ્ધના ય સદ્ધનનાનિ ।
સમ્પ્રાસસ્યાનકવાયલેશ્યેન્દ્રિયદ્રિસમુદ્ધાતા ॥]

૫ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૩)મા કહ્યું પણ છે કે—

" યોડપ્યવિત્તમહાન્કધ , મમુદ્ધાતોડમ્પ્યજીવજ ।
અપ્રમામવિક સોડપિ કોય સત્તમયત્ સદા ॥ ૨૬૭ ॥
પુદ્ગલા પરીણામાદ વિષ્ણમાદ્યાત્ મ જાયતે ।
અદ્યપિ સમયેજાતિ-સમાતા તિનમસ્વન્ ॥ ૨૭૮ ॥ "

અતઃની પૂર્તિ કરી લોકવ્યાપી થવું, પાચમે અતરતુ સહરણુ, છઠે મથાનતુ સહરણુ, સાતમે કપાટતુ સહરણુ અને આઠમે દડતુ સહરણુ કરી સ્વભાવસ્થ અશુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડી અવગાહનાવાળો થાય

આ અચિત્ત મહાસ્કંધમા પરાઘાતરૂપ સ્વભાવ નથી જો જો હોત તો પરાઘાત સ્વભાવવાળા ભાષા દ્રવ્યની પેઠે એ ત્રણ સમયમા લોકવ્યાપી જાત

કેટલાકે આ અચિત્ત મહાસ્કંધને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો માને છે, પરંતુ તે યુક્તિ યુક્ત નથી, ટેમકે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અચિત્ત મહાસ્કંધનું પરસ્પર પોતાની વર્ગભાવે સાથે અવગાહના અને નિશ્ચિતિ એ જો દૃષ્ટિએ સરખાપણું છે તેમજ તેમા આર જાતના અપેક્ષા છે પ્રજ્ઞાપના (૫ ૫) મા કહ્યું છે કે—

“ ‘उक्कोसोगाहणाए वि एव चेव ? नवर ठिहए वि तुल्ल ’ ”

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો તો અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધનું અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસખ્યેય ભાગ, સખ્યેય ભાગ, સખ્યેય ગુણ, અસખ્યેય ગુણ એમ આર જાતનું સ્થાન-પતન છે તેમજ તેમા આઠે આઠ સ્પર્શો છે આ સળધમા પ્રજ્ઞાપનાના પાચમા ‘પર્યાય’ નામના પદમા કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘उक्कोसपएसियाण भंते ! केवहया पज्जवा पणत्ता ? । गोयमा ! अनंता ॥ से केणद्वेणं भंते ! एव वुचह ? । गोयमा ! उक्कोसपएसिए उक्कोसप-
एसियस्स दव्वहयाण तुल्ले, पणत्तयाण वि तुल्ले, ओगाहणद्धाए चउट्ठाणवहिए,
चण्णाइअट्ठकासेहि य छट्ठाणवहिए ’ ”

અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા (સ્કંધો) ના કેટલા પર્યાયો હે ભગવન્ ! કહેલા છે ? ગૌતમ ! અનંત કહેવા છે હે ભગવન્ ! એમ કેવી રીતે કહેવાય છે ? હે ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રારેશિક સાથે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ તુલ્ય છે, અવગાહનાની વિવક્ષાએ તત્તુ સ્થાનપતિત છે અને વર્ણુ વગેરે આઠ સ્પર્શો દ્વારા પદસ્થાનપતિત ॥ આ ઉપરથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો અચિત્ત મહાસ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળાથી અત્યંત વિલક્ષણ હોય એમ જણાય છે એથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા મહાસ્કંધો અન્ય હોવાનું ફક્તિ થાય છે ભગવાન્ શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિ પણ કહે છે કે—

૧ उक्कट्टायगाहनयाऽपि पत्रमेव ? नवर स्थितयाऽपि तुल्यम् ।

૨ ળાયા—

उत्कट्टप्रदेशि काना भदन्त ! कतिपया पर्यवा प्रज्ञता ? । गौतम ! अनंता ॥ अथ नानर्थेन भदन्त ! एवमुच्यते । । गौतम ! उत्कट्टप्रदेश उत्कट्टप्रदेशिकस्य द्रव्यार्थ-
तया तुल्य, प्रदेशार्थतयाऽपि तुल्य, अवगाहनार्थतया चतु स्थानपतित, वर्णाधस्त्वर्शेण
पदस्थानपतित ।

“ અયમેવ સર્વોત્કૃષ્ટપ્રદેશ इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदुपपत्तिक्षमम् ”

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગજ્ઞાનો ચોટાક વિચાર કરી લઈ આ વિષય પડતો મૂકીશું. અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગજ્ઞાનો એ પુદ્ગલ-સ્કંધો સમજવાના છે કે જેમણે વિશ્વસા-પરિણામને લઈને ટક, ફટ, પર્વત ઇત્યાદિનો આશ્રય લીધો છે તેમજ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વગેરે જેમના અનેક ભેદો પડે છે. શતકવૃંદચૂર્ણિમા કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘મહાસ્કંધગ્મણા દકકૃદતત્ત્વવ્યાઙ્ઞાણેસુ ।
જે પોગલા સમસ્તિયા મહાસ્કંધા તે ડ બુચ્ચિતિ ॥ ’ ”

તેમા જઘન્ય અચિત્ત મહાસ્કંધ વર્ગજ્ઞા એટલે ચોથી ^૨ધ્રુવ રૂપ ઉત્કૃષ્ટ વર્ગજ્ઞાની ઉપરની એક પરમાણુ જેટલા અધિક પરમાણુવાળો સ્કંધ સમજવો. બે પરમાણુ જેટલી અધિક સંખ્યાવાળા પરમાણુવાળો સ્કંધ તે બીજી વર્ગજ્ઞા સમજવી. આ પ્રમાણે એટલે અધિક પરમાણુ દ્વારા અધિક સ્કંધરૂપ વર્ગજ્ઞા ત્યાં સુધી વિચારવી કે છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અચિત્ત મહાસ્કંધવર્ગજ્ઞા આવે જઘન્ય વર્ગજ્ઞાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગજ્ઞા અમરૂપેય શુણ્ણી અધિક છે. અત્ર શુણ્ણકાર પદ્યોપમના અમરૂપેય ભાગ જેટલો જાણવો જે વખતે ત્રસકાયોની પ્રચુરતા હોય છે તે વખતે તથાવિધ સ્વભાવને લઈને આ મહાસ્કંધવર્ગજ્ઞાઓની સંખ્યા ઓછી હોય છે, અને ન્યારે ત્રસકાયોની અસ્પૃતા હોય છે ત્યારે આ વર્ગજ્ઞાની સંખ્યા પુરૂષ હોય છે એ વાતનો નિર્દેશ કરવા ^૩શતકવૃંદચૂર્ણિમા કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘તત્ત્વ તસકાયરાસો જમ્મિ ય કાલમિ જોતિ ચટ્ટગો ય ।
મહાસ્કંધવર્ગગણાઓ તમ્મિ ય કાલે ભવે યોષા ॥
જમ્મિ પુણ જોઈ કાલે રાસી તસકાહ્યાણ યોવો ડ ।
મહાસ્કંધવર્ગગણાઓ તર્હિ કાલે જોતિ ચટ્ટગાઓ । ’ ”

૧ છાયા—

મહાસ્કંધવર્ગેણ દક્ષકૃદતથાપર્યેતાદિસ્થાનેષુ ।

યે પુદ્ગલા સમાચ્રિતા મહાસ્કંધાસ્તે તૂચ્યન્તે ॥

૨ આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર આ ઉત્તરસમા વિચારવામા આવનાર ‘વર્ગજ્ઞા’ પ્રકરણમાથી બેધ મેળુ

૩ જુઓ કર્મપ્રકૃતિની દીકાનું ૧૫મું પત્ર

૪ છાયા—

તત્ર ત્રસકાયરાશિર્યસ્મિન્ન કાલે મરતિ ચટ્ટકચ્ચ ।

મહાસ્કંધવર્ગેણાસ્તસ્મિન્ન કાલે મરેયુ સ્તોષા ॥

યસ્મિન્ પુનર્ભવતિ કાલે રાશિચ્ચમકાયિકાના સ્તોકસ્તુ ।

મહાસ્કંધવર્ગેણાસ્તસ્મિન્ન કાલે મરન્તિ ચટ્ટવા ॥

પુદ્ગલના લક્ષણાત્મક પરિણામો—

શબ્દ, અધકાર, ઉદ્ધોત, પ્રભા, છાયા અને આતપ એ દ્વારા પુદ્ગલો ઓળખાય છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પુદ્ગલોના લક્ષણો છે, એમ નવતત્ત્વના નિમ્ન લિખિત પદ્ય ઉપરથી જણાય છે —

“સદ્ધયારવજ્જોઅ-પમાછાયાતવેદિ આ ।

વળ્લ ગધ રસા ફાસા, પુદ્ગલાણ તુ લક્ષણ ॥ ૧૧ ॥”

વિશેષમાં આ દશને પુદ્ગલના પંચિણામો તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે એમ નવતત્ત્વસાહિત્યમશ્વર (ભા ૨)ના ૧૦મા પૃથગત અવચૂરિની નિમ્ન લિખિત પદ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે —

“શબ્દાન્ધકારોદ્ધોતપ્રમાચ્છાયાઽઽપવર્ણગન્ધરસસ્પર્શા એતે પુદ્ગલપરિણામા પુદ્ગલલક્ષણ એતિ માવ ।”

દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (મ ૧૧, સ્તો ૨૨-૨૩)માં તો (૧) જઘન (મધ), (૨) ગતિ, (૩) સંસ્થાન, (૪) ભેદ, (૫) વર્ણ, (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અચુર-નધુ અને (૧૦) શબ્દ એમ ૧૦મ પરિણામો ગણાવાયા છે

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે પુદ્ગલના ૬મ પરિણામોથી અમુક જ પરિણામો સમજવાના છે એમ નથી, પરંતુ એના અનેક પરિણામો પૈકી જુદી જુદી વિવક્ષાએ અમુક જ પ્રધાનમાં પંચિણામો ગણાવાય છે તત્ત્વાર્થ^૧ (અ ૫, સ્ત્ર ૨૩-૨૪)ની પૃથક્ ટીકા (પૃ ૩૫૬) તરફ નજર કરતા જણાય છે કે પુદ્ગલોના સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર જ ધર્મો નથી, કિન્તુ શબ્દ, ગંધ, સૌક્ય, સ્થાન, ભેદ, અધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્ધોત એમ બીજા દસ ધર્મો પણ

૧ છાયા—

શબ્દાન્ધકારોદ્ધોતપ્રમાચ્છાયાઽઽતવૈષ ।

વર્ણા ગન્ધો રસ સ્પર્શો પુદ્ગલાના તુ લક્ષણમ્ ॥

૨

“પુદ્ગલાના દશવિધ, પરિણામોઽય કથયતે ।

શબ્દનાઠ્યો ગતિનામા, સંસ્થાનાઠ્યસ્તથા પર ॥ ૨૨ ॥

ભેદારય પરિણામ સ્યાત્, વર્ણગંધરસામિધા ।

સ્પર્શોઽચુરલધુ શબ્દ, પરિણામા દશેત્વમી ॥ ૨૩ ॥”

■ પુદ્ગલની પેઠે જીવના પણ દસ પરિણામો છે એમ પ્રજ્ઞાપનાના પરિણામ-પદ ઉપરથી જણાય છે (૧) ગતિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) કપાય (૪) રેસા (૫) યોગ, (૬) ઉપયોગ, (૭) જ્ઞાન (૮) દર્શન, (૯) ચારિત્ર અને (૧૦) વેદ એ જીવના દસ પરિણામો છે આ ગતિ-પરિણામ વગેરે પ્રાયોગિક કે-ક્રમરૂપ ઉપાધિથી જન્મ છે, કિન્તુ સ્વાભાવિક નથી

છે આ શબ્દાદિ ધર્મોને પુદ્ગલના પચ્ચિમ તરીકે જોળાવેલા છે આ ઉપરથી પચ્ચિમોના નામો અને નિષ્ક્રિયો નિર્દેશ પ્રયોજકની વિવક્ષાને અધીન છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે પ્રસ્તુતમા ગ્રંથકાર તો શબ્દ, બધ, સૌક્ય, સ્થૌત્ય, સસ્થાન, લેહ, અધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્ધોત એમ દસ પ્રકારનો સ્કંધ છે એમ સૂચવે છે આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

સ ચ સ્કન્ધો દશધા, શબ્દ-વન્ધ સૌક્ય સ્થૌત્ય-સસ્થાન-ભેદ-તમશ-છાયા ડસતપો દ્યોતભેદાત્ ।

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો શબ્દાદિ દસને સ્કંધના ધર્મ તરીકે આ ગ્રંથકાર સ્વીકારે છે આથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે શુ આ વાત ઉચિત છે, કેમકે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એ તો પુદ્ગલના ધર્મો છે એટલે કે પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેના હોય એમ નથી લાગતું ? આનો ઉત્તર નકારમા છે આ વાત તત્ત્વાર્થ (અ પ)મા રચમા અને રજમા સૂત્ર એમ બે જૂદા રચવાના કારણથી સ્પષ્ટ થાય છે વિશેષમા આ વાતને તત્ત્વાર્થશબ્દો ટેકો આપે છે, કેમકે ત્યા રચમા પૃથમા કહ્યું છે કે—

“સ્પર્શાદયઃ પરમાણુના સ્કન્ધાનાં ચ ભવન્તિ, શબ્દાદયસ્તુ સ્કન્ધાનામેવ વ્યક્તિરૂપેણ ભવન્તિ । સૌક્યવર્જાં હત્યેતસ્ય વિશેષસ્ય પ્રતિપત્ત્યર્થ પૃથક્ યોગ-કરણમ્ । સૌક્ય તુ અન્યમણુષ્વેવ, આપેક્ષિક સ્કન્ધેષુ । યયેવ સૌક્યગ્રહણ પૂર્વસૂત્ર ઇવ કર્તવ્યમ્ ? હા કારણ સ્થૌન્યપ્રતિપક્ષપ્રતિપત્ત્યર્થમ્ ”

અર્થાત્ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ પરિણામો તો પરમાણુ તેમજ સ્કંધ એમ ઉભયના હોય છે, જ્યારે શબ્દાદિ તો વ્યક્તિરૂપે દેહા સ્કંધોને જ હોય છે સૌક્ય સિવાયના પરિણામોની આ વિશેષતા સૂચવવા માટે બે સૂત્રો લુહા રચાયા છે અત્ય સૌક્ય પરમાણુઓને જ વિષે હોય છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૌક્ય સ્કંધોને જ વિષે હોય છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એમ હોય તો પછી પૂર્વ (રચમા) સૂત્રમા જ સૌક્યનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો હશે ને ? આનો ઉત્તર એ છે કે સ્થૌત્ય એ સાક્ષ્યનો પ્રતિપક્ષી છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ પ્રમાણે યોજના કરવામા આવી છે^૧

૧ સૂત્રોની પૃથક્ ગ્યના માટે તત્ત્વાર્થશબ્દો (પ રચપ)મા એ પણ કારણ દર્શાવવામા આણ્યું છે કે આથી સ્પર્શાદિ વર્ગોની એકજાતીય પરિણામનું સચન કરાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો દાખલા તરીકે કદિન સ્પર્શ તે શુદ્ધ લઘુ, શુદ્ધ ઇત્યાદિ સ્પર્શરૂપે ન પરિણમતા બમણા ત્રણ ગુણા, ચાર ગુણા માત્ર અનત ગુણા કદિન સ્પર્શરૂપે પરિણમે છે એ પ્રમાણે શુદ્ધ વર્ગે અર્થો માટે સમજવું આવી રીતે કોઈ તિશ્ન રસ હોય તો તે પોતાની આ તિક્તત્વ જાતિનો કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી એટલે કે એની તિક્તતાનું પ્રમાણ જોઈએ તો અનત ગુણ કે અનતમે ભાગે થાય, પરંતુ એ મધુગદિ રસરૂપે તો ન જ પરિણમે એ જ પ્રમાણે ગંધ અને વર્ણ માટે સમજવું આગળ જતાં યા એમ પણ નિર્દેશાય છે કે જ્યારે સયોગદશામા કદિન સ્પર્શ શુદ્ધરૂપે પરિણમતો જણાય ત્યારે પણ તે પોતાની કદિન સ્પર્શરૂપ જાતિનો ત્યાગ કર્યો વિના શુદ્ધ સ્પર્શરૂપે જ વિનાશ અને ઉત્પાદ અનુભવતો પરિણમે છે

લેહો પ્રયોગજ શબ્દના છે એમ એની પૃહ્લવૃત્તિ (પૃ ૩૬૦)મા ઉલ્લેખ છે^૧ એટલે કે ત્યાં સુચવ્યા મુજબ ભાષા-વર્ગણના પુહ્લવૃત્તિના એક પ્રકારના વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ શબ્દના નિમિત્ત અનુસાર વિવિધ લેહો પડે છે તેમા પ્રયોગજ અને વૈસસિક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમા જીવના પ્રયત્નથી ઉદ્ભવતા શબ્દને 'પ્રયોગજ' સમજવો, જ્યારે જે સ્વાભાવિક રીતે જીવના કે કોઈના પણ પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થતા શબ્દને 'વૈસસિક' જાણવો. વાહળાઓની ગર્જના વગેરે વૈસસિક છે પ્રયોગજ શબ્દો પૈકી 'તત' એ ચામડાથી મટેલા મૃદંગ, પટલ વગેરે વાદ્યોના શબ્દ છે 'વિતત' એ તારવાળા વીણા, સારંગી, ત્રિસરિકા વગેરેનો ધ્વનિ છે ઠાસાના પાત્ર, કાષ્ઠ, શલાકાદિથી ઉડલવતો શબ્દ તે 'ધન' છે જેમકે ઘટ, ઝાલર વગેરેનો શબ્દ કૂક મારીને વગાડાતા વાસળી, શાખ, બસી વગેરે વાદ્યોનો શબ્દ તે 'સૌપિર' છે ઠરવત, લાકડી વગેરેના સઘર્ષથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દ 'સઘર્ષ' કહેવાય છે મનુષ્ય વગેરેની વ્યક્ત અને પણ પખી વગેરેની અવ્યક્ત બોલીઓ તે 'ભાષા' છે

શબ્દના ત્રણ લેહો—

અવાજ, નાદ, ધ્વનિ એ બધા શબ્દના પચાસો છે આ શબ્દના (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા જીવથી મુખ દ્વારા ઉચ્ચારાતો શબ્દ તે 'સચિત્ત શબ્દ' છે જે પાંચરો અક્ષરોના જે અવાજ થાય છે તે 'અચિત્ત શબ્દ' છે જીવના પ્રયાસથી મૃદ ગાદિકમાથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે 'મિશ્ર શબ્દ' છે અહીં મિશ્ર લેહ વ્યવહાર માત્રથી જાણવો

આ ઉપરાંત શબ્દના શુભ અને અશુભ એવા અથવા વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ વિવક્ષા અનુમાર લેહો પડી શકે છે કહ્યુંને પ્રિય શબ્દ તે 'શુભ' સમજવો, જ્યારે કહ્યુંને કટુ જણાય તે 'અશુભ' શબ્દ જાણવો મનુષ્ય, પોપટ વગેરેનો શબ્દ તે 'વ્યક્ત' જણવો, જ્યારે દ્વિન્દ્રિયાદિથી

૧ તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ ૨૩૦-૨૩૧) પ્રમાણે ચમ્પના ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમા ભાષાત્મક શબ્દના અક્ષરીકૃત (વર્ણાત્મક) અને અનક્ષરીકૃત (અવર્ણાત્મક) એવા બે પ્રકારો છે તેમા અક્ષરીકૃત શબ્દ જાણના અભિવ્યજક છે અને સસ્કૃત તેમજ એથી વિપરીત બેદને લક્ષને આર્થ અને મેગ્જીના વ્યવહારનું કારણ છે અનક્ષરીકૃત શબ્દ દ્વિન્દ્રિયાદિના અતિશય જ્ઞાન-સંસ્પર્શના પ્રતિપાદનમા હેતુરૂપ છે આ સર્વ શબ્દ પ્રાયોગિક (પ્રયોગજ) છે અભાષાત્મક શબ્દના પ્રાયોગિક અને વૈસસિક એમ બે બેદો છે, તેમા એકબીજા શબ્દ વૈસસિક છે, જ્યારે પ્રયોગજના તત, વિતત, ધન અને સૌપિર એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા ચામડાથી આગ્રહિત એવા પુષ્કર, ભેરી, દફર (એક જાતનું વાદ્ય) વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ તે 'તત' છે તારની બનેલી વીણા, સુરોષા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ તે 'વિતત' છે તાલ, ઘટ વગેરેના અભિધાતથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ધન' છે વર, શાખ વગેરે નિમિત્તરૂપ શબ્દ તે 'સૌપિર' છે આથી જોઈ સ્પષ્ટ છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમા જે સઘર્ષ-રૂપ શબ્દનો એક પ્રકાર જણાવ્યો છે તેના અત્ર પૃથક્ ઉલેખ નથી તેમજ તેનો શેમા અતર્ભાવ સ્પષ્ટ થકે તેમ છે તે પણ સૂચવાયું નથી એથી શુ એમ માનવું કે એ બેદ તત્ત્વાર્થશાળા ના કર્તાને માન્ય નથી ?

પર્યેન્દ્રિય તિર્થંચ પર્યંતના જીવો પૈકી જેનો જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ અક્ષરસત્ત્વક ન હોય તેને ‘અવ્યક્ત’ માનવો.

શબ્દની ઉત્પત્તિ—

આઠ સ્પર્શવાળા અને અતઃ એવ બાહર પરિણામવાળા એવા પુદ્ગલ-૨૪ ધો એ શબ્દોત્પત્તિ-સ્થાન છે, જોકે શબ્દ પોતે તો આર સ્પર્શવાળો અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો પુદ્ગલ-૨૬ ધ છે. આઠ સ્પર્શવાળા અને બાહર પરિણામવાળા પુદ્ગલ-૨૬ ધમાંથી જીવના યથાયોગ્ય પ્રયત્ન વડે અથવા સ્વાભાવિક રીતે—એ ૨૬ ધમાં કોઇ વિકાર યવાથી એ ૨૬ ધમાં રહેલા ભાષા-વર્ગજ્ઞાને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો શબ્દરૂપે પરિણમે છે અને આ ભાષા વર્ગજ્ઞાન યતુ સ્પર્શી છે વિશેષમાં શબ્દની ઉત્પત્તિ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણે દેહ દ્વારા જીવ કરે છે, પરંતુ તેજસ કે કાર્મણ્યદિ કોઇ પણ ૨૬ ધમાંથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. વળી પત્યસાદિ અજીવ દ્રવ્યોમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે અજીવ દ્રવ્યો પણ નિજીવ ઔદારિક દેહ જ બાજુવા.

કોણ કેવો શબ્દ સાબળે છે ?—

શબ્દ-દ્રવ્યથી આખો લોક વ્યાપ્ત છે. વક્તાએ વચન-યોગથી શબ્દરૂપે છોડેલો દ્રવ્ય-સમૂહ તે ‘ભાષા’ છે અથવા જે બોલાય તે ‘ભાષા’ છે ભાષાસમગ્રેષ્ટિમાં રહેલો શ્રોતા કોઇ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરી વગેરેનો જે શબ્દ સાબળે છે તે ‘મિશ્ર શબ્દ’ છે અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા કે જે ‘વિશ્રેષ્ટિ’ પણ કહેવાય છે તે મૂળ શબ્દ-દ્રવ્ય વડે વાસિત ધીમા દ્રવ્યો માત્રને સાબળે છે, પણ મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યોને સાબળી શકતો નથી શ્રેષ્ટિ એટલે આકાશ-પ્રદેશની પકિત આ પકિતઓ લોકના મધ્યમાં બોલનારાની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છ એ દિશાઓમાં હોય છે ભાષાની સરખી દિશાએ જ આકાશ-પ્રદેશની પકિતરૂપ સમગ્રેષ્ટિ તે ‘ભાષાસમગ્રેષ્ટિ’ કહેવાય છે.

વક્તાએ છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યો અને એ શબ્દ દ્રવ્યો વડે ભાવિત યાને વાસિત થયેલા વચ્ચેના ધીમા શબ્દ-દ્રવ્યો એ બંને મળીને ‘મિશ્ર શબ્દ’ કહેવાય છે એવા મિશ્ર શબ્દોને સમગ્રેષ્ટિમાં રહેલો શ્રોતા સાબળે છે, પરંતુ કેવળ વાસક શબ્દોને અર્થાત વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યોને કે કેવળ વાસ્ય શબ્દોને અર્થાત મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા એવા વચ્ચેના શબ્દ-દ્રવ્યોને તે સાબળી શકતો નથી વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યોથી કે ભેરી વગેરેના શબ્દ-દ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ-યોગ્ય પુદ્ગલોમાં શબ્દરૂપે પરિણમેલા જે શબ્દ-વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ-દ્રવ્યો છે તે ‘વાનિત શબ્દ’ કહેવાય છે આવા વાસિત શબ્દોને જ વિશ્રેષ્ટિમાં રહેલો શ્રોતા સાબળે છે, પરંતુ વક્તાએ છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્ય તે સાબળતો નથી, કેમકે તે દ્રવ્યો તો શ્રેષ્ટિ અનુમાર ગતિ કરતા હોવાથી વિશ્રેષ્ટિમાં-વિદિશામાં જતા નથી. વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોને વિશ્રેષ્ટિમાં ગમન કરવા માટે ભીંત વગેરેના પ્રતિઘાત પણ નિમિત્તરૂપ બની શકતો નથી, કેમકે એવો પ્રતિઘાત ટેકા વગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવામાં નિમિત્તભૂત બની શકે છે, પરંતુ શબ્દ-દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ

કહેવાની મતલબ એ છે કે વક્તાએ છોડેલા શબ્દ દ્રવ્યોની તો ત્રેણિ અનુસાર ગતિ થાય છે વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોના પ્રતિધાત થતો નથી—એને સ્થાવના પહોંચતી નથી, કેમકે શબ્દ-દ્રવ્યો એટલા ઘઘા સૂક્ષ્મ છે કે ભીંત વગેરે તેના પ્રતિધાતક બની શકે તેમ નથી વિશેષમાં શબ્દ જે સમયમાં નીકળે છે ત્યાર પછીના સમયમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં શ્વણ-જનક શક્તિ રહેતી નથી અર્થાત્ શબ્દો નીકળે ત્યાર પછીના સમયમાં શબ્દરૂપે—ભાષા-પરિણામરૂપે રહેતા નથી, કેમકે ભાષ્યમાત્ર હોય તે જ ભાષા છે, ભાષા-સમય પછીની કે ચરેલાની ભાષા તે ભાષા નથી એકે ત્યાં સમયે લોક ભાષા વડે પૂર્ણ થાય છે તોપણ તેમાં એ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ભાષા દ્રવ્ય વડે વાસિત થયેલા દ્રવ્યોને જ ભાષાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણેના કારણોને લીધે વખ્તાએ મૂકેલા શબ્દ-દ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલા શ્રોતા સાંભળતો નથી, પરંતુ એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા બીજા શબ્દ-દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે

જ્યારે વક્તાએ છોડેલા ભાષા-દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે (સર્વ) દિગ્માં જ (લોકાત પર્યાત) જાય છે, અને એક સમય પછી તે ભાષાપણુ તેઓ નહેત પહોંચી નથી તે એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા શબ્દ-દ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું આથી કરીને વિદિશામાં અને વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાયો એમ એ અને તેમ ન થતા એકી સાથે જ શબ્દ સંભળાય છે તો તેનું શુ કારણ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રણિ અને વિશ્રેણિમાં નહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયમાં જ શબ્દ સંભળાય છે, પરંતુ સમય અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આ લેહ કળાતો નથી

ભાષા-દ્રવ્યના અડધુ અને વિસર્જન પરત્વે યોગ-વિચાર—

કયા યોગ દ્વારા ભાષા-દ્રવ્યના અડધુ તેમજ વિસર્જન થાય છે અને તે કેવી રીતે થાય છે તેનો હવે વિચાર કરવામાં આવે છે યોગનો અર્થ ધ્યાપાર છે એના અપર નામો કર્મ અને ક્રિયા છે આ યોગના (૧) ઠાયિક, (૨) વાયિક અને (૩) માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં કાય-યોગ વડે સર્વે યોગનારાઓ શબ્દ-દ્રવ્યનું અડધુ કંઈ છે અને વચન-યોગ વડે તેનું વિસર્જન કરે છે શરીરના ઔદારિક વગેરે પાત્ર પ્રકારો હોવાથી કાય-યોગના પણ પાત્ર પ્રકારો પડે છે, પરંતુ તેમાં અત્ર ઠાય યોગથી ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારિક એ ત્રણ જ સમજવાના છે, કે જે દ્વારા વચન-દ્રવ્ય અડધુ ધરાય છે આ ત્રણનો જ અત્ર ઉદ્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જ જીવના પ્રદેશો હોય છે, બાકીના તૈજસ અને કાર્મણુ એ બે શરીરોમાં આત્મ-પ્રદેશો થી, એકે તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો આત્મ-પ્રદેશોમાં હોય છે

૧ આથી કરીને જિનુનું પાત્ર ઇલાહિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોને એ ન સમજવો એટલે કે જેમ જિનુથી જિનુનું પાત્ર જિનન છે તેમ આત્મા કઈ આત્મ-પ્રદેશોથી જિનન નથી વળી આ ઉપરાંત આત્મા પ્રદેશ રહિત છે એમ માનનારાઓના મનનું પણ નિરમન થયું સમજવું જેમકે પત્રના તળિયા સાથે સજ્ઞ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશો મસ્તક સાથે સજ્ઞ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશો થી જિનન છે કે અજિન ? બે જિનન માનીને તે જીવ સપ્રદેશી કહેવાશે—જિનન જિનન જીવો એક શરીરમાં માનવા પડશે અને બે અજિનન માર્ગશુ તો શરીરના સર્વ અવયવો એકરૂપ હોવા જોઈએ, કેમકે આત્મ પ્રદેશો અજિન હોવાથી તેઓ મધ્ય મળી જવા જોઈએ

બુદ્ધિ વિશેષાં (ગા ૩૭૪)ની વૃત્તિ ઔદારિકાદિ શરીરગત જીવ-પ્રદેયો વડે બોલવાનો અભિપ્રાય ઇત્યાદિ નામની પ્રાપ્ત થતા ભાષા-દ્રવ્યનો મમૂક ગ્રહણ કરાય છે અને તે વડે વક્તા બોલે છે, પરંતુ અપર્યાપ્ત દશામા કે બોલવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે ડોઠ બોલતું નથી

વચન-યોગનું સ્વરૂપ—

હવે વચન-યોગનો વિચાર કરવો રહ્યો આ મગધમા બે વિકલ્પો સ્ફુરે છે—(૧) વક્તાએ મૂકેલ ભાષા-દ્રવ્યના મમૂકરૂપ વાચા તે ‘ વચન-યોગ ’ છે કે (૨) એ ભાષા-દ્રવ્યના મમૂકને મૂકવામાં કારણભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે ‘ વચન-યોગ ’ છે ? યોગનો અર્થ તો શરીર અને જીવનો વ્યાપાર થાય છે અને ભાષા ડોઠ જીવના વ્યાપારરૂપ નથી એ તો રસ, મગધ વગેરેની પેઠે પુષ્ટગણના પરિણામરૂપ છે, જ્યારે જીવના વ્યાપારરૂપ યોગ તો પુષ્ટગણના પરિણામરૂપ નથી વળી ભાષા વડે કંઈ પણ મૂકાતું નથી, ઉત્પત્તિ એ જાતે મૂકાય છે જે ડર્મ હોય તે કંઈ ન થાય અહીં ભાષા મૂકાય છે, વારતે ભાષા ~ ડર્મ છે, તેથી ટરીને ભાષાને વચનયોગ તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી જોખીજા વિવેકથી કાયાના વ્યાપારને વચનયોગ કહીશું તો કાય-યોગ વડે શબ્દ મૂકાય છે એમ કહેવું જોઈએ, નહિ કે વચન-યોગ વડે

ખીજા વિકલ્પનું મનાધાર એ છે કે ઠાયાના વ્યાપાર-વિગેષો જ મનોયોગ અને વચન-યોગ છે, પરંતુ કાયાના સામાન્ય વ્યાપારો તે મનોયોગ અને વચન-યોગ નથી, કેમકે દેહધારી જીવને ડોઠ પશુ અવસ્થામાં કાય-યોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થાઓમાં તેનો સદ્ભાવ જ છે, કેવળ અશરીરી સિદ્ધાંતે જ કાય-યોગ નથી માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાય-યોગ જ છે

જો આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગ જ મનોયોગ અને વચનયોગ છે તો પછી એ મનો-યોગ અને વચન-યોગની કથા આ માટે કરવી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે સર્વ સ્થિતિમાં કાય-યોગ અનુગત છે તેપણ જે યોગવડે મનો-દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે તે ‘ મનો-યોગ ’ અને જેના વડે વચન-દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરાય છે તે ‘ વચન-યોગ ’ કહેવાય છે તેમાં જે કાય-યોગવડે વચન મૂકાય છે તે ‘ વચન-યોગ ’ છે અને જે કાય-યોગવડે મનો-દ્રવ્યનો ચિન્તનમાં ઉપયોગ કરાય છે-મનન કરાય છે તે ‘ મનો-યોગ ’ છે આ પ્રમાણે એક કાય-યોગ જ ઉપાધિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે, ખાસી વસ્તુગત્યા તો મર્વત્ર કાય-યોગ જ છે કાય-યોગ વડે જ તે તે વચન અને મનન યોગ્ય પુરુગત-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાતા હોવાથી શ્વાસોચ્વાસની પેઠે મનો-યોગ અને વચન-યોગ પણ કાય-યોગ જ છે

યોગોની મર્યાદા—

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સર્વત્ર કાય-યોગપણ સમાન હોવા છતાં જેમ મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગની જુદા ગણ્યા છે તેમ શ્વાસોચ્વાસને પણ કાય-યોગથી જુદો ગણ્યો

તેને યોગ યોગ તરીકે શા સાડ ન સ્વીકારવો જોઈએ ? શ્વાસોચ્વાસની મુખ્યતાએ શ્વાસોચ્વાસ મૂકવામા પણ જીવનો વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જીવો યોગ કેમ ન માનવો ? વળી જો એ માન્યતા અયોગ્ય જ હોય તો મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જીવ ગણી તેમને માટે યોગ એવી સજ્ઞા શા સાડ રાખવી ? એટલે કે સર્વત્ર કાય-યોગ સમાન હોવાથી કયા તો એક કાય-યોગ જ માનવો કે કયા તો ઉપાધિના લેહથી બાર યોગો માનવા આનો ઉત્તર એ છે કે લૌકિક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે જ મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જીવ ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્વાસને જીવો ગણ્યો નથી વળી જેમ વચન-યોગ અને મનો-યોગના ફળો કાય-યોગથી જીવ ગણ્યા છે અર્થાત્ સ્વાધ્યાય કરવો, બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વગેરે વાણીતુ ફળ છે તેમજ ધર્મ-ધ્યાન, ચિન્તન વગેરે મનતુ ફળ છે, તેમ શ્વાસોચ્વાસનુ ફળ કાય-યોગથી જીવ ગણ્યાતુ નથી તેથી શ્વાસોચ્વાસનો કાય-યોગમા અન્તર્ભાવ કરાય છે આ જીવે છે એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ ફળ જોકે શ્વાસોચ્વાસનુ છે, પરંતુ જો એટલા ઉપરથી એને જીવો યોગ ગણીએ તો ઠોઠુ, વળગતુ વગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય અને તેથી તે તે ક્રિયાઓને પણ જીવ જીવ યોગ માનવા પડે વાસ્તે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અગમ્ય અને અન્યને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળરૂપ મનો-યોગ અને વચન-યોગ હોવાથી એ બંને કાય-યોગથી ભિન્ન ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્વાસને તેમ ગણ્યો નથી અથવા તો મનો-યોગ અને વચન-યોગ બંને સ્વતંત્ર છે કાય-યોગ વડે મહંતુ કરેલા વચન-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા શબ્દ બોલવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે ‘વચન-યોગ’ કહેવાય છે, અને કાય-યોગ વડે મહંતુ કરેલા મનો-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા વસ્તુના ચિન્તન માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે ‘મનો-યોગ’ કહેવાય છે આ લક્ષણોમા જોકે શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વેળાએ કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેનો અર્હો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો નથી, પરંતુ વચન-દ્રવ્ય અને મનો-દ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચન-યોગ અને મનો-યોગ એ બંને સ્વતંત્ર છે એમ જાણવું, પરંતુ વિશિષ્ટ કાય-યોગરૂપ છે એમ ન સમજવું

બાપા-દ્રવ્યના મહંતુ અને વિસર્જનના સમય સખધી મત-લેદ—

જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ અન્તર રહિત હોવા છતાં ‘આમાન્તર’ કહેવાય છે અથવા એક પુરુષથી બીજો પુરુષ પણ અન્તર રહિત હોવા છતાં ‘પુરુષા તર’ કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત હોવા છતાં ‘સમયાન્તર’ કહેવાય છે અત્ર સમયાન્તરથી આ પ્રમાણે સમજવાતુ છે પ્રત્યેક સમયાતરે બાપાના પુરુષોત્તમ મહંતુ કરાય છે અને તેનું વિસર્જન થાય છે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે એકેક સમયના અતરે મહંતુ અને વિસર્જન થાય છે શ્રીજિનજીદ્રગણિ આ માન્યતાને અયોગ્ય ગણે છે અને તે માટે કારણ દર્શાવતા કહે છે કે આમ માનવાથી તો વિચ્છિન્ન આવલીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ અતરે અતરે છૂટી પડેલી રત્નાવલીની માફક શબ્દ અને તેનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય વળી અતરે અતરે મહંતુ કરવાના સમયોમા સર્વને સહગાય નહિ વિશેષમા નીચે મુજબના પ્રશ્નપના (પ ૧૧) ના “અણુસમયવિરહિય નિરતર મિષ્ટદ્” એ સૂત્ર સાથે વિરોધ આવે અર્થાત્ કરેક

કે તે અભિન્ન ભાષા દ્રવ્યો મૂકે છે, જ્યારે કોઇ નીરાગી તીવ્ર પ્રયત્નવાળો વક્તા શ્રદ્ધા અને ત્યાગના પ્રયત્ન વડે ભાષા-દ્રવ્યને લેહીને-તે ॥ સૂક્ષ્મ દુકડા કઢીને મૂકે છે અભિન્ન ભાષા-દ્રવ્યો અસ ખ્યાત અવગાહના વર્ગજ્ઞા પર્યાંત જઈને લેવાય છે અને પશ્ચાત્ત ચોજન ગયા પછી એ દ્રવ્યોમાથી ભાષા-પરિણામ નાશ પામે છે એથી આ દ્રવ્યો લોકાતને સ્પર્શી શકતા નથી ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનતશુદ્ધી વૃદ્ધિ પામીને લોકાતને સ્પર્શે છે-છએ દિશાઓમા લોગત પર્યાંત જાય છે અને ધરાવાત દ્વારા વાસના-વિશેષથી જે દ્રવ્યમા ભાષા-પરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષા વડે અવશિષ્ટ સ પૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે ॥

આ ઉપરથી એ હકીકત પણ ફલિત થાય છે કે મન્દ પ્રયત્નવાળા વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસ ખ્યાતમા ભાગે જ હોય છે, કેમકે હઠાદિના કમપૂર્વક એ દ્રવ્યો વડે લોક પૂરાતો નથી લોક પૂરવાને માટે તો મહાતીવ્ર પ્રયત્નની અપેક્ષા જોવી છે ભલે પછી તે કાર્ય ત્રણ સમયમા થાય, ચાર સમયમા કે પાંચ સમયમા થાય

કેટલાકેનું કહેવું એમ છે કે ત્રણ સમયમા સમગ્ર લોક ભાષા દ્રવ્યથી પૂરાય છે જેમકે લોકના મધ્ય ભાગમા જોલા કોઈ મહાપ્રયત્નવાળું વક્તાએ મૂકેલા ભાષા-દ્રવ્યો પ્રથમ સમયમા જ છએ દિશામા જાય છે-છ હઠરૂપ થઈ રહે છે, કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મ પુણ્યકો ધી ગતિ શ્રેણિને અનુસાર હોય છે છએ દિશામા ગયેલા હઠરૂપ દ્રવ્યો ખીજા સમયમા ચારે દિશામા શ્રેણિ અનુમાર માસિત દ્રવ્યોથી ફેલાઈને છ મધ્યાનરૂપ થાય છે આ હઠ અને મધ્યાન ભેદે લગાઈમા તો લોકાતસ્પર્શી હોય છે તોપણ વક્તાના મુખમાથી નીકળેલ હોવાથી જાડાઈમા આ અશુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે આ પ્રમાણે એ લોકના અસ ખ્યાતમા ભાગે જ છે એથી એમ બેધક કહી શકાય છે કે જોઈ રજીવું જેટલા જિવા લોકના અસ ખ્યાતમા ભાગે પડેલા અને ખીજા સમયે લોક-વ્યાપિની ભાષાને અસ ખ્યાતમા ભાગ જ હોય છે પરંતુ એથી વિશેષ હોતો નથી, ત્રીજા સમયે મધ્યાનના આત્મ પૂરાવાથી સર્વ લોક ભાષા-દ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે

‘સ્વયભૂમણુ’ મમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાળા લોકાન્તથી જોટલે જે અલોકની અત્યંત નજીક રહીને બોલનારાના અથવા ‘ત્રસ-નાડીની’ ગંડાર ચાર દિશામાથી ઢોળ પણ દિશામા રહીને બોલ નારાના ભાષા-દ્રવ્યથી ચાર સમયમા સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે જેમકે ‘સ્વયભૂમણુ’ મમુદ્રના પશ્ચિમતટ આગળના લોકાન્તમા રહીને અથવા ‘ત્રસનાડી’ની બહાર પશ્ચિમ દિશામા રહીને બોલનારાના ભાષા-દ્રવ્યો પ્રથમ સમયમા ચાર અશુલાદિ જાડાઈવાળો અને એક જગતુ લાખા હઠરૂપ થઈ તિરછો ‘સ્વયભૂમણુ’ મમુદ્રના પૂર્વ તટવર્તી લોકાન્ત સુધી જાય છે ત્યાર

૧ એકેક ભાષા-દ્રવ્યના જે રકબ છે તેના આધારે એવો અસખ્યેય પ્રદેશવાળો ક્ષેત્ર-વિભાગ તે ‘અવગાહના’ કહેવાય છે અર્થાત્ અવગાહનાનો સમૂહ ‘અવગાહના-વર્ગજ્ઞા’ કહેવાય છે એટલે કે અનંત ભાષા-દ્રવ્યના રકબોના આધારેજ ક્ષેત્રવિશેષ અવગાહનાઓના સમગ્ર તે ‘અવગાહના-વર્ગજ્ઞા’ છે

૨ ત્રસ-નાડીની બહાર ત્રમ જ ન હોવાથી ત્યાં કોણ મોટે એવી શકા જરૂર અત્ત ઉદ્ભવે, પણ એના નિરસનાથે સચવાનું કે એ તો આ પ્રમાણે વિરોધાત (ગાંડતપ)ની વૃત્તિમા ઉભય છે અને ખીજુ આ કલ્પનાની દૃષ્ટિએ થઈ શકે તેમ લાગે છે

ખાદ બીજા સમયમા આ દહમાથી ઉપર નીચે ચૌદ રજાનુ લાખો અને પૂર્વ પશ્ચિમ તિરછો એક રજાનુની પહોળાઈવાળો પગઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોનો દહ થાય છે અને લોકના મન્યમા રહી બોલનારાના ભાષા-દ્રવ્યોના દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામા પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યના ચાર અગુલાદિ જેટલા બહાર અને એક રજાનુ પહોળા એવા બે ઢાંઠો નીકળીને 'સ્વયમૂરમણ' સમુદ્રના દક્ષિણ ઉત્તરવર્તી લોકાન્ત સુધી જાય છે આમ હોવાથી ચાર અગુલાદિ બહાર અને એક રજાનુ જેટલુ પહોળુ એવુ સર્વત્ર લોકના મધ્યમા ગોળા ઉપર થાય છે આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે જીએ નીચે રહેલા દહમાથી ચારે દિશામા ફેલાયેલો પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોનો મમુદાય મથાનરૂપે પરિણમે છે અને લોકના મધ્યમા રહેલા, દરેક બાજુએ એક રજાનુ જેટલા ફેલાયેલા છત્વરથી ઉપર નીચે ફેલાયેલો વાસિત દ્રવ્યનો સમૂહ સમગ્ર ત્ર્ય-નાડીને પૂરી દે છે. આમ થતા ઉપર નીચે ગહેલ દહ અને મથાન ભાવે સપૂર્ણ ત્ર્ય-નાડી પૂર્ણ છે આટલુ ક્ષેત્ર જો લોકનો સજ્યાતમો ભાગ છે અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયમા લોકના સજ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સજ્યાતમો ભાગ હોય છે એમ ક્ષિત થાય છે ચોથા સમયમા મથાનના આતરા પૂરાતા ભાષા-દ્રવ્ય સર્વ લોકમા વ્યાપે છે

ત્ર્ય-નાડીની બહાર કોઈ પણ વિદિશામા ગહીને બોલનારાના ભાષા-દ્રવ્યથી સપૂર્ણ લોક પૂરાતા પાંચ સમય વ્યતીત થાય પ્રથમ સમયમા વિદિશામાથી નીકળેલા ભાષા-દ્રવ્યો લોક-નાડી યાને ત્ર્ય-નાડીની બહાર દિશાઓમા આવે, અને બીજા સમયમા 'લોક-નાડીમા પ્રવેશ કરે બાહીના ત્રણ સમયને લગતી હકીકત આ સમયની વ્યાપ્તિ અનુસાર ઘટાવી લેવી.

ત્રીજા સમયમા લોકના સજ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સજ્યાતમો ભાગ હોય છે, કેમકે આ પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમા દહ-સમયથી તેનો અગ્રયેય ભાગ હોવાપણુ કહેલુ છે ચોથા સમયમા લોકના સજ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સજ્યાતમો ભાગ હોય છે અને પાંચમા સમયમા તો મથાનના આતરાઓ પૂરાતા ભાષા-દ્રવ્ય સર્વ લોકમા વ્યાપી જાય છે

નિયુક્તિકારના કથનની મગતિ—

આ પ્રમાણે ભાષા-દ્રવ્ય દ્વારા લોક-વ્યાપ્તિનો વિવિધ પૂર્ણ થયેલો ગણીએ તે પૂરે એ સળધમા કેટલીક શકાઓ અને તેના મમાધાનો રજુ કરવા આવશ્યક સમજાય છે નિયુક્તિમા માત્ર ચાર સમયે જ સમગ્ર લોક ભાષા-દ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ કહ્યુ છે, જ્યારે આપણે તો ત્રણ અને પાંચ સમયોની પણ વાત કરી ગયા તો શુ તે અનુચિત નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ ત્રાજવાની દારીને વચમાથી પકડતા તેના આદ્ય અને અન્તિમ અને છેડાતુ ગ્રહણ થઈ જાય છે તેમ પ્રસ્તુતમા પણ આ સમયરૂપે મધ્યતુ ગ્રહણ કરવાથી એના આદ્યવર્તી ત્રણ સમયતુ અને અત્યવર્તી પાંચ સમયતુ પણ ગ્રહણ નિયુક્તિકારે કર્યું જ છે એમ સમજવુ,^૩

૧ નિરોપાન્તી દીકના ૨૨૩મા પાના આ ૮મી પંક્તિમાં છે, પરંતુ તેનો અર્થ ખાતમા આવતો નથી

૨ આનુ બીજુ નામ 'ત્ર્ય નાડી' છે

૩ ચાર સમયનો વિગ્રહ હોવા છતાં સમગ્રતીના 'મહામધ' ઉદ્દેશમા ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કર્યો છે એ હકીકત અત્ર ઉલ્લેખરૂપે વિચારી લેવી

કેમકે સૂત્રની પ્રાપ્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે કેાઇ વાર સૂત્રમાં આશિક અહણુ હોય છે અને કેાઇ વાર સપૂર્ણ, વળી કેાઇ વેળા કારણવશાત્ કમ નહિત સૂત્રોની યોજના હોય છે તો કેાઇક વેળા કમ સહિત

ચાર સમયની લોક વ્યાપ્તિના સમયમા મતાતર—

ચાર સમયની લોક-વ્યાપ્તિ વિષે એવો મતાતર છે કે કેવલિ-સમુદ્ધાતના કમથી એટલે કે પહેલા સમયમા હઠ, બીજામા કપાટ, ત્રીજામા મથાન અને ચોથા સમયમા સમય લોક વ્યાપ્ત થાય છે. શબ્દ-દ્રવ્ય માટે આ અયુક્ત છે એમ જણાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે આમ માનવાથી તો સર્વ દિશાઓમા મિશ્ર ગણદ સજ્જાથ મહિ, કારણ કે કેવલિ-સમુદ્ધાતમા પ્રથમ મમયે જોયે અને નીચે હઠ થાય છે આપો હઠ ભાષા-દ્રવ્ય પરત્વે માનતા જોયે અને નીચે જ મિશ્ર શબ્દ સભળાય, કિન્તુ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચાર દિશાઓમા ન સભળાય, કેમકે એ દિશાઓમા, વિદિશાની માફક વક્તાએ મૂકેલ દ્રવ્યો જતા નથી, કિન્તુ પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સભળાય છે આથી ભાષાસમગ્રેણિથી જે શબ્દ સભળાય તે મિશ્ર હોય એ કથન માથે વિરોધ આવે છે આમ છતાં પણ વિવાદની ખાતર આ વાત સ્વીકારી લઇએ તોપણ એથી ચાર સમયમા લોક-વ્યપ્તિ ન થતાં ત્રણ સમયમા થાય છે એમ સ્વીકારવું પડશે, કેમકે ભાષા-દ્રવ્યમાં વાસનારૂપ સ્વભાવ હોવાથી તે હઠ ઉપર નીચે જતા સામાન્યથી ચારે દિશામા શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે અને ત્યાર પછી બીજે સમયે મથાન કરીને ત્રીજા સમયમા અત્તપૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે

કેવલિ-સમુદ્ધાત કળાશ સર્વજ્ઞો તો બવોપગ્રાહી યાને અધાતી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથી જ બીજા સમયે મથાનને ગદલે કપાટ કરે છે એ કેવલિ-સમુદ્ધાતમા આત્મ-પ્રદેશો જ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ તેમા કેાઇના પરાધાત કે વાસના નથી એથી જ બીજા સમયે મથાન ન થતા કપાટ જ થાય છે વળી કેવલિ-સમુદ્ધાત એ તો અવનો વ્યાપાર છે અચિત્ત મહારક ધ અવના વ્યાપારતુ પરિણામ નથી તોપણ તેને ઉદ્દેશીને બીજે સમયે જે કપાટનો ઉત્કલેખ કરાય છે તેતુ કારણ એ કે એ દ્રવ્યોમા ભાષા-દ્રવ્યોની પેઠે પરાધાતરૂપ સ્વભાવ નથી એટલે અન્ય દ્રવ્યોમા સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરવાને તેઓ સમર્થ નથી, પરંતુ પોતાના પુતંગલો વડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે એ એમા પરાધાતરૂપ સ્વભાવ હોત તો આ અચિત્ત મહારક ધ પણ ત્રણ સમયોમા (નહિ કે ચાર સમયોમા) લોકને પૂર્ણ કરત

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે ભાષા-દ્રવ્યોનો પ્રથમ સમયમા ઊર્ધ્વ દિશામા હઠ થાય છે, બીજા સમયમા ત્યા જ મથાન થાય છે અને અધોદિશામા હઠ થાય છે, ત્રીજા સમયમા ઊર્ધ્વ દિશાના મથાનના અતર પૂરે છે અને અધોદિશામા મથાન થાય છે અને પછી ચોથા સમયમા અધોદિશાના મથાનના અતરે પૂરાતા સમસ્ત લોક ભાષા-દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત અને છે આવી દૃઢીકત આગમમા કેાઇ પણ સ્થળે એવા જાણવામા નથી એટલે એ આગમવિરુદ્ધ જણાય છે વળી એ

૧ આ કારણથી જ અચિત્ત મહારકધની અને ચન્દ-પ્રદગ્ધોની ત્રિમાસિક વ્યાપ્તિમા વિષમતા રહેલી છે

યુક્તિ નહિત પણ છે, કેમકે ગ્રેષ્મિ અનુમાન ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો શુ એક જ દિશામા ગતિ કરે ? વક્તાના મુખ, તાલુ વગેરેના પ્રયત્નથી આ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કાળથી કે કોઇ વેળા વક્તા વિગ્રેષ્મિ સમુખ રહીને વિગ્રેષ્મિ તરફ ભાષાના પુદ્ગલોને પ્રેરે તો તેથી વિદિશામા પણ એ પુદ્ગલો જાય વળી એમ થતા પટલ વગેરેના શબ્દ-પુદ્ગલો માટે ચાર સમયનો નિયમ પણ સચવાઇ નહિ રહે, કેમકે એવા પુદ્ગલો વક્તાના પ્રયત્નથી નિ-પેક્ષ હોવાથી ગમે તેમ ગતિ કરે આ પ્રમાણેની હકીકત વિગ્રેષાઠ (જા ૩-૫) તેમજ તેની વૃત્તિને આધારે અત્ર આપવામા આવી છે

શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરિણામ છે એનો આ પરિણામ એની મૂર્તતાને આભારી છે મૂર્ત શબ્દના બે અર્થો થાય છે—(૧) અસર્વગત પરિભાષણથી સહિત અને (૨) રૂપાદિથી યુક્ત આપણે અત્ર મૂર્ત શબ્દથી રૂપાદિથી યુક્ત સમજવાનું છે અર્થાત્ આપણે એમ સાગીત કરીશું કે શબ્દ મૂર્ત છે

એમ ર્ષિપણ વિગેરે વસ્તુઓ દ્રવ્યાન્તરના વૈકાન્ઠિ સંયોગથી વિકૃત માદ્રુમ પડે છે, તેમ શબ્દ પણ કંઠ, મન્તક, જીભ, દાંત, તાળવુ, હોઠ ઇત્યાદિ દ્રવ્યાન્તરના વિકારથી વિકૃત થતો દેખાય છે, તેથી શબ્દ પણ ર્ષિપણની માફક મૂર્ત સિદ્ધ થાય છે વળી જ્યારે ઢાલ, નગારા, તખ્ત, તાસા વગેરે વગાડવામા આવે છે ત્યારે નીચેની ભૂમિમા કપ થાય છે આનું કારણ બીજું કંઈ જ નહિ, પરંતુ શબ્દમા રહેલી મૂર્તતા છે વિશેષ શબ્દ વગેરેના પ્રયત્ન શબ્દો ઠાનને ગહેરા કરી શકે છે આવું સામર્થ્ય અમૂર્ત આકાશમા નથી વળી દેકયા પછી કોઇક સ્થળે અથડાતા એમ પત્થર પાછો પડે છે તેમ શબ્દ પણ પાછો પડે છે એટલે એ મૂર્ત છે અર્થાત્ એમ પર્વત માથે અથડાયેલો પત્થર અભિધાત-પ્રતિધાતને પામે છે, તેમ શબ્દ પણ અભિધાત-પ્રતિધાતને પામતો હોવાથી પત્થરના માફક એ મૂર્ત હોવો બોધ્યો વિશેષમા શબ્દનો પડધો પણ પડે છે

વળી શબ્દ આતપ (તકકા)ની પેઠે જ્યા ત્યા જઈ શકે છે અગત્યા ધૂપની પેઠે એ ફેલાઈ જઈ શકે છે તણખલા અને પાકડાની જેમ વાયુ એને પ્રેરણા ઠગી શકે છે દીવાનો જેમ એ મવં દિશામા પ્રસરી જાય તેવો છે તેમજ જેમ સૂર્યની હાજરીમા તારાઓનો પ્રગટ દેખાઈ જાય છે તેમ બીજા મોટા શબ્દો આગળ નાના શબ્દો દેખાઈ જાય છે આથી શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે એમ ક્લિત થાય છે અને શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે અને આકાશનું એ જ લિંગ (નિશાની) છે એવી વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા અસંગત કરે છે

શબ્દમા રૂપાદિનું અસ્તિત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ છે એમ આપણે ગિદ્ધ કરી ગયા તો શબ્દમા રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ ચારે હોવા બોધ્યો શબ્દના કટકામા જેમ રૂપ આવૂમ પડે છે, તેમ શબ્દ એ રૂપી હોય તો તેમા રૂપ દેખાવુ બોધ્યો અને તે દેખાત તો નથી વાગે તે રૂપી નથી એમ પણ દેખાવું

નથી તોપણ આપણે તેનો અભાવ માનતા નથી તો તે જ પ્રમાણે શબ્દની બાબતમાં સમજવામાં વાધા જેવું દેખાતું નથી વળી પન્માપુમાં રૂપાદિ શુદ્ધોનો સ્વભાવ હોવા છતાં પણ તેમાં રૂપ જોવામાં આવતું નથી તેથી તેનો અભાવ હોય એમ માનવું જેમ ચાચવિરૂદ્ધ છે, તેવી જ રીતે અણ્વમાં સંક્રમતા હોવાને લીધે તેનામાં રૂપ દૃષ્ટિગોચર ન થાય તો તેનામાં રૂપનો અભાવ છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે

શબ્દના સ્વરૂપ સળધી વિવિધ માન્યતાઓ—

કેટલાક શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ) નો વિકાર માને છે, પરંતુ તે મનુષ્યિત નથી, કેમકે પ્રધાનનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી કારણ કે આ સળધમાં તેમણે માનેલ આગમ મિત્રાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી અને એ આગમ તો વિવાદાસ્પદ છે છતાં પણ “**લુપ્પતુ કુર્જનઃ**” એ ન્યાય અનુસાર સમાધાનપત્તર સૂચવવામાં આવે છે જેમકે જ્યારે પ્રધાન નિત્ય, નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય છે તો પછી અનિત્યાદિ સ્વરૂપે એનું પશ્ચિમન કેમ સલાવે ? અત્ર કોઈ આના બચાવ તરીકે એમ કહે કે પ્રધાનના વિકારરૂપ વિજ્ઞાન ગતિય જોવાય છે અને જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તેનો અપવાપ શક્ય નથી તો આ કથન પગલે એટલું જ નિવેદન કરવાનું બાકી રહે છે કે વિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિનો ધર્મ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી—એ વિજ્ઞાન કઈ પ્રધાનના વિકારરૂપ નથી વળી સત્ત્વ પ્રધાનપણે જ્ઞાનરૂપે પશ્ચિમનું નથી, કેમકે તે જડ વસ્તુના ગુણરૂપ છે, જેમકે અધકાગ બાકી એ સક્રિય છે એ વાત સાચી છે વળી ચૈતન્ય અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કથયિત્ત અલોહ માનવામાં આવે તો કઈ હરકત જેવું નથી, કેમકે **ચેતયતે જાનીતે વુષ્યતે** ઇત્યાદિ પ્રયોગ પણ નજરે પડે છે એટલે તેમણે કહેલી ઉપત્તિ હકીકત યુક્તિ-યુક્ત નથી વિશેષમાં આ ચૈતન્ય આત્માનો વિજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ જ વળી મૂર્તિ વગેરે ધર્મોથી ગ્રહિત હોવાને લીધે યુક્ત આત્માની પેઠે અન્યે કલ્પેના આત્મા અને અત કરણોની પ્રતિબિંબના ઉદયની દારણતા પણ સંભવી શકતી નથી^૧

શબ્દ સળધી વૈશેષિક ભત અને તેનું (નરમન—

વૈશેષિક ગત પ્રમાણે શબ્દ, સળધા, પરિભાષ, પૃથક્ત્વ, સ યોગ અને વિભાગ એ ગુણો છે અને તેમાં પણ વળી શબ્દ એ ખાસ આકાશનો ગુણ છે, કેમકે શબ્દમાં એકદ્રવ્ય વત્તા છે એક આશ્રય દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યવત્તા તે ‘એકદ્રવ્યવત્તા’ કહેવાય છે અથવા તો એક દ્રવ્ય જેનો આશ્રય છે તે ‘એકદ્રવ્યવત્’ કહેવાય છે અને તેનો ભાવ ‘એકદ્રવ્યવત્તા’ છે આ પ્રમાણેની શબ્દમાં એકદ્રવ્યવત્તા હોવાથી એ દ્રવ્ય નથી વળી એ આશ્રય પ્રત્યક્ષ હોવાથી અર્થાત્ એ આખ વડે જોઈ શકાતો ન હોવાથી એ કર્મ (ક્રિયા) પણ નથી આથી કરીને એ ગુણ છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુનો મમાપેશ દ્રવ્ય, ગુણ કે ઈર્મમાં થયો જ નોંધ્યો વળી આ શબ્દ નિત્ય નથી પણ ક્ષણિક છે, કેમકે પહેલાં જો એ ઉચ્ચારણ થાય છે, સત્ત્વની હેયાતીમાં વિગતો અભાવ છે, કારણ-સામગ્રીની પહેલાં સ્વરૂપનો લાભ હતો નહિ પરંતુ પછીથી સ્વરૂપનો લાભ થાય છે તેમજ શબ્દના અભિન્ય જડ વસ્તુનો પણ અભાવ છે એનું કાન્ત એ છે કે અભિન્ય જડ હોય ત્યારે કાન્તજ ન વિજ્ઞાન ન થાય, કેમકે પ્રદીપાદિ દિવ્ય મણિ વગેરે સ્વરૂપી બ્રહ્મની સનિધિમાં ઘટના પશ્ચિમણનું અનુવિધાન અર્થાત્ ત્રાય જોવામાં આવતું નથી અભિ

વ્યવહારને ભેદ હોવા છતાં પરંતુ તેટલો જ ઘટક છે. શબ્દને વિષે તો અદ્ય, મધ્ય વગેરે ભેદ ભેવાય છે જેમકે ભેગી વગેરેના નયોગથી શબ્દની નિષ્પત્તિનો, વેણુ, પર્વ વિલાગથી તેમજ શબ્દથી પણ શબ્દની નિષ્પત્તિનો કલ્પોલોની પ્રેક્ષિની પેઠે મલબ છે, વાસ્તે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનો પણ આ કઇ ગુણ નથી, કેમકે અતરણ ગુણનું પૂર્વપણું હોવાથી જેમ શુચિ (શ્વેત) શબ્દમા કારણ ગુણ પૂર્વ ધવલ રૂપ ભેવાય છે અને તે નાશ પામતા પક્ષ તે પ્રકાશનું રૂપ કકડાઓમા જણાય છે તેમ ભેગી વગેરેના શબ્દો ભેગી વગેરેનો વિનાશ થતા તેના અવયવોને વિષે જરાતા નથી તેથી કરીને શબ્દ એ કારણ ગુણ પૂર્વક નથી વળી જો સ્પર્શવાળા પદાર્થનો ગુણ શબ્દ હોય તો જ્યાં સુધી તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો છે ત્યાં સુધી રૂપ વગેરેની ભાક્ષ તે પણ હોવો જોઈએ, પરંતુ તે ઉપનબ્ધ થતો નથી, તેથી કરીને અયાવત્ દ્રવ્યભાવિતાને લઈને શબ્દ એ પૃથ્વી વગેરેનો ગુણ નથી આશય મિવાય અન્ય સ્થળમા ઉપલબ્ધિ હોવાને લીધે શબ્દ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો ગુણ નથી શબ્દ અને વદનનો મયોગ જ્યાં છે ત્યાંથી અન્ય દિશામા રહેના શ્રોતાઓને શબ્દ ઉપલબ્ધ થાય છે રૂપ જેવા સ્પર્શવદ્ ગુણો તો આશ્રયથી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી, વાસ્તે શબ્દ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનો ગુણ નથી વળી બ્રહ્મ ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો હોવાથી એ આત્મા, મન, દિશા કે કાલનો પણ ગુણ નથી એટલે કે પારિશેધ્ય અનુમાનથી એ આકાશનો ગુણ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ અનુપલબ્ધમાન આકાશનું એ લિંગ છે.

આ પ્રમાણેનો વૈશેષિકનો પૂર્વ પક્ષ કેવળ તેની વાચાલતાના પ્રદર્શનરૂપ છે, તેમા કશું તત્ત્વ નથી એમ જૈનો માને છે, કેમકે શબ્દ મૂર્ત છે એ વાત તો યુક્તિઓ દ્વારા આપણે જોઈ ગયા છીએ આથી મૂર્ત શબ્દ એ અમૂર્ત આકાશનો ગુણ કેવી રીતે ધરી શકે? કેમકે રૂપ વગેરે આકાશના ગુણો છે એવો વ્યવહાર કોઈ પણ રીતે શોભાસ્પદ નથી, કિન્તુ પુદ્ગલોના જ તેવા પ્રકારનો પરિણામ શબ્દ નામથી જોળખાવાય છે એટલે એકદ્રવ્યવત્ત્વનો અભાવ છે પરિણામ અને પરિણામીને અભિન્ન માનતા શબ્દ દ્રવ્યરૂપ બને છે અને બેને ભિન્ન માનતા શબ્દ ગુણરૂપ ઠરે છે આથી કરીને એકાન્તિક અનિત્યતાનો પક્ષ જીજી જાય છે, કેમકે મમમ પદાર્થો દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ ઉભય સ્વરૂપવાળા છે આ પ્રમાણે વિચારતા તો શબ્દ એ કોઈક રૂપે આકાશનો પણ ગુણ મનાય એમ જો કહેવાય તો વિવક્ષા અનુમાર તેમ માનવામા અનેકાતવાહીને કશી અડચણ નથી દ્રવ્યના કેવળ પરિણામરૂપ હોવાથી ઈર્ષની અચાલુપ પ્રત્યક્ષતા પણ અસિદ્ધ છે એ કોઈક પ્રકારે શબ્દને ક્ષણિક ગણવામા આવે તો તો મિદ્ધસાધ્યતા છે બધી રીતે શબ્દને ક્ષણિક સ્વીકારીએ તો દ્વિધાતનો અભાવ છે વળી એનું સત્ત્વ પણ કોઈક પુદ્ગલરૂપાદિ આકારથી છે એટલે સત્ત્વને વિષે લિંગનો અભાવ છે એ હકીકત અસંગદ છે કાગ્ણરૂપ સામગ્રી વડે અન્ય આકારનું અવસ્થાન થાય છે એથી જિહ્વા રહેલા, બેઠેલા કે સૂતેલા પુરુષની પેઠે અભૂત આત્મલાભ અમિદ્ધ છે અર્થાત્ સર્વથા અમત્ત સ્વરૂપમા આત્મ-લાભનો પ્રાપ્ત અસંભવ જાણવો શબ્દના પર્યાયરૂપ એનો આવિર્ભાવ છે એમ કહેવું નિર્ધારક છે, કેમકે એ તો આપણે કેટલીએ વાર કહી ગયા છીએ કે વસ્તુ કેવળ પર્યાયરૂપ નથી, પરંતુ દ્રવ્ય તેમજ પર્યાય એમ બંને સ્વરૂપવાળી છે વળી અભિવ્યક્તિને અંગે જે દૂષણો દૂરભવે છે તે એકાત પક્ષમા સંભવે છે, નહિ કે નિત્યાનિત્યરૂપ અનેકાન્ત પક્ષમા દૃઢ વગેરે માગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેગી વગેરે પુદ્ગલો શબ્દ, રૂપ વગેરેથી યુક્ત હોવા છતાં પણ મુદ્ધમ હોવાને લીધે

વગેરેની માફક તેમજ ગંધના પરમાણુને વિષે વ્યવસ્થિત રૂપની જેઠે જાણવી સર્વદા એ શબ્દ નામના પર્યાયનો પ્રાદર્શીવ હોતો નથી, કેમકે પિત્તાદિના પ્રકોપની જેઠે એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાચ અને ભાવની અપેક્ષા રાખે છે ભેરી વગેરે આશ્રય દ્વારા નિસરતા સ્વરૂપે શબ્દ પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા વિનાના હોઈ અન્ય દિશામાં ગ્રહેલા શ્રોતાઓને પણ આદ્ય અને છે તેમા નવાઈ જેવું નથી પોતાનો ધાત થતો હોવાથી શબ્દ-પરિણામ અન્યત્ર જણાતો નથી કિન્તુ તથાવિધ આકારવાળા પરમાણુ ઓને વિષે જ તેની અવસ્થિત છે વળી આધ્યાત્મિક શબ્દ તો કાચ યોગ વડે ગ્રહણ કરાયેલા શબ્દ-વર્ગણને યોગ્ય એવો સ્વધનો જે પરિણામ તે વચ્ચે યોગ છે અને વળી તે પણ પ્રયોગ દ્વારા ફેરવેલો રૂપાદિવાળો પુરુષલ સઘાત જ છે, જ્યારે બાહ્ય શબ્દ તો અનેક પ્રકારનો છે અને તેની ઉત્પત્તિ સઘર્ષ વગેરેને આભારી છે

વળી શબ્દને નિત્ય માનનારા વૈશેષિક એ એમ કહે કે શબ્દત્વની જેઠે શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે તેમા શ્રાવણતા રહેલી છે અને કૃતકત્વ તો અનિત્યત્વની માથે વ્યાપ્ત છે, માટે વિરુદ્ધાવ્યભિ-ચારિત્વ બાબતર છે તો એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે નિત્ય તેમજ અનિત્ય એમ બંને સ્વભાવવાળા સર્વ પદાર્થો છે એમ માનનારાને કશો વાધો નથી વળી અનેકાન્તવાદીના મતમા નિત્યતા અને અનિત્યતા આશ્રીને વિરોધ નથી, કેમકે ત્યા વિરોધનું સ્વરૂપ ઘટનું જ નથી વિશેષમા વિરોધ બે જાતનો છે—(૧) વધ્યધાતકસ્વરૂપી અને (૨) અમહા વસ્થાનરૂપી તેમા આપ અને નોળિયો, અગ્નિ અને જળ ઇત્યાદિનો એક કાવમા મ યોગ થતા દ્વિત્વની જેઠે અનેક આશ્રયરૂપ હોવાથી જે વિરોધ થાય છે તે પ્રથમ પ્રકારનો છે સ યોગ થયા વિના જળ અગ્નિને શાત કરી શકતું નથી છતાં જો તેમ માનીએ તો ત્રૈલોક્યમા અગ્નિના અભાવનો પ્રમગ ખડો થશે સ યોગરૂપે ક્ષણ માત્ર અવસ્થિત હોવાથી પાછળથી એકના કરતા બીજામા ગળ વિશેષ હોય છે આ પ્રમાણેની નિત્યતા અને અનિત્યતાની એક ક્ષણને માટે પણ એકને વિષે વૃત્તિ છે એમ અનેકાતવાદીઓ સ્વીકારતા નથી વાસ્તે વધ્યધાતકરૂપ વિરોધ માટે અવકાશ થી અસહાવસ્થાનરૂપ વિરોધ પણ નથી ઠંડા અને ઉનાનો કળને વિષે અને વૃત્તતા સ યોગ અને વિભાગનો ટેરીને વિષે સ્થામતા અને ખીતતાનો એક વસ્તુમા એકદલીન વૃત્તિ નથી, કિન્તુ એકતુ પૂર્વે અસ્તિત્વ છે, જ્યારે બીજાનો ઉત્પન્ન થવારૂપ સ્વભાવ છે એટલે એ ઉત્પન્ન થઈ પૂર્વનો અવરોધ કરે છે હાજલા તરીકે ટેરીની ખીજાસ એની કાળાશનો વિરોધ કરે છે આવી હકીકત નિત્યતા અને અનિત્યતાને લાગુ પડતી નથી, કેમકે પૂર્વકાલીન નિત્યતાનો ઉત્પન્ન થતી અનિત્યતા વડે નાશ કરાય છે એમ માનવા જતા તો નિત્યતા જેવી ચીજ રહેશે જ નહિ, કેમકે તેમા અધુવતા આવતી હોવાથી તે અધુવ છે વળી પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધકરૂપ વિરોધ માટે પણ અનેકાન્તવાદમા સ્થાન નથી, કેમકે એક આત્મ-દ્રવ્યમા એકો વખતે ધર્મ અને અધર્મ બંને સભવે છે આમા એકની ગોણતા અને બીજાની પ્રધાનતા માનવા અનેકાતવાદી તૈયાર છે, કેમકે દ્રવ્ય અને પર્યાયમા એક બીજાની ગોણતા અને પ્રધાનતા ગ્રહેલી જ છે વળી વૈશેષિકને પણ કાલમા અને દ્રવ્યમા ધર્મ અને અધર્મ સ્વીકારવા જ પડે તેમ છે, નહિ તો પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધક ભાવ જ નહિ સભવે આથી નિત્યતા અને અનિત્યતા વચ્ચે વિરોધ હોય તો તે કેવળ વાણી પૂતો છે વળી વિશેષ (વ્યક્તિ) સામાન્યથી અત્યન્ત લિન્ન છે એવો જૈન મત નથી એથી કળીને નાદની વૃદ્ધિ પર છે એ ડચનનું નિરસન થાય છે નહ મોટો,

અન્વ અને નાનો છે, મારું કે શબ્દ એવું જે શબ્દને કહ્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે શબ્દમાં જ તેવા પ્રકારની ચોગ્યતા જોવાની છે તીવ્ર, મધ્ય, મૃદુ પ્રયત્નની ભિન્નતાને લઈને મહાન શબ્દ અદ્ય અને મધ્ય પશુ બને છે. એથી કરીને સમાનાધિકરણતારૂપે શબ્દનો જ વ્યવહાર કરાય છે. શબ્દ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ શોત્રને ગ્રાહ્ય નથી નહિ એ શબ્દનો ધર્મ છે એમ કહેવા જતા તો એ નાદને શબ્દથી ભિન્ન કે અભિન્ન સ્વીકારવો પડશે અને એ બેમાંથી એક પણ પક્ષ ઈષણથી સુકા નથી જેઓ શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ) નો પરિણામ માને છે તેમણે પણ શબ્દ સામાન્ય અને વિશેષથી યુક્ત તેમજ મૂર્ત સ્વીકારવો પડશે, નહિ તો તેના કચેલા વ્યવહાર ઉડી જશે વળી જેઓ શબ્દને શોત્રેન્દ્રિયના વિષયરૂપ તેમજ ઉપાત્ત અને અતુપાત્ત એ બંને મહાભૂત હેતુવાળા કહે છે તેઓ પણ એને કેવળ વિશેષરૂપ માની શકે તેમ નથી, કેમકે કારણ વિનાના વિશેષો આકાશ કુસુમની સુગંધીની માફક પોતાના સ્વરૂપને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને એકાત ક્ષણિકતા તો દષ્ટાત્મક અભાવ હોવાથી અત્યંત દુર્લભ મમજવી આથી એ વાત મિદ્ધ થઈ કે વિશિષ્ટ પરિણામ દાન શક્ય કરાયેલ શબ્દ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપ જ છે

શબ્દનું લક્ષણ—

“ વિવક્ષૈર્વિજ્ઞાદન્વયઠ્યતિરેકાભ્યાં પ્રધાનગુણભાવતયા સામાન્ય-
વિશેષતોડ્યસ્યાભિધાયકપ્રત્યર્થનિયતસદ્ગતવર્ણાદિવિભાગવદ્ધ્વનિરુપત્ત્વં
શબ્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૧)

અર્થાત્ વિવક્ષાને લઈને અન્વય વ્યતિરેક દ્વારા પ્રધાન અને ગૌણ એમ બંને ભાવથી સામાન્ય અને વિશેષ યુક્ત અર્થને કહેવાવાળો અને ફરેક અર્થના પ્રતિષ્ઠાનમાં નિયમિત રૂપે સગત એવો વર્ણાદિ વિભાગવાળો ધ્વનિ ‘ શબ્દ ’ કહેવાય છે

અનાદિ વૃદ્ધ પર પરાના સંકેતની પ્રતિબિંબે લઈને ફરેક અર્થ પ્રતિનિયત છે પરસ્પરની અપેક્ષાથી પોતાના અભિધેયની એકાધિકારિતાને લઈને સગતતા છે કે જે હકીકત શિથિલ ઉપાદાનરારને લાગુ પડે છે

ધ્વનિ જ શબ્દ છે—શોત્રગ્રાહ્ય છે એમ ન માનતા સ્ફોટ તેમ છે એમ શાલાતુરીય મત અતુસાર વૈયાકરણ માને છે ધ્વનિનો ઉત્પાદક થતા તે અરેખર સ્ફોટનો અભિવ્યજ્ઞ બને છે અને એથી અભિવ્યજ્ઞતથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે પરંતુ આ માન્યતા ઠીક નથી, કેમકે તેમાં અનિત્યતારૂપ આપત્તિ આવે છે, કેમકે મૂલ સ્ત્રીલ-જળની પેઠે સ્ફોટની અભિવ્યજ્ઞમાનતા છે તેમજ પ્રતીપાદિની જેમ અર્થની પ્રતીતિની હેતુતા છે પ્રતીપાદિની નિત્યતા માનતા તો દષ્ટા-

૧ આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ (અ પ, સ ૨૪) ની બૃહહવૃત્તિ (૫ ૩૫૭) ની નિમ્ન-
વિખિત પતિને શબ્દ મળતુ આવે કે એટલે એના ઉપરથી જ ચોગ્યરૂપે જાણાય કે —

“ વિવક્ષાવજ્ઞાદન્વયઠ્યતિરેકાભ્યાં પ્રધાનગુણભાવતયા સામાન્યવિશેષતોડ્ય-
સ્વાભિધાયક પ્રત્યર્થનિયતસદ્ગતવર્ણાદિવિભાગવાન્ ધ્વનિરેવ શબ્દ । ”

૨ ૧૭૧ પદ, વાક્ય એ બધા વિભાગો છે

૩ શબ્દો, કાવ્ય, જ્ઞાના, કાળી ઇત્યાદિ એના વિવિધ અર્થો છે

ન્તનો અભાવ ઉપસ્થિત થાય છે વળી ધ્વનિઓ રફાટને વ્યત્ત કરતા નથી, કેમકે ગદ્યની જેમ તેઓ અચામુષ્ય પ્રત્યક્ષતાનાળા છે એથી કરીને ધ્વનિરૂપ ગળ્લ સ્મૃતિ કારણ સમસ્ત શબ્દો પૂર્વ વ્યુત્પન્ન સંકેતને અધીન હોવાથી અર્થનું પ્રત્યાયન છે ત્યાર બાદ પૂર્વ ઉપવળ્લ અર્થના અનુસ્મરણથી શબ્દ-વિજ્ઞાન સ્માર્ત છે વિશેષમા શબ્દાર્થ કઇ અન્ય અપોહ માત્ર નથી, કેમકે વિધિની અપેક્ષાથી નહિત એવા વ્યતિરેકની અત્ર અપ્રમિદિ છે તેમજ વ્યતિરેકથી નહિતની અનુપલબ્ધિ છે પન્સ્પર સાપેક્ષ એવા અન્વય અને વ્યતિરેક વડે સર્વત્ર અર્થનું જાણા પણ હોવાથી વ્યતિરેકની જ પ્રધાનતા છે એમ કહેવું બ્યાજળી નથી આ વાત શ્રીદત્તકે બિહુતે નીચે સુખખ સૂચવી છે —

" અર્થાન્તરાપોદ્ધિ સ્વાર્થ કુર્વંતી ધૃતિરભિચત્ત ઇત્યુચ્યતે । "

અર્થાત્ જેમ વૃક્ષ શબ્દ અવૃક્ષ શબ્દની નિવૃત્તિ સ્વ અર્થમા કરતો વૃક્ષરૂપ પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ જેમ કહેવાય છે તેમ નિવૃત્તિવિશિષ્ટ વસ્તુ તે શબ્દાર્થ છે, નહિ કે નિવૃત્તિ માત્ર નિવૃત્તિ માત્ર વસ્તુ તો અનુવક્ષણીય છે, કેમકે ગદ્યેકાના શીંગડાની તીક્ષ્ણતાદિના વર્ણનની પેઠે તે અવસ્તુરૂપ છે અત્ર પૂર્વે વિધિથી ઘટનું અહણ કરી પછીથી અન્ય અપોહ કરે છે એમ નથી વળી અન્ય અપોહ કર્યા બાદ ઘટને ઠાવના ભેગ પૂર્વક અહણ કરે છે એમ પણ નથી કેમકે અહણને વિષે તો અત્યત હસ્વતાને તેમજ સ્પષ્ટિકતાને લીધે સર્વ ભાવોને વિષે ધ્વનિને વિષે તેમજ જ્ઞાનને વિષે બે વ્યાપારોનું અનુસ્થાન યુક્ત નથી જો આ વાત સત્તાનથી મગત બને છે એમ કહેવામા આવે તો તે અચ્યુત છે, કેમકે સત્તાન અવસ્તુરૂપ છે એ પ્રમાણે તો ઘટનું અહણ અને અન્ય અપોહ એ બંને સમકાલે સિદ્ધ થાય છે દાખલા તરીકે સૂર્યના સ્વભાવને લઇને સૂર્યનો ઉદય થતા અધકારનો નાશ અને સ્વરૂપનું પ્રકાશન થાય છે આ પ્રમાણે પિ પિ સ્થિતિ હોવાથી અભિધેય મામાન્ય તેમજ વિશેષ છે એ વાત ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ અન્ય અપોહ શબ્દાર્થવાદીને સ્વીકારવી પડશે અન્વય અને વ્યતિરેકની મમાનસક્ષતાને લઇને વિધેય પણ પ્રધાન જ હો, કેમકે બે માત્રે અહણ કરાયેલા ધવ અને ખહિરની પેઠે એ અર્થોને વિરે એમની ગોણતાની કટપતા સમુચિત છે અન્વયની પ્રધાનતા સ્વીકારતા પ્રયત્નાનતરીકના અવ્યાપ્ત સપક્ષતાવાળી હોઇ અનિત્યતા જણાવે છે કહ્યું પણ છે કે વ્યાપ્ત સપક્ષ જણાવે છે, નહિ કે અવ્યાપ્ત સપક્ષ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે અન્વયથી નિરપેક્ષ વ્યતિરેક અર્થ જણાવતો નથી તેમજ વળી વ્યતિરેકથી નિરપેક્ષ અન્વય પણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા અમમર્થ છે

પન્સ્પર સાપેક્ષતાને વિષે શિગિકા ઉપાદનારાની પેઠે સર્વત્ર પ્રધાનતા છે અથવા કદાચિત વિવક્ષા અનુસાર એ બીજી પી ગોણતા અને પ્રધાનતાની કલ્પના કરાય છે દ્વાદશશતિકા આ વાતને ગમચિંત કરે છે, કેમકે ત્યા કહ્યું પણ છે કે જે કઇ કહેવાયુ હોય તે શુ અપ્રામગિકનો અર્થ છે કે પ્રતિષેધ ? જો તો કેવળ પ્રતિષેધ છે, ડિન્ટુ એ વસ્તુનો જોડ લોગાધોનતરની નિવૃત્તિ દ્વારા લોકમા જણાય છે જેમકે શીંગડા હોવાથી તે અન્ય નથી વળી વિશેષ અર્થથી આક્ષિપ્ત નથી, કેમકે તેનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરાય છે જેમ મામાન્ય કહેવાય છે તેમ વિશેષ પણ કહેવાય

છે, એવો અત્ર ઉલ્લખને મુખ્ય કહેવું આથી કરીને અભિધેય સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી છે

બન્ધના ભેદ-પ્રભેદો—

પરસ્પર આભેષરૂપ બન્ધના સળધમા ભગવતી (શ ૮, ઉ ૯) સુદર પ્રગથ પાડે છે. એના આધારે અત્ર ચોટાક ઊંડાપોંદ કરીશું સૌથી પ્રથમ તો એ બાત નોંધી લઈએ કે બન્ધ ના વૈસ્રસિક અને પ્રાયોગિક એ બે મુખ્ય ભેદો છે જીવ અને શરીરનો સળધ, લાકડી અને લાખનો સળધ વગેરે જે સળધોમા પ્રત્યતની અપેક્ષા રહેલી છે તે સર્વ સળધો ‘પ્રાયોગિક બન્ધ’ કહેવાય છે, જ્યારે વિજળી, વાદળા, મેઘધનુષ્ય ઇત્યાદિની રચના કે જેમા પ્રત્યતની અપેક્ષા નથી, કિન્તુ જે સ્વભાવજન્ય છે તે ‘વૈસ્રસિક બન્ધ’ છે દુકમા કહીએ તો જીવના પ્રયોગથી કરાતો બન્ધ તે ‘પ્રાયોગિક’ છે, જ્યારે સ્વભાવસપન્ન બન્ધ તે ‘વૈસ્રસિક’ છે તેમા વિસ્રસા-બન્ધના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારો છે તેમા વળી સાદિ વૈસ્રસિક બન્ધના (૧) બન્ધન-પ્રત્યય, (૨) ભાજન-પ્રત્યય અને (૩) પરિણામ-પ્રત્યય એમ ત્રણ અવાતક ભેદો છે સ્તિબ્ધતાદિ શુભરૂપ નિમિત્ત દ્વારા દ્વિપ્રદેશિકથી માંડીને તે અનતપ્રદેશિક પરમાણુ-ઓનો જે બન્ધ થાય છે તે ‘બન્ધન-પ્રત્યયિક’ જાણવો અર્થાત્ દ્રવ્યશુદ્ધિ રક ધોનો વિષમ સ્તિબ્ધતા વડે, વિષમ રૂક્ષતા વડે અને વિષમ સ્તિબ્ધ-રૂક્ષતા વડે બન્ધન-પ્રત્યયિક સાદિ વૈસ્રસિક બન્ધ થાય છે^૧ આ બન્ધ જન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અમર્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી રહે છે

ભાજન એટલે આધાર અને પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત, આથી આધારરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતો બન્ધ ‘ભાજન-પ્રત્યયિક’ જાણવો એક ભાજનમા રહેલી જીની મકિરા જે રત્યાન (ઘટ) બને છે તેમ જ જીના ગોળનો અને જીના ચોખાનો જે પિંડ થાય છે તે ‘ભાજનપ્રત્યયિક બન્ધ’ છે આ બન્ધ જન્યથી અન્તર્મૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અસમ્ય કાલ સુધી રહે છે

પરિણામ એટલે રૂપાતર પરિણામરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જે બન્ધ થાય તે ‘પરિણામ-પ્રત્યયિક’ જાણવો વાદળાઓ, ^૨ જાગૃક્ષો, ^૩ સધ્યા, ^૪ ગાધર્વનગરો,

૧ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ૫ ૧૭૪-૧૭૭

૨ વાદળાના ઝાડ જેવા ધાટને ‘અભરૂક્ષ’ કે ‘મેઘતર’ કહેવામા આવે છે એ વૃક્ષ નીવ છે અને એનો અમ ભાગ દહીના જેવો છે એ મર્યને દા નારો અને આગસની વન્ધે હોત છે જુઓ બૃહત્સહિતા (૫ ૪૩૨)

૩ અડધા આઘમેના અને અડધા ઉગેવા મર્યને લીધે જ્યા સુધી આગસ અપ્રપ્ત રહે છે, તેટલો વખત ‘સધ્યા’ કહેવાય છે સ્વિસ અને સારિની મધિ (સાધા ,ના ભાગને ‘સધ્યા’ કહેવામા આવે છે અને એ જ્યાંતિ (તારાઓ) રેખાતા પૂરી થાય છે, જુઓ બૃહત્સહિતા (૫ ૪૨૬) અનુયોગદ્વાર (૪ ૧૨૬)ની મનાધારીય ઓહેમઅ-દ્રસરિકૃત યતિના ૧૨૧મા પનમા રધામ, નીન વગેરે રગની વાદળાની પરિણતિ તે ‘સધ્યા’ છે એમ કહ્યું છે અને તે અત્ર પ્રાસંગિક છે

૪ વાદળાં ઉતર પડતા સર્વના મિરચોને લીધે આપતમા થતો નગરનો દેખાર ‘ગાધર્વનગર’ કહેવાય છે એ ધોળુ, લાન, પીળુ અને કાળુ હાલ છે-અનેક રત્ન અને આકારનાળુ એ હોય છે તેમજ વળી પતાકા, ધન અને તોરણોથી વિભૂષિત હોય છે જુઓ બૃહત્સહિતા (૫ ૪૭૮)

પાતો, 'દિગ્દાહો, ગર્ભરવો, સિન્ધુનીઓ, ધૂળની વૃષ્ટિઓ, ઓષધો, યજ્ઞોદીપ્તો (યજ્ઞોદીપ્તક);
 ૧, 'મહિકા, 'રજનો ઉદ્ધવાત, ચંદ્રગ્રહણો, સૂર્યગ્રહણો, ચંદ્ર-પરિવેષો, સૂર્ય-પરિવેષો,
 રૂપો, 'પ્રતિસૂર્યો, ઇન્દ્રધનુષ્ય, 'ઉદ્ધકમત્સ્ય, '૧૩૬ પિહસિત અને- '૧૩૭ મોચિનો
 મ-પ્રત્યયિક' બંધ છે આ બધાંનથી એક મમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિનાં પર્યંત રહે છે

(૧) ધર્માસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્તાર-બંધ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો અ
 અનાદિ વિસ્તાર-બંધ અને (૩) આકાશાસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્તાર-બંધ
 મનાદિ વિસ્તાર-બંધ ધના ત્રણ પ્રકારો છે.

ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોનો પરસ્પર જે અનાદિ વિસ્તાર-બંધ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે
 જે અતના બંધો '૧૪૬૭-બંધ છે, કિન્તુ સર્વ-બંધ નથી ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો પરસ્પરના

૧ સ્વર્ગના સુખોને ભોગવીને પડતા આત્માઓના રૂપો 'ઉકા' મ્હેવાય છે તેના વિષય,
 અધિન, વિષ્ણુ અને તારા એમ પાંચ પ્રમાણ છે જુઓ બૃહત્સહિતા, (૫ ૪૫૫) આ
 ૧ જન શાંતને માન્ય નથી અમુકેશાગ્રની વૃત્તિમાં આત્મામાંથી પડતા સમૃદ્ધિમ અગ્નિ તરીકે
 જાળખાવેન છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે ૨ ભક્તિ જેવી દિશાઓનું નામ 'દિગ્દાહ' છે તે પીગા
 નો રાજાને બચરૂપ, અગ્નિના રગનો દોષ તો દેશના નાચરૂપ, એમ એના રગો પ્રમાણે એના જુદા
 રંગો છે જુઓ બૃ સ (૫ ૪૫૬) અ ય દિશામાં મળતા છેદાયેલી અગ્નિની જ્વાળાથી વ્યાપ્ત
 થ એમ અમુકમાં કહ્યું છે ૩ સ પ્થા છેદાવરણ એટલે પૂપ એવો અર્થ અર્થવશ્યકમાં પણ છે
 અમુક વૃત્તિકાર કહે છે ૪ આકાશમાં દેખાતા અગ્નિ-પિશાચો ૫ જુની તેમજ છની જાણ
 ના જેની અગ્નિ રચના ૬ સિન્ધુ તથા ધન એવી મેધની રચના એ ચીકણી અને
 દોનાથી તો જમીન ઉપર પડતા સાંધામ રંગે રંગે જાણાય છે ૭ રજસ્વલા દિશા એટલે ધૂળથી
 ૮ દિશા ૯ થોડાક વાદળનાગા આકાશમાં પ્રતિનિમ પામેના સૂર્ય અને ચંદ્રના કિરણો વાદ્ય
 મડળરૂપે પરિણમી જે અનેક રૂપો અને વિવિધ આકારને ધારણ કરે છે તે 'પરિવેષ' કહેવાય છે
 ૧ બૃ સ (૫ ૪૬૬) ૬ ઉત્પાત વગેરે સૂચનાર બીજો ચંદ્ર એ પ્રમાણે પ્રતિસૂર્ય માટે પણ
 ૭ ૧ કેટલીક વાર સૂર્યના ઉદયથી માણીને તે એક પ્રકાર પર્યંત સૂર્યના આસપાસ થોડા
 ૮ જામેના દોષ છે, ત્યારે તે ના જાતુ કુડાતુ સૂર્યના કિરણોને લઇને બીજા મર્મ જેવું દેખાઈ છે
 ૯ નામ 'પ્રતિસૂર્ય' છે આવી પ્રતિસૂર્ય સૂર્યના અસ્ત મમયે પણ જોવાય છે જુઓ બૃ સ
 ૧૦ (૫ ૪૬૭) ૧૧ માળના જેવા ગામરનો મેડ 'ઉદ્ધકમત્સ્ય' કહેવાય છે જુઓ બૃ સ (૫ ૪૬૮)
 ૧૨ વૃત્તિ પ્રમાણે તો ૪૬૬૧૧માં ખડાનું નામ 'ઉદ્ધકમત્સ્ય' છે ૧૩ સૂર્યના જે, કિન્થો
 મધમાં બધે પમરી મેષના દોષ છે તથા વળી પોળા, મરળ (મીવા) અને અખડ તેમજ સિન્ધુ હોન
 તે 'અમેડ' મ્હેવાય છે એ મિટા વૃત્તિના સૂચ. છે જુઓ બૃ સ (૫ ૪૬૯) આ પ્રમાણેના
 મેષો વારાહીસહિતા કે બૃહત્સહિતામાં કે એમ ભગવતીના ૫ બેચરનાસકૃત અનુવાદ
 ૧૨, ૫ ૧૧૧-૧૨)માં સૂચાયેન છે

૧૪ " દેશવધો યથા સદ્દલિજાકલિકાનામ, સર્વે સર્વાત્મના વધ સવ-
 ધો યથા મ્હોરનોરયો ,
 ધોત મકરિત અને કમિનો બધ તે દેશ-બધ ' છે જાણે દ્વધ અને જાળી જેમ સર્વાંશી
 ધ તે 'સૂર્ય-મધ' છે

૧ પૂર્વક રહેલા હોવાથી તેમનો દેશ-ગન્ધ જ છે, નહિ કે સર્વ-ગન્ધ તેમ છતાં જો સર્વ-માનવામાં આવે તો એક પ્રદેશમાં બીજા પ્રદેશોનો અતર્ભાવ થાય અને તેમ થતા ધર્મોસ્તિ એક પ્રેરણાપ્રદ થાય આ પ્રમાણે અધર્મોસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય માટે પણ ગમજી લેવું જેના અન્યોન્ય અનાદિ વિચાર-ગન્ધો સર્વકાલીન છે-ગમજી કાલ સુધી નહે છે-શાશ્વત છે

ગિક ગન્ધના પ્રકારો—

આપણે ૬૬૧માં પૃથ્થમાં જોઈ ગયા તેમ જીવના પ્રદેશોનો કે ઔદારિકાદિ દેહના પુરુષ જે ગન્ધ થાય છે તે ‘પ્રાયોગિક’ છે આના ત્રણ પ્રકારો છે—(૧) અનાદિ અપર્યવસિત (ત), (૨) સાદિ અપર્યવસિત અને (૩) સાદિ સપર્યવસિત (સાન્ત) તેમાં પ્રાયત પ્રદેશવાળા જીવના જે આઠ મધ્ય પ્રદેશો છે—‘કચક’ પ્રદેશો છે તેનો કે અપર્યવસિત ગન્ધ છે, કેમકે જ્યારે જીવ કેવલિ-સમુદ્ધાતના સમયે હોડને વ્યાપીને રચારે પણ તે તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે, બીજા પ્રદેશોમાં તો વિપરિવર્તન થતું હોવાથી મધ્ય અનાદિ અપર્યવસિત નથી, કિન્તુ સાદિ સપર્યવસિત છે તેની સ્થાપના આ પ્રદેશોની ઉપ-બીજા આર પ્રદેશો આવેલા છે એ પ્રકારની છે એ પ્રમાણે સમુદાયથી આઠ પ્રદેશ-ગન્ધ કહેલો છે તે આઠ પ્રદેશોમાં પણ કોઈ પણ એક પ્રદેશનો તે પાસે નહેલા જે પ્રદેશો ઉપર કે નીચે નહેલા એક પ્રદેશ સાથે એમ ત્રણ ત્રણ પ્રદેશો સાથે મન દિ અપર્યવસિત ગન્ધ ટલે કે કોઈ ઉપરના પ્રત્યેનો એક પ્રદેશ વિવક્ષિત હોય તો તેની પાસેના જે પ્રદેશ સિવાયનો પ્રદેશ તેમજ તેની નીચેનો એક પ્રદેશ છોડીને બાકીના નીચેના પ્રત્યેના જે પ્રદેશો વ્યવહિત થી તેનો સળધ મલવતો નથી એ પ્રમાણે નીચેના પ્રતરના પ્રેરો માટે સમજી લેવું આ બેની-ચુષ્ટિકારની વ્યાખ્યા છે દીગકારની વ્યાખ્યા તો ઈન્દ્રિય હોવાથી અત્ર તેનો પરિહાર છે એમ શ્રીઅભયદેવસૂત્ર ભગવતીની વૃત્તિના ઉત્તરમાં પત્રમાં કહે છે આઠ મધ્ય પ્રદેશો છોડીને બાકીના પ્રદેશોનો ગન્ધ સાદિ છે, કેમકે તેમાં પરિવર્તન થાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ (ભાગો) સમજાવે, અનાદિ સપર્યવસિત એવો બીજો ભગ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, અનાદિ મળદ આઠ જીવ-પ્રદેશોમાં પરિવર્તનનો અવકાશ નહિ હોવાથી ગન્ધની સપર્યવની ઉપપત્તિ શક્ય નથી હવે ત્રીજા સાદિ અપર્યવસિત ભગને વિચાર કરીશું તો જણાશે કે ના જીવ-પ્રદેશોનો ગન્ધ આ પ્રકારનો છે, કેમકે ગેલેશી અવસ્થામાં સ્થાપિત કરેલા પ્રદેશો, પછામાં પણ તેવાને તેવા જ રહે છે એથી ભગદ્વંસ સાદિ સપર્યવસિત ગન્ધના આર છે—(૧) આલાપન-ગન્ધ, (૨) આલીન-ગન્ધ, (૩) શરી-ગન્ધ અને (૪) શરી-પ્રયોગ-ગન્ધ આપન’ એટલે હોરડુ વગેરે હોરડા વગેરે વડે થતો તુષ્ટિકાર ગન્ધ તે ‘આલાપન ગન્ધ’ છે ત્ત ધામના, લાકડાના, પાકડાના, પલાલના અને વેલોના બાગોનો આલાપન-ગન્ધ છે નેતરની વેલ, છાવ, વામરી, હોરડા, વેલ, કુગ અને હોલ આદિથી આલાપન-ગન્ધ થાય જી ગન્ધનો જઘન્ય કાલ અત્યુદ્ધતનો અને ઉત્કૃષ્ટ સચચાત કાલનો છે

એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે લાગ વગેરે દ્વારા જે ગન્ધ થાય છે તે ‘આલીન-’ છે આ આલીન-ગન્ધના આર લેલો છે—(૧) શ્લેષ્મ્મા-ગન્ધ, (૨) ઉચ્ચ-ગન્ધ, (૩) ચ્ચ-ગન્ધ અને (૪) મહન-ગન્ધ શિખરોનો, કુદિઓનો (કન્નમ ધીઓનો), સ્તલોનો,

પ્રાસાદોનો, કાષ્ઠોનો, આમડાનો, ઘડાઓનો, કપડાઓનો અને સાદરીઓનો ચૂના વડે, માટી વડે, કાદવ વડે, શ્લેષ (વજ્રલેષ) વડે, લાખ વડે, મીઠુ વગેરે શ્લેષષ દ્રવ્યો વડે થતો બન્ધ 'શ્લેષણ-બન્ધ' છે આ બન્ધ જથ્થો અતમુદ્ધૂત અને ઉત્કૃષ્ટથી સખ્યાત કાલ સુધીનો છે

ધાસ, લાકડા, પાંદડા, તુપ, બુસુ, છાણુ, કચરો, રાખ વગેરેના ઢ વાનો જે ઊંચો બન્ધ થાય છે તે 'ઉચ્ચ-બન્ધ' છે આ જથ્થાથી અતમુદ્ધૂત અને ઉત્કૃષ્ટથી સખ્યાત કાલ પર્વત હોય છે

કુવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, શુભલિકા, સરોવરો, સરોવરોની શ્રેણિ, મોટા સરોવરોની હાર, ખિલની પક્તિ, દેવકુલ, સલા, પરણ, રતુપ, ખાઇઓ, પરિધો, કિલ્લાઓ, કામરાઓ, ચરિકો, ફરવાળ, ગોપુર તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, શરણુ, લેણુ (ગૃહ-વિશેષ), હાટો, શાગોડા જેવા આકારના માગો, નિકમાર્ગ, અતુલમાર્ગ, અત્વરમાર્ગ, અતુરુમાર્ગ, રાજમાર્ગ વગેરેના ચુના, કચરા અને શ્લેષ (વજ્રલેષ) ના સમુદાય વડે જે બન્ધ થાય છે તે 'સમુચ્ચય-બન્ધ' છે આની જથ્થા અને ઉત્કૃષ્ટ રિયતિ ઉચ્ચ-બન્ધ જેટલી છે

સહનન બન્ધના બે ઉપબેગ છે - (૧) દેશ-સહનન અને (૨) સર્વ-સહનન કોઇ વસ્તુના દેશથી-અશથી કોઇ વસ્તુના દેશનો-અશનો પરસ્પર સબધરૂપ બન્ધ તે 'દેશસહનન બન્ધ' છે, જ્યારે નર્વાતમ સબધરૂપ બન્ધ તે 'સર્વસહનન-બન્ધ' છે ગાડાના અગોત્ર એકન બન્ધન તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે દ્વિધમા જળનો બધ તે દ્વિતીય પ્રકાર છે વિસ્તારથી કહીએ તો ગાડા, રથ, ચાન (નાની ગાડી), ચુચ, હાથીની અખાડી, અફપલાણુ, શિખિકા અને કચનકમાની તેમજ લોદી, લોહાના કડાયા, કડછા, આસન, શયન, રતબ, માટીના પાસણો, પાત્ર, વિવિધ ઉપકરણો ઇત્યાદિ પદાર્થોનો જે સબધ થાય છે તે 'દેશસહનન-બન્ધ' છે આ જથ્થાથી અતમુદ્ધૂત કાલ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી સખ્યાત કાલ સુધી રહે છે

સમુદ્યાત કરતી વેળા વિસ્તારવા અને સંકોચી દીધેલા જીવ-પ્રદેશોના સબધથી તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો જે સબધ છે તે 'શરીર-બન્ધ' છે કેટલાક આને બદલે 'શરીરિ-બન્ધ'નો નિર્દેશ કરે છે અને તેનું લક્ષણ એમ સૂચવે છે કે સમુદ્યાત કરવામાં વિક્ષિપ્ત જીવ-પ્રદેશોના સંકોચને વિષે જે બન્ધ છે તે 'શરીરિ-બન્ધ' છે શરીર-બન્ધના (૧) પૂર્વપ્રયોગપ્રત્યયિક અને (૨) પ્રત્યુત્પત્ત પ્રયોગપ્રત્યયિક એમ બે પ્રકારો છે વેદના, કપાયાદિ સમુદ્યાતરૂપ જીવના વ્યાપારરૂપ નિમિત્તને લઈને થયેલા જીવ-પ્રદેશોનો એટલે કે તદ્દાશ્રિત તૈજસ કાર્મણુ શરીરના પ્રદેશોનો બન્ધ તે પ્રથમ પ્રકાર છે વર્તમાન કેવલિ-અમુદ્યાતરૂપ જીવના વ્યાપારથી થયેલા તૈજસ કાર્મણુ શરીરનો બન્ધ

૧ વક માનિયો કે ગોળ પુષ્કરિણી ૨ કિનારી કે નગરની વચમાંનો રસ્તો

૩ " સમ્પત-ઉચ્ચાપેક્ષયા વિશિષ્ટતર ઉચ્ચ મધુચ્ચ, સ વચ જથ્થ સમુચ્ચ

વચ ૧

૪ 'ગો ૧' દેશમાં પ્રસિદ્ધ જે હાય પ્રમાણ વેમિથી યુક્ત જપાન

૫ પુર ૧ પ્રમાણ જપાન-રિંગો જપા ૧ એને સુખાસ ૧ એક જાતની સિનિમ

૬ એક જાનનું સાધન ૭ શરીરનો ગહાર જીવના પ્રદેશોનો પ્રકોષ

પ્રકાર છે અર્થાત કેવલિ-સમુદ્ધાત વડે સમુદ્ધાત કરતા અને એ સમુદ્ધાતથી પાછા થે મયાનમા વર્તતા કેવલજ્ઞાની અનગારના તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોનો જે બન્ધ તીય પ્રકાર છે સમુદ્ધાતથી નિવૃત્ત થતી વેળા કેવલીના જીવ-પ્રદેશો સહાતને પામે છે દેશોને અનુસરીને તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો પણ બન્ધ થાય છે

રીર-બન્ધને સ્થાને જેઓ શરીરિ-બન્ધ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ આના પૂર્વ-અને પ્રત્યુત્પન્નપ્રયોગજ એમ બે પ્રકારો છે તેમા શરીરથી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ જુના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે ફરીથી સંકેતાય ત્યારે જે બંધ થાય તે પહેલો બીજા પ્રકારની વ્યાખ્યા તૈજસ કાર્મણુના આશ્રયરૂપ હોવાથી તૈજસ કાર્મણુ શરીરિ-મધ એમ અર્થ કરવો

જાને જે ધ્યાનમા નાખવું કે આત્મ પ્રદેશનો વિસ્તાર થતા તૈજસ અને કાર્મણુ પણ વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે આત્મ-પ્રદેશોનો સહાર (સંકેત) થતા એ બે પણ સહાત (સંકેત) થાય છે જુઓ દ્રવ્યસૌક્યપ્રકારો (સ ૧૧, ૧૨) શરીર-બન્ધતા પાચ શરીરો આશ્રીને પાચ પ્રકારો છે વળી તેમા ઔદારિક-શરીર-પ્રયોગ-રેના અવાતર લેહો પણ છે, પરંતુ અન્ય ગૌરવના ભયથી તે અત્ર ન આપતા લગભગતી ઉ ૬, સૂ ૩૪૮ ૩૫૨) જેવા વિશેષાર્થોને ભલામણ છે

શબ્દ પ્રમાણે બન્ધના પ્રકારો—

સ્વાર્થશબ્દ (પૂ ૨૩૨-૨૩૩) તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે એ ગ્રંથમાં પણ અને પ્રયોગિક એમ બન્ધના બે જ પ્રકારો સૂચવાયા છે વળી ત્યાં વૈજ્ઞાનિક બન્ધના ને અનાદિ એવા બે અવાતર પ્રકારો પણ નિર્દેશાયા છે સિંગ્લ રૂક્ષ શુદ્ધરૂપ નિમિત્તવાળો ત્, ઉલ્કા, જલધારા વગેરે વિષયક બન્ધ તે સાદિ 'વૈજ્ઞાનિક બન્ધ' છે અનાદિ વૈજ્ઞાનિક જ પ્રકારો છે જેમકે ધર્માસ્તિકાયબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયદેશબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશબન્ધ ધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય પરત્વે આવા ત્રણ ત્રણ લેહો સમગ્ર પદાર્થ ધર્મા-કહેવાય એનો અડધો ભાગ દેશ કહેવાય અને અર્ધાર્ધ (અર્થશ) પ્રદેશ કહેવાય વ્યાખ્યા છે તે વિચારણીય જણાય છે કાલના પરમાણુઓને વિષે પણ નિરતર પરસ્પર અભાવ હોવાથી એનો બન્ધ પણ અનાદિ છે જીવના પ્રદેશો સહાર અને વિસર્પજીવીકા તેમનો પરસ્પર વિયોગ ન થતો હોવાથી તેમનો બન્ધ અનાદિ છે ધર્મ, અધર્મ, કાલ કાશને વિષે પરસ્પર વિયોગનો અભાવ હોવાથી એ બધાના બન્ધો પણ અનાદિ છે. વિવિધ પણ ઇતર દ્રવ્યોની સાથેનો બન્ધ સમાન્ય રીતે વિચાન્તા અનાદિ છે. પુદ્ગલ-દ્રવ્યો આસ્કેધાદિનો બન્ધ પણ સામાન્યતઃ અનાદિ છે

પુરુષના કાયિક, વાચિક અને માનસિક સંયોજને 'પ્રયોગ' કહેવામા આવે છે. પ્રયોગરૂપ વાળો બન્ધ 'પ્રયોગિક' છે એના અજીવવિષયક અને જીવાજીવવિષયક એમ બે

ભણવો જેમકે લોકડી અને લાખનો અભય, જીવાણવિષયક પ્રાયોગિક અનુભવના પ્રથમ તો 'કર્મ'બધ અને 'નોકર્મ'બધ એમ બે પ્રકારો પડે છે જીવ યથાયોગ્ય કર્મ બનાવવામા કામ લાગે એવા પુણ્યલોચન કહે છે અને તે પુણ્યલોચનો જે બધ થાય છે, તે 'કર્મ'બધ' ભણવો નોકર્મ'બધ ઔદાગિકાદિ વિષયક છે કર્મ'બધ આઠ જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકારનો છે.

નોકર્મ'બધના તો આલેપન, આલેપન, સશ્લેષ, શરીર અને શરીરિ એમ પાંચ પ્રકારો છે રથ, શકટ ઇત્યાદિકને માડળ, દોરડા વગેરેથી બાધવા તે 'આલેપન-મધ' ભણવો ભાત, પ્રાસાદ વગેરેના માટીના પિંડ, ઇંટ વગેરે દ્વારા થતો બન્ધ તે 'આલેપન-મધ' ભણવો લાખ અને લોકડાનો બન્ધ 'સશ્લેષ-બન્ધ', જે શરીર-બધના ઔદાગિકાદિ પાંચ પ્રકારો છે અને એના અવાતર પ્રકારો પદ્ધતિ છે શરીરિ-બધના અનાદિ અને સાદિ એમ બે ભેદો છે તેમા કચકની પેઠે રહેલા જીવના આઠ મધ્ય પ્રદેશોના અનાદિ બધ છે, જ્યારે જાડીના પ્રદેશોના સાદિ છે, જેમકે કમ નિમિત્તને લઇને તે સહરણ અને વિસર્પણશીલ છે.

આ પ્રમાણે બધના સબધમા આપણે ભગવતી તેમજ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રના કથનો જોયા હવે આ પાત્રે આ અધિકારનું શું કથન છે તે અવલોકીએ તેઓ પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બન્ધના ત્રણ પ્રકારો પાડે — (૧) પ્રાયોગિક, (૨) વૈસ્રમિક અને (૩) મિથ.

પ્રાયોગિક બન્ધનું લક્ષણ—

जीवव्यापारघटितये सति शरीरादिविषयकपरस्परश्लेषरूपं प्रयोगबन्धस्य लक्षणम् । (२३२)

અર્થાત્ જીવના પ્રયત્નરૂપ નિમિત્તથી બનેલા શરીર વગેરેના બન્ધને 'પ્રાયોગિક' કહેવામા આવે છે એટલે કે આ બન્ધમા પ્રયત્નનો અપેક્ષા રહેલી છે.

વૈસ્રમિક બધના બે ભેદો—

વૈસ્રમિક બન્ધના ગાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારો છે તેમા સાદિ 'વૈસ્રમિક' બન્ધનું લક્ષણ એ છે કે—

૧-૨ કર્મ અને નોકર્મ વગેરેના મહાવત્ત્વના તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૨૩૩)મા કહ્યું છે કે—

“आरमपरिणामेन योगाभावलक्षणं कियंत इति कर्म, तद्वारमना सदस्वीकरणे प्रसकारणम् । तदुदयापादित पुनरपरिणाम आत्मन सुखदुःखलक्षणहेतु, औदारिकं शरीरादि इपत् कर्म नोकर्मैत्युच्यते.”

અર્થાત્ યોગના અભાવરૂપ અસ્થાના પરિણામ દ્વારા જે કાર્ય છે તે 'કર્મ' છે તે જીવને પ્રયત્ન કરવામા મુગ્ધ હેતુરૂપ છે તેના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતો પૌરુષિક પરિણામ જીવને સુખ દુઃખ, જીવ વગેરેના આવાનર્મા ફરિજીવ છે ઔદાગિક શરો વગેરે થોડા મર્મ નોખ્ય કહેવાય છે.

“ વિદ્યુત્-ઉલ્કાગ્નિ-અન્ન-દન્ન-ધનુગાદિવિષયકવિષમગુણવિશેષપરિણત-
પરિણામપ્રભવસ્કન્ધપરિણામરૂપત્વ સાદિવિસ્તસાન્ધસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૩૩)

અર્થાત્ વીજળી, ઉલ્કાપાતને, અગ્નિ, મેષુ, શેષધનુષ્ય, વગેરે, પદાર્થો વિષયક, તથા, વિષમ-
ગુણની વિશેષતાથી પરિણત થયેલા એવા પરિણામવિશેષથી, ઉત્પન્ન થયેલાં જે, સ્કન્ધરૂપ । પરિણામ
તે ‘ સાદિ વૈસ્તસિક બન્ધ ’ બાબુલો

અનાદિ વૈસ્તસિક બન્ધનું લક્ષણ—

। ધર્મા-ધર્મા-ડકાશે-વિમાન-મેરુપ્રમુખવિષયકત્વમનાદિવિસ્તસા-
ન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૪)

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, વિમાન, મેરુ ઇત્યાદિ પદાર્થો વિષયક બન્ધ
‘ અનાદિ વૈસ્તસિક બન્ધ ’ બાબુલો

મિશ્ર બન્ધનું લક્ષણ—

“ પ્રયોગવિસ્તસાભ્યાં જીવપ્રયોગસહચરિતાચેતનદ્રવ્યપરિણતસ્તન્મ-
કુન્મદિવિષયકવિષમગુણવિશેષપરિણતપરિણામપ્રભવસ્કન્ધપરિણામરૂપ
(ત્વ મિશ્રવસ્કન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૫)

અર્થાત્ પ્રયોગ અને વિસ્તસા એ ઉભય દ્વારા, જીવના વ્યાપારની મદદથી ચેતન દ્રવ્યરૂપે
પરિણિત થયેલા, રતંગલ, કુમ્ભ વગેરે દ્રવ્યો સાથે મળી ધરાવતો અને, વિષમ ગુણવિશેષથી ધરિ-
ણત થયેલો એવો જે સ્કન્ધરૂપ પરિણામ તે, ‘ મિશ્ર બન્ધ ’ બાબુલો આ પ્રમાણે આપણે સામાન્યતઃ
ત્રણે પ્રકારના બંધના લક્ષણો જોયા તેમાંથી, વાતપર્ય એ નીકળે છે કે વૈસ્તસિક બન્ધમુદાવલાવ, જ
નાં બાબુ છે, પ્રાયોગિક બન્ધમાં જીવનો પ્રયત્ન જ કારણરૂપ છે અને મિશ્ર બંધમાં ઉપદ્રુક્ત બંધને
હેતુભૂત છે, વળી ઇન્દ્રિયનુષ્ય વાદળા વગેરે વૈસ્તસિક બન્ધનાં વિષયો છે (અન્ય, શબ્દોમાં કહીએ
તો ઇન્દ્રિયનુષ્યાન્ધિકાના બંધો વૈસ્તસિક બન્ધો બાબુલો), ઔદાન્ધિકાદિક શરીરો, જન્તુ, કાષ્ઠ ઇત્યા-
દિક પ્રાયોગિક બંધનાં વિષયો છે, અને રતંગલ, કુમ્ભ, પટ, વગેરે મિશ્ર બંધનાં વિષયો છે, ૫૩

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે ભગવતી કે તત્ત્વાર્થસાગ્રં
પ્રમાણે બન્ધના બે, લેહો ન પાડતા ત્રણ લેહો દર્શાવ્યા છે, અને તેમ કરીને તેઓ તત્ત્વાર્થ
(અ ૫, સ, ૨૪)ના ભાષ્ય (પૃ ૩૬૦)ને અનુસર્યા છે અને વળી એ ત્રણ લેહોના લક્ષણો
તત્ત્વાર્થની જૃદ્ધ વૃત્તિ (પૃ ૩૬૦) સુજ્ઞાપાય અક્ષન્ધા યોજ્યા છે ।

સૌક્ય એટલે સૂક્ષ્મતા એના અન્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકાર છે તેમા અન્ય સૌક્યનું લક્ષણ એ છે કે—

પરમાણુવિષયકસ્વમન્યસૌક્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૬)

અર્થાત્ પરમાણુની સૂક્ષ્મતા તે ‘અન્ય સૂક્ષ્મતા’ બાબતી. એટલે કે જે સૂક્ષ્મતાથી સૂક્ષ્મતાનો અન્ય આવી જાય છે—જેના કરતા વધારે સૂક્ષ્મતા હોઈ શકે નહિ તે સૂક્ષ્મતા ‘અન્ય સૂક્ષ્મતા’ કહેવાય છે

આપેક્ષિક સૌક્યનું લક્ષણ—

દ્વયગુણવિસ્કન્ધપરિણામાપેક્ષકસ્વમાપેક્ષિકસૌક્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૭)

અર્થાત્ દ્વયગુણવિસ્કન્ધ સ્થિતિના પરિણામની અપેક્ષા રાખનારી સૂક્ષ્મતા ‘આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા’ બાબતી અર્થાત્ લીંબુ કરતા બોર નાનું છે, બોર કરતા ચણા નાનો છે, ચણા કરતા રાઇ નાની છે આ પ્રમાણેની સૂક્ષ્મતા તે ‘આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા’ કહેવાય છે

સૌક્યની મહત્ત્વ સ્થિતિ (સ્થૂલતા)ના પણ અન્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકાર છે તેમા અન્ય સ્થૂલતાનું લક્ષણ એ છે કે—

અવિત્તમહાસ્કન્ધપરિણામરૂપસ્વમન્યસ્થૂલસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૮)

અર્થાત્ અવિત્ત મહાસ્કન્ધ વિષયક એટલે કે અવિત્ત મહાસ્કન્ધમા રહેલી સ્થૂલતા તે ‘અન્ય સ્થૂલતા’ બાબતી. અવિત્ત મહાસ્કન્ધનાં કોઈ પણ વસ્તુ વધારે સ્થૂલ નથી, એ સૌથી વિશેષ સ્થૂલ છે આ પ્રમાણે સૌથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ પરમાણુ છે, જ્યારે સૌથી સ્થૂલ વસ્તુ અવિત્ત મહાસ્કન્ધ છે, બાકી જેનું વસ્તુઓ તેા અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કહી શકાય જેમકે બોર એ સૂક્ષ્મ પણ છે તેમ સ્થૂલ પણ છે, પરંતુ એ વાત જુદી જુદી અપેક્ષાએ, નહિ કે એક જ અપેક્ષાએ સજારે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો બોર એ રાઇથી મોટું (સ્થૂલ) છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનું (સૂક્ષ્મ) છે બોર રાઇથી મોટું છે એ આપેક્ષિક સ્થૂલતાનું હયાત છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનું છે એ આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતાનું ઉદાહરણ છે આ ઉપરથી આપેક્ષિક સ્થૂલતાનું સ્વરૂપ સમજાય તો હશે, છતાં તેનું નીચે ગુરુત્વનું લક્ષણ એઈ લઈએ—

ચળક-ચદરી-ફલા-ડમલકા ડડાદિવિષયકસ્વમાપેક્ષિકસ્થૂલસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૩૯)

અર્થાત્ ચણા કરતા બોર મોટું છે, બોર કરતા આમળા મોટું છે, આમળા કરતા કેરી મોટી છે આ પ્રમાણેની સ્થૂલતા તે 'આપેક્ષિક સ્થૂલતા' નાણુવી

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જે સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા બંને એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા અનુસાર પણ ઘટી શકે નહિ તે 'અત્ય' છે, અને જે અપેક્ષા-લેહને લઇને ઘટી શકે તે 'આપેક્ષિક' છે વળી જેમા આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા રહેલી છે તેમા આપેક્ષિક સ્થૂલતા પણ રહેલી જ છે જેમકે બોર આમળાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ ચણાની અપેક્ષાએ તો સ્થૂલ ॥ આ પ્રમાણે જોકે એક જ વસ્તુમા આપેક્ષિક સ્થૂલતા અને આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા એ બે વિરુદ્ધ પદાર્થો હોઇ શકે છે, તોપણ અત્ય સૂક્ષ્મતા અને અત્ય સ્થૂલતા એ બંને એક જ વસ્તુમા કોઇ પણ રીતે સંભવતી જ નથી

૧ સ્થાનનુ લક્ષણ—

વૌર્ધ્વસ્વાધ્યાકૃતિવિશેષરૂપત્વ સંસ્થાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૪૦)

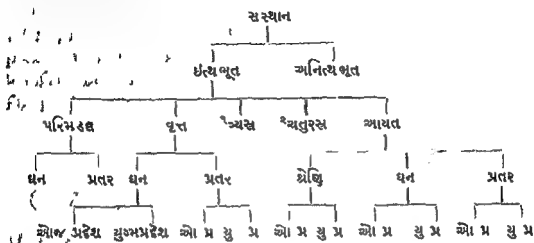
અર્થાત્ લાબી, દુઠ્ઠી ઇત્યાદિ આકૃતિઓને 'સંસ્થાન' કહેવામા આવે છે 'આ સંસ્થાનના (૧) ઇત્યભૂત અને (૨) અનિત્યભૂત એમ બે પ્રકારો છે તેમા ઇત્યભૂત સંસ્થાન એટલે અમુક નિયમિત આકાર સમજવો અને અનિત્યભૂત સંસ્થાન એટલે મેઘાદિના જેવો અનિયત આકાર નાણુવો અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે આકાન્તુ કોઇ નિયતરૂપે નિરૂપણું થઇ શકે-જેની અન્ય કોઇની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઇત્યભૂત સંસ્થાન છે, જ્યારે એનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું સંસ્થાન તે અનિત્યભૂત છે તેમા ઇત્યભૂત સંસ્થાનના પાંચ પ્રકારો છે—(૧) 'પરિમ'ંડલ, (૨) 'વૃત્ત', (૩) ત્ર્યક્ષ (ત્રિકોણ), (૪) ચતુરક્ષ (ચતુષ્કોણ) અને (૫) આયત (દીર્ઘ) આ પાંચે સંસ્થાનોને અતુકમે વલય, કુભારના ચક્ર, શી ગોડા (ચૃગાટક), કુગ્ગિલકા અને હંડ સાથે સરખાવવામા આવે ॥ પરિમંડલાદિ પ્રથમના ચાર સંસ્થાનોના પ્રતર અને ઘન એમ બંને લેહો પડે છે, જ્યારે છેલ્લાના અર્થાત્ પાચમા 'આયત' સંસ્થાનના શ્રેણિ, પ્રતર અને ઘન એમ ત્રણ લેહો પડે છે તેમા ઘન એટલે દીર્ઘતા, વિષ્કભ અને બાહ્યથી સુક્ષ્મ, પ્રતર એટલે બાહ્યથી રહિત અર્થાત્ દીર્ઘતા અને વિષ્કભથી સુક્ષ્મ, અને શ્રેણિ એટલે વિષ્કભ અને બાહ્યથી રહિત પરંતુ દીર્ઘતાથી સુક્ષ્મ વળી 'પરિમંડલ' સિવાયના બાકીના બીજા અધા સંસ્થાનોના ૨ જોળ પ્રદેશ અને ૪ યુગ્મ પ્રદેશ

૧ આ સંસ્થાનને શરીરના ૭ પ્રકારના સંસ્થાનો સાથે કરો સંબંધ નથી, કેમકે અત્ય અણુવ પરિગૃહીતનો અધિકાર છે

૨-૩ પરમાણુઓનો સમૂહ કેવળ બહારના ભાગમા મડળની પેઠે રહેતો હોય, પરંતુ વચમા ચૂડીની પેઠે પોતાણુ હોય તે 'પરિમંડલ-સંસ્થાન' છે, જ્યારે જેનો વચનો ભાગ પણ કુભારના ચાકની જેમ ભરેલો હોય અને જે ગોળાકાર હોય તે 'વૃત્ત-સંસ્થાન' છે

૪-૫ જોળસ્ એટલે એળી અર્થાત્ જેને બે વડે ન લાગી શકાય તેવી સખ્યા અને યુગ્મ એટલે બેળી અથવા બે વડે લાગી શકાય તેવી સખ્યા એટલે કે વિષમ અને સમ સખ્યાના આ અન્ય નામો છે

એમ બે પ્રકારે પડે છે, જ્યાં પરિમલ્લ કેવળ યુગ્મપ્રદેશી છે આ પ્રમાણે એક દર રીતે પરિમલ્લના બે લેહો, વૃત્ત, ત્ર્યસ અને ચતુરસ એ દરેકના ચાર ચાર, અને આયતના છ એમ સંસ્થાનોના વીસ લેહો પડે છે, આ દરેકનું સ્વરૂપ નીચે અનુજળ વિચારવામા આવે છે —

(૧) પ્રતર પરિમલ્લ સંસ્થાન—

આ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમલ્લ સંસ્થાન વીસ પરમાણુનું બનેલું છે અને તે પૈકી દરેક પરમાણુ એક એક આકાશ પ્રદેશ શાકીને રહેલ હોવાથી આ સંસ્થાન એક દર વીસ આકાશ-પ્રદેશ અવગાહીને રહે છે જેમકે ચારે દિશાઓમા ચાર ચાર પરમાણુઓ અને ચારે વિદિશાઓમા એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે *

(૨) ધન પરિમલ્લ સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન ચાલીસ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે ચાલીસ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલું છે ઉપર્યુક્ત વીસ પરમાણુઓની ઉપર એવા બીજા વીસ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૩) ઝોન પ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન પાંચ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે પાંચ પ્રદેશોને શાકીને રહેલું છે જેમકે એક પરમાણુ મધ્યમા સ્થાપવાથી અને પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓનાની દરેક દિશામા આની આસપાસ એક એક મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે *

૧-૨ વૃત્તમી જેમ આ બેના પશ્ચ બેહો અને ઉપબેહો સમજ લેવા

(૪) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બાગ પગમાલુઓનું બનેલું છે અને તેની બાગ પ્રદેશની અવગાહનાં છે જેમકે બાગ આકાશ-પ્રદેશોમા 'રુચક'—પ્રદેશ સરખા આકારવાળા ચાર પરમાલુઓ અંતર વિના સ્થાપવા બાદ તેમના પરિક્ષેપ પૂર્વક ચારે દિશાઓમા બળે પરમાલુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૫) ઓજ પ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન સાત પગમાલુનું બનેલું છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો રોકીને રહેલું છે જેમકે ઓજ પ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાનમાના પાચ પગમાલુઓની મધ્યમાના એક પરમાલુની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાલુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૬) યુગ્મપ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બત્રીસ પરમાલુઓનું બનેલું છે તેમજ એ એટલા જ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું છે જેમકે યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર વૃત્તમાના બાર પરમાલુઓની ઉપર બીજા બાગ પરમાલુઓ સ્થાપવા અને તેના મધ્યના ચાર પગમાલુઓ ઉપર ચાર પરમાલુઓ મૂકવા અને પ્રથમના બાર પરમાલુઓના મધ્યના ચાર પરમાલુઓની નીચે ચાર પરમાલુઓ ગોઠવવા એમ કરવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૭) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ચત્ત સંસ્થાન—

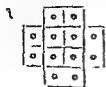
આ સંસ્થાન ત્રણ પરમાલુઓનું બનેલું છે અને તે ત્રણ પ્રદેશ બ્યાપીને રહેલ છે જેમકે બે પરમાલુઓને શ્રેણિ-બદ્ધ ગોઠવી તેમાના એકની નીચે એક પરમાલુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૮) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન છ પરમાલુઓથી નિષ્પન્ન છે અને તે છ પ્રદેશો રોકીને રહે છે જેમકે પ્રથમ તો શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પગમાલુઓ સ્થાપી તેમાના પ્રથમના બે પરમાલુઓમાના પહેલાની નીચે બે પગમાલુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાલુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે.

(૯) ઓજ પ્રદેશ ઘન ચત્ત સંસ્થાન—

આ પાત્રીસ પરમાલુઓનું બને છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો રોકે છે જેમકે શ્રેણિબદ્ધ

પાચ પરમાણુઓ મૂક્યા જાઈ એની નીચે અનુક્રમે ચાર, ત્રણ બે 'અને' એક પરમાણુ મૂકીને પછર પરમાણુઓનો પાચ પક્તિનો પ્રતર બનાવવો આ પ્રતરની હરેક પક્તિમાના છેવટના પરમાણુઓ સિવાયના હરેક પરમાણુ ઉપર એક એક પરમાણુ ધ્યાપી હરા પરમાણુઓનો પ્રતર રચવો આ પ્રતરના ઉપર એવી રીતે છ પરમાણુઓનો અને તેના ઉપર ત્રણ પરમાણુઓનો અને વળી તેના ઉપર એક પરમાણુનો પ્રતર બનાવવો આમ કરવાથી આ સંસ્થાન બને છે ^૧

(૧૦) યુગ્મપ્રદેશ ધન ચ્ચસ સંસ્થાન—

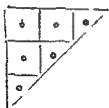
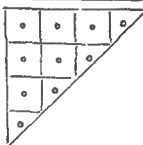
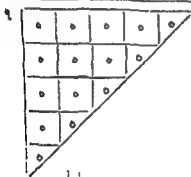
આ સંસ્થાનમા ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ આશ્રીને રહેલ છે જેમકે ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ચ્ચસના ત્રણ પરમાણુઓમાના ગમે તે એક પરમાણુ ઉપર એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૧૧) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ચ્ચસ સંસ્થાન—

આ નવ પરમાણુઓ બને છે અને તે નવ પ્રદેશો રોકે છે જેમકે ટ્રેલિંગલ ત્રણ પરમાણુઓની એક પક્તિ બનાવી તેની નીચે એવી બે પક્તિઓ બનાવવાથી આ સંસ્થાન બને છે ^૨

(૧૨) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચ્ચસ સંસ્થાન—

આમા ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ વ્યાપીને રહેલ છે જેમકે બપ્પે પરમાણુ ઓવાળી બે પક્તિઓ એકની નીચે એક એમ 'રુચક'ના આકારે સ્થાપવી ^૩

(૧૩) જોજ પ્રદેશ ઘન ચતુરસ મ સ્થાન—

આ સ સ્થાન ચતુરસ પરમાણુઓનું બને છે અને એની એટલા જ પ્રદેશોની અવગાહના છે પૂર્વોક્ત જોજ પ્રદેશ પ્રત્ય ચતુરસના નવ પરમાણુઓમા દરેકની ઉપર તેમજ દરેકની નીચે એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સ સ્થાન બને છે

(૧૪) યુગ્મપ્રદેશ ઘન ચતુરસ મ સ્થાન—

આ મ સ્થાનમા આઠ પ્રદેશો રહેલા આઠ પરમાણુઓ છે યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસના ચારે પરમાણુઓની ઉપર એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સ સ્થાન બને છે

(૧૫) જોજ પ્રદેશ શ્રેણિ આયત મ સ્થાન—

આમા ત્રણ પરમાણુઓ ત્રણ પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા છે શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સ સ્થાન બને છે^૧

(૧૬) યુગ્મપ્રદેશ શ્રેણિ આયત મ સ્થાન—

આમા બે પ્રદેશોને અતર વિના આશ્રીને રહેલા બે પરમાણુઓ છે^૨

(૧૭) જોજ પ્રદેશ પ્રતર આયત સ સ્થાન—

આ પદર પ્રદેશનો અવગાહનાથી યુક્ત પદર પરમાણુઓનું બનેલું છે જેમકે, પાંચ પાંચ પરમાણુઓની એક એવી ત્રણ પક્ષિઓ ગોઠવવાથી આ સ સ્થાન બને છે^૩

(૧૮) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર આયત સ સ્થાન—

છ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા છ પરમાણુઓનું આ સ સ્થાન છે જેમકે ત્રણ પરમાણુઓથી યુક્ત એક પક્ષિની નીચે એક પક્ષિ ગોઠવવી^૪

(૧૯) જોજ પ્રદેશ ઘન આયત સ સ્થાન—

આ મ સ્થાનમા પીસતાલીસ પરમાણુઓ છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલા છે જેમકે જોજ પ્રદેશ પ્રતર આયતના પદર પરમાણુઓના દરેકની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાણુ ગોઠવવો

(૨૦) યુગ્મપ્રદેશ ઘન આયત મ સ્થાન—

બાર પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા બાર પરમાણુઓનું આ સ સ્થાન બનેલું છે જેમકે યુગ્મપ્રદેશ

૧ [૦ ૦ ૦ ૦]

૨ [૦ ૦]

૩

૪ [૦ ૦ ૦ ૦]

અજય-અધિકાર

અજય-અધિકાર ઉપર એક એક પગમાલુ જોડવથી આ આકાર
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારની ગાથાઓ આકી પૂરે છે —

અજય-અધિકાર તંમે ચરમ આપણ જેવ ।
અજય-અધિકાર ઓજણમે થ જુમ્મે થ ॥
અજય-અધિકાર નહુ સત્તમ પત્તાસગ થ પદમ્મિ ।
અજય-અધિકાર મા પત્તારિ થ હોનિ તમમ્મિ ॥
અજય-અધિકાર નહો સત્તાગીસા થ અદુ ચરમે ।
અજય-અધિકાર સત્તાગ ઉચેય થ આપણ હોનિ ।
અજય-અધિકાર હવેય થ આપણમ્મિ સઠાણે ।
અજય-અધિકાર હવેય થ આપણમ્મિ સઠાણે ॥ ૧ ॥

અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ

તર પ્રકારે ભેયા અત્ર જે
વી, ઉત્કૃષ્ટ તેા અનત
૪ આકારના ૧ છે
તેમ પાંચ
થાન તેડુ
હતા છતા

અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ

૧ ૫ ૫
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ
અજય-અધિકારના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (અ ૧૧)મા અવતરણ

અર્થાત્ જોડત્વ વિષયક દ્રવ્યના વિશ્લેષરૂપ પરિણામ-વિશેષને 'લેઈ' કહેવામા આવે છે આ લેઈના પાંચ પ્રકારો છે—(૧) ઔત્કારિક, (૨) ઔર્ણિક, (૩) ખડ, (૪) પ્રતર અને (૫) અનુતટ લાડા વગેરેને કાઢવા, બેરવા, પત્થર ચીરવા તે 'ઔત્કારિક લેઈ' જાણીએ. ઘઉં વગેરેને ઢળીને લોટ બનાવવો-કણ કણરૂપે તેનું ચૂર્ણ કરવું તે 'ઔર્ણિક લેઈ' છે. ઘડા વગેરે ફેડીને કટકા કરવા તે 'ખડ-લેઈ' સમજવો અખરખ (અબ્રપટલ), લોખપત્ર વગેરેના પડ કાઢવા તે 'પ્રતર-લેઈ' છે. વાસ, શેરડી વગેરેની છાલ ઉતારવી તે 'અનુતટ-લેઈ' છે.

તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૨૩૩) પ્રમાણે લેઈના ૮ લેઈ છે —(૧) ઉત્કર, (૨) ચૂર્ણ, (૩) ખડ, (૪) ચૂર્ણિકા, (૫) પ્રતર તથા (૬) અણુચટન આ બે મતાતરમા ફેર એટલો છે કે જેને આપણે ઉપર ઔત્કારિક અને ઔર્ણિક તરીકે ઓળખાવી ગયા તેને 'ઉત્કર' અને 'ચૂર્ણ' તરીકે અત્ર ઓળખાવવામા આવે છે એટલે જો તો કેવળ મતમા લેઈ છે ચોખા, ફાળ વગેરેને છાડવા (ખાડીને છોડા ઉખેડવા) તે 'ચૂર્ણિકાલેઈ' છે તથાવેલા લોઢાના ગોળા ઉપર હથોડા મારીને તેમાથી તણખા કાઢવા તે 'અણુચટનલેઈ' છે.

પ્રજ્ઞાપના (૫ ૧૧, સૂ ૧૭૦)મા તેમજ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૧૧, શ્લો ૧૦૭-૧૦૮)-મા લેઈના ખડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને 'ઉત્કરિકા' એમ પાંચ નામો દર્શાવવામા આવ્યા છે આમા કેવળ શાસ્ત્રિક દષ્ટિએ ભિન્નતા બેવાય છે કેમકે જો પાચેનું સ્વરૂપ આલેખતા ત્યાં કહ્યું છે કે લોઢાના, કલઈના (ત્રપુના), તાબાના, સીમાના, રૂપાના અને ચીનાના કટકાઓનો જે ખડે ખડે લેઈ તે 'ખડ-લેઈ' છે. વાસડાઓનો, નેતરોનો, નલોનો, કેળના થડોનો અને અળ રજોનો જે પ્રતરે પ્રતરે લેઈ તે 'પ્રતર-લેઈ' છે. તલના મગના, અડદના, પીપરના, મરીના અને સુકના ચૂર્ણ (લોટ)નો જે લેઈ તે 'ચૂર્ણિકા-લેઈ' છે. ફૂવાઓનો, તળાવોનો, ડહોનો, વાવોનો, પુષ્કરિણીઓનો, વાઢી કે સીંધી નદીઓનો, પહાડી નદીઓનો, સરોવરોનો, સરોવરની હારોનો અને નીકાવાળી મરોવરની હારોનો જે લેઈ તે 'અનુતટિકા-લેઈ' છે. શૂષ્કોનો, મડકોનો, તલની શિંગોનો, અડદની શિંગોનો અને એડાના બીજોનો જે ફૂટીને લેઈ થાય છે તે 'ઉત્કરિકા-લેઈ' છે.

૧ શ્રુતકેવલીને એક ઘડામાથી હજાર ઘડા પ્રમાણે ડરી દેખાડનામા આ ભે- જ કામ લાગે છે જુઓ ભગવતી (સ ૫, ઉ ૫, સૂ ૨૦૦) - અર્થથી પોતુ અને બાણના જેવા આકારવાળુ ઘાસ ૩ અર્થે ધ્યાનમા આવતો નથી એક જાતનું અનાજ હરો ૪ એક જાતનું અનાજ

૫ આ સમગ્ર ગ્રાંથ મહેષ્વર રજુ કરતા શ્રીમલયગિરિસુરિ રંકુ મા પત્રમા કહે છે કે વૈાના ટુકાની પેઠે જે ભે છે તે 'ખડ' ભે, ભોજપત્રના ભેની પેઠે જે ભે છે તે 'પ્રતર' ભે, પડેલા વોટની પેઠે જે વેરાધ બળ ત 'ચૂર્ણિકા' ભે, ગેરડીની ગાંતરી પેઠે જે ભે છે તે 'અનુતટિકા' ભે અને સ્નત્યાષર્પવત્ અર્થાત્ ખેંચવાના (?) પેઠે જે ભે છે તે 'ઉત્કરિકા' ભે છે આ સળધમા વિચારો તત્ત્વપ્રમાના ૨૦૦મા પત્રગત નિમ્ન-નિખિત ગાથાઓ —

" રહેદિ જ્ઞદભેદ પયરભેય જહમ્મપદલ્લમ ।

ચુણ ચુણિયમેય અણુતદિય ઘસવલ્લિય ॥ "

[જ્ઞદે જ્ઞદભેદ પ્રતરભેદ યથાડમ્મપદલ્લમ ।

ચૂર્ણ ચૂર્ણિકમેદમનુતટિય ઘસવલ્લિયમ ॥]

પ્રતર આયતના છ પરમાણુઓમાના દરેક ઉપર એક એક પરમાણુ ગોઠવવાથી આ આકાર થાય છે

ઉપર્યુક્ત નસથાન પરત્વે ૧૧ આબતોના મળધમા દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (ગ ૧૧)મા અવતરણ રૂપે આપેલી ઉત્તરાધ્યયન-નિર્ણુપ્તિની નીચેની ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે —

“પરિમડલે ચ વદે તેમે ચરમ આયણ ચેવ ।
 ઘણપયર પદમવજ્જ ઓજપણસે ચ જુમ્મે ચ ॥
 પચમ ચારમગ રણુ સત્તમ વત્તીસમ ચ વદમ્મિ ।
 તિય ઉક્કમ પણતીમા ચત્તારિ ચ હોતિ નમમ્મિ ॥
 નવ ચેવ તહા ચડગે સત્તાવીસા ચ અદ્ધ ચડરસે ।
 તિમ વુગ પન્નરસેવ ચ ઉચ્ચેવ ચ આયણ હોતિ ॥
 પણયાલા ચારમગ તહ ચેવ ય આયણમ્મિ સઠાણે ।
 વીસા ચત્તાલીસા પરિમડલે ચ મંઠાણે ॥”

આ પ્રમાણે આપણે પાંચ પ્રકારના ઇત્યભૂત નસથાનના અવાતર પ્રકારો જોયા અન્ય જે સ્થાનો આશ્રીને પરમાણુઓની મળ્યા દર્શાવાઈ છે તે જથ્થા મળજવી, ઉત્કૃષ્ટ તે અનત પરમાણુઓ હોય અને જે વડે બનેના સ્થાનોની અવગાહના અસખ્ય આકાશ-પ્રદેશોની છે વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુવાળા સ્થાનો પણ છે ભગવતીમા કહ્યું છે તેમ પરિમડલાઈ પાંચ સ્થાનોમાના બે ટે તે કરતા અધિક સ્થાનો મળીને અનિત્યભૂત સ્થાન થાય છે અને તેણે સ્થાન મિલ્લોતુ હોવાનું જહેવાય છે જોકે એક જ પદ્ધતિમા બે સ્થાનો સંભવતા નથી છતાં કહાઈ વગેરેની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન અશોને લઈને તેમ જ આવે

બેદનું લક્ષણ—

“एकत्वद्रव्यपरिणामविश्लेषरूपत्वं भेदस्य लक्षणम् । (૨૪૧)

૧ યાયા—

પરિમણ્ડલ ચ વત્ત ચણ ચતુરણમાયત ચૈવ ।
 ઘમપ્રતરો પ્રથમવર્જેણુ ઓજ પ્રદેશાનિ યુગ્માનિ ચ ॥
 પચ્ચક દ્વાદશર રણુ સત્તક દ્વાવિંશર ચ વૃત્તે ।
 ત્રિય પટ્ટક પચ્ચવિંશત ચત્તવારસ મવન્તિ ક્યલ્લે ॥
 નવ ચેવ તથા ચત્તવાર સત્તવિંશતિચ્છાટો ચતુરણ્ણે ।
 ત્રિય ત્રિક પચ્ચવદ્દશેવ ચ પટ્ટ વૈયાયતે મવન્તિ ।
 પચ્ચચત્તવારિંશત્ દ્વાદશક તથા ત્રૈય ચાયતે સસ્થાને ।
 વિંશતિચ્છત્તવારિંશત પરિમણ્ડલે ચ સમ્માને ॥

૨ મરખાવો તત્ત્વાશ્રીની બહિર્ણિતિ (૫ ૩૬૨)મા નિમ્ન-નિર્ણપતિ પતિ —

— “एकत्वद्रव्यपरिणामविश्लेषा भेद ।

અર્થાત્ એકત્વ વિષયક દ્રવ્યના વિશ્લેષક પરિણામ-વિશેષને 'લેહ' કહેવામા આવે છે આ લેહના પાચ પ્રકારો છે—(૧) ઔત્કારિક, (૨) ઔર્ષિઠ, (૩) ખડ, (૪) પ્રતર અને (૫) અનુતટ લાડા વગેરેને કાઢવા, બહેરવા, પથર ચીન્વા તે 'ઔત્કારિક લેહ' જાણવો થઈ વગેરેને દળીને લોટ બનાવવો-કણ કણરૂપે તેનું ચૂર્ણ કરવું તે 'ઔર્ષિઠ લેહ' છે ઘડા વગેરે ફેડીને કટકા કરવા તે 'ખડ-લેહ' સમજવો અખરખ (અખપટલ), લોખંધ વગેરેના ખડ કાઢવા તે 'પ્રતર-લેહ' છે વાસ, શેરડી વગેરેની છાલ ઉતારવી તે 'અનુતટ-લેહ' છે

તત્ત્વાર્થગોળ (પૃ ૨૩૩) પ્રમાણે લેહના છ લેહ છે —(૧) ઉત્કર, (૨) ચૂર્ણ, (૩) ખરડ, (૪) ચૂર્ણિકા, (૫) પ્રતર તથા (૬) અનુચટન આ બે મતાતરમા જે એટલો છે કે જેને આપણે ઉપર ઔત્કારિક અને ઔર્ષિઠ તરીકે ઓળખાવી ગયા તેને 'ઉત્કર' અને 'ચૂર્ણ' તરીકે અત્ર ઓળખાવવામા આવે છે એટલે એ તો કેવળ મજામા લેહ છે ચોખા, હાળ વગેરેને છડવા (ખાડીને છોડા ઉખેડવા) તે 'ચૂર્ણિકાલેહ' છે તથાવેલા લોહાના ગોળા ઉપર હથોડા મારીને તેમાથી તણખા કાઢવા તે 'અનુચટનલેહ' છે

મજાપના (પ ૧૧, સૂ ૧૭૦)મા તેમજ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૧૧, શ્લો ૧૦૭-૧૦૮) મા લેહના ખડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિડા અને 'ઉત્કરિકા' એમ પાચ નામો દર્શાવવામા આવ્યા છે આમા કેવળ શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ભિન્નતા જોવાય છે, ઠમકે એ પાચેનું સ્વરૂપ આલેખતા ત્યાં કહ્યું છે કે લોહાના, કલધના (ત્રપુના), તાળાના, સીસાના, રૂપાના અને ચોનાના કટકાઓનો જે ખડે ખડે લેહ તે 'ખડ-લેહ' છે વામડાઓનો, નેતરોનો, નલોનો, કેળના થડોનો અને અખરખોનો જે પ્રતરે પ્રતરે લેહ તે 'પ્રતર-લેહ' છે તલના મગના, અડહના, પીપરના, મરીના અને મુઠના ચૂર્ણ (લોટ)નો જે લેહ તે 'ચૂર્ણિકા-લેહ' છે કવાઓનો, તળાવોનો, ફડોનો, વાવોનો, પુષ્કરિણીઓનો, વાઢી ઢે સીધી નદીઓનો, પહાડી નદીઓનો, સરોવરોનો, સંગમગની હારોનો અને નીકોવાળી સરોવરની હારોનો જે લેહ તે 'અનુતટિડા-લેહ' છે મૂષોનો, મૂંડોનો, તલની શિંગોનો, અડહની શિંગોનો અને ચોડાના પીંજોનો જે કૂટીને લેહ થાય છે તે 'ઉત્કરિકા-લેહ' છે ૫

૧ શ્રુતપ્રમાણે એક ઘડામાથી હજાર ઘડા પ્રત્યાદિ ટરી કેખાડનામા આ ભેદ જ કામ લાગે છે જુઓ ભગવતી (ચ પ, ઉ પ, સ ૨૦૦) ૨ અદ્યથી પોતુ અને ગાયત્રી જેવા આખગણુ પામ ૩ અર્થ ખ્યાતમા આવતો નથી એક જાતનુ અનાજ દરો ૪ એક જાતનુ અનાજ

૫ આ સમગ્ર વાત સંલેપથી રજુ કરતા શ્રીમલ્લયગિરિસુરિ ૨૬૭ મા પત્રમા કહે છે કે વોનાના ટુકાની પેરે જે ભેડ તે 'ખડ' ભેડ, ભોજપાના ભેડની પેરે જે ભેડ તે 'પ્રતર' ભેડ, પડેલા વોનાની પેરે જે વેગલ જાય ત 'ચૂર્ણિકા' ભેડ, ગેડીની ગાત્રી પેરે જે ભેડ તે 'અનુતટિકા' ભેડ અને મ્નત્વાષર્પવત્ અર્થાત્ ખેડવાની () પેરે જે ભેડ તે 'ઉત્કરિકા' ભેડ છે આ સબધમા વિચારો તત્ત્વપ્રમાણના ૨૦૦મા પત્રગત નિર્ન-નિખિત ગાયત્રી —

" તદેહિ સદમેદ પયરભેય જહમ્પપટલસમ ।

ચુણ ચુણિયમેય અણુતદિય વસવજ્ઞિય ॥ "

[ચણદે ચણદમેદ પ્રતરમેદ યથાઽમ્પપટલસ્ય ।

ચૂર્ણ ચૂર્ણિકમેદમનુતટિત વશવન્કલિતમ ॥]

ભાષાના પુદ્ગલોનો પાચ પ્રકારનો લેદ—

પ્રજ્ઞાપનાના ૧૧મા પદ તરફ દષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ભાષાના પુદ્ગલો (૧) ખડ, (૨) પ્રતર, (૩) ચૂર્ણિકા, (૪) અનુતટિકા અને (૫) ઉત્કર્ષિકા એમ પાચ રીતે લેવાય છે. લોખંડના ખડની જેમ ભાષાના ખડ હોય એ પ્રથમ પ્રકાર છે. અખરખના પુદ્ગલની પેઠે ભાષા બોલ્યા પછી લેવાય તે બીજો પ્રકાર છે. ઘઉંના લોટની જેમ ભાષા બોલના બાદ લેવાય તે ત્રીજો પ્રકાર છે. સરોવરની શ્રેણીની જેમ શ્રેણિ યદને ભાષા લેવાય તે ચોથો પ્રકાર છે. મગ અહદની ફળી સૂકાતા તેમાથી જેમ ફાણા ઉછળે છે તેમ ભાષા લેવાય તે પાચમો પ્રકાર છે.

આ પાચ પ્રકારના લેલોનું અલ્પબહુત્વ એવું દર્શાવવામા આવે છે કે ખડ-લેદ ૫ અનત શુણ, પ્રતર ૪ અનત શુણ, ચૂર્ણ ૩ અનત શુણ, અનુતટિત ૨ અનત શુણ અને ઉત્કર્ષિકા સૌથી થોડો છે.

અધિકારનું લક્ષણ—

દષ્ટિપ્રતિધાતકારિષ્વે સતિ પુદ્ગલપરિણામરૂપત્વ તમસો લક્ષણમ્ ।

(૨૪૨)

અર્થાત્ ભેવામા હરકત કરનારો પુદ્ગલનો પરિણામ તે ‘ અધિકાર ’ છે. આ લક્ષણ ઉપરથી એમ ભેધ થકાય છે કે અધિકાર પુદ્ગલ છે ત્યારે શું એને ‘ કેટલાક લોકો પદાર્થ ’ જ ગણતા નથી અને તેજનો અભાવ ગણે છે તે ખોટું છે ? હા એ ખોટું છે અને તેની સાબિતી નીચે મુજબ છે. એમ જૈન ગ્રંથો સૂચવે છે અધિકાર સ્થામ અને શીત છે. અર્થાત્ તે રૂપવાન્ તેમજ સ્પર્શવાન્ છે. આપણે પૂર્વે ભેધ ગયા તેમ જે જે સ્પર્શવાન્ હોય તેમજ જે જે રૂપવાન્ હોય તે પદાર્થ પુદ્ગલ છે. આ ન્યાયથી એમ મિલ્લ થાય છે કે અધિકાર રૂપી તેમજ સ્પર્શથી યુક્ત હોવાથી તે દ્રવ્ય છે. વળી નેત્રની સાથે અધિકારનો સંયોગ થતો હોવાથી પણ તે દ્રવ્ય હશે છે. આ ઉપરાંત એ દેખીતી વાત છે કે કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ સ્થળે છે કે નહિ તે બાજુ હોય તો પ્રકાશની જરૂર પડે છે. ફાળલા તરીકે અત્ર કુલનો અભાવ છે. જે નહિ એ વિષે માહિતી મેળવવામા પ્રકાશનો ખપ પડે છે, કેમકે ઘરમા અધારૂં હોય તો વસ્તુ હોય તોપણ બાહ્ય થકાય નહિ. પ્રકાશ હોય તો જ છાતી ઠાકીને કહી શકાય કે તે વસ્તુ ઘરમા છે કે નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે અધિકારને તેજનો અભાવ માનવામા આવે, તો એ અભાવને પણ ભેવાને પ્રકાશની જરૂર પડવી ભેધએ અને હકીકત તો જોથી ઉવટી છે, કારણ કે પ્રકાશના અભાવમા જ-અજવાણી ગેરહાજરીમા જ અધિકારના દર્શન થઈ શકે છે. આ ઉપરથી

“ હુદુમિ (હુદસિ ?) સમારોહે મેયે ઉત્તરિયા ચ ઉત્તેર ।

ચોસસપયોગમીસગસઘાયવિજોગવિવિહગમો ॥ ’

[સમારોહે મેદે ઉત્તરિકા ચ ઉત્તરમ્ ।

ચિસસામયોગમિચવસદ્ધવાતવિયોગવિવિધગમ ॥]

૧૮લાથી નેપથિકો સમજવા

સમજી શકાય છે કે અધકાર એ તેજનો અભાવ નથી, પરંતુ એ દ્રવ્ય છે—પુદ્ગલ છે આ પ્રસંગે એમ ધ્યાન એ ચતુ નિરર્થક નહિ ગણાય કે હીપકાલિકની સામગ્રી મળતા અધકારના પુદ્ગલો પ્રકાશરૂપે પરિણમે છે અને તે સામગ્રીનો અભાવ થતા પાછા અધકારરૂપ બની નત્ય છે

છાયાનુ લક્ષણ—

**પ્રકાશાવરણનિમિત્તકત્વે સતિ પુદ્ગલપરિણામરૂપત્વ છાયાયા
લક્ષણમ્ । (૨૪૩)**

અર્થાત્ પ્રકાશના આવરણમા નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલના પરિણામને ‘છાયા’ કહેવામા આવે છે એટલે કે પ્રકાશ આવૃત થતા છાયા ઉદ્ભવે છે આ છાયાના બે પ્રકાર છે જેમકે હર્ષણ વગેરે સ્વરૂપ વસ્તુઓમા સુખના વર્ણ, આકાર જેવાને તેવા દેખાય છે તે એક વર્ણોદિવિકાસ પરિણામરૂપ છાયા છે, જ્યારે પૃથ્વી વગેરે અસ્વરૂપ વસ્તુઓ ઉપર જે કેવળ પડછાયો પડે છે તે બીજી પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે આ બંને છાયા પ્રતિબિમ્બરૂપ તો છે જ, પરંતુ પ્રથમમા આકારાદિનો જેવો સ્પષ્ટ ભેદ થાય છે તેવો બીજામા થતો નથી એ વિશેષતા છે આ છાયાના તદ્વર્ણોદિવિકાસને લીધે અને પ્રતિબિમ્બ માત્ર શ્રદ્ધાને લીધે બે ભેદો પડે છે

હર્ષણ વગેરેમા સુખાદિકતુ જે પ્રતિબિમ્બ કૃષ્ટિગોચર થાય છે તે છાયા-પુદ્ગલનો પરિણામ છે, નહિ કે એ જમ છે, કેમકે જમ તો જ્ઞાનાતર-ગ્રાહ છે અર્થાત્ અજ્ઞાન-જન્ય છે અને આ તો તેમ નથી તે ઉપરાંત, શેઠરહિત અક્ષુવાળા સર્વેને કંઈ એકી વખતે જમ સમવતો નથી અને સર્વ કોઈ પ્રતિબિમ્બ બુદ્ધે છે આથી પ્રતિબિમ્બ એ જમ છે એમ માનવું એ જ જમ છે અર્થાત્ છાયા એ પુદ્ગલ સિદ્ધ થાય છે વળી સર્વ પુદ્ગલ-દ્રવ્યોના છાયા-પુદ્ગલો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે

સર્વ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોની માફક કિરણો અથ-અપચય (વધઘટ) ક્ષર્મવાળા છે અને તેઓ છાયા-પુદ્ગલોની શ્રેણિરૂપ છે યથાવિધ સામગ્રી મળતા છાયા-પુદ્ગલો વિચિત્ર પરિણામી બને છે જેમકે, આતપ આદિકથી યુક્ત અને અભાસ્વરૂ વસ્તુઓની સાથે કિરણોનો સંગ થતા તેમનો આકાર તે અભાસ્વરૂ વસ્તુઓના જેવો થાય છે અને તેમનો વર્ણ સ્થામ બને છે કાખવા તરીકે આપણે તકડો (આતપ), ચાદરણી (જ્યોત્સ્ના) કે હીવાનુ અજવાળુ જ્યાં હોય એવે સ્થળે ઊભા રહીએ તો (અભાસ્વરૂ એવી) પૃથ્વી ઉપર આપણા જેવો અને સ્થામ વર્ણનો આકાર પડે છે આનું નામ પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે આ તો આપણે અભાસ્વરૂ દ્રવ્યની સાથે સંગ થતા સમવતાર પ્રતિબિમ્બ (છાયા)નો વિચાર કર્યો પરંતુ જો આપણે આપણું સુખ ખડ્ગ (તરવાર), આદર્શ (હર્ષણ) ઇત્યાદિ ભાસ્વરૂ (તેજસ્વી) પદાર્થોમા ભેદએ તો સુખ (મૂળ વસ્તુ)ના જેવા વર્ણ અને આકારવાળો પ્રતિબિમ્બ (છાયા) પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે

આતપનુ લક્ષણ—

તાપસ્વેદાદિનિમિત્તકત્વે સતિ ઉષ્ણસ્પર્શાદિરૂપત્વમાતપસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૨૪૪)

અર્થાત તાપ, પરસ્વેદ (સ્વેદ) વગેરેના કારણભૂત તેમજ ઉષ્ણ સ્પર્શથી સુકત પુરુષલ
' આતપ ' કહેવાય છે

ઉદ્ધોતનુ લક્ષણ—

ચન્દ્રકાન્તલઘોતાદિવિપયકત્વે સતિ મૂત્તંદ્રવ્યવિકારરૂપત્વમુદ્-
ધોતસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૪૫)

અર્થાત ' ચન્દ્રકાન્ત, ખદ્યોત (આગિયો કીડો) ઇત્યાદિ વિવયક મૂત્તં દ્રવ્યના વિકારને
' ઉદ્ધોત ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ચન્દ્રકાન્ત, ખદ્યોત વગેરેના
પ્રકાશને ' ઉદ્ધોત ' તરીકે ઝોળખાવવામા આવે છે

આ ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે સૂર્ય વગેરેનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે ' આતપ ' છે, ત્યારે
ચન્દ્ર વગેરેનો શીતળ પ્રકાશ તે ' ઉદ્ધોત ' છે

૬૨૨મા પૃષ્ઠમા આપણે પુરુષલના કશ પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે પૈકી વર્ણાદિ
વિષે અને ખાસ કરીને અશુરુલપુષ્પરત્વે કથન કરવું બાકી છે અટલે એતુ દિગ્દર્શન કરી લઈએ

રૂપના સાધારણ રીતે બે અર્થો થાય છે - (૧) આકાર અને (૨) વર્ણ અત્ર રૂપનો અર્થ

૧ ચ દ્રવ્યનું એ એક જાતનું રત્ન છે અને ચન્દ્રનો ઉદય થતાં તે દ્રવ્ય છે વારાહી
સહિતા-પૃષ્ઠત સહિતા (અ ૭૯) માંના નિમ્ન-નિખિત—

“ વજ્રે-શ્ચમીલ-મરવત-કર્કેતર-પદ્મારાગ-દધિરાટવા ।

લેવ્ય-પુલક-ચિમલક-રાજમણિ-સ્ફટિક-શશિકાન્તા ॥ ૪ ॥

ભૌગભિક-મોમેદક-શદ્ધ-મદામીલ-પુસ્પરાગારવા ।

મમ્મમણિ-જ્યોતીરસ-સસ્વક-મુક્તા-મવાલામિ ॥ ૫ ॥ ”

—પદ્મમા આ મણિનું નામ નજરે પડે છે

જવાહરવાલિગમ(સંગીત)ના ૨૪૪મા પદમા રત્નોની જુદી જુદી જાતોનો નિર્દેશ છે, પરંતુ
તેમા આનો ઉલ્લેખ ૧૪૧ બાકી પ્રજ્ઞાપના(પ ૧)ના ૧૫મા સૂત્રમા બે રત્નોના પ્રકારો મળ્યાં છે તેમા
તો ' ચન્દ્રપ્રલ ' તરીકે આનો નિર્દેશ જોવાય છે પ્રજ્ઞાપનામા જણાવેલા મણિઓના નામોમા કેટલાક તો
રત્નોના નામ જોવાય છે એથી એમ સમજાય છે કે મણિ અને રત્ન એ બે જુદા જુદા પદાર્થો નથી
અમરકેશના દ્વિતીય કાવ્ડના ૧૭ મા શ્લોકમા કહ્યું પણ છે કે “ રત્ન મણિ ”

‘વર્ણ’ સમજવાનો છે અને તેના પાચ અવાન્તર લેદો છે કાજલના જેવો કાળો (કૃષ્ણ), ગળીના જેવો ભૂરો (નીલ), હિંગળોકના જેવો લાલ (અરુણ), સોનાના જેવો પીળો (પીત) અથવા હળદરના જેવો પીળો અને શખના જેવો સફેદ (શ્વેત) આ પ્રમાણે જૈન દર્શન પ્રમાણે વર્ણના પાચ મુખ્ય લેદો છે આ કૃષ્ણાદિ વર્ણો પૈકી પ્રત્યેકના અનંત પ્રકારો છે જેમકે એક અશ કૃષ્ણ, બે અશ કૃષ્ણ એમ અનંત અશ કૃષ્ણ આ કૃષ્ણાદિ વર્ણોમાથી કોઈ પણ વર્ણ પરમાણુ-પુદ્ગલનો શુષ્ણ છે, પરંતુ કૃષ્ણાદિ વર્ણ પોતે લેદની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ નથી, વાસ્તે વર્ણ એ પુદ્ગલનું શુષ્ણરૂપ લક્ષણ છે

સ્વાભાવિક પરમાણુઓ પાચે વર્ણોથી યુક્ત છે એટલે કે સત્તાથી એમા પાચે વર્ણો રહેલા છે, જ્યારે પ્રકટપણે તો કૃષ્ણાદિ પૈકી ગમે તે એક વર્ણ છે જે પરમાણુ કૃષ્ણ વર્ણવાળો હોય તેનો કૃષ્ણ વર્ણ બદલાઈને રક્તાદિ અન્ય વર્ણ થવામા જરૂરની એક સમય અને ઉત્પત્તિથી અમુક સમયો પસાર થઈ જાય છે આ પ્રમાણે પરમાણુમા પાચે વર્ણો બદલાતા રહે છે એટલે કે કોઈ વખત કોઈ અમુક વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકી બીજાનો તિરોભાવ હોય તો કોઈ વેળા બીજા જ વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકીનાનો તિરોભાવ હોય

અતિશયજ્ઞાનીઓ પરમાણુમા પાચે વર્ણો જોઈ શકે છે આ પરમાણુઓથી બનેલા રૂક ધોમા ભે અમુક એક વર્ણની મુખ્યતા હોય તો વ્યવહારથી તે તે વર્ણવાળો કહેવાય છે, પરંતુ મોરના પીછાની જેમ ભે તેમા અનેક વર્ણોની પ્રધાનતા દૃષ્ટિગોચર થતી હોય તો તે ચિત્ર વર્ણવાળો કહેવાય છે નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ તો અનંતપ્રદેશી રૂક ધો પાચે વર્ણવાળા છે તેમજ સ્વાભાવિક પુદ્ગલોમા પણ પાચ જ વર્ણ છે બાકીના વર્ણો તો સાંજિપાતિક જાણવા અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ એક બીજાની ઓછાવત્તા પ્રમાણમા મેળવણીને આભારી છે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણને જ મુખ્ય વર્ણો (Colours) ગણે છે એમની માન્યતા મુજબ તો લાલ અને પીળાના મિશ્રણરૂપ નારંગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણરૂપ લીલો અને વાદળી અને શતાના મિશ્રણરૂપ જાણુડો તેમજ આ ત્રણ જોના મિશ્રણરૂપ કાળો રંગ છે વળી આ ત્રણ સાંજિપાતિક રંગો, કાળો રંગ તેમજ ત્રણ મૂળ રંગો એ બધા (સાતે) મળીને સફેદ રંગ થાય છે આ પ્રમાણેની સફેદ રંગની ઉત્પત્તિની માન્યતા સાથે જૈન દર્શન સમત થતું નથી

વર્ણોનો પરિણામ—

એક શુણ્ણ શ્વેત વર્ણનો અધિક શુણ્ણ કૃષ્ણ વર્ણ સાથે સંયોગ થતા શ્વેત વર્ણ કૃષ્ણરૂપે પરિણમે છે એક શુણ્ણ કૃષ્ણ વર્ણનો અધિક શુણ્ણ શ્વેત વર્ણ સાથે સંયોગ થતા કૃષ્ણ વર્ણ શ્વેત રૂપે પરિણમે છે એક શુણ્ણ શ્વેત વર્ણનો એક શુણ્ણ કૃષ્ણ વર્ણ સાથે સંયોગ થતા કાપોત વર્ણરૂપ પરિણામ ઉદ્ભવે છે એ પ્રમાણે પાચ વર્ણો નિરનિરાળા હોય તો તેના પાચ (5C_1) લેદો છે બપોળે મિશ્રણ થતા કશ (5C_2) તેમજ ત્રણ ત્રણનું મિશ્રણ થતા પણ કશ (5C_3) પ્રકારો પડે

છે ચારના મિશ્રણથી જાય (5C_4) અને પાચેના મિશ્રણથી એક (5C_5) લેઈ પડે છે આ પ્રમાણે બધા મળીને ૩૧ ($2^5 - 1$) ભાગ થાય છે^૧

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનું સ્વરૂપ—

રૂપ (વર્ણ) નેત્રગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, જળ અને અગ્નિ એ ત્રણને જ વિશે છે તેમા પાણીના પરમાણુઓને વિષેનું તેમજ અમિના પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ અનિત્ય છે, કેમકે અગ્નિના સંયોગથી એ નાશ પામે છે સર્વ કાર્યોને વિશે કારણરૂપ પૂર્વક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે દ્રવ્યલુકાર્ત્તિ કાર્યો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમા રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે આશ્રય રહિત એવા કાર્યરૂપની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે તેમજ કાર્યરૂપ વિનાશનો આશ્રયરૂપ વિનાશ જ હેતુ છે કાર્ય-દ્રવ્યનો નાશ પહેલા થાય છે અને ત્યાર પછી રૂપનો નાશ થાય છે શીઘ્ર ભાવને લાંબે કાળના પ્રલંભ માટે અવકાશ નથી

કાચા ઘડાનો અગ્નિ સાથે સંયોગ થવાથી ઘડાનો આરભ કરવાવાળા પરમાણુઓમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી આ ક્રિયા દ્વારા ઘડાનો વિલાગ થાય છે અને પછી સંયોગનો નાશ થાય છે એ સંયોગનો સંપૂર્ણ વિનાશ થઈ રહ્યા પછી જ્યારે સ્વતંત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમા અમિના સંયોગથી ઉદ્ભવતી ઉચ્ચતાને લાંબે સમય રૂપ વગેરે નાશ પામે છે અને એથી વિલક્ષણ એવા લાલ રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી લોગી લોકાના અદ્યુતની અપેક્ષાથી

૧ આ હકીકતને પૂર્વાચાર્યકૃત નીચે મુજબની ગાથાએ મનર્થિત કરે છે —

‘ જહ કાલમેગુણ સુક્ષ્મય પિ ય દ્વિજ્ઞ વહુયુગ્મ ।
પરિણમિજહ કાલ સુક્ષ્મે ગુણાદિયુગ્મે ॥ ૧ ॥
જહ સુક્ષ્મમેગુણ કાલમદ્રવ્ય તુ વહુયુગ્મ જહ ય ।
પરિણમિજહ કાલ સુક્ષ્મે (? સુક્ષ્મ કાલેન) ગુણાદિયુગ્મે ॥ ૨ ॥
જહ સુક્ષ્મ યુગુણ કાલમદ્રવ્ય પિ વક્તુગુણમેવ ।
કાવોય પરિણામ તુલ્યુગુણેન સમવદ ॥ ૩ ॥
પથ પથ નિ વળ્લના સત્તોપણ તુ વળ્લપરિણામો ।
પક્તોત ભગા મધ્યે વિ ય ત મુણેયથા । ૪ ॥ ’

[યદિ કાલકમેગુણ સુક્ષ્મપિ ચ મધ્ય વહુયુગ્મ ।
પરિણમ્યેત કાલ સુક્ષ્મે ગુણાદિકુગ્મે ॥
યદિ સુક્ષ્મેગુણ કાલકદ્રવ્ય તુ વહુયુગ્મ યદિ ચ ।
પરિણમ્યેત સુક્ષ્મ કાલેન ગુણાદિકુગ્મે ॥
યદિ સુક્ષ્મેગુણ કાલકદ્રવ્યમપિ વક્તુગુણમેવ ।
સ્તપોત પરિણામસ્તુલ્યુગુણેન સમવતિ ॥
પથ પથપિ વળ્લ સયોગત તુ વળ્લપરિણામ ।
પથવિશદ્ મહા સર્વેડપિ ચ તે જ્ઞાતથ્યા ॥]

૨ અનિર્લસાનલુ ગાથા પ્રમાણે જગ ૨૩ વિનાનું (colourless) છે

ઉત્પન્ન થયેલા પાકજન્ય પરમાણુમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર બાદ પરસ્પર મયોગ થવાથી દ્રવ્યભુકાદિના ક્રમથી ઘટાદિરૂપ કાર્ય-દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે સવત રૂપાદિનું પરાવર્તન સમજી લેવું એમ વૈશેષિક દર્શન નિર્દેશે છે

રસનું સ્વરૂપ—

જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયરૂપ રસના પશુ રૂપની જેમ પાચ પ્રકારો છે—(૧) મરચા વગેરેની માદ્દક તીખો (તિક્ત), (૨) નાગર (સ્થુઠ)ની માદ્દક કઠવો (કટુ), (૩) કાચા કોઠની માદ્દક તૂરો (કષાયિત), (૪) આળખાની માદ્દક ખાટો (અમ્લ) અને (૫) ચાકરની માદ્દક મીઠો (મધુર)^૧ આ ઉપરાંત અન્ય દર્શનકારો લવણ નામનો છઠ્ઠો રસ પશુ માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકો આનો મધુર રસમા અતર્જાવ કરે છે, અર્થાત્ મધુર રસના પેટામા એ આવી જાય છે એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો પાચ રસના મિશ્રણરૂપ આને ગણે છે

કેટલાક ત્રયોમા તિક્તનો અર્થ કઠવો અને કટુનો અર્થ તીખો સૂચવાયેલો નજરે પડે છે વિશેષમા મારવાહમા ધણે સ્થળે કઠવા પદાર્થને તીખો અને તીખા પદાર્થને કઠવો કહેવાનો વ્યવહાર છે એમ કહેવાય છે

રસ સખધી વૈશેષિક માન્યતા—

પૃથ્વી અને જળ સિવાય અન્યત્ર રસ નથી આ રસ જિહ્વા-ગ્રાહ્ય છે અને તે જીવન સખધી પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્યતા વગેરેમા નિમિત્તરૂપ છે વિશેષમા પૃથ્વીમા ખાટો, કઠવો, તીખો, ખારો અને મધુર એમ પાચે જાતનો રસ છે, પરંતુ પાણીમા એકલો મધુર રસ છે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષે જહેલો રસ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણીના પરમાણુગત રસ નિત્ય છે

ગન્ધનું સ્વરૂપ—

ગ્રાણેન્દ્રિયના વિષયરૂપ ગન્ધના બે પ્રકારો છે—(૧) સ્વહન, અત્તર વગેરેની જેમ સુગંધી અને (૨) લલણ, કાદા વગેરેની જેમ દુર્ગંધી કેટલાક સાધારણ એવો ગન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર માને છે, પરંતુ તે ઠીક નથી એમ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬) સૂચવે છે વૈશેષિક દર્શન પશુ ગંધના આ જ બે પ્રકારો માને છે, પરંતુ એને સમગ્ર પુદ્ગલોના શુણ્ડરૂપે ન સ્વીકારતા કેવળ તેઓ એને પૃથ્વીનો શુણ્ડ માને છે, અને તે પશુ વળી અનિત્ય

સ્પર્શનું સ્વરૂપ—

સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયરૂપ સ્પર્શના આઠ પ્રકારો છે—(૧) અગ્નિની માદ્દક બીનો

૧ સ્તેષ્મને શાત કરનાર, સ્લેષ્મનો બેદ કરવામા કુચળ, ખાવાની રચિતે અટકાવનાર, આશ્રવણને બીજીવનાર અને આનંદને નષ્ટારનાર એ પ્રમાણે પાચ રસોના શુભો અનુક્રમે તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવાયા છે

છે ચારના મિશ્રણથી પાચ (5C_4) અને પાચેના મિશ્રણથી એક (5C_5) લેઈ પડે છે આ પ્રમાણે બધા મળીને ૩૧ ($2^5 - 1$) ભગ થાય છે ^૧

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનુ સ્વરૂપ—

રૂપ (વર્ણ) નેત્રગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, જળ અને અગ્નિ એ ત્રણને જ વિષે છે તેમા પાણીના પરમાણુઓને વિષેનું તેમજ અમિતા પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષેનું રૂપ અનિત્ય છે, કેમકે અગ્નિના સંયોગથી એ નાશ પામે છે સર્વ કાર્યોને વિષે કારણરૂપ પૂર્વક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે દ્વચલુકાર્દિ કાર્યો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમા રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે આશ્રય રહિત એવા કાર્યરૂપની ઉત્પત્તિના અભાવ છે તેમજ કાર્યરૂપ વિનાશનો આશ્રયરૂપ વિનાશ જ હેતુ છે કાર્ય-દ્રવ્યનો નાશ પડેલા થાય છે અને ત્યાર પછી રૂપનો નાશ થાય જ શીઘ્ર ભાવને લઇને કંમના ગ્રહણ માટે અવકાશ નથી

કાયા ઘડાનો અગ્નિ સાથે સંયોગ થવાથી ઘડાનો આરભ કરવાવાળા પરમાણુઓમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી આ ક્રિયા દ્વારા ઘડાનો વિભાગ થાય છે અને પછી ત્રણ યોગનો નાશ થાય છે એ સંયોગનો સંપૂર્ણ વિનાશ થઈ રહ્યા પછી જ્યારે સ્વતંત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમા અમિતા સંયોગથી ઉદ્ભવતી ઉચ્ચતાને લઇને રચામ રૂપ વગેરે નાશ પામે છે અને એથી વિવક્ષણુ એવા લાલ રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી લોગી લોકોના અકબંટની અપેક્ષાથી

૧ આ હકીકતને પૂર્વગાથિત નીચે મુજબની ગાથાઓ સમર્થિત કરે છે —

" જહ કાલગમેગુણ સુક્ષ્મય પિ ચ હવિજ્ઞઃ સદુગુણ ।

પરિણામિજ્ઞઃ કાલ સુક્ષ્મેણ ગુણાદિયગુણેણ ॥ ૧ ॥

જહ સુક્ષ્મેગુણ કાલગદ્વ્ય તુ સદુગુણ જહ ચ ।

પરિણામિજ્ઞઃ કાલ સુક્ષ્મેણ (? સુક્ષ્મ કાલેણ) ગુણાદિયગુણેણ ॥ ૨ ॥

જહ સુક્ષ્મ યગુણ કાલગદ્વ્ય પિ યજ્ઞગુણમેવ ।

કાલોય પરિણામ તુલ્યગુણેણ સમવહ ॥ ૩ ॥

યથ યથ ચિ ચળના સત્તોયણ તુ ચળપરિણામો ।

યજ્ઞતોસ ભંગા મધ્ય ચિ ચ તે મુણેવદવા । ૪ ॥ "

[યદિ કાલકમેગુણ શુક્લમપિ ચ ભવદ્ સદુગુણમ્ ।

પરિણમ્યેત કાલ શુક્લેન ગુણાદિકગુણેન ॥

યદિ શુક્લમેગુણ કાલકદ્વ્ય તુ સદુગુણ યદિ ચ ।

પરિણમ્યેત શુક્લ કાલેન ગુણાદિકગુણેન ॥

યદિ શુક્લમેગુણ કાલકદ્વ્યમપિ યજ્ઞગુણમેવ ।

કાપાત પરિણામસ્તુલ્યગુણેન મમ્મવત્તિ ॥

યથ યથાપિ ચર્ણા સયોગેન તુ વર્ણેવરિણામ ।

યજ્ઞત્રિશદ્ ભ્રમ સર્વેડપિ ચ ત્ત જ્ઞાતવ્યા ॥]

૨ અનુનિક રચાયેલ શાબ્દ પ્રમાણે જગ રગ નિપાતુ (colomless) છે

ઉત્પન્ન થયેલા પાકજન્ય પરમાણુમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર બાદ પરસ્પર સંયોગ થવાથી દ્રવ્યભુકાદિના કેમથી ઘટાદિરૂપ કાર્ય-દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર રૂપાદિતુ પરાવર્તન સમજી લેવું એમ વૈશેષિક ઢગ્ગન નિર્દેશે છે

રમતુ સ્વરૂપ—

જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયરૂપ રસના પશુ રૂપની જેમ પાચ પ્રકારો છે—(૧) મરચા વગેરેની માફક તીખો (તિક્ત), (૨) નાગર (સુક)ની માફક કઠવો (કટુ), (૩) કાચા કોઠની માફક તૂશે (કપાચિત), (૪) આળજાની માફક ખાટો (અમ્લ) અને (૫) સાકરની માફક મીઠો (મધુર)^૧ આ ઉપનત અન્ય દર્શનકારો લવણ નામનો છઠ્ઠો રસ પણ માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થની ખૂબ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકો આનો મધુર રસમા અતર્ભાવ કરે છે, અર્થાત્ મધુર રસના પેટામા એ આવી જાય છે એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો પાચ રસના મિશ્રણરૂપ આને ગણે છે

કેટલાક ગ્રંથોમા તિજાનો અર્થ કઠવો અને કટુનો અર્થ તીખો સૂચવાયેલો નજર પડે છે વિશેષમા મારવાહમા ઘણે સ્થળે કઠવા પદાર્થને તીખો અને તીખા પદાર્થને કઠવો કહેવાનો વ્યવહાર છે એમ કહેવાય છે

રસ સખધી વૈશેષિક માન્યતા—

પૃથ્વી અને જળ સિવાય અન્યત્ર રસ નથી આ રસ જિહ્વા-ગ્રાહ્ય છે અને તે જીવન મખધી પુષ્ટિ, ગળ, આરોગ્યતા વગેરેમા નિમિત્તરૂપ છે વિશેષમા પૃથ્વીમા ખાટો, કઠવો, તીખો, ખારો અને મધુર એમ પાચે જાતનો રસ છે, પરંતુ પાણીમા એકલો મધુર રસ છે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષે નહેલો રસ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણીના પરમાણુગત રસ નિત્ય છે

ગન્ધતુ સ્વરૂપ—

દ્રાણેન્દ્રિયના વિષયરૂપ ગન્ધના બે પ્રકારો છે—(૧) અદન, અત્તર વગેરેની જેમ સુગંધી અને (૨) લમણ, કાઠા વગેરેની જેમ હર્મધી કેટલાક સાધારણ એવો ગન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર માને છે, પરંતુ તે ઠીક નથી એમ તત્ત્વાર્થની ખૂબ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬) સૂચવે છે વૈશેષિક દર્શન પણ ગંધના આ જ બે પ્રકારો માને છે, પરંતુ એને મમગ્ર પુદ્ગલોના શુદ્ધરૂપે ન સ્વીકારતા કેવળ તેઓ એને પૃથ્વીનો શુદ્ધ માને છે, અને તે પણ વળી અનિત્ય

સ્પર્શતુ સ્વરૂપ—

સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયરૂપ સ્પર્શના આઠ પ્રકારો છે—(૧) અગ્નિની માફક જીનો

૧ સ્નેહને શાત કરનાર, સ્વેદને બેદ કરવામા કુશળ, ખાવાની રુચિને અટકાવનાર, આ શ્રવણને ભીંજવનાર અને આનંદને વધારનાર એ પ્રમાણે પાચ રસોના શુદ્ધો અણુકે તત્ત્વાર્થની ખૂબ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવ્યા છે

(૧ ઉષ્ણ), (૨) મૃણાલ (કમળની નાળ), બરફ ઇત્યાદિની માફક થકો (૨ શીત), (૩) હમરુત-
મોરના પીંછાના જેવો કોમળ (૧ મૃદુ), (૪) પત્થરની માફક કઠિન, કઠોર અને કર્કશ (૪ ખર),
(૫) ધીની માફક ચિકણો (૫ સ્નિગ્ધ), (૬) રાખની માફક લૂખો (૬ રૂક્ષ), (૭) વજની
માફક ભરી (૭ શુરુ) અને આકાંક્ષા રૂનો માફક હલકો (૮ લુપ્ત) આ ઉપરથી એ વાત
સુસ્પષ્ટ થાય છે કે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા એ બંને સ્પર્શવિશેષો છે

નિદ્રુષ્ટ (જન્ય) સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વની વચ્ચે તેમજ જન્ય રૂક્ષત્વ અને
ઉત્કૃષ્ટ રૂક્ષત્વની વચ્ચે અનતાનત અશોનો તફાવત છે કામલા તગીકે પાણી કરતા બકરીના
દ્ધમા વિશેષ સ્નિગ્ધતા (ચીકાસ) છે એના કરતા ગાયનું દ્ધ વધારે સ્નિગ્ધ છે, વળી એનાથી
લેમનું અને લેસના કરતા ઉટલીનું એમ ઉત્તરોત્તર અધિક સ્નિગ્ધતા રહેતી છે, જ્યારે પૂર્વ
પૂર્વના વિચાર કરતા અધિક રૂક્ષતા રહેતી છે એવી રીતે ધૂળ કરતા તુપતા કણિયા વધારે
રૂક્ષ છે અને એનાથી કાકરા વળી વધારે રૂક્ષ છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર રૂક્ષતાની અધિકતા છે,
જ્યારે પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુમા સ્નિગ્ધતાની અધિકતા છે

આપણે ૬૧૭મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ તેમ પરમાણુમા જોઈ પ્રકટપણે એક જ વર્ણ,
એક જ રસ અને એક જ ગન્ધ હોય છે તોપણ સ્પર્શ તો બે હોય છે આ કથનને તત્ત્વાર્થ
(અ પ, સૂ ૨૩)ની ઝૂંઝૂ વૃત્તિ (પૃ ૩૫) તેમજ એના ભાષ્ય (પૃ ૩૬૫)ગત અવતરણ પણુ
સમર્થિત કરે છે, પરંતુ જૂઠલું શતકમા તો લણુ અને મુદ્દ સ્પર્શ અવસ્થિત માન્યા છે-પરાવૃત્તિ
પામ્યા વિના રહેનારા સ્વીકાર્યા છે આથી પરમાણુમા એક સમયમા બે જ નહિ પણ ચાર
સ્પર્શો પ્રકટપણે હોય અને યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ છ હોય એવો અન્ય મત જોવાય છે, પરંતુ આ
માન્યતાને પહેલાના જેટલો ટેકો હોય એમ જણાતું નથી

સ્પર્શ સબધી વૈશેષિકે દષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ અને અનુપ્લ્યાશીત એમ ત્રણ પ્રકારો છે
તથા-ઇન્દ્રિયથી એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્ય
સ્પર્શ વાળા છે કઠિન, કોમળ એ કંઈ સ્પર્શરૂપ નથી, પરંતુ મ યોગવિશેષ દ્રે પૃથ્વીના પરમાણુગત
સ્પર્શ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણી, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓ વિષેનો સ્પર્શ તો નિત્ય છે

અશુરેલ્લણુ સ્વરૂપ—

૨૫૮ મા પૃષ્ઠમા પરિણામના ચાર પ્રકાર સૂચવ્યા હતા તે પૈકી આ એક છે સ્પર્શ, રસ,
ગંધ અને વર્ણની પેઠે આના અવાતન જોદો નથી, કેમકે કણુ પણ છે કે—

૧ મુદ્દતા અને પાક મનાર ૨ વિસ નામરી અને સ્તભનશીત ૩ ઉત્તતિ સ્વરૂપી ૪
નમનશીત નહ તે ૫ સયોગ થતા મયોગીઓના નધનું કારણ ૬ એવી રીતે અનન્યનું કારણ
■ અપોમનના મતસુરૂપ ૮ પ્રાપ્ત જિવ-મમન અને તિર્થન્ મમનના હેતુરૂપ ૯ નહિ શીત કે નહિ ઉષ્ણ

“ અગુરુલ્હુપરિણામે ણં મંતે રુઢિવિદ્ધે પળ્ળન્તે ? ગોયમા ! દગામારે પળ્ળન્તે ”

અર્થાત્ અગુરુલ્હુ પરિણામના કેટલા પ્રકારો કહ્યા છે ? ગૌતમ ! એક જ પ્રકાર કહ્યો છે આલો પરિણામ પરમાણુઓથી માણીને તે સૂક્ષ્મ અનતપ્રદેશિકને વિષે જાણવો આ પરિણામની વ્યવસ્થા એવી છે કે જે દ્રવ્ય ઊર્ધ્વગમનશીલ હોઈ શુરુ નથી તેમજ અધોગમનશીલ હોઈ લઘુ નથી તે અગુરુલ્હુ છે જેમકે અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાષા-દ્રવ્ય આનાથી વિપરીત પરિણામ તે ‘ શુરુલ્હુ ’ કહેવાય છે સ્પષ્ટ મા પૃથ્થમા આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો આ પ્રમાણેના બે જ પ્રકારો છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે લઘુ, શુરુ, શુરુલ્હુ અને અગુરુલ્હુ એમ ચાર પ્રકારો છે દીપિક, ધુમાડો વગેરે લઘુ (હલકો) છે, પત્થર શુરુ (ભારી) છે, વાયુ શુરુલ્હુ છે અને આકાશ, પરમાણુ વગેરે અગુરુલ્હુ છે જે લઘુ હોય તે ઊર્ધ્વ-ગમન કરે છે, જે શુરુ હોય તે અધો-ગમન કરે છે, જે શુરુનલ્હુ હોય તે તિર્થંગ-ગમન કરે છે અને જે અગુરુલ્હુ હોય તે જીએ, નીએ, કે તિર્થંગ દિશામા ગમન ન કરે અથવા તો એ સર્વ દિશામા ગતિ કરે છે જુઓ વિરોપાં (ગા ૬૫૬-૬૬૦) ની વૃત્તિ

જે દ્રવ્ય જીએ અથવા તિર્થંગ દિશામા ફે ફાવા છતાં સ્વભાવથી જ અધોદિશામા ગમન કરે તે ઢેપુ વગેરે શુરુ દ્રવ્ય ગણાય છે એવી રીતે અન્યત્ર ઘટાવી લેવું

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો કોઈ પણ દ્રવ્ય સર્વથા શુરુ નથી કે સર્વથા લઘુ નથી, કેમકે ઢેપુ વગેરે શુરુ સ્વભાવવાળું છે તોપણ પર પ્રયોગથી તેની ઊર્ધ્વ ગતિ સ્પષ્ટ છે એટલે એ એકાન્તે શુરુ સ્વભાવવાળું ન ગણી શકાય એવી રીતે બાબ વગેરે લઘુસ્વભાવશીલ છે, પરંતુ હસ્તના તાડનાદિ વડે તે અધોગામી બને છે, વારંતે તે એકાન્તે લઘુ નથી આ લોકમા જે કોઈ સ્થૂળ વસ્તુ છે તે સર્વ શુરુલ્હુ છે, જ્યારે બાકીના બધા દ્રવ્યો અગુરુલ્હુ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો અદ્વૈતપર્યાય બાહર એવું કૃષી દ્રવ્ય જ (પુદ્ગલ) શુરુલ્હુ હોય છે, અને સૂક્ષ્મ, ચતુરપર્યાય પુદ્ગલો તથા અમૂર્ત આકાશાદિક દ્રવ્યો અગુરુલ્હુ હોય છે વિશેષમા ઔદારિક, વૈકિય, આહારક અને તેજસ દ્રવ્યો (પુદ્ગલો) શુરુલ્હુ છે, જ્યારે ઉચ્ચાસ, કામંજી દ્રવ્ય, મન અને ભાષા એ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો અગુરુલ્હુ છે ૨

૧ ૭૫૫—

અગુરુલ્હુપરિણામો મદન્ત ! કતિવિધ પ્રજ્ઞત ? ગૌતમ ! પકાકાર પ્રજ્ઞત ।

૨ આ પ્રમાણેનું વિવેચન નિમ્ન લિખિત ઉ લેખોને આભારી છે —

‘ ગુરુય જ્ઞુય ઉમય નોમયમિતિ વાચહારિયનયસ્ત ।

દઘ્વ લેહુ દીપો વાઙ્ગ ઘોમ જહાસજ ॥ ૬- ” ॥ ’

‘ ગુરુક લઘુકપ્રમય નોમયમિતિ વ્યાવહારિક નયસ્ય ।

દઘ્વ લેહુ દીપો વાયુર્વ્યામ યથાસદ્ધયમ ॥]

‘ નિઠ્ઠયઓ મઘ્વગુરુ સઘ્વલ્હુ વા ન વિઙ્ગપ દઘ્વ ।

વાયરમિદ્ધ ગુરુજ્ઞુય અગુરુલ્હુ સેસય દઘ્વ ॥ ૬૬૦ ॥ ’

અવહાર-નયવાદીનો આક્ષેપ અને તેનું અમાધાન—

વ્યવહાર નયવાદીનું મન્ત-ન્ય આપણે ૬૬૩મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ જો છે કે દ્રવ્યનાં લઘુ આદિ ચાર પ્રકારો છે, એટલે કે એકાન્તે કોઈ પણ પદાર્થ લઘુ કે શુરુ નથી એવું નિશ્ચય-નયવાદીનું કથન એને માન્ય નથી આથી એ નિશ્ચયવાદીને એમ પૂછવા પ્રેરાય છે કે જ્યારે આપના મત મુજબ એકાન્તે શુરુ કે એકાન્તે લઘુ કોઈ દ્રવ્ય નથી જ તો જીવનું ઊર્ધ્વ ગમન અને પુદ્ગલનું અધો ગમન શાથી થાય છે ? લઘુકર્મી જીવોનું ‘સૌધર્મ’ દેવલોકાદિમા ઊર્ધ્વ-ગમન અને શુરુકર્મીનું સાતમી નરકાદિમા અધોગમન તેમજ પુદ્ગલોનું પણ પ્રાય અધો લોકાન્તથી ઊર્ધ્વ-લોકાન્ત સુધીનું અને ઊર્ધ્વ-લોકાન્તથી અધો-લોકાન્ત સુધીનું ગમન કયા સિદ્ધાન્તજોથી અભવ્યુ છે ? શુ આ અધો-ગમન અને ઊર્ધ્વ-ગમન પદાર્થોમાની શુરુતા અને લઘુતા મિલ્લ કરતા નથી ?

કહેવાનું તાર્પણ્ય એ છે કે લોકોલોકાદિના અધો-ગમનમા શુરુતા કારણ છે, હીપ કલિકાદિના ઊર્ધ્વ-ગમનમા લઘુતા કારણ છે, પવનાદિના તિય ગ્-ગમનમા શુરુ-નધુતા કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થાનમા અશુરુલઘુતા કારણ છે, કેમકે ‘આનત’ વગેરે દેવવિમાનો આકાશ-પ્રતિષ્ઠિત છે, વાસ્તે નિશ્ચય-નયવાદીએ લઘુ આદિ ચારે પ્રકારની વસ્તુ માનવી જોઈએ

આ સબધમા નિશ્ચય-નયવાદીનો ખત્યાવ જો છે કે અધો-ગમનાદિમા લઘુતાદિ કારણરૂપ નથી, કેમકે ગતિપરિણામ, સ્થિતિપરિણામ તેમજ વીર્ય વડે તેનો અતિદમ થાય છે સ્ફુટ શબ્દોમા કહીએ તો અતિશય લઘુ પરમાણુઓનું ઊર્ધ્વ-ગમન ન થતા અધો-ગમન થાય છે ત્યારે તેમા અધોગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા કારણરૂપ છે એવી રીતે અતિશય શુરુ (સ્થૂળ) પૂર્રાદિનું

[નિષ્પયાત્ સર્વેશુ સર્વેલઘુ યા ન વિચતે દ્રવ્યમ્ ।

વાદરમિહ શુરુલઘુકમશુરુલઘુ લીલક દ્રવ્યમ્ ॥]

“ ઓરાલિય-વેઠઠિય-માહારગ-તેવ શુરુલઘુ લલ્લા ।

કમ્મગ-મળ-માસાર્ પવાહ અશુરુલઘુવાહ ॥ ૬૧૮ ॥

[ઔદારિક-વૈક્રિયા-ડડહારક-તેજસાનિ શુરુલઘૂનિ દ્રવ્યાણિ ।

કાર્મણ-મનો-માધાદીનિ પનાન્યશુરુલઘુકાનિ ॥]

આ પ્રમાણેની ગાથાઓ વિશેષાંશમા નજરે પડે કે લક્ષ્યવતીની વૃત્તિમા તીએ મુજમની પણ બે ગાથાઓ જોવાય છે —

‘ નિષ્પયાત્ સર્વેશુ સર્વેલઘુ યા ન વિચતે દ્રવ્યમ્ ।

લલ્લાદરમો ડ શુરુલઘુ લાલરલલ્લાત્ મલ્લેસુ ॥

અશુરુલઘુ લલ્લાલ્લા અશુરુલલ્લા ય હાંતિ નાલલ્લા ।

સેસા ડ અલ્લાલ્લા શુરુલલ્લા મિલ્લાલલ્લાલ્લા ॥ ”

[નિષ્પયાત્ સર્વેશુ સર્વેલઘુ યા ન વિચતે દ્રવ્યમ્ ।

લલ્લાદરમો ડ શુરુલઘુ લાલરલલ્લાત્ મલ્લેસુ ॥

અશુરુલલ્લા લલ્લાલ્લા અશુરુલલ્લા ય હાંતિ નાલલ્લા ।

સેસા ડ અલ્લાલ્લા શુરુલલ્લા મિલ્લાલલ્લાલ્લા ॥]

અધો-ગમન ન થતા ઊર્ધ્વ-ગમન થાય છે ત્યારે તેમા ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા હેતુભૂત છે આ પ્રમાણે પ્રમળ અધોગતિરૂપ પરિણામથી પચ્ચાણુગત લઘુતાનો અને પ્રમળ ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામથી ધૂઆદિગત ગુરુતાનો અતિક્રમ થાય છે

પ્રમળ સ્થિતિરૂપ પરિણામ વડે પણ આવો અતિક્રમ થાય છે 'આનત' વગેરે વિમાનો, 'સિદ્ધિશિલા' વગેરે અતિશય ગુરુ પદાર્થોનું અધોગમન થતું નથી, એથી અધોગમનમા ગુરુતા કારણરૂપ છે એ કથન ઉપર પાણી ફરી વળે છે, અને પ્રમળ સ્થિતિ પરિણામ જ તેમની ગુરુતાનું અતિક્રમણ કરી સ્થિરતામા કારણરૂપ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી અતિશય સૂક્ષ્મ શરીર વાળો મહાવીર્યવાળો દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી શકે છે તે પણ શું બતાવે છે ? એ જ કે જો ગુરુતા અધોગતિનું કારણ હોય તો એ પર્વત પોતાની ગુરુતાથી મહાવીર્યશાળી દેવને જીતી નીચે જ આવશે નાથ વળી હસ્ત-તાડનથી લઘુ બાળપાદિની ઊર્ધ્વ-ગતિમા વિપર્યય થાય છે એ પણ વીર્યને આભારી છે આથી એ ક્વિત થાય છે કે ઊર્ધ્વ-ગતિમા લઘુતા કે અધો-ગતિમા ગુરુતા એકાંતે કારણરૂપ નથી, કેમકે જેમ અધિક વીર્ય ભારી અને હલકા પદાર્થની ગતિમા વિપર્યાસ કરે છે તેમ અધિક ગતિ અને ગિચતાના પરિણામ પણ ગુરુતા અને લઘુતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે આવી પરિસ્થિતિમા કયો સુર જન અધોગતિ આદિની સિદ્ધિ મારે ગુરુતાદિ આર પ્રકાશ માનવાનો કદાચહ રાખે ? સુક્ષિતમગત વા તો એ છે કે સર્વ સ્થૂલ વસ્તુઓ ગુરુલઘુ છે, ન્યારે બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરુલઘુ છે

પુદ્ગલના પડો ભેદો—

આપણે વિચારી ગયા તેમ પુદ્ગલના પાચ વર્ણ, પાચ રસ, બે ગધ, આઠ સ્પર્શ અને પાચ સંસ્થાન છે ધાગે કે એક કાળા વર્ણનો પુદ્ગલ લીધો જો તે મુગ ધી હોય તો તેને અન્ય પ્રકારની જેવી જોઈએ તેવી સામગ્રી મળતા તે દુર્ગ ધી બની શકે એ પ્રમણે તેના રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનમા પણ ફેરફાર થઈ શકે તે દેખીતી વાત છે આ પ્રમાણે કાળા વર્ણના પુદ્ગલના ૫ રસ, ૨ ગધ, ૮ સ્પર્શ અને ૫ સંસ્થાન આશ્રીને વીસ (૫+૨+૮+૫=૨૦) ભેદો પડે છે એ પ્રમાણે બીજા દરેક વર્ણવાળા પુદ્ગલના સબધમા મમજવું અર્થાત પાચે વર્ણોના ૧૦૦ ભેદો થયા એ પ્રમાણે પાચે સંસ્થાનો તેમજ પાચે સંસ્થાનોના સો સો ભેદો થાય છે એવી રીતે એક મુગ ધી પુદ્ગલનો વિચાર કરતા જણાશે કે તેના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૮ સ્પર્શ અને ૫ સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રેવીસ (૨૩) ભેદો પડે છે અર્થાત બે ગધના ૪૬ ભેદો થયા એક શીત સ્પર્શ વાળા પુદ્ગલના સબધમા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૨ ગધ અને ૬ સ્પર્શ (દેમકે શીત સ્પર્શને ગ્રહણ કરેલ હોવાથી તેમા ઉષ્ણ સ્પર્શનો અભાવ છે) અને ૫ સંસ્થાન આશ્રીને ત્રેવીસ (૨૩) ભેદો પડે છે અર્થાત બધા સ્પર્શોના મળીને ૧૮૪ ભેદો પડે છે આમ એકલ ૧૦૦+૧૦૦+૧૦૦+૪૨+૧૮૪=૫૨૬ ભેદો પડે છે

આ ભેદો 'પરિચય' ન્યાય આશ્રીને કહેલા છે બાકી તો તારતમ્યનો વિચાર કરતા અનન્ત ભેદો પડી શકે છે

આ સબધમા જે વાત તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે તેમાની એક તો એ છે કે ન્યારે અમુક સ્પર્શવાળા પુદ્ગલના ભેદોનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે અને તેથી વિપરીત સિવાયના બાકીના છ એ સ્પર્શોનો ભાગમા ઉમેરો કર્યો ત્યાં પ્રમાણે અમુક વસ્તુ યુક્ત, રસ યુક્ત, ગંધ યુક્ત કે સ્થાન યુક્ત પુદ્ગલના સબધમા વિચાર ન કર્યો અર્થાત્ તેના ભાગાઓ ઉમેરવામા આવ્યા નહિ તેમા કંઈ કારણ હોવું જોઈએ તે એ છે કે જોકે બાહ્ય સબધમા એકી વખતે સર્વે વર્ણો, રસો, અને ગંધો છે અને એથી તેમાથી અમુકનો વિચાર કરતી વેળા બાકીનાની અપેક્ષાએ ભાગા ધરી શકે તેમ છે છતાં તે જ બાહ્ય સબધમા વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ એક જ વર્ણ માનવામા આવે છે અર્થાત્ બાકીના વર્ણો પ્રતિપક્ષી-વિરોધી ગણાય છે એ જ પ્રમાણે રસ અને ગંધના સબધમા સમજાવેલું સ્થાન તો એકી વખતે એક જ હોય છે એટલે એ પરત્વે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી સ્પર્શના સબધમા તો હોકમા પણ તેનાથી એક જ સ્પર્શને પ્રતિપક્ષી ગણી બાકીનાને તેમ ગણ્યા નથી જેમકે શીતનો પ્રતિપક્ષી ઉષ્ણ જ, નહિ કે કર્કશ, મૃદુ, શુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ

ખીજી વાત એ છે કે આ પઠન લેહો પુનરુક્તિથી યુક્ત નથી, કેમકે ધારો કે એક કુખ્ય વર્ણી પુદ્ગલનો વિચાર કરતી વેળા તેના વીમ લેહો પાડ્યા અને તેમાનો એક લેહ એવો થયો કે તે પુદ્ગલ ખાટા રસનો, દુર્ગંધ વાળો, ઉષ્ણ રસી યુક્ત અને પશ્ચિમ ડલ સ્થાનવાળો છે આનો આ લેહ રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે સ્થાનની અપેક્ષાએ ભેદ પાડતા ફરીથી ગણવામા આવ્યો છે

અણ્વના ૫૬૦ લેહો—

પુદ્ગલના ઉપચુકા પઠન લેહોમા ધર્માસ્તિકાયના રૂકધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ લેહો તેમજ અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાયના પણ એવા ત્રણ ત્રણ લેહો તેમજ કાલનો એક લેહ એમ કુલ પ્રકારના અર્ધી અણ્વના લેહો તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને શુણ્વી અપેક્ષાએ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ પ્રત્યેકના પાચ પાચ પ્રકારે એટલે એકલ વીસ પ્રકારો પૂર્વોક્ત પઠન+૧૦ મા ઉમેળતા અણ્વના કુલે ૫૬૦ લેહો થાય છે

બૌદ્ધ દર્શન અને રૂકધો—

આર્યભૂમિરૂપ એક જ સ્થળમા ઉદ્ભવેલ વિવિધ દાર્શનિક માહિત્યોમા અમુક શબ્દોનું સાચ્ય નજરે પડે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે કામના તરીકે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ બૌદ્ધ દર્શન આનો ‘જીવ’ અર્થમા પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે જૈન દર્શન એને અચેતન પદાર્થ તરીકે ફરીકરે છે^૧ આવો એક અન્ય શબ્દ ‘રૂકધ’ છે જૈન દર્શનનું આ સબધમા શુ ઠહેવું છે તે આપણે જોઈ લીધું

૧ ભગવતી (ચ ૮ ■ ૧૦, સ ૩૬૧)મા કહ્યું છે કે જીવ પુદ્ગલી પણ છે અને પુદ્ગલ પણ છે જેમ કાષ્ઠ પુરુષ જન વડે જત્રી દડ વડે દડી, ઘર વડે ધત્રી, પટ વડે પત્રી અને કર વડે કરી કહેવાય છે તેમ જીવ પણ ઓનાદિ પાચ ધર્મો આથીને ‘પુદ્ગલી’ કહેવાય છે, ન્યારે જીવને આથીને ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે મિત્રો પુદ્ગલી નથી પરંતુ પુદ્ગલ છે વળી આ આગમની વૃત્તિના ૪૪મા પત્રમા “ પ્રવ્રજ્ઞાં રૂકધાં કીલ્બસ્ય તતસ્તત્ત્વોગાત્ પ્રવ્રજ્ઞાં રૂકધાં ” એવો ઉપેખ પણ છે આથી ચ ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો જીવ અર્થ જૈન દર્શિને પણ સમત હોય એમ નથી ભાસવું ?

અતઃ યૌક દર્શનના વક્તવ્ય તરફ ઉડતી નજર ફેરીશુ એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે ગમન કરવાના સ્વભાવવાળા અથવા વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવ પ્રતિ ગમનશીલ એવા સચેતન કે પરમાણુ-પરિચયરૂપ અચેતન પદાર્થ 'સ્કંધ' કહેવાય છે. આ સ્કંધ દુ ખના કારણરૂપ હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર માની એને દુ ખરૂપ ગણવામા આવે છે આ સ્કંધના (૧) વિજ્ઞાન-સ્કંધ, (૨) વેદના-સ્કંધ, (૩) મજ્ઞા-સ્કંધ (૪) મસ્કાર-સ્કંધ અને (૫) રૂપ-સ્કંધ એમ પાચ ભેદો છે તેમા બાળક કે મૂળા મનુષ્યના જેવુ પ્રાથમિક આલોચનાત્મક જ્ઞાન—નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તે 'વિજ્ઞાન-સ્કંધ' કહેવાય છે પૂર્વે કરેલા કર્મને લઈને દુ ખ, સુખ કે ઉભયરૂપે વેદનાનો અનુભવ તે 'વેદના-સ્કંધ' કહેવાય છે જેમા નામ, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરેની કલ્પના થઈ શકે એવુ સવિકલ્પ જ્ઞાન તે 'સજ્ઞા-સ્કંધ' કહેવાય છે પુણ્ય, પાપ વગેરે ધર્મ—સમુદાય તે 'સસ્કાર-સ્કંધ' કહેવાય છે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ ધાતુ તેમજ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ ઇત્યાદિ 'રૂપ-સ્કંધ' કહેવાય છે

પુદ્ગલના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એવા જે ચ્યાન ભેદોનો પપડ મા પૃષ્ઠમા ઉદ્ભવે કયો હતો તે પૈની કેવળ સ્કંધનુ લક્ષણ તેમજ તેનુ સ્વરૂપ આપણે આટલે સુધી વિચાર્યું હવે દેશનુ લક્ષણ અન્યકાંતા શબ્દમા નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

पूर्वोक्तस्कन्धस्यैवैकविभागकल्पनारूपत्वं देशस्य लक्षणम् । (૨૪૬)

૧ તર્કરહસ્યદોષિકાના ૧૪મા પૃષ્ઠમા કહ્યું પછી છે કે—

‘નસરગ્નિ સ્થાનાત્ સ્થાનાતર મઘાદ મઘાતર વા ગચ્છન્તીત્થેવંશોલા સમારિણ, સ્કંધા, મચેતના મચેતના વા પરમાણુમવવચિચોષા ।’

૨ મસ્કાર ભગ્નત થતા પૂર્વે અનુભવે નિયમનુ અમરણ થાય છે

૩ આ ચારેનુ સ્વરૂપ શ્રદ્ધિવશ્યુક્તચરિત નનતત્વપ્રકરણના શ્રીઅભયદેવસરિએ રચેલા બાધમા નીચે મુજબ આનેખાયુ છે —

“દુપદેનાદ્ અજત-વપસિયતા ડ પોગલા સ્થા ।

તેમિં ચિય મધિમાગા, માગા દેસ તિ નાયઠ્ઠા ॥ ૨૫ ॥

તે લેય નિહિત્રમાગા, હાંતિ પપસ તિ પુગલા જે ડ ।

સ્થથ પરિણામરહિયા, તે પરમાણુ તિ નિહિદ્ધા ॥ ૨૬ ॥”

[દ્વિપદેશાગ્નતપ્રદેશિકાન્તાસ્તુ પુદ્ગલા સ્કંધા ।

તેવામેય સચિમાગા માગા દેશ इति જ્ઞાતવ્યા ॥

તે યથ નિર્ધિમાગા મથન્તિ પ્રદેશ इति પુદ્ગલા યે તુ ।

સ્કંધપરિણામરહિતાસ્તે પરમાણુરિતિ નિર્દિદ્ધા ॥]

અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશિકા તે અનતપ્રદેશિક સુધીના પુદ્ગલો 'સ્કંધ' છે તેના સવિભાગ ભાગો તે 'દેશ' બનવા એનો નિર્વિભાગ ભાગરૂપ પુદ્ગલ તે 'પ્રદેશ' છે સ્કંધ પશ્ચિામથી રહિત તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે

નિશેષમા આ ચારેની સખ્યા અનન અનતની છે પરમાણુ સ્કંધનો આરભક છે, સ્કંધના કારણરૂપ છે અને એ સ્કંધથી અનન છે પ્રદેશ તો સ્કંધનો નિર્વિભાગ પ્રતિપદ્ધ અર્થ છે

અર્થાત્ 'પૂર્વે' કહેતા (સ્વરૂપવાળા) રુકધનો જ કલ્પના દ્વારા સૂચવાતો વિભાગ 'દેશ' કહેવાય છે જે રુકધ પગ્તવે દેશની કલ્પના થઈ શકે તેના પ્રદેશની સખ્યા ઓછામાં ઓછી ત્રણની હોવા ભેદથી એ વાતનો અત્ર 'દ્વિતીયી' ઇસારો કરી આપણે પ્રદેશનું લક્ષણુ અન્યકારના શબ્દમાં નીચે મુજબ નોધી લઈશું —

ઉપર્યુક્તદેશસમ્બન્ધકત્વે સતિ અવિભાગભાગવિશયકલ્પનારૂપત્વ પ્રદેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૪૭)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત દેશની સાથે સબધ ધરાવનારો અને જેના એક પણ વિભાગની કલ્પના પણ થઈ શકે નહિ એવા પુરુગણને 'પ્રદેશ' કહેવામાં આવે છે

પ્રદેશ અને પરમાણુમાં દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ ફેર નથી, પરંતુ એ બે વચ્ચે તો અવસ્થા-ભેદ છે અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યની સાથે મયુક્ત પ્રદેશ જ તેનાથી વિખૂટે પડતા 'પરમાણુ'ના નામથી ઓળખાય ■ આથી તો અન્યકાર પરમાણુનું લક્ષણુ નીચે મુજબ નિર્દેશ્ય છે —

વર્ણાદિમત્ત્વે સતિ પરસ્પરાસયુક્તપ્રદેશમાત્રરૂપત્વ પરમાણોર્લક્ષણમ્ । (૨૪૮)

અર્થાત્ વર્ણ વર્ણોદયી યુક્ત પરંતુ પરસ્પર સંલગ્ન નહિ એવા પ્રદેશ જેવડા દ્રવ્યને 'પરમાણુ' કહેવામાં આવે છે

પરમાણુ એ રુકધનો મોથી નાનામાં નાનો વિભાગ છે એનાથી નાનો વિભાગ કલ્પનાનો પણ વિષય બની શકતો નથી આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને પરમાણુનું લક્ષણુાતર નીચે મુજબ અન્યકાર તન્દ્રથી સૂચવાય છે —

વર્ણાદિમત્ત્વે સતિ સકલભેદવર્ચન્તર્વર્નિત્વ પરમાણોર્લક્ષણમ્ । (૨૪૯)

અર્થાત્ વર્ણોદયી યુક્ત હોઈ કરીને જે દ્રવ્ય સમગ્ર વિભાગોની સીમારૂપ છે તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે અર્થાત્ જેનો કોઈ પણ રીતે વિભાગ થઈ શકે જ નહીં તે પરમાણુ કહેવાય છે એ નાનામાં નાનું કદ છે

આ લક્ષણુમાં તેમજ એની પૂર્વેના લક્ષણુમાં વર્ણાદિમત્ત્વે સતિ કહીને પુરુગણને જ પરમાણુ હોય છે—એ સિવાયના અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્યને પરમાણુનો મહત્વ નથી એ વાતનું સૂચન કરાયું છે

સ્કંધ અને પરમાણુની ઉત્પત્તિ—

સ્કંધ અને પરમાણુમા કઈ કઈ બળતમા સિન્નતા છે એનો આપણે ૬૧૬ મા પૃષ્ઠથી ૬૧૮ મા સુધીના વિચાર કરી ગયા છીએ અહીં ઉત્પત્તિના કારણની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવામા આવે છે આ મળધમા ગ્રન્થકારનુ કહેવુ એ છે કે—

સ્કન્ધસ્યોત્પત્તિનિમિત્ત મેદસદ્ધાતાદયો ભવન્તિ, પરમાણુનિમિત્તં

તુ મેદ ઇવ ।

અર્થાત્ મેદધની ઉત્પત્તિમા ભેદ, મધાત વગેરે કારણરૂપ છે, જ્યારે પરમાણુની ઉત્પત્તિમા ફક્ત લેહ જ કારણરૂપ છે અત્ર ‘વગેરેથી’ લેહ અને સઘાત એ બંને સમજવાના છે

કહેવાની મતલબ એ છે સ્કંધ યાને અવયવી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે સભવે છે કોઈ સ્કંધ કેવળ મધાતથી—એકતારૂપ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે કોઈ કેવળ લેહથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈક લેહ અને મધાત એ બંને નિમિત્ત દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે વિશકલિત અવસ્થામા રહેલા અર્થાત્ છૂટા છૂટા રહેલા બે પરમાણુઓના મળવાથી જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ બને છે ત્યારે એ સ્કંધ ‘મધાત-જન્ય’ કહેવાય છે એવી રીતે ત્રણ, ચાર, સપ્ત, અસપ્ત, અનંત અને છેક અનંતાનંત પરમાણુઓના મળવાથી જે ત્રિપ્રદેશિક, ચતુષ્પ્રદેશિક, સપ્તપ્રદેશિક, અસપ્તપ્રદેશિક, અનંતપ્રદેશિક અને અનંતાનંતપ્રદેશિક સ્કંધો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાએ ‘સઘાત-જન્ય’ જાણવા કોઈક પર્વતને લેહીને તેના નાના નાના પત્થરો બનાવવામા આવે તો આ પત્થરરૂપ સ્કંધો ‘લેહ-જન્ય’ મનજવ અર્થાત્ કોઈક મોટા સ્કંધના તુટવાથી જે નાના નાના સ્કંધો બને છે તે મર્વ ‘લેહ-જન્ય’ છે એ પણ અનંતાનંત-પ્રદેશાત્મક સ્કંધથી માંડીને તે દ્વિપ્રદેશાત્મક સુધી મળવી શકે છે કોઈ સ્કંધ લેહાતા ઉત્પન્ન થતો વિભાગ ને અન્ય કોઈ દ્રવ્ય માથે મળે-પછી ભલે તે દ્રવ્ય પરમાણુરૂપ હોય કે સ્કંધરૂપ હોય અને તેથી જે નવો સ્કંધ બને તે ‘લેહ-સઘાત-જન્ય’ જાણાય છે આવા સ્કંધો પણ દ્વિપ્રદેશાત્મકથી તે અનંતાનંતપ્રદેશાત્મક સુધીના મળવે છે લેહ-સઘાત-જન્ય દ્વિપ્રદેશાત્મક સ્કંધ કેવી રીતે બને છે તેના વિચાર કરતા સમજાય છે કે કોઈ બે પ્રદેશવાળો કે એથી વધારે પ્રદેશવાળો સ્કંધ તુટતા તેમાથી એક પરમાણુ અલગ પડી જાય અને તે બીજા વિશકલિત પરમાણુ સાથે મળે અને તેમ થતા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બને

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધથી માંડીને તે અનંતાનંતપ્રદેશિક

૧ આ હકીકત તત્ત્વનાર્થ (અ ૫)મા નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે —

“ સઘાતમેદેભ્ય ઉત્પન્નન્તે । ૨૬ । ” ‘ મેદાદણુ । ૨૭ । ”

૨ સઘાતજન્ય ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધની ઉત્પત્તિ બે રીતે છે —(અ) વિશકલિત અવસ્થાગત ત્રણ પરમાણુઓના મળવાથી તે બંને અથવા તો (આ) દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ અને એક પરમાણુ મળીને એ બંને એ પ્રમાણે અધિવ પ્રદેશવાળો સ્કંધ માટે સમજા લેવુ

૩ સૌથી મોટામા મોટા અનંતાનંતપ્રદેશી સ્કંધ ભેદજન્ય હોઈ શકે, નહિ, કેમકે એનાથી

સુધીના સમગ્ર રક ધોની ઉત્પત્તિ ત્રિવિધ સહાય છે પરંતુ એથી ઓછે તે કોઈ એક રક ધ મળે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયો જ છે એમ સર્વથા કહેવાય નહિ દાખલા તરીકે 'ચાક્ષુષ રક ધ ડેવળ બેઠ-મઘાત-જન્ય' જ છે ^૧ પરમાણુ એ કોઈ પણ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી એટલે એની ઉત્પત્તિમાં મઘાત માટે અવકાશ જ નથી, એથી એ તો ભેદ-જન્ય જ સહાય છે પરમાણુ કોઈનું કાર્ય નથી એ દૃષ્ટિએ જ એની નિત્યતા છે, પરંતુ જે એની ઉત્પત્તિ અત્ર ફર્યાવી છે એ દૃષ્ટિએ-પર્યાયની દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે કોઈક વેળા રક ધના અવયવોરૂપ બની મામુદાયિન-મખદ અવસ્થામાં પરમાણુઓનું રહેવું અને કોઈક વાર રક ધથી ભુદા પરી વિશકલિત અવસ્થામાં રહેવું એ પરમાણુઓની અવસ્થા-વિશેષો છે-એ એના પર્યાયો છે પરમાણુની વિશકલિત જ અવસ્થા રક ધના ભેદથી ઉદ્ભવે છે એટલે પરમાણુની ઉત્પત્તિ કહેવાનો આગમ એટલા જ પૂરતો છે કે વિશકલિત અવસ્થાવાળો પરમાણુ ભેદનું કાર્ય છે, નહિ કે શુદ્ધ પરમાણુ

આ વિવેચન ઉપરથી એક શકાય છે કે પરમાણુના બે પ્રકાર છે એક સ્વાભાવિક શુદ્ધ પરમાણુ અને બીજો ભેદજન્ય પરમાણુ તેમાં પ્રથમના તેમજ દ્વિતીય પ્રકારના પરમાણુનો સામાન્ય રૂપે લક્ષણોમાં અતર્ભાવ થઈ ગયો છે અત્ર ભેદજન્ય પરમાણુનું પૃથક્ લક્ષણ અથકારના શબ્દમાં ઉદ્ભવીશું —

‘સ્નેહસૌક્ષ્મ્યાવગમે સ્થિતિશ્ચયે ચ સતિ દ્રવ્યાન્તરેણ ભદે સ્વભાવ ગત્યા દ્વય્ણુકસ્કન્ધભેદનોપજાયમાનત્વ ભેદજન્યાણોર્લક્ષણમ્ । (૨૫૦)

અર્થાત્ સ્થિતિ ધતા (ચિકાન) અને રક્ષતા (લખાસ)નો નાશ થતા અને સ્થિતિનો ક્ષય થતા અન્ય દ્રવ્ય વડે ભેદાતા સ્વાભાવિક ગતિ દ્વારા દ્વયયુક રક ધના ભેદ પૂર્વક ઉત્પન્ન થતું દ્રવ્ય ‘ભેદજન્ય અણુ’ કહેવાય છે

રક ધના બે ભેદો—

રક ધની ઉત્પત્તિના કારણો આશીને જેમ રક ધના ત્રણ ભેદો પડે છે તેમ અન્ય વિવક્ષા અનુસાર-દૃષ્ટિગોચરનાની દૃષ્ટિએ તેના ચાક્ષુષ અને અચાક્ષુષ એવા બે પ્રકારો પડે છે ચાક્ષુષ એટલે નેત્રથી પ્રાપ્ત-એક શકાય એવો અને અચાક્ષુષ એટલે નેત્રથી અપ્રાપ્ત-એક શકાય નહિ એવો ચાક્ષુષ રક ધ અને અચાક્ષુષ રક ધના લક્ષણો જે અથકારે સૂચવ્યા છે તે એક લઈએ એટલે એના સ્વરૂપો આપણા ધ્યાનમાં આવે

કોઈ મોટા રક ધ નથી કે જેના પૂર્વાધી એ ગમે, પરંતુ આવો પ્રાપ્ત રક ધ હોય એવો ઉત્પન્ન નેવામાં આ યો નથી સમાન કોટિના બીજા રક ધો દ્વારા એનું તો સમભવ કે ભુજો પૃ

૧ આના સ્વરૂપ માટે ભુજો પૃ ૬૭૧

૨ સરખાવો તત્ત્વ-સાર્થ (અ ૫)નું નિમ્ન-ચિહ્ન ૨૮ મુ સૂ ૧—

ભેદ-મદ્દલાતામ્યા ચાક્ષુષા । ’

૩ સરખાવો તત્ત્વ-સાર્થની નૃપદ્ સ્થિતિ (પ ૨૭૧)

‘સ્વતઃ एव परिणतिविशेषरूपत्वे सति वादरत्वे च सति चाक्षुष-
परिणामभाक्त्वे च सति भेदसङ्घाताभ्या समुपजायमानत्वं चाक्षुष-
સ્ફુલ્લસ્ય લક્ષણમ્; અથવા ભેદે સતિ અન્યસઙ્ઘાતાન્તરમયોગે સતિ
સૂક્ષ્મપરિણામોપરમત્વે ચ સતિ સ્થૂલતયા જાયમાનત્વમ્ । (૨૫૧)

पूर्वोक्ताद् विपरीतरूपत्वमचाक्षुषस्य लक्षणम् । (२५२)

અર્થાત્ પોતાની મેળે જ પચિણામ-વિશેષને પામેલો, બાદર, આક્ષુષ પચિણામથી યુક્ત અને ભેદ
તેમજ સઘાત એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો સ્કંધ ‘આયુષ સ્કંધ’ કહેવાય છે અથવા
(કોઈ મોટા સ્કંધથી) ભિન્ન થઈ અને બીજા સ્કંધની સાથે મળી થઈ સૂક્ષ્મ પચિણામના નાશ
પૂર્વક સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થતો સ્કંધ ‘આક્ષુષ’ છે આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો સ્કંધ
‘અચાક્ષુષ’ છે

ભેદ અને સઘાત એ ઉભય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્કંધો આક્ષુષ જ હોય એવો
નિયમ નથી, કેમકે એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા અચાક્ષુષ સ્કંધની પણ ઉત્પત્તિ સંભવ છે આથી કમીને
સ્વતઃ एव चाक्षुषपरिणामभाक्त्वे च सति એ પદ્ધતિનો લક્ષણમા સાક્ષાત્ ઉદ્ભવ
કળવામા આવ્યો છે વળી એ પણ ખ્યાલમા નાખવું જરૂરી છે કે અનંત પરમાણુઓ મળવાથી
જે સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય તે આક્ષુષ જ હોય એમ નથી એ આક્ષુષત્વ તો બાદર પચિણામ વિના
સંભવતુ નથી

ભેદ શબ્દના બે અર્થો થઈ શકે છે - (૧) સ્કંધનું ભેદાતુ એટલે કે એમાથી અણુઓનું
અવગ થતું, અને (૨) પૂર્વ પચિણામનો વિનાશ થઈ બીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થતું પ્રથમ
અથને ધ્યાનમા રાખી આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે જે સ્કંધ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અચાક્ષુષ
હતો તે નિમિત્તવશાત્ સૂક્ષ્મ પરિણામનો ત્યગ કરીને બાદર (સ્થૂલ) પચિણામથી યુક્ત બનવાથી
આક્ષુષ થઈ શકે છે આમ થવામા ભેદ અને સઘાત બંને કારણોની અપેક્ષા રહેલી છે જ્યારે
કોઈ સ્કંધમા સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ પૂર્વક સ્થૂલત્વરૂપ પચિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે
કેટલાક પરમાણુઓ એ સ્કંધમાથી છૂટા પડી જાય છે અને કેટલાક નવા પરમાણુઓ આવી મળી
જાય છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ થઈ જે સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે
તેમા સઘાત એટલે પરમાણુઓનું આવી મળવું એ જ કારણ નથી, એવી જમીતે ડેવણ ભેદ એટલે
કે પરમાણુઓનું છૂટા પડી જવું એ જ કારણ નથી, પરંતુ આ બંને-સઘાત તેમજ ભેદ અપેક્ષિત
છે બાદરત્વરૂપ પચિણામ વિના કોઈ પણ સ્કંધ આક્ષુષ બની શકતો જ નથી એથી અત્ર ભેદ
અને સઘાત એ ઉભયથી આક્ષુષ સ્કંધ બને છે એમ કહ્યું છે

લેહના બીજા અર્થ પ્રમાણે વિચાર કરતા જણાય છે કે જ્યારે કોઈ સ્કંધ નેત્રથી અહણ કરી શકાય તેવા બાહર પરિણામને જાણે છે ત્યારે તે અચામુષ મરી ચામુષ બને છે આ પ્રમાણેના પગિવર્તનમા સ્થૂલત્વરૂપ પશ્ચિમામ આવશ્યક છે અને એ પશ્ચિમામને ૫૧ી વિશિષ્ટ સઘાતની-અનત અણુની અપેક્ષા રહેતી છે કેવળ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પશ્ચિમામની નિર્દિષ્ટિ પૂર્વક નવીન સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ દ્વારા અચામુષ સ્કંધ ચામુષ બની શકતો નથી અને કેવળ વિશિષ્ટ પદ્માણુઓની અનત સખ્યા પણ એ કામ કરી શકતી નથી, કિન્તુ લેહરૂપ પરિણામ અને પૂર્વાજન મધ્યારૂપ સઘાત એ બંને નિમિત્ત મળતા અચામુષ સ્કંધ ચામુષ બને છે

આ પ્રમાણે ચામુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિમા લેહ અને સઘાત એ બંને કારણરૂપ છે, કિન્તુ કેવળ લેહ કે કેવળ સઘાત કારણરૂપ નથી, જ્યારે અચામુષ સ્કંધની ઉત્પત્તિ તો ત્રણે રીતે મળવે છે—(૧) કેવળ લેહથી, (૨) કેવળ સઘાતથી અને (૩) લેહ અને સઘાત ઉભયથી આ ઉપરથી ૧ પણ ચામુષ અને અચામુષ સ્કંધ વચ્ચેનો તદ્વાવત સમભ શકાય છે

ચામુષ સ્કંધગત 'ચામુષ' પદથી જોડે ચમુર્ગાદાતાનો જ બોધ સાચ છે તોપણ અત્ર આ પદથી ઐન્દ્રિયક અર્થ એટલે કે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય એવા લાક્ષણિક બોધ પણ અપેક્ષિત છે ૧ આથી એ વાત ફલિત થાય છે કે સ્કંધોના ઐન્દ્રિયક અને અતીન્દ્રિય એવા બે પ્રકારે છે તેમા સમસ્ત અતીન્દ્રિય સ્કંધોના ઐન્દ્રિયક સ્કંધો બનવામા લેહ અને સઘાત એ બંને હેતુઓ રહેલા છે પુરુગલના પરિણામો વિવિધ પ્રકારના છે એની આ પ્રમાણેની અમર્યાદિત વિચિત્રતાને લઇને જેમ અતીન્દ્રિય સ્કંધ લેહ અને સઘાત એ બે નિમિત્તો મળતા ઐન્દ્રિયક બને છે તેમ ચોક્ક નિમિત્ત મળતા ઐન્દ્રિયક સ્કંધ અતીન્દ્રિયરૂપે પણ પરિણમે છે, એટલું જ નહિ પણ પરિણામની વિચિત્રતાને લીધે તો અધિક ઇન્દ્રિયથી અહણ કરાતો સ્કંધ અલ્પ ઇન્દ્રિયોથી અહણ કરી શકાય તેવા પણ બને ૨ હાખલા તરીકે હિંગ, ગીડું જેવા પદાર્થો—સ્કંધો સ્પર્શન, રસન, શ્રાવણ અને નેત્ર એ ચારે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે, પરંતુ તે પાણીમા મળી જતા ફળ રસન અને શ્રાવણ એ બે જ ઇન્દ્રિયોથી અહણ કરી શકાય છે

આ અથકાં મોટે ભાગે તત્ત્વાર્થની રચનાને અનુમતે છે એટલે આ અપ્રામગિક જણાતી એવી હકીકત તેઓ રજુ કરે છે એ બીજી કોઈ નહિ પણ એ તત્ત્વાર્થ (અ પ સ ૨૯-૩૧) નાં ભાવાર્થરૂપ ૩ જેમકે ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રિયતાથી જે સુક્ષ્મ હોય તે પદાર્થ કહેવાય છે એવા પદાર્થના લક્ષણોના આપણે ૫૩૦ મા પૃષ્ઠમા નિર્દેશ કરી ગયા છીએ વળી આ લક્ષણગત ઉત્પાદાદિના લક્ષણોના પણ આપણે ૫૩૦ મા અને ૫૩૧ મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ અથવા ક્રોવ્યનુ લક્ષણ તો નિત્યત્વ લક્ષણના કથનથી કહેવાઈ જાય છે ૪ વળી ઉત્પાદ અને વ્યયના લક્ષણોની લોકોને પ્રતીતિ હોવાથી તેમજ તેને વિષે સામાન્ય નિર્દેશ પણ ૫૩૫ મા પૃષ્ઠમા

૧ બીજી રીતે પણ બંને સ્કંધોમા તદ્વાવન ૨ જેમકે અચામુષ સ્કંધમા સૂક્ષ્મ પરિણામ છે, જ્યારે ચામુષમા બાહર પરિણામ છે પ્રથમ પ્રકારનો સ્કંધ ચમુર્ગાદા છે, જ્યારે બીજો ચમુર્ગાદા છે

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની ૧૪૬ શ્લોક (૫ ૩૭૩)

૩ જુઓ ૫ ૫૪૬

થઈ ગયેલો હોવાથી વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ઉદ્દેશીને એટલું કથન કરીશું કે અર્પિત અને અનર્પિત દ્વારા પણ ઉત્પાદકનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તેમા અર્પિત અને અનર્પિતના લક્ષણો દર્શાવતા અન્યકાર કથે છે કે—

अनेकधर्मात्मकवस्तुनो विवक्षितेन केनचिद् धर्मेण प्रापितप्रधान्यरूपत्वमर्पितस्य लक्षणम् । अथवा किञ्चिद्वस्तुविशिष्टाभिधाना-
र्पितत्वे सति सद्व्यवहारसाधकत्वम् । अथवा शब्दपरिप्रापितव्यवहार-
रूपत्वम् । मुख्यव्यवहाररूपत्वं वा (२५३)

पूर्वोक्तલક્ષणाद् વિપરીતરૂપત્વમનર્પિતસ્ય લક્ષણમ્ । અથવા
ગૌણવ્યવહારરૂપત્વમ્ । (૨૫૪)

અર્થાત્ અનેક ધર્મોવાળી વસ્તુને કોઈક વિવક્ષિત ધર્મ દ્વારા જે પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થાય તે ‘ અર્પિત ’ કહેવાય છે અથવા કોઈક વસ્તુને વિશિષ્ટ નામ અપાતા તે શુદ્ધ વ્યવહારના સાધનરૂપ બને છે આતુ નામ પણ ‘ અર્પિત ’ છે અથવા શબ્દ દ્વારા જે વ્યવહાર યોગ્ય થાય છે તે કિંવા મુખ્ય વ્યવહાર તે ‘ અર્પિત ’ કહેવાય છે આનાથી વિપરીત લક્ષણથી યુક્ત તે ‘ અનર્પિત ’ છે એટલે કે ગૌણ વ્યવહાર તે ‘ અનર્પિત ’ કહેવાય છે

પ્રત્યેક પદાર્થ અનેકધર્મોત્તમ છે, કારણ કે અર્પિત એટલે અર્પણા યાને અપેક્ષાથી એક બાતતુ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે અનર્પિત એટલે અનર્પણા એટલે અન્ય અપેક્ષાએ એથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે પરસ્પર વિરુદ્ધ પરતુ પ્રમાણસિદ્ધ-અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ વગેરે ધર્મોના સમન્વય જીવાદિ સમગ્ર વસ્તુઓમા અબાધિત છે, વાસ્તે પ્રત્યેક પદાર્થને અનેકધર્મોત્તમક માનવામા આવે છે

પ્રત્યેક પદાર્થનો અનેક રીતે વ્યવહાર કગય છે, કેમકે અર્પણાથી યાને પ્રધાન ભાવે અને અનર્પણાથી યાને અપ્રધાન (ગૌણ) ભાવે વ્યવહારની ઉપપત્તિ (સિદ્ધિ) થાય છે

અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મો એકી સાથે પ્રત્યેક પદાર્થમા વિદ્યમાન હોવા છતા પ્રયોજન અનુસાર ક્યારેક એકની તો ક્યારેક બીજાની-વિરુદ્ધ ધર્મની પણ વિવક્ષા હોય છે આથી જ્યારે જે ધર્મ વિવક્ષિત હોય ત્યારે તે પ્રધાન ગણાય છે અને બીજા ગૌણ ગણાય છે આ હકીકત સમજાય તે માટે આપણે જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા છે એ કથન તપાસીએ આ કર્મની અને તેનાથી ઉદ્ભવતા ફળની સમાનાધિકરણતા જતાવવી હોય તે વેળા આત્મામા દ્રવ્ય-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવો નિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપેક્ષિત છે એ સમયે પયોય-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવો એનો અનિત્યત્વ ધર્મ અપેક્ષિત નથી એટલે અત્ર નિત્યત્વરૂપ ધર્મ પ્રધાન છે, જ્યારે અનિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપ્રધાન છે કર્તૃત્વ-કાલની આત્માની જે અવસ્થા છે એ જ અવસ્થા ભોક્તૃત્વ-કાલમા નથી આ પ્રમાણેનો કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થા-ભેદ જ્યારે દર્શાવવો હોય

ત્યારે પર્થોય-દૃષ્ટિએ) સિદ્ધ એવા અનિત્યત્વરૂપ ધર્મ વિવક્ષિત છે, કિન્તુ દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ મિદ્ધ નિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપેક્ષિત નથી એટલે કે અત્ર અનિત્યત્વના પ્રતિપાદનનું પ્રાધાન્ય છે, જ્યારે નિત્યત્વના પ્રતિપાદનની ગૌણતા રહેતી છે આ પ્રમાણે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કાળે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે જ્યારે આ બંને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે ત્યારે બંને ધર્મોનું સમકાલે પ્રતિપાદન થઈ શકે એવા કોઈ શબ્દ નહિ હોવાથી એ દૃષ્ટિએ આત્મા 'અવક્રાન્ત્ય' કહેવાય છે વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લઈને ઉપગ્રહ્યાર્થેલ (૧) આત્માનું નિત્યત્વ, (૨) આત્માનું અનિત્યત્વ અને (૩) આત્માનું અવક્રાન્ત્યત્વ એ ત્રણ વાક્ય-રચનાઓ પછી પરસ્પર બળબેના અને ત્રણેના મિશ્રણથી (૧) નિત્ય-અનિત્યત્વ, (૨) નિત્ય-અવક્રાન્ત્યત્વ, (૩) અનિત્ય-અવક્રાન્ત્યત્વ અને (૪) નિત્ય-અનિત્ય-અવક્રાન્ત્યત્વ એવી બીજી ચાર વાક્ય-રચનાઓ ઉદ્ભવે છે આ પ્રમાણેની કુલ સાત વાક્ય-રચનાઓના મમુદ્ધાધને 'મત્તભગી' કહેવામા આવે છે આમા પ્રથમના ત્રણ વાક્યો અને ખાત્ર કરીને પ્રાથમિક બે તો મૂળરૂપ છે

જેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ મિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવક્ષા અનુસાર કોઈ એક વસ્તુમા ઉપર્યુક્ત સ્વત્તભગી ઘટાવી શકાય છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ પરતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા એવા બીજા મરવ-અસત્ત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ, વાચ્યત્વ-અવાચ્યત્વ વગેરે ધર્મ-શુભોને લઈને અન્યાન્ય સ્વત્તભગીઓ ઘટાવી શકાય તેમ છે આથી જ કરીને એક જ વસ્તુ-પ્રત્યેક પદાર્થ અનેકધર્મભૂતક ગણાય છે તેમજ અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય પણ મનાય છે

પૌદ્ગલિક બન્ધ—

પુદ્ગલોના પર્થોય-વિશેષરૂપ જે હથ પશ્ચિમોનો આપણે ૨૨૨મા પૃષ્ઠમા ઉદ્ભવેલ કરી ગયા છીએ તે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે બન્ધ પણ એક જાતનો પૌદ્ગલિક પરિણામ છે આ બન્ધના વૈસમિક અને પ્રાયોગિક એવા બે ભેદોના અને વળી તેમા પ્રથમના બન્ધનપ્રત્યયાદિ ત્રણ ઉપભેદોના પણ ૬૪૧ મા પૃષ્ઠમા નિર્દેશ કરતી વેળાએ આગળ ઉપગ્રહ્યાર્થેલ બન્ધપ્રત્યય સખધી વિશેષ વિચાર કરવાનું સૂચવ્યું હતું તો એ વિષય અત્ર હાથ ધરવામા આવે છે

સયોગ અને બન્ધ વચ્ચે તફાવત—

સયોગ અને બન્ધ વચ્ચે શો તફાવત છે એ આ પ્રસ્તુત વિષયને અંગે જાણવું આવશ્યક હોવાથી એ પરત્વે પ્રકાશ પાડનારી તત્ત્વનાર્થની ખૂદક વૃત્તિ (પૃ ૩૮૮) મત નિમન-લિખિત પદ્ધતિ અવતરણરૂપે અત્ર રજૂ કરવામા આવે છે—

“ નૈરન્તર્યેણાવયવપ્રાસિમાત્ર સયોગઃ, બન્ધ પુનરન્યોન્યાદ્વાદ્વિભાવવરિણામ ॥ ”

અર્થાત છૂટા છવાયેલા નહેતા અવયવોનું અતર વિનાનું અવસ્થાન (જેમકે તલપાપડીમા તલોનો) તે 'સયોગ' છે, જ્યારે અવયવોનું પરસ્પર અવયવ-અવયવિરૂપે પશ્ચિમન-એકત્વરૂપ પરિણામ-અલેદ વૃત્તિરૂપે અવસ્થાન તે 'બન્ધ' છે આથી સંમત શકાય છે કે હથણુકાદિ રક ધોની

ઉત્પત્તિમા પરમાણુઓના પારસ્પરિક મયોગ ઉપરાંત એ પરમાણુઓમા વિશિષ્ટ, સ્તિગ્ધતા, રૂક્ષતારૂપ ગુણતુ અસ્તિત્વ અપેક્ષિત છે વળી બે જ પરમાણુઓનો બન્ધ સભવે છે એમ નહિ, પરંતુ અનેક-અનંતાનંત પરમાણુઓનો પણ બન્ધ શક્ય છે સ્કંધ અને પરમાણુનો પણ બન્ધ થાય છે અવયવોનો બન્ધ એવા સામાન્ય નિર્દેશ કરીશું જેથી ઉપયુક્ત બધી જાતના અવયવોનો અતર્લાવ થઈ શકે

બન્ધની દ્વિવિધતા—

બન્ધ કહો કે શ્લેષ કહો તે એક જ છે અને તેના સદૃશ અને વિસદૃશ એમ બે પ્રકારો છે તેમા સ્તિગ્ધ અવયવનો સ્તિગ્ધ અવયવ માથેનો બન્ધ અને ઝોલી ગીતે રૂક્ષ અવયવનો, રૂક્ષ અવયવ સાથેનો બન્ધ તે ‘સદૃશ બન્ધ’ કહેવાય છે, જ્યારે સ્તિગ્ધ અવયવોનો રૂક્ષ અવયવ સાથેનો શ્લેષ તે ‘વિસદૃશ બન્ધ’ કહેવાય છે

પરસ્પર નહિ મળેલા એવા પરમાણુઓનો બન્ધ ડેવી રીતે થાય છે તે વિચારવામા આવે છે પરમાણુઓમા કયા તો ચિદાસ (સ્તિગ્ધતા) અને કયા તો લુપાસ (રૂક્ષતા) નહેવી હોય છે જન્મન્ય ગુણવાળા-અશવાળા સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બધ થઈ શકતો નથી અર્થાત્ એક ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ માથે ‘બધ’ થતો નથી વળી, એક ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુ માથે, બે ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો બે ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે, ત્રણ ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ત્રણ ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે એમ અનંત ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો અનંત ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુની માથે બધ થઈ શકતો નથી એ પ્રમાણે રૂક્ષતાવાળા પરમાણુઓના સબધમા પણ મમળ લેવું

ઉપયુક્ત વિવેચનનો આગ્ર એ છે કે એક પરમાણુ જેટલે જાણે સ્તિગ્ધ હોય તેટલે જ જાણે બીજો પરમાણુ સ્તિગ્ધ હોય તો બધ થઈ શકે નહિ તેમજ એક પરમાણુ જેટલે જાણે રૂક્ષ હોય તેટલે જ જાણે બીજો પરમાણુ પણ રૂક્ષ હોય તોપણ તે બેનો બધાસંભવતો નથી, કેમકે બન્ને મરખી શક્તિવાળા હોવાથી પરસ્પર પચ્ચિનિ થઈ શકે નહિ આ વ્રાતને તો કૌટિક ન્યાય પણ ટેકો આપે છે, કારણ કે એ તો સુસ્પષ્ટ વાત છે કે જ્યારે મરખા સામર્થ્યવાળા બે મદલેલ લઠતા હોય ત્યારે એ બેમાથા કોઈ કોઈને હાનવી શકે નહિ અર્થાત્ હાનુ-જીતનું પરિણામ ત્યારે આવી શકે નહિ પરંતુ એક પરમાણુ જેટલે જાણે સ્તિગ્ધ હોય એટલે જ જાણે બીજો પરમાણુ રૂક્ષ હોય તો એ પરમાણુઓનો બધ થઈ શકે છે વળી બે અશવાળા રૂક્ષ પરમાણુનો બે અશવાળા સ્તિગ્ધ પરમાણુ માથે બધ સભવે છે એટલે કે સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બધ થવામા મમાન અવગત વચ્ચે આવતી નથી

આ ઉપરાંત વળી, બે પરમાણુ રૂક્ષ હોય તેવા અથવા બે પરમાણુ સ્તિગ્ધ હોય તેવા

૧ જેમ શરીરના અસવેને વિષે જ્ઞાન નિષ્પન્ન છે તેમ અન્ય જે નિષ્પટ્ત હોય તે ‘જ્ઞાન’ કહેવાય કે અથવા જ્ઞાનને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો નિષ્પટ્ત ગણાય કે તેમ જાણે નિષ્પટ્ત હોય તે ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે જુઓ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૪૪૧) તેમજ તત્ત્વાર્થની મદદ વૃત્તિ (૫ ૪૨૧)

પરમાણુઓના જે બે અથવા અધિક અણનો ફેર હોય તો તે બંનેનો બધ ધટી શકે છે અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો બે ગુણી સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાર ગુણી કે તેથી વધારે સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુ ભેટે બધ થઈ શકે છે એ પ્રમાણે રૂક્ષ પરમાણુઓના સબધમાં વિચારી લેવું

આ સમગ્ર વિવેચન નીચે ગુજળના તત્ત્વવાર્થસૂત્ર (અ ૫)ના સૂ. ૩૩-૩૫ સબધી સ્વોપસંભાષ્ય અને તેની બૃહદ્ વૃત્તિને અનુસરે ॥

“ ન જયન્યગુણાનામ્ । ગુણસામ્યે સદ્ગાનાનામ્ । દ્વયધિકાદિગુણાના તુ । ”

બળી બૃહદ્ વૃત્તિકાર ૪૨૫મા ૪૪મા સૂત્રવે છે તેમ આ હકીકત આચાર્ય શ્રીઆચાર્ય-શ્યામકૃત પ્રજ્ઞાપનાના તેરમા પદ્યગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાથે સગત થાય છે —

“ ણિદ્વસ્સ ણિદ્દેણ કુરાહિપ્પણ, લુક્કલ્લસ્સ લુક્કલ્લેણ કુરાહિપ્પણ ।

પિણ્દસ્સ લુક્કલ્લેણ ઉવેદિ વધો, જહણ્ણવજ્જો વિસમો સમો વા ॥ ”

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ૩૪ મા અને ૩૫ મા સૂત્રનો ભાવાર્થ આવી બધ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ૩૩ મા સૂત્રનો તેમજ એની પૂર્વેનું “ સ્તિગ્ધસ્ત્વસ્ત્વાદ્ સ્વન્યઃ ” એ ૩૨મા સૂત્રના ભાવાર્થનો સમાવેશ થઈ બધ છે

અત્ર આસ્થર્થજનક ધટના તો બે છે કે ઉપર્યુક્ત ત્રણે સૂત્રો તેમજ ભાષા-દંષ્ટિએ જરૂરી એવા સામાન્ય પરિવર્તન પૂર્વકની પ્રજ્ઞાપનાની ગાથાને દ્વિગબર પરપરા સ્વીકારે છે એટલે કે સૂત્ર-પાઠમાં અક્ષરશઃ સામ્ય હોવા છતાં શ્વેતાબર અને દિગબર સપ્રધાયોમાં અર્થ-લેહ છે ખાસ કરીને એ ત્રણ બાબતોને અંગે છે — (૧) જઘન્ય ગુણ પરમાણુ એક સખ્યાવાળો હોય ત્યારે બધ થાય કે નહિ, (૨) પાત્રીકમાં સૂત્રગત ‘ આહિ ’ પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સખ્યા સમજવી કે નહિ, અને (૩) આ સૂત્રનું બધ-વિધાન કેવળ સદશ અવયવોને લાગુ છે કે નહિ

બૃહદ્ વૃત્તિ પ્રમાણે બંને પરમાણુઓ જે જઘન્ય ગુણવાળા હોય તો જ તેનો બધ થતો નથી, પરંતુ એક જઘન્ય ગુણવાળો હોય અને બીજો મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્યેતર ગુણવાળો હોય તો વિસદશ બધ તો સબવે જ છે, પરંતુ સદશ બધ માટે બે અણની અધિકતા ભેદબંધે

સ્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે બધી દ્વિગબરીય ટીકાઓ પ્રમાણે તો બંને પરમાણુઓ જઘન્ય ગુણવાળા હોય તો તેનો બધ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ બેમાંથી એક પણ જઘન્ય ગુણવાળો હોય તો બધ સબવે નહિ, પછી ભલેને બીજો બે અણ તો શુ પણ અનત અણ જેટલી અધિક સ્તિગ્ધતા કે રૂક્ષતાથી ગુજા હોય

૧ યાયા—

“ સ્તિગ્ધસ્ય સ્તિગ્ધેન દ્વિકાધિકેન રૂક્ષસ્ય રૂક્ષેણ દ્વિકાધિકેન ।

સ્તિગ્ધસ્ય રૂક્ષેણોપેતિ વધો જઘન્યવર્જો વિવન સમો વા ॥

૨ ‘ ણિદ્વસ્સ ણિદ્દેણ કુરાહિપ્પણ લુક્કલ્લસ્સ લુક્કલ્લેણ કુરાહિપ્પણ ।

પિણ્દસ્સ લુક્કલ્લેણ ઉવેદિ વધો જહણ્ણવજ્જો વિસમે સમે વા ॥ ’

(૨) બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે “દ્વયધિકાદિગુણાના તુ” એ સૂત્રમાના ‘આદિ’ પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સંખ્યા પણ મનજવાની છે આથી જ એ વૃત્તિમા કોઈ એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુમા સ્તિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના અંશ બે, ત્રણ કે ચારથી માંડીને અનંત સુધી અધિક હોય તોપણ બધા માનવામા આવ્યો છે, અલબત્ત ક્રેક્ટ એક અંશ અધિક હોય તો બંધ મનાયો નથી

દિગબરીય વ્યાખ્યાઓ મુજબ તો ક્રેક્ટ બે અંશની અધિકતા હોય તો જ બધા માનવામા આવ્યો છે એટલે કે હાખલા તરીકે બે અંશ સ્તિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાલ અંશ સ્તિગ્ધતા વાળા પરમાણુ સાથે જ બધા મલવે છે નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી વધારે અંશ હોય તોપણ

(૩) બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે બે, ત્રણ ઇત્યાદિ અંશો અધિક હોય તોપણ બે બધાનું વિધાન છે તે સદૃશ અવયવોમા—સ્તિગ્ધ સ્તિગ્ધમા કે રૂક્ષ રૂક્ષમા જ લાગુ પડે છે દિગબરીય વ્યાખ્યાઓ અનુસાર તો એ વિધાન અસદૃશ અવયવોના વાધને પણ લાગુ પડે છે અર્થાત્ બે શુણ્ણ સ્તિગ્ધ પરમાણુનો ચાર શુણ્ણ જ રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બધા મલવે છે, નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી અધિક શુણ્ણ રૂક્ષ પરમાણુ સાથે આ પ્રમાણે અર્થ—એટલે લઈને ઉપસ્થિત થતી હકીકતો નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા દર્શાવોશું કે બેથી આ વિવેચન બરાબર ધ્યાનમા આવે

શ્રીસિદ્ધસેનગણિકુત વૃત્તિ પ્રમાણે બંધ

પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ	પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ
૧ જંધન્ય + જંધન્ય	નથી	નથી	૫ જંધન્યેતર + સમજંધન્યેતર	નથી	છે
૨ „ + એકાધિક	„	છે	૬ „ + એકાધિક „	„	„
૩ „ + દ્વયધિક	છે	„	૭ „ + દ્વયધિક „	છે	„
૪ „ + ત્ર્યાદિ અધિક	„	„	૮ „ + ત્ર્યાદિ અધિક „	„	„

૧ તરતમતાવાળી સ્તિગ્ધતા તેમજ રૂક્ષતાદ્ય પરિણામોમા જે પરિણામ સૌથી ઓછામા ઓછા એટલે કે અવિલામ્ય અશવાબો હોય તે ‘જંધન્ય અંશ’ કહેવાય છે આ સિવાયના બાકીના મધ્ય અંશો ‘જંધન્યેતર’ જાણવા આથી જંધન્યેતરમા મધ્યમ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એ બંને પ્રકારના અંશોનો અતર્લાવ થાય છે જે પરિણામ સૌથી અધિક હોય તે ‘ઉત્કૃષ્ટ’ જાણવો, ત્યારે જંધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેમા બધા પરિણામો ‘મધ્યમ’ જાણવા એક અંશને ‘જંધન્ય’, મોટામા મોટા અનંતાનંતને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ અને બેથી માંડીને તે મોટામા મોટા અનંતાનંતથી એક ન્યૂત એ અંશોને ‘મધ્યમ’ સમજવા

૨ જંધન્ય અંશ એટલે એક અંશ આથી ‘એકાધિક’ થી એનાથી એક અંશ વધારે એટલે બે અંશો જાણવા ‘દ્વયધિક’ થી ત્રણ અને ત્ર્યાદિ અધિકથી ચાર, પાંચ એમ સમજવા

૩ બંને તરફના અંશોની સમાન મધ્યમા તે ‘સમ’ છે આથી ત્યારે ‘જંધન્યેતર’ થી બે અંશો વિવક્ષિત હોય ત્યારે સમજંધન્યેતરનો અર્થ બે અંશ છે, એકાધિક જંધન્યેતરનો અર્થ ત્રણ અંશો છે, દ્વયધિક જંધન્યેતરનો અર્થ ચાર અંશો છે અને ત્ર્યાદિ જંધન્યેતરનો અર્થ પાંચ, છ, એમ છે આ તાનંત સુધીના અંશો છે

સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે અનુસાર બન્ધ

પરમાણુના ગુણો (અશો)	સદશ	વિસદશ
૧ જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી
૨ „ + એકાધિક	„	„
૩ „ + દ્વયધિક	„	„
૪ „ + ત્રયાદિ અધિક	„	„

પરમાણુના ગુણો (અશો)	મદશ	વિમદશ
૫ જઘન્યેતર + સમજઘન્યેતર	નથી	નથી
૬ „ + એકાધિક „	„	„
૭ „ + દ્વયધિક „	છે	છે
૮ „ + ત્રયાદિ અધિક „	નથી	નથી

સ્પર્શાદિ પરિણામોની વ્યવસ્થા—

બન્ધ એ પરિણામ-વિશેષ છે એ સ્વિગ્ધ અવયવને વિષે રૂઢરૂપ અન્ય પશ્ચિમામથી આપાદ છે એથી કરીને એ પ્રશ્ન ઈ ભવે છે કે પરમાણુઓમા જે સ્પર્શાદિ પરિણામો છે તેમજ સ્કંધોને વિષે જે શબ્દાદિ પશ્ચિમામો છે તે શુ નિત્ય છે-સર્વદા વ્યવસ્થિત છે કે અવ્યવસ્થિત છે એટલે કે એનો પ્રાકુભાવ થયા પછી તે નાશ પામે છે ? કહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે પરમાણુઓ એકત્રિત થઈ દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધરૂપે અથવા તો પરિમહત્વાદિ મસ્થાનરૂપે પરિણમે છે આથી જ પરમાણુગત સ્પર્શાદિ પરિણામો અને સ્કંધ વિષયક શબ્દાદિ પરિણામો વ્યવસ્થિત હોય તો તેની વ્યવસ્થિતતાને લઈને એ પરિણામોનો સર્વદા ઉત્પાદ કે વિનાશ ન હોઈ શકે, અને એ ઉત્પાદ અને વિનાશ વિના સ્વિગ્ધ અને રૂઢ પરમાણુઓના પરિણામનો અભાવ હોવાથી કેવી રીતે દ્વયશ્ચ કાદિ સ્કંધો બની શકે ? અથવા સ્કંધોને વિષે સ્પર્શાદિ કે શબ્દાદિ પરિણામોમાથી એકની જ નિત્યતા છે એમ જો કહેવામા આવે તો બાકીના પરિણામોની નિત્યતાનો અભાવ થશે આથી કરીને જો પરિણામોને અનિયત માનવામા આવે તો તે ઈષ્ટ છે અર્થાત્ આપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નિત્યત્વ માનવામા આવે તો દંઈ અઠયણ નથી અને એથી બધી ઉપપત્તિ થઈ શકે છે પૂર્વ પરિણામના ત્યાગ પૂર્વક ઉત્પન્ન પશ્ચિમામ સ્વીકાંગતા અન્ય સ્પર્શાદિ તેમજ અન્ય સ્પર્શાદિ શબ્દાદિ ક્ષેત્ર, કાલ, દ્રવ્ય અને ભાવના પરિણામવિશેષ બને આથી સમભવ છે કે વસ્તુ યથાપશ્ચિમામી

તેનો તે જ પરમાણુ દ્રવ્યત્વાદિ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય સ્પર્શાદિરૂપ શુણને પ્રાપ્ત કરે છે એવી રીતે એનો જો જ સ્કંધ દ્રવ્યત્વાદિ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવને ત્યજી દીધા વગર અન્ય શબ્દાદિ શુણ પામે છે સ્પર્શાદિ સામાન્યનો ત્યાગ કર્યા વગર પરમાણુઓ સ્પર્શાદિ-વિશેષને ભળે છે આથી કરીને પરમાણુઓના સ્પર્શોમા અવસ્થિતતા રહેલી છે પોતાની શક્તિની પટુતાને લજ્જનારા પરિણામકો જેવા કે મરચુ, મીઠું, હીંગ વગેરે ઉકાળેલી છાશ વગેરે પશ્ચિ-

૧ અન્યને પોતાના સમાન બતાવે તે ‘પરિણામક’ કહેવાય કે અથવા પરિણામને યોગ્ય પાયાના અર્થની મજબૂતી પાતાના અશક્તી મજબૂતી પશ્ચિમામને તે ‘પરિણામક’ ૩

સુમનશીલ વરતુને પોતાના જેવી બનાવે છે દહીં, ગોળ વગેરે પદાર્થો પરિણમનરૂપ શક્તિના સ્વભાવને લઇને પરસ્પર પરિણામના કારણરૂપ છે પૂર્વ પદાર્થોની એક તરફથી પરિણમન-શક્તિ પટ્ટનાની અતિશયતાને અણગામી છે આ પ્રમાણે પરિણામને લઇને અપાર્શદિ તેમજ શબ્દાદિ શુભો અનવસ્થિત છે

બન્ધના સમયે પરિણતિ—

સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા અથવા સમાનતા હોય તેવા સ્થળમા મદશ બધ તો થતો જ નથી, વિસદશ થાય છે એટલે કે દાખલા તરીકે બે અશ સ્નિગ્ધતાવાળા અવયવોનો બે અશ સ્નિગ્ધતાવાળા અવયવ સાથે બધ શક્ય નથી, પરંતુ બે અશ રૂક્ષતાવાળા અવયવ સાથે બધ થાય છે આ બધ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે કોઇક વેળા સ્નિગ્ધતા જ રૂક્ષતાને પોતાના રૂપે-સ્નિગ્ધતારૂપે બદલી નાખે છે અને કોઇક વાર રૂક્ષતા જ સ્નિગ્ધતાને નિજ રૂપે અર્થાત્ રૂક્ષતારૂપે પરિણમી શકે છે આ પ્રમાણેની હકીકત આ અથકાર સૂચવે છે અને તે તત્ત્વાર્થ (અ ૫)ના નિમ્ન-લિખિત રૂપમા સૂત્રને અનુસરતી છે —

“ બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ । ”

દિગબરીય વૃત્તિઓમા આને બદલે નીચે સુજબનો પાઠ છે —

“ બન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ । ”

દિગબર માન્યતા એ છે કે સમાશ સ્થલમા સદશ બધ જ શક્ય નથી એમ નહિ, પરંતુ વિસદશ માટે પણ અવડાશ નથી, કેમકે એક મમ વિખતીય બીજા મમને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે એ વાત ઇષ્ટ નથી, રૂક્ષ અધિક-બે અશ જેટલી અધિકતાથી સુક્ત પોતાના સ્વરૂપમા હીનને ફેરવી નાખે એટલું જ ઇષ્ટ છે

રૂપેતાબર માન્યતા પ્રમાણે બે અશ જેટલી જ અધિકતા એમ નહિ, પરંતુ એથી વધારે અધિકતા હોય તોપણ મદશ તેમજ વિમદશ ઉભય પ્રકારના બધો મળવે છે અને અધિક અશ હીન (અન્ધ) અશને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે છે જેમકે પાચ અશ સ્નિગ્ધતા વાળો પરમાણુ ત્રણ અશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે છે એટલે કે ત્રણ અશ સ્નિગ્ધતા પણ પાચ અશ સ્નિગ્ધતાના સબધથી પાચ અશરૂપે પરિણમે છે આ મળધમા કન્તરીના અશથી વ્યાપ્ત એવા વિલેપનનુ ઉદાહરણ વિચારી લેવું,

આ તો સદશ બધની વાત થઇ હવે વિસદશ બધની વાત કરીએ પાચ અશ સ્નિગ્ધ પરમાણુનો ત્રણ અશે રૂક્ષ પરમાણુ આવે બધ થયા, એક તો એ રૂક્ષતાને સ્નિગ્ધતારૂપે પરિણમી શકે છે એટલું જ નહિ પણ તેના અશો પોતાના જેટલા બનાવે છે એટલે કે ત્રણ અશ જેટલી રૂક્ષતા પાચ અશ પ્રમાણુક સ્નિગ્ધતાના સમગ્રથી પાચ અશ જેટલી સ્નિગ્ધતારૂપે પરિણમે છે

ગુણુ સ્વરૂપ—

આપણે પપર મા પૃષ્ઠમા સહજાથી પર્યાય તરીકેનું ગુણુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અન્યકાર નીચે ગુજબ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ તત્ત્વાર્થ (અ પ, ૧ સ્. ૪૦)ને અનુસરે છે —

‘દ્રવ્યાશ્રયત્વે સતિ નિર્ગુણત્વ ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૫૫)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો (સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ‘ ગુણ ’ કહેવાય છે સ્થિતિ (પ્રૌઢ્ય)રૂપ આશ્રયે તે ‘દ્રવ્ય’ છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો મહા આશ્રય રૂપ છે તે ‘ ગુણ ’ છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનું કારણ તે ‘ દ્રવ્ય ’ કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુદ્ધાદિ ગુણોને વિષે ખીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ‘ નિર્ગુણ ’ કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે હરેક વસ્તુ ભેદાભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વાથા ભેદ નથી તે વાત હીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઈ તેનું સપ્રમાણ કથન કરવું પડશે કે ?

ન્યારે જીવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઈને ગુણોનું ભિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનું પૃથક્રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી જોની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? આ ઉત્તર હીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્રૂપે નથી એમ કહેવું ભેદજે. ન્યારે દ્રવ્ય સ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબંધી વૈશેષિક દષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનું લક્ષણ નીચે ગુજબ છે —

“ દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સંયોગવિભાગેભકારણમનપેક્ષ ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સંયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતાં જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે ઉત્તરાધ્યયન (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

૧ “ દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણ ગુણા । ”

૨ આથી ગુણ એ ‘ આધેય ’ ગણાય છે અને દ્રવ્ય ‘ આધાર ’ ગણાય છે

૩ આ સબંધ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પશુ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પશુ છે એ જે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, ન્યારે પર્યાય ઉત્પા શીલ અને વિનાશશીલ હોવાથી દ્રવ્યમા સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમા વળી ખીજા ગુણો માનવા જતા અનવસ્યારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે સ । દ્રવ્યનિઃ શક્તિરૂપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આન્યા છે

“ ૧ગુણાનમાસઓ દન્વં, ળગદલ્લસિયા ગુણા ।

લક્ષણ પઞ્જવાણ તુ, ડમઓ અસિસિયા ઢવે ॥ ૬ ॥ ”

—ગાથામા ‘એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે’ એટલું જ કહ્યું છે તત્ત્વાર્થમા આ ઉપરાત શ્રીકણ્ઠાદે સૂચવેલ ગુણના લક્ષણમાનો ‘નિર્ગુણ’ એ એક અશ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણ્ઠાદે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમા જોવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે સુજળ છે —

“ ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું, ગુણવાળું અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે આથી જોઈશકાય છે કે શ્રીકણ્ઠાદે સૂચવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમા ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામા આવેલ છે તત્ત્વાર્થ તત્ક નજર કરીશુ તો જણાશે કે તેમા ઉત્તરાધ્યયનમા સૂચિત ‘ગુણ’પદને સ્થાન આપવા ઉપરાત વૈશેષિક સૂત્રગત ‘ક્રિયા’ શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો સુપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ થોણ દ્રવ્યતુ લક્ષણ “ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ” એવું ગ્રાપવામા આન્યુ છે કે જેને આ અથકાર સ્વશૈલી અતુમાર વખાવી લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પરત્વે થોડુંક વિવેચન કર્યું હવે અન્યકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બંને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયને લક્ષ્યીને પપર મા વગેરે પૃષ્ઠમા જે કંઈ કહેવામા આન્યુ છે તેમા નીચે સુજળ થોડાક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની તત્ત્વપ્રકાશ નામની વિવૃત્તિના ૨૦૩ મા પત્રમા પર્યાયતુ લક્ષણ નીચે સુજમ અપાયેલું છે —

“ ૧પર્યેત્યુત્પત્તિ વિપત્તિ ચાપ્નોતિ પર્યવતિ વા વ્યાપ્નોતિ સમસ્તમપિ દ્રવ્યમિતિ પર્યાયઃ પર્યવો વા ”

૧ ડાયા—

ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમેકદ્રવ્યાશ્રયો ગુણા ।

લક્ષણ પર્યવાણા તુ સમગોરાશ્રિતા ઢવેશુ ॥

૨ મરખાવો નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રગત નિગ્ન લિખિત પમ્તિ—

“ ૧પર્યેતિ સ્તપાદસુત્પત્તિ વિપત્તિ ચ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ । ”

શુભુ સ્વરૂપ—

આપણે પપર મા પૃષ્ઠમા સહભાવી પર્થાય તરીકેનુ શુભુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અન્ધકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે અને તેમ કરવામા તેઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, ૧૨, ૪૦)ને અનુસરે છે—

‘દ્રવ્યાશ્રયત્વે સતિ નિર્ગુણત્વ ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૫૫)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો (સહા) આશ્રય કરનાર તેમજ ‘નિર્ગુણ’ (શુભથી રહિત) છે તે ‘શુભ’ કહેવાય છે સ્થિતિ (પ્રૌઢ્ય)રૂપ તથા તે ‘દ્રવ્ય’ છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સહા આશ્રય રૂપ છે તે ‘શુભ’ છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ શુભોના પરિણમનનુ કારણ તે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુદ્ધાદિ શુભોને વિષે બીજા શુભો નથી, એથી આ શુભો ‘નિર્ગુણ’ કહેવાય છે દ્રવ્યથી અભ્યતિરિક્તાપણે આ શુભોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે હરેક વસ્તુ સેવાસેક સ્વરૂપી છે એટલે શુભ અને શુભી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત હીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઈ તેનુ સપ્રમાણ કથન કરવુ પડશે કે ?

જ્યારે જુનાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લક્ષને શુભોનુ ભિન્નસ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી શુભ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્થાયાર્થિક નય પ્રમાણે શુભુ પૃથક્રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્થાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન શુભોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો શુભો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે શુભો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્રૂપે નથી એમ કહેવુ જોઈએ. જ્યારે દ્રવ્ય સ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી શુભની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

શુભ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સખધી વૈશેષિક દર્શિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે શુભુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

“ દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષાં ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સંયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે શુભ છે ઉત્તરશીલયન (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

૧ “ દ્રવ્યાશ્રય નિર્ગુણા ગુણા । ”

૨ આથી શુભ એ ‘ આશ્રય ગણાય છે અને દ્રવ્ય આધાર ’ ગણાય છે

૩ આ સબ્દ જ શુભ અને પર્થાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્થાયો પણ શુભોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એટલે જ છે કે શુભ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે જ્યારે પર્થાય ઉત્પાત્તીય અને વિનાશીન હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી

૪ શુભોમાં વળી બીજા શુભો માનવા જતા અનવચારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય કે, વાસ્તે સદા બનિત શક્તિરૂપ તેમજ પર્થાયના જનકરૂપ શુભોને નિર્ગુણ માનવામા આન્યા છે

“ ગુણાણમાસઓ દન્વં, તગદન્વસિયા ગુણા ।

લક્ષણ પત્તવાણ તુ, ઉમઓ અસ્સિયા મવે ॥ ૬ ॥ ”

—ગાથામાં ‘એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે’ એટલું જ કહ્યું છે તત્ત્વાર્થમાં આ ઉપરાત શ્રીકણ્ઠાદે સૂત્રવેલ ગુણના લક્ષણમાનો ‘નિર્ગુણ’ એ એક અથ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણ્ઠાદે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમાં ભેવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

“ ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું, ગુણવાળું અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે આથી ભેદ શકાય છે તે શ્રીકણ્ઠાદે સૂત્રવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે તત્ત્વાર્થ તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે તેમાં ઉત્તરોચ્ચયનમાં સૂચિત ‘ગુણ’પદને સ્થાન આપવા ઉપરાત વૈશેષિક સૂત્રગત ‘ક્રિયા’ શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો પ્રપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ થોડા દ્રવ્યનું લક્ષણ “ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ” એવું પ્રાપ્તવામાં આવ્યું છે કે જેને આ અથકાર સ્વશૈલી અનુસાર વખાવી લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પદને થોડુંક વિવેચન કર્યું હવે અન્યકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બંને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયને લક્ષ્યને પપર મા વગેરે પૃષ્ઠમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે મુજબ થોડાક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની તત્ત્વપ્રકાશનામની વિવૃત્તિના ૨૦૩ મા પત્રમાં પર્યાયનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપેલું છે —

“ પર્યેત્યુત્પત્તિં વિપત્તિં ચાપ્નોતિ પર્યવતિ વા વ્યાપ્નોતિ સમસ્તમપિ દ્રવ્યમિતિ પર્યાયઃ પર્યવો વા ”

૧ ળાપા—

ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમેકદ્રવ્યાશ્રયા ગુણા ।

લક્ષણ પર્યવાણા તુ ઉમયોરાશ્રિતા મવેયુ ॥

૨ મરખાવો નયપ્રદીપના ૯૯માં પદ્યગત નિગ્ન વિખિત પદિત —

“ પર્યેતિ ઉત્પાદમુત્પત્તિં વિપત્તિં ચ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ । ”

ગુણનું સ્વરૂપ—

આપણે પપર મા પૃષ્ઠમા સહસ્રાવી પર્યાય તરીકેનું ગુણનું લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અન્યકાર નીચે ગુજળ નિર્દેશ છે અને તેમ કરવામા તેઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, ૧૨, ૪૦)ને અનુસરે છે —

‘દ્રવ્યાશ્રયત્વે સતિ નિર્ગુણત્વ ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૫૫)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો (સહા) આશ્રય કરનાર તેમજ ‘નિર્ગુણ’ (ગુણથી રહિત) છે તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે સ્થિતિ (પ્રાપ્ત્ય)રૂપ અથવા તે ‘દ્રવ્ય’ છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સહા આશ્રય રૂપ છે તે ‘ગુણ’ છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનું કારણ તે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુદ્ધાદિ ગુણોને વિષે ખીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ‘નિર્ગુણ’ કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે કદેક વસ્તુ ભેદભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઈ તેનું અપ્રમાણ કથન કરવું પડશે કે ?

ન્યારે જુવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે ॥ ત્યારે તાદાત્મ્યને લઈને ગુણોનું ભિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનું પૃથક્કરણ અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી જોની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્કરણ નથી એમ કહેવું ભોંભરે. ન્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સળધી વૈશેષિક દર્શિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનું લક્ષણ નીચે ગુજળ ॥ —

“ દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ હતિ ગુણલક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ મયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે ઉત્તરશબ્દયન (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

૧ “ દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણા । ”

૨ આથી ગુણ એ ‘ આધેય ’ ગણાય છે અને દ્રવ્ય ‘ આધાર ’ ગણાય છે

૩ આ સંજ્ઞ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એવો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ કદેસા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, ન્યારે પમાન ઉત્પાદકીન અને વિનાશકીન હોવાથી દ્રવ્યમા સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમાં વળી ખીજા ગુણો માનવા જતાં અનવચ્ચારપ દોર ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે સદા બ્યવિત સંકિરણ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આ-યા છે

“ ૧ગુણાનમાસઓ દન્વં, ત્ત્વદન્વસિયા ગુણા ।

લક્ષણ પજ્જવાણ તુ, ડમઓ ઇસ્સિયા ભવે ॥ ૬ ॥ ”

—ગાથામાં ‘એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે’ એટલું જ કહ્યું છે તત્ત્વાર્થમાં આ ઉપરાંત શ્રીકણ્ઠે સૂચવેલ ગુણના લક્ષણમાંનો ‘નિર્ગુણ’ એ એક અથવા વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણ્ઠે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમાં લેવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

“ ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળું, ગુણવાળું અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે ‘દ્રવ્ય’ છે આથી ભેદશકાય છે કે શ્રીકણ્ઠે સૂચવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમાં ગુણ ઉપરાંત ક્રિયા અને સમવાયિકારણ્યતાને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે તત્ત્વાર્થે તન્દ્ર નજર કરીશું તો જણાયે કે તેમાં ઉત્તરમધ્યયનમાં સૂચિત ‘ગુણ’પદને સ્થાન આપવા ઉપરાંત વૈશેષિક મૂળગત ‘ક્રિયા’ શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો સુપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ થોણું દ્રવ્યતુ લક્ષણ “ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ” એવું આપવામાં આવ્યું છે કે જેને આ ગ્રંથકાર સ્વશેક્ષી અનુમાન વખતે લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પદ્ધત્વે થોડુંક વિવેચન કર્યું હવે ગ્રંથકાર પશ્ચિમને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પશ્ચિમ એ બંને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયોને લક્ષ્યોને પપર મા વગેરે પૂઠમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે મુજબ થોડોક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકેની તત્ત્વપ્રભા નામની વિવૃત્તિના ૨૦૩ મા પત્રમાં પર્યાયતુ લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયેલું છે —

“ ૧પર્યેત્યુત્પત્તિં વિપત્તિં વાપ્નોતિ પર્યવતિ વા વ્યાપ્નોતિ સમસ્તમપિ દ્રવ્યમિતિ પર્યાયઃ પર્યવો વા ”

૧ ડાયા—

ગુણાનામાશ્ચર્યો દ્રવ્યમેકદ્રવ્યાશ્ચયા ગુણા ।

લક્ષણ પર્યાયાણા તુ ડમયાસાચિતા ભવેયુ ॥

૨ મરખાવો નયપ્રદીપના હલમાં પત્રગત નિમ્ન વિખિત પકિત —

“ પર્યેતિ હત્પાદમુત્પત્તિં વિપત્તિં ચ વાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ । ”

ગુણુ સ્વરૂપ—

આપણે પપર મા પૃથ્થમા સહજાની પર્યાય તરીકેનું ગુણુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અને સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અન્યકાર નીચે સુજળ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ તત્ત્વનાર્થ (અ ૫, ૧૨, ૪૦)ને અનુસરે છે —

‘દ્રવ્યાશ્રયત્વે સતિ નિર્ગુણત્વ ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૫૫)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો (સદ્ધા) આશ્રય કરનાર તેમજ ‘નિર્ગુણ’ (ગુણથી રહિત) છે તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રોવ્ય)રૂપ આદ્ય તે ‘દ્રવ્ય’ છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો મહા આશ્રય રૂપ છે તે ‘ગુણ’ છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનું કારણ તે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુદ્ધાદિ ગુણોને વિષે જીભ ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ‘નિર્ગુણ’ કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે કદેક વસ્તુ એકાદેક સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત હીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઈ તેનું સમમાણ કથન કરવું પડશે કે ?

જ્યારે જુલાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લધને ગુણોનું સિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનું પૃથક્કરૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્કરૂપે નથી એમ કહેવું જોઈએ. જ્યારે દ્રવ્ય સ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સંબંધી વૈશેષિક દ્રષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે —

“ દ્રવ્યાશ્રયગુણવાન્ સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ હતિ ગુણલક્ષણમ્ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સંયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતાં જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે ઉત્તરાર્થચયન (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

૧ “ દ્રવ્યાશ્રય ગિર્ગુણ ગુણા । ”

૨ આથી ગુણ એ ‘ આધેય ’ ગણાય છે અને દ્રવ્ય ‘ આધાર ’ ગણાય છે

૩ આ સંબંધ જ ગુણ અને પર્યાયની સિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ જે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદીન અને વિનાશાદીન હોવાથી દ્રવ્યમાં સત્તા રહેતો નથી

૪ ગુણોમાં વળી જીભ ગુણો માનવા જતા અનન્યસાધ્ય દ્રવ્ય ઉપસ્થિત થાય છે વાસ્તે સદા અનિરૂપિત તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આ-આ છે

કારિતાથી લક્ષિત પર્યાય તે 'વ્યજન-પર્યાય' છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વત માન કાલવર્તી પર્યાય તે 'અર્થ-પર્યાય' છે આથી નીચે સુજળનું —

“ મતત્વમવિષ્ણત્વસંસ્પર્શરહિતશુદ્ધવર્તમાનકાલત્વાવચ્છિન્નં વસ્તુસ્વરૂપ-મર્થપર્યાયઃ ”

—લક્ષણ ચરિતાર્થ થાય છે વિશેષમા એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સખ્યા, સસ્થાન, મયોગ, વિભાગ, નવત્વ, પુરાણત્વ ઇત્યાદિ પર્યાય-વિશેષ જ બાણવા કહ્યું પણ છે કે—

“ ણગત્ત ચ પુત્ત ચ, સત્તા સઠાણમેવ ય ।

સંજોગો ય પિમાગો ય, પજ્જવાણ તુ લક્ખણ ॥ ”

વ્યજન-પર્યાયના ચાર પ્રકારો—

વ્યજન-પર્યાયના સ્વભાવ અને વિભાવ તેમજ દ્રવ્ય અને ગુણની દૃષ્ટિએ (૧) સ્વભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય, (૨) સ્વભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય, (૩) વિભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય અને (૪) વિભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય એમ ચાર પ્રકારે પડે છે જીવ આશ્રીને આ ચારે પ્રકારે વિચારીશું તો અરમ શરીરથી કિચિત ન્યૂન એવા શુદ્ધ અસખ્ય પ્રદેશાત્મક સિદ્ધ ભગવાન એ પ્રથમ પ્રકારનું હોતાં છે અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત સુખ અને અનત વીર્યરૂપ અનત ચતુષ્ટય એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે એવી રીતે ચતિ પ્રમુખ ત્રીણ પ્રકારનું અને મતિ વગેરે ચોથાનું ઉદાહરણ છે પુદ્ગલના મહાધમા અવિભાગી પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, વર્ણ, ગદ્ય અને રસના પ્રકારે પૈકી એક એક તેમજ અવિશેષી એવા બે સ્પર્શો, દ્વચલુકાદિ અને રમ, સ્પાત, ગદ્ય, ગદ્યાતર વગેરે અનુક્રમે ચાર ભાવના ઉદાહરણો છે ૧

પરિણામનું સ્વરૂપ—

જુદા જુદા દર્શન પ્રમાણે પરિણામની વ્યાખ્યા જુદી જુદી છે જેમકે ખૌદ દર્શન એ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી-નિરન્વય વિનાશી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઈ સર્વાંશે નાશ પામવો એ છે એટલે કે નાશ થયા બાદ તત્ત્વનો એક અંશ પણ કાયમ ન રહે એવો થાય છે

નૈયાયિક વગેરે લોકવાદી દર્શનો કે જેમા ગુણ અને દ્રવ્યની એકાત ભિન્નતા સ્વીકારવામા આવી છે તેમની માન્યતા સુજળ સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યમા ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું અને એ ગુણોનો નાશ થવો એવો પરિણામનો અર્થ છે

જૈન દર્શન એવાલોકવાદી હોવાથી પરિણામોના ઉપર્યુક્ત અર્થથી નિર્ગળો જ અર્થ

૧ અહીં એકત્વના મખ્યાયો વ્યતિરિક્ત એવી સામાન્ય પરિણામ મમજની જેમકે ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુઓમા આ એક ઘટ છે એવી પ્રતીતિ ૨ જુઓ નયપ્રદીપનું ૯૯ મુ ૫૨

અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિને તેમજ વિપત્તિ (વિનાશ)ને પામે છે^૧ અથવા જે સમગ્ર દ્રવ્યને વ્યાપ્ત કરે છે તે 'પર્યાય' યાને 'પર્યાવ' કહેવાય છે તેમા ક્રમભાવી પર્યાયને પર્યાય એવી જે સજ્ઞા અપાય છે તેને ઉદ્દેશીને પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ છે, જ્યારે બીજી વ્યુત્પત્તિ સદ્ભાવી તેમજ ક્રમભાવી એમ ઉભય પ્રકારના પર્યાયને એટલે શુણ્ણને તેમજ પર્યાયને એમ જાનને લાગુ પડે છે મહાભાવી પર્યાય યાને શુણ્ણ સ્વરૂપ તો આપણે યથામાધન 'પૂર્વ' વિચારી ગયા છીએ આથી ક્રમભાવી પર્યાય પરત્વે અત્ર ચોડાક વિચાર કરીશુ સૌથી પ્રથમ તો એ વાત નોધીશુ કે આ પર્યાયના દ્રવ્ય-પર્યાય અને શુણ્ણ-પર્યાય એવા બે પ્રકાર છે આ વાતના સ્થમર્થનાર્થવાદિવેતાશ્રીશ્રીશાતિસૂરિએ નિર્દેશેવી પર્યાય (પર્યાવ)ની નીચે મુજબની વ્યુત્પત્તિ રજુ કરીશુ —

" પરિ-સર્વતો દ્રવ્યેષુ શુણેષુ સર્વેષ્વવન્તિ-ગચ્છન્તીતિ પર્યયાઃ "

મનુષ્યત્વ, રકઘત્વ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય-પર્યાયના ઉદાહરણો છે, જ્યારે શુદ્ધિ, નીતાદિ વર્ણ શુણ્ણ-પર્યાયના ઉદાહરણો છે

પર્યાયના બાર ભેદો—

પર્યાયનો શુણ્ણના વિકારરૂપે પણ નિર્દેશ કરી શકાય તેમ છે વિશેષમા પર્યાયોના સ્વાભાવિક અને એથી વિપરીત લક્ષણાત્મક વૈભાવિક એમ બે પ્રકારો છે જીવ-દ્રવ્ય આશ્રીને વિચારતા નર, નારક ઇત્યાદિ ચાર અતિરૂપ અથવા ૮૪ લાખ જીવ-યોનિરૂપ પર્યાયો વૈભાવિક છે,^૨ જ્યારે અશુરલઘુત્વાદિ પર્યાયો સ્વાભાવિક છે વળી આ પ્રત્યેકના અનત, અસખ્યાત અને જ્ઞાત ભાગ શુણ્ણ-વૃદ્ધિ વડે ત્રણ તેમજ આત, અસખ્યાત અને સખ્યાત ભાગ શુણ્ણ-હાનિ વડે ત્રણ એમ છ.છ પ્રકારો પડે છે એટલે કે પર્યાયના બાર ભેદો પડે છે

વ્યજન-પર્યાય અને અર્થ-પર્યાય—

સ્વભાવ અને વિભાવની અપેક્ષાએ પર્યાયોના જેમ બે પ્રકારો પડે છે તેમ વ્યજન અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ એના બે પ્રકારો મળવે છે તેમા સ્થૂલ તેમજ કાલાત-સ્થાયી એવો શબ્દોનો સંકેતવિષયક પર્યાય તે 'વ્યજનપર્યાય' છે આથી એઇ શકાય છે કે 'તિર્થક-સામાન્ય વ્યજન-પર્યાય જ છે કેટલાકોનો વ્યજન પત્તે એવો મત છે કે વ્યજનનો યાને વ્યક્તિનો અર્થ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણરૂપ અને જળ લાવવા વગેરે અર્થક્રિયાકારિત્વ છે આવા પ્રકારની અર્થક્રિયા

૧ આથી નીચે મુજબનું પદ ચરિતાર્થ યાન ૩ —

" અનાદિનિધને દ્રવ્યે, સ્વપર્યાયા પ્રતિક્ષણમ ।

વ-મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ વ-વલ્લોઢવજ્જલે ॥

૨ જુઓ પપગમાથી શરૂ થતા પૃષ્ઠો

૩ જુઓ નવપ્રદીપનું ૯૮મું પા

૪ પ્રતિવ્યત્તિ તુલ્યા પરિણતિ " એવું આનું લક્ષણ છે

કારિતાથી લક્ષિત પયોય તે ‘વ્યજન-પર્યાય’ છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વર્તમાન કાલવર્તી પયોય તે ‘અર્થ-પર્યાય’ છે આથી નીચે મુજબનું—

“મતત્ત્વમવિષ્ણવસંસ્પર્શરહિતશુદ્ધવર્તમાનકાલત્વાવચ્છિન્નં વસ્તુસ્વરૂપ-મર્થપર્યાયઃ”

—લક્ષણ ચરિતાર્થ થાય છે વિશેષમા ^૧એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સખ્યા, મસ્થાન, મયોગ, વિભાગ, નવત્વ, પુરાણત્વ ઇત્યાદિ પર્યાય-વિશેષ ૪ બહુવા કહ્યું પણ છે કે—

“અગત્ત્વં ચ પુનર્ગત્ત્વં ચ, સંગત્ત્વં સઠાણમેવ ચ ।

સંજોગો ય વિભાગો ય, પઞ્ચવાણ તુ લક્ષણ ॥”

વ્યજન-પર્યાયના ચાર પ્રકારે—

વ્યજન-પર્યાયના સ્વભાવ અને વિભાવ તેમજ દ્રવ્ય અને ગુણની દૃષ્ટિએ (૧) સ્વભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય, (૨) સ્વભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય, (૩) વિભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય અને (૪) વિભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય એમ ચાર પ્રકારે પડે છે જીવ આશ્રીને આ ચારે પ્રકારે વિચારીશું તો અમ્મ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન એવા શુદ્ધ અસખ્ય પ્રદેશાત્મક મિદ્ધ ભગવાન્ એ પ્રથમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત છે અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત મુખ અને અનત ધીર્મંથ્ર અનત ચતુષ્ટય એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે એવી રીતે યતિ પ્રમુખ ત્રીજા પ્રકારનું અને મતિ વગેરે ચોથાનું ઉદાહરણ છે પુદ્ગલના મળધમા અવિભાગી પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, વર્ણ, ગંધ અને રસના પ્રકારે પૈકી એક એક તેમજ અવિરોધી એવા એ સ્પર્શો, દ્રવ્યલુકાદિ અને રમ, આત્મ, ગંધ, ગંધાતર વગેરે અનુક્રમે ચાર ભાતના ઉદાહરણો છે ^૨

પરિણામનું સ્વરૂપ—

જુદા જુદા દર્શન પ્રમાણે પરિણામની વ્યાખ્યા જુદી જુદી છે જેમકે બૌદ્ધ દર્શન એ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી-નિરન્વય વિનાશી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઈ સર્વાંશે નાશ પામવો એ છે એટલે કે નાશ થયા બાદ તત્ત્વનો એક અશ પણ કાયમ ન રહે એવો થાય છે

નૈયાયિક વગેરે લોકવાદી દર્શનો કે જેમા ગુણ અને દ્રવ્યની એકાત ભિન્નતા સ્વીકારવામા આવી છે તેમની માન્યતા મુજબ સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યમા ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું અને એ ગુણોનો નાશ થવો એવો પરિણામનો અર્થ છે

જૈન દર્શન લોકલોકવાદી હોવાથી પરિણામનો ઉપર્યુક્ત અર્થથી નિગળો જ અર્થ

૧ અર્થ એકત્વથી મખ્યાથી અતિરિક્ત એવી સામાન્ય પરિણતિ મમજવી જેમકે લિન લિન પરમાણુઓમા આ એક ધટ છે એની પ્રતીતિ ૨ જુઓ નયપ્રદીપનું ૯૯ મુ ૫૫

એ બાન્ય રાખે તે સ્વાભાવિક છે. એ દર્શનને સૂત્રરૂપે સરકૃતમા ગૂંથનારા તરીકે આપ ગણાતા ભગવાન ઉમ સ્વાતિ એનો અર્થ નીચે મુજબ સૂચવે છે—

“ તદ્ભાવઃ પરિણામ. । ” (અ પ, સુ ૪૧)

અર્થાત્ ‘ તે થવું ’ એટલે કે પોતાના રૂપમા સ્થિર રહી ઉત્પન્ન થવું તેમજ નાશ પામવો એનું નામ ‘ પરિણામ ’ છે આ દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ દ્રવ્ય કે ગુણ મર્યાદા અવિકૃત રહી શકે નહિ અત્ર વિકૃતનો અર્થ એ છે કે અન્યાન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવી, પરંતુ તેમ છતાં પોતાની મૂળ ભૂતિને ઢાંચમ રાખવી-પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ત્યાગ થવા ન દેવો આથી એ વાત ધ્યાનમા આવી હશે કે દ્રવ્ય હોય કે ગુણ હોય એ પ્રત્યેક પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના જ પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર જુદી જુદી અવસ્થાઓને ભજે છે આ પ્રમાણેની અન્યાન્ય અવસ્થાઓ તે દ્રવ્ય અને ગુણના ‘ પરિણામો ’ કહેવાય છે

જીવ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ કે હાનવરૂપે ઉત્પન્ન થાય, પ્રિન્તુ એ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ તેનામા જીવત્વ તેવું ને તેવું જ કાયમ રહે છે આથી મનુષ્યત્વ, પશુત્વ એ જીવના પરિણામો કહેવાય છે એવી રીતે જીવના અનન્ય ગુણરૂપ ચૈત ય જ્ઞાનરૂપ સાકાર ઉપયોગ રૂપે હોય કે દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગરૂપે હોય, પદ વિપયક જ્ઞાન હોય કે ઘટવિવયક જ્ઞાન હોય, પરંતુ એ બધા ઉપયોગોમા ચૈતન્ય આબાદ જળવાઈ રહે છે, એથી એ ઉપયોગો ચૈતન્યના પરિણામો ગણાય છે પુણ્નલ દ્રવ્યલુકરૂપ હોય કે ત્ર્યલુક વગેરે રૂપે હોય, પરંતુ એ અવસ્થાઓ હરમ્યાન એનું પુણ્નલત્વ સર્વથા કાયમ રહે છે, વાસ્તે ઢચલુકાદિ અવસ્થાઓ એ પુણ્નલના પરિણામ ગણાય છે એવી રીતે પુણ્નલ ધોળાશ ત્યજીને કાળાશ વગેરેને ધારણ કરે, પરંતુ એ રૂપાતરે હરમ્યાન એનું વર્ણત્વ કાયમ રહે છે-કોઈને કોઈ વર્ણરૂપે તેા તે અખડિત રહે છે, વાસ્તે ધોળાશ, કાળાશ ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ એ વર્ણ (રૂપ)ના પરિણામો છે

આ પ્રમાણે પરિણામના સ્વરૂપની પીઠિકા રજુ કરી હવે જ ચક્રના શબ્દમા એ પરિણામનું લક્ષણ નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે કે જેથી એ મમજવામા વિશેષ પરિશ્રમ ન પડે —

જીવાદિપદાર્થાનામવસ્થાન્તરપત્તિરૂપત્વ પરિણામસ્ય લક્ષણમ્,
‘સ્વભાવ સ્વતત્ત્વરૂપ વા । (૨૫૬)

અર્થાત્ જીવાદિક પદાર્થોની અવસ્થામા ફેરફાર થવો એટલે કે એ પદાર્થોનું રૂપાતર થવું તે ‘ પરિણામ ’ કહેવાય છે આથી સમન્વય છે કે પરિણામ એ અન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ છે પરિણામ, સ્વભાવ, સ્વતત્ત્વ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (૧ ૪૩૭)મત નિમ્ન-નિમિત્ત પક્ષિત—

‘ ધર્માદીનાં દ્રવ્યાણા યથોકાનાં ચ ગુણાના સ્વભાવ સ્વતત્ત્વ પરિણામ । ”

આદિ અને અનાદિ પરિણામ—

પરિણામના આદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારે છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાલનો પરિણામ જીવ-ભવ્યત્વાદિની ચેતે અનાદિ છે એમ સસાર અનાદિ છે તેમ ધર્માદિ દ્રવ્યનો પરિણામ પણ અનાદિ છે કેમકે ધર્માદિ દ્રવ્યો વિનાનો લોક કદાપિ હોતો જ નહિ આ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ ચાર અનાદિ પાંચિભિક ભાવને વિષે જાણવા પુરુગલ-દ્રવ્ય તો ઔદયિક તેમજ પાંચિભિક એ બે ભાવને વિષે જાણવું તેમા પરમાણુ એ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે, જ્યારે દ્વયલુકાદિ, અખ, ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરે સાદિ પાંચિભિક ભાવ છે, અને 'મેરુ' વગેરે શાશ્વત પદાર્થો તો અનાદિ પાંચિભિક છે પરમાણુઓનો વર્ણુ રસ ધ્યાદિ પારિણામિક ભાવ છે, રસ ધોનો તો દ્વયલુકા દિના સ્વાતરૂપ પરિણામ ઔદયિક ભાવ છે^૧ જીવ તો જ એ ભાવમા વર્તે છે^૨ તેમા યોગ અને ઉપયોગ એ બે એના પારિણામિક ભાવો છે યોગનુ લક્ષણુ એ છે કે—

પુદ્ગલસમ્પન્ધાદાતમનો વીર્યવિશેષરૂપત્વ યોગસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૫૭)

અર્થાત્ પુદ્ગલના મળધને લધને આત્મામા જે શક્તિ-વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તે 'યોગ' કહેવાય છે

૧ 'મેરુ' જેવા શાશ્વત પર્વતો, શાશ્વત મદિરા તેમજ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ રક્ષના દેખાવથી-આકારથી નિત્ય છે, પણ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપે અનિત્ય છે, કેમકે એ શાશ્વત રક્ષોમાથી પ્રતિસમય અનત પુદ્ગલ પરમાણુઓ ખરી પડે છે-જુદા પડે જાય છે અને વળી અનત નવા પુદ્ગલ-પરમાણુઓ આવી મળે છે

૨ સર્વે અજીવ પદાર્થો પારિણામિક ભાવમા વર્તે છે એટલું જ નહિ, પણ અનન્ત પરમાણુ-વાળા રક્ષો તો ઔદયિક ભાવમા પણ વર્તે છે સરીર-નામ-કર્મ ॥ ઉપથી જનિત ઔદારિકા શરીરરૂપે ઔદારિકાના રક્ષોનો જ ઉપ છે ઉદય પચ ઔદયિક એવો અથ કરીએ ત્યારે તો ર્મ-રક્ષરૂપ અજીવને વિષે ઔદયિક ભાવ થાય છે જેમકે કોધના ઉત્પન્નમા કર્મ-રક્ષોનો ઉત્પ છે આ પ્રમાણે વિચારતા તો કર્મ-રક્ષ આગ્રિત ઔપદમિકા ભાવો પણ અજીવને વિષે સબંધે છે, પરંતુ તે અત્ર વિવક્ષિત નથી આથી કરીને જ કેટલાક અજીવોનો પારિણામિક જ ભાવ સ્વીકારાય છે જુઓ કર્મપ્રકૃતિનુ ૧૫૮ શ્લુ પત્ર

૩ સરખાવો પ્રશમરતિની નિમ્ન-વિખિત માયા અને તેની પીકાગત ઉત્તેજ—

“ માવો ધર્માધર્મામ્બરકાલા પારિણામિકે જ્ઞેયા ।

ઉદયપરિણામિકરૂપ તુ સર્વમાયાનુગા જીવા ॥ ૨૦૯ ॥

ટીકા—અનાદિપારિણામિકમાયે ધર્મા-અધર્મા-ડડકાશ-કાલદ્રવ્યાણિ ચત્વારિ વર્તે-તે ઝીવઘટ્ટવાદિચત્ । પુદ્ગલદ્રવ્ય પુનરોદયિકે માયે ભવતિ પારિણામિકે જ્ઞ । પરમાણુ પરમાણુરિતિ અનાદિપારિણામિકો માય । આદિમત્પારિણામિકમ્તુ દ્રવ્યનુ-વાદિરજ્ઞેન્દ્રધનુરાદિષ્ । ઘર્ણરસાદિપારિણામિકમ્તુ પરમાણૂના સ્પન્ધાના ધોદયિકો માય દ્રવ્યનુકાદિસર્હાતપરિણામજ્ઞેતિ । ”

આ પ્રમાણે આપણે પરિણામનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે તત્ત્વાર્થ (અ પ ૧૨૫-૪૪)-ના ભાવને અનુસરીને આ અધિકાર કરેલા નિમ્ન-લિખિત—

**સ ચ પરિમાણો દ્વેષા, અનાદિસાદિમેદાત્ । તત્ર રૂપિષુ શ્રાદિ-
માન્; ધર્માદિદ્રવ્યેષુ અનાદિમાન્ ।**

—ઉદ્દેશનો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક સમજાય છે જેના કાળની પૂર્વ કોટિનો અભાવ છે અને એથી કરીને તેા સર્વજ્ઞ પણ જેની અમુક સમયથી શરૂઆત થઇ છે એમ ન કહી શકે તે ‘અનાદિ’ કહેવાય છે જેના કાળની પૂર્વ કોટિ છે અર્થાત્ જેને શરૂ થયાને ‘આજે’ અમુક વખત થયો એમ કહી શકાય તે ‘સાદિ’ યાને ‘આદિમાન્’ છે આ પ્રમાણેના અનાદિ અને આદિમાન્ના અર્થો અત્યારે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે એ આ જ અર્થો પ્રસ્તુતમા વિવક્ષિત હોય તેા તત્ત્વાર્થનું કથન સુસંગત થતું નથી, કેમકે હેર કોઇ પદ્ધતિ રૂપી કે અરૂપી—વસ્તુત બધા દ્રવ્યોમા અનાદિ અને આદિમાન્ એવા બને ભાતના પરિણામો રહેવા છે પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આદિમાન્ પરિણામ પ્રત્યેક પદ્ધતિમા બરાબર ઘટાવી શકાય છે

પ્રત્યેક દ્રવ્યમા દ્વિવિધ પરિણામોના સ્થાવર—

પ્રત્યેક દ્રવ્યમા કેન્દ્રાક પરિણામો અનાદિ અને કેટલાક આદિમાન્ છે એ વાતનું તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૪૩૮-૪૩૯) સમર્થન કરે છે જેમકે ધર્માસ્તિકાયની અસંખ્યેય પ્રદેશવત્તા, લોકાકાશવ્યાપિતા, અમૂર્તતા, ગતિ કરનારની ગતિના અપેક્ષાકારણરૂપે અગુરુલઘુતા ઇત્યાદિ એના અનાદિ પરિણામો છે

અધર્માસ્તિકાયમા પણ આ બધા પરિણામો છે પરંતુ એની અગુરુલઘુતા સ્થિતિશીલની સ્થિતિના અપેક્ષાકારણરૂપે છે જીવમા પણ આ પરિણામો છે, પરંતુ તે અપેક્ષાકારણથી રહિત ભણવા વગી એ ઉપગત જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ અનાદિ પરિણામો છે અનત પ્રદેશતા, અમૂર્તતા, અગુરુલઘુતા, અવગ્રાહનશી નને અવગ્રાહન આપણે ઇત્યાદિ આકાશના અનાદિ પરિણામો છે, કાનના વર્તાનાદિ પરિણામો અનાદિ છે પુદ્ગલમા દ્રવ્યત્વ, મૂર્તત્વ, મરવ વગેરે અનાદિ પરિણામો છે

પોતાની ઇચ્છાથી ગતિ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલી વ્યક્તિને ગતિ કરવામા ધર્માસ્તિકાય સહા યતા કરે છે આ ઉપગ્રાહકત્વરૂપ ધર્મનો પર્વાય (પરિણામ) પૂર્વ હોતો નહિ, કેમકે ઉપયુક્ત

૧ “ મનાદિરાદિમાઘ । રૂપિષ્વાદિમાન્ । યોગોપયોગો જોવેયુ । ”

૨ અમુક વસ્તુની અનતકાયથી રચાતા થઇ કે એમ કહેવાથી એ વસ્તુ માદિ પ્રતી નથી કેમકે આ તેા રૂપાતરથી અનાતિવતુ જ મૂલ્ય કે

૩ આ સંબધમા આ અધિકાર સૂચવે કે ‘ તત્ત્વાર્થનો ઉદ્દેશ વ્યાપકારિ પ્રમથને અનુમતો સમજવાનો છે ગાંધી વસ્તુન દરેકમા પારમાર્થિક દષ્ટિએ તેા નને પરિણામો રહેવા જ છે, મારે જરા પણ અસંજનતાની મહાવના જ નથી

વ્યક્તિમા તે સમયમા મિતિના પરિણામનો અભાવ હોતો, પરંતુ એ વ્યક્તિમા ગતિ-પરિણામ ઉદ્ભવતા ધર્મોન્નિતકાયમા એ વ્યક્તિ પરત્વેનું ઉપગ્રાહકત્વ ઉત્પન્ન થયું, એટલે એ પરિણામ આદિમાનું કયો વળી ગતિ-પરિણામથી પરિણત થયેલી વ્યક્તિના ગતિપરિણામનો અત આવતા ઉપગ્રાહકત્વનો પણ અત આવી જાય છે આ પ્રમાણે આ પરિણામના ઉત્પાદ અને વિનાશ થતા હોવાથી એ આદિમાનું છે

એવી ગતિ અધર્મોન્નિતકાય સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલાને સ્થિતિ કન્વામા ઉપગ્રહરૂપે પરિણમે છે, એથી એનો પણ આ પરિણામ આદિમાનું છે આકાશ અવગાહનાશીલને અવગાહના આપવારૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એનો આ પરિણામ આદિમાનું છે કાલ વૃત્ત (જૂત), વર્તમાન ઇત્યાદિ પરિણામથી આદિમાનું છે એ પરમાપુરો વિશ્વસા દ્વાગ દ્રવ્યલુક રક ધને પ્રારભ કરે છે ત્યારે દ્રવ્યલુક રક ધરૂપ પરિણામ આદિમાનું છે આ પ્રમાણે પ્રાયોગિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક પરિણામો વિશે ઘટાવી લેવું આથી પૃથક્ક વૃત્તિકાનું જરૂર મા પૃથક્ક સૂચવે છે તેમ જોયો રૂપી પદાર્થોમા જ આદિમાનું પરિણામ હોય છે એમ માને છે અને અમૃત એવા ધર્મોન્નિત હોતો નથી એવો આગ્રહ ગમે છે તેઓ ભીંત ભૂલે છે, કેમકે આવા કદાચલીઓના પક્ષમા અરૂપી દ્રવ્યના પર્યાયના આશ્રયના વ્યવહારના હોવાને લધને ઉત્પાદાદિ લક્ષણનો અયોગ હોવાથી પરિણામનો અભાવ છે અને અપરિણામિતાને લીધે ધર્મોન્નિત સ્વભાવનો નિર્ધાર થઇ શકશે નહિ, કેમકે તેઓ જાતે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામથી રહિત છે

આ વિવેચન ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ પાઠકને જરૂર નિ સદિગ્ધપણે સમજાઈ હશે કે દરેક દ્રવ્યમા ઉભય પરિણામો રહેલા છે આમ છતાં સૂત્રકાર આવા મદિગ્ધ સૂત્રો રચે અને ભાષ્ય દ્વારા તે સદિગ્ધતાને નિરમન કન્વાનો પ્રયામ પણ ન કરે તેમજ દિગ્ધખરીય વૃત્તિઓમા આ ત્રણ સૂત્રોને સૂત્રરૂપે સ્થાન જ ન અપાય પરંતુ એની પૂર્વેના સૂત્રોમા અત્ર સૂચનેલું ઉપર મુજબનું વિવેચન રજુ કરાય એ હકીકત શુ અર્થસૂચક નથી કે ? સૂક્ષ્મદર્શી, મગ્રાહક અને વિદ્યાવારણે શ્રીઉમાસ્વાતિ પરિણામનો આશ્રય-વિભાગ દર્શાવવામા તુટિ આવવા દે એ વાત જ મનાય તેવી નથી એથી એવી કલ્પના કન્યા છે કે અનાદિ અને આદિમાનથી શ્રીઉમાસ્વાતિને આજે સવત્ર પ્રસિદ્ધ એવા આ શબ્દોના અર્થો જ વિવક્ષિત નહિ હોય અતવા ભેગ છે કે એમણે જે અર્થો અપેક્ષિત છે તે પૃથક્કવૃત્તિકાનના સમય પૂર્વે જ ભૂલાઈ ગયા હોય પ્રત્યેક શબ્દનો એકનો એક અર્થ સદા રહેતો નવો કાખલા તરીકે પાખડના અર્થમા પૂર્વ કાલમા અધર્મોન્નિતની ગદ્ય પણ ન હતી, ત્યારે અત્યારે એ શબ્દ ટોળી, ઢલી સન્યામીને માટે યોગ્ય છે આવી પરિસ્થિતિમા અનાદિ અને આદિમાનના આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય એવા અને પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય એવા અર્થો વિવક્ષિત હશે એમ તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચક સૂચવે છે તેમજ કહેવું એમ છે કે “ધર્મોન્નિતકાય, અધર્મોન્નિતકાય, આકાશરિતકાય અને જીવાસ્તિકાય એ અરૂપી દ્રવ્યોનો પોતાનો પરિણામ અનાદિ એટલે આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય છે અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાનું અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે તથા અરૂપી

હોવા છતાં પણ જીવના યોગ-ઉપયોગરૂપ પરિણામ આદિમાત્ર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય છે અર્થાત્ એના શેષ પરિણામ આગમગ્રાહ્ય છે

આ સબધમા માફ નમ્ર મતવ્ય એ છે કે જૈન દર્શનમા આગમ-ગ્રાહ્ય અને તર્ક-ગ્રાહ્ય એમ બે જાતના પદાર્થો સ્વીકાર્યા છે તે વાત અત્ર વિવક્ષિત છે પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્યથી બ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતા સ્વીકારીએ તો એનો અર્થ તર્કગ્રાહ્યતા કરી શકાય શેષમા આગમગ્રાહ્ય પદાર્થો કેવળ આગમ-ગ્રાહ્ય જ છે એમ નથી, કેમકે ત્યાં પણ કેટલેક અશે યુક્તિઓ માટે અવકાશ છે જ કહ્યું પણ છે કે “જુતીય અવિરુદ્ધો સયાગમો” અર્થાત્ શુદ્ધ શાસ્ત્રને યુક્તિથી સાથે વિરોધ નથી વિશેષમા પચ્ચલિગીની જૃહદ્ વૃત્તિના ૮૨મા પત્રમા અવતરણરૂપે એ પણ ઉમેગયું છે કે—

“ આગમશ્ચોપપત્તિશ્ચ, મમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિકારણમ્ ।

અતીન્દ્રિયાણામર્થાના, સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥ ”

અન્યકારે અનાદિ અને સાદિમાત્ર પરિણામો પૈકી એકેનું લક્ષણ દર્શાવ્યું નથી એટલે તેમને અનાદિ અને ‘આદિમાત્રના સુપ્રસિદ્ધ અર્થો જ વિવક્ષિત હોવા ભેદએ એમ સમજાય છે

દ્વિતીય ઉદનાસ અન્યકારના વક્તવ્યના અનુવાદની દૃષ્ટિએ આથી પૂર્વ થાય છે, પાંતુ અભ્યાર સુધીમા કરેલી ‘પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે તેમજ સૂક્ષ્મ અને ગહન વિષયના અભિલાષીની જિજ્ઞાસા યોગી વધી તૃપ્ત થાય તે માટે અજીવ પદાર્થોને અંગે કેટલુંક વિવેચન પરિશિષ્ટ રૂપે ઉમેરી તૃતીય ઉદનાસમા પ્રવેશ કરીશું સૌથી પ્રથમ પુદ્ગલવાસ્તિકાય સબધી વિચાર કરીશું

‘ પુદ્ગલ ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

પુદ્ગલ શબ્દ પૂર અને મલ્લ ધાતુના મયોગથી જન્મે છે આની નિષ્પત્તિ દર્શાવતા તત્ત્વાર્થશાળા (પૃ ૧૬૦)મા આવા મયોગના ઉદાહરણ તરીકે ‘ શાવશાયન દમશાન ’ એવી પક્ષિત વસ્તુ કરવામા આવી છે પૂરનો અર્થ પૂરણ કરવું-મળવું એવો થાય છે, જ્યારે

૧ પાયા—

યુત્થાડવિરુદ્ધ મદાગમ ।

૨ તત્ત્વાર્થની જૃહદ્દૃષ્ટિ (પૃ ૪૩૯)મા આની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે—

‘ જન્માદિધિનાશાતવિશેષસપ્તૃદ સ્વરૂપમામાન્યવિશેષધર્માધિકારી તદ્ભાવ ળક્ષણ પરિણામ આદિમાત્ર યથતિ । ’

૩ દાખના તરીકે વિચારો ૬૨૧ મા પૃષ્ઠમા દ્રુવ-વર્ગજ્ઞાના સ્વરૂપનો ‘ વર્ગજ્ઞા પ્રકરણમા નિર્દેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા

‘ શયાના શયન દમશાન, પ્રપાદરાદિત્વાત્ આ પ્રમાણેનો ઉત્તેજ્ય અભિધાન ચિન્તામણિની સ્વોપચ વૃત્તિના ૩૬૪મા પૃષ્ઠમા છે

૪ ‘ શયાના શયન દમશાન પૃવાદરાદિત્વાત્ ’ આ પ્રમાણેનો ઉત્તેજ્ય અભિધાન ચિન્તામણિની સ્વોપચ વૃત્તિના ૩૬૪મા પૃષ્ઠમા છે

ગલ્પ નો અર્થ ગળણુ-ખરી પડવું-જુદા પડવું એવો થાય છે આથી તો તત્ત્વાર્થની જૃહ્દૃષ્ટિ (પૃ ૩૧૬)મા સૂચવાયું છે કે—

“ પૂરણાદ્ ગલનાદ્ પુદ્ગલાઃ સંહન્યમાનત્વાદ્ વિસર્જિતમસ્વાદ્ય ”

આથી પૂરણુ અને ગલન સ્વભાવવાળા દ્રવ્યો ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે એમ ક્ષિતિ થાય છે

પરમાણુમા પૂરણુ અને ગલન ક્રિયાનો અભાવ છે, કેમકે તે અવ્યયથી રહિત છે એટલે એને ‘પુદ્ગલ’ કેમ કહેવાય એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો એ પરત્વે તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૧૬૦)મા એવો ઉત્તર આપવામા આવ્યો છે કે શુણી અપેક્ષાએ અર્થાત્ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શરૂપે શુણીની માત્રામા વધઘટ થતી હોવાથી પૂરણુ અને ગલનરૂપ ક્રિયા પરમાણુમા બરાબર ધરી શકે છે, એથી પરમાણુને પુદ્ગલ કહેવામા કશો વાધો નથી આ ઉપરાંત ત્યાં એમ ઉમેરાયું છે કે પરમાણુમા પુદ્ગલની સજ્ઞાનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે^૧

પુદ્ગલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બીજી રીતે પણ મળે છે એ દર્શાવતા જૃહ્દૃષ્ટિ (પૃ ૩૧૬)-મા નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કરાયો છે—

“ પુરુષ યા ગિલન્તિ પુરુષેણ વા મૌર્યન્તે ઇતિ પુદ્ગલાઃ, મિથ્યાદર્શનાદિ-
દેહુવર્તિનં પુમાંસં વચ્ચન્તિ વેદ્યન્તીતિ ગિરણ્યઃ, ઇતરત્રાદાનાર્થો ગિરતિ,
પુરુષેનાદીયન્તે કપાયયોગમાજ્ઞા કર્મતયેતિ પુદ્ગલાઃ ”

અર્થાત્ જે પુરુષને ગળે છે અથવા જે પુરુષથી ગળાય છે તે ‘પુદ્ગલ’ છે મિથ્યાદર્શન વગેરે હેતુઓથી સુક્ત જીવને બાધવા-વીંટવા એવો ‘ગિરણ્ય’ શબ્દનો અર્થ છે અન્ય મથનમા એનો પ્રકલ્પ એવો અર્થ કરવામા આવ્યો છે ત્યાં કપાયરૂપ યોગથી સુક્ત પુરુષ દ્વારા કર્મરૂપે જે પ્રકલ્પ કરાય છે તે ‘પુદ્ગલ’ છે એમ સમજવું. આ સળથમા તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૧૬૦)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે—

“ પુમાંસો-જીવાઃ તૈઃ શરીરાહારવિષયકરણાપકરણાદિભાવેન મિત્યન્ન
ઈતિ પુદ્ગલાઃ. ”

પચલિગીની જૃહ્દૃષ્ટિના ૬૩ મા પત્રમા પુદ્ગલની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવાઈ છે—

“ પૂર્યન્તે-અપરાપરપરમાણ્વાદિસહ્ચરત્તેન સ્થૌત્યવરિણામદાપાચન્તે
તદ્વિષદત્તેન ચ ગલન્તિ-જસન્તીતિ નિરુક્તવિધિના પુદ્ગલાઃ ”

૧ “ ગુણ ઉપચારાત્ કરુપન પૂરણગલનયો ભાવિત્યાત્ મૂતન્ગાથ સત્કચપેક્ષગા
પરમાણુપુ પુદ્ગલ્લઘોપચાર । ”

૨ આ વ્યુત્પત્તિ પરમાણુને કાચુ કેમ પાડવી તે માટે શુણી અપેક્ષા ? ઉપચારનો આર્થ
લેવો.

અર્થાત્ અન્યાન્ય પરમાણુ વગેરેના સઘટનથી-સંલેપથી જે સ્થૂળ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે પરમાણુ વગેરેના વિસ્લેષથી જેના હામ થાય છે તે 'પુદ્ગલ' છે આ વ્યાખ્યાનો પણ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તો પ-માણુને પુદ્ગલ સંજ્ઞા ધરી શકતી નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા એમ જરૂર પડી શકાય કે પરમાણુને પણ બીજા પરમાણુ કે સ્કંધની સાથે મળવાતું કે તેનાથી જુદા પડવાતું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા પરમાણુ પરત્વે સાં વર્ધ કરે છે

નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૧૨૨-૧૨૩) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા સમજાય છે કે ત્યાં તો પરમાણુ એ જ વાસ્તવિક પુદ્ગલ છે અને સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ તો એના વિકાસરૂપ છે એટલે સ્કંધાદિને વિષે 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા ઔપચારિક છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે આવી હકીકત અન્ય નોવામાં નહિ આવેલ હોવાથી જે શબ્દશ નીચે મુજબ રજૂ કરાય છે —

“ તથા પૂરણ (પૂરાણ-મળણ) અને ગલન (મળણ-ઝરણ-વિખરણ-છૂટા પડવું) ધર્મ સુખ જે પદાર્થ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહેવાય અર્થે પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે જે પરમાણુનો સ્કંધરૂપે મળવા થાય, અને સ્કંધથી વિખરવા-છૂટા પડવારૂપ ધર્મ હોવાથી પરમાણુ તે પુદ્ગલ કહેવાય છે હરેક પરમાણુ મળવા અને વિખરવાના ધર્મવાળો છે પરમાણુઓ જ્યારે પરસ્પર મળે છે ત્યારે સ્કંધ બને છે, અને છૂટા પડે છે ત્યારે પુનઃ પરમાણુ જ રહે છે એ પ્રમાણે પરમાણુઓ વારંવાર દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, ચાલત્ અનતપ્રદેશી સ્કંધરૂપે પરિણમે છે (મળે છે), અને તે સ્કંધથી છૂટા પણ પડે છે ત્યાં કોઈ પણ એક પરમાણુ જન્મ્યેથી ૧, સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય સમય સુધી પ-માણુરૂપે છૂટા રહે છે, તદનંતર અવશ્ય સ્કંધરૂપ પરિણમે છે એ પરમાણુનો જન્મ્ય ઉત્કૃષ્ટ કાળ કલ્પો પુનઃ જે પરમાણુ જ્યારે સ્કંધમાં ભળે છે ત્યારે ” પ્રદેશ ” એવી સંજ્ઞાથી જાળખાય છે પુનઃ પરમાણુઓથી બનેલા સ્કંધ-પ્રદેશ-અને પ્રદેશરૂપ વિકારો પણ પુદ્ગલ જ કહેવાય છે ”

આ અવતરણ ઉપરથી જે વાત તો સમર્થિત થાય છે કે પૂરણ ગલનરૂપ સ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે પરમાણુમાં છે અને એથી એનો પુદ્ગલ તરીકે બેધકક વ્યવહાર કરી શકાય તેમ છે એટલે કે જે માટે ઉપચારાદિનો વિચાર કરવો આવશ્યક નથી

‘ પુદ્ગલ ’ શબ્દની નિષ્પત્તિ—

‘ પુદ્ગલ ’ શબ્દ પૂર્ અને ગલ્ એ બે ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે તેમાં પૂર્ એ પિન્વાદિ આત્મનેપદી, ‘વાદિ પતરોપદી અને ‘ચુરાદિ ઉલ્લપદી છે પૂર્ણ કરણ, તૃપ્ત કરણ એ એના અર્થો છે એ પ્રમાણે ગલ્ એ ‘વાદિ પરરોપદી અને ‘ચુરાદિ આત્મનેપદી છે મળણ, ઝરણ, ખરણ, પડણ, વિખરણ ઇત્યાદિ એના અર્થો છે

પુદ્ગલ શબ્દની નિષ્પત્તિ બે રીતે સંભવે છે—(૧) ઉચ્ચાદિ ગણથી અને (૨) પૃથ્વીકારાદિથી તેમાં પ્રથમ પ્રકાર પરત્વે આ અવકાર નીચે મુજબ પ્રકાશ પાડે છે—

“ પૂર્યતે-સહતીક્રિયતે વિસહતીક્રિયતે વા પૂર્ણોક્રિયતે સમ્પ્રોત્પતે યસ્મા-
દિતિ પુર ઔણાદિકદૃતપ્રત્યયે સતિ હોત્વાત્ દિલોપે પુદ્, ગત્યતે ગાલ્યતે વા—

૧-૫ જુઓ સારસ્વત આદર્શ (ધાતુ-સખ્યા ૧૩૪૨-૧૩૪૪ અને ૫૦૦-૫૦૧)

જીર્યંતે વિચર્યંતે-પૃથક્ ભૂયતે પૃથક્ ક્રિયતે વા યસ્માદિતિ ગલઃ ‘ભાવોકર્ત્રાઃ’
(સિદ્ધં ૫-૩-૧૮) इति घञ् कृते पुद्गलशब्दसिद्धिः. ”

પુદ્ગલતુ લક્ષણુ—

આપણે પુદ્ગલતુ લક્ષણુ પૃષ્ઠ ૧ માં પૃથક્ વિચારી ગયા છીએ તેપણુ એ સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડતુ લક્ષણુ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજીના નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પૂરૂ પાડે છે —

“ ઉચ્ચયઅચચઆયાણ-મોકૂલરસગવજ્ઞમાર્ઘ્યં ।

છાયાયવતમમાર્ઘ્યં, લક્ષણં પુમ્મલાણ તુ ॥ ૧૬ ॥ ”

[ઉપચયાપચયાદાનમોકૂલરસગવજ્ઞવણાદિકમ્ ।

છાયાઽઽતપતમઆદીનાં લક્ષણ પુદ્ગલાના તુ ॥]

‘પુદ્ગલ’ શબ્દની ઋતુપત્તિ સૂચવતા ગિચ્છુનો અર્થ ગ્રહણ એવો નિર્દેશ કરાયો છે તેમજ એના આ અન્યકારે બાધેલા લક્ષણુમાં ‘ગ્રહણ’ શબ્દ અવસ્થાને છે તે એતા તેમજ પુદ્ગલ જ દ્રવ્ય એવુ છે કે જેતુ ગ્રહણ થઈ શકે છે તે વિચારતા ગ્રહણરૂપ ગુણથી યુક્ત પદાર્થ તે ‘પુદ્ગલ’ છે એમ પુદ્ગલતુ લક્ષણુ ચોટી શકાય અને ન્યાયાલોકેકના ૧૬૭મા પત્રમાં તેા એ હકીકત “ ગ્રહણગુણ પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ ” એવા ઉલ્લેખ પૂર્વક રણુ કરાઈ છે, અન્યત્ર પણ “ ગુણઝો ગ્રહણગુણે ” એવા પાઠ મળી આવે છે વળી ખુદ આગમમાં—ભગવતી (સ્ ૧૩, ઉ ૪)ના ૪૮૧ મા સૂત્રમાં “ ગ્રહણલક્ષણેણ પોમ્મલત્થિકાદ્ ” એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે

પુદ્ગલના દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ અને દ્રવ્ય-સપ્રદેશાદિ ભેદો અને તેતુ અસ્પષ્ટતા—

અપ્રદેશ પુદ્ગલ કહો કે પરમાણુ કહો તે એક જ છે આના તેમજ એનાથી વિપરીત સપ્રદેશ પુદ્ગલના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આશ્રીને ચાર ચાર ભેદો છે પ્રાય જે પરમાણુઓ પરસ્પર જલજન નથી તે ‘ દ્રવ્યથી અપ્રદેશ ’ કહેવાય છે જેઓ આકાશના એક એક પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલા છે અને પોતાના ક્ષેત્રનો જેમણે ત્યાગ કર્યો નથી તેઓ ‘ ક્ષેત્રથી અપ્રદેશ ’ કહેવાય છે જ્યારે જ્યારે પોતાના ક્ષેત્રને છોડીને અન્યત્ર ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલો (પરમાણુઓ) સચરે છે અને પ્રત્યેક સ્થાનમાં એક સમયની સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તેઓ ‘ કાલથી અપ્રદેશ ’ કહેવાય છે જે પરમાણુઓ વર્ણુથી એક ગુણ શ્યામતા વગેરે, ગન્ધથી એક ગુણ સુવાસિતતા વગેરે, રસથી એક ગુણ તિક્તતા વગેરે, સ્પર્શથી એક ગુણ દૃક્ષતા અને એક ગુણ ઉષ્ણતા વગેરેથી વિશિષ્ટ હોય છે તેઓ ‘ ભાવથી અપ્રદેશ ’ છે આ પ્રમાણેના અપ્રદેશ પુદ્ગલોથી વિપરીત પુદ્ગલો તે ‘ સપ્રદેશ પુદ્ગલો ’ છે જેમને જે કે તેથી અધિક પરમાણુઓ પરસ્પર મળેલા હોય તેા તે પદાર્થ તે ‘ દ્રવ્યથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ’ છે જે દ્રવ્યાણુગદિ રક ધો આકાશના છે, ત્રણ

ધર્માદિ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેવા છે તેઓ 'ક્ષેત્રથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ' છે જેમની સ્થિતિ બે મમયથી માડીને તે અસંખ્યાત સમય સુધીની છે તેઓ 'કાલથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ' છે જેમનો વર્ણ વગેરે દ્વિગુણથી માડીને તે અનંત ગુણ પર્યંત છે તે બધા 'ભાવથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ' છે

ભાવ-અપ્રદેશ પુદ્ગલોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે એનાથી કાલ-અપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે એનાથી અસંખ્ય ગુણી દ્રવ્ય-અપ્રદેશની છે અને એનાથી પણ અસંખ્ય ગુણી મેત્ર-અપ્રદેશની છે એનાથી ક્ષેત્ર-અપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે એનાથી દ્રવ્ય-અપ્રદેશની સંખ્યા અધિક છે એનાથી કાલ-અપ્રદેશની સંખ્યા વધારે છે અને વળી એનાથી પણ ભાવ-અપ્રદેશ પુદ્ગલની સંખ્યા અધિક છે જુઓ વિચારપ આશિકા (ગા ૪૬-૪૮)

અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિકનો વિચાર—

સમસ્ત દ્રવ્યોને અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિક એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે તેમાં અપૌદ્ગલિકના (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશ, (૪) જ્વ, (૫) કાલ, (૬) ક્ષાયિક, (૭) સાસ્વાદન અને (૮) ઔપશ્યિક એમ આઠ ઉપભેદો છે, જ્યારે પૌદ્ગલિકના (૧) સ્પર્શિક, (૨) વેક્રિક, (૩) આક્રમિક, (૪) તીજસ, (૫) ક્વનિ (શબ્દ), (૬) મન, (૭) ઉન્નય-નિશ્વાસ, (૮) કાર્મણુ શરીર, (૯) કર્મ, (૧૦) છાયા, (૧૧) અધકાર, (૧૨) અનંત વર્જણ, (૧૩) આતપ, (૧૪) મિથિ સ્કંધ, (૧૫) અચિત્ત મહાસ્કંધ, (૧૬) વેદક સમ્યક્ત્વ, (૧૭) ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ અને (૧૮) ઉદ્યોત એમ અઠાર ઉપભેદો છે *

૧ આ તેમજ આ પછીના બે બે ઉપભેદો સમ્યક્ત્વના પ્રકારો બહુવા

૨ આ તેમજ એની પછીના ત્રણે ઉપભેદો શરીરના પ્રકારો સમજવા

૩ સ્કંધના નામ-સ્કંધ, સ્થાપના-સ્કંધ, દ્રવ્ય-સ્કંધ અને ભાવ-સ્કંધ એવા ચાર પ્રકારો પડે છે 'સ્કંધ' પદમાં ઉપયોગ રહિત એવો વક્તા આગમથી દ્રવ્ય-સ્કંધ છે નોઆર્મથી દ્રવ્ય સ્કંધના ચારીર-દ્રવ્યસ્કંધ બે ચારીર દ્રવ્યસ્કંધ અને તદુલ્લ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં વળી ચારીર અને જાન ચારીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિથિ એવા ત્રણ ભેદો છે દ્વિપદ્ધિ, દ્વિપ્રદેશાદિ અને મૈત્ર્યના આ પ્રદેશાદિ એ આના અનુક્રમે ઉદાહરણો છે સ્પષ્ટ થવામાં કડીએ તો બે પદવાળા જ્યારે જેમકે મનુષ્ય, પોષ્ટ, મેના વગેરે 'દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ' છે હામ, આત્ર, બાત્રેત વગેરે 'અપ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ' છે ગાય, બેસ વગેરે ચાર પદવાળા પશુઓ 'ત્રિપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ' છે બે પ્રદેશોથી માડીને તે અનંત પ્રદેશો સુધીના સ્પર્શો તે 'અચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ' છે હાથી ઘોડા, રથ, પાવન, તરવાર, ભાના વગેરેના સમુદાયરૂપ મૈત્ર્યના આગનો પાળો કે નયનો ભાગ તે મિથિ દ્રવ્ય-સ્કંધ છે ગામ, નગર વગેરે પણ મિથિ દ્રવ્ય-સ્કંધ છે આ પ્રમાણેનું વિવેચન વિશેષાં (ગા ૮૬૫-૮૬૬)માં તેમજ તેની વૃત્તિમાં છે તેમાં જે મિથિ દ્રવ્ય-સ્કંધનું સ્વરૂપ આપેલું છે તે અધ મિથિસ્કંધથી વિવક્ષિત હોય એમ જણાવું નથી અહીં તો અચિત્ત મહાસ્કંધ પૂરેતો મિથિસ્કંધ વિવક્ષિત છે કે જેનું સ્વરૂપ 'વર્જણાત્ સ્વરૂપ' એ સીર્ષક હેઠળ ૭૧૭ મા પૃષ્ઠમાં વિચારવામાં આવ્યું છે

* આ વિવેચન શ્રીનિજયવિમલગણિકૃત વિચારપ આશિકાની નિમ્ન-વિખિત ગાથાઓને આધારી છે —

પુદ્ગલોની ચલન-ક્રિયા—

દરેક પુદ્ગલમા કપલુ વગેરે ધર્મો શાશ્વત નથી, પરંતુ કાલાચિત્ક છે અર્થાત્ કોઈ કોઈ વેળા જ તેનો ઉદય હોય છે પરમાણુ-પુદ્ગલ કદાચ કપે, વિશેષ કપે ચાવત્ પરિણામે અને કદાચ ન કપે ચાવત્ ન પરિણામે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ બે લાગવાળો છે, માટે એ બે પ્રદેશવાળા સ્કંધ પરસ્પરે ત્રણ વિકલ્પો છે—(૧) કદાચ ઠ પલુ, (૨) કદાચ ન કપલુ અને (૩) કદાચ એક ભાગ વડે કપલુ અને એક ભાગ વડે ન કપલુ એવી રીતે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધના સળધમા પાત્ર વિકલ્પો છે જેમકે (૧) કદાચ કપે, (૨) કદાચ ન કપે, (૩) કદાચ એક ભાગ કપે અને એક ભાગ ન કપે, (૪) કદાચ એક ભાગ કપે અને બે ભાગો ન કપે અને (૫) કદાચ બે ભાગો કપે અને એક ભાગ ન કપે' ચાર પ્રદેશવાળા સ્કંધમા છ વિકલ્પો છે તેમા પાત્ર વિકલ્પો ઉપર સુજનના બહુવા અને બે ભાગનુ કપન અને બે ભાગનુ અકપન એ છઠ્ઠી વિકલ્પ બહુવો એ પ્રમાણે પાત્ર પ્રદેશવાળા સ્કંધથી માંડીને તે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધ સુધીના દરેક સ્કંધ માટેના વિકલ્પો વિચારી લેવા

પરમાણુ વગેરેમાં શસ્ત્ર-પ્રવેશાદિ—

પરમાણુ-પુદ્ગલ તરવારની ધારનો અથવા અસ્તગ (હુર)ની ધારનો આશ્રય કરે—અવગા હીને રહે, પરંતુ એ ધાર ઉપર રહેવા છતાં એ 'છેદાય કે' 'લેદાય નહિ, કેમકે એના પર શસ્ત્ર ચાલી શકે નહિ—એમા શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે નહિ; અર્થાત્ એ શસ્ત્ર પ્રવેશ 'કરી' શકે' તો પછી એ પરમાણુ જ ન કહેવાય વળી અગ્નિકાયની વચમા પ્રવેશ કરવા છતાં પરમાણુ બળે નહિ "પુષ્કરસવર્ત" નામના મહાગ્રેધની વચ્ચેવચ્ચ પ્રવેશ કરવા છતાં એ બીનો ન થાય આ હકીકત દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધથી માંડીને તે અસંખ્યપ્રદેશિક સુધીના સ્કંધોને લાગુ પડે છે, કેમકે એ બધાનો પરિણામ સૂક્ષ્મ છે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધો પૈકી કેટલાકનો પરિણામ સૂક્ષ્મ હોય છે અને કેટલાકનો બાહર હોય છે તેમા જેનો પરિણામ બાહર છે તેમા શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે એટલે તરવાર

“ધર્માધર્માગ્રાસા, લીલા કાલો ય જ્ઞાયણ ચેવ ।

સાસાયણ ઉવસમિય, અપુગ્ગલાદ તુ પપાદ ॥ ૨૮ ॥

ઔરાલિય વેઠચ્ચિય, આદારગ તેયસ સુળી (ય) મળી ।

સ્તસાસ નિસ્તસાસ કમ્મણ વર્મ્માણિ છાય તમો ॥ ૨૯ ॥

ધગ્ગણ મનત ઝાયવ, મિસ્સક્કલ્લો અવિસ્સમહલ્લો ।

વેયગ સ્સાઓવસમ, ઠજ્જોય પુગ્ગલ સુપ મણિય ॥ ૩૦ ॥”

[ધર્માધર્માગ્રાસા લીલા કાલઃ ક્ષાયક્રમેષ ।

સાસ્યાદનમૌપશમિકમપૌટ્લિકાનિ રપેતાનિ ॥

ઔદારિક વૈશ્વિયમાદારવ તેજસ વ્વજિ (ય) મન ।

ઉચ્છ્વાસો નિશ્વાસ વર્મણ કર્માણિ છાયા તમ ॥

વર્ગણાનન્તકમાતપો મિશ્રસ્કન્ધોઽવિસ્તમહાસ્કન્ધ ।

વેદક-ક્ષાયોપશમમુદ્ધોત પુટ્તલ શ્રુતે મણિત ॥]

વગેરેની ધારનેા આશ્રય લેતા તેના બે કટકા થાય, તેમા ચીરા પડે વળી અગ્નિ તેને બાળી શકે, મોટા મેધ તેને ભીંજવી શકે, ' જગા ' જેવી મહાનદીના પ્રવાહમા તે આવતા પ્રતિસ્પર્ધન પામે અને ઉદ્ધાવત' યા જલગિહ પ્રત્યે પ્રવેશ કરતા ત્યા તે નાશ પામે જુઓ ભગવતી (શ ૫, ઉ ૭, સૂ. ૨૧૪)

પરમાણુ વગેરેના વિભાગો—

પરમાણુ-પુદ્ગલ અર્ધ રહિત, મધ્ય રહિત અને પ્રદેશ રહિત છે એટલે કે એ 'સાર્ધ' નથી, 'સમધ્ય' નથી કે 'સપ્રદેશ' નથી બે પ્રદેશવાળો રકધ સાર્ધ છે અને સપ્રદેશ છે, પરંતુ સમધ્ય નથી ત્રણ પ્રદેશવાળો રકધ સમધ્ય છે અને સપ્રદેશ છે, પરંતુ સાર્ધ નથી ચાર, છ, આઠ એમ બેકો સખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત રકધો માટે દ્વિપ્રદેશિક રકધ અનુસાર બાદી લેવું એટલે કે તેઓ અનર્ધ નથી, સમધ્ય નથી અને અપ્રદેશ નથી પાચ, સાત, નવ એમ બેકો સખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત રકધો ત્રણ પ્રદેશવાળા રકધને આ બાળતમા અનુસાર છે અર્થાત્ તેઓ અનર્ધ છે, પછી અમધ્ય નથી તેમજ અપ્રદેશ નથી સખ્યેય પ્રદેશવાળો રકધ કઠાચ સાર્ધ હોય, અમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય, અને કઠાચ અનર્ધ હોય, સમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય આ પ્રમાણેની હકીકત અસખ્યેય પ્રદેશવાળા તેમજ અનત પ્રદેશવાળા રકધને પણ લાગુ પડે છે

પરમાણુ વગેરેની પરસ્પર સ્પર્શના—

(૧) એક ભાગ (દેશ) વડે બીજા એક ભાગને, (૨) એક ભાગ વડે બીજા અનેક ભાગોને, (૩) એક ભાગ વડે આખા ભાગને, (૪) અનેક ભાગો વડે એક ભાગને, (૫) અનેક ભાગો વડે અનેક ભાગોને, (૬) અનેક ભાગો વડે આખા ભાગને, (૭) આખા વડે એક ભાગને, (૮) આખા વડે અનેક ભાગને, (૯) આખા વડે આખાને એમ સ્પર્શનાના નવ વિકલ્પો છે તેમા છેલ્લો-નવમો એ એક જ વિકલ્પ પરમાણુને લાગુ પડે છે, કેમકે એ ભાગ રહિત છે અને એથી બાકીના વિકલ્પોના એમા અસંભવ છે

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે તેથી બે પરમાણુઓની એકતા થઈ જશે અને તેની એકતા ચવાથી જુદા જુદા પરમાણુઓના ચોગથી ઘટ વગેરે રકધો

૧-૨ જે રકધના પ્રદેશો સમ સખ્યાવાળા-બેકો સખ્યાવાળા હોય તે ' અર્ધ' સહિત ' યાને ' સાર્ધ ' કહેવાય છે જે રકધના પ્રદેશોની સખ્યા વિષમ હોય-બેકો હોય તે 'સમધ્ય' યાને 'મધ્ય' સહિત ' કહેવાય છે એટલે કે જે રકધ મમ પ્રદેશવાળો હોય તે સાર્ધ છે અને અમધ્ય યાને મધ્ય રહિત છે, ત્યારે વિષમ પ્રદેશવાળો રકધ સમધ્ય છે અને અનર્ધ યાને અર્ધ ભાગથી રહિત છે

૪ સરકૃતમાં તે નીચે મુજબ લખાવાય —

(૧) દેશીય દેશમ્, (૨) દેશીય દેશાન્, (૩) દેશીય સર્વમ્, (૪) દેશી દેશમ્, (૫) દેશી દેશાન્, (૬) દેશી સર્વમ્, (૭) સર્વેણ દેશમ્, (૮) સર્વેણ દેશાન્, (૯) સર્વેણ સર્વમ્ ।

ખને છે તે નહિ ખને એવી શકા ઉઠાવવી નિરર્થક છે, કેમકે નવમા વિકલ્પનો અર્થ એવો નથી કે બે પરમાણુઓ પરસ્પર મળી જાય છે, પરંતુ એનો અર્થ તો એ છે કે બે પરમાણુઓ એક બીજાનો સ્પર્શ પોતે સમસ્ત સ્વાત્મ વડે કરે છે, કેમકે પરમાણુમાં અર્ધ વગેરે વિભાગ તથા એટલે પરમાણુઓ અર્ધ વગેરે ભાગ વડે સ્પર્શી શકતા નથી વળી ખને પરમાણુઓના સ્પર્શમાં જુદાઈ હોવાથી તે બેની એકતા થતી નથી એટલે ઘટાદિ પદાર્થના અભાવની આપત્તિ માટે અવકાશ રહેતો નથી.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધને સ્પર્શતા પરમાણુના સખધમા સાતમા અને નવમા એ બે વિકલ્પો માટે સ્થાન છે એટલે કે સર્વ વડે એક ભાગને સ્પર્શે અથવા તો સર્વ વડે સર્વને સ્પર્શે જેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના બે પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ તે સ્કંધનાં દેશને સર્વ વડે અર્થાત્ પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે, કેમકે પરમાણુનો વિષય તે સ્કંધનાં દેશનો જ છે અર્થાત્ આકાશના બે પ્રદેશમાં રહેલા સ્કંધના દેશને જ પરમાણુ સ્પર્શી શકે છે, કારણ કે પરમાણુની અવગાહના એક જ પ્રદેશની છે બે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ સૂક્ષ્મતાને કારણે આકાશના એક પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો હોય તો પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે તે સ્કંધના સમસ્ત આત્માને સ્પર્શે છે.

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધને સ્પર્શતા પરમાણુના સખધમા છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો ધટે છે તેમાં જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે એ સ્કંધના એક દેશને સ્પર્શે છે જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધના બે પ્રદેશો એક આકાશ-પ્રદેશમાં સ્થિત હોય અને બાકીનો પ્રદેશ બીજા એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલો હોય ત્યારે તો એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા બે પરમાણુઓને સ્પર્શવાનું સામર્થ્ય એક પરમાણુમાં હોવાથી પોતાના બધા વડે એ બે દેશોને સ્પર્શે છે^૧ જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના એક જ પ્રદેશમાં સ્થિત હોય ત્યારે પરમાણુ તે સમગ્રને પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે આ પ્રમાણેની હઠીકડા ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા એમ છેક અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધના સખધમા ઘટાવી લેવી.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પરમાણુને કેવી રીતે સ્પર્શે છે એનો હવે વિચાર કરીશું જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે પોતાના એક દેશ વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે એક ભાગ વડે સર્વને સ્પર્શે છે એટલે ત્રીજો વિકલ્પ ધટે છે જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ એક જ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલો હોય ત્યારે એ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે નવમો વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે.

૧. આ વિષય એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પરત્વે પણ સંભવ છે એમ કહેવાય નહિ, કેમકે ત્યાં દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પોતે જ અવયવી છે પણ એ કાળનો અથ કે દેશ નથી. એટલે પરમાણુ બધા વડે આ સ્કંધના બે દેશોને અડકે છે એમ કહેવાય જ કેમ ? ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ પરત્વે આમ કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે ત્રણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ બેનો સ્પર્શ થતા એક પ્રદેશ બાકી રહે છે અર્થાત્ તેના જે બે પરમાણુઓ એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેના છે તે બંને, જુદા આકાશ-પ્રદેશમાં રહેવા તેના એક પરમાણુના બે અંશો છે-એ દેશો છે અને એ પરમાણુ એ બે દેશોને સ્પર્શે છે.

દ્વિપ્રદેશિક રકમ અન્ય દ્વિપ્રદેશિક રકમને પહેલા, ત્રીજા, સાતમા કે નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શી શકે જ્યારે બીજા દ્વિપ્રદેશિક રકમો પૈકી પ્રત્યેક બન્ને આકાશ-પ્રદેશોમા રહેલ હોય ત્યારે પરસ્પર એક લાગ વડે એક લાગને સ્પર્શે છે એટલે કે અહીં પ્રથમ વિકલ્પ છે જ્યારે એક દ્વિપ્રદેશિક રકમ એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો હોય અને બીજો દ્વિપ્રદેશિક રકમ બે આકાશ-પ્રદેશોમા રહેલો હોય ત્યારે દ્વિતીય રકમનો એક દેશ પ્રથમ રકમના સર્વ ભાગોને સ્પર્શી શકે છે એટલે એક દેશથી સર્વને સ્પર્શે છે એવો ત્રીજો વિકલ્પ સભવ છે તેમજ સર્વ વડે દેશને સ્પર્શે છે એવો સાતમા વિકલ્પ પણ લાગુ પડે છે, કેમકે એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો દ્વિપ્રદેશિક રકમ ચોતાના સમગ્ર આત્મા વડે અન્ય દ્વિપ્રદેશિક રકમના એક દેશને સ્પર્શે છે જ્યારે બીજો દ્વિપ્રદેશિક રકમ એકે જ આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો હોય ત્યારે નવમો વિકલ્પ ઉદ્ભવે છે

દ્વિપ્રદેશિક રકમ ત્રિપ્રદેશિક રકમને પ્રથમના ત્રણ તેમજ છેવટના ત્રણ એમ કુલ છ વિકલ્પો-પૂર્વક સ્પર્શી શકે છે આ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા, યાવત્ અનંત પ્રદેશવાળા રકમોને દ્વિપ્રદેશિક રકમ આ છ વિકલ્પો સુજળ સ્પર્શી શકે છે

ત્રિપ્રદેશિક રકમ પરમાણુને ત્રીજા, છઠ્ઠા અને નવમા વિકલ્પ સુજળ સ્પર્શે, દ્વિપ્રદેશિકને પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા અને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે, ત્રિપ્રદેશિકને નવે વિકલ્પો સુજળ સ્પર્શે; ચતુષ્પ્રદેશિકને, પચ્ચપ્રદેશિકને, યાવત્ અનંતપ્રદેશિકને પણ નવે વિકલ્પો અનુસાર સ્પર્શે

ચતુષ્પ્રદેશિક રકમથી માલીને તે અનંતપ્રદેશિક રકમ સુધીના કોઈ પણ રકમના પરમાણુ વગેરે સાથેના સ્પર્શ માટેના વિકલ્પો આ ત્રિપ્રદેશિક રકમ સુજળ બાંધવા

પરમાણુ વગેરેની સંસ્થિતિ —

પરમાણુની તેમજ દ્વિપ્રદેશિક રકમથી માલીને તે અનંતપ્રદેશિક રકમની પણ જથ્થા સંસ્થિતિ એક સમય સુધીની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંસ્થિતિ અસંખ્ય કાળની છે

એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલું પુદ્ગલ-દ્રવ્ય જ્યાં હોય ત્યાં અથવા અન્ય સ્થાનમા જથ્થાથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગ સુધી સંકપ રહે એ પ્રમાણે યાવત્ આકાશમા અસંખ્યેય પ્રદેશોમા સ્થિત પુદ્ગલ માટે પણ બાંધવું

એક આકાશ-પ્રદેશમા અવગાહેલ પુદ્ગલ જથ્થાથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યેય કાળ સુધી નિષ્કપ રહે એ પ્રમાણે એક અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલ માટે પણ બાંધવું

પુદ્ગલ એક શુદ્ધો કાળો જથ્થાથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યેય કાળ સુધી રહે એ પ્રમાણે યાવત્ અનંત શુદ્ધ કાળો પુદ્ગલ માટે બાંધવું એ પ્રમાણે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ યાવત્ અનંત શુદ્ધ રૂક્ષ પુદ્ગલ માટે બાંધવું એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પરિણામને બાંહેલા તેમજ બાહ્ય પરિણામને બાંહેલા પુદ્ગલ માટે બાંધવું એ પ્રમાણે અશબ્દ-પરિણત પુદ્ગલ માટે

પણ બાણુ શબ્દ-પરિણત પુરુગલ તો જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસખ્યેય ભાગ સુધી ગઈ

પરમાણુ-પુરુગલાદિ અને અતરકાલ—

જે પુરુગલ પરમાણુરૂપે છે તેને પરમાણુપણુ ત્યજી દઈ રક્ષાદિરૂપે પરિણમી પાછું પરમાણુપણુ પ્રાપ્ત કરવામા ઝોછામા ઝોછા એક સમય અને વધારેમા વધારે અસખ્યેય કાળ લાગે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જ્યારે પરમાણુનું પરમાણુપણુ આદ્યુ બંધ ત્યારથી માંડીને ફરી વાર પરમાણુપણુ તેનું પશ્ચિમન થાય ત્યાં સુધી બૂતપૂર્વ પરમાણુને જે અપરમાણુપણુ રહેતું પડે છે તેમા વધારેમા વધારે અસખ્યાત કાળનું આતરૂ છે અર્થાત પ્રથમ પરમાણુરૂપ અવસ્થા અને બીજી ભાવિની પરમાણુરૂપ અવસ્થા એ બેની વચ્ચેનો જે કાળ છે તે ‘રક્ષ-સંબંધ-કાલ’ કહેવાય છે અને તે ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યાત છે

દ્વિપ્રદેશિક રક્ષધને બાકીના રક્ષધરૂપે પરિણમવાનો કાળ અને પરમાણુરૂપે થવાનો કાળ તે અતરકાળ છે એ જઘન્યથી એક સમયનો છે, ઉત્કૃષ્ટથી તો તે અનંત છે, કેમકે બાકીના સર્વ રક્ષો અનંત છે અને એ પ્રત્યેક રક્ષધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જસખ્યેય કાળની છે એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિકાદિક રક્ષો માટે સમજી લેવું

એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો સકપ પુરુગલ કપતો અટકે અને ફરીથી કપવા માટે તેટલામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય કાળ વ્યતીત થાય એ પ્રમાણે યાવત અસખ્યપ્રદેશસ્થિત રક્ષો માટે પણ સમજી લેવું

એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત નિષ્કપ પુરુગલ પોતાની નિષ્કપતાને ત્યજી સકપતા ધાણુ કરી ફરીથી નિષ્કપતા પ્રાપ્ત કરે તેટલામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાનો અસખ્યેય ભાગ લાગે આ હકીકત છેક અસખ્ય પ્રદેશોમા સ્થિત પુરુગલોને પણ લાગુ પડે છે જે નિષ્કપનો કાળ છે તે સકપનો અતરકાલ છે, એથી કરીને સકપનો ઉત્કૃષ્ટ અતરકાલ અસખ્યાત સમયોનો કહેવાય છે વળી જે સકપનો કાળ છે તે નિષ્કપનો અતરકાલ છે, એટલા માટે તો નિષ્કપનો ઉત્કૃષ્ટ અતરકાલ આવલિકાના અસખ્યાતમે લાગે છે

‘વર્ણ’, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સૂક્ષ્મ પરિણત અને બાહ્ય પરિણત પુરુગલનો જે સ્થિતિ-કાલ છે તે જ એનો અતરકાલ છે, કેમકે જે એકની અવસ્થિતિ છે તે બીજાનું અતર છે અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ માન અસખ્યેય કાળનું છે

જે પુરુગલ શબ્દરૂપે પરિણમેલ હોય તેને ત્યજી ફરીથી શબ્દરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કર-

૧ એક ગુણ કાન્યત્વ (એક ગુણી કાનાસ) વગેરેનું અતર એક ગુણી કાનાસ વગેરેના કાળના જેટલું જ છે, પરંતુ દ્વિગુણ કાન્યત્વાદિની અનંતતાને વધને અતરકાલ અનંત નથી એમ વચન-પ્રામાણ્યને વધને ખ્યાનમા મળવું,

વામા તેને ઓછામા ઓછો એક સમય લાગે અને વધારેમા વધારે અસખ્ય કાળ જોઇએ અશબ્દ-
પરિણત પુદ્ગલને પોતાના અશબ્દ-પરિણતવરૂપ સ્વભાવ મૂકી પાછો તે જ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરતા
બધન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાનો અસખ્યેય લાગ જેટલો કાળ લાગે

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરે—

દ્રવ્ય એટલે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય, સ્થાન એટલે જોનો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિક વગેરે રૂપે લેઈ,
અણુ એટલે સ્થિતિ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુ વગેરે લેઈની સ્થિતિ તે 'દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ' છે,
અથવા દ્રવ્યનું અણુત્વાદિ ભાવે જે અવસ્થાન તે 'દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ' છે પુદ્ગલોના અવગાહનાથી
ચલેલા જોનના એટલે આકાશના લેઈ ની સ્થિતિ અથવા એક પ્રદેશાદિ મેત્રમા પુદ્ગલોનું જે અવ
સ્થાન તે 'ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ' છે એ પ્રમાણે અવગાહના-સ્થાનાયુ અને ભાવ-સ્થાનાયુ ઘટાવી લેવા

અવગાહના અને ક્ષેત્રમા તફાવત—

અત્ર જે ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ અને અવગાહના-સ્થાનાયુ જોમ જે લેઈને દર્શાવ્યા છે તેનું કારણ
એ છે કે અવગાહના અને ક્ષેત્રમા તફાવત છે અમુક માપવાળા સ્થાનમા પુદ્ગલોનું જે અવગા-
હીપણુ-રહેવાપણુ-બાપવાપણુ તે 'અવગાહના' કહેવાય છે પુદ્ગલોથી જે વ્યાપ્ત હોય તે
'ક્ષેત્ર' કહેવાય ॥ વિવક્ષિત ક્ષેત્રથી અન્ય કોઈ ક્ષેત્રમા પણ પુ-ગલોનું તે ક્ષેત્રના માપ પ્રમાણે
રહેવું તે 'અવગાહના' કહેવાય અર્થાત્ પુદ્ગલોનો પોતાના આધાર સ્થળ સમાન જે એક પ્રકા
રનો આકાર છે તે અવગાહના છે અને પુદ્ગલો જેમા રહે તે 'ક્ષેત્ર' છે

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરેનું અલ્પબહુત્વ—

ક્ષેત્રસ્થાનાયુ સર્વથી અલ્પ છે જોનાથી અવગાહનાસ્થાનાયુ, દ્રવ્યસ્થાનાયુ અને ભાવ
સ્થાનાયુ ઉત્તરોત્તર અસખ્ય ગુણ છે આનું કારણ નીચે મુજબ છે —

ક્ષેત્ર અમૂર્ત છે અને જોથી જ જોમા પુ-ગલોના વિશિષ્ટ બધના કારણરૂપ ચીકાશ
વગેરે નથી આથી કરીને પુદ્ગલો એક જ મેત્રમા લાખા વખત મુખી રહેતા નથી આ કારણથી
ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ સર્વથી ઘોડુ ॥

એક ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્રમા ગયેલા પુદ્ગલનું પણ તેનું તે જ માન ચિત્ર કાલ પર્થત રહે
છે અને વળી જે અવગાહનાનો નાશ થાય તો ક્ષેત્રની ભિન્નતા સ્પષ્ટ છે

પુદ્ગલોનો ક્ષેત્રાવસ્થાન-કાલ અર્થાત્ અમુક મેત્રમા નિયત રીતે રહેવાનો કાળ અવગાહના
અને નિષ્ક્રિયતાથી અવબદ્ધ છે અન્ય સખ્યામા કહીએ તો પુદ્ગલની ન્યારે કોઈ પણ અમુક જ
તાની અવગાહના હોય અને વળી તે પુદ્ગલ પોતે નિષ્ક્રિય હોય અર્થાત્ હવન-અલનથી રહિત હોય

૧ પુદ્ગલોના ગ્યામતા વગેરે જે ધર્મો છે તે અત્ર 'ભાવ' શબ્દથી દર્શાવવામાં
આન્યા છે,

ત્યારે જ પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રાવસ્થાન નિયત હોય છે, અન્યથા એનું ક્ષેત્રાવસ્થાન સંભવતુ નથી આ પ્રમાણે જ્યારે પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રાવસ્થાન અવગાહના અને નિષ્ક્રિયતાને અધીન છે ત્યારે અવગાહના માટે એથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ અવગાહના ક્ષેત્રમાત્રમા નિયત નથી-અવગાહના-કાર્દ ક્ષેત્રાવસ્થાનકાલ માત્રથી સખદ નથી, કારણ કે ક્ષેત્રાદાના અભાવમા પણ અવગાહના હોય છે આથી કરીને ક્ષેત્રાદા કરતા અવગાહનાદા અમ ખ્ય શુણ છે

સ કૌચથી અથવા વિકૌચથી (વિકામથી) અર્થાત્ સ કકાઈ જવાથી કે ફેલાઈ જવાથી અવગાહના ઉપરત થાય છે-તે નિવૃત્ત થાય છે, પરતુ એટલા પુદ્ગલો પહેલા હતા એટલા બધા જ પુદ્ગલોનું લાભા વખત મુખી અવસ્થાન સભવે છે એટલે કે અવગાહનાની બલે નિવૃત્તિ થાય, પરતુ એથી કઈ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી, પરતુ જ્યારે દ્રવ્યની અમુક પ્રકારની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે અવગાહનાની નિવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે વિશેષમા પુદ્ગલોના સઘાત વડે કે તેના લેહ વડે તે પુદ્ગલોનો જે રક ધ પહેવાના જેવી અવગાહનાવાળો નહિ, પરતુ સક્ષિપ્ત-સ્તોક-અરૂપ અવગાહનાવાળો થાય છે તે રક ધમા તેમ થયા બાદ દ્રવ્ય-અન્યથાત્વ ઉપસ્થિત થાય એટલે કે પૂર્વે જે સ્થિતિમા તે દ્રવ્ય હતું તે સ્થિતિએ તે રક ધમા દ્રવ્યનું રહેવું થતુ નથી અને તેમ થવાથી તે દ્રવ્યોની અવગાહનાનો ચોક્કસ નાશ થાય છે કહાય કોઈ એમ કહે કે સઘાતથી તો પુદ્ગલોનો રક ધ સક્ષિપ્ત થતો નથી તો તેમ નથી, પણ સઘાત થયા બાદ પુદ્ગલોનો સૂક્ષ્મતર પરિણામ થાય છે સઘાતથી પુદ્ગલોનો રક ધડું કો થતા અવગાહનાનો નાશ થાય છે, કેમકે સ કૌચ અને વિકૌચ સિવાયની સ્થિતિમા અવગાહનાદા દ્રવ્યમા સખદ છે એટલે જ્યારે દ્રવ્ય સ કૌચથી અને વિકૌચથી મુક્ત હોય ત્યારે તેમા અવગાહના સખદ છે, પરતુ જ્યારે સ કૌચ અને વિકૌચ હોય ત્યારે દ્રવ્યમા અવગાહના સખદ હોતી નથી અર્થાત્ વૃક્ષત્વમા ખદિરત્વ રહે છે તેમ સ કૌચ અને વિકૌચના અભાવમા દ્રવ્યમા અવગાહના રહે છે, પરતુ તેની વિધમાન દશામા દ્રવ્યમા અવગાહના રહેતી નથી આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને અવગાહનાની મહચરિતા અનિયત છે, પરતુ દ્રવ્ય સ કૌચ અને વિકૌચ માત્રમા સખદ નથી એટલે મ કૌચ કે વિકૌચ હોય કે ન હોય તોપણ દ્રવ્ય તો કાયમ જ રહે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યમા અનિયતપણે અવગાહના સખદ છે દ્રવ્યના સખ ધમા એથી ઉલટું છે અર્થાત્ જેમ ખદિરપણામા વૃક્ષપણું સખદ છે તેમ સ કૌચ અને વિકૌચ દ્વારા અવગાહનાનો નાશ થયા બાદ પણ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી આથી જ દ્રવ્યસ્થાનાનું અવગાહનાસ્થાનાનું કરતા અધિક છે

દ્રવ્યાદા સઘાત-બધની અને લેહ-બધની પાછળ ચાલનારી છે અને શુણાદા કઈ સઘાતાદા અને લેહાદા માત્રમા સખદ નથી અર્થાત્ સઘાત અને લેહરૂપ બે ધર્મો દ્વારા થતા સખ ધને દ્રવ્યાદા અનુસરે છે, કેમકે એ દ્રવ્યાદા સઘાતાદિ ન હોય ત્યારે જ હોય છે અને સઘાતાદિ હોય ત્યારે તે હોતી નથી શુણાદા માત્ર સઘાત અને લેહના કાળમા સખદ નથી, કારણ કે સઘાતાદિ વિધમાન હોય તોપણ શુણાનું અનુવર્તન થાય છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સાફ કગેલા પટમા શ્વેતાદિ શુણ છે તેમ સઘાતાદિ દ્વારા દ્રવ્યનો ઉપરમ થાય તોપણ પર્યાયોની સત્તા રહે-શુણાનું અવસ્થાન રહે અને જો સર્વ શુણોનો

ઉપરમ થાયતો તે દ્રવ્ય રહેતું નથી અને અવગાહના પણ અનુવર્તી નથી આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પયોચોનુ અવસ્થાન ચિરકાલ સુધીનુ છે, જ્યારે દ્રવ્યનુ અવસ્થાન અચિર કાલ સુધીનુ છે વળી દ્રવ્યમા ગુણોની બહુલતા હોવાથી સર્વ ગુણોનો નાશ થતો નથી અને તેનુ અન્યત્ર યાય છે તોપણ ઘણા ગુણોની રચિતિ રહે છે આથી ઠરીને બાવસ્થાનાંયુ દ્રવ્યસ્થાનાંયુ કરતા વિશેષ ૩ એમ ક્ષિત થાય છે ૧

૧ આ સમગ્ર વિવેચન ભગવતી (ચ ૫, ઉ ૭, સુ ૨૧૮)ની શ્રુતિમાના ૨૩૬ મા પદ્યજત નિભ-વિખિત અવતરણોને આધારે મેં યોગ્યુ ૩ આ અવતરણુપ ૫૬૨ ગાથાઓને શ્રીરામસિંહસુરિ પરમાણુખાંડપદ્ધતિશિકા તરીકે યોગપામે છે

“ છેત્તોગાહનદ્રવ્યમાવદ્વાનાડઅપ્પવહુયસે ।

ઘાથા અસન્નગુણિયા તિથિ ય સેસા વદ નેવા ? ॥ ”

[ભેત્રાવગાહનદ્રવ્યમાવસ્થાનાયુરુપવહુક્તય ।

સ્તોકા અસદ્દયગુણિતાસ્તિષ્ઠ ઘોષા વય સેવા ? ॥]

“ છેત્તામુત્તતાઓ તેન સમ વયવચ્ચયામાથા ।

તો ધોગ્ગલાન ઘોઘો છેત્તાવદ્વાનકાલો ઓ ॥ ’

[ક્ષેત્રામૂર્તિવાત્ તેન સમ વચ્ચપ્તયયામાવાત્ ।

તત પુદ્ગલાના સ્તોક ક્ષેત્રાવસ્થાનકાનસ્તુ ॥]

“ અણવ્છેત્તગયસ્ત વિ ત ધિય માળ ચિર પિ સમવદ્ (સધરદ) ।

ઓગાહનાનાસે પુન છેત્તણ્ણત્ત કુદ્દ હોદ્ ॥ ”

[અણ્ણક્ષેત્રગતસ્યાપિ તદેષ માન ચિરમપિ સમ્મવતિ (સમ્મવતિ) ।

અવગાહનાનાસો પુન ક્ષેત્રાણ્ણમ્મ સ્ફુટ્ઠ મવતિ ॥]

‘ ઓગાહનાવવદ્દા છેત્તદ્દા અક્કિવાડવવદ્દા ય ।

ઃ ડ ઓગાહનકાલો છેત્તદ્દામેત્તસયદ્દો ॥ ’

[અવગાહનાવવદ્દા ક્ષેત્રાદ્દાડમ્મિયાડવવદ્દા ચ ।

ન ત્તુ અવગાહનાકાલ ક્ષેત્રાદ્દામાત્રસમ્મવદ્ ॥]

“ અમ્મદા તત્તયડ્ણણ્ણત્ત ય ન ધિય ઓગાહના મયે છેત્તે ।

તમ્મદા છેત્તદ્દાઓડધગહ્ણદ્દા અમ્મવગુણા ॥

[યસ્માત્ તત્રાયત્ર ચ સા યથાવગાહના મયેત્ત ક્ષેત્રે ।

તસ્માત્ ક્ષેત્રાદ્દાતોડવગાહનાદ્દાડમ્મદયગુણા ॥]

“ સકોય વિકોપ્પણ ચ ડવરમિયાપડધગાહનાપ વિ ।

તત્તિયમેત્તણ ધિય ચિર પિ દ્ધવાણડધત્થાણ ॥ ’

[સદ્ધકોચેન વિકોચેન યા ડવરતાયામત્તગાહનાગામપિ ।

તાયમાત્રાણામય ચિરમપિ દ્ધવાણામવસ્થાનમ્ ॥]

‘ સધાયમેયઓ યા દ્ધવીવરમે પુણાદ્દ નલ્લિને ।

નિયમા તદ્ધવ્વોગાહનાપ નાન્ના ન મદ્દદો ॥ ’

- [सद्घातभेदतो वा द्रव्योपरमे पुन सक्षिते ।
नियमात् तद्द्रव्याथगाहनाया नाशो न मन्देहः ॥]
- “ ओगाहद्वा द्रव्ये सक्रीयधिकोयर्भा य अवयवत्वा ।
न उ द्रव्य सक्रीयणविक्रीयणमितेण मवयव ॥ ”
- [अवयवगाहनाद्वा द्रव्ये मद्रकोचविकोचतथावयवत्वा ।
न तु द्रव्य मद्रकोचमविकोचनमात्रेण सम्भवत्य ॥]
- ‘ अम्हा तत्त्वऽण्णत्थ य द्रव्य ओगाहणाप त चेव ।
द्वयवत्ताऽसखगुणः तम्हा ओगाहणत्ताओ ॥ ’
- [यस्मात् तत्राभ्यत्र वा द्रव्यमवयवगाहनाया तथैव ।
द्रव्याद्वाऽमद्रव्यगुणा तस्मादवयवगाहनाद्वात ॥]
- “ मवायमेयओ वा द्रव्योवरमे वि पञ्चवा सति ।
न कस्मिणगुणविरामे पुनाइ द्रव्य न आगाहो ॥ ”
- [सद्घातभेदतो वा द्रव्योपरमेऽपि पर्यंवा सति ।
तत् कृत्स्नगुणविरामे पुनर्द्रव्य न अवगाह ॥]
- “ मवायमेयऽधानुवत्तिणो निष्ठमेव द्रव्यत्वा ।
न उ गुणवालो मवायमेयमेतद्द्रव्यसम्बद्धो ॥ ”
- [सद्घातभेदवन्धानुवर्तिनी नित्यमेव द्रव्याद्वा ।
न तु गुणकाल सद्घातभेदमात्राद्द्रव्यसम्बद्ध ॥]
- “ अम्हा तत्त्वऽण्णत्थ य द्रव्ये खेत्तावगाहनासु च ।
ते चेव पञ्चवा सति नो तद्द्रवा असखगुणा ॥ ’
- [यस्मात् तत्राभ्यत्र च द्रव्ये क्षेत्रावगाहनासु च ।
त एव पर्यंवा सति ततस्तद्द्रवाऽमद्रव्यगुणा ॥]
- ‘ आह अनेगतोऽय द्रव्योवरमे गुणाणऽवस्थाण ।
गुणविपरिणामस्मि य द्रव्यवित्तेतो य नेगतो ॥ ’
- [आह अनेक्रान्तोऽय द्रव्योपरमे गुणानामवस्थानम् ।
गुणविपरिणामे च द्रव्यविशेषश्च नैकान्त ॥]
- “ विपरिणयस्मि द्रव्य कस्मि गुणपरिणई भवे युगप ।
कस्मि वि पुण तदवत्ये वि होइ गुणः परिणामी (? गुणविपरिणामी) ॥ ’
- [विपरिणते द्रव्ये कस्मिन् गुणपरिणतिर्भवेद् युगपत् ।
कस्मिन्नपि पुनस्तदवत्येऽपि भवति गुणा परिणामिन (गुणविपरिणाम) ॥]
- ‘ भण्णइ सच्च किं पुण गुणवाहुल्ला न सव्वगुणनामो ।
द्वयवत्त तदण्णत्ते वि बहुतराणं गुणाण तिई ॥ ”
- [अण्यमे सत्य किं पुनर्गुणवाहुत्वात् न सर्वगुणनाश ।
द्रव्यस्य तदवत्येऽपि बहुतराणां गुणाना स्थिति ॥]

૧ પરમાણુની સ્પર્શના સબધે સૌગતોની શકા—

આપણે ૧૫૬ માં પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ પરમાણુની અવગાહના એક આકાશ-પ્રદેશની છે, ત્યાર તેની સ્પર્શના માત પ્રદેશોની છે, કેમકે છ દિશામા રહેલા છ પ્રદેશોને તેમજ જે આકાશ-પ્રદેશને એ પરમાણુ સ્પર્શને રહેલો છે તે એમ એ માત પ્રદેશોને સ્પર્શે છે આ મળધમા સૌગતોનું કહેવું એ છે કે જે પરમાણુને વિષે છ દિશાની સ્પર્શના સ્વીકારવામા આવે તો તેની એકતા નષ્ટ થાય છે, કેમકે અત્ર એ જે પ્રશ્નો નભવે છે તે શુ જે સ્વરૂપ પૂર્વક પરમાણુ પૂર્વ વગેરે કોઈ દિશા સાથે સબધ છે તે જ સ્વરૂપ પૂર્વક શુ તે પશ્ચિમ વગેરે અન્ય કોઈ દિશા સાથે સબધ છે કે અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક ? જો આ બંને દિશાઓની સ્પર્શના એક જ સ્વરૂપ પૂર્વક સ્વીકારીએ તો આ પૂર્વ દિશા માથેનો સબધ છે, આ પશ્ચિમ દિશા માથેનો સબધ છે એવા વિભાગો ધરી શકશે નહિ, કેમકે સર્વત્ર સ્વરૂપની એકતા છે આ પ્રમાણે વિભાગોનો અભાવ થતા છ દિશાની સાથેના સબધની વાત હવામા ભિન્ન જશે

ખીજે વિકલ્પ સ્વીકારવાથી અર્થાત્ જે સ્વરૂપથી પરમાણુનો પૂર્વ દિશા માથે સબધ છે તે સ્વરૂપથી નહિ પરંતુ અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક એનો પશ્ચિમ વગેરે દિશા સાથે સબધ છે એમ માનવાથી પરમાણુ જ સ્વરૂપવાળો ગણાશે અને તેમ થતા એકતાના ચૂરેચૂર થઈ જશે, કેમકે કહ્યું પણ ને કે—

“ વિશ્વમાગમેવો યસ્માસ્મિ, તત્સ્યેકત્વ ન યુજ્યતે ”

આ સૌગત વાક્યનું પ્રતિવિધાન એ છે કે અત્ર પરમાણુ-દ્રવ્ય આદિ, મધ્ય, અન્ય ઇત્યાદિ વિભાગોથી રહિત, નિરશ અને એક સ્વરૂપી માનવામા આવ્યું છે, એથી સાચ વસ્તુઓને લાગુ પડનારા પૂર્વોક્ત એ વિકલ્પો માટે અત્ર અવકાશ નથી વિશેષમા કદાપિ વિજ્ઞાન સન્તાનને વિષે વિવક્ષિત કોઈ વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ પોતાના જનકરૂપ પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય છે અને સ્વજન્ય ઉત્તર ક્ષણનું કારણ છે એવી જે સૌગતોની માન્યતા છે તે સબધમા એ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય તેમ છે કે જે સ્વરૂપથી જે પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય છે તે જ સ્વરૂપથી એ ઉત્તર ક્ષણનું કારણ છે કે અન્ય સ્વરૂપથી ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા તો જેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ કાર્ય છે તેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કાર્ય જ મનાશે અથવા તો જેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ એ કારણ છે તેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કારણ ગણાશે, કેમકે એનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે—એક જ છે ખીજે પક્ષ સ્વીકારવા જતા એની સાચતા માનવાનો હર્ષર પ્રસંગ ઉપરિચિત થશે આના બચાવમા સૌગત એમ કહે કે નિરશ એવો વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ અકાર્યરૂપ તેમજ અકારણરૂપ છે અને જેવો જેવો એનો વ્યાપાર છે તેવો તેવો એનો વ્યપદેશ કરાય છે, કિન્તુ તેના સ્વરૂપમા અનેકતા નથી તો આવો ઉત્તર પરમાણુ આશ્રીને પણ આપી શકાય તેમ છે જેમકે પરમાણુ દ્રવ્યરૂપે નિરશ જ છે અને તે

પ્રકારનો અચિન્ત્ય પરિણામવાળો હોવાથી, છ દિશાઓની સાથે નિગતરપણે રહેલો હોવાને લીધે તેનો સ્પર્શક કહેવાય છે, નહિ કે અસોથી ઝની કોઇ સ્પર્શના છે ?

દ્રવ્યલુકાદિક સ્કધોની નિષ્પત્તિ તથા અવયવો અને અવયવીનો ભેદાભેદ—

દ્રવ્યલુકથી માંડીને અનતાલુક સુધીના સ્કધો છે આ સ્કધોની નિષ્પત્તિ પારિણામિક કારણરૂપ પરમાણુને આભારી છે વિશેષમા એ સ્કધો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત છે અને સાવચ વે પરમાણુઓ જ દ્રવ્યલુકાદિક ક્રમ દ્વારા સ્કધરૂપે ચળિયમે છે, પરંતુ પરમાણુઓથી અલગ ઉત્પન્ન થઇને દ્રવ્યલુકાદિક સ્કધો ‘સમવાય’ સખધથી પરમાણુઓમા જોડાતા નથી એથી કરીને તો જૈનો અવયવોની અવયવીને અત્યંત ભિન્ન માનતા નથી, કિન્તુ કથયિત ભિન્ન માને છે, કેમકે એકાન્ત-ભેદ માનવા જતા અવયવ અને અવયવી એવો વ્યવહાર જ કોઇ રીતે થઇ શકશે નહિ આ સખધમા નીચે મુજબની યુક્તિઓ રજુ કરવામા આવે છે

એકાન્ત-ભેદવાદીને પૂછવામા આવે છે કે એકાન્ત-ભેદમા અવયવી અને અવયવ એવો વ્યવહાર કયા સખધથી માનો છે ? તાદાત્મ્યથી કે તદુત્પત્તિથી ? તેમા તાદાત્મ્ય માટે તો અવકાશ નથી, કેમકે એ તો વસ્તુના સ્વરૂપથી ન્યારૂ જ નથી, તો આવા સર્વથા એકાન્ત-ભેદમા તેતુ સ્થાન જ કયાથી સભવે ? હવે રહ્યો તદુત્પત્તિ નામનો સખધ એ પશુ અત્ર ઘટી શકતો નથી એ તો ત્યારે જ ઘટી શકે કે જ્યારે અવયવીથી અવયવોની ઉત્પત્તિ માનવામા આવતી હોય

અવયવીથી અવયવો ભલે ઉત્પન્ન ન થાઓ, કિન્તુ સખધ ભેમા રહેવાવાળો હોવાથી અવયવીના અવયવો એમ જેવી રીતે વ્યવહાર કરાય છે તેમ અવયવોનો અવયવી એવો વ્યવહાર પણ થાય અને એ વ્યવહારને લઇને અવયવોથી અવયવીની ઉત્પત્તિમા તદુત્પત્તિરૂપ સખધ ઘટી શકશે એમ કહેવું નિર્મર્શક છે, કેમકે એથી તો અગિયી જેમ ધૂમાડો પૃથક્ જણાય છે તેમ અવયવોથી અવયવીની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ માનવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે, માટે તદુત્પત્તિરૂપ સખધ પણ અવયવી અને અવયવો એવા વ્યવહારમા નિમિત્ત બની શકે તેમ નથી કદાચ કહેશે કે સયોગને લઇને એવો વ્યવહાર થાય છે તો તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે અવયવો અને અવયવીના વ્યવહારમા મયોગ તો નપુમક જેવો છે, છતાં તેમ માનવાની હંક કરશે તો યાદ કરાવવું પડશે કે કુડામા ખોર એવા સ્થળમા સયોગ કામ કરી શકે છે કે જ્યાં જુદાપણું હોય, પરંતુ અવયવોથી અવયવીની જ્યાં કદાપિ પૃથક્ ઉપલબ્ધિ જ નથી ત્યાં મયોગ કેવી રીતે માની શકાશે ? આના ઉત્તર તરીકે કદાચ કહેશે કે એવા વ્યવહારમા ‘સમવાય’ કારણરૂપ છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે તેમા અનેક વિકટ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે જેમકે સમવાય એટલે શુ અયુત સિદ્ધિમા આશ્રય-આશ્રયીરૂપ ભાવ ? જો એમ માનશે તો અમે તમને પૂછીશુ કે અયુત સિદ્ધિ શી ચીજ છે ? શુ એ અયુત સિદ્ધિ અવયવ-અવયવીની સિદ્ધિરૂપ છે, નિષ્પત્તિરૂપ છે કે પ્રતીતિરૂપ છે ? વળી “અયુતયો.” એવા દ્વિવચનવાળા પ્રયોગમા અયુત શી વસ્તુ છે ? એ બે સખધીઓમા અભિન્ન દેશ અને અભિન્ન કાલમા રહેવાપણારૂપ છે કે એકમા અભિન્ન દેશ કાલમા રહેવાપણારૂપ છે ? અયુતના અર્થ સખધી પ્રથમ વિકલ્પ તો

અનાદરણીય છે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞોમા પરની અવેક્ષાએ પૃથક્ દેશપણુ હોવાથી, અવયવોની પૂર્વે જ પટની નિષ્પત્તિ હોવાને લીધે પાછળથી તત્ત્વજ્ઞોથી એ નિષ્પન્ન થયું એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે એની નિષ્પત્તિ તો પહેલાં યદ્ય ચૂકી, હવે કોની બાકી રહી ? બીજો પક્ષ પણ શ્રાદ્ધ નથી, કેમકે પટથી અવગ અને પાછળથી તત્ત્વજ્ઞોની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ પટમા તત્ત્વજ્ઞોથી અપૃથક્ દેશપણને લઈને પહેલાં ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી પટ નજરે પડ્યા પછી જ આ પટમા તત્ત્વજ્ઞો છે એવી પ્રતીતિનો ઉદય થવાનો કદાચ એમ માન્યો કે અપૃથક્ દેશ કાલવાળા બેમાથી એકતુ નામ ' અયુત ' છે અને એની સિદ્ધિ, નિષ્પત્તિ કે પ્રતીતિ થાય છે તો તે માન્યતા પણ ઠીક નથી એવું કારણ એ છે કે તેમા પણ અવયવરૂપ તત્ત્વજ્ઞોની નિષ્પત્તિથી કે પ્રતીતિથી પટથી ભુલ્લી જ પૂર્વોક્ત ન્યાય વડે સામાન્ય પુરુષોએ માનેલી હોવાથી કોઈ એક પટમા તત્ત્વજ્ઞો અયુતસિદ્ધિનો સબધ છે એમ કહેવું ભેદભર્યું અને એમ માનવામા તો એકને લઈને આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપ સમવાય એવું નામ કેમ જ અપાય ? આવી રીતે વિચાર કરતાં આજે નિકરપો પૈકી એક પણ દ્વારા અયુત સિદ્ધિ ઇત્યાદિ દ્વારા લક્ષણની જ જ્યારે અનુપપત્તિ છે તો લક્ષ્યરૂપ સમવાયની તો ઉપપત્તિ કયાથી જ સંભવે ?

પટપણને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વજ્ઞો પટથી અપૃથક્ છે અને એ તત્ત્વજ્ઞોને અમે ' અયુત સિદ્ધ ' કહીએ છીએ અર્થાત્ વિશિષ્ટ પરિણામને પામેલ પટની તત્ત્વજ્ઞો અયુત સિદ્ધ છે અને તત્ત્વજ્ઞોથી પટ અયુત સિદ્ધ છે, માટે લક્ષણની ઉપપત્તિ બરાબર છે અને તેમ થતા લક્ષ્ય તો પણ ઉપપત્તિ થાય છે તો એ કથન પણ અસંગત છે, કારણ કે આવા પ્રકારનું અયુત સિદ્ધત્વ તત્ત્વ અને પટના અલેહ વિના ઘટી શકે જ નહિ વળી આથી તો એ પણ સિદ્ધ થયું કે તત્ત્વ અને પટનો અલેહ છે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞોનો પરિણામ વિશેષ જ પટ છે એવું સામાન્યાધિકરણ સંગત થાય છે એ હકીકત જોવાને તો કથયિત્ત અભીષ્ટ છે તો પણ એ સર્વથા અભિન્ન પદાર્થોનો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ સંભવતો નથી

કહેવાની મતલબ એ છે કે આપે માનેલો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ ઘટતો નથી, કેમકે સર્વથા લેહવાદીના મત પ્રમાણે તો બને જ્યાં સર્વથા ભુલ્લા હોય ત્યાં જ આશ્રય-આશ્રયિ ભાવરૂપ અયુત મિદ્ધિનું લક્ષણ ઘટી શકે, નહિ કે અન્યત્ર, અર્થાત્ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપે જે બાધવામા આવ્યું છે તે સર્વથા અલેહમા કેમ ઘટી શકે, કેમકે તે તો બેમા રહેનાર છે, માટે આથી કરીને પણ અયુત મિદ્ધિનું લક્ષણ સિદ્ધ થશે નહિ

એવો પણ બચાવ યદ્ય શકે તેમ નથી કે પટ તત્ત્વજ્ઞો સિવાય બીજા કોઈ આશ્રયનું અવ લબન હોતો ન હોવાથી અપૃથક્ આશ્રય-આશ્રિતતારૂપ અયુત મિદ્ધિ માનવામા અમને કશી અડચણ નથી, કેમકે સમવાયરૂપ મળધ દ્વારા, ભિન્ન એવા તત્ત્વ અને પટનો પરસ્પર સંસ્લેષ સિદ્ધ કરવાનો તો આપનો પ્રયત્ન છે અને એ સંસ્લેષ તો તે મળધથી પૂર્વે પણ અયુત સિદ્ધ ઇત્યાદિ જણાય છે તેમજ વળી સ્પર્શસમ્મિલિત એવા અવયવ અને અવયવીનો સંસ્લેષ કરવાના બહાના હેઠળ વિસ્લેષ કરનાર સમવાયથી શો લાભ ? તે છતાં એ આમ માન્યો તો ઇતરેતર

આશ્રયરૂપ આપત્તિ ખરી થશે જેમકે તે બે અચુત સિદ્ધ વચ્ચે સમવાયરૂપ સબધ છે અને એ સબધને લઇને અચુત સિદ્ધિ છે

આ તત્ત્વોમા પટ છે એવી અભાષિત જે પ્રતીતિ તે જેમા નિમિત્ત છે એવા સબધથી જ્યારે સમવાયની પ્રતીતિ મનાય છે તો પછી તે સમવાય કેમ ન માનવો ? વળી કુડામા હર્દીની જેમ એવા ઉદાહરણ પૂર્વક અતુમાન પ્રમાણુ પણ સમવાયને સિદ્ધ કરે છે આ પ્રમાણેતુ કથન અસંગત છે, કેમકે અગ્ર સબધથી શુ સયોગ માનો છો કે સમવાય ? તેમા સયોગ તો અવયવ-અવયવિભાવમા કોઇને પણ અભીષ્ટ નથી જ, કેમકે એ તો દ્રવ્ય દ્રવ્યમા ઘટી શકે હવે રક્ષો સમવાય તેમા તો દુષ્ઠાન્તનો જ અભાવ હોવાથી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે બની શકે ? અને વ્યાપ્તિ વિના અતુમાન કયાથી સભવે ? અને એના અભાવમા પ્રમાણુ શૂન્ય સમવાયને કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

જેમ એકાન્ત-અલોક ઘટી શકતો નથી તેમ એકાન્ત-લોક પણ ઘટી શકતો નથી એ વાતનો હવે ઉદ્દેશ્ય કરીશુ અવયવ અને અવયવીને સર્વથા સિન્ન માનવામા વર્તમાન અવયવી, પુષ્પની માલામા દોરાની જેમ એક ભાગ વડે રહે છે કે વાસણમા રાખેલ આમ્રફલની માફક તે સમસ્તપણે રહે છે ? આ પ્રમાણે બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેમા પ્રથમ પક્ષ તો માની શકાય તેમ છે જ નહિ, કેમકે અવયવો સિવાય અન્ય કોઇ પણ એક હેશ છે જ નહિ વળી અવયવોમા એક ભાગથી વર્તવામા બીજા બાકી રહેલા વિભાગો કયા અવયવોમા રહે છે તેનો ઉત્તર આપી શકાશે નહિ, વાસ્તે આ પક્ષ ગ્રાહ્ય નથી સર્વરૂપ વડે એક જ અવયવમા અવયવી રહે છે એ પક્ષ પણ માન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે એમ માનવામા તો બીજા અવયવો તો અવયવીના અવકાશ વિનાના રહેવાના, વાસ્તે આવી વિચિત્ર માન્યતા કોણ સ્વીકારે ? એક હેશ અને સર્વરૂપ એ બે સિવાય અન્ય કોઇ પ્રકાર નથી તો પછી અવયવોમા અવયવીના રહેવા વિષે વાત જ શી કરવી ?

કદાચ કહેશે કે પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓના સબધ દ્વારા બીજા પરમાણુઓ સાથે સબધ ધરાવતા એક પરમાણુની એક ભાગ આ સર્વરૂપ સિવાય પણ જેમ વૃત્તિ માનવામા આવે છે તેમ અવયવોમા અવયવીની વૃત્તિ પણ માની શકાય, તો એ કથન પણ સુક્તિ-વિકલ છે, કેમકે નિરવયવ પુદ્ગલરૂપ પરમાણુનો બીજામા વૃત્તિ હોવાનો જ અસભવ છે આવી પરિસ્થિતિમા પરમાણુતુ ઉદાહરણ ગ્ણુ કરી છાત્ર મિહિને માટે પ્રયામ કરવો તે બહેરા આગળ ગીત ગાવા બરાબર, આધનાને દર્પણ કેખાડવા મમાન કે અરણ્યમા રહેન તુલ્ય નિરર્થક છે આ હકીકત સુક્તિ દારા પુષ્ટ કરવામા આવે છે જેમકે અવયવોથી સુક્ત કુડા અને બોરના કે તત્ત્વો અને પટના આધાર-આધેય ભાવના વ્યવસ્થાપક સયોગ કે સમવાયને આપ વૃત્તિ કહો છો, પરંતુ સમવાય જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી અને સયોગ માનવો તો ઉચિત નથી, કેમકે પરમાણુના બીજા પરમાણુની સાથે નીચેના અને ઉપરના સબધને લઇને સયોગમા આધારપણુ બનવું કઠિન છે એનું કાન્ધુ એ છે કે ભારે હોવાથી નીચે પડતા બોરોનું કુડું આધાર છે એમ કહી શકાય અને એ બોરો આધેય છે એમ કહી શકાય, પરંતુ નીચે રહેલો અચુરલ્લુ ગુણુવાળો પરમાણુ ઉપર રહેલા અચુરલ્લુ ગુણુવાળો પરમાણુને ‘કુડબદ્ધ’ ન્યાયથી સ્થિતિ આપી શકતું નથી તો

પછી એકમા આધારતા અને બીજામા આધેયતા કયાથી મળવે ? એ તો કેવળ શુરુત્વ શુણ્યમા જ સલાવી શકે આવી પરિસ્થિતિમા અસત્ય દ્રષ્ટાત રળુ કરી અવયવોમા અવયવીની વૃત્તિ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરવો તે શુ શોભાસ્પદ છે ?

વળી પરમાણુઓની ગ્થિતિનો તો કેાઇ પણ પ્રતિબંધક નથી એની સ્થિતિ તો સ્વભાવ-સિદ્ધ છે હા, એ વાત સાચી છે કે પરમાણુનો પરસ્પર સ્પર્શ હોવાથી તેનો સંયોગ થાય છે, પરંતુ આધાર-આધેયરૂપ સંબંધ તો તેમા સ્વપ્ને પણ ઘટતો નથી

એકાન્ત લેહ પૂર્વક અવયવોમાથી અવયવીની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવા જતા કર દિયામા રહેલા તત્તુમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પટને તોલતા નીચા નમવુ ઇત્યાદિ વિશેષ દ્વારા, આરભક તન્તુના શુરુત્વથી એના શુરુત્વની અધિક પ્રતીતિ થાય, કેમકે કારણની શુરુતા કરતા કાર્યની શુરુતા અધિક માનવામા આવે છે કાર્યમા અથ શુરુત્વ નથી એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી તો કારણના શુણ્ય પૂર્વક કાર્યમાના શુણ્ય છે એ માન્યતાનો હોપ થાય છે પટ વગેરેને વિષે લાગેલ ધૂળની રજના સમૂહના શુરુત્વની પેઠે કાયતુ શુરુત્વ હોવા છતા તે અસ્પષ્ટ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી એમ પણ કહેવાનો અવગચ નથી, કેમકે ધૂળની રજના મધુ દાયની શુરુતાની અત્પતારૂપે પણ અપ્રતીતિની ઉપપત્તિ છે અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીની અતિમહત્તા હોવાથી તેણે શુરુપણુ કોણુ નિવારી શકે તેમ છે ? એથી તો જે અવયવીમા રજની બહુલતા તે અવયવીને તોલતા તેના શુરુત્વમાની અધિકતા પ્રતીત થાય છે તેથી કરીને આ પ્રમાણે અવયવોથી અવયવીની કથચિત્ અલેહતા સિદ્ધ થાય છે વળી એ વાતને નીચે અનુબન્ધ ૧ અનુમાન પ્રમાણુ પણ ટેકો આપે છે —

અવયવોથી અવયવી કથચિત્ અભિન્ન છે કેમકે ૧ દ્રવ્યત્વ હોવા છતા પૃથક્ આશ્રયની અનાશ્રિતતા રહેલી છે જે જેથી ભિન્ન ન હોય તેમા દ્રવ્યપણુ રહેવા છતા તે બીજા આશ્રયને વિષે આશ્રિત ન હોય જેમકે ઘડાથી કપડું

વળી એકાન્તથી અલેહ પણ નથી, કેમકે એકસ્થૂલતારૂપે એનો પ્રતિભાસ થાય છે, પ્રાવરણ, ઠહીને દૂર કરવી વગેરે ક્રિયાઓ કરાય છે, એક ભાગના આકર્ષણ અને ધારણથી સમસ્તતુ આકર્ષણ અને ધારણ બેવાય છે, તત્તુઓ પટમા છે એવો વળી વ્યવહાર કરાય છે, તેમજ આ તત્તુઓથી પટ બનશે ઈત્યાદિ કાર્ય-કારણભાવરૂપ વ્યવહારને લઇને પણ અવયવોથી અવયવીની કથચિત્ ભિન્નતા રહેલી છે આ પ્રમાણે જૈનો અવયવી અને અવયવો વચ્ચે કથચિત્ અલેહ અને કથચિત્ લેહ માને છે

૧ = અવયવેન્વયોડયવયો કથચિદમિદ્ર , દ્રવ્યત્વે સતિ પૃથગાશ્રયાનાશ્રિતત્વાત્ । ય પુનર્યદમાદ્ મિદ્રો નાસો દ્રવ્યત્વે સતિ પૃથગાશ્રયાનાશ્રિત । યથા ઘટાત પટ્વતિ વ્યત્તિરેવો । ”

૨ દ્રવ્યત્વ હોવા છતા એમ મહીને પરવાદીએ અવયવાદિથી એકા ત બેદરૂપે સ્વીકારેલા અને પૃથક્ આશ્રયથી અનાશ્રિત એના ભવિ, શુણ્ય ક્રિયા વગેરે દ્વારા વ્યભિચારનો ખડો થતો પ્રસંગ બોલો થવા દીધો નથી.

અત્ર એમ ઠહાપણુ ડાળવા તૈયાર થયો નહિ કે લેહ અને અલેહ, તો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તે બને એક જ સ્થળમા ડેવી રીતે થી શકે, કેમકે જે વાત પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય ત્યા પ્રમાણે માટે અવકાશ જ કયા ગદ્યો ? વળી એ પણ કેમ ભૂલી જાઓ છો કે આપે પણ ધર્મમા સર્વ અધ્યાન્ત છે અને પ્રજારમા યાને ધર્મમા તો વિપર્યય છે એવા કથનથી એક જ વિપર્યય-જ્ઞાનમા જ્ઞાન્તતા અને અધ્યાન્તતારૂપે વિરુદ્ધ ધર્મોનો યોગ માન્યો છે ? અન એવ અવયવોથી લેહને લઇને અવયવીમા એકતા અને અલેહને લઇને અનેકતા પણ જરૂર થી શકવાની એકાતથી એકતા માનવામા તો સ્થૂલ પદાર્થમા ગ્રહણ, અગ્રહણ, કપ, અકપ, રાગ, અરાગ, આવરણ, અનાવરણ ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોના સર્ગ થવાથી અવયવીમા ભિન્નતાનો પ્રમગ ઉપસ્થિત થવાનો તેમ છતા પણ અલેહ માનશે તો મમગ્ર વિશ્વની એકતા સ્વીકારવાની આપત્તિ આવી પડશે વળી એકત્વ અને અનેકત્વથી સજ્ઞ અવયવીને વિષે વિરુદ્ધ ધર્મના આરોપનો સભવ નથી, અવયવોથી અલેહને લઇને પ્રત્યેક અવયવરૂપપણુ વડે અનેકતામા અને લેહને લઇને એકપરિણામ-વિશેષતાને લઇને એકમા કેટલાક અવયવોના દર્શનથી કે તેના કપનથી, મમગ્ર અવયવોના અદર્શન વડે અને અકપન વડે તે ॥ ગ્રહણ-અગ્રહણની તેમજ કપન-અકપનની ઉપપત્તિ બરાબર થવાની એવી રીતે ગાગ-અરાગ ઇત્યાદિની પણ અનેકત્વ-એકત્વથી અવિરુદ્ધતા સમજ લેવી

ગ્રહણ-અગ્રહણ ઇત્ય દિનો અવિરોધ પ્રતિપાદન કરવા માટે જે એકત્વ અને અનેકત્વની વ્યવસ્થા કરાયેલી છે તે બેમા પણ પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તેના એકત્ર સમાવેશ નહિ થઈ શકે એવી શકા અસ્થાને છે, કેમકે આ હકીકત પ્રમાણુપુન્સર છે જેમકે વિવાહના સ્થાનરૂપ સ્કધ અનેક પણ છે, કેમકે તે અવયવોથી અભિન્ન છી જે એક હોય તે અવયવોથી ભિન્ન હોય જેમકે તે જ એક સ્થૂલ પરિણામવાળો પટ આ અનુમાનમા હેતુની અસિદ્ધિ કે દષ્ટાવની સાધ્યવિશલતા પણ નથી, કેમકે અવયવોને આશ્રોને લેહ-અલેહ પૂર્વે મિદ્ધ કરેલ છે

અત્ર કોઇ એવી હલીલ કરે કે આ અવયવ અને અવયવીને લગતો તમામ જિહાપોહ પરમાણુની સિદ્ધિ વિના આકાશ-કુસુમના સમાન છે તો તેના નિગ્સનાથે પરમાણુની મિદ્ધિનો પ્રસંગ હાથ ધરવામા આવે ॥ તેના પ્રથમ પૂર્વ પક્ષ નીચે સુજ્ઞ રજી કરાય છે —

અનેક દિશાઓમા વર્તતા એવા બીજા પરમાણુઓની સાથે સંયુક્ત એવો જ પરમાણુ અન્ય માથે એક દેશમાં જોડાય છે કે સપૂર્ણ રૂપથી ? પરમાણુમા દેશપણુ જ નથી એટલે પ્રથમ વિકલ્પ માટે સ્થાન નથી, અને તેમ છતા તેમા દેશપણુ માનવામા આવે તો તે પરમાણુ જ ન કહેવાય દ્વિતીય વિકલ્પ પણ અનાદરણીય છે, કેમકે બીજા પરમાણુઓની સાથે તેના સંયોગનો પ્રસંગ રહેતો નથી, કેમકે જ્યાં એકમા જ મંયોગ સમાપ્ત થયો ત્યા બીજાની માથે તે કેવી રીતે સંયુક્ત ગણાય ? અત એવ પરમાણુ બરેબર વિવિધ પદાર્થ હોય તો છ દિશામા વર્તતા પરમાણુઓની સાથે તેના સંયોગ હોય, કેમકે છ દિશામા વર્તવાવાળા દ્રવ્યો માથે ઘટ વગેરે સંયુક્ત થયેલા જોવાય છે જે આ ઘટાદિની પેઠે પરમાણુને છ દિશામા રહેલા અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંયુક્ત માનવામા આવે તો તેમા પદ્ધતિ આવાની અને આવી ષડશતા ઉપસ્થિત

ધતા પરમાણુ જેવી ચીજ જ રહેવાની નહિ અને એ પ્રમાણે પરમાણુનો અભાવ થતા અવયવ અને અવયવીની અર્થા નકામી માથાફૂટ સમાન થઈ પડવાની ઉત્તર પક્ષ તરીકે હવે પરમાણુના નિરાકાર છતાં યોગનું સમાધાન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે જેમકે પ્રથમ તો અમે આપને પૂછીએ છીએ કે ' એક કાળમાં છની સાથેનો યોગ ' એથી આપ શું કહેવા ઇચ્છો છો ? શું એથી છ પરમાણુઓની મધ્યમાં રહેલા પરમાણુની સાથેનું સમાનદેશત્વ સૂચવે છે કે યુગપત્ સંબંધ સૂચવે છે ? અને તે યુગપત્ સંબંધનો અર્થ શું યોગ કરે છે કે સમવાય ? યુગપત્ પદ-યોગથી સમાનદેશતા સૂચવતા હો તો તે કંઈ બહુ થોડી બાબત નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ પરિણામ-વાળા પરમાણુની છની સાથે તો શું પણ છતોની સાથે અરે કરોડોની સાથે સમાનદેશતા સ્વીકારવામાં અમને (જૈનોને) જરા પણ અડચણ નથી કદાચ કહેશે કે મૂર્તોમાં સમાનદેશપણ માનવું એ વિરોધાત્મક કથન છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે ખૂણાડપ આકાશ-પ્રદેશમાં ઘણા દીવાઓની પ્રજ્ઞા અને પવનો વગેરે સ્થૂલ અવયવોઓની સમાનદેશતા તેમજ તપાવેલા લોખંડના પિંડ વગેરેમાં લોખંડ અને તેજની સમાનદેશતા જેવાય છે એટલે પરમાણુના સંબંધમાં સમાનદેશતા માનવામાં કશો વાધો નથી આથી કદાચ એમ કહેવા તત્પર થશે કે એથી તો પરમાણુમાં છ અશક્તિની આપત્તિ આવવાનો તો એ કથન સમુચિત નથી, કેમકે છઓની સમાનદેશતાને લઈને મધ્ય પરમાણુની સાથે છ દિશાના સંયોગનો જ અભાવ છે

હવે બીજો પક્ષ પણ આજ્ઞા નથી, કેમકે સંયોગવાદીઓને પદાર્થોનો અશક્તારક સંયોગ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ તેમને સ્વરૂપ દ્વારક સંયોગ માન્ય છે છતાં પણ અશક્ત દ્વારા સંયોગ માનવા જશે તો નિઃશરૂપ આકાશાદિકમાં તેના અભાવની આપત્તિ આવવાની એથી કરીને જેમ આકાશ દિને સ્વરૂપથી સંયોગ છે તેમ એક પરમાણુનો બીજા પરમાણુઓનો સ્વરૂપથી સંયોગ માનવામાં કશી અડચણ જણાતી નથી

ત્રીજો પક્ષ તો વિચારવાની જરૂર જ નથી, કેમકે એ પક્ષ તો વાદી કે પ્રતિવાદી બેમાંથી એકેને માં મ નથી^૧

પરમાણુઓનું મિલન અને રૂકેધોનો ભેદ—

બે પરમાણુઓ એકરૂપે એકઠા થઈ શકે અને તેમ થતા તેના દ્વિપ્રદેશિક રૂકેધ થાય જો

૧ આ પ્રમાણેનું આ સમગ્ર વિવરણ પચ્ચલિગીની બહુ જ પ્રતિ અનુમાર અત્ર આનેખ્યુ કે તાત્પર્યવાળા નિરમલ માટે અને પુરુષની મિદિ અર્થે જે બિદાપોદ ત્યા કરવામાં આવ્યો છે તેનો આ એક ભાગ છે અર્થશિષ્ટ ભાગના સારાશના જિગ્યાસુને પ્રેરાગચરસમજરીનું માર ૨૫૪-૨૨૫ (૫૦ ૩૮૦-૩૮૩) જેવા લનામણ છે તે વિવરણ તેમજ આ એ બંને પ્રસ્તુત ગ્રંથકારની કૃપાનું ૧૧ છે કેમકે મારો વિનિર્ણય અનુમાર આવરપક વિભાગનો તેમજે અનુવા લખી મોકલ્યો હતો કે જે મે મારી લીધા અત્ર રજુ કર્યો છે

એનો ભેદ થાય તો તેના બે વિભાગો થાય-એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે અને બીજી તરફ બીજો પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે^૧

ત્રણ પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઈ શકે અને તેમ થતા તેનો ત્રિપ્રદેશિક રૂક થાય ને એનો ભેદ થાય તો તેના બે કે ત્રણ વિભાગો થાય ને બે વિભાગ થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ અને બીજી તરફ એક દ્વિપ્રદેશિક રૂક રહે^૨ ને ત્રણ વિભાગો થાય તો તે ત્રણ પૃથક્ પૃથક્ પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે^૩

ચાર પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઈ શકે અને તેમ થતા તેનો ચતુષ્પ્રદેશિક રૂક થાય એનો ને ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ કે ચાર વિભાગો થાય ને બે વિભાગો થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ અને બીજી તરફ ત્રિપ્રદેશિક રૂક થઈ, અથવા તો બે દ્વિપ્રદેશિક રૂક થઈ રહે^૪ ને ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક રૂક થઈ રહે^૫ ને ચાર ભાગ થાય તો જુદા જુદા ચાર પરમાણુ રહે^૬

આ પ્રમાણે પાંચ પરમાણુ એકઠા થતા પચ્ચપ્રદેશિક રૂક થાય ને તેનો ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વિભાગો થાય ને તેના બે વિભાગો થાય તો એક બાજુ એક પરમાણુ અને બીજી બાજુ ચતુષ્પ્રદેશિક રૂક થઈ રહે, અથવા એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક રૂક અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક રૂક થાય ને તેના ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક રૂક થાય અથવા એક તરફ એક પરમાણુ અને એક તરફ જુદા જુદા બે દ્વિપ્રદેશિક રૂક થાય ને તેના ચાર વિભાગો થાય તો એક તરફ જુદા જુદા ત્રણ પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક રૂક થાય ને તેના પાંચ વિભાગો થાય તો જુદા જુદા પાંચ પરમાણુઓ થાય

એ પ્રમાણે છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સપ્ત્યાત, અસપ્ત્યાત અને અનંત પરમાણુઓ માટે પણ ઘટાવી લેવું અન્ય-ગૌરવના ભયથી એ સમસ્ત હકીકત અત્ર સ્પુટ રૂપે રજુ કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ તેના જિજ્ઞાસુને ભગવતી (શ ૧૨, ઉ ૪, સૂ ૪૪૫) બોલા ભલામણ છે

પરમાણુ-પુદ્ગલની શાશ્વતતા, અશાશ્વતતા, ચરમતા અને અચરમતા—

દ્રવ્ય-અર્થરૂપે પરમાણુ-પુદ્ગલ શાશ્વત છે, ન્યાયે વર્ણુ-પર્યાયાદિ રૂપે એ અશાશ્વત છે એટલે કે પરમાણુ-પુદ્ગલ કથયિત્ શાશ્વત છે અને કથયિત્ અશાશ્વત છે

વળી પરમાણુ-પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમ નથી પણ અચરમ છે ક્ષેત્રાદેશથી તે કદાચિત્ ચરમ છે અને કદાચિત્ અચરમ છે કાલાદેશથી તે કદાચ ચરમ છે અને કદાચ અચરમ છે ભાવાદેશથી તે કથયિત્ ચરમ છે અને કથયિત્ અચરમ છે સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો જે

૧ □ □

૨ □ □

૩ □ □ □

૪ □ □

૫ □ □

૬ □ □ □

૭ □ □ □ □

પરમાણુ વિવક્ષિત પરિણામથી રહિત થઇને ફરીથી તે પર્ણિણામને પામશે નહિ તે પરમાણુ તે પરિણામની અપેક્ષાએ 'ચરમ' -હેવાય છે, જ્યાં જે પરમાણુ ફરીથી તે પરિણામને પામશે તે અપેક્ષાએ એ 'અચરમ' -હેવાય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો પરમાણુ અચરમ જ છે, પરંતુ યજ્ઞ નથી જ, કેમકે દ્રવ્યથી-પરમાણુ-પરિણામથી ગહિત થયેલો પરમાણુ સઘાત-પરિણામને પ્રાપ્ત કરી ટાવાતરે ફરીથી પરમાણુ-પર્ણિણામને જરૂર જ પામશે. એવની અપેક્ષાએ વિચારતા એમ કહી શકાય કે જે એવમા કેવલજ્ઞાનીએ કેવલિ સમુદ્ધાત કર્યો છે અને ત્યાં જે પરમાણુ રહેલો છે તે સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેલા કેવલજ્ઞાનીના સખધરૂપ વિશિષ્ટતાવાળો પરમાણુ કોઈ પણ સમયે તે એવનો આશ્રય નહિ કરે એવેલે આ દૃષ્ટિએ તે ચરમ છે. વિશેષણ રહિત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પરમાણુ કયથી તે ક્ષેત્રમાં અવગાઠ થશે, વાસ્તે એ અપેક્ષાએ એ અચરમ છે. કાવની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ક્ષેત્રની પેઠે પરમાણુ કયચિત્ ચરમ અને કયચિત્ અચરમ છે. જેમકે જે પૂર્વાકુણ્ઠાદિ કાવને વિષે જે કેવલજ્ઞાનીએ સમુદ્ધાત કર્યો તે કાવને વિષે જે પરમાણુ રહેલો છે તે પરમાણુ તે કેવલિ સમુદ્ધાતથી વિશિષ્ટ તે કાવને કદાપિ પ્રાપ્ત નહિ કરે, કેમકે તે કેવલી જોશે જવાથી ફરીથી સમુદ્ધાત કરવાના નથી, વાસ્તે આ દૃષ્ટિએ પરમાણુ કાવથી ચરમ છે, બાકી વિશેષણ રહિત કાવની અપેક્ષાએ તો એ અચરમ છે. બાવથી પરમાણુ કદાચિત્ ચરમ અને કદાચિત્ અચરમ છે. જેમકે કેવલિ સમુદ્ધાતના સમયે જે પરમાણુ જે વર્ણાદિ ભાવ-વિશેષને પ્રાપ્ત થયો હતો તે પરમાણુ તે વિવક્ષિત કેવલિ-સમુદ્ધાત વિશિષ્ટ વર્ણાદિ પરિણામની અપેક્ષાએ ચરમ છે, કેમકે કેવલીનો જોશ જવાથી તે પરમાણુ ફરીથી તે વિશિષ્ટ પરિણામ પામે તેવો સભવ જ નથી. આ પ્રમાણેની હકીકત અત્ર ભગવતી (શ ૧૮, ઉ ૪, સૂ ૫૧૨-૫૧૩) ની શૃષ્ટિના આધારે આપેલી છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશ પરત્વે આઠ પ્રશ્નો—

પુદ્ગલાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ (પરમાણુ) શુ ^૧દ્રવ્ય છે, ^૨દ્રવ્યદેશ છે, દ્રવ્યો છે, દ્રવ્ય-દેશો છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યદેશ છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યદેશો છે, દ્રવ્યો અને દ્રવ્યદેશ છે કે દ્રવ્યો અને દ્રવ્યદેશો છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ કયચિત્ દ્રવ્ય છે અર્થાત્ જ્યારે અન્ય દ્રવ્યથી તે અસંગદ્ધ હોય ત્યારે તે દ્રવ્ય છે જ્યારે તેનો અન્ય દ્રવ્ય સાથે સખધ હોય ત્યારે તે દ્રવ્યદેશ છે. બાકીના વિકલ્પોનો એને વિષે અભાવ છે, કેમકે પરમાણુ એક હોવાથી એને આશ્રીને જહુત્વ તેમજ દ્વિક-સંયોગ માટે અવકાશ નથી.

પુદ્ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશોના સખધમા આ આઠ વિકલ્પો પૈકી પહેલા પાંચ જ ઘટે છે. જેમકે જ્યારે એ જે પરમાણુઓ દ્વિપ્રદેશિક રૂપધરૂપે પર્ણિણેત્ર હોય ત્યારે તે દ્રવ્ય છે. જ્યારે દ્વયલુક રૂપધરૂપે પામેલા જ તે જે પરમાણુઓ દ્રવ્યાન્તર સાથે સખધ ધરાવે છે ત્યારે તે દ્રવ્ય-દેશ છે. જ્યારે તે બંને પરમાણુઓ જુદા જુદા હોય ત્યારે ત્રીજો વિકલ્પ ઘટે છે. વળી જ્યારે દ્વયલુક રૂપધરૂપે પામ્યા વિના દ્રવ્યાન્તર સાથે તેઓ સખધ ધરાવે છે ત્યારે ચોથો વિકલ્પ

૧ મુળ અને પર્ણવથી મુક્ત તે ૬૫ ભુજો ભગવતી (શ ૮, || ૧૦, સૂ ૩૫૭) ની વૃત્તિ ૨ દ્રવ્યનો અવયવ.

ઘટે છે જ્યારે બે પરમાણુઓ પૈકી એક જુદો હોય અને બીજો અન્ય દ્રવ્ય માટે સખદ હોય ત્યારે પાચમો વિકલ્પ ઘટે છે

પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશો આશ્રીને પહેલા સાત વિકલ્પો સભવે છે, પરંતુ આઠમો સભવતો નથી જ્યારે એ ત્રણે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધરૂપે પચ્ચિમેલ હોય ત્યારે પ્રથમ વિકલ્પ, ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધરૂપે પરિણત થઈ દ્રવ્યાન્તર સાથે તે સખદ હોય ત્યારે બીજો, વળી જ્યારે એ ત્રણે છૂટા છૂટા હોય અથવા તો તે ત્રણ પૈકી બે દ્રવ્યલુકરૂપે પચ્ચિમેલ હોય અને એક છૂટો હોય ત્યારે ત્રીજો, જ્યારે એ ત્રણે સ્કંધલાવને ન પ્રાપ્ત થયેલા હોઈ દ્રવ્યાન્તર માથે સખદ હોય ત્યારે અથવા તો તે પૈકી બે દ્રવ્યલુકરૂપે પચ્ચિમેલ હોય અને એક છૂટો હોઈ દ્રવ્યાન્તર માથે સખદ હોય ત્યારે ચોથો, જ્યારે તે ત્રણ પૈકી બે દ્રવ્યલુકરૂપે પચ્ચિમેલ હોઈ છૂટો હોય અને એક છૂટો હોય ત્યારે અથવા તો એક પરમાણુરૂપે પૃથક્ હોય અને બાકીના બે દ્રવ્યલુકરૂપે પચ્ચિમેલ હોઈ દ્રવ્યાન્તર સાથે સખદ હોય ત્યારે પાચમો, જ્યારે ત્રણ પરમાણુઓ પૈકી એક કેવળ છૂટો હોય અને બે દ્રવ્યલુકરૂપે ન હોય પરંતુ દ્રવ્યાન્તર સાથે સખદ હોય ત્યારે છઠ્ઠો, ત્રણ પૈકી જ્યારે બે છૂટા છૂટા હોય અને બાકીનો એક દ્રવ્યાન્તર સાથે સખદ હોય ત્યારે સાતમો એમ પ્રાથમિક સાત વિકલ્પો સભવે છે આઠમા વિકલ્પ માટે અવકાશ નથી, કેમકે ત્રણ પ્રદેશો પૈકી બે અલગ હોય અને તે દ્રવ્યો તરીકે ગણાય ત્યારે અવશિષ્ટ એક જ પરમાણુ રહેવાથી દ્રવ્યદેશ માટે સ્થાન છે, પરંતુ તે એક જ હોવાથી દ્રવ્યદેશ માટે સ્થાન નથી આમ છતાં બે દ્રવ્યદેશો માટે જ્યારે સ્થાન મેળવાય છે, ત્યારે બાકી એક જ પરમાણુ રહેતો હોવાથી દ્રવ્યો માટે અવકાશ રહેતો નથી એટલે દ્રવ્યો તેમજ દ્રવ્યદેશો એ આઠમો વિકલ્પ ત્રણ પરમાણુઓ આશ્રીને કોઈ પણ રીતે સભવી શકતો નથી અલબત્ત એ આઠ કે તેથી વધારે પરમાણુઓના સખધમા જરૂર સભવે છે એટલે કે આઠ કે તેથી અધિક પરમાણુઓ આશ્રીને આઠે આઠ વિકલ્પો ઘટી શકે છે

પરમાણુની સત્તા ઇત્યાદિ—

એક પરમાણુ કથચિત્ આત્મા છે—સત છે—વિદ્યમાન છે અને કથચિત્ એ અનાત્મા છે—અસત છે—અવિદ્યમાન છે, કેમકે પરમાણુ એ પોતાના આદેશથી અર્થાત્ સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે, જ્યારે પરના આદેશથી—પરરૂપે એ અવિદ્યમાન છે વળી એ પોતાના તેમજ પરના આદેશની દૃષ્ટિએ, નહિ કે અન્ય કોઈ દૃષ્ટિએ એ અવક્તવ્ય છે

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પરત્વે છ ભાગા—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે એ સ્કંધ (૧) કથચિત્ આત્મા છે, (૨) કથચિત્ નોઆત્મા છે, (૩) કથચિત્ અવક્તવ્ય છે, (૪) કથચિત્ આત્મા છે અને કથચિત્ નોઆત્મા પણ છે, (૫) કથચિત્ આત્મા છે અને કથચિત્ અવક્તવ્ય પણ છે, અને (૬) કથચિત્નો આત્મા છે અને કથચિત્ અવક્તવ્ય પણ છે એમ છ ભાગાઓ ઘટી શકે છે આમા પ્રથમના ત્રણ ભાગા સ્કંધ સ્કંધની અપેક્ષાએ ધાય છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ ભાગા દેશની અપેક્ષાએ છે દ્વિપ્રદેશિક

રક ધ હે વાધી તેના એક દેશની સ્વપર્યાય વડે સદ્ગુણે વિવક્ષા કરીએ અને બીજા દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્ગુણે વિવક્ષા કરીએ તો એ દ્વિપ્રદેશિક રક ધ કથયિત આત્મારૂપે અને કથયિત અનાત્મારૂપે હોય અર્થાત એક દેશની અપેક્ષાએ સદ્ભાવ-પર્યાયની વિવક્ષાથી એ વિદ્યમાન છે અને બીજા એક દેશની અપેક્ષાએ અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવક્ષાથી એ સાથે અવિદ્યમાન પણ છે એ એક દેશની સ્વ પર્યાય વડે સદ્ગુણે વિવક્ષા કરીએ અને બીજા દેશની મદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવક્ષા કરીએ તો એ આત્મરૂપ અને અવક્રતવ્ય કહેવાય એ એ દ્વિપ્રદેશિક રક ધના એક દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્ગુણે વિવક્ષા કરીએ અને બાકીના એક દેશની સદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવક્ષા કરીએ તો તે નોઆત્મા અને અવક્રતવ્ય કહેવાય કથયિત આત્મા, નોઆત્મા અને અવક્રતવ્ય એ પ્રમાણેનો સાતમે ભાગો અત્ર સંભવતો નથી, કેમકે દ્વિપ્રદેશિક રક ધના બે જ અંશો છે હા, ત્રિપ્રદેશિકાર્થ રક ધો આશ્રીને એ ભાગો જરૂર સંભવે છે એટલે આ સાતે ભાગો માટે અવકાશ છે

ત્રિપ્રદેશિક રક ધ આશ્રીને કુલ ત્રે ભાગો થાય છે તેમા પૂર્વ કહેલા સાત ભાગોમાંથી પ્રથમના ત્રણ સંકળ રક ધની અપેક્ષાએ થાય છે અને પછીના બીજા ત્રણ ભાગોના એકવચન અને બહુવચનના બેદથી ત્રણ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે અને સાતમે ભાગો એક જ પ્રકારનો છે રૂપંટ શબ્દોમા કહીએ તો એના ત્રે ભાગોનો નીચે મુજબ છે —

ત્રિપ્રદેશિક રક ધ (૧) પોતાના આદેશથી આત્મા છે, (૨) પરના આદેશથી નો આત્મા છે, (૩) ઉભયના આદેશથી-આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૪) એક દેશના આદેશથી-સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને એક અન્ય દેશના આદેશથી-અમદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્મારૂપ છે, (૫) એક દેશના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની વિવક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્માઓરૂપ છે (એકવચન અને બહુવચન), (૬) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્માઓ તથા નોઆત્મારૂપ છે (બહુવચન અને એકવચન), (૭) દેશના આદેશથી મદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી સદ્ભાવ અને અમદ્ભાવ એ ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા છે તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૮) દેશના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી ઉભય પર્યાયની વિવક્ષાએ એ આત્મા તથા આત્માઓ અને નોઆત્માઓ એ ઉભયરૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૯) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી તેના ઉભય પર્યાયની વિવક્ષાએ આત્માઓ તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૧૦) દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની વિવક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તથા આત્મા અને નોઆત્મારૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૧૧) દેશના આદેશથી અમદ્ભાવ પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી તદુભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તેમજ આત્માઓ તથા નોઆત્માઓ એ ઉભયરૂપે અવક્રતવ્ય છે, (૧૨) દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદુભય પર્યાયની વિવક્ષાએ નોઆત્માઓ તેમજ આત્મા અને નોઆત્મા એ

ઉભયરૂપે અવગત્ય છે અને (૧૩) દેશના આદેશથી મહાભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ, દેશના આદેશથી અમહભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદ્દલય પર્યાયની વિવક્ષાએ એ કથંચિત્ આત્મા, નોઆત્મા તેમજ આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવગત્ય છે

અતુપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે પણ ત્રિપ્રદેશિકની માફક જણવું, પરંતુ ત્યાં તે નહિ પણ ઓગણીસ ભાગાઓ થાય છે તેમા પ્રથમના ત્રણ ભાગાઓ સકળ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે, જ્યાં બાકીના ચાર ભાગાના પ્રત્યેક ચાર ચાર વિકલ્પો થાય છે એ પ્રમાણે પચ્ચપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે બાવીસ ભાગાઓ થાય છે તેમા પ્રથમના ત્રણ ભાગા સકલાદેશરૂપ છે—સકલ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે, ત્યાર પછીના ત્રણ ભાગાના પ્રત્યેક ચાર ચાર વિકલ્પ થાય છે અને આત્મા ભાગાના સાત વિકલ્પો થાય છે ત્રિકલ્પયોગના મૂળ આઠ ભાગા થાય તેમા અહીં પ્રથમના માત્ર ભાગા ગ્રહણ કરવા કેમકે છેદવા ભાગાનો અત્ર મહત્ત્વ નથી એ પદ્મપ્રદેશાદિકને વિષે સભવે જી આધો કરીને તે પદ્મપ્રદેશાદિકથી માણીને તે છેક અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ સુધીના સ્કંધો પરત્વે તેવીસ તેવીસ ભાગાઓ થાય છે

‘વર્ગણાનુ સ્વરૂપ—

સત્ત્વતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે ‘વર્ગણા’ કહેવાય છે સમૂહ, વર્ગ, રાશિ એ બધા એના પર્યાયો છે પ્રસ્તુતમા આપણે પુદ્ગલને ઉદ્દેશીને આનો વિચાર કરવાનો છે એટલે સત્ત્વતીય પુદ્ગલ-પદ્મમાણના સમુદાયરૂપ વર્ગણાની દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, તાલ અને ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિપૂર્વક વ્યવસ્થા શી છે તે જોઈ લઈએ પુદ્ગલસ્તિકાઈનો અર્થાત્ બોધ થઈ શકે માટે આ પ્રમાણેનો વર્ગણાનો વિભાગ યોજવામા આવ્યો છે આ મળધમા વિશેષાં (ગા ૬૩૨)મા સૂચવેલ દંડાન્ત અને ઉપનયનુ આપણે દિગ્દર્શન કરીશું

આ ‘ભરત’ ક્ષેત્રમા ‘મળધ’ દેશમા કૃષિકર્ણુ નામનો ગૃહપતિ વસતો હતો એ ઘણી ગાયોનો સ્વામી હતો આથી હજાર, હાસ હજાર વગેરે મળ્યાને એક એક સમુદાય ઠેરવી તે તે સમુદાય જુદા જુદા ગોવાળને પાળવા માટે તેણે આપ્યો હતો કોઈ કોઈ વાર આ બધી ગાયો ભેગી મળી જતી ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ એ બધી શકવાથી ગોવાળો માહોમાહે લડતા હતા તેમનો કલ્પ એ પતાવવા માટે કૃષિકર્ણુ ગયોમાથી કાળી, ઘોળી રાતી, કાળરી એમ જુદા જુદા ગળી ગાયોનુ એક એક ટોળુ એક એક ગોવાળને સોંપ્યું

આનો ઉપનય એ છે કે તીર્થ કર એ ગાયોના સમૂહના સ્વામીરૂપ છે, એના સિધ્ધો તે ગોવાળ સમાન છે, અને પુદ્ગલારિતવાય તે ગાયોના સમૂહ તુલ્ય છે.

લોકાકાશના મળત્ર પ્રદેશોમા રહેલા એક એક છટા પગમાણુઓનો સમુદાય તે પહેલી

૧ એના ૨૫૫ નિર્દેશ માટે જુઓ ભગવતી (સ ૧૨, ઉ ૧૦, સ ૪૬૬)

૨ આના કેટલાક પ્રકારોનો નામો-વેષ આપણે ૮૩મા પૃષ્ઠમાં કરી ચયા ગીએ.

‘પરમાણુ-વર્ગણ’ છે સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશોમા ગહેવા બે બે પ્રદેશવાળા રક ધોનો સમૂહ તે બીજી વર્ગણ છે એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી રક ધોનો સમૂહ તે ત્રીજી વર્ગણ છે અને ચતુષ્પ્રદેશી રક ધોનો સમુદાય તે ચોથી વર્ગણ ॥ આ પ્રમાણે એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સખ્યાત પ્રદેશી રક ધોની સખ્યાતના સખ્યાત પ્રકાર હોવાથી સખ્યાત વર્ગણો છે ત્યાર બાદ એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અસખ્યાતપ્રદેશી રક ધોની અસખ્યાત વર્ગણો છે અને ત્યાર બાદ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અનતપ્રદેશી રક ધોની અનત વર્ગણો છે કે જે ઔદારિક શરીરને શ્રદ્ધણુ કન્વા થોડ્ય નથી, કેમકે એ વર્ગણોએ બેઘએ તે કરતા ઓછા દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેનો પરિણામ બેઘએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી આ વર્ગણો પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામરૂપે પરિણુમેવી એવી અનતપ્રદેશી રક ધોની અનત વર્ગણો છે કે જે ઔદારિક શરીરને થાહ છે એટલે કે ઔદારિક શરીરની રચનામા આ વર્ગણો ઉપયોગી છે

અભવ્યથી અનત ગુણ અને મિહના અનતમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ જે વર્ગણ ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે શ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય છે તે ‘જઘન્ય વર્ગણ’ કહેવાય એનાથી એક પરમાણુ અધિક હોય એવા રક ધોરૂપ બીજી શ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણ બાણુવી બે પરમાણુ અધિક હોય એવા રક ધરૂપ ત્રીજી શ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણ સમજવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક રક ધરૂપ વર્ગણો વિચારના છેલ્લે ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે થોડ્ય એવી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણ થાય જઘન્ય વર્ગણથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણ વિશેષ અધિક આ વિશેષતા પણ ઔદારિક પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણના અનતમા ભાગ જેટલી છે

ઔદારિક શરીર શ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણથી એક પરમાણુ અધિક રક ધરૂપ વર્ગણ ‘ઔદારિક અશ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણ’ બાણુવી તેથી એક પરમાણુ અધિક રક ધરૂપ બીજી અશ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણ સમજવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક રક ધરૂપ વર્ગણો ભાં સુધી કહેવી કે ન્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અશ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણ થાય જઘન્ય અશ્રદ્ધણુ પ્રાયોગ્ય વર્ગણથી

૧ વર્ગણ શબ્દ સમુલ્લવાચક છે એથી કરીને એકેક પરમાણુને વિશે જે ‘વર્ગણ’ શબ્દ કહ્યો છે તે અનેક પર્માણુના આરોપની અપેક્ષાએ સમજવું અર્થાત્ પરમાણુસ્વત એક હોવાથી એનામા સમુલ્લવિત્વનો અભાવ છે માટે સમુલ્લવાચક વર્ગણ શબ્દનો પરમાણુ સાથે પ્રયોગ કરવો અનુનિત છે એવી શકા ઉકાવનારતુ એમ સમાધાન કરવામા આવે છે કે પરમાણુમાં અનેક પ્રયોગોનો સંપાત છે-એમાં અનેક પર્માણુનો અવિભાવ થઈ શકે તેવી યોગનાનો સહભાવ છે રાસ્તે ‘વર્ગણ’ શબ્દ પરમાણુ સાથે મયુક્ત કરી ‘પરમાણુ-વર્ગણ’ કહી શકાન વિશેષમા આ હકીકતને મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિવૃદ્ધ ‘વર્ગણાયોગ્યત્વમાદાય એવા ઉપેખ પૂર્વક મચરિત કરે છે શ્રદ્ધિવેન્દ્રચરિતો એક જ પરમાણુને પરમાણુ-વર્ગણ કહેતા નથી કિંતુ સર્વ પરમાણુના સમુદાયમા ‘વર્ગણ’ શબ્દ કહે છે એટલે ત્યાં તો આ પ્રશ્ન માટે અવમશ જ રહેતો નથી

૨ તત્ત્વનીવરૂપ વર્ગણ અસખ્ય નથી પરંતુ અનત છે

૩ આ બધી વર્ગણોએ અપ પરમાણુના અને રચૂલ પરિણામમાની હોવાથી શ્વને શ્રદ્ધણુ કરવા લાયક નથી

ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા અને ત ગુણી અને એ ગુણાકાર અભવ્યથો અને ત ગુણ અથવા સિદ્ધથી અને તમા ભાગ પ્રમાણ જાણવો

આ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વગની પર તુ ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અને ત વર્ગણાઓ છે આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ-દ્રવ્યોની અનેલી હોવાથી તેમજ વધારે પડતા સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા લાયક નથી વળી આ વર્ગણા વૈકિય શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેની દૃષ્ટિએ એ થોડા પરમાણુ-દ્રવ્યોની અનેલી છે તેમ જ એનો પરિણામ જોઈએ તેટલો સૂક્ષ્મ ન હોઈ ઓછો છે એટલે કે સ્થૂલ છે આ વર્ગણા ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી એ ' ઔદારિકને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ' કહેવાય છે

ઔદારિક શરીરને ઉદેશીને ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુ-વાળા રક ધોરૂપ જે વર્ગણા તે વૈકિય શરીરની નિષ્પત્તિને યોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા જાણવી એ અધિક પરમાણુવાળા રક ધોરૂપ વર્ગણા તે વૈકિય શરીર પ્રાયોગ્ય બીજી વર્ગણા જાણવી એ પ્રમાણે વિચારતા છેવટે વૈકિય શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા થાય આથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા રક ધોરૂપ ' વૈકિય અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ' જાણવી એ પરમાણુ જેટલી અધિકતાવાળા રક ધોરૂપ બીજી અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વગલા જાણવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની અધિકતાવાળા રક ધોરૂપ વર્ગણાઓ વિચારતા છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા આવે છે

આ બધી વર્ગણાઓ વૈકિય શરીરને તેમજ આહારક શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે વૈકિય શરીરને માટે જોઈએ તેના કળતા એમા વધારે પરમાણુઓ છે અને પશુભામની વિશેષ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે, જ્યારે આહારક શરીર આશ્રીને એમા ઓછા પરમાણુઓ છે તેમજ તેના પરિણામ પણ જોઈએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી

વૈકિય શરીર સમઘી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા રક ધોરૂપ જે વર્ગણા તે ' આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ' જાણવી, ઔદારિકાકિની પેઠે આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા ઘટાવી લેવી ત્યાર બાદ એક પરમાણુની અધિકતાવાળા રક ધોરૂપ જે વર્ગણા છે તે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા જાણવી એકેક પરમાણુની અધિકતાનો વિચાર કરતા આખરે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા આવે છે

ચૂલ્લિકારના મત પ્રમાણે ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાની વચ્ચે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ નથી ક્ષમાગ્રમણ શ્રીજિનભદ્રગણિ તે છે એમ સ્વીકારે છે અને એ હકીકત ઉપર મુજબ આપણે વિચારી લીધી

આહારક શરીરને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા રક ધોરૂપ જે વર્ગણા છે તે તેજસ શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા છે વિશેષમા ઉપર મુજબ તેજસ શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા તેમજ તેજસ શરીરને અગ્રહણ

પ્રાયોગ્ય જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગજાઓ ધરાવી લેવી આ પ્રમાણે જાણ, શાસ્ત્રોપાસ અને મન વર્ગજાઓને એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગજાની અયોગ્ય યોગ્ય અને અયોગ્ય એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની અનતી વગજાઓ મમલ લેવી મન સગધી ઉત્કૃષ્ટ અશ્વકુલ વનપ્રાપ્તી એક અધિક પરમાણુવાળા રૂઝ ધોરૂપ જ્ઞાન્ય કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગજા બાજુવી જીવો જે પુરુષ-દ્રવ્યોને જ્ઞાતાવરણાદિરૂપે પરિણમવાને છે તે કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગજા છે ઉત્કૃષ્ટ કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગજા ઉપર મુજબ સમજી લેવી એના પછી એ પરમાણુની અધિકતાવાળા રૂઝ ધોરૂપ જ્ઞાન્ય મુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગજા છે ઉત્કૃષ્ટ મુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગજા પહેલાની જેમ વિચારી લેવી આ બધી મુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગજાઓ લોકમા સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે, આ વર્ગજાઓ પૈકી વાઈ હિ પન્ન થાય છે અને તેમજ નાશ પણ પામે છે, પરંતુ કોઈ પણ કાળે આ લોક આ વગજાઓથી રહિત સભવતો જ નથી, એથી એનું આ નામ સ્થાયીક થાય છે^૧ વિશેષમા આ વર્ગજાઓ તેમજ હવે પછી વિચારવામા આવે તેની અમુવાદિ સર્વ વગજાઓ જીવ વડે અશ્વકુલ યોગ્ય છે, તેમજ એ બધી અતિશય બહુ દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેનો પરિણામ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ છે, એથી કોઈ પણ જીવ એને ઔકારિકાદિ લાવે કદાપિ શ્રદ્ધા કરી શકે તેમ નથી આથી એનું અચિત્તપણું પણ ચરિતાર્થ થાય છે

મુવ વર્ગજા પછી અમુવ, સંન્યાતર અને અસંન્યાતર એવી અનત વર્ગજાઓ છે ત્યાર બાદ ચાર પ્રવાનતર અને ચાર શરીર-વર્ગજા છે તેમજ તે ઉપર મિશ્રવર્ગજા અને અચિત્ત મહા રૂઝ છે

ઉત્કૃષ્ટ મુવ અચિત્ત વર્ગજાથી એક અધિક પરમાણુવાળા રૂઝ ધોરૂપ જ્ઞાન્ય અમુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગજા છે એની ઉત્કૃષ્ટ વગજા પહેલાની માફક ઘટાવી લેવી આ બધી અમુવ વર્ગજાઓ તથાવિષ પૌકમલિત પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને કવચિત્ત લોકમા ન હોય એમ પણ બને છે એથી તે 'અમુવ' કહેવાય છે^૨

અમુવ વગજા પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનતી સંન્યાતર વર્ગજાઓ છે એ વર્ગજાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી સદા હોતી નથી, કોઈત વાર એ વર્ગજાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તૂટી જાય છે એટલે કે નિરતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી આ વર્ગજાઓ અન નથી, એથી તો એ 'સંન્યાતર વગજાઓ' કહેવાય છે એના પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંન્યાતર વર્ગજાઓ છે એ વર્ગજાઓ તો લોકમા નિરતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી ઉપવળ્ય થાય છે, એમા કદાપિ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી, એથી

૧ ઔકારિકાદિ માદીને મમલ સુધીની બધી વર્ગજાઓ પણ મન^૩ લોકમા નિવમાન છે એથી એ પણ મુવ વગજા કહેવાય છે

૨ કર્મપ્રકૃતિ પ્રમાણે આ 'સંન્યાતર નિરતર' પણ કદામા આવે છે કેમકે આ વગજાઓમા એ એના પાંચ પાંચમા તરફ કોઈ કાળે તુડિ આવી જાય છે, તેથી વર્ગજાગત એકા નર ગદિના અધિકમા નાન પડી જાય છે એથી તેમ જા એ વગજાઓ સા તરફ પ્રાપ્ત થાય છે

તો એતુ નામ માર્થક છે આ અશૂન્યાતર વર્ગણાઓ પછી નર્વકાલભાવિની અને એકોત્તર-વૃદ્ધિવાળી એવી ચાર ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ છે પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ પૈકી પ્રત્યેકની સખ્યા અનતની છે ધ્રુવ વર્ગણાઓ જે પહેલા કહેવાઈ ગઇ છે તેનાથી આ વર્ગણાઓ જુદી છે, કેમકે આ વિશેષ સૂક્ષ્મ પચિણ્મવાળી તેમજ અધિક દ્રવ્યથી બનેલી છે^૧

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનતર વર્ગણાની ઉપર દરેકને મકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી અનંત વર્ગણાત્મક ચાર શરીર-વર્ગણા છે આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સમુખ હોવાથી કથવા તો મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત મહાસ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સમુખ હોવાથી એ 'શરીર-વર્ગણા' કહેવાય છે અનતાનત પરમાણુ-ઓથી બનેલો, કઇક સૂક્ષ્મ પચિણ્મને અને કઇક બાહ્ય પરિણામને સમુખ થયેલો સ્કંધ તે 'મિશ્ર સ્કંધ' કહેવાય છે આ સખધમા વિશેષાં મા કહ્યું પણ છે કે—

“ સંયદુગદેહજોગત્તણેણ વા દેહવગ્ગણાઽત્તિ ।

સુદ્ધમો દરગયવાયરપરિણામો મીસયક્કલ્લો ॥ ૬૪૨ ॥ ”

કર્મપ્રકૃતિ તન્દ નજર કરતા સમજાય છે કે ઉત્કૃષ્ટ અધુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કંધરૂપ 'જઘન્ય પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' લાજીવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની અધિકતા વિચારતા 'ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' પ્રાપ્ત થાય છે જે વર્ગણાઓ કોઇ પણ કાળે લોકમા ઉપવચ્છ ન હોય, પરંતુ ઉપની વર્ગણાઓની બહુલતા જણાવવા વાસ્તે જ જેની પ્રદેપણા કરાય છે તે 'ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' કહેવાય છે ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કંધરૂપ વર્ગણા તે 'જઘન્ય પ્રત્યેક શરીરિ દ્રવ્ય-વર્ગણા' લાજીવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યેક શરીરિ-દ્રવ્ય વર્ગણા પછી એક પરમાણુ અધિક સ્કંધરૂપ 'જઘન્ય દ્વિતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' છે ઉત્કૃષ્ટ ત્રિતીય ધ્રુવ-શૂન્ય પછીની વર્ગણા તે 'જઘન્ય બાહર નિગોહ

૧ આ ચારે ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ ત્યારે એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે તો એના ચારે ભેદો સાથી પડે છે^૧ આનો ઉત્તર સૂચનાય છે કે એ ચાર વર્ગણાઓમા જ નિરતર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય એ અને અતરાગમા તે વૃદ્ધિ તૂટી જાય એ ત્યારે જ જુદી વર્ગણાનો આગલ સાય છે અથવા વૃદ્ધિ ન વૃદ્ધે તોપણ કઇક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરભમા કાચી છે

૨ ૭૫૫—

“ સ્કંધમિકદેહવોગ્ગત્તણેણ વા દેહવર્ગણા ઇત્તિ ।

સુદ્ધમો દરગયવાયરપરિણામો મિશ્રસ્કંધ ॥ ”

૩ પ્રત્યેક શરીરિ જીવોના યથામલન ઔગ્ગિયા શરીર-નામ-કર્મને વિષે પ્રત્યેકમા વિસમા-પરિણામથી એકા થયે તો જે સવ જીવથી અનત ગુણા પુદ્ગલો તે 'પ્રત્યેક-શરીરિ દ્રવ્ય-વર્ગણા' કહેવાય છે,

‘વર્ગણા’ જાણવી એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બાદ નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય તૃતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ તૃતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા પછી જઘન્ય સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય ચતુર્થ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા અને ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્થ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણાથી અનંતર જઘન્ય મહારકઘ વર્ગણા છે જઘન્ય મહારકઘ વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ મહારકઘ વર્ગણા અસખ્ય ગુણી છે

વર્ગણાના સ્વરૂપ-કથનના ભિન્નતા—

વર્ગણાની પ્રકૃષ્ણામાં ભિન્નતા પણ એવાય છે જેમકે પરમાણુથી માંડીને તે અનંતપ્રદેશિક રકઘ સુધીની અનંત વર્ગણાઓ ઔદારિક દેહને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય છે તદનંતર એકેકે પરમાણુની અધિકતાવાળા રકઘોરૂપ અનંત વર્ગણાઓ એને ગ્રહણ યોગ્ય છે તદનંતર અનંત વર્ગણાઓ એને અયોગ્ય છે તદનંતર વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીરને અયોગ્ય છે ઇત્યાદિ આથી જીવને ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય આઠ વર્ગણાઓને ત્રણ ત્રણ રૂપે વિચારતા ૨૪ વર્ગણાઓ થાય છે અત્ર બે ગ્રહણ વર્ગણાના મધ્યમા વસ્તુત એક જ અગ્રહણ વર્ગણા છે, પરંતુ એનો જે અર્થ ભાગ જે દેહાદિની સમીપમા હોય તે દેહાદિના નામની વિવક્ષાએ એક જ અગ્રહણ વર્ગણાને બે નામથી અત્ર પ્રકૃષ્ણી છે

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્ય-વર્ગણાઓનો વિચાર કર્યો હવે ક્ષેત્રાદિ-વર્ગણાનું સ્વરૂપ વિચારીએ ક્ષેત્ર-વર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીત છે એટલે કે એકેકે પરમાણુ અને દ્રવ્ય છુટકાદિથી માંડીને અનંતાણુક રકઘો સુધીના જે રકઘો એક આકાશ-પ્રદેશને અવગાહી રહેલા છે તે સર્વની પહેલી વર્ગણા જાણવી દ્રવ્યછુટકાદિકથી અનંતાણુક સુધીના જે રકઘો બે આકાશ—

૧ બાદર નિગોદ જીવાના ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ નામ-કર્મને વિષે પ્રત્યેકે સર્વ જીવથી અનંત ગુણા જે પુદ્ગલો વૈજ્ઞસિક પરિણામ રૂઝે એકત્રિત થાય છે (એટલે નિગોદ-જીવાના ત્રણ શરીરને આશ્રીને રહે છે પરંતુ નિગોદ-જીવ તેને ગ્રહણ કરતા નથી) તે ‘બાદર નિગોદ-વચણા’ કહેવાય

કેટલાક બાદર નિગોદ જીવાને એકે અપકાગ સુધી વૈક્રિય અને આદારક શરીરરૂપ નામ-કર્મ પણ સહવે છે તોપણ પ્રથમ મમયથો જ તે બે નામ-કર્મની ઉદ્ભવના (સંક્રમણ-કરણવિશેષ) થતી હોવાથી બ્યત્ત અસાર છે માટે અત્ર એ બે દેહરૂપ નામ-કર્મની વિવક્ષા કરો નથી રહુ સમ્બોધા કહીએ તો જે જીવા પ્રથમ વૈક્રિયનામ-કર્મનો બધ કરીને મરણ પામી બાદર સાધારણ વનસ્પતિગત તરીકે ઉત્પન્ન થાય તે જીવાને બાદર નિગોદરૂપ ભવમા પણ વૈક્રિય-નામ-કર્મની સત્તા હોય વગી જે અપ્રમત મુનિએ અપ્રમત ગુણસ્થાને આદારક-નામ-કર્મનો નધ કર્યો હોય અને કે પ્રમાદને વર થઈ, સાતમા અપ્રમત ગુણસ્થાનકથી પડી યાવત પ્રથમ ગુણસ્થાને આવી કાળ કરીને બાદર નિગોદમા ઉત્પન્ન થાય તો બાદર નિગોદ જીવમા પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામા તેને આદારક કર્મની મત્તા સહવે

આદારક સંપતકની ઉદ્ભવના ખરો રસિ નેનાં અનિરનિપણાના પ્રથમ મમયથો હોય છે, પરંતુ ઉદ્ભવના-કાલ પત્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલો હોવાથી બાદર નિગોદમા પણ ભા પ્રથમ સમ થયાં ઉદ્ભવના પ્રતિપન્ન ભાવની અપેક્ષા રોય છે

૨ જે પુદ્ગલો ટક (કુદ ગિરિ) કેટ (ચિખર), પર્વત (મહાગિરિ) ઇત્યાદિ આશ્રીને રહેવા છે તે ‘મહારકઘો’ કહેવાય છે

પ્રદેશોને અવગાહીને રહેવા હોય તેની બીજી વર્ગણા એમ એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંજ્યાત પ્રદેશને અવગાહીને ગ્રહેલા રક ધોની સંજ્યાત અને અસંજ્યાત પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાની અસંજ્યાત વર્ગણા બાજુવી આની પછીની અસંજ્યાત પ્રદેશની અવગાહનાવાળી વર્ગણાઓ કર્મ ગ્રહણને યોગ્ય છે એમ જૈન દર્શન નિર્દેશે છે ત્યાં પછી અલ્પ પરમાણુઓથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામી અને બહુ આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને ગ્રહેલી એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય એવી અમંજ્ય વર્ગણાઓ છે તદ્દનંતર એ જ પ્રમાણે એકેક આકાશ-પ્રદેશના અવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણ યોગ્ય એવી પણ અમંજ્ય વર્ગણાઓ છે પછી મનને યોગ્ય એવી વર્ગણાઓ પણ અસંજ્યાત છે વળી ત્યાર બાદ એટલી જ વર્ગણા એને અગ્રહણ યોગ્ય છે એ પ્રમાણે શ્વાસોચ્ચ્વાસ, ભાષા, નૈજસ, આહારક, ચૈકિય અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અગ્રહણયોગ્ય, ગ્રહણયોગ્ય, અને અગ્રહણયોગ્ય એવા ફરકના ત્રણ ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીતપણે) ક્ષેત્રથી બાજુવા

કાલ-વર્ગણાનું સ્વરૂપ—

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી મામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા રક ધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે સર્વની એક વર્ગણા બાજુવી એ રીતે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંજ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોનો સંજ્યાતી વર્ગણાઓ છે અને અસંજ્યાત સ્થિતિવાળાની અસંજ્યાત વર્ગણાઓ છે એક સમયથી માફીને તે અસંજ્યાત સમયની સ્થિતિ ઉપગત અધિક સ્થિતિ પુદ્ગલોની-કોઈ પણ પુદ્ગલની છે જ નહિ

ભાવ-વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ—

એકશુદ્ધ કૃષ્ણવર્ણવાળા જે પરમાણુ અને રક ધો હોય તે સર્વની એક વર્ગણા, એ પ્રમાણે દ્વિશુદ્ધ કૃષ્ણ વર્ણવાળા પરમાણુ વગેરેની બીજી વર્ગણા, ત્રિશુદ્ધ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની ત્રીજી, એ પ્રમાણે એકેક શુદ્ધ વૃદ્ધિએ સંજ્યાત શુદ્ધા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની સંજ્યાત વર્ગણા, અસંજ્યાત શુદ્ધા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અસંજ્યાત અને અનંત શુદ્ધા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અનંત વર્ગણા છે આ પ્રમાણે બાહીના આગ વર્ણો આશ્રીને તેમજ બે પ્રકારની ગધ, પાત્ર પ્રકાશના રમ અને આઠ ભાતના સ્પર્શો, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદો પરત્વે ફરક ભેદની ઉપર મુજબ વર્ગણાઓ ઘટાવવી.

શુરુલઘુ પર્યાયવાળી અને સ્થૂલ પરિણામથી યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અશુરુ લઘુ પર્યાયવાળી અને સૂક્ષ્મ પરિણામથી યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા એમ બે જ વર્ગણાઓ છે, કેમકે શુરુલઘુ અને અશુરુલઘુ પર્યાયોના બાહર અને સૂક્ષ્મ એમ બે જ વર્ણો છે

આ પ્રમાણે ભાગ-વર્ગણાદિથી મમગ્ર પુદ્ગલસ્થિતકાયનું ગ્રહણ કરાય છે

ધર્માસ્થિતકાયાદિના પર્યાયો—

૬૧૪ મા પૃષ્ઠમા આપણે ધર્માસ્થિતકાયાદિના પર્યાયોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેમજ

પ બેચરદાસે ઉઠાવેલી શકા પણ ત્યા રજુ કરી છે. અત્ર એ ગકા મળે છે. બિહારોહ કંવામા આવે છે તેમાં સૌથી પ્રથમ તો પ્રસ્તુત અર્થનો (શ્રી મગ્ધવિજય) નું નીચે મુજબનું કથન નોંધી લઈએ —

“ આ રથએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેના જે પચાસો બતાવવામાં આવ્યા છે તેથી ધર્માસ્તિકા-યાદિના ‘રૂઢિ-અર્થ’ ન સમજવા પચાસોના મુખ્ય બે લેઈ છે એક અર્થપર્યાય અને બીજો વ્યવનપર્યાય. અત્ર ‘ધર્માસ્તિકાય’ શબ્દમાં ‘રૂઢિ’ જે ‘ધર્મ’ શબ્દ તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થને લઈને ‘ધર્મ’ શબ્દના પ્રાણાતિ પાતવિરતિ વગેરે અનેક પચાસો સમજવા આમ કરવાથી ઠેકાં પણ જાતની ભ્રમિત જીવોને આપત્તિ માટે અવકાશ રહેશે નહિ.

ઠેકાં ઠેકાં ઠેકાં ધર્માસ્તિકાયને બદલે ધર્મનો પ્રયોગ પણ જોવામાં આવે છે તે પદના એક દેશ (ભાગ) માં પદના ઉપચારને આધારી છે જેમકે ‘સત્યભાષા’ ના બદલામાં ‘સત્યા’ નો અથવા ‘ભાષા’ નો પ્રયોગ કરાય છે.

જો કેવળ વ્યુત્પત્તિ અર્થ જ માનવામાં આવે તો ‘ગો’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગમન ક્રિયાવાળો થતો હોવાથી મનુષ્ય, તિર્થંક, નારક અને દેવ એ તમામનો ‘ગો’ શબ્દથી વ્યવહાર કરવો પડશે, કાળજી કે સર્વ ગમન-ક્રિયા કરે છે, અને બેઠેલી, સૂતેલી વગેરે અવસ્થાવાળી ગાયમાં પણ ગાયનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે, માટે રૂઢિ-અર્થ, યૌગિક અર્થ વગેરે અર્થો પણ માનવા જોઈએ.

વિશેષમાં આ ઠેકાંએ સૂત્રકારનો આશય ધર્માસ્તિકાયાદિથી તેની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા પચાસોના બેઠેલા સચ્ચ આચ તેટલો બતાવવા પૂરતો જ છે, નહિ કે પ્રવૃત્તિનિમિત્તને લઈને.

૧ કુકમાં યૌગિક અને ૨ જ્યેષ્ઠ શબ્દો બે પ્રકારના છે તેમાં કુભાર, ધોખી વગેરે યૌગિક શબ્દો છે, જ્યારે ગાય ઘોડા વગેરે ૨ શબ્દો છે. ધડા વગેરે તૈયાર કરે તે ‘કુભાર’, અને પૈસા લઈને કપડાં ધુવે તે ‘ધોખી’ અર્થાં ધડા રંગેરે તૈયાર કરવાની અને ધોવાની ક્રિયા એ જ કુભાર અને ધોખી શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે. અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ સાધિત થયા છે અને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત કહેવાય. સરસ્વતી શબ્દો લઈને વિચાર કરવો હોય તો કુભાર રજક વગેરે શબ્દોમાં ધડા નિર્માણરૂપ વસ્ત્ર પ્રદાનરૂપ પ્રણામ ક્રિયાને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત સમજવું જોઈએ. કહેવાની મતનય એ છે કે યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. અર્થાત્ યૌગિક શબ્દો આશીને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત અને પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત બિન શિન્ન નથી. ૨ શબ્દોની વાત એથી વારી છે એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં આવતા નથી, પરંતુ ૨ પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે ગાય ઘોડા વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આમ જતી નથી અને કાંચ ઠેકાં કરે તોપણ તેનો વ્યવહાર તો ડેવટે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ, પરંતુ ૨ પ્રમાણે જ થતો જોવાય છે. અમુક અમુક જાતની આદૃતિ, જાતિ એ જ ગાન ઘોડા વગેરે ૨ શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે, તેથી તે તે આદૃતિ કે જાતિ એવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત કહેવાય છે.

વિશેષમાં યૌગિક અને વિશેષરૂપ હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ-નિલેપ જાણવો અને ૨ શબ્દ જાતિનામરૂપ હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ-નિલેપ સમજવો.

અત્ર પર્યાયો બતાવવામા પ્રવૃત્તિ છે અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયના પર્યાયોની ગણનામા ધર્માસ્તિકાયનો જે એક દેશ ધર્મ છે તેનું વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત લઈને જ ધર્મની સાથે અહિંસાહિં પર્યાયોની ગણના મમજવી એ વાત પૂરેપૂરી ખ્યાલમા રાખવા જેવી છે કે જ્યારે કદેક શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જિન્ન હોય છે, ત્યારે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત તો તેથી અવશ્ય જુડે હોય છે આ બેને એક માની પ્રવૃત્તિ કરનાર મનુષ્ય “સ્વર્ચ નષ્ટા પરાન્ નાશયતિ” એ વાક્યન ચરિતાર્થ કરી આપે છે વળી અત્ર કેટલાક પર્યાયો ધર્માસ્તિકાયનો એકદેશીય જે ‘ધર્મ’ શબ્દ છે તેને ઉદેશીને મમજવા, કેમકે ‘ધર્મ’ શબ્દના એ બધા અર્થોમા ઘણાખરા અર્થો લાગુ પડે છે, માટે ‘ધર્મ’ શબ્દને લઈને જ સમજવા, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયને લઈને એવી રીતે અધર્માસ્તિકાય વગેરે માટે પણ લાગી લેવું ”

આ કથનની વાસ્તવિકતા તપાસવાનું કાર્ય વિશેષજ્ઞો માટે રહેવા હઈ હું તો અત્ર મારો નમ્ર અભિપ્રાય રજુ કરીશ અત્ર ‘અમિવચન’ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કેમકે અનર્થાન્તરવાચી શબ્દો ગણાવતી વેળા પર્યાય શબ્દરૂપ સંસ્કૃત રૂપાતરવાળો ‘વજ્રાય’ શબ્દ વપરાયેલો ધણે ગ્રંથો ન જરૂર પડે છે ‘અમિવચન’ શબ્દનો અન્યત્ર પ્રયોગ કરવામા આવ્યો હોય એવું એકે સ્થળે લેવામા કે જાણવામા નથી, વાસ્તે એ શબ્દનો પર્યાય જેવો સામાન્ય અર્થ ન હોવો બેઠએ એવો તર્ક સ્ફુરે છે

બીજી, આ સબધી વિચાર કરતા એમ પણ જાણે છે કે સૂત્રકારનો આશય કેવળ જૈન પર્યાયો જ સૂચવવાનો નથી પરંતુ અન્યાન્ય કર્મનકારો એનો જે કોઈ શબ્દથી વ્યવહાર કરતા હોય તેની પણ નોંધ લેવાનો જણાય છે જાણવા તરીકે આકાશાસ્તિકાયનો સ્થાન એવો પર્યાય શું બતાવે છે ? ટીકાકાર કાળા નક્ષત્રાણુ આકાશ હોવાથી તે સ્થાન કહેવાય એવો ખુલાસો રજુ કરે છે, પરંતુ આકાશ એ અરૂપી હોવાથી તેને સ્થાનવર્ણી જૈન દૃષ્ટિએ કહેવાય જ કેમ ? આથી એ પણ સલામત થાય છે કે જીવના પર્યાય તરીકે જે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો નોંધ લેવામા આવી છે તે બૌદ્ધ કર્મનકારની માન્યતા સૂચવવા પૂરતી છે અર્થાત્ બૌદ્ધો જીવનો ‘પુદ્ગલ’ શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે એ કશીવવા માટે છે, બેકે નવીન કર્મોની પૂરકતા અને પુરાતન કર્મોના ગલનરૂપ વિનાશકતા સ્થાન ‘આત્મામાં ઘટતી હોવાથી એને ‘પુદ્ગલ’ કહેવામા જૈન દૃષ્ટિ સમત છે^૧ વળી ૬૬૬ માં પૃષ્ઠમા બેઠ ગયા તે દૃષ્ટિએ પણ મત્રારી જીવના પર્યાય તરીકે પુદ્ગલનો નિર્દેશ મળે શકે તેમ છે

૧ વાચકવર્ગે ‘પુદ્ગલ’ શબ્દનો અર્થ તત્ત્વાન્તરીયો જીવ સૂચવે કે એમ જે કહ્યું છે તે સબધમા પ્રવૃત્ત મંચકારનું એક ટિપ્પણ આપેલું ૬૧૪ માં પૃષ્ઠમા બેઠ ગયા છીએ હમણા તેમણે એ પરત્વે નીચે મુજબનો વધારો સૂચવ્યો છે —

“આ કેમણે આવી યૌગિક પર્યાયોનો, યોગરતો કે રતો નિર્દેશ નથી, માટે કોઈ પણ જાતની શકાનો અંકાશ નથા, કેમકે ‘વાચકવર્ગ’ તો જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ બતાવેન છે, નહિ કે યૌગિક પર્યાયો. તેનો પારિભાષિક જીવ પર્યાયવાચી પુ ગય શબ્દ ન હોઈ શકે એને લઈને તત્ત્વા તરીન એવો ઉત્તેજ છે ”

પરમાણુનું પ્રતિધાતિત્વ—

પરમાણુને પર્વત, પાણી કે અગ્નિ પ્રતિધાત કરી શકે નહિ એવી કે એ દૃષ્ટિએ એ અપ્રતિધાતી છે, પરંતુ એ ત્રણ પ્રકારે પ્રતિધાતી પણ છે જેમકે (૧) વિમાન સ્વિંગપતા-ફેલાવા વડે પરમાણુનો અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંબંધ થતો હોવાથી એ 'અધનપરિણામિ-પ્રતિધાતી' કહી શકાય (૨) અલોકમા ધર્માસ્તિકાયનેા અજાણ હોવાથી લોકાન્તથી આગળ ધર્માસ્તિકાયનેા પરમાણુ ઉપર ઉપકાર નહિ હોવાથી પરમાણુ લોકાન્તમા જઈને હવાય છે—અધકાય છે એટલે કે એ 'ઉપકારાભાવ-પ્રતિધાતી' છે (૩) વિસ્ફોટ પરિણામ પૂર્વક વેગથી ગતિ કરતા પરમાણુને વેગવાળી ગતિ વડે આમેા આવતો બીજો પરમાણુ અટકાવે છે આથી કરીને પરમાણુ 'વેગ-પ્રતિધાતી' પણ કહી શકાય ■^૧

આ પ્રમાણે એક જ પરમાણુમા પ્રતિધાતિત્વ અને અપ્રતિધાતિત્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનું યુગલ રહેલું છે, છતાં સૂચી દૃષ્ટિએ વિચારતા તો પરમાણુ અપ્રતિધાતી જ કહેવાય જેમ શબ્દકાંઠિ પુદ્ગલો સામાન્ય રીતે અપ્રતિધાતી હોવા છતાં વાયુ ધત્યાદિ વડે તેમા પ્રતિધાત સભવે છે તેમ અપ્રતિધાતી પરમાણુમા પણ ઉપર સૂચવી ગયા તેમ ત્રણ રીતે પ્રતિધાત સભવે છે આથી સાર એ નીકળે છે કે જે દ્રવ્યો અપ્રતિધાતી ગણાવામા આવ્યા છે તે સર્વથા અપ્રતિધાતી જ છે એમ નહિ, પરંતુ અમુક અમુક અપેક્ષાએ વિચારતા તે પ્રતિધાતી પણ કહી શકાય તેમ ■

૧૭ દ્રવ્યોની નિત્યતા અને અનિત્યતા—

ધર્માસ્તિકામ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને ગતિસહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધ રૂપ પર્માય વડે એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અણુરુલુપ એ ત્રણ પર્માય વડે અનિત્ય છે અધર્માસ્તિકામ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને રિશતિમહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધરૂપ પર્માય વડે એમ પાંચ રીતે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અણુરુલુપ એ ત્રણ પર્માયો વડે અનિત્ય છે આકાશાસ્તિકામ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને અવગાહસહાયક એ ચાર ગુણો અને સ્કંધરૂપ પર્માય એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ તથા અણુરુલુપ એ ત્રણ પર્માયો વડે અનિત્ય છે પુદ્ગલાસ્તિકામ રૂપી અચેતન, મક્રિય અને પૂર્ણ ગતિમિલન વિખરણ એમ ચાર પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે વસ્તુ, અધ, વ્ય અને સ્પર્શ એ દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે કાલ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને વર્તનાદિ લક્ષણ એ ચાર ગુણો વડે નિત્ય છે, જ્યારે અતીત, વર્તમાન, અનાગત અને અણુ-નુપ એ ચાર પર્માયો વડે અનિત્ય છે જીવાસ્તિકામ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય એ ચાર ગુણ અને અરૂપી, અવગાહ અને અભ્યાભાષ એ ત્રણ પર્માયો એમ સાત પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે એક અણુરુલુપ પર્માય વડે એ અનિત્ય છે

૧ આ દમીકત તત્ત્વર્થ (અ પ, મ, ર૬ ની મુદ્દા જિતિ (૫૦ ૩૬૮)ના આધારે આપવામા આવી છે

૨ જુઓ અધ્યાત્મસાર પ્રતોત્તર (૫ ૧૮૭-૧૮૮)

આ તો નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ વાત થઈ સર્વદા એક જ અવસ્થામાં રહેનાર શાશ્વત પદાર્થ નિત્ય અને વિનાશી પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય એ રીતે વિચારીએ તો જીવ-દ્રવ્ય અનિત્ય છે, કેમકે મનુષ્યવાદિ ડોઈ પશુ એમ અવસ્થામાં કાયમ નહિ રહેતા એ મનુષ્ય મટીને દેવ થાય, દેવ મટીને તિર્યંચ થાય, તિર્યંચ મટીને નાર્ક થાય એમ એની વિવિધ અવસ્થાઓ સલાવે છે જે પદાર્થ નિત્ય હોય તે અનાદિ અનંતમે ભાગે હોય સિદ્ધપણુ સાદિ અનંતમે ભાગે હોવાથી અનિત્ય છે^૧

પુદ્ગલ-દ્રવ્ય પણ અનિત્ય છે, કેમકે પન્માણરૂપ મટીને તે રૂક ધરૂપે પરિણમે છે તે શ્યામ વર્ણને છાડીને પીત વર્ણને લઈ છે આ પ્રમાણે તેમાં અનેક પરિવર્તનો થયા કરે છે શાશ્વત મદિરો, શાશ્વત પ્રતિમાઓ અને શાશ્વત 'મેરુ' વગેરે પદાર્થો પણ રૂક ધરૂપે આકારરૂપે શાશ્વત છે, બાકી તો તે અશાશ્વત છે અર્થાત્ એ પદાર્થો રૂક ધના દેખાવથી નિત્ય છે, પરંતુ એ રૂક ધો જે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોના અનેક છે તે પુદ્ગલ-દ્રવ્યો નિત્ય નથી, કેમકે એ શાશ્વત રૂક ધોમાંથી પણ પ્રતિસમય અનંત પુદ્ગલ-પરમાણુઓ ખરી પડે છે અને વળી અનેક નવા આવી મળે છે કે જેથી એનું રૂક ધત્વ અને આકાર જેવા ને તેવા રહે છે^૨ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ એ ચાર દ્રવ્યો તો નિત્ય છે, કેમકે એમાં પૂર્વોક્ત વિનશ્વર સ્વભાવનો અભાવ છે

ધર્માસ્તિકાયાદિનું અસ્તિત્વ—

જીવ રૂપ વિનાનો છે પરંતુ એના ઉપયોગરૂપ ગુણ પ્રત્યક્ષપણે જણાતો હોવાથી એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં વાધો આવતો નથી, પરંતુ અચેતન જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સર્વથા અરૂપી હોવાથી એની સત્તા શી રીતે સ્વીકારાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જે ચીજ પ્રત્યક્ષપણે ન દેખી શકાય એવી હોય એ ન જ હોય એવો કંઈ નિયમ, નથી, કેમકે

આ વિશ્વમાં અનુપલબ્ધિના એ પ્રકાર છે અર્થાત્ પદાર્થોનું ન
 માધ્યમમ્ભતિ અને દેખાણુ એ બંનેનું છે એક તો પદાર્થ તદ્દન ન દેખાય
 અનુપલબ્ધિના આઠ અને બીજું પદાર્થ વિદ્યમાન હોવા છતાં ન દેખાય પદાર્થ
 કારણો સફરૂપ હોવા છતાં ન દેખાય તેના નીચે મુજબ આઠ કારણો છે —

(૧) કોઈ પણ પદાર્થ ઘણે દૂર હોય તે તો દેખાતો નથી જેમકે કોઈ મુસાફર ચાલતો ચાલતો બહુ દૂર ચાલ્યો બધે તો તે જોવામાં ન આવે આથી આપણાથી એમ કંઈ કહેવાય કે એની ધ્રિયાતી જ નથી ? એવી રીતે સમુદ્રનો સામો કિનારો બહુ દૂર હોવાથી ન દેખાય એટલે શું એ નથી એમ કહેવાય ? આ બે ઉદાહરણો દેશાતિદ્વરતાના છે કાલાતિદ્વરતાના ઉદાહરણ તરીકે આપણા ઘણે અયેલા પૂર્વજોની અનુપલબ્ધિનો વિચાર કરી શકાય એવી યોગે સ્વાભાવાતિદ્વરતાના દહાત તરીકે આપણે પિથાચ વગેરેને જોઈ શકતા નથી એનો નિર્દેશ થઈ શકે

૧ સિદ્ધપણુ અનાદિ કાળનું નથી, કેમકે વ્યક્તિ આગ્રીને તેની આદિ છે, એકે તેનો અંત નથી

૨ જુઓ પૃ ૬૮૫.

૩ આ સ્ત્રો ઉત્તેખ —

‘યતિદૂરાન્ સામોપગાદિન્નિષ્ણવાનામનોડનચચ્ચાનાત્ । સૌક્યશ્ચ દ્યુષ્કથાના-
 દમિભવાન્ સમાનામિદારાચ્ચ ।’

(૨) જે વસ્તુ ઘણી પાસે હોય તે પણ જોઇ શકાતી નથી જેમકે આખમા બાજેલું અજન.

(૩) ઇન્દ્રિયો નહ યથેલી હોવાથી વસ્તુ હેવાત હોવા છતા તે જાણી કે જોઇ શકાતી નથી જેમકે અધ જનો રૂપ રંગ જોઇ શકતા નથી અને બહેરા અવાજ સાંભળી શકતા નથી

(૪) મન અસ્થિર હોય તો તેથી પણ વિવિધ વસ્તુઓ જોઇ શકાતી નથી જેમકે કોઇ ધનુર્ધર બાણ અલંકારવાળા વ્યગ્ર હોય અને જોની પામે યદને એક મોટું સરઘસ પસાર થઇ જાય છતા તેને ખબર ન પડે તો શું તેથી સરઘસનું અસ્તિત્વ જ ઉડી ગયેલું ગણાય ? અથવા તો પાંગવ મનુષ્યો ઘણી વસ્તુઓ જાણી શકતા નથી તો શું તેથી એ વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ મનાય ?

(૫) જે વસ્તુ અત્યંત ઝીણી હોય-એકદમ ખારીક હોય તે પણ જોઇ શકાતી નથી જેમકે ખાફના ત્રસરેણુઓ, પરમાણુઓ, દ્રવ્યણુકો, નિગોડો વગેરે પણ આથી કંઇ આ વસ્તુ જોની સત્તા જ ન માનવાની કોઇ ભૂલ કરે ?

(૬) કોઇ વસ્તુ વચ્ચે આવતા હેવાતી ધરાવતી વસ્તુ દેખાતી નથી જેમકે ભીંત આડે આવતા તેની પાછળ રહેલા પદાર્થો જોઇ શકાતા નથી વળી કેટલીક વાર મતિમ ક્ષતિને લઇને આપણે કેટલીક સ્પષ્ટ વાત પણ જાણી શકતા નથી, પરંતુ એથી એ વાત જ નથી એમ ન કહેવાય એવી રીતે આપણા કાન, આપણી ડાક અને ખીંક, આપણું માથું તેમજ ચંદ્રનો ખીજો ભાગ એ બધું કોઇક કારણસર આપણે જોઇ શકતા નથી, પરંતુ એથી કંઇ તેના અસ્તિત્વ ઉપર પાણી ફરી વળતું નથી વળી અગાધ સમુદ્રનું પાણી કેટલું ઊંડું છે તેનું માપ સામાન્ય માનવથી ન કાઢી શકાય તો શું એથી એનું માપ જ નથી એમ શું કહેવાય ? એ પ્રમાણે કોઇ વસ્તુ આપણે યાદ ન આવતી હોય તો તેથી કરીને શું તે વસ્તુની સત્તા ઉડી જાય છે ?

(૭) રૂપાર્થે તેજવાળા પદાર્થની હાજરીમા જોછા તેજવાળા પદાર્થો જોઇ શકાતા નથી જેમકે સૂર્યની હાજરીમા તારાઓ અને ગ્રહો નજરે પડતા નથી, પરંતુ એથી કંઇ તેઓ હેવાત જ નથી એમ કોણ કહે ? વળી પદાર્થો હોવા છતા ઘોઠ અધાગને લઇને દેખાય નહિ, પરંતુ શું તેથી તેનું અસ્તિત્વ નહ સાચ છે ?

(૮) કેટલીક વાર સરળાપણાને લઇને વસ્તુ જુની તારવી શકાતી નથી જેમકે મગના ઢગલામા મગની સુકી નાખ્યા બાદ અને તવના ઢગલામા તલની સુકી નાખ્યા પછી એ નાખેલી જ સુકી આપણે તુટી પાડી શકતા નથી, પરંતુ એ ઉપરથી સુકી નાખી જ નથી એમ કંઇ મનાય ? વળી, પાણીમા મીઠું કે સાકર નાખ્યા પછી તે તેમા લળી જાય છે એથી આપણે એ મીઠાને કે સાકરને પાછા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેથી એમ કયો સુઝ માને કે પાણીમા મીઠું કે સાકર નાખેલ જ નથી ?

આ પ્રમાણે હેવાતી ધગવતી વસ્તુ પણ ઉપર્યુક્ત આઠ કારણો પૈકી કોઈકને લીધે જેખાતી નથી, તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો પણ વિદ્યમાન હોવા છતાં તથાવિધ સ્વભાવને લઈને આપણી દૃષ્ટિએ પડતા નથી એમ માનવું ઉચિત ગણાય, નહિ કે તેની સત્તાનો અભાવ માનવો સમુચિત લેખાય

વળી આ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો છદ્મસ્થને દૃષ્ટિગોચર નથી કિન્તુ સર્વજ્ઞાને તો તે છે જ આથી પણ એવું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ વિશેષમા પગમાણુ દૃષ્ટિગોચર નથી, કિન્તુ તે દ્વારા મનેલી વસ્તુઓને લઈને એની સત્તા સ્વીકારાય છે તેમ 'ધર્માસ્તિકાયની ગતિશીલ પદાર્થને ગમન કરવામા સહાયક બનવું, 'અધર્માસ્તિકાયની સ્થિતિશીલ પદાર્થને સ્થિતિ કરવામા સહાયતા કરવી અને 'આકાશની અવગાહના આપવી ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ થતી હોવાથી તેવું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા જૈન દૃષ્ટિએ કશો બાધ જણાતો નથી

દિશાઓનું સ્વરૂપ—

ભગવતી (શ ૧૦, ઉ ૧, સૂ ૩૯૪)મા દિશાઓનું સ્વરૂપ નીચે સુબળ સૂચવાયું છે —
પૂર્વ દિશા એ જીવરૂપ છે, કેમકે ત્યાં એકેન્દ્રિયાદિ જીવો રહેલા છે અને એ અજીવરૂપ પણ છે, કારણ કે ત્યાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશરૂપ અજીવ પદાર્થો પણ રહેલા છે આ પ્રમાણે પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ત્રણ દિશાઓ માટે તેમજ જીર્વ-દિશા તેમજ અધો-દિશા માટે પણ સમજ લેવું

૧ પક્ષીને ઉડવામા આકાશ, મેનને બાજુ વસ્તુ જેખવામા સૂર્યાદિનો પ્રકાશ, ખેતી કરવામા એકુતને વરમાદ, ભિત્તુકને સ્થિરતા કરવામા મારો સદાવનો, બેસી જવાની ઇચ્છાવાગાને જમીન અને સસારનો ત્યાગ કરતા પુરુષને ત્યાગમા સદુપદેવ જેમ નિમિત્તરૂપ છે તેમ ધર્માસ્તિકાવ ગતિના પરિણામવાગા જડ કે ચેતનને પ્રતિ કરવામા નિમિત્તરૂપ છે—અપેક્ષાકારણ છે વળી ભાષા, ઉચ્છવામ, મન વગેરે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ધર્માસ્તિકાવ વાના ગતિના અભાવે ન થઈ શકે, માટે જીવની ભાષા, ઉચ્છવાસ વિવિધ યોગ ઇત્યાદિરૂપ મળ ક્રિયાઓમા ધર્માસ્તિકાવનો ઉપકાર છે

૨ જેમ માછલાને સ્થિર થવામા દ્વીપ અને ઉડતા પક્ષીને સ્થિર થવામા ગાડ, જમીન કે પર્વતનું ગ્રામ્યર ઉપકારી છે તેમ બેસવામા, બોલા રહેવામા, આવનનમા—કોઈ વસ્તુને ધરી રાખવામા, ચિત્તની ચિયરતામા ઇત્યાદિ સ્થિર કાર્યોમા અધર્માસ્તિકાવનો ઉપકાર છે

૩ આકાશ વસ્તુમાત્રને અપ્રકાશ આપવામાં નિમિત્તરૂપ છે અને એનું સ્વરૂપ પણ અવકાશ કે અવગાહ છે અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે બ્યારે અવગાહરૂપ શું જોમ આકાશમા છે તેમ પુદ્ગલાદિમા પણ છે તો પત્તી અવગાહ એ કેવળ આકાશનો જ શું કેમ કહેવાય ? જેમ બે આગળાઓનો સયોગ એ બને આગળાઓનો ધર્મ છે તેમ અવગાહરૂપ શું આકાશમા તેમજ પુદ્ગલાદિમા પણ હોવાથી એ કેવળ આકાશનો શું ન ગણાય આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે જોકે અવગાહરૂપ શું આકાશમાં તેમજ પુદ્ગલાદિમા છે તોપણ આકાશમા અવગાહ મળી શકતો હોવાથી આકાશ પ્રધાન છે અને પુદ્ગલાદિ ૬ યો તો આકાશમા અવગાહ મેળવતા હોવાથી તે અપ્રધાન છે—જોણું છે, માટે આ સ્થળે પ્રધાન એના આકાશના અવગાહ ધર્મને જ લક્ષ્યમા રાખીને આકાશને જ અવગાહમાં ઉપગરી ગણવામા આનું છે જુઓ તત્કરહસ્યદીપિકાનું ૬૬ મુ પત્ર.

(૧) પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ કોણ), (૩) દક્ષિણ, (૪) દક્ષિણ-પશ્ચિમ, (નૈઋત્ય કોણ), (૫) પશ્ચિમ, (૬) પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાન-ધૃ કોણ), (૭) ઉત્તર, (૮) ઉત્તર-પૂર્વ (જ્ઞાન કોણ), (૯) ઊર્ધ્વ અને (૧૦) અધોદિશા એમ દિશાઓના દશ પ્રકાર છે એ દશના ઐન્દ્રી, આગ્નેયી, ચામ્યા, નૈઋતી, વારુણી, વાયવ્યા, સોમ્યા, ઐશાની, વિમલા અને તમા એ અનુક્રમે નામો છે આ સર્વ નામો ગુણનિબંધ છે જેમકે જે દિશાનો સ્વામી ઇન્દ્ર છે તે ' ઐન્દ્રી દિશા ' કહેવાય છે એ પ્રમાણે અગ્નિ, યમ નૈઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ અને ઇશાન દેવો જેના સ્વામી છે તે ' આગ્નેયી', વગેરે કહેવાય છે ઊર્ધ્વ-દિશા પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી એને ' વિમલા ' કહેવામાં આવે છે અને અધો-દિશા અધકારથી યુક્ત હોવાથી એને ' તમા ' કહેવામાં આવે છે

દિશાઓના આકાર ગાંધીની જિંદગી જેવો છે અર્થાત્ ગાંધીનો ઉટ્ટો જિંદગી કરી ગાંધીને ઊંધી રાખવાથી જે આકાર એવામાં આવે તેવો જાનો આકાર છે, જ્યારે વિદિશાઓનો મુખાવથી જેવો છે અને ઊર્ધ્વ-દિશા અને અધો-દિશાનો તો રચક જેવો છે ^૧

ઐન્દ્રી દિશા જીવરૂપ, જીવના દેશરૂપ, જીવના પ્રદેશરૂપ, અજીવરૂપ, અજીવના દેશરૂપ અને અજીવના પ્રદેશરૂપ છે તેમાં જે જીવો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય પર્થતના તેમજ અનિન્દ્રિય (સિદ્ધ) છે તેમાં જે જીવના દેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના દેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિયના દેશો છે તેમાં જે જીવ-પ્રદેશો છે તે પણ અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે

વળી જે અજીવો છે તે બે પ્રકારના કહ્યા છે રૂપિ-અજીવ અને અરૂપિ-અજીવ. તેમાં પ્રથમના (૧) રક્ષ, (૨) રક્ષ-દેશ, (૩) રક્ષ-પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ-પુદ્ગલ એમ ચાર પ્રકારો છે અરૂપિ-અજીવના સાત પ્રકારો કહ્યા છે — (૧) નોધર્માસ્તિકાયરૂપ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૨) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૩) નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૫) નોઆકાશાસ્તિકાયરૂપ આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૬) આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો અને (૭) અદ્દાસમય

આગ્નેયી દિશા જીવરૂપ નથી, કેમકે હરેક વિદિશાનો વ્યાસ એક પ્રદેશરૂપ છે અને એક પ્રદેશમાં જીવનો સમાવેશ થતો નથી, કેમકે તેની અગાહના અસખ્યપ્રદેશાત્મક છે આ આગ્નેયી દિશા નોજીવરૂપ જીવના દેશ અને જીવના પ્રદેશરૂપ છે, અજીવરૂપ છે, અજીવના દેશ

૧ કશું પણ કે —

‘ સગદ્વદ્વિસઠિયાઓ વદાદિસામા દશતિ ચત્તારિ ।

મુક્તાવલીય ચત્તરો દો લેય યં દોતિ રવગનિમે ॥ ’

[શવટોર્ધ્વસંસ્થિતઃ મહાદિશો ભવતિ ચતસ્ર ।

મુક્તાવલીય ચતસ્રા દ્વે પવ ચ મયતો રવચ્છનિમે ॥]

૨ પ્રાચી દિશા અખંડ ધર્માસ્તિકાયરૂપ નથી, પરંતુ તેના દેશ અને અસખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે, વારં તે નોધર્માસ્તિકાયરૂપ છે આ પ્રમાણે નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ કે ઇત્યાદિ સમજ લેવું

૩૫ છે અને અજીવના પ્રદેશ૩૫ પણ છે તેમા જે જીવના દેશો છે તે 'અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયનો દેશ છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને ત્રીન્દ્રિયનો દેશ છે ઇત્યાદિ અત્ર ત્રણ વિકલ્પો જાણવા એ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી ત્રણ વિકલ્પો જાણવા તેમા જે જીવન પ્રદેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે, અથવા એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો અને દ્વીન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે એ પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રથમ ભાગા મિવાય બે ભાગા જાણવા આ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી જાણવું હવે જે અજીવો છે તે ૩૫ અને અરૂપી એમ બે પ્રકારના છે અને તેમા પ્રથમના રૂઢાદિ ચાર અને દ્વિતીયના નોષમર્શિતકાયાદિ સાત પ્રકારો છે વિદિશાઓમા જીવો નથી, માટે સર્વત્ર દેશ વિષયક વિકલ્પ જાણવો

ઐન્દ્રી દિશા માટે કહ્યું છે સર્વ કથન યામ્યા, વારુણી અને સોમ્યા માટે પણ જાણવું વળી જે હકીકત આગ્નેયી દિશા પરત્વે કહી તે મ પૂર્ણ હકીકત નૈમતી, વાયવ્ય તથા ઐશાની માટે પણ જાણી લેવી વિમલા દિશામા જેમ આગ્નેયીમા જીવો કહ્યા તેમ જીવો અને ઐન્દ્રીમા અજીવો કહ્યા તેમ અજીવો જાણવા એ પ્રમાણે તમો દિશાને વિષે પણ જાણવું પડતું એને ઉદ્દેશીને એ વિશેષતા ॥ કે ત્યા અરૂપી-અજીવો છ પ્રકારના છે, કારણ કે ત્યા અદ્વાસમર્થ નથી ૧

દશ દિશાઓના ઉદ્ગમ-સ્થાનાદિ—

ભગવતી (ચ ૧૩, ઉ ૪, સુ ૪૭૯-૪૮૦)મા હશે દિશાઓને ઉદ્દેશીને આ સિવાયની બીજી કેટલીક હકીકતો નોષેલી છે જેમકે ' જળુ ' દ્વીપમાના ' મેરુ ' પર્વતના ખડોખર મધ્ય ભાગને વિષે ' ગ્તાપ્રભા ' પૃથ્વીના ગ્તાપ્રકાશના ઉપરના અને નીચેના ભુદ્ર (સર્વ કળતા લઘુ) એવા બે પ્રતરો છે એને વિષે તિર્થજ્વલકના મધ્ય ભાગરૂપ આઠ પ્રદેશનો રચત મહેલો છે ૧ કે ત્યાથી ઐન્દ્રી વગેરે દિશાઓ નીકળે છે

ઐન્દ્રી દિશાને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબના સાત પ્રશ્નો વિચારી શકાય છે —

(૧) એ દિશાની આદિમા શુ છે ? (૨) એ કયાથી નીકળે છે ? (૩) એની આદિમા કેટલા પ્રદેશો છે ? (૪) કેટલા પ્રદેશોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે ? (૫) તે કેટલા પ્રદેશની છે ? (૬) એનો અત કયા છે ? (૭) તે કેવા આકારની છે ? આનો અનુક્રમે ઉત્તર એ છે કે ઐન્દ્રી દિશાની આદિમા ' રચત ' છે, એ ' રચક ' થી નીકળે છે, એની આદિમા બે પ્રદેશો

૧ સમયનો વ્યવહાર ગતિમાન સ્થાના પ્રકાર ઉપર અનન્યિત છે એ ગતિમાન સ્થાનો પ્રકાર તમાને વિષે નથી, માટે ત્યા અદ્વાસમર્થ નથી વળી એક વિષયને વિષે પણ ગતિમાન સ્થાનો પ્રકાર નહિ હોવાને લીધે સમયના વ્યવહારનો સભવ નથી તોપણ ' મેરુ ' પર્વતના રક્ષિક-કાંડને વિષે ગતિમાન સ્થાના પ્રકારનો મકમ થતો હોવાથી સા મય-વ્યવહાર ટાંક રહે છે

છે, બે બે પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે,^૧ લોકને આશ્રીને તે અસખ્યાત પ્રદેશવાળી છે અને અલોકને આશ્રીને તે અનત પ્રદેશવાળી છે, લોકને આશ્રીને આદિ અને અતથી યુક્ત છે અને અલોકને આશ્રીને સાદિ અને અનત છે, લોકને આશ્રીને એ મુરજ-મૃદગના આકારની છે અને અલોકને આશ્રીને ગાડાની ઉઘના આકારની છે

આગેથી દિશા આશ્રીને વિચારતા ત્યા એમ કહેવાયુ છે કે એની આદિમા કચક છે, એ કચકથી નીકળે છે, એની આદિમા એક પ્રદેશ છે, એ એક પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે, લોકને આશ્રીને તે અસખ્ય પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ આદિ અનત પ્રદેશવાળી ■ લોકને આશ્રીને એ આદિ તેમજ અતથી યુક્ત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને તે સાદિ અને અનત છે એને તૂટી ગયેલી માતીની માળાના આકારની કહેલી છે

યાગ્યા, વગેરે દિશાઓ એન્દ્રી દિશાની પેઠે જાણવી, અને નેત્રતી વગેરે વિદિશાઓ આગેથીની પેઠે જાણવી

‘ વિમલા ’ દિશાની આદિમા કચક છે એ કચકથી નીકળે છે તેની આદિમા આર પ્રદેશો છે તે બે પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે એ લોકને આશ્રીને અસખ્યાત પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને અનતપ્રદેશાત્મક છે વળી એ લોકને આશ્રીને આદિ અને અત સહિત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ સાદિ અને અનત છે એને કચકના આકારે કહેલી છે ‘ તમા ’ દિશા માટે આ ‘ વિમલા ’ દિશા પ્રમાણે સમજાવેલું,

દિશાઓની આકાશ દ્વારા ઉપપત્તિ—

આ પ્રમાણે આપણે દિશાઓનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત નોંધી લઇએ કે પૂર્વ, પશ્ચિમ ઇત્યાદિ વ્યવહાર જે દિશારૂપી દ્રવ્યનું કાર્ય મનાય છે તેની ઉપપત્તિ આકાશ દ્વારા થઈ શકતી હોવાથી જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનની પેઠે દિશાને આકાશથી સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપે સ્વીકારતું નથી

અસ્તિકાય-નિષદનાદિ—

કેઇ કૂટાગાર શાલા હોય તેને અદર અને બહાગથી લીધી હોય, આર તરફથી ઢાંકેલી હોય અને તેના બારણા બંધ કરી તે શાલાના બરાબર મધ્ય ભાગમા જઘન્યમાં એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર દીવાઓ સળગાવે, તો તે દીવાઓનું તેજ પરસ્પર મળીને, પરસ્પર સ્પર્શ કરીને યાવત એક જીભ ગ્રાણે એકરૂપ થઈને રહે જેમ કેઇ પક્ષુ પુરુષ તે દીવાઓના તેજમા (શિષાઓમા) બેસવાને, સુવાને, બિથો રહેવાને, નીચે જેસવાને અને આળે ટવાને શક્તિ માનું ન થાય, પરંતુ અનત જીવો ત્યા અવગાઠ-રહેવા હોય છે તેમ ‘ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્ત

^૧ યોગતનાકાર અર્થાત્ ગામના આયળના જેવા આકારવાળા આઠ કચક પ્રદેશથી ‘ વિજય ’ નરવાળ તરફ જ્યાં ‘ અરત ’ દેવગો સુધી ઉમે છે તે તરફ બે બે પ્રદેશો વધતી પૂર્વ દિશા નીકળેલી છે

કાય અને આકાશસ્તિકાયને વિષે કોઈ પણ પુરુષ બેસવાને, સુવાને, ઊભો રહેવાને, નીચે બેસવાને કે આઘોટવાને સમર્થ નથી, પરંતુ એ સ્થાને તો અનત જીવો અવગાઢ-રહેલા છે^૧ પુદ્ગલાસ્તિકાય પરત્વે આથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ એ રૂપી અજીવકાયમા બેસવાને સુવાને યાવત્ આઘોટવાને કોઈ પણ શક્તિમાન છે^૨

લોકાકાશમા રહેલા જીવ-પ્રદેશો—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમા જે એકેન્દ્રિય જીવોથી ભાડીને તે પચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના પ્રદેશો તેમજ અનિન્દ્રિયના પ્રદેશો છે તે શુ પરસ્પર બદ્ધ છે, અન્યોન્ય સ્પૃષ્ટ છે યાવત્ અન્યોન્ય સબદ્ધ છે^૩ વળી શુ તે બધા પરસ્પર એક બીજાને કાંઈ પણ આબાધા (ખીડા) કે વ્યાબાધા (વિશેષ ખીડા) ઉત્પન્ન કરે તેમજ અવયવનો છેદ કરે^૪ આનો ઉત્તર ભગવતી (શ ૧૧, ઉ ૧૦, ૪૨૨)મા આપના નિર્દેશાયુ છે કે એ અર્થ યથાર્થ નથી જેમ શૃંગારના આકાર મહિત સુદૃઢ વેપવાળી અને સગીતાદિને વિષે પ્રવીણતાવાળી કોઈ એક નર્તકી હોય અને તે સે કંટા મનુષ્યોથી ભરેલા રમઘાનમા જનત્રીસ પ્રકારના નાટકો પૈકી કોઈ એક પ્રકારનું નાટ્ય દેખાડે તો તે પ્રેક્ષકો અનિમેષ દૃષ્ટિથી ચોતરફ જુએ એ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ બારે બાજુથી તેના વિષે પડેલી હોય તોપણ તેથી તે નર્તકીને કાંઈ પડુ બાધા કે વ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન થાય તેમજ તેના અવયવનો છેદ ન થાય તેમજ વળી તે નર્તકી તે પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિઓને કાંઈ પણ બાધા-કે વ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન કરે તેમજ તેના અવયવોનો છેદ ન કરે તે પ્રમાણે જીવના પ્રદેશો માટે સમજ લેવું

એક આકાશ પ્રદેશમા જીવ-પ્રદેશોદિની સખ્યાનું અલ્પબહુત્વ—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવોની અવગાહના હોવાથી એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવ-પ્રદેશો છે લોકમા સૂક્ષ્મ અનત જીવાત્મક નિગોહો, પૃથ્વી વગેરે સર્વ જીવ અમખયેય મમાન છે^૫ તેના એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવ-પ્રદેશો છે તેમા જન્યન્ય પદે રહેલા જીવ-પ્રદેશો સૌથી થોડા છે, તેના કરતા સર્વ જીવો અસખ્યાત શુણ્યા છે, અને તેના કરતા પણ ઉત્કૃષ્ટ પદે રહેલા જીવો વિશેષતઃ અધિક છે જીવો ભગવતી (શ ૧૧, ઉ ૧૦, સુ ૪૨૩)

૧ જીવો ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪, સ ૪૮૫) ૨ જીવો ભગવતી (ત ૭, ઉ ૧૦, સુ ૩૦૫)

૩ જીવો રાજપ્રતીય સૂત્રના પર મળી તે પદ મા પર્યાતના પદો

૪ જીવો ભગવતી (સુ ૪૨૩)ની વૃત્તિનું પરજ સુ ૫૧

૫-૬ આ મા સ્વરૂપ માટે વિચારો નિમ્ન-નિખિત ગાથા—

“ તત્થ પુણ જહમ્મપય લોગતો જ્ઞસ્ય ફાસણા તિદિસિ ।

છહિસિમુક્કાસપય સમ્મત્તગોલમિ જણતથ ॥ ”

[તત્થ પુનઃજંઘન્યપદ જોગાન્તો યત્ત (ગોઠકે) સ્પર્શના ત્રિપુ વિદ્યુ ।

પટસુ વિદ્યુ ઉત્કૃષ્ટપદ સમસ્તગોલે નાન્યત્ર ॥]

અર્થાત્ જન્યન્ય પદ યો તમા છે કે ત્યા જોતકને વિષે નિગોહ-દેશોથી ત્રણ જ દિશામા સ્પર્શના હોઈ

ધર્માસ્તિકાયાદિની એક એક પ્રદેશની સ્પર્શના—

ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયાના નાણુ પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના ॥ આ જઘન્ય પદે લોકાન્તના નિષ્કૃષ્ટ આશીને છે—લોકના અતમા આવેલા કાણુને વિષે હોય છે તે ભૂમિની નજીક ચારકાના ખૂણાની પેઠે જાણુવું ^૨ ત્યાં ગ્હેના ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ એક ઉપરના અને એની પાસેના ધર્માસ્તિકાયાના બે પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ છે ઉત્કૃષ્ટથી તો ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ ઉપરના, નીચેના અને ચારે દિશામાં રહેલા એમ ધર્માસ્તિકાયાના છ પ્રયોગી સ્પૃષ્ટ છે ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે અધર્માસ્તિકાયાના આઠ પ્રદેશો સાથે અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત સાથે સ્પર્શના છે, કેમકે જઘન્ય વિવક્ષામાં એક ઉપર રહેલા, બે બાણુએ રહેલા અને એક તો ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશના સ્થાનમાં જ રહેલા એમ ચાર અધર્માસ્તિકાયા-પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશની સ્પર્શના છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે છ દિશામાંના છ અને ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશમાં રહેલા એક એમ એકઠર અધર્માસ્તિકાયાના સાત પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ સ્પૃષ્ટ છે લોકાન્તમાં પણ અલોકાકાશના પ્રદેશો વિદ્યમાન હોવાથી આકાશાસ્તિકાયાના માત્ર પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશનો સ્પર્શ છે અનત જીવોના અનત પ્રદેશો એક ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની બાણુમાં તેમજ ત્રણ દિશા વગેરેમાં વિદ્યમાન હોવાથી ધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયાના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે એ પ્રમાણે પુનઃલાસ્તિકાયાના પણ અનત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે અદ્વાસમય તો સમયક્ષેત્રમાં જ છે એટલે ધર્માસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ કલાચિત્ એનાથી સ્પૃષ્ટ હોય અને કલાચિત્ ન પણ હોય જ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે તે અનત અદ્વાસમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય, કેમકે અદ્વાસમયો આનાદિ છે અથવા તો વર્તમાન સમયથી સતત અનત દ્રવ્યો તે 'અનત સમય' કહેવાય છે

અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે વળી અધર્માસ્તિકાયાનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ પદે છ અધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આકાશાસ્તિકાયાના, જીવાસ્તિકાયાના અને પુદ્ગલાસ્તિકાયાના પ્રદેશો સાથેની તેમજ અદ્વાસમય સાથેની અધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશની સ્પર્શનાની પેઠે સમજી લેવી.

આકાશાસ્તિકાયાનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાના પ્રદેશથી કલાચિત્ સ્પૃષ્ટ હોય અને ^૧ ક્ષવ ચિત્ ન પણ હોય જ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે એ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયાના એક, બે, ત્રણ કે ચાર છે, કેમકે આકાશની દિશાઓ અનોકથી આગત છે વળી એ સ્પર્શના ખડગોને વિષે જ હોય છે વિશેષમાં જે ગોનકને વિષે જાણે દિશામાં નિગો-દેશોથી સ્પર્શના ભય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ પદે છે તે સમસ્ત પરિપૂર્ણ ગોલકમાં હોય છે, નહિ કે અથવા અર્થાત્ ખડગોનકમાં ફોળી નથી વળી સપૂર્ણ ગોલક લોક મધ્યમાં જ હોય છે

૧ આ લેખ સ્વગવતી (ચ ૧૩, ઉ ૪, સ. ૪૮૨-૪૮૪)ના આધારે યોગ્ય છે

૩ લોક આશીને સ્પૃષ્ટ ૪ અગોલ આશીને અસ્પૃષ્ટ, કેમકે અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયાનો અભાવ છે

આગ્ર પ્રદેશથી અને ઉત્કૃષ્ટ પદે માત્ર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય લોકના અન્તમા રહેલા ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશ વડે અલોકાકાશના અથ લાગમા વર્તે તો પ્રદેશ સ્પૃષ્ટ હોય અને વર્કગત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના બે પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય વળી જે અલોકાકાશના પ્રદેશની આગળ (અથ લાગમા) નીચે તેમજ ઉપર ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે તે ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ^૧ લોકાન્તના ખૂણામા રહેલો જે આકાશ-પ્રદેશ છે તે તેને વિષે અવગાહીને રહેલા (તદાશ્રિત) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી તેમજ ઉપરના કે નીચેનાથી સ્પૃષ્ટ છે તેમજ બે દિશામા રહેલા એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયના આર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય વળી જે આકાશનો પ્રદેશ નીચે, ઉપર બે દિશામા રહેલા તેમજ એને વિષે જ અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય તે આકાશ-પ્રદેશની ધર્માસ્તિકાયના પાંચ પ્રદેશોની સાથે સ્પર્શના છે એ પ્રમાણે જે આકાશ-પ્રદેશ ઉપર, નીચે, ત્રણ દિશામા રહેલા તેમજ એને વિષે અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે તે આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે જેની ત્રણ દિશાને બદલે જેની આર દિશામા ધર્માસ્તિકાય હોય તેવો ઉપર્યુક્ત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે

આકાશાસ્તિકાયના એક પ્રદેશની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના સાથે સર્વથા મળતી આવે છે એટલે તે પ્રમાણે ધગવી લેવું અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ધર્માસ્તિકાય શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં અધર્માસ્તિકાયનો પ્રયોગ કરવો

લોકાકાશમા રહેલો આકાશ-પ્રદેશ કે અલોકાકાશમા રહેલો આકાશ-પ્રદેશ હોય તે છ દિશામા રહેલા છ આકાશ-પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે

આકાશાસ્તિકાયનો અસુક પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય બે એ લોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે અને બે એ અલોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો ત્યાં જીવ નહિ હોવાથી તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ નથી એ પ્રમાણે જ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશની પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશ સાથેની તેમજ અદ્વાનમય સાથેની સ્પર્શના સમજ લેવી

જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના ઓછામા ઓછા ત્રણ આર પ્રદેશોથી અને વધારેમા વધારે માત્ર માત્ર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે જીવાસ્તિકાયનો એક એક પ્રદેશ એક એક આકાશ-પ્રદેશને વિષે કંવલિ-અમુદ્ધાત સમયે જ હોય છે અન્ય સામાન્યિક અવસ્થા દરમિયાન તો

૩ લોકા તના ખૂણાને આથી કેમકે એક ઉપરનો કે નીચેનો, બે દિશામા રહેલા અને એક તે જ પ્રદેશને અવગાહીને રહેલ એમ આર

જીવના એક કરતા વધારે પ્રદેશો અને ડેટલીક વાર તે અમખ્ય પ્રદેશો એક જ આકાશ-પ્રદેશ અવગાહીને રહે છે

જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો, પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો તેમજ અદ્દાસમયોની માથેની એની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયની પેઠે સમજી લેવી

પુદ્ગલાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ડેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે સ્પર્શાયેલો હોય છતાંદિ પ્રત્યેના ઉત્તર જીવાસ્તિકાયના એક પ્રદેશ પરતે ઉપર કહ્યું તેમ ધર્મવી લેવો લોકાન્નમા દ્વિપ્રદેશિક રૂક ધ આકાશના એક પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો છે તોપણ “પ્રતિદ્રવ્યાવગાહ પ્રદેશઃ” અર્થાત્ તે પ્રદેશને પ્રતિદ્રવ્યની અવગાહના હોય છે એ નય પ્રમાણે અવગાહનાનો પ્રદેશ એક છતાં પણ તેને ભિન્ન માનવાથી એ રૂક ધ બેથી સ્પૃષ્ટ છે વળી એની ઉપર કે નીચે જે પ્રદેશ છે તે પણ ઉપર મુજબના નયના મતથી જે પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ છે, અને પામેના બે આણુઓ એક એકને સ્પર્શ કરે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યલુક રૂક ધ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે બે ઉપર પ્રમાણેના નયને ન સ્વીકારીએ તો દ્રવ્યલુકની જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના આઠ પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે આ પ્રમાણે સૂચિકારણ કહેવું છે વૃત્તિકારણ ધ્યન તો એ છે કે અત્ર જે બે ભિન્નદ્રવ્યો છે તેને બે પરમાણુઓ જાણવા તેમા આ તરફનો પરમાણુ આ તરફના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી અને પેલી તરફનો પરમાણુ પેની તરફ રહેલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોય એ પ્રમાણે બે પ્રદેશો તથા વળી જે બે પ્રદેશોમા બે પરમાણુઓની સ્થાપના કરવામા આવી છે તેની આગળના બે પ્રદેશોથી તે સ્પૃષ્ટ હોય એમ એક કર ચાર થયા અને બે તો અવગાહ હોવાથી સ્પૃષ્ટ જ છે-બે અવગાહ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય એટલે કુલ છ પ્રદેશોની સ્પર્શના હોય^૧ દ્રવ્યલુક રૂક ધ ઉત્કૃષ્ટ પદે ધર્માસ્તિકાયના બાર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય છે બે પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા હોવાથી બે પ્રદેશ, બે ઉપરના, બે નીચેના, બે બે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુના અને દક્ષિણ અને ઉત્તર બાજુનો એકેક મળીને કુલ બાર પ્રદેશોની સ્પર્શના સમજવી^૨ દ્રવ્યલુક રૂક ધની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની એની સ્પર્શના મુજબ છે

દ્રવ્યલુક રૂક ધની આકાશાસ્તિકાયના બાર પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના હોય છે અત્ર જઘન્ય પદે માત્રે અવકાશ નથી, કેમકે લોકાતમા પણ આકાશ-પ્રદેશો રહેના છે દ્રવ્યલુક રૂક ધ (તેમજ અણુકાદિ રૂક ધો પણ) જીવાસ્તિકાયના તેમજ પુદ્ગલાસ્તિકાયના મનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આ રૂક ધ સમય-સેત્રની ગહાર હોય તે અદ્દા સમયોવી સ્પૃષ્ટ નથી, અને બે સમય-સેત્રમા હોય તો તે મનત અદ્દાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે

અણુક રૂક ધ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના આઠ આઠ પ્રદેશોથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પદે સત્તર સત્તર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશને એક પ્રદેશનો અવગાહ હોવા છતાં પૂર્વોક્ત નય પ્રમાણે અવગાહ ત્રણ પ્રદેશ ઉપરનો કે નીચેનો તે ત્રણ ત્રણ

આમા ઉત્તર અને દક્ષિણનો એકેક મેળવતાં માર થાય છે

પ્રદેશ અને બાબુના બે એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયના આઠ પ્રદેશની સ્પર્શના થઈ આકાશાસ્તિકાય આશ્રીને તો ઉત્કૃષ્ટ પદ છે, કેમકે તે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે એટલે અણુક આકાશાસ્તિકાયના મત્તર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય

અતુરણુક, પચાણુક, પઠણુક, સપ્તાણુક, અષ્ટાણુક, નવાણુક અને દશાણુક રક ધોના સળધમા ધર્માસ્તિકાયના જઘન્યથી પ્રદેશો અણુકમે ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૨૦ અને ૨૨ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨, ૨૭, ૩૨, ૩૭, ૪૨, ૪૭, અને ૫૨ છે અત્ર એ નિયમ છે કે જઘન્ય પદમા વિવક્ષિત પચાણુનાં સખ્યાથી બમણા અને બે અધિક એટલા સ્પર્શક પ્રદેશો છે અર્થાત્ એટલા પ્રદેશોની સ્પર્શના હોય છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમા વિવક્ષિત પરમાણુની સખ્યાથી પાચ શુણા અને બે અધિક સ્પર્શક પ્રદેશો છે દાખલા તરીકે દશાણુક આશ્રીને જઘન્ય પદે $૧૦ \times ૨ + ૨ = ૨૨$ સ્પર્શક પ્રદેશો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે $૧૦ \times ૫ + ૨ = ૫૨$ છે

સખ્યાતાણુક રક ધોનો જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના બમણા સખ્યાત વત્તા બે પ્રદેશો સાથે અને અધર્માસ્તિકાયના પચ્ચ એટલા જ પ્રદેશો માથે સ્પર્શના છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે પાચ શુણા વત્તા બે એટલા ધર્માસ્તિકાયના, અધર્માસ્તિકાયના તેમજ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે જીવાસ્તિકાયના અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત અનત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ હોય અદ્વાસમયથી એ કદાચ સ્પૃષ્ટ હોય અને કદાચ ન હોય, જો હોય તો તે અનત સમયો વડે સ્પર્શ કરાયેલો હોય અમખ્યાતાણુક માટે સખ્યાતને બદલે સર્વત્ર અસખ્યાત સમજ લેવું અનતાણુક માટે પચ્ચ ઉપર મુજબ વિચારી લેવું અત્ર વિશેષતા એ છે કે જેમ જઘન્ય પદને વિષે ઉપરના કે નીચેના અવગાહ-પ્રદેશ ઔપચારિક છે તેમ ઉત્કૃષ્ટ પદને વિષે પણ બાણુવુ, કેમકે અવગાહથી નિરુપચરિત અનત આકાશ-પ્રદેશો હોતા નથી પણ અસખ્યાત હોય છે, કારણ કે લોક પણ અસખ્યાત-પ્રદેશાત્મક જ છે

અદ્વાસમયની ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે અત્ર અદ્વાસમયથી વર્તમાન સમયથી વિશિષ્ટ સમય-ક્ષેત્રમા રહેલો પરમાણુ સમજવો, અન્યથા અદ્વાસમયની ધર્માસ્તિકાદિના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના નહિ સભવે વળી અત્ર જઘન્ય પદ નથી, કેમકે અદ્વાસમય મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા રહેલો છે, અને જઘન્ય પદ માટે લોકાત આશ્રીને જ સ્થાન છે અને લોકાન્તને વિષે કાળ નથી અદ્વાસમયથી વિશિષ્ટ પરમાણુ-દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય જે પ્રદેશમા અવગાહીને રહેલ છે ત્યાં જ અવગાહીને ગ્રહેલું છે, જ્યારે બાકીના તેની છ દિશામા ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશો રહેલા છે એટલે કરીને એની ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ સાત સાત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે જીવાસ્તિકાયના તો અનત પ્રદેશો સાથે એની સ્પર્શના છે, કેમકે એક પ્રદેશે પણ તેઓ અનત છે વળી એક અદ્વાસમય પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશોથી તેમજ અનત અદ્વાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે અદ્વાસમયથી વિશિષ્ટ આણુ-દ્રવ્ય એ અત્ર અદ્વાસમય છે તે એક અદ્વાસમય પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે કેમકે એક દ્રવ્યના ધ્યાનમા તેમજ બાણુમા અનત પુદ્ગલોનો સફલાવ છે વળી એ અદ્વાસમય અનત અદ્વાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે, કારણ કે અદ્વાસમયથી વિશિષ્ટ એવા અનત આણુ-દ્રવ્યો પણ અત્ર અદ્વાસમય તરીકે વિવક્ષિત છે અને એ આણુદ્રવ્યોનો એ અદ્વાસમયના સ્થાનમા

તેમજ તેની બાજુમાં પણ મફલાવ છે આ સમગ્ર વિવેચન ધ્યાનમાં આવે તે માટે એ સર્વ હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે —

	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુણ્યલ	અદાસમય
ધર્મનો પ્રદેશ	૧૩,૬૨	૪,૭	૭	અનંત	અનંત	૦ કે અનંત
અધર્મનો પ્રદેશ	૪,૭	૩,૬	૭	"	"	૦ કે "
લોકાકાશનો પ્રદેશ	૧-૬, ૭	૧-૬ ૭	૬	"	"	૦ કે "
અલોકાકાશનો પ્રદેશ	૦	૦	૬	૦	૦	"
જીવનો પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	અનંત	અનંત	૦ કે અનંત
પુણ્યલનો એક પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	"	"	"
પુણ્યલના બે પ્રદેશો	૬,૧૨	૬,૧૨	૧૨	"	"	"
પુણ્યલના ત્રણ પ્રદેશો	૮,૧૭	૮,૧૭	૧૭	"	"	"
પુણ્યલના સત્ત્રય પ્રદેશો	સત્ત્રય ૧૨+૨ સત્ત્રય ૪૫+૨	સત્ત્રય ૧૨+૨ સત્ત્રય ૪૫+૨	સત્ત્રય ૪૫+૨	"	"	"
પુણ્યલના અસત્ત્રય પ્રદેશો	અસત્ત્રય ૧૨+૨ અસત્ત્રય ૪૫+૨	અસત્ત્રય ૧૨+૨ અસત્ત્રય ૪૫+૨	અસત્ત્રય ૪૫+૨	"	"	"
પુણ્યલના અનંત પ્રદેશો	અસત્ત્રય ૧૨+૨ અસત્ત્રય ૪૫+૨	અસત્ત્રય ૧૨+૨ અસત્ત્રય ૪૫+૨	અસત્ત્રય ૪૫+૨	"	"	"
અદાસમય	૭	૭	૭	"	"	અનંત

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યની સ્પર્શના—

મમગ્ર ધર્માન્તિકાય દ્રવ્ય એક પણ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય આગ્રીને આ વાત વિચારાય છે અને એ મમગ્ર ધર્માસ્તિકાયથી અતિન્નિત ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશનો અભાવ છે

આ સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોનું સ્થાન ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોના સ્થાનથી અનત-અતર રહિત છે વળી આ ધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયનું પ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશાત્મક લોકાકાશ છે જીવ અને પુદ્ગલના તે અનત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે તેને વ્યાપીને ધર્માન્તિકાય રહેલો છે તેમજ જીવ અને પુદ્ગલો અનત છે ધર્માસ્તિકાય અદ્વાસમયથી કદાચ સ્પૃષ્ટ પણ હોય અને કદાચ અસ્પૃષ્ટ પણ હોય એ એ સ્પૃષ્ટ હોય તો તે અનત સમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય એ પ્રમાણે અધર્મ માટે ઘટાવો લેવું આકાશના સળધેમા એ ધ્યાનમાં ગણવું કે એનો અમુક ભાગ ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ પણ છે અને અમુક ભાગ અસ્પૃષ્ટ પણ છે તેમાં એનો જે ભાગ સ્પૃષ્ટ છે તે ધર્મ અને અધર્મના અસંખ્ય પ્રદેશોથી અને જીવાદિના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આ હકીકત વિશેષ ન લખાવતા એનો નિષ્કર્ષ નીચે મુજબના કોઠા દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે—

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુદ્ગલ	અદ્વાસમય
ધર્માસ્તિકાય	૦	અસંખ્ય પ્રદેશો	અસંખ્ય પ્રદેશો	અનત પ્રદેશો	અનત પ્રદેશો	અનત
અધર્માસ્તિકાય	અસંખ્ય પ્રદેશો	૦	"	"	"	"
આકાશાસ્તિકાય સ્પૃષ્ટ	"	અસંખ્ય પ્રદેશો	૦	"	"	"
જીવાસ્તિકાય	"	"	અસંખ્ય પ્રદેશો	૦	"	"
પુદ્ગલાસ્તિકાય	"	"	"	અનત પ્રદેશો	૦	"
અદ્વાસમય	"	"	"	"	અનત પ્રદેશો	૦ ^૧

૧ નિરુપચરિત અદ્વાસમય એક જ છે અતીતનો નાશ થયેનો હોવાથી અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલ હોવાથી તેનો અભાવ છે, એથી કરીને એની અન્ય સમય સાથે સ્પર્શના નથી

ધર્માસ્તિકાયાદિની અવગાહના—

જ્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય—રહેલો હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો બીજો એકે પ્રદેશ અવગાહ નથી, પરંતુ અધર્માસ્તિકાયનો એક, આકાશસ્તિકાયનો એક, જીવાસ્તિકાયના અનંત અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો અવગાહ હોય છે. અદ્વાસમયો અત્ર કદાચ અવગાહ હોય, અને કદાચિત્ અવગાહ ન હોય, જો અવગાહ હોય તો અનંત અદ્વાસમયો અવગાહ હોય

જ્યા અધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય, જ્યારે અધર્માસ્તિકાયનો તો એક પણ નહિ. બાકી જાણુ ધર્માસ્તિકાયની પેઠે જાણુ.

જ્યા આકાશસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કદાચ અવગાહ હોય અને કદાચ ન હોય, જો હોય તો એક હોય એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય માટે સમજવું. આકાશસ્તિકાયનો ત્યા એકે પ્રદેશ ન હોય જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો ત્યા કદાચ અવગાહ હોય અને કદાચ અવગાહ ન હોય જો હોય તો અનંત હોય એ પ્રમાણે અદ્વાસમય પર્યંત ધરાવી લેવું.

જ્યા જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાહ હોય ત્યા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણેનો એકેકે પ્રદેશ અવગાહ હોય. વળી પુદ્ગલના અનંત પ્રદેશો અને અનંત અદ્વાસમયો ત્યા અવગાહ હોય આ હકીકત પુદ્ગલાસ્તિકાયના એક પ્રદેશના અવગાહ—દ્વારને પણ લાગુ પડે છે. જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો કદાચ એક પ્રદેશ અવગાહ હોય અને કદાચ બે હોય, કેમકે જો એ પુદ્ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશો એક આકાશ—પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો તેને વિષે એક ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અવગાહીને રહે, અને જો તે બે આકાશ—પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો ત્યા બે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો રહે. આ પ્રમાણે અધર્મ અને આકાશ માટે પણ સમજ લેવું. જીવ, પુદ્ગલ અને અદ્વાસમય મળે એમ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશની વક્રવ્યતામા કહ્યું છે તેમ પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશની વક્રવ્યતા વિષે જાણવું.

જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશો અવગાહીને રહેવા હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયના કદાચ એક, કદાચ બે અને કદાચ ત્રણ પ્રદેશ અવગાહ હોય એ હકીકત અધર્મ અને આકાશને પણ લાગુ પડે છે. જીવાસ્તિકાયાત્રીને તો બે પુદ્ગલ—પ્રદેશો માટે જે ઉપર કહ્યું તે અહીં પણ પડે છે. એ પ્રમાણે જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના સંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો કદાચ એક પ્રદેશ, કદાચ બે, ચાવત્ કદાચ સંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય. પુદ્ગલાસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યા ધર્મના કદાચિત્ એક, કદાચિત્ બે એમ છેક અસંખ્યાત પ્રદેશો અવગાહ હોય. જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો અવગાહ હોય ત્યા પણ ધર્મના કદાચ એક, કદાચ બે, એમ છેક અસંખ્યાત પ્રદેશ અવગાહ હોય. જ્યા એક અદ્વાસમય અવગાહ હોય ત્યા ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ પ્રત્યેકનો એકેક પ્રદેશ અને જીવ તથા પુદ્ગલ એ દરેકના અનંત અનંત પ્રદેશ અવગાહ હોય. વળી અદ્વાસમયો પણ અનંતની સંખ્યામા અવગાહ હોય.

આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાશ નીચે સુજ્ઞાન કોષ્ટક દ્વારા જણાવવામા આવે છે —

	ધર્મ-પ્રદેશ	અધર્મ-પ્રદેશ	આકાશ-પ્રદેશ	જીવ-પ્રદેશ	પુદ્ગલ-પ્રદેશ	અદ્દા-સમય
ધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૦	૧	૧	અનત	અનત	૦ કે અનત
અધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૧	૦	૧	"	"	૦ કે અનત
આકાશનો ૧ પ્રદેશ	૦, ૧	૦, ૧	૦	૦, અનત	૦, અનત	૦, અનત
જીવનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	અનત	અનત	૦, અનત
પુદ્ગલનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	"	"	૦, અનત
પુદ્ગલના બે પ્રદેશ	૧, ૨	૧, ૨	૧, ૨	"	"	૦, અનત
પુદ્ગલના સખ્યાત પ્ર	૧, ૨, અખ્યાત	૧, ૨, અખ્યાત	૧, ૨, અખ્યાત	"	"	૦, અનત
પુદ્ગલના અનખ્યાત પ્ર	૧, ૨, અઅખ્યાત	૧, ૨, અઅખ્યાત	૧, ૨, અઅખ્યાત	"	"	૦, અનત
પુદ્ગલના અનત પ્ર	"	"	"	"	"	૦, અનત
અદ્દાસમય	૧	૧	૧	"	"	અનત

જ્યા એક સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માગ્તિકાયનો એક પ્રદેશ રહેલો ન હોય, બાકી અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પ્રત્યેકના તે અનુક્રમે અમખ્યાત, અમખ્યાત, અનત અને અનત પ્રદેશો અવગાઢ હોય વિશેષમા અનત અદ્દાસમયો પણ અવગાઢ હોય

જ્યા એક અખડ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવગાઢ હોય ત્યા અધર્માગ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ન હોય, બાકી બધુ ઉપર મુજબ સમજવુ આકાશદિ ૧૧ સખધમા ધર્મની પેઠે જાણવુ તમા સ્વસ્થાનકે એકે પ્રદેશ ન હોય, પસ્થાનકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આશ્રીને અસખ્યાત પ્રદેશો જાણવા, જ્યારે જીવ, પુદ્ગલ અને અદ્દાસમય આશ્રીને અનત જાણવા જાના મા ૧૪ માટે ૭૩૫ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલું કોષ્ટક કામમા લઈ શકાય, ફક્ત આકાશાસ્તિકાય નપૃષ્ઠ એમ લખ્યું છે તેમાથી સ્પષ્ટ થઈ નાખી વિચારવુ નેહએ.

તૃતીય ઉલ્લાસ—‘ આત્મવ ’ અધિકાર

૪૧

— અત્યાર સુધી આપણે જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચાર્યું હશે ‘આત્મવ’ નામના ત્રીજા તત્ત્વ વિષે આ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે

આત્મવનો અર્થ—

જેમ કોઈ સરોવરમાં નાળા દ્વારા ચોખ્ખુ કે નહિ પાણી ફાળવ થાય છે તેમ જીવમાં સારા કે નફારા કર્મ ફાળવ થાય છે અર્થાત્ જીવ એ સરોવર છે, પાંચ ઇન્દ્રિયો વગેરે એના નાળા છે અને કર્મ એ પાણી છે આપણે જે શુભ કે અશુભ કર્મ કરીએ તે કર્મરૂપ જળ ઇન્દ્રિયાદિ નાળા દ્વારા જીવમાં ફાળવ થાય છે સારા કર્મના આત્મવથી પુણ્ય બધાય અને નફારા કર્મના આત્મવથી પાપ બધાય

આત્મવ અને સ્વરૂપમાં ભેદ—

આત્મવ એટલે ગરનાળું અને સ્વરૂપ એટલે ઢાંકણ આથી જોઈ દર્શનમાં કર્મનું ઉપાર્જન કરવાના કારણે—જે દ્વારા જીવને વિષે કર્મ ફાળવ થાય તેને ‘આત્મવ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેને આવતા અટકાવનારા કારણે ‘સ્વરૂપ’ કહેવામાં આવે છે આત્મવ એ કર્મના બધનો હેતુ છે એટલે કે એનાથી કર્મ બધાય છે, જ્યારે સ્વરૂપથી કર્મનો બધ થતો અટકી જાય છે જેમ સરોવરમાં ગરનાળા વડે જળ ફાળવ થાય છે અને જે દ્વારા જળનો પ્રવેશ થાય તેમ હોય તે દ્વારા બધ કરવામાં આવે તો સરોવરમાં જળ ભરાતું અટકી જાય છે તેમ જીવને સરોવર ગણતા તેમાં આત્મવોથી કર્મરૂપ જળ ભરાય છે અને સ્વરૂપથી કર્મરૂપ જળ તેમાં ભરાતું અટકી જાય છે આત્મવ એ હેય તત્ત્વ છે, જ્યારે સ્વરૂપ ઉપાદેય છે, કેમકે આત્મવ એ સંસારનું કારણ છે, જ્યારે સ્વરૂપ એ મોક્ષનું કારણ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પુણ્ય અને સ્વરૂપમાં અતર છે, કેમકે પુણ્ય એ શુભ કર્મના બધનું કારણ છે, જ્યારે સ્વરૂપથી તો જીવના શુભ કે અશુભ કોઈ પણ ભતના કર્મનું આગમન જ અટકી જાય છે તો પછી બધની તો વાત જ શી કરવી ?

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે જીવને વિષે કર્મોનું વહેણ તે ‘આત્મવ’ છે જેમ ગામનું મેલું જળ નાળામાં યઇને તળાવમાં વહે છે અને તે તળાવના નિર્મળ જળને મલિન કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો વગેરે નાળામાં યઇને કર્મરૂપ જળ જીવરૂપ તળાવમાં વહે છે અને એના અસલી સ્વરૂપને ખગાડે છે વસ્ત્ર ધીતું હોય અને પૂજા ઉડતી હોય તો જેમ તે વસ્ત્ર ઉપર ચોટી જઇ એને મલિન કરે છે તેમ કોષાદિ હૃદય વૃત્તિઓથી રંગાયેલા આત્મરૂપ વસ્ત્ર સાથે આ વૃત્તિઓ દ્વારા આવેલ કર્મરૂપ રજ ચોટી જાય છે અને તે એને વિકૃત બનાવે છે

૧ વહેવા અર્થમાંના છુ ધાતુને આ ઉપસર્ગ લગાડી આ સદ્ બનાવાય છે

આમવતુ સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમાં આવે તે માટે એક બીજુ ઉદાહરણ વિચારીએ નદીમાં કે સમુદ્રમાં વહાણ જતુ હોય અને તેમાં એક છિદ્ર પડે તો તે દ્વાન પાણી તેમાં દાખલ થાય અને એ છિદ્રને ઠાંત્રા માટે પ્રયત્ન ન થાય તો આગળ જતા વહાણ ડૂબી જાય એવી રીતે 'સંસારરૂપ આગર તરી જવા માટે નીકળેલી જીવ-નૌકામાં વિષયાદિ છિદ્ર પડે તો એ વિષયાદિ છિદ્રો દ્વાન તેમાં ઈર્મરૂપ જળ દાખલ થઈ જાય અને કાલાતરે એ જીવ-નૌકાને ડૂબાડી દે, પરંતુ જો એ છિદ્રોનું સવરૂપ ઢાકણ બનાવાય તો જીવ-નૌકા મહીસલામત પેલે પાળ પહોંચી જાય

કર્માશયાદિ સાથે આમવાદિનું સંતુલન—

મહર્ષિ શ્રીપત્તજલિકૃત યોગદર્શન તરફ નજર કરીશું તો આ હકીકત સાથે મરખાવી શકાય એવું કથન દ્વિતીય પાદના નિમ્નલિખિત સૂત્રો પૂઝ પાડે છે એમ જણાશે —

“ ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મવેદનીયઃ । ૧૨ । ”

‘ સતિ મૂલે તદ્વિપાકા જાત્યાયુર્મોગાઃ । ૧૩ । ’

“ તે હાદપરિનાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ । ૧૪ । ”

અર્થાત્ કર્મવામનાનું મૂળ કલેશ છે અને તે આ જન્મ તેમજ આગામી જન્મમાં ભોગવાય છે તથા સુખી આ મૂળરૂપ કલેશ હોય છે તથા સુખી તેના વિપાક તરીકે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગો છે આ જન્મમાં સુખકારક અને સતાપકારક છે, જેમકે તે અતુકરૂપે પુણ્ય અને પાપના ફળરૂપ છે.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કલેશ દ્વારા કર્માશય વિપકવ થાય છે એટલે કે એ ફળો છા શાગ, દ્રેષાદિરૂપ કલેશ હોય તો મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયાઓ ભત્તિ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ વિપાકોને પ્રગટ કરે છે જેના તાગાદિ કલેશો હન્ય થયા છે તેના કર્માશયો વિપાકને ઉત્પન્ન કરતા નથી

બૌદ્ધ દર્શનના ‘ આસવ ’ સમઘી વિચાર—

બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નહિ હોવા છતાં યિથ વસ્તુને સ્વીકાર કરવાનો

૧ અવિદ્યા ચિતરૂપ નદીને હોળાનાર હોવાથી સામ્યયોગ અને ‘ ક્લેશ ’ તરીકે ઓળખાવે છે

૨-૩ કર્મ દ્વાર ઉત્પન્ન થનારા જે ધર્મ-અધર્મ ચિત્તમાં અદૃષ્ટરૂપે રહે છે તેને ‘ કર્માશય ’ કહેવામાં આવે છે આ આશય ‘ વામનાપુરી ’ અથવા ‘ અપૂર્વ કોશ ’ પણ કહેવાય છે આ ધર્માધર્મરૂપ બીજો નિગ શરીરને અમુક પ્રમાણના મૂળ આધનનમાં જન્મ આપે છે એ સ્થૂળ આધતનથી અમુક વખત સુધીની સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે એટલે આયુષ્ય એ છે અને એ આધતનમાં આયુષ્યના અવધિ પર્વત સુખ-દુઃખનો ભોગ અવિદ્યામાં ગુચાપેના જીવને કરાવે છે કર્માશયના બીજો આ પ્રમાણે જે ભત્તિ વગેરે પવિત્રાઓ પ્રગટ કરે છે તે પવિત્રાઓને ‘ વિપાક ’ કહેવામાં આવે છે

અનાદિ દોષ ને 'અવિદ્યા' કહેવાય છે આ અવિદ્યાના જે નિમિત્તો પરિણામોના પ્રેન્ક અને છે તેને 'આમવ' કહેવામાં આવે છે 'આસવ' એટલે મદ ઉત્પન્ન કરે એવો રસ આ આસવના (૧) કામ-આસવ, (૨) ભવ-આમવ, (૩) દૃષ્ટિ-આસવ અને (૪) અવિદ્યા-આમવ એમ ચાર પ્રકાર છે. શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાની વાતના, ઇચ્છા કે ગળને 'કામામવ' કહેવામાં આવે છે પચસ્કંધમા એટલે સચેતન દેહમા છુવવાની ઇચ્છાને 'ભવામવ' કહેવામાં આવે છે ધૌદ્દ દૃષ્ટિથી વિષરીત દૃષ્ટિ સેવવાના વેગને 'દૃષ્ટ્યામવ' કહેવામાં આવે છે અસ્થિર અથવા અનિત્ય પદાર્થ સમુદાયમા સ્થિરતા અથવા નિત્યતાની બુદ્ધિને 'અવિદ્યામવ' કહેવામાં આવે છે આસવો એ અવિદ્યાના સામાન્ય વિકાર છે, જ્યારે કલેશ એ વિશિષ્ટ વિકાર છે

ધૌદ્દ દર્શનમત આસવનુ આ સ્વરૂપ તેમજ જૈન દર્શનમત આસવનુ ઉપર મુજબનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા લઈ પ્રો યકોપી એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે આસવનો મૂળ અર્થ જૈન દર્શનમા વિશેષતઃ નર રે પડતો હોવાથી જૈન દર્શન ધૌદ્દ દર્શનથી પ્રાચીન છે.

આ ઉદાસની ખીડિકાર્યે આટલુ નિવેદન કરી ગાપણે પ્રસ્તુત અધ્યયનના વખતવ્યને અનુસરીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ તેમણે નિર્દેશીશુ આસ્ત્રનુ લક્ષણુ નીચે મુજબ રચી કરવામા આવે છે —

કાયવાઈમનઃકૃતશુભાશુભકર્માગમનરૂપત્વમાસ્ત્રવસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૨૫૮)

અર્થાત્ શરીર, વચન અને મન દ્વારા જે શુભ કે અશુભ કર્મો કરવામાં આવે છે તે કર્મોના આગ

૧ સાંખ્ય યોગમા અવિદ્યાનાં રાગ, દેહ, અગ્નિતા અને મહિનિવેશરૂપ ચાર પર્વો ગણવાયા છે તે આ સાથે કેટલેક અંશે મળતા આવે છે

૨ ધર્મ અને નીતિના વિશ્લેષ (Encyclopaedia of Religion and Ethics) ના ૧૧ મા પ્રકર (Volume) મા પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈન ચર્ચ (Jainism) નામના લેખ (૫૪૪૨) મા આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને કહ્યું છે કે—

" Now these terms (*asrava*, *samvara* and *nirjara*) are as old as Jainism. For the Buddhists have borrowed from it the most significant term *asrava*, they use it in very much the same sense as the Jains but not in its literal meaning, since they do not regard the *karma* as an subtle matter, and deny the existence of a soul into which the *karma* could have an influx. Thus the same argument serves to prove at the same time that the *karma* theory of the Jains is an original and integral part of their system and that Jainism is considerably older than the origin of Buddhism."

મનના હેતુને 'આત્મવ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જે વ્યાપારોથી-જે કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી કર્મનું આગમન થાય તે વ્યાપારોને-પ્રવૃત્તિઓને 'આત્મવ' કહેવામાં આવે છે તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૧-૨)માં પણ કહ્યું છે કે—

“ કાયવાદ્મનાકર્મ યોગઃ । સ આત્મવઃ । ”

અર્થાત્ શરીર સળધી, વચન સળધી અને મન સળધી જે કર્મ (ક્રિયા, પ્રવર્તન, વ્યાપાર) તે 'યોગ' કહેવાય છે અને એ યોગ આત્મવ-કર્મનો મળધ કરાવતો હોવાથી 'આત્મવ' કહેવાય છે. આ યોગના શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકાર છે તેમાં શુભ યોગ તે સુખાનુભન્ધી છે અને તે સુખનો આત્મવ છે—મળધ-હેતુ છે, અન્યથા અશુભ યોગ દુઃખાનુભન્ધી છે અને તે પાપનો આત્મવ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાણાતિપાતાદિક વિષયથી નિવૃત્ત અને ધર્મવ્યાનાદિ કર્મ પ્રવૃત્ત એવા યોગને 'શુભ યોગ' અને પ્રાણાતિપાતાદિક વિગયમાં પ્રવૃત્ત અને આર્ત તથા રોદ્ર ધ્યાનોનો આશય લેનારા યોગને 'અશુભ યોગ' કહેવામાં આવે છે.

કર્મ અને યોગના લક્ષણો—

શરીર, વચન અને મન દ્વારા આત્માનો કર્મ ગાયે યોગ યાને મળધ થાય છે તેમાં કર્મનું લક્ષણ તો મર્મ કર્મની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ કર્મણુના લક્ષણથી સમજાય છે અને વીર્યોત્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા પર્યાય વડે આત્માનો મળધ તે 'યોગ' છે. આ વાત અન્યકાં નીચે મુજબ નિર્દેશ છે—

કર્મણો લક્ષણ તુ સર્વકર્મપ્રગેહકારણત્વં કાર્મણસ્ય । (૨૫૧)

યોગસ્ય તુ વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમજનિતેન પર્યાયેનાત્મનઃ સમ્બન્ધરૂપત્વ લક્ષણમ્ । (૨૬૦)

આ યોગ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ જાતનો છે તેમાં કાય-યોગનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ કેટલો આત્માના ભાગમન અને પામર એવા બે વિભાગો પાડે છે કર્મના આત્મમાંના કારણરૂપ એટલે કે કર્મનો આત્મામાં પ્રવેગ થવામાં કુતુહલ અત્માના પરિભ્રમને 'આત્મવ' કહેવામાં આવે છે, ત્યારે આ પરિભ્રમ દ્વારા જે કર્મો આત્મામાં પ્રવેગ કરે છે, તે કર્મો 'આત્મવ' કહેવાય છે. આત્મવના મિષ્ટાત્વ, અસ્થિતિ, પ્રમા, કષાય એ યોગ એવા પાંચ પેગવિભાગો પાડવામાં આવે છે.

૨ પ્રાણાતિપાન એટલે દિગા

૩ નન સાથ પ્રમાણે ખાનદા આ પ્રકાર છે—(અ) આત (આ) ગૈ, (ઇ) ધર્મ અને (ઈ) શુદ્ધિ એ ખાનો વિશે વિશેષ દર્શકત સાથે જુઓ ૭૧ ઉત્પાદન

ગમનાગમનાદિક્રિયાદેતુકત્વે સતિ કાયાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વ
કાયયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૧)

અર્થાત્ જલુ, આવલુ ઇત્યાદિ ક્રિયા કરવામા કારણબૂત એવો શરીરધાની આત્માનો જે પરિણામ
તે ' કાયયોગ ' બન્યો તેમા કાયનુ લક્ષણુ દર્શાવતા અચકાર કથે છે કે—

પુદ્ગલઘટિતત્વે સતિ આત્મનો નિવાસરૂપત્વ કાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૨)

અર્થાત્ પુદ્ગલોનુ બનેલુ એલુ જીવનુ નિવાસ-સ્થાન તે ' કાય ' કહેવાય છે

વાગ્યોગનુ લક્ષણુ—

આવાયોગ્યપુદ્ગલાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વ વાગ્યોગસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૩)

અર્થાત્ આવાને કાયક પુદ્ગલો કે જે આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ' વાગ્યોગ ' કહેવાય છે

મનોયોગનુ લક્ષણુ—

મનનયોગ્યપુદ્ગલાત્મપ્રદેશપરિણામરૂપત્વ મનોયોગસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૨૬૪)

અર્થાત્ મનન કરવામા માધનબૂત એવા જે પુદ્ગલો આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ' મનો
યોગ ' કહેવાય છે

ત્રિવિધ યોગના લક્ષણા ધ્યાનમા આવે ત માટે બેટલુ ઉમેરીશુ કે વીર્યાન્તરાયના ક્ષયો
પશમ કે ક્ષયથી તેમજ પુદ્ગલોના આનબનથી થતો આત્મ-પ્રદેશનો પરિસ્પર્શ યાને ' ક' પદરૂપ
વ્યાપાર તે ' યોગ ' છે આના આનગન અનુસાર કાયિક, વાચિક અને માનસિક યોગ એમ
યોગના ત્રણ પ્રકારો પડે છે સ્પષ્ટ ગાળેમા કહીએ તો ઔઠાનિકાદિ શરીર-વર્ગણના પુદ્ગલોના
આલબનથી જે યોગ પ્રવર્તે છે તે ' કાય-યોગ ' યાને ' કાયિક યોગ ' છે મતિજ્ઞાનાવરણ,
અક્ષરશ્રુતાવરણ ઇત્યાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી આત્મિક વાગ્યગ્નિ ઉત્પન્ન થતા વચન-વર્ગણના
આલબનથી ભાષાપરિણામ તત્ક અભિમુખ એવો જે આત્મ પ્રદેશનો પરિસ્પર્શ થાય છે તે
' વાગ્યોગ ' યાને ' વાચિક યોગ ' છે નામદ્વિધ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ આત્મિક
મનોલગ્નિ ઉત્પન્ન થતા મનોવર્ગણના આલબનથી મન પરિણામ તત્ક અભિમુખ એવો જે
આત્મપ્રદેશનો પરિસ્પર્શ થાય છે તે ' મનોયોગ ' યાને ' માનસિક યોગ ' છે

૧ મિલના આત્મ-પ્રદેશો નિષ્કપ કે અચાત યોગ રિત છે એને આશ્રય અને એથી
કરોને નય માટે પશુ ત્યા અવકાશ નથી

જેમ જલાશયમા જળ વહેવડાવનારા નાળા વગેરેના મૂળ અથવા દ્વાર આસ્રવ-વહે-
નનું નિમિત્ત થવાથી 'આસ્રવ' કહેવાય છે તેમ યોગ જ શુભરૂપ સંસારમા થતા કર્મ-વર્ગણના
આસ્રવણનું નિમિત્ત હોવાથી અર્થાત્ યોગ દ્વારા જ આત્મામા કર્મવર્ગણનું આસ્રવણ યાને કર્મરૂપ
સંબધ થતો હોવાથી તે યોગ 'આત્મવ' કહેવાય છે

આસ્રવના વિભાગો અને પેટાવિભાગો—

આસ્રવ (ભાવાસ્રવ) ના શુભ અને અશુભ જોમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે આ પ્રત્યેકના
કાચિક, વાચિક અને માનસિક જોમ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા માનસિક શુભ આસ્રવનું
લક્ષણુ એ છે કે—

**મૈત્ર્યાદિવાસનાત્રાસિતમનઃકૃતશુભકર્માગમનરૂપત્વ માનસિક-
શુભાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૫)**

અર્થાત્ 'મૈત્રી વગેરે આત્મ ભાવનાઓથી ભાવિત થયેલા મન દ્વારા જે શુભ કર્મોનું આગમન
થાય તેને 'માનસિક શુભ આસ્રવ' કહેવામા આવે છે

માનસિક અશુભ આસ્રવનું લક્ષણુ—

**કપાયવિપયાક્રાન્તમનઃકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વ માનસિકાશુભા-
સ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૬)**

અર્થાત્ 'કપાયના વિષયોથી કલુષિત થયેલા મન દ્વારા જે અશુભ કર્મોનું આગમન થાય છે તેને
'માનસિક અશુભ આસ્રવ' કહેવાયો

વાચિક શુભ આસ્રવનું લક્ષણુ—

**સમ્યગ્જ્ઞાનાશ્રિતવચઃકૃતશુભકર્માગમનરૂપત્વ શુભવાચિકાસ્રવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૨૬૭)**

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનને આધીને બોલાયેલા વચનો દ્વારા જે શુભ કર્મોનું આગમન થાય તેને
'વાચિક શુભ આસ્રવ' કહેવાયો

૧ મૈત્રી, પ્રેમ, કૃપા અને માધુર્ય એ ચાર આત્મનાઓ કે આ ચારેનું સ્વરૂપ આ
હૃદયાત્મા આગળ ઉપર વિચારણામા આત્મના છે

૨ " વચ્ચ તે-દિશ્ય-તે પરમ્પરમસિમ્ન પ્રાણિન इति वक्ष-ससार, तमयस्ते-
नरुहग्नयेभिर्ज-तय इति वक्षया "

અર્થાત્ જેમા પ્રાણીઓ પૃથ્થુ દિમા ૪૨-૬૫ થાય તે 'કર્ણ' નાને 'મસાર' જે દ્વારા કર્ણી પ્રાણિ
થાય તે 'કપાય', કપાયના ક્રોધ, માન, માયા અને યોભ જોમ ચાર પ્રકારો છે,

વાચિક અશુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

મિથ્યાજ્ઞાનવિષયકવચઃકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વ વાચિકાશુભા-
સ્ત્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૮)

અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વિષયક વચનો દ્વારા જે અશુભ કર્મોનું આગમન થાય તેને, ' વાચિક અશુભ આસ્રવ ' જાણવે।

કાયિક શુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

સુગુપ્તશરીરે સતિ શરીરિકૃતશુભચેષ્ટાવિશેષાત્ શુભકર્માગમન-
રૂપત્વ કાયિકાશુભાસ્ત્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૬૯)

અર્થાત્ શુભ વ્યાપારેમા જોડેલા શરીર દ્વારા પ્રાણીથી કરાવતા શુભ ચેષ્ટાઓથી જે શુભ કર્મોનું આગમન થાય તે ' કાયિક શુભ આસ્રવ ' કહેવાય છે।

કાયિક અશુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

સતતારમ્ભિજન્તુઘાતકશરીરિકૃતાશુભકર્માગમનરૂપત્વ કાયિકા-
શુભાસ્ત્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૦)

અર્થાત્ હમેશા આરભ-મમારભમા રચી પચી રહેનારા તેમજ પ્રાણીના ઘાતક એવા છુવે શરીર દ્વારા કરેલી જે ક્રિયા અશુભ કર્મોના આગમનકરક બને તે ' કાયિક અશુભ આસ્રવ સમજવે।
અશુભ કર્મોના કાણો—

અન્ન એ ધ્યાનમા રાખવુ કે ૧ કષાય, વિષય, યોગ, પ્રમાદ, અવિનિતિ, મિથ્યાત્વ, આર્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન ઇત્યાદિ અશુભ કર્મોના કાણો છે।

આ કૌપરથી એ વાત સ્પષ્ટ વાય છે કે યોગના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે પડે છે તેમા શુભ યોગનુ લક્ષણુ એ છે કે—

૧ બધાના કારણો તરીકે કષાય, યોગ પ્રમા, અવિનિતિ અને મિથ્યાત્વ એ પાયાનો ચોથા ઉત્પાદમા જો તેમજ એનું સિન્નુત્પાદનના નિયારણે એ સમયમા અન્ન સંલેપમા તર્કરહસ્ય દીપિકાના ૭૨ મા પદ અનુમાન એવું જ કીચુ કે દાધ માન માયા અને લોભ એ ચારેનો સંગ કરવો એનું નામ ' કષાય ' છે તન, રચન અને મનની પ્રગતિ કરવી એનું નામ ' યોગ ' છે વિષયો મેલવા મઘ પીવુ વગેરેનું નામ ' પ્રમાદ ' છે હિસા વગેરે અશુભ ક્રિયાની પ્રગતિઓથી ન અગ્રકવુ એનું નામ અવિનિતિ ' છે કેવળ નામધારી, દેવ, ગુરુ અો ધર્મને સાચા દેવ મહાગુરુ અને સત્ય ધર્મશ્રે માનવા તેનું નામ ' મિથ્યાત્વ ' છે।

સુત્રાનુવન્ધિરૂપત્વં શુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૧)

અર્થાત્ શુભનો અનુભવ કરાવનારો વ્યાપાર ' શુભ યોગ ' કહેવાય છે

અશુભ યોગનું લક્ષણ—

દુઃસ્વાનુવન્ધિરૂપત્વમશુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૨)

અર્થાત્ દુઃખના અનુભવ કરાવનારી પ્રવૃત્તિ તે ' અશુભ યોગ ' છે આ બે પ્રકારના યોગોનાં અન્ય લક્ષણો પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી શકાય તેમ છે —

પ્રાણાત્પાતાદિવિષયકનિવૃત્તિશીલત્વે સતિ ધર્મધ્યાનાદ્યાશ્રયરૂપ-
ત્વ શુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૩)

પ્રાણાત્પાતાદિવિષયકપ્રવૃત્તિશીલત્વે સતિ આર્તરૌદ્રધ્યાનાશ્રય-
રૂપત્વમશુભયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૪)

અર્થાત્ હિ સા વગેરેને લગતી નિવૃત્તિરૂપ તેમજ ધર્મ ધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાનના આશ્રય રૂપ એવો વ્યાપાર તે ' શુભ યોગ ' છે, જ્યારે હિ સાદિકની પ્રવૃત્તિરૂપ અને આર્ત ધ્યાન તેમજ રૌદ્ર ધ્યાનના આશ્રયરૂપ એવો વ્યાપાર તે ' અશુભ યોગ ' છે

યોગોનો શુભતા અને અશુભતાનો આધાર—

ઘાયયોગાદિ ત્રણે યોગો શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે તેમની આ શુભ-શુભતાનો આધાર ભાવનાની શુભાશુભતા ઉપર રહેલો છે એટલે કે શુભ ભાવના પૂર્વક યાને શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ શુભ છે અને અશુભ ભાવના પૂર્વક યાને અશુભ ઇરાદાથી પ્રવૃત્ત યોગ અશુભ છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્યની ઉપર અર્થાત્ કર્મભાવના શુભાશુભત્વ ઉપર યોગનું શુભાશુભત્વ આધાર રાખતું નથી, કેમકે એમ માનવા જતા તો બધા યોગો અશુભ જ કહેવાયે, કાંણુ કે આઠમા વગેરે ગુણુચાનકામા પણ અશુભ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના બધનું કારણુ થાય છે

અશુભ કાયિક વગેરે છ યોગોના દૃષ્ટાંતો—

હિ મા, ચોરી, અપ્રદા ઇત્યાદિ કાયિક વ્યાપાર અશુભ કાયયોગ છે, જ્યારે કયા, દાન, પ્રદાયર્થ ઇત્યાદિ કાયિક પ્રવૃત્તિઓ શુભ કાયયોગ છે અસત્ય વચન, સાવધ ભાષણ, મિથ્યા-ભાષણ, કર્તશ્ય વચન ઇત્યદિ અશુભ વાગ્યોગ છે, જ્યારે નિગ્રવધ એવું સત્ય ભાષણ, મૂઠું તથા સભ્ય વચન ઇત્યાદિ શુભ વાગ્યોગ છે અન્ય જીવના અહિંસાનું, વધનું કે એવું અનિષ્ટ ચિંતન એ અશુભ મનોયોગ છે, જ્યારે અન્યનું ભલું કરવાનો વિચાર, ખીજનો ઉત્કર્ષ થતો જોઈ પ્રસન્ન થવું ઇત્યાદિ શુભ મનોયોગ છે

શુભાશુભ યોગોના કાર્યો—

૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમા શુભ યોગનું કાર્ય ક્રમીકરણ યાને પુણ્ય-પ્રકૃતિનો બધ અને અશુભ યોગનું કાર્ય ૬ બનેા મનુષ્ય યાને પાપ-પ્રકૃતિનો બધ ૩ ભેગ જે સૂચવાયુ છે તે તત્ત્વાર્થ (૨૭૦ ૬) ના નિમ્નલિખિત ત્રીજા ચોથા સૂત્રને અનુસરે ॥ —

“ શુભ પુણ્યસ્ય । ” “ અશુભ પાપસ્ય । ”

પરંતુ અત્ર ભે પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જે પ્રમાણે અશુભ યોગના સમયે પહેલા વગેરે શુભસ્થાનકોની જ્ઞાનાવગણીયાદિ બધી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો અને પાપ-પ્રકૃતિઓનો યથ સંભવ બંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે શુભ યોગના સમયે પણ છઠ્ઠા વગેરે શુભસ્થાનકાગ્ર પુણ્ય, પાપ પ્રકૃતિઓના યથાસંભવ બંધ હોય છે જ, તો પછી શુભયોગનો પુણ્ય-બંધના હેતુ તરીકે અને અશુભ યોગનો પાપ-બંધના હેતુ તરીકે અલગ અલગ નિર્દેશ કરવો કેવી રીતે વ્યાજબી ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમાનું કથન અને ઉપયુક્ત સૂત્રગત વિધાન મુખ્યત્વે અને અતુ ભાગ-બંધની અપેક્ષાએ વિચારવાના છે ૨૫૨ શબ્દોમા કહીએ તો સફલેશની-કષાયની મહત્તાના સમયે થતો યોગ શુભ અને સફલેશની તીવ્રતાના સમયે થતો યોગ અશુભ કહેવાય છે શુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓના અનુભાગ (૨૫)ની માત્રા અધિક અને પાપ-પ્રકૃતિ તિઓના અનુભાગની માત્રા અલ્પ નિષ્પન્ન થાય છે, જ્યારે અશુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે એથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ ભે સમયે પાપ-પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ-બંધ અધિક અને પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ બંધ અલ્પ હોય છે એમા શુભ યોગથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્ય-અનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે તેની પ્રધાનતા સ્વીકારીને શુભ યોગનો પુણ્ય ૧૧ બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે એવી રીતે અશુભ યોગથી ઉત્પન્ન પાપ-અનુભાગ ૧૧ જે અધિક માત્રા હોય છે તેની મુખ્યતા માનીને અશુભ યોગનો પાપના બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો ॥ અર્થાત્ હોકની માફક શાસ્ત્રમા પણ પ્રધાનતા પૂર્વક બંધવહા કરવાનો સુપ્રસિદ્ધ નિયમ હોવાથી ૧ શુભ યોગજન્ય પાપાનુભાગની અલ્પ માત્રા અને અશુભયોગ જન્ય પુણ્યાનુભાગની અલ્પ માત્રાની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે

આસવના પ્રકારાતરથી ભેદો—

આસવના ૧ સાપરાયિક અને ૨ અર્ધપાયિક ભેગ પણ બે પ્રકારો પડે છે આ બે પ્રકારો

૧ “ પ્રાપ્તિયેન ક્વચિદ્વા મર્ચતિ ” જેમકે દિદિદિદીઓની મુખ્યતા હોવાથી તેમનું સંખ્યામગ અન્ય અંગ્રેજ, ફ્રેચ કે અંગ્રેજ કરતાં અધિક હોવાથી આ દિદિદિદીનો ફ્રેચ ગણાય છે તોકે એમા અંગ્રેજ વગેરે બીજી કોમો પણ વર્ગે છે

૨ “ સાપરાયિક શબ્દ ” સપરાય ઉપરથી બનેલો છે સપરાયનો “ સમસ્માત્ વરામ્બ આરમ્બ સમ્વરાય ” અર્થાત્ “ આત્માનો ચારે બાજુથી ધરાબંધ ” એવો અર્થ તત્ત્વાર્થરાજ (૫ ૨૪૮) માં સૂચાયો છે

આશ્રવના સ્વામીની દ્વિવિધતાને આભારી છે સક્રિય જીવને સાપરાયિક આશ્રવ હોય છે, જ્યારે અક્રિયને ઈર્થાપથવિષયક ચાને ઐર્થાપથિક હોય છે

પહેલાથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો સક્રિય છે, જ્યારે અગ્યારમાથી તે ચૌદમા સુધીના અક્રિય છે

સાંપરાયિક આશ્રવનું લક્ષણ—

સક્રિયકૃત્ત્રિવિધયોગકૃત્તર્કમાગમનરૂપત્વ સાંપરાયિકાશ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । જયવા સસારપરિત્રાન્તિકારણરૂત્વે સતિ યથાસમ્ભવ ત્રિવિધ યોગકૃત્તર્કમાગમનરૂપત્વમ્ । (૨૭૫)

અર્થાત્ ક્રિયાથી યુક્ત જીવના ત્રણ પ્રકારના યોગથી ઉદ્ભવતા ઈર્ષ્યના આગમનને ‘ સાંપરાયિક આશ્રવ ’ જાણીએ. અન્ય શબ્દમા કહીએ તો સમાગ પરિત્રાનથી કારણરૂપ ક્રિયા, વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ યોગોમાના યથાચોગ્ય ઉત્પન્ન થતા ઈર્ષ્યના આગમનને ‘ સાંપરાયિક આશ્રવ ’ સમજીએ.

ઐર્થાપથિક આશ્રવનું લક્ષણ—

અક્રિયકૃત્તર્કદ્વિસમયસ્થિતિરૂત્વયોઃ સતોર્યથાસમ્ભવ ત્રિવિધયોગ-કૃત્તર્કમાગમનરૂપત્વમૈર્થાપથિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૭૬)

અર્થાત્ ક્રિયા રહિત જીવે કરેલા અને એ સમયની સ્થિતિવાળા એવા, ત્રણ પ્રકારના યોગોમાથી યથાસક્ષય યોગ દ્વારા ઉદ્ભવતા સાતવેકનીય કર્મના આગમનને ‘ ઐર્થાપથિક આશ્રવ ’ કહેવામા આવે છે.

સાંપરાયિક અને ઐર્થાપથિક કર્મ—

સાંપરાયિકાદિ કર્મના આશ્રવે મહેવાઈથી મમલય તે માટે સાંપરાયિક કર્મ અને ઈર્થાપથ-કર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. રા વિચારીશું જેમ હવે થી ઉડેલી ૨૪ લીના આમડા કે વસ્ત્ર ઉપર પડે તો તેની સાથે તે ચોટી જાય છે તેમ યોગ દ્વારા જેવાયેલું જે કર્મ ક્રિયાના ઉદયના કારણને લઈને આત્માની સાથે મળદ્વ ધઈને સ્થિતિ કરે છે તે કર્મ ‘ સાંપરાયિક ’ છે. આ કર્મ આત્માનો મપરાય કરવામા અર્થાત્ તેનો પગલવ કરવામા પોતાનું બળ અજમાવે છે. કોરી ભીંતની ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની પેઠે યોગથી આડપાંચેલું જે કર્મ ક્રિયાના ઉદયનો અભાવ હોવાથી આત્માની સાથે અસ્પૃશ્ય થતા વેત જ અલગ થઈ જાય છે તે ‘ ઈર્થાપથ-કર્મ ’ છે. આ કર્મને ઐર્થાપથિક કહેવાનું કાનજી એ છે કે એ કર્મ ક્રિયા ન હોવાથી ક્રિયા ઈર્થાપથ યાને ગમનાગમનાદિરૂપ યોગ દ્વારા બાધાય છે.

કષાયની મહતા અને તીવ્રતા અનુસાર સાપરાયિક કર્મ ઓછી વત્તી સ્થિતિવાળુ થાય છે અને યથાસ ભવ શુભાશુભ વિપાકનું કારણ પડે, બને છે, પરંતુ કષાયથી રહિત ભવ ત્રિવિધ યોગ દ્વારા જે ઔર્ધ્વાપયિક કર્મ બાધે છે તે કષાયના અભાવને લઈને નથી વિપાકનું કારણ બનતું કે નથી બે સમયથી અધિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરતું આથી એ ક્વચિત્ થાય છે કે ત્રણે પ્રકારના યોગ સમાન હોવા છતાં પણ એ કષાયની ગેરહાજરી હોય તો ઉપાર્જિત કર્મમાં સ્થિતિ કે રસનો બંધ થતો નથી કેમકે ગ્થિતિ અને રસ એ ઉભય ॥ બધનું કારણ કષાય જ છે આથી મુમુક્ષુ જનોએ મ સારવૃક્ષની ખરેખરી જડરૂપ કષાયને જ ભરનીભૂત કરવા જોઈએ

આ સમગ્ર વિવેચનમાંથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે જે કાયાદિક વ્યાપાર કષાય શુક્ત બધમાં કાગ્યુભૂત હોય તે વ્યાપાર માપરાયિક કર્મના આશ્રયો છે, જ્યારે જે કાયાદિક વ્યાપારો દ્વારા અકષાયી-કષાયરહિત બંધ થાય તે વ્યાપારો ઔર્ધ્વાપયિક કર્મના આશ્રયો છે

હવે સાપરાયિક આશ્રયના ભેદો વિચારવામાં આવે છે તેમાં ઇન્દ્રિય, કષાય, અમત અને ક્રિયા એમ તેના ચાર મૂળ ભેદો છે^૧ આ ફરકના અનુક્રમે પાચ, ચાર, પાચ અને પચીસ ભેદો પડે છે, 'અર્થાત્ તેના એક દર યોગણુયાત્મીસ પ્રકારો થાય છે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ તો આપણે જાણે ગયા છીએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ મ ચાર કષાય છે એનું વિશેષ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવતાં છે સમગ્ર કર્મોની જાળરૂપ હિ સાદિ અમતો છે એ અમતોને વિષે પ્રવૃત્તિ થતા આશ્રવને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એનાથી નિવૃત્ત થતા આસ્રવથી નિવૃત્તિ થાય છે આ હિ સાદિના લક્ષણો આ ઉલ્લાસમાં હવે પછી વિચારશે હાલ તુરંત તો ક્રિયાના પચ્ચીસ ભેદોના નામો જાણકારે એના આપેલા લક્ષણોના કેમ અનુસાર નીચે સુજ્ઞ બોધે લઈએ —

(૧) સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા, (૨) મિથ્યાત્વ-ક્રિયા, (૩) સમાદાન-ક્રિયા, (૪) ઔર્ધ્વાપયિકી-ક્રિયા, (૫) પ્રયોગ-ક્રિયા, (૬) પરિગ્રહ-ક્રિયા, (૭) માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૮)

૧ જોકે ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ, અમત અને ક્રિયાનું બધના નિરુપણ માને આસ્રવરૂપ થવાપડે રાગ-દ્વેષ ઉપર જ અનન્યી રહેતું છે અને એથી દરીને વાગ્તાનિદ રીતે રાગ-દ્વેષ અર્થાત્ કષાય જ સાપરાયિક કર્મનું બધ-કારણ છે, તોપણ કષાયથી અન્યકોષે ઇન્દ્રિય આત અને ક્રિયાનો જે 'સાપરાયિક આસ્રવરૂપે' આત છે તેજ કારણો છે તે કષાય જ એ કષ પ્રગતિ ચાલારમાં મુખ્ય ભાગ ભાગવે છે, સવરના અભિનાયોએ કષ કષ નિર્ણયને રોકેલી જોઈએ અને તે માટે ક્રોધ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ એનો સ્ફુટ મોધ થાત ને વાગ્તે કારણેનો છે

૨ સરખાવો તત્ત્વનાર્થ (અ ૭) નું નિમ્ન-નિખિન સૂત્ર —

ઈન્દ્રિયવચાયામતક્રિયા પદ્મવતુ પદ્મપદ્મિયશતિમદ્વચા પૂર્વેષ્ય મેદા । "

૩ આ ૯૧ યોગો એની ગતરૂપ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ સમગ્રની કેમકે કેવળ સ્વરૂપ માત્રથી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કર્મ-બધનું કારણ થઈ શકતી નથી અને ઇન્દ્રિયોની રાગ દ્વેષથી ગહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મ-બધનો હવું થઈ શકતી નથી

૪ જોકે આ ઔર્ધ્વાપયિક ક્રિયા સાપરાયિક કર્મના આસ્રવ નથી તોપણ આ બધી ક્રિયાઓ — કષાય જ ત્રિવિદ્યોમાંથી રીતે તેને સાપરાયિક આશ્રય તરીકે યોગ્યાત્મી છે તે મહત્વનાની અપેક્ષાએ જાણવું અર્થાત્ પ્રાય તેમ મગજનું

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા, (૯) ઢાચિક-ક્રિયા, (૧૦) અધિકગ્ધુ-ક્રિયા, (૧૧) પ્રાદેયિક-ક્રિયા, (૧૨) પરિતાપનિકી-ક્રિયા, (૧૩) પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા, (૧૪) દ્વાષ્ટિકી-ક્રિયા, (૧૫) સ્પર્શન, પ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૧૬) પ્રતીત્ય-ક્રિયા, (૧૭) સામતોપનિષાતિકીક્રિયા, (૧૮) વ્હાકસ્તકી-ક્રિયા, (૧૯) નિમર્ગ-ક્રિયા, (૨૦) વિદારણ-ક્રિયા, (૨૧) આનયન-ક્રિયા, (૨૨) અનવકાક્ષ-ક્રિયા, (૨૩) અનાલોગ-ક્રિયા, (૨૪) આરમ્ભિક ક્રિયા અને (૨૫) મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા.^૧

આ પચીસ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારવામાં આવે છે તેમાં સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ એ છે કે—

**જિનસિદ્ધગુર્વારીના પૂજાનમસ્કારવૈષ્ણપાત્રાવિપ્રદાનરૂપવૈયાવૃત્તયા-
મિથ્યજ્ઞસ્ત્વે સતિ સમ્યક્ત્વપ્રવર્ધનકત્ત્વં સમ્યક્ત્વક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૭૭)**

અર્થાત્ જિનેશ્વરની પૂજા, સિદ્ધને નમસ્કાર, શુરુ પ્રમુખનું વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે આપવારૂપ વૈયાવૃત્તય ઇત્યાદિ ચિન્નોપાધી સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડતી (અર્થાત્ દેવ, શુરુ, ચૈત્ય અને શાસ્ત્રની પૂજાપ્રતિપત્તિરૂપ) અને સમ્યક્ત્વની પુષ્ટિ કરનારી એવી ક્રિયાને ‘સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા’ કહેવામાં આવે છે આ ક્રિયા ચોથાથી ૧૦મા ગુણસ્વાનંક સુધીના છવોને હોય છે

અત્ર સમ્યક્ત્વયો શુદ્ધ દર્શનમૌહનીય (સમ્યક્ત્વ-મૌહનીય)ના હેલિંગોનો અનુભવ સમ-જ્યો આ સમ્યક્ત્વ ધીજી ૮૪ નથી પણ એ પ્રથમ, સ્વેગ, નિર્વેદ, અનુકરણ અને આત્મિકત્વ એ લક્ષણોથી લક્ષિત (ભણી શકાય) એવી છતાંદિક પદાર્થ વિષયક શ્રદ્ધા છે જિનેશ્વરનું પુષ્પ, પુષ્પ, પ્રદીપ, આમર, છતાંદિક ચોગ્ય સામગ્રી દ્વારા પૂજન, મિદ્ધને નમસ્કાર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને વસ્ત્ર, પાત્ર, આન્ન, પાન, શય્યા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ આપવારૂપ તેમનું વૈયાવૃત્તય એ ચિન્નોપાધી સૂચિત અને વળી સમ્યક્ત્વરૂપ સફલાવળી ચોષક, સાતવેદનીય બધના હેતુભૂત તેમજ દેવાદિક ગતિમાં પ્રાપ્તિના કારણરૂપ એવી સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા છે એમ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ. ૬) ડી બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૧) ઉપરથી ભેદ શકાય છે આથી વિપરીત ક્રિયાને ‘મિથ્યાત્વ-ક્રિયા’ ભણવી

મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

**સમ્યક્ત્વક્રિયાવિપરીતપ્રવૃત્તિરૂપત્વ મિથ્યાત્વક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૭૮)**

૧ આ ૨૫ ક્રિયાઓના નામો અમક ૪ ક્રમાંક દોવા નોંધએ એવા નિયમ હોય એમ જણાવ નથી વિશેષમાં આ ક્રમ આધારે પ્રચલિત પસ-કર્તો છે તે સમજવું નથી.

૨-૩ જાણી લેણે; આ ઉત્તમમાં આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યાં છે

અર્થાત્ ઉપયુક્ત સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાથી ઉદ્ભવતી પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા તે ‘ મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ’ ના છુટી મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ કરનારી આ ક્રિયા ત્રીજા શુભસ્થાનક સુધી સહાય છે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી સરાગ દેવ, અગ્રહચારી શુર, કુશાસ વગેરેની થતી સ્તુતિ, ઉપાસના એ ‘ મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ’ છે આના અભિગૃહીત, અનભિગૃહીત અને સહિગ્ધ એમ ત્રણ પ્રકાર છે જેમકે ‘ ૩૬૩ પાખડીઓની ક્રિયા તે પ્રથમ પ્રકાર, કોઈ અસુકને દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા વિનાની પ્રાણીઓની ક્રિયા તે બીજો પ્રકાર અને જિન-પ્રવચનને વિષે એક અક્ષર જેટલો પણ સદેહ ધરાવનાર વ્યક્તિની ક્રિયા તે ત્રીજો પ્રકાર છે

સમાધાન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

યોગત્રયકૃતપુદ્ગલાદાનરૂપત્વ સમાધાનક્રિયાયા લક્ષણમ્ । અથવા યોગનિર્વૃત્તિસમર્થપુદ્ગલગ્રહણરૂપત્વમ્ । (૨૭૧)

અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના યોગ દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મ-પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા તે ‘ સમાધાન-ક્રિયા ’ ના છુટી અથવા તો યોગને મનાવવામા સમર્થ એવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ સમાધાન-ક્રિયા ’ છે

આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૪૬)ની નિમ્ન-લિખિત—

“ વીર્યાન્તરાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમે સતિ અહોપાદ્મોપદ્રુમાદાત્મનઃ કાયવાદ્દમનોયોગનિર્વૃત્તિસમર્થપુદ્ગલગ્રહણં વા સયતસ્ય સતઃ અવિરતિ પ્રત્યભિ-મુર્ત્ત સમાધાનક્રિયા ”

—પ્રક્રિયગત પ્રથમ વિકલ્પને અનુસરે છે એના દ્વિતીય વિકલ્પનો અર્થ એ છે કે ત્યાગી હોવા છતાં અવિરતિ પ્રતિ અભિમુખ રહેવું તે ‘ સમાધાન-ક્રિયા ’ છે આ વિકલ્પમા સૂચવાયેલ શબ્દવૃત્તિ તરફનું ઝુકવું એ સમાધાન-ક્રિયા છે એવું આ ક્રિયાનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થની પૃષ્ઠ૨ વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૧૨)મા નિર્દેશાયું છે વિશેષમા ત્યા અન્યના મતરૂપે એમ પણ ઉમેગયું છે કે આ સમાધાન-ક્રિયા બે પ્રકારની છે જેનાથી વિષય ગ્રહણ કરાય તે ‘ સમાધાન ’ એટલે ‘ ઇન્દ્રિય ’, એ સળખી દેશ-ઉપધાતક કે સર્વ-ઉપધાતક વ્યાપાર તે ‘ સમાધાન-ક્રિયા ’ છે જેના વડે આઠ કર્મોના મુદ્દાવ બધાય તેવા પ્રકારનો ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર તે ‘ સામુદાયિકી ક્રિયા ’ છે સમાધાન-ક્રિયાને બદલે કેટલેક સ્થળે આ નામ સૂચવાયું છે આ ક્રિયા ઇન્દ્રિય અમતવાળા છોડે સાથે સળખ ધરાવતી હોવાથી એ પ્રાચે પાચમા શુભસ્થાનક સુધી હોય છે

ઐર્થાપયિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

ઈર્થાપયકર્મકારણરૂપત્વમૈર્થાપયિકીક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૦)

૧ આનું સ્વરૂપ ચતુર્થ ઉત્તરાશર્મા વિચારશે

૨ જુઓ ન-૧૮૧૨૩૬૬૨૬૫ના ભાગ્યે ૩૧મું પાન.

અર્થાત્ ઈર્થાપથ કર્મના કારણરૂપ ક્રિયાને ' ઐર્થાપથિકી ક્રિયા ' જાણવી

ઈર્થા એટલે ગમન-આગમન અને પથ એટલે માર્ગ ગમનાગમનરૂપ કાર્યયોગ અને ઉપલક્ષ-લુથી વચનયોગ અને મનોયોગ એ કર્મને આવવાનો માર્ગ છે આ સબધી અકથાયિક પ્રવૃત્તિ તે ' ઐર્થાપથિકી ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા બધાતી અને વેદાતી એમ બે પ્રકારની છે. તેમા પ્રથમ સમયે બધાતી અને બીજે સમયે વેદાતી છે વિશેષમા આ ક્રિયા અગ્યારમા, બારમા અને તેરમા શુશ્રુસ્થાનકે રહેલા અકથાયી જીવને યોગમાત્રથી જ હોય છે આ યોગને લઈને બધાતુ સાત વેદનીય કર્મ મનોહર વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળુ પરતુ અત્યંત રૂક્ષ હોય છે જેથી કરીને પ્રથમ સમયે એ બધાય છે અને બીજે જ સમયે એતુ વેદન યાય છે અર્થાત્ એ નિર્જર છે આથી કરીને આ ઈર્થાપથ કર્મની સ્થિતિ માત્ર બે સમયની જ છે અત્ર એ ઉમેરતુ આવશ્યક સમજાય છે કે અકથાયી જીવને કેવળ સાતવેદનીય કર્મનો જ બધ હોય છે, એ સિવાય અન્ય કર્મના બધ માટે અવકાશ નથી

પ્રયોગ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

ધાવનવલ્ગનાદિરૂપકાયવ્યાપારપરુપાનૃતાદિરૂપત્રાગ્વ્યાપારાભિદ્રો-
હાદિરૂપમનોવ્યાપારવિષયકપ્રવૃત્તિરૂપત્વં પ્રયોગક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૨૮૧)

અર્થાત્ ' ધાવન, ' વલ્ગનાદિક કાયિક વ્યાપાર, કઠોર અને અસ્ત્ય બાવણુ વગેરે જેવા વાયિક વ્યાપાર અને ઈર્થા, દ્રોહ, અભિમાન ઇત્યાદિરૂપ માનસિક વ્યાપાર તે ' પ્રયોગ-ક્રિયા ' જાણવી. અર્થાત્ ગમન, આગમન ઇત્યાદિ એટલાને લગતી સકથાય પ્રવૃત્તિને ' પ્રયોગ-ક્રિયા ' સમજવી. આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવધ યોગવાળાને હોવાથી પાત્રમા શુશ્રુસ્થાનક સુધી પ્રાપ્તે હોય છે

પરિગ્રહ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

સચિત્તાદિદ્રવ્યેષુ મમેતિ સમત્વકરણરૂપત્વ પરિમહક્રિયાયા લક્ષ-
ણમ્ । (૨૮૨)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા દ્રવ્યોને વિષે ' આ માત્ર ' એ પ્રકારના મમત્વના કારણરૂપ ક્રિયા તે ' પરિગ્રહ-ક્રિયા ' જાણવી વિશેષમા ધન, ધાન્યાદિનુ ઉપાર્જન કરવામા અને તેતુ રક્ષણ કરવામા મૂરખા રાખવી તે ' પરિગ્રહ-ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા જીવ-પારિગ્રહિકી અને અજીવ-પારિગ્રહિકી એમ બે પ્રકારની છે તેમા ધાન્ય, ઠોર, હાસી વગેરે સચેતન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો તે પહેલો પ્રકાર છે, બન્યારે વચ્ચ, બૂવણુ વગેરે અચેતન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો તે બીજો પ્રકાર છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જે ક્રિયા પરિશ્લેષનો નાશ ન થવા માટે કરાય તે ‘પારિશ્લેષિક’ છે આ ક્રિયા પરિશ્લેષના અત્યાગી જીવોને હોય છે જોટલે એ પાત્રમાં શુભસ્થાનક સુધી હોય છે

માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયાનું લક્ષણ—

દામ્ભિકવૃત્તિયા મનોવાક્રુકાયાના પ્રવૃત્તૌ પ્રેરકત્વ માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૩)

અર્થાત્ દામ્ભિક વૃત્તિ પૂર્વકની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રેરણારૂપ ક્રિયા તે ‘માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા’ છે

મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાન, દર્શનાદિના વિષયમાં કરાઈ જતી તે પણ ‘માયા-ક્રિયા’ છે જળ પ્રપચથી ઉદ્ભવતી આ ક્રિયાના બે પ્રકારો છે અદ્ભચી હુષ્ટ ભાવ હોય, પરંતુ બહારથી શુદ્ધતાનો ડાળ કરવો એ પ્રમાણે પોતાનો ભાવ વિપરીતપણે દેખાડવો તે ‘આત્મભાવવચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા’ કહેવાય છે અને એ પ્રથમ પ્રકાર છે જ્યારે સાક્ષી પૂરવી, જોટો લેખ લખી આપવો ઇત્યાદિ ક્રિયા પરભાવવચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય છે અને એ બીજો પ્રકાર છે પ્રજ્ઞાપના (સ્. ૨૮૪)માં આ ક્રિયાને સાતમાં શુભસ્થાનક સુધી જ કહી છે માયામોહનીય કર્મના ઉદયની અપેક્ષાએ તો એ નવમાં શુભસ્થાનક સુધી જાય, પરંતુ અત્ર માયાની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા ગણાવી છે અને એવી પ્રવૃત્તિ તો સાતમાં શુભસ્થાનક સુધી જ મધ્યકિકના કારણને લીધે પ્રજ્ઞાપનામાં કહેલી છે આઠમાં અને નવમાં શુભસ્થાનોમાં માયા ઉદયરૂપે હોય, પરંતુ પ્રવૃત્તિ રૂપે ન હોય

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

**ચારિત્રમોહનીયોદયે સતિ સાવચયોર્ગાદિષુ પ્રવૃત્તિરૂપત્વમપ્રત્યા-
ખ્યાનક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૪)**

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મ ઉદયમાં આવતા સયમના વિઘાતક સાવચ (પાપમય) આચરણોમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે ‘અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા’ જાણવી કહેવાની મત નખ એ છે કે હેય વસ્તુઓમાં-અવિરતિમાં પ્રવૃત્ત રહેતું અર્થાત્ સયમઘાતી કર્મના પ્રભાવને લઈને પાપ-વ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થતું તે આ ક્રિયાનું લક્ષણ છે જોટલે કે આ ક્રિયામાં સયમઘાતક ક્રયાસાદિના પ્રત્યાખ્યાનનો અભાવ છે

જે પદ્ધતિના ઉપયોગનો જ્યાં સુધી ત્યાગ કરાયો નથા ત્યાં સુધી જે અત્યાગવૃત્તિ સખધી કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા’ છે આના બે પ્રકારો પડે છે—સજીવ પદ્ધતિનો ત્યાગ ન કરવો તે ‘જીવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા’ રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે અજીવ વસ્તુઓનો

ત્યાગ ન કરવો તે 'અભવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા' રૂપ દ્વિતીય પ્રકાર છે આ ક્રિયા અવિરતિ જીવોને જ હોય છે એટલે એ ચોથા શુદ્ધસ્થાનક સુધી જ હોય છે

જાત ભવમા જે શરીરોનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમજ જીવના ઘાતક એવા જે જે શત્રો તૈયાર કર્યા હોય તે તે કર્મના આશ્રવ જીવને આ ભવમા પણ લાગુ પડે છે, વાસ્તે જૈન કર્મના ભાગે સચરનારે પૂર્વ ભવોમા તૈયાર કરેલાં સાધનો સબ ધી ઉપસ્થિત થના આશ્રવનો ત્યાગ કરવો એકજી વળી જે જે વસ્તુઓ સ્વપ્ને પણ ઉપલોભમા આવનાર ન હોય તેમજ જે મર્વથા અપ્રાપ્ય હોય તેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરવો એકજી, કેમકે જ્યાં સુધી એવો ત્યાગ ન કરાય ત્યાં સુધી તે સબ ધી કર્મબંધ આત્માને નિરંતર વર્તી રહ્યો છે

કાયિક-ક્રિયાનું લક્ષણ—

કાયચેદાવિશેષરૂપત્વ કાયિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૫)

અર્થાત્ કાયની એટલા તે 'કાયિક-ક્રિયા' બધીવી ડુંગ્ર ભાવથી પ્રયત્ન કરવો, કેાઇ કામ વાસનાને માટે ઉદ્યમ કરવો તે 'કાયિકી ક્રિયા' છે આ બે પ્રકારની છે મિથ્યાદૃષ્ટિ તેમજ અવિરતિ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોની ઉઠવુ, બેસવુ, ચાલવુ, સવુ, ઉચ્ચકવુ, મૂડવુ ઇત્યાદિક ક્રિયાઓ જે કર્મ-બંધના કારણરૂપ હોઇ સાવધ છે તે 'અનુપરત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે અને એ અત્ર નિર્દેશલ પ્રથમ પ્રકાર છે અશુભ યોગવાળા જીવોને ઇન્દ્રિયના ઇષ્ટ વિષયો મળતાં હર્ષ (રતિ) અને અનિષ્ટ વિષયો પ્રાપ્ત થતા શોક (અગતિ) થાય તે ઇન્દ્રિય સબ ધી ક્રિયા તેમજ અનિન્દ્રિય સબ ધી અર્થાત્ અશુભ મનના સકલ્પ દ્વારા સુક્તિ-માર્ગે તરફ ડુંબ્યવસ્થિત એવા પ્રમત્ત સુનિની કાયિક ક્રિયા એ બને 'દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે આ કાયિકી ક્રિયા કપાયના ઉકથ વાળા સર્વ કાયયોગી જીવોને હોય એમા પહેલી બાતની કાયિકી ક્રિયા અવિરત સુધી ૧૧ જીવોને એટલે કે ચોથા શુદ્ધસ્થાન સુધી અને બીજી અનુપયોગી સુનિને પણ એટલે કે છઠ્ઠા શુદ્ધસ્થાન પર્યંત હોય વિચારસાર (૧)મા તો આ ક્રિયા દશમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી, રહેતી છે, પરંતુ સ્થાનાંગ અને પ્રજ્ઞાપનામા તો છઠ્ઠા શુદ્ધસ્થાનક સુધી કહેલી છે

અધિકરણ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

ખડ્ગાદિનિર્વર્તનરૂપત્વમધિકરણક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૬)

અર્થાત્ તરવાર વગેરે શસ્ત્રો બનાવવા તે 'અધિકરણ-ક્રિયા' છે

જેથી આત્માનુ દુર્ગતિ પ્રતિ પ્રસ્થાન થાય-જેને લગને આત્મા નરકાદિ ગતિનો અધિકારી બને તે 'અધિકરણ' કહેવાય છે જીવ-ઘાત થાય તેવું આચરણ કે ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર અધિકરણ છે પોતાનો દેહ પણ હિંમીનુ સાધન બની શકતો હોવાથી અધિકરણ છે આને

લક્ષ્મી ક્રિયા તે ‘અધિકરણ-ક્રિયા’ છે આ ક્રિયા બાહર કથાયના ઉદયવાળા જીવને હોય એટલે નવમા શુશ્રુષાનાક સુધી હોય એના (૧) નિર્વર્તન-અધિકરણ-ક્રિયા અને (૨) સંયોજન-અધિકરણ-ક્રિયા એમ બે લેદો છે તેમા વળી મૂળ શુશ્રુ અને ઉત્તર શુશ્રુ એવા પ્રથમ પ્રકારના બે અવાત્ત પ્રકારો છે

ઔદારિકાદિ શરીરોનું નિષ્પાદન (રચવું) તે ‘મૂલશુશ્રુનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે હાથ, પગ વગેરે અવયવોનું નિર્વર્તન તે ‘ઉત્તરશુશ્રુનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે અથવા તરવાર, ભાલો વગેરે તૈયાર કરવા તે ‘મૂલશુશ્રુનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે, જ્યારે એવા શસ્ત્રોને ઉત્તમવળ કરવા, તીક્ષ્ણ બનાવવા, નેત્રી ધાર કાઢવી અને તેમ કરી પાછી ચઢાવી હત્યા કરવા માટે તૈયાર કરવા તે ‘ઉત્તરશુશ્રુનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે પહેલા તૈયાર કરેલા ધતુભ્ય વગેરે હથિયારોના અંગોને પરસ્પર જોડવા તે ‘સંયોજનાધિકરણ-ક્રિયા’ છે.

પ્રાદેષિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

માત્સર્યકરણ પ્રાદેષિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૭)

અર્થાત્ મત્સરતાના કારણરૂપ ક્રિયા તે ‘પ્રાદેષિકી ક્રિયા’ છે આનું બીજું નામ ‘પ્રાદેષિકી ક્રિયા’ છે કોષાદિના આવેશથી આ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ નવમા શુશ્રુષાનાક સુધી હોય પ્રજ્ઞાપનામા ચારે કથાઓને રાગ-દ્રેષરૂપે ગણેલા છે તે અપેક્ષાએ ચારે કથાઓકથી જીવને પણ એ ક્રિયા સભવે છે આ ક્રિયાના બે લેદો છે (૧) જીવ-પ્રાદેષિકી અને (૨) અજીવ-પ્રાદેષિકી તેમા પુત્ર પત્ની, પાડોશી વગેરે જીવો ઉપર દ્રેષ કરવા પૂર્વકની ક્રિયા તે પ્રથમ લેદ છે, જ્યારે પોતાને પીડા કરવા એવા કાટા, પરસ્પર વગેરે અજીવ પદાર્થો ઉપર દ્રેષ થાય તે બીજો લેદ છે

પારિતાપનિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

દુઃખોત્પાદનરૂપત્વ પારિતાપનિક્યાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૮)

અર્થાત્ પોતાની જાતને કે પરને સતાવવા (પોતાને કે પારકાને) પીડા ઉત્પન્ન કરવી તે ‘પારિતાપનિકી ક્રિયા’ જાણવી આ ક્રિયા બાહર કથાયના ઉદયવાળા જીવોને હોય એટલે કે નવમા શુશ્રુષાનાક સુધી હોય આ ક્રિયાના સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી અને પરહસ્ત-પારિતાપનિકી એમ બે લેદો છે તેમા પુત્ર, પત્ની વગેરેનો વિયોગ થતા પોતાને હાથે માથું ફેડવું, છાતી કુટવી ઇત્યાદિ રૂપે અથવા બીજાના શરીરને તેમ પરિતાપ (સતાપ) ઉપભવેલા તે પ્રથમ પ્રકાર છે આ ક્રિયા બીજાને હાથે કરાવતા તે બીજા પ્રકારની ગણાય આ મળધમા નવતત્ત્વપ્રકરણના સામ્યતા કરમા પત્રમા એવું કથન છે કે પુત્રાદિકના વિયોગથી હું બી થતો જીવ પોતાને કે પારકાને હાથે પોતાની છાતી કુટે, માથું ફેડે તો તે ‘સ્વપારિતાપનિકી ક્રિયા’ છે અને જો પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને તાડન-તર્જન કરે તો તે ‘પરપારિતાપનિકી ક્રિયા’ છે

પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનું લક્ષણ—

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણાતિપાતરૂપત્વ પ્રાણાતિપાતક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।

(૨૮૯)

અર્થાત્ પ્રમત્ત વ્યાપારને લઈને (અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના) પ્રાણોનો નાશ કરવો તે ‘પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ છે આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે એટલે કે એ પાત્રમાં શુભસ્થાન સુધી હોય છે વિશેષમાં જીવનો ઘાત થાય તો જ આ ક્રિયા લાગે, નહિ તો નહિ આના પણ બે પ્રકાર છે પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવું, શસ્ત્રાદિ વડે આપઘાત કરવો, નદી વગેરેમાં ડૂબી મરવું, આગ લગાડી બળી મરવું, પોતાને હાથે કે પારકાને હાથે પોતાના પ્રાણ શમાવવા તે ‘સ્વપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોઢ, લોભ કે ક્રોધના આવેશથી પોતાને હાથે અન્યનું ખૂન કરવું કે પારકા પાસે ખૂન કરાવવું તે ‘પરપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ બીજો પ્રકાર છે આના બાદ્ય સ્વહિંસા અને આશ્રય તર સ્વહિંસા એમ પણ બે પ્રકાર પડે છે એમ પ્રસ્તુત અથકાર સૂચવે છે તેમાં શસ્ત્રાદિ દ્વારા પોતાના બાદ્ય પ્રાણોનો પોતાને હાથે નાશ કરવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોઢનીયાદિ કર્મો દ્વારા જીવજાતિમાં પ્રતિસમય સસાગ સાથે બાધતા રહેવું—તેને શુરુકર્મી બનાવવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે

દાષ્ટિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

અશ્વાદિચિત્રકર્મક્રિયાદર્શનાર્થ ગમનરૂપત્વ દાષ્ટિક્યાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૦)

અર્થાત્ ઘોડા વગેરે ચિત્ર કર્મને જોવા માટે જવું તે ‘દાષ્ટિકી ક્રિયા’ સમજવી રાગ પૂર્વક રૂપ જોવાની વૃત્તિ તે આ ક્રિયા છે સરાગ દષ્ટિથી સચેતન પદાર્થોને દેખતા જેમકે નૃપાદિનો નગરમાં પ્રવેશ, મલ્લોત્તુ યુદ્ધ, સાઠમારી વગેરેનું દર્શન કરતા જે દિશા લાગે તે ‘જીવ-દર્શનક્રિયા’ છે, જ્યારે નગાર્દ્ર ચિત્તથી હેવકુલ, સભા, પરબ, જલાશય વગેરે અજીવ પદાર્થો પ્રતિ દષ્ટિપાત કરવો એ ‘અજીવ-દર્શનક્રિયા’ છે આ ક્રિયા મકલાથી નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવોને હોય અર્થાત્ એ દર્શના શુભસ્થાન સુધી મળવે છે

સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનું લક્ષણ—

રાગાદિના જીવાદીનાં સ્પૃશતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વ સ્પર્શનપ્રત્યયિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૧)

અર્થાત્ રાગાદિ પૂર્વક જીવાદિનો સ્પર્શ કરવો તે ‘સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયા’ છે, જ્યારે એ વિશે પૂછપરછ કરવી તે ‘પૃષ્ટિકી ક્રિયા’ છે આ પ્રમાણે જન બે ક્રિયાઓ એકત્ર રજી કરાય

લક્ષ્મી ક્રિયા તે ‘ અધિકરણ-ક્રિયા ’ છે આ ક્રિયા બાહર કથાયના ઉદયવાળા જીવને હોય એટલે નવમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી હોય એના (૧) નિર્વર્તન-અધિકરણ-ક્રિયા અને (૨) સયોજન-અધિકરણ-ક્રિયા એમ બે ભેદો છે તેમા વળી મૂળ શુદ્ધ અને ઉત્તર શુદ્ધ એવા પ્રથમ પ્રકારના બે અવાતર પ્રકારો છે

ઔદારિકાદિ શરીરોનું નિષ્પાદન (સ્વયં) તે ‘ મૂલશુદ્ધિનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ’ છે હાથ, પગ વગેરે અવયવોનું નિર્વર્તન તે ‘ ઉત્તરશુદ્ધિનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ’ છે અથવા તરવાર, ભાલો વગેરે તૈયાર કરવા તે ‘ મૂલશુદ્ધિનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ’ છે, ન્યારે એવા શસ્ત્રોને ઉત્તમજાળ કરવા, વીરણ બનાવવા, તેની ધાર કાઢવી અને તેમ કરી પાણી ચઢાવી હત્યા કરવા માટે તૈયાર કરવા તે ‘ ઉત્તરશુદ્ધિનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ’ છે પહેલા તૈયાર કરેલા ધતુષ્ય વગેરે હથિયારોના અંગોને પરસ્પર જોડવા તે ‘ સયોજનાધિકરણ-ક્રિયા ’ છે

પ્રાદેષિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

માત્સર્યકરણં પ્રાદેષિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૭)

અર્થાત્ મત્સરતાના કારણરૂપ ક્રિયા તે ‘ પ્રાદેષિકી ક્રિયા ’ છે આનું બીજું નામ ‘ પ્રાદેષિકી ક્રિયા ’ છે કોપાદિના આવેશથી આ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ નવમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી હોય પ્રજ્ઞાપનામા ચારે કથાયોને રાગ-દ્વેષરૂપે ગણેલા છે તે અપેક્ષાએ ચારે કથાયોથી જીવને પશુ એ ક્રિયા સંભવે છે આ ક્રિયાના બે ભેદો છે (૧) જીવ-પ્રાદેષિકી અને (૨) અજીવ-પ્રાદેષિકી તેમા પુત્ર પત્ની, પાડોશી વગેરે જીવો ઉપર દ્વેષ કરવા પૂર્વકની ક્રિયા તે પ્રથમ ભેદ છે, ન્યારે પોતાને ખીડા કરતા એવા કાટા, પથર વગેરે અજીવ પદાર્થો ઉપર દ્વેષ થાય તે બીજો ભેદ છે

પારિતાપનિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

દુઃખોત્પાદનરૂપત્વ પારિતાપનિક્યાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૮૮)

અર્થાત્ પોતાની જાતને કે પરને સતાવવા (પોતાને કે પારકાને) ખીડા ઉત્પન્ન કરવી તે ‘ પારિતાપનિકી ક્રિયા ’ જાણવી આ ક્રિયા બાહર કથાયના ઉદયવાળા જીવોને હોય એટલે કે નવમા શુદ્ધસ્થાન સુધી હોય આ ક્રિયાના સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી અને પરહસ્ત-પારિતાપનિકી એમ બે ભેદો છે તેમા પુત્ર, પત્ની વગેરેના વિયોગ થતા પોતાને હાથે માથું ફેડવું, છાતી કુટવી ઇત્યાદિ રૂપે અથવા બીજાના શરીરને તેમ પરિતાપ (સતાપ) ઉપજાવવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે આ ક્રિયા બીજાને હાથે કરાવતા તે બીજા પ્રકારની ગણાય આ સળધમા નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ૩૨મા પત્રમા એક કથન છે કે પુત્રાદિકના વિયોગથી દુઃખી થતા જીવ પોતાને કે પારકાને હાથે પોતાની છાતી કુટે, માથું ફેડે તો તે ‘ સ્વપારિતાપનિકી ક્રિયા ’ છે અને જો પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને તાડન-તર્જન કરે તો તે ‘ પરપારિતાપનિકી ક્રિયા ’ છે,

પ્રાણુતિપાત-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

પ્રમત્તદોગાત્ પ્રાણાતિપાતરૂપત્વ પ્રાણાતિપાતક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।

(૨૮૯)

અર્થાત્ પ્રમત્ત વ્યાપારને લક્ષ્ણે (અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના) પ્રાણોનો નાશ કરવો તે ‘પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ છે આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે એટલે કે એ પાથમા શુભસ્થાન સુધી હોય છે વિશેષમા જીવનો ઘાત થાય તો જ આ ક્રિયા લાગે, નહિ તો નહિ આના પણ બે પ્રકારો છે પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવું, શસ્ત્રાદિ વડે આપઘાત કરવો, નદી વગેરેમા ડૂબી મરવું, આગ લગાડી બળી મરવું, પોતાને હાથે કે પારકાને હાથે પોતાના પ્રાણ શુભાવવા તે ‘સ્વપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે શોહ, લોશ કે કોષના આવેશથી પોતાને હાથે અન્યનું ખૂન કરવું કે પારકા પાસે ખૂન કરાવવું તે ‘પરપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા’ રૂપ બીજો પ્રકાર છે આના બાહ્ય સ્વરૂપ સા અને આંતર સ્વરૂપ સા એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે એમ પ્રસ્તુત થયેલ સૂચવે છે તેમા શસ્ત્રાદિ દ્વારા પોતાના બાહ્ય પ્રાણોના પોતાને હાથે નાશ કરવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે શોહનીયાદિ કર્મો દ્વારા અતરાત્રમાને પ્રતિમમય સંસાર સાથે બાધતા રહેવું—તેને શુરુકર્મો બનાવવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે

દાષ્ટિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

અશ્વાદિચિત્રકર્મક્રિયાદર્શનાર્થ ગમનરૂપત્વ દાષ્ટિકયાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૦)

અર્થાત્ ઘોડા વગેરે ચિત્ર કર્મને જોવા માટે જવું તે ‘દાષ્ટિકી ક્રિયા’ સમજવી રાગ પૂર્વક રૂપ જોવાની વૃત્તિ તે આ ક્રિયા છે સરાગ દષ્ટિથી સચેતન પદાર્થોને દેખતા જેમકે નૃપાદિનો નગરમા પ્રવેશ, મહેલોનું સુઢ, સાદમારી વગેરેનું દર્શન કરતા જે ક્રિયા લાગે તે ‘જીવ-દર્શનક્રિયા’ છે, જ્યારે રાગાદ્રં ચિત્તથી દેવકુલ, સલા, પરબ, જલાશય વગેરે અજીવ પદાર્થો પ્રતિ દષ્ટિપાત કરવો એ ‘અજીવ-દર્શનક્રિયા’ છે આ ક્રિયા મકષાથી નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવોને હોય અર્થાત્ એ દર્શમા શુભસ્થાન સુધી સંભવે છે

સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનુ લક્ષણ—

રાગાદિનાં જીવાદીનાં સ્પૃશતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વં સ્પર્શનપ્રત્યયિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૯૧)

અર્થાત્ રાગાદિ પૂર્વક જીવાદિનો સ્પર્શ કરવો તે ‘સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયા’ છે, જ્યારે એ વિશેષ પૂષ્પરંજ કરી તે ‘પૃષ્ઠિકી ક્રિયા’ છે આ પ્રમાણે અન્ય બે ક્રિયાઓ એકત્ર રજી કરાય

છે તેનું જાણ્યું એ છે કે પુટ્ટિયાના સ્પૃષ્ટિકા અને પૃષ્ટિકા એમ સંસ્કૃતમાં બે રૂપાતરે થાય છે અને તેનું અન્ન સુચન છે જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યનું ૩૩ મું પત્ર

આ સ્પર્શન-ક્રિયાના પશુ બે પ્રકારે છે જેમકે સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુ સકના અંગનો રાગ, દ્રેષ અને મોહથી ગ્રસ્ત જીવને હાયે થતો સ્પર્શ તે ‘જીવ-સ્પર્શન ક્રિયા’ છે, જ્યારે મૃગના રાગ, વસ્ત્ર વગેરે અજીવ પદાર્થના રાગાદિ પૂર્વક સ્પર્શરૂપ ક્રિયા તે ‘અજીવ-સ્પર્શન ક્રિયા’ છે એ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ મળી સરાગ પૃચ્છના તે અનુક્રમે ‘જીવ-પૃષ્ટિકી’ અને ‘અજીવ પૃષ્ટિકી’ ક્રિયા છે આ જમા સરાગ જીવને હોવાથી એ દશમા શુદ્ધિસ્થાનક સુધી સભવે છે

પ્રતીત્ય-ક્રિયાનું લક્ષણ—

જીવાદીનાશ્રિત્ય યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વ પ્રતીત્યક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૨)

અર્થાત્ જીવ-અજીવ આગોને કરાતી જે ક્રિયા કર્મના ઉપાદાનરૂપ છે તે ‘પ્રતીત્ય-ક્રિયા’ નામથી

અન્ય પ્રાણીના નિમિત્તથી રાગ-દ્રેષ થાય તે ‘જીવ-પ્રતીત્યકી’ અને થાભલા સાથે માથું અજાતા, જાનજાની ઠોકર વાગતા એમ અજીવ વિષયક નિમિત્ત મળતા જે રાગ દ્રેષ દ્વંદ્વભવે તે ‘અજીવ-પ્રતીત્યકી ક્રિયા’ નામથી આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના બે લોકો છે આને ‘પ્રત્ય-ક્રિયા’ પણ કહેવામાં આવે છે

નવા પાપકારી અધિકરણને ઉદ્દેશીને પોતાની જુદી અનુમાર તે તૈયાર કરેલાં એ આત્મ લક્ષણ છે એમ તત્ત્વનાર્થની જુદા વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૧૨) ઉપરથી જણાય છે નવ તત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ત્રીમથા પત્ર પ્રમણે પૂર્વના પાપમા ઉપાદાન-કારણરૂપ અધિકરણને આશ્રીને ઉદ્ભવતી ક્રિયા તે ‘પ્રતીત્યકી’ છે

મામ તોપનિપાતિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

હર્ષવશાદશ્વરથાદિક શ્લાઘયનો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વ સામન્તોપનિપાતિકયા. ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૩)

અર્થાત્ જીવને વશ થઈને ઘોડા, વગ વગેરેની પ્રશંસા કરવી તે ‘સામ તોપનિપાતિકી ક્રિયા’ છે

મમન્તાત્ એટલે આ જાણુથી અને ઉપાગિપાત એટલે આવી મળવું જે ક્રિયા દ્વારા આરે જાણુથી લોકો આની જેમા થાય તે ‘સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા’ છે આના પશુ બે પ્રકારે છે કોઈ સાગે ઘોડો, હાથો વગેરે લાગ્યો હોય અને તે જેવા માટે લોકો એકઠા મળે ત્યારે તેની પ્રશંસા થતી આગળી તેનો આની જ રાજી થાય અને કોઈ જોડ આપણું કંઈ તો ગુસ્સે થાય આ પ્રમાણે

૧ “ પાદુચિયા ય કિરિયા દિતિ પ્રતીત્ય પૂર્વેષાપોષદાનકારણમાશ્રિત્ય નિષ્વક્ત્રા પ્રિયા, પ્રાતોષ્યકી પ્રયયક્રિયેત્યય । ”

સચેતન પદાર્થ પરત્વે લોકોનું ભ્રમ મળવું અને તે દ્વારા રાગ-દ્વેષની પુષ્ટિ થવી તે પ્રથમ પ્રકારની 'અવસામતોપનિપાતિકી' નામની ક્રિયા છે એવી રીતે પ્રદર્શન વગેરે અણવ પદાર્થો ભેગા ભેગા થયેલા લોકોને મુખે પ્રશ્ન સા કે નિન્દા માલગી ગળી કે દેખી મળવું તે 'અણવસામતોપનિપાતિકી' નામની બીજા પ્રકારની ક્રિયા છે મોટે ભાગે આવી ક્રિયારૂપ આશ્વ કૌતુક દેખાડનાર, ખેલ તમાશા કરનારા છવો પત્રે સહવે છે એટલે કે આરભાદિના અત્યાગી છવોને આ આશ્વ હોય અર્થાત્ એ પાત્રમા શુભચાનક સુધી હોય છે 'તત્ત્વનાર્થસાજ' (પૃ ૨૫૦) તેમજ તત્ત્વનાર્થ (અ ૬, સ ૬)ની વૃત્તિ (પૃ ૧૨) પ્રમાણે શ્રી, પુરુષ, પશુ વગેરેને જવા આવવાની, જગ્યા ઉપર મક્ક, મૂલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'સમતાનુપાતન-ક્રિયા' છે

પ્રમત્ત સચેતના ભોજન, પાણી વગેરે આનંદાદિત ન હોય ત્યારે મપાતિમ જતુઓના ચારે બાજુના ઉપનિપાતથી તે જતુઓનો નાશ થાય આ ક્રિયા 'સમતોપનિપાતિકી' કહેવાય છે એમ અમયમારની સ્પોષન ટીકાના ૧- મા પૃષ્ઠ ઉપરથી જણાય છે^૧ વળી ઘી, તેલ વગેરેના વાસણો ઉઘાડા રાખવાથી તેમા ત્રમ છવો આવીને પડે, એથી જે ક્રિયા લાગે તેનો પણ અત્ર મમાવેશ સમજવો

સ્વાહસ્તિકી ક્રિયાનું લક્ષણ—

સ્વહસ્તગૃહીતજીવાદિના જીવ મારયતો યા ક્રિયા તત્ત્વરણરૂપદર્શ
સ્વાહસ્તિકયાઃ ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૪)

અર્થાત્ પોતાને હાથે મહણ કરેલ છવો દ્વારા છવને હણવા રૂપ ક્રિયા ઠગવી તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે

પોતાને હાથે જ છવનો ઘાત કરવો વગેરે ક્રિયા તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' કહેવાય છે તેના બે પ્રકારો છે સહવ પદાર્થ વડે પોતાને કે પારકાને હણવા તે અણ-સ્વાહસ્તિકી અને પોતાના હાથમા ગહેલા તરવા વગેરે અણવ પદાર્થ દ્વારા તેમ ઠગવું તે અણવ-સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા એમ બે પ્રકારો જણવા તીવ્ર જેવ ઢાઢ છવને પોતાના હાથમા રાખી તે દ્વારા બીજા છવોને મનવર્ષા કે ણિલાકી દ્વારા ઉદરને મરાવવો એનો પણ આ ક્રિયામા મમાવેશ થાય છે આ ક્રિયા પાત્રમા શુભચાનક સુધી મહવે છે

તત્ત્વનાર્થસાજ (પૃ ૨૫૦) પ્રમાણે તો જે ક્રિયા બીજાને ઠગવા લી હોય તે પોતે કઠી લેવી તેનું નામ 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે જા વાતને તત્ત્વનાર્થની જુદા વૃત્તિ (દિ વિ પ ૧૩) મમયિત વે છે

૧ આ ભા એ ઉત્પાસ—

“ પ્રમત્તસચેતના મજાનાદાવનાદ્વાદિને સમ્પાતિમનવાના સમન્તાદુપનિ-
પાતેન યા । ”

નિસર્ગ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

ચન્ત્રાદિના જીવાજીવાનુ નિસૃજતો યા ક્રિયા તત્કરણરૂપત્વ નૈસર્ગિકયા. ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । અથવા પાપાદાનાદિના પ્રવૃત્તિવિશેષા-ભ્યુપગમકરણરૂપત્વમ્ । (૨૧૫)

અર્થાત્ યત્ર વગેરે દ્વારા જીવ અને અજીવને ફેર કરવા રૂપ ક્રિયા તે અથવા પાપના ગ્રહણ દ્વારા જે પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો તે ‘ નૈસર્ગિકી (નૈસૃષ્ટિકી) ક્રિયા ’ સમજવી અર્થાત્ પાપકારી પ્રવૃત્તિને માટે અનુમતિ આપવી તે આ ‘ નિસર્ગ-ક્રિયા ’ છે પ્રથમ લક્ષણ અનુમાન્ની આ ‘ નૈસર્ગિકી ક્રિયાના બે પ્રકાર છે યત્ર વગેરે દ્વારા કુવાદિમાથી જગ કાઢવું તે જીવ નિસર્ગિકયારૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે ધનુષ્યમાથી બાણ ફેંકવું, બેડકમાથી ગોળી છોડવી ઇત્યાદિ અજીવ-નિસર્ગ-ક્રિયારૂપ દ્વિતીય પ્રકાર છે અથવા સુપુત્ર કે સુશિષ્યને કાઢી મૂકવા તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે એવણીય (નિર્દોષ) આહારાદિનો ત્યાગ કરવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે આ ક્રિયા પાપમા શુભસ્થાનક સુધી હોય છે

વિદારણ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

અન્યાચરિતપાપાના પ્રકાશનરૂપત્વ વિદારણક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૬)

અર્થાત્ અન્યે કદેલા પાપોનો એટલે કે કુકર્મોનો પ્રકાશ કરવો તે ‘ વિદારણ-ક્રિયા ’ બાણવી કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈના અછતા દ્વંધ્વોનો પ્રકાશ કરી તેની પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવો તે ‘ વિદારણ-ક્રિયા ’ છે જીવ કે અજીવનુ વિદારણ કરવું તે પણ આ ક્રિયાનુ લક્ષણ છે એટલે એ કૃષ્ટિકે એના બે ભેદો છે

આને બદલે વૈતારણિકી ક્રિયાનો પણ કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે વિતારણ એટલે ઠગવું, છેતવવું તે કપટ પૂર્વક યતી ક્રિયા તે ‘ વૈતારણિકી ક્રિયા ’ છે એના બે ભેદો છે જેમકે જીવ સદ્ગુણી હોય તોપણ ઠગવાના ઇરાદાથી તેને હુણી કહેવો અથવા એકની કહેલી વાતમા મીઠું મરચુ ભાનનીવીને વાત કરવી એટલે સાબળનારને બે ધીજ રીતે સમજાવવો તે ‘ જીવવૈતારણિકી ’ ક્રિયારૂપ

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૫૦) ગત નિમ્ન-નિષ્પિત પદ્ધતિ —

પાપાદાનાદિપ્રવૃત્તિવિશેષાભ્યુપગમ નિસર્ગિકયા ।

પણ વખતથી પ્રવર્તેલા પગપરચિત પાપકારી કાર્યમા ભારથી અનુમતિ આપવી તે ‘ નૈસૃષ્ટિકી ’ ક્રિયા છે એવો નૃપતત્ત્વપ્રશ્નના બાળના નામમા પદમા ઉલ્લેખ છે

૨ આનુ અપર નામ ‘ નૈસૃષ્ટિકી ’ પણ છે નિમજન એને કાનુ, ફેકવું, ત્યાગ કરવો

પ્રથમ પ્રકાર છે અણુવ વસ્તુના જે શુણ કે દોષ ન હોય તે છતાં છેતરવાની યુદ્ધિએ તે કહેવા તે 'અણુવ-વેતારણિકી' ક્રિયારૂપ બીજો પ્રકાર છે. મર્મઘાતક વચ્ચેના ઉચ્ચાવા, ખોદુ કલંક વગવાવુ કે જેથી સામાનું હૃદય લેહાય, ફાળ પડે એવી ખોટી ખબર આપવી, તરવારથી બે ભાગ કરવા ઇત્યાદિ કાર્યોથી આ ક્રિયા સખધી આશ્રય લાગે આ ક્રિયા બાહર કથાયના ઉદ્દયવાળાને હોય એટલે કે એ નવમા શુણસ્થાન સુધી હોય

આનયન-ક્રિયાનું લક્ષણ—

આનયનં સમુદિશ્ય સ્વપરેઃ ક્રિયાકરણરૂપત્વમાનયનક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૨૧૭)

અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ લાવવાના ઉદ્દેશથી પોતાની ગેળે કે અન્ય દ્વારા તે માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવી તે 'આનયન-ક્રિયા' છે.

મગાવેલી વસ્તુ સણુવ કે નિહાવ હોય તે પ્રમાણે 'ણુવ-આનાયની' કે 'અણુવ-આનયની' ના નામથી આ ક્રિયા ઓળખાય છે એટલે આ પ્રમાણે એના બે પ્રકારો છે નવતરવ-પ્રકરણના ભાષ્યમા એના સ્વરૂપ પરવે કહ્યું છે કે આ ક્રિયા જિનેશ્વરની આજ્ઞાના ઉદ્દેશ્યન પૂર્વક પોતાની યુદ્ધિથી સણુવાદિ પદાર્થોને મગાવવાથી લાગે એ પાત્રમા શુણસ્થાન સુધી હોય.

આ ક્રિયાને બદલે 'આજ્ઞાવ્યાપાદિકી ક્રિયા' નો તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૦) મા ઉદ્દેશ્ય છે ચારિત્રમોહના ઉદ્દેશથી નિયમે પાળી શકાય તેમ ન હોવાથી જિનપ્રણીત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે આ ક્રિયાનું લક્ષણ છે

આ સખધમા એવું પણ કથન નજરે પડે છે કે જીવને આજ્ઞા કરતા 'ણુવ-આજ્ઞાપતિકી' અને અણુવને આજ્ઞા કરમાવતા (બાહુગર બેવાને) 'અણુવ-આજ્ઞાપતિકી' ક્રિયા સભવે

અનવકાક્ષ-ક્રિયાનું લક્ષણ—

જિનોક્તકર્તવ્યવિધિષુ પ્રમાદવશતોડનાદરૂપત્વમનવકાક્ષ-ક્રિયાયા લક્ષણમ્ (૨૧૮)

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા કાર્યોની વિધિમા (સ્વ પરનાં હિતને વિષે) પ્રમાદને વશ થઈ અનાદર કરવો તે 'અનવકાક્ષ-ક્રિયા' બાણુવી

પૂર્તતાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો અનાદર કરવો એનો પણ આ ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે એમ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૦) ઉપરથી જણાય છે પોતાના કે પારકાનાં હિતની અપેક્ષા વિના આ લોક અને મનુલોક એમ ઉભય લોક વિરુદ્ધ ચોરી, પરશ્રીગમન ઇત્યાદિ આચરણો

કરવા તે સ્વ-અનવકાક્ષા અને પર-અનવકાક્ષા એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ છે એમા બાદર કથાયનો ઉદય નિમિત્તરૂપ હોવાથી એ નવમા શુલ્કસ્થાનક સુધી હોય છે^૧

અનાલોગ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

‘અદૃષ્ટ્વાડપ્રમૃજ્ય ચ ભૂમૌ વજ્રપાત્રાચ્ચાદાનનિક્ષેપાદિરૂપત્વમના-
ભોગિકક્રિયાયા લક્ષણમ્ । અથવા ઉપયોગરાહિત્યેન ક્રિયાયા પ્રવૃત્તિ-
કારણરૂપત્વમ્ । (૨૯૯)

અર્થાત્ જોયા વિના અને ભૂમિતુ પ્રમાણેન કર્યા વગર વજ્ર, પાત્ર વગેરેને લેવા મૂકવારૂપ જે ક્રિયા કરવી તે ‘અનાલોગિક ક્રિયા’ બહુવી અનવેક્ષિત અને અપ્રમાણિત સ્થળ ઉપર શરીર શાખુ તે પણ આ ક્રિયાનુ એક અંગ છે અથવા ઉપયોગ વગર ક્રિયા કરવી તે પણ ‘અનાલોગિક ક્રિયા’ છે

અનાલોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણુ ઉપયોગ વિના પ્રમાણનાદિ કર્યા વિના વર્ષ, પાત્ર ઇત્યાદિ લેવા મૂકવા તે ‘અનાયુક્ત આદાન-ક્રિયા’ છે, બ્યારે ઉપયોગ રહિતપણુ પ્રમજનાદિ કરી વસ્ત્રાદિની લે મૂક કરવી તે ‘અનાયુક્ત પ્રમાજન ક્રિયા’ છે આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી સકથાયી જીવને હોય જે એટલે એ કશમા શુલ્કસ્થાનક સુધી સભવે છે^૨

આરભિક-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

જેવન-ભેવન-તાડન-તર્જનાદિકર્મવિષયકપ્રવૃત્તિકરણરૂપત્વમારમ્ભ-
ક્રિયાયા લક્ષણમ્ । (૩૦૦)

અર્થાત્ જેવન, ભેવન, તાડન, તર્જન ઇત્યાદિ ક્રિયા વિષયક પ્રવૃત્તિ તે ‘આરભિક ક્રિયા’ બહુવી કાબલા તરીકે પૃષ્ઠીકાયાદિ જીવોનો ઉપધાત કરનાર જેવી આદિનો આરભ કરવો, ધાસ વગેરે જેવવા ઇત્યાદિ ‘આરભિક ક્રિયા’ છે

ભાગવા, ફોડવા અને ધાત કરવામા પોતે જાતે રમ લેવો અને અન્યની તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બોધને શાલુ થયુ તે ‘આરભ-ક્રિયા’ જે એમ તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૦)માં સૂચવાયુ છે જીવની ધાત કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ તે ‘જીવ-આરભિકી’ અને ચિત્ર વગેરેમા આલેખેલા જીવનો ધાત કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ તે ‘અજીવ-આરભિકી ક્રિયા’ છે

મિથ્યાદર્શન-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

અર્હત્પ્રવચનોક્તમાર્ગાદ્ વિપરીતમાર્ગે સનતપ્રયાણપૂર્વકકુસાધુકુ-
દેવાચરિત ક્રમયા અનુમોદનરૂપત્વ મિથ્યાદર્શનક્રિયાયા લક્ષણમ્ ।
(૩૦૧)

અર્થાત્ જિન-પ્રવચનમા પ્રરૂપેલા માર્ગથી સદા વિપરીત રસ્તે જવું તેમજ કુમાધુ, કુરેવ વગેરેની ક્રિયાતું અનુમોદન કરવું તે ' મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા ' જાણવી જિન-પ્રવચનથી વિપરીત શ્રદ્ધાન કરવું, વિપરીત પ્રરૂપણા કરવી ઇત્યાદિનો આ ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે મિથ્યાત્વીને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા કે કરાવવામા રસ લેતી વ્યક્તિને તું ઠીક કરે છે ઇત્યાદિ કહી પ્રથમ સાદિ દ્વારા તેને મિથ્યાત્વમા દબ કરવી તે ' મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા ' છે

અન્યત્ર આનુ સ્વરૂપ જુદું જ જણાય છે જેમકે વિદ્યમા જે વસ્તુઓ જે સ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય તેને તે સ્વરૂપે ન માનતા તેથી વિપરીત રૂપે માનવી તે ' મિથ્યાદર્શન-પ્રત્યયિકી ક્રિયા ' છે આના બે પ્રકારો છે જેમકે વિદ્યમાન પદાર્થોને સફરૂપે માને, પરંતુ તેના ઢેટલાક શુષ્ક પર્થોયને વિપરીત રૂપે માને હાખલા તરીકે કેટલાક દાર્શનિકો આત્મા ઢેહવ્યાપી છે એમ માનવા છતાં આત્મા અશુકાની પર્વરેખા પ્રમાણુ વ્યાપ્ત છે^૧ અથવા કેવળ એક તદુદ્ધ જેવડો જ છે^૨ એ પ્રમાણુ ન્યૂન માને અને કેટલાક આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પાચમે ધનુષ્ય જેટલો છે ઇત્યાદિ રૂપે અધિક માને તે ' ભ્રાતાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા ' છે જેઓ વિદ્યમાન પદાર્થોના સર્વથા નિવેશ કરે- જેમદે આત્મા છે જ નહિ એમ મૂળમા જ કુહાડો લગાવે તેની આ માન્યતા ' તદ્વ્યતિરિક્ત (તે બેથી જુદી) મિથ્યાદર્શન-પ્રત્યયિકી ક્રિયા 'ના નામથી જાણખાય છે આ ક્રિયા સમ્યક્ત્વ-મોહનીય સિવાય 'દર્શન-પદ્ધતિના ઉદયથી હોય, માટે આ ત્રીજા શુદ્ધિસ્થાન સુધી હોય

પચીસ ક્રિયાઓના નામોલેખનો ક્રમ—

પ્રસ્તુત અન્યકારે પચીસ ક્રિયાઓના નામોનો નિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ તેમણે એક પછી એક ક્રિયાનુ લક્ષણ નિર્દેશ્ય છે એ ઉપરથી કલિત થતો ક્રમ આપણે ૭૪૮મા તેમજ ૭૪૯મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ આ ક્રમ કયા અન્યને આધારે ચોખ્ખો છે તે સમજાતું તથી નવતરત્વપ્રકરણ (ગા ૨૨-૨૪)મા તો નીચે મુજબનો ક્રમ જોવાય છે --

(૧) કાયિકી, (૨) આધિકરણિકી, (૩) પ્રાદેશિકી, (૪) પારિતાપનિકી, (૫) પ્રાણાતિપાતિકી, (૬) આરભિકી, (૭) પારિગ્રહિકી, (૮) માયાપ્રત્યયિકી, (૯) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૧૦) અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૧૧) દષ્ટિકી, (૧૨) સ્પૃષ્ટિકી (અથવા પૃષ્ટિકી), (૧૩) પ્રાતિત્યકી, (૧૪) સામતોપનિપાતિકી, (૧૫) નેષ્ટિકી (અથવા નેશસ્ત્રિકી), (૧૬) સ્વાહસ્તિકી, (૧૭) આજ્ઞાપનિકી, (૧૮) વેદારણિકી, (૧૯) અનાસોગિકી, (૨૦) અનવકોક્ષા-પ્રત્યયિકી, (૨૧) પ્રાયોગિકી, (૨૨) સામુદાયિકી, (૨૩) પ્રેમિકી, (૨૪) દ્વેષિકી અને (૨૫) એર્થાપયિકી

૧-૨ આ કોની કોની મા થતા કે તેના નામોલેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી

૩ ચાર અનતાનુષ્ઠી કષાયો, મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય

૪-૫ આ બેને જાહેરે શ્રીમદ્ધરુત્તી યુનિરત્ને સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા અને મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનો ઉપેખ

આ પૈકા પહેલી આઠ ક્રિયાઓના નામ ૨૨ મી આયામા, ત્યારપછીની આઠના ૨૩ મીમા અને બાકીની નવના ૨૪ મીમા આપેલા છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૬)ના સ્વોપસં બાધ્ય (પૃ ૧૧) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ત્યા પાચ પાચ ક્રિયાઓના પાચ પચકો છે જેમકે (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાહાન અને (૫) ધર્માપદ્ય, (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદોષ, (૯) પરિતાપન અને (૧૦) પ્રાણાતિપાત, (૧૧) રશન, (૧૨) રપશન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુષાત અને (૧૫) અનાલોગ, (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિસર્ગ, (૧૮) વિહારણ, (૧૯) આનયન અને (૨૦) અનવકાક્ષા, (૨૧) આરભ, (૨૨) પરિગ્રહ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન અને (૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન

અપ્રત્યાખ્યાના બાવીસમા પદમા નવતત્ત્વપ્રકરણગત કાયિકીથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી સુધી ની દશ જ ક્રિયાઓ પાચ પાચના જે પચકો તરીકે ગણવાયેલી છે સ્થાનાગ્રમા બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકમા-સાઠમા સૂત્રમા બળે ક્રિયાઓના અગ્યાર ગુણોનો નિર્દેશ નીચે મુજબ છે —

(૧) કાયિકી અને આધિકરણિકી, (૨) પ્રાદેશિકી અને પારિતાપનિકી, (૩) પ્રાણાતિપાતિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૪) આરભિકી અને પારિગ્રહિકી, (૫) માયાપ્રત્યયિકી અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૬) દૃષ્ટિકા અથવા દૃષ્ટિની અને પૃષ્ટિકા, પૃષ્ટિની, સ્પૃષ્ટિકા અથવા સ્પૃષ્ટિની, (૭) પ્રાતીત્યકી અને સામતોપનિપાતિકી, (૮) સ્વાહસ્તિકી અને નૈસર્ગિકી, (૯) આજ્ઞાપનિકા અથવા આનયની અને વૈશાલ્લિકી, (૧૦) અનાલોગપ્રત્યયા અને અનવકાક્ષપ્રત્યયા, અને (૧૧) પ્રેમપ્રત્યયા અને દોષપ્રત્યયા

આસવના ૨૪ લેહોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન—

રથૂળ દૃષ્ટિએ આસવના ઘણાખરા લેહો શિન્ન ન જણાતા એક સરખા જણાય છે જેમકે ઇન્દ્રિય-આસવમા નેત્રેન્દ્રિય વિષયક કાર્ષ્ટિકી ક્રિયા અને રપશનેન્દ્રિય વિષયક સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયાનો અતર્ભાવ થાય છે બારે કષાયો પ્રેમિકી, દ્વેષિકી, પ્રાદેશિકી અને માયા-પ્રત્યયિકી ક્રિયાઓમા યથાયોગ્ય અતર્ભાવ થાય છે પાચે અમતોના સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયામા અને વિશેષ વિચાર કરતા પ્રથમ હિસાઈપ અમતોના પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયામા અને પાચમા અપરિગ્રહરૂપ અમતોના પારિગ્રહિકી ક્રિયામા મમાવેશ થઈ શકે છે ત્રણે ચોથો પૈકી કાય-યોગ

કર્મો છે આ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનો સ્વામી સામાન્ય રીતે સરાગ જીવ હોવાથી અને અત્ર પ્રેમિકી અર્થાત 'પ્રેમપ્રત્યયા' કહી છે એવી રીતે મિથ્યાત્વ-ક્રિયાના અભિગૃહીત, અભિનિર્ણાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વામી હોવાથી એને અત્ર 'કેમિકી' યાને 'દેવ-પ્રત્યયા' કહી છે આ પ્રમાણે નવતત્ત્વપ્રકરણના લાખના ૩૧મા પદમા ઉપેક્ષ છે

૧ ૨૭૮ મા સૂત્રમા પ્રથમ પચકોનો અને ૨૮૪ મા સૂત્રમા તૃતીય પચકોનો નિર્દેશ છે

૨ તત્ત્વાર્થમા ૩૯ લેહો સૂચવાયા છે, બપાં નવતત્ત્વપ્રકરણના બાધ્ય (ગા ૭૮)મા ૪૨ સૂચવાયા છે

કાયિકી ક્રિયામાં અને આકીના એ યોગો પ્રાયોગિકી ક્રિયામાં અતર્ગત થઈ શકે છે આ પ્રમાણેની હકીકત વળી કેટલીક ક્રિયાઓને પણ લાગુ પડે છે જેમકે પ્રાયોગિકી ક્રિયામાં કાયિકીનો અતર્ભાવ થાય છે પ્રાદેશિકી અને દેશપ્રત્યયિકી એક જણાય છે આ પ્રમાણે સ્થૂલ અવલોકન અનુસાર તો આસ્રવ-તત્વના ૪૨ ભેદો યસ્પર ભિન્ન જણાતા નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા તેમાં ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે જેમકે નેત્રેન્દ્રિયનો આસ્રવ ઇન્દ્રિયનિમિત્તક છે, જ્યારે દાષ્ટિકી ક્રિયાનો આસ્રવ તે ક્રિયાનિમિત્તક છે ઇત્યાદિ જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યતુ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોદેવકૃત વિવર્ણતુ ૩૬ સુ પત્ર

સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૧, સૂ ૬૦)માં સર્વ ક્રિયાઓને ઈર્મપુદ્ગલના ગ્રહણના કારણની મુખ્યતાને લક્ષ્યમાં ગળીને અણુ-ક્રિયાઓ કહી છે,^૧ જ્યારે વિચારસાર (૧)માં જીવના પરિણામની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જીવ-ક્રિયાઓ કહી છે અને જીવની તત્ત્વશ્રદ્ધાન, મિથ્યાત્વ ભાવ, મિશ્રભાવ અને સમ્યક્ત્વભાવે પરિણતિ એ જીવ-ક્રિયા ગણાવાયેલી છે

ગતિ આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

નરક-ગતિમાં ઐર્થાપયિકી ક્રિયા સિવાયના સર્વ એટલે ૪૧ ભેદો હોય છે ઐર્થાપયિકી ક્રિયા કેવળ યોગનિમિત્તક છે અને એ યોગ કષાયથી રહિત એવા અગ્યારમાં શુભ્રમ્યાનથી યથા-ખ્યાત આરિના સફલાવે હોય છે આવુ યથાખ્યાત આરિત નારકને હોય નહિ, માટે એને ઐર્થાપ-યિકી ક્રિયા સંબંધી આસ્રવ પણ ન હોય અર્થાત્ નારકને પાચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાચ અમત, ત્રણ યોગ અને ચોવીસ ક્રિયા એમ એકતાલીસ આસ્રવ-ભેદો હોય તિર્થંક-ગતિમાં તેમજ દેવ-ગતિમાં પણ આ જ પ્રમાણે ૪૧ ભેદો હોય છે મનુષ્ય-ગતિમાં એતાલીસે એતાલીસ હોય છે, કેમકે એ ગતિમાં તો યથાખ્યાત આરિત હોય છે, અન્ય ગતિમાં એનો સંભવ જ નથી

ઇન્દ્રિય આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

એકેન્દ્રિયમાં ત્રીસ ભેદો સંભવે છે દાષ્ટિકી ક્રિયા નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવને હોય પ્રાતીત્યકી, આનયનિકી, સામતોપનિપાતિકી અને આજ્ઞાપ્રાયોગિકી એ ચાર ક્રિયાઓ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા વચનયોગીને હોય એકેન્દ્રિયમાં નેત્ર-દર્શન અને વચન-યોગનો અભાવ છે એટલે આ પાચ ક્રિયાઓનો તેમાં અભાવ છે વળી ઉપર્યુક્ત કાગણુ અનુસાર ઐર્થાપયિકી ક્રિયાનો પણ તેમાં અભાવ છે ઇન્દ્રિય-આસ્રવમાં કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિય સંબંધી જ આસ્રવ છે અને ત્રિવિધ યોગમાં કેવળ કાયયોગ વિષયક જ આસ્રવ છે એટલે કે ઇન્દ્રિય-આસ્રવ ૧, કષાય-આસ્રવ ૪, યોગ-આસ્રવ ૧, અમત-આમત ૫ અને ક્રિયા-આસ્રવ ૧૯ એમ કુલે ૩૦ આસ્રવો છે દ્વીન્દ્રિયમાં આ ઉપરાત રમનેન્દ્રિય-આસ્રવ અને વચનયોગ-આસ્રવ એ બે વધારે હોય એટલે બધા મળીને ૩૨ આસ્રવો

૧ સ્થાનાગ (સં ૧૦)ની ટીકાના ૪૦મા-૪૧મા પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૬૬ જીવઘ્યાપારેડપ્યજીવધાનત્વવિવક્ષયાડત્તીત્ત્રિયેયમુક્તા, સા ઘજીવસ્ય પુલ્લરાશે કમ્મતાપરિણતિરૂપા જીવઘ્યાપારસ્વાવિવક્ષણાદત્તીવક્રિયેતિ । ”

આ પૈકા પહેલી આઠ ક્રિયાઓના નામ ૨૨ મી ગાથામાં, ત્યારપછીની આઠના ૨૩ મીમાં અને બાકીની નવના ૨૪ મીમાં આપેલા છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૬)ના સ્વોપસં ભાષ્ય (પૃ ૧૧) તત્ત્વ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ત્યાં પાંચ પાંચ ક્રિયાઓના પાંચ પચકો છે જેમકે (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાધાન અને (૫) ધર્માપચ, (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદોષ, (૯) પરિતાપન અને (૧૦) પ્રાણાતિપાત, (૧૧) દર્શન, (૧૨) સ્પર્શન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુષાત અને (૧૫) અનાલોગ, (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિસર્ગ, (૧૮) વિદારણ, (૧૯) આનયન અને (૨૦) અનવકાક્ષા, (૨૧) આરભ, (૨૨) પરિચ્છેદ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન અને (૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન

પ્રજ્ઞાપનાના બાવીસમા પદમાં નવતત્ત્વપ્રકરણગત કાયિકીથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી સુધીની ૬૪ જ ક્રિયાઓ પાંચ પાંચના જે પચકો તરીકે ગણાવાયેલી છે સ્થાનાગમમાં બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકમાં-સાઠમા સૂત્રમાં બપ્પે ક્રિયાઓના અગ્યાર સુગ્મોનો નિર્દેશ નીચે સુજળ છે —

(૧) કાયિકી અને આધિકરણિકી, (૨) પ્રાદેશિકી અને પારિતાપનિકી, (૩) પ્રાણાતિપાતિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૪) આરભિકી અને પારિચ્છેદિકી, (૫) માયાપ્રત્યયિકી અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૬) દૃષ્ટિકા અથવા દૃષ્ટિની અને પૃષ્ટિકા, પૃષ્ટિની, સ્પૃષ્ટિકા અથવા સ્પૃષ્ટિની, (૭) પ્રાતીત્યકી અને સામતોપનિષાતિકી, (૮) સ્વાહસ્તિકી અને નૈસૃષ્ટિકી, (૯) આજ્ઞાપનિકા અથવા આનયની અને વૈદારિણી, (૧૦) અનાલોગપ્રત્યયા અને અનવકાક્ષપ્રત્યયા, અને (૧૧) પ્રેમપ્રત્યયા અને દોષપ્રત્યયા

આમ્વના ૧૪૨ બેઠોતુ સૂક્ષ્મ અવલોકન—

સૂળ દૃષ્ટિએ આસવના ઘણાખરા બેઠો લિન્ન ન જપાતા એક સરખા જણાય છે જેમકે ઇન્દ્રિય-આસવમાં નેત્રેન્દ્રિય વિષયક દાર્દ્રિકી ક્રિયા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયાનો અતર્ભાવ થાય છે ત્યારે કપાયો પ્રેમિકી, દ્રેષિકી, પ્રાદેશિકી અને માયા-પ્રત્યયિકી ક્રિયાઓમાં યથાયોગ્ય અતર્ગત થાય છે પાંચે અવતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયામાં અને વિશેષ વિચાર કરતા પ્રથમ હિસાસપ અવતનો પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયામાં અને પાંચમા અપરિચ્છેદપ અવતનો પારિચ્છેદિકી ક્રિયામાં સમાવેશ થઈ શકે છે ત્રણે યોગો પૈકી કાય-યોગ

કર્ષો છે આ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનો સ્વામી સામાન્ય રીતે સરાજ જીવ હોયથી આને અન 'પ્રેમિગ' અર્થાત 'પ્રેમપ્રત્યયા' કહી છે એવી રીતે મિથ્યાત્વ-ક્રિયાના અભિગુનીત, અભિનિરિષ્ટાતિ મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વામી હોવાથી એને અન 'દેષિકી' યાને 'દેષ-પ્રત્યયા' કહી છે આ પ્રમાણે નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ૩૧મા પત્રમાં ઉત્તેજ છે

૧ ૨૭૯ મા સૂત્રમાં પ્રથમ પચકોનો અને ૨૮૪ મા સૂત્રમાં દ્વિતીય પચકોનો નિર્દેશ છે

૨ તત્ત્વાર્થમાં ૩૯ બેઠો સૂચવાયા છે, ત્યારે નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્ય (ગા ૭૮)માં ૪૨ સૂચવાયા છે

કવિની કિયામાં અને આપીના એ સેએ પ્રયોજિતો કિયામાં અતર્કિત થઈ રહે છે આ પ્રમાણે
દર્શિત થતી દેટરી કિયાઓને પણ નામ પડે છે. જેમકે પ્રયોજિતો કિયામાં કાવિ
અંતર્કાવ માય છે પ્રદેશી અને દેવપ્રત્યયિતો એક જગ્યા છે. આ પ્રમાણે અન્ય અવશે
અનુચાર તો આમલ-નાતવા ૨૦ બેટો પગપર લિલ્લ જાણના નામી, પગતુ મુદ્દમ હા
વિગ વ્તાં નેમા જેક અપર નીત જગ્યા છે જેમકે મેરેન્દ્રવેના આનર મન્દિરવિગિલિત છે, ત
દર્શિતો કિયાના આસપ તે કિયાન્દિગસ છે કંયાકિ સુક્ત નવનત્વપ્રકરણના આ
ઉપાધવાય મીધમેસેવરૂત વિગલુતુ ઠં મુ પત

રથાનામ (૧૫૮, ટ ૧, મુ ૬૦)મા સર્વ ક્રિયાઓને કર્મપુદ્ગલના જન્મનું માર્ગ
મુખ્યતાને લક્ષ્યમાં નાખીને અભવ-ક્રિયાઓ કહી છે, ૧ જ્યારે વિચારસાગ (૧)મા અ
પરિક્ષામ પી પ્રથમ પાત્રી અરેખાને અવ-ક્રિયાઓ કહી છે અને અવની તત્ત્વપદાન, વિષય
જ્ઞાન, વિષયજ્ઞાવ અને સમ્યક્ત્વજ્ઞાને પશ્ચિમીને અવ-ક્રિયા ગણવાયેલી છે.

अनि आशीन आग्रवना वेडे—

ન ૩-અનિમા જોવાપરિમિ વિધા સિધાવના મર્મ સ્વરૂપે જા સેદો તે પ છે. જોવાપરિ
વિધા કેવળ યોગ્યમિતત છે અને જ્યેય કથાવધી વદિત જેવા જન્યામ્મા સુલ્લભાનથી
જ્યેય આપરિમિના અભાવે દોષ છે આજી સધાજવાન ચાન્દિ નાગરને દોષ નહિ, માટે અને જો
વિધો વિધા ને પરી આશ્રય પણ ન રોય. અર્થાત નાગરને પાત્ર પન્દિત, આન કેવળ, પ ૩ ન
નજી યોગ અને ને પરી વિધા જનમ સંજ્ઞાથીમા આશ્રય-સેદો રોય. તિર્થકૂ-અનિમા તેમજ
અનિમા પણ આ જ પ્રમાણે જા સેદો રોય છે અનુષ્ઠ-અનિમા જેનાનીકે જેનાલીસ રોય
કેમકે તે અનિમા તે સધાજવાન વચિત રોય છે, અન્ય અનિમા સંજ્ઞા મલલ જ નથી

અનિદ્રા કાર્યાની આશ્વના બેઠા—

[illegible]

4 24 1124 (40 10) 7 11 - 400-1-4 11 424 15 45 - 1 -

“ इति वाचावाहपुत्रादयः प्राजापतिवचनं श्रुत्वा, मा तस्मिन्
पुत्रादये कृत्यावतिष्ठति । अथवा वाचावाहपुत्रादयः प्राजापतिवचनं ।

છે ત્રીન્દ્રિયમા આ ઉપરાત પ્રાણેન્દ્રિય-આમ્રવ હોય એટલે એકદર ૩૩ આમ્રવો છે ચતુ
ન્દ્રિયમા આ ૩૩ ઉપરાત નેત્રેન્દ્રિય-આમ્રવ અને ઘાષ્ટિકી ક્રિયા એ બે વધારે આમ્રવો હોય
અર્થાત્ ૬૬ છે પચેન્દ્રિયમા ગર્ભજ મનુષ્યને બધા (૪૨) આમ્રવો હોય

કાય આશ્રીને આમ્રવ-લેહો—

પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય હોવાથી એ
પ્રત્યેકને ત્રીમ ત્રીમ આસ્રવો હોય નમ-કાયમા મનુષ્ય આશ્રીને બેતાલીસ હોય, જ્યારે બાકીના
છબેમા યથાયોગ ઘટાવી લેવા

ઇન્દ્રિયો સ સખધી આમ્રવોની શુભાશુભતા—

ઇન્દ્રિયો પાળ હોવાથી એ સખધી આસ્રવ પશુ પાચ હોય તે સ્વાભાવિક તેમા
શીતાદિ ગ્રાહ સ્પર્શો પૈકી પોતાને જે અનુકૂળ જણાય તેવા સ્પર્શવાળા પદાર્થને વિષે રાગી ગને
અર્થાત્ એથી રાજ થાય અને જે પ્રતિકૂળ જણાય તેને વિષે દ્વેષ ધારણ કરે એટલે કે એથી
નારાજ થાય, એ પ્રમાણેની છબની પ્રવૃત્તિ તે સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે આ આસ્રવ શુભ
તેમજ અશુભ એમ બે રહારે છે તેમા જિનદેવના સ્નાત્ર વખતે, શુરુ તેમજ ગ્દાનની વૈયાવૃત્ત્ય
ક્રમ્તા કે ધર્મના ઉપકરણોનો સ્પર્શ થતા આનંદ પામવો એ પ્રશસ્ત આસ્રવ છે, જ્યારે સ્ત્રી,
પુત્રાદિના સસારપોષક સ્પર્શથી રાજ થવું એ અપ્રશસ્ત આમ્રવ છે

અનુકૂળ સ્મવાળા પદાર્થને વિષે પ્રીતિ ધારણ કરવી અને પ્રતિકૂળ સ્મવાળા પદાર્થ
ઉપર દ્વેષ ધારણ કરવો તે રમનેન્દ્રિય વિષયક આમ્રવ છે આના પશુ શુભ અને અશુભ એમ બે
લેહો તેમા પાચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય વાસ્તે, દેવ અને શુરુની સ્તુતિ કરવા માફ કે શુરુ
વગેરેની લક્ષિતાના નિમિત્તથી અન્ન પાનની પરીક્ષા કરવા છબનો ઉપયોગ કરવો તે શુભ આમ્રવ
છે, જ્યારે દેહ ટગવી નાખવા માટે નહિ, પરંતુ લહેજતની ખાતર મનોહર રસવતી (લોજન)
જમવી તે અશુભ આસ્રવ છે

મત્તર જેવા સુગંધી પદાર્થો મળતા રાજ થવું અને લસણ જેવા દુર્ગંધી પદાર્થ
મળતા નાપુગ થવું એ પ્રાણેન્દ્રિય સખધી આસ્રવ છે આના પશુ પૂર્વની જેમ બે લેહો છે તેમા
પ્રતુની પૂત ની મામત્રી જેવી કે ચક્રન બરામ, કસ્તૂરી, કેકુમ, કુસુમ, અશુરુ ઇત્યાદિ
પદાર્થોની સુગંધી ગજ થવું તે શુભ આમ્રવ છે, જ્યારે માયામા નાખવાના સુગંધી તેલો કે
વિવિધ જાતના ગત્તરો જેવા અમાનવધર્મક પદાર્થો મળતા ખુશી થવું તે અશુભ આસ્રવ છે.

મનોહર ગંગ, રૂપ અને આકારવાળા પદાર્થોને જોઇને ગજ થવું અને એથી વિપરીત
જાતના પદાર્થોને જોઇને નાગજ થવું તે નેત્રેન્દ્રિય સખધી આસ્રવ છે આના પશુ શુભ અને અશુભ
એમ બે પ્રકારો છે તેમા જિનેશ્વરની પ્રતિમા, શુરુ, સદા, શાસી, ધર્મસ્થાન ઇત્યાદિનું દર્શન
તે શુભ આમ્રવ છે, જ્યારે કામિનીના અગોપાય, નાટક, ખેલ, તમાસા વગેરે જોવા તે અશુભ
આમ્રવ છે

કાનને પ્રિય જોવા સચિત્તાદિ ત્રિવિધ શબ્દો માલગીને રાગ ધારણ કરવો અને કંઈ જોવા શબ્દો કાને પડતા દ્રેષ ધારણ કરવો તે કર્ણેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે એના પણ બે પ્રકાર છે તેમાં પ્રભુના શુભઆમ, શુભનું મંકીર્તન, ધર્મદેશનાનું શ્રવણ ઇત્યાદિ પ્રશન્ત કાયે શ્રવણેન્દ્રિયને જોઈથી તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે વેશ્યાના ગાયનો, જલસા વગેરે સ સારની પુ કરનારા સાધનોમાં કર્ણેન્દ્રિયને તદ્દલીન બનાવવી તે અશુભ આસ્રવ છે

આ ઉપરથી માર એ નીતરે છે કે પાત્ર ઇન્દ્રિયના ત્રેવીંસ વિષયોની અનુકૂળતા કે પ્રકલતાને વશ ન થતા પુદ્ગલનો વિવિધ પ્રકારનો સ્વભાવ છે એવી ભાવના પૂર્વક તટસ્થતા કેળવવા અર્થાત્ ન તો રાગને અધીન થવું કે ન તો દેષને, કેમકે આમ કરવાથી જ ઇન્દ્રિયો સળગી કર્મનું આગમન થતું અટકે અને કર્મનું ઝેડાણ થઈ શુક્રિતો માર્ગ મોકળો થાય

કપાય સ્પર્શથી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

કોષાદિ આગ કપાયો પેકી જે કપાય પ્રશસ્ત ભાવે વર્તતો હોય તે શુભ આસ્રવ છે, જો જે અપ્રશસ્ત ભાવે વર્તતો હોય તે અશુભ આસ્રવ છે, અને કોઈ પણ ભાવમાં ન વર્તતો હોય તે અવરનો ઉદય થાય છે દેવ, શુરુ કે શામનનો દરાદા પૂર્વક વિશ્વે સ કરનાર ઉપર શરસે થવું કે હુર્વિનીત શિષ્યને સન્માર્ગે દોરવાના શુભ હેતુથી તેના તરફ કોપ કરવો પડે તે પ્રશસ્ત કોષ છે, જ્યારે મસારવર્ધક પદાર્થોના નાશ કરનાર ઉપર શરસે થવું, દાખલા તરીકે કોઈ ઉન્મત્ત જતા અટકાવે એવા હિતૈષી ઉપર શરસો કરવો તે અપ્રશસ્ત કોષ છે

પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મ વગેરેને માટે મગફરી રાખવી તે પ્રશન્ત માન છે, જ્યારે નમન કરવાથી જોગ્ય જોનો ન નમવું તે અપ્રશસ્ત માન છે

શિકારીથી મૃગનો છુવ બચાવવા તેના અપહાસ કરવો, રોગીને હઠવા ઔષધ પીવેળા તેને હિતશુદ્ધિથી છેતવો, અનેક ઉપાય કરવા છતાં દીક્ષાના સાચા અભિલાષીને તે કુટુંબ રોડી ગમે તો એ કુટુંબની જાળમાંથી તેને છોડાવવા જે પ્રયત્ન કરવો પડે તે વગેરે પ્રશસ્ત માયા છે, જ્યારે ધન નેગવવાની હવ્વાથી આહુકને ઠગવા, કુટુંબની વૃદ્ધિ માટે કપટ મેલ વગેરે અપ્રશસ્ત માયા છે

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વિનય, વૈયાકરણાદિના ઉપકરણો વગેરે માટે જે લોભવૃત્તિ ગળતો તે પ્રશન્ત લોભ છે, જ્યારે ધન, ધાન્ય વગેરેને વિષે આત્મક્રિા રાખવી તે અપ્રશન્ત લોભ છે

૧ પોતાની સેવા કરાવના ધરાધારી માધુ ખટપટ કરીને કાંઈને સમારમાંથી ડોડાની દી આપે તો તેમ કરનાર માણુનો આસ્રવ અશુભ છે, જ્યારે જટનાગ મુમુ રોય તો તેના આસ્રવ ગુમ " સા ચિંચા ચા ચિમુકયે " અથવા જન "શન પ્રમાણે " જ્ઞાતમ્વ કલ ચિરતિ " મુદ્રાવેખને અનુસરીને એમ કહી ગકાય કે કે બિવિ યમા સારો મમ્વા નિભાવનાર-ચવાવનાર થાય કે ધરાધારી પુત્રાન્તિને અપાત્ર સિદ્ધિ તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે એને કષ્ટ બોધ થાય તો એ દ્વારા એ સસારની જાળથી હજો યદ મોખામર્ગે મચે એવા હેતુથી એને અપાત્ર શિક્ષણ અને પડે તો એના શુભ ધરાધારી કરવામાં આવના તેના તાત્પર્ય, તજ્જન ઇત્યાદિ શુભ અસ્રવ છે,

કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈ પણ ક્ષાય પોતાની મલિન વાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે સેવાય અર્થાત્ એ સ્વાર્થ^૧ બુદ્ધિયુક્ત કર્તવ્ય હોય તો તે અપ્રશસ્ત કષાય છે અને એથી અશુભ આસ્રવ ઉદ્ભવે છે, પરંતુ જો એમા આત્મ-ધર્મની ઉન્નતિ એ પ્રેરક બળ હોય તો તે કષાય પ્રશસ્ત છે અને એ શુભ આસ્રવ છે આથી સમજાય છે કે સસારની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ એ લક્ષ્યબિન્દુ પૂર્વકતુ કષાયનું સેવન તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે આત્મભાવતિ, સત્ય ધર્મની પ્રભાવના ઇત્યાદિ લક્ષ્યથી કષાય સેવાય તો તે શુભ આસ્રવ છે

અન્ન એ ઉચ્ચેરુ આવશ્યક સમજાય છે કે આ તો વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિપાદન છે એથી કંઈ પ્રશસ્ત કષાય સેવવાનો ઉપદેશ છે એમ ન સમજવું, કેમકે મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો કેવળ અપ્રશસ્ત કષાયની જ નિવૃત્તિની નહિ, પરંતુ પ્રશસ્ત કષાયની પણ નિવૃત્તિની અપેક્ષા ગમે છે ત્રસારમા જેઓ અપ્રશસ્ત કષાયને સેવી રહ્યા છે તેમની દિશામા પલટો થાય તેટલા પૂનતુ આ સૂચન છે અમુક ગુણસ્થાનક સુધી નહિ પહોંચેવા છતાં પ્રશસ્ત કષાયો મેલે તે કોઈક વ્યથે નીભાવી લેવાય, પરંતુ એ ટાળવા પડશે જ એટલું તો તેમણે પવન સ્વીકારવું જ જોઈએ અને તેમ કરવા માટે તેમણે કમ્બિન ધર્મ જ જોઈએ

યોગ સભધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

આત્મ અને શૌર્ય ધ્યાન એ માનસિક અશુભ યોગ છે, જ્યારે ધર્મ અને શુદ્ધ ધ્યાન એ માનસિક શુભ યોગ છે આ ચોર છે, આ ચીલપટ છે ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત વચન ધાને અશુભ વાચિક યોગ છે, જ્યારે દેવ, શુરુ વગેરેના શુભોના વર્ણનાદ એ પ્રશસ્ત વચન અર્થાત્ શુભ વાચિક યોગ છે ધર્મ-કાય મા શરીરને જોડવું તે પ્રશસ્ત કાયયોગ છે, જ્યારે વિષય સેવયો, જુગામ જેવો ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત કાયયોગ છે

પ્રશસ્ત યોગ એ શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે અપ્રશસ્ત યોગ એ અશુભ આસ્રવ છે, પરંતુ એ સાંપ્રસાદિક આસ્રવ કહેવાય તે માટે તેમા રાગ, દ્રેષ હોવા જોઈએ

અમતો મભધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

શાસનદ્રોહી, મદાદિકને નાહક સતાવનાર વગેરેને શિક્ષા કરવી પડે તે હિ સાદૃષ અમતો શુભ આસ્રવ છે,^૧ જ્યારે પોતાને હેરાન કરનારનો સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી વિનાશ કરવો તે એ અમતોના અશુભ આસ્રવ છે આ પ્રમણે અસત્યાદિ પરત્વે ઘટાવી લેવું

કર્મબંધની વિશેષતાના કારણો—

આ પ્રમાણે આપણે સાપ્તમયિક આસ્રવના લેહોનો વિચાર કર્યો હવે આ ઉપર્યુક્ત લેહોમા ત્રીન ભાવ, મહ ભાવ, સાત ભાવ, અસાત ભાવ, વીર્ય અને અધિકરણની તરતમતા આથીને વિશેષતા રહેલી છે^૨ તેનો ઉલ્લેખ કરીશું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય-વ્યાપાર, પ્રાણાતિપાત,

૧ વિચારો મુરિત્ત શ્રીવધ્ધુકુમારે કરેલી નમુચિને શિક્ષા

૨ જે છવ-અછવ પદાર્થ આથીને આત્મા તીવ્રાદિક ભાવોમા-પરિણામોમા પ્રવર્તે છે તે છવ-

અછવ ૫ ધર્મો ને આત્માના અર્થાત્ તીવ્રાદિક ભાવે પરિણુન થયેન આત્માના સાપ્રસાદિકમના કારણ-
૧૫ થાય છે

સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા ઇત્યાદિ આશ્રય (બધ-કારણ) સમાન હોય તોપણ તત્ત્વન્ય કર્મ-બધમા તીવ્ર ભાવાદિ દ્વારા વિશેષતા ઉદ્ભવે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે એકની એક ક્રિયા બે મનુષ્યો કરે, પરંતુ તેમના તીવ્ર ભાવાદિક્રિયા બે ભિન્નતા હોય તો આસવોમા પણ ભિન્નતા આવે છે.

ઉત્કૃષ્ટ પશ્ચિમ તે તીવ્ર ભાવ, જ્યન્ય પશ્ચિમ તે મદ ભાવ, ઉપયોગ પૂર્વક બાણી બેધને પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા કરવી તે જ્ઞાત ભાવ, ઉપયોગ વગર-અભણતા પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા થાય તે અજ્ઞાત ભાવ, સ્વ પરાક્રમ તે વીર્ય અને શસ્ત્રાદિક અધિકરણ તે અધિકરણ

બાહ્ય દૃષ્ટિએ બધ-કારણો સમાન હોવા છતાં પણ પશ્ચિમમાં તીવ્રતા અને મદતાને લઈને કર્મ-બધ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો થાય છે.

આ બધામાં આપણે એક દૃષ્ટાંત વિચારીએ બે પુરુષો એક જ મહિલા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી ગયા છે તેમાં એક દુર્જન છે અને બીજો મન્મથ છે આથી સન્મથન અને દુર્જનના કર્મ-બધમાં ફરક પડે તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે દુર્જન જે આસક્તિ પૂર્વક તેના તરફ જાય છે તેવી મહિલા આસક્તિ પૂર્વક સન્મથન જોતો નથી

જ્ઞાત અજ્ઞાત ભાવમાં પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સમાન હોવા છતાં કર્મ-બધમાં ભિન્નતા ઉપસ્થિત થાય છે જેમકે એક મનુષ્ય હરણને હરણ સમજી બાણીથી તેને વીધી નાખે અને બીજો કોઈ મનુષ્ય નિર્ભય પદાર્થ ઉપર બાણ તાકે અને ભૂલથી હરણ વીધાઈ જાય તો આ બેમાં ભૂલથી હરણના પ્રાણ હનનાગને જેવો કર્મ-બધ થાય તેના કષ્ટતા સમજ પૂર્વક-પ્રાસ ઇલાકાથી હરણને મારી નાખનારનો કર્મબધ ઉત્કટ થાય છે ન્યાય-મહિમા પણ ખૂન સબધી ચૂકાદો આપતી વેળા પ્રાસ ઇલાકા પૂર્વક આમ કરવાથી આમાનો જીવ જશે એવું બહુવા છતાં જેણે ખૂન કર્યું હોય તેને જે શિક્ષા કન્વામાં આવે છે તેના કરતા એકના હાથમાંથી તન્વા પડી

૧ આથી તો મહેવાય છે કે ઉપયોગે કર્મ, ક્રિયાએ કર્મ અને પરિણામે બધ વિશેષમાં મૈત્રાયણી ઉપનિષદના ચોથા પ્રકાશમાં મુખ્ય પણ છે કે—

“ મમ વય મનુરુવાણી, વારણ વચ્ચમોક્ષયો ।

અગ્રાય વિષવામસ, મુનયે નિર્વિષય સ્મૃતમ ॥૧૧૧ ॥ ”

૧૧૧ પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને તો જે આમય છે તે પશ્ચિમ વાને નિર્ગન્થ કામ્ય છે અને જે નિર્ગન્થ કામ્ય છે તે આસવ છે એમ પ્રત્યક્ષ આત્મારાગ જેવા અગ્રાય આમય (અ ૪, ઉ ૨, ચ ૧૩૦)માં નિમ્ન-સિખિત પાત્ર દ્વારા સૂચવાય છે—

“ જે આમયમાં તે પરિસ્થિતિ, જે પરિસ્થિતિમાં તે આસવ જે અજ્ઞાતમાં તે અપરિસ્થિતિ, જે અપરિસ્થિતિમાં તે અજ્ઞાતમાં । ”

[એ આમય સ્તે પરિસ્થિતિ, એ પરિસ્થિતિ સ્તે આસવ એ અજ્ઞાત સ્તે અપરિસ્થિતિ, એ અપરિસ્થિતિ સ્તે અજ્ઞાતમાં ।]

જાય અને એથી અન્ય મરી જાય તો આ પ્રમાણે જીવ-હત્યા કરનારને ઝોડી શિક્ષા કરવામા આવે છે

વીર્ય યાને શક્તિ-વિશેષ પણ કર્મજનની ભિન્નતાનું કારણ છે જેમકે જોશવર વ્યક્તિ જેટલી સહેવાઈથી અને ઉત્સાહથી કાર્ય કરી શકે તેટલી સહેવાઈથી કે ઉત્સાહથી નિર્જન વ્યક્તિ તે કાર્ય ન કરી શકે એ જનવા જોગ છે એટલે કે સેવા, દાન, ઉપવાસ ઇત્યાદિ શુભ કાર્ય અથવા હિંમ્મત, ચોરી વગેરે અશુભ કાર્યો કરવામા સખજ ક્રાંતિ નિર્જનનો શુભાશુભ કર્મ-ખંધ મહ હોય છે એવી જ રીતે અધિકરણ એટલે કે શસ્ત્રાદિની તીક્ષ્ણતા, ઉગ્રતાદિ અનુસાર કર્મ ખંધમા ફરક પડે છે જેની પાસે સામાને મારવા માટે નેતરની સોડી હોય તેને સામાને મારના જેવો કર્મખંધ થાય તેના કરતા જેની પાસે લોખંડની જોડી વાળી ડાગ હોય અને તેનાથી તે અન્યને મારે ત્યાં તેને જે કર્મ-ખંધ થાય તેની તીવ્રતા અધિક છે એ પ્રમાણે બદ્ધક વગેરે શસ્ત્રો માટે સમજી લેવું અર્થાત્ જેમ વીર્ય વધારે હોય અને શસ્ત્રની ઉગ્રતા અધિક હોય તેમ આવેશ વિશેષ હોય એમ સામાન્યતઃ કહી શકાય

આ પ્રમાણે જોકે બાહ્ય આસ્રવોની સમાનતા હોવા છતાં પણ કર્મ-ખંધમા જે અસમાનતા ઉપસ્થિત થાય છે, એના કારણરૂપે અત્ર અધિકરણ, વીર્ય ઇત્યાદિની વિશેષતાનો નિર્દેશ કરાયો છે, તોપણ કર્મજનની વિશેષતાનું ખાસ કારણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રતા મહત્તા જ છે વિશેષમા જે સજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ અને વીર્યની વિશેષતાનો કર્મજનની તરતમતાના હેતુ તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે તે કાષાયિક પરિણામની વિશેષતા દ્વારા જ જાણવો આ પ્રમાણે વિચારતા કર્મજનની વિશેષતામા શસ્ત્રરૂપ અધિકરણની વિશેષતાનું જે નિમિત્તરૂપે કથન કરાયું છે તે પણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રતા અને મહત્તા દ્વારા જ સમજવું

અધિકરણોના ભેદો—

આપણે ૭૬૬મા તેમજ ૭૬૭મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ જે અધિકરણની વિશેષતાને લક્ષને કર્મજનમા વિચિત્રતા ઉદ્ભવે છે તે અધિકરણના બે ભેદો પડે છે —(૧) જીવ-અધિકરણ અને (૨) અજીવ-અધિકરણ આ બંનેના દ્રવ્યાધિકરણ અને ભાવાધિકરણ એમ બન્ને ભેદો છે તેમા દ્રવ્યાધિકરણના ઉદાહરણ રૂપે કથ અને ભાવાધિકરણના એકસો ને આઠ ભેદો છે આ સર્વનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે કેટલુંક વિવેચન ઉમેરવામા આવે છે

શુભ કે અશુભ ગમે તે પ્રકારનું કાર્ય કરવામા જીવ અને અજીવ એ બંનેનો ખપ પડે છે એકલો જીવ કે એકલો અજીવ કાર્ય પણ કરી શકે તેમ નથી આ રીતે તત્ત્વાર્થ (અ ૬, ૧૨૮)મા કહ્યું પણ છે કે અધિકરણ જીવરૂપ તેમજ અજીવરૂપ છે અર્થાત્ જીવ અને અજીવ બંને અધિકરણ અર્થાત્ કર્મ-ખંધના સાધન, ઉપકરણ કે શસ્ત્ર તરીકે જોખખાવાય છે આ બંને જાતના અધિકરણો પૈકી પ્રત્યેકના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે બે પ્રકારે પડે છે જીવરૂપ

વ્યક્તિ કે અણુવસ્તુ પદાર્થ દ્રવ્યાધિકરણ છે, જ્યારે જીવગત કષાયાદિ પરિણામ તેમજ ચાપુ વગેરે અણુ પદાર્થની તીક્ષ્ણતા (ધાર) રૂપ શક્તિ વગેરે બાવાધિકરણ છે એટલે કે પરમાણુ ઇત્યાદિ મૂર્ત પદાર્થ દ્રવ્ય-અણુવાધિકરણ છે, જ્યારે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓમા સહાયક બનતું મૂર્ત દ્રવ્ય જે જે અવસ્થામા વર્તમાન હોય છે તે બધું બાવ-અણુવાધિકરણ છે,

તત્ત્વાર્થ (અ, સ, ટ)ની જૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૧૬)મા સૂચવાયું છે તેમ દ્રવ્યાધિકરણ છેદન, લેહન, ત્રોટન, વિશસન, ઉદ્ગન્ધન, ચન્ન-અભિઘાત ઇત્યાદિરૂપ છે

દ્રવ્ય-અધિકરણના હવે જે દશ લેહા દર્શાવાય છે તેથી દશ પ્રકારના શસ્ત્રો બાણવા તેના લક્ષણો વિચારીએ તેમા સૌથી પ્રથમ છેદન-અધિકરણનું લક્ષણ બોધશું તો તે એ છે કે—

પાણિપાદાદીના પરશ્વાદિના છેદનકરણરૂપત્વં છેદનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૨)

અર્થાત્ પગથુ (કુહાડી) વગેરે શસ્ત્ર વડે જીવોના હાથ, પગ ઇત્યાદિને કાપવા, ઉઠવા તે ' છેદન-અધિકરણ ' છે,

છેદન-અધિકરણનું લક્ષણ—

સચેતનાચેતનાનાં વહ્નિના દાહકરણરૂપત્વં વહ્નનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૩)

અર્થાત્ સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થોને અગ્નિ દ્વારા બાળવા તે ' વહ્ન-અધિકરણ ' છે,

મારણ-અધિકરણનું લક્ષણ—

સચેતનાનાં, વિપ્રાદિપ્રયોગેન, મારણરૂપત્વં મારણાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૪)

અર્થાત્ વિપ વગેરેના પ્રયોગથી જીવોને મારવા તે ' મારણ-અધિકરણ ' છે,

લવણ-અધિકરણનું લક્ષણ—

લવણેન પૃથ્વીકાયાદીનામુપઘાતકરણરૂપત્વં લવણાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૦૫)

અર્થાત્ લવણ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને ઉપઘાત કરવો તે ' લવણ-અધિકરણ ' નાંબુ.

સ્નેહ-અધિકરણનું લક્ષણ—

ઘૃતતૈલાદિસ્નેહેન પૃથ્વીકાયાદીનામુપઘાતકરણ સ્નેહાધિકરણસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૦૬)

અર્થાત્ ધી, તેલ વગેરેની ચિકાસ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ ભુવોને પીડા કરવી તે 'સ્નેહ-અધિકરણ' છે
ક્ષાર-અધિકરણનું લક્ષણ—

ક્ષારેણ સકલત્વગ્માંસાચપક્વર્તનરૂપત્વક્ષારાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્
(૩૦૭)

અર્થાત્ ખાર દ્વારા સમસ્ત આમલી, માસ વગેરેને કાપવાનું કામ કરવું તે 'ક્ષાર-અધિકરણ' જાણવું

અમ્લ-અધિકરણનું લક્ષણ—

આરનાલાચમ્લેન પૃથ્વીકાયાદ્યુપઘાતકરણરૂપત્વમમ્લાધિકરણસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૦૮)

અર્થાત્ કાચ, રાગ વગેરે જેવી ખાટી ચીજો દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિને ઉપઘાત કરવો તે 'અમ્લ-અધિકરણ' છે

અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણાદિના લક્ષણો—

અનુપયુક્તઃ સન્ મનોવાક્કાયાદિના યા યાં ચેષ્ટાં નિર્વર્તયતિ
તયા તયા કર્મ બદ્ધયતિ ઇત્યેવ રૂપત્વમનુપયુક્તમનોવાક્કાયાધિકરણસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૦૯)

અર્થાત્ ઉપયોગ રાખ્યા વિના મન, વચન અને શરીર દ્વારા જે જે કાર્યો કરતાં કર્મ-અથવા ચાલ તેને તેને અનુકરમે અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણ, વાગધિકરણ અને કાયાધિકરણ જાણવા

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાધિકરણના હયા ભેદો જોયા ^૧ હવે ભાવાધિકરણ પરત્વે વિચાર કરવામાં

૧ તત્ત્વાર્થશિખર (૫ ૨૫૩)માં પણ પ્રાપ્ત આ જ મ્ ભેદો છે, જોકે તેના ક્રમમાં ૬૨૩ થી ૬૨૬ ત્યાં કાળું છે કે—

“ તદુપયુગ્મયધિકરણ દશમકારં વિષ-સ્તબ્ધ-ક્ષાર-મધુકા-ડમ્લ-સ્નેહા-ડમિ
રૂપપયુગ્મકાય-વાદ-મનોયોગમેવાત્ । ”

આવે છે તેમા ભાવાધિકરણમાના 'ભાવ' યજ્ઞનો અર્થ આત્માનો તીવ્રાદિક પરિણામ કરવો આ જગત અધિકરણના સંગ્રહ, સમારભ અને આગની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો, યોગ-સેદ્યો એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો, વળી કૃત, કાન્તિ અને અનુભવની અપેક્ષાએ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ લેહો અને વળી એ લેહો પૈકી હરેકના કથાવની વિવક્ષાએ આગ પ્રકારો છે એટલે કે આના $3 \times 3 \times 3 \times 4 = 108$ લેહો પડે છે તેમા સરભનુ લક્ષણ નીચે સુબળ છે—

પ્રાણાતિપાતાદિવિષયસંકુલપાવેશરૂપત્વ સંરમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૩૧૦)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાકિક પરત્વેના સહકર્મના આવેશને 'સરભ' જાણવો

સમારભનુ લક્ષણ—

પ્રાણાતિપાતાદિવિષયકસાધનસન્નિવાતજનિતપરિતાપનાદિરૂપત્વ સમારમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૧)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાકિક સબધી પ્રવૃત્તિ કરવામા જે સાધનોની આવશ્યકતા હોય તેને એકત્રિત કરતા જોધને પરિતાપ યામવો તે 'સમારભ' કહેવાય છે

આરભનુ લક્ષણ—

પ્રાણાતિપાતાદિરૂપક્રિયાનિર્વૃત્તિરૂપત્વમારમ્ભસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૨)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાકિક જે ક્રિયા કરવી તે 'આરભ' જાણવો

ઉપર્યુક્ત ત્રણે લક્ષણો તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સુ ૬)ના ભાગ્ય (પૃ. ૧૬)ગત નીચે લખેલા શ્લોકમા આવી જાય છે —

“ સંરમ્ભઃ સકલાયઃ, પરિતાપનયા ભવેત્ સમારમ્ભઃ ।

આરમ્ભઃ પ્રાણિવધઃ, ત્રિવિધો યોગસ્તતો જ્ઞેયઃ ॥ ”

૧ પ્રજાપનાની કૃતિમાં ૪૪૭ મા પત્રમા અવતરણરૂપે એના ટીકાકાર આમલયગિરિચરિત્રે કહ્યું છે કે—

‘ સરમ્ભો સંકલ્પો પરિતાપકરો મયે સમારમ્ભો ।

આરમ્ભો વદ્ધવનો સુદનયાન તુ સહર્વેતિ ॥ ”

[મરમ્ભ સકુલપ પરિતાપકરો મયેત્ સમારમ્ભ ।

આરમ્ભ ઉપપ્રવચ શુદ્ધનયાનો તુ સહેવા (મતમ) ॥]

૨ આનો અર્થ એ છે કે કથાવધી યુક્ત જે યોગ તે 'સરભ' છે, પરિતાપ થવાથી જે સરભ થાય તે 'સમારભ' છે, અને પ્રાણીઓના વધ તે 'આરભ' છે, એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ જાણવો

આ ઉપરથી સમનય છે કે કોઈ પણ કાર્યની નિઃસ્વાર્થ સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી માંડીને તે તે કાર્યની પૂર્ણહુતિ થાય ત્યાં સુધીના ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે જેમકે કષાયથી પ્રેરાઈને જીવની હિંસા વગેરે કાર્ય કરવા માટેના પ્રયત્નના આરંભરૂપ સરભ એ કાય કંઠા માટે સાધનોને એકત્રિત કરવારૂપ સમારભ અને છેવટે પ્રકટ રૂપે તે કાર્યને કરવારૂપ આરભ એમ ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે.

૧. આ સરભ, સમારભ અને આરભ એ ત્રણ અધિકરણોના મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગોની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે એટલે કુલે મન સરભ, વચનસરભ, કાયાસરભ, મન સમારભ, વચન-સમારભ, કાયા-સમારભ, મન આરભ, વચન-આરભ અને કાયા-આરભ એમ નવ ભેદો થયા આ હરેકના વળી કરવું, કરાવવું અને અનુભવવું એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડતા સંતાલીસ ભેદો થાય છે આ હરેકના કોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય વડે કરીને ચાર ચાર ભેદો પાડતા એક દર ૧૦૮ ભેદો થાય છે જેમકે કોષકૃત મન સરભ, માનકૃત મન સરભ, માયાકૃત મન સરભ અને લોભકૃત મન સરભ એ ચાર અને જાગૃત તથા અનુમતના ચાર ચાર ભેદો મળીને એક દર મન સરભના બાર ભેદો થયા એ પ્રમાણે વચન-સરભ અને કાયા-સરભના બાર બાર ભેદો પડે છે અર્થાત સરભના એક દર છત્રીસ ભેદો પડે છે એવી રીતે સમારભ અને આરભના પણ છત્રીસ છત્રીસ ભેદો પડે છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવાધિરણુના એક દર ૧૦૮ ભેદો છે બધા મળીને આટલા જ ભેદો પડી શકે તેમ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી, કેમકે આ સબધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો વધારે ભેદો પડી શકે છે જેમકે કૌષાદિક ચારે કષાયોમાના હરેકના આગળ ઉપર કહેવામાં આવનારા અનન્તાનુબંધિ, અત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને મનવચન એમ ચાર ચાર ભેદોની પૃથક્ પૃથક્ અપેક્ષા કરતાં ઉપરથી ૧૦૮ ભેદોના ૪૩૨ ભેદો થાય છે અને તેના પણ નળી સ્વપ્રતિષ્ઠિત, અન્યપ્રતિષ્ઠિત, ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત એમ ચાર ચાર ભેદો વિચારના એક દર ૧૭૨૮ ભેદો પડે છે આ પ્રમાણે જીવાધિરણુનો દ્રવ્ય અને ભાવ એ બન્ને રૂપે વિચાર કર્યો હવે પ્રમ માનુષાત અજીવાધિરણુનો પણ બે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે ॥

અજીવાધિરણુના નિર્વર્તનાદિ ભેદો—

અજીવાધિરણુના ચાર મુખ્ય ભેદો છે—(૧) નિર્વર્તના, (૨) નિશ્લેષ, (૩) સંયોગ અને (૪) નિશ્ચય એમાં નિર્વર્તનાના અર્થાત્ રચનાના મૂલયુક્તિનિર્વર્તના અને ઉત્તરયુક્તિનિર્વર્તના એવા બે ભેદો છે તેમાં વળી મૂલયુક્તિનિર્વર્તનાના પાંચ પ્રકારના શરીરો, વચન, મન, પ્રાણ અને અપાન એ ભેદો છે અને ઉત્તરયુક્તિનિર્વર્તનાના કાષ્ઠ, પુસ્ત, ચિત્રકર્મ ઇત્યાદિ ભેદો છે એ પ્રમાણે નિશ્લેષાદિક ત્રણ અવાન્તર ભેદો છે, પરંતુ તેમ અવલોકન કરીએ તે પૂર્વે નિર્વર્તનાના ભેદોના સ્વરૂપ અને અન્યકારણ નિર્મળ-વિખિત કથન નોંધી લઈએ—

૧ તત્ત્વનાર્થ (અ ક સ હ) માં આને મને 'અનુમત' શબ્દ નજરે પડે છે એનો અર્થ સમતિ દર્શાવતી એવો થાય છે

‘ઓદારિકશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્માપિતં’ યદૌદારિકસંસ્થાનં તત્ પ્રથમસમયાદારમ્બ્ય મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ ભવતિ, કર્મબન્ધનિમિત્તત્વાત્ । તાદૃશૌદારિકસ્પાઙ્ગોપાઙ્ગકર્ણવેધાવ્યવસસ્થાનાદિક તુ મૂલાપેક્ષયોત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ ભવતિ । एवं वैक्रियशरीरप्रायोग्य-वर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितं यद् वैक्रियसंस्थानं तत् प्रथमसमयादारम્ब्य मूल-गुणनिर्वर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, कर्मबन्धनिमित्ततत्वात् । तस्यैवाङ्गो-पाङ्गकेशनखदन्तादिकमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं भवति मूलापेक्षया । आहारकशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्નિર્માપિતं यदाहारकसंस्थानं तत् प्रथमसमयादारम્બ્ય મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ ભવતિ । तस्यैवाङ्गोपाङ्गा-दिकमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं भवति मूलापेक्षया । शीतोष्णादिशक्ति-भाजः शापानुग्रहकारिणः तैजसस्यापि तैजसशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यै-र्निर्માપितं यत् तैजसशरीरसंસ્થાનં તત્ પ્રથમસમયાદારમ્બ્ય મૂલગુણ-નિર્વર્તનાધિકરણ ભવતિ । एवं કાર્મણસ્યાપિ જ્ઞેયમ્ ।

વાહ્મનોવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્માપિતં યદ્ વાહ્મનઃસંસ્થાનં તદપિ મૂલ-ગુણનિર્વર્તનાધિકરણ ભવતિ, તથા પ્રાણાપાનપ્રાયોગ્યવર્ગનાદ્રવ્યૈર્નિર્મા-પિતોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાવપિ મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણે ભવતઃ ।

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય વર્ગજ્ઞાણે દ્રવ્યોથી બનેલું જે ઔદારિક સંસ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માંડીને (તે તેનો અવસ્થિતિ પર્યંત) મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ છે, કેમકે તે કર્મબંધન કાળ છે આ ઔદારિક શરીરના કર્ણવેધાદિ અવ્યવો-અગોપાગને મૂલગુણની અપેક્ષાએ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ મળજવા એ પ્રમાણે વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય વર્ગજ્ઞાણે દ્રવ્યોથી બનેલું વૈક્રિય સંસ્થાન પણ પ્રથમ સમયથી માંડીને ‘ મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે, જ્યારે એ શરીરના કેસ, નળ, હાત વગેરે અગોપાગ મૂલગુણની અપેક્ષાએ ‘ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે એ પ્રમાણે આદ્યત શરીરને સાડ મમશ લેવું

શીતલેરયા, તેજોલેશ્યા મૂલવામા માધનરૂપ (તથા પ્રાપ્તે આદ્યને પચાવવામા કારણરૂપ) તેમજ શાપ અને અનુગ્રહરૂપ કાર્યમા ઉપયોગી એવા તૈજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગજ્ઞા-દ્રવ્યથી

બનેલું તેજશ્ચ શરીરરૂપ સ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માટીને મૂલગુણનિર્વર્તના અધિકરણરૂપ થાય છે એ પ્રમાણે કાર્મણ શરીરના સંબંધમાં ઘટાડી લેવું આ બે શરીરોને અગોપાગ નહિ હોવાથી એ સંબંધમાં ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ કહેવામાં આવતા નથી

પોતપોતાને યોગ્ય એવી વર્ગીકૃત-દ્રવ્યથી બનેલા વાતુ-સ્થાન, મન સ્થાન, પ્રાણ (ઉચ્છ્વાસ) સ્થાન અને અપાન (નિશ્વાસ) સ્થાન પણ મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણરૂપ થાય છે આ પરત્વે પણ તેજસ અને કાર્મણ શરીરોની પેઠે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ માટે અવકાશ નથી

આ પ્રમાણે મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ સંબંધી વિચાર કર્યો હવે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણના લેહો પૈકી કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ વિચારીશું -

કૃત્રિમપુરુષાદીનાં નિર્માણકરણરૂપત્વ કાષ્ઠકર્મરૂપોત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૩)

અર્થાત્ લાકડાનો પુરુષ વગેરે બનાવવો તે ‘ કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય છે

પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ—

સૂત્રચોવરાદિના પ્રથિતકૃત્રિમપુત્રકાદિનિર્માણકરણરૂપત્વ પુસ્તકર્મનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૪)

અર્થાત્ સૂતર વડે કે કપડા વડે કૃત્રિમ પુત્રના સુત્રીને બનાવવા તે ‘ પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ કહેવાય

ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનું લક્ષણ—

ચિત્રકર્મકરણરૂપત્વ ચિત્રકર્મનિર્વર્તનાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૫)

અર્થાત્ ચિત્રકર્મના બે સાધનબૃત હોય ‘ તેને ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ’ બાબતુ એ પ્રમાણે લેખકર્મ, પત્રોને છેદીને કાર્ય કરવું, જલકર્મ, ભૂમિકર્મ, શરો બનાવવા ઇત્યાદિ કાર્યો વિષે પણ સમજી લેવું આ પ્રમાણે નિર્વર્તનાના મુખ્ય બે લેહો તેમજ તેના અવાતર લેહોના યથામતિ નિર્દેશ કરી એ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થના વિવેચન (પૃ ૨૭૮) તત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ એમ લઈએ —

“ પુદ્ગલદ્રવ્યની બે ઔદારિક આદિ શરીરરૂપ રચના અતરંગ સાધન રૂપે જીવની શુભાશુભ મૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે તે મૂલગુણનિર્વર્તના અને પુદ્ગલ-દ્રવ્યની લાકડી, પત્થર

આદિ રૂપે જે રચના બહિઃજ માધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમા ઉપયોગી થાય છે તે ઉત્તર-શુભ નિર્વાર્તના છે ”

નિક્ષેપાધિકરણના બેઠો—

અપ્રત્યવેક્ષિત, દુષ્પ્રમાર્જિત, દૈશિક અને અનાલોગિક એ ચાર નિક્ષેપાધિકરણના અવાતર બેઠો છે તેમા અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ એ છે કે—

અપ્રત્યવેક્ષિતભૂપ્રદેશે નિક્ષેપ્યવસ્ત્રાદિવસ્તુનો નિક્ષેપકરણરૂપત્વમ-પ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૬)

અર્થાત્ પ્રત્યવેક્ષણ કર્યા વગર એટલે કે બરાબર અવલોકન કર્યા વિના જ ભૂમિ-પ્રદેશમા મૂકવા લાયક વસ્ત્રાદિ વસ્તુને મૂકવી તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ-અધિકરણ ’ કહેવાય છે અર્થાત્ જમીન ઉપર કે અન્ય કોઈ આધેય ઉપર બરાબર જોયા વિના વસ્તુ મૂકવી એ આનો અર્થ છે

દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

દુષ્પ્રમાર્જિતભૂપ્રદેશે નિક્ષેપ્યવસ્ત્રાદિવસ્તુનો દુષ્પ્રમાર્જિતરજોહર-ગેનાપ્રમાર્જિતેન વા નિક્ષેપકરણરૂપત્વ દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૭)

અર્થાત્ રજોહરણથી ભૂમિત બરાબર અથવા બિલકુલ પ્રમાર્જન કર્યા વિના મૂકવા લાયક વસ્તુ વગેરે ચીજોને તેવા સ્થળમા મૂકવી તે ‘ દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપ-અધિકરણ ’ કહેવાય છે એટલે કે આધેયનું પ્રત્યવેક્ષણ કર્યું હોય, પરંતુ સારી રીતે સાફસફ ન કર્યું હોય તેવા આધેય ઉપર કોઈ વસ્તુને મૂકવી તે આ અધિકરણનો અર્થ છે

દૈશિક નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

અપ્રમાર્જિતે દુષ્પ્રમાર્જિતે વા દેશે નિક્ષેપ્યવસ્તુનો નિક્ષેપકરણ-રૂપત્વ દેશનિક્ષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । તથા ચૈકતઃ સુપ્રમાર્જિતમન્ય-તોઽપ્રમાર્જિતં દુષ્પ્રમાર્જિતં વા સહસા શક્યભાવાદ્ વા તત્ર નિક્ષેપ-કરણ દેશનિક્ષેપાધિકરણમ્ । (૩૧૮)

અર્થાત્ અપ્રમાર્જિત કે દુષ્પ્રમાર્જિત ભૂમિમા નિક્ષેપ્ય (મૂકવા લાયક) વસ્તુને મૂકવી તે ‘ દેશ-

નિષેપ-અધિકરણ' કહેવાય છે અને સાગ એ છે કે એક જાતુએ સુદર રીતે પ્રમાણિત અને ખીજી જાતુથી અપ્રમાણિત અથવા તે જલદીથી યાને શક્તિના અભાવે કરીને જેમ તેમ સાફ કરેલ સ્થળમા વસ્તુ મૂકવી તે 'દેશ-નિષેપ-અધિકરણ' છે

નિમેષાધિકરણનો આ પ્રકાર અન્યત્ર જોવામા આવતો નથી તત્ત્વાર્થ-લાઘ્યમા તેમજ તત્ત્વાર્થરાજ્યમા પણ આને બદલે સહસાનિષેપાધિકરણનો ઉલ્લેખ છે આધેયતુ પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાણન કર્યા બગર જ ઉતાવળથી જોના ઉપર એકદમ વસ્તુ મૂકવી એ જોનો અર્થ છે

અનાભોગિક નિષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

અનુપયોગપૂર્વકપ્રત્યવેક્ષિતે સુપ્રમાણિતે વા દેશે નિષેપ્યવસ્તુનો નિષેપકરણરૂપત્વમનાભોગિકનિષેપાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૯)

અર્થાત્ ઉપયોગ વિના જોયેલા અથવા સાફ કરેલા સ્થળમા મૂકવા ક્ષાયઠ ચીજને મૂકવી તે 'અનાભોગિક નિષેપાધિકરણ' બલુવું

હવે સંયોજનાધિકરણનો અધિકાર કહેવામા આવે છે તેમા 'સંયોજન' એટલે 'મિશ્રણ કરવું' અર્થાત્ સંયોગ એ જોનો અર્થ જ આ સંયોજનના બે ભેદ છે—(૧) ભક્તપાન-મંયોજનાધિકરણ અને (૨) ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ ભક્તપાન-મંયોજનાધિકરણ એટલે અન્ન, જળ વગેરે વસ્તુઓને એકત્રિત કરવી એ જ પ્રમાણે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ એટલે કોઈ પણ કાર્ય કરવામા જે સાધનોની જરૂર હોય તેને એકઠા કરવા આ સબધમાં શ્રી વિજયધર્મસૂરિકૃત ધર્મદેશના (૫ ૨૬૧)મા કહ્યું છે કે " જેમ દ્વધમા માકર મેળવે છે તેમ ભોજનાદિ અન્ય વસ્તુમા અન્ય વસ્તુનો મેળાપ અધિક સ્વાદને માટે કરવો તે અન્નપાન-મંયોજનાધિકરણ ૨ તેમજ વસ્ત્રાદિકમા રંગબેરંગી કોર લગાવવાથી અથવા ચંદરવાની માદક એક વસ્ત્રની સાથે ખીજા વસ્ત્રનો સાધો કરવાથી જે અધિક શોશા માદૂમ પડે તેમ કઠ, પાનાદિકમા ગંગ લગાડવો તે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ છે "

નિસર્ગાધિકરણનું સ્વરૂપ વિચારતા જણાશે કે જોના મનો-નિસર્ગાધિકરણ, વાશુ-નિસર્ગાધિકરણ અને કાય-નિસર્ગાધિકરણ એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમા અત્ર 'નિસર્ગ' શબ્દથી ઉત્સર્ગ, ત્યાગ મમજવે

મનોનિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

મનસ્ત્વેન પરિણતમનોવર્ગણાદ્રવ્યાણા ચિન્તનાદિદ્વારા ત્યાગકરણ-રૂપત્વ મનોનિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૦)

અર્થાત્ મનરૂપે પરિણમેલા મનોવર્ગણારૂપ દ્રવ્યોનો ચિ તનાદિક દ્વારા ત્યાગ કરવો તે 'મનો-નિસર્ગાધિકરણ' છે

વાગ્-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

**ભાષાત્વેનાપાદિતવચનવર્ગનાપુદ્ગલનામુપદેશાદિભિસ્ત્યાગકરણરૂપ-
ત્વં વાગ્નિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૧)**

અર્થાત્ ભાષારૂપે પરિણમેલ વચનવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનો ઉપદેશાદિક વડે ત્યાગ કરવો તે 'વાગ્-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે. અત્ર ઉપદેશથી શાસ્ત્રનો ઉપદેશ ન સમજવો, કેમકે સ્વચ્છદ પ્રવૃત્તિનો અત્ર અધિકાર છે અને એ વાતની તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સ, ૧૦)ની પૃહ્લવૃત્તિ (પૃ ૨૦) આશી પૂરે છે.

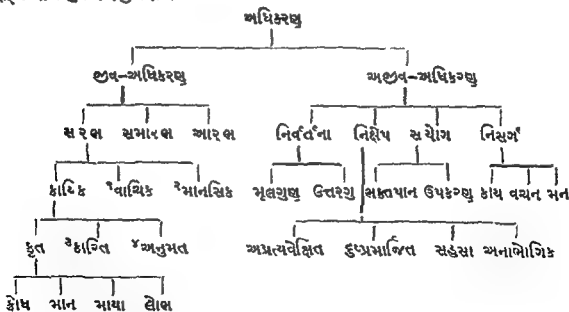
કાય-નિસર્ગાધિકરણનું લક્ષણ—

**શસ્ત્રપાટનામિજલપ્રવેશોદ્બન્ધનવિપ્રયોગાદિભિઃ શરીરસ્ય ત્યાગ-
કરણરૂપસ્વ કાયનિસર્ગાધિકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૨)**

અર્થાત્ શસ્ત્ર વડે હેઠન, અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ, ફાસો ખાવો, એર પીવું ઇત્યાદિ પ્રયોગો દ્વારા શરીરને તણ દેવું તે 'કાય-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમત્ત દશાર્થી શરીરને અચતના પૂર્વક છૂટ મૂકવું, વચનને નિયમમા ન રાખવા અને મનને વશ ન રાખવું એ નિસર્ગાધિકરણના અતુકમે કાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારે બહુવા.

અધિકરણનો સમગ્ર વિષય સત્વર ખ્યાલમા આવે તે માટે એના બેદ-ઉપબેદો વૃક્ષરૂપે નીચે સુજબ રજુ કરીએ —

૧-૨ કાયિકની પેઠે વાચિક અને માનસિકના પણ ત્રણ ત્રણ બેદો તેમજ એ પ્રત્યેકના કૃતની પેઠે ચાર ચાર બેદો ધરાવી લેવા.

૩-૪ કૃતની આદેક આના પણ કોષાદિ ચાર ચાર પ્રકારો સમજ લેવા.

હવે અન્ય વિષયનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ બાબતો આસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે તે એ કે બાહ્ય વ્યાપારની અપેક્ષાએ મનો-નિસર્ગાધિકરણને અલ્પાધિકરણ તરીકે ગણાવવામાં આવેલ છે અને એ જ પ્રમાણે શરીરાદિક વિષે સમજાવેલું વળી જ્યારે આત્માના વ્યાપાર માત્રને જ અલ્પાધિકરણમાં ગણવામાં આવે ત્યારે તો મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણમાં શરીર વગેરેનો ખાલી આકાર જ ગણવો

સાપરાયિક કર્મના જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારો છે સાપરાયિક કર્મ એક છે, છતાં તેના કૃણમાં તો અવશ્ય ભિન્નતા રહેલી છે આ વાત કેવી રીતે યથાર્થ છે એવો કોઈને સહેલ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે આ શકાના સમાધાનાર્થે નીચે મુજબનું ઉદાહરણ રજૂ કરવામાં આવે છે —

એક પ્રકારનો આહાર ખાવા છતાં જ્યારે તે આહાર જઠર (પેટ)માં જાય છે ત્યારે તે જેમ રસ (મહાધાતુ), રુધિર (લોહી), આસ, મેહમ્ (ચૂર્ણ), મળમ (હાડકાની ચરબી), અશિષ (હાડકા), શુક્ર (વીર્ય) અને મલ (પુરીષ) એમ આઠ પ્રકારે પરિણમે છે તેવી જ રીતે એક પ્રયોગ દ્વારા અર્થાત્ સમુદાન-કરણ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ કર્મ પણ આશ્રવ-લેહરવરૂપી હોવાથી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરીને આઠ પ્રકારે પરિણમે છે મૂળ પ્રકૃતિઓ આઠ છે —

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અતરાય

હવે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિને આશ્રીને આસવના જે ભેદો પડે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે સાપરાયિક કર્મ આઠ પ્રકારનું છે તો શુ ચર્મ કર્મના આઠ જ આસવો છે કે કઈક વિશેષતા રહેલી છે ? આનો ઉત્તર છે કે એકે બધી કર્મપ્રકૃતિઓના બધકારણ સમાન્યરૂપે યોગ અને કષાય જ છે તોપણ પ્રકૃતિવિશેષને આશ્રીને આસવમાં ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે આથી કરીને કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કયા કયા કર્મના બધનું કારણ થઈ શકે છે એનો આપણે વિચાર કરીશું તેમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયના આસવો તરીકે પ્રદોષ, નિર્દોષ, માત્સ્ય, અન્તરાય, આસાદન અને ઉપસાદનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે આ આસવો દ્વારા આ બે કર્મો બધાય છે આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ સમજાય તે માટે એ દરેકનું કંઈક લક્ષણ પ્રથકાંગના શબ્દોમાં ભેઈ લઈએ

૧ ' મિયતે જીવન કૈતુમિયેન કારણેન તત ' કર્મ ' મળયતે '

—પ્રથમ કર્મઅથની વૃત્તિનું બીજું પત્ર

૨ આ સાત ધાતુઓ છે આ ઉપરાંત કેનાક શેમ, ત્વચા અને સ્નાયુને પણ ધાતુ ગણી એની સખ્યા દશની દર્શાવે છે

૩ કોર્મોત્તરવ્યાવ એ પ્રકૃતિનો અર્થ છે

૪ આ આઠે મળધી વિશેષ વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે

૫ મરખાવો તરનાર્થ (અ ૬)નું નિર્માભિખિત અપારમુ સૂત્ર —

" નમ્પદોષનિદૂનધમાન્તર્યાન્તરાયામાદનોપસાતા જ્ઞાનદર્શનાવરણયો "

પ્રદોષનુ લક્ષણ—

જ્ઞાનિસાધ્વાદીનાં જ્ઞાનસાધકપુસ્તકાદીનાં ચ પ્રત્યનીકત્વેના-
નિષ્ઠાચરણરૂપત્વ, જ્ઞાનજ્ઞાનિવિષયકાન્તરિકાપ્રીતિકરણરૂપત્વ વા પ્રદોષ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૩)

અર્થાત્ જ્ઞાની એવા માધુ પ્રમુખનો તેમજ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પુસ્તકાદિક પ્રત્યે વૈરભાવથી
અનિષ્ઠ આચરણ કરવું તે અથવા અન્ય શબ્દોમા નહીંએ તો જ્ઞાન અને જ્ઞાની તરફ આતરિક
અપ્રીતિ હોવી તે 'પ્રદોષ' કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના
સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ-ભાવ નાખવો તે 'જ્ઞાન-પ્રદોષ' છે, જ્યારે દર્શન, દર્શની કે દર્શનના સાધનો
તરફ દ્વેષ-ભાવ રાખવો તે 'દર્શન-પ્રદોષ' છે

નિહ્નવનુ લક્ષણ—

‘ ન મંયા તત્સમીપેઽધીતમિત્યપલાપકરણરૂપત્વ નિહ્નવસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૨૪)

અર્થાત્ એકની પાસે અભ્યાસ કર્યા પછી હું કયા તેની પાસે ભણ્યો છું એવો અપલાપ કરવો તે
'નિહ્નવ' કહેવાય છે એમ જ્ઞાનવાળા પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય છતાં પોતાની પ્રશ્ન સા માટે
મોટા વિદ્વાન પાસે ભણ્યો છે એમ જણાવવું એ પણ નિહ્નવપણું છે વિશેષમા કોઈ જ્ઞાનાભિલાષી
તત્ત્વજ્ઞાન સખધી પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તેનો ઉત્તર આવડતો હોવા છતાં હું બાજુતો નથી એમ કહેવું
અથવા તો જ્ઞાનની સામગ્રી કોઈ માટે અને તે પાસે હોય છતાં તે મારી પાસે નથી એમ કહેવું
તે પણ 'જ્ઞાન-નિહ્નવ' છે એ પ્રમાણે 'દર્શન-નિહ્નવ' માટે ઘટાવી લેવું

માત્સર્યનુ લક્ષણ—

‘ વાનાર્હેઽપિ જ્ઞાને કૃતશ્ચિત્ કારણાદયોગ્યાપાદનરૂપત્વ માત્સર્યસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૨૫)

અર્થાત્ કોઈ મનુષ્યને જ્ઞાન આપવું એટલે કે તેને જણાવવો યોગ્ય હોય છતાં પણ કંઈક બહાનુ
કાઢીને તેને અયોગ્ય કહેવો તે 'માત્સર્ય' કહેવાય અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પોતે રૂડી
રીતે અભ્યાસ કરી પાકું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય કે જે અન્યને આપવા જેવું હોય તેમ છતાં તેનો
કોઈ આહુક અધિકારી નાખે ત્યારે પણ તેને ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ ધારણ કરવી તે
'માત્સર્ય' છે

અન્તરાયનુ લક્ષણુ—

જ્ઞાનાધ્યયનાદીના વ્યવચ્છેદકરણરૂપત્વમન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૨૬)

અર્થાત્ જ્ઞાનના અભ્યાસ વગેરેમા (કલુષિત બાવે) ખલેલ પહોચાડવુ તે ‘ અન્તરાય ’ છે

આસાદનનુ લક્ષણુ—

મનોવાગ્મ્યાં જ્ઞાનસ્ય વર્જનરૂપત્વમાસાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૭)

અર્થાત્ મન અને વચન દ્વારા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો તે ‘ આસાદન ’ છે તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૬) પ્રમાણે તો કોઈ અન્યને જ્ઞાનનુ હાન કરી રહ્યો હોય ત્યારે વાણી અને શરીરથી તેનો નિષેધ કરવો એનુ નામ ‘ આસાદન ’ છે આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

“ વાક્કાયાગ્મ્યાં જ્ઞાનવર્જનમાસાદનમ્-કાયેન વાચા ચ પરપ્રકાશ-જ્ઞાનસ્ય વર્જનમાસાદન વેદિતવ્યમ્ । ”

ઉપધાતનુ લક્ષણુ—

પ્રશસ્તજ્ઞાનાદીના કોષોદ્ઘાવનરૂપત્વમુપધાતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૨૮)

અર્થાત્ પ્રશસ્ત જ્ઞાન, જ્ઞાની વગેરેમા કોષો ન હોય છતાં એ કોષો કાઢવા તે ‘ ઉપધાત ’ કહેવાય છે અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિ શુદ્ધ પ્રજ્ઞપણા કરી રહી હોય છતાં પોતાની અવળી મતિને આગળ કરી તે વ્યક્તિમા કે તેની પ્રજ્ઞપણામા અછતા કોષો પ્રકટ કરવા તે ‘ ઉપધાત ’ છે

આસાદન અને ઉપધાતમા તત્કાલત—

આસાદન અને ઉપધાતમા એા ફેર છે એ સંબંધમા તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૬) મા કાતુ ૪૪ કે છને જ્ઞાને તેનો વિનય ૧ કરવો, બીજા ઉપર તેનો પ્રકાશ ન પાડવો, તેના શુભોની પ્રશંસા ૧ કનવી એ આસાદન ’ છે, જ્યારે જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન સમજીને તેનો નાશ કરવા કટિબદ્ધ થવુ એ ‘ ઉપધાત ’ છે

અન એ રપુટ કરવુ આવશ્યક ગમબંધ છે કે ઉપશુદ્ધ પ્રદોષ, નિર્જીવ ઇત્યાદિનો જ્યારે જ્ઞા ૧, જ્ઞાની કે તેના સાધન માથે સંબંધ હોય ત્યારે તેનો જ્ઞાન-પ્રદોષ, જ્ઞાન-નિર્જીવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ દરાય છે, પરંતુ જ્યારે એ જ પ્રદોષાદિનો દર્શન થાને સામાન્ય બોધ, દર્શની અને તેના સાધન માથે સંબંધ હોય ત્યારે તેનો દર્શન-પ્રદોષ, દર્શન-નિર્જીવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ થાય છે આખી જ્ઞાનાવગ્નીય અને દલ નાવરણીય ને બને કર્મોના જ્યારે આસવો એક જ છે તો પછી

આ બે કર્મોને બુદ્ધા ન ગણતા એક જ ગણવા બોધએ એ કથન અસ્થાને છે એમ ફક્તિ થાય છે વિશેષમા તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૨૫૬)મા સૂચવાયા મુજબ આનુ કારણ એ પણ છે કે કંઠ વગેરેના સંયોગ-વિભાગની તુલ્યતા હોવાથી વચનના સાધક અને દૂષકમા ભેદ નહિ ઉદ્ભવતો હોઈ બધા ઉપદેશ કરાયો છે ત્યા અમાધકતાને લઈને વચનવિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે વળી એ બેને તુલ્ય માનવા છતાં વચન સ્વપક્ષનું જ સાધક છે, અને પરપક્ષનું તો દૂષક જ છે એટલે સાધકતા, અને દૂષકતારૂપ કર્મોની એકતા નિદ્ધ થતી નથી વળી કારણોમા સમાનતા હોવા છતાં તેના ફળોમા ભિન્નતા બોવાય છે જેમકે મૃત્તિકાદિરૂપ સમાન હેતુવાળા શરાવ, ઘટ વગેરેની ભિન્નતા આબાલગોપાલપ્રસિદ્ધ છે વળી આ બે કર્મોમા અલેદ માનવો એ આગમથી વિરુદ્ધ છે આ પ્રમાણે વચનવિરોધ, દૃષ્ટ વ્યાઘાત અને આગમવ્યાઘાતરૂપ દૂષણો પાધા ન કરે એટલા જ માટે કંઈ આ બે કર્મો ભિન્ન માન્યા નથી, પરંતુ એ બંને આવરણો નષ્ટ થતા એકી સાથે સૂર્યમા પ્રતાપ અને પ્રકાશનું સાહચર્ય બોવાય છે તેમ કેવલીને વિષે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું સાહચર્ય ઘટી શકે છે^૧

આ પ્રમાણે આપણે આપરાયિક જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મો આશ્રીને વિચાર કર્યો હવે વેદનીય કર્મને ઉદ્દેશીને વિચાર કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ અસાતવેદનીયના આસ્રવોનો ઉલ્લેખ કરીશું

હું ખી ઘતો તેમજ શોક, તાપ, આકન્ઠન, વધ અને પરિહેવન કરનારો ૯૫ અસાતવેદનીય (અસદ્ભવેદ) કર્મ બાધે છે અર્થાત્ સ્વ, પર કે ઉભયમા રહેલ હું ખ, શોક, તાપ (પશ્ચાત્તાપ), આકન્ઠન, વધ (હિંસા) અને પરિહેવન એ અસાતવેદનીય કર્મોના આસ્રવો છે આ હકીકત તત્ત્વાર્થ (અ ૬)ના નિમ્નલિખિત ખારમા સૂત્રમા ઝળકી ઊઠે છે —

“કુ સ્વશોકનાપાકન્ઠનવધપરિહેવનાન્યાત્મપરોમયસ્થાન્યમદ્વેષસ્ય ।”

આ ણનાખર મમજન્ય માટે એ પ્રત્યેકનું લક્ષણ અથકાર સૂચવે છે તેમા હું ખનું લક્ષણ એ છે કે—

‘અસાતવેદનીયોદયે સતિ દ્રવ્યાન્તરોપનિપાતાભિમતવિયોગા-
નિષ્ઠશ્રવણાદિભિરાત્મનો યઃ પૌડાલક્ષણઃ પરિણામસ્તદ્રૂપત્વ દુઃસ્વસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૨૧)’

૧ ૭૬મરથને વિષે તો અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણથી આદ્ય વ્યક્તિને વિષે તો જ્ઞાન અને દર્શન મમકાને સંભવતા નથી ઉદાહરણ તરીકે જળની સાથે મમવેત અખિને વિષે પ્રતાપ જ સંભવે છે, નદિ કે પ્રકાશ, અને પ્રીપને પ્રકાશ જ હોય છે, નદિ કે પ્રતાપ

૨ અહીંથી માંડી તે પરિહેવન પર્થતના લક્ષણ તત્ત્વાર્થ (અ ૬, મ ૧૩)ની મુદ્દશ રતિ (૫ ૨૫)ના અર્થ સ અનુકરણપ ને.

અર્થાત્ અસાતવેદનીય કર્મનો ઉદય થતા અનિષ્ટ વસ્તુના મયોગથી, ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી કે માઠા સમાચાર સાભળવાથી એવા પ્રસંગે આત્માને જે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે ' હ્રુ ખ ' જાણવું આમા ભાદ્ય કે આતરિક ગમે તે નિમિત્ત હોઈ શકે

થોડનું લક્ષણ—

અનુગ્રાહકસ્નેહાદિવ્યવચ્છેદે સતિ ચિત્તસ્ય વૈકલ્પ્યરૂપત્વ શોકસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૦)

અર્થાત્ ઉપકાર કરનારા સ્નેહી વગેરેનો વિયોગ થતા ચિત્તમા જે વિકલતા ઉદ્ભવે છે તે ' શોક ' કહેવાય છે અર્થાત્ હિતૈષીની સાથેના મ મધ તુડી જતા જે બેદ થાય છે તે ' શોક ' છે

તાપનું લક્ષણ—

પરિભવાદિનિમિત્તકસજ્ઞાતાવિલાન્તઃકરણસ્ય તીવ્રાનુશયપરિણામ-રૂપત્વ તાપસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૧)

અર્થાત્ અપમાનાદિક કારણને લીધે અન્ત કરણમા જે તીવ્ર સતાપ થાય તે ' તાપ ' કહેવાય છે

આકંઠનું લક્ષણ—

પરિતાપજન્યાશ્રુનિપાતાઙ્ગવિકારવિલાપાભિવ્યક્તકરણરૂપત્વમા-ક્રન્દસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૨)

અર્થાત્ પન્થિતાપને લગ્ને ઉદ્ભવેવ આશ્રુની ધાના, અગમા વિકાર, વિલાપ ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી માલુમ પડનારી વસ્તુ તે ' આકંઠ ' છે હ્રુ કમા કહીએ તો ગદ્ગદ સ્વરે આશ્રુ સારવા સાથે રહવું તે ' આકંઠન ' માને ' આકંઠ ' છે

વધનું લક્ષણ—

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણિપ્રાણવિયોજનરૂપત્વ વધસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૩)

અર્થાત્ પ્રમત્ત યોગ દ્વારા જોટલે કે બેદરકારીથી પ્રાણીના પ્રાણ હેવા તે ' વધ ' સમજવો

૧ સરખાવો વિલામાત્ ક શ્રીઉમાસ્વાતિહૃત તત્ત્વાર્થ (અ જ સ ૮) મત દિમાનુ

લક્ષણ —

‘ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યવરોપણ દિસા । ’

પરિદેવનનુ લક્ષણ—

સદ્કલેશપ્રવળત્વસ્વપરાનુગ્રહેચ્છાપ્રવળત્વે સતિ અનુકમ્પાપ્રાયત્વ
પરિદેવનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૪)

અર્થાત્ સ કલેશમા કુશલતા તેમજ સ્વ પરના ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા પૂર્વકની અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે એવી વૃત્તિ તે ' પરિદેવન ' છે વિયોગી પાત્રના ગુણો યાદ આવવાથી ઉત્પન્ન થતું કરુણાજનક રૂદન તે ' પરિદેવન ' છે એમ અન્યત્ર સૂચવાયું છે

આ પ્રમાણે ' હુ ખાદિ પોતાને કરવા, પરમા ઉત્પન્ન કરવા અથવા બંનેમા ઉત્પન્ન કરવા એ પ્રમાણેના અસાતવેદનીય કર્મના આશ્રયોતુ સ્વરૂપ આપણે જોયું હવે સાતવેદનીય કર્મના આશ્રયોતુ સ્વરૂપ જોઈ લઈએ પરંતુ તે પૂર્વે મતાદિ અસાતવેદનીયના બધક છે એ જ્ઞાન્તિ અને તેના નિરસનનો વિચાર તત્વાર્થશાળા (પૃ ૨૫૬-૨૬૦) અનુસાર કરી લઈએ કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈક એવી કલિલ કરે કે જ્યારે હુ ખ, શોક, તાપ વગેરે નિમિત્તો પોતાનામા કે અન્યમા ઉત્પન્ન કરવાથી તે અસાતવેદનીય કર્મના બધક થાય છે તો પછી હોય, ઉપવાસ, મત અને બીજાં પશુ એવા નિયમો હુ ખદાથી હોવાથી તે પશુ અસાતવેદનીયના બધક થશે એટલે એવી પરિસ્થિતિમા કયો સુઝા જન મત, નિયમોતુ અનુષ્ઠાન કરવા તૈયાર થશે ? બદકે તે તેના ત્યાગ કરવા જ શુ પ્રયત્ન નહિ કરે ?

આ પ્રશ્નાત્મક કલિલનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે પૂર્વોક્ત હુ ખાદિ સામાન્ય રીતે ઉદ્ભવે ત્યારે તે આશ્રયરૂપ નથી, કિન્તુ જ્યારે તે કોષાદિ આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય, આત્માની કલુષિત વૃત્તિથી રંગાયેલા હોય ત્યારે જ તે આશ્રય બને છે સાચા ત્યાગી (સન્યાસી) કે તપસ્વી ગમે તેવા ઉચ્ચ મત કે કઠોર નિયમો પાળે તોપણ તેને અસાતવેદનીય કર્મનો બધ થતો નથી તેના બે કારણો છે પહેલું કારણ એ છે કે ખરા ત્યાગી કે તપસ્વી ગમે તેણે કઠોર મત પાળીને જે હુ ખ વહોરે છે તેમા કોષ કે અન્ય તેવી મલિન, કુટ વૃત્તિ નિમિત્તરૂપ નથી, પરંતુ તેમ કરવામા મહુવૃત્તિ અને સદ્બુદ્ધિની પ્રેરણા જ કારણભૂત છે વળી ઠંડણ મતો સ્વીકાર્યા બાદ ગમે તેવા વિકટ, હુ ખદ પ્રસંગમા પશુ તેમનામા કોષાદિ કષાયો કે સતાપ વગેરેનો સંચાર થતો નથી, એથી કરીને એ પ્રસંગો તેમને માટે બધક બનતા નથી બીજું કારણ એ છે કે સાચા સન્યાસીઓને ખરા તપસ્વીઓને કઠિણ મતોતુ અને કઠોર નિયમોતુ પાલન કરવામા ઉલટો આનંદ આવે છે, તેઓ વાસ્તવિક પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેથી આ પ્રસંગોમા તેમને માટે હુ ખ, શોક, સતાપ વગેરેનો સંભવ રહેતો નથી એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે એકને જે પ્રસંગથી હુ ખ થાય તે જ પ્રસંગથી અન્યને પશુ હુ ખ જ થાય એવા તો કોઈ ત્રિકાલાબાધિત નિયમ નથી આથી કરીને

૧ અત્ર આત્મિક શોક વગેરે પાંચ નિમિત્તો જ ન સમજતા તાડન, તર્જન ત્રેરે પશુ ધડાવી રમય તેમ છે

સાચા ત્યાગીને વિષય વ્રતાદિ પાળવામાં 'માનસિક વ્રતિ હોવાથી જોમને માટે એ વ્રતાદિ હુ ખરૂં પ ન હોઈ સુખરૂપ જ છે અને અત્યેવ એ કઠોર વ્રતાદિ પણ તેમને માટે તો અમાતવેદનીય કર્મના બધક નથી જ

વિશેષમાં જોમ કોઈ કયાણુ વેધ વાદ કાપથી કોઈને 'હુ ખ' અનુભવવામાં નિમિત્તરૂપ બનવા છતાં કરુણાની વૃત્તિથી પ્રેમયેલો હોવાથી તે પાપનો ભાગી થતો નથી એટલું જ નહિ, પણ કદાચ વાદકાપ કરતાં દરદી મરી પણ બચ તોપણ તેણે જૂન કર્યું છે એવે તેના ઉપર આરોપ મૂકી શકાતો નથી તેમ સામારિક હુ બનો અત આણુવાની અભિલાષથી તેના ઉપાયોના પ્રસન્નતા પૂર્વક ઉપયોગ કરનારા ત્યાગી પણ તેમની મદ્વૃત્તિને લીધે પાપબધક ગણાય નહિ

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પાછો હાથ ધરીશું એટલે કે આતવેદનીય કર્મના કયા કયા આશ્રેવો છે તેના ઉત્તર વિચારીશું

‘ભૂત અને વ્રતી ઉપર અનુકંપા ગળવી અર્થાત્ સર્વ જીવો ઉપર કયા રાખવી અને અણુવ્રતધારી તેમજ મહાવ્રતધારીઓની ભક્તિ કરવી, દાન દેવુ, સરાગ સયમ (રાગયુક્ત ચારિત્ર) ‘વગેરે યોગ ઉપર ધ્યાન આપવુ, ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) ધારણ કરવી અને યૌચનુ સેવન કરવુ એ બધા સાતવેદનીય કર્મના આશ્રેવો છે અર્થાત્ એ દ્વાન સાતવેદનીય (સદ્વેધ) કર્મ બધાય છે’

૧ તત્ત્વાર્થશાળા (૫ ૨૬૦)માં અવતરણરૂપે કહ્યું છે કે—

“ પુરે વને વા ક્વચ્ચન્ને જન્ને વા પ્ર(પ્ર)સાદશુન્ને હ્રમકોદરે વા ॥
પ્રિયાન્નમાલ્કેડય શિલાતલે વા, મનારતિ સૌર્યમુદાહરણિ ॥ ”

અર્થાત્ શહેર કે જંગન, સ્વજન કે પરજન, મહેનની અગારી કે ઝાડની બગેચ, પ્રિયાના બધ કે પત્થરની સપાળીને વિષેની મનારતિને ‘ સુખ ’ કહેવામાં આવે છે

૨ આયુધ્ય કર્મના ઉત્તમમાં વર્તતા વર્તનારા અને વર્તેલા એવા એકદ્રિયથી માંડીને પચોદ્રિય સુધીના જીવો ‘ ભૂત ’ કહેવાય છે એટલે કે ઉત્તરાધ્યયનની વાદિવેતાન શ્રીશાતિસૂચિત વૃત્તિ (તૃતીય નિઃશય)ના ૫૮૪ માં ૫૪માં નિમ્નલિખિત—

‘ પ્રાણા પ્રિચિચતુષ્પ્રોક્તા ભૂતાશ્ચ તરણ સ્મૃતા ।

ત્રીવા પચેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ, જ્ઞેવા સર્વા જ્ઞતીરેતા ॥ ”

—પદ દ્વારા પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ વચ્ચે દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય આત્માઓ તે ‘ પ્રાણુ ’ કહેવાય છે, વૃક્ષો ‘ ભૂત ’ કહેવાય છે, પચોદ્રિયો જીવ કહેવાય છે અને બાકી બધા આત્માઓ ‘ સત્ત્વ ’ કહેવાય છે એવા બે બેદ દર્શાયા છે તે અન નિવક્ષિત નથી. અન તો ‘ ભૂત ’ શબ્દ જીવના પર્વાવરૂપે સમજવાનો છે એમ્લે કે એથી હરકોઈ સચેતન પદાર્થનો નિર્દેશ સમજવાનો છે

૩ ‘ વગેરે ’ શ્લોકી દેશવિરતિરૂપ ચારિત્ર, અકામનિર્જરા અને યાવતપ સમજવા

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નું ત્રીવે મુજબ તરણ સૂત્ર—

“ મૂતમત્યમુક્ષ્યા દાન સરાગસયમાદિયોગ ક્ષાન્તિ શ્રીચમિતિ સદ્વેધસ્ય । ”

મતીનું લક્ષણ—

વ્રતામિસમ્બન્ધરૂપત્વ વ્રતિનો લક્ષણમ્ । (૩૩૫)

અર્થાત્ વ્રતના મળધથી યુક્ત એટલે કે જેણે મત ગ્રહણ કર્યું હોય તે 'મતી' કહેવાય છે

અનુકંપાનું લક્ષણ—

પરપીઠામાત્મીયાં કુર્વાણસ્યાનુગ્રહાર્દ્રીકૃતાન્તઃકરણસ્ય ચાનુ-પશ્ચાત્
પરકીયદુઃખદર્શનાનન્તર , હૃદયકમ્પનરૂપત્વમનુકમ્પાયાં લક્ષણમ્ ।
(૩૩૬)

અર્થાત્ બીજના હુ એ હુ ખી થનાગ અને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જેતુ હૃદય આદ્ર
થયુ છે (પીંગળ્યુ છે) એવાના અત કરણમા પારકાતુ હુ ખુ જોયા બાદ જે કમ્પન થાય છે તે
'અનુકંપા' કહેવાય છે આ અનુકંપા બે પ્રકારની છે—(૧) ભૂતવિષયક અને (૨) મતિવિષયક
હૃદયના કમ્પનરૂપ જે હયાતમક અનુકંપા છે તે 'ભૂતવિષયક અનુકંપા' સમજવી, જ્યારે
ગુણીને વિષે ભક્તિરૂપ અનુકંપા તે 'મતિવિષયક અનુકંપા' બોલવી.

હયા અને ભક્તિમા તફાવત—

અર્થ—અનુકંપા' શબ્દ ભૂત તેમજ મતી બંનેને ઉદ્દેશીને વપરાયો છે, પરંતુ ભૂત આશ્રીને
તેનો અર્થ હયા, કરુણા કરવાનો છે, જ્યારે મતી આશ્રીને ભક્તિ કરવાનો છે જિન-આગમ,
જિન-મંદિર, જિન-પ્રતિમા તેમજ એ ત્રણના ઉપાસક સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા આ
સાત ભક્તિના ક્ષેત્રો છે, જ્યારે અનાથ, અશરણ, દીન વગેરે હયાના ક્ષેત્રો છે હયા માટે પાત્રા-
પાત્રતા જોવાની રહેતી નથી એ જોવી પણ ન જ જોઈએ, કેમકે એ જોવા બંધ તો હયા માટે
અવકાશ જ ન રહે ભક્તિની વાત એથી ન્યાયી છે એમા પાત્રાપાત્રતા જરૂર જોવી જોઈએ.
એટલે કે પાત્રની પરીક્ષા અને હૃદયના બહુમાન પૂર્વક ભક્તિ થઈ શકે છે, જ્યારે હુ ખીના
હુ ખને દૂર કરવાની ઇચ્છા પૂર્વક તેને અન્નાદિનુ દાન દેવુ તે 'હયા' છે

૧ પારકાના હુ ખને પોતાનું માનવાથી જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય તે આ 'અનુકંપા' છે

૨ અસ્પષ્ટિ મતધારી હો કે સર્વાંગે મતધારી હો, એના ઉપર વિશેષ પ્રકારે અનુકંપા કરવી
તે આનો અર્થ છે

૩ આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, દેશવિરતિ છે કે સર્વાવિરતિ છે ? એના આચાર વિચાર કેવા છે ?
એનામાં એવો કયો ગુણ છે કે જેથી એની ભક્તિ કરાય ? આ પ્રમાણેના બે પરીક્ષાનો
અર્થ છે

દાનનુ લક્ષણુ—

- 'સ્વપરાનુગ્રહાર્થં સ્વકીયસ્ય વસ્તુનોઽતિસર્જનરૂપત્વં , દાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૭)

અર્થાત્ સ્વપરના ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એટલે કે તે અન્યને આપી દેવી તે 'દાન' કહેવાય છે

સરાગનુ લક્ષણુ—

'સંજ્વલનલોભાદિકષાયો રાગઃ, તત્સહવર્તિત્વ સરાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૮)

અર્થાત્ સંજ્વલન લોભાદિ કષાય તે 'રાગ' છે આ રાગ જેનામા હોય તે 'સરાગ' કહેવાય છે

સયમનુ લક્ષણુ—

પञ्चમહાવ્રતયુક્તસ્ય સયમસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૩૯)

અર્થાત્ અહિ આદિ પાંચ મહાવ્રતો તે 'સયમ' છે

સરાગસ્ય સયમઃ સરાગસયમઃ । મૂલોત્તરગુણસમ્પલ્લાભાયુભયભાજ ઇતિ યાવત્ ।

અર્થાત્ સરાગ વ્યક્તિનો જે સયમ તે અથવા રાગથી યુક્ત સયમ તે 'સરાગ સયમ' કહેવાય છે મૂલ અને ઉત્તર ગુણોની પ્રપત્તિના લાભથી જે યુક્ત હોય તે 'સયમી' છે

યોગનુ લક્ષણુ—

'નિરવયક્રિયાનુષ્ઠાનરૂપત્વ યોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૦)

અર્થાત્ પાપરહિત ક્રિયા કરવી તે 'યોગ' છે સરાગસયમાદિ સજાથી યોગ તે સરાગસયમાદિ યોગ છે

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૬૦) ગત નિમ્નલિખિત પદ્ધતિ —

“ સ્વસ્ય પરાનુગ્રહયુદ્ધવાઽતિસર્જનં દાનમ્ । ”

૨ શુદ્ધો તત્ત્વાર્થની જુદા જુદા વૃત્તિને દ્વિતીય વિભાગ (૫ ૨૬)

૩ તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૬૦)ની નીચે મુજબની પદ્ધતિની આ છાયા છે —

“ નિરવયક્રિયાવિશેષાનુષ્ઠાન યોગ । ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે સસારવૃક્ષના મૂલરૂપ લોભને દૂર કરવા 'તત્પર' બની સંયમ સ્વીકાર્યા બાદ પણ જો રાગના સસ્કારો ક્ષીણ ન થાય તો ત્યાં સુધીનો સંયમ તે 'સરાગ સંયમ' છે થોડો સંયમ સ્વીકારવો તે 'સંયમાસંયમ' છે આથી તો આને 'દેશવિરતિ' પણ કહેવામાં આવે છે સ્વેચ્છાથી નહિ પરંતુ પરત્રપણે જો લોભોનો ત્યાગ કરાય તે 'અકામ-નિર્જરા' છે વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવેલ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ અગ્નિપ્રવેશ, જલપતન, છાણતુ ભક્ષણ, અનશન વગેરે જે તપ કરે છે તે 'બાહ્યતપ' છે જુઓ-તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫-૨૬૦) સરાગ સંયમથી માણીને તે બાહ્યતપ સુધીની સર્વ ક્રિયાઓનો અર્થ સરાગસંયમાદિયોગરૂપે નિર્દેશ છે.

ક્ષાન્તિનું લક્ષણ—

‘ધર્મપ્રણિધાને સતિ મનોવાકાયૈઃ ક્રોધનિગ્રહરૂપત્વં, ઉદિત-ક્રોધસ્ય કથમ્નિચ્છ વૈફલ્યાપાદનરૂપત્વં, ક્રોધોદયનિરોધરૂપત્વ વા ક્ષાન્તેર્લક્ષણમ્ । (૩૪૧)

અર્થાત્ ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈને મન, વચન અને કાયા વડે ક્રોધનો નિગ્રહ કરવો એટલે કે ક્રોધને કાણુમાં રાખવો તે ‘ક્ષાન્તિ’ અને ‘ક્ષમા’ છે ઉદયમાં આવેલા ક્રોધને ક્રોધક પ્રકારે વિદ્યેશ કરી નાખવો અર્થાત્ તેને વશ થઈ અનુચિત કાર્ય ન કરવું તે ‘ક્ષાન્તિ’ છે આ સિવાય ક્રોધને ઉદયમાં જ ન આવવા દેવો એનું નામ પણ ‘ક્ષાન્તિ’ છે.

શૌચનું લક્ષણ—

લોભકષાયરક્તાત્મવાસસઃ સન્તોષવારિણા વિમલતાપાદનરૂપત્વ શૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૨)

અર્થાત્ લોભરૂપ કષાયથી રાખેલ આત્મારૂપ વચ્ચે સંતોષરૂપ જળ વડે નિર્મળ કરવું તે ‘શૌચ’ છે આ શૌચના દ્રવ્ય-શૌચ અને ભાવશૌચ કોમ બે પ્રકારે પડે છે તેમાં દ્રવ્ય-શૌચનું લક્ષણ એ છે કે—

‘સ્નેહગન્ધલેપોદર્તનાપવર્તનપ્રાસુકજલાદિના શરીરશુદ્ધિકરણ-રૂપત્વં દ્રવ્યશૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૩)

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સ. ૧૩)ની પ્રાહ્લ ઇતિ (૫ ૨૬)

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની પ્રાહ્લ ઇતિનો બીજો ભાગ (૫ ૨૬)

અર્થાત્ તેલ, સુગંધી પ્રવાહી પદાર્થ, લેપ, ઉદ્ભવત્, અપવર્તન, નિર્ભવ (અચિત્) જળ
ઇત્યાદિ વડે શરીરને શુદ્ધ કરવું તે 'દ્રવ્ય-શૌચ' છે

ભાવ-શૌચનું લક્ષણ—

અકુશલપ્રવૃત્તિનિરુદ્ધમનોવાક્કાયસ્ય ચરણતપોઽનુષ્ઠાયિતશ્ચ પ્રાયો
નિર્જરાફલરૂપત્વ ભાવશૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૪)

અર્થાત્ અશુભ પ્રવૃત્તિથી મન, વચન અને કાયાને જે અલગ થાને મુક્ત રાખે છે અને જે
ચારિત્ર, તપ ઇત્યાદિનું પરિપાલન કરે છે તે વ્યક્તિના અનુષ્ઠાનો 'ભાવ-શૌચ' જાણવા અને
પ્રાય તેનું ક્ષણ નિર્જરા છે

સાતવેદનીયના ભૂતવતિ-અનુકંપાદિ ઉપરાંત અન્ય આત્મવેદો—

ઉપમુક્ત સાતવેદનીય કર્મના આત્મવેદ ઉપરાંત બીજા પશુ આત્મવેદ છે જેમકે સયમા
સયમ (દેશવિરતિ), બાલતપ, અઠામનિર્જરા, ધર્મ ઉપર અનુરાગ, ધર્મનું શ્રવણ, શીલ,
મત, પૌષધ, ઉપવાસ, તપસ્વી અને ગ્લાનનું વૈયાવૃત્ય, માતાપિતાની ભક્તિ (સેવા), સિદ્ધોને
નમસ્કાર, ચૈત્યોની પૂજા, શુભ પરિણામ ઇત્યાદિ

૧ શરીરને સાફ કરનાર સાણ જેવું દ્રવ્ય-વિશેષ એ ' ઉત્સાહન ' પણ કહેવાય, છે

૨ દ્રવ્યવિશેષ

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિનો બીજો ભાગ (૫ ૨૬)

૪ સપ્તમસયમ, જ્ઞાનતપ ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ જ ઉત્સાહનમાં આગળ ઉપર
આપવામાં આવે છે

૫ માતાપિતાની ભક્તિ એ ધર્મની ચોખ્ખતા મેળવવાનું સાધન છે ચોગ્ગશાસ્ત્રના પ્રથમ
પ્રકાશના પચાસમાં પદ્યમાં " માતાપિત્રોષ્ણ પૂજક " એ ઉત્તેજ, આ વાતને સમર્થિત કરે છે
વળી શ્રીધાકિનીમહત્તરાસનું શ્રીહરિભદ્રશરિવર્ચકેત ' પિતૃભક્તિ-અષ્ટક ' ખાસ મનનીય છે વિશેષમાં
આ સળધમાં મનુસ્મૃતિ (અ ૨)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો પણ મનન કરવાં જોવાં છે

“ તવોનિત્ય પ્રિય કુર્વાદ, માતાવત્સ્ય ચ સર્વદા ।

તેભ્યેષ ત્રિપુ તુષ્ટેષુ, તપ સર્વ સમાપ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

તેર્વાં જવાળા શુશ્રૂષા, ' પરમ તપ ' ઉચ્ચતે ।

ન તેરમ્યનનુહાતી, ધર્મમગ્ય સમાચરેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

ત વપ હિ ત્રયો લોકા-સ્ત પથ ત્રય આશ્રમા ।

ત વપ હિ ત્રયો વેદા-સ્ત પવોકાશ્વયોઽપ્ય ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થાત્ માતા, પિતા અને ધર્માચારને પ્રિય થાય એવું કાર્ય સદા કરવું એ જ ત્રણની દૃષ્ટિમાં સર્વ
તપ સમાપ્ત જાય છે એ ત્રિપુનીની સેવા એ ' પરમ તપ ' કહેવાય છે એમની અનુચિત વિનાનો ધર્મ
આચરવો નહિ એ જ ત્રણ (સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાલરૂપ) ત્રણ લોક છે, એ જ ત્રણ (કલ્યાણાશ્રમ,
શ્રુત્યાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમરૂપ) ત્રણ આશ્રમો છે એ જ ત્રણ (ઋત્વ, યજુસ્ અને સામરૂપ)
ત્રણ વેદો અને એ જ ત્રણ (આહવાનીય, ગાહપત્ય અને દક્ષિણરૂપ) ત્રણ અગ્નિઓ

હવે મોહનીય કર્મના આસ્રવોનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે ભેદો પડતા હોવાથી આ કર્મના આસ્રવોના પણ તથાવિધ બે પ્રકારો પડે છે તેમા દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવો નીચે મુજબ છે —

કેવલજ્ઞાની, શ્રુત, સઘ, ધર્મ અને (ચાર પ્રકારના) દેવનો અવર્ણવાદ કરવો તે દર્શન-મોહનીય કર્મના આસ્રવો છે,^૧ અર્થાત એ દ્વારા દર્શનમોહનીય કર્મ બધાય છે આ વાત પૂરેપૂરી સમજાય તેટલા માટે પ્રથમ અવર્ણવાદનુ લક્ષણ નીચે મુજબ ગુણુ કરવામા આવે છે —

**‘રાગદ્વેષમોહવેશાત્ સદ્ભૂતે વસ્તુનિ દોષોઽભાવનરૂપત્વમવર્ણ-
વાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૫)**

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને ^૨મોહને વશ થઇને સદ્ભૂત વસ્તુમા અસદ્ભૂત દોષ કાઢવા તે ‘ અવર્ણવાદ ’ કહેવાય છે

કેવલીનુ લક્ષણુ—

**‘સકલજ્ઞાનાવરણક્ષયસમુદ્ભૂતસમસ્તજ્ઞેયવિષયકાવધોધરૂપત્વે સતિ
સાક્ષાદર્થપરિચ્છેદિચેતનાપર્યાયરૂપત્વ કેવલસ્ય, તદ્વત્ત્વં ચ કેવલિનો
લક્ષણમ્ । (૩૪૬)**

અર્થાત્ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના સ પૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો સકલ જ્ઞેય પદાર્થ વિષયક બોધ કે જે સાક્ષાત્ અર્થનો પરિચ્છેદ કરાવનાર ચેતનારૂપ પર્યાય છે તે ‘ કેવલજ્ઞાન ’ કહેવાય છે,^૩ અને જેને કેવલજ્ઞાન થયુ હોય તે ‘ કેવલી ’ કહેવાય છે

૧ મરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નુ નીચે મુજબનુ ૧૪ મુ સૂત્ર —

“ કેવલિશ્રુતસદ્ધર્મદેવાવર્ણવાદો સ્ત્રોતમોહસ્ય । ”

૨ રાગ અને દ્વેષમા બેકે મોહનો અતર્ભાવ થઇ જાય છે, તોપણ મામાન્ય શ્રદ્ધિવાળાને તેની વિશેષતા દર્શાવવા માટે એનો અત્ર પ્રયક્ ઉત્ત્વેષ કરાયો છે

૩-૪ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ શ્રુતિનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૨૭)

૫ બેકે કેવલજ્ઞાનનુ લક્ષણુ એક વાર પ્રથમ ઉત્થાસ (પૃ. ૨૪૩)મા આવી ગયું છે, છતા તેને તાણુ કરવાને અર્થે તેમજ ‘ કેવલી ’ શબ્દ સમજવતા તેની જરૂરીઆત જણાવાથી ‘દરીધી’ તેનો અત્ર પ્રયકારે ઉત્ત્વેષ કર્યો છે એમ મનનય છે

શ્રુતનું લક્ષણ—

‘તીર્થદ્ગરોપદિષ્ટત્વે સતિ બુદ્ધયતિશયવદ્ગણધરૈરવધારિતરૂપત્વ
શ્રુતસ્ય-લક્ષણમ્ । (૩૪૭)

અર્થાત્ તીર્થકરે ઉપદેશ દ્વારા પ્રકાશિત અને અસાધારણ બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ સ્વેચ્છા^૨
શાસ્ત્રોને ‘શ્રુત’ કહેવામાં આવે છે

આ શ્રુતથી તો ^૧અગપ્રવિષ્ટ શ્રુતનો નિર્દેશ થયો અવર્ણવાદ તો સમગ્ર શ્રુત આશ્રીને
મળે છે એટલે ^૨અગબાહ્ય શ્રુત પણ અત્ર ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાનું છે વળી-હવે પછી રજુ
થતું ઉપાગનું લક્ષણ પણ એ વાતનું સૂચન કરે ॥

અગનું લક્ષણ—

તીર્થકરાદિનામકર્મોદયવર્તિતીર્થકરાદિના પ્રોક્તરૂપત્વમદ્ગ્રાહ્ય-
શ્રુતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૪૮)

અર્થાત્ તીર્થકર-નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય તેવા તીર્થકરે, ગણધર-નામકર્મનો
જેમને વિષે ઉદય થયો હોય એવા પ્રતિભાશાળી મહાનુભાવોએ જે શ્રુત પ્રકારથી હોય તે
‘અગ’ કહેવાય છે (૧) આચાર, (૨) સૂત્રકૃત, (૩) સ્થાન, (૪) સમવાય,
(૫) વ્યાખ્યાપ્રસૂતિ (ભગવતી), (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા, (૭) ઉપાસકકથા, (૮) અત-
કૃદકથા, (૯) અનુત્તરોપપાતિકકથા, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર અને
(૧૨) દષ્ટિવાદ એ બાર અગો છે

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થદર્શન (૫ ૨૬૧) મત શ્રુતનું લક્ષણ

૨ આ વાતની પુષ્ટિમાં વિચારો આવશ્યક (સંગીક) ના ૬૮ માં પત્રગત નીચેની ગાથા—

“ અથ માસદ્ અરિદા સુત ગર્વતિ ગણધરા નિઝળ ।
સાસનસ્થ દિયદ્ગાથ તસા સુત પયસદ્ ॥ ૧૨ ॥ ”

[અર્થ માષતેડદેન સૂત્ર પ્રવ્યન્તિ ગણધરા નિપુણમ્ ।
સાસનસ્થ દિતાર્ય તત્ત સૂત્ર પ્રવતેતે ॥]

અર્થાત્ તીર્થકર અર્થ^૧ કહે છે અને ગણધરે સાસનના સ્થિતને માટે નિપુણ સૂત્ર ગ્રાહે છે ત્યાંથી સૂત્રની
પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થાય છે

૩-૪ આના ૨-૩૫ માટે જુઓ (૫ ૨૩૫)

ઉપાંગાદિતુ લક્ષણુ—

‘અજ્ઞાધર્માનુવાદિત્વમુપાજ્ઞાદીનાં લક્ષણમ્ । (૩૪૧)

અર્થાત્ અગના અર્થના અનુવાદરૂપ શ્રુત ઉપાંગ વગેરે નામથી જાળખાય છે (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજપ્રતીય, (૩) છવાલિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) ચદ્રપ્રસૂતિ, (૬) સૂર્યપ્રસૂતિ, (૭) જમૂદ્રીપ્રગતિ, (૮) નિર્યાવલિ, (૯) કલ્પાવતસિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પયુલિકા અને (૧૨) વલ્લિનદશા એ ખાર ઉપાંગો છે

સઘનુ લક્ષણુ—

સાધુસાધ્વીશ્રાવકશ્રાવિકાલક્ષણચાતુર્વર્ણ્યરૂપત્વ સઘસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૩૫૦)

અર્થાત્ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણોના સમૂહને ‘સઘ’ કહેવામા આવે છે
‘ચાતુર્વર્ણ્ય’ના એ અર્થો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સવર અને તપરૂપ ચાર વર્ણોને—શુણોને
વિષે ઉદ્ભવેલું તે, અને (૨) સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર ભેદોના સમુદાય આ
હકીકત તત્ત્વાર્થની જૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ) ના ૨૭ મા પૃષ્ઠગત નિમ્નલિખિત ઉદ્ભવને
આભારી છે—

“ ચત્વારો વર્ણાઃ સાધુસંયતી(સાધ્વી)શ્રાવકશ્રાવિકાત્પાઃ । વર્ણ્યન્તે
इति वर्णा-भेदास्तेषु चतुर्षु वर्णेषु भवश्चातुर्वर्णः सङ्घो गणः । अथवा
सम्यक्त्वज्ञानसंवरतपांसि चत्वारो वर्णा-गुणाम्भोजवश्चातुर्वर्णः, चतुर्णां वर्णा-
नामय (वा) चातुर्वर्ण सङ्घः, न तु सुगतशिष्याणा भौतानां वा । ”

શ્રીસઘનુ સ્વરૂપ અને તેનું પૂલ્યત્વ—

શ્રીસઘનુ મનનીય સ્વરૂપ નદીસૂત્રની ઉપોદ્ધાત (ગા ૪-૧૭) મા આલેખાયેલું છે અને
એનું વિસ્તૃત વિવેચન શ્રીમહાયગિરિસુરિ જેવા પુરધર ટીકાકારને હાથે થયેલું છે આ પ્રસંગે
સઘને નગર, ચક્ર, વ્ય, પદ્મ, ચદ્ર, સૂર્ય અને મેરુની ઉપમાઓ-આપી સૂત્રકારે શ્રીમઘના
આગેહુખ શુભકીર્તનરૂપ વર્ણન રજુ કર્યું છે વળી શ્રીસઘનો પચ્ચીમખા-તીથકર તરીકે નિર્દેશ
કરાય છે, કેમકે એ તીર્થકર સમાન છે એનું અન્ય નામ તીર્થ પલ્લુ છે અને એ અતિપૂજનીય છે

૧ આ કથન તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૧૪) ની જૃહદ્વૃત્તિ (પૂ. ૨૭) અનુસાર છે

૨ વગેરેથી પ્રજીલ્કા, મૂલચૂત્રો, ઉદ્ભવત્રો વગેરે સમજવા આ વૈષ્ણ કેટલાકના નામ માટે
જુઓ પૂ ૭૬૪

૩ “ શુણોદયર્હેશ્રાવ્યાનોતિ શ્રાવક ” અર્થાત્ અરિહતતાવ્યનો જે સાક્ષને તે ‘શ્રાવક’
વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમજર્વીરૂ માટે સ્પષ્ટીકરણ (પૂ ૩૦૨)

૪ તત્ત્વાર્થરાજ (પૂ ૨૬૧) પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનાદિ ત્રણ રત્નની ભાવનામા તત્પર
એવા ચાર પ્રકારના શ્રાવણ (સાધુ) ના સમુદાયને ‘સઘ’ કહેવામા આવે છે

એ પૂજ્ય કોટિની વસ્તુ છે એમા એ મત નથી શ્રીતીર્થંકરદેવ પછી પૂજ્યતાની કોટિમા શ્રીસઘ મૂકાય છે શ્રીતીર્થંકરદેવની ગેરહાજરીમા શ્રીસઘ એ જ કલ્યાણરૂપ છે જિનેશ્વરની આજ્ઞાની આરાધના એ જ એનું જીવન-સૂત્ર છે જે સમુદાય જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો ઇરાદા પૂર્વક ઉત્થાપક હોય, વિરાધક હોય, ઉચ્છેદક હોય તે શ્રીસઘ નહિ, પરંતુ તે ‘હાકાનો માળો’ છે અને એનું પૂજન તે પરમાત્માની આશાતનારૂપ છે એવી જ રીતે જે વ્યક્તિ-ભલે પછી તે ગીતાર્થ ગણાતા, યુનિ હોય, પરંતુ એ તે સાચા સઘની મિથ્યાભિનિવેશથી અવગણના કરે તો તે વ્યક્તિમા, જૈનત્વ હોવાની પણ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો ચકા રહે છે અને તેવાને કળાતુ નમન પણ ભવશ્ચમણતુ કારણ છે

૧ શ્રીહરિભક્ષરિએ સંખ્યાપ્રકરણના ગુરુ-અધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

“અમાપિયસારિચ્છો સિવચરચંધો ય હોદ્ધ ઝિનસંધો ।

ઝિનચરઆનાચરજ્ઞો સપ્તુદ્ધ મયકરો સધો ॥ ૧૧૨ ॥

અસલ્ધ સધ જે મળતિ રામેજ અદ્ધ થોસેજ ।

છેમો વામૂદસં પચ્છિત્ત જાયવ તેસિ ॥ ૧૧૩ ॥

કાઠળ સઘસદ્ અવવહાર કુળતિ જે કેદ ।

પપ્ફોદિઅસડઝિઅદ્ધન વ તે હુતિ નિસારા ॥ ૧૧૪ ॥

તેસિ વહુમાળ પુન મનોપ દિતિ અસળવસનાદિ ।

ધર્મો તિ નાઠળ ગાથા પતિ તિમં જાણ ॥ ૧૧૫ ॥

સઘસમાગમમિલિયા જે સમળા ગારવેદિ વજ્ઞાદિ ।

સાદિક્ષેજ કરતા સો સધામો ન સો સધો ॥ ૧૧૬ ॥

જે સદ્ગતિ વદ્ધ આનામને વવદ્ધમાળા ।

મળવાયકાર્યાદિ સમાળદોસ તય ચિતિ ॥ ૧૧૭ ॥

આનામજ વદ્ધ મઝ્ઝરયા પુ દુવતિ જે તુસિયા ।

અધિદિઅણુમોયળાવ તેસિ ચિય હોદ્ધ વયલોધો ॥ ૧૧૮ ॥”

[માતાપિતૃસદૃશ શિવગૃહસ્તમ્બજ્ઞ મવતિ ઝિનસદ્ધ ।

ઝિનવરાજાવાદ્ય સર્વે દ્વ મયકૂર સદ્ધ ॥

અસદ્ધ સદ્ધ વે મળતિ રામેજાથવા દોષેજ ।

છેમો વામૂદસ પ્રાયચિત્ત જાયતે તેવામ ॥

કૃત્વા સદ્ધશશ્વદમવ્યવહાર કુર્વંતિ વે કેવિત્ત ।

પસ્ફોદિતશકુનિકાળકમિવ તે મળતિ નિ સારા ॥

તેયાં વહુમાળ પુનર્મંત્રયા દદત્યશનવસનાદિ ।

ધર્મે રૂતિ જ્ઞાત્વા ગાથા આયાન્તીતિ મક્કલાનામ ॥

સદ્ધસમાગમમિલિતા વે અમળા ગારવેજ કાર્યાણિ ।

સાદ્યેન કુર્વંતિ સ સદ્ધાતો ન સ સદ્ધ ॥

ય સાદ્યાયે થતતે આજ્ઞામજ્ઞે પ્રથતમાનાનામ ॥

મનોવાક્ષયેઃ સમાનદોષ ત તુવગ્તિ ॥

આજ્ઞામજ્ઞ દષ્ટા મધ્યસ્થા નુ તિપ્પતિ વે તુળીયા ॥

અધિધ્યનુમોદનયા તેવામપિ મવતિ મતલોપ ॥]

અત્ર એ ખાસ યાદ કરાવવું ઘટે છે કે જિનશાસનમા માત્ર નામની જ પૂજા નથી, કિન્તુ શુભની વિશિષ્ટતાની પૂજા છે એટલે કે જૈન શાસનમા શુભીના જ નામ, સ્થાપના વગેરે પૂજનીય છે આથી તો શ્રીહરિભદ્રસુરિવર કહે છે કે આસામય ચાગ હોય તોપણ તે પૂજ્ય નધ છે ચાર લાખ હોય તો વાધો નથી એટલે વધારેમા વધારે ચાર જ ભેદએ એમ પણ નથી ચારનાં તો ઝોછામા ઝોછી સખ્યા છે એટલે કે જિનાશાધારક એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકા હોય તો એ ચાર વ્યક્તિઓનો સમૂહ પણ વાસ્તવિક સઘ છે અને એ તીર્થંકરની પેઠે પૂજ્ય છે

ધર્મતુ લક્ષણુ—

અભ્યુદયાપવર્ગહેતુરૂપત્વં ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૧)

અર્થાત્ આત્માની કેમિક ઉન્નતિ પૂર્વકની મુક્તિના હેતુને ‘ ધર્મ ’ કહેવામા આવે છે

દેવતુ લક્ષણુ—

દેવગતિનામકર્મોદયવર્તિરૂપત્વ દેવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૨)

અર્થાત્ ‘ દેવગતિરૂપ નામકર્મના જેને વિષે ઉદય થયો હોય તે ‘ દેવ ’ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે દેવલી વગેરે શબ્દોના લક્ષણો જોયા આથી હવે આ પ્રત્યેકના અવર્ણુ-વાદ પરત્વે વિચાર કરીશું તેમા સૌથી પ્રથમ દેવલિ-અવર્ણુવાદતુ લક્ષણુ અવલોકીએ —

કવલાહારાભાવરૂપત્વ-દિગમ્પરત્વ-સમવસરણભૂમ્યપ્કાયાચારમ્મા-નુમોદિત્વ-દુષ્કરદુઃખરૂપમાર્ગોપદેશિત્વાદિકથનરૂપત્વ કેવલ્યવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૩)

અર્થાત્ દેવલીઓ કાવલિક આહાર કરતા નથી, તેઓ નગ્ન દરે છે, ‘ સમવસરણુમા રહેલા પૃથ્વી કાય, જલકાય વગેરે જીવોની વિરોધના (પીડા) ના અતુભોદન છે, દુષ્કર અને દુઃખરૂપ માર્ગના ઉપદેશક છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારતુ તેમને ઉદ્દેશીને કથન કરવું તે ‘ દેવલિ-અવર્ણુવાદ ’ છે.

આ કથન તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (દ્વિ વિ)ના ૮૭ મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-વિખિત પદ્ધતિના ભાવાર્થરૂપ છે —

૧ આના લક્ષણુ માટે જુઓ પૃ ૪૮૭

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિના (પૃ. ૨૯૧-૨૯૯) તેમજ શ્રીમદ્ધર્મ પત્યાશિકા (પૃ ૨૫૩-૨૫૬)

૩ સર્વસ હોના છતા મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે સરન ઉપાયો ન દર્શાવતા આચરો ન રોકાય તેવા દુર્ગમ ઉપાયો શા માટે બનાવ્યા એવો પ્રશ્ન અવર્ણુવાદ છે

“ દિગમ્બરત્વાદ્ વિગતત્રયાઃ ક્રમોપયોગભાજઃ મમવસરણભૂમાવપ્કાય-
ભૂમ્પારમ્ભાનુમોદિનઃ સર્વોપાયનિપુણા અપિ દુષ્કરદ્વરૂપચારમાર્ગોપદર્શિન
હત્યાદ્યવર્ણોદ્ભાસનમ્ । ”

તત્ત્વાર્થશીર્ષ (૫ ૨૬૨) મા કેવલિ-અવણ્વાદનું સ્વરૂપ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

“ પિપ્પલાભ્યવહારજીવિનઃ કેવલદશાનિર્હરણા બલાવૂપાત્તપરિગ્રહાઃ,
કાલમેદવૃત્તજ્ઞાનદર્શના. કેવલિન હત્યાદિચચન કેવલિપ્વવર્ણવાદઃ । ”

અર્થાત્ કેવલીએ પિકરૂપ (કાલિક) આહાર વડે જીવનારા છે, કેવલિ-અવસ્થામાં નિહાર (મહામૂનો ત્યાગ) કરે છે, તૂળકી (વગેરે) પરિગ્રહધારી છે, કાલ-લેહ પૂર્વક જ્ઞાન અને દર્શનથી વિભૂષિત છે અર્થાત્ કેમિક ઉપયોગવાળા છે હત્યાદિ કથન કેવલિ-અવણ્વાદ છે

કેવલીએને કવલાહાર નથી એ દિગમ્બર માન્યતા છે આ કથન યુક્તિવિહીન તેમજ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે એમ શ્વેતામ્બરે માને છે આ બાબતમાં બંને પક્ષવાળા પોતપોતાના મન્ત્રબોધેને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે તે વિચારવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય છતાં તેનું યથાયોગ્ય નિરૂપણ કરવા જતા પ્રસ્તુત શૃંગલા ખડિત યવાનો ભય રહેતા હોવાથી એ સળધી પરિશિષ્ટરૂપે વિચાર કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરંત તો આગળ વધવામાં આવે છે^૧

શ્રુત-અવણ્વાદનું લક્ષણ—

માંસમક્ષણમચપાનાદીનામનવદ્યાભિધાનરૂપત્વ, અવિદગ્ધપ્રાકૃત-
માપાનિવદ્ધાદિકથનદ્વારા જનસમુદાયેષ્વપ્રીત્યુત્પાદકત્વમ્, કેવલિકવલા-
હારાભાવાદિકથનરૂપત્વ વા શ્રુતાવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૫૪)

અર્થાત્ માંસનું લક્ષણ કરવું, મદિરાનું પાન કરવું હત્યાદિ કાર્યો પાપજનક નથી એમ કહેવું તે શ્રુત-અવણ્વાદ છે વળી જૈન શાસ્ત્રો અવિદગ્ધ-અસસ્કારી અશિષ્ટ જનોની

૧ આ કરનાહાર-વાદનું વિવેચન સ્થાલાદિરત્નાકર (પરિ ૨, સૂ ૨૭) માં તેમજ તર્કશ્રુ-
ત્વદીપિકાના ૫૩મા અને ૫૪મા પત્રમાં નજરે પડે છે શ્રીયરોવિજયચલિકૃત અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં
પણ એની વિસ્તૃત ચર્ચા છે વળી જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ખ ૨, અક ૩-૪) માં મુદ્ધિત
શ્રીશાક્ટશાયનાચાર્યવિરચિત ‘ સીમુક્તિ-કેવલિમુક્તિ ’ પ્રકરણમાં એ જ બધે ચર્ચા છે

૨ શ્રુતથી અગ્રવિષ્ટ અને અજગાલ એવા જે જે લેદ ૨૩૫ મા પૃષ્ઠમાં સૂચવી ગયા છીએ
તે તે જ્ઞાનને વ્યવસ્થિતરૂપે મગ્નીત કરવાવાળા શાસ્ત્રોના ભેદો બનજીવા બાકી શાસ્ત્રો અનેક હતા,
અનેક છે, અનેક બને છે અને અનેક બનશે એ બધા શ્રુતજ્ઞાનમાં આવી જ નવ છે નવા બનેલાં
અને બનતા શાસ્ત્રો સુદ્ધ શુદ્ધિ અને સમભાવ પૂર્વક રચાયેલાં હોવા ભેદએ વર્તમાન કાનમાં જેના
ઉપર જૈન શાસનનો મુખ્ય આધાર છે એવા શાસ્ત્રોને ‘ આચમ ’ કહેવામાં આવે છે અને તેની સખ્યા
૪૫ ની વિચારસાર (૫ ૭૮) માં ગણાવાઈ છે જેમકે ૭૯૦ મા પૃષ્ઠમાં ગણાવેલ ૧૨ અંગો પૈકી
દષ્ટિવાદ સિવાયનાં ૧૧ અંગો ૧૨ ઉપગિ (જુઓ ૫ ૭૯૧) તથા વળી દ્વિપસાગરપ્રમણિ, કંપ (સૂત્ર), નિશીથ,

પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલા છે એમ કહી દોષમાં તે શાસ્ત્ર ઉપર અપ્રીતિ કરાવવી તેમજ કેવલજ્ઞાની કવલાહાર કરતા નથી એવું કથન કરવું તે પણ 'શ્રુત-અવલ્લુવાદ' છે

અત્ર જે શ્રુત-અવલ્લુવાદનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે તેમાંનો પ્રથમ વિકલ્પ તત્ત્વાર્થ-રાજ્ય (૫ ૨૬૨)ને અનુસરે છે, દ્વિતીય વિકલ્પ તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (દ્વિ વિ ૫ ૨૧) ને અનુસરે છે, ત્રીયાર્થ તત્ત્વાર્થ એ બેમાંથી એકે કથના આધારે ન યોજતા અન્ધકારે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર રચી કહેલ હોય એમ જણાય છે આની પ્રતીતિ થાય તે માટે પ્રથમ તત્ત્વાર્થ-રાજ્ય (૫ ૨૬૨)નું કથન અને ત્યારબાદ તત્ત્વાર્થની જૂઠ્ઠાવૃત્તિ (૫ ૨૧)નું કથન અનુક્રમે નીચે મુજબ અત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે —

“ માંસમસ્યમક્ષર્ણ મધુસુરાપાનં વેદનાદિતમૈથુનોપસેવા રાત્રિમીજન-મિત્યેવમાયનવચમિત્યનુજ્ઞાનં શ્રુતેઽર્જવવાદઃ । ”

“ અવિદગ્ધપ્રાકૃતભાષાનિવહં વ્રતકાયપ્રાયશ્ચિત્તપ્રમાદોપદેશપુનરુક્તતા-ઘટુલં કૃત્તિસ્તાપવાદપ્રાયમિત્યેવમાયવર્ણોદ્ભાસન શ્રુતજ્ઞાનસ્યેતિ । ”

દશાશ્રુત (૨૬૫), બ્યવહાર, ઉત્તરાખ્યાન, સપિઆપિત, દશવૈકલિક, આચરણિક, તલુકવૈચારિક, ચક્રકેધ્ય, ગણિવિદ્યા, નિગ્યવિભક્તિ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન એ પ્રકીર્ણકો, તેમજ ગણધરવનય, દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર (સ્તવ), મરણવિભક્તિ, ખ્યાનવિભક્તિ, પાશિક સૂત્ર, નદીસૂત્ર, અગુરોગહાર અને દેવેન્દ્રસ્તવ

આ આગેમોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત સિદ્ધાન્તાગમસંપ્રદાયમાં નજરે પડે છે

૧ જૈનોના અગો-કુપાગો અર્ધમાગધી ભાષામાં રચાયેલા છે કે નહિ એ ખાતર મતભેદ છે.

૨ ઉપનક્ષણથી આ વાત, સામગ્રીય પદ્ધતિથી અને વિદ્વદ્-ઓગ સમ્બોધા યુધાયેલા મસ્તૂત મથાને પણ લાગુ પાડી સમય અર્થાત્ કોષ ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા મથ રિં એવો અભિપ્રાય આપવો કે આની રીતી અતિગ્નિષ્ટ કે વાકચરયના જગિલ છે છત્પાદિ તો તે અભિપ્રાય શુન-જાનનો અવલ્લુવાદ તરીકે ગણી સમય બાદો વસ્તુસ્થિતિનું અનાવેશ પૂરકનું કથન એ અવલ્લુવાદ નથી જ, એને તો સાચા અને શુદ્ધ નિરૂપણરૂપે વધાવી લેવું જોઈએ

વિશેષમાં કોષ સુદર મથની (૫૩) તે શુજરાતી ભાષામાં હોય કે હિંદીમાં, બગાડીમાં, કાનડીમાં, ઉડુમાં કે અંગ્રેજીમાં હોય તેની) દેવભાષથી કંઠી મમાનોચના કરતી એ પણ શ્રુતમાનનો અવલ્લુવાદ જ છે

૩ મામ ખાણ, માઠનાં લક્ષણ કરવું, મધવુ મેવન કરવું, દાર પીવો, વેદનાથી બ્યાકુળ થતાં પ્રીતિયા મેવવો કે રાત્રે ભોજન કરવું એમાં પાપ નથી એની અરજા તે શુનજ્ઞાનનો અવલ્લુવાદ છે

૪ અમણ વેઠોની પ્રાકૃત ભાષામાં શ્રુત રચાયેલું છે, એમાં મત, કાય (?), પ્રાયશ્ચિત અને પ્રમાદના ઉપદેશની પુનઃક્રિયા બંધનતા છે અર્થાત્ એ વિરિધ પ્રતો, નિષ્ક્રો, પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરેનાં નકામાં અને કટાંગા ભરેલા વણનોથી ભરપૂર છે તેમજ વળી એ શુન કુષ્ટ અપવાદોથી લગભગ ભરેલું છે એમ કહેવું એ શ્રુત-જ્ઞાનની નિંદા છે

સઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

પદ્ધાત્મિકપ્રાસહિષ્ણુત્વ-ગવાયપૂજનાદિરૂપત્વ, 'કાકશુકશૃગાલ-
સારમેયાના સમુદાયોઽપિ સઙ્ઘ' इति कथनरूपतव वा सङ्घावर्ण-
वादस्य लक्षणम् । (૩૫૫)

અર્થાત્ સઘ પચ્ચાગ્નિ કષ્ટ સહન કરી શકતો નથી, ગાય વગેરેની પૂજા કરતો નથી એવું
સઘને ઉદ્દેશીને કહેવું તે અથવા કાગડાઓ, પોપટો, શિયાળીઓ અને કૂતરાઓના સમુદાય
પણ 'સઘ' છે ઇત્યાદિ કથન કરવું તે 'સઘ-અવર્ણવાદ' બન્યો.

પચ્ચાગ્નિ કષ્ટ સહન કરવું એ નિરર્થક છે એ હકીકત ઊપ મા લક્ષણના વિવરણમાં
વિચારીશું અત્રે તો ગોપૂજન અનુષ્ઠા છે એમ જૈનો શા કારણથી માને છે તેનો ઉલ્લેખ
કરીશું અને ત્યાર બાદ સચ્ચિ-સઘ-અવર્ણવાદ અને ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદના લક્ષણો
વિચારીશું.

ગોપૂજનનું નિરસન—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે ગાય વિદ્યા જેવી અપવિત્ર વસ્તુ પણ ખાઈ જાય છે, પોતાના
પુત્ર બળદ સાથે પણ વ્યભિચાર સેવે છે અને કેટલીક વાર તો પોતાના શીંગડા વડે પ્રાણીઓને
મારે પણ છે તો આવી ગાયની કોણ પૂજા કરે ? દૂધ દ્વારા ગાય જગતના ઉપર ઉપકાર કરે છે
વાસ્તે તેવું પૂજન કરવું એમને એમ જોઈ જાય છે. આવા આચારોને જોઈને નથી,
કેમકે શું ભેસે તો પણ તેવો ઉપકાર નથી ? અને જ્યારે તેમ છે તો પછી ગાયને જ પૂજવી
અને ભેસને નહિ એ કયાનો ન્યાય કહેવાય વાઢ ? વળી એ એમ કહેવામાં આવે કે ગાય તો
અનેક તીર્થપિંચાણ અને દેવાણું સ્થાન છે તો એમ કહેનારા જવાબ આપશે કે તેઓ શા માટે
ગાયનું વેચાણ, દોહન અને પ્રકાર વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે કે કરાવે છે અથવા તેને અટકાવવાનો
પ્રયત્ન નહિ કરી તેને અનુભોદન આપે છે ? આ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૨, શ્લો ૭)ની
વૃત્તિ (શ્લો ૧૪-૧૬)માં કહેવામાં આવ્યું છે એ જ ભાવાર્થ ન્યાયકુસુમાજ્ઞાનના
અનુયોગ (શ્લો ૨૧-૨૩)માં નજરે પડે છે.

૧ આ સામાયણે સવનો અર્ણવસાદ છે એમ તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સ ૧૪)ની
બુદ્ધિ થતી (૫ ૨૮) ઉપરથી જણાય છે.

૨ “ યા વશુર્નૃધમદનાતિ, દ્વપુષ્પ ચ કુપસ્યતિ ।

દુઃખાદિભિર્ઘ્નતી જાતૂ, સા વશ્વાડસ્તુ વશ નુ ગૌ ? ॥ ૧૪ ॥

પય પ્રદાનસામદર્પાદ વન્ધ્યા સેન્નહિષો ન ક્ષિપ્ત ? ।

વિદોષો વૃન્નયતે નાસ્વા મહિષોત્તો મનાગવિ ॥ ૧૫ ॥

સ્વાનં સીર્ષપિદેવાર્ગ, સર્વેષામપિ ગૌર્વદિ ।

વિદોષયતે દુઃખતે ચ, દન્નયતે ચ કર્મ તત્ત્વા ? ॥ ૧૬ ॥ ”

સયમિ-સઘ-અવર્ણવાદનુ લક્ષણ—

લોચાદિકષ્ટકારિણો બાહ્યશૌચરહિતા પ્રાગદત્તાદાનાદ્ ભૂયોઽપિ
દુઃખિતા ભવિષ્યન્તીત્યાદિ કથનઅપત્ત્વ સયમિસદ્ધાવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૫૬)

અર્થાત્ જૈન સાધુઓ કષ્ટકારી લોકોનાં કારે છે, બાહ્ય શૌચ (એટલે દ્રવ્યસ્નાન)થી રહિત છે, પૂર્વે
નહિ દાન દીધેલું તે છતાંએ અત્યારે અન્યની વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, વાસ્તે આથી પણ વધારે દુઃખી
થશે એ પ્રકારે 'સયમિ'ઓ (જૈન સાધુઓ)ને વિષે બોલવું તે ' સયમિ-સઘ-અવર્ણવાદ '

આ સબધમાં તત્ત્વાર્થની ખૂંદ વૃત્તિ (દ્વિ વિ ૫ ૨૭)માં નીચે મુજબ
ઉદ્ભવે છે —

“ સાધવસ્તાવત્ મચિત્તાદ્યામવદ્યવ્યવહારપરાયણા. પરિપેલ્લબ્ધાહ્ય-
શૌચાચારા જન્માન્તરકૃતકર્મોદયજનિનેશોલ્લુચ્ચનાતાપનવુઃલાનુભવિનઃ કલહ-
કારિણોઽસંહિષ્ણવઃ પ્રાગદત્તાદાના ભૂયોઽપિ દુઃખિતા એવ ભવિષ્યન્તીત્પ
વર્ણોદ્ગ્રાવનમ્ ”

અર્થાત્ જૈન સાધુઓ તો સચિત્તાદિથી ઉદ્ભવેલ વ્યવહારમાં તત્પર હોય છે, બાહ્ય શૌચ-આચારથી
વિમુખ રહે છે, પૂર્વ જન્મમાં કરેલા અશુભ કર્મોના ઉદયથી તેમને દેશનો લોચ, આતાપના વગેરેનું
દુઃખ અનુભવવું પડે છે, તેઓ કષ્ટઆ કળારા છે, તેમનામાં મહનશીલતા નથી, તેમણે પૂર્વે
દાન દીધું નથી અને અત્યારે પણ તેઓ હેતા નથી એટલે ભવિષ્યમાં તેઓ ફરીથી દુઃખી થશે
ઇત્યાદિ સાધુ મળથી ધ્યન તે ' સાધુ-અવર્ણવાદ ' છે માત્રી-અવર્ણવાદ પણ આ જ પ્રમાણે છે

તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૬૨)માં આ સબધમાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ જોવાય છે —

“ एते श्रव(म ?)णाः शूद्राः अस्नानमलदिग्धाङ्गा अशुचयो दिग्भ्यरा
निरपत्रपा इहैवेति दुःखमनुभवन्ति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादि वचन
सद्वेऽवर्णवादः ”

અર્થાત્ આ સાધુઓ શૂદ્ર છે, તેઓ સ્નાન કરતા નથી, તેમને દેહ મેલથી લિપ્ત છે, તેઓ
અપવિત્ર છે, તેઓ વસ્ત્રરહિત છે-નાગા છે, તેઓ અત્યંત નિર્વજ્ર છે, (તેમના આવા આચરણોને
દીધે) આ લોકમાં જ તેઓ દુઃખ અનુભવે છે તો પરલોકમાં તો કયાથી જ તેઓ સુખી થવાના છે
ઇત્યાદિ ધ્યન તે ' સઘ-અવર્ણવાદ ' છે

દિગંબર સંપ્રદાયના સાધુઓ સર્વથા નગ્ન અવસ્થામાં ગ્રહે છે, જ્યારે પ્રવેતાગર સંપ્રદાયના સાધુઓ કામ જેટલા વસ્ત્રોથી દેહ ઢાકે છે ઉભય સંપ્રદાયના સાધુઓ સ્નાન કરતા નથી તેમજ ધર્મલાભના દાન સિવાય અન્ય સામાનિક દાન દેતા નથી

ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

**શ્રાદ્ધશ્રાવિકાનાં ન ધર્માર્થે સ્નાનમ્, ન ચ દ્વિજાતિભ્યો દાનમ્,
ન ચ ગવા ગેહે પૂજનમિત્યાદિકથનરૂપત્વ ગૃહસ્થસદ્ધવાર્ણવાદસ્ય
લક્ષણમ્ । (૩૫૭)**

અર્થાત્ શ્રાવક (શ્રાદ્ધ) અને શ્રાવિકા ધર્મને અર્થે સ્નાન કરતા નથી, બ્રાહ્મણોને દાન આપતા નથી એટલે કે સ્નાન, દાન જેવી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિ આકરતા નથી, ગેર ગાયોની પૂજા કરતા નથી^૧ હત્યાદિ^૨ ગૃહસ્થ વિષયક કથન તે ' ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદ ' છે

ધર્મ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

**નાસ્ત્યેવ ધર્મઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાવિષયત્વાદિત્યાદિકથનરૂપત્વ, મનઃ-
પરિકલ્પિતગુણહીનાદિકથનરૂપત્વ વા ધર્માર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૫૮)**

અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી એ દ્વારા એનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ નહિ થતું હોવાથી તે છે જ નહિ એમ કહેવું અથવા તે મૂળ મુજબ તેના ગુણોની ઓછી કીમત આકવી તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો અહિં સા જેવા મહાન્ ધર્મને વિષે એવા ઉદ્ગાર કાઢવા કે અહિં માથી મનુષ્ય જાતિનું અને આ ભારતભૂમિનું અધ પતન થયું છે,^૩ તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે વ્યાપારમાં સાચું બોલીએ તો કમાઈ રહ્યા એ પણ એનું જ ઉદાહરણ છે

૧ ' હત્યાદિ'થી પ્રમા (પરમ) વગેરે તૈયાર કરાવાનું 'પરોપકારી કાર્ય' નૈન ગૃહસ્થો કરતા નથી, તેઓ હરિકેશ જેવા ચાંડાલ કે, એમના ધરના આગળેના દરનાજે ગાયનું શીંગડું દાટવું જોઈએ એમ સમજવું આ હળીકતને આવક-શ્રાવિકાના અવર્ણવાદ પરત્વેનો તત્ત્વનાર્થની જૂલફ વૃત્તિ (દિ. વિ. ૫ ૨૭)તત નિમ્ન-લિખિત પાઠ સમર્થિત કરે છે —

" ન સ્નાન ધર્માર્થમેષામ્, ન ચ દ્વિજાતિભ્યો દાનમ્, ન પ્રપાદિકરણમ્ હરિકેશ વરુપા ધર્યયતે, ગોમૃદ્ધમેષાં ગેદાજ્ઞણદ્વારિ નિશાયતામિત્યાદ્યર્ણવપ્રકાશનમ્ । "

૨ ' ગૃહસ્થ 'થી શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉભય સમજવા

૩ આના બાતિમુયક અર્ધદગ્ધ વિચારેનું નિગમન કરવાની હવે જરૂર રહેતી નથી, કેમકે મહાત્મા ગાંધીએ દાનમાં ઉપાડેનો અદિઆતમ લગત જ તેનો પૂરતો રહીએ આપી શકે તેમ છે

ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી તે છે જ નહિ એવું ચાર્વાકદિનું કથન છે તત્ત્વાર્થગજ (૫ ૨૬૨)માં ધર્મ-અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એમ કહેવાયું છે કે જિનેશ્વરે ઉપદેશેલો ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ નિર્ણય છે, તેના ઉપાસકો મરીને અસુર થાય છે એ પ્રમાણેની ઉદ્ધોષણા તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે

દેવ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

પરસ્પરપ્રતીચારાઃ સ્વલુ દેવાઃ, પળદવદપરે વલવન્તોડલ્પવલવન્તં
દેવમભિયુજ્ય મૈથુન સેવન્તે ઇત્યાદિકથનરૂપત્વ, શુક્રશોણિતવલ્યુ-
પહારાશિનો દેવા ઇત્યાદિકથનરૂપત્વ વા દેવાવર્ણવાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૩૫૧)

અર્થાત્ દેવો પરસ્પર પ્રતીચાર કરે છે, જળગ દેવો સાદની માફક નળળા દેવોની સાથે જોરબુલ-
મથી વિષય-સેવન કરે છે, એ પ્રકારનું કથન તેમજ તેઓ શુક (વીર્ય), શોણિત (હોહી) અને
બલિહાનાદિરૂપ ઉપહારના ભક્ષક છે ' ઇત્યાદિ કથન તે ' દેવ-અવર્ણવાદ ' છે

અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ ખ્યાલમાં આવે તે માટે તેના પ્રતિસ્પર્ધિ વર્ણવાદનું દિગ્-
દર્શન કરીએ સૌથી પ્રથમ તીર્થ'કરનો, વર્ણવાદ વિચારીએ આ સળધમાં સ્થાનાગ (સ્થા
૫, ઉ ૨)ની વૃત્તિના ડરર મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

૧ ' ઇત્યાદિ 'થી દેવોના નેત્ર સ્તબ્ધ છે, ઇન્દ્ર અલુલ્યાનો જાર છે, ઇન્દ્રને હનર ભગ થયા
હતા અને તેના દેહને ઊલી નાખવામાં આવ્યો હતો વગેરે સમજવું આ કષ્ટ મારા ધરનું કથન નથી,
પણ એની તત્ત્વાર્થની ખૂદદશ્તિ (દિ વિ ૫ ૨૮)મત નિમ્ન-સિખિત ઉત્સેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" પરસ્પરપ્રતીચારાઃ સ્વલુ દેવા પળદવત્ । અપરે વલવન્તોડલ્પવલ્લં દેવમભિ-
યુજ્ય મૈથુનપ્રાસેવન્તે સ્તબ્ધલોચનપુટાસ્તથાડગ્યન્તામદ્ભૂતદોષપ્રલપાપનશુક્રશોણિત-
વલ્યુપહારાશિનો દેવા । અહલવાયં જાર ઇન્દ્ર કૃતમગસદ્દસ છાત્રેર્ધૈવિત ઇત્યાચશિશ-
ક્યવહારાવધોપળ દેવાનામવર્ણવાદ "

વળી દેવો અદૃશ્યા વગેરેને વિશે આસન્ન છે, તેઓ મદિરા અને માંસનું સેવન કરે છે એ
પ્રમાણેનું દેવ પરત્વે કથન તે તેના અવર્ણવાદ છે એમ તત્ત્વાર્થગજ (૫ ૨૬૨)ની નિમ્ન-સિખિત
પકિત કહી રહી છે

" સુરા માંસ લોપસેવન્તે દેવા અદૃશ્યાદિજ્વામકચેતસ ઇત્યાપાધાપળ દેવાવર્ણવાદ । "

“ જિયરાગદોસમોહા, સવ્વજ્ઞ તિયસનાહકયપૂયા ।
અચતસચવચણા, સિવગદ્ગમણા જયતિ જિજ્ઞા ॥ ”

અર્થાત્ જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ સર્વજ્ઞ છે, જેમની ઇન્દ્રીએ પૂર્ણ કરી છે, જેમનું વચન અત્યંત સત્ય છે અને જેઓ શિવ-ગતિને પામનારા છે તે જિજ્ઞા જયવતા વર્તે ॥

ધર્મના વર્ણવાદ પરત્વે નિમ્ન-લિખિત માથા વ્યુ કરાય છે —

“ વસ્તુપયાસણસૂરો અહસપરચણાણ સાયરો જયઈ ।
સવ્વજપજીવવધુરવધૂ દુર્વિદ્ધો પિ જિજ્ઞાધર્મો ॥ ”

અર્થાત્ (સમગ્ર) પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં સૂર્યના મમાન, અતિશયરૂપ રત્નોનો સાગર અને સમગ્ર જગતના સર્વ જીવોનો સ્નેહી બાધવ એવા જૈન ધર્મ કે જે (સાધુ-ધર્મ અને શુદ્ધસ્થ-ધર્મ એમ) બે પ્રકારનો છે તે વિજયી વર્તે છે

આધ્યાત્મના વર્ણવાદ ઉપર નીચેની માથા પ્રકાશ પાડે છે —

“ તેસિં નમો તેસિં નમો ભાવેણ પુણો વિ તેસિ ચેષ નમો ।
અણુવકયપરહિયરયા જે નાળં દેતિ મઘ્વેર્યા ॥ ”

અર્થાત્ ઉપકાર દ્વારા મહી નહિ કરાયેલા એવા અન્ય જીવોના (પશુ) વ્યાધુને વિષે આસક્ત એવા જેઓ બાળ્યોને જ્ઞાન આપે છે તેમને બાવ પૂર્વક નમસ્કાર દોળે, તેમને કરી કરીને પ્રણામ દોળે, તેમને વાર વાર વદન દોળે

મધના વર્ણવાદ સળધી નિમ્ન-લિખિત માથા ઉદાહરણરૂપે અત્ર નિર્દેશવી બસ થશે —

૧-૩ ડાયા—

જિતરાગદ્વેષમોહા સચશાસ્ત્રિદ્વિજ્ઞાપદ્ધતપજ્ઞા ।
અત્યગતસત્યવચણા શિવગતિગમના જયન્તિ જિજ્ઞા ॥

વસ્તુપ્રકાશાસૂર્યોડતિશયરત્નાના સાગરો જયતિ ।
સવજગજીવવધુરવધૂ દુર્વિધોડપિ જિજ્ઞાધર્મ ॥

તેમ્પો નમસ્તેમ્પો નમો ભાવેન પુનરપિ તેમ્પ વધ નમ ।
અનુપદ્ધતપરહિતરતા યે જ્ઞાન દદતિ મઘ્વેર્યા ॥

“પૂર્વમિ પૂર્વમિ નત્થિ તથં જં ન પૂર્વં હોહ ।
 સુવણે વિ પૂર્વણિજ્ઞો ન ગુણો સંવાઓ જં અન્નો ॥”

અર્થાત્ જેતુ પૂજન થતા એવું બીજું કંઈ પૂજનીય નથી કે જેતુ પૂજન કરવું રહી જતું હોય એટલે કે એતુ પૂજન થતા સર્વ કંઈ પૂજનીયની પૂજ થઈ જ જાય છે, કેમકે સદ્ધર્મ સિવાય અન્ય કંઈ ગુણી ત્રેલોકિકમાં વર્ણ નથી

દેવનો અર્ણુવાદ ધ્યાનમાં આવે તે માટે નીચેની ગાથા નોંધી લઈએ —

“દેવાણ અહો સીલ વિષયવિસમોહિયા વિ જિણભવણે ।
 અચ્છરસાહિં પિ સમં હાસાઈ જેણ ન કરિંતિ ॥”

અર્થાત્ વિષયરૂપ એરથી મોહ પામેલા હોવા છતાં દેવો જિનભવનને વિષે અપ્સરાઓ સાથે હસવા વગેરેની ક્રિયા કરતા નથી, વાસ્તે એમનું શીલ આશ્ચર્યકારક છે

કેવલી આદિના અવર્ણુવાદ પરત્વે ઊડાપોહ—

એકે આથી દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવો સખધી કથન પૂર્ણ થાય છે તોપણ કેવલી આદિને અગે જે અવર્ણુવાદોનો ઉભય સપ્રદાયોમાં ઉલ્લેખ છે તેને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓનો ઊડાપોહ કરવો આવશ્યક સમજાય છે સૌથી પ્રથમ તો અવર્ણુવાદનો અર્થ જ વિચારીશું. અર્ણુનો અર્થ અત્ર સ્લાઘા છે, પ્રશંસા છે આથી અવર્ણુનો અર્થ ‘નિન્દા’ થાય છે. એથી કરીને અવર્ણુવાદ એટલે કોઈને વિષે નિન્દાત્મક વચન ઉપચારવું એવો થાય છે અરિહંતાદિકના અવર્ણુવાદ પરત્વે સ્થાનાગ (સ્થા ૫, ઉ ૨, સૂ ૪૨૬)માં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એતુ સ્વરૂપ એ મૂળ અગમાં નથી તત્ત્વાર્થ તેમજ તેના સ્વોપપન્ન ભાષ્યમાં પણ આ જ પ્રકારની સ્થિતિ જોવાય છે આ ભાષ્યની પછીના શ્લોકોમાં અને દિગ્ગંજરીય સાહિત્યમાં સામપ્રદાયિકત્વને સ્થાન છે એટલે કેવલજ્ઞાની પ્રમુખના અવર્ણુવાદમાં એક સપ્રદાયને તેણે જે સ્વરૂપ ધણે હોય તેથી વિપરીત સ્વરૂપતુ પ્રતિપાદન તે અવર્ણુવાદ છે એમ એક બીજા માને છે અને મનાવવા પ્રયાસ કરે છે કાષ્ઠાક્ષ તરીકે કેવલી લોજન કરે એ વાક્ય શ્લોકોમાં અપ્રદાય પ્રમાણે અવર્ણુવાદ નથી, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનું પ્રદર્શન છે, ત્યારે દિગ્ગંજર સપ્રદાય અનુસાર એ અવર્ણુવાદ છે, કેમકે એમ કહેવાથી કેવલીનું અપમાન થાય છે, તેમની આશાતના થાય છે આવી પરિસ્થિતિમાં ખરેખરે સપ્રદાયો જેને અવર્ણુવાદ ગણે એવું સ્વરૂપ દર્શાવવા એ પ્રયાસ કર્યો છે

૧-૨ ૭૫—

યતસ્મિન્ પૂજિતે નાસ્તિ તત્ક યન્ન પૂજિત મવતિ ।
 મુષનેડપિ પૂજનીયો ન ગુણો સદ્ધાદ્ યદન્ય ॥
 દેવાનામહો શીલ વિષયવિષમોહિતા અપિ જિનમવને ।
 અપ્સરોમિરપિ સમ યેન હાસ્યાદિ ન કુર્વતિ ॥

વળી અત્ર એ પણ પ્રશ્ન વિચારીશુ કે જ્યારે જ્વેતાબર અને દિગબર ઉભય સ પ્રકાયને શમણુવર્ગ સ્નાન કરતો નથી તો જૈન સાધુઓ સ્નાન નથી કરતા એમ કહેવું એમા શો અવર્ણવાદ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ બાહ્ય શૌચના ચુસ્ત હિમાયતી હોય અને અધિકારીની મર્યાદા તેમજ આતરિક શૌચની મહત્તાથી અજાત હોય તેમની આમળ આ કથન કરવું એ જૈન મુનિ ઓની યોદી હાસી કરાવવા જેવું છે, વાસ્તે એ દૃષ્ટિએ આ અવર્ણવાદ ગણાય વિશેષમા જૈન મુનિઓ સ્નાન નહિ કરતા હોવાથી તેમના શરીરમાંથી ખરાબ વાસ મારે છે એમ કહી તેમને ગદા ચીતરવા એ તો અવર્ણવાદ ખરો ને ? વસ્તુ જેવી હોય તેવી પ્રરૂપણા કરવી એની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ તેમ કરવામા સત્યના નિરૂપણ સિવાય કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ કે મહિન આશય ન હોવો જોઈએ, કેમકે સ્વાર્થાદિ આધવા માટે ઉત્ત્યારેણ સત્ય વચન પણ અસત્ય જ છે એ બૂલવું ન જોઈએ

હવે ચારિત્રમોહનીય કર્મના આસ્રવોનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા ચારિત્રમોહનીયનુ લક્ષણુ એ છે—

કપાયાદિમોહનીયોદયજન્યાતિસંકિલ્પપરિણામરૂપત્વ ચારિત્રમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૦)

અર્થાત્ કપાય વગેરે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો સંકલ્પશાત્રમક પરિણામ તે ‘ ચારિત્ર મોહનીય ’ છે આ ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવતો જીવનો સંકિલ્પ પરિણામ ચારિત્રમોહનીય બધનો હેતુ છે ^૧ આ ચારિત્રમોહનીય કર્મના કપાયમોહનીય અને નોકપાયમોહનીય એમ બે પ્રકારો છે તેમા પોતે કપાય સેવવો કે અન્યમા તે પ્રકટાવવો અગર તો કપાયને વશ થઈ જીવન પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે કપાયમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે નોકપાયમોહનીય કર્મના (૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) પુરુષવેદ, (૩) નપુ સકવેદ, (૪) હાસ્ય, (૫) રતિ, (૬) અરતિ, (૭) શોક, (૮) ભય અને (૯) જીજ્ઞાસા એમ નવ જોડો પડતા હોવાથી નોકપાયમોહનીય કર્મના આસ્રવોના પશુ સ્ત્રીવેદ આસ્રવ, પુરુષવેદ—આસ્રવ એમ નવ પ્રકારો પડે છે ગ્રંથકાર આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ લક્ષણુ દોરા સૂચવે છે તેમા સ્ત્રીવેદના આસ્રવનુ લક્ષણુ એવું દર્શાવે છે કે—

શબ્દાદિવિપયેયુ ગાધર્પેર્ણાલુત્વાનૃતવાદિત્વચક્રતાપરદારરતિપ્રિયતાદિકરણરૂપત્વ સ્ત્રીવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૧)

અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્તિ, ઈર્ષ્યાજીવણુ, અસત્ય બોલવું, વકતા, પરસ્ત્રીને વિષે અનુચિત પ્રીતિ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ સ્ત્રીવેદના આસ્રવો છે આ કથન તત્ત્વવાર્થ (અ ૬,

૧ તત્ત્વવાર્થ (અ. ૬, સુ. ૧૫)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ કપાયોદયાત્ તોમ્નાત્મપરિણામચારિત્રમોહસ્ય । ”

સૂ. ૧૫)ની પૃહદ વૃત્તિ (પૃ. ૨૮)ને અનુસરે છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૬૨) પ્રમાણે અત્યંત શુરસો, અતિશય અભિમાન, ઇર્ષ્યા, બૃહદ્ બોલણ, ખૂબ ઠગવાની વૃત્તિ, પ્રવૃદ્ધ રાગ, પરદારગમનને વિષે આદર અને ભામિનીના હાવ-ભાવ વિષે આસક્તિ એ સ્ત્રીવેદના આસ્રવો છે.

આ પ્રમાણેના સ્ત્રીવેદાદિના આસ્રવો સેવવાથી સ્ત્રીવેદાદિરૂપ કર્મ આપાય છે.

પુરુષવેદના આસ્રવનું લક્ષણ—

**મન્દક્રોધકપાયાદિના સ્વદારરતિપ્રિયતાઽવકતાઽનોષ્યાલુત્વસત્ય-
વાદિત્વાદિભવનરૂપત્વં પુરુષવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૦)**

અર્થાત્ મદ ક્રોધરૂપ કપાય વગેરે દ્વારા પોતાની પત્નીને વિષે સતોષ, સરલતા, ઇર્ષ્યાનો અભાવ, સત્ય બોલણ ઇત્યાદિ પુરુષવેદના આસ્રવો છે.

નપુસકવેદના આસ્રવનું લક્ષણ—

**તીવ્રક્રોધાદિના પશૂનાં વધનિર્લાઙ્ગનમુપહનસ્રીપુરુષવિષયકાનઙ્ગ-
સેવનશીલવ્રતગુણધારિવિષયકમૈથુનસેવનેચ્છાતીવ્રવિષયાનુપજ્ઞિતાદિકરણ-
રૂપત્વં નપુસકવેદાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૧)**

અર્થાત્ તીવ્ર ક્રોધ વગેરેને વશ થઇને, પશુઓનો વધ, નિર્લાઙ્ગન (નાક, કાન વગેરેનું છેદન), તેમજ મુઠન તથા સ્ત્રી અને પુરુષ સંગથી કામ-સેવન, શીલવ્રતધારી અને શુણ્ણી વ્યક્તિ સાથે વિષય-સેવનની ઇચ્છા, વિષયને વિષે અત્યંત આસક્તિ વગેરે નપુસકવેદના આસ્રવો છે.

હાસ્ય-મોહનીયના આસ્રવનું લક્ષણ—

**ઉત્પ્રાસનદીનામિલાપિતૃકન્દર્પોપહાસનવહુપ્રલાપહાસશીલતારૂપ-
ત્વં હાસ્યમોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૨)**

અર્થાત્ (સત્ય કર્મની) ઠંઠા મસ્કરી કરવી, ગરીબ કે દીનની મજાક કરવી, કામવૃદ્ધિ વિષયક ઉપહાસ, બહુ બકબકાટ અને હસવાની ટેવ એ હાસ્યમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે.

રતિ-મોહનોયના આસ્રવનું લક્ષણ—

**વિચિત્રપરિકીડનવહુવિધગમણપોઢાભાવપ્રીતિજનનાદિકરણરૂપત્વં
રતિમોહનીયાસ્રવસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૬૩)**

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરત્રપણે અથવા તો અનુસરણની ખાતર જે અહિતકર પ્રવૃત્તિનો કે આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'અકામ નિર્જ્ઞા' છે આથી કર્મનું પરિશાટન થાય છે, પરંતુ તેમ થાઓ એવી અભિલાષા પૂર્વકની અને તે માટે ચોક્કસ ઉપાયના ફલરૂપ આ પ્રવૃત્તિ નથી અનાયાસે-સ્વાભાવિક રીતે-સ્થિતિનો પરિપાક થયેલો હોવાથી અનિષ્ટ કર્મોનું જે પરિશાટન થાય તે 'અકામ નિર્જ્ઞા' છે, જ્યારે ઉપયોગ પૂર્વકનું અભિલાષા અનુસાર કરવામા આવતું કર્મનું પરિશાટન તે 'સકામ નિર્જ્ઞા' છે

બાલતપનું લક્ષણ—

लोकोत्तरनिरवद्यक्रियानुष्ठानरहितत्वे सति लौकिकाभिगतक्रियानुष्ठानयुक्तत्वम्, मिथ्यात्वसहचरितरागद्वेषादियुक्तस्य जनस्य धर्माप्यपञ्चाग्न्यादिसेवनादिकरणरूपत्वं वा बालतपसो लक्षणम् । (૩૭૫)

અર્થાત્ લોકોત્તર તેમજ પ્રાપરહિત ક્રિયાઓ ન કરતા લૌકિક ક્રિયાઓ કરવી તે 'બાલ-તપ' છે અથવા મિથ્યાત્વની સાથે રહેલા રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિથી સુક્ત મનુષ્યના, ધર્મને માટે કરાતા પચાગ્નિ કષ્ટના સેવનાદિરૂપ કાર્યો 'બાલ-તપ' કહેવાય છે

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે મિથ્યાજ્ઞાનથી રગાયેલા આશયવાળા જીવો બાળકની જેમ હિત અહિતના વિવેકથી વિમુખ હોય છે, વારંતે તેમને અત્ર 'બાલ' કહ્યા છે આવા જીવોની જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ, પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી મરણ, અપાપાત કરવો, વિષનું લક્ષણ ઇત્યાદિ દેહહમનરૂપ તપશ્ચર્યા તે 'બાલ-તપ' કહેવાય છે હુકમા કહીએ તો બાલતપ એટલે અજ્ઞાન કષ્ટ

દેહહમન અને બૌદ્ધ દષ્ટિ—

આ પ્રસંગે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રખર અભ્યાસી પ્રો. ક્ષર્માન દ કોસળીનું વક્તવ્ય રજૂ કરવું અસ્થાને નહિ હોવાય, કેમકે એ ઉપરથી આ સબધમા તેમનો શ્રો અભિપ્રાય છે તે જણવાનું મળી શકે છે તેમનું વક્તવ્ય 'તપ' એવા શીર્ષક હેઠળ સુધોષા મામિકના ખાસ અંક (આશ્વિન વદ અમાવાસ્યા, ૧૯૮૪)મા પ્રસિદ્ધ થયેલું છે એમથી અત્ર પ્રસ્તુત પંક્તિઓના નીચે સુજળ ઉતારો કરવામા આવે છે —

" બૌદ્ધ ધર્મ એવા તપનો વિશેષ કરે છે કે જે તપ માત્ર શરીરને દડરૂપ હોય અને જે દ્વારા શારીરિક, વાચિક કે માનસિક સ્વયમ ન સધાતો હોય તે તપ સર્વથા વૃથા છે તે તપને બૌદ્ધ શાસ્ત્રમા ' કાયદડ ' કહેવામા આવેલ છે એવો કાયદડ તો મજબૂત ધણો કરે છે જેલમા પણ કેદીઓ ઘણો કરે છે મુસ્લીમ લોકો પણ એવું જ તપ કરે છે રોમન કેથોલિક (Roman Catholic) લોકો તપ કરવાના દહાડામા મામાહાર નથી કરતા પણ માછલીનો

આહાર કરે છે એ લોકો એમ માને છે કે જે વસ્તુ સ્ત્રીથી પેદા થાય છે તે ખાવામા માસાહાર છે માછલી તો જલમા પેદા થાય છે માટે ખાવામા બાધ નથી. અને માછલી ખાવી હોય -તો 'પોપની સીટી મેળવી ખાય છે કારણ કે પોપના હાથમા સ્વર્ગના દરવાજાની કુચીઓ છે એમ તેઓ માને છે આ બધી કાયદહની વિઠબના છે આ જ બતવતુ તથવતુ વિઠબન રશીયન ચર્ચ (Russian Church)મા પણ ચાલે છે ત્યા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જનનેન્દ્રિયને પણ કાપી નાખે છે આ રીતે બિન્ન બિન્ન દેશોમા માત્ર કાયદહ જ ચાલી રહેલ છે

ટોલસ્ટોયે (Tolstoy) ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી છે પણ એ તપશ્ચર્યા ટોલસ્ટોયના વાચિક અને માનસિક સયમના પોષણરૂપ હતી માટે જ આપણને એ અનુકરણીય છે તપમા દેહનુ ઢહન તો ગ્રેહલુ જ છે પણ જે ઢહન સયમનુ પોષક હોય તે ઉપાદેય ગણાય છે અને એવા જ તપનુ ખૌદ્ધ ધર્મમા સમર્થન છે મહાવીરસ્વામીનુ તપ પણ એમના પ્રજ્ઞા, મેધા, સ્મૃતિ, વીર્ય અને સજમનુ પોષક હતુ, એથી જ એ તપ પ્રખ્યાત થયેલુ છે "

૫ યાગ્નિ કષ્ટનુ સ્વરૂપ—

(૧) અન્વાહાર્યપચન, (૨) ગાર્હપત્ય, (૩) આહવનીય, (૪) સભ્ય અને (૫) આવસથીય એ પાંચ પવિત્ર યાગિ ગણાય છે આ પાંચતો પ્રસ્તુતમા સંબધ છે કે નહિ તે- બધુવુ બાકી રહે છે લૌકિક દષ્ટિએ તો ચારે બાબુ લાકહા સળગાવી તેની ધુણી સહન કરવી તેમજ સૂર્યના પ્રખર તાપ વેઠવો એ ' ૫ યાગ્નિ કષ્ટ ' કહેવાય છે અને આ તપ સયમની પુષ્ટિમા અનુપયોગી હોવાથી એ બાહ્યતય ગણાય છે

શીલવ્રતનુ લક્ષણ—

વેશતઃ સર્વથા વા બ્રહ્મચર્યપાલનરૂપત્વ, પરવારાણાં તુ સર્વથા વર્જનરૂપત્વ શીલવ્રતસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૬)

અર્થાત્ અશયી કે સ પૂર્ણ રીતે પ્રદાયર્થનુ પાળવુ તે ' શીલવ્રત ' છે એમા પરવારગમનનો તો સર્વથા નિયેધ જ છે એટલે કે વિષયસેવન માટે અવકાશ હોય તો તે સ્વહારસેવન પૂરતો જ છે અને તેનાથી પણ નિવૃત્ત થવાય તો બળી તેટલે અગે શીલવ્રતની વિશેષતા છે

આ પ્રમાણે આપણે દેવ-આયુધ્ય-કર્મના સરાગસયમાદિ આત્મવો વિચાર્યો. આ ઉપરાત બીજા પણ આત્મવો છે એમ તત્ત્વાર્થની બહુ વૃત્તિ (દ્વિ. વિ પૃ ૩૩)ના નિમ્મલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જોવાય છે —

“ કલ્યાણમિત્રસમ્પર્કધર્મશ્રવણગૌરવતપોભાવનાપાત્રદાનમરણપ્રત્યા-
સન્નવર્તિશીતતપનલેશ્યાપરિણામાઘ્યક્તસામાયિકાવિરાધિતસમ્યગ્દર્શનાદિ ચ
દૈવાયુષ આસ્ત્રવાદિતિ । ”

અતઃ જેમ સમ્યક્ત્વનો ઉલ્લેખ છે તેમ દિગ્ગંથીય સપ્રકાશમા પણ છે, કેમકે
“ સરાગસંયમ૦ ” એ સૂત્ર પછી “ સમ્યક્ત્વં ચ ” એવું જુદું સૂત્ર ઉમેરી ત્યાં એ
વાતનો નિર્દેશ કરાયેલો છે એ સપ્રકાશ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એ થાય છે કે સમ્યક્ત્વ એ
સૌધર્માદિ કલ્પવાસી દેવોના આયુષ્યનો આસ્ત્ર છે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમા એ વાત નથી, પરંતુ
એની બૃહદ્ વૃત્તિમા એનો ઉલ્લેખ છે કે જે આપણે હુમણા જ ઉપર જોઈ ગયા.

નામ-કર્મના અશુભ અને શુભ એવા બે પ્રકારો છે આથી અશુભ નામ-કર્મના તેમજ
શુભ નામ-કર્મના આસ્ત્રો જુદા જુદા હોય તેમજ એક બીજાથી વિપરીત હોય એ સ્વાભાવિક છે
તેમા યોગવક્તા, વિસવાદન ઇત્યાદિ અશુભ નામ-કર્મના આસ્ત્રો^૧ છે અર્થાત્ એ દ્વારા
અશુભ નામ-કર્મનો બંધ થાય છે

યોગવક્તાનું લક્ષણ—

“ કાયવાદ્મનોલક્ષણયોગસ્ય કુટિલતયા પ્રવૃત્તિરૂપત્વં યોગવક્ત-
તાયાં લક્ષણમ્ । (૩૭૭)

અર્થાત્ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોની કુટિલતા તે ‘ યોગવક્તા ’ છે કુટિલતા
એટલે ચિત્તવલ્લુ કંઈ, બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ તે અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને વર્તનમા એક-
રૂપતા નહિ તે

વિસવાદનનું લક્ષણ—

અન્યથા પ્રતિપાદનરૂપત્વં વિસવાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૭૮)

અર્થાત્ જેવું જેવું સ્વરૂપ હોય તેનાથી વિપરીત રૂપે તેવું પ્રતિપાદન કરવું તે ‘ વિસવાદન ’ છે
બે સ્નેહીઓ વચ્ચે ભેદ પડાવવો તે પણ ‘ વિસવાદન ’ કહેવાય છે

૧ આનો અર્થ એવો છે કે કિતકારી મિત્રની યોગત, ધર્મનું શ્રવણ અને તેનું ગૌરવ,
(સાતી) તપશ્ચર્યા, (શુદ્ધ) ભાવના, પાત્રને વિષે દાન, અરજીસમીપવર્તી શીતલેશ્યા અને તેજો-
લેશ્યાના પરિજ્ઞાનો, અભ્યક્ત સામાયિક, અવિરાધિત સમ્યક્ત્વ ઇત્યાદિ દેવ-આયુષ્ય-કર્મના આસ્ત્રો છે

૨ તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સ. ૨૧) માં કહ્યું પણ છે કે—

“ યોગવક્તા વિસવાદનં વાણીમય નામ્ન । ”

યોગવક્તા અને વિસવાદન વચ્ચે ભેદ—

યોગવક્તા અને વિસવાદનમાં અધિકારી આશ્રીને તૃકાવત છે અર્થાત્ જોકે એ બંનેનું સ્વરૂપ સમાન છે, છતાં સ્વપર આશ્રીને તેમાં ફરક પડે છે એટલે કે યોગતાના સખધમાં મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ જુદી પડતી હોય ત્યારે એ ‘યોગવક્તા’ કહેવાય છે અને એ બીજાના વિષયમાં તેમ થતું હોય તો એ ‘વિસવાદન’ કહેવાય છે જેમકે કોઈ યોગ્ય ભાગે સચરતો હોય તોપણ તેને આડું અવળું સમજાવી જોડે ભાગે ચડાવવો એ વિસવાદનનું કાર્ય છે.

શુભ નામ-કર્મના આસરે અશુભ નામ-કર્મના આસરેથી વિપરીત છે અર્થાત્ યોગાન્ત્રવ અને સવાદન એ શુભ નામ-કર્મના આસરે છે યોગાન્ત્રવ એટલે મન, વચન અને શરીરના બ્યાપારોની સરલતા થાને ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા સવાદન એટલે જે વચ્ચે ભેદ પડ્યો હોય તો તે ફર કરી તે જે વચ્ચે એકતા ઠગાવવી અથવા તો કોઈ બિધે ભાગે જતો હોય તેને ‘સીધે ભાગે’ દોરવો.

તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસરે—

દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસખનતા, શીલવ્રત પરત્વે અનતિથાર, જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ, સંવેગ, યથાશક્તિ ત્યાગ, યથાશક્તિ તપ, સમાધિ, વૈયાવૃત્ય, અરિહત, આત્માર્થ, બહુશ્રુત તેમજ શાશ્વતી ભક્તિ, આવશ્યકની અપગ્રહાણિ, માર્ગપ્રભાવના, પ્રવચનવત્સલતા ઇત્યાદિ તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસરે છે. અર્થાત્ એ દ્વારા તીર્થંકરરૂપ નામ-કર્મ બધાય છે આ હકીકત પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં આવે તે માટે આ પ્રત્યેક બધહેતુનું ગ્રંથકાર લક્ષણ નિર્દેશ છે તેમાં દર્શનવિશુદ્ધિનું લક્ષણ છે એ કે—

જિનોક્તત્ત્વવિષયકસમ્યગ્દર્શને નિઃશઙ્કિતસ્વાધ્યસાન્નસેવનરૂપદં
દર્શનવિશુદ્ધેર્લક્ષણમ્ । (૩૭૯)

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રકાશિતા તત્ત્વો સખધીની સાચી શ્રદ્ધાને વિષે શકારહિતપણું ઇત્યાદિ આઠ અંગોનું સેવન તે ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો વીતરાગે પ્રરૂપેલા તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને સચોટ રુચિ તે ‘દર્શનવિશુદ્ધિ’ છે.

દર્શનવિશુદ્ધિના આઠ અંગો થાને દર્શનના આઠ આચારો—

(૧) નિશકિતત્વ, (૨) નિષ્કાક્ષત્વ, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૃદહિતા, (૫)

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬) નું નિમ્ન-નિખિત ૨૩ મુ સૂત્ર —

‘દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસમ્પન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતિચારોડમોક્ષ જ્ઞાનોપયોગસત્ત્વો શક્તિસ્ત્યાગતપસી સદ્વૃક્ષાપુત્રસાધિવૈયાવૃત્યપ્રકરણમદ્દાધાર્યૈશ્વર્યુચુતપ્રવચનમકિરાવશ્ય-કાપરિદ્વાનિમાર્ગપ્રમાવના પ્રવચનયત્સલત્વમિતિ તીર્થંકરસ્વરૂપમ્ ।’

૨ ‘આચાર્યેતે-આસેવ્યતે-સ્ત્યાચાર-’ અર્થાત્ જેનું આચરણ કરાય-એ મેવાય

ઉપજીવણ, (૬) સ્થિતીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના ૨ તેમાં નિશ્ચયિત્વ એટલે શંકા રહિતપણું નિષ્કારણ એકાત ઉપકારી, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા સુક્ત બનેલા તેમજ અનત જ્ઞાનના ધારક (સર્વજ્ઞ) એવા જિનેશ્વર જે કહ્યું છે એ સાચું જ છે અને એમાં શંકા માટે અવકાશ નથી જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ એ સમ્યક્દર્શનનો નિશ્ચયિત્વ નામનો પહેલો આચાર છે. સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મની સુઝવણીથી શંકા થાય, પરંતુ તે શંકા તત્ત્વને હૃદયમાં ઉતારવા માટે થાય-વસ્તુને સમજવા વાસ્તે થાય, નહિ કે સધાર્થ તત્ત્વ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધાથી, તો તેનો ખાસ વાધો નથી અર્થાત્ કેવલિગમ્ય અને આગમગમ્ય પદાર્થો ન સમજાય તો તેમાં મારી મતિની મદદતા છે એમ વિચારવું, પરંતુ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલ તત્ત્વ વિશે શંકાની નજરે ન જોવું અર્થાત્ જિનેશ્વરે કહ્યું એમાં તો ફેરફાર હોઈ શકે જ નહિ એવો અચળ વિશ્વાસ તે નિશ્ચયિત્વ છે.

શ્રીવીતરાગ દેવ દ્વારા પ્રરૂપિત મત સિવાયના મતની અસિદ્ધાપાનો અભાવ તે 'નિશ્કાક્ષત્વ' છે.

જિનેશ્વરરૂપ દેવાધિદેવે દરભાવેલા અનુષ્ઠાનેણુ ફળ મળશે કે નહિ એવા સંકેહનો અભાવ તે 'નિર્વિચલિત્વા' છે.

મૂઠ એટલે મૂર્ખ, અમૂઠ એટલે મૂર્ખ નહિ તે યાને ચતુર, વિશક્ષણ જેની દૃષ્ટિ કોઈ પણ ક્ષયે સુઝાઈ કે ગભરાઈ ન જાય તે 'અમૂઠદૃષ્ટિ' એ ત્રિકાલાભાસિત જ્ઞાનના ધારકે કહેવા વચનનો દીર્ઘ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે અને તેને ધરાબર સમજે.

તે, 'આચાર' છે આ આચારના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારે પડે છે તેમાં ઠસરીર, ભમ્મસરીર અને તદ્વત્તિકરિતરૂપ દ્રવ્ય-આચારથી શુ સમજવું તે, સમજવવા, માટે આચારાગની ગીમના પાચમા પત્રમાં અનતરણરૂપે શ્રીશીલાકસરિ કહે છે કે—

“ જામનખોયળવાસણલિક્ષણસુકરજાવિરોધીનિ ।

દ્રવ્યાણિ જાણિ તોય દ્રવ્યાચાર વિજાણાદિ ॥ ”

[નમનધાવન(સ્નાનપત્રકાલન)વાસનશિક્ષણસુકરજાવિરોધીનિ ।

દ્રવ્યાણિ વાણિ લોકે દ્રવ્યાચાર વિજાણાદિ ॥]

અર્થાત્ નહાણુ, ધોણુ, વાસણુ અને શીખણુ એ સુધાર્પના અવિરોધી એવા ૧ જે દ્રવ્યો લોકમાં છે તેને તુ દ્રવ્યાચાર નહીં ભાવ-આચારના લૌકિક અને લૌકીતર એમ એ પ્રકારે છે તેમાં પાંચડીઓ દ્વારા કરાતુ પચરાત્રાદિક અનુષ્ઠાન તે લૌકિક ભાવ-આચાર છે, ભ્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપ એ પાંચ લૌકીતર ભાવ-આચાર છે અત્ર લૌકીતર દર્શન-આચારનો પ્રમંગ છે.

૧ તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૬૫-)માં આને બને ‘ સ્થિતિકરણ’ નો ઉલ્લેખ છે.

૨ સરખાવો—

“ નિદસકિય નિલ્લક્ષિય નિવિવતિગિચ્છા અમ્મદિદ્ધો ય ।

ઉલ્લક્ષ્યચિરીકરણે વચ્છલ્લપમાવણે મદ્દ ॥ ”

[નિશ્ચયિત નિલ્લક્ષિય નિર્વિચલિત્વાઽમ્મદ્વદિદ્ધા ।

ઉપયુદ્ધચિરીકરણે વાત્સલ્યમમાવણે મદ્દો ॥]

જેન શામનમા જે કોઈ શુણવાન હોય, શુદ્ધ શુણનો પૂજારી હોય, શુદ્ધ શુણનો પ્રકાશક હોય તેની ખુલ્લે દિલે અને સુદા ક ઠે પ્રશ મા કન્વી તે દર્શનનો 'ઉપનૃહણ' નામનો પાચમો આચાર છે.

શુણીની પ્રશ સા કન્વાથી શુણીના શુણમા વૃદ્ધિ થાય છે અને જગત્ શુણને પામે છે. આ રથે એ ઉમેરીશુ કે શુણાભાસની પ્રશ મા ન યાય, કેમકે એથી તો ઉન્માર્ગની પુષ્ટિ થાય અને તેમ થતા પરિણામે મિથ્યાત્વનું જો વધતા સમ્યક્ત્વને આઘાત પહોંચે વળી, જે શુણ પરિણામે સુદર ન હોય, પરંતુ શરૂઆતમા જુ તેવો જણાતો હોય અથવા જે અન્ય દર્શનીયમા હોય તેની પ્રશ મા ન કરતા હૃદયમા તેની અનુભાવના કન્વામા હનકત નથી એમ સૂચવાય છે.

વીતગગના શામનને પામેલા પગતુ એ માર્ગથી પતિત કે શિથિલ થતા હવને-પછી તે સ્વ હોય કે પર તેને સ્થિર કરવો તે 'સ્થિરીકરણ' છે.

પ્રભુના માર્ગમા રહેલા ધર્માત્મા પ્રત્યે ભક્તિ ભર્યો પ્રેમ અને સાધર્મિક પ્રત્યેનો દૃઢ્યનો ઉમળકો તે 'વાત્સલ્ય' છે આ વાત્સલ્યમા કરુણા કે અનુકંપા નથી, પરંતુ ભક્તિ છે કરુણા તો હીન પાત્રમા હોય, સમાન કે ઉચ્ચ પાત્રને વિષે તો ભક્તિ હોય.

પ્રત્યેક જીવ શ્રીજિનશાસન પ્રત્યે આકર્ષાય તેવી પ્રશ સાપાત્ર પ્રવૃત્તિ તે 'પ્રભાવના' છે.

વિનયમ પત્રતાનુ લક્ષણુ—

સમ્યગ્જ્ઞાનાદૌ તદ્દત્સુ ચાદરકરણરૂપત્વે સતિ માનનિવૃત્તિકરણ-
રૂપત્વ વિનયસમ્પન્નતાયા લક્ષણમ્ । (૩૮૦)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિનો તેમજ નમ્યગ્જ્ઞાની પ્રમુખનો અભિમાનના ત્યાગ કરવા પૂર્વકનો આદર સત્કાર તે 'વિનયસ પત્રતા' છે આ સમબલવતા અથકાર કહે છે કે—

વિનીયતે-અપનીયતેઽષ્ટપ્રકાર કર્મ યેનાસૌ વિનયઃ, તેન-સમ્પન્નો
વિનયસમ્પન્નઃ, તસ્ય ભાવો વિનયસમ્પન્નતા ।

અર્થાત્ જે દ્વારા આઠ પ્રકારનું કર્મ દ્રવ્ય કરાય તે 'વિનય' છે એ વિનયથી યુક્ત તે 'વિનયસ-પન્ન' અને એનો ભાવ તે 'વિનયસ પન્નતા' ।

વિનયના (૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય અને (૪) ઉપ-ચારવિનય એમ ચાર પ્રકારો છે. વિનય વસ્તુતઃ શુદ્ધરૂપે તે એક જ છે, પરંતુ વિનયની ભિન્નતાની દૃષ્ટિએ એના અન્ય ચાર પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે.

જ્ઞાનવિનયનું લક્ષણ—

કાલાકાલાધ્યયનાનધ્યયનબહુમાનોપધાનાદિકરણરૂપત્વં જ્ઞાન-વિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૧)

અર્થાત્ યોગ્ય કાળે ભણવું, અયોગ્ય કાળે ન ભણવું, જ્ઞાનનું બહુમાન સામ્યવત્ અને ઉપધાનાદિ અનુષ્ઠાનો કરવા તે ‘જ્ઞાન-વિનય’ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન ભેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો તેમજ તેનું વિસ્મરણ થવા ન દેવું એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે.

જ્ઞાનના આઠ આચાર—

(૧) કાલ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન (તપ), (૫) અનિલન-વતા, (૬) વ્યજન, (૭) અર્થ તથા (૮) તદુભય અર્થાત્ વ્યજન અને અર્થ એ બે એમ આઠ જ્ઞાન-આચાર છે. જૈન પ્રવચનમાં જે કાલે-જે અવસરે જે ભણવાની આજ્ઞા હોય તે જ કાલે-તે જ અવસરે તે જ ભણવું તે ‘કાલ-આચાર’ છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનું નિરતર અતરંગ પ્રેમ પૂર્વક સન્માન કરવું તે ‘બહુમાન-આચાર’ છે. જે જે સૂત્ર ભણતા જે તપ કરવાનું હોય, જે યોગો વહેન કરવાના હોય તે તે કરવા પૂર્વક જ્ઞાનની આરાધના કરવી તે ‘ઉપધાન-આચાર’ છે. જેમની પાસે પોતે ભણ્યો હોય કે ભણતો હોય તેમને શુરુ તરીકે ઝોળખાવવામાં આવ્યો હોય તેમને તેમનો અપહાન ન કરવો તે ‘અનિલનવતા-આચાર’ છે. સૂત્ર, અક્ષર કે શબ્દનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો, તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો તે ‘વ્યજન-આચાર’ છે. સૂત્ર, શબ્દ કે અક્ષરનો શુદ્ધ અર્થ કરવો તે ‘અર્થ-આચાર’ છે. સૂત્ર અને શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા તેમજ તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો અને એના અર્થ વિષે પણ તેમ કરવું તે ‘તદુભય-આચાર’ છે.

દર્શન-વિનયનું લક્ષણ—

નિઃશઙ્કનિષ્કાઙ્ક્ષાદિભવનરૂપસ્વ દર્શનવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૨)

અર્થાત્ જિનમતને વિષે શંકા રહિતપણું, નિષ્કાઙ્ક્ષા ઇત્યાદિ ‘દર્શન-વિનય’ કહેવાય છે. એટલે કે તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, તત્ત્વને અંગે ઉપજતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિશ્ચયતા કેળવવી વગેરે કાર્ય ‘દર્શનવિનય’ના અંગો છે.

ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ—

સમિતિયુત્તિપ્રધાનાચરણરૂપત્વ ચારિત્રવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૩)

અર્થાત્ જે આચરણમાં ‘સમિતિ’ અને ‘યુત્તિ’ની સુખ્યતા હોય તે આચરણ ‘ચારિત્ર-વિનય’ કહેવાય છે.

ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ—

**અભ્યુત્થાનાસનપ્રદાનાસ્રલઘાદિકરણરૂપત્વમુપચારવિનયસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૩૮૪)**

અર્થાત્ કોઈ પણ સદ્ગુણ વડે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવી વ્યક્તિ આવે ત્યારે જિભા થવું, તેને આસન આપવું, હાથ જોડી તેને વદન કરવું વગેરે અનેક પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો તે ' ઉપચારવિનય ' છે

શીલ સખધી અનતિચારનું લક્ષણ—

**ઉત્સર્ગપવાદાત્મકસર્વજ્ઞપ્રણીતસિદ્ધાન્તાનુસારિતયા શીલવ્રત-
વિષયકાનુષ્ઠાનરૂપત્વ શીલવિષયકાનતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૫)**

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એવા બંને માર્ગોના નિરૂપણ પૂર્વકના અને સર્વજ્ઞ રહેલા એવા સિદ્ધાન્તમા દર્શાવેલી વિધિ મુજબ શીલવ્રત પાળવું તે શીલવ્રત સખધી અનતિચાર છે અત્ર શીલથી અહિંસાહિં મૂલ્ય શુદ્ધરૂપ મતો અને મતો પાળવામા ઉપયોગી એવા અભિગ્રહ વગેરે નિયમો સમજવા આ બંનેના પાલનમા જરા પણ પ્રમાદ ન સેવવો એ શીલવ્રત વિષયક અનતિચાર છે

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ—

ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય વિધિ અને અપવાદ એટલે સામાન્ય નિયમમા પરિવર્તન^૧ હાખલા તરીકે સ્થાનાંતર (સ્થા. પૃ. ઉ ૨, સૂ. ૪૨૨)મા કહ્યું છે કે ' ગમા ' જેવી મહાનદીઓ કે 'સાનભદ્ર' જેવા નદો બાહુ અને જ ઘા વડે તરી જવાતું કે હોડીમા બેસીને તેને પેલે પાર જવાતું સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે ઉચિત નથી આ ઉત્સર્ગ-માર્ગ છે આ સખધેમા અપવાદ-માર્ગ તરીકે એમ નિર્દેશાયું છે કે રાજા તરફથી ઉપદ્રવનો ભય હોય કે હુકમીક ઇત્યાદિ કારણ મળે તો તેમ કરવાથી સચમમા બાધા આવતી નથી

વિશેષમા પાત્ર સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે, જ્યારે વ્રણ શુદ્ધિ એ ઉત્સર્ગરૂપ છે એ હકીકત પણ આપણે આગળ ઉપર ઉત્તરોદ્ધયન સૂત્ર (અ. ૨૪)ની ટીકાના ૫૧૪ મા પત્રના આધારે વિચારીશું

૧ પ્રશમરતિ (ગા. ૧૪૩) ની ટીકામા કહ્યું છે કે—

“ નિષ્કાયોઽવધિરપવાદ । ઉત્સર્ગો વ્યવહારો વિધિ । ”

અર્થાત્ નિષ્કય, અવધિ અને અપવાદ એ સમાનાર્થક છે, જ્યારે ઉત્સર્ગ, વ્યવહાર અને વિધિ એ સમાનાર્થક છે

જેન દર્શન તરફ નજર કરીશુ તેા જણાશે કે એ દર્શનમા અનેક પ્રકારના સૂત્રો છે તેમા વિધિ, ઉદ્યમ, વર્ણક, લાય, ઉત્સર્ગ, અપવાદ તથા ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ ઉભય વિષયક એમ છ પ્રકારના સૂત્રો મુખ્ય છે^૧ પ્રસ્તુતમા છેલ્લા બે જ પ્રકાર આશ્રીને વિચાર કરીશુ તેમા અપવાદ-સૂત્રો મોટે ભાગે છેદ્ય થીમા છે એના ઉઠાહરણ તરીકે નિમ્નલિખિત પદ્ય રજૂ કરીશુ —

“ જયા લભિજ્ઞા નિરૂપ સહાય, ગુણાદિય વા ગુણઓ સમ વા ।
દક્ષો વિ પાવાદ વિચક્ષયતો, વિરિજ કામેસુ અસક્ષમાણે ॥ ”

અન્ય ઉઠાહરણ માટે જુઓ સ્થાનાનુ-ટિપ્તિ ૩૧૫ સુ ૫૪

નીચે મુજબનુ પદ્ય ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ ઉભયાત્મક સૂત્રનુ દૃષ્ટાંત પૂરે પાડે છે —

“ અદૃઝ્ઞાણાભાવે, સમ્મ અહિયાસિયન્વઓ વારી ।
તન્માવમ્મિ હ વિહિના, પઢિયારપવત્તણ નેય ॥ ”

ઉત્સર્ગ એ સામાન્ય કથન છે, જ્યારે અપવાદ એ વિશેષ કથન છે^૨ આથી જેન દર્શનના ભણકાર કેવળ ઉત્સર્ગનુ કે કેવળ અપવાદનુ અવલંબન ન લે અર્થાત્ બેમાથી એકને જ પ્રમાણ રૂપે ન સ્વીકારે,^૩ પરંતુ બંનેને સરખા વજન આપે ઉપદેશપદ્ધતિમા કહ્યુ પણ છે કે—

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

‘ વિદિ હક્કમ વગ્ગય મય હસસગડવવાય તદુમયગવાહ ।^૪
સુસાહ વહુવિહાહ સમય ગમીરભાવાહ ॥ ’

[વિધિરૂપનો વર્ણકો મયમુત્સર્ગોડપવાદ તદુમયગતાનિ ।
સુત્રાણિ વહુવિધાણિ સમયે ગમીરભાવાણિ ॥]

૨-૩ ડાયા—

પદ્મા હમેત ત્રિપુણ સઙ્કાર્ય ગુણાધિક વા ગુણત સમ વા ।
પવોડવિ પાપાણિ વિચક્ષયન્ વિદરેત્ કામેપુ અસક્ષન્ ॥
આર્તેપાનામાયે સમ્યક્ અપવાસિતકયા કયાધિ ।
તદ્ભાવે ત્તુ વિધિના પ્રતિવારપવર્તેન જ્ઞેયમ્ ॥

૪ શ્રીઆત્માનંદ મયસ્તનમાયાના ત્રીસમા સ્તન તરીકે વિ મ ૧૯૭૦મા પ્રસિદ્ધ થયેન શીશાતિસરિસ કલિત સ્મરેત્ત્વકેરણ (આ ૫૨)ની સ્વોપસ વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

‘ હસર્ગે સામાન્યોક્તૌ, અપવાદે વિશેષમખિતે ।

૫ વિચારે પ્રશ્નમરતિની નિર્માનખિત ગાથાઓ —

“ યજ્ઞાનશીલતપસામુપગ્રહ નિગ્રહ ચ દોષાણામ્ ।
કરુણયતિ નિમયે યત્ તત્ કરુણ્યમકરુણ્યમવશોયમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

“ ‘ઉત્તયમવેક્ષ્ય હયરસ્સ પસિદ્ધી ઉત્તયસ્સ હયરાઓ ।
 હય અન્નોત્તપસિદ્ધા ઉત્સર્ગવવાય દો તુલ્લા ॥ ૭૮૨ ॥ ”

અર્થાત્ ઉત્તયા પર્વત વગેરેની અપેક્ષાએ નીચા પૃથ્વીતલ વગેરેની અને નીચા સ્થાનની અપેક્ષાએ ઉત્તયા સ્થળની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એ દૃષ્ટાંતથી ઉત્સર્ગ અને અપવાહ મરખા બળવાળા ગણાય છે

ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું લક્ષણ ઉપદેશપદમા એમ સૂચવાયુ છે કે—

“ ‘દ્વ્યાદિપદિં જુત્તસ્સુસર્ગો જદુચિય અણુટ્ટાણ ।
 રહિંસસ્સ તમવવાઓ ઉચિય ચિયસ્સ ન ઉ તસ્સ ॥ ૭૮૪ ॥ ”

અર્થાત્ શુદ્ધ અન્નપાનાદિની ગવેષણાએ અણુકાંન તે ‘ઉત્સર્ગ’ છે, જ્યારે દ્રવ્યાદિથી રહિત સાધુને પથકાદિ પરિહાસિથી તથાપ્રકારના અન્નપાનાદિ આસેવનાએ અણુકાંન તે ‘અપવાહ’ છે

વિશેષમા ઉપદેશપદમા કહ્યું છે કે—

“ ‘ઉત્સર્ગવવાયાણં જહદ્વિયસસ્વજાણણે જત્તો ।
 કાયવ્વો બુદ્ધિમયા સુત્તણુસારેણ ણયણિણ ॥ ૭૮૬ ॥ ”

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે બહુવેલ વિધિ ‘ઉત્સર્ગ’ કહેવાય છે અને વિશેષ વિધિ ‘અપવાહ’ ગણાય છે, તેથી ઉત્સર્ગ અને અપવાહના સત્ય સ્વરૂપને બહુવા માટે બુદ્ધિમાને નિશીથાદિ આગમોમા

યત્ પુનરુપધાતકર સમ્યક્સ્વજ્ઞાનશીલયોગાનામ્ ।
 તત્ કલ્પ્યમપ્યકલ્પ્ય પ્રથવનકુત્સાકર યથ ॥ ૧૪૪ ॥
 કિશ્ચિદ્ધુક્ષ કલ્પ્યમકલ્પ્ય સ્યાદકલ્પ્યમપિ કલ્પ્યમ્ ।
 વિપદ કલ્પ્યા વત્ત પાત્ર વા એપજાથ વા ॥ ૧૪૫ ॥
 વેશ કાલ ક્ષેત્ર પુરુષમથસ્થાનુપ(પુરુષાવસ્થોપ ?)યોગશુદ્ધપરિણામાન્ ।
 પ્રસમીક્ષ્ય ભયતિ કલ્પ્ય નેકાન્તાત્ કલ્પ્યતે કલ્પ્યમ્ ॥ ૧૪૬ ॥ ”

૧-૩ ાયા—

ઉત્તતમપેક્ષેતરસ્ય પ્રસિદ્ધિરુત્તરસ્યેતરમ્માત્ ।
 હત્યન્યોન્યપ્રસિદ્ધો ઉત્સર્ગપવાદો દ્વૌ તુલ્યો ॥
 દ્રવ્યાદિકેયુક્તસ્યોત્સર્ગો યદુચિતમનુષ્ઠાનમ્ ।
 રહિતસ્ય તદપવાદ ઉચિત ચેતરસ્ય ન તુ તસ્ય ॥
 ઉત્સર્ગપવાદયોર્યથાસ્થિતસ્વરૂપજ્ઞાને યત્ન ।
 કર્તવ્યો બુદ્ધિમતા સૂત્રાનુસારેણ નયનિપુણમ્ ॥

જણાવેલ નૈગમાદિ નયવિચારના સારને જાણવા પ્રયત્ન કરવો વળી અનેકાન્તવાદાત્મક નૈન શાસનમા ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માટે પણ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરવામા આવેલ છે —

(૧) ^૧ઉત્સર્ગ, (૨) અપવાદ, (૩) ઉત્સર્ગાપવાદ, (૪) અપવાદોત્સર્ગ, (૫) ઉત્સર્ગોત્સર્ગ અને (૬) અપવાદાપવાદ

^૨ઉત્સર્ગના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિચારો નિમ્નલિખિત ગાથા —

“ ૩જત્ય સ્થીકરફરિસં કરેતિ ધરિહા ચિ કારણે જાણે ।
ત નિચ્છણ મોયમા ! જાણિજ્ઞા મૂલગુણહીર્ણ ॥ ”

અર્થાત્ જ્યાં અસ્થિત પણ કારણ પ્રસંગે જીનો સ્વરૂપ કરે તેને નિશ્ચય કરીને હે ગૌતમ ! મૂળ ગુણથી રહિત જાણવા આવી પરિસ્થિતિમા બીજાને માટે તો કહેવું જ શું ?

“ ૪ન વિ કિં ચિ અણુજ્ઞાય પઢિસિદ્ધ વા ચિ જિણવરિદેહિં ।
મુચ્ચું મેહુણમાયં ન તં વિના રાગદોસેહિં ॥ ”

અર્થાત્ મૈથુન-કાર્ય^૧ રાગ અથવા દ્રેષ સિવાય બની શકતું નથી, વાસ્તે પ્રભુએ મૈથુન-ભાવને છાડીને કંઈ પણ આજ્ઞાએ કહ્યું નથી તેમજ કોઈ વસ્તુનો નિષેધ પણ કર્યો નથી

અપવાદના ઉદાહરણ તરીકે ઓઘનિર્ધુક્તિની નિમ્નલિખિત ગાથા રજૂ કરીશું —

“ ૫સન્નત્થ સંજમં સંજમાઓ અપ્પાણમેવ રન્નિલજ્ઞા ।
મુચ્ચહં બહવાયાઓ પુણો વિસોહી ન વાવિરહં ॥ ૪૬ ॥ ”

અર્થાત્ સર્વત્ર સયમનું રક્ષણ કરવું, સયમથી પણ આત્માની રક્ષા કરવી, કારણ કે હિંસાદિ દોષથી તો મુક્ત થવાય છે અને તીવ્ર તપ વગેરેથી ફરીથી વિશુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ તે હિંસાદિ કાર્યથી “ ૬૧વ્રતભંગે સર્વવ્રતભંગઃ ” આ વાક્ય પ્રમાણે અવિરતિપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી

૧ ઉત્સર્ગ—સત્ત એ પ્રમાણે ૭એ પ્રકારનાં સૂત્રોના ઉદાહરણો માટે જુઓ અધિધાનરાજેન્દ્ર (ભા ૭, પ ૮૩૮-૮૪૦)

૨ ઉત્સર્ગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માટે જુઓ અધિધાનરાજેન્દ્ર (ભા ૨, પ ૧૧૬૧-૬૭)

૩-૫ ગાથા—

યત્ર છોકરસ્પર્શી કુષ્પત્યર્હેન્તાડપિ કારણે જાતે ।
તાન્ નિશ્ચયેન ગૌતમ ! જાનીયાત્ મૂલગુણહીનાન્ ।
નાપિ વિશ્વિદનુજ્ઞાત પ્રતિપિદ્ધ વાડપિ જિનવરે દ્રેઃ ।
મુચ્ચવા મૈથુનમાયં ન સ વિના રાગદ્રેવામ્યામ્ ॥
સર્વથ મયમ સયમાદાત્માનમેવ રક્ષેત્ ।
મુચ્ચતેડતિપાપા(તા)ત પુનર્વિશુદ્ધિર્ન વાવિરતિ ॥

કેંપયૂષિમા કલુ છે કે—

“ ‘ઉત્સર્ગો અવવાય આયરમાણો વિરાહઓ મળિઓ ।
અવવાણ પુણ પત્તે ઉત્સર્ગનિસેવણે મળના ॥ ’ ”

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ-માર્ગમા અપવાહનુ આચરણ કરે તો વિરાહક ગણાય, પરંતુ અપવાહમા ઉત્સર્ગની સેવનાની ભજના સમજવી

“ ‘ઉત્સર્ગો પત્તે ઉત્સર્ગવિહી કાયવ્યો, અવવાણ પત્તે અવવાય-
વિહિજયણા કાયવ્યા ॥ ’ ”

અર્થાત્ ઉત્સર્ગમા ઉત્સર્ગ-વિધિ કરવો, પરંતુ અપવાહ પ્રાપ્ત થયે અપવાહ-વિધિની ચતના કરવી આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગમા અપવાહ અને અપવાહમા ઉત્સર્ગ સેવવાનું મહાનિર્ણય સૂત્રમા કહેલ છે
ઉત્સર્ગમા ઉત્સર્ગ આશ્રીને મહાનિર્ણયમા કહ્યું છે કે—

“ ‘જં પુણ ગોયમા । મેયુન ત પગતેણ ન નિયત ન વાદ ન તથા આજ
તેજ સમારમં સવ્વજા સવ્વપ્પયારેણિ સજ્જણ વિવજ્જિજા મુણી ॥ ’ ”

અર્થાત્ હે ગૌતમ ! મેયુન એકાંતે નિયત નથી તેમજ અજ્ઞાય અને તેજસ્કાયના સમારભનો સ્વયમી મુનિએ એનો મર્વથા ત્યાગ કરવો બેઇએ

અપવાહમા અપવાહ માટે સ્થાનાગના ૪૧૭ મા અને ૪૩૭ મા સૂત્રો એવા એમાથી પ્રસ્તુત વિષય મળે છે બીજી પદ્ય વિશેષ માહિતિ મળે તેમ છે

આ પદ્ધતિ અનુમાર કોઇ વખતે ભયકર આપત્તિના પ્રમળે સમય બંધુનાર પુરુષ ઓપસગ કરે તો માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ ઓપસગ ન કરવા છતાં ઓને જે સ્થાન આપે-વિષય લોકપતાયો તેનું પ્રતિપાદન કરે તે અનત-સમારી સમજવો શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે—

“ ‘ઈત્થીપસગ જહ્વિ હુ, કહ્વાવિ કુણંતિ મગવયા ઠાણેસુ ।
સોરિહ તાણ સુદ્ધી, ઠ(વ ૧)વિંતિ તે દોષસસારી ॥ ’ ”

૧-૪ છાંયા—

ઉત્સર્ગેપવાદમાચરન્ વિરાધવો મળિત ।

અપવાદે પુન પ્રાપ્તે ઉત્સર્ગનિસેવણે મળના ॥

ઉત્સર્ગે પ્રાપ્તે ઉત્સર્ગવિધિ કાર્ય, અપવાદે પ્રાપ્તેપવાદવિધિચતના કર્તવ્યા ।

— ચત્ પુનર્ગૌતમ ! મેયુન તદેકાન્તેન ન નિયત ન વાદ ન તથા અપ્તેજ સમારમ્ સર્વથા સર્વપ્રકારે સયતો વિવર્જયેદ્ મુનિ ।

ઓપસગ્ગ યપિ જલુ કદાચિત્ કુર્વન્તિ મગવસા હ્યાનેપુ ।

શુદ્ધયા સેવા શુદ્ધિ સ્થા(વ ૧)પયન્તિ તે દોષસસારિણ ॥

જ્ઞાનોપયોગનું લક્ષણ—

**પ્રતિક્ષણં વાચનાપ્રચ્છનાઽનુપ્રેક્ષાઽઽસ્મનાયધર્મોપદેશૌરભ્યસનકરણ-
રૂપત્વમભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૬)**

અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ 'વાચના, 'પ્રચ્છના 'અનુપ્રેક્ષા, 'આસ્ત્રનાય અને 'ધર્મના ઉપદેશ દ્વારા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે 'અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ' બાબતે દુઃકમાં ઠહીએ તો તારિવક જ્ઞાનને વિષે સર્વદા ભગૃત રહેતું તે 'અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ' છે

વાચના વગેરેનું સ્વરૂપ—

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આસ્ત્રનાય અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયના પાંચ અંગો છે ' જ્ઞાન મેળવવા માટે, તેને નિ શક, વિશદ અને પરિપકવ બનાવવા વાસ્તે તેમજ તેના પ્રચાર અર્થે જે પ્રયાસ કરવો પડે છે તે બધાનો સ્વાધ્યાયમાં સમાવેશ થાય ॥ આ સ્વાધ્યાયના અભ્યાસ શૈલીના કેમ અનુસાર વાચનાદિ પાંચ ભેદો પાઠવામાં આવે છે તેમાં શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ હોવો તે 'વાચના' છે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે, શકા દૂર કરવા વાસ્તે કે વિશેષ પ્રતીતિ કરવાના ઇરાદાથી પ્રશ્ન પૂછવા તે 'પ્રચ્છના' છે શબ્દ, પાઠ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે શીખેલા પાઠના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિ પૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે 'આસ્ત્રનાય' છે યાને 'પરાવર્તન' છે એ તે જે વસ્તુ બાહ્ય હોય તેનું રહસ્ય અન્યને સમજાવવું તે 'ધર્મોપદેશ' છે અથવા તો ધર્મનું કથન કરવું તે 'ધર્મોપદેશ' છે

અવેગનું લક્ષણ—

**જન્મજરામરણાદિક્લેશરૂપસતારાત્ પ્રતિક્ષણ મયપરિણામરૂપત્વ-
મભીક્ષણ સવેગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૭)**

અર્થાત્ જન્મ, ઘટપણ, મરણ ઇત્યાદિ ક્લેશરૂપ સતારથી પ્રત્યેક ક્ષણે ધીતા રહેતું તે 'સવેગ' છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મામારિક લોભો કે જે શરૂઆતમાં મુખદ જણાય છે, પરંતુ જે પચ્છિમામે દુઃખદ છે તેની લાલસા ન રાખતા તેનાથી દરતા રહેતું તે 'અભીક્ષણ સવેગ' ॥

ત્યાગનું લક્ષણ—

વિધિપૂર્વકસુપાત્રદાનરૂપત્વ ત્યાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૮૮)

૧-૫ આ પાંચેના વક્ષ્યો છતાં ઉ જાણમાં આવવામાં આવ્યાં છે

૬ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સુ ૨૫)માં કહ્યું છે કે—

“ વાચનાપ્રચ્છનાઽનુપ્રેક્ષાઽઽસ્મનાયધર્મોપદેશા । ”

અર્થાત્ વિધિ પૂર્વક સુપાત્રને દાન દેવું તે 'ત્યાગ' છે પ્રસ્તુતમા યથાશક્તિ ત્યાગનો અધિકાર છે એટલે તેનો અર્થ એ મમજવો કે જરા પણ શક્તિ ગોપન્યા વગર સુપાત્રને વિષે આહાર-દાન, જ્ઞાન-દાન ઇત્યાદિ દાનો વિવેક પૂર્વક કરવા

તપનુ લક્ષણ—

કર્મતાપનરૂપત્વ તપસો લક્ષણમ્ । (૩૮૯)

અર્થાત્ કર્મને તપાવવા તે 'તપ' છે પ્રસ્તુતમા જરાએ મામર્થ્ય છૂપાવ્યા વિના વિવેક પૂર્વક હરેક જાતની સહનશીલતા કેળવવી તે 'યથાશક્તિ તપ' છે

સમાધિનુ લક્ષણ—

સમ્યજ્ઞાનાદીનામાધારસ્ય સાધ્વાદિરૂપસદ્વ્યસ્યોપદ્રવાભાવોત્પાદનરૂપત્વ સમાધેર્લક્ષણમ્ । (૩૯૦)

અર્થાત્ સમ્યજ્ઞાન વગેરેના આધારરૂપ સાધુ પ્રચુપ સઘન ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવું—તેઓ સ્વસ્થ રહે તેમ કરવું તે 'સમાધિ' છે

વૈયાવૃત્ત્યનુ લક્ષણ—

સાધૂના પ્રાસુકાહારોપધિશયપ્રમેયજાદિના વિશ્રામણકરણ 'વૈયાવૃત્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૧)

અર્થાત્ અચિત્ત આહાર, ઉપકરણ, શય્યા, ઔષધ ઇત્યાદિ દ્વારા મુનિઓની સેવા કરવી તે ' (મુનિ-) વૈયાવૃત્ત્ય ' છે કોઈ પણ શુભવાત્ મુશ્કેલીમા આવી પડે ત્યારે તેની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો તે વૈયાવૃત્ત્યનુ મામાન્ય લક્ષણ છે

પ્રસ્તુતમા સઘનુ સમાધિકરણ અને સાધુનુ વૈયાવૃત્ત્યકરણ કે ઉભયનુ સમાધિકરણ અને વૈયાવૃત્ત્યકરણ વિવક્ષિત છે

ભક્તિનુ લક્ષણ—

અર્હદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનેષુ યથાસમ્ભવમાશયશુદ્ધિપૂર્વકાનુરાગરૂપત્વ મક્તેર્લક્ષણમ્ । (૩૯૨)

અર્થાત્ તીર્થ કર, આચાર્ય, બહુશ્રુત અને શાસ્ત્રને વિષે સહવ અનુમાર ^૧શુદ્ધ આશયથી અનુરાગ રાખવો તે 'તીર્થ કરાદિની ભક્તિ' છે અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવથી ^૨અભિગમન, વદન, પૂજન, ઉપાસના તથા વિધિ અને કેમ અનુસાર અધ્યયન અને શ્રવણ એ ભક્તિ છે

આવશ્યકાપરિહાણિનું લક્ષણ—

सकलसावद्यविरतिरूपसामायिकाद्यावश्यकाना दिवसरात्राभ्यन्तरे
अवश्यतया कर्तव्यानुष्ठानरूपत्व, पडावश्यकाना यथाकालकरणरूपत्व
वा आवश्यकपरिहाणेर्लक्षणम् । (३९३)

અર્થાત્ સમગ્ર સાવધ યોગ્યોથી નિવૃત્તિરૂપ સામાયિકાદિ છ આવશ્યકોનું દિવસે તેમજ રાત્રે અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવું તે ‘આવશ્યકાપરિકાણિ’ છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો છ આવશ્યકો પૈકી જે આવશ્યકનો સમય હોય તે આવશ્યકનું અનુષ્ઠાન ન છોડવું તે ‘આવશ્યકાપરિકાણિ’.

આવશ્યકનો અર્થ અને તેના અધિકારી—

જે ક્રિયા અવરૂઢ કરવા લાયક ■ તે ‘ આવશ્યક ક્રિયા ’ કહેવાય છે. આ ક્રિયા અધિકારીની બિન્નતા આશ્રીને જુદી જુદી પણ હોઈ શકે. હાખલા તરીકે એક મનુષ્ય કાચન અને કામિનીને સર્વસ્વ માની હાથ તે ગ્રેખવવામા પોતાની શક્તિ ખરચવી આવશ્યક સમજે છે, જ્યારે અન્ય-મનુષ્ય તેના સગથી અચૂત-માટે બુદ્ધિ અને બળનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક સમજે છે. આથી કશીને આવશ્યક ક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે તેના અધિકારી કેાણ એ પ્રશ્ન વિચારવો જરૂરી જણાય છે.

સામાન્ય રીતે જીવોના બે વિભાગો પડી શકે છે—(૧) અન્તર્દષ્ટિ અને (૨) બહિર્દષ્ટિ જે નૈસર્ગિક અને અતઃજીવ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચાર અને પ્રયત્ન કરે છે એટલે જેની દષ્ટિ આત્મામાં રમી રહી છે અર્થાત્ જેની વૃત્તિ આધ્યાત્મિક છે તે 'અન્તર્દષ્ટિ' છે જે જીવ પૌણ્ડલિક લોગ, ઉપલોગ માટે તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે અર્થાત્ જે જડ પુણ્ડલની શોધમાં ફૂને પ્રાપ્તિ અર્થે આત્માને ભૂલી ગયો છે તે 'બહિર્દષ્ટિ' છે પ્રસ્તુતમા આપણે અન્તર્દષ્ટિરૂપ અધિકારી આશ્રીને જ આવશ્યક ક્રિયાઓના વિચાર કરવાનો છે આવો અધિકારી કોઈ પણ જડ વસ્તુના શોધમાં ન સપડાતા તેનાથી બચવા પ્રયાસ કરે છે આમા ફેલીભૂત થવા માટે તે જે ઉપયોગી ક્રિયાઓના આશ્રય લે છે તે આવશ્યક ક્રિયાઓ. અ તર્દષ્ટિ જીવ કુદરતી સુખ યાને આત્માનંદનો અનુભવ પૂર્વે સમ્યક્ત્વ, ચૈતન્ય, ચારિત્ર ઇત્યાદિ શુદ્ધોત્તર જીવ જે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે તે તેના સમ્યક્ત્વ જે છે કે જે ક્રિયા સમ્યક્ત્વાદિ શુદ્ધોત્તર ખીલક ક્રિયા છે અને પૂર્વક કરવાની કરનાર હોવાથી તેનો ફેલાવો

વિશેષાં (ગા ૮૭૨) મા સૂચવાયું છે તેમ આવશ્યક, અવશ્યકરણીય, ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશેષાધિ, અધ્યયનપટ્ટક, વર્ગ, ન્યાય, આગધના, માર્ગ વગેરે સમાનાર્થક શબ્દો છે એટલે કે એ આવશ્યકના પર્યાયો છે વૈદિક દર્શનમાં આવશ્યકનું સ્થાન 'નિત્ય કર્મ' શબ્દે લીધેલું જોવાય છે.

આવશ્યકનું મહત્ત્વ—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આત્મિક ગુણોના વિકાસમાં સાધનભૂત ક્રિયા તે આવશ્યક છે એટલે મુમુક્ષુ જન એનો જરૂર જ સંકાર કરે સપ્રદાય અનુસાર એના ભેદો સભાવે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતા જોઈ શકાય છે કે વૈદિક સપ્રદાય જેટલું મહત્ત્વ 'સધ્યા'ને, પારસીઓ 'ખોરદેહ અવસ્તા'ને, યુરોપીઓના 'પ્રાર્થના'ને અને મુસલમાનો 'નમાઝ'ને આપે છે, તેટલું મહત્ત્વ તો જરૂર જોતો આવશ્યકને આપે છે જ, બદલે તેથી અધિક તેઓ આપે છે.

આવશ્યક ક્રિયાના છ વિભાગો અને તેનું સેવન—

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાઓના છ વિભાગો પાઠવામાં આવ્યા છે—(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વન્દન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન શ્વેતાખર સપ્રદાય સાયકાલે, પ્રાત કાલે, પખવાકિયાને અતે, ચાતુર્માસને અતે અને વર્ષની આખરે અલગ કે સમુદાયમાં પુરુષ-વર્ગ અને સ્ત્રી-વર્ગ એકત્રિત થઈ ક્રમાનુમાર જેમ જ એ આવશ્યક કરે છે તે પ્રકારે કરવાની પદ્ધતિ અને રૂઢિ હિંગબર સપ્રદાયમાં જણાતી નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો હિંગબર સપ્રદાયમાં મુનિપગપરા વિગ્લ અને વિચિત્ર પ્રાય છે એટલે મુનિઓ માટેનું આવશ્યકનું વિધાન ટેવળ શાઓમાં છે, પરંતુ વ્યવહારમાં નથી વળી હિંગબર શ્રાવકોમાં પણ શ્વેતાખર શ્રાવકોની પેઠે ચાતુ મેવન જણાતું નથી વિશેષમાં હિંગબર સમાજના પ્રજ્ઞાચારી, પ્રતિમાધારી વગેરેમાં પણ માત્ર સામાયિક-પાઠ કરવાનો પ્રચાર છે વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ પૂર્વક છએ આવશ્યક કરવાનો નિયમિત પ્રચાર તો માત્ર શ્વેતાખર સપ્રદાયમાં જ જોવાય છે વળી એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે હિંગબર સપ્રદાયમાં દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાવત્સરિક એ પાંચ પ્રકારના આવશ્યકવિધાનની પ્રસિદ્ધિ શ્વેતાખર જેવી નથી—ઉચ્છિન્નપ્રાય છે.

છ આવશ્યકની પ્રણાલિકા—

આવશ્યક ક્રિયાની વિધિ ચૂંછિંના કાળ કરતા પણ પ્રાચીન જણાય છે, કેમકે તેનો ઉલ્લેખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેવા સુવિહિત અને પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યે પોતાની આવશ્યકવૃત્તિના ૭૬૦ માં પત્રમાં કર્યો છે મૂર્તિપૂજક શ્વેતાખર સપ્રદાયની સામાચારી સખધી આવશ્યક ક્રિયાના સૂત્રોનો તેમજ વિધિનો જે ઉલ્લેખ આ વૃત્તિમાં છે તેમાં કર્યો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી અર્થાત્ 'સામાયિક' આવશ્યક એટલે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી માંડીને પ્રત્યાખ્યાન પર્યંત છએ આવશ્યકના સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ તેનો તે જ છે પ્રતિક્રમણની સ્થાપના પહેલા ચૈત્યવદન કરવાની અને પ્રત્યાખ્યાન પછી સ્તવન વગેરે બોલવાની જે પ્રથા મકાગણ દાખલ કરવામાં આવી છે તે ચાલુ છે અર્થાત્

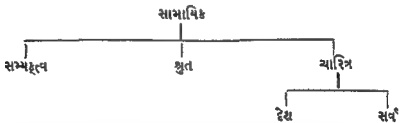
મૃતિપૂજક શ્રવેતાબર સપ્રદાયમા તે આવશ્યક સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ આજ સુધી પ્રાચીન પ્રમાણે જ ચાલ્યો આવે છે, જોકે સ્થાનકવાસી (અમૃતિપૂજક) શ્રવેતાબર સપ્રદાયની વાત જુદી છે. ૫ સુખલાક્ષણ સૂચવે છે તેમ આ સ્થાનકવાસી સપ્રદાયમા કેટલા સૂત્રોમા કાપકૃષ કરવામા આવી છે તેમ તે કિયાની પ્રાચીન વિધિમા પણ કાપકૃષ કરવામા આવી છે.

સામાયિકાદિનું સ્વરૂપ—

રાગદ્વેષને વશ ન થતા સમભાવમા રહેવું અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવ રાખવો એટલે કે અન્ય જીવોને પોતાના સમાન ગણવા તે ‘સામાયિક’ છે જુઓ આવશ્યક-નિયુક્તિ (૧ગા ૧૦૩૨) આ સામાયિકના (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક અને (૩) ચારિત્ર-સામાયિક એમ ત્રણ ભેદો છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચરિત્ર એ ત્રણ જ સમભાવમા સ્થિર રહેવામા સાધનરૂપ છે ચારિત્ર-સામાયિકના દેશ અને સર્વ એમ બે પ્રકારો છે^૨ તેમા પ્રથમ પ્રકારનું સામાયિક ગૃહસ્થોને હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનું સાધુઓને હોય છે જુઓ આવશ્યક-નિયુક્તિ (૧ગા ૭૬૬) સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રશસ્ત, શાન્તિ, સુવિહિત ઇત્યાદિ શબ્દો સામાયિક શબ્દના સમાન અર્થવાળા છે એટલે કે એ એના પયોથો છે જુઓ આવશ્યક-નિયુક્તિ (૧ગા ૧૦૩૩)

- ૧ ‘આશીષમાઈ પરદુઃખમકરણ રાગદોષમઝ્ઝરથ ।
નાનાઈતિગ તસ્સાઈ પોશ્વણ માવસામાઈ ॥ ૧૦૩૨ ॥’
[આત્મોપમયા પરદુઃખાકરણ રાગદ્વેષમાધ્વસ્થયમ્ ।
જ્ઞાનાદિત્રિક તસ્વાત્મનિ પ્રોત્તન માવસામાદૌ ॥]

૨

- ૩ ‘તામાદય ચ તિવિદ સમ્મત સુય તદ્વા ચરિત્ત ચ ।
દુવિદ એવ ચરિત્ત અગારમણનારિય એવ ॥’—વિશેષા૦ ગા ૨૬૭૩
[સામાયિક ચ ત્રિવિધ મમ્યક્ત્વ શ્રુત તથા ચારિત્ર ચ ।
ત્રિવિધમેવ ચારિત્રમાગારિકમનાગારિક એવ ॥]
- ૪ ‘‘ સમયા સમ્મત પમમ્ય સતિ સુવિદિઅ સુદ અનિદં ચ ।
અદુઃખુદિઅમગરિદિઅ અજવજ્ઞમિમે વિ પગદ્દા ॥ ૧૦૩૩ ॥ ’
- [સમતા સમ્યક્ત્વ પ્રશસ્ત શાન્તિ સુવિદિત સુલ્લમનિન્દા ચ ।
અદુઃખેન્દિતમગદિતમનવવમિમેડપિ પદ્ધાર્થા]

ચતુર્વિંશતિસ્તવ—

સર્વશુભસખન આદર્શરૂપ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવી તે ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’ છે. આના દ્રવ્ય અને ભાવ બેમ બે બેદો છે. પુષ્પાદિ સાર્વિક સાધન દ્વારા તીર્થંકરોનું પૂજન તે ‘દ્રવ્યસ્તવ’ છે (કે જેને પણ પ્રશ્નવ્યાકરણમા સવરરૂપે ગણેલ છે), જ્યારે તેમના વાસ્તવિક શુભોનું ધ્યાન કે કીર્તન તે ‘ભાવસ્તવ’ છે^૧. અધિકારિવિશેષે દ્રવ્યસ્તવ પણ ગૃહસ્થને ઘણો લાભ કરનાર છે એ હકીકત આવશ્યકે સદીક (૫ ૪૯૨-૪૯૩)મા વિસ્તાર પૂર્વક નિર્દેશાયેલી છે.

વન્દન—

જે કાચિક, વાચિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પૂજ્ય કે શુભજન પ્રતિ બહુમાન પ્રકટ કરી શકાય તે ‘વન્દન’ કહેવાય છે. ચિત્તિ કર્મ, કૃતિ કર્મ, પૂજા કર્મ, ઇત્યાદિ બેના પર્યાયો છે. જુઓ. આવશ્યકે નિર્ધુક્તિ (ગા ૧૧૦૩)

વન્દનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે વાસ્તે કેટલીક હકીકત બાંધવી જોઈએ. જેમકે કોને વન્દન કંવુ યોગ્ય છે અર્થાત્ વન્ધ કોણ હોઈ શકે ? તેમના કેટલા પ્રકાર છે ? અવન્ધને વન્દન કરવાથી કયા દોષો ઉદ્ભવે છે ? વન્દન કરતી વેળા કયા કયા દોષો દૂર કરવા જોઈએ ?

વન્ધ કોણ ?—

દ્રવ્ય અને ભાવ બેને પ્રકારના આરિત્રથી યુક્ત મુનિવર જ વન્દન કરવા લાયક છે^૨. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાંચ પ્રકારના મુનિ વન્ધ છે^૩. જે દ્રવ્ય-લિંગ (ભાદ્ય વેષ અને કિયા) અને ભાવલિંગ (આત્મ જાગૃતિ) પેટી ગયે તે એકથી કે ઉભયથી રહિત છે તે અવન્ધ છે. વન્ધ અને અવન્ધના સંબંધમા નીચે સુજળની સિદ્ધાંતી ચતુર્ભંગી પ્રસિદ્ધ છે^૪.

જેમ આદી શુદ્ધ હોય પરંતુ તેના ઉપર છાપ બરાબર ન હોય તો તે સિદ્ધે આલેતો નથી.

૧ “ નામં ટવળા દવિષ માવે અ થયસ્ત હોઈ નિક્ષેયો ।

દૃષ્યથઓ પુષ્પાદિ સંતગુણુક્તિના માવે ॥ ૧૧૧ ॥ (મા૦)

—આવશ્યક-શ્રુતિનુ ૪૯૨ મુ ૫૫.

[નામ સ્થાપના દ્રવ્ય માવજ્ઞ સ્તવસ્થ મવતિ નિષ્ણેપ ।

દ્રવ્યસ્તવ પુષ્પાદિ સદ્ગુણોત્કર્ષીર્તન માવ ॥]

૨-૪ અનુક્રમ વાર સરખાવે. આવશ્ય-નિર્ધુક્તિની ૧૧૦૬ મી, ૧૧૯૫ મી અને ૧૧૩૮ મી

તેમ જે ભાવલિંગથી યુક્ત હોય, પરંતુ દ્રવ્યલિંગથી રહિત હોય તેવા પ્રત્યેકબુદ્ધાદિને વન્દન કરી શકાતું નથી જેમ આદી અશુદ્ધ હોય, કિન્તુ તેના ઉપરની છાપ ખરાબર હોય તોપણ તે સિલ્સે આવતો નથી તેમ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત હોય પરંતુ ભાવલિંગ ન હોય તો તેવા પાર્શ્વસ્થાદિ પાંચ પ્રકારના કુસાધુઓને વન્દન કરવું ઉચિત નથી આદી અશુદ્ધ અને વળી છાપ પણ ખરાબર ન હોય તો તે સિલ્સે કશા કામમા આવતો નથી તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ એમ ઉભય લિંગોથી રહિત હોય તેવો સાધુ સર્વથા અવન્ધ છે આદી શુદ્ધ હોય અને સાથે સાથે એના ઉપરની છાપ પણ ખરાબર હોય તો તે સિકકો ગ્રાહ્ય છે તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ અનેથી વિભૂષિત હોય તે જ ખરેખર વન્ધ છે

અવન્ધને વન્દન કરવાથી શુ ફળ ?—

અવન્ધને વન્દન કરવાથી તેમ કરનારાને કર્મની નિર્જરા થતી નથી કે કીર્તિ પણ મળતી નથી, કિન્તુ એ વન્દન અસંયમાદિ દોષોના અનુભોદનરૂપ બનવાથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે^૧ વળી અવન્ધને વન્દન કરવાથી વન્દન કરનાર જ દૂષિત બને છે એમ નહિ, પરંતુ શુભી પુરુષ દ્વારા પોતાને વન્દન કરાવવાથી અસંયમની વૃદ્ધિ દ્વારા અવન્ધતું પણ અધ પતન થાય છે^૨

વન્દન સમયે ટાળવાના બત્રીસ દોષોનું અત્ર વર્ણન ન કરતા આવશ્યક-નિયુક્તિ (મા ૧૨૦૭-૧૨૧૧) એક લેવા ભલામણ છે

પ્રતિક્રમણ—

પ્રમાદ યાને અભગૃત દશાને લીધે છૂવ અશુભ યોગ (વ્યાપાર) કરે તો તેને ફરીથી શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરાવવો તે ‘ પ્રતિક્રમણ ’ છે તેમજ અશુભ યોગને સ્થળને ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમા વર્તવું એનું નામ પણ ‘ પ્રતિક્રમણ ’ છે આવશ્યક સૂત્રના ૫૫૧ માં ૫૫૨મા કહ્યું ‘ પણ છે કે—

“ સ્વસ્થાનાદ્ યત્ પરસ્થાન, પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણ મૂય., ‘ પ્રતિક્રમણ ’ મુચ્યતે ॥

પ્રતિ પ્રતિ વર્તન વા, શુભેષુ યોગેષુ મોક્ષફલદેષુ ।

નિ.શલ્યસ્ય યતેયત્, તદ્ વા જ્ઞેય ‘ પ્રતિક્રમણ ’ મ્ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રમાદને વશ થયેલો આત્મા પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનને વિષે ગયો હોય તેને ત્યાંથી પાછો ફરવી પોતાના સ્થાનમા લાવવો તે ‘ પ્રતિક્રમણ ’ કહેવાય છે શબ્દથી રહિત એવા સુનિતુ મોક્ષરૂપ ફળ દેનારા શુભ યોગોને વિષે વારંવાર વર્તન તે પણ ‘ પ્રતિક્રમણ ’ બાબતુ.

આવશ્યક-નિયુક્તિ (ગા ૧૨૩૩)મા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિચરણ, પરિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિન્દા, ગર્હા અને શોધિ એ પ્રતિક્રમણના પર્યાયાત્મક શબ્દો છે. દરેક પર્યાયનો પરમાર્થ સમજાય તે માટે એકેક શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપર એક એક મનોરજના અને અસરકારક દૃષ્ટાંત પણ એ નિયુક્તિ (ગા ૧૨૪૨)ની વ્યાખ્યામા આપેલ છે.^૧

પ્રતિક્રમણનો સામાન્ય અર્થ પાછા ફરવું એટલે એક સ્થિતિમાથી ફરી મૂળ સ્થિતિમા આવવું એટલો જ છે. આથી અશુભ યોગનો ત્યાગ કરી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરી ફરી અશુભ યોગમા આવવું તે પણ 'પ્રતિક્રમણ' કહી શકાય. આ માટે તો આવશ્યક-વૃત્તિના પપર મા પત્રમા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિક્રમણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદો પડે છે. પ્રસ્તુતમા પ્રશસ્ત પ્રતિક્રમણનો જ ઉલ્લેખ સમજવો, કેમકે અત્ર અતર્કશિલનો જ અધિકાર આવે છે.

પ્રતિક્રમણના પ્રકારો—

પ્રતિક્રમણના દૈવસિક, ગતિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાંચે ભેદો પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસમત પણ છે, કેમકે ધર્મધુરધર શ્રીભદ્રાદ્રુપાદુસ્વામીએ પણ એનો નિર્દેશ આવશ્યક-નિયુક્તિ (ગા ૧૨૪૭)મા કરેલો છે. વળી પ્રતિક્રમણના કાલ-ભેદની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો પણ કહ્યા છે. (૧) ભૂતકાળમા લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, (૨) સવગ્ના સેવન દ્વારા વર્તમાનકાળના દોષથી બચવું, અને (૩) અત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા.^૨ વિશેષમા પ્રતિક્રમણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારો છે જે ક્રિયા લોકોને બતાવવા માટે કરવામા આવે તે 'દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ' છે. વળી દોષનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ તે તે દોષનું વારંવાર સેવન કરવું તે પણ 'દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ' છે. આ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ^૩ હેય છે, ઉપાદેય નથી, કેમકે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણથી આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે મૂઢતા દ્વારા અનેક દોષોની પુષ્ટિ થાય છે.^૪

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચારનું પ્રતિક્રમણ તે વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે. એટલે કે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું, અવિરતિ તણને વિરતિ અગીકાર કરવી, કષાયને તિલાંજલિ આપી ક્ષમાદિ ગુણો પ્રકટાવવા અને 'સારવર્ધક' વૃત્તિને ત્યજી હથ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું આ ભાવ-પ્રતિક્રમણ છે અને એ જ ઉપાદેય છે.

કાયોત્સર્ગ—

ધર્મ કે શુદ્ધ ધ્યાન માટે એકાગ્ર ચિત્ત કરી ચરીર ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાયો

૧ " પઢિકમણ પઢિચરણા પરિહરણા વારણા નિયત્તી ચ ।

નિન્દા ગરિહા સોહો પઢિકમણ અદ્વદા દોહ ॥ ૧૨૩૩ ॥ "

[પ્રતિક્રમણ પ્રતિચરણા પરિહરણા વારણા નિવૃત્તિષ્ચ ।

નિન્દા ગર્હા શોધિ પ્રતિક્રમણમષ્ટા ભવતિ ॥]

૨ આ સબધમા બુદ્ધો પ્રતિક્રમણગણહિતુ

૩ બુદ્ધો આવશ્યક-વૃત્તિનું પપર સુ પત્ર

૪ વિચારો કુભાર અને કુત્યક સાધુ સબધી ઉદાહરણ

તેમ જે ભાવલિંગથી યુક્ત હોય, પરંતુ દ્રવ્યલિંગથી રહિત હોય તેવા પ્રત્યેકબુદ્ધિને વન્દન કરી શકાતું નથી જેમ ચાલી અશુદ્ધ હોય, કિન્તુ તેના ઉપરની છાપ બરાબર હોય તોપણ તે સિદ્ધો આવતો નથી તેમ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત હોય પરંતુ ભાવલિંગ ન હોય તો તેવા પાર્શ્વસ્થાદિ પાંચ પ્રકારના કુમાધુઓને વન્દન કરવું ઉચિત નથી ચાલી અશુદ્ધ અને વળી છાપ પણ બરાબર ન હોય તો તે સિદ્ધો કશા કામમાં આવતો નથી તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ એમ ઉભય લિંગોથી રહિત હોય તેવો સાધુ સર્વથા અવન્ધ છે ચાલી શુદ્ધ હોય અને સાથે સાથે એના ઉપરની છાપ પણ બરાબર હોય તો તે સિદ્ધો બ્રાહ્મ છે તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ બંનેથી વિભૂષિત હોય તે જ બરેબર વન્ધ છે

અવન્ધને વન્દન કરવાથી શુ ફળ ?—

અવન્ધને વન્દન કરવાથી તેમ કરનારાને કર્મની નિર્જરા થતી નથી કે કીર્તિ પણ મળતી નથી, કિન્તુ એ વન્દન અસયમાદિ દોષોના અનુભવનરૂપ બનવાથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે^૧ વળી અવન્ધને વન્દન કરવાથી વન્દન કરનાર જ દૂષિત બને છે એમ નહિ, પરંતુ શુદ્ધી પુરુષ દ્વારા પોતાને વન્દન કરાવવાથી અસંયમની વૃદ્ધિ દ્વારા અવન્ધનું પણ અધ પતન થાય છે^૨

વન્દન સમયે ટાળવાના બત્રીસ દોષોનું અત્ર વર્ણન ન કરતા આવશ્યક-નિયુક્તિ (મા ૧૨૦૭-૧૨૧૧) એમ લેવા ભલામણ છે

પ્રતિક્રમણ—

પ્રમાદ યાને અભગૃહ દશાને લીધે ભવ અશુભ યોગ (વ્યાપાર) કરે તો તેને ફરીથી શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરાવવો તે ‘ પ્રતિક્રમણ ’ છે તેમજ અશુભ યોગને લઈને ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમાં વર્તવું એનું નામ પણ ‘ પ્રતિક્રમણ ’ છે આવશ્યક સૂત્રના ૫૫૧ માં પત્રમાં કહ્યું ‘ પણ છે કે—

“ સ્વસ્થાનાદ્ યત્ પરસ્થાન, પ્રમાદસ્ય વજ્રાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણ મૂય, પ્રતિક્રમણ મુચ્યતે ॥

પ્રતિ પ્રતિ વર્તન વા, શુભેષુ યોગેષુ મોક્ષફલદેષુ ।

નિ ફાલ્યસ્ય યતેયત્, તદ્ વા જ્ઞેયં પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રમાદને વંશ થયેલો આત્મા પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનને વિષે ગમે હોય તેને ત્યાંથી પાછો ફરવી પોતાના સ્થાનમાં લાવવો તે ‘ પ્રતિક્રમણ ’ કહેવાય ॥ શદ્ધયથી રહિત એવા અનિનુ મોક્ષરૂપ ફળ દેનારા શુભ યોગોને વિષે વારંવાર વર્તન તે પણ ‘ પ્રતિક્રમણ ’ બધવું

આવશ્યક-નિયુક્તિ (ગા ૧૨૩૩)મા સૂચવ્યા-મુજબ પ્રતિચરણ, પરિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિન્દા, ગર્હા અને શોધિ એ પ્રતિક્રમણના પર્યાયાત્મક શબ્દો છે કહે પર્યાયનો પર-માર્થ સમન્વય તે માટે એકેક શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપર એક એક મનોરજક અને અસરકારક દૃષ્ટાંત પણ એ નિયુક્તિ (ગા ૧૨૪૨)ની વ્યાખ્યામા આપેલું છે^૨.

પ્રતિક્રમણનો સામાન્ય અર્થ પાછા ફરવું એટલે એક સ્થિતિમાથી ફરી મૂળ સ્થિતિમાં આવવું એટલો જ છે આથી અશુભ યોગનો ત્યાગ કરી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરી ફરી અશુભ યોગમા આવવું તે પણ 'પ્રતિક્રમણ' કહી શકાય આ માટે તેા આવશ્યક-વૃત્તિના પરમાર્થમા પત્રમા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિક્રમણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદો પડે છે પ્રસ્તુતમાં પ્રશસ્ત પ્રતિક્રમણનો જ ઉત્તેજ મમજવો, કેમકે અત્ર અતદંષ્ટિનો જ અધિકાર ચાલે છે

પ્રતિક્રમણના પ્રકારો—

પ્રતિક્રમણના દૈવસિક, ગત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાંચે ભેદો પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસભત પણ છે, કેમકે ધર્મધુરધર શ્રીભદ્રાદ્રુસ્વામીએ પણ એનો નિર્દેશ આવશ્યક-નિયુક્તિ (ગા ૧૨૪૭)મા કરેલો છે વળી પ્રતિક્રમણના કાલ-ભેદની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો પણ કહ્યા છે (૧) ભૂતકાળમા લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, (૨) સવળના સેવન દ્વારા વર્તમાનકાળના દોષથી બચવું, અને (૩) પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા, વિશેષમા પ્રતિક્રમણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારો છે જે ક્રિયા લોકોને ખતાવવા માટે કરવામા આવે તે 'દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ' છે વળી દોષનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ તે તે દોષનું વારંવાર સેવન કરવું તે પણ 'દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ' છે આ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ હેય છે, ઉપાદેય નથી, કેમકે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણથી આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે ઘૃણા દ્વારા અનેક દોષોની પુષ્ટિ થાય છે^૪

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચારનું પ્રતિક્રમણ તે વારંવાર પ્રતિક્રમણ છે એટલે કે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી મમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું, અવિરતિ તણને વિરતિ અગીકાર કરવી, કષાયને તિલાંજલિ આપી ક્ષમાદિ શુભો પ્રકટાવવા અને સસારવધક વૃત્તિને ત્યજી હૃદય આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું આ ભાવ-પ્રતિક્રમણ છે અને એ જ ઉપાદેય છે

કાયોત્સર્ગ—

ધર્મ કે શુદ્ધ ધ્યાન માટે એકાગ્ર ચિત્ત કરી શરીર ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાયો-

૧ “ પદિકમણ પદિચરણા પરિહરણા વારણા નિયતો ય ।

નિન્દા નરિન્દા સોહો પદિકમણ અદ્રુદા હોદ્દા ॥ ૧૨૩૩ ॥ ”

[પ્રતિક્રમણ પ્રતિચરણા પરિહરણા વારણા નિવૃત્તિહા ।

નિન્દા ગર્હા શોધિ પ્રતિક્રમણમટ્થા મયતિ ॥]

૨ આ સબધમા જુઓ પ્રતિક્રમણગદ્યહિત

૩ જુઓ આવશ્યક-વૃત્તિનું પૃષ્ઠ ૫૫૧ મુ પત્ર

૪ વિચારો કે બાર અને પુસ્તક સાધુ સબધી ઉત્તરેય

ત્સર્ગ' ઉપર એની યથાર્થતામા વાધો ન આવે તે માટે થોટકાદિ ૨૧૯ દોષો દૂર કરવા ભેદબે આ દોષોના નિવારણ પૂર્વકના કાયોત્સર્ગથી દેહ અને બુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે, કેમકે એ દ્વારા વાયુ વગેરે ધાતુઓની વિષમતા દૂર થઈ પરિણામે બુદ્ધિની મહત્તા હકી બન્ય છે અને વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે વિશેષમા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સયોગોમા સમભાવ રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું યાને સુખદ્વંદ્વ અતિતિક્ષા કેળવવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે વળી કાયો ત્સર્ગ દ્વાન ભાવના અને ધ્યાનના અભ્યાસને પુષ્ટિ મળે છે તેમજ કાયોત્સર્ગ દરમ્યાન અતિચારનું ચિંતન રૂડી રીતે થઈ શકે છે આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગથી અનેક લાભો થતા હોવાથી એ મહત્વની ક્રિયા છે

કાયોત્સર્ગની અદર હોવાતા એક શ્વોસાન્ધ્યાસનું કાલપ્રમાણ ૩૨ અક્ષરના એક શ્લોકના એક ચરણના ઉચ્ચારના કાલપ્રમાણ જેટલું છે

પ્રત્યાખ્યાન—

પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ 'ત્યાગ' છે વસ્તુઓના બે પ્રકારો હોઈ આના પછી બે પ્રકારો છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે જાનની છે તેમા ધાન્ય, ધન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે છે, અચારે અજ્ઞાન, અસચમ, કષાય ઇત્યાદિ વૈભાવિક પરિણામરૂપ આંતરિક વસ્તુઓ ભાવરૂપે છે ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓના ત્યાગ પછી

૧ જીએ આવશ્યક-નિર્બુક્તિની ૧૫૪૬ મી માયા

૨ આવશ્યક-નિર્બુક્તિની ૧૫૪૬ મી અને ૧૫૪૭ મી માયામા ગણ્યા યા મુજબ તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) થોટક દોષ-યોગની જેમ વાકે ૫મે જીભા રહેવું (૨) સતા દોષ-પવનથી જેમ વેગ હાને તેમ વારવાર કપવું (૩) સ્તભ દોષ-ચાલવાને કે ભીંતને અટ્ટેનીને જીભા રહેવું (૪) માત્ર દોષ-ઉપરના માંમે માથુ અડકાવો રહેવું (૫) શબરી દોષ વસ્ત્રથી સ્પર્શિત બીલડી જેમ ગુણ ભાગ ઉપર હાથ રાખે તેમ એ ભાગ ઉપર બે હાથ રાખવા (૬) વવૂ દોષ-નવપરિણીત વધૂની પેટે નીચું માથુ રાખવું (૭) નિમઝ દોષ-ગેડી ધાન્યાનાં માથેક પગ પહોળા રાખરા અથવા બે પગની પાની મેગવવો (૮) નખોતર દોષ-નાભિથી ઉપર અને નીચે જનનું સુધી ચોલપટ (વસ્ત્ર) પહેરવું (૯) સ્તન દોષ-સ્તનને ઢાકવામા આવે છે તેમ ડાસ વગેરેના ભયથી હૃદયને ચોલપટાદિ વડે ઢાકવું (૧૦) ઉષિ દોષ-ગાંઠની ઉધની પેટે પગના એ અગુહા મેળવીને પાઠની પાનીના ભાગ તરફ બને પગ વિસ્તારવા (૧૧) સયતિ દોષ-મહાસતીની પેટે જને ખભાને વસ્ત્રથી ઢાકવા (૧૨) ખનણ દોષ-યોગના ચોકડાની પેટે રજોદરણ વાંકું રાખવું (૧૩) વાયસ દોષ-કાજડાની પેટે આખના ડોળા આમ તેમ ફેરવવા, નેત્રથી ચાળા કરવા (૧૪) કપિત્ય દોષ-ભમરાની બીકથી કોઠની પેટે વસ્ત્ર કરવું એટલે કે પહેરવાના વસ્ત્રને ઓટા કરી બે પગની વચ્ચે રાખવો, વસ્ત્ર સંકેતી લેવું (૧૫) સિરકપ દોષ-ખૂન માથુ ધૂણાવવું (૧૬) મૂક દોષ-મુગાની માથેક કુ કુ કરવું (૧૭) જમરાશ્રી દોષ-નવકાર કે લોગસ્ત્ર ગણ્યા માટે લગર કે આગળી હનાવવી (૧૮) વારણી દોષ-દાદ પીધો હોય તેની જેમ ખડખડવું (૧૯) પ્રેક્ષદોષ-કારણ વિના ચાલવાની માથેક આમ તેમ હાંક હવાવવા

અજ્ઞાન વગેરે ભાવ-વસ્તુઓના ત્યાગ માટે ભાવ પૂર્વક કંઠે જોઈએ, કેમકે જે દ્રવ્ય-ત્યાગ ભાવ-ત્યાગ પૂર્વક ભાવ-ત્યાગ માટે કરાતો નથી તે ત્યાગ આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ કે તેના વિકાસ માટે કામમા આવતો નથી

આવશ્યક-વૃત્તિના ટકાવ મા પત્રમા કહ્યું છે તેમ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, વન્દન, અનુપાસન, અનુ ભાષણ અને ભાવ એ છએ શુદ્ધિઓથી યુક્ત પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ છે આવા પ્રત્યાખ્યાનથી આત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિ તેમજ વિકાસ થતો હોવાથી એને ' ગુણધારણ ' પણ કહેવામા આવે છે, કેમકે જે દ્વારા અનેક ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે અને સવરનો ઉદય થાય છે સવરથી તૃષ્ણાનો સહાર થાય છે અને જે સહારથી અવર્ણનીય સમભાવ પ્રકટે છે કે જેના વડે કેમશ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે^૧

આવશ્યક ક્રિયાના સળધમા એના કેમની સ્વાભાવિકતા અને ઉપપત્તિ, એ ક્રિયાઓનું નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ અને વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ વગેરે ઘણું કહી ચકાય તેમ છે, પરંતુ હાલ તુરત તો અન્ધગૌરવના ભયથી એ પરત્વે જિહ્વાપોષ ન કરતા તેના જિજ્ઞાસુને ૫ સુખલાક્ષણ્ય રથેલ ' નવકાર મત્ર યા પચપરમેષ્ઠિ અને આવશ્યક પ્રતિક્રમણનું રહસ્ય 'નામક નિબંધ કે જે સુધોપાની ભેટરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે જોઈ લેવા લલામણ છે

માર્ગપ્રભાવનાનું લક્ષણ—

માનં પરિત્યજ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિમાર્ગસ્ય કરણકારણોપદેશદ્વારા પ્રકાશન માર્ગપ્રભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૩૧૪)

અર્થાત્ અભિમાનનો ત્યાગ કરી સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષના માર્ગનું આચરણ કરીને યા કરાવીને ઉપદેશ દ્વારા તેનો પ્રકાશ કંઠે જોઈલે કે એ માર્ગને પોતે જીવનમા ઉતારો અને જીમને તેનો ઉપદેશ આપી તેનો પ્રભાવ વધારવો તે ' માર્ગ-પ્રભાવના ' છે

પ્રવચનવાત્સલ્યનું લક્ષણ—

અર્હચ્છાસનાનુષ્ઠાયિના શ્રુતધરવાલવૃદ્ધતપસ્વિશૈક્ષકગ્લાનાદીનાં સયમાનુષ્ઠાનશ્રુતાહ્યયનાદ્યર્થ વચ્ચપાત્રમક્તપાનાદિપ્રદાન, દ્રવ્યભાવતઃ સાધર્મિકસ્નેહકરણરૂપત્વ વા પ્રવચનવાત્સલ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૧૫)

સ્ત ભદ્રાય અને કુડવદોષને તેમજ ભ્રમરદોષ અને અગ્રીદોષને પણ જુદા જણીએ તો કુલ ૨૧ દોષો થાય

આ દોષો પૈકી આક્રોશ નવગો અને અગ્ચારગો એ ત્રણ દોષ મહામની સાધારને ન લાગે, કેમકે તેમનો દેહ તો વસ્ત્રથી આવૃત્ત હોય જ આ ત્રણ દોષ ઉપરાંત વધુદોષ શ્રાવિકાને ન લાગે

આ દોષોની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ચૈત્રધ્યવદ્યમહાભાસ (ગા ૪૭૮-૪૮૬) અથવા શ્રીજ્ઞાનનિમલસરિત્ત એની મજાગ

૧ જુઓ આનન્દયક-નિયુક્તિ (ગા ૧૫૬૪-૧૫૬૬)

અર્થાત્ જિનેશ્વરના આશ્રમે અનુસરનારા શ્રુતધર, બાળ, વૃદ્ધ, તપસ્વી, શિક્ષક (નવીન દીક્ષિત),
જ્ઞાન વગેરે મુનિઓને સયમ પાળવા માટે તેમજ શ્રુતનો અભ્યાસ કરવા માટે વસ્ત્ર, પાન,
આહાર, જળ વગેરે પૂરા પાડવા તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ
બંને પ્રકારે (જેમ ગાય વાછરડા ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ રાખે છે તેમ) ' સાધમિક' ઉપગ્રસ્તેહ રાખવો
તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે

આ પ્રમાણે આપણે તીર્થંકરનામકર્મના આસવોનો વિચાર કર્યો એટલે કે શુભ કાર્ય
કરવાથી તીર્થંકર થવાનો મુવર્ણ યોગ પ્રાપ્ત થાય તે આપણે અત્યાર મુખી વિચાર્યું આના
સારાશરૂપે એક વાત નોંધી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ

તીર્થંકર-નામ-કર્મની 'અપૂર્વ' ચાવી—

તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બધ યાય તે માટે અતુલ્ય ભાવનાની જરૂર છે આ
ભાવના તે કંઈ તે હર્ષાવતા શાશ્વત્કાર કહે છે કે—

“ યો ભાવી જગવાસ્તીર્થકૃત્ સ ઔપશમિકાચન્યનમસમ્પન્નરાવાસૌ
મત્યાં સકલસ્યાપિ સસારસ્યાદિમધ્યાવસાનેષ્વત્પન્તૈર્નૈર્ગુણ્યમવધાર્ય મહાશય-
સ્તથાભવ્યત્વવિદ્યોપયોગતઃ एवं ચિન્તયતિ-અહો ચિદ્રમેતત્ યત્ સત્યપિ પાર-
મેશ્વરપ્રવચને સ્ફુરત્તેજસિ દુઃખપરીતચેતસો જન્તવ સંસારગત્તે મહામોહાન્ધ-
કારધિલુપ્તસત્પત્યે મૂઢમનસ્કા ઉચ્ચૌ પરિભ્રમન્તિ, તદ્દમ્મેતાન્ અત સસારાદનેન
પ્રવચનેન યથાયોગમુત્તારયમીતિ । एवं ચ ચિન્તયિત્વા સ મહાત્મા સર્વેષ
પરાર્થેષ્વસની કૃત્ત્વાદિગુણોપેતઃ પ્રતિક્ષણ પરાર્થકરણપ્રાર્થમાનમહાશયો યથા
યથા પરેષામુપકારો ભવતિ તથા તથા ચેષ્ટતે । તત્ કૃત્ય સત્ત્વાના તત્કલ્યાણ-
સમ્પાદનેનોપકાર કુર્વસ્તીર્થકરનામ સમુપાર્જ્ય પર સત્ત્વાયસાધનં તીર્થકરત્વ-
માप्નોતિ । ”

અર્થાત્ જે જીવ ભવિષ્યમા ભગવાન્ તીર્થંકર થનાર હોય છે તે મહાશય ઔપશમિકાદિ
સમ્યક્ત્વો પૈકી ગમે તે એક સમ્યક્ત્વ પાળીને તેમજ પ્રારભમા, મધ્યમા કે અંતમા મમજ
સસારની અતિશય નિર્જીવતા (અસારતા)નો નિશ્ચય કરીને તે પ્રકારના ભવ્યત્વના યોગથી
એમ વિચાર કરે છે કે અહો આ એક આશ્ચર્ય છે કે પરમ ઇશ્વર (શ્રીજિનેશ્વર દેવાધિદેવ)-
નું સ્ફુરણમાણ તેજબાણુ પ્રવચન વિગ્રમાન હોવા છતાં હું બધી વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓ
મહામોહરૂપ અધિકારથી જેને વિષે સન્માર્ગ વિદ્યુપ્ત થયો છે એવા ગહન સસારમા મનવાળા

ખની અત્યંત ભગ્યા કરે છે તો હું એમને આ (જૈન) પ્રવચન દ્વાન યોગ્યતા મુજબ આ સમાગ્રી પાઠ ઉતાડું એ પ્રમાણે ચિંતવીને એ સર્વદા પરાય વ્યસની, કરુણાદિ શુભોથી વિમૂષિત તેમજ પ્રતિક્ષણ પરમાર્થ કરવાના વધતા મહાન આશયવાળા મહાત્મા જેવી જેવી રીતે અન્ય એવો ઉપર ઉપકાર થાય તેવી તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એને લઇને આ પ્રમાણે કદયાણના સંપાદન દ્વાન પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરતા તેઓ તીર્થ કરનામ-કર્મનું રૂડી રીતે ઉપાર્જન કરી પ્રાણી-ઓના પરમાર્થના સાધનરૂપ તીર્થ કરપણને પામે છે

અત્ર વર્ણવેલી આ ઉત્તમ ૈલાવના તીર્થ કરનામકર્મને મેળવવાની અને તેને નિકાચિત કરવાની—વળ જેવી મજબૂત કરવાની અતુપમ આવી છે

ગોત્ર-કર્મના નીચ અને ઉચ્ચ એવા બે પ્રકારે છે એટલે એના આશ્રવેના પશુ બે ભેદો છે તેમા આત્મપ્રશસા, અસફૂત શુભોની ઉદ્ભાવના વગેરે, પરનિન્દા, સફૂત શુભોનું આશ્રા દન ઇત્યાદિ નીચ ગોત્રકર્મના આશ્રવો છે^૧ અર્થાત એ દ્વારા એવને નીચ ગોત્રકર્મના બધ થાય છે

આત્મ-પ્રશસાનું લક્ષણ—

ભૂતાભૂતગુણાનામાત્મનૈવ પ્રત્યાપનરૂપત્વમાત્મપ્રશસાયા લક્ષણમ્ ।

(૩૯૬)

અર્થાત પોતાનામા શુભો હોય કે ન હોય તોપણ પોતાનામા તે શુભો છે એવી જાતે બકાઇ હાકવી તે 'આત્મપ્રશસા' છે

અસફશુભોદ્ભાવનનું લક્ષણ—

અભૂતગુણોદ્ભાવનરૂપત્વમસદ્ગુણોદ્ભાવનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૭)

અર્થાત જે શુભો ન હોય તે શુભો છે એમ કહેવું તે 'અસફશુભોદ્ભાવન' છે

પર-નિન્દાનું લક્ષણ—

ગુણવતામપિ પરેપા ગુણાપહ્વનદ્વારા અપલાપકરણરૂપત્વ, ભૂતા-નામભૂતાના વા પરકીયદોષાણામુદ્ભાવનરૂપત્વ વા પરનિન્દાયા લક્ષણમ્ । (૩૯૮)

૧ આ શાવનામા સસારની અમારતા તરવરી રહી છે તેમજ પરોપકારની ભાવનાની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ કક્ષાનો એમા મમાવેશ થાય છે વાસ્તવિક પરોપકાર એ એક એની વસ્તુ છે કે એમા આત્મિક ઉપકાર તો આવી જ જાય છે—પરના ઉપકારમા પોતાના ઉપરનો ઉપકાર તો રહેશે જ છે

૨ સરખાવો તત્ત્વર્થ (અ ૬)નું નીચે મુજબનું ૨૪ યુ સ્ત્ર—

“ પરાત્મનિન્દામશસે સદસદ્ગુણાન્હાદનોદ્ભાવને ચ નીર્વર્ગોત્તમ્ય । ”

અર્થાત્ શુદ્ધી એવા અન્ય જનોના શુદ્ધોનો અપર્જવન દ્વારા અપલાપ કરવો તે 'નિન્દા' છે અથવા તો પારકામા દોષ હોય કે ન હોય તોપણ તેના દોષ ઠાઠવા તે 'પારકાની નિન્દા' છે આથી એ ફલિત થાય છે કે સાચા કે ખોટા દોષોને હુણ્ણિથી પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'નિન્દા' છે, ન્યારે મોટા કે નાના શુદ્ધોને પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'પ્રશસા' છે

શુણ્ણાચ્છાદનતુ લક્ષણ—

વિદ્યમાનગુણાચ્છાદનરૂપત્વ ગુણાચ્છાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૩૯૯)

અર્થાત્ સદ્ભૂત શુદ્ધોને ઢાકવા તે 'શુણ્ણાચ્છાદન' છે એટલે કે બીજામા જે શુદ્ધો હોય તેને ઢાકવા અને તે કહેવાનો અવસર હોય છતાં દ્રેષ્યો તે ન કહેવા તે પરના સદ્શુદ્ધોતુ આચ્છાદન છે

હવે આત્મપ્રશસાદિના લક્ષણોમા પ્રશસા, આચ્છાદન વગેરે જે શબ્દો યોગ્યતા છે તેના લક્ષણો વિચારવામાં આવે છે તેમા પ્રશસાનુ લક્ષણુ એ છે કે—

ગુણોદ્ઘાવનેચ્છારૂપત્વ પ્રશસાયા લક્ષણમ્ । (૪૦૦)

અર્થાત્ શુદ્ધોને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા તે 'પ્રશસા' છે

આચ્છાદનતુ લક્ષણ—

પ્રતિબન્ધહેતુસન્નિધાને સતિ અનુદ્ભૂતવૃત્તિતારૂપત્વમાચ્છાદનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૧)

અર્થાત્ પ્રતિબન્ધકરૂપ નિમિત્ત હોય ત્યારે વસ્તુને પ્રકટ ન કરવી તેતુ 'આચ્છાદન' છે

ઉદ્ઘાવનતુ લક્ષણ—

પ્રતિબન્ધકાભાવે પ્રકાશવૃત્તિતારૂપત્વમુદ્ઘાવનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૨)

અર્થાત્ પ્રતિબન્ધકના અભાવમા વસ્તુને પ્રકાશમા લાવવી તે 'ઉદ્ઘાવન' છે

^૧પ્રશસા, ^૨આત્મનિન્દા ^૩વગેરે તેમજ પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે નમ્ર વૃત્તિ, ^૪અનુત્તેક (નિરભિમાનપણુ) ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આત્મવો છે અર્થાત્ એ દ્વારા જીવ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ જાય છે

૧ બીજાના શુદ્ધો એવા.

૨ પોતાના દોષો એવા

૩ વગેરેથી પોતાના દોષોને પ્રકટ કરના ૨૫ અમદ્શુભોદ્ઘાવન અને પોતાના વિદ્યમાન ગુણોને ઢાકવા ૨૫ સ્વશુભોદ્ઘાદન સમજ્યાં.

૪ જ્ઞાન, વૈભવ વગેરેમા બીજાથી ચર્ચાતાપણુ ભેગા છતાં તેને લીધે અભિમાન ન કરવુ તે 'અનુત્તેક' છે

નમ્ર વૃત્તિનું લક્ષણ—

વિનયપ્રવળત્વ નીચૈર્વૃત્તેર્લક્ષણમ્ । (૪૦૩)

અર્થાત્ વિનય કરવામાં તત્પરતા એ ‘નીચૈર્વૃત્તિ’ યાને ‘નમ્ર વૃત્તિ’ છે

અનુત્સેકનું લક્ષણ—

ગર્વાભાવકરણરૂપત્વમનુત્સેકસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૪)

અર્થાત્ અભિમાનનો અભાવ યાને નિરભિમાનતા તે ‘અનુત્સેક’ છે, કેમકે ઉત્સેકનો અર્થ ‘અભિમાન’ છે

ઉચ્ચ ગોત્રનું લક્ષણ—

**નીચૈર્ગોત્રલક્ષણાભાવત્ત્વે સતિ વિનયપ્રવળતાપૂર્વકગર્વાભાવાદિ-
કરણરૂપત્વમુચ્ચૈર્ગોત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૫)**

અર્થાત્ નીચ ગોત્રકર્મના લક્ષણોને જેમાં સર્વથા અભાવ હોય અને સાથે સાથે વિનય સાચવવામાં તત્પરતા પૂર્વક નિરભિમાનના કાર્યો કરતા હોય તે ‘ઉચ્ચ ગોત્રકર્મનું’ લક્ષણ છે

અતરાયના આસ્રવો—

હાન, લાભ, લોભ, ઉપલોભ અને વીર્યને વિષે વિદ્ધ નાખવું તે અતરાયકર્મના આસ્રવો છે અર્થાત્ હાનાતરાય, લાભાતરાય ઇત્યાદિ દ્વારા જીવને અતરાયકર્મનો બધ થાય છે

અતરાયનું લક્ષણ—

દાનાદીના વિગ્નકરણરૂપત્વમન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૬)

અર્થાત્ દાનાદિને વિષે ખલેલ પહોંચાડવી તે ‘અતનાય’ છે, એટલે કે કોઈને હાન કરતા, કોઈને હાન મેળવતા કે કોઈના લોભ, ઉપલોભ વગેરેમાં અડચણ કરવાની વૃત્તિ રાખવી તે ‘અતરાય’ છે

આસ્રવોની ધ્યતા—

આ પ્રમાણે આપણે સાધારણિક કર્મની દરેક મૂળ પ્રકૃતિના જે જુદા જુદા આસ્રવો ગણાવ્યા તે ઉપલક્ષણરૂપ સમજવા, કેમકે આ ઉપગત પણ ધીબ પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આસ્રવો છે જેમકે આજ્ઞાસ, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશ વગેરે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે દર્શનાવરણીય કર્મના આસ્રવો છે, જોકે એ પૂર્વે ગણવાયા નથી એવી જ રીતે અશુભ પ્રયોગો વગેરે અમાતવેદનીય કર્મના આસ્રવ છે

૧ આસવોના વિભાગનો હેતુ—

તત્ત્વાર્થને અનુસરીને પ્રગતિ અથવા પ્રત્યેક મૂળ પ્રકૃતિના જુદા જુદા આસવો ગણાવ્યા છે. આથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે કાળલા તરીકે શું જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસવો કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ બધક છે કે એ સિવાયના અન્ય કર્મના પણ તે બધક છે? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બધક હોય તો દરેક પ્રકૃતિના નિર નિરાળા આસવો ગણાવવાનું કશું કારણ જણાતું નથી—એ વર્ણન બધું નકાસું સમજાય છે, કેમકે ગમે તે એક કર્મપ્રકૃતિના જે આસવો છે તે બીજી કર્મપ્રકૃતિના પણ આસવો છે જ એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસવો તે ક્રિયા તે જ કર્મપ્રકૃતિના આસવો છે, નહિ કે બીજાના, કેમકે એથી શાસ્ત્રીય બાધ ઉદ્ભવે છે શાસ્ત્રનો નિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ સમકાલે થાય છે આ નિયમ મુજબ જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બધ થતો હોય તે વેળા પણ બીજી વેદનીયાદિ છ પ્રકૃતિનો પણ બધ થાય છે, એમ માનવું પડે છે આસવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિનો એક સમયે હોય અને બધે તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય એટલે અમુક આસવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બધક છે એવો પણ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે આથી પ્રકૃતિ દીઠ આસવોનો વિભાગ પાઠવાનો શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં જે આસવોનો વિભાગ દર્શાવવામા આવ્યો છે તે અનુભાગ—બધને ઉદ્દેશીને થાને રક્ષ—બધને આશ્રીને સમજવાનો છે અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસવના સેવનના વખતે તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત અન્ય પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ થાય છે આ શાસ્ત્રીય નિયમ કેવળ પ્રદેશબધને જ ઉદ્દેશીને સમજવાનો છે, નહિ કે અનુભાગબધને ઉદ્દેશીને કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આસવોનો વિચાર એ પ્રદેશબધની અપેક્ષાએ નથી, કિન્તુ અનુભાગ—બધની અપેક્ષાએ છે એથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ માનવાને લીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અબાધિત રહે છે તેમજ પ્રકૃતિ વાર ગણાવેલ આસવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબધમા જ નિમિત્ત હોવાથી અત્ર દર્શાવેલ આસવોનો વિભાગ પણ અબાધિત રહે છે—સપ્રયોજન ઠરે છે.

જોકે આ પ્રમાણેના ઉત્તરથી શાસ્ત્રીય નિયમની સફલતા અને પ્રસ્તુત આસવોના વિભાગની મહેતુતા જળવાઈ રહે છે, તેમ છતાં એટલી વિશેષતા ધ્યાનમા રાખવી ઘટે છે કે અનુભાગબધને આશ્રીને આસવના વિભાગની જે સકારણતા સિદ્ધ થરાઈ છે તે પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ સમજવું એટલે કે જ્ઞાનપ્રદોષાદિ આસવોના સેવનના વખતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અનુભાગનો બધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બધાટી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો બધ ગણાવ્યો થાય છે એમ તો માનવું મુશ્કેલ છે કે એક સમયે એક જ કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગનો બધ થાય છે અને બીજી પ્રકૃતિના અનુભાગનો બધ થતો જ નથી, કેમકે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ યોગ દ્વારા સભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી

પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબધ પણ સભવે છે તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબધની અવેક્ષાએ આસવના વિભાગનુ સમર્થન જણાય છે એ સિવાય અન્ય કોઈ રીતે સમર્થન સભવતુ હોય તો વિદ્વાન્ પાઠક તે જણાવી મને ઉપકૃત કરશે

૭૮૪મા પૃષ્ઠમા સાતવેદનીય કર્મના આસવનુ પ્રતિપાદન કરતી વેળા ભૂતવિષયક અનુકંપા અને મતીને વિષે અનુકંપા એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો તો મત એટલે શુ, મતીનુ સ્વરૂપ શુ છે ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે મતના વિરોધી અમતના સ્વરૂપનુ પ્રથમ અત્ર નિરૂપણ કરોશુ કે જેથી મત અને મતીનુ સ્વરૂપ વિશેષત સમબંધ

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય (ચોરી), અગ્રહ અને મૂર્ચ્છા (પરિગ્રહ) એ અમતો છે અને એને આચરનાર પ્રાણી આગ્નિભાહનીય કર્મ પામે છે

સૌથી પ્રથમ આપણે હિંસાનુ સ્વરૂપ વિચારીશુ તો જણાશે કે ‘ હિંસા ’ શબ્દ ‘ હનન ’ અર્થવાળા હિંસિ ધાતુ ઉપરથી જન્મે છે આથી કોઈ પ્રાણીને હણવો, મારવો એવો હિંસાનો અર્થ થાય છે સાગ્તીય સ્પિ-મુનિઓએ હિંસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે—

“ પ્રાણવિયોગપ્રયોજનવ્યાપારઃ ” અથવા “ પ્રાણિદુઃસ્વસાધનવ્યાપારો હિંસા । ”

અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ‘ હિંસા ’ છે અથવા પ્રાણીને ‘ હુ ખ દેવા માટે જે પ્રયત્ન યાને ક્રિયા કરાય તે ‘ હિંસા ’ છે પ્રસ્તુત શ્રદ્ધાકાર હિંસાનુ લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશ છે —

કષાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મના કાયાદિકરણવ્યાપારપૂર્વકપ્રાણ-વ્યપરોપણરૂપત્વ, પ્રમત્તકર્તૃકયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વ, પ્રમા-દયુક્તયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વ, દ્વેષબુદ્ધ્યાડન્યસ્ય દુઃસ્વો-ત્પાદનરૂપત્વ વા હિંસાયા લક્ષણમ્ । (૪૦૭)

અર્થાત્ કષાય વગેરે પ્રમાદરૂપે પરિણમેલ આત્મા દ્વાગ શરીરાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ વડે થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘ હિંસા ’ છે અથવા પ્રમત્ત કર્તાના યોગને આશ્રીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘ હિંસા ’

આસવોના વિભાગનો હેતુ—

તત્ત્વવાર્થને અનુસરીને પ્રસ્તુત અચકારે પ્રત્યેક મૂળ પ્રકૃતિના જુદા જુદા આસવો ગણાવ્યા છે. આથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દાખલા તરીકે શુ જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસવો કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ બધક છે કે એ મિવાચના અન્ય કર્મના પણ તે બધક છે ? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બધક હોય તો દરેક પ્રકૃતિના નિર નિરાળા આસવો ગણાવવાનું કશું કારણ જણાતું નથી—એ વર્ણન બધું નકામું સમજાય છે, કેમકે ગમે તે એક કર્મપ્રકૃતિના જો આસવો છે તે જીલ્લ કર્મપ્રકૃતિના પણ આસવો છે જ એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસવો તે દ્રશ્ય તે જ કર્મપ્રકૃતિના આસવો છે, નહિ કે જીલ્લના, કેમકે એથી શાસ્ત્રીય બાધ ઉદ્ભવે છે. શાસ્ત્રનો નિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ સમકાલે થાય છે. આ નિયમ સુજળ જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બધ થતો હોય તે વેળા પણ જીલ્લ વેદનીયાદિ પ્રકૃતિનો પણ બધ થાય છે, એમ માનવું પડે છે. આસવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિનો એક સમયે હોય અને બધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય એટલે અમુક આસવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બધક છે એવો પણ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે. આથી પ્રકૃતિ દીક આસવોનો વિભાગ પાઠવાનો શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં જે આસવોનો વિભાગ કર્યાવવામાં આવ્યો છે તે અનુભાગ-બધને ઉદ્દેશીને થાને રસ-બધને આશ્રીને સમજવાનો છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસવના સેવનના વખતે તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાત અન્ય પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ થાય છે. આ શાસ્ત્રીય નિયમ કેવળ પ્રદેશબધને જ ઉદ્દેશીને સમજવાનો છે, નહિ કે અનુભાગબધને ઉદ્દેશીને કહેવાનું તત્ત્વપથ એ છે કે આસવોનો વિચાર એ પ્રદેશબધની અપેક્ષાએ નથી, કિન્તુ અનુભાગ-બધની અપેક્ષાએ જો એથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ માનવાને હીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અબાધિત રહે છે તેમજ પ્રકૃતિ વાર ગણાવેલ આસવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબધમાં જ નિમિત્ત હોવાથી અત્ર કર્યાવેલ આસવોનો વિભાગ પણ અબાધિત રહે છે—સમયોજન કરે છે.

જોકે આ પ્રમાણેના ઉત્તરથી શાસ્ત્રીય નિયમની સફલતા અને પ્રસ્તુત આસવોના વિભાગની સહેતુતા જળવાઈ રહે છે, તેમ છતાં એટલી વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે અનુભાગબધને આશ્રીને આસવના વિભાગની જે સકારણતા સિદ્ધ કરાઈ છે તે પણ સુખ્ય-પણાની અપેક્ષાએ સમજવું એટલે કે જ્ઞાનપ્રદોષાદિ આસવોના સેવનના વખતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અનુભાગનો બધ સુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બધાતી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો બધ જોણપણે થાય છે એમ તો માનવું મુશ્કેલ છે કે એક સમયે એક જ કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગનો બધ થાય છે અને જીલ્લ પ્રકૃતિના અનુભાગનો બધ થતો જ નથી, કેમકે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ યોગ દ્વારા સભાવે છે તે જ સમયે કપાય દ્વારા તેટલી

પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબધ પણ સભવે છે તેથી સુખ્યપણે અનુભાગબધની અપેક્ષાએ આસવના વિભાગનું સમર્થન જણાય છે એ સિવાય અન્ય કોઈ રીતે સમર્થન સભવતું હોય તો વિદ્વાન્ પાઠક તે જણાવી મને ઉપકૃત કરશે

૭૮૪મા પ્રક્રમમાં સાતવેદનીય કર્મના આસવનું પ્રતિપાદન કરતી વેળા ભૂતવિષયક અનુક્રમાં અને મતીને વિષે અનુક્રમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તો મત એટલે શું, મતીનું સ્વરૂપ શું છે ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે મતના વિગ્રાધી અમતના સ્વરૂપનું પ્રથમ અન્ન નિરૂપણ કરીશું કે જેથી મત અને મતીનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ સમજાય

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય (ચોરી), અપ્રજ્ઞ અને મૂર્ચ્છા (પરિશદ) એ અમતો છે અને એને આશરનાર પ્રાણી આગ્નિભોક્ષીય કર્મ બાધે છે

સૌથી પ્રથમ આપણે હિંસાનું સ્વરૂપ વિચારીશું તો જણાશે કે ‘હિંસા’ શબ્દ ‘હનન’ અર્થવાળા હિંસિ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે આથી ઠોઢ પ્રાણીને હણવો, મારવો એવો હિંસાનો અર્થ થાય છે ભાગતીય ઋષિ-મુનિઓએ હિંસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે—

“ પ્રાણવિયોગપ્રયોજનવ્યાપારઃ ” અથવા “ પ્રાણિદુઃખસાધનવ્યાપારો હિંસા । ”

અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ‘હિંસા’ છે અથવા પ્રાણીને દુઃખ દેવા માટે જે પ્રયત્ન થાને ક્રિયા કરાય તે ‘હિંસા’ છે પ્રસ્તુત અધકાર હિંસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે ॥ —

કષાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મના કાયાદિકરણવ્યાપારપૂર્વકપ્રાણ-
વ્યપરોપણરૂપત્વ, પ્રમત્તકર્તૃકયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વ, પ્રમા-
દયુક્તયોગમાશ્રિત્ય પ્રાણવ્યપરોપણરૂપત્વ, દ્વેષતુદ્વેષાન્યસ્ય દુઃખો-
ત્પાદનરૂપત્વ વા હિંસાયાં લક્ષણમ્ । (૪૦૭)

અર્થાત્ કષાય વગેરે પ્રમાદરૂપે પરિણુએ આત્મા દ્વાગ શરીરાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ વડે થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘હિંસા’ છે અથવા પ્રમત્ત કર્તાના યોગને આશ્રીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ‘હિંસા’

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭) નું નિમિત્તિચિત્ર સૂત્ર —

“ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણ હિંસા । ૮ । ”

છે અથવા પ્રમાદથી યુક્ત એવા યોગને અવલખીને થતા પ્રાણનો નાશ તે 'હિસા' છે અથવા તો દ્વેષ-બુદ્ધિથી અન્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું તે 'હિસા' છે^૧

હિસાના વિવિધ પ્રકારો—

હિસાના દ્રવ્ય-હિસા અને ભાવ-હિસા અર્થાત્ વ્યાવહારિક હિસા અને નૈશ્ચાયક હિસા એવા બે પ્રકારો છે વિશેષમા પ્રત્યેકના સ્વ અને પર એમ બે બે હોય છે વળી હેતુહિસા, સ્વરૂપહિસા અને અનુબંધહિસા એમ એના ત્રણ પ્રકારો પણ પડે છે

સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદન કરેલી ધાર્મિક ક્રિયા કરતા સ્વાભાવિક રીતે થઈ જતી હિસા તે 'સ્વરૂપ-હિસા' છે સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી કરવામા આવતી હિસા તે 'હેતુ-હિસા' છે અને એ બન્ને પૂર્વક કરાય તો તે 'અનુબંધ-હિસા' છે આ સંબંધમા વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે દ્રવ્યહિસા અને ભાવ-હિસાના સ્વરૂપ વિષે ઊઠાપોઠા કરોશું, કેમકે હિસાના સ્વરૂપ ઉપર આખો અને અસ્પષ્ટ પ્રકાશ પડવાને બદલે આથી ભગભગતો અને સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે

પ્રાણોનો નાશ અને હિસાનો 'પરસ્પર' સંબંધ—

પોતાના કે પારકાના પ્રાણનો નાશ યાને પોતે પોતાના પ્રાણ શુભાવવા કે અન્ય કોઈનો જીવ લેવો એટલા પૂરતું જ કાર્ય હિસા નથી, કેમકે જ્યારે દુઃખ દેવાને ભાવ હોય તો જ એવું કાર્ય હિસા ગણાય કહેવાની ભતલબ એ છે કે કોરી (કેવળ) દ્રવ્ય-હિસા હિસા કહેવાય નહિ વિશેષમા કેવળ પ્રાણવિયોગને હિસા તો શું પણ દ્રવ્ય-હિસા પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે પ્રાણવિયોગ એ સ્વતઃ દ્રવ્ય-હિસા નથી, પરંતુ એ દુઃખરૂપ દ્રવ્ય-હિસાનું કારણ હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરી એ દ્રવ્ય-હિસા કહેવાય છે તત્ત્વનાથશિષ્ય (પૃ ૨૭૫) ની નિમ્નલિખિત પદ્ધતિઓમાથી આ ધ્વનિ નીકળે છે —

“ સ્વાન્મત પ્રાણેભ્યોઽન્ય આત્મા, જતઃ પ્રાણવિયોગે ન આત્મન કિંચિદ્
‘અવતીત્યધર્માભાવ’ સ્યાત્ ઇતિ, તદ્વત્, કિં કારણમ્ ? તદ્ દુઃખોત્પાદકત્વાત્,
પ્રાણવ્યપરોવણે हि सति तत्सम्पन्निवનો जीवस्य दुःखमुत्पद्यते इत्यधર્મसिद्धिः ”

અર્થાત્ આત્મા તો પ્રાણથી પૃથક્ છે એથી કરીને પ્રાણોનો વિયોગ થવા છતાં પણ આત્માને કશું

૧ હિસાના લક્ષણ ઉપર નિમ્નલિખિત પદ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

“ પદ્મેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધં વત્ સ, સ્ફુલ્લાસનિ શ્વાસમથાન્યદાયુઃ ।
પ્રાણા દર્શયે ભગવદ્વિરુદ્ધા-સ્તેષા વિયોજીકરણ તુ ' હિસા ' ॥ ”

૨-૩ ભાવ-હિસાની સાધક એવી પાત્ર પ્રતિભો અથવા દ્રવ્ય-પ્રાણોનો વિનાશ તે 'દ્રવ્ય-હિસા' છે જ્યારે એવા નિમિત્તો દ્વારા સગાતિક ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ભાવ-પ્રાણોનો જ નાશ કરાય તે 'ભાવ-હિસા' છે

(તુકસાન) થતુ નથી, વાસ્તે એ પ્રાણવિયોગ અધર્મ ન ગણાય આ દલીલનો ઉત્તર એ છે કે આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે પ્રાણવિયોગ ચતા આત્માને હુ ખ થાય છે, તેથી અધર્મ યાને પાપ સિદ્ધ થાય છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે દ્રવ્ય-હિંસા હુ ખરૂં છે અને પ્રાણવિયોગ એ હુ ખતુ માધન છે, એથી એ પણ ' દ્રવ્ય-હિંસા ' કહેવાય છે આ દ્રવ્ય-હિંસા પણ ભાવ-હિંસા વિના ' હિંસા ' ગણાય નહિ

હિંસાના લક્ષણની મીમાસા—

પ્રસ્તુતમા હિંસાના લક્ષણની પૂર્તિ એ અશોધી થયેલી છે એક અશ તે ' પ્રમત્ત યોગ ' છે યાને મદિરાપાન, વિષયામક્રિન, વિકથા, નિદ્રા, કષાય ઇત્યાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણુમેલ આત્માના કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારો છે, અને ખીજો અશ પ્રાણવ્યપરોપણ છે યાને પ્રાણનો વિયોગ અર્થાત્ વિનાશ છે આ પ્રમાણેના બે અશોમા પ્રથમ અશ તરણરૂપે છે, જ્યારે ખીજો અશ કાર્યરૂપે છે એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે પ્રાણવધ પ્રમત્ત યોગને લીધે જ થાય તે જ ' હિંસા ' છે

કેાઇને હુ ખ હેલુ કે કેાઇના પ્રાણ લેવા એતુ નામ ' હિંસા છે એવી સુપ્રસિદ્ધ અને સૌ કેાઇ સમજી શકે તેવી હિંસાની વ્યાખ્યા ન કરતા તેમા પ્રમત્ત યોગરૂપ જે અશ ઉમેરવામા આવ્યો છે તે મકારણ છે, અને તે નીચે સુજળના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરો પાડે છે —

(૧) અહિંસાના પક્ષપાતીઓ પણ જીવન તો ધારણ કરે છે અને એ જીવન એ કેાઇને કેાઇ પ્રકારની હિંસા વિના નીવી શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમના તરફથી પણ હિંસા થાય છે તો શુ એ હિંસા હોયરૂપ નથી ?

(૨) જ્યાં સુધી અહિંસાના હિંમાયતીઓ ભૂલ અને અજ્ઞાન જેવી સામાન્ય માતુષી વૃત્તિઓને અધીન છિ ત્યાં સુધી તેમનાથી પણ ભૂલથી કે અભણપણે કેાઇના પ્રાણનો નાશ થવાનો મભવ છે શુ આવો પ્રાણનાશ હિંમાદોષ તરીકે ગણાય કે ?

(૩) કેટલીક વાર અહિંસક વૃત્તિવાળા મતુષ્યો કેાઇને ગચાવવા કે તેને સુખી કરવાના ઇરાદાથી પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામ એથી વિપરીત આવે છે એટલે કે મામાના ગમ રમી જાય છે તો આવી પરિસ્થિતિમા એ પ્રાણનાગની હિંમાદોષમા ગણત્રી થાય ખરી ?

આના ઉત્તર તરીકે સૌથી પ્રથમ તો એ જ નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે કેાઇ પણ પ્રકારની કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિ દ્વાગ કેાઇના પ્રાણનો નાશ થાય કે તેને હુ ખ ઉપજે એટલે તે હિંસા હોયરૂપજ છે એમ ન કહી શકાય, કેમકે આ પ્રાણનાશ કે હુ ખપ્રદાનની પાછળ કેવી મનોદશા રહેલી છે, કેવી ભાવના પોષાયેલી છે તે તપાસીને જ તેવી હિંસાના ' હોયપણા ' કે

૧ યમન્તિવક (■ ૫ ૩૩૫) મા કશુ પણ છે કે—

“ સા મિયા વાડિ નાસ્તોદ, યમ્વા દિમા ન ચિયતે ।

ચિયેષ્યતે પર માયા-વજ્ર મુઠયાનુપજ્ઞિકો ॥

અદોષપણનો નિર્ણય કરી શકાય અર્થાત્ રાગદ્વેષથી ઉદ્ભવતી કલુષિત વૃત્તિ કે ખેદરક્ષાગી યાને પ્રમાદ જેવી અશુભ, અનિષ્ટ અને ક્ષુદ્ર ભાવનાથી જ જે પ્રાણનાશ થાય, કે જે દુષ્ક્રિયા દેવાય તે જ હિંસા દોષરૂપ છે, ન્યારે આવી ભાવના વિના થયેલ પ્રાણનાશ કે દુષ્ક્રિયાપ્રદાન એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસા ગણવા છતાં દોષરૂપ ગણાય તેમ નથી. આ રીતે હિંસા અને અહિંસાની વ્યાખ્યામાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દોષરૂપ હિંસાનો ફક્ત પ્રાણનાશ એટલો જ અર્થ ન કરતાં પ્રમત્ત યોગ એ મહત્વનો અને ખાસ આવશ્યક અથા એમ ઉમેરાવો જોઈએ અને થયું પણ તેમજ છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ ઉપરથી કદાચ કોઈ એવા પ્રશ્નો ઉઠાવે કે પ્રમત્ત યોગ વિના જ પ્રાણનાશ થાય તો શું તે હિંસા કહેવાય કે નહિ? અને પ્રમત્ત યોગ હોવા છતાં જો પ્રાણનાશ ન થવા પામ્યો હોય તો તે હિંસા ગણાય કે નહિ? વળી જો આ બંને હિંસા ગણાય તો તે હિંસા પ્રમત્ત યોગથી ઉદ્ભવેલ પ્રાણનાશરૂપ હિંસાની કોટિમાં આવે કે નહિ?

આનો ઉત્તર એ છે કે કેવળ પ્રાણનાશ સ્થૂંવ હોઈ દૃશ્ય હિંસા તો છે જ અને કેવળ પ્રમત્ત યોગ એ સૂક્ષ્મ હોઈ અદૃશ્ય જેવો છે આ પ્રમાણે આ બંનેમાં દૃશ્યતા અને અદૃશ્યતાનો ભેદ હોવા ઉપરાંત બીજો એક મહત્વનો તફાવત છે કે જેના ઉપર હિંસાનું દોષપણું અને તેનું અદોષપણું અવલગિત છે. પ્રાણનાશ એ દેખીતી રીતે હિંસા હોવા છતાં તે દોષ જ છે એવો ઐકાન્તિક નિયમ નથી, કમઠે એનું દોષપણું પરાધીન છે હિંસાનું દોષપણું હિંસકની મક્કિન વૃત્તિને અધીન છે જો આ વૃત્તિ યાને ભાવના મક્કિન હોય તો તેને લીધે થયેલો પ્રાણનાશ દોષ છે જ, અને જો ભાવના તેવી ન હોય તો એ પ્રાણનાશ દોષ નથી જ આથી કરીને તો શાસ્ત્રકારોએ આવી હિંસાને 'દ્રવ્ય-હિંસા' અથવા 'વ્યાવહારિક હિંસા' કહી છે પ્રમત્ત

અદ્યક્ષાપિ મયેષુ પાપી, નિદ્યક્ષાપિ ન પાપમાક ।

અમિદ્યાનવિચોપેણ, યથા ધોષરવર્ચ્સૌ ॥”

અર્થાત્ આ જગતમાં એવી એકે ક્રિયા નથી કે જે હિંસાથી મુક્ત હોય, પરંતુ અહીં મુખ્ય અને આનુષંગિક (ગૌણ) ભાવોની વિશેષતાથી તફાવત પડે છે એટલે હિંસા અને અહિંસાની વ્યવસ્થા આ ભાવો ઉપર નિર્ભર છે એકે મનુષ્ય બીજાના પ્રાણનો ધાત ન કરવા છતાં પણ હિંસાના પરિણામને વશ થયેલો હોવાથી પાપી છે-હિંસક છે, ન્યારે બીજો અન્યના પ્રાણનો વિનાશક હોવા છતાં હિંસાના પરિણામથી અલિપ્ત હોઈ પાપનો ભાગી નથી-અહિંસક છે દાખલા તરીકે માછી ન્યારે માછના પક-વા માટે બાળને હાથમાં લઈને જતો હોય છે ત્યારે તેના પરિણામ હિંસક હોવાથી તે સમયમાં તે બાલ હિંસાનો ભાગી ન હોવા છતાં હિંસાના પરિણામની મુખ્યતાને લઈને હિંસક છે ન્યારે ખેડૂત ખેતર ખેડવામાં અને ખેતી સંબધી અથવા આરોગમાં પ્રવૃત્ત હોઈ બાલ દૃષ્ટિએ હિંસક હોવા છતાં અનેક જીવોના પ્રાણ લેવાની તેની ભાવના નહિ હોવાથી એ વ્યવહારથી અહિંસક^૧ આથી એ પણ ક્ષિતિ થાય છે કે ગૃહસ્થો જીવનનિર્વાહ માટે ખેતી કરે તો તે નિખારી લેવાય તેમ છે અર્થાત્ જોકે તેમાં હિંસા રહેતી છે, પરંતુ એનો નિર્વાહ એ મિત્રાપ અશ્વકચ પ્રાપ્ત હોવાથી લોકિક વ્યવહારમાં તે હિંસાનો ભાગી દરતો નથી.

૧-૨ જેથી હૃદય ક્રોધમય મગી કંઠેર બને અને સ્થૂંવ જીવનની તૃષ્ણા વધે તે હિંસાનું દોષ પણું અને જેથી હૃદયની કંપોરતા ધની ક્રોધનતા વધે, સહજ પ્રેમભાવ પ્રકટે અને આત્મિક જીવનમાં જરા પણ બંને ન પડાયે તે હિંસાનું અદોષપણું છે.

યોગરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભાવના છે તે બંને જ દોષ રૂપ હોય તેનું દોષપણ સ્વાધીન છે અર્થાત્ તેના દોષપણનો આધાર સ્થૂલ પ્રાણનાશ કે બીજી કોઈ વસ્તુ નથી સ્થૂલ પ્રાણનાશ ન પણ થયો હોય કે કોઈને હુખ ન પણ દેવાયું હોય, બદલે ઉલટું તેમ કરવા જતા સામાનુ જીવન લાભાયુ હોય કે તેના સુખમાં વધારો થયો હોય તોપણ બંને તેની પાછળની ભાવના કલુષિત હોય તો તે એકાન્ત દોષ જ ગણવાની, એથી કમીને આવી ભાવનાને શાસ્ત્રકારોએ 'ભાવ-હિંસા' યાને 'નિશ્ચય-હિંસા' કહી છે આથી સમજાય છે કે દ્રવ્ય-હિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનું દોષપણ બાધિત છે, જ્યારે ભાવ-હિંસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનું દોષપણ ત્રિકાલ-અબાધિત છે આટલા વિવેચન પછી એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે કે ભલે સ્થૂલ દૃષ્ટિ ન જોઈ શકે પરંતુ તાત્વિક રીતે પ્રમત્તયોગ જ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણનાશની કોટિમાં આવતી હિંસા છે કેવળ પ્રાણનાશને તો આ કોટિમાં સ્થાન મળે તેમ નથી^૧

આ સમજમાં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય ધર્મપરીક્ષા નામના પોતે રચેલા ગ્રંથમાં કહે છે તે જોઈ લઈએ તેઓ એવો નિર્દેશ કરે છે કે જેઓ એમ માને છે કે જે કેવલજ્ઞાનીના હાથે યોગને લીધે ક્યારે પણ જીવવધ થઈ જાય તેને અમે કેવલજ્ઞાની ન માનીએ તેઓ અસત્યભાષી છે, કેમકે યોગવાળા મનુષ્યને હિંસાનો સંભવ અનિવાર્ય છે અને એવી હિંસા અશક્ય પરિહારની કોટિની ગણાય છે હિંસાનો સર્વાંશે ત્યાગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે પોતાના મન, વચન અને તનની તમામ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી દીધી હોય અને આવો મનુષ્ય શરીરધારીની દશામાં હોઈ શકે જ નહિ એટલે ઉપર સુજળની માન્યતા ધરાવનારના ક્રમિક પ્રમાણે તો સસારમાં જીવતા એવા પવિત્રમાં પવિત્ર શરીરધારી માટે પણ 'અહિંસક' શ હોય, વ્યવહાર ન જ થઈ શકે અર્થાત્ તેરમાં સુષુપ્તિ સુધી યોગોનું અસ્તિત્વ છે એટલે ઉપર ૩ ઉલ્લેખ માન્યતા પ્રમાણે ત્યા પણ હિંસા રહેવાની પરંતુ આ માન્યતા બ્યાજબી નથી, કેમકે બુદ્ધ હોય બ્યાખ્યામાં પ્રાણવ્યવહાર પણ કરતા પ્રમત્ત યોગ અસ્તિત્વ ભોગવે એટલે કે પ્રમત્ત નથી અન્ય કોનો જે પ્રાણવધ તેનું જ નામ ખરેખરી હિંસા છે આથી એ હકીકત પણ સ્ફુટકારના જીવનો જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન પવિત્ર છે તે મનુષ્યો અહિંસા ધર્મના પાલક એ કથન જ્ઞાનીઓને માન્ય છે

જેવી વાત છે તો

જે ઉપર કહ્યા સુજળ પ્રમત્ત યોગ એ જ હિંસાના દોષપણનું મૂળ

૧ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં કહ્યું પણ ૩૩—

પરિણામ છે એ જ ખરે-

“અમાદુર્ભાવ જહુ રાગાદીના મયત્યહિંસેતિરિણુધાતની પ્રવૃત્તિ હોય પણ તેવામૈવાત્પત્તિર્હિંસેતિ તિનાગમસ્ય સહને ન્યા સુધી જેનામાં અશુભ સુકાવરણસ્ય સતો રાગાવાયેશમન્ત્જર જ હિંસક છે, પછી ભલે તે નહિ મયતિ જાતુ હિંસા પ્રાણવ્યવ હોય અર્થાત્ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસા

અર્થાત્ રાગાદિના પ્રાદુર્ભાવનો અભાવ તે 'અહિંસા' જ - પણ બંને આ કાર્યની પાછળ પેલી અશુભ જ છે એ જોને સિદ્ધાન્તનો સારાંશ છે ઉપયોગ પૂર્વક આથી હિંસક ન કહી શકાય આ ઉપરથી અને તેનાથી પ્રાણનો નાશ થઈ જાય તો તે હિંસા નરમક શબ્દોનો પ્રયોગ તો તે મનુષ્યના શુભ

અને અશુભ પરિણામ ઉપર જ અવલંબિત છે, નહિ કે એ મનુષ્યની બાહ્ય પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે

પ્ર૦ ત્યારે શુ એમ સમજવુ કે દેખીતો જીવનો ઘાત એ હિંસા નથી જ ?

ઉ૦ નહિ એમ કેમ મનાય ? જો જીવઘાતનો પ્રયોજક-નિષ્પાદક-સાધક અશુભ પરિણામ જ હોય તો તે ત્રિકાલે પણ હિંસા જ છે, અને જો જીવઘાતનો પ્રયોજક એ અશુભ પરિણામ ન જ હોય તો તે કદાપિ હિંસા ન જ ગણાય, મનાય કે કહેવાય આ હકીકત ખાસ ગણધર, તીર્થંકરને પણ સમત છે

પ્ર૦ જ્યાં જીવઘાતની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં વળી શુભ પરિણામ સહવે જ કેમ ? જીવઘાતકની પ્રવૃત્તિ જ એ એક એવા પ્રકારનું હૈર છે કે જેની સાથે શુભ પરિણામ રહી જ નહિ શકે; વાસ્તે આ હકીકત ઉઠાહરણ આપી આપ સમજાવો તો જ ગળે ઉતરે

ઉ૦ આ સંબંધમાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ જ જેમકે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, રસ્યું વગેરે જે જે વિષયો આપણા જેવા અશુભ કે અશુદ્ધ દષ્ટિવાળા જીવોને માટે વિષયવાસનાના પાંચક ગણાય છે તેના તે જ શબ્દાદિ વિષયો શુભ કે શુદ્ધ દષ્ટિવાળા સતો માટે-અરિહત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુજનો માટે તેવા નથી જ ગણાતા અર્થાત્ એક મનુષ્ય શબ્દાદિ વિષયોને સેવતો હોય કે બદકે ન પણ સેવતો હોય તોપણ પોતાની અશુભ દૃષ્ટિને લઈને તે વિષયો બને છે તેમજ વિષયો કહેવાય છે, જ્યારે બીજો પુરુષ તેનાં જ શબ્દાદિ વિષયોને સેવતો હોવા છતાં પણ માત્ર તેની શુભ દૃષ્ટિને લીધે વિષયો નથી બનતો તેમજ વિષયો નથી કહેવાતાં એવી જ રીતે એક મનુષ્ય પરના જીવનનો નાશ કરતો હોય કે તેમ ન પણ કરતો હોય પરંતુ તેની અશુભ ભાવનાને લઈને તે સહારક જ-હિંસક જ મનાય છે, જ્યારે બીજો મનુષ્ય પરના પ્રાણનો સહાર કરતો હોય તોપણ તેની શુભ વૃત્તિને લીધે અસહારક-અહિંસકજ ગણાય છે આ પ્રમાણે જીવઘાતની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે શુભ પરિણામની પાસાં પણ વહેલી હોય છે, પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આવી સ્થિતિ સમગ્ર પ્રાણીમાં હોતી નથી એ તો આપણે ૮૪૧મા પૃષ્ઠમાં જે નિશાનીઓ દર્શાવી ગયા છીએ તે બધી જેમાં મળી આવે તેમાં જ સહવે છે અર્થાત્ આવી વ્યક્તિઓ વિરલ છે અને તેથી જ આપણા તેમને અહોનિશ અગણિત વાર વહન હોય

આ પ્રમાણે આપણે વિશેષાં (ગા ૧૭૬૩-૬૮)નો સારાશ વિચાર્યો હવે શ્રીહરિભક્ત સૂરીશ્વરના કથનનો સાર રજુ કરીએ હિંસાનો પ્રતિપક્ષ તે ' અહિંસા ' અર્થાત્ અહિંસા એટલે જીવના અતિપાતનો અભાવ હિંસાનું સ્વરૂપ તો આપણે જોઈ ગયા તેમ પ્રમત યોગ પૂર્વકનું પ્રાણવ્યપરિપણ છે જે પ્રાણવ્યપરિપણ પ્રમાદ, વિષય અને કપાય પૂર્વકનું હોય છે તેનું જ

૧ આ પરવે તત્ત્વાર્થ (અ ૭)ના આઠમા મુત્રની વ્યાખ્યા એમ પણ વિચારાય કે પ્રમાદ એટલે કામ, ક્રોધાદિ વિકાર, પ્રાણ એટલે આત્માના વિવેક વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો અને વ્યપરિપણ એટલે માન, અર્થાત્ ક્રોધાદિ વિકારોના યોગથી આત્માના વિવેકાદિ ગુણોના ઘાત તે ' હિંસા ' છે,

નામ 'હિ સા' છે^૧ સામાન્ય રીતે વિચારતા હિ સાના દ્રવ્ય-હિ સા અને ભાવ-હિ સા એમ બે સુખ્ય લેહો પડે છે દ્રવ્ય-હિ સા એટલે માત્ર પ્રાણુનું વ્યપરોપણ, અને ભાવ-હિ સા એટલે અશુભ પરિણામ પાત્રના લેહને લઈને હિ સાના ચાર પ્રકારો પડે છે જેમકે (૧) કોઈ પાત્રમાં દ્રવ્યહિ સા અને ભાવહિ સા બંને હોય છે, (૨) કોઈમાં ફેવળ દ્રવ્યહિ સા હોય છે એટલે ભાવહિ સા હોતી નથી, (૩) કોઈમાં માત્ર ભાવહિ સા હોય છે અર્થાત્ દ્રવ્યહિ સા હોતી નથી, અને (૪) જેમાં દ્રવ્યહિ સા પણ ન હોય અને ભાવહિ સા પણ ન હોય એવું પાત્ર આ ચોથો ભંગ શરીરધારી જીવ આશ્રીને મૂન્ય છે, કેમકે એવું તો એક પણ શરીરધારી પાત્ર નથી આ ચારેના ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે —

(૧) દ્રવ્યહિ સા અને ભાવહિ સાનો સહભાવ—

એક શિકારીની વૃત્તિ મૃગને મારવાની છે અને બાણ ફેંકીને તે તેને મારી પણ નાખે છે. આ સ્થળે ઉભય પ્રકારની હિ સા રહેલી છે અન્ય દષ્ટાંત તરીકે પોતાના મહાપાપના ઉદયને લીધે કસાઈઓ અત્યંત ભલિન અધ્યવસાય દ્વારા ગાય, બેસ વગેરેની કતલ કરે છે ત્યારે તેમના અશુભ પરિણામને લઈને આ દ્રવ્યહિ સાની માથે સાથે ભાવહિ સાના પણ તેઓ ભાગી બને છે, કેમકે તેમનામાં ફર પરિણામરૂપ ભાવહિ સા છે અને ગાય વગેરેના પ્રાણના નાશરૂપ દ્રવ્યહિ સા છે

(૨) માત્ર દ્રવ્યહિ સા—

હાલતા ચાલતા, ખાતા પીતા, સૂતા બેસતા કે એવી કોઈ અન્ય ક્રિયા કરતા સત જનો દ્વારા જે અન્ય પ્રાણીનો ઘાત થાય તેમાં માત્ર દ્રવ્યહિ સા જ છે, પરંતુ ભાવહિ સા નથી જ, કેમકે તેમની વૃત્તિ શુભ છે આ સબધમાં અન્ય ત્રયોમાં પણ સૂચવાયું છે કે માવધાન તત્ત્વની ચાલવા વગેરે ક્રિયાથી કોઈ જીવનું મરી જાય તોપણ તેમની શુભ વૃત્તિને લઈને આ પ્રાણુઘાતથી તેમને સૂક્ષ્મ પણ બધ થતો નથી, કારણ કે જો સત અપ્રમાદી છે અને બધ વા હિ સા તો પ્રમાદીને જ લાગે છે^૨ આ સતો તે બીજા કોઈ નહિ પણ ક્ષીણમોહ શુષ્કસ્થાને આરૂઢ થયેલા કેવલજાનીઓ છે

૧ કહ્યું પણ છે કે—

" શરીરી ક્રિયતા મા વા, ધ્રુવ હિંસા પ્રમાદિન ।
સા પ્રાણવ્યપરોપેડપિ, પ્રમાદરહિતસ્ય ન ॥ "

૨ દશવૈકાલિકની ટીકાના ૨૪ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

" ડચાલિયમિ પાપ ફરિયાસમિશ્નસ્ત સફમદ્વાપ ।
વાયજ્જેજ્ઞ કુલિગો મરિજ્ઞ ત જોગમાસજ્ઞા ॥
ન ય તસ્સ તણિમિત્તો યથો સુદ્ધમો વિ વેલિમો નમપ ।
નમ્હા સો અપમત્તો સા ય પમાણી ત્તિ નિદિદ્ધા ॥ "

[ડચાલિતે પાદે ફયાસમિતેમ સદ્ધમજાગ્યમ ।
વ્યાપચેત કુલિજ્ઞો ક્રિયેત ત ચોગમાસાણ ॥

જેમણે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કર્યો છે તેવા કેવલી મહાત્માઓની હાલવા ચાલવાની, પગ ઉપાડવા મૃતવાની ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન, એમને હાથે કાયયોગની ચપલતાને લીધે કપૂતર, કુકડા, તીતર કે ઘટેરના બચ્ચાના પ્રાણનો વિનાશ થઇ જાય અથવા તો અનિમેષ દશાના અભાવને લઇને સ્વાભાવિક રીતે આખા મીંચાય ઉઘડે તેવી તેમની પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન તેમના દ્વાગ અન્ય જીવોને આઘાત પહોંચે તો એથી તેઓ દ્રવ્યહિમાના ભાગી બને છે, પરંતુ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયેલો હોવાથી અશુભ પરિણામનો-પ્રમાદનો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોવાથી અને શુભ પરિણામનો તેમનામાં પૂરેપૂરો સફલાવ હોવાથી તેમને વિષે ભાવહિંસા માટે સ્થાન જ રહેતું નથી તેમના શુભ અધ્યવસાયને લઇને ઈર્ષ્યાપશિક કર્મ સિવાયના બીજા કોઇ કર્મનો બધ તેમને સંભવતો જ નથી, કેમકે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય જેવા નિમિત્તોનો નાશ કર્યા બાદ તો તેઓ આ ઉચ્ચ દશાને પામ્યા છે એટલે આવા અશુભ નિમિત્તોથી જે સાપશયિક કર્મનો બધ સંભવે છે તે નિમિત્તોને જ તેમણે જડમૂળથી જીણેરી નાખ્યા છે આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને વિષે દ્રવ્યહિંસા જ સંભવે, નહિ કે ભાવહિંસા, એ સ્વાભાવિક હકીકત છે

આ સળધમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથકારનું એ સૂચન છે કે જ્યારે ખરી રીતે હિંસાનું લક્ષણ જ આવા સ્થળમાં વ્યરિતાઈ થતું નથી તો પછી એને દ્રવ્યહિંસા એવું પણ નામ કેમ જ અપાય ? કેમકે કેવલી પરમાત્માઓમાં નથી સંભવ પ્રમાદનો કે પ્રમાદજ ચ યોગોનો જેઓ છટ્ટા શુષ્કસ્થાનમાં વર્તતા હોય તેમને આરંભિક અને માયાપ્રત્યયિક એ બને ક્રિયાઓ સંભવે છે, પરંતુ જે વખતે તેઓ ઈર્ષ્યાસંમિતિ પૂર્વક ઉપયોગ રાખીને ગમનાગમન કરતા હોય અને તેવા સમયમાં તેમને હાથે તેમના યોગ દ્વારા કોઇ જીવની વિરોધના થઇ જાય તોપણ તે દ્રવ્યહિંસા સમજવી, કેમકે તે વખતે એ મહાત્મા જાણી જોઇને પ્રમાદ સેવતા નથી, તેમજ એમના અધ્યવસાય પણ આવે સમયે સંકિષ્ટ હોતા નથી વિશેષમાં સાતમાથી અગ્યારમાં શુષ્કસ્થાને વર્તતા અપ્રમત્ત અવસ્થાવાળા મહાનુભાવોને વિષે કેવળ દ્રવ્યહિંસાનો સંભવ છે એમ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય આ મહાત્માઓને

ન ચ તસ્ય તન્નિમિત્તો યન્થ સુશ્મોડપિ દેશિત સમયે ।

યત્ત નોડમમ્સ સા ચ પ્રમાદ ઇતિ નિર્દિશ ॥]

યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧ સ્તો ૩૬)ની સ્વોપચ દીક્ષમાં પણ કહ્યું છે કે કોઇ જીવ જીવે કે મરે પણ જે મનુષ્ય અપતાચાર, અસયગી અને અશુભ વૃત્તિવાળો છે તેને તો હિંસા લાગે જ છે, જ્યારે જે મનુષ્ય યતનાશીન છે તેને માત્ર હિંસા દ્વારા કંટો બધ થતો નથી શ્રીયશોવિજયકૃત ધર્મપરીક્ષા (સ્વોપચ વિવરણ) માંથી પણ આની જ મતવળનો સર નીકળે છે, કેમકે એના ૧૮૫ માં પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે—

“ય પુનર્ધિરત પ્રાણાતિપાતાદિનિવૃત્ત સ જ્ઞાનાનોડપિ ‘સદોપમિદમ’ દ્વયધ-શુષ્યમાનોડપિ ગીતાર્થતયા દ્રવ્યલેખાવાગાદેપુ પ્રલમ્બાદિગ્રહણેન હિંસા કરોતિ, યદ્વા ન જ્ઞાનાતિ પરમ્પ્રમત્તા ચિક્ષાદિપ્રમાદરહિત ડપયુત્ત સન્ યત્ત કદાચિત્ પ્રાણ્યુપચારં કરોતિ તપાપ્યધ્યાતમસમા ચિત્તપ્રતિધાનતુલ્યા નિર્જૈરા સઙ્ગાયતે ”

અર્થાત્ જે મનુષ્ય વિરત છે—સયમશીન છે તે આ પ્રજતિ સદોષ છે એમ જાણતો હોય છતાં તેની મદોષ પ્રવૃત્તિને આચરે તો પણ તેને નિર્જરા થાય કે પણ બધ થતો નહોતો વળી જે મનુષ્ય અપ્રમાની છે એટલે જેની વૃત્તિ પ્રમાદ વિષય કપાય અને ચિક્ષાથી નિમુખ છે તેવો મનુષ્ય યતનાશીલ પત્તા વગર વનપડે, અમણના કેઇ જાનના પ્રાણુપચ કરે તો તેને નિર્જરા હોય છે, પરંતુ બધ હોતો નથી

વિષે માયાપ્રત્યયિક ક્રિયા રહેતી છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ તેઓ દેવળ શાસનની હીલના થતી અટકાવવા માટે કરે તો તેમના અધ્યવસાય સકલ્પ નહિ હોવાથી તેમના હાથે થતી હિંસા પણ દ્રવ્યહિંસા જ છે એ વાત માચી છે કે તેમણે કષાયોનો સર્વાંશ ક્ષય કર્યો નથી એટલે તેમને ધર્મ્યાપધિક કર્મબંધ સભવતો નથી, પરંતુ તેમના કષાયો અતિમદ્દ હોવાથી-તેમના અધ્યવસાય નીચ રસવાળા તેમજ સકલ્પ ન હોવાથી તેમનો સાપગયિક કર્મબંધ પણ તદ્દન મદ્દ રસવાળો છે અને અતિશય મકલ્પ પશ્ચિમથી મુક્ત છે એટલે કે તે નહિ જેવો સાપરાયિક કર્મબંધ છે

ભગવતી (શ ૧, ક ૩, સુ^૧ ૩૭) ઉપરથી એ દલિત થાય છે કે જેમણે પોતાના આત્માને શુભ ભાવનાથી વાસિત કર્યો છે અર્થાત્ જેઓ સંપૂર્ણ રીતે અપ્રમત્ત અવસ્થામાં છે, જેમને વિષે પ્રમાદનો કદાપિ સચાર થવાનો સભવ નથી તેઓ યુગમાત્ર દૃષ્ટિ ભેદને માત્રા જતા હોય તેવામાં તેમના પગ નીચે કુકડા, કબૂતર, વીતર, ખેર જેવાં જાન્યુ ઉડતા ઉડતા અકરમાત્ આવી આવે અને તે આવા યોગીશ્વરની કાયગતિની અવતારને લઈને મરી જાય તો તેવે સમયે આ યોગીશ્વરને કેવળ યોગ જ નિમિત્ત હોવાથી ધર્મ્યાપધિક જ કર્મ લાગે, નહિ કે સાપરાયિક, કેમકે જેમના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો મર્વથા ઉચ્છેદ થયો છે તેમને ધર્મ્યાપધિક જ કર્મ સભવે છે

પ્ર ક્ષીણમેહ કેવલીને તો મર્વદા ઉપયોગ હોવાથી યુગમાત્ર દૃષ્ટિપૂર્વક ભેદને ચાલવું એ હકીકત તેમના સળધમાં કેવી રીતે ઘટી શકે? માટે શુ એ કોઈ અન્યને લાશુ પડતી હોવી ન ભેદાયે ?

ઉ રાત્રિક પ્રતિકંભણમાં ખામણા (ક્ષમાપના) વખતે ‘અણ્ણુટ્ટિઆ’ સૂત્રમાં ‘મત્તે પાણે’ વગેરે પાઠની માફક તમામ સાધુઓના ગમનાગમનમાં આવા પ્રકારની ધર્મ્યાસમિતિની ચેલી કશી-વેલી હોવાથી અત્ર પણ તે ગૈલી ખડિત ન થાય તેટલા પૂરતો આ નિર્દેશ છે બાકી વસ્તુગત્યા યુગમાત્ર દૃષ્ટિએમ કહેવાની કશી જરૂર જણાતી નથી

(૩) માત્ર ભાવહિંસા—

કોઈ માણુમ આછા અધાગમાં વળેલુ દોરડુ ભેદ તે તેને મર્પ સમજે અને એને મારવા

૧ " અજનારસ્સ જ મત્તે ' ભાવિતાપ્પણો પુરતો યુગમાયાપ પેદાપ-રીય રીય માણસ પાયસ્મ અદ્દે કુલ્લુડપોપ થા પટ્ટપોપ થા કુલ્લિમપોપ થા પરિઆયજ્જેજ્ઞા તસ્મ જ રિઆવહિઆ, ન સપરાહિઆ, જસ્સ જ કાહમાણમાયાલોમા સવ્વત્થા વુચ્છિન્ના તસ્મ જ રિગિયાવહિઆ દવહ્ સ્તિ । "

[અજનારસ્સ મદન્ત ' ભાવિતાત્મન પુરતો યુગમાત્રયા પ્રેક્ષમાણસ્ય ગચ્છત પાદસ્યાપ કુર્ણુટપોતો થા વતેકપોતો થા કુલ્લિપોતોથા પર્યાપચેત (મિચેત) તસ્યેર્યાપથિવા ન સામ્પરાયિકા, યમ્મ ક્રોધમાણમાયાલોમા સર્વથા વ્યુચ્છિન્નાસ્તસ્યેર્યાપથિકા મવતોત્તિ ।]

પ્રેરાય તેમજ એ દોરડાના કટકે કટકા કરી નાંખે તો આમા બહારના પ્રાણુનો ઘાત નથી, છતાં એની અશુભ વૃત્તિને લીધે એ ભાવહિંસા ગણાય જ

વિશેષમા આ સબધમા આપણે 'તદુલ મત્સ્યનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ આ મત્સ્ય ચોખાના દાણા જેવડો હોય છે અને મહામચ્છના પાપણુમા તે ઉત્પન્ન થાય છે મહામચ્છ કેટલાક માછલા ગળી જાય છે અને તેની સાથે થોડુંક પાણી તેના મુખમા દાખલ થઈ જાય છે આ પાણીને તે બહાર કાઢે છે ત્યારે તેના દાંતોને વિષે પોલાણ હોવાથી તેમાથી પાણી સાથે ગળી જવાયેલા કેટલાક નાના નાના માછલા પણ નીકળી જાય છે આ જોઈને આ તદુલ મત્સ્ય એવી રોદ્ર ભાવના ભાવે છે કે જો હું મહામચ્છ હોઉં તો એકે માછલાને આવી રીતે નીકળી જવા ન હઉં, પરંતુ બધાને સ્વાહા કરી જાઉં આવા તેનો વરુણ અધ્યવસાય તે જ ભાવહિંસા છે અને તેની ઉત્પત્તિને લીધે તો એ મરોને સાતમી નરકે સિધાવે છે *

એકે આ તદુલમત્સ્ય કોઈને મારતો નથી અર્થાત્ એને હાથે કોઈના પ્રાણને આઘાત પહોંચતો નથી, છતાં એની રોદ્ર ભાવના એ ભાવહિંસા ગણાય છે અને તે વીર સાપરાયિક કર્મના બધનુ કારણ બને છે

(૪) દ્રવ્યહિંસા તેમજ ભાવહિંસાનો અભાવ—

આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યથી પણ હિંસા નહિ અને ભાવથી પણ હિંસા નહિ આવી સ્થિતિ શરીરધારી પ્રાણીઓ માટે અશક્ય છે દશવૈકાલિકની ટીકાના ૨૪ મા પત્રગત નિમ્ન લિખિત પદ્ધિત આની સાક્ષી પૂરે છે —

“ ચરમમદ્વત્તુ શૂન્યમ્ હિતિ । ”

આ સબધમા એ ઉપરનુ પદ્ય કે શ્રીયશીવિજયકૃત ધર્મપરીક્ષા (૫ ૨૦૬)મા એવો ઉલ્લેખ છે ખરો કે જે સાધુ-સતના મન, વચન અને કાયની શુદ્ધિ હોય તે ભાવથી પણ હિંસા કરતો નથી તેમજ દ્રવ્યથી પણ હિંસા કરતો નથી, પરંતુ આ કથન શુદ્ધિની પ્રધાનતાને અનુલક્ષીને હોય જોઈએ એમ ભાસે છે

આ ઉપરથી એ દ્વિતિ થાય છે કે દ્રવ્યથી પણ અહિંસક એવા તો ચૌદમા શુભરથાને આરૂઢ થયેલા, સર્વમવરૂપ અને શેલેશી અવરથાને વરેલા છવનુકૃત પરમાત્માઓ છે તેમજ પરમુખ્ત અશનીને સિદ્ધ પરમાત્માઓ છે

હિંસાના આ ત્યારે બ ગોત્રી સ્થૂલ વ્યાખ્યા હુ કમા એમ રજુ કરાય કે અપ્રમત્ત યોગ દ્વારા થતો પ્રાણુનો વિયોગ તે 'દ્રવ્યહિંસા', પ્રમત્ત યોગ દ્વારા થતો પ્રાણુનો વિયોગ તે દ્રવ્ય-ભાવ-હિંસા,

૧ જુઓ ઋષભપચારિકા ૨૫૪ીકણ (૫ ૧૩૬-૧૪૧)

૨ જુઓ શીવરિભદ્રચરિત હિંસાટિકના સ્વોપન બાખનુ પાંચમુ પત્ર

૩ ન દ્રવ્યતા ન ભાવતો મનાવાકાયશુદ્ધસ્ય સાધો । ”

અવસ્થા દરમિયાન તીવ્ર રોદ્ર ધ્યાન દ્વારા અન્ય જીવને હુ ખી કગ્વાનો કે તેને મારવાનો કેવળ કરવો પરંતુ તેને અમલમાં ન મૂકવો તે લાવહિસા અને સર્વસંવરણ અવસ્થા તે સર્વથા સા છે

ના સંકલ્પી આદિ ચાર પ્રકારો—

દિગ્બર સપ્રદાય મુજબ (૧) સંકલ્પી, (૨) આરભી, (૩) ઉદ્યોગી અને (૪) વિરોધી હિસાના ચાર પ્રકારો છે તેમા નિરપરાધીનો હાથે કરીને ઇશ્વારપૂર્વક બાણી ખૂઝીને પ્રાણ કે તેને હુ ખ હેવુ તે ‘સંકલ્પી હિસા’ છે જેમકે કસાઈને હાથે થતો પશુવધ રસોઈ કર, આવવા જવામા વગેરે ક્રિયાઓમા ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કવા છતા જે હિસા થાય છે મારભી હિસા’ છે વ્યાપારાદિ કાર્યોમા જે હિસા થાય છે તે ‘ઉદ્યોગી હિસા’ છે કામલા અનાજનો વ્યાપારી એમ કહ્યો નથી કે અનાજમા કીડા પડે અને મરે, ઉલટો તે સાવધ કે તોપણ તેમા કીડા પડે છે અને મરે છે એટલે કે એને ઉદેશીને આ હિસા ‘ઉદ્યોગી હિસા’ માત્મરક્ષા યાને આત્મીય રક્ષાને વાસ્તે જે હિસા કરાય તે ‘વિરોધી હિસા’ છે

ગૃહસ્થ માટે સ્થાવર જીવોની હિસાનો ત્યાગ શક્ય નથી તે કેવળ ત્રસ જીવોની હિસાનો કરી શકે તેમ છે વળી તેમા પણ ત્રસ જીવો આશ્રીને ઉપયુક્ત ચાર પ્રકારની હિસામાથી પણ સંકલ્પી હિસાનો ત્યાગી બની શકે તેમ છે ખેતી, લડાઈ વગેરેમા થતી હિસા તે પી હિસા નથી એથી કરીને અહિંસારૂપ અણુવતધારી એ કાર્ય કરી શકે આ વ્રતનુ પ પાલન બીજી પ્રતિમામા કરાય છે અને ખેતી વગેરેનો ત્યાગ આકંઠી પ્રતિમામા કગય છે દિગ્બર માન્યતા છે દરેક જૈન ગૃહસ્થ કઈ પ્રતિમમય આઠમી પ્રતિમામા હોતો નથી એ જે ખેતીનુ કામ છોડી દીધુ તે તેના જૈનત્વને આભારી નથી, કિન્તુ તે તેમની વ્યાપારી ને અધીન છે એમ સૂચવાય છે દક્ષિણ પ્રાતમા જૈનોનો કેટલોક ભાગ તો હજી ખેતી વડે મનિર્વાહ કરે છે

ગૃહસ્થાશ્રમમા સંભવતી હિસાના બે વિભાગો પણ પાડી શકાય છે જેમકે આરભજન્ય અનારભજન્ય તેમા આરભજન્ય હિસાથી ખાડવુ, ફળવુ, રસોઈ કરવી વગેરે ગૃહિકમોના કાન તેમજ આજીવિકાર્યે દ્રવ્યનુ ઉપાજન સમજવા આ હિસાનો ત્યાગ ગૃહસ્થજીવનની એ પ્રાય અશક્ય છે^૧ અનારભજન્ય હિસા ગૃહસ્થોને યોગ્ય એવા આરભને છોડીને ના માનસિક, વાચિક અને કાર્યિક સંકટપ દ્વારા અનાર ત્રસ જીવોના ઘાત માથે સબધ છે આનુ બીજુ નામ ‘સંકલ્પી હિસા’ છે

૧ શ્રીઅમિતગતિએ ઉપાસકાચારમા કહ્યું પણ છે કે—

‘હિસા દ્રેષા પ્રોક્તાડરમ્માનારમ્મજત્વતો દસે ।

ગૃહવાસતો નિવૃત્તો દ્રેષાડપિ ત્રાપ્યતે તા ચ ॥

ગૃહવાસસેવનરતો મન્દકવાયપ્રવર્તિતારમ્મ ।

આરમ્મજા સ હિસા શક્નોતિ ન રક્ષિતુ નિયમાત્ ॥ ”

હિંસાના ફળની વિચિત્રતા—

કેટલીક વાર હિંસા દેખાવમાં થોડી હોવા છતાં તેના ફળની ગહૃલતા જોવાય છે, જ્યારે કેટલીક વાર હિંસા ઘણી થઈ હોય અને તેનું વિપાકરૂપ ફળ અદ્ય અનુભવાય. ^૧ કોઈક વેળા હિંસાનું તરત જ ફળ લોગવનું પડે છે અને કોઈ વાર તે ઘણાં લાભાં કાળે લોગવનું પડે છે. કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે હિંસા એકાદ વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ અનેક લોગવે છે, જ્યારે કેટલીક વાર હિંસા અનેક વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ એક જણ લોગવે છે. આ હકીકતને હિંસાની વિવિધતા અને વિચિત્રતા સાથે સંબંધ હોવાથી એને વિષે પણ અત્રે થોડોક ઊદાહરણ કરીશું.

અદ્ય અભિનિવેશને વશ થઈ, પ્રમાદને અધીન બની જમાલિ જેવા નિર્જીવાએ ભાવ પ્રાણના ત્યાગરૂપ અદ્ય હિંસા સેવી, પરંતુ દીર્ઘસંસારપરિશ્રમરૂપ ઘણાં હું બનેા તેમને અત્યુભવ કરાવવાવાળી તે નીવડી આ પ્રથમ પ્રકાર છે અનેક મનુષ્યોનો સહાર કરનાર દંડપ્રહારી જેવાને તેમની હિંસાનું ફળ કેવળ લોકનિંદા અને અદ્ય તાડન તર્જન જેટલું જ મળ્યું આ દ્વિતીય પ્રકાર છે. આ ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે એવો કંઈ નિયમ નથી કે ઘણાં જીવોને મારવા રૂપ હિંસાનું ફળ તીવ્ર નરકાદિ હું ખજ છે વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે પ્રમાદજનિત તીવ્ર અને દુષ્ટ અધ્યવસાય પૂર્વક જે હિંસા કરાઈ હોય તે પ્રાય નરકાદિના અસદા હું બનેા અનુભવ કરાવે છે.

સૌંદર્યધ્યાનને અનુકૂળ એવા કઠોર હૃદય પૂર્વક અતિશય સક્રિય અધ્યવસાયને સેવીને અનેક ત્રસ જીવોના પ્રાણત્યાગરૂપ જે હિંસા કરાય છે તેનું ફળ કેટલીક વાર તો આ લોકમાં પણ તરત જ લોગવનું પડે છે દાખલા તરીકે છ ખંડ સાધવાની ઇચ્છાવાળા કૌશિકે નરેશ્વરને નરકરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ પૂર્વે આ લોકમાં જ વણમોતે મરણ પડ્યું.

વર્તમાન કાળમાં કરેલી હિંસા કોઈક વેળા વર્તમાન કાળમાં પણ ફળ આપે છે જેમકે જે વખતે સુન્દે ઉપસુન્દને માથો તે વખતે ઉપસુન્દે સુન્દને માથો વળી કાલાતરમાં પણ હિંસાનું ફળ લોગવાય છે.

હિંસા એક જણ કરે છે અને તેનું ફળ ઘણાં લોગવે છે એમ પણ બને છે ઉદાહરણ તરીકે પાલકે મત્રીએ રુકદત્તે સુનીશ્વરના ૫૦૦ શિષ્યોને ઘાણીમાં પીવીને મારી નાખ્યા અને તેના દારુણ વિપાકનો—તેના લયકર ફળનો આજો દેશ ભાગી બન્યો. વિશેષમાં આખ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે યાદવોએ દ્વૈપાયન ઋષિને હેરાન કર્યા અને તેનું કદુ ફળ દ્વારિકાની સમગ્ર પ્રજાને આખનું પડ્યું.

૧ સરખાવો—

" કોઢાકોટીગુણો વા હજ્જ વિયાનો ઘહુતરો વા "

[કોટાકોટિગુણો વા મવેદ વિપાકો ઘહુતરો વા]

ઘણા જીવો હિંસા કરે અને ફળ એકને લોગવવું પડે એવું પણ કહાચિત્ અને છે. જેમકે અપરાધ લોકો કરે અને તેનું ફળ તેના નાયકને લોગવવું પડે

વળી કેટલીક વાર એક વાર કરેલી હિંસાનું ફળ એક જ વાર લોગવવું પડે છે અને કોઈક વેળા ઘણીયે વાર જેમકે શ્રીમહાવીર સ્વામીએ ત્રિપુષ્ટ વાસુદેવના લવમા શય્યાપાલકના કાનમા સીસું તપાવીને રેહાવ્યું હતું તેનું ફળ એ શય્યાપાલક અનેક જીવો કરી જ્યારે ગોવાળીએ થયો ત્યારે પ્રભુને ઉદ્ધમા આવ્યું અર્થાત્ તેમને આ ફળ ઘણા લાભા વખતે અને તે પણ વળી એક જ વાર લોગવવું પડ્યું

વિશેષમા હિંસાનું ફળ ન પણ લોગવવું પડે અર્થાત્ એથી કર્મબંધ ન પણ થાય જેમકે શ્રીવિષ્ણુકુમાર જેવાએ શાસનની રક્ષા માટે નમ્બુચિના પ્રાણ લીધા છતાં એ હિંસા તેમને કર્મબંધનું કારણ ન બનતા નિજરાત કાઢ્યું બની^૧

હસ્તિતાપસવાદ—

સૂત્રકૃતાગમા જે વિવિધ વાદો ઉપલબ્ધ થાય છે તે પૈકી હસ્તિતાપસવાદનું સ્વરૂપ અત્ર આલેખવું પ્રાસંગિક સમબંધ છે. આ આગમના ૪૦૩ માં પત્રમા આ સબંધમા એવો ઉલ્લેખ છે કે દયા પાલવા માટે કેટલાક આ પ્રમાણે કહે છે કે બાકી બધા જીવોની દયા પળાય એ માટે વર્ષે વર્ષે એક એક મોટા હાથીને બાણ વડે મારીને અગ્નિ અમારે નિર્વાહ કરીએ છીએ આ જાતની હિંસા કરનારાને 'નિયુક્તિકાર અને 'ક્રીડાકાર' હસ્તિતાપસ'ના નામથી ઓળખાવે છે આ મતનું નિરસન આગળ ઉપર વિચારીશું

૧ આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાશ આચાર્ય શ્રીઅમૃતચંદ્ર નીચે મુજબ નિર્દેશ છે—

“ અવિધાયાપિ हि हिंसा हिंसाफलभाजनं भवत्येक ।
 कृत्वाऽप्यपरो हिंसा हिंसाफलभाजनं न स्यात् ॥
 एकस्यापि हिंसा ददाति काले फलमनन्यम् ।
 अन्यस्य महाहिंसा लक्ष्यफला भवति परिपाके ॥
 कस्यापि दिशति हिंसा हिंसाफलमेकमेव फलकाले ।
 अन्यस्य वैव हिंसा दिशत्यहिंसाफल विपुलम् ॥
 हिंसाफलमपरस्य तु ददात्यहिंसा तु परिणामे ।
 इतरस्य पुनहिंसा दिशत्यहिंसाफल नायत् ॥
 अचक्षुष्य हिंस्य-हिंसक-हिंसा-हिंसाफलानि तत्वेन ।
 नित्यमयगूढमानैर्निजशक्त्या त्यज्यता हिंसा ॥ ”

અત્ર આ બધા પદોનો અર્થ ન લખતા કેવળ છેલ્લાનો જ લખીશું, કેમકે બાકીનાનો અર્થ લગભગ ઉપર આવી ગયો છે. અતિમ પદનો અર્થ એ છે કે જેની હિંસા કરાય છે તે 'હિંસ્ય' ગણાય છે. આ હિંસ્ય કોણ છે, હિંસા કરનાર કોણ છે, હિંસાનું શું સ્વરૂપ છે, હિંસાનાં ફળો કેવા છે એનો વાસ્તવિક બોધ મેળવીને સદા યથાશક્તિ હિંસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

૨ જુઓ સૂત્રકૃતાગમ ૩૮૬ મુ પત્ર

૩ જુઓ સૂત્રકૃતાગમ ૪૦૪ મુ પત્ર

અસત્યનું લક્ષણ—

કષાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મના સદ્ભૂતનિહ્વાસદ્ભૂતોદ્ભાવન-
રૂપત્વ, પ્રમત્તયોગમાશ્રિત્ય સદ્ભાવપ્રતિપેધરૂપત્વે સતિ અસદ્ભાવો-
દ્ભાવનરૂપત્વ વાઽસત્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૦૮)

અર્થાત્ કષાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણતેભો આત્મા સદ્ભૂત વસ્તુનો અપલાપ કરે કે અસદ્-
ભૂત વસ્તુનું ઉદ્ભાવન યાને પ્રકાશન કરે તો તે ‘અસત્ય’ છે અથવા પ્રમત્ત યોગના આલબન
પૂર્વક સદ્ભાવનો નિષેધ કરી અસદ્ભાવનું ઉદ્ભાવન કરવું તે ‘અસત્ય’ છે

જીવ નથી, પરલોક નથી એ પ્રમાણેનું પ્રતિપાદન તે ‘સદ્ભાવનો અપલાપ’ કહેવાય છે
આ આત્મા સ્થાભાતકુલ જેવડો છે અથવા તો અશુદ્ધના પેરવા (પર્વ) જેટલો છે એવા કથન
તે ‘અસદ્ભાવનું ઉદ્ભાવન’ છે શાસ્ત્રમા જેનો નિષેધ કરાયો હોય એવા વચનના અનુદાનરૂપ
ગદાનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે સદ્ભૂત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર અર્થાત્ સત્ય એવું
વચન પણ જો હિ સાધી યુક્ત હોય તો તે અસત્ય જ છે આ કારણને લીધે હિ સાધી બચવા માટે
મૃધાવાદનો (તેમજ અસ્તેયાદિનો) ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે *

સ્તેય (ચોરી)નું લક્ષણ—

પરપરિગૃહીતધનધાન્યાદીનામાક્રાન્ત્યા ચૌર્યાદિલક્ષણશાસ્ત્રપ્રતિ-

૧ આ કથન કરાવું છે તે ખ્યામમાં આવતું નથી

૨ “ અદ્યુષ્ટમાત્ર પુરુષો અદ્યુષ્ટ ચ સમાશ્રિત ” એવો ઉત્તેજ્ય મહાનારાયણ
ઉપનિષદના ૧૬ માં ખડના ત્રીજા શ્લોકમાં છે

૩ સરખાવો સ્થાનાંગ (સ્ ૨૩૫)ની શ્રીઅભયદેવસંસ્કૃત જ્ઞાતિમત નિમ્ન-સિખિત
અવતરણ —

“ વર્ણં ચિય પત્ય વય નિહિદ્ધ જિજ્ઞવરેદિં સસ્વેદિં ।

પાણાદવાયવિરમણમવસેસા તસ્સ રક્ષણદ્વા ॥ ”

[વર્ણમેવાત્ર મત નિદિદ્ધ જિજ્ઞવરે સર્વે ।

પાણાતિપાતવિરમણમવસેષાણિ તસ્ય રક્ષાર્થાનિ ॥]

અર્થાત્ સર્વે જિજ્ઞેશ્વરોએ પ્રાણતિપાતવિરમણ (અદિમા)રૂપ એક જ મતનો નિર્દેશ કર્યો છે
પાણીનાં (સત્ય, અસ્તેય, અહમ્યૈ અને અપરિગ્રહરૂપ) મતો તો એની રક્ષા માટે છે અર્થદીપિકાના
૪૦ માં પત્રમાં અવતરણરૂપે અપાયેલું નિમ્ન-સિખિત પણ પણ અત્ર મોઢી લઇયું —

“ ધમ્માણ રક્ષણદ્વા કીરતિ વદ્ધો મહ તદેવરય ।

પદમયયરક્ષણદ્વા કીરતિ વચાર સેસાઈ ॥ ”

[ધ્યાનાના રક્ષણાર્થ કુર્વન્તિ વૃત્તયો યથા તથેવાત્ર ।

પ્રથમતરરક્ષણાર્થ કુર્વન્તિ મતાનિ શ્લેષાણિ ॥]

પિદ્ધનિષેધાચરણેન વા ગ્રહણરૂપત્વમ્, કપાયાદિપ્રમાદકલુપિતબુદ્ધ્યા
પરકીયાદત્તતૃણાદિરૂપદ્રવ્યજાતસ્યાદાનરૂપત્વં વા સ્તેયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૦૯)

અર્થાત્ અન્યની માલીકીના ધન, ધાન્ય ઇત્યાદિનું આક્રમણ દ્વારા ગ્રહણ કરવું તે ‘સ્તેય’
યાને ‘ચોરી’ છે. અથવા ચોરી વગેરે જેવા શાસ્ત્રમા નિષેધ કરાયેલા આચરણથી અન્યના ધન,
ધાન્યાદિનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ચોરી’ છે અથવા કપાયાદિ પ્રમાદને લીધે ભુદ્ધિ કલુપિત થવાથી
પારકાના તૃણ (જેવા ખીનકર્મતી) વગેરે પદાર્થોનું તેના આખ્યા વિના—તેના માલીકની રજા
વિના ગ્રહણ કરવું તે ‘ચોરી’ છે અને શાસ્ત્રકારો ‘અદત્તાદાન’ના નામથી ઓળખાવે છે.
એટલે કે અણુદીધુ લેવું તે ‘ચોરી’ છે ૧

અદત્તાદાનના ચાર પ્રકારો—

(૧) સ્વામિ-અદત્ત, (૨) જીવ-અદત્ત, (૩) તીર્થ કર-અદત્ત અને (૪) શુરુ-અદત્ત
એમ અદત્તના ચાર પ્રકારો છે જે વસ્તુનો જે સ્વામી હોય—માલીક હોય તેની પરવાનગી વિના
તે વસ્તુ લેવી તે ‘સ્વામિ-અદત્તાદાન’ છે અને તે વસ્તુ તે ‘સ્વામિ-અદત્ત’ છે જેમકે સોનું વગેરે
જીવે શાભુશીથી નહિ આપેલી વસ્તુ સ્વીકારવી તે ‘જીવ-અદત્તાદાન’ છે અને તે વસ્તુ ‘જીવ-
અદત્ત’ છે જેમકે મચિત્ત ફળ વગેરે, કેમકે તે ફલાદિના જીવે પોતાના પ્રાણ તેને આખ્યા નથી.
તીર્થ કરે નિષેધ કરેલી વસ્તુનું ગ્રહણ તે ‘તીર્થ કર-અદત્તાદાન’ છે અને તે વસ્તુ ‘તીર્થ કર-
અદત્ત’ છે જેમકે આધાકર્માદિ આહારનો તીર્થ કરે નિષેધ કર્યો છે તો એનું ગ્રહણ કરનાર
સાધુ તીર્થ કર-અદત્તાદાનનો ભાગી છે એવી રીતે અપ્રાસુક, અનતકાય, અભક્ષ્ય પદાર્થો તે
શુદ્ધરથ આશ્રીને તીર્થ કર-અદત્ત છે શુરુએ જે વસ્તુ લેવા માટે આજ્ઞા ન આપી હોય તે વસ્તુ
લેવી તે ‘શુરુ-અદત્તાદાન’ છે અને તે વસ્તુ ‘શુરુ-અદત્ત’ છે લોભ્યાદિ પદાર્થ સંવધા શુદ્ધ હોય,
પરંતુ શુરુની અનુજ્ઞા વિના જો તે ગ્રહણ કરાય તો તે ‘શુરુ-અદત્ત’ છે ૨

અગ્રમનું લક્ષણ—

કપાયાદિપ્રમાદપરિણતાત્મનો મોહોદયે સત્તિ ચેતનાચેતનસ્તોતસો-
રાસેવનરૂપત્વ, મોહોદયજનિતરાગપરિણામવશાત્ પરસ્પર સ્વયમેવ

૧ અદત્ત એટલે નહિ આપેલું, અને આદાન એટલે ગ્રહણ

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત દશમુ સૂત્ર—

“ અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ । ”

૩ જીવો અર્થદીપિકાનું ૭૦ મુ પત્ર

વાઽઽશ્લેષજનિતસુખમુપલભમાનયોઃ સ્ત્રીપુત્રોર્વિલક્ષણસયોગવિશેષરૂપત્વ
વા, ઉદિતવેદયો. સ્ત્રીપુત્રોઃ પરસ્પર સ્વયમેવ વા વિલક્ષણસયોગપૂર્વક-
શરીરાશ્લેષે સતિ રાગપરિણામરૂપત્વ વાઽવ્રહ્મણો લક્ષણમ્ । (૪૧૦)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદય દરમ્યાન કૃપાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણુભેલ આત્મા સજીવ અને
નિર્જીવ સ્રોતમુત્રુ સેવન કરે તે 'અગ્રહ' છે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન
થયેલા રાગરૂપ પરિણામને લીધે પરસ્પર આલિંગન કરવાથી કે પોતાની મેળે શુદ્ધ અવયવના
સ્પર્શથી મુખ પામનારા સ્ત્રી અને પુરુષના વિલક્ષણ સયોગને 'અગ્રહ' કહેવામા આવે છે
અથવા વેદનીય કર્મના ઉદયવાળા સ્ત્રી અને પુરુષનો પરસ્પર અથવા તેા પોતાની મેળે વિલક્ષણ
સયોગ દ્વારા શરીરનો આશ્લેષ યતા જે રાગરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે 'અગ્રહ' કહેવ ય છે

પરિગ્રહતુ લક્ષણુ—

સચિત્તાચિત્તમિશ્રદ્રવ્યેષુ સમત્વલક્ષણતૃણારૂપત્વ, પ્રમત્તયોગ-
માશ્રિત્ય વાહ્યાભ્યન્તરદ્રવ્યેષુ 'મમેતિ સમત્વભાવલક્ષણમૂર્છારૂપત્વ,
પ્રમત્તયોગાનુવૃત્તિસામર્થ્યાદિ વાહ્યાભ્યન્તરતૃણારૂપત્વ, વાહ્યાભ્યન્તર-
દ્રવ્યસ્યાર્જનરક્ષણસસ્કારાદિવ્યાપારવિપયકતૃણારૂપત્વ વા પરિગ્રહસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૧૧)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) એવા ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યોને વિષે મમતારૂપ
તૃષ્ણા તે 'પરિગ્રહ' છે અથવા પ્રમત્ત યોગને લીધે બાહ્ય અને આક્ય તર દ્રવ્યોને વિષે મારા
પણારૂપ મૂર્છા રાખવી તે 'પરિગ્રહ' છે અથવા પ્રમત્ત યોગની અનુવૃત્તિના બળથી બાહ્ય
અને આક્ય તર દ્રવ્યના ઉપાર્જન, રક્ષણ, સસ્કાર વગેરે બાતની પ્રવૃત્તિ સમગ્રીની તૃષ્ણાનો
'પરિગ્રહ' છે

તૃષ્ણા—

જેમ ઈર્ષ્યા અશાંતિને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તૃષ્ણા પણ અશાંતિની ઉત્પાદક છે, એટલું જ

૧ મમ એ 'મત્સ' છે અને નિર્મમ એ 'શમ્વત' શબ્દ છે આ પ્રમાણેના લગવડગીતાને
અદ્ય હિંદુ ધર્મનું કેન્દ્ર છે એની ધરી ઉપર સવળા આચાર વિચાર ઘૂમે

૨ તત્ત્વાર્થ (અ. ૭)માં બારમા સ્વરૂપે ૩૭ છે કે—

' મૂર્છાં પરિગ્રહ । '

નહિ પણ સાથે સાથે એ અશાંતિની વૃદ્ધિ પણ કરે છે તૃષ્ણા ઉપર યોગ્ય અકુશ ન રખાય તેો એના યોગે જરૂરીઆતો વધતી જાય અને પરિણામે અશાંતિની જ્વાળા ચોમેર ફેલાઈ જાય એટલે કે નિરકુશ ઇચ્છાઓને અધીન બનનારી વ્યક્તિ પોતાના જીવનની આદરણીય અને અનુપમ શાંતિને ઇરાદા પૂર્વક નાશ કરે છે. અસંતોષની ભાવના એની અશાંતિની ચિતાને સળગતી જ રાખે છે અને એમા એનું સર્વસ્વ હોમાય છે અને પરિણામે એના કુળનો પાર રહેતો નથી. જીવનને શાંતિમય અને સુખદ બનાવવા માટે તૃષ્ણાના વેગને રોકવો જોઈએ અને તેમ કઠાઈ શરૂઆતમા ન બને તેો એ વેગની દિશા તેો જરૂર ફેરવવી જ જોઈએ એમ ન થાય અને કેવળ તૃષ્ણારૂપ નહીના પૂરમા જ તણાવાતું ચાલુ રહે તેો પોતાના આત્માની અધોગતિ માટે જરાએ થકા રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જગતને એ પ્રવૃત્તિ ત્રામકાયક નીવડે છે અને એથી જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણની અનુપમ ભાવના તેો પ્રકટચા પહેલા જ મરો જાય છે.

અરિશ્ઠના પ્રકારો—

પરિશ્ઠલ્ય કસાય તે ‘પરિશ્ઠ’ છે એના ૬, ૮ અને ૧૪ એમ જુદી જુદી અપેક્ષા અનુસાર પ્રકારો પડે છે જુઓ દશવૈકાલિકની નિયુક્તિ (૧મા ૨૪૬) આની ૧૨૫૦ મી ગાથા મુજબ ગૃહસ્થના અથ રૂપ પરિશ્ઠના (૧) ધાન્ય, (૨) રત્ન, (૩) સ્થાવર, (૪) દ્વિપદ, (૫) ચતુષ્પદ અને (૬) ધાતુ એમ છ પ્રકારો છે અર્થાત્ ત્યા અર્થ-પરિશ્ઠ સામાન્યપણે છ પ્રકારનો કહેવાયેલો છે એના અવાતર લોકો વિચારતા એના ૧૪ પ્રકારો પડે છે જેમકે ધાન્યના ચોવીસ પ્રકાર, રત્નના ચોવીસ પ્રકાર, સ્થાવરના ત્રણ, દ્વિપદના બે, ચતુષ્પદના હાથ અને ધાતુનો એક (૨૪+૨૪+૩+૨+૧૦+૧=૬૪)

આ પૈકી ધાન્યના ચોવીસ પ્રકારો તેો આપણે ૩૭૭ મા તેમજ ૩૭૮ મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા છીએ ત્યા આપેલી ગાથાઓ દશવૈકાલિક-નિયુક્તિની ૨૫૨ મી અને ૨૫૩ મી ગાથા સાથે પ્રાય અક્ષરશ મળતી આવે છે, અને તે આ નિયુક્તિમાથી ઉદ્ભૂત કરેલી જણાય છે.

ચોવીસ પ્રકારના રત્નોના નામ દશવૈકાલિક-નિયુક્તિ (૧મા ૨૫૪-૨૫૫)મા નીચે મુજબ આપેલા છે —

૧ “ ધમ્મો વસુવહ્નિઃ સત્થસ્સ ચરકિયહો ડ નિકલેવો ।

ઓદેણ છન્ધિહડ્ડયો ચરકિયહિવિહો વિમાનેણ ॥ ”

[ધર્મે વપ ડપહિટોડર્યેસ્ય ચતુર્વિંશત્તુ નિલેપ ।

ઓદેણ પદ્ધિઓડર્યેચતુ વરિવિધો વિમાનેણ (વિશોદેણ) ॥]

૨ “ અન્નાણિ રયણ ધાવર તુપય ચરત્પય તદ્દેવ કુવિર્ન ચ ।

ઓદેણ છન્ધિહડ્ડયો યસો ધીરેહિ પક્કતો ॥ ”

[આગ્યાણિ રત્ન સ્થાવરં દ્વિપદં ચતુષ્પદં તથૈવ કુપ્પય ચ ।

ઓદેણ પદ્ધિઓડર્યે વપ ધીરે પ્રક્કત ॥]

૩ “ રયણાણિ ચરકથોસં સુવળ્લત્તડતવરયયલોહારં ।

સીસગહિરણપાસાણચર્રાણિમોસિઅપવાલ ॥ ૨૫૪ ॥

(૧) મોતુ, (૨) કલાઈ, (૩) તાણુ, (૪) રૂપુ, (૫) લોડુ, (૬) સીમુ, (૭) હિરણ્ય (રૂપિયા વગેરે), (૮) પાપાણુ (વિભતીય રત્ન), (૯) વજ (હીરો), (૧૦) મણિ (ભતિવત રત્ન), (૧૧) મોતી, (૧૨) પરવાલા, (૧૩) ચખ, (૧૪) તિનિશ (એક ભતતુ બાક), (૧૫) અગુરુ, (૧૬) ચકન, (૧૭) વજ્ર, (૧૮) જીનના વજો, (૧૯) કાષ્ઠ (શ્રીપર્યાદિના કળ વગેરે), (૨૦) ચમ (સિદ્ધ વગેરેનું ચામડું), (૨૧) હાથી વગેરેના હાત, (૨૨) ચમરી વગેરેના વાળ (કેશ), (૨૩) ગધ અને (૨૪) પિપલી વગેરે દ્રવ્યોપધ

સ્થાવરના (૧) ભૂમિ યાને ^૧જોડ, (૨) ^૨ગૃહ અને (૩) ^૩વૃક્ષોનો સમૂહ એમ ત્રણ પ્રકારો છે દ્વિપદના (૧) અંકારબદ્ધ અને (૨) માતૃપ એમ બે પ્રકારો છે તેમા પ્રથમ પ્રકારથી ગાડી વગેરે સમજવું, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારથી હામ, હાસી વગેરે સમજવા

ચતુષ્પદના (૧) ગાય, (૨) ભેંસ, (૩) ડાટડી, (૪) બકરી, (૫) ઘેડી, (૬) ^૪અશ્વ, (૭) અશ્વતર (અચ્ચર), (૮) ^૫ઘોડો, (૯) ગધેડો અને (૧૦) હાથી એમ હથેલો છે

તાબાનો કળશ વગેરે બ્યક્તિરૂપે અનેક પ્રકારનું કુપ્ય છે, પરંતુ તેને અત્ર એક જ ગણેલ છે

સર્વો તિણિસાગુહચદનાણિ વચ્ચામિલાણિ કટ્ટાણિ ।

તદ્દ ચમ્મદતવાલા મધા દ્વયોસદ્દાહ ચ ॥ ૧૮૬ ॥ ”

[રત્નાણિ ચતુર્વિંશતિ સુવળે-ત્રણ-તામ્ર-રક્ત-લોહાણિ ।

સીસક-હિરણ્ય-પાપાણ-વજ્ર-મણિ-મીલિક-પ્રધાનાણિ ॥

શદ્દ્ય તિનિશા-ડગુરુ-ચ દનાણિ વજ્રા-ડમિલાણિ વાટ્ટાણિ ।

તથા ચર્મ-દંત-વાલા મધ્યા દ્રવ્યોપધાણિ ચ ॥]

૧ આના (અ) સેતુ (આ) કેતુ અને (ઇ) મેતુકેતુ એમ ત્રણ પ્રકારો છે અરમ્મદાદિ દ્વારા જે ક્ષેત્રમા જળ પૂર પાડવામા આવે તે ‘ સેતુ-ક્ષેત્ર ’, મેઘની વૃષ્ટિથી નળા પાક થાય તે ‘ કેતુ-ક્ષેત્ર ’ અને બને ભતના જગોથી નળા પાક થાય તે ‘ સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર ’ કહેવાય છે

૨ આના (અ) ખાત (આ) ઉચ્છિન્ન અને (ઇ) ઉગ્રપરવરથી એમ ત્રણ ભેદો છે ભોંયરા વગેરે ‘ ખાત ’, પ્રામા વગેરે ઉચ્છિન્ન અને ભોંયરાની ઉપરની ગૃહ વગેરે ‘ ખાત-ઉચ્છિન્ન ’ બોધવા

૩ નાગિયેર વગેરેની વાડીઓ

૪ વાદ્દીક વગેરે દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા ભતિવત

૫ અભતિવત

પરિશ્કરના નવ પ્રકાર—

(૧) ધન, (૨) ધાન્ય, (૩) રક્ષેત્ર, (૪) વાસ્તુ, (૫) રૂપુ, (૬) સોનુ, (૭) કુખ્ય, (૮) દ્વિપદ અને (૯) ચતુષ્પદ એમ પરિશ્કરના નવ પ્રકારો પણ સૂચવાયા છે, કેમકે ઉપરના ૬૪ પ્રકારોનો આમા અતલોવ થાય છે અને એથી તો શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્ર (‘વહિતુ’ સૂત્ર)ની ૧૧૮મી ગાથામા પરિશ્કરપરિભાષુના નવ અતિશારો ગણાવ્યા છે, અત્ર કુખ્યથી રૂપુ અને સોનુ એ બે ધાતુઓ સિવાયની કામુ, લોહ, નાણુ, કલાઈ અને સીમુ, એ ધાતુઓ તેમજ માટીના વાસણો, કાષ્ઠ, હળ, ગાદા, શસ્ત્ર, તથા માથો, માચી વગેરે ગૃહોપકર (રાચરચીકુ) સમજવા દ્વિપદથી કાસ, કાસી, હમ, મોર, મરઘો, પોષટ, સાગિકા, ચકોન, કબૂતર વગેરે સમજવા

પરિશ્કર-પરિભાષુ વ્રતની સાર્થકતા—

ધરમા સો રૂપિયાના પશુ દ્રાક્ષ હોય અને આ વ્રત લેતી વેળા લાખ રૂપિયાનો નિયમ લેવાય એટલે પછી એટલા મેળવવા માટે ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો સંભવ છે તો પછી આ વ્રત લેવાથી શો લાભ ? આનો ઉત્તર એ છે કે મર્વ મમારી જીવોને ઇચ્છાની વૃદ્ધિ તો સદા પહેલેથી છે જ આ સભવમા નમિ રાજર્ષિતુ નિમ્નલિખિત કથન સાંક્ષી પૂરે છે—

“સુવર્ણરુપ્યસ્ય ચ પન્થયા ભવે, મિત્રા દુ કેલાસસમા અસંલ્પયા ।

નરસ્ય લુદ્ધસ્ય ન તેહિ કિંચિ, દૃષ્ટ્વા દુ આગાસમા અર્ણતિઆ ॥”

અર્થાત્ ખરેખર સોનાના તથા રૂપાના કેલાસ જેવડા અસંખ્ય પડાકો હોય તોપણ લોભી જનને તેથી કાંઈ તૃપ્તિ થતી નથી, કેમકે ઇચ્છા નહીં આકાશ જેટલી અનંત છે આથી કરીને અપરિમિત ઇચ્છાને પરિમિત બનાવવી તે લાભકારક છે, કેમકે જેણે આ પરિશ્કરપરિભાષુરૂપ વ્રત લીધું નથી તેની ઇચ્છાની કંઈ સીમા નથી એટલે તેની ઇચ્છાની વૃદ્ધિની ગતિ અપ્રતિહત અને અરુપિત છે, જ્યારે આ વ્રતને ગ્રહણ કરેલાની ઇચ્છાની તો અવધિ છે, તેની વૃદ્ધિ મર્યાદિત બની છે, કારણ અધિક ઇચ્છા માટેનું દ્વાર તેને માટે તો બંધ છે આ પ્રમાણે વ્રતની ઇચ્છાનો વેગ અટકવાથી તે મતોપી જીવન ગાળી મુખી બને છે આવી પરિસ્થિતિમા પણ આ વ્રતને અસાર્યક કોઈ ગણે-ખરે ?

૧ આના ચાર પ્રકાર છે જેમકે ગળી શકાય તે ગણિમ ૧૦ સોપારી, નાગિયેર વગેરે તોળા શમય તે ‘ધરિમ’, ગોળ, લી વગેરે માખી શમય તે ‘મેય’ કાપડ, જમીન વગેરે પરીક્ષા કરવા લાયક હોય તે ‘પારિચ્છેલ’, માણેક, મોતી વગેરે

૨ ધા ૫ ઉગાવવાનું સ્થળ

૩ ધર, આગ વગેરે

૪ = ઘણઘણ વિલવત્યૂ રુપસુવન્ને અ કુવિમપરિમાણે ।

દુપ્પ ચરુપ્પચમા પદિક્કમે દેમિય સલ્લ ॥”

[ધર્મધાન્યયો ક્ષેત્રવાસ્તુનો રુપસુવર્ણયોઃ કુપ્પરિમાણે ।

દ્વિપદચતુષ્પદયો પ્રતિક્રમામિ દેવસિક સચેમ ॥]

૫ જાપા—

સુવર્ણરોપ્યયોઃ પર્વતા મધેયુ ક્યાત્ જલુ કેલાસસમા અસંલ્પયેયા ।

નરસ્ય લુદ્ધસ્ય ન તે કિંચિત્ દૃષ્ટ્વા જલુ આગાશસમાનન્તિકા ॥

एनं मारयामीति सङ्कल्पविषयकहिसायाः परित्यागरूपत्व देशनः
प्राणातिपातविरतेर्लक्षणम् । (४१३)

અર્થાત્ આને હું મારું એ પ્રકારના ઇશદા પૂર્વક (નિરપરાધી નિરપેક્ષ જીવની)-એ હિસા યાય
હિસાનો ત્યાગ કરવો તે ' પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ દેશવિરતિ ' છે

અહિસા અને અનેકાન્ત—

પ્રાણાતિપાતવિરતિ કહો, પ્રાણાતિપાતવિરમણ કહો કે અહિસા કહો તે એક જ છે આ
અહિસાના યથોચિત પાલન માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિની આવશ્યકતા રહેલી છે જે મનુષ્ય અહિસાનું
પાલન કરવા તૈયાર હોય તેની દૃષ્ટિ, તેના આચાર-વિચાર વગેરેનું અનેકાન્ત કેન્દ્ર હોવું જોઈએ.
એની ધરી ઉપર તેની વિચારસરણી ઇત્યાદિ ધુમે તો જ લાભ છે આ અપેક્ષાએ અહિસા
અને અનેકાન્તને એક બીજાના પર્યાય ગણી શકાય, કેમકે અનેકાન્તનો અર્થ એ છે કે આપણાથી
બિન્ન વિચાર, બિન્ન આચાર, બિન્ન દૃષ્ટિ કે અન્ય કોઈ વિષય પરત્વે બિન્નતા અન્ય
સત્યશોધકમા નજરે પડતા જરા પણ શરસે ન થતા તેની સાથે સમભાવ રાખવો તેના
તરફ પણ પ્રેમપૂર્વક વર્તન કરવું એટલે કે અહિસાત્મક લાગણી રાખવી^૧ આ સંસારમા રગની,
ભતિની, સપ્રદાયની, અમઝની, વિધિવિધાનની ઇત્યાદિ જેટલી ભતની બિન્નતા છે તે
સર્વ બિન્નતાઓનો સમન્વય કરવાને માટે-તેને એકતારૂપ સૂત્રમા શ્રુ થવાને માટે અનેકાન્ત
દૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ છે અનેકાન્તાત્મક વિચારથી સર્વત્ર પ્રેમનો સચાર યાય છે, મૈત્રી, પ્રમોદ
કાકરુચ અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર દિવ્ય અને આત્માર્થીને ખાસ ઉપયોગી ભાવનાઓની વૃદ્ધિ
થાય છે, અને તેમ થતા ઉત્તરોત્તર ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ભ્રમ શુદ્ધ થતા નિજ (પોતાનું)
અને જિનનું તાકાત્મ્ય પ્રકટે છે

અહિસાની ચતુર્ભંગી—

અહિસાનું લક્ષણ દશવૈકલિકેની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિના ૨૪મા પત્રમા સૂચવાયું
છે કે—

“ અમમત્તતયા શુભયોગપૂર્વક પ્રાણાવ્યપરોપણમ્ ”

અર્થાત્ અમમત્તપણે શુભ યોગ પૂર્વક ૬૨ પ્રાણોનો અનુલેહ યાને અથાવ તે 'અહિસા' છે આ
અહિસાના ચાર ભંગો છે—(૧) દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી, (૨) દ્રવ્યથી પરતુ ભાવથી નહિ,
(૩) દ્રવ્યથી નહિ પરતુ ભાવથી અને (૪) દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ

૧ જનતાના હૃદયના અમૃતરૂપ, સમાજની સજીવિની ઔષધીરૂપ અને યોગયોગીઓની પરમ
વિશુદ્ધિરૂપ એવા પ્રેમની બે ખાણ છે—(૧) અહિસા અને (૨) અનુકંપા એની બીજી ખાણ
સેવાની જગત છે

અહિસાના પ્રકારો—

ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પૈકી સ્થાવરની ચતુર્ના પૂર્વક કેવળ નિરપેક્ષ અને નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સ્પર્શ પૂર્વક નહિ મારવાના પરિણામવિશેષને ‘દેશથી પ્રાણાતિપાતવિરમણ’ યાને ‘સ્પર્શ પ્રાણાતિપાતવિરતિ’ કહેવામાં આવે છે એટલે કે આ દેશથી અહિસા છે, જ્યારે સર્વ પ્રકારે— સપૂર્ણતયા અહિસાનું પાલન તે ‘સર્વ અહિસા’ છે અર્થાત્ કોઈક અશમાં અહિસાનું પાલન તે ‘દેશ-અહિસા’ છે, જ્યારે તેનું સર્વાંશે પાલન તે ‘સર્વ અહિસા’ છે.

અહિસાના સ્પર્શ અહિસા અને સૂક્ષ્મ અહિસા, સ્વરૂપ-અહિસા અને પરમાર્થ-અહિસા, દ્રવ્ય-અહિસા અને ભાવ-અહિસા એમ વિવિધ રીતે બે બે પ્રકારે પડે છે તેમાં કોઈ જીવનો સર્વાંશે જનન ન લેવો તે ‘સ્પર્શ અહિસા’ છે, જ્યારે જીવને કોઈ પણ રીતે કલેશ ન પહોંચાડવો તે ‘સૂક્ષ્મ અહિસા’ છે કોઈ પણ જીવને આપણા શરીર દ્વારા હાનિ ન પહોંચાડવી તે ‘દ્રવ્ય-અહિસા’ છે, જ્યારે સમગ્ર જીવોના હિતની ભાવના ભાવની તે ‘ભાવ-અહિસા’ છે આ હકીકત સ્વરૂપ-અહિસા અને પરમાર્થ-અહિસાને પણ લાગુ પડે છે.

અહિસાની અન્યાન્ય વ્યાખ્યાઓ—

પાતજલ યોગસૂત્ર (પા ૨, સૂ ૩૦)ના ભાષ્યકાર શ્રીવ્યાસે અહિસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યું છે—

“ તત્રાહિસા સર્વથા સર્વદા સર્વમૂતાનામનમિદ્રોહઃ ”

અર્થાત્ બધી રીતે, બધા સમયોમાં બધા (તમામ) જીવોની સાથે અદ્રોહપણે વર્તીવ કરવો યાને પ્રેમભાવ રાખવો તે ‘અહિસા’ છે હિંચરગીતાનું નિમ્નલિખિત પણ આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે—

“ કર્મણા મનસા વાચા, સર્વમૂતેષુ સર્વદા ।

અક્લેશજનન પ્રોક્તા, ‘અહિસા’ પરમર્ષિભિઃ ॥ ”

અર્થાત્ સદા શરીરથી, મનથી અને વચનથી સર્વ જીવોને વિષે અપીઠાત્મક ભાવ રાખવો એટલે કે કોઈ પણ જીવને કદાપિ તનથી, મનથી કે વચનથી કલેશ ન પહોંચાડવો—હા જ ન હેતુ તેને અહિંસાએ ‘અહિસા’ કહી છે.

અહિસાની આવશ્યકતા—

આ સંસારમાં કોઈ જીવ હાનિ પહોંચાડતો નથી, સૌ કોઈ મુખની ઇચ્છા ધરાવે છે તો જેમ જે હાનિ આપણને અનિદ છે તેમ તે અન્યને પણ હોય જ જોઈએ, અને એથી જ અન્યને હાનિ કરવાનો આપણને તલ માત્ર અધિકાર નથી જ આ હકીકત શ્રીહેમચંદ્ર સૂરીશ્વર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે—

“ ૧ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, સુખદુઃસે પ્રિયાપ્રિયે ।

ચિન્તયન્નાત્મનોઽનિષ્ઠાં, હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ આપણા આત્માને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ મર્વ પ્રાણીઓને છે, એથી કરીને જેમ આપણને માટે હિંસા અનિષ્ટ સમજાય છે તેમ અન્યને પણ તે અનિષ્ટ છે એમ વિચારીને અન્યની હિંસા ન કરવી તથા જ વાત શ્રમણ બગવાન મહાવીરે સ્વયંજે (આચાર્યશ્રમણ લોકવિજયમા) નીચે મુજબ પ્રકાશી છે —

“ ૧ સર્વે પ્રાણા પ્રિયાગ્નયા, સુખસાયા, દુઃખપટિકલા, અપ્પિયવહા, પ્રિય-જીવિણો, જીવિત્કામા, સર્વેસિ જીવિયં પ્રિય । ”

અર્થાત્ મર્વ જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે, કોઈ મરવાને ચહાતું નથી, મર્વે સુખતા અશિતાથી છે, બધાને દુઃખ પ્રતિક્ષણ છે, વધ સર્વને અપ્રિય છે, જીવન સર્વને પ્રિય છે, સર્વ જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને સર્વને જીવન વહાલું છે, વાસ્તે કોઈ પણ જીવને મારવો કે કષ્ટ હેતુ ન જોઈએ

અહિંસાનું આચરણ શા માટે આવશ્યક છે તેનો ઉત્તર આપના કરતા વધારે સચોટ અને સ્તોત્રકારક સમગ્ર બ્રહ્માડમા મળે તેમ છે કે ?

૧ ગૃહસ્થની મવા વસા દયા—

જીવોના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારે પડતા હોવાથી પ્રાણિવધના પણ બે પ્રકારે પડે છે તેમા અત્ત સ્થૂળથી ‘હીન્દ્રિયાહિં’ બહુવા અને સૂક્ષ્મથી પૃથ્વીકાયાહિં પાંચ બાદર એકેન્દ્રિય બહુવા, નહિ કે સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળા એકેન્દ્રિયો, કેમકે એવા એકેન્દ્રિયો તો સર્વ લોકોમા વ્યાપ્ત છે અને તેઓ તો પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે જ મરે છે એટલે તેમના વધ માટે અવકાશ નથી ૧ સાધુઓ બને પ્રકારના વધથી નિવૃત્ત હોવાથી તેમની જીવદયા વીસ વિશ્વા (વસા)ની છે ગૃહસ્થો કેવળ સ્થૂળ પ્રાણિ-વધથી નિવૃત્ત છે, કેમકે પૃથ્વી, જળ વગેરેને વિષે નિરતર આરભજન્ય પ્રવૃત્તિમા તેઓ મગ્ન રહે છે એટલે સૂક્ષ્મ પ્રાણિવધથી તેઓ નિવૃત્ત

૧ સરખાવો સ્મૃતિગત નિમિત્તિત પદ —

“ પ્રાણા ચયાઽઽત્મનોઽમીદ્યા, મૃતાનામપિ તે તથા ।

આત્મોપમ્યેન મૃતાના, દયા હર્વિત માનવ ॥ ”

અર્થાત્ પ્રાણ જેમ પોતાને વહાના છે તેમ જીવમાત્રને પણ છે વાસ્તે મનુષ્યે પોતાનો દાખલો લઈ જીવોની યાને સમગ્ર જીવોની દયા કરવી જોઈએ

૨ ઇલા—

સર્વે પ્રાણા પ્રિયાગ્નય સુખસાતા દુઃખપટિકલા અપ્રિયવધા પ્રિયજીવિણો જીવિત્કામા, સર્વેસિ જીવિત પ્રિયમ ।

૩ જે મનુષ્ય અહિંસાનું ચાપુર્ણ પાલન ન કરતાં કોઈક અંશે જ પાલન કરે છે તેનો ગૃહસ્થ, શ્રાધક, ઉપાસક, અહિંસાની કે દેશવતી તરીકે નિર્દેશ કરાય છે

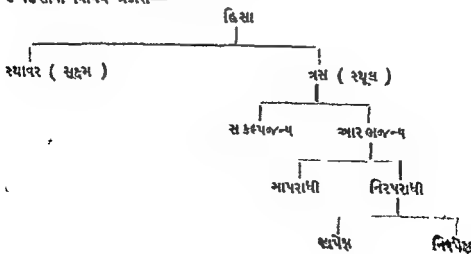
૪ જીવો અર્થદીપિકાનું ૩૮ ચુ પત્ર

રહી શકતા નથી આથી તેમની દયા સાધુઓથી અડધી એટલે દશ વસાની ગણાય અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ત્રસ અને સ્થાવર એ બંનેની દયા ન પાળી શકતા ગૃહસ્થ કેવળ ત્રસની જ પાળી શકે તેમ છે એટલે વીસ વિશ્વામાથી અડધો અડધ દયાના તેઓ ભાગી છે સ્થૂલ યાને ત્રમ જીવનો વધ પણ સકલ્પજન્ય અને આગલજન્ય એમ બે પ્રકારનો છે તેમા સકલ્પ પૂર્વક ભણી જોઇને યાને હણુ એવા મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી હિંમતથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત થઇ શકે છે, આગલજન્ય હિંમતથી તે બચી શકતો નથી, કેમકે શરીર અને કુટુંબના નિર્વાહ માટે તેને ખેતી કરવા જેવા આગલમય કાર્યો પણ કરવા પડે છે અને એવા કાર્ય કરતા ક્રોધિયાદિ જીવોનો તેને હાથે નાશ થાય છે આથી પાત્ર વસા જેટલી જીવદયા એને માટે રહી સકલ્પજન્ય હિંસા પણ અપરાધી અને નહિ અપરાધી આશ્રીને બે પ્રકારની છે તેમા નિગપરાધીની હિંમત કરવાથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત છે, નહિ કે અપરાધીનો આથી એની જીવદયા અઢી વસા જેટલી સલાવે નિરપરાધીનો વધ પણ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એમ બે પ્રકારનો છે તેમા નિરપેક્ષથી એ બચી શકે, નહિ કે સાપેક્ષથી, કેમકે નિરપરાધી એવા બળદ, પાંદા વગેરે વાહનોને વિષે તેમજ ભણુવામા આળસુ એવા પુત્રાદિને વિષે તેને સાપેક્ષ વધ, બધાદિ એવવા પડે છે આથી એ સવા વસા જેટલી જ દયા પાળી શકે છે * અર્થાત્ સકલ્પપૂર્વક યાને ભણી જોઇને નિગપરાધી નિરપેક્ષ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવા-

૧ ધરમા ચોર ચોરી કરવા પેઠા હોય તો તેને ધરાશ પૂર્વક મારી હાલવેા પડે, દિસક જનાવરો કાઢી ખાવા આવે તો તેને મારવા પડે, ફૂતર કરડવા આખુ હોય તો તેને લાકડી મારી પાછુ હાંપુ પડે, કોષ બદમાસ સીની વાજ લૂટવા તૈયાર થયો હોય તો તેને હાથ દેખાડવો પડે અને રાખના મૈન્યમા નોકરી હોય તો તેની આરા થતો હિંમત કરવી પડે આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ સાપરાધી સ્થૂલ હિંસાથી મુક્ત થઇ શકતો નથી

૨ બળદ વગેરે ઉપર આપણે બોલે મૂકીએ છીએ અને તેઓ ખરાબર ન યાને તો તેમણે આપણુ કશુ બગાડુ ન હાવા જતા-તેઓ નિરપરાધી હોવા જતા આપણા સ્વાર્થની ખાતર આપણે તેને મારીએ છીએ, એવી રીતે આપણા શરીરનો કોષ ભાગ સડી ગયો હોય-તેમા કીડા પડ્યા હોય અને તે દૂર કરવા આપણે દવા લગાડીએ ત્યારે કર્મવશાત્ એમા સડેલા ભાગમા ઉત્પન્ન થયેલા કીડા એએ આપણો કશો અપગ્રાહ ન કરેનો હોવા જતા એ દવાથી તેમનો નાશ થવામા આપણે કારણભૂત બનીએ છીએ

૩ હિંસાના વિવિધ પ્રકારો—

રૂપ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણુ વ્રતના તેઓ અધિકારી ॥ આથી એમ ન સમજવાનું કે તેણે વિશેષ કયા પાળવા પ્રયત્ન જ ન કરવો. એ તો જ્યાં સુધી તેણે મ સારના સર્વ પ્રકારના મોહ અને પ્રલો-
ભનનો સર્વથા ત્યાગ કરવા જેટલી આત્મગતિ ખીલવી નથી ત્યાં સુધી તે કેટલી કયા પાળી શકે તેનું આ નિરૂપણ છે. ૧ ગૃહ-વ્યવહાર ચલાવતી વેળાએ પણ એની મનોવૃત્તિ તો અહિંસાના વિશેષ પાવન તરફ જ ઊઠેલી જોઈએ જેટલે અંશે અને તેટલે અંશે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા તેણે તત્પર બનવું જોઈએ. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તો કોઈ પણ જીવના તાડન, તર્જન, છેદન, લેદન, આક્રોશન વગેરે કલેશકારી વ્યવહારથી તેણે અવિચ્છેદ રહેવું જ જોઈએ હા, કુટુંબ, સમાજ, દેશ કે ધર્મના રક્ષણ માટે કદાચ સ્વૃણ હિંસા કરવી પડે તો એથી એના સ્વૃણ વ્રતને હાનિ પહોંચતી નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થને જે સ્વૃણ હિંસાની છુટ મળેલી છે તે પોતાના સ્વાર્થની કે વિષયતૃષ્ણાની પૂર્તિ માટે નથી જ, પરંતુ એ પરાર્થક છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય ॥ કે નૈનત્વ સ્વીકારવાથી ગૃહસ્થ રાષ્ટ્રના કામને રહેતો નથી અને તે ભાર્યૂત બને છે એ માન્યતા પાયા વિનાની છે, કેમકે એવું કોઈ હિતકર રાષ્ટ્રનિમિત્તક કાર્ય નથી કે જે અણુવ્રતધારી ગૃહસ્થ ન કરી શકે. તીર્થકેસરુ જીવન જ નથી જ આદર્શજીવન છે, તોપણ શ્રીશાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથે તો યુદ્ધ કરીને છ ખડો ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેમજ વળી શ્રીનેમિનાથે પણ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. પ્રથમ ચક્રવર્તી ભરત કે જેમનું વેરાચ્ચવાસિત જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે હિમબદ્ધ માને છે તેમ પ્રાચીનકે જેવી ઘાતક વ્યવસ્થા પણ હાખલ કરી હતી. ૨

અહિંસાનું ગૌરવ—

આ ‘ભારત’ભૂમિના પ્રાણી, પૌદ્ધ વગેરે સર્વ ધર્મોએ અહિંસાદેવીની આરાધનાને ઉચ્ચ

૧ એ વાત નિસંદિગ્ધ છે કે આત્માને શાશ્વત આનંદ મળે તે માટે સ સારના સર્વ બંધનોથી તે મુક્ત થવો જ જોઈએ અને એ માટે અહિંસાનું સર્વોચ્ચ પાનન પરમ આવશ્યક છે. જતા પણ દરેક પ્રાણીનું તેટલું જાણું નહિ હોવાથી પોતપોતાની ચોખ્ખતા અને શક્તિ અનુસાર તેણે કયા પાળવા પ્રયત્નશીલ થવું જ જોઈએ એ આ કથનનો નિષ્કર્ષ છે. એથી તો સાબરકાંઠાએ અધિકારી અનુસાર અહિંસાના પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું છે.

૨ દીન, દીન અને શુભ આસપવાગા ઉપર પ્રહાર કરવો તે જેમ હિંસા ॥ તેમ દેશના શત્રુ સામે ખાચ બીકવામાં પ્રાણી પાની કરી તે પણ ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ હિંસા છે—અન્યાય છે. વળી અન્યાયનો પ્રતિરોધ કરવો જ જોઈએ કેમકે એ ગૃહસ્થનું જીવનસૂત્ર છે. જો અન્યાયને અટકાવવામાં ન આવે તો ધર્મ, કર્મ, સમાજ અને સંજિની વ્યવસ્થા બગડી જાય. વળી આવે પ્રતિરોધ થાય તો જ દુર્જંગના ઉપર ગુન્નરતા સિતમ જોઈએ કરી શકાય અને એ દ્વારા કથચિત્ત તેમને અભયદાન આપી શકાય કે જે દુર્જંગના આત્મવિકાસ અને ઉત્થાનનું અગ્ર બને. આથી એ જ્ઞાનમાં રાખવું કે અધિકારની લોનુપતા, અવિવેક, મનોવિનોદ કે ઉચ્છ્રાંજનને અધીન થઈ દુર્જંગને સતાવવા એ પાપ છે—હિંસા છે—અન્યાય છે. બાકી શુભ ભાવ પૂર્વક કોઈ જીવને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેના ઉપર અનુચિત જીવમ ગુન્નરનારને હાથ બતાવવામાં ગૃહસ્થતા કલકિત થતી નથી, પરંતુ ઉલ્લી તે વધારે ત્રણકી ઊઠે છે. નિરર્થક—સ્વાર્થભૂતક વધનો ગૃહસ્થને સાધ સાધ નિષેધ છે એ આ નિરૂપણનો સારાસ છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થે જેમ અને તેમ જીવહિંસાના ત્યાગ માટે પૂરતો ઉપયોગ રાખવો. પ્રમાદને દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરવો. બળતણ, છાણા વગેરે જોઈ ખેડેરીને વાપરવાં, દસ ટેકાણે ચંદરવા બાધવા, પાણી ગાળીને વાપરવું કન્યાદિ.

સ્થાન આપ્યું છે, કેમકે અહિં માનુ સર્વાંશે પાલન એ આત્માની સંપૂર્ણ અને સ્વાચ્છી ઉત્ક્રાન્તિ છે આથી તો સર્વ ઋષિ, મુનિ, મહત્, સાધુ, સત્, સન્યાસીએ અહિં સાનુ મહત્ત્વ અને ઉપાદેયત્વ સ્વીકારી તેની તારીફ કરી છે તેપણ્ અંકે કહેવું પડશે કે આ મહત્ત્વીય અને ઉપાદેય તત્ત્વને જેવું સૂક્ષ્મ, ગૂઢન, વિશાળ અને આચ્છાદ્ય નૈન ધર્મે બતાવ્યું છે તેવું અન્યત્ર બતાવેલ નથી નૈન દર્શન અનુસાર અહિં સા એ ખાસ મહત્ત્વની ચીજ છે એ એનો ઉત્તમ અને અટલ સિદ્ધાન્ત છે એ એનું લાક્ષણિક અંગ છે એ નૈનોનું જીવનસૂત્ર છે એમા પુરુષત્વની પરાકાષ્ઠા છે આવી પરિસ્થિતિમા નૈન ધર્મના પ્રવર્તકોએ એ એને ચરમ સીમા સુધી પહોંચાડી દીધેલ હોય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આંત્ર ઉચ્ચ કોટિનું સ્વરૂપ કેવળ વાણીના વિલાસરૂપ નથી રહ્યું, પરંતુ એ પ્રવર્તકોએ-એ જગત્પૂજ્ય મહાત્માઓએ તેવું આચરણ કર્યું છે અને તેમ કરીને વિશ્વની સામે એક અદ્ભુત અને અનુકરણીય આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે અહિં સા વિના સત્યની શોધ અસંભવિત છે અહિં સાનું મહાત્મ્ય જોર જ છે આથી અત્ર જોટલ જ ઉમેરીશું કે આ હયાથુ દેવીની સમ્યગ આરાધનાથી કહેવું પડશે કે જ્યારે આત્મા પરમાત્મા બની શકે તેમ છે તો પછી પરરાત્મની શુભાશીથી-અન્ય રાષ્ટ્રીય પરતત્રતાથી છુટવામા આ રામબાણુ ધંધાજનીવડે જ એમ કહેવામા અને માનવામા કોને જરાએ સંકોચ મળવે ? વળી અહિં સાત્ત્મક વાતાવરણ નૈસર્ગિક વૈરને મહાત્ કળામા પણ પાછું પડે તેમ નથી યોગદર્શનમા કહ્યું પણ છે કે—

૧ જે જન્મે છે તે મરે છે અથવા કાષ્ઠ અન્ય પ્રાણી એને મારી નાખે છે કે પ્રકૃતિ એની જીવનનીલા સંકેતી લે છે એક પ્રાણી જન્મી દશમા બીજા પ્રાણીનું ખૂન કરવાથી પણ હરતો નથી આવી રિયતિને કીધે " જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ " અર્થાત્ એક જીવ અન્ય જીવના જીવનનો આધાર છે એ વાક્ય રચાયું હોય એમ જણાય છે અર્ધા પ્રાણીઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એનામા માનસિક અને શારીરિક એમ ઉભય પ્રકારનું બળ છે આથી એ ઉપરના વાક્યનો દુરુપયોગ કરવા ધારે તો મનુષ્ય સૌથી વધારે કરી શકે એ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર એવી પણ હિંસા આચરે કે જે અનિવાર્ય કે આવશ્યક ન હોય જોટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાણિસમાજ અને માનવસમાજની શાંતિને પણ બાધક નીવડે. આવી હિંસા આત્મિક ઉન્નતિમા વિધર્ષ અને એમાં તો કહેવું જ શુ ? આવા વિચારુથી પ્રત્યેક ધર્મમા વધતા જોછા અસમા હિંસાના ત્યાગનો અને અહિંસાની આરાધનાનો ઉપદેશ અપાવેનો જોવાય છે આ પ્રમાણે સર્વધર્માના અહિંસાને માટે " અહિંસા પરમો ધર્મ " એવા મુદ્ધવેષ યોજાયો છે તે સ્વાભાવિક જ છે

૨ અન્યને કળીને મેળવાવું સ્વાત્મ્ય કે સ્વરાજ્ય એ સાચી સાત્ત્વિક સત્તા નથી, પણ માધિક આસુરી છે આવી સમજણથી તો હિંદુસ્થાન એ રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષાનું બલિદાન બન્યું નથી

૩ અહિં માનો માર્ગ જેટલો સીધો છે એટલો જ સાંકડો છે બળાણિયા જે દોરી ઉપર એક નજર રાખી ચારી શકે છે તેના કરતા પણ અહિંસાની દોરી પાતળી છે, જ્યાં અસાવધાનતા જરા પણ આવી કે અધ પતન અવસ્ય થાય

૪ મુનિપુરહર શીહરિભદ્રસરિએ કહ્યું પણ છે કે—

" સ્વાદ્વાદો વર્તેતે યસ્મિન્, પક્ષપાતો ન વિષતે ।

નાસ્ત્યન્યપોદન કિચ્છિન્-જૈનધર્મ " સ્ ઉચ્યતે ॥ "

અર્થાત્ જ્યાં સ્પાહાદ (વિજય) વર્તી રહ્યો છે, જ્યાં પક્ષપાતનો અભાવ છે અને જેને વિષે અન્યને જરા પણ દુઃખ દેવા માટે સ્થાન નથી તે ' જૈન ધર્મ ' કહેવાય છે

“ અર્ધિમાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિર્ઘો વૈરત્યાગઃ ॥ ૨-૩૬ ॥”

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે મનુષ્ય અહિંસાનું સર્વાંગે અને વાસ્તવિક રીતે પાલન કરે તો તેની આગળ એરી વાતાવરણ ખાડ ખાય છે અર્થાત્ તે પોતાની આસપાસના વાતાવરણ ઉપર એવી અને એટલી બધી ઉમદા અસર કરે છે કે સાપ અને એવા બીજા એરી જીવો પણ તેને હેરાન કરતા નથી-બંદે કરી શકતા નથી એમ કહેવાય છે કે આસાઇના સેન્ટ ફ્રાન્સિસ (St Francis)ને આવો અનુભવ થયો હતો જે આપણે આપણા પ્રેમ આપણા કહેવાતા શત્રુ ઉપર એવી રીતે ઢાળીશું કે તેના મસ્કાર ઉપર તેની સ્થાયી અમ્મર પડે તો તે પણ આપણને ચઢાવા લાગશે હુકમા અહિંસાની અતિમ અને અતિશય આદરણીય ભૂમિકાએ આજ્ઞ થયેલા મહાનુભાવના ચરણમા સમગ્ર જગત આબોદે છે, જેકે તેમની તો તેવી ભાવના કદાપિ હોતી જ નથી અને હોય તો તે મહાત્મા શાના ? અતમા આના ગૌરવને અંગે એટલું જ નિવેદન કરીશું કે ઐહિક અને પારલૌકિક સર્વ હું જોને મટાડવામા અને સાચા અને સનાતન મુખ અર્પવામા ચિત્તામણિ, કામધેતુ, કલ્પલતા વગેરેનો સમુદાય એની આગળ પાણી ભરે છે

અહિંસાનું વ્યાપકત્વ—

કેટલાક ધર્મોમા અહિંસા-તત્ત્વ કેવળ કાથિક છે, ત્યારે ‘જૈન ધર્મ’ એથી આગળ વધે છે અને તે પણ એટલે સુધી કે એની અહિંસા વાચિક અને માનસિક જ ન રહેતા આત્મિક બની જાય છે વળી કેટલાક ધર્મોમા અહિંસા મનુષ્ય પર્યંત અને કવચિત્ પશુ, પખી પર્યંત જ ઉપદેશાયેલી છે, ત્યારે જૈન ધર્મમા અહિંસાની સીમા જ નથી, એનું ક્ષેત્ર સમગ્ર સચરાચર જીવજાતિ છે જૈન અહિંસા તો વિશ્વની પેઠે અમર્યદિત જ છે-અનંત છે અને આકાશની માફક સમગ્રપ્રકાર્યં વ્યાપિની છે

જૈન અહિંસા પરત્વે ગેરસમજ—

જૈન અહિંસાના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ જનોએ એના મળધમા અનેક આશ્લેષો રજુ કર્યા છે કોઇક એને અન્યવહાર્ય કહે છે, કોઇક એને અનાચરણીય માને છે, કોઇ એને આત્મ-ધાતિની ગણે છે, કોઇ એને રાષ્ટ્રનાશિની તરીકે ઓળખાવે છે, કોઇ એને દેશની પરાધીનતાના પ્રેરક બળ તરીકે ઉલ્લેખે છે અને કોઇ એને પ્રબળ નિસર્તવ અને નિર્વિર્ય બનાવનાર સાધન માને છે; પરંતુ નિષ્પક્ષપાતી વિચારકને જરૂર જણાયે કે અહિંસાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની તસ્દી ન લેવાયાથી-તેનો પૂર્ણ પરિચય ન મેળવાયાથી જ આવા ખ્રાન્ત વિચારોનો જન્મ થયો છે

દેશભક્ત પંબજકેસરી સ્વર્ગસ્થ લાલા લજપતરાય જેવા જૈન અહિંસાનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નહિ એ જેદનો વિષય છે મહાત્મા ગાંધીને તેનો મચોટ ઉત્તર આપવો પડ્યો

૧ આ ધર્મોમા અન્ધે કરેલી હિંસાના અનુભોક્તાનો પણ નિષેધ છે અર્થાત્ પોતે હિંસા કરવી નહિ, અન્ધ પાસે કરાવવી નહિ તેમજ કોઇએ કરેલી હિંસા અનુભોક્તા પણ નહિ, એ એનો મુદાનેષ છે

થોડા વખત ઉપર પૌર્ણીય સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી અને જૈન દર્શન તથા જૈન મુનિ-
ઓથી પણ કેટલેક અંશે તો પરિચિત એવા છ કે નરીમાન પણ આનુ સ્વરૂપ સમજી
શક્યા નહિ એમ એમણે ગાંધીજી ઉપર લખેલ લેખ કહી રહ્યો છે આવી પગિચિતિમા
સામાન્ય મનુષ્ય એનું સ્વરૂપ સમજવામા થાપ ખાય તો તેનો દોષ ક્ષતવ્ય જ લેખાય, છતા
આ પ્રમાણે જ્ઞાન્ત વિચારોનું વાતાવરણ જામતું જાય તેવે સમયે એ સબધમા થોડોક
ઊઠાપોઠ કર્યા વિના કેમ આવે ?

એ વાત સાચી છે કે જૈન અહિંસાની કોઈ મર્યાદા નથી અને એનું પાલન અતિ
દુષ્કર છે, છતાં એથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે એ કોઈ અહિંસા પાળવા માગે તો તેને
જીવનક્રિયા સમેટી લેવી પડે અને નિર્ચેષ્ટ બનવું પડે, અર્થાત્ જીવનવ્યવહાર અને અહિંસાનું
પાલન એ કંઈ પરસ્પર વિરુદ્ધ હકીકતો નથી કે જેથી અહિંસાનું પાલન એટલે આત્મઘાત
કરવાની નોખત સમજવી ઉચિત ગણાય

આ સબધમા સ્પષ્ટીકરણરૂપે એટલું ઉમેરીશું કે એ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે
અહિંસાના પ્રવર્તકોએ એનું આચરણ સર્વોચ્ચ પોતાના જીવનમા ઉતાર્યું હતું વળી પૂણ્ડરૂપે
અહિંસા પાળવા છતાં તેઓ ઘણા વર્ષો જીવતા વહ્યા હતા તેમજ આ દિવ્ય આદર્શથી તેમણે
વિસ્મરને વિમુક્તિ કર્યું હતું વિશેષમા આ આદર્શને અત્યાર સુધીમા અનેક મહાનુભાવોએ ઝીલ્યો
છે અને તેમ છતાં તેમને માટે આત્મઘાત કરવાનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થયો નથી આથી એ વાત
નિર્વિવાદ જણાય છે કે જૈની અહિંસા અવ્યવહાર્ય પણ નથી તેમ આત્મઘાતક પણ નથી કે એના
પાલન અર્થે આત્મઘાત અનિવાર્ય છે એમ છતાં પોતાનો કલ્લો નહિ છોડનારી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને
અત્ર એટલું જ કહીશું કે મહાત્મા ગાંધીજી પ્રરૂપેલ અસહકારને રાષ્ટ્રનાશક અને નિષ્ફળ
દર્શાવનાર ફૂટેલ ટોલ જેટલી પણ તેના કદાચહની કિંમત નથી, કેમકે અનુભવ અને આચરણથી
એ વાત નિઃસંશયપણે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે અહિંસાત્મક અસહકારની યોજના, નથી અવ્ય-
વહાર્ય કે નથી રાષ્ટ્રનાશક, અલબત્ત, એ ખરૂં છે કે જે સ્વાર્થને જતો કરવા ન ઇચ્છતો હોય
તેને માટે તો અસહકાર તેમજ અહિંસાનું પાલન એ બંને વાતો અવ્યવહાર્ય છે પરંતુ એ
બૂલધુ ન જોઈએ કે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યા વિના અને કેળીતા મુખને જલાજલિ આખ્યા વિના
રાષ્ટ્રનો કે આત્માનો ઉદ્ધાર અશક્ય જ છે જેમ રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર અને સુખી બનાવવા માટે
સર્વસ્વનું અર્પણ આવશ્યક છે, પૂરેપૂરા લોગની જરૂર છે તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી
આત્માને મુક્ત કરી તેને સંપૂર્ણ સુખી બનાવવા માટે પણ સર્વ પૌર્ણાત્મિક સુખોને જતા કરવા જ
જોઈએ આપા એ ફલિત થાય છે કે જૈના અહિંસા કોઈ પણ રીતે અવ્યવહાર્ય કે આત્મઘાતક
નથી જ, ખાસી સ્વાર્થપરાયણ અને મોજશોખમા મસ્ત બનેલા જીવો એથી વિપરીત માન્યતા
ધરાવે તે જુદી વાત છે એવી તેમની માન્યતા તેમને જ મુખારક હો

હવે જૈની અહિંસા ઉપરનો ખીજો આરોપ તપાસીએ યાને જૈન અહિંસાથી ભારત
પરાધીન બન્યું છે અને એની પ્રજા નિર્વૈર્ય બની છે એ આરોપની તથ્યાતથ્યતા વિચારીએ આવો
આરોપ મૂકનારા એમ કહે છે કે અહિંસાના પ્રચારથી લોકોમા શૌર્ય જતું રહ્યું, કેમકે હિંદુ

કરવાથી પાપ લાગે છે એવી ખીકથી લોકોએ મામાહાર છોડ્યો અને એથી કરીને માસના ભક્ષણથી ઉદ્ભવતુ શારીરિક ગળ અને માનસિક શૌચ તેમણે ગુમાવ્યું વળી આ અહિંસાને પ્રચાર થવાથી લોકોમાંથી યુદ્ધની ભાવના નષ્ટ થતી ગઈ અને એથી પરદેશી ટોળાઓ સામે ટક્કર ઝીવવાનું તેમણે માયી વાળ્યું, અને તેમ કરીને એવા વિદેશી અને વિધર્મી જનોના શુભાશો અનવાનો માર્ગ તેમણે મોકળો કર્યો

આના પ્રત્યુત્તર તરીકે નિવેદન કરવાનું કે સમુચિત સમીક્ષક આ કટપનાઓને નિતાત યુક્તિવિઠલ અને સત્યથી વિમુખ મા યા વિના નહિ રહે, કેમકે આ કટપનાઓનું મૂળ અજ્ઞાનતા અને અનુભવશૂન્યતા છે જેઓ આવી કટપનાઓ કરે છે તેઓ ભારતના ઇતિહાસથી અનભિજ્ઞ છે એમ જણાય છે તેમજ વળી તેઓ માનવસમાજની પરિસ્થિતિથી પણ અપરિચિત છે એમ સમન્વય ॥ ભારતની પરત્રતાનું કારણ અહિંસા નથી જ, કિન્તુ અકર્મણ્યતા, અજ્ઞાતતા, અમહિષ્ણુતા અને અદેખાઈ ॥ અને એ સર્વનું મૂળ હિંસા છે એ વધારામાં ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પોકારી રહ્યો છે કે જ્યાં સુધી 'અહિંસા' દેવીના પૂજારીઓ મોળુક હતા, જ્યાં સુધી અહિંસાપ્રધાન ધર્મોની ચક્રતી રહી ત્યાં સુધી પ્રભામાં શૌચ, શાંતિ, સુખ અને સતોષની ન્યૂનતા ન હતી અહિંસા ધર્મના મહાન પ્રચારક મૌર્ય સમ્રાટ અશોક અને શ્વેતશ્રુતના સમયમાં શુ ભારતનો દેહ પરત્રતારૂપ જાણથી જકડાયેલો હતો કે ? અહિંસા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે કદંબ, પલ્લવ અને વ્યાલુક્ય વંશના રાજાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે શું એમના રાજ્ય દરમ્યાન કોઈ પરચકે ભારતને સતોષ્યાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ? અહિંસાના અનુયાયી ચક્રવર્તી સમ્રાટ શ્રીહર્ષ હતા ॥ એમના સમયમાં ભારતનાં સ્વતંત્રતાને કોઈએ કચડી હતી એમ કહેવાય તેમ છે કે ? શું હક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના નરેન્દ્ર અમોઘવર્ષની અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય વંશના ભૂપાલ કુંભારપાલની અહિંસાની આરાધનાથી દેશનો સ્વતંત્રતાને આઘાત પહોંચ્યો હતો કે ? ઇતિહાસનો અખંડ અભ્યાસ તો દાઢી પીટી રહ્યો છે કે ભારતવર્ષીય આ નરેન્દ્રના રાજ્ય-સમયમાં ભારત દેશ અબચુદયના શિખર ઉપર હતો કહેવું પડશે કે જ્યાં સુધી ભારતમાં જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું જોર રહ્યું, જ્યાં સુધી એ ધર્મોને રાષ્ટ્રીય ધર્મ ગણાવાનું માન મળતું રહ્યું ત્યાં સુધી ભારતમાં શાંતિ અને સપત્તિ પૂર્ણતયા વિરાજતી હતી વિશેષમાં અહિંસાના પરમ ઉપાસક રાજાઓએ અનેક યુદ્ધો ખેડ્યા, અનેક યત્નોએને પરાજિત કર્યા તેમજ અનેક દુષ્ટ જનોને ઢઠ્યા શુ આવી સ્થિતિમાં પણ અહિંસાની ઉપાસનાને દેશની પરાધીનતાનું અને નિ સત્વતાનું મૂળ કહેવું એ સંજ્ઞાનોને શોભે ? જેઓ ગુજરાત અને રજપુતાનાના ચચાઈ ઇતિહાસથી સુપરિચિત છે તેઓ તો જાણે છે જ કે દેશને સ્વતંત્ર, સમુન્નત અને સુરક્ષિત ગણવામાં જૈનોએ કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો છે જે વખતે ગુજરાતનો રાજ્યકારભાર જૈનોના હાથમાં હતો, જે સમયે મહામાત્ય, મંત્રી, સેનાપતિ અને કૌશાધ્યક્ષ વગેરે મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર જૈનો હતા તે વખતે ગુજરાતનું ઐશ્વર્ય અનુપમ હતું ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઢઠનાયક વિમલશાહ, મહામાત્ય ઉદયન અને બાહક, મંત્રી મુંજલ, પ્રધાન શાતુ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, આબૂલ અને જગડનું જેવું સ્થાન છે તેવું જીભ કેટલાનું છે ? ખરેકે સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં અહિંસા ધર્મના પરમ ઉપાસકોના જેવા પગકમીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે કે ?

જે દેશમાં અહિંસાનું નામ નિશાન પણ નથી, જ્યાં માંસના અવિચ્છિન્ન આહાર વિના

અન્ય આહાર નથી, જ્યાં હિંસા રૂપે એતાનું સામ્રાજ્ય છે અને હવે તે શુ સ્વતંત્રતા, મરવ-શીલતા વગેરેના ઉદાહરણરૂપ છે કે ? રોમન સામ્રાજ્યની પડતીનું કાળ શુ ? તુર્કે પ્રજાનું અધ પતન શાથી થયું હતું ? આયર્લેન્ડને કેટલાં જી વર્ષો પર્થત પરાધીનતાની બેડી પહેરી રાખવી પડી હતી તેનું મૂળ શુ ? મુસોલિ સામ્રાજ્યના સત્યાલોકોએ ક્યારે હિંસા રૂપ રાક્ષસીથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેથી તેમનો નામશેષ થવાનો વારો આવ્યો ? આથી શુ એમ માનવાને પૂરતું કાળ નથી મળતું કે દેશની રાજનૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિનો આધાર હિંસા અને અહિંસાની ઉપર અવલગિત નથી, પરંતુ રાજકર્તાઓની કાર્યદક્ષતા અને કર્તવ્યપરાયણતાને અધીન છે ? હા, એટલું જરૂર જ ઉમેરવું પડશે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિના પાયા અહિંસા અને હિંસા છે અહિંસાની ભાવનાથી પ્રજામાં સાર્વિક વૃત્તિનો વિકાસ થાય છે અને જ્યાં સાર્વિક વૃત્તિ વિકસે છે ત્યાં સત્ત્વ નિવસે છે, વળી સત્ત્વશાળી પ્રજાનું જ જીવન શ્રેષ્ઠ અને આદરણીય ગણાય છે, જ્યારે સત્ત્વહીન પ્રજાનું જીવન કનિષ્ઠ અને અનાદરણીય મનાય છે જે સત્ત્વથી વિરુદ્ધ છે તે પ્રજામાં વાસ્તવિક સપક્ષિ અને સ્વતંત્રતાની આશા આકાશપુષ્પના સમાન છે આથી જો દ્વિલિત થાય છે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિમાં અહિંસાનો અગ્રગણ્ય અને અજબ ફાળો છે નૈતિક ઉન્નતિની સામે ભૌતિક ઉન્નતિ કોઈ હિંમતપ્રદ નથી આ મુદ્દાલેખને અનુસરીને ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ પ્રજાને નીતિમય જીવન ગાળવાનો વિશેષત ઉપદેશ આપ્યો છે મુસોલીય પ્રજાએ નૈતિક ઉન્નતિ કરતા ભૌતિક પ્રગતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને હજી આપે છે અને એથી તેના કટુ ફળ પોતે આપ્યા છે અને અન્યને અપાડ્યા છે તેમજ હજી આપે છે અને અપાડે છે સમગ્ર વિશ્વમાં સાચી શાંતિ અને વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા માટે મનુષ્યનું જીવન નીતિમય હોવું જ જોઈએ અને તેમ થાય તે માટે અહિંસા જેવા મહાત્મરત્વને યથાર્થ રીતે સમજી તેનું આચરણ થવું જ જોઈએ

અહિંસા એ શક્તિ, શાન્તિ, શૌચ, ક્ષમા, દયા, પ્રેમ, સહિષ્ણુતા, નિર્લોભતા વગેરે અનેક સફળશ્રેણીની જનની છે એના આચરણથી મનુષ્યના હૃદયમાં પવિત્રતાનો સચાર થાય છે, વૈર વિરોધની ભાવનાનો વિનાશ થાય છે અને વિશ્વજયુતાનો વિકાસ થાય છે જે પ્રજામાં જો ભાવ વિકસે છે અને વિકસે છે તેના ઐક્યનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે અને “ સપ ત્યા જપ ” એ કહેવત અનુસાર તે પ્રજા અકબુદ્ધ અને સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે આવી પરિસ્થિતિમાં અહિંસા એ દેશની અવનતિનું કાળ છે એમ કહેવા કયો બુદ્ધિશાળી હામ બીડશે ? ખરેખર તે પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી એમ કહેવા શુ નહિ લક્ષ્યાય કે અહિંસા એ દેશની સાચી ઉન્નતિનું અન્તર અને અન્તરોધ સાધન છે ? મહાવીર જેવા પરમાત્માઓ યોગ્ય, મુખી, ઉદાત્ત અને પરમ શુદ્ધ જીવનનું યથેષ્ટ અને સપૂર્ણ રહસ્ય મેળવી જ શક્યા હતા જો આપણે આ વિશ્વોપકારક ઉપદેશકોને પથે ચાલતા શીખીશું અને જો ન બને તોપણ અહિંસા, સત્ય, પ્રમદ્યથ વગેરે માર્ત્વિક શુભોનાં પ્રભાવમાં આપણા પૂર્વજોની જે અચળ શ્રદ્ધા હતી અને જે આપણે અત્યારે ઘણી ખરી શુભાવી દીધી છે તે પછી કેળવીશું, તો જો આપણે દેશ ફરીથી દેવોનું નિવાસસ્થાન બનશે જ એમાં જરા પણ મદદ નથી

અહિંસાના પાલન માટે પૂણું આવકાશ—

આપણે ૮૩૬ માથી ૮૩૬ મા મુખીના પૃથ્થમા જોઈ ગયા તેમ હિંસાના દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા એમ બે પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્યહિંસાનો ભાવહિંસા સાથે મળી જોવાથી—એ એના ફળરૂપ હોવાથી એને ‘ હિંસા ’ ગણી છે, પરંતુ એથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે દ્રવ્યહિંસા થાય ત્યારે ભાવહિંસા થયેલી જ હોય આ પ્રમાણે જો દ્રવ્યહિંસાથી ભાવહિંસાનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન હોત તો જૈન દર્શન પ્રમાણે કોઈ પણ અહિંસક બની જ ન શકત અને વળી નિમ્ન લિખિત પદ્યગૂત શકાના સમાધાન માટે પણ સ્થાન રહેત નહિ —

“ જલે જન્તુ સ્થલે જન્તુ-રાકાશે જન્તુરેષ્વ ચ ।

જન્તુમાલાકુલે લોકે, કર્મ મિશ્નુરહિંસકઃ ? ॥ ”

અર્થાત્ જળમા જતુ છે, સ્થળમા જતુ છે, આકાશમા પણ જતુ છે, આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર લોક જતુઓની શ્રેણીથી વ્યાપ્ત છે તો જિનુ (મુનિ) અહિંસક કેવી રીતે હોઈ શકે ?

આ શકાનું સમાધાન નીચે મુજબનું પદ્ય પૂરું પાડે છે—

“ સુક્ષ્મા ન પ્રતિપીઢ્યન્તે, પ્રાણિનઃ સ્વૂલમૂર્તયૈ ।

યે શક્યાસ્તે વિવર્જ્યન્તે, કા હિંસા સયતાત્મનઃ ? ॥ ”

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ જીવો (કે જે અદૃશ્ય હોય છે તે)ને પીડા કરાતી નથી વળી સ્થૂળ (બાહર) જીવોમા જેની રક્ષા કરી શકાય તેમ છે તેની રક્ષા કરાય છે તો આ પ્રમાણે વર્તનારા સયમી આત્માને કેવી રીતે હિંસા લાગે ? આથી જો વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જે આત્મા હિંસા કરવાનો

૧ આને બદલે નીચે મુજબનો શ્લોક પણ નજરે પડે છે—

‘ જલે જીવા સ્થલે જીવા, જીવાં પવૈત્તમસ્તયે ।

ઊવાલામાલાકુલે જીવા સર્વે જીવમય જગત્ ॥ ”

૨-૩ એ બાથે જ વાત કરાવવું પડશે કે જૈન દર્ષિ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ, પક્ષી, કાડી, મકોડા ઉપરાંત પૃથ્વી, જળ અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમા પણ જીવ છે માગીના દેશમાં કાડી વગેરે જીવજતુઓ હોય છે તે ઉપરાંત માગીનું ટેડ જાતે પૃથ્વીકાવિક જીવોના શરીરનું પિંડ છે એવી રીતે જળના બિંદુમા સૂક્ષ્મદશક યત્ર દ્વારા જે જતુઓ જોવાય છે તે ત્રસ જીવો ઉપરાંત એ જળ સ્વયં જલ કાવિક જીવોના શરીરનું પિંડ છે એ પ્રમાણે અગ્નિકાયાદિ માટે સમજ લેવું આવું વિવેચન પારસી ધર્મનાં અવસ્તા પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે જેમ જેનોમા પ્રતિક્રમણનો નિર્દેશ છે તેમ પારસીઓમા ‘પ્રાયશ્ચિત્ત-ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એની વિધિમાં એવા નિર્દેશ છે કે ધાતુ-ઉપધાતુનો મે જે કુર્વ્ય-વહાર (અપરાધ) કર્યો હોય તેનો હું પશ્ચાત્તાપ કરું જમીનનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનો હું પશ્ચાત્તાપ કરું છું પાણી અથવા પાણીના અન્ય પ્રકારોનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું હું નાપરિત કરું છું વૃક્ષ કે વૃક્ષના અન્ય ભાગોનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું મહત્તાપ, આક્રમણ નાશનો અગ્નિ વગેરેનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનું હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું

ભાવ રાખતો નથી, કિન્તુ જીવોના રક્ષણ માટે તત્પર છે તેનાથી કદાચ દ્રવ્યહિંસા થઇ જાય તો પણ તે હિંસક ગણાતો નથી આથી તો કહ્યું પણ છે કે—

“ વિયોજયતિ ચાસુભિર્ન ચ વધેન સંયુજ્યતે ॥

અર્થાત્ પ્રાણીનો વિયોગ કરવા છતાં હિંસાના પાપનો તે ભાગી બનતો નથી હિંસાનું પાપ તો ત્યારે જ લાગે કે જ્યારે તે યત્ના પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય નિમ્નલિખિત પદ્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

“ મરતુ વ જિયતુ વ જીવો અયદાચારસ્સ ણિહિદા હિંસા ।
પયદસ્સ ણત્થિ વંધો હિંસામેત્તેણ સમિદસ્સ ॥ ”

અર્થાત્ અયત્નાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારને હાથે જીવ આઢે મરે કે જીવે, તોપણ તેને જરૂર જ હિંસાનું પાપ લાગે છે, જ્યારે જે યત્નાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તેને હાથે તેમ છતાં પ્રાણીનો વધ થઇ જાય તોપણ તેને પાપ લાગતું નથી, પાપનો બધ થતો નથી આ સબધમાં શ્રી આશ્વધરકૃત સાગરધર્માશ્રુતનું નિમ્નલિખિત પદ્ય રજુ કરવું ઉચિત સમજાય છે —

“ વિષ્વગ્ જીવિતે લોકે, ક વરન્ કોડ્પ્યમોક્ષ્યત ? ।
માવૈકસાધનો વન્ધ-મોક્ષૌ વેદ્મામવિષ્ણતામ્ ॥ ”

અર્થાત્ જ્યારે લોક જીવોથી ખીચાખીચ ભરેલો છે ત્યારે જે બધ અને મોક્ષનો આધાર કેવળ ભાવ ઉપર અવલમ્બિત ન હોત તો કોણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકત ?

આ પ્રમાણે જ્યારે જૈની અહિંસા ભાવ ઉપર નિર્ભર છે તો પછી તેને અબ્યવહાય કહેવાનું કોઇ મુશ્કેલી સાહેબ કરે કે ? અને કદાચ તેમ કરે તો તે મુશ્કેલીવાળી બને ?

અહિંસાનું સ્વરૂપ—

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે નકારાત્મક સ્વરૂપમાં અહિંસાનો શબ્દાર્થ ‘ મારવું નહિ ’ એવો થાય છે, પરંતુ તેમાં ઘણો અગાધ અર્થ સમાયેલો છે. નકારાત્મક સ્વરૂપમાં એનો વિશાળ અર્થ કોઇ પણ જીવને મનથી પણ હાનિ પહોંચાડવી નહિ એવો થાય છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કુવિચાર માત્ર હિંસા છે અને તેનાથી સુઠત રહેવું તે ‘ અહિંસા ’ છે જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય તેને વિષે પણ અનુદાર વિચાર ન ધરાવવો જો અહિંસાના પાલનનું એક અંગ છે અહિંસાના ઉપાસકને શત્રુ હોઇ શકે જ નહિ તેથી ‘ જેને આપણે શત્રુ માનતા હોય ’ એવો પ્રયોગ ન કરતાં ઉપર મુજબ વાડબની રચના કરવામાં આવી છે અહિંસાનું ભાવાત્મક રૂપ જ આ વાત સ્પષ્ટ કરી રહ્યું છે કે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનર્હ ઔદાર્ય જો એનું સ્વરૂપ છે આથી શત્રુ ઉપર

૧ આ પદ્ય કહક ફરકાર સાથે યોગગામ્ત્રની સ્વોપત્ત વૃત્તિના ૪૪ પંખા અવતરણરૂપે રજુ કરાયેલું છે એની છાયા નીચે મુજબ છે —

ત્રિયત્તુ વા જીવત્તુ વા સીવોડયતાચારસ્ય નિશ્ચયેન હિંસા ।
પ્રયતસ્ય નાસ્તિ વન્ધા હિંસામાત્રેણ સમેતસ્ય ॥

પણ પ્રેમ-ભાવ રાખવાની દીક્ષા આ અહિંસા દેવી આપી રહી છે અન્યાય કરનારના શરીરને પણ તુકમાન પહોચાડવાની વાતને સર્વાંગીય અહિંસા ના પાટે છે એ તો હસ્તે મુખે અન્યાય મહન કરી જવાનો જ ઉપદેશ આપે છે. દુકમા કેઈ પણ મળવ વસ્તુ તરફ વેર-ભાવ ન હોવો એ શુદ્ધ અહિંસા છે.

સમસ્ત પ્રાણીનું કલ્યાણ વાછવું એ એનું સક્રિય રૂપ છે. ક્રિયાત્મક અહિંસામાં સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ થઈ જાય છે તેમજ એમાં સ્વમાનનું કદી પણ લીલામ થતું નથી મનુષ્ય પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી વળી તે તેનાથી બીજો નથી કે તે તેને બીવ ઠાવતો નથી, કેમકે અભયદાન એ તો અહિંસા સમ્રાજીના રંગગમ્મા વહે છે જે પોતે ભયભીત છે તે અન્યને અભયદાન આપી શકતો નથી, માટે નિર્ભયતા એ અહિંસાની એક બાજુ છે અર્થાત્ અહિંસાનું પાલન અને સ્થિરતા એ જ સાચું રહી શકતા નથી^૧ અહિંસાના પાલન અર્થે વિશિષ્ટ અને અત્યંત શૌર્યની આવશ્યકતા રહેવી છે સૈનિકનું શૌર્ય પણ આ શૌર્ય આગળ પાછી ભરે છે ઇમ્બેન્ડના એક ભણીતા બહાદુર સેનાપતિ અને ધર્મનિષ્ટ ગોર્ડન (Gordon)ના પૂતળાના હાથમાં માત્ર લાકડી જ આપવામાં આવી છે, કિન્તુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની પધું જરૂર જણાય તેટલે અથો તેની સૈનિકતામાં ન્યૂનતા છે સાચો સૈનિક મૃત્યુને પણ વધાવી લે છે, તેનાથી તે જશએ ઠરતો નથી મહાંતમા ગાંધી તો ત્યાં સુધી કહે છે કે “જે મરણની ભીતિથી ખરો કે ખોટો ભય આવતા નાસી જાય છે, છતાં જે હૃદયકો એમ ધ્રુવે છે કે બીજો કોઈ પુરુષ જ ઠરાવનાર પુરુષનો નાશ કરી લખને દૂર કરે તે જૈન ધર્મના પ્રચારક મહાવીરનો કે યુદ્ધનો કે વેદનો અનુયાયી હોઈ ન શકે” ભુગો ગાંધીશિક્ષણ (ભા ૨, પૃ ૨૯)

જ્યાં, અકોપ, અમાન, અભયતા, સહનશીલતા એ અહિંસાના નૈસર્ગિક આભૂષણો છે ખુંદ સત્યાગ્રહનો પાયો અહિંસા ધર્મ છે આનું પાલન કરનારને એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે જેના પ્રતિ અહિંસક વૃત્તિ રખાય તે પણ તેવી જ વૃત્તિ તત્કાલ રાખશે એમ નથી જેમ જેમ પાલનમાં પૂર્ણતા આવતી જાય તેમ તેમ તેમ બનવા પૂરતો સભવ છે આવી પરિસ્થિતિમાં અહિંસા ધર્મની અવગણના કરવાનું કે તેને મર્યાદિત કરવાનું સૂચવનારની બુદ્ધિને કેવું વિશેષણ આપવું તે પાઠકે સ્વયં વિચારી લેશે.

વળી એ સ્પષ્ટ કરવું અમ્માને નહિ લેખાય કે અહિંસાદેવીના સ્વરૂપમાં કયાંયે વેર વાળવાની વૃત્તિને સ્થાન જ નથી^૨ એ તો અપકારનો ખંદલો ઉપકારથી વાળવાનો હિંચ મત્ર

૧ અહિંસાની જે બાજુ છે પોતે કાંઈની હિંમા કરી નહિ તે એક બાજુ અને નિર્ભય-અમદાયનું રક્ષણ કરવું અને અન્યાય-અધર્મની સામે થવું તે બીજી બાજુ વિશેષમાં અહિંસાના ખરા પાતકમાં અનેકવિધ દુષ્કાર મહન કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.

૨ વેર વાળવું એ તો સ્વભાવ છે એમાં સયમનો ઘાત થાય છે, અને સયમ વિના અહિંસા નથી વળી વેર એ એક જાનનો જંગમી ન્યાય છે વેર લેવામાં માણસ પાતાના દુસ્મન સાથે સરખો થઈ જાય છે, ન્યારે તેને જતો કરનાથી તે તેનાથી જોયી કક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે વિશેષમાં જે માણસ સામા ઉપર મનમાં વેર રાખે કે તે પોતાના ના વખરે સ્વયં-નોકી અને પરથી ખરડાયેના રાખે છે ન્યારે જે ક્ષમા ધારણ કરે છે-અહિંસાનું પાલન કરે છે તેના ધા રૂઝાઈ જાય છે અને સૌ મારા તારા થાય છે.

આપણા કાનમાં ફૂટી રહી છે વિશેષમાં વેગલાવથી કરેલી સજા સહન કરવા પડેલ હું ખેંની અપેક્ષાએ કદાચ ઠીક હોય તોપણ તે તેવી સજા કઠનાં ઉપર જ પાછી વળે છે હાથના કાર્યા હેયે વાગે છે અન્યાયનું ઔપધ કદી બે અન્યાય હોઈ શકે જ નહિ અન્યાયથી અન્યાયનું કોયડું ન ઉઠેલાતા તે વધુ ગુચવાય છે “જેસે-કે તેસા” ના કહેવાતા ન્યાયમાં એવી ગર્ભિત માન્યતા રહેલી છે કે સામેના માણસ, આપણામાં પણ તેના જેવું કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા છે એમ માને છે ત્યારે આપણને અન્યાય કરતા કરે છે અને તેથી અટકે છે કેટલીક વાર આમ બને છે ખરૂં, પરંતુ સરવાળે ન્યાયનું ફેવાણું નીકળે છે, કેમકે ‘આખની સામે આખ અને હાતની સામે હાત એ પુરાતન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રયોગ અત્યાર સુધીમાં અમખ્ય મનુષ્યોએ અજમાવી જોયો છે, છતાં હજી સુધી અન્યાય થતો અટક્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમના દૂર દેશી કોણકે પણ કહી રહ્યા છે તેમ યુરોપ આશ્ચર્યજનક શોધો અને માક્ષરતામાં ઘણું આગળ વધેલું હોવા છતાં ત્યાંના લોકોમાં વેરભાવ, હિંસા અને અન્યાય ઓછા થયા નથી

હકમાં આપણે પ્રહાર સામે પ્રહાર કરીએ તો આપણું વર્તન અહિં સા-ધર્મને પ્રખટ કરનારૂં કરે, એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રની કે કહેવાતા શત્રુની અનુચિત પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ રોષ કરીએ તો તેટલે કરજો આપણે આપણા અહિં સાધર્મના પાલનમાં પાછા પડીએ આથી એ યાદ રાખવું કે અહિં માના સંપૂર્ણ હિંમાયતીએ અને આરાધકે તો પોતાના કે ચારકાના કાર્યથી કે પછી દૈવિક શક્તિથી પણ શત્રુને હાનિ પહોચાડવાનો, તેને રબડવાનો કે તેનો કાટો કાઢવાનો સ્વર્ગને પણ વિચાર ન કરવો, નહિ તો તેનું મત ખરિત ગણાયા વિના નહિ જ રહે બાઈબલ (Bible) ના નિમ્નલિખિત વાક્યમાંથી પણ એ જ દિવ્ય ધ્વનિ નીકળી રહ્યો છે —

‘Ye have hear that it hath been said, An eye for an eye and a tooth for a tooth,

But I say unto you, That ye resist not evil but whosoever shall smite thee on thy right cheek, turn to him the other also”—St Matthew, ch V, 38-39

આથી સારાશ એ નીકળે છે કે સર્વથા અહિં સા પાળવાનો દાવો કરનાર પોતાનું અહિંત કરનાર ઉપર પણ શુંસે પણ ન થઇ શકે, તેનું બૂરૂં પણ ન ચિત્તવી શકે તો તેને ગાળા કેમ કહી શકે કે તેના મામું હાથ તો આનો જ ઉપાડી શકે? એણે તો સમભાવે બધું સહન જ કરવું જોઈએ

‘સ સારમોચક’ મત અને તેનું નિરસન—

સ સારમોચક મતનું સ્વરૂપ એ છે કે જેનું પરિણામ સુદર હોય તેની શરૂઆત અમિય હોય તોપણ તે પ્રમાણે અન્ય સાથે વર્તવું જોઈએ દાખલા તરીકે ઔષધ ખાતી વેળા કદાચ તે કંડવ લાગે, પરંતુ તેથી પરિણામે રોગનો નાશ થતો હોવાથી જેમ રોગીને ઔષધ આપવું

૧. સરખાવો Exodus (ch -12 -25) મત નિમ્નલિખિત વાક્ય.—

“An eye for an eye and a tooth for a tooth”

૨. જુઓ ન દીસુનની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકા. (પૃષ્ઠ ૧૩-૧૫)

ઉચિત છે તેમ દુ ખી થતા જીવોને તેમના દુ ખથી મુક્ત કરવા માટે તેમની હત્યા કરવી તે સ્થાને છે^૧ સ્પષ્ટ શબ્દોમા સ્વીચે તો કૃમિ, કીટ, પતંગ, મચ્છર, ચકલી, ઠોડીઆ, અત્યંત ઠરિંદ્ર, આધળા, પાગળા ઇત્યાદિ પ્રકારના દુ ખી પ્રાણીઓ પાપકર્મના ઉદયથી સસાર-સાગરમા રૂબેલાં રહે છે, વાસ્તે તેમના પાપનો નાશ કરવા માટે અને તેમ કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પરોપકાર કરવામા અદ્વિતીય જોવા જોનારે તેમને જરૂર જ માગી નાખવા, કેમકે તેમનો સહાર કરાતી વેળા તેમને ધણુ જ દુ ખ થાય છે અને એ તીવ્ર વેદનાના અભિભવને લઇને તેઓ પૂર્વે બાધેલા પાપકર્મની વારવાર ઉદીરણુ કરી કરીને તેને હઠાવી કાઢે છે અત્ર કોઈ પૂછે કે શા આધારે એમ કહેવાય કે તેમનો સહાર થતી વેળા તીવ્ર વેદનાના અનુભવ દ્વારા તેઓ પાપ કર્મની ઉદીરણુ કરી તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે છે ? ઉલટું એમ ન કહેવાય કે એવા સમયે તેઓ આત્મ, રોદ્ર ધ્યાન ધ્યાનને પહેલા કરતા પણ વિશેષત પાપકર્મનો બંધ કરે છે ? આનો ઉત્તર સસારભોગ્યકપથી એમ આપે છે કે જૈન ઇશ્વરને જે નરકનુ સ્વરૂપ આવેછે છે તે વિચારી જુઓ કહેવાની મતલબ એ જ નારકો નિરતર પરમાધાર્મિક દેવોને હાથે લાઠન, લેઠન, ઉત્કટન, શળીને વિષે આરોપણુ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના આઘાતને સહન કરતી વેળા તેમજ આ દેવોની ગેરહાજરીમા પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ તીવ્ર વેદનાને અનુભવતા અને રોદ્ર ધ્યાન ધ્યાતા છતાં પૂર્વે બાધેલ કર્મનો ક્ષય કરે છે જ અને નહિ કે એથી અધિક પાપ કર્મ બાધે છે, કેમકે નારક માટે નારકના આયુધ્યના બંધનો સભવ નથી, કારણ કે નારક મરીને નારક તરીકે ઉત્પન્ન થઇ શકે જ નહિ વળી જેમની હત્યા કરાય છે તેઓ તે વેળા રોદ્ર ધ્યાન ધરે છે, એથી તો તેમના પૂર્વકૃત ધણુ પાપોનો ક્ષય થઇ જાય છે, કેમકે તે સમયે તેમનો પરિણામ તીવ્ર સકલેશરૂપ હોય છે વિશેષમા જ્યારે તેમને વિષે તીવ્ર સકલેશનો અભાવ હોય છે ત્યારે પરમાધાર્મિક દેવો પણ તેમના કર્મનો ક્ષય કરવા સમર્થ થતા નથી, તેથી ગૌદ્રાદિ ધ્યાન ઉત્પન્ન કરાવનારા ધાતકો હણાતા પ્રાણીઓના ઉપકારી જ છે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમા જેઓ દુ ખી જીવોનો નાશ કરવામા ઉપેક્ષા સેવે છે કે અન્યને તેમ કરતા નિષેધે છે તેઓ મહા-પાપી છે જેઓ પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા પુણ્યકર્મના ઉદયથી મુખ ભોગવી રહ્યા છે તેમને ન મારી નાખવા ભેઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તેમને મુખનો વિયોગ થાય અને તે અપકાર છે, કારણ કે અન્યના કલ્યાણને વિષે તત્પર જોનારનો અપકાર થાય તેવો સરલ સેવે નહિ

આ પ્રમાણેનું સસારભોગ્યક મત છે આતુ નિરસન હવે વિચારીએ પરોપકાર તેનું નામ છે કે જે આત્માનો ઉપકારી હોય અન્યોન્ય હત્યા કરવાથી પોતાના ઉપર શુ ઉપકાર થાય છે તે હે સસારભોગ્યક । તુ કહીશ ? શુ એથી પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે કે પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે ? પ્રથમ પક્ષ તો સભવતો નથી, કેમકે એથી તો અન્યને અતરાય થાય છે જેમકે જો એ જીવોને મારી નાખવામા ન આવે તો તે જીવો અન્ય દુ ખી જીવોને મારીને તારા મત પ્રમાણે પુણ્યનું ઉપાર્જન કરે અને જુ મારી નાખે એટલે પરનો વધ કરી તેમને જે પુણ્ય મળનાર હોય તેમા એ હત્યા પુણ્યના ઉપાર્જનને વિષે અતરાયરૂપ બને છે વળી પુણ્યના ઉપાર્જનમા અતરાય

૧ મહાત્મ્ય ગાદીને હાથે જે વાજાની હત્યા થઇ હતી અને એથી નવજીવન વગેરેમાં જે 'વાજા પ્રકરણ' જન્મ પામ્યું હતું તેનો વિચાર કરતાં મહાત્માજી અભાન્ત હતા એમ માનવા મારી અ પ મતિ ના પાડે છે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ અદિસાનુ સપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજ્યા ન હતા,

કરનાર પુણ્ય ઉપાર્જન કરતો નથી એ તો કેળીલી વાત છે વિશેષમા હે સંસારભોયક ! હત્યા પુણ્યના ઉપાર્જનમા અતગચરૂપ ઠરતી હોવાથી એનું પરિણામ સુદૂર છે એમ પણ તું જે કહે છે તે અનુચિત કરે છે

હવે જો કર્મક્ષયરૂપ બીજો પક્ષ તું ગ્રહણ કરતો હોય તો તે પણ વ્યાજબી નથી, કેમકે હે સંસારભોયક ! શું તે કર્મ નુકારણ છે કે નિષ્કારણ છે જો સકારણ હોય તો શું અજ્ઞાન તેનું કારણ છે, અહિં સાચી તે ઉદ્ધવે છે કે તે હત્યાથી ઉદ્ધવે છે ? કર્મ અજ્ઞાનહેતુક છે એમ તો મનાય તેમ નથી, કેમકે અજ્ઞાનરૂપ હેતુકતાને વિષે હિં સાચી નિવૃત્ત થવાનો સંભવ નથી શું તું એ નથી જાણતો કે જે દોષ જે નિમિત્તથી ઉદ્ધવતો હોય તે દોષ તે નિમિત્તના પ્રતિપક્ષની જ આરાધનાથી દૂર થાય છે ? જેમકે ખરફથી ઉદ્ધવતી ઠંડીનો પ્રતિકાર અગિયથી થક્ય છે પ્રસ્તુતમા અહિં સા એ અજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષરૂપ છે તો પછી અજ્ઞાનહેતુક કર્મની નિવૃત્તિ હિં સાચી કેવી રીતે થાય ?

જો તું કર્મને અહિં સાજન્ય માનવા રૂપ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારીશ તો તેથી પણ તારા હાડો વળવાનો નથી, કેમકે એમ માનવાથી તો મુખ્ય જીવોને અંગે પણ કર્મના બંધનો પ્રસંગ ખડો થયો, કારણ કે તેઓ આહસક છે હવે જો કર્મને હિં સાજન્ય ગણવા તૈયાગ થઇશ તો તેની હિં સાચી જ નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવે ? શું તું એ ભૂલી જાય છે કે જેની જેનાથી ઉત્પત્તિ હોય તેનાથી જ તેની નિવૃત્તિ થક્ય નથી ? દાખલા તરીકે અજીવન લઇને ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટાડવામા અજીવ સાધનરૂપ નથી જ તેથી અંગે કહીએ છીએ કે જીવનો ઘાત કરીને ઉત્પન્ન કરાવેલ કર્મની નિવૃત્તિ માટે અહિં સાનું સેવન એ રામબાણુ ઔષધ છે^૧

આથી જો કર્મ અહેતુક છે એમ હવે કહેવા તું તૈયાર થતો હોય તો તે પણ નિર્ધારક છે, કેમકે અહેતુક વસ્તુ ખરવિષાણુની જેમ હોતી જ નથી, તો એવું અહેતુક કર્મ કે જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેને દૂર કરવા માટે જીવહત્યા કરવાનો પ્રયાસ તારે શા સાફ કરવો જોઇએ ? જો તું એમ કહેવા ઇચ્છતો હોય કે આકાશની જેમ અહેતુક વસ્તુ પણ છે તો જેમ આકાશનો નાશ અશક્ય છે તેમ તેના જેવા કર્મનો પણ નાશ અશક્ય છે એટલે એને માટે અદ્વિત પ્રયાસ કોણ કરે ? અર્થાત્ પ્રાણિવધ કરવો ઇચ્છ નથી

વિશેષમા હે સંસારભોયક ! જે તે પૂર્વે એમ કહ્યું કે પૂર્વ ભવમા ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી જેઓ મુખ્ય અનુભવતા હોય તેમને ન મારવા જોઇએ તે કથન પણ તારા મત

૧ હવે પણ છે કે—

“તમ્હા પાણિયઘોષજિયસ્સ કમ્મસ્સ લવણહેઠ્ઠાઓ ।
વદ્ધિરિદ્ધિ કાયઠવા સવરરૂપ ત્તિ નિયમેણ ॥

[તત્ત્માત્ પ્રાણિયઘોષાનિતત્ત્વ કર્મેણ ક્ષપણહેતો ।

વધવિરતિ કર્તવ્યયા સવરરૂપેતિ નિયમેણ ॥]

પ્રમાણે વ્યાજની ન ગણાય, કેમકે પુણ્ય અને પાપના ક્ષયથી મુક્તિ મળે છે તેથી જેમ અન્યના પાપનો નાશ કરવા માટે તું તેની હત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ તેના પુણ્યનો નાશ કરવા માટે પણ તારે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ અને તું તો તેમ કરવા ના પાડે છે પાપનું ફળ હું ખેંચું છું તેથી મારી નાખવાથી હું ખૂબ ઉત્પન્ન થાય એટલે પાપનો ક્ષય શક્ય છે, પરંતુ પુણ્યનું ફળ મુખનો અનુભવ છે તો હું ખૂબ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનો ક્ષય કેવી રીતે સંભવે ? તેમાં મુખનો અનુભવ કરાવવા કૃપા કેળવવાના કર્મનો ક્ષય મુખના અનુભવની ઉત્પત્તિથી જ શક્ય છે એવો જો બચાવ કરવા તું લલચાતો હોય તો તે પૂમાડાના બાંધકા કરવા જેવું છે એનું કારણ એ છે કે જે પુણ્ય દેવગતિમાં લોગવવાનું હતું તે મનુષ્યાદિ જનનો અતઃ આજીવાથી ઉઠતું સમીપ આવે છે અને એ પ્રમાણે પ્રત્યાસન્ન બનેલું પુણ્ય થોડા કાળમાં લોગવાઈ જાય તેવું બને છે, તેથી કરીને આ પ્રમાણે પુણ્યના ક્ષયનો પણ સંભવ હોવાથી 'હત્યા કરવાથી' પુણ્યનો ક્ષય કેમ ન માનવો ? કહાય તું એમ કહીશ કે હત્યા કર્યા પછી વિશિષ્ટ દેવલવમાં વેદવામાં આવનાર પુણ્યનો ઉદ્દય સંદિગ્ધ છે, કેમકે કોઈને ત્યાં પાપનો ઉદ્દય પણ સંભવે છે, તેથી પુણ્યનો અનુભવ કરનારાની હત્યા કરવી ઉચિત નથી, આવી પરિસ્થિતિમાં અન્યત્ર નિશ્ચય કેમ કરાય ? ત્યાં પણ સંદેહ, કેમ નહિ ? શું એમ ન કહેવાય કે તે ગણાવેલ હું ખરી પીડાતો હોય તેવાને પણ મારવાથી તો તેને નરકના હું ખેંચું અનુભવ કરવો પડશે, જ્યારે તેને જો નહિ મારી નાખવામાં આવે તો કહાય, અનેક જીવોને મારીને તે પુણ્ય ઉપાભિંત કરી વિશિષ્ટ દેવાદિ જનનો ભાગી બને, વાસ્તે હું ખી-જોનો પણ નાશ કરવો તે તારે માટે યુક્ત નથી જ્યારે આમ બાળત છે ત્યારે હત્યા કરવાનું પશ્ચાત્ત આશરે કે, નહિ એવો સંદેહ રહેવાથી હેતુ સંદિગ્ધ અને અનકાન્તિક પણ કરે છે

વળી તે જે જૈન દર્શનમાંના નારકના સ્વરૂપનું કૃષ્ટાત રજુ કરવાની હામ બીડી તે પણ તારી અનભિજ્ઞતા પૂરવાર કરી આપે છે, કેમકે જો દર્શન પ્રમાણે આ હંકીકત નીચે મુજબ છે —

પરમાધાર્મિક દેવોએ ઉત્પન્ન કરેલ કે પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ હું જોથી પીડાતા નારકોને અતિશય વેદના થતી હોવાથી તેઓ સમુદ્ધ બની જાય છે અને એથી પરત્ર અત્યંત સંકલેશ નથી જેમકે આ હુનિયામાં પણ જે મનુષ્યોને લાકડી વગેરેના સખત કૃતકા વાગ્યા હોય અને તેની અત્યંત વેદનાથી તેઓ વ્યાકુળ બન્યા હોય ત્યારે તેમની સમૂહ ક્ષામા પરત્ર અત્યંત સંકલેશ જોવાતો નથી આથી કરીને તથાવિધ તીવ્ર સંકલેશના અભાવને લઈને નારકોને વિષે નૂતન અને પુષ્કળ પાપના ઉપચય-માટે અવકાશ રહેતો નથી આ સાબળીને હે સમાર-મોચક ! તું જો એવા નિર્ણય ઉપર આવતો હોય કે સમોહ મહાન ઉપકારી છે, કેમકે સમોહને વશ થવાથી અન્યત્ર અત્યંત સંકલેશ માટે સ્થાન રહેતું નથી અને તીવ્ર વેદનાને લીધે પૂર્વે બાધેલા પાપનો ક્ષય થાય છે, તેમજ વળી સમોહ કૂર વ્યાપારથી ઉદ્દભવે છે તેથી હિ સક મહાન ઉપકારી છે તો તે તારી બુદ્ધિનું પ્રકટ લીલામ છે, કેમકે હિ સકો પારકાને પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમને વિષે કિલ્લ 'કર્મના બધનો સંભવ છે વળી પાપના કારણરૂપ પરના પીડન સિવાય અન્ય કોઈ કારણ હોય એમ અમને લાગતું નથી અને જો હોય તો મુક્ત જીવોને પણ પાપનો

બધ લાશુ પડશે, કેમકે તેઓ અહિં સક છે વાસ્તે હે ભાઈ ! તુ સમજી થઈને પણ શા માટે મનથી પણ અન્યને મારવાની ભાવના ભાવે છે ?

હાથી જેવાના નાશથી જીવન—

જ્યારે આ જગતમાં એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે અર્થાત્ કોઈ નાહ ને કોઈ જીવને માર્યા વિના તો આહાર અમલવિત છે અને આહાર વિના જીવન અશક્ય છે તો નાના નાના પ્રાણીઓને ન મારતા હાથી જેવા એક મોટા પ્રાણીને મારીએ તો શા ખાધે એ પ્રશ્ન હવે વિચારીશું. અર્થાત્ આ પ્રમાણેના 'હસ્તિતાપસ-વાદ' કે જેને વિષે આપણે ૮૪૬મા પૃષ્ઠમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેના નિરસનનું અત્ર અવલોકન કરીએ શરૂઆતમાં જ એ નિવેદન કરીશું કે હાથીને મારવાથી અન્ય જીવોને નહિ મારવા જેટલો પાપબધ અટકી જશે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે હાથીના માથામાં પ્રતિભક્ષણ જીવોત્પત્તિ થતી રહેશે અને એ માસ જેટલો વખત સિદ્ધક્રમ રહેશે ત્યાં સુધી નવા નવા જીવો ઉત્પન્ન થતા રહેશે અને તેનો નાશ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ એ માસના ઉપર જીવનારને હાથ થશે અને તેના પાપનો ભાગી તે બનશે, વાસ્તે આ તો આત્મામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડવા જેવું કૃત્ય છે.

જેમ રકના કરતા રાજાનું પુણ્ય વિશેષ છે તેમ રકના કરતાં રાજાનું મરણ વિશેષ શોચનીય છે વળી કોઈ રકનું ખૂન કરે અને કોઈ રાજાનું ખૂન કરે તો પહેલા કરતા બીજો વિશેષ અપરાધી ગણાય અર્થાત્ જેમ જેમ પુણ્યપ્રકૃતિની તરતમતા રહેલી હોય છે તેમ તેમ તે પુણ્યશાળી જીવોને મારવામાં પાપની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ રહેલી છે આ પ્રમાણે વિચારતા સમજશે કે એકેન્દ્રિય જીવો કરતા પુણ્યપ્રકૃતિમાં દ્વીન્દ્રિય આગળ વધેલા છે તો તેના નાશમાં વિશેષ પાપ રહેલું છે એ પ્રમાણે ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિય માટે સમજી લેવું એટલે કે પચ્ચેન્દ્રિયનો વધ એ સૌથી વધારે પાપજનક છે આથી કરીને પુણ્યશાળી પચ્ચેન્દ્રિયને મારી મહાપાપના ભાગી બનતા અટકવું એ સમુચિત કાર્ય છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ પુણ્યની વૃદ્ધિને લઈને સામગ્રીઓ વધતી મળે છે તેમ તેનો વિનાશ વિશેષ પાપનો હેતુ છે વળી ભાવની કલ્પતા પણ એમાં વધારે રહેલી છે કોઈ ઝાડની છાવ ઉતારાય અને કોઈ પચ્ચેન્દ્રિયની ચામડી ઉતારાય આ બેમાં ભાવની બિજાતા નથી રહેલી કે ? આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હાથી જેવા પ્રાણીનો નાશ યુક્ત નથી, વળી જેમ અને તેમ અદ્ય આરભથી ચલાવી દેવાની કોણ ના પાડે છે ?

દેશથી મૃપાવાદવિરતિનું લક્ષણ—

કૂટસાક્ષિદાનાદિરૂપસ્થૂલમૃપાવાદપરિત્યાગરૂપત્વ દેશતો મૃપાવાદવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૪)

અર્થાત્ જોટી સાક્ષી પૂરવી ઇત્યાદિ સ્થૂળ અસત્યનો ત્યાગ કરવો તે 'મૃપાવાદવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે.

અસત્યત્વ સ્વરૂપ

અસત્યત્વ સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણસ્વામિજી તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૬)મા જે અસત્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ રજૂ કરી છે તે નોધી લેઈએ —

“ અસદમિધાનમનુત્તમ્ । ”

અર્થાત્ અસત કહેવું તે અનૃત છે યાને અસત્ય છે આનો સકુચિત અર્થ ન કરતા વિશાળ અર્થ કરીશું તો જણાશે કે અસત ચિત્તન અને અસત આચરણનો પણ આમા સમાવેશ થાય છે જેમ હિંસાની વ્યાખ્યામા પ્રમત્ત યોગ પદ છે તેમ અસત્ય, અઠત્તાદાન, અબ્રહ્મ અને પરિબ્રહ્મની વ્યાખ્યામા પણ પ્રમત્ત યોગ જો પડતું અનુવર્તન સમજી-લેવું અબ્રહ્મના સળખમા આ અનુવર્તન હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી, કેમકે અત્ર પ્રમત્તનું શહેણ નિર્ણયક છે જુઓ તત્ત્વાર્થની પૃષ્ઠ ૬ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૭૮-૭૯)

આ ઉપરથી જો ફલિત થાય છે અત્ર ‘ અસત ’ શબ્દના ત્રણ અર્થો પ્રાપ્ત છે (૧) જે પદાર્થ હેવાત હોય તેની હેવાતીનો સર્વથા ઇન્કાર કરવો, (૨) પદાર્થના અસ્તિત્વનો તદ્દન નિષેધ ન કરતા તેનું જે સ્વરૂપ હોય તેનાથી તેને જુદા સ્વરૂપ વાળું ઠરાવવું તે, અને (૩) જે સત્ય છતાં પરને હું ખ ઉત્પન્ન કરે એવા હુકાવવાળું ગર્હિત

ઉદાહરણ દ્વારા આ વાત સ્પષ્ટ કરીશું પાસે પૈસા હોય છતાં લેણદાર માગે ત્યારે મારી પાસે કંઈ નથી એમ કહેવું જો પ્રથમ પ્રકારનું અસત છે પૈસા હોવાની હા પાઠવી, પરંતુ લેણદાર તે ન મેળવી શકે તેવી ચાલાકી વાપરવી તે બીજો પ્રકાર છે અબણ કે અણસમજીને હલકો પાઠવાની વૃત્તિથી તેને તેવો કહેવો તે ત્રીજો પ્રકાર છે

અજાણતા અવિશ્વયોક્તિ થઈ જાય, પેતાની મોટાઈના બહુગા કૂકાઈ જાય કે પોતે કોઈ સારૂ કાર્ય કર્યું હોય તેના વર્ણનમા રસ આવી જાય તો જો બધામા અમત્યની છાયા છે એટલે જો શુદ્ધ સત્ય નથી જ જેમ તારીના બાક નીચે બેસીને દૂધ પીનાર લોકમા તારી પીનાર ગણાય, કેમકે તેમા શકા માટે સ્થાન રહેલું છે તેમ અસત્યની છાયાવાળા સત્ય વિષે સમજવું અથવા તો જેમ દૂધમ કચરો પડે તો તે દૂધ મેંહુ ગણાય તેમ નિર્દોષ વચ્ચેના સાથે અસત્ય બળે તો તો તેનું મૂલ્ય ઘટે સર્વથા અસત્ય બોલનારનું મૂલ્ય તો જોટા સિંહા જેટલું પણ નથી

દેશથી સ્તેયવિરતિનું લક્ષણ—

“ પરકીયપરિલઘુત્ત્વકાષ્ટાદિવ્રવ્યાણા પતિતવિસ્મૃતાદિરૂપાણામના-
દાનરૂપત્વ દેશતઃ સ્તેયવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૫) ,

૧ જેમ અહિમારૂપ અણમતનું સ્વરૂપ આપેખના માથે સાથે અહિમારૂપ મહાવેતનું પણ આપેખાયું તેમ આ પણ સમજવું

અર્થાત્ બીજાની તણખલા કે લાકડા જેવી તદ્દન હલકી કિંમતની ચીજો પણ સ્ત્રીમાં પડી ગઈ હોય કે કોઈ ભૂલી ગયેલ હોય તો તે પણ ન લેવી તે 'સ્ત્રીવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે. આ પ્રતિભાથી અપરિચ્છેદ પ્રત ઉદ્ભવે છે, કેમકે અપરિચ્છેદમા ન ભેદથી વસ્તુનો કેવળ સંગ્રહ છે, જ્યારે આ અસ્તેય પ્રતમા એના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે. આથી અસ્તેય પ્રતના ઉપાસકોએ નીચેની બે બાબતો તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ —

(૧) કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવા માટે તીવ્ર લાલસા ન રાખવી

(૨) જ્યાં સુધી લાલચપૂર્ણ દ્રવ્ય ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની લાલચની વસ્તુ પોતે જ ન્યાયને માગે મેળવવી અને તેવી બીજાની વસ્તુ હોય તો તે તેની પરવાનગી વિના લેવાનો વિચાર મરખો પણ ન કરવો

દેશથી અશ્રદ્ધાવિરતિનું લક્ષણ—

સ્વદ્વારસન્તોષપૂર્વક પરદારાણાં વિધવા-સધવા-વેદ્યા-કન્યા-લક્ષ-
ણાનાં સર્વથા વર્જનરૂપત્વં દેશતોડ્વદ્ધાવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૬)

અર્થાત્ પોતાની પત્નીને વિશે સતોષ રાખવો પરંતુ સર્વે પરસ્ત્રીનો-પછી તે વિધવા હો, સધવા હો, વેદ્યા હો કે કન્યા હો, તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે 'અશ્રદ્ધાવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે. 'અશ્રદ્ધાવિરતિ'નું દિગ્દર્શન—

અશ્રદ્ધાવિરતિ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે એના પ્રતિપક્ષી તેમજ પોતાની મુલાકાત કરાવનાર

૧ આ પણ અશિક્ષિત અશ્રદ્ધા છે, કેમકે " જાકી એક નારી વહ સદા ગ્રહચારી " એ કહેવત આનું સમર્થન કરે છે.

૨ પરા વાતો જી જ પર જી એર્થાત્ પોતાની પત્ની તરીકેના સબધ વગરની બી અથવા પરસ્પર જી પરસ્પર અર્થાત્ બીજાની બી આ પ્રમાણે પરસ્ત્રીના બે અર્થો થતા હોવાથી 'પરસ્ત્રી' થી કુમારિકા, બીજાની બી તેમજ વેશ્યા એ ત્રણેનું ગ્રહણ થાય છે.

૩ પરસ્ત્રીના સંગ કરવા કરતા હમર વાર આપધાન કરવો આવકાર યક છે. તેમાં પણ આનો સમાવેશ કરવા વિચાર મરખો પણ કરવો તે જીવતા સાપ સાથે રમવા બરાબર છે કહ્યું પણ છે—

" દર્શનાત્ દરતે ચિત્ત, સંપર્શનાત્ દરતે મનમ્ ।

મેયુનાત્ દરતે વીર્ય, વેદ્યા સાક્ષાદ્દિ રાક્ષસી ॥ "

અર્થાત્ વેશ્યાનું દર્શન ચિત્ત હરે છે, એના સ્પર્શથી બળ દરાય છે, એના મગધી વીર્ય દરાય છે, કારણ કે વેશ્યા એ સાક્ષાત્ રાક્ષસી છે વળી એના બેમ રથાથી નથી, એ પુરુષને ચઢાતી નથી, કિન્તુ પૈસાને ચઢાય છે નિમ્નલિખિત વાક્ય એની સાક્ષી પૂરે છે—

" Prostitutes love money but not men "

૪ આની આંત્રી રૂપરેખા માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમજરીનું માર રખાઈકરણ (૪ ૧૬૩-૧૬૬)

અપ્રદાનુ દિગ્દર્શન કરવું આવશ્યક સમભય છે અપ્રદાન કહો કે મૈથુન કહો તે એક જ છે મૈથુન એટલે મિથુનની પ્રવૃત્તિ, અને મિથુન એટલે સામાન્ય રીતે પુરુષ અને પ્રમદાનુ યુગલ અહીં આનાથી વિસ્તૃત અર્થ કરવાની જરૂર છે યુગલ એટલે કેવળ પુરુષ અને પ્રમદાનુ જ નેહુ નહિ, કિન્તુ વનિતા વનિતાનુ, પુરુષ પુરુષનુ અને તે પછી સભતીય કે વિભતીય એટલે પશુ, પક્ષી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન જાતિનું પણ સમજવું આવા યુગલમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન થતા તેનાથી થતી માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિ તે 'મૈથુન' યાને 'અપ્રદાન' છે આ સળધમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરીશું તો સમભયે કે જ્યાં યુગલ ન હોય, પરંતુ કેવળ સ્ત્રી કે પુરુષ જાતિની એકલી એક જ વ્યક્તિ હોય અને જો તે વ્યક્તિ કામરાગના આવેશને વશ બની જઈ વસ્તુના આલબનથી કે પોતાના હસ્તાદિ અવયવોની મહકથી અશુદ્ધ આચરણ કરે તો તે પણ 'મૈથુન' જ છે અર્થાત્ કામરાગથી ઉદ્ભવતી કોઈ પણ ચેષ્ટા તે 'મૈથુન' છે આને 'અપ્રદાન' કહેવાનું કારણ છે કે એના સેવનથી સફળચોનો વિકાસ અટકી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સફળચોનો હાસ થવા સાથે હોયને પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે પ્રદાનો ફલિતાર્થ એ છે એના પાલન અને અનુસરણથી સફળચોની વૃદ્ધિ થાય

અહિં સાનું પૂછું પાલન પ્રદાનયર્થ વિના અશક્ય છે પ્રદાનયર્થનો અર્થ જનનેન્દ્રિય પરત્વે સ્થય એટલો જ નથી ઇન્દ્રિય માત્રને તેના વિકારોથી રોકવાનો મહિય નિમિત્ત્ય એ એનો વિશાળ અર્થ છે હુકમાં કહીએ તો ત્રેવીસે પ્રકારના વિષયો પૈકી કોઈને પણ વિષે આસક્તિ નહિ રાખવી એ એનો ફલિતાર્થ છે આ પ્રયત્નમાં ફલીજૂત થવાય તે માટે પ્રથમ સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાણુ મેળવવો જોઈએ યાને જીભના સ્વાદને વશ ન થવું, પરંતુ દેહ ટકાવવાને જ અર્થે આહાર લેવો અને તે પણ બને તેટલે અર્થે નીરસ અને કંઈક ઓછો, માહક પદાર્થોનો તો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો, કેમકે એથી વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે

જે કાનથી વિલાસની વાતો સાંભળે, આખથી વિકારજનક વસ્તુ જુવે, જીભથી વિકારો નેજક વસ્તુના સ્વાદ ચાખે, હાથથી વિકારપોષક વસ્તુનો સ્પર્શ કરે અને જનનેન્દ્રિયના વિકારનો નિરોધ કરવા મથે તેને અગ્નિમાં હાથ નાખ્યા પછી નહિ ફાંજવાના પ્રયાસ કરનારની કોટિમાં મૂકી શકાય મનને વશ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે, અથા પ્રથમ શરીરને હાથમાં રાખવું એ કબજે થતા માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાણુ મેળવવો સહેલો થઈ પડશે, વાસ્તે જ કાયિક કુચેષ્ટાના નિરોધને સ્થૂલ દષ્ટિએ 'પ્રદાનયર્થ' ગણ્ય છે

લોગવિલાસમાં મગ્ન રહેનારાને સત્ય જઠયાનો અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયાનો એકે હાખલો આ ભૂમ ડળનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ પૂરો પાડી ચકે તેમ નથી તો શા સાડ લોગવિ-

૧ પ્રદાનયારીએ જેમ બને તેમ અપ્રદાનયારી બનવું, મિતાહારી તો તે હોયો જ નેહુએ

૨ " દ્રઘણિ ચરણમિતિ દ્રઘણયર્થમ્ ' અર્થાત્ દ્રઘ યાને આત્માને વિષે વિચરવું-રમવું એ 'દ્રઘણયર્થ' છે આટલી હદ સુધી પહોંચવાને માટે વીરનિરોધની પ્રથમ જરૂર છે, વાસ્તે આ દષ્ટિએ વીરનિરોધને પણ-કાયિક કુચેષ્ટાના નિરોધને સુદાં મહત્ત્વર્થ ' એવું તામ અપાય છે

લાસની ખાતર શરીરના 'સાંઝરૂપ વીર્ય'ને ગુમાવવું અને તેમ કરી શરીરને તેના રસકસથી વિમુક્ત કરવું ?^૧ અને બદલે એ જ વીર્ય'ના ઉપયોગ ઇન્દ્રિયરની ઉપાસના કે આત્મમગ્નિતા માટે કરાય તો આ ભવદેશે પણ સફળ થઈ જાય વિરોધના જે પૂર્ણ પ્રહારથી છે તેને માટે આ દુનિયામાં કશું જ અસાધ્ય નથી^૨ તો પછી પ્રહાર્યર્થ પાળનારને 'શારીરિક અને માનસિક શક્તિ મળે એ કહેવાની જરૂર ખરી ? આત્માની ઉન્નતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને છોડીને જે તેની અવનતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને સેવે છે તે વ્યભિચારી છે, કેમકે આત્મરમણતા સિવાયની અન્ય સૌ કંઈ પ્રવૃત્તિ પ્રાય વ્યભિચાર જ છે

આશયની અનન્ય ચાવીરૂપ પ્રહાર્યર્થની આવશ્યકતા વર્ણવતા મહાત્મા ગાંધી કહે છે કે—

“પ્રહાર્યર્થ અવસ્થા તે છેલ્લી સન્યસ્ત અવસ્થા જેવી જ છે આ તફાવત વાસ્તવિક છે સત્યનું પાલન, પ્રહાર્યર્થનું પાલન એ સામાન્ય ધર્મો છે ગૃહસ્થોને માટે પણ પ્રહાર્યર્થનું પાલન એ ધર્મ છે આ ધર્મ કેવળ સન્યાસીને માટે નથી, સદ્ગૃહસ્થોને માટે છે આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્ગૃહસ્થ જ નથી આ સંસારમાં, હિંદુ સંસારમાં તેમજ સુસંલભાન સંસારમાં, એ આપણે ચોખ્ખી રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઈના શુભાન ન થવું હોય તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે પ્રહાર્યર્થનું પાલન નહિ કરનાર વ્યક્તિ મનુષ્ય મટે છે પણ તે સ્વભાવે પ્રહાર્યર્થનું પાલન કરે છે તેને સ્વાર્હ નથી, તેને ઇન્દ્રિયોનો વિલાસ નથી, પણ મર્યાદિત રહે છે, એટલે પ્રહાર્યર્થનું પાલન નહિ કરનારને ઘણી વેળા પશુની ઉપમા આપવામાં આવે છે એમાં પશુનું અપમાન રહેલું છે ”

૧ ડૉ. મેલવીલ કીથ (Keith) પ્ર D કહે છે કે—

“ The seed is marrow to the bones, food for your brain, oil for your joints and sweetness to your breath ”

૨ જેમ શરીરને કાનુમાં પીનવાથી તેના રસ બહાર નીકળી જતા માત્ર તેના કૂચા જ બાકી રહી જાય છે તેમ શરીરરૂપ શરીરમાંથી વીર્યરૂપ રસ નીકળી જતાં શરીર શરીરના કૂચાની જેમ નીરસ બની જાય છે અથવા તો દહીંમાંથી ઘી નીકળી જતાં પાછળ અણરૂપ પાણી જ રહે છે તેમ શરીરરૂપ દહીંમાંથી ઘી રૂપ વીર્ય નીકળી જતાં પાછળ અણરૂપ પાણી જ રહે છે જુઓ અધ્યાત્મતત્ત્વનાલોક (૫ ૩૯૦)

વિરોધમાં એક રતિભાર ગતિને માટે એક મણથી વિરોધ બળ પગમાં ગુમાવાય એના જેવી બીજી કંઈ મૂર્ખતા હશે કે ?

૩ ‘ શીતનો મદિમા ’ એ શીર્ષક હેઠળ વૈરાગ્યરસમજરી (ચુ ૪, સ્તો. ૧૩૬)ના સ્પષ્ટીકરણ (૫. ૧૭૨-૧૭૪)માં પ્રહાર્યર્થનો પ્રભાવ મે વર્ણવ્યો છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવો

૪ યોગસૂત્રના ત્રિતીય પાદના ૩૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રહાર્યર્થમતિપ્રાપ્તિ ચોર્યેલામ । ”

૫ જુઓ ગાંધીશિક્ષણ (ભા. ૨, ૫ ૪૭-૪૮)

વિશેષમા લગ્ન એ પણ કેવળ વિષયમુખ લોગવવા માટે ચોભયેલ નથી ફક્ત વૈષયિક મુખ લોગવવા માટે જે પરણે છે તે પશુ કરતા પણ હીન છે. કેવળ પ્રભાની ઉત્પત્તિની ખાતર સેવાતુ ત્રિમુખ લૌકિક દષ્ટિએ કથચિત્ત સદા છે

અતમા એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે હીરાને મેળવતા પૃથ્વીના આતરકામા હાનરો મળુરોને ગોષાધ રહેવું પડે છે અને ત્યાર પછી પણ પર્વત જેટલી કાઠરીઓમાથી એક મુઠ્ઠી જેટલા હીરા હાથ આવે છે તો પ્રહાયર્થ પાળનારા હીરાને શોધવાને સાફ કેટલો પ્રયત્ન કરવો પડે તેનો જવાબ ત્રિરાશી માધીને વિચારી લેવો આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રહાયારીઓ વિરલ છે અને એથી જ હું આ વિરલ વિભૂતિઓને પૂર્ણ ભાવથી અનેકથા વદન કરે છું

સ્વદારમ્-તોપ—

પરસ્ત્રીના ત્યાગ પૂર્વક પોતાની પત્નીથી સતુષ્ટ રહેવું એ જો કે આનો સામાન્ય અર્થ છે, છતાં તેનો વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે સ્વસ્ત્રીમા પણ અત્યંત આસક્તિ રાખવા પૂર્વકતુ તેમ સેવન ગૃહસ્થધર્મને કલકરૂપ છે સ્વસ્ત્રી સાથે પણ મર્યાદા પૂર્વક વ્યવહાર કરવો જોઇએ અર્થાત્ તે રજસ્વલા, સગભાઈ કે રોગગ્રસ્ત હોય ત્યારે પણ તેના તરફ ધસવું અને તેની ઇચ્છા વિકલ્પ તેના ઉપર બળાત્કાર ગુભરવો એ ગૃહસ્થોચિત પ્રહાયર્થના શિખર ઉપરથી ગબડી પડવા બરાબર છે

વળી ગૃહસ્થે ઋતુકાળમા સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો, ત્યારબાદ નહિ તેમા પણ એકાદશી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, પચમી વગેરે તિથિઓએ તો ખાસ કરીને વિષયસેવનથી વેગળા રહેવું વિશેષમા ઓછામા ઓછું એક દિવસનું તો આતરૂ રાખવું જ જોઇએ જેઓ દિવસે પણ વિષયસેવનથી વિમુખ રહી શકતા નથી તેઓ ખરેખર પોતાની ભતતના કટ્ટર દુરમન છે જેઓ એક જ રાતમા એકથી વિશેષ વાર સ્વપત્ની સાથે પણ વિષયસેવનમા પ્રવર્તે છે તેવા માનવ-પિશાચો માટે કયા સુખી દિલગીરી કરાવી શકાય ?

હકમા ગૃહસ્થે વિષય સેવનની પ્રવૃત્તિને બહુ જ નિયમિત બનાવવી કે જેથી વીચ પુષ્ટ થાય અને તેના ફળ તરીકે ઉદ્ભવતુ સત્તાન તેજસ્વી, બુદ્ધિશાળી અને મજબુત અને તેમજ દુનિયા ઉપર ભારરૂપ નિર્માલ્ય પ્રભા વધતી જાય

૧ જે દિવસથી ગળ રહે તે દિવસથી માધીને સત્તાનોત્પત્તિ થાય અને તે સત્તાન સ્તનપાન ઓળીને ખોરાક ખાવાની શરૂઆત કરે ત્યાં સુધી પુરુષે અહાયર્થ પાળવું જ જોઇએ

૨ ઋતુસાવના દિવસથી સોગ રાત્રિ પર્વતના સમયને 'ઋતુકાળ' કહેવામા આવે છે તેમાં પ્રથમ ત્રણ દિવસ તો વિષયસેવન માટે સર્વથા વર્જનીય છે એ દિવસોમાં પણ અહાયર્થ નહિ પાળનારના દુષ્ટત્વ જેવું એકે નિન્દ્ય કૃત્ય નથી

દેશથી પરિગ્રહવિરતિનું લક્ષણ—

ધનધાન્યાદિકદ્રવ્યાનાં પરિમાણકરણં દેશતઃ પરિગ્રહવિરતે-
ર્લક્ષણમ્ । (૪૧૭)

અર્થાત્ પૈસો ટકો, અનાજ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું પરિમાણ કરવું—અમુક સંખ્યા પર્યંત જ તેનું ગ્રહણ કરવું તે ‘ પરિગ્રહવિગમણરૂપ દેશવિરતિ ’ છે પરિગ્રહ એટલે મૂર્છા યાને આસક્તિ વસ્તુ નાની કે મોટી હોય, કિમતી હોય કે નજીવી હોય, જડ હોય કે ચેતન હોય, ખાદ્ય હોય કે અખ્યતર હોય, તેમા આમશ્ત યમ્ જવુ અને વિવેકને ઠોકરે મારીને તેની પાછળ તણાઈ જવું તે ‘ પરિગ્રહ ’ છે સત્યશોધક તેમ અહિં મક પગિગ્રહધારી ન બને તે તો ખપ જેટલી જ વસ્તુ રાખે, નાહકને સચ્ચ ન ઠરે વળી ખગ સુધારાનું લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેમ બને તેમ સાદું જીવન ગાળવું ખરી મલ્લતાના અભિલાષીએ પગિગ્રહનો ઘટાડો કરવો જોઈએ એ સાચી વાત છે કે અભ્યાસથી માણસ પોતાની હાજતોમા ઘટાડો કરી શકે છે જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરાય તેમ તેમ સુખ, સતોષ અને આરામની વૃદ્ધિ થાય છે વિશેષમા દેવળ કાયિક જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાનો નથી, પરંતુ વાથિક અને માનસિક પરિગ્રહ પણ ત્યાગ્ય જ છે જે વિચાર આપણને ઇશ્વરથી વિમુખ રાખે અને સન્માર્ગે જતા વિઘ્નરૂપ બને તે ‘ અજ્ઞાન ’ છે અને તેને મગજમા સ્થાન આપવું તે પણ ‘ પરિગ્રહ ’ છે

સર્વવિરતિનું લક્ષણ—

હિંસાસત્યસ્તેયાવ્રત્તપરિગ્રહલક્ષણાના પચ્ચાનામાશ્રવાણાં સર્વથા
વર્જન સર્વવિરતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૮)

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રજ્ઞ અને પરિગ્રહ એ પાંચ આશ્રવોનો સર્વથા ત્યાગ તે ‘ સર્વ-
વિરતિ ’ છે આ પાંચ આશ્રવોના સર્વથા ત્યાગને ‘ અહિંમા વગેરે પાંચ મહાવ્રતો પણ કહેવામા આવે છે અર્થાત્ અહિંસાની મર્લાંશે વિરતિ તે અહિંમારૂપ મહાવ્રત છે ઇત્યાદિ આ પાંચ

૧ અજ્ઞાનના સ્વરૂપ પરતે ભગવદ્ગીતા (અ ૧૩) નું કહેવું એ છે કે—

“ મધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થેદર્શનમ્ ।

પતત્ત્જ્ઞાનમિતિ પ્રોક્ત-મજ્ઞાન વદત્તોડન્યથા ॥ ૧૧ ॥ ”

૨ અહિંસા વિશે મથામતિ ડાહપોહ આપણે ૫ ૮૫૭-૮૭૫ માં કરી ગયા છીએ એટલે અત્ર એટલું જ ઉમેરીશું કે ન્યાયક્રમુમાર્જલિ (સ્ત ૪, ૧ ૨૩૨-૨૩૫) માં આની સ્થૂળ રૂપરેખા અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં મેં આનેખી છે વિશેષમાં દરેક ધર્મ કે સપ્રદાય અહિંસા યાને દયાની તારીફ કરે છે, પરંતુ નિર્મળ દયાના સ્વરૂપથી કેણુ સારી અને માત્રી રીતે પગિચિત છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવા શ્રીવીર-
સ્મૃતિ (૫ ૨૪૬-૨૪૭) માં મેં પ્રવાસ કર્યો છે

મહાત્મતો સ્થિર રહે તે માટે એ પ્રત્યેકની પાત્ર પાત્ર ભાવનાઓ ભાવનાની છે તેમા અહિંસા રૂપ પ્રથમ મહાત્મતની પાત્ર ભાવનાઓ નીચે સુજળ છે—

(૧) ધર્માસમિતિ, (૨) મનોશુદ્ધિ, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આહાનનિષેધસમિતિ અને (૫) આલોકિતપાનસોજન

ભાવનાનું તાત્પર્ય—

આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારીએ તે પૂર્વે ભાવનાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજી લઇએ કેાઇ પણ મત લીધું એટલે બેડા પાર થઇ ગયો કે તેનું યથેષ્ટ ફળ મળી જ ગયું એમ નથી, પરંતુ ખરી હકીકત તો એ છે કે એના પગિપાવન માટે ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ એ મતથી બ્રહ્મ ન થવાય તે માટે મતને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ સેવાવી જોઇએ, તેમ થાય તો જ બ્રહ્મણ કરેલું મત જીવનમા ઊડું ઉતરે અને તેનું યથેષ્ટ અને પગિપૂર્ણ ફળ મળે આ પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ કે જે મતને ટકાવી રાખવામા ઉપયોગી નીવડે તેમ છે તેને અત્ર ‘ ભાવના ’ કહેવામા આવી છે આની સ્પૂળ દૃષ્ટિએ ગણતરી કરી પ્રત્યેક મહાત્મતની પાત્ર પાત્ર ભાવનાઓ છે એમ અત્ર નિર્દેશાયું છે આ ભાવનાઓ અનુસાર ખરાબ વર્તન કરવામા આવે તો ઉત્તમ ઔષધ જેમ શુભકારી નીવડે છે તેમ જરૂર અહિંસાઈ મહાત્મતોનું બ્રહ્મણ તેની આ ભાવનાઓ પૂર્વક પાલન કરનારને તો સુદર, સર્વોચ્ચ અને સુમનોજ ક્રેળ આપ્યા વિના રહે તેમ નથી જ

ધર્માસમિતિનું લક્ષણ—

“ લોકાતિવાહિતે સૂર્યાશુચુન્નિતે માર્ગે જન્તુરક્ષણાર્થમાલોક્ય સમ્યગ્ગમનલક્ષણપ્રવૃત્તિરૂપસ્વમીર્યાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૪૧૧)

અર્થાત્ જે માર્ગે થઇને લોકોની આવ બ થતી હોય અને જેના ઉપર સૂર્યના કિરણો પડતા હોય તેવા માર્ગમા જતુના રક્ષણાર્થે જોઇ જોઇને રૂડી રીતે ગમન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ સેવાવી તે ‘ ધર્માસમિતિ ’ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપગને પીડા ન થાય તેવી રીતે યતના પૂર્વક ગતિ કરવી તે ‘ ધર્માસમિતિ ’ છે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપ મમિતિના (૧) ધર્માસમિતિ, (૨) આષાસમિતિ, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આહાનનિષેધસમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગસમિતિ

૧ પાતળ્ય યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાત્રમા આનો નિદેશ છે દાખલા તરીકે જુઓ ૫ ૮૭૬ અત્ર એ વાત શ્રીયશોધિજયગણિના વાદોમા રજુ કરવામા આવે છે —

“ ઘેરત્યાગોડતિય તસ્ય, પાઠ વાજ્ઞતકમણ ।

રત્નોપસ્થાનસદ્વીર્ય-લામો જનુરનુસ્મૃતિ ॥ ”

એમ પાત્ર પ્રકારો છે 'આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ તેમજ તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તો પાત્રમા ઉલ્લાસમા વિચારીશુ

કાયાદિક વ્યાપારનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક નિયમન તે 'શુષ્તિ' છે એના (૧) મનોશુષ્તિ, (૨) વચનશુષ્તિ અને (૩) કાયશુષ્તિ એવા ત્રણ ભેદો છે આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ લક્ષણ પૂર્વક પાત્રમા ઉલ્લાસમા વિચારશે, અત્ર તો કેવળ મનોશુષ્તિનું લક્ષણ રજૂ કરાય છે —

**આર્તિરૌદ્રધ્યાનપ્રચારનિરોધપૂર્વકધર્મધ્યાનાદિપ્રચારરૂપત્વં, સમેસ્ત-
કલ્પનાજાલવિમુક્તિરૂપત્વે સતિ સમત્વપ્રતિષ્ઠાપૂર્વકાત્મરમણતારૂપ વા
મનોયુત્તેર્લક્ષણમ્ । (૪૨૦)**

અર્થાત્ આર્ત ધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાન એ બે દુઘ્યાનોનો નિરોધ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનોને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી તે 'મનોશુષ્તિ' છે અથવા સમગ્ર કલ્પનાની બાળનો ત્યાગ કરી આત્મમહિમા સમતાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા પૂર્વક આત્મામા રમણ કરવું તે 'મનોશુષ્તિ' છે અર્થાત્ કે મનને અશુભ ધ્યાનમા ન ભેડતા તેને શુભ ધ્યાને લગાડવું તે 'મનોશુષ્તિ' છે

એષણા-સમિતિનું લક્ષણ—

**દ્વિચત્વાર્શિશક્ષિદોષવર્જનપૂર્વકાન્નપાનાદીનાં ગવેષણરૂપત્વ-
મેષણાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૪૨૧)**

અર્થાત્ ભિક્ષાના ૪૨ દોષના ત્યાગ પૂર્વક શુદ્ધ આહાર, પાણીની ગવેષણા કરવી તે 'એષણા-સમિતિ' છે એટલે કે અન્નપાનનું ગવેષણ, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે ભતની એષણામા દોષ ન આવે તે માટે આવધાનતા નાખવી તે 'એષણા-સમિતિ' છે

ભિક્ષાના ૪૨ દોષો—

વિચારમાર (૫ ૭૨-૭૩)મા ભિક્ષા સળધી ૪૨ દોષોનું વર્ણન છે તેમાં સોળ ઉદ્દગમ-દોષો છે, સોળ ઉત્પાત-દોષો છે, અને દસ એષણા-દોષો છે (૧) આધાર્કર્મ, (૨) ઔદેશિક, (૩) પૂતિકર્મ, (૪) મિશ્ર ભત, (૫) સ્થાપના, (૬) પ્રાણતિકા, (૭) પ્રાહુક-

૧ તત્પાર્થ (અ ૯, સ ૪)મા કહ્યું છે તેમ "સમ્યગ્બોગનિગ્રહો શુષ્તિ" અર્થાત્ યોગોનો પ્રયત્ન નિગ્રહ તે 'શુષ્તિ' છે આ ઉપરથી એ સાગર નીકળે છે કે શુષ્તિમા દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓના નિરોધ પ્રધાન પદ્ધતિ ભોગવે છે, જ્યારે સમિતિમા શુભ પ્રવૃત્તિઓનું એવન મુખ્ય ભાગ ભજવે

રણ, (૮) ક્રોધ, (૯) પ્રાપ્તિ, (૧૦) પરિવર્તિત, (૧૧) અવ્યાહત, (૧૨) ઉદ્ભિન્ન, (૧૩) માલાપહત, (૧૪) આચ્છિદ્ય, (૧૫) અનિસૃષ્ટ અને (૧૬) અધ્યવપૂરક, એ સોળ પિણ્ડ-ઉદ્ગમ-દોષો ॥

સોળ ઉત્પાત-દોષો—

(૧) ધાત્રી, (૨) દ્વિતી, (૩) નિમિત્ત, (૪) આશ્રય, (૫) વળીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯) માયા, (૧૦) લોભ, (૧૧) પહેલાનો અને પછીનો સસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) મૂલ કર્મ એ સોળ ઉત્પાત નિષયક સોળ દોષો છે

દશ એષણા-દોષો—

(૧) શકિત, (૨) પ્રક્ષિત, (૩) નિષ્ક્રિય, (૪) પિન્દિત, (૫) સહૃત, (૬) હાયક, (૭) ઉન્નિમ્ન, (૮) અપરિણુત, (૯) વિપ્ત અને (૧૦) છર્દિત એ દશ એષણા સબધી દોષો છે

બિજા સબધી ૪૨ દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ—

ઉદ્ગમ એટલે ઉત્પત્તિ, આહારની ઉત્પત્તિ સબધી જે દોષો છે તે ‘ ઉદ્ગમ-દોષ ’ કહેવાય છે શરૂઆતથી શુદ્ધ આહાર હોય છતાં ધાત્રી વગેરેને લઈને જે દોષો ઉત્પન્ન કરાય તે ‘ ઉત્પાત-દોષ ’ બોલવા આહાર વહોરવા (લેવા) જતા સંબંધ વગેરે દોષોની તપાસ કરતા જે દોષ જણાય તે ‘ એષણા-દોષ ’ છે

૧૬ ઉદ્ગમ-દોષોની રૂપરેખા—

(૧) આધાકર્મ—અમુક સાધુ માટે મારે આ ભક્તતાદિ સધવું છે એમ સાધુને ઉદ્દેશીને જે રસોઇ કરવામાં આવે તે

(૨) ઔદેશિક—પ્રથમ પોતાને માટે અથવા તો સ્વજનાદિને અંગે તૈયાર કરેલ આહાર, મોહકાદિને કરીથી અમુક સાધુ સાધ્વીને આપવાના ઇરાદાથી સધવામાં આવે તે આ દોષના અનેક પ્રકાર છે જેમકે આટલા માણસોની રસોઇ કરવી છે એમ વિચારી પાછળથી આટલો ભાત આપવા કરવા માટે વધારે નાખું એમ ચિંતવી નાખે તે ઔદ્ય-ઔદેશિક અને વિવાહ વગેરે પ્રસંગે વધેલામાથી આપવા માટે વિભાગ કરવો તે વિભાગ-ઔદેશિક આ વિભાગોદેશિક પણ ઉદ્દિષ્ટ, કૃત અને કર્મ એમ ત્રણ લેદેથી વિભક્ત થાય છે તેમાં પોતાને માટે તૈયાર કરેલ અશનાદિકમાંથી દાન કરવા માટે જે જુદું કાઢવું તે ‘ ઉદ્દિષ્ટ ’, જે વધેલા ચોખા વગેરેને સરકૂત કરી કરવારૂપે બનાવવું તે ‘ કૃત ’, અને જે વિવાહ વગેરે પ્રસંગે વધેલા લાડવા વગેરેને બિજા ચરોને આપવા માટે કરીથી ગોળ વી નાખી સધવામાં આવે તે ‘ કર્મ ’ વળી આ ત્રણેના પણ

ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, આદેશ અને સમાદેશ એમ ચાર ચાર લેઈ પડે છે ^૧ જે કોઈ સન્યાસી કે ગૃહસ્થ ભિક્ષાત્ર આવશે તેને આપીશુ એમ કદપચુ તે ‘ ઉદ્દેશ ’, માત્ર વેવધારીઓને આપીશુ એમ ચિંતવવુ તે ‘ સમુદ્દેશ ’, શાક્ય વગેરેને આપીશુ એમ ધારી લોજન બનાવવુ તે ‘ આદેશ ’, અને ખાસ જૈન સાધુઓને જ આપીશુ એવા ઇરાદાથી તૈયાર કરાવવુ તે ‘ સમાદેશ ’ છે કહ્યું પશુ છે કે—

“ જાવંતિયમુદ્દેસં પાસદીણં મવે સમુદ્દેસં ।
સમણાણં આણસં નિર્ગંથાણં સમાણસં ॥ ”

(૩) પૂતિકર્મ—આહાર તો શુદ્ધ હોય છતાં અપવિત્ર આધાર્મિક આહારના અવયવના સ્પર્શથી તેને વિકૃત કરવો તે

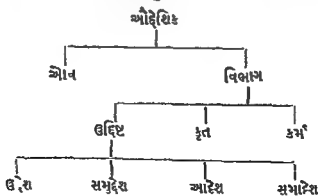
(૪) મિશ્ર જાત—કુદુબ તથા સાધુ પ્રમુખને ઉદ્દેશી એકત્ર જે પાક કરાય તે

(૫) સ્થાપના—સાધુઓને આપવાની બુદ્ધિથી જે વસ્તુનું કેટલાક સમય સુધી જુદા કેકાણે સ્થાપન કરાય તે

(૬) પ્રાભૃતિકા—જેમ કોઈ ઇષ્ટ જનને લેટણ અપાય છે તેમ બહુમાનપૂર્વક જે સાધુ-ઓને આપવુ તે એ પ્રાભૃતિકાના પશુ બાહર અને સૂક્ષ્મ એમ બે લેદો થાય છે જેમા મોટો આરભ હોય તે ‘ બાહર ’ છે અને જેમા થોડો આરભ હોય તે ‘ સૂક્ષ્મ ’ છે આ દરેકના પશુ ઉત્પવ્કણ અને અવવ્કણ એમ બે બે વિકલ્પો થાય છે પોતાને ઘેર આવેલા લગ્નાદિ પ્રસંગે સાધુઓને તેમથી વહોરાવી શકાય એવા ઇરાદાથી સુદ્ધતાદિ નજીક કંઠાવી પોતાના પ્રસંગ પહેલા આરભ કરાવવો તે ‘ અવવ્કણ ’ છે, જ્યારે એવા જે ઇરાદાથી સુદ્ધ લાભાવવુ તે ‘ ઉત્પવ્કણ ’ છે

(૭) પ્રાદુષકરણ—દીવા વગેરે કરીને અથવા ભીંત વગેરે પાણીને કે બારી મૂકીને અધારૂં દૂર કરી અજવાળું કરવુ કે જેથી સાધુ આહાર લઈ શકે તે

૧ આ સમગ્ર હકીકતની સકના નીચે મુજબ છે —

૨ જામા—

યાવત્કમુદ્દેશ પાલજિહના મયેત્ત સમુદ્દેશમ્ ।
અમણાનામાદેશ નિર્ગંથાના સમાદેશમ્ ॥

(૮) ક્રીત—વેચાતુ લઈ આપવું તે આના ચાર પ્રકારો છે—(૧) આત્મદ્રવ્યક્રીત, (૨) આત્મલાવક્રીત, (૩) પરદ્રવ્યક્રીત અને (૪) પગલાવક્રીત પોતાના પૈસાથી ખરીદેલ, પોતાને માટે વેચાતુ લીધેલ, પારકાના પૈસાથી વેચાતુ લીધેલ અને ખીજને માટે ખરીદેલ એ એના અનુક્રમે અર્થો છે

(૯) પ્રામિત્ય—તને પાછું આપીશું એમ કહી કેઈની પાસેથી ઉધાર લઈને આપવું તે

(૧૦) પરાવર્તન—સાધુઓને વહોરાવવાના ઇગદાથી ખરાબ વસ્તુ ખીજને આપી તેને બદલે સુગંધી ધી વગેરે સારી વસ્તુ લેવી તે

(૧૧) અભ્યાહૂત—સાધુઓને આપવાના ઇરાદાથી તેમની સામે લાવેલ આહારાદિ એના પશુ પ્રચ્છન્ન, પ્રકટ, સ્વશ્રામવિષય, પરશ્રામવિષય એમ અનેક ભેદો થાય છે સાધુ ન જાણે તે રીતે લાવવું તે ‘પ્રચ્છન્ન’, દેખીતી રીતે લાવવું તે ‘પ્રકટ’, જે ગામમાં સાધુ હોય તે જ ગામમાંથી લાવવું તે ‘સ્વશ્રામવિષય’ અને ખીજ ગામથી લાવવું તે ‘પરશ્રામવિષય’ આ સિવાય ક્ષેત્રવિષય, ગૃહવિષય, આચીર્ણ, અનાચીર્ણ તેમજ જથ્થા, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ પશુ ભેદો પડે છે

(૧૨) ઉદ્દિશિત—મીઠું, છાશ યા લાખ વગેરેથી ગગળગ બધ કરેલ—સુદ્રિત કરેલ વામણની મુદ્રાને ઉમેરીને તેમજ ખારણા વગેરે ઉધારીને સાધુના નિમિત્તે આહાર વગેરે વસ્તુ લાવવી તે

(૧૩) માલાપહૂત—જે શીકા વગેરે ઉપરથી ચીજો ઉતારતા પગ લપસવાને બદલે રહેતો હોય ત્યાંથી ઉતારી આપવું તે અત્ર ‘માવા’ શબ્દથી ‘ઉચ્ચ પ્રદેશ’ સમજવો એના પશુ આ લેક થાય છે જેમકે (૧) ભિર્વમાલાપહૂત, (૨) અધોમાલાપહૂત, (૩) ઉભયમાલાપહૂત અને (૪) તિર્થમાલાપહૂત અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઠાકર કે નિસરણી કે પગથીઆ વગેરે ચઢવાને જે ચોગ્ય હોય તે સ્થાનથી લાવેલ વસ્તુ માલાપહૂત ગણાય નહીં વિશેષમાં આ ભેદોના જથ્થાદિ ઉપભોગો સંભાવે છે

(૧૪) આશિષ—પુત્રાંયા નોકર વગેરે પાસેથી તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હુટવી લઈને સાધુને આપવું તે

(૧૫) અનિસુષ્ટ—વસ્તુના માલીકે રબ નહીં આપી હોય તે આના પશુ (૧) સાધારણ—નિસુષ્ટ, (૨) ચેતલકા—નિસુષ્ટ અને (૩) જફકા—નિસુષ્ટ એમ ત્રણ ભેદ છે તેમાં બહુ જનની સામાન્ય વસ્તુ આજ્ઞા વગર આપવી તે ‘સાધારણ—નિસુષ્ટ’, માલીકે નોકરોને કે ખેતર વગેરેમાં કામ કરતા માણસોને આપી લીધેલ—મોકલાવેલ ભખ્તાદિ તેમની અનુગા સિવાય આપવા તે ‘ચેતલકા—નિસુષ્ટ’, અને હાથીની આજ્ઞા સિવાય મહાવત જે આપે તે ‘જફકા—નિસુષ્ટ’ છે

(૧૬) અધ્યવપૂરક—પ્રથમ પોતાના અંગે અને પછી કાપટિકાદિને ઉદ્દેશીને ઉમેરેલા ભખ્તાદિમાં ફરીથી સાધુઓને આવેલા બાણી તેમના માટે તડવાદિ ઉમેરવા તે

૧૬ ઉત્પાત-દોષોનુ સ્વરૂપ —

(૧) ધાત્રી—જાળકને ધવડાવનાર, રમાડનાર ધાવમાતાને યોગ્ય કાર્ય કરી કરાવીને જે ભક્તારાદિ મેળવાય તે

(૨) દ્વતી—પગરુપર સંદેશ કહીને જે પિંડ ઉપાજન કરાય તે

(૩) નિમિત્ત—અતીત, અનાગત, શુભ, અશુભ નિમિત્ત કહી મેળવેલો પિંડ

(૪) આજીવ—ભિક્ષા લેવા જતા પોતાના તથા જેને ઘેર ગયા હોય તેના જાતિ, કુલ, ગણ, કર્મ તેમજ શિષ્ય વગેરેનો પ્રકાશ કરી જે આહારારાદિ મેળવાય તે

(૫) વનીપક—ભિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થ જેનો ભક્ત હોય તેનો પોતે પણ ભક્ત હોવાનો દેખાવ કરી જે આહારારાદિ મેળવાય તે

(૬) વિચિકિત્મન—ઠવા ઠાકે બતાવીને જે મેળવાય તે

(૭) ક્રોધ—સાધુના ક્રોધથી માગણુ, ઉચ્ચાટન, શાપ વગેરેથી કરીને કે તેની વિધાનો પ્રભાવ, તેનું સહઅયોધિપણુ તેમજ રાજકુલમા વદલણપણુ બાણી જે ભક્તારાદિ અપાય તે

(૮) માન—જો હું સાધુઓને એવી વસ્તુઓ લાવી ખવડાવીશ તો મને તેઓ લગ્નિધ ધારી જાણશે એમ માન પૂર્વક લાવવું તે

(૯) માયા—ઢોધ સાધુ વિદ્યાથી રૂપ બદલી કપટથી જે મેળવે તે

(૧૦) લોભ—મિહકેશરીયા વગેરે ભાઈકનો લોભ કરી મેળવાય તે

(૧૧) પૂર્વપશ્ચાત્તમસ્તવ—ઠાતાના માતા, પિતા, સાસુ, મસરા વગેરેની આખ્યા પહેલા કે પછી સ્તુતિ કરવા પૂર્વક મેળવાય તે

(૧૨) વિદ્યા—વિદ્યાના પ્રયોગથી ચમત્કાત દેખાડી આહાર મેળવવો તે

(૧૩) મત્ર—મત્રના પ્રયોગથી જે પિંડ મેળવાય તે

(૧૪) ચૂર્ણ—આખમા અજન વગેરે કરીને અદૃશ્ય બની આહાર મેળવવો તે

(૧૫) યોગ—પગે લેપ કરી જે પિંડ મેળવાય તે

(૧૬) મૂલ કર્મ—ગર્ભસ્તબન, ગર્ભાધાન, અક્ષતયોનિત્વકરણુ, ક્ષતયોનિત્વકરણુ વગેરે સંસારવૃદ્ધિના મૂળરૂપ કર્મ કરી જે પિંડ મેળવાય તે

૧૦ એવણા-દોષોનુ વિષય—

(૧) શકિત—આધાકર્માદિ દોષ હોવાની જે આહારમા શકા પડેલી હોય તે

(૨) અક્ષિત—પૃથ્વી વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી વિટાલેલ પદાર્થ, હાય, કે પાત્ર હોય તે

(૩) નિષ્કિત—સચિત્ત વસ્તુ ઉપર મૂઢેલ હોય તે

(૪) પિહિત—સચિત્ત વસ્તુથી ઢાકેલ-હેકેલ આહાર અને ઉપર સચિત્ત હોય તે

(૫) સહૃત—જે ન આપવા જેવી વસ્તુ હોય તે ફર દેડી દઈને અપાય તે

(૬) દાયક—વૃદ્ધ, અશક્ત, નપુ સક, કપારીવાળા, તાવવાળા, આધળા, ખાલક, દારૂપ્રીયા, ઉન્મત્ત, હાથ કપાયેલા, પગ કપાયેલા, બધનમા પડેલા, પાડુકા પહેરેલા એવા દાતા પાસેથી કે ખાડતી, દળતી, ભરડતી, કાતતી, રૂને લોહતી, પીંજતી, પીલતી, દહીં મથતી, ખાતી, ગર્ભવતી, નાના અચ્ચાવાળી, છકાયની વિરાધના કરતી અને કષ્ટ યુક્ત એવી દાત્રી પાસેથી જે આહાર લેવાય તે ‘ દાયક-દુષ્ટ ’ કહેવાય

(૭) ઉન્મિશ્ર—સચિત્ત વસ્તુમા મેળવેલી વસ્તુ હોય તે

(૮) અપરિણત—પ્રાસુક-નિર્ભવ નહીં થયેલી વસ્તુ હોય તે

(૯) ક્ષિપ્ત—હાથ, પાત્ર યાને ભાજનને જેનો લેપ થાય એવી દ્રવ્ય, કહીં વગેરે વસ્તુ નહીં લેવી, પરંતુ વાલ, ચણા વગેરે જેનો લેપ નહીં થાય તેવી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી. આ ઉત્સર્ગમાર્ગ

શક્તિના અભાવે અથવા નિરંતર સ્વાધ્યાયાદિમા ભેડાયેલ હોવાને લીધે લેપકારી વસ્તુ પણ ગ્રહણ કરવી કલ્પે છે એવે વખતે દાતાનો હાથ લેપ રહિત હોય અને પાત્ર લેપથી યુક્ત હોય, દાતાનો હાથ લેપથી યુક્ત હોય અને પાત્ર શુષ્ક હોય ઇત્યાદિ જે અપ્રમાણી થાય છે તેનો વિચાર કરી ચોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરે

(૧૦) છદ્ધિત—સચિત્ત, અચિત્ત તેમજ મિશ્રમા નાખેલ વસ્તુ પણ સાધુને ગ્રહણ કરવા ચોગ્ય નથી

દેશ, કાળ, પુરુષ, અવસ્થા, ઉપયોગશુદ્ધિ અને પરિણામને સારી રીતે ભેધને કોઈ વસ્તુ કલ્પે છે, અન્યથા કોઈ વસ્તુ એકાતથી કલ્પતી નથી

હુ કમા જે જ્ઞાન, શીલ અને તપને નક્કી સહાય કરે તેમજ અજ્ઞાનાદિ દોષને દૂર કરે તે ‘ કલ્પ્ય ’ અને તેથી વિપરીત બીજી બધું ‘ અકલ્પ્ય ’ સમજવું વળી જે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને શીલ વગેરે ચાત્રિની પ્રવૃત્તિને ઉપલાત કરે તે તથા શાસનની લઘુતા કરે તે કલ્પ્ય છતાં પણ અકલ્પ્ય છે

આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઔષધાદિ કોઈ વસ્તુ શુદ્ધ અને કલ્પ્ય હોય તેપણ અકલ્પ્ય થાય અને અકલ્પ્ય હોય તે કલ્પ્ય પણ થાય, માટે શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર વગેરે જે કષ્ટ કલ્પ્યાકલ્પ્ય કહ્યું છે તે કાળ, ક્ષેત્ર, પ્રમાણ, પૃથ્વ, દ્રવ્ય, આત્મબળ વગેરેના બરાબર વિચાર કરી તે સવ ચારિત્રદેહની રક્ષાનિમિત્તે સુનિ વાપરે છે, તેથી કલ્પ્યાકલ્પ્ય વિધિને ભણનાર, ગીતાર્થનિશ્ચિત અને વિનયશીલ સુનિ દોષથી મલિન લોકમા પણ લેપ રહિત વસ્તુ જેમ કાઢવમા ગ્હેલુ કમળ કાઢવથી લેપાતુ નથી તેમ ધર્મોપકરણ વડે શરીરને ધારણ કરનાર સાધુ પણ અધર્મથી લેપાતો નથી

આદાનનિક્ષેપણ-અભિતિતુ લક્ષણ—

ઔષિકૌપગ્રાહિકોપધેરાદાનનિક્ષેપયોરાગમાનુસારેણ પ્રત્યવેક્ષણ-પ્રમાર્જનલક્ષણસમ્યક્પ્રવૃત્તિરૂપત્વમાદાનનિક્ષેપણસમિતેર્લક્ષણમ્। (૪૨૨)

અર્થાત્ ઔધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોને લેતા મૂડતી વેળા આગમમા બતાવેલી વિધિ અનુસાર અવલોકન અને પ્રમાજન રૂપ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી—અવલોકન અને પ્રમાજન દ્વારા ચતના રાખવી તે ‘આદ્યન-નિશ્ચેષણ-મમિતિ’ છે

ઔધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોનું સ્વરૂપ—

સાધુ તથા સાધ્વીઓ સચમના નિર્વાહાર્યે જે શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણોનું શ્રદ્ધા કરે તે ‘ઉપધિ’ કહેવાય છે એ ઉપધિના (૧) ઉપધિ, (૨) ઉપગ્રહ, (૩) સગ્રહ, (૪) પ્રગ્રહ, (૫) અવગ્રહ, (૬) ભક્ક, (૭) ઉપકરણ અને (૮) કણ્ઠ એવા આઠ પર્યાયો ઓધ-નિયુક્તિ (ગા ૬૬૬)મા જણાવવામા આવેલા છે

ઔધિક ઉપધિ અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિ એમ ઉપધિના બે ભેદો પડે છે જે સર્વદા ધારણ કરવામા આવે તે ‘ઔધિક’ કહેવાય છે, જ્યારે જે કારણપ્રસંગે સચમના નિર્વાહને માટે શ્રદ્ધા કરાય તે ‘ઔપગ્રાહિક’ કહેવાય છે આ દરેકના પશુ ગણના અને પ્રમાણથી બે બે ભેદ પડે છે તેમા એક, બે વગેરે એવી જેની ગણતરી થઇ શકે તે ‘ગણના-ઉપધિ’ કહેવાય છે, જ્યારે એક હાથ લાણુ, બે હાથ લાણુ એમ જે માપી શકાય તે ‘પ્રમાણ-ઉપધિ’ કહેવાય છે

ઔધિક ઉપધિ સ્થવિરકલ્પી સાધુ, સાધ્વી અને જિનકલ્પી સાધુના આચારને અંગે ઓધાં વત્તા પ્રમાણમા હોય છે કોને કેટલી હોય તે ઓધનિયુક્તિની નીચેની ગાથા કહી રહી છે—

“જિના ચારસરુવાહ, યેરા ચઢસરુવિળો ।

અજ્ઞાણં પલ્લવીસ તુ, અઓ હઠં ઉવગાહો ॥૬૭૧॥”

અર્થાત્ જિનકલ્પીને ૧૨, સ્થવિરકલ્પીને ૧૪ અને આર્યાઓને ૨૫ ઉપધિ હોય છે આ ઉપરાત સચમના નિર્વાહ માટે જે કંઈ ઉપકરણો હોય તે ઔપગ્રાહિક જણવા કંઠક, યષ્ટિકા અને દ્વિયષ્ટિકા આ સર્વને માટે ઔપગ્રાહિક છે, જ્યારે અર્મકૃતિછળકિકા, અર્મકૃષ, અર્મકૃષ્ટક, અર્મકૃષ્ટક, અર્મકૃષ, ચિત્તિમિલી (મચ્છરહાની) વગેરે સર્વ વસ્તુઓ ગુરુને માટે જ ઔપગ્રાહિક છે સસ્તારક (સચારે), ઉત્તરપટ્ટક વગેરે પશુ ઔપગ્રાહિક છે ઉપલક્ષણથી બીજી પશુ જે વસ્તુઓ કારણપ્રસંગે લેવી પડે તે સર્વ પશુ ઔપગ્રાહિક મમણ લેવી.

હવે પ્રથમ જિનકલ્પકને ઉદ્દેશીને ઔધિક ઉપધિના નામ વિચારીશું તેમા પ્રથમ ગણનાથી તે નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ચપાનક, (૨) પાત્રબધન (એળી), (૩) પાત્રકેશરિકા (નાની પૂજણી), (૪) પટલક (પકલા), (૫) રજસાણ, (૬) ગુચ્છક, (૭) પાત્રક-મ્થાપન, (૮-૧૦) કલ્પ (ત્રણ પ્રચ્છાદક), (૧૧) એકરણ અને (૧૨) મુખવચ્ચિકા

૧ ગાથા—

જિના દ્વાદશ રૂપાણિ (ધારયન્તિ) સ્થવિરાશ્વતુર્દશરૂપિણ ।

આર્યાણા પશ્ચવિશતિસ્તુ અતઃ કુર્ષ્વમુપગ્રહ ॥

૨ સચારના ઉપર આ પાચરવામાં આવે છે એથી પટ્ટપદિકાનું રક્ષણ થાય છે, કેમકે એ ન હોય તો કનકમય સસ્તારક અને સર્ગરના સર્પજીથી પટ્ટપદિકાની વિરોધના થાય

૩ આનું બીજું નામ ‘પટ્ટમદ’ છે કેમકે મુદ્દસના હાથમાથી પડતી અશનાદિ વસ્તુ એ દ્વારા મદલું કરાય છે

૪ ગોજન કરતી વેળા જે કપડા ઉપર પાત્રો રાખવામાં આવે છે તે

સ્થવિરકલ્પિકને અંગે ઉપરાંત ખારમા માત્રક અને ચોક્ષપદક એ બે વધારે ઉમેરવા એટલે તેમને કુલ ચૌદ ઉપકરણ હોય

સાધ્વીના ૨૫ ઉપકરણ—

જિનકલ્પિકના ઉપર કહેલા ખાર ઉપરાંત (૧) માત્રક, (૨) કમઠક, (૩) અવગ્રહાનતક, (૪) પટક, (૫) અર્ધોરુક, (૬) ચલનિકા, (૭) અભ્યન્તરનિવસની, (૮) બહિર્નિવસની, (૯) કચુક, (૧૦) ઉપકલ્પિકા, (૧૧) વૈકલ્પિકા, (૧૨) મધ્યાટિકા અને (૧૩) સ્થધકરણી એમ એકદર સાધ્વીઓને પચીસ ઉપધિ હોય છે

જિનકલ્પિક સાધુ, સ્થવિરકલ્પિક સાધુ અને આર્યા યાને સાધ્વી આ ત્રણેના ઉપકરણો પણ જથ્થા, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના સભવે છે. જિનકલ્પિકને ઉત્કૃષ્ટ ૪ ઉપધિ, મધ્યમ ૪ અને જથ્થા ૪ હોય છે, સ્થવિરકલ્પિક સાધુને ૪ જથ્થા, ૬ મધ્યમ અને ૪ ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ હોય છે, અને આર્યાઓને જથ્થા ૪, મધ્યમ ૧૩ અને ઉત્કૃષ્ટ ૮ ઉપધિ હોય છે.^૧

દરેક ઉપકરણનું પ્રમાણ—

(૧) પાત્રક—ત્રણ વેત અને ચાર આગળની પરિધિવાળુ અને એક વેત જેટલા ચાકાવાળુ અર્થાત્ પહેાણુ તેમજ આહાર પાણી લાવવા માટે ઉપયોગી એવુ લાંકડાનુ, માટીનુ કે ડુંભરીનુ પાત્રક ગમ્મણુ કાળ બગેરે પ્રવાહી પ્રદાર્થથી યુક્ત ઝોડનાદિ ખાતા માધુ-સાધ્વીને મુખા શાત કરવામા સહાયક નીવડે તેટલા પ્રમાણનુ પાત્ર મધ્યમ ગણાય છે. આથી હીન તે જથ્થા બાણુ અને વિશેષ તે ઉત્કૃષ્ટ સમજણુ અન્ય રીતે વિચારતા ઉનાળામા જે ચાર ગાઉથી આવેલા સાધુની, જે પાત્ર ચાર આગળ બિનથી ભરેલુ હોવા છતાં એટલે એટલુ બિલુ હોવા છતાં તૃપ્તિ થમાવી શકે તે ‘મધ્યમ પાત્ર’ ગણાય છે. આથી હીન તે જથ્થા અને વિશેષ તે ઉત્કૃષ્ટ સમજણુ દરેક સાધુએ તેા પોતાના પ્રમાણના જ પાત્રકો રાખવા, પરંતુ જે વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર (દરેકની ગોચરી લાવનાર) હોય તે ચાચેલ, આચાર્યે આપેલ નહીપાત્ર (મોટુ પાત્રક) રાખે કે જેથી અટવી ઉતરતા કે હુકમક્રમા ઉપરોધ થતા કામ લાગે

(૨) પાત્રગ્રાહન—જેને ગાંઠો વાળતા ખૂણા ચોરસ થાય તેવી રીતે પાત્ર (બાજન)ના કદ પ્રમાણે એ હોઈ શકે ગાંઠના છેડા બન્ને બાજુ ચાર ચાર આગળ રહે તેવુ આ હોણુ એકબે

(૩) પાત્રકેશરિકા, (૪) ગુચ્છક અને (૫) પાત્રસ્થાપન—આ ત્રણેનુ માપ એક વેતને ચાર આગળ હોય છે. વિશેષમા પાત્રકસ્થાપન અને ગુચ્છક એ બે બિનના હોય છે

(૬) પટલક—ત્રણ પટા એકકા કરાના જેમાથી સૂર્યના કિન્ણો દેખાય નહી તેવા ધટ, સૂતરાઈ વસ્ત્રના, મજબૂત તેમજ સુવાળા બનાવવા તે પણ ઉનાળામા ત્રણ, શિયાલામા ચાર

૧ આ સળખમા વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આધનિશ્ચયિત (ગ્રા. ૬૭૨-૬૭૩, ૬૭૮),

અને ચોમાસામા પાત્ર એમ જોછા વત્તા રાખવા અહી હાથની લાખાઈ અને છત્રીશ આગળ યાને ફોઢ હાથની પહોળાઈ એ તેતુ પ્રમાણુ જાણુ અન્ય શબ્દમા કહીએ તો ગોચરી જતી વેળા જેટલા પ્રમાણુના પાત્રથી પાત્રકાંતુ તેમજ શરીરતુ ખલા સુધીતુ આવગદન થાય તેટલુ આનુ માપ સમજવુ

(૭) રજઆણુ—પાત્રકના માપ જેટલુ એતુ માપ જાણુ

(૮) કદપ—જોડતા ખલા ઉપર રહી શકે તેટલા પ્રમાણુતુ એટલે કે સાઠા ત્રણ હાથ લાખુ અને અહી હાથ વિરતારવાળુ આ હોય છે બધા મળીને બે સૂતરના અને એક ઊનતુ, એમ ત્રણ કદપ હોય છે

(૯) જોડરણુ—આનુ ખીજુ નામ ‘ ધર્મકવજ ’ છે આ છત્રીસ આગળ લાંખુ હોય છે, તેમા ૨૪ આગળની ફાટી અને ૮ આગળની ફરીએ સમજવી અથવા આ બે નાનાં મોટા હોય તોપણ એક દર રીતે જોડરણુ ૩૨ આગળતુ હોતુ જોઇએ

(૧૦) મુખવત્તિકા—એક વેત અને ચાર આગળની અથવા મુખ પ્રમાણુની કે જેનાથી (કાળે વગેરે કાઢતા) ગળાની પાછળની જાણુએ ગાઠ વાળી શકાય

(૧૧) માત્રક (તરપણી)—ફાળ, લાત વગેરેથી ભરેલ એતુ પાત્ર કે જેમા રહેલોં આહાર બે ગાઉથી આવેલા સાધુ એક જ સ્થાને ખાઈ શકે

(૧૨) ચોલપટ્ટક—ચુવાન સાધુઓને ૪ હાથ પ્રમાણુનો અને વૃદ્ધોને બે હાથ પ્રમાણુનો

(૧૩) સસ્તારક અને (૧૪) ઉત્તરપટ્ટક—આ બન્ને અઠ્ઠાવીસ આગળ પહોળા અને અહી હાથ લાખા હોય છે

આયાનાં ઉપકરણાનુ પ્રમાણુ—

શરીરના નીચેના ભાગના છ ઉપકરણો અને ઉપરના ભાગના પાંચમાના ઘણાખરાનુ માપ તો ફરેકના શરીરના કદ પ્રમાણુ સમજવુ સ્વાદાટિકા ચાર હોય છે તેમા એક બે હાથ પહોળી, બે ત્રણ હાથ પહોળી અને એક ચાર હાથ પહોળી હોય છે તે પૈકી બે હાથવાળી ઉપાશ્રયમા હોય ત્યારે જોડવા માટે કામમા લેવી, ત્રણ હાથવાળીનો ગોચરી વગેરે જતા આવતા ઉપયોગ કરવો, અને ચાર હાથવાળી કારણપ્રસંગે સ્નાન કરતા તથા સમવસરણુ (વ્યાખ્યાન આદિ) મા બેસવા જતા પહેરવાના ઉપયોગમા લેવી એમ શાસ્ત્ર દર્શાવે છે

સ્કધકરણી—ચોરસ, ચાર હાથ લાખી, ચાર પઠ કરી ખસે નાખી શકાય તે મુજબની જાણવી

ઉપધિ રાખવાનુ પ્રયોજન—

(૧) પાત્રક—જોજન કરનાર સાધુ પાત્ર રહિત હોવાથી પટ્ટકાચની વિરાધના કરે, તેથી તેના ગ્લણુચે તેમજ જાળ, વૃદ્ધ, વ્તાન વગેરેની ભક્તિ કરવા માટે તેઓ પાત્રક ગણે

(૨) પાત્રખ ધ - પાત્રના રક્ષણુચે

(૩) પાત્રરથાપનક—રજ (ધૂળ) વગેરેથી રક્ષણુ કરવા માટે

(૪) શુમ્ભક—પાત્ર ઉપર બાધવા સાઠ

(૫) પાત્રકેશરિકા (પાત્રકમુખવચ્ચિકા યાને ચિલમિલિકા)—પાત્રતુ પ્રમાજન કરવા માટે પાત્રમા એ રાખવી અત્યારે આ 'ચન્વલી' તરીકે જોળખાવાય છે

(૬) પાત્રરચનક (પહલા)—પાત્ર ઉઘાડા રહેતા પુષ્પાદિ સચિત્ત વસ્તુ, રેતી, પક્ષીઓની અધાર, સચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરે પાત્રમા પડે તેના રક્ષણ માટે

(૭) રજસ્રાણુ—પાત્રના રક્ષણ માટે, વૃદ્ધિના જળથી રક્ષણ કરવા માટે

(૮) પ્રચ્છાદક—ટાઢ, તાપ નિવારણાર્થે, આનાદિના રક્ષણ માટે

(૯) રત્નેહરણુ યાને જોધો—પ્રમાજન માટે, સૂક્ષ્મ બાદર છવોની રક્ષા માટે તેમજ જૈનની નિશાની તરીકે

(૧૦) મુખવચ્ચિકા—સપાતિમ રેણુ, તેમજ સપાતિમ જતુ બોલતા કે કાળે વગેરે કાઢતા મુખમા પ્રવેશ થવા ન પામે તેટલા માટે તેમજ સૂત્રાદિ વાચતા શુકથી તેની આચાતના ન થાય તે વારતે

(૧૧) નદીપાન (મોટું પાત્ર) —આઆયાદિના વૈયાવૃત્ત્યાર્થે

(૧૨) ચોલપદ્મક—વિકૃત ઇન્દ્રિય ન કેળાય તે માટે, વા (પવન) લાગવાથી શૂન્યને યથાભય તે માટે, લજામુલ હોય તેના સકેચના નિવારણાર્થે રચ્યલ લિંગ ભેદ કોઇ હાસી વગેરે કરે તેનાથી બચવા માટે, સુદર સ્ત્રી જેવાથી લિંગને ઉદય થાય, અથવા સાધુના સુદર લિંગને ભેદ કોઇ સ્ત્રીને વેઠોદય થાય તો તેના રક્ષણ માટે

(૧૩) સસ્તારક—શયનના સમયે બિછાવવા માટે

(૧૪) સાધ્વીઓતુ દરેક ઉપકરણ માટે ભાગે શીલના રક્ષણાર્થે હોય છે

અત્ર જણાવેલા સર્વ ઉપકરણોમાથી જે જે ઉપકરણ ધાન્ય કરવાથી જ્ઞાનાદિની પુષ્ટિ થાય તે જ 'ઉપકરણ' છે, બાકીના તો પ્રતિસેવન કરાતા (વગર કારણે ધારણ કરાતા) યતના વગરના સાધુને અધિકરણરૂપ બને છે આધનિર્ધુક્તિમા કહ્યું પણ છે કે—

“જ જુજ્ઞહ ઉવકરણે, ઉવગરણ ન સિ જોહ ઉવગરણ ।

અતિરેગ અત્તિગરણં અજતો અજય પરિહરતો ॥ ૭૪૧ ॥”

આલોકિતપાનસોજનનુ લક્ષણુ—

પાત્રમધ્યે ગૃહીતશુદ્ધપિપ્પહસ્ય ચક્ષુરાદિના પ્રત્યવેક્ષણીયસ્વે સતિ પુન સામ્પ્રાતિકજીવરક્ષણાર્થં પ્રતિશ્રયમાગત્ય દિવા પ્રકાશવત્પ્રદેશે

૧ જાનને મેળે થતો અટગવતા માટે જેમ અત્ર વપરાય છે તેમ પાત્રનુ ધૂળથી રક્ષણ કરવા માટે આ કામમા આવે છે

૨ આના અભાવમાં શુદ્ધ મૂમ ઉપર સૂતારા માધુને તથે પણ પૃથ્વીકાયાદિના ઉપમર્દ મવાનો મહત્તર રહે છે તેમજ નાદક શરીરે ધૂળ લાગે છે

૩ બાપા—

યદ્ યુચ્યતે ઉપકરણે ઉપકરણ તદ્ ભવતિ ઉપકરણમ્ ।

અતિરેકમધિકરણમયતપ્રાપ્તસ્ય ભજય પરિહરત ॥

સ્થિત્વા સુપ્રત્યવેક્ષણપૂર્વક પાનાન્નલક્ષણપ્રવૃત્તિરુપત્વમાલોકિતપાન- ભોજનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૩)

અર્થાત્ નેત્ર વગેરે દ્વારા બરાબર જોઈને પાત્રમા શુદ્ધ પિંડનું અહણુ કર્યા બાદ ઉપાશ્રયે આવીને પ્રકાશવાળા સ્થળમા પાત્રને મૂકીને સાપાત્રિક જીવેના રક્ષણાર્થે સારી રીતે તેનું ફરીથી અવલોકન કરવા પૂર્વક રૂઢિવસ છતાં હાવેલી વસ્તુ પીવી કે ખાવી તે ' આલોકિતપાનભોજન ' છે એટલે કે એક તો ખાવા પીવાની વસ્તુ બરાબર જોઈ વિચારીને લેવી અને વળી લીધા પછી પણ બરાબર જોઈ તપાસીને જ તે દિવસે ખાવી કે પીવી તે ' આલોકિતપાનભોજન ' કહેવાય છે સત્યનું ગૌરવ—

મહાભારત વગેરેમા સત્યનું ગૌરવ વર્ણવાયું છે જેમકે મો કુલા જોહાવવા કરતા એક વાવ જોહાવવી વધારે સારી છે સો વાવો જોહાવવા કળતા એક યજ્ઞ ચઢે છે સો યજ્ઞ કળતા એક પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્ર કળતા પણ સત્ય શ્રેષ્ઠ છે, રૂઢેમકે સત્ય એ વ્રહ્મા (વેદ) છે અને તપ છે જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે, જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે, જે જૂઠું છે તે અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે અધકાર છે, જે અધકાર છે તે દુઃખ છે વિશેષમા સત્ય એ જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પાયો છે, વાસ્તે જેઓ સત્ય જોલે છે તેમના અરણના રજથી આ પૃથ્વીતક્ષ પાવન થાય છે સત્ય એ સુખનો ઝરો છે, જ્યારે અસત્ય એ અજ્ઞાન અને દુઃખનો ખાડો છે મત્ય એ સીધો અને તેજસ્વી માર્ગ છે, જ્યારે અસત્ય એ અધારી મલી છે પ્રમત્ત યોગનો ત્યાગ, મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા અને હૃદય સાવનાનો અનવકાશ એ સત્યના આશ્રયો છે

વળી શુદ્ધ સત્ય અખડ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અવર્ણનીય આનંદનું ધામ છે મન, વચન અને શરીરથી જે સત્ય જ સેવે છે તે સર્વજ્ઞ બને છે અને મુક્તિમંદિલા તેના કઠમા વરમાળ આરોપે છે જેનું જીવન સત્યમય છે તે શુદ્ધ સ્કાટિક રત્ન સમાન છે, તેની આગળ એક ધડી લાગે પણ અમત્ય ટકી શકતું નથી સત્યવક્તાના વચનમા એટલું બધું બળ હોય છે કે તેની અસર સાક્ષગનારના ઉપર પ્રાય થયા વિના રહેતી નથી સત્યનો જય જ છે સત્ય સ્વયં પ્રકાશ છે અને સ્વયંસિદ્ધ છે સત્ય એ અહિંસાદિ દેવીઓનું કીર્ત્યસ્થાન છે સત્ય કે જે પાંચ યથો પેઢી એક છે એના ગૌરવની રેખા મારા જેવો પામર વિશેષ શુ આલેખે એટલે સત્યવક્તાઓને સાદર પ્રણામ કરી આટલેથી વિરમવામા આવે છે.

૧ ' વગેરે ' થી સ્પર્શનેન્દ્રિય સમજવી એમ અધકાર સૂચવે છે

૨ આથી ક્ષિતિ યતા સનિભોજનવિગમણુ વિશે આગળ ઉપર વિચાર કરાશે

૩ જીઓ ડૉ સુસ્થાન્કરે મ પાત્રન ક્રેલ આગતિ (આદિ પર્વ, અ ૬૯, શ્લો ૨૧)

૪ શ્રીપત્ત જલિકૃત યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૩૦ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે—

“ અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમા । ”

સત્યરૂપ મહામતની પાચ ભાવનાઓ—

(૧)^૧ આલોચિત ભાષણ, (૨) ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાન, (૩) લોભ-પ્રત્યાખ્યાન, (૪) ભય-પ્રત્યાખ્યાન અને (૫) હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાન એ સત્યરૂપ દ્વિતીય મહામતની પાચ ભાવનાઓ છે

આલોચિત ભાષણનું લક્ષણ—

અસદ્ભૂતાર્થપ્રતિપાદનનિરોધપૂર્વકપ્રાણિપ્રાણાનુપધાતકારિ વચ્ન-રૂપત્વ, સમ્યગ્ગાલોચનપૂર્વકવચનલક્ષણપ્રવૃત્તિરૂપત્વ વા આલોચિત-ભાષણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૪)

અર્થાત્ અસદ્ભૂત (અવિદ્યમાન) પદાર્થના પ્રતિપાદનને અટકાવનાર અને પ્રાણીઓના પ્રાણને હાનિ ન પહોંચાડનાર એવું વચન ઉચ્ચારવું તે ‘ આલોચિત ભાષણ ’ છે. દુઃકામા ઠહીએ તેા સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી બોલવું તે ‘ આલોચિત ભાષણ ’ છે.

ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

મોહનીયકર્મોદયનિવ્વજ્ઞાપ્રીતિલક્ષણદ્વેષપૂર્વકવચનનિરોધરૂપત્વ ક્રોધનિશ્ચિતવચનપ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૫)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉદ્ભવેલ અપ્રીતિરૂપ દ્વેષ પૂર્વક વચનો ન બોલવા તે ‘ ક્રોધનિશ્ચિત વચનનું પ્રત્યાખ્યાન ’ છે. ક્રોધના આવેશમાં જુદું બોલાઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, વાસ્તે એ અવસ્થા હ-અ્યાન મોન સેવણે અટકે સત્ય મતનું પરિપાલન સુગમ થઈ પડે એ આનું તાત્પર્ય છે.

લોભ-પ્રત્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

સમસ્તવ્યસનૈકરાજિરૂપમોહનીયકર્મોદયાવિર્ભૂતરાગપરિણામોદયે સતિ વિચિત્રપ્રકારેચ્છાવિપયકવચનનિરોધરૂપત્વ, રાગમોહનીયપરિણામોદયે સતિ વિતથભાષી ભવતીતિ સત્યમનુપાલયતો જીવસ્ય વિતથા-કારવચ્ચમલક્ષણપરિણામપરિણામરૂપત્વ વા લોભનિશ્ચિતવચનપ્રત્યા-ખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૬)

^૧ તત્ત્વાર્થ (અ જ, ચ, ડ) ના ભાષ્ય (૫ ૪૫) માં આને મળે ‘ અનુરીચિ-ભાષણ ’ નો નિર્દેશ છે.

અર્થાત્ સર્વ આપત્તિની અદ્વિતીય શ્રેષ્ઠરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા રાગરૂપ પરિણામના ઉદય દરમ્યાન વિચિત્ર જાતની ઇચ્છા થતા જે વચનો ઉચ્ચારાય તેનો નિરોધ કરવો તે અથવા તેો રાગરૂપ મોહનીય પરિણામના ઉદયમા એવ અમત્ય બોલવા પ્રેરાય છે, વાસ્તે એવે સમયે સત્ય મત પાળવાપણો એવ જે અસત્યના તેમજ બીજાને ઠગવાના પરિણામો ત્યાગ કરે છે તે 'લોભનિશ્ચિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન' છે

ભય-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણુ—

દેહિકામુષ્મિકાદિભેદમિત્તસસવિવભયમોહનીયોદયે સતિ અનૃત-
ભાષણં સુલભ ભવતિ, તતસ્તત્પ્રત્યાખ્યાનરૂપત્વ ભયનિશ્ચિતવચન-
પ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૭)

અર્થાત્ આ લોક સળધી, પરલોક સળધી એમ 'સાત જાતના ભયરૂપ મોહનીય કર્મ' ઉદયમા આવતા બહુ બોલવાનુ મન થાય છે, માટે તેનો નિરોધ કરવો તે 'ભયનિશ્ચિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન' છે

હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણુ—

હાસ્યમોહોદયે સતિ પરિહસન્ પરેણ સાર્ધમલીકમપિ વ્રૂપાદિતિ
તત્પ્રત્યાખ્યાનરૂપત્વ હાસ્યનિશ્ચિતવચનપ્રત્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૨૮)

અર્થાત્ હાસ્યરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયમા હસતા હસતા અન્યની સાથે અસત્ય ભાષણ થઈ જાય, વાસ્તે તેનો ત્યાગ કરવો તે 'હાસ્યનિશ્ચિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન' છે

આ સમયે વિવેચનમાથી સાર એ નીકળે છે કે કોધ, લોભ કે ભયને વશ થતા કે મદકરી કરતા પ્રાય અસત્ય બોલાય છે, વાસ્તે સત્ય મતના અભિલાષીએ ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો તે શ્રેયસ્કર છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અસત્યની ઇમારતના પાયા છે, વાસ્તે એ પાયાને જ મજબૂત થવા ન દેવા કે જેથી મત્ય મતને આઘાત પડે એ

અસ્તેય મતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) આલોચિતાવગ્રહ-ચાચન, (૨) અબીક્ષ્ણાવગ્રહ-ચાચન, (૩) આટલું એ

૧ ઇહનોક-ભય, પરનોક-ભય, આપાત ભય, અમ્સમાદ-ભય, આજીરિકા-ભય, મરણુ-ભય અને અપકીર્તિ-ભય

૨ કથુ પથુ છે કે—

રાગાદ વા દેવાદ વા મોહાદ વા રાગયમુચ્યતે દ્યનૃતમ્ ।

યસ્ય નુ નૈતે દોષાસ્તસ્થાનૃતકારણ કિં સ્યાત્ ? ॥ ”

૩ તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સુ ૩)ના ભાષ્ય (૫ ૪૬)મા આને બંધે અનુવીચ્યવ મહાયનનો ઉદ્દેશ

પ્રમાણેના અવગ્રહતુ અવધારણ, (૪) સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહતુ ચાચન અને (૫) જ્ઞાપિતપાન લોજન એ ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના છે. જરાજર વિચાર કરીને જ વાપરવા માટે અવગ્રહની અર્થાત્ સ્થાનની માગણી કરવી તે પ્રથમ ભાવના છે. 'દેવેન્દ્ર, રામ, ગૃહપતિ, શય્યાતર, જેની જગ્યા માગી લીધી હોય તે સાધર્મિક એમ અનેક પ્રકારના સ્વામીઓ સભવે છે તેમાંથી જે સ્વામી પાસેથી જે સાધન માગવું વધારે ઉચિત જણાય તેની પાસેથી તે માગવું એક વાર આખા બાક તે સ્થાનના માલીકે તે સ્થાન પાછું લીધું હોય તોપણ રોગાદિક કારણને લઈને ખાસ જરૂર જણાય તો તે સ્થાન માટે તેના માલીક પાસે તેને ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે તેની વારવાર માગણી કરવી તે બીજી ભાવના છે. માલીક પાસેથી માગતી વેળા જ અવગ્રહતુ પરિભાષુ નહીં કરવું તે ત્રીજી ભાવના છે. પોતાના કરતા પહેલા બીજા સમાન ધર્મવાળાએ અર્થાત્ અન્ય સાધર્મિક કોઈ સ્થાન માગી લીધું હોય અને પોતાને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાનની માગણી કરવી તે ચોથી ભાવના છે. વિધિ પૂર્વક અન્ન, પાન મેળવી શુરુને ખતાવી તેમની પરવાનગી મેળવ્યા પછી જ તેનો ઉપયોગ કરવો તે પાંચમી ભાવના છે.

બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) સ્ત્રી, પશુ અને નપુસકથી સચક્ત શયન અને આસનતુ વર્જન, (૨) રાગક્રુદ્ધતા સ્ત્રીકથા-વર્જન, (૩) મનોહરેન્દ્રિયાલોક-વર્જન, (૪) પૂર્વકૃતરનાતુરમણ-વર્જન અને (૫) પ્રણીતરસલોજન-વર્જન એ ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે તેમાં પ્રથમ ભાવનાતુ લક્ષણુ એ છે કે—

હ્રોવશુપ્પઠકસસક્તવેદમનિ શય્યાસનાદિવર્જનરૂપત્વ પ્રથમ-ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૪૨૧)

અર્થાત્ સ્ત્રી, પશુ કે નપુસક દ્વારા સેવાયેલા ઘરમાં સૂવા, બેસવા વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પુરુષે કે પ્રમદાએ પોતાનાથી વિભતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાયેલા શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે. બ્રહ્મચારી પુરુષે સ્ત્રી સાથે અને બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીએ પુરુષ સાથે રાગ પૂર્વક કામોદીપક વાતો ન કરવી તે બીજી ભાવના છે. બ્રહ્મચારીએ પોતાથી વિભતીય વ્યક્તિના કામવર્ષક અવયવો ન જોવા તે ત્રીજી ભાવના છે. બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યા પૂર્વે જે કામકીડા વરી હોય તે ચાક ન કરવી તે ચોથી ભાવના છે. કામને સંતોજ કરનારા રસવાળા ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો તે પાંચમી ભાવના છે.

• આના નક્ષો પ્રચકારે રણુ કર્પા નથી, પરંતુ તેના ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે.

૨ આ પૈકી પૂર્વ પૂર્વ બાધ છે અને ઉત્તર ઉત્તર બાધ છે એમ વિચારી જે તેના માલીક દેવ તેની પાસેથી જ તે અવગ્રહ માને મુકામ માટે માગના કરવી.

અપરિગ્રહરૂપ મહામતની પાંચ ભાવનાઓનું સુમ્યથાત્મકે લક્ષણ—

પદ્મેન્દ્રિયાર્થનાં સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશ્વદાનાં મનોજ્ઞાના પ્રાપ્તૌ ગાર્ધ્ય-
સ્પ વર્જને સતિ અમનોજ્ઞાનાં તેષાં પ્રાપ્તૌ દ્વેષવર્જનરૂપત્વમાફિચ્ચન્ય-
લક્ષણપદ્મમત્રતભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૪૩૦)

અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શ્વદની અનુકૂળ સામગ્રી મળતા તેમા આસક્તિ ન રાખવી તેમજ પ્રતિકૂળ મળતા તેને વિષે દેષ ન ધાગણ કરવો અર્થાત્ ગગ પેદા કરે તેવા સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શ્વદમા ન લલચાવું અને દેષ ઉત્પન્ન કરે એવા સ્પર્શાદિમા શુર્યો ન કરવો તે આફિચ્ચન્યરૂપ પાંચમા મહામતની અનુક્રમે મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ, મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ ઇત્યાદિ પાંચ ભાવનાઓ છે

સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રમાણે 'આહિસાદિની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ—

સર્વાર્થસિદ્ધિ (૫ ૨૦૧)મા, આ પ્રત્યુત અન્યના ૮૮૨ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલી અહિસાની પાંચ ભાવનાઓ પૈકી એષણમભિતિને બદલે વચનગુપ્તિને નિર્દેશ છે સત્યની પાંચ ભાવનાઓ તો એની એ જ છે (૧) શૂન્ય ગૃહ, પર્વતની શુક્ષ્ણ, વૃક્ષના ડોટર વગેરેમા રહેવું તે શૂન્યાભાસવાસ, (૨) પાગલાંએ ભગેલા ગૃહમા નિવાસ તે વિમોચિતાવાસ, (૩) અન્યનો ઉપરોધ કરવો તે પરોપરોધાકાંક્ષ, (૪) સિદ્ધાની શુદ્ધિ અને (૫) આ માફ છે તથા આ તાફ છે એ પ્રમાણેનો સાધર્મિક સાથે અવિસવાદ તે સદ્ભાવિસવાદ એમ અરતેય મતની પાંચ ભાવનાઓ ॥ આપણે ૮૯૬ મા પૃષ્ઠમા એથા મહામતની જે ભાવનાઓ ગણાવી ગયા છીએ તેમાની પહેલી ભાવનાને બદલે સર્વાર્થસિદ્ધિમા પોતાના શરીરના સંસ્કારોના ત્યાગરૂપ ભાવનાનો ઉલ્લેખ છે પાંચમા મતની ભાવનાઓ તો આપણે આ પૃષ્ઠમા દર્શાવી ગયા તે જ છે

આહિસાદિની પુષ્ટિરૂપ અન્ય ભાવનાઓનો પ્રસ્તાવ—

અદિ'સાદિ મતોનું પાલન કરવામા કંઈ બંધેવ ન પડેએ તે માટે જેમ એ પ્રત્યેક મનની

૧ સર્વાર્થસિદ્ધિમા આ ભાવનાઓ શોડીમાસ્વાતિમૂળ સૂત્રપે દર્શાવાય છે, ત્યાં મતોના બીજા મત્રે ૧૫ પ્રમાણે એ સૂત્રો શોડીમાસ્વાતિના ગોણા નથી, પરંતુ શીષ્યવરપાદે કે અ ૫ ૩/૪ દિગ્ગજ મનિવરે ચોળેલા બીજા છે એ સૂત્રો નીચે મુજબ છે —

યાદમનોગુપ્તીર્વાદાનનિરોપણમિત્યાલોકિતવાસમોજ્ઞાનિ પથ ૧ ૮ ।

સ્વોધર્મોમનોરૂપહાસવપ્ત્યાસ્વાનામ્યનુષોચિમાવગ ચ પથ ૧ । ૧ ।

ન્યાયાગરવિમોચિતાવાસવગોપરોધાકરણમેદવગ્નુદ્ધિમદ્ધમાચિમવ'દા પથ ૧ ૬ ।

સોરાગજવાધવજતમનોહરાકુનિગોશ્વળપૃથ્વરતાનુસ્મરણગુણોદ્દમન્યશરીર

નસ્કારાત્તરાગા પથ ૧ ૭ ।

મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિપરારાગદ્વેષવર્જનાનિ પથ ૧ ૮ । ૧

પાય પાય ભાવનાઓ ઉપયોગી છે તેમ જીજ્ઞાસુ પણ એ રીતે કેટલીક ભાવનાઓ છે એમ તત્ત્વાર્થ^૧ (અ ૭, સૂ ૧૪-૭) ઉપરથી જણાય છે. આનો અર્થ કમશ વિચાર કરવામાં આવે છે જે વસ્તુનો આપણે ત્યાગ કરવો ઉચિત સમજીએ તે વસ્તુ હાનિકારક હોવી એટલે, નહિ તો તેનો ત્યાગ કરવાથી શો લાભ ? વળી જેનો ત્યાગ કરાય તેના દોષોનું ખરૂં દર્શન થવાથી જ તે ત્યાગ પડી શકે. આથી કરીને અહિં સાદિ મતોની સ્થિરતા માટે હિંસાદિમાં શા શા દોષો રહ્યા છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું એટલે આ દોષદર્શન બે રીતે સભવે છે એક તો આ લોક આશ્રીને અને બીજું પશ્ચોત્તર આશ્રીને હિંસા વગેરે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ આચરવાથી જે ઐહિક આપત્તિઓના વાદળા પોતાના ઉપર કે અન્યના ઉપર ચઢી આવે છે તેનો સહાધ્યાય રાખવો તે ઐહિક દોષદર્શનરૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે. વળી હિંસાદિથી જે પારલૌકિક અનિષ્ટતાના અકુરો ફૂટી નીકળે છે તેનું નિરંતર ભાન રાખવું તે પારલૌકિક દોષદર્શનરૂપ બીજો પ્રકાર છે. આ બંને જાતના સરકારોની પુષ્ટિ કરવાથી અહિં સાદિ મતોનું પાવન વિશેષતઃ દૃઢ બને છે, વાસ્તે એ સરકારોના અન ભાવના રૂપે નિર્દેશ કરાયો છે.

હિંસાના ફળો—

પ્રત્યેક મતને અંબે કેવી ભાવના ભાવવી હિતકર છે તે વાત તત્ત્વાર્થ^૧ (અ ૭, સૂ ૪)ના બાધ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયી છે. તેના આધારે પ્રસ્તુત પ્રથમ પ્રકાર કહે છે કે હિંસા કરનારને ચોવીસે કલાક ઉઘેગ રહે છે. વળી તે સર્વદા વેર બાધવામાં શકાયેલો રહેવાથી તેને આ લોકમાં જ વધ, બધન વગેરે સઠટો ભોગવવા પડે છે. વળી પરલોકમાં અશુભ ફેલ અને અશુભ અગોપાગની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ તે નિન્દામય ગતિનો ભાજન બને છે. આથી હિંસા ન કરવી તે પ્રેયસ્કર છે.

અસત્યના ફળો—

જોકે બોલનારાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતો નથી, વળી આ કુનિયામાં જ તે જીભનું છેદન વગેરે કષ્ટનો ભાગી બને છે. પરલોકમાં અશુભ અગોપાગ અને દુર્ગતિનો તે ભાજન બને છે, માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો તેમાં કલ્યાણ રહેલું છે.

રુદેયના ફળો—

પારકાના દ્રવ્યનું હરણ કરનાગ ઉપર કોઈને ભરોતો રહેતો નથી ચોરી કરતા પકડાવા અભિયાત, વધ અને બધન તથા દ્વાય, પગ, કાન અને નાકના છેદન અને ભેદન તેમજ તેની સંધળી માલમિકતનું હરણ ઇત્યાદિ આક્રોશ તેને આ લોકમાં વેઠવી પડે છે. વળી પશ્ચોત્તરમાં

૧ " દિમાદિષ્વિદ્યામુત્ર ચાપાયાવચદશનમ્ । દુ સમેવ ધા । મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્ય-
માપસ્થયાનિ સત્ત્વગુણાધિકૃદ્વિદ્યમાનાવિનેયેષુ । જગત્કાયસ્વમાધૌ ચ મધેગધેરાગ્યા
યમ્ । "

તેને અશુભ અગોપાગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેની દુર્ગતિ થાય છે આથી કરીને અદત્તાદાનથી વિગ્રમ એ ઉત્તમ છે

અપ્રદ્યયર્થનાં ફળો—

અપ્રદ્યયારીતુ ચિત્ત વિષ્ણુમયી ઉદ્ધાન રહે છે પ્રકીર્ણ ઇન્દ્રિયવાળા મદોન્મત્ત હાથીની જેમ તે નિરકુશ ફરે છે અને મોહના આવેશમા કાર્ય-અકાર્યનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને તેમ થતાં એણે એકે અશુભ કાર્ય નથી કે જે તે કરતો નથી પરંતુ તે સેવન કરવાથી આ લોકમા એ સ્ત્રીના સગા સબંધી સાથે તેને વેર બધાય છે વળી લિંગતુ છેદન, બધન, દ્રવ્યનું હંચુ ઇત્યાદિ કઠો સજા તરીકે તેને ભોગવવા પડે છે પરલોકમા તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે અશુભ અગોપાગને અને નિન્દ્ય ગતિનો ભાગી થાય છે આથી કરીને પ્રદ્યયર્થ પાળવું એ શ્રેયસ્કર છે

પરિગ્રહના ફળો—

જેમ એક પક્ષી હાથમા માસની પેશી લઇને જતો હોય અને તે માસાહારી અન્ય પક્ષીની નજરે પડે તો તે અન્ય પક્ષી પેલાની પાસેથી માસની પેશી ખૂચવી લે તેમ પરિગ્રહધારી પુરુષના દ્રવ્યને ચોર વગેરે હરી લે છે વળી પરિગ્રહમા આસક્ત વ્યક્તિને ધન કમાવવામા, તેનું રક્ષણ કરવામા તેમજ તે ખર્ચવામા અતિશય ત્રાસ વેઠવો પડે છે વિશેષમા જેમ અગ્નિ બળતણથી કદી તૃપ્ત થતો નથી તેમ પરિગ્રહની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી પણ તેને સતોષ મળતો નથી, તેના લોભને થોભ રહેતો નથી આ પ્રમાણે તે અસતુષ્ટ રહેતો હોવાથી તેને કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક રહેતો નથી વળી લોકો અને લોભીઓ કહી નિન્દે છે પરલોકમા તે અશુભ અગોપાગવાળો જન્મે છે તેમજ એને અશુભ ગતિ મળે છે આવા કારણને લીધે મહાકૂલેશકારી પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો તે કલ્યાણકારી માગ છે

આ પ્રમાણેની મહાવ્રતો પરત્વેની ભાવના ઉપરાત હિંસાદિ દુષ્ટપણ જ છે, એમા સુખનો છાટો પણ નથી એવી પ્રતિપક્ષીય ભાવના પણ ભાવવી ભેદભે, કેમકે હેય પ્રવૃત્તિઓમા દુષ્ટતા કશું નરૂપ ભાવના કેળવાઈ હોય તો જ એનો ત્યાગ વિશેષ ટકે, વાસ્તે હિંસાદિ દોષોને દુષ્ટપણ જ માનવાની વૃત્તિ કેળવવાનો શાસ્ત્રકાર ઉપદેશ આપે છે તેમા દુષ્ટતા એ સમજવાનું છે કે અનિષ્ટ મયોગ એ એનું નિમિત્ત છે, શારીરિક અને માનસિક પીડા એ એનું સ્વરૂપ છે અને આપત્તિ એ જ એનો અંત છે આવું દુષ્ટતા પણ લવને પ્રિય નથી, કેમકે તે વધ, બધન, છેદન ઇત્યાદિના હેતુરૂપ છે આથી એ ફલિત થાય છે કે હિંસાદિ દુષ્ટપણ જ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ અન્ન પ્રાણનું કારણ હોઈ તેને ‘પ્રાણ’ કહેવામા આવે છે તેમ દુષ્ટતા કારણરૂપ હિંસાદિને વિષે તે દુષ્ટ જ છે એવો ઉપચાર કરાય છે અથવા પ્રાણનું કારણ અન્નપાન છે અને એ જેમ અન્નપાનનું કારણ ધન છે, વાસ્તે ધનને ‘પ્રાણ’ કહેવામા આવે છે તેમ હિંસાદિ અસાતવેદનીય કર્મનું કારણ છે, અને અસાત વેદનીય કર્મ દુષ્ટતાનું કારણ છે, એથી કરીને દુષ્ટતા કારણના કારણરૂપ હિંસાદિને ઉપચારથી ‘દુષ્ટ’ કહી શકાય છે

જેમ વધની પીઠા મને અગ્રિય છે તેમ એ સર્વ જીવોને પણ અગ્રિય છે, વાસ્તે હિં મા કરવી નહિ જેમ કડવા વથનો, અસત્ય આશ્લેષો ઇત્યાદિ માલજતા મને જેદ થાય છે તેમ અન્ય જીવોને પણ થાય જ, વાસ્તે જુદું જોણવું નહિ વળી જેમ મને ઇષ્ટ દ્રવ્યનો વિયોગ દુ ખદાયી છે તેમ અ યને પણ છે, માટે કોઈની ચીજ લઈ લેવી નહિ જેમ મારી પત્નીનો પરાભવ થતો જોઈ મારો આત્મા કડગી જોઈ તેમ જીજને પણ તેની પત્નીની એવી દશા થતી જોઈ દુ ખ થાય જ, વાસ્તે પરત્તીગમન ત્યાજ્ય છે જેમ મને પરિગ્રહની અપ્રાપ્તિ, તે પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેનો વિનાશ વગેરે માલે તેમ અન્યને પણ તે દુ ખદાયી છે, વાસ્તે પરિગ્રહવિરમણ ઉત્તમ છે આ પ્રમાણે હિં સા દિને વિષે દુ ખનું ચિન્તન કરવું અન જોઈ જેમ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે મોખલાગીના મનોહર અવયવોનો સ્પર્શ સુખકારી છે, છતાં અહીં તેને દુ ખરૂપે કેમ ગણાવ્યો છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ વેદનાના પ્રતીકારરૂપ છે જેમ જોકે સુખરૂપે થયું હોય અને તે કૂટી જાય ત્યારે હાશ કહી સુખ અનુભવાય છે તેમ આ છે, અંતુ તેમા વાસ્તવિક સુખ નથી એમ મહર્ષિઓ દર્શાવે છે,

વળી ઉપયુક્ત આદિ મહાવ્રતોમા સ્થિરતા મ પાઠન કરવાને માટે મૈત્રી વગેરે આદિ ભાવનાઓ પણ ભાવવી જોઈએ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્ય સ્થય યાને ઉપેક્ષા એ આઠ ભાવનાઓ કોઈ પણ સદ્ગુણ કેળવવામા અત્યંત સહાયક હોવાથી આ આદિ માદિ મહાવ્રતોની સ્થિરતા સ પાઠન કરવામા તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે એમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ગણાય ખરી કે ? આ આઠ ભાવનાઓનો વિષય અસુક અથે જુદો જુદો છે એટલા માટે તે તે વિષયમા એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ યથેષ્ટ પરિણામ આવે, વાસ્તે એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદો જુદો દર્શાવાય છે

મૈત્રી-ભાવનાનું લક્ષણ—

**કૃતકારિતાનુમતિવિશિષ્ટયોગેરન્યેષાં વાધાનુત્પત્તિવિષયકચિન્તન-
રૂપસ્વ, 'કેનાપિ પાપ ન કર્તવ્ય, કોડપિ દુઃખી મા ભવતુ, સર્વેષા
ચ મુક્તિર્ભવતુ** इत्याकारचिन्तनरूपस्व वा मैत्रीभावनाया लक्षणम् ।
(૪૩૧)

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવને હું પીઠા કરીશ નહિ, કસીશ નહિ અને કોઈ વ્યક્તિ પીઠા કરતી હોય તો હું તેની અનુમોદના કરીશ નહિ એ પ્રકારનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' જાણવી અથવા તો કોઈ પણ પાપ ન કરે, કોઈ પણ જીવ દુ ખી ન થાઓ, સર્વ જીવોને મુક્તિ મળો એ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' સમજવી

મૈત્રીનો વિષય પ્રાણિ-માત્ર છે એટલે કે આ ભાવનાનો વિષય સમગ્ર પ્રાણિ-ગણ છે એ નવ જીવને આશ્રીને કેળવી હોય તો જ દરેક જીવ પ્રતિ અહિંસક, સત્યવાદી ઇત્યાદિ તરીકે

વર્તી શકાય દુઃકમાં કહીએ તો મૈત્રી એટલે પરમા પોતાપણની શુદ્ધિ આથી જ તો પોતાની પેઠે પરમે હ ખી ન કરવાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ એ એવું ખાસ લક્ષણ છે આવી સ્થિતિમાં કોઈ ઉપર વેરભાવ રહેતો નથી તેમજ અપરાધની ક્ષમા કરવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે વળી આનાથી મનઃ પ્રદ્વંદ્વ સાથે ખરેખરે સુહૃદ્ભાવ કેળવાય છે

એટલાં જીવો જગત્માં છે એ બધા પ્રત્યે નિષ્કામભાવે—કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થની આકાંક્ષા વિના—કેવળ પરમાર્થ વૃત્તિથી—ઉપકારનો બદલો મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યા વગરની જે પ્રીતિ તે ‘મૈત્રી’ છે આ ભાવના ભાવતી વેળા સ્વ કે પરનો, મિત્ર કે દુશ્મનનો, ઉત્તમ કે અધમનો, મોટા કે નાનાનો કે એવો કોઈ પણ જાતનો લેહભાવ રાખવાનો નથી વળી અપકાર કરનારનું પણ ભણ ચિતવવાનું છે કદાચ શત્રુનું પણ જૂઠું ચિન્તન માટે અત્ર અવકાશ નથી જાન લેવા આવેલા શત્રુનું પણ શુભ થાઓ એવી અખંડિત ભાવના ભાવવી એમાં આની સાથે-કતા સમાયેલી છે આવી જ ભાવનાથી જોતપ્રોત બનેલો બન્ધ જીવ એવી ઉદ્દયોપજ્ઞા કરી શકે કે—

“ ૧૪મામિ સર્વજીવે, સર્વે જીવા સ્વર્મતુ મે ।

મિત્તી મે સર્વભૂણુ, વેર મજ્ઞ ન કેળાઈ ॥ ”

—વદિતુ સૂત્ર ગા. ૪૬

અર્થાત્ હું સર્વ જીવોને ખમાણુ છું—તેમના અપરાધને માફ કરું છું સમગ્ર જીવો મારા અપરાધને માફ કરે (એવી મારી તેમને વિનંતિ છે) મારે સર્વ જીવો સાથે મિત્રતા છે, મારે કોઈની પણ સાથે દુશ્મનાવટ નથી

આવી અનુપમ મૈત્રી-ભાવનાથી વાસિત બનેલો જીવ જગત્માં એવો દહેરો પીટાવી શકે કે—

“ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશઃ, સર્વંત્ર સુખી ભવતુ લોક. ॥ ”

—બૃહસ્પતિસ્તવ

અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓના સમૂહો એટલે કે સર્વ જીવો પરના કલ્યાણના રાગી બને, (દુનિયાના તમામ) દોષો નાશ પામે અને સર્વંત્ર લોક સુખી હો

હાલમાં આ ભાવનાનું દર્શન હૃદયે છે અત્યારે તો પોતાના ક્ષણિક લાભને માટે બીજાને ગમે તેવું નુકસાન કરતા પણ કેટલાક મનુષ્યો અચકાતા નથી સ્વાર્થ આધિન છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ પોતાનો અત્પ સ્વાર્થ સાધવા જતા આસપાસનાને બદલે સમગ્ર વિશ્વને એથી કેવું અને

જેમ વધારી પીડા મને અપ્રિય છે તેમ એ સર્વ જીવોને પણ અપ્રિય છે, વાસ્તે હિંમત કરવી નહિ જેમ કહવા વચનો, અસત્ય આજેપો ઇત્યાદિ સાલગતા મને જેદ થાય છે તેમ અન્ય જીવોને પણ થાય જ, વાસ્તે જુદું બોલવું નહિ વળી જેમ મને ઇષ્ટ દ્રવ્યનો વિયોગ હું ખદાથી છે તેમ અંમને પણ છે, માટે કોઈની ચીજ લઇ લેવી નહિ જેમ મારી પત્નીનો પગલવ થતો જોઈ મારા આત્મા કંટાળી જાતે તેમ બીજાને પણ તેની પત્નીની જોવી દયા થતી જોઈ હુખ થાય જ, વાસ્તે પરસ્ત્રીગમન ત્યાજ્ય છે જેમ મને પગિઝહની અપ્રાપ્તિ, તે પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેનો વિનાશ વગેરે સાલે તેમ અન્યને પણ તે હું ખદાથી છે, વાસ્તે પરિઝહવિરમણ ઉત્તમ છે આ પ્રમાણે હિંસા દિને વિષે હું ખતુ ચિન્તન કરવું અત્ર કોઈ એમ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે કામલાગીના મનેહિં અવયવોનો સ્પર્શ સુખકારી છે, છતાં અહીં તેને હુખરૂપે કેમ ગણાવ્યો છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ વેદનાના પ્રતીકારરૂપ છે જેમ એક શુભંડુ ચણુ હોય અને તે ફૂટી જાય ત્યારે હાથ કહી સુખ અનુભવાય છે તેમ આ છે, પરંતુ તેમા વાસ્તવિક સુખ નથી એમ મહર્ષિઓ દર્શાવે છે

વળી ઉપશુકલ આહિંસાદિ મહાવ્રતોમા સ્થિરતા અપાદન કરવાને માટે મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓ પણ ભાવવી જોઈએ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય યાને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ કોઈ પણ મદ્ગુણ કેળવવામા અત્યંત સહાયક હોવાથી અત્ર અહિંસાદિ મહાવ્રતોની સ્થિરતા અપાદન કરવામા તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે એમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ગણાય ખરી કે ? આ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અથો જુદો જુદો છે એટલા માટે તે તે વિષયમા એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ યથેષ્ટ પરિણામ આવે, વાસ્તે એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદો જુદો દર્શાવાય છે

મૈત્રી-ભાવનાનું લક્ષણ—

કૃતકારિતાનુમતિવિશિષ્ટયોગૈરન્યેષાં વાધાનુત્પત્તિવિષયકચિન્તન-
રૂપત્વ, 'કેનાપિ પાપ ન કર્તવ્ય, કોડપિ દુઃખી મા ભવતુ, સર્વેષા
ચ મુક્તિર્ભવતુ' इत्याकारचिन्तनरूपत्व वा मैत्रीभावनाया लक्षणम् ।
(૪૩૧)

અર્થાત કોઈ પણ જીવને હું પીડા કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ અને કોઈ વ્યક્તિ પીડા કરતી હોય તો હું તેની અનુગ્રાહના કરીશ નહિ એ પ્રકારનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' જાણવી અથવા તો કોઈ પણ પાપ ન કરો, કોઈ પણ જીવ હું ખી ન થાઓ, સર્વ જીવોને મુક્તિ મળો એ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' સમજવી

મૈત્રીનો વિષય પ્રાણિ-માત્ર છે એટલે કે આ ભાવનાનો વિષય સમગ્ર પ્રાણિ-ગણ છે એ મર્વ જીવને આશ્રીને કેળવી હોય તો જ દરેક જીવ પ્રતિ અહિંસક, અત્યવાદી ઇત્યાદિ તરીકે

વર્તી શકાય દુઃકમા કહીએ તો મૈત્રી એટલે પરમા પોતાપણની બુદ્ધિ આથી જ તો પોતાની પેઠે પરને દુઃખી ન કરવાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ એ એવું ખાસ લક્ષણ છે આવી સ્થિતિમા કોઈ ઉપ-વેરભાવ રહેતો નથી તેમજ અપનાધની ક્ષમા કરવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે વળી આનાથી સમગ્ર પ્રજાક સાથે ખરેખરો સુહૃદ્ભાવ કેળવાય છે

જેટલાં છવો જગત્મા છે એ બધા પ્રત્યે નિષ્કામભાવે-કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થની આકાંક્ષા વિના-કેવળ પરમાર્થ વૃત્તિથી-ઉપકારનો બદલો મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યા વગરની જે પ્રીતિ તે ' મૈત્રી ' છે આ ભાવના ભાવતી વેળા સ્વ કે પરનો, મિત્ર કે દુરમનનો, ઉત્તમ કે અધમનો, મોટા કે નાનાનો કે એવો કોઈ પણ જાતનો લેહભાવ રાખવાનો નથી વળી અપકાર કરનારાનું પણ ભલું ચિતવવાનું છે કદા શત્રુનું પણ ભૂલું ચિન્તવા માટે અત્ર અવકાશ નથી જાન લેવા આવેલા શત્રુનું પણ શુભ થાઓ એવી અખડિત ભાવના ભાવવી એમ આની સાર્થ-કતા મનાયેલી છે આવી જ ભાવનાથી આત્મપ્રીત બનેલી ભવ્ય જીવ એવી ઉદ્દ્યોષણ કરી શકે કે—

“ ત્વામેમિ સર્વજીવે, સર્વે જીવા લક્ષ્મણ મે ।

મિત્રી મે સર્વભૂણસુ, વૈર મમ્મ ન કેનાહ ॥ ”

—વહિસુ સુત્ર ગા. ૪૯

અર્થાત્ હું સર્વ જીવોને ખમાવુ છું-તેમના અપરાધને માફ કરે છું સમગ્ર જીવો મારા અપ-ગ્રાધને માફ કરે (એવી મારી તેમને વિનંતિ છે) મારે સર્વ જીવો સાથે મિત્રતા છે, મારે કોઈની પણ સાથે દુરમનાવટ નથી

આવી અતુલ્ય મૈત્રી-ભાવનાથી વાસિત બનેલા જીવ જગત્મા એવો હંદેશ પીઠાવી શકે કે—

“ શિવમન્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશ, સર્વત્ર સુખો ભવતુ લોક. ॥ ”

—ગૃહ્યસૂત્રાન્તિસ્તવ

અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓના મનુષ્યો એટલે કે સર્વ જીવો પરના કલ્યાણના ગળી બનો, (દુનિયાના તમામ) દોષો નાશ પામો અને સર્વત્ર લોક સુખી હો.

હાલમા આ ભાવનાનું દર્શન દુર્લભ છે અત્યારે તો પોતાના શૃષ્ટિક લાભને માટે બીજાને ગમે તેવું નુકસાન કરતા પણ કેટલાક મનુષ્યો અચકાતા નથી સ્વાર્થ આધારો છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ પોતાનો અલ્પ સ્વાર્થ આધવા જતા આસપાસનાને બદલે સમગ્ર વિશ્વને એથી કેવું અને

૧ છાયા—

ક્ષમયામિ સર્વજીવામ સર્વ જીવા ક્ષામયન્તુ મે (વુદ્ધતમ) ।

મૈત્રી મે સર્વભૂતેષુ વૈર મમ ન કેનાચિત્ ॥

કેટલું નુકસાન પહોંચે છે તેમજ એ કાર્યથી પોતાને આગળ ઉપન કેવા હું ખદાથી પગિણામે લોગવવા પડશે તેનો તલમાત્ર વિચાર તો તેણે કરવો જોઈએ તેમ થતા જેટલો બને તેટલો સ્વાર્થાધતાનો ત્યાગ થવાથી જગતના સર્વ જીવોને સુખી જીવાની તેનામાં ઉત્કંઠા પ્રકરશે ખીજ જીવો આપણા મિત્રો છે તો પછી તેમના સુખે સુખી અને હું એ હું ખી થવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે એવી સહભાવના જાગૃત થશે અને એ ભાવરૂપ જગતથી દ્વેષરૂપ અગ્નિ ઉપશાત થઈ જશે અને વળી સર્વ જીવો તરફ સમભાવ પ્રકટ થશે તેમજ એ સમભાવ વૃદ્ધિ પામતા સુક્રિના દ્વારા આપોઆપ એને માટે ખુલા થઈ જશે ૧

પ્રમેહ-ભાવનાનું લક્ષણ—

સમ્યગ્જ્ઞાનતપોડધિકસાધુજનેપુ પરાત્મોભયકૃતપૂજાજનિતસર્વેન્દ્રિયા-
ભિવ્યક્તમનપ્રહર્ષલક્ષણપ્રમોદરૂપત્વ, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિગુણાધિકસાધુજને
પુ પ્રસન્નમુખાદિતયાડિભિવ્યજ્યમાનાન્તરિકમક્તિરાગરૂપત્વ વા પ્રમોદ-
ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૪૩૨)

અર્થાત્ આપણા કરતા શુદ્ધ જ્ઞાન અને તપમા અધિક એવા સાધુજનોનો અન્ધે, પોતે કે ઉભયે કરેલો સત્કાર જોઈને સર્વ ઈન્દ્રિય દ્વારા મનમાં સ્પર્ધરૂપ આહ્વાહ ધારણ કરવો તે ‘પ્રમેહ-ભાવના’ છે અન્ધ શબ્દોમાં કહીએ તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સુધોમાં ચક્રિયાતા એવા સાધુજનોને વિષે પ્રસન્ન સુખાદિ દ્વારા આન્તરિક ભક્તિરાગ રાખવો તે ‘પ્રમેહ-ભાવના’ છે અર્થાત્ પ્રમેહ-ભાવના એટલે પોતાનાથી જે જે અધિક સુખી હોય તે સર્વને વિષે કોઈ પણ સેહભાવ વિનાની હાદિક પ્રસન્નતા યાને તેનો ચોખ્ખો સત્કાર કોઈના પશુ શુદ્ધ જોઈને આનંદ પામવો-હૃદયમનના પશુ શુદ્ધ જોઈને રાજ થવું એ આ ભાવનાનું હાઈ છે

૧ શામ્રપોતસિદ્ધિઅથ(સ્ત ૧૧)મા કથુ પથુ છે કે—

મૈત્રી ભાવયતા મિત્ર્ય શુમા માંવ પ્રજાવતે ।

૨૫૮૫) તત્તો માવાદકાજ્ઞ તો-જેવાગ્રિરૂપશામ્યતિ ॥ ૮ ॥

૨ મ ખોધસિતેરીમા કથુ પથુ છે કે—

‘ નેયચરો વા જાસચરો વા, બુદ્ધો અહથ અન્નો વા ।

સમમાયમાનિયન્પા જ્ઞદ્દે મુક્ત ન સદેહા ॥ ૨ ॥ ’

૧ [શ્વેતામ્બરો વાડડશામ્બરો,વા બુદ્ધોડયથાડય વા ।

સમમાયમાયિતાત્મા લભતે મોક્ષ ન સન્દેહ ॥]

અર્થાત્ શ્વેતામ્બરો હો કે ત્રિવર હો બુદ્ધ (નો અનુયાયી) હો કે અન્ધ કોઈ (સપ્રાપ્ત) હો પરંતુ જો તેનો આત્મા સમભાવથી ભાવિત કે-જો તેના આત્મામાં સમભાવ વિશિષ્ટ છે તો તેને મોક્ષ મળનાર જ છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

જ્યા જગતનું સહુ જોવાની જ શુદ્ધિ નથી ત્યા આ ભાવનાની હેતુતી જ સભવતી નથી અન્યને ઘણી વાર પોતાનાથી ચઢિયાતો જોઇને ક્ષુદ્ર જનને 'અદેખાઇ ઉત્પન્ન થાય છે આવી અધમ વૃત્તિનો જ્યા સુધી નાશ ન થાય ત્યા સુધી અહિં માદિ ટકી શકે જ નહિ તેમજ ગુણના પક્ષપાતી બની શકાય જ નહિ, વાસ્તે અદેખાઇનો લોપ કરવા માટે આત્મ-ક્ષેત્રમા પ્રમોહ-ભાવના રોપવી જોઇએ આ ભાવનાનો વિષય મમસ્ત જગત્ નથી, કિન્તુ અધિક ગુણવાન જ છે, કેમકે તેના પ્રત્યે જ 'અસૂયા, ઈર્ષ્યા, મત્સર વગેરે હૃદય-વૃત્તિઓ થવાનો સભવ છે

પ્રમોહ ભાવનાનો પ્રભાવ જોવો તેવો નથી એ કેળવાય તો ધારેલું કામ પાગ પડે જ જેમકે અમુક વ્યક્તિ જ્ઞાન, ગુણ, કે ઈલાખા આપણા કરતા વધારે આગળ વધેલ હોય, વધારે પ્રવીણ હોય તો તેને જોતા આપણા ઉત્સાહમા વધારો થાય છે, કેમકે કાળા માથાનો માનવી શુ ન હોય શકે એ કહેવત તેને વિષે ચરિતાર્થ થતી જોવાય છે આ પ્રમાણે જોના કારા આપણા ઉત્સાહ વધે જોઈલે અથે આપણે જોના સહી ગણાઇએ આવી પરિસ્થિતિમા એ ઉપકાગકની ઈર્ષ્યા કરાય તો માણસાઇ રહી જ કયાં ખરી રીતે તો જે પહે એ આરૂઢ થયેલ હોય તે પદ પ્રાપ્ત કરવાની આપણામા આપણે વૃત્તિ કેળવવી જોઇએ, જે માર્ગે તે ચઢેલો હોય તેનું અવલગન નહિવું, જોઇએ અને તેમ કરી તેના મમાન થવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ, નહિ કે ડોહ પછી રીતે તેને ઉતારી પાઠવા માટે અદેખાઇ કે દેવનો આશ્રય લેવો જોઇએ, કેમકે જોથી તો મામાતુ અર્ધ પાંતન થાય 'દર્શન' પણુ ધાય, પરંતુ આવી મલિન વૃત્તિને વૃથા થનારનું તો થાય જ, કારણ કે આ વૃત્તિઓ આત્મ અને ગૌર ધ્યાનની પોષક હોઇ કર્મબંધન કાગળ બને છે અને હૃદય-વૃત્તિને આમ ત્રણ આપે છે આથી સાર એ નીકળે છે કે જેને માણસ તરીકે ખપવું હોય તેને તો બીજાને ઉચ્ચ પદે વિભૂ-પિત થયેલો જોઇ આનંદ જ માનવો ઘટે

કારુણ્ય-ભાવનાનું લક્ષણ—

હિંસ્યામાનેષુ અનુદયહાત્મકપરિણામરૂપત્વ કારુણ્યભાવનાયા,
લક્ષણમ્ । (૪૩૩)

અર્થાત્ દ્વેષ પામતા જોઈલે કે હુ બી થતા જીવો ઉપર અનુદય કરવાને પરિણામ તે 'કારુણ્યે ભાવના' છે કોઇને પીડાતો જો હિંદયમા હયા ન બગે તો અહિં સોદિ જતો ટકી જ ન શકે,

૧ આ આત્મિક સાતિનો સહાર કરનાર એક આધારણ સહુ કે જે જીવ પારકાનું કુખ જોવાની તાકાત ધરાવતો નથી તેને સાતિ કયાથો મળે ? વિચાર કરીશુ તો સમજશે કે જગતમા ચાલી રહેના ઉપદેવોની જડ 'ઈર્ષ્યા' છે બીજાને સુખી જોઇ જે ગમે તેવી અસાતિની દંડ ક્યાં રહી ? બીજાની સાતિ જોઇને મુઝાતો જીવ સાતિ ન જ મેળવી શકે જે જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા અને તેમા સ્થિર રહેના પ્રયાસ કરે તો તેને સ્વત સાતિ મળી ગય કેમકે સાતિ એ કંઈ ખરીતની પડે કે ઝોડીની લાગતી પડે તેની વસ્તુ નથી એ માગે કોઇને પૂજવું, પડે તેમ પૂજવું નથી, એ તો પોતાની પાસે જ છે એનો અજૂર બનતો આત્મામા મેલુદ જ છે

૨ પારકાના સુખોને સ્થાને મેલો દેખાડવા તે 'અસૂયા', છે, જ્યારે પારકાના સુખો મેલન ન કરવા તે 'ઈર્ષ્યા' છે

વાસ્તે આ ભાવના એ જ્ઞાતાના સરક્ષણ માટે-એની સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે એનો વિષય માન
હુ ખી જીવો છે, કેમકે અત્યંત કંઈ સંકલ્પતાની અપેક્ષા અનાય, હુ ખી કે દીનને જ નહિ છે ?

આથી એ સૂચિત થાય છે કે આપણાથી ગુણમા, જ્ઞાનમા, સદ્વર્તનમા કે અન્ય કોઈ ઉચ્ચ
કોટિની અસીદ અને આદરણીય વૃત્તિમા કોઈ ઉત્તરતુ હોય તો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે
જોયુ એમા આપણી શોભા નથી

જેઓ હુબ્ધસની છે અને જેઓ દુરાચારી છે તેઓ નીતિની દૃષ્ટિએ લગડા છે, વાસ્તે જેમ
લગડા કૂતરા વગેરે જનાવશને જોઈને આપણે તેનો તિરસ્કાર કે તેની નિંદા ન કરતા તેના તરફ
દયાની નજરે જોઈએ છીએ તેમ હુબ્ધસની વગેરે જનો તરફ પણ આપણે દયાની દૃષ્ટિએ
દેખણ જોઈએ અને તો તેને સુધારવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ, કેમકે સર્વજ્ઞ સિવાય કોણ દોષથી
સર્વથા મુક્ત છે ? આપણામા પણ કયા કયા દોષ નથી ? વાસ્તે દૂષિત જન તરફ તિરસ્કાર કરવો ઘટતો
હોય તો તે આપણી જાત ઉપર જ કયા નહિ ? વિશેષમા જ્યાં અન્યતુ હુ ખ કે અજ્ઞાન દ્વર કર-
વાનું અશક્ય હોય ત્યાં મધુર અને શાંત વચન તો યોજવા જ ?

માધ્યસ્થ્ય-ભાવનાનું લક્ષણ—

કૂરુકર્મલક્ષણાવિનીતેષૂદાસીનતાલક્ષણારમપરિણામરૂપત્વ માધ્ય-
સ્થ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૩૪)

અર્થાત્ ધાતકી કાર્યો કરનારા તેમજ વિનય રહિત એવા જીવો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ
રાખવો તે ‘ માધ્યસ્થ્ય-ભાવના ’ છે કહેક સ્થળે અને કહેક વખતે કેવળ પ્રવૃત્ત્યારમ્ભક ભાવનાઓ
જ સાધક થતી નથી, કેટલીક વાર તો વતસ્થતા ધારણ કરવાથી જ અહિં સાહિ મતો નીકળી શકે
તેમ હોય છે, જોઈએ કે વતસ્થતા કહો કે ઉપેક્ષા કહો કે માધ્યસ્થ્ય કહો એ જ અહિં સાહિ
મતોના રક્ષણ માટે કેટલીક વાર આવશ્યક અને ઉપયોગી થઈ પડે છે જ્યારે તદ્દન જડ સંસ્કારના
અને કોઈ પણ સદ્વસ્તુ અલ્પ કરવા માટે સર્વથા નાલાયક પાત્ર મળે તો તેને સુધારવા બહો
મિત્રભાવે પ્રયત્ન કરવો, સુધરે તો ઠીક, પ્રયત્ન કર્યા છતાં નિર્ગુણી, કુર્ગુણી કે ગુણહીન પાત્ર
ન જ સુધરે તો તેનું નસીબ એમ વિચારી તેના તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવી, પરંતુ કોઈ ન કરવો

૧ આ ઉપરથી એ જ્ઞાત થાય છે કે પ્રગોદ તેમજ કાર્ણવ્ય એ પણ મૈત્રીની જેડે એક
પ્રકારનો પ્રેમ છે અર્થાત્ મોક્ષ મેગવવામા સાધનભૂત પ્રેમના વિષય આગીને ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય
(૧) ઉચ્ચ જીવ તરફ પ્રેમ, (૨) સમાન જીવ પ્રતિ પ્રેમ અને (૩) ઉત્તરતી પક્ષિના જીવ
પ્રતિ પ્રેમ તેમા પ્રથમ પ્રકારનો પ્રેમ તે ‘ પ્રગોદ ’ કહી શકાય એવી રીતે તૃતીય પ્રકારનો પ્રેમ તે
‘ કાર્ણવ્ય ’ ગણી શકાય દ્વિતીય પ્રકારના પ્રેમને શુ નામ આપવું તે વિચારણીય છે, કેમકે તેનો વિષય
મૈત્રીના જેટલો વ્યાપક નથી કે માધ્યસ્થ્યના જેટલો સંકુચિત નથી.

૨ કુનિય જેટલી ગરીમાઈથી હુ ખી કે તેના કરતા પ્રેમભર્ગી વચનના અભાવથી તે વિશેષ
કુ ખી છે,

કે દુધ્યાન ન સેવવું પ્રથમથી જ સમજાવું હોય કે તેને સુધારવાના પ્રયાસનું કૃપા મોટા મીઠા જેવું જ આવનાર છે તો તેને સુધારવાનો વિચાર જ માણી વાળી તેના તરફ વલ્લભતા ફેળવવી, કેમકે જગતના તમામ જીવોને સુધારવાનો આપણે ઇબ્બરો લીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવા આપણે તો શુ, ખુદ તીર્થ કરો પણ મમથ નથી. અભવ્યને ભવ્ય બનાવવો એ જેમ અશક્ય કાર્ય છે તેમ તેવા કાર્યમાં સફલતા ન જ મળે, પરંતુ તેથી કંઈ તેવી ભાવના ભાવનાર વ્યક્તિની ભાવનાનું માફક નહિ થતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. આથી સમજાય છે કે વિચારભેદ કે સામગ્રીક માન્યતા પરત્વે અઘટિત કદાચહ જોઈને પણ આપણે ઉશ્કેરાઈ ન જવું. આપણી ફરજ તો તેવા ઉન્માર્ગને પણ મિત્ર-ભાવથી ફલીલો. પૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવા પૂરતી જ છે, નહિ કે તેની ઝાટકણી કાઢવી કે તેની નિન્દા કરવી આ માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનો વિષય અયોગ્ય-અવિનીત પાત્રો જ છે એ કહેવાની હવે જરૂર રહેલી નથી.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનો પ્રભાવ—

આ ચાર ભાવનાઓથી રજાયેલો એક રક જે આત્મિક આનંદની આખી કરી શકે તે મોટા શકેનશાહને કે છ ખડના માલીક ચક્રવર્તીને પણ ફૂલો છે એવું 'આત્મ માહારમ્ય' છે વિશેષમાં આ ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને પુષ્ટ કરવામાં સાધનની ગરજ મારે છે આ સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।
ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ, તદ્દિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ ”

આ પ્રકાશના ૧૧૨૨માં પદમાં તો ત્યાં સુધી સૂચવાયું છે કે આ ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કરનાર મહામતિ વિશુદ્ધ ધ્યાનની તુટેલી સતતિનું આ દ્વારા અનુસધાન કરી શકે છે— તેને સજીવન બનાવી શકે છે.

મૈત્રી વગેરે ચારે ભાવના સંબંધી બહુશુભોત્તુ વક્તવ્ય—

મૈત્રી વગેરે ચારે ભાવનાઓનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય જૈન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થ^૧ (અ ૭, ૨૨૬)માં નજરે પડે છે એનાથી પ્રાચીન કોઈ ગ્રંથમાં એ વિશે ઉદ્દેશ્ય મારા જોવામાં આવ્યો નથી ત્યારબાદ યાદેની મહત્તરસાનુ શ્રીહરિવદ્સાગરે ધર્મખિન્દુ (અ ૩)ના ૫૩ માં પદમાં જોની નોંધ લીધી છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

૧ સરખાવો શીભર્વહરિન નીતિશતકનું નિમ્નલિખિત પદ.—

“ અત્ત સુલમારાધ્ય, સુલતરમારાધ્યતે વિશેષત્ ।
જ્ઞાનલયદુર્વિદગ્ધ, મદ્યાપિ નર ન રજ્જયતિ ॥ ૩ ॥ ”

૨ “ આરમાન માવયજ્ઞામિ-માયમામિમૈદામતિ ।
તુદિતામપિ સધત્તે, વિશુદ્ધધ્યાનસતતિમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ ”

૩ “ મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ સર્વગુણાધિકાન્નિર્યમાનાયિતેષુ । ”

“ તથા સપ્તવાદિપુ મૈત્ર્યાદિયોગે હતીતિ । ”

આતું વિવરણ કરતા એ પત્રમા વિવરણકાર શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

“ પરહિતચિન્તા મૈત્રી, પરદુઃખનાશિની, તથા કરુણા ।
પરસુખતુષ્ટિર્હૃદિતા, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ”

અર્થાત્ પરના કલ્યાણનું ચિન્તન તે ‘ મૈત્રી ’, પરના દુઃખનો વિનાશ કરનારી ભાવના તે ‘ કરુણા ’, પરના સુખથી અતોષ તે ‘ મુદિતા ’ અને પરના દોષો તરફ લક્ષ્ય ન આપવું તે ‘ ઉપેક્ષા ’ છે

આ ઉપરથી મૈત્રી વગેરે ચારેનું લક્ષણ સમજાડું કરે. આથી તેના લેહો ઉપર-પ્રકાશ પાડનારા નિમ્નલિખિત પદો રજુ કરાય છે—

“ ઉપકારિસ્વજનેતરસામાન્યગતા ચતુર્વિધા મૈત્રી ।
મોહાસુલ્લસંવેગાઽન્વહિતયુતા ચૈવ કરુણા તુ ॥
સુખમાત્રે સજ્જેતાવનુબન્ધયુતે પરે ચ મુદિતા તુ ।
કરુણા તુ બન્ધનિવેદતત્ત્વસારા સુપેક્ષેતિ ॥ ”

અર્થાત્ ઉપકારી, અનુપકારી, સ્વજન અને પરજન સખથી એમ સામાન્ય રીતે મૈત્રી ચાર પ્રકારની છે. કરુણા એ મોહ, અસુખ, સંવેગ અને અન્યના કલ્યાણથી યુક્ત છે, કેવળ સુખી અને શુભ હેતુવાળા અર્થાત્ ઉત્તમ સામગ્રીવાળા તેમજ અનુબન્ધથી યુક્ત એવા પરને વિશે ભક્તિ-રાગરૂપ કરુણા તે મુદિતા યાને પ્રમાદ છે, જ્યાં ઉપેક્ષા તે બન્ધ અને નિવેદ તત્ત્વના સારરૂપ છે

આ ચાર ભાવનાઓના વિષયનું નિમ્ન-લિખિત પદ વિશિષ્ટ બોલતી કરે ॥ — ।

“ ભજસ્વ મૈત્રી જગદત્રિરાશિપુ, પ્રમોદમાત્મન્ । ગુણિષુ ત્વજોષતાઃ ।
ભવાત્તિદીનેષુ કૃપારસ સદા-ઽપ્યુદાસઘૃત્તિ સ્વલ્લુ નિર્ગુણેષ્વપિ ॥ ”

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ યોગશાસ્ત્રમા આ ભાવનાઓના સ્વરૂપના નિરૂપણાથે અતુલ પ્રકાશમા આપેલા નિમ્નલિખિત પદો મનનીય હોઈ કંઈક કરવા લાયક છે—

“ મા કાર્પીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ મૃત્ કોઽપિ દુઃખિતાઃ ।
સુચપતાં જગદપ્યેષા, મનિર્મૈત્રી નિગચ્ચતે ॥ ૧૧૮ ॥

૧ તત્ત્વોથ (અ. ૭, સ. ૬) ને સ્વિય પ્રકાશ પાડે છે તેનું આ પ્રતિનિધન જણાય છે
૨ સરખાવો—

“ સર્વેઽયં સુચિન સત્ત્વ, સર્વે સન્તુ નિરામયા ।

૩ સર્વે ભગ્નાનિ પરચન્દ્ર મા કમિદ્ વુ જમોપ્તુયાત્ ॥ ”

અપાસ્તાશોપદોષાણા, વસ્તુતત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ ' પ્રમોદઃ ' પ્રક્ષીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ, ભીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ, ' કારુણ્ય ' મભિધોયતે ॥ ૧૨૦ ॥

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશંકં, દેવતાશુરનિન્દિષુ ।

આત્મશક્તિષુ યોપેક્ષા, તન્ ' માધ્યસ્થ્ય ' સુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવ પાપ ન કરે, કોઈ પણ પ્રાણી કે જીવ ન થાઓ, આ જગત્ (ના સર્વ જીવો રાગ, દ્વેષથી) મુક્ત થાઓ આ પ્રકારની બુદ્ધિ તે ' મૈત્રી ' કહેવાય છે જે મનામાથી હિંસાહિંસમય દોષો દૂર થયા છે અને જેઓ વસ્તુના સ્વરૂપને જોનારા છે તે, મહાપુરુષોના, શમ, કમ, ગાભીર્ય, ધૈર્ય વગેરે ઉત્તમ ગુણોને વિષે શુભપણાનો જે ' પક્ષપાત ' તે ' પ્રમોદ ' કહેવાય છે દીન, કુળી, અધભીત તેમજ (મૃત્યુના મુખમાં મપડાયેલા કોઈ) જીવનની યાચના કરતા જીવોને તે તે કુળમાંથી મુક્ત કરવા માટે યોગ્ય ઉપદેશ દ્વારા કે સંયોગ અનુસાર અજ્ઞ, પાન, વસ્ત્ર, આશ્રય, ઔષધ વગેરેની સહાયતા દ્વારા મુખી કરવાની બુદ્ધિ તે ' કારુણ્ય ' કહેવાય છે મધ્યાગમ્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, કર્તવ્યકર્તવ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી વિમુખ અને જોથી કરીને તો દૂર કર્યો કરનારા, નિઃકલ્પે મુદેવ અને મુશુરુની નિન્દા કરનારા અને પોતે દ્વિષિત હોવા છતાં પોતાની બહાઈ હાકળાના જીવો ધર્મદેશના માટે-શીખામણ માટે અયોગ્ય જણાતા તેમના ઉપર શુસ્કે ન થતા તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે ' માધ્યસ્થ્ય ' કહેવાય છે

મૈત્ર્યાદિ સાવના અને રામાયણ—

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમાં શ્રીવસિષ્ઠ મહર્ષિએ એવો નિર્દેશ કરે છે કે—

“ જન્ધો હિ વાસનાવન્ધો, મોક્ષઃ સ્યાદ્ વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વ પરિત્યજ્ય, મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥

માનસીર્વાસનાઃ પૂર્વ, ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિભાવનાનામ્ની-ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

તા અપ્યન્ત. પરિત્યજ્ય, તામિર્વ્યહરત્પિ ।

અન્તઃશાન્તતમસ્નેહો, ભવ ચિન્માત્રવાસનઃ ॥

તામપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય, મનોબુદ્ધિસમન્વિતામ્ ।

શેષે સ્થિરસમાધાનો, યેન ત્યજસિ ત ત્યજ ॥ ”

અર્થાત્ વાસનાથી થયેલો બંધ તે 'બંધ' છે, જ્યારે વાસનાનો વિનાશ તે 'મોક્ષ' । તુ વાસનાનો ત્યાગ કર અને એ ત્યાગમાં સાધનરૂપ જે મોક્ષની અભિલાષા છે તેને પણ ત્યજ દે પ્રથમ વિષય-વાસનાનો ત્યાગ કર અને ત્યાર બાદ માનસ વાસના ત્યજ આ પ્રમાણે આ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની નિર્મળ વાસનાઓને તુ અહંશ કર વળી એ નિર્મળ ભાવનાઓનો પણ અતરમાથી ત્યાગ કરી અને બહારથી તેા એ ભાવના પૂર્વક બ્યવહાર કાયમ રાખી આસક્તિ રહિત બની જિન્માત્રવામનાવાળો આ વિશેષમાં એટલેથી જ ન અટકતા એને પણ અતરમાથી ત્યજ દઇને એક પગલુ આગળ વધ. એમ વધતા પરમાત્મારૂપી એ અવશેષ-પર વસ્તુ છે તે આવી ભણી ગ્હેશે અને એની સમતામાં રિધર થઇ જતુ એ પરમ અવસ્થા છે, એ દશા પ્રાપ્ત થતા એ દશા માટેલુ સાધન નિર્ચયક થવાથી તેનો ત્યાગ કર. તેમ કરવા માં ખાસ પ્રયાસની જરૂર નથી, કેમકે પરમ દશા પ્રાપ્ત થતા તે આપોઆપ ખરી પડશે

આ ઉપદેશ ઉપરથી સાધન-ક્રમ નીચે મુજબ તારવી શકાય છે —

- (૧) બાહ્ય મલિન વાસનાનો ત્યાગ, (૨) આન્તરિક મલિન વાસનાનો ત્યાગ
 (૩) નિર્મળ વાસનારૂપ મૈત્ર્યાદિલુ અહંશ, (૪) સદ્વિચાર અને વિવેકરૂપ જ્ઞાનદશામાં એને લય, અને (૫) વિવેક-જ્ઞાનનો પરમાત્મના માક્ષાત્કારમાં એટલે ' સમ ' અને શેષ (૫૦) પદાર્થના વિજ્ઞાનમાં લય થાને સ્થિર સમાધિ

આ પાંચ ભૂમિકાઓ પૈકી પ્રસ્તુતમાં આપણે મધ્ય મર્તે ત્રીજી ભૂમિકા સાથે સંબંધ આની એક બાજુએ બાહ્ય અને આન્તરિક વેરાગ્ય છે, બધાં બીજી બાજુએ અપર અને પર રહેલા છે આ પ્રમાણે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાલુ અહંશ એ સર્વંતુ નાશિત્થાન છે અને 'ટેહલી-ટીપક' પ્રમાણે એ બને તરફ પ્રકાશ પાડે છે એક તરફ આ ત્રીજી ભૂમિકા જુગાડ્યને વ્યવહારીક અને સાર્થક બનાવે છે, જ્યારે બીજી તરફ એ પરમાત્માના અપરોક્ષ રીતેને સુલભ અને સમુપકરી આપે છે

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ અને યોગદર્શન—

શ્રીપતજલિ મહર્ષિએ આ મૈત્રી લગેતે ભાવ ાનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન યોગદર્શન પ્રથમ પાઠના નિમિત્તવિખિત ૩૩ મા સૂત્ર દ્વારા રજુ કર્યું છે —

૧-૨ લોક કે શરીરની વાસના તે ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે દભ, દખ્ વગેરે અસપતિ તે ' માનસ-વાસના ' છે અથવા તેા ચન્દાદિ વિષયેલા ભોગમાત્રમાં ઉત્પન્ન થતા સરકાર ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાવર્માં ઉદ્ભવતા સરકાર તે ' માનસ-વાસ ' છે વિષય-વાસના રજુલ અને બાલ છે, જ્યારે માનસ-વાસના સૂક્ષ્મ અને આન્તરિક છે

૩ " જિન્માત્ર-વાસના એટને મન-શુદ્ધિ ચૈતન્યના નિચાર વિવેક ઉત્પાદિ જ્ઞાનાત્મક વ્યાને વડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી એવી વિવેક ક્રિટિ પ્રાપ્ત થાય તે તથા મૈત્ર્યાદિ ભાવ આચાર અથ પ્રેરણા, અથ અવેશ (blind impulses) મળી જ્ઞાનસ્વરૂપ (rational faculty) બને છે ' — એ આ દશા કંઠે આપુલા ' કુતૂહલ ' અપાથિયો ધમ ' (૫. ૨૧૪, ૪ ઉપરા ઉપર મૂકેલા દીવાની જે

“ મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુલ્લઙ્ગુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવના-
તચ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ”

અર્થાત્ ‘સુખ, દુઃખ, પુણ્ય, અને અપુણ્ય (પાપ) વિષયક, જેવી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ક્રમે કરીને ભાવના ભાવવાથી ‘ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે’-નિર્મળ આનંદ મળે છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો સુખી જીવોમા આ મર્વ સુખો તે મારા જ છે એ પ્રકારની મૈત્રી ભાવના ઉદ્ભવતા રાગની ‘નિવૃત્તિ થાય છે અને રાગની નિવૃત્તિ થઈ એટલે વર્ષા ઋતુ ગયા પછી શબ્દ ઋતુની નદી જેમ નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે’ વળી દુઃખનો અનુભવ થતા અને યથા જાણ આવુ દુઃખ મને કદી ન હોજી જેવી દુઃખવિષયક ને વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનુ નામ ‘દ્વેષ’ છે, કારણ કે શ્રીપતંજલિ સૂત્રવે છે કે “દુઃસ્વાનુશયી દ્વેષઃ” જ્યાં સુધી દુઃશન, વાઘ વગેરે છે ત્યાં સુધી દુઃખને સર્વાથે દૂર કરવુ અશક્ય છે ને કારણથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનો નાશ થવો શક્ય નથી, તેથી એ દ્વેષ સદા હૃદયને ખાળે છે પરંતુ મારી માફક અન્યને પણ દુઃખ ન થાઓ એ પ્રકારે દુઃખી જીવો પ્રતિ જો કરુણાની ભાવના રખાય તો વૈયાહિક દ્વેષની ‘નિવૃત્તિ થાય અને તેમ થતા ચિત્ત પ્રસન્ન થાય આ

૧ સુખી, દુઃખી એમ ન કહેતાં સુખ, દુઃખ એવો જ અત્ત ઉલ્લેખ કરાયો છે તે પરમાત્મી મહુનતા સૂચવવા ઉપરાંત ચક્ષિની જોણતા દર્શાવવા માટે છે

૨ ચિત્તપ્રસાદથી આનંદ તેમજ એના, કરણરૂપ, નિર્મળતા એ ઉભય અત્ત વિવક્ષિત છે, કેમકે પ્રસાદના નિર્મળતા અને આનંદ એ બંને અર્થો સંસ્કૃતમાં સ્ત્રીકારણેવા છે આ ચિત્તપ્રસાદ, ને સાધે તે ‘યોગી’ છે

૩ આના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે શ્રીભ્યાસ બાખરે નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે —

“ તત્ર સર્વપ્રાણિણુ સુલ્લસમ્મોનાપણેણ મૈત્રીં ભાવયેત્, કુચિત્તેણ કરુણા, પુણ્યામ્મ-
ત્રેણ મુદિતાં, અપુણ્યશીલેપૂષેક્ષામ્ । ”

અર્થાત્ સુખ અને સહોગને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રી નામની ભાવના, દુઃખીઓને ‘વિષે કરુણા, પુણ્યગાળાઓને વિષે મુદિતા અને પાપીઓને આગ્રીને ઉપેક્ષા ભાવના રાખવી

૪ મૈત્રી ભાવનાથી અસુખ, ઈર્ષ્યા વગેરે દોષોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે મૈત્રીને લીધે પારિકાનુ સુખ પણ પોતાનુ જ થઈ રહે છે તો જેવી પરિસ્થિતિમાં અસુખાદિનો સંભવ જ શી ?

૫ આનુ કરણ એ છે કે ચિત્તને મનિન કરનારા ને ચાર પદાર્થો છે તેમા રાગ તે એક છે, દેષ, પુણ્ય અને પાપ એ બાકીના ત્રણ છે

૬ અન્ય દુઃખી છે, દુઃખેવો સુખી છુ એવા ભાવનાથી ઉદ્ભવતા અહકારની ‘પેણ કરુણા ભાવનાથી નિવૃત્તિ થાય છે અત્ત અહકારથી શુ મમજનુ તે અંબધર્મા ધમજવદ્ગીતા (અ ૧૬) ગત નિમ્મલિખિત મ્તોક રણુ કરીશુ —

ઈશ્વરોડ્દમદ્દ માગો, સિદ્ધોડ્દઈ ચલવાનુ સુલો ॥ ૧૬ ॥

આહવોડ્દમિજતવાનસ્મિ. જોડ્દમ્તોડ્દમિજ તત્તવ્તને તત્તવ ૧૧ ”

પ્રમાણે જે રાગ દ્વેષથી ચિત્ત મલિન બને છે એ બંનેને સ્થાને અનુક્રમે મૈત્રી અને કરુણાનું સ્થાપન કરવાથી નિર્મળતા અને જ્ઞાનદ મળે છે

જે મનુષ્ય પુણ્યશાળી જીવો પ્રતિ મુદ્ધિતા ભાવના રાખે અર્થાત્ એમના તરફ, પ્રીતિ રાખે, એમના કૃત્યોથી પ્રસન્ન થાય અને એ કૃત્યોની અનુમોદના કરે તો એ મુદ્ધિતા ભાવનાને હથેળે પોતે પુણ્ય કાર્યમાં પ્રવર્તે એવી રીતે જો એ પાપી પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવના રાખે અર્થાત્ એવા જીવ તરફ ઉઠાસીન રહે અને તેના કાર્ય તરફ અરુચિ ધારણ કરે, તો એ બંને પાપથી નિવૃત્તિ પામે અને આ રીતે પુણ્યમાં ખામી ન આવવાથી અને પાપથી નિવૃત્તિ મળતી હોવાથી પુણ્ય-તાપનું કારણ રહેતું નથી અને આ પ્રમાણે પુણ્યસ્થાપના અભાવને લીધે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને બૌદ્ધ દર્શન—

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓને બૌદ્ધ દર્શનમાં ‘બ્રહ્મવિહાર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં એનું મહત્ત્વ પુષ્કળ મળાય છે શ્રીભુદ્ધોપકૃત વિમુદ્ધિ-મગ્ગના નવમાં પરિચ્છેદનું નામ જ ‘બ્રહ્મવિહાર-નિરૂપણ’ રાખવામાં આવ્યું છે, Pali Text Society નામની સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં પછેલી ‘મેત્તા’ ભાવના પરત્વે વિસ્તૃત વિવેચન છે, ત્યારે બાકીની કરુણા, મુદ્ધિતા અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ ભાવનાનું ત્યાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. પ્રથમ મૈત્રી ભાવના કેળવાય તો જ ત્યાર બાદ કરુણા માટે સ્થાન રહે, એમ ઉત્તરોત્તર ભાવનાઓ માટે સમજવાનું છે આલોકારિક શબ્દોમાં કહીએ તો આ ચારે ભાવનાઓ એ ઉચ્ચતમ ધ્યાન માટેના ચાર પગથિયાં છે એનું સ્વરૂપ બહુધા જૈન દર્શનજન્ય ચાર ભાવનાઓને મળતું આવે છે અથગૌરવના ભયથી એનો અત્ર નિરૂપણ કરાતો નથી

અહિંસાદિ મહાવ્રતોના સ્થિરીકરણ માટે આપણે ઉપર મુજબ જે ભાવનાઓ વિચારી શકાતે ઉપરાત જગતના અને દેહના સ્વભાવરૂપ જે ભાવનાઓ પશુ-પ્રાવશ્યક છે એટલે કે અહિંસાદિ ટકી રહે તે માટે સવેગ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે એના વિના અહિંસાદિ વ્રતોના સભવ જ નથી સવેગનું બીજ જગતનો સ્વભાવ છે અર્થાત્ જગતનો સ્વભાવ વિચારતા સવેગ ઉદ્ભવે છે એવી રીતે, શરીરના સ્વભાવનું નિરોધણ કરવાથી વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે

અર્થાત્ ૬-રાગ છ, શોક છ, મારે અનેક સારા સારા જોગવવા વાપક પદાર્થો, ૭- ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચી ચૂક્યો છ, ૮ પરાક્રમી છ, ૯ સુખી છ, ૧૦ ધનિક છ, ૧૧ કવીન છ અને, મારા સમાન બીજા કોણ છે ?

સરખાવે, આ વિવિધ પ્રકારના ચર્ચો સાથે જૈન દષ્ટિ પૂર્વકના અભિમાનના આઠ પ્રકારો,

૧ જુઓ ૪ ૨૬૫-૩૧૪

૨ અનુક્રમે જુઓ ૪ ૩૧૪-૩૧૫ ૩૧૬, અને ૩૧૭

જગતના સ્વભાવનું લક્ષણ—

ઉત્પાદેવ્યયંધ્રૌવ્યાત્મિકત્વં જગત્, પ્રિયવિયોગેપ્સિતાભદારિચ્છદૌ-
મર્ગ્યદૌર્મનસ્યવન્ધનાભિયોગસમાધિદુઃખસંવેદનરૂપત્વ, ચતસ્રષુ ગતિષુ
જીવા નાનાવિધ દુઃખ ભુક્ત્વા ભુક્ત્વા પરિભ્રામ્યન્તિ, ન 'ચ' કિચ્ચિન્ન-
યતમસ્તિ, જલબુદ્બુદોપમં. ચ. જીવિત, વિદ્યુત્પ્રકાશવચ્ચલા વિભૂતિઃ-
इत्यादिविचिन्तनरूपत्वं वा जगत्स्वभावस्य लक्षणम् । (४૩૯)

અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી જગત સુકત છે આ જગતમા પ્રિય વસ્તુઓના વિયોગનો
અને ઇન્દ્ર વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિનો તેમજ હરિદ્રતા, ફલોચ્ચ, ફલ્ટ મન, બંધન, નોકરી આકરી,
અસમાધિ અને દુ ખનો અનુભવ કરવો પડે છે આરે ગતિમા છવો વિવિધ પ્રકારના દુ ખો
લોગવતા લોગવતા સ સારમા પરિભ્રમણ કરે છે વળી આ જગતમા કોઈ પણ પદાર્થ નિયતરૂપે
નથી અર્થાત્ આ આને માટે જ છે એવો નિયમ નથી જીવન જળના પરપોટા જેવું છે, અને
વેલવ વીજળીના અમકારાની પેઠે અચળ છે આ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે જગત-સ્વભાવરૂપ
ભાવના છે દુઃખમા કંઈકીં તે પ્રાણિમાત્રને આજીવનું દુ ખ ખેંચવું પડે છે, જીવન તજન
વિનશ્વર છે, કોઈ પછું પદાર્થ સ્થિર નથી એ પ્રમાણેના જગતના સ્વભાવિના ચિતનથી સમાર
પ્રત્યેનો મોહ દ્વર થઈ તેનાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ સંવેગ છે એનું
નિમ્ન-લિખિત લક્ષણુ પણ એ જ કહી આપે છે—

સંસારમૌરુતાંદિચિન્તનરૂપત્વં સંવેગસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૦)

અર્થાત્ સંસારથી ઉત્પન્ન રહેવું વગેરે ' સંવેગ ' છે

કાયસ્વભાવનું લક્ષણ—

અનિત્યત્વાશુચિત્વપ્રતિગન્ધિત્વનિઃસારતાદિચિન્તનરૂપત્વં કાય-
સ્વભાવસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૧)

અર્થાત્ અનિત્યતા, અપવિત્રતા, દુર્ગંધ, અસારતા ઇત્યાદિ કાયોના સ્વભાવો છે શરીરના
અસ્થિરત્વ, અશુચિત્વ, અને અસારપણાના સ્વભાવનું ચિન્તન એ બાહ્ય અંક્ય તર વિષયોની અના-
સક્તિનું ઉદ્ગમરૂપાન છે અર્થાત્ એ ચિન્તનમાંથી વેરાગ્ય જન્મે છે

વૈરાગ્યનું લક્ષણ—

સાંસારિકવિષયવૈમુખ્યલબ્ધકષાયોપશમસ્ય, વાહ્યાભ્યન્તરોપધિપુ
અનભિજ્વદ્ગરૂપત્વં, સાંસારિકભોગવિષયકમૂર્છારહિતત્વ વા વૈરાગ્યસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૪૨)

અર્થાત સાંસારિક વિષયોને વિષે વિમુખતા ધારણ કરીને, કષાયોને શાન્ત કરી બાહ્ય તેમજ
અભ્યંતર ઉપધિ (ઉપકરણો) ને વિષે આસક્તિનો ત્યાગ કરવો તે ' વૈરાગ્ય ' છે. અથવા સાંસારિક
ભોગો ભોગવવાની મૂર્છાને અભાવ તે પણ ' વૈરાગ્ય ' છે.

આ પ્રમાણે મહામતો તેમજ તેના પરિપાલનમાં ઉપયોગી એવી ભાવનાઓનો અધિકાર
આપણે વિચાર્યો હવે મતધારીનું લક્ષણ વિચારીએ, પરંતુ તે પૂર્વે કથાનાગના ૧૨૬૬માં
સૂત્રમાં નિર્દેશ છે. આતુર્યામ તેમજ શનિભોજનવિરમણુ મત વિષે થોડુંક વિવેચન કરી લઈએ.

આતુર્યામનું ક્ષેત્ર—

પ્રાણિવધથી નિવૃત્તિ, જીહ્વાભાષામાથી નિવૃત્તિ, અજ્ઞાતાદાનથી નિવૃત્તિ અને પરિશ્રદ્ધથી
નિવૃત્તિ યાને સર્વવિરતિરૂપ અહિંસા, સત્ય, અસ્ત્યેય અને અપરિશ્રદ્ધ એ ચારનો ' આતુર્યામ '

૧ આ ૨જી એ સૂત્ર—

' મરતેરથત્તુ જં જાસેસુ પુરિમપન્થિમવજ્ઞા મવિજ્ઞમ્મના વાલીસ મરહંતા મગ
વંતા વાઠજ્ઞામં ધમ્મ પળ્લવેતિ, તંજ્ઞા-સઘ્વાતો પાળાતિવાયામો વૈરમણ, યથ (સઘ્વાતો)
મુસાયાયામો વૈરમણ, સઘ્વાતો અદિહ્માંસાદાનામો વૈરમણ, સઘ્વાતો અદિહ્માંસાદાના
[પરિગ્રહા] મો વૈરમણ ૧, સઘ્વેસુ જ મહાવિદેહેસુ મરહંતા મગવતો વાઠજ્ઞામ ધમ્મ
પળ્લવપતિ, તઠ-સઘ્વાતો પાળાતિવાયામો વૈરમણ, જાત સઘ્વાતો અદિહ્માંસાદાનામો
વૈરમણ । "

[મરતેરાવતેષુ સર્વેષુ પૂર્વેપશ્ચિમવર્તી મધ્યમકા દ્વાવિશતિરહેતો મગવત
જ્ઞાતુર્યામં ધર્મ પ્રણયન્તિ, તથયા-સર્વાત્ પાળાતિપાતાદ્ વિરમણ, યથ (સર્વાત્) મુદ્ધ
વાદાદ્ વિરમણ સર્વાદસાદાનાદ્ વિરમણ, સર્વાદ્ અદિહ્માંસાદાનાત્ વિરમણ ૧, સર્વેષુ મહા-
વિદેહેષુ મરહંતો મગવતજ્ઞાતુર્યામ ધર્મ પ્રણયન્તિ, તથયા-સર્વાત્ પાળાતિપાતાદ્ વિર-
મણં યાવત્ સર્વાદ્ અદિહ્માંસાદાદ્ વિરમણમ્ ।]

આ ઉપરથી એ વાત પણ ક્ષણિત યાત છે કે સર્વ મહાવિદેહને વિષે તૃતીય કરો ચાર પાંચ
૨૫ જ ધર્મ પ્રણયી છે. વળી તેમાં ચોથા પાંચ તરીકે અદિહ્માંસવિરમણુ છે. આ પરિભાષા આજ નોંધવા
જોવી છે. આ સંબંધમાં ટીકાકાર કહે છે કે—

' અદિહ્માંસેષુ પરિમહવિશેષ જ્ઞાદાન વ-પરિમહસ્તચોદ્રેન્દ્રેકત્વમયવા આદી-
યત રત્યાદાન-પરિમાદ્ય વસ્તુ તત્ત્વ ધર્મોપકરણમપિ ભવતીત્યત જ્ઞાદ-અદિહ્માંસ-ધર્મોપ
વરણાદ્ અત્રિવેદિતિ । '

તરીકે ઉલ્લેખ કરાય છે શ્રીપાર્શ્વનાથે આ ચારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. કાલાતરે અપરિબદ્ધને અર્થ કેવળ કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો એવો યવા લાગ્યો, કિન્તુ કોઈ કોઈ વેળા સ્ત્રીસંગ કરવાને હરકત નથી એવું કેટલાક દલીલ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા આથી શ્રીમહાવીરસ્વામીએ મૈથુનવિરતિરૂપ પાત્રમા પ્રવત્તને ચાર ચમો સાથે જોડી દીધું આથી ચાતુર્યામને બદલે એ સમયથી પાત્ર મહાપ્રવત્ત પ્રરૂપ થવા લાગ્યું ઉત્તરાર્ધચયનસૂત્ર (અ ૨૩)મા કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘વાલજ્ઞામો ધ જો ધમ્મો, જો હમો પચસિવિલ્લઓ ।
‘દેસિઓ વદ્ધમાણેળ, પાસેળ ય મહામુળી ! ॥ ૧૨ ॥ ”

અર્થાત્ હે મહામુનિ ! પાત્રને જે ચાતુર્યામરૂપ ધર્મ કહ્યો છે તે જ વર્ધમાને પચસિવિલ્લપે ઉપદેશ્યો છે

દીધનિકાયના સામગ્ર-અફલસુત્તમા આ ચાતુર્યામરૂપ ધર્મને ચાતુર્યામ-સવરવાહ તરીકે જોળખાવ્યો છે અને જોના પ્રરૂપક તરીકે શ્રીમહાવીરે તામ આપ્યું છે, ‘પરતુ’ એ ભૂલ છે એમ જૈન ગ્રંથો જોતા સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ચાતુર્યામના સંગ્રહમા કેટલાક એમ સૂચવે છે કે શ્રીપાર્શ્વનાથના વખતમા ચાર મહાપ્રવત્તો હતા તેને બદલે શ્રીમહાવીરે પાત્ર કરી પરિવર્તન કયું, તો શુ તે વિરુદ્ધ પ્રરૂપકારૂપ ઉન્નત્તપ્રવલતા ન ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે જૈન શાસનમા પરિવર્તન માટે પૂર્ણ અવકાશ છે, પરતુ તે પરિવર્તન અયોગ્ય ન હોવું જોઈએ જે વાત જ્ઞાનીએ-નિષેધથી કોપાય, તેની પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ તે પરિવર્તન ન હોવું જોઈએ, બાકી કુયોગ્ય પરિવર્તન માટે તો જૈન શાસન વિખ્યાત છે જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને લાભ જોઈને વર્તવાની આજ્ઞા એ વાતતુ સમર્થન કરી રહી પ્રસ્તુતમા ભગવાન મહાવીરે જોયું કે હવેના જીવોની પામરતા વધતી જાય છે, અને વાત વાતમા છટકવાની તેઓ ખારી શોધતા રહે છે પહેલા ચાર ચમમા ચોથું પરિબદ્ધવિરતિરૂપ પ્રવત્ત હતું, એનો અર્થ કરવામા એ વખતના મુશ્કેલી અને પ્રાણ-જનો ભૂલતા ન હતા, તેઓ સમજતા હતા કે જો

૧ ૭૫—

ચાતુર્યામસ ચો ધર્મા ચોડ્યં પચ્ચશિક્ષિત ।
દેસિતો વર્ધમાનેન પાર્શ્વેન વ મહામુને ! ॥

૨ અહિસાદિ પાંચ યથોને બૌદ્ધ આદિત્વમા ‘ સવર ’ તરીકે જોળખાવેલ છે

૩ સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૨૦૧મા પાનમા ઉત્તર ૧૦ (અ ૨૩)ની નિમનવિખિત ગાથા જે અવતરણરૂપે આપી છે તે અત્ર રજૂ કરીશુ —

“ પુરિમા રવજ્જજજ્ઞા ડ, વજ્જજજ્ઞા ય પચ્છિમા ।
મચ્છિમા રવજ્જપપ્પા ડ, તેણ ધમ્મે વુદ્ધા કપ્પ ॥ ૨૬ ॥
પુરિમાણં કુલ્લિસોલ્લો ડ, વરિમાણ વુરણપાલપ ।
કપ્પો મચ્છિમાગાળં તુ, સુલ્લિસુલ્લો સુપાલપ ॥ ૨૭ ॥ ”

પરિગ્રહ એ પાંપ છે—એ અસત્યમતો પોષક છે તો સીના સગ્રમાં પણ પાંપ છે જ, કેમકે દુનિયાના બધા બાહ્ય પરિગ્રહમાં મહિલા તો મહાપરિગ્રહરૂપ જ છે આવો ગીધો અર્થ ન કરતા ત્યારે જેડ અને વકે જીવો સીસગ માટેની છૂટ છે એવો અર્થ કરવા ત્યારે ચયા ત્યારે ચોથુ મેથુન-વિરમણરૂપ મત ઉમેરી તેમને ચારના પાંચ મતો કરવા પડ્યા. દુકમાં અધમ જીનેને, કાંચે ચોથા યમના અર્થને. દુરુપયોગ થતો અટકાવવા શ્રીમહાવીર પ્રભુએ બધન મરણૂત, કષુ, અર્થાત્ સમુચિત પરિવર્તન કષુ એટલે આ કંઈ ઉચ્છ્રાન્તા નથી જ આત્મા અસત્યની મટી સચમી બને એવા અનેક બધન કોઈ કરવા માગે એમાં જિનાત્તો ધોધિત થતી નથી તો એ કાર્ય કરનાર ઉચ્છ્રાન્તા જણાય જ કેવી રીતે ? વિશેષમાં શંભલુ જગવાન્ મહાવીરે જે ચાર યમને મહદે પાંચ મહામતની પ્રરૂપણા કરી તેવી પ્રરૂપણા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ કાવની અપેક્ષાએ પંચ પ્રથમ અને અંદિતીય નથી જ, કેમકે દરેકે અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ અને ચારમ તીર્થપતિના શાસનમાં પાંચ મહામતો જ પ્રરૂપાય છે, જ્યારે બાકીના બાવીસ તીર્થ પતિના શાસનમાં ચાર યમનો, જ નિર્દેશ કરાય જ આથી શ્રીપાર્શ્વનાથે પહેલી મત આમ કયું, એમ પણ નથી વળી મહાવિદેહમાં તો સર્વદા ચાર યમની જ પ્રરૂપણા છે.

અજૈન દર્શન અને પાંચ મહામતો—

શ્રીપતિજલિદ્વર્ત યોગદર્શનમાં ‘મહામત’ શબ્દ નજરે પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેનું નીચે મુજબનું મનનીય લક્ષણ પણ મળી આવે છે —

જાતિદેશકાલસંમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહામતસ્ ॥ ૨-૩૧ ॥

અર્થાત્ જાતિ, દેશ, કાલ અને સમયથી પ્રતિબદ્ધ એવા યાને પંચ એટલે કે જાતિ વગેરે શુ મહાથી અપ્રતિબદ્ધ તેમજ સાર્વભૌમ એવા યમો તે ‘મહામત’ છે. ૨૫૫ શુબ્દમાં કહીએ તો માછીઓ માછલાની જ હિ સા કરે છે, નહિ કે અન્યની, આવી જ અહિ સા તે ‘જાતિ-અવચ્છિન્ન’ છે કોઈ એમ વિચાર રાખે કે તીર્થસ્થલમાં હું હિ સા કરીશ નહિ તે ‘દેશ-અવચ્છિન્ન’ અહિ સા છે અતુલ્લેશી જેવી પુણ્ય તિમિએ હું હિ સા કરીશ નહિ એવી અહિ સા તે ‘કાલ-અવ-

[પૂર્વે પ્રમુજ્જઢાસ્તુ વજ્રવટાઘ પાશાત્પા ।

મધ્યમા પ્રમુજ્જઢાસ્તુ તેન ધર્મો દિષા કૃત ॥

પૂર્વાળા દુર્વિશોધ્યસ્તુ ચરમાળા દુન્નુપાકય ।

ફરુપો મધ્યમજાના તુ સુવિશોધ્ય સુપાકય ॥]

અર્થાત્ પહેલો તીર્થ કરના શિષ્યો જાણું અને જડ હોય છે, છેડાના વકે અને જડ હોય છે, અને વચલા બાવીસ તીર્થ કરના શિષ્યો નજી અને પ્રગ હોય છે આથી યાતુર્વાગ અને પચ મહામત એમ બે પ્રકારનો ધર્મ કહેવય છે, એકે વસ્તુત મથુનનો પરિગ્રહમાં અતર્કાત થતો હોવાથી ધર્મની દિવિધતા આગમની દષ્ટિએ તો નથી જ વળી પહેલા અને ૩૬ના તીર્થ કરના શિષ્યોને એમ કહેવામાં આવે કે તત્ત્વથી જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા બોધ્યો તો તેઓ તે સમજવાને કે તે પ્રમાણે વત વાને સમર્થ નથી, જ્યારે બાકીના તીર્થ કરના શિષ્યો તે સમજવાને તેમજ વર્તવાને સમર્થ છે

ચિહ્ન' છે હું દેવ નિમિત્તે, પ્રાણીની ખાતર હિંસા કરીય, બાકી નહિ એવી જે અહિંસા તે 'સમય-અવશિષ્ટ' છે. હું કદા સર્વ સ્થળોમા, સર્વ સમયોમા, સર્વ વિષય પરત્વે, સર્વથા અહિંસાદિત્ત પાલન તે 'મહાત્મન' છે એકદર અહિંસાદિ મહાત્મતા પાત્ર છે. કે જેને 'યોગ-દર્શન' 'યમ' શબ્દની ઓળખાને છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ અહિંસાસત્યાત્યેવત્રત્ત્વચર્યાગરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૨-૩૦ ॥ ”

આ પાત્ર 'યમો'નું વર્ણન મહાભારત વગેરેમા પણ મળી આવે છે, પરંતુ તેની વિશિષ્ટ અહિંસા યોગદર્શનમા છે એની પશ્ચિષ્ટતા તો ખાસ કરીને દશવૈકલિક (અ. ૪) વગેરે જૈન ગ્રંથોમા જ નજરે પડે છે.

આ પાત્ર યમોને બદલે ગૌદ દર્શનમા પાત્ર 'સી' (શીલ) નો નિર્દેશ કરાયો છે જેમકે (૧) પ્રાણાતિપાત ન કરવો યાને હિંસા ન કરવી, (૨) અદત્તાહન ન સેવવું યાને 'બારી' નો કરવી, (૩) મૃદાવાહ યાને અમલ્યનો ત્યાગ કરવો, (૪) મદ્યપાન ન કરવું, અને (૫) પ્રલથ્ય પાળવું આ પાત્રમા નીચે મુજબના ત્રણ ઉમેરી 'અષ્ટાંગ શીલ' નો ઉપદેશ કરામ ॥ —

(૧) રાત્રિએ લોજન ન કરવું, (૨) પુષ્પના હાર, ચન્દન વગેરે મુગધી પદાર્થોનું સેવન ન કરવું અને (૩) જમીન ઉપર કેવળ સાદકી પાથરીને મુવું.

આ ઉદનાં ત્રણ શીલ ગૃહસ્થો માટે આવશ્યક નથી, એ તો સદા સામ્યેર યાને દીક્ષા અંકુષ કરનારાઓને અને લિપ્તુઓને પાળવા માટે છે, છતાં એટલું યાદ રાખવું કે ઉપોસથ, ઉપવસથ યાને ઉપવાસના દિનોમા એટલે અઠવાડિયામાં એક વાર ગૃહસ્થે પણ આઠે શીલ પાળવાં જોઈએ. આ આઠ શીલ ઉપરાંત ગિહ્યોએ નિમ્નલિખિત બીજા બે શીલો પણ પાળવાં જોઈએ —

(૧) નૃત્ય, વાદ્ય વગેરેથી વિરમ્બુ અને (૨) સુવર્ણ વગેરે ધાતુનો પરિશ્રદ ન રાખવો આ પ્રમાણેના એકદર હરો શીલો લિપ્તુઓએ ખાસ પાળવાના છે.

પ્રસંગોપાત્ત દશ શિક્ષાની હું કદા નોંધ લેવી અનુચિત નહિ ગણાય તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧. આ પૈમી મત્સ્ય ગૌર સતિ ૧૬ (અ. ૧૬૦, શ્લોક ૧-૨૬) માં બતાવ્યું છે.

૨. આની વિશિષ્ટ અહિંસા માટે જુઓ 'વિમુક્તિમુગ્ધ' ગત 'સીતનિર્દેશ' (પ. ૬-૫૮)

૩. સરખાવો પૌષ્પતનનું સ્વરૂપ.

૪. “ અનુજ્ઞાનામિ મિશ્રલ્લે સામનેરાન દસ સિક્ષાપદાનિ તેષુ, ચ સામનેરેદિ નિશ્ચિન્તુ-પાણાતિપાના ચેરમણી, અદિપ્રાણાના ચેરમણી, અગ્રહચરિયા ચેરમણી, મુક્તા-વાદા ચેરમણી, સુરામેરયમજ્ઞાપમાદદ્વાના ચેરમણી, વિકાલમોત્તના ચેરમણી, નચ્ચગીન-વાદિતવિલુપદસ્તના ચેરમણી, માલામન્થવિલેપનધારણવેગદનવિમૂલ્પનેદ્વાના ચેરમણી, ઉચ્ચાતયનમહાસયના ચેરમણી, જાતરૂપરજતયરિગ્રહણી ચેરમણી; અનુજ્ઞાનામિ મિશ્રલ્લે સામનેરાન દમાનિ દસ સિક્ષાપદાનિ, દમેષુ ચ સામનેરેદિ નિશ્ચિન્તુ. ”

(૧) પ્રાણાતિષાઠ-વિરમણ, (૨) અદત્તાદાન-વિરમણ, (૩) અપ્રદાયર્થ-વિરમણ, (૪) મૃધાવાહ-વિરમણ, (૫) મુર-મૈરય-મદ-પ્રમાદ-વિરમણ, (૬) વિકાલસોજન-વિરમણ, (૭) નૃત્ય-ગીત-વાદિત્ર-વિરમણ, (૮) માલા-ગન્ધ-વિલેપન-ધારણ-મહન-વિભૂષણ-વિરમણ, (૯) ઉચ્ચશયન-મહાશયન-વિરમણ, અને (૧૦) જાતરૂપ (સુવર્ણ)-રજત (રુપ્ય)-પરિશ્ક-વિરમણ અન્યત્ર આ સળધમા નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ જોવાય છે—

(૧) પ્રાણાતિષાઠ કરવો નહિ, (૨) અદત્તાદાનનું સેવન કરવું નહિ, (૩) અપ્રદાયર્થ પાળવું (ગૃહસ્થે પોતાની પત્નીથી સંતોષ માનવો), (૪) મૃધાવાહ ન સેવવો, (૫) પૈશુન્ય યાને ચાડીક, નિહાનું સેવન ન કરવું, (૬) ઔદત્ય યાને અપમાન ન કરવું, (૭) વૃદ્ધા પ્રલાપ ન કરવો અર્થાત્ ફેમટનો બકવાટ ન કરવો, (૮) લોભ ન કરવો, (૯) દ્વેષ ન રાખવો અને (૧૦) વિચિકિત્સા ન સેવવી યાને પરમાર્થ પરવે સશયાત્મક નજરે ન જોવું

રાત્રિસોજન-વિરમણ—

અહિંસાંશુ પ્રાથમિક અને આસાધારણ મહાવ્રતની પાંચ જાવનાઓ પૈકી ‘ આલોકિત પાનસોજન ’ નામની જાવનાથી રાત્રિસોજનવિરમણનું જે સૂચન થાય છે તે સંબંધી અત્ર કંટલોક બિહાપોહ કરવામા આવે છે

રાત્રિસોજનવિરમણ એ અહિંસા-વ્રતમાથી નિષ્પન્ન થતા અનેક વ્રતો પૈકી એક છે, એટલે કે મૂળ વ્રતમાથી નિષ્પન્ન થતું એ એક આવશ્યક વ્રત છે આથી મૂળ વ્રતનો નિર્દેશ કરતી વેળા તેનો ઉલ્લેખ કરાયો નથી તે સમુચિત છે, કેમકે એવા તો બીજા ઘણા એ વ્રતો છે અને હોય કે જેનું ઉદ્દગમ-સ્થાન કોઈ નહિ ને કોઈ મૂળ વ્રત હોય અને જે વળી આવશ્યક પણ હોય, પરંતુ એ ધ્યાનમા રાખવું કે આજા વ્રતોનો પૃથક્ ઉલ્લેખ ન કરાય તો તેથી તે વ્રતોનું અસ્તિત્વ બીડી જતું નથી કે તેનું ગૌરવ અત્યુચ્ચ સ્થાન નષ્ટ થતું નથી એનું અસ્તિત્વ તો મૂળ વ્રતના વ્યાપક સ્વરૂપમા આવી જ જાય છે

જૈન ધર્મમા રાત્રિસોજનવિરમણ એ પ્રાચીન કાળથી લુહા વ્રત તરીકે નિર્દેશાયેલું છે દશવૈકાલિક (અ ૪)ના નિમ્નલિખિત આક્રમા સૂત્રમા કહ્યું પણ છે—

“ અહાવરે છઠ્ઠે મંત્રે ! વય રાર્દ્ધ મોયળાઓ વેરમણ ”

અર્થાત્ હે ભંદત ! *છઠ્ઠા વ્રતને વિષે રાત્રિસોજનથી વિરમણનો અધિકાર ■ અર્થાત્ રાત્રિને વિષે, *અશન, પાન, બાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારના આહાર પૈકી કોઈ પણ જાતનો આહાર હું જીવન પર્વત લક્ષ્ય નહિ, કોઈને એવો આહાર કરાવીશ નહિ કે કોઈ કરતો હશે તો તેની અતુભોદના કરીશ નહિ એવી મુનિરાજ પ્રતિજ્ઞા લે ■

૧ જાપા—

અથાપરહિમ્ન ઘણું મદ્યન ! ક્ષતે રાત્રિસોજનાદ વિરમણમ્ ।

૨ કેટલાક દિગ્ગજર પ્રધામા આનો છઠ્ઠા અણુવત તરીકે ઉલ્લેખ છે

૩ આના અર્થ વગેરે માટે લુચો ૫૮-૬૨૫ -

રાત્રિભોજનના વિવિધ પ્રકારો—

રાત્રિભોજનના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર અપેક્ષાએ ચાર ભેદો પડે છે તેમાં અશનાદિ એ દ્રવ્યથી, ઝાઢી દ્વીપ અને જે મધુદ્ર યાને મનુષ્યલોક એ ક્ષેત્રથી, રાત્રિ વગેરે એ કાળથી અને રાગ-દ્વેષ એ ભાવથી ભેદ સમજવા વળી આ રાત્રિભોજનના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ ચાર ભેદો પડે છે જેમકે (૧) રાત્રિએ આહાર ગ્રહણ કરવો તેમજ રાત્રે જ તેનો ઉપયોગ કરવો, (૨) રાત્રિએ આહાર ગ્રહણ કરી દિવસે તેનો ઉપયોગ કરવો, (૩) દિવસે આહાર લાવી રાત્રે ખાવો, અને (૪) દિવસે આહાર લાવી દિવસે ખાવો આમાં છેલ્લા ભેદ સિવાયના બાકીના ત્યાગ્ય સમજવા

વળી રાત્રિભોજનને અંગે નીચે મુજબની ચતુર્ભંગી પણ મળે છે આ ચતુર્ભંગી સનિધિના પરિભોગ આશ્રીને છે જેમકે સૂર્ય ઉગીને આયત્રી ગયો હોય ત્યારે અથવા આયત્રમ્યા પછી ઉગ્યો ન હોય ત્યારે અર્થાત્ રાત્રિને વિષે, રાગ અને દ્વેષથી રહિતપણે કારણવશાત્ કોઈ ભોજન કરે તો તે દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન સમજવું, પરંતુ ભાવથી નહિ હું રાત્રે જન્મુ એવી અભિલાષાવાળો ભોજન ન જ મળવાથી ગત્રે ન જન્મે તો દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન નથી, કિન્તુ એ ભાવથી છે જો એવાને ભોજન મળે અને તે જન્મે તો એ રાત્રિભોજન દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ ઉભયથી છે દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ એવો થોથો ભગ શૂન્ય છે, કેમકે ભોજન કહેવાય તે માટે કંઈ તો તે દ્રવ્યથી કે ભાવથી હોવું જ જોઈએ, બેમાથી જોઈ રીતે ન હોય તે ભોજન જ ન કહેવાય એટલે આ ભગ શૂન્ય છે પ્રથમ તીર્થ કરના તીર્થમાં ઋતુ અને જડ તેમજ ચરમ તીર્થ કરના તીર્થમાં વક્ર અને જડ જનો હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ પાંચ મહામતના ઉપગ્ર આ રાત્રિભોજનવિગ્રમણનો નિર્દેશ કરાય છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એ મૂળ શુભરૂપે ગણવાતું છે બાકીના તીર્થ કરેના તીર્થમાં ઋતુ અને પ્રજા જનો હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ ત્રા મતને ઉત્તર શુભ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે

અધારામાં આહાર પાણી બરાબર ન જોઈ શકાવાથી જીવ જતુનો નાશ થાય તે માટે તેમજ દીવા કરવા જતા તેમાંથી થતા વિવિધ આગલોને લઈને જૈન દશનમાં રાત્રિભોજનવિગ્રમણ મત ચોબસુ હોય તો એ પ્રજ્વળ ઉઠાવે છે કે ન્યા અધારૂં પણ ન હોય અને દીવામાંથી નિષ્પન્ન થતા આરભ માટે પણ અવકાશ ન હોય અર્થાત્ વિજળીના દીવા વગેરેની ન્યા સગવડ હોય તો રાત્રિભોજન કરવામાં વાધો ખરો ?

આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય છે કે જે દેશમાં ઉષ્ણતાની પ્રધાનતા હોય અને ન્યા પ્રાચીન ઢળના દીવા વગેરેની સગવડ હોય ત્યાં દેખાતી સ્પષ્ટ હિંસાની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિભોજનને દિવસ ભોજન કરતા વિશેષ હિંસાવાળું ગણ્યું છે વિવાદની ખાતર આ વાત સ્વીકારવા ઉપગત-એમ પણ માની લઈએ કે કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિમાં દિવસ કરતા રાત્રિએ ભોજન કરવામાં વિશેષ હિંસાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો હોય તોપણ એક દર સામુદાયિક દૃષ્ટિએ અને ખામ કરીને ત્યાગી જીવનને અનુલક્ષીને તો કહેવું જ પડે છે કે રાત્રિભોજન કરતા દિવસભોજન વધારે લાભદાયક અને પ્રય સાપાત્ર છે, અલ્લે રાત્રિભોજન હાનિકારક જ છે

૧ આ દીવાની આસપાસ અનેક સૂક્ષ્મ જતુઓ એકત્રિત થાય છે એ દૃષ્ટિકત મુપસિદ્ધ છે વળી આના પ્રક્રમથી કુટુંબ વગેરે સૂક્ષ્મ જીવોનો અચ્ચપ થવો મુશ્કેલ છે

સ્પષ્ટ ચપ્પેમા કહીએ તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સૂચનો પ્રકાશ થક, વિજળી વગેરેના ઠરતા ચઢિયાતો છે વળી એ જેટલો અખડ અને સાર્વત્રિક છે તેવો અન્ય નથી આપી કરીને જ્યાં મર્ચપ્રગય તેમજ હંતર પ્રકારા પસ લભ્ય હોય ત્યાં સૂચપ્રગય જ પસદ કરવા લાયક છે એટલે કે રાત્રિસોજનનો નિષેધ કરી દિવસસોજન કરવું ઉચિત છે

વળી લાગધર્મનું મૂળ સતેષ છે એ દૃષ્ટિએ વિચારતા સમજાય છે કે દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સોજનની પ્રવૃત્તિ પણ ચકેલી લેવાય તો મારૂં એથી સતોપવૃત્તિ કેળવાવા ઉપ રાત્રિએ જઈને વિશ્રાન્તિ મળે, વળી નિદ્રા પણ મારી આવે તેમજ બ્રહ્મચર્યનું પાલન સુગમ થઈ પડે અને આરોગ્યની પુષ્ટિ થાય એ વધારામા

આજ દિન સુધીના 'મહાનુભાવોનો-દિવ્ય સતોનો' જીવન-ઈતિહાસ તપાસતા પણ જણાય છે કે ભગતી કુશળ બુદ્ધિ દિવસસોજન જ પસદ કરે છે

ગૌડ દર્શનમા શિષ્યુઓને માટે વિકાસલે જનની મહા છે ^૧ અર્થાત્ તેમને ઉદેશીને કેવળ રાત્રિએ જનવિરમણ જ નહિ, પરંતુ બપોર પડીથી પણ આહાર લેવાનો નિષેધ કરાયો છે આનું કારણ એમ સમજાય છે કે વધારે મોડો આહાર લેવાથી માલુમમા આજસ બરાય છે, તે નિદ્રાધીન બને છે અને તેથી ઈશ્વર-ચિન્તન માટે-આત્મિક ધ્યાન માટે તેને અવકાશ રહેતો નથી અર્થાત્ સમુચિત ધ્યાન ધરવાનું પ્રથમનીય કાર્ય રાત્રિસોજનથી પડતું મૂકાય છે

મનુસ્મૃતિ (અ ૬, શ્લોક ૫૫)મા યતિને ઉદેશીને એક જ વખત માધુકરી માટે અનુજ્ઞા અપાયેલી છે એથી દ્વિત થાય છે કે તેમને માટે રાત્રિસોજનનો નિષેધ છે

આ ઉપરથી એ વાત તારવી શકાય છે કે કેવળ જૈન દર્શનમા જ રાત્રિસોજનનો નિષેધ મૂકાયેને ઉદેશીને પણ-શ્રાવકોને અનુલક્ષીને પણ કરાયેલો છે હંતર દર્શનમા એ નિયમ કેવળ શિષ્યુઓ અને યતિઓને જ માટે થોડાયેલો છે વળી સૂચ ઉચ્ચા પછી પણ જે ધરી સુધી અને એના અન્તને જે ધરી બાકી હોય તોપણ સોજન ન કરવું એ વધારે ઈષ્ટ છે એમ આ જૈન દર્શનનું માનવું છે કહ્યું પણ છે કે—

“ અહો મુલેડ્ડસાને ચ, યો દે દે ઘટિકે રયજન્ ।
નિશામોજનદોષજ્ઞો-ડ્ડનાત્પસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥ ”

૧ દાખના તરીકે મહાત્મા ગાંધી તા ૧૭-૨-૩૧ની તેમની લિલ્લા વાઇસરૉય લૉડ ઇરનિન્ગ સાથેની અતિશબીર અને મદદરૂપ સુલાહાત દરમ્યાન, રાત્રિસોજન ન લેતાં હોવાથી સંજ્ઞા ૭ ને વાં મિનિટ ત્યાંથી નીકળી ગયા.

૨ જુઓ પૃ ૬૧૫
૩ ' પદજાલ ઘરેલુ મેક્ષ ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ।
મેક્ષ પ્રસજ્જો દિ વલિ-વિપયેવરવિ વજ્જિ ॥ ૬૫ ॥ ”

૧. , , સ્કન્દપુરાણમા રુદ્રમણીત 'કપાલમોચન' સ્તોત્રમા પણ કહ્યું છે કે—

“ एकभक्ताशनान्नित्य-मग्निहोत्रफलं लभे (भवे ?) त् ।

अनस्नभोजनो नित्य, तीर्थयात्राफलं भजेत् ॥ ”

અર્થાત્ શેજ એક વખત લોજન કરવાથી અગ્નિહોત્રનું ફળ મળે છે અને સૂર્યાસ્ત પહેલા જે શેજ લોજન કરે છે તેને તીર્થયાત્રાનું ફળ મળે છે

આંયુર્વેદ પણ રાત્રિલોજનની વિરુદ્ધ પોતાનો મત દર્શાવે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ हृत्तामिषद्वसद्धोच-अण्डरोचिरपांयतः ।

अतो नक्त न भोक्तव्य, सूक्ष्मजीवादनादपि ॥ ”

અર્થાત્ સૂર્યના ગમન (અસ્ત) પછી હૃદય-કમળ અને નાભિ-કમળ મ કેઆઇ જાય છે વારતે તેમજ સૂક્ષ્મ જીવો, જવાઇ, જવાય તેમજ હોવાથી રાત્રે લોજન ન કરવું જોઇએ

અતમા એટલું જ ઉમેરીશું કે પક્ષીઓ સાયકાલે પોતાના માળા તરફ પાછા ફરે છે અને કેટલાક પશુઓ પણ પોતાને સ્થાને આવી રાત્રિવાસ કરે છે અર્થાત્ કેટલાક પશુ પખીઓ પણ પ્રાયઃ રાત્રે આહાર લેતા નથી આથી શું એમ સૂચવાતું નથી કે મનુષ્ય જેવા જીવિશાળી પ્રાણીઓ પણ રાત્રિલોજન ન કરવું જોઇએ ?

હવે આપણે મતીનું લક્ષણ વિચારીએ કે જેથી ૯૧૨ પૃષ્ઠમા કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થાય

निःशल्पयुक्तत्वे सति प्राणातिपातादिविरतियुक्तत्वं व्रतिनो
लक्षणम् । (૪૩૯)

અર્થાત્ શત્રુથી રહિતપણે હિંસાહિંસની અવિરતિનો ત્યાગ કરનાર 'મતી' કહેવાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે અહિંસાદિ મતો લેવા માત્રથી ખતા નથી બનાવતું નથી, પરંતુ તે માટે ઓછામા ઓછી અને પહેલામા પહેલી એક શરત પાળવાની છે તે એ છે કે શત્રુનો ત્યાગ કરવો જોઇએ જેમ શરીરમા કાઠો લોકાયો હોય કે અન્ય કેઇ તીક્ષ્ણ ચીજ લોકાય હોય તો જીવ બેચેન રહે ॥ એટલે કે એ શરીર અને મનને અસ્વસ્થ બનાવી કોઇપણ કાર્યમા એકતાન થવામા ખલેલ પહોચાડે છે તેમ શત્રુરૂપ માનસિક દોષ પણ ચિત્તને અસ્વસ્થ બનાવે છે, વાસ્તે જ્યાં સુધી એ શત્રુ દૂર ન કરાય ત્યાં સુધી અહિંસાદિ મતના પાલનમા પૂરેપૂરું મન એ દત્ત નથી આ શત્રુનું લક્ષણ એ છે કે—

૧ આથી આરોગ્યમાં અને પહેલે છે જેમકે કાઠી ખવાઇ જતાં મતિ કુસ્તિ થાય છે, માખી પેટમાં જતાં ઉત્તી થાય છે, જુને લઇને જતોદર થાય છે કેત્યાદિ જુઓ અર્થદીપિકાનું ૧૧૬ મુ ૫૪ ૨. સંરખાવો ૭૮૫મા પ્રથમત ૩૩૫મુ લક્ષણ

ક્લેશજ્વરસ્વરૂપત્વે સતિ સયમસ્વરૂપમેદિત્વં શલ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૪૦)

અર્થાત્ જેતુ સ્વરૂપ ક્લેશરૂપ જ્વર (તાવ)ને જન્ય આપનાર હોય અને જે સયમને નાશ કરનાર હોય તે ' શલ્ય ' કહેવાય છે આ શલ્યના (૧) માયા-શલ્ય, (૨) નિદાન-શલ્ય અને (૩) મિથ્યાદર્શન-શલ્ય એમ ત્રણ પ્રકારે છે । હા, રોગ કે છેતરવાની વૃત્તિ તે ' માયા-શલ્ય ' છે । લોભોની લાલસા એ ' નિદાન-શલ્ય ' છે આતુ લક્ષણ દર્શાવતા અન્યકાર કહે છે કે—

ચક્રવર્તિકેશવાદીના સૌભાગ્યાદિગુણસમ્પદ વિલોક્ય ભૂરિતપ-
આચરિતપરિચેદિતમાનસોઽધ્યવસ્યતિ ' સમાપિ અમુચ્ય તપસઃ પ્રભાવા-
દેવવિધા ભોગા ભવન્તુ' इति चिन्तनलक्षणनिदानकरणरूपत्वं, मौक्तिक-
सुखप्रतिषन्धपूर्वकसासारिकसुखविषयकचिन्तनरूपत्वं वा निदानशल्यस्य
लक्षणम् । (૪૪૧)

અર્થાત્ ચક્રવર્તી, વાસુદેવ પ્રમુખની સૌભાગ્યાદિ ગુણસપત્તિ જોઈને, બહુ તપશ્ચર્યા કરવાથી ખિન્ન મનવાળો થયેલો તપસ્વી એવો અધ્યવસાય કરે કે મારા આ તપનો જો કંઈ પણ પ્રભાવ હોય તો તેથી ભવાતરમા આવા લોભો મને મળે તો તે અધ્યવસાયરૂપ ચિંતન ' નિદાન-શલ્ય ' છે અથવા મુક્તિના મુખને આંધે આવનાર એવા સાસારિક મુખ સમક્ષી વિચાર (આકાંક્ષા) તે ' નિદાન-શલ્ય ' છે

વિષયાદિની વાસનાને વશ થઇ ધર્મક્રિયાના ક્ષણ તરીકે પૌરુષલિક પદાર્થની માગણી કરવી તે ' નિદાન ' યાને ' નિયાણું ' કહેવાય છે આ નિદાન શુભ અનુષ્ઠાનને-જાતને કલંકિત કરે છે, વારંતે પૌરુષલિક મુખની ઇચ્છા અને આશારૂપ નિદાનનો જૈન દર્શનમા નિષેધ છે આ વાતને જયવીરરાય યાને પ્રાર્થના-સૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્શિત કરે છે —

“ ૧વારિજ્ઞહ જહવિ નિયાણવંઘર્ણ વીયરાય ! તુહ સમણ ।

તહવિ મમ દુજ્ઞ સેવા મહે મહે તુમ્હ ચલણાણ ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્ હે વીતરાગ ! જોકે તારા સિદ્ધાન્તમા-શાસનમા નિયાણું આધવાનો મનાઇ હુકમ છે-નિદાનનો નિષેધ છે તોપણ હું તો નિયાણું માધું છું કે મને તારા અરજોની સેવા બેલાવ હોજો

૧ આ પ્રસિદ્ધ હોવાથી એતુ લક્ષણ પ્રથમરે નિર્દેશ્ય નથી

૨ ગાથા—

વાર્યેતે ચચપિ નિદાનવંધનં વીતરાગ ! તવ સમયે ।

તથાપિ મમ મવતુ સેવા મહે મહે તવ ચરણયો ॥

અન્ય એ કથાનમા રાખવું એઈએ કે જિનેશ્વરની ચરણ-સેવાની માગણીરૂપ નિયાણું, જિનશાસનમા જેનો નિષેધ કર્યો છે તેવું નથી એટલે આથી જિનાશાનો ભગ થતો નથી, બદલે તેવું પાલન થાય છે, કેમકે આ માગણી શાસ્ત્રસમત છે અને તેવું કારણ એ છે કે એમા પૌદ્ગલિક વાછનાનો અભાવ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યાને નિહાનના અર્થના યોગ્ય વિવેકથી વિહીન જનની અપેક્ષાએ આ નિયાણું છે, બાકી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા-વસ્તુતુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારનારની વિવક્ષાએ એ નિયાણું નથી જ

મિથ્યાદર્શન-શબ્દયનું લક્ષણ—

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપત્વં મિથ્યાદર્શનશલ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૨)

અર્થાત્ યથાર્થ પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધાનો અભાવ તે ' મિથ્યાદર્શનરૂપ શલ્ય ' છે એટલે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન થોટવી કે અસત્યનો ખોટો આશ્રય રાખવો તે ' મિથ્યાત્વ-શલ્ય ' છે

આ ત્રણ માયાદિ વિષયક શલ્યો માનસિક દોષરૂપ છે જેમ છુલ્લું જવું શરીરની પાયમાલી કરે છે તેમ આ શલ્યો પણ આત્માની ખુવારી કરે છે એ શલ્યો અત્યુત્તમ અનુકાનો અને મતોની ખૂબમાણી કરી નાખે છે, આત્માને મતના યથાર્થ દૃષ્ટી વચિત ગણે છે અને મન તથા શરીરને પ્રતિક્ષણ કોતરી ખાઈ આત્માને સ્વસ્થ રહેવા દેતા જ નથી કે જેથી તે મતના પાલનમા એકાગ્ર ચિત્તે પ્રવર્તી શકે વાસ્તે મતના અભિલાષીએ આ શલ્યોને આત્મભૂમિમાથી ઉખેડી બહાર ફેંકી દેવા એઈએ-તેનો બહિષ્કાર કરવો એઈએ; તેમ કયાં પિતા આત્મ-ક્ષેત્ર નિષ્કટક નહિ જ, બને.

મતના બે-બેઠો—

મત લેવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિમા ભેદ છે, કેમકે પ્રત્યેકમા એકમરખી યોગ્યતા હોતી નથી કોઈ વધારે મતો અગીકાર કરી શકે તો કોઈકે આછા, કોઈ ધરનારનો ત્યાગ કરી સન્યાસ શ્રદ્ધા કરી શકે તો કોઈ ગૃહસ્થજીવનના ધર્મ અનુમાર વ્યતીત કરી શકે આ પ્રમાણે મતોની યોગ્યતાના તારતમ્યને અનુલક્ષીને તેના અગારી અને અનગાર એવા બે બેઠો જૈન દર્શનમા દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમા અગારનો અર્થ ' ધર ' થાય છે ઉપવક્ષણથી એનો અર્થ ' આરબ ' કરી શકાય છે આ ઉપરથી જેનો ધર સાથે મળધ હોય અથવા જેની પ્રવૃત્તિઓ આરભમય હોય તે ' અગારી ' છે જેનો ધર કે આરબ સાથે મળધ ન હોય તે ' અનગાર ' છે અનગાર એટલે ત્યાગી સાધુ, સાચા સન્યાસી

એકે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ધરમા રહેવું કે ન રહેવું એટલો જ છે, પરંતુ એથી એ સમજવાનું છે કે પરિશ્રદ્ધા સેવન એ અગારીનું લક્ષણ છે, જ્યારે એનો ત્યાગ એ અનગારનું લક્ષણ છે આથી એમ કહી શકાય કે અરણ્યમા વસતો યોગી બે વિષય

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

“ અગાર્યનગારમ્ । ૧૪ । ”

તૃષ્ણાના વમળમે તણાતો હોય તો બલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે 'અનગાર' ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તેને 'સુખમે રામ, બગવમે છુરો, બગત બચે પણ દાનત છુરો' એ કાંટિમા મૂકી શકાય એવી રીતે ન સારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં બે નિરપૂહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભોગી ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે કાખલા તરાકે વિચારે માનાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્ક્રમણ સુધીના શ્રીમહાવીરસ્વામીને ગૃહવાસ

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થ-કરો, છુદ્ધો અને જગતના બીજા પણ મહાત્માઓએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ છુદ્ધે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાલા પુત્ર રોહિતનો અને સુદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમા ધરને મોહ છોડ્યા વિના પૌદ્ગલિક સ્વરાજ્ય મળવું સુરકેલ છે તો માથી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ધરને મોહ રાખે મળે ખરું ?

અગારીનું લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ અણુવ્રતગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતાનાં મધ્યેડ-
ન્યતમેન કેનચિત્ સર્વેણ વાઃ દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ સ્થૂલ-
પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપત્વ, સતિ યતિભ્યઃ
સકાશાત્ સાધુશ્રાવણારિણો
લક્ષણમ્ । (૪૪૩)

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન
શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવ
હોય તે 'અગારી'
હિંસા (વગેરે)થી
હોય અને વળી છુદ્ધ
હોય તે 'અગારી'

તથા શુભવ્રત, અને ચાર
૧ કે છે સુક્ત
નિ સ્થૂળ
૧ હો નો
કરતો

અગારીનો
વાનો છે એટલે કે
પણ
અતિ

સમજ
કરેલ કોઈ
ઉપગત
૧ કા પુરુષ જ
૨ કોઈ પણ

મહામતોના સ્વીકારમાં સપૂર્ણતા રહેલી છે. સપૂર્ણતામાં વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમાં તરતમતા માટે સ્થાન તથી, પરંતુ જ્યારે મતો અલ્પાંશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઈને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની મળે છે આ વાતને ખ્યાલમાં રાખીને અન્યકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર મતો પૈકી ગમે તે એક મતનો ધાગ પછી તે મત અણુમત હો, શુણુમત હો કે શિક્ષામત હો તોપણ તે મતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ- (અ ૭) નું નિમ્ન લિખિત—

“ અણુમતોગારી ”

—પરસ્પર સૂત્ર સમર્થન કરતું હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુમતધારી હોય તે ‘અગારી મતી’ કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયું છે, નહિ કે જે અણુમતધારી હોય તે જ ‘અગારી’ કહેવાય છે

અનગારનું લક્ષણ—

વીક્ષાદિવસાદારમ્ય તપશ્ચરણશીલત્વે સતિ સકલસાવધયોગ-
વિરતિયુક્તત્વે ચ સતિ ગુરુપદેશસ્વાધ્યાયાદિકં યથાશક્તિકરણશીલ-
ત્વમનગારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૪)

અર્થાત્ વીક્ષા અહંભુના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામાં યથાશક્તિ તત્પર રહે તે ‘અનગાર’ કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુમતધાને ‘અગારી’ જ છે, જ્યારે મહામતધારી ‘અનગાર’ છે

અણુમત સંબંધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિંસાદિ પાંચ મહામતો અને એ પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા^૧ અગારીના બધા મળીને બાર મતો છે^૨ તેમાં દેશવિરતિના પાંચ પ્રકારો તે પાંચ અણુમતો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યાં જોઈ લીધું હવે ત્રણ શુણુમતો અને ચાર શિક્ષામતોના લક્ષણાદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુમતને ઉદ્દેશીને બે ત્રણ ગાળતો નોંધી લઈએ આપણે આ પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ મહામતોમાં જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના મતોમાં આથી અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે અણુમતોમાં પણ તત્ત્વ મતા સંભવે છે, છતાં એક અણુમતની વિવિધતામાં ન ઉતરતા સામાય રીતે ગૃહસ્થના

તૃષ્ણાના વમળમાં તણુતો હોય તો ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે ‘અનગાર’ ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તેને ‘મુખ્યમે રામ, બગલમે છુરી, ભગત ભયે પણ દાનત છુરી’ એ કોટિમાં મૂકી શકાય એવી રીતે મસારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં જો નિસ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભોગી ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે કાખલા તરીકે વિચારે માતાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્કંમલ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ગૃહવાસ

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થ-કરો, છુદો અને જગતના બીજા પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ છુદે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાલા પુત્ર રોહિતનો અને સુદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમાં ઘરનો મોહ છોડ્યા વિના પૌરુષલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ઘરનો મોહ નામે મળે ખરું ?

અગારીનું લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ અણુવ્રતગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતાનાં મધ્યે-
ન્યતમેન કેનચિત્ સર્વેણ વા યુક્તત્વ, સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નત્વે સતિ સ્થૂલ-
પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપત્વ, પ્રતિપન્નસમ્યક્ત્વાણુવ્રતત્વે સતિ યતિભ્યઃ
સકાશાત્ સાધુશ્રાવકાણા સામાચારીશ્રવણશીલત્વ વાડગારિણો
લક્ષણમ્ । (૪૪૩)

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને જે પાત્ર અણુવ્રત, ત્રણ શુભ્રવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી એકથી, બેથી, ત્રણથી કે છેક બધાથી યુક્ત હોય તે ‘અગારી’ કહેવાય છે અથવા જેની પાસે સમ્યગ્દર્શનરૂપ મંપતિ હોય અને જે સ્વૃણ હિંસા (વગેરે)થી મુક્ત હોય તે ‘અગારી’ છે અથવા જે સમ્યક્ત્વધારી હોય, અણુવ્રતો પાળતો હોય અને વળી મુનિઓ પાસેથી માધુ અને શ્રાવકના આચારો કયા કયા છે તેનું શ્રવણ કરતો હોય તે ‘અગારી’ છે

અગારીનો મામાન્ય અર્થ ‘ગૃહસ્થ’ થાય છે, પરંતુ અત્ર તેનો વિશેષ અર્થ સમજવાનો છે એટલે કે અત્ર અગારી વ્રતીનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ અગારીથી સન્યાસ ન ગ્રહણ કરેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ ન સમજતા જેણે ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઉપગત અહિંસાદિ વ્રતો પૈકી એકાદેકનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો અત્ર નિર્દેશ છે આ વ્યક્તિ પુરુષ જ હોવી જોઈએ એમ પણ નથી, કેમકે અત્ર ‘અગારી’ શબ્દ પાત્રમાં ગુણસ્થાને વર્તતી કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે

મહામતોના સ્વીકારમાં સપૂર્ણતા રહેલી છે. સપૂર્ણતામાં વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમાં તત્ત્વમતા માટે સ્થાન તથી, પરંતુ જ્યારે મતો અત્પાશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અત્પતાની વિવિધતાને લઇને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની મળે છે આ વાતને ખ્યાલમાં રાખીને ગ્રન્થકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર મતો પૈકી ગમે તે એક મતનો ધારક પછી તે મત અણુમત હો, શુણ્ણમત હો કે શિક્ષામત હો તોપણ તે મતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વત્થ- (અ ૭)નું નિમ્ન લિખિત—

“ અણુમતોઽગારી ”

—પરસ્પર સૂત્ર સમર્થન કરતું હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુમતધારી હોય તે ‘અગારી મતી’ કહેવાય છે એમ અને સૂચવાયું છે, નહિ કે જે અણુમતધારી હોય તે જ ‘અગારી’ કહેવાય છે

અનગારનું લક્ષણ—

દીક્ષાદિવસાદારમ્ય તપશ્ચરણશીલત્વે સતિ સકલસાવચયોગ-
વિરતિયુક્તત્વે ચ સતિ ગુરુપદેશસ્વાધ્યાયાદિકં યથાશક્તિકરણશીલ-
ત્વમનગારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૪)

અર્થાત્ દીક્ષા ગ્રહણના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કર્યો કરવામાં યથાશક્તિ તત્પર રહે તે ‘અનગાર’ કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુમતધારી ‘અગારી’ જ છે, જ્યારે મહામતધારી ‘અનગાર’ છે

અણુમત સંબંધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિમાદિ પાંચ મહામતો અને એ પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા છે અગારીના બધા મળીને બાર મતો છે તેમાં દેશવિરતિના પાંચ પ્રકારો તે પાંચ અણુમતો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યાં જોઈ લીધું હવે ત્રણ શુણ્ણમતો અને ચાર શિક્ષામતોના લક્ષણાદિનો પ્રતાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુમતને ઉદ્દેશીને એ ત્રણ ગાળતો નોંધી લઈએ આપણે આ પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ મહામતોમાં જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના મતોમાં આથી અત્પતા ઠી વિવિધતાને લીધે અણુમતોમાં પણ તત્ત્વ મતા સહાય છે, છતાં એક અણુમતની વિવિધતામાં ન ઉતરતા સામાય રીતે જુદાસ્થના

તૃષ્ણાના વમળમાં તણાતો હોય તો જલે બાદ્ય દૃષ્ટિએ તે ‘અનગાન’ ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તેને ‘સુખ’માં રામ, બગલમાં છુરી, બગત જાયે પણ દાનત છુરી’ એ કોટિમાં મૂકી શકાય એવી રીતે સસારના ચોક્કની વચ્ચે રહેવા છતાં જો નિસ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાદ્ય દૃષ્ટિએ લોગી ગણાય, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાન જ છે કાબલા તરફે વિચારે। માતાપિતાના સ્વર્ગઅમનથી માંડીને તે નિષ્કમલ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો શૃંગાર

અત્રે એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે જીવત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થ કરે, છુદ્દો અને જગતના બીજા પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ યુદ્ધે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાવા પુત્ર રાહિતનો અને સુદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમાં ધરનો મોહ છોડ્યા વિના પૌદ્ગલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતા કે આત્મિક સ્વરાજ્ય ધરનો મોહ તો મળે ખરું ?

અગારીનું લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतानां मध्येऽन्यतमेन केनचित् सर्वेण वा युक्तत्वं, सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति स्थूल-प्राणातिपातविरतिरूपत्वं, प्रतिपन्नसम्यग्स्वाणुव्रतत्वे सति यतिभ्यः सकाशात् साधुश्रावकाणां सामाचारीश्रवणशीलत्वं वाऽगारिणो लक्षणम् । (૪૪૩)

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને જે પાત્ર અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી અને તે એકથી, બેથી, ત્રણથી કે છ કે બધાથી યુક્ત હોય તે ‘અગારી’ કહેવાય છે અથવા જેની પાસે સમ્યગ્દર્શનરૂપ મળેલું હોય અને જે સ્થૂળ હિંસા (વગેરે)થી યુક્ત હોય તે ‘અગારી’ છે અથવા જે સમ્યક્સ્વાધારી હોય, અણુવ્રતો પાળતો હોય અને વળી મુનિઓ પાસેથી માધુ અને શ્રાવકના આચારો કયા કયા છે તેનું શ્રવણ કરતો હોય તે ‘અગારી’ છે

અગારીનો સામાન્ય અર્થ ‘જીવસ્થ’ થાય છે, પરંતુ અત્રે તેનો વિશેષ અર્થ સમજવાનો છે એટલે કે અત્રે અગારી વ્રતોનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ અગારીથી સન્યાસ ન ગ્રહણ કરેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ ન સમજતા જેણે જીવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા હૃદયમાં અહિંસાઈ મનો પૈકી એકાદિકનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો અત્રે નિર્દેશ છે આ વ્યક્તિ પુરુષ જ હોવી જોઈએ એમ પણ નથી, કેમકે અત્રે ‘અગારી’ શબ્દ પાત્રમાં ગુણસ્થાને વર્તતો કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે

મહાવ્રતોના સ્વીકારમાં સંપૂર્ણતા રહેલી છે. સંપૂર્ણતામાં વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમાં તત્ત્વમતા માટે સ્થાન તથા, પરંતુ જ્યારે વ્રતો અલ્પાંશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઈને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની મળે છે આ વાતને ખ્યાલમાં રાખીને અન્યકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે એવું એ વાત ખાસ ધ્યાન એવે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એક વ્રતનો ધારક પછી તે વ્રત અલ્પવ્રત હો, શુભ્રવ્રત હો કે શિક્ષાવ્રત હો તોપણ તે વ્રતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ- (અ ૭) તુ નિમ્ન લિખિત—

“ અણુવ્રતોઽગારી ”

—પરંતુ સૂત્ર મમર્થન કરતું હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુવ્રતધારી હોય તે ‘અગારી વ્રતી’ કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયું છે, નહિ કે જે અણુવ્રતધારી હોય તે જ ‘અગારી’ કહેવાય છે

અનગારનું લક્ષણ—

‘વીક્ષાદિવસાદારમ્ય તપશ્ચરણશીલત્વે સતિ સકલસાવચપોગ-
વિરતિયુક્તત્વે ચ સતિ ગુરુપદેશસ્વાધ્યાયાદિક યથાશક્તિકરણશીલ-
ત્વમનગારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૪)

અર્થાત્ વીક્ષા મહંજુના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામાં યથાશક્તિ તત્પર રહે તે ‘અનગાર’ કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુવ્રતધારી ‘અગારી’ જ છે, જ્યારે મહાવ્રતધારી ‘અનગાર’ છે

અણુવ્રત સંબંધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિંમાદિ પાંચ મહાવ્રતો અને એ પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા^૧ અગારીના ગદ્યા મળીને બાર વ્રતો છે^૨ તેમાં દેશવિરતિના પાંચ પ્રકારો તે પાંચ અણુવ્રતો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યાં જોઈ લીધું હવે ત્રણ શુભ્રવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના લક્ષણાદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામાં પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુવ્રતને ઉદ્દેશીને એ ત્રણ બાળતો નોંધી લઈએ આપણે આ મૃષ્ટકા જોઈ ગયા તેમ મહાવ્રતોમાં જ તત્ત્વમયનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના વ્રતોમાં આથી અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે અણુવ્રતોમાં પણ તત્ત્વ-મતા સંભવે છે, છતાં એક અણુવ્રતની વિવિધતામાં ન ઉતરતા સામાય રીતે ગૃહસ્થના

અહિંસાદિ મતોને અણુમત તરીકે વર્ણવવામા આવે છે આ અણુમતો ત્યાગના પ્રાથમિક પાયારૂપ હોવાથી એનો 'મૂલ શુષ્ક' કે 'મૂલ મત' તરીકે પણ નિર્દેશ કરાય છે આ મૂળ મતોની રક્ષા, પુષ્ટિ કે શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ ળીના કેટલાક મતો સ્વીકારે છે કે જેને 'ઉત્તર શુષ્ક' કે 'ઉત્તર મત' કહેવામા આવે છે આવા ઉત્તર મતો દુઃકમા સાત છે તેમાના ત્રણને 'શુષ્કમત' અને બાકીના ચારને 'શિક્ષામત' એવી સજ્ઞા આપવામા આવે છે

આ અથકારે વિરતિના દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એવા બે ભેદો પાડી દેશવિરતિના જે પાંચ પ્રકારે બતાવ્યા છે તે સર્વ અણુમત છે તો શુષ્કમત અને શિક્ષામતનો સમાવેશ કેવી રીતે દેશવિરતિમા થાય છે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે તત્ત્વતઃ (અ, ઉ, સૂ, ૨)મા પણ અદ્યપ્યપ્યે વિરતિ તે અણુમત અને સર્વાથે વિરતિ તે મહામત એમ મતના બે જ ભેદો પાડેલા છે તો પછી શુષ્કમતાદિ માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આનો ઉત્તર મને એમ સ્ફુરે છે કે અણુમત તરીકે જે રૂઢ શબ્દ છે તે આ સૂત્રમા અપેક્ષિત નથી, પરંતુ મહામતો સિવાયના સર્વ મતો વિરતિની દૃષ્ટિએ ઉત્તરતા હોવાથી-તેમા વિરતિનો અર્થ બોલે છે હોવાથી-મહામતોની અપેક્ષાએ નાના હોવાથી અણુમત તરીકે અત્ર નિર્દેશાય છે; એટલે શુષ્કમતો અને શિક્ષામતો પણ આ અપેક્ષાએ અણુમતો જ છે અથવા સૂત્ર અહિંસાદિ અણુમતોએ મૂળ મતો છે, જ્યારે દિગ્મતતાદિ શુષ્ક મતો તેમજ શિક્ષામતો ઉત્તર મતો છે, એથી કરીને જેમ વૃક્ષના અહલુથી તેની શાખા વગેરેનું અહલુ આવી જ બળ્ય છે તેમ અણુમતોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખથી બાકીના શુષ્કમતાદિનો નિર્દેશ ઉપલક્ષ્યથી સમજી લેવાનો છે^૧

કેટલોક સ્થળે અણુમતને બદલે 'અનુમત'નો નિર્દેશ છે આ નામ પણ સાર્થક છે, કેમકે મગધકુલની પ્રાપ્ત યથા પછી જે મતો અહલુ કરાય તેને 'અનુમત' કહેવામા જરા પણ વાધો નથી

મૂળ શુષ્કોને વિશેષ શુષ્ક કરવાવાળા અને એથી કરીને તો શુષ્કમતના નામથી બોળખાતાં એવા ત્રણ મતોનો ઉલ્લેખ હવે કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ દિગ્મતનું લક્ષણ વિચારીશું

**તિર્યગૂર્ધ્વાધાદિદશાનાં વિશા યથાશક્તિગમનવિષયકપરિમાણા-
ભિગ્રહરૂપત્વ દિગ્મતસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૫)**

અર્થાત્ તિર્ય્છી, જિઝી, નીચી ઇત્યાદિ દશ દિશાઓમા જવા સબધી પરિમાણનો ચક્તિ મુજબ અભિગ્રહ ધારણ કરવો તે 'દિગ્મત' છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાગની રુચિ અનુસાર પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે બધી દિશાઓમા અમુક અમુક ગાઉ સુધી જ ગમન-આગમનરૂપ પરિમાણ નહીં કરી એની બહાર ગમનાગમન કરવાનો વિચાર માત્રી વાળવો કે એથી કરીને એ બહારના દોરો આશ્રીને અધર્મ થતો અટકે તે 'દિગ્મત' કહેવાય છે લોભની વૃત્તિને વધતી જતી અટકાવવા માટે આ મતની યોજના કરવામા આવી હોય એમ સમજાય છે

૧ એ વાદ રાખતું કે એક સ્થૂત અહિંસા જ મૂળ અણુમત છે બાકીના ચારે અણુમતો, ત્રણ શુષ્કમતો અને ચાર શિક્ષામતો તેના પોષક હોવાથી મૂળ અણુમતમાં આ તમામનો સમાવેશ થઈ જાય છે

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતતુ લક્ષણ—

અશનાદિચતુર્વિધાહારગન્ધમાલ્પાદિપ્રાવરણાદિશયનાસનગૃહયાન-
વાહનાદીનાં વહુસાવચાનાં પરિત્યાગપૂર્વકમલ્પસાવચાનામપિ પરિમાણ-
કરણરૂપત્વં, ભોગોપભોગયોર્વસ્તૂનાં યથાશક્તિસદ્વ્યાવિષયકનિયમ-
કરણરૂપત્વં વા ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૬)

અર્થાત્ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્નાદિમ એ ચાર પ્રકારનો આહાર, મુગધ, પુષ્પની માળા
વગેરે, વસ્ત્રાદિ, શયન, આસન, ગૃહ, ગાડી, ઘોડાદિ વાહન ઇત્યાદિ જે વધારે પાપકારી વસ્તુઓ
હોય તેનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત ઘોડા પાપવાળી વસ્તુઓનું પણ પરિમાણ બાધવું તે ‘ભોગોપ
ભોગપરિમાણ વ્રત’ છે અથવા ભોગ અને ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓમાંથી શક્તિ મુજબ અમુક
જ ઉપભોગમા લેવાનો નિયમ લેવો તે આ વ્રત છે આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમા ગાહુ
જ અધર્મનો સંભવ હોય તેવા ખાનપાન, કપડાવસ્ત્ર, વામણકુસણ, ગચ્ચરચીવા વગેરેનો
ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓની પણ ભોગ માટે હલ નશી કરવી તે આ વ્રતનો નિષ્કર્ષ છે

ચાર પ્રકારનો આહાર—

જૈન દર્શનમા (૧) અશન, (૨) પાન, (૩) ખાદિમ અને (૪) સ્નાદિમ એમ
આહારના ચાર પ્રકારે સૂચવાય છે તેમા ભાત, મહક (માડા) વગેરે ‘અશન’ કહેવાય છે,
દ્રાક્ષાપાન વગેરે ‘પાન’ કહેવાય છે ફળ વગેરે ‘ખાદિમ’ યાને ‘ખાદ્ય’ કહેવાય છે,
તાબુલ, સોપારી વગેરે ‘સ્નાદિમ’ યાને ‘સ્નાન’ કહેવાય છે

અશનાદિની ઉપસિદ્ધિ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિના ૮૪૬-૮૫૦ માં પત્રમા નીચે મુજબ
સૂચવાઈ છે—

‘ અન્ન મોજને ’ इत्यस्य ल्युटन्तस्य अश्रयत इत्यशनम् , ‘ पा पाने ’
इत्यस्य पीयत इति पानम् , ‘ खाह भक्षणे ’ इत्यस्य च वक्तव्यादिमन्प्रत्यया-
न्तस्य खाद्यत इति खादिमम् , ‘ स्वद स्वर्द आस्वादने ’ इत्यस्य च स्वाद्यत
इति स्वादिमं, अथवा खाद्य स्वाद्यं वा ।

અશનાદિ સબધી શબ્દ-નિરૂપણ—

“ આશુ-શીघ्र क्षुधां-बुभुक्षां शमयतीत्यशनम् , प्राणानाम् इन्द्रियादि-

૧ આથી માંસ, કદમ્બળ વગેરે અભક્ષ્ય ચીજો નહિ ખાવાનું તેમ જ મંદિત વગેરે અપેય
વસ્તુઓ નહિ પીવાનું આ વ્રતમા આવી જાય છે વળી જેમા અનેક શ્રવેનો મહાર કરવો પડે તેવા
પાપમય વધારાઓનો ત્યાગ કરવો એ પણ આ વ્રતનો ફલિતાય છે

૧ સામાયિકતુ લક્ષણ—

કાલવિશેષ નિયમ્ય સર્વસાવચ્ચયોગવિરતિરૂપત્વ સામાયિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૪૧)

અર્થાત્ અચુક કાળ સુધી એટલે કે બે ઘડી ચાને ૪૮ મિનિટ પર્યાંત સર્વ પાપમય પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્તિ મેળવવી (અને ધર્મપ્રવૃત્તિઓમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો) તે ' સામાયિક મત ' છે

૨ દેશાવકાશિકં તત્તુ લક્ષણ—

પૂર્વગૃહીતભોગોપભોગયોર્દિગ્ગતવિષયકસ્ય ચ સદ્દ્વક્ષેપકરણરૂપત્વ, સર્વગતવિષયકસદ્દ્વક્ષેપકરણરૂપત્વં વા દેશાવકાશિકસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૦)

અર્થાત્ પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ભોગોપભોગપરિમાણરૂપ મતમાં તેમજ દિગ્ગતમાં જેટલી છૂટ રાખી હોય તેમાં પણ ઘટાડો કરવો તે ' દેશાવકાશિક મત ' કહેવાય છે અથવા મર્વ મતોના વિષયોની સખ્યા ઓછી કરવી તે આ મત છે

૩ પૌષ્ઠ્ય તત્તુ લક્ષણ—

અપ્રમ્યાદિતિથિ પ્રતિજ્ઞાય ચતુર્વિધાહારાદિસ્નાનાનુલેપનગન્ધમાલ્યાલંકારાદિસાવચ્ચમૂલકવ્યાપારાયવ્રહ્મચર્યાચન્યતમાનાં સર્વેષાં વા સર્વથા નિષેધે સતિ ધર્મજાગરિકાપરત્વં પૌષ્ઠ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૧)

અર્થાત્ આહમ, ઔદસ, પૂનમ, અમાસ કે બીજી કોઈ તિથિને લક્ષ્યીને ચાર પ્રકારના આહારાદિ,

૧ આના વિવિધ અર્થો માટે જુઓ સ્થાનાગ સતી* (દિ વિ) નું ૩૨૩ સુ પત્ર

૨ આનું બીજું નામ ' દેશરિતિ ' છે એમ તત્ત્વનાર્થ (અ ૭)ના નિમ્નલિખિત સૂત્ર ઉપરથી જણાય છે —

" દિગ્દેશાનયદ્દંડવિરતિસામાયિકપૌષ્ઠ્યોપવાસોપભોગપરિભોગપરિમાણાતિથિ મત્તિમાગતસમ્પન્નઃ । ૧૨ । "

નિરોપમાં આ સૂત્ર ઉપરથી જોવાય છે તેમ ભોગોપભોગપરિમાણને મર્વે આ ઉપભોગપરિભોગપરિમાણનો અને પૌષ્ઠ્યને બદલે પૌષ્ઠ્યોપવાસનો નિદેશ છે

૩ સવાર્થસિદ્ધિ (અ ૭ સ ૨૧) નેરે દિગ્ગત મતોમાં આને બદલે પ્રૌષ્ઠ્યનો ઉલ્લેખ છે,

સ્નાન, અનુલેપ, સુગંધ, માલા, ઘરેણા ઇત્યાદિ પાપમૂલક વ્યાપારનો અને અશ્રદ્ધાચર્યાદિ દોષો પેદી કોઇકનો અથવા સર્વેનો સર્વોચ્ચ નિષેધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને ધર્મભંગરચુમા તત્પર રહેવું તે ' પૌપધ-નત ' છે

અતિથિસંવિભાગનું લક્ષણ—

ન્યાયાગતકલ્પનીયાન્નપાનાદિદ્રવ્યાણા દેશકાલશ્રદ્ધાસત્કારપૂર્વક
પરયા ભક્તયા સયતેભ્યઃ પ્રદાનમતિથિસંવિભાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૨)

અર્થાત્ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલ અને કલ્પનીય એવા ખાદ્ય, પેય વગેરે પદાર્થો દેશ, સમય, શ્રદ્ધા અને બહુમાન પૂર્વક પરમ ભક્તિથી સયમીઓને આપવા તે ' અતિથિસંવિભાગ-નત ' છે

નત અને શીલનો ભેદ—

આ પ્રમાણે આપણે બાર મતોનું સ્પૂળ અવલોકન કર્યું જે નિયમ શ્રદ્ધા અને સમજપૂર્વક સ્વીકારવામા આવે તે ' નત ' કહેવાય છે એવો મતનો પ્રચલિત અર્થ કરતાં તો બારે મતોનો ' નત ' શબ્દથી ઓવહાર કરવામા વાધો નથી બાકી તત્ત્વાર્થ (અ ૭, ૧૨ ૧૬) તરફ નજર કરતાં ત્યાં આ શબ્દ મૂળ મતોને માટે જ ચોખ્ખો છે, એટલે આદિત્ર-ધર્મના પાત્ર સ્તભરૂપ અહિંસાદિ મૂળ નિયમો ' નત ' છે, જ્યારે બાકીના દિગ્વિરતિ વગેરે નિયમો એની પુષ્ટિકરૂપ હોવાથી તેને ' શીલ ' સજ્ઞા આપવામા આવી છે કેટલાક આગમોમા પણ ' શીલ ' શબ્દ ચોખ્ખો છે એમ સ્ફુરે છે

આવકના મતોના ભગો—

આવકના મતોના એકદર ૧૩, ૮૪, ૧૨, ૮૭, ૨૦૦ ભગ (પ્રકારો) થાય છે આનું વર્ણન મવચનમારોદ્ધારના ૨૩૬ માં દ્વારમા, શ્રીમાનવિજયગણિકૃત 'ધર્મસિદ્ધાંત'મા અણુમતા દિના અધિકારમા તેમજ 'આવકમતભગપ્રકરણ'મા નજરે પડે છે એ વિષય રસિક તેમજ પ્રોધમ્ છે, પરંતુ અન્યગૌરવના ભયથી હાલ તુરંત તો એ પડતો મૂકવામા આવે છે

બાર મતોનો ક્રમ વગેરે—

સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૦૦), તત્ત્વાર્થશેષજ્ઞ (પૃ ૨૭૦) વગેરે દિગ્બર શ્રેયોમા

૧ ' મતશીલપુ પદ્મ પદ્મ યથામમમ । '

૨ 'શ્રી જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રચારક વર્ગ' (પાલીતાણા) તરફથી ઇ સ ૧૯૦૫ માં આ ગ્રંથ બારાત સહિત પ્રકાશિત થયો હતો જેનાં પૃ ૨૨૧-૨૩૬ આ વિષય ઉપર સુન્દર પ્રકાશ પાડે છે

૩ શ્રીઆત્માનંદ સમા તરફથી ૧૪ માં સ્વં તરીકે આ લઘુ પુસ્તક વિ. મ ૧૯૧૬ માં બહાર પાડવામાં આવેલ છે

સૂચના મુજબ કેટલાક દિગ્ગજ આચાર્યો રાત્રિજોજનવિરતિને છૂટા અભુજત તરીકે જોળખાવે છે એ વાત યાદુ ઉપર રાખીએ તો સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે શ્રમણ લગવાનું મહાવીરની આખી પરપરામા અભુજતો (મૂલ્યુણો)ની પાત્રની સંખ્યા, તેના નામ અને તેના ક્રમમા જરા એ ફેરફાર જણાતો નથી, પરંતુ ઉત્તર ગુણોના સળધમા આથી જુદી હકીકત બેવાય છે આ ઉત્તર ગુણો તરીકે ગણાતા શ્રાવકના મતોમા અનેક જૂની અને નવી પરપરાઓ છે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમા એવી બે પરપરાઓ છે—(૧) આગમોદિ ગ્રંથોની અને (૨) તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રસ્તુત અથકારે મતોનો જે ક્રમ રાખ્યો છે તે પ્રથમ પરપરાને અનુસરે છે બીજી પરપરામા તો જિગ્વિરતિ પછી ઉપલોગપરિભોગપરિમાણુજત ન ગણાવતા દેશવિરતિ મતનો નિર્દેશ છે, જ્યારે પહેલીમા આ દેશવિરતિ મત સામાયિક પછી ગણાવાયું છે આ પ્રમાણે બે પરપરામા ક્રમભેદ હોવા છતાં જે ત્રણ મતો ગુણુજત તરીકે અને જે ચાર મત શિક્ષાજત તરીકે મનાય છે તેમા કયો જ મતભેદ જણાતો નથી

દિગ્ગજ સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉત્તર ગુણોની બાબતમા કુદકુદ, ઉમાસ્વામિ, સમ્મત ભદ્ર, કાલ્તિકેય, જિનસેન અને વસુનન્દી એમ છ આચાર્યોની જિનન બિન્ન માન્યતાઓ છે આમા કેાઇક સ્થળે નામનો કેાઇક ઠેકાણે ક્રમનો, કેાઇક જગ્યાએ સંખ્યાનો અને કેાઇક સ્થળે અર્થવિકાસનો ભેદ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે^૧

મલેખનાનો પ્રસ્તાવ—

પ્રસંગવશાત્ સમ્યક્ત્વ, અભુજત ઇત્યાદિથી સંપન્ન શ્રાવકે બીજી શુ કરવું જોઇએ તેનો નિર્દેશ કરતા અથકાર કયે છે કે કાળ, સહનન, હર્ષણતા ઇત્યાદિ હોયોને લીધે આવશ્યક યાને અવશ્યક કંવા લાયક ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી એમ જાણીને અવમોહર્થ, ઉપવાસ, છટ્ટ, અટ્ટમ ઇત્યાદિ તપશ્ચર્યા દ્વારા આત્માની સલેખના કરી ધયમ પાળીને જે મહાજતધારી ચાર પ્રકારના આહાનના ત્યાગનો નિયમ લઇ જીવન પર્યંત અનુપ્રેક્ષાદ્વ લાવના ભાવતા સ્મૃતિ અને સમાધિથી યુક્ત હોઇ મારણાતિક મલેખનાને સેવે છે તે ઉત્તમ અર્થ આરાધે છે આ કથન સમજાય તે માટે આદેશાતિક મલેખનાના સ્વરૂપનુ પ્રતિષાદન કરવામા આવે છે મરણ બે પ્રકારનું છે—(૧) આવીચિમરણ અને (૨) સમગ્ર આયુષ્ય-કર્મના ક્ષયદ્વ મરણ આયુષ્ય-કર્મમા ઘટાડે તે 'મરણ' છે પ્રતિસમય આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે એટલે એ પ્રકારનું મરણ તે 'આવીચિ-મરણ' છે આ 'નિત્ય મરણ' પણ કહેવાય છે પ્રસ્તુતમા આ મરણ અપેક્ષિત

૧ સંનર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૦૦) પ્રમાણે રાત્રિજોજનવિરતિની મત તરીકે પૃથક્ ગણત્રી કરવાની જરૂર નથી, કેમકે અહિંસાની ' આયોકિતપાનજોજન ' નામની પાંચમી ભાવનામા એનો અત-ભાવ થાય છે

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રીયુત જીમલકિશોર સુખતારકૃત જૈનાચાર્યોદ્ધ શાસનભેદ નામનું પુસ્તક: (પૃ ૨૧)

૩ પોતાને જૂન રોપ તેના કરતા જોછા આહાર લેવા તે

નથી, કેમકે તેણે અહીં કશું પ્રયોજન નથી આન તો સર્વ આયુષ્ય-કર્મના ક્ષયરૂપ મરણનો પ્રસંગ છે જેથી જેનો અત મરણ છે, તે 'મરણાત' છે એ જેણે પ્રયોજન છે તે 'મારણાતિક' કહેવાય છે શરીર, કષાય વગેરે જે દ્વારા પાતળા કરી શકાય તે 'સલેખના' કહેવાય છે

મારણાતિક સલેખનાનું લક્ષણ એ છે કે—

તદ્ભવમરણપ્રયોજનત્વે સતિ સમ્યક્તયા શરીરકષાયાદીનાં તનૂ-
કરણરૂપત્વ મારણાન્તિકીસલેખનાયા લક્ષણમ્ । (૪૫૩)

અર્થાત્ તે જ ભવમા મરણ થાય એવા નિમિત્તને લઇને યથાર્થ રીતે શરીર, કષાય વગેરેને પાતળા કરવા તે 'મારણાતિક સલેખના' છે આના દ્રવ્ય-સલેખના અને લાવ-સલેખના એમ બે ભેદો છે તેમા દ્રવ્ય-સલેખનાનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

સર્વવિષયોન્માદમૂલહેતુસર્વધાતૂનામાહારાદિસ્વાગપૂર્વકશોષણરૂપ
ત્વં દ્રવ્યસલેખનાયા લક્ષણમ્ । (૪૫૪)

અર્થાત્ આહારાદિનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત વિષયોના ઉ માહના મૂળ હેતુરૂપ સમસ્ત ધાતુઓને શોષી નાખવી તે 'દ્રવ્ય-સલેખના' છે

લાવ-સલેખનાનું લક્ષણ—

રાગદ્વેષકષાયલક્ષણમોહાદીના નિવારણરૂપત્વ ભાવસલેખનાયા
લક્ષણમ્ । (૪૫૫)

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને કષાયરૂપ મોહ વગેરેનું નિવારણ કરવું તે 'લાવ-સલેખના' છે

આ ઉપ-થી સમજાયું હશે કે કષાયાદિનો નાશ કરવા માટે તેને ટકાવી રાખનારી તેમજ તેને પુષ્ટિ આપનારી સામગ્રીનો ઘટાડો કરવો એટલે કે જેથી તે પાતળા થાય આ વૃત્તિને 'સલેખના' કહેવામા આવે છે આ મત દેહ પડે ત્યાં સુધી લેવાતું હોવાથી એ 'મારણાતિક સલેખના' કહેવાય છે આ મત કેવળ સાધુઓને માટે જ છે એમ નથી, કિન્તુ મૃહસ્થો પણ એ મતના અધિકારી છે

મારણાતિક સલેખના અને આત્મવધમા વિગતતા—

મારણાતિક સલેખનારૂપ મત લેનાર અનશનાદિ દ્વારા પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે તો તેણે આપઘાત કર્યો ન ગણાય ? વગી જે જૈન દશ્યન આપઘાતને-સ્વહિ સાને

પણ પાપ ગણે છે તે આ મતની ભલામણ કેમ કરી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રમત્ત યોગથી થતો પ્રાણવધ તે ‘હિંસા’ છે દેખીતુ હું ખ કે દેખીતો પ્રાણનાશ એ હિંસા જ છે એમ નથી એ વાર્તાવિક હિંસા કહેવાય તે માટે એમા ગગ, દ્વેષરૂપ ગ્રેરક ગળ હોવુ નેઇએ ચલેખનાની આગધનામા તો ઉલટો રાગાદિનો અભાવ છે,^૧ કેમકે આ મતની ઉત્પત્તિ નિર્મોહતા અને વીતરાગતા કેળવવાની ભાવનાને આભારી છે અને એ ભાવનાની સિદ્ધિના પ્રયાસથી જ એ મત પૂર્ણ થાય છે આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ મત હિંસા નથી, પરતુ શુભ ધ્યાનરૂપ કે શુભ ધ્યાનની કોટિમા મૂકવા લાયક હોઇ ત્યાગપ્રધાન જૈન દર્શનમા તેને જે સ્થાન આપવામા આવ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત જ છે વળી તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૫ ૨૮૬) મા કહ્યું છે તેમ વિવિધ કરિયાણાની લેવડદેવડમા તત્પર વ્યાપારીને મૂકનો નાશ ઇત્દ નથી, પરતુ જ્યારે તેનો નાશ થવાનો પ્રસંગ ખડો થાય ત્યાર તેમાથી બચવા તે પ્રયત્ન કરે અને છેવટે તેમ કરવુ અશક્ય જણાય તો એ કરિયાણારૂપ પદ્યનો નાશ થતો અટકાવે તેમ મત અને શીલનો આરોધક મૂહરથ પણ મત અને શીલના પાલનમા સહાયકારી શરીરનો નાશ ન જ ઇત્દ, પરતુ જ્યારે શરીરને ઉપદ્રવકારી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાના શુભોને આચ ન આવે તેમ વર્તવા પ્રયાસ કરે તેમ છતાં પણ જો મત, શીલ ઇત્યાદિરૂપ તેના પદ્યો ભોખમમા આવી પડે તેમ જણાય તો તે શરીરનો ત્યાગ કરવા તત્પર થાય આ ઉપરથી જોવાશે કે મરણ એ અનિષ્ટ છે એવી સમજ પૂર્વક સલેખના સેવાય છે, જ્યારે આપઘાતમા તો તે ઇત્દ સમજી તેવી પ્રવૃત્તિ કરાય છે આવી પરિસ્થિતિમા સલેખનાને આપઘાત તરીકે જોળખાવવી એ શુ ન્યાય્ય છે ? વિશેષમા એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે જ્યારે જરાથી શરીર મર્વથા જર્જરિત બની ગયું હોય, કોઇ અસાધ્ય રોગથી પોતે પીડાતો હોય, ઇન્દ્રિયોતુ ગળ પ્રતિદિન ઘટતુ જતુ હોય, અને મરણની નોખત ખાત્રીથી વાગી રહી હોય તેવે વખતે આવશ્યક ક્રિયા કરવા માટે પોતાને અશક્ત બનતો જોઇ ધર્મના સરક્ષણાર્થે ખુશીથી, નહિ કે અન્યના બળાકારથી શુભ ધ્યાનમા મગ્ન બની પોતાનો હેલ્ત ત્યજવાનુ અત્ર વિધાન છે

વિશેષમા એ ઉમેરીશુ કે જિનાસાથી વિહિત નહિ કરાયેલી વસ્તુ નિષેધાયેલી વસ્તુનું સેવન કરવુ પડે તેના પહેલા મરી છૂટવુ તે જોડુ નથી શીવ ખડિત થાય તેના કરતા અગ્નિપ્રવેશ સારો-આવુ મરણુ તે આપઘાત નથી જ-પૌરુગવિક પદ્ધતિની લાલસાથી કે ખાલી મોટાઇ ખાતર અથવા કષાયથી પ્રેરાધને પ્રાણુત્યાગ કરવો તે ‘આપઘાત’ છે, પરતુ નિષિદ્ધ વસ્તુના સેવનમા દુર્ધાર પ્રસંગથી બચવા માટે પોતાના પ્રાણની કુરખાની કરવી તે આપઘાત નથી, ખલકે આત્મશુદ્ધિનો એ ઉપાય છે ભાવપ્રાણના વિકાસ માટે-તેને ટકાવી ગળવા માટે દ્રવ્યપ્રાણના નાશની ભાવના એ ઇત્દ છે, કેમકે ભાવપ્રાણોનો સહાગ થતા તો અનતમ્સારી બનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ કહ્યું પણ છે કે—

“ રાગાદીળમણુવા ઝહિસજ્જેતિ દેસિદ સમયે ।
તેસિ ચેદુપ્પત્તી હિરુતિ જિજેદિ જિહિ દ્વા ॥ ”

[રાગાદીનામનુત્વાદકોડહિસાજ્જેતિ દેસિત સમયે ।
તેષા ચેદુત્પન્નિહિસેતિ જિજેતિદિદ્વા ॥]

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે કાર્ય માટે જીવન છે તે કાર્ય નષ્ટ થવાની અણી ઉપર હોય ત્યારે જીવન ટકાવી ગળવું તે શા કામનું ? એ વાત ડેમ ભૂલી જવાય કે આત્માનું સાધ્ય શાંતિ અને સુખ છે, સુખનું સાધન ધર્મ છે અને 'ધર્મ'નું સાધન શરીર છે—જીવન છે જ્યારે એ જીવન ધર્મનું ગાધક બનતું જણાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરી ધર્મની રક્ષા કરવી એ સમુચિત જ છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે કે જ્યારે સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે વિરોધ હોયો થાય ત્યારે સાધનને છોડીને—તેને જતું કરીને પણ સાધ્યની રક્ષા કરવી જ જોઈએ સમાધિમરણ તેમજ સંલેખના એ જ નીતિ ઉપર રચાયેલા છે.

વિશેષમા સંલેખનાનું મુનીશ્વર શ્રીસમન્તભદ્રે નીચે મુજબ દર્શાવેલું લક્ષણ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે —

“ ઉપસર્ગે કુર્મિત્વે જરસિ રુજાયાં ચ નિપ્રતીકાર ।

ધર્માય તનુવિમોચનમાદુઃ ‘ સંલેખના ’માર્ગા ॥ ”

અર્થાત્ કોઈ ઉપસર્ગ (કષ્ટ) આવી પહોંચેલ હોય, દુઃકાળ પડ્યો હોય, ઘડપણ આવી લાગ્યું હોય અને અમાધ્ય ટોંગ ઉઠ્ઠાવ્યો હોય ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરવું અશક્ય જણાય તો તેવે સમયે ધર્મના રક્ષણ માટે શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને આર્યો ‘ સંલેખના ’ કહે છે.

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સર્વજ્ઞ બિના એ કોણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે કે અમુક વ્યક્તિ મરી જ જશે, કેમકે કેટલીક વાર જોમ પણ બને છે કે બધા વેદોએ જે શાંતિની સારા થવાની આશા છોડી દીધી હોય તે પણ સાબિત થાય છે આથી સશયારપક મૃત્યુને નિશ્ચયાત્મક બનાવ નાર સંલેખના શું આત્મઘાત નથી ? વળી ચિકિત્સા આનું રાખવાથી શાંતિ કદાચ વધારે વખત જીવે એવી સલાહના છે તો એ અપેક્ષાએ પણ શું સંલેખના આત્મવધ નથી ?

આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે સર્વજ્ઞ નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ ભવિષ્યના ગર્ભમા રહેલી એકે વાતનો સુનિશ્ચય કરવા મમર્થ નથી છતાં પણ આપણે કેવળ પ્રકટ ભવિષ્ય સાથે જ સબધ ધરાવનારા જ કાર્યો નહિ, કિન્તુ યુગયુગજીવી કાર્યો પણ કરતા નથી કે ? ખરી વાત તો એ છે કે મનુષ્ય પાસે જેટલું જ્ઞાન છે—જેટલી શક્તિ છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કોઈ પણ કાર્ય તેણે કરવું જોઈએ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કશું ન કરવું એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય તો અકમલ્યતાનું સામ્રાજ્ય અપાય અને આ દુનિયાનું અસ્તિત્વ જ ઉડી જાય આથી ઉપવૃથ્થ શક્તિ અને યુદ્ધિનો શુભ પરિણામોમા ઉપયોગ કરવો અનુચિત નથી ખીજી વાત એ છે કે ભૌતિક જીવન જ જીવનના અર્થ અને ઈતિ નથી એને જ જીવન માનનાર જીવતો છતાં મુએલો જ છે એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જ્યારે મનુષ્યે મરતા પણ શીખવું જોઈએ. યુદ્ધમાથી નાસી છુટવા કરતાં પ્રાણત્યાગને માથો ચોદો વધારે ધનદ કરે છે જે વસ્તુની કિંમત

જીવન કરતા વધારે હોય તેની ખાતર કરાતો પ્રાણત્યાગ આત્મઘાત નથી, એ નિન્દા નથી, પરંતુ પ્રશ્ન સાચાનું કાર્ય છે આ સમયમાં એક કથાનકનો અન્ત્ય ભાગ ગણી શકીશું

જ્યોત્સ્નામિત્રા એક નાના ઘાયલ યુદ્ધને પડ્યો હતો તેની પતિવ્રતા પત્ની તેની સ્ત્રીપણ બેઠી હતી ધીરે ધીરે તેના હૃદયનું યવનો પાત્ર આવતા જતા હતા આ જોઈને ગામના રાણીને કહ્યું કે હે દેવી ! આજે તારા પાતિવ્રતની કઠિણ પરીક્ષા લેવાની ઘડી આવી પહોંચી છે રાણીએ જવાબ આપ્યો કે ફિકર નહિ, પતિદેવ ! પ્રકાશો રાત્રીને કહ્યું કે હું જીવતો યુવાન હાથમાં સપકાઉ તે પૂર્વે તું મારા પેટમાં કટાર ખોલી મારો પ્રાણ લેજે આ સામ્રાજીને રાણી ગભરાઈ ગઈ પરંતુ યુવાનોને છેક પાંચે આવી પહોંચેલા જોઈ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ તેણે આ કામ કર્યું અને તરત જ એ જ કટાર પોતાના પેટમાં ખોલીને પોતાનું બલિદાન આપ્યું આ પ્રમાણે " પતિહૃત્યામે પાતિવ્રત્ય " ની કથાનકનો અંત આવે છે આ ઉપરથી જોવાય છે કે એવા પ્રમુખ પણ હોય છે કે જે સમયે જીવનનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ આ કંઈ કાયરતાની નિશાની નથી, પરંતુ પ્રબળ શૌર્યનું મહિત્વ છે—સાચી વીરતાનું જાતવચ્ચમાન ઉદાહરણ છે

એ વાત જરૂર સાચી છે કે હિંદુઓમાં પ્રત્યેક સિદ્ધાંત અથવા સુદૃઢ રીવાજનો પણ હરુ પયોગ થાય છે, પરંતુ હરુપયોગના હરથી સાકે કામ ન જ કરવું એ કથાનો ન્યાય ? આપણી દરજ્જા તો બને તેટલો હરુપયોગ થતો અટકાવવો એ છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ હશે કે સંલેખના એ સ્વાર્થવૃત્તિનું કાર્ય નથી, એમાં નિર્મલતા અને નિસ્વાર્થતા રહેલી છે અને એથી જ એને આત્મઘાત કહેવો તે પોતાની બુદ્ધિની હરસાજી કરવા બગબગ છે

અતિચારનો ઉપક્રમ—

પૂર્વોક્ત અમ્યક્ષત્રમૂલક ખાર મતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એ મતોના તેમજ સંલેખના મતના પાલનમાં સ્ખલના થતા અતિચાર લાગે છે અમ્યક્ષત્રન, સ્થૂળ અહિંસાદિ ખાર મતો તેમજ સંલેખના મત એ પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ અતિચારો છે આ પ્રત્યેકનું નામોસ્લેખ પૂર્વક સ્વરૂપ વિચારણાએ તે પૂર્વે અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર એ ચાર જાતની સ્ખલનાઓ વચ્ચેનો તફાવત નોંધી લઈએ કોઈએ મત લીધું હોય કે મારે અમુક વસ્તુ ન ખાવી, તેમ છતાં એ ખાવાની ઇચ્છા કરે તે 'અતિક્રમ' છે જ્યાં સુધી એ ખાવા માટે જોઈ નહિ ત્યાં સુધી 'અતિક્રમ' છે, પરંતુ તે માટે જોઈ કે તરત જ તે 'વ્યતિક્રમ' કહેવાય જોઈને એ ચીજ હાથમાં લે એટલે એ 'અતિચાર' કહેવાય^૧ જ્યાં સુધી મુખમાં મૂકે નહિ, ખાય નહિ ત્યાં સુધી તો

૧ આમી રીતે ભાવના, પરિણામ અને પ્રતિભામાં પણ ફરક છે સામાન્ય અભિપ્રાય તે 'ભાવના', ઉત્કટ અભિપ્રાય તે 'પરિણામ', અને તદ્દનુસાર વર્તન તે 'પ્રતિભા' અર્થાત્ ભાવના એ પરિણામની પૂર્વ અવસ્થા છે ભાવના ઉત્કટ અને ત્યારે પરિણામના અકૂરા ફૂટે અને એ યોગે પ્રતિભા થાય

‘ અતિચાર ’ ગણાય, પરંતુ ખાવા માટે કે એ ‘ અનાચાર ’ ગણાય અનાચાર થયો એટલે મતનો ભંગ થયો ગણાય, બાકી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચારથી મતનો ભંગ થતો નથી, કિન્તુ તે કલકિત ગને છે આથી સમજાય છે કે જે જાતની સખવાનાઓથી ટોઇ પણ સ્વીકાર્ય ગુણુ મલિન ગને અને ધીરે ધીરે તેના સ્થાસ થવાનો વખત આવે તે સખવાનાઓ ‘ અતિચાર ’ કહેવાય છે આધારકર્મને ઉદ્દેશીને અતિક્રમાદિ ચતુષ્ટયનો નિર્દેશ કરતા સ્થાનાંગ (સ્થા ૩ ઉ, ૪)ની વૃત્તિમા અવતરણરૂપે કહ્યું છે કે—

“ આદાકર્મામતનપહિસુખમાણે અહકમો હોડ ।

પયમેવાદિ અહકમ ગરિણ તદ્દપરો મિલિણ ॥ ”

પરંતુતમા અતિચારથી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચાર એ ત્રણે સમજવાના છે અર્થાત્ અત્ર અતિક્રમાદિનો અતિચારમા અ તર્ભાવ કરવાનો એ આમ કરવું અનુચિત નથી, એના સમર્થનાર્થે અર્થદ્વીપિકાના ચતુર્થ પત્રગત નિમ્નલિખિત પકિત રજુ કરીશું —

“ અતિક્રમાદિ ચાતિચારે ણવાન્તર્ભવતિ ”

સમ્યગ્દર્શન એ ચારિત્ર ધર્મનું મૂળ છે એની શુદ્ધિ ઉપર ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબી રહેલી છે એથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિમા જેનાથી ખલેલ પહોંચવાનો સંભવ છે તેના નામ અને સ્વરૂપ આપણે જાણવા જોઈએ આ ખલેલ પહોંચાડનાર ભાવોને પાચ વિભાગમા વિભક્ત કરવામા આવ્યા છે એટલે કે (૧) શકા, (૨) કાક્ષા, (૩) વિચિકિત્સા, (૪) અન્યદ્વિષ્ટપ્રથમા અને (૫) અન્યદ્વિષ્ટસસ્તવ એ સમ્યગ્દર્શના પાચ અતિચારો છે

શકા-અતિચારનું લક્ષણ—

કેવલાગમગમ્યેષુ અત્યન્તસૂક્ષ્મજિનોક્તપદાર્થેષુ સશયકરણરૂપત્વ શઙ્કાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૬)

અર્થાત્ કેદા આગમ-ગમ્ય (અથવા કેવલજ્ઞાનગમ્ય અને આગમગમ્ય) તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા જિનેશ્વર પ્રરૂપેલા પદાર્થોને વિષે સહેલું રાખવો તે ‘ શકારૂપ અતિચાર ’ છે

આહત પ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા બાદ એ પ્રવચનમા કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું વર્ણન વિચારતા તે પદાર્થોના અસ્તિત્વ કે સ્વરૂપ વિષે ચકિત હૃદયે જોવું તે ઇષ્ટ નથી, કેમકે એ પદાર્થોની ગહનતા એવી છે કે સામાન્ય જુદિ તેમા ચચુપ્રકાર કરવા અશક્ત છે અર્થાત્ જે તો કેવલિગમ્ય છે—આગમગમ્ય ॥ પરંતુ આથી જોમ

૧ છાયા—

“ આધાકર્મામગ્નપ્રતિથયણેડતિક્રમો મયનિ ।

પદમેવાદો વ્યતિક્રમા ગુહીતે તૃતીય હતરો મિલિતે ॥ ”

ન સમજવું કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં મશય અને એ પૂર્વકના પગીશણ માટે અવકાશ જ નથી એને માટે અત્ર પૂરેપૂરું સ્થાન છે, છતાં શકાને જે અત્ર અતિચારરૂપે દર્શાવેલ છે તેનો અર્થ એ છે કે જે પદાર્થો તર્કની કાટિમાં ન આવી શકતા હોય—જે તર્કવાદથી પર હોય—જે તર્કગમ્ય જ ન હોય તેને તર્કદૃષ્ટિએ ઠસવાનો પ્રયત્ન કરવો આ પ્રયત્ન મૂળ વસ્તુને હાનિ કારક છે, કેમકે આવો પ્રયાત્ન કરનાર શ્રદ્ધાગમ્ય પ્રદેશને શુદ્ધિગમ્ય ન કરી શકવાથી શુદ્ધિગમ્ય પ્રદેશનો પણ ત્યાગ કરવા પ્રેરાય છે અને તેથી આત્મ-સાધનાના વિકાસમાં ખલેલ પહોંચે છે, આ પ્રમાણે ખલેલ ઉત્પન્ન કરનારી જ શકા અત્ર અતિચારરૂપે વર્ણવેલી છે, નહિ કે વસ્તુના સ્વરૂપ સમજવા માટે કરવામાં આવતો અને કરવો જોઈતો જીહાપોહ નિષ્કાન્ધ ઉપકારી, રાંગ, દ્રેષ્ય અને મોહથી સર્વથા મુક્ત અને અનત્યાનના ધારક એવા જિનેશ્વર કેવો કદાપિ અસત્ય વદે જ નહિ મને જે વસ્તુ સમજાતી નથી તેમાં માગી મતિની મદદતા કારણરૂપ છે, વાસ્તે જિનેશ્વર જે પ્રરૂપણા કરી છે તેમાં તત્ત્વમાત્ર ફેરફાર નથી જ, આવી જાતની ભાવના ભાવનારત્ન મન્થનત્વ દ્વિષિત થયા વિના રહે, બાકી મારે ગળે ઉતરતું નથી એવું જો વસ્તુ જ નથી એવો વિચાર કરનાર પોતાને હાથે પોતાના પગમાં કુહાડો મારી રહ્યો છે અને આત્મરૂપ નહનવનમાં ઉગેલ સમ્યક્ત્વરૂપ કપવૃક્ષના મૂળિયા કાપી રહ્યો છે આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે કવળ આગમગમ્ય હોય અને જેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કેવલજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય તે પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધા ગાંધવી, પરંતુ તેને વિષે હામોડાલ ચિન્તન રાખવું, કેમકે સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ શ્રદ્ધા વિના એકે કંઈ બરું થાય અશક્ય છે

કાક્ષા-અતિચારતું લક્ષણ—

इहलौकिकपारलौकिकभोगोपभोगविषयकामिलापारूपत्वं काङ्क्षा-
तिचारस्य लक्षणम् । (૪૫૭)

અર્થાત્ આ લોક તેમજ પરલોકના લોગ અને ઉપલોગ સળધી ઇચ્છા રાખવી તે ‘કાક્ષા’ અતિચાર’ છે ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોની અભિલાષા કે જેને અત્ર ‘કાક્ષા’ તરીકે ઓળખ

૧ આવો પ્રયત્ન તે ‘અતિચાર’ યાને ‘વિરાધના’ છે અને તેમ કરનાર જિનાશનો વિરાધક છે કહ્યું પણ છે કે—

“ આણાગિઝ્ઝો અત્યો આણાપ ચેવ સો વદેઝઝગો ।
દિદ્ધતિઝ દિદ્ધતા કહણવિદિ વિરાદહણા ૫હરા ॥ ”

[આશાયાદ્યાડર્યે આશયેવ સ વચચિત્તય ।

દાદાંતિકો દુદાન્તેન વચનવિધિવિરાધનેતરા ॥]

અર્થાત્ જે કેવળ આશામાલ પામી હોય—જે મદમતિને માટે તો કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય જ હોય તેની આશા-રૂપે યાને જિનેશ્વર આ પ્રમાણે કરમાવ્યું છે એ પ્રકારે પ્રરૂપણા કરવી અને જે શુદ્ધિગમ્ય હોય—તર્ક-માલ હોય તેનો ઘખના દનીલ દ્વારા નિર્દેશ કરવો આથી વિપરીત માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે ‘વિરાધના’ છે.

ખાવી છે તે નાખવાથી યુષ્ણ-દોષના વિચાર વિના સાધક ગમે ત્યારે પોતાના સિદ્ધાન્તને છોડી દે એવી સ્થિતિ ઊભી થવાનો સંભવ છે, વારંતે એને અત્યંત અતિચારરૂપ દ્રવ્ય તરીકે ગણાવેલ છે વિચિકિત્સાનુ લક્ષણ—

‘ઇદમપ્યસ્તિ કિञ્ચિત્’ इत्याकारकविभ्रमरूपत्वम्, ‘इदमप्य-
स्तीदमपि’ इत्याकारकमतिविप्लवरूपत्व वा विचिकित्सातिचारस्य
लक्षणम् । (૪૫૮)

અર્થાત્ આ પશુ કંઈક છે એવી જાતનો વિભ્રમ તે અથવા ‘આ પશુ ઠીક છે અને આ પશુ’ એવા પ્રકારનો મતિભ્રમ તે ‘વિચિકિત્સારૂપ અતિચાર’ છે જ્યાં મતભેદ કે વિચારભેદનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પોતે કંઈક પશુ નિર્ણય કર્યા વિના માત્ર મતિમંડતાથી એમ વિચારે કે આ મત પશુ ઠીક છે અને આ મત પશુ ઠીક છે એવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા તે ‘વિચિકિત્સા’ છે એ સમ્યક્ત્વને દ્રવ્યરૂપ છે, કેમકે આવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા સાધકને એક તત્ત્વ ઉપર કદાપિ સ્થિર જ ન રહેવા દે

અન્યદષ્ટિપ્રશસા-અતિચારનુ લક્ષણ—

અભિગૃહીતાદિમિથ્યાત્વવતા ક્રિયાવાચ્યાદીના પ્રશસાકરણમ્,
ક્રિયાવાચ્યાદિપાલ્ખણ્ડનાં મનસા જ્ઞાનાદિગુણપ્રકર્ષોન્નિવન વાઽન્યદષ્ટિ-
પ્રશસાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૫૯)

અર્થાત્ અભિગૃહીત વગેરે પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિત ૧ ક્રિયાવાદી પ્રમુખની પ્રથમા કરવી તે ‘અન્યદષ્ટિપ્રશસારૂપ અતિચાર’ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ક્રિયાવાદી વગેરે પાખડીઓના જ્ઞાનાદિ ગુણના પ્રકર્ષનો મનથી પશુ આવિર્ભાવ થાને પ્રશસાત્મક વિચાર તે પશુ આ અતિચાર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમની દષ્ટિ ખોટી હોય તેમની પ્રથમા કરવી એ દ્રવ્ય છે

અન્યદષ્ટિસસ્તવ-અતિચારનુ લક્ષણ—

ક્રિયાવાચ્યાદીનાં પાલ્ખણ્ડના વચનદ્વારા ભૂતાભૂતગુણોત્કર્તન-
રૂપત્વમન્યદષ્ટિસસ્તવાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૦)

અર્થાત્ ક્રિયાવાદી વગેરે પાખડીઓના સજ્જૂત કે અસજ્જૂત ગુણોનું વચન દ્વારા કીર્તન કરવું તે ‘અન્યદષ્ટિસસ્તવરૂપ’ અતિચાર છે

જેમની દષ્ટિ જ્ઞાન્ત હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાત્વથી પલ્લવિત હોય તેવા જનોમા પશુ

ધણી વાગ ઉત્તમ વિચાર, અનુકરણીય ત્યાગ ઇલાદિ શુભો હોય છે આ શુભોથી આકર્ષાઈ દોષ અને શુભોનો ભેદ કર્યા સિવાય જ તેવા જનોની પ્રશ્ન સા કે પરિચય કરવામા આવે તો તે વિવેકવિહીન સાધકને ચોતાના 'માર્ગ'થી પતિત થવાનો પ્રસંગ પૂરો પાડે, વાસ્તેએવા સાધકને ઉદેશીને અન્યદષ્ટિ-પ્રશ્ન સા અને અન્યદષ્ટિસ સ્તવ અતિચારરૂપ છે, બાકી મધ્યસ્થતા અને વિવેક પૂર્વક શુભને શુભ અને દોષને દોષ સમજનારા સાધકોને આવી પ્રશ્ન સા કે આવો પરિચય હાનિકારક થાય જ એમ માનવાની કેાઈએ ભૂલ ન કરવી અર્થાત બાલજીવો આશ્રીને આવો પ્રતિબંધ ન આપાય તો તેમને હિતાહિતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ન હોવાથી તેઓ નકલી ચીજ ભેધ પતિત થાય. આ પતન અટકાવવા પૂરતો જ આનો ઉદ્દેશ છે.

આ શ કાદિ પાંચે અતિચારો પરત્વે આપણે પૃ ૧૩૩-૧૩૭ મા ઉદ્દેખ કરી ગયા છીએ એટલે અત્ર એ સબધમા ખાસ ઉમેરવા જેવું રહેતું નથી એથી આ પાંચે અતિચારો મતી શ્રાવક તેમજ સાધુ અને માટે સમાન છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન એ બનેનો આમાન્ય ધર્મ છે એટલું નિવેદન કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું

પ્રથમ આશુમતના પાંચ અતિચારો—

(૧) વધ, (૨) બધ, (૩) ઉવિરોધ, (૪) અધિક ભારતુ આરોપણ અને (૫) અન્નપાનનો નિરોધ એ ચતુર અહિસાદૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિક આશુમતના પાંચ અતિચારો છે તેમા વધનું લક્ષણ એ છે કે—

સ્થાવરાદીનાં નાશકરણરૂપત્વં વધલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૬૧)

અર્થાત સ્થાવર તેમજ ત્રસ જીવોનો નાશ કરવો તે ' વધરૂપ અતિચાર ' છે કોધાદિ પ્રબળ ક્રોધાવના ઉદયથી ચતુષ્પાદાદિને પરાણી ઘોચવી, આળખા વગેરેથી ફટકા મારવા—તેવું તાકન કરવું તે ' વધ ' છે એમ અર્થદીપિકાના ૩૯ મા પત્ર ઉપરથી સમજાય છે

પ્રાણિ-વધના ૨૪૩ પ્રકારો—

પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્વિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ જીવના નવ પ્રકારો છે તેમા આ પ્રત્યેકનો મન, વચન અને કાયાથી વધ કરાતા વધના ૨૭ ભેદો થાય છે વળી કૃત, કારિત અને અનુમત એમ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડતા વધના ૮૧ ભેદો થાય છે. વિશેષમાં એ પ્રત્યેકના ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એમ ત્રણે કાલની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતા વધના ૨૪૩ ભેદો થાય છે

બધનુ લક્ષણ—

ત્રસાના બન્ધનરૂપત્વ બન્ધલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૨)

અર્થાત્ ત્રસ છવોને ઇદં સ્થળમા જતા અટકાવી તેમને દોરડા વગેરેથી બાધી રાખવા તે ‘બંધરૂપ અતિચાર’ છે

છવિચ્છેદનુ લક્ષણ—

દૃક્ષાદીના ત્વચ્છેદકરણરૂપત્વ છવિચ્છેદલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૪૬૩)

અર્થાત્ જાડો વગેરેની છાલ (ચામડી) છેડવી તે ‘છવિચ્છેદરૂપ અતિચાર’ છે. છવિ’ એટલે શરીર અથવા ચામડી આથી છવિચ્છેદથી કાન, નાક, ગળુ, પૂછડું વગેરે અવયવ’ છેડવું તે એવો અર્થ પણ ઉદ્ભવે છે

આધિક ભારના આરોપણનુ લક્ષણ—

પુરુષહ્રસ્વશ્વગોમહિપાદીનામધિકભારારોપણરૂપત્વમધિકભારારો-
પણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૪)

અર્થાત્ પુરુષ, હાથી, घोडा, ગાય, પાકા વગેરેના ઉપર તેના ગભ્ર ઉપરાત ભાર લાદવો તે ‘અધિક ભારના આરોપણરૂપ અતિચાર’ છે

અન્નપાનના નિરોધનુ લક્ષણ—

ગોમહિપાદીનામન્નપાનાદીનાં પ્રતિપેદકરણરૂપત્વમન્નપાનનિરોધ-
લક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૫)

અર્થાત્ ગાય, બેસ જેવા કોઈ પણ પ્રાણીના ખાનપાનમા અટકાયત કરવી તે ‘અન્નપાનના નિરોધરૂપ અતિચાર’ છે

આ પાંચે અતિચારોના વિચાર કરતા ‘સર્વત્ર ક્રોધાદિ પ્રગળ કષાયના ઉદયથી’ એટલું કથન અધ્યાહારરૂપે ઘટાવી લેવું, નહિ તેો અતિચારની ઉપપત્તિ જ થઈ શકશે નહિ, કેમકે વિનવાદિ શીખવવા માટે આવકને પુત્રાદિનુ આપેલ રીતે તાડન, બધન વગેરે કરવું પડે તેમ છે. આ હકીકતને ચાણુકેયનુ નિમ્નલિખિત પદ સમર્થિત કરે છે —

“ લાલનાદ્ વહવો દોપા-સ્તાહનાદ્ વહવો ગુણા ।

તસ્માત્ પુત્ર ચ શિષ્ય ચ, તાહયેન્ન તુ લાલયેત્ ॥ ”

અર્થાત્ લાઠ-લઠાવવાથી અનેક દોષો ઉદ્ભવે છે, જ્યારે તાઠન કરવાથી ઘણા ગુણો સંભવે છે, વાસ્તે પુત્રને અને શિષ્યને મારવા, પરંતુ તેને લાઠ ન લઠાવવા

આવશ્યક-ચૂર્ણિ, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ વગેરે ઐશ્વર્યોમા નિમ્નલિખિત હકીકત ઉપયોગી જણાતી હોવાથી તે અત્યંત કરવામા આવે છે —

સૌથી પ્રથમ તો શ્રાવકે એવી રીતે વર્તવું કે પુત્રાદિ તેમજ ઘાસ, દાસી વગેરે કેવળ તેની આખ જોઈને જ ભય પામી સીધા વર્તે. બપ હોય તો એવા જ નોકર કે બાળક વગેરે રાખવા કે તેમને મારવા કે બાંધવાની જરૂર ન પડે અને તેઓ મર્યાદામા રહે અને પોતપોતાનું કાર્ય બજાવે વળી જરૂર જણાય તોપણ સાપેક્ષરૂપે જ વધ બધ કરે, નહિ કે અન્યથા. તેમા પણ મર્મસ્થાનમા તાઠન ન કરવું, બધન માટે પણ જાને તેટલું લાગુ દોરડું ગાખવું કે જેથી બાધેલા અગોની હીલચાલ બધ ન થઈ ભય તેમજ જરૂર પડે ત્યારે ગાઠ જલદીથી છુટી થઈ તેથી બાધવી રક્ત ગડું વગેરે વિકાસ ઉદ્ભવતા વિચ્છેદ કરવો પડે તો તે પણ કદાચ જ કરવો. દ્વિપદાદિ દ્વારા ભાર વહેન કરાવી આલવિકા ચલાવવી એ શ્રાવક માટે ઉચિત નથી, કિન્તુ તેમ કયાં વિના છૂટકો જ ન હોય તો પોતે જેટલો ભાર ઉપાડી શકે તેટલો જ ભાર દ્વિપદાદિ ઉપર લાદવો, ચતુષ્પદને આશ્રીને તો તેના ગભ કરતા કંઈક ઓછો રાખવો અપરાધીને અન્નપાનનો નિરોધ કરવો પડે તો તે કેવળ વચનથી કરવો અર્થાત્ આજે તને ખાવા પીવા નહિ આપુ એટલું કહેવા પૂરતો તે નિરોધ હોવો જોઈએ, કિન્તુ કદી તેમ કરવું નહિ, અને કદાચ તેવી શિક્ષા પણ કરવાનો વારો આવે તો તેને જમણીને જ પોતે જમવું રોગ મટાડવા માટે ઉપવાસ કરાવવા પડે તે જુદી વાત છે. હકમા જેમ પ્રથમ અણુવત મલિન ન થાય તેમ વર્તવું એટલે કે વધાદિ પાત્ર દોષો ગૃહસ્થ વ્રતધારીએ કંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા, કારણવશાત્ તે સેવવા જ પડે તેમ હોય તો ત્યારે પણ કોમળ વૃત્તિથી કામ લેવું, નહિ કે કઠોર હૃદયથી. - - અહીં જે વધ, બધ વગેરેનો નિર્દેશ છે તે ઉપલક્ષ્યાત્મક સમજવો, અર્થાત્ કોષાદિ પૂર્વક હિસાના કારણરૂપ મત્ર, તત્ર અને ઔષધના પ્રયોગ પણ અતિચારરૂપે સમજી લેવા

૧ ચોરી જેવો ભયકર અપરાધ કરનારાના પણ વધ, બધ સાપેક્ષરૂપે શ્રાવકે કરવા પડે છે, નહિ કે નિર્દયતા પૂર્વક કણ પણ છે —

“વદમારણઋક્ષમ્ભવાપ્રદાનપરધનવિલોપનાર્જન ।

સંવજ્જહમ્મો ડંદમ્મો દસગુણિમ્મો દક્કસિ કયાણ ॥

તિલ્લવચરે મ પમ્મોસે સયગુણિમ્મો સયસહસ્સકોટિગુણો ।

કોટાકોટિગુણો વા હુક્ક વિવામ્મો મહુતરો વા ॥ ”

[વદમારણાઋક્ષમ્ભવાપ્રદાનપરધનવિલોપાદોનામ ।

સંવજ્જન્ય ડંદયો દસગુણિત પકસ કૃતાનામ ॥

સીવ્રતરે ચ પ્રદોષે શતગુણિત શતસહસ્સકોટિગુણ ।

કોટાકોટિગુણો વા મયેદ્ વિવામ્મો મહુતરો વા ॥]

અર્થાત્ વધ કરવો, કન્યા કરવી ચાગી ખાતી, પારકાનો પૈસો લૂટવો એના દુષ્ટ કાર્યો કરનારાનાને યોગમાં યોગ પાપનો ઉત્પન્ન થયો છે, આથી સો ગુણો, હજાર ગુણો કરોડ ગુણો અને કોટિકોટિ ગુણો પણ એ સંભવે છે

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સ્વીકારેલ પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપ મત અપહિત હોવાથી અને વધ, બધ ઇત્યાદિની વિરતિનો આવકે સ્વીકાર નહિ કરેલો હોવાથી કેવી રીતે વધાદિ અતિ આર ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા પરમાર્થ-વૃત્તિથી તેો નિરપેક્ષ વધ, બધ ઇત્યાદિનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જ ચૂકયું, કેમકે તે પ્રાણાતિપાતના કારણો છે આથી કોઈ એમ શકા ઊઠાવે કે આવી પરિસ્થિતિમા તેો વધાદિ રૂપ આચરણથી તેો મતનો ભગ સંભવે છે, નહિ કે અતિઆર, કેમકે નિયમના પાલનમા ક્ષતિ આવે છે, તેો આનું સમાધાન એ છે કે આત્મિક વૃત્તિ પૂર્વકનું અને બાહ્ય વૃત્તિ પૂર્વકનું એમ મત બે પ્રકારનું છે તેમા જ્યારે કોષાદિ આવેશથી નિરપેક્ષપણે વધાદિ આચરવામા આવે છે ત્યારે અરણ્ય નીપજે નહિ તેો પણ અન્તર્વૃત્તિથી મતનો ભગ થાય છે, કેમકે તેમા નિર્દયતા અને નિરપેક્ષતા રહેલી છે, કિન્તુ હિંસાના અભાવને લઈને બહિર્વૃત્તિથી તેો એ મતનું પાલન થયું છે આ પ્રમાણે અશથી મતનું પાલન થતા હોવાથી એ ‘અતિઆર’ કહેવાય છે ^૧અથવા ^૨અનાલોગ, ^૩સહસાકાર ઇત્યાદિ દ્વારા સર્વત્ર અતિઆર સમજી લેવો

દ્વિતીય અણુમતના અતિઆરો—

(૧) મિથ્યા-ઉપદેશ, (૨) રહસ્યનું અભ્યાષ્યાન, (૩) સહસા-અભ્યાષ્યાન, (૪) ઇંદ્રલેખ અને (૫) વિશ્વસ્તના મતનો ભેદ એ બીજા અણુમતના પાંચ અતિઆરો છે તત્ત્વાર્થ- (અ ૭, સૂ. ૨૧)મા સહસા-અભ્યાષ્યાનને બદલે ન્યાસ-અપહારનો અને વિશ્વસ્તમતને બદલે બદલે ^૧સાકારમતભેદનો ઉલ્લેખ છે

મિથ્યા-ઉપદેશનું લક્ષણ—

પાપજનકોપદેશકરણરૂપત્વ, પરેણ સ્વયં વાડન્યસ્યાતિસન્ધાન-રૂપત્વં વા મિથ્યોપદેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૬)

૧ ૩૫ પૃષ્ઠ છે ૩—

“ ન મારયામોતિ કૃતવ્રતસ્ય, વિવૈષ મૃત્યુ ક હતાતિચાર ? ।
નિમગ્નો ય કુપિતો વધાદીન્, કરોમ્યસો સ્યાન્નિયમેડનપેક્ષ ॥
મૃત્યોરમાષામિયમોડસ્તિ તસ્ય, કોપાદ્ દયાહીનતયા કુ મમ્ ।
દેશસ્વ મહાવનુપાલનાથ, પૂજ્યા ‘ અતિચાર ’ મુદાહરન્તિ ॥ ”

૨ માવધાનતાનો અભાવ

૩ વચર વિચારું કામ કરવું.

૪ “ મિથ્યોપદેશરહસ્યામ્વારુણમકૂટલેકમિયામ્યાસાપહારસાકારમન્મથેદા । ”

૫ મહિમાભેદ તકશર કામ અને તેમ થતા પરપરનો પ્રેમ તુટે તે માટે એક બીજાની ચાહી ખાતી એ આનો અર્થ છે

અર્થાત્ પાપ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપદેશ આપવો તે અથવા અન્ય જન ઉન્માદો દોરાયાતેવું સાચું જાહેર પોતે બોલવું કે બીજા પાસે બોલાવવું તે ' મિથ્યા-ઉપદેશ ' છે

રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

ગુહ્યપ્રકાશનરૂપત્વ, રહસ્યેનાસદધ્યારોપણરૂપત્વ વા રહસ્યાભ્યા-
ખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૭)

અર્થાત્ શુભ વાતને ઉઘાડી પાડવી તે અથવા રહસ્યમા ખેટો આરોપ મૂકવો તે ' રહસ્ય-અભ્યા-
ખ્યાન ' છે સગથી પ્રેરાઈને વિનોદ ખાતર કોઈ ક પતીને કે બીજા સ્નેહીઓને દૂરા પાડવા તેનો
પણ આમા સમાવેશ કગાય છે

સહસા-અભ્યાખ્યાનનું લક્ષણ—

અનાલોચ્ય ' ચૌરસ્ત્વમ્ ', ' પારદારિકોડ્યમ્ ' इत्थसद्वचन-
રૂપત્વ સહસાભ્યાખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૮)

અર્થાત્ વિચાર કયો વિના કોઈને તું ચોર છે, તું બચિચારી છે ઇત્યાદિ અસત્ય વચન કહેવું તે
' સહસા-અભ્યાખ્યાન ' કહેવાય છે.

દૂટલેખનું લક્ષણ—

અન્યસદ્શાક્ષરમુદ્રાકરણરૂપત્વ, પરપ્રયોગાધીનતયાડ્યનેનાનુક-
સ્યાપિ વચનસ્ય લેખકરણરૂપત્વ વા કૂટલેખસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૬૯)

અર્થાત્ (કગવાના ધરાહાથી) બીજાના જેવા અક્ષર અથવા સિદ્ધા બનાવવા કે બીજાની પ્રેરણાથી
અથવા તેા અન્યના કહ્યા વિના પણ ખોટા લેખ લખવા તે ' દૂટલેખ ' છે

દૂટલેખ તો સ્થૂળ અસત્ય છે, તેથી એ કાચું કરનારના મતનો તેા ભગ થતો હોવાથી એ
અતિચાર કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ મત બહુ કરનારો એવો બન્યાવ કરે કે જે
તો અસત્ય નહિ બોલેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, નહિ કે તેણે લખવાની પણ આ દૃષ્ટિએ વિચારતા
સાપેક્ષ મતધારી મુગ્ધ શુદ્ધિને ઉદ્દેશીને એ અતિચાર ગણાય અથવા તેા અનાભોગાદિથી એ
અતિચાર કહેવાય

૧ મહોદય, જસતાક્ષર ઇત્યાદિ વડે ખોટા સ્તાવેબને કરવા એ પણ દૂટલેખ છે એમ આથી
દર્શિત થાય છે

વિશ્વસ્તમન્ત્રલેખનુ લક્ષણ—

વિશ્વાસમુપગતાનાં જનના વિચારલક્ષણમન્ત્રસ્ય પ્રકાશકરણ
વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૦)

અર્થાત્ આપણા ઉપર જેમનો વિશ્વાસ બેઠો હોય તેવા જનોએ 'વિશ્વાસને લેખને જે છૂપી વાત આપણને કરી હોય તે વાત પ્રકાશમાં લાવવી તે 'વિશ્વસ્તમન્ત્રલેખ' છે.

જેમના મત પ્રમાણે રહસ્ય-અભ્યાષ્યાનમાં સહસા-અભ્યાષ્યાનનો અતર્ભાવ થાય છે તેમને ઉદેશીને ન્યાસ-અપહારરૂપ પાત્રમાં અતિચારતુ પ્રતિપાદન કરાય છે આ ન્યાસ-અપહારતુ લક્ષણ એ છે—

ન્યાસીકૃતહિરણ્યાદીનામપલાપન ન્યાસાપહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૭૧)

અર્થાત્ થાપણ તરીકે મૂકાયેલ કુવણું વગેરેનો અપલાપ કરવો તે 'ન્યાસ-અપહાર' છે, એટલે કે આપણને શાહુકાર ધારીને કોઈને પણ સાક્ષી રાખ્યા વિના કોઈ આપણે ત્યાં કાગીના કે પૈસા થાપણ તરીકે મૂકી ગયેલ હોય તે જૂઠી બય તો તેની 'જૂવનો લાભ લઈ' જોઈને 'વધતી થાપણ જોળવવી તે 'ન્યાસ-અપહાર' છે જોકે ન્યાસ-અપહાર એ એક 'પ્રકારની' ચોરી છે, છતાં પણ તે કયા ખાસ ત્યાં થાપણ મૂકી છે અથવા તો તે આટલી જ મૂકી, હતી એમ, પૂછન ઉચ્ચારાય તેની પ્રધાન વિવેચના કરી આને અત્ર મૂકાવાઈ તરીકે ગણાવેલ છે.

મીઠા આલુમતનાં અતિચારો—

(૧) સ્તેન-પ્રયોગ, (૨) સ્તેન-આહુત-આહાન, (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ, (૪) પ્રતિદ્વંદ-વ્યવહાર અને (૫) હીનાધિક માનોન્માન એ 'મીઠા આલુમતનાં' કાચ અતિચારો છે.

સ્તેન-પ્રયોગતુ લક્ષણ—

ચોર્યક્રિયાયાં ચોરસ્ય પ્રેરણાકરણરૂપત્વ સ્તેનપ્રયોગસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૪૭૨)

અર્થાત્ ચોરી કરવા માટે ચોરને પ્રેરણા કરાય તે 'સ્તેન-પ્રયોગ' આ પ્રેરણા પોતે કરી હોય, અન્ય પાસે કરાવી હોય કે તેમાં સમિતિ રચાવી હોય તો તે પણ સ્તેન-પ્રયોગ છે, એવો સ્તેન-પ્રયોગનો વિસ્તૃત અર્થ અત્ર સમજવાનો છે.

સ્તેન-આહૂત આદાનતુ લક્ષણ—

‘‘ચૌરેનાહૃતદ્રવ્યસ્ય મુષા ક્રયેણ વા ગ્રહણં સ્તેનાહૃતાદાનસ્ય
લક્ષણમ્ । (૪૭૩)

અર્થાત્ ચોરે ચોરી કરીને લાવેલા દ્રવ્યને મફત લેવું કે (ચોરક) પૈસા આપીને તે ખરીદવું તે
'સ્તેન-આહૂત-આદાન' છે આ ચોરીમા ભલે પોતાની પ્રેરણા કે સમતિ પણ ન હોય તો પણ એ
ચોરીનો માલ લેવો તે એક પ્રકારની ચોરી જ છે અને તે લેનાર પણ ચોર છે, કેમકે નીતિ શાસ્ત્રમા
ચોરના સાત પ્રકારો જે નીચે સુબળ દર્શાવ્યા છે તેમા આનો પણ સમાવેશ કરાયો છે —

“ ચૌરશ્ચૌરાપકો મન્ત્રી, ભેદજ્ઞઃ કાળક્રમયો ।

અન્નદઃ સ્થાનદથેતિ, ચૌરઃ સસવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) ચોરી કરનાર, (૨) ચોરી કરાવનાર, (૩) ચોરી માટે અસહત કરનાર, (૪)
ચોરીના ભેદનો બહુનાર, (૫) ચોરીના માલનો ખરીદનાર, (૬) ચોરને લોભન કરાવનાર
તેમજ (૭) તેને આશ્રય આપનાર એ બધા ચોરો છે અર્થાત્ એ રીતે ચોરના સાત પ્રકારો છે

વિશેષમા નિમ્ન-લિખિત પદમા દર્શાવાયેલી ૧૮ પ્રકારની ચોર-પ્રસૂતિ પણ શ્રાવકે
ત્યજવી જોઈએ —

“ મલ્લન કુશર્લ તર્જા, રાજમાગોઽવલોકનમ્ ।

અમાર્ગદર્શનં શય્યા, પદમદ્ગસ્તયૈવ ચ ॥

વિશ્રામા પાદપતન, વાસનં ગોપનં તથા ।

લ્પણસ્ય સ્વાદનં ચૈવ, તથાઽન્યન્માર(હા ?)રાજિકમ્ ॥

પયામ્ન્યુદકરજ્જનાં, પ્રદાન જ્ઞાનપૂર્વકમ્ ।

જ્ઞતાઃ પ્રસૂતયો જ્ઞેયા, અષ્ટાદશ મનોપિમ્ભિઃ ॥

અર્થાત્ હે ચોર ! તુ બીજ નહિ કેમકે હું તારી સાથે બળીશ એવા વાક્યો ઉચ્ચારી ચોરીના
કાર્યમા ચોરને પ્રોત્સાહન આપવું તે (૧) મલ્લન, ચોરો મળે ત્યારે તેના સુબ હાંખનો પ્રશ્ન પૂછવો
એ (૨) કુશળ, ચોરી કરવાને ચોકલવાને માટે હાથ વગેરેથી સજ્ઞા કરવી તે (૩) તર્જા,
રાખને જે દ્રવ્ય મળવું જોઈએ તેના અપલાપ કરવો તે (૪) રાજભાગ, ચોરી કરનાર ચોરો
પાસેથી ભાગ મળનાર છે એવી અપેક્ષાએ તેમને જોઈ રહેવું તે (૫) અવલોકના, ચોરો
ક્યા ગયા છે એવું પૂછનારાને તે ન બતાવતા અન્ય જ માર્ગ દર્શાવવો તે (૬) અમાર્ગદર્શન,
ચોરને સૂતા માટે પથારી આપવી તે (૭) શય્યા, પાછળ ચોપગા જનાવરનો પ્રચાર કરવો કે
જેથી ચોરના પગલા પકડાઈ ન જાય તે (૮) પદભાગ, પોતાના ઘરમા રહેવા માટે ચોરને રબા
આપવી તે (૯) વિશ્રામ, ચોરોનું પ્રચામાદિ દ્વારા બહુમાન કરવું તે (૧૦) પાદપતન, ચોરને

એસવા ખુરશી આપવી તે (૧૧) આસન, ચોરને મતાડવો તે (૧૨) ગોપન, આડ, મડક-
(માડા) વગેરે આપવા તે (૧૩) ખડખાદન, મોટા રાજાની જેમ સત્કાર કરવો તે (૧૪) માહ
રાજિક (૧), દ્વરથી આવેલાનો થોડું ઉતારવા માટે ચોળવાને તેલ કે તેને ચરીરે જે ધૂળ ઉડી હોય તે
દૂર કરવા માટે ઊંચું પાણી આપવું તે (૧૫) પદપ્રદાન, રસોઈ કરવા માટે અગ્નિ પૂરે પાડવો
તે (૧૬) અગ્નિપ્રદાન, પીવા માટે ઠંડું જળ આપવું તે (૧૭) ઉદ્ધકપ્રદાન અને ચોરી લાવેલ ચતુ-
ષ્પદાદિ બાધવા માટે દોરડા આપવા તે (૧૮) રત્નપ્રદાનને એ પ્રમાણે ચોરપ્રસૂતિના (૧૯) પ્રકારે
ભુદ્ધિશાળીઓએ વર્ણવ્યા છે આ સર્વ પ્રસૂતિ જ્ઞાન પૂર્વકની સમજાવી, કેમકે આથી ચોરને
ઉત્તેજન મળે છે એમ અખર ન હોવાથી જો તેમ કરાય તો તે હોપને પાત્ર નથી, કિન્તુ અતિચારને
પાત્ર તો છે જ

વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમનું લક્ષણ—

રાજ્યમર્યાદામુલ્લઙ્ઘ્યાન્યપ્રકારેણાદાનરૂપત્વં વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ-
સ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૪)

અર્થાત્ રાજ્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્ય કોઈ રીતે દ્રવ્યનું અર્હણ કરવું તે ‘વિરુદ્ધ
રાજ્યાતિક્રમ’ કહેવાય છે પોતાના રાજાનો જે હુકમન હોય તેવા વેરિ-રાજ્યમાં વ્યાપાર માટે
જવું તે ‘વિરુદ્ધ ગમન’ કહેવાય છે અને તેનો પણ અત્ર સમાવેશ કરવાનો છે ઉપલક્ષણથી
રાજાએ નિષેધ કરેલ દાત, લોખંડ, પાથર વગેરેનું અર્હણ પણ સમજી લેવું હુકમ કહીએ તો
જુદા જુદા રાજ્યોએ જે માલની આચાત અને નિકાશ ઉપર અકુશ મૂક્યા હોય અથવા તો જે
માલ ઉપર દાણ જઠાત વગેરેની વ્યવસ્થા કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી આ વિરુદ્ધ રાજ્યાતિ-
ક્રમરૂપ અતિચાર ઉદ્ભવે છે

પ્રતિરૂપક-વ્યવહારનું લક્ષણ—

કુરિસતત્ત્વવ્યસ્યાપિ સુવર્ણરૂપ્યાદિસદૃશવર્ણાદિયુક્ત કૃત્વા લોકે
સુવર્ણરૂપ્યાદિવ્યવહારકરણરૂપત્વ, કૃત્રિમસુવર્ણાદિક નિષ્પાદ્ય લોકે
સત્યસુવર્ણાદિવ્યવહારકરણરૂપત્વ વા પ્રતિરૂપકવ્યવહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૭૫)

અર્થાત્ હવેકી ખાતુને પણ સોના, રૂપા જેવી બનાવીને લોકમાં તેના સોના, રૂપા તરીકે વ્યવ-
હાર કરવો તે ‘પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર’ છે અથવા કૃત્રિમ સુવર્ણ વગેરે બનાવીને લોકમાં તેનો
સાચા સુવર્ણાદિરૂપે વ્યવહાર કરવો તે ‘પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર’ છે જિયે ભતના ચોખ્ખામાં થોડાક
હલકી ભતના નાળી તેને આરા તરીકે વેચવા, ઘીમાં ચરબીનો ભેગ કરવો, દૂધમાં પાણી રેડી તેના
પૂર્વે પૈસા લેવા, ભળતા રેસા ઉપર રંગ ચડાવી તેનો કેસર તરીકે વ્યવહાર કરવો, આ પ્રમાણે
અસત્તમે બદલે બનાવટી વસ્તુ વ્યાપારવી તે ‘પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર’ છે

કૂટ કથ-વિક્રયનુ લક્ષણ—

**કૂટતુલમાનાભ્યાં પરપ્રતારણાર્થં કૂટકયવિક્રયલક્ષણવ્યવહાર-
કરણરૂપસ્વ કૂટકયવિક્રયસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૬)**

અર્થાત્ પારકાને છેતરવા માટે જોટા કાટલા અને માપ રાખી તે દ્વારા ખરીદી અને વેચાણનો વ્યવહાર કરવો તે ' કૂટ કથ-વિક્રય ' છે,

હીનાધિક માનોન્માનનુ લક્ષણ—

જોછા વધતા માપ, કાટલા, ત્રાજવા વગેરે દ્વારા હેવડદેવડ કરવી તે ' હીનાધિક માનોન્માન ' છે અર્થાત્ આપતી વેળા જોછા માપ, કાટલા વગેરેનો ઉપયોગ કરે અને લેતી વેળા અધિકનો આવા કૃત્ય કરનાર ચોર જ છે^૧

બોધા અણુમતના અતિચારો—

(૧) અન્યવિવાહકરણ, (૨) ઇત્વરગમન, (૩) પરગૃહીતગમન, (૪) અનગકીડા અને (૫) તીવ્ર કામ એ બોધા મતના પાત્ર અતિચારો છે સરખાવો તત્ત્વાર્થ^૨ (અ ૭, સ્ત્ર ૨૩)

અન્ય-વિવાહકરણનુ લક્ષણ—

**સ્વાપત્યવ્યતિરિક્તસ્ય કન્યાદાનફલલિપ્સયા સ્નેહસમ્બન્ધેન વા
વિવાહકરણમન્યવિવાહકરણસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૭)**

અર્થાત્ પોતાના છોકરા, છોકરી સિવાય બીજાનો, કન્યાદાનરૂપ કૃણની ઇચ્છાથી કે સ્નેહ સબંધને લીધે વિવાહ કરવો તે ' અન્યવિવાહકરણ ' છે,

૧ નીચે લખેલાં પદો શુ કહી રહ્યા છે ? એ જ કે—

“ લોભ્યેન કિંચિત્ કલયા ચ કિંચિત્-માપેન કિંચિત્ તુલયા ચ કિંચિત્ ।

કિંચિદ્ કિંચિદ્ સમાહરન્ત, પ્રત્યક્ષચોરા વણિજો મયમ્તિ ॥

અર્થોતે યત્ કિંચિત્ તદપિ મુષિતુ પ્રાદકજન

મૃદુ ઘટે યદ્ વા તદપિ વિવશીકર્તુમપરમ્ ।

પદ્ધતે યત્ કિંચિત્ તદપિ સમુપાદાતુમધિક

પ્રપજ્ઞોડય વૃત્તેરહહ ગહન કોડપિ વણિલામ્ ॥ ”

અર્થાત્ લાનચથી કષ્ટક, કંગાથી કષ્ટક અન્ય જ, માપથી કષ્ટ બીજુ જ, ત્રાજવાથી વળી કષ્ટક જુદુ જ એમ કષ્ટક કષ્ટક કરનારા વ્યાપારીઓ પ્રત્યક્ષ રીતે ચોર છે વ્યાપારીઓ જે કષ્ટક શીખે છે તે માહક જાનેને છેતરવા માટે શીખે છે, વળી તે નમ્ર વચન ઉચ્ચારે છે તે પણ અન્યને વશ કરવા માટે, વળી જે કષ્ટક આપે છે તે પણ વધારે મેળવવાના છરા યા આ પ્રમાણેના વ્યાપારીઓનો ચુજરાન માટેનો આ પ્રપત્ય ખરેખર અજળ ગહન ॥

૨ “પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનાક્રીડાતીવ્રજામાભિનિવેશા ।”

વિવાહનુ લક્ષણ—

સાતવેદનીયચારિત્રમોહનીયોદયે સતિ વપ્રિદેવાદિસાક્ષિપૂર્વક-
પાણિગ્રહણરૂપત્વ વિવાહસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૮)

અર્થાત્ સાતવેદનીય તેમજ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય થતા અગ્નિ, દેવ વગેરેની સાક્ષીએ
આર્થ (જૈન) મંત્રોના ઉચ્ચારણ પૂર્વક (જૈન વિધિ અનુસાર) પાણિગ્રહણ કરવું—વરે કન્યાનો
અને કન્યાએ વરનો હાથ ઝાલવો તે ' વિવાહ ' કહેવાય છે

જો પત્તા છોકરા પરણાવવામાં હોય હોય તો તેવોજ દોષ શું પોતાની સતતિના લગ્ન
કરવામાં નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જો પોતાના છોકરાના પણ લગ્ન ન કરે તો કુવારી રહેવી
કન્યા સ્વેચ્છાચારી થાય અને તેમ થતા શાસનની હીલના અને નિન્દાનો પ્રસંગ ખડો થાય,
કારણ કે પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પ્રાય સ્વેચ્છાચારિત્વનો જોડો સંભવ છે વળી 'ધર્મ'ખિન્દુના
ટીકાકાર સૂચવે છે તેમ પોતાના પણ અમુક છોકરા જ પરણાવવા એવો, પણ, નિયમ, લેવો
નોંધવો કે જોયી અમુક વયે તો સપૂર્ણ પ્રદાયર્થ જાળવાનો શુભ પ્રસંગ સાપડે આમ કરવાથી
અજ્ઞેનોએ સ્વીકારેલ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આ નિયમમાં ઉદ્દેશ સમાય છે

પરવિવાહની વ્યાખ્યા પરવે મતભેદ—

કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું એ છે કે પરવિવાહ એટલે પોતાનો વિવાહ ખીલ વાર કરવો
અર્થાત્ પુત્રની અપેક્ષાથી કે અન્ય કોઈ કારણથી એક સ્ત્રી લગ્નની હોવા છતાં ખીલ સ્ત્રી સાથે
લગ્ન કરવું તે ' પરવિવાહ ' છે આ વિવાહથી સ્વદારસતોષીને અતિથાગ લાગે અને ઉદ્દેશીને
એમ સમજવું કે તેણે પોતાના પતિથી સતોષ સંખલો ઘટે, કેમકે પોતાના પતિ સિવાયના તમામ
પુરુષો પરપુરુષ જ કહેવાય

ઉત્તરગમનનું લક્ષણ—

પ્રતિપુરુષગમનશીલાયાં માધારણસ્ત્રિયા કિંચિત્ કાલ માટિપ્રદાના-
દિના ગ્રહણપૂર્વકગમનરૂપસ્તિત્વરગમનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૭૯)

અર્થાત્ જુદા જુદા પુરુષ સાથે ઉપલોગ કરવાવાળી એવી સાધારણ સ્ત્રીને અમુક વખતને માટે
બાકું વગેરે આખીને ખરીદી લઈ તેને એવવી તે ' ઉત્તર-ગમન ' કહેવાય છે

૧ વગેરેથી સામાનિક ગુરુ સમજવા

૨ આ વિગતમાં બ્રાહ્મ વગેરે અઠ બેઠો છે જુઓ ધર્મખિન્દુની આધુનિક દ્રશ્યસ્થિત
પતિનું છટું પૃષ્ઠ

૩ આ અથોત ઇટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ થયેલો કે જુઓ G S A I (vol XXI)-
ના ૨૨૩ મા અને ત્યાર પછીના પૃષ્ઠો

પરગૃહીતગમનનુ લક્ષણ—

અન્યેન સ્વીકૃતાયા સ્ત્રિયાં ગમનરૂપત્વ પરગૃહીતગમનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(-૪૮૦)

અર્થાત્ અન્યે સ્વીકારેલી સ્ત્રી પ્રતિ ગમન કરવું તે 'પરગૃહીત-ગમન' છે

અનગકીડાનુ લક્ષણ—

યોનિપ્રજનનલક્ષણસ્થાન ત્યક્ત્વાऽન્યત્રાનેકવિધરતિકરણરૂપત્વં,
વેદમોહનીયોદયે સતિ ચલવદ્રાગજનક્રીડાકરણરૂપત્વ વાऽનઙ્ગ
ક્રીડાયા લક્ષણમ્ । (૪૮૧)

અર્થાત્ યોનિ અને પ્રજનન એ સ્થાનોને છોડીને સ્ત્રી અને પુરુષના શુદ્ધ પ્રદેશોને છોડીને અન્ય સ્થાનોમાં અનેક પ્રકારનું રમણ કરવું તે 'અનગકીડા' છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અસ્વાભાવિક રીતે સુષ્ટિવિરુદ્ધ કામનું સેવન તે 'અનગકીડા' છે, અથવા તો વેદમોહનીય કર્મના ઉદયમા અતિશય રાગ ઉત્પન્ન કરનારી કીડા કરવી તે 'અનગકીડા' છે 'અનગ' એટલે 'મદન' તેની શુભ્યતાવાળી પરત્વી સાથેની અધરંગુબન, કુચમહન, આલિંગન ઇત્યાદિ કીડા તે 'અનગકીડા' બાબતી

પોતાની પત્ની સાથે શ્રીચાતુર્યાયનાદિઓદ્દર્શવેલ દષ્ટકામ-આસનોનું અતૃપ્તપણું સેવન, પુરુષ, નયુ સક વગેરેનું સેવન, હસ્તકર્મ, માટી, આમડા વગેરેના બનાવેલા કામ-ઉપકરણોથી કીડા કરવી એ બધાનો પણ 'અનગકીડા'માં સમાવેશ થાય છે

પરત્નીને શુબન વગેરે કરવું એ, શ્રાવકને ઉચિત નથી એટલું જ નહિ, પણ તેના અગો-પાંગ સરાગ દ્વિધી અવલોકવા તે પણ વ્યાજબી નથી કહ્યું પણ છે કે—

“૨૭મ્મદસણે પામણે અં ગોમુત્તગણ્ણ કુમ્મુમિણે ।

જયણા સમ્વત્થ કરે દ્વિઅવલોબણે અ તદ્દા ॥”

અર્થાત્ સ્ત્રીઓના ઢાકેલા અવયવોના દર્શનને વિષે, સ્પર્શનને વિષે, ગાયના મૂત્રના અકબળે વિષે— અને કુસ્વપ્નને વિષે એમ સર્વમ્ યતના કરવી કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્ત્રીઓની સમીપ જઈ તેના ઢાકેલા અગોને જોવા કે અડકવા નહિ, કેમકે તે રાગજનક છે કહાવ્ય તે જોવાઈ જાય કે સ્પર્શઈ જાય-તો તેમા રાગ ન ધારણ કરવો, કેમકે નેત્રગોચર બનેલું રૂપ ન જોવું એ તો અશક્ય

૧ અગોનો અર્થ એ કે શરીરનું અવયવ થાય છે, પરંતુ મૈથુનની અપેક્ષા એટલા અથો યોનિ અથવા મેહન યાને સ્ત્રીચિહ્ન કે પુરુષચિહ્ન થાય છે આ સિવાયના અવયવો તે 'અનગ' છે, જેમકે સ્તન, કક્ષા, ઊરુ મુખ વગેરે જુઓ ધર્મખિન્દુ (અ ૩)ની ટીકાનું ૧૯ મુ પા

૨ છાયા—

છાયાદર્શને સ્પર્શને ચ ગોમુત્તગણ્ણે કુસ્વપ્ને ।

પત્તના સર્વેષ્ઠ કુર્યાદિન્નિવાલોકને ચ તથા ॥

છે, કિન્તુ તેને વિષે રાગ કે દ્વેષ ન ધારણ કરવો એ સ્વાધીન હકીકત છે ^૧ આયના મૂત્રનો ખપ હોય તોપણ તે માટે તેની યોનિનું મર્દન ન કરવું, કિન્તુ જ્યારે તે પોતાની મેળે પિસાબ કરે ત્યારે તે શરૂ કરવું કદાચ તેટલો વખત થોભી શકાય તેમ ન જ હોય તો યોનિનું મર્દન કરતી વેળા તે વિષે આસક્તિ ન રાખવી સ્ત્રીસેવનરૂપ કુસ્વપ્ન એ પુરુષને આવડતું હોય તેણે વૈરાગ્ય-ભાવના અને નમસ્કારના પઠન પૂર્વક સૂઈ જવું કે જેથી એવું ખરાબ સ્વપ્ન આવે નહિ કદાચ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયને લાપે તેવું સ્વપ્ન આવે તો તરકાલ જીહીને ઇર્ધાપથ પ્રતિક્રમણ પૂર્વક ૧૦૮ ઉચ્છ્વાસ બેટલો કાચોત્સર્ગ કરવો

વિશેષમા ઇન્દ્રિયના અવલોકનના પ્રસંગે તેમજ સ્ત્રી સાથે બોલતી વેળા યતના રાખવી. કહ્યું પણ છે કે—

“ મુજ્જોરુચયણકક્ષોરઅંતરે તદ્દ ધર્ગતરે દદ્દ ।

સાહરહ તત્તો દિદ્ધિ ન ય યંચહ દિદ્ધિ દિદ્ધિ ॥ ”

અર્થાત શુદ્ધ ભાગ, જીરુ, વદન, કક્ષા, તેમજ ઉરનું અને સ્તનનું અતર નજરે પડતા હાથિ પાછી જેથી લેવી પણ તેનું ધારી ધારીને અવલોકન ન કરવું

આ પ્રમાણે પરસ્પ્રીને અનુલક્ષ્યીને શૂંઠસ્યે પણ બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની શુષ્પિતને ધારણ કરવી એટલે શીલની નવ વાંકોને જાળવી રાખવી કે જેથી શીલનું રક્ષણ થાય

૧ સરખાવો—

“ ન કાચ્યં રૂપમદ્રષ્ટું જહ્યુર્ગોચરમાગતમ ।

રાગદ્વેષો મુ વ્યે તજ, તો જુષ પરિવર્જયેત્ ॥

૨ હાયા—

શુદ્ધોરુચદનકચ્ચોરગ્તરે તથા સ્તનાગ્તરે દદ્દા ।

સદૃશૈત્ તતો વુદ્ધિ ન ચ વચ્ચીયાદ વુદ્ધ્યા વુદ્ધિમ ॥

૩ આ નવના નામે નિમ્ન-લિખિત ગાથા પૂરાં પાડે છે—

“ વસદ્ધિ વદ્ધ મિનિઝિદિઝ કુદ્ધૈતર વુદ્ધકીલિઝ પળીચ ।

અદ્માયાદાર વિમૂલજા ય નચ વંમગુસીમો ॥ ”

[વસતિ કથા ત્રિવિધેન્દ્રિય કુદ્ધવન્તર પૂર્વકોદિત પ્રણીતમ ।

અતિમાત્રાદારો વિમૂલજાનિ ચ નચ વજ્જગુસય ક]

૪ બ્રહ્મચર્યરૂપ અદ્વિષ્ટ અને અદ્વિષ્ટમ વક્ષની રક્ષા કરનારી નવ વિધિઓને અત્ર વાંકની

ઉપમા અપાઠ છે

અર્થાત (૧) સ્ત્રી, નપુમક, પણ જ્યાં ન હોય ત્યાં વસે કારણ કે તેમના હાવભાવાદિ વિકારો મનને બ્રમ્હ કરે તેવા ■ (૨) સ્ત્રી સાથે રાગથી વાત ન કરે, કેમકે એ કથા મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે, એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને બ્રહ્મચારીએ ધર્મને પણ એકાંતમા ઉપદેશ આપતાં વિચાર કરવો (૩) સ્ત્રી મેઠી હોય તે આસને પુરુષ બે ઘડી સુધી બેસે નહિ કેમકે એ સ્ત્રીની સ્મૃતિનું કારણ છે (૪) રાત્ર પૂર્વક સ્ત્રી તરફ નજર ન કરે, તેના અજોપાગ ન જુએ (૫) પતિ પત્ની સુતાં હોય અગર કામભોજની વાત કરતાં હોય ત્યાં ભીંતના આતરે રહે નહિ, કેમકે સપ્ત, યેષ્ઠા વગેરે વિકારોત્પાદક સામગ્રી છે (૬) પૂર્વ ભોજનવેલ વિષવાદિને સભારે નહિ (૭) સ્નિગ્ધ આહાર કરે નહિ (૮) નીરસ એવો પણ આહાર ત્યારે ન લે અને ૯) સરીસતી મપરીપ પણ ન કરે

તીવ્ર કામનુ લક્ષણ—

કામવિષયકવૃદ્ધપરિણામરૂપત્વ, કામવિષયકપ્રકર્ષપ્રાપ્તાભિનિવેશ-
રૂપત્વ વા યોનિમુલ્કક્ષારૂપસ્થાનાન્તરે પ્રજનનં નિશ્ચિપ્ય મહદ્દેલાયાં
ચટકશ્વટકાયામિવ નિશ્ચલો મૃત ઇવ આસ્તે મુદ્ધુર્મુદ્ધુશ્ચ સ્ત્રિયામારોહ-
કરણમિત્યાદિ કુત્સિતવિષયસેવનરૂપત્વ વા તીવ્રકામસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૮૨)

અર્થાત કામને વધારે પ્રદીપ્ત કળ્યાણ પરિણામ તે ‘ તીવ્ર કામ ’ છે અથવા કામ સખધી પ્રકર્ષની
પ્રાપ્તિ માટેના અભિનિવેશ તે ‘ તીવ્ર કામ ’ છે અથવા યોનિ, વદન, અને કક્ષાદિય સ્થાનોમા
પ્રજનન નાખીને ઘણા વખત સુધી ચકલી ચકલીને વિષે નિશ્ચય મૃત સમાન રહે છે તેમ રહેવું
અથવા તેા કરી ફરીને ઓના ઉપર આરોહણ કરવા જેવું કુવિષય-સેવન તે ‘ તીવ્ર કામ ’ છે
દુઃકમા કહીએ તેા વારવાર કામ-વાસનાને સતેજ કરી વિવિધ રીતે કામની કીડા કરવી તે ‘ તીવ્ર
કામાભિલાષ ’ છે

સ્વદારસતોધી વગેરેને કેટલા અતિચાર ?—

પરઔના ત્યાગીને (૧) અપરિગૃહીતગમન, (૨) ઇતરપરિગૃહીતગમન, (૩)
અનગકીડા, (૪) પરવિવાહકરણ અને (૫) તીવ્ર અનુરાગ (કામ) એ પાંચે અતિચારો
સંભવે છે, ન્યારે સ્વદારસતોધીને તેા છેલ્લા ત્રણ જ સંભવે છે, કેમકે પહેલા એ તેા ભગદેવ
છે^૧ આ પ્રમાણે સ્વપુરુષને વિષે સતોષ શખવાના ભાવવાળી ઓને પણ ત્રણ જ અતિચારો
સંભવે છે, અથવા તેા પાંચ અનાલોગથી પરપુરુષ અથવા બ્રહ્મચારી એવા પોતાના પતિ પ્રતિ
અભિસરણ કરતી વેળા પ્રથમ અતિચાર લાગે છે વળી ન્યારે સપત્નીનો વારો હોય ત્યારે તેના
વારોના અટકાવ કરી પોતે પોતાના પતિને લોગવે તેા ઓને અતિચાર પણ લાગે છે, એ પ્રમાણે
પાંચે ઘટાવી લેવા કહ્યું પણ છે કે—

“ પરદારવર્જિનો પચ હૃતિ તિન્નિ ઉ સદારસંતુદ્ધે ।

इत्येह तिन्नि पंच व भंगविगप्पेहिं नायच्चा ॥ ”

૧ અર્થદીપિકાના ૮૪ માં પત્રમા કહ્યું પણ છે કે—

“ પરદારવર્જિનઃ પશ્યેતેડતોધારા, સ્વદારસન્તોવિગસ્તુ ત્રય દવાગ્વ્યા, માયોતુ
મજ્જાવેવ । ”

૨ ઓયા—

પરદારવર્જિન પશ્ચ મજ્જિત ત્રયસ્તુ સ્વદારસન્તુદ્ધે ।

સ્ત્રિયાલ્લયઃ પશ્ચ વા મજ્જવિકલપૈર્જ્ઞાનમ્યા ॥

ભાડુ આપીને થોડાક વખતને મા' રાખેલી વેશ્યાને પત્ની સમજીને તેના પ્રતિ ગમન કરવું તે પણ એક દૃષ્ટિએ 'ઇત્વરપરિગૃહીતગમન' છે. એટલે આ અપેક્ષા એ સ્વદારસતોષીને પણ બીજા અતિચાર સહવે છે. અનાસોગથી અતિક્રમણ કરનારને પ્રથમ અતિચાર પણ સહવે છે. આ પ્રમાણે સ્વદારસતોષીને પણ પાચે અતિચારો સહવે છે, કહ્યું પણ છે કે—

“ સ્વદારસતોસિસ્સ હ્યે પચ અહઆરા જાણિઅઢવા, ન સમાપરિઅઢવા ”

અર્થાત્ સ્વદારસતોષીને આ પાચે અતિચારો લાગે છે તેમ જાણવું, કિન્તુ તે આચરવા નહિ પાચમા અણુવ્રતના પાચ અતિચારો—

(૧) ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ, (૨) વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૩) હિરણ્યમુવણ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૪) ધનધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ અને (૫) હાસીદામ-પ્રમાણાતિક્રમ એમ પાચેમા અણુવ્રતના પાચ અતિચારો છે. તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૨૪) પ્રમાણે તો પહેલા બેના ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ તરીકે ઉલ્લેખ છે અને કુખ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ વિશેષમા સૂચવાયો છે. આ પ્રમાણે ત્યા પાચ અતિચારોના નિર્દેશ છે જે જમીન ખેતીવાડીને લાયક હોય તે 'ક્ષેત્ર' અને રહેવા લાયક હોય તે 'વાસ્તુ' કહેવાય છે. એ બંનેનું પ્રમાણ નહીં કર્યા બાદ લોભને વશ થઈ તે પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ' છે અને બંનેના વાસણો અને કપડાવસ્ત્રાની મર્યાદા નહીં કર્યા પછી તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'કુખ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ' છે. પ્રસ્તુત અધિકાર સૂચવેલા અતિચારોના લક્ષણો આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે ક્ષેત્રનું લક્ષણો ભેદ વધુએ—

આકાશભૂમિપતિતોત્પન્નોદકનિષ્પાવ્યસસ્પોત્પત્તિસ્થાનરૂપસ્વ ક્ષેત્ર-
સ્વલક્ષણમ્ । (૪૮૩)

અર્થાત્ આકાશમાથી પડેલા કે ભૂમિમાથી નીકળેલા પાણી દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને 'ક્ષેત્ર' કહેવામા આવે છે. એટલે કે વરસાદના જળથી અથવા નદી કે નાળાના પાણીથી જે સ્થળે ધાન્ય ઉગે તે સ્થળ 'ક્ષેત્ર' કહેવાય છે. આપણે ૮૫૪ મા પૃષ્ઠમા ભેદ થયા તેમ જોના ત્રણ પ્રકારો છે. કુવાના પાણીથી જે ખેતરને સીંચી ધાન્ય પકાવાય તે ખેતર 'સેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે. વરસાદના જળથી જે સ્થા ધાન્ય પાકે તે ખેતર 'કેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે, અને જ્યાં વરસાદ અને કુવાના પાણીથી એમ બંને રીતે પાક થાય તે ખેતર 'સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે.^૨

૧ ડાખા—

૧. સ્વદારસતોષિણ હ્યે પચાતિચારા જ્ઞાતઢવા ન સમાવરિતઢવા ।

૨. અર્થાદીપિકાના ૧૦૦ મા પત્રમા કહ્યું પણ છે કે—

“ ક્ષેત્ર-સસ્પોત્પત્તિભૂમિસ્તથ સેતુકેતુતદુમયામ્યર્ક ત્રિધા; તત્ત્રારઘદ્વાદિજલ નિષ્પાવસસ્ય સેતુક્ષેત્રમ્ જલનિષ્પાવનસ્ય કેતુક્ષેત્રમ્, કમયજલનિષ્પાવનસ્યમુમય ક્ષેત્રમ્ । ”

ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમણુ લક્ષણુ—

ક્ષેત્રસ્ય યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા યદુલ્લઙ્ઘન તદ્રૂપત્વ ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૪)

અર્થાત્ ક્ષેત્રના પ્રમાણુ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય યાને જે નિયમ લીધો હોય તેણે ઉલ્લઙ્ઘન કરવું તે ' ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ ' છે

વાસ્તુનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

' વાસ્તુ ' શબ્દથી ઘર, ગામ, નગર વગેરે સમજવાના છે તેમા ઘરના ત્રણ પ્રકારો છે જમીન ખોદીને તેની નીચે ખનાવેલા 'ભોયરા' વગેરે ' ખાત-ગૃહ ' કહેવાય છે જમીનથી ઉચે બધાવેલા માળવાળા ઘર, મહેલ વગેરે ' ઉચ્છિદ્ધ-ગૃહ ' કહેવાય છે જમીનની નીચે ભોયરા હોય અને ઉપર માળ હોય તેવા ઘર ' ખાતોચ્છિદ્ધ-ગૃહ ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણેના ત્રણ પ્રકારના ક્ષેત્ર અને ત્રણ પ્રકારના ઘરાવગેરેની જે મર્યાદા બાધી હોય તેના અતિક્રમ કરવો તે તે વિષયક ' અતિચ્ચા ' છે

વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમણુ લક્ષણુ—

વાસ્તુરૂપસ્ય યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા યદુલ્લઙ્ઘન તદ્રૂપત્વ વાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૫)

અર્થાત્ વાસ્તુના પ્રમાણુ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેણે પ્રમાણુ વધારી તે પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લઙ્ઘન કરવું તે ' વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ ' કહેવાય છે

હિરણ્ય અને સુવર્ણનો ભેદ—

હિરણ્ય એટલે ઘડેલું મોતું અને સુવર્ણ એટલે વગર ઘડેલું મોતું કેટલાક ઘડેલા સોનાને ' સુવર્ણ ' અને વગર ઘડેલાને ' હિરણ્ય ' એમ પણ કહે છે

હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમણુ લક્ષણુ—

હિરણ્યસુવર્ણના યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા યદુલ્લઙ્ઘન તદ્રૂપત્વ હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૬)

અર્થાત્ હિરણ્ય અને સુવર્ણના પ્રમાણુ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેની મર્યાદા બાધી હોય તેણે ઉલ્લઙ્ઘન કરવું તે ' હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ ' છે અત્ર ઉપલક્ષણથી ચત્ર, મણિ, હીરા, ચાદી વગેરેની મર્યાદાનો પણ અતિક્રમ ઘટાવી દેવો.

ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

ધનધાન્યાના યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા યદુલ્લઙ્ઘન તદ્રૂપત્વ
ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૭)

અર્થાત્ ધન અને ધાન્યની મર્યાદા સમઘી પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ ’ છે. ધનથી ગાય, બેસ, અકરી, ચેટી, બેટ, ઘોડો, હાથી વગેરે પશુરૂપ ધન સમજવું ધાન્યથી ઘઉં, ચોખા, બાજરી વગેરે શાલીસ પ્રકારનું ધાન્ય સમજવું ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો પશુ છે એમ નીચેની ગાથા ઉપરથી જણાય છે —

“ સાલિજવધોરિકુદ્ધરાલપતિલમુગમાસચલચિના ।

તુચરિમસૂરકુલત્યા મોહુમનિષ્કાવઞયસિસના ॥ ”

અર્થાત્ શાલિ, જવ, ઠાંગર, કોઠરા, રાઇ, તલ, મગ, અડદ, એક પ્રકારના ઠાંગ (ચોખા ?), ચણા, ઘુવેર, મસૂર, કલંચી, ઘઉં, વાલ, અલસી અને શણ એમ સત્તર જાતના ધાન્ય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ધાન્યના અનેક પ્રકાર છે, કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા ધાન્ય સભવે છે. સ્પષ્ટતા નિર્ધારિતમાં કહું પશુ છે કે—

‘ કુસિ(અસ ?)નાણિ ઞ વત્સદ્વિ કરે જાનાહિ પગતીસં ચ ।

નવ ચેવ પાણવાહ તીસં પુણ સ્વજ્ઞયા કૃતિ ॥ ”

અર્થાત્ કુસિજાતા ચોસઠ પ્રકારો અને દૂર એટલે ભાત ચાને ઓઢનના એકત્રીસ જાણ પાન (પેય)ના નવ પ્રકારો છે અને ખાધના ત્રીસ છે.

દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

દાસીદાસા. કર્મકરાસ્તેષાં યાવત્પ્રમાણા પ્રતિજ્ઞા કૃતા તસ્યા યદુ-
લ્લઙ્ઘન તદ્રૂપત્વ દાસીદાસપ્રમાણાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૮)

અર્થાત્ દાસી, દાસ એટલે નોકર, ચાકર વગેરે કર્મચારી, એના પ્રમાણુ વિષે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે ‘ દાસી-દાસ-પ્રમાણાતિક્રમ ’ છે.

૧ ઝાયા—

સાલિયવધોરિકુદ્ધરાલપતિલમુદ્રમાવસ્યલક્ષણવા ।
તુચરીમસૂરકુલત્યામોહુમનિષ્કાવાડતસીશના ॥

૨ ઝાયા—

અશનાનિ ચ વત્સદ્વિ કરે જાનીહિ પદ્મિશાસ ।
નવ ચેવ પાનવાનિ ત્રિશત્ પુનર્જાપવાનિ સન્તિ ॥

આ પ્રમાણે કુપ્ય, કાસુ, તાણુ, મીસુ, ત્રપુ (હલકી ધાતુ) માટીના વાસણ વગેરે માટે પણ મમજી લેવું

પ્રથમ શુણ્વતના પાચ અતિચારો—

(૧) સ્મૃતિ-અતર્ધાન, (૨) ઊર્ધ્વ-વ્યતિક્રમ, (૩) અધો-વ્યતિક્રમ, (૪) તિર્થગ્-વ્યતિક્રમ અને (૫) ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ એ પ્રથમ શુણ્વત યાને છઠ્ઠા દિવિગતિ 'મતના' પાચ અતિચારો છે^૧ તેમા સ્મૃતિ અતર્ધાનનું લક્ષણ એ છે કે—

અતિવ્યાકુલત્વ-પ્રમાદવત્ત્વ-મત્વપાટવાદિના વિસ્મરણરૂપત્વ^૨ સ્મૃત્યન્તર્ધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૮૯)

અર્થાત્ અતિશય વ્યાકુલતા, પ્રમાદ અને બુદ્ધિની મહતા ઇત્યાદિને લીધે જે 'વસ્તુનું વિસ્મરણ થાય છે-ભૂલી જવાય છે તે 'સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન' છે કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, હરેક નિયમના પાલનનો આધાર સ્મરણ શક્તિ ઉપર રહેલો છે મતિભ્રમથી, પ્રમાદથી કે મોહથી એ શક્તિ ક્ષતિ થાય તો નિયમનું સ્વરૂપ કે તેની મર્યાદા ભૂલાઇ જાય આ પ્રમાણે ઉદ્ભવતું વિસ્મરણ તે 'સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન' છે

આ અતિચાર તો સર્વ મતો આશ્રીને સહાય છે તો પછી આને પ્રથમ શુણ્વતના જ અતિચાર તરીકે કેમ અત્ર ગણાવેલ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે હરેક મતના પાચ પાચ અતિચાર ગણાવવા છે તો એ પાચની સખ્યા પૂરી પાડવા માટે એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે આ કથનના સમર્થનાથે અર્થદીપિકાના ૧૦૮મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ૫ ક્રિયા રજુ કરવામા આવે છે —

“ અયં ચાતિચારઃ સર્વવ્રતસાધારણોઽપિ પશ્ચસદ્વિધાપૂરણાર્થમત્રોપાત્તઃ । ”

-ઊર્ધ્વ-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

પર્વતતરુશિખરારોહણવિષયકૃંતનિયમસ્યાતિક્રમરૂપત્વમૂર્ધ્વવ્યતિ-
ક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૦)

અર્થાત્ પર્વત કે ગાંઠની ટોચ ઉપર ચઢવા સળધી જે નિયમ લીધો ઠોચ-ઊંચાઇને લગતી જે મર્યાદા બાધી હોય તેનું (લોભાદિક વૃત્તિથી) ઉલ્લંઘન કરવું તે 'ઊર્ધ્વ-વ્યતિક્રમ' છે

૧ મરખાવો તત્નાથ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત ૨૫ મુ સૂત્ર —

“ ઋષ્યાધન્તિર્યગ્વ્યતિક્રમક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ । ”

આ સૂત્રમા તેમજ આદ્યપ્રતિક્રમણસૂત્ર વગેરેમા પણ અચકારે નિર્દેશોવા કમ જોવાતો ૧૫૧ 'એથી એમણે શા આધારે ચોળ્યો છે તે જાણવું બાધી રહે છે

અધો-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

અધોલોકિકગ્રામભૂમિગૃહકૂપાદિવિષયકકૃતનિયમસ્યાતિક્રમકરણ-
મધોદિગ્વ્યતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૧)

અર્થાત્ અધોલોક, નીચે રહેલા ગ્રામો, લોયરા, કુવા વગેરે આશ્રીને નીચે જવાનો જે નિયમ
અહીં ઠર્યો હોય તેનું ઉલ્લેખન કરવું તે ' અધો-વ્યતિક્રમ ' છે

તિર્યગ્-વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

તિર્યગ્યોજનાદિવિષયકકૃતનિયમસ્યાતિક્રમકરણરૂપત્વ , તિર્યગ્-
દિગ્વ્યતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૨)

અર્થાત્ તિરછી દિશામાં જેટલા યોજન સુધી જવાનો નિયમ લીધો હોય તેથી અધિક જવું તે
' તિર્યગ્-વ્યતિક્રમ ' છે

આ ત્રણ અતિચારોને અંગે આવશ્યકે-ચૂંચિ'માં કહ્યું છે કે જેટલે જોઈ જવાનો નિયમ
લીધો હોય તેથી વધારે જોઈ કોઈ પર્વતના શિખર જેવા સ્થળે વાહરો કે કોઈ અન્ય પક્ષી વગેરે,
આભુષણ વગેરે લાઈ ગયેલ હોય તો જેણે આ મત લીધું છે તે જઈ શકે નહિ, પરંતુ તે વચ્ચાદિ
નીચે પડી જાય ત્યારે અથવા તો ત્યાં જઈને અન્ય કોઈ લાવી આપે ત્યારે તે સ્વીકારવામાં તેને
ટોપ લાગતો નથી આ પ્રમાણે કુવા વગેરે નીચા સ્થળો પ્રતિ ગમન આશ્રીને તેમજ તિર્યગ્-
ગમન આશ્રીને પણ વિચારી લેવું

ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિનું લક્ષણ—

પ્રકતો યોજનશતપરિમાણાભિગૃહીતાયામન્યતો વશયોજનપરિ-
માણાભિગૃહીતાયા સર્વા કારણવશાદ્ યોજનશતમધ્યાત્ કલિપય-
યોજનાનિ નિષ્કાપ્ય વશયોજનેષુ પ્રક્ષિપ્ય લોભાવેશાદ્ વૃદ્ધિકરણ-
રૂપત્વ, અભિગૃહીતાયા કાષ્ઠાયા વા લોભાવેશાદાધિક્યકરણ વા ક્ષેત્ર-
વૃદ્ધેર્લક્ષણમ્ । (૪૯૩)

અર્થાત્ એક દિશામાં સો યોજન જઈ શકાય એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અને અન્ય દિશામાં હજી
યોજન જવા જેટલી છૂટ રાખી હોય, પરંતુ કોઈ કારણપ્રસંગે સો યોજનનરૂપ રાખેલ પરિમાણ
માઠી કેટલાક યોજન લઈને એટલું પરિમાણ અન્ય દિશાનું લોભને વશ થઈને વધારવું તે
' ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ ' છે દુકમાં કહીએ તો લોભના આવેશમાં દિશાના સ્વીકારેલા પરિમાણમાં વધારો

કરવો તે 'ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ' છે અને અતિચાર કહેવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે એકદર બંને દિશાના પરિમાણનું તે પાલન કરે છે એટલા પૂરતું તેનું મન સત્યવાઈ રહે છે, પરંતુ એક દિશામા તો લીધેલા પરિમાણનો અતિક્રમ થતો હોવાથી એટલા પૂરતો મતનો ભગ થાય છે આ પ્રમાણે મતનો ભગભગ તે અતિચાર ગણાતો હોવાથી આનો અત્ર અતિચાર તરીકે ઉદ્ભવ કરાયો છે

દ્વિતીય ગુણમતના અતિચારો—

૧ (૧) સચિત્ત આહાર, (૨) સચિત્તમખદ્ધ આહાર, (૩) સચિત્તમિશ્ર આહાર, (૪) અભિષવ-આહાર અને (૫) હૃષ્યકૃત્વ આહાર એ દ્વિતીય ગુણમતના અર્થાત્ સાતમા ભોગોપભોગ-પરિમાણરૂપ મતના પાંચ અતિચારો છે, તત્ત્વાર્થ (અ ૭, ૧સૂ ૩૦)મા પણ એમ જ છે

સચિત્ત આહારનું લક્ષણ—

કન્દમૂલફલાદીનાં મક્ષણ સચિત્તાહારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૧૪)

અર્થાત્ ઠઠ, મૂળ, ફળ વગેરેનું ભક્ષણ તે 'સચિત્ત આહાર' કહેવાય છે, અત્ર કેવળ સચેતન વનસ્પતિ જ ન સમજતા અચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરેનું ભક્ષણ પણ મમલુ લેવું જેનો ત્યાગ કર્યો હોય-જે ન ખાવાનો નિયમ લીધો હોય તે વિષયમા પ્રવૃત્તિ કરવાથી મતનો ભગ થાય છે, પરંતુ ઉપયોગ-હિતપણાને લીધે જો તેમ થાય તો તે અતિચાર છે, નહિ કે મતભગ, એ હકીકત અત્ર પણ લક્ષ્યમા રાખવી

સચિત્તમખદ્ધ આહારનું લક્ષણ—

**સચેતનવૃક્ષાદિના સમ્બ્રજગુન્દાદિપક્વફલાદિસચિત્તાન્તર્વીજક-
ર્જર્જરાદીનામનાભોગાદિના મક્ષણરૂપત્વ સચિત્તસમ્બ્રજાહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૧૫)**

અર્થાત્ અચિત્ત વૃક્ષ વગેરેની સાથે સખધધનવનાનું શુદ્ધ વગેરેનું (અથવા તો ઝાઝ ઉપરથી તરતના તોડેલ રાયણ, બાણ વગેરે) પાકા ફળો વગેરેનું, તેમજ સચિત્ત બીજ (ઠંજિયા)વાળા ખજૂર વગેરેનું અનુપયોગાદિથી ભક્ષણ કરવું તે 'સચિત્તમખદ્ધ આહાર' છે. સચિત્ત આહાર સખધી જેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે જો આવો આહાર લેતો મતનો ભગ થાય, પરંતુ અવિચારીપણાથી જો તે તેમ કરે તો તેને અતિચાર લાગે. વળી ફળ વગેરેના અદગ્ના ભાગમા રહેલ ઠંજિયા વગેરે સચિત્ત બીજનો હુ ત્યાગ કરીશ અને કેવળ ઉપરનો બીજ ભાગ જ અચિત્ત છે તે ખાઈશ એવા વિચારથી ફલાદિનું ભક્ષણ કરે તેને આ અતિચાર લાગે

૧ "સચિત્તસમ્બ્રજસમ્મિશ્રાભિષવદુરુપકયાદારા ।"

૨ ઠંજિયા, ગોટલી વગેરે સચેતન પદાર્થથી યુક્ત એવા બોર, કેરી વગેરે પાકા ફળો

અચિત્તમિશ્ર આહારનું લક્ષણ—

‘આર્દ્રકદાદિમચિર્ભટિકાદિભિઃ સમ્મિશ્રાણાં પૂરણાદીનાં તિલ-
મિશ્રિતાન્નાદીનાં વાડનાભોગાદિના ભક્ષણ સચિત્તમિશ્રાહારસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૪૯૬)

અર્થાત્ આદુ, હાડમ, ચીલડા વગેરે સચિત્ત પદાર્થથી મિશ્રિત પૂરણ વગેરેનું ભક્ષણ અર્થવા તે
તલથી મિશ્રિત ખાજરી યાને તલપાપડી (તથા ખસખસ મિશ્રિત લાડવા) વગેરેનું ભક્ષણ તે
‘ સચિત્તમિશ્ર આહાર ’ ભણવો

જળ અડધું બીડુ હોય અને અડધું ઠડું હોય એટલે કે એના કેટલોક ભાગ સચિત્ત હોય
અને વેટલોક અચિત્ત હોય તેવા જળનું પાન કરવાથી અથવા તેા તલકાળ ફળેલા લોટમા રહેલા
ઝીણા ધાન્યકણને લીધે સચિત્ત-અચિત્ત લોટ વગેરેનું ભક્ષણ કરવાથી આ અતિચાર લાગે આ
પણ ઉપયોગ-શૂન્યતાદિને લઇને હોય તેા અતિચાર ગણાય, નહિ તેા વ્રતભંગ

અસિધવ-આહારનું લક્ષણ—

‘ અનેકદ્રવ્યસન્ધાનનિષ્પન્નાનાં સુરાસૌવીરકાદીનાં માંસપ્રકાર-
खण्डानां वाडनाभोगादिना भक्षणमभिपवाहारस्य लक्षणम् । (૪૯૭)

અર્થાત્ અનેક વસ્તુઓ એકત્રિત કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા અને માંસના ટુકડા જેવા આહારવાળા
હાડ, સૌવીરક વગેરેનું અનાસોગાદિ પૂર્વકનું ભક્ષણ તે ‘ અસિધવ-આહાર ’ છે ‘ અસિધવ ’
એટલે આમલ યાને મત્વનો નિષ્કર્ષ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા કોઇ પણ જાતના એક દ્રવ્યનું
કે વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી મદિરા વગેરેનું સેવન કરવું તે ‘ અસિધવ-આહાર ’
છે જેના કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે એવા અથાણા વગેરે અનાસોગપણે ખાવાથી પણ આ અતિચાર
લાગે ॥

મદિરાનું સેવન—

મદિરા એ માત વ્યગનો પૈકી એક છે એના સેવનથી માણસને ખોટી શક્તિ આવે
છે, પરંતુ એના નિસેા ઉતરતા શરીરનું જળ પાણી સાથે જોયાઇ જાય છે હાડ પીવાનું જેને
હૃદયમન લાગ્યું હોય તે ઇન્દ્રિયોના ગુલામ બને છે તેને પોતાની જાતનું, માતાપિતાનું
કે કુટુંબવર્ગનું જ્ઞાન રહેતું નથી એનું ચિત્ત સ્થિર હોતું નથી એની વિવેકશક્તિ હણાય
જાય ॥ અને ધર્મ જેવી વસ્તુ જ એા હૃદયમાથી ખગી જાય છે હાડે તૈયાર કરવામા પદાર્થો

કોલવડાવવા પડે છે અને તેથી અનેક જીવોનો સહાર થાય છે. આવાત બાબત ઉપર રાષ્ટ્રીય તોપણ એનું સેવન શરીર અને આત્માની પાચમાલી કરવામાં એકો છે તે જુદી ન જવું જોઈએ અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો-ડૉક્ટરોનો પણ મત છે કે એના સેવનથી શરીરમાં અશક્તિ, લોહીમાં બગાડો અને મગજનો ક્ષય ઉદ્ભવે છે. અમેરિકામાં તો દવા-તરીકે-પૃથુ એ ન વાપરવાનો સખ્ત કાયદો છે પશ્ચિમ દેશનાં મસજીદો જે અનિષ્ટ સંસ્કારો આ દેશમાં ઘડવાલી બેઠા છે તેમાં હાડ પીવો તે મુખ્ય સ્થાન લેખાયે છે. હાડ પીવો એ સંજ્ઞાને લાઇન લગાડનાર કાર્ય છે. આજે આ ઘડી નાબુદ કરવા માટે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જોસલેર હોલચાલ ચાલી રહી છે. હાડના સેવનથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તેના સુદર અને સચોટ પૂરાવો એ છે કે શ્રીગોતમ બુદ્ધે તો મહિરાત્યાબને પાચમા મહાવ્રત તરીકે નિર્દેશેલ છે. જોદ્ધ દર્શનના પ્રાથમિક ચાર મહાવ્રતો તો જૈનોના મહાવ્રતો જેવા છે, પરંતુ જૈનોના પરિગ્રહવિરમણરૂપ પાચમા મહાવ્રતને સ્થાને એ દર્શનમાં મહિરાના સેવનના નિષેધનો ઉલ્લેખ છે.

મહિરા તેમજ માસના પ્રકારો—

મહિરા એ પ્રકારની છે—(૧) કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થતી અને (૨) પિપ્પટમાંથી ઉદ્ભવતી માસ ત્રણ પ્રકારનું છે—(૧) જલચરનું, (૨) સ્થલચરનું અને (૩) જેચરનું અથવા તો (૧) ચામડું, (૨) લોહી અને (૩) માસ એ દ્રષ્ટિએ માસના ત્રણ પ્રકારો છે.

માસનું સેવન—

માસાહારથી મનુષ્યના શારીરિક, આર્થિક તેમજ ધાર્મિક એ ત્રણે જાતના જીવનો પાચમાલ થઇ જાય છે. વળી વનસ્પતિ-આહારમાં જેટલા પ્રમાણમાં પૌષ્ટિક તરવ રહેલું છે તેટલું માસ-આહારમાં નથી. જોમ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું પણ માનવું છે. ફલ-આહારથી જે સૌમ્ય, સાન્નિધતા, બુદ્ધિબલ અને આરોગ્ય મળે છે તે માસાહારથી મળતા નથી. હુકમાં કહીએ તો માવા જેવી સાન્નિધ વસ્તુને મૂકીને માસનું ભક્ષણ કરવું અને દૂધને બદલે હાડ પીવો એ માધુ-સાધ નથી.

જૈન દર્શન જ માસના સેવનને કુલ્યસન-તેમજ મહાવિકૃતિરૂપ ગણી તેનો નિષેધ કરે છે. એમ નથી મહાભારત, મનુસ્મૃતિ જેવા અજૈન હિંદુ ગ્રંથો પણ એ જ વાતનું સમર્થન

૧ જુઓ ૫ ૬૧૫

૨ જુઓ અર્થદીપિકાનું ૧૧૫મું પત્ર.

૩ આ મહાકાવ્ય ગ્રંથના ચાતીપર્વના ૨૬૪(૧)મા અધ્યાયમાં કહ્યું, પણ છે કે—

“સુરો મસ્સ્યાન્ન મધુ માસ-માસર્વ કુશરોદનમ્.”

ધૂર્તે પ્રવર્તિત ચેતસ્, નૈતદ્ વંદેષુ કલ્પિતમ્ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ દાર, માજલા, મધ, માસ, આસવ (૧) ખીયરી અને ભાત એ બધું ધૂર્ત જનોએ પ્રવર્તવેલ છે. વેદોમાં એ વસ્તુઓ ખાવા પીવાની સમિતિ આપવામાં આવી નથી જ.

૪ એના પાચમા અધ્યાયમાં એના ઉલ્લેખો છે કે—

“નાકૃત્વા પ્રાણિનાં દિસા, માસમુરુપયતે વ્યવિત્.”

ન ચ પ્રાણિવધ સ્વર્ગ્ય-સ્તસ્માન્માસ વિષર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥”

કરે છે 'ધરતીમાં અને 'ખ્રિસ્તિ ધર્મી પણ એ જ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે

દુષ્પદ્મ આહારનુ લક્ષણ—

**અર્ધસ્વિચ્છયવમુદ્ગગોધૂમાદોનામનામોગાદિના મક્ષણ દુષ્પદ્મ-
હારસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૯૮)**

અર્થાત્ અડધા રધાયેલા જંબ, મગ, ઘઉં વગેરેનું અનાસોગાદિથી ભણણુ કરવું તે 'દુષ્પદ્મ આહાર' છે. એટલે કે અધઃકચ્છ કે જરાજર નહિ રાધેલ ધાન્ય ખાવું તે 'દુષ્પદ્મ આહાર' છે.

આ પ્રમાણે લોજોપલોખ જતના પાચ અતિચાર જે અન્ન કહેવામાં આવ્યા છે તે લોજન આશ્રીને છે બધા જતોના પાચ પાચ અતિચાર ગણાવવાના હોવાથી અહીં પાચ જ કહ્યા છે. આશ્રી આવશ્યક-નિયુક્તિમાં કહ્યું છે તેમ કર્મથી પણ અતિચાર લાગે છે. આલુવિકાને અર્થે જે સાવધ આરભ કરવો તેનો અન્ન 'કર્મ'થી વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. આવા કર્મોદ્ધાન પદ્મ છે જેમકે (૧) ઝાડ વગેરે ખાળીને તેના કોયલા કરીને વેચવાનું કર્મ અથવા કુભાર, ભાડભુજ વગેરેનું અગ્નિ સભાથી કર્મ તે અંગારકર્મ, (૨) વન ખરીદીને તે કપાવી તે વેચીને અથવા ઝાડ, પાટકા વગેરે કપાવી તે વેચીને શુજશન ચલાવવું તે વનકર્મ, (૩) ગાંડી, ગાડા વગેરે રાખી તેના વડે આલુવિકા ચલાવવી તેમજ ગાડા, બળદ વગેરે વેચવા, વેચાવવા તે રાકેટકર્મ, (૪) ઘોડા, ઉંટ, બળદ વગેરે ભાડે ફેરવવા તે ભાટિકકર્મ, (૫) કુવા, વાવ વગેરે ખોદવા, ખોદાવવા, હળથી જમીન ઉખેડવી ઇત્યાદિ કર્મ તે રૂથેટિકર્મ, (૬) હાથીઘાત, માતી વગેરે ન્યા ઉત્પન્ન થતા હોય ત્યાં જઈ તે ખરીદ કરવા તે કુવાશ્ચિન્ય, (૭) લાખ, કમ્મ યો,

અર્થાત્ જીવોની કતલ કરી વિના માસ કદાપિ ઉત્પન્ન થતું નથી અને પ્રાણીઓને વધ એ સ્વર્ગે લઈ જનારું નથી, વારતે મસિનો ત્યાગ કરવો નિષ્ક્રમે. વળી ત્યાં એમ પણ ઉમેરાયું છે કે—

‘અદુમન્તા વિદ્રાસિતા, નિદ્રમ્તા કવચિક્ષ્ણી ।

મસ્કતાં ચોવહતાં જ, લાવકાએતિ યાતકા ॥ ૫૧ ॥’

અર્થાત્ મામને માટે અનુમતિ આપનાર, માથના દુકકા કરનાર, પ્રાણિ-વધ કરનાર માસને ખરી નોર, વેચનાર, રોષનાર, પીરમનાર અને ખાનાર એ બધાઓ યાતક છે

૧ જુઓ કુસનેશરીક, સુરાને હજી ૩૧ મી આપત

૨ And God said, "Behold, I have given you every herb bearing seed which is upon the face of all the earth, and every tree in which there is the fruit of a tree, yielding seed, to you it shall be for meat."

—Genesis

અર્થાત્ ઈશ્વરે કહ્યું કે જુઓ મે તમને આ દુનિયાની સપાટી ઉપરના બીજવાળા સર્વ રોષાઓ આપ્યા છે તે અને બીજા આખાર ફળદ્રુપ ઝાડો આપેલાં છે, તે તમે માસને બદલે વાપરો.

૩ આ હમીકતની ધર્મજિન્દુની ટીકા સાક્ષી પૂરે છે

હરતાલ વગેરેનો વ્યાપાર તે લાક્ષ્યાવાણિન્ય, (૮) ઘી, ગોળ, તેલ, દાઢ વગેરેનો વ્યાપાર તે રસવાણિન્ય, (૯) મોર, પોપટ, પશુ તેમજ મનુષ્યના કેશ વગેરેનો વ્યાપાર તે કેશ-વાણિન્ય, (૧૦) અગ્રીષ્ઠ, સોમલ વગેરે એરેનો વ્યાપાર તે વિષવાણિન્ય, (૧૧) શેરડી, તલ વગેરે પીલવા તે યન્ત્રપીકનકર્મ, (૧૨) બળદ, ઘોડા વગેરેને લાઇન (પુરુષ-ચિહ્ન) રહિત કરવા તે નિર્લાઇનકર્મ, (૧૩) હોતરણુ માટે જમીનને બાળવી તે દવદાનકર્મ, (૧૪) સેરોવર, ઝરા, તળાવ વગેરેને અનાજ ઉગાડવા માટે સુકવી નાખવા તે સેરોહરતાડાગરોપણ અને (૧૫) હિંસક જીવો તેમજ દુરાચારી વ્યક્તિઓને ચોષવા તે અસતીચોષણ

ત્રીભ ગુણ્યતના અતિચારો—

(૧) કદર્પ, (૨) કૌક્ય, (૩) મૌખ્ય, (૪) સયુક્ત-અધિકરણ, અને (૫) ઉપભોગ-અધિકરણ એમ ત્રીભ ગુણ્યતના પાંચ અતિચારો છે તત્ત્વાર્થ (અ ૭ સૂ ૨૭) પ્રમાણે પણ ત્રીભ ગુણ્યતના થાને અનર્થક ઉવિરમણરૂપ તના પાંચ અતિચારો છે, પરંતુ ત્યાં સયુક્ત અધિકરણને બદલે અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનો નિર્દેશ છે એટલે કે અત્ર પ્રસ્તુત શ્રયકાર તત્ત્વાર્થને ન અનુસરતા અર્થદીપિકાને અનુસરે છે, કેમકે ત્યાં અસમીક્ષ્ય-અધિકરણને બદલે સયુક્ત-અધિકરણનો જ નિર્દેશ છે

કદર્પંતુ લક્ષણ—

રાગોદયે સતિ હાસ્યયુક્તાસમ્યવાકપ્રયોગરૂપત્વ કન્દર્પસ્ય લક્ષણમ્ । (૪૧૧)

અર્થાત્ રાગના ઉદય કરમ્યાન એટલે કે રાગને વશ થઇ પરિહાસ કરવો અને અસમ્ય વચન ઉચ્ચારવા તે 'કદર્પ' છે. કદર્પનો અર્થ 'મદન' થાય છે જે પરિહાસ અને અસત્ય વચન બોલનારણ અને છે તે પરિહાસાદિ પણ કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરી 'કદર્પ' કહેવાય છે

આશ્રમા લખ્યુ છે કે શાવકે બઠબઠ હસવુ નહિ, કામ પટે તો મો મલકાવવુ, હુકમા તેણે ગભીર રહેવુ એમજી, કેમકે ગભીરતા એ તેના એકવીસ શુભો પૈકી એક છે હલક વચન

૧-૨ " અજ્ઞાત સર, જ્ઞાત તુ તદ્વાગમિત્યનવોર્મેદ " ૧

અર્થાત્ નહીં જોદેતુ હોય તે સરોવર' અને જોદેતુ હોય તે 'તળાવ' એમ આ બેમાં ફરક છે એવો અર્થદીપિકા ૧૨૧ મા પાના ઉત્તેજ છે

૩ " કન્દર્પકૌતુકપ્રયમોલ્લ્યાસમોહ્યાચિરજોષમોનાચિકન્વાનિ । "

૪ (૧) અસુતા (ગભીરતા) (૨) રૂપસ પન્તતા, (૩) પ્રતિસૌમ્ય, (૪) લોભપ્રિયતા, (૫) કામજનિત, (૬) બીજતા, (૭) અચંતા, (૮) સુશિષ્ય, (૯) લગ્નનયુતા, (૧૦) દયાલુતા, (૧૧) મધ્યમ્ય મોમ દષ્ટિ, (૧૨) ગુણાનુસંગિતા (૧૩) સત્કથિત, (૧૪) સુપદસુક્રતા, (૧૫) દીર્ઘ-દર્શિતા, (૧૬) વિગેષતતા, (૧૭) વૃદ્ધાનુસારિત, (૧૮) વિનીતતા, (૧૯) ફામતા, (૨૦) પરદિતાર્થ-શરિત અથ (૨૧) લબ્ધવક્ષતા એ આપના એકવીસ ગુણો છે,

કે બીજાત્સ શબ્દ બોલવ થી માન જાય અને લોકમાં નિમ્દા થાય, વાસ્તે તેમ તો ન જ કરવું
કૌકુચ્યનુ લક્ષણુ—

**મોહનીયોદયે સતિ હાસ્યયુક્તાસમ્યવાગ્વ્યાપારોપાર્જનપૂર્વકાસમ્ય-
કાયવ્યાપારકરણત્વ કૌકુચ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૦)**

અર્થાત્ મોહનીય કર્મનો ઉદયને લીધે પરિહાસ અને અસમ્ય વચનના પ્રયોગ ઉપરાત ભાટ,
ભવેલા કે ભાટની પેટે અસમ્ય શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરવી તે ‘કૌકુચ્ય’ છે આથી એ ફલિત
થાય છે કે એનારને વિકાર ઉત્પન્ન થાય તેવા આખના ચાળા કે હાવભાવ કરવા તે ‘કૌકુચ્ય’
છે આ તેમજ પૂર્વોક્ત અતિથાર પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, વાસ્તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો

મૌખ્યનુ લક્ષણુ—

અસમ્બદ્ધપ્રલાપિત્વ મૌખ્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૧)

અર્થાત્ (નિર્લજ્જપણે અસમ્ય તેમજ) સળધ વિનાનો બકવાટ કરવો તે ‘મૌખ્ય’ છે

જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરવું એ અનર્થની ખાણ છે કહ્યું પણ છે કે—

“ **बहूना समवाये हि, सिद्धे कार्ये सम फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यात्, मुखरस्तत्र बाध्यते ॥** ”

અર્થાત્ કોઈક કાર્ય કરવા માટે ઘણા જનો એકઠા મળ્યા હોય તેમા જો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય તો
બધાને સરખું ફળ મળે છે, પરંતુ જો કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો મુખર માને દોષદાહો હેરાન થાય છે

મુખરતા હોય ત્યાં પાખી ઉપદેશનો મેલવ રહે છે, એથી આ પાપોપદેશ વ્રતનો અતિ
ચાર કહેવાય છે આ અતિચારથી યુક્ત રહેનાર શ્રાવકે મિત, હિત, પ્રિય અને સત્ય વચન બોલવું,
કિન્તુ નિર્લજ્જ, અસમ્ય, અસત્ય કે અસબદ્ધ વચન ન ઉચ્ચારવું

સયુક્તા આધિકરણુ લક્ષણુ—

**उदूखलहलशकटधनूरूपाधिकरणान्तरेण सह मुसलफालयुग-
शरायधिकरणादीना सयोगकरण सयुक्ताधिकरणस्य लक्षणम् । (૫૦૨)**

અર્થાત્ ખાદ્યીનો મુસલ સાથે, હળનો ફાગ સાથે, ગાડાનો ધોસરી સાથે (કુહાડાનો ઢાઝા સાથે, ઘડીના એકે પડનો બીજા પડ સાથે) એમ એક અધિકરણનો અન્ય અધિકરણ જોડે સંયોગ કરવો તે 'સંયુક્ત-અધિકરણ' છે.

જેનાથી આત્મા નરકનો અધિકારી બને તે 'અધિકરણ' કહેવાય છે, જેમકે સુખ્ય, ખાદ્યી વગેરે સંયુક્ત જોડેલે અર્થક્રિયા માટે તૈયાર કરેલ અથવા તે ઉપર સ્વયંના મુખ્ય અન્ય અધિકરણથી સુક્ત બનાવેલ.

એક અધિકરણ બીજા સાથે જોડેલું રાખવામાં આવે તો તે-જોડેલ અન્ય દેવા આવે તે તેને ના પાડી ન શકાય અને તેથી ફેગટમાં પાપક્રિયાના ભાગી બનાય જેમકે ગાડું જોડી રાખ્યું હોય અને ફેાઇ માગવા આવે તો તેને આપવું તો પડે હવે લેવા આવનાર જો નિર્દય હોય તો બળકે તે ખાવા ન આપે અથવા વધારે ભાર ભરે તે શક્તિ ઉપરાત વધારે દૂર ગાડું ખેંચાવી લેતો આમ થતા હિંસ્રપ્રદાન મતનો અતિચાર લાગે.

ઉપલોગ-અધિકત્વનું લક્ષણ—

यावत्स्नानालङ्कारादिभिर्यस्य प्रयोजनं ततोऽधिकग्रहणरूपत्वमुप-
भोगाधिकत्वस्य लक्षणम् । (૫૦૩)

અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં સ્નાન, અલંકાર વગેરેનો અપ હોય તેથી વધારે રાખવા તે ઉપલોગ-અધિકત્વ છે જોડેલે કે પોતાને માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાત કપડા, ઘરેણા, તેલ, ચકન વગેરે રાખવા તે 'ઉપલોગ-અધિકત્વ' છે અને દોષરૂપ ગણવાનું કાણુ (એ છે કે) વધારે હોય તો મૂર્ખા વધે અને વળી તે વધારે પડતી વસ્તુઓનો દુરુપયોગ બીજાને હાથે થાય તો તેના દોષ પણ એ વસ્તુઓના માલીકને લાગે.

જેઓ સંયુક્ત અધિકરણને બદલે અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનો ઉદ્દેશ કરે છે તેઓ જોના કયો અર્થ કરે છે તે સચવા અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનું લક્ષણ નીચે મુજબ નું કરાય છે—

अनालोक्ष्याधिकरणरूपत्वमसमीक्ष्याधिकरणस्य लक्षणम् । (૫૦૪)

અર્થાત્ જોયા વિનાનું અધિકરણ તે 'અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ' છે આ સળધમાં તત્ત્વાર્થના વિવેચનમાં જોવા ઉલ્લેખ છે કે " પોતાની જરૂરિયાતનો વિચાર કર્યા વિના જ નતબતના સાવડ ઉપકરણો બીજાને તેના કામ માટે આપ્યા કરવા તે 'અસમીક્ષ્યાધિકરણ' છે.

આ પ્રમાણે આપણે ત્રણ શુભમતોના અતિચાર જોયા. હવે પ્રથમ શિક્ષામતના અતિચારો વિચારીશું.

૧ આ ત્રણને પણ ઉપાસકદશાગર્ભા શિક્ષામત' જોવી સત્તા આપી છે અર્થાત્ ત્યાં માત્ર શિક્ષામતોનો નિર્દેશ છે જુઓ ડૉ. હર્નલ (Hornell) ના ઉપાસકદશાગ(અ. ૧) નું સમ્પરણ (૫૮)

(૧) કાય-કુબ્રહ્મણિધાન, (૨) વાગ્-કુબ્રહ્મણિધાન, (૩) મનો-કુબ્રહ્મણિધાન, (૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન એ પ્રથમ શિક્ષાત્વ યાને નવમા સામાયિક મતનો પાત્ર અતિચાર છે ૨

કાય-કુબ્રહ્મણિધાનનું લક્ષણ—

શરીરાવયવાનાં પાણિપાદાદીનામનમૃતતાવસ્થાપનરૂપત્વ કાય-કુબ્રહ્મણિધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૫)

અર્થાત શરીરના હાથ, પગ વગેરે અવયવોનું ઉપયોગ ગઠિતપણે પ્રવર્તન કરવું તે ' કાય-કુબ્રહ્મણિધાન ' છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે હાથ, પગ વગેરે અંગોનું પ્રયોજન વિના અને ખોટી રીતે સચાલન તે સામાયિક મતનો પ્રથમ અતિચાર છે સામાયિક દરમ્યાન શરીરને નિશ્ચળ રાખવું, જરા પણ પોતે હાલવું ચાલવું નહિ, અને ધર્મ ક્રિયા માટે તેમ કરવું પડે તો પ્રમાણાવરૂં ક્ષેત્રમાં હાલવું કુકર્મા શરીરને શુભ વ્યાપારમાં જોડવું અને કાયિક બાર વેદોપોને દાખવા

વાગ્-કુબ્રહ્મણિધાનનું લક્ષણ—

વર્ણસસ્કારાભાવે સતિ અનર્થાવગમરૂપત્વ વાગ્કુબ્રહ્મણિધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૬)

૧ કુબ્ર પ્રયોગ, અનિષ્ટ વ્યાપાર

૨ તત્પર્યય (અ. ૧) માં પણ આ જ અતિચારો સૂચવાયા છે એમ એનું નિમ્ન-લિખિત ૨૮ થી સૂત્ર કહી રહ્યું છે—

“ યોગકુબ્રહ્મણિધાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ । ”

૩ સામાયિકમાં પગ પર પગ ચડાવી બેસવું એ શુરુ પ્રયુખનો અવિનય કરવા બરાબર છે, એથી એ કૃપણ ગણાય છે આ કાય સંબંધી પ્રાથમિક ' આસનદોષ ' કે કમડમતે આસને બેસી સામાયિક કરવું કે વારવાર ન્યાયી જોડવું પડે તેને આસને બેસવું તે બીજો ' અનાસનદોષ ' છે સામાયિકની ક્રિયા મળ્યાથી ક્રોધોત્સર્ગમાં આખો સમગ્ર રાખ્તી તે ત્રીજો ' અનદષ્ટિદોષ ' છે સામાયિક દરમ્યાન કોઈ પાપક્રિયા કરતી કે તેની સદા કરતી તે ચોથો ' સાવચકિયાદોષ ' છે બીંત વગેરેનું જ્યોતિશનું લાભ બેસવું જોડેલે ત્યાં જોડેલા જગુઓનો નાશ થાય કે તેને પીડા થાય તેમ હોવાથી આ પાંચમો ' આલમનદોષ ' ગણાય છે હાથ, પગ વગેરે સંકેતના કે પહેલાગા કરવા તે છઠ્ઠો ' આકુચનપ્રસારણદોષ ' સામાયિક દરમ્યાન અમ મરડવું, અગાસાં ખાવા વગેરે ક્રિયા તે સાતમો ' આલસ્યદોષ ' છે આંગળીના દાંત્યકા ફેડવા, તેને વાઈ વાળવી વગેરે આઠમો મોહનદોષ ગણાય છે મેન કાપ્તો તે નવમો ' મનદોષ ' છે ગળામાં હાથ નાખી મેમવું ધત્યાદિ દસમો ' વિભાસણદોષ ' છે સામાયિક દરમ્યાન જીંધી જવું, ઝોખ ખાના ધત્યાદિ અખ્યારો નિદ્રાદોષ ' છે ૮૧ વગેરેના બચથી વચ્ચે વડે શરીર સંકેતવું તે બારમો ' વચ્ચસ કાનદોષ ' છે

અર્થાત્ વર્ણ તેમજ સસ્કાર એ બનેથી રહિત તેમજ જેમાથી અર્થ ન નીકળે તેવી વાણી બોલવી તે 'વાગ્-દુષ્પ્રણિધાન' છે એટલે કે શબ્દ-સસ્કાર તેમજ અર્થ વિનાની અને હાનિકારક ભાષા બોલવી તે 'વાચિક દુષ્પ્રણિધાન' છે સામાયિક દરમ્યાન મૌન સેવણ અને ન બને તો ધાર્મિક ગ્રંથો વાચવા કે ઇશ્વર ભજન કરવું પરંતુ અશુભ વચન ન ઉચ્ચારવું અને વાચિક 'દશ દોષો ટાળવા

મનો-દુષ્પ્રણિધાનનું લક્ષણ—

ક્રોધલોભદ્રોહાભિમાનાદિકાર્યવ્યાસજ્ઞજન્યસમ્ભ્રમરૂપદં મનો-
દુષ્પ્રણિધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૭)

અર્થાત્ ક્રોધ, લોભ, દ્રોહ, ગર્વ વગેરેને લીધે કાર્ય કરવામાં જે ભ્રાન્તિ થઈ જાય તે 'મનો-દુષ્પ્રણિધાન' છે એટલે કે ક્રોધાદિના આવેશ પૂર્વકનું ચિન્તન તે 'માનસિક દુષ્પ્રણિધાન' છે

સામાયિક દરમ્યાન મનમાં જેમ બને તેમ સકલ્પ ઝાણા કરવા, મનને આત્મામાં તલ્લીન બનાવવું, સકલ્પ ભેટે તો ધર્મ સબધી વિચાર કરવો, પરંતુ અશુભ વિચારને સ્થાન ન આપવું અને એ પ્રમાણે મનના 'દશ દોષ ટાળવા

૧ મામાયિકમાં કોઇને દુકારો કરવો, કુદયન બોલવું તે (૧) 'કુદયનદોષ' સાહસથી અવિચારીપણે વચન ઉચ્ચારવું તે (૨) 'અહસાકારદોષ' બોગે ઉપદેશ આપવો છત્યાદિ તે (૩) 'અસદાશયણુ-દોષ' શાસ્ત્રની દરકાર કરી વિના વાક્ય બોનવા તે (૪) નિરપેક્ષ દોષ' સૂત્રપાઠ દુકમાં બોલી નાખવા છત્યાદિ તે (૫) 'મલેપદોષ' મામાયિક દરમ્યાન કોઇ સાથે કળ્પના કકામ કરવો તે (૬) 'કનેશદોષ' ચાર પ્રકારની વિકલા પૈકી ગમે તે એકનું પણ સેવન કરવું તે (૭) 'વિકચારોષ' મામાયિકમાં કોઇની કક્ષા મરફરી કરવી તે (૮) 'હારપદોષ' સૂત્રપાઠ ઓઠોવતો કે અગ્રુદ્ધ બોલવો તે (૯) 'અશુદ્ધદોષ' સૂત્રપાઠ શુદ્ધ ન બોલતા ગડગડોટા વાળવા, પોતે પણ પૂરે ન સમજી શકે તેમ સૂત્રો બોલવા તે (૧૦) મુણુ-મુણુદોષ એ પ્રમાણે વાચિક દશ દોષો છે

૨ સામાયિકના સ્વરૂપથી અજાણ્ય હોઇ મનમાં એવા કુતર્ક કરવો કે આવી કિયાથી શુ ફળ મળવાનું હવું, એથી કોણ સસારસાગર તરી ગયું હશે તો એ કુવિકલ્પ (૧) 'અવિવેકદોષ' કહેવાય છે પોતે સામાયિક કરે છે એ અન્યને ખતર પડતા પોતાની તારીફ થશે એવી ઇચ્છાથી સામાયિક કરવું તે (૨) 'યશોવાંઠદોષ' છે મનની પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી સામાયિક કરવું તે (૩) 'ધનવાંઠદોષ' છે મને લેકો ધર્મ ગણે છે, કેમકે હું સામાયિક પણ તેની ઉત્તમ રીતે કર છું એવું અભિમાન ધારણ કરવું તે (૪) 'ગર્વદોષ' છે હું શ્રાવક કુળમાં જન્મ્યો છું, મને લેકો બોગે ગણે છે, વારતે જો હું સામાયિક નહિ કરીશ તો મારી નિદા થશે એવા ભયથી તેમ કરવું તે (૫) 'મપદોષ' છે સામાયિક કરતી વેળા તેના ફળ તરીકે કનન, પુન, ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ ઇચ્છવી તે (૬) 'નિદાનદોષ' છે સામાયિકથી લાભ થશે કે નહિ એવા કુવિકલ્પ તે (૭) 'મચયદોષ' છે કોઇના આવેશમાં સામાયિક કરવા બેસી જવું કે કોઇકે કારણથી ક્રોધાદિક વૃત્તિ ધારણ કરવી તે (૮) 'કથાયદોષ' છે અવિનયપણે સામાયિક કરવું તે (૯) 'અવિનયદોષ' છે ભક્તિ પૂર્વક કે ભગવદેર સામાયિક ન કરવું તે (૧૦) 'અગદુમાનદોષ' છે

અનાદરનુ લક્ષણ—

સામાયિકવિષયાનુસારૂપત્વમનાદરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૦૮)

અર્થાત્ સામાયિક કરવામા ઉત્સાહ ન રાખવો તે ‘અનાદર’ છે એટલે કે સામાયિક કરવાનો સમય થયો હોય છતાં તેને વિષે પ્રવૃત્તિ ન કરવી અથવા તો જેમ તેમ તે કરવું તે ‘અનાદર’ છે

સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનુ લક્ષણ—

સામાયિકસ્ય સ્મૃતાવનુપસ્થાપનરૂપત્વં સ્મૃત્યનુપસ્થાપનસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૫૦૯)

અર્થાત્ સામાયિક સળધી સ્મરણનો નાશ તે ‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન’ છે એટલે કે ચિત્તની જોકાવૃત્તોના અભાવને લીધે કે મનની અસ્ત વ્યસ્ત કથાને લીધે સામાયિક વિષેના સ્મરણમા જે ક્ષતિ આવે તે ‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન’ છે

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો નિદ્રાદિ ૧૧ પ્રબલતાથી કે ગૃહાદિની ચિન્તામા મન વ્યગ્ર હોવાથી કે અન્ય ચિત્તને લીધે એ સામાયિક કર્યું છે કે નહિ અથવા તો આ સામાયિકનો સમય છે કે નહિ એ પ્રમાણેનું વિસ્મરણ તે ‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન’ છે

દેશાવકાશિકે મતના અતિચારે—

(૧) આનયન-પ્રયોગ, (૨) પ્રેખ્ય-પ્રયોગ, (૩) શબ્દ-અનુપાત, (૪) રૂપ-અનુપાત અને (૫) પુદ્ગલ-મેષ એ બીજા શિક્ષામતના ચાને કથમા દેશાવકાશિક મતના પાંચ અતિ-ચારા છે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૭, ૧ સુ. ૨૬)

આનયન-પ્રયોગનુ લક્ષણ—

સન્દેશકપ્રદાનાદિના સચિત્તાદિવસ્તૂનામાનયનમાનયનપ્રયોગસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૦)

અર્થાત્ જેટલા પ્રદેશનો પોતે નિયમ લીધો હોય તેની બહાર રહેલા સચિત્તાદિ પદાર્થની જરૂર જણાતા મતભગના દરથી પોતે ત્યાં ન જતા સદેશો કહાવવો ઇત્યાદિ દ્વારા બીજા પાસે તે પદાર્થો મગાવવા તે ‘આનયન-પ્રયોગ’ છે

પ્રેખ્ય-પ્રયોગનુ લક્ષણ—

અભિગૃહીતદેશવ્યતિક્રમાદ્ મૃત્યુ પ્રેખ્ય ‘ત્વયા મમ ગવાદિકમાને-યમ્’ इति प्रेरणाकरण प्रेक्ष्यप्रयोगस्य लक्षणम् । (૫૧૧)

૧ ‘આનયનપ્રેખ્યપ્રયોગશબ્દરૂપાનુપાતપુદ્ગલક્ષણા ।’

અર્થાત્ (જગ્યાની સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર રહેલ કોઇ ચીજનો ખર્ચ પડે ત્યારે) દેશની સ્વીકારેલી હદનું ઉલ્લંઘન થઇ જતું હોવાથી (જાતે ન જતા કે બીજા પાસે તે ચીજ ન મળા વતા) તું ભારી ગાય વગેરે લેતો આવજો એવી નોકરને પ્રેરણા કરવી તે 'પ્રેમ્ય-પ્રયોગ' છે.

શબ્દ-અનુપાતનું લક્ષણ—

સ્વગૃહભૂપ્રદેશવિષયકાભિગ્રહકૃતાનન્તરમુત્પન્નપ્રયોજનેऽभ्युच्छ्वा-
સિતાદિકરણેન પ્રબોધનરૂપત્વ શબ્દાનુપાતસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૨)

અર્થાત્ પોતાના ઘર, ભૂમિપ્રદેશ વગેરે સંબંધી અભિગ્રહ (નિયમ) ધારણ કર્યા પછી કારણ ઉપસ્થિત થતા ઉપરસ આધારે, ખોખારો કરીને કે એવી કોઇ રીતે પોતે છે એવું લાગ કરાવવું તે 'શબ્દ-અનુપાત' છે એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલા કોઇને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે ખાસી, વગેરે દ્વારા અવાજ કરીને તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે 'શબ્દ-અનુપાત' છે.

વાણી-અનુપાતનું લક્ષણ—

एवं रीत्या स्वकीयवर्णादिना प्रबोधनरूपत्वं स्वावयवप्रदर्शन-
द्वारा परागमनसૂचकत्वं वा वर्णानुपातस्य लक्षणम् । (૫૧૩)

અર્થાત્ આ પ્રમાણે (એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલી વ્યક્તિને બોલાવી કામ કરાવવું હોય ત્યારે શબ્દ ન કરતા) પોતાનું રૂપ, આકાર બતાવીને કે પોતાના અંગો બતાવીને અન્યને પોતાની પાસે આવવા સૂચવવું તે 'વાણી-અનુપાત' છે.

પુદ્ગલ-ક્ષેપનું લક્ષણ—

कार्यायिना लोष्ठकाष्ठादिकं प्रक्षेप्य आगमनसूचकत्वं पुद्गलक्षेपस्य
લક્ષણમ્ । (૫૧૪)

અર્થાત્ કોઇક કારણસર ઢેપુ, લાકડું વગેરે ફેંકીને બીજાના આગમનને સૂચવવું તે 'પુદ્ગલ-ક્ષેપ' છે એટલે કાકરો વગેરે પુદ્ગલ નાખીને કોઇને પોતાની પાસે આવવા સૂચના કરવી તે 'પુદ્ગલ-ક્ષેપ' છે.

ત્રીજી શિક્ષામતના અતિચારો—

(૧) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા ઉત્સર્ગ, (૨) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સ્થળમા આદાનનિક્ષેપ, (૩) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સસ્તારનો ઉપક્રમ,

(૪) અનાદ્ય અને (૫) અમૃતિનું અનુપસ્થાપન એ ત્રીજી શિક્ષામત યાને અગ્યારમા પૌષ્ઠમતના પાંચ અતિચારો છે સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭, ૧૨ ૨૯) આ પૈકી પ્રથમના ત્રણ અતિચારોના લક્ષણો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે —

ઉચારપ્રસ્તવણસ્વેલસિદ્ધાંતકાદીના પ્રત્યવેક્ષણપ્રમાર્જનાભાવવદ્-ભૂમૌ પરિત્યાગરૂપત્વમપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતભૂમાનુત્સર્ગલક્ષણપ્રથમાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૫)

યદિપીઠફલકપાત્રકમ્બલાદીના પ્રત્યવેક્ષણ પ્રમાર્જન ચાકૃત્વા ભૂમૌ ગ્રહણનિક્ષેપકરણરૂપત્વમપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતભૂમૌ ગ્રહણલક્ષણાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૬)

વર્ભકુશકમ્બલવસ્ત્રાદિલક્ષણસંસ્નારકસ્ય પ્રત્યવેક્ષણપ્રમાર્જને અકૃત્વા ભૂમૌ નિક્ષેપકરણરૂપત્વ તૃતીયાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૭)

અર્થાત્ (કોઈ જ તુ છે કે નહિ એ આગે) જોયા વિનાના તેમજ (કામળ ઉપકરણ વગે) પ્રમાર્જન કર્યા વિનાના સ્થળમા મળ, મૂત્ર તેમજ કાન, નાક ઇત્યાદિના મેર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા આનુત્સર્ગ ’ છે

લાકડી, પાટિયા, પાત્ર, ટળજ વગેરેનું અવલોકન અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ એ ચીજોને ભૂમિ ઉપર મૂકવી અને ત્યાથી લેવી તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા આઠાનનિક્ષેપ ’ છે

પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વગર જ દર્શ, કુશ (ધાસ), કામળ, વગેરે સ્તારકની સામગ્રીને ભૂમિ ઉપર નાખવી એટલે કે જોયા અને સાદ્દેશ કર્યા વિના જ સંપર્શ કરવો યાને બિછાનું પાથરવું કે આસન નાખવું તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત સ્તારના ઉપક્રમ ’ રૂપ ત્રીજો અતિચાર છે

સ્તારાશ—

પુજણીથી નહિ પ્રમાર્જન કરેલી અને નહિ તપાસેલી ભૂમિના ઉલ્લેખ ઉપરથી ગમે તેમ અથવા થોડેક અંશે પ્રમાર્જન કરેલી અને તપાસેલી ભૂમિ પણ ગમતી લેવી

પૌષ્ણીપવાસ મત દરમ્યાન દરેક વસ્તુ ગરાળર તપાસીને અને પૂરેપૂરી સાદ કરીને લેવી મૂકવી જોઈએ, ચતના પૂર્વક ચાલવું જોઈએ અને જેમ અને તેમ જીવની વિરાધના ન થાય તેવું

૧ અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનનિક્ષેપસસ્તારોપક્રમજ્ઞાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્યાપમાત્તિ । ”

૨ સંપર્શ પથારી યાને િજાનું

વર્તન ગળવુ જોઇએ દરેક જીવની રક્ષા થાય એવો ભાવ ગળવો જોઇએ આથી તો થયન કરવાની બુદ્ધિ તપાસી અને પુજણીથી તેને ત્રસ જીવથી ગહિત બનાવ્યા બાદ ત્યા બરાબર તપાસેલ અને સાફ કરેલો સસ્તારક પાથરવો વળી પાટ, બાજોઠ, ઠવણી વગેરે ધર્મના ઉપકરણો પણ જોઇ પુજ પ્રમાણે લેવા મૂકવા બરાબર તપાસેલા અને નિર્જીવ સ્થાનમાં પુરીય, મૂત્ર વગેરે પ્રક્ષેપવા (પરઠવવા)

‘અનાદરનુ લક્ષણુ—

પૌપધેઽનુત્માહકરણમનાદરલક્ષણચતુર્થાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૫૧૮)

અર્થાત્ પૌપધ વ્રતને વિષે ઉત્સાહ ન રાખવો એટલે કે ઉત્સાહના અભાવથી ગમે તેમ એને અંગે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ‘અનાદાર’રૂપ થોથો અતિચાર છે

‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનુ લક્ષણુ—

પૌપધોપવાસવિષયકપ્રતિપત્તિરૂપકર્તવ્યક્રિયાયા સ્મૃતિશ્રશરૂપત્વં સ્મૃત્યનુસ્થાપનલક્ષણપञ्ચમાતિચારસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૯)

અર્થાત્ પૌપધોપવાસ સબધી જે અનુષ્ઠાનો કરવાના હોય તેના સ્મરણમાં જે સ્પષ્ટતા થાય તે ‘સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન’ છે એટલે કે પૌપધ કથારે અને કેમ કરવો, મેં એની વિધિ કરી છે કે નહિ છતાંહિ હકીકત યાદ ન રહે તે આ પાથરો અતિચાર છે

થોથા શિક્ષાવ્રતના પાથ અતિચારો—

(૧) અચિત્તનિક્ષેપ, (૨) સચિત્તપિધાન, (૩) પરચ્ચપદેશ, (૪) માત્સર્ય અને (૫) કાલાતિક્રમ એ થોથા શિક્ષાવ્રતના થાને બારમાં અતિચિત્ત વિભાગરૂપ વ્રતના પાથ અતિચારો છે તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નુ ૩૦ સુ સૂત્ર આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

સચિત્તનિક્ષેપનુ લક્ષણુ—

ચતુર્વિધાહારસ્યાદેયવુદ્ધયા યવગોધૂમશાલ્યાદિપુ નિક્ષેપકરણરૂપત્વં સચિત્તનિક્ષેપસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૦)

અર્થાત્ (અશન, પાન, ખાદિગ અને સ્વાદિગ એ) ચાર પ્રકારના આહારનુ કાન નહિ દેવાની

૧— આ જે અતિચારો સામાયિક સબધી પણ છે, ૫૨૧ ત્યાં તે સામાયિક આશ્રીને છે, અહીં પૌપધ આશ્રીને છે એમ્લો જ ફેર છે

૩ ‘ સચિત્તનિક્ષેપપિધાનપરચ્ચપદેશમાત્મયેકાલાતિક્રમા । ”

બુદ્ધિથી તેને સચિત્ત ૨ વ, ઘઉં, ચોખા વગેરેમા મૂકી દેવો તે 'સચિત્તનિરૂપ' જે એટલે કે ખાનપાનની દેવા ચોખ્ય વસ્તુને ન કહેયે (ખચે) તેવી બનાવી દેવાની ઇચ્છાથી કોઇ સચેતન વસ્તુમા તેને મૂકી દેવી તે 'સચિત્તનિરૂપ' છે

સચિત્તપિધાનનુ લક્ષણ—

ચતુર્વિધાહારસ્યાદેયબુદ્ધ્યા સૂરણકન્દવપત્રપુષ્પાદિસચિત્તેન સ્થગન-
રૂપત્વં સચિત્તપિધાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૧)

અર્થાત્ આર પ્રકારના આહાર પૈકી કોઇ નહિ આપવાની બુદ્ધિથી એ (આપવા ચોખ્ય) આહારને સૂરણ, કંઠ (રતાણ), પાઠકા, ફૂલ વગેરે સચેતન પદાર્થથી ઢાકી દેવો તે 'સચિત્તપિધાન' છે

પરચ્ચપદેશનુ લક્ષણ—

મિક્ષાકાલે સમુપસ્થિત પ્રકટતયાઽન્નાદિક પશ્યન્ત સાધુમદેય
બુદ્ધ્યા 'પરકીયમતો ન દદામિ' इति व्यपदेशकरणरूपत्वं परव्यपदेशस्य
लक्षणम् । (૫૨૨)

અર્થાત્ ભિક્ષાના વખતે આવેલા અને પ્રકટ રીતે અન્નાદિને જોતાં સાધુને આહાર ન આપવાની બુદ્ધિથી આ તો પારકું છે, તેથી હું આપી શકું તેમ નથી એમ કહેવું તે 'પરચ્ચપદેશ' કહેવાય છે એટલે કે પોતાની આપવા લાયક અન્નપાનાદિ વસ્તુને એ પારકાની છે એમ કહી તેના હાનથી પોતાની જાતને માન પૂર્વક છૂટી કરી લેવી તે 'પરચ્ચપદેશ' છે અથવા તો દેવાની બુદ્ધિથી પારકાની વસ્તુને પણ પોતાની કહેવી તે 'પરચ્ચપદેશ' છે વિદ્યમાન કોઇ વસ્તુ સાધુ માગે તો તે અમુકની છે, વાસ્તે તેની પાસે જઇને માગો એમ કહેવું-અથવા તો, અવશાથી પારકા પાસે તે અપાવવી અથવા તો મૃત કે જીવતા એવા અન્યને યુર્ય થાય એવા ઉદ્દેશથી આપવી તે પણ પરચ્ચપદેશ છે ૧

માત્સર્યનુ લક્ષણ—

કપાયયુક્તચિત્તેન પ્રદાન માત્સર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૩)

અર્થાત્ કપાયથી કલુષિત મન વડે દાન હેતુ તે 'માત્સર્ય' છે એટલે આદર કે બહુમાન વિના અગર તો અરે આ નિર્ધને પણ દાન દીધું તો શુ હું એનાથી ગયો એમ બીજાના દાનયુક્તની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે 'માત્સર્ય' છે, કેમકે 'માત્સર' શબ્દના કોઇ અને પરસ્પતિની અસહિષ્ણુતા એવા બે અર્થો છે ૨

૧ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૧૭૫ મુ ૫૩

૨ હેમ અનેકાર્થસમહમા કણુ પણ છે કે—

' માત્સર' પરમરૂપત્વમાયાં તદ્દનિ કૃષિ । "

કાલાતિક્રમનું લક્ષણ—

ઉચિતો યો ભિક્ષાકાલસ્તમતિક્રમ્ય ભિક્ષાકરણરૂપત્વં કાલાતિક્રમસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૪)

અર્થાત્ યોગ્ય ભિક્ષાકાલનું અતિક્રમણ કરવું તે ‘ કાલ-અતિક્રમ ’ છે એટલે કે સાધુને ભિક્ષા નહિ આપવાના ધરાદાથી ભિક્ષાકાલ-ગોચરીનો સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી ભિક્ષા લેવા પોતાને ઘેર પધારવા વિનંતિ કરવી તે ‘ કાલાતિક્રમ ’ છે કોઈને કંઈ ન હેતુ પડે એવા આશયથી ભિક્ષાનો વખત ન હોય તે વખતે ખાઈ પી લેવું તે ‘ કાલાતિક્રમ ’ છે એવો તત્ત્વાર્થના વિવેચનમા ઉલ્લેખ છે, ૫૨૪ તુ તે વિચારણીય જણાય છે

આ પ્રમાણે આપણે આવકના સચ્ચક્ત્વમૂલક બાર મતો પૈકી પ્રત્યેકના પાચ પાચ અતિચારો વિચાર્યા આથી એમ ન સમજવું કે દરેકના પાચ પાચ જ અતિચારો છે, આ તો ઉપલક્ષણરૂપ કથન સમજવું અર્થદીપિકાના ૧૭૫મા પત્રમા અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧૫૫ પચાતિચારા ઉ, સુત્તંત્રી(મિ) જે પદંતિમા ।

તે નાવધારણદ્વાર(ય ?), કિંતુ તે ઉવલક્ષણં ॥ ”

વિશેષમા આ અતિચારોથી રહિતપણે બાર મતો પાળવા તે શુદ્ધસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે, એટલે કે આ અતિચારોને છૂટવાની બારી ન સમજતા એ ન લાગે તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે વિધિ પૂર્વક મતોનો સ્વીકાર કરનારને આ અતિચાર સહનતા જ નથી તો અતિચાર રહિતપણે મતો પાળવા એ કથનનું શુ તાત્પર્ય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે માણસ મત લે છે ત્યારે તો તે તેમ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કરે છે—એનો ભાવ શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ જો એ સમયે સત્તામા મોહનીયરૂપ અશુભ કર્મ હોય તો તેનો ઉદય થતા એના ભાવ પ્રથમના જેવા શુદ્ધ ન રહે એટલે કે એ અતિચાર સેવવા પ્રેરાય અને જો સત્તામા પણ અશુભ બીજ ન જ હોય તો નિરતિચારપણે મત પાળાય વીર્ય ફારવવાથી અતિચાર ઉપર વિજય મેળવી શકાય. સાચી શ્રદ્ધા શુભ વિચારને જન્મ આપે છે અને એ સત્કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે સત્કાર્યને સાચી શ્રદ્ધા બળ આપનાર છે એ ‘ શ્રદ્ધા’દેવીની સહાયતાથી અતિચારરૂપ રાક્ષસો ધીરે ધીરે પશા ચન કરી જાય છે

અગ્નિની સાથે ધૂમાડો નીકળે વાસ્તે ધૂમાડો બધ કરવા માટે અગ્નિ બોલવી નાખવો એ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ અગ્નિને સતેજ કરવો એ ઇષ્ટ છે તેમ શુદ્ધ મતને અતિચાર લાગે તેમ છે

૧ ડાયા—

પદ્ય પ્રધાતિચારાસ્તુ સૂત્રે ચે પ્રદક્ષિતા ।

તે નાવધારણાર્થોય કિંતુ તે ઉપલક્ષણમ્ ॥

એથી શુદ્ધ મતનો જ ત્યાગ કરવા પ્રેરણુ તે કહાયણુ નથી, કિન્તુ જેમ શુદ્ધ મતને પુષ્ટિ મળે અને તે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનતું બાથ તેવી બાવનાઓ લાવવી એમા મતધારી મનુષ્યની શેષતા છે.

૫ આશકમા કહ્યું છે કે માણસને વિવિધો પરિણામ ન હોય તોપણ પ્રયાસ કરવાથી તે પરિણામ ઉદ્ભવે છે અને પ્રયત્ન ન કરાય તો અથવા અશુભ કર્મના ઉદયથી વિવિધો પરિણામ હોય તોપણ તે તે ધીરે ધીરે નાશ પામે છે, વાસ્તે સમ્યક્ત્વ પૂર્વક અણુમત્તરિ અગીકાર કર્યા બાદ તેનું સ્મરણ ચાલુ રાખવું જેમકે જે બ્રા મત શા માટે સ્વીકાયું છે ? એનું કળ શું છે ? એથી માની ઉન્નતિ શી રીતે થશે ? એના પાલનમા કયા કયા વિન્ન જણાય છે ? એ વખતે કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ? આવે બિહોપોહ કરવાથી તે તે મતમા ચિત્તની સ્થિરતા થાય.

સલેખનાના પાથ અતિચારો—

(૧) હવિત-આશસા, (૨) મરણુ-આશસા, (૩) મિત્ર-અનુશાન, (૪) સુખ-અનુ-બધ અને (૫) નિદાન-કરણ એ 'સલેખના' મતના પાથ અતિચારો છે.

હવિત-આશસાનું લક્ષણ—

વસ્ત્રાદિલાભવહુપરિવારદર્શનેન લોકશ્લાઘાશ્રવણેન ચૈવમેવ શ્રેય
इति मननरूपत्वं, अवग्रयतया जलबुद्बुद्रूपविनश्वरशीलस्य शरीरस्या-
वस्थानादौ गाध्यैर्न प्रयत्नकरण वा जीविताशसाया लक्षणम् । (૫૨૫)

અર્થાત્ વસ્ત્રાદિનો લાભ જોઈને, બહોળો પરિવાર દેખીને કે લોકમા થતી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને હવણુ એ જ શ્રેયસ્કર છે એમ માનવું તે 'હવિત-આશસા' છે અથવા તો જળના પન્થોદાની પેઠે અવશ્ય વિનાશશીલ એવા શરીરને ટકાવી રાખવા વગેરે માટે અત્યંત આસક્તિ પૂર્વક પ્રયાસ કરવો તે 'હવિત-આશસા' છે.

મરણુ-આશસા—

स्वकीयानां दृष्ट्वा 'कदा म्रियेऽहम्' इति परिणामरूपत्वं, रोग-
ग्रस्ततया प्राप्तजीवनकेशस्य मरणचित्तस्य प्राणधान वा मरणाशसाया
लक्षणम् । (૫૨૬)

અર્થાત્ પોતાનો અનાદ (તિરસ્કા) થતો જોઈને હું કયાર જલદી મરી જાઉં એ પ્રકારનો (અધ્યાત્મથી રહિત વ્યક્તિનો) પરિણામ તે 'મરણુ-આશસા' છે અથવા રોગથી સપડાયેલ હોય કે શેષમય હવન વ્યતીત કરનાર મનુષ્યના ઇચ્છા ગમે તે 'મરણુ-આશસા' છે.

તારપર્ય—

કેઇએ અનંશન અગીકાર કર્યું હોય તે સમયે અનેક જનો દ્વારા થતું તેણે વંદન, વિવિધ સ્થળેથી થતી તેની તારોફ ઇત્યાદિરૂપે પોતાની પૂજાદિ વિભૂતિ જોઇને 'લેલિયાંઈ જીવન લખાય તો સાડ એ પ્રમાણે જે આ વ્યક્તિ જીવનને ચલાય તે 'જીવન-આશ સા' છે, જ્યારે અનંશન અગીકાર કરેલ વ્યક્તિની કેઇ ઇરકાર ન કરતું હોય, તેના સત્કારની વાત તો ખાબુએ રહી, પરંતુ તેની ખાસ જરૂર પૂરતી પણ સાર મલાળ ન હોવાતી હોય બદલે તેની નિંદા થતી હોય તો તેથી ઠટાળીને તે મરણ વાંછે તે 'મરણ-આશ સા' છે .

મિત્ર-અનુરાગનું લક્ષણ—

જીવિતમરણસહચારિમિત્રજનેષુ યોડ્ય તાદૃશઃ સ્નેહસ્તં તસ્યામવ-
સ્થાયામપિ ન જહાતીત્યેવમનુરાગરૂપત્વ, પૂર્વે સહાચરિતગાઝુક્રીડનાઘ-
નુસ્મરણે સતિ યઃ સ્નેહઃ સજ્ઞાતસ્તસ્ય પ્રાણાલ્યસમયેડપિ પરિત્યાગવિ-
મુલ્લક્ષણત્વં વા મિત્રાનુરાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૭)

અર્થાત્ જીવન અને મરણ જેવા પ્રસંગના પણ સાથે રહેવાવાળા મિત્રોને વિષે જે સ્નેહ હોય તેવો સ્નેહ અતિમ અવસ્થામાં પણ છોડવો નહિ તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે. અર્થવા—પૂર્વે અવસ્થામાં સાથે પૂજામાં કીડા વગેરે કર્યાના સ્મરણથી જે સ્નેહ ઉદ્ભવે તેને પ્રાણ-ત્યાગના સમયે 'પણ છોડવો નહિ' તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે મિત્રના ઉપર સ્નેહ એ કથનથી મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ, ઉપર કે શિષ્યાદિ ઉપરનો સ્નેહ પણ સમજી લેવો.

સુખ-અનુબંધન—

અનુભૂતદ્વિયા વિશેષસ્મૃતિસમન્વાહારરૂપત્વ સુખાનુબંધસ્ય લક્ષણમ્ ।

અર્થાત્ જે સ્ત્રી સાથે વિષય-સુખનો અનુભવ કર્યો હોય તેને વિશેષે કરીને યાદ કરવાથી જે સુખનો અનુભવ કરાય તે 'સુખ-અનુબંધ' છે કે કદાચ વહીએ તો અનુભવેલા સુખો યાદ લાવી મનમાં તાબા કરવા તે 'સુખ-અનુબંધ' છે.

નિદાનનું લક્ષણ—

કષ્ટાનુષ્ઠાનરૂપતપસશ્ચારિત્રસ્ય વા વિક્રયકરણરૂપત્વ, યદ્યસ્ય તપ-
સશ્ચારિત્રસ્ય વા મમ ફલમસ્તિ તર્હિ જન્માન્તરે મમ ચેક્રવર્ત્યાદીના
સુખં ભવતુ' इतीच्छारूपत्वं વા નિદાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૮)

અર્થાત્ કષ્ટ પૂર્વક કરેલ તપશ્ચર્યાને કે ચારિત્રને વેળી નહાયુ તે 'નિકાન' ॥ અથવા આ મે જે તપ કર્યું છે યાને ચારિત્ર પાળ્યું છે તેનું જો કંઈ ફળ હોય તો તે ફળરૂપે મને કાવાતરમા ચક્રવર્તી કે એવી કોઈ વ્યક્તિ જેવું સુખ મળેા એવી ઇચ્છા કરવી તે 'નિકાન' છે

આ પ્રમાણે આપણે એક દર દર અતિચારિ વિચાર્યાં જો ઇરાદા પૂર્વક કે વફતાથી તેનું સેવન કરાય તો તેથી વ્રત બહિત જ થાય એટલે કે એ અતિચાર ન ગણાતા અનાચાર જ ગણાય, પરંતુ જો બૂલથી, પ્રમાદથી યાને અનાલોચનથી તે સેવાઈ જાય તો તે અતિચારરૂપ છે આ અતિચારથી બચવા માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

દાનના સ્વરૂપનો ઉપક્રમ—

ધર્મના જ્ઞાન, શીલ, તપ અને કાવ જોમ જે પ્રકારે છે તેમા જ્ઞાન એ જીવનના બધા સફળુણોના કળશ છે એના વિકાસ ઉપર પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અન્ય સફળુણોના ઉત્કર્ષ અવલ બી રહેલો છે અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ માનવ-સમાજની વ્યવસ્થાની સમજસતા અવલ બી રહેલી છે આ પ્રમાણે જે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ છે અને જેને વિષે 'અતિથિમંત્રિલાગ' વ્રતમા નિર્દેશ કરાયો ॥ તે જ્ઞાનનું લક્ષણ હવે નીચે સુજળ રજુ કરવામા આવે છે —

આત્મપરાનુગ્રહાર્થં પરમવિશુદ્ધપરિણામેન સ્વદ્રવ્યાણામન્નપાનવસ્ત્રા- વીના પરિત્યાગકરણ દાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૨૧)

અર્થાત્ સ્વ તેમજ પરના ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે અત્યંત નિર્મળ પરિણામ પૂર્વક પોતાના (ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા) અન્ન, પાન, વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવો તે 'જ્ઞાન' છે જ્ઞાન એટલે ન્યાયપૂર્વક મેળવેલ વસ્તુનું અન્યને અર્પણ કરવું તે આવા ઇરાદાપૂર્વક અર્પણથી જે અર્પણ કરે છે તેને તેમજ જેને અર્પણ કરાય છે તેને પણ સાલ થાય છે અર્પણ કરનારનો પોતાના ઉપર જો ઉપકાર ॥ કે એ વસ્તુ ઉપરનું એનું મમત્વ જોડાય થાય છે અને તેટલે અંશે એની સતોવદ્ધતિ અને સમજાવ કેળવાય ॥ સ્વીકારનારના ઉપર જો ઉપકાર થાય છે કે એથી એના જીવનયાત્રાના રથની ગતિ અટકી પડતી બચી જાય છે, એનો સુખેથી જીવન-નિર્વોહ થાય છે, અને તેમ થતા સફળુણોના વિકાસ કરવા માટે યથેષ્ટ મમમ અને માનસિક શાંતિ યાને અનુકૂળ વાતાવરણની એને પ્રાપ્તિ થાય ॥

જોકે બધા જ્ઞાનો જ્ઞાનરૂપે તો પ્રાય મમાન જ છે છતાં તેના ફળમા તરતમતા રહેલી છે એ તરતમતાનું કારણ દાનધર્મની વિશેષતા છે જે વિશેષતાનો સુખ્ય આધાર જ્ઞાન-ધર્મના વિધિ, દ્રવ્ય, કાતા અને પાત્ર એ ચાર અંગોની વિશેષતા ઉપર રહેલો ॥ તેમા વિધિ-વિશેષનું લક્ષણુ છે એ કે—

૧ ૭૮૬ મા પૃષ્ઠમાં આ લક્ષણુ વિચારી જરા ડીઝે, છતાં પ્રસંગવશાત્ તે ફરીથી રજુ કરાય છે

દેશકાલસમ્પચ્છદ્ધાનાદિકમરૂપત્વં વિધિવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૫૩૦)

અર્થાત્ દેશ-અપત્તિ, કાલ-અપત્તિ, શ્રદ્ધા, સત્કાર વગેરેનો ક્રમ તે 'વિધિ-વિશેષ' છે તેમા દેશ-અપત્તિ એટલે સ્થાવર વગેરે જતુઓના ઉપદ્રવથી સહિત દેશ એટલે કે જ્યાં સ્થાવર વગેરે જીવોનો ઉપદ્રવ ન હોય તેવા રસોડા વગેરે સ્થાનોને 'દેશ-અપત્તિ' કહેવામા આવે છે કાલ-અપત્તિથી એ સમજવાનું છે કે રાત્રિનો સમય નહિ, પરંતુ પોતાને માટે ઇનાવવામા આવેલ અથનાદિ ચાર પ્રકારના આહારને વાપરવાનો દિવસનો યોગ્ય સમય અને તેમા પણ જોજનને વાસ્તે ઉચિત કાળ અર્થાત્ જ્યારે પીરસનાર તૈયાર હોય એવી વિશેષ અનુકૂળતા વળી અત્ર પૂર્વકર્મ અને પશ્ચાત્કર્મનો અભાવ અવેક્ષિત છે

શ્રદ્ધા એટલે શુદ્ધીજનોને ઠા । આપવાની અભિલાષા જિજ્ઞાસુ, એમવાને આસન આપતું, વહન કરવું વગેરે વિનય સાથેવલો તે મત્કાર' છે સત્કાર સહિત દેશ અને કાળને અનુસરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કંઈપનીય વસ્તુનું જ્ઞાન હેતુ તે 'વિધિ' છે દુઃકમા કહીએ તો દેશકાલની યોગ્યતાને લક્ષ્યમા રાખીને તેમજ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરનારના સિદ્ધાન્તને આચ ન આવે એવી ખપતી વસ્તુનું આનંદપૂર્વક અર્પણ કરવું તે 'વિધિ-વિશેષ' છે વળી જ્ઞાન નિષ્કામ વૃત્તિથી અપાય તો તે વિશેષ હિતકારી છે એટલે જ્ઞાન આપતી વેળા આ લોક કે પરલોક સગંધી મુખની ઇચ્છા ન રાખવી, તેવી ઇચ્છા ન રાખવાથી આત્માનો સ્વાભાવિક જ્ઞાન જીવી જીકશે, કેમકે ખરો જ્ઞાનક તો આપણી પાસે જ વસ્તુ હોય તે જીજ્ઞાસુ ઉપયોગમા આવે તેમા જ છે વાસ્તે જ્ઞાન આપતી વેળા જ્ઞાન લેનાર આપણો ઉપકાર માને, ફુનિયામા વાહવાહ કહેવાય કે પરભવમા મુખ મળે એવી લાલસામા લપટાવું ન એઈએ

દ્રવ્ય-વિશેષત્વ લક્ષણ—

અન્નાદિદ્રવ્યાણામેવ સારજાતિગુણોત્કર્પયોગ્યતાસમ્પન્નરૂપત્વં દ્રવ્ય-વિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૧)

અર્થાત્ અન્ન વગેરે દ્રવ્યોમા પણ સાર, જાતિ અને શુદ્ધતા ઉત્કર્ષની યોગ્યતાથી સુક્ત જે દ્રવ્ય હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે અત્ર સાર એટલે જેમાથી મધ, રસ વગેરે નષ્ટ ન થઈ ગયેલ હોય તેવા શાલિ, વીહિ, ઘઉં વગેરે 'જાતિ' કહેવાય છે મુગધી, વવણ, સિંગવ, મધુર એ શુદ્ધો જાણવા એ સારાદિ જે દ્રવ્યમા ઉત્કૃષ્ટપણે હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે જ્ઞાનમા અપાતી વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે તે લેનાર જ્ઞાત્રને તેની જીવનયાત્રામા પુષ્ટિ કરનારી થઈ પડે અને તેના શુદ્ધતા વિકાસમા નિમિત્તરૂપ બને

દાતૃ-વિશેષત્વ લક્ષણ—

પ્રતિમહીતરિ અનસૂયારૂપત્વે સતિ ત્યાગાદૌ વિષાદાભાવરૂપત્વં વાતૃવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૨)

અર્થાત્ જેને દાન અપાત્ર હોય તે વ્યક્તિમા જે શુભો હોય તેને દોષરૂપે જોવાની બુદ્ધિરૂપ અસૂયા જે દાતામા ન હોય તેમજ દાન દેતી વેળા કે ત્યારપછી પણ જેના મનમા જરા પણ ખેદ ન થાય તે દાતા 'દાતૃ-વિશેષ' છે એટલે કે જે દાતા શ્રદ્ધા પૂર્વક, ખુબમાન પુરસ્કર, અખિન્ન મનથી દાન દેતો હોય તે 'દાતૃ-વિશેષ' છે

પાત્ર-વિશેષનું લક્ષણ—

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસમ્પન્નરૂપત્વ પાત્રવિશેષસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૩)

અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રથી યુક્ત વ્યક્તિ તે 'પાત્રવિશેષ' છે એટલે આવી વ્યક્તિને દાન દેવાથી તે દાનનો સદુપયોગ જ કરે, સત્પુરુષાર્થનું જ તે અપ્રમાદિત પણે સેવન કરે, એવી આ પાત્રની વિશેષતા છે આવા ઉત્તમ પાત્રને આપેલ દાનનું ફળ વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ છે એટલે કે એથી મોક્ષ પણ હથેલીમા આવીને બાકુ રહે છે

इति प षम् 'ष' पक्ष बीस्युपाधिक-शास्त्रविशारद-जैनार्थाधीनमद्विजयधम
सुरीश्वरचरणारविन्दमूढायमाणेन यायतीर्थं यावद्विशारदोपनामधारिणा 'प्रपतकभोमङ्गल
विजयेन' विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य भास्ववाधिकारवर्णननामा तृतीय वल्लोत्पन्नु
पादादिपर्यंक समाप्त ॥

ચતુર્થ ઉલ્લાસ—‘ બન્ધ ’ અધિકાર

આપણે ગત ઉલ્લાસમા ઠાયિક, વાયિક અને માનસિક કર્મરૂપ યોગ તે ‘આસ્રવ’ છે એવું આસ્રવનું લક્ષણ તેમજ તેના પ્રકારોનું કથન કર્યું હવે ‘બન્ધ’ અધિકારનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા બન્ધની ઉત્પત્તિ કઈ આકસ્મિક નથી એટલે સૌથી પ્રથમ બન્ધનાં કારણોનો નિર્દેશ કરતા પ્રથકાર કથે છે—

‘મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકપાયયોગા ઇતિ પञ्च-बन्धहेतवो भवन्ति’.

અર્થાત્ (૧) મિથ્યાદર્શન યાને મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કપાય અને (૫) યોગ એમ બન્ધના પાંચ કારણો છે. પરંતુ એ ધ્યાનમા રાખવું કે મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચે બન્ધ-હેતુઓ એક જ જીવમા સમકાલે સભવતા નથી કે જે હકીકત હિં સાદિ સર્વ પરિણામોને પણ લાગુ પડી શકે છે વિશેષમા આ મિથ્યાદર્શનાદિ જે પાંચ બન્ધ-હેતુઓ છે તેમા જો પૂર્વ હેતુ વિદ્યમાન હોય તો ઉત્તર હેતુ હોવા જ નોંધએ, કિન્તુ ઉત્તર હેતુ હોય તો પૂર્વ હેતુ હોય પણ ખરે અને ન પણ હોય-એની લજના સમજવી

અવિરતિનું પ્રમાદ અને કપાયથી પૃથક્ત્વ—

તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૯૭) તરફ નજર કરતા સમભય છે કે પ્રમાદ અને અવિરતિ એ બે એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી એટલે કે એમા વિશેષતા રહેલી છે, કેમકે ત્યા સૂચવાયું છે તેમ વિરતિથી અલ્પકૃત વ્યક્તિમા પણ ચાર જાતની વિકૃતિ, ચાર પ્રકારના કપાય, પાંચ પ્રકારની ધન્દ્રિય, નિદ્રા અને પ્રભુચરૂપ પદ્મ પ્રકારનો પ્રમાદ મળે છે, એટલે કે અવિગતિના અભાવમા પણ પ્રમાદના અસ્તિત્વ માટે અવકાશ છે. આથી અવિરતિ અને પ્રમાદને એક ન ગણતા અત્ર પૃથક્ ગણ્યા છે તે ન્યાય છે એવી રીતે કપાય અને અવિરતિમા પણ ફેર છે એકે બને હિં સાદિ પરિણામ રૂપ છે, તોપણ કપાય એ કારણ છે અને અવિરતિ એ ફાય છે એટલે કે કાર્યસ્વરૂપ હિં સાદિ અવિરતિથી કારણરૂપ કપાય ભિન્ન છે.

આ પ્રમાણે જોતા વિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય એ ત્રણેનું પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે તેમ છે એમા મિથ્યાદર્શન અને યોગ ઉમેરતા બન્ધ-હેતુઓની સખ્યા પાંચની આવે.

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ ૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

‘મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકપાયયોગા બન્ધહેતવઃ’.

૨ જુઓ ૫ ૭૨ તેમજ ૫ ૭૪૯

૩ હિં સાદિ પરિણામરૂપે વિચાર કરતાં અવિરતિનો કપાયમાં અતર્કીય સંકય છે. અથવા તો કપાયમાં કારણનો ઉચાર કરવાથી પણ અવિરતિનો કપાયમાં સમાવેશ કરી સંકય તેમ છે.

મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓનો ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રયો સાથે અલેદ—

આપણે જૂતીય ઉલ્લાસમા ઇન્દ્રિય, કષાય, અમત અને ક્રિયા એમ આશ્રવના લેદો દર્શાવી ગયા છીએ અને અહીં તો મિથ્યાત્વાદિ પાચતુ બન્ધના હેતુ તરીકે ચાને આશ્રવ તરીકે નિરૂપણ કરીએ છીએ તો આ બેનો સમન્વય શી રીતે થાય તેનો અત્ર વિચાર કરીશું તત્ત્વાર્થશબ્દ (૫ ૨૯૪)મા સૂચવાયુ છે તેમ મિથ્યાત્વનો પચીમ પ્રકારની ક્રિયાઓમા અતર્ક્ય થાય છે અને પ્રમાદનો આશ્રવ્યાપાદન-ક્રિયા અને અનાકાક્ષ-ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે યોગનો ઇન્દ્રિયમા કે ક્રિયામા અતર્ક્ય કરી શકાય અવિરતિ કહો કે અમત કહો તે તો એક જ છે એટલે આ પ્રમાણે વિચારતા મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓ ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રવોથી જુદા નથી

મિથ્યાદર્શનાદિની જુદા જુદા ગુણુસ્થાનોમા સમાવના—

ફરેકે ફરેક ગુણુસ્થાનકમા ક'ઈ પાચે બન્ધહેતુઓ સભવતા નથી ફક્ત પ્રથમ ગુણુસ્થાનમા મિથ્યાદર્શનાદિ પાચે સમુદાયરૂપે છે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ગુણુસ્થાનોમા અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે પાચમામા દેશથી અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનમા પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ ત્રણ છે સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા અને અગ્યારમા ગુણુસ્થાનોમા કષાય અને યોગ એમ બે છે અગ્યારમામા સત્તારૂપે કષાય છે પણ ઉદયમા નથી એટલે ત્યાં પણ કષાય-અત્યયિક બન્ધ નથી બારમા અને તેરમામા કેવળ યોગ છે^૧ ચૌદમા ગુણુસ્થાનમા એકે બન્ધ-હેતુ નથી એ તો અપુનર્બન્ધક છે

૨ બન્ધના કારણોની સખ્યા પરત્વે મતાતરો—

પ્રસ્તુત શ્રદ્ધાકાર મોટે ભાગે તત્ત્વાર્થને અનુસરે છે એટલે એ અમૂલ્ય શ્રયના આઠમા અધ્યાયના આઠ સૂત્રમા સૂચવેલા પાચ બન્ધના હેતુઓવાળું કથન તેઓ અત્ર રજુ કરે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય વપાસતા આ ઉપરાંત બીજા બે પરપરાઓ પણ જોવાય છે એટલે કે બન્ધના હેતુઓ તરીકે શ્રીઉમાસ્વામિ અને તેમના અનુયાયીઓ ઉપયુક્ત પાચનો નિર્દેશ કરે છે, *કર્મ-અધિકાર તેમજ *તેમને પગલે ચાલનાગળો પ્રમાદ સિવાયના આરોને એટલે કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો બન્ધના હેતુરૂપે નિર્દેશ કરે છે અને ત્રીજા પરપરા કષાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધના હેતુ તરીકે ઉલ્લેખે છે^૨ આ પ્રમાણે જોઈ બન્ધના હેતુની સખ્યા પરત્વે ભેદ છે, પરંતુ તારવિક દષ્ટિએ વિચારતા તે કેવળ અન્યાય અપેક્ષા પૂર્વકના કથનો જ છે, નહિ કે એક બીજાને ઉતારી કે તોડી પાડવાની વૃત્તિવાળા એકાન્તિક કથનો છે એટલે કે એ પરસ્પર ભિન્ન જણાતી પરપરાનો સમન્વય યદ્ય શકે તેમ છે અને એ પરિસ્થિતિમા એમા સખ્યાલેક સિવાય કશો ભેદ જ રહેતો નથી

૧ આ ઉપરથી મિથ્યાદર્શનાદિના કમની સંકારણતા ફિત થાય છે

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વિવેચન ૫ ૩૪૩-૩૪૪

૩ જુઓ ચતુર્થ કર્મ-અધ્યયન ૫૦

૪ જુઓ પચ્ચસમક (૬ ૪, ગા ૧) તથા કર્મકાણ્ડની ગા ૭૮૬

૫ જુઓ પાંચમો કર્મ-અધ્યયન (ગા ૬૬),

પ્રમાદ એ એક ભૂતનો અસયમ જ છે અને એથી એનો કષાયમા કે અવિરતિમા અત ભાવ કરી શકાય આ દૃષ્ટિથી કર્મપ્રકૃતિ વગેરે અથોમા ક્રૂપા ચાર બન્ધ-હેતુઓ ગણવાયા છે વળી ખારીકીથી વિચાર કરતા મિથ્યાત્વ અને અસયમ એ બને કષાયના સ્વરૂપથી બિન્ન જણાતા નથી એથી આ દૃષ્ટિએ કષાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધહેતુઓ ગણવામા કરી હોવાનું નથી

જ્યારે આ પ્રમાણે સમન્વય કરી શકાય છે તો સવાત એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે શા આધારે સપ્તમોક્ષની જુદી જુદી પરપરા ચાલી આવે છે ? આનો ઉત્તર એમ અપાય છે કે કોઈ પણ કર્મ બધાય ત્યારે તેમા વધારેમા વધારે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ એ જે ચાર અશોનુ નિર્માણ થાય છે તેના જુદા જુદા કારણ કષાય અને યોગ એ બે છે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે અશોનુ નિર્માણ યોગને આધારી છે, જ્યારે સ્થિતિ અને અનુભાગ એ બે અશોનુ નિર્માણ કષાયને આધારી છે આ રીતે એક જ કર્મમા ઉત્પન્ન થતા પ્રકૃતિ આદિ ચાર અશોના હેતુઓનું વિશ્લેષણ કરવાની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમા કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરાયું છે, અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉત્તરતી ચક્રી ભૂમિકાકાંચ ગુણસ્થાનોમા બધાની કર્મપ્રકૃતિઓની તરતમતાનું કારણ દર્શાવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બન્ધહેતુઓનો નિર્દેશ કરાયો છે જે ગુણસ્થાને બન્ધહેતુઓ ઉક્ત ચારમાથી જેટલા વધારે હોય તે ગુણસ્થાને કર્મપ્રકૃતિઓનો તેટલો વધારે બન્ધ હોય અને જ્યાં એ બન્ધહેતુઓ ઓછા હોય ત્યાં કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ તેટલો ઓછો હોય આ રીતે વિચારતા એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનું કથન કરનારી પરપરા કોઈ પણ એક જ કર્મમા મલવતા ચાર અશોના કારણનું પૃથક્કરણ કરવા માટે છે, જ્યારે મિથ્યા ત્વાદિ ચાર હેતુઓનું કથન કરનારી પરપરા એ જુદા જુદા ગુણસ્થાનોમા તરતમભાવ પામતા કર્મબન્ધના કારણોના ઉદ્દેશ કરવા માટે છે પાત્ર બન્ધહેતુઓની પરપરાનો આશય તો ચારની પરપરા કરતા જુદો જણાતો નથી અને એ હોય તો તે એટલા જ પૂરતો છે કે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થી એને બન્ધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું

આત્મવ અને બધ એ બે તત્ત્વોમાં પહેલું કયું ?—

આપણે ૬૭૫મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ મિથ્યાદર્શનાદિ પાત્ર, કર્મબન્ધના કારણો છે અને એ બન્ધના કારણોને જ જૈન દર્શન 'આત્મવ' કહે છે અર્થાત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયની સાથે સબધ ધરાવતી તન, વચન અને મનની પ્રવૃત્તિઓ જ શુભ કે અશુભ કર્મના આગમનનું કારણ હોવાથી આત્મવરૂપ છે આ પ્રમાણે આત્મવ કર્મબન્ધનું કારણ છે અને કર્મબન્ધ એ કાર્ય છે, વાસ્તે પહેલા કારણ અને પછી કાર્ય હોવું જોઈએ એટલે કે પહેલા આત્મવ અને પછી કર્મબન્ધ એ પ્રમાણે એ બે તત્ત્વોને સ્થાન મળે છે પરંતુ આમ માનવા જતા એ વાધો આવે છે કે બન્ધ સિવાય આત્મવ માટે અવકાશ જ નથી, એથી કરીને પહેલા કર્મબન્ધ અને પછી આત્મવ એમ સ્વીકારવું જોઈએ અને તેમ સ્વીકારવા જતા તો આત્મવને કર્મબન્ધનો હેતુ માનવો અસંગત ઠરે છે કેમકે કદી પણ પહેલા કાર્ય અને પછી હેતુ એવો કાર્ય-કારણનો ક્રમ હોઈ શકતો નથી માટે આત્મવ અને કર્મબન્ધ એ બેના સ્થાન શી રીતે માનવા ઉચિત છે એ પ્રશ્ન જરૂર જિજ્ઞાસુ રહે છે આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ બીજા અને ગાડ એ બેમા પહેલું કયું અને પછી કયું એ પ્રશ્નનો

આરો આવે તેમ નથી, પરંતુ એનો પ્રવાહ અનાદિ કાલથી વહ્યા કરે છે તેમ આત્મવ અને બન્ધમા પહેલુ કયુ અને પછી કયુ એ વાતનો અર્થ આવે તેમ નથી, એ તો પ્રવાહરૂપે અનાદિ કાલથી નિરતર ચાલુ જ છે આત્મવ અને કર્મબન્ધ એ બંને પ્રવાહરૂપે અનાદિ હોવાથી એના પૂર્વાપરનો ક્રમ પણ અનાદિ સમજવો હો એટલુ ખરૂં કે વર્તમાનકાળના આત્મવનો હેતુ પૂર્વ કાળનો કર્મબન્ધ છે અને થનારા કર્મબન્ધનો હેતુ આ વર્તમાન કાળનો આત્મવ છે.

પૂર્વ કાળના બન્ધની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાળનો આત્મવ કાર્યરૂપ છે અને એ જ કાર્યરૂપ આત્મવ ભાવે કર્મબન્ધની અપેક્ષાએ કારણરૂપ છે એ જ દૃષ્ટિએ અહીં આત્મવને કર્મબન્ધનો હેતુ કહ્યો છે, માટે આત્મવ અને બન્ધના ક્રમમા કોઈ ભતનો વાધો કે કોઈ પ્રકારની આપત્તિ આવે તેમ નથી.

મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ અને તેના બે પ્રકારો—

હવે આપણે એક પછી એક મિથ્યાદર્શનાદિ બન્ધ-હેતુઓની વ્યાખ્યા કરીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ મિથ્યાદર્શનનો વિચાર કરીએ મિથ્યાદર્શન કહો કે મિથ્યાત્વ કહો તે એક જ છે એનું લક્ષણ અથકાર નીચે સુજળ નિર્દેશ છે —

મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મપુદ્ગલસાચિવ્યવિશેષાદારમપરિણામવિશેષ -

રૂપત્વ મિથ્યાત્વસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૪)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ કર્મ-પુદ્ગલની પ્રધાનતાને લીધે આત્મામા જે પરિણામ ઉદ્ભવે છે તે ‘ મિથ્યાત્વ ’ છે.

અન્ય રીતે વિચારીએ તો સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધાનો અભાવ એ ‘ મિથ્યાત્વ ’ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન એ પદાર્થનું વાસ્તવિક શ્રદ્ધાન હોવાથી એનું સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ઉદ્ભવે છે એ મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું સભવે છે—(૧) પદાર્થને વિષે યથાર્થ શ્રદ્ધાનના અભાવરૂપ અને (૨) અયથાર્થ વસ્તુના શ્રદ્ધાનરૂપ આ બેમા ખાસ ફેર એટલો જ છે કે પહેલું તદ્દન મૂઠ્ઠાશામા પણ હોય, જ્યારે બીજું તો વિચારદશામા યાને સમગ્ર અવસ્થામા જ હોય વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જ્યારે અભિનિવેશથી કોઈ એક જ દૃષ્ટિને ખોટી રીતે વળગી રહેવામા આવે ત્યારે વિચારદશા હોવા છતાં અતત્ત્વના પક્ષપાતને વ્રથને એ દૃષ્ટિ ‘ મિથ્યાદર્શન ’ કહેવાય છે એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી ‘ અભિગૃહીત ’ કહેવાય છે વિચારદશા વિકરવર ન થઈ હોય ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ઢબાણને લીધે દ્રશ્ય મૂઠતા હોય છે આવા સમયે જેમ તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન નથી તેમ અતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી એ વખતે માત્ર મૂઠતા હોઈ તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન કહી શકાય એ નૈસર્ગિક હોવાથી યાને ઉપદેશથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે ‘ અનભિગૃહીત ’ કહેવાય છે દૃષ્ટિ કે પથના બધા ઐકાતિક કદાચહો અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન ’ છે આનો સભવ મનુષ્ય જેવી વિચારમા વિકસિત બનેલી જાતિમા

છે, જ્યારે અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શનનો સંભવ ક્રીટ, પતંગ વગેરે મૂર્ચ્છિત ચૈતન્યવાળો બલિઓમાં છે

પ્રસ્તુત અથકારે પણ મિથ્યાત્વના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે પ્રકારે સૂચવ્યા છે તેમાં અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનું લક્ષણ તેમજે, નીચે સુબળ નિર્દેશ્યું છે —

મત્યજ્ઞાનાદિના પરિકલ્પયતોઽસમ્યગ્દર્શનપરિગ્રહવિષયકો યોઽયં ‘તદેવ સત્યમ્’ इत्यभ्युपगमः, तत्प्रतिपत्त्या गृहीतमिथ्यात्वरूपत्वं, मत્યજ्ञानादिनाऽभ्युपेत्यासम्यग्दर्शनविषयकपरिग्रहरूपत्वं वाऽभिगृहीत-मिथ्यात्वस्य लक्षणम् । (૫૩૫)

અર્થાત્ મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે ઠલ્પના કરનારા (જનો), ખોટા મતોના મમૂઢામાંથી આ દર્શન જ સત્ય છે એવી માન્યતા ધરાવે તો તેમની તે માન્યતા ‘અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ’ ઠહેવાય છે. ‘અથવા મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે ગ્રહણ કરાયેલ અઅર્થાથ’ દર્શન સળધી જે સ્વીકાર તે ‘અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ’ છે આ પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિત વ્યક્તિ ‘મિથ્યાત્વી’ ઠહેવાય છે

અમણુ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આ ઉપદેશજન્ય (નહિ કે નૈસર્ગિક) મિથ્યાત્વથી યુક્ત એવા પાપક્રીઓની સંખ્યા મૂંઝકૃતાગ (શુ ૧, ઉ ૧૨)ની ૧૧૯મી ‘નિયુક્તિમાં ૩૬૩ની સૂચવાઈ છે, જ્યારે ૨૦૧૦૬ અથવા ૬૩ નો ઉલ્લેખ છે અભિગૃહીત મિથ્યાત્વની અપેક્ષા અનુસાર

૧ આ રજો એ ઉત્તેખ —

“ અલિયસય કિરિયાણ અકિરિવાણ ચ હોરુ લુહસીતી ।

અન્નાણિય સસદ્દી વેણદયાણ ચ વસીસા ॥ ૧૧૯ ॥ ”

[અશીરયધિકશન ક્રિયાવાદિનામક્રિયાવાદિના ચ મયતિ ચતુરશીતિ ।

અજ્ઞાનિકા સત્તપટ્ટિર્વનયિકાનાં ચ દ્વાવિંશત્ ॥]

૨ મહાપિ પુરુષના સમયમાં જુદા જુદા ૬૩ પથો દત્તા એમ સુત્તનિપાતના સળિયસુત્તની ૨૬ મી ગાથાની નિર્ભ-લિખિત પંક્તિ ઉપરથી સમજાય છે —

“ યાનિ ચ તીણિ યાનિ ચ સદ્દિ સમણપ્પવદિતાનિ ० ”

[યાનિ ચ ત્રીણિ યાનિ ચ પટ્ટિ અમણપ્પવાદિતાનિ ०]

અર્થાત્ ત્રણ અને સાઠ એટલે ત્રસઠ મતો દત્તા આમાં ૧૦૬ મતોના પણ સમાવેશ થતો હોય એમ જણાય છે, કેમકે પાલી સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે “ દ્વાસદ્દિ દિદ્દિગ્ગતાનિ ” એટલે બામઠ પથોના ઉલ્લેખ નજરે પડે છે આ બાસઠ પથોના અમણોના મતો વિગતવાર અતાવવાનો પ્રયત્ન દીધનિકાયાના પહેલા ‘અભિગ્રહ’ નામના સૂત્રમાં કરનામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે કૃત્રિમ છે જે મમયે એ સૂત્ર લખાયું હશે તે સમયે તેના રચનારને પુરુષના સમયમાં જે અમણુપથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેને વિષે ૬૨ની સંખ્યા સિવાય બીજી માહિતી બહુ જ થોડી હશે એમ વાગે છે જુઓ ત્રી રાજનાડેના અભિગ્રહસુત્રનું પરિશિષ્ટ તેમજ પુરાતત્ત્વ (પુ ૨, ૫ ૨૪૨)

આના (૧) અજ્ઞાનવાદી, (૨) ક્રિયાવાદી, (૩) અક્રિયાવાદી અને (૪) વિનયવાદી એમ ચાર વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે તેમા આ અધિકાર કથે છે તેમ છુદ્ધના શિષ્ય પ્રમુખ અજ્ઞાનવાદીઓની સંખ્યા ૬૭ ની છે ૨ સાકલ્ય (શાકલ્ય), વાકુલ, (વાકલ), સાત્યશુબ્રિ, ચારાચાણુ, માધ્યન્દિન, મૌદ, પિપ્પલાદ (પિપ્પલાદ), બાદરાયણુ, જૈમિનિ, વસુ વગેરેનો અજ્ઞાનવાદીમા અતર્કાવ કરાય છે

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ લોકો છે ૨ તેમા મરીચિ, કુમાર, કપિલ, બિલૂક, માધ્ય વગેરે ક્રિયાવાદી છે

અક્રિયાવાદીના ૮૪ પ્રકારો છે ૨ કૌકલ (૧), કાણ્ડેવિદિ, કૌશિક વગેરે ૨ અક્રિયાવાદીઓ છે

વિનયવાદીના ૩૨ લોકો છે ૨ વશિષ્ઠ(વસિષ્ઠ), પારાશર, જાતુ(ત)કર્ણુ, વાલ્મીકિ, રૌભલ્લ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, ધણાપુત્ર વગેરેને વિનયવાદી જાણવા

વિવિધ વાદો અને તેના મુખ્ય અનુયાયીઓના પરિચયને લગતુ સાહિત્ય—

આર્થ સૂત્રો યાને અગો પૈકી દૃષ્ટિવાદમા જ વિશેષ કરીને અજ્ઞાનવાદ, ક્રિયાવાદ, અક્રિયા

અમણાનુ ખ્યેષ ઐદિક કુખ્યાથી મોક્ષ મેળવવાનુ હતુ, પરંતુ તે કેવી રીતે મેળવવા એ વિષે વિવિધજાતી મતભેદ થવાથી ઉપર જણાવેલા ૬૨ મતભેદો યાને ૫ થો ઉત્પન્ન થયા હતા આમાંના કેટલાક વખત જતા એક બીજામા મળી ગયા આમાંથી જે ૩૫ થી બીજા અમણુપ થોને પછવાડે પાડી આગળ ધર્યા હતા, તે નીચે મુજબ છે—

(૧) અક્રિયાવાદ, (૨) સંસારશુદ્ધિવાદ અથવા નિયતિવાદ, (૩) ઉચ્છેદવાદ (૪) અન્યોન્યવાદ, (૫) આત્મ્યામસવરવાં અને (૬) વિશેષવાદ આ છએ વાદનુ સ્વરૂપ દીધનિકાચના સામગ્રી કૃત્તમુત્તમા મળે છે એનો સારાંશ પુરાતત્ત્વ (પુ ૨, ૫ ૨૧૩-૨૪૭)માં આપેલો છે વિશેષ માહિતી માટે દીધનિકાચનુ ગ્રા રાજવાડેકૃત મરાઠી ભાષાનર (ભા ૧, ૫ ૫૧-૬૫) તેમજ સામગ્રી કૃત્તમુત્તનુ પરિશિષ્ટ જોતુ

આ વાદના પૂરણ કરસપ, મહાભલિ ગોસાલ, અગ્નિતકેસકરઅવ પદ્મકંઠચ્યાયન નિમગ્નકતાતપુત અને સંજય બેલકૃતપુત એ અનુક્રમે નામકો યાને આચાર્યો હતા મહર્ષિ છુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૬૫૦ વર્ષે લખાયેલી અર્થકથા (આઠ કથા)માં આ આચાર્યોનો પુષ્કળ ઉપદાસ કરાયેલો છે

૧ મહાત્મા છુદ્ધે (૧) સકાલ-દર્શિ (સત્કાલદર્શિ), (૨) વિચિકિત્સા (વિચિકિત્સા) અને (૩) સીનમત (શીલમત) એમ જે દાદનિક વિચારોના ત્રણ વિભાગો પાડ્યા છે તે અનુક્રમે અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ સાથે સરખાવી સકાય

ઉત્તરાધ્યયન (અ ૧૮, આ ૨૩) તેમજ સૂત્રકૃતાગ (૧-૧૨-૪)ના ઉપરથી કૌ. બહેચ્ચા એવુ અનુમાન કરે છે કે મહાવીરના શિષ્યો નિવેદન કરે છે તેમ મહાવીરે પોતાની પદ્ધતિને ક્રિયાવાદ કહી અને બાળીનાની પદ્ધતિઓને અક્રિય, અપણુલ અને વિનય એ ત્રણમા વિભક્ત કરી

૨, ૪-૬ જુઓ ૮૭૪ મા પૂજ્યત પ્રથમ દિધણુ

૩ કૌસર્માં આપેલા નામો મુદ્દ છે અન આપેન નામવાળી વ્યક્તિઓની તેમજ બીજીઓની પશ્ચ માહિતી માટે તત્ત્વર્થ (ભા ૨)ની મારી અગ્રેષ્ઠ ધરતાવવા જોડી

વાદ, ઈશ્વરવાદ, નિયતિવાદ, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, અદ્વૈતવાદ વગેરે અનેક વાદોને લગતી ચર્ચા હતી આથી કરીને તેા 'દૃષ્ટિવાદની વ્યુત્પત્તિ કશીવતા તત્ત્વાર્થ' (અ ૧, સૂ ૨૦)ની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (પૃ ૬૧)મા તેના કર્તા શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ કહ્યું છે કે—

“ દૃષ્ટીનામ્-અજ્ઞાનિકાદીનાં યત્ર પ્રરૂપણા કૃતા સ દૃષ્ટિવાદઃ । ”

આ દૃષ્ટિવાદના તેા આજે દુર્ભાગ્યે દર્શન પણ અશક્ય છે એટલે આ વાદો માટે આગમ તરીકે તેા રઘુનકૃતાગ એઈ સતોષ માનવો પડે છે પ્રાચીનતામા ઉતરતી કોટિમા એના પછી એની નિયુક્તિને મૂકી શકાય તેમ છે આગમ જેવા સન્માન્ય ગણાતા સન્મતિતર્કમા પણ આ વાદોની ઝાળી થાય છે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧)ની જૂઠ્ઠા વૃત્તિ (પૃ ૧૨૨-૧૨૩)મા અજ્ઞાનવાદ વગેરે પ્રસ્તુત આ વાદોનું દુઃક સ્વરૂપ અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓના નામોના નિર્દેશ

૧ આધનિયુક્તિની વૃત્તિના આઠમા પત્રમા આને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે—

“ પ્રવ્યાનુયોગ સદસત્પર્યાલોચનરૂપ, સ ચ દૃષ્ટિવાદ, ચશબ્દાન્ અનાર્થ સમ્પર્યાદિરૂપઞ્ચ । ”

અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગ એ કોઇ પણ પદાર્થ (પ્રમેય)ને લગતી, શુ એ સત્ છે કે અસત્ છે, શુ એ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે છત્વાદિ ચર્ચાશ્પ છે આ દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય દૃષ્ટિવાદ નામના લુપ્ત ધર્મેલા બારમા અગમાં મુખ્ય રચાન બોગવે છે વળી અનાર્થ એટલે અતીન્દ્રિય યાનથી રહિત એવા ક્ષતરાનીને હાથે રચાયેલા સન્મતિતર્કમા પણ દ્રવ્યાનુયોગ ઠાસી ઠાસીને ભરેલો છે

અત્ર એ નિવેદન કરવું અનાવરતક નહિ ગણાય કે જેને જોતો ' દ્રવ્યાનુયોગ ' કહે છે તેને આઠમો પ્રાય ' તત્ત્વચાન ' કહે છે અને જોઈને મોટે ભાગે એનો ' અભિધર્મ ' શબ્દથી આવહાર કરે છે

૨ આ દ્વિતીય અગમા સ્વસમયની અને પરસમયની વિસ્તૃત પ્રરૂપણા છે એમાં લગભગ નીચે મુજબના ત્રેવીસ વિષયો વિષે ચર્ચા છે

(૧) પચમહાભૂત, (૨) એકાત્મ, (૩) તત્ત્વવ-તત્ત્વચરીર, (૪) અકારક, (૫) આત્મચક્ષુ, (૬) પચસ્કંધ, (૭) ચતુર્ધાતુ, (૮) નિયતિ, (૯) લિપ્યુકર્મ, (૧૦) કૃત, (૧૧) અવતાર, (૧૨) સિદ્ધ-અરોગ, (૧૩) લોક, (૧૪) સુખેન સુખ, (૧૫) ઔસજ, (૧૬) સુકિતસાધન, (૧૭) ક્રિયા, (૧૮) અક્રિય, (૧૯) વિનય, (૨૦) અચાન (૨૧) દિસા, (૨૨) વેદ અને (૨૩) હસ્તિતાપસ

આમાંના કેટલાક નામો સુતકરે, કેટલાક નિયુક્તિકરે, કેટલાક દીકકરે અને કેટલાક મુળમાં કહેલા ભાવ ઉપરથી પ બેચરદાસે ચોળ્યા છે આ દરેક વા (મતભ્ય)ના મક્ષિત સ્વરૂપ માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ (પુ ૩, પ ૧૧૫-૧૨૮) અને અર્જુન દર્શનમાના એવા વાદોનાં નામનિર્દેશાદિ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ (વિ ૨)ની મારી અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના

છે આચાર તેમજ સૂત્રકૃતની શ્રીશીલાકસૂચિત દીકાઓના તેમજ નયચક્ર, અનેકાન્ત જયપતાકા અને રચાદ્વાદરનાકર જેવા તાર્કિક ગ્રંથોમાં પણ આ વાદો વિષે વર્ણન મળી આવે છે પ્રવચનસારોદ્ધાર, તર્કરહસ્યદીપિકા વગેરેમાં પણ આનું ચિત્ર આલેખાયેલું છે

હિમવર સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થશબ્દ (પૃ ૫૧, ૨૯૪)માં તેમજ તત્ત્વાર્થપ્રલોક (પૃ ૪૭૪)માં પ્રસ્તુત વાદો અને એના મુખ્ય અનુયાયીઓના નામોલેખ છે, પરંતુ એ સાહિત્યમાં એથી પ્રાચીન કેાઇ ગ્રન્થમાં એ અનુયાયીઓના પરિચય હોય તો તે કયા છે તેની મને ખબર નથી સૂત્રકૃતાગ અને અજ્ઞાનવાદ—

આ વાદના સમયમાં સૂત્રકૃતાગ (શુ ૧, અ ૧, ઉ ૨, રજા ૧૪-૧૬)માં કહ્યું છે કે કેટલાક પ્રાક્ષણો અને શ્રમણો એ બધા એમ કહે છે કે બધાં જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને એથી એ અસત્ય છે સારમાં પણ જે બધા પ્રાણીઓ છે તે કેાઇ બરાબર બહુતા નથી જેમ આર્ય સાધાને નહિ સમજનારો મ્લેચ્છ કેવળ આર્યના વચનોનો અનુવાદ કરે છે પણ કંઈ મમજતો નથી એટલે તેના હેતુની અપેક્ષાથી અજ્ઞાત છે તેમ બધા લોકો પોતપોતાની પરપરામાં ઉતરી આવેલા તત્ત્વોનો કેવળ અનુવાદ કરે છે, પણ એનો કયો હેતુ સમજતા નથી અર્થાત કેાઇને કેાઇ પ્રકારનો ચોક્કસ નિશ્ચય થતો નથી માટે 'અજ્ઞાન એ જ શ્રેય છે વિશેષમાં આ દ્વિતીય અગ (શુ ૧, અ ૧૨,

૧ સૂત્રકૃતની દીકાના ૨૦૮માં અને ૨૦૯માં ૫૪માં કહ્યું છે કે—

“પશુ વાંધવાવાદીના સ્વરૂપ તન્નિરાકરણ ચાચારટીકાયા વિસ્તરેણ પ્રતિપાદિતમિતિ મેઘ પ્રત્યયતે” અર્થાત કિંવાવાદી વગેરેનું સ્વરૂપ તેમજ તેમના મતનું નિરસન આચારની દીકામાં વિસ્તારથી આપેતું છે એટલે અહીં તેનો જીહાપોહ કરવામાં આવતો નથી

આથી એ હસિત થાય છે કે શ્રીશીલાકસૂચિએ આચારની દીકા રચ્યા આ સૂત્રકૃતની દીકાની રચના કરી

૨ ‘માદના સમજા પગ સચ્ચે નાજ સય સયે ।

સચ્ચલોગે ચિ જો પાળા ન તે જ્ઞાનતિ કિંચન ॥૧૪॥

મિલ્લક્ષુ અમિલ્લક્ષુ જહા હુત્તણુમાસય ।

જ હેઠ સે ધિજ્ઞાનાદ, માસિઅ તડણુમાસય ॥ ૧૫ ॥

પથમપ્રાણિયા નાજ, વચસા ચિ સય સય ।

નિચ્છયરય ન ચાજતિ, મિલ્લક્ષુ ક્ષ્વ અબોદિયા ॥૧૬॥’

[માદના (દાક્ષણવિશેષ) યમજા (પરિવ્રાજકવિશેષ) પદ્મ જ્ઞે જ્ઞાન સ્વક સ્વન્તિ ।

મર્પલોવેડપિ ચે પ્રાણા ન તે જ્ઞાનતિ કિંચન ॥

મ્લેચ્છ (ચાર્યવાપાનમિલ્લ) અમ્લેચ્છસ્ય યયા ઉક્કમનુમાયમે ।

ન હેતુ તસ્ય વિજ્ઞાનાતિ માપિત તદનુમાયમે ॥

પથમજ્ઞાનિદા જ્ઞાન સદ્ગ્તોડપિ સ્વક સ્વકમ્ ।

નિશ્ચયાર્ય ન જ્ઞાનતિ મ્લેચ્છ ઇવાબોધિકા ॥]

૩ Ignorance is bliss

૧ગા ૨)મા કહ્યું છે કે અજ્ઞાનવાદીઓ કુશળ છતાં અસત્યુત છે, તેઓ વિચિકિત્સાના પાત્રને પામેલા નથી એ અકેવિદો અકેવિદો સાથે વગર વિચાર્યું જોડું બોલે છે

સૂત્રકૃતાગ અને ક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧૨, ૨ગા ૧૧)મા કહ્યું છે કે, (ક્રિયાવાદી) એવા કેટલાક પ્રાક્ષણો અને શ્રમણો લોકો સ્વરૂપ બરાબર સમજીને આ પ્રમાણે કહે છે કે હું ખ સ્વયંકૃત છે, અન્યકૃત નથી

સૂત્રકૃતાગ અને અક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧૨, ૧ગા ૫-૭)મા કહ્યું છે કે અક્રિયાવાદીઓ 'અક્રિયાને કહે છે તેઓ પોતે જણાવેલા તત્ત્વમા ચોક્કસ નથી કોઈ કંઈ પૂછે તો તેઓ કશું કહી શકતા નથી, આ બે પક્ષવાળું છે, આ એક પક્ષવાળું છે એમ કહ્યા કરે છે કર્મના 'છ આયતન કહે છે અણુજ એવા અક્રિયાવાદીઓ જુદું જુદું કહે છે તેઓ કહે છે કે સૂર્ય ઉગતો નથી કે આયમતો

૧ “ અળ્પાણિયા તા કુસલા વિ સતા, અસચુયા જો વિતિગિચ્છતિન્ના ।
અકોવિદા માહુ અકોવિદેદિ, અળ્પાણુધોદ્ધુ મુસ વચતિ ॥ ૧ ॥ ”

[અજ્ઞાનિકાસ્તે કુશલા અપિ સર્વોડસન્તુતા ન વિચિકિત્સાતીર્ણા ।
અકોવિદા આહુરકોવિદૈરનુવિધિન્સ્ય મૃપા વદન્તિ ॥]

૨ “ તે પચમવચ્છંતિ સમિચ્છ લોગ, તદ્દા તદા(ગયા) સમળા માહના ય ।
મયવઢ જનકવઢ ચ દુક્કપ, આહસુ વિજ્ઞાવરણ પ્રમોક્ષ ॥ ૧૧ ॥ ”

[તે પચમારુયાન્તિ સમેત્ય લોક તથા તથા(ગતા) શ્રમળા માહનાશ્ચ ।
સ્વયંકૃત ના ચકૃત ચ દુક્ષમાહુ વિચાવરણ પ્રમોક્ષમિતિ ॥]

૩ “ સમિસ્સમાય ચ ગિરા ગદ્દીય, તે મુમ્મુદં દોદ્ અળ્પાણુવાદં ।
ઇમ દુપક્કલ ઇમમેગપક્કલ, આહસુ છલાયયળ ચ કમ્મ ॥ ૫ ॥
તે પચમવચ્છંતિ અણુક્ષમાળા, ચિરુપ્પરુપાણિ અકિરિયવાદં ।
જે માયદ્દતા વહયે મળસા, મમતિ સસારમળોષદગ્ગ ॥ ૬ ॥
જાદ્દો ડપ્પ ણ અત્થમેતિ, ણ વદિમા વદ્દતિ હાયતો યા ।
મલ્લિલા ણ સવતિ ણ વતિ વાયા, વહો જિયતો કમિળે હુ લોપ ॥૭॥ ”

[સમ્મિગ્ગીમાય ચ ગિરા મુદ્ધોત્તે સ ગદ્દદિતમાયો મવતિ અજ્ઞાનવાદો ।
ઇદ ત્રિપન્નમિદમેકપક્ષમાહુ પદાયતન ચ કર્મ ॥
તે પચમારુયાન્તિ અણુક્ષમાળા ચિરુપ્પરુપાણિ અક્રિયાવાદો ।
યે આદાય વહયો મનુષ્યા મમન્તિ સસારમળવદગ્ગ ॥
નાદિત્ય ઉદેતિ નાસ્તમેતિ ન ચન્દ્રમા વર્ધેતે દીયતે યા ।
મલ્લિલાનિ ન સ્યન્દન્તે ન ધાન્તિ યાતા વન્ધ્યો નિયત કૃત્સ્ત સ્સલ્લુ લોક ॥]

નથી, ^૧ સદ્ર વધતો નથી કે ઘટતો નથી, પાણી ઝરતા નથી, વા વાતો નથી, સમગ્ર લોક વન્ધ્ય અને નિયત છે

સ્થાનાંગિ (સ્થા ૪, ઉ ૪)મા અક્રિયાવાદના નીચે મુજબ ^૨આઠ પ્રકારે સૂચવાયા છે —

(૧) એકકા(એક)વાદી, (૨) અણિકકા(અનેક)વાદી, (૩) મિતવાદી, (૪) નિમિત્તવાદી, (૫) સાય(શાશ્વત)વાદી, (૬) સમુચ્ચય(દ)વાદી, (૭) છાયા(નિયત)વાદી ^૩ અને (૮) છુ(ન) સતિ પરલોકવાદી

આનો પ્રસ્તુત અક્રિયાવાદના બેદો સાથે શો સબધ છે તે બાજુ બાકી રહે છે આ સબધમા કોઈએ પ્રયાગ કર્યો બાજુવામા નથી

સૂત્રકૃતાંગ અને વિનયવાદ—

સૂત્રકૃત (શુ ૧, અ ૧૨, ગા ૩)મા કહ્યું છે કે જે આ અનેક વિનયવાદીઓ છે તેઓ સત્યને અસત્ય સમજે છે, અસાધુને સાધુ કહે છે

વિનયવાદનુ વિકૃત સ્વરૂપ—

સરસ્વતી માસિક (વ ૧૩, અ. ૧, પ ૧૮૦)ના નીચે મુજબના ઉદ્દેશ ઉપરથી એ બાજી શકાય છે —

“ इसके बाद, सब प्राणियों में भगवान् की भावना दृढ़ करने और अहंकार छोड़ने के इरादेसे प्राणिमात्र को ईश्वर समझ कर आपने साष्टांग प्रणाम करना शुरू किया । जिस प्राणि को आप आगे देखते उसी के सामने उस के पैरों पर आप जमीन पर लेट जाते । इस प्रकार ब्राह्मण से ले कर चाण्डाल तक और गौ से ले कर गधे तक को आप साष्टांग नमस्कार करने लगे ”

૧ આ સબધમાં બુદ્ધો મુદ્દક-ઉપનિષદ (૨-૨-૧૦), કંઠ-ઉપનિષદ (૫-૧૫) અને શ્વેતાશ્વેતર-ઉપનિષદ (૬-૧૪)

૨ દીધનિકાથના બ્રહ્મજાલસમુત્તમા એ નીચે મુજબના આઠ બેદો દર્શાવાયા છે તે આ સાથે સરખાવાય.—

(૧) અમરા-વિક્રમેષિક, (૨) સસ્મતવાદી (૩) એધ્યસસ્મતવાદી, (૪) અતાનતિક, (૫) અધિધ્યસમુપનિક, (૬) ઉદ્ધમાધાતનિક, (૭) ઉચ્છેતવાદી અને (૮) દિધ્ધમનિજ્ઞાનવાદી અર્થાત્ (૧) અમરાનિષેષક, (૨) શાશ્વતવાદી, (૩) એકત્વશાશ્વતવાદી (૪) અન્તાનન્ટિક, (૫) અધીત્વસમુત્પનિક, (૬) બર્હમાધાનનિક, (૭) ઉચ્છેદવાદી અને (૮) દદ્ધમનિર્વાણવાદી

૩ “ मघ असद्य इति चिंतयता, असाह्य साह्यं हि उदाहरता ।

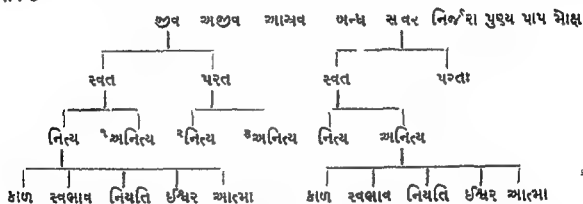
जमे जना येणइया अणेगे पुद्गा वि भाव विणईसु णाम ॥३॥”

[सत्यमसत्यमिति चिन्तयन्तोऽसाधुं साधुमित्युदाहरन्त ।

ये इमे जना वेनविका अनेकं पृष्टा अपि भाव व्यनेषु नाम ॥]

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ લેહો ઇત્યાદિ—

ક્રિયાવાદના લેહોનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે આપણે તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૧૮) ની વૃત્તિ (પૂ ૧૦૦-૧૦૧) નો આશ્રય લઈશું ^૧ જીવ, અજીવ, આત્મવ, બન્ધ, સવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થો પરિપાટી પૂર્વક લખી એ કહેકની નીચે સ્વત અને પરત એમ બે બે શબ્દો સ્થાપન કરવા વળી આ કહેક શબ્દની નીચે નિત્ય અને અનિત્ય શબ્દો સ્થાપવા અને એ પ્રત્યેકની નીચે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર અને આત્મા એમ પાંચ પાંચ શબ્દો સ્થાપવા આ ગ્રંથાપનાનું દિગ્દર્શન કેટલેક અંશે નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરાય છે —

આ પ્રમાણે વિચારતા જીવના વીસ લેહો થયા એવી રીતે અજીવાદિ આઠ પદાર્થો પૈકી પ્રત્યેકના વીસ વીસ લેહો જાણવા અર્થાત કુલે ૧૮૦ લેહો ક્રિયાવાદના થયા આ પ્રમાણે અજ્ઞાનવાદ વગેરેના લેહો ઘટાવી લેવા જેમકે અજ્ઞાનવાદ માટે પુણ્ય અને પાપ સિવાયના સાત પદાર્થોના વિચાર કરવો આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી નિત્ય અને અનિત્ય એવા લેહો માટે અવકાશ રહેતો નથી કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર, આત્મા અને યદ્યદ્વા એમ છ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેકને વિચાર કરતા $૭ \times ૨ \times ૬ = ૮૪$ લેહો અજ્ઞાનવાદના થાય છે

જીવાદિ પદાર્થો ઉપરાત ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા અજ્ઞાનિકના ૬૭ યાને $૬ \times ૭ + ૪$ પ્રકારે ઉદ્ભવે છે જેમકે જીવાદિ નવ પદાર્થના મત્ત્વ, અમત્ત્વ, સદસત્ત્વ, અવાચ્યત્વ, સદવાચ્યત્વ, અસદવાચ્યત્વ અને મહસદવાચ્યત્વ એમ સાત માત્ર વિકલ્પો એટલે એકેકર ૬૩ અને ઉત્પત્તિના પ્રાથમિકે ચાર મળી ૬૭ જાણુવા

દેવ, રાજ, યતિ, જાતિ, સ્થવિર, અધમ, માતા અને પિતા એ આઠનો શરીર, વાણી, મન અને હાનથી વિનય કરવા વડે વૈનયિકના બન્નમ ($૮ \times ૪ = ૩૨$) પ્રકારે થાય છે

હવે ક્રિયાવાદની દૃષ્ટિએ જીવના વીસ લેહોનું યતિશિત સ્વરૂપ આલેખવામા આવે તે પૂર્વે કાલવાદી, સ્વભાવવાદી, નિયતિવાદી, ઈશ્વરવાદી, આત્મવાદી અને યદ્યદ્વાવાદીની રચૂળ રૂપરૂપા આલેખવામા આવે છે

૧ મૂલકૃતની મીઠા ૨૦૯મા પત્રમા આ વિષે ચોક્કસ ઉદ્દેશ છે પ્રનયનસારોદાર (૬૬ ૨૦૬) ની જ્ઞતિ (૫૧ ૩૪૫-૩૪૭) પળ પ્રમથ પાઠે ૩

૧ કાલવાદીની માન્યતા—

સમગ્ર જગત કાલકૃત છે, જગતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કાળને જ આભારી છે, દુનિયામા જે કંઈ બનાવ બને છે તેતુ કારણ કાળ જ છે એમ જેઓ માને છે તેઓ 'કાલવાદી' કહેવાય છે એમનુ કહેવુ એ છે કે કાળ વિના આખો, ચ પો, અશોક કે અન્ય કોઇ ઝાડ ફૂલ, ફળ વગેરેથી વિભૂષિત બનતુ નથી સર્વ પરિણતિ કાળ ઉપર આધાર રાખે છે વળી ઋતુ વગેરેના વિભાગો, જર્ણાધાન તેમજ બાળ, કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધતા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓને પણ કાળની અપેક્ષા રહેલી છે, કેમકે પ્રતિનિયત કાળમા જ એ ઉપલબ્ધ થાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થયા વિના આખા ઉપર ફેરી આવતી નથી વળી શિયાળામા જ ઠંડી પડે છે, ઉનાળામા જ તાપ પડે છે અને ચોમાસામા જ વરસાદ પડે છે, વસત ઋતુમા જ વૃક્ષો સુપ્તલાલિત બને છે ઇત્યાદિ વિવિધ કાર્યો પ્રતિનિયત ઋતુ થાને કાલ-વિભાગને અધીન છે સૂર્ય-ક્રમળનો વિકાસ સવારે જ અને સંક્રાંતિ સાંજે જ થાય છે રસોઇ પણ કાલક્રમ પૂર્વક જ તૈયાર થાય છે ૧ મોક્ષ જેવી અત્યુત્તમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પણ ભવસ્થિતિના પરિપાક ઉપર અવલગિત છે એટલે તે પણ કાલની જ લગ્નિષ્ઠ કહી શકાય કાલના અભાવમા તો નર્વત્ર અભ્યવસ્થા ઉપસ્થિત થાય, કેમકે પછી ગમે તે કાર્ય ગમે તે સમયે ઉદ્ભવે, કોઇ બાતનો દુનિયામા નિયમ જ ન રહે અને પૂરેપૂરી અધાધુધી પ્રવર્તે ૨

૨ સ્વભાવવાદીનુ મતવ્ય—

આ વિશ્વમા સર્વ લાવ (પદાર્થ) સ્વભાવને વશ છે એમ સ્વભાવવાદીઓનુ માનવુ છે જેમકે મારીમાથી ઘડો બને છે, નહિ કે કપડુ, એવી રીતે તાત્કાલામાથી કપડુ બને છે, નહિ કે

૧ કાલવાનુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ ડૉ. આઈરે " Uber den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs und Buddhas " એ નામના ગ્રંથ (પૃ ૧૭-૩૦) માં જર્મન ભાષામાં આનેબુ છે આના પ્રતિગિબરૂપ વક્તવ્ય " Pre-Buddhist India " (પૃ ૧૯૬-૨૧૨) નામક ગ્રંથમા ડૉ. બ્રુન્હેઆ તરફથી રજુ થયુ છે

૨ દાખના તરીકે મગ ચૂના ઉપર ચડાવ્યા કે તરત જ રસાદ જતા નથી

૩ આ સબધમા થીહરિભદ્રસરિએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમા કહ્યુ પશ્ય છે કે—

“ ન કાલરૂપતિરેક્ષણ, ગર્ભવાલશુમાદિકમ્ ।

— યત કિચ્ચિજ્ઞાયતે લોકે, તદસૌ કાળ કિલ ॥ ૧૬૫ ॥

કાલ પવતિ મૂતાનિ, કાઠ સદરતિ પ્રજા ।

કાલ સુપ્તેષુ જાગતિ, કાલો દિ દુરતિકમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

વિજ્ઞ કાલાદતે નૈવ મુદ્રણચિરપીવ્યતે ।

૫— સ્યાન્વાદિમન્નિધાનેડપિ તત કાલાદસો મતા ॥ ૧૬૭ ॥

કાલામાયે ચ ગર્ભાદિ, સર્વે સ્યાદવ્યવસ્થયા ।

પરેષદેતુસદ્રાવ-માત્રાદેવ તદુદ્ભવાન્ ॥ ૧૬૮ ॥ ’

૪ આનુ સ્વરૂપ ડૉ. આઈરે પૂર્વોક્ત જર્મન ગ્રંથ (પૃ ૩૦-૩૨) માં આનેબુ છે

૫ બુદ્ધો શાસ્ત્રવાર્તા (૨) ૧૧૯-૧૭૨)

ધડો સ્વભાવ [વના કાળ પણ કંઈ ટરી શકે તેમ નથી જેમકે મગ રધાવવા મૂક્યા હોય તેમા જે કાગડું મગ હોય તેને ગમે તેટલો વખત સુધી ચૂલા ઉપર રાખી મૂકવામા આવે તો એ ચડે જ નહિ—રધાય જ નહિ વળી માણી કે ખેડુત ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તોપણ ફલ-સિદ્ધિ તો બીજના સ્વભાવ પ્રમાણે જ થવાની આ પ્રમાણે દરેક ચીજનું કાલ્પ સ્વભાવ જ છે એમ સ્વભાવવાદીઓ માને છે

નિયતિવાદીનો મત—

નિયતિ એટલે ભાવિભાવ જે જેમ બનવાનું હોય તે તેમ બને છે જ એમા પુરુષાર્થનું— ઉદ્યમનું કંઈ જ વળે તેમ નથી એમ માનનારાઓ ‘નિયતિવાદી’ છે એમનું કહેવું એ છે કે જો આ નિયતિવાદ ન સ્વીકાન્ય તો વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ટરી વળે

મુન્નકુલ (શુ ૧, અ ૧, ઉ ૨, ગા ૨૧-૩)મા આ નિયતિવાદ સબધી એવો ઉદ્દેશ્ય મળે છે કે કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે બધા જુદા જુદા જીવો જે સુખ કે દુઃખ અનુભવે છે અથવા પોતાના સ્થાનથી બાદ થાય છે એ બધું કંઈ જીવના પુરુષાર્થને લીધે થતું નથી અર્થાત્ એ બધાનો કર્તા જ્યારે જીવ પોતે જ નથી તો એનો કર્તા બીજો કોણ હોય ? જીવો એ બધા સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે તે આગતિક છે—નિયતિને લીધે તેમ થાય છે એટલે કે જેમ બનવાનું હોય તેમ બન્યા કરે છે, એમા કોઇનો પુરુષાર્થ, કાળ, ઈશ્વર, સ્વભાવ કે કર્મ એ કોઇનું કંઈ આદતું નથી ^૩

૧ આના સ્વરૂપની જર્મન ભાષામાં આવેખાયેલી રૂપરેખા માટે જુઓ ડૉ આર્ડરની કૃતિ (૫ ૩૨-૩૬)

- ૨ “ આષાય પુણ પગેસિં ડબવળા પુદો મિયા ।
 યેદયતિ સુહ દુક્ખ, અદુવા લુપ્પતિ ઠાણાડ ॥ ૧ ॥
 ન ત સયવઢ દુક્ખ, વઓ અગ્રકઢં ચ ણ ? ।
 સુહ વા જાદ વા દુક્ખ, સેહિય વા મસેહિય ॥ ૨ ॥
 મયવઢ ન અણેહિ, યેદયતિ પુદો મિયા ।
 મગદ્ધ ત તદા તેસિ, રહમેગેમિમાદિઅ ॥ ૩ ॥ ”

[આશ્વાત પુનરેકેપામુપપન્ના પૂણ્ઝ જીવા ।
 યેદયન્તિ સુખ દુઃખં અથવા લુપ્પન્તે સ્વાનાત્ ॥
 ન તત્ સ્વય કૃત દુઃખ કુતોડયકૃત ચ ? ।
 સુખ વા યદિ વા દુઃખ સૈદ્ધિક વાડસૈદ્ધિકમ્ ॥
 સ્વયકૃત નાન્યૈર્ધેદયન્તિ પૂણ્ઝ જીવા ।
 સાજ્જતિક તત્ તથા તેપુ રહેકેવામાશ્વાતમ્ ॥]

૩ સરખાવો—

“ અવશ્યમ્માયિનો માયા, મવન્તિ મહતામપિ ।
 નગ્ગસ્ય નીલકણ્ઠસ્ય, મહાદિશયન દુરે ॥ ”

આ અગતી બીજા તુલસકથમા આ વાદ પરત્વે એમ સૂચવાયું છે કે કેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે જે પુરુષો ક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે તેઓ તેમજ જે પુરુષો અક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે તેઓ પણ એટલે આ બંને બનવા કાળની યાને નિયતિવાદની અપેક્ષાએ એક સરખા છે અર્થાત ક્રિયાનું અને અક્રિયાનું કારણ પણ નિયતિ જ છે

આપણે ૬૮૦મા પૃષ્ઠમા ભેઈ ગયા તંમ સામગ્ગાફલમુત્તમા આ વાદનો નિર્દેશ છે ત્યાં એને 'સ સાગ્ગુદ્ધિવાદ' તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે એના નાયક તરીકે 'મહાખલિ ગોસાલ' નું નામ સૂચવાયું છે જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે પણ એ નિયતિવાદી હતો એનું કહેવું એ હતું કે પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કઈ પણ ઠારણ નથી, કારણ વિના જ-હેતુ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે એવી જ રીતે પ્રાણીઓની શુદ્ધતામા પણ કઈ હેતુ નથી, કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે પોતાના કે પારકાના સામર્થ્યથી કઈ ચતુ નથી પુરુષના સામર્થ્યથી કઈ ચતુ નથી બળ નથી, વીર્ય નથી, પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમા પણ કઈ નથી સર્વ સરવો, સર્વ જીવો, સર્વ પ્રાણીઓ, અવશ, દુર્બળ અને નિર્વીર્ય છે તે નમીળ, ભતિ, વેશિષ્ટ અને સ્વભાવથી બદલાય છે, અને કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હારિદ્ર, શુક્લ અને પન્થ શુક્લ એ છ ભતિ પૈકી કોઈ પણ ભતિમા રહી સર્વ હું ખનો ઉપલોગ કરે છે ૮૪ લાખ મહાકલ્પના દેનમા ગયા પછી ડાહ્યા અને ગાડા બનેના હું ખનો નાશ થાય છે શીલ, તપ, મત કે ક્ષત્રવ્યર્થથી અપરિપક્વ કર્મોને પક્વ કરીશ અથવા પરિપક્વ થયેલા કર્મોના ફળો લોગમીને તેને નહિ જેવા કરી નાખીશ એવું જો કોઈ કહે તો તેમ થવાનું નથી આ સસારમા સુખ-દુઃખો પરિમિત, પાક્ષીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલા છે, અને તે બ્રાહ્મણ વતા કરાવી શકાય એમ નથી જે પ્રમાણે સુતરનો ઘડો ફેંકતા તે ઉકલી રહે ત્યાં સુધી જ બધું તેમ ડાહ્યા અને મૂખનાં હું ખનો સસારના ફેરામા ગયા પછી જ નાશ થાય છે

ઈન્દ્રિયવાદીની માન્યતા—

આ નમોજી જગત ઈન્દ્રિય રચેલું છે જેના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર અપ્રતિહત અને અનાદિ છે એવો ઈન્દ્રિય જ આજ અને પોતાના સુખ હું ખ વિષે અસમર્થ એવા

અર્થાત જે બાવેલ જરૂર જ થતારા હોય તે મેગમોલા મળધર્મા પણ બને છે-તેમને પણ જોડતા નથી દાખલા તરીકે વિચારો મહાદેવની નમ્રતા અને વિષ્ણુનું દોષ નામના ઉપરનું શપન આ મળધર્મા જુઓ નીતિશતકગત દેવપદ્ધતિ (૨૧ ૮૧-૮૦)

૧ સરખાવો પુરોહત્તન (૫ ૨, ૫ ૨૪૭) મત નિમ્ન-લિખિત ઉપેખ —

' ન દવન્થ વગેરે ત્રણ આજીવક પરપરાના સુખ્ય આચાર્યો હતા તેમના નિયતિવાદમા અને પૂરણ કાર્યપના અક્રિયાવાદમા જલ્દી કરક ન હોવાથી આ બંને પથોનો યોગ થવો સહેલો થયો હશે. મહાખલિ ગોસાલના દેહદડનો માર્ગ પૂરણને પમદ હતો એ પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે "

૨ એના વૃત્તા ૧ માં જુઓ Saccid Book of the East (vol 45) ની પ્રત્યક્ષતા (૫ ૨૬-૩૨)

જીવોના સ્વર્ગ અને નરકનો પ્રેરક છે આ પ્રમાણેનો મત ધરાવનારા 'ઈશ્વરવાદી' કહેવાય છે શાસ્ત્રવાર્તાઓમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ જ્ઞાનમપ્રતિષ્ઠ યસ્ય, નૈરામ્યં ચ જગત્પતે. ।
 ણેશ્વર્યં ચૈવ ધર્મશ્ચ, સદસિદ્ધં ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

અજ્ઞો જન્તુરનીશોઽય-માત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।
 ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્, સ્વર્ગ વા શ્વશ્રમેવ વા ॥૧૯૬॥—યુગમ્

૧ આત્મવાદીઓનું મતવ્ય—

વિશ્વમાં એક આત્મા સિવાય બીજી કશી જ નથી ૨ જેમ જળમાં અનેક ચટ્ટો હોવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એક જ છે તેમ જુદા જુદા દેહમાં જુદો જુદો આત્મા જણાય છે, બાકી તે એક જ છે ૩ આ પ્રમાણે માનનારી વ્યક્તિઓ 'આત્મવાદી' કહેવાય છે

૪ દૃશ્યવાદીનું કંથન—

પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ જેલું કંઈ નથી એમ કહેનારા યદૃશ્યવાદીઓ છે તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ 'અરણિ' કાષ્ઠમાથી પણ થાય છે, પૂમાડામાથી જેમ પૂમાડાની ઉત્પત્તિ છે તેમ અગ્નિ અને આદ્ર્ ગળતણના સંયોગમાથી પણ છે, કદમાથી જેમ કેળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બીજમાથી પણ ઇત્યાદિ આવી પરિસ્થિતિમાં અમુક કાર્યનું અમુક જ કારણ છે એવો નિયમ જોવાતો નથી યદૃશ્ય પ્રમાણે ક્વચિત્ કંઈક થાય છે

હવે પાછો આપણે પ્રસ્તુત વિષય હાથ ધરીશું જીવના વીસ લાગે પૈકી પ્રથમ લાગ એ છે કે ક્વદ્ અસ્તિ જીવઃ સ્વતો નિત્યઃ કાલતઃ અર્થાત્ કાલવાદીના મત પ્રમાણે આ જગત્-મા સ્વરૂપથી (નહિ કે પરની અપેક્ષાએ એટલે ઈશ્વર-દીર્ઘની પેઠે સાપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નહિ) જીવ શાશ્વત (નહિ કે ક્ષણિક) છે, કેમકે પૂર્વ કાલ અને ઉત્તર કાલની અવસ્થિતિ છે

૧ આનું ૨૨૩૫ હાં આપરે જમન લાપામાં ૨જી કુર્કુ છે જુઓ પૂર્વોક્ત જમન ગ્રંથ (૫ ૩૮-૪૨) આ ઉપરાંત યદૃશ્યનાદની પણ તેમણે ૫ ૩૬-૩૮માં ૩૫ગેખા આગેખા છે તે પણ વાચવા લાયક છે

૨ સરખાવો ઋગ્વેદ (મ ૧૦, સ ૬૦, ળ ૨)—

“ પુરુષ પવેદ સર્વં યદ્ ભૂતં યદ્ માત્મ્યમ્ ”

૩ વિચારો બ્રહ્મભિન્દુ-ઉપનિષદગત નિર્ભલિપ્તિન પદ—

“ એક एव हि मूलात्मा, देदे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा च, दृश्यते जलवत्प्रवृत्त ॥૧૦॥ ”

અસ્તિ જીવઃ સ્વતોઽનિત્યઃ કાલત્વ' એ જીવનો ખીન્ને ભગ છે 'સ્વત' 'ને બદલે 'પરત' 'નો પ્રયોગ કરતા ત્રીજો અને ચોથો ભગ ઉદ્ભવે છે સર્વે પદાર્થોના સ્વવસ્થાનો પરિવ્રત્ત પર પદાર્થના સ્વસ્થાની અપેક્ષાએ છે જેમજે દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ ધ્વંસતાનું સ્વસ્થ અને ધ્વંસતાની અપેક્ષાએ દીર્ઘતાનું સ્વસ્થ એવી રીતે કુલ વર્ગે જોઈને જોનારો વ્યતિરિક્ત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણે આત્માના સ્વસ્થનો પરના સ્વસ્થથી જ બોધ થાય છે આ દૃષ્ટિએ ત્રીજા અને ચોથા ભગો વિચારવાના છે

જેમ કાલની દૃષ્ટિએ આ બંને વિચાર્યા તેમ સ્વભાવ, નિયતિ, ઇશ્વર અને આત્માની દૃષ્ટિએ પણ ચાર ચાર ભગો વિચારવા જોઈશે જીવના વીસ ભગો થશે એ પ્રમાણે અજીવાદિના વીસ વીસ ભગો વિચારતા બધા મળીને ૧૮૦ પ્રકારો થશે

અનભિગૃહીતાદિ મિથ્યાત્વ—

અભિગૃહીત મિથ્યાત્વથી અન્ય પ્રકારના મિથ્યાત્વના અનભિગૃહીત મૃત્યાદિ પ્રકારો પડે છે આ બધા પણ તત્ત્વાર્થને વિષે અસંભાસ્ય છે

અવિરતિનું લક્ષણ—

पूर्वोक्तविरतिलक्षणाद् विपरीतरूपत्वमविरतेर्लक्षणम् । (૫૩૬)

અર્થાત્ 'પૂર્વે' કહી ગયેલા વિરતિના લક્ષણથી વિપરીત સ્વસ્થવાળું અવિરતિનું લક્ષણ છે

કષાયનું લક્ષણ—

ससारप्राप्तिनिमित्तरूपत्व कषायस्य लक्षणम् । (૫૩૭)

અર્થાત્ સસારની પ્રાપ્તિના કારણને 'કષાય' કહેવામા આવે છે જેમા રહેલા પ્રાણીઓ પરસ્પર પીઠા પામે તે 'કષ' યાને 'સસાર' કહેવાય છે, અને જે દક્ષા સસારની પ્રાપ્તિ થાય તે 'કષાય' ૧ ૨ એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે

ચોગ તો પદર પ્રકારનો છે એ લક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રમાદનો કષાયોદિમા સમાવેશ થતો હોય તો તેના લક્ષણોના કથનમા આનું લક્ષણ આવી જ જાય છે છતાં ગાલ જીવોના માર્ગ સરળ થાય તે માટે એનું અર્થાત્ પ્રમાદનું લક્ષણ નીચે સુજન દર્શાવાય છે —

૧ જુઓ ૫ ૮૫૭

૨ જુઓ એની વ્યુત્પત્તિ માટે ૧ ૭૪૩

સ્મૃત્યનવસ્થાને સતિ કુશલેષ્વનાદરૂપત્વે ચ સતિ યોગદુષ્પ્રણિ-
ધાનરૂપત્વ પ્રમાદસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૮)

અર્થાત્ વિસ્મરણરૂપ અને પુણ્યાનુબધી પુણ્યના કાર્યોમા અનાદરૂપ એવા ત્રણે યોગના અનિષ્ટ
વ્યાપારને ‘ પ્રમાદ ’ કહેવામા આવે છે આ પ્રમાદના (૧) મદ્ય, (૨) વિષય, (૩) કપાય,
(૪) વિકથા અને (૫) નિદ્રા એમ પાંચ પ્રકારો છે કહ્યું પણ છે કે—

“ મર્જં ૧ વિસય ૨ કસાયા ૩ નિદ્રા ૪ વિગદા ૫ ચ પચમી મળિઆ ।
एत पच पमाया जीवं पादति संसारे ॥ ”

વળી પ્રમાદના આઠ પ્રકારો પણ સભવે છે આ હકીકત ઉપર નિમ્નલિખિત ગાથા
પ્રકાશ પાડે છે —

“ ‘ અજ્ઞાણ ’ સસઓ ૨ ચેય, મિચ્છાનાણ ૩ તદેવ ચ ।
રાગો ૪ દોસો ૫ મદ્ધમંસો ૬, ધમ્મમિ ચ અણાચારો ૭ ॥
જોગાળં દુષ્પણીજાણ ૮, પમાઓ અદ્ઢહા મથે ।
સસારોત્તારકામેળં, સવ્વથા ઘજ્જિઅવ્વઓ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) અજ્ઞાન, (૨) સશય, (૩) મિચ્છાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિ
ક્ષય (વિસ્મરણરૂપિ), (૭) ધર્મને વિષે અનાદર અને (૮) યોગાનુ દુષ્પ્રણિધાન એમ પ્રમાદ
આઠ પ્રકારનો છે સસારનો પાર પામવાની અભિલાષાવાળાએ આ પ્રત્યેકનો ત્યાગ કરવો ઘટે,
કેમકે પ્રમાદ તો ક્ષુતકેવલીને પણ અનર્થનું કાળુ ચાઇ પડે છે આચારાશ્રમા કહ્યું પણ છે કે
પ્રમત્તને સર્વ પ્રકારનો ભય છે, જ્યારે અપ્રમત્તને કશો પણ ભય નથી—કાંઈ તરફથી ભીતિ નથી

૧-૨ ગાથા—

મય વિપયકપાયો નિદ્રા ચિકથા ચ પચમી મળિઆ ।
પતે પચ પમાદા જીવ પાતયન્તિ સંસારે ॥
અજ્ઞાન સશયજ્ઞેષ મિચ્છાજ્ઞાન તથૈવ ચ ।
રાગો દ્વેષો મતિજ્ઞશો ધર્મે ચાનાદર ॥
ચાગાગા દુષ્પ્રણિધાન પ્રમાદોઽપિ મથેત્ ।
સસારોત્તારકામેન સર્વથા ઘર્જયિતવ્ય ॥

૩ આ રહ્યો એ ઉ લેખ —

“ પ્રમત્તસ્ય સર્વથા મય અપ્રમત્તસ્ત્વ ન કુતો ચિ મય ”
[પ્રમત્તસ્ય સર્વથા મયમપ્રમત્તસ્ય ન કુતોઽપિ મયમ્]

૪ સરખાવે—

“ ચરદસપુલ્લી આહારગા ચ મળનાણિ ધોમરાગા ચિ ।
હુતિ પમાયપરવસા તયજતરમેવ ચરગદ્ધા ॥ ”
[ચતુર્દશપૂર્ણી આહારધામ મનોજ્ઞાની ધોતરાગા અપિ ।
મથતિ પ્રમાદપરવશાસ્તદનન્તરમેવ ચતુર્ગતિકા ॥]

અમૃત આત્મા અને કર્મનું ગ્રહણ—

આપણે ઉપર પ્રમાણે બન્ધના હેતુઓનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું એથી કોઈને શકા ઉત્પન્ન થાય કે અમૃત આત્માને હાથ વગેરે નહિ હોવાથી તેનામા ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી તો પછી તેના સબધમા કર્મના ગ્રહણરૂપ વ્યાપાર કયાથી સલાવે ? આનું સમાધાન એ છે કે પ્રથમ તો આ શકા જ અસ્વાને છે, કેમકે આવી શકા કરનાર દેવાનાપ્રિય જૈન પ્રક્રિયાથી અપરિચિત લાગે છે, કારણ કે કયા જૈન વિદ્વાને સમારી આત્માને સર્વથા અમૃત માન્યો છે ? કર્મ અને જીવનો પરસ્પર સબધ અનાદિ કાળનો હોવાથી કર્મ અને જીવ બંને કથચિત્ એકરૂપ બનેલા છે એ બેનો તદ્દુપ પરિણામ છે, કારણ કે એ બંને અર્થાત્ આત્મપ્રદેશો અને કર્મની વર્ગજ્ઞાઓ દ્વીર અને જળની જેમ અથવા અગ્નિ અને લોખંડના ગોળાની પેઠે મળી ગયેલા છે અર્થાત્ આથી સમારી આત્મા કથચિત્ મૃત છે જ અને આવો મૃત આત્મા કાર્મણુ શરીર દ્વારા કર્મના ગ્રહણરૂપ વ્યાપાર કરી શકે છે સકથાયતારૂપ કાગળને લઈને જીવ કર્મને ચોખ્ખો પુફ્ફગલો અર્થાત્ કર્મપ્રાયોગ્ય વર્ગજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે આવી પર્ણિચિતિમા શકા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી

અત્ર કોઈ એવો પ્રશ્ન ઊઠાવે કે હજીપ્રમા પૃથ્વમા સામાન્ય રીતે બન્ધના હેતુનો વિચાર કપ્તી વેળા કથાયનો ઉત્લેખ કરવામા આવ્યો છે જ તો પછી અહીં ફરીથી તેનો કેમ નિર્દેશ કરાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે બન્ધ-હેતુઓમા કથાયની મુખ્યતા ઘટાવવી છે અથવા તો કથાયોના સફલાવમા તીવ્ર, મઠ અને મધ્યમ આશયને અનુરૂપ સ્થિતિ અને અનુભાગ થાય છે એ પ્રમાણેનો વિશેષ પ્રકારનો બોધ કરાવવા માટે ફરીથી ‘કથાય’ પદનો નિર્દેશ કરાયો છે

બન્ધનો અર્થ—

‘બન્ધ’ એટલે બન્ધન કર્મરૂપે પરિણમવાને માટે ચોખ્ખો પુફ્ફગલોનો આત્માની સાથેનો મેળાપ તે ‘બન્ધ’ કહેવાય છે અથવા તો પ્રકૃતિ વગેરે દ્વારા આત્મા બધાય છે—પરતત્ર બંને છે તે ‘બન્ધ’ છે આ બન્ધ પુફ્ફગલનો પરિણામવિશેષ છે અને તે દ્વીર અને નીરની એકમેકતા જેવો છે ગગાદિકથી રંગાયેલા એવા આત્મ-પ્રદેશો માથે કર્મ-પુફ્ફગલોનું આલિમન તે ‘બન્ધ’ પદાથ છે સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓને લીધે આદ્ર બનેલ-રાગી બનેલ ચિત્તવાળી વ્યગ્નિની સાથે, ચારે બાજુથી યોગવિશેષ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલી અને સૂક્ષ્મ, એક ક્ષેત્રને વિષે અવગાહીને રહેલી અનતપ્રદેશાત્મક કર્મચોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓનો આશ્લેષ તે ‘બન્ધ’ છે

કાર્મણુ શરીરરૂપ પરિણામનું લક્ષણ—

રાગાદિસ્નેહાભ્યજ્ઞનસ્યાત્મનોડ્પૂર્વકર્મગ્રહણયોગ્યતાધારકત્વ કાર્મણ-
શરીરપરિણામસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૩૯)

અર્થાત્ શાગાદિરૂપ સ્નેહથી લેખાયેલ આત્મા, નૂતન કર્મને બ્રહ્મ કરવાની જે યોગ્યતા ધારણ કરે છે તે 'કર્મબંધુ શરીરરૂપ પરિણામ' સમજવો.

જીવ અને શરીરની કોઈક અંશે એકતા હોવાથી અનાસોમ (ઉપયોગ શૂન્ય) વીર્યથી કર્મબંધ થાય છે, કર્મબંધુ શરીરના પુદ્ગલથી બ્રહ્મ કરાયેલા એ બંધના ચાર પ્રકારો છે. આનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે 'કર્મબંધ' મળી ડેટલોક ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક જણાય છે.

કર્મપ્રવાદ પ્રમાણે કર્મબંધની ત્રિવિધતા—

(૧) બદ્ધ, (૨) બદ્ધ-સ્પૃહ અને (૩) બદ્ધ-સ્પૃહ-નિકાચિત એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ છે. કષાય ગહિતનું અર્થાપચિક જે કર્મ હોય છે તે જીવના પ્રદેશોની સાથે માન બદ્ધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભીત ઉપા નાખેલ વૃણની મૂઠ્ઠીની જેમ પ્રથમ સમયે બધાં બીજા સમયે જ વેઠાઈ-લોગવાઈ અર્થાત્ આ પ્રમાણે અલગ કાલાતરની સ્થિતિ પામીને જીવ-પ્રદેશથી અલગ થઈ જાય છે.

કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃહ હોય છે. જીવ પ્રદેશની માથેની કર્મની કેવળ સંયોગરૂપ અવસ્થા તે 'બદ્ધ' છે અને તેની સાથેની તદ્રૂપ અવસ્થા-તદાકાલ પરિણતિરૂપ કથાતે 'સ્પૃહ' છે. ભીની ભીત ઉપર પડેલી ભીની રજની પેઠે બદ્ધ-સ્પૃહ કર્મ કંઈક વધારે કાલાતરે જીવથી અલગ થાય છે.

કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃહ-નિકાચિત હોય છે. ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપવાળું બદ્ધ-સ્પૃહ કર્મ તીવ્ર અધ્યવસાયથી બધાં અપવતનાંદિ કરણોને જો અયોગ્ય બન્યું હોય તો તે 'બદ્ધ-સ્પૃહ-નિકાચિત' કહેવાય છે. આવું કર્મ કાલાતરે પણ વિપાકથી અનુભવાયા વિના પ્રાય આત્મ-પ્રદેશથી અલગ થતું નથી.

આ ત્રિવિધ કર્મનો બધે યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે આપણે એમના સમૂહનું ઉદાહરણ વિચારીશું. માત્ર દોરી વઢે વીંટીને એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહ જેવું 'બદ્ધ' કર્મ છે. લોહાના

૧ આના સ્પૂળ અર્થ માટે જુઓ ૮૬ મા પૃષ્ઠ તટિપ્પણ

૨ આનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ 'કર્મપ્રવાદ' નામના આઠમા પૂવમા હવું જુઓ વિશેષાં (૩ મા ૨૫૧૩) અને તેની વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦૬)

૩ નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મના એટલો ફેર છે કે અપવતનાંદિ કરણો અનિકાચિતમાં અવશ્યમેવ પ્રવર્તે છે, જ્યારે નિકાચિતમાં તો દ્યુચિત જ-ઉદ્દેશ્ય તપના અધ્યવસાયના બાધથી જ એ કરણો પ્રવર્તે છે. સ્પૃહ યજ્ઞોમાં કહીએ તો બધન, સક્રમણા, અપવતના, ઉદ્ધતના, ઉરણા, ઉપશ્રાવણા, નિષ્કતિ અને નિકાચના એ કર્મ સળધી આઠ કરણો છે. એમાંના જે અપવતનાંદિ કરણો છે તે અનિકાચિત કર્મ ઉપર પોતાનું જોર અજમારી શકે છે અર્થાત્ અનિકાચિત કર્મની સ્થિતિ અને રમવા વધારે ધટાકો, અન્વ પ્રકૃતિમાં સક્રમણને પ્રદેશો ય વડે તેનો ક્ષય, તેમજ પોતાના સ્વરૂપે પ્રકૃતિનો વિપાકથી અનુભવ એ સર્વ માટે અનિકાચિત કર્મને ઉદ્દેશીને રચાન છે, પરંતુ નિકાચિત કર્મમાં એવું કાળે જ થાય છે, એટલે બાળે તો એનો વિપાક દારા જ અનુભવ કરવો પડે છે.

ખાટાથી સખત બાધેલ અને તેમ થતા એકત્રિત થયેલ મોયાના સમૂહ જેવું 'બદ્ધ-સ્પૃહ' કર્મ છે. અગ્નિમા તપાવી, હથોડાથી ટીપી સર્વથા એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહની પેઠે જીવની સાથે એકમેક બનેલું કર્મ 'બદ્ધ-સ્પૃહ-નિકાચિત' કર્મ છે.

જીવ-પ્રદેશ અને કર્મનો પરસ્પર સબંધ—

આપણે હૃદયમાં પૃષ્ઠમાં ભેદ ગયા તેમ ક્ષીર અને નીરની પેઠે અથવા તો અગ્નિ અને હોદાની જેમ જીવ અને કર્મનો સબંધ છે. આ પ્રમાણેનો તાદાત્મ્યરૂપ સબંધ માનવાથી અર્થાત્ જીવપ્રદેશ સાથે કર્મનો અભિ નષ્ટે સબંધ સ્વીકારવાથી મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે, વાસ્તે તે સર્વકચુકની જેમ માનવો યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેની શ્રીઆચાર્યરક્ષિતસરિના રક્ષિય ગોષ્ઠામાહિલે વીરનિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે પ્રજ્વળા કરી નિહવતા પ્રાપ્ત કરી આની આછી રૂપરેખા અત્ર આલેખીશું. વિશેષાર્થિને તો વિશેષાંની ગા ૨૫૦૬ ઇત્યાદિ ભોવા ભલામણ છે.

ગોષ્ઠામાહિલ કે જેની શ્વેતાબર સાહિત્યમાં સાતમાં નિહનવ તરીકે ગણના થઈ છે, તેમનું કહેવું એમ હતું કે જેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સચુકન એવો અબદ્ધ 'કચુક સર્પ' સાથે સબંધ ધરાવે છે તેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સચુકત એવું અબદ્ધ કર્મ જીવ સાથે સબંધ ધરાવે છે અને આમ માનવામાં આવે તો જ મોક્ષ સંભવી શકે. આના નિરસન માટે આચાર્ય શ્રીદુર્બલિકા પુષ્પમિત્રે તેની સાથે નીચે ગુજબનો ઊઠાપોઠ કર્યો —

સર્પકચુકની પેઠે જીવના ઉપર કર્મ સ્પર્શિને જ રહેલું હોય અને ક્ષીર અને નીરની પેઠે સબંધ ન હોય તો કર્મ જીવના દરેક પ્રદેશને સ્પર્શિને રહેલું છે. જીવના પર્ચન્તે રહેલી કેવળ આમડીને જ સ્પર્શિને રહેલું છે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારતા જીવની અદર કર્મને આકાશની જેમ સર્વગત માનવું પડશે એટલે કે જીવનો કોઈ પણ પ્રદેશ કર્મ વિનાનો નથી એમ કબૂલ કરવું પડશે અને આ પ્રમાણે કર્મનું સર્વગતત્વ સિદ્ધ થતા કર્મનો જીવ સાથેનો સબંધ સ્પર્કચુકના જેવો છે એ વાત હવામાં ઊડી જશે.

દ્વિતીય વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવાથી અર્થાત્ જેમ સાપની કાચળી તેની આમડીને સ્પર્શિને રહેલી છે તેમ કર્મ પણ જીવની બહાર શરીરની આમડીને સ્પર્શિને રહેલું છે એમ માનવાથી જીવ જ્યારે એક ભવથી બીજે ભવે જાય ત્યારે કર્મનું તેની સાથે અનુગમન નહિ થાય, કેમકે બાહ્ય

૧ સ્પૃહ, બદ્ધ નિષ્પત્ત અને નિકાચિત એમ ચાર પ્રકારના બન્ધો. તે સમગ્રવર્તી વેળા છૂટી સોયો, સૂત્રથી બાધેલી સોયો, મોયાના બધનથી બધાયેલી (સૂત્રના બધનથી બધાયેલી છતાં કટાક્ષ જવાથી મળી ગયેલી) સોયો અને અગ્નિમાં તપાવી હથોડાથી ટીપી નાંખેલી સોયોનાં ઉદાહરણ રજુ કરાય છે. આ ઉપરથી બદ્ધસ્પૃહ અને નિષ્પત્ત વચ્ચે નિકટ સબંધ હોય એમ બાજો.

૨ છૂતપુષ્પમિત્ર, વસ્રપુષ્પમિત્ર, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર, વિન્ધ્ય, કુદ્યુરક્ષિત, ગોષ્ઠામાહિલ એમ શ્રીઆચાર્યરક્ષિતસરિને અનેક સિધ્ધો હતા. તેમાં છેલ્લા ચાર ગુપ્ત હતા જેમ કુદ્યુરક્ષિત એમના બાઈ હોઈ મગા થતા હતા તેમ ગોષ્ઠામાહિલ તેમના મામા હોઈ મગા થતા હતા.

શરીરના મેલની માફક કર્મ આમડીને જ સ્પર્શીને રહેલું છે એટલે તે સાથે ન જ જાય એ તો નાનું બાળક પણ સમજી શકે તેવી હકીકત છે. આ પ્રમાણે કર્મ જીવની સાથે નહિ જવાથી તે જીવનો મોક્ષ થશે. આ પ્રમાણે ભવાત્મક એટલે મોક્ષ એની સ્થિતિ ઉદ્ભવશે અને સસારનો ઉત્પેદ થશે. બે કર્મના અભાવમા પણ વિના કાળ સસાર માનવામા આવે તો બ્રહ્મચર્યાદિનુ ક્ષણ પણ સસાર જ રહે, મુક્તાત્માઓને પણ સસાર પ્રાપ્ત થાય અને મોક્ષમા અનામ્વાસતા થાય.

વળી જો સાપની કાચળીની જેમ બહાર જ કર્મ હોય અને અંદર ન હોય તો શરીરમા જીવ વગેરે જે વેદના થાય છે તે જ્ઞાનેલીધે થાય છે તે જાણવું બાકી ગ્હે છે વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો, શરીરની અંદર અભાવ હોવા છતાં કાળ પણ વિના અંતર વેદના થાય છે એમ માનવા જતા તો સિદ્ધના જીવો ઉપર પણ વેદનાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે, કેમકે નિષ્કારણતા ત્યાં પણ સમાન છે.

બાહ્ય વેદનાને લઈને અંતરવેદના થાય છે એટલે હંડ વગેરેના પ્રકાર દ્વારા ઉદ્ભવતી બાહ્ય વેદના શરીરની અંદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે એ પક્ષ પણ સભવતો નથી, કેમકે હંડ-પ્રકારાદિજન્ય બાહ્ય વેદનાના અભાવમા પણ અંતર વેદના થાય છે આથી અંતર વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો શરીરની અંદર સફાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને એથી કર્મ શરીરની અંદર જીવના દરેક પ્રદેશે નથી એ વાત ખાયા વિનાની કરે છે.

શરીરની બહાર આમડીને સ્પર્શીને ગહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને એથી એ પણ તેના કારણરૂપ છે એવો બચાવ પણ ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ કે શરીરની બહાર રહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદના કરે છે અર્થાત્ એક દેશમા રહેલું કર્મ અન્ય દેશમાં પણ વેદના કરે છે એમ માનવાથી તો અન્ય વ્યક્તિના શરીરના ઉપર રહેલું કર્મ એના સિવાયની બીજી વ્યક્તિને પણ વેદના કરે એવી અનિષ્ટ વાત સ્વીકારવી પડે. આ સંબંધમા એવી દલીલ કરવામા આવે કે એક જ વ્યક્તિના શરીરની બહાર રહેલું કર્મ શરીરની અંદર અને બહાર સચરે છે, પરંતુ અન્ય વ્યક્તિના શરીરગત કર્મ અન્ય વ્યક્તિમા સચરતું નથી તો તેથી જીવની બહાર જ કર્મ અર્પક સુકવત્ સદા રહે છે એ માન્યતા ઉપર પાણી ફેરા વળશે.

વળી કર્મને શરીરની અંદર અને બહાર સચરણુશીલ માનવાથી મૃત પ્રાણીની સાથે કર્મ ભવાત્મરમા નહિ જાય, કેમકે જે શરીરની અંદર અને બહાર સચરણુશીલ છે તે ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસની માફક ભવાત્મરમા સાથે જતું નથી.

આ ઉપરથી જો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે બાહ્ય વેદનાના અભાવમા પણ અંતર વેદનાનાનો સફાવ હોવાથી કર્મ મધ્યે છે મિથ્યાત્વાદિ હેતુને લઈને થતો કર્મજન જેમ બાહ્ય પ્રદેશે છે તેમ મધ્ય પ્રદેશે પણ છે અને જેમ મધ્ય પ્રદેશે છે તેમ બાહ્ય પ્રદેશે પણ છે.

જીવનો આકાશ સાથે જે અવિભાગ સંબંધ છે તે મજબૂતો નાશ સભવતો નથી અર્થાત્ તે સંબંધ શાશ્વત છે પરંતુ જીવનો જે કર્મ સાથે સંબંધ છે તેનો નાશ લગ્ય જીવો આશ્રીને

સ શવે છે, અભવ્ય આશીને સલાવતો નથી અર્થાત્ જે ભવ્ય જીવોની સાથે કર્મનો સબધ છે તેનો, તથાવિધ જ્ઞાનાદિ સામગ્રીના સફળાવે વિયોગ થાય છે જ^૧ સામગ્રી ન મળે તો ન થાય, કેમકે યોગ્યતા માત્રથી સર્વ કોઈ અચુક પર્યાયરૂપ જ બને એ કથન સુક્તિસંગત નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પ્રતિમાદિરૂપ પર્યાયને યોગ્ય એવા લાકડા, પથ્થર વગેરે તથાવિધ સામગ્રીના સફળાવે પ્રતિમારૂપ થાય છે અને તેના અભાવમા નથી થતા, એ જેમ જગત્તરે વાત છે તેમ અન્ન ભવ્ય જીવ માટે સમજી લેવું

આ ઉપરથી એ કલિત વાત છે કે જીવ અને કર્મ પરસ્પર અવિભાગપણે અવસ્થિત હોવાથી તેનો વિયોગ નથી થતો એ કથન અનૈતિક છે, કેમકે જેમ ક્ષીર અને નીર વચ્ચેના સબધનો તેમજ સુવર્ણ અને માટી વચ્ચેના સબધનો યોગ્ય સામગ્રી મળતા વિયોગ થાય છે તેમ કર્મ અને જીવના અનાદિકાલીન તથાગનો પણ તથાવિધ જ્ઞાનાદિ સામગ્રી મળતા વિયોગ થાય છે અર્થાત્ કર્મના પભમા સપકાયેલો જીવ સુક્ત બને છે

બન્ધના ચાર પ્રકારો—

બન્ધનુ લક્ષણની દ્રષ્ટિએ પ્રતિપાદન પૂર્ણ થતા હવે તેનો વિધાનની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરાય છે એકે બન્ધ એક જ છે છતાં તેના કામમા જે ભિન્નતા જોવાય છે તે અપેક્ષાએ તેના પ્રકૃતિ વગેરે વિભાગો પડાય છે હાખલા તરીકે મનુષ્ય એક જ છે, છતાં પણ તેના કાર્ય અનુસાર તેને ધાતકી, અધમ ઇત્યાદિ વિશેષણોથી વધાવવામા આવે છે બન્ધના મુખ્ય બે ભેદ — (૧) દ્રવ્ય બન્ધ અને (૨) ભાવ-બન્ધ તેમા વૃષ્ટ, કાષ્ટ ઇત્યાદિના બન્ધને ‘દ્રવ્ય-બન્ધ’ જાણીએ ભાવ-બન્ધ શુ છે તે ધ્યાનમા આવે તે માટે તેના (૧) પ્રકૃતિ, (૨) મિતિ, (૩) અનુભાગ અને (૪) પ્રદેશ એમ ચાર લેહો પાડી તે પ્રત્યેકનુ લક્ષણ રજુ કરાય છે તેમા પ્રકૃતિ-બન્ધનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

**અનામોગપૂર્વકાધ્યવસાયવિશેષે સતિ આહારપરિણામવત્ સ્થિત્યા-
દિલક્ષણકર્મપરિણતિરૂપત્વ પ્રકૃતિબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૦)**

અર્થાત્ ઉપયોગ વગરના અધ્યવસાયના મફલાવમા આહારના પરિણામની માફક સ્થિતિ ઇત્યાદિ રૂપ કર્મનો જે પરિણામ થાય છે તેને ‘પ્રકૃતિ-બન્ધ’ કહેવામા આવે પ્રદેશ-બન્ધની જેમ આનો હેતુ પણ યોગ છે આ બન્ધ કર્મ અને આત્માની ઔપચારિક એકતાને પ્રતિપાદન કરનારો

૧ જેમ કર્મ મહણ કરનામાં હિસાદિ ક્રિયાનુ સાધ્ય છે તેમ કર્મનો વિષાત કરવામાં દયા વગેરે ક્રિયાનુ માધ્ય છે અર્થાત્ જેમ તીર્થાન્ અશુભ પરિણામ કર્મ મહણ કરનામાં હેતુરૂપ છે તેમ તીર્થાન્ શુભ પરિણામ તેના વિયોગ કરનામાં હેતુરૂપ છે

સ્થિતિ-બન્ધનુ લક્ષણ—

કર્ત્રા પરિગૃહીતપૂર્વોક્તકર્મપુદ્ગલરાશોરત્મપ્રદેશે વ્યવસ્થાનવિશેષ-
રૂપત્વ સ્થિતિબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૧)

અર્થાત્ કર્તારૂપ આત્માએ સ્વીકારેલી પૂર્વોક્ત કર્મના પુદ્ગલની રાશિ જેટલા કાળ સુધી જીવ-
પ્રદેશમાં રહે તે ‘સ્થિતિ-બન્ધ’ બાબતે આ બન્ધનો હેતુ કોધાદિ કષાયો છે કે જે હકીકત
અનુભાગ-બન્ધને પણ લાગુ પડે છે

અનુભાગ-બન્ધનુ લક્ષણ—

કાલાન્તરાવસ્થાને સતિ વિપાકવર્તિપરિણામવિશેષરૂપત્વ, પ્રયોગ-
કર્મણોપાત્તાનાં શુભાશુભકર્મપ્રકૃતીનાં તીવ્રમન્દાદ્યનુભાવતયાનુભવ-
રૂપત્વ વાનુભાગબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૨)

અર્થાત્ કેટલાક વખત સુધી સ્થિતિ કર્યો બાદ ઉત્પન્ન થતો વિપાકવર્તી પરિણામ તે ‘અનુભાગ-
બન્ધ’ સમજવો. અથવા તો જીવના વ્યાપારથી અહંણુ કરેલ શુભાશુભ કર્મની પ્રકૃતિનો (અને
ઉપલક્ષણથી સ્થિતિનો) તીવ્ર, મદ ઇત્યાદિ પ્રકારે અનુભવ કરવો તે ‘અનુભાગ-બન્ધ’ બાબતે
આ અનુભાગ-બન્ધ, પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત કરેલ બોરની પેઠે ઉપભોગ કરવા લાયક દેશધાતિ,
સર્વધાતિ, અધાતિ રૂપ છે તેમજ એક શુભા, બમણા, ત્રણ શુભા રસથી યુક્ત છે અને વળી શુભ,
અશુભ, તીવ્ર, મદ ઇત્યાદિ લેહવાળો છે કે જે હકીકત આગળ ઉપર સ્વયં અધિકાર કથનાર છે

પ્રદેશ-બન્ધનુ લક્ષણ—

સ્વપ્રદેશેષુ કર્મપુદ્ગલસન્ધ્યકરણરૂપત્વ, યથોક્તનિમિત્તસન્ધાવે
સતિ પુદ્ગલાદાનરૂપત્વ વા પ્રદેશબન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૪૩)

અર્થાત્ આત્મ-પ્રદેશોમાં કર્મ-પુદ્ગલોને જ અહં કરવામાં કારણરૂપ પરિણામને ‘પ્રદેશ-બન્ધ’
કહેવામાં આવે છે અથવા તો યોગ્ય નિમિત્ત મળતા કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને અહંણુ કરવાનો જે
પરિણામ ઉદ્ભવે તે ‘પ્રદેશ-બન્ધ’ છે

આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે આપણે લાડુનું ઉદાહરણ વિચારીશું જેમકે

૧ અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક અને રસ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે આ વાતની શ્રી-
દેવાનંદચરિત સંક્ષેપ-પ્રકરણ (૫ ૩૫)માં નિમ્નલિખિત ઉત્તેજ સાક્ષી પૂરે છે —

“ મણુમાને અણુમાવે વિધાને રસે તિ વગદ્વા ”

[અનુભાગોઅનુભાવો વિપાકો રસ રસ્યેકાર્થકા]

સુઠ વગેરે પદાર્થના બનેલા લાડુનો સ્વભાવ વાણુ દ્રવ કરવાનો, કોઈનો કદ દ્રવ કરવાનો અને કોઈનો પિત્ત દ્રવ કરવાનો હોય છે આ પ્રમાણે જેમ બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વભાવના લાડુઓ હોય છે તેમ બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વભાવવાળા કર્મો છે દાખલા તરીકે જ્ઞાનાવરણુ કર્મ આત્માના જ્ઞાન-શુણને આવૃત્ત કરે છે, ઇત્યાદિ

જેમ કોઈ લાડુ આઠ દિવસ સારો રહે છે અને ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે, કોઈ બાર દિવસ સારો રહે છે અને કોઈ એક મહિના પર્યંત સારો રહે છે તેમ કોઈ કર્મ આત્માની સાથે વધારેમા વધારે ૨૦ કોટાકોટિ આગરોપમ રહે છે, કોઈ ૩૦ કોટાકોટિ આગરોપમ રહે છે અને કોઈ ૭૦ કોટાકોટિ આગરોપમ રહે છે અને ત્યાર બાદ આત્માથી અલગ થઈ તે સ્વભાવ રહિત બને છે આ પ્રમાણે અમુક કર્મોનો તે કર્મરૂપે જોવાના કાળનો નિયમ તે 'સ્થિતિ-બન્ધ' છે

જેમ કોઈ લાડુ મીઠો હોય, કોઈ તીવ્રો હોય અને કોઈ ટંડવો હોય તેમ કોઈ કર્મ શુભ સ્વભાવુ થાને જોના ઉદય કરમ્યાન જીવને સુખ ઉપજે તેવુ હોય અને કોઈ કર્મ અશુભ સ્વભાવુ હોય એટલે તેના ઉદય થતા જીવને દુઃખ થાય વળી એ શુભ કે અશુભ રસ પણ કોઈમા તીવ્ર અને કોઈમા મદ હોય છે^૧

વળી જેમ કોઈ લાડુમા ઓછો લોટ હોય અને ડોઢકમા વધારે હોય તેમ કોઈ કર્મ ઓછા પ્રદેશ (અણુઓ)વાળુ બધાય તો કોઈક વધારે પ્રદેશવાળુ આનુ નામ 'પ્રદેશ-બન્ધ' છે^૨

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રકૃતિ એટલે કર્મોનો સ્વભાવ આના (૧) મૂળ અને (૨) ઉત્તર એમ બે લોહ છે જેમકે જ્ઞાનાવરણુદિ મૂળ પ્રકૃતિઓ છે, ન્યારે મતિજ્ઞાનાવરણુદિ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે કર્મોના કાલવિશેષનો નિયમ તે 'સ્થિતિ' છે કર્મોની બદલ દિનગ્ધતા, મધુરતા વગેરેનો એક શુણ, બમણા ઇત્યાદિરૂપ જે સદ્ભાવ તે 'અનુભાગ' છે વળી કર્મનુ

૧ કર્મોના શુભાશુભ ફળની તીવ્રતા કે મદતા તે 'રસ' છે જેમકે કોઈને કોઈ કર્મ સુખરૂપે વેળા અને કોઈને દુઃખરૂપે વળી તેમાં પણ તરતમતા સલાવે છે જેમકે કોઈએ પૂર્વે જ્યારે મનથી અમાતવે નાંબ કર્મ એવુ બાંધ્યુ હોય કે તે ઉદયમા આવતાં તથા દિવસમા તેને પધારીવશ કરી નાખે જ્યારે કોઈકે એવુ તીવ્ર ન બાંધ્યુ હોય પરંતુ મદ બાંધ્યુ હોય તો તેને મહિના સુધી તાવ આવવા છતાં તે હરી ફરી શકે આ પ્રમાણે કર્મોનો ઉપયોગ તેના કેવો અનુભવ કરવો પડશે તેનો બધ-સમયે નિર્ણય થઈ જાય છે આનુ નામ 'અનુભાગ-બન્ધ' છે

૨ આ ચારે બન્ધ માટે કેવળ લાડુનુ જ ઉદાહરણ આપી શકાય એમ નથી પરંતુ દૂધ, ઘી વગેરેના પણ ઉદાહરણો રણુ કરી શકાય જેમકે અમુક અમુક દૂધ દેહની પુષ્ટિમા ઓછા વત્તા અશે શુણ્ઘરી તેમ કર્મોનાં પણ જિન જિન સ્વભાવો છે અમુક દૂધ જેમ અમુક વખત સુધી જ સાર રહે તેમ અમુક કર્મો પણ અમુક વખત સુધી જ તે કર્મરૂપે રહી શકે અમુક દૂધ જેમ અમુક તીવ્રાદિ સ્વભાવુ છે તેમ કર્મો પણ સમજવુ વળી અમુક દૂધ જેમ યુતાધિક પ્રદેશવાળુ હોય છે તેમ કર્મો માટે પણ જાણવુ એ પ્રમાણે ધી વગેરે અનેક પદાર્થો દ્વારા કર્મના ચારે મધો ધટારી લેવા.

કલ્પેના જેવું દ્રવ્ય-પરિભાષુ તે ' પ્રદેશ ' છે અર્થાત્ કર્મનું પુરૂગતના પરિભાષુરૂપે નિરૂપણુ તે ' પ્રદેશ-બન્ધ ' છે ' પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ અનંતાનંત કર્મ-અવયવોથી બદ્ધ હોઈ પ્રતિસમય કર્મ બાધે છે

આપણે આ ચારે બન્ધોના ઉપલેદોને વિચાર કરીએ તે પૂર્વે આ ચારે બન્ધોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી લઈએ આપણે જોઈ ગયા તેમ પુરૂગલની જે વર્ગણા કર્મરૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય તેને જ ન સારી જીવ પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટરૂપે જોડી દે છે અને આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી તે પોતાની ભાક્ષામન્ન દશા પર્યંત તે પોતાના અમૂર્ત સ્વરૂપ ઉપર પાણી ફેરવે છે, કેમકે તે મૂર્ત કર્મ-પુરૂગલોનું ગ્રહણ કરી લગભગ તટૂપ બની જાય છે

જેમ દીપક વાટ દ્વારા તેલનું ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉજ્જ્વલતાથી તેને જ્વાળાગરૂપે પગિણુ માવે છે તેમ જીવ કાષાયિક વિદારથી યોગ્ય પુરૂગલોને કર્મરૂપે પરિણુમાવે છે અને એ જ વખતે એમા ચાર અંશેનું નિર્માણ થાય છે કે જેને પ્રકૃતિ-બન્ધ ઇત્યાદિ તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે જેમકે ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે ધામ ખાધને તેને દૂધરૂપે પરિણુમાવે છે ત્યારે તેમા મધુર તાનો સ્વભાવ બધાય છે, આ સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તો કાયમ રહેશે જ એ પ્રકારની તેની કાલમર્યાદા એ જ સમયે નક્કી થાય છે, એ મધુરતામા તીવ્રતાદિ વિશેષતાઓ ઉદ્ભવે છે અને એ દૂધનું પૌષ્ઠગણિક પન્થિભાણુનું પણ સમકાલે જ નિર્માણ થાય છે એવી રીતે જીવ દ્વારા ગ્રહણુ થઈ તેના પ્રદેશો સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે મબદ્ધ થતા કર્મ-પુરૂગલોમા પણ આગ અંશેનું નિર્માણ થાય છે તેમા જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખ કે દુઃખ અનુભવાવવાનો, મોહ પમાડવાનો, ભવધાગણુ કરાવવાનો, વિશિષ્ટ ગતિ, બતિ વગેરે પ્રાપ્ત કરાવવાનો, ઊચતા કે નીચતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો, અને વિદ્યારૂપ બનવાનો એમ વિવિધ પ્રકારના જે સ્વભાવનું કર્મ-પુરૂગલોમા નિર્માણ થાય છે તે ' પ્રકૃતિ-બન્ધ ' છે સ્વભાવ બધાવા સાથે જ તે સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તે જ રૂપે ટકી રહેશે એવી જે કાલ-મર્યાદા નિર્મિત થાય છે તે ' સ્થિતિ-બન્ધ ' છે સ્વભાવના નિર્માણના જ સમયે તેમા તીવ્રતા, મદતા વગેરે રૂપે ફળનો અનુભવ કરાવવાની જે વિશેષતાઓનું પણ નિર્માણ થાય છે તે ' અનુભવ-બન્ધ ' છે ગ્રહણુ કરાઈ બિન્ન બિન્ન સ્વભાવ રૂપે પરિણુમતો કર્મ-પુરૂગલોના સમૂહ અમુક અમુક પરિભાષુમા વહેવાઈ જાય છે તે પરિભાષુ-વિભાગ ' પ્રદેશ-બન્ધ ' છે

પ્રદેશ-બન્ધ કર્મવર્ગણના દલિકરૂપ છે ૨૫ પારવાર સંસારમા ભ્રમતા જીવ પોતાના મર્વ યાને લોકાકાશપ્રમાણુ અસંખ્યાત પ્રદેશો વડે, અભગ્યોથી અનંતશુણુ પ્રદેશ-દળથી બનેલા અને મર્વ જીવથી અનંત શુણુ અમરછેદે કર્મને યુક્ત, સ્વ પ્રદેશમા જ નહેલા અર્થાત્ પોતે જેટલા આકાશ પ્રદેશ અવગાહીને રહ્યો હોય તેટલા જ અને તે જ લાગમા ગહેલા, નહિ કે બહાર પણ, અભગ્યોથી અનંત શુણુ પરતુ સિદ્ધની સંખ્યાના અનંતમા ભાગના, કર્મ વર્ગણના સ્ક ધો પ્રતિસમય ગ્રહણુ કરે છે ગ્રહણુ કર્યા બાદ આ પંક્તિ યોદાકે દળિયા આયુધ્ય-કર્મને, તેથી વિશેષાધિક નામ-કર્મને અને

ચાર અઘાતિ-ઠમો પૈકી ગમે તે એક હોય તો બાકીના ત્રણ અઘાતિ-ઠમો તો હોય જ, પરંતુ ઘાતિ-ઠમો કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય, બે હોય તો મોટે ભાગે ચાર હોય અથવા ત્રણ પાંચ હોય અર્થાત્ કર્મબંધ જીવને ચાર, સાત કે આઠ ઠમો એકી વખતે હોય ।

હવે ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરીશુ તેમા ૧આખે બાધેલા પાટા સમાન જ્ઞાનાવરણના પાચ લેટો નીચે મુજબ —

(૧) અતિ-જ્ઞાનાવરણ, (૨) શુભ-જ્ઞાનાવરણ, (૩) અવધિ-જ્ઞાનાવરણ, (૪) મન-પર્યાય-જ્ઞાનાવરણ અને (૫) કેવલ-જ્ઞાનાવરણ આ પૈકી અતિજ્ઞાનાવરણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ/હીતે સમજાય તે માટે અચકર જ્ઞાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ રજૂ કરે છે —

सामान्यविशेषात्मकवस्तुनो विशेषावधौ धरूपत्वं । ज्ञानस्य
लक्षणम् । (५४४)

અર્થાત્ આમાન્ય તેમજ વિશેષ જોમ ઉભયસ્વરૂપી પદાર્થનો-વિશેષ, બોધ- યાને સવિકલ્પાત્મક બોધ તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે.

‘જ્ઞાનરૂપ’ સ્વભાવવાળા અને પ્રકાશરૂપ આત્માના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા પ્રકાશનો ‘મતિજ્ઞાન’ના નામથી વ્યવહાર કરવાના બાવે છે. ૨૮ પ્રકારનું મતિ જ્ઞાન જો કર્મ વડે દહાડા ભથ્થે છે તેને ‘મતિજ્ઞાનાવરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ કર્મ દેશપ્રાપ્તિ છે.

કર્ણુ દ્વારા શબ્દનું અવલંબ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાષ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે આ શ્રુત જ્ઞાનનો આવરણને 'અતજ્ઞાનાવરણ' સરૂા અપાય છે એ પણ દેશધાનિ છે

ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અવેક્ષા નહિ રાખનારા, અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશોભથી ઉત્પન્ન થનારા અને યુદ્ધગત સભાથી પ્રકાશ પાઠનારા આત્માના જ્ઞાનને 'અવધિજ્ઞાન' અને તેના આવરણને 'અવધિજ્ઞાનાવરણ' કહેવામા આવે છે એ આવરણ પ્રધુ ઉપવા બે કર્મની આદ્યક દેશયાતિ ।

મનોદ્રવ્યના પર્યાયને સાક્ષાત્ અવલખીને, મનુષ્ય ક્ષેત્રમા રહેવા સહી પચિન્દ્રિય
જીવોના મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાવાળા આત્માના પ્રકાશ-વિશેષને ‘મન:પર્યાયજ્ઞાન’ કહેવામા
આવે છે એના આવરણને ‘મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણ’ કહેવામા આવે છે એ પણ દેશધાતિ છે

૧ અમિ પાટે બાધનાથી જેમ કાઠ પશુ ચીજ દેખી શકતી નથી-મનથી શકતી, નથી તેમ આત્માના યાનરૂપ નેત્રને યાનાનરૂપ કર્મરૂપ પાટે આવી જતા-પડતા આવી જવાથી આત્મા કંઈ પણ જાણી શકતો નથી

૨ જુઓ ૫ ૨૬ અને ૬૦

૩ જુઓ ૫ ૨૧૪

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર અને આત્માના પ્રકાશરૂપ-જ્ઞાનને ‘કેવલજ્ઞાન’ અને એ જ્ઞાનના આવરણને ‘કેવલજ્ઞાનાવરણ’ કહેવામા આવે છે આ આવરણ તો સર્વ-ધાતિ છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણની આપણે સ્થૂળ રૂપરેખા જોઈ ગયા હવે પ્રતિહારના સામાન દર્શનાવરણને વિચાર કરવામા આવે છે આના (૧) ચતુર્દર્શન, (૨) અચતુર્દર્શન, (૩) અવધિદર્શન, (૪) કેવલદર્શન, (૫) નિદ્રા, (૬) નિદ્રાનિદ્રા, (૭) પ્રયત્ના, (૮) પ્રયત્ના પ્રયત્ના અને (૯) સ્થાનચિદ્રિ એમ નવ ભેદો છે.

આત્મા જે વડે જુએ છે તેને ‘આખ’ સમજવી ફરક ઇન્દ્રિય આત્માને સામાન્ય તેમજ વિશેષબોધ આપવામા સહાયક છે નેત્ર-ઇન્દ્રિયને અવલંબીને થતી સામાન્યમાત્ર પ્રકાશરૂપ આત્માની પરિણતિ તેને ‘ચતુર્દર્શન’ કહેવામા આવે છે એ દર્શનના ધાતકને ‘ચતુર્દર્શનાવરણ’ કહેવામા આવે છે આ આવરણ દેશધાતિ છે નેત્ર મિથાપની બાકીની ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતા સામાન્ય બોધને ‘અચતુર્દર્શન’ કહેવામા આવે છે આ અચતુર્દર્શનના ધાતકને ‘અચતુર્દર્શનાવરણ’ કહેવામા આવે છે આ પણ દેશધાતિ છે અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા દર્શનને ‘અવધિદર્શન’ કહેવામા આવે છે કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર આત્માનો સાક્ષાત્કારસ્વરૂપી સામાન્યમાત્ર બોધ ‘કેવલદર્શન’ કહેવાય છે અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનના આવરણને અનુક્રમે ‘અવધિદર્શનાવરણ’ અને ‘કેવલદર્શનાવરણ’ એમ ઓળખવામા આવે છે તેમા પહેલું દેશધાતિ છે અને બીજું સર્વધાતિ છે.

નિદ્રાનુ લક્ષણ—

સુખપ્રવોધસ્વભાવાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ, સુખજાગરણસ્વભાવસ્વાપ-વસ્થાવિશેષરૂપત્વં વા નિદ્રાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૫)

અર્થાત્ સુખેથી બગી શકાય એવી ‘સ્વાપા-અવસ્થા-વિશેષને’ ‘નિદ્રા’ કહેવામા આવે છે.

૧ પ્રતિહારે યાને દારપોળે રાજસભામાં આવતી વ્યક્તિને રાજી રાખી હોય ત્યારે તેને જોમ રાજા જોઈ શકતો નથી અથવા રાજના દર્શનને માટે આગુર વ્યક્તિ પ્રતિદાર હાજ રાજસભામાં આવતા રાજાતા રાજના દર્શનથી વચિત રહે છે તેમ આત્માનો દેખવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી તે પદાર્થો યાને વિષયોને દેખી શકતો નથી.

રાજા વ્યક્તિને ન દેખે અને વ્યક્તિ રાજને ન દેખે એમ ઉભય પક્ષમાં દર્શનાવરણ કર્મની સરક્ષતા પ્રાપ્તિન કર્મત્ર થને આધારે જણાવી છે.

૨-૫ આ ચારને અનુક્રમે લઘુ તન્દ્રા, માદ તન્દ્રા, ગા નિદ્રા અને પ્રગાદ નિદ્રા સાથે સરખાવાય.

નિદ્રાનિદ્રાનું લક્ષણ—

દુઃસ્વજાગરણસ્વભાવસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ, દુઃસ્વપ્રતિબોધ-
સ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ વા નિદ્રાનિદ્રાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૬)

અર્થાત્ જે સ્વાપા-અવસ્થાવિશેષભાવી ઠપ્પે ઠરીને જાગૃત થવાય-ઘણી વાર ઓવાવે ત્યારે જગાય
તે ' નિદ્રાનિદ્રા ' કહેવાય છે

અચક્ષુના લક્ષણ—

સ્થિતોપસ્થિતસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ પ્રચલાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૭)

અર્થાત્ જીભા જીભા અથવા બેઠા બેઠા જે જીઘ આવે તે ' અચક્ષુ ' કહેવાય છે

અચક્ષુઅચક્ષુના લક્ષણ—

ચઢ્ક્રમણવિષયકસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ પ્રચલાપ્રચલાયા લક્ષ-
ણમ્ । (૫૪૮)

અર્થાત્ ચાલતા ચાલતા જે જીઘ આવી જાય તે ' અચક્ષુઅચક્ષુ ' કહેવાય છે

' સ્થ્યાનન્દિ ' નું લક્ષણ—

દિનચિન્તિતાર્થાઽઽભિકાઙ્ક્ષાવિષયકસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ, જાગ્રદ-
વસ્થાઘ્યવસિતાર્થસસાધનવિષયકાભિકાઙ્ક્ષાનિમિત્તકસ્વાપાવસ્થાવિશેષ-
રૂપત્વ વા સ્થ્યાનન્દિલક્ષણમ્ । (૫૪૯)

અર્થાત્ જિવન્મના ચિંતવેલ પદાર્થને જાગૃતી તીવ્ર આકાંક્ષાઙ્ક્ષ વિષયવાળી સ્વાપા-અવસ્થાને ' સ્થ્યા
નન્દિ ' કહેવામાં આવે છે અથવા તો જાગૃત અવસ્થા કરમ્યાન ચિંતવેલ પદાર્થને સિદ્ધ કરવાની
આકાંક્ષાઙ્ક્ષ નિમિત્તવાળી સ્વાપા-અવસ્થા ' સ્થ્યાનન્દિ ' કહેવાય છે આ નિદ્રાવાળી વ્યક્તિ
જીઘમાં ને જીઘમાં જાગતા માણસની પેઠે હરે હરે, જાગૃતમાં જીઘ વસ્તુઓનું તોલ વગેરે કરે,
વનમાં જીઘ પશુઓ સાથે યુદ્ધ કરે અને હાથીના કંતશૂળ પછી ઠાઠી લાવે જે આ પ્રથમ સહનન
વાળી વ્યક્તિ હોય તો ચક્રવર્તીના ચોથે ભાગે જોનું બળ હોય, નહિ તો જાગૃત અવસ્થા કરતાં
સાત આઠ શુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ બળ હોય

આત્માએ સ્વાભાવિક

કરેલ કર્મન-વ્યવસ્થા વિનાશમાં નિદ્રાદિકની પ્રવૃત્તિ

૧ અને બદલે અ-૨

' સ્વદ નજરે પડે

થાય છે એથી એ 'સર્વધાતિ' ગણાય છે ચક્રુર્દર્શનાવગ્રહાદિ ચતુષ્થય પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ પ્રકૃતિ દેશધાતિ છે, બ્યારે કેવલદર્શનાવરણ સર્વધાતિ છે

૧૫૩ સમાન વેદનીયના બે લોદ છે -(૧) સત્ ગર્થવા સાત યાને શુભ અને (૨) અમત્ અથવા અસાત યાને અશુભ

૨૫૬ સમાન મોહનીયના મૂળ તો બે લોદ છે -(૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય તેમા વળી દર્શન-મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે -(૧) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય યાને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, (૨) મિશ્ર મોહનીય યાને મિશ્ર સમ્યક્ત્વ અને (૩) મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' રૂમહન-કેદ્રવ ' ન્યાયથી શોધેલ મિથ્યાત્વ-પુદ્ગલના શુદ્ધ પુ જના ઉદય દરમ્યાન, સર્વજ્ઞ-પ્રરૂપિત પદાર્થો વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ' સમ્યક્ત્વ-મોહનીય ' કહેવામા આવે છે મથાર્થ પદાર્થોને વિષે અશ્રદ્ધા તે ' મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' કહેવાય છે અર્ધ શુદ્ધ પુ જના ઉદયમા સાચા અને ખોટા એમ બે પદાર્થોમા મરણી રીતે જે શ્રદ્ધા થાય તેને ' મિશ્ર મોહનીય ' કહેવામા આવે છે

ચારિત્ર-મોહનીય બે પ્રકારનું છે -(૧) કષાય-મોહનીય અને (૨) નોકષાય-મોહનીય તેમા કષાય-મોહનીયના ચાર વિભાગ છે -(૧) અનન્તાનુબંધિ, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંબલન

અનન્તાનુબંધિ-કષાયમોહનીયનું લક્ષણ—

સમ્યક્ત્વલક્ષણાત્મીયગુણપ્રતિવન્ધકત્વે સતિ સસારાનુબન્ધન-શીલત્વં, અનન્તસસારકારણત્વે સતિ મિથ્યાત્વાનુબન્ધશીલત્વ વાડનન્તા-નુબન્ધિકવાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૦)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ યાને મથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ આત્મિક શુણ્ને શેકના અને અનન્ત સસાર બંધાવનાર-સસારમા સદા રૂબરૂપટ્ટી કરાવવામા કારણબૂત એવો કષાય ' અનન્તાનુબંધિ-કષાય-મોહનીય ' કહેવાય છે

૧ મધ વડે લેપાયેનું તરવારનું તીલણ પાનુ ચાટતાં પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પરંતુ જીભ કંપોનાં પરિણામે પીડા ઉદ્ભવે તેમ પૌદ્ગલિક સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર આ વેદનીય કર્મ છે

૨ જેમ મદિરા યાને દારૂ પીવાથી જીવ પરવશ અને વિવેક રહિત બનીને પોતાના દિનાદિને નળણી શકતો નથી તેમ જે જીવ મોહનીય કર્મને વશ છે તે વિવેકશૂન્ય બની આત્માનાં દિનાદિન પારખી શકતો નથી. વળી જેમ દારૂ પીધેલ વ્યક્તિ યાને મા પણ્ય કહે અને પત્ની પણ્ય કહે ઇત્યાદિ સાચો જુદો બચાવ કરે છે તેમ મોહનીય કર્મથી ચાટત જીવ ધર્મને પણ્ય ધર્મ કહે અને અધર્મને પણ્ય ધર્મ કહે દૂઠકર્મો એનું વર્તન હમ્મસ વગરનું હોય છે-એના બોલવા ચાલવા ઉપર વિધાસ રાખી શકાતો નથી

નિદ્રાનિદ્રાનું લક્ષણ—

દુઃસ્વજાગરણસ્વભાવસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ, દુઃસ્વપ્રતિબોધ-
સ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ વા નિદ્રાનિદ્રાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૬)

અર્થાત્ જે સ્વાપા-અવસ્થાવિશેષમાથી કષ્ટે કરીને જાગૃત થવાય-ઘણી વાર બોલાવે ત્યારે જગાય
તે ' નિદ્રાનિદ્રા ' કહેવાય છે

પ્રચલાનું લક્ષણ—

સ્થિતોપસ્થિતસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વં પ્રચલાયા લક્ષણમ્ । (૫૪૭)

અર્થાત્ જીભા જીભા અથવા બેઠા બેઠા જે જીમ આવે તે ' પ્રચલા ' કહેવાય ॥

પ્રચલાપ્રચલાનું લક્ષણ—

ચઢ્ઢકમળવિષયકસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ પ્રચલાપ્રચલાયા લક્ષ-
ણમ્ । (૫૪૮)

અર્થાત્ ચાલતા ચાલતા જે જીમ આવી જાય તે ' પ્રચલાપ્રચલા ' કહેવાય છે

'સ્ત્યાનચિંત્તુ' લક્ષણ—

દિનચિન્તિતાર્થાઽઽભિકાઙ્ક્ષાવિષયકસ્વાપાવસ્થાવિશેષરૂપત્વ, જાગૃદ-
વસ્થાઽપવસિતાર્થસાધનવિષયકાભિકાઙ્ક્ષાનિમિત્તકસ્વાપાવસ્થાવિશેષ-
રૂપત્વ વા સ્ત્યાનચિંત્તુલક્ષણમ્ । (૫૪૯)

અર્થાત્ દિવસના ચિંતવેલ પદાર્થને લગતી તીવ્ર આકાંક્ષાઙ્કેષ વિષયવાળી સ્વાપા-અવસ્થાને 'સ્ત્યા-
નચિંત્તુ' કહેવામા આવે છે અથવા તો જાગૃત અવસ્થા કરમ્યાન ચિંતવેલ પદાર્થને સિદ્ધ કરવાની
આકાંક્ષાઙ્કેષ નિમિત્તવાળી સ્વાપા-અવસ્થા ' સ્ત્યાનચિંત્તુ ' કહેવાય છે આ નિદ્રાવાળી વ્યક્તિ
જીમમા ને જીમમા જાગતા માણસની પેઠે હરે હરે, જાગરમા જીમ વસ્તુઓનું તોલ વગેરે કરે,
વનમા જીમ પશુઓ સાથે મુદ્દ કરે અને હાથીના કંતશૂળ પછી કાઢી વાવે જે આ પ્રથમ ત્રણનું
વાળી વ્યક્તિ હોય તો ચક્રવર્તીના ચોથે ભાગે જોનું બળ હોય, નહિ તો જાગૃત અવસ્થા કરતાં
સાત આઠ ગુણુ ઉત્કૃષ્ટ બળ હોય

આત્માએ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત કરેલ કર્શન-લગ્નિના વિનાશમા નિદ્રાચિંત્તની પ્રવૃત્તિ

થાય છે એથી એ ' સર્વધાતિ ' ગણાય છે ચક્ષુર્દર્શનાવરણાદિ અતુલ્ય પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ પ્રકૃતિ દેશધાતિ છે, બ્યારે કેવલદર્શનાવરણ સર્વધાતિ છે

૧મઝી સમાન વેદનીયના બે ભેદ છે - (૧) મત્ અથવા સાત યાને શુભ અને (૨) અસત્ અથવા અસાત યાને અશુભ

૨મઝી સમાન મોહનીયના મૂળ તો બે ભેદ છે - (૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય તેમા વળી દર્શન-મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે - (૧) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય યાને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, (૨) મિશ્ર મોહનીય યાને મિશ્ર સમ્યક્ત્વ અને (૩) મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' રમહન-કોદ્રવ ' ન્યાયથી શોધેલ મિથ્યાત્વ-પુદ્ગલના શુદ્ધ પુ જના ઉદય દરમ્યાન, સર્વશ-પ્રકૃપિત પદાર્થો વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ' સમ્યક્ત્વ-મોહનીય ' કહેવામા આવે છે યથાર્થ પદાર્થોને વિષે અશ્રદ્ધા તે ' મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' કહેવાય છે અર્ધ શુદ્ધ પુ જના ઉદયમા સાચા અને ખોટા એમ બે પદાર્થોમા સરખી રીતે જે શ્રદ્ધા થાય તેને ' મિશ્ર મોહનીય ' કહેવામા આવે છે

ચારિત્ર-મોહનીય બે પ્રકારનું છે - (૧) કષાય-મોહનીય અને (૨) નોકષાય-મોહનીય તેમા કષાય-મોહનીયના ચાર વિભાગ છે - (૧) અનતાનુબધિ, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજ્વલન

અનતાનુબધિ-કષાયમોહનીયનું લક્ષણ -

સમ્યક્ત્વલક્ષણારમીયગુણપ્રતિવન્ધકત્વે સતિ સસારાનુબન્ધન-શીલત્વં, અનન્તસસારકારણત્વે સતિ મિથ્યાત્વાનુબન્ધશીલત્વ વાડનન્તા-નુબન્ધિકવાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૦)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ આત્મિક શુષ્કને રોકનાર અને અનત સસાર બધાવનાર-સસારમા સદા રખડપટ્ટી કરાવવામા કારણભૂત એવો કષાય ' અનતાનુબધિ-કષાય-મોહનીય ' કહેવાય છે

૧ મધ વડે લેખાયેતુ તરવારનું તીક્ષ્ણ પાનું ચાટતાં પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પરંતુ જીભ કપાનાં પરિણામે પીડા ઉદ્ભવે તેમ પૌદ્ગલિક સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર આ વેદનીય કર્મ છે

૨ જેમ મદિરા યાને દારૂ પીવાથી જીવ પરવશ અને વિવેક રહિત બનીને પોતાના હિતાદિનને ગણી શકતો નથી તેમ જે જીવ મોહનીય કર્મને વશ છે તે વિવેકશૂન્ય બની આત્માનાં હિતાદિત પારખી શકતો નથી. વળી જેમ દારૂ પીધેલ વ્યક્તિ માને મા પણું કહે અને પત્ની પણું કહે છતાંદિ સાચો જુઠો બંધવાદ કરે છે તેમ મોહનીય કર્મમાં આવૃત જીવ ધર્મને પણું ધર્મ કહે અને અધર્મને પણું ધર્મ કહે દુઃકર્મો એનું વર્તન ટંગડા વગરનું હોય છે-એના બોનવા ચાનવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી

અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સત્યરૂપમપિ પ્રત્યાખ્યાન ન ભવતિ તદ્રૂપત્વં, દેશવિરતિ-
પ્રતિવન્ધકત્ત્વ વાઽપ્રત્યાખ્યાનકપાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૧)

અર્થાત્ જે કપાયના ઉદયમા અત્ય પછુ પ્રત્યાખ્યાન થતુ નથી તેને અથવા તેા જે દેશવિરતિનો
પછુ પ્રતિબંધક છે તે કપાયને ‘અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીય’ કહેવામા આવે છે ‘અપ્રત્યાખ્યાન’
ગત ‘અ’ અન્ન અપવાચી છે, નહિ કે નિષેધાત્મક અલ્પપ્રત્યાખ્યાન કહેા કે ‘દેશવિરતિ’
કહેા તે એક જ છે એ વાતને લક્ષ્યીને આ કપાયના જે લક્ષણો સૂચવાયા છે

પ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું લક્ષણ—

સર્વવિરતિલક્ષણમૂલગુણપ્રતિબન્ધકત્ત્વ પ્રત્યાખ્યાનકપાયમોહ-
નીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૨)

અર્થાત્ સર્વવિરતિરૂપ મૂળ ગુણને શોકનાર (પરતુ દેશવિરતિને નહિ શોકનાર) કપાય તે
‘પ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીય’ કહેવાય છે

મન્વલન-કપાયનું લક્ષણ—

યથાખ્યાતચારિત્રપ્રતિવન્ધશીલત્વ, સમસ્તપાપસ્થાનરહિતવિરતિ-
ભાજોઽપિ યતેર્દુઃપહપરીપહસન્નિપાતે સતિ યુગપત્ સઙ્ગ્વલનશીલત્વ
વા સઙ્ગ્વલનકપાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૩)

અર્થાત્ ‘યથાખ્યાત ચારિત્રને અટકાવનારો કપાય ‘સઙ્ગ્વલન-કપાયમોહનીય’ કહેવાય છે
અથવા તેા ‘સર્વ’ પાપસ્થાનોથી મુક્ત એવા અને સર્વવિરતિથી મુક્ત એવા મુનિને ડુ પહ પરી
પહ સહન કરવાનો પ્રસન્ન આવી પડતા તેમને જે એકાએક કપાય ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘સઙ્ગ્વલન-
કપાયમોહનીય’ સંબોધાય ■ આનો સારાશ એ છે કે જેના વિપાકગ્ની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો
પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમા રુખલના કરવા જેટલી કે તેને મલિન કરવા પૂરતી હોય,
તે ‘સઙ્ગ્વલન-કપાય’ છે ‘મન્વલન’ ગત ‘મન્’ ઉપસર્ગનો અર્થ અનિશ્ચય અત્ય કરી

૧ જે ચારિત્રમા એકે કપાયના ઉત્પન્ન થાટે અવકાશ નથી તે ‘યથાખ્યાત-ચારિત્ર’ છે

૨ (૧) પ્રાણુતિષ્ઠાત (૨) મુષાવાદ, (૩) અદ્યત્તન, (૪) મૈથુન (૫) પરિ-
મદ, (૬) ક્રોધ (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ (૧૧) દેવ, (૧૨)
કમદ, (૧૩) અવ્યાખ્યાન (૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પરપરિવાદ,
૧૭) માયા-મુષાવાદ અને (૧૮) મિથ્યાત્વસત્ય એમ ૧૮ પાપસ્થાનો છે

મંજવલનનો અતિ અદ્ય જ્ઞાનવલનમાન થનારો એવો અર્થ નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ (૫ ૧૮૦)-
મા સૂચવાયો છે

અનતાનુબંધિ-કષાયથી માટીને તે સંજવલન-કષાય પર્યંતના પ્રત્યેક કષાયના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો પડે છે ઘણીવાર એમ કહેવાય છે કે કષાયના ક્રોધાદિ ચાર ચાર પ્રકારો છે અને આ પ્રત્યેકની તીવ્રતાની તરતમતા અનુસાર એના અનતાનુબંધિ ઇત્યાદિ આગ્રહો પ્રકાય છે એમ તેમ કહો પણ કષાયના એક દર ૧૬ ભેદો થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

આ પ્રત્યેકના પણ સ્વજાતીયાદિની અપેક્ષાએ ચાર આગ્રહો પડી શકે છે અને તેમ થતા આ ક્રોધાદિ પ્રત્યેકના સોળ સોળ ભેદો થાય છે જેમકે અનતાં અનતાં ક્રોધ, અપ્રાં અનતાં ક્રોધ, પ્રાં અનતાં ક્રોધ, સં અનતાં ક્રોધ ઇત્યાદિ તેમા અનતાં અનતાં ક્રોધથી પોતાના સ્વરૂપવાળો અતિશય ઉગ્ર ક્રોધ સમજવો અપ્રાં અનતાં ક્રોધથી અપ્રત્યાખ્યાન સંસ્કારો કે ઇક મહ ક્રોધ સમજવો પ્રત્યાં અનતાં ક્રોધથી પ્રત્યાખ્યાન સરજો વધારે મહ ક્રોધ સમજવો અને સં અનતાં ક્રોધથી સંજવલન જેવો અત્યંત મહ ક્રોધ સમજવો બાકીના ક્રોધના ૧૨ પ્રકારો ઘટાવી લેવા

અનતાનુબંધિ-ક્રોધ પર્વતની રાત્રિ સમાન છે ‘પર્વત’ એટલે પથરાનો સમૂહ પર્વતના એક ભાગરૂપ શિલાદિ વિભાગને પણ ઉપચારથી ‘પર્વત’ કહી શકાય છે ‘રાત્રિ’ એટલે લીટી શિલામા જે લીટી યાને ફાટ પડી હોય તે ફાટ જ્યાં સુધી શિલા વિદ્યમાન રહે છે ત્યાં સુધી રહે છે, કિન્તુ તે ફાટ તે પૂર્વે સધાઈ જતી નથી તે જ પ્રમાણે અનતાનુબંધિ-ક્રોધ પણ એક વખત ઉત્પન્ન થયો તો તે જર્વન પર્યંત રહે છે, કિન્તુ તે પૂર્વે તે શાત થતો નથી વિશેષમા એ કષાયના ઉદયમા જે પ્રાણીનું મરણ થાય તે પ્રાણી પ્રાય નરકે જાય છે અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજવલન ક્રોધને ભૂમિરાત્રિ, વાલુકારાત્રિ અને જલરાત્રિ સાથે સરખાવી શકાય છે ક્રોધ, રોષ, ભણન અને ભાપ એ ક્રોધના પર્વોયો છે

અનતાનુબંધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજવલન માનને સાફ પથરાના, હાલ-કાના અને લાકડાના સ્તંભના તેમજ તૃણના ઉદાહરણો આપવામા આવે છે માન, સ્તંભ, ગર્વ, ઉત્સેક, અહ કાર, દર્પ, મહ એ બધા એક જ અર્થસૂચક છે

વાસની ગાંઠ, ઘેટાનું ચીંગડું, ગાયનું મૂત્ર અને અવલેખિકા એ તીવ્રાદિક ભાવ યુક્ત ચાર પ્રકારની મોયાના ઉદાહરણો જાણવા અત્ર અવલેખિકાથી ધનુષ્યાદિકને છોલવાથી જે વાંકી છાલ નીકળે છે તે સમજવી

૧ (૧) અનં અપ્રાં ક્રોધ, (૨) અપ્રાં અપ્રાં ક્રોધ, (૩) પ્રાં અપ્રાં ક્રોધ, (૪) સં અપ્રાં ક્રોધ, (૫) અનં પ્રાં ક્રોધ, (૬) અપ્રાં પ્રાં ક્રોધ, (૭) પ્રાં પ્રાં ક્રોધ, (૮) સં પ્રાં ક્રોધ, (૯) અનં સં ક્રોધ (૧૦) અપ્રાં સં ક્રોધ, (૧૧) પ્રાં સં ક્રોધ, અને (૧૨) સં સં ક્રોધ, એ આ ચાર પ્રકારો છે જુઓ નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ (૫ ૧૮૦)

અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સત્યરૂપમપિ પ્રત્યાખ્યાન ન ભવતિ તદ્રૂપત્વ, દેશવિરતિ-
પ્રતિબંધકત્વ વાઽપ્રત્યાખ્યાનકપાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૧)

અર્થાત્ જે કપાયના ઉદયમા અત્પ પેણુ પ્રત્યાખ્યાન થતુ નથી તેને અથવા તેા જે દેશવિરતિના પણુ પ્રતિબંધક છે તે કપાયને 'અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીય' કહેવામા આવે છે 'અપ્રત્યાખ્યાન' ગત 'અ' અત્પ અત્પવાચી છે, નહિ કે નિષેધાત્મક અત્પપ્રત્યાખ્યાન કહો કે 'દેશવિરતિ' કહો તે એક જ છે એ વાતને લક્ષ્યીને આ કપાયના જે લક્ષણો સૂચવાયા છે

અપ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીયનું લક્ષણ—

સર્વવિરતિલક્ષણમૂલગુણપ્રતિબંધકત્વ પ્રત્યાખ્યાનકપાયમોહ-
નીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૨)

અર્થાત્ સર્વવિરતિરૂપ મૂળ ગુણને રોકનાર (પરંતુ દેશવિરતિને નહિ રોકનાર) કપાય તે 'પ્રત્યાખ્યાન-કપાયમોહનીય' કહેવામા છે

સંજ્વલન-કપાયનું લક્ષણ—

યથાખ્યાતચારિત્રપ્રતિબંધશીલત્વ, સમસ્તપાપસ્થાનરહિતવિરતિ-
ભાજોઽપિ યતેર્દુઃપહપરીપહસન્નિપાતે સતિ યુગપત્ સંજ્વલનશીલત્વ
વા સંજ્વલનકપાયમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૩)

અર્થાત્ 'યથાખ્યાતચારિત્ર'ને અટકાવનાર કપાય 'સંજ્વલન-કપાયમોહનીય' કહેવામા છે અથવા તેા 'સર્વ પાપસ્થાનોથી મુક્ત એવા અને સર્વવિરતિથી મુક્ત એવા મુનિને' દુઃપહ પરી પહ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડતા તેમને જે એકાએક કપાય ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સંજ્વલન-કપાયમોહનીય' સંજોધાય છે આનો સારાશ એ છે કે જેના વિપાકની વીનતા, સર્વવિરતિના પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમા રજલના કરવા જેટલી કે તેને મલિન કરવા પૂરતી હોય તે 'સંજ્વલન-કપાય' છે 'સંજ્વલન' ગત સમ્ ઉપસર્ગનો અર્થ અતિશય અત્પ કરી

૧ જે ચારિત્રમાં એકે કપાયના ઉત્પ માટે અવકાશ નથી તે 'યથાખ્યાત-ચારિત્ર' છે

૨ (૧) પ્રાણુતિપાત (૨) મુખાનાદ, (૩) અદ્યધાન, (૪) મૈયુન (૫) પરિ-
ગ્રહ, (૬) કોષ, (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ (૧૦) રાગ, (૧૧) દેષ, (૧૨)
- (૧૩) અપ્રાપ્તિ (૧૪) પેશુન્ય, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પરપરિવાદ,
૧૭) માયા-મુખાનાદ અને (૧૮) મિથ્યાત્વસ્ય એમ ૧૮ પાપચારાંક છે

સંજ્ઞવલનનો અતિ અદ્ય જ્ઞવલનમાન થનારો એવો અર્થ નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ (૫ ૧૮૦)-
મા સૂચવાયો છે

અનંતાનુભન્ધિ-કથાયથી ખાડીને તે સંજ્ઞવલન-કથાય પર્યંતના પ્રત્યેક કથાયના (૧)
કોષ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો પડે છે ઘણીવાર એમ
કહેવાય છે કે કથાયના કોષાદિ ચાર ચાર પ્રકારો છે અને આ પ્રત્યેકની તીવ્રતાની તરતમતા
અનુસાર એના અનંતાનુભન્ધિ ઇત્યાદિ-ચાર લેદો પઠાય છે અને તેમ કહો પશુ કથાયના એક કદ
૧૬ લેદો થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે

આ પ્રત્યેકના પશુ સ્વભતીયાદિની અપેક્ષાએ ચાર ચાર લેદો પડી શકે છે અને તેમ
થતા આ કોષાદિ પ્રત્યેકના સોળ સોળ લેદો થાય છે જેમકે અનંતાં અનંતાં કોષ, અપ્રાં
અનંતાં કોષ, ૨૦ અનંતાં કોષ, સં અનંતાં કોષ ઇત્યાદિ તેમા અનંતાં અનંતાં
કોષથી પોતાના સ્વરૂપવાળો અતિશય ઉગ્ર કોષ સમજવો અપ્રાં અનંતાં કોષથી અપ્રત્યાખ્યાન
સરખો કદ કદ મદ કોષ સમજવો પ્રત્યાં અનંતાં કોષથી પ્રત્યાખ્યાન સરખો વધારે મદ કોષ
સમજવો અને મં અનંતાં કોષથી સંજ્ઞવલન જેવો અત્યંત મદ કોષ સમજવો ખાડીના
કોષના ૧૨ પ્રકારો ઘટાવી લેવા

અનંતાનુભન્ધિ-કોષ પર્વતની રાત્રિ સમાન છે ‘પર્વત’ એટલે પથરોનો સમૂહ
પર્વતના એક ભાગરૂપ શિલાદિ વિભાગને પશુ ઉપચારથી ‘પર્વત’ કહી શકાય છે ‘રાત્રિ’
એટલે લીટી શિલામા જે લીટી યાને ફાટ પડી હોય તે ફાટ જ્યાં સુધી શિલા વિદ્યમાન રહે છે
ત્યા સુધી રહે છે, કિન્તુ તે ફાટ તે પૂર્વે સધાઈ જતી નથી તે જ પ્રમાણે અનંતાનુભન્ધિ-કોષ
પશુ એક વખત ઉત્પન્ન થયો તો તે જીવન પર્યંત રહે છે, કિન્તુ તે પૂર્વે તે શાત થતો નથી
વિશેષમા એ કથાયના ઉદયમા જે પ્રાણીનું મરણ થાય તે પ્રાણી પ્રાય નરકે જાય છે અપ્રત્યાખ્યાન,
પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્ઞવલન કોષને ભૂમિરાત્રિ, વાલુકારાત્રિ અને જલરાત્રિ સાથે સરખાવી
શકાય છે કોષ, રોષ, ભણન અને ભાષ એ કોષના પર્ચોયો છે

અનંતાનુભન્ધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્ઞવલન માનને સાફ પત્થરતા, હોહ-
કાના અને લાકડાના સ્તંભના તેમજ તુણના ઉદાહરણો આપવામા આવે છે માન, સ્તંભ, ગર્વ,
ઉત્સેક, અહંકાર, દર્પ, મદ એ બધા એક જ અર્થસૂચક છે

વામની ગાઠ, ઘેટાનું શીંગડું, ગાયનું મૂર અને અવલેખિકા એ તીવ્રાદિક ભાવ યુક્ત
ચાર પ્રકારની માયાના ઉદાહરણો જાણવા અત્ર અવલેખિકાથી ધનુષ્યાદિકને છોલવાથી જે વાકી
છાલ નીકળે છે તે સમજવી

૧ (૧) અનં અપ્રાં કોષ, (૨) અપ્રાં અપ્રાં કોષ, (૩) પ્રાં અપ્રાં કોષ,
(૪) સં અપ્રાં કોષ, (૫) અનં પ્રાં કોષ (૬) અપ્રાં પ્રાં કોષ, (૭) પ્રાં પ્રાં કોષ,
(૮) સં પ્રાં કોષ, (૯) અનં સં કોષ (૧૦) અપ્રાં સં કોષ, (૧૧) પ્રાં સં કોષ,
અને (૧૨) સં સં કોષ, એ આ ચાર પ્રકારો છે જુઓ નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ (૫ ૧૮૦)

ચાર પ્રકારના લોભને સારૂ અનુક્રમે લાક્ષાના, કર્કમના, ખજનના અને હળદરના રંગના ઉદાહરણો અપાય છે

ક્રોધાદિકના નિગ્રહનો વિચાર કરતા બધાંય છે કે ક્ષમા વડે ક્રોધ, માર્દવ વડે માન, સરલતા વડે માયા અને સતોષ વડે લોભ જીતી શકાય છે

મિથ્યાત્વ-મોહનીય તેમજ અનતાનુબન્ધિ આદિ પ્રાથમિક બાર કથાયો પણ સર્વાધાતિ પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે ચાર સંવલન કથાયો તો દેશધાતિ છે

હવે નવ નોકથાયનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરુષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુ સક-વેદ એમ એના નવ પ્રકારો છે તેમા હાસ્ય-મોહનીયનું લક્ષણુ એ છે કે—

યસ્યોદયે સતિ જીવસ્ય સનિમિત્તમન્યથા વા હાસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્
તદ્રૂપત્વ હાસ્યમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૪)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય થતા જીવને કારણસર યા કારણ વગર હસવું આવે તે ‘હાસ્ય-મોહનીય’ કહેવાય છે

રતિ-મોહનીયનું લક્ષણુ—

યસ્યોદયે સતિ વાહ્યાભ્યન્તરવસ્તુષુ આસક્તિલક્ષણા પ્રીતિઃ સ્યાત્
તદ્રૂપત્વ રતિમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૫)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી બાહ્ય અને આંતરિક પદાર્થોને વિષે જીવને આસક્તિરૂપ પ્રીતિ ઉપજે તે ‘રતિ-મોહનીય’ કહેવાય છે

અરતિ-મોહનીયનું લક્ષણુ—

યસ્યોદયે સતિ શબ્દાદિવિષયેષ્વપ્રીતિઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વમરતિ-
મોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૬)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમિયાન (અમનોગ) શબ્દાદિ વિષયો ઉપર અપ્રીતિ યાને અરુચિ ઉદ્ભવે તે ‘અરતિ-મોહનીય’ કહેવાય છે

શોક-મોહનીયનું લક્ષણુ—

યસ્યોદયે સતિ રોદનપરિદેવનાદિલક્ષણઃ શોકઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વ
શોકમોહનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૫૭)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી રુદન, વિલાપ ઇત્યાદિરૂપ દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય તે 'મોહ-મોહનીય' કહેવાય છે.

ભય-મોહનીયતુ લક્ષણ—

यस्योदये सति त्रासलक्षण उद्वेगः स्यात् तद्रूपत्वं भयमोहनीयस्य लक्षणम् । (૫૫૮)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન ત્રાસરૂપ ઉદ્વેગ થાય તે 'ભય-મોહનીય' કહેવાય છે. એટલે કે જે કર્મના ઉદયથી જીવ ભય પામે-ખીકણુ ણને તે 'ભય-મોહનીય' છે.

જુગુપ્સા-મોહનીયતુ લક્ષણ—

यस्योदये सति शुभाशुभद्रव्यविषयकव्यलीकचित्तं स्यात् तद्रूपत्वं जुगुप्सामोहनीयस्य लक्षणम् । (૫૫૯)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી શુભાશુભ દ્રવ્યો જોતા ચિત્તવ્યલીક થાય તે 'જુગુપ્સા-મોહનીય' કહેવાય છે. એટલે કે જેના ઉદય દરમ્યાન ખીત્તામાવસ્થા જોતા જીવને ધૂણા ઉત્પન્ન થાય તે 'જુગુપ્સા-મોહનીય' છે.

પુરુષવેદ-મોહનીયતુ લક્ષણ—

उद्विक्तश्लेष्मण आम्लाभिलापवद् यस्योदये सति अनेकाकार-स्त्रीविषयकोपभोगाभिलापः स्यात् तद्रूपत्वं पुरुषवेदमोहनीयस्य लक्षणम् । (૫૬૦)

અર્થાત્ પ્રબળ શ્લેષ્મના ઉદય દરમ્યાન જેમ આમળી વગેરે (ખાટા પદાર્થો) ખાવાની ઇચ્છા થાય તેમ જે કર્મના ઉદયથી અનેક તરેહની સ્ત્રી વિષયક ઉપભોગની-સ્ત્રી સાથેના સગમની અભિલાષા થાય તે 'પુરુષવેદ-મોહનીય' કહેવાય છે.

સ્રીવેદ-મોહનીયતુ લક્ષણ—

यस्योदये सति अनेकाकारपुरुषविषयकोपभोगाभिलापः स्यात् तद्रूपत्वं स्रीवेदमोहनीयस्य लक्षणम् । (૫૬૧)

અર્થાત્ (પીતના પ્રકોપથી મીઠા દ્રવ્યો ખાવાની અભિલાષાની વેદ) જે કર્મનો ઉદય થતા અનેક ભાતના પુરુષો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તેને 'સ્રીવેદ-મોહનીય' કહેવામાં આવે છે.

નપુસકવેદ-મોહનીયતુ લક્ષણ—

ધાતુદ્વયોદયે માર્જિતાદિદ્રવ્યામિલાષવદ્ યસ્પોદયે સતિ સ્ત્રી-
પુરુષોભયવિષયકોપભોગામિલાષઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં નપુસકવેદમોહનીયસ્ય
લક્ષણમ્ । (૫૬૨)

અર્થાત્ સ્ત્રીભ્ય અને પિતૃભ્ય એ બે ધાતુઓના ઉદયમા જેમ માર્જિતાદિક ખાવાની લાલસા થાય છે તેમ જેના ઉદયમા સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય વિષયક ઉપભોગની અમિલાષા થાય તેને ‘ નપુસકવેદ-મોહનીય ’ કહેવામા આવે છે

દૂકમા કહીએ તો પૌરુષ-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રી-વેદ અને નપુસક-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર નપુસક-વેદ છે

આ નવ નોકધાયો કધાયના સસર્ગ વિના સ્વકાર્ય કરવામા અસમર્થ છે મુખ્ય કધાયના સહચારી તેમજ તેના ઉદીપક હોવાથી હાર્યાદિ નવનો ‘ નોકધાય ’ રૂપે વ્યવહાર થાય છે નોકધાયનો અત્પ કધાય એ પર્થાય છે નોકધાય એ દેશધાતિ પ્રકૃતિરૂપ છે

આ પ્રમાણે નોકધાય વિષેનો બિહાપોહ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે નપુસક આશ્રીને થોડો વિચાર કરી લઈએ જેમકે નપુસકના ત્રણ પ્રકારો પડે છે — (૧) નરક-નપુસક, (૨) તિર્થગ્-નપુસક અને (૩) મનુષ્ય-નપુસક તેમા નરક-નપુસકના અવાતર લેડો નથી તિર્થગ્ના જગત્થર, સ્વગત્થર અને ખેતર એ ત્રણ લોક આશ્રીને તિર્થગ્-નપુસકના તો તે પ્રમાણે ત્રણ લેડો પડે છે મનુષ્યના કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અતરદ્રીપજ એમ ત્રણ પ્રકારો પડતા હોવાથી મનુષ્ય-નપુસકના પણ ત્રણ પ્રકારો ઉદ્ભવે છે આ પ્રમાણે એકદર નપુસકના સાત પ્રકારો થાય છે

નપુસકના સોળ પ્રકારો—

અવચનસારોદ્ધાર (કા ૧૦૮)ની ૧૭૬૩મી અને ૨૭૫૪મી ગાથામા દીક્ષા માટે અયોગ્ય

- ૧ “ પટપ વાણ્ય કીવે કુમ્મી રૂંસાલુ ય સ્તિ જ ।
સડળી તાક્કમસેવો ય, પક્કિયા પક્કિણ રૂપ ॥ ૭૧૩ ॥ ”
[પળ્લકી ધાતિક ફ્લીષ કુમ્મી રૂંપ્યાલુક રૂતિ જ ।
શકુનિસ્તત્કર્મસેવો જ પાક્કિયાપાક્કિક રૂતિ ॥]

- ૨ “ સોગધિય ય આસત્તે, દસ પપ્પ નપુસગા ।
સકિલિદ્ધિ સ્તિ સાહૂણ પપ્પાવેદ્ અકપ્પિયા ॥ ૭૧૪ ॥ ”

જણાવેલા નપુ સકે દશ પ્રકારના છે — (૧) પઠક (૨) વાતિક, (૩) કલ્પી, (૪) કુલી, (૫) ધ્યોતુ, (૬) ચકુનિ, (૭) તત્કર્મસેવી, (૮) પાશ્વિકાપાશ્વિક, (૯) સૌગધિક અને (૧૦) આસક્ત નિર્દેશીય-ચર્ચિ (ઉ ૧૧) વગેરે ગ્રંથોમા (૧) વર્દિતક, (૨) ચિપ્પિત, (૩) મત્ર-ઉપહત, (૪) ઔષધિ-ઉપહત, (૫) ઋષિ-શપ્ત અને (૬) દેવ-શપ્ત એમ નપુ સકન અન્ય ૧૭ સેદો દર્શાવાયા છે કે જેઓ દીક્ષા માટે યોગ્ય છે નિન્નાલિખિત ગાથા આ વાતની સાક્ષ્ય પૂરે છે—

“ વહ્નિ ચિપ્પિણ ચેવ મંતોસહિત્વહતણ ।

હસિસન્ને દેવસન્ને ચ પન્નાવેજા નપુંસણ ॥ ”

હવે ‘ઝેરી સમાન’ આયુધ્ય-કર્મનો વિચાર કરવામા આવે છે નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય

[સૌગન્ધિકાસકો દર્શોતે નપુસકા ।

સક્લિપ્પિતિરિત્તિ સાધૂના પ્રવાનિત્તુમકલ્પિતા ॥]

૧ આ દર્શના અર્થે માટે જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (૫૪ ૨૩૧-૨૩૨)

૨ આના અર્થ માટે જુઓ ઉપયુક્ત વૃત્તિનુ ૨૩૨ મુ પત્ર.

૩ યામા—

વર્દિતચિપ્પિતઘેવ મન્ધીપધ્યુપહતો ।

ઋષિશપ્તો દેવશપ્તઃ પ્રવાનિત્ત્યા નપુસકા ॥

૪ જેમ કેદખાનામા પૂરાયેલો મનુષ્ય કેદખાનામાંથી છૂટવા છડે, પરંતુ ન્યાયાધીશે કરે- ન સિક્ષાની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી તેને ત્યાં રહેવું પડે તેમ કર્મરૂપ ન્યાયાધીશે આત્મપરિણામ રૂપ અપરાધ અનુસાર જે ગતિમાં જેટલો કાળ રહેવા સસારી જીવને ફરમાવ્યું હોય તેટલો કાળ તેને તે ગતિમાં જ છડા ન હેય તોપણ રહેવું જ પડે, કિન્તુ નિર્ણયિત કાળરૂપ આયુધ્ય પૂર્ણ કર્યા બિન અન્ય ગતિમા તે જઈ શકે જ નહિ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ચાર મતિ પેઠે નરક-ગતિના જીવોત્યા અત્યંત દુઃખ પડવાથી એ ગતિમાંથી છૂટવા જરૂર છડે છે, પરંતુ તેઓ છૂટી શકના નથી વળી ‘અનુત્તર વિમાનના ઢેલો અનત પૌદ્ગલિક સુખને પણ વેરાગ્ય-વાસનાથી અસાર લાણી, ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાનું છડાથી મનુષ્ય-ગતિની આકાંક્ષા રાખે છે, પરંતુ આયુધ્ય પૂર્ણ થયા પૂર્વે તેઓ દેવગતિમાંથી છૂટી શકતા નથી તિર્થંચ-મતિ અને મનુષ્ય-ગતિના જીવો પ્રાય અન્યત્ર જવાની છડા રાખતા નથી, આ કાલ દેવ-ગતિમાં જવાની છડા કરે તોપણ આયુધ્ય પૂરૂં કર્યા પૂર્વે તેઓ તેમ કરી શકતા નથી એથી આયુધ્ય-કર્મને ઝેરીની ઉપમા અપાય છે તેને પિજર કે કેદખાના સાથે પણ સરખાવાય.

૫ અત્ર એ ખ્યાનમાં રાખવું કે આયુધ્ય-કર્મ જીવન-કાળના વર્ષોની સીમા નક્કી કરવું નથી પરંતુ એ તો જીવન-ક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાંધે છે જેમકે તળાવમાં તરવા પેસનાર તેને તરત કેટલો વખત સાગશે તેને નજરમાં ન રાખતા તેને કેટલું તરવાનું છે તે ઉપર ખ્યાલ રાખે છે તેમ જીવન જીવતા કેટલા વર્ષ જીવવાનું છે એનો નહિ, કિન્તુ કેટલું જીવન-ક્ષેત્ર વ્યતીત કરવાનું છે તેને આ કર્મ નિષ્ણય કરે છે

અને દેવ મળી યોગ આયુષ્યના આર પ્રકાર ॥ તેમા આયુષ્ય-કર્મનું લક્ષણ એ છે કે—

ભવાદ્ ભવાન્તર સદ્ગચ્છતા જન્તૂનાં નિયમેન યદુદયાગમનરૂપત્વ,
યસ્મિન્નુદિતે સતિ તદ્ભવપ્રાયોગ્યાણિ સર્વાણિ શેષકર્મણિ ઉપભોગાવા-
ગચ્છન્તિ તદ્રૂપત્વં વાઽયુપો લક્ષણમ્ । (૫૬૩)

અર્થાત્ આ ભવથી અન્ય ભવમા જતા પ્રાણીઓને જે કર્મજીવર જે કિંદયમા આવે છે તે 'આયુષ્ય કર્મ' કહેવાય ॥ અથવા જે કર્મના કિંદય થતા તે ભવને-યોગ્ય બીજા મલુ સર્વ કર્મ ઉપભોગ રૂપે પરિણત થાય છે તે કર્મને 'આયુષ્ય-કર્મ' કહેવામા આવે છે

નરક-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ—

તીવ્રશીતોષ્ણાદિવેદનાભૂતનરકભૂમિષુ યદ્દેત્રુક દીર્ઘજીવનલક્ષણ-
મવધારણ ભવતિ તદ્રૂપત્વ નરકાયુપો લક્ષણમ્ । (૫૬૪)

અર્થાત્ તીવ્ર, શીત, ઉષ્ણ વગેરે વેદનાના પ્રાણરૂપ નરક-ભૂમિઓમા જે નિમિત્ત લાઇને લાગ્યા કાળ પર્થ ત રહેવુ પડે તેને 'નરક-આયુષ્યકર્મ' કહેવામા આવે છે

તિર્યગ્-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રાયેણ ક્ષુત્તિપાસાશીતોષ્ણાદિવિવિધદુઃખોત્પત્તિ-
સ્થાનેષુ નિવસનં ભવતિ તદ્રૂપત્વ તિર્યગાયુપો લક્ષણમ્ ॥ (૫૬૫)

અર્થાત્ જે ઉદયમા આવતા હુમા, તૃષા, ઠંડી, ગરમી વગેરે વિવિધ પ્રકારના દુઃખના સ્થાનમા જોટે લાગે રહેવાનું થાય છે તેને 'તિર્યગ્-આયુષ્યકર્મ' કહેવામા આવે છે

મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રાયેણ શારીરિકમાનસિકસુખદુઃખનિબન્ધનમનુ-
ષ્યેષૂત્પત્તિ સ્પાત્ તદ્રૂપત્વ મનુષ્યાયુપો લક્ષણમ્ । (૫૬૬)

૧ આની વ્યુત્પત્તિ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૧૧)ની પ્રૃષ્ઠવર્તિ ૧ (૫, ૧૪૮)મા નીચે મુજબ ૧૭ પ્રકારે સ્પષ્ટાઇ છે—

“ માનીય તે ઔષ્ણમદૃતવસ્તસ્મિ નુપભોગાય જીવનેત્યાયુઃ માનીયતે વાઽનેન તદ્ભવાન્તર્માર્ગી પ્રવૃત્તિગણ इत्यायુઃ, આવસતે વા શરીરધારણ પ્રતિવચ્ચદૃશ્યાયુઃ : ॥ ”

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા ઘણું કરીને શારીરિક, ખ્યાનનિક સુખ-દુઃખના કારણબુદ્ધ એવી મનુષ્ય-જાતિમા ઉત્પત્તિ થાય તેને ' મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મ ' કહેવામા આવે છે

દેવ-આયુષ્યકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રાયેણ સુખપ્રચુરદેવેષુ જન્મ ભવતિ તદ્રૂપત્વં દેવા-યુષો લક્ષણમ્ । (૫૬૭)

અર્થાત્, જે કર્મના ઉદયમા પ્રાય સુખથી ધનપૂર્ણ એવા દેવ-સ્થાનમા ઉત્પત્તિ થાય તેને ' દેવ આયુષ્યકર્મ ' કહેવામા છે

દૂકમા કહીએ તો જેના ઉદયે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક તરીકેનું જીવન ગાળવું પડે તે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરકનું આયુષ્ય છે

હવે ચિંતાશ મમાન નામ-કર્મનું નિકપણું કરાય છે તેમા સૌથી પ્રથમ તો નામ-કર્મના નીચે મુજબના ૪૨ પ્રકારો વિચારીએ —

ગતિ, જાતિ, શરીર, અગોપાગ, બન્ધન, સંઘાતન, સંસ્થાન, સહનન, સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, આનુપૂર્વી, વિહયોગ્રતિ, પરાધાત, ઉચ્છવાસ, આતપ, ઉદ્ધોત, અશુરલ્લધુ, સીધું કર, નિર્મોણ, ઉપધાત, પ્રસન્ન, બાહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, મુલગ, સુસ્વર, આદેય, યશ કીર્તિ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્લભ, દુસ્વર, અનાદેય અને અયશ કીર્તિ આપેલી જેના અપ્રાપ્ત, ભેદો પડે છે તેની પૃથક્, ગણના કરીએ તો નામ—

૧ જેમ્, ત્રિજકાર જીવની જીવી ચિતરતા તેના હાથ, પગ છત્પાદિના ભિન્ન ભિન્ન આકારો ચિતરી તેની જીવી બનાવે છે તેમ નામકર્મ પણ દેવત્વ, નરકત્વાદિ તેમજ સહનન, સંઘાતન, પ્રત્યાદિ જીવનાં વિવિધ રૂપો ધરે છે

૨ આની બ્યુત્પત્તિ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ ૧૨)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (૫ ૧૪૮)

૩ ગતિ વગેરે ૧૪ પ્રકૃતિઓ ' પિઠ-પ્રકૃતિઓ ' કહેવાય છે

૪ અદ્વીતી, માંડીને તે નિર્મોણ સુધીની આઠ પ્રકૃતિઓ ' પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ ' કહેવાય છે

૫ આ તેમજ ત્યાર પછીની નવ પ્રકૃતિઓને ' તસન્નક ' સદા અપાય છે

૬ આ તેમજ ત્યાર પછીની નવ પ્રકૃતિઓ ' સ્થાવર-દશક 'ના નામથી ઓળખાય છે

૭ આ ક્રમ થા આધારે યોગયો છે તે ખ્યાનમા આવતું નથી તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સ ૧૨) માં તો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે —

" ગતિજાતિશરીરાક્રોપાજ્ઞનિર્માણવચ્ચનસદ્ધ્યાતસ્ય સ્થાનસદ્ધનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુ-પૂર્વકેશુરુલ્લપ્પાતપરાધાતાતપોદ્યોતોષ્ણાસવિદ્યાયોગસ્ય પ્રત્યેકશરીરવ્રજસસુભગસુસ્વર-શુભસુશ્મપર્વાતિસ્થિરોદેયયશાસિ સ્વેતરાજિ-તાર્યજુષ-અ ॥ "

કર્મના ૧૦૩ લેહ થાય છે જેમકે ગતિના ચાર લેહ છે —(૧) નરક, (૨) તિર્યક, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ

ભતિના પાચ પ્રકાર છે —(૧) એકેન્દ્રિય, (૨) દ્વીન્દ્રિય, (૩) ત્રીન્દ્રિય, (૪) ચતુરિન્દ્રિય અને (૫) પચેન્દ્રિય

શરીરના પાચ પ્રકાર છે —(૧) ઔદારિક, (૨) વૈકિય, (૩) આહારક, (૪) તેજસ અને (૫) કાર્મણુ

અગોપાગના (૧) ઔદારિક, (૨) વૈકિય અને (૩) આહારક એમ ત્રણ લેહો છે

મનનના ૧૫ પ્રકારો છે —(૧) ઔદારિક-ઔદારિક, (૨) ઔદારિક-તેજસ, (૩) ઔદારિક-કાર્મણુ, (૪) વૈકિય-વૈકિય, (૫) વૈકિય-તેજસ, (૬) વૈકિય-કાર્મણુ, (૭) આહારક-આહારક, (૮) આહારક-તેજસ, (૯) આહારક-કાર્મણુ, (૧૦) ઔદારિક-તેજસ-કાર્મણુ, (૧૧) વૈકિય-તેજસ-કાર્મણુ, (૧૨) આહારક-તેજસ-કાર્મણુ, (૧૩) તેજસ-તેજસ, (૧૪) તેજસ-કાર્મણુ અને (૧૫) કાર્મણુ-કાર્મણુ

સમાતનના પાચ પ્રકાર છે —ઔદારિક, (૨) વૈકિય, (૩) આહારક, (૪) તેજસ અને (૫) કાર્મણુ

સંસ્થાનના છ લેહ છે —(૧) સમચતુરસ, (૨) ત્ર્યગ્રાથ, (૩) સાદિ, (૪) વામન, (૫) કુપજ અને (૬) હુણક

સંકેનનના છ પ્રકારો છે —(૧) વજ-ઋષભ-નારાય, (૨) ઋષભ-નારાય, (૩) નારાય, (૪) અર્ધ-નારાય, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાત

સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે —(૧) મૃદ, (૨) ખર, (૩) ગુરુ, (૪) લઘુ, (૫) શીત, (૬) ઉષ્ણ, (૭) સિન્ધ અને (૮) રૂક્ષ

રસના પાચ લેહ છે —(૧) તીખો, (૨) કઠવો, (૩) કષાયલો, (૪) ખાટો અને (૫) મધુર ગન્ધના બે લેહો છે —(૧) સુગંધ અને (૨) દુર્ગંધ

વર્ણના પાચ પ્રકાર છે —(૧) કાળો, (૨) લીલો, (૩) રાતો, (૪) પીળો અને (૫) સફેદ

આતુપૂર્વીના ચાર લેહ છે —(૧) નરક-આતુપૂર્વી, (૨) તિર્યગ્-આતુપૂર્વી, (૩) મનુષ્ય-આતુપૂર્વી અને (૪) દેવ-આતુપૂર્વી

વિકાસોગતિ બે પ્રકારની છે —(૧) શુભ અને (૨) અશુભ

આ હકીકતો વિશેષતઃ સમજાય તે માટે આ નામકર્મની પ્રકૃતિઓના લક્ષણોનું પ્રતિ પાઠન કરવામા આવે છે તેમા ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ એ છે કે—

યસ્યોદયે સતિ વિવક્ષિતભવાદ્ ભવાન્તરે જીવાનાં ગમનં સ્યાત્
તદ્રૂપત્વં ગતિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૬૮)

અર્થાત્ જે 'કર્મ' ઉદયમા આવતા એક ભવથી બીજા ભવમા જીવતુ ગમન થાય તે કર્મને
' ગતિ-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

આયુધ્ય-કર્મનું જે લક્ષણ આપણે ૧૦૧૨ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા તેનાથી આની
શી બિન્નતા છે તે બધુજી બાકી રહે છે એમ કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો એમો ઉત્તર એ છે કે એના ઉદયે
અનુક્રમિતુ જીવન ગાળતુ તે ' આયુધ્ય-કર્મ ' છે, જ્યારે સુખદુઃખ ભોગવના થોડા પર્વાથ-
વિશેષરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પૈકી ગમે તે ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ ' ગતિ-કર્મ ' છે
નરક-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ નરકગમનરૂપત્વં તદ્નરકગતિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૬૯)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા નરક પ્રતિ ગમન થાય તે ' નરક-ગતિ-નામકર્મ ' છે

તિર્યગ્-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ તિર્યગ્ગતિગમનરૂપત્વં તત્ તિર્યગ્ગતિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૦)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા તિર્યગ્-ગતિમા ગમન થાય તે ' તિર્યગ્-ગતિ-નામકર્મ ' છે

મનુષ્ય-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ મનુષ્યગતિગમનરૂપત્વ તન્મનુષ્યગતિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૧)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય થતા મનુષ્ય-ગતિમા ગમન થાય તે ' મનુષ્ય-ગતિ-નામ કર્મ ' છે

દેવ-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ દેવગતિગમનરૂપત્વ તદ્ દેવગતિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૨)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય થતા દેવગતિમા ગમન થાય તે કર્મ ' દેવ-ગતિ-નામકર્મ ' છે

એકેન્દ્રિય-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ જીવ એકેન્દ્રિયજાતિવ્યવહારભાક્ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વમ્,
એકેન્દ્રિયસજ્જાવ્યપદેશનિમિત્તકત્વ વા એકેન્દ્રિયજાતિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૩)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા એકેન્દ્રિય જાતિ તરીકે જીવનો વ્યવહાર થઈ ગઈ તે કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે જીવોનો એકેન્દ્રિય નામથી વ્યવહાર કરાવવામા નિમિત્તભૂત કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' મળેાધવામા આવે છે એ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ ઈત્યાદિ માટે સમજી લેવું અથવા તો એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામ કર્મ વગેરે પાચે જાતના નામકર્મનું સમુચ્ચયાત્મક અર્થાત્ એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે —

નરકાદિગતિયુ અવ્યભિચારિસાદૃશ્યેનેકીભૂતાર્થરિકા યા જાતિ-સ્તદ્વ્યવદેશભાગ્નિમિત્તકત્વ વા પૈકેન્દ્રિયાદિજાતિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૪)

અર્થાત્ નરકાદિ ગતિમા વ્યભિચાર દોષથી મુક્ત એવી સમાનતાને લઈને એક પદાર્થસ્વરૂપી એવી જાતિના વ્યવહારમા જે નિમિત્ત હોય એટલે કે આ જીવ એકેન્દ્રિય છે એવો વ્યવહાર કરવામા જે નિમિત્તરૂપ હોય તેને 'એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયત્વથી માડીને તે પૈકેન્દ્રિયત્વ પદ્ધતિ સમાન પરિણામને અનુભવ કરાવનાર કર્મ 'જાતિ-નામકર્મ' કહેવાય છે અત્યંત યોગ્ય ચૈતન્યના પ્રાકૃર્ભાવમા જે જાતિ નિમિત્તરૂપ હોય તે 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે એથી વધારે ચૈતન્યના આવિર્ભાવમા જે જાતિ નિમિત્તભૂત હોય તે 'દ્વીન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે આ પ્રમાણે બાકીના જાતિ-નામકર્મ માટે ઘટાવી લેવું એમ પ્રસ્તુત અધિકાર સૂચવે છે

શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ચેતનસ્ય નિવાસસ્થાનરૂપશરીરનિવૃત્તિઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વ શરીરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૫)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા આત્માના નિવાસસ્થાનરૂપ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ 'શરીર-નામકર્મ' કહેવાય છે

'ઔદારિક' શરીરનું લક્ષણ—

સારસ્થૂલપુદ્ગલદ્રવ્યવર્ગાનિર્માપિતરૂપત્વમૌદારિકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૭૬)

અર્થાત્ ઉત્તમ અને સ્થૂળ એવા પુદ્ગલ-દ્રવ્યોની વર્ગબાંધે બનાવેલ શરીરને 'ઔદારિક શરીર' કહેવામા આવે છે

૧ આ તેમજ બીજા શરીરો તેમજ તે તે શરીર-નામકર્મના લક્ષણોની સમીક્ષા માટે જુઓ ૧૨૧૧ (અ. ૮, સ. ૧૨)ની શૃંગારી (૫ ૧૫૧)

ઔદારિક શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

ઔદારિકશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલગ્રહણનિમિત્તકત્વમૌદારિકશરીરનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૭૭)

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત કર્મને ‘ ઔદારિક શરીર-
નામકર્મ ’ કહેવામાં આવે છે

વૈક્રિય શરીરનું લક્ષણ—

વિચિત્રશક્તિયુક્તવૈક્રિયવર્ગનાદ્રવ્યનિર્માપિતરૂપત્વ વૈક્રિયશરીરસ્ય
લક્ષણમ્ । (૫૭૮)

અર્થાત્ વિચિત્ર શક્તિવાળી વૈક્રિય વર્ગના વડે બનાવેલા શરીરને ‘ વૈક્રિય શરીર ’ બોલ્યુ

વૈક્રિય શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

વૈક્રિયશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલાદાનનિમિત્તકત્વં વૈક્રિયશરીરનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૫૭૯)

અર્થાત્ વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં નિમિત્તભૂત કર્મને ‘ વૈક્રિય શરીર-
નામકર્મ ’ કહેવામાં આવે છે

આહારક શરીરનું લક્ષણ—

સૂક્ષ્માર્થસંશયચ્છેદજિનેન્દ્રિંદ્રિવિલોકનાદિપ્રયોજનસાધનાયાતિ-
સ્વચ્છાહારકવર્ગનાદ્રવ્યેર્નિર્માપિતરૂપત્વમાહારકશરીરસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૫૮૦)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પદાર્થ પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલ શકાના સમાધાનાર્થે, તીથકરની ઋદ્ધિને જોવાની
ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને માટે કે ઇતર કોઈ કાર્યના સંપાદનને માટે અતિશય સ્વચ્છ
આહારક-વર્ગનાદ્રવ્યથી બનાવેલું શરીર આહારક શરીર ’ કહેવાય છે

આહારક શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

આહારકશરીરપ્રાયોગ્યવર્ગનાદાનનિમિત્તકત્વમાહારકશરીરનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૧)

અર્થાત્ આહારક શરીર બનાવવામા જે વર્ગવા શ્રહવા કરવી જોઈએ તે વર્ગવાને શ્રહવા કરવામા કારણરૂપ કર્મને ' આહારક શરીર-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

તૈજસ શરીરનું લક્ષણ—

તેજોલેશ્યાદિસાધનત્વે સતિ ભુક્તાહારપરિપાકસમર્થરૂપત્વં તૈજસ-શરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૮૨)

અર્થાત્ તેજોલેશ્યાદિના સાધનરૂપ અને આધેલા આહારને પચાવવામા કારણભૂત એવા શરીરને ' તૈજસ શરીર ' કહેવામા આવે છે

તૈજસ શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

તૈજસશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલાદાનનિમિત્તકર તૈજસશરીરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૩)

અર્થાત્ તૈજસ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલના ગ્રહણમા નિમિત્તરૂપ કર્મ ' તૈજસ શરીર-નામકર્મ ' કહેવાય છે

કાર્મણ્ય શરીરનું લક્ષણ—

બદરાણાં કુણ્ડમિવાઢુરાદીના વીજમિવાશેષકર્માધારભૂતત્વે સતિ સમસ્તકર્મપ્રસવનસમર્થરૂપત્વ કાર્મણશરીરસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૮૪)

અર્થાત્ ઘોરને જેમ કુઠ અને બકુશને જેમ બીજ આધારભૂત છે તેમ સમસ્ત કર્મને ઉત્પન્ન કરવામા સમર્થ એવા શરીરને ' કાર્મણ્ય શરીર ' કહેવામા આવે છે

કાર્મણ્ય શરીર-નામકર્મનું લક્ષણ—

કાર્મણશરીરપ્રાયોગ્યપુદ્ગલાદાનનિમિત્તકત્વ કાર્મણશરીરનામકર્મ-ણો લક્ષણમ્ । (૫૮૫)

અર્થાત્ કાર્મણ્ય શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામા કારણરૂપ કર્મ ' કાર્મણ્ય શરીર-નામકર્મ ' ॥

અગોપાગ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ અઢ્ઢોપાઢ્ઢાનિ નિવર્ત્યન્તે તદ્રૂપત્વમઢ્ઢોપાઢ્ઢાનામકર્મ-ણો લક્ષણમ્ । (૫૮૬)

અર્થાત્ જે કર્મની આવિર્ભાવ-દશામા અગ અને ઉપાગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મને ‘અગોપાગ-નામકર્મ’ કહેવામા આવે છે અગ આઠ છે—(૧) મસ્તક, (૨) છાતી, (૩) પીઠ, (૪) પેટ, (૫-૭) બે બાહુ અને (૭-૮) બે પગો^૧ આ પ્રત્યેક અગના ઉપાગનો વિચાર કરીશુ તો જણીશ કે મગજ, કપાલ, કૃકાટિકા (બોલી), શખના જેવા આકારવાળો ગળાનો ભાગ, લલાટ, તાળવુ, ગાલ, હૃડયથી, જડખા, દાંત, હોઠ, લવા આખ, કાન, નાક વગેરે એ મસ્તકના અગોપાગ બાહુવા^૨ એ પ્રમાણે બાકીના સાત અગોના ઉપાગો સમજી લેવા^૪

અન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ—

કાષ્ઠાનાં જતુવદ્ ઔદારિકાદિશરીરપ્રાયોગ્યાનાં ગૃહીતગૃહ્યમાળ-
પુદ્ગલાનાં યત્ પરસ્પરમેલનલક્ષણસમ્બન્ધકરણસમર્થં સ્યાત્ તદ્રૂપત્વં
બન્ધનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૭)

અર્થાત્ જેમ લાકડાને પરસ્પર મેળવવામા લાખ માધનરૂપ છે તેમ ઔદારિકાદિક શરીરને યોગ્ય અહંબુ કરેલા તેમજ અહંબુ કરાતા એવા પુદ્ગલોને પરસ્પર એકાભૂત કરવામા જે કર્મ સમર્થ છે તે કર્મ ‘અન્ધન-નામકર્મ’ કહેવાય છે આ કર્મ ન હોય તો શખના ખનાવેલા પુરુષની જેમ શરીરે અસ બદ્ધ રહે

ઔદારિક ઔદારિક અન્ધન-નામકર્મનું લક્ષણ—

પૂર્વગૃહીતૈર્યદૌદારિકપુદ્ગલૈર્ગૃહ્યમાળાદારિકાદ્ગોપાદ્ગોગ્યપુદ્ગલાનાં
પરસ્પર સમ્બન્ધો યન્નિમિત્તકસ્તદ્રૂપત્વમૌદારિકૌદારિકબન્ધનસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૫૮૮)

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ. ૧૨) તુ ભાષ્ય (૫ ૧૫૧)

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થ (ભા ૨) તુ ભાષ્ય (૫ ૧૫૨)

૩ આના નામો મારા બોલામા આવ્યા નથી

૪ સરખાવો નિમ્ન-લિખિત માયાઓ —

“ સોસ ડરો ય ડદર, પિટ્ટો વાહુ ય હોળિન કુરુ ય ।

પપ હોતિ અદ્રુગા, ચલુ અગોવગાઃ સેસાઃ ॥

હોતિ ડગ્ગા કક્ષા, પાસરુગ્રીહન્યપાદજવા ય ।

ળદવેસમમઅશુલિ ઓટ્ટા ચલુ અગુષગાઃ ॥ ’

[શીર્ષમુરચ્છોદર પૃષ્ઠ વાહુ ચ દ્રો કુરુ ય ।

પતાનિ મચન્ત્યષ્ટાન્નાનિ ચલુ અદ્રોપાન્નાનિ શેપાણિ ॥

મચન્ત્યુપાન્નાનિ નર્ણાં નામિકાશ્નિહમ્તપાદજહ્વાય ।

નજકેશમાસાહુલય ઓટ્ટો ચલુ અદ્રોપાન્નાનિ ॥]

અર્થાત્ પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ઔદારિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરાતા એવા ઔદારિક અ ઔપાગ શોગ્ય પુદ્ગલોની સાથે પરસ્પર મેળવી દેવામા કારણભૂત કર્મને 'ઔદારિક ઔદારિક બન્ધન-નામ કર્મ' કહેવામા આવે છે એ પ્રમાણે બીજા ઔદ બન્ધનોને સાડ સમજી લેવું

સઘાતન-નામકર્મનું લક્ષણ—

ઔદારિકાયદ્વયોગ્યપુદ્ગલાના યન્નિમિત્તરુસદ્ધાતો ભવતિ તદ્રૂપત્વં, ઔદારિકાદિશરીરાણા વિવરરહિતાન્યોન્યપ્રદેશાનુપ્રદેશાનુપ્રવેશનૈકત્વા-પાદન યન્નિમિત્તક તદ્રૂપત્વં, દન્તાલી તૃણગણમિવ યત્ કર્મ ઔદારિકાદિપુદ્ગલાનાં સમૂહીકરોતિ તદ્રૂપત્વ વા સદ્ધાતનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૮૯)

અર્થાત્ ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોના સઘાતમા કારણભૂત કર્મને 'સઘાતન-નામકર્મ' જણવું છિદ્ર રહિતપણે એક પ્રદેશનો બીજામા પ્રવેશ કરાવીને ઔદારિકાદિક શરીરને એકરૂપ કરી નાખવામા કારણભૂત કર્મને પણ 'સઘાતન-નામ કર્મ' કહેવામા આવે છે અથવા જેમ દન્તાલી તૃણને એકત્રિત કરે છે એ પ્રમાણે જે કર્મ (ઔદારિકાદિક શરીરની રચનાને અનુકૂળ એવા) ઔદારિકાદિક પુદ્ગલોને એકઠા કરે છે તે કર્મ 'સઘાતન-નામકર્મ' કહેવાય છે

સંસ્થાન-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ વધ્યમાનપુદ્ગલેષુ આકારવિશેષાવિર્ભાવો ભવતિ તદ્રૂપત્વમ્, યન્નિમિત્તકૌદારિકાદિશરીરાકારનિર્વૃત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વ વા સંસ્થાનનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૯૦)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા (સસારી) આત્માની સાથે બધાતા પુદ્ગલોને વિષે 'આકાર-વિશેષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે કર્મ 'સંસ્થાન-નામકર્મ' કહેવાય છે અથવા ઔદારિકાદિક શરીરની આકૃતિની રચનામા જે કર્મ નિમિત્તરૂપ છે તે કર્મ 'સંસ્થાન-નામકર્મ' કહેવાય છે

સહનનનું લક્ષણ—

યન્નિમિત્તકદૃઢતમાદિભેદભિન્નાસ્થિબન્ધનરૂપવિશેષો ભવતિ તદ્રૂપત્વ સહનનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૯૧)

૧ આને 'મર્યાદા' કહેવામા આવે છે એના મમયતુરસાદિ છ વિભાગો છે એ સળ મી માંડી માં વીર લક્ષ્યામરુ સ્પર્થીકરણ (૫ ૮૭-૮૮) એના બતાવણુ

અર્થાત્ હાડકાના બંધનમાં દેહતા મળે છે તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત કર્મને 'સહનન-નામકર્મ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. હાડકાના બંધવિશેષને યાને એની વિશિષ્ટ રચનાને 'સહનન' કહેવામાં આવે છે અને 'હાડકાના સાધના બંધન' તરીકે ઓળખાવાય શક્તિવિશેષ પણ 'સહનન' કહેવાય છે. આ સહનનના વળ-ઋષભ-નારાય ઇત્યાદિ છ લેહો છે કે જેને ધિષે આપણે ૧૦૧૪ માં પૃષ્ઠમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ 'ઋષભ' એટલે 'પાટો', 'વળ' એટલે 'ખીલી' અને 'નારાય' એટલે 'મર્કટ-બંધના જેવો બંને તરફનો હાડકાનો બંધ'.

વળ-ઋષભ-નારાયાદિ સ બંધી વિચાર—

આ સબધમાં થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે. અત્ર ખીલી અને પાટાથી તે પ્રકારના આકારના હાડકા સમજવાના છે એટલે કે વળથી ખીલીના આકારનું હાડકું ભણવું અને ઋષભથી પાટાના આકારનું હાડકું ભણવું જેમ વાહરીનું બધ્યુ પોતાની માને હાથની આટી મારી મળ્યૂત રીતે વળગી રહે છે તેમ બે હાડકાના બે છેડા પરસ્પર એક બીજાને આટી કઇ મળ્યૂત રીતે વળગી રહે તે 'મર્કટબંધ' કહેવાય છે. આ ઉપરથી નારાયનો અર્થ ધ્યાનમાં આવશે પ્રથમ મહનનવાળા જીવના હાડકા જેવા પ્રકારના હોય છે કે બે હાડકાના સાધા જે સ્થાને આવેલ હોય ત્યાં તેના બે છેડા પરસ્પર મર્કટ-બંધની પેઠે વળગીને રહેલા હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ મર્કટ-બંધના ઉપર હાડકાનો ઉપર નીચે મળ્યૂત પાટો હોય છે. આ ઉપરાંત હાડકાની ખીલી ઉપરના પાટાને તેમજ છેક નીચેના પાટાને વીંધીને અને વળી બે હાડકાના છેડાઓને લેદીને રહેલી હોય છે. આથી આ સાધા એટલે તો દેહ બને છે કે મોટી શિલા નીચે એને છ મહિના સુધી કચડવામાં આવે તોપણ એ ત્રે કે ખસે નહિ, માત્ર જીવને કઇંક પીડા જ થાય આવું અપૂર્વ સહનન તો પ્રબળ પુણ્ય વિના કયાથી પ્રાપ્ત થાય? અને એવા સહનન વિના મોક્ષ-ગતિ પણ કેમ જ પમાય?

ઋષભ-નારાય-સહનન અને વળ-ઋષભ-નારાય-સહનનમાં એટલે જ ફેર છે કે પહેલામાં ખીલીની પેઠે ખીલી હોતી નથી તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સુ. ૧૨)ના બાધ્ય (પૃ ૧૫૪)માં આનું 'અર્ધવળર્ધભ-નારાય' એવું નામ નજરે પડે છે. 'કેટલેક સ્થળે આને બદલે વળ-નારાય-સહનનને ઉલ્લેખ જોવાય છે એટલે કે મર્કટ-બંધ, પાટો અને ખીલી એ ત્રણ પૈકી પાટો નહિ, બાકી બીજા બે હોય છે.

નારાય-સહનનવાળાને હાડકાના સાધા મર્કટ-બંધ જેવા હોય, પાટો કે ખીલી ન હોય. અર્ધનારાય-સહનનમાં એક બાજુ મર્કટ-બંધ અને બીજી બાજુ કેવળ ખીલી હોય છે કીલિક-સહનનમાં હાડકાના સાધા ફક્ત ખીલીથી જ મળ્યૂત રહેલા હોય છે.

સેવાર્ત-સહનન કે જેનું ખીલું નામ 'છેદસ્પૃષ્ટ' છે તેમાં હાડકાના બે છેડાઓ ઉપલબ્ધ રહેલા મુસળાની પેઠે કેવળ એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા હોય છે. અહીં એક હાડકાનો

૧ જુઓ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ ૩, સ્તો ૪૦૨)

૨ તત્ત્વાર્થ-સાધ્ય (૫ ૧૫૪)માં 'સપાટિકા' એવું નામ નિર્દેશાય છે.

છેડે. ઉપલબ્ધી જેમ જોવાણવાળો હોય છે અને બીજો મુસળાની પેઠે બેઠેલો હોય છે. અત્યારે આપણે ભારતના માનવીઓ નૈન દર્શન અનુસાર આ સહનનવાળા છીએ.

સ્પર્શ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ઔદારિકાદિશરીરેષુ કઠિનત્વાદિસ્પર્શવિશેષાવિભવિઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વ સ્પર્શનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૧૨)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા ઔદારિક વગેરે શરીરને વિષે કઠિન ઇત્યાદિ સ્પર્શ માલૂમ પડે છે તે ‘સ્પર્શ-નામકર્મ’ કહેવાય છે.

ગન્ધાદિ નામકર્મના લક્ષણો—

યસ્યોદયે સતિ ઔદારિકાદિશરીરેષુ ગન્ધરસવર્ણવિશેષાવિભવિઃ સ્યાત્ તદ્રૂપત્વ ગન્ધાદિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૧૩)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા ઔદારિકાદિ શરીરમાં ગંધનો આવિર્ભાવ થાય છે તે કર્મને ‘ગંધ-નામકર્મ’, ‘રસનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેને ‘રસ-નામકર્મ’ અને જો પ્રમાણે વર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તેને ‘વર્ણ-નામકર્મ’ કહેવામાં આવે છે.

દૂધમાં કહીએ તો વિવિધ શરીર સજા થી પાચ વર્ણો, બે ગંધો, પાચ રસો અને આઠ સ્પર્શોના નિયામક કર્મોને અનુક્રમે વર્ણ-નામ, ગંધ-નામ, રસ-નામ અને સ્પર્શ-નામ કહેવામાં આવે છે.

આનુપૂર્વી-નામ કર્મનું લક્ષણ—

સ્વકીયોત્પત્તિસ્થાને ગન્તુકામસ્યાન્તર્ગતૌ વર્તમાનસ્ય વિજન્મ-વત આત્મનો યત્કર્માવલમ્બ્યોત્પત્તિસ્થાન યાવન્નાપ્નોતિ તાવદવસ્થા-વિશેષરૂપત્વમાનુપૂર્વીનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૧૪)

અર્થાત્ પોતાના ઉત્પત્તિ-સ્થાન પ્રતિ જવાને ઉત્સુક, અતર્ગતિમાં રહેલો અને જન્મ નહિત એવો આત્મા જે કર્મનો આધાર લઈને ઉત્પત્તિ-સ્થાન મુખી પડેલો છે તે અન્તર્ગતિના કારણભૂત કર્મને ‘આનુપૂર્વી-કર્મ’ સમજવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવાદિક ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવાને આતુર એવો અને કર્મ-મામથ્યને લઈને અન્તર્ગતિમાં રહેલો એવો આત્મા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને જ્યાં મુખી પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યાં મુખીની તે આત્માની અવસ્થાને અન્તર્ગતિ બલુવો અને તે અન્તર્ગતિમાં રહેવા અને જન્મ રહિત એવા આત્માને ‘આનુપૂર્વી-નામકર્મ’ ઉદયમાં હોય.

આથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે વિગ્રહ-ગતિ વડે સલાતરમાં જતા છુવને આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરવામાં એ કર્મ નિમિત્તરૂપ છે તે ‘આતુર્પૂર્વિ-નામકર્મ’ કહેવાય છે આતુર્પૂર્વિ એટલે ક્ષેત્રવિશેષમાં ગ્થિત

એ કર્મનો ઉદ્દય થતા પૂર્વ શરીરના આકારનો વિનાશ થાય છે તે કર્મ અથવા તેા નિર્માણ-નામકર્મથી બનેલા અગોપાગની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરનાગ કર્મને ‘આતુર્પૂર્વિ’ કહેવામાં આવે છે એમ કેટલાકોનું માનવું છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પૂર્વોક્ત નિર્માણનામ કર્મ દ્વારા બનાવેલ હસ્ત, પાદાદિક અવયવો રૂપ અગો અને અગળીઓ, કણ અને નાસિકાદિક ઉપાગોની વ્યવસ્થાની યથાયોગ્ય ગોઠવણી અર્થાત આ અગોપાગ આદિ આ જ ગોઠવણી નોંધીને એ પ્રકારની ગોઠવણી કરનાગ કર્મને ‘આતુર્પૂર્વિ-નામકર્મ’ સમજવું

વિહાયોગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

લઙ્ઘિગિક્ષદ્ધિનિમિત્તકત્વે સતિ આકાશગમનનિમિત્તકત્વમ્, આ-
કાશવિપયકગમનનિમિત્તકત્વં વા વિહાયોગતિનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૫૧૫)

અર્થાત લઙ્ઘિ કે શિક્ષારૂપ ઋદ્ધિ મળથી કારણોના સદ્ભાવમાં આકાશમાં ગમન કરવામાં નિમિત્તભૂત નામકર્મને ‘વિહાયોગતિ-નામકર્મ’ બાબત આ નામ-કર્મના બે પ્રકારો છે (૧) શુભ અને (૨) અશુભ હસ, હાથી વગેરેની ગતિ તે શુભ વિહાયોગતિ સમજવી, જ્યારે ઊંટ, શિયાળ વગેરેની ગતિને અશુભ વિહાયોગતિ બાબત

દેવાદિકોને લઙ્ઘિ હોય છે અને તે તેમને જન્મ-સમયથી જ હોય છે

શિક્ષા ઠારા મેળવેલ ઋદ્ધિ તે શિક્ષદ્ધિ છે ઉચ્ચ કોટિનો પ્રવચનનો અભ્યાસ કરવાવાળા તપસ્વીઓને વિદ્યાના આવર્તનના પ્રભાવથી આ ઋદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે આ લઙ્ઘિ અને શિક્ષદ્ધિ દ્વારા કરાતા આકાશગમનમાં લઙ્ઘ્યભૂત કર્મને ‘વિહાયોગતિ-નામકર્મ’ કહેવામાં આવે છે દુઃખ કહીએ તો પ્રથમ કે અપ્રથમ આવતું નિયામક કર્મ ‘વિહાયોગતિ-નામકર્મ’ કહેવાય છે

પરાધાત-નામકર્મનું લક્ષણ—

પર પ્રતિ ત્રાસપ્રતિઘાતાદિજનકત્વમ્, દર્શનમાત્રેણ સમ્યાના ક્ષોભા
પાદકરૂપત્રાસજનકત્વે સતિ પરપ્રતિભાપ્રતિઘાતજનકત્વ વા પરાધાત-
નામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૫૧૬)

અર્થાત જીભને ત્રાસ પમાડવામાં અને પ્રતિઘાત કરવામાં કારણભૂત કર્મને ‘પરાધાત-નામ કર્મ’ બાબત અથવા એ કર્મના ઉદ્દયમાં દર્શનમાત્રથી સ્વયં લોકોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળો ત્રાસ

થાય અને બીજાની પ્રતિભાનો પ્રતિધાત થાય તે કર્મને 'પરાધાત-નામ કર્મ' જાણવું એટલે દર્શન કે વાણી દ્વારા બીજાને આજી નાજે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે 'પરાધાત-નામ કર્મ' છે

શ્વાસોચ્છવાસ-નામકર્મતુ લક્ષણુ—

**પ્રાણાપાનયોગ્યપુદ્ગલાદાનસામર્થ્યજનકત્વમ્, યન્નિમિત્તકોચ્છવાસ-
નિઃશ્વાસૌ ભવતસ્તદ્રૂપત્વ વોચ્છવાસનિઃશ્વાસનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૫૧૭)**

અર્થાત્ પ્રાણ અને અપાનને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરનારી શક્તિનું જે કારણ હોય તે કર્મને 'ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસ-નામકર્મ' જાણવું અથવા જેના ઉદયમા ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસ પેદા કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તેને પણ 'ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસ-નામકર્મ' જાણવું આ ઉપગ્રંથી સાર એ નીકળે છે કે શ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ 'શ્વાસોચ્છવાસ-નામકર્મ' છે

આ નામકર્મના લક્ષણગત પ્રાણ અને અપાન સગ ધી વિશેષ માહિતી મળે તે માટે તેના લક્ષણો પણ અધિકાર રજી કરે છે તેમા પ્રાણનું લક્ષણુ એ છે કે—

ઊર્વગામિસમીરણરૂપત્વ પ્રાણસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૮)

અર્થાત્ શરીરમા જે જીવે જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ હોય તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે

અપાનનું લક્ષણુ—

અધોગામિસમીરણરૂપત્વમપાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૫૧૯)

અર્થાત્ નીચે જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ 'અપાન' કહેવાય છે

પ્રાણ અને અપાન જો જ ને અનન્ત પ્રદેશથી યુક્ત એવા પુદ્ગલ-સ્કંધના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે

આતપ-નામકર્મનું લક્ષણુ—

**આતપશક્તિજનનસામર્થ્યનિમિત્તકત્વમાતપનામકર્મણો લક્ષણમ્,
અથવા યસ્યોદયે સતિ સ્વય શીતસ્વભાવા અપિ પરાન્ તાપયન્તિ
તદ્રૂપત્વમ્ । (૬૦૦)**

અર્થાત્ આતપ-શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા કર્મને 'આતપ-નામકર્મ' કહેવામા

આવે છે અથવા જે કર્મના ઉદયમા જાતે શીત સ્વભાવવાળા હોય તે જીવો પશુ પરને પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્મને ‘આતપ-નામકર્મ’ જાણુ અનુષ્ઠા શરીરમા ઉષ્ણ પ્રકાશના નિયામક કર્મ તબીકે અથવા જે કર્મને લઇને અનુષ્ઠા શરીરમાથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે તે કર્મકોષે આનુ સ્વરૂપ અન્યત્ર આલેખાયેલુ નજરે પડે છે આ કર્મનો અનુભવ તો સૂર્ય-મહળમા વસતા બાહ્ય પૃથ્વીકાય જીવો જ કરે છે

ઉદ્ઘોત-નામકર્મનું લક્ષણ—

અનુષ્ણપ્રકાશસામર્થ્યજનકત્વમુદ્ઘોતસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૦૧)

અર્થાત્ શીતળ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરવામા સમર્થ કર્મને ‘ઉદ્ઘોત-નામકર્મ’ જાણુ આ ઉદ્ઘોત દેવાદિના ઉત્તર વૈકિય શરીરમા તેમ જ ખગોલાદિકમા જોવામા આવે છે, નહિ કે સૂર્યમહળ, અગ્નિ વગેરેમા

અશુરુલધુ-નામકર્મનું લક્ષણ—

અશુરુલધુપરિણામનિયામકત્વમશુરુલધુનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૨)

અર્થાત્ અશુરુલધુ પરિણામના નિયામક કર્મને ‘અશુરુલધુ-નામકર્મ’ કહેવામા આવે છે આનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કર્મનો ઉદય થતા કુચુ વગેરે જીવોના શરીરો નહિ શુરુ કં નહિ લધુ કિન્તુ અશુરુલધુ પરિણામને લાગે છે તે કર્મનો ‘અશુરુલધુ’ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ તો સર્વે દ્રવ્યો પેતપોતાની સ્થિતિ રૂપથી પરિણત થાય છે એટલે કે નિશ્ચય-નયથી વિચાગતા તો કોઇ પણ શરીર શુરુ પણ નથી કે લધુ પણ નથી એટલે કે કયા તો તે અશુરુલધુ છે કે શુરુલધુ છે પરન્તુ વ્યવહાર-નય અનુસાર તો દરેક શરીર અન્યાન્ય અપેક્ષાએ અશુરુલધુ, શુરુલધુ, લધુ અને શુરુ એમ ચાર પ્રકારનું છે^૧

તીર્થકર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ત્રિભુવનસ્યાપિ પૂજ્યો ભવતિ તદ્રૂપત્વ તીર્થક્રન્નામ-કર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૩)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા જીવ ત્રિભુવન વડે પૂજ્ય છે તે કર્મને તીર્થકર-નામકર્મ’ કહેવામા આવે છે આ કર્મ દ્વારા ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે આ કર્મનો વિપાક સર્વજ્ઞ દશામા થાય છે

નિર્માણ-નામકર્મનું લક્ષણ—

સર્વજીવાનામાત્મીયશરીરાવયવાનાં વિન્યાસનિયમનિમિત્તકત્વ
નિર્માણનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૪)

અર્થાત્ સર્વ જીવોને પોતપોતાના શરીરમા અવયવોને નિયમિત રીતે ગોઠવવામા સહાયક કર્મને
' નિર્માણ-નામકર્મ ' જાણવું આ કર્મ મહેલ વગેરે બનાવવા માટે આવશ્યક કુશળતાથી યુક્ત
હુતારના જેવું છે

ઉપધાત-નામકર્મનું લક્ષણ—

શરીરાઙ્ગોપાઙ્ગાના યસ્યોદયે સતિ અનેકધોપધાતઃ ક્રિયતે તદ્રૂપત્વમ્,
સ્વશરીરાવયવલઘ્નિકાદિભિઃ સ્વાવયવાના વિધાતો યન્નિમિત્તકો ભવતિ
તદ્રૂપત્વમ્, સ્વકીયપરાક્રમાદ્યુપધાતજનકત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સ્વપર-
કૃતોદ્બન્ધનાદ્યુપધાતો ભવતિ તદ્રૂપત્વ વોપધાતનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૦૫)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા શરીરના ત્ર ગોપાંગનો ઉપધાત થાય તે કર્મ ' ઉપધાત-નામકર્મ ' કહેવાય છે અથવા પોતાના શરીરના 'લાખા હુ કા' અવયવો વડે પોતાના જ અવયવોના વિધાત થવામા કારણબૂત કર્મને ' ઉપધાત-નામકર્મ ' જાણવું અથવા પોતાના જ પરાક્રમથી પોતાને ઉપધાત જે કર્મ નિમિત્તે થાય તે કર્મને ' ઉપધાત-નામકર્મ ' સમજવું અથવા તેા જે કર્મને ઉદય થતા પોતે કરેલ કે અન્ય કોઈએ કરેલ ઉદ્બંધન (ક્રાંસા) વગેરે ઉપધાતો થાય તે કર્મને ' ઉપધાત-નામકર્મ ' જાણવું

ત્રસ-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ દ્વીન્દ્રિયાદિષ્ટત્પત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વ ત્રસનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૦૬)

અર્થાત્ જે કર્મને ઉદય થતા દ્વીન્દ્રિયાદિક ચેત્તિમા ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને ' ત્રસ-નામકર્મ ' જાણવું

ખાદર-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ જીવાના સ્થૂલત્વલક્ષણાત્મકવાદરત્વ સ્યાત્

તદ્રૂપત્વમ્, સ્થૂલસ્વરૂપત્રાદરશરીરનિર્વર્તકત્વ વા વાદરનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૦૭)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા જીવોમાં બાદરપણુ પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને અથવા તો સ્થૂલ યાને
અર્થચક્ષુને જોયર એવા બાદ- શરીર બનાવવામાં કારણરૂપ કર્મને ' બાદર-નામકર્મ ' જાણુ
પર્યાપ્ત-નામકર્મનું લક્ષણ—

યન્નિમિત્તકાહારાદિવર્ગનાદ્રવ્યાણામાદાનપરિણામયોઃ શક્તિરુપન્ના

તદ્રૂપત્વં પર્યાપ્તનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૦૮)

અર્થાત્ જે કર્મરૂપ નિમિત્ત દ્વારા આહારાદિક વર્ગજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યોમાં અહણુ કરવાની અને પરિણુ-
ભાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ' પર્યાપ્ત-નામકર્મ ' જાણુ એટલે કે જેના ઉદયથી સ્વયંજ્ય
પર્યાપ્ત પૂણું કરી શકાય તે ' પર્યાપ્ત-નામકર્મ ' છે^૧ આ શક્તિ પુરૂષલના ઉપચયથી ઉત્પન્ન
થાય છે જીવો જીવાજીવાશિગમવૃત્તિનું હથથુ પત્ર આ પર્યાપ્તના છ લેક છે—(૧)
આહાર-પર્યાપ્તિ, (૨) શરીર-પર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ (પ્રાણાપાન)-
પર્યાપ્તિ, (૫) લાષા-પર્યાપ્તિ અને (૬) મન-પર્યાપ્તિ

આહાર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

શરીરેન્દ્રિયવાહુમનઃપ્રાણાપાનયોગ્યવર્ગનાદલિકદ્રવ્યાહરણક્રિયા -
પરિસમાપ્તિરૂપત્વમ્, નિજોચિતગૃહીતાહારવર્ગનાદ્રવ્યાણા પૃથક્ લલ-
રસરૂપેણ પરિણિર્યન્નિમિત્તા ભવતિ તદ્રૂપત્વ વાઽહારપર્યાપ્તિર્લક્ષણમ્ ।

(૬૦૯)

અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય વર્ગજ્ઞાના હળિયાને અહણુ
કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' આહાર-પર્યાપ્તિ ' જાણુવી અથવા પોતાને યોગ્ય એવા
અહણુ કરેલા આહાર-વર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યોના રસ અને રસરૂપે ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ થવામાં
કારણભૂત પર્યાપ્તિને ' આહાર-પર્યાપ્તિ ' જાણુવી^૨

શરીર-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

રસીભૂતાહારસ્ય શરીરયોગ્યા પરિણતિર્યન્નિમિત્તયા ભવતિ તદ્રૂ-
પત્વમ્, રસીભૂતાહારસ્ય શરીરતય વિન્યાસક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપત્વ વા
શરીરપર્યાપ્તિર્લક્ષણમ્ । (૬૧૦)

૧ જીવો પૃ ૧૦૪૦ નું પ્રથમ ટિપ્પણ

૨ ખન એટલે મળ અને મૂલરૂપ આહારના કૃયા.

૩ રસ એટલે સાતુ પાત્રરૂપે પરિણમવા યોગ્ય જગ જેવા પ્રાણી પદાર્થ

૪ જીવો પૃ ૧૦૩૦ નું ત્રીજું ટિપ્પણ

અર્થાત્ રમરૂપે પરિણત થયેલા આહારને (સાન ધાતુરૂપે પરિણુભાવી) શરીરરૂપે પરિણત કરાવનારી શક્તિને ‘ શરીર-પર્યાપ્તિ ’ સમજાવી અથવા ‘ રમરૂપે પરિણુભેના આહારની શરીર રૂપે રચના થવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ‘ શરીર-પર્યાપ્તિ ’ બોલુવી

ખલ્લરસ-પરિણુભન ઝોટલે શુ ?—

મલાદિરૂપે વિશિષ્ટ ખલ તો શરીર-પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત જીવને લોભ-આહારથી પણ ન મળવી શકે તો તે વખતના જોજ-આહારથી કેમ હોય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે વળી જેમાંથી હાડકા વગેરે ન્યાય છે તેવો રમ તો માત્ર ઔદારિક ત્રસ જીવેને જ હોઇ શકે છે તો હરેક જીવને આહાર-પર્યાપ્તિ છે એ હકીકત કેવી રીતે બધે બેસતી આવે છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે ત્રહ્લક કરેલ પુદ્ગલો પૈકી જે શરીરાદિ માટે યોગ્ય પુદ્ગલો હોય તેને તે રૂપે રચવા અને જે તે કાર્ય માટે અયોગ્ય હોય તેને અલગ કરવા-ત્યજી દેવા તે ‘ ખલ-રસ-પરિણુભન ’ કહેવાય. અર્થાત્ મલાદિ તે ખલ અને હાડકા વગેરે જેનાથી નિર્મિત થાય તે ત્રસ એ જ અથ કરવાનો નથી, કેમકે એ અર્થ તો સુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવની ઔદારિક શરીર સંગી પર્યાપ્તિએને લક્ષ્યીને લલવ-આહારને અંગે સમજાવવાનો છે

ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણુ—

ધાતુતયા પરિણતમાહારમિન્દ્રિયતયા પરિણત યા શક્તિર્જનયતિ તદ્રૂપસ્વમ્, સ્વગાદીન્દ્રિયનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપસ્વ વા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ-લક્ષણમ્ । (૬૧૧)

સાર્થાત્ ધાતુરૂપે પરિણત થયેલ આહારને જે શક્તિ મિન્દ્રિયરૂપે પરિણત કરે છે તે શક્તિને ‘ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ’ બોલુવી, અથવા તો ‘ સ્વશેન્દ્રિયાદિકને રચવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને પણ ‘ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ’ બોલુવી

પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણુ—

પ્રાણાપાનક્રિયાયોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિ-તમાપ્તિરૂપસ્વ પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિલક્ષણમ્ । (૬૧૨)

૧ રસરૂપ અનેક આહારથી લોભ-આહાર અને કનવ-આહાર પણ સમજાવા એમ વિચાર-સાર (ગા ૩૪) ની ટીકા ઉપરથી જણાય છે તથા ॥ નિષ્પત્તિ પૂર્વે તો જોજ આહાર જ છે

૨ મન પર્યાપ્તિ પૃથક્ નહિ સ્વીકારનારના અને આથી પાચે ઇન્દ્રિયો અને છર્દુ મન સમજાવુ જુઓ તત્ત્વાર્થ-રત્ન (ભા ૨, પૃ ૧૬૦)

અર્થાત પ્રાણાપાનની ક્રિયા માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલ-દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની તેમજ (તેને પચિત્તુમાવી અવલબીને) તેનો ત્યાગ કરવાના સામર્થ્યને સ પાદન કરવાની ક્રિયાની પરિમિતિને ' પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ ' બાણવી અત્ર પ્રાણાપાન વડે ઉચ્ચૈશ્વ-નિ શ્વામ સમજવા

ભાષા-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણુ—

માષાયોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિર્નિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપ-
ત્વ માષાપર્યાતિલક્ષણમ્ । (૬૧૩)

અર્થાત માષાયોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ગ્રહણ (ભાષાકર પચિત્તુમન, અને અવલબન) તેમજ ત્યાગ કરવાની શક્તિને સ પાદન કરનારી ક્રિયાની પરિમિતિને ' ભાષા-પર્યાપ્તિ ' બાણવી

મન-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણુ—

મનોયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિર્નિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરૂપત્વ-
મનઃપર્યાતિલક્ષણમ્ । (૬૧૪)

અર્થાત મનને યોગ્ય એવા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની તેમજ તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિને પ્રાપ્ત કરવાકર ક્રિયાની પરિમિતિને ' મન પર્યાપ્તિ ' બાણવી

પર્યાપ્તિનુ પર્યાલોચન

સમગ્ર વિશ્વરૂપ ગમઠપમા આત્મા અને શરીર એ બે પાત્રો મુખ્ય ભાગ બનવે છે તેમા આત્મા તો અજન્, અમર, અવિનાશી, અનાદિ ઇત્યાદિ ગુણવાળો છે, જ્યારે ' શરીર તો વિનાશી છે શરીરની આવી નાશવત અવસ્થાથી મમગ્ન ભૂમઠળ બાણીતુ છે આ શરીરને લઇને તો સસાર છે, કેમકે જ્યાં શરીર છે ત્યાં સસાર છે, અને જ્યાં શરીર નથી ત્યાં સસાર પણ નથી આ હકીકત મર્વને માન્ય છે પરંતુ એની રચનાના મળધમા વિદ્વાનોનો એક મત નથી કોઈક એને પૃથ્વી વગેરે ધાતુ મહાભૂતોના અમુક પ્રમાણના મેળાપ માત્રથી નિર્માતું માને છે તો કોઈ પાત્ર મહાભૂતો ઉપરાત ઈશ્વરીય લીલાને પણ એની રચનામા કાગ્નિરૂપ ગણે છે જૈન મહર્ષિ-એ એને કમંડુપ જ્વલરથી જઠકાયેલો આત્મા તેવા પ્રકારના પુદ્ગલો વડે ગ્યે છે એમ માને છે આ શરીરની પુષ્ટિ અનુકૂળ આહારને આધીન છે, કેમકે એ આહાર લોહી, માસ અને છેવટે શુક્ર રૂપે પચિત્તુમે છે અને એનો અતિમ વિકાસ ઇન્દ્રિયરૂપે થાય છે આમ ચલામા ટોઈ શરીરની એવી ભતની યત્ર-રચનાને હેતુરૂપ ગણે છે તો કોઈ શક્તિ વિશેષના મહત્ત્વને આ આભારી છે એમ જણાવે છે જૈન મહર્ષિઓતુ આ મળધમા એવું કથન છે કે આ આમ એક પુદ્ગલની શક્તિને

૧ " શોયતે इति शरीरम् अर्थात् એ છેવતિની અનંતર શીર્ષ યમ-ગ્રહણ થાય તે 'શરીર' છે

આભારી છે અને તેનું નામ ‘પર્યાપ્તિ’ છે એનો સામાન્ય અર્થ સંપૂર્ણ નિર્માણ થાય છે, છતાં તેનો વિશેષ અર્થ જૈન મુનિવરોએ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યો છે —

“ પુદ્ગલોપચયજ પુદ્ગલગ્રહણપરિણમનહેતુ શક્તિવિશેષ. ”

અર્થાત્ પુદ્ગલોની વૃદ્ધિથી-સમૂહથી ઉદ્ભવતો અને પુદ્ગલોને લેવામાં તેમજ તેને પાળીશમાં લેવામાં કાળજીપ્રપ શક્તિ-વિશેષ તે ‘પર્યાપ્તિ’ છે

પર્યાપ્તિનું લક્ષણ અને તેના વિવિધ અર્થોની સમજા—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ્ ૧૨)ની યુક્તિવૃત્તિમાં ૧૬૦ માં યુક્તમાં અવતરણરૂપે આપેલી અને યુક્ત-અગ્રહણી (આ ૩૬૩)ની રૂત્તિમાં પ્રક્ષિપ્ત આધારરૂપે નિર્દેશાયેલી નિમ્નલિખિત આધાર પર્યાપ્તિનું લક્ષણ નીચે મુજબ પૂરૂં પાડે છે —

“ આહારશરીરિન્દિયકસાસચઓમળોઽભિનિર્વત્તી ।

હોઽ જઓ દલિયાઓ કરણ પપા (પહ સા) ડ ‘પજ્જતી’ ॥ ”

અર્થાત્ જે દલિકરૂપ પુદ્ગલ-સમૂહથી આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, ઉચ્છવાસ, વચન અને મનની રચના થાને ઉત્પત્તિ થાય છે તે દલિકના પોતપોતાના વિષયરૂપ પરિણુમનમાં, પુદ્ગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉદ્ભવેલ શક્તિરૂપ જે કરણ કારણભૂત છે તેને ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે અન્ન છવ એ ‘કર્તા’ છે, પુદ્ગલ-ઉપચય-જન્ય શક્તિ તે ‘કરણ’ છે અને પરિણુમન તે ‘ક્રિયા’ છે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સ્ ૧૨)નું બાહ્ય આહાર-પર્યાપ્તિ વગેરેના લક્ષણો વિચારતી વેળા ક્રિયાની પરિણુમનને ‘પર્યાપ્તિ’ તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે એની વૃત્તિ ‘વિશિષ્ટ પુદ્ગલોને

૧ પરિ + આપ + ક્તિ

૨ ગયા—

આહારશરીરેન્દ્રિયોક્ત્વાસવઓમળાઽભિનિર્વત્તી ।

મવતિ વપ્પમાદ્ દલિકાત્ કરણ પપા (પતિ સા) તુ પર્યાપ્તિ ॥

૩ આનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થ-લાખ્યવૃત્તિ (પૂ ૧૬૦)માં નીચે મુજબ નિર્દેશાયું છે —

‘ શરીરેન્દ્રિયવાદ્માન પ્રાણાવાનયોગદલિકદ્રવ્યાહરણક્રિયાપરિણમાતિ આહાર પર્યાપ્તિ । ’

૪ આ રજો એ ઉત્તેજ —

પર્યાપ્તિ પુદ્ગલરૂપાઽઽત્મન કર્તુઃ કરણવિશેષ । એન કરણવિશેષેનાહારાદિ પ્રહણમામર્ચ્યમાત્મનો નિષ્પાવતે તથા કરણ એ પુદ્ગલૈર્નિર્વૃત્યંતે ને પુદ્ગલા આત્મનાઽઽત્તાસ્ત યાવિધપરિણતિમાજ ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દેનોચ્યન્તે ।

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એ પુદ્ગલરૂપી છે કે જે કર્તા એવા આત્માનું કરણ-વિશેષ છે એટલે કે જે કરણવિશેષ વડે આત્માને આહારાદિને મદ્ય કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે તે કરણ જે પુદ્ગલો વડે બને છે-રચાય છે-લક્ષ્ય છે તે આત્માએ પ્રાપ્ત કરેલા તથાવિધ પરિણુમનના પુદ્ગલોનો પર્યાપ્તિરૂપે ઉદ્દેશ્ય કરાય છે

‘પર્યાપ્તિ’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે પ્રસ્તુત અથકારે તો ‘પર્યાપ્તિ’ એટલે શક્તિ યાને કહ્યું તેમજ ‘પર્યાપ્તિ’ એટલે ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ એ એ જ અર્થો સ્વીકાર્યા છે, અર્થાત્ શક્તિજનક પુદ્ગલ એવા અર્થ સ્વીકારેલો જણાતો નથી, એકે (૧) શક્તિ, (૨) શક્તિજનક પુદ્ગલ અને (૩) સમાપ્તિ એમ પર્યાપ્તિના ત્રણે અર્થો સુસંગત છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જીવ જે ભવમા ઉત્પન્ન થાય તે ભવમા જીવન-શક્તિના નિર્વાહ માટે-જીવન ટકી રહે અને તે જીવનમા કરવા યોગ્ય આવશ્યક કાર્યો થઈ શકે તેટલા માટે તેને આહાર-અહણાદિ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે આ ક્રિયાઓ કંવા માટે જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયું જરૂરનું છે તેનું નામ ‘શક્તિ’ યાને ‘પર્યાપ્તિ’ છે આ શક્તિની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલ-સમૂહના આલબનથી ૧-^૧નિમિત્તથી જ ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી એ વિશિષ્ટ પુદ્ગલ-^૨ઉપચય અર્થાત્ ઉપચુકત શક્તિજનક પુદ્ગલ પણ ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે, આથી કરીને તો પર્યાપ્તિને પુદ્ગલરૂપ પણ કહેવામા આવે છે ઉપચુકત શક્તિમા નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલ-સમૂહની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ તેને પણ ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય અલબત્ત, અત્ર કાર્યમા કર્તાનો ઉપચાર સમજાવે

આહાર-પર્યાપ્તિ—

આહાર-પર્યાપ્તિનું પ્રથમ લક્ષણ પ્રસ્તુત અથકારે તત્વાર્થ-ભાષ્યને અનુસરીને આપેલું જણાય છે બીજું લક્ષણ તો અનેક અથમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ઉપગત તત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૬૦) નીચે સુજળનું ત્રીજું લક્ષણ નિર્દેશ છે —

“ આહારગ્રહણસમર્થકરણપરિનિષ્પત્તિરાતરપર્યાપ્તિઃ । ”

અર્થાત્ આહારને ગ્રહણ કરવામા સમર્થ એવા કરણની એટલે પુદ્ગલ-સમૂહની નિષ્પત્તિ તે ‘આહાર-પર્યાપ્તિ’ છે

શરીર-પર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના એ એ લક્ષણો પૈકી અતિમ લક્ષણ તેમજ બાકીની

૧ ૭-ની એકે સ્વતંત્ર શક્તિ છે, પરંતુ તે શક્તિ સિદ્ધ જીવમા અપોદ્ગમિક છે, બ્યારે સસારી જીવોમા તો પોદ્ગમિક જ છે અર્થાત્ સસારી જીવોમા મન પોદ્ગમિક વ્યાપારો પુદ્ગલોને અવલંબીને જ રહેલા છે કર્મપ્રકૃતિ (આ ૧૭)ની ટીકા (પૃ ૧૦)મા કહ્યું પણ છે કે ‘ દ્રવ્યનિમિત્તં વીર્યં સ્થાવરિણામુપજાયતે ’ એટલે કે સસારી જીવોમા વીર્યની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યના નિમિત્તથી જ છે

૨ ઉપચય વાન સમૂહ કહેવાનું કાણુ એ છે કે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં આવેલો જીવ પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તેમા ત્યારબાદ પ્રતિભવ્ય ગ્રહણ કરતા નીચા પુદ્ગલોનો તે ઉમેરો કરે છે આ પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરે-ગ પુદ્ગલોના મમાનમથી તદ્દપ નને છે આ પ્રમાણેના પુદ્ગલ-સમૂહમાંથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શક્તિ તેમજ કારણમાં મર્મભાવનો આરોપ કરવાથી તે પુદ્ગલ-ઉચ્ચ પણ પર્યાપ્તિરૂપ કહી શકાય છે.

પર્યાપ્તિએના લક્ષણો પ્રસ્તુત અથકારે 'તત્ત્વાર્થ'-ભાષ્યના આધાર થોજેલા જણાય છે. શરીર-પર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના પ્રાથમિક લક્ષણો તત્ત્વાર્થ-વૃત્તિ (પૃ ૧૬૦)ને અદ્વારે અનુસંગતા જણાય છે, કેમકે ત્યાં એના લક્ષણો નીચે મુજબ આપેલા છે —

“શરીરકરણનિષ્પત્તિઃ શરીરપર્યાપ્તિઃ । ઇન્દ્રિયકરણનિષ્પત્તિરિન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ ।”

અર્થાત્ શરીર-કરણની ઉત્પત્તિ તે ‘શરીર-પર્યાપ્તિ’ છે. ઇન્દ્રિય-કરણની ઉત્પત્તિ તે ‘ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ’ છે.

પ્રજાપતનાની વૃત્તિના રૂપ મા પત્રમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના જે નીચે મુજબના બે લક્ષણો આપેલા છે તે પૈકી પ્રથમ સાથે આ અન્યમા આપેલું ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ વિશેષતઃ બહેકે સ્વાંગે મળતું આવે છે —

“યથા ધાતુરૂપપરિણમિતમાદારમિન્દ્રિયરૂપતયા પરિણમમતિ સા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિઃ । તથા ચાયમેવાર્થોઽન્યત્રાપિ મદ્ગ્યન્તરેણોક્ત , પશ્ચાનામિન્દ્રિયાણાં પ્રાયોગ્યાન્ પુદ્ગલાન્ ગૃહીત્વાઽનાભોગનિવર્તિતેન ધોર્યેણ તદ્વાચનયનશક્તિરિન્દ્રિય-પર્યાપ્તિઃ ।”

અર્થાત્ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આવ બનથી ઉત્પન્ન થયેલી) જે શક્તિ વડે ધાતુરૂપે પરિણમાવેલા આદારને (એટલે કે બનેલી સાત ધાતુઓમાંથી કેટલોક ભાગ લઇને તેને) ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમાવે તે શક્તિ ‘ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. આ અર્થ અન્ય પ્રકારે અન્યત્ર સૂચવાયો છે જેમકે પાંચ ઇન્દ્રિયોને પ્રાયોગ્ય એવા પુદ્ગલોને મદ્ગ્ય કરી અનાભોગ વીર્ય વડે (એટલે કે જે ક્રિયામા આત્માનો સ્પર્શ રીતે જ્ઞાનોપયોગ પ્રવર્તે તો ન હોય તેવી ક્રિયા દ્વારા) તે પુદ્ગલોને ઇન્દ્રિયરૂપે બનાવવાની-પરિણમાવવાની શક્તિ તે ‘ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ’ છે.

બૃહત્-સમીક્ષા (ગા ૩૬૩)ની વૃત્તિમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ નીચે મુજબ રજૂ કરાયું છે —

૧ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય અને તેની વૃત્તિ રમાણે (પ્રથમ મમયે) સામાન્યપણે મદ્ગ્ય કરેલ પુદ્ગલોમાંથી જે શરીર પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલો હોય તેને શરીરરૂપે અપાપાની ક્રિયાની પરિણમિત તે ‘શરીર-પર્યાપ્તિ’ છે.

૨ બાકીની પર્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો પણ આના જ છે જેમકે —

‘પ્રાણાપાનો-ઉચ્છ્વાસનિ શ્વાનો તથોગ્યકરણનિષ્પત્તિ પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિઃ । માપાયોગ્યુદ્ગલપ્રદ્વજનિસતમથકરણનિષ્પત્તિર્માપર્યાપ્તિઃ ।’

અર્થાત્ પ્રાણાપાન એટલે ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ. એના લાપક કરણની નિષ્પત્તિ તે ‘પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ’ છે. ભાષાને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોના મદ્ગ્ય અને વિમજ્જન કરનાર્થે મમથ એવા કરણની ઉત્પત્તિ તે ‘ભાષા-પર્યાપ્તિ’.

“યયા વાતુરૂપતયા પરિણમિતાદાદારાદેકસ્ય દ્વયોલ્લયાણાં ચતુર્ણાં પજ્ઞાનાં વેન્દ્રિયાણા પ્રાયોગ્યાણિ દ્રવ્યાણ્યુપાદાયૈકદ્વિત્રાદીન્દ્રિયરૂપતયા પરિણમય સ્વસ્વવિષયેષુ પરિજ્ઞાનસમર્થો ભવતિ સેન્દ્રિયપર્યાસિ ।”

અર્થાત્ (૨૭) જે શક્તિવડે ધાતુરૂપે પરિણુમાવેલા આહારમાથી એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાચ ઇન્દ્રિયોને પ્રાયોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાચ ઇન્દ્રિયરૂપે તેને પરિણુમાવી તે તે ઇન્દ્રિયને યોગ્ય વિષય જાણવામા સમર્થ થાય તે શક્તિ ‘ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે

શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાસિ—

આતુ લક્ષણ પ્રથમ કર્મઅથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિમા નીચે મુજબનુ જોવાય છે —

“યયા પુનરુચ્છ્વાસપ્રાયોગ્યવર્ગણાદલિકમાદાય ઉચ્છ્વાસરૂપતયા પરિણમય આલમ્બ્ય ચ મુઽચતિ સા ‘ઉચ્છ્વાસપર્યાસિઃ’ ।”

અર્થાત્ ૨૭, (પુફ્ફગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉદ્ભવેલી) જે શક્તિ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગણુ ગ્રહણ કરી અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણુમાવી ‘અવલબીને વિસર્જન કરે તે શક્તિ ‘ઉચ્છ્વાસ (શ્વાસોચ્છ્વાસ)-પર્યાપ્તિ’ છે આવો ભાવાર્થ અનેક ગ્રંથોમા સૂચવાયો છે.

ભાષા-પર્યાસિ—

આના લક્ષણ પરત્વે અનેક સ્થળે નીચે મુજબને ભાવાર્થ નજરે પડે છે —

“યયા તુ ભાષાપ્રાયોગ્યવર્ગણાદ્રવ્યં ગૃહીત્વા ભાષાત્વેન પરિણમય અવલમ્બ્ય ચ મુઽચતિ સા ‘ભાષાપર્યાસિઃ’ ।”

અર્થાત્ ૨૭ (પુફ્ફગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉત્પન્ન થયેલી) જે શક્તિ વડે ભાષાયોગ્ય વર્ગણુને ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે પરિણુમાવી, અવલબીને વિસર્જન કરે તે શક્તિ ‘ભાષા-પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે

૧ કાષ વરણને એકદમ છોડવી હોય ત્યારે તે રસ્તુને છોડ્યા પૂર્વે જે કષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તે પ્રયત્નને ‘અવનબન’ કહેવામાં આવે છે આ પ્રયત્ન કરવાથી રસ્તુ એકદમ ઠોડી શકાય છે કાષના તરીકે બાજુ ફેંકવુ હોય ત્યારે પશુજ પર તેને ચડાવી તેને પાછળ ખેંચવુ પડે છે કવચ મારવી હોય ત્યારે શરીરને પ્રથમ નીચુ નમાવવુ પડે કે આ પ્રમાણે બાજુને પાછળ ખેંચવારૂપ પ્રયત્ન અથવા અગ્રે જ કાચવારૂપ પ્રયત્ન તે ‘અવનબા’, આનબન કે ‘અનબક’ કહેવાય છે શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનનુ એકદમ વિસર્જન કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો પડે કે આ પ્રયત્નનુ નામ ‘આનબન’ છે

મન પર્યાપ્તિ—

આના લક્ષણ માટે નીચે મુજબના ભાવાર્થવાળો ઉલ્લેખ અનેક અથોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

“ યથા પુનર્મેનોયોગ્યવર્ગણાદલિક ગૃહીત્વા મનસ્ત્વેન પરિણમય્ય આલમ્બ્ય ચ મુચ્ચતિ સા ‘ મનાપર્યાપ્તિઃ ’ । ”

—પ્રથમ કર્મઅથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિ

અર્થાત્ જીવ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉદ્ભવેલી) જે શક્તિ દ્વારા મનોયોગ્ય વર્ગણાતુ અહણુ કરી, તેને મનરૂપે પરિણુમાની અવલબીને તેનું વિમજ્જન કરે તે શક્તિ ‘મન પર્યાપ્તિ’ છે પર્યાપ્તિઓની સખ્યા—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ના ભાષ્યમા મન પર્યાપ્તિનો ઉલ્લેખ નથી અર્થાત્ ત્યાં એ સિવાયની પાંચ જ પર્યાપ્તિઓના નિર્દેશ છે પર્યાપ્તિની સખ્યા ૬ હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ છે આથી શુ શ્રીઉમાસ્વામિનું કથન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માનવું ? અને શુ તેમ હોવાથી પ્રસ્તુત અથકારે અત્ર તેમનું અનુસરણુ કર્યું નથી ? આનો ઉત્તર શ્રીસિદ્ધમેનગણ્ઠિના શબ્દોમા રજુ કરીશુ તેઓ ૧૬૦ મા પૃષ્ઠમા સૂચવે છે કે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના કયનથી મન પર્યાપ્તિનો પણ ઉલ્લેખ આવી જ નાંચ છે એટલે એવી પરિસ્થિતિમા પર્યાપ્તિની સખ્યા પાંચની બતાવાય તેમા કશો વાધો નથી-કશી ઉત્સૂન-અરૂપણા નથી

અત્ર કોઈ શકા ઊઠાવે કે મનને તો શાસ્ત્રકારેએ ‘અનિન્દ્રિય’ની ત્રણ આપી છે તો ઇન્દ્રિયના અહણુથી અનિન્દ્રિયનું અહણુ કેમ સભવે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો વિષયોનું સાક્ષાત્ અહણુ કરે છે તેમ મન સાક્ષાત્ વિષયગ્રાહી નથી, પરંતુ સુખ વગેરેને સાક્ષાત્ અહણુ કરનાર તે હોવાથી એ અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસ્વરૂપી છે એટલે તેને ‘અનિન્દ્રિય’ કહેવામા આવે છે વળી મન એ ઇન્દ્રિય અર્થાત્ આત્માનું લિંગ છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એને પણ ‘ઇન્દ્રિય’ તરીકે ઓળખાવી શકાય

પર્યાપ્તિની ત્રણ પાંચની જ કહેવામા એવો પણ આશય સભવે છે કે એ સખ્યા તો બાહ્ય કણ્ઠોની અપેક્ષાએ વિચારાયેલી છે, મન તો અભ્યંતર કણ્ઠ છે, એથી એ દૃષ્ટિએ ઉદ્ભવતી મન પર્યાપ્તિનો આથી કંઈ નિષેધ કરાયો નથી અર્થાત્ પર્યાપ્તિની સખ્યા પાંચની સમજવી કે ‘છની એ અપેક્ષા અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેમ હોવાથી મન પર્યાપ્તિનો શ્રીઉમાસ્વામિ

૧ વિવચના ભેન્ની દૃષ્ટિએ પર્યાપ્તિ છ પ્રકારની કે જેમ પ્રથમ કર્મઅથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિમા નીચે મુજબનો નિર્દેશ છે —

‘ સા ચ વિપયમેવાત ઘોદા । ’

એ અપેક્ષા કર્યો છે એ માન્યતા માટે સ્થાન જ ગ્રહેતુ નથી વળી મનાતરરૂપે તેમણે એનો નિર્દેશ ભાષ્ય (પૃ ૧૬૧)મા કરેલો જ છે વિશેષમા પર્યાપ્તિઓની મજબા છની ન દર્શાવતા પાચની દર્શાવાયોનો ૧ એક ઉલ્લેખ ભગવતી (શ ૩, ઉ ૧)મા મળી આવે છે અત્ર ભાષા-પર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિને બુદ્ધી બુદ્ધી ન ગણતા એ બેને એક જ ગણી છે આમ કરવાતુ શુ કારણ છે તે શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પણ જણાવ્યું નથી, કેમકે તેઓ એની વૃત્તિમા કથે ૩ કે—

“ પર્યાપ્તિઃ—આહારશરીરાદીનામભિનિર્વૃત્તિઃ, સા ચાન્યત્ર પોઢા ઉક્તા
इह तु पञ्चधा, भाषा-मनापर्याप्तयोर्बहुश्रुताभिमतेन केनापि कारणेन एकत्व-
विवक्षणात् । ”

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એટલે આહાર, શરીર વગેરેની પૂરેપૂરી બનાવટ બીજે સ્થળે એ છ પ્રકારની કહી છે અહીં તો તેના પાચ પ્રકારે સૂચવાયા છે, કેમકે બહુશ્રુત વ્યક્તિને ઇહ એવા ૧ ટોઇક કારણથી ભાષાપર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિની અત્ર એક જ ગણના કગઇ છે

જ્યામિગમની વૃત્તિના ૨૪૨ મા પત્ર પ્રમાણે ભાષા-પર્યાપ્તિ અને મન-પર્યાપ્તિમાં એકત્વની વિવક્ષા એના સમાપ્તિ-કેલતુ અતર બાકીની પર્યાપ્તિના કાળના અતરની અપેક્ષાએ પ્રાય ઓછ છે એ હકીકતને આભારી છે એમ નીચે સુજબના ઉલ્લેખ ઉપચી જણાય છે —

“ નવરમિદ્ ભાષામનઃપર્યાપ્ત્યો સમાપ્તિકાલાન્તરસ્ય પ્રાયઃ શ્લેષ-
પર્યાપ્તિ(સમાપ્તિ)કાલાન્તરાપેક્ષયા સ્તોકત્વાદેકત્વેન વિવક્ષણમિતિ । ”

પર્યાપ્તિ મળધી પુદ્ગલો—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ કરેક પર્યાપ્તિ પુદ્ગલ-ઉપચયરૂપ છે આથી એ પ્રમન ઉદ્ભવે છે કે તે પુદ્ગલો કયા છે ? આનો યથાર્થ નિર્ણય તો બહુશ્રુતોને અધીન છે એથી અત્ર તો તત્ત્વાર્થના ભાષ્યાદિને આધારે કઇક ઉલ્લેખ કરાય છે પ્રથમ મમથે સામાન્ય સ્વરૂપે શબ્દજોડેલા શરીર, ઇન્દ્રિયો, વચન, મન અને પ્રાણપાનના આગમપ્રસિદ્ધ વર્ગવાના કેમ પૂર્વકના જે

૧ આ ૨જો એ પાઠ —

‘ જાહ જ મતે ! મલ્લે દેવિદે તવ જ સે તોસવ દેવે અહુનોવયસ્યમેતે સમાજે
પષધિદાય પજ્જતીય પજ્જતિભાવ ગચ્છહ, તજહા આહારજ્જતીય, સરીર-દ્વિય-જ્ઞાન-
પાણપજ્જતીય માસામણપજ્જતીય ’

[યદિ મદન્ત ! શક્તો દેવેન્દ્ર તત્ત સ તિષ્ઠ્યકો દેવોડધુનોપપન્નમાત્રઃ
સન્ પષધિધયા પર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તિભાવ ગચ્છતિ, તદ્વયા-આહારપર્યાપ્ત્યા, શરીર-
દ્વિત્રય-જ્ઞાનપાણપર્યાપ્ત્યા ભાષામન પર્યાપ્ત્યા] ’

૨ દેવો અને નારેકા ભાષા-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાર બાદ એક સમયમાં મન પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે છે આ પ્રમાણે બે પર્યાપ્તિ વચ્ચે નહિ જેતુ અતર હોનાથી એ બેને એક ગણી હોય એમ લાગે છે

૩ ૨૧જ પ્રશ્નીયસૂત્રની વૃત્તિના ૧૦૨ મા પત્રમાં આ જ ઉત્તર મ છે

દળિયાઓ છે તે આહાર-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલો ગમજવા એ પાચ પ્રકારની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલો ઔદારિક દેહધારીને ઔદારિક વર્ગજ્ઞાના, વૈકિય દેહધારીને તેમજ ઉત્તર વૈકિય શરીર રચનારને વૈકિય વર્ગજ્ઞાના, અને આહારક દેહધારીને આહારક વર્ગજ્ઞાના બનવા ઉત્તર શરીર રચી તેનાઓ વાયુકાયને આર અને અન્ય જીવોને ૩ પર્યાપ્તિઓ તે શરીર આશ્રીને જુદી રચવી પડે છે, વારંતે ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો કે જે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરાય છે તે આહાર-પર્યાપ્તિ સબધી સંભવે છે

પ્રથમાદિ સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરાયેલા ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોમાથી જેટલા પુદ્ગલોનું ભવધારણીય શરીર બને છે તેટલા દેહરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો શરીર-પર્યાપ્તિ સબધી બનવા

૨ આચારાંગની ટીકામા વળુંવેલી શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ અભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય નહિ, કિન્તુ અનેક શાસ્ત્રમા દર્શાવેલ શુદ્ધ પુદ્ગલપ્રદેશરૂપ અભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયરૂપ પુદ્ગલો ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સબધી બનવા, કેમકે શબ્દાદિ વિષયોને ગૃહણ કરવાનું સામર્થ્ય એ પુદ્ગલોના આલબન વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પુદ્ગલો તે શરીર-સબધી જ ગણાય

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો કે જે આત્માને ઉચ્છ્વાસ-ક્રિયામા-ગ્રહણ, પરિણમન અને આલબનરૂપ ત્રણ ક્રિયામા વ્યાપાર કરવાની શક્તિ આપે છે તે પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સબધી બનવા શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સબધી નથી, કેમકે પૂર્વોક્ત પર્યાપ્તિ ઓના પુદ્ગલોની પેઠે આ પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલો પણ ઔદારિકાદિ ત્રણ ભવધારણીય દેહ વર્ગજ્ઞાના છે

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જે પુદ્ગલો આત્માને વચન-ક્રિયામા વ્યાપૃત થવાની શક્તિ આપે છે તે પુદ્ગલો વચન-પર્યાપ્તિના બનવા, નહિ કે ભાષા-વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો

પ્રથમાદિ સમયે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા જે પુદ્ગલો આત્માને મન-ક્રિયામા વ્યાપૃત થવા સમર્થ બનાવે છે તે પુદ્ગલો મન-પર્યાપ્તિ સબધી બનવા, નહિ કે મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો

પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલોનું સ્થાન—

તત્ત્વાર્થ (૨૧, ૨, સૂ ૧૧)ની વૃત્તિના નિમ્નલિખિત—

૧ તેજસ અને મગજ સિવાયનાં ત્રણ શરીરા પદો ગમે તે એક

૨ જીવો ૫ ૩૮

“તત્ર મનોઽભિનિર્વૃત્તયૈ યદ્ દલિતદ્રવ્યમુપાત્તમાત્મના સા મન પર્યાપ્તિર્નામ-
કરણવિશેષેણ સર્વાન્મપ્રદેશવર્તિના યાનનન્તપ્રદેશાન્ મનોર્મણાયોગ્યાન્
સ્કન્ધાન્ ચિત્તાર્થમાદત્તે તે કરણવિશેષપરિગૃહીતાઃ સ્કન્ધા દ્રવ્યમનોઽભિધીયન્તે”

—ઉદ્દેશ ઉપરથી સમજાય છે કે મન પર્યાપ્તિ સળધી પુદ્ગલો શરીરમા સર્વત્ર વ્યાપી છે
આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ સળધી પુદ્ગલો પણ શરીરમા સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાનું
મળવે છે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલોનું સ્થાન ઇન્દ્રિયના સ્થાનની જેમ અમુક હોય એમ જણાય
છે, કેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના પુદ્ગલો આદીના પૂતળાને ચઢાવેલા સોનાના ઢોલ પ્રમાણે શરીરની ઉપર
અને મધ્ય ભાગ સિવાય અદરના ભાગમા પ્રતરૂપે અવિચ્છિન્નપણે વ્યાપી છે અનેન્દ્રિયના
પુદ્ગલો તે તે બાહ્ય આકારના સ્થાનમા જ ગોઠવાયેલા છે, માટે શરીરમા સર્વ વ્યાપ્ત નથી
આસોદ્ભાવમ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલના સ્થાનો વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો
અશક્યપ્રાય છે

પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિના ક્રમ—

આહાર-પર્યાપ્તિ ઇત્યાદિ છ પર્યાપ્તિઓ પૈકી જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય છે
તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓના સમકાલે પ્રથમ સમયે જ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તેની સમાપ્તિ
અનુક્રમે થાય છે આનું કારણ એ છે કે આહારાદિ પર્યાપ્તિઓના પુદ્ગલો અનુક્રમે વિશેષ
વિશેષ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા બનાવવા પડે છે અન્ય ગ્રાહકમા કહીએ તો જેમ એક શેરૂં માથી
બહુ સૂતર કાતવું હોય તો તે રૂં વહેલું પૂરૂં થાય, પરંતુ જો ઝીણું કાતવું હોય તો વધારે વાર
લાગે તેમ આહારાદિ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ઇત્યાદિ પરિણામવાળી હોવાથી
તેની સમાપ્તિમા અધિક અધિક ઢાળ લાગે છે જેમકે ઔદારિક શરીર સળધી પર્યાપ્તિઓમા
પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે ત્યાં પછી અતર્મુદ્ધત કાળમા શરીર-
પર્યાપ્તિ, ત્યાં બાદ અતર્મુદ્ધતમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ એ પ્રમાણે મન પર્યાપ્તિ સુધી સમજી લેવું
વૈકલ્પિક અને આહારક શરીર આશ્રીને પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે,
બીજી શરીર-પર્યાપ્તિ અતર્મુદ્ધત બાદ પૂર્ણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયાદિ બાકીની ચાર પર્યાપ્તિઓ
એકેક સમયના અતરે પૂર્ણ થાય છે

* ત્યાં મન રચવા માટે આત્માએ જે દનિષ્-દ્રવ્ય ગ્રંથણ કર્યું હોય તે ‘મન પર્યાપ્તિ’
જે મન પર્યાપ્તિરૂપ કરણ-રિતેષ કે જે મન આત્મ-પ્રદેશમા વ્યાપ્ત છે તેના વડે જે મનોનર્મણુને
યોગ્ય અનતપ્રદેશી રૂકોને ચિત્તને માટે આત્મા ગ્રંથણ કરે છે તે કરણ-વિશેષ દ્વારા ગ્રંથણ
કરાયેલા (પૌદ્ગલિક) રૂકો ‘દ્રવ્ય-મન’ કહવાય છે એ આનો અર્થ છે

૨ આ સળધમા લોકનું ધડાનું ઉત્તરરણ પણ રણ કરી સમય-તેમ છે જેમકે ચાંબલા
વગેરે જેવા રચ્ય આકાર બનાવવા હોય-તેને સમયોરમ બનાવવા હોય તેમાં જેટલો વખત એક સુધાને
લાગે તેના કરતા જે સુધારે એ ચાંબલાના કુબી વગેરે ભાગમા પાંદડીઓ પાડવા પૂતળીઓ રચવા
વગેરેનું કાર્ય માથે લીધું હોય તેને તેમ કરવામા વધારે વખત લાગે, તો જો જોને એ પોતપોતાનું મન
એક માટે સરૂં કર્યું હોય આ પ્રમાણે ચિત્ત, લેખ વગેરે માટે પણ સમજી લેવું

છ પર્યાપ્તિઓની રચનાની શૃંક્લરચના આયે મતુલના—

ધર બાધવા માટે કાષ્ઠાદિ સામગ્રીનું અહંણુ, સ્તભ અને સ્થૂણાની રચના, પ્રવેશ ડરવા માટે અને બહાર નીકળવા માટે દ્વારની રચના તેમજ સૂવા બેસવા માટેના ચોરડાની રચના એની આયે પર્યાપ્તિઓની રચના વાચકવચે મરખાવી છે આના સ્પષ્ટીકરણરૂપે શ્રીસિદ્ધમેનગણિ કથે છે કે જેમ ધર રચવું હોય ત્યારે સાગ વગેરે કાષ્ઠ ઇત્યાદિ મામગ્રી એકઠી કરાય છે તેમ પર્યાપ્તિઓની રચના માટે પ્રથમ તે સામાન્યપણે તે તે જાતની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલોનું જવળ અહંણુ ડરવું પડે છે આ અહંણુ ‘આહાર-પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે ત્યાં પછી ધરની મામગ્રી પૈકી આ વડે સ્તભ, સ્થૂણા વગેરે રચાયે એમ વિચારી તે સામગ્રીનો તદ્દરૂપે ઉપયોગ કરાય છે તેમ આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા અહંણુ કરેલા પુદ્ગલો પૈકી અનુક પુદ્ગલો શરીરપ્રાયોગ્ય વર્ગણારૂપ છે એટલે તેને તદ્દરૂપે પરિણામની તે પુદ્ગલો વડે શરીર બનાવવું તે ‘શરીર-પર્યાપ્તિ’ છે ભીંત વગેરે તૈયાર કરતી વેળા ધરને ડેટલા દ્વારા રાખવા, તેમ પેસવા માટેનું દ્વાર વડે દિશામા રાખવું, નીકળવા માટે કંઈ દિશામા ગળવું ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેની તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરાય છે તેમ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પણ આત્માના ઉપયોગની વૃત્તિએ પેસવા નીકળવાના દ્વાર સરખી છે આ હકીકત આસોઝવાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે ઉપજવાસ અને ભાષામા પણ પેસવા નીકળવા રૂપ વૃત્તિની ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સાથે તુલ્યતા જ છે દ્વાર બનાવ્યા પછી આ ચોરડો દિવાનખાના તરીકે વાપરવો, આ શયનશૃંક તરીકે, આ સ્નાનશૃંક તરીકે, આ ભોજનશૃંક તરીકે એમ ઓઠાઓની પ્રતિનિયત કાર્યરૂપે યોજના કરાય છે તેમ હિંતની પ્રાપ્તિ અને અહિંતના ત્યાગની અપેક્ષારૂપ લક્ષણવાળી નન પર્યાપ્તિ છે

અપર્યાપ્ત આશીને પર્યાપ્તિઓની અપ્રાપ્તિ—

અત્ર અધ્યાનમા રાખવું કે પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ સર્વ જીવો અવશ્ય પૂર્ણ ડરે જ અને બાકીની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે જ ન પણ ડરે આનું કારણ એ છે કે જીવ આ ભવમા પગભવનું આયુષ્ય બાધ્યા પછી જ અતર્મુદ્ધર્ત આ ભવમા રહ્યા બાદ જ મરણ પામીને પરભવમા ઉત્પન્ન થઈ શકે અને આયુષ્યનો બન્ધ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના ન જ થાય એવો નિયમ છે, વાસ્તે પ્રાયમિક ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી ચોથી આસોઝવાસ-પર્યાપ્તિના ચાલુ કાળમા-તેની અસપ્રાપ્ત દશામા અતર્મુદ્ધર્ત સુધીનું આયુષ્ય બાધી તદનતર અતર્મુદ્ધર્ત સુધી જીવતો રહી મરણ પામે ત્યાં સુધી એ જીવની ચોથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ શકતી નથી, આથી કરીને સર્વ અપર્યાપ્ત જીવો પણ પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિ તે પૂર્ણ કરે જ, અવશિષ્ટ પર્યાપ્તિઓ માટે એવો નિયમ નથી

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ?—

એકેન્દ્રિયને આહારાદિ ચાર, દ્વૈન્દ્રિય, ત્રૈન્દ્રિય, ચતુર્ન્દ્રિયને અને અમ ત્રી (અમૂર્ચિમ)

પચેન્દ્રિયને પ્રાથમિક પાત્ર અને મરી પચેન્દ્રિયને છ (સવે) પર્યાપ્તિઓ હોય છે^૧ આ હકીકતનું નવતરવ પ્રકરણની^૨ છઠ્ઠી ગાથા સમર્થન કરે છે આ ઉપરથી કેઈ શકા ઊઠાવે કે જ્યારે એકેન્દ્રિયોને, વૈક્રિય દેહધારીને તેમજ આહારક દેહધારીને પણ આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તો શુ તેઓ અહણુ કરેલા આહારને ખલ-રસરૂપે પરિણામ છે અને શુ તે રસરૂપ બનેલા આહારમાથી સાત ધાતુઓ પશુ બનાવે છે કે ? આનો ઉત્તર હામા આપી શકાય તેમ નથી જ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમા આ જીવોને ખલ, રસ કે સાત ધાતુમય શરીર ન હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે તેથી આ જીવોને આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ કેવી રીતે સભવે છે એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે

આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે આ ત્રોતેને ખલગમરૂપ પચ્ચિમન તેમજ સાત ધાતુમય દેહનો સભવ નથી, તોપણ આહારનું અહણુ કરવાની અને તે આહારને શરીરરૂપે પરિણામવાની ક્રિયા તેઓ કરે છે આહારને અહણુ કરવાની ક્રિયાની પરિસ્થિતિરૂપ એ ત્રણેને આહાર-પર્યાપ્તિ છે 'નવતરવ-ભાષ્ય' પ્રમાણે તો આહારને અહણુ કરવારૂપ જે શક્તિ જીવમા છે તેને 'આહાર-પર્યાપ્તિ' કહી છે એ આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા પુદ્ગલોને એકેન્દ્રિય સળધી ઔદાગિક શરીર-રૂપે કે વૈક્રિય અથવા આહાર-રૂપે પચિણુમાવવાની ક્રિયાની પચ્ચિમપર્યાપ્તિરૂપ એ ત્રણેને શરીર-પર્યાપ્તિ છે

જોકે શરીર-પર્યાપ્તિના અર્થમા સાત ધાતુરૂપે પરિણામવાની શક્તિરૂપ અર્થ અનેક સ્થળે દુષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ એ ઔદાગિક શરીરની મુખ્યતાએ જ સૂચવાયો હોય એમ જણાય છે જે જીવનું જેવું શરીર હોય તેવું શરીર રચવાની શક્તિ કે તેમ કરવારૂપ ક્રિયાની પરિસ્થિતિને 'શરીર-પર્યાપ્તિ' કહેવામા અને તો કયો બાધ જણાતો નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે જીવની જેટલી પર્યાપ્તિ માટેની યોગ્યતા હોય તેટલી તે પૂર્ણ

૧ આ ઉપરથી એમ અનુમાન છે કે ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિના વિભિન્ન અનુમાર પર્યાપ્તિઓના વિભાજનો કામ રહેલો છે એકેન્દ્રિય આહાર લઈ, તેને રસરૂપે રચી, તેનું વિશેષ અર્પણ કરી પાત્ર શરીર રૂપે ધરે છે અને આસોરજીવમા ધારણુ કરે છે વિકેન્દ્રિય આ ઉપરાંત બોનાવનું કામ વધારે કરે છે અને મરીઓને માનવ માન વધારામાં હોય છે

૨ " આહારસરીરિદિયપજ્જતી આણપાણમામમણે ।

વડ પચ પચ છપ્પિ ય દગ-વિગલા-ડસસિ-મન્નોણ ॥ "

[આહારશરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિય આનપાણમાપામનાસિ ।

વતસે પજ્જ પચ્ચ પદપિ ચેવ-થિકલા-ડસસિ-મન્નિનામ ॥]

૩ જુઓ ૧ ૧૦૨૮

૪ આ ૨૬૦ એ ઉત્તર —

" આહારાદ્ગમે જ્ઞા સત્તો ત મળંતિ પજ્જતી "

[આહારાદિગ્રહણે યા શક્તિસ્તા મળંતિ પર્યાપ્તિમ]

કરે ત્યારે જ તે મરી શકે એવો નિયમ નથી, કેમકે એ હકીકત તો 'પર્યાપ્ત-નામકર્મ' કે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપર આધાર રાખે છે અર્થાત્ જો જીવે પૂર્વ ભવમા પર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપાજન કર્યું હોય-આધ્યુ હોય તે જીવ તદન તત્ ભવમા યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પયોમિત્તો પૂરી થયો પછી જ મરી શકે એ પ્રમાણે જેણે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ આધ્યુ હોય તે જીવ તેની યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પયોમિત્તો પૂર્ણ કર્યા વિના જ મરણ પામે (અવગત પ્રથમની ત્રણ તો તે પછી પૂરી કરે છે એટલે કે એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત જીવ શ્વાચ્છવાસ-પર્યાપ્ત પૂર્ણ ન કરી શકે છેત્યાદિ) આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાનો આધાર નામકર્મ છે.

અત્ર કોઈ એમ સૂચવે કે પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય કે ન થાય તેનું કારણ આયુષ્યની મર્યાદા ઉપર આધાર રાખે છે એમ માનવું ભોંછાળે એમકે આયુષ્ય અદ્ય હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય તે પૂર્વે મરણ થાય અને આયુષ્ય અધિક હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થયા બાદ જ મરણ થાય, અને આ પ્રમાણે વિચારતા નામકર્મજય અપર્યાપ્ત-લઙ્ગિષ્ઠ કે પર્યાપ્ત-લઙ્ગિષ્ઠ માનવાની જરૂર જણાતી નથી તો તે અસ્થાને છે એનું કારણ એ છે કે ભોંછે પક્ષીને ઉડવામા હવા, નેત્ર વડે જોવામા પ્રકાશ, માછલાને તત્વામા જળ અવશ્ય માધનરૂપ છે તોપણ પક્ષી વગેરેની સ્વક્રીય શક્તિ વિના તે તે કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી જ એવી રીતે ભોંછે પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા અપૂર્ણતામા જરૂર આયુષ્ય મહકારિ કારણ છે, પરંતુ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાની કે અપૂર્ણ રહેવાની યોગ્યતા તો સસારી જીવને તથાવિવ નામકર્મને અવવળીને જ ગહેલી છે એમ પર્યર એસમા મારે તો કાચ ફૂટે અને બહુ ધીરેથી મારે તો કાચ ન ફૂટે અથવા તો માટીના ઘડાને સુફગરનો ઘા થતા તે ફૂટે અને નહિ તો તે ન ફૂટે એ વાત નાચી, પરંતુ ફૂટવા ન ફૂટવાનો સ્વભાવ કંઈ પર્યર કે સુફગરને અધીન નથી, એ તો કાચ કે ઘડાની પોતાની યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખે છે તેમ પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા અપૂર્ણતા માટે સમજવું.

લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત અને લઙ્ગિષ્ઠ-પર્યાપ્ત મળી પર્યાપ્તિઓ—

સર્વ લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત જીવોને આદારાદિ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ હોય છે એથી વરીને બધા લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત સમૂહિંમ પચૈન્દ્રિય તિયંચ, રસમૂહિંમ મનુષ્ય અને લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત

૧ આદારાદિ પર્યાપ્તિઓની રચના જે કર્મ કારણ થાય છે તે પર્યાપ્ત-નામકર્મ લઘીમાં મૂકેલા તૈયાર થયેલા ધડા સરખું છે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ તો નહિ મળેલા તેમજ બનેલા પશુ વિનાશ પામવા યોગ્ય ઘટ સમયે જે જીવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્દર્શિ (ભા ૨, પ ૧૬૨)

૨ લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત સમૂહિંમ મનુષ્યોને ઉચ્ચવાસ-પર્યાપ્તિરૂપ ચોથી પર્યાપ્તિ સભવતી નથી, કેમકે સર્વે લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્તોને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂણ થાય છે એવો કર્મઅન્યતો મત છે પરંતુ જીવવિચારની અવચૂરિમા અને લોકપ્રકાશ ૧ મ ૭, ૨નો ૭)માં સમૂહિંમ મનુષ્યોને સાત આઠ પ્રાણો મૂચાયા છે વળી સમ્રાટ્કુણીની અચ્યુલિંમાં તો નવ પ્રાણો નિર્દેશ છે એટલે ઉચ્ચવાસરૂપ પ્રાણુ તો આવી જ એવો કિન્તુ અપર્યાપ્ત-નામકર્મ અને ઉચ્ચવાસ-નામકર્મનો મમકાળ ઉત્પ થતો હોય એવો ઉત્તેજ કોઈ સ્થળે જોવાના બારનો નથી આવી પરિસ્થિતિમા લઙ્ગિષ્ઠ-અપર્યાપ્ત સમૂહિંમ મનુષ્યોને ઉચ્ચવાસરૂપ પ્રાણુ તેમજ વચનરૂપ પ્રાણુ ઉચ્ચવાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના કેવી રીતે હોય તે સુચ હકેલવી બાકી રહે છે વળી આ જીવોને નવ પ્રાણો માનતાં શું તેમને પર્યાપ્ત ગણવા નહિ પડે કે એ પ્રશ્ન પણ હૃદયે છે.

એકેન્દ્રિયને આધાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો અવશ્ય હોય છે જ લઘિ-અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય, ગર્ભજ (સરી) તિર્યચ પચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોને પણ એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો હોય છે જ લઘિ-પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોને પ્રાથમિક ચાર, લઘિ-પર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિયોને તેમજ લઘિ-પર્યાપ્ત અમરી (મ મૂચ્છિ મ) તિર્યચ પચેન્દ્રિયને પણ પાચ હોય છે ^૧ લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્યોને, લઘિ-પર્યાપ્ત ગર્ભજ (મરી) તિર્યચ પચેન્દ્રિયોને, મર્વ દેવોને અને સર્વ નારકોને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે, કેમકે લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્ય કે તિર્યચ અપૂર્ણ પર્યાપ્તિએ મરણ પામે જ નહિ તેમજ દેવ અને નારક લઘિ-અપર્યાપ્ત હોય જ નહિ, કિન્તુ તેઓ લઘિ-પર્યાપ્ત જ હોય એવો નિયમ છે

જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો અને તેના ઉપભેદો—

જે જીવો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેની ગંધી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરે તેઓ ‘અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે, જ્યારે જે જીવો તે પૂર્ણ કરીને જ મરે તેઓ ‘પર્યાપ્ત’ કહેવાય છે તેમા આ અપર્યાપ્તોના લઘિ અને કરણની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે -(૧) લઘિ-અપર્યાપ્ત અને (૨) કરણ-અપર્યાપ્ત જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ-તેને યોગ્યતા વગર જ મરણ પામે તેઓ ‘લઘિ-અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે જેમકે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ ચાર હોય છે જો તેઓ ચોથી પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે જ-આલસી ચોથી પર્યાપ્તિમા મરણ પામે તો તેમને લઘિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવાય અહીં લઘિ તે અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદય સળધી જાણવી

જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કર્યા પછી જ મરે એવી હાયકાત ધરાવતો હોય તેને ‘લઘિ-પર્યાપ્ત’ નો ઇતકાળ અપાય છે અહીં લઘિ તે પર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદય સળધી જાણવી જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી, પરંતુ પૂર્ણ કરવાની જેનામા યોગ્યતા છે અને વળી જે જરૂર પૂર્ણ કરનાર જ છે તે જીવ તે અપૂર્ણ અવસ્થા દરમ્યાન ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ કહેવાય છે. જેમકે ચાર પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરવાવાળો એકેન્દ્રિય જીવ એકથી માટીને તે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ ગણાય છે એવી રીતે સ્વયોગ્ય છએ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરનારો મનુષ્ય જ્યાં સુધી પાચ જ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તે ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ જ છે એટલે કે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ-માથી જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જ્યાં સુધી પૂર્ણ કરી નથી ત્યાંસુધી તે જીવ ‘કરણ-અપર્યાપ્ત’ જ કહેવાય છે, સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જે જીવે પૂર્ણ કરી લીધી હોય તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ ‘કરણ-પર્યાપ્ત’ કહેવાય છે ^૨

કરણ-અપર્યાપ્તોના વિશેષ વિચાર કરતા જણાશે કે લઘિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય જીવ આસોત્ક્રાંતિ-પર્યાપ્તિ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત છે વળી એ જીવે લવાતરથી આવતા માર્ગમા

આ પ્રમાણે નવતરત્તવિસ્તરાર્થ (૫ ૪૦)મા મુલવાયુ છે, પરંતુ મર્વે લઘિ-અપર્યાપ્તને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય છે એવો નિયમ કોષ કમગ્રથમા માગ જોવામા આ પો નથી

૧ સમુચ્છિ મ મનુષ્યો લઘિ-અપર્યાપ્ત જ હોય એથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો નથી

૨ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે

એક પણ પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ કયો નથી ત્યાં સુધી તો એ આરે પર્યાપ્તિઓ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત ગણાય એવી રીતે લઘિ-પર્યાપ્ત મનુષ્ય ભવાતરથા આવતા માર્ગમાં છએ પર્યાપ્તિઓથી કરણ-અપર્યાપ્ત છે ત્યાર બાદ આહાર-પર્યાપ્તિ તે પૂર્ણ કરે એટલે પાચ પર્યાપ્તિઓથી કરણ અપર્યાપ્ત ગણાય, શરીર-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે એટલે આરથી યાવત્ પાચ પર્યાપ્તિએ પૂર્ણ કરે ત્યારથી તે મન પર્યાપ્તિની સમાપ્તિના ઉપાન્ત્ય સમય સુધી તે એકથી યાને મન પર્યાપ્તિ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત કહેવાય

કરણ એટલે ઇન્દ્રિય સુધીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ આ પૂર્ણ થતાં જીવ 'કરણ-પર્યાપ્ત' કહેવાય અને તે પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે 'કરણ-અપર્યાપ્ત' કહેવાય એવી વ્યાખ્યા કાઢક કરતા જણાય છે, કેમકે કરણ એટલે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ એવો પણ અર્થ સંભવે છે આ વાતની લોકપ્રકાશ (ભા ૧)ના નિમ્ન-લિખિત પદો સાક્ષી પૂરે છે —

“ કરણાનિ હરીરાક્ષા-દીનિ નિર્વર્તિતાનિ ચૈઃ ।

તે સ્યુ કરણપર્યાપ્તાઃ, કરણાના સમર્થનાત્ ॥

નિર્વર્તિતાનિ નાદ્યાપિ, પ્રાણિભિઃ કરણાનિ ચૈઃ ।

દેહાક્ષાદીનિ ' કરણા-પર્યાપ્તા 'સ્તે પ્રકોર્તિતાઃ ॥ ”

અત્ર કાંઈ શકા હોવાને કે લોકપ્રકાશમાં લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવો પણ અવશ્ય કરણ-પર્યાપ્ત થઈને જ મરે એવો જે ભાવાર્થ કહ્યો છે તેથી શુ વિશેષ ઉપસ્થિત થતો નથી કે ? આતુ સમાધાન એ છે કે એ સ્થળે કરણ-પર્યાપ્તનો ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્ત એવો અર્થ કરવાનો છે, પરંતુ પર્યાપ્તના લઘિ-પર્યાપ્ત આદિ-લેહો પૈકી કરણ-પર્યાપ્ત એ ન સમજવો વિશેષમાં જ્યાં કરણ-અપર્યાપ્તને આસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ વગેરે હોવાતુ કહેવાયું હોય ત્યાં લઘિ-પર્યાપ્તના લેહરૂપ કરણ-પર્યાપ્ત પણ સમજવું, નહિ કે લઘિ-અપર્યાપ્ત સંબધી

વિચાર-પ આશિકાની નિમ્નલિખિત ગાથા કરણ પર્યાપ્ત અને કરણ-અપર્યાપ્તના લક્ષણો પૂરા પાડે છે —

“ નજ્જ વિ પૂરેહ પર પુરિસ્સહ સ રૂહ ' કરણઅપજ્જન્તો ' ।

સો પુણ કરણપજ્જન્તો જેણ તા પૂરિયા હુતિ ॥ ૩૧ ॥ ”

અર્થાત્ જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી, પરંતુ જે જરૂર જ તેમ બિવિધમા કરનાર છે તે જીવને ' કરણ-અપર્યાપ્ત ' એટલે શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ વડે અપર્યાપ્ત જાણવો, પરંતુ જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી છે તેને ' કરણ-પર્યાપ્ત ' જાણવો

આ વિવેચનનો મા ૧૫ એ છે કે જે જીવ લઘિ-પર્યાપ્ત છે તે જીવ કરણ-અપર્યાપ્ત તેમજ કરણ-પર્યાપ્ત પણ છે, કેમકે જ્યાં સુધી તેણે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યાં સુધી તે ' કરણ-અપર્યાપ્ત ' ત કહે જોઈએ, પરંતુ તે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કે તરત

જ તે ' કરણ-પર્યાપ્ત ' કહેવાય છે જે લઘિ-પર્યાપ્ત છે તે લઘિ-અપર્યાપ્ત ન જ હોય અને જે લઘિ-અપર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત ન જ હોય

વિશેષમા લઘિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે, એ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્ત જ છે, એટલે એને કદાપિ એ પૂર્ણ કરી કરણ-પર્યાપ્ત બની શકે તેમ નથી જ આ દૃષ્ટિએ કરણ-અપર્યાપ્તપણું સમજવું, નહિ કે એ લવિષ્યમા સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરશે એ અપેક્ષાએ અન્ય રીતે તો કરણ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-પર્યાપ્ત એ બેમાથી એકે લેઈ લઘિ-અપર્યાપ્તને સંભવે જ નહિ

જે જીવ કરણ-પર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત જ છે, નહિ કે લઘિ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-અપર્યાપ્ત, કેમકે લઘિ-પર્યાપ્તતા વિના કરણ-પર્યાપ્તતા સંભવતી જ નથી

જે જીવ કરણ-અપર્યાપ્ત છે તે લઘિ-પર્યાપ્ત હોય કે લઘિ-અપર્યાપ્ત પણ હોય, કેમકે ઉપર સૂચવ્યા મુજબ લઘિ-અપર્યાપ્ત તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે અને લઘિ-પર્યાપ્ત જીવે પણ જ્યાં સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યાં સુધી તો તે કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે

પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તનો કાલ-નિર્ણય—

એક ભવ આશ્રીને જીવને લઘિ-અપર્યાપ્તતા અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી હોય છે, કેમકે લઘિ-અપર્યાપ્તત્વ આયુષ્ય અંતર્મુદ્ધર્તથી અધિક હોતું નથી એવો શાસ્ત્રીય નિયમ છે લઘિ-પર્યાપ્તતા ભવના પ્રથમ સમયથી તે અન્ય સમય સુધી રહે, કરણ અપર્યાપ્તતા જીવને અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી જ હોય, કેમકે જો એ લઘિ-અપર્યાપ્ત હોય તો અંતર્મુદ્ધર્ત બાદ એતુ મરણ થાય અને જો લઘિ-પર્યાપ્ત હોય તો અંતર્મુદ્ધર્ત વ્યતીત થતા તે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી જ રહ્યો હોય અને તેમ થતા કરણ-અપર્યાપ્ત મટી તે કરણ-પર્યાપ્ત જ બને કરણ-પર્યાપ્તતાનો કાળ અંતર્મુદ્ધર્ત ન્યૂન નિજ આયુષ્ય પ્રમાણ સમજવો, કેમકે જીવ વિવક્ષિત ભવમા ગયા પછી અંતર્મુદ્ધર્ત બાદ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે અને તેમ થતા બાદ જ તે કરણ-પર્યાપ્ત ગણાય છે આ કરણ-પર્યાપ્તતા ભવ સુધી-જીવન પર્યાપ્ત રહે છે

કાય-સ્થિતિ-કાલની અપેક્ષાએ તો લઘિ-અપર્યાપ્તનો જવન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ-કાલ અંતર્મુદ્ધર્ત છે એટલા વખતમા જીવ કેટલાક ભવો કરે લઘિ પર્યાપ્તનો કાય-સ્થિતિ-કાલ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સામગોપમ-પૃથક્ત્વ છે આ પ્રમાણે પ્રજાપનામા કાય-સ્થિતિ પદમા ઉદ્ભવ છે કરણ પરાપ્ત અને કરણ-અપર્યાપ્તના સમયમા તો જીવ આશ્રીને જે ઉદ્ભવ છે તે અત્ર ઘટાવી લેવો

પૂર્ણ થયેલી પર્યાપ્તિઓ દ્વારા ઉદ્ભવતી ક્રિયા—

પ્રતિમમય આહાર શરૂ કરવાઉપ ક્રિયા અથવા તો શરૂ કરેલા આહારને ખાઈ ગરૂપે પરિણામન ઠરવાની ક્રિયા આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા થાય છે,

કાયયોગરૂપ શારીરિક જોષ્ટા અર્થાત્ શરીર દ્વારા આહાર અહ્ણાદિ કાર્ય કરવા, ધાવન, વદન વગેરે ક્રિયા કરવા શક્તિમાન થવું તેમજ શરીરપ્રાયોગ્ય અહ્ણ કરાતા લોભ-આહાર અથવા તો કવલ-આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણામવાવાની ક્રિયા કરવી એ શરીર-પર્યાપ્તની પૂર્ણાહુતિના ક્રોધો છે.

શ્રીશીલાકરમ્નિ કહે છે તેમ આ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતા ભવ-ધારણીય કેહ સબધી કાય-યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતા ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષય-બોધનું કાર્ય થાય છે.

સ્વાસોચ્વાસ-વર્ગણને અહ્ણ કરી, અવવળીને મૂકવાની ક્રિયારૂપ જે ઉચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણની ઉત્પત્તિ તે સ્વાસોચ્વાસ-પર્યાપ્તિને આહારો છે.

ભાષા-વર્ગણને અહ્ણ કરી ભાષા-પર્યાપ્તિ દ્વારા ભાષા બોલવાની ક્રિયારૂપ જ્યનબળરૂપ પ્રાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

મન પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી મનોવર્ગણને અહ્ણ કરી ચિત્તનબ્યાપારરૂપ મનોબળ નામનો પ્રાણ ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે જીવ જીવન પર્યાપ્ત સેવવા યોગ્ય નવ પ્રાણરૂપ નવ કાર્યોમા છ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થતા પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે આયુધ્ય-પ્રાણ એ કોઈ પણ પર્યાપ્તિનું કાર્ય નથી અથવા આહાર-પર્યાપ્તિ આયુધ્ય-પ્રાણને ટકાવવામા મુખ્યત્વે કરીને સહાયકારી ગણી શકાય, કેમકે આહાર વિના જીવન ટકી શકે નહિ.

પર્યાપ્તિનો પ્રારભ અને તેની પૂર્ણાહુતિ—

સર્વ પર્યાપ્તિઓનો પ્રારભ થાને તે તે પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલોની રચનાની શરૂઆત તો પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થાય છે, કિન્તુ તેની પૂર્ણાહુતિ સમકાલીન નથી પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો સામાન્ય સ્વરૂપવાળા અહ્ણ કરાયા તે પુદ્ગલોમાથી તે જ સમયે કેટલાક પુદ્ગલોની શરીરરૂપે રચના કરી, કેટલાકમાથી આભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય બનાવી, કેટલાકને ઉચ્છ્વાસ-કરણરૂપે રચ્યા, કેટલાકને ભાષાકરણરૂપે સ્થાપ્યા અને કેટલાકને મન કરણરૂપે રચ્યા શરીરશક્તિ પરિણમવા માટે જે પુદ્ગલો અયોગ્ય જણાયા તેનો બીજા સમયે ત્યાગ કરાયો આ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે પુદ્ગલો અહ્ણ કરવારૂપ જે શક્તિ તે અહ્ણ-કાર્ય માટે અવર્તી તે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિ પ્રથમ સમયે જ સમાપ્ત થયેલી ગણાય છે અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે પુદ્ગલોનો આહાર તો પ્રથમ સમય જાહ પણ ચાલુ રહેવાનો છે તો પ્રથમ સમયે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિની પૂર્ણાહુતિ થઈ એમ કેમ કહેવાય તો એનો ઉત્તર એ છે કે અહ્ણ-કાર્ય ગમે તેટલો વખત ચાલે પરંતુ અહ્ણ-શક્તિ તો અહ્ણ-કાર્ય ચાલુ થવાની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમયે જ સંપૂર્ણ થયેલી ગણાય એ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ જેટલા કાળ સુધી ટકે ત્યા સુધી અહ્ણ-કાર્ય ચાલુ રહે.

અત્ર એ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પ્રથમ સમયે પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ વડે પુદ્ગલો અહ્ણ કરાયા કે પુદ્ગલો અહ્ણ કરવાથી તથાવિધ શક્તિનો પાદુર્ભાવ થયો ?

આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ સમયે જીવમા પ્રથમથી રહેલી શક્તિ વડે પુરુષના અહણુ કળયેલા ગણાય આથી કોઈ એમ શકા જોઈએ કે જો એમ હોય તો પુરુષના આલબન વડે પર્યાપ્તિની સત્તા મનાય છે તે હકીકત વાધા ભરેલી ઠરશે તો આનુ સમાધાન એ છે કે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ પ્રથમ સમયની અહણુ-શક્તિ તો તૈજસ-કાર્મણુ શરીરના આલબનથી જીવમા પ્રથમથી જ હતી, પરંતુ જીવ બન્યા સુધી ઉત્પત્તિ-સ્થાને અર્થાત્ અહણુ કરવા યોગ્ય પુરુષોના સ્થાનમા આવે નહિ ત્યાં સુધી તે શક્તિ કાર્ય કરતી નથી, કિન્તુ જીવ ઉત્પત્તિ-સ્થાને આવતા તે શક્તિ સ્વકાર્ય કરે છે એટલે જો કારણથી પ્રથમ સમયે આહાર-શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગણાય એ પ્રમાણે શરીરાદિ રચવાની શક્તિ અને શરીર રચવાની શરૂઆત પણ જીવમા પ્રથમ સમયથી જ છે, કિન્તુ તે શરીરાદિ સ્વકાર્ય બન્યા સુધી સામર્થ્ય પૂરતું ન રચાય ત્યાં સુધી શરીરાદિ વડે જીવ અપર્યાપ્ત થાને અશક્ત જ ગણાય અને શરીરાદિ સ્વકાર્ય જેટલું ગ્યાઈ રહે ત્યારે તે શરીરાદિ વડે પર્યાપ્ત ગણાય સ્પષ્ટ સંબોધા કહીએ તો શરીર જોડે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી સમસ્ત જીવન પર્યાપ્ત પ્રતિસમય રચાયા જ કરે છે તોપણ શરીર સામર્થ્ય પૂરતું ગ્યાઈ રહેતા શરીર-પર્યાપ્ત પૂર્ણ થઈ અથવા શરીર-નિષ્પત્તિ થઈ એમ કહેવાય એવી રીતે આબ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય સ્વકાર્ય કરી શકે તેટલા પૂરતી રચાય-જીવ એ દ્વારા શ્રવણાદિ બોધ મેળવી શકે તેટલે અશે રચાય એટલે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્ત પૂર્ણ થઈ-સમાપ્ત થઈ એમ કહેવાય વળી જો પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ વગેરે વર્ગણા પરવેના અહણુદિ કાર્યો થઈ શકે તેટલા ઉચ્છ્વાસાદિ કરણના પુરુષોના ગ્યાઈ રહે ત્યારે ઉચ્છ્વાસાદિ પર્યાપ્ત પૂર્ણ થયેલી ગણાય

પ્રત્યેક-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ પૃથક્ શરીર ભવતિ તદ્રૂપત્વમ્, યન્નિમિત્તક પૃથક્ શરીર ભવતિ તદ્રૂપત્વં વા પ્રત્યેકનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૫)

અર્થાત્ જો કર્મને ઉદય થતા અથવા જો કર્મરૂપ નિમિત્તને લીધે ઢરેક જીવને પૃથક્ પૃથક્ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે ‘ પ્રત્યેક-નામકર્મ ’ ગણાય

સ્થિર-નામકર્મનું લક્ષણ—

વન્તાદીના સ્થિરતાસમ્પાદકત્વ સ્થિરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૬)

અર્થાત્ ઘાત વગેરેમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવામા કારણભૂત કર્મને ‘ સ્થિર-નામ કર્મ ’ ગણાય અથવા તો જેના ઉદયથી હાડકા, ઘાત ઇત્યાદિ સ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય તે ‘ સ્થિર-નામ કર્મ ’ છે

શુભ-નામકર્મનું લક્ષણ—

શુભમાવશોભામાઙ્ગુલ્યાદિનિર્વર્તકત્વમ્, શરીરાદીનાં રમણીયતા-જનકત્વ વા શુભનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૭)

અર્થાત શુભ ભાવ ઠી શોભા અને માગ્ય વગેરેમા ઝાણ્યૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' જાણ્યુ
અથવા ગરીબના અગેષાગમા લાવણ્યની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' સમ
જ્યુ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શુભ ભાવ એટલે પૂજિત થયેવ મસ્તક વગેરે, અને આનાથી
ઉત્પન્ન થતી સત્કાર આદર નમસ્કારાદિકરૂપ શોભા તે 'શુભ ભાવ શોભા' સમજવી માગ્ય
એટલે પવિત્રતા, તેની નિર્વૃત્તિ કરનાર કર્મ 'શુભ-નામકર્મ' છે જેના ઉદયથી નાભિની
ઉપરના અવયવો પ્રસસ્ત ગણાય છે તે આ કર્મ છે એવી અન્યત્ર પ્રરૂપણા જોવાય છે

સુભગ-નામકર્મનું લક્ષણ—

સૌભાગ્યજનકત્વ સુભગનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૧૮)

અર્થાત સૌભાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનુ કાર્ય કરનાર કર્મ 'સુભગ-નામકર્મ' છે

સુસ્વર-નામકર્મનું લક્ષણ—

સુસ્વરતાસમ્પાદકત્વ સુસ્વરનામકર્મણા લક્ષણમ્ । (૬૧૯)

અર્થાત સુસ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ 'સુસ્વર-નામકર્મ' છે

આદેય-નામકર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ યસ્ય વચન પ્રમાણોક્તિપતે, દર્શનાનન્તર ચ જના
અભ્યુદયાનાદિક કુર્વન્તિ તદ્રૂપત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સર્વગ્રાહ્યવચનો
યો ભવતિ તદ્રૂપત્વ વા આદેયનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૦)

અર્થાત જે કર્મના ઉદયમા જેનુ વચન પ્રમાણરૂપ થાય છે, જેના દર્શન થયા પછી જેના લોકો
ઊભા થઈને સત્કાર કરે છે તે વ્યક્તિના તે કર્મને 'આદેય-નામકર્મ' જાણ્યુ અથવા તેા જે
કર્મની આવિર્ભૂત દવામા જે મનુષ્યના વચનો જાહુમાન્ય થાય છે તે મનુષ્યના તે કર્મને
'આદેય-નામકર્મ' જાણ્યુ

યશ કીર્તિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

**યસ્યોદય સતિ પ્રહ્યાતિગુણોત્કીર્તનપ્રશસાદિક ભવતિ તદ્રૂપત્વ
યશઃકીર્તિનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૧)**

૧ જેણે આપણા ઉપર કશો ઉપકાર કર્યો ન હોય તેના ઉપર પણ જે કર્મને લઈને પ્રેમ
ભાવ ઉપજે તે સુભગ-નામકર્મ છે એવી અન્યત્ર આપ્યા છે

અર્થાત્ જે કર્મની આવિભાવ દશામા પ્રખ્યાતિ, શુભોત્ક્રીતન, પ્રગ સા વગેરે પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને 'યશ ક્રીતિ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે

આ પ્રમાણે આપણે ત્રસ-દશકનો વિચાર કર્યો હવે સ્થાવર-દશક વિષે ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તેમા સ્થાવર-નામકર્મનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

**સ્થાવરભાવનિર્વર્તકત્વમ્, યસ્યોદયે સતિ સ્થાનશીલસ્થાવરે-
પૂત્પત્તિર્ભવતિ તદ્રૂપત્વ વા સ્થાવરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૨)**

અર્થાત્ સ્થાવર ભાવના નિમિત્તભૂત કર્મને 'સ્થાવર-નામકર્મ' જાણવું અથવા જે કર્મનો ઉદય થતા કોઈ સ્થિર સ્વભાવવાળી સ્થાવર યોનિમા ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને 'સ્થાવર-નામકર્મ' જાણવું

મૂક્ષ-નામકર્મનું લક્ષણ—

**અદ્વયરૂપસૂક્ષ્મશરીરનિર્વર્તકત્વ સૂક્ષ્મનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૩)**

અર્થાત્ અદ્વય યાને અર્થશક્તિને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની રચનાના કારણરૂપ કર્મને 'સૂક્ષ્મ-નામકર્મ' મનાવવું

અસ્થિર નામકર્મનું લક્ષણ—

**વન્તા-સ્થાવીનામસ્થિરતાસંપાદકત્વમસ્થિરનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૪)**

અર્થાત્ કાત, હાડકા વગેરેમા અસ્થિરતા ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ 'અસ્થિર-નામકર્મ' છે

અપર્યાપ્ત-નામકર્મનું લક્ષણ—

અપર્યાપ્તનામકર્મોદયવર્તિત્વમપર્યાપ્તનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૫)

અર્થાત્ અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદયમા વર્તવારૂપ અવસ્થા તે 'અપર્યાપ્ત-નામકર્મ' છે
અર્થાત્ જેના ઉદયથી સ્વયંભૂત પર્યાપ્ત અધૂરી રહી જાય તે આ કર્મ છે અન્ય શબ્દોમા

- ૧ જેના ઉદયથી જીવને- અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે 'અસ્થિર નામકર્મ' છે
એવી અન્યત્ર વ્યાખ્યા છે

કહીએ તો પોષણ, શરીર ઇન્દ્રિય, શ્વાસોસ્પ્તિ, સાધા અને વિચારની શક્તિના વિકાસને અપૂર્ણ રાખનાર આ કર્મ છે

સાધારણ-નામકર્મણુ લક્ષણ—

અનન્તજીવસાધારણેકશરીરનિર્વર્તનનિમિત્તકત્વ સાધારણનામ-
કર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૬)

અર્થાત્ અનન્ત જીવોને જે કર્મ દ્વારા એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે ‘ સાધારણ-નામ કર્મ ’ કહેવાય છે

અશુભ-નામકર્મણુ લક્ષણ—

પૂર્વોક્તશુભલક્ષણાદ્ વિપરીતરૂપત્વમશુભનામકર્મણો લક્ષણમ્ ।
(૬૨૭)

અર્થાત્ ‘ પૂર્વે ’ નિર્દેશિત શુભ-નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું કર્મ ‘ અશુભ-નામકર્મ ’ કહેવાય છે

દુર્ભંગ-નામકર્મણુ લક્ષણ—

દૌર્ભાગ્યાદિનિર્વર્તકત્વ દુર્ભંગનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૮)

અર્થાત્ દૌર્ભાગ્યાદિકના કારણરૂપ કર્મને ‘ દુર્ભંગ-નામકર્મ ’ જાણવું

દુ સ્વર-નામકર્મણુ લક્ષણ—

૨

દુઃસ્વરતાસમ્પાદકત્વ દુઃસ્વરનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૨૯)

અર્થાત્ દુઃસ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મને ‘ દુઃસ્વર-નામકર્મ ’ કહેવામાં આવે છે

અનાદેય-નામકર્મણુ લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ યુક્તિયુક્તમપિ વચન જનગ્રાહ્ય ન ભવતિ તદ્રૂપત્વ-
મનાદેયનામકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૩૦)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમિયાન યુક્તિયુક્ત ગત વચન પણ લોકો ન માને તે કર્મને ‘ અનાદેય-નામકર્મ ’ કહેવામાં આવે છે

અયશાકીર્તિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

પૂર્વોક્તયશઃકીર્તિનામલક્ષણવિપરીતરૂપત્વમયશઃકીર્તિનામકર્મણો
લક્ષણમ્ । (૬૩૧)

અર્થાત્ 'પૂર્વોક્ત યશ કીર્તિ' નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું કર્મ 'અયશ કીર્તિ-નામ કર્મ' લક્ષણુ

આ પ્રમાણે આપણે લક્ષણ અને વિધાન દ્વારા નામ-કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે એ ગોત્ર અને અતરાય કર્મ સબધી વિચાર કરવામા આવે છે તેમાં ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મનું લક્ષણુ એ છે કે—

આર્યદેશ-સુજાતિ-કુલ સ્થાન-સત્કારૈશ્વર્યાયુત્કર્પસમ્પાદકત્વમુચ્ચૈ -
ગોત્રકર્મણો લક્ષણમ્ । (૬૩૨)

અર્થાત્ આર્ય દેશ, સુજાતિ, સુકુલ, ઉચ્ચ સ્થાન, સત્કાર તેમજ ઐશ્વર્યાદિ ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ 'ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મ' છે

નીચ-ગોત્રનું લક્ષણુ—

ચાણ્ડાલમુષ્ટિકવ્યાધમત્સ્યવ્રન્ધવાસ્યાદિભાવસમ્પાદકત્વ નીચૈ-
ગોત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૩)

અર્થાત્ આઠાળ મુષ્ટિક, શિકારી, મચ્છીમાર, નોકર વાકર ઇત્યાદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ 'નીચ-ગોત્રકર્મ' છે

દાનાંતરાય-કર્મનું લક્ષણુ—

યસ્યોદયે સતિ પ્રતિગ્રાહકે સન્નિહિતેऽપિ અસ્મૈ દત્ત મહાફલમિતિ
જાનતાઽપિ દાતવ્યવ્રત્ય ન દીયતે તદ્રૂપત્વ દાનાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૬૩૪)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન લેનાર વ્યક્તિ પાસે હોય અને એને દેવામા મહાફળ છે એમ જાણવા છતાં પણ આપવા લાયક દ્રવ્ય ન આપી શકાય તે કર્મને 'દાનાન્તરાય-કર્મ' જાણવું

લાભાન્તરાય-કર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ રૂપિતાવાસિર્ન ભવતિ તદ્લાભાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૫)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન અલીપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તે કર્મને ‘લાભાન્તરાય-કર્મ’ જાણવું

ભોગાન્તરાય-કર્મનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ અન્નપાનમાલ્યાદિવસ્તુસન્નિધાનેઽપિ ભોક્તુ ન શક્યતે તદ્ભૂપત્વ ભોગાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૬)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા અન્ન, જળ, પુષ્પની માળા વગેરે વસ્તુઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં અને તેના ત્યાગ ન કર્યો હોય તોપણ તેના ભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ‘ભોગાન્તરાય-કર્મ’ સમજવું

ઉપભોગાન્તરાયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ સ્ત્રીવસ્ત્રશયનાસનાદિવસ્તુસન્નિધાનેઽપિ ત્યાગાભાવે ચ સતિ ઉપભોક્તુ ન શક્યતે તદ્ભૂપત્વમુપભોગાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૭)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય થતા સ્ત્રી, વસ્ત્ર, શયન, આસન વગેરે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં અને ત્યાગના અભાવ હોવા છતાં પણ તેના ઉપભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ‘ઉપભોગાન્તરાય-કર્મ’ કહેવામા આવે છે

વીર્યાન્તરાયનું લક્ષણ—

યસ્યોદયે સતિ ઉત્સાહપ્રતિષ્ઠાતો ભવતિ તદ્વીર્યાન્તરાયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૮)

અર્થાત્ જે કર્મની આરંભીત દશામા ઉત્સાહને પ્રતિષ્ઠાત પડેલો છે તે કર્મ ‘વીર્યાન્તરાય-કર્મ’ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે મૂળ અને ઉત્તર એમ બન્ને પ્રકારની પ્રકૃતિઓના બધા પ્રતિષ્ઠાત કર્યું હવે સ્થિતિ-બન્ધનો વિચાર કરીશું

‘સ્થિતિ’ એટલે ‘અવસ્થાન’ યાને કાલનું અવધારણ બન્ધ-કાળથી માણીને તે કર્મની નિર્જન જ્યાં મુખી ન થાય તે સમયને ‘સ્થિતિ’ કહેવામા આવે છે વિવિધ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિને વિચાર કરતા જણાય છે કે સ્નાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અતરાય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ ઠોડાઠોડી સાગરોપમની, નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ ઠોડાઠોડી સાગરો

પમની, આયુષ્યની ૩૩ માગરોપમની અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોટકોટી સાગરોપમની છે વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૨ મુર્તની છે કે જે હકીકત તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સુ. ૧૬) વગેરેને અનુસરે છે મતાતર પ્રમાણે તો-ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ ૩૩)માના નિર્દેશ મુજબ એ અતમુર્તની છે જ્ઞાનાવરણીય, કથનાવગ્ણીય, મોહનીય, આયુષ્ય અને અતરાય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અતમુર્તની જાણવી નામ અને ગોત્ર કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુર્તની છે

આ પ્રમાણે સ્થિતિ-ગ્રંથ પૂર્ણ થાય છે એથી આ સમગ્ર વિવેચનનો સાગર નીચે મુજબ કોષક દ્વારા રજૂ કરાય છે —

૮ મૂલ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અને અભ્યાધાકાલ

	કર્મ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાધા	જઘન્ય અભ્યાધા
૧	જ્ઞાનાવરણ	૩૦ કોટકોટી સાગરોપમ	૧ અતમુર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	૧ અતમુર્ત
૨	કથનાવરણ	" " "	" "	" "	" "
૩	વેદનીય	" " "	૧૨ મુર્ત	" "	" "
૪	મોહનીય	૭૦ " "	૧ અતમુર્ત	૭૦૦૦ વર્ષ	" "
૫	આયુષ્ય	૩૩ " "	" "	આધિક પૂર્વ કોટી વર્ષનો ત્રીજો ભાગ	" "
૬	નામ	૨૦ કોટકોટી "	૮ મુર્ત	૨૦૦૦ વર્ષ	" "
૭	ગોત્ર	" " "	" "	" "	" "
૮	અતરાય	૩૦ " "	૧ અતમુર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	" "

૧ અનુશ્રવ-અનુષ્ઠા આનો ઉમેળ આવે તો સાથી આવું પણ સાથ માથે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે

૨ ઉત્તરાધ્યયનમા ૧ અતમુર્તની કહી છે પણ અભ્યાધા અને ૨ સમયની પણ દોષ છે બીજી જે સ્થિતિઓ અભ્યાધા છે તે અતમુર્તથી જોવા ન દોષ.

હવે અનુભાગ-અન્ધનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા અનુભાગનો અર્થ 'વિપાક' છે વિવિધ પ્રકારનુ પચન તે 'વિપાક' છે કર્મના ફળિયાનો ઉદયાવલિમા પ્રવેશ થવો તે 'વિપાક' કહેવાય છે અથવા તો કમોનો વિશિષ્ટ યા તો વિવિધ પ્રકારનો પાક તે 'વિપાક' બાણુવો અપ્રશસ્ત પરિણામોની તીવ્રતા અને પ્રશસ્ત પરિણામોની મદતા અથવા શુભ પરિણામોની તીવ્રતા અને અશુભનો મદતા એ વિવિધ પાક બાણુવો સર્વ કર્મ-પ્રકૃતિઓનો ઉપર કહ્યો તેવો અનુભવ થવો તે તેનુ ફળ છે બધથી લઇને અબાધા-કાળને છાડીને સમયે સમયે કર્મનુ ઉદયમા આવવુ તે 'અનુભવ' કહેવાય છે જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનુ ફળ જ્ઞાનનો નિરોધ કરવાનુ છે એ પ્રમાણે દર્શનાવરણુનુ દર્શનનો નિરોધ એ ફળ છે ઇત્યાદિ જેમ, જે અધ્યવસાય વડે, જે ભતનુ કર્મ બાધ્યુ હોય, તેમ તે અધ્યવસાય દ્વારા તે ભતનો તેમજ અન્ય રીતે પણ તે કર્મનો વિપાક થાય છે

વિપાક એટલે રસ આ વિપાકના તીવ્ર, મન્દ, મધ્યમ વગેરે પ્રકારો છે

કેઈ વખત શુભ રસ પણ અશુભરૂપે પરિણમે છે તેમ અશુભ રસ ક્વચિત્ શુભરૂપે પણ પરિણમે છે તીવ્રાદિક લોક વડે અનેક પ્રકારનો આ અનુભાવ નામનો રસ કર્મમા હોય છે તેમા વળી કેટલાક કર્મો પુણ્યલોભા રહીને ફળ પામે છે અર્થાત્ પુણ્યલોભે વિવિધ પ્રકારે પરિણત કરે છે આ કર્મોને 'પુણ્ય-વિપાકી' કહેવામા આવે છે કેટલાક કર્મો 'ભવ-વિપાકી' છે જન્મ લીધા પછી શરીરવાળા આત્મામા જે કર્મનો પરિપાક થાય છે તે કર્મને 'ભવ-વિપાકી' કહેવામા આવે છે કેટલાક કર્મ 'ક્ષેત્ર-વિપાકી' છે જાપલા તરીકે આનુપૂર્વી-નામકર્મ એ 'ક્ષેત્ર-વિપાકી' છે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ 'જીવવિપાકી' છે, કેમકે તેઓ જીવમા રહીને ફળ આપે છે

ફલોદય પછી થતી કર્મની દશા—

અત્ર કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે જો વિપાક એટલે અનુભાવ એમ હોય તો અનુભૂત કર્મ આવરણુ યી માફક રહે છે કે નિ સાર થઇને પતિત થઇ બંધ છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે વિપાકરૂપ અનુભવથી કર્મનુ નિર્જરણ થાય છે અર્થાત્ તે કર્મ આત્મપ્રદેશ ઉપરથી ખરી પડે છે-તેની માથે સલગ્ન રહી થકતુ નથી આ કર્મ નિવૃત્તિ 'નિર્જરા' કહેવાય છે નિર્જરા, ક્ષય અને વેદના એ પર્વાયો છે કર્મના ફળના ઉપભોગની પરિસમાપ્તિ સુધી રસનો અનુભવ થાય છે આ અનુભવને નિર્જરા, હાનિ, ક્ષય, વિનાશ, કર્મ પરિણામનો વિનાશ યા વેદના કહેવામા આવે છે

નિર્જરાની દ્વિવિધતા—

નિર્જરાના બે પ્રકાર છે—(૧) વિપાક-જન્ય અને અવિપાક-જન્ય સસાર-સમુદ્રમા પન્નિગમણુ કરનારા આત્માના વિપાક-કાલને પ્રાપ્ત થયેલા અને યથાયોગ્ય ઉદયાવલિકાના પ્રવાહમા પડેલા એવા શુભાશુભ કર્મોના ફળનો ઉપભોગ થયા બાદ તે કર્મની સ્થિતિનો ક્ષય થઇ જે નિવૃત્તિ થાય તે અર્થાત્ તે કર્મનુ ખરી પડવુ તે 'વિપાક-જન્ય નિર્જરા' બાણુવી જે કર્મનો વિપાક-કાળ

હવે અરો ન હોય અને તેથી કરીને ઉદયમા નહિ આવેલ હોય તે કર્મનો, ઔપક્રમિક ક્રિયા દ્વારા પ્રયત્ન પૂર્વક ઉદયાવલિમા પ્રવેશ કરાવેલો તે 'અવિપાક-જન્ય નિર્જગ' સમજવી અને પત્તસ અને તિન્દુકના અગ્ર લાગમા રહેલા ફળના પાકનું ઉઠાહરણ ઘટાવી લેવું આ અવિપાક-જન્ય નિર્જગના સબધમા, 'તપથી નિર્જગ થાય છે' એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે વિશેષ ઉલ્લેખ કરીશું આ પ્રમાણે અનુભાગ-બન્ધનો આપણે વિચાર કર્યો

હવે પ્રદેશ-બન્ધનું દિગ્દર્શન કરીએ તે પૂર્વે અનુભાગ સબધી બીજી કેટલીક ઉપયુક્ત હકીકતો તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઈએ

અનુભાગના અર્થ સબધી ઊઠાપોઠ—

અનુભાગનો અર્થ ઘણાખરા અન્યોમા અનુભવ કરાયેલો છે કેટલાક અન્યોમા શુભાશુભ ફળ, કેટલાકમા તીવ્રતા-મહતા અને કેટલાકમા સ્વભાવ એવો પણ અર્થ સૂચવાયો છે અપેક્ષા પૂર્વક આ બધા અર્થો ઘટી શકે છે ઉદય-કાલમા તીવ્ર અથવા મહ એવો શુભ કે અશુભ અનુભવ આપવામા જે કારણજૂત હોય તે 'અનુભાગ' યાને 'રસ' કહેવાય આથી કરીને અનુભાગ ત્રણ પ્રકારના કાર્યમા કારણરૂપ છે (૧) ઉદયનું નિયમિતપણું કરવું, (૨) જીવને અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત કરાવવી અને (૩) અશુભ પ્રમાણમા ઉદયમા આવવું

વિપાકનો ફળ આપવાનો પ્રકાર—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૨૨)મા વિપાકનો અર્થ 'અનુભાવ' સૂચવાયો છે એટલે કે વિવિધ પ્રકારના ફળ આપવાનું સામર્થ્ય તે 'અનુભાવ' છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો બધ થતી વેળા તેના કારણજૂત કાષાયિક અધ્યવસાયની તીવ્રતા કે મહતા પ્રમાણે દરેક કર્મમા તીવ્ર કે મહ ફળ આપવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એ શક્તિ તે 'અનુભાવ' યાને 'અનુભામ' છે અને તેનું નિર્માણ તે 'અનુભાવ-બન્ધ' યાને 'અનુભાગ-બન્ધ' છે અનુભાવ એ અવસર આવે ફળ આપે છે, નહિ કે અળાધાકાળમા વિશેષમા દરેક અનુભાવ પોતે જે કર્મનિષ્ઠ હોય-જે કર્મની શક્તિ રૂપ હોય તે કર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ફળ આપે છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો અનુભાવ તે કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મહ ફળ આપે છે એટલે કે તે જ્ઞાનને આરૂત કરવાનું કાર્ય કરે છે, નહિ કે તે દર્શન શક્તિને આવૃત્ત કરે છે અથવા તો સુખ દુઃખ અનુભવાવે છે ઇત્યાદિ એ જ પ્રમાણે દર્શનાવરણ કર્મનો અનુભાવ દર્શન-શક્તિને ઝોછીવત્તી યાને મહ કે તીવ્ર પ્રકારે આવૃત્ત કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનનું આચ્છાદન ઇત્યાદિ અન્ય કર્મોના કાર્યોને કરતો નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવું કે કર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર-એના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો નિયમ મૂળ પ્રકૃતિઓને જ લાગુ પડે છે, નહિ કે ઉત્તર પ્રકૃતિઓને પણ, કેમકે કોઈ પણ કર્મની એક ઉત્તર પ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયના બળે તે જ કર્મની બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે 'પ્રાય

૧ 'પ્રાય' કહેવાનું કારણ એ છે કે કેટલીક ઉત્તર પ્રકૃતિઓ સમ્પત્તિય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ પામતી નથી. દાખલા તરીકે દર્શનમોહનો ચારિત્રમોહરૂપે કે ચારિત્રમોહનો દર્શનમોહરૂપે સંક્રમ થતો નથી એવી રીતે નારકાદિ આયુષ્યો પૈકી એક બીજાએ સંક્રમણ થઈ

બદલાઈ જતી હોવાથી પ્રથમનો અનુભવ તે બદલાયેલી ઉત્તર પ્રકૃતના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મદ ફળ આપે છે જેમકે જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણ શુદ્ધજ્ઞાનાવરણાદિ સમ્પત્તિ ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે-સક્રમે ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભવ પણ શુદ્ધજ્ઞાનાવરણાદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શુદ્ધજ્ઞાનાદિને આવૃત કરે છે

વિપાકની શુભાશુભતા—

જે જે કર્મ બધાય તે સર્વનો વિપાક કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ હોતો નથી, પરંતુ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લઈને તે સર્વથા શુભ કે સર્વથા અશુભ નહિ હોવાને લીધે તે શુભ તેમજ અશુભ એમ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે અધ્યવસાયગત શુભ અશોથી અથવા સ્થૂળ રીતે કહીએ તો શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ હોય છે-છૂટ હોય છે-આત્માદકારી હોય છે-પુણ્યરૂપ છે, જ્યારે અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ હોય છે-અનિષ્ટ હોય છે-દુઃખરૂપ હોય છે-પાપરૂપ છે જે અધ્યવસાયમા-જે પરિણામમા જેટલા પ્રમાણમા સંકલેશ ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમા વધારે શુભ હોય છે, અને જે પરિણામમા જેટલા પ્રમાણમા સંકલેશ અધિક હોય છે તેટલા પ્રમાણમા તે વધારે અશુભ હોય છે, કેમકે એવો એકે પરિણામ નથી કે જેને કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ કહી શકાય, હરેક પરિણામ શુભાશુભરૂપ છે આ પ્રમાણે પરિણામની ઉભય સ્વરૂપતા હોવા છતાં તેને શુભ કે અશુભ કહેવામા આવે છે તે શુભતા અને અશુભતાની મુખ્યતા અને ગૌણતાને લક્ષ્યને આધી કરીને જે શુભ પરિણામથી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમા શુભ અનુભાગ બધાય છે તે જ પરિણામથી પાપ-પ્રકૃતિઓમા અશુભ અનુભાગ પણ બધાય છે એવી રીતે જે અશુભ પરિણામથી પાપપ્રકૃતિ ઓમા અશુભ અનુભાગ બધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમા શુભ અનુભાગ પણ બધાય છે ફેર એટલા પૂરતો જ છે કે પ્રકૃત શુભ પરિણામથી બધાતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃત છે-વિશેષ છે અને અશુભ અનુભાગ નિષ્કૃત છે-ઓછો છે એવી રીતે પ્રકૃત અશુભ પરિણામથી બધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃત છે, જ્યારે શુભ અનુભાગ નિષ્કૃત છે

પ્રદેશ-બન્ધનો વિચાર—

જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ કર્મને ‘નામ’ કહેવામા આવે છે પ્રત્યય એટલે કારણ આ નામપ્રત્યયો અર્થાત્ કર્મો મિથ્યાદર્શનાદિક દ્વારા ચારે બાજુથી બધાય છે કાયિક, વાચિક, માનસિક વ્યાપારો દ્વારા સૂક્ષ્મ પુણ્યલેનો બધ થાય છે, કિન્તુ બાહરનો ચેતો નથી આ સૂક્ષ્મ પણ આપેક્ષિક છે પરમાણુથી લઈને અનન્ત સ્કંધો પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લીધે બન્ધને ચોગ્ય નથી અનન્તાનન્ત પ્રદેશવર્ગણમા કેટલીક ગ્રાહ્ય છે અને કેટલીક અગ્રાહ્ય છે, માટે સૂક્ષ્મ શબ્દ ચોભાય છે ઔદારિક,

૧ પ્રકૃતિ-સક્રમની પેઠે બધકાતીન રસ અને સ્થિતિમાં પણ અધ્યવસાયના બળથી ફેરફાર થાય છે અર્થાત્ તીવ્ર રસ મદ રસરૂપે અને મદ રસ તીવ્ર રસરૂપે પરિણમે છે તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જન્ય અને જન્ય ઉત્કૃષ્ટ બને છે

૨-૩ આનાં નામો માટે જુઓ આ ઉદાહરણો અતિમ ભાગ

વૈકિંચ, આહારક, તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન અને મન એ સાત વર્ગણાઓને છોડીને સૂક્ષ્મ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરેવ આકાંક્ષી કર્મણુ વર્ગણા એ જ બધને યોગ્ય છે સ્થૂળ પંચિણામવાળી કોઈ પણ વર્ગણા યોગ્ય નથી આ સૂક્ષ્મ પરિણતિવાળી વર્ગણાના પણ કેટલાક પુદ્ગલો અહણુ યોગ્ય છે અને કેટલાક નથી જે આકાશ-પ્રદેશોમા જીવ રહ્યો હોય છે તે જ પ્રદેશોમા રહેલા કર્મરૂપે પરિણત થનાર પુદ્ગલોનો જ આત્મા સાથે બધ થઈ શકે છે, કિન્તુ ધીબ્ધ ક્ષેત્રમા રહેલા પુદ્ગલો સાથે આત્માનો બધ થતો નથી જે પ્રદેશોમા આત્મા રહેલો હોય તે જ પ્રદેશોમા રહેલા કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો સ્નેહ શુણ્વને લીધે આત્મા સાથે ચોટી જાય છે, આવી સ્થિતિ અન્ય ક્ષેત્રમા રહેલા પુદ્ગલોની થતી નથી વળી જે પુદ્ગલોનો બધ થાય તે પુદ્ગલો સ્થિર હોવા બેઠાંએ ગતિમાન પુદ્ગલો તો આત્મા જ જાય અને એ ગતિપરિણામને લીધે તેમનો આત્મા સાથે આપ્તૈષ્ઠ થતો નથી, કારણ કે તેઓ વેગવાળા છે સર્વ પ્રકૃતિના પુદ્ગલોનો આત્માના હરેક પ્રદેશ સાથે બધ થાય છે આત્માનો એક એક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત કર્મપ્રદેશોથી બદ્ધ છે અસંખ્ય પ્રદેશવાળા આત્માનો હરેક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નક ધથી બદ્ધ છે એ પ્રમાણે આત્માનો હરેક પ્રદેશ હર્શનાવરણીયાદિક કર્મથી પણ સમજી લેવો ભાવાર્થ એ છે કે આત્માના હરેક પ્રદેશ સાથે કર્મવર્ગણાને યોગ્ય અને અનન્તાનન્ત પ્રદેશ સુક્ત એવા જ્ઞાનાવરણાદિક પુદ્ગલોનો બધ થાય છે કર્મરૂપ પરિણત ન થઈ શકનારા પુદ્ગલોનો બધ થતો નથી

આ પ્રમાણે પ્રદેશ-બધનુ પ્રતિપાદન કર્યું હવે પ્રમગોપાત્ત 'પુણ્ય-પ્રકૃતિ' વિષે વિચાર કરવામા આવે છે (૧) સાતવેદનીય, (૨) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, (૩) હાસ્ય-મોહનીય, (૪) રતિ-મોહનીય (૫) પુરુષ-વેદ, (૬) શુભ આયુષ્ય, (૭) શુભ નામ અને (૮) શુભ ગોત્ર એ આઠ પુણ્ય-પ્રકૃતિ સમજવી? સાતવેદનીય કર્મનું કારણ જીવો અને મતધારી પ્રત્યેની અનુકરણ છે આ સિવાય પણ મરાગ-સયમાદિક યોગ, જ્ઞાન્તિ અને શૌચ પણ તેના કારણો છે તત્ત્વાર્થવિષયક શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ છે તે સમ્યક્ત્વના પણ સર્વજ્ઞ, શુદ્ધ, સદ્ અને દેવના અવર્ણવાદનો નિષેધ અને તેમના વર્ણવાદનું વિધાન એ કારણો છે વર્ણવાદ એટલે સદ્ભૂત શુણ્વનું પ્રકટીકરણ યાને પૂજા, સેવા હાસ્યવેદનીય

૧ " પુનાતીતિ પુણ્યમ્ " અર્થાત્ જે પવિત્ર કરે તે ' પુણ્ય ' કહેવાય એટલે કે જે કાર્યો કરવાથી અશુભ કર્મ વડે મનિન બનેલો આત્મા ધીરે ધીરે પણ જરૂર પવિત્ર એટલે શુભ કર્મવાળો થઈ અતર્માં મોહાગ્રામી બને તે કાર્ય ' પુણ્ય ' કહેવાય છે વળી એ પુણ્યરૂપ કામ કરવાથી જે શુભ કર્મ બધાય તે શુભ કર્મ પણ ' પુણ્ય ' કહેવાય આ પ્રમાણે પુણ્યથી પુણ્ય-ક્રિયા અને પુણ્ય-ફળ બનેનું સૂચન કરાય છે એ બંને વચ્ચે કારણ-કાર્યરૂપ સંબધ છે, કેમકે પુણ્યની ક્રિયાથી પુણ્ય બાને શુભ કર્મ ઉપાજન થાય છે-બધાય છે, વાસ્તે એ પુણ્યની ક્રિયા તે કારણ કે અને એ દ્વારા બધાયેલુ શુભ કર્મ તે કાર્ય છે

આ ઉપરથી એ દર્શિત થાય છે કે પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ તેમજ તે શુભ કર્મના ઉદયથી મગ્ન રૂળ એવી જ રીતે પાપથી અશુભ કર્મ તેમજ તેના ઉદયથી મગ્ન રૂળ સમજવું

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૮)નું નિર્ભવિખિત સૂત્ર —

" સત્રેયસમ્યક્ત્વદ્વાસ્યરતિપુરુષયેદશુમાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ । ૨૬ । "

કર્મ હાસ્યરૂપે, રતિવેદનીયનો રતિરૂપે અને પુરુષવેદનીયનો પુરુષરૂપે અતુલાવ ધાય છે મનુષ્ય અને દેવનું આયુષ્ય એ શુભ છે એમ વાયકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વામિનો મત છે, જ્યારે કર્મ-પ્રકૃતિ પ્રમાણે તો તિર્થચતુર આયુષ્ય પણ શુભ છે ઉચ્ચ ગોત્ર તે શુભ ગોત્ર જાણવું, ગતિ, જાતિ વગેરે નામ-પ્રકૃતિમાથી શુભ નામ-પ્રકૃતિ ગ્રહણ કરવી

સાતવેદનીય પ્રમુખ આઠ પ્રકૃતિઓને ' પુણ્ય-પ્રકૃતિ ' કહેવામાં આવે છે એ સિવાયની બાકી બધી ' પાપ-પ્રકૃતિઓ ' છે જોકે એક પ્રકારે પુણ્ય-પ્રકૃતિનો આપણે આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છતા હવે બીજી રીતે ૪૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ બતાવવામાં આવે જે તે નીચે મુજબ છે -

(૧) સાતવેદનીય કર્મ, (૨-૪) તિર્થચ, મનુષ્ય અને દેવ સબધીનું આયુષ્ય, (૫-૬) મનુષ્ય-ગતિ અને દેવ-ગતિ, (૭) યજ્ઞેન્દ્રિય જાતિ, (૮-૧૨) પાપ્ય શરીરો, (૧૩) સમયચરુચ સંસ્થાન, (૧૪) વાતજ્ઞપત્નનારાચ સહનન, (૧૫-૧૭) ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીર પૈકી દરેકનું જોગપામ, (૧૮-૨૧) પ્રશસ્ત વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ, (૨૨) નિર્માણ, (૨૩-૨૪) મનુષ્ય તેમજ દેવ સબધી આતુર્ણ્ય, (૨૫) અશુરુદ્ય, (૨૬) પરાધાત, (૨૭) ઉચ્છ્વાસ, (૨૮) આતપ, (૨૯) ઉદ્યોત, (૩૦) પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, (૩૧) ત્રસ, (૩૨) બાહર, (૩૩) પર્ચાસ, (૩૪) પ્રત્યેક, (૩૫) સ્થિર, (૩૬) શુભ, (૩૭) સુભગ, (૩૮) સુસ્વર, (૩૯) આદેય, (૪૦) યથા કીર્તિ, (૪૧) તીર્થ કર-નામકર્મ અને (૪૨) ઉચ્ચ ગોત્ર આ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓથી વિપરીત પ્રકૃતિઓ તે પાપ-પ્રકૃતિઓ છે અને તેની સખ્યા ૮૨ ની છે

૧ તિર્થચો પોતાના જીવનને સારૂ સમજે છે અને તેથી નારંગની મારફત મરવાને ઇચ્છતા નથી. આથી તેમનું આયુષ્ય પુણ્યરૂપ ગણાય છે, જ્યારે નારંગનું પાપરૂપ ગણાય છે

૨ આ પૈકી જોકે કાર્મણુ શરીર ભવજમણના કારણરૂપ છે છતાં એનો અત્ર પુણ્યરૂપે ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે તેનું શુ કારણ ? આનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ પૌરુષલિકા દુષ્ટો તેમજ સુદોષ્ટો કાર્મણુ શરીરને લઇને છે એટલે પૌરુષલિકા સુખમાં કાર્મણુ શરીરની મુખ્યતાને ધ્યાનમાં લેતાં એનો અત્ર પુણ્ય-પ્રકૃતિ તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે

૩ ' અગોપામ ' થી અગ્ર, ઉપામ અને અગોપામ એ ત્રણે સમજવામાં અગો મસ્તક વગેરે આઠ ઉપાંગ આંગણીઓ વગેરે અને અગોપામ રેખા વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક શરીર હોય છે, પરંતુ તેને આખ કાન ઇન્દ્રિય ઉપાંગો અને અવયવો હોતા નથી વાસ્તે ઉપાંગની પ્રાપ્તિ પુણ્યના ઉદ્દેશ્ય જાણવી. વનરપતિને શ્યામા, પ્રશ્યામા, ફળ, ફૂન ઇન્દ્રિય અવયવો છે છતાં એનું શરીર ઉપાંગ રહિત ગણાય છે, કેમકે એ દરેક અવયવના અધિષ્ઠાતા જીવો જુદા જુદા અર્થાત તે અવયવોના માત્રીક કોષ એક જ જીવ નથી માટે એને ઉપાંગ રહિત વર્ણવેલ છે

૪ આકાશ ન હોય તો ગતિ કરવા માટે સ્થાન જ રહેતું નથી એટલે જોકે આકાશ સિવાય કોઈની પણ ગતિ નથી છતાં ગતિનામકર્મથી આ કર્મની ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરવા માટે આકાશવાચી વિદાયસુ ' ચંદ્રનો પ્રયોગ કરાયો છે

પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ અને પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

કર્મના (૧) ધાતિ અને (૨) અધાતિ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે એમા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અતનય એ ચારે પ્રકારના ધાતિ-કર્મ આત્માના મૂળ ગુણોના ધાતક હોવાથી એની તે પાપરૂપે જ ગણના કરાય છે. વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચારે પ્રકારના અધાતિ-કર્મો શુભ તેમજ અશુભ છે આથી જે શુભ પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળો હોવ બાધે છે તેનો પુણ્ય-પ્રકૃતિ તરીકે અને જે અશુભ અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓ મકિદ્વદ્ધ અધ્યવસાયવાળો હોવ બાધે છે તેનો પાપ-પ્રકૃતિ તરીકે નિર્દેશ ઠગાય છે.^૧ કર્મની બધ, ઉદય, ઉદીરણ વગેરે જે અનેક અવસ્થાઓ છે અને જેને આશ્રોને એના વિવિધ ભેદો પડે છે તે પૈકી અન્ન બન્ધ-અવસ્થા સમજવાની છે, અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપ તરીકે ગણાવાયેલી પ્રકૃતિઓ બન્ધ-અવસ્થાનો છે તે બન્ધમા જ્ઞાનાવરણની ૫, દર્શનાવરણની ૬, મોહનીયની ૨૬ અને અતનયની ૫ એમ ૪૫ ધાતિ-પ્રકૃતિઓ પાપ-તત્ત્વમા ગણાય છે. વેદનીયના માત્ર અને અસાત એ બે પ્રકારે પૈકી અસાત, ગોત્રના ઉચ્ચ અને નીચ એ બે ભેદો પૈકી નીચ અને આયુષ્યના નરકાદિ ચાર પ્રકારે પૈકી નરક-આયુષ્ય એ ત્રણનો પાપ-તત્ત્વમા સમાવેશ કરાય છે. નામ-કર્મની ૬૭ પ્રકૃતિઓ પૈકી વર્ણ-ચતુષ્ક શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે હોવાથી એની ૭૧ પ્રકૃતિઓ ગણતા એ પૈકી ૩૪ અશુભ પ્રકૃતિઓનો પાપ-તત્ત્વમા અને બાકીની ૩૭ પ્રકૃતિઓનો પુણ્ય-પ્રકૃતિમા જતારાવ કરાય છે. આ પ્રમાણે ૪૫ ધાતિ-પ્રકૃતિઓ, વેદનીયાદિ ત્રણ અધાતિ-કર્મ પૈકી ૩, અને ૩૪ અશુભ નામ-કર્મની પ્રકૃતિઓ એમ કુલે ૮૨ (= ૪૫ + ૩ + ૩૪) પાપ-પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે વેદનીયાદિ ત્રણ અધાતિ-કર્મ પૈકી અવશિષ્ટ ૫ અને ૩૭ શુભ નામ-કર્મની પ્રકૃતિઓ એમ એક દર ૪૨ (= ૫ + ૩૭) પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ છે.

પુણ્ય અને પાપને ઉપાર્જન કરવાના પ્રકારો—

સસારો હોવો એવો એક પણ સમય ખાલી જતો નથી કે જે સમયે એ પુણ્ય અને પાપ પૈકી એકે ઉપાર્જન ન કરે-ન બાધે, તેમકે પ્રતિસમય હોવ શુભ પરિણામ દ્વારા-મોક્ષ માર્ગભિમુખી કાષાયિક અધ્યવસાય વડે પુણ્ય બાધે છે કે કથા તો અશુભ પરિણામ દ્વારા-અપ્રશસ્ત કાષાયિક અધ્યવસાય વડે પાપ બાધે છે. આ પુણ્ય-પાપ બાધવાના અનેક પ્રકારો છે છતાં સામાન્ય રીતે પુણ્ય બાધવાના ૬ અને પાપ બાધવાના ૧૮ પ્રકારો ગણવાય છે તેમા

૧ કલ્પ પશુ છે કે—

“ ઘાવાલ પિ પન્ત્યા વિસોદિગુણમુક્કહસ્ત જીવસ્ત ।

વાસીદમપ્પસત્યા દ્વિત્યુક્કહસ્તકિન્દ્રુમ્મ ॥ ”

૧૫

[દ્વાવત્તારિશ્વરપિ પ્રશસ્તા વિશોદિગુણોત્કટસ્ય જીવસ્ય ।

દ્વયશીતિરપ્રશસ્તા મત્રોત્કટમકિદ્વસ્ય ॥ ।

(૧) પાત્રને અન્ન આપવું, (૨) પાત્રને જળ આપવું, (૩) પાત્રને સ્થાન આપવું, (૪) પાત્રને શયન આપવું, (૫) પાત્રને વસ્ત્ર આપવું, (૬) મનથી શુભ વિચાર કરવો, (૭) વચનનો શુભ ઉપયોગ કરવો, (૮) કાયાથી પ્રશસ્ત કાર્ય કરવું અને (૯) નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરવી એ પુણ્ય આધવાના નવ પ્રકારો છે.

(૧) જીવ-હિંસા કરવી, (૨) જૂઠું બોલવું, (૩) ચોરી કરવી, (૪) વિષય-સેવન કરવું, (૫) પરિગ્રહ રાખવો, (૬) અપ્રશસ્ત ક્રોધ કરવો, (૭) અપ્રશસ્ત અભિમાન રાખવું, (૮) અપ્રશસ્ત માયા સેવવી, (૯) અપ્રશસ્ત લોભ કરવો, (૧૦) અપ્રશસ્ત રાગ રાખવો, (૧૧) અપ્રશસ્ત દ્વેષ કરવો, (૧૨) અપ્રશસ્ત કલેશ કરવો, (૧૩) કલક અકાવવું, (૧૪) ચાકી ખાવી, (૧૫) હર્ષ, શોક કરવા, (૧૬) નિદ્રા કરવી, (૧૭) કપટ રાખી જૂઠું બોલવું અને (૧૮) મિથ્યાત્વ-શબ્દથી મુખા હોવું એ પાપ આધવાના ૧૮ પ્રકારો છે. આ પૈકી ત્રાજવાના એક પદલામાં મિથ્યાત્વને મૂકીએ અને બીજા પદલામાં બાકીના પ્રાણાતિષાતાદિ ૧૭ પાપ-સ્થાનકો મૂકીએ તો પશુ મિથ્યાત્વ વાળું પશુ નીચું રહે છે.

પુણ્યના અને પાપના બે પ્રકારો—

પુણ્યાનુબધી પુણ્ય વળાવા સમાન છે, નહિ કે લૂટારા સમાન લોગની અભિલાષાથી ધર્મ ન કરતા મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ કરાય તો પુણ્યાનુબધી પુણ્ય બધાય મુક્તિની અભિલાષાથી કરાયેલો ધર્મ અપૂર્ણ હોય તો એકદમ મુક્તિ ન મળે, કિન્તુ મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી તે તેના સાધનો પૂરા પાડે, તેમજ પ્રાસંગિક લોગો-ઉપલોગો પણ મેળવી આપે સાધ્ય મળતા સાધન નિવૃત્ત થાય તેમ મુક્તિરૂપ સાધ્ય મળતા તેના સાધનરૂપ પુણ્યાનુબધી પુણ્ય નિવૃત્ત થાય જેમ સ્થાન

૧ અત્ર પાત્રથી ગોક્ષમાર્ગે સચરતા મુનિરૂપ સુપાત્ર, ધર્મી ગૃહસ્થ તેમજ અનુક્રપાને પાત્ર એવા અપગાદિ જીવો સમજવા મુખ્યત્વે ધર્મની છુદ્ધિ અને ચૌજીથી પૌરુષલિક સુખ અને સફળિત મેળવવાની ઇચ્છાથી સુપાત્રને અત્રાદિક આપવાથી અશુભ કર્મની નિર્જરા થઈ મહાપુણ્ય ઉપાજન થાય. ધર્મી ગૃહસ્થને આપવાથી અદ્ય નિર્જરા પૂર્વક પુણ્ય ઉપાજન થાય. અપગાદિ કુખી જીવોને આપવાથી પણ પુણ્ય ઉપાજન થાય. સત્ય ધર્મથી વિમુખ જનોને પણ અન્નાદિ આપવામાં જન મન સમત છે, કેમકે જોનાતા અભગ દાર છે એને બારણેથી કાઢ નિરાશ થઈને ન જવો જોઈએ હા, અનનત એવા જીવોને આપવાથી પુણ્ય થશે અથવા તો એ ધર્મી જીવ ન હોવી જોઈએ યાયક બારણેથી નિરાશ થઈ જાય તો પોતાના દાક્ષિણ્ય-ચુલ્કમાં આગી આવે, પોતાનો ધર્મ નિદાય. પોતાનામાં દાન-શુભ પ્રગટે, પોતાના ધર્મની પ્રશ્નમાં થાય અને અન્ય જીવો પણ ધર્મમિત્ર અને એ ઉદ્દેશથી ગમે તેને પણ દાન આપવામાં વાલો નથી. લક્ષ્મી ઉપરનો મોહ જતો રહેવાથી લક્ષ્મીની અમારતા દર્શાવવાને તીર્થ કરાદિ દક્ષા દેનાર ઉત્તમ જીવોની પેઠે ગમે તે જીવને દાન આપે તો તેથી પુણ્ય જ બધાય.

૨ આ ૧૮ પાપ-સ્થાનકો છે આ પૈકી પ્રશસ્ત ભાવે કેટલાક સેવાય તો પુણ્ય બધાય છે તેમાં પ્રશસ્ત ભાવથી જિનારા અનુમાર દેવ ગુરુ અને ધર્મ ઉપરનો સત્ત્વ સમજવો. ધન વગેરે સાંસારિક મર્થ ઉપર રાગ રાખવો એ તો અપ્રશસ્ત ભાવ છે ધીરે ધીર પ્રશસ્ત રાગનો પણ ત્યાગ કરવો જીવી ગોક્ષ મને પ્રથમ પ્રશસ્ત રાગ વડે અપ્રશસ્તને મારી દેવાનો એવો સ્વાભાવિક રીતે પ્રશસ્ત રાગથી પણ નિવૃત્ત થવાનો અને તેમ થતાં ગોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

દેખાડવા આવેલો વળાવો તેનું કાર્ય પૂર્ણ થતા આત્મો જાય તેમ વળાવારૂપ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય પણ મોક્ષ દેખાડી આલતું થાય

પાપાનુબંધી પુણ્ય એ તો લૂટારો છે અને એની ઉત્પત્તિ લોગની જ આશાથી કરાતા ધર્મથી ઉદ્ભવે છે લૂનારાના ધર્મ અનુમાર પાપ આત્માનો સ્વાભાવિક ખબનો લૂટે છે અને તેની અધોગતિ કરે છે

પાપના પણ પુણ્યાનુબંધી પાપ અને પાપાનુબંધી પાપ એવા બે પ્રકારો છે આના સ્વરૂપ માટે જુઓ આઠમું પૃષ્ઠ

ગતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

નરક-ગતિમા 'સાતવેકનીય, પચેન્દ્રિય જાતિ, વૈકલ્ય, તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ ત્રણ શરીર-નામકર્મ', વૈકલ્ય ઉપાગ-નામકર્મ, 'વર્ણ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ', અયુરુલ્લસ, પરાધાત, ઉચ્છૈદ્ય, નિર્માણ, ત્રસ, બાહર, પર્યાસ, અત્યેક, સ્થિર અને શુભ નામકર્મ એમ ૨૦ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સભવે છે

તિર્થંચ-ગતિમા મનુષ્ય-ત્રિક, દેવ-ત્રિક, આહારક-દ્વિક અને તીર્થંકર-નામકર્મ સિવાયની બાકીની ૩૩ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય ^૩

૧ જિનેપરના જન્માદિ પાંચ કલ્યાણિકા પ્રમંજે હોય

૨ નારક જીવોના શરીર સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ વર્ણાદિ અશુભ વર્ણ-ચતુષ્કાળાં છે, પરંતુ સફળ દૃષ્ટિ અનુસાર તો એ સરીરોમા અસ્પર્શી શુભ વર્ણ-ચતુષ્ક પણ છે જ

૩ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્ભજ-તિર્થંચોને સમયતુરસ્ત સંસ્થાન સભવે છે આની પરિસ્થિતિમા સમયતુરસ્તનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નહિ કરતા એનાથી એના પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી ઉદ્ભવતો અને માનુદિક શાસ્ત્રમા કહેના લક્ષણોથી લક્ષિત શરીરનો આખર મમજવો સ્પષ્ટ સંદેશમા કહીએ તો મનુષ્ય અને દેવ આશ્રીને સમયતુરસ્ત સંસ્થાનનો નીચે મુજબનો અર્થ કરાય છે કે જે વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગણાય છે —

આ સંસ્થાનવાળો મનુષ્ય કે દેવ જ્યારે પચ કાસને બેઠેલ હોય ત્યારે તેની કાના પગના દીંચ જુધી જમણા ખમા સુધીની લગાઇ, જમણા પગના ડીંચજુધી કાના ખમા સુધીની નાખ, જમણા દીંચજુધી કાના દીંચજુ સુધીની લગાઇ અને પર્વકામનના મંદ લાગણો તે વાતના ઉપરના ભાગ સુધીની લગાઇ એમ ચારે લગાઇઓનું મરણુ માં યાન બો તેમ થતાં મમ એટલે સરખા માપમા છે ચતુરસ્ત એટલે ચાર ખૂણા જેના તે મમચતુરસ્ત એ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ચારતાઈ થાય પરંતુ આ અર્થ ગર્ભજ-તિર્થંચ આશ્રીને ધરી શકે તેમ નથી વળી જેની લગાઇ ૧૦૮ આત્માનુન જેટલી હોય તેનું સંસ્થાન 'સમચતુરસ્ત' કહેવાય છે એ અર્થ પણ ગર્ભજ-તિર્થંચ પરત્વે નહિ જેસનો યદ્ય શકે તેમ નથી, આથી શ્રીસંતોએ યોગા હાથી વગેરે ગર્ભજ-તિર્થંચોના અવયવોનું જેનું પ્રમાણ પ્રકારનું છે તેના પ્રમાણવાળાં અવયવોની પ્રાપ્તિ તે 'સમચતુરસ્ત મર્યાદા' ગણાય આ પ્રમાણે સામુદ્રિક શાસ્ત્રને અનુસર હોય જ

મનુષ્ય-ગતિમા દેવ ત્રિક, તિર્થંગુ-આયુષ્ય અને આતપ સિવાયની બાકીની ૩૭ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ હોય

દેવ-ગતિમા મનુષ્ય-ત્રિક, તિર્થંગુ-આયુષ્ય, ઔદારિક-દ્વિક, આતપ, આહારક-દ્વિક અને તીર્થ કર-નામકર્મ એ દશ સિવાયની અવશિષ્ટ ૩૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

જાતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય જાતિમા સાતવેદનીય, ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરો, ૧૧૬કિય શરીર, વર્ણ-ચતુષ્ક, અશુરુલ્લુપ્ત, પરાધાત, ઉચ્છવાસ આતપ, ઉદ્ધોત, નિર્માણ, બંદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, યશ અને તિર્થંગુ-આયુષ્ય એમ ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સભવે

દ્વીન્દ્રિય જાતિમા સાતવેદનીય, ઔદારિક-દ્વિક, તેજસ, કાર્મણ્ય, વર્ણ-ચતુષ્ક, અશુરુલ્લુપ્ત, પરાધાત, ઉચ્છવાસ, ઉદ્ધોત, નિર્માણ, તિર્થંગુ-આયુ, તસ, બાહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, અને યશ એમ ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ મળવે

ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જાતિમા પણ દ્વીન્દ્રિય જાતિ આશ્રમે ગણ્યાવેલી ઉપયુક્ત ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

પચેન્દ્રિય જાતિમા આતપ વિનાની બાકીની ૪૧ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

૮૨ પાપ-પ્રકૃતિઓ—

૫ જ્ઞાનાવરણો, ૮ દર્શનાવરણો, અસાતવેદનીય, મિત્રાત્વ, ૧૬ કપાય, ૬ નોકપાય, નારક-આયુષ્ય, નરકગતિ, ૨૧તિય ચ ગતિ, એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીની ચાર જાતિઓ, પ્રથમ સહનન સિલ યના પાત્ર મહનનો, પહેલા સસ્થાન સિવાયના બાકીના પાત્ર સસ્થાનો, અપ્રશસ્ત વણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ, નારક-જાનુપૂર્વી અને ૨૧તિર્થંગુ-જાનુપૂર્વી, ઉપધાત, અપ્રશસ્ત વિહાસોગતિ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, માધારણ્ય, અસ્થિર, અશુભ, કુલજ, કુલસ્વર, અનાદેય, અયશ કીર્તી, નીચ જોત્ર અને ૫ અત્તરાયો એમ ૮૨ પ્રકારની પાપ-પ્રકૃતિઓ છે

૧ આ કથન મા ૨ પરીપ્ત-રન્ધિરાળા રાધુમ્મ આશીને જ્વલનુ

૨-૩ તિર્થંગુ-આયુષ્યને પુણ્યરૂપે ગણતુ અને નિરય-ગતિ અને નિયમ આનુપૂર્ણને પાપરૂપે ગણતુ એ ૩ની રીતે ઉચિત ગણના એવો જો કોઈ જન જાણે તો તેના ઉત્તર એ ૩ કે જે વિશુદ્ધ અપ્રસાપથી બધાય અને શુભ રસરૂપે ભોગનાય તે 'પુણ્ય-પ્રકૃતિ' ગણવા જે અને જે મકિતજ અથવા વસાય પૂર્વક ગણાય તે 'પાપ-પ્રકૃતિ' ગણાય જે ત્રણ તિર્થંગુ-આયુષ્ય જે આયુષ્ય-કર્મનો એક પ્રકાર છે તે આયુષ્ય-કર્મ અને તિર્થંગુ-ગતિ અને નિરય-આનુપૂર્ણ જે નામ-ધર્મના ઉત્તર બેદો છે તે નામ-ધર્મ સિત્ત મિત્ત છે એટલે એના બધ-કારણોમાં બિના જણાય તો તે સ્વાભાવિક

ગતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

દેવ-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, નરકત્રિક, નપુસકવેદ, તિથ્ય-ગતિ, તિથ્ય-આતુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભતિઓ, ૧૪-કૃષ્ણ-નારાય સિવાયના બાકીના પાપ સહનનો, સમચતુરસ સિવ યના પાપ સ્થાનો, અશુભ વિહાયોગતિ, ૬ સ્વગ અને નીચ ગોત્ર એ ૨૭ પાપ-પ્રકૃતિઓ સિવાયની બાકીની ૫૫ પ્રકૃતિઓ હોય, અને જ્યારે સ્થાનર્ધિ-ત્રિક ન હોય ત્યારે ૫૦ પ્રકૃતિઓ હોય

નરક-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, પાપ અશુભ સહનનો, ચાર અશુભ સ્થાનો, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભતિ, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, તિથ્ય-ગતિ અને તિથ્ય-આતુપૂર્વી એ ૨૧ સિવાયની અવશિષ્ટ ૬૧ પાપ-પ્રકૃતિઓ મળવે, અને બે સ્થાનર્ધિ-ત્રિકનો ઉદય ન ગણીએ તો ૫૮ નો ઉદય હોય

તિથ્ય-ગતિમા નરક-ત્રિક સિવાયની ૭- પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય

મનુષ્ય-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, સાધારણ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભતિ, તિથ્ય-ગતિ, તિથ્ય-આતુપૂર્વી અને નરક-ત્રિક એ ૧૨ સિવાયની બાકીની ૭૦ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમા આવે

ભતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય ભતિમા ૬ સ્વર, નરક-ત્રિક, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્દ્રિય, અશુભ વિહાયોગતિ, પાપ અશુભ સહનનો અને હુંકક વિનાના ચાર અશુભ સ્થાનો એમ ૧૬ સિવાયની બાકીની ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય

દ્વીન્દ્રિયમા, ત્રીન્દ્રિયમા અને ચતુર્દ્રિયમા પણ એકેન્દ્રિયની જેમ ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય છે, પરંતુ દ્વીન્દ્રિયને બદલે એકેન્દ્રિય વિના ઇત્યાદિ ઘટના મમલ લેવી ૫ એકેન્દ્રિયમા એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભતિ, સૂક્ષ્મ, સાધારણ અને સ્થાવર એ સાત સિવાયની બાકીનો ૭૫ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમા હોય—

પુણ્ય અને પાપના વાસ્તવિક અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ—

પુણ્ય અને પાપ મળી વિવિધ માન્યતાઓ છે કેટલાકો એમ માને છે કે કેવળ પુણ્ય જ તત્ત્વ છે, નહિ કે પાપ કેટલાક કહે છે કે એકલુ પાપ જ તત્ત્વ છે, નહિ કે પુણ્ય કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે પુણ્ય અને પાપ એ બે જુદા જુદા તત્ત્વ નથી, પરંતુ ‘પુણ્ય-પાપ’ નામનું

૧ શ્રીમહા-વીરસ્વામી સાથે શ્રીભક્ષણપ્રાતાને આ મળધમા બિદાપોદ થયો હતો આનું વિશિષ્ટ વર્ણન વિશેષાવશ્યકરૂપ ગણપરાષ્રમા નેજરે પડે છે તેના આધારે આ પ્રકરણ આનેખમાં આ પુ ૩

સાધારણ એક જ તરવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પુણ્ય અને પાપ એ બે મેચક મણિની જેમ મિશ્ર છે, એટલે કે સુખ-દુઃખના કારણરૂપ પુણ્ય-પાપ એક જ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળી વસ્તુ છે કેટલાંક મુખ્ય માનવ એવું છે કે કર્મ જેવી કોઈ ચીજ જ નથી આ જગતનો સવ પ્રપચ જે ચાલી નહોતો છે તે બધો સ્વભાવે કરીને ચાલે છે-આકાશ કરે છે આ પ્રમાણેના ચાર પક્ષો પેકી એકેને ન સ્વીકારતા નૈનોતુ કહેલું ન્યાય જ છે તેમની માન્યતા મુજબ પુણ્ય અને પાપ એ બે કર્મના હોદ્દા હોઈ ખપુષ્પરૂપ નથી, પરંતુ વાસ્તવિક પદાર્થો છે, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમા તે બંને સ્વતંત્ર છે બંનેની જાતિ સ્વભાવથી જુદી છે એટલે પુણ્ય અને પાપના મરવાળા કે બાહેબાકી માટે સ્થાન નથી સ્પષ્ટ શબ્દમા કહીએ તો એક મનુષ્યે ૬૦ ટકા પુણ્ય કર્યું હોય અને ૪૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેને આ બંનેનું પૃથક્ પૃથક્ ફળ ભોગવવું પડે, નહિ કે કેવળ ૨૦ ટકા પુણ્યનું એવી રીતે જો એ મનુષ્યે ૮૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેના પુણ્યનું ફળ નહિ થઈ કેવળ તેને ૨૦ ટકા પાપનું ફળ ભોગવવું પડે એ વાત પણ જૈન સિદ્ધાન્તને સમત નથી આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જૈન મત પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપ એ બે તફાવત જુદા જુદા પરસ્પર સખધ વિનાના સ્વતંત્ર તરવો છે

પુણ્ય જ છે, પાપ નથી એ પ્રમાણે એકાન્ત માનનારા એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે જેમ પૃથ્વિ આહારની વૃદ્ધિ થતા આરોગ્યમા વધારા થાય છે તેમ પુણ્યની વૃદ્ધિ થતા સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પુણ્યના ઉત્કર્ષ અનુસાર સુખની વૃદ્ધિરૂપે છેવટે સ્વર્ગનું સુખ પણ મળે છે વળી જેમ પૃથ્વિ આહારનો અતુકને ત્યાગ કરવાથી રોગ થાય છે તેમ પુણ્યની હાનિ થવાથી સુખની પણ હાનિ થાય છે, દુઃખ થાય છે છેવટે વધારેમા વધારે નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે વિશેષમા જેમ પૃથ્વિ આહારનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવાથી જેમ મરણ થાય છે તેમ પુણ્યનો સર્વાંશે ક્ષય થતા મોક્ષ મળે છે

પુણ્યના સર્વથા અભાવ પૂર્વક કેવળ પાપને માનનારાનું મતવ્ય એ છે કે જેમ અપૃથ્વિ આહારની વૃદ્ધિ થતા રોગમા વધારો થાય છે તેમ પાપની વૃદ્ધિથી દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પાપના ઉત્કર્ષમા અધમતાનું-નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે વળી અપૃથ્વિ આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ આરોગ્ય વધે છે તેમ પાપનો અપકર્ષ થવાથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે અને છેવટે સ્વર્ગનું સુખ પણ મળે છે વિશેષમા અપૃથ્વિ આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જેમ પરમ આરોગ્ય મળે છે તેમ પાપનો સર્વાંશે ક્ષય થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

પુણ્ય અને પાપ એક જ સંકીર્ણ વસ્તુ છે, પરંતુ જુદી જુદી નથી એમ માનનારાનું કહેવું એ છે કે જેમ મેચક-મણિમા અનેક રંગો હોવા છતાં તે એક જ વસ્તુ છે, નરસિંહમા નર અને મિહની જુદી જુદી આકૃતિ હોવા છતાં તે એક જ વ્યક્તિ છે અથવા તો હુતાશ કે ગળી વગેરે વર્ણોમાથી કોઈ પણ બે વર્ણોથી મિશ્ર વર્ણ જેમ એક જ વસ્તુ છે તેમ આ પુણ્ય અને પાપ પણ કેવળ મિશ્ર એક જ વસ્તુ છે જ્યારે એ એક જ વસ્તુ છે તો તેના પરસ્પર વિરોધી પુણ્ય અને પાપ એવા નામ કેવી રીતે મહાં એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો જવાબ તેઓ એમ સૂચવે છે કે

પુણ્ય પાપથી મિશ્ર એક વસ્તુમા પુણ્યનો અશ વધારે હોય તો તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે અને પુણ્યાશની હાનિ થવાથી તે ' પાપ ' કહેવાય છે, અને પાપનો અશ વધારે હોય તો તે ' પાપ ' કહેવાય છે અને તેની હાનિ થતા તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે

કેટલાક પુણ્ય અને પાપ વિના સ્વભાવથી જ આ સસારની વિચિત્રતા માને છે, પરંતુ તે હકીકત વ્યાજબી નથી, કેમકે જો સ્વભાવ જ સસારની વિચિત્રતાનું કારણ હોય તો જો સ્વભાવ શું કોઈ વસ્તુ છે, નિષ્કાન્નતા છે કે વસ્તુનો ધર્મ છે જો જાણવું પાકી રહે છે પ્રથમ વિવેક સ્વીકારીએ અર્થાત સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ છે એમ માનીએ તો આકાશકુસુમની પેઠે તે જાઈ રથે ઉપલબ્ધ નથી તેમજ તેને પ્રતીતિ કગવનાઈ કોઈ પ્રમાણ નથી એથી તેનો અભાવ જ છે વળી એની અત્યંત અનુપલબ્ધિ હોવા છતાં જો સ્વભાવ છે, પરંતુ કર્મ નથી એમ શા માટે માનવું ? જે હેતુ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે તે જ હેતુ કર્મનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ કરે તેમ છે વળી અપ્રમાણિક સ્વભાવને વસ્તુરૂપે સ્વીકાન્ય તો કર્મને તેમ શા સાફ ન માનવું ? એટલે કે સ્વભાવ એ કર્મનું અન્ય નામ છે એમ કહેવામા શો દોષ છે ? વિશેષમા તે સ્વભાવ ઘટની પેઠે સુકર આકારવાળો હોવાથી કર્તા ન થઈ શકે વળી જો તે મૂર્ત હોય તો કર્મ અને સ્વભાવ એ બેમા કેવળ નામનો જ ફરક છે જો તે અમૂર્ત હોય તો ઉપકરણ રહિત હોવાથી તે કર્તા ન થઈ શકે જેમકે આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરને કરનાર નથી શરીરાદિ મૂર્ત કાર્યનું અમૂર્ત સ્વભાવ કારણ છે એ માન્યતા પણ યોગ્ય નથી, વાસ્તે કાર્યાદિપણા વડે તેને મૂર્ત માનવું ઠીક છે

હવે જો સ્વભાવનો અર્થ નિષ્કારણતા કરવામા આવે તો એનો અર્થ એ થયો કે કારણ વિના પણ દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે આથી તો ગણના શીંગડા નિષ્કારણ જ છે માટે તે પણ હોવા જોઈએ વળી કારણનો અભાવ સર્વત્ર સમાન હોવાથી એકીસાથે સર્વ શરીરાદિ ઉત્પન્ન થવા જોઈએ વળી એ પ્રમાણે માનવાથી તો શરીરાદિની ઉત્પત્તિ હેતુ વિના અર્થાત અકસ્માત થવાની અને એમ માનવું તો અયુક્ત છે, કેમકે જેની ઉત્પત્તિ અકસ્માત હેતુ વિના હોય છે તે અગ્નિ વગેરેના વિકાસની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળું હોતું નથી શરીરાદિ તો આદિવાળા તેમજ પ્રતિનિયત આકારવાળા છે, વાસ્તે તેની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક નહિ ગણાય, પરંતુ કર્મરૂપ હેતુને આભારી ગણાય દેહાદિ ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળા હોવાથી ઉપકરણવાળા કર્તાએ તે વચ્ચે છે એમ જણાય છે અને ગણાદિ અવસ્થામા કર્મ સિવાય બીજું ઉપકરણ ઘટે નહિ, માટે તે કર્મરૂપ હેતુ માનવો અયુક્તિક છે

સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે જો વિકલ્પ હવે વિચારીશું વિજ્ઞાનાદિ જેમ આત્માના ધર્મો છે તેમ જો એ અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો આકાશની પેઠે અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરાદિનું કારણ થઈ શકે નહિ જો સ્વભાવ એ કોઈ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ હોય તો તેમ માનવામા અઠગ્ય નથી, કેમકે કર્મ એ પુણ્યવાસ્તિકાયનો પયોય જ છે અને તેનો તેવો સ્વભાવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સ્વભાવ એ જીવ અને કર્મનો પરિણામ છે અને પુણ્ય અને પાપના નામથી ઓળખાતો એ પરિણામ કારણથી અને કાર્યથી જાણી શકાય તેમ છે,

તત્ત્વાર્થમૂળ, યોગશાસ્ત્ર(અ ૧, શ્લો ૧૬)ની સ્વોપન્ન વૃત્તિ, સમયસાગ-પ્રકુરણ વગેરેમા પુણ્ય અને પાપ સિવાયના સાત તત્ત્વોની અરૂપણા નજરે પડે છે તેથી એ એ તત્ત્વોનો લોપ સમજવાનો નથી, કિન્તુ એ અપેક્ષાનુસાર કયન છે વળી ભગવતી, ઉત્તરાકયયન વગેરે આગમમા પણ નવ તત્ત્વો માનેલા છે એટલે પુણ્ય અને પાપને તત્ત્વરૂપે કોઈ પણ અપેક્ષાએ ન જ સ્વીકારવાની વૃત્તિ કેવળ મિથ્યાભિનિવેશરૂપ છે અને એમ હોઈ એ વૃત્તિ પોષવા યેવી નથી

इति ध धम् ध धम् बीत्युपाधियुक्त-शान्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीमद्विजयधर्म
सुरोश्चरचरणारविन्दभृङ्गावमाणेन म्यायविशारदोपनामधारिणा प्रथमकमीमङ्गलविजयेन
विरचितस्य श्रीजैनतथामहीपस्य वग्धाधिकारयणंननामा चतुर्थ उल्लासोऽनुवादादिपूर्वक
समाप्त ॥

પંચમ ઉલ્લાસ-‘ સંવર ’ અધિકાર

નવીન પુણ્નગોના અહણુનો ઉચ્છેદ કરવામા નિમિત્તભૂત એવા ‘ સવર ’ તત્વનું હવે લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિષ્ઠાન કરવામા આવે છે તેમા સવરનું લક્ષણ એ છે કે—

‘ આસ્રવનિરોધનિમિત્તકત્વ સવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૩૧)

અર્થાત્ આસ્રવના પ્રતિબંધના કારણને ‘ સવર ’ કહેવામા આવે છે આ સવરના (૧) દ્રવ્ય-સવર અને (૨) ભાવ-સવર એમ બે પ્રકારે છે તેમા દ્રવ્ય-સવરનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે,—

કર્મપુદ્ગલાદાનોચ્છેદપરિણામરૂપત્વ દ્રવ્યસવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪૦)

અર્થાત્ કર્મરૂપ પુણ્નગોના અહણુના ઉચ્છેદરૂપ પરિણામને ‘ દ્રવ્ય-સવર ’ કહેવામા આવે છે, ભાવ-સવરનું લક્ષણ—

ભવહેતુક્રિયાત્યાગનિમિત્તપરિણામરૂપત્વ ભાવસવરસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૪૧)

અર્થાત્ આ સારના હેતુરૂપ ક્રિયાના ત્યાગમા નિમિત્તરૂપ પરિણામને ‘ ભાવ-સવર ’ કહેવામા આવે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ કર્મના આગમનના કારણરૂપ આસ્રવ છે અને તે શ્રુત અથવા અશ્રુત એવા માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારો, પાત્ર ઇન્દ્રિયો, નાર કપાયો, પાત્ર અમ્લો અને ૨૫ ક્રિયાઓ એમ ૪૨ પ્રકારે છે આ આસ્રવોને રોકવા તેનું નામ ‘ સંવર ’ છે ૧ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે કર્મના ઉપાદાનમા હેતુરૂપ એવા પરિણામને બમાવ તે ‘ સવર ’ છે

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૯)નું નિમિત્તિષ્ટિન આવ મુત્ત—

“ આસ્રવનિરોધ સવર । ૧ । ”

૨ જે નિમિત્ત દ્વારા કર્મનો બંધ થાય તે ‘ આસ્રવ ’ કે અથવા નિમિત્ત દર્શાવાય છે આ પૈકી જેટલા નિમિત્તનો નિરોધ કરાય-જેટલે અત્રે આસ્રવો પ્રાપ્ત થાય સવરની ઉત્પત્તિ સમજવી નિરોધમાં આધ્યાત્મિક વિમુક્તિ કે અસ્રવનિરોધ ઉપર અવલંબિત છે, એથી જેમ જેમ સવરની માત્રા વધતી જાય તેમ તેમ

વળી સવરના (૧) સર્વ-સવર અને (૨) દેશ-સવર એમ પશુ બે પ્રકારે પડે છે^૧ તેમા સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે બે બાતના કાયિકાદિ વ્યાપારના નિરોધને ' સર્વ-સવર ' બાણુવો, અને ચારિત્ર-ગ્રહણના સમયથી માણીને તે સૂક્ષ્મ અને બાહર યોગોનો નિરોધ ન કરાય ત્યા સુધીની અવસ્થા તે ' દેશ-સવર ' બાણુવી

૧૬. કહેવાયુ તાત્પર્ય એ છે કે આસાયિક વગેરે પ્રકારના ચારિત્રને પાળનારાઓમા પરિસ્પન્દ-પણુ-અતિચારતા રહેવ હોવાને લીધે તેમનામા પ્રધાન સવરનો અભાવ છે, જોકે તેમણે તત્ત્વયુક્ત જ્ઞાન મેળવ્યુ છે તેમજ સસાર-સસુદ્ર તરી જવાની તેમની ઇચ્છા છે આથી કરીને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ પ્રમાદના સ્થાનોનો જેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે તેમને વિષે દેશ-સવર તો નહી હોય છે જ

આ સવરની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તરીકે ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદનો વિજય અને ચારિત્રનો નિર્દેશ કરાય છે^૨ આ ઉપાયોનુ સ્વરૂપ આપણે હવે વિચારીશુ તેમા શાગ-દ્વેષના પરિણામથી ઉદ્ભવતા આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનના અધ્યવસાયથી મનનો નિગ્રહ કરનારી તેમ જ ઐહિક અને પારલૌકિક અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરનારી વ્યક્તિ ધર્મ શાકી થકે છે-નવો ધર્મબંધ થવા દેતી નથી

(૭૬૨)

ગુપ્તિનુ સામાન્ય લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकत्रिविधयोगस्य शास्त्रोक्तविधिना स्वाधीन-
मार्गव्यवस्थापनरूपत्वं गुप्तिसामान्यस्य लक्षणम् । (૬૪૨)

યદુ જાણ આથી એ દર્શિત થાય છે કે પૂર્વપૂર્વર્તી ગુણરચનાના આસરે કે તત્ત્વજ્ઞાન આધારે એ ઉત્તરોત્તરવર્તી ગુણરચનાના સવર છે

કયા ગુણરચનામાં કયા આસરના નિરોધરૂપ સવર છે, એનો અનુ ઉદ્દેશ ન કરતા એના નિરાસરને તત્ત્વવાદી (અ ૬, સુ ૧)ની દિગ્ગમીય બ્રાહ્મ્યા નામે સર્વાર્થસિદ્ધિ ભેવા લેનામણુ છે

૧ મથાનામ (સ ૫૬૮)માં સવરના સ્પર્શને ત્રિપાત્ર પાંચ ધનિયો આપ્રો એક એક સવર, મનસવર, વચન-મવર અને કાવ-મવર એમ મવરના આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે

૨ અન જે છ ઉપાયો દર્શાવાયા છે તે નવતત્ત્વપ્રકરણુ (આ ૨૨)ને અનુમરીને નિર્દેશ-મેલા જણાય છે આથી આ ઉપસત તપ પશુ સવરનો ઉપાય છે, અને એ વાતની તત્ત્વવાદી (અ ૬) ના નિમ્નલિખિત સૂત્રે સાક્ષી પૂરે છે —

“ સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુમેક્ષાપરીષદજયચારિચે । ૨૨ તપમા નિર્જેરા ચ । ૩૧ ”

વિરતારથી વિચારતા સવરના ઉપાય પછ કે ૬૬ અણુવાય છે જેમકે ગુપ્તિના ૩ સમિતિના ૫, ધર્મના ૧૦, અનુપ્રેક્ષાના ૧૨, પરીષદના ૨૨, અને ચારિત્રના ૫ બેદો અણુતો, સવરના ૫૭ પ્રકારો માય છે અને તે તપના ૧૨ પ્રકારો ઉમેરીએ તો ૬૬ થાય છે,

અર્થાત સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક ત્રણ પ્રકારના યોગોને શાસ્ત્રમા કહેલી વિધિ અનુસાર પોતપોતાના માર્ગમા સ્થાપન કરવા તે શુદ્ધિનું સામાન્ય લક્ષણ છે આ શુદ્ધિના (૧) મનો-શુદ્ધિ, (૨) વચન-શુદ્ધિ અને (૩) કાય-શુદ્ધિ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા 'મનો-શુદ્ધિ'નું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

સમસ્તકલ્પનાજાલપરિત્યાગપૂર્વકત્વે સતિ સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતસ્ય મનસો યદાત્મરમણતારૂપત્વમ્, કુશલાકુશલસદ્કલ્પનિરોધરૂપત્વ વા મનોગુતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૩)

અર્થાત સર્વ પ્રકારની કલ્પનાની ભજનો ત્યાગ કરી મનને સમતામા સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યા બાદ જે આત્મરમણતા કસાય છે તે 'મનોશુદ્ધિ' કહેવાય છે અથવા કુશળ અને અકુશળ એટલે કે સારા નરસા એવા સંકલ્પોના નિરોધને પણ 'મનોશુદ્ધિ' કહેવામા આવે છે તેમા કુશળ સંકલ્પોનું અનુધાન તે સરાગસયમાદિરૂપ છે અકુશળ એથી વિપરીત સ્વભાવનું છે કુશળમા અર્થાત સરાગસયમાદિમા પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં સસારના હેતુરૂપ અકુશળનો જો અભાવ હોય તો તે પણ 'મનોશુદ્ધિ' છે યોગના નિરોધની અવસ્થામા તો સર્વથા અભાવને જ 'મનોશુદ્ધિ' કહેવામા આવે છે અને તે સમયમા સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરવાનો જ આત્માનો પરિણામ હોય છે

વચન-શુદ્ધિનું લક્ષણ—

વાચનપ્રચ્છનપ્રશ્નવ્યાકરણાદિષ્વપિ સર્વથા વાહનિરોધરૂપત્વં, સર્વથા ભાષાનિરોધરૂપત્વ વા વાગ્યુતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૪)

અર્થાત વાચના, પ્રશ્નના, પ્રશ્નોત્તર વગેરે કાર્યોને ઉદ્દેશીને પણ સર્વથા વાહીનો નિરોધ કરવો તે 'વચન-શુદ્ધિ' બાબતી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ભાષાનો સર્વ પ્રકાર નિરોધ યાને એક પણ અક્ષર ન ઉચ્ચારવો તે 'વચન-શુદ્ધિ' છે

કાય-શુદ્ધિનું લક્ષણ—

શયનાસનનિક્ષેપસ્થાનચઢ્ઢક્રમણાદિપુ કાયચેટાનિયમરૂપત્વ કાય-ગુતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૫)

અર્થાત્ સૂતા, ખેસતા, (કોઈ વસ્તુ) મૂકતા, જતા, આવતા વગેરે ક્રિયાઓમા શરીરની ચેષ્ટાને કાણુમાં રાખવી તે 'કાય-શુષ્તિ' છે

આ પ્રમાણે જોકે ત્રિવિધ શુષ્તિના લક્ષણોનો નિર્દેશ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ જો લક્ષણોનો વિશેષ વિચાર કરતા મનોશુષ્તિ વગેરેના જે ભેદો જણાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો બાકી રહે છે એટલે હવે જો દિશામા પ્રયાણ કરાય છે

મનોશુષ્તિના ત્રણ પ્રકારો—

આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનાનુભવી કલ્પનાની જાળનો ત્યાગ જો અકુશલનિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની મનોશુષ્તિ છે શાઆતુસારી, પરલોકસાધક, ધર્મધ્યાનાનુભવી અને માધ્યસ્થ પરિણામ-રૂપ શુષ્તિ જો એનો બીજો પ્રકાર છે એટલે કે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનમા મનને પરાવધુ તે કુશલ-પ્રવૃત્તિરૂપ બીજા પ્રકારની મનોશુષ્તિ છે અને કુશલાકુશલ મનોવૃત્તિના નિરોધ પૂર્વક તમામ યોગના નિરોધની અવસ્થા દરમ્યાનની આત્મરમણતા જો યોગનિરોધરૂપ ત્રીજા પ્રકારની મનોશુષ્તિ છે

વાચન-શુષ્તિના બે પ્રકારો—

મુખ, મસ્તક, નયન, હાથ વગેરેની અર્ધસૂચક ચેષ્ટારૂપ સજ્ઞા વગેરેના નિરોધ પૂર્વકનું મોન તે મોનાવલબનરૂપ પ્રથમ પ્રકારની વચન-શુષ્તિ છે વાચન, પ્રવચન તેમજ પ્રજ્ઞાત્મક વગેરેને વિષે મુખને મુખવચ્ચિકાથી આચ્છાદિત કરી વાચાનુ નિયંત્રણ કરવું તે વાર્ધનિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની વચન-શુષ્તિ છે આ બે ભેદો દ્વારા વચન-શુષ્તિથી સર્વથા વાણીનો નિરોધ તેમજ સમ્યક્ બાષણ જો બંને સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાય છે ભાષાસમિતિમા તો ચતુર્થ રીતે વચન-પ્રવૃત્તિ માટે જ અવકાશ છે, એથી વચન-શુષ્તિ અને ભાષા-સમિતિનું અતર સ્પષ્ટ થાય છે કહ્યું પણ છે કે—

“ સમિત્રો નિયમા શુત્તો શુત્તો સમિયત્તણમ્મિ મયણિજ્જો ।

કુસલવપમુહરંતો જ વહુશુત્તો વિ સમિત્રો વિ ॥ ”

અર્થાત્ જે સમિતિથી શુક્ત છે તે નિશ્ચયે શુષ્તિથી પણ શુક્ત જ છે, પરંતુ જે શુષ્તિથી શુક્ત છે તે સમિતિથી શુક્ત હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય, કેમકે કુશળ વાણીને વહનાર જો વાગુષ્તિથી શુક્ત હોઈ ભાષાસમિતિથી પણ શુક્ત છે જ

૧ બાપા—

મમિતો નિયમાદ્ શુત્તો શુત્ત સમિતરથે મજ્જનીયઃ ।

કુશલવાચમુદીરયન્ યદ્ વાગુશ્તાડપિ સમિતોડપિ ॥

કાય-શુષ્કિતા એ પ્રકારે—

દેવાદિકૃત ઉપસર્ગો કે પરીવહોના પ્રસંગમા પણ કાર્યોત્સર્ગને સેવતા મુનિના શરીરની સ્થિરતા અથવા સર્વ યોગના નિરોધ સમયની કેવળજ્ઞાનીની કાયિક નિશ્ચલતા તે કાયિક ચેષ્ટા નિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની કાય-શુષ્કિ છે. આસનમા સૂચવ્યા મુજબ શયન, આસન, નિદ્રેષ, ગ્રહણ અને ચક્રમણને વિષે કાયાની ચેષ્ટાને નિયમમા ગણવી તે યથાસૂત્ર ચેષ્ટાનિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની કાય-શુષ્કિ છે.

આ પ્રમાણે આપણે શુષ્કિના વિચાર કર્યો હવે સમિતિના વિચાર કરીશું તેમા સમિતિનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપત્વ સમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૬)

અર્થાત્ રૂઢી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' સમિતિ ' છે. આ સમિતિના (૧) ધર્મો-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આદાનનિલેષ-સમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગ-સમિતિ એમ પાંચ પ્રકાર છે તેમા ધર્મો-સમિતિનું લક્ષણ એ છે કે—

**સયમાર્થમવશ્યતયા સૂર્યાલોકે સતિ સર્વતો યુગમાત્રનિરીક્ષણા-
યુક્તસ્ય જીવરક્ષણાર્થં લોકાતિવાહિતે માર્ગે શનેશ્ચરણયોન્યાસરૂપત્વ-
નીર્યાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૭)**

અર્થાત્ સચમ પાળવાને માટે ખાસ કરીને સૂર્યનો પ્રકાશ થયા બાદ-સૂર્ય ઉગ્યા પછી (અને તે આશરે તે પૂર્વે) ચારે બાજુ યુગમાત્ર એટલે કે ચાર હાથ જેટલું બરાબર જોવા પૂર્વક જીવની રક્ષા માટે લોકથી અતિવાહિત માર્ગે ધીમે ધીમે પણ ચાલવા તે ' ધર્મો-સમિતિ ' કહેવાય છે ૨

૧ સ્થાનામ (સ. ૬૦૩)માં સમિતિના નીચે મુજબ આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે—(૧) ધર્મો-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આદાન-નિલેષ-સમિતિ, (૫) પારિશ્રાપનિકા (ઉત્સર્ગ)-સમિતિ, (૬) મન-સમિતિ, (૭) વચન-સમિતિ અને (૮) કાય-સમિતિ. અર્થાત્ અત્ર ઉપર્યુક્ત પાંચ સમિતિ ઉપરાંત બીજા ત્રણ સમિતિઓનો નિદેશ કરાયો છે તેનો અર્થ એવો સૂચવાય છે કે મનની કુસળતાને વિષે પ્રવૃત્તિ તે મન-સમિતિ, અકુસળતા વિષેના નિરોધ પૂર્વકની વાણીની કુસળતા વિષેની પ્રવૃત્તિ તે વચન-સમિતિ અને શરીરના સ્થાનાદિને વિષે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તે કાય-સમિતિ છે.

૨ સરખાવો દશવૈકાલિક (અ. ૫)મત નિમ્નલિખિત ગ્રાંથો —

" પુરતો જુગમાપાય, પેદમાણો મહિ ચરે ।

ચક્ષતો લીયદરિયાહ, પાળે ય દગમદ્વિય ॥ ૩ ॥

[પુરતો યુગમાત્રયા (કુદર્યા) પ્રેક્ષમાણો મહી ચરેત્ ।

વર્જયન્ લીલદરિતાનિ પ્રાણિનશ્ચ ડવક મૃતિકામ ॥]

ભાષા-સમિતિનું લક્ષણ—

હિતમિતાસન્દિગ્ધાનવદ્યાર્થવિષયકનિયમિતભાષણરૂપત્વમ્, નિર-
વદ્યાર્થભાષણત્વે સતિ સત્યાસત્યામુપાલક્ષણયોર્ભાષયોર્દ્વયોઃ સૂત્રાનુ-
સારિણ્યોર્ભાષણરૂપત્વ વા ભાષાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૮)

અર્થાત્ હિતકારી, પરિમિત, અમદિગ્ધ અને નિરવદ્ય (પાપ ગહિત) એવા અર્થના સળધમા
નિયમિત બોલવું તે ' ભાષા-સમિતિ ' બાલુવી^૧ અથવા નિરવદ્ય અર્થ વિશે ઉદ્દેશ કરતા સત્યા
અને અસત્યામૃષા એવા બે પ્રકારની સૂત્રને અનુસરનારી ભાષા બોલવી તે ' ભાષા-સમિતિ ' ॥^૨

ઓષાય વિસમ જાણુ વિજ્ઞાન પરિવજ્ઞપ ।

સકમેળ ન ગચ્છેજ્ઞા વિજ્ઞામાણે પરક્ષમે ॥ ૪ ॥

[અવપાતં વિષમ સ્થાણુ વિજ્ઞાનં પરિવર્જયેત્ ।

સદ્ગત્તમેળ ન ગચ્છેદ્ વિષમાણે પરાક્ષમે ॥]

અર્થાત્ યુગ માન જેટલુ સામે જોતો અને બીજાદરિત (વતરપતિકાવ) તેમજ ઉદ્ધ (અધ્યાય) અને
મૃતિકા (પૃથ્વીકાવ) ને વળતો પૃથ્વી ઉપર વિચરે જો અન્ય માર્ગ હોય તો ખાસ એવા વિષમ (જાંચા
નીચા), ઠૂંકા ઝાડવાગા અને નિર્જળ સ્થળોને જો ત્યામ કરે પણ સક્રમથી એટલે કે જળ ઉપર ચપને
જવા માટે કાપાદિ વડે મવિતા માર્ગે ન જાય.

વિશેષમા યોગશાસ્ત્રે (પ્ર ૧) મત નિમ્નલિખિત પદ્ય પણ મનન કરવા જેવું છે —

“ લોકાતિવાહિતે માર્ગે, યુષ્મિતે માલ્લવશુભિ ।

જગ્મુરક્ષાર્થમાલોક્ય, ગતિરીયા મતા સત્તામ ॥ ૩૬ ॥ ”

આનો ભાવાર્થ ૮૮૨મા પૃષ્ઠમાં આપેલ ધર્મ-સમિતિના લક્ષણમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. અત્ર
માર્ગના લોકાતિવાહિતરૂપ પ્રથમ વિશેષલુધી પરજનોથી વિરાધિત માને જતા મુનિને પશુવનિકાવ
વિગ્રાધના થતી નથી તેમજ ઉ માર્ગમન થતું નથી એ ભાવ દર્શાવાયો છે તેમજ બીજા વિશેષલુધી
રાત્રે જવાનો નિષેધ સૂચવાયો છે, કેમકે રાત્રે મન કરતાં સપાતિમ જતુની વિરાધનાનો ॥ ભવ રહે છે

૧ સરખાવો—

“ મધુર નિઢળ ધોષ કજ્ઞાવદિય અગમિવમમુષ્કં ।

પુષ્કિં મદ્સકલિય મળતિ કં ધમ્મસજ્જુત ॥ ”

[મધુર તિપુળ સ્તોક કાર્યાવતિતમગતિમમુષ્કમ્ ।

પૂર્વે મતિસહ્જલિત મળતિ યદ્ ધર્મેસયુતમ્ ॥]

અર્થાત્ મધુર, નિપુણ, અન્ય કાઈ પૂરતું, અભિમાનથી રહિત, મુગ્ધ નહિ એવું, પૂર્વે
મતિ વડે જેની સહતના કાપ છે તેવું અને ધર્મથી સવુક્ત (એવું બાપણ તે ' ભાષા-સમિત ' છે)

૨ દરવેદિકાલિક (અ ૭) માં કહ્યું છે કે—

“ જા ય સચા ન વત્તવ્વા સચામોસા ય જા મુસા ।

જા યં શુદ્ધેદિ જાણના જ ત માસેજ્ઞ વળ્લર્થ ॥ ”

[યા ચ સત્યા ન વત્તવ્વા સત્યામૃષા ચ યા મૃષા ।

યા ચ શુદ્ધેરભાષીણાં ન તા માર્ષેત પ્રજ્ઞાવાન્ ॥]

અર્થાત્ જે નાણી સત્યા, સત્યામૃષા અને મૃષા હોય તેમજ જેની શુદ્ધીએ આચરણ ન કરી હોય તેવી
વાણી શુદ્ધિશાળીએ સત્યારવી નહિ

ચાર પ્રકારની ભાષા—

સત્યા, મૃષા (અસત્ય), સત્યમૃષા અને અસત્યામૃષા એમ ભાષાના ચાર પ્રકારો છે. આ ચારેનું સવિસ્તર વર્ણન દશવૈકલિક (અ ૭)ની નિર્ધારિત (ગા ૨૭૩, ૨૭૭)ની શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિકૃત ટીકામાં નજરે પડે છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે ચાર પૂર્વકે એ નિદેશ કરીશું કે સત્ય એ સાવધ વચનરૂપ હોય તો તે ન બોલવું.

મૂળ અને ઉત્તર શુદ્ધા જ જગતમાં અત્યંત શોભન છે, કેમકે મુક્તિ-પદ મેળવવામાં એ દ્વારા અસાધરણ સહાયતા મળે છે. આ શુદ્ધિને હિતકારી અર્થાત્ તેનો નાશ નહિ કરનારી એવી ભાષા તે સત્યા ભાષા છે. અથવા પ્રભુએ પ્રરૂપેલા જીવાદિ પદાર્થોને હિતકારી અર્થાત્ એ પદાર્થનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારી એવી ભાષા સત્યા છે. આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી ભાષા તે અસત્યા યાને મૃષા ભાષા છે. અને સ્વરૂપવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા છે, અને આ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી જુદી પડતી એવી ભાષા તે અસત્યામૃષા છે. આ ચારના સ્વરૂપ સમન્વય તે માટે એ પ્રત્યેકના અવાતર લેહો વિચારીશું. તેમાં સૌથી પ્રથમ અત્યા ભાષાના દશ લેહો તરફ નજર કરીશું. જેમકે (૧) જનપદ-સત્યા, (૨) સમત-સત્યા, (૩) સ્થાપના-સત્યા, (૪) નામ-સત્યા, (૫) રૂપ-સત્યા, (૬) પ્રતીત્ય-સત્યા, (૭) વ્યવહાર-સત્યા, (૮) ભાવ-સત્યા, (૯) યોગ-સત્યા અને (૧૦) ઔપચ્ય-સત્યા. તેમાં જે દેશમાં જે અર્થમાં અમુક શબ્દ રૂઢ હોય તે જ અર્થમાં દેશાતરમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવો તે 'જનપદ-સત્યા' છે. કુસુદ્ધ, કુવલય, ઉત્પલ અને તામરસ એ બધાની ઉત્પત્તિ કાઠવમાંથી છે, છતાં પણ એ કાઠનો 'પકજ' શબ્દથી વ્યવહાર ન કરતા ગોપાળ વગેરેને સમત એવા અરવિન્દ શબ્દને જ આશ્રીને પકજનો વ્યવહાર કરવો તે સમત-સત્યા છે. તે પ્રકારની અક કે મુદ્રાની રચનાને લક્ષ્યને જે પ્રયોગ કરાય તે સ્થાપના-સત્યા છે. જેમકે જોકડાની આગળ બે મીઠા મૂકવા તે સો, ત્રણ મૂકવા તે હજાર ઇત્યાદિ આ અક-વિન્યાસને લક્ષ્યને સમજવું મુદ્રા-વિન્યાસ પરત્વે તો મૃત્તિકાદિને વિષે આ માસ છે, આ કાર્પાપણ છે. ઇત્યાદિ, અથવા તીર્થકર્મદિના વિકલ્પ પૂર્વકનું લેખ્યાદિ કર્મ ઉદાહરણરૂપ બાણુવું.

કેવળ નામથી સત્ય તે 'નામ-સત્યા' છે. જેમકે કોઈનું નામ સ્નેહલતા હોય અને એ તો પિયારની જ મૂર્તિ હોય. અથવા કોઈનું નામ મદન હોય અને તે ભાઈસાહેબ તો કાળા અને કંઠરૂપા હળમીને પણ હસાવે તેવા હોય. છતાં આ વ્યક્તિઓને સ્નેહલતા, મદન ઇત્યાદિ નામથી સંબોધવી તે 'નામસત્યા ભાષા' છે.

રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે 'રૂપ-સત્યા' છે. જેમકે જાણી દીક્ષા લીધેલ સાધુને-કેવળ વેપથી સાધુને સાધુ કહેવા તે અપેક્ષા અનુસાર સત્ય તે 'પ્રતીત્ય-સત્યા' છે. જેમકે અનામિકા એ કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ લાળી આગળી છે, પરંતુ મધ્યમિકાની અપેક્ષાએ તો 'એ નાની છે' લૌકિક

૧. આ પ્રમાણે અનામિકાને મોટી પણ કહેવી અને નાની પણ કહેવી એ પરસ્પર વિરોધી કથન છે. એમ કોણ કહે તો તે તેની જૂન છે કેમકે નિમિત્તો ભિન્ન હોય તો કથનો ભિન્ન કરાય અને તેમ થતા પછી પરસ્પર વિરોધનો સંભવ કપાથી રહે વાડે ? હા, એક જ નિમિત્તને લક્ષ્યમાં રાખીને જુદાં જુદાં કથન કરાય તો તે અસંગત સંભવે વળી કોણ આથી એમ માનવા લાયક છે આવી

વિવક્ષા અનુસાર સત્યા તે 'લોક-સત્યા' છે જેમકે પર્વત ગળે છે, ગોળી ગળે છે કન્યા અનુદશ છે ઇત્યાદિ ભાવથી સત્યા તે 'ભાવ-સત્યા' જે વર્ણાદિ ભાવ જે વસ્તુમા ઉત્કટ હોય તે વસ્તુને તે જ ઉત્કટ વર્ણાદિરૂપે વર્ણવવી જેમકે જંગલમા પાચે વર્ણો હોવા છતાં તેમા રહેલ શુદ્ધતાની ઉત્કટતાને ધ્યાનમા લઈને તેને સફેદ વર્ણનો કહેવો યોગથી યાને સળધથી સત્ય તે 'યોગ-સત્યા' છે જેમકે એક માલુસ રોજ દડ લઈને ફરતો હોય અને કોઈ દહાડો તેની પાસે દડ ન હોય તોપણ તેને દડી કહેવો અથવા અધ્યાપનકાળે જે અધ્યાપક કહેવાવા યોગ્ય હોય તેને અનધ્યાપન-કાળમા પણ અધ્યાપક તરીકે સંબોધવો ઉપમા વડે સત્યા તે 'ઔપચ્ય-સત્યા' છે જેમકે તળાવ મુમુક્ષુ જેવું છે એમ કહેવું તે

મૃધા ભાષાના દશ પ્રકારો—

(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા, (૪) લોભ, (૫) મ્રીતિ, (૬) દ્રેષ, (૭) હાસ્ય, (૮) કથ, (૯) આચ્યાયિકા અને (૧૦) ઉપધાત એ દશથી નિસ્તૃત (નીકળેલી) ભાષા તે હથ ભતની મૃધા ભાષા મમજવી જેમકે ક્રોધને વશ થયેલા માલુસની ભાષા. આ મલિન આવેશમા પણ ધુલ્યાસપ્ત્યાયે કદાચ કઈક આચુ હોય તોપણ તે અસત્યજ છે, કેમકે આ માલુસનો આશય દુષ્ટ છે અથવા ક્રોધમા આવેલા શુરુ પોતાના શિષ્યને કહી દે કે તુ મારો શિષ્ય નથી તો એ ક્રોધનિ સુતા મૃધા ભાષા છે પહેલા જે શ્રદ્ધિ ન ભોગવી હોય તે ભોગવી છે એવી જોડી કદાચ મારવી તે માનનિ સુતા મૃધા ભાષા મમજવી જ્યટ પૂર્વક જે બોલાય તે-પછી તે કોઈ અશે સાચુ કથા ન હોય-એ તમામ માયાનિ સુતા મૃધા ભાષા છે વ્યાપારી માલ વેચવા માટે લોભની ખાતર એમ કહે કે મને પોતાને જ આટલા રૂપિયા બેઠા છે તો તે લોભનિ સુતા મૃધા ભાષા છે અતિશય પ્રેમને વશ થઈ કોઈ એમ કહે કે હું તારો દાસ છુ તો તે પ્રેમનિ સુતા મૃધા ભાષા છે દ્રેષને લઈને ગુણવાનને પણ નિર્ગુણ કહેવો, વિદ્વાનને અભણ કહેવો ઇત્યાદિ તે દ્રેષનિ સુતા મૃધા ભાષા છે કટ્ટા, મસ્કરી, હસવામા જે બોલાય તે હાસ્યનિ સુતા મૃધા ભાષા છે ભયને લીધે જુદું બોલાય તે ભયનિ સુતા મૃધા ભાષા છે કથાપ્રસંગે અતિશયોક્તિવાળી અને અસંભવિત વાતો કહેવાય તે આચ્યાયિકાનિ સુતા મૃધા ભાષા છે ઉપધાતને લઈને તુ ચોર છ ઇત્યાદિ બોલાય તે ઉપધાતનિ સુતા મૃધા ભાષા છે

સત્યામૃધા ભાષાના દશ પ્રકારો—

(૧) ઉત્પન્ન, (૨) વિગત, (૩) ઉત્પન્ન-વિગત, (૪) છવ, (૫) અછવ, (૬) છવાછવ, (૭) અનત, (૮) પ્રત્યેક, (૯) અલ્લા (કાળ) અને (૧૦) અલ્લાહા એ પરિશિતિમા આનામિકાની દીર્ઘતા તેમજ હસવતા એ તાત્વિક નહિ, કિંતુ કાલ્પનિક છે તો તે પણ મમુચિત નથી કેમકે વસ્તુના મહકારિવ્યવસ્થા અને એથી છતર ધર્મો છે તેમાં જે સદકારિવ્યવસ્થા ધર્મ છે તેનો મહકારી સાથે સંયોગ થતાં એ ધર્મનું આપણને જ્ઞાન થાય છે જેમકે જળનો સંયોગ થતા પૃથ્વી મધવતી છે એવો આપણને બોધ થાય છે કર્પૂર વગેરેના મધની પ્રતીતિ માટે અન્યના સંપર્કની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે તેની મધ તે કદ મહકારિવ્યવસ્થા ધર્મ નથી પ્રસ્તુતમાં હસવતા અને દીર્ઘતા એ સદકારિવ્યવસ્થા ધર્મો છે, તેથી મહકારીનો સહભાવ મળતાં તે પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ એથી કદ એ ધર્મો કાલ્પનિક હરતા નથી.

૧ કાળનો અર્વાતર નિભાજ,

બધાની સાથે મિશ્રિત શબ્દ ભેદતા જે દશ લેદો થાય છે તે મત્યામૃષા ભાષાના દશ પ્રકારો છે તેમાં કોઈ પણ નગરમાં જેટલા છોકરા જન્મ્યા હોય તેટલા ન કહેતા જોછા વત્તા જન્મ્યા છે એવું કથન કરવું તે 'ઉત્પન્નમિશ્રિતા' નામનો પ્રથમ પ્રકાર છે એ પ્રમાણે કોઈ ગામમાં પૃથ્વી મરી ગયા હોય તો દશ કે પચાસ મરી ગયાનું કહેવું તે 'વિગતમિશ્રિતા' છે જન્મ અને મરણ બંનેની વાત કરતા વિસવાદી વચન ઉચ્ચારવું તે 'ઉત્પન્નવિગતમિશ્રિતા' છે ઘણી કીડીઓ જીવતી હોય અને થોડી મરી જઈ હોય ત્યારે આ બધી કીડીઓ જીવતી છે એમ કહેવું તે 'જીવમિશ્રિતા' છે ઘણી કીડીઓ મરી ગઈ હોય અને થોડી જીવતી હોય ત્યારે આ બધી-મરી ગઈ છે એમ કહેવું તે 'અજીવમિશ્રિતા' છે આ કથનમાં આટલી જલ્દી છે અને આટલી મરી ગઈ છે એવી સખ્યા દર્શાવતા વિસવાદી ઉદ્દેશ કરવો તે 'જીવ જીવમિશ્રિતા' છે બટાકા, કાઠા વગેરે અનતકાયનો ઢગલો પડ્યો હોય અને તેમાં તુરોઆ, ભોંડા વગેરે કોઈક પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય હોય ત્યારે આ બધા અનતકાયનો સમૂહ છે એમ કહેવું તે 'અનતમિશ્રિતા' છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના સમૂહમાં કોઈક અનતકાય હોય તેમ છતાં આ બધા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનો જ સમૂહ છે એમ કહેવું તે 'પ્રત્યેકમિશ્રિતા' છે દિવસ હોય છતાં રાત્રી પડી ગઈ છે એમ કહેવું અથવા રાત્રી હોય અને છતાં દિવસ ઉગ્યો છે એમ કહેવું તે 'અદ્વા-મિશ્રિતા' છે સવાર હોય છતાં બપોર થઈ છે ઇત્યાદિ કહેવું તે 'અદ્વાદ્વામિશ્રિતા' છે

અસત્યામૃષા ભાષાના બાર લેદો—

આ ભાષા મત્યા, મૃષા કે સત્યામૃષારૂપ નથી વળી એનો વ્યવહાર જ હેતુ છે (૧) આમત્રણી, (૨) આજ્ઞાપત્રી, (૩) યાચની, (૪) પ્રશ્નની, (૫) પ્રજાપત્રી, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુલોભી, (૮) અભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સશય-કરણી, (૧૧) વ્યાકૃત અને (૧૨) અવ્યાકૃત એમ એના બાર પ્રકારો છે તેમાં હે વિશેષ ! એમ સંબોધન કરવું તે પ્રથમ પ્રકાર છે તુ આ કામ કર એમ આજ્ઞા કરવી તે બીજો પ્રકાર છે કોઈ પાસે તુ મને અમુક ચીજ આપ એમ માગવું તે ત્રીજો પ્રકાર છે કોઈ અર્થને વિષે સમજ ન પડે અથવા તો શકા રહેતી હોય તો તલભ પાસે તેના ખુલાસો પૂછવો તે ચોથો પ્રકાર છે શિશ્યને ઉપદેશ આપવો કે હિસા કરવી નહિ ઇત્યાદિ તે પાંચમો પ્રકાર છે મનનારાને ના કહેવી તે છઠ્ઠો પ્રકાર છે કોઈ કંઈક કાર્યનો આરંભ કરતા કોઈને પૂછે અને તે કહે કે એ કામ કરો, મારો અનુમોદના છે તે સાતમો પ્રકાર છે બહુ કાર્યો કરવાના હોય ત્યારે કોઈ કોઈને પૂછે કે આ કર તો તે કહે કે તને સૂઝ પડે તે કર તે આઠમો પ્રકાર છે અત્યારે આ કરવું બેઠો ઇત્યાદિ કથન તે નવમો પ્રકાર છે જેના અનેક અર્થો થતા હોય તેવા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે દશમો પ્રકાર છે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય તેવું બોલવું તે અગ્યારમો પ્રકાર છે અતિ શય ગહન અર્થવાળું કે અવ્યક્ત અક્ષરવાળું કથન તે બારમો પ્રકાર છે

૧ જેમકે સિંધવ લાવ એમ કહેવું આ સિંધવના લવણ ઘોડા વગેરે અર્થો થાય છે તે લાવનારે તુ લાવતુ તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો બાકી રહે છે

૧ એપણા-અભિતિનુ લક્ષણ—

અન્નપાનરજોહરણપાત્રચીવરાદિધર્મસાધનાના પ્રતિશ્રવસ્ય ચોદ્ગમો-
ત્પાદનૈપગાદોષવર્જનપૂર્વકગવેષણરૂપત્વમેયણાસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૪૮)

અર્થાત્ અન્ન, પાન, જોહરણ, પાત્ર, વગેરે ધર્મના સાધનોની તેમજ ઉપાશ્રયની 'ઉદ્ગમ, ઉત્પાદન અને એપણા એ (ત્રિવિધ) રોપના નિવારણ પૂર્વક ગવેષણ કરવી તે ' એપણા-અભિતિ ' છે. હુકમા કહીએ તો જીવન-યાત્રામા ખામ જરૂરી હોય તેવા નિર્દોષ સાધનોને મેળવવા માટે ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' એપણા-અભિતિ ' છે.

૨ આદાનનિક્ષેપ-અભિતિનુ લક્ષણ—

રજોહરણપાત્રચીવરપોઠફલકદણ્ડાદીનાં નિરીક્ષણપ્રમાર્જનપૂર્વક-
ગ્રહણનિક્ષેપકરણરૂપત્વમ્, રજોહરણાદિધર્મોપકરણાનામવશ્યતયા નિરી-
ક્ષ્ય પ્રમુજ્ય ચ ગ્રહણનિક્ષેપકરણરૂપત્વ યા આદાનનિક્ષેપણાસમિતે-
ર્લક્ષણમ્ । (૬૪૯)

અર્થાત્ ૧ રજોહરણ, પાત્ર, વગેરે, ૨ પીઠકલક, દડ વગેરેનું બરાબર નિરીક્ષણ અને પ્રમાર્જન થયો
બાદ તે હેવા મૂકવા તે ' આદાનનિક્ષેપ-અભિતિ ' છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો રજોહરણ
વગેરે ધર્મોપકરણોને અવશ્ય જોઈ પ્રમાર્જન હેવા મૂકવા તે ' આદાનનિક્ષેપ-અભિતિ ' છે.

૩ ઉત્સર્ગ-અભિતિનુ લક્ષણ—

જન્તુવર્જિતભૂમૌ નિરીક્ષ્ય પ્રમુજ્ય ચ મૂત્રપુરીષાદીના પરિત્યાગ-
કરણરૂપત્વમુત્સર્ગસમિતેર્લક્ષણમ્ । (૬૫૦)

અર્થાત્ જીવ જ તુ વિનાનો ભૂમિમા એટલે કે નિર્જીવ સ્થળ બરાબર જોઈ પ્રમાર્જન ત્યા મૂત્ર,
મળ ૧ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ' ઉત્સર્ગ-અભિતિ ' છે.

૧ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૮૮૩

૨ આની માહિતી માટે જુઓ પૃ ૮૮૩ ૮૮૮

૩ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૮૮૮

૪ ધર્મધન, જોયો

૫ પીઠ પાછળ મૂકવાનું પાટિયું

૬ વગેરેથી અલેખ ઇત્યાદિ તેમજ બીજી પણ ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુઓ સમજવી,

આ પ્રમાણે આપણે પાત્ર સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ અષ્ટ પ્રવચનમાતાનું દિગ્દર્શન કર્યું હવે ધર્મ મળ્યો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે મમિતિ અને ગુપ્તિ વચ્ચે શો તફાવત છે ઇત્યાદિ કેટલીક હકીકત નોધી લઈએ

ગુપ્તિમા અસત્કિયાનો નિષેધ અને સત્કિયાની પ્રવૃત્તિ એ બંને માટે સ્થાન છે, જ્યારે સમિતિમા સત્કિયાના પ્રવર્તન માટે જ અવકાશ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ગુપ્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયરૂપ છે, જ્યારે મમિતિ એ કેવળ પ્રવૃત્તિરૂપ છે^૧ આ પ્રમાણે સમિતિ અને ગુપ્તિમા અતર છે વળી ગુપ્તિ એ ઉત્તમર્ગરૂપ છે અને સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે^૨ એ વાત પણ સમિતિ અને ગુપ્તિના અ તર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે

આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રદ્ધા અને સમજણ પૂર્વક મન, વચન અને કાયાને ઉન્નમર્ગથી રોકવા અને તેને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા એ ધર્મ-પાલનનું આવશ્યક અંગ છે એથી કરીને ઉન્નમર્ગના ઉન્નમૂલન માટે અને સન્માર્ગના સરક્ષણ માટે સત્ય, હિતકારી અને સ હેઠલ વિનાનું વચન બોલવું જોઈએ, કિન્તુ સત્યનો પ્રચાર કરવાના સમયે કે ધર્મનું ખડન થતું હોય ત્યારે છતી શક્તિએ મૌન સેવવું એ વાસ્તવિક રીતે ભાષા-સમિતિનું કે વચન-ગુપ્તિનું પાલન નથી, પરંતુ એ તો એકેન્દ્રિય જેવી મૂંઝી દશા છે એ તો વચનગુપ્તિનો હલા કેળવવા અશબ્દ છે એને અમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની ગુપ્તિ તરીકે ન જ જાણખાવાય

ગુપ્તિને વિષે સમિતિનો અતર્ભાવ—

ભાષા સમિતિનો વચન-ગુપ્તિને વિષે, એપણા-મમિતિનો મનોગુપ્તિને વિષે અને જાકીની સમિતિનો કાયગુપ્તિને વિષે સમાવેશ કરી શકાય જુઓ ઉપદેશમાસાદ (ભા ૪)નું વક્ર મુ પત્ર

૧ ચારિત્ર એ મુનિઓનું ગત્ર છે તેના ઉત્પત્તિ પાત્ર સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને આભારી છે વળી એ ઉત્પન્ન થયેલા ચારિત્રરૂપ ગત્રનું સર્વ ઉપદેશો નિવારણ અને પોષણપૂર્વક એ આઠ પાનન કરે છે તેમજ એ ચારિત્રગત્ર અતિચારરૂપ મેનથી મનિન અને ૩ ત્યારે એ આઠ તેનું સંગ્રાધન કરે છે આ પ્રમાણે માતાની પેઠે જનન, પરિપાલન અને સરોવનરૂપ ક્રિયાઓ આ આઠ કરે છે, એથી એને આઠ પ્રવચનમાતા તરીકે જાણખાવાય છે જુઓ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧)નો ૪૫ મો પ્રોત્ક

૨ સરખાવે ઉત્તરાધ્યયનના મમિતિ-અધ્યયન નામના ૨૪મા અધ્યયનગત નિમ્નલિખિત ગ્રાધા —

“ પયાઓ પથ સમિર્ધઓ વરણસસ ય પવસજ્જે ।

ગુપ્તી નિયસજ્જે વુત્તા અસુમત્થેસુ સઠ્ઠમ્મો ॥ ૨૬ ॥ ”

[પતા પથ સમિતયચરણસ્ય ચ પ્રવર્તને ।

ગુપ્તિનિયન્ત્રણે ઉક્તાડશુમાર્થેષુ સર્વેશ ॥]

૩ જુઓ ૫ ૮૧૫ આ મળકમા અત્ર વિશેષ પ્રકાશ પાડના વિચાર હોવા છતાં ઉત્તરાધ્યયન (સગીક) વગેરે ગ્રંથો નહિ મળી શકવાથી તેમ કરાવું નથી

આઠ પ્રવચનમાતામા દ્વાદશાગીનો સમાવેશ—

ધર્મા-સમિતિમા પ્રાથમિકે અહિંસા વ્રતનો અતર્ભાવ થાય છે બીજા બધા વ્રતો આ વ્રતરૂપ સરોવરની પાળ સમાન હોવાથી તેનો પણ આમા જ અતર્ભાવ શક્ય છે ભાષાસમિતિ એ નિરવધ વચનરૂપ છે એટલે સમગ્ર વચનપર્યાયનો અને એથી કરીને સંપૂર્ણ દ્વાદશાગીનો એમા અતર્ભાવ થાય છે એ પ્રમાણે એષણાસમિતિ વગેરે માટે વિચારી લેવું અથવા આ આઠ પ્રવચનમાતા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે^૧ ચારિત્ર એ જ્ઞાન અને દર્શન વિના સંભવતું નથી અને સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી દ્વાદશાગી અર્થની દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી એટલે કે દ્વાદશાગીનો એમા અતર્ભાવ થાય છે

૧ ધર્મનું લક્ષણ—

દુર્ગતિપતતાં જન્તૂના ધારકત્વે સતિ શુભસ્થાને સ્થાપનરૂપત્વ
ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૧)

અર્થાત્ દુર્ગતિમા પડતા જ તુઓને ધારણ કરી રાખવા પૂર્વક શુભ સ્થાનમા તેને જે સ્થાપન કરે તે ' ધર્મ ' કહેવાય છે આના (૧) ક્ષમા, (૨) મૃદુતા (નિરભિમાનતા), (૩) સગ્લતા, (૪) શૌચ (નિર્લોભતા), (૫) અત્ય, (૬) સચમ, (૭) તપ, (૮) ત્યાગ, (૯) અહિંસનતા અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય એમ દશ પ્રકારો છે^૨ આ દશ પ્રકારનો અનગાર-ધર્મ

૧ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧)મા કહ્યું પણ છે કે—

‘ અથવા પશ્ચસમિતિ-યુક્તિત્રયપચિન્નિતમ્ ।

ચરિત્ર સમ્યક્ત્વચારિત્ર-મિત્વાદુર્મનિપુજ્યમ્ ॥૩૫૥॥ ’

૨ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૭૬૩

૩ તપરૂપ ધર્મ કર્મની નિર્જરા કરવામાં પ્રધાનભૂત હોઈ એનો નિર્જરાના ઉપાય તરીકે ઉત્તેમ સુપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એનાથી સવર પણ સધાય કે, એથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૮)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

‘ ઠસમ ક્ષમામાર્દવાર્જેવશૌચસત્યસયમતપસ્ત્યાગાક્રિય યજ્ઞધર્માણિ ધર્મ ૧૩૧ ।’

આ સળધર્મો નવતત્ત્વપ્રકરણુચત નિમ્નલિખિત ગાથા પણ મહુન્નાથે નોંધી લેઈએ—

“ સતી ય મદ્ય અશ્વ્ય મુસી તવ મક્ષમે જ ચોદ્ધવે ।

સચ સોય અર્ચિચળ ચ વર્મ ચ જદ્ધમ્મો ॥ ૨૧ ॥ ”

[ક્ષાન્તિમાર્દવાર્જેવ મુક્તિસ્તપ યયમશ્વ યોદ્ધવ્ય ।

સત્ય શૌચમાક્રિઅન્ય ચ મદ્ય ચ ચતિધર્મ ॥]

અર્થાત્ ક્ષમા માર્દવ, આર્જવ યુક્તિ (નિર્લોભતા) તપ, સચમ, અત્ય, શૌચ, આહિંસન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એમ (દશવિધ) ચતિધર્મ ॥

ઉત્તમ ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય છે. આનુ સ્વરૂપ સમબળ્ય તે માટે આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારીશું તેમા 'ક્ષમા'નું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

ક્રોધોદયનિમિત્તનિરોધકત્વે સતિ ઉદિતક્રોધસ્ય ચ વિવેકવલેન નિષ્ફલતાપાદનરૂપત્વમ્, ક્રોધનિગ્રહરૂપત્વ વા ક્ષમાયા લક્ષણમ્ । (૬૫૨)

અર્થાત્ ક્રોધના ઉદયના નિમિત્તોને રોકવા પૂર્વક ઉદયમા આવેલા ક્રોધને વિવેકરૂપ બળ વડે નિષ્ફળ કરવો તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે અન્ય ગુણોમા કહીએ તો ક્રોધનો નિગ્રહ તે 'ક્ષમા' છે

ક્રોધનો નિગ્રહ કરવાના પાંચ પ્રકારો—

ક્રોધનિગ્રહ એટલે ક્ષમા અને કષ્ટ મહન કરવાની શક્તિ અર્થાત્ સહનશીલતા આ ક્ષમાના પાંચ પ્રકારો પડે છે (૧) ઉપકાર-ક્ષમા, (૨) અપકાર-ક્ષમા, (૩) વિપાક-ક્ષમા, (૪) વચન-ક્ષમા અને (૫) ધર્મ-ક્ષમા આમા માણસે આપણને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય છતાં પણ પૂર્વે એણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એ ધ્યાનમા રાખી તે નુકસાન વેઠી લેવું તે 'ઉપકાર-ક્ષમા' છે હું ગુસ્સે થઈશ તો એ મને હેરાન કરશે એવા અભિપ્રાયથી ક્રોધ ન કરવો તે 'અપકાર-ક્ષમા' છે ક્રોધના ફળ અતિશય કડવા લોગવવા પડે છે એ લક્ષ્યમા રાખી ક્રોધ ન કરવો તે 'વિપાક-ક્ષમા' છે ક્રોધના કડવા વચનથી કુલાતું નહિ તેમજ ક્રોધને કડવું વચન કહેવું નહિ તે 'વચન-ક્ષમા' છે સામાનો પ્રતીકાર કરવાની શક્તિ હોવા છતાં ક્ષમા એ આત્માનો ધર્મ હોઇ ક્ષમા રાખવી એ મારી ફરજ છે એમ મમજી ક્ષમા રાખવી તે 'ધર્મ-ક્ષમા' છે

પણી સ્થાનાંગ (૪ ૭૧૨)મા નીચે મુજબનો જે ઉદ્દેશ મળી આવે છે તેની પછી નોંધ લેવી દુરસ્ત સમજાય છે —

“ વસતિહૃદય સમગ્રધર્મે પદ્મતે, તંજહા-સતી, મુક્તી, અજ્ઞાવે, મદ્યે, લાઘવે, સદ્યે, સજમે, તથે, ચિતાતે(વાયે), વમચેરવાસે । ”

[વસતિહૃદય સમગ્રધર્મે પ્રજ્ઞમસ્તપચા-ક્ષાન્તિમુક્તિરાજંચ માર્દવ લાઘવ સત્ય સયમસ્તપસ્ત્યાગી મદ્યચયવાસ ।]

અર્થાત્ શ્રમણ-ધર્મ દસ પ્રકારનો બળ્યો. જેમકે (૧) ક્ષમા, (૨) મુક્તિ (નિર્ગોભતા), (૩) જાનુતા, (૪) મદ્યતા (૫) લઘુતા, (૬) સત્ય, (૭) મયમ, (૮) તપશ્ચર્યા, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) અભયવૃત્તિ

૧ કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્ષમા, મુદુતા વગેરે દસ પ્રકારનો ધર્મ અદિસાધિ મૂળ ગુણો અને સ્થાન, આહાર વગેરેની શુદ્ધિ છતાંય ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય ત્યાંજ એ યતિધર્મ અને છે, નહિ તો નહિ એટલે કે અદિસાધિ મૂળ ગુણોના કે તેના ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના ક્ષમાદિ ધર્મો તો આમા ૫ ધર્મ મળ્યા એને યતિધર્મ તરીકે ન ઝોળાવાવી સકાય

૨ આનુ એક લક્ષણ ૭૮૭મા ૫૪૮મા વિચારાયું છે

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમા ક્ષમા કેળવવાના નીચે સુજળ પાત્ર પ્રકારે દર્શાવ્યા છે —

(૧) પોતે કોષના નિમિત્તરૂપ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને, (૨) કોષથી ઉદ્ભવતા હોયો વિચારીને, (૩) ખાલ-સ્વભાવને લક્ષ્યમા રાખીને, (૪) પોતે કરેલ કર્મનું પરિણામ સમજીને અને (૫) ક્ષમાના ગુણો ચિતવીને

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો (૧) કોઈ શુસ્સે થાય ત્યારે તેના કારણની તપાસ કરવી જેમકે મામાને શુસ્સો થવામા જો પોતે કાળુબુલ જણાય તો એમ વિચારવું કે બૂલ તો મારી છે, એમા એ શુ બૂલું કહે છે અને જો પોતે કારણરૂપ ન હોય તો આ ગિચારો અણુમમજી હોઈ મારો હોય કહે છે એમ વિચારવું

(૨) કોષી બનતા સ્મૃતિ-શ્રદ્ધ થાય છે અને એથી કોષી આવેશમા આવી મામા સાથે દુરમનાવટ આપે છે, તેને તુકસાન પહોંચાડે છે કે મારે છે અને એમ કરી પોતાના અહિંસા-મનને કલકિત કરે છે આ પ્રમાણે કોષથી ઉદ્ભવતી અનર્થની આવલિનું અવલોકન કરવું

(૩) કોઈ પોતાની યાછળ કડવા શબ્દો કહે તો એમ ચિતવવું કે અણુસમજી જનોનો એવો સ્વભાવ છે સાફ છે કે તે ગિચારો મારી સામે આવીને મારી નિહા કરતો નથી જો સામે આવી કટુ વચન ઉચ્ચારે તો એમ વિચાર કરવો કે હોય, ખાલજનો આવા જ હોય, એ તો ખાલી કડવા વચન જ સહજાવે છે, મારતો નથી એટલો લાલ છે જો પ્રહાર કરે તો પ્રાણમુખત કરતો નથી એમ વિચારી તેનો ઉપકાર માનવો અને જો મરજીને શરણુ બનાવે તોપણ તે ધર્મશ્રુટ કરતો નથી એમ વિચારી આટલો લાલ તો રહે છે એમ ચિતવી તેની ભાવદયા ભાવવી, પરંતુ કોષ ન જ કરવો આ પ્રમાણે વિવેકબળથી શુસ્સો આવતો અટકાવવો

(૪) કોઈ શુસ્સો કરે ત્યારે એમ વિચારવું કે આમા સામે તો નિમિત્તમાત્ર છે, એનું ખરૂં કારણ તો મારા પૂર્વકૃત કૃષ્ણત્વ જ છે અને એનું આ ફળ મારે લોગવવાનું છે આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત કર્મનું ચિંતન કરી ક્ષમા કેળવવી

(૫) કોઈ શુસ્સે થવાનું કારણ આપે ત્યારે શુસ્સે ન થતા એમ વિચારવું કે ક્ષમા રાખવાથી ચિત્તાની સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે છે બહલો લેવામા કે સામે થવામા જે શક્તિનો દુર્બલ થવા સહય છે તે યતો અટકે છે અર્થાત એટલી શક્તિ સચવાઈ રહે છે અને તેનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રસંગ મળે છે આ પ્રમાણે ક્ષમાના ગુણોનું મનન કરી ક્ષમા ધારણ કરવી

શ્રુદ્ધાનું લક્ષણ—

યથાયોગ્યમન્યુત્યાનાસનદાનાશ્ચલિપ્રગ્રહાદિલક્ષણવિનયકરણરૂપ-
ત્વે સતિ અહઙ્કારામાવરૂપત્વમ્, મદનિગ્રહરૂપત્વમ્, માનોદયનિમિત્ત-
નિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્ય વિફલતાપાદનરૂપત્વ વા માર્દવસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૫૩)

અર્થાત્ (શુરુ વગેરે આવતા) યોગ્યતા મુજબ જિભા થવું, (તેમને) આગળ આપવું, અજલિ જોડવી ઇત્યાદિ પ્રકારે (તેમને) વિનય કરવા પૂર્વક ગર્વનો અભાવ હોવો તે ' મૃદુતા ' છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અભિમાનનો નિગ્રહ તે ' મૃદુતા ' છે અથવા અહંકારના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમા આવેલા અહંકારને સફળ થવા ન દેવો તે ' મૃદુતા ' છે. દુઃકમા કહીએ તો જ્ઞાતિ, રૂપ વગેરેનો ગર્વ પણ સદા ટકતો નથી એમ વિચારવું અને કોઈ પણ દિવસે એવું અભિમાન કરવું નહિ એ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે.

જ્ઞાનુતાનું લક્ષણ—

ભાવદોષરહિતત્વે સતિ હિસનરૂપપરિણામાભાવાપાદનરૂપત્વમ્, યોગસ્યાવક્રનાપાદનપૂર્વકાવિસવાદરૂપત્વમ્, માયોદયનિમિત્તનિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્યાસ્તસ્યા વિફલતાપાદનરૂપત્વ વાઽઽર્જવસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૪)

અર્થાત્ ભાવ-દોષથી નિવૃત્ત બની હિંસારૂપ પરિણામના અભાવને બજાવે તે ' જ્ઞાનુતા ' છે. અથવા યોગનું સંઘટતા પૂર્વક અવિસવાદ વર્તન તે ' જ્ઞાનુતા ' છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો માયાના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમા આવેલી માયાને ફલીભૂત થવા ન દેવી એ ' જ્ઞાનુતા ' યાને ' સરલતા ' છે. દુઃકમા કહીએ તો વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આજીવ છે એને કેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા જોઈએ.

સૌંદર્યનું લક્ષણ જોકે આપણે ૩૪૨ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ, છતાં વિશેષ જ્ઞાનાર્થે તેનો નીચે મુજબ ફરીથી ઉલ્લેખ કરાય છે —

ધર્મોપકરણરજોહરણમુખવન્નિકાચોલપટ્ટકદળપાત્રાદિપ્ત્વપિ ગત-મૂર્છત્વમ્, લોભોદયનિમિત્તનિરોધકત્વે સતિ ઉદિતસ્ય વૈફલ્યાપા-દનરૂપત્વ વા શૌચસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૫)

અર્થાત્ ધર્મના ઉપકરણો જેવા કે જોશો, મુહુરત્તિ, ચોલપટ્ટો, કડ, પાત્ર વગેરેને વિશે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે ' શૌચ ' છે. અથવા તો લોભના ઉદયના નિમિત્તની વિદ્યમાન દશામા (૫૪) ઉદયમા આવેલા લોભને સફળ થવા ન દેવો તે ' શૌચ ' છે.

સત્ય ભાષાનું લક્ષણ—

મોક્ષમાર્ગાધર્મનીયમાપારૂપત્વ મત્યભાષાધર્મસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૬)

અર્થાત્ મોક્ષ-માર્ગની આરાધના કરવામા અનુકૂળ થઈ પડે એવી ભાષા તે ‘સત્ય ભાષા’ છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ સૂત્ર અને આગમને અનુસરનારા પદાર્થને વિષે પ્રવૃત્તિ કરનાર, અર્થિજનોના ભાવને ગ્રહણ કરવામા સમર્થ, પરને અનુગ્રહ કરનાર, શંકા રહિત, દેશ અને સમયને યોગ્ય, નિરવધ, જૈન શાસનને વિષે પ્રશસ્ત તેમજ સાચાના, પ્રચ્છના, પ્રશ્નોત્તર ઇત્યાદિ વિષયક વચન તે ‘સત્ય’ છે કુદમા કહીએ તો અહિંસાદિને હિતકારી એવું યથાર્થ વચન તે ‘સત્ય’ છે મળી લીધેલી શુભ પ્રતિજ્ઞા પાળવી તે પણ ‘સત્ય’ જ

સત્ય અને ભાષા સંમિતિમા તફાવત—

કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે બોલતી વેળા વિરેક અને ઉપયોગ શખી વચન ઉચ્ચારવા તે ‘ભાષા-સંમિતિ’ છે, જ્યારે પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણરૂપ વ્યવહારમા હિત, મિત અને યથાર્થ વચનનો પ્રયોગ કરવો તે સત્ય નામનો યતિધર્મ છે

સયમનું લક્ષણ—

યોગનિગ્રહરૂપત્વમ્, ઈર્યાસમિત્યાદિપુ પ્રવર્ત્તમાનસ્યૈકેન્દ્રિયાદિ-પ્રાણીવીહાપરિહારરૂપત્વ વા સયમસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૫૭)

અર્થાત્ યોગને કાષ્ટમા રાખવો તે ‘સયમ’ છે એટલી મન, વચન અને કાયાને નિયમમા રાખવો તે સયમ છે અથવા ઈર્યા-સંમિતિ વગેરેનું આચરણ ચાને પાલન કરનાર એકેન્દ્રિયાદિ છવોને પીઠા ઉપભવવામા ભાગ ન લે તે ‘સયમ’ છે

સયમના ૧૭ પ્રકારો—

પાંચ સ્થાવરો આશ્રીને અને ચાર પ્રકારના ગ્રસ છવો આશ્રીને સયમ એમ સયમના નવ પ્રકારો ઉપરાંત (૧) અધેક્ષ-સયમ, (૨) અપહૃત્ય-સયમ, (૩) પ્રેક્ષ-સયમ, (૪) પ્રમુજ્ય-સયમ, (૫) કાય-સયમ, (૬) વાહ-સયમ, (૭) મન-સયમ અને (૮) ઉપકરણ-સયમ એમ ૧૬ પ્રકારો છે આ પ્રમાણે કુલે એના ૧૭ પ્રકારો છે

સયમના અન્ય રીતે અચૂવાતા ૧૭ પ્રકારો—

પાંચ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ સયમના પાંચ પ્રકારો, પાંચ અન્નતોના પરિત્યાગ પૂર્વકના પાંચ પ્રકારો, ચાર કષાયો ઉપરના વિજયરૂપ ચાર, અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિના ત્રણ એમ એકેકર સયમના ૧૭ પ્રકારો થાય છે

તપના લક્ષણનો અથકારે અત્ર નિર્દેશ કર્યો નથી, એકે તપના લક્ષણનો ૮૨૧મા પૃષ્ઠમા તેમજ બાલતપના લક્ષણનો ૮૦૮ મા પૃષ્ઠમા તેઓ ઉલ્લેખ કરી ગયા છે આથી અત્ર એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થયે કે મહિન વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવા માટે—તેને નિર્મૂળ કરવા માટે જે ઈન્દ્રિય-દમન કરાય તે ‘તપ’ છે તપ એક જ હોવા છતાં, એની પાછળ, જે ભાવના, રહેલી હોય તે પ્રકારનું તેનું ક્ષણ મળે છે જો એ ભાવના સકામ હોય તો લૌકિક સુખની પ્રાપ્તિ એ એનું ક્ષણ છે અને જો એ નિષ્કામ હોય તો પારલૌકિક અમૃતહય યાને ‘આધ્યાત્મિક નિશ્ચેસના સુખની પ્રાપ્તિ એ એનું ક્ષણ છે

ત્યાગનું લક્ષણ—

भावदोषत्यागरूपत्वम्, सत्यपि वस्तुसन्निधाने सम्यग्ज्ञानपूर्वक-
परित्यागकरणरूपत्व वा त्यागस्य लक्षणम् । (६५८)

અર્થાત્ ભાવ-દોષનો પરિહાર તે ‘ત્યાગ’ છે અથવા તો વસ્તુ પાસે હોવા છતાં સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક તેને તણ દેવી તે ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે પાત્રને જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણો આપવા, એવી ‘પણ’ ત્યાગની વ્યાખ્યા અન્યત્ર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે આવો ઉલ્લેખ ૮૨૦ મા પૃષ્ઠમા કરાયો પણ છે

આક્રિયન્યનું લક્ષણ—

बाह्याभ्यन्तरद्वयेषु समत्वाभावरूपत्वम्, धर्मोपकरणादिवृत्ति-
मूर्च्छाराहित्यम्, इष्टानिष्टशब्दादिविषयेषु वा मूर्च्छाऽभावरूपत्वमाक्रि-
यन्यस्य लक्षणम् । (६५९)

અર્થાત્ બાહ્ય કે આંતર તર પદાર્થોને વિષે મમત્વ-શુદ્ધિ ન રાખવી તે ‘આક્રિયન્ય’ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ધર્મના ઉપકરણો વિષે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે આક્રિયન્ય છે વળી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ શબ્દો વિષયોને વિષે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે ‘આક્રિયન્ય’ છે કુકર્મો કહીએ તો કોઈ પણ જાતનો મમત્વરૂપ પરિગ્રહ ન રાખવો તે ‘આક્રિયન્ય’ છે

બ્રહ્મચર્યનું લક્ષણ—

व्रतपरिपालनज्ञानाभिवृद्धिकषायपरिपाकार्थं गुरुकुलवासरूपत्वम्,
नवकोटिपरिशुद्धिपूर्वकदिव्यौदारिकामाना परित्यागरूपत्व वा ब्रह्मचर्य-
स्य लक्षणम् । (६६०)

અર્થાત્ વ્રત પાળવા માટે, જ્ઞાનમા વધારો કરવા વાસ્તે તેમજ, કષાયોનો પરિપાક કરવા સારું શુરુ

કુળમા નિવાસ કરવો તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે^૧ અથવા નવ પ્રકારની પરિશુદ્ધિ પૂર્વક દિવ્ય તેમજ ઔદારિક^૨ કામોના ત્યાગ કરાવ તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે આના પરિપાલનમા ખામી ન આવે તે માટે આઠર્થક રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દના વમળમા ન સપડાઈ જવાય તેમજ શરીર-સરકાર વગેરેમા ન તણાઈ જવાય તે ઉપર પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું આવશ્યક છે

આ પ્રમાણે શ્વેદયવિધ યતિધર્મનું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે એટલે પ્રસંગોપાત્ત ભાવના સળધી ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, છતાં તેમ કરવા પૂર્વે આની સાથે કથચિત્ત સળધ ધરાવનાર શ્વેદયવિધ માનવધર્મ તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઈએ^૩

મલ્લિજમનિકાયના ૪૧ મા ' સાંલેચક ' સુત્રમા પ્રાણુધાત, અહત્તાદાન અને વ્યભિચાર એમ ત્રણ કાયિક, અસત્ય ભાષણ, ચાપી, કઠોર ભાષણ અને જડબકાટ એમ ચાર વાચિક અને પરદ્રવ્યનો લોભ, ક્રોધ અને મિથ્યાદષ્ટિ એમ ત્રણ માનસિક અર્થાત કુલે દશ અકુશલ કર્મપથ ગણવેલા છે આ દશથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશળ કર્મપથ છે આનો શ્રીમાન ધ્યુલ્યોષે એક સ્થળે માનવ-ધર્મ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે^૪ વૈદિક ધર્મગ્રંથોમા પણ ઉપસુંકત દશ પાપોથી નિવૃત્તિ મેળવવી તેને સામાન્ય માનવ-ધર્મ કહેલો છે ન્યાય-દર્શનના દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં તેના ભાષ્યકાર ભાસ્કર્યાચને પણ આનો જ નિર્દેશ કર્યો છે^૫ મનુસ્મૃતિ (અ ૧૨, શ્લો ૨-૭)મા પણ આ જ ઉલ્લેખ છે યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિ (અ ૩) પણ આ જ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને ' દશકરા ' કહેવાતું કારણ સમજાવતાં પણ આ જ પ્રમાણેના દશ પાતકોનો ઉલ્લેખ કરાવ છે કે જે બ્રહ્મ, બ્રહ્મવૈવર્ત, રાજમાર્તણ્ડ અને ગરુડ એમ ચાર પુરાણોમા નજરે પડે છે વાગ્વતકૃત અઘ્યાગલૂદય (અ ૨, શ્લો ૨૦-૨૧)મા પણ આ જ દશ પાતકો ગણાવાયા છે મહાભારતના ઉલોગ પર્વ (અ ૩૩)મા વિદુરે દશવિધ-ધર્મ એવા મોક્ષમ ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ તે કયા તેના ત્યા નિર્દેશ નથી, કિન્તુ કયા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનું સૂચન કરાવ્યું છે

૧ બ્રહ્મ એટલે શુરુકુળ અને ધર્મ એટલે વસતુ શુરુની અધીનતા સેવવા માટે શુરુકુળમાં નિવાસ તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે અથવા બ્રહ્મ એટલે આત્મીય યાનાદિ શુભો અને ધર્મ એટલે રમણના આત્મી યાનાદિ શુભોમાં રમણના તે પણ ' બ્રહ્મચર્ય ' ॥

૨ વિષય-વાસના

૩ મહાભારતના કેટલાક ઉલ્લેખો આની સાથે બહુ અસંગતતા આવે છે

૪ આની વિશેષ માહિતીના અભિજાથીએ પુરાતત્ત્વ (૧ ૧, અ ૨)ના ૧૯૮માથી ૧૯૯મા પર્વતના પૃષ્ઠો જોવા.

૫ જુદી જુદી સંખ્યા દર્શાવનાર નિપાતોના સમુદાયરૂપ અનુસારનિકાયના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન ॥

૬ આના નિવેશરૂપે જ દશ માનવધર્મો ન સૂચવતાં વિધાયક બાણુ પણ એમણે રજુ કરી છે.

આ પ્રમાણે દશવિધ ધર્મનું સ્વરૂપ વિચારાયું હવે ભાવનાનું સ્વરૂપ કહેવામા આવે છે. તેમાં ભાવનાનું લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકપદાર્થપરિચિન્તનરૂપત્વ ભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૬૧)

અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન પૂર્વક પદાર્થનું વાર વાર ચિન્તન કરવું તે ‘ ભાવના ’ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે રાગ-દ્વેષ એવી અનિષ્ટ વૃત્તિઓને અટકાવનારું ઊંડું અને તાત્ત્વિક ચિન્તન તે ‘ ભાવના ’ છે, આ દ્વારા ધર્મબંધ થતો અટકે છે, વાસ્તે એને સવરના ઉપાય તરીકે ગણાવાય છે જે વિષયોના ચિન્તનથી જીવનશુદ્ધિ વિશેષતઃ થવાનો સંભવ રહે છે એવા બાર વિષયોને પસંદ કરવામા આવ્યા છે અને આ પ્રત્યેકને ‘ ભાવના ’ કહેવામા આવે છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાવનાના બાર પ્રકારો પડે છે (૧) અનિત્ય ભાવના, (૨) અશરણુ ભાવના, (૩) સંસાર-ભાવના, (૪) એકત્વ-ભાવના, (૫) અન્યત્વ-ભાવના, (૬) અશુચિત્વ-ભાવના, (૭) આશ્રવ-ભાવના, (૮) સવર-ભાવના, (૯) નિર્જરા-ભાવના, (૧૦) લોક-ભાવના, (૧૧) બોધિહર્ષ-ભાવના અને (૧૨) ધર્મ-ભાવના

અનિત્ય ભાવનાનું લક્ષણ—

‘ વાહ્યાભ્યંતરદ્રવ્યાણા સર્વસયોગાનાં ચ વિશરાત્તાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, વાહ્યાભ્યંતરદ્રવ્યવિયોગે સતિ જાતં ચચ્છારીરિકમાનસિકદુઃખ તન્મા મૂલિસ્યનાગતમેવ ચિન્તનરૂપત્વમ્, સર્વસયોગેષુ વિનશ્વરભાવાનુચિન્તન-રૂપત્વં વાડનિત્યભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૬૨)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આત્મિક પદાર્થોના તેમજ સર્વ સંયોગોના વિનાશાત્મક સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું તે ‘ અનિત્ય ભાવના ’ છે અથવા બાહ્ય અને આભ્યંતર પદાર્થોના વિયોગ થતા જે શારીરિક કે માનસિક દુઃખ થાય છે તે ન થાઓ એમ પહેલેથી જ વિચારવું. વસ્તુભાવનાથી આ સક્તિ ઓછી કરી, પ્રત્યેક વસ્તુ અને તેના સંબંધોને અસ્થિર માનવા તે ‘ અનિત્ય ભાવના ’ છે, અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સર્વ સંયોગોને વિષે વિનશ્વરતા ચિન્તવવી તે ‘ અનિત્ય ભાવના ’ છે.

અશરણુ-ભાવનાનું સ્વરૂપ—

‘ વને સિંહાદ્ધસ્થિતમૃગશિશુવત્ સ્વજનાદિભ્યોઽપિ ત્રાણાભાવાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, ક્ષુધિતસિંહપરામૂતમૃગશિશુવજ્જન્મજરામરણવ્યાધિયસ્તે જીવે સ્વજનાદિભ્યોઽપિ પરિત્રાણાભાવાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, જન્મજરામરણ-વ્યાધિપ્રિયવિયોગાપ્રિયસયોગેપિતાલાભદારિદ્યદૌર્ભાગ્યદૌર્ભનસ્યાદિજ્ઞ-’

ન્યદુઃખેનાઽભ્યાહતસ્ય જીવસ્ય સસારસમુદ્રે પરિત્રાયકો નાસ્તીતિ
ચિન્તાનુરૂપત્વ વાઽશરણભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૬૩)

અર્થાત્ જોમ વતમા સિહના ઝોળામા રહેલા હરણના બચ્ચાને બચાવવા જેમ કોઈ સમર્થ નથી તેમ સ્વજનાદિ પશુ આપણુ 'રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે એવુ ચિંતવણુ તે 'અશરણુ-ભાવના' છે અથવાજેમ બૂખ્યા થયેલા સિહના પળમા સપડાયેલા હરણના બચ્ચાનુ કોઈ પશુ રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી તેમ જન્મ, જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આક્રાંત એવા જીવને સ્વજનાદિ બચાવી શકે તેમ નથી એમ વિચારણુ તે 'અશરણુ-ભાવના' છે અથવાતો જન્મ, ઘટપણુ, મરણ, રોગ, મ્રિય વસ્તુના વિયોગ, અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ, દરિદ્રતા, કૌશલ્ય, કૌર્મનસ્ય વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા હુ ખથી પીડાતા જીવને સસાર-સમુદ્રમા કોઈ બચાવનાર નથી એમ ચિંતવણુ તે 'અશરણુ-ભાવના' છે

સસાર-ભાવનાનુ લક્ષણ—

રાગદ્વેપાનુભવસ્વરૂપસંસારે ચક્રવજ્જન્મજરામરણાદિરૂપેણ । અમ-
ણાનુચિન્તનરૂપત્વમ્ , રાગદ્વેપમોહાભિભૂતૈર્જન્તુભિરન્યોન્યાભિધાતવધ-
ર્વન્ધાક્રોશજનિતાનિ દુઃખાનિ પ્રાપ્યન્તે અહો કષ્ટરૂપઃ खलु संसार
इति चिन्तनारूपत્વ वा ससारभावनाया लक्षणम् । (૬૬૪)

અર્થાત્ રાગ-દ્વેષના અનુભવરૂપ સસારમા ચક્રની માફક જન્મ, જરા અને મરણ થાય જ રહે છે એ પ્રકારનો વિચાર કરવો તે 'સસાર-ભાવના' ॥ અથવા રાગ, દ્વેષ અને મોહને હાથે પરાભવ પામેલા જીવને એક બીજા તરફથી અભિધાત, વધ, બધ અને આક્રોશ સહન કરવા પડે છે અને એથી જે હુ ખ થાય છે તે ઉપરથી એવો જે વિચાર કરવો કે સસાર ખરેખર કષ્ટરૂપ છે તે વિચાર 'સસાર-ભાવના' કહેવાય છે આ ભાવના ભાવવાથી સસારથી ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ બધામાથી નિર્વેદ ઉદ્ભવે છે અને તેમ થતા સસારનો ત્યાગ કરવાનુ બની શકે ॥

એકત્વ-ભાવનાનુ લક્ષણ—

एकाकिपरिभोक्तृत्वरूपेण जन्मजरामरणादिक्लेशानुचिन्तनरूप-
त्वम्, एक एवाहं न मे कश्चित् स्वकीयः परकीयो वा विद्यते एक
एव जाये म्रिये वेति चिन्तनारूपत્वा वा एकत्वभावनाया लक्षणम् ।
(૬૬૫)

અર્થાત્ જન્મ, જરા, મરણ વગેરેના કષ્ટો જીવને પોતાને એકલાને જ લોગવવા પડે છે એવું ચિંતન તે 'એકત્વ-ભાવના' છે અથવા તો હું એકલો જ છું, મારે કોઈ સ્વજન કે પરજન નથી, હું એકલો જ જન્મેથી છું અને એકલો જ મરવાનો છું એ પ્રકારની ભાવના તે 'એકત્વ-ભાવના' છે

અન્યત્વ-ભાવનાનું લક્ષણ—

શરીરાદિભ્યોऽપિ આત્મનો મેદાનુચિન્તનરૂપત્વમ્ , અન્યોઽહ અન્ય-
ચ્છરીરમિતિ શરીરાત્મનોર્મેદાનુચિન્તનરૂપત્વં વાઽન્યત્વભાવનાયા લક્ષ-
ણમ્ । (૬૬૬)

અર્થાત્ શરીર વગેરેથી આત્મા ભિન્ન છે એવું ચિંતન તે 'અન્યત્વ-ભાવના' છે અથવા હું અન્ય છું અને મારૂં શરીર અન્ય છે એમ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતાનો વિચાર કરવો તે 'અન્યત્વ-ભાવના' છે

અશુચિ-ભાવનાનું લક્ષણ—

આયુત્તરકારણાશુચિત્વાશુચિમાજનત્વાશુચિપરિણામપાકાનુબન્ધ-
સ્વરૂપાશુચિત્વાદિરૂપ સ્વલુ શરીરમિતિ ચિન્તનાનુરૂપત્વમશુચિભાવના-
યા લક્ષણમ્ । (૬૬૭)

અર્થાત્ શરીરના મૂળ તેમજ ઉત્તર કારણો અશુચિ હોવાથી, વળી શરીર (જાતે) અશુચિનું ભાજન હોવાથી તેમજ પાકના અનુબંધને લીધે અશુચિતાદિરૂપ હોવાથી શરીર અશુચિ છે એવું ચિંતન તે 'અશુચિ-ભાવના' છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરના આઠ કારણ શુદ્ધ અને શોષિત છે અને એ તો અત્યંત અશુચિરૂપ છે વળી કવલ-અહારાદિ લેવાતાની સાથે જ એ આહારાદિ પ્રાય શ્લેષ્મભય બની જાય છે, અને શ્લેષ્મથી દ્રવીભૂત બનેલો આહાર અતિશય અશુચિ છે ત્યારબાદ પિત્તાશયને પ્રાપ્ત કરીને પચેતો આહાર ખાટો બને છે પછીથી વાયુથી વિભક્ત બની તે અલગ રસરૂપ અને ખલરૂપ બને છે, અને ખલ તો મલ હોઈ અશુચિ છે આ પ્રમાણે ઉત્તર કારણો અશુચિ હોવાથી શરીર પણ અશુચિ જ છે કાન, નાક ઇત્યાદિ ખરેખર અશુચિના ભાજન છે કલલ-અવસ્થા, અર્બુદ-અવસ્થા, પેશીની અવસ્થા, ઘન-અવસ્થા, શરીરના અવયવની અવસ્થા, સ્પર્શ-અવસ્થા, ગાળપણ, જીવાની વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અશુભ પશ્વિણામ તેમજ મલાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ અશુભ પરિણામ પણ અશુચિ હોવાથી શરીર અશુચિ જ છે વળી શરીર ન્યાયે પાકી જાય છે ત્યારે તે અતિશય કુર્મથી ન્વસાવવાનું માલૂમ પડે છે, તેથી શરીર અશુચિરૂપ જ છે

અધોતોલકક્ષેત્રલોક ઇત્યાદિ સાત પ્રકારો થઈ છે તિર્યગ્-લોક અસખ્ય પ્રકારનો છે જેમકે જમ્બુ-દ્વીપ-તિર્યગ્લોકક્ષેત્રલોકથી માંડીને તે સ્વયંભૂરમણસચ્ચદ્ર-તિર્યગ્લોકક્ષેત્રલોક, ઊર્ધ્વલોક-ક્ષેત્રલોક ૫૬૨ પ્રકારનો છે (૧) સૌધર્મ ૪૯૫ ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક ચાવત (૧૨) અન્યુત ૪૬૫ - ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક, (૧૩) શ્રેવેયક વિમાન-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક, (૧૪) અનુત્તર વિમાન-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક અને (૧૫) ઇષ્ટપ્રાગ્ભાર પૃથિવી-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક

અધોલોકાદિના સ્થાન—

અધોલોક ત્રાપાના કે ઊપા શકેરાના આકારનો, તિર્યગ્લોક આવરના આકારનો અને ઊર્ધ્વલોક ઊભા મૂઠગના કે પખાજના આકારનો છે લોકનું સ્થાન ભગવતી (૪ ૭, ૭ ૧) માં નિર્દેશ્યા મુજબ સુપ્રતિષ્ઠક (૧ શરાવ) ના આકાર જેવું છે આ સૂત્રની ટીકાના ૨૮૮મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ અત્ર શરાવ-અપણીઆને ઊપું વાળી તેના ઉપર કળશ મૂકેલો હોય તેવું શરાવ સમજવું, કેમકે તે સિવાયના કેવળ શરાવ સાથે લોકસ્થાનની સદૃશતા થતી શકે તેમ નથી

લોકની આઠ પ્રકારની સ્થિતિ—

ભગવતી (૪ ૧, ૭ ૬) માં લોકની સ્થિતિ આઠ પ્રકારની દર્શાવવામાં આવી છે જેમકે વાયુ આકાશને આધારે રહેલા છે ઉદ્ધિ વાયુને આધારે, પૃથ્વી (જમીન) ઉદ્ધિને આધારે, ત્રસ તેમજ સ્થાવર જીવો પૃથ્વીને આધારે, અજીવ પદાર્થો જીવને આધારે, અને સર્પર્ષક જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે અજીવોને જીવોએ સર્પરેલા છે અને જીવોને કર્મોએ સર્પરેલા છે

વાયુના આધારે ઉદ્ધિ અને ઉદ્ધિના આધારે પૃથ્વી કેમ રહી શકે એના સમ્બંધમાં આ ઉદ્દેશ દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે ત્યાં એમ સૂચવાયું છે કે કોઈ પુરુષ પવન ભરીને વ્યામઙાની મસકને ફૂલાવે, પછી વાધરીની દંઠ ગાંઠથી તેા મસકનું મુખ બંધ કરી લે, અને એના મધ્ય ભાગને પણ એવી રીતે બાંધી લે આ પ્રમાણે થતા મસકમાં ભરાયેલા વાયુના બે વિભાગો પડી જશે, અને મસકને આકાર ડુગડુગી સમાન બની જશે ત્યાર બાદ મસકનું મોઢું ઉઘાડે અને તેની અંદરના ઉપરના ભાગને પવન કાઢી નાખે પછી તે જગ્યામાં-મસકના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરે અને પછી પાછું મસકનું મુખ બંધ કરી વચલી ગાંઠ છોડી દે તેમ થતા જગ્યાએ કે ઉપલા ભાગમાં ભરેલું પાણી ઉપરના ભાગમાં જ રહેશે-પવનની ઉપર જ રહેશે, નીચે નહિ જાય, કેમકે એ પાણી મસકની નીચે રહેલા પવનને આધારે રહેલું છે, આ પ્રમાણે જેમ પવનને આધારે પાણી ઉપર રહે છે તેમ પૃથ્વી વગેરે પણ પવનને આધારે રહેલ છે

આ સમ્બંધમાં એવું પણ ત્યાં ઉદાહરણ અપાયું છે કે જેમ કોઈ એક પુરુષ હોય અને તે વ્યામઙાની મસકને પવન વડે ફૂલાવી પોતાની કેડે બાંધે અને પછી તામ વિનાના, તરી ન શકાય તેવા અને મથોઠા કરતા વધારે ઊંઠા પાણીમાં પ્રવેશ કરે તોપણ તે પાણીની ઉપર ઉપરના ભાગમાં નહે તેમ અત્ર સમજવું

કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તનુવાત અને ઘનવાતરૂપ વાયુનો આધાર આકાશ છે, કેમકે તે વાયુ અવકાશાત્મની ઉપર રહેલો છે આકાશ તો પોતે સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે—તે પોતાના આધારે જ રહેલું છે—તેને બીજો કોઈ આધાર નથી એટલે એ કેને આધારે રહેલું છે એ પ્રશ્ન માટે અવકાશ જ રહેતો નથી ઘનોદધિ વાતને આધારે રહેલો છે, કારણ કે એ ઘનવાત અને તનુવાત ઉપર રહેલો છે ‘રત્ન પ્રભા’ વગેરે સાત પૃથ્વીઓ ઘનોદધિને આધારે રહેલી છે, કારણ કે એ પૃથ્વીઓ ઘનોદધિની ઉપર રહેલી છે ‘ધૃતિપ્રાગ્ભારા’ નામની આઠમી પૃથ્વી તો ઘનોદધિને આધારે રહેલી નથી, કિન્તુ તે આકાશને જ આધારે રહેલી છે^૧ ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પૃથ્વીને આધારે રહેલા છે આ કથન પ્રાયિક જાણુ, કેમકે કેટલાક જીવો પૃથ્વી સિવાયના આકાશ, પર્વત અને વિમાનને આધારે પણ રહેલા છે શરીરાદિ પુફ્ફલરૂપ અજીવો જીવને આધારે રહેલા છે, કેમકે તેઓ જીવમા સ્થિત છે જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે, કારણ કે સસારી જીવોનો આધાર અનુદય અવસ્થામા રહેલા કર્મપુફ્ફલવના સમૂહ ઉપર છે કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે એટલે જીવો નારકાદિ ભાવે રહેવા છે અજીવોને જીવોએ સઘરેલા છે, કેમકે મનના અને ભાવાદિના પુફ્ફલોને જીવોએ સઘરેલા છે જે જેનું સગ્રાહ્ય હોય છે તે તેનું આધેય પણ છે જેમકે પૂડલા વડે તેલ સગ્રાહ્ય છે તો તે તેલ સગ્રાહ્ય પણ છે અને આધેય પણ છે તેમ અજીવો જીવોને આધારે રહેલા છે અને અજીવોને જીવોએ સઘરેલા છે એ સળધમા ઘટાવી લેવું જીવોને કષ્ટોએ સઘરેલા છે, કેમકે સસારી જીવો ઉદય પ્રાપ્ત કર્મને વશ છે વળી જે જેને વશ હોય તે તેમા રહેલું છે જેમકે ઘટના રૂપાદિ શુષ્કો ઘટને વશ છે, વારતે તે તેમા રહેવા જ છે, એ પ્રમાણે અહીં પણ આધાર-આધેયભાવ સમજવો.

બોધિ-દુર્લભ-ભાવનાનું લક્ષણ—

અનાદિસસારેન્નન્તશઃ પરિવર્તમાનસ્ય વિવિધદુઃસ્વાભિહતસ્ય મિથ્યા-
દર્શનાદિના પ્રતિહતમતે. સમ્યગ્દર્શનાદિવિશુદ્ધો બોધિર્દુર્લભો ભવતીતિ
ચિન્તનાનુરૂપત્વમ્, પુણ્યાનુભાવેન મનુષ્યાદિશુભગતિપ્રાપ્તાવપિ તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનસ્વરૂપબોધિરત્નં દુર્લભ ભવતીતિ ચિન્તનાનુરૂપત્વ વા બોધિ-
દુર્લભભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૭૨)

અર્થાત્ અનાદિ સસારમા અનંત વાર પરિભ્રમણ કરનારા, વિવિધ દુઃખથી અસ્ત બનનારા તેમજ મિથ્યાદર્શનાદિથી રખલિત થયેલી મતિવાળા જીવને સમ્યગ્દર્શનરૂપ વિશુદ્ધ બોધિનો લાભ અતિ-શય દુર્લભ છે એમ ચિન્તન કરવું તે ‘બોધિ-દુર્લભ-ભાવના’ છે અર્થવા તો પુણ્યના વિપાકરૂપે મનુષ્યાદિ શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરવા છતાં તત્ત્વાર્થને (વેપે શ્રદ્ધારૂપ બોધિ-ગ્તનની પ્રાપ્તિ થવી સુરેકે છે એવી ભાવના ભાવવી તે ‘બોધિ-દુર્લભ-ભાવના’ છે

૧ ભગવતીસૂત્રમા પૃથ્વીઓ ઘનોદધિને આધારે રહેલી છે એવો જે ઉદ્દેશ છે તે ઔપ-
ચારિક સમજવો—પ્રાયિક જાણુવો એમ દીકાકરે સૂચવ્યું છે

ધર્મ-ભાવનાનું લક્ષણ—

સમ્યક્ત્વદ્વારકમહાવ્રતસાધકદ્વાવશાઙ્ગ્યુપદિષ્ટ્યુપ્યાદિવિશુદ્ધભૂત-
સસારસમુદ્રતારકમોક્ષપ્રાપ્તકો ભગવતા કથિતઃ સ્વલુ ધર્મો ભવતીતિ
ચિન્તનાનુરૂપત્વમ્, યસ્મિન્નાલમ્બમાને સતિ જીવો ભવાર્ણવે ન પતતિ સ
ધર્મો ભવતીતિ ચિન્તનાનુરૂપત્વ વા ધર્મભાવનાયા લક્ષણમ્ । (૬૭૩)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વરૂપ દ્વારવાળો, મહાવ્રતનો સાધક, દ્વાદશાંગીમા જેનું વિવેચન કરાયું છે એવી
શુભિ વગેરેથી વિશુદ્ધ બનેલો, સ સાર-સમુદ્રને પાર ઉતારનાર તેમજ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર
એવો ખરેખર ભગવાને કહેલો ધર્મ છે એમ ચિંતાવડુ તે ' ધર્મ-ભાવના ' છે અથવા તો જેનો
આશ્રય લેવાથી જીવ ભવ-સાગરમા પડતો નથી તે ધર્મ છે એમ ચિન્તન કરવું તે ' ધર્મ-
ભાવના ' છે.

આ પ્રમાણે આપણે બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ વિચાર્યું હવે પરીષદોનું પ્રતિપાદન કર-
વામા આવે છે તેમા પરીષદનું લક્ષણ એ છે કે—

સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણમોક્ષમાર્ગાદિપરિચ્ચવનપ્રયોજનવત્ત્વે સતિ કર્મ-
નિર્જરાપ્રયોજનવત્ત્વે ચ સતિ ક્ષુધાથુપદ્રવપરીષહ્ણરૂપત્વ પરીષહ્ણસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૭૪)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષ-માર્ગમાથી વિનિષાત ન થવા દેનારી તેમજ કર્મની નિર્જરાના
કારણભૂત એવા ક્ષુધાદિ ઉપદ્રવને સહન કરવાની શક્તિ તે ' પરીષદ ' કહેવાય છે આ આવીસ
પ્રકારનો છે જેમકે (૧) ક્ષુધાનો, (૨) તૃષ્ણાનો, (૩) શીતનો, (૪) ઉષ્ણનો, (૫) દશ-
મથકનો, (૬) નબળાનો, (૭) અરતિનો, (૮) ઓનો, (૯) અર્ધાનો, (૧૦) નિષધાનો,
(૧૧) શય્યાનો, (૧૨) આક્રોશનો, (૧૩) વધનો, (૧૪) ચાત્યનાનો, (૧૫) અલાભનો,
(૧૬) શામનો, (૧૭) તૃષ્ણરૂપકનો, (૧૮) મળનો, (૧૯) સત્કારપુરસ્કારનો, (૨૦)
પ્રશ્નનો, (૨૧) અજ્ઞાનનો અને (૨૨) અદર્શનો.

ક્ષુધા-પરીષદ અને તૃષ્ણા-પરીષદ—

આગમમા દર્શાવેલ વિધિ મુજબ, જરૂર અને આવરકને બાળનારી બૂખને, અનેષણ્ણીય
આહારના પરિહાર પૂર્વક ચથર્થ રીતે સહન કરનારા ઋતી ક્ષુધા-પરીષદને જીતે છે. એ પ્રમાણે
તૃષ્ણા-પરીષદ માટે સમજી લેવું

ઉત્તરશીયયન (અ ૨)મા કહ્યું છે કે શરીર ક્ષુધા વડે વ્યાપ્ત બન્યું હોય તોપણ

તપસ્વી અને પરાક્રમી મુનિ કૃષ્ણાદિ છેદે નહિ કે છેદાવે નહિ; રાધે નહિ કે રધાવે નહિ કાકજ ઘા વનરપતિના જેવા બાહુ, જ ઘા વગેરે અવયવો અત્યંત કૃશ બની ગયા હોય અને શરીરમા એકલી નસો દેખાતી હોય તેવું કુર્બળ શરીર થઈ ગયું હોય તોપણ મુનિ જરા પણ કિલગીર બન્યા વિના સયમ-માર્ગમા સચરે

એકાંતે માર્ગમા જતો, તૃષાથી બ્યાકુળ બનેલો અને મુખ સુકાઈ જતું હોય છતાં મુનિ જળ સબધી શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે.

આથી એ ફલિત થાય છે કે ગમે તેવી કઠકડીને ભૂખ કે તરસ લગી હોય તોપણ સ્વી-કારેલ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી આહાર પાણી ન લેતા તે કુધાની અને તૃષાની વેદનાને સમભાવે નિભાવી લેવી એ અતુકમે ' કુધા-પરીપહ ' અને ' તૃષા-પરીપહ ' છે

શીત-પરિપહ—

ધણી સખત ઠંડી પડી હોય ત્યારે જીભું વચ્ચે ધારણ કર્યું હોય તે કાઢી નાખી ટાઢથી બચાવ કરવા માટે અનેધણીય વચ્ચે માટે પ્રયાસ ન કરવો, કિન્તુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર એધણીયની જ ગવેધણા કરવી તે શીત-પરીપહનો જ્ય કહેવાય, પરંતુ એ એવા સમયમા અભિ સજગાવે અથવા તો અન્યને તેવી પ્રેરણા કરે તો તે શીત-પરીપહ સહન કર્યો ન ગણાય આ સબધમા ઉત્તરશં (અ ૨)મા કહ્યું છે કે રૂક્ષ શરીરવાળા અને ગામે ગામ વિહાર કરતા મુનિને કોઈ વેળા બહુ જ ઠંડી લાગે તોપણ એના બચથી સ્વાધ્યાયાદિ કરવાનું તેઓ ન ચૂકે તેમજ ઠંડી દૂર કરવા માટે ભારે મકાન વગેરે સાધન નથી, ભારી પાસે કાબળ વગેરે નથી, હું અભિ વડે તાપુ તો ઠીક ઋષુ એવું હીન ચિન્તન તેઓ ન કરે

ઉષ્ણુ-પરીપહ—

અતિશય તાપ લાગતો હોય તોપણ સ્નાન ન કરે કે પંખો ન ખાય, કિન્તુ એ ગરમીને સહન કરી બચ તો જ તે ઉષ્ણુ-પરીપહનો જ્ય કર્યો ગણાય ખરેખર પ્રતી ઉષ્ણુતાને દૂર કરવા છત્ર વગેરે ન ધારણ કરે હુકમા કહીએ તો પ્રખર તાપ વેઠવો કિન્તુ મહોષ આચરણ ન કરવું એવું નામ ઉષ્ણુ-પરીપહ સહન કર્યો કહેવાય ઉત્તરશં (અ ૨)મા કહ્યું છે કે તપી ગયેલી પૃથ્વી, રેતી અને શિલાદિથી તેમજ તૃષા વડે ઉત્પન્ન થયેલા ટાઢથી અને સૂર્યના કિરણોની ગરમીથી સતપ્ત બનેલા મુનિ ચદ્ર, ચદન, પવન ઇત્યાદિ વડે મને ક્યારે શાંતિ મળે એવી હીનતા ન રાખે વળી ઉષ્ણુતાથી સતપ્ત પામેલા તેઓ સ્નાનની અભિલાષા ન રાખે, શરીર ઉપર પણ પાણી ન છાટે કે વચ્ચે વડે વાસુ પણ ન નાખે

દશમશક-પરીપહ—

હામ, મચ્છર વગેરે કરડતા હોય તોપણ તે સ્થાનેથી ચાલ્યા ન જવું, પંખા વગેરે દ્વારા તેને દૂર ન કરવા-ઉઠાડી ન મૂકવા તેમજ તેને હાકી કાઢવા કુત્તી ન કગો એ દશમશક પરીપહ

નો જય કર્યો ગણાય આ સબધમાં ઉત્તર૨૦ (અ ૨) મા સૂચવાયું છે કે મચ્છર વગેરે જીવો શરીરનું માંસ, લોહી ખાતા હોય તેપણ ઉદ્દેગ ન કરવો, તેમને ઉડાવવા નહિ, મનથી પણ તેમના ઉપર દ્વેષભાવ ન લાવવો, તેમને મારવા પણ નહિ, કિન્તુ તે તરફ બેઠેરકાર રહેવું.

નાગ્ન્ય-પરીષદ—

નાગ્ન્ય એટલે કંઈ સમગ્ર ઉપકરણોનો ત્યાગ નથી, કિન્તુ પ્રવચનમાં જે વિધિ બતાવવામાં આવી છે તે અનુસાર નગ્નત્વ તે ‘નાગ્ન્ય’ છે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પૂર્વક ઔદિક અને ઔપચારિક ઉપધિને ધારણ કરનારા, પ્રવ્રજ્યાદિ કાર વડે લક્ષિત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, ભિખુ, અને ક્ષુદ્ધલક એવા સાધુના અનેક પ્રકારો પૈકી કોઈ પણ વિભાગમાં આવતા, માસકલ્પ વિહાર કરનારા, અલ્પ કર્મિતના અને જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર વડે અગ્ર ભાગને ઢાંકનારા, વર્ષાકલ્પ પરિભ્રમ કરનારા, કશ પ્રકારની સામાયારી સેવનાના તેમજ ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન અને એપણાના કોષથી રહિત શુદ્ધ આહાર, ઉપધિ અને શય્યાનું સેવન કરનારા ભિખુઓ હોય. આ પ્રમંથે રૂઝીરીતે આચાર પાળનાર નાગ્ન્ય-પરીષદનો પરાજય કરનાર ગણાય.

ઉત્તર૨૦ (અ ૨) મા કહેવાયું છે કે મારા વસ્ત્ર અતિશય જીર્ણ થઈ ગયા છે એટલે તે ફાટી જતા હું થોડા વખતમાં તફન નાખો. બની જઇશ તો પછી મારી શી દશા અથવા માન આ જીર્ણ વસ્ત્ર દેખીને કોઈ ગૃહસ્થ નવા આપે તો ફીક એવી દીન ભાવના ન ભાવવો પરંતુ જો જીર્ણ વસ્ત્ર ફાટી જશે તો મને જિનકલ્પી જેવું અચ્છેલકત્વ પ્રાપ્ત થશે અને જો નવા વસ્ત્ર મળશે તો સ્થવિરકલ્પગત અચ્છેલકત્વ પ્રાપ્ત થશે એટલે જો બને ધર્મને હિતકારી છે એમ ભણી મુનિ દીનતા ન કરે.

શ્વેતાબરત્વ અને દિગબરત્વ મૂળ—

નગ્નત્વ-પરીષદનો અર્થ સમજવામાં શ્વેતાબર અને દિગબર સપ્રકારો એક બીજાથી જુદા પડે છે શ્વેતાબરોનું કહેવું એ છે કે જિનકલ્પી જેવા વિશિષ્ટ સાધકો સવચારી નગ્ન હોય, પરંતુ સ્થવિરકલ્પી જેવા અન્ય સાધકો માટે મર્યાદિત વસ્ત્રાભિની છૂટ. અવબત્ત આ વસ્ત્રાદિ ઉપર તેમને મૂરછા ન હોવી જોઈએ દિગબરોનું માનવું એ છે કે મુનિ એવું નામ ધારણ કરનારા સમગ્ર સાધકો માટે એક સરખું ઐકાન્તિક નગ્નત્વનું વિધાન કરાયેલું છે તેઓ નગ્નત્વને ‘અચ્છેલક-પરીષદ’ પણ કહે છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એવી કલ્પના કરી છે કે શ્વેતાબરીય મતનું મૂળ એ પ્રભુ પાશ્ચાત્ય નાથની સવસ્ત્ર પરપરા છે, જ્યારે દિગબરીય મતનું મૂળ ભગવાન મહાવીરની અવસ્ત્ર પરપરા છે વળી શ્વેતાબર અને દિગબર એ બે નામો પણ વસ્ત્ર રાખવા ન રાખવા ઉપરથી જ પડ્યા જણાય છે.

અરતિ-પરીષદ—

વિહાર કરતી વેળા કે જિજ્ઞા રહ્યા હોય ત્યારે કોઈક વાર મુનિના સંયમ ઉપર અપ્રીતિ

થવારૂપ-ક ટાળો આવવારૂપ સખલાના ઉદ્ધાસે ત્યારે તેઓ રૂઢી રીતે ધર્મની આરાધના કરવી જ નોંધએ એવું વિચારે તો તેમણે અરતિ-પરીપદ લીધે ગણાય દુઃખમાં કહીએ તો ચારિત્ર ગ્રંથ કયા બાદ દીક્ષા પાળવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થતા એનાથી કટાળવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેમ ન કરતા ધીરજથી તેમાં રસ લેવો તે અરતિ-પરીપદનો જ્ય ગણાય

શ્રી-પરીપદ—

કામિનીના અંગ, ઉપાંગ, સંસ્થાન, હાસ્ય, લલિત અને વિશ્વભાદિ ચેષ્ટાનો વિચાર ન કરાય તેમજ કોઈ પણ વેળા તેના અંગોપાંગતુ કામબુદ્ધિથી અવલોકન ન કરાય તો શ્રીપરીપદ લીધે ગણાય કહેવાતું તાત્પર્ય છે કે સાધકે પોતાની સાધનામાં વિગ્નરૂપ વિભતીય આકર્ષણને વશ ન થવું જેમકે કોઈ શ્રી તરફથી વિષયેચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે અનેક ઉપસર્ગો કરાય તો સાધક પુરુષે તે સહન કરી લેવા, પરંતુ લેશ માત્ર વિકારને વશ ન થવું—એ શ્રીને તાબે ન જ થવું. એ પ્રમાણે સાધક શ્રી હોય તો તેને પુરુષ-પરીપદ સહન કરવો

ચર્યા-પરીપદ—

ગામ, શહેર, કુળ વગેરેમાં અનિયમિતપણે નિવાસ કરનાર તથા આગસનો તેમજ મંત્ર-પાનો ત્યાગ કરનાર મુનિ હરેક મહિને વિહાર કરે તો તેમણે ચર્યા-પરીપદને પરાજિત કર્યો ગણાય સ્વીકારેલા ધાર્મિક જીવનને પુષ્ટ કરવાના ઇરાદાથી નિઃસંગતા પૂર્વક જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિહાર કરવો, પરંતુ કોઈ પણ એક સ્થળમાં અહો ન જમાવવો તે ચર્યા-પરીપદનો વિજય છે આ સમયમાં ઉત્તરાં (અ ૨)માં કહ્યું પણ છે કે શુદ્ધસ્યાદિની સાથે ગંગાનો પ્રતિબંધ રાખ્યા વિના મુનિ જિનાસા પ્રમાણે એક ગામથી બીજે ગામ વિચરે

નિષધા-પરીપદ—

શ્રી, પશુ અને નપુસક જે સ્થાનમાં ન રહેતા હોય તેવા સ્થાનમાં બેસીને ઇષ્ટ તેમજ અનિષ્ટ ઉપસર્ગોને ઉદ્દેગ રહિતપણે-સમલાવે સહન કરવા તે નિષધા-પરીપદનો વિજય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સાધનાને અતુલ્ય એકાત સ્થાનમાં અમુક વખત સુધી આસન લગાવી બેઠા બાદ કોઈ ભય આવી પડે તોપણ અટાળપણે આસન ઉપ-ચિર નહેવું તે નિષધા-પરીપદનો પરાજય છે

શર્યા-પરીપદ—

શર્યા, મન્તારક, પટ્ટિકા ઇત્યાદિની મૂઢતા કે કઠોળાને લીધે જિયા નીચા પ્રતિજ્ઞ મળતા કે ઉપાશ્રયમાં ધૂળ ઘણી હોય કે તેમાં બહુ શીતલતા કે દિબ્ધતા રહેતી હોય તે

૧ નવતત્ત્વપ્રકરણ (આ ૨૭ માં આને બદલે 'નૈરેધિ-પરીપદ' નો ઉલ્લેખ છે એ એનો અર્થ તો ઉપર મુજબ જ છે જેમકે શ્વેત મુદ્, ત્ર્યં ઇત્યાદિ સ્થાનમાં નિષ્ક્રમણ તેમજ બીજાને બીજાવા નહિ કે કુદ ચેષ્ટા ન કરવી તે 'નૈરેધિ-પરીપદ' કે

ઉદ્દેશ ન ધારણ કરવો (કિન્તુ તે કષ્ટને સમભાવે સહન કરવું) તે શય્યા-પરીષદનો પરાજય છે ઉત્તર૧૦ (અ ૨)મા કહ્યું છે કે અનુકૂળ શર્યા (સ્થાનાદિ) મળતાં હર્ષ ન કરવો કે પ્રતિકૂળ મળતા ઉદ્વિગ્ન ન થવું

આક્રોશ-પરીષદ—

આક્રોશ એટલે અનિષ્ટ વચન આપુ વચન જો સાચુ હોય તો ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી, કેમકે એ તો મને શિખામણરૂપ છે અને કોથી ઉપકારી છે, અને જો એ ખોટું હોય તો તો ક્રોધ ન જ કરવો જોઈએ એ કેળીલી વાત છે આ પ્રમાણે વર્તનાર આક્રોશ-પરીષદ છતાં છે

ઉત્તર૧૦ (અ ૨)મા કહ્યું છે કે કોઈ મુનિ ઉપર આક્રોશ કરે તો મુનિએ સામુ તેમ ન કરવું, નહિ તો મુનિ પણ અજ્ઞાનીના સમાન બને છે

વધ-પરીષદ—

વધ એટલે હાથ વડે, હાતથી, ચોટીથી કે ચાલુક વડે તાહન કરવું તે આપુ તાહન-તર્જન પણ, શરીર અવસ્થા વિનશ્વર છે એમ વિચારી સહન કરવાથી વધ-પરીષદ છતાંય

યાચના-પરીષદ—

યાચના એટલે માગવું તે વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, પાન, ઉપાશ્રય વગેરે વસ્તુ અન્ય જન પાસે માગતા જો તે મળી જાય તો હર્ષ (કે ગર્હ) ન કરવો તેમજ કદાચ જો તે ન મળે તો થોડા ન કરવો-હીન ન બની જવું આ પ્રમાણે વર્તવાથી યાચના-પરીષદ ઉપર વિજય મેળવાય છે

ઉત્તર૧૦ (અ ૨)મા કહ્યું છે કે ગોચરીએ જતા મુનિને ગૃહસ્થ આગળ હાથ ધરવો યુક્ત નથી, એના કરતા તો ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે, એમ મુનિ ન ચિંતવે

મુનિને દરેક વસ્તુ માગીને જ લેવાની જિનાસા છે માગ્યા વિના જમીન ઉપરથી એક તણખણ કે કાત જોતરવા માટે એક સળી પણ તેમનાથી ઉપાડી ન લેવાય આથી ધનિકે કે કોઈ મોટા રાજપુત્રે હીક્ષા હીધી હોય ત્યારે ઘેરઘેર ગોચરી માટે જતા તેમને અપમાન પણ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવે અને તેમ છતાં તેઓ સમભાવે તે સહન કરે તો જ તેમનું અનતિચાર મુનિમત ગણાય

અહાભ-પરીષદ—

માગીએ ત્યારે વસ્તુ હોય છતાં કોઈ વખત મળતી નથી અને કોઈ વખત મળે છે, વાસ્તે ન મળે ત્યારે પણ મંતોષ માનવો એમ કરવાથી અવાભ-પરીષદ છતાંય કહેવાની મતલબ એ છે કે યાચના કરવા છતાં, વસ્તુ હોવા છતાં તે જોઈતી વસ્તુ ન મળે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ કરતા તેની અપ્રાપ્તિને તપરૂપ ગણી વધાવી લેવી અને અસતોષ ન ધારણ કરવો

રોગ-પરીષદ—

તાપ, અતિસાર, કાસ, કમ ઇત્યાદિ પ્રકારના રોગ આવ્યા હોય તોપણ તેની ચિકિત્સા માટે પ્રવૃત્તિ ન કરે, કિન્તુ પૂર્વ કર્મનો આ વિષાક છે એમ ચિંતવે તો રોગ-પરીષદનો જય

કર્ચો ગણાય ગમ્મવાસીઓ તો અદ્ય અને અધિક આલોચના પૂર્વક અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર રાગો સહન કરે તોપણ તેમણે એ પરીપક્ષે જીવે ગણાય

તૃણસ્પર્શ-પરીપક્ષ—

પોલાણુ ન રહે તેમ તૃણ, ફર્લ ઇત્યાદિના ઉપસોગની, ગમ્મમા નહિ રહેનારાઓને તેમજ ગમ્મમા રહેનારાઓને પણ અનુસાર છે તેમણે શયન કરવા માટે જે સ્થળની આજ્ઞા હોય તે જમીન ઉપર તૃણ, ફર્લ ખગેરે પાથરી તેના ઉપર સસ્તાર અને ઉત્તરપટક મૂકી સૂતુ ચોર ઉપકરણ હરી ગયા હોય અથવા સસ્તાર અને ઉત્તરપટક બહુ પાતળા થઈ ગયા હોય કે અતિશય જીર્ણ થઈ ગયા હોય તોપણ કઠોર, કુશ, ફર્લ ઇત્યાદિ ધાસનો સ્પર્શ તેમણે રૂડી રીતે સહન કરી લેવો, એમ કરવાથી એ પરીપક્ષનો જય થાય

ઉત્તરારાં (અ ૨) માં જ્ઞાનકલ્પીને એવો નિર્દેશ કરાયો છે કે (અતિશય અદ્ય અને જીર્ણ વશવાળા) રૂક્ષ કેહવાળા એવા તપસ્વી મુનિને ધાસના મધારા ઉપર સૂતા (તેની અણીઓ ભોકાવાથી) પીડા થાય વળી તે ઉપર તડકે પડવાથી ઘણી વેદના થાય તોપણ ધાસના ભોકાવા વડે પીડિત બનેલા મુનિ વશની ઇચ્છા ન કરે

મલ-પરીપક્ષ—

રજના પરાગ જેટલો મેલ પરસેવાથી કંઠણુ જની જાય અને શરીર ઉપર સ્પર્શ થઈ જાય અને ગ્રીભ ઋતુના તાપથી ઉત્પન્ન થતા ધામથી આર્દ્ર જની અત્યંત દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે તોપણ તે એલને દૂર કરવાને માટે સ્નાનાદિની ઇચ્છા ન કરનાર મલ-પરીપક્ષનો જય કરે છે

મગ્ના-પરીપક્ષ—

મગ્ના એટલે બુદ્ધિનો અતિશય (અકર્ષ) આવા બુદ્ધિના અકર્ષને પ્રાપ્ત થયેા હોય તોપણ અભિમાન ન કરે તો મગ્ના-પરીપક્ષે જીતેલો ગણાય મગ્નાથી વિપરીત એવી મદ મતિનો ધારક હું કંઈ જાણતો નથી, હું મૂર્ખ છું એથી જમા મારો પરિભવ કરે છે એ પ્રકારના પરિભવને કર્મનો વિપાક માની તેને સહન કરનાર આ પરીપક્ષને જીતે છે હું કમા કહીએ તો અમરકારી બુદ્ધિ હોય તો અભિમાન ન કરવું અને મદ મતિ હોય તો ખેદ ન કરવો

જ્ઞાન-પરીપક્ષ—

સુતરૂપ એટલે ચીઢ પૂર્વે અથવા દ્વાદશાંગીરૂપ જ્ઞાનનો એ અભ્યાસ કર્યો છે, હું સમગ્ર સુતનો ધારક છું એવો ગર્વ ન ધારણ કરવાથી જ્ઞાન-પરીપક્ષ ઉપર વિજય મેળવાય છે અથવા જ્ઞાનના પ્રતિપક્ષરૂપ અજ્ઞાનને લીધે આગમમા મુન્ય જેટલો પ્રવેશ થયેલો હોવાથી દીનતા ન ધારણ કરતા આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયવું દ્રવ્ય છે અને એ અજ્ઞાનતા પોતે કરેલા કર્મ સમભાવે ભોગવવાથી અથવા તપ કરવાથી દૂર કરી શકાય છે એમ ચિંતવવાથી અજ્ઞાન-પરીપક્ષ ઉપર જય મેળવાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જાણને વિષે વિશેષ પ્રવીણતા મળી હોય તો છાક્રી ન જવું અને ન મળી હોય તો તેથી દીન ન જાની જવું

અદર્શન-પરીપક્ષ—

સર્વ પાપસ્થાનોથી હું વિરક્ત છું, પ્રખર તપશ્ચર્યા પણ હું કરું છું તેમજ વળી હું

૧ નવતરપ અકરણ (અ. ૨૮) માં આને બદલે અજ્ઞાન-પરીપક્ષનો ઉલ્લેખ છે,

નિઃસંગી છુ, છતાં પણ ધર્મ, અધર્મ, દેવ, નારક વગેરેને હું જોઈ શકતો નથી તેથી આ બધું મુગતૃષ્ણિકા જેવું હોતું જોઈએ એવો કુતર્ક ઊઠાવવો એ 'અદર્શન-પરીવાહ' છે. આને, સહન કરવા ઇચ્છનારે એમ વિચારવું જોઈએ કે એ ધર્મ અને અધર્મ એ પ્રુથ્વ અને પાપરૂપ હોઈ કર્મ-પુણ્યરૂપ છે. તે તેનું અસ્તિત્વ તેના કાર્ય દ્વારા અનુભવાય છે અને એ ધર્મ અને અધર્મ ક્ષમા અને ક્રોધરૂપ હોય તો તે પોતાના અનુભવથી તેમજ આત્માના પરિણામથી તેની હૈયાતી પ્રત્યક્ષ રીતે મિત્ર થાય છે. રતિ-સુખમાં અત્યંત આસક્ત હોવાને લીધે, મનુષ્ય લોકમાં આવવાનું કદ પ્રયોજન નહિ હોવાથી અને મનુષ્ય-લોકમાં દુઃખનો અનુભવ થતો હોવાથી (તેમજ વળી એની ગંધ સહન થવી મુશ્કેલ હોવાથી) દેવો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તીવ્ર વેદનાથી પીઠાતા હોઈ, પૂર્વે કરેલા (દુઃ) કર્મોના ઉદયરૂપ બેડીના બંધનને વશ થયેલા હોઈ અને પરતરૂ હોઈ નારકો અહીં કેવી રીતે આવે ?

આ બાવીસ પરીવહોનો પ્રાહુર્ભાવ જ્ઞાનાવરણ, વેદનીય, દર્શનાવરણ, ચારિત્ર-મોહનીય અને આત્માર એ પાંચ કર્મ-પ્રદૂતિના ઉદયને આધારી છે.

કેને કેટલા પરીવાહ હોય ?—

બ્રૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, હાસ મચ્છરનું કરડવું, ચર્ચા, અલાભ પ્રત્યા, અજ્ઞાન, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મત્ત એ ચૌદ વિષયો સંબંધી પરીવહો સૂક્ષ્મસપરાયવાળા અને છદ્મસ્થ-વીતરાગ યતિને સંભવે છે. અત્ર આપરાયથી લોક નામનો કષાય સમજવો. તેના બાદર ખડો નવમે શુભસ્થાને નાશ પામે છે તેના સૂક્ષ્મ ખડો દશમાં શુભસ્થાનમાં હોય છે જેમને આવો સૂક્ષ્મસપરાય હોય તેઓ શમક કે કષપક સંચત હોય છદ્મ જોટલે આવરણ આથી છદ્મસ્થ જોટલે આવરણથી સુક્ત, અર્થાત્ જેનું જ્ઞાન આવરણથી સુક્ત હોય તે 'છદ્મસ્થ' કહેવાય છે. સમસ્ત મોહનીય કર્મ ॥ ઉપશમથી અથવા એના ક્ષયથી જેમનો રોગ નષ્ટ થયો હોય તેઓ 'વીતરાગ' કહેવાય છે. છદ્મસ્થ-વીતરાગથી અગ્યારમાં અને બારમાં શુભસ્થાને રહેલા મુનિઓ સમજવા આ પ્રમાણે દશમાં, અગ્યારમાં અને બારમાં શુભસ્થાને રહેલા સંયમીઓને વિષે ઉપર્યુક્ત ચૌદ પરીવહો હોય છે. ખાકીના આઠ નથી હોતા તેનું કારણ એ છે કે તેના ઉદય મોહનીય કર્મોના ઉદય ઉપર નિર્ભર છે અને એ ઉદય માટે અગ્યારમાં ઉપશાતમોહ અને બારમાં ક્ષીણમોહ શુભસ્થાનમાં અવકાશ નથી. દશમાં સૂક્ષ્મસપરાય શુભસ્થાનમાં મોહ છે ખરો, પરંતુ તે જોટલો બધો જોછો છે કે એ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, એથી એ શુભસ્થાનમાં પણ ચૌદ ન પરીવહોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

બ્રૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, દશમશક, ચર્ચા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મત્ત એમ અગ્યાર પરીવહો જિનને વિષે હોય છે. અત્ર જિનથી કેવલી સમજવા જોટલે કે આ પરીવહો તેરમાં ચૌદમાં શુભસ્થાનમાં સંભવે છે.

આ હકીકતના સંબંધમાં ઋતેતાનરો અને દિગબરો વચ્ચે મતભેદ છે. એ મતભેદ સર્વજને કવલ-આહાર હોય કે ન હોય તેને આશ્રીને ઉદ્ભવેલ છે. દિગબરોની માન્યતા એવી છે કે સર્વજ કવલ-આહાર કરતા નથી અને કરી પણ શકે નહિ, જ્યારે ઋતેતાનરોની માન્યતા એવી છે કે સર્વજો પણ કવલાહાર કરે છે.

અત્ર એ ઉમેરણું પડશે કે દિગંબરો પણ ૧૨વેતાબરની જેમ “અઘાદશ જિને” એ તત્ત્વાર્થ (અ ૬)ના સૂત્રને માન્ય રાખે છે, પરંતુ એનો અર્થ મચ્છીને કરતા હોય એમ જણાય છે. દિગંબર પર પરામા આના એ અર્થો કરાયા છે (૧) જિનમા ક્ષુધા આદિ અગ્રીયાર પરીપહો છે, કેમકે તે વેદનીય જન્ય છે, પરંતુ મોહનો તેમને વિષે સદતર અભાવ હોવાથી ક્ષુધાદિ તેમને વેદનારૂપ ન થતા હોઈ એ પરીપહો કેવળ ઔપચારિક છે—દ્રવ્ય પરીપહરૂપ છે (૨) બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘ન’ શબ્દનો અધ્યાહાર સમજી એવો અર્થ કરાયો છે કે જિનમા વેદનીય કર્મ હોવા છતાં તેને આશ્રીને રહેલ ક્ષુધાદિ અગ્રીયાર પરીપહો મોહના અભાવને લીધે શાષ્ટરૂપ નહિ થતા હોવાથી એ નથી જ.

બાહરસ પરાય નામના નવમા ગુણસ્થાનમા બાવીસે પરીપહો સભવે છે, કેમકે પરીપહના કારણરૂપ બધા એ કર્મો ત્યાં રહેલા છે. પરીપહોનો નિદેશ યુનિઓને લક્ષ્યીને છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતા છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા ગુણસ્થાનોમા પણ બાવીસે બાવીસ પરીપહો સભવે છે. આવો અર્થ દિગંબરીય વ્યાખ્યા-અથોમા ‘બાહરસ પરાય’ શબ્દને સારૂંપ ન ગણી વિશેષણરૂપ ગણી સૂચવવામા આવ્યો છે.

પરીપહો, તેના કારણો અને તે માટેના ગુણસ્થાનો

સંખ્યા	નામ	કારણ	કયે ગુણસ્થાને ?
૧૧	ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, કશમશક, અર્થો, શસ્થા, મળ, વધ, રોગ અને તૃણરૂપશ્ચ	વેદનીયના ઉદયથી	પહેલાથી તેરમા સુધીના
૧	મજ્ઞા	જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી	બારમા
૧	અજ્ઞાન	ઉદયથી	બારમા
૧	અદર્શન	દર્શનમોહનીયના ઉદયથી	પહેલે
૧	અલાભ	લાભાતરાયના	પહેલેથી બારમા સુધીના
૭	આક્રોશ, અરતિ, ઓ, નિષેધા, નઅત્વ, યાચના અને સત્કાર પુરસ્કાર	ચારિત્ર-મોહનીયના	નવમા

પરીપહોના કારણો—

પરીપહોના કારણો તરીકે કેવળ ચાર કર્મોનો જ નિર્દેશ કરાય છે તેમા પ્રજ્ઞા-પરીપહ સ્નાનાવરણના ક્ષયોપશમને અને અજ્ઞાન-પરીપહ સ્નાનાવરણના ઉદયને આભારી છે. સ્નાનાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે જ્યારે સ્નાનાવરણ હોય ત્યારે તેનો ક્ષયોપશમ હોય અને જ્ઞાનાવરણના ઉદયમા અપ્રજ્ઞારૂપ નિર્બુદ્ધિતા અને અજ્ઞાન હોય આ બંને અર્થો કેવી રીતે મુસંગત બને છે—‘જ્ઞાન’ શબ્દમાથી અપ્રજ્ઞા એવો અર્થ કેવી રીતે નીકળે છે એવો કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો તેનો ઉત્તર અધિકાર એ આપે છે કે અપ્રજ્ઞા **ચાજાનં ચાપ્રજ્ઞાજ્ઞાને** એવો દ્વંદ્વ-સમાસ કરવાથી જ્ઞાનાવરણના ઉદયમા અપ્રજ્ઞા સ્થળે છે.

દશનંભોહનીય કર્મના ઉદયમા અદશનંભોહ પરીપહ અને અતરાય કર્મના ઉદયમા અલાભરૂપ પરીપહ ઉદ્ભવે છે ચારિત્રભોહનીય કર્મના ઉદયમા નમ્ભત્વ, અરતિ, શ્રી, નિષદા, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર-પુરસ્કાર એમ સાત પરીપહો ઉદ્ભવે છે તેમા જુશુષ્માના ઉદયથી નમ્ભતા, અરતિના ઉદયથી અરતિ, શ્રીવેદના ઉદયથી શ્રી, ભયના ઉદયથી નિપદા, ક્રોધના ઉદયથી આક્રોશ, માતના ઉદયથી યાચના અને લાભના ઉદયથી સત્કારપુરસ્કાર પરીપહ ઉદ્ભવે છે બાકીના પરીપહો વેદનીય કર્મના ઉદયને આભારી છે કેવલજ્ઞાનીને જે અગ્યાર પરીપહો કહેવાયા છે તે વેદનીય કર્મના જ ઉદયનું ફળ છે.

સમકાલે એક જ વ્યક્તિમા સભવતા પરીપહો—

ઉપયુક્ત બાવીસ પરીપહો પૈકી કેટલાક અમુક વ્યક્તિને હોય અને કેટલાક અમુકને ન પણ હોય એ હકીકત આપણે ઉપર જોઇ ગયા અત્ર આપણે એ પ્રશ્ન વિચારીશું કે એક જ વ્યક્તિમા એક સાથે કેટલા સભવી શકે છે આનો ઉત્તર એ છે કે વધારેમા વધારે ૧૬ સભવે છે, કેમકે બાવીસમા કેટલાક પરસ્પર વિરોધી છે જેમકે શીત, ઉષ્ણ, ચર્મા, શમ્યા અને નિષદા આ પૈકી શીત અને ઉષ્ણ અત્યંત વિરોધી હોઈ તે બંને સમકાળે હોઈ જ શકે નહિ એટલે કે જ્યારે શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ ન હોય અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન હોય, બેમાથી ગમે તે એક જ હોઈ શકે એ પ્રમાણે ચર્મા, શમ્યા અને નિષદા પૈકી ગમે તે એક જ હોઈ શકે આ પ્રમાણે આ પાંચ પરીપહો પૈકી એક સાથે કોઈ પણ બે જ અને બાકીના ૧૭ એમ મળી એક જ જીવમા વધારેમા વધારે ૧૬ પરીપહો સભવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે પરીપહોનું કથન કર્યું હવે સ્વરના પ્રધાન હેતુરૂપ ચારિત્રનું લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રનું લક્ષણ આપણે ૮૮૧ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ છતાં અત્ર પ્રકાશતરૂપી તે નીચે સુજળ રજુ કરાય છે.

સાવચયોગવિરતિરૂપત્વ ચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૭૫)

અર્થાત્ સાવચ વ્યાપારથી નિવૃત્તિ તે ‘ચારિત્ર’ છે આ નિવૃત્તિ પરિણામની વિશુદ્ધિ ઉપર

આધાર ગણે છે એની તરતમતાને ધ્યાનમાં લઈને ચારિત્રના (૧) સામાયિક, (૨) છેદોપસ્થાપનીય, (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ, (૪) સૂક્ષ્મપ્રકાર અને (૫) ચથાખ્યાત એમ પાંચ પ્રકારે પાઠવામાં આવે છે તેમાં રાગદ્વેષનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ તે 'સમ' અને 'આય' એટલે લાભ, અથવા અય એટલે ગમન સમનો આય કે અય તે 'સમાય' અને 'તદ્વિત' પ્રત્યય લગાડતા એનું સામાયિક એવું રૂપ બને છે રાગદ્વેષથી વિરક્ત ઝુનિની તમામ ક્રિયાઓનું રૂપ નિર્જરા છે

સામાયિક (૧) ઇત્વર અને (૨) યાવજીવ એમ બે પ્રકારનું છે તેમાં ઇત્વર સામાયિક પ્રથમ અને અતિમ તીર્થ કરના તીર્થમાં જેમણે દીક્ષા અગીકાર કરી હોય તેવા ઝુનિને દીક્ષા શ્રદ્ધા કરતી વેળા અપાય છે એથી શાસ્ત્રપરિણા અધ્યયનાર્થિના બલુકા અને શ્રદ્ધાળુ સાધુને આશ્રીને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર સામાયિક કળતા ઉચ્ચ કક્ષાનું હોવાથી એ ચારિત્ર શ્રદ્ધા કરાતા સામાયિકનો ત્યાગ થઈ જાય છે યાવજીવ સામાયિકના અધિકારી બીજાથી ત્રેવીસમાં સુધીના તીર્થ કરેલા તીર્થમાં દીક્ષા લેનારાઓ તેમજ 'મહાવિદેહ' ક્ષેત્રના વામી એવા ઝુનિઓ છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રથમ દીક્ષા અગીકાર કરવી તે 'સામાયિક-ચારિત્ર' છે આના બે પ્રકાર છે 'ભરત' અને 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના શાસનમાં જ્યાં સુધી દીક્ષિત શિશ્યને પાંચ મહાવ્રતોનો આદેશ ન કરાય ત્યાં સુધીનું તેમનું લઘુ દીક્ષારૂપ ચારિત્ર 'ઇત્વર-સામાયિક' કહેવાય છે આનો જોછામાં જોછો કાળ છ માસનો હોય એમ પ્રાય જણાય છે 'ભરત' અને 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થ કરેલા શાસનમાં તેમજ 'મહાવિદેહ'માં સર્વ ઝુનિઓને દીક્ષા લે ત્યારથી જ મહાવ્રતોનો આદેશ કરાય છે અને તે યાવજીવ સુધીનો હોવાથી તે ચારિત્ર 'યાવજીવિક સામાયિક' કહેવાય છે

કહેવાનું તાર્પણ્ય એ છે કે થોડા વખત માટે કે આખી જીવગી માટે જે પહેલવહેલું ચારિત્ર અગીકાર કરાય છે-જે દીક્ષા લેવાય છે તે સામાયિકરૂપ ચારિત્ર છે

છેદોપસ્થાપનીયાદિ બાકીના ચાર ચારિત્રો પણ સામાયિકરૂપ તો છે જ, કિન્તુ આચાર અને શુશ્રુની વિશિષ્ટતાને લઈને એનો જુદો નિદેશ કનય છે તેમાં છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનું લક્ષણ એ છે કે—

**પ્રથમાપેક્ષયા વિશુદ્ધતરસર્વસાવચયોગવિરતાવવસ્થાનરૂપત્વમ્, વિ-
વિક્તરમહાવ્રતારોપણરૂપત્વમ્, પૂર્વપર્યાયચ્છેદપૂર્વકપર્યાયાન્તરે ઉપસ્થા-
પનરૂપત્વ વા છેદોપસ્થાપનીયસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૭૬)**

અર્થાત્ સામાયિક-ચારિત્રની અપેક્ષાએ વધારે વિશુદ્ધ અને સમગ્ર સાવધ નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રને 'છેદોપસ્થાપનીય' કહેવામાં આવે છે અથવા પૃથક્ પૃથક્ મહાવ્રતનું આદેશનું જે ચારિત્રમાં કરવામાં આવે છે તે 'છેદોપસ્થાપનીય' કહેવાય છે અથવા તો જે ચારિત્રને વિશે પૂર્વ પધાઈનો છેદ થઈ અન્ય પર્યાયની ઉપસ્થાપના સાથે તેને 'છેદોપસ્થાપનીય'ના નામથી જાણખાવાય છે

આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં આવે માટે એટલું ઉમેરીશું કે પ્રથમ જેટલા વખત સુધી હણુ દીક્ષા પાળી હોય તે કાળને દીક્ષાનો નહિ ગણવો તે પૂર્વ પર્યાયનો છે. કહેવાય છે ઉપસ્થાપના એટલે ફરીથી પાત્ર મહાવ્રતોની સ્થાપના બ્યાથી દીક્ષાનો કાળ ગણાય-દીક્ષા પર્યાયની મણુત્રી થાય એવી રીતનું ફરીથી શ્રદ્ધા કરાવું ચારિત્ર તે 'છદોપસ્થાપનીય' કહેવાય છે એને લોકો 'વધી દીક્ષા' તરીકે ઓળખાવે છે આ ચારિત્ર બે પ્રકારનું — (૧) નિરતિચાર અને (૨) સાતિચાર પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના શાસનમાં જેમણે દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ અધ્યયનોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ વિશેષ શુદ્ધિના ઇનાદથી જીવન પર્યંતને માટે ફરીથી જે ચારિત્ર શ્રદ્ધા કરે તે 'નિરતિચાર છદોપસ્થાપનીય' છે વળી એક તીર્થ કરના શાસનના મુનિ તેમના નિર્વાણ બાદ બીજા તીર્થ કરના શાસનના ચારિત્રનો અગીકાર કરે તે વખતે ચાર કે પાત્ર મહાવ્રતોનું આદેશણ કરાય છે તેને પણ 'નિરતિચાર છદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર' સમજવું.

મૂળ શુભનો ભગ કરનારા અર્થાત્ મહાવ્રતના ઘાતક એવા મુનિને વિશે ફરીથી જે મહા વ્રતની આદેશણ કરાય તે 'સાતિચાર છદોપસ્થાપનીય' છે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે સાતિચાર ચારિત્ર પ્રથમ ચારિત્ર બ્રહ્મ યથેલ્લ હવું એવું ઘોષણ કરે છે.

નિરતિચાર તેમજ સાતિચાર એવા બંને પ્રકારના છદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર સ્થિત કટપમાં અથવા તો પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના તીર્થમાં સમાવે છે, નહિ કે જિનકંઠપમાં અથવા તો મધ્યમ તીર્થ કરના શાસનમાં.

પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્રનું લક્ષણ—

સાવચયોગવિરતિરૂપસ્વે સતિ તપોવિશેષેણ વિશુદ્ધરૂપસ્વસ્, યસ્મિન્ સતિ તપોવિશેષેણ સાવચયોગવિરતસ્ય વિશુદ્ધતા ભવતિ તત્ત્વપસ્વ વા પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૭૭)

અર્થાત્ સાવચ યોગની વિરતિરૂપ ચારિત્રમાં રહીને મુનિ તપવિશેષ વડે તે ચારિત્રને વધારે વિશુદ્ધ બનાવે તો તે ચારિત્ર 'પરિહારવિશુદ્ધિ' કહેવાય છે બીજા લક્ષણમાંથી પણ એ જ ક્ષણે નીકળે.

૧ દાખના તરીકે શીખાઈ નાથના તીર્થમાં દીક્ષા લીધેન કેશી ગણધર પ્રમુખ મનિઓએ શ્રી ક હાવીરના શાસનમાં પ્રવેશ કરતી વેળા મદણ કરેલું ચારિત્ર.

૨ એક દર કત્યો દસ છે — (૧) અચેતક, (૨) ઔરેસિક, (૩) ચાંચાતર (૪) રાજ પિડ (૫) કૃતિકર્મ, (૬) વ્રત (પામ), (૭) જ્યેષ્ઠ, (૮) પ્રતિકર્મણ (૯) માગ અને (૧૦) પર્વપણા આ પૈકી સંપાતર, વ્રત જ્યેષ્ઠ અને કૃતિકર્મ એ ચાર અવરિયત કંઈપણ ગણાય છે અને બાકીના છ 'અનવરિયત કંઈપણ' ગણાય છે અચેતકનું દરેક કંઈપણ વર્તનાર મુનિ 'સ્થિતકંપ' કહેવાય છે અને કેવળ ચાર અવરિયત કંઈપણ વર્તનાર મુનિ 'અસ્થિતકંપી' કહેવાય છે.

૩ આના 'અધ્યાખ્યાન' અને 'તથાજ્ઞાત' એનાં પણ નામે ૧૦૨૨ પડે છે.

છે આ ચારિત્રના (૧) નિર્વિશ્યમાનક અને (૨) નિર્વિષ્ટકાયિક એમ બે પ્રકારે પડે છે તેમા નિર્વિશ્યમાનક એટલે ભોગવાતુ અને નિર્વિષ્ટકાયિક એટલે જેમણે વિશિષ્ટ તપના અનુધાન દ્વારા શરીરને ભોગવ્યુ હોય તે

આનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે થોડુક વિવરણ ઉમેરીશુ આ ચારિત્રની વિશેષતા એ છે કે એમા કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવામા આવે છે કે જે હકીકત પરિહારનો તપવિશેષ એ અર્થ વિચારતા સહજ સ્ફુરે છે

નવ મુનિઓનો સમૂહ હોય છે તેમા એક વાચનાચાર્ય થાય છે ચાર મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરે અને ચાર મુનિઓ એમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરે-એમની સારવાર કરે એમા જેઓ તપશ્ચર્યા કરતા હોય તેઓ તે વખતે 'નિર્વિશ્યમાનક' કહેવાય છે અને એ તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થતા તેઓ 'નિર્વિષ્ટકાયિક' કહેવાય છે એમ જાતુમા જઘન્ય તપશ્ચર્યા તરીકે ઉપવાસ, મધ્યમ તરીકે છઠ્ઠું અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે અટ્ટમ, શિશિર જાતુમા જઘન્ય તરીકે છઠ્ઠું, મધ્યમ તરીકે અટ્ટમ અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે દશમ યાને ચાર ઉપવાસ, વર્ષા જાતુમા જઘન્ય તરીકે અટ્ટમ, મધ્યમ તરીકે દશમ અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે દ્વાદશ ભક્ત યાને પાત્ર ઉપવાસ છે હરેક પારણે આચાર્ય હોય સાત પ્રકારની ભિક્ષા પૈકી છેલ્લી પાત્રનુ ગ્રહણ અને તેમા પણુ બેનો અભિગ્રહ હોય આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ વૈયાવૃત્ત્ય કરનારા ચાર મુનિઓ આ જ વિધિ પ્રમાણે છ મહિના તપ કરે એ વેળા નિર્વિષ્ટકાયિક મુનિઓ એ નિર્વિશ્યમાનકની સારવાર કરે તેમની છ માસની તપશ્ચર્યા પૂણુ થતા વાચનાચાર્ય છ મહિના સુધી તપ કરે અને આઠે નિર્વિષ્ટકાયિક મુનિઓ એમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરે એ પ્રમાણે કુલ ૧૮ મહિના પૂર્ણ થતા આ નવ મુનિઓ જિનકદંપીનો માર્ગ અગીકાર કરે અથવા તો દરોથી ગચ્છમા દાખલ થાય

આ પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્રને અંગે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે આ ચારિત્ર તીર્થ કરની પાસે અથવા તો તેમની પાસે જેમણે આ ચારિત્ર લીધુ હોય તેમની પાસે લઈ શકાય છે, કિન્તુ બીજા સામાન્ય મુનિઓ પાસે નહિ

આ ચારિત્રનો વીસ અપેક્ષાએ વિચાર કરી શકાય છે આ વીસના નામ નીચે મુજબ છે—

(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાળ, (૩) ચારિત્ર, (૪) તીર્થ, (૫) પથોય, (૬) આગમ, (૭) વેદ, (૮) વૈષ્ણવ, (૯) લિંગ, (૧૦) લેશ્યા, (૧૧) ધ્યાન, (૧૨) ગણુ, (૧૩) અભિગ્રહ, (૧૪) પ્રવ્રજ્યા, (૧૫) મુકાપત્ત, (૧૬) પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિ, (૧૭) કારણુ, (૧૮) નિષ્પ્રતિકર્મતા, (૧૯) ભિક્ષા અને (૨૦) બધ

ક્ષેત્ર— પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્ર અગીકાર કરનારનુ જન્મક્ષેત્ર પાત્ર ભરત અને પાત્ર ઝેરાવત પૈકી ગમે તે હોઈ શકે, કિન્તુ મહાવિદેહ તો નહિ જ પરિહાર-કદપ અગી-કાર કરનારનુ ક્ષેત્ર પણુ મહાવિદેહ તો નહિ જ વળી જેમ જિનકદંપીનુ સહરણુ થવાથી સર્વ ક્ષેત્રોમા તેમની પ્રાપ્તિ સબબે છે તેમ આ ચારિત્રવાળા મુનિઓનો સબબ છે એમ ન માનવુ, કેમકે તેમનુ મહરણુ થતુ નથી

૧ (અ) અસપ્ત (આ) સપ્ત, (ઇ) ઉદ્ધૃત, (ઈ) સ્વપ્નપ્રકૃત, (ઉ) ઉદ્ગૃહીત, (ઊ) પ્રગૃહીત અને (જ) ઉન્નિવૃત્તમ એ સાત પ્રકારે છે જુઓ પ્રવચનસાદે ૧૦ (ગા ૭૪૫-૭૪૭)

કાળ— આ મુનિઓનો જન્મ-કાલ અવસર્પિણીનો ત્રીજો અથવા ચોથો તેમજ ઉત્સર્પિણીનો બીજો, ત્રીજો કે ચોથો આરો છે સદ્ભાવ તો અવસર્પિણીના પાચમા આરામા પણ હોય

ચારિત્ર— સામાયિક અને છેદોપરથાપનીય ચારિત્રના સચમ-સ્થાનોથી યાને અધ્યવસાય-સ્થાનોથી ઉપરના અસખ્ય લોકપ્રદેશના જેટલા પરિહારવિશુદ્ધિના સચમ-સ્થાનો છે આ પૈકી ગમે તેમા વર્તતા જીવને આ ચારિત્ર હોય છે

તીર્થ— જિનેશ્વરના શાસનની વિચ્છેદ-અવસ્થામા કે તીથ ન પ્રવર્તાયુ હોય તેવા કાળમા આવા મુનિઓ ન હોય તીર્થ કરના પ્રવર્તમાન શાસનમા જ તેઓ હોય

પર્યાય— જેમનો મૃદસ્થ-પર્યાય ઓછામા ઓછો ૧૨૬ વર્ષનો હોય અને વધારેમા વધારે દેશ જાન પૂર્વ કોટિનો હોય અને જેમનો જઘન્ય યતિ-પર્યાય ૨૦ વર્ષનો અને ઉત્કૃષ્ટ દેશ જાન પૂર્વ કોટિવર્ષનો હોય તેવા મુનિ આ ચારિત્ર અગીકાર કરી શકે છે

આગમ— નવીન આગમ ન ભણાય, કિન્તુ અધ્યયન કરેલોનો અભ્યાસ ચાલુ રખાય

વેદ— આ ચારિત્રના ધારક બી-વેદી ન હોઇ શકે એટલે કયા તો એઓ પુરુષ-વેદી હોય કે નપુ સક-વેદી હોય

કંઠપ— આ ચારિત્રશાળી મુનિ સ્થિતકંઠથી જ હોઇ શકે, નહિ કે અસ્થિતકંઠથી

લિંગ— દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ બંને આ ચારિત્રધારીને હોય

લેશ્યા— કંઠપ અગીકાર કરતી વેળા ત્રણ શુભ લેશ્યા હોય, પરંતુ ત્યાર બદ છ એ પણ હોય કર્મ-પરિણામ વિચિત્ર હોઇ અશુભ લેશ્યાઓના પણ ઉદય થાય, કિન્તુ તે અત્યંત સંકિલ્પ કે ચિરકાલીન ન હોય

ધ્યાન— આ ચારિત્ર અગીકાર કરતી વેળા ધર્મ-ધ્યાન હોય. ત્યાર બાદ આર્ત અને ગૌદ્ર ધ્યાન પણ હોય ત્રીમ કર્મના પરિણામરૂપે અશુભ યોગોની ઉત્કૃષ્ટ દશામા આર્તતા કે રૌદ્રતા પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તે પ્રાય નિરતુબંધ હોય

શાશ્વ— ઓછામા ઓછા ત્રણ ગણ અને વધારેમા વધારે સો ગણ અગીકાર-કાલે હોય અને ત્યાર બાદ જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી સેકડો ગણો હોય તેમા પુરુષની જઘન્ય સંખ્યા ૨૮ની હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૦૦ની હોય ત્યારપછી પરિહારવિશુદ્ધિમા વર્તતા એવા પુરુષો જઘન્યથી સેકડો હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી હજારો હોય પ્રવેશ કરનાર અને નીકળનાર બંનેની સમકાલે જઘન્ય સંખ્યા એકની અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથક્ત્વની હોય

૧ આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમણે આ હિમર પૂર્વે દીક્ષા લીધી હોય તેમને માટે આ ચારિત્રનાં દ્વાર બંધ છે

અભિગ્રહ—દ્રવ્યાદિ કોઈ પણ અભિગ્રહ ન હોય, કેમકે એ કલ્પ જાતે જ અભિગ્રહરૂપ છે

પ્રવ્રજ્યા—કોઈને પણ દીક્ષા ન આપે એ કલ્પસ્થિતિ છે, પરંતુ યથાશક્તિ ઉપદેશ આપે

મુંડાપન—આ મુનિ કોઈને મુંડે નહિ

પ્રવ્રજ્યા પછી મુંડન અવશ્ય હોય એવો નિયમ નથી, કેમકે અયોગ્યને દીક્ષા અપાઈ ગઈ હોય તો પાછળથી એ અયોગ્યતાનો સાક્ષાત્કાર થતા મુંડન ન કરે

પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિ—મન વડે સૂક્ષ્મ મર્તિચાર લાગે તોપણ ખરેખર ચતુર્થાંક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે

કારણ— આ કલ્પનુ યથાવિધિ પાલન એ જ કર્મક્ષયનુ નિમિત્ત-કારણ હોવાથી તેમને જ્ઞાનાદિક ખીન આલબનો ન હોય અર્થાત્ આ કલ્પ પતિત દશાવાળો નથી કે જેથી જ્ઞાનાદિ આલબન એને સ્થિર રાખે અથવા જે વડે અપવાદ-સ્થાન સેવવા પડે તેમ હોય તેવું જ્ઞાનાદિ આલબન ન હોય

નિપ્રતિકર્મતા—આ ચારિત્રશાળી મુનિવર શરીર-સંસ્કાર ન કરે એટલું જ નહિ કિન્તુ આખમા તણખલું પડ્યું હોય તો તે પણ ન કાઢે પ્રાણાત કદ આવી પડે તોપણ અપવાદ-માર્ગનું સેવન ન જ કરે

વિક્ષા— ત્રીજા પહોરે આ ચારિત્રધારક ગોચરી અને વિહાર કરે, બાકીના સમયમા તેઓ કાચો ત્સર્ગ કરે તેઓ નિદ્રા બહુ અલ્પ હોય જ કદાચ જ ઘાળાળની ક્ષીણતાએ તેઓ વિહાર કરવા અસમર્થ હોય તોપણ અપવાદ ન સેવે, કિન્તુ કલ્પની મર્યાદા બરાબર સાચવે

બન્ધ— પરિહારકલ્પી કલ્પ પૂર્ણ થતા ફરીથી તે કલ્પમા અથવા ગચ્છમા પ્રવેશ કરે, નહિ તો તેઓ જિનકલ્પી બને ફરીથી તે કલ્પમા અથવા સ્થવિર કલ્પમા જાખલ થનાર ' ઇત્વર-પરિહારી ' કહેવાય, અને જિનકલ્પ અગીકાર કરનાર ' યાવતકથિક પરિહારી ' કહેવાય

સૂક્ષ્મસપરાય-ચારિત્રનું લક્ષણ—

અતિસૂક્ષ્મસઙ્ગવલનલોભકપાયસત્ત્વવિષયકત્વમ્, ગુણશ્રેણિસમા-
રોહણે સતિ દશમગુણસ્થાનવર્તિરૂપત્વ વા સૂક્ષ્મસમ્પરાયચારિત્રસ્ય
લક્ષણમ્ । (૬૭૮)

અર્થાત્ અતિશય સૂક્ષ્મ સઙ્ગવલન લોભરૂપ કપાયનો જે ચારિત્રમા સદ્ભાવ હોય તે ચારિત્ર ' સૂક્ષ્મ-સપરાય ' કહેવાય છે અથવા તો ' ગુણશ્રેણિમા આરૂઢ થયેલા અને દશમા ગુણસ્થાનકે

૧ ઉપશમ-ઐશ્વિ કે ક્ષપક-ઐશ્વિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ નવમે ગુણસ્થાને લોભરૂપ કપાયને સૂક્ષ્મ કરે-કપાયાશની વર્જણાએને અનુક્રમે તોડી પ્રત્યેક વર્જણાને વિશેષ બંધધાનવાળી બનાવે અને ત્યાર પછી દશમે ગુણસ્થાને તે સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કપાયને ઉદયર્થ લાવી તેને ભોગવે

વર્તતા મુનિનુ ચારિત્ર તે ' સૂક્ષ્મ-મપરાય ' છે આ ચારિત્રમા ક્રોધ, માન કે માયાના ઉદય માટે અલ્પાંશે પણ અવકાશ નથી, ફક્ત લોભનો અત્યંત અતિમૂઢમપણે હોય છે

‘યથાખ્યાત-ચારિત્રનુ લક્ષણુ—

સમસ્તચાગિત્રમોહસ્યોપશમક્ષયાન્યતરરૂપત્વે સતિ શુદ્ધાત્મસ્વભા-
વાવસ્થાનાપેક્ષારૂપત્વ યથાખ્યાતચાગિત્રસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૭૧)

અર્થાત્ સમગ્ર ચારિત્ર-મોહનીય કર્મોના ઉપશમ કે ક્ષય થયા બાદ શુદ્ધ આત્મ-સ્વભાવમા સ્થિર થયુ તે ‘ યથાખ્યાત-ચારિત્ર ’ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ ચારિત્રના બે લેહો પડી શકે છે જેમકે ઉપશમ-શ્રેણિવાળા જીવને અચારમા ઉપશાતમોહ નામના ગુણસ્થાને મોહની ઉપશાતિ રૂપ જ ચારિત્ર છે અર્થાત્ સપૂર્ણ મોહનો આ ગુણસ્થાને ઉપશમ થયેલો છે, નહિ કે સત્તામાથી પણ તે હાકી કઢાયેલો છે આ ચારિત્ર ‘ ઔપશમિક યથાખ્યાતચારિત્ર ’ કહેવાય છે ક્ષપક શ્રેણિવાળા જીવને બારમા ક્ષીણમોહ નામના ગુણસ્થાને મોહના મઠતર ક્ષયરૂપ ચારિત્ર છે આને ‘ ક્ષાયિક યથાખ્યાતચારિત્ર ’ કહેવામા આવે છે આ બંને ચારિત્રમા મોહના ઉદયનો મર્વંથા અભાવ છે એટલા પુરતી એ બેની સમાનતા છે, બાકી પ્રથમમા મોહની સત્તા રહેલી છે, જ્યારે બીજામા એની જગાએ સત્તા નથી વળી પહેલા ચારિત્રનો કાળ અત્યુદ્વર્તનો છે, જ્યારે બીજાનો દેશ બેન પૂર્વ કોટિવર્ધનો છે એના અધિકારીઓ બારમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાને હોય છે—અર્થાત્ છદ્મસ્થ પણ આના અધિકારી છે આ ચારિત્ર અતિચારરૂપ કલકથી સર્વંથા અસ્પૃષ્ટ છે બીજા ચારિત્રમા તો સંબલન-કપાયનો પણ ઉદય છે, અહીં તો તે પણ નથી આ પ્રમાણે આ ચારિત્ર સર્વ વિશુદ્ધ સર્વવિરતિરૂપ હોઈ એ જ ખરેખર સામાયિક ગણાય આવા પ્રકારનુ ચારિત્ર સર્વોત્તમ હોઈ સમગ્ર બ્રહ્માંડમા પ્રસિદ્ધ છે એની આગિત થયા બાદ જ અને તેમ થતા જરૂર જ મુક્તિના દ્વાર ખુલ્લા થઈ જાય ॥

આ પ્રમણે સવરના ૫૭ લેહોનુ વર્ણન અત્ર પૂરૂ થાય છે એટલે પરિશિષ્ટરૂપે કઈ ગતિમા કઈ ભતિમા અને કઈ કાયમા સવરના કેટલા કેટલા પ્રકાર સભવે છે તેનુ ચિન્હશન કરી આ અધિકાર પૂર્ણ કરીશુ

કઈ ગતિમા કેટલા સવર ?—

સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીવહ અને ચતિધર્મો એ સર્વવિરતિવાળી વ્યક્તિને હોય અને નર કર્મા, તિર્યંચ ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા એનો અભાવ હોવાથી એ ત્રણે ગતિમા કેવળ બાર ભાવનારૂપ બાર ભતના સવરનો અદ્ભાવ છે અનુબ્ધ ગતિમા ૫૭ અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારે સભવે છે

કંઈ ભતિમાં કેટલા સવર ?—

કંઈ ભતિમાં કયા કયા સર્વરના પ્રકારો સંભવે છે તે વિચારીશુ તો જણાશે કે એકેન્દ્રિયમાં એકે પ્રકાર સંભવતો નથી, કેમકે સર્વવિરતિનો ત્યા અભાવ હોઈ ઈર્યાસમિતિ આદિ ૪૫ પ્રકારો તો ન જ હોય વિશેષમાં એ જીવોને મનોયોગનો અભાવ હોવાથી ભાવના માટે પણ અવકાશ નથી આ હકીકત ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પણ લાગુ પડે છે પચેન્દ્રિયમાં પણ પ્રકારો સંભવે છે

કંઈ કાયમાં કેટલા સવર ?—

પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો એકેન્દ્રિય છે એટલે એમને એકે પ્રકારનો સવર નથી ત્રસ કાયમાં ગર્ભજ મનુષ્યનો અભાવેશ થતો હોવાથી અને એને પણ પ્રકારના સવરો સંભવતા હોવાથી આ કાય આશીને પણ પ્રકારો છે એમ કહેવાય

इति प पम् प. पत् बोभुपांभियुक्तशास्त्रविशारदजैनाचार्यभीमद्विजयधर्मसूरीभ्यः-
वरणारविन्दभूषायमाणेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तक श्रीमद्वल्लभिजयेन
विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य सवराधिकारवर्णननामा पञ्चम उल्लाखीऽनुवादादिपूर्वक
स्तोत्रमात्र ॥

૫૪ ઉલ્લાસ-‘ નિર્જરા ’ અધિકાર

હવે નિર્જરાના સ્વરૂપનું લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા નિર્જરાનું લક્ષણ આપણે ૧૦૮૬ માં પૃષ્ઠમા વિચારી ગયેલા નિર્જરા-લાવનાના લક્ષણથી અનિત થાય છે, છતાં પ્રકરણવશાત્ અત્ર ક્ષીણી તેનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરાય છે —

परिपक्वभूतानां कर्मविविधानामात्मप्रदेशोभयः । परिशाटनरूपत्वं निर्जराया लक्षणम् । (६८०)

અર્થાત્ પરિપક્વ થયેલા કર્મના અવયવોનું આત્મ-પ્રદેશથી, ખરી પકડુ તે ‘ નિર્જરા ’ છે આ નિર્જરા તપ દ્વારા થાય છે તપનું લક્ષણ એ છે કે—

अभिनवकर्मप्रवेशाभावरूपत्वे सति पूर्वोपार्जितकर्मपरिक्षयरूपत्वं तपसो लक्षणम् । (६८१)

અર્થાત્ નવીન કર્મના પ્રવેશનો જેને વિષે અભાવ હોય-જે હરમ્યાન નૂતન કર્મ ન બધાય અને જે દ્વારા પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મનો ક્ષય થાય તે ‘ તપ ’ કહેવાય છે તપ કરવાથી કર્મ આત્મ-પ્રદેશથી વિખૂટા પડી જાય છે અર્થાત્ કર્મનો રસ સૂકાઈ જતા તે નિસ્ફેદ બને છે અને તેથી કરીને તેનું અન્ધથી પરિશાટન થાય છે

ઉપર્યુક્ત તપ કરવાથી સ્વર અને નિર્જરા એમ બંને થાય છે જેમકે અનન્યાસિ (બાહ્ય) તપ તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન વગેરે (આક્યતર) તપ કરવાથી જરૂર આશ્રવનું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે અર્થાત્ સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને છુટ્તું કર્મ ખરી પડે છે કોટલે નિર્જરા થાય છે

તપના મુખ્ય બે ભેદો છે—(૧) બાહ્ય અને (૨) આક્યતર તેમા વળી બાહ્ય તપના (૧) અનન્યાસ, (૨) અવમૌદ્ય, (૩) વૃત્તિપરિસંખ્યાન, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) વિવિક્તશય્યાસન અને (૬) લીનતા એમ છ પ્રકારો ગ્રંથકારે સૂચવ્યા છે આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા વિચારીએ તે પૂર્વે આ બાહ્ય તપના પ્રકારો પરત્વે થોડોક ઊદાપોદ કરી લઈએ

તત્વાથ (અ ૬) ના નિર્ગન-લિખિત—

“ અનન્યાસાવમૌદ્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશય્યાસનકા-
મક્લેશા ચાહ્યં તપઃ । ૧૧ । ”

—સૂત્ર તેમજ એના ભાષ્ય ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે શ્રીઉમાસ્વામિએ (૧) અનશન, (૨) અવમૌહર્ય, (૩) વૃત્તિપરિસખ્યાન, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) વિવિક્તશય્યાસન અને (૬) કાયકલેશનો બાદ્ય તપ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે.

સાનાહિત્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ (૧) અનશન, (૨) બિનાદરતા, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપણ, (૪) રમત્યાગ, (૫) કાયકલેશ અને (૬) સલીનતા એમ છ પ્રકારના બાદ્ય તપ ગણાવ્યા છે એ પાતાની દ્વગવૈકાલિક-નિયુક્તિની નિમ્નલિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

“અણસણમૂળોઝરિયા વિત્તોસલેવર્ણ રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીળયા ય ઘજ્જો તવો હોહ ॥૪૭॥”

ઉત્તરાધ્યયન (અ ૩૦)ની આઠમી ગાથામાં વૃત્તિસંક્ષેપણને બદલે શિક્ષાચર્યાનો ઉલ્લેખ છે, બાકી બીજી બધી તો આ નિયુક્તિની પચુક્ત ગાથા અનુસાર છે.

આ ઉપરથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે પ્રસ્તુત અથકાર તેમજ પ્રાચીન સુનિવરે પશુ અનશન, અવમૌહર્ય અને રસપરિત્યાગ એ ત્રણને તો બાદ્ય તપ તરીકે સ્વીકારે છે જ ઉત્તરાધ્યનનમાં શિક્ષાચર્યાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે અન્યત્ર વૃત્તિસંક્ષેપણનો નિર્દેશ છે, પરંતુ શિક્ષાચર્યાનો અર્થ વિચારતા એ બંને એક જણાય છે એટલે કે અનશનાદિ ચાર પ્રકારે પેરત્વે તો સમાનતા છે બાદ્ય તપના છેલ્લા બે પ્રકારના સંબંધમાં પ્રસ્તુત અથકાર બીજા બધાથી જુદા પડે છે, કેમકે તેમણે વિવિક્તશય્યાસનને સ્લીનતાથી સર્વથા પૃથક્ ગણેલ છે એટલું જ નહિ પણ વિવિક્તશય્યાસન સ્લીનતાથી વિવિક્ત-શય્યાસન અને સલીનતા એમ બે જુદા જુદા પ્રકારે ગણી શકાય એવી પરિસ્થિતિ જણાતી નથી પરંતુ વિવિક્તશય્યાસન સ્લીનતા તો એક જ પ્રકારનું તપ છે એમ જણાય છે. આગળ ઉપર જોઈશું તેમ તેઓ સ્લીનતાનો કાયકલેશમાં અતર્ભાવ કરે છે—

૧ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (૫ ૨૪૦) વિચારતાં આને બદલે વિવિક્તશય્યાસનનીનતા એવો ઉલ્લેખ શક્ય જણાય છે.

૨ છાયા—

અનશનમૂળોઝરિયા વૃત્તિસંક્ષેપણ રસત્યાગ ।

કાયક્લેશ સલીનતા ય વાદ્ય તપો મવતિ ॥

૩ આ રહી એ ગાથા—

“અણસણમૂળોઝરિયા મિક્ષાચરિયા ય રસપરિચાઓ ।

કાયકિલેસો સલીનતા ય વાદ્ય તપો મવતિ ॥”

[અનશનમૂળોઝરિયા શિક્ષાચર્યા ય રસપરિત્યાગ ।

કાયક્લેશ સલીનતા ય વાદ્ય તપો મવતિ ॥]

૪ દ્વગવૈકાલિક-નિયુક્તિ અને ઉત્તરાધ્યયનમાં તત્ત્વાર્થગત વિવિક્તશય્યાસનને બદલે સ્લીનતાનો નિર્દેશ છે, પરંતુ એ નિયુક્તિની શ્રીહરિસાદ્રીય વ્યાખ્યામાં સલીનતાના (૧) ઇન્દ્રિય-સલીનતા, (૨) ક્ષાય-સલીનતા, (૩) યોગ-સલીનતા અને (૪) વિવિક્તચર્યા-સલીનતા એમ બે પ્રકારે

એટલેઃઅત્ર પ્રસ્તુત અધિકાર ગણાવેલ આદ્ય તપના છ પ્રકારો કેવી રીતે સગત ગણાય એ-
પ્રશ્નો અધિકાર/તરફથી ખુલાસો મેળવવો બાકી રહે છે

અનશનનું લક્ષણ—

સયમરક્ષણકર્મનિર્જરાપ્રયોજનત્વે સતિ, ચતુર્થવષ્ટાષ્ટમાદિરૂપત્વ-
સમ્યગનશનતપસો લક્ષણમ્ । (૬૮૨)

અર્થાત્ સયમના રક્ષણ માટે અને નિર્જરાના પ્રયોજનારે ઉપવાસ, છઠું, અઠ્ઠમ વગેરે તપશ્ચર્યા
કરવી તે મથારાં 'અનશન' કહેવાય છે. અશન એટલે આહાર 'અન' નિષેધવાચક હોય
અનશનનો અર્થ એ થાય છે કે આહાર ન લેવો જો, આ આહાર અમુક વખત સુધી જ ન લેવાનો
હોય તો એ 'ઇન્તર-અનશન' કહેવાય છે. જો આ નમુસ્કારસી, પોરસી, એકાસણ વગેરેનો સમા-
વેશ થાય છે મરણ પર્વત આહારનો ત્યાગ કરવો તે 'ચાવતકથિક અનશન' કહેવાય છે
લોકમાં આવે જ 'અનશન' કહેવામાં આવે છે. જોના પાદપોષગમન વગેરે લોકો પડે છે જોના
સ્વરૂપ/માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમજરીજુ માફ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૨૦૭-૨૦૮)

હુ કમા કહીએ તો અમુક વખત માટે કે છવન પર્વત આહારનો ત્યાગ તે 'અનશન' છે

અવમોહ્ય એટલે ન્યૂન આહાર આહારનું પરિમાણ યુ છે એ જણાતા આવું સ્વરૂપ
સમજાય તેમ હોવાથી આહારનું પરિમાણ કહેવામાં આવે છે જેમકે પુરુષનો આહાર ૩૨
કમળ (કેળીઆ) એટલે છે અને સ્ત્રીનો ૨૮ એટલે છે. અહીં કવળનું સામાન્ય પ્રમાણ
મરઘીના ઈંડા જેટલું શાસ્ત્રમાં જણાવાયું છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સુખેથી એટલે આહાર

પાડવામાં આવ્યા છે અને જે ચોથા પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ રજુ કરાયું છે તે જોતાં સલીનતાથી વિવિક્ત
શ્યાસનનું સૂચન આવી જાય છે. આથી એ કવિત થાય છે કે વિવિક્તશ્યાસન કહેા વિવિક્ત
શ્યાસન-સલીનતા કહેા કે સલીનતા કહેા તે કથયિત એક જ છે

૧ ઉપવાસ કરવાથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ શો લાભ થાય છે એ સળધમાં મનાર મેફેડન
(Bernard Macfadden) જેત Fasting for Health નામનો અધ્યયનો છે જેના કિંદી અને
મુજરાતી ભાષામાં અનુવાદો થયા છે

૨-૩ દરમિકાલિકની વૃત્તિમાં (૨૭મા પત્રમાં) શ્રીહરિલાલસરિએ અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

“ મનોસ કિર કવલા આહારો કુચ્છિપૂરવો મળિઓ ।

પુરિસસ્ત મહિલિમાય મદ્વાવોસ હયે કવલા ॥ -

કવલાળ ય પરિમાણ કુચ્છુદિવદયપમાણમેસ તુ ।

જો વા મવિગિઅવયળો વયળમિ છુદેજ વોસરવો ॥ ”

[શાસ્ત્રિશન કિલ કવલા આહાર કુચ્છિપૂરવો મળિતઃ ।

પુરુષસ્ય મહિલાયા અણવિશતિ સ્યુ કવલા ॥

કવલાતા ચ પરિમાણ કુચ્છુદયપદકમમાણમાત્ર તુ ।

યા પાડવિકૃતવદનો વદને ક્ષિપેદ્ વિશ્વસ્ત ॥] -

મુખમાં મૂકી શકાય તે 'કવણ' કહેવાય છે. આવા ૩૨ કવણ કરતા પુરુષને તૃપ્તિ થાય અને ૨૮ કરતા ઓછા થાય એટલે એથી અધિક આહાર તો ન જ લેવાય અને હે તો ધણી તે અત્યાહારી ગણાય.

અવમૌદર્ય^૧ યાને ઉણોહરીના (૧) ઉત્કૃષ્ટ, (૨) ઉપાર્ધ^૨ અને (૩) જઘન્ય એમ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ અવમૌદર્ય^૧નું લક્ષણ એ છે કે—

અષ્ટકવલાભ્યવહારરૂપત્વે સતિ ન્યૂનોદરરૂપત્વમુત્કૃષ્ટાવમૌદર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૩)

અર્થાત્ આઠ કોળીઆ જેટલો જ આહાર લેવારૂપ ન્યૂન-ઉદરતા તે 'ઉત્કૃષ્ટ અવમૌદર્ય' છે. ઉપાર્ધ અવમૌદર્યનું લક્ષણ—

દ્વાદશકવલાભ્યવહારરૂપત્વે સતિ ન્યૂનોદરરૂપત્વમુપાર્ધાવમૌદર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૪)

અર્થાત્ બાર કોળીઆ જેટલો આહાર લેવારૂપ ન્યૂન-ઉદરતા તે 'ઉપાર્ધ-અવમૌદર્ય' છે. જઘન્ય અવમૌદર્યનું લક્ષણ—

દ્વાત્રિંશતકવલાહારસ્ય મધ્યે એકેનોનાહારરૂપત્વે સતિ કિચ્ચિન્ન્યૂનોદરરૂપત્વ જઘન્યાવમૌદર્યસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૫)

અર્થાત્ બારત્રીસ-કોળીઆ જેટલા આહારને બદલે એક કોળીઆ જેટલો આહાર, એટલે લેવો તે 'જઘન્ય અવમૌદર્ય' છે.

વૃત્તિ-પરિસંખ્યાનનું લક્ષણ—

નિક્ષિપ્તચયાદીનાં કુલમાવાદીનાં ચ મધ્યેડન્યતમમભિગૃહ્ય શેષસ્ય ચ પ્રત્યાખ્યાનરૂપત્વમ્, મૈશ્વર્યાગમવિહિતવિધિનાડમિગ્રહકરણરૂપત્વં વા વૃત્તિપરિસંખ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૬)

અર્થાત્ વાલ, ચણા, અડદના બાકળા વગેરે પદાર્થોમાંથી એકનો સ્વીકાર કરી બાકી બીજા

^૧ લગભગ અર્ધ

^૨ પેટ બીજું ચણા

અધાનો ત્યાગ કરવો તે ' વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન ' છે અથવા ભેદ્ય-લોજનમાથી આગમમા કહેલી વિધિ મુજબ (અમુક પદાર્થોને) ત્યાગ કરવો તે ' વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન ' છે. હુકમા કહીએ તો વિવિધ વસ્તુઓ ખાવાની સાલસા ઓછી કરવી તે ' વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન ' યાને ' વૃત્તિ-સંહોધ ' છે. રસ-પરિત્યાગનું લક્ષણ—

મધુમદ્યમાસનવનોતલક્ષણમધ્યસ્ય સર્વથા પરિત્યાગે સતિ ક્ષીર-
દધિગુદતૈલાદિરૂપમધ્યવિકૃતીના કારણ મુક્ત્વાઽન્યત્ર પરિત્યાગે ચ સતિ
વિરસદ્રવ્યાદિવિપયકાભિમ્મહકરણરૂપત્વં રસપરિત્યાગસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૭)

અર્થાત મધ, મહિરા, માસ અને માખણરૂપ અમધ્યનો સર્વથા ત્યાગ કરવા પૂર્વકે કહી, દૂધ, ગોળ, તેલ વગેરે ભદ્ય વિકૃતિમાથી જે ખાવાની જરૂર હોય તે રાખીને બાકી બીજાનો ત્યાગ કરી અપ રસવાળા દ્રવ્યોને (આહારાર્થે) અહણ કરવાનો અભિમ્મહ લેવો તે ' રસ-પરિત્યાગ ' છે.

વિવિક્તશમ્યાસનનું લક્ષણ—

ગર્હિતજનસમ્પાતરહિતસ્ત્રે સતિ પકાન્તેન યાધારહિતસ્થાને શય્યા-
સનકરણરૂપત્વં વિવિક્તશયનાસનસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૮૮)

અર્થાત નિ ધ મનુષ્યના અનિવશથી તેમજ એની કષ્ટિથી દૂર અને યાધા રહિત એવા એકાત સ્થાનમાં સૂવું, બેઠવું તે ' વિવિક્તશમ્યાસન ' છે.

લીનતાનું લક્ષણ—

શૂન્યાગારદેવકુલસમાપર્વતગુહાવીનાં મધ્યેઽન્યતમસ્મિન્ સ્થાને
સમાધ્યર્થઃ સ્થવસ્થાનલક્ષણગાત્રસદ્ગોચનકરણરૂપત્વં લીનતાયા લક્ષણમ્ ।
(૬૮૯)

અર્થાત શૂન્ય ગૃહ, દેવકુલ, સમા (ના મઠપ), પર્વતની શુદ્ધ ઈલાકિ સ્થળો પૈકી ગમે તે કોઈ એક સ્થળમાં સમાધિને માટે એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યની વૃદ્ધિ માટે શરીર શકેલીને બેઠવું તે ' લીનતા ' છે.

કાયક્રેશનું લક્ષણ—

આગમાનુસરેણાત્મનઃ કાયદારેણ વીરાસનાયાસનજન્યબાધાસહન-
રૂપત્વં કાયક્રેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૦)

અર્થાત પ્રવચન પ્રમાણે આત્માના કાય દ્વારા વીરાસન વગેરે આસનોથી ઉદ્ભવતી પીડાને મહન કરવી તે ' કાયક્લેશ ' છે

કાયક્લેશનું લક્ષણ નીચે સુખળ પછુ પ્રસ્તુત અચકાર નિર્દેશે છે —

કાયોત્સર્ગવીરાસનોત્કટુકાસનૈકપાર્શ્વદણ્ડાયતશયનાતાપનલુચ્ચ - નાદિકષ્ટરૂપત્વં કાયક્લેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૧૧)

અર્થાત કાયોત્સર્ગ, વીર-આસન, ઉત્કટુક-આસન, એક પાસા ભેર બેસવું, દડની માફક ઊભા રહેવું, સૂવું, આતાપના લેવી, લોચ કરવો ઇત્યાદિ કષ્ટ તે ' કાયક્લેશ ' છે

આ પ્રમાણે કાયક્લેશનું બીજું લક્ષણ રજુ કરી એમ અચકાર નિર્દેશે છે કે લીનતાનો કાયક્લેશમા સમાવેશ થતો હોવાથી લીનતાના લક્ષણના પૃથક્ ઉલ્લેખ માટે આવશ્યકતા રહેતી નથી

બાહ્ય તપથી કર્મ-નિર્જરા—

અનશનાદિ છ પ્રકારના બાહ્ય તપથી નિ સગતા, શરીરમા લઘુતા, ઇન્દ્રિયોનો વિનય, સયમનું રક્ષણ, કર્મની નિર્જરા વગેરે થાય છે તેમા નિ સગતા એટલે બાહ્ય અને આત્મિક ઉપાધિને વિષે મમતાનો અભાવ એથી માસકલ્પવિહારની અયોગ્યતાનો અભાવ થવાથી શરીરમા લઘુતા આવે છે આ લઘુતાથી અપ્રણીત શરીરના ઉન્માદનો અભાવ થાય છે અને એથી ઇન્દ્રિયો ઉપર વિનય મેળવાય છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો કાણુમા આવતા ભાતપાણીને માટે જતા ચર્ચા દ્વારા થનાર જીવના ઉપધાતથી બચી જવાય છે અને એ દ્વારા સયમનું પાલન થાય છે એથી કર્મને નિ સગતાદિ શુણ્ણના યોગથી અનશનાદિ તપનું અનુષ્ઠાન કરનારને અને શુભ ધ્યાનમા રહેલાને જરૂર જ કર્મની નિર્જરા થાય છે એટલે બાહ્ય તપ દ્વારા પછુ કર્મની નિર્જરા થાય છે એવું પ્રતિપાદન અસ્થાને નથી

તપચર્યાના સ્વરૂપની મીમાંસા—

ઉપવાસ, કાયોત્સર્ગ, કેશલોચ વગેરેને કેટલાકે કુ ખરૂંપ માને છે તેઓ એ સખધમા જે હતીહો કરે છે તે મેમ તેવું નિરસન પ્રશ્નોત્તરરૂપે અત્ર નીચે સુખળ રજુ કરાય છે —

પૂર્વ પક્ષ—ઉપવાસ વગેરે બાહ્ય તપ કુ ખરૂંપ-અસુખરૂંપ હોઇ કોઇ પછુ રીતે તે મોક્ષનું કારણ માની ચકાય નહિ, કેમકે ક્ષુધા, તૃષ્ણા વગેરે પરીવહ તો વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ છે અને એવા પ્રકારના કર્મના ઉદયને મોક્ષના કારણ તરીકે કયો શુદ્ધિશાળી સ્વીકારે ? અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ ગાય, બેસ વગેરેને ક્ષુધાદિ દ્વારા જે કુ ખ ઉદ્ભવે છે તે અસાતવેદ

નીચના કર્મના ઉદયરૂપ મનાય છે તેમ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું ક્ષુધાદિરૂપ આંતરિક પશુ વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ જ મનાવું જોઈએ, અને જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે તેને મોક્ષના કારણ તરીકે કેવી રીતે મનાય ? કેમકે જે કર્મના ઉદયરૂપ હોય તે મોક્ષના કારણ તરીકે ગણાય જ નહિ આથી એ કલિત થાય છે કે કાયદેશાદિ-બાહ્ય તપશ્ચર્યા નિરર્થક

ઉપવાસાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા કુ ખને સહન કરવાવાળા જીવો તપસ્વી છે એવો પ્રભુ પશુ ઘડી ભર નીચે તેમ નથી, કેમકે એમ માનવા જતા તો જગતમા જે જે જીવ-જુગી છે તે 'તપસ્વી' ગણાશે. વિશેષમા જે વધારે કુ ખી તે વધારે તપસ્વી મનાશે અને જે કુ ખ રહિત હોય તે 'અતપસ્વી' કહેવાશે. અર્થાત નારકો અત્યંત કુ ખી હોવાથી તેઓ 'મહાતપસ્વી' ગણાશે અને સમતા રક્ષમા તરબોળ ચોગીઓ કુ ખી નહિ હોવાથી તેઓ 'અતપસ્વીઓ' ગણાશે આ કે વિચિત્રતા !

જેમને પરમાત્માના વચનમા શ્રદ્ધા છે અને જેઓ મમતાથી રહિત છે તેમણે તો 'પોત' કે પારકાને પીકા થાય તેમ ન જ વર્તાવું જોઈએ જોટલે કે સ્વ કે પરને પીકા ઉપજે તેવું કુ ન જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કુ ખ થતા આત્મા ધ્યાન ઉદ્ભવે છે અને એથી આત્માને હાનિ થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા ઉપવાસાદિઓ ઉત્પન્ન થતા કુ ખને મોક્ષના કારણ તરીકે સ્વીકારવા એ મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું ગણાય ?

ઉત્તર પક્ષ—યથાર્થ તપશ્ચર્યા કુ ખરૂંપ હોઈ શકે જ નહિ અને જે કુ ખરૂંપ હોય તેને નૈન પ્રવચન તપરૂપે સ્વીકારવું જ નથી એવું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવા માટે તપનું લક્ષણ આપવાનું સાર નીચે મુજબ રજૂ કરાય છે—

“સો હુ તવો કાયવ્યો જેણ મળો મંગલું ન ચિંતેહ ।
જેણ ન હૃદિયહાણી જેણ જોગા ન હાર્યતિ ॥
તા જહ ન દેહપીઢા ન ઘાવિ ચિયમસસોણિયત્તં તુ ।
જહ ધમ્મજ્ઞાણવુદ્ધી તહા હમં રોહ કાપવ્વ ॥”

૧ કુ ખ પશુ છે કે—

“ભાવિત્તજિનવચનાણ મમત્તરહિતાણ નત્થિ ઽ વિસેસો ।
અપ્પાણમ્મિ પરમ્મિ’ય તો વરુજે પીઢમુખયો પિ ॥”
[ભાવિત્તજિનવચનાણા મમત્તરહિતાણા નાસ્તિ તુ વિશેષ ।
આત્મનિ પરમ્મિથ તત્તો વર્જયેત્ પીઢામુખયોરપિ ॥]

૨ જાણ—

તદેવ તપઃ કર્તવ્યં યેન મનોડમકલ ન ચિન્તયતિ ।
યેન નેન્દ્રિયવ્રજાનિયેન યોગા ન હીયન્તે ॥
તાવદ્ યથા ન દેહપીઢા ન ઘાપિ ચિત્તમાસસોણિતરય તુ ।
યથા ધર્મવ્યાનવુદ્ધિસ્તયેવ મવતિ કર્તવ્યમ્ ॥

અર્થાત્ જેથી મન અમંગળ ચિન્તન ન કરે-મનના અધ્યવસાય બગડે નહિ, ઇન્દ્રિયોની તેમજ યોગની પણ હાનિ ન થાય અર્થાત્ પૂજન, પ્રમાર્જન, પ્રતિલેખન, શુદ્ધ ઉપદેશતુ દાન, શુભ ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, શુભ ભાવના વગેરે મયમના વ્યાપારરૂપ યોગોને સખલતા ન પહોંચે, જેથી શરીરમા પીડા ન ઉદ્ભવે અને જેનાથી માસ અને રુધિર નાશ ન પામે તેમજ જેનાથી વળી ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય તેનું નામ જ 'તપશ્ચર્યા' છે

ન્યારે આ પ્રમાણે તપનું લક્ષણ જૈન શાસ્ત્રમા દર્શાવાયું છે તો એ શાસ્ત્રમા બતાવેલ કેશલેખ, કાયોત્સર્ગ, ઉપવાસ વગેરેને કયો બુદ્ધિશાળી હુ ખરૂંપ માનવાનો કદાચક હોય? ન્યારે જૈન શાસ્ત્રકારો પોતે જ હુ ખરૂંપ ક્રિયાને તપ તરીકે માનતા નથી તો પછી પૂર્વ પક્ષ હવામા ઉઠી જતો નથી કે ?

પ્ર ઉપવાસ વગેરે કરવાથી શરીરમા હુ ખ થતુ નથી એ વાત અનુભવથી વિરુદ્ધ છે, વાસ્તે આપ એનો આમ અપભાષ કરો તે અસુચિત ગણાય કે ?

ઉ જેવી રીતે રાગીઓને તેમનો રાગ ફર કરવાના શુભ ઇરાદાથી કડવા ઔષધ પણ પીવાડાય છે, કોઈ વ્યાધિ વાઢકાપથી જ મટે તેમ હોય તો તે માટે શસ્ત્રક્રિયા પણ કરાવવી પડે છે, અને આ પ્રમાણે બાહ્ય દષ્ટિએ તેને કષ્ટ અપાય છે છતાં ભવિધમા તે નીરાગી બનશે એવી આશાએ તેને ઉપચાર કરનાર તેને કષ્ટ આપે છે એમ મનાતુ નથી તેમ પ્રસ્તુતમા પણ કર્મજન્ય બધનરૂપ ભાવરાગના નિવારણાર્થે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર જે ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યા કરાય છે તે બાહ્ય દષ્ટિવાળાને હુ ખરૂંપ ભલે ભાસે, કિન્તુ અતઃ દષ્ટિવાળાને તો તે તેમ ન જ લાગે, કેમકે એ તપશ્ચર્યા તો એને અનત કાલતકે મુક્તિના સ સાર-પરિભ્રમણરૂપ હુ ખથી છોડાવે છે અને અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવવામા નિમિત્તરૂપ બને છે

વળી લોકમા પણ એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિમા જે યોદ્ધા તકલીફ વેઠવી પડે છે, તે તકલીફ તરફ ધ્યાન અપાતું નથી એવી રીતે અત્ર પણ ઉપવાસ વગેરેથી થતું બાહ્ય

૧ આ સખ ધર્મો નીચે મુજબનું ઉદાહરણ ત્રિચારી લેવું —

કોઈ એક વ્યાપારી પરદેશમા ગયો ત્યાં તેણે અનેક રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં આ લઇને તે પોતાને મુલક જતો હતો રસ્તામા એક ગાદ જગલ આવવું હતું અને ત્યાં લૂટારાઓનો પૂરપૂરો ત્રાસ હતો આથી એણે વિચાર કર્યો કે જો આ રત્નો લઇને હું એ જગલમાં થઇને જઈશ તો મને લૂંટી લેવામાં આવશે આથી તેણે એક યુક્તિ કરી રત્નોના બલ્લામાં કાચના ટુકડાઓની એક પોટલી બાંધી લાકડીની ઉપર તેને લટકાવી તે પાગલની માફક એ જગલમાંથી પસાર થવા લાગ્યો એવામાં પેતા લૂટારાઓએ એને જોયો અને એની પોટલી ખૂચી લીધી તે ખોલી તો તેમાંથી કાચના ટુકડા નીખ્યા ગાંડાના જેવી તેની વર્તણૂક જોઇ તેમણે એને જગલ દીધો ફરી બીજી વાર કાચની પોટલી લઇ એ આ જગલમા આવ્યો આ ફરી લૂટારાઓએ તેને ઓળખ્યો અને તે પાગલ છે એમ માની તેને દારૂ કા'ડો તેણે નીજ અને ચોથી વાર પણ કાચના ટુકડાની પોટલી લઇ જગલમાં પ્રવેશ મ્યો અને લૂટારાઓએ તેના તરફ બેદગારી બતાવી પાંચમી વાર તે ખરેખર રત્નોની પોટલી ગાંધી લાકડીએ લગભરી જગલમા ગયો, પરંતુ આ તો પેતા પાગલ ફરી ફરીને આવે છે એમ માની લૂટારાઓએ તેની ઉપેક્ષા જ કરી આથી એ સદીસવામન

કદ સહન કરાય તો યુક્તિ જેવી અનુપમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે એટલે એ કદ હિસાબમાં ન લેખાય, ઉલટું ઉપવામાંદિરૂપ તપ સુખની સાધનરૂપ ગણાય એમને આટલા વિવેચન પછી જૈન દ્રષ્ટિએ જે તપની યોજના ઘડાઈ છે તે હું ખરૂં જ છે એમ કોણ કહેશે ?

જૈન શાસ્ત્રને સમત એવી તપશ્ચર્યા કોઈ કર્મના ઉદયરૂપ નથી એનો હવે વિચાર કરવામાં આરે છે તત્ત્વ-સંવેદનરૂપ ગુણ્ય જ્ઞાન, સત્ત્વપરિણમણના ભયથી દૂર રહેવા રૂપ સ્વ વેગ તેમજ કષાય, ઇન્દ્રિયો તથા મનની વાચનાના નિગ્રોધરૂપ શમ એ જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યાને સાત છે તેને જ 'તપશ્ચર્યા' કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ પ્રધાન જ્ઞાન, ઉત્તમ સ્વેગ અને શેષ શાંતિની પ્રાપ્તિની ખાતર જ તપશ્ચર્યા કરવાની આવશ્યકતા છે, નહિ કે બાહ્ય માસારિક અભિલાષોનો તૃપ્ત કરવાને માટે

મોહનીય કર્મરૂપ કષાયોના ઉદયથી કોઈ પણ રીતે શાંતિ મળતી નથી વળી તપશ્ચર્યા એ પણ જો કર્મના ઉદયરૂપ હોય તો જન્યાત્માઓને શાંતિ ન મળે પરંતુ તેઓ પૂર્ણ શાંતિ હોવાને છે એ વાત તો અનુભવસિદ્ધ છે આવી સ્થિતિમાં જૈન તપ એ કર્મના ઉદયરૂપ છે એમ કહેવાનું સાહેસ કોણ કરે ? વિશેષમાં તપશ્ચર્યા એ કોઈ કર્મના ઉદયરૂપ છે એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું જ નથી, અર્થાત્ એ ઔદયિક ભાવરૂપ નથી કિન્તુ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે એમ તેનું મતભવ છે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સ્વેગ વગેરે ક્ષાયોપશમિક ગુણો ત્યા અનુભવાય છે ત્યા શાંતિ પણ અનુભવાય છે એ પ્રમાણે સમ્યક્ તપશ્ચર્યા સેવનારને શાંતિનો અનુભવ થાય છે, વાસ્તે એ પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે એમ માનવામાં કશી આપત્તિ જણાતી નથી

ઔદયિક ભાવ યાને કર્મની ઉદય-અવસ્થા કોઈ પણ રીતે કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષનું કારણ બની શકે જ નહિ એ તો માતા વન્ધ્યા જેવા ત્યાજ્ય ગણાય અને જૈન દ્રષ્ટિને સમત તપશ્ચર્યા તો જન્યાબાધ સુખનું કારણ છે એટલે એ ઔદયિક ભાવરૂપ નથી જ, એ વાતની યુક્તિ અને અનુભવ પણ માક્ષી પૂરે છે આગમ પણ એ જ વાતનું સમર્થન કરે છે તથા પણ છે કે—

“ જીજીથ દમ મતિ વુગ્ધવ કમ્મવિવાગો યિ મત્તહાને ચ ।

સ્વાધોઽસમિપભાવે ણ યતિ જિજાગમે મજિત્તમ્ ॥ ”

અર્થાત્ આ તપશ્ચર્યા હું ખરૂં પણ નથી તેમજ તે કર્મના વિપાકરૂપ યાને ઉદયરૂપ પણ નથી,

પોતાના સ્થાને પહોંચી ગયા આ પ્રમાણે પોતાની કદ સિદ્ધિ માટે આ વ્યાપારોને વારંવાર જવા આરમ્બ વગેરેનો પરિશ્રમ બ્રહ્મણ્ય પડ્યો, પરંતુ એ કદ સુખતાપક હોઈ તે તરફ તેણે જરા પણ અશુભનો ન તનાયો કિન્તુ એ કદ આનંદથી મંદન કરી લીધું

૧ છાયા—

इदं नापि दुःखं क्षमविपाकोऽपि सर्वज्ञाने च ।

क्षायोपशमिष्वावे ते याग्वि जिवागमे मज्जितम् ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત લક્ષણ—

વાહુત્યેન ચિત્તશુદ્ધિજનનનિમિત્તકત્વ પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૬૧૩)

અર્થાત્ મોટે ભાગે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામા નિમિત્તરૂપ તપ તે ‘ પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે મતો શક્ય કરાયા હોય તેમા પ્રમાણિ દ્વારા જે દાખો ઉદ્ભવ્યા હોય તેનું જેના વડે શોધન કરી શકાય તે ‘ પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે એના (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) તડકાય, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) ઉક, (૮) પરિકાર અને (૯) ઉપસ્થાપન એમ નવ પ્રકારો છે ^૧ પ્રસ્તુત પ્રયકારે પ્રાય તત્ત્વાર્થને અનુસરીને થાય રચ્યો છે એટલે અત્ર તેમણે પ્રાયશ્ચિત્તાના નવ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે બાકી ‘ ઉત્તરશુદ્ધયન ’ નાગરે આગ મોમા પણ એના દશ પ્રકારો સૂચવાયા છે શ્રીજિનભદ્રગણિ સમાયમણકૃત છત્રકંઠપમા જે દશ પ્રકારનો નામોદ્દેખ કરાવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે —

“ ત્વ દસવિધમાલોચનપદ્ધિમનોમયવિવેકવોસ્સગ્મે ।

તપરહેદમૂલઅણવદ્વયા ચ પારશ્ચિક્ષ ચૈવ ॥ ૪ ॥ ”

અર્થાત્ (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) તડકાય, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) ઉક, (૮) મૂળ, (૯) અનવસ્થાપ્ય અને (૧૦) પારાચિક્ષ એમ પ્રાય શ્ચિત્તાના દશ પ્રકારો છે આ ઉપરથી એક શકાય ૥ કે પરિકાર અને ઉપસ્થાપનને બદલે મૂળ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક્ષ એમ ત્રણનો વજ્રા પ્રયોગ ઉલ્લેખ કરાયો છે આ પ્રમાણે જે સિન્નતા જોવાય છે તેના સમ વય નવે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોના લક્ષણો વિચાર્યા બાદ સહેલાઈથી ધ્યાનમા આવે તેમ હેઇ હવે આલોચનારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ નીચે મુજબ રચ્યું કરાય છે —

૧ સરખાવે તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર —

‘ આલોચનપ્રતિક્રમણતપુભયવિવેકવ્યુત્સર્ગતપરરહેદપરિહારોપસ્થાપનાનિ । ૧૨ । ’

૨ જુઓ એના ૩૦મા અધ્યયનની નિમ્નલિખિત ગાથા —

‘ આલોચનારિદ્ધાર્થેય પાવચ્છિન્ન ત્વ દસવિધ ।
અ મિશ્રૂ વદર્હ સમ્પન્ન પાવચ્છિન્ન તમાદિય ॥ ૩૧ ॥ ’

[આલોચનાર્હાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત ત્વ દશવિધમ્ ।
યદ્ મિશ્રૂર્વદતિ મમ્પન્ન પાવચ્છિન્ન તદાદિતમ્ ॥]

૩ ૦૫ના તરીકે જુઓ સ્થાનાગ (સ ૭૩૩) અને ભગવતી (સ ૧૫, ઉ ૭, સ ૮૦૧)

૪ ૭૫૫—

તદ્ દશવિધમાલોચનપ્રતિક્રમણોમયવિવેકવ્યુત્સર્ગા ।
તપરહેદમૂલાનપ્સ્થાપનાનિ ચ પારાચિક્ષ ચૈવ ॥

મર્યાદયા ગુરોર્નિવેદનરૂપત્વમ્, પિઠિતાખ્યાનસ્ય ગર્હાદ્ધારેણ
પ્રકાશનરૂપત્વ વાઽઽલોચનપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૪)

અર્થાત્ મર્યાદા પૂર્વક શુરુ આગળ (કરેલ પાપનુ) નિવેદન કરવું તે ‘ આલોચન-પ્રાયશ્ચિત્ત ’
છે અથવા શુભ રીતે કરેલ પાપનો નિન્દા પૂર્વક પ્રકાશ કરવો તે ‘ આલોચન-પ્રાયશ્ચિત્ત ’
છે નિખાલસ હૃદયે શુરુની સમક્ષ યોતાની જૂલ પ્રકટ કરવી તે આ પ્રાયશ્ચિત્તનું હાર્દ છે
પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

અતિચારાભિમુખ્યપરિહારપૂર્વક પાપાદપસરણરૂપત્વમ્, મિથ્યાદુ-
ષ્કૃતસયુક્તસ્ય સતઃ પશ્ચાત્તાપપ્રત્યાખ્યાનકાયોત્સર્ગાદિકરણરૂપત્વં વા
પ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૫)

અર્થાત્ અતિચારની સમુખતાના ત્યાગ પૂર્વક પાપથી દૂર થવું તે ‘ પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે
અથવા ‘ મિથ્યા દુષ્કૃત યુક્ત જની એટલે કે દ્વંદ્વથી પાપ નહિ કરવાના આશયથી માફ કરેલ પાપ
મિથ્યા થાઓ એ પ્રમાણે માગી માગી પશ્ચાત્તાપ, (ફરીથી આ પાપ નહિ કરૂં એ પ્રકારનું) પ્રત્યા-
ખ્યાન, કાયોત્સર્ગ વગેરે કરવા તે ‘ પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ
પ્રાયશ્ચિત્તમાં બે વાત મમાયેલી છે (૧) કરેલ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી તેનાથી નિવૃત્ત થવું,
અને (૨) નવી જૂલ ન થાય-નવું પાપમય આચરણ ન કરાય તે માટે સાવધાની રાખવી

આલોચન-પ્રતિક્રમણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

આલોચનપ્રતિક્રમણોભયરૂપત્વ તદુભયરૂપપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૬૯૬)

અર્થાત્ આલોચન અને પ્રતિક્રમણ એ બંને પ્રાયશ્ચિત્તો એક સાથે કરવામાં આવે તો તે
‘ તદુભય યાને મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે શુરુની સમક્ષ પાપનો પ્રકાશ કરવો અને કરેલ પાપ સંબંધી
મિથ્યા દુષ્કૃત પશુ આપવું એ આ પ્રાયશ્ચિત્તનો સાર છે

વિવેક-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

અન્નપાનપેષિશય્યાદિષુ શુદ્ધાશુદ્ધાદિવિવેચનરૂપત્વં વિવેકપ્રાય-
શ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૭)

અર્થાત્ અન્ન, પાન, ઉપધિ, શય્યા વગેરે વસ્તુઓ સંબંધી શુદ્ધતા-અશુદ્ધતા વિચારવી તે ‘ વિવેક-

પ્રાયશ્ચિત્ત' છે અન્યત્ર આની વ્યાખ્યા એવી કરવામા આવી છે કે ખાન, પાન વગેરેને લગતી અકલ્પનીય વસ્તુઓ લેવાઇ ગઇ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો

વ્યુત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

અનેષણીયાન્નપાનોપકરણાદિષુ પ્રણિધાનપૂર્વકનિરોધરૂપત્વ વ્યુત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૮)

અર્થાત્ નહિ શ્રદ્ધા કરવા હાયકે અન્ન, પાન, ઉપકરણ વગેરેનો ધ્યાન પૂર્વક અટકાવ કરવો તે ' વ્યુત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અન્યત્ર આ મળધમા એમ કહેવાયુ છે કે એકાગ્રતા પૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો તે ' વ્યુત્સર્ગ ' છે એટલે કાય-ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરી અમુક હોઝરસ ગણવા કે ધ્યાન ધરવુ તે ' વ્યુત્સર્ગ ' છે

તપ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ અથકારે ન આપતા એમ સૂચવ્યુ છે કે તપનું જે લક્ષણ પૂર્વે (૧૧૦૬ મા પૃષ્ઠમા) કહેવાઇ ગયુ છે તે જ આત્ર ઘટાવી લેવુ આથી આ મળધમા એટલુ જ ઉમેરીશુ કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે નીચી વગેર જે તપશ્ચયો કરાય તે ' તપ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

છેદ-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

મહાવ્રતારાહણકાલાદારમ્ય સજ્ઞાતદિવસપક્ષમાસસવરસરાદીનાં મધ્યેऽન્યતમસ્ય વ્રતજ્યાકાલસ્યાપહારકરણરૂપત્વ છેદપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૬૯૯)

અર્થાત્ મહાવ્રતોનું આરંભણ કરાયુ હોય તે મમયથી માફીને જેટલા દિવસ, પખવાડિયા, મહિના કે વર્ષ થયા હોય તેમાથી અમુક સમય દીક્ષા-કાલમાથી કાપી નાખવા તે છેદ-પ્રાયશ્ચિત્ત' છે એટલે કે જે સાધુના જેવા હોય હોય તે પ્રમાણે તેના દીક્ષા-પયોધમા ઘટાડો કરવો તે ' છેદ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

પરિહાર-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

પક્ષમાસસવરસરાદિકમવધિભૂત કૃત્વા સસર્ગં વિના દૂરતઃ પરિત્યાગકરણરૂપત્વ પરિહારપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૦)

અર્થાત્ (દ્વિતિ સાધુને તેના હોષના પ્રમાણમા) પક્ષ, માસ કે સવરસર માટે સસર્ગ શબ્દમા વિના દૂરથી (જ) ત્યજ દેવા તે ' પરિહાર-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

ઉપસ્થાપન-પ્રાયશ્ચિત્તનું લક્ષણ—

પુનર્જતારોપણરૂપત્વમુપસ્થાપનપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૧)

અર્થાત (અહિં સાદિ મહામતનો જગ કરેલ વ્યક્તિને વિષે) ફરીથી મહામતનું આરોપણ કરવું તે ‘ ઉપસ્થાપન-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે

આ નવ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેશ, શક્તિ, સહનન, સયમની વિરાધના, શરીર, ઇન્દ્રિય, જાતિ અને શુદ્ધોનો ઉત્કર્ષ વિચારોને વિશુદ્ધિને અર્થે આપવામાં આવે છે તેમજ આચરવામાં આવે છે

હવે વિનયનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે પ્રાયશ્ચિત્તોની સૂચના પરત્વે ઊઠાપોઠ કરી લઈએ આપણે ૧૧૧૬મા પૃથ્થાએ જોઈ ગયા તેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે તત્ત્વાર્થને અનુસરી નવ પ્રકારો સૂચવ્યા છે, જ્યારે અન્યાન્ય ગ્રંથકારોએ ઠસનો નિર્દેશ કર્યો છે આ ભેદોનું અવલોકન કરતા જણાય છે કે પરિહાર અને ઉપસ્થાપનને બદલે અન્યત્ર મૂળ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાયિક એ ત્રણનો નિર્દેશ છે તેમાં કોઈ મોટો અપરાધ થતા મહામત ફરીથી ઉચ્ચરાવવારૂપ હક તે ‘ મૂલ-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે જે તપરૂપ હક કરાયો હોય તે જ્યાં સુધી ન કરાય ત્યાં સુધી મહામતની સ્થાપના ન કરવી તે ‘ અનવસ્થાપ્ય-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે વિશિષ્ટ પ્રકારનો અપરાધ કળાસને બાર વર્ષ સુધી ગરબ અને વેષનો ત્યાગ કરાવવો અને શાસનની કોઈ મોટી પ્રમાવના તેને હાથે થાય ત્યાર બાદ ફરીથી મહામત ઉચ્ચરાવી તેને ગરબમાં લેવો તે ‘ પારાયિક-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાય ॥ ૬ કે છેક અને મૂલ પ્રાયશ્ચિત્તો જ ને કથચિત્ત એક છે, કેમકે દીક્ષા-પર્યાયનો અશથી છેક તે ‘ છેક ’ છે અને સર્વથા છેક તે ‘ મૂલ ’ છે આથી કરીને છેકની વિવક્ષા કરાતા મૂલનો છેકમાં સમાવેશ કરી શકાય છે અનવસ્થાપ્ય અને પારાયિક એ બંને પ્રાયશ્ચિત્તોમાં અસુકે કાળ પર્યંત મહામતોનું આરોપણ કરાવું નથી એ સમાનતા છે ઉપસ્થાપન માથી મહામતના આરોપણનો જ જ્વનિ નીકળે છે આથી ઉપસ્થાપનમાં અનવસ્થાપ્ય અને પારાયિકનો અતર્કાવ શક્ય છે આ રીતે વિચારતા પ્રાયશ્ચિત્તની સૂચનાને ભેદ એ ભૌતિક કે તાત્ત્વિક કારણને અંગે નથી, એ તો અપેક્ષા અનુસાર હોય એમ લાગે છે વળી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પછી અનવસ્થાપ્ય અને પારાયિકનો વ્યુત્પત્તિ થયો છે એ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને તત્ત્વાર્થમાં એ બેનો નિર્દેશ ન કરાતા ઉપસ્થાપન જેવા સામાન્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો હોય એમ પણ સૂચવાય છે

૧ છતકદપની નિમ્ન લિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ અણવટ્ટપ્પો તપસા તપ-પારણી ચ દો વિ લોચ્છિન્ના ।
 ચોદસપુલ્લધરમ્મી ધરતિ તેસા ઝ જા તિત્ત્યં ॥ ૧૦૨ ॥ ”
 [અનવસ્થાપ્ય તપસા તપ પારાયિક ચ દ્વે અપિ વ્યુચ્છિન્ને ।
 ચત્તુર્દશપૂર્વધરે ધરત ચોપાણિ ત્તુ યાવત્ત તોર્યમ્ ॥]

વિનયનું લક્ષણ—

અદ્વિધકર્માવનયનનિમિત્તકત્વ વિનયરૂપાભ્યન્તરતપસો લક્ષણમ્ ।

(૭૦૨)

અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મને દૂર કરવામા નિમિત્તરૂપ એવા અભ્યતર તપને ‘ વિનય ’ કહેવામા આવે છે કે એના વિષયની દૃષ્ટિએ (૧) જ્ઞાન-વિનય, (૨) દર્શન-વિનય, (૩) ચારિત્ર-વિનય અને (૪) ઉપચાર-વિનય એમ ચાર પ્રકારે પડે છે તેમા જ્ઞાન-વિનયનું લક્ષણ ત્રીજે ભુજબ છે —

જ્ઞાનશિક્ષાભ્યાસકરણરૂપત્વે સતિ જ્ઞાનેન સુકૃતસચ્ચયપૂર્વકનૂતન-
કર્મબંધાકરણરૂપત્વ જ્ઞાનવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૩)

અર્થાત્ જ્ઞાન, શિક્ષા અને અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન દ્વારા સુકૃતનો સચ્ચય થાય, કિન્તુ નવીન કર્મ ન બધાય તેવું કાર્ય કરવું તે ‘ જ્ઞાન-વિનય ’ છે બહુમાન પૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને મેળવેલું જ્ઞાન ભૂલી ન જાય તે માટે તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે આઠ પ્રકારનો જ્ઞાનાચાર તે પણ ‘ જ્ઞાન-વિનય ’ જ જ્ઞાનના મતિ વગેરે પાંચ પ્રકારે પડતા હોવાથી જ્ઞાન-વિનયના મતિજ્ઞાન-વિનય ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારે પડે છે

દર્શન-વિનયનું લક્ષણ—

યે ભાવા જિનેન્દ્રેઃ કથિતાસ્તાસ્તથૈવ શ્રદ્ધધાતિ નાન્યથેદ્યજ્ઞીકાર-
રૂપત્વ દર્શનવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૪)

અર્થાત્ જિનેન્દ્રોએ જે પદાથીની જેવી પ્રપંચા કરી છે તેવા જ તે છે એવી શ્રદ્ધા રાખવી, કિન્તુ તેનો અન્યરૂપે સ્વીકાર ન કરવો તે ‘ દર્શન-વિનય ’ છે ૪ અત્ર ‘ દર્શન ’ શબ્દથી સમ્યગ્દર્શન સ્થબળ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, કુળ, ગણ, સધ, સધુ, સાલોગિક (સમનોશ ?) વગેરેને એક ન ઉપજે તેવી રીતે જિન-પ્રણીત ધર્મની આરાધના કરવાથી તેમજ પ્રથમ, સવેગ, નિર્વેદ, અતુક પા અને આસ્તિક્યને સપાદન કરવાથી દર્શન-વિનય થાય છે હું કમા કહીએ તો તરવની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચત્રાયમાન ન થવું તેમજ જે શકાદિ ઉત્પલ્લે તેનું સંયોધન કરી નિશકતાદિ કેળવવા પ્રયાસ કરવો તે ‘ દર્શન-વિનય ’ છે

૧ ભુજો ૫ ૮૧૩

૨ વિમોચતે-વિશેષેણ દુરોક્તિયતેઽદ્વિધ કર્માનેતિ વિનય ।

૩ ગુણીની ભક્તિ પણ ‘ વિનય ’ છે

૪ આઠ દર્શનાચારનું પાલન કરવું તે પણ ‘ દર્શન-વિનય ’ ૩

ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ—

અદ્યવિધર્મચરિત્તકરણનિમિત્તકલ્પે સતિ નૂતનકર્મવન્ધાકરણ-
રૂપત્વ ચારિત્રવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૫)

અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મના સમૂહને ક્ષીણ કરવામા નિમિત્તભૂત તેમજ નવીન કર્મના બંધને, દોકવાવાળો એવો વિનય તે ‘ ચારિત્ર-વિનય ’ કહેવાય છે અન્યત્ર આની વ્યાખ્યા એવી કરવામા આવી છે કે, સામાયિકાદિ પાત્ર પ્રકારના ચારિત્ર પૈકી ગમે તેને વિષે ચિત્તનુ સમાધાન રાખવું— ગમે તેનું વિધિ પૂર્વક પાલન કરવું અને તેની મલ્ય પ્રરૂપણા કરવી તે ‘ ચારિત્ર-વિનય ’ છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટભય છે કે એના સામાયિક-ચારિત્ર-વિનય ઇત્યાદિ પાત્ર પ્રકારે પડે છે

ઉપચાર-વિનયનું લક્ષણ—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિયુગાધિકેઽન્યુત્થાનાસનપ્રદાનવન્દનાનુન-
મનાદિકરણરૂપત્વમુપચારવિનયસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૦૬)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, યથાર્થ જ્ઞાન, રૂઢ ચારિત્ર ઇત્યાદિ શુભ જે વ્યક્તિમા અધિક માલુમ પડે તે આવે ત્યારે ઊભા થવું, તેને આસન આપવું, તેને વદન કરવું, તેને નમસ્કાર કરવા ઇત્યાદિ-ક્રિયા તે ‘ ઉપચાર-વિનય ’ છે. ટુંકમા કહીએ તો કેાઇ પણ સફળુલુ વડે જેઓ પોતાનાથી અડિ-યાતા હોય તેમની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર રાખવો તે ‘ ઉપચાર-વિનય ’ છે.

જ્ઞાન-વિનયાદિ ચાર વિનયો ઉપરાત કેટલાક અથોમા ચિત્ત-વિનય, વચન-વિનય અને કાય-વિનય એમ ત્રણ વિનયોના પણ નિર્દેશ જોવાય છે, કિન્તુ એ ત્રણેનો ઉપચાર-વિનયમા અતર્ભાવ થઈ શકે તેમ ॥

વૈયાવૃત્ત્ય એટલે એવા સેવ્યના (૧) આચાર્ય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) તપસ્વી, (૪) શૈક્ષક, (૫) ઝ્ઞાન, (૬) કુલ, (૭) ગણ, (૮) સઘ, (૯) સાધુ અને (૧૦) સમનોત્તર એવા દશ પ્રકાર પડતા હો-વાથી વૈયાવૃત્ત્યના પણ આચાર્ય-વૈયાવૃત્ત્ય ઇત્યાદિ દશ પ્રકારો પડે છે મુખ્ય પછે જેમનું કાર્ય ત્રત અને આચાર્ય ગ્રહણ કરાવવાનું હોય તેઓ ‘ આચાર્ય ’ કહેવાય છે મુખ્યત્વે જેઓ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવતા હોય તેઓ ‘ ઉપાધ્યાય ’ કહેવાય છે ઉચ તપશ્ચર્યા કરનાર ‘ તપસ્વી ’ કહેવાય છે જેઓ નવદીક્ષિત હોય અથવા જેઓ ચારિત્રાચાર વગેરેની શિક્ષા મેળવવા લાયક હોય કે તે માટે ઉમેદવારી કરતા હોય તેઓ ‘ શૈક્ષક ’ કહેવાય છે નવદીક્ષિત શિષ્યને આગ્રિત્રાયાગદિનો યોગ્ય કરાવવો તે ‘ શિષ્ય-વૈયાવૃત્ત્ય ’ છે રાજ વગેરેથી પીડાતા માધુ ‘ ગ્લાન ’ કહેવાય છે એક જ આચાર્યની સતતિ અર્થાત્ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્ય-પરિવાર તે ‘ કુલ ’ કહેવાય છે જેમકે ‘ ચાદ્ર ’ કુલ સ્થવિરોની સતતિની મર્યાદા તે ‘ ગણ ’ છે આ મળધમા અન્યત્ર એવો ઉલ્લેખ જોવાય છે કે અનેક કુલોનો સમુદાય તે ‘ ગણ ’ છે જુદા જુદા આચાર્યોના જે-શિષ્યો પરસ્પર

સહાધ્યાયી હોઇ સમાન વાચનાવાળા હોય તેમનો સમૂહ તે 'ગણ' કહેવાય છે જોન ધર્મના અનુયાયીઓનો સમુદાય તે 'સઘ' કહેવાય છે 'આના સાધુ ઇત્યાદિ ચાર સેદો છે મૂળ અને ઉત્તર શુદ્ધોથી સંપન્ન સાધુઓ 'સમનોજ્ઞ' કહેવાય છે અથવા તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ મનોજ્ઞ શુદ્ધોથી સુકત સાધુઓ 'સમનોજ્ઞ' કહેવાય છે આ પરત્વે અન્યત્ર એવા નિર્દેશ કરાયા છે કે સ્વધર્મી બધુઓ તે 'સમનોજ્ઞ' ભણવા જ્ઞાનાદિ શુદ્ધો વડે સમાન અર્થાત્ સમાનશીલ તે 'સમનોજ્ઞ' । આચાર્યાદિ દશેને વજ્ર, અન્ન, જળ, ઉપાશ્રય, પીઠશ્લોક, સસ્તારક વગેરે ધર્મ કરવામા સાધનભૂત સામગ્રી પૂરી પાડવી તે તેમનુ વૈયાવૃત્ત્ય હોઇ તેમ કરવુ વિશેષમાં તેમની શુશ્રૂષા કરવી, તેમને ઔષધ ભેંધએ તો આપણુ તેમજ જ ગણ, કુંઝ વગેરે વિવિધ સ્થળોમાં તેમજ ઉપસર્જોમા તેમને સહાયતા આપવી આ પ્રમાણે તેમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરવુ ભેંધએ

સ્વાધ્યાય એટલે પ્રશસ્ત અધ્યયન આના શિક્ષણ-શૈલીના ક્રમને ધ્યાનમા રાખી પાચ સેદો પાઠવામા આગ્યા છે જેમકે (૧) વાચના, (૨) પ્રવ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) આભ્યાય, અને (૫) ધર્મોપદેશ તેમા વાચનાનુ લક્ષણુ એ છે કે—

**શિષ્યાધ્યાપનરૂપત્વમ્, કાલિકોત્કાલિકસ્યાલાપકપ્રદાનરૂપત્વ
વા વાચનાયા લક્ષણમ્ । (૭૦૭)**

અર્થાત્ શિષ્યને શીખવવું તે 'વાચના' છે અથવા (શિષ્યને) 'કાલિક અને ઉત્કાલિક સૂત્રના આલાપક આપવા તે 'વાચના' છે હુકમા કહીએ તો શિષ્યને સૂત્ર અને તેના અર્થનો પાઠ આપવો તે 'વાચના' છે

પ્રવ્છનાનુ લક્ષણુ—

**સશયદૂરોકરણાર્થ સૂત્રાર્થયોઃ પ્રવ્છનારૂપત્વ પ્રવ્છનાયા લક્ષણમ્ ।
(૭૦૮)**

અર્થાત્ સશય દૂર કરવાને વાસ્તે (કે વિશિષ્ટ પ્રતીતિ માટે) સૂત્ર અને અર્થ પૂછવા તે 'પ્રવ્છના' છે

અનુપ્રેક્ષાનુ લક્ષણુ—

ગ્રન્થાર્થયોર્મનસાઽભ્યાસનરૂપત્વમનુપ્રેક્ષાયા લક્ષણમ્ । (૭૦૯)

૧ પરમાર્થથી જ્ઞાન, દર્શન વગેરે શુદ્ધોનો સમૂહ તે 'સઘ' છે આ સમૂહનો આધાર સાધુ મંત્રે હોઇ તે પણ આધારધેયરૂપ ભાવે 'સઘ' કહેવાય છે

અર્થાત્ અથ અને અર્થનો મનથી અભ્યાસ કરવો તે ‘ અનુપ્રેક્ષા ’ છે. શબ્દપાઠ કે અર્થ જોતું પહેલાં અધ્યયન કર્યું હોય તેને સલામી જવું—તેનું મનથી ચિંતન કરવું—તેનું રહસ્ય વિચારવું તે ‘ અનુપ્રેક્ષા ’ છે.

આમ્નાયનું લક્ષણ—

उदात्तादिघोषपरिशुद्धिपूर्वकपरावर्तनरूपत्वमाम्नायस्य लक्षणम् ।

(૭૧૦)

અર્થાત્ ઉદાત્ત વગેરે જાતના ‘ ઘોષની શુદ્ધિ પૂર્વક પરાવર્તન કરવું તે ‘ આમ્નાય ’ છે અને ‘ પરાવર્તન ’ પણ કહેવામા આવે છે. શીખેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન એ એનો વિષય છે.

ધર્મોપદેશનું લક્ષણ—

શ्रुतचारित्रलक्षणात्मकस्य धर्मस्योपदेशरूपत्व धर्मोपदेशस्य लक्षणम् । (૭૧૧)

અર્થાત્ શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ આપવો તે ‘ ધર્મોપદેશ ’ છે. એટલે કે જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું કે ધર્મકથા કરવી તે ‘ ધર્મોપદેશ ’ છે.

વ્યુત્સર્ગ—

શાસ્ત્રમા કહેલ વિધિ અનુસાર સ સક્રત અને અસસક્રત એવા અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ‘ વ્યુત્સર્ગ ’ છે. ત્યાગવાની વસ્તુની દ્વિવિધતાને લઈને આના બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારે પાઠવામા આવ્યા છે તેમા બાહ્ય વ્યુત્સર્ગનું લક્ષણ એ છે કે—

पर्यन्तकाल परिज्ञायौषिकौपग्राहिकोपधिशरीरादीना परित्याग-
करणरूपत्व बाह्यव्युत्सर्गस्य लक्षणम् । (૭૧૨)

અર્થાત્ આયુષ્યનો અત સમીપ આવેલો જાણીને ઔષધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિઓ, શરીર વગેરે (બાહ્ય વસ્તુઓ) નો ત્યાગ કરવો તે ‘ બાહ્ય વ્યુત્સર્ગ ’ છે.

૧ ઘોષના ; (અ) ઉદાત્ત, (આ) અનુદાત્ત અને (ઇ) સ્વરિત એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં બીયા સ્વરે બોલવામા આવે તે ‘ ઉદાત્ત ’, નીચા સ્વરે બોલવા તે ‘ અનુદાત્ત ’ અને નહિ એક-મ બીયા કે નહિ એકદમ નીચા એવા અર્થાત્ મધ્યમ સ્વરે બોલવા તે ‘ સ્વરિત ’.

આક્ય તર વ્યુત્સર્ગનું લક્ષણ—

કામક્રોધમદહર્ષાદીના પરિત્યાગકરણરૂપત્વમાભ્યન્તરવ્યુત્સર્ગસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૩)

આર્થાત્ કામ, ક્રોધ, માન, હર્ષ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'આક્ય તર વ્યુત્સર્ગ' છે

વ્યુત્સર્ગ કહે છે ઉત્સર્ગ કહે છે એક જ છે એના દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ તે પ્રકાર છે તેમા દ્રવ્ય-ઉત્સર્ગના ચાર પ્રકાર છે અને ભાવ-ઉત્સર્ગના ત્રણ પ્રકાર છે ગરુડનો ત્યાગ કરી જિનદશ્યાદિનો અગીકાર કરવો તે 'ગણુ-ઉત્સર્ગ' છે અનશનાદિ મત લક્ષને કાયિક એષ્ટાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાય-ઉત્સર્ગ' છે અન્ય (જિન-)કલ્પ અગીકાર કરતા મર્વશની આશા અનુસાર ઉપધિનો ત્યાગ કરવો તે 'ઉપધિ-ઉત્સર્ગ' છે અશુદ્ધ આહાર શુદ્ધ કરેલાનો ત્યાગ કરવો તે 'અશુદ્ધ આહાર-ઉત્સર્ગ' છે એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્ય-ઉત્સર્ગ છે

હવે ભાવ-ઉત્સર્ગના ત્રણ પ્રકારો વિચારીશું જેમકે ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરવો તે 'કષાય-ઉત્સર્ગ' છે મિથ્યાત્વાદિ ભવબંધનના હેતુઓનો ત્યાગ કરવો તે 'ભવ-ઉત્સર્ગ' છે કર્મબંધનના કારણોનો ત્યાગ કરવો તે 'કર્મ-ઉત્સર્ગ' છે

આ પ્રમાણે આપણે આક્ય તર લખના છ પ્રકારો પૈકી પાંચનું સ્વરૂપ વિચારું હવે છઠ્ઠા પ્રબંધનું ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા ધ્યાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે -

**ઉત્તમસહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધરૂપત્વ ધ્યાનસામાન્યસ્ય લક્ષ-
ણમ્ । (૭૧૪)**

સાધુનું ઉત્તમ સહનનવાળી વ્યક્તિ એક પદાર્થમા ચિન્તાનો નિરોધ કરે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે અત્ર ઉત્તમ સહનનથી વજ્ર-ઋષભ નારાય, ઋષભ-નારાય અને નારાય એ ત્રણ સહનનો સમજવા 'આવા સહનનવાળાનું એકાગ્ર ચિન્તાનિરોધન તે 'ધ્યાન' છે ચિન્તા એટલે ચલાય માન ચિત્ત ચિત્તને કામાદોલ યતુ ભટકાવણુ-તેને સ્થિર કરવું તે 'ચિન્તાનિરોધ' છે એક જ પદાર્થને વિષે ચિત્ત લગાડવું અને તેને અન્યત્ર ભટકવા નું દેવું તે 'એકાગ્ર-ચિન્તા નિરોધ' છે કોઈ એક જ પદાર્થ આશ્રીને વિચાર કરવો તે પણ 'ધ્યાન' કહેવાય છે

ધ્યાનના લક્ષણમા ઉત્તમ સહનનવાળા એ પદ્ધતી ધ્યાનના અધિકારીનું સૂચન કરાયું છે જેનું સહનન ઉત્તમ હોય તે જ ધ્યાનના અધિકારીની કોટિમા આવી શકે છે એનું કારણુ એ છે

૧ આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અગ્રકરે સૂચયું છે, પરંતુ એ દિગ્ગજીવ અયોનુ અનુકરણ જણાય છે કેમકે તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સુ. ૨૭)ના શાબ્દમાં તેમજ એવી રીત (પૂ ૨૫૬)મા તેો વજ્ર નારાય, વજ્રનારાય, નારાય અને ભવનારાય એમ ચાર સહનનવાળાને ઉત્તમ સહનનવાળા ગણ્યા છે

કે ધ્યાન કરવા માટે અમુક અથો માનસિક બળ જોઈએ અને એ માનસિક બળનો આધાર અમુક અથ જોડલા શારીરિક બળ ઉપર ગ્રહેલો છે અને એટલું શારીરિક બળ ઉત્તમ સહનનવાળી જ વ્યક્તિમાં હોય છે, તેથી તેને જ ધ્યાનના અધિકારી તરીકે અત્ર નિર્દેશલ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે માનસિક બળનો મુખ્ય આધાર શરીર છે જ અને શારીરિક બળનો આધાર શરીરના બધાગણ ઉપર અવલગિત છે, તેથી જેટલે અથો શારીરિક બધારણ નબળું હોય તેટલે અથો મનોબળ પણ ઓછું હોય, અને જેટલે અથો મનોબળમાં ન્યૂનતા હોય તેટલે અથો ચિત્તની એકાગ્રતામાં ખામી આવે આથી અનુત્તમ સહનનવાળી વ્યક્તિનો ધ્યાનના અધિકારીની કક્ષામાંથી બહિષ્કાર કરાયો છે—અલબત્ત આવી વ્યક્તિ થોડી ઘણી એકાગ્રતા સેવી શકે છે, પરંતુ તે ધ્યાન તરીકે ગણાય તેટલી નથી.

છઠ્ઠાસ્થાનું અને સર્વજ્ઞનું ધ્યાન—

કોઈ દીપકને જુદી જુદી દિશામાંથી પવન લાગતો હોય ત્યારે તેની શિખા જેમ અસ્થિર હોય છે તેવી રીતે ક્ષણમાં એક, ક્ષણમાં બીજા અને ક્ષણમાં ત્રીજા વિષય વિષેનું ચિન્તન અસ્થિર હોય છે—એ જ્ઞાનધારા એકાગ્ર હોતી નથી, વાસ્તે આ જ્ઞાનધારાને વિશેષ પ્રયાસ પૂર્વક અનેક વિષયોના વિષયરૂપ બનાવતી અટકાવવી અને તેને એક જ વિષય વિષે ઓતપ્રોત કરવી તે ‘ધ્યાન’ છે

ધ્યાનનું આ સ્વરૂપ છઠ્ઠાસ્થ આછીને જ સમાવે છે, તેથી આવા પ્રકારનું ધ્યાન બારમાં શુણ્ઘસ્થાનક ક્રમી હોય છે. આ ધ્યાનને પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે નિશ્ચળ, સ્થિર, અધ્યવચ્ચાન અને એક મહાર્થ વિષયક સૂચ્યું છે

‘સર્વજ્ઞને મન હોતું નથી વળી જેમણે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને માનસિક વ્યાપાર હોતો નથી, કારણ કે તેઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી નિરપેક્ષ છે આથી સર્વજ્ઞને યોગનો નિરોધ એ જ ‘ધ્યાન’ છે એમને એકાગ્રચિન્તાનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો તેરમાં અને ચૌદમાં શુણ્ઘસ્થાનોમાં ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે પણ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ છઠ્ઠાસ્થ વિષયક ધ્યાનથી જુદું છે તેરમાં શુણ્ઘસ્થાનના અતમા માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારના નિરોધનું કાર્ય શરૂ કરાય છે ત્યારે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના નિરોધ પછી સૂક્ષ્મ કાયિક વ્યાપારના અસ્તિત્વ વખતે ‘સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ’ નામનું ત્રીજા પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને ચૌદમાં શુણ્ઘસ્થાનકમાં સપૂર્ણ અયોગી દશામાં શૈલેશીકરણ વખતે ‘સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ’ નામનું ચોથા પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન સ્વીકારાયું છે આ બંને

૧ આનો ક્રમ એવો સૂચવાયો છે કે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના આશ્રયથી વચન અને મનના સ્થૂલ વ્યાપારને સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે ત્યારપછી વચન અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારને અવલગીને શરીરનો સ્થૂલ વ્યાપાર સૂક્ષ્મ બનાવાય છે ત્યારબાદ શરીરના સૂક્ષ્મ વ્યાપારને અવલગીને વચન અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારનો નિરોધ કરાય છે અને અંતે શરીરના સૂક્ષ્મ વ્યાપારનો પણ નિરોધ કરાય છે

ધ્યાનો દરમ્યાન માનસિક વ્યાપાર માટે અવકાશ નથી. તેમ છતાં આને પણ 'ધ્યાન' તરીકે ગણાય તે માટે ધ્યાન એટલે કે એકાગ્રચિત્તાનિરોધ જ 'ધ્યાન' છે એમ નહિ, કિન્તુ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચારવાનો છે અર્થાત્ માત્ર સ્થૂળ કાવિક વ્યાપારને રોકવાનો પ્રયાસ તે પણ 'ધ્યાન' છે અને આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્રક પતા એ પણ 'ધ્યાન' છે.

આપણે અત્ર ધ્યાનનો વ્યાપક અર્થ સૂચવ્યો તે વિચારતા એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેરમા શુલ્કસ્થાનની શરૂઆતથી માંડીને તે તેના અતમા શરૂ કરાતા યોગનિરોધ પર્યંતની અવસ્થામા કેાઈ ધ્યાન હોય છે જરૂ અને હોય તો તે કેવા પ્રકારનું છે ? આનો ઉત્તર બે રીતે અપાય છે (૧) વિહરમાણ સર્વજ્ઞની આ દશાને ધ્યાનાતરિકા કહી તે દરમ્યાન કેાઈ જાતનું ધ્યાન સ્વીકારવામા આવતું નથી એટલે અધ્યાનીપણુ એ દશામા કબૂલ રખાય છે (૨) એ દશામા મન, વચન અને તનના વ્યાપાર સળધી જે મુદ્દક પ્રયાસ કરાય છે તેને જ 'ધ્યાન' તરીકે ઓળખાવાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મા શુલ્કસ્થાન પર્યંતનું ધ્યાન તે સર્વજ્ઞપણે જીવન બ્યતીત કરનાર અવસ્થા દરમ્યાનના ધ્યાનથી જુદું છે અને એ તેરમા શુલ્કસ્થાનની અતિમ અવસ્થાગત ધ્યાનથી પણ પૃથક્ છે અને વળી ચૌદમા શુલ્કસ્થાનઅત ધ્યાન તો એનાથી પણ નિરાળું છે આ પ્રમાણે ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે.

અતૈન દર્શન પ્રમાણે ધ્યાનની વ્યાખ્યા—

શ્વાસોચ્છવાસને સર્વથા રોકવાનો પ્રયાસ તે 'ધ્યાન' છે એમ કેટલાકનું માનવું છે વળી કેટલાકે માત્રા દ્વારા કાલની ગણનાને પણ 'ધ્યાન' માને છે પરંતુ જૈન દૃષ્ટિ આ બેમાંથી એકને પણ ધ્યાન તરીકે સ્વીકારતી નથી એનું કારણ એમ રણુ કરાય છે કે જો શ્વાસોચ્છવાસનો સર્વથા નિરોધ કરાય તો શરીર ટકે જ નહિ, તે છેવટે પડે, વાસ્તે ધ્યાનસ્થ અવસ્થા દરમ્યાન પણ શ્વાસનો સચાર મદ કે અત્યત મદરૂપે પણ હોવા જ જોઈએ.

માત્રા વડે કાલનું માપ કરતી બેળા ચિત્તની એકાગ્રતા સંભવતી નથી, કેમકે ધ્યાન વિષયક વસ્તુનું ધ્યાન ન કરાતા ચિત્ત માત્રાની ગણતરી કરવામા શકાયેલુ રહે છે એટલે કે આવી દશામા ચિત્તની બ્યગ્રતા હોઈ તેને 'ધ્યાન' મનાય નહિ.

ધ્યાનનું કાલ-પરિમાણ—

જેમ ધ્યાનના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દૃષ્ટિ ઉપર્યુક્ત મતબધ્ધી જુદી પડે છે તેમ ધ્યાનના

૧ અ, ઇ, ઈ વગેરે ઋસ્વ સ્વરો પછી ગમે તે એક ગોલવામાં જેટલો વખત લાગે તે 'માત્રા' કહેવાય છે સ્વર વિના-કેવાળ બ્યજન બોલતાં જેટલો વખત લાગે તે 'અર્ધ' માત્રા ' કહેવાય છે માત્રા કે અર્ધ માત્રા જેટલો વખત બાણવાનો મહાવરો કર્યા બાદ બીજી કિવાઓનો વખત આ દ્વારા માપવો તેને ' માત્રા વડે કાલની ગણના ' કહેવામાં આવે છે.

કાલ-પરિભાષુનો બાબતમાં પણ તે જુદી પડે છે છદ્મસ્થ વધારેમાં વધારે અત્યુદ્ધર્ત^૧ સુધી ધ્યાન ધરી શકે આથી અધિક સમય તે ધ્યાન ન ધરી શકે તેના કારણ તરીકે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે યોગ્ય શક્તિનો અભાવ, મોહનીય કર્મોનો અનુભાવ અને ક્લેશ એમ ત્રણનો નિર્દેશ કર્યો છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે દિવસ, માસ કે તેથી અધિક કાળ પર્યાંત ધ્યાન ટકી શકવાની જે લૌકિક માન્યતા છે તે જૈન દ્રષ્ટિને માન્ય નથી જૈન દ્રષ્ટિ કહેવું એમ છે કે વધારે વખત ધ્યાન લાગાવવાથી ઇન્દ્રિયોનો ઉપઘાત થવાનો સંભવ છે અને એથી ચિત્તની સુપ્રસન્નતાને બદલે ક્લેશ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે આથી કરીને દિવસ, માસ કે તેથી વધારે કાળ પર્યાંત ધ્યાન ધરવાની લૌક-માન્યતા જૈન દ્રષ્ટિને માન્ય નથી જો અત્યુદ્ધર્તથી વધારે ધ્યાન કરાવું તેના અર્થે એટલા વખત સુધી ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલુ રહેા કે લાગ્યો એમ કરાતો હોય તો તે જુદી વાત છે અર્થાત્ કોઈ પણ આલબનને ઉદ્દેશીને એક વાર ધ્યાન કરી ફરી તે જ આલબનનું કેઈક રૂપાવરથી કે અન્ય આલબનનું ધ્યાન કરાય તો તે ધ્યાનપ્રવાહ લાગ્યેલો ગણાય

વિશેષમાં જૈન ઈશ્વરમાં ધ્યાન માટે અત્યુદ્ધર્તનું જે કાલપરિભાષુ દર્શાવાયું છે તે છદ્મસ્થને ઉદ્દેશીને છે બાકી સર્વજ્ઞ (જીવન્મુક્ત) મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ વિષેના મુદ્દે પ્રયત્નરૂપ ધ્યાનને વધારે વખત લાગવી શકે સુક્રિવાસી જીવોને તો આત્મરમણતારૂપ ધ્યાન શાશ્વત છે

ધ્યાનના બેઠો—

ધ્યાનના (૧) આર્ત, (૨) રોદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુદ્ધ એમ ચાર બેઠો પડે છે વળી આ પ્રત્યેકના પચ્ચ ચાર ચાર બેઠો છે આ પ્રત્યેકનું લક્ષણ હવે ક્રમશઃ વિચારીએ તેમાં આર્ત ધ્યાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

શોકાક્રન્દનવિલપનાદિરૂપત્વમાર્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૫)

અર્થાત્ શોક, આક્રન્દન, વિલાપ ઇત્યાદિ ' આર્ત ધ્યાન ' કહેવાય છે

રોદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ—

ક્રૂરપરિણામાદિરૂપત્વ રોદ્રધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૬)

અર્થાત્ ક્રૂર પરિણામ ઇત્યાદિ ' રોદ્ર ધ્યાન ' કહેવાય છે

^૧ આ આલબન તે સપૂર્ણ દ્રવ્ય ન હોઈ તેનો કોઈ એક પાંચ છે, કેમકે દ્રવ્યનું ચિન્તન તેના કોઈને કોઈ પાંચ દ્વારા જ સંભવે છે

ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ—

જિનપ્રણીતભાવશ્રદ્ધાનાદિનિમિત્તકત્વ ધર્મધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૭૧૭)

અર્થાત્ જિનપ્રણીત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા નિમિત્તરૂપ ધ્યાન ' ધર્મધ્યાન ' કહેવાય છે

શુદ્ધધ્યાનનું લક્ષણ—

અવાધ્યાસમ્મોહાદિકરણરૂપત્વ શુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૮)

અર્થાત્ આધ્યાધી વિશુદ્ધ અને સમોદાહિથી રહિત ધ્યાન તે ' શુદ્ધધ્યાન ' છે

આ પ્રમાણે આર્ત્તહિ આર ધ્યાનો પૈકી પહેલા એ સંસારના હેતુ છે, જ્યારે બાકીના એ મોક્ષના હેતુ ॥ અર્થાત્ આર્ત્ત અને રોદ્ર એ કુધ્યાનો હોઇ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે ધર્મ અને શુદ્ધ એ સુધ્યાન હોઇ ગ્રાહ્ય છે

અતિનો અર્થ ' પીડા ' થાય છે આ પીડા કે દુઃખ જે દ્વારા ઉદ્ભવે તે ' આર્ત્ત ' છે દુઃખની ઉત્પત્તિના મુખ્યત્વે કરીને આર કારણો છે જેમકે (૧) અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, (૨) પ્રતિકૂળ વેદના, (૩) ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અને (૪) જોગની લાલસા આથી આર્ત્ત ધ્યાનના આર પ્રકારે પડે છે તેમા પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાનનું લક્ષણ છે ॥ કે—

અનિષ્ટશબ્દાદિવિષયાણાં સમ્બન્ધે સતિ કથં તેષાં વિયોગઃ સ્યા-
વિતિ ચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વ પ્રથમાર્ત્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૯)

અર્થાત્ અનિષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સંબન્ધ થતા એ વિષયોના કેવી રીતે વિયોગ થાય-એનાથી હું ક્યારે છૂટ એમ વિચાર કથી કરવો તે ' પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાન ' છે આ ' અનિષ્ટસંયોગાર્ત્ત ધ્યાન ' છે

દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

પ્રકુપિતવાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતનિમિત્તૈરુપજાતાયાઃ શૂલશિરઃકમ્પ
જ્વરાદિરૂપવેદનાયા વિપ્રયોગાર્થ ચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વ વેદનોત્પદ્વિતીયા-
ર્ત્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૦)

અર્થાત્ દોષાયમાન થયેલા વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મના સન્નિપાતરૂપ નિમિત્તથી ઉદ્ભવતી શૂળ,

માથું ડુંબણુ, તાવ આવશે વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાને મટાડવા માટે સતત વિચાર કરવો તે 'દ્વિતીય આર્ત ધ્યાન' છે આ 'રેશચિન્તાર્ત ધ્યાન' છે

તૃતીય આર્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

इष्टशब्दादिविषयाणां सम्बन्धे सति भूयोऽपि तैः सह मे स-
योग एव स्यान्न वियोग इति चिन्ताप्रबन्धरूपत्वं तृतीयार्तध्यानस्य
लक्षणम् । (૭૨૧)

અર્થાત્ ઇષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સબંધ થયે ત્યાં ફરી ફરીને તે વિષયોનો સયોગ જ હો
કિન્તુ વિયોગ ન થાઓ એ પ્રમાણે ચિન્તાન કર્યા કરવું તે 'તૃતીય આર્ત ધ્યાન' છે આ 'ઇષ્ટ-
વિયોગાર્ત ધ્યાન' છે

ચતુર્થ આર્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

કામોપહતચિત્તાનાં જનાના દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદિરૂપપુનર્ભવવિષયક-
સુખાર્થ નિદાનકરણરૂપચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વ ચતુર્થાર્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૭૨૨)

અર્થાત્ કામથી જેમણે મન વિહવલ બન્યું છે તેના મનુષ્યો દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેની ઋદ્ધિ
ભવાતરમા મળે એમ નિર્માન કરે-ભવિષ્યમા પૌરુષલિક સુખ મળે તે માટે નિયાણું કરે તે
'ચતુર્થ આર્ત ધ્યાન' છે આ 'અમરોચાર્ત ધ્યાન' છે

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશસયત અને પ્રમત્તસયત એ ત્રણ શુભસ્થાનો સુધી જ મળશે
છે અર્થાત્ એ છ શુભસ્થાનો પર્યંત જ છે, નહિ કે એની આગળના શુભસ્થાનોમા તેમા
પણ એ વિશેષતા છે કે નિઠાનરૂપ ચતુર્થ આર્ત ધ્યાન સિવાયના ત્રણ આર્ત ધ્યાનો પ્રમત્ત
શુભસ્થાનમા છે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૬૨)

હવે રોદ્ર ધ્યાનના પ્રકારો વિચારીશું એના પછી આર્ત ધ્યાનની જેમ કારણ આશ્રીને
ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા હિંસાનુબંધીરૂપ પ્રથમ પ્રકારના રોદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ એ છે કે—

सत्त्वव्यापदंनोद्बन्धनपरितापनादिरूपहिसाविषयकचिन्ताप्रबन्ध-
रूपत्वं हिंसानुबन्धिप्रथमरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (૭૨૩)

અર્થાત્ પ્રાણીઓનો વધ કરવો, તેમણે ઉદ્બંધન કરવું, તેમને પરિતાપ પમાડવો ઇત્યાદિ

ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ—

જિનપ્રણીતભાવશ્રદ્ધાનાદિનિમિત્તકત્વ ધર્મધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૭૧૭)

અર્થાત્ જિનપ્રણીત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા નિમિત્તરૂપ ધ્યાન ' ધર્મધ્યાન ' કહેવાય છે

શુદ્ધધ્યાનનું લક્ષણ—

અવાધ્યાસમ્મોહાદિકરણરૂપત્વ શુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૮)

અર્થાત્ આધારી વિમુખ અને સમોહાદિથી રહિત ધ્યાન તે ' શુદ્ધધ્યાન ' છે

આ પ્રમાણે આર્ત્તાદિ આર ધ્યાનો પૈકી પહેલા બે સસારના હેતુ છે, જ્યારે બાકીના બે મોક્ષના હેતુ છે અર્થાત્ આર્ત્ત અને રોદ્ધ બે દુર્ધ્યાનો હોઈ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે ધર્મ અને શુદ્ધ બે સુધ્યાન હોઈ ગ્રાહ્ય છે

અત્તિ'નો અર્થ ' ખીટા ' થાય છે આ ખીટા કે દુખ બે દ્વારા ઉદ્ભવે તે ' આર્ત્ત ' છે દુખની ઉત્પત્તિના મુખ્યત્વે કરીને ચાર કારણો છે જેમકે (૧) અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, (૨) પ્રતિક્ષેપ વેદના, (૩) ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અને (૪) યોગની લાલસા આથી આર્ત્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે ॥ તેમા પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાનનું લક્ષણ બે છે કે—

અનિષ્ટશબ્દાદિવિવચાણા સમ્પન્ધે સતિ કથ તેપા વિયોગઃ સ્યા-
દિતિ ચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વ પ્રથમાર્ત્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૧૯)

અર્થાત્ અનિષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોના સંબંધ થતા બે વિષયોના કેવી રીતે વિયોગ થાય-એનાથી હું ક્યારે છૂટું એમ વિચાર કરી કરવો તે ' પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાન ' છે આ ' અનિષ્ટસંયોગાર્ત્ત ધ્યાન ' ॥

દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

પ્રકૃપિતવાતપિત્તશ્લેષ્મસર્જિપાતનિમિત્તૈરુપજાતાયાઃ શૂલશિરઃકમ્પ
જ્વરાદિરૂપવેદનાયા વિપ્રયોગાર્થ ચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વ વેદનોત્થદ્વિતીયા-
ર્ત્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૦)

અર્થાત્ કોપાયમાન થયેલા વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મના સંનિષ્પાતરૂપ નિમિત્તથી ઉદ્ભવતી શૂળ,

માયુ કુંભયુ, તાવ આપવો વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાને મટાડવા માટે સતત વિચાર કરવો તે 'દ્વિતીય આર્ત' ધ્યાન ' છે આ ' રાગચિન્તાર્ત' ધ્યાન ' છે

તૃતીય આર્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

इष्टशब्दादिविषयाणां सम्बन्धे सति भूयोऽपि तैः सह मे स-
योग एव स्यान्न-वियोग इति चिन्ताप्रबन्धरूपत्वं तृतीयार्तध्यानस्य
लक्षणम् । (૭૨૧)

અર્થાત્ ઇષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો મધ્યમ થયે બાદ ફરી ફરીને તે વિષયોનો સંયોગ જ હો
કિન્તુ વિયોગ ન થાયો એ પ્રમાણે ચિન્તાન કર્યા કરવું તે ' તૃતીય આર્ત' ધ્યાન ' છે આ ' ઇષ્ટ-
વિયોગાર્ત' ધ્યાન ' છે

ચતુર્થ આર્ત ધ્યાનનું લક્ષણ—

કામોપહતચિત્તાનાં જનાનાં દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદિરૂપપુનર્ભવવિષયક-
સુખાર્થં નિવાનકરણરૂપચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વં ચતુર્થાર્તધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ ।
(૭૨૨)

અર્થાત્ કામથી જેમતું મન વિહ્વલ બન્યું છે તેવા મનુષ્યો દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેની ઋદ્ધિ
ભવાતરમા મળે એમ નિહાન કરે-ભવિષ્યમા પૌરુષલિક સુખ મળે તે માટે નિયાણું કરે તે
' ચતુર્થ આર્ત' ધ્યાન ' છે આ ' અગ્રજોઆર્ત' ધ્યાન ' છે

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશસયત અને પ્રમત્તસયત એ ત્રણ શુભસ્થાનો સુધી જ સંભવે
છે અર્થાત્ એ છ શુભસ્થાનો પર્યંત જ છે, નહિ કે એની આગળના શુભસ્થાનોમા તેમા
પણ એ વિશેષતા છે કે નિહાનરૂપ ચતુર્થ આર્ત ધ્યાન સિવાયના ત્રણ આર્ત ધ્યાનો પ્રમત્ત
શુભસ્થાનમા છે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૬૨)

હવે રૌદ્ર ધ્યાનના પ્રકારો વિચારીશું એના પછી આર્ત ધ્યાનની જેમ કારણ આશ્રીને
ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા હિસાનુબધીરૂપ પ્રથમ પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ એ છે કે—

सत्त्वव्यापदनोद्बन्धनपरितापनादिरूपहिसाविषयकचिन्ताप्रबन्ध-
रूपत्वं हिसानुबन्धिप्रथमरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (૭૨૩)

અર્થાત્ પ્રાણીઓનો વધ કરવો, તેમજ ઉદ્બંધન કરવું, તેમજ પરિત્રાપ પમાડવો ઇત્યાદિ

પ્રકારનો હિંસા સંબંધી સતત વિચાર કરવો તે 'હિંસાતુલ્ય ધી નામનું પ્રથમ રૌદ્ર ધ્યાન' છે. દેવ વડે જીવોને બાધવા, હાણવા વગેરેનો વિચાર કર્યા કરવો એ આ ધ્યાનનો વિષય છે.

મૃધાતુલ્ય ધીરૂપ દ્વિતીય પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ—

અસદ્ભૂતઘાતાભિસન્ધાનપ્રવણાનુપરતત્તીવ્રમયદ્ધુરાશયપૂર્વકચિન્તા-
પ્રવન્ધરૂપત્વ મૃધાતુલ્યબન્ધિદ્વિતીયરૌદ્રધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૪)

અર્થાત્ જીવોને મારવાની પ્રવીણતા પૂર્વક તેમજ નિરતર તીવ્ર અને ભયકર આશય પૂર્વક હિંસા દેવાનો વિચાર કર્યો કરવો તે 'મૃધાતુલ્ય ધી નામનું દ્વિતીય રૌદ્ર ધ્યાન' છે. જ્યંતુ યોદ્ધાવાની વૃત્તિમાં જે દૂરતા આવે છે તેને લીધે જે સતત ચિંતન થયા કરે તે આ બીજા પ્રકારનું રૌદ્ર ધ્યાન છે. એમ અન્યત્ર સૂચવાયું છે. છળ પ્રપચાદિકના આશયથી અસત્ય યોદ્ધાવાની અને તેને સત્ય તરીકે સ્થાપવાની ચિંતા એ આ ધ્યાનનો વિષય છે.

સ્તેયાતુલ્ય ધીરૂપ તૃતીય પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ—

દ્રવ્યહરણોપાયે ચેતસો નિરોધવિષયકચિન્તાપ્રવન્ધરૂપત્વમ્, લોભ-
કપાયોદયેનાતુરચેતસસ્તદ્વિષયકચિન્તાપ્રવન્ધરૂપત્વ વા સ્તેયાતુલ્યબન્ધિ-
તૃતીયરૌદ્રધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૫)

અર્થાત્ દ્રવ્યની ચોરી કરવાના ઉપાયમાં મનને રોકવાનો સતત વિચાર કરવો તે 'સ્તેયાતુલ્ય ધી નામનું ત્રીજું રૌદ્ર ધ્યાન' છે. અથવા લોભરૂપ કપાયના ઉદયને લીધે આતુર ચિંતાથી તે લોભ સંબંધી વિચાર કર્યો કરવો તે ત્રીજું રૌદ્ર ધ્યાન છે. હોધાદિ કપાયને વશ થઈ પરંતુ દ્રવ્યાદિ હરી લેવાનો સતત સંકલ્પ એ આ ધ્યાનનો વિષય છે.

વિષયાતુલ્ય ધીરૂપ ચોથા પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનું લક્ષણ—

વિષયાર્જનપરિપાલનવ્યયપ્રયોજનચિન્તાપ્રવન્ધરૂપત્વ વિષયાતુ-
લ્યબન્ધિચતુર્થરૌદ્રધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૬)

અર્થાત્ વિષયોના અર્જન, સંરક્ષણ અને વ્યયના કારણનો સતત વિચાર કરવો તે 'વિષયાતુલ્ય ધી નામનું ચોથું રૌદ્ર ધ્યાન' છે. વિષયના સાધનરૂપ ધન, પરિવાર ઇત્યાદિના રક્ષણ વગેરેની સતત ચિંતા એ આ ધ્યાનનો વિષય છે.

રૌદ્ર ધ્યાન દેશવિરતિ પર્યાંત હોર્ષ શકે છે એટલે કે પહેલા પાંચ શુદ્ધિસ્થાને વર્તાતા જીવો એ ધ્યાનના સ્વામીઓ છે,

ધર્મધ્યાનના (૧) આજ્ઞા-વિચય, (૨) અપાય-વિચય, (૩) વિપાક-વિચય અને (૪) સસ્થાન-વિચય એમ ચાર પ્રકાર છે તેમા આજ્ઞાવિચય-ધર્મ ધ્યાનનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

**આગમાર્થનિર્ણયાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, પૂર્વાપરવિરોધરહિતાશેષજીવ-
હિતાવહાનવચ્યમહાર્થદ્રવ્યપર્યાયશુક્તિસર્વજ્ઞપ્રણીતાગમાર્થાવધારણવિષય-
કચિન્તાપ્રવન્ધરૂપત્વં વાઽઽજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૭)**

અર્થાત આગમના અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે સતત વિચાર કરવો તે ‘ આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે પૂર્વાપર વિરોધથી રહિત, મમસ્ત જીવોને હિતકારી, પાપથી મુક્ત, ગંભીર અર્થથી મુક્ત, દ્રવ્ય અને પદાર્થ વડે શુદ્ધિ અને સર્વજ્ઞપ્રણીત એવા આગમના અર્થનો નિર્ણય કરવારૂપ ચિન્તાનો પ્રવન્ધ તે ‘ આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે હુકમા કહીએ તો સર્વજ્ઞની આજ્ઞા શી હોઈ શકે અને તે શી છે એની પરીક્ષા કરવા માટે ચિન્તાની જોઈએ તો ‘ આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે અન્ય રીતે વિચારીએ તો વીતગગ સર્વજ્ઞની જે આજ્ઞા છે તે જ ‘ ધર્મ ’ છે એવી ભાવના પૂર્વક તેમની આજ્ઞાઓનો સતત વિચાર કરવો તે આ પ્રથમ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન છે

અપાયવિચય-ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ—

**ગૌરવવિકથાપ્રમાદપરીપહાદિભિ. સન્માર્ગદિપતનાનુચિન્તનપ્રવન્ધ-
રૂપત્વમ્, મૂલોત્તરપ્રકૃતિવિભાગાપિતજન્મજરામરણાર્ણવપરિભ્રમણપગ્નિ-
જ્ઞાન્તરાત્મનઃ સાસારિકસુખપ્રપન્થેશ્વપાયપરિચિન્તનરૂપત્વમ્, મિથ્યાત્વા-
વૃત્તચેતોભિઃ કુદૃષ્ટિભિઃ પ્રણીતાદુન્માર્ગાત્ કથ નામેમં પ્રાણિનોઽપેયુરિતિ
ચિન્તાપ્રવન્ધરૂપત્વં વાઽપાયવિચયધર્મધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૨૮)**

અર્થાત ગૌરવ, વિકથા, પ્રમાદ, પરીપહાદિ ઇત્યાદિ વડે સન્માર્ગથી પતિત ન થવાય તે માટે ચિન્તા કરવી કરવું તે ‘ અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે અથવા મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના વિભાગથી ઉદ્ભવેલ જન્મ, ઇડપણ અને મરણરૂપ (ભવ-સમુદ્ર)ના જામણ કરી કરીને ખિલ થયેલા આત્માએ સાસારિક સુખ-પ્રપન્થો અપાયના કારણરૂપ છે એમ વિચાર્યા કરવું તે ‘ અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે અથવા મિથ્યાત્વથી આવૃત્ત બનેલા-કલુષિત થયેલા મનવાળા કુદૃષ્ટિઓએ પ્રપ્તેલા ઉ માર્ગથી આ પ્રાણીઓ કેવી રીતે દૂર રહે તેનો સતત વિચાર કરવો તે ‘ અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન ’ છે હુકમા કહીએ તો હોષના સ્વરૂપનો અને તેનાથી મુક્તિ મેળવવાનો ચિન્તાપ્રવન્ધ તે આ ધ્યાન છે રાગ, દ્વેષ વગેરે સમારબધનના કાળો હોઈ એ કષ્ટરૂપ છે એવો વિચાર એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ—

શુભાશુભકર્મવિપાકાનુચિન્તાપ્રબન્ધરૂપત્વમ્, નરકતિર્યહ્નરામર-
મ્રવેષુ કર્મણામનુભવાનુચિન્તનરૂપત્વ વા વિપાકવિચયધર્મધ્યાનસ્ય
લક્ષણમ્ । (૭૨૧)

અર્થાત્ શુભ અને અશુભ કર્મના વિપાક વિષે સતત ચિન્તન તે ‘વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાન’ છે
અથવા નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવના ભવમા કર્મોના અનુભવ હોવા પડે છે એ વિષે સતત
વિચાર કરવો તે ‘વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાન’ છે

સસ્થાનવિચય-ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ—

દ્રવ્યક્ષેત્રસન્નિવેશાનુગમનાનુચિન્તનપ્રબન્ધરૂપત્વમ્, પશ્ચાસ્તિકાયા-
ત્મકલોકસ્ય સસ્થાનસ્વભાવાનુચિન્તનપ્રબન્ધરૂપત્વ વા સસ્થાનવિચય-
ધર્મધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૦)

અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ક્ષેત્ર સહી રચના યાને આકારવિશેષનું સતત ચિન્તન તે ‘સસ્થાનવિચય-
ધર્મધ્યાન’ છે અથવા તે પશ્ચાસ્તિકામરૂપ લોકના સસ્થાનના સ્વરૂપનું એકાગ્ર ચિન્તન તે
‘સસ્થાનવિચય-ધર્મધ્યાન’ છે

ધર્મધ્યાનના સ્વાભાવો—

અમરતા, ઉપશાતભોહ અને ક્ષીણભોહ એ ત્રણ ગુણસ્થાનમા ધર્મધ્યાન હોય છે, અન્યત્ર
નહિ. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અધકારે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તત્ત્વર્થ (અ. ૬)ના નિમ્નલિખિત
સૂત્રોના શબ્દાર્થને આકારી બધાય છે —

“ આજ્ઞાઽપાયવિપાકસંસ્થાનવિષયાય ધર્મમપ્રમત્સંયતસ્ય । ૩૭ ।
ઉપશાન્તક્ષીણકપાયયોઽશ્વ । ૩૮ । ”

આનો વિશેષ વિચાર કરતા એમ સમજાય છે કે ધર્મધ્યાનના અધિકારી દેવળ સાતમા,
અચારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જ વ્યક્તિઓ છે એમ નહિ, કે તુ આઠમા, નવમા અને
દશમા ગુણસ્થાનોમા પણ એનો સમાવ છે એટલે કે સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાન પર્યંત એ
સમાવે છે દિગભરીય સપ્રદાય પ્રમાણે ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાન પર્યંત જ આ ધ્યાન
સમાવે છે આનુ કારણ એમ દર્શાવાય છે કે સમ્યક્દષ્ટિને શ્રેણિના આરભ પહેલા જ ધર્મધ્યાન
સમાવે છે અને શ્રેણિનો આરભ આઠમા ગુણસ્થાનથી થતો હોવાથી આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનમા
એ ધ્યાન હોઈ શકે જ નહિ

આ પ્રમાણે આપણે ધર્મધ્યાનનો વિચાર કર્યો હવે શુદ્ધ ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે સૌથી પ્રથમ તો (૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સંવિચાર, (૨) એકત્વ-વિતર્ક-નિર્વિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાડપ્રતિપાતિ અને (૪) ઓપરતક્રિયાડનિવૃત્તિ એમ જે શુદ્ધ ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે તે જોને એના ચાર પાયા તરીકે જોળખાવાય છે તેની નોંધ લઇએ આ ચારેનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે કેમસર પ્રત્યેકનું લક્ષણ વિચારીએ તેમા પૃથક્ત્વવિતર્કસંવિચાર શુદ્ધ ધ્યાનનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે —

પૂર્વગતશ્રુતવિષયકાર્થવ્યજ્ઞનયોગાન્યોન્યસદ્ક્રમણવિષયકત્વે સતિ દ્રવ્યપર્યાયગુણાન્તરસંચારવિષયકસ્ત્વમ્, પરાલમ્બન વિના નિર્મલશુદ્ધાદમ-સ્વરૂપાનુચિન્તનરૂપત્વમ્, જીવાજીવસ્વભાવવિભાવાનાં પૃથક્કરણે સતિ દ્રવ્યપર્યાયયોઃ પૃથક્ ધ્યાયન્ સન્ પર્યાયસ્ય ગુણે ગુણસ્ય પર્યાયે વા સદ્ક્રમણકરણરૂપત્વમ્, વિતર્કવિચારપૃથક્ત્વૈઃ સહ સયુક્ત સદીપચ્ચલ-ત્તરજ્ઞાબ્ધેઃ ક્ષોભાભાવદશાતુલ્ય યદ્ તદ્રૂપત્વ વા પૃથક્ત્વવિનર્કસપ્રવિચાર-શુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૧)

અર્થાત્ (ચોથ) પૂર્વમાના શ્રુત મ બ ધી અર્થ, વ્યજ્ઞન અને યોગના પરસ્પર સંક્રમણ પરત્વે વિચાર કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય, પર્યાય અને ગુણોના સંચાર સંબંધી ધ્યાન તે ‘ પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્ર વિચાર શુદ્ધ ધ્યાન ’ છે અથવા પરોના આશ્રય લીધા વિના નિર્મળ અને શુદ્ધ એવા આત્મ-સ્વરૂપનું સતત ચિન્તન તે આ ધ્યાન છે અથવા જીવ અને અજીવના સ્વભાવ તેમજ વિભાવને પૃથક્ પૃથક્ કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અલગ અલગ વિચાર કરતા પર્યાયનો ગુણમા અને ગુણનો પર્યાયમા સંક્રમણ કરવારૂપ સતત વિચાર તે આ ધ્યાન છે અથવા વિતર્ક, વિચાર અને પૃથક્ત્વથી સંયુક્ત બની, અલ્પાંશરે ચપળ તરંગવાળા સમુદ્રની જે અકુળ્પ ઢસા છે તેવી ઢસા અનુભવવી તે પણ આ ધ્યાન છે

આ લક્ષણો બરાબર સમર્થાય તે માટે એટલું ધ્યાનમા રાખવું કે વિતર્કનો અર્થ ‘ શ્રુત ’ અને વિચારનો અર્થ ‘ અર્થ, વ્યજ્ઞન અને યોગની સંક્રાન્તિ ’ કરાશે છે^૧

એકત્વવિતર્ક નિર્વિચાર શુદ્ધ ધ્યાનનું લક્ષણ —

एकत्ववितर्कप्रविचारैः सयुक्तं भविवर्तितस्थप्रदीपतुल्य यत् तद्रूप-त्वमेकत्ववितर्कप्रविचारशुद्धध्यानस्य लक्षणम् । (७३२)

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નાં નિમિત્તવિખિન સૂત્રો —

‘ વિતર્ક શ્રુતમ્ ’ । ૪૨ । વિચારોડર્યવ્યજ્ઞનયોગસદ્ક્રાન્તિઃ । ૪૬ । ”

અર્થાત્ એકત્વ, વિતર્ક અને અપ્રવિચારથી શુદ્ધ તેમજ પવન નહિ લાગતો હોય એવા દીપકની જેમ સ્થિર એવું ધ્યાન તે 'એકત્વવિતર્કાપ્રવિચારરૂપ શુદ્ધ ધ્યાન' છે.

સૂક્ષ્મક્રિયાડપ્રતિપાતિ શુદ્ધ ધ્યાનનું લક્ષણ—

સૂક્ષ્મક્રિયાડપ્રતિપાતિરૂપત્વમ્, નિરુદ્ધયોગદ્વયાવસ્થાનત્વે સતિ કેવલકાયવ્યાપારવતાં યદ્ ધ્યાન વા તત્ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિશુદ્ધ-ધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૩)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ ક્રિયાથી જે પતિત ન થવું તે 'સૂક્ષ્મક્રિયાડપ્રતિપાતિ શુદ્ધ ધ્યાન' છે અથવા (માનસિક અને વાચિક એ) જે યોગોના નિરોધ કરી ફક્ત કાયિક વ્યાપાર કરનારાને જે ધ્યાન હોય છે તે આ ધ્યાન છે.

વ્યુપરતક્રિયાડનિવૃત્તિ શુદ્ધ ધ્યાનનું લક્ષણ—

સમુચ્છિન્નક્રિયાડનિવૃત્તિરૂપત્વમ્, શેલેક્યવસ્થાનાં પચ્છદ્વસ્વાક્ષરો-ચ્ચારણસમકાલાનાં યોગત્રયરહિતાનાં યદ્ ધ્યાન ભવતિ તદ્ વ્યુપરત-ક્રિયાડનિવૃત્તિશુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૪)

અર્થાત્ ક્રિયાની અનિવૃત્તિના ઉચ્છેદરૂપ ધ્યાન તે 'વ્યુપરતક્રિયાડનિવૃત્તિરૂપ શુદ્ધ ધ્યાન' છે અથવા શેલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ ત્રણે યોગથી રહિત એવા (મહાનુભાવો) અ, હ, ડ, ળ અને લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરો બોલતા જેટલો સમય લાગે તેટલા કાવ-પરિમાણ સુધી જે ધ્યાન ધરે છે તે આ ધ્યાન છે.

શુદ્ધ ધ્યાનના નિરૂપણનો ભાવાર્થ—

૭ દ્રવ્યો પૈકી ગમે તે એક દ્રવ્યમા ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રોવ્ય ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોના પૃથક્ પૃથક્ વિચાર તે વિતર્ક સહચરિત ન્યા અપ્રવિચાર હોય તે 'પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર' કહેવાય આથી એવું એ લક્ષણ ફલિત થાય છે કે—

પૂર્વગતભક્તિકશ્ચુતાનુસારેણાર્થવ્યજ્ઞનયોગાન્તરાણાં યત્ર સદ્ક્રાન્તિ-સ્તત્રૈવ નિરોધરૂપત્વ પ્રથમશુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૫)

અર્થાત્ (ચોક્ક) પૂર્વમા આપેલા ભગિર શ્રુત અનુસાર અર્થ, વ્યજ્ઞન કે યોગની ન્યા સ ક્રાન્તિ થાય ત્યા જ તેને તાકી રાખવું તે પ્રથમ પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન છે અર્થની વ્યજ્ઞનમા સ ક્રાન્તિ અને મનોયોગથી કાયયોગમા, કાયયોગથી મનોયોગમા અને એ પ્રમાણે વાગ્યયોગથી

મનોયોગમા, વાગ્યોગથી કાયયોગમા સ કાન્તિ થાય છે આ પ્રમાણે અર્થવ્યજનયોગ-સ કાન્તિ જાણી લેવી

એકત્વ સ બધી જે વિતર્ક હોય તે ' એકત્વવિતર્ક ' કહેવાય છે ત્રણ યોગોમાથી એક જ યોગ અને અર્થવ્યજન પણ એક જ હોય આથી બીજા શુદ્ધ ધ્યાનનું લક્ષણ એવું કહિત થાય છે કે—

**ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાધિપર્યાયાણામેકસ્મિન્ પર્યાયે નિષ્પ્રકમ્પપૂર્વગત-
શ્રુતાનુસારિચેતસા ચિન્તનરૂપત્વ દ્વિતીયશુદ્ધધ્યાનસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૬)**

અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય ઇત્યાદિ પર્યાયો પૈકી ગમે તે એક પર્યાયનું નિષ્કમ્પ અને પૂર્વમા કહેલ શ્રુત અનુસાર મન વડે ચિન્તન કરવું તે બીજા પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન છે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અથકારે શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રાથમિક બે પ્રકારો પરત્વે સૂચન કર્યું છે, પરંતુ આ વિષય ગહન હોવાથી એની સ્પષ્ટ રૂપરૂપા આલેખવી આવશ્યક મમલમ છે સૌથી પ્રથમ તો એ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે પ્રકારનો આશ્રય એક જ દ્રવ્ય છે વળી એ બંને પૂર્વધરને વિષે સજવે છે એથી એ બંને સવિતર્ક ધ્યાનો છે—શ્રુત જ્ઞાન સહિત છે બંનેમા આ પ્રમાણે એકે વિતર્કની સમાનતા છે, છતાં કેટલીક ભિન્નતા પણ રહેલી છે જેમકે પહેલામા પૃથક્ત્વ યાને લેઈ રહેલ છે, જ્યારે બીજામા એકત્વ યાને અલેઈ છે વળી પહેલામા વિચાર યાને અર્થ, વ્યજન અને યોગની સકાન્તિ રહેલ છે, જ્યારે બીજામા વિચાર માટે સ્થાન નથી, અર્થાત્ પહેલા પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન સવિચાર છે, જ્યારે બીજું (નિવિચાર છે ધ્યાન કરનાર પૂર્વધર હોય ત્યારે પૂર્વગત શ્રુતને આધારે કોઈ પણ પરમાણુ વગેરે જઈ કે આત્મારૂપ ચેતન એવા એક દ્રવ્યમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોનું દ્રવ્યાસ્તિકાયાદિ નથો વડે લેઈપ્રધાન ચિન્તન કરે અને કોઈ એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપર કે એક પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપરથી અન્ય પર્યાયરૂપ અર્થ પરત્વે ચિન્તન કરવા પ્રવર્તે, એવી જ રીતે અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર અને શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર ચિન્તન કરવા પ્રવૃત્ત થાય તેમ જ માનસિકાદિ યોગો પૈકી કોઈ પણ એક યોગને ત્યજીને અન્ય યોગનું આલબન લે ત્યારે એ ધ્યાન ' પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર ' કહેવાય છે, કેમકે એમા વિતર્કને યાને શ્રુતજ્ઞાનને અવલબીને કોઈ પણ એક દ્રવ્યગત પર્યાયોના લેઈને વિવિધ દષ્ટિએ વિચાર કરાય છે અને વિતર્કને જ અવલબીને એક અર્થ ઉપરથી બીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર અને એક યોગ ઉપરથી બીજા યોગ ઉપર મ કમણુ કરાય છે જ્યારે ધ્યાન ધરનાર શ્રુતને આધારે કોઈ પણ એક જ પર્યાયરૂપ અર્થને આશ્રીને તેમા એકત્વ યાને અલેઈપ્રધાન ચિન્તન કરે અને માનસિકાદિ ત્રણ યોગો પૈકી કોઈ પણ એક જ યોગ ઉપર નિશ્ચય રહી શબ્દ અને અર્થના ચિન્તનનું તેમજ ભિન્ન ભિન્ન યોગોમા સફળ કરવાનું પરિવર્તન ન કરે ત્યારે એ ધ્યાન ' એકત્વવિતર્કનિવિ-

ચાર ' કહેવાય છે, કેમકે એમા વિતર્કનું અવલગન હોવા છતાં એકત્વનું પ્રધાનપણે ચિન્તન કરાય છે અને અર્થ, શબ્દ કે યોગનું પરિવર્તન યાને સક્રમણ હોતું નથી

આ બે પ્રકારના ધ્યાનો પૈકી શ્વેદપ્રધાન એવા પ્રથમનો અભ્યાસ હૃદયમાં બાક જ બીજા અશ્વેદપ્રધાન માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે જેમ સમગ્ર શરીરમાં બ્યાપી ગયેલા મર્ધાદિના એરને મત્રાદિ ઉપચારો વડે હજીની જગ્યાએ એકત્રિત કરાય છે તેમ સમસ્ત વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને ધ્યાન વડે કોઇ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરાય છે એ સ્થિરતા યાને નિષ્કપતા મજબુત બનતા જેમ ઘણા બળતણો કાઢી લેવાથી અને બાકી રહેલા બળતણોને સળગાવી દેવાથી અથવા તો બધા જ બળતણો લઇ લેવાથી પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જ્યોત્સ્વાઇ બળ્ય છે તેમ ઉપયુક્ત ક્રમે એક વિષય ઉપર મન સ્થિર થતા છેવટે એ મન તદ્દન શાંત થઇ જાય છે, અર્થાત્ મકંટ જેવી તેની અચળ દશા મટીને તે નિષ્પ્રકાશ બની જાય છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે જ્ઞાનના બધા આવરણોનો અંત આવી સર્વજ્ઞતા પ્રકટે છે

ત્રીજા પ્રકારના ધ્યાનમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ કાચિક ક્રિયા રહેલી છે અને એ ધ્યાનથી પતિત થવાનો સંભવ નથી, આથી એ ' સૂક્ષ્મક્રિયાડપ્રતિપાતિ ' કહેવાય છે

ચોથા પ્રકારના ધ્યાનમાં આવી સૂક્ષ્મ ક્રિયા માટે પણ અવકાશ નથી એમા તો આત્મ પ્રદેશનું મર્ધા સહાને માટે નિષ્કપત્ત્ય પ્રકટે છે આથી એ ' સમુચ્છિન્નક્રિયાડનિવૃત્તિ ' કહેવાય છે,

આ ધ્યાનના પ્રભાવથી સર્વ પ્રકારના આસ્રવ અને બંધના દ્વારો હ્રમેથને માટે બંધ થઇ જઇ અવશિષ્ટ અધાતિ કર્મોના વિનાશ થઇ શેક્ષ મળે છે આ ધ્યાનમાં પણ ત્રીજા પ્રકારની જેમ કોઇ પણ પ્રકારના શ્રુતજ્ઞાનનું આલગન હોતું નથી એથી બને ધ્યાનો ' નિરાલગન ' પણ કહેવાય છે

શુદ્ધ ધ્યાનના અધિકારીઓ—

શુદ્ધ ધ્યાનના અધિકારીઓના બે દૃષ્ટિકો વિચાર કરી શકાય તેમ છે (૧) શુદ્ધધ્યાનની દૃષ્ટિએ અને (૨) યોગી દૃષ્ટિકો તેમાં શુદ્ધધ્યાનને ઉદ્દેશીને વિચારતા શુદ્ધ ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પૈકી પહેલા બેના અધિકારી અભ્યાસમાં કે બારમાં શુદ્ધધ્યાને વર્તનારા પૂર્વધર છે આથી એમ ક્લિત થાય છે કે જેઓ પૂર્વધર ન હોય બને અભ્યાસે બારમે શુદ્ધધ્યાને વર્તતા હોય તેમને તો શુદ્ધ ધ્યાન તે સમયે હોતું નથી, પરંતુ ધર્મ ધ્યાન હોય છે અર્થાત્ શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રાથમિક બે લોહના સ્વામી પૂર્વધર હોવા જ જોઇએ આ મબંધમાં ક્વચિત્ અપવાદ હોય એમ જણાય છે જેમકે માધવપુષ્પ મુનિવર અને શ્રીનૃસિંહભદ્રેવની માતા મરુદેવાને શુદ્ધ ધ્યાન સંભવે છે

શુદ્ધ ધ્યાનના ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના અધિકારી કેવલજ્ઞાની છે અર્થાત્ તેરમાં અને ચોદમાં શુદ્ધધ્યાને વર્તવી વિરલ વિભૂતિઓ છે આ ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂર્વધર કે કેવલી જે ન હોય તેવા માટે શુદ્ધ ધ્યાનના દ્વાર બંધ છે પૂર્વધર માટે પહેલા બે

પ્રકારો ખુલ્લા છે, ત્યાર કેવલી માટે બાકીના બે ખુલ્લા છે, અગ્યાર અગ મુધીના ધારકો તો શુદ્ધ ધ્યાનના અધિકારી જ નથી

હવે યોગની દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો જણાશે કે કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણે યોગવાળી જ વ્યક્તિ શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રથમ પ્રકારના સ્વામી હોય છે ત્રિવિધ યોગ પેરી ગમે તે એક જ યોગવાળો વ્યક્તિ શુદ્ધ ધ્યાનના બીજા પ્રકારના અધિકારી છે કેવળ કાયિક યોગવાળી જ વ્યક્તિ શુદ્ધ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારના અધિકારી છે અને જે અયોગી છે તે જ ચોથા પ્રકારના અધિકારી છે

ચારે પ્રકારના શુદ્ધ ધ્યાનો મોક્ષની પ્રાપ્તિના કાળ્પરૂપ છે, કેમકે એ આકાંક્ષા તપરૂપ તથા સવરૂપ હોઈ નવીન કર્મના મૂળને રોકે છે, પુરાતન કર્મની નિર્જરા કરે છે અને નિવૃત્તિના માર્ગ મોકળો કરે છે

સમ્યગ્દષ્ટિ વગેરેની નિર્જગની તરતમતા—

સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ શ્રાવક (દેશવિરતિ) અસંખ્યેય શુદ્ધી નિર્જગવાળો છે એનાથી (સર્વ) વિરતિની અસંખ્યેય શુદ્ધી નિર્જગ છે એ પ્રમાણે અનતાનુષંગિવિચોજક, દર્શનમોહ-ક્ષપક, મોહોપશમક, ઉપશાંતમોહ, મોહક્ષપક યાને ક્ષીણમોહ અને જિન અનુકરમે એકેકથી અસંખ્યેય શુદ્ધી નિર્જગવાળા છે

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રમુખ દર્શની નિર્જગનો વિચાર કરાયો હવે વિચિત્રતાથી વિભૂષિત એવા સવર-ચારિત્રના કોણ કોણ આધિકારી છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવામા આવે છે તેમા સૌથી પ્રથમ તો (૧) પુલાક, (૨) બકુશ, (૩) કુશીલ, (૪) નિર્ઞન્ધ અને (૫) સ્નાતક એમ નિર્ઞન્ધના જે પાંચ પ્રકારો પડે છે તેની નોંધ કરી ત્રણે અત્ર નિર્ઞન્ધ શબ્દના તાત્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક એ બંને અર્થોને લક્ષ્યમા રાખીને એના પાંચ પ્રકારો પાઠવામા આવ્યા છે જેમા રાગ-દેષરૂપે ગાઠેના સ્વતંત્ર અભાવ હોય તે ‘ નિર્ઞન્ધ ’ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ છે અને એવા નિર્ઞન્ધની કોટિમા નિર્ઞન્ધ અને સ્નાતક આવે છે જેનામા રાગ અને દેષનો સર્વાંશે અભાવ ન હોય પરંતુ એ વિષમ અને બીષણ ગ્રથિનો ઉચ્છેદ કરવા જેણે ઉમેદવારી નોંધાવી હોય અર્થાત્ ભવિષ્યમાં રાગદેષના પભ્ભાથી હંમેશને માટે છૂટવાનો જેનો મનોરથ હોય તે માટે થોડો ઘણો પણ પ્રયાસ કરાતો હોય તે ‘ નિર્ઞન્ધ ’ એ ‘ નિર્ઞન્ધ ’ શબ્દનો વ્યાવહારિક અર્થ છે આવા નિર્ઞન્ધની કોટિમા પુલાક, બકુશ અને કુશીલ એ ત્રણને સ્થાન છે આ હરીકત પૂરેપૂરી ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે પાંચે પ્રકારના નિર્ઞન્ધોના લક્ષણો વિચારવા ભેઈએ. આથી સૌથી પ્રથમ પુલાકેનું લક્ષણ નીચે મુજબ વ્યુ કરાય છે —

નિર્વાર્ણહેતુભૂતજિનોક્તાગમાદપરિબ્રષ્ટશ્રદ્ધાનપૂર્વકજ્ઞાનાનુસારેણ ક્રિયાનુષ્ઠાયિત્વે સતિ લબ્ધ્યુપજીવિતરૂપત્વ પુલાકનિર્ઞન્ધસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૭૩૭)

અર્થાત્ નિર્વાણના કારણરૂપ એવા જિનેશ્વરે કહેલા આગમને વિશે આખરે કિત શ્રદ્ધા રાખનારા, 'શ્રુત અનુમાર ક્રિયા કરનારા તેમજ લબ્ધિથી જીવનારા નિર્જન' 'પુલાક' કહેવાયા છે. આ પુલાકના (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) ચરણ યાને આરિત્ર, (૪) લિંગ અને (૫) સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ પાત્ર પ્રકારે પડે છે તેમા જ્ઞાન-પુલાકનું લક્ષણ એ છે કે—

આવશ્યકાદિસૂત્રવિષયકસ્થલનાદિકરણરૂપત્વ જ્ઞાનપુલાકસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૩૮)

અર્થાત્ આવશ્યક વગેરે સૂત્રમા જે નિર્જનને સ્થલના વગેરે ચીજો હોય તેઓ 'જ્ઞાન-પુલાક' કહેવાય છે

દર્શન-પુલાકનું લક્ષણ—

કુટ્ટપિષ્ઠિભિઃ સહ સસ્તવાદિકરણરૂપત્વં વર્ણનપુલાકસ્ય - લક્ષણમ્ । (૭૩૯)

અર્થાત્ કુટ્ટપિષ્ઠિઓ યાને મિત્રમાત્રીઓ સાથે પરિચયાર્થ કરનારા નિર્જન 'દર્શન-પુલાક' કહેવાય છે. ચરણ-પુલાકનું લક્ષણ—

મૂલોત્તરગુણપ્રતિસેવનાસમ્પાદનત્વં ચરણપુલાકસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૦)

અર્થાત્ મૂળ તેમજ ઉત્તર ગુણોની પ્રતિસેવનાને પ્રાપ્ત થયેલ નિર્જન 'ચરણ-પુલાક' કહેવાય છે. લિંગ-પુલાકનું લક્ષણ—

પ્રવચનોક્તલિઙ્ગસ્યાધિકરણરૂપસમ્પાદનત્વ લિઙ્ગપુલાકસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૧)

અર્થાત્ જૈન મિદાન્તમા કહેવા લિંગને અધિકરણરૂપે પ્રાપ્ત કરાવનાર નિર્જન 'લિંગ-પુલાક' કહેવાય છે

સૂક્ષ્મ-પુલાકનું લક્ષણ—

કિચિત્પ્રમાદકરણરૂપત્વ સૂક્ષ્મપુલાકસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૨)

અર્થાત્ નહિ જેવો પ્રમાદ કરનારા પુલાક 'સૂક્ષ્મ-પુલાક' કહેવાય છે,

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે પુલાક-નિર્ઞ-ચોની આગમને વિષે પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, પરંતુ મૂળ અને ઉત્તર ગુણોમા કોઈક અશે ન્યૂનતા નહેલી હોય છે

બીજાનું લક્ષણ—

મોહક્ષયાર્થે પ્રસ્થિતસ્ય શરીરોપકરણવિભૂપાનુવર્તિત્વે સતિ ઋદ્ધિ
યશઃકામશાતાગૌરવાશ્રિતત્વે ચ સતિ છેદશવલયુક્તત્વ વકુશનિર્ગન્થસ
લક્ષણમ્ । (૭૪૩)

અર્થાત્ મોહનો ક્ષય કરવા માટે નીકળી પડેલા-ઉચ્ચ કરનારા, શરીર તેમજ ઉપકરણની શોધ
વધે તેમ વર્તનારા, સ પત્તિ અને કીર્તિની કામનાવાળા તેમજ શાતા ગૌરવનો આશ્રય કરવાન
જાના યાને મુખશીલના ચારિત્ર્ય વચ્ચે અતિચારિત્ર્ય કાંઈ લાગતા તે નિર્ગન્થ ‘બકુશ’ કહેવા
- છે આના પણ પુલાકની પેઠે પાંચ પ્રકારો છે અને તે (૧) આલોગ, (૨) અનાલોગ, (૩)
સ વૃત્ત, (૪) અસ વૃત્ત અને (૫) સૂક્ષ્મ એ અપેક્ષાને અનુસરીને છે તેમા આલોગ-બકુશનું
લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

સચ્ચિન્ત્યકાર્યકારિત્વમાભોગવકુશસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૪)

અર્થાત્ વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનારા બકુશ ‘ આલોગ-બકુશ ’ કહેવાય ॥

અનાલોગ-બકુશનું લક્ષણ—

સહસાકાર્યકારિત્વમાભોગવકુશસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૫)

અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કરનારા બકુશ ‘ અનાલોગ-બકુશ ’ કહેવાય છે

સ વૃત્ત-બકુશનું લક્ષણ—

પ્રચ્છન્નકાર્યકારિત્વ સંવૃત્તવકુશસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૬)

અર્થાત્ ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરનારા બકુશ ‘ સ વૃત્ત-બકુશ ’ કહેવાય છે

અસ વૃત્ત-બકુશનું લક્ષણ—

પ્રકટકાર્યકારિત્વમસવૃત્તવકુશસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૭)

અર્થાત્ ખુલ્લી રીતે કાર્ય કરનારા બકુશ ‘ અસ વૃત્ત-બકુશ ’ કહેવાય ॥

સૂક્ષ્મ-બકુશનું લક્ષણ—

કિચ્છિત્રપ્રમાદકાણરૂપત્વ સૂક્ષ્મવકુશસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૪૮)

અર્થાત નહિ જેવા પ્રમાણને સેવનારા બકુશ ' સૂક્ષ્મ-બકુશ ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે બકુશો શરીર અને ઉપકરણોના સંસ્કારોને સેવે છે, મદ્દિ અને ક્રીડાને આદે છે, સુખશીલ હોય છે, સમગ્ર પરિવારવાળા છે તેમજ છેદ અર્થાત ચારિત્રપર્યાયની હાનિથી તેમજ શબલ યાને અતિચારરૂપ દોષથી ગ્રસ્ત હોય છે

બકુશના (૧) ઉપકરણ-બકુશ અને (૨) શરીર-બકુશ એમ પશ્ચ એ પ્રકારે પડે છે તેમા ઉપકરણ-બકુશનું લક્ષણ એ છે કે—

विविधविचित्रमहाधनोपकरणविषयकबहुपकरणविषयकामिलापा-
युक्तत्वे सति नित्य तत् प्रति सस्कारसेवित्वमुपकरणबकुशस्य लक्षणम् ।
(૭૪૧)

અર્થાત જે બકુશ ભત-ભતના, વિચિત્ર અને બહુ મૂલ્યવાળા ઉપકરણો સહી ધણા સાધનોની અભિલાષા રાખે, (તેનો સંગ્રહ કરે) તેમજ હરદાજ તેના સંસ્કારો કરે-તેની દાપટીપ કરે તેઓ ' ઉપકરણ-બકુશ ' કહેવાય છે

શરીર-બકુશનું લક્ષણ—

शरीरस्याभ्यङ्गनोद्धर्तनस्नानादिप्रतिसस्कारसेवित्वं शरीरबकुशस्य
लक्षणम् । (૭૫૦)

અર્થાત શરીરના અભ્યંગન, ઉદ્ધર્તન, સ્નાન ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરવાવાળા બકુશ ' શરીર-બકુશ ' કહેવાય છે એટલે આવા બકુશને શરીરની શોભા કરવી બહુ ગમે છે અને તેથી તેઓ તેની દાપટીપ કરે છે

કુશીલ-નિર્ગન્ધના (૧) પ્રતિસેવના-કુશીલ અને (૨) કપાલ-કુશીલ એમ બે પ્રકારે છે તેમા પ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ એ છે કે—

मोहक्षयार्थं प्रस्थितस्यानियमितेन्द्रियप्रयुक्तत्वे मतिं कथञ्चित्
किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधनारूपत्वं प्रतिसेवनाकुशीलस्य लक्षणम् । (૭૫૧)

અર્થાત મોહનો ક્ષય કરવા માટે જેમણે પ્રસ્થાન કર્યું છે અને જેઓ ઇન્દ્રિયોને કાબુમા રાખવા ઉદ્યમશીલ છે તેમનાથી જો ઉત્તર ગુણોને વિરે કાઈક પ્રકારે કંઈક વિરાધના થઈ જાય તો તેઓ ' પ્રતિસેવના-કુશીલ ' કહેવાય છે આ પ્રતિસેવના-કુશીલના પશ્ચ (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) ચરણ, (૪) વિગ અને (૫) સદ્ગુની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારે પડે છે તેમાં જ્ઞાન-પ્રતિસેવના-કુશીલનું લક્ષણ એ છે કે—

જ્ઞાનાતિચારસેવિત્વ જ્ઞાનકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૨)

અર્થાત્ જ્ઞાનને વિષે અતિચારવાળા પ્રતિસેવના-કુશીલ ' જ્ઞાન-કુશીલ ' કહેવાય છે
દર્શન-કુશીલનુ લક્ષણ—

દર્શનાતિચારસેવિત્વ દર્શનકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૩)

અર્થાત્ જે પ્રતિસેવના-કુશીલ દર્શનને વિષે અતિચાર સેવે છે તેઓ ' દર્શન-કુશીલ ' કહેવાય છે

ચરણ-કુશીલનુ લક્ષણ—

ચારિત્રાતિચારસેવિત્વ ચરણકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૪)

અર્થાત્ ચારિત્રને વિષે અતિચાર સેવનારા પ્રતિસેવના-કુશીલ ' ચરણ-કુશીલ ' કહેવાય છે
લિંગ-કુશીલનુ લક્ષણ—

વસ્ત્રપાત્રાદિવિષયકશાસ્ત્રોક્તમર્યાદાતિવર્તિત્વ લિંગકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૫)

અર્થાત્ વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ સંબંધી શાસ્ત્રમાં જે મર્યાદા દર્શાવાઈ હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરનાર પ્રતિસેવના-કુશીલ ' લિંગ-કુશીલ ' કહેવાય છે

મૂક્ષમ-કુશીલનુ લક્ષણ—

સૂક્ષ્માતિચારમેવિત્વ સૂક્ષ્મકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૬)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અતિચારને સેવનારા પ્રતિસેવના-કુશીલ ' સૂક્ષ્મ-કુશીલ ' કહેવાય છે
કપાય-કુશીલનુ લક્ષણ—

મૂલોત્તરયુગોપેતસંયતસ્યાપિ કથચિત્ સઙ્ગવલનકપાયાણામુદીરણાકરણરૂપત્વ કપાયકુશીલસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૭)

અર્થાત્ મૂળ અને ઉત્તર યુગોથી વિમૂષિત પરંતુ કોઈક પ્રકારે સઙ્ગવલન, કપાયની ઉદીરણાદિ કલુષિત એવા કુશીલ-નિર્મળતા, ' કપાય-કુશીલ ' કહેવાય છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ તીવ્ર કષાયના કદી ગુલામ ન બને, કિન્તુ ક્વચિત્ મઠ કષાયને વશ થાય તેઓ ' કષાય-કુશીલ ' કહેવાય છે

નિર્ઞન્ધનુ લક્ષણ—

વીતરાગચ્છદ્યસ્થસ્વે સતિ એકસમયાવસ્થાયોર્યાપથકર્મનિમિત્તક
ત્વ નિર્ઞન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૮)

અર્થાત્ વીતરાગ છદ્મસ્થ હોઈ એટલે કે બારમે શુદ્ધસ્થાને વર્તેલા હોઈ એક સમયની સ્થિતિ વાળા ઔષોધયુક્ત કર્મને અવકાશ આપનારા મુનિ ' નિર્ઞન્ધ ' કહેવાય ॥ એટલે કે જેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય, પરંતુ રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા અલિપ્ત હોય અને જેઓ અત્યુદ્ધર્તા જેટલા હુક વખતમા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરનાર હોય તેઓ ' નિર્ઞન્ધ ' કહેવાય છે

સ્નાતકનુ લક્ષણ—

પ્રક્ષાલિતસકલઘાતિકર્મપટલત્વે સતિ સયોગિશૈલેશ્યવસ્થાપ્રતિ-
પદ્મરૂપત્વ સ્નાતકનિર્ઞન્ધસ્ય લક્ષણમ્ । (૭૫૯)

અર્થાત્ જેમણે સમસ્ત ઘાતિકર્મરૂપ પટલને ધોઈ નાખ્યું છે (અને તેમ કરી જેમણે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે તેવા) તેમજ જેમણે સયોગી કે શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી ॥ તેઓ ' સ્નાતક ' કહેવાય છે હુકમા કહીએ તો સર્વજ્ઞરૂપ નિર્ઞન્ધ તે ' સ્નાતક ' છે

શૈલેશી એટલે શું ?—

આ સંબંધમા વિશેષ પ્રકાશ પડે તે માટે વિશેષાં (આ/૩૦૬૫-૩૦૬૭)નો અર્થ વિચારવો સમુચિત સમજાય ॥ ' મેરુ ' નામના શૈલેશ યાને પર્વતરાજના જેવી અચલતા જે સ્થિરતામા હોય તે ' શૈલેશી ' કહેવાય છે ' સે મિત્તલ્લા વા મિત્તલ્લાની વા ' એ ન્યાયથી આના સૈલેશી એ પ્રાકૃત રૂપનો અર્થ સે એટલે તે મહર્ષિ જે અવસ્થામા લેસ્થા રહિત હોય તે શૈલેશી અવસ્થા છે અથવા પ્રાકૃત સજ્ઞાને આશ્રીને સ્થિરતા વડે જે શૈલ યાને પર્વત જેવા જે મહર્ષિ તેની જે સ્થિરતા તે પણ ઉપચારથી ' શૈલેશી ' કહેવાય ॥ અથવા શીલ એટલે સમાધાન યાને સમાધિ તે નિર્ઞન્ધ-નયથી ઉત્કૃષ્ટ સમાધાનરૂપ હોવાને લીધે સર્વ સવર છે એનો જે ઈશ તે-શૈલેશ-અને તેની જે અવસ્થા તે ' શૈલેશી ' કહેવાય છે

પુણકાદિ નિર્ઞન્ધાની આઠ દષ્ટિએ સમીક્ષા—

પુણકાદિ પાંચે પ્રકારના નિર્ઞન્ધાની (૧) સયમ, (૨) શુદ્ધ, (૩) પ્રતિસેવના, (૪) તીર્થ, (૫) દિગ્, (૬) લેશ્યા, (૭) ઉપધાત અને (૮) સ્થાન-એમ આઠ દષ્ટિએ

પ્રરૂપણા કરી શકાય તેમ છે તેમા પ્રથમ સયમ-દ્વાર વિચારીએ પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ પાત્ર પ્રકારના સયમ યાને ચારિત્ર પૈકી મામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીયમા વર્તે કષાય-કુશીલ આ બે ઉપરાત પરિહારવિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્રમા વર્તે એટલે કુલે એ ચાર ચારિત્રમા વર્તે નિર્મન્ય અને સ્નાતક યથાખ્યાત ચારિત્રમા વર્તે

શુભ-દ્વાર—

પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ એ ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ શુભજ્ઞાન હય પૂર્વ પર્યાન્તનું અને કષાયકુશીલ તેમજ નિર્મન્યનું ચૌદ પૂર્વ સુધીનું હોય છે સ્નાતકને શુભજ્ઞાન હોતું જ નથી, કેમકે તેઓ તો સર્વજ્ઞ છે અને કેવલજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામા બાકીના છાદ્યમસ્થિક જ્ઞાનો હોય જ નહિ પુલાકનું જબન્ય શુભ નવમા પૂર્વગત 'આચારવસ્તુ' નામના ત્રીજા પ્રકરણ પર્યાન્તનું હોય છે બકુશ, કુશીલ તેમજ નિર્મન્યનું જબન્ય શુભ આઠ પ્રવચનમાતા જેટલું હોય છે સ્નાતક માટે જબન્ય શુભનો વિચાર જ અસ્થાને છે

પ્રતિસેવના-દ્વાર—

મૂળ ગુણરૂપ પાત્ર મહાવતો અને રાત્રિસોજનવિરમણ એ છ માથી કોઈ પણ મતનું રાત્રિ વગેરેના બળાત્કારથી પુલાક ખડન કરે છે, નહિ કે પોતાની મેળે કેટલાક આચાર્યના મત પ્રમાણે તેઓ ચતુર્થ મતના જ વિરાધક છે ઉપકરણ-બકુશ ઉપકરણોમા આસક્ત બની તેની ટાપટીપ કરે છે અને શરીર-બકુશ શરીરમા આસક્ત બની તેની શોભા વધે તેવા કાર્ય કરે છે પ્રતિસેવના-કુશીલ મૂળ ગુણોની વિરાધના કરતા નથી, કિન્તુ ઉત્તર ગુણોની કઇંક વિરાધના કરે છે કષાય-કુશીલ, નિર્મન્ય અને સ્નાતકને તો વિરાધના હોવી જ નથી

તીર્થ-દ્વાર—

બધા તીર્થકરેના તીર્થમા યાને શાસનમા પાચે પ્રકારના નિર્મન્યો હોય છે-મળી આવે છે આ સ બધમા કેટલાકનું માનનું એમ છે કે પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ એ ત્રણ તો તીર્થમા નિત્ય હોય છે અને બાકીના કષાય-કુશીલાદિ તીર્થમા પણ હોય અને અતીર્થમા પણ હોય

લિંગ-દ્વાર—

લિંગ યાને ચિહ્ન (૧) દ્રવ્ય-લિંગ અને (૨) ભાવ-લિંગ એમ બે ભાતનું છે તેમા દ્રવ્ય-લિંગથી રત્નોદરણ્ય મુખવચ્ચિકા વગેરે સમજવા અર્થાત્ લિંગ એ વિચિત્ર વેષાદિ બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે સ બધ ધરાવે છે ભાવ-લિંગથી જ્ઞાન, હર્ષન અને ચારિત્ર સમજવા પાચે નિર્મન્યોમા ભાવ-લિંગ તો હોય છે જ, પરંતુ દ્રવ્યલિંગ તો એ બધામા હોય પણ ખરૂં અને ન પણ હોય કદાચિત્ રત્નોદરણ્યદિ હોય અને કદાચિત્ ન હોય આ સ બધમા મરુદેવાનું ઉદાહરણ વિચારી લેવું

લેશ્યા-દ્વાર—

પુલાકને ^૧પીત, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલને એ લેશ્યાઓ હોય કષાય-કુશીલને એ પરિહાર-વિશુદ્ધિ આરિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તેમને પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓ મળવે છે, ^૨ પરંતુ એ તેમણે સૂક્ષ્મસપરાયણ પ્રારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તેમને શુક્લ લેશ્યા જ હોય નિર્ગુણ અને સયોગી સ્નાતકને તો શુક્લ લેશ્યા જ હોય અયોગી સ્નાતક યાને ચેલેશી અવસ્થાને વરેલા ગુનીશ્વર તો અલેશ્ય જ હોય એમને તો શુક્લ લેશ્યા પણ ન હોય

૧/૧

ઉપપાત-દ્વાર—

પ્રસ્તુત બવ છાંડીને ભવાતરની પ્રાપ્તિ તે ‘ઉપપાત’ છે પુલાકનું ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ-સ્થાન અદાર સાગરોપમની સ્થિતિવાળું ‘સહસાર’ કંપ છે બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલને ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત ‘આનંદ’ અને ‘અચ્યુત’ કંપ છે અને તેની સ્થિતિ રંગ સાગરોપમની છે કષાય-કુશીલ અને નિર્ગુણનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત ‘સર્વોર્થસિદ્ધિ’ વિમાનમા ઉડ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોમા છે સ્નાતકનો ઉપપાત નિર્વાણ છે પુલાકાદિ આ નિર્ગુણોનો જગદ્ગુણ ઉપપાત ‘સૌધર્મ’ કંપમા જેથી નવ પદ્યોપમની^૩ સ્થિતિવાળા દેવોમા છે

સ્થાન-દ્વાર—

અત્ર ‘સ્થાન’ શબ્દથી અધ્યવમાય-સ્થાન, પરિણામ-સ્થાન તેમજ સયમ-સ્થાન સૂચવાય છે કષાયનો તેમજ યોગનો નિબ્રહ્મ એ ‘સયમ’ છે કષાય અને યોગના નિબ્રહ્મની તરતમતાને લઈને સયમમા પણ તરતમતા ઉદ્ભવે છે ઓછામા ઓછા નિબ્રહ્મથી માંડીને તે મપૂર્ણ નિબ્રહ્મ સુધીમા નિબ્રહ્મના અસંખ્યાત પ્રકારો મળવે છે આથી સયમના પણ અસંખ્ય પ્રકારો પડે છે આ બધા પ્રકારો ‘સયમ સ્થાન’ કહેવાય છે એમા જ્યાં સુધી જરા પણ કષાય રહેલો હોય ત્યાં સુધી તે કષાય-નિમિત્તક સમજવા અને ત્યાર બાદના સ્થાનો તે યોગનિમિત્તક બહુવા જ્યાં સુધી કષાય છે ત્યાં સુધી સકુલેશ અને વિશેષિઓ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ કષાય ક્ષીણ થતા કેવળ વિશેષિ જ હોય છે, મહાકેશનું નામ પણ હોતું નથી યોગનો સર્વોર્થ નિરોધ અવસ્થા જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંતિમ સયમ-સ્થાન બાળુવું ઉત્તરોત્તર સયમ-સ્થાનોમા કષાયનો પરિણામ ઓછો ઓછો થતો જાય છે, જ્યારે પૂર્વ પૂર્વવર્તી સયમ-સ્થાનોમા તેની માત્રા વધતી વધતી જોવાય છે

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપર ઉપરના સયમ-સ્થાનો વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ છે કેવળ યોગનિમિત્તક સયમ-સ્થાનોમા નિષ્કાશયતારૂપ સમાનતા હોવા છતાં યોગ-નિરોધની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે ઓછી વધતી સ્થિરતા-નિષ્કપતા રહેતી છે યોગનિરોધ પણ વિવિધ પ્રકાર

૧ તેનેતેરવા

૨ દિગ્ગજર મપ્રદાણ પ્રમાણે આ લેશ્યાઓ હોય છે

૩ દિગ્ગજરીય મયોર્મા એ સાગરોપમની સ્થિતિનો નિરૂપણ છે

એને હોઈ કેવળ યોગનિમિત્તક મયમસ્થાનોની નજ્યા પણ અનજ્યાતની છે છેલ્લા સયમ-
સ્થાનમા પરમ પ્રકૃષ્ટ નિષ્કયાત્વરૂપ વિશુદ્ધિ તેમજ સર્વોત્તમ સ્થિરતા રહેલી છે અને આવું સ્થાન
એક જ હોય અને છે પણ તેમજ એ અનોઢ સ્થાન મેળવવા સહુ ડોકાઈ બાવ્યશાળી બનેા એવી
માગી બાવના છે

ઉપર્યુક્ત વિવિધ મયમસ્થાનોમાથી સૌથી જઘન્ય સયમ-સ્થાનો પુલાક અને કપાય-
કુશીલના હોય છે એ બને તુલ્ય અધ્યવમાયને લીધે અસજ્યાત સ્થાનો સુધી સાથે જ વધતા
બંધ છે ત્યાર બાદ હીન પરિણામને લઈને પુલાક અટકે છે, તેઓ આગળ વધી શકતા નથી આથી
કપાય-કુશીલ વર્ધમાન પરિણામને લીધે એકલા અનજ્યાત સ્થાનો સુધી ચડયે બંધ છે ત્યાર
બાદ કપાય-કુશીલ, પ્રતિમેવના-કુશીલ અને બકુશ એક સાથે અસજ્યા સ્થાનો સુધી આગળ
વધે છે ત્યાર પછી બકુશ અટકે છે ત્યાર બાદ અનજ્યા સ્થાનો ચડી પ્રતિમેવના-કુશીલ અટકે
છે અને ત્યાર પછી અસજ્યાત સ્થાનો ચડી કપાય-કુશીલ અટકે છે ત્યાર બાદ અકપાય અને
કેવળ યોગનિમિત્તક સ્થાનો આવે છે એ પૈકી કેટલાકને પ્રાપ્ત કરવાની તાકાત અને લાયકાત
નિર્ધન્યમા છે તેઓ આવા અનજ્યાત સ્થાનો સેવી અટકે છે ત્યાર પછી અનોઢ, અતિમ,
અતુત્તમ, તેમજ અત્યંત નિશુદ્ધ અને સ્થિર એવું મયમ-સ્થાન આવે છે એને સેવીને આતક
નિર્બોધ-પદ પામે છે

ઉપર્યુક્ત અનજ્યાત સ્થાનોમા ફરેકમા પૂર્વ કરતા પછીના સ્થાનનો શુદ્ધિ અનંત શુદ્ધી
છે, સયમ-લપ્ધિ અનંત શુદ્ધી છે

इति प दम प दवन् बीत्युपाधिकशास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीमद्विजयधमसूरी/वट-
वरणारविन्दभूषणमाणेन न्यायतीर्थ-यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकश्रीमहलविजयेन
विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य निर्जराधिकारचणैननामा पष्ठ उल्लासोऽनुयादादिपूर्वक
समाप्त ॥

સમ્મ ઉલ્લાસ--' મોક્ષ ' અધિકાર

જૈન દર્શનમા જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરાયો છે આ પૈકી આપણે છ નો વિચાર કરી ગયા આથી હવે કેમ પ્રાપ્ત સાતમા ' મોક્ષ ' નામના તત્ત્વનો અધિકાર વિચારાય છે

મૌથી પ્રથમ મોહનીય કર્મનો સર્વાંશે ક્ષય થયા પછાદ ૨અતર્મુહૂર્તમા સમકાલે જ્ઞાનાવરણ, કર્મનાવરણ અને અતરાયનો ક્ષય થતા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અર્થાત્ આ મોહનીયાદિ ચાર મૂળ પ્રકૃતિનો ક્ષય એ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે સર્વાંગીય ઉપયોગની ઉત્પત્તિ જૈન શાસ્ત્રમાં અનિવાય મનાઈ છે, એથી જ મોક્ષના સ્વરૂપના વર્ણનના પ્રારંભમા આવો સર્વસત્ત્વ અને સર્વદર્શિત્વરૂપ ઉપયોગ કયા કારણથી ઉદ્ભવે છે તેનો ઉદ્દેશ કરાય છે

મોહનીયાદિ કર્મનો કેવી રીતે ક્ષય કરાય છે એ હકીકત હવે વિચારાય છે આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ આત્મ-પ્રદેશ અને કર્મ-પુદ્ગલ એક બીજા માથે મળી જાય તે ' બધ ' કહેવાય છે (૧) મિથ્યાદર્શન, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) ચોગ એ પાંચ બધના કારણો છે આ પાંચનો નાશ થતા નવીન કર્મનું આગમન બધ પડે છે-નવીન બધ અટકી જાય છે અને નિર્જરા વડે જૂના એટલે પૂર્વે બાધેતા કર્મનું પરિશાટન થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધના હેતુઓનો અભાવ અને નિર્જરા એ કર્મના આત્મતિક ક્ષયના કારણો છે

મિથ્યાદર્શનાદિ હેતુઓનો સમ્યક્દર્શન, વિરતિ, અપ્રમાદ, ક્ષમા, મૃદુતા, ઝલ્મતા, સતોષ ઇત્યાદિ વડે નાશ કરી શકાય છે આમ થતા સમ્યક્ પ્રકારે સવરથી વિભૂષિત બનેલ આત્માને નવીન કર્મનો બધ થતો નથી વળી જૂના કર્મોનો તો નિર્જરાની પૂર્વે સૂચવેલા તપ વગેરે કારણથી ક્ષય કરાય છે આ પ્રમાણે ઠોનો આત્મતિક ક્ષય થતા સમસ્ત દ્રવ્ય અને સમગ્ર પદાર્થોના ઉપર પ્રકાશ પાડનાર, પરમ ઐશ્વર્યરૂપ અને અનત એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં ગાદ એ આત્મા શુદ્ધ, પુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, કેવલી ઇત્યાદિ નામોથી સંબોધાય છે ત્યાર

૧ આથી સમજાય છે કે મોહનીય કર્મનું નાશ મૌથી વધારે છે એટલે એનો આત્મતિક નાશ કર્યા પછી જ જ્ઞાનાવરણાદિના નાશ શક્ય બને છે

૨ આટલા વખત સુધીની અસ્થા ' હૃદયસ્થ-વીતરાગતા ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે

૩ એક વાર બાધેલા કર્મનો કોઈક વેળા તો નાશ થાય છે જ પરંતુ એ નાશ આત્મતિક સંભાવ તે માટે જ જોઈએ કર્મ ફરીથી ન બધાન તેમ થતું જોઈએ તેમજ જો તે જનનુ કર્મ હજી મતામાં હોય તો તેનો નાશ થવો જોઈએ આથી એ ક્ષિત થાય છે કે પૂર્વગદ કર્મનો તેમજ નવા કર્મને બાધવાની શોખતાનો સર્વાંશે અભાવ તે ' કર્મનો આત્મતિક ક્ષય ' છે

પછી બાકી રહેલા પરતુ પાતળા પડી ગયેલા એવા વેદનીય, નામ, જોત્ર અને આયુધ્ય એ ચાર અઘાતિ-કર્મોને લીધે એ આત્મા વિહાર કરે છે આ કર્મો પણ જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે એને નમઝ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ મળે છે જન્મ-મરણની શૃંખલાથી એ પહેલી જ વાર પરતુ સદાને માટે છૂટે છે, કેમકે કર્મોના ક્ષયની સાથે ઔદાગિક શરીરથી રહિત બનેલા આત્માને ફરીથી જન્મ લેવાનું રહેતું નથી, કારણ કે એવું કોઈ કારણ નથી તેમજ ભવિષ્યમા પણ એવું કોઈ કારણ ઉપસ્થિત થાય તેમ પણ નથી

પૌરુષલિક કર્મના આત્યંતિક ક્ષયની પેઠે તે કર્મ સાથે માપેક્ષ એવા કેટલાક ભાવોને નાશ પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ પૂર્વે આવશ્યક છે એટલે આવા ભાવોને નાશ પણ મોક્ષનું એક કારણ છે ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિક અને ક્ષાયિક એ પાંચ ભાવો છે તે પૈકી ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવોનો તો સદાતઃ નાશ થાય છે પારિણામિક ભાવના વિવિધ પ્રકારો પૈકી કેવળ સંવ્યત્વનો જ નાશ થાય છે, બાકીના અસ્તિત્વ, જીવત્વ ઇત્યાદિ ભાવો તો મુક્ત અવસ્થામા પણ હોય છે ક્ષાયિક ભાવ જોકે કર્મ સાથે સાપેક્ષ છે છતાં તેનો મુક્ત દશામા અભાવ નથી આથી એ અવસ્થામા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, દેવલજ્ઞાન, દેવલદર્શન અને સિદ્ધત્વ હોય છે

કેવલી અને છદ્મસ્થમાં તદ્રાવત—

અવધિજ્ઞાન વગેરે અતિશયથી રહિત છદ્મસ્થ (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) દેહ રહિત જીવ (ગિદ્ધ), (૫) પરમાણુ-પુદ્ગલ, (૬) શબ્દ, (૭) ગંધ, (૮) વાત, (૯) અમુક જિન (વીતરાગ) યથે કે નહિ અને (૧૦) અમુક ભર્વું હોવાના નાશ કરી શકશે કે નહિ^૧ એ દશ વસ્તુઓ છદ્મસ્થ સમગ્ર ભાવથી અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપે અનંત પર્યાય પૂર્વક ન બાણે, પરંતુ એ દશે વસ્તુ કેવલી તો તેમ બાણે જીઓ ભગવતી (શ ૮, ઉ ૨)નું ૩૧૭મું સૂત્ર

આ પૈકી શબ્દ આશ્રીને ભગવતી (શ ૫, ઉ ૪)ના પ્રથમ સૂત્રમા એ વાત સ્પષ્ટ કરવામા આવી છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય શખના, રણશિખડાના, શશિખડાના, કાકલીના, હુલ્લેરના ચામડાથી મટેવા મુખવાળા એક જાતના વાજના, ઢોલના, ઢોલકીના, ઢબ્બાના, ઠાકના, ઠાકલાના,

૧ કેવલી મનુષ્ય જે પ્રભેર અતકરને કિંવા ચરમ સરીરવાળાને જાણે અને જીએ તે પ્રકાર છદ્મસ્થ માટે શક્ય નથી, પરંતુ કેવલી પામેથી કે તેના શ્રાવક પામેથી, તેની શ્રાવિકા પામેથી, તેના ઉપાસક પામેથી, તેની ઉપામિકા પામેથી અથવા કેવલીના પાક્ષિક-સ્વપણુક પામેથી કે તેના શ્રાવક કે ઉપાસક પામેથી કે તેની શ્રાવિકા કે ઉપામિકા પામેથી સામાજીકને અથવા પ્રમાણુકો અતકરને કિંવા ચરમદેહીને જાણે અને જીએ અત્ર સાંનગવાનો અર્થો ઘણે કેવલી પામે તેના શ્રાવકો માળગે તે 'કેવલિ-શ્રાવક' બાણુવો જ્યારે માંભગવાની ઇચ્છા વિનાનો માત્ર કેવલીના ઉપાસનામા તત્પર ઘણે કેવલીની ઉપાસના કરે તે કેવલિ-ઉપાસક બાણુવો.

હોરણના, મોટી ઢાંચાના, અંધારના, ફૂંડ બિના, તાતવાળા (તત) વાળગોના, વિતત વાદિગોના, નક્કર વાળના અને પોલા વાળગો વગાડતા તેમથી નીકળતા શબ્દોને સાંભળે છે વિશેષમા આ શબ્દો કાને અથડાયા પછી છદ્મસ્થ સાંભળે છે કલ્પેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા જ શબ્દોને, નહિ કે એના વિષયથી દૂર રહેલા શબ્દોને છદ્મસ્થ સાંભળે છે કેવલી તો ઇન્દ્રિયગોચર બનેલા તેમજ નહિ બનેલા તેવા પણ અર્થાત આત્મગત અને પારગત, આદિ અને અત વિનાના શબ્દોને-મર્મ પ્રકારના શબ્દોને જાણે છે અને જુએ છે, કેમકે કેવલી તો દરેક દિશાની મિત વસ્તુને પણ જાણે છે અને અમિતને પણ જાણે છે કેવલી બધી તરફ જાણે છે અને જુએ છે દરેક છદ્મસ્થ જીવ આન્નિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી હસે છે અને ઉતાવળો થાય છે, કેવલીને તો આ કર્મનો ઉદય જ નથી એટલે એને હસવાનું કે ઉતાવળા થવાનું નહવતું જ નથી

છદ્મસ્થ મનુષ્ય દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી નિદ્રા લે છે અને વળી ઊંચો ઊંચો પણ ઊંચે છે, પરંતુ આ કર્મની કેવલીને વિષે હેચાતી જ નહિ હોવાથી તેને સ્વપ્નાયે પણ નિદ્રા સંભવતી જ નથી

મયોગી કેવલી—

‘વીર્ય’સંયોગસાદ્વ્યતીને લઇને મયોગી કેવલીના હાથ વગેરે અવયવો અથ (અગ્નિર) હોય છે અને તેમ હોવાથી વર્તમાન સમયમા જે આકાશ-પ્રદેશોમા હાથ, પગ, ખાડું અને ઊંચને અવગાહીને રહે છે તે પછીના સમયમા તે જ આકાશ-પ્રદેશોમા હાથ વગેરેને અવગાહીને રહેવા તેઓ સમર્થ નથી

મુક્તા જીવનો કાર્ય-ક્રમ—

સકળ કર્મથી મુક્ત બનતા જ આત્મા લોકના અત મુખી બીજે જાય છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ કર્મનો અને એને અવલંબીને રહેલા ઔપશ્યગિકાદિ જાવોનો નાશ થતાં એક સમયમા મમકાલે શરીરનો વિયોગ, નિઃક્યમાન ગતિ અને લોકાતની પ્રાપ્તિ એમ ત્રણ કાર્યો એને હાથે થાય

૧ ભગવતી (સ પ ઈ ૪)ની નીકામા આતો અર્થ મમત્તવતા કહ્યું છે કે વીર્ય તરફ કર્મના નાશથી ઉપજી શકેલી શક્તિ તે ‘વીર્ય’ કહેવાય છે સંયોગ એટલે માનસાદિ વ્યાપારથી મુક્ત સદ્વ્યત એટલે વિદ્યમાન ક્રમ જેમા ‘વીર્ય’ મુખ્ય છે એવું માનસ વગેરે વ્યાપારથી મુક્ત વિદ્યમાન જે જીવ-ક્રમ તે ‘વીર્ય’સંયોગ-સાદ્વ્યત’ કહેવાય એનો ભાવ તે ‘વીર્ય’સંયોગમહદ્વ્યતતા બાજુની વીર્યનો સદ્ભાવ હોય પરંતુ ચોક્કસ (વ્યાપારો) વિના ચરન ન થઈ શકે એના માટે સંયોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરી સદ્ભાવને વિશેષિત કરવામા આ વુ છે વગી ક્રમનું જે મત્ત વિશેષણ છે તે ક્રમની મતાના અવધારણ વારને છે

વીર્યપ્રધાન, માનમાદિ ચોક્કસ મુક્ત આત્મરૂપ ક્રમ તે ‘વીર્ય’સંયોગમહદ્વ્યત’ કહેવાય અથવા નીર્યપ્રધાન ચોક્કસ એવા અને મન વગેરેની વર્જનાથી મુક્ત તે ‘વીર્ય’સંયોગમહદ્વ્યત’ કહેવાય એમ બીજા પણ એ જાણી મળે છે

છે આથી મુક્ત જીવ તે જ સ્થાનમાં રહે છે કે અન્યત્ર જાય છે એ પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર મળી જાય છે અને તે એ કે એ લોકોને જઈને સદાને માટે ત્યાં જ વસે છે

મુક્ત જીવનો દ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ વિચાર—

દ્રવ્યથી મુક્ત જીવ ચાને સિદ્ધ એક છે અને અતવાળા છે જોતથી સિદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેગવાળા છે અને અસંખ્ય પ્રદેશમાં અવગાઢ છે, તેમજ તેનો અત પણ છે કાલથી સિદ્ધ આત્મિવાળા છે, પરંતુ અત વિનાના છે ભાવથી મિદ્ધ અનતજ્ઞાનપર્યવરૂપ છે, અનતદર્શન પર્યવરૂપ છે ઇત્યાદિ અર્થાત્ દ્રવ્યથી અને જોતથી સિદ્ધ અતવાળા છે, કિન્તુ કાળથી અને ભાવથી મિદ્ધ અત વિનાના છે આ પ્રમાણે સિદ્ધો અતવાળા પણ છે અને અત વિનાના પણ છે^૧

મિધ્યમાન ગતિના હંતુઓ—

જેમ પ્રયોગ, પરિણામ ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ ગતિરૂપ કાર્યના ઉત્પાદ, પ્રાપ્ત અને વિનાશ એક સાથે થાય છે તેમ જેના કર્મો નષ્ટ થયા છે અને જે આશ્રવથી રહિત છે તેના ઉત્પાદાદિ વિષે મનજીવ કે કેમ એ પ્રશ્ન કોઈ ભાંડે તે તોનો ઉત્તર એમ અપાય છે કે પૂર્વ પ્રયોગથી, સગના અભાવથી, જીવનનો ઉચ્છેદ થવાથી અને તે પ્રકારના ગતિ-પરિણામથી મુક્ત જીવ જીવે જાય છે આ હકીકત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો તે નીચે મુજબ છે—

પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ—

હાથનો હઠ યાને લાકડી સાથે સંયોગ છે અને હઠનો ચક્ર યાને આઠ સાથે જોયોગ છે આ પ્રમાણે હાથ, હઠ અને ચક્ર એક એક સાથે સંયુક્ત હોવાથી પુરુષ (કુલા)ના પ્રયાસથી પ્રેરિત થયેલ ચક્ર, પુરુષ પ્રયત્નરૂપ બ્યાપાન ન કરે તો પણ પૂર્વ પ્રયોગ વશાત્ કરે છે, કારણ કે સંસ્કારનો ક્ષય થયો નથી—પૂર્વનો સંસ્કાર કાયમ છે ક્રિયાના પ્રબંધનો વિરામ ન થયો તેનું નામ 'સંસ્કાર' છે આવી રીતે પહેલાં કર્મની સાથે જે સંયોગ થયો હતો તે સંયોગનો ક્ષય થવા છતાં તે સંયોગ ગતિરૂપ કાર્યમાં હેતુભૂત બને છે આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અચકારે તત્સંયુ છે પરંતુ હજી આને વિશેષતઃ સ્ફુટ કરવું મને આવશ્યક જણાય છે એટલે પુનઃગવૃત્તિનો દોષ વહોરી લઈને પણ પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ સમજાવવા હું પ્રયાસ કરું છું જેમ કુભારે લાકડીથી ફેરવેલો આઠ લાકડી અને હાથ ભાંગી લેવા છતાં પૂર્વ પ્રયોગને વીધે-પ્રથમ મળેલ વેગને બળે વેગના પ્રમાણમાં ક્યાં જ કરે છે તેમ કર્મથી મુક્ત જીવ પણ પૂર્વ કર્મ દ્વારા મળેલ આવેશને હીધે પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ભ્રમ જમન કરે જ છે

પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ સમબલતા લગવતી (શ ૭, ૧ ૧) મા નિર્દેશાય છે કે જેમ કોઈ એક ધનુષ્યથી છુટેલા બાણની ગતિ કોઈ પ્રતિબંધ નહિ નહે તેો લક્ષ્યના સમુખ પ્રવર્તે છે તેમ પૂર્વ પ્રયોગથી કર્મથી મુક્તિ લવની ગતિ છે

સગના અભાવરૂપ હેતુ—

ઘણી ઠાળી માટીના અત્યંત લેપોથી બહુ લેપાયેલું કોઈ ભારે બનેલું તુબડું જળમા ન ખાતા તે તળિયે જઈ બેસે છે, પરંતુ જળથી એના લેપો લીના થઈ ધીરે ધીરે ધોવાઈ જાય અને આ પ્રમાણે માટીના સગનો અભાવ થાય એટલે એ તુબડું તરત જ પાણીની સપાટી ઉપર તરી આવે છે તેમ જિહ્વા ગતિના સ્વભાવવાળો જીવ પણ આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ માટી વડે લેપાયેલા હોઈ ભવ-સમુદ્રમાં કુમેલો ગહે છે, અને સસાગમાં ગર્યો પડ્યો રહી તે નીચો, તીરછો કે જીવો જાય છે, પરંતુ સમ્યક્દર્શનરૂપ જળ વડે તેનો કર્મરૂપ લેપ લીનો બની ક્ષીણ થાય છે ત્યારે તે લોકાત મુક્તિ જીવે જાય છે લોકાતથી આગળ તે કેમ જતો નથી એવો કોઈ પ્રશ્ન જણાવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ગતિમાં સહાયક એવા ધર્મોસ્તિકાવનો ત્યા અભાવ છે જેમ પાણીમાં નાખેલું તુબડું લેપથી મુક્ત થતા નીચું કે તીરછું ન જતા સીધી ઉપર ગતિ કરે છે અને આગળ જળ ન હોઈ એના સપાટી ઉપર સ્થિર થઈ જાય છે તેમ મુક્ત જીવ પણ લોકાતે આવી સ્થિર થાય છે

આ હકીકત ભગવતીસૂત્ર (શ ૭, ૬ ૧) મા નીચે મુજબ સૂચવાઈ છે —

જેમ કોઈ એક પુરુષ છિદ્ર વિનાના, નહિ ભાગેલા સુકા તુબડાનો કર્મ પૂર્વક અત્યંત સરકાવ કરીને તેને ઢાલ અને કુશ વડે વંટિ અને ત્યાર પછી તેને માટીના આઠ લેપ વડે લોપે, લીંપીને તાપમાં સૂકવે અને બ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે તાગ વિનાના અને તરી ન શકાય તેવા પુરુષ-પ્રમાણથી વધારે જિડા જળમાં તેને નાખે તો એ તુબડું માટીના આઠ લેપો વડે શુરુ થયેલું હોવાથી-ભારે થવાથી અને અધિક વજનવાળું હોવાથી જળમાં ઉપરના તળિયાને છોડી નીચે પડીને તળિયે જઈ બેસે, પરંતુ તે માટીના આઠ લેપનો નાશ થાય ત્યારે તે તુબડું પૃથ્વીના તળિયાને ત્યજીને જળમાં ઉપર આવીને રહે તેમ નિઃસગતાથી, નિરાગતાથી અને ગતિના પરિણામથી કર્મ રહિત જીવની ગતિ છે

બન્ધના ઉચ્છેદરૂપ હેતુ—

જેમ દોરડા વડે ગાઢ બધાયેલ અને કીચકવિદલ વડે ઘટેલા દોરડાના બંધનો ઉચ્છેદ થતા જિહ્વા ગમન બેવાય છે તેમ મુક્ત જીવ માટે સમજવું અથવા બીજીકોશ, કૃષ્ણ કે રેલીનું બંધન મળી ગયા બાદ ગાઢ સૂચના કિરણરૂપ તાપથી શોષાતા પરિણતિ-કાવને, વિશે આ

૧ પુદ્ગલની જેમ જીવ સ્વભાવથી જ અતિશીત છે પરંતુ પુદ્ગલનો સ્વભાવ નીચે જવાનો છે, બ્યારે જીવો જીવે જવાનો છે જીવ જીવે ન જતાં નીચો કે તીરછો જાય કે ગતિ ન કરે એ બધો પ્રતાપ પ્રતિબંધક દબ્બકપ કર્મના સગનો થાને બંધનનો છે આ કર્મનો સમ હૂટ્યો-એના બંધનમાંથી એ મુક્ત થયો એટલે કોઈ પ્રતિબંધક ન રહેવાથી એના સ્વભાવ અનુસાર એ સીધો જીવે જ જાય છે

સ પુટનો ઉદ્ભવેલ છેદ થાય આ પ્રમાણે બંધનના છેદથી એરડા વગેરે દ્વારા સેદાતા જેવી તેના બીજની ગતિ થાય છે, અર્થાત્ બીજ ઉડીને દૂર પડે છે તેમ અન્ય ઢર્મનો બંધ તે કલાદિને સ્થાને છે. એનો છેદ થતા જ મુક્ત જીવ લોકાત પર્યંત ગમન કરે છે

આ મળધમા ભગવતી (શ ૭, ઉ ૧)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે જેમ કોઈ એક વટાણાની શિંગ, મગની શિંગ, અડદની શિંગ, સિંજાવિ (ચેમળા)ની શિંગ અને એરડાના ફળને તડકે મૂક્યા હોય અને તે સુકાય ત્યારે તે કુડીને તેમાના બીજ ધૂસીની એક બાજુએ બાંધ તેમ બંધનનો છેદ થવાથી ઢર્મ નિહિત જીવની ગતિ સ્વીકારાય છે

ગતિપરિણામરૂપ હેતુ—

જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ ગતિગીલ છે, નહિ કે બીજા કંઈ. તેમા પુદ્ગલો અધે-ગૌરવરૂપ (નીચે જવાના) સ્વભાવવાળા છે અને જીવો કીર્ત્ત્વગૌરવરૂપ (ઉપર જવાના) સ્વભાવવાળા છે પ્રયોગશદ્ધિરૂપ ગતિ કારણ હોતે છતે જાતિનિયમ અનુસાર સ્વાભાવિક રીતે માટીના ઢેકાની નીચે, વાયુની તિરછી અને અગ્નિની ઊંચી ગતિ બેવાય છે તેમ ઢર્મના સગથી મુક્ત બનેલા નિઃકલ્મશ જીવની કીર્ત્ત્વ ગૌરવને લીધે ઊંચી ગતિ થાય છે મસારી જીવની તો ઢર્મ સાથેના તેના મ યોગને લઇને નીચી, તિરછી તેમજ કીર્ત્ત્વ ગતિ થાય છે

આ પ્રમાણે આપણે તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૬)ને આધારે પ્રસ્તુત અથકારે સિંધ્યમાન ગતિના જે હેતુઓ રજુ કર્યા જણાય છે તેનું સ્વરૂપ થોડે ઘણું અશે વિચાર્યું ભગવતી (શ ૧, ઉ ૧) તરફ નજર કરતા નિરિબંધનતારૂપ એક બીજો હેતુ પણ બેવાય છે આ મળધમા ત્યાં એવો નિર્દેશ કરાયો છે કે જેમ ઇન્ધનથી છુટેલા ધૂમાડાની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિબંધકની અવિધમાન કથામા કીર્ત્ત્વ પ્રવર્તે છે તેમ ઢર્મરૂપ ઇન્ધનથી મુક્ત થવાથી ઢર્મનિહિત બનેલા સિંધ્યમાન જીવની ગતિ કીર્ત્ત્વ પ્રવર્તે છે

ઉપસહાર—

આ અધિકારનો તેમજ સમગ્ર અથનો ઉપસહાર કરતા પ્રસ્તુત અથકાર કથે છે કે આ પ્રમાણે નિસર્ગ અને અધિગમ ચૈકી ગમે તે એક દ્વારા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ, શકાદિ અતિચારથી રહિત તેમજ પ્રશમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યથી અભિવ્યક્ત, એવા નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને અને એ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રાપ્તિથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન મેળવીને, પ્રમાણ, નય, નિર્ણય ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે જીવ અને અજીવ પદાર્થોનું તેમજ પાત્ર ભાવોનું સ્વરૂપ જાણીને, તથા વળી અનાદિ એવા ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના તેમજ માદિ એવા ઇન્દ્રિયનુષ્ઠ વગેરેના સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અનુચલ અને ઉપધાતનુ કારણ જાણી, સામાજિક ભાવોથી વિરક્ત બની, પાત્ર સમિતિ અને ત્રણ શુદ્ધિથી મુક્ત બની, કથ પ્રકારના ધર્મના અનુદાનથી તેમજ દ્વંદ્વના દર્શનથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયાસને વિષે જેની શ્રદ્ધા અને સવેગ વધ્યા છે, જેનો આત્મા ભાવના વડે ભાવિત થયો છે, અનુપ્રેક્ષાઓ વડે જેનો

સિદ્ધતા પદર ભેદોનું નિરૂપણ—

- (૧) જિન-સિદ્ધ—તીર્થ કર-પદ પ્રાપ્ત કરીને જે જીવો મુક્તિ પામ્યા હોય તેઓ 'જિન-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીનકપભદ્રે વગેરે
- (૨) અજિન-સિદ્ધ—તીર્થ કર-પદ પ્રાપ્ત કર્યા વિના જે જીવો મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'અજિન-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે પુંડરીક ગણધર.
- (૩) તીર્થ-સિદ્ધ—તીર્થની સ્થાપના થયા પછી જેઓ મુક્તિ-પદ પામ્યા હોય તેઓ 'તીર્થ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધર.
- (૪) અતીર્થ-સિદ્ધ—તીર્થની સ્થાપના થવા પૂર્વે જેઓ નિર્વાણ-નગરે મચ્યા હોય તેઓ 'અતીર્થ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે મરુદેવા માતા.
- (૫) શુદ્ધચલિગ-સિદ્ધ—શુદ્ધચલના વેષમા જેઓ મોક્ષે મચ્યા હોય તેઓ 'શુદ્ધચલિગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે મરુદેવા, ચકવર્તી ભરત વગેરે

૧ પામે છે અને પામશે એમ અત્ર લટાવી લેવું આ પ્રમાણે બાકીના ચૌદ ભેદો આશ્રીને પણ મમજી લેવું

૨ અતીર્થપણુ જે રીતે મળે છે (૧) અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી કાળમાં પ્રથમ તીર્થ કર પ્રણુ તીર્થ ન રચવાયુ હોય ત્યાં સુધી 'અતીર્થપણુ' કહેવાય અને (૨) તીર્થ કર પ્રણુને દાંધે તીર્થ રચવાયા બાદ તે વિમિઞ્જન થયું હોય અને નવું તીર્થ ન રચવાયુ હોય ત્યાં સુધી 'અતીર્થપણુ' કહેવાય મરુદેવા પ્રથમ પ્રકારના 'અતીર્થ-સિદ્ધ' છે શ્રીશીતલનાથ દ્વારા તીર્થ રચવાયા પૂર્વે શ્રી મુવિધિનાયના તીર્થનો વ્યુત્કેદ થયો હતો એમને એ દરમ્યાનનું અતીર્થપણુ બીજા પ્રકારનું છે આના કુલ સાત ઉત્કેદો થયા છે જીવો ત્રિષ્ટિ (૫ ૩) ના સાતમા સર્ગનો અતિમ ભાગ અથવા અર્ધદીપિકાનું ત્રીજું પત્ર

૩ આ ઉપરથી કાંઈ એવો તર્ક બીઠાવે કે દીક્ષા લેવાની જરૂર જ નથી, કેમકે શુદ્ધચલમમાં રહીને કેવળ કેવલગાન જ નહિ પણ મુક્તિ પણ મળી શકે છે તો તે અસ્થાને છે અહીં જે શુદ્ધચલના વેષમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી છે તે એ દિસાણે છે કે જે જીવને સંસાર તણ દેવાની તીવ્ર ભાવના ઉદ્ભવી હોય, જે જીવ શુદ્ધચલને સાધુનાથી ઉતરતી વસ્ત્રાની સમજતા હોય, તેને એક કાગવાસ તરીકે મણીતો હોય તે જીવને શુદ્ધ ભાવનાની પ્રવલતાને લીધે શુદ્ધચલિગ-દક્ષામાં કેવલગાન થાય અને આયુષ્ય અતમૂર્ત માત્ર હોઈ સાધુ-વેષ મહણ કરવાનો સમય ન હોય તો એ જીવ 'શુદ્ધચલિગ-સિદ્ધ' મળાય ને આયુષ્ય અધિક હોય તો એ શુદ્ધચલો વેષ તથા દષ સાધુ-વેષ અગીકાર કરે જ એમ સૂચવાય છે અલગત કૂર્માપુત્ર કેવલી થયા બાદ છ મહિના સુધી શુદ્ધચ-વેષમાં રહ્યા હતા એ અપવાદ છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધચ પણુ મોક્ષનો અધિકારી છે, પરંતુ શુદ્ધચ જાળ ન હોય કાવચાધુતા પણ નહિ સ્વીકારનાર કદાપિ મોક્ષ ન જાય

૪ આ પ્રમાણે નવતરત્વની ૫૩ મી માયામાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ શ્રીઅમરચંદ્રસંસ્કૃત પદાનંદ મહાકાવ્ય (સ ૧૮, સ્તો ૩૦૯) જોતા તો તેમણે મુનિવેષ અગીકાર કર્યો હતો એમ જણાય છે આવી પરિસ્થિતિમાં તેમણે શુદ્ધચલિગ-સિદ્ધ કેમ મળાય એ વિચારણીય છે બાકી શુદ્ધચ-લિગમાં તેમને કેવલગાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ સંબંધમાં મતભેદ નથી.

- (૬) 'અન્યલિંગ-સિદ્ધ—તાપસ, પરિનાશક વગેરેના વેષમા જેઓ મુક્તિ પામ્યા હોય તેઓ 'અન્યલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીવટ્કલચીરી
- (૭) 'સ્વલિંગ-સિદ્ધ—સર્વજ્ઞ કથેલ રત્નોદયસ્યાદિ મુક્ત જૈન મુનિના વેષમા જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'સ્વલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીચતુર્વાચી
- (૮) 'ત્રી-લિંગ-સિદ્ધ—ત્રી તરીકેની નિશાનીવાળા દેહે જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા હોય તેઓ 'ત્રીલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે સદનખાલા
- (૯) 'પુરુષ-લિંગ-સિદ્ધ—પુરુષપણના ચિહ્નવાળા દેહે જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'પુરુષલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીગૌતમસ્વામી
- (૧૦) 'નપુસક-લિંગ-સિદ્ધ—નપુસકપણને સૂચવતી દેહાકૃતિએ જેઓ મુક્તિએ ગયા હેય તેઓ 'નપુસકલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે 'ગંગેય
- (૧૧) 'પ્રત્યેકશુદ્ધ-સિદ્ધ—સધ્ધા સમયના વાદજાનાં ૨૦ જેમ બદલાય છે તેમ સસારમા પૌરુષલિક વસ્તુ કષણભગુર છે એમ વિચારી અપ્રીત કાંઈ પણ પ્રકારતુ વૈશામ્યજનક નિમિત્ત મેળવી દેવવત્તાન પામી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'પ્રત્યેકશુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે કંઈકેકું મુનિ આવા જીવોની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમા પ્રસ્તુત ભવમા શુરોને ઉપદેશ કારણભૂત નથી એ ધ્યાનમા રાખવું
- (૧૨) 'સ્વયંશુદ્ધ-સિદ્ધ—શુરના ઉપદેશ વિના તેમજ કાંઈ બાહ્ય નિમિત્ત ન હોવા છતાં કર્મ

૧ આ ઉપરથી જો ક્ષવિત થાય છે કે કેવળ જૈન વેષધારી જ મોક્ષના અધિકારી છે એમ નહિ, કિંતુ તાપસાદિ અથવા ધર્મોક્તિ પણ સન્માર્ગે સમરતા હોય-ભાવચારિત્રી થયા હોય તો તાપસાદિ વેષમા પણ મુક્તિ મેળવી શકે પરંતુ એથી એમ ન સમજવું કે એ તાપસ-ધર્મ પણ મોક્ષના કારણરૂપ છે

૨ જીના ત્રણ પ્રકારે પાટી સ્થાય છે—(૧) વેદ-આ (૨) લિંગ-આ અને (૩) નેપથ્ય-આ જે વખતે પુરુષના સમાગમની અભિલાષા વર્તતી હોય તે વખતે તે વ્યક્તિ 'વેદ-આ' જીના ચિદનોધી અકિન (વેદોદયથી રહિત) વ્યક્તિ તે 'લિંગ-આ' છે પુરુષાદિએ જીનો વેષ પહેર્યો હોય તે 'નેપથ્ય-આ' છે અટ્ટી વેદના ઉદયવાળી જીને મોક્ષ ન હોય એ દેખીતી વાત છે અને નેપથ્ય અપ્રમાણ કે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિનું ૨૦ મુ પત્ર તેમજ નન્દીસૂત્રની ચૂષ્ટિ

૩ આ નપુસકપણ કૃત્રિમ હોય, જેમકે જન્મનપુસક સિદ્ધ થતા નથી

૪ આથી ભગવતીના નવમા સતકમાં ભગદિ પ્રત્ને પૂજનારા ગાંગેય સમજવા કે હીંબ પિનામદ તરીકે જેઓ પ્રમિદ છે તે સમજવા કે અન્ય કોઈ તેનો નિર્ણય કરવો નાહી છે પાંદવ ચરિત્રમા તો હીંબને બારમા દેવનોકે ગયાનો ઉલ્લેખ છે શ્રીકૃષ્ણ કુંવરજી સૂચવે છે કે 'શ્રીપાંદવ' નાથના મહાધર નામે ગાંગેય સિદ્ધ થયા છે, પરંતુ તેમણે કાંઈ પ્રમાણ રજુ કર્યું નથી

૫-૬ પ્રત્યેક-શુદ્ધ અને સ્વયંશુદ્ધ વચ્ચે ખ્યાલ કરીને (અ) ભોધિ, (આ) ઉપધિ, (ઇ) મુત અને (ઈ) વેષ એમ ચાર અવેશાએ જિનના રહેલી કે એમ નન્દીસૂત્રની ચૂષ્ટિ અને પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ

પાતળા પરી જવાથી ત્રસાર અસાર સમજતા અને એ ભાવના ઉત્કટ જનતા કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જનારા 'જીવો' સ્વયં બુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે કપિલ મુનિ

(૧૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ—શુરુ વગેરેના ઉપદેશથી સસાર અસાર સમજતા વૈરાગ્યની તીવ્ર ભાવના પ્રકટતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ' કહેવાય છે

(૧૪) એક-સિદ્ધ—એક સમયમા જેઓ એકલા મોક્ષે ગયા હોય-અઘી ક્રીપમાથી બીજો કોઈ 'પણ જીવ એ સમયમા મોક્ષે ન જ ગયો હોય તેઓ 'એક-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીમહાવીરસ્વામી

(૧૫) અનેક-સિદ્ધ—એક સમયમા એક કરતા વધારે જીવો સમકાલે મોક્ષે સચર્યા હોય

આ સબધર્મા સ્પષ્ટીકરણ આવસ્થક હોઈ તે નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

(અ) બોધિ-ભેદ—સ્વયંબુદ્ધ નાથ નિમિત્ત વિના જ જાતિસ્મરણાદિ વડે બોધ પામે છે તેઓ તીર્થંકર હોય અથવા ન પણ હોય (અર્થાં અતીર્થંકરનો અધિકાર છે) પ્રત્યેકબુદ્ધ વૃષભાદિ બાળ નિમિત્તથી બોધ પામે છે વળી પ્રત્યેકબુદ્ધ એકના જ વિદ્યાર કરે છે તેઓ અન્ય પ્રત્યેકબુદ્ધની સાથે કે અન્ય કોઈ મુનિ માથે ગચ્છવાસીની પેઠે એકઠા મળી વિદ્યાર કરતા નથી

(આ) ઉપધિ-ભેદ—સ્વયંબુદ્ધને પાત્રાદિ ૧૨ પ્રકારની ઉપધિ હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધને જબન્યથી બે પ્રકારની અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રાવરણ મિથાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય

(ઇ) શ્રુત-ભેદ—સ્વયંબુદ્ધને શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે પૂર્વ-અધીત યાને પૂર્વ ભવમા જેનું અધ્યયન કરાયુ હોય તે જાતિસ્મરણાદિથી હોય જે પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય તો દેવ માધુવેષ આપે અગર તો શુરુ પાસે જઈને પોતે તેવો વેષ મઢણ કરે વળી જો તેઓ એકના વિદ્યાર કરવાને મુમય્ હોય તો તેઓ તેમ કરે, નહિ તો ગચ્છર્મા રહે જો પૂર્વ-અધીત શ્રુત ન હોય તો શુરુ પાસે જઈને જ સાધુવેષ તેઓ મઢણ કરે અને ગચ્છર્મા જ રહે

પ્રત્યેકબુદ્ધને તો પૂર્વ-અધીત શ્રુત હોય જ તેમાં પણ જબન્યથી ૧૧ અંગો અને ઉત્કૃષ્ટથી દશ પૂર્વમા કષ્ઠક ન્યૂન એટલું પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય.

(ઈ) સ્વયંબુદ્ધને દેવ વેષ આપે કે પોતે શુરુ પાસે જઈને ને મઢણ કરે પ્રત્યેકબુદ્ધને દેવ જ વેષ આપે, નહિ તો તેઓ વેષ રહિત હોય

૧-૨ એક સમયમા જબન્યથી એક જીવ અને ઉત્કૃષ્ટથી અધ્યયન અવગાહનાવાળા ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય. જુઓ લોકપ્રકાશક (સ ૨, મ્થો ૧૦૦) તેમા પણ એકથી ઊર સુધીની સંખ્યાવાળા ૭૦૦ને આશીને એવો નિયમ છે કે લાગનાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, પછી નવમે સમયે અવસ્થ અતર પડે અર્થાત્ કોઈ એક વિપક્ષિત સમયે એક જીવ મોક્ષે ગયો, પછી બીજો સમયે બીજો, ત્રીજો સમયે ત્રીજો એમ આઠ સમય સુધી જ સંભવે છે, નવમે સમયે તો કોઈ પણ ન જાય એ પ્રમાણે બે બે, ત્રણ ત્રણ યાવત ઊર જીવો લાગનાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષે જાય, નવમે સમયે કોઈ ન જાય, ૪૩ થી ૪૮ સુધીની સંખ્યાવાળા જીવો લાગનાગટ સાત જ સમય સુધી મોક્ષે જાય, આઠમે સમયે કોઈ પણ ન જાય એ પ્રમાણે ૪૯ થી ૬૦ સુધીની સંખ્યાવાળા જીવો લાગનાગટ છ જ સમય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સંખ્યાવાળા પાંચ જ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધીની સંખ્યાવાળા ચાર જ સમય સુધી, ૮૫ થી ૯૬ સુધીની સંખ્યાવાળા ત્રણ જ સમય સુધી, ૯૭ થી ૧૦૮ સુધીની સંખ્યાવાળા બે જ સમય સુધી મોક્ષે જાય.

(૬) 'અન્યલિંગ-સિદ્ધ—તાપસ, પરિવાજક વગેરેના વેપમા જેઓ મુક્તિ પામ્યા હોય તેઓ 'અન્યલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીવલ્લભચીરી

(૭) 'સ્વલિંગ-સિદ્ધ—સર્વજ્ઞ કથેલ રબોહરણાદિ મુક્ત ધૈન મુનિના વેપમા જેઓ મોક્ષ ગયા હોય તેઓ 'સ્વલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીજીવૃત્તવામી

(૮) 'શ્રી-લિંગ-સિદ્ધ—શ્રી તરીકેની નિશાનીવાળા દેહે જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા હોય તેઓ 'શ્રીલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે ચંદનખાલા

(૯) 'પુરુષ-લિંગ-સિદ્ધ—પુરુષપણના ચિહ્નવાળા દેહે જેઓ મોક્ષ ગયા હોય તેઓ 'પુરુષલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીગૌતમસ્વામી

(૧૦) 'નપુસક-લિંગ-સિદ્ધ—નપુસકપણને સૂચવતી દેહાકૃતિએ જેઓ મુક્તિએ ગયા હોય તેઓ 'નપુસકલિંગ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે 'ગાગેય

(૧૧) 'પ્રત્યેકશુદ્ધ-સિદ્ધ—સધ્ધા સમયના વાહણના રંગે જેમ બદલાય છે તેમ સંસારમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુ ધણજીવર છે એમ વિચારી અર્થોત્ત કાંઈ પણ પ્રકારનું વેરાભ્યજનક નિમિત્ત મેળવી કેવલજ્ઞાન પામી જેઓ મોક્ષ ગયા હોય તેઓ 'પ્રત્યેકશુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે કરકેડું મુનિ બાવા છવેની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં પ્રસ્તુત ભવમાં શુરોના ઉપદેશ કારણભૂત નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું

(૧૨) 'સ્વયંશુદ્ધ-સિદ્ધ—શુરના ઉપદેશ વિના તેમજ કાંઈ બાહ્ય નિમિત્ત ન હોવા છતાં કર્મ

૧ આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે દેવગ જેન વેપધારી જ મોક્ષના અધિકારી છે એમ નહિ, કિંતુ તાપસાદિ જ ન કર્યાં પશુ સન્માર્ગે સચરતા હોય-ભાવચારિનો થયા હોય તો તાપસાદિ વેપમાં પશુ મુક્તિ મેળવી શકે પરંતુ એથી એમ ન સમજવું કે એ તાપસ-ધર્મ પશુ મોક્ષના કારણરૂપ છે

૨ જોના ત્રણ પ્રકારો પાઠી સકાય છે—(૧) વેદ-આ (૨) લિંગ-આ અને (૩) નેપથ્ય-આ. જે વખતે પુરુષના સમાગમની અભિલાષા વર્તતી હોય તે વખતે તે બાકિત 'વેદ-આ' છે જોના ચિહ્નનોથી અકિત (વેદો થયાં રહિત) બાકિત તે લિંગ-આ છે પુરુષાદિએ જોના વેપ પદ્ધતિ હોય તે 'નેપથ્ય-આ' છે અદી વેદના ઉદવચાણી જોને મોક્ષ ન હોય એ દેખાતી વાત છે અને નેપથ્ય અપ્રમાણ ૪ જુઓ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રુતિનુ ૨૦ સુ પત તેમજ નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ,

૩ આ નપુસકપણ કૃત્રિમ હોય, જેમકે જન્મનપુસક સિદ્ધ થતા નથી

૪ આથી ભગવતીના નવમ સ્વતકમાં ભગદિ પ્રત્નો પૂજનારા ગાગેય સમજવા કે લીજમ પિતામહ તરીકે જેઓ પ્રસિદ્ધ છે તે સમજવા કે અન્ય કોઈ લેના નિર્ણય કરવા નાહી ૩ પારથ-ચરિત્રમાં તો લીજમને ભારમાં દેવનેકે ચયાનો ઉ લેખ છે શ્રીકૃષ્ણ કૃવરણ સૂચવે છે કે શ્રીપાદે નાથના મણપર નામે ગાગેય સિદ્ધ થયા છે, પરંતુ તેમણે કાંઈ પ્રમાણુ ગ્ણુ કર્યું નથી.

૫-૬ પ્રત્યેક-શુદ્ધ અને સ્વયંશુદ્ધ વચ્ચે આગ કરીને (અ) મોધિ, (આ) ઉપધિ, (ઇ) ક્રુત અને (ઈ) વેપ એમ ચાર અપેક્ષાએ ભિન્નતા રહેથી જે એમ નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને પ્રજ્ઞાપનાની શ્રુતિ (૧ ૧૬-૨૦) ઉપરથી જણાય છે.

પાતળા પડી જવાથી સંસાર અસાર સમજતા અને એ જાવના ઉત્કટ જનતા કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જનારા 'જીવો' 'સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે કપિલ મુનિ

(૧૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ—શુરુ વગેરેના ઉપદેશથી સંસાર અમાન સમજતા વૈરાગ્યની તીવ્ર જાવના પ્રકટતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ' કહેવાય છે

(૧૪) એક-સિદ્ધ—એક સમયમા જેઓ એકલા મોક્ષે ગયા હોય-અહીં ક્ષીપમાથી બીજા કોઈ પણ જીવ એ સમયમા મોક્ષે ન જ ગયો હોય તેઓ 'એક-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીમહાવીરસ્વામી

(૧૫) અનૈક-સિદ્ધ—એક સમયમા એક કરતા વધારે જીવો સમકાલે મોક્ષે સમ્યક હોય

આ સબધમાં સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હોઈ તે નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

(અ) બોધિ-લેહ—સ્વયંબુદ્ધ માથે નિમિત્ત વિના જ જાતિસ્મરણાદિ વડે બોધ પામે છે તેઓ તીર્થંકર હોય અથવા ન પણ હોય (અહીં અતીર્થંકરનો અધિકાર છે) પ્રત્યેકબુદ્ધ વૃષભાદિ આજ્ઞા નિમિત્તથી બોધ પામે છે તથા પ્રત્યેકબુદ્ધ એકના જ વિદ્યાર કરે છે તેઓ અન્ય પ્રત્યેકબુદ્ધની માથે કે અન્ય કોઈ મુનિ માથે ગરૂવાસીની પેઠે એકઠા મળી વિદ્યાર કરતા નથી

(આ) ઉપધિ-લેહ—સ્વયંબુદ્ધને પાત્રોદિ ૧૨ પ્રકારની ઉપધિ હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધને જન્મન્યથી એ પ્રકારની અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રાવરણ સિવાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય

(ઇ) જુત-લેહ—સ્વયંબુદ્ધને જુતગાન હોય તો તે પૂર્વ-અધીત વાને પૂર્વ જવમા જેવું અધ્યયન કરાવુ હોય તે જાતિસ્મરણાદિયો હોય ને પૂર્વ-અધીત જુતગાન હોય તો દેવ સાધુવેષ આપે અગર તો શુરુ પાસે જઈને પોતે તેવો વેષ મઢણ કરે તથા જો તેઓ એકના વિદ્યાર કરવાને સમર્થ હોય તો તેઓ તેમ કરે, નહિ તો ગમ્મમાં રહે. જો પૂર્વ-અધીત જુત ન હોય તો શુરુ પાસે જઈને જ સાધુવેષ તેઓ મઢણ કરે અને ગમ્મમાં જ રહે

પ્રત્યેકબુદ્ધને તો પૂર્વ-અધીત જુત હોય જ તેમા પણ જન્મન્યથી ૧૧ અંગો અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૪ પૂર્વમાં કષ્ટક ન્યૂત એટલું પૂર્વ-અધીત જુતગાન હોય.

(ઉ) સ્વયંબુદ્ધને દેવ વેષ આપે કે પોતે શુરુ પાસે જઈને ને મઢણ કરે પ્રત્યેકબુદ્ધને દેવ જ વેષ આપે નહિ તો તેઓ વેષ રહિત હોય

૧-૨ એક સમયમા જન્મન્યથી એક જીવ અને ઉત્કૃષ્ટથી મધ્યમ અવગ્રાહનાત્રાણા ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય. જુઓ લોકપ્રકાશ (સ ૨, સ્કો ૧૦૦) તમાં પણ એકથી ઠર સુધીની સંખ્યાવાળા જીવોને આશીને એવો નિયમ ૬ લાગનામટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, પછી નવમે સમયે અવસ્થ અતર પડે અર્થાત્ કોઈ એક વિનશિત સમયે એક જીવ મોક્ષે ગયો, પછી બીજો સમયે બીજો, ત્રીજો સમયે ત્રીજો એમ આઠ સમય સુધી જ સંભવે છે, નવમે સમયે તો કોઈ પણ ન જાય એ પ્રમાણે બે, ત્રણ ત્રણ માવતર ઠર જીવો લાગનામટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષે જાય નવમે સમયે કોઈ ન જાય. ૪૩ થી ૪૮ સુધીની સંખ્યાત્રાણા જીવો લાગનામટ માત જ મધ્ય સુધી મોક્ષે જાય, આઠમે સમયે કોઈ પણ ન જાય એ પ્રમાણે ૪૯ થી ૬૦ સુધીની સંખ્યાત્રાણા જીવો લાગનામટ જ જ મધ્ય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સંખ્યાત્રાણા પાંચ જ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધીની સંખ્યાત્રાણા ચાર જ સમય સુધી,

તો તે બધા જીવો ' જ્ઞાનેકસિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીમદ્ધણ્ડકવેવ પ્રમુખ ૧૦૮

શુ સિદ્ધના પદર લેદો એક બીજાથી સ્વતત્ર છે ?—

આપણે જે સિદ્ધના પદર લેદોનો ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો વિશેષ વિચાર કરતા જણાયે કે આ બધા સ્વતત્ર નથી, પરંતુ પરસ્પર અતર્જત યદ્ય શકે એવા ક્રેટલાક તો છે જ આમ છતાં જે પદરનો નિર્દેશ કરાયો છે તે કયા કયા જીવો ગોણે જઈ શકે તેનો વિશેષત રૂપે જ્યાં જ આવે તેટલા માટે છે આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા ઉલ્લેખ છે

વાસ્તવિક રીતે વિચારના સિદ્ધ પરમાત્માના જળે ભેદો તેમજ ત્રણ ત્રણ ભેદો ત્રણ ત્રણ રીતે પડી શકે છે જેમકે સિદ્ધના બે બે ભેદો નીચે મુજબ પડે છે —

- (૧) જ્ઞાન-સિદ્ધ અને (૨) અજ્ઞાન-સિદ્ધ, (૧) તીર્થ-સિદ્ધ અને (૨) અતીર્થ-સિદ્ધ, (૧) એક-સિદ્ધ અને (૨) અનેક-સિદ્ધ

સિદ્ધના ત્રણ ત્રણ ભેદો—

- (૧) શુદ્ધસ્થિતિ-સિદ્ધ, (૨) અન્યસ્થિતિ-સિદ્ધ અને (૩) સ્વસ્થિતિ-સિદ્ધ, (૧) શ્રોત્રિય-સિદ્ધ, (૨) પુરુષસ્થિતિ-સિદ્ધ અને (૩) નપુસક સ્થિતિ-સિદ્ધ, (૧) સ્વયંપુદ્ગ-મિદ્ધ, (૨) પ્રત્યેકપુદ્ગ-સિદ્ધ અને (૩) પુદ્ગભોધિત-સિદ્ધ

આ ઉપરથી જોઈ શકાયે દરેક સિદ્ધને છ છ લેહ હોઈ શકે છે જેમકે શ્રીમહાવીરસ્વામી (૧) જ્ઞાન-સિદ્ધ, (૨) તીર્થ-સિદ્ધ, (૩) એક-મિદ્ધ, (૪) સ્વસ્થિતિ-મિદ્ધ, (૫) પુરુષ-મિદ્ધ અને (૬) સ્વયંપુદ્ગ-મિદ્ધ છે એવી રીતે ગણકેવા માતા (૧) અજ્ઞાન-સિદ્ધ (૨) અતીર્થ-મિદ્ધ, (૩) ' એક-મિદ્ધ, (૪) શુદ્ધસ્થિતિ-સિદ્ધ, (૫) શ્રોત્રિય-મિદ્ધ અને (૬) સ્વયંપુદ્ગ-મિદ્ધ ૩

મિદ્ધના સ્વરૂપની બાર અનુયોગદ્વારે દ્વારા આંખી—

- (૧) ક્ષેત્ર, (૨) ઠાળ, (૩) ગતિ, (૪) સ્થિતિ, (૫) તીર્થ, (૬) ચારિત્ર, (૭) પ્રત્યેકપુદ્ગભોધિત, (૮) જ્ઞાન, (૯) અવગાહના, (૧૦) અતર, (૧૧) સંખ્યા અને (૧૨) અત્પ્રત્યક્ષત્વ એ બાર દૃષ્ટિએ સિદ્ધ સંબંધી વિચાર કરી શકાય તેમ છે જોકે સિદ્ધ-અવસ્થામા તો ગતિ, સ્થિતિ વગેરે સામાનિક બાવો ઘડી શકતા નથી, કિન્તુ તેમની પૂર્વકાલીન અવસ્થાને ઉદ્દેશીને આ બાવો ઘટાવી શકાતા હોઈ તેનો અત્ર વિચાર કરાય છે અર્થાત્ ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ દરેક બાબતમા યથાસંભવ ભૂત તેમજ વર્તમાન દૃષ્ટિ અનુસાર વિચારણા કરાય છે

૮૫ થી ૯૬ સુધીની સંખ્યાવાળા ત્રણ જ સમય સુધી ૯૭ થી ૧૦૨ સુધીની સંખ્યાવાળા બે જ સમય સુધી અને ૧૦૩ થી ૧૦૮ સુધીની સંખ્યાવાળા એક જ સમયમાં ગોણે બે પછી જરૂર અતર પડે જુઓ પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિનાં ૨૨ માં અને ૨૩ માં પત્રો.

૧ આ અવગ્રહિણીના ત્રીજા આવાને છેડે શ્રીમદ્ધણ્ડકવેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ આશ્ચર્ય દર્શાવત છે જુઓ વિચારસાર (૬૧ ૧૧૮)

૨ એમની સાથે અન્ય મિદ્ધ મધ્યોને ઉદ્દેશ્ય જોવામાં નથી એથી આ પ્રમાણે સ્થવાય છે

ક્ષેત્ર-દ્વારે—જૂત ભાવની દૃષ્ટિએ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણવાળા મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાથી જ સિદ્ધ થાય તેમા પણ જન્મ-દૃષ્ટિએ વિચારતા તો પદ્મ કર્મજીભિયો જ પૈકી ગમે ત્યાથી સિદ્ધ થાય અલગત સહરણુ-દૃષ્ટિએ સમસ્ત મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાથી સિદ્ધ થાય વર્તમાન ભાવની દૃષ્ટિએ બધા સિદ્ધોનું ક્ષેત્ર આત્મ-પ્રદેશ કે આકાશ-પ્રદેશ છે

કાલ-દ્વારે—જૂતની દૃષ્ટિએ ભરત અને ઐશવત ક્ષેત્રમા ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા ચોથ આરામા જન્મેલા જીવો ત્રીજા ચોથા આરામા મોક્ષે જાય અને અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા, ચોથા અને પાચમામા મોક્ષે જાય પરંતુ અવસર્પિણી કાળના પાચમા આરામા જન્મેલો જીવ પાચમા આરામા મોક્ષે ન જાય, કિન્તુ ચોથા આરામા જન્મેલ હોય તો જાય વિશેષમા ઉત્સર્પિણીના પહેલા, બીજા, પાચમા અને છઠ્ઠા આરામા સહરણેલ વ્યક્તિ તો મોક્ષે જાય અર્થાત્ સહરણુના અપેક્ષાએ તો બધા કાલમા નિદ્ધ થાય છે મહાવિદેહમા તો ગમે ત્યારે જીવ મોક્ષે જાય કેમકે ત્યા ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી જોડે કાળનો વિભાગ જ નથી વર્તમાનની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થવાનું કોઇ લૌકિક કાલચક્ર નથી, એક જ સમયમા સિદ્ધ થવાય છે

ગતિ-દ્વારે—જૂતની દૃષ્ટિએ જે અતિમ ગતિ વિચારીએ તો ચાર ગતિઓ પૈકી મનુષ્ય-ગતિમાથી જ નિદ્ધ થાય છે ઉપાન્ત્ય જવ વિચારીએ તો ચારે ગતિમાથી સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ ગતિમા જ સિદ્ધ થાય છે

લિંગ-દ્વારે—લિંગના (૧) વેદ અને (૨) ચિદ્ન જોમ જે અર્થો થાય છે તેમા જૂત-દૃષ્ટિએ વેદની અપેક્ષાએ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુલક એ ત્રણે વેદમાથી સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ અવેદક જ નિદ્ધ થાય છે જૂત-દૃષ્ટિએ ભાવ-ચિદ્નની અપેક્ષાએ અર્થાત્ આત્મિક શોભ્યતા વિચારીએ તો ક્ષાયિક સમ્યકત્વાદિ સ્વલિંગે જ ચાને વીતરાગ લિંગે જ સિદ્ધ થાય છે દ્રવ્ય-ચિદ્નની અપેક્ષાએ અર્થાત્ બાહ્ય વેષની દૃષ્ટિએ તો સ્વલિંગે એટલે કે જૈન લિંગે, અન્ય લિંગે તેમજ ગૃહસ્થ-લિંગે પણ સિદ્ધ થવાય છે

તીર્થ-દ્વારે—કોઇ તીર્થ કરૂપે અને કોઇ અતીર્થ કરૂપે સિદ્ધ થાય છે અતીર્થ કરમા કોઇ તીર્થ પ્રવર્ત્યા પૂર્વે, કોઇ તીર્થ પ્રવર્ત્યા પાદ અને કોઇ તીર્થના વિરોધે દરમ્યાન મોક્ષે જાય છે

ચારિત્ર-દ્વારે—જૂત-દૃષ્ટિએ એટલે કે પૂર્વભાવી નય મુજબ અતિમ સમયનો વિચાર કરીએ તો યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા સિદ્ધ થાય છે અને ઉપાન્ત્ય સમયનો વિચાર કરીએ તો ત્રણ, ચાર અને પાચે ચારિત્રવાળા સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ ચારિત્રી કે અચારિત્રી નથી

પ્રત્યેકમુદ્ધબોધિત-દ્વારે—પ્રત્યેકબોધિત અને મુદ્ધબોધિત બને સિદ્ધ થાય છે

૧ (અ) સામાયિક, (આ) સુદ્ધસ પરાય અને (ઇ) યથાખ્યાત અથવા (ય) સામાયિક, (યા) છેદોપરશાપનીય અને (ઇ) યથાખ્યાત

૨ સામાયિક, પરિહારવિરુદ્ધ, સુદ્ધસ પરાય અને યથાખ્યાત

તીર્થ કર અને અતીર્થ કર એમ ઉભય પ્રકારના ન્યયબુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ તેમજ અન્યને ઉપદેશ આપનાર અને દેવળ પોતાનું કલ્યાણ સાધનાર એ બધા સિદ્ધ થાય છે

જ્ઞાન-દ્વાર—ભૂત-દૃષ્ટિએ બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ થાય છે વત માન-દૃષ્ટિએ તો દેવળ દેવલગાની જ સિદ્ધ થાય છે

અવગાહના-દ્વાર—અવગાહનાનો અર્થ અત્ર સિચાઈ સમજવાનો છે ભૂત-દૃષ્ટિએ તીર્થ કર જન્યથી સાત હાથ જેટલી અવગાહનાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્ય જેની બે ચા-હવાળા મોક્ષે જાય સામાન્યકેવલી જન્યથી વામન એવા કૂર્માપુત્રની પેઠે બે હાથની કાયાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૫૫૨૦ ધનુષ્ય ઉપગત ધનુષ્યપૃથક્ત્વ જેટલી અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે જન્યથી અશુભપૃથક્ત્વ જેટલે નશે ન્યૂન એવા સાત હાથની અવગાહના-વાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ્યપૃથક્ત્વ જેટલા અધિક એવા ૫૦૦ જેટલે પરપ ધનુષ્ય પ્રમાણ અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય વત માન-દૃષ્ટિએ તો મિદ્ધ થયા પૂર્વે જે અવગાહના હોય તેનાથી બે તૃતીયાંશ અવગાહનાવાળા સિદ્ધ બાબુવા

અન્તર-દ્વાર—કેઈ એક સિદ્ધ થયા પછી તરત જ અનતર સમયમા જ બીજા કોઈ સિદ્ધ થાય તો તે 'નિરતરસિદ્ધ' કહેવાય ॥ આ પ્રમાણે લાગણાગત મોક્ષની પ્રાપ્તિ જન્યથી બે સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી છે ત્યાર બાદ એક સમય જેટલો તો અતર પડે જ પડે કેઈ સિદ્ધ થાય પછી તરત જ નહિ કિન્તુ અમુક કાળ વીંચા ગાદ એ બીજા સિદ્ધ થાય તો તે 'સાતર-સિદ્ધ' કહેવાય છે આ અમુક કાળ બોધામ્ન બોધો એક સમય અને વધારેમા વધારે ॥ માસ જેટલો સમયે ॥

સુખમા-દ્વાર—

એક સમયમા જન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય તેમા ઉત્કૃષ્ટથી બિંધ્વ-લોકમાથી ૪, અધોલોકમાથી ૩૨ અને તિર્થંગ્-લોકમાથી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય વળી સમુદ્ર આશીને ૩ અનં અન્ય જલાશય આશીને ૩ બાબુવા

એક સમયમા વધારેમા વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ૨, જન્ય અવગાહનાવાળા ૪ અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા ૧૦૮ મિદ્ધ થાય એવી રીતે લિમ આશીને પુરુષ-લિંગે ૧૦૮, બીવિંગે ૨૦ અને નપુસક-લિંગે ૧૦ થાય ગૃહ-લિંગે ૪, અન્ય લિંગે ૧૦ અને સ્વલિંગે ૧૦૮ થાય આ પ્રમાણે કાળ વગેરે માટે ત્રયાતરથી બાબુ લેવું

અજપબુદ્ધ-દ્વાર—

ઉપર આપણે જે કોચાદિ અગ્નિદા જાળતો વિચારી ગયા તે પ્રત્યેકન લક્ષીને સિદ્ધ થયેલા જીવોનું બોધાવકતાપણું વિચારવું એ આ દ્વારનું કાર્ય છે જેમકે કોચની બાબતમા સહરણુ-કેરે મિદ્ધ થયેલા કરતા જન્મ-કેરે મિદ્ધ થયેલા અસખ્યાત થણા ॥ બિંધ્વલોકમા સિદ્ધ થયેલા

કરતા અધોલોકમા સિદ્ધ થયેલા ન ખયેય શુણા અને એનાથી તિયજ્જ્લોકમા સિદ્ધ થયેલા મ ખયેય શુણા છે સૌથી ઝોછા સમુદ્રમા સિદ્ધ થયેલા છે, એનાથી દ્વીપોમા સિદ્ધ થયેલા સ ખયેય શુણા છે જેમકે લવણ-સમુદ્ર-સિદ્ધ થોડા છે એનાથી કલોક-સિદ્ધ સ ખયેય શુણા, એનાથી પણ જ ખૂદીપ-સિદ્ધ સ ખયેય શુણા અને વળી એનાથી ધાતકીખડ-સિદ્ધ સ ખયેય શુણા અને એનાથી પણ વળી પુષ્કરાર્ધ-મિદ્ધ સ ખયેય શુણા છે

કાલ—કાલના અવમર્ષિણી, ઉત્સર્પિણી અને અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી એમ ત્રણ વિભાગો પડે છે, તેમા ઉત્સર્પિણીમા સિદ્ધ થયેલા ઝોછા છે એનાથી અવમર્ષિણીમા સિદ્ધ થયેલા વધારે છે અને અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીમા એટલે કે મહાવિદેહમા મિદ્ધ થયેલા એનાથી સ ખ્યાત શુણા છે

ગતિ—જે મનુષ્ય-ગતિમાથી સિદ્ધ થયા તેની પૂર્વની ગતિ વિચારતા જણાશે કે તિયજ્જ-ગતિમાથી આવી મિદ્ધ થયેલા જીવો ઝોછા છે એનાથી મનુષ્ય-ગતિમાથી, નરક-ગતિમાથી અને દેવ-ગતિમાથી આવી સિદ્ધ થયેલા જીવોની સ ખ્યા અનુક્રમે સ ખ્યાત શુણા છે

લિંગ—નપુ સકલિંગે સિદ્ધ થયેલા જીવો અલ્પ છે એનાથી સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા મ ખ્યાત શુણા છે અને વળી પુરુષ-લિંગે સિદ્ધ થયેલા તો એનાથી પણ મ ખ્યાત શુણા છે શૂદ્રસ્થલિંગ-સિદ્ધ ઝોછા છે એથી અન્યલિંગ-મિદ્ધ મ ખ્યાત શુણા છે અને સ્થલિંગ-સિદ્ધ તો એથી પણ સ ખ્યાત શુણા છે

તીર્થ—અતીર્થસિદ્ધ અલ્પ છે એથી તીર્થસિદ્ધ અસખ્ય શુણા છે

ચારિત્ર—અત્ર મત્સ્યયન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીય અને પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય એ બેને રીતે વિચાર કરી શકાય તેમ છે તેમા પ્રથમ નથ પ્રમાણે નોચારિત્રી અને નોઅચારિત્રી સિદ્ધ થાય અહીં અલ્પબહુત્વ નથી પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયના અને તત્ત્વપ્રજ્ઞાત્કૃતિક અને પરપરપ્રજ્ઞાત્કૃતિક એવા બે ભેદો છે તેમા વળી પરપરપ્રજ્ઞાત્કૃતિકના 'અવ્યજિત' અને 'અવ્યજિત' એમ બે પ્રકારો છે અવ્યજિતમા પાચ ચારિત્રવાળા સિદ્ધ સૌથી થોડા છે ચાર ચારિત્રવાળા એનાથી સ ખ્યાત શુણા છે અને ત્રણ ચારિત્રવાળા તો એથી પણ સ ખ્યાત શુણા છે અવ્યજિતમાં પાંચે ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા અલ્પ છે એનાથી સામાયિક સિવાયના ચાર ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત શુણા છે એનાથી પરિહારવિશુદ્ધિ સિવાયના ચાર ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત શુણા છે એનાથી પણ છેડાપરજ્ઞાપનીય અને પરિહારવિશુદ્ધિ એ બે છોડી બાકીના ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત શુણા છે એનાથી સામાયિક તેમજ પરિહારવિશુદ્ધિ છોડી બાકીના ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત શુણા છે

પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત—પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ થોડા છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-નપુ-સક સ ખયેય શુણા છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-સ્ત્રીની મ ખ્યા મ ખયેય શુણી છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-પુરુષની સ ખ્યા સ ખયેય શુણી છે ત્ર્યયબુદ્ધમિદ્ધની સ ખ્યા તત્ત્વાર્થ-બાધ્ય કે એની ટીકામા દર્શાવાયેલી નથી પરંતુ સિદ્ધપ્રાપ્ત (ગા ૧૦૩)મા કહ્યું છે તેમ સ્વયંબુદ્ધમિદ્ધ સૌથી થોડા છે અને પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ ત્રણે વિકલ્પો એનાથી સ ખ્યાત સ ખ્યાત શુણા છે

જ્ઞાન—પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રગાપનીયની દૃષ્ટિએ કેવલજ્ઞાની સિદ્ધ થાય પૂર્વભાવપ્રગાપ-
નીયની દૃષ્ટિ બ્યજિત અને અબ્યજિત એમ બે પ્રકારે વિચારાય તેમા અબ્યજિતમા જી જ્ઞાન
પૂર્વક સિદ્ધ થયેલા સૌથી થોડા છે આર જ્ઞાને સિદ્ધ થયેલા એનાથી સખ્યાત ગુણ છે અને
ત્રણ જ્ઞાને નિદ્ધ થયેલા વળી એનાથી સખ્યાત ગુણ છે બ્યજિતમા મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનવાળા
સિદ્ધ સૌથી થોડા છે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ એથી સખ્યાત ગુણ
છે મતિ, શ્રુત અને અવધિ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ તો એનાથી પણ અસખ્યાત ગુણ છે

સિદ્ધપ્રાકૃત (આ ૧૦૪) અને એની ટીકા પ્રમાણે દ્વિજ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત સિદ્ધ સૌથી
થોડા છે ચતુર્જ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત એથી અસખ્ય ગુણ છે અને ત્રિજ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત એથી સખ્યાત
ગુણ છે આ તો અબ્યજિતની વાત થઈ બ્યજિતમા મતિશ્રુતમનપર્યાયજ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત સૌથી
થોડા છે મતિશ્રુતજ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત એથી સખ્યાત ગુણ છે એનાથી ચતુર્જ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત અસખ્ય
ગુણ છે મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનપદ્ધતાત્કૃત એનાથી સખ્યાત ગુણ છે

અવગાહના—જ્યન્ય અવગાહનાએ સિદ્ધ થોડા છે એથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાએ સિદ્ધ
અસખ્ય ગુણ છે એનાથી વળી મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસખ્ય ગુણ છે

અતર—નિરતર આઠ સમય મુધી સિદ્ધ થયેલા થોડા છે એનાથી સાત સમય મુધી
સિદ્ધ થયેલા સખ્યાત ગુણ છે એ પ્રમાણે બે સમય મુધી સિદ્ધ માટે ઘડાવી લેવું સાતર સિદ્ધો
પૈકી ઉત્કૃષ્ટ અતરવાળા અર્થાત્ છ માસના અતરવાળા સિદ્ધ બોલા છે, એનાથી જ્યન્ય અતરવાળા
અર્થાત્ એક સમયના અતરવાળા સખ્યાત ગુણ છે; એનાથી વળી મધ્યમ અતરવાળા
સખ્યાત ગુણ છે

સખ્યા—એક સમયમા ૧૦૮ સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા બોલી છે એનાથી પદ્ધાનુપૂર્વિકે
૧૦૭ થી માંડીને તે ૫૦ મુધી સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા અનત ગુણી છે એનાથી વળી ૪૯ થી
માંડીને તે ૨૫ મુધી સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા અસખ્ય ગુણી છે ૨૪થી માંડીને તે એક મુધી સિદ્ધ
થયેલાની સખ્યા સખ્યાત ગુણી છે

સિદ્ધના ૩૧ ગુણો—

દર્શનાવરણના નવ પ્રકારો, આયુષ્યના આર, જ્ઞાનાવરણના પાચ, અતરાયના પાચ
અને બાકીના આર કંઠો પૈકી પ્રત્યેકના બે બે એમ ૩૧ જાતના કંઠોના ક્ષય કરી સિદ્ધ બનેલ
હોવાથી ૩૧ ગુણોથી સિદ્ધો વિભૂષિત છે, અથવા પરિમલલાદિ પાચ જ્વલતા સંસ્થાનો, પાચ
પ્રકારના વર્ણ, બે જાતની અથ, પાંચ પ્રકારના રસ, આઠ પ્રકારના રસર્ષ અને ત્રણ વેક એમ ૨૮ નો
ક્ષય કરવાથી ઉદ્ભવતા ૨૮ પ્રકારના ગુણોથી તેમજ અદેહતા, નિ સંગતા અને અદેહતા
એ ત્રણ ગુણોથી એમ કુલે ૩૧ ગુણોથી સિદ્ધ જલકૃત છે

इति प. पम् प वसु सोत्पुषाघियुक्तशास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीमद्विजयधनसूरीश्वर
वरणारविन्दमहायમાजेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रयत्नकर्मोमहल्लविज्ञयेन
विरचितस्य धीजेनतरवल्लीपम्प मोक्षाधिकारवर्णननामा सप्तम उल्लासोऽनुवादादिपूर्वक
ममाप्त ॥

૧ ગુણો પ્રવચનસાદૈશ્વર્ય (આ ૧૫૬૩-૧૫૬૪)

૨ નામ-કર્મના શુંબ અને અશુંબ એત્ર-કર્મના ઉચ્ચ અને નીચ, વેદનીય-કર્મના સાત અને
અસાત, તેમજ મોક્ષનીય-કર્મના દર્શન-મોક્ષનીય અને ચારિત્ર-મોક્ષનીય,
૩ પુનર્જન્મનો અભાવ

અંત્યકારકૃત પ્રશસ્તિ

નાનાશાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રામિઃ, સ્ફાર્તિ વટ હવાદધત્ ।

છાયાં પુષ્પાન્ન ઋષિં કાશ્ચિદ્, વિભર્ત્તીહ તપાગણઃ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ વિવિધ શાસ્ત્રા અને પ્રશાસ્ત્રા વડે વડની જેમ વિશાળતા ધારણ કરતો અને શોભાને પોષતો 'તપા' ગણ (ગચ્છ) અપૂર્વ ઉન્નતિને ધારણ કરે છે —૧

ચઙ્ચક્કં નિવિહતમસાં સ્વીયગોમિર્હરન્તઃ

શબ્દત્ પ્રાપ્યોદયંપ્રવિહતં શોષયન્તો જઙ્ઙૌષમ્ ।

ભાસ્વન્તોઽપિ ધ્રુવમદ્યતસ્તાપલેશં જનાનાં

તદ્રામૂલ્લનુપમરુચો મુરયઃ સૂરયસ્તે ॥ ૨ ॥

અપિ સૂરિઃ સુરેશસ્ય, વિદ્યયા યૈસ્તિરસ્કૃતઃ ।

વાદિશ્રીદેવસૂર્યાવાઃ, શ્રીહીરવિજયાઃ પુનઃ ॥ ૩ ॥—ગુરુમ્

અર્થાત્ જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણો વડે ગાઢ અધકારના આલતા (૧) સમૂહનો નાશ કરે છે અને નિરંતર ઉદય પામીને જળના સમૂહને અશ્બલિતપણે સૂકવી નાખે છે તેમ પોતાની વાણી વડે ગાઢ પાપના આલતા (૧) સમૂહનો નાશ કરનારા, સદા ઉદય પામી જડતાના સમુદાયનો અપ્રતિહતપણે શોષ કરનારા અને આ પ્રમાણે તેજસ્વી હોવા છતાં જનોના તાપના લેશને ખરેખર નહિ ધારણ કરનારા—જનોને જરા પણ સતત નહિ કરનારા એવા અપ્રતિમ પ્રભાવાળા વાદી 'શ્રીદેવસૂરિ', 'શ્રીહીરવિજય' પ્રમુખ પુજ્ય સૂરિઓ એ ('તપા' ગચ્છ)મા થયા છે કે જેમણે સુરયતિના આઆર્થ (જૃહસ્પતિ)નો પણ વિદ્યા દ્વારા તિરસ્કાર કર્યો છે —૨-૩

તત્પદે ક્રમતોઽમૂલ્લન, વહુશઃ સૂરિપુકવાઃ ।

શ્રીગુદ્ધિવિજયં યાવદ્, ગુણરત્નમહોદધિમ્ ॥ ૪ ॥

૧ પ્રભાવકચરિત્ર (૫ ૨૭૮-૨૮૧) વગેરેમાં એમનું જીવન-ચરિત્ર આતેખાણેલું છે પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલકાર અને એના વિવરણરૂપે સ્વાદ્વાહરત્નાકર નામનો મહાન ગ્રંથ પણ એમની કૃતિઓ તરીકે મથકર છે

૨ હીરસીલાગ્ન્ય મહાકાવ્ય, સૂરીયર અને સમ્રાટ વગેરે ગ્રંથો એમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે

અર્થાત્ એમની પાટ ઉપર શુભરૂપ રત્નોના સાગર સમાન શ્રીવૃદ્ધિવિજય (સુટેરાયજી મહારાજ) પર્વત અનેક સૂરીશ્વરો અનુક્રમે થયા ॥ —૪

વર્ષ વર્ષ વિમર્ષોપહિતરિતવચઃસ્ફારપીયૂપયૂપ
હર્ષ હર્ષ વિતર્ષે વહુવહુભવિકપ્રાણિપર્ષકોરાન્ ।
યઃ જ્ઞાન્તાત્માન્નુકુર્વન્નપિ રજનિમણિનાપ દોષાકરત્વ
ચિદ્રં ધાપત્ કષ્ણેનોદયમનપહત વૃદ્ધિચન્દ્રસ્તનોઽમૂત્ ॥ ૫ ॥

અર્થાત્ વિચારયુક્ત હિત વચનરૂપી વિસ્તૃત અમૃતના સમૂહને વરસાવી વરસાવીને અને અત્યંત તૃપ્તાવાળા ઘણા બધા જીવના સમૂહરૂપ ચક્રોર પક્ષીઓને પુરી પુરી કરીને, જે જ્ઞાન્તાત્મા અન્દ્રજી અનુકરણ કરવા છતાં કોઈના સમૂહપણને પામ્યા નથી અને નહિ શક્તી શકાય એવા હૃદય (હિત) ને ક્ષણભરમા પામ્યા છે એ આશ્ચર્ય છે તેવા વૃદ્ધિચન્દ્ર તે (શ્રીવૃદ્ધિવિજય પછી થયા —૫

તત્પાદાન્મ્બોજસંસેવા-સમ્પ્રાસસમ્પદાવલિઃ ।
તત્પાનેકેષુ શિષ્યેષુ, મધ્યમોઽપિ ગુણૈર્મતાન્ ॥ ૬ ॥
યસ્યાતુલ્પયમક્ષમાદિસહિતૈસ્તત્તદ્ગમીરાગમા-
મ્બોધ્યાલોકનમન્દરાદ્રિસદૃશૈઃ પ્રજ્ઞાગુણૈર્વિસ્મિતઃ ।
મધ્યેકાશિ સ કાશિદેશનૃપતિઃ કાશ્વપાદિવજ્રાન્તજૈ-
વિન્દદ્ધિઃ સર સર્વશાસ્ત્રાનિપુણૈર્માર્પિત્ સાદરમ્ ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રવિશારદર્જનાચાર્યેતિ તથા વિમુષ્પિતઃ પદવ્યા ।
નન્યાત્ સોઽય ગુરુર્મે, શ્રીમાન્ વિજયવર્મસૂરીશઃ ॥ ૮ ॥

—વિશેષકમ્

અર્થાત્ તેમના (એટલે કે શ્રીવૃદ્ધિચન્દ્રના) ચરણકમળની સુદરે સેવા વડે જેમણે સ્વપિત્તની શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરી છે, જેઓ તેમના અનેક શિષ્યોમા મધ્યમ હોવા છતાં શુભ વડે કરીને મોટા છે, જેમના અપ્રતિમ યમ (પાત્ર મહાન્ત), ક્ષમા વગેરેથી સુન્ત એવા અને તે તે ગલીર આગમરૂપ સમુદ્રનું મયન કરવામા 'મેરુ' પર્વત જેવા પ્રસારૂપ શુભો વડે વિરમય પ્રામેવા 'કાશી' દેશના તે શન્તજે કાશીમા કાશી, જાતાળા વગેરે સ્થળે જન્મેલા અને સમસ્ત શાસ્ત્રોને વિષે પ્રવીણ વિદ્વાનો

૧ અત્યારે જે તપામશ્રીય મુનિવરો પોતાના સન્ચારિત વડે સશ્વતિ અને 'તત્ત્વજ્ઞાન' માટે મથકર એવી આ 'ભારત ભૂમિને પાવન કરી રહ્યા છે તે પૈકી બહુખરા આ મુનિરત્નના શિષ્યાદિ-પરિવારરૂપ છે આ ચરિત્રમાને ચાર મુખ્ય ક્ષિપ્તો હતા (૧) શ્રીમુક્તિવિજય (મૂલચન્દ્રજી) ગણિ (૨) ચાંતમુક્તિ શ્રીમુદ્રિવિજય (વૃદ્ધિચન્દ્રજી), (૩) શ્રીવિજયનાદશરિ (આત્માનામજી) અને (૪) શ્રીનીર્તિવિજય

ની સમતિથી 'શાસ્ત્રવિશારદ જ્ઞાનાચાર્ય' એવી જે પદવી આદરપૂર્વક આપી તે (પદવી) વડે જેઓ વિભૂષિત બન્યા તે આ મારા ગુરુ 'શ્રીવિજયધર્મ' સૂરીશ્વર આનંદ પામે!

શિષ્યેષુ તસ્ય પ્રથમે મુનોશ્વરા

એતિહ્યવિદ્યાર્ણવપારગમિનઃ ।

જયન્ત્યુપાધ્યાયપદાભિશાલિન

ઇન્દ્રાદિશન્દા વિજયા ગુણાન્વિતાઃ ॥ ૯ ॥

કિન્નાપરે સુવિહિતાચરણેષુ લીના

જ્ઞાનાઽઽહ્યમક્તિવિજયા ક્ષમયાઽમિરામા ।

શ્રીયુક્તરત્નવિજયા કવિજીર્ણરત્નં

વાર્ચયમા વહુગુણાકલિતા જયન્તિ ॥ ૧૦ ॥

૧ એમના છાત્ર-વૃત્તા તે વિવિધ ભાષામાં રચ્યા છે જેમકે ડૉ. ટેસિટોશિએ પ્રકાશિત બાષામાં, શ્રીયુત મુનાવાળાએ અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં, શ્રીવિદ્યાવિજયે અને શ્રીન્યાયવિજયે દિદી ભાષામાં, શ્રીમગદ્યવિજયે રાસરૂપે યુજરાતીમાં, બિન્ન બિન્ન વિક્ષાનોએ બંગાળી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સિદ્ધી, નોર્વેજીયન, સસ્કૃત, મરાઠી અને ઉર્દુ ભાષામાં એમ એમના ૨૩ અરિત્રા ૧૨ ભાષામાં લખાયેલાં છે

આ સરિહીની સાહિત્યક વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે રચેલા વિવિધ ગ્રંથોની નોંધ લખ્યું તે જણાશે કે તેમણે ત્રીણે મુજબના ગ્રંથો રચ્યા છે —

૧	ધર્મકેશના	યુજરાતી
૨	જૈનતત્ત્વચિંતા	સસ્કૃત
૩	પ્રમાણ્યુપવિભાષા	સસ્કૃત
૪	જૈનતત્ત્વદિગ્દર્શન	દિદી
૫	અહિ સાદિગ્દર્શન	"
૬	પુરુષાર્થદિગ્દર્શન	"
૭	જૈનસિક્ષાદિગ્દર્શન	"
૮	દેવકુલપાટક	યુજરાતી
૯	ધન્વિયપરાજનદિગ્દર્શન	"
૧૦	આત્મોન્નતિદિગ્દર્શન	"
૧૧	બ્રહ્મત્યર્થદિગ્દર્શન	"
૧૨	દેવદત્ત સમન્ધી મારા વિચારો	"
૧૩	ધર્મપ્રવચન	"

આ ઉપરાંત તેમણે ખીન પાંચ ગ્રંથો બનાવ્યા છે વળી તેમણે એતિહાસિક રાસસમ્રાટના ત્રણ ભાગો અને યોગરાશ્ત્ર વગેરે ગ્રંથો સંપાદિત કર્યાં છે

સાહિત્યવિત્સ્વધિગતપ્રવરપ્રતિષ્ઠા
 શાસ્ત્રેશ્વનારતકૃતપ્રચુરપ્રયત્ના ।
 સદ્ગ્રન્થગુમ્ફનકૃતાન્યજનોપકારા
 વિધેતિપૂર્વવિજયા મુનયો જયન્તિ ॥૧૧॥

બાલ્યેऽપિ યે કઠિનદુર્ગમતર્કગર્ભાન્
 સદ્ગદ્યપદ્યરચનામધુરાનનેકાન્ ।
 ગ્રન્થાન્ વ્યધુર્વિનુધવિસ્મયકારકાસ્તે
 ન્યાયેતિયુક્તવિજયા યમિનો જયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

મામ્મીર્યંતો જલનિધિ પતિમ્ભિજનીનાં
 તેજોભરૈર્ગિરિપતિ સ્થિરતાનુભાવાત્ ।
 તાપાપહારકરણાચ જયન્ હિમાશુ
 શ્રીમાઝ્ જયન્તવિજયો વિજયં વિભક્તિં ॥ ૧૩ ॥

નિઃસ્પૃહાઃ સદ્વિનિર્મુક્તા, દેવેન્દ્રવિજયાઃ પુનઃ ।
 इत्याद्या लघयो यस्य, सतीर्थ्याः प्रथमान् विना ॥१४॥
 રાજકીયપરોક્ષાયા, સમુત્તીર્ણેન યેન ચ ।
 ન્યાયતીર્થપદ માઘ, 'કલિકાતા'પુરે વરે ॥૧૫॥

તેન પ્રવર્તકપદોપપદેન જાતે
 સવત્સરે દ્રુતવહર્ધિનધેન્નુસક્ષરયે ।
 શ્રીમદ્ગુલાદિવિજયેન વિનિર્મિતોઽર્થ
 ગ્રન્થઃ પરોપકૃતિકર્મઠમાનસેન ॥૧૬॥

—અપિ કુલકમ્

અર્થાત્ તેમના શિષ્યોમા પ્રથમ તેમજ ઉત્તિહાસના જ્ઞાનરૂપ સામર્યના પાર પામેલા, 'ઉપાધ્યાય' (વર્તમાનમા 'આચાર્ય') પદથી શોભતા અને શુદ્ધોચી સુખા સુનીત્યર 'દેવેન્દ્રવિજય' જયવતા વર્તે છે વળી બીજા (સુનીત્યરે જેમકે) સુવિદિત આચરણને વિષે લીન અને જ્ઞાનથી સુખા

એવા ભક્તિવિજય, તેમજ ક્ષમા વડે મનોહર, કવિઓના મસ્તકને વિષે મણિ સમાન અને બહુ શુદ્ધોથી યુક્ત એવા મુનિ શ્રી^૧રત્નવિજય જયવતા વર્તે છે સાહિત્યના બહુકારોને વિષે જેમણે મહાપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે, શાઓને વિષે જેમણે નિઃતર પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમજ મુંઢર ઓથે શુદ્ધીને જેમણે અન્ય જનો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તે મુનિ^૨વિદ્યાવિજય વિજયશાળી વર્તે છે બાળપણમાનાની ઉમરે પણ જેમણે કંઠજ અને દુર્ગોષ એવા તકોથી યુક્ત, સુદૃઢ ગદ્ય અને પદ્યની રચનાથી મનોહર તેમજ વિશુદ્ધને વિસ્મય પ્રમાદના એવા^૩ અનેક ઓથે ગ્રન્થો તે યમી (મુનિ) ન્યાયવિજય વિજયી વર્તે છે ગણીગતા વડે સમુદ્રને, તેજના મમુકાયો વડે સૂર્યને, સ્થિરતાના અનુભવથી ગિરિરાજ (મેરુ) ને તેમજ તાપ દ્વર કરવા વડે ચંદ્રને છત્રતા એવા શ્રી^૪જયન્તવિજય વિજયને ધાત્વ ઠરે છે રૂપકાથી મુક્ત તેમજ સગથી ગદ્ધિત એવા દેવેન્દ્રવિજય છે આ પ્રમાણેના (મુનિવરો પૈકી) પ્રથમ (શ્રીવિજયેન્દ્રસરિ) સિવાયના (મુનિવરો) જેમના લઘુ સતીર્થ (નાના શુરભાઈ) છે, અને વળી જેમણે ઉત્તમ ' કલકતા ' શહેરમા રાજકીય પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થઈ ' ન્યાયતીર્થ ' પદ પ્રાપ્ત કર્યું, તે પ્રવર્તક પદથી વિભૂષિત તેમજ પુરોપકાર કરવામા સમય ચિત્તવાળા શ્રીમગદ્ધવિજયે (વિક્રમ) સવત્ ૧૬૭૩ મા આ ઓથે રચ્યો છે—૬-૧૬

‘માનાહોશ્વરૈવતેય’ યમકૃત્ પ્રજાપયોદ પરો

મારારામસિમેપિરો બુધવતોડનેકાન્તમૂ સત્તમ ।

માવાલાસકમાદરેતિભયનુદ્ મળ્યાવલોમાકલિ

પગાલ્લય ! જરાડવાવદનવાદેષાદ્ ય જાત શિષ્યમ્ ॥૧॥

૧ એમના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો મને લાભ મળ્યો નથી એમની કૃતિ દ્વારા મને એમના અક્ષર-દેહનો થોડાક પરિચય થયો છે કલ્પસૂત્રીમા, ધર્મમહોદય (મરુદ્ધ) તથા મુનિપતિરાસ (ગુજરાતી) વગેરે એમની કૃતિઓ છે

૨ આદર્શ સાહિ, અહિસા, મમયને ઓળખો, શાણી સુલભા, સૂરીયર અને સમ્રાટ, તેરાપયદિનસિક્ષા, તેરાપયમતસિક્ષા છત્યાદિ ઓથે એમણે ગ્રન્થો છે

૩ સરકારવાદી અને બાવનામય વિવિધ ઓથે સરકૂન, દિદી અને ગુજરાતી ભાષામા એમને હોયે આલેખાયા છે જેમી સરકૂતમાં ન્યાયકુસુમાર્જલિ, અખ્યાતતત્ત્વાનોક, મદેય, પ્રમાણપરિભાષાની ટીકા, મહેન્દ્ર-સ્વમોરિદલ્લ અને ન્યાયતીર્થપ્રકરણ, દિદીમાં ધર્મગીતાંજલ્લી, ધર્મસિક્ષા અને ન્યાયસિક્ષા તેમજ ગુજરાતીમા જૈન દર્શન આદિ અનેક ગ્રન્થો

આ પૈકી ન્યાયકુસુમાર્જલિ મદીય ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અનુવાદ તેમજ સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક એ જી. મ. ૧૯૨૨ માં સંપાદન કરે દી

૪ સિદ્ધાન્તરત્નિકા બ્યાકરણ ઉપર સિદ્ધાન્તમુક્તાટિપ્પણ (મરુદ્ધ) અને આખરિદાનવર્ણન એમના રચેલા ગ્રન્થો છે વળી કમલસરયમી ટીમવાળુ ઉત્તરાધ્યયન એમણે સંપાદિત કર્યું છે

૫ આ પવનાં ચરણોના અનુક્રમે રીંગ, પાંચમા, બારમા અને મતગમા અત્રો એમનિ કરનાં જૈનતત્ત્વપ્રદીપતા અનુવાદકનુ નામ જણાય છે

પ્રથમ પરિશિષ્ટ

સૂક્ષ્મ ઇક્ષિકા

શ્રીયુત કુવરજી આપુ દજીએ તા ૨-૭-૩૦ ને દિને નીચે મુજબના--

“ આ છુક લખવામાં પ્રયાસ બહુ જ કર્યો છે. શાસ્ત્રાધાર દરેક સ્થાને આપેલા છે અનેક જ થો વાચવાને બદલે આ એક છુક વાચવાથી ઘણી ગરજ સરે તેમ છે. હું પ્રયાસની સફળતા જોઉં છું આપનો યોગ અનેક દર્શનોનો અને જૈનના પશુ ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરેનો વિશાળ હોવાની આ છુક સાક્ષી પૂરે છે. આ છુક નથી પણ એક મસ જ છે. ”

“ ઉદ્દેશ્ય પૂર્વક લખ્યું છે કે “ હવે જી છુક વાચતા મારી છુદ્ધિ પ્રમાણે મને જે સખલના લાગી અથવા વિશેષ સખલતા કરવાની જરૂર લાગી તે સ્થળોનો નિર્દેશ આ નીચે મારી છુદ્ધિ અનુસાર કરે છું તેની ઉપર ધ્યાન આપી તેના ખુલાસા મને જરૂર જણાવશે. ”

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોઇ પ્રશ્નરૂપે તેમણે ઉપસ્થિત કરેલ ચક્ર અને ઉત્તરરૂપે તેનું સમાધાન અત્ર રજુ કરાય છે. આ પ્રશ્ન તેમજ ઉત્તર વિશિષ્ટ અવલોકનને આધારી હોઇ આ પરિશિષ્ટનું નામ ‘સૂક્ષ્મ ઇક્ષિકા’ એ રાખ્યું છે. હવે આ ઉપક્રમને વિશેષ ન લખાવતા પ્રસ્તુત વિષય હાય ક્ષરાય છે.

મ પૂ ૩૮, પ ૨૬-૩૦ “પ્રતિસમય આ સસારમાંથી કોઇ નહિને કોઇ છવ મુક્તિપુરી જઇ જ રહ્યો છે. ” આ લખવું બરાબર નથી છવ પ્રતિસમય મોક્ષે જતા નથી કારણકે મોક્ષે જવા યોગ્ય ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય સખ્યાતા છે અને સમય તો એક મેષાન્મેષમાં અત્ર પચાતા થાય છે. ”

૧ વિ ચવત ૧૬૮૬ અધ્યાક સુદ બારસના પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે કે--

“ મને જાણેલ શરમો વાચતા બહુ જ આનંદ આવે છે. શુદ્ધિ પણ બહુ જળવાણી છે. સ્થાને સ્થાને શાસ્ત્રાધાર આપ્યા છે. જેન દર્શનનું જ્ઞાન થવા માટે એક મસ જતાવરો હોય તો આ મતાતી ચક્રો કારણ કે પ્રાચે દરેક બાનત આમાં સમાવી છે. સમ્યગ્દર્શન માટે પૂરતું લખવામાં આબુ છે. ”

૨ શ્રીયુત કુવરજી તરફથી સખતનાદિ પરત્વે આવેલા તમામ પત્રો ઉપાખ્યાય શ્રીમ ગદલ વિજય ઉપર મે મોકલી આપ્યા હતા કેમકે આહાર-દર્શન-સીધિકાનાં મુદ્દે તેમને હાથે વચાયા બાદ જાણેલ હોઇ તેઓએ સખધર્મા શૌ ખુલાસો રજુ કરવા ઇચ્છના હતા તે મારે જાણવું હતું. સમસ્ય ૪૦૦ પૃષ્ઠ સુધીના લખાણ સખધી ઊઠાવેના પ્રખ્યાત જે ઉત્તરો તેમની તરફથી મને મળ્યા હતા તે જ અત્ર મોટે ભાગે રજુ કરાયા છે.

- ઉ. ૧૧૫૮માં પૃષ્ઠમાં સૂચવ્યા મુજબ સાંતર સિદ્ધનો વિરહ-કાલ જ્યન્યથી એક સમય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી તેમજ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને પ્રાયિક સમજવાથી એ ઉલ્લેખ નીચી શકે; બાકી તો કોઈ નહિ ને કોઈ જીવ છ મહિને તો જરૂર જ મોક્ષે જાય છે એવો ઉલ્લેખ વધારે ઉચિત ગણાય આથી કરીને ૩૯ માં પૃષ્ઠની નીચે સુખળની—
' સસારમાંથી જીવો મુક્તિપુરીએ જતા હોવાથી સસારી જીવોની સખ્યા પ્રતિસમય ઘટતી જાય છે '

—નવમી પ ક્રિતિમાંથી ' પ્રતિસમય ' શબ્દ કાઢી નાખવો જોઈએ

- પૃ ૩૯, પ. ૩૧ ભતિભવ્યની વ્યાખ્યામાં “એ જીવો અન્યવહાર-રાશિમાંથી ઠોંધ કાળે બહાર જ આવતા નથી જો બહાર આવે તો મુક્ત થવા માટેની સામગ્રી તેમને મળે જ અને તેઓ મુક્ત બને જ. ” આ પ્રમાણે ઉમેરો કરવાની જે સૂચના કરવામાં આવી છે તે સબધમાં મારે વિશેષ કહેવા જેવું નથી
- પૃ ૬૦, પ ૧૩ ‘આઠ પ્રદેશો સર્વથા શુદ્ધ છે’ એને બદલે “આઠ રુચક પ્રદેશો સર્વથા શુદ્ધ છે” એવી સ્પષ્ટતા ખાતર કરાતી સૂચના સામે મારો વાધો નથી
- પ્ર પૃ ૭૪, પં ૪ “આપ સમ્યગ્દર્શન કેને કહો છો અને સમ્યગ્દષ્ટિ કેને કહો છો ? ”
- ઉ. છાદ્મસ્થિક સમ્યક્ત્વ તે ‘ સમ્યગ્દર્શન ’ છે અને કેવલિગત સમ્યક્ત્વ એ ‘ સમ્યગ્દષ્ટિ ’ છે આવો અર્થ-લેઈ કોઈ પણ જ્ઞેતાબરીય આગમમાં કે દિગબરીય પ્રાચીન ધર્મોમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી સૌથી પ્રથમ તત્ત્વવાર્થ (અ ૧, સૂ ૮)ના બાખ્ય (પૃ ૬૪)માં જ એની પ્રત્યક્ષા નજરે પડે છે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ અત્રાહ-સમ્યગ્દષ્ટિસમ્યગ્દર્શનયો ક પ્રતિવિદોષ્ય હિતિ ? । ઉચ્યતે-અપાયસદ્વ્રવ્યતયા સમ્યગ્દર્શનમ્ । અપાય-આભિનિવોધિકમ્, તત્ત્વોગાત્ સમ્યગ્દર્શનમ્ । તત્ કેવલિનો નાસ્તિ । તસ્માત્ ન કેવલી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિસ્તુ ભવતિ । ”

- પ્ર પૃ ૭૪, પ ૭-૮ “ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થ (અસર્વજ)ની સમ્યગ્દષ્ટિ માદિ સાત છે આનું કારણ શું ? એને સાત રી અપેક્ષાએ કહો છો ? ‘ સમ્યગ્દષ્ટિનું હોત તો સમસ્ત લોક જેટલું છે ’ એ શું અપેક્ષાએ લખેલ છે ? તમો ક્ષયોપશમ સમક્રિતને સમ્યગ્દર્શન કહો છો એવો આર્પના લખાણનો ભાવ છે, કારણ કે તેમાં સત્તામાં દર્શનમોહનીય છે પણ ક્ષાયિકમાં સત્તામાં નથી વળી તે શુભ આવ્યા પછી જતો નથી તો તેને માદિ સાત કેમ લખેલ છે ? ”

- ઉ તત્ત્વવાર્થ (અ ૧, સૂ ૭)ની ટીકા (પૃ ૫૯)માં સૂચવાયું છે કે છદ્મસ્થનું

સમ્યક્ત્વ અપાયના માહચર્યવાળું છે આ અપાયનો મર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થતા અત આવે છે એટલે એના મહત્વારી સમ્યક્ત્વનો પણ અત આવે છે છાદ્મસ્થિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક હોય તો તે પણ સાત છે એ વાતની તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૭)ના બાધ્યગત નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ માફી પૂરે —

“સમ્યગ્દષ્ટિર્દિવિષા । સાદિ સપર્યવસાના સાદિરપર્યવસાના ચ ।
સાદિસપર્યવસાનમેવ સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥”

અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિ સાત અને સાદિ અનત એમ બે પ્રકારે ॥ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છાદ્મસ્થની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિસાત છે અને સયોગી અયોગી કેવલી અને સિદ્ધની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિ અનત છે સમ્યગ્દર્શન તો સાદિ સાત જ છે

૧૧૮ મા પૃષ્ઠમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમથી કંઇક અધિક^૧ અથવા અનત કાવની દશોલવામા આવી છે તે ઉપરથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છાદ્મસ્થની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિસાત છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે

સમ્યગ્દર્શનનું સ્પર્શનસ્થાન લોકોનો અસખ્યાતમો ભાગ છે, બ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્પર્શન સ્થાન મમગ્ર લોક છે એ વાત તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૮)ના બાધ્યમા આપેલી છે એની ટીકા (પૃ ૬૬)મા સૂચવાયું છે કે મમુદ્ધાત કરનાના ભવસ્થકેવલી ચોથા સમયમા સમગ્ર લોકને સ્પર્શે છે આ દષ્ટિએ સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્પર્શનસ્થાન સમગ્ર લોક છે એમ અત્ર મમજવાનું છે અત્ર સ્પર્શનને બદલે ક્ષેત્રનો પ્રયોગ કરાયો છે તે એ બે વચ્ચેના અલ્પ અતરને ધ્યાનમા નહિ લઇને કરાયો છે, કેમકે મેત્રથી ફક્ત આધારભૂત આકાશ-પ્રદેશ જ મમજાય છે, બ્યારે સ્પર્શનથી આધારભૂત ક્ષેત્રના ચારે બાજુના આકાશપ્રદેશ કે બેને સ્પર્શને આધેય રહેલું છે તે પણ લેવાય છે

પ્ર પૃ ૭૫, પ ૫ “નિસર્ગ સમ્યક્ત્વનું તાક્ષણ્ય અનિવૃત્તિકરણુ લખેલ છે તે અનિવૃત્તિકરણુ શુ સમકિત પ્રામવા માટે કળવામા આવતા ત્રણ કળ્પો પૈકીનું ત્રીજું કરણુ ॥ ? શુ નિસર્ગ-મમકિતમા પહેલા બે કરણુ કરવાની અપેક્ષા નથી ?”

૭ અનિવૃત્તિકરણુનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે એથી કંઈ બીજા બે કરણુનો અભાવ સમજવાનો નથી અનિવૃત્તિકરણુની વિધમાન દશામા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી—એ એનું અનતર કરણુ હોઈ એની પ્રધાનતા દર્શાવવા ફક્ત એનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે

૧ લોમપ્રકાશ (સ ૩)ના નિમ્નવિખિન પલો આ ગાતનું સમર્થન કરે છે —

ચ્યેષ્ઠાઽયા ચૌપચ્ચમિક-સ્થિતિરા તમુદ્ધૃત્તિકી ।

ક્ષાયિકસ્ય સ્થિતિઃ સાદિ-રન તા વસ્તુત સ્મૃતા ॥ ૭૬ ॥

સાચિકા સ્યુર્મેયસ્યત્વે, સા ત્રયસ્ત્રિણદઘ્ચ ।

ઉત્કર્ષેનો જય-યા ચ, સા સ્વાદા તમુદ્ધૃત્તિકી ૧ ૭૮ ॥”

પ્ર પૃ ૭૮, પ ૧ “પદ્યોપમના સ્વરૂપ પરત્વે મતભેદો છે એમ લખ્યું છે તો તે મતભેદનો નિર્દેશ આ ગ્રંથમાં કયા કયો છે ?”

ઉ ૮૦ માં પૃષ્ઠનું ત્રીજું ટિપ્પણ્ય જોણ શાસ્ત્રીય આધાર જોઈતો હોય તો લોકપ્રકાશ (સ ૧)ના ૭૩ માં શ્લોક પછીનો ઉલ્લેખ વિચારવો

પૃ ૮૦, પ ૧૫ ‘ જાદર અદ્ધા પદ્યોપમ ’ લખેલ છે તેને જદલે ‘ જાદર ઉદ્ધાર પદ્યોપમ ’ જોઈએ

ઉ આ સૂચના વાસ્તવિક છે ‘ ઉદ્ધાર ’ ને સ્થાને ‘ અદ્ધા ’ જે છપાયું છે તે દષ્ટિ-દોષને આભારી છે આ સમગ્ર વિવેચન મુખ્યતઃ જાદર ઉદ્ધાર પદ્યોપમ આશ્રીને જ છે

પ્ર પૃ ૮૦, પ ૨૬ “જેની ત્રિજ્યા યાને જીવા અઠધા યોજનની હોય એટલે કે જેનો વ્યાસ કે વિષ્કભ એક યોજનનો હોય તેની પરિધિ સામાન્ય રીતે ૩૬ યોજનની ગણાય છે આમ લખ્યું છે તો જેની જ્યા અઠધા યોજનની હોય તેનો વ્યાસ એક યોજનનો શી રીતે હોય ? ”

ઉ આપ્ટે (Apte) કૃત અંગ્રેજી-સંસ્કૃત કોષ (The student's English-Sanskrit Dictionary)ના ૩૪૬ માં પૃષ્ઠમાં ‘ Radius, s ત્રિજ્યા. જીવા; વ્યાસાર્ધ, વિષ્કંભાર્ધ ’ એવો જે ઉલ્લેખ છે તેના આધારે આ લખાયેલું છે

તપાસ કરતા માન્ય પડ્યું છે કે અત્ર ‘જીવા’ એ ઉલ્લેખ ખાત છે જીવાનો અર્થ ‘જ્યા’ યાને ‘ધ્રુવ્યની દોરી’ થાય છે અંગ્રેજીમાં એને ‘ chord ’ કહેવામાં આવે છે, આથી ‘જીવા’ એ ત્રિજ્યાનો પર્યાય નથી આ બે વચ્ચે શો સંબંધ છે તે તત્ત્વાર્થ (અ ૩, પૃ ૧૧)નું ભાષ્ય નિર્દેશ છે આ ઉપરથી ‘ યાને જીવા ’ એટલા શબ્દો કાઢી નાખવા જોઈએ એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

પૃ ૮૧, પ. ૩૨ ઉલ્લી પક્ષિમાં ‘ દષ્ટિવાદ અનુસાર ’ લખ્યું છે તે સ્થાનકે ‘ દષ્ટિવાદમાં ઉપ યોગી છે ’ એમ જોઈએ

ઉ આ સૂચના ઉપર કેટલું વજન આપવું તે વાચક વિચારી લેશે

પૃ ૮૨, પ ૯ ‘ સૂક્ષ્મ-પદ્યોપમના ’ લખ્યું છે ત્યાં ‘ સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પ-પદ્યોપમના ’ જોઈએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે, કેમકે અત્ર ‘ ઉદ્ધાર ’ શબ્દ છાપવો રહી ગયો જણાય વળી લોકપ્રકાશ (અ ૧, શ્લોક ૯૭) આ વાતનું સમર્થન કરે છે

પૃ ૮૪, પ ૧૬ 'કમ પૂર્વક જ વિવક્ષિત સબ્દતીય વર્ગભાષ્યે' લખ્યુ છે ત્યા 'સાન વર્ગભા
પૈકી એક વર્ગભા રૂપે' એમ એઈએ 'ઉદ્ભાવિસત્તરોણ એ આપા વિચારની

ઉ આ સૂચનાની સાર્થકતા વિચારવાનુ કામ વાચકને હુ સોપુ છુ

પૃ ૮૬, પ ૧૧ છેવટે એટલુ લખવાની જરૂર હતી કે 'અહીં તો સુદમ ૬૦૪ પુદ્ગલ પનાવર્તથી
જ કાર્ય છે'

ઉ આ મળધમા વાચક સ્વય વિચાર કરી લે એઈલુ જ હુ સૂચવીશ

પૃ ૯૩, પ ૬ 'મજ્ઞેય અસજ્ઞેય કાળ સુધી પહી રહે છે' એમ લખ્યુ છે ત્યા વધાનમા
'અભન્ય પહી રહેતો નથી' એમ લખવુ એઈએ

ઉ આ ભાવ એની પછીની પદ્ધિમાથી નીકળે છે, છતા સ્પષ્ટતાની ખાતર કગતા આ
સૂચન સામે મારો વાધો નથી

પૃ ૧૦૬, પ ૧૬ 'અનિવૃત્તિકરણના પશુ છેલ્લા સમયે' લખ્યુ છે, પરંતુ અતરકરણ તે પશુ
અનિવૃત્તિકરણનો જ વિભાગ હોવાથી અનિવૃત્તિકરણનો છેલ્લો સમય નહિ કહેવાય

ઉ આ વાત સાચી છે, કિન્તુ સાથે માથે "પરંતુ અતરકરણના" ઇત્યાદિવાળી પદ્ધિ
દ્વારા વિશિષ્ટ નિર્દેશ હોવાથી ખાતર વાધો ભર્યો ઉલ્લેખ જણાતો નથી એમ ઉપાધ્યાય
મ ગણવિજયજી સૂચવે છે

પૃ ૧૦૬, પ ૧૦ 'અતરકરણનો કાલ આવલિકા પ્રમાણુ ખાકી રહેતા અધ્યવસાય અનુસાર
તણુ પુએમાથી કોઈ પશુ એક પુજનો ઉદય થાય છે' એમ લખ્યુ છે પશુ મારી
ધારણા પ્રમાણુ અતરકરણ પૂરે થયા પછી તણુ પુજ પૈકી એક પુજનો ઉદય થાય
છે અને તે ભાવને પામે છે

ઉ આ મળધમા ઉપાધ્યાયજી નીચે મુજબનો ઉત્તર લખી જણાવે છે —

"એકે આપના કહેવા પ્રમાણુ અને મારી ધારણા પ્રમાણુ અતરકરણ પૂરું
કર્તા ખાલ જ શુદ્ધાદિ પુજ ઉદયમા આવે છે અને તે વખતે જ તે તે ભાવને પામે
છે, પરંતુ "મન્સામીયે સદસધ્ વા" એ ન્યાય અનુસાર વર્તમાનની
ત્રમીપમા રહેના જૂત અને ભવિષ્યને પશુ વર્તમાન જાણી ઉપરુખા લખાણુ હોવાથી
સુદિશાળી હવો માટે તો કઇ પશુ ચકાનુ સ્થાન રહેતુ નથી, છતા પશુ જો બાલ
હવોને આશ્રીને આપના મનમા જૂથતુ હોય તો પ્રસંગોપાત સ્પષ્ટ કરવામા અમને
તો કઇ પશુ અઠચલુ છે જ નહિ "

પૃ ૧૧૮, ત્રીજુ ટિપ્પણુ કુપ્પહમૂને કૃષ્ણ વાસુદેવના પ-૬ ભવ સળધી લખ્યુ છે તે પ્રમાણુ
વિચારતા તો ત્રણે ભવ મનુષ્યના સ્વપ્ન્યાતા આસુધ્યવાળા થાય છે ક્ષાયિક સમક્રિતી
ઉત્પદ ૩-૬ ભવ કરે છે તેમા તો તિય ત્વ ને મનુષ્યનો ભવ કરે તો જુગલીઆનો જ
કરે એમ છે તે વિચારમા લેચો

ઉ : આનો ઉત્તર ઉપ ધ્યાયજીના શબ્દોમા નીચે સુજળ છે —

“ વાત સપ્રમાણ હોવાથી ધીજી તે સળધી શુ કહી શકાય ? નવીન પ્રમાણ હોય તો જતાવશે તો એક નવીન વાત જાણવામા આવશે ”

પૂ ૧૧૬, પ ૧૩ ‘ ને ૮૪ વડે ’ ને બદલે ‘ ને ૮૪ લાખ વડે ’ બેઠજો

ઉ : આ સૂચન યથાર્થ છે, પરંતુ અત્ર ‘ લાખ ’ શબ્દ સુદ્રષ્ટોપને લઇને છાપવો રહી ગયો છે, કેમકે પૂર્વજી સ્વરૂપ સાચુ હું મમજ્યો છું કે નહિ એ તો વાચક ૫૬૬ મા પૃષ્ઠગત પૂર્વની બ્યાખ્યા ઉપરથી મહેજે બેઠ શકશે

પૂ ૧૬૧-૨૪૦ “ આમા મોટો ભાગ ન્યાયને લગતો પ્રમાણ મળધી છે તેમા પૂ ૧૬૪ થી ૨૦૩ સુધી હું વાચી ગયો છું પણ એ વિષયમા નાજો પ્રવેશ ન હોવાથી તે મળધી કાંઈ લખી શકતો નથી ”

ઉ : આમા બે કોઈ સમસ્યા નહી જતી હોય તો તજજ્ઞ તે સૂચવવા કૃપા કરે એટલો જ ઉદ્દેશ્ય કરવો બમ થશે

મ પૂ ૧૬૨, પ ૭ “ નરક, તિર્યચ અને દેવગતિમા ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક બે સમકિત જ હોય એમ લખ્યું છે તો ઔપશમિક ન હોય તેવું શુ કારણ ? શુ અનાદિ મિથ્યાત્વી એ ત્રણ ગતિમા નવું સમકિત ન પામે ? અને પામતા હોય તો શુ ક્ષાયોપશમિક જ પામે ? ઉત્તર આધાર સાથે જરૂર લખશે ”

ઉ : સૌથી પ્રથમ તો સ્વભાવ આશીને આ ગતિમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ મળવે છે એ વાત ૧૨૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલ કોષક બેવું જોનાથી અભાણી ન હોઈ મકે વિશે. - મમા તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સ ૮) ની પૃષ્ઠદૃષ્ટિ (પૂ ૬૩-૬૪) મત નિમ્નલિખિત પ્રક્રિયા પછી વિચારવી —

“ નરકગતા ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકે સ્પાતા, તિર્યગ્ગતાવપ્યેતે, મનુષ્યગતૌ ત્રીપયપિ ક્ષાયિકાદીનિ સન્તિ, દેવગતૌ ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકે ભવેતામ્ ॥ ”

મ પૂ ૧૬૪, પ ૧૬-૧૯ “ ઔપશમિક કરતા ક્ષાયિકવાળા એમ ખ્યાતગુણ કઈ અપેક્ષાએ લખ્યા છે ? મિલને લેજવો તો અનત ગુણ બેઠજો, ન લેજવો તો સપ્રમાણ ગુણ બેઠજો ”

ઉ : પ્રથમ તો આ વાતને તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સ ૬) ના બાખ્ય (પૂ ૬૮) નો પૂર્ણ ટેકો છે એની નોંધ લઈજો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવાળાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની અસપ્ષેય ગુણ છે એ શ્રેષ્ઠિક જેવા છદ્મગ્ધને આશીને છે આ વાત તેમજ અત્ર ઉઠાવેવ

૧ ઉપાધ્યાયજી તરફથી જે ઉત્તર લખાઈને આ-ના હતા તે મેં અંયુત કુવરજી આજુ ૬૯૭ ઉપર તેમની જાણ માટે મોકલ્યા હતા તેમજ હાનમા આ પ્રથમ પરિચિદ્ધો દ્વિતીય વેળાનાં સુદ્રષ્ટપત્રો પણ મોક વાં ડે જ્યો તેમને કષ પરિવર્તન કરવું હાય તો સુજમતા રહે

બીજા પ્રશ્નોનો ઉત્તર પણ ઉપયુક્ત ભાષ્યની મીઠા (૫ ૬૮-૬૯) પૂરે પાટે છે એટલે તે ભેદ લેવા લલામણ છે

૫ ૧૭૯, ૫ ૧૯ ‘રહીશુ અને દ્રાક્ષ ખાઈશુ’ ને બદલે ‘રહેતા હતા અને ખાતા હતા’ એમ ભેદએ

ઉ આ સૂચન વાર્તાવિક છે એથી એ પ્રમાણે સુધારી વાચવું આ સંબંધમાં ઉપાધ્યાયજી સૂચવે છે કે-“લોકાર્થ” પ્રક્રિયામાં આવે ઠેકાણે ભવિષ્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને અર્થ તો શૂંતકાલ પ્રમાણે કરાય છે આ વાત વૈયાકરણોદ્ધૃત અભણી ન હોઈ શકે”

૫ ૨૦૮, ૫ ૨૧ “દિલ્લહાને બદલે ‘દિલ્લમા’ ભેદએ”

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારી વાચવું

૫ ૨૪૦, ૫ ૨૬ દ્રવ્ય પછી ૫ રહી ગયો છે

ઉ આ પણ મુદ્રણદોષ હોઈ દ્રવ્યચરિત્તેદકત્વ ને બદલે દ્રવ્યપરિચિત્તેદકત્વ એમ સુધારી લેવું

૫ ૨૫૦, ૫ ૩ ‘રત્નપ્રભા નરકમાં એક હબ્બર ચોજન સુધીનું’ એમ લખ્યું છે તેમાં ‘નરકમાં’ ને બદલે ‘પૃથ્વીમાં’ એમ ભેદએ, કારણ કે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી કહેવાય નરક તો તેના નરકવાસી છે ત્યાં કહેવાય તે તો હબ્બર ચોજન પછી આવે

ઉ આ સૂચન યથાર્થ છે, ભેદ સામાન્ય કથન તરીકે તાત્પર્યને લઈને ઉપચારથી આમ કહેવામાં વાધા જેવું નથી છતાં અલ્પસંસ્કૃત ઉદ્દેશને ઉલ્લેખ કરવો હોય તો ‘રત્નપ્રભાના પૃથ્વીપિંડના પહેલા હબ્બર ચોજનમાં’ એવો સ્પષ્ટ નિદેશ કરવો ભેદએ

૫ ૨૫૩, ૫ ૪ દિગ્બળનો ચોથો અઠ નિર્ણય છે દિગ્બળ આપણે રહી નહીં જણાય છે

ઉ જ્યારે એ અપાયું નથી તો એ અઠ ન ભેદએ એટલો સુધારો કરી લેવો

૫ ૨૫૩, ૫ ૨ મ “આથામાં ન છે તે ઠીક છે?”

ઉ આ દષ્ટિદોષ જણાય છે ‘ન’ ને બદલે ‘ય’ ભેદએ આથી છાયામાં પણ ‘લાઓ ન’ ને બદલે ‘લામચ્ચ’ એમ સુધારી લેવું જરૂર છે

મ ૫ ૨૬૨, ૫ ૧૩ ‘અનત કરતા પણ અધિક’ એમ લખ્યું છે તે અધિક શું અપેક્ષાએ લખ્યું છે? અનત ગુણ કદા પછી અધિકપણુ બાકી રહે છે? વળી અનત છે ત્યાં અનત ગુણ ભેદએ.

ઉ ‘તેમાંથી અનત કરતા’ ને બદલે તેનાથી અનત ગુણ અધિક એમ મૂળ લખાણમાં હોઈ, છતાં મુદ્રણદોષથી અગુદ્ધ છપાયું જણાય છે કેવલદર્શનવાળા કરતાં પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળા અનત ગુણ અધિક છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે

૫-૩૨૧, ૩૨૫ અને ૬૧૪ બાલગોષ્ઠ ટાઈપો લસાયેલા વાપરવાથી ટાઈપના અગો કાના માત્રા વગેરે ભેદમાં નથી શાહી મોળી વાપરવાથી ગ્રાણુ છપાયું છે

ઉ આ તેમજ બીજી પણ મુદ્રણાલયને લગતી બાબતોમાં મુદ્રણાલયના અધિપતિનું મે અનેક વાર સવિનય ધ્યાન જોડ્યું હતું, છતાં તે તરફ પૂરું લક્ષ્ય અપાયું નથી એની ખેદ પૂર્વક અત્ર નોંધ લેવી પડે છે

મ પૃ ૩૩૪, પ ૨૦ ‘દેશઘાતિ’ની વ્યાખ્યા લખી છે તે જરાખર નથી માગ મમજવા પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનાદિ શુભોને દેશથી ઘાત કરે તેવા સ્પર્ધકો ‘દેશઘાતિ’ કહેવાય

ઉ ‘દેશવિરતિ (ગૃહસ્થધર્મ)’ના’ ને બદલે ‘દેશથી’ એમ સુધારી લેવું જોઈએ

મ પૃ ૩૩૮, પ ૭, ૧૦ “તિય” એના સળધમાં ઉપશ્ચમ મમકિત જન્મ પછી ચારથી આઠ દિવસ સુધીમાં સલાવી શકે છે એમ લખ્યું છે એટલે શું ત્યાં પછી આખા ભવમાં તે મમકિત ન થાય, આ તો જન્મ પછી વહેલામાં વહેલું થવાનો મમય છે ”

“મનુષ્યો માટે લખ્યું છે તેમાં પણ જન્મ્યા પછી વહેલામાં વહેલું આઠ વર્ષ થાય એમ જોઈએ ”

ઉ જલક્રીમાં જલક્રી સમ્યક્ત્વની કયાંયે પ્રાપ્તિ થાય તેને અગે ઉપયુક્ત નિદેશ છે એટલે સ્પષ્ટતા કરવા માટે બંને સ્થળે ‘વહેલામાં વહેલું’ એમ ઉમેરવું પ્રસ્તુત સમજાય છે

મ પૃ ૩૩૮, પ ૧૩ “દેવતાઓને મમકિત પામવાના કાળમાં પીઠા નારકીની જેમ કાળજી તરીકે ગણી છે તે શી રીતે હોય ? ”

ઉ આનો સમ્રામણ ઉત્તર આપવાનું મારી પામે અત્યારે માધન નથી વિશેષમાં ઉપયુક્ત ત્રણ કારણોથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને તીર્થ કંઠની મૂર્તિનું દર્શન સૂચિત છે આવી પરિસ્થિતિમાં ‘પીઠા’નો ઉદ્દેશ જ કયા છે કે જેને અગે ઉત્તર આપવો શકે ?

જો દેવોને પીઠા જ ન હોય એમ પ્રશ્નકાર સૂચવતા હોય તો તે તેમની સ્પષ્ટતા છે, કેમકે દેવગતિમાં પણ અસાતવહનીય સલાવે છે આની ભગવતી (શ ૧, ઉ ૨)ની નિમ્નલિખિત પદ્ધિ સાક્ષી પૂરે છે —

“વાણસ્તર-જોતિસ-વેમાણિઆ જહાં અસુરકુમારા, નવર વેયણાણ પલ્લનાણત્ત-માયિમિચ્છાદિદ્વેષવલ્લગા ય અપ્પવેયણતરા, અમાયિસમ્મદિદ્વીવલ્લગા ય મહાવેયગાતરાગા માણિયવ્વા, જોનિસ-વેમાણિયા ।”

મ પૃ ૩૩૮, પ ૧૫ “ઐવેયકવાસીને સમગ્ર અને ઉપદેશ બે કાળજી લખ્યા છે તો તેને ઉપદેશ કાળજી શી રીતે હોય ? ”

ઉ હાલમાં ઉત્તર આપવા માટે માધન હસ્તગત નથી એટલે એ વાત વાચકે વિચારી લેવી પૃ ૩૪૦, પ ૫ ‘યાચકને સતોષ પમાડવાની શક્તિ’ લખેલ છે ત્યાં યાચકને ઇચ્છિત આપવા વડે સતોષ પમાડવાની શક્તિ એમ જોઈએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે 'યથેદ આપવા વડે' એટલા શબ્દો નહીં ગયા છ
 પૃ ૩૪૫, પ ૧૫ 'વધતો નસ મળે તેમ નથી' એને બદલે વધતા નસવાળા પરમાત્મા નથી શકે
 તેમ નથી એમ બોધાવે

ઉ આ સૂચના માન્ય ॥

પ ૩૪૫, પ ૨૩ 'નિદ્રા' છે તે 'પાત્ર નિદ્રા' બોધાવે

ઉ 'પાત્રે' શબ્દ રહી ગયો છે, એથી એ ઉમેરી લેવો

પૃ ૩૪૫, પ ૨૪ ધાતિ પ્રકૃતિ અને દેશ ધાતીના એમ લખ્યું છે તેમા 'અને' નહિ બોધાવે

ઉ આ યોગ્ય સૂચન છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારો કરવો

પૃ ૩૪, પ ૪ 'હાસ્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓ' લખી છે ત્યાં 'હાસ્ય દિ આઠ અશુભ પ્રકૃતિઓ' બોધાવે

ઉ આ સૂચના ખનખર ॥

પૃ ૩૪૬, પ ૬ 'બધ નથી' તેને બદલે 'બધ ॥' એમ બોધાવે

ઉ મ બધ વિચારતા આ સૂચના યથાર્થ જણાય છે, દૃષ્ટિદોષથી આમ થવા પાડ્યું હશે

પૃ ૩૪૮, પ ૩૪ 'અમિયતપદ્મ' ને બદલે 'અસચતપદ્મ' બોધાવે.

ઉ આ મુદ્રલ્લોભ હોઇ સુધારો કરી લેવો

પૃ ૩૫૪, પ ૧૫-૧૬ 'સખ્યેય ગુણ' ને બદલે 'સખ્યેય આયુષ્યવાળા' બોધાવે

ઉ આ પ્રમાણે સુધારો કરવો યોગ્ય ॥

પૃ ૩૫૭, પ ૨૩ 'દેવી' ને બદલે 'દેવ' બોધાવે

ઉ આ મુદ્રલ્લોભ હોઇ સુધારો લાગવું

પૃ ૩૮૦, પ ૧૦ 'નિગોઠના છવો' લખ્યા છે ત્યાં નિગોઠના શરીરો બોધાવે

ઉ આ સૂચન યથાર્થ જણાય છે એટલે 'નિગોઠના છવોના શરીરો' એમ સુધારી લેવું

પૃ ૪૮૦ પ ૧૧ 'ગોળે ગોળ' ને બદલે 'ગોળે ગોળે' બોધાવે

ઉ આ મુદ્રલ્લોભ હોઇ સુધારો કરવો

મ. પૃ ૩૮૫, પ ૨૬-૩૦ "તીર્થ કરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એમ લખ્યું છે તે તીર્થ કરની કઇ અવસ્થાને અંગે લખ્યું છે ? તે તીર્થ કરને ખાસ લખવાનું શું કારણ ?"

ઉ આનો ઉત્તર ઉપાધ્યાયજીના શબ્દમા નીચે મુજબ ન્હાં કરાય છે —

"તીર્થ કરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે આ વાત છદ્મસ્થ અવસ્થાને ઉદ્દેશીને છે, નહિ કે સ્વપ્ન-અવસ્થાને, કેમકે ત્યાં તો લાયક ઉપયોગ જ હોય છે વિશેષમા આનો ઉક્તેષ કન્વાનું કારણ એ છે કે જ્યાં તીર્થ કર

જનવાનને વિષે પણ આવી હકીકત છે તો પછી બીજાને તો એથી વધારે હોય જ શાનો ? આ મતલબ જણાવવા ખાતર તૈયારી કરાવે છે "

પ્ર ૩૬૦, પ. ૭ ' પર્વાયોને જ લાણી શકે છે ' એમ લખ્યું છે ત્યાં ' અમુક પર્વાયોને જ લાણી શકે છે એમ ભેદબેદ

ઉ - આ બાબ ઉપરની પદ્ધતિમાથી સ્પષ્ટ ઉદ્ભવે છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર બે આ સૂચના કરાવી હોય તો તે સખધમા શો વાધો હોય ?

પ્ર ૩૬૬, પ ૨૪-૨૫ ' નહિ તો ' ને બદલે ' તેમ હોય તો ' એમ ભેદબેદ -

ઉ - આની વારતવિકતા વાચક સ્વયં વિચારી લે

પ્ર ૫ ૪૦૨, પ ૨૦ "નારકીને અમરી શી અપેક્ષાએ કહ્યા છે ? તેને પૂર્વ ભવના સંસ્કૃતિ કે અસંસ્કૃતિ સાથે શો સખધ છે ? "

ઉ - પ્રજ્ઞાપના (સ, ૩૧૫)મા નારક વગેરેને સરી તેમજ અમરી કહ્યા છે ત્યાં ટીકામા અપેક્ષા સખધી ખુલાસો ભેલો

પ્ર ૫ ૪૦૬, પ ૧૦ " લોકો શબ્દ શુભ ગતિવાચક છે ? "

ઉ - આ શબ્દથી શુભ લોક સમજવા એમ જણાય છે એટલે લક્ષણથી શુભ મતિ અર્થ થઈ શકે

પ્ર ૫ ૪૧૮, પ ૧૦ " કેટલાકને અતગણગતિના મમય ઇચ્છ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરે અને કેટલાકને નથો પણ હોતો આ આ આધારે લખ્યું છે ? "

ઉ - આનો ઉત્તર એ જ પૃષ્ઠનું ચોથું ટિપ્પણ પૂર પાડે છે કર્મરૂપ પુણ્યલત્તુ મહાત્મા એ પણ એક દૃષ્ટિએ આહાર જ છે જુઓ તત્ત્વવાર્થ (અ ૨, સ, ૩૨)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૮૮) આ પ્રકારના આહાર સિવાયનો આહાર ન જ હોય એ દેખીતી વાત છે

પ્ર ૫ ૪૨૪, પ ૮ ' સર્વે અપર્યાપ્ત જીવો આજન્ આહારી જાણવા ' એમ લખ્યું છે પણ તેઓ શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત થયા પછી લોભ-આહાર કેમ ન કરે ? અર્થે તો ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે જ આજ આહાર હોય એમ લખ્યું છે આપ આધાર ભેદને લખ્યો

ઉ - મૃત્યુકૃતાગની ૧૭૨ મી નિયુક્તિનો અર્થ વિચારતા જે તરખ નીકળે તે સ્વીકારવું

પ્ર ૪૩૫, પ ૨ ' શોષિતાદિ અગ્નિ પુદ્ગલો છે ' તેમા પુદ્ગલો પડી ' પણ ' શબ્દ ઉમેરવો ભેદબેદ

ઉ - આ સૂચન બરાબર છે, દેમકે એ જ પૃષ્ઠગત પ્રથમ ટિપ્પણ આ વાતનું મમર્થન કરે છે મુદ્રણદોષથી ' પણ ' રહી ગયો જણાય છે

પ્ર ૪૩૫, પ ૧૪ ' માકીના બધા ' પછી ' મેત્રો ' ભેદબેદ

ઉ - વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કરાતા આ સૂચન સાથે વાધો નથી

પ્ર ૪૩૬, પ ૧૬ ' ૮૪ લાખ તો ચોનિની સખ્યા છે ' એમ લખ્યું છે ત્યાં ' ૮૪ લાખ તો ચોનિની જાતિની સખ્યા છે ' એમ ભેદબેદ

- ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક ॥ 'યથેષ્ટ આપવા વડે' એટલા શબ્દો નહીં જાયા છે
 પૃ ૩૪૫, પ ૧૫ 'વધતો રસ મળે તેમ નથી' એને બદલે વધતા રસવાળા પરમાત્મ ગણી શકે
 તેમ નથી એમ એમ એ
- ઉ આ સૂચના માન્ય છે
 પૃ ૩૪૫, પ ૨૪ 'નિઠા' છે તે 'ખાત્ર નિઠા' એમ છે
 ઉ 'પાચે' શબ્દ રહી ગયો છે, અથી એ ઉમેરી લેવો
 પૃ ૩૪૫, પ ૨૮ ઘાતિ પ્રકૃતિ અને દેશ ઘાતીના એમ લખ્યું ॥ તમા 'અને' નહિ એમ છે
 ઉ આ ચોક્કસ સૂચન છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારા કરવો
 પૃ ૩૪૫, પ ૪ 'હાસ્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓ' લખી છે ત્યાં 'હાસ્ય દિ આઠ અશુભ પ્રકૃતિઓ' એમ છે
 ઉ આ સૂચના બરાબર ॥
 પૃ ૩૪૬, પ ૬ 'બધ નથી' તને બદલે 'બધ છે' એમ લખવું
 ઉ મ બધ વિચારતા આ સૂચના યથાથ જણાય છે, દુષ્ટિદોષથી આમ થવા પામ્યું હશે
 પૃ ૩૪૮, પ ૩૪ 'અનિયતપાત્ર' ને બદલે 'અસચતપાત્ર' એમ છે
 ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારા કરી લેવો
 પૃ ૩૫૪, પ ૧૫-૧૬ 'સખ્યેય શુણ્ણ' ને બદલે 'સખ્યેય આયુષ્યવાળા' એમ છે
 ઉ આ પ્રમાણે સુધારા કરવો ચોક્કસ છે
 પૃ ૩૫૭, પ ૨૩ 'દેવી' ને બદલે 'દેવ' એમ છે
 ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારા લખવું
 પૃ ૩૮૦, પ ૧૦ 'નિગોહના છવો' લખ્યા છે ત્યાં નિગોહના શરીરો એમ છે
 ઉ આ સૂચન યથાથ જણાય છે એટલે 'નિગોહના છવોના શરીરો' એમ સુધારી લેવું
 પૃ ૮૮૦ પ ૧૧ 'ગોળે ગોળ' ને બદલે 'ગોળે ગોળે' એમ છે
 ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારા કરવો
- મ. પૃ ૩૮૫, પ ૨૬-૩૦ "તીર્થ કરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એમ લખ્યું છે તે તીર્થ કરની કઈ અવસ્થાને અને લખ્યું છે ? તે તીર્થ કરને ખાસ લખવાનું શું કારણ ?"
- ઉ આનો ઉત્તર ઉપાધ્યાયજીના શબ્દમા નીચે મુજબ લખ્યું કરાય છે —

"તીર્થ કરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે આ 'વાત' હૃદયસ્થ-અવસ્થાને ઉદ્દેશીને છે, નહિ કે સર્વજ્ઞ-અવસ્થાને, કેમકે ત્યાં તો ક્ષાયિક ઉપયોગ જ હોય છે, વિશેષમા આનો ઉદ્દેશ્ય કંવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં તીર્થ કર

ભગવાનને વિષે પણ આવી હકીકત છે તો પછી ણીબને તો એથી વધારે હોય જ શનો ? આ સતલણ જણાવવા ખાતર તીર્થ'કળ્પો ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે ”

૪ ૩૬૦, પં. ૭ ‘ પર્વાયોને જ બાધી શકે છે ’ એમ લખ્યું છે ત્યા ‘ અમુક પર્વાયોને જ બાધી શકે છે એમ જોઇએ

ઉ ‘ આ લાવ ઉપરની પક્ષિમાથી સ્પષ્ટ ઉદ્ભવે છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર જો આ સૂચના કરાતી હોય તો તે મંબદમા શો વાધો હોય ?

૫ ૩૬૬, પ ૨૪-૨૫ ‘ નહિ તો ’ ને બદલે ‘ તેમ હોય તો ’ એમ જોઇએ -

ઉ ‘ આની વારતવિકતા વાયકે વ્યવ વિચારી લે

મ ૫ ૪૦૨, પ ૨૦ “નારકીને અમરી શી અપેક્ષાએ કહ્યા છે ? તેને પૂર્વ ભવના સંશિત્વ કે અસંશિત્વ માથે શો મબદ છે ? ”

ઉ. ‘ પ્રજ્ઞાપના (સ ૩૧૫)મા નારક વગેરેને સરી તેમજ અમરી કહ્યા છે ત્યાં દીકામા અપેક્ષા સબધી ખુલાસો જોવો

મ ૫ ૪૦૬, પ ૧૦ “ લોકો શબ્દ શુભ ગતિવાચક છે ? ”

ઉ ‘ આ શબ્દથી શુભ લોક સમજવા એમ જણાય છે એટલે લક્ષણથી શુભ ગતિ અર્થ થઇ શકે

મ ૫ ૪૧૮, પ. ૧૨ “ કેટલાકને અતગલગતિના મમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરે અને કેટલાકને નથો પણ હોતો આ શા આધારે લખ્યું છે ? ”

ઉ ‘ આનો ઉત્તર એ જ પૂછેલુ જોણુ દિપ્તિપણુ પૂરે પાઠે છે કર્મરૂપ પુણ્યલતુ ગ્રહણ એ પણ જોક દેખિએ આહાર જ છે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સ, ૩૨)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૂ ૧૮૮) આ પ્રકારના આહાર- મિવાયનો આહાર ન જ હોય એ દેખીતી વાત છે

મ ૫ ૪૨૪, પ ૪ ‘ સર્વે અપયોગ લુપ્તો જોજન્ આહારી બાબુવા ’ એમ લખ્યું છે પણ તેઓ શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત થયા પછી લોભ-આહાર કેમ ન કરે ? અમે તો ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે જ જોજ આહાર હોય એમ બાબુ છે આપ આધાર જોઇને લખ્યો

ઉ ‘ મૂઝકૃતામની ૧૭૨ મી નિયુક્તિનો અર્થ વિચારતા જે તત્ત્વ નીકળે તે સ્વીકારવુ

૫ ૪૩૫, પ ૨ ‘ શોષિતાદિ અગ્નિ પુણ્યલો છે’તેમા પુણ્યલો પછી ‘પણ’ શબ્દ ઉમેરવો જોઇએ

ઉ ‘ આ સૂચન જરાબર છે, કેમકે એ જ પૂછેલગત પ્રથમ દિપ્તિપણુ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે મુદ્રણદોષથી ‘ પણ ’ રહી ગયો જણાય છે

૫ ૪૩૫, પ ૧૪ ‘ ગાડીના બધા ’ પછી ‘ મેત્રો ’ જોઇએ

ઉ, વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કરાતા આ સૂચન સામે વાધો નથી

૫ ૪૩૬, પ ૧૬ ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની સખ્યા છે ’ એમ લખ્યું છે ત્યા ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની ભતિની સખ્યા છે ’ એમ જોઇએ

ઉ આમ કહેવું મથાર્થ છે, કેમકે ઉપરના પરિવેષ (paravestments)મા એ જ વાત નિર્દેશાયેલી છે હિંદુદોષથી કે મુદ્રણદોષથી ' ભતિની ' રહી ગયેલ છે

૫ ૪૪૩, પ ૨૩-૨૪ ' મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય તરીકે સાતથી વધારે વાર ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ ' એમ લખ્યું તેને બદલે સાત આઠ વાર એમ લેખ્યું

ઉ ઉપર્યુક્ત લખાણ આમા ય નિયમરૂપે લખાયું છે લાગણગટ સાત વાર મનુષ્ય તરીકે જન્મ અતિદુર્લભ છે તો આઠમી વાર પણ એ જન્મ મળવો કેટલો દુર્લભ છે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય આવો પરિસ્થિતિમા એ અત્યંત વિરલ બનાવની નોંધ લીધી નથી વળી એ ઉલ્લેખ કરવા માટે પ્રમાણરૂપ પાઠ પણ મેળવવો બાકી હતો અને હાલ પણ તેમજ છે પ્રજ્ઞાપનામા એ હોવો જોઈએ

૫ ૪૫૭, પ ૧૭ એક પક્ષિ જ પરી ગઇ હોય એમ લાગે છે તે આ પ્રમાણે લેખ્યું —

ઉ પર્વોપમની છે સ્વાભાવિક વૈકલ્ય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અતર્નુદતની

ઉ આ સૂચન કેટલેક અંશે વારંવાર છે આથી બીજી પક્ષિની શરૂઆતમા નીચે મુજબ ઉમેરો કરી લેવા જતામણ છે —

“ ઉ પર્વોપમની છે સ્વાભાવિક વૈકલ્ય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ કથા હ્રદય વર્ણની છે જુઓ ૫ ૪૬૮

૫ ૪૬૭, પ ૮ ' તીર્થ કરને જોતાજ સહેલું નિવારણ થઇ જાય છે ' એમ નથી પણ આહારક શરીરી મહેલ પૂછે છે ને તેતુ તીર્થ કર કે કેવલી નિવારણ કરે તે સામળવાથી સહેલ જાય છે આમા કેવલી શબ્દ પણ જોઈએ

ઉ તત્વાથે (અ ૨ સૂ ૪૯) ની ટીકા (પૂ ૨૦૯) જોતા સમજાય છે કે અત્યંત મહત્ત્વ અર્થને વિષે સહેલ ઉત્પન્ન થતા ઔદપૂર્વધર વિદેહાદિ ક્ષેત્રમા વિચરતા અરિ હંત પાસે ઔદાવિક શરીરે ન જઈ શકાય તેમ હોવાથી આહારક શરીર બનાવી ત્યા જઈ તેમના હર્ગન-વહન કરી મશય પૂછી નિમશય બને છે અન્ન તીર્થ કર પ્રાચુર આપે છે એવુ કપલ કથન નથી તેમજ સામાન્યકેવલીનો પણ નિર્દેશ નથી વિશેષમા લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા અવતરણરૂપ ૧૨૫ મા પદમા પણ ' તીર્થ કર ' નો જ નિર્દેશ છે

આ રતુ એ પદ —

“ તિથ્યરરિચ્છિદસણસુહ્રુમપયથાવગાહૈવ વા ।

સસપવોચ્છે અત્ય ગમણ જિણપાયમૂલમિ ॥ ”

અત્ર ઉદ્ધતા ચરણમા ' જિન ' શબ્દ છે એથી ' મામા-ચકેવલી ' સમજાય, પરંતુ બીજી કોઈ સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યા સુધી આ વાત સ્વીકારતા ખચાવુ પડે

૫ ૪૭૩, પ ૧૮ ' સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહ્યો એમ સુજેથી કહી શકાય, એમ લખ્યું છે પણ સ્થિતિનો ક્ષય દ્રવ્યનો (કર્મપ્રદેશનો) ક્ષય થઇ ગયા પછી રહે જ નહિ સ્થિતિ ડોળી ? તે વિચારશે

૭. અત્ર ' સ્થિતિ ' થી સો વર્ષની મુદત એવો અર્થ કરવાનો હોય ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન માટે અવકાશ રહે છે ?

૫ ૪૭૩, પ ૨૧ અર્થ બધ બેસે તેવી રીતે લખાયેલ નથી

૭. આ સ બધમા એમ જણાય છે કે અમુક શબ્દો મુદ્રણદોષથી રહી ગયા છે આથી એ પકિત નીચે મુજબ સુધારી વાચવા લલામણુ છે

“ પૃષ્ઠી બધ તો જેટલા વખતમા ‘ ધીરે ધીરે ’ પાણી ટપકવાથી તેમાનુ ‘ પાણી ખલાસ થઇ બધ ”

૫ ૪૭૮, પ ૨૬-૨૭ યુગલિક માટે ૧૦૧ ક્ષેત્રો લખ્યા છે તે ૬૬ બેઠએ પાચ ભરતમા અને પાચ એરાવતમા ત્રણ ત્રણ આરામા યુગલિક થાય છે પણ મહાવિદેહમા તો યુગલિક થતા જ નથી તેથી તે પાચ ક્ષેત્ર બાદ કરવા બેઠએ

૭ આ પ્રમાણપુસ્તકર હકીકત છે તેથી તે સ્વીકારવામા વાધો નથી.

૫ ૪૮૦, પ ૧૬ “ એકેન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમા સુધીથી શુ મમજવુ ? ”

૭ ‘ એકેન્દ્રિયથી અતુરિન્દ્રિય સુધીના ’ એમ બેઠએ, ‘ થી અતુરિન્દ્રિય ’ છૂટી ગયેલ છે

૫ ૪૮૨, પ ૧૪ “ પાણી જીવો અતિથય હુ બ પ્રતિ જ્યા જીવોને લઇ બધ છે તે નરક છે આ વાક્યમા લઈ જનાર કોણુ મમજવા ? આ હકીકત શુ પરમાધારી સૂચક છે ? તેઓ લઈ બધ છે એમ કહેવુ છે ? ”

૭ મતિ-દોષને લઈને ઉપરની સંસ્કૃત પકિતનો અર્થ સમજવામા બૂલ થઇ હોય એમ જણાય છે ખરો અર્થ નીચે મુજબ સભવે છે —

“ પાપ કરનારા જીવોને અત્ય ત હુ બ પ્રત્યે જે લઈ બધ છે તે ‘ નરક ’ છે ”

૫ ૪૮૬, પ ૨૮ ‘ અવસર્ધિષ્ટીના પહેલા બીજા આરાને આશીને ’ લખ્યુ છે ત્યા પહેલા આરાને જ બેઠએ બીજા આરામા ૩ પદ્યોપમનુ આયુષ્ય હોતુ નથી

૭ આ મપ્રમાણુ હકીકત હોય એમ જણાય છે એટલે તે પ્રમાણુ સુધારી લેવુ

૫ ૪૮૬, બીજી ટિપ્પણુ, અ ડગોલક વિષે જે હકીકત લખી છે તેનુ સ્થાન શાશ્વત લવણુ સમુદ્રમા જ બૃહદીપની જગતીની બહાર છે કે જ બૃહદીપની અ દર છે ? જ બૃહદીપની બહાર વેપા રીના વહાણો જઇ આવી શકે ?

વળી અ ડગોલકનુ ચરીર તમે ૧૨૫ હાથનુ લખ્યુ છે, પણ અન્ય સ્થળે ૫૦૦ ધનુષ્યનુ વામ્યુ છે તમે એક વર્ષ વજની ઘડીમા ફળાવાનુ લખ્યુ છે તે છ મહિના વાચવામા આવેલ છે

૭ મારા લખાણને લોકપ્રકાશ (સ ૮, સ્લો ૧૮-૨૮) સમર્થન કરે છે વળી એને મહાનિશીદ્યનો પણ ટેકો છે એમ લોકપ્રકાશ ઉપરથી જણાય છે મતાતર તનીકેના નિર્દેશ માટે પ્રમાણપુસ્તકર પાઠો રજુ થવા બેઠએ બાકીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર બીજા ટિપ્પણુનો પ્રથમ પરિચ્છેદ વાચતા મળી બધ તેમ છે

- ૫ ૫૦૪, પ ૧૫ ' ૧૮૦ વિમાનો 'ને બદલે ૧૦૦ વિમાનો બોધ્યો એ મુદ્દ વાચતા રહી ગયેલી બુલ જણાય છે
- ૬ આ સુદ્રવ્યુદોષ હોઇ સુધારી વાચવું
- ૫ ૫૨૨, પ ૨૨ ' વનસ્પતિ-કાયની સખ્યા અધિક છે ' તે અનત શુદ્ધી લખવી બોધ્યો
- ૬ સિદ્ધો પાત્રમે અનતે છે અને બાકર પયોચત વનસ્પતિ ઇલાદિ ૨૨ વસ્તુઓ આઠમે અનતે હોવાથી સ્પષ્ટતા ખાતર કરાતી આ સૂચના માન્ય છે
- ૫ ૫૫૮, પ ૧૧ ' અને ' પછી ' પુરુષદ્વારિતકાયના રક ધો પ્રતિબદ્ધ દેશવાળા ' એટલું રહી ગયું જણાય છે
- ૭ આ વાત સાચી જણાય છે, વાસ્તે યોગ્ય સુધારો કરી લેવો
- ૫ ૫૬૦, પ ૩-૪ ' એના જ પ્રદેશોની ' એમ લખ્યું છે તેમા ' જ ' નહિ બોધ્યો, કારણ કે અનતાનત પ્રદેશોની તો ઔદારિકઆદ્ય વર્ગજાતી શરૂઆત થએલી છે વળી આપે અચિત મહાસ્કંધ સૌથી ઓટો છે એમ લખ્યું છે પણ ત્યાર પછી તેના કરતા વધારે પરમાણુવાળી તો ઘણી વર્ગજાતીઓ છે એમ કમંઝાદિ અનેક સ્થળે બતાવેલ છે
- ૭ આ હકીકતની પ્રમાણતા વિચારી યોગ્ય લાગે તેમ કરવું, કેમકે તત્વાર્થ (અ પ, સૂ ૨૪)મા તો અચિત મહાસ્કંધને સર્વલોકોન્યાયી યદ્ય શકે તેવો અને આત્મતિક સ્થૂળતાવાળો દર્શાવ્યો છે
- ૫ ૫૬૦, પ ૨૩ ' તો કોઇ છેક સપૂર્ણ લોકોકાશના અસખ્ય પ્રદેશોમા પણ રહે છે ' એમ લખેલું છે અને તેના બદલામા અચિત (મહા)સ્કંધ મૂકેલો છે, પરંતુ અચિત મહાસ્કંધ તો ન્યારે અલગ સમુદ્રધાતુ ધાય ત્યારે માત્ર એક સમય જ આખા લોકોકાશમા પ્રમદેલો રહે છે બાકીના વખતમા તો તેની અવગાહના લોકોકાશના અસખ્યાતમા લાગરૂપ અસખ્યાત પ્રદેશોની હોય છે
- ૬ આનો ઉત્તર ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવો
- ૫ ૫૬૪, પ ૬ પ્રકાશવ ક્ષેત્ર અમુક પરિમાણવ હોય ' એમ લખ્યું છે ત્યાં ' અમુક 'ને બદલે ' અનિયમિત ' હોય તો ઠીક
- ૭ આ સૂચના બાદ જણાતી નથી
- ૫ ૫૬૪, પ ૩૩ ' અનત લેવો સપૂર્ણ રહી શકે છે ' એમ લખ્યું છે તેને બદલે અનત લેવોના અસખ્ય અસખ્ય આત્મ-પ્રદેશો રહી શકે છે એમ બોધ્યો
- ૭ આ સૂચન યોગ્ય છે, કેમકે ઉપલી પંક્તિમા સૂચવ્યા મુજબ કોઇપણ એવ સપૂર્ણત એક આકાશ-પ્રદેશ ઉપર રહી શકે જ નહિ, એવી જૈન માન્યતા છે
- ૫ ૫૬૮, પ ૨૦ ' દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ' એમ લખ્યું છે તેને બદલે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારના કહેલા છે એમ બોધ્યો
- ૭ મૂળમા ' કદવિદ્યા ' શબ્દ હોઇ આ સૂચના વાસ્તવિક છે, વાસ્તે સુધારો કરી લેવો

પૃ ૫૬૯, પં ૩ ‘સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવને’ એમ લખ્યું છે ત્યાં ‘સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયના જીવને’
 જોઈએ કે જેથી પાચે સૂક્ષ્મનો સમાવેશ થાય

ઉ આ સૂચન યોગ્ય છે, વાસ્તે ઉપર મુજબ મુધારો કરવો

પૃ ૫૭૧, પ ૬ ‘દેશને પણ ‘નોજીવ’ માનવો પડશે’ એમ લખ્યું છે ત્યાં ‘નોજીવ’ એમ જોઈએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ મુધારી વાચવા લલામણ છે

પૃ ૫૭૬, પ ૧ ‘આયુષ્યનામકર્મ’ લખ્યું છે તે આયુષ્ય નામના કર્મ માટે જ છે કે કેમ !
 કારણ કે નામકર્મનો ઉચ્છેદ થતો નથી

ઉ અત્ર ‘નામ’ શબ્દ હોવાથી જ્ઞાન્તિ ઉદ્ભવી છે, વાસ્તે ‘આયુષ્ય-નામકર્મ’ને સ્થાને
 ‘આયુષ્ય-કર્મ’ એમ વાચવું

પૃ ૬૧૮, પ ૨૧-૨૨ અત્ય આસ્તવ અચિત્ત મહાસ્કંધમા જ સંભવે છે એમ લખ્યું છે પણ
 તેમ નથી

ઉ આનો ઉત્તર પૃ ૫૬૦, પ ૩-૪ ને લગતી શકાના સમાધાનમા વિચારાઈ ગયો છે
 એટલે ૧૧૭૮મા પૃથગત એ સ્થળ જોવું

પૃ ૬૮૮, પ ૨૬-૩૦ આ બે લીટીઓ જેવડાચેલી છે

ઉ તેમ હોઈ એ કાઢી નાખવી જોઈએ.

પૃ ૭૧૪, પ ૩૨ સંખ્યાત પરમાણુવાળી પણ અનંત છે એટલું વધારવું જોઈએ

ઉ યોગ્ય જણાય છે માટે તેમ કરવું

પૃ ૮૪૪, પ ૩-૪ આખે મીચવા ઉઘાડવાના કારણથી તે જગ્યાએ કોઈ જીવની હિસા થાય તેને
 માટે લખ્યું છે ? તેમ હોય તો બરાબર છે

ઉ એ હેતુથી લખાયું છે

પૃ ૮૬૨, પ ૧૪ ‘સુદ્ધ કરીને છ બદ ઉપર વિજય મેળવ્યો’ એમ લખ્યું છે પણ તીર્થંકર
 થનાર ચક્રવર્તી બંને સુદ્ધ કરતા જ નથી-તેમને સુદ્ધ કરણ પડતું જ નથી જુઓ
 શ્રીશાંતિનાથચરિત્ર (ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ ૫) વિશેષમા માગ-
 ખાદિ દેવાને સાધવા માટે તેમને અકૃમ પણ કરવા પડતા નથી

ઉ આ પ્રમાણેની જગ્યાએ વસ્તુસ્થિતિ જણાય છે તેા એ વાત સ્વીકારી લેવી

પૃ ૧૦૦૦, પ ૧૬ ‘આ ૧૦૩ કે ૧૫૮’ લખ્યું છે તેમા ‘૧૦૩’ ને ગઠલે ‘૯૭’ જોઈએ

ઉ આ દષ્ટિદોષ હોઈ મુધારી વાચવું

પૃ ૧૦૦૭, પ ૨૪ ‘તૃણના ઉઠાહરણો’ એમ લખ્યું છે ત્યાં ‘નેત્રવતાના ઉઠાહરણો’
 એમ જોઈએ

ઉ તત્ત્વવાર્થ (અ ૮, સુ ૧૦)ના અર્થ (પૃ ૧૪૫)ને આધારે ઉઠાહરણોનો નિર્દેશ

કરાયો છે એથી 'તુલના સ્તલના' એમ ભેધજો આથી ઉપરનું સૂચન મતાતરરૂપે જણાય છે

૧૦૦૮, પ ૧ 'લાક્ષાના ને બદલે 'કીરમજ' ના ભેધજો કીમીરામ શબ્દ છે

આ પણ મતાતર જણાય છે, કેમકે મારા લખાણને તારનાર્થ (અ ૮, સ ૧૦) નું ભાષ્ય (પૃ ૧૪૭) સમર્થિત કરે છે

૧૦૧૦, પ ૨, પ ૫૬૨મા લક્ષણમા તેમજ એના અનુવાદમા 'માર્જિતાદિ' લખેલ છે, પરંતુ કર્મકથમા મજ્જિકા શબ્દ છે તેનો અર્થ લખવો ભેધજો

'મજ્જિકા' ને બદલે 'મજ્જિકા' શબ્દ પણ છે અને એનું સસ્કૃત રૂપાતર માર્જિતા થાય છે એટલે અર્થમા ભેદ નથી પ્રાકૃત તેમજ સસ્કૃત શબ્દોનો અર્થ ફક્ત, સાકર વગેરેનો બનેલો અને યુગધીકાર એક ખાધ પદાર્થ એવો થાય છે

૧૦૧૦, પ ૧૬ નપુ સક વેદીના લેકમા મનુષ્ય પરત્વે કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અતર દ્વીપજ એમ ત્રણ પ્રકારો લખ્યા છે પણ અકર્મભૂમિમા ને અતરદ્વીપમા યુગલિક જ હોય છે અને તેમા નપુ સકવેદ હોતો નથી

આ સૂચન યોગ્ય જણાતા તે સ્વીકારી લેવું બાકી ઉપાધ્યાયજીનું કહેવું જો છે કે આ લખાણ પ્રાયે સમૂહિત આશ્રીને જણાય છે

૧૦૧૨, પ ૧૧ 'તીમ, શીત, ઉષ્ણ વગેરે વેદનાના મ્યાનરૂપ' એમ લખ્યું છે ત્યાં 'તીમ એવી શીત, ઉષ્ણ વગેરે કશ પ્રકારની ક્ષેત્રવેદનાના મ્યાનરૂપ' એમ ભેધજો

આ સૂચના વાસ્તવિક લાગે છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારી લેવું

૧૦૧૩, પ ૧૭ 'સહનન, સધાતન ઇત્યાદિ' ત્યાં સહનન, સસ્થાન ઇત્યાદિ ભેધજો

આ ફેરફાર ખાસ આવશ્યક જણાતો નથી, પરંતુ એથી કંઈ આ સૂચના અતુચિત નથી

૧૦૨૩, પ ૪-૮ "આતુપૂર્વિ નામ કર્મનો બીજો અથ જે લખાયો છે તેવો અથ શેમા છે ? આતુપૂર્વિ નામકર્મનો ઉદય વક્રગતિમા જ થાય છે " પુનઃ ઉદયો વક્રકે " વળી ક્ષેત્રવિષાકી પ્રકૃતિ તરીકે આ-આતુપૂર્વિ નામકર્મ જ મહાવેલ છે તેથી બીજો અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી "

આ પંખિજો પૈકી સૌથી પ્રથમમા જે અથ સૂચવાયો છે તે સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૩૦) મા નીચે મુજબ લેવાય છે—

“પૂર્વશરીરાકારા (૧૨) વિનાશા યસ્યોદયાદ્ ભવતિ તદાનુપૂર્વ્યનામ ”

બીજો અર્થ તારનાર્થ (અ ૮, સ ૧૦) ના ભાષ્ય (પૃ ૧૫૬) મા વાચકવર્ત્ત શ્રીક્રિમા સ્વાતિએ મતાતરરૂપે સૂચવ્યો છે તેમણે એને અયોગ્ય કહ્યો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એ ભાષ્યની ટીકા (પૃ ૧૫૬) મા આગમિક પક્ષકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ 'પ્રવચનપ્રવૃદ્ધો એમ કહે છે' સૂચવ્યું છે આથી આને અયોગ્ય કહેવો કે નહિ તે સુત્ર વાચક સ્વયં વિચારી લે

પૃ. ૧૦૨૪, પ ૧૧ "શ્વાસોચ્છ્વાસ નામકર્મની વ્યાખ્યામાં 'ઉચ્છ્વાસ નિ શ્વાસ પેદા કરવાની શક્તિ' લખેલ છે પણ તે કામ તો શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે આ નામકર્મનું કામ તો મુખે મુખે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય મૂકાય તે છે "

ઉ ઉપલી હંકીકત બગળર-બુ યર્ધ નથી તેમ છતાં જે લખાણ સામે વાધો રજુ કરાય છે તે લખાણની સુદ્ધિએ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ના ભાષ્ય (પૃ ૧૫૭)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજુ કરાય છે —

“પ્રાણાપાનપુદ્ગલગ્રહણસામર્થ્યજનકમુચ્છ્વાસનામ ।”

પૃ ૧૦૨૪, પ ૧૪ "અશુરુલ્લુની વ્યાખ્યામાં 'જે કર્મનો ઉદય થતા કુચુ વગેરે જીવોના શરીરો નહિ શુરુ કે નહિ લઘુ કિન્તુ અશુરુલ્લુ પરિણામને બજે છે' એમ લખેલ છે પણ કુચુના શરીર તો લઘુ છે કે જે પવન વડે ઉડી જાય છે અને બીજા ભારે શરીર જે પોતાને પણ ઉપાડવા ભારે પડે તેવા શરીર જેના ન હોય, મુખે મુખે હાલી ચાલી શકે તેને અશુરુલ્લુ નામકર્મનો ઉદય હોય છે

ઉ માફ લખાણ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ની ટીકાની નીચે મુજબની પંક્તિ ઉપરથી ચોભાય છે —

“યસ્ય કર્મેણ ઉદયાત્ સર્વજીવાનામિહ કુબ્જા(? ધ્વા)દીનામાત્મીય-શરીરાણિ ન શુરુણિ ન લઘુનિ સ્વતઃ, કિં તર્હિ ? અગુરુલ્લુપરિણામમેવાવરુ-ન્વન્તિ તત્ કર્માગુરુલ્લુશબ્દેનોચ્યતે ।”

ગાફી પ્રકાશકે જે નિર્દેશ કર્યો છે તેવો નિર્દેશ પ્રથમ કર્મશય (ગા ૪૭) ના 'હિંદી ભાવાર્થ' (પૃ ૯૪)માં નજરે પડે છે

પૃ ૧૦૨૫, પ ૮-૧૦ "ઉદ્ઘોત નામકર્મની વ્યાખ્યામાં ચતિના ઉત્તર વેદિયમાં અને જ્યોતિ પીના વિમાનોમાં જે બે બાજત-આસ રહી ગયેલ છે

ઉ આસ રહી ગઈ છે એમ કહેલું કેટલે-અંશે વ્યાખ્યાની છે તે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ની ટીકાના નીચે મુજબના ઉલ્લેખ વિચારતાન્વયમત્તશે—

“ઉદ્ઘોતનમુદ્ઘોત-પ્રકાશોડ્નુષ્ણ સ્વોતકાદિપ્રભાવઃ ।”

ગાફી વ્યાખ્યાને વિરૂદ્ધ બનાવવા માટે સૂચવવું હોય તો પ્રથમ કર્મશય (ગા ૪૬)માં દર્શાવ્યા મુજબ લઘિધારી મુનિ જ્યારે વેદિય શરીર ધાન્ય કરે ત્યારે તેમના શરીરમાંથી અનુષ્ણ યાને શીતલ પ્રકાશ નીકળે છે જે ઉદ્ઘોત નામકર્મન આભારી છે ચદ્ર, નક્ષત્ર અને તારાઓના મઠળરૂપ જ્યોતિષ્કમાંથી જે શીતલતા નીકળે છે તે પણ આ ઉદ્ઘોત નામકર્મના ઉદયનું કળ છે

પૃ ૧૦૩૮, પ ૨૫ 'અતર્જિત સુખીનુ આશુષ્ય બાધી' એમ લખ્યું છે તેને જાહેરે 'અત-

મુદ્દત મુધીમા ' એમ બોધએ, કેમકે આયુષ્ય બાધવાનો કાળ અતમુદ્દત છે, આયુષ્ય તો મને તેટલું એટલું કે અતમુદ્દતથી વધારે પણ બાધી શકે ॥

ઉ આસપાસનો સબધ વિચારતા જેમ ચોગ્ય જણાય તેમ ઘટાવી લેવું

પૂ ૧૦૪૧, પ ૩૦-૪૧ ત્રણ, ચાર ને પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે-છટ્ટી બાધતા બાધતા કાળ કર ત્યાં મુધીનો ઉલ્લેખ ॥ કર્મગ્રથનો આધાર એ નવતરવની શુક્રમા આવેલ છે, પણ કર્મગ્રથમા એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નથી

ઉ કર્મગ્રથમા ઉલ્લેખ જણાતો નથી એ મારા લખાણને આ તો પુષ્ટિરૂપ હોઈ એ સબધમા વિશેષ કહેવાનું શું હોય ?

પૂ ૧૦૭૦, પ ૩૫ " સત્યાવાણીનું ' અવક્રાન્ત્ય ' એવું વિશેષણ લખવું રહી ગયું છે "

ઉ આણું વિશેષણ મૂળમા નહિ હોવાથી વખાણ નથી બાકી સ્પષ્ટીકરણનો હિતિએ એ ઉમેરવામા વાધો જણાતો નથી

પૂ ૧૧૦૨, પ ૧૩ અત્ર નપુ સકવેરી તે કૃત્રિમ નપુ સકવેરી સભવે છે

ઉ આ સૂચન આનુમાનિક હોઈ એના ઉપર કેટલું વજન આપવું તે વાચકની મુનમુદ્દીની વાત છે

પૂ ૧૧૧૬, " આ પૃષ્ઠના અતમા નીચે મુજબ ઉમેરવું -જે દોષ માટે સામાન્ય સાધુને મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, તેવા દોષ માટે ઉપાધ્યાયને અનવસ્થાપ્ય અને આચાર્યને પારાયશ્ચિત્ત આપવામા આવે છેલ્લા એ પ્રાયશ્ચિત્તો ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય માટે જ છે આ પ્રમાણે નવતરવામા વાચેલ છે "

ઉ એ આ પ્રામાણિક ઉલ્લેખ હોય તો વિશેષ માહિતીરૂપે તે ઉમેરવામા વાધો નથી

મ. પૂ ૧૧૩૨, ઉલ્લી પશ્ચિત્તઓમા સાતમા શુભસ્થાન મુધીજ હિંગબરો ધર્મધ્યાન માને છે તો શું તેઓ આઠમાથી શુદ્ધ ધ્યાન માને છે ?

ઉ અનુમાન તો આ પ્રમાણે કરાય છે સાધક પ્રમાણ રજુ કરવા જેવું સાધન અત્યારે મારી પાસે નથી

મ પૂ ૧૧૫૫, પ ૮ " એક સિદ્ધમા મહાવીરસ્વામી લખ્યા ॥ તે બરાબર છે, પણ અહીં તો એક મમયે એક સિદ્ધની વાત છે તો કશે ક્ષેત્રના રજમા પ્રભુ એક સમયે સિદ્ધ છે કે કેમ ?

ઉ મુધર્મસ્વામીને જલ્દે મહાવીરસ્વામી છપાયેલ છે-માફી મહાવીરસ્વામી જે સમયમા મોક્ષ ગયા તે સમયમા જ બાકીના ચાર ભરત અને પાંચ ઔરાવત ક્ષેત્રમાથી , પણ ચોવીસમા ચોવીસમા તીર્થંકર મોક્ષ ગયા જ કશે એવી પૂરેપૂરી સલાવના કરાય છે

પૂ ૧૧૫૬, પ ૩૦ ' ઉલ્લેખ અવગાહનાવાળા એમ વિશેષણનો અપમદેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ લખાણમા જરૂર છે

ઉ આ પ્રમાણેનું પરિવર્તન ચોગ્ય હોય તો તેમ કરી લેવું

પ્ર પૃ ૧૧૫૭, પ ૧૦ “ મહારાયેલ બધા આરામા લખ્યા છે તે મહાવિદેહમાથી જ સહનયેલ કે કેમ ? ”

ઉ ‘ મહાવિદેહમાથી જ ’ એમ અનુમનાય છે, કેમકે ઉપરની પકિત ભરત અને ઐશવતને ઉદ્દેશીને છે.

પ્ર. પૃ. ૧૧૫૮, પ. ૮-૯ “ સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે જઘન્યથી અશુભપૃથક્ત્વ જોટલે અ શે ન્યૂન એવા સાત હાથની અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય એમ શા આધારે લખ્યું છે ”

ઉ તત્ત્વાર્થ (અ ૧૦, સૂ ૭)ના ભાષ્ય (પૃ ૩૧૦)ની નિમ્નલિખિત પકિતના આધારે આ ઉલ્લેખ કરાયો છે —

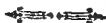
“ અવગાહના દ્વિવિધા-ઉત્કૃષ્ટા જઘન્યા ચ । ઉત્કૃષ્ટા પચ્ચનુશ્તાનિ ધનુઃપૃથક્ત્વેનાભ્યધિકાનિ । જઘન્યા સસ રત્નયોઽન્ગુરપૃથક્ત્વહીનાઃ । ”

આની ટીકામા નિર્દેશાયું છે કે ધનુ પૃથક્ત્વથી અધિક એવા ૫૦૦ ધનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના મરુદેવી જેવા જીવોની બાજુવી તીર્થંકરોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્યની અને જઘન્ય સાત ધનુષ્યની હોય છે ઐશવપાતિકસૂત્રની નિમ્નલિખિત—

“ જીવાણં મંતે । સિગ્ધમાણા વયરમિ વચ્ચતે સિવર્ણતિ ? ગોભમ । જરુણેણં સત્તરયણીઞ, ઉક્લોસેણં પચ્ચનુસરુપ સિર્જ્ઞતિ । ”

—પકિત આ વાતનુ સમર્થન કરે છે, કેમકે લોકપ્રકાશ (સ ૨)ના ૧૨૭મા શ્લોક પછી તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને આ કથન છે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરાયો છે વિશેષમા ઉપયુક્ત ટીકામા કહ્યું છે તેમ તો વામન કૂર્માપુત્રાદિની અવગાહના જઘન્ય છે અને તે અશુભ પૃથક્ત્વથી ન્યૂન એવી બે હાથની છે મારી મદમતિ સુજળ મને એમ સમજાય છે કે સામાન્યકેવલી જઘન્યથી બે હાથની કાયાવાળા મોક્ષે ભય અને તીર્થંકર જઘન્યથી સાત હાથની કાયાવાળા મોક્ષે ભય સામાન્યકેવલી ઉત્કૃષ્ટથી પરપ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મોક્ષે ભય અને તીર્થંકર ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મોક્ષે ભય

મધ્યમ અવગાહના અનેક પ્રકારની હોવા છતાં આગમમા ચાર હાથ અને સોળ આંગળની કહેલી છે તે મર્ મધ્યમના ઉપલક્ષણથી બાજુવી જીવો લોકપ્રકાશ (સ ૨, શ્લોક ૧૨૪) પરપ ધનુષ્યનો ઊચાઈવાળા સામાન્યકેવલી સિદ્ધ થાય ત્યારે તેની અવગાહના બે તૃતીયાંશ જ રહે, નહિ કે બદલે ૩૩૩૬ ધનુષ્યની હોય એવો ઉલ્લેખ સિદ્ધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનો પાઠ પ્રાયિક કદ્દમ્યા વિના સંભવતો નથી (આ પાઠ પ્રાયિક નથી પણ નિશ્ચયિક છે)

૧ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ

આણંતદર્શનદીપિકાના સાક્ષિરૂપે ઉત્તરેખાયેલા ૧ મથાની આકારાદિ અનુક્રમશ્ચિકા.

અ

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
અનુસરનિકાય		૧૦૮૨
અનુસંપત્તિકા	મુનિચન્દ્રસરિ	૭૬
અનુકથા		૯૮૦
અતિચારગાથા		૮૧૨
અનિરમુતિ	અગ્નિ નરિષિ	૨૪૬
અથવવિદ		૪૪
અધ્યાત્મતત્ત્વાયોક	ન્યા તી ન્યા. વિ ન્યાવિજ્ઞય	૮૭૬
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	યશોવિજ્ઞય મહોપાધ્યાય	૭૬૪
અધ્યાત્મસાર	"	૬૫
" પ્રાનોત્તર	પડિતશ્રી કુવરવિજ્ઞયજી	૭૨૨
અધ્યાત્મોપનિષદ્	યશોવિજ્ઞય "	૫૩૬
અનુયોગદ્વારમુદ્ર	સુધર્મસ્વામી	૮૧, ૧૫૩, ૧૫૬ ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૨, ૩૨, ૩૩૦, ૩૩૭, ૪૬૩, ૪૬૭, ૪૬૪, ૪૬૫, ૫૬૨, ૫૬૮, ૫૮૫, ૬૮૭
" શુદ્ધિ		૪૬૩

૧ આ પરિશિષ્ટજી લખાણ ઉપાધ્યાય મગલસિજ્ઞયજીએ તેષાર કરાવી મોકલાવ્યું હતું આ લખાણથી મને જોટલે અથે સહાયતા મળી હોય તેટલે અશે તેના લેખકનો હું આભાર માનું છું

૨ જેટલીક વાર મેં કે તેના કર્તાના નામોદ્દેશ વિના અવતરણો રજુ થયાં છે આનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાયો નથી, પરંતુ જોના સ્થલનિર્દેશ તરીકે પૃષ્ઠાંક નીચે મુજબ સૂચન કરાય છે —

૨૨ ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૪૨, ૪૬-૪૮, ૪૯, ૫૦ ૫૮, ૬૧, ૬૫-૬૬, ૭૧, ૭૩, ૭૬, ૮૯, ૧૦૮ ૧૩૩, ૧૩૫ ૧૩૬, ૧૪૧-૧૪૪ ૧૫૩, ૧૬૯, ૧૭૨ ૧૭૫, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૬ ૧૮૭ ૨૨૯, ૨૩૬, ૨૫૦, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૬૫ ૨૬૯ ૨૭૪ ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૯૦ ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૯-૩૧૧, ૩૧૬, ૩૨૫ ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૫૭ ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૭૬, ૩૯૮, ૪૧૬, ૪૨૦, ૪૨૬, ૪૨૮, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૫૯ ૪૬૭ ૫૨૬, ૫૫૫ ૫૭૧, ૫૮૧, ૬૦૨, ૬૦૫, ૬૧૭, ૬૨૧, ૬૬૦, ૬૬૨, ૬૮૩, ૬૮૮ ૭૦૨, ૭૦૬ ૭૨૬, ૭૬૫ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૧૬ ૮૧૯ ૮૩૦, ૮૩૬, ૮૪૩, ૮૪૮, ૮૫૫ ૮૫૬, ૮૬૦, ૮૬૩ ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૩ ૮૭૭ ૮૮૫, ૮૯૫, ૯૦૬, ૯૧૮, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૫ ૯૩૮-૯૪૦ ૯૪૩, ૯૪૫, ૯૪૭, ૯૪૮-૯૫૦, ૯૫૨ ૯૬૦, ૯૬૬, ૯૬૧, ૧૦૧૧ ૧૦૧૫, ૧૦૩૦, ૧૦૩૩, ૧૦૫૭ ૧૦૬૮ ૧૦૭૦, ૧૧૧૨, ૧૧૧૪, ૧૧૧૫

અર્થ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
અનુયોગદારવૃત્તિ	મયયગિરિસુરિ	૧૫૭, ૩૧૮, ૩૨૪, ૩૩૫
"	હરિભદ્રસુરિ	૮૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૬૦૪, ૬૪૧, ૬૪૨, ૭૦૨
અનેકાન્તગમ્યપતકિ	"	૪૬, ૯૮૨
અનેકાર્થસમઢ	કલિકાલસનારા હેમચ દ્રસુરિ	૭૦, ૧૭૪, ૯૬૮
અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિશિકા	" "	૩૬, ૪૬, ૨૮૬
અભિધાનચિતામણિ	" "	૫૦, ૭૦, ૩૭૮
" સ્વોપસાં વૃત્તિ	" "	૬૮૮
અભિધાનરાત્રેન્દ્ર	રાત્રેન્દ્રસુરિ	૮૧૮
અમરોક્ષા (નામસિ આનુશાસન)	અમરચન્દ્ર	૭૦, ૧૭૪, ૬૫૮
અષ્ટક	હરિભદ્રસુરિ	૭૮૮
અષ્ટાંગહૃદય	વાગ્ભટ	૧ ૮૨
અષ્ટાધ્યાયી	પાણિનિ	૪૭

આ

આચારંગસૂત્ર	સુધર્મસ્વામી	૨૮૩, ૩૮૦, ૪૦૬, ૭૬૭, ૮૬૦, ૯૯૧
" નિધુકિત	ભદ્રબાહુસ્વામી	૩૭૧, ૩૭૮, ૫૬૫
" વૃત્તિ	શીલાકસુરિ	૧૩૭, ૧૫૧, ૨૨૬, ૨૨૭, ૩૮૦, ૩૮૭,
" ,	"	૩૮૮, ૩૯૦, ૪૦૬, ૪૪૧, ૮૧૨, ૯૮૨,
" ,	"	૧૦૩૬, ૧૦૪૪
આત્મપ્રવાહ (પૂર્વ)	સુધર્મસ્વામી	૫૬૫
આદિપુરાણ		૬૦૨, ૬૦૭, ૬૦૮
આપણો ધર્મ	ગ્રે આનંદશંકર બા મુન	૯૦૮
આયુર્વેદ		૯૧૯
આવશ્યકસૂત્ર	સુધર્મસ્વામી	૬૪૩
" ચુષિ		૯૩૯, ૯૧૪
" નિધુકિત	ભદ્રબાહુસ્વામી	૬૩, ૬૫, ૬૬, ૧૪૫, ૧૬૨, ૧૬૩,
" "	"	૧૭૮, ૨૬૪, ૪૪૫, ૪૭૫, ૪૭૬, ૫૦૮,
" "	"	૫૯૬, ૮૨૪, ૮૨૫-૮૦૯, ૯૫૮
" વૃત્તિ	હરિભદ્રસુરિ	૬૭, ૯૪, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૬૦,
" "	"	૧૭૮, ૨૦૨, ૩૫૦, ૪૭૮, ૫૯૬, ૭૯૦,
" "	"	૯૨૩, ૯૨૫, ૯૨૭, ૮૦૯, ૯૨૫

હ

હરિવર્ગીતા		૮૫૬
------------	--	-----

ઠ

ઠેલરમીમાંસા	બાદરાયણ	૫૯૨
-------------	---------	-----

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
ઉપરાધ્યપનમુત્ર	સુધર્મસ્વામી	૭, ૨૬, ૬૭, ૮૭, ૨૮૬, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૨,
"	"	૫૬૮, ૫૬૩, ૫૬૮, ૫૬૯, ૬૦૫, ૬૦૮, ૬૦૯,
"	"	૬૮૦, ૬૧૩, ૬૮૦, ૧૦૫૧, ૧૦૬૪, ૧૦૭૫,
"	"	૧૦૬૦-૧૦૬૫, ૧૧૦૭, ૧૧૧૬
" નિયુક્તિ	ભદ્રનાથસ્વામી	૬૫૪
" રૂપિ (શિખાદિતા)	વાદિવેતાશ ચાંતિસુરિ	૨૬૭, ૩૫૦, ૪૮૭, ૬૦૦, ૬૦૪, ૬૦૬,
"	"	૬૮૨, ૭૮૪, ૮૧૫
ઉપદેશપદ	હરિભદ્રસુરિ	૮૧૧, ૮૧૭
ઉપદેશપ્રાસાદ	વિજયભદ્રાસુરિ	૨૨૮, ૧૦૭૫
ઉપદેશરત્નાકર	પ્રાનિપ્રદસુરિ	૨૬૦
" સ્વેપચ જ્ઞાપિ	,	૨૬૦
ઉપનિષદ્ નાકપદ્મ		૫૬૦
ઉપનિષદ્ નવપદ્મ આકાશ	સિદ્ધિવિં	૧૩૪
ઉપાસકદશાંગ	સુધર્મસ્વામી	૬૬૧
ઉપાસકાચાર	અમિતભતિ	૮૪૭

અથ

અથ		૪૪, ૬૮૬
* અપભ્રંશ આશિષાદિનુ સ્પષ્ટીકરણ	હીરાલાલ રસિકદાસ	૮૨, ૧૩, ૮૬, ૬૭, ૨૪૩, ૩૭૮, ૪૮૨,
"	"	૪૮૪, ૪૮૭, ૪૬૦, ૭૬૩, ૮૪૬, ૮૮૧
* અપભ્રંશ આશિષાદિ (ભવિનોક્તિ)	પ્રભાનન્દસુરિ	૭૧, ૨૭૫
"	દેવચંદ્રભટ્ટ	૨૭૫

અથ

જોતરેય-ઉપનિષદ્		૪૫, ૪૦૧
----------------	--	---------

અથ

ઓપનિયુક્તિ	દ્રોણસુરિ	૮૧૮, ૮૮૬, ૮૬૦, ૮૬૨, ૮૮૧
------------	-----------	-------------------------

અથ

કદ-ઉપનિષદ્		૪૫, ૪૦૭, ૬
કદમપયદી (કદમપ્રકૃતિ)	શિવસમસુરિ	૮૭ ૬૮, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૭ ૪૭૭, ૪૭૯, ૬૮૧

૧ આના બીજા નામો છે - (અ) ઓપનિયુક્તિ (૨) જલસૂત્ર અને (૩) વેદાન્તદશન,
 * આ વિદ્વાર્નિકા અથવા સપાદન-શબ્દ અનુવાદો કયું છે,

द्वितीय परिशिष्ट

ग्रंथ	कता	पृष्ठा
कर्मप्रयत्नी	शिवसुखसुरि	७१६, ७१७, ६७७,
„ युधिष्ठि		
„ टीका	मलयगिरिसुरि	६३, ६८, १०६, ६१८, ६२१,
„ „	महोपाध्याय	१०१, ११४,
कर्मप्रयत्नी	रत्नशेखरसुरि	
कर्मप्रयत्नी टीका	देवेन्द्रसुरि	४८,
„ मोक्षानी टीका	„	१२०, ३३१, ३३६,
„ मोक्षो	„	५६२, ५६३, ५८७,
„ उद्दी	„	
„ श्रीने	„	१२१,
„ पद्मेवानी टीका	„	२०४, २११, २२६, २५४, ७७८, १०३३, *
„ पद्मे	„	७६,
„ पद्मे	„	१०२,
„ श्रीने टीका	„	
कर्मप्रयत्नी		२३३,
कर्मप्रयत्नी		६५, ६६,
कर्मप्रयत्नी (सुलोचिका)	विनयविजय उपपाध्याय	
कर्मप्रयत्नी टीका सप्तमी समग्र	मानविभवसुरि	
कारिकावली	विष्णु शास्त्र	
किरातालुनीय	कारि	
कुशनेशरीर		
कुशुभाजलि	उद्यमनाथ	
कौशिल्य-उपनिषद्		
क्षेत्रविचार स्वेच्छावृत्ति		
क्षेत्रसमास	रत्नशेखरसुरि	
क्षेत्रमासपूजावृत्ति	मलयगिरिसुरि	

३१

ग्रंथ	व्यास	पृष्ठा
गरुडपुराण	महात्मा श्री	१०६
अष्टांगसिद्धि	रत्नशेखरसुरि	८७०, ८७
यजुर्वेदभाष्य	नेमियद सिद्धांतवर्ती	८११
नेमियदभाष्य	„	३५०, ३५३, ३६१, ३६२, ५६
„	„	५६४, ५६५-५८८, १०१, १०८
„ वृत्ति		५६५
* यजुर्वेदभाष्य रथप्रीति	कीराभाष्य रमिकेश	२४३

મથ

કર્તા

અ

* ચતુર્વિંશતિજિવાન દરદીતી

૨૫૫૦૨૨૫

હીરાવાલ સસિકલાસ

૧, ૪૮૨

ચિત્રમયજનક

૩૮૨, ૪૮૭, ૫૧૮, ૫૬૨

ચિન્તામણિ

મણેશ છપાખાખ

૬૦૧

ચેમ્પકવદનમહાભાસ

સાતિસરિ

૮૨૬

છ

છાદિઅ-ઉપનિષદ

૫૬૦

જ

જમ્બૂદીપકાવ્યસિદ્ધ

સુધર્મરસાગી

૧૧૪, ૫૦૮, ૫૮૩-૫૮૭

, વલિ (૧૨૯૫૭૫૫) શાન્તિચન્દ્રમણિ

૮૦, ૫૦૮, ૫૮૭

જનકાવ

જિનભદ્રમણિ કામામણિ

૧૧૧૬, ૧૧૧૮

જનવિચાર-અવચારિ

૧૦૪૦

જનસમાસ

૭૮, ૭૯, ૪૧૮, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૮૨, ૪૮૮

" શતિ

હેમચન્દ્રસરિ

૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૪૪૬, ૪૫૧, ૪૮૩

જવાહરભાગ્યમધુન

સુધર્મરસાગી

૩૭૩, ૩૭૭, ૪૫૭, ૫૬૩ ૧૫૮

, દીક્ષા

મહાવગિરિસરિ

૧, ૨૭, ૩૭૩ ૩૭૭, ૪૦૪, ૪૪૭, ૪૬૭,

,

૫૨૬, ૧૦૨૭, ૧૦૩૫

જેનનકેપરિકાયા

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૧૭૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૨૦૪, ૨૦૫,

,

૨૦૮, ૨૦૯, ૩૧૮

જેનસુધર્મવરસોનરસોપદશનિ

ભાવપ્રભસરિ

૨૬૫

જેમિનિસુત્ર

જેમિનિ નાપિ

૫૬૦

જેન સાહિત્ય મશાધક

૭૬૪

જેન દિવોપદેશ

સદ્ગુણાનુસાગી કપૂરવિજય

૪૬૦

જેનાચાર્યોના કામનભેદ

જુગલકિશોર મુખતાર

૬૨૬

જ્યેષ્ઠિનકરક

પૂર્વભાવ વાનજ્ય પ્રાચીનતર આચાર્ય

૫૮૫ ૫૮૬, ૫૮૮

" શતિ

મવચગિરિસરિ

૫૮૩, ૫૮૪

સાનપચમીકયા

કનકકુચલમણિ

૨૨૬

સાનપિ કુ

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૫૩, ૫૪, ૨૫૭, ૨૨૮, ૨૫૬, ૨૫૭,

,

૨૬૪, ૨૬૬

સાનપચમી

૨૬૪

સાનપચમીક

યશોવિજય મહોપાધ્યાય

૬૩, ૧૨૪

अथ

कता

पृष्ठांक

त

तत्त्वसमूह	शीतिरक्षित	१७०
तत्त्वानुमान (पूर्वाधिक)	अगलविशेष विधानाव	१३, २५, १७२
तत्त्वार्थानुवातिक	अगलकदेव	८, ४६, ५८, ६६, ७१, १४८, १४९, १५६, १६०, १६६, १६१, २१४, २१६, २७४, ३६६-३६८, ३७०, ४७२, ३८६, ३८७, ३९०, ३९१, ४००, ४१५-४१७, ४२२, ४२८, ४३१, ४३२, ४३५, ४३७, ४३८, ४४१, ४४२, ४४६, ४४८, ४६१, ४७०, ४७६, ४८२, ४८२, ४८३, ५०६, ५६३, ६२३, ६२६, ६४५-६४७, ६५५, ६७५, ६८८, ६८९, ७४६, ७५०, ७५७- ७५९, ७७०, ७७६, ७८०, ७८१, ७८३, ७८४, ७८६, ७८७, ७९०, ७९१, ७९४, ७९५, ७९७, ७९८, ८०३, ८१२, ८३६, ८११, ८२८, ८३१, ८७५, ८७३, ८८२
तत्त्वार्थानुवातिक	विधानानुसार	८, ६८, २६८, ३६७, ५६४, ६०६, ६८२
तत्त्वार्थानुसार	अभूतसमूह	८४६
तत्त्वार्थानुसार विवेचन	५ अनुमान	३६६, ८८६ ५३१, ५५४, ६८७, ७७४, ८३५, ८६१, ८६६, ८७६
तत्त्वार्थानुसार	विधानानुसार	३, २६, ३४, ४१, ५८, ६१, ६३, ६७, ७२, ७७, १५८, १७६, १७७, २४८, २६०, २६६, ३६७, ३६८, ३७०, ४०१, ४४४, ४६०, ४७४, ४७६, ४८८, ५०, ५०३, ५०६, ५१४, ५१६, ५३०, ५४६, ५४८, ५५६, ५७३, ५८७, ६०२, ६०३, ६०४, ६०८, ६१२, ६१६, ६२३, ६६६, ६७०, ६७२, ६७६, ६८०, ६८४, ६८६, ७४१, ७४६, ७४८, ७६८, ७७२, ७७८, ७८१, ७८२, ७८४, ७८६, ८०१, ८०२, ८०५, ८०६, ८१०, ८११, ८१३, ८२०, ८३१, ८३५, ८४२, ८५१, ८५२, ८५७, ८७६, ८८३, ८८८, ८०५, ८०६, ८२१, ८२३, ८२४, ८२७, ८२८, ८४०, ८४५, ८५०, ८५३, ८५५, ८५६, ८६२, ८६४, ८६६, ८६७, ८७५, ८७६, १०००, १०१३, १०५१,
तत्त्वार्थानुसार	विधानानुसार	३, २६, ३४, ४१, ५८, ६१, ६३, ६७, ७२, ७७, १५८, १७६, १७७, २४८, २६०, २६६, ३६७, ३६८, ३७०, ४०१, ४४४, ४६०, ४७४, ४७६, ४८८, ५०, ५०३, ५०६, ५१४, ५१६, ५३०, ५४६, ५४८, ५५६, ५७३, ५८७, ६०२, ६०३, ६०४, ६०८, ६१२, ६१६, ६२३, ६६६, ६७०, ६७२, ६७६, ६८०, ६८४, ६८६, ७४१, ७४६, ७४८, ७६८, ७७२, ७७८, ७८१, ७८२, ७८४, ७८६, ८०१, ८०२, ८०५, ८०६, ८१०, ८११, ८१३, ८२०, ८३१, ८३५, ८४२, ८५१, ८५२, ८५७, ८७६, ८८३, ८८८, ८०५, ८०६, ८२१, ८२३, ८२४, ८२७, ८२८, ८४०, ८४५, ८५०, ८५३, ८५५, ८५६, ८६२, ८६४, ८६६, ८६७, ८७५, ८७६, १०००, १०१३, १०५१,

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાક
નયચક્રમાર		૨૭૩
નયપ્રકાશનવરવોપતકૃતિ	પદ્મમાગરમણિ	૨૮૫
નયપ્રદીપ	,	૩૦૧, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૮, ૩૧૦
"	,	૩૧૬, ૩૧૭, ૬૮૧-૬૮૩
નયોપદેશ	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૨૬૮
નયકામ જા ૨૬૨૫ (સુધોપાગત)	પ સ્ત્રબલાલ	૮૨૮
નવચ્ચન	મહાત્મા ગાંધી	૮૭૨
નવતરવધકરણ	દેવચુપ્તસુરિ	૭, ૭૫, ૪૮૧, ૫૫૬, ૫૮૧, ૬૧૬, ૬૨૨, ૬૬૧, ૧૦૩૬, ૧૦૬૬, ૧૦૭૬, ૧૦૮૩, ૧૦૯૫, ૧૧૫૨
"	"	૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯, ૫૫૭, ૬૬૭, ૭૫૦, ૭૫૪, ૭૫૬, ૭૫૬, ૭૬૨, ૧૦૨૬
" કાવ્ય	અભાયદેવસુરિ	
" , વિવરણ	"	
નવતરવ(પ્રકરણ)નિરતરાર્થ	યશોદેવ ઉપાધ્યાય	૭૬૩
,	વિજયોદયસુરિ	૮, ૧૪૪, ૩૧૬, ૩૮૭, ૪૮૦, ૫૫૮, ૬૧૭, ૬૬૦, ૧૦૦૭, ૧૦૪૧
નવતરવમ અઠ	વિજયમાનસસુરિ	૪૬૭, ૫૧૮
નવતરવસાદિત્યસ અઠ	વિજયોદયસુરિ	૫૫૬, ૬૨૨
નાત્રાનંદ	હર્ષદેવ	૪૦૮
નિરૂક્ત	ચારક	૫૩૭
નિધીયચ્ચુક્તિ	ગિરિદાસમણિ મહતાર	૧૦૧૧
નીતિશતક	ભાવૃદ્ધરિ	૬૦૫, ૮૮૮
યાચકુસુમગણિ	આ તી આયવિજય	૧૬૭, ૭૬૭
૨૫થીકરણ	હીરાવાલ રસિકદાસ	૧૩, ૨૪, ૩૭ ૪૫, ૧૭૪ ૨૦૧, ૨૮૫, ૩૪૦, ૮૮૧
"	" ,	
૧ યાચકી	મોતમ (અક્ષપાદ) નમિ	૧૨, ૧૭૦, ૧૯૧, ૨૦૧ ૪૧૦, ૫૬૦
ડીકા		૪૧૦
" બાધ્ય	વાલસામન	૧૬૭, ૪૧૦, ૧૦૮૨
આપાત્રિશિખા	સિદ્ધસેન દિવાકર	૧૬૦
આપનિજુમ (ચાકરબાબની ડીકા)	આનન્દગિરિ	૫૪૭
યાપપ્રવેશ	દિઆય	૧૬૬ ૧૭૦ ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૧
આપનિ કુ	ધર્મગીતિ	૧૪૬, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૧
"	"	
આપસ્યાર	ભાસવર્ણ	૧૬૭
ડીકા	"	
આપાત્રેક	યશોવિજય મહોપાધ્યાય	૧૭૧
,	વિગતિ (તરવપ્રમા)	૬૬૧
	વિજયનેમિસુરિ	૬૮૧

अथ	कर्ता	पूर्णांक
स्थापनाकार	सिद्धसेन द्विवाकर	१६६, १७६, १८३, २०१
,, द्विपञ्च	देवबादरसुरि	२६६
,, त्रीका	सिद्धार्थ	२७३
,, विवेचन	प. सुभक्तान	१७३, २५६

4

[illegible]

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાક
પ્રતિકમજુમર્જેદુ		૮૨૭
પ્રત્યક્ષિતામણિ	મેરુદાસુરિ	૧૮૮
પ્રભાવકચરિત્ર	પ્રભાચન્દ્રસુરિ	૧૧૬૧
પ્રમાણુનવતરવાયોકાલકાર	વાનિદેવસુરિ	૨૬, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૮, ૨૭૩, ૨૮૫
"	"	
"	"	
પ્રમાણુમીમંસા	કલિકાલમર્વડા દેવસુરિ	૧૧૬, ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૩ ૨૦૧
" રવેપિયદ્વિતિ	"	૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૪
પ્રમાણુસમુદય	દિગ્નાથ	૧૬૨
પ્રમાણુસુધ	કલિકાલમર્વડા દેવસુરિ	૧૧૬
પ્રવચનસાર	કુન્દકુન્દસુરિ	૨૬૦ ૫૬૩, ૫૬૪ ૫૬૮, ૬૦૦, ૬૦૩, ૬૦૭
" જીતિ (તત્ત્વદીપિકા)	અમૃતસુરિ	૫૬૭, ૬૦૦
પ્રવચનસારશ્રાવર	નેમિચન્દ્રસુરિ	૮૩, ૮૪, ૧૩૧, ૧૪૧, ૧૫૨, ૨૬૫,
"	"	૩૭૭, ૪૦૪, ૪૬૧, ૪૬૭, ૫૦૨, ૫૦૬,
"	"	૫૧૪, ૫૧૫ ૫૨૧, ૬૨૮, ૬૮૨, ૧૦૧૦,
"	"	૧૧૦૧, ૧૧૧૦
" દીકા	મિલ્લેનસુરિ	૭૮-૮૧, ૮૩, ૧૧૪, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬,
"	"	૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૨,
"	"	૨૭૪, ૨૬૪, ૪૦૬ ૪૩૬, ૪૬૧, ૪૬૭,
"	"	૫૦૬, ૫૧૪, ૫૧૮, ૬૧૬, ૬૮૫, ૧૦૧૧
"	"	૫૧૮
પ્રથમરતિ	ઉમાસ્વામિ વાચાનમુખ	૬૬, ૭૪, ૨૫૬, ૩૦૦, ૩૫૮, ૪૫૬,
"	"	૬૧૭, ૬૮૫, ૮૧૬
" દીકા	કરિભદ્રસુરિ	૬૮૭, ૮૧૫
પ્રથમપાદભાષ્ય	પ્રથમપાદ	૧૧, ૨૦૦, ૨૦૧
પ્રથમ-ઉપનિષદ્		૪
પ્રથમવ્યાકરણ	સુધમ સ્વામી	૮૨૫
પ્રથમોત્તરસાધકસતક		૧૧૬
પ્રથમનાસત્ર (નવવીયરથ)		૬૨૦

અ

બુદ્ધચરિત્રસત્ત્વ	વાદિવેતા ૧ શાંતિચરિ	૬૦૧
બદત્તમ મદ્ધી	જિનબદ્ધમણિ કુમારમણ	૪૭૫ ૫૦૪, ૫૧૨ ૫૧૪ ૫૧૬
" દીકા	મધ્વગિરિસુરિ	૭૮, ૫૧૨, ૫૧૪, ૫૧૬, ૧૦૩૦, ૧૦૩૨
બદત્તમદિતા	વરાહમિદિર	૬૪૧, ૬૪૨, ૬૫૮
બુદ્ધચરિત્ર		૫૬૦

अथ	कर्ता	पृष्ठांक
अक्षर-पुनराख्य	व्यास	१०८२
मन्त्रि-पुनराख्य		६८६
अक्षरवर्त-पुनराख्य	व्यास	१०८२
अक्षरवर्त	व्यास	४४६
" आ'य	शंकराचार्य	५४६
म		
* अक्षरवर्तपुनराख्य का नाम अक्षर (भा १) शिखरान रमिकास		६४, २३७, ५२०, १०२०
" (भा २) " "		६७, २३९, ५०३
अक्षरवर्तपुनराख्य	सुधर्मराभा	७३, ७८, ८२, २६०, २६३, २६५, २७९,
"	"	२८०, ३००, ३३५, ३३६, ३७६, ३७७,
"	"	४०४, ४२६, ४५२, ४५८, ४६२, ४६७,
"	"	५१२, ५२४, ५३६, ५४१, ५६८, ५७२,
"	"	५६३, ५६७, ६१३, ६१५, ६३३, ६४९,
"	"	६४५-६४७, ६६६, ६६९, ७०६, ७१०,
"	"	७१३, ७२५, ७२६, ७३०, ८४५, १०००,
"	"	१०३५, १०६४, १०८७-१०८८, १११६,
"	"	११४७, ११४८-११५१, ११५४
" दीक्षा	अक्षरवर्तपुनराख्य	२६४, ३००, ४२६, ४७६, ४८०, ५६९,
" "	"	५६७, ६००, ६१३, ६४३, ६६४, ६६६,
" "	"	७००, ७२६, ७३४, १०३५, ११४८
अक्षरवर्तपुनराख्य	य अक्षरवर्त	६४२
अक्षरवर्तपुनराख्य	शुद्ध	४४ ४०७, ४०८, ४४४, ५०२, ८५२,
"		८८१ ८८८
, २६२५ (पुनराख्य आ'य) उत्तमना १ के निवेदी		१६८, ४४३
अक्षरवर्तपुनराख्य (अक्षर-परिष्ठा)		१४५
आमनी (शंकराचार्यगीता)	नागरपतिभि	५४७
आमनी गद्य	शंकराचार्य	५८६ ६०३, ६०४
अ		
अक्षरवर्तपुनराख्य		१०८२
अक्षरवर्तपुनराख्य		१६२
अक्षरवर्तपुनराख्य	अनु	४५, ४७, ७३, ४०७, ५८६, ७८८,
"	"	८८७, ८८८ ८५७, १०८२
अक्षरवर्तपुनराख्य (अक्षरवर्तपुनराख्य)		२५८
अक्षरवर्तपुनराख्य-उपनिषद्		८५०
अक्षरवर्तपुनराख्य		४८६, ८१६
अक्षरवर्तपुनराख्य	व्यास	३६३, ४०८, ८८३, ८५३, १०८२
अक्षरवर्तपुनराख्य		

મથ	કતી	પૃષ્ઠાક
માઈડેય-પુરાણ	માઈડેય નાવિ	૪૦૮
મીમાંસા-ચંદ્રન	મીમિનિ નાવિ	૧૭૨
મીમાંસા-પ્રોત્તરવાતિક	કુમારિય ભા	૧૮૩, ૧૮૪, ૫૩૬
મુન્યાચી (સિકા ૧)	વિશ્વનાથ પચાનન	૧૭૦
મુવક-ઉપનિષદ		૬૮૪
મૈત્રી-ઉપનિષદ		૫૬૦
મૈત્રાણી-ઉપનિષદ		૮૬
મૈત્રાણી-ઉપનિષદ		૭૬૭

૪

ભજુવે		૪૪, ૪૦૭
બદ્ધિનક	સોમરે	૮૩૭
બાદ્યવકાચપદ્યનિ	બાદ્યવકાચ	૧૦૮૨
કુમિત્રાનપ	મેધવિજય ઉપાધ્યાય	૫૬૪
સ્ત્રીપદ્યનિ	" "	૫૬૫
કુમિત્રાનકપદ્યનિ સિકાનત્યનિકા	૫ રામકૃષ્ણ	૫૬૧
વેત્તદ્વિમુદ્ધવ	હરિભ મુરિ	૪૬, ૧૮૮
વેત્તદ્ધ	હરિભમસર્વગ હેમચન્દ્રવિ	૭૨, ૭૩, ૧૨૬, ૧૮૭, ૧૦૬, ૭૮૮,
"	" "	૬૦૫, ૬૦૬, ૧૦૭૦, ૧૦૭૫ ૧૦૭૬
" સ્ત્રીપદ્યનિ	" "	૧૮૮, ૩૪૧, ૭૮૬, ૮૪૪, ૮૬૬, ૬૩૬
" "	" "	૧૦૬૪
વેત્તદ્ધ (ઈર્ષન)	૫૧ભમિ	૭૫૬ ૩૧૨, ૫૩૫, ૫૬૨, ૭૩૬, ૮૬૩,
"	"	૮૭૫, ૮૮૨, ૮૯૩, ૯૦૮, ૯૦૮, ૬૧૪,
"	"	૬૧૧
૫૧૧	મસરે	૫૧૨, ૮૫૦, ૬૦૬

૫

કુવકાચ	કાલિદાસ	૪૦૮
કલ્પક (કાલ્પક પદ્યની હીમા)	એવિ રાગામી	૫૪૭
કલ્પકાચ	અનિલ મિત્ર	૭૮, ૫૮૬
કલ્પકાચ	કલ્પકાચપદ્યનિ (મસદકા)	૪૫૩, ૪૭૦
કલ્પક		૨૨૧
કલ્પકાચપદ્યનિ	કલ્પકાચપદ્યનિ	૧૬૭
કલ્પકાચપદ્યનિ		૬૨૪, ૭૨૬
કલ્પકાચપદ્યનિ	મયમિત્રિયરિ	૧૦૩૧
કલ્પકાચપદ્યનિ		૧૦૮૨
કલ્પકાચ	મયમિત્ર	૬૦૭

૬

૬૦૬	મસદકા	૧૦૩
-----	-------	-----

अथ -	कर्ता	पृष्ठांश
लघुस्येनसमाप्त	रत्नशोभनसरि	४८६
लघुस्तोत्र		५०१
लोकांतरनिर्णय	हरिभद्रसरि	१०८७
लोकनाथद्वानि सिद्धा	धर्मघोषपुरि	६०८
लोकोप्रकाश	विनयविजय उपाध्याय	पर ७४, ८०, ३३३-३३७, ३५०, ३५८, ३६२, ३६६, ३७८-३८०, ३८७, ४०६, ४१४ ४१८, ४२२, ४२३, ४२५, ४६६, ४७०, ४७८, ४८९, ४८७, ४८६, ५१८, ५२२, ५५६, ५६२, ५७२, ५७६, ५७७, ५८९, ५८७, ५६४, ६१६, ६२२, ६३५, ६५४, ६५५, १०२१, १०४०, १०४२, ११५५, ११६८
"	"	
"	"	
"	"	
"	"	
"	"	
"	"	
"	"	
"	"	
" द्विपक्ष	आ आन दसागरसरि	३६२

9

वर्गसूचि -	अथर्ववेद (१)	१६, १४२
वनस्पतिशतति	भुनिय-प्रभुति	३७६
वसत रजत महोत्सव रमारक मथ		१८५, १६२
वसुदेवहिंदी	मथदासगच्छि वाचक	११४
वाहकानि शिक्षा	सिद्धसेन द्विवाकर	१२, १८६
वाहक	हरिभद्रसरि	१२, १६०
वाभन-पुराण	व्यास	४८२
वाराही-संहिता		१४२
विचारप व्याख्यान	विजयविभनगच्छि	१०४२
विचारशास्त्र	अभयसुंदर उपाध्याय	२२६
विचारसार	प्रद्युम्नसरि	५०६ ७५३ ७५३, ७६४ ८८३, ११५१
" टीका		१०२८
विशेषानुसंधान	शिवभद्रगच्छि क्षमाश्रमगच्छि	७ ४१, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४

મથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
નિર્મિતપરચરણિ	મલખાગિ હેમચંદ્રસુરિ	૨, ૫ ૧૭૮ ૧૪૬ ૩૦૧, ૨૦૮, ૨૫૨ ૬૩૨, ૬૩૩ ૬૩ ૧૬૭ ૬૬૩
નિમ્નદિમન્થ	જુદશીખા	૬૧૦ ૮૧૧
જમાપુર્વે		૩૮૮
૪૬૯૫૧૩		૧ ૨
બંધિતિમા		૧૩૮
૪ નેગમરસમજરીનુ ૨૫૫૧૨૭	લીંગલાલ તમિલનાથ	૪૩૦, ૪૪૪ ૪૮૩, ૪૮૪, ૫૦૧ ૭૦૮, ૭૬૧, ૮૭૭, ૧૧૦૮
નૈમિત્તિક કાંઈન	કળાદ નાગિ	૧૮૧, ૫૬૦, ૫૬૧, ૮૦, ૬૮૧

૨૧

કાગ	શિવજીમસુરિ	૩૫૮
કાગમુર્ખિ		૧૦૭
, ૪૬૨૨૫૧		૧૦૧
કાગપથ આલમ		૪૪
કાગુરુદમ		૧૩૪
કાગીપિપા	પાથંસાયમિત્ર	૫૩૪, ૫૬૦
" રીડા	મુલનાથાવ	૫૩૫
કાગવાર્તાસમુચ્ચય	દરિજ મુરિ	૫૩૫ ૫૩૬, ૬૦૭, ૬૮, ૮૮૮
લિપુપાલવધ	માય	૪૦૮
લુપ્તનિલક		૪ ૫
૪ દાનિકમલમુલ (વર્ણિત)		૮૫૫ ૬૦૧ ૬૫૩
, રાગિ (અલગીપિપા)	રુનમીખાસુરિ	૧૩૩, ૮૫૦, ૮૫૧ ૮૬૦, ૮૭ ૮૩૪, ૬૩૭ ૬૪૬ ૬૫૦ ૬૫૩ ૬૫૭ ૬૫૦ ૬૮ ૬૧૬ ૧૧૫૩
આગાદાગિન	સીમારતાનિ તાચકમુખ	૪૩૮, ૮૮૦
, રીડા	દરિજ મુરિ	૧૧૧, ૪૮૦
આગાદાગિન મધ્યમ		૨ ૩૮
મધ્યમમધ્ય ૩૫૧૧૧૬		૫૬૦ ૬૮૪

૨૨

૨૩

૪, ૬૮૧૫૫૨૫૧	દરિજમુરિ	૭૧
૪, ૬૮૧૫૫૨૫૧	મીચંદ્રમુરિ	૬૫૨
૪, ૬૮૧૫૫૨૫૧	મીચંદ્રમુરિ	૫૧૭
૪, ૬૮૧૫૫૨૫૧	રેગા મુરિ	૧ ૪૦
		૭૮ ૮૦ ૪૨૫, ૫૧૫

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
સન્મતિતક (પ્રશ્નજી)	સિદ્ધએન દિવાકર	૪૮, ૭૧, -૨૨૮, ૨૧૪ ૨૧૭, ૨૬૮-
"	" "	૨૭૧, ૨૮૪, ૬૮૧
સન્મતિતકપ્રકરણ	દેવાનંદસૂરિ	૬૬૭, ૧૦૦૦
સન્મતિતકપ્રકરણ	ન્યા તી, ન્યા વિ મગલવિજય	૮, ૨૮૫, ૬૧૦
મમવાચાગ	મુધર્મરનામી	૪૫૧, ૫૦૮, ૫૧૭
સન્મતિતકપ્રકરણ	હરિભદ્રસૂરિ	૭૬૨
સન્મતિતકપ્રકરણ	જગન્નથપર (જગન્નથપર) માર	૬૦૨
મમકિતના મકસદ બોલની સમગ્રાય	મગલવિજય ઉપાધ્યાય	૧૪૦
મમપસાર	દેવાનંદસૂરિ	૧૦૬૪
" સ્વેચ્છાગીકા	"	૧૧૭, ૧૧૯, ૭૫૭
સમરાષ્ટ્રવ્યવહાર	હરિભદ્રસૂરિ	૨૨૬
મમપદ્મકૌમુદી	જિનપદ્મજી	૧૪૦, ૧૪૫
સમપદ્મપ્રકરણ	ન્યા તી, ન્યા વિ મગલવિજય	૮૫, ૧૧૧
મમપદ્મસન્મતિ	હરિભદ્રસૂરિ	૧૩૮-૧૪૦
સરસ્વતી (માસિક)		૬૮૪
મર્વદસિદ્ધિપ્રકરણ	હરિભદ્રસૂરિ	૨૪૩
સર્વાર્થસિદ્ધિ	પૂજ્યપાદ	૧૬૧, ૩૧૨, ૪૫૧, ૫૬૩, ૧૭૬, ૧૭૮, ૮૬૭, ૮૨૭-૮૨૯, ૧૦૬૬, ૧૧૨૬
સાગરધર્મામૃત	આશાધર	૮૬૬
સાંખ્ય દર્શન	કપિલ જ્ઞાપિ	૬, ૬૧
સાંખ્યકારિકા	ધર્મરૂપજી	૧૭૨, ૨૫૬
" શ્રુતિ	માદર	૨૦૧
મારસ્વત-આદર્શ		૬૬૦
સાંખ્યસન્મતિ	ધર્મરૂપજી	૭૨૨
મિદ્ધેમ	કમિકાવસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ	૪૭, ૬૬૧
સિદ્ધપ્રાકૃત		૨૪૪, ૧૧૫૬, ૧૧૬૦
મિદ્ધાન્તકૌમુદી	ભટ્ટોજી દીક્ષિત	૪૭
મિદ્ધાન્તયદિકા	રામચંદ્ર	૫૮૫
મિદ્ધા તમાર	ગ્રો મણીલાલ નથુભાઈ દિવેદી	૧૩૩
મિદ્ધાન્તાગમરતવ	જિનપદ્મસૂરિ	૭૬૫
સુતનિપાન		૮૭૬
સુતકૃતનાગ	મુધર્મરનામી	૪૫૮, ૮૪૬, ૬૮૦, ૬૮૧-૬૮૪, ૬૮૭
નિયુક્તિ	ભદ્રનાથસ્વામી	૪૨૩, ૪૨૪ ૮૪૬, ૮૭૬
શ્રુતિ	કોટવાચાપ-શાંલાલાચાપ	૪૨૩, ૪૨૪, ૮૪૬, ૬૮૨, ૬૮૫
મરીત્થર અને સમ્રાટ	મુનિ વિદ્યાવિજય	૧૧૬૧
સર્વામિદ્ધાન્ત		૫૮૬
સ્કન્ધ-પુરાણ	બ્રાહ્મ	૬૧૬

અથ	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
*સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાન્તુ સ્પષ્ટીકરણ	દીરાનાથ રસિકદાસ	૧૩૮, ૧૪૯, ૨૩૫, ૩૬૪, ૪૧૧ ૪૬૩, ૪૯૩, ૪૯૪, ૭૬૩
સ્તુતિદ્વાત્રિસિકા	રત્નપ્રભસુરિ	૨૮૫
સ્થાનાંશ	સુધર્માચાર્ય	૧૧૪, ૧૮૯ ૧૯૫, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૬૦, ૪૦૪ ૪૩૮ ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૬૮, ૫૮૫, ૫૮૭, ૬૨૪, ૬૨૫, ૭૫૩, ૭૬૨, ૭૬૩, ૮૦૧, ૮૧૫, ૮૧૯, ૮૫૦, ૮૬૦, ૮૮૪, ૧૦૧૬, ૧૦૬૯, ૧૦૮૭, ૧૧૧૬
સ્થા	અભયદેવસુરિ	૧૬૬, ૨૦૧, ૨૯૭ ૩૫૧, ૪૦૬, ૪૩૪ ૪૩૫, ૪૩૮, ૪૬૯ ૪૭૦, ૫૦૪, ૫૨૯, ૫૭૯ ૫૮૬, ૭૬૩, ૭૬૬, ૮૧૬, ૮૧૨, ૯૧૩ ૧૨૭ ૯૩૪
સ્મૃતિ		૮૬૦
સ્પાહાદમ્બરી	મહિષપેશુસુરિ	૨૫, ૩૨, ૩૭
સ્પાહાદમ્બરી	વાહિદેવસુરિ	૭૬૪, ૯૮૨

૬

દિસાજકરવૌપસમાખ્ય	દરિભદ્રસુરિ	૮૪૬
દિસ તરવચાનના પ્રતિકાસ	નર્મદાસ કર દેવસ કર મહેતા	૩૭૪ ૫૪૭ ૫૪૮, ૫૮૭
દીરસૌભાગ્ય (મહાકાવ્ય)	દેવવિમલમણિ	૧૧૧૧

English, Italian and German works

Bible	St Matthew	૮૭૧
Fasting for Health	Bernarr Macfadden	૧૧૦૮
History of Mathematics	Smith	૫૬૨
Jainism	Prof Jacobi	૭૪૦
The Jaina Gem Dictionary	J L Jaini	૫૬૨
Merchant of Venice	Shakespeare	૪૦૯
*G S A I		૮૪૬
Genesis		૯૫૭
Pre-Buddhistic India	Dr Barua	૯૮૦
Sacred Books of the East		૯૮૮
Über den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs und Buddhas	Dr Schrader	૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૯

તૃતીય પરિશિષ્ટ

જનતત્વપ્રદીપગત તેમજ તેના અનુવાદ નામે આહુતદર્શનદીપિકાગત લક્ષિત
પદાર્થોના લક્ષણસૂચક શબ્દોની અકારાદિ અનુચ્છેદિકા.

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
અકામનિજરા	૮૦૭	૨૩	અનતાનુબધિ કથાય	૧૦૦૫	૧૯
અક્ષ	૧૭૪	૧૭	અનર્થક	૯૦૬	૯
અમારિ	૯૨૨	૧૧	અનર્થક વિરતિ	૯૨૬	૧૪
અગુરુધુ-નામકર્મ	૧૦૨૫	૧૨	અનન્તકાય	૩૭૯	૫
અગામ્ય ક્યુત	૭૯૦	૧૧	"	૩૭૯	૧૧
અગોપાગ-નામકર્મ	૧૦૨૮	૨૪	"	૩૭૮	૧૧
અચ્યુતશ્ચર્ચા	૨૬૧	૧૪	અનર્પિત	૬૭૪	૮
અચાક્ષુષ રક્ષ	૬૭૧	૧૧	અનવકક્ષિક્રિયા	૭૫૯	૨૧
અચિત્ત યોનિ	૪૩૩	૧૦	અનશ્ચન	૧૧૦૮	૫
અણુવ	૫૨૮	૫	અનાદર	૯૬૪	૩
અટાન	૩૪૨	૧૦	"	૯૬૭	૧૧
"	૩૪૯	૧૫	અનાદિ વિરસાગધ	૬૪૭	૧
અડળ	૪૪૨	૮	અનાદેય-નામકર્મ	૧૦૪૮	૨૦
અતિથિસ વિભાગ	૯૨૮	૬	અનાભોગક્રિયા	૭૬૦	૪
અતિવ્યાપિત	૨૭	૧૧	અનાભોગ યકુલ	૧૧૩૯	૧૬
અદ્રવ્ય દ્રવ્ય	૫૨૧	૨૫	અનાભોગિક નિરોપાધિકરણ	૭૭૬	૯
અધર્માસ્તિકાય	૫૨૯	૧૨	અનાદર	૪૨૭	૯
"	૫૪૦	૩	અનિત્ય ભાવના	૧૦૮૩	૧૭
અધિકભારારોપણ	૯૩૮	૧૧	અનિશ્ચિતપ્રાદિ	૭૧૨	૧૦
અધિકરણક્રિયા	૭૫૩	૨૪	અનીક	૫૦૮	૬
અધિગમ	૭૫	૫	અનુક્રયા	૭૮૫	૨
અધોદિગ્બતિક્રમ	૯૫૪	૩	અનુસેક	૮૩૩	૫
અનગાર	૯૨૩	૧૫	અનુપયુક્તમનોવાક્યક્રયાધિકરણ	૭૭૦	૧૭
અનગદીડા	૯૪૭	૭૩	અનુમાન	૧૯૧	૧૩
અન્યવસાય	૧૬૫	૨૮	"	"	૧૭

૧ ૫૮૨મા પૃષ્ઠ પછીના વિભાગ ઉપાખ્યાય મગલવિજયજી તરફથી જુદા લખાણને આવેલો
મેવાથી તદ્દત શબ્દોની મથારથાન ઝાઝણી એ કરી લીધી હતી આ કાર્યમાં ભેખક મદદાય તરફથી
જેટલે અચી મને સહાયતા મળી છે તેટલે અચી કુ તેમજો તપ્પી છુ

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
अनुप्रेक्षा	११००	२३	अवस्थित	५८६	१३
अनुभाग	७६	१०	अनाय	२०८	११
अनुभागान्त	८६७	३	अभारित	२७	४
अनेकद्वन्द्व	५५१	२६	अविश्रुति	२०८	२१, २४
अतशय	७८०	१२	अविरति	८६०	१४
"	८३३	१७	असत्य	८५०	४
अन्त्य औक्षम	६४८	३	अस द्विध	३४६	१६
अन्त्य रक्षोक्ष	६४८	१३	अस द्विधमादि	२१३	१०
अन्वपाननिशेष	८३८	१६	असरण-भावना	१०८४	२
अन्वत्व सावना	१०८५	७	अशुचि-भावना	१०८५	१३
अपरसमद	३१६	२८	अशुभ-नामकम्	१०४८	६
अपरत्व	५८०	१३, १५	अशुभ योग	७४५	१०
अपान	५७५	७	अशुतनिश्चिन्त मतिमान	२०४-६	२७
"	१०४७	१८	अस यत्	३४६	२३
अपयपित-नामकम्	१०२४	१६	अस भव	२७	१६
अपायविशेषधर्मभान	११३१	१८	अस वृत्तमकुल	११३६	१६
अपारमाधिक	१७	३	असह्युद्योगावन	८३१	१८
अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरण	७७५	७	असमीक्षयाधिकरण	६६१	२३
अप्रत्यवेक्षिताप्रमाणितोत्सर्ग			अस्थिर-नामकम्	१०४७	१५
इष प्रथम अतिथार	८६६	५	अदिभा	८५६	१६
अप्रत्याभमानकपाय	१००६	३			
अप्रत्याभमानद्विधा	७५२	२०			
अभसाधिकरण	७७०	११			
अभक्ष्य	३६४	७	आकाश	५२६	१३, २६
अभिगृहीत भिन्नात्	६७३	७		५४१	३
अभिपवादार्	६४५	१३	आकृति य	१०८१	१५
अपयश्रुति-नामकम्	१०४८	२	आकृति	७८२	१५
अरतिमोक्षनीय	८०४	७	आजम	२६३	१३
	१००८	१८	आजोदन	८३२	१३
अर्थवग्रह	२०६	१२	आरागवियधर्मभान	११३१	६
अर्पित	६७३	८	आतप-नामकम्	१०२४	२१
अवग्रह	२०५	१८, २६	आत्मप्रत्यसा	८३५	१४
अवधिरान	७५६	१८	आत्मप्रत्यक्ष	५०८	२
	३७८	५	आत्मा	२८	२७
अवधिद्वय	२६१	२४		२६	६
अवधौदय	११२२	२३	आत्मात्रय	४२	२८
अवधुयद	७८६	२	आत्मनिक्षेप	८८६	३२

તૃતીય પરિચેદ.

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પાકિત	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પાકિત
આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ	૧૦૭૪	૧૧	આહારપર્ચાગિન	૧૦૨૭	૧૧
આદિય-નામકર્મ	૧૦૪૬	૧૬			
આનયન-ક્રિયા	૭૫૬	૭			
આનયન-પ્રયોગ	૯૬૪	૧૬	ધત્વરગમન	૯૪૬	૨૨
આનુપૂર્વા-નામકર્મ	૧૦૨૨	૧૯	ધન્ન	૫૦૬	૬
આપેક્ષિક સૌક્ય	૬૪૮	૭	ધન્ન સામાનિક	૫૦૭	૧૦
આપેક્ષિક સ્થોભ્ય	૬૪૮	૭	ધન્નિય	૩૮૪	૨૪
આપ્ત	૨૦	૧૮	"	૩૮૫	૧૨
આભયન્તર નિર્વૃત્તિ	૩૮૬	૨	ધ્યુગતિ	૪૧૬	૪
"	૩૮૭	૨૧			
"	૫૬	૨૩			
આભિનિબોધિક	૫૦૮	૧૧	ધર્મા-સમિતિ	૮૮૨	૧૮
આભિયોગ્ય	૧૧૩૯	૧૬		૨૦૮-૭,	૨૮
આભોગ-નકુશ	૧૧૧૫	૧૨	ધર્મા	૧૦૬૬	૧૫
આભયન્તર તપસ્	૧૧૨૪	૨			
આભયન્તર યુત્સર્ગ	૧૧૨૩	૫			
આભ્યાય	૧૦૨૭	૪			
આયુસ્	૭૭૧	૧૫	ઉચ્ચેત્રોત્ર	૮૩૩	૧૦
આરભ	૭૬૦	૧૬	ઉચ્ચવાસ	૫૭૮	૧૬
આરભિકી ક્રિયા	૧૦૭૬	૧૦	ઉચ્ચવાસ-નિશ્વાસ	૧૦૨૪	૬
આજીવ	૧૧૭૭	૭૧	ઉત્પાદ	૫૩૦	૧૮
આત્મ્યાન	૪૬૨	૧૦, ૭૬	ઉત્સર્ગ-સમિતિ	૧૦૭૪	૧૮
આર્મ	૮૩૩	૨	ઉદ્દયોત	૬૫૮	૭
આલોકિતપાનભોજન	૮૬૩	૨	ઉપકરણ	૩૧૭	૨
આલોચિતભાષણ	૮૬૪	૭	ઉપકરણ-નકુશ	૧૧૪૦	૮
"	૮૨૨	૪	ઉપકરણેન્દ્રિય	૩૮૭	૨
આરક્ષકપરિકાષ્ઠિ	૭૪૦	૧૫	ઉપધાત	૭૮૦	૧૧
આશ્રય	૧૦૮૬	૬	ઉપચાર	૫	૭
આશ્રયભાવના	૭૮૦	૫	ઉપચાર-વિનય	૮૧૫	૨
આસાન	૪૭	૧૩	"	૧૧૨૧	૨૧
આસ્તિક નાસ્તિક	૧૨૯	૨૪	ઉપનય	૫૩૦	૧૮
આસ્તિક્ય	૪૬૭	૧૪	ઉપપાત-જન્મ	૪૭૮	૬
આહારક	૫૪૧	૩	ઉપભોગ	૮૯	૧૬
"	૭૭૩	૯	"	૫૧	૨૯
આહારકમૂલયુષ્ણનિર્વર્તનાધિકરણ	૧૦૧૭	૧૭	ઉપભોગાધિકરણ	૯૬૧	૧૪
આહારક શરીર	૧૦૧૭	૨૭	ઉપયોગ	૩૮૮	૨૬
આહારકશરીર-નામકર્મ	૭૭૩	૧૧	ઉપયોગેન્દ્રિય	૩૮૮	૨૫
આહારકોત્તરયુષ્ણનિર્વર્તનાધિકરણ					

ક્રમ	પૃષ્ઠ	પાન	અંક	પૃષ્ઠ	પાન
૭૧૫૧-આપકર્મ	૧૦૨૬	૧૧	ઔદારિક શરીર	૪૪૪	૨૧
૭૧૫૧-તથા	૧૦૫૦	૧૩	"	૧૦૧૬	૨૨
૭૧૫૧-પ્રાપ્તિ	૧૧૧૭	૧૭	ઔદારિક શરીર-આપકર્મ	૧૦૧૭	૨
૭૧૫૧-પુન	૭૬૧	૨	ઓપશમિક	૩૩૭	૨૧
૭૧૫૧-મોક્ષ	૧૧૦૬	૧	ઓપશમિક ચારિત્ર	૩૩૮	૨૧
૭૧૫૧-પ્રાપ્તિ	૧૧૧૭	૧૭	ઓપશમિક સમ્યક્ત્વ	૩૩૩	૪
૭૧૫૧-મોક્ષ	૪૩૩	૨૬	ઔદારિકોત્તરશુદ્ધિકર્મ	૭૭૩	૪
			ઔદારિકોદારિક બંધન	૧૦૧૮	-૧૭
૭૧૫૧-પ્રાપ્તિ	૮૫૩	૨૧			
			ક-૬૫	૮૫૬	૧૬
			કપિલદર્શન અનુસાર આત્મા	૩૪	૨૬
કાલુ મતિ	૪૧૩	૧૮	કરુણ	૩૧	૬
કાલુમતિ-મન-પર્વાય માન	૨૮૧	૧૬	કર્મ	૪૧	૩૩
કાલુમતિ	૩૧૮	૨૧	કર્મભૂમિ	૪૬૩	૧૪
			કર્મભા	૧૭૨	૨૩
			કર્મ	૩૪૬	૬
કોત્તરમાત્રા	૧૦૮૪	૨૬	"	૬૬૦	૧૭
કોત્તરમાત્રા	૧૧૩૩	૧૦	કર્મકર્મી	૧૧૪૧	૨૦
કોત્તરમાત્રા-આપકર્મ	૧૦૨૫	૨૮	કોત્તર કોત્તર	૩૫૧	૩
કોત્તરમાત્રા-આપકર્મ	૧૦૧૬	૮	કર્મ	૭૪૨	૫
કોત્તરમાત્રા	૩૨૨	૨૫	કર્મકર્મ	૧૧૧૦	૧૮
કોત્તરમાત્રા-મિત્રિ	૮૮૩	૧૭	"	૧૧૧૧	૫
			કર્મકર્મ	૧૦૧૭	૨૩
			કર્મકર્મ	૮૫૦	૫
કોત્તરમાત્રા આપકર્મ	૭૪૧	૧૫	કર્મકર્મ	૭૪૭	૬
કોત્તરમાત્રા કિલ	૭૫૦	૮	કર્મકર્મ	૭૪૨	૨
			કર્મકર્મ	૬૬૧	૧૬
			કર્મકર્મ	૭૫૦	૧૦
કોત્તરમાત્રા	૪૦૧	૬ ૨૫	કર્મકર્મ	૭૪૪	૮
કોત્તરમાત્રા	૮૮૩	૧૭ ૨૦	કર્મકર્મ	૭૪૪	૧૦
			કર્મકર્મ	૪૧૭	૨૦
			"	૪૪૮	૨૬
કોત્તરમાત્રા મતિ	-૧૭	૧૫	"	-૭૪૧	૧૭
કોત્તરમાત્રા	૩૩૪	૧૭	કર્મકર્મ	૭૪૭	૧૩
કોત્તરમાત્રા મતિ	૧૩૩	૨	કર્મકર્મ	૪૪	૧૦
			"	૧૦૧૮	૧૫

शब्द	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	पृष्ठ	पंक्ति
कार्मण्यशरीर-नामकम्	१०१८	१८	क्षायोपशमिक	३३३	१७
कार्मण्यशरीरपरिणाम	८६२	३०	क्षायोपशमिक चारित्र	३४३	२०
कार्मिणी मति	२१७	२७	क्षायोपशमिक गान	३४२	६
काल	५४२	४	क्षायोपशमिक दशन	३४२	१५
कालातिक्रम	८६८	२	क्षायोपशमिक क्षान्ति लब्धि	३४२	२१
कावलिभाहार	४२२	१७	क्षायोपशमिक सम्भक्त्य	३४३	११
काष्टकर्मप्राप्तशुश्रूषा निर्वर्तनाधिकारण	७७४	१०	क्षाराधिकारण	७७०	६
किञ्चिदधिक	५०८	१४	क्षिप्र	२१३	८
कुल	३४८	२४	क्षेत्र	८५०	१७
कुट कथ विषय	८४५	३	क्षेत्रप्रभाषातिक्रम	८५१	३
कुट क्षेत्र	८४१	१५	क्षेत्रशक्ति	८५४	२१
कुण्ड क्षेत्र	३५१	३			
कुण्डलान	२४३	५			
कुण्डलदशन	२१२	७	भद्रमण्डप	२२५	३३
कुण्डली	७८८	१३			
कुण्डलवर्णन	७८७	१७			
कुण्डल	८६०	४			
कुण्डल	३३	६	गर्भ	४२८, २१, २३	
कुषा	५७७	१५	गर्भान्ध	४२८	३
कुषावत्त्व	५५१	१६	गति	२४८	१
कुषाभिहितवर्णनप्रत्याख्यान	८४८	१३	गतिनामकम्	१०१५	०
क्षमा	१०७७	४	गृहनिर्माणकम्	१०२२	१०
क्षान्ति	७८७	१६	गुण	५५३	११
क्षायिक	३३३	२१	"	६८०	४
क्षायिक चारित्र	३३६	७	शुश्रूषा	१०२	१७
क्षायिक गान	३३८	११	शुश्रूषादान	८३२	६
क्षायिक दशन	३४०	१६	श्रुतिसामान्य	१०६६	१७
क्षायिक क्षान्ति	३४०	३	गृहलक्षणातिशय	८६६	८
" "	३४१	१२	गृहस्थस्य धान्यवर्णन	७८८	६
क्षायिक भोग	३४०	११	गोमन्त्रिकगति	४१६	१८
" "	३४१	१४	भनिय	८५, १८, २७	
क्षायिक लाभा	३४०	७			
" "	३४१	१३			
क्षायिक वीर्य	३४१-११, १६	१६	धार्मिक	३८३	८
क्षायिक सम्भक्त्य	३४८	२			
क्षायिकोपशम	३४०	१७			
"	३४१	१५	अभिविन्दय	३८२	६

शब्द	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	पृष्ठ	पंक्ति
नविशुद्धि	८११	२०	द्वैतापसमना	८३	१७, २५
नातरीय मोक्षभाज	११, १२, १३,		द्रव्य	१५०	४
" "	१४, १५, १६,		"	५५२	८
" "	१८-१९, १३, १८		"	२६८	७
" "	६६२, १०		"	३१०	२४
नाधिकरण्य-	७६६	१४	द्रव्यमन	२४१	७
विशेष	८७३	३१	"	३६८	१७
"	७८६	२	द्रव्यभाष	७	१५
"	६७२	१५	द्रव्यप्रत्यय	७	१४
नान्तराय	१०४६	२०	द्रव्यसमय	५६७	८
द्वितीया क्रिया	७५५	१५	द्रव्याधिक नय	२६७	५
सीदासप्रभाषातिक्रम	६५२	२०			
मृगत	६२४	२७			
द्वितीय व्याप्त ध्यान	११२८	२३	धनधान्यप्रभाषातिक्रम	६५२	३
द्वितीय शैव ध्यान	११३०	५	धर्म	७६३	६
द्वितीय शैव ध्यान	११३५	७	"	१०७६	१०
"	५७५	१६	धर्मक्षा	१३८	६
"	७८१	२३	धर्मध्यान	११२८	२
नियवाक्य	२८६	३	धर्मभावना	१०६०	५
धर्मनामकर्म	१०४८	१३	धर्मवाद	१६०	१७
स्वरनामकर्म	१०४८	१६	धर्मवस्तुवाद	७६८	१६
धर्मप्रवाह	६५८	३	धर्मस्तिक्य	५२८	२८
देव	७६३	१२	"	५४०	३
देवमति	४६७	१०	धर्मोपदेश	११२३	६
देवमतिनामकर्म	१०१५	२३	ध्यान	११२४	१६
देवायुसाधन	८०६	१८	ध्रुव	२१३	१३
देवायुस्	१०१३	४	ध्रुव	५३१	७
देवानुष्टुवाद	७६४	८			
देवापपात	४४३	११			
देव	६६७	५			
देवनिक्षेपाधिकरण्य	७७५	१८	नपु सक्रिय	४६६	१७
देवविरतिव्यापिन	३४४	१०	नपु सक्रियेन्द्रोदनीय	१०१०	३
देव्यावकाशिक	६०७	२	नपु सक्रियेन्द्राग्र	८०३	१६
द्रव्यविशेष	६७३	२१	नय	२७३, १३, १८	
द्रव्यसौम्य	७८७	२३	"	२७४	४, ६,
द्रव्यसंवर	१०६५	८	"	११, १२, १५, २०	
देवान्तरप्राप्तिश्च ससरण्य	४४२	५	"	२७५, ७	

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
नक्षत्राक्षय	२८३	२	परत्व	५८०, ३, १३	
नरकमति	४८२	५	परनि	८३१	२२
नरकमतिनामकम्	१०१५	१०	परमाक्षु	६६८	१२
नाम	२४८	२४		६८४	२४
नामनिक्षेप	१४७	२७	परम्यपदेष्ट	६६८	११
नारकाधुराश्रय	८०५	६	परसमय	२८४	२६
निक्षेप	१४७	१८	परममद	३१६	२२
निगमन	२०१	२५	परमाधत	१०२३	५
नित्य	३३	११	परिमद	८५०	१४
"	३४	१७	परिमदविरति	८८१	२
नित्यत्व	५४६		परिष्कार	३७६	१६
निदान	६७१	२६	परितापनिशी क्रिया	७५४	२१
निदानशब्द	८२०	१०	परिदेवन	७६३	३
निदा	१००२	१६	परिहारप्राप्त्यति	१११८	२३
निदानिदा	१००४	३	परिहारविशुद्धि	१११००	२०
निरुपकभाष्यसु	४७५	१५	परीपद	१०८०	१४
निर्ग्रन्थ	११४२	५	परीक्षा	१७५, ५, ७	
निर्गन्ता	११०६	६	परीक्षा प्रमाद्य	१६६	३
निर्गन्ताभावना	१०८६	२५	पर्याप्ति	१०३०	३
निर्देश	१५८	२८	पर्याप्ति नामकम्	१०४५	१०
निर्माद्यनामकम्	१०२६	३	पर्याय	३०३	१६
निर्देश	१२६	२३	"	५५३	१३
निवृत्ति-प्रतिप	३८५	६	पर्यायसमय	५६७	८
निष्कर्ष	७५	५	पर्यायास्तिक नय	२६७	७
निर्णय	७७६	११	पर्यायान्वयनरूपति	३३८	२३
नीतिगोत्र	१०४६	१५	पर्यायपत्र	७८	४
नीतिवृत्ति	८३३	२	पाणिमुक्ता मति	४१६	६
नीति देशपा	३५१	१६	पात्रविशेष	६७४	६
नेत्रम	३०८	२२	पात्रानुगमि पाप	८	६
नेत्रमभाषा	३१०	२१	" पुण्य	८	३
नेत्रमिति	१३८	६	पारमार्थिक प्रत्यक्ष	२७७	२१
नेत्रमित्री क्रिया	७५८	३	पारिष्कारमित्री मति	२१८	३
			"	३३४	१७
पदाद्य	५२०	५	पार्याय	५०७	१८
पद्यदेशपा	३५१	२५	पुण्यानुगमि पाप	८	८
परशुदीनाममम	८४७	२	" पुण्य	७	२१
			पुद्गमक्षेप	६६५	१६

	पृष्ठ	पंक्ति	सूचक	पृष्ठ	पंक्ति
१, शब्द					
प्रुद्गम परावर्त	८३	२४	प्रभाष्यवाक्य	२८६	१
प्रुत्पन्निग	४६९	६	प्रमाद	६६१	२
प्रुत्पन्नवेद	१००९	१६	प्रयोगक्रिया	७५१	१४
प्रुत्पन्नवेदाश्रय	८०३	७	प्रयोगभति	५७८	१, २
प्रुत्पाकनिर्मन्थ	११३७	३०	प्रयोग पन्ध	६६७	१६
प्रुस्तकमनिर्वर्तना	७७४	१६	प्रवचनवात्सेल्य	८२६	२४
प्रुत्पन्ना	११२२	१६	प्रसासा	८३७	११
प्रुत्पन्नवितर्कसंप्रविचार	११३३	१२	प्राइत	१३४	२२
पोत	४४२	२१	प्राण	२७	३०
पोतञ्ज	४४२	१२	"	५७४	१६
पौषध	६२६	१६	"	१०२४	१३
प्रकीर्णक	५०८	८	प्राण्यतिपातक्रिया	७५५	२
प्रकृति	७६	१६	मानापानपर्याप्त	१०२८	२३
प्रकृतिअन्ध	६६६	२२	प्रादेष्टिकी क्रिया	७५४	१२
प्रत्यक्षा	१००४	७	प्रायश्चित्त	१११६	२
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा	१००४	१०	प्रेम्प्रयोग	६६४	२५
प्रतिक्रमण	८२६	२२			
प्रतिक्रमणप्रायश्चित्त	१११७	६			
प्रतिष्ठा	२०१	२७			
"	२२१	२८			
प्रतिष्ठापकव्यवहार	६४४	२३	प्रकृत्यनिर्मन्थ	११३६	५
प्रतिस्तेवनाकुशील	११४०	२०	अन्धननामकर्म	१११६	२०
प्रतीत्यक्रिया	७५६	६	अन्धातियार	६३८	२
प्रत्यक्ष प्रमाण	१६६	२२	अनुप्रादि	२१३	४
प्रत्याख्यानकथाय	१००६	८	अनुविध	५१३	६
प्रत्युत्पन्नप्रादि	३१६	४	आह्वर अहो पश्येयम्	८१	६
प्रत्येकनामकर्म	१०४५	२०	" द्विद्वार "	८०	१०
प्रथम आत्म ध्यान	११२८	१६	" क्षेत्र "	८१	१२
प्रथम रौद्र ध्यान	११२६	२३	आह्वरनामकर्म	१०२७	१
" शुद्ध	११३४	२३	आह्वर रक्तन्ध	६१२	६
प्रदेश	७६	२०	आल लपम्	८०८	१०
"	६४६	१५	आल निर्वाति	३८६	८
प्रदेशस द्वार	५६५	२	" " "	३८७	७, २३
प्रदोष	७७८	३	" व्युत्सर्ग	११२३	१६
प्रमाण	१६४	२६	जीवमद वनस्पति	३७८	२३
"	१६६	"	मोनिदुर्लभभावना	१०८६	२३
"	१६७	१६, ८, २४	मलय	१०८१	२३

सं०	पृष्ठ	पंक्ति	सं०	पृष्ठ	पंक्ति
			मनुष्यवर्तिनामकम्	१०१५	१६
			भनोद्युत	८८३	८
कति	८२१	२२	"	१०१७	७
कयनिश्चितवयनप्रसाज्मान	८६५	८	भनोद्युप्रस्थिधान	८६३	७
कयप्रोदनीय	८०४	१७	भनोदिसर्गाधिकरण	७७६	२६
"	१००६	४	भनोद्येय	७४२	११
कयनपति	४६७	१०	भरण	५७५	२५
कय	३६४	१०	भरणस्य सा	८७०	२२
काव	१५३	२१	भोत्सव	७७६	१८
कावना	१०८३	३	"	८६८	२२
कावपाप	७	१६	भानसिद्ध अशुभ आशय	७४३	१४
कावप्रुप	७	१५	" शुभ "	७४३	८
कावभन	२४१	८	भानुष्यायुशाय	८०६	२
"	३६८	१६	भाषाप्रत्ययिक द्विधा	७५२	५
कावश्रौय	७८८	५	भारण्यधिकार	७७६	२६
कावसवर	१०६५	११	भाभप्रभावना	८२६	१७
कावा तर्प्राप्तिश्च ससरण्य	४१२	८	भाईव	१०७८	२६
काषा	५७८	१०	भिनानुराग	८७१	१२
काषापर्याप्ति	१०२६	६	भिरवात्	८७८	१५
काषायोग	५७४	१५	भिरवात्किपा	७५२	५
काषासमिति	१०७०	३	भिरवादशन	३४६	१२
केद	६५४	२०	भिरवादशनक्षय	८२१	८
केदश्च य अशु	६७०	१५	भिरवाद्युत	४८	२५
केदभाव	४६	१०	भिरवोपदेश	८४०	२०
केमान्तराय	१०५०	७	भिर अति	५७८	१३
केगोपयोग नत	८२५	५	भिर अन्ध	६४७	११
			भिर योनि	४३२	१३
			" "	४३३	१, १४
म ग १	१	२५	मुकत्व	३६७	१
"	२	७	मुनि	१२४	२५
मतिमान	१७७	१०	मूलणीय वनरपति	३७८	२२
"	२०५	१२	मुष्यवादविरति	८७५	२
"	२५३	१३	मुष्टुन	८५२	३
मन पर्याय मान	२४०	५	मुष्टु	६५	७
मन.प्रतीकार	५५१	१०	मुष्टुमात्र	६३	२६
मनुष्य-आयुस्	१०१२	२०	मुष्टुनोपाय	६३	७
मनुष्यवर्ति	४६२	१०	मुष्टु	१२३	३०

शब्द	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	पृष्ठ	पंक्ति
भौन	१२४	२६	लोभनिमित्तवयनप्रत्याभ्यास	८६४	२२
भेद	४६२	१८	लोभाहार	४२०	१७
			"	४२३	२३
य			व		
यथाभ्यासयारित्र	११०४	५			
यम	६१५	५	वक्त्र गति	४१३	२१
यशः कीर्तिनामकम्	१०४६	२३	वध	७८२	२
योग	६८५	१२	वधातिथार	६३७	१७
"	७८६	१८	वर्भञ्ज	८३	४
योगवकता	८१०	१४	वर्णोत्थात	६६५	१४
योगि	३३१	१७	वर्तना	५७६	७
"	३३६	२५	वाग्गुप्ति	१०६७	१८
२			वाग्दुष्प्रसिद्धान	८६२	१४
			वाग्नि सगोषिकरञ्ज	७७७	३
रतिभोहनीय	८०३	२४	वाग्गोत्र	७४२	८
रसधात	१०२	२६	वायव्य	११२२	१४
रसनेन्द्रिय	३६३	७	वासिष्ठशुभाभव	७४४	२
रसपरित्याग	१११०	७	वादि	१३८	८
रहस्याभ्यास	६४१	५	वानभ तर	४८७	२२
रूपप्रवीयार	५११	३	वासना	२१०	१
६			वास्तवभाषातिक्रम	६५१	१५
			विदारणक्रिया	७५१	१४
लक्ष्य	२१	२८	विधा	७	२६
लता	३७७	१८	"	६६	२
लब्धीन्द्रिय	३८८, ७,	२५	विनयस पन्तल	८१३	१७
लवण्यधिकार	७६६	२२	विनयस आभ्यन्तर तपसू	११२०	२
लज्जित गति	४१६	८	विषय	१६५	२४
लाभान्तराय	१०५०	२	विपुलभति-अन पयोपदान	२४१	२१
लिम	१६८	२६	विधिविगेष	६७३	१
लिङ्गशरीर	११४१	११	विपाकविषयधर्मध्यान	११३२	३
लिङ्गपुष्पाक	११३८	१६	विषुद्धशान्तातिक्रम	६४४	११
लीनता	१११०	१८	विरति	८५७	१७
लेखा	३५०, ५,	११	विवाद	१६०	१३
"	३५८	२०	विनिकतसंख्यासन	१११०	१३
लोकेषान	५०७	२१	विरल योगि	३३२	६
लोकेषानना	१०८७	१२	निवेकभाषित	१११७	२२
लोकेषाद्या	४०६	३	विश्रुतम त्रणे	६४२	३

श्रु०	पृ०	पंक्ति	श्रु०	पृ०	पंक्ति
विमवाल्	८१०	१८	शीत योगि	८३३	२५
विस्मयगति	५७८	७	तीव्रविषयकानतिशय	८१५	१६
विदायोगतिनामकम्	१०२३	१२	शीघ्रगत	८०६	२०
वीर्या तराय	१०५०	१६	शुद्धिध्यान	११२८	६
वेदक	११७	२८	शुद्धिनामकम्	१०४५	३०
	३३५	१६	शुद्ध योग	७४५	१८
वेदिक	४४६	१०	शुद्धवायिकोश्रव	७४३	६
वेदिकभूयश्रुतिवर्तनाधिकरक्षु	७७३	६	शुद्धनेत्रेया	३५२	५
वेदिकेतरश्रुतिवर्तनाधिकरक्षु	७७३	८	शुद्धवाह	१६०	६
वैनयिकी भक्ति	२१७	२२	शोक	७८२	५
वैभानिक	४६६	६	शोकभोगनीय	१००८	२७
"	४६७	२४	सौम्य	७८७	१८
वैपाहरय	८२१	१०		१०४६	८
वैराग्य	६२१	३	श्रुत	२५३	१३
व्यवहृ	२०६	२५		२५६	१२
व्यवहृनामक	२०६	३, २६	श्रुतगान	२०५	१२
व्यवहृ	४८७	१५	श्रुतनिमित्त अतिगान	२०४	२८
व्यवहृ	४८७, १७, १८, १६			२०५	१२
व्यवहृविचार	१६६	२५		२२७	१०
व्यवहृ	५३०	२३	श्रोत्रेन्द्रिय	३६३	१०
व्यवहृ	३१७	३			
व्यवहृराशास	३१७	१३			
व्यवहृसंग्रहायस्मिन्	१११८	५	संयम	७८६	११
व्यवहृपरतद्विधानिवृत्ति	११३८	२३	संयमानसंयम	११३२	१०
भक्ति	६१८	१६	संयुक्ताधिकरक्षु	८०७	१३
			संयम	७७१	६
			संयम	१०६५	४
श्रु०	२२८	२३	संयमगान	१०८६	१३
	६३६	१३	संयमगुण	११३६	१६
श्रु०द्वय	३१६	२१	संयम योगि	४३२	४
	३२०	६	संयम	१३०	३०
श्रु०प्रतीत्यार	५११	६		६११	५
श्रु०नुपा	६६५	६	संयम	१६५	२३
शरीरनामकम्	१०१६	१८	संयमानगान	१०८४	१५
शरीरपरीक्षित	१०२७	२५	संयम	६१	१४, २५
शरीरगुण	११४०	१३	संयमानामकम्	८६०	२२
श्रु०	८२०	१	संयमानवियय	८११	५

શબ્દ	પૃષ્ઠ	પકિત	શબ્દ	પૃષ્ઠ	પકિત
સહનન	૧૦૨૦	૨૫	સર્વવિરતિ	૮૮૧	૧૮
સગૃહીત	૮૧૫	૩	સર્વોપશમના	૯૩	૧૮, ૨૫
સગ્રહ	૩૧૩	૨૦	સદસાભ્યાખ્યાન	૯૪૧	૧૧
સગ્રહપ્રવચન	૩૧૫	૧	સામરોપમ	૮૨	૪
સગ્રહભાસ	૩૧૬	૨૫	સાધન	૧૫૯	૧૨
સધાતવનામકર્મ	૧૦૨૦	૮	સાધારણનામકર્મ	૧૦૪૮	૧૪
સચિત્તનિક્ષેપ	૯૬૭	૨૨	સાનિપાતિક	૩૩૬	૧
સચિત્તપિધાન	૯૬૮	૬	મામ તોપનિપાતિકી ક્રિયા	૭૫૬	૧૨
મચિત્તમિત્રાહાર	૯૫૫	૩	સામાયિક	૯૦૭	૨
સચિત્તયોનિ	૪૩૩	૨	સાવભૌમ	૯૧૪	૧૬
મચિત્તસ બદ્ધાહાર	૯૫૫	૧૯	સિદ્ધ	૬૧	૨૨
સજનનકપાય	૧૦૦૬	૧૬	સુખ	૫૭૫	૯
સગા	૪૦૨	૧૨	સુખાનુગધ	૯૭૧	૧૯
સચિ	૩૭૦	૫	સુભગનામકર્મ	૧૦૪૬	૮
"	૪૦૨	૫	સુસ્વરનામકર્મ	૧૦૪૬	૧૧
મત્ય ભાષા	૧૦૮૦	૨	સુક્ષ્મ અદ્વા પદ્યોપમ	૮૧	૯
સનિપાત	૩૩૬	૨૪	" ઉદ્ધાર "	૮૧	૩
સન્નિત પદાર્થ	૩	૧૬	" કુશીલ	૧૧૪૧	૧૬
સમભિરૂઢ	૩૨૧	૧૭	" ક્રિયાપ્રતિપાતિ	૧૧૩૪	૫
સમય	૫૮૨	૧૭	" ક્ષેત્ર પદ્યોપમ	૮૨	૧
સમાધિ	૮૨૧	૧૦	" નામકર્મ	૧૦૪૭	૧૧
સમારભ	૭૭૧	૧૧	" યુક્તિ	૧૧૩૮	૨૦
સમારોપ	૧૬૬	૨૪	" બક્ષ	૧૧૩૯	૨૫
સમિતિ	૧૦૬૯	૯	" સપરાય	૧૧૦૩	૨૩
સમૃદ્ધિર્મ	૪૨૮	૧૭	સોપુક્રમ આયુષ્ય	૪૭૫	૧૦
સમૃદ્ધિર્મ-જન્મ	૪૪૭	૨૨	સ્કંધ	૫૫૫	૨૬
સમૃદ્ધિર્મ-વનસ્પતિ	૩૭૮	૨૪	સ્કંધબીજ વનસ્પતિ	૩૭૮	૨૨
સમ્યકચારિત્ર	૧૪૬	૨૨	સ્તેનપ્રયોગ	૯૪૨	૨૩
સમ્યક્ત્વ	૭૧	૧૯	સ્તેનાહતાદાન	૯૪૨	૨૦
"	૭૨	૧૪	સ્તેય	૮૫૧	૨
સમ્યક્શ્રુત	૪૮	૨૫	સ્તેયવિરતિ	૮૭૬	૨૭
સમ્યગ્જ્ઞાન	૧૪૬	૧૦	સ્ત્યાનર્દિ	૧૦૦૪	૧૫
સમ્યગ્દશન	૬૯	૨૭	ઓલિમ	૪૬૯	૧૧
"	૭૨	૫	ઓવેદગોહનીમ	૧૦૦૬	૨૩
"	૭૩	૨૩	સ્થાપના	૧૪૯, ૧૪, ૨૦, ૩૦	
સરાજ	૭૮૬	■	સ્થાવર	૩૭૦, ૧૩, ૨૬	
સરાગસ યમ	૭૦૮	૭	"	૩૧૩	

सं०	पृष्ठ	पंक्ति	सं०	पृष्ठ	पंक्ति
स्थानर-नामकम्	१०४७	१	स्थूल-तर्धान	८५३	८
रनातक-निर्ग्रन्थ	११४२	१२	स्वाध्या	१८२	१७
स्थितिधात	१०१	४	स्वाध्यासिद्धि क्रिया	७५७	१६
स्थितिध	८८७	३			
स्थिरनामकम्	१०४४	२४			
स्पर्धक	३४४	१७			
स्पर्धनामकम्	१०२२	५	हास्यनिमित्तवचनप्रत्याख्यान	८८५	१५
स्पर्धनेन्द्रिय	३८३	१	हास्यभोक्तृनिध	१००८	१२
स्पर्धप्रवीयार	५१०	३२	हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रम	८५१	२३
स्मरण	१७८	७	हिसा	२७	३०
स्मृति	२१०	१	"	८३५	२२
स्थूलपुपरधान	८६७	१२	हेतु	१८२	१३, २७

પ્રો હીરાલાલ ર. કાપડિયા દ્વારા સંપાદિત અન્ય પ્રથે।

(૧) ન્યાયકુસુમાજ્વલિ	ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત
(૨) શુભારવૈરાગ્યતરંગિણી	અનુવાદાદિ "
(૩) સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સંગીક	" "
(૪) ચતુર્વિંશતિકા સટીક	" "
(૫) શ્રીચતુર્વિંશતિજિજ્ઞાનદરસ્તુતિ સટીક	" "
(૬૭) શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧-૨	" "
(૮) શ્રીશીબનસ્તુતિ વિવિધ ટીકાઓ	" સંસ્કૃત ભૂમિકા "
(૯-૧૦) તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર (ભાગ ૧-૨) સ્વોપચ બાબ, બાબ્યાનુસારિણી ટીકા તેમજ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત	
(૧૧) તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગુજરાતી અનુવાદ સહિત	
(૧૨) વૈરાગ્યરસમજરી ગુજરાતી અનુવાદ અને વિવેચન સહિત	
(૧૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાદિ સહિત (Gadokwad Oriental Series)	
(૧૪) નવતરવસંગ્રહ	
(૧૫) પ્રિયકરનૃપકથા અને હૃપસમૃદ્ધસ્તોત્ર પરિશિષ્ટાદિ સહિત	
(૧૬) ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ વિવિધ પરિશિષ્ટે સહિત	
(૧૭) ભક્તામર, કથ્યાણુમદિર અને નમિગણ્યુ સ્તોત્રો અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત	

ફક્ક સમયમા પ્રસિદ્ધ થનાર

(૧૮) નયબપ આશિકા, વીરસ્તુતિ વગેરે ગુજરાતી અનુવાદાદિ સહિત	
(૧૯) આનેકાર્થદર્શનમ જ્યૌષ્ઠ-અષ્ટલક્ષાર્થો વગેરે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના સાથે	
(૨૦) જૈનધર્મવરસ્તોત્ર	" " "
(૨૧) અધ્યતતિલક સંગીક સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી હિપોદ્ધાત સાથે	
(૨૨) ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધનુ ગુજરાતી ભાષાતર	
(૨૩) English translation of Vīravibhūti	
(૨૪) " " " Jainā darśana	

In preparation

- (૨૫-૨૭) A descriptive catalogue of the Jaina mas vol I-III,
(૨૮-૩૯) આદર્શ જીવન જ્યોતિ (ભાગ ૧-૧૨)

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
स्वातन्त्र्य-नामकम्	१०४७	६	स्मृत्यन्तर्धान	६५३	८
स्नातक-निर्ग्रन्थ	११४२	१२	स्वायत्	१६२	१७
स्थितिधातु	१०१	४	स्वावृत्तिकी क्रिया	७५७	१६
स्थितिग्रन्थ	६६७	३			
स्थिरनामकम्	१०४५	२४			
स्पर्धक	३४४	१७			
स्पर्धनामकम्	१०२२	५	हास्यनिश्चितवचनप्रत्याख्यान	८६५	१५
स्पर्धनेन्द्रिय	३६३	६	हास्यमोहनीय	१००८	१२
स्पर्धप्रवीयार	५१०	३२	द्विरप्यसुवर्णप्रमाणातिक्रम	६५१	२३
स्मरण	१७६	७	द्विसा	२७	३०
स्मृति	२१०	६	"	८३५	२२
स्मृत्यनुप्रस्थान	६६७	१२	हेतु	१६२ १३, २७	

